

VII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

I. CİLT

Uluslararası Türk Dili Kurultayı (VII: Ankara: 2012)

VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: 24-28 Eylül 2012.--
Ankara: Türk Dil Kurumu, 2020.

2 c.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları; 1345/1, 1345/2)

ISBN 978-975-17-4618-4

1. Toplantılar, Türk Dili

410

Türk Dil Kurumu Yayınları

VII. ULUSLARARASI
TÜRK DİLİ KURULTAYI

24-28 Eylül 2012

I. CİLT

Ankara, 2020

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1345/1

VII. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI
24-28 Eylül 2012

*

İnceleyiciler:

Prof. Dr. İbrahim TAŞ
Prof. Dr. Osman MERT

*

Metin denetimi:

TDK - Zehra APİŞ

*

Sayfa ve kapak tasarımı:

TDK - Fayık YANGIR

*

Baskı:

Birinci baskı: Ankara, 2020 Eylül

ISBN: 978-975-17-4618-4

*

Dağıtım:

Türk Dil Kurumu

Atatürk Bulvarı No.: 217

06680 Kavaklıdere / ANKARA

Telefon: +90 (312) 457 52 00

Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83

Genel ağ: <http://tdk.gov.tr>

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

İçindekiler

Türk İşaret Dilinde Ad Öbeği Yapısı ve İşaret Dizimi • 15
**A. Sumru ÖZSOY - Aşlı GÖKSEL - Meltem KELEPİR -
Derya NUHBALAOĞLU**

Çok Dilli Toplumlarda Dil Karışımının Toplum Dil Bilimi Açısından
Değerlendirilmesi (Afganistan-Özbek Türkçesi Örneği) • 31
Abdullah MOHAMMADI

Sungur Türkçesinin Sayı Sistemi Üzerine • 39
Abdulkadir ATICI

Türkmen Musikisinin Türkmensahra Türkmenlerinin Dil ve Edebiyatını
Yaşatmaktaki Hayati Rolü • 51
Abdurrahman DEVECİ

Eski Türk Yazıtlarının Anlatı Özellikleri • 63
Abdusalam Şükür NUH

Türkçeden Arnavutçaya Geçen Kelimelerdeki Ses Değişimleri • 71
Âdem BALABAN

“Dede Korkut Destanı”nda Nahcivan’la İlgili Yer İsimleri Üzerine
Bir İnceleme • 101
Adil BAGİROV

Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Öğrencilerin Yazılı Metinlerindeki
Dil Bilgisel Problemlerinin Değerlendirilmesi • 111
Adnan KARADÜZ

Türkçe ve Uygurcada Şekli Aynı Anlamı Ayrı Olan Kelimeler Üzerine Kısaca
Bakış • 125
Ahmetcan SAYRAM

“Fiil” Kavramının ve “Fiil” Kelimesinin Müteradiflerinin
Semantik Tahlili • 133

Ahmet ISPARTA

Türkçede Önergelerin Bağlanma Şekilleri ve Tarihi Süreç İçerisindeki
Değişmeler • 159

Ahmet Şefik ŞENLİK

Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Çokluk Kavramı
ve Sayı Kategorisi • 165

Ainur MAYEMEROVA

Kırım-Tatar Edebiyatında 1970-1980 Arasındaki
Hikâye Türünün Esas Yönelişleri • 175

Aishe DZHEMİLİYEVA

Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde
Duyguları İfade Eden Leksik Dil Unsurları • 179

Albina TUZLU

Çin’deki Tatar Toplumu ve Dil Özellikleri Üzerine Bir İnceleme • 185

Alfiya YUSUPOVA

Türk Sözlük Biliminde Tanımsız Bir Alan: Sövgü Sözleri • 195

Ali AKAR

Tuva Türkçesi ile Cuncarya Tuvacasının Gramatikal ve Leksik Ayraçları • 201

Ali ILGIN

Güncel Türkçe Sözlük’te “Çocuk” Sözcük Biriminin Derlem Denetimi • 209

Ali TAN

Uygur Türkçesindeki Ses Değişmesi Hakkında Akustik Tahlil • 251

Alim YUSUP - Patigul MEMET

Hindi: Garip Bir Kuşun İlginç İsimleri • 259

Asiye ATAKAN

“Söz Sanak” Bilgisayar Programı Aracılığıyla Temel Söz Varlığı Sözlüğü
Yapma ve Onun Dil Öğretimdeki Yeri • 281

Askatbek MAMADİEV

Macarcada Mevcut Olan Eski Türkçe Kökenli Fiiller • 291

Attila MÁTÉFFY

Karaimler Hakkında • 297

Ayder MEMETOV

Zafer-nâme-i Emir Temür, Muhammed Ali ibn Derviş Ali Buharî Şerafe’-d-dîn
‘Ali Yezdî’nin Zafernâme’sinin 16. Yüzyılda Muhammed Ali ibn Derviş Ali
Buharî Tarafından Yapılan Türkçe Tercümesi • 305

Ayşe KİK

“Kalmak” Kelimesinin Etimolojisi Hakkında • 321

Ba BATUBAYAER

Türk Dillerinde Ölü Söz Kökleri • 325

Baba MUHARREMLİ

Türkçede İsim Cümlelerinde Nesne • 337

Bağdagül MUSA

Türkçe ve Hırvatçada Uzamsal İlişkileri Belirten Bazı Yapıların
Karşılaştırılması • 347

Barbara KEROVEC

Türkiye Türkçesinde “-(y)AlI” Ekiyle Kurulu Zarf-Fiiller Üzerine Derleme
Dayalı Bir İnceleme • 355

Bayram ÇETİNKAYA - Özgür AY

Kars Ağız Araştırmalarında Türk Etnik Gruplarının Dil İlişkileri • 365

Bedirhan AHMEDOV

Ali Şir Nevayî’nin Eserlerinde Oğuzca Unsurlar • 375

Berdak YUSUF

Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerinin Daha Doğru Değerlendirilmesi İçin
Bazı Öneriler • 385

Binnur Erdağı DOĞUER

N. İ. Aşmarin’in Çuvaşça Sözlüğünün Yeni Bir Yayını Nasıl Olmalıdır? • 391

Bülent BAYRAM

Türkçede İşteş Özne ve Müsterek Eylemler Üzerine • 405

Celal DEMİR

Köktürkçe “Teñri Teg Teñri Yaratmış” İbaresini Üzerine • 413

Ceval KAYA

Bilgisayar Destekli Özbek Haber Üslubunun İşlenmesi • 417
Dilnoza KALONOVA

18. Yüzyılın Sonlarında Kazaklar ile Çing /Qing/ Hanedanı Arasındaki Kültür
ve Eğitim İlişkileri • 423
Düysenali ABDİLAŞİMULI

Eski Türkçede Bir Yer İsmi: Katun • 431
Ebulfez AMANOĞLU

Kırım-Tatar Dili Çöl Şivesinde Soy Anlatan Terimlerin
Kullanış Özellikleri • 437
Edibe MEDZHYTOVA

Kazakça Tarım Terimleri Üzerine Bir Deneme • 443
Elmira BAYMUKHAMBETOVA

Veli Hulufu Neşri Esasında “Koroğlu” Destanında
Türk Menşeli Arkaizmler • 449
Elza İSMAYİLOVA

Türk Dillerinin Bilgisayarlı Çevirisi ve Karşılaşılan Sorunlar • 485
Emel ALKIM - Yalçın ÇEBİ

Felsefe Dili Olarak Türkçe • 499
Emel KOÇ

Türkçe ve “Türk İşaret Dili”nde İç ve Üst İlişkisi Kurulabilen
Yer Belirtme Tümcelerinin Karşılaştırılması • 517
Engin ARIK

Uygurca “İmerigme” Sözü Üzerine • 527
Engin ÇETİN

Birinci Kırım-Tatar Devleti “Magna Bulgaria”nın Esas Alametleri • 535
Enver UMEROV

Eski Türkçe “-DAÇI” Ekinin Mişer Tatar Ağızlarında Kullanımı Üzerine • 541
Ercan ALKAYA

Türkçe Sözlüklerde Çok Anamlı Sözlük Birimlerindeki
Art Zamanlı Anlam Değişme Olayları ve “Çay” Örneği • 553
Erdoğan BOZ

Yerli Sinop Ağızlarını Belirleyen Genel Özellikler • 565

Ergün ACAR

Firdevsü'l-İkbâl'de Kip ve Kiplik Kullanımları • 575

Ergün ALTUN

Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan'daki Yazıtlardan Farklılıkları Üzerine Düşünceler • 601

Erhan AYDIN

Eski Türkçede Kişi Ekleri • 615

Erhan TAŞBAŞ

Orhon Abidelerindeki Bazı Sözlere Çin Dili Açısından Bir Bakış • 625

Erkin AWGHALY

Azerbaycan Türkçesinde Kelimenin Prozodik Modelinin

İki Zirveliliği Üzerine • 633

Fahrettin VEYSELLİ

İran Türklerinde Sözlükçülük ve Problemleri • 639

Farzaneh DOULATABADİ

Kırgızcanın Güney Sibiry Türk Dilleriyle Olan İlişkisi • 647

Fatih ÇELİK

/I/ Türkçede Bir Ana Ses Birimi midir? • 661

Fatih ÖZEK

Anlam Bilimsel Yaklaşımla Yabancılar Türkçe Deyimlerin Öğretimi • 667

Fatma BÖLÜKBAŞ

Sözlüklerin Normatif Fonksiyonu Meselesi • 687

Feride TAGİROVA

Çuvaş Türkçesindeki “+IA” Eki Üzerine • 691

Feyzi ERSOY

Osmanlı Kültür Dilini Manzum Sözlükle Öğretmek: Lügat-i Zurefâ ve Osmanlı Yazı Dili ile Konuşma Türkçesi Ayrımına Dair Verdiği Bilgiler • 705

Fikret TURAN

Çağdaş Türk Dünyasında Oğuz Asıllı Halkların Soyadlarının Modifikasyonu • 713

Firengiz PAŞAYEVA - Yalçın YUNUSOV

Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarındaki Yazınsal Metinlerin
Kullanım Sıklığı Açısından İncelenmesi • 727

Funda KESKİN

Son Dönem Çağatay Şairlerinden Hoca Nazar Hüveyda'nın Şiirleri ve
Şiirlerinin Dil Özellikleri • 739

Funda TOPRAK

Türkmen Türkçesinde Askerî Terimler: Delici, Kesici,
Ateşli ve Atılan Silahlar • 753

G. Selcan Sağlık ŞAHİN

Codex Cumanicus'un İmlası: Ünsüzler • 775

Galip GÜNER

Kâşgar Uygurları Arasında Günümüze Kadar Kullanılan
Oğuzca Sözcükler Üzerine • 785

Gayratcan OSMAN

17. Yüzyıl Azerbaycan Türkçesindeki Çağatay Türkçesi Öğeleri • 791

Gızılgül ABDULLAYEVA

Rumca-Türkçe Manzum Sözlük:

Lugât-i Manzûme-i Nûriye Berâ-yı Terceme-i Lisân-ı Rûmiye • 799

Gökhan ÖLKER

Altay Dillerindeki Çokluk Eklerinin Eski Şekilleri • 815

Gulgayşa SAGİDOLDA

Tatar Dünyasında Dilin Durumu ve (ana/eni, ata/eti Örneklerinde)

Akrabalık Adları • 827

Gulnara ZAMALETDİNOVA - Radif ZAMALETTİNOV

Tatar Halk Bilmecelerinde Kişi Adlarının Kullanımı • 833

G. R. MÖĞTESİMOVA

Tatarlarda Aile Düşüncesine Bağlı Sözcükler ve Millî Gelenekler • 839

Gulshat GALİULLİNA

Kazak ve Türkiye Türkçesinde Yansıma Kelimelere Yeni Bir Bakış • 845

Gulsinay İSSAYEVA

Eski Türkçedekilerden Daha Eskicil Olan Çağdaş Şekiller Üzerine • 853

Gürer GÜLSEVİN

Türk Dillerinde Yansımalar • 861
Gölnaz YAGAFAROVA

Nehcü'l-Ferâdis'te "Takı" • 867
Gölsel SEV - Hüseyin GAMSIZ

Atasözleri Arkaik Sözlerin Dil Hafızası Gibidir • 893
Gölzade ABDULOVA

Türkiye'de ve Japonya'da Dil Politikası Uygulamaları • 913
Gölzemin Özenk AYDIN

Argo ve Argolaşma • 929
Günay KARAAĞAÇ

Türkçede Fiil Çekimlerine Yeni Bir Bakış • 937
H. İbrahim DELİCE

Macaristan Kuman-Kıpçaklarından Kalan Bir Sayışmacı Üzerine
Dil Bilimsel Açıklamalar • 955
Hakan AYDEMİR

Bilim Dilimizdeki Yabancılaşma • 969
Hamza ZÜLFİKAR

Türk Dilinin Oğuz (Batı), Kıpçak (Kuzey) ve Çağatay (Doğu)
Gruplarında Tekrarlama (Frequentatıf) Fiilleri • 983
Hülya SAVRAN

Dilde Kalıplaşma • 995
Hürriyet GÖKDAYI

Ignác Kúnos'un Kırım Tatarcası Folklor Metinlerindeki
Tasvir Fiilleri Üzerine • 1009
Imre BASKI

Metin Dil Bilimi Verileri Işığında İstiklal Marşı'nı Yeniden Okumak • 1029
İlker AYDIN

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Teklik III. Şahıs Çekiminde Görülen {-n}
Biçim Birimi ve İşlevi • 1047
İlknur KARAGÖZ

Türkiye Türkçesindeki İsimleri Karşılamada Kırgız Türkçesinin -oo / -uu Ekinin Kullanılması Üzerine • 1057

İbrahim ATABEY

Osmanlı Türkçesinden Slav Dillerine Geçen Türkçe Kelimeler ve Abdullah Şkalyıç • 1067

İrfan MORİNA

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Dil Bilgisel Açıdan Birleşik Kelimeler Sorunu • 1077

İrina SARAİVANNOVA

Kosova Türklerinde Kişi Adları Hipokoristikleri • 1083

İsa SÜLÇEVİ

Bilgisayarlı Dil Bilimi Araştırmalarında Veri Tabanı, Algoritma, Akış Diyagramları ve Programlama • 1089

Kerim SARIGÜL

Codex Cumanicus'taki Türkçe Malzemeye Ait Alfabe ve İmla Özelliklerinin Karşılaştırmalı Tahlili • 1105

Kutluay ERK

Türkçede “-DAn biri” Yapılı Kelime Grupları Üzerine • 1117

Leylâ KARAHAH

Ermeni Harfli Kıpçakçada “-mA bol-” Yeterlilik Yapısı • 1125

Lütfiye GÜVENÇ

Klasik Dönem Osmanlı Ziraat Eserlerinde Kullanılan Ziraat Terimleri • 1133

M. Bedizel Zülfikar AYDIN

Türkçe Organ İsimlerinin Kökeni Üzerine • 1143

Mağfıret Kemal YUNUSOĞLU

Çağdaş Sırp Dilinde Türkçe Alıntıların Anlam Bilimsel-Türevsel Analizi • 1153

Marija ĐINĐIĆ

Papaz Gjuro Adam Büttner'in Türkçe Mirası • 1161

Marta ANDRIĆ

Türk Lehçelerindeki Deyimlerin Karşılaştırmalı Yöntemlerle Araştırılmasında Kültürel Dil Biliminin Önemi • 1169

Mayrambek OROZBAEV

İki Dillilik ve Sözcük Bilimi Açısından *Çingeneler* Romanı • 1175
Mediha MANGIR

İki Dilli ve Tek Dilli Çocukların Türkçe Sözlü ve Yazılı Metinlerindeki Sözcük Zenginliği • 1191
Mehmet Ali AKINCI

Aybastı Ağzında “Çarık” ile İlgili Kelimeler • 1203
Mehmet AYDIN

Türkçede Kişi ve Sayı Özelliklerinin İşlemlenmesi:
Bir Olaya İlişkin Beyin Potansiyelleri (OİP) İncelemesi • 1207
Mehmet AYGÜNEŞ - İtır KAŞIKÇI - Özgür AYDIN - Tamer DEMİRALP

Türkçeden Kafkas Dillerine Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları • 1227
Mehmet ÖZEREN

Kırım-Tatar Dilindeki Sohbet Tarzının Hitap Hususiyetleri • 1253
Ediye MEMETOVA

Anlam Bilimi Çerçevesinde “Ötekileştirme” İşlevi Yüklenen “Türk”
Kelimesinin Batı ve Doğu Edebiyatlarında Kullanımı • 1259
Mesut ÇETİNTAŞ

Tanrı Kelimesi Üzerine • 1283
Mesut ŞEN

Anadolu Ağızlarında Kullanılan Dışlık (Barış, Huzur vb.)
Kelimesi Hakkında • 1299
Mevlüt GÜLTEKİN

Felsefî Şiir Sanatının Sembolik Dili Hakkında • 1305
Metanet ABDULLAYEVA

Salar Türkçesinde Fiillerin Emir Kipinin Kökeni Üzerine Bir Araştırma • 1313
Minawaer AIBIBULA

Türkçeye Yabancı Dillerden Geçen Kelimelerde Algısal Ünlü Türemesi • 1323
Mine KILIÇ - Mehmet Akif KILIÇ

Dilimizin Fonolojik Açıdan Gelişen Bir Dil Olduğunun İşaretlilik Teorisiyle
Kantlanması • 1333
Molla Niyaz TURNİYAZI

Orta Çağ Azerbaycan-Türk Tercüme Metinlerinin Dili • 1345
Mohsun NAGİSOYLU

Özbek Türkçesinde Konuşmanın Cinsiyet Özelliklerini
Araştırma Sorunları • 1359
Muhabbat KURBANOVA

Ut- / Uduz- Fiilleri Üzerine Bir İnceleme • 1363
Muhammed ÇİTGEZ

Hamzaname'nin Okunma Coğrafyası • 1395
Muhammet YELTEN

Manzum Fetvaların Dil Özellikleri • 1457
Muhittin ELİAÇIK

İşlevsel Dil Bilimi Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine • 1471
Muhsine BÖREKÇİ - Yusuf TEPELİ

Baburname ve Türk Dili • 1483
Mukadder GÜNERİ

Daşakarmapathaavadānamālā İsimli Eserin Eski Türkçenin
Söz Varlığına Katkıları • 1491
Murat ELMALI

Eski Uygurca “Altı Dişli Fil” Hikâyesinin Metin
Dil Bilimsel Yaklaşımınla Çözümlemesi • 1517
Murat ELMALI - Fatma BÖLÜKBAŞ - Ahmet Naim ÇİÇEKLER

Başkurt Türkçesinde İkillemeler (Hendiyadyoinler) • 1535
Murat ÖZŞAHİN

Yabancı Uyruklu ve Türk Soylu Bireylerin Türkiye Türkçesini Öğrenirken
Kullandıkları Dil Öğrenme Stratejileri Arasındaki Farklılıklar • 1553
Murat ŞENGÜL

Codex Cumanicus'un İmlası II: Yuvarlak Ünlüler • 1567
Mustafa ARGUNŞAH

Türkçe ve Farsçadaki Ortak Fiiller Üzerine • 1579
Mustafa BALCI

TÜRK İŞARET DİLİNDE AD ÖBEĞİ YAPISI VE İŞARET DİZİMİ*

A. Sumru ÖZSOY

Aslı GÖKSEL

Meltem KELEPİR

Derya NUHBALAOĞLU

1. Giriş

Dillerin temel özelliklerinden biri, bir yapıyı oluşturan öğelerin sıralanışdır. Greenberg ve arkadaşlarının sessel diller üzerine yürüttükleri 1964 ve sonrası çalışmaları, dünya dillerinin tümce içindeki temel öğelerin dizimi bakımından üç ayrı tipolojik özellik gösterdiğini ve bir dilin tümce öğelerinin dizimine bağlı olarak o dilin başka söz dizimsel özelliklerinin öngörülebileceğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Türkçe gibi eylemi sonda olan dillerde, ilgeç öbeklerinin tümleçleri ilgeçten önce, ad öbeklerinin tamlayanları ve niteleyicileri öbeğin başı işlevini üstlenmiş olan addan önce, niteleyici öbeklerinde de niteleyici diğer öğelerden sonra gelmektedir. Buna karşın Arapça ve İbranice gibi eylemi tümce başında olan ya da İngilizce gibi tümce ortasında olan dillerde ise öbek öğeleri baş-sonda gelen dillere göre aksi bir diziliş göstermektedir. Bu dillerde, ilgeç öbeklerinde tümleçler ilgeçten sonra, ad öbeklerinde tamlayanlar ve niteleyiciler öbeğin başı olan addan sonra, niteleyici öbeklerinde niteleyiciler başta gelmektedir. Böylece bir dilde değişik nitelikteki öbeklerin öge diziminde görülen bu eş değerlilik, dillerin sözcük dizimi bakımından öbeğin başı işlevini üstlenen ögenin konumuna bağlı olarak baş-önde ya da baş-sonda özelliği gösterdiğini ortaya çıkarmıştır.

Sessal diller üzerinde yürütölen çalışmalar ayrıca dillerin biçim birimsel özellikleri ile söz dizimsel özellikleri arasında bazı öngörülebilirlik ilişkileri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda, Türkçe gibi eklemeli biçim bilimsel özellik sergileyen dillerde sözcük sıralamasının daha oynak olduğu saptanmıştır. Örneğin, Ahmet Cevat (1931), Erguvanlı (1986), Kelepir (2002), Göksel ve Kerslake (2005) gibi araştırmacıların Türkçe üzerine yürütmüş oldukları çalışmalar, Türkçenin tümce öğelerinin oynak diziminin özellikleri üzerinde durmuş ve bu oynaklığın niteliğini ve sınırlarını belirleyen söz dizimsel kısıtları belirlemeyi amaçlamıştır. Bu çalışmaların ortaya çıkardığı bir

başka boyut da ad öbeklerindeki öge diziminin tümce ögeleri ile aynı derecede oynak olmadığıdır. (bk. Banguoğlu 1974, Özsoy ve Taylan 1992, Özsoy 2004).

Greenberg ve arkadaşlarının (1964) tipolojik çalışmalarında, ad öbeklerindeki niteleyicilerin dilin baş-önde ya da baş-sonda dil olmasına bağlı olarak öngörülen dağılımı aşağıda verilen genelleme ile belirtilmiştir:

(1) 20. Evrensel (Greenberg ve arkadaşları, 1964)

Bir ad öbeğinde, bir ya da tüm niteleyiciler (işaret niteleyicisi, sayı niteleyicisi ve betimleme niteleyicileri) başaddan önce geldiğinde, belirtilen sırada dizilirler. Bu ögeler başaddan sonra geldiklerinde ise, sıraları ya yukarıda belirtilenin aynıdır ya da bunun tam tersidir.

Buna göre, niteleyicilerin başaddan önce geldikleri durumda yalnızca bir sıralama mümkün olmasına karşın, niteleyicilerin başaddan sonra geldikleri durumda iki sıralamanın da mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır. 20. Evrensel, niteleyicilerin başada göre bulundukları konuma bağlı olarak (2) ve (3)'te gösterilen bakışsız sıralamalarda bulunduğunu belirtmektedir:

(2) a) İŞARET > SAYI > NİTELEYİCİ > AD

b) * NİTELEYİCİ > SAYI > İŞARET > AD

(3) a) AD > İŞARET > SAYI > NİTELEYİCİ

b) AD > NİTELEYİCİ > SAYI > İŞARET

Üretici dil bilgisi kuramının varsayımları çerçevesinde Cinque (2010), ad öbeğinin niteleyicilerinin aşamalı bir yapı içinde yansımalar silsilesi oluşturduğunu öne sürmüş ve bu aşamalı yapının evrensel nitelikte olduğunu savunmuştur.

Son yıllarda İtalyan İşaret Dili (LİS), Alman İşaret Dili (DGS), Amerikan İşaret Dili (ASL) ve Estonya İşaret Dili (ESL) gibi birçok işaret dili üzerinde yürütülen çalışmalar, işaret dillerinin de işaret dizimi bakımından baş-önde ya da baş-sonda özellikler sergilediğini ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmamızda, Türk İşaret Dili'nde (TİD) ad öbeklerinin iç yapısını incelemeyi, TİD ad öbeklerindeki değişik niteleyicilerin dizim özelliklerini betimlemeyi ve bu dizimi kısıtlayan genellemelerin niteliğini belirlemeyi amaçlamaktayız. Ad öbekleri ile ilgili olarak üzerinde duracağımız bir başka özellik de, öbek içindeki yinelemedir. Diğer işaret dillerinde de görüldüğü gibi, TİD'de de değişik yineleme yapıları bulunmaktadır. Bu çalışmada yalnızca ad öbeklerinde görülen yineleme yapıları üzerinde durulacaktır.¹

¹ TİD'in söz dizimi üstüne yapılan çalışmalar için bk. Açan 2001, Zeshan 2003, Sevinç 2006.

Bu incelemedeki sonuçlar ana dili TİD olan altı yetişkin katılımcıyla yapılan çalışmalar sırasında yapılmış olan video çekimlerinden elde edilmiş olan verilere dayalıdır. Katılımcılar yaşları 18-25 arasında değişen beş kadın ve bir erkekten oluşmaktadır. Katılımcılar, (biri hariç) hepsi işitme engelli okullarından en az ortaokul derecesi ile mezun olmuş kişilerdir ve İstanbul'da yaşamaktadırlar.

Katılımcılardan (a) cümle kurma, (b) resimdeki kişi ve nesnelerin tarifi, (c) kontrollü serbest anlatım - resimli öykü kitabını anlatma, (d) öykü tamamlama çalışmaları (çevirmen aracılığıyla) yapmaları istenmiştir.

Katılımcılar üç ayrı dijital yarı profesyonel kamera ile 10 hafta boyunca toplam 63 saat kayda alınmıştır. Kayıtlar Boğaziçi Üniversitesi Dilbilim Laboratuvarında yapılmıştır. Kayıtlar iMovie programı ile düzenlendikten sonra, çevirileri yapılmış ve dört oturumun ELAN programında ayrıntılı açıklamaları gerçekleştirilmiştir.

2. İşaret Dillerinde Ad Öbekleri

Ad öbeği, öbeğin başöge işlevini üstlenen bir ad ile onunla değişik dil bilgisel ya da anlamsal ilişki içinde olan niteleyiciler, niceleyiciler, ortaç yapıları gibi birimlerden oluşan yapısal bir birimdir. Sessel diller üzerine son yıllarda yapılan incelemelerde, dillerde var olduğu varsayılan ad, eylem, niteleyici, belirteç gibi birbirinden farklı söz dizimsel özellikler sergileyen sözcük sınıflarının sözcüksel düzeyde var olup olmadığı sorgulanmaya başlanmıştır.

İşaret dilleri araştırmalarında da ele alınan konulardan biri bu dillerde sözcük sınıfları arasında ayırım olup olmadığıdır (bk. Schwager ve Zeshan 2008). Biz bu çalışmamızı, TİD için ad, eylem, niteleyici gibi sözcük türleri arasında sözcüksel düzeyde ayırım olup olmadığının saptanmasının gerekli olduğunun farkındalığı içinde, ad öbeği yapısının varlığının söz dizimsel düzeyde belirlenebileceği varsayımını benimseyen yaklaşım çerçevesinde yürütmekteyiz.

Sessel dillere koşut olarak, işaret dillerinde de tümce içinde oluşturulan bir dizi işaretin ad öbeği yapısı oluşturduğu yapılan incelemelerde saptanmıştır. Bu bağlamda İtalyan İşaret Dili (LİS) (Branchini 2006, Bertone 2009, Brunelli 2010), Alman İşaret Dili (DGS) (Bertone 2009, Brunelli 2010), Amerikan İşaret Dili (ASL) (Neidle ve ark. 2000, Sandler ve Lillo-Martin 2006) ve Estonya İşaret Dili (ESL) (Miljan 2000) üzerinde yürütülen çalışmalar, bu dillerdeki ad öbeklerinin iç yapısı hakkında önemli bulgulara erişmiş, işaret dillerinin de sessel dillere benzer biçimde başadın öbek içindeki konumu bakımından, baş-önde ya da baş-sonda özellikler sergilediğini ortaya çıkarmıştır. İşaret dilleri üzerine yürütülen bu çalışmalar ayrıca işaret dillerinin işaret dizimi bakımından sessel dillere göre daha oynak bir yapıya sahip olduğunu,

ağırlıklı olarak baş-önde özellik gösteren bir dilde niteleyicilerin baş sonrasınca olduğu kadar öncesinde de olabildiğini saptamıştır.

İşaret dillerinde ad öbeği yapısı, sessel dillerdeki ad öbeği yapısına benzer biçimde bazı bürünsel özellikler de sergilemektedir. Bu bürünsel özellikler, sessel diller ile işaret dilleri arasındaki kanal farklılığına uygun olarak, işaret dillerine özgü el dışı imlerle ifade edilmektedir. El dışı imlerin birçok işaret dilinde tümce yapısında olduğu kadar ad öbeği yapısında da önemli bir rol oynadığı yapılan incelemelerde saptanmıştır. Çalışmamızın son bölümünde TİD ad öbeklerinde gözlemlenen kimi el dışı imlere kısaca değinilecektir.

3. TİD’de Ad Öbekleri

TİD ad öbeklerinin başad-niteleyici dizimi bakımından genellikle baş-önde ad öbeği özellikleri gösterdiği gözlemlenmektedir. Veri tabanımızda, öbek başı işlevini yüklenmiş olan ad, işaret sıralamasında genellikle ilk konumda bulunmakta, ad öbeğinin niteleyicileri, başaddan sonra yer almaktadır. Ancak, bu dağılım kesin değildir; TİD ad öbeği ögeleri oldukça oynak bir dağılım sergilemektedir. TİD ad öbeklerinde niteleyiciler genellikle başaddan sonra gelmelerine karşın, başaddan önce de gelebilmektedir.

TİD ad öbeklerinin öge dizimi ile ilgili temel özellikleri şöyle özetlenebilir:

(i) TİD ad öbekleri genellikle baş-önde ad öbeği özellikleri göstermektedir. Ancak, TİD’de ad öbeği ögeleri aynı zamanda oynak bir dağılım sergilemektedir.

(ii) Birden fazla niteleyici bulunan ad öbeklerinde niteleyicilerin başaddan sonra geldiği durumlarda sayı niteleyicisi başaddan en uzak konumda bulunmakta, diğer niteleyiciler başad ile sayı niteleyicisi arasında yer almaktadır.

(iii) Birden fazla niteleyici bulunan ad öbeklerinde niteleyicilerin başaddan önce geldiği durumlarda sayı niteleyicisi başaddan en uzak konumda bulunmakta, diğer niteleyiciler başad ile sayı niteleyicisi arasında yer almaktadır.

(iv) Birden fazla niteleyici bulunan ad öbeklerinde niteleyicilerden bazıları başaddan önce bazıları ise başaddan sonra gelebilmektedir.

(v) TİD’de ad öbeğinin ögeleri yinelenenbilmektedir. Bir öge kopyası ile art arda gelemmez; öge ile kopyası arasında başka bir öge olmak zorundadır.

3.1. Baş-önde dağılım

Aşağıdaki yapılar TİD ad öbeklerinin baş-önde dağılımı gösterdiğini örneklemelemektedir:²

(4) a) ARABA ESKİ SAT

‘Eski arabayı sattı.’

b) İNSAN GENÇ İNTERNET SEV

‘Genç insan interneti seviyor.’

(4a-b)’de görüldüğü gibi, *eski* ve *genç* niteleyicileri, niteledikleri adlardan sonra gelmektedir. Bu yapılarda incelenen ad öbekleri *sat-* ve *sev-* eylemlerinin nesnesi işlevini üstlenmiş olduğundan yapıların yüklemleme değil de tanımlayıcı yapısı oldukları açıktır. Dixon (2008) niteleyicileri anlamsal özelliklerine bağlı olarak tanımladığı (i) Temel anlamsal, (ii) İkincil anlamsal ve (iii) Diğer olarak adlandırdığı üç üst sınıf çerçevesinde incelemektedir. Aşağıdaki örnekler TİD ad öbeği yapılarında Dixon’ın temel anlamsal niteleyici sınıfını oluşturan BOYUT (*büyük, küçük, geniş, derin, uzun, kısa* vb.), YAŞ (*genç, yaşlı, eski, yeni* vb.), RENK (*siyah, beyaz, kırmızı, mavi* vb.), DEĞER (*iyi, kötü, güzel, önemli, şanslı* vb.) ulamlarını belirten niteleyicilerin, başaddan sonra geldiklerini ve dolayısıyla TİD ad öbeğinin baş-önde özelliği sergilediğini göstermektedir.

(5) a) Boyut

SAKAL UZUN GEL

‘Uzun sakallı geliyor.’

b) Yaş

(i) ARABA ESKİ SAT

‘Eski arabayı sattı.’

(ii) İNSAN GENÇ İNTERNET SEV

‘Genç insan internet seviyor.’

c) Değer

(i) ADAM HAVALI MONT

‘Havalı adam mont giyiyor.’

(ii) KADIN KÖTÜ YALAN SÖYLE

² Örneklerde büyük harfle yazılan sözcükler işaretlerin araç dildeki çevirisidir. Bu satırın altındaki satırda ise tümcenin araç dildeki çevirisi bulunur.

‘Kötü kadın yalan söyledi.’

d) Renk

(i) BAHAR ELBİSE MOR GİY

‘Bahar mor elbise giydi.’

(ii) KAZAK SARI BEĞEN

‘Sarı kazağı beğendim.’

(iii) ÜÇGEN MAVİ

‘mavi üçgen’

(iv) CİVCİV SARI KAÇ

‘Sarı civciv kaç tane?’

(v) SAKAL KAHVERENGİ

‘kahverengi sakal’

Dixon’ın ikincil anlamsal niteleyici ulamını oluşturan fiziksel özellikleri belirten niteleyiciler (*sert, kuvvetli, ağır, ıslak, temiz, ekşi, tatlı, hasta, yorgun* vb), insan karakteri eğilimlerini ifade eden (*kıskanç, neşeli, akıllı, eliaçık, gururlu, utangaç* vb) ve hız belirten (*hızlı, çabuk, yavaş* vb) niteleyiciler de TİD ad öbeklerinde genellikle başaddan sonra gelmektedir.

(6) a) Fiziksel özellikler

KARE YAMUK

‘yamuk kare’

b) İnsan karakteri eğilimleri

KOCA ÇOK KISKANÇ PROBLEM

‘Çok kıskanç koca problemdir.’

Zorluk belirten (*basit, zor, kolay* vb.), benzerlik/fark belirten (*değişik, başka, aynı, benzer, farklı* vb.) ve konum belirten (*yüksek, yakın, uzak, kuzey* vb.) niteleyicilerin de addan sonra geldiği gözlemlenmiştir.

(7) a) Zorluk

SINAV SORU ZOR VAR

‘Sınavda zor soru var(dı).’

b) Benzerlik/fark

YER FARKLI OTUR

‘Farklı yerde oturuyor.’

c) Konum

KARDEŞ BİNA YÜKSEK OTUR

‘Kardeşim yüksek binada oturuyor.’

(8) a) Sayı niteleyicileri

(i) GÖZ İKİ VAR

‘İki göz var.’

(ii) KOVA ÜÇ VAR

‘Üç kova var.’

(iii) AĞAÇ LAMBA DÖRT VAR

‘Ağaçta dört lamba var.’

Yukarıda verilen örnekler, TİD ad öbeklerinin niteleyicilerin sıralanması bakımından baş-önde özellikler sergilediğini göstermektedir. Ancak diğer işaret dillerine benzer biçimde, TİD ad öbekleri oynak bir yapıya sahiptir. Niteleyiciler yalnızca ad sonrası dağılım sergilememekte, bundan sonraki bölümde gösterileceği gibi ad öncesinde de bulunabilmektedirler.

3.2. Baş-sonda dağılım

TİD’de niteleyiciler başaddan önce de gelmektedir. Aşağıdaki örneklerde boyut, fiziksel özellik, renk gibi değişik niteleyici sınıflarına bağlı olan niteleyiciler, başaddan önce gelmektedir.

(9) a) UZUN SAKAL (5a ile karşılaştırm)

‘uzun sakal’

b) SİVRİ ŞAPKA

‘sivri şapka’

c) KAHVERENGİ SAKAL (5d(v) ile karşılaştırm)

‘kahverengi sakal’

(10) a) YUVARLAK KUTU

‘yuvarlak kutu’

b) YUVARLAK ÇİÇEK

‘yuvarlak çiçek’

c) SICAK KAHVE İSTE

‘Sıcak kahve istedi.’

Benzerlik/karşıtlık belirten niteleyiciler de, başaddan önce gelebilmektedir. (11)deki örneklerde *öbür* niteleyicisi başad öncesi konumdadır.

(11) (i) ÖBÜR KÖPEK BALIK YEME

‘Öbür köpekbalığı yemedi.’

(ii) ÖBÜR ADAM PARA OTUR

‘Öbür adam para üzerinde oturuyor.’

(iii) ÖBÜR KIZ ZAYIF

‘Öbür kız zayıf.’

(12) No.lu örnekte görüldüğü gibi, niceleyiciler de niteledikleri addan önce gelebilmektedir. Bu örnekte *ÇOK* niceleyicisi *KIZ* işaretinden önce gelmektedir.

(12) OKUL SINIF ÇOK KIZ VAR

‘Okulda sınıfta çok kız var.’

Niteleyicilerin konumu bakımından, gerek ASL gerek ESL üzerine yapılan çalışmalarda üzerinde durulan özelliklerden biri, ad öbeği içinde addan önce ve sonra gelen niteleyicilerin farklı özelliklere sahip olup olmadığıdır (Bahan ve ark. 1995, Miljan 2000). Araştırmalar ESL’de addan önce gelen niteleyicilerin alışkanlıkla bilinen kapsayıcı nitelikte olduğunu, ad-sonrası niteleyicilerin ise tekil, belirleyici gönderim oluşturma eğilimi olduğunu saptamışlardır. ASL’de ise ad önündeki niteleyicilerin tanımlayıcı, addan sonra gelenlerin ise yüklemleyici oldukları öne sürülmüştür.

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, TİD’de ad sonrasında bulunan niteleyiciler yüklemleyici olabilmelerine karşın, tümünün bu işlevi üstlenmiş olduğunu öne sürmek olanaksızdır. SINAV SORU ZOR VAR tümcesinde olduğu gibi, başaddan sonra gelen ZOR niteleyicisi yüklemleyici olmayıp tanımlayıcı işlevi üstlenmiştir, buna göre de bu tümcede SORU ZOR dizisi bir ad öbeği oluşturmaktadır. Bu bakımdan TİD’in, ad-öncesi ve sonrası konumlarda bulunan niteleyicilerin değişik işlevleri olan ASL’den farklı bir özellik sergilediğini görmekteyiz. Diğer yandan TİD ad öbeklerinin ad-öncesi ve sonrası konumlarda bulunan niteleyicilerin ESL’deki gibi anlamsal bir fark gösterip göstermediği ise araştırılması gereken bir konudur.

Belirleyicilerle ilgili olarak, Bahan ve ark. (1995) ASL’de ad öncesi gösterme işaretinin Belirleyici Öbeği’nin başbelirleyicisi konumunda olduğunu ve belirtili belirleyici işlevi olduğunu savunmuştur. Addan sonra gelen belirleyiciler ise belirtili/belirtisiz ya da belirteç olarak işlev yapabilmektedir. MacLaughlin (1997:116)’de buna benzer biçimde ASL’de hem belirtili hem belirtisiz bağlamlarda addan önce gelen gösterme işaretinin belirtili belirleyici, aynı işaretin addan sonra gelmesi durumunda ise belirteç olduğunu öne sürmektedir. ESL’de ise addan önce gelen belirleyiciler kısıtlamalı olmayan/yansız gönderme göstermekte, addan sonra gelenlerin ise kısıtlamalı/karşıtsal göndermeleri bulunmaktadır (Miljan 2000).

“Üretici Dilbilgisi Kuramı” çerçevesinde ad öbekleri üzerine yürütülen çalışmaların bir boyutu da bu öbeklerin aslında bir Belirleyici Öbeği’nin yansıması olduğudur. Bu bağlamda De Vriendt and Rasquinet (1989) Amerikan İşaret Dili’nde Belirleyici Öbeği bulunmadığını öne sürerken, Wilbur (1979) ve Hoffmeister (1977, 1978) ad öncesi ve sonrası gösterme işaretlerinin belirtili belirleyici olduğunu savunmuştur. Zimmer ve Patschke (1990) ise ad öncesi ve sonrası işaret niteleyicilerinin belirleyici olduğunu ancak belirtililik ifade etmediğini öne sürmüşlerdir.

4. Çoklu Niteleyici Sıralaması

Yukarıda da belirtildiği gibi, ad öbeği içindeki sözcük sıralamasıyla ilgili olarak yapılan en önemli gözlemlerden biri işaret dillerinde, sessel dillerde olduğu gibi, ad öbeği başının öbek içindeki ilk ya da son öge olabileceğidir. Örneğin, İtalyan İşaret Dili’nde (LİS) ad öbeklerinin başı olan ad, öbeğin ilk ögesidir. Sayılar ve niteleyiciler çoğunlukla adı izlemekte, DİĞER, ÖNCEKİ, SONRAKİ gibi ‘yüksek’ niteleyiciler ve işaret niteleyicileri de içinde olmak üzere bütün niteleyiciler ve iyelik belirten işaretler addan sonra gelmektedir. Bu bağlamda Branchini (2006), Bertone (2009) ve Brunelli (2010) İtalyan İşaret Dili’nde ad öbeği öğelerinin sırasının ad sonrası olarak Ad-Tamlayan-Sayı-Belirleyici olduğunu, başka sıralamaların da mümkün olduğunu ancak ad sonrası dizimin daha yaygın olduğunu savunmuşlardır. Alman İşaret Dili’nde (DGS) de genel olarak öbek başı ilk ögedir (Bertone 2009, Brunelli 2010). Buna karşın Hollanda İşaret Dili’nde (NGT) ad öbeği içindeki öğelerin yeri, çoğunlukla addan öncedir (Brunelli 2010). Amerikan İşaret Dili’nde (ASL) ve Estonya İşaret Dili’nde (ESL) ad öbeğinin öğeleri addan önce ya da sonra gelebilmektedir, ancak ASL’de addan sonra gelen niteleyicilerin kendi aralarındaki sıralaması serbestken, aynı niteleyiciler addan önce geldiğinde belli kısıtlamalara uymaktadır; örneğin, büyüklük-renk niteleyicisi sıralaması dil bilgisel, bunun tersi olan sıralama dil bilgisi dışıdır (MacLaughlin 1997).

TİD’de de birden fazla niteleyicinin bulunduğu ad öbeklerinde, sayı bildiren niteleyici, öge sıralamasında başaddan en uzak konumda yer almaktadır. (13a-d) örneklerinde görüldüğü gibi boyut, biçim, renk belirten niteleyiciler başad ile sayı niteleyicisi arasındadır.

(13) a) Boyut-sayı

BALIK BÜYÜK ÜÇ VAR

‘Üç büyük balık var.’

b) Renk-sayı

CİVCİV SARI ON VAR

‘On sarı civciv var.’

(14a-b) betimleyici niteleyicilerden fiziksel özellik ile renk ve boyut niteleyicileri diziminde ad-sonrası dağılımında, fiziksel özelliğin addan uzak konumda olduğunu göstermektedir.

(14) a) Renk-fiziksel özellik

GÜNEŞ SARI YUVARLAK

‘sarı yuvarlak güneş’

b) Boyut-fiziksel özellik

TAVŞAN BÜYÜK KUVVETLİ

‘büyük kuvvetli tavşan’

Ancak bu dizim henüz gözlemsel bir genellemeden ileri gitmemektedir. Bunun niteleyici dağılımında bir kısıt oluşturup oluşturmadığının kesinleştirilmesi gerekmektedir.

Ayrıca yukarıda ad öbeklerindeki işaretlerin sıralamaları ile ilgili olarak ad öbeği içindeki farklı sözcük sıralamalarının farklı anlamları ifade edip etmediği araştırılması gereken bir başka boyuttur. Öbek başının (adın) önüne ve arkasına gelen ögelerden niteleyicilerin ad öbeğine belirtili, belirtisiz, özgül, karşıtsal, alışkanlık anlamlarını vermede rolü olup olmadığı, araştırılması gereken konulardan biridir.

5. Öge Yinelemesi

İşaret dillerinde baskın olarak öge yinelenmesinin dil bigisinin her düzeyinde yer alabildiği gözlemlenmiştir (Pfau ve Steinbach 2011). Fischer ve Janis (1990) ASL’de eylem yinelenmesinin dilin çekim dizgesinin zayıf olmasından kaynaklandığını öne sürerken, Lillo-Martin ve Quadros (2008)

eylemiden başka öğelerin yinelenmesinin odak ile yakından ilintili olduğunu savunmuştur. Rus İşaret Dili (RSL) ve Hollanda İşaret Dili'nde (NGT) yinelenmenin bilgi yapısı ile ilgili olduğu, yinelenen ögenin yeni bilgi, yinelenen öğelerin arasında olan birimin ise art alan bilgisi olduğu öne sürülmüştür (Kimmelman 2011).

TİD ad öbeklerinde de öge yinelenmesi gözlemlenmiştir. Yinelenen öge niteleyici olan birim olduğu kadar başad da yinelenebilmektedir. (15), niteleyici yinelenmesini örneklemektedir.

(15) SİVRİ ŞAPKA SİVRİ

‘sivri şapka’

Baş yineleme örneği (16)’da sunulmaktadır.

(16) GEMİ KÜÇÜK GEMİ

‘küçük gemi’

(17a) soru sözcüğü yinelemesini örneklerken, (17b) ad tamlamasının başının da yinelenbildiğini göstermektedir.

(17) a) NE RENK NE?

‘ne renk?’

b) ELBİSE ÇOCUK ELBİSE VAR?

‘Çocuk elbisesi var mı?’

TİD’de görülen bir başka yineleme yapısı, yer belirten işaret ile oluşturulan ve başögenin yinlendiği yapılardır. Bunlar (18)’de örneklenmiştir.

(18) a) SU YER SU

‘su yeri’

b) BANKA YER BANKA

‘banka binası’

6. Ad Öbekleri ve Ezgi

Ad öbeğinin sınırlarının belirlenmesinde ezginin önemli bir işlevi olduğu diğer işaret dillerinin incelemelerinde ortaya çıkarılmıştır (Sandler 1999). Bu bağlamda, Amerikan İşaret Dili’ndeki ad öbeklerini inceleyen MacLaughlin (1997) ad öbeği içindeki uyumun bu dilde el ve el dışı hareketlerle ifade edildiğini ve el dışı hareketlerin Belirleyici Öbeği’nin yapısı hakkında önemli kanıt oluşturduğunu öne sürmüştür. MacLaughlin ASL’de öbeklerin birbirlerinden göz kırpmaya (gk) (bk. Wilbur 1995) ve eli sabitleme (işaret sonunda eli

olduğu yerde tutma) ile ayrıldığına dikkati çekmekte ve bunlara ek olarak ad öbeklerinin sonunda (i) başı öne eğme ve (ii) işareti uzatma bulunduğunu öne sürmektedir. McLaughlin'e göre bu özellikler ad öbeğinin son ögesi ne olursa olsun (ad, niteleyici, ya da iyelik işareti) ortaya çıkmaktadır. Bertone (2009) LİS'te ad öbeğine (ve konu öbeğine) mahsus el dışı bir işareten söz ederken, Brunelli (2010), bu işaretin bütün LIS ad öbeklerinde görülmediğine dikkat çekmektedir.

TİD'le ilgili gözlemlerimiz, TİD'de ad öbeklerinin de bir ezgi birimiyle örtüşmekte olduğunu göstermektedir. Örnek (19)'da, sayı niteleyicisi ÜÇ iki ad arasındadır ve TİD'in ad-öncesi ve sonrası özellikler sergilediği göz önünde bulundurulduğunda, bu örneğin çok anlamlı olması beklenmektedir. Ancak (19) çok anlamlı değildir, görüldüğü gibi ÜÇ niteleyicisi, kendinden önce gelen ADAM sözcüğünü nitelemektedir.

(19) ADAM ÜÇ FENER TUT

'Üç adam fener tuttu.'

Burada ADAM ve ÜÇ işaretlerinin arasında çok kısa bir geçiş bulunmakta, ÜÇ işareti ile kendisinden sonra gelen FENER işareti arasında ise daha uzun bir geçiş olduğunu görmekteyiz. Başka bir deyişle, ADAM'dan sonra elin sabitlenmemesine karşın, ÜÇ'ten sonra kısa bir el sabitleme bulunmaktadır. Böylece ad öbeğinin son ögesi olan ÜÇ işaretini oluşturan el hareketinin sabitlenmesi, *üç adam* ad öbeğinin sonunu belirtmektedir.

Ad öbeklerinin başını ve/veya sonunu imleyen el dışı işaretlerin varlığının ad öbeklerinin ezgi birimi olduklarını gösteren bir başka özellik de ad öbeklerinin başı olan adlardan sonra başın öne eğilmesidir.

_____bö
(20) a) KIRMIZI PANTOLON

'kırmızı pantolon'

_____bö _____bö

b) ELBİSE KIRMIZI ELBİSE

'kırmızı elbise'

(21)'de örneklendiği gibi, bu im ad tamlamalarının ilk ögesi olan addan sonra görülmemektedir:

_____bö
(21) a) ANADOLU HİSAR

‘Anadolu Hisarı’

 bö

b) ÖĞRETMEN EV

‘öğretmenevi’

Dolayısıyla başın öne eğilmesinin ad öbeğinde ezgi göstergesi olduğu anlayışı içinde, bunun adla değil, ad öbeğiyle bağlantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.³

³ Ad öbeklerinin sonlarında yoğun olarak gözlemlenen el dışı işaretler, göz kırpması (‘gk’) ve baş (öne doğru) eğmedir (‘bö’). Bazı öbeklerde baş eğme, bazılarında göz kırpması bazılarında ise her ikisi de gözlemlenmiştir. Diğer gözlemlenen el dışı işaret ise başı soldan sağa sallamadır (‘bss’).

I. Ad öbeğinin sonunda belirgin olan el dışı işaretler

a) başı öne eğme

bö

(i) a) ADAM BÜYÜK

bö

b) ADAM BİR

b) göz kırpması

gk

(ii) a) ADAM ÖBÜR

bss

gk

b) ADAM POLİS SİLAH

c) baş eğme + göz kırpması

bö

gk

(iii) a) ADAM ŞİŞMAN

bö

gk

b) ADAM BİYİK ADAM ŞİŞMAN

gk

bö

c) ADAM HAVALI MONT(lu)

II. Ad öbeğinin başında ve ortasında belirgin olan el dışı işaretler

a) adı başlatan gk

Yalnızca iki ad öbeğinde ad öbeğini başlatan sözcükte göz kırpması gözlemlenmiştir.

(i) gk

ADAM BİYİK

(ii) gk

bö

bss

ADAM ŞAPKA BASTON AYNI

b) öbek ortasında bss

Öbek ortasındaki niteleyici veya adlarda bss ifadesi görülmektedir. Çevirmen bunun daha önce bahsedilenleri hatırlatmak - Türkçedeki *hani* ifadesi gibi düşünülebilir- amaçlı kullanıldığını belirtmiştir. Bu el dışı işaret, bu nedenle, bir bilgi yapısı ögesi olan “konu”nun imlenmesinde kullanılıyor olabilir.

bss

gk

7. Sonuç

Bu çalışma alt bir yapısal birim olan sözcüksel öbek yapılarından ad öbeğindeki iç sıralamayı incelemiştir. Hâlen yürütülmekte olan çalışmalar TİD ad öbeklerinde ögelerin öbek başı olan ad ile sayı sözcükleri, işaret niteleyicileri ve diğer niteleyiciler gibi öbek ögelerinin sıralanışı bakımından oldukça oynak bir sıralanış sergilediklerini ancak bu sıralamadaki serbestliğin sınırsız olmadığını ortaya çıkarmıştır. Dilin betimlenmesi açısından yalnızca tümce ögelerinin sıralanışı değil aynı zamanda öbek düzeyinde sözcük diziminin kurallarının belirlenmesi de büyük önem taşıdığından, bu çalışma TİD'in dil bilgisinin şimdiye kadar betimlenmemiş bir alanına katkıda bulunmuştur.

Bu araştırma TÜBİTAK tarafından desteklenen 111K314 kodlu proje çerçevesinde yürütülmüştür. Proje COST 1006A projesinin bir parçasıdır.

Kaynaklar

- AÇAN, A. Z., A study on sign languages and Turkish Sign Language. (Y. Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (2001).
- AHMET CEVAT. *Yeni bir gramer metodu hakkında lâyiha*. İstanbul: Devlet Matbaası. (1931)
- BAHAN, B., J. KEGL, D. MACLAUGHLIN ve C. NEIDLE. Convergent Evidence for the Structure of Determiner Phrases in American Sign Language. *FLSM VI: Proceedings of the Sixth Annual Meeting of the Formal Linguistics Society of Mid-America* (Vol. Two, pp. 1-12). (y.h.) L. Gabriele, D. Hardison, and R. Westmoreland Bloomington, Indiana: Indiana University Linguistics Club. (1995).
- BANGUOĞLU, T. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (1974).
- BERTONE, C., The syntax of noun modification in Italian Sign language (LIS), *Working Papers in Linguistics*, 17-28. Venezia, Dipartimento di Scienze del Linguaggio, Università Ca' Foscari. (2009).
- BRANCHINI, C. On relativization and clefting in Italian Sign Language (LIS). (Doktora tezi). University of Urbino. (2006).
- BRENTARI, D., Crossley, L., Prosody on the hands and the face, Evidence from American Sign Language. *Sign Language & Linguistics*, 5(2), 105-130. (2002).
- BRUNELLI, M., The Grammar of Italian Sign Language. (Doktora Tezi). University of Amsterdam. (2010).
- CECCHETTO, C., Zucchi S. Why is Spec, CP on the right in sign languages.

(iii) KİŞİ ERKEK KİŞİ FAZLA

— **bss** **gk**
 bö

(iv) ADAM GÖBEK ŞİŞMAN

- GLOW 2004 sunumu, Selanik. (2004).
- CINQUE, G. *The Syntax of Adjectives*. Cambridge, MA; The MIT Press. (2010).
- De VRIENDT, S. ve Rasquinet, M. The Expression of Genericity in Sign Language. *Current Trends in European Sign Language Research: Proceedings of the 3rd European Congress on Sign Language Research*, (y.h.), Siegmund Prillwitz ve Tomas Vollhaber, 249-255. Hamburg: Signum Verlag. (1989).
- DIXON, R. M. W., Comparative constructions: a cross-linguistic typology. *Studies in Language*, 32 (4). pp. 787-817. (2008).
- ERGUVANLI, E. E. *The Function of Turkish Word Order*. Los Angeles; California Üniversitesi Yayinevi. (1984).
- FISCHER, S., Janis, W., Verb sandwiches in American Sign Language. In *Current trends in European sign language research*, ed. Siegmund Prillwitz and Tomas Vollhaber, 279-294. Hamburg, Germany: Signum Press. (1990).
- GÖKSEL, A. ve C. Kerslake. *Turkish A Comprehensive Grammar*. Londra; Routledge. (2005).
- GREENBERG, J. "Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements," *Universals of Language*, London: MIT Press. (1964).
- HOFFMEISTER, R. The influential point. *Proceedings of the National Symposium on Sign Language Research and Teaching*, (y.h.) W. Stokoe. Silver Spring, MD: National Association of the Deaf. (1977).
- HOFFMEISTER, R. (1978) *The Development of Demonstrative Pronouns, Locatives, and Personal Pronouns in the Acquisition of ASL by Deaf Children of Deaf Parents*. (Doktora tezi). University of Minnesota. (1978).
- KELEPİR, M. Topics in Turkish Syntax: Clausal Structure and Scope. (Doktora tezi). Massachusetts Institute of Technology: MIT Working Papers in Linguistics, Cambridge, MA. (2002).
- KIMMELMANN, V. "Doubling in two sign languages: a pragmatic account". Manuscript. University of Amsterdam. (2011).
- MacLAUGHLIN, D. The structure of determiner phrases: Evidence from American Sign Language. (Doktora Tezi). Boston University. (1997).
- MILJAN, M. The noun phrase in Estonian Sign Language from the typological perspective. (Yüksek Lisans Tezi). (2000).
- NEIDLE, C., J. Kegl, D. MacLaughlin, Bahan, B., Lee, G. R., *The Syntax of American Sign Language: Functional Categories and Hierarchical Structure*. MIT Press. (2000).
- ÖZSOY, A. S. "Dışışleri Eski Bakanı ve Türkçe'nin Yeni Yapısı". *Journal of Turkish Studies*, 28/1, Harvard University Press: 247-256. (2004).
- ÖZSOY, A. S. ve E. E. TAYLAN. *Türkçede Ad Öbeğinin İçyapısı*. VI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri. Ankara; Gazi Üniversitesi. (1992).

- PFAU, R. ve M. STEINBACH. Doubling in sign languages: Focus on agreement. *Societas Linguistica Europaea 44th Annual Meeting*. (2011).
- SANDLER, W., The medium and the message: Prosodic interpretation of linguistic content in Israeli Sign Language', *Sign Language and Linguistics* 2.2.187-215. (1999).
- SANDLER, W. ve D. LILLO-MARTIN. *Sign Languages and Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınevi (CUP). (2006).
- SCHWAGER, W. ve U. ZESHAN. Word classes in sign languages: Criteria and classifications. *Studies in Language*, 32(3), 509. (2008).
- SEVİNÇ, A. M., Grammatical Relations and Word Order in Turkish (Yüksek Lisans tezi) ODTÜ, Ankara. (2006).
- WILBUR, R. B., American Sign Language and Sign Systems: Research and applications. Baltimore: University Park Press. (1979).
- ZESHAN, U. Aspects of Türk İşaret Dili (Turkish Sign Language). *Sign Language and Linguistics*, 6 (1) 43-75. (2003).
- ZIMMER, J. ve C. PATSCHKE, A class of determiners in ASL. *Sign Language Research, Theoretical Issues*, 201-210, (y.h.) C. Lucas. Washington D.C. Gallaudet University Press. (1990).

ÇOK DİLLİ TOPLUMLARDA DİL KARIŞIMININ TOPLUM DİL BİLİMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (AFGANİSTAN-ÖZBEK TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ)

Abdullah MOHAMMADI*

Giriş

İnsan sosyal bir varlıktır. Sosyal bir varlığın gerekliliklerinden de bir arada yaşama zorunluluğudur. Bireyin sosyal beraberliğinde ve birbiriyle iletişim kurmada dil, vazgeçilmez bir unsurdur. Dolayısıyla farklı dillerle konuşmakta olan bireylerin karşılıklı olarak dillerinin birbirinden etkilenmesi kaçınılmazdır.

Geçmiş tarihlere baktığımızda dil ilişkileri bağlamında, savaşlar, göçler, kültür etkileşimleri gibi sebeplerle birlikte günümüz ise en çok teknolojik gelişmeler dil ilişkilerini hızlandırmaktadır (Alkaya 2007: 41). Örnek olarak e-mail, laptop gibi kelimeler aynı şekilde diğer dillerde kullanmaya başlanmıştır.

Dünyada karışmamış ve her türlü etkiden uzak kalmış bir dilden söz etmek mümkün değildir. Zira toplumlarda sosyoekonomik, sosyokültürel gibi gelişmelere paralel olarak dilde de bazı kavramların ve sözcüklerin bireylerin düşünme dünyasına girmesi kaçınılmazdır.

İnsan, konuşma özelliğinden dolayı diğer canlılardan ayrılmakta, bundan dolayı da üstünlük kazanmaktadır. Ancak iletişim sağlama bağlamında insanlar tek örnek oluşturmazlar. Diğer canlıların da kendilerine özgü iletişim araçlarının varlığından söz edebiliriz. Fakat dil sözcüğünden söz ederken bunu sadece insan topluluklarının birbiri ile iletişim kurmak için kullanmaktadır (Hickerson 1980: 1). Dolayısıyla dil bireyin yaşamının her alanıyla ilgilidir. Bu bağlamda dil hem bireysel hem toplumsal hem de kültürel bir kurum konumundadır. Dil, toplum gibi bağdaşık (homojen) kurum değildir. Bu özelliğinden dolayı zaman, coğrafya ve toplumsal yapılara bağlı olarak dilde fark-

* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, abdullahmoh2000@gmail.com.

lılıklar meydana gelmektedir. Bireylerin mensup olduğu etnik grubu, aldığı eğitim, aile yapısı, bulunduğu yaş ve cinsiyet gibi etkenlere bağlı olarak da değişebilir. Yani toplumda bireyler tarafından konuşulan dil farklı ortam ve şartlara göre değişebilir. Dilin değişme durumları yazılı, sözlü veya resmiyet başta olmak üzere değişken bir yapıya sahiptir (Eker 2007: 127-128). Örnek olarak resmî bir ortamda konuşulan dil ile samimi arkadaşların bulunduğu ortamda konuşulan dil farklıdır.

Afganistan’a tarihsel yönü ile bakıldığında, tarihte çeşitli medeniyetleri kendisinde barındırmıştır. Afganistan’ın her bölgesinde kültürel çeşitliliği açısından zengin bir araştırma alanıdır. Afganistan’da çeşitli milliyetlerin, farklı dillerin ve kültürlerin yaşama alanı olmuştur. Tarihte bazen zalim ve despot devletlerin güttükleri politika sayesinde zaman zaman ülkenin kültürel zenginlikleri yok olma aşamasına gelmiştir. Bamyân’da bulunan Buda heykellerinin Taliban rejimi tarafından ortadan kaldırılmasına en bariz bir örnektir.

Afganistan’ın kuzeyinde Özbekçe, Dari ve Peştunca günlük yaşamda etkin bir biçimde konuşulmaktadır. Demografik açıdan da Afganistan’ın kuzeyinde Türk (Hazara, Özbek, Türkmen, Aymak) kökenlilerin yanı sıra Tacik, Peştun gibi etnik gruplar da yaşamaktadır. Bu bölgede bireylerin Özbekçenin yanı sıra Dari veya Peştuncayı da öğrenmek zorundadırlar. Afganistan’ın yeni anayasasında bütün dillerin ve milliyetlerin kanun karşısında eşit hak ve hukuka sahip olduğu vurgulanmıştır. Her Afganistan vatandaşı kendi ana dilinde eğitim hakkı verilmiştir. Ama eğitim şartların oluşturulması için devlet henüz yapıcı bir adım atmamıştır. Dolayısıyla hâlâ Dari ve Peştunca baskın bir dil olarak varlığını sürdürmektedir (Vaezi 2012: 132-133). Afganistan’da bütün bölgelerinde ve özellikle kuzeyinde doğuştan itibaren iki dilli veya çok dilli bireyler bulunmaktadır. İki dilli veya çok dilli bireylerin varlığı Afganistan’ın bir gerçeği olmuştur.

Bu çalışmada Afganistan’ın bir gerçeği olan iki dilli bireylerin ihtiyaçları doğrultusunda hangi dili daha fazla tercih ettikleri, bireylerin cinsiyet, yaş, eğitim ve etnik grubu gibi faktörlerin dille olan ilişkisi bağlamında toplum dil bilimsel açıdan incelemeye çalışılacaktır. Bu araştırmayı yaparken yukarıda zikredilen faktörleri göz önüne bulundurarak 5 kişi kaynak kişi olarak seçilmiş, bunlarla yüz yüze görüşme yapılmıştır. Dari ve Peştunca dillerinin Özbekçe üzerindeki etkileri veya diller arasında etkileşimini ölçmek amacıyla dil bilim alanında çokça kullanılan “Karşılaştırmalı Metot” kullanılmıştır. Bireylerin sosyoekonomik ve sosyokültürel şartlarına bağlı olarak dil seçimlerini ve sebeplerini ortaya koyabilmek için “Tanımlayıcı Metot” kullanılmıştır. Bu yöntemlerin yanında yerli ve yabancı literatürden de faydalanılmıştır.

Afganistan’da Dari ve Peştunca resmî dil olması sebebi ile ülkenin bütün bölgelerinde etkin bir şekilde konuşulmaktadır. Ancak ülkenin 30’dan fazla etnik grubunun varlığına dikkate alındığında Dari ve Peştunca haricindeki dillerin fazla gelişme imkânı bulamamıştır. 10 yıldan bu yana Afganistan’da yaşayan ve konuşulan dillerin kaybolmaması için bazı projelerin hayata geçirilmesi sevindirici olmuştur. Bu bağlamda Afganistan’ın kuzeyinde yoğun olarak yaşayan Özbeklerin kendi ana dillerinde eğitim-öğretim görmeleri, Özbekçe bölgesel resmî dil olması konumuz açısından ayrıca önem kazanmaktadır.

İslam dünyasına ve özellikle Türk dünyasına bakıldığında, Türkiye dışı-nda diğer ülkelerde ve bölgede yaşayan Türklerin hepsi ana dilleri dışında iki veya üç dilli oldukları görülmektedir. Örneğin Afganistan’ın kuzeyinde yaşayan Özbek Türkleri, Özbekçenin yanı sıra Dari veya Peştuncayı kullanmaktadır. Dolayısıyla bu durum Özbekçeyi bölgede konuşulan ve resmî diller konumunda olan Dari ve Peştuncanın etkisine bırakılmakta, zaman içinde dil kaybına veya dil ölmesine neden olabilmektedir. Afganistan sınırları içinde Özbekçe en çok Dari dilinden ikinci derecede ise Peştuncadan etkilendiğini görmekteyiz.

Sosyal Bir Olgu Olarak Dilin Kültürle Olan İlişkisi

İnsanlık tarihine bakıldığında, dil insanlar ve toplumlar arasında bilgi aktarmanın tek aracı konumunda olmuştur. Diğer insanlara ulaşmanın ve diğer insanlarla bilgi paylaşmanın tek aracı dil olmuştur. Bu anlamda toplumlar dille ortaya çıkmış ve dille varlığını sürdürmüştür (Cengiz 2006: 6). Dilin özelliği itibarıyla hem toplum hem de bireyin kimliğinin belirlenmesinde yapıcı rol oynamaktadır. Dil sayesinde gruplar arasındaki sınırların ve geçiş noktaların belirlenmesi mümkün olmaktadır. Dolayısıyla dil, toplumların ve toplulukların en alt katmanlarına sosyal bir olgu olarak nüfuz ederek toplum üzerinde derin ve kalıcı bir iz bırakmaktadır. Güvenç, dilin toplum üzerindeki etkilerini maddi ve manevi alan olarak belirterek bunun adını kültür vermiştir (Güvenç 1999: 97). Buradan anlaşılacağı üzere toplumda var olan her unsur dil üzerinden anlam bulmaktadır.

Kültürün tanımı ile ilgili çeşitli tanımlar mevcuttur. Ancak biz burada kültürün tanımlarıyla ilgilenmeyip dil ile kültür arasındaki ilişkilerin ne düzeyde olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Dolayısıyla kültür, bütün toplumların ortak ve güçlü yapısını temsil etmektedir.

Kültürün değer yargılarının tanımlanması ve incelenmesi için dil temel ve asli bir unsurdur. Bundan hareketle toplum içindeki dilin rolünü dikkate alınarak dil ve kültürü birbirinden ayrı ve bağımsız olarak düşünmek mümkün olmamaktadır. Zira dil ve kültür ilişkisi bağlamında tabir caiz ise et ile

turnak gibidir. König'in ifade ettiği gibi dil ve kültür ayrı ayrı incelenmez (König 1991: 59). Şunu söyleyebiliriz ki toplumda var olan kültür değerlerinin aktarılmasında dil tek araç konumundadır. Ancak dil sadece kültürel mirasının aktarılmasında rol oynamaz, dil aynı zamanda bir sosyal gruba hüviyet vermektedir. Kültürde var olan her değer yargıları aynı şekilde dilde de yer alacaktır. Başka bir deyişle dilde var olan her unsur kültürde, kültürde var olan her unsur dilde mevcuttur. Onun içindir ki dil-kültür bağımsız değildir (Güvenç 1990: 108).

Bütün dillerde semboller ve simgelerin var olduğu yanı sıra dilde duygu ve düşünce de mevcuttur. Başka bir deyişle her dilin kendine özgü bir dünya görüşü mevcuttur (İmer 1987: 213). Zira dil bu özellikleri sayesinde toplumlarda varlığını tespit etmiştir. Bu bağlamda dil sadece toplumların geleneklerinin aktarılmasında aracı değildir. Aynı zamanda aktardığı öğeleri etkilemektedir. Güvenç'in ifade ettiği gibi dil kültürel mirasının bir ansiklopedisi veya sözlüğü gibidir (Güvenç 1999: 108).

Dil hem toplumlara ait kültürleri anlamak için hem de toplumların kültürlerine ait çalışmaları iyi anlayabilmek için önemli bir unsurdur. Özellikle antropologlar, bir bölge ile ilgili çalışmalarında ilk araştıracağı şey bölgede konuşulan dildir. Bölgede konuşulan dil vasıtasıyla bölgede kültür öğeleri ile ilgili bilgi edinmektedir. Şunu söyleyebiliriz dil kültürün nesilden nesile aktarılmasını sağlayan bir araçtır. Özellikle iki dilli veya çok dilli toplumlarda kültürün daha zengin olduğu yönündedir (Demircan 2005: 27).

İki Dilli Bireylerde Kod Değiştirimi

İki dilli veya çok dilli toplumlarda “sözlü iletişimde dilin bir işlevinden başka bir işlevine veya bir dil durumundan başka bir dil durumuna geçişe kod değiştirimi” denmektedir. Buna örnek olarak Afganistan’da Özbekçe konuşan bir bireyin ailesiyle Özbekçe konuşması, dışarıda resmî ortamda Dari dilinde konuşması dilde kod değiştirimi örneğidir. Dilde kod değiştirimi; bireylerin cinsiyetine, yaşına, toplumdaki sosyal ve ekonomik statülerine göre farklılık arz etmektedir. Dilde kod değiştirimi bir sözcük olabildiği gibi bir cümle de olabilir. Bu olgunun iki dilli veya çok dilli bireylerde görülmektedir. Zira birey iki dili bildiğinden dolayı dillerden birisinde yetersiz kaldığında uygun kelime veya sözcüğü rahatlıkla kullanmaktadır (Gökdağ 2011: 113). Bireyin konuştuğu kişinin de aynı durumda olması dilde kod değiştirimini hızlandırmaktadır. Bu tür toplumlarda dilde kod değiştiriminin yanında kod kopyalama olayı da gerçekleşmektedir. Zira resmî dilin veya ölçünlü dilin baskın olmasının yanı sıra politik ve sosyal etkenler gibi sebeplerle diller birbirinden etkilenebilir. Dolayısıyla baskın dilden bazı “ek, sözcük veya dizimsel yapıları” ödünç alabilir (Gökdağ 2011: 114). Dilde meydana gelen kod değiştirimi

ve kod kopyalamayı Afganistan’da ana dili Özbekçe olan bireylerde örnekler vererek açıklamaya çalışacağız.

Günümüz toplumlarında sosyal sahalardan tutunuz ekonomik ve kültürel sahalara kadar her alanda önemli gelişme ve değişmelerin meydana geldiğini görmekteyiz (Türkdoğan 2004: 471). Bu gelişmeler kültürleri birbirlerine daha fazla yaklaştırmakta veya başka bir deyişle kültürlerin çevresinde vuku bulan gelişmelerden etkilenmektedir. Dolayısıyla kültürel çeşitlilik ve buna bağlı olarak dil de kültürel zenginlik olarak bir toplumun zenginliği sayılmaktadır. Bu bağlamda kültürel zenginlik modern yaşamda bir tehdit unsuru olarak algılanmayıp toplum zenginliği olarak algılanmayı tercih edilmektedir. Dolayısıyla Afganistan bağlamında, dil bir kültürel zenginlik olarak algılanması gerekmektedir. Gerçi Afganistan’ın kültürel çeşitliliği zenginlik olarak algılanmamış ülkenin bütünlüğüne tehdit unsuru olarak algılanmayı yeğlenmiştir. Buna bağlı olarak geçmiş devletlerin güttükleri siyaset de kültürlerin ve dillerin yok olma noktasında olmuştur. Ama Afganistan’ın yeni anayasasında kültürel çeşitliliğe vurgu yapılmış, ülkede resmî dillerin yanı sıra diğer bölgesel dilleri de resmî dil statüsü verilmiştir.

Toplumda iki dilli, bireyler arasında veya kültürler arasında bir köprü görevi gördüğü yanı sıra modern dünyada bir iletişim aracı olarak da işlev görmektedir (Gumperz 1982: 273). Buna göre iki dilli bireyler, kültürler arasında bir köprü ve bir iletişim aracı olarak tek dilli bireylere göre daha avantajlı durumdadırlar.

Son araştırmalara göre iki dili günlük hayatta kullanılanların hem analitik düşünme yetenekleri hem de zekâ düzeyleri tek dilli olan kişilere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Başka bir deyişle iki dilli olan “kişiye zihinsel bir esneklik, kavram dizininde bir üstünlük ve zihinsel yetilerin düzenlenmesinde çeşitlilik kazandırmaktadır, iki dilliler tarafından geliştirilen yetilerin örüntüleri daha heterojen bir yapıdadır. Bunun tersine, tek dillilerin ise tüm düşünme yapılarında daha üniter bir zeka yapısına sahip olduğu görülmektedir (Cengiz 2006: 42-44).

Bir toplumda birden fazla dilin bulunması demek kültürel çeşitliliğin var olması demektir. Böyle bir ortamda kültürlerin birbirinden etkileşimi söz konusu olduğu kadar dillerin de birbirinden etkilendiği gerçekleşmektedir. Ancak iki dilli bireylerin avantajları olduğu kadar dezavantajları da mevcuttur. Zira baskın dil olan herkes tarafından öğrenildiğinden dolayı her zaman avantajlı ve prestijli durumunu korumaktadır. Bu durumda baskın dille ilgili akademik düzeyde çalışmalar diğer dillere göre daha fazla olmaktadır. Dolayısıyla baskın dil hem sosyal hem de kültürel alanlarda etkisini daha belirgin hâle getirmektedir. Bu anlamda baskın dilin sözcükleri zaman içerisinde azınlık

dili konuşan kişi tarafından istemeden kendi kelime dağarcığına eklemekte, günlük yaşamda bu sözcükleri kullanmaktadır. Bu durumun devam etmesi sonucunda azınlık dilin kaybolmasına veya başka bir deyişle dil ölmesine sebep olmaktadır.

İki dilli bireylerin iki dili bilme ve kullanma bazında incelendiğinde, bireylerin sosyal statülerine ve eğitim düzeylerine göre farklılıklar arz etmektedir. Zira eğitim seviyesi yüksek olan bireylerin mümkün olduğu kadar ana dilindeki kelimelerin hem telaffuzu hem de sözcüğün uygun olduğu yerde kullanılması için çaba harcamaktadır. Ancak eğitim seviyesi düşük olan bireylerin kendi ana dilinde konuşurken baskın dilin sözcüklerini çokça kullandığı görülmüştür. Bu durum zaman içerisinde dilde kod değiştirimini ortaya koymaktadır. Buna göre Dari-Özbekçe konuşanlarda kod değiştirimi incelendiğinde hangi durumlarda basık dil olan Dari veya Peştunca diline başvurdıkları saptanmıştır. Bireyler konuşma sırasında kendi ana dilindeki bir sözcüğü bulamadıklarında yerine Dari veya Peştunca dilindeki karşılığını kullanılmıştır. Afganistan’da bireyler arasında bazı isim ve sözcüklerin Dari veya Peştunca olarak çokça kullanılmasından dolayı diğer bölgesel resmî dillerde karşılığı türetilmemiş, söz konusu sözcük veya isim Özbekçe bir kelime olarak konuşanların kelime dağarcığına girmiştir. Ülkede özellikle askerî rütbelere devletin resmî kurum ve kuruluşlarının adları Dari dilinde olmayıp hepsi Peştuncadır. Bu durum ana dilleri Dari olan kişiler için de geçerlidir. Ancak kurumlar arası yazışmalarda, eğitim-öğretim dili Dari dilinde yapılmaktadır. Buna paralel olarak akademik terimler de Dari dilinde olmuştur. Zira Afganistan’da ne kadar Özbekçe bölgesel resmî dil olsa bile eğitim-öğretim dili hâlâ etkin bir şekilde Dari ve Peştuncadır. Bu durum ister istemez bireylerde sözcük kaybına yol açmaktadır. Bu durumla ilgili bazı örnekler verilmiştir.

Özbekçe ana dili olan bir bireyin “Hoç Amedi” ve “Hoda Hafez” kelimeleri ile misafirini karşılaması ve uğurlaması Dari dilinin günlük yaşamda ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Dari dilinde soru ekleri genellikle cümle başına gelir. Ancak Özbekçe de soru ekleri cümle sonuna yer almaktadır. Ana dili Özbekçe olan kişiler Dari dilindeki soru eklerini kullanmayıp Özbekçede kullanılan soru eklerini kullanarak cümleyi soru yapmaktadır.

Örnek “Be hane mı hastı?” (Evde misin?) bu cümle nin Dari dilindeki doğru şekli (Aya dar Hane hastı?). Dari dilinin ana dili olmayanların en çok eklerde yanlış yapmaktadırlar. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi “Dar” ekinin yerine “Be” eki kullanılmıştır. Dari dilinde soru eki olan Aya yerine Özbekçe de kullanılan soru eki “Mı” kullanılmıştır.

Dari dilinde geniş zaman eki “mi”dir. Geniş zamanın eki her zaman fiilin başına gelir. Ancak bütün fiillerin başına “mi” eki gelmez. Dari dilinde bazı fiillerin mürekkep veya birleşik fiil olduğundan dolayı “mi” eki ikinci kelimenin başına gelir. Ama Özbekçe ana dili olan bir birey bu ekleri kendi dilinde uyarlayarak günlük konuşmalarında kullanılmaktadır.

Dari dilinde “I” harfi olmadığından dolayı Özbekçe konuşanlarda bazı ses değişimleri ortaya çıkmıştır. Örnek olarak Özbekçe konuşanlar “İ” yerine “I” harfini kullanmaktadırlar. Bu da Özbekçe ana dili olan bir bireyin etnik grubunun anlaşılmasında etkili rol oynamaktadır.

Örnek “Filimleri Mi çapem” (Filimleri bastırıyorum.) cümlesinin Dari dilindeki doğru şekli ise (Filimleri çap Mi konem.)

1. Men Pahantunga ketemen (Ben üniversiteye gidiyorum.)

Bu cümlede pahantun kelimesi Özbekçe olmayıp Peştunca bir kelimedir.

2. Men bır dagarvalım. (Ben bir asteğmenim.).

Bu cümlede dagarval bir askerî rütbedir. Bu kelimenin karşılığı sadece Peştuncada mevcuttur.

3. Men emroz motarımı tamir qıldım. (Ben bugün arabamı tamir ettim.).

Bu cümlede bugün anlamındaki emroz kelimesi Dali olup, motar kelimesi ise Peştunca bir kelimedir.

4. Men Belahire şeherge ketemen (Ben eninde sonunda şehre gidiyorum.). Bu cümlede Belahire kelimesi Dari bir kelimedir.

5. Vazifeyi hanegisini hodkar kalem bilen navişte qılar idi. (Ödevini dolma kalemle yazıyordu.). Bu cümlede vazifeyi hanegisi bir terim olarak Dari dilinde ödev demektir. Cümlede bulunan hodkar kelimesi Dari dilinde dolma kalemdir. Cümlede diğer bir kelime ise navişte kelimesidir. Navişte aslında bir fiil olup yazmak demektir. Ama navişte fiili, qılmak fiili ile birlikte kullanılmıştır. Okulla ilgili terimler olduğu için Özbekçe konuşan biri bu terimi doğrudan kullanmaktadır. Buna diğer bir örnek ise aşağıdaki cümledir.

6. Mektep uçun kitab, kitapça ve kalem harid qıldı. (Okul için kitap, defter ve kalem satın aldı.). Burada kitapça yani defter harid yani satın almak Dari dilinde kullanılan şekliyle Özbekçede kullanılmıştır.

7. Baçaler havzga ab bazi qılmaya kettiler. (Çocuklar havuza yüzmeye gittiler.). Bu cümlede baçaler, çocuklar demek, abbazi demek yüzmek demektir. Dari bir kelime olan başa kelimesinin başına “lar” eki eklenmiştir. Ab bazi kelimesi qılmak fiiliyle kullanılmıştır.

Sonuç

Globalleşen dünyada kültürleri dış etkilerden uzak tutmak mümkün olmadığı gibi dilleri de dış etkilerden korumak mümkün değildir. Ancak kültürel unsuru açısından zengin olan ülkelerin iki dilli bireylerin hem avantajları hem de dezavantajları mevcuttur. Afganistan'ın kuzeyinde Özbekçe konuşanların doğuştan veya sonradan ana dilleri dışında Dari veya Peştuncayı yada her ikisini öğrenmek zorundadırlar. Kültürel çeşitlilik veya çok dillilik bir ülkenin zenginliğidir. Ancak Afganistan'da kültürel zenginlik her zaman bir tehdit mekanizması olarak sayılmıştır. Bu durum yeni anayasa ile kaldırılmaya çalışılmıştır.

Özbekçe ana dili olan bireylerde eğitim seviyesi ne olursa olsun dilde kod değiştirimi ve kod kopyalama olayı sıklıkla rastlanmaktadır. Bunun yanında Özbekçe ve Dari dilleri farklı dil grubuna ait olduğundan dolayı Özbekçe ana dili olan bireylerde ses değişimleri de görülmektedir.

Kaynaklar

- ALKAYA, Ercan (2007). "İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümeleri", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2, Spring, Erzincan.
- CENGİZ, Alim Koray (2006). *Dil-Kültür İlişkisi Açısından Hatay'da İki Dillilik*, Basılmamış Lisansüstü Tezi: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- DEMİRCAN, Ö (2005). *Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri*, Der Yayınları, İstanbul.
- EKER, Süer (2007). *Toplum-Dilbilim, Dil Planlamaları ve Kamu Mensuplarının Dil Kullanımı*, Gazi Türkiyat, S 1, Ankara.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2011). "Doğu Karadeniz'de Konuşulan Diller ve Türkçe ile Etkileşimleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S 31, Ankara.
- GUMPERZ, John (1982). *Language and Social Identity*, Cambridge Univ. Press, U. S.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1999). *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HICKERSON, Nancy Parrot (1980). *Linguistic Anthropology*, USA: Holt, Rinehart and Winston.
- İMER, Kamile (1987). *Toplum Dil Bilimin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri*, C 31, S 1-2, Ankara.
- KÖNİĞ, Güray (1991). "Toplum Dilbilim Açısından Dil ve Dil Türleri", *Dilbilim Araştırmaları*, Hitit Yayınevi, Ankara.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (2004). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- VAEZI, Hamzeh (2012). *The Confused Identities*, Badakhshan Publication, Tehran.

SUNGUR TÜRKÇESİNİN SAYI SİSTEMİ ÜZERİNE

Abdulkadir ATICI*

Bu bildiride genel olarak Türk sayı sisteminden bahsedilecek ve ardından Sungur Türkçesinin sayı sistemi belirtilecektir. Sungur Türkçesinin sayı sistemi ana hatlarıyla belirtildikten sonra sayı sistemi ile ilgili tespit edilen farklı yapılar izah edilmeye çalışılacaktır. Tüm bu açıklamalardan önce Sungur Türkçesinin coğrafi olarak yaşadığı yer hakkında bilgi verilecek ve tebliğin konusuyla ilgili açıklamalara geçilecektir.

Sungur Türkçesi coğrafi olarak İran coğrafyasında yaşayan bir Türk diyalektidir. Diyalekt adını yaşadığı şehirden almaktadır. Kirmanşah'a bağlı küçük bir şehir olan Sungur bu diyalektin konuşulduğu şehirdir. Gayriresmî rakamlara göre şehrin toplam nüfusu 42.000 civarındadır ve bu toplam nüfusun yaklaşık 30.000'i Sungur Türklerinden oluşmaktadır.¹ Bu diyalekt ile ilgili çalışmaların sayısı oldukça azdır.

Sungur Türkleri ve dilleriyle ilgili ilk bilimsel çalışma Doerfer tarafından yapılmıştır. Halaçlar ve Halaç Türkçesi üzerine araştırmalar yapmaya giden Doerfer, Sungur'a da uğrayarak bölgeden bilgiler toplamıştır. Doerfer, toplamış olduğu bu bilgileri yazıya geçirerek bu konuyla ilgili ilk bilimsel makaleyi yayımlamıştır (Dorerfer 1977: 43-56). Doerfer'in ardından konuyla ilgilenen ve bölgeye konuyla ilgili araştırma yapmaya giden ikinci araştırmacı Cevat Heyet'tir (Heyet 2002: 675-678). Sungur Türkleri ve dilleriyle ilgili en son yapılmış derli toplu çalışma Christiane Bulut'a aittir (Bulut 2005: 241-269). Bu çalışmaların ardından 2010 yılı itibarıyla bölgeye gidilmiş Sungur Türkçesi ile ilgili saha araştırması yapılmıştır. Tarafımızca yürütölen bu çalışma hâlen doktora seviyesinde devam etmektedir. Çalışmanın sona ermesi ile birlikte Sungur Türkçesinin ses ve biçim özellikleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuş olacaktır.

* Türk Dili Okutmanı Kırklareli Üniversitesi, elmek: tanabayy@hotmail.com

¹ Bu veriler 2010 yılında saha araştırılması yapılırken şehrin resmî makamlarından alınmış sözlü bilgilerdir.

Konunun dışına çıkmamak adına Sungur Türkçesi ile bilgiler kısa geçilmiştir. Bildirinin asıl konusu olan Sungur Türkçesinin sayı sistemiyle ilgili bilgiler verilmeden önce genel hatlarıyla Türk sayı sisteminden bahsedilecektir.

Türk sayı sisteminden bahsederken kronolojik bir sıra izlendiğinde bilindiği üzere elimizdeki en eski veriler Köktürk (Göktürk) Dönemi'ne aittir. Eski Türkçe Dönemi olarak da adlandırılabileceğimiz Köktürk, Yenisey ve Eski Uygur Türkçesi dönemleri sayı sisteminin işleyişi bakımından hemen hemen aynıdır.

Bu üç döneme de ait asıl sayıların kullanım şekilleri şu şekildedir:

Köktürk, Yenisey ve Eski Uygur Dönemi'nde Asıl Sayılar	Türkiye Türkçesi Karşılıkları
bir	bir
eki	iki
üç	üç
tört	dört
beş ~ biş	beş
altı	altı
yiti	yedi
sekiz	sekiz
tokuz	dokuz
on	on
yigirmi	yirmi
otuz	otuz
kırk	kırk
elig	elli
altmış	altmış
yitmiş	yetmiş
sekiz on	seksen
tokuz on	doksan
yüz	yüz
bin ~ min	bin
tümen	on bin

Köktürk Dönemi'ne ait yüksek sayılar bugünkü gibi çarpma esasına dayalı bir biçimde oluşturulmaktadır. Sayılar oluşturulurken küçük sayılar büyük sayıların önüne getirilmektedir.

biz eki biñ ertimiz (TY-16)

biş yüz eren kelti (BKY G-11)

süsi altı biñ ermiş. (TY-16)

Köktürk Dönemi'nde birleşik sayılar oluşturulurken önce birler hanesindeki sayı yazılır ardından onlar basamağına bir üst onluk sistem getirilir.

üç yegirmi sünüşdümüz. (KTY D-18) “üç yegirmi = 13”

Tabgaçka yeti yigirmi sünüşdi. (TY-49) “yeti yigirmi = 17”

Kamağı biş otuz süledimiz. (BKY D-15) “biş otuz = 25”

Köktürkçede otuzdan büyük sayılarda “artukı” kelimesi kullanılır. Bu durumda büyük sayı yazılır ve ardından “artukı” kelimesiyle birlikte küçük sayı büyük sayıya eklenir.

Kırk artukı yiti yolu sülemiş. (BKY D-12/13) “kırk artukı yiti = 47”

Men otuz artukı üç yaşıma... (BKY D-34) “otuz artukı üç = 33”

Otuz artukı dört yaşıma oguz tezip tapgaçka kirti. (BKY D-38) “otuz artukı dört = 34”

Yenisey Dönemi'nin sayı sistemini işletmesi Köktürk Dönemi'nden farklı değildir. Yenisey Dönemi'nde Köktürk Dönemi'nden farklı olarak sadece otuza kadar olan sayılar değil on birden seksen kadar olan sayılarda bir üst onluk sisteme başvurma karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Yenisey Dönemi'nde Köktürk Dönemi'nde karşımıza çıkan “artukı” kelimesiyle oluşturulan sayı biçimleri bulunmamaktadır.

otuz er ölürtüm. (OY B-2) “otuz = 30”

bir otuz yaşımda. (Çakul III, 1) “bir otuz = 21”

üç yetmiş yaşımka adırılıtm. (Uyug-Turan b.1) “üç yetmiş = 63”

Eski Uygar Dönemi'nde asıl sayıların oluşumunda önceki dönemlere göre herhangi bir farklılık yoktur. Birleşik sayıların oluşumunda da yine bir üst onluk sistem uygulanmaktadır. EUT döneminde eski şekillerin devam etmesiyle birlikte daha önceki dönemlerde bulunmayan sayı oluşumları da karşımıza çıkmaktadır.

iki otuz. (TTt VII, s. 18) “iki otuz = 22”

üç elig. (GABAIN, 1988: 75) “üç elig = 43”

Sekiz elig künde (TTt VIII, s. 35) “sekiz elig = 48”

Karahanlı Dönemi’nde de sayıların oluşturulmasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Bir “bir”, eki ~ ekki ~ iki “iki”, üç “üç”, dört “dört”, biş “beş”, altı “altı”, yiti ~ yeti ~ yetti “yedi”, sekiz ~ sekkiz “sekiz”, tokuz ~ tokkuz “dokuz”, on “on”, ottuz “otuz”, kırk “kırk”, ellig “elli”, altmış “altmış”, yüz “yüz”, miñ “bin”, tümen “on bin”, hezar (Far. راز) “bin” (Hacıeminoğlu 1996: 62).

Harezmi Dönemi’nde asıl sayıların kullanımında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.

Bir “bir, iki ~ ikki ~ ekki “iki”, üç “üç”, dört “dört”, beş ~ biş “beş”, altı “altı”, yeti ~ yetti ~ yiti ~ yitti “yedi”, sekkiz ~ sekiz “sekiz”, tokuz ~ tokkuz “dokuz”, on “on”, yigirmi “yirmi”, otuz ~ ottuz “otuz”, kırk “kırk”, ellig ~ ellig ~ illig “elli”, altmış “altmış”, yetmiş “yetmiş”, seksen “seksen”, toksan “doksan”, yüz “yüz”, miñ ~ biñ “bin”, hezar (Far. راز) “bin”, tümen “on bin”.

Birleşik sayılarda ise günümüzde kullanılan şekillerin yanı sıra ET döneminde kullanılan sayı içimleri de bulunmaktadır. Ayrıca sayılar arasına “egsük, ve, takı” gibi kelimeler eklenerek de sayılar oluşturulmaktadır.

altı yaşka (HŞ-287) “6”

on dört (HŞ-303)

ekki yüz (NF-31/1) “200”

ellig eggsük miñ (KE-39/26) “950”

yetti yüz miñ (KE-18/13) “700.000” (Hacıeminoğlu 1997: 70-71)

Çağatay Dönemi’ne ait sayı bildirimlerinde asıl sayılar önceki dönemlerle aynı olmakla birlikte şu şekildedir:

Bir “bir”, iki~ikki “iki”, üç “üç”, dört “dört”, bés “beş”, altı “altı”, yéti~yétti “yedi”, sékiz~sékkiz “sekiz”, tokuz~tokkuz “dokuz”, on “on”, yigirmi~yigirme “yirmi”, otuz~ottuz “otuz”, kırk “kırk”, éllig/k “elli”, altmış~altımış “altmış”, yétmiş~yétimiş “yetmiş”, séksen “seksen”, toksan “doksan”, yüz~üz “yüz”, miñ “bin”, hezar (Far. راز) “bin”, tümen “on bin” (Eckmann 2003: 79)

Çağatay Dönemi’nde birleşik sayılarda bugünkü şekiller olmakla birlikte sayı aralarına “takı/dagı, ve” gibi kelimeler eklenerek sayılar oluşturulmaktadır.

on ikki (ÇEK s. 80) “12”

miñ bés yüz (ÇEK s. 80) “1.500”

sékiz yüz séksen dağı tokkuz (ÇEK s. 80) “889”

kırk ve yéti (ÇEK s. 80) “47”

Kıpçak Dönemi’nde kullanılan asıl sayılar da önceki dönemlerin devamı niteliğinde olup aşağıdaki gibidir.

Bir “bir”, iki~ikki “iki”, üç “üç”, dört~dört “dört”, biş~beş “beş”, altı “altı”, yeti~yetti~yedi “yedi”, sekiz~sekkiz~segiz “sekiz”, tokuz~tokkuz~tokuz “dokuz”, on “on”, yigirmi~yekirmi “yirmi”, otuz “otuz”, kırk “kırk”, elli “elli”, altmış~altmış~atmış “altmış”, yetmiş “yetmiş”, seksen “seksen”, tok-san “doksan”, yüz “yüz”, miñ~min~bin “bin”, tümen~dümen “on bin” (Karamanlioğlu 1994: 97-99).

Kıpçak Dönemi’nde oluşturulan birleşik sayılar günümüzdeki gibidir.

iki yüz (KTG s.99) “200”

biş yüz (KTG s. 100) “500”

sekiz miñ (KTG s.100) “8.000”

Ayrıca Kıpçak Dönemi’nde milyon kelimesinin karşılığı “min” sayısının peş peşe söylenmesiyle oluşturulmaktadır. Ali Fehmi Karamanlioğlu, bu kullanımın Türkçede kullanılıp kullanılmadığına şüpheyile bakıp Arapça tercüme yoluyla dil içinde kullanıma geçmiş olabileceğini belirtmiştir (Karamanlioğlu 1994: 100).

min min “1.000.000”

iki yüz min min “200.000.000”

tokuz yüz min min “900.000.000”.

EAT döneminde kullanılan sayı biçimleri günümüz TT’de kullanılan sayı biçimlerinin temelini oluşturmaktadır. EAT’de kullanılan sayı biçimleri hem ET dönemine ait kullanımlarla benzerlik göstermekte hem de ET döneminde bulunmayan yeni şekillerle karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında kendisinden önceki ve sonraki dönemlerde görülmeyen döneme has kullanımlar da mevcuttur (Kaymaz 1991: 10)

EAT’de kullanılan asıl sayılar şu şekildedir.

bir “bir”, iki “iki”, üç “üç”, dört “dört”, beş “beş”, altı “altı”, yidi “yedi”, sekiz “sekiz”, dokuz “dokuz”, on “on”, yigirmi “yirmi”, otuz “otuz”, kırk “kırk”, elli “elli”, altmış “altmış”, yetmiş “yetmiş”, seksen “seksen”, doksan “doksan”, yüz “yüz”, biñ “bin”, tümen “on bin”.

EAT döneminde kullanılan birleşik sayı biçimleri günümüzdeki biçimlerin kaynağı durumundadır. TT'nin de kullanmaya devam ettiği bugünkü yapıların dışında ET dönemiyle benzerlik gösteren birleşik sayı kullanımları da bulunmaktadır. Sayılar arasına “dahı, vü, hem, kez~gez, kerre” gibi kelimeler getirilerek de sayılar oluşturulmaktadır (Kaymaz 1991: 11)

sekiz yüz tokuz “809”

toksan tümen “90.000”

yüz bin dahı yigirmi bin “120.000”

yüz bin vü yigirmi dört bin “124.000”

yedi yüz hem kırk sekiz “748”

Bu bilgiler ışığında tarihî Türk lehçelerinin sayı sistemlerinin onluk sisteme dayandığı açıkça görülmektedir.

Buraya kadar olan bölümde tarihî Türk lehçelerindeki sayı sistemleri kısaca belirtilmeye çalışılmıştır. Bundan sonraki bölümde asıl konu olan Sungur Türkçesine ait sayı sistemleri belirtilecektir. Çağdaş Türk lehçelerine ait sayı sistemlerinden örnekler verilmeyecektir. Sadece Salarca ve Halaççaya ait örneklerle Sungur Türkçesi ilişkilendirilecektir. Konunun amacından uzaklaşmaması için bu yol izlenmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinden sadece Salarca ve Halaççanın belirtilmesinin sebebi de Sungur Türkçesiyle benzer özellikler göstermesidir.

Sungur Türkçesindeki asıl sayılar aşağıdaki gibidir.

Sungur Türkçesindeki Asıl Sayılar	Türkiye Türkçesi Karşılıkları
bice~bir	bir
iki	iki
üç	üç
dörd	dört
beş	beş
altı	altı
yiddi	yedi
seıüz~ seküz~ seüz	sekiz
doıkuz~ dokuz~ dokkuz	dokuz
un	on
yirmi	yirmi
otuz	otuz
kırğ	kırk

elli	elli
elliyu un~altmış	altmış
elliyu yirmi~heftād (Far. هفتاد)	yetmiş
eliyu otuz~heştād (Far. هشتاد)	seksen
eliyu kırh~ doksan	doksan
üz	yüz
min	bin
tümen~un min	on bin

Yukarıda da görüldüğü üzere ST’de elliye kadar olan sayılarda günümüz TT ile *bice* “bir” sayısı hariç fonetik farklar dışında herhangi bir farklılık yoktur. Güney Azerbaycan Türkçesinde sıklıkla kullanılan *birce~bice* “aynı, benzer” kelimesi ST’de genelleşmiş ve düzenli bir biçimde “bir” sayısını karşılar duruma gelmiştir. *bice* yapısı, yani bir sayısı, *bir* sayı ismiyle +*ce* eşitlik ekinin kalıplaşması sonucu oluşmuş bir yapıdır (bir+ce). Daha sonra oluşan yapıdaki bir sayı ismine ait *r* ünsüzü erimiş ve *bice* yapısı ortaya çıkmıştır. Bölgede kaynak kişilerden toplanan ses kayıtlarında “bir” sayısı için kaynak kişiler düzenli bir biçimde *bice* yapısını kullanmışlardır. Kaynak kişilere “bir” sayısı için “bir” yapısını kullanıp kullanmadıkları sorulduğunda, bu yapının civar bölgelerdeki Türk diyalektlerinde var olduğunu bildiklerini fakat kendilerinin “bir” sayısı için sürekli olarak *bice* yapısını kullandıklarını belirtmişlerdir. Dolayısıyla ST’de elliye kadar olan sayılarda *bice* dışında fonetik farklılıklar hariç herhangi bir fark bulunmamaktadır.

ST’deki sayı sisteminde özellikle elliden sonraki sayılarda farklılık göze çarpmaktadır. Saha araştırması sırasında özellikle tespit ettiğimiz ve düzenli bir şekilde karşımıza çıkan ellili sistem ST’nin Halaççayla birlikte farklı bir durum arz ettiğini bize göstermektedir.

ST elliye kadar olan sayıları onluk sisteme göre oluşturmaktadır.

bice “bir”, *iki* “iki”, *üç* “üç”, *dörd* “dört”, *beş* “beş”, *altı* “altı”, *yiddi* “yedi”, *señüz* “sekiz”, *doıkuz* “dokuz”, *un* “on”, *un bir* “on bir”, *un iki* “on iki”, *un üç* “on üç”, *un dörd* “on dört”, *un beş* “on beş”, *un altı* “on altı”, *un yiddi* “on yedi”, *un señüz* “on sekiz”, *un doıkuz* “on dokuz”, *yirmi* “yirmi”, *yirmi bir* “yirmi bir”, *yirmi iki* “yirmi iki”, *yirmi üç* “yirmi üç”, *yirmi dörd* “yirmi dört”, *yirmi beş* “yirmi beş”, *yirmi altı* “yirmi altı”, *yirmi yiddi* “yirmi yedi”, *yirmi señüz* “yirmi sekiz”, *yirmi doıkuz* “yirmi dokuz”, *otuz* “otuz”, *otuz bir* “otuz bir”, *otuz iki* “otuz iki”, *otuz üç* “otuz üç”, *otuz dörd* “otuz dört”, *otuz beş* “otuz beş”, *otuz altı* “otuz altı”, *otuz yiddi* “otuz yedi”, *otuz señüz* “otuz sekiz”, *otuz doıkuz* “otuz dokuz”, *kırh* “kırk”, *kırh bir* “kırk bir”, *kırh iki* “kırk iki”, *kırh üç* “kırk üç”, *kırh dörd* “kırk dört”, *kırh beş* “kırk beş”, *kırh altı*

“kırk altı”, *kırh yiddi* “kırk yedi”, *kırh seîüz* “kırk sekiz”, *kırh doîkuz* “kırk dokuz”, *elli* “elli”.

bice di, bice işir “bir de, bir dinle”

bice iki ay bār povt iyleri “vefat edeli bir iki ay oldu”

üç kız iki uğlan “üç kız iki oğlan”

ér-ıcāze vereydi dörd gün, beş gün, üç gün u kalırdı u giyerdi “eğer kocası izin verirse üç gün, dört gün, beş gün o kalırdı ve (sonra) giderdi”

u ari koyardi yiddi gece “onun adını yedi gece koyardı”

senü otuz beş yaşu var? “Senin yaştın otuz beş var mı?”

Elliden sonraki sayılarda ise ellilik sitemi kullanmakta ve araya *u* “ve” bağlacını getirerek sayılar oluşturmaktadır.

elliü un “60”

elliü yirmi~heftād (Far. هفتاد) “70”

eliü otuz~heştād (Far. هشتاد) “80”

eliü kırh~doksan “90”

üz “100”

min “1.000”

tümen~un min “10.000”.

Görüldüğü üzere ST’de sayılar elliye kadar onluk sisteme göre işletilmektedir. Elliden sonraki sayılar ise ellilik sistemde ve ellinin üzerine onluklar eklenerek oluşturulmaktadır. Bu sayı sistemi Sungur bölgesinde saha araştırması sırasında düzenli bir şekilde tespit edilen sayı sistemleridir.

Kaynak kişilerden derlemeler yapılırken *altmış* “altmış” ve *doksan* “doksan” söylenişleri de kaydedilmiştir. Fakat bu sayıları söyleyen kaynak kişiler bu kullanımın kendileri dışında İran (Güney Azerbaycan) coğrafyasında yaşayan Türkler tarafından kullanıldığını belirtmişlerdir. Altmış ve doksan sayılarının Sungur Türkçesiyle söylemeleri istendiğinde kaynak kişilerin tamamı bu sayıları *elliü un* ve *elliü kırh* şeklinde telaffuz etmişlerdir.

Elliden sonraki sayılar içerisinde açıklama yapılması gereken iki sayı da “yetmiş” ve “seksen” sayılarıdır. Bölgede kaynak kişilerden derleme yapıldığı sırada özellikle yaşı 60’tan küçük olan kişiler bu sayıları Farsça şekilleriyle kullanmışlardır. Yaşı 60’ın üstünde olan kaynak kişilerde de Farsça kullanım tespit edilse de bu oran 60 yaş altına göre daha düşüktür. Derleme yapıldığı

sırada kaynak kişilerin “yetmiş” ve “seksen” sayıları için Farsça “heftad” ve “heştad” şekillerini kullanmalarının ardından bu sayıları ST ile söylemeleri istendiğinde kaynak kişilerin tamamı *elliyu yirmi* ve *elliyu otuz* şeklinde cevaplar vermişlerdir. Türkçenin İran coğrafyasında yazı dili olarak yaşayamıyor olması Farsçanın bölgede etkin ve baskın resmî dil olarak tüm yaşayanlar tarafından kullanılıyor olması, hâliyle Farsçanın ST dâhil bölgedeki tüm Türk diyalektlerine hızlıca nüfus etmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla ST’nin içine sayılar dâhil birçok Farsça ve Farsça üzerinden Arapça kelimenin geçmiş olması gayet doğaldır. Burada bizim konumuzun dışına çıkması sebebiyle araştırma konusu etmediğimiz ama cevaplanması gereken soru neden özellikle ve öncelikle “yetmiş” ve “seksen” sayıların Farsça kullanıldığıdır.

ST’de elliye kadar onluk sistemin, elliden sonra ise ellilik sistemin işliyor olması Salarca ve Halaçça ile benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hem Salarca hem de Halaççanın ağızlarında benzer kullanımlar mevcuttur (Kaymaz 2002: 424).

Sungur Türkçesi	Halaç Türkçesi	Salar Türkçesi	Türkiye Türkçesi
elliyu un	allı on	elli on	altmış “60”
elliyu yirmi	allı yigirmi	elli yigirmi	yetmiş “70”
elliyu otuz	alli hottuz	elli otuz	seksen “80”
eliyu kırh	alli kırk	elli gırnh	doksan “90”

Salarca ve Halaççada görülen bu yapılarla rağmen Zeki Kaymaz “Türklerde Sayı Sistemleri” (Kaymaz, 2002: 424) adlı yazısında Salarcanın ve Halaççanın sayı sisteminde ellilik sayı sistemlerini kullandığı anlamına gelmeyeceğini dile getirmiş ve bu durumu civar dillerin etkisi olarak açıklamanın daha doğru olacağını belirtmiştir.

ST’de kullanılan birleşik sayılarda da aynı durum karşımıza çıkmaktadır. Birleşik sayı kullanımlarında elliden sonraki sayılar ellinin üzerine eklenerek oluşturulmaktadır. Sayıların yüzden ya da binden büyük olması fark etmemektedir. Bu işleyiş kendisini büyük sayılarda da göstermektedir.

Elliyu yirmi beş “75”

elliyu otuz altı “86” H eşdâdu altı

elliyu kırh doikuz “99”

üz u elliyu un dörd “164”

min u yiddi üz u elliyu otuz iki “1.782”.

ST’de birleşik sayılarda da aynı asıl sayılarda olduğu gibi “yetmiş” ve “seksen” sayılarının kullanımlarında Farsça şekilleri kullanılmakta birler basamağındaki sayı Türkçe söylenmektedir.

hefdâd u üç “73”

hefdâd u altı “76”

hefdâd u yiddi “77”

heşdâd u iki “82”

heşdâd u altı “86”

heşdâd u dofkuz “89”

SONUÇ

Türkler tarih boyunca sayılarını oluştururken farklı sistemlere başvurmuşlardır. Tarihî Türk lehçeleri çeşitli fonetik farklar dışında sayılarını onluk sisteme göre oluşturmuştur. ET döneminde görülen ve daha sonra diğer Türk lehçelerinde de rastladığımız bir üst onluktan alma sistemi de yine onluk sistem içinde değerlendirilmektedir. Bu bir üst onluktan yararlanarak sayı oluşturma sistemi günümüzde Sarı Uygurlar ve Yakutlar tarafından hâlen işletilmeye devam etmektedir. Karaçay-Balkar Türkçesinde ise yirmilik sistemle sayılar oluşturulmaktadır. Halaççanın otuzlu sayı sistemini kullanmasıyla birlikte ağızlarında ellilik sisteme ait örnekler bulunmaktadır. Yine Salarcada da aynı Halaççada olduğu gibi ellilik sistemin işletildiği örnekler mevcuttur. Bu açıklamaların dışında kalanlar ise onluk sisteme göre sayılarını işletmektedirler.

ST’de birden elliye kadar olan sayılarını genel Türk sayı sistemine uygun bir biçimde onluk sisteme göre yapmaktadır. ST’de “bir” sayısı için *bir* sayı ismi ile +*ce* eşitlik ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış *bice* yapısını kenara koyarsak fonetik farklar dışında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Elliden sonraki sayıların oluşturulmasında ise ST farklı bir yol izleyerek ellilik sisteme başvurmaktadır. Elliden sonra yüze kadar olan sayı bildirimlerinde ellinin üzerine *u* “ve” bağlacını kullanarak onlu sayılar eklemektedir. Bu sayı yapımı yüzden, binden büyük sayılar için de geçerlidir. Dolayısıyla ST, Halaçça ve Salarca gibi ellilik sayı sistemini kullanan bir Türk diyalektidir.

KISALTMALAR

B: Batı

BKY: Bilge Kağan Yazıtı

ÇEK: Çığatayca El Kitabı

D: Doğu

EAT: Eski Anadolu Türkçesi
 ET: Eski Türkçe
 EUT: Eski Uygur Türkçesi
 G: Güney
 KTG: Karahanlı Türkçesi Grameri
 KTY: Kültigin Yazıtı
 OY: Oya Yazıtı
 ST: Sungur Türkçesi
 TTt: Turkische Turfan-texe
 TT: Türkiye Türkçesi
 TY: Tonyukuk Yazıtı
 UT: Uyğurturan
 NF: Nehcü'l-Feradis
 KE: Kıssasü'l-Enbiya
 HŞ: Hüsrev ü Şirin

KAYNAKLAR

- ARAT, R. R., (1979), *Kutadgu Bilig İndeks* (düz.: Osman F. SERTKAYA-Kemal ERASLAN), III İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ARAT, R. R., (1999), *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A., (1997), *Kıssasü'l-Enbiya II (Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A., (1997), *Kıssasü'l-Enbiya I (Girş-Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A., (1998), *Nehcü'l-Feradis III (Dizin-Sözlük)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOZKURT, F., (2002), *Türklerin Dili*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BULUT, C., (2005), "Iranian Influences in Sonqor Turkic" (ed.: Eva AGNES CSATO, Bo ISAKSON, Carina JAHANI), *Linguistic Convergence and Areal Diffusion*. London and New York: RoutledgeCurzon.
- DOERFER, G., (1977). "Das Sonqor-Türkische (Ein Vorläufiger Bericht)", *Studia Orientalia* (47).
- DOERFER, G., (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden: German Edition.
- DOERFER, G., (1997). *Khalaj Materials*, Bloomington: Indiana University.
- ECKMANN, J. (2003), *Çağatayca El Kitabı* (çev.: Günay KARAAĞAÇ), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, M., (2003), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- GABAIN, A. V., (1988), *Eski Türkçenin Grameri* (çev.: Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N., (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N., (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N., (2000), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACİB, Yusuf Has, (2003), *Kutadgu Bilig II (Çeviri)* (çev.: Reşit Rahmeti ARAT), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HEYET, C., (2002), "Sungur Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*, XX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 675-678.
- KARAMANLIOĞLU, A. F., (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYMAZ, Z., (1991), "Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları", *TDAY-Belleten*.
- KAYMAZ, Z., (1997), "Türkçede Sayı Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği", *IX. Milli Türkoloji Kongresi*, İstanbul.
- KAYMAZ, Z., (2002), "Türklerde Sayı Sistemleri", *Türkler*, III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. F., (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MAHMUT, K., (2006), *Divanü Lügat-İt-Türk (I-II-III Çeviri, IV Dizin)*, (çev.: Besim ATALAY), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MINORSKY, V., (1970), "Sungur", *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul.
- MUHAMMETDINOV, R., (1993), "'Bir'den 'On'a Kadar Türk Sayı Adlarının Etimolojik Karşılaştırması Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 58-68.
- Nehcü'l-Feradis (I Metin-II Tıpkıbasım)*, (2004), (düz.: Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORKUN, H. N., (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T., (1994), *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, T., (2006), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKMEN MUSİKİSİNİN TÜRKMENSAHRA TÜRKMENLERİNİN DİL VE EDEBİYATINI YAŞATMAKTAKİ HAYATİ ROLÜ

Abdurrahman DEVECİ*

Giriş

Tarih boyunca musiki ve dil ve edebiyat her zaman omuz omuza yola devam etmişlerdir. Edebiyat musiki ile yaşamıştır, musiki de edebiyatla. Sazlara sinen şiirler ve destanlar hoş avazlarla birlikte daimî bir hayata yol açmışlardır. Edebiyat ise musikiye anlam kazandırmış, onu daha derinleştirmiştir. Tarih boyunca birçok masallar ve destanlar yaratılmıştır ancak bir çoğu zaman boyunca aradan çıkarak kaybolmuştur. Ancak musikiye eşlik eden destanlar ve masallar hayatlarını devam ettirmişlerdir. Eğer Dede Korkut ve Köroğlu gibi destanlar bugün Türk soylu halkların arasında yaşıyorsa onlar, onu Türk ozanlarına borçludur.

Dede Korkut Oğuz beyliklerini gezerek onları nasihat ettiği zaman, gâh musiki gâh şiirle sözlerini ifade etmiştir.

Türkmenler arasında da bağşılar (ozanlar) halkın dili olmuştur. Yazılı edebiyatın olmadığı dönemde, rivayetleri, destanları, atalar sözleri yaşatmak, genel anlamda yazılı olmayan edebiyat ve tarihi yaşatmak, bağşıların arkalarında taşıdıkları büyük yük ve büyük sorumluluk olmuştur.

Sözün özü, ozanlar veya bugünkü Türkmen şivesine göre Bağşılar Türki halkların dil ve edebiyatını hayatta tutmakta büyük rol oynamışlardır. Bu araştırmada özellikle Türkmen musiki ve edebiyatının arasındaki bağlar incelenip, bu iki tür sanatın birbirinin hayatta kalmasında oynadığı rôleden, özellikle Türkmen musikisinin Türkmensahra'nın dil ve edebiyatının hayatını sürmesinde yaptığı büyük katkıdan bahsedilecektir.

* Trakya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.

Türkmensahra Türkmenlerinin Tarihî-Kültürel Durumuna Bir Bakış

Türkmenler tarih boyunca Hazar Denizi'nin güneydoğusundan Ceyhun Irmağı'na kadar uzanan geniş bir yurttta yaşamışlardır. Türkmen edebiyatının büyük klasik şairi Mahtumkulu'ya göre:

Ceyhun bilen Bahr-ı Hazar arası
Çöl üstünden öser yeli Türkmenin
Gül gunçası gara gözümün garası
Gara dagdan iner sili Türkmenin

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Rusların tarafından Türkmen toprağına yapılan saldırılar ve Türkmen halkına yapılan soykırımlar sonucunda Türkmen toprağı ikiye bölünmüş yarısından fazlası Sovyetler hükûmeti içine alınırken büyük bir kısmı da İran toprağı içinde kalmıştır.

1935'te Stalin Dönemi'nde iki taraftaki Türkmenler arasında gidip gelmeler tamamen yasaklanmıştır. Ondan sonra iki ülkede iki değişik sistem ve değişik hükûmetler de yaşayan Türkmenler arasında tamamen farklı kültürel, eğitim ve siyasi uygulamalar yapılmıştır. Yaklaşık 70 sene devamında değişik karakterlere sahip olan iki tür Türkmen karakteri ortaya çıkmıştır. Biri Marksist eğitimi verilen aynı zamanda kendi dilini de okuyabilen Türkmen, diğeri belli bir ideolojinin zorunlu eğitimini taşımadan eski inançlarını sürdürebilen ancak kendi dilinde eğitim almaktan yoksun kalan Türkmen. Güneyde İran sınırları içinde kalan Türkmen bölgesi Türkmensahra adıyla bilinmiştir. Kuzeydeki Türkmenlerin yurduna da Türkmenistan Türkmenleri adı verilmiştir. Aslında Türkmensahra adı eskiden ister kuzey ister güney olsun bütün Türkmen sahasına verilen isimdir. Burada ortaya çıkan yeni ad Türkmenistan Cumhuriyeti'dir.

Türkmenistan'da Türkmenler dinî inançlarından zorunlu kopukluğu yaşadıkları hâlde, Türkmen dilinde eğitim veren üniversitelere Türkmen tiyatrosuna, Türkmen Dil ve Edebiyat Akademisine sahip olmuşlardır. Türkmen diline birçok Rus sözleri aralaştığı hâlde Türkmen dilinin temelini korunmuş olduğu olumlu bakılması gereken bir gerçektir. Ayrıca bu da bir gerçektir ki Sovyet hükûmeti Türkmenistan Türkmenlerine Türkmen dilinde eğitim verdiği hâlde, Türkmenistan şivesini eski Türkmen şivesinden, Mahtumkulu gibi büyük Türkmen şairlerin yazdığı şiveden özellikle de Türkmensahra'da konuşulan Türkmen şivesinden uzaklaştırmaya çaba harcamıştır. Öyle ki Türkmenlerin en büyük millî şairi olarak bilinen Mahtumkulu'nun da şiirleri yeni

şiveyle yazılmaya başlanmıştır. Bu önemli husus aslında bir özel çalışmanın konusunu oluşturabilecektir.

Söz Türkmensahra Türkmenlerine gelince:

Pehlevi hükûmeti Türkmenlere karşın siyasetini tamamen Türkmenleri yok etme ve asimile etme düşüncesi üzerine kurmuştur. Tarih boyunca başta Türkmenler olmak üzere Turanlılarla sorun yaşayan İran hâkimleri, Türkmenlerin parçalanmasını bir fırsat bilerek güneydeki Türkmenleri kendi kültür ve dilinden uzaklaştırmak için uğraşmışlardır. Türkmen topraklarını Sistan'dan getirdikleri göçebe halklara teslim etmişler, Türkmenleri Fars dilinde eğitim almaya zorlamışlardır. Öte yandan, Rusların istilasıyla, bilimin merkezi olarak bilinen Buhara ile Türkmenlerin bağları kopmuştu. Türkmenlere eğitim için iki seçenek kalmıştı. Ya dini medreselerde Hanefî mezhebi dalında, geleneksel dinî eğitimleri alacaklardı ki aslında o okulların kitapları da çoğunlukla Arapçaydı veya Türkmen çocuklar İran Devleti'nin kurduğu yeni okullarda Fars dilinde eğitim alacaklardı. Çağdaş bilimi öğrenmeye muhtaç olan Türkmenler çaresizlikle Fars okullarına eğilim gösterdiler. Bazen de zorlandılar.

Böylece hâkimiyet Türkmenlerin asimile olmasını ve Türkmen dilinin zaman boyunca unutulmasını ve yeni neslin Farslaşmasını amaçlıyordu. Ancak bu asimile işi İran'daki hiçbir kavim içinde Türkmenler kadar zor olmadı. Türkmen dilinde eğitim olmasa da, Türkmen dilinin içine bazı Farsça sözler girmiş olsa da, Türkmen dili Türkmensahrada hâlâ güçlülükle hayatını sürdürmektedir.

Türkmen Dilinin Türkmensahra'da Canlı Kalmasının İki Büyük Nedeni

Bugüne kadar Türkmen dilinin Türkmensahra halkının arasında gücünü sürdürebilmesinin iki büyük nedeni vardı:

- 1- Zengin bir geçmişe sahip olan Türkmen edebiyatı
- 2- Derin bir tarihe sahip olan Türkmen musikisi

Türkmen halkı bozkırda yaşasa da, mal bakmak ve ticaretle çadırlarda yaşamış olsa da bu bozkır insanların arasında evrensel seviyede şiirler ve destanlar yazan şair ve yazarların ortaya çıkması şaşırtıcı bir olaydır. 18. yüzyılda yaşan Mahtumkulu Fıragı bunun büyük örneğidir. Bütün Orta Asya ve Türk dünyasında tanınan bu şair, şiirleriyle Rus araştırmacılarını da kendine hayran etmiştir. Rus araştırmacısı Bartold'a göre Türki halkların hiçbirinde Türkmenlerin Mağtımkulusu gibi büyük millî şair bulunmamaktadır. Mağtımkulu'dan başka destancı şair Mollanefes, ironik şiirler yazan Kemine, millî hem de irfani konularıyla tanınan Meskin Kılıç vs.de Türkmen edebiyatının gelişiminde

büyük katkıda bulunmuşlardır. Türkmenler bozkırda yaşamış olsalar da Orta Asya'nın bilim ve medeniyet merkezi olan Buhara, Hive gibi medeniyet şehirleriyle hiçbir zaman bağlarını kesmemişler. İlim öğrenmek ve bilim almak isteyen Türkmen gençler yıllar boyu kendi yurtlarından uzaklaşıp o şehirlerde zamanın belli ilim adamlarının yanında eğitim görmüşlerdir. Sonra kendi yurtlarına dönüp bölgelerindeki çocuklara eğitim vermeye başlamışlardır. Dolayısıyla onların yazdığı eserler de edebî ve ilmî açıdan değerli eserler olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar kendi halkları için kalıcı şiir divanları da bırakmışlardır. O dönemden kalan eserler sınırlı bir ölçüde yazılan el yazma eserleridir. O el yazmalar elden ele geçip okumayı bilen bilimli insanlara ulaşabilse de, baskı ve yayın teknolojisi olmadığı o dönemde Türkmen halkının arasında geniş bir ölçüde yayılması mümkün olmamıştır. İşte burada Türkmen bağşılar (Ozanlar) büyük bir görevi üstelenmişler. Türkmen bağşılar Türkmen şairlerin şiirlerinden beste yaratıp, onları düğünlerde, şöenlerde ve meclislerde söyleyerek insanlara iletirlerdi. Destanlardaki şiirleri türkü olarak, nesirleri de etkileyici bir dille ifade ederek, halka ulaştırıyorlardı. Böyle bir şairlere ve bağşılara sahip olan millet kendi dil ve edebiyatını kolaylıkla unutabilir miydi?

Bağşılar her bir düğünde hazırды. Zaten okunacak türküleri için de yeterince kaynak bulunuyordu. Döwlet Memmet Azadı, Mahtumkulu Fıragı, Molanefes, Zelili gibi şairler onlar için yeterince eser bırakmıştı. Bağşılardan görevi onların şiirlerini okuyup kendi tarzlarına uygun şekilde beste yaparak, hoş sesle halka söylemekti. Dolayısıyla Türkmen bağşılarının çaldıkları sazlarının çoğunun yaratıcısı belli olmasa da söyledikleri türkülerinin çoğunun şairleri bellidir ve mahlasları türkülerin son kanadında gelmektedir.

Mağtımgu aşık mestan

Bağladım şanına destan

Menzilgahi bağı-bustan

Almalı bağdan ayrıldım

Türkmenler her zaman meclislerinde şiir ve musikiyi birlikte kullanmışlardır. Bir derviş kılığıyla, 19. yüzyılın başlarında Orta Asya'ya seyahat eden Macar araştırmacı Arminius Vambéry, Türkmen bağşılarının şiir okuma geleneğinden şöyle bahsetmektedir: “Türkmenler gecelerde, özellikle de kış gecelerinde tarihî hikâyeleri ve perilerin masallarını dinlemeyi severler. Ancak onların daha da sevdikleri bir eğlence vardır: Bağşının türküsünü dinlemek. Onlar dutarla Köroğlu'nun, Aman Molla'nın, Mahtumkulu'nun hamasi şiirlerini okurlar.”

“Kösäyev, Şamuradow, Yazımov ve Çarıyev”ın 1979'da Aşkabat'ta yayımladığı Türkmen edebiyatı kitabında, Türkmenler arasında Köroğlu kitabı-

nın kaydı, derlemesi ve yayımlanmasıyla ilgili değerli bilgiler vardır. Kitapta şöyle ifadeler bulunmakatadır: Bu kahramanlık destanı 18. yüzyıldan önce Türkmen halkının arasına girmiştir. Örnek olarak 1937. yy.da Köroğlu'nun 12 bölümünü ezberlemiş olan "Pahlivan Bağşı Ata Oğlu" rivayet eder ki babası, 19. yüzyılın başlarında, Köroğlu'nun 44 bölümünü ezberlemiş ve birçok bağşının toplandığı büyük bir törende ezbere okumuştur. O, yani Pehlivan'ın babası, Köroğlu'nun ölümünü beyan eden son kısmı okumamış. Zira dinleyenleri üzüntüye uğratmak istememiştir. Pehlivan Bağşı'nın rivayeti ve ona bezeri diğer rivayetler, 18. yüzyılın sonlarındaki ve 19. yüzyılın başlarındaki bağşılar bu eseri dolu görünüşte, halka ezbere okurlarmış.

Müsiki ve Edebiyatın Eşliği

Genelde musiki ile edebiyatın ilişkisini iki tür değerlendirebiliriz:

A- Musikinin bir bağımsız sanat olarak edebiyata eşlik etmesi:

Şasenem Garip, Sayat Hemra, Köroğlu, Dede Korkut (Gurgut Ata) gibi destanların nakledilmesinde, musiki eşlik etmiştir. Onların halk tarafından iyi dinlenmesi ve daha da eğlendirici olması için musikinin büyük katkısı olmuştur.

B- Tarihî-edebî olaylardan musikinin meydana gelmesi:

Edebî ve tarihî olaylar birçok Türkmen makamının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Herbir ressamın, şairin ve yazarın çevresindeki olaylardan esinlendiği gibi, bağşılar da çevresindeki olaylardan etkilenip makam ve beste yaratmışlardır. İlginç tarafı bu olaylar sadece bir tarihî olaya veya anı olarak kalmamış ve edebî türlerinin içinde de yer almışlardır. Olaylar giderek bir masal ve bir hikâyeye çevrilmiştir. Destanlarda her hikâyenin kendine göre musikisi olduysa burada tam tersine her musikinin bir hikâyesi vardır. Türkmen bağşısı her ortamda bir sazı çaldığında o sazın neden ve nasıl ortaya çıktığı, doğal olarak dinleyiciler tarafından sorulur. Türkmen bağşısı bunu anlatmak zorundadır.

Gök Depe Makamı'nı çalmak istediği zaman, 1881'de Rusların Türkmenlere saldırışını ve 10 binden fazla Türkmen'in katledilişini anlatmadan saz çalamaz. O makam çalınırken, dinleyici yaşlı bayan ve çocukların nasıl öldürülüşünü göz önüne getirecektir. Ağır silahlı Rus ordusunun karşısında, sayıları az olan Türkmenlerin nasıl kahramanca savaştıklarını kendi hayalinde canlandıracaktır. Böylece tarihî bir olaydan bir makam, bir hikâye ortaya çıkmaktadır. Türk halk edebiyatının destanları müzikle daha eğlendirici boyut kazanıyorsa, bu kez tam tersine hikâyeler makamları daha anlamlı ve daha derin boyutlara götürmektedir. Önceki türde müzik edebiyatı taşıyorsa bu kez edebiyat müziği taşımaktadır. Bike Halan Makam'ı bir bağşının çadırı için-

de saz çalarken, çadırdaki gelinin nasıl musikiye daldığını, öyle ki ocaktan gömleğine düşen közü bile fark etmediğini anlatmaktadır. Hacı Golak Makam'ının hikâyesinde bir bağşının parmakları zalim bir hanın emriyle kesilir. Bu makamlar özellikle o maceraları tasvire çekmektedir. Genelde Türkmen musikisi ve edebiyatı arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Makam bir olaydan esinlenerek ortaya çıkar. Musiki o olaydan oluşan hikâyeleri ellere götürür.

Makamlar konularına göre değişik dallara ayrılmıştır: Hamasi Makamlar, Tarihi Makamlar, Aşikâne Makamlar, Arifane Makamlar, Doğacı Makamlar. Bu makamlar aynı zamanda o konularda olan şiirleri de yaşatmışlardır. Aşikane, arifane, doğacı, hamasi şiirler. Bağşı bir törende türkü söylediğinde değişik konularda söylemek ve değişik zevkleri tatmin etmek zorundadır. Böylece değişik makamlarla, değişik konulu edebiyatı da yaşatmış olurlar.

Türkmenler şiir ve sazı birbirinden ayrı göremek istemzler. “Dutarım” türküsünde bulunan şu beyit Türkmenlerin arasında çok söylenir:

“Bu Türkmeniň goşa- goşa täci bar/ Biri Magtımguılı biri goşa tar”

Burada Türkmen klasik edebiyatından atası olarak bilinen Magtımguılı, Türkmen edebiyatını temsil etmektedir. Goşa tar yani çift tar burada dutar'ı kasetmektedir. “Du” Farsça “Do: İki” sözü tar da Türkçede bildiğimiz tar sözüdür. Dutar iki tarlı olan sazdır. Türkmen musikisinin en önemli enstrümanı olan iki telli “dutar” veya “tamdıra” (Türkmençede diğer adı) dır. Bu şiire göre Türkmen'in başının iki tacı var, biri onun edebiyatı diğeri ise sazıdır. Bunlar krallıklarını sürdürebilmek için birbirini kollamak zorundalar.

Türkmensahra'da Türkmen Dilinin Eğitimi

İran anayasasının 15. maddesinin azınlıklara ana dilde eğitim hakkını tanımamasına rağmen, Türkmensahra'da Türkmen dilini eğitim veren hiçbir okul yoktur. Dolayısıyla Türkmen çocukların Türkmen dilini gramere dayanarak kurallara uygun şekilde öğrenme şansı yoktur. Türkmenistan'daki kitaplar da Türkmen çocukların eline kavuşmamaktadır.

Kavuşsa bile onları öğretebilecek ve resmîyete alınan bir Türkmen dili eğitim merkezi bulunmamaktadır. Türkmenistan Cumhuriyeti de böyle bir merkezin açılması için hiçbir girişimde bulunmamıştır.

Türkmenistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra, Aşkabat'ın Mağtımguılı adındaki üniversitesinde Fars dili bölümü açılmış ve şimdiye kadar oradan yüzlerce öğrenci mezun olmuştur. Ancak İran üniversitelerinin hiçbirinde Fars bölümü açılmamıştır. 2009. yılda İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın kararıyla Türkmenlerin yaşadığı bölgede bir iki üniversitede Türkmen

dili seçmeli ders olarak verilmesi, hükûmet tarafından onaylanmasına rağmen bu karar gerçekte hiçbir zaman uygulanmamıştır.

Böyle bir durumda Türkmen dilini korumak Türkmenlerin kendi boynuna düşmüştür. Muhammet Hatemi'nin (1997-2005) dönemindeki reformlar Türkmenlerin kültürel çalışmalarına sınırlı olsa bile yeni bir yol açmıştır. Yeni gazete-dergiler, yeni yayınevleri ortaya çıkmıştır. Bunlar Türkmen dil ve edebiyatını koruma sorumluluğunu üstlerine almıştır:

- Türkmen dilinde yayın yapan bazı yayınevleri: Gabus, Talayı, İlarman, Ricai...

- Farsça-Türkmençe yayın yapan basın: Sahra gazetesi, Fıragı dergisi...

- Türkmen musikisi ve Türküler

Türkmen yayınevlerinin kitapları Türkmen edebiyatının meraklıları sıcak karşılarlar ama Türkmence yazı kurallarını bilmeyenler kolaylıkla okuyamazlar. Onları yayımladığı kitapların sayısı da çok azdır. Bunun hem ekonomik nedeni vardır, hem de hükûmetin Türkmen dilindeki kitapların basılmasına kolaylıkla müsaade etmediğinden kaynaklanır.

Gazeteler ve dergilere gelince, haftalık yayınlanan *Sahra* gazetesinin her hafta tam bir sayfayı Türkmen dilinde okurlara sunduğunu söylemediğimiz gerekir. *Fıragı* dergisi dört ayda bir kez yayımlanarak, dilinin Farsça olmasına rağmen Türkmen şiirinden ve anonimlerinden örnekler vermektedir. *Yaprak* dergisi 12 sene faaliyetten sonra (1978-1990) çalışmalarına son vermiştir.

Düğünler ve Değişik Törenlerin Dilin Hayatta Kalmasına Katkısı

Bugün, Türkmen dili eğitim merkezine sahip olmayan Türkmentsahra'da, Türkmen musiki bu dilin hayatta kalmasına büyük katkıda bulunmuştur. Türkmentsahra'da ara sıra resmî törenlerde musiki ve edebiyat birbirine eşlik eder, ama yıl devamında yapılan bu törenlerin sayısı 3-4'ü geçmez. Bu miktar sanat ve edebiyatın ayakta kalmasına yeterli edemez. Edebiyat ve sanatın yaşayabilmesi için, her zaman ister edebiyat meraklıların ister normal insanların arasında hissedilmesi gerekir. İşte bu yönde Türkmen düğünleri Türkmen edebiyat ve sanatı için uygun bir ortam yaratabilir.

Aslında Türkmen musikisi ve türkülerini yaşatabilen en önemli yer Türkmen düğünleridir. Türküler düğünlere renk katar, karşılıklı olarak düğünler de sanat ve edebiyata yeni can verir. Düğün her zaman türkülerle beraber neşe ve heyecan kazanmıştır. Ancak Türkmen musikisinin yalnız ele alırsak, sesi çoğunlukla ya hamasetli ya hüznüldür. Fakat bir düğünde toplanan insanları eğlendirmek için sadece bu yetmez. Onlara anlam kazandıran sözler lazımdır.

Şairlerin arifane, aşıkane, hamasetli, öğütlü şiirleri onlara derin anlamlar ve renkli bir dünya verir.

Türkülerde yer alan sözler, beste olarak ortaya çıkan şiirler, hayatlarını uzun süreli sürdürmekte daha da şanslılar. Mağtımğulı, Kemine, Mollanepes, Zelili gibi şairler bütün Türkmenlere tanınmış olmalarının büyük bir kısmını musikiye borçlulardır. Kitap basmaya ve halk içinde dağıtmaya imkân olmadığı eski dönemlerde, köyden köye gidip onların şiirlerini insanlara iletenler bağışlılardır.

Büyük klsaik şair Mağtımğulı Fıragı, Türkmen edebiyatını düzene getirmiş ve bugün bütün Türkmenlerin arsında konuşulan ve yazılan dile de o düzen vermiştir. Bağışlar ise o dili ve düzeni düğünlerdeki ortamı kullanarak halka iletmışlerdir.

Düğünlerin bugünkü Türkmensahra’da bile Türkmen dil ve edebiyatının hayatta kalmasına büyük katkısı vardır. Yukarıda değindiğimiz gibi musiki ve edebiyat her zaman bir tamamlayıcı olarak birbirini kollamışlardır. Ancak Türkmensahralı gençler 1979. yıl İslam Devrimi’nden sonra da, yeni bir geleneği ortaya atmıştır. Şairlerin düğünlerde şiir okuma geleneği:

Hükûmet organlarında Türkmen edebiyatına yeterince destek bulamayan Türkmenler, düğünlerini amfiteatr gibi bir alana çevirmişlerdir. Özellikle edebiyat ve sanatsever insanların düğünlerinde, bağışların yanında şairlerin de şiir okuması bir âdete dönmüştür. Konferans salonlarla kıyas edildiğinde bunu bir olumlu tarafı da vardır. Öyle ki düğünlerdeki dinleyiciler sadece aydınlar ve şair-yazarlar değil de aynı zamanda normal insanlardır. Bu âdet, Türkmen edebiyatının Türkmen halkının içine girmesine büyük yol açmıştır. Bu törenlerde şairler ve bağışlar bir araya gelip eğlendirici bir şekilde program yaparlar. Düğünde, sadece şiir okuma programının, misafirlere cazip gelmeyeceği gibi, bazen sadece türkü de yorucu gelebiliyor, ancak şiir ve musiki birlikte olunca renkli bir ortam yaratabiliyorlar. Söz ettiğimiz gibi bunu düğünlerine bağış davet eden ve edebiyata meraklı olan kesim yapar.

Aslında yeni çağdaş hareketli müzikler Türkmensahra’nın düğünlerini de kuşatmış durumdadır. Ancak türkülere meraklı olanların da sayısı az değildir. Öyle ki bazı düğünlerde iki gece müzik çalınır. Bir gece pop ve caz isteyen gençler için, diğeri özellikle Türkmen türkülerine meraklı olanlara sağlanmaktadır. Düğünlerde müziğin yanında şiir okumak, Türkmensahralı Türkmenler arasında öyle hoş karşılanır ki bazen coşkulu Türkmen gençleri caz ve pop müziklerin yanında da şiir okumayı severler. Türkmensahra düğünlerindeki caz ve pop müzikleri çoğunlukla Türkmenistan’dan gelir. Türkmen dilinin Türkmensahra’da hayatını sürmekte, onların da büyük payı vardır, ancak bir taraftan Türkmensahra’daki şiveyi de etkilemektedir. Bu düğünlerde

sunucu kesinlikle Türkmençe konuşur ve program arasında büyük Türkmen şairlerinden şiirler okur.

Bunların dışında Türkmenler her sene mayıs ayının son haftasında, Türkmen-Sahra'nın Aktokay köyünde yer alan Mağtım-gulı'nın mezarının başında şairi anma töreni geçirirler. Sayısı yüz bini aşan Türkmen halkının huzuzyla yapılan bu tören, Türkmen dil ve edebiyat ve müziğini yaşatmak için büyük bir fırsattır. Mağtım-gulı'nın kahramancılıklı şiirleriyle Türkmenlerin millî duygularının güçlendiği bugünlerde de müzik ve edebiyat, bağışlar ve şairler bir araya gelip, Türkmen kültür ve edebiyatını bütün Türkmen-Sahra'ya sudur ederler.

Musiki Eğitimi İçinde Dil Eğitimi

Türkmen-Sahra Türkmenleri müzik eğitimlerini de evlerde verirler. Her bir bağşının, türkü söylemenin yanında, kendi sanatını gelecek nesillere geçirmek, yeni türkücülere yetiştirmek, boynuna bir görevdir. Türkmenler müzik üstatlarına “halife” derler. Halifesi onu öğretip yetiştirdiği gibi, onunla halifelik sorumluluğunu yerine getirmesi lazımdır. Öğrencisiz halifenin anlamı olmaz. Kesinlikle kendi deneyimlerini ve tarzını yaşatan öğrencileri olması lazımdır. Halife hiçbir beklentisiz ve karşılıksız sanatını yeni nesle geçirmekle sorumludur. Öğrenci de halifesinin kıymetini bilip ona değer verip gönlünü kazanmaya çalışmalı, onun sözünden çıkmamalıdır. Bağşı gençlere sadece saz çalmayı değil, aynı zamanda Türkmen türküsünü de doğru telaffuzuyla öğretir. Gençlerin Türkmençesinde bir eksiklik varsa onu gidermek ve düzgün Türkmençeyi öğretmek onun görevidir. Türkmençeyi asil konuşamayan bağışlar Türkmen halkı arasında büyük değer kazanamazlar. Şiirlerin anlamını doğru anlaması lazımdır. Bir yerlerde eski bir sözün anlamı sorulduğu zaman, cevap vermekte zorlanırsa o bağşının makamı zedelenir.

Türkmen-Sahralı gençlerin arasında son zamanlarda, Türkmen dutarına merak çoğalmıştır. Türkmen sazlarının ve türkülerini öğrenenlerin sayısı gün günden çoğalmaktadır ki bu Türkmenlerin arasında kimlik koruma hareketinin güçlendiğinin de bir ispatıdır.

Bu merak, 21. yüzyılın başından beri, Türkmen kızlarının arasında da göze çarpıcı ölçüde çoğalmıştır. Bugün İran İslam Cumhuriyeti'nde kızların müzik çalmalarına hoş bakılmadığı hâlde, İran etniklerinin arasında, Türkmen kızları bu yönde en ileriye adım atanlardır. Onların katılımını İran müzik festivallerinde de görmek mümkündür. Kümbet şehrinde yaşayan Türkmen saz ustası Dr. Mecit Teke ve onun türkücü kızları, bunun başarılı örneklerindendir.

Bununla beraber, bu gençler Türkmen dilini de düzgün bir şekilde halifelerden öğrenerek, ana dillerinin hayatta kalması için mücadele vermektedirler.

Türkmen Dilindeki Değişik Şivelerin Türkülerde Yaşaması

Türkmensahra’da da Türkmenistan gibi değişik boylar yaşamaktadır. En belirginleri Yomut, Gölken, Teke, Nohurlu’dur. Bu boyların değişik şiveleri türkülerine de yansımaktadır. Türkmensahra’nın nüfusu çoğunlukla Yomutlardan oluşmaktadır. Çağdaş dönemin en belirgin aydım-saz (tükü-saz) ustalarından biri rahmetli Gazak Pañ, diğeri Nazarlı Mahcubi’dır. Onların türkülerinde tam Yomut şivesi bulunmaktadır. Örnek olarak eğer Teke lehçesinde W’dan önce Ö-O ünlüsü geliyorsa Yomutçada A ünlüsü gelmektedir. Örnek olarak Tekece: Kowmak, Yomutça: Kawmak; Tekeçe: Gowı, Yomutça: Gawı... Teke ve Yomut şivesinde, fiillerin emir kipinde, kelimenin sonunda gelen ünlülerin kullanılışında da farklılık vardır. Örnek: Yöre (Tekece) Yöri (Yomutça), Eredi (Tekece) Eridi (Yomutça)...

Ayrıca Türkmenistan Türkmencesindeki, iki ünlü veya bir ünlü bir ünsüzün arasında yer alan P ünsüzü, Türkmensahra Türkmeni lehçesinde F olarak gelmektedir. Örnek: Türkmenistan’da: Tapılmaz, Türkmensahra’da: Tafilmaz. Aslında bu Fars dilinin de etkisini göstermektedir. Gerçekte eski Türkmence ve genelde Türki dillerde F harfi Türkçeye giren dâhil kelimelerin dışında kullanılmaktadır.

Yomut lehçesi, bu iki aydım- saz ustasının yani Gazak Pañ ve Nazarlı Mahcubi’nin hem-de Gazak Pañ’ın çırağı bilinen ünlü Türkmensahralı aydımçı Durdı Turriğ’in türkülerinde göze çarpmaktadır.

Göklenlerin şivesinde bazen diğer Türkmen boyları arasında çok az kullanılan veya hiç kullanılmayan sözcükler bulunmaktadır. Örnek: düyde (abi), goşmak (altüst etmek, devirmek) gibi sözcükler özellikle onlara aittir. İlginç tarafı bazı sözcükler Türkmenlerin diğer boylarının arasında kullanılmadığı hâlde, onları Türkiye Türkçesinde görmediğimiz mümkündür. Örnek: Guzay, Güney, Eñsemek. Türkmenler genelde Türkçedeki “kuzey” sözcüğü için “demirgazık” veya “gayra” sözcüklerini kullanır, ancak Göklenlerde “guzay” sözcüğü geçerlidir. Genelde Türkmenlerde Türkçedeki “güney” sözcüğü yerine “gündoğar- iler” sözcükleri kullanırken, Göklenlerde aynı Türkçe gibi “güney” geçer. Türkçedeki “esnemek” sözü yerine genelde Türkmenler arsında “pazlamak” sözü geçerken, Göklenlerde “eñsemek” sözü kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesiyle böyle benzerliğin nedeni ne olabilir? Osmanlıların kökeni Kayı boyuna mensup olduklarını göz önüne getirdiğimizde, Türkmensahra’da da Kayı boynun Göklenler arasında yaşadığını göz önüne aldığımızda, bu sorunun cevabı kendi kendinden çözülecektir.

Bu sözler Göklenlerin Türkülerinde ve anonimlerinde de yansımaktadır. Özellikle Bağış Dini Gerkez'in türkülerinde Gölken şivesi belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kuzey Horasan'da yaşayan Nohurlu Türkmenlerin şivesi ses açısından Türkiye Türkçesine ve Azeriye daha yakındır. Diğer Türkmen boylarında olan peltak sesler bunların şivesinde bulunmamaktadır. S, Z ünsüzlerini açık sesli kullanırlar. Yomut ve Teke şivelerinde olmayan bazı kelimeleri de kullanırlar. Örnek olarak: Ketde (büyük), Giyu (Enişte)...

Nohurluların en ünlü bağışısı Övliyagılı Yegane'dir ki türkülerini tam Nohurlu şivesiyle söyler. Onun türküleri İran Musiki Merkezi tarafından altı albüm ve bir kitapça olarak yayımlanmıştır. Bu müzik albümü Nohurlu şivesi için bir kaynak olarak bilinmektedir.

Lehçe açısından bunu da eklemek lazımdır ki Türkmenistan'ın bağımsız olmasından sonra, Türkmenistan'da kayda geçen türkülerin hemen hepsi Türkmensahra Türkmenlerinin arasında yayılmıştır. Birçok bağış da gelip Türkmensahra'daki törenlerde programlara katılmışlardır. Bunların bir yandan Türkmen sanat ve edebiyatının Türkmenler arasında yayılmasında olumlu etkisi olsa öte yandan, Türkmensahralı birçok genç bağışların lehçesini de etkilemiş ve onların birçoğunu kendi boylarının lehçelerinden uzaklaştırıp tekeleştirmiştir (Teke boyuna benzeri yapmıştır).

Sonuç

Türkmensahra Türkmenleri, İran'da Türkmen dilinde eğitim olmamasına rağmen kendi dil ve edebiyatına sahip çıkmaktadır. Bu yönde Türkmen musikisinin de büyük katkısı vardır. Türkmen aydınları sınırlı imkânlar içinde her fırsatı dil ve edebiyatlarını yaşatmaya değerlendirmektedirler. Türkülerin söylenmesine ortam yaratan Türkmen düğünleri, aynı zamanda Türkmen şiirlerin de okunmasına güzel bir ortam yaratmıştır. Bugün Türkmensahra Türkmenlerinin çoğunluğu Türkmen'in edebî dilini yazmayı bilmeseler de, en azından konuşma dili korumaktalar. Ancak zaman boyunca Farsça sözcüklerin, Türkmen diline büyük ölçüde sızdığı da bir gerçektir.

Türkmensahra'da Türkmen dil ve edebiyatının sevdalıları, güçlü edebiyat ve köklü musiki ve türküleriyle, Türkmen dilini korumayı devam edeceklerdir. Ancak bu iradenin, güçlü bir kültürel destek olmadan, ne zamana kadar mücadele verebileceği de tartışmalı bir konudur. Tabii ki Türkmensahra Türkmenlerinin, bu yönde aynı dilde konuşan ülkelerin kültürel desteklerine muhtaçtırlar.

Kaynaklar

- ASGARİ HANGAH, Asgar-MOHAMMAD ŞERİF KEMALİ, *İraniyan-e Torkaman*, Esatir Yayınevi, Tahran, 1995.
- BİGDELİ, Mohammad Reza, *Torkamanha-ye İran*, Pasargad Yayınevi, Tahran, 1369. H. Ş.
- DİEJİ, Abdurrahman, *Zendeginame ve Bergozde-ye Aşare Mahtumghulı Farag-hı*, Elhoda Yayınevi, Tahran, 1994.
- GÜLİ, Eminullah, *Seyri der târih-i siyasi, ectemayi-e Torkamanha*, Elm Yayınevi, Tahran, 1366.
- KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri Aşık Muhitleri*, Eser Ofset Yayınevi, Erzurum, 2006.
- KARA, Mehmet, *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005.
- MUSTA FYİ, Nazarmuhammed, *Musighi-e Torkaman*, Tahran, 1378. H. Ş.

ESKİ TÜRK YAZITLARININ ANLATI ÖZELLİKLERİ

Abdusalam Şükür NUH

مەڭگۈ تاش تىكىستلىرىنىڭ بايان

ئالاھىدىلىكلىرى

— «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» ۋە «كۈلتىگىن مەڭگۈ تېشى»
«مىسالدا»

ئابدۇسالام شۈكۈر نۇھ

قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار (تۆۋەندە مەڭگۈ تاشلار دەپ ئاتىلىدۇ) ھەرقايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر قەدىمقى يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرى. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە تۈركىي مىللەتلەر ئىپىك ئەدەبىياتىنىڭ بايان سەنئىتى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بولۇپمۇ بىرقەدەر مۇكەممەل ساقلانغان «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۈلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق ئابىدىلەر ئادەتتىكى «قەۋرە تەزكىرىسى» ياكى تارىخىي بايان قاتلىمىدىن ھالقىپ چىققان بولۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت، تارىخ، ئىدىئولوگىيە ۋە دىن قاتارلىقلارنى ئۆزگىچە ھېكايە تىلى ۋە سىۋرېت قۇرۇلمىسى ئارقىلىق ئەدەبىياتىنىڭ بايان قاتلىمىغا ئېلىپ كىرىدۇ.

ھېكايە سۆزلەش ۋە بەلگىلىك ۋەقە — ھادىسىنى بايان قىلىش بايانىي نەسەرلەرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، بىراق بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئوخشىمىغان نەسەرلەردە ئوخشىمىغان خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. گەرچە تارىخچىلىقتىكى ئېنىق ۋە ئۆز بولغان بايان ئەندىزىسى ئەدەبىياتقا ھەم خاس بولسىمۇ، بىراق ئۇلار خاراكتېر جەھەتتە يەنىلا پەرقلەندۈرۈلگەن. تارىخىي بايان ئوبىيكتىپ چىنلىقنى تەكىتلەيدۇ، رىئالىي خاتىرىلەشكە دىققەت قىلىپ، مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئەدەبىياتتىكى بايان بولسا تەسىرلىك، جانلىق كەيپىياتتا ئوبراز يارىتىدىغان، بەدىئىي خاسلىققا ئىگە بولغان باياندىن ئىبارەت. شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، مەڭگۈ تاش ئابىدە تېكىستلىرىنىڭ يازغۇچىلىرى بەدىئىي تەپەككۈرگە ئىگە تارىخچىلار بولۇپ، ئۇلار «مەڭگۈ تاش» يېزىشتىن ئىبارەت ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت، دىن ھادىسىسىنى پەقەت تارىخىي بايان قاتلىمىدا چەكلەپ قويمىدۇ بەلكى ناھايىتى قوبۇق بەدىئىي سۈپەتلەرگە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق «مەڭگۈ تاش» تېكىستلىرى ھەرقايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ دەسلەپكى تەزكىرىلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، تۈركىي مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئىگىنىڭ ئويغىنىشىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، يەنە ئۇلارنىڭ تارىخ ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يېزىق مەدەنىيەت دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى تارىخچىلارنىڭ رىئالىققا، تارىخقا سادىق بولۇش ئىگىنى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۈرى، غايىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىلمىلىك ۋە بەدىئىلىكنىڭ ئۆزئارا

بىرلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. بۇ ھەم تۇنيۇقۇق، يوللۇق تېگىن قاتارلىق مەڭگۈ تاش يازغۇچىلىرىنىڭ تارىخىي بايان قاتلىمىدىكى بەدىئىي تەسۋۇرنىڭ كۈچى ئىدى. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى تارىخ ۋە مەدەنىيەتتە ئاساسلىق قاتارلىق تەرىپلەردە ئىپتىدائى ھۆججەت قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىنتايىن مۇھىم بەدىئىي قىممەتكە ئىگە. مەڭگۈ تاش تېكىست يازغۇچىلىرى ھەمىشە ئالاھىدە سالاھىيەتتە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، ئۇلار بەزىدە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ قاتناشقۇچىسى بولسا بەزىدە بۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى كۆزەتكۈچى، بەزىدە ئۇلار پەقەتلا ئوبىيكتىپ بايان قىلغۇچى. ئۇلارنىڭ بايانلىرى ئوقۇرمەنلەرنى تارىخىي تەپەككۈرگە باشلاش بىلەن تەڭ يەنە بايان سەنئىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىدىن ھوزۇرلاندىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بايان ماھارىتى ئالاھىدە مىللىي كۈلتۈر ئەندىزىسى ۋە ئەيىت مەھارەتلىرىنىڭ كودلىشىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدە كودلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى تېپىش ئارقىلىق بۇ خىل بايان سىرتى-گىيەسىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت مەنبەسىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. «مەڭگۈ تاش» يازغۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ئىگىغا ئاساسلىنىپ، ئوبرازلىق تىل ئارقىلىق ۋەزىيەتنى خاتىرىلەيدۇ، ھەر بىر پارچە تېكىستتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆز ۋاقتىدا ئاللىقاچان مەلۇم دەرىجىدە ئۆلچەملەشكەن تەزكىرە – تارىخ يېزىش ئەنئەنىسى بار بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىي تىلى ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى بىلەن ئىپوس ۋە تارىخىي تەزكىرەلەرنىڭ بايانىي ماھارەتلىرىنى قوبۇل قىلغان، بۇنى ھەرگىزمۇ ساددا قىلىپلاشقان خاتىرىلەش دېيىشكە بولمايدۇ.

ئەگەردە ئەدەبىياتىي قەدىمدىن تارتىپ مەلۇم ئەندىزىگە ئىگە دەپ قارىغىنىمىزدا، قەدىمقى تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى قايسى خىل ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان؟ ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئىپتىدائى يازما ئەدەبىياتى دەل شۇ مىللەتنىڭ خەلق ئىغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ، بۇ مەنىدىن قارىغىنىمىزدا بۇ تېكىستلەرنى يازغۇچىلار دەل ھەرقايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئاغزاكى ئەدەبىياتىنى يازما ئەدەبىيات دەۋرىگە ئېلىپ كىرگۈچىلەر. ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتى مىللەتنىڭ ئىپتىدائى تەرجىمىھال ئەدەبىياتى ياكى تارىخ – تەزكىرەچىلىكىدە ئاۋانگار تىللىق رول ئوينىيدۇ؛ ئۇلار قوللانغان بايان ماھارىتى بولسا ئۇلار دەل خەلق ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ بايان ئىيىتى ئاساسىدا يەكۈنلەپ چىققان بولۇپ، ئۇ مىللەتنىڭ ۋە ئىجادچىلىقنىڭ ئۆز-ئارا بىرىكىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان. ئۇلارنىڭ بايان نۇقتىسى ئىغىز ئەدەبىياتىنىڭ بايان نۇقتىسى ھەم خەلقنىڭ ئادەت ئىيىتى بىلەن مەلۇم ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولۇپ، مەلۇم نۇقتىلاردا خىللا ساددا.

مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ھەممىسى بىرىنچى شەخسنىڭ ئەسلىمىسى شەكلىدە تۈرك ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىكى ۋەزىر، خاقان ياكى ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ ئىش – ئىزلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ خىل بايان شەكلىدە ئوخشىمىغان پېرسۇناژلارنىڭ ھىسسىياتى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى ئىزكىن ۋە تولۇق بايان قىلغىلى ھەم ئوقۇرمەنگە چىنلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلغىلى بولىدۇ. بۇ يەنە ئادەتتىكى ئەسلىمىگە ئوخشىمايدۇ، چۈنكى بايان قىلىنىۋاتقان ۋەقەلىكلەرنىڭ ھەممىسى شەخسنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى. تېكىستنىڭ تىلى ئەينى دەۋردىكى يايلاق خەلقىنىڭ زوقلىنىش ئادىتىگە ماس كېلىپلا قالماستىن (ساۋاتلىقلار ناھايىتى ناز، شۇڭا چۆچەك(ھىكايە) ئاڭلاش بىرقەدەر ئومۇملاشقان) يەنە ئۇلارنىڭ قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاشتۇرۇش ئادىتىگە ماس كېلىدۇ. تېكىست يازغۇچىلىرى بىزگە ئەينى دەۋردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ھىكايە قىلىپ بېرىدۇ، بايان قىلغۇچى بىر پارچە تېكىستتە بەزىدە كۆرۈنۈپ بەزىدە يوقاپ كېتىدۇ، ئوقۇرمەنگە بەزىدە تېپىشماق قالدۇرسا بەزىدە ئۇلار بىلەن بىللە ۋەزىيەت ھەققىدە مۇنازىرە شەكىللەندۈرۈپ ئۇلارنى تەسىرلەندۈرمەكچى ۋە تەربىيىلەمەكچى بولىدۇ؛ بەزىدە ناھايىتى سالماق تەمكىن قىياپەتتە كۆرۈنسە، بەزىدە ھاياجانلىق مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سۆيىكتىپ مەيداننى جاكالايدۇ.

مىلادىيە 7-9 ئەسىر ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىيىتىدىن قارىغىنىمىزدا، بۇ خىل خاراكتېرلىك باياننىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. بىرىنچى، بايانچىنىڭ ئۆز لۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقىشى بىر خىل بايان ئىمتىيازىنى شەكىللەندۈرىدۇ. سىياسىي نۇقتىدىن قارىغىنىمىزدا، ئۇلار قۇدرەتلىك يايلاق ئىمپىرىيىسىنىڭ خاقان، ۋەزىر ۋە ئەقىلدارلىرى (بىلىم كىشىلىرىدىن) ئىبارەت؛ مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن كۆزەتكەنىمىزدە، ئۇلار تۈرك قانۇنى ۋە ئىپتىدائىي دىنىي نۇقتىدىن مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەستىلىكىنى نادىرلاشتۇرغۇچى ۋە قىلىپلاشتۇرغۇچى، شۇڭا ئۇلار قانۇنىي ئىمتىياز ۋە كۈچكە ئىگە بولۇپ، قانۇن پەرمانلارنى تۈزۈش ۋە بۇيرۇق چۈشۈرۈش ھوقۇقىغا ئىگە. ئىككىنچىدىن، تىكىستنىڭ باشلىنىشىدىن ئاخىرلىشىشىغىچە، بايانچى ۋە ئوقۇرمەننىڭ مۇناسىۋىتى يۇقىرى تەبىقە ۋە پۇقرا مۇناسىۋىتىدە داۋاملىشىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ شەكىللىنىشى تىكىست يازغۇچىلىرى ئۈچۈن ناھايىتى ئېنىق، قەھرىمان شەخسلەر ياكى ۋەقە – ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇلارنىڭ بىردىنبىر مەقسىدى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئۇلار يېزىق ئارقىلىق بەلگىلىك تەربىيىۋىي رولنى ئۆتىشى لازىم. بۇ ئىككى خىل ئىجادىيەت مۇددىئاسى ھەر بىر پارچە قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى تىكىستلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل تەربىيىۋىي قىممەتكە ئىگە بايان ئۇسۇلى دۇنيا ئەدەبىياتىدا ئومۇملاشقان دېيىش مۇمكىن، قەدىمقى ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى مىراسلىرىدىن بولغان «ئوغۇزنامە»، «ئېرىق بېتىك» قاتارلىق ئەسىرلەردىمۇ بۇ خىل بايان ئۇسۇلىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە داستانىدىكى بىرىنچى شەخس باياندا بىر تەرەپتىن ئوغۇزخاقاننىڭ تۆھپىلىرىنى ئىگەللىشى بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭ كۈچلۈك چاقىرىقلىرىنى ئاڭلايمىز، بۇ دەل داستان بايانچىلىرىنىڭ ئوغۇزخاقان ئوبرازىغا سىڭدۈرگەن بايان ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە بايانچىغا نىسبەتەن يەنىلا قەھرىماننىڭ چاقىرىقى مۇقەددەس كۈچكە ئىگە بولىدۇ. ئۈچىنچى، بايانچى بايان، تەسۋىر ۋە مۇھاكىمە ئارقىلىق ئەسىردىكى باشقا ئوبرازلار بىلەن ۋاسىتىلىق پىكىرلىشىدۇ، بۇ ئوبرازلار باشتىن – ئاخىر بايان پائالىيىتىگە قاتنىشالمىدۇ ياكى باش پېرسوناژ ۋە ئىش – پائالىيەتلەر ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارالمىدۇ. بۇ بايانچىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ كۈلتۈرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر خىل بايان ئىمتىيازىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

تۇنيۇقۇق ۋە يوللۇق تېگىن ھەر ئىككىلىسى ئاقسۆڭەكلەر سىنىپىدىن، ئۇلار يازغان «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» بىرىنچى شەخسلىك بايانى ئەسىر. ئۇلار بۇ تىكىستلەرنى يېزىۋاتقىنىدا ئابىدە ئىگىلىرىنىڭ سالاھىيىتى ۋە خاراكتېرىغا ماس كېلىدىغان بايان ئۇسۇلى ھەققىدە ئىزدىنىدۇ. گەرچە ئۇلار يازغۇچى ئەمەس پەقەت ئۆز دەۋرىنىڭ بىلىم كىشىلىرى ۋە مەنسەپدارلىرى بولسىمۇ، بىراق ئۇلار مەڭگۈ تاش تىكىستلىرى باياندا قەھرىمان ئوبرازلارنىڭ كۈچى ۋە خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىلمەيدىغان كۆپ فوكۇسلۇق بىرىنچى شەخس بايان مودېلىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، بۇ بىزنى ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئاللىقاچان بايان سەنئىتىنىڭ ئالاھىدە قۇدرىتىنى ئىگەللەنگەنلىكىگە ئىشەندۈرىدۇ.

تۇنيۇقۇق «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ يازغۇچىسى بولۇپلا قالماستىن بەلكى يەنە بايانچىسى. يازغۇچى، بايانچى شۇنداقلا تىكىستتىكى قەھرىماندىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئىمتىياز تۇنيۇقۇقى باياندا ئالاھىدە ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئابىدە تىكلەپ ھاياتىي كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىشتىكى مۇددىئاسى ناھايىتى ئېنىق، ئۇ مۇستەھكەم ئىتقاد ۋە سىياسىي كۈرەشلىرى تەسۋىرىدە ئۆزىنى يارىتىدۇ. تۇنيۇقۇق «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دا بىرنەچچە قىتئەلىق ئۇرۇش پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئۆزلۈك تەرەققىياتىنىڭ پاكىتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇ تىكىستتە ئۆزىنى ئۆزلۈكسىز قېزىپ، ئۆزلۈك تەرەققىياتىنىڭ مەركىزىدە خاراكتېر ماھىيىتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇ تىكىستتە ئۆزلۈكسىز ئۆزىنى مەركەز قىلىپ «مەڭگۈلۈك ئابىدە» تىكلەشتىكى ھاياجىنىنى ئاشكارىلايدۇ. ئۇنىڭ تىكىستە ناھايىتى بىمالال ئوتتۇرىغا چىقالشى ئۇنىڭ بىر خىل ئالاھىدە ئۆزلۈكنى يارىتىش ۋە بايان

قىلىشنىڭ ئۇسۇلىنى ئىگەللىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ قارشىچە ئۆزىدىن باشقا ئىككىنچى بىر ئادەم ئۇنى ئۆزى چۈشەنگەندەك چۈشىنىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ قەھرىمانلىقنىڭ باشقىلارنىڭ ھەۋىسى ۋە چوقۇنىشىنى قوزغىلايدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان بىلدۈر. شۇڭا ئۇ « تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى » دا ئۇرۇش پائالىيەتلىرىدىن بىر سىۋرېت زەنجىرى ھاسىل قىلىپ، كىتاپخانلارغا قەھرىماننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى جەڭ ھاياتىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ تېكىستنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئابىدەنى يېزىشتىكى مۇددىئاسىنى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ شان – شەرىپكە ۋە ئىززەت- ھۆرمەتكە ئىنتىلىدىغان يەنە بىر تەرەپنى ھەس قىلدۇرىدۇ. ئومۇمەن، « تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى » نىڭ بايانى ھەرىكەتلىك، لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. تۇنيۇقۇق ھەرىكەتلىك جەڭ كۆرىنىشلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ جاسارەت بىلەن ئالغا ئىنتىلىدىغان روھىنى ئىپادىلەپ، لىرىكىلىق تىل سەنئىتىدە ئۆزىنىڭ قەيسەر ئىچكى دۇنياسىنى نامايەن قىلىدۇ.

« كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى » ۋە « بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى » مۇ ئوخشاشلا بىرىنچى شەخس ئۇسۇلىدا بايان قىلىنغان ئىككى ئابىدە. بىراق بۇ ئىككىسىنىڭ بايان ئۇسۇلى « تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى » دىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇ ئىككى ئابىدە يازغۇچى بىر تەرەپتە تۇرۇپ باش قەھرىمان ياكى نوپۇزلۇق ئەربابلارنىڭ ھىكايىسىنى كۆرسىتىدۇ، پەقەت ئۇ مۇۋاپىق دەپ قارىغان چاغدىلا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ باياننى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. گەرچە يازغۇچى بايان قىلغۇچىدىن بايان قىلىش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغان بولسىمۇ، بىراق يەنە بەزى ھالقىلاردا ئۆزىنىڭ بايان قىلىشقا سالاھىيىتى توغرىسىدا دەپ قارىغان ۋاقىتتا بەزى تەپسىلاتلارنى باشقىلارنىڭ بايان قىلىشىغا تاپشۇرۇپ ئۆزى ئاددىي بىر خاتىرىلىگۈچىگە ئايلىنىدۇ. « كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى » ۋە « بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى » نىڭ يازغۇچىسى ئوخشاشلا يوللۇق تېگىن، ئاساسىي بايانچىسى بىلگە قاغان بولۇپ، ئۇ ھەر ئىككى ئابىدەدە ئوخشاشلا ناھايىتى ئەستايىدىللىق بىلەن ئۆز سالاھىيىتىنى جاكالاپ ئاندىن باياننى قانات يايدۇرىدۇ. مەسىلەن:

tänri tag täñridä bolmış bilgä qayan, bu ödkä olurtım. säbimîn tükäti äşidgil: ulayu iniyigünim oylanım, biriki oyüşim bodunum, biriyä şadapıt bağlär, yıraya tarqat buyuruq bağlär, otuz(tatar....) toquz oyuz bağlär bodunı bu säbimîn ädgüti äşid, qatıydı tıñla
(Kül , S 1- 2; BQ , N 1)

يوللۇق تېگىن « بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى » ۋە « كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى » دىن ئىبارەت ئىككى ئابىدەنى يېزىشتا قەھرىمانلارنىڭ رىئالىيەتتىكى ئورنى ۋە سالاھىيىتىگە ماسلىشىدىغان ئالاھىدە پېرسۇناژ سالاھىيىتىدىن ئىبارەت بايان ئۇسۇلىنى قوللانغان. يۇقىرىقى ئىككى ئابىدەنىڭ بايانچىسى بىلگە قاغان بولۇپ، يوللۇق تېگىن ئاساسىي پېرسۇناژنىڭ بايان ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ناھايىتى چىن بولغان كىيىپات يارىتىدۇ. بولۇپمۇ، بىلگە قاغاننىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى ئۆزىگە بايان قىلدۇرۇش ئارقىلىق كىشىنى تېخىمۇ بىۋاسىتە تەسىراتقا ئىگە قىلىدۇ. بۇ خىل بايان سىتراكېيىسى ئارقىلىق پۈتكۈل تۈرك تارىخى يورۇتۇلۇش بىلەن بىرگە ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ۋەزىيەت ئوتتۇرىغا چىقىرىلىدۇ، تارىخىي قەھرىمانلارنىڭ ئەتىجاپلىرى نامايەن قىلىنىدۇ؛ بۇلاردىن باشقا مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەر، قەھرىمانلارنىڭ ئىتىقاد- ئىنتىلىشلىرى، چوڭ تارىخىي ۋەقەلەر ۋە شەخسلەرگە بولغان پوزىتسىيە قاتارلىقلار بۇ خىل بايان ئۇسۇلىغا سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ ئالاھىدە بەدىئىي كىيىپات يارىتىلىدۇ؛ بۇ خىل بايان سىتراكېيىسىدە تارىخىي شەخس ۋە تارىخ باياندىكى ئاساسىي ئوبېكىتقا ئايلانغان بولۇپ، باياندىكى مەن دەل تارىخىي تەرمەقىيات ئىچىدىكى مەن، شۇڭا ھىكايىنى بايان قىلىشتىكى مۇددىئا بىۋاسىتە بولۇپ كىشىگە بېرىدىغان تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولىدۇ.

(ئوقۇرمەنلەرنى) تەسىرلەندۈرۈش مەقسىدىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىبارەت بىرىنچى شەخس باياندا باش قەھرىمان پەقەتلە ئۆزىنىڭ ھىكايىسىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. بىراق بىز قەدىمقى تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدىن قەھرىمان شەخسلەرنى تونۇپلا قالماي بەلكى شىددەت بىلەن ئۆزگىرىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋەزىيەتنى بىلەلەيمىز. بولۇپمۇ ئىجتىمائىي ۋەزىيەتكە بولغان تونۇشىمىز شەخسلەرگە بولغان چۈشەنچىمىزدىن چوڭقۇر بولىدۇ، بۇ مەڭگۈ تاش ئەدەبىي تېكىستلىرىدىكى قىلىپلىشىپ قالغان بىر خىل بايان پىرىنسىپىدىن ئىبارەت. چۈنكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى ئەڭ ئالدى بىلەن ۋەزىر ياكى خاقاننىڭ يېقىن كىشىلىرى تەرىپىدىن يېزىلىدۇ، ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى ئالدى بىلەن قەدىمقى قۇللۇق جەمىيەتنىڭ سىياسىيىنى، ئۇنىڭدىن قالسا ئەڭ دەسلەپكى مىللەت ئىشلىرىنىڭ خاتىرىلىگۈچىسى ھەرگىزمۇ بۈگۈنكى مەنىدىكى يازغۇچى ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم تۆھپىسى ئاغزاكى خەلق تىلىنى يېزىققا ئايلاندۇرغان. قەبىلە ئىتتىپاقى خاراكتېرىدىكى يايلاق ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىيىنى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلقنى تەربىيەلەش ئارقىلىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قوغداش ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرى مانا مۇشۇ خىل سىياسىي تەربىيە مەقسىدىگە يېتىشتىكى بىر يول (لىكىن بىردىن بىر يول ئەمەس). شۇڭا ئۇلار ئەڭ ئوبرازلىق، ئەڭ جانلىق، ئەڭ ئاسان چۈشەنگىلى بولىدىغان يېزىق تىلى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ دۇنياقاراشى ۋە سىياسىي ئېڭىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە مەڭگۈ تاشلارنى ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ نادىر «سىياسىي تەشۋىقات» قا ئايلاندۇرۇشنى ئىستەيدۇ. ئۇلار ھەرگىزمۇ داڭلىق يازغۇچى بولۇشنى ئارزۇ قىلمىغان، پەقەت تاش ئۈستىگە ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقاد، ئەقىدىسىنى ئويۇپ چىققان. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتىنىڭ بۇ يازغۇچىلىرىنى ئەڭ سەمىمىي رىئالىزىمچىلار دەپ قاراش مۇمكىن، چۈنكى «تارىخچىلارنىڭ بايانىدا چوقۇم كەتكۈزۈپ قويغان يەرلەر بولىدۇ، شۇڭا ئەڭ ياخشى تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىمە يازغىنى تۈزۈك، پەقەت ئۇلار سەمىمىيلىك بىلەن رىئالىقنى بايان قىلىپ، ھېچقانداق ئۇچۇرنى يوشۇرمىسىلا بولىدۇ».³

قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ يەنە بىر كۆرۈنەرلىك بايان ئالاھىدىلىكى، ئۇلارمۇ قەدىمقى ئىپوس – داستانلارغا ئوخشاش كىرىش سۆز، ئاساسىي تېكىست ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىۋى قىسىمغا بۆلىنىدۇ. كىرىش سۆز قىسمى بىرىنچى شەخس باياندا قەھرىماننى تونۇشتۇرىدىغان ۋە ئاساسىي سىۋىزېتنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىدىغان مۇھىم بۆلەك. نۇرغۇن قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ كىرىش سۆز قىسمى تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل شەكىلدە ئۇچرايدۇ: بىرىنچى خىل شەكىل بىر قەدەر ئومۇملاشقان، ھەيۋەتلىك بولۇپ، تېكىستتە ئىككى خىل رولى بولىدۇ، بۇلارنىڭ بىرى باش قەھرىماننىڭ سالاھىيىتى، ئىمتىيازىنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق ئاساسىي سىۋىزېتنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقىدۇ، يەنە بىر خىلى ئوقۇرمەنگە ۋەزىيەتنى تونۇشتۇرۇش بىلەن بىرگە ئۆرۈپ – ئادەت، مەدەنىيەت، دىنىي – ئېتىقاد تەرىپلىرىدىكى ئۇچۇرلارنى يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن: «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمى دەل مۇشۇنداق يېزىلغان.

tänri täg täñri yaratmış türk bilgä qayan sabim: qañim türk bilgä qayan ...
... (al)ti sir, toquz oyuz, äki ädiz kārākülüg bağlari bodunī(... ..tū)rk t(āñ)ri
... .. üzä qayan olurtum. olurtuquma öltäčičä saqinïyma türk bağlär bodun
ögirip säbinip toqtamış közi yügärü körti. bödkä özüm olurup bunça ayır törüg
tort bulunđaқи (bodun üçün it)dim. (BQ, E1 – 2)

³ 出学大京北：京北，《究研论理事叙说小美英》：著亚丽王、明加韩、丹申见详。页33第，年2005，社版

شىن دەن، خەن جيا مىڭ، ۋاڭ لىيا: «ئەنگىلىيە، ئەمىرىكا پروژىسى بايان ئەمىرىيىسى تەتقىقاتى»، بېيجىڭ، بېيجىڭ ئونۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 – يىل، - 33 بەت

يۇقىرىقى تېكىستنىڭ كىرىش سۆز قىسمى ياش خاقاننىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمىدىكى قىسمى ياكى دادىسىنىڭ دەپنە مۇراسىمىدا خەلققە سۆزلىگەن نۇتقىغا ئوخشايدۇ. لېكىن ئەڭ مۇھىمى بىز بۇ بىرنەچچە جۈملىدىن ناھايىتى كۆپ ئۇچۇرلارغا ئىرىشىمىز: بۇ بۆلەكتە بىلگە خاقاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يېڭى خاقاننىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقى ناھايىتى ئېنىق تاپشۇرۇلغان؛ يېڭى خاقاننىڭ نامىدا ئۇچرايدىغان «*tānri*» سۆزى ناھايىتى چوڭقۇر دىن، مەدەنىيەت مەنىسىگە ئىگە. قەدىمقى تۈركلەر ئاسمان ئىلاھىغا ئىخلاسلانغان، تەڭرىنى ئەڭ ئۇلۇغ ئىلاھ دەپ قارايدۇ. شۇڭا قەدىمقى تۈرك – ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا ئۇچرايدىغان يۇقىرىقىدەك ئۇچۇر بىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى دىن ۋە مەدەنىيەتنى تەكشۈرىشىمىزدە مۇھىم دەلىل بولالايدۇ. ئىككىنچى خىل كىرىش سۆز قىلىپ «*تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى*» ۋە بىر قىسىم تۈرك – ئۇيغۇر مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە ئۇچرايدىغان بولۇپ مەڭگۈ تاش ئىگىسىنىڭ سالاھىيىتى ئادەتتىكىدەك تونۇشتۇرىلىدۇ. بىرىنچى خىل شەكىلدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ كىرىش سۆز قىسمىغا قارىغاندا بۇ خىل كىرىش سۆز ئاددىي ھەم ھېچقانداق ھەيۋەتلىك ئەمەس.

ئاساسىي تېكىست قىسمى بولسا ئاساسىي ئىش – ۋەقەلەرنى بايان قىلىدىغان قىسىم بولۇپ، بارلىق مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە ئىش – ۋەقەلەرنىڭ تەرتىبى بويىچە ئاساسىي قەھرىماننىڭ ئەتىڭلىرى بايان قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوقۇرمەنگە قەدىمقى جەمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي كۆرۈنۈشلەرى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، دىن، جۇغراپىيەسى قاتارلىق ئۇچۇرلار يەتكۈزۈلىدۇ. مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ ئاساسىي تېكىست قىسمىدا مەلۇم بىر ئوبرازنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانى، قاتناشقان جەڭلىرى ۋە تەقدىرىنى بايان قىلىش ئارقىلىق قەدىمقى جەمىيەتنىڭ رەڭگا – رەڭ تۈرمۈشىنى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئاساسىي تېكىست قىسمىنى يەنە ئوبرازلىق سىزىلغان قەدىمقى تۈرمۈش، ئۆرۈپ – ئادەت كارتىنىسى دېيىشكە ھەم شۇنداقلا بىر شەخسنىڭ تەرجىمىھالىغا يىغىنچاقلىغان بىر دەۋرنىڭ روھى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ خاتىمە قىسمىنى پۈتكۈل تېكىستنىڭ خۇلاسە قىسمى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يۇقىرىدا بىز قەدىمقى تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ تەكرار بايان ئالامىتىگە دىققەت قىلغان ئىدۇق، نۇرغۇنلىغان مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ خاتىمە قىسمىدا بايانچى بىلەن يازغۇچى ئايرىلىدۇ، مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەقىقىي يازغۇچىسى ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى ئاشكارىلايدۇ.

bunča bitig bitigmä küل tigin atışi yolluy tigin bitidim. yigirmi күн
olurup bu taşqa bu tamqa qop yolluy tigin bitidim. (Kül, Se)

بۇ بۆلەك مەڭگۈ تاش قەھرىماننىڭ بىرىنچى شەخس بايانىدىن مەڭگۈ تاش ئۇيغۇچىسى يازغۇچىسى (نىڭ بىرىنچى شەخس بايانىغا ئالمىشىدىغان مۇھىم نۇقتىسى، ئاساسلىق «*مەن پالانچى...*» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ خاتىمە قىسمىدا ھىسسىيات بارا – بارا چوڭقۇرلىشىپ، شەئىرىي كەيپىيات تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىدۇ. «*تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى*»، «*كۈلتىگىن مەڭگۈ تېشى*» ۋە «*بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى*» تېكىستلىرىدىكى بۇ خىل خۇسۇسىيەت ئالاھىدە كۆرىنەرلىك.

TÜRKÇEDEN ARNAVUTÇAYA GEÇEN KELİMELERDEKİ SES DEĞİŞMELERİ

Âdem BALABAN*

Giriş

Türkçe tarih içinde birçok dille temasa geçmiştir. Orta Asya'dan Kafkaslara, Kuzey Afrika'dan Balkanlara kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçe buralarda konuşulan dillerle tanışmış, kaynaşmış ve kelime alıp vermiştir. Bu akrabalıktan yeni kelime ve söz gurupları doğmuştur.

Türkçe bir taraftan başka dillerden sözcük alırken, bir taraftan da birçok dili etkilemiş ve o dillere kelime, kelime grubu, atasözü, deyim ve ek vermiştir. Türkçenin etkilediği ve akrabalık kurduğu dillerden biri de Arnavutçadır. Daha Avrupa Hunları zamanında Arnavutçayla temasa geçen Türkçe bu dil üzerindeki en kuvvetli etkisini Osmanlı Dönemi'nde göstermiştir. Türkçe öğrenmenin bir ayrıcalık olduğu bu dönemde birçok Arnavut, Türkçe öğrenmiş ve kendi dillerine de pek çok Türkçe sözcük sokmuştur. Arnavutçadaki Türkçe kelime sayısı dört bin civarındadır.¹ Bu kelimelerin büyük bir kısmını isimler oluşturur ancak pek çok sıfat, zarf ve birleşik şekil de bulunmaktadır. Türkçenin Arnavutça üzerine etkisi konusunda ve Türkçe Arnavutça dil ilişkisi üzerinde çalışmalar yapılırsa da yeterli sayılmaz.

Özellikle Osmanlı Dönemi'nde Arnavutlarla Türkler arasında çok sıkı ilişkiler olmuştur. Osmanlı'ya bir çok sadrazam dâhil devlet adamı yetiştiren Arnavut milleti, Türkçeyi çok iyi bilen ve kullanan şair ve yazarlar da yetiştirmiştir. Türkçe bilen devlet adamlarının, şair, yazar ve ilim adamlarının etkisiyle Türkçe Arnavut coğrafyasında sevilen ve öğrenilen bir dil olmuştur. Türkçenin devlet dili olması da bu iki dil arasındaki ilişkide önemli bir rol oynamıştır. Devlet dairelerinde çalışan pek çok Arnavut kullandıkları Türkçeden birçok kelimeyi kendi dillerine almışlardır. Türk edebiyatının tesiriyle Arnavutluk'ta gelişen “Beyteci edebiyatı” da iki dil arasındaki ilişkiye katkı

¹ Tahir N. Dizdari, *Fjalor i Orientalizme Në Gjuhën Shqipe*, ITCI, Tiran, 2005, s. 3.

* Hëna e Plotë-BEDËR Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

sağlamıştır. Edebiyattan dine, tarımdan hayvancılığa kadar çok geniş bir sahada Türkçeden Arnavutçaya geçen bu kelimelerin bir kısmı hâlâ günlük dilde kullanılmaktadır.

Bir dilden diğer bir dile sözcük geçerken ses, şekil ve anlam düzeyinde birtakım değişiklikler görülebilir. Bir dil, alıntı yaptığı sözcüğü kendi kültür çerçevesinde, bazen yeniden anlamlandırır bazen de kendi ağız, ses ve söyleyiş özelliklerine göre bazı değişiklikler yaparak bünyesine kabul eder. Muharrem Ergin'in "bir kelimedede bir sesin, yerini umumiyetle kendisine yakın başka bir sese bırakması"² olarak tanımladığı, ses dizimi, biçim birimi gibi dil içi nedenler ile dil dışı sayılan psikolojik ve sosyolojik sebeplerden dolayı meydana gelen bu ses değişiklikleri Arnavutçaya geçen pek çok Türkçe kelimedede görülmektedir. Bu değişikliklerin en dikkat çekenini, kelimelerin ses düzeyinde olmuştur. Arnavutlar, aldıkları Türkçe kelimelerin kendi dillerinde olmayan seslerini bazen en yakın seslerle karşılarken bazen de başka bir sesle değiştirmişlerdir. Örneğin, Türkçede çok kullanılan / ö / sesi Arnavutçada olmadığı için bu sesi yakın bir ses olan / ü / ile karşılamışlardır. Arap alfabesiyle yazılan "börek" kelimesini Arnavutlar "bürek" şeklinde okuyorlardı.

Hem ünlü hem de ünsüzlerde görülen bu ses değişimleri, 1911 yılında Arnavutların Latin ve Yunan harflerinden seçtikleri 36 harfli Arnavut alfabesini kullanmaya başlamalarıyla yazıda daha belirgin bir hâl almıştır. Aynı alfabe kullanırken daha çok söyleyişte ortaya çıkan bu ses değişimi, alfabe değişimi esnasında söyleyişe göre harf tercihinde etkili olmuştur. Yukarıda örnek olarak ifade ettiğimiz "börek" sözcüğü yeni Arnavut alfabesinde artık "byrek" [bürek] şeklinde yazılmaya başlamıştır. Yine günlük dilde sık kullanılan "kira" sözcüğünde söyleyişte ortaya çıkan k > ç ses değişimi, yeni alfabeyle kalıcı bir şekilde yazıda gösterilmeye başlanmış ve "qira/qera" şeklinde yazılmıştır. Arnavut alfabesindeki "q", Türkçede "ç" sesine denk gelmektedir. Bu kelimelerdeki ses değişikliklerinin bir kısmı düzenli olsa da genel itibarıyla düzensiz ses değişiklikleri şeklindedir.

Çalışmanın daha kolay anlaşılabilmesi açısından şimdiki Arnavut alfabesini ve bu harflerin hangi sesleri karşıladığını içeren bir liste vermek uygun olacaktır. Mesela Türkçeden Arnavutçaya geçen ama herhangi bir ses değişimi geçirmemiş "tencere" ve "boyacı" sözcükleri "tenxhere" ve "bojaxhë" şeklinde yazılmaktadır. Aşağıda verilen alfabe yardımıyla bu kelimeler kolayca okunabilecektir.

² Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 78.

Arnavut Alfabetesi

Yazılışı Okunuşu

A-----a

B-----b

C-----ts ts olarak, mace > matse (kedi)

Ç-----ç1 = ç>kemi=çıkemi

D-----d

DH-----th=tı dil ucunu diş ucuna değdirip d sesi çıkararak İngilizce this (th)

E-----e

Ë-----ı olarak okunuyor (për=pır veya nënë=nana) şeklinde

F-----f

G-----g

GJ-----gh Türkçedeki c gibi ama daha çok cy ya da ci gibi bir ses verir.

H-----h (çoğu zaman seslendirilmeyen bir harftir)

I-----i

J-----j Türkçedeki y sesi

K-----k

L-----l

LL-----ll (ing. fall, call gibi)

M-----m

N-----n

NJ-----gn tam okunuğu gibi nje=nio gibi ny olarak

O-----o

P-----p

Q-----q harfi yumuşak ç olarak okunur

R-----r

RR-----r

S-----s

SH-----ş Türkçedeki ş sesi

T-----t

TH-----karşılığı yok

U-----u

V-----v

X-----dz dz olarak, nxehtë > nıdze:ht (sıcak)

XH-----c hoxha=hoca gibi Türkçedeki c sesi

Y-----ü Türkçedeki ü sesi

Z-----z

ZH-----j Türkçedeki j sesi

Türkçeden Arnavutçaya geçen kelimelerdeki ses değişikliklerini daha iyi anlayabilmek için Arnavutçanın ses özelliklerini bilmek gerekir. Genel olarak Arnavutçanın Türkçeden farklı ses özellikleri şunlardır:

1. Arnavutçada ünsüzler tek başına söylendiklerinde I ünlüsü ile seslendirilir.
2. Birbirinden farklı üç Ç sesi bulunur. Bunlar Ç, C ve Q harfleri ile gösterilir.
3. Birbirinden farklı iki C sesi bulunur. Bunlar GJ ve XH harfleri ile gösterilir.
4. Birbirinden farklı üç D sesi bulunur. Bunlar D, DH ve X harfleri ile gösterilir.
5. Birbirinden farklı iki L sesi bulunur. Bunlar L ve LL harfleri ile gösterilir. Türk alfabesinde bu sesler tek bir harfle gösterilmektedir.
6. Birbirinden farklı iki N sesi bulunur. Bunlar N ve NJ harfleri ile gösterilir.
7. Birbirinden farklı iki R sesi bulunur. Bunlar R ve RR harfleri ile gösterilir.
8. Arnavutçada Ö ve Ğ sesleri bulunmaz.
9. Arnavutçadaki dokuz ses alfabede çift harfle gösterilir: DH, GJ, LL, NJ, RR, SH, TH, XH, ZH.

10. Türkçede de olan ancak farklı harfle gösterilen sesler de vardır: Ė=İ, İ=Î, J=Y, Y=Û.11. Türk alfabesinde yer almayan ancak günümüzde batıdan alınan bazı kelimelerdekullanılan X ve Q harflerinin kullanımı Arnavutçada farklıdır. X=DZ ve Q=Ç seslerini karşılar.³

Çalışmamızın buradan sonraki kısmında Tahir Nasuh Dizdari'nin "*Fjalori i Orientalizmave Në Gjuhën Shqipe*-Arnavut Dilindeki Oryantalist Kelimeler" adlı sözlüğündeki Türkçeden Arnavutçaya geçen kelimelerdeki ses değişimleri örneklerle incelenecektir. Tahir Dizdari bu eserinde Arnavutluk'un bütün bölgelerini dolaşarak halk ağzındaki Türkçe kelime ve deyimleri toplamış ve bunları sistemli bir şekilde derleyip 4.406 madde başı olarak işlemiştir. 1972 yılında tamamlanan bu eser hem yazılı kaynakların hem de sözlü kaynakların taranması açısından önem taşımaktadır.⁴

1. ÜNLÜ DEĞİŞİKLİKLERİ

1.1. a ünlüsü

e< a değişikliği:

Kalın bir ünlü olan /a/'nın ince bir ünlü olan /e/'ye değişmesi hadisesidir. Arka damakta geniş-düz olarak telaffuz edilen /a/ ünlüsünün, öne doğru geleerek /e/ ünlüsüne dönüşmesi olayıdır. Ön damaksıllaşma olarak da tanımlanan⁵ bu ses değişmesi birçok kelimeye karşımıza çıkmaktadır:

akreba < akraba, akreballëk < akrabalık, axheba < acaba, bamje < bamy, behane < bahane, behar < bahar, bekaje < bakaya, dare < dara, de-kik < dakik, endeze < endaze, fajde < fayda, feleka < falaka, ferexhe < ferace, ferk < fark, frangi < frengi, galet < galat, gazepe < gazap, gonxhe < gonca, hale < hala, heftbashv hafta başı, hoshmar < hoşmer, kahreman < kahraman, kajmekam < kaymakam, mamluk < memlük, mystekil < müstakil, nekshe < nakış, niseshte < nişasta, nisheste < nişasta, pareli < paralı, sadriazem < sadrazam, sajfe < sayfa, salltanet < saltanat, shefak < şafak, shefteli < şeftali, shegert < şakirt, sheshërdıs < şaşırmak, tabje < tabya, tahte < tahta, takatuke < takatuka, take < takke, terezi < terazi, terhan < tarhana, xhenerik < can eriği, yshtelak < üç talak, zeman < zaman, zivane < zivana, arapce < arapça,

³ Bünyamin Çağlayan, *Arnavutluk'ta Türkçe Öğrenenlerde Karşılaşılan Telaffuz Hatalarının Sebepleri ve Çözüm Yolları*, 8. Dünyada Türkçe Öğretimi Sempozyumu-Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğretenler Zirvesi, Ankara, 2009, s. 2.

⁴ Âdem Balaban, *Arnavutlukta Yaşamış Bir Türkolog: Tahir N. Dizdari*, Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı-Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler, Tiran, 2012.

⁵ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yay., Gn. 5. Baskı, Ankara, 2010, s. 164.

bohce < *bohça*, *derlendis* < *dırlanmak*, *furde* < *hurda*, *gybere* < *gubar*, *sefte* < *siftah*, *zumpare* < *zımpara*

ı < a değişimi:

Bazı ünsüzlerin etkisiyle /a, e, o, ö/ geniş ünlülerinin a>ı, o>u, e>i, ö>ü biçimindeki daralma olayına ünlü daralması denir.⁶ Ancak Türkçeden Arnavutçaya geçen kelimelerde bu daralma hadisesi daha da genişlemiş, a>ı, a>i, a>u ve a>ü biçimlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Ünlülerde sadece daralma değil, aynı zamanda incelleme hadisesi de görülmektedir. İki kalın ünlü olan /a/'nın darlaşıp yerini /ı/ ünlüsüne bırakması hadisesi pek çok Türkçe sözcükte görülmektedir:

adë < *ada*, *aktërma* < *aktarma*, *bojë* < *boya*, *burmë* < *burma*, *çantë* < *çanta*, *çorbë* < *çorba*, *dallgë* < *dalga*, *gajdë* < *gayda*, *hirkë* < *hırka*, *hoxhë* < *hoca*, *jaftë* < *yafta*, *jakë* < *yaka*, *jufkë* < *yufka*, *kanagjeç* < *kına gecesi*, *kanxhë* < *kanca*, *kaps* < *kabz*, *karabojë* < *kara boya*, *karaxhë* < *karaca*, *kavurmë* < *kavurma*, *kërbë* < *kırba*, *kovë* < *kova*, *llokmë* < *lokma*, *mëhallë* < *mahalle*, *ortë* < *orta*, *paftë* < *pafta*, *pusullë* < *pusula*, *safë* < *safa*, *sërrik* < *sarık*, *sobë* < *soba*, *softë* < *softa*, *tajfë* < *tayfa*, *tavë* < *tava*, *torbë* < *torba*, *tullumbë* < *tulumba*, *ustë* < *usta*, *vidë* < *vida*

i < a değişimi:

/a/ ünlüsünün hem darlaşması hem de inceliğiyle ortaya çıkan bir ses hadisesidir. İki örneği bulunmaktadır:

ilaka < *alaka*, *sinxhi* < *sancı*

o < a değişimi:

Yuvarlaklaşma olarak karşımıza çıkan bu ses olayında kalın olan /a/ ünlüsü yerini /o/ ünlüsüne bırakmaktadır:

koçobash < *kocabaş*, *nomerd* < *namert*, *otesh!* < *ateş*, *sodak* < *sadak*, *sollkëme* < *salkım*, *toroman* < *toraman*, *tokme* < *takma*

u < a değişimi:

Sadece iki örnekte görülen bu ses hadisesinde düz geniş olan /a/ ünlüsü yerini dar olan /u/ ünlüsüne bırakmaktadır:

Shuplakë < *şaplak*, *shushurdis* < *şaşırmak*

ü < a değişimi:

Bir örnekte görülen bu ses olayında /a/ sesi hem daralmış hem de incelmıştır.

syfyr < *sahur*

⁶ Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yay. İstanbul, 2010, s. 97.

1.2. e ünlüsü

a < e değişimi:

Yukarıda /a/ ünlüsünün /e/ ünlüsüne değişip incelmesinin tersine aşağıdaki örneklerde birçok kelimedeki /e/ sesi kalınlaşarak /a/ sesine dönmüştür:

amanet < emanet, amanetçi < emanetçi, amanetqar < emanetkâr, argavan < erguvan, axhami < acemi, barabar < beraber, bashystyna < baş üstüne, bataniya < battaniye, çatrafıl < çetrefil, dauletli < devletli, faslıgen < fesleğen, fida < fide, fidai < fedai, hajratë < hayret, hallall < helal, hanxhar < hançer, kadah < kadeh, kafas < kafes, kala < kale, kardash < kardeş, karvan < kervan, katmar < katmer, narden < nerden, panxhe < pençe, shabak < şebek, shamhallvası < şam helvası, tophana < tophane, xhanxhafıl < zencefil, zarzavat < zerzevat, zarzavatçı < zerzevatçı, qeshkak < keşkek, qılar < kiler, sergjerda < segerde

ı < e değişimi:

Hem art damaksıllaşma hem de ünlü daralması ses olaylarının görüldüğü iki kelime tespit edilmiştir:

dizgë < dizge, nëne < nine

i < e değişimi:

Türkçenin kendi içinde olduğu gibi bünyesinde kapalı e'ye yakın ses bulunduran sözcüklerde görülen bir ses daralması olayıdır.

çerçive < çerçeve, çivike < çevik, div < dev, hilallek < helallik, imlaq < emlak, isnaf < esnaf, karafisligen < kara fesleğen, nishter < neşter, pizeveng < pezevenk, shindër < şendere, xhiviz < ceviz, cingël < çengel, ciribash < çeribaşı, faslıgen < fesleğen, hibet < heybet, sirek < seyrek

o < e değişimi:

Bir örnekte karşımıza çıkan bu ses olayında düz olan /e/ ünlüsü /v/ (Arapça “vav”) sesinin etkisiyle yuvarlaklaşmıştır:

dovlet < devlet

ü < e değişimi:

Düz geniş /e/ sesi dudak ünsüzü olan /b/, /m/ ve /v/ ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşarak /ü/ sesine dönmüştür.⁷

byrynxhyk < bürüncek, myshveret < meşveret, xhyher < cevher

⁷ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., 6. Baskı, Ankara, 2010, s. 268.

1.3. ı ünlüsü

a < ı değişimi:

Bir art damak ünlüsü olan /ı/ sesinin yerini düz geniş olan /a/ sesine bırakması şeklinde gelişen bir ünlü genişlemesi olayıdır:

argallandisem < ırgalanmak, argat < ırgat, armaç < yırtmaç, azgan < azgın, balçak < balçık, damaz < damız, harka < hurka, karanxha < karınca, kaskan < kiskanç, sallanxhak < salıncak, kopaç < kırbaç, tangar < tandır

e < ı değişimi:

Arnavutçanın ses ve ağız özelliklerinden dolayı ön damaksıllaşma ve genişlemenin olduğu bu ses olayında /ı/ sesi yerini /e/ sesine bırakmıştır:

derlendis < dırlanmak, hater < hatır, këllec < kılıç, nazeli < nazlı, saber < sabır, sakez < sakız, sandek < sandık, sefër < sıfır, sekëlledi < sıkılmak, serma < sırma, aishekaden < ayşekadın, ajllek < aylık, akçillek < aşçılık, akllek < aklık, alleshtis < alışmak, anallek < analık, arallek < aralık, axhedis < acımak, bahcevan < bahçıvan,

i < ı değişimi:

Türkçede kalın olarak söylenen /ı/ sesinin Arnavutçanın ses yapısının etkisiyle ince bir ses olan /i/ ile söylenmesi hadisesidir:

çarshi < çarşı, çati, çatı, jaki < yakı, kamish < kamış, kamxhik < kamçı, kapi < kapı, karshi < karşı, karshillëk < karşılık, mashrik < maşrık, mısër < mısır, saksi < sakı, sargi < sargı, sharki < şarkı, shashi < şaşı, shirë < sıra, xhadi < cadı, kashagi < kaşığı, shaksi < sakı, shamtatlli < şam tatlısı, tatlije < tatlı

u < ı değişimi:

Ünlü yuvarlaklaşması olarak gelişen bu ses olayı da birçok sözcükte karşımıza çıkmaktadır:

çarmuk < çarmıh, gurgur < gırgır, hatulla < hatıl, kapisuz < kapısız, zumpare < zımpara, bunar < pınar, caruqe < çarık, durduli < tırtıl, funduq < fındık, çifut < çift

ü < ı değişimi:

İki örneği olan bu ses olayında /ı/ sesi hem yuvarlaklaşmada hem de incelmektedir:

alldysy < yıldız, shakasyz < şakasız

1.4. i ünlüsü

a < i değişimi:

Çok az örneği bulunan bu ses olayında hem art damaksıllaşma hem de ünlü genişlemesi hadisesi görülmektedir:

naran < narin, nina < ninni

e < i değişimi:

İnce, düz ve dar olan /i/ sesinin genişleyerek ince, düz ve geniş /e/ sesine dönüşmesi ses olayıdır. Ünlü genişlemesi olarak da tarif edilen⁸ bu ses olayı aşağıdaki örneklerde bulunmaktadır:

Alla(h)belavers < Allah belanı versin, Alla(h)biler < Allah bilir, bare (barima) < bari (barima), behuzura < bihuzur, belegi < bileği, çegene < çingene, delenxhi < dilenci, derhem < dirhem, derik < diriğ, devedishe < deve dişi, ermik < irmik, eshletis < işlemek, eshtah < iştah, geler < gelir, rehen < rehin, saken < sakın, sefte < siftah, teftik < tiftik, terjaqi < tiryaki, xhevelek < civelek, jepek < ipek, peqe < peki, qereç < kireç, qerpik < kirpik, shegert < şakirt

ı < i değişimi:

Yukarıdaki ı < i değişiminin tersine burada da bazı /i/ sesleri kalınlaşarak /ı/ sesine dönmüştür:

izën < izin, kadër < kadir, lehëm < lehim, sihërbaz < sihirbaz, siktërr < siktir, vakëtsëz < vakitsiz, zihën < zihin, ziqër < zikir

u < i değişimi:

Bir örneği olan bu ses olayında da kalınlaşma ve yuvarlaklaşma görülmektedir:

estagfurullah < estağfirullah

ü < i değişimi:

Ünlü yuvarlaklaşması şeklinde gelişen bu ses olayında /i/ ünlüsü yuvarlaklaşarak /ü/ ünlüsü hâline gelmiştir:

Allahversyn < Allah belanı versin, basyret < basiret, byber < biber, bylezik byzylyk < bilezik, byshki < biçki, bytevi < bitevi, çyçek < çiçek, dybek < dibek, dylber < dilber, dyrek < direk, dyllek < dizlik, hyqmet < hikmet, hyzmeqar < hizmetkâr, myshk < misk, myshqet < misket, tyxharet < ticaret, yčkala < iç kale, yftar < iftar, ymyt < ümit, qylym < kilim

⁸ Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yay., İstanbul, 2010, s. 98.

1.5. o ünlüsü

a < o değişimi:

Yuvarlak olan /o/ ünlüsünün düz geniş olan /a/ ünlüsüyle değişmesi olayıdır. Ünlü genişlemesi olarak bilinen bu ses olayı şu kelimelerde görülmektedir:

adagaç < od ağacı, akllagi < oklava, anagjore < ona göre, ballakume < bal lokumu,

dallash < dolaş, dallashme < dolaşma, harasan < horasan, harata < horata, safallek < sofalık, sahbət < sohbet, tazllakë < tozluk,

e < o değişimi:

Bu ses olayında da /o/ ünlüsü hem incelmış hem de düzleşmiştir:

sarhesh < sarhoş,

u < o değişimi:

Ünlü daralması şeklinde oluşan bu ses olayı da aşağıdaki kelimelerde görülmektedir:

budrum < bodrum, bugaz < boğaz, bujumba < boyunbağı, bunxhuk < boncuk, burani < borani, buzuk < bozuk, çurk/çurgu < çorak, nuhut < nohut, tumrruk < tomruk, ulluk < oluk, urdi < ordu, uturak < oturak

1.6. ö ünlüsü

Girişte de ifade edildiği gibi Arnavutçada /ö/ sesi yoktur. Türkçe kelimelerdeki bu /ö/ sesi Arnavutçaya geçerken genellikle kendine yakın bir ses olan /ü/, /u/ veya /o/ sesine dönmüştür:

o < ö değişimi:

beshdort < beş dört, nobet < nöbet, nobetçi < nöbetçi, gjoni < gönye, açikgjos < açık göz, jordek < ördek, nanqor < nankör, qostek < köstek, qostër < küstüre, qoshe < köşe, qosheli < köşeli, qoshk < köşk, qotek < kötek, qoti < kötü, qotillëk < kötülük, anagjore < ona göre

u < ö değişimi:

bubrek < böbrek, bumbrek < böbrek, buxhek < böcek

ü < ö değişimi:

gjybeke < göbek, gjymlek < gömlek, gjyryshisë < görüşmek, gjyslyk < gözlük, gjytyrym < kötürüm, gjyzleme < gözleme, qymlek < gömlek, qymyr < kömür, qymyrxhi < kömürcü, qymyrllëk < kömürlük, qypri < köprü, byrek <

börek, bylme < bölme, bylyk < bölük, bylykbash < bölükbaşı, çyrek < çörek, dykme < dökme, dymlek < dölek, dynme < dönme, dynym < dönüm, dyshek < döşek, dysheklilik < döşeklik, dysHEME < döşeme, sheqerbyrek < şeker börek, shyhret, şöhet, tybe < tövbe, xhymert < cömert, ymeri < ömer, ymyr < ömür, yrf < örf, yrme < örme, yrnek < örnek, yrti < örtü, yshyre < öşür, yzyr < özür

1.7. u ünlüsü

a < u değişimi:

Ünlü genişlemesi şeklinde gelişen bu ses olayı ancak birkaç kelimedede görülmektedir:

ballashekas < bulaşık, tazllakë < tozluk

e < u değişimi:

Dar olan /u/ ünlüsünün genişlemesi ve incilmesi olayıdır:

dokendis < dokunmak, sarısaltek < sarı saltık, dogrillek < doğruluk

ı < u değişimi:

Kalın, dar ve yuvarlak /u/ ünlüsünün konuşma dilinin etkisiyle özellikle eklerde daralarak /ı/ ünlüsüne dönüşmesi olayıdır:

bollëk < bolluk, boshllëk < boşluk, dondërma < dondurma, fodëll < fodal, gërbet < gurbet, sojsëz < soysuz, ugursëz < uğursuz,

i < u değişimi:

Kalın, dar ve yuvarlak /u/ ünlüsünün Arnavutça dil özelliklerinin etkisiyle yerini ince, dar ve düz olan /i/ sesine dönmesi olayıdır:

avlli < avlu, bori < boru, borxhli < borçlu, burgi < burgu, dolli < dolu, koçi < koşu, urdi < urdu, çibuk < çubuk, dogri < doğru, dogrillek < doğruluk, dori < doru, dudi dudu, havlli < havlu, jollxhi < yolcu, kirizim < kuru üzüm, kollxhi < kolcu, komshi < komşu, korije < koru, kujumxhi < kuyumcu, kumri < kumru, pusi < pusı, sojli < soylu, shirup < şurup, tapi < tapu, turshi < turşu,

o < u değişimi:

Kalın yuvarlak ve dar olan /u/ sesinin genişleyerek yine kalın ve yuvarlak /o/ sesine dönüşmesidir:

barothane < baruthane, bastun < baston, dygyrxhim < dokurcun, jahot < yahut, jonus < yunus, kolibe < kulübe, korak < kurak, korshum < kurşun, korum < kurum, koskun < kusgun, ogur < uğur, ogurli < uğurlu, ogursëz

< uğursuz, taborr < tabur, tozlluk < tuzluk, bogdan < buğday, tozlejman < limon tuzu

ü < u değişimi:

Ünlü incilmesi şeklinde gelişen bu ses olayında /u/ sesi yine kendisi gibi dar ve yuvarlak olan /ü/ sesine dönmüştür:

gysyl < gusül, hytbe < hutbe, gjylsy < gül suyu, syfyr < sahur

1.8. ü ünlüsü

e < ü değişimi:

/ü/ ünlüsünün düzleşmesi ve genişlemesi hadisesidir:

gjongel < gönül

ı < ü değişimi:

İnce, dar ve yuvarlak olan /ü/ ünlüsünün dar, düz ve kalın olan /ı/ ünlüsüyle değişmesi olayıdır:

nëfus < nüfus, kirizim < kuru üzüm, kolibe < kulübe

i < ü değişimi:

İnce, dar ve yuvarlak olan /ü/ ünlüsünün dar, düz ve ince olan /i/ ünlüsüyle değişmesi olayıdır:

gjyrylldi < gürültü, qyrkci < kürkçü, tahytli < taahhütlü, mumkin < mümkün, ujti < ütü, bikme < bükme, birjan < büryan, biftan < bühtan, durbija < dürbün, jurish < yürüyüş, mirvet < mürüvvet, mydir < müdür, myfti < müftü, siri < sürü, syngji < süngü, tyrli < türlü

o < ü değişimi:

Ön damak ünlüsü olan /ü/'nün art damaksıllaşması ve genişlemesi olayıdır. Düzensiz bir ses değişikliğidir:

boxhure < bücür, omur < ömür, gjoja < güya,

u < ü değişimi:

Ön damak ünlüsü olan /ü/'nün art damaksıllaşması olayıdır:

bushurdis < püskürmek, duduk < düdük, dushman < düşman, gysyl < gusül, mumkin , < mümkün, suluk < sülük, surullas < sürülmek, susme < süs, tek tuk < tek tük, boxhure < bücür, mamluk < memlük, mudet < müddet

2. ÜNSÜZ DEĞİŞİKLİKLERİ

2.1. b ünsüzü

m < b değişimi:

Patlayıcı ve tonlu bir dudak ünsüzü olan /b/'nin sürekli, akıcı ve sızıcı hâle getirilmesidir. Bu ses olayı bir kelimedede geçmektedir. Düzensiz bir ses değişikliğidir:

mēhane < bahane

p < b değişimi:

Ötümlü bir ünsüz olan /b/'nin ses yolunun darlaşmasıyla ötümsüz bir ünsüz olan /p/'ye dönüşmesi olayıdır. Tonsuzlaşma ve ötümsüzleşme olarak da adlandırılan⁹ bu ses olayı şu kelimelerde görülmektedir:

çelepi < çebebi, kapadai < kabadayı, kapadollēm < kabak dolması, pajtar < baytar, podrum < bodrum, tapanxhē < tabanca, teshpih < tesbih, matrapaz < madrabaz

v < b değişimi:

Türkçenin tarihî dönemlerinde de görülen bu ses hadisesinde¹⁰ bir patlamalı bir dudak ünsüzü olan /b/ sesinin yerini akıcı olan /v/'ye bırakarak akıcılaşması olayıdır.¹¹ Düzensiz bir ses değişikliğidir:

derven < derbent

2.2. c ünsüzü

ç < c değişimi:

Türkçeden Arnavutçaya geçen bu birleşik kelimedeki ses değişikliği ötümlüleşme olarak karşımıza çıkmaktadır. Düzensiz bir ses değişikliğidir:

koçobash < kocabaş

d < c değişimi:

Ötümlü, sürekli ve patlayıcı olan diş-damak ünsüzü /c/'nin yine kendisi gibi olan ancak diştan çıkarılan /d/ sesine dönüşmesi olayıdır. Düzensiz bir ses değişikliğidir:

dasus < casus

⁹ Günay Karaağaç, *Türkçenin Ses Bilgisi*, s. 90.

¹⁰ Muharrem Ergin, *age.*, s. 84.

¹¹ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, s. 118.

2.3. ç ünsüzü

c < ç değişimi:

Ötümsüz bir ses olan /ç/’nin ötümlü bir ses olan /c/’ye dönüşmesi olayıdır.¹² Bu hadise birçok Türkçe kelimede görülmektedir:

kamxhik < kamçı, qyrkci < kırkçü, arapce < Arapça, bahce < bahçe, bahcevan < bahçıvan, bakrac < bakraç, bohce < bohça, borxh < borç, bucukci < buçuk, burxhak < burçak, cangadhe < çengel, caruqe < çarık, ciganë < çigane, cingare < çingirak, cingël < çengel, ciribash < çeribaşı, elci < elçi, xhehre < çehre

ş < ç değişimi:

Patlayıcı bir diş-damak ünsüzü olan ç’nin sızıcılaşıp, yine bir diş ünsüzü olan ş’ye dönüşmesidir:

byshki < biçki, reshper < rençper, yshtelak < üç talak, ushkur < uçkur

2.4. d değişimi

g < d değişimi:

Bir kelimede düzensiz bir şekilde görülen bu ses hadisesi ötümlü bir diş ünsüzü olan /d/ sesinin damak ünsüzü olan /g/ sesine dönmesi olayıdır:

tangar < tandır

t < d değişimi:

Bir ötümsüzleşme olan bu ses değişmesinde ötümlü bir ünsüz olan /d/, ötümsüz olan /t/ sesine dönmüştür:

matrapaz < madrabaz, shatërvan < şadırvan, tar < dar, taraba < darbe, taraphane < darphane, tefter < defter, tefterdar < defterdar, texhal < deccal

z < d değişimi:

Yabancı kökenli iki sözcükte görülen bu ses olayında sızıcılışma söz konusudur:

birazer < birader, dizar < didar

2.5. f değişimi

Türkçeden Arnavutçaya geçen kelimelerdeki /f/ seslerinde pek bir değişiklik olmamıştır. Sadece iki kelimedeki /f/ sesinde bir değişiklik olmuştur. Birincisinde tonsuzlaşma (f|>v) bulunurken, diğer kelimede ise bu sesin gırtlak ünsüzü olan /h/’ye dönüştüğü görülmektedir.

¹² Süer Eker, *age.*, s. 275.

v < f değişimi:*xhevaqar < cefakâr****h < f değişimi:****beshdarah < beş taraf,***2.6. g değişimi*****d < g değişimi:***

Damak ünsüzü olan /g/'nin dış ünsüzü /d/'ye dönüşmesi olayıdır:

*nünsajdi < saygı****gj < g değişimi:***

Ön damak ünsüzü olan /g/ sesinin dış damak ünsüzü olan /gj/'ye dönüşmesi olayıdır:

açıkgjos < açıkgöz, bazërgjan < bezirgân, engjinar < enginar, gjebe < gebe, gjeçenisë < geçinmek, gjeçmisholla < geçmiş olsun, gjela < gelmek, gjelinë < gelin, gjem < gem, gjemi < gemi, gjenç < genç, gjene < gene (yine), gjenish < geniş, gjerçek < gerçek, gjerdan < gerdan, gjerdek < gerdek, gjerdelekë < gerdanlık, gjerek < gerek, gjergjef < gergef, gjeri < geri, gjermez gjormez < güngörmez, gjeveze < geveze, gjevrek < gevrek, gjevshek < gevşek, gjexhellek < gecelik, gjezdis < gezmek, gjider < gider, gjidi < gitmek, gjidish < gidiş, gjoja < güya, gjok < gök, gjoks < göğüs, gjoksllek < göğüslük, gjol < göl, gjongel < gönül, gjone < gön, gjoni < gönye, gjuz < güz, gjybeke < göbek, gjyç < güç, gjyçbela < güç bela, gjyl < gül, gjylabije < gülab, gjylaç < güllaç, gjylbakllavë < gül baklava, gjylbehar < gülbahar, gjyle < gülle, gjylistan < gülistan, gjyljak < gül yağı, gjylsy < gül suyu, gjymlek < gömlek, gjymryk < gümrük, gjymysh < gümüş, gjynah < günah, gjynahqar < günahkâr, gjyrylidi < gürültü, gjyryshtisë < görüşmek, gjyslyk < gözlük, gjyveç < güveç, gjyvenisë < güvenmek, gjyzel < güzel, gjyzleme < gözleme, hergjele < hergele, jadigjar < yadigâr, jengje < yenge, karagjoz < karagöz, karagjyl < karagül, namazgjah < namazgâh, nargjile < nargile, sargji < sargı, sergjerdä < sergerde, syrgjyn < sürgün, vergji < vergi, zengjin < zengin, zengji < zenci

k < g değişimi:

Ötümlü bir art damak ünsüzü olan /g/ sesinin ötümsüz hâle gelerek /k/ sesine dönüşmesi olayıdır:

damkë < damga, kajkana < kaykana, kurbet < gurbet, kaur < gavur

y < g değişimi:

Patlayıcı bir ünsüz olan /g/'nin akıcılılaşmasıyla /y/ sesine dönüşmesi olayıdır. Aynı zamanda bu ses olayına süreklileşme de denmektedir.¹³

bejendi < beğendi

2.7. ğ değişimi**k < ğ değişimi:**

Ötümlü damak ünsüzü olan /ğ/ sesinin ötümsüzleşmesi yoluyla yerini /k/ sesine bırakması olayıdır:

gjoks < göğüs, gjyljak < gül yağı, aktë < ağda, karadak < karadağ, sakllik < sağlık

g < ğ değişimi:

Sürekli bir ünsüz olan /ğ/ sesinin süreksizleşmesiyle /g/'ye dönüşmesidir:

boga < boğa, bogdan < boğdan, bukagi < bukağı, dagënd < dağıtmak, degërmı < değirmı, dogramaxhi < doğramacı, eglenxhe < eğlence, kashagi < kaşağı, legen < leğen, magaza < mağaza, bugaz < boğaz, ogur < uğur, ogurli < uğurlu, ogursëz < uğursuz

q < ğ değişimi:

Bir arka damak ötümlü sesi olan /ğ/ ünsüzünün ötümsüzleşerek /q/'ya dönüşmesi olayıdır:

dizbaq < dizbağı

r < ğ değişimi

Bir arka damak ötümlü sesi olan /ğ/ ünsüzünün ön damak ünsüzü olan /r/'ye dönüşmesidir:

farfuri < fağfuri

2.8. h değişimi**f < h değişimi:**

Damak ünsüzü olan /h/ sesinin dudaksılaşma yoluyla /f/ sesine dönüşmesi olayıdır:

bëft < baht, bafılı < bahtlı, furde < hurda, myftaç < muhtaç, myftar < muhtar, beshdarah < beş taraf, naftar < anahtar, zylyftar < silahtar

¹³ Ayhan Çelikbay, "Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış", *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 15, 2006, s. 122.

g < h değişimi:

Ötümsüz bir ses olan /k/ ünsüzünün ötümlleşerek /g/ sesine dönüşmesidir:

gamule < hamule

k < h değişimi:

Gırtlak ünsüzü olan /h/'nin bir patlayıcıarka damak ünsüzü olan /k/'ya dönüştürülmesi olayıdır:

bakshish < bahşiş, çarmuk < çarmıh

2.9. k değişimi

g < k değişimi:

Ötümsüz damak ünsüzü /k/'nin tonlulaşarak g'ye dönüşmesi olayıdır. Kelime başında, ortasında ve sonunda gerçekleşen bir ses hadisesidir:

ag < ak, aheng < ahenk, çeleng < çelenk, deng < denk, gajtan < kaytan, gan < kan, gargi < kargı, gërbaç < kırbaç, ibrig < ibrik, jagmë < yakma, llagap < lakap, shegert < şakirt

gj < k değişimi:

Ötümsüz bir ses olan /k/ ünsüzünün ötümlleşerek /c/ sesine dönüşmesidir:

gjryrk < körük, nigjah < nikah, xhamegjan < camekan

h < k değişimi:

Bir örneği olan bu ses hadisesinde kelime sonundaki patlayıcı /k/ sesinin sızıcılışarak /h/ sesine dönmesi olayıdır:

vrah < orak

q < k değişimi:

Kelime başında, sonunda ve içinde gerçekleşen bu ses hadisesinde patlayıcı bir ses olan /k/ yerini yine patlayıcı olan diş-damak ünsüzü /q/(ç) sesine bırakmasıdır. Birçok kelimde görülen bu ses olayı tüm /k/'lerin /q/ olduğu izlenimi vermektedir:

caruqe < çarık, amanetqar < emanetkâr, dyqan < dükkân, gjynahqar < günahkâr, hallbuqi < hâlbuki, hyqmet < hikmet, hyqumet < hükûmet, hyzmeqar < hizmetkâr, imlaq < emlak, jallaq < yalak, meqe < mekke, myshqet < misket, paqa qyfte < paşa köftesi, zyqan < zükkam, aqs < aks, asqer < asker, ashiqare < aşikâre, belqim < belki, beqar < bekâr, beqir < bekir, bereqavers/bereqaversen < bereket versin, bereqet < bereket, byreksheqer < şeker böreği, çakërqef < çakırkeyf, çynqi < çünkü, deq < dek, diqish < dikiş, gjezap/qezap

< kezzap, donerqebap < döner kebabı, dyqan < dükkân, efqar < efkâr, erqani-harp < erkanıharp, eshqin < eşkin, fiqir < fikir, funduq < findık, hareqet < hareket, haseqi < haseki, helaq < helak, heqim < hekim, hiqaje < hikâye, hynqar < hünkâr, hyqym/hyqmi < hüküm, hyqymdar < hükümdar, imsaq < imsak, inqar < inkâr, iqidebir < ikide bir, iqindi < ikindi, iqrah < ikrah, iqram < ikram, jequn < yekûn, kalemqari < kalemkari, karabuqen < karga büken, laqin < lakin, leqe < leke, mahqum < mahkûm, maliqi < maliki, mehqeme < mahkeme, melaiqe < melaike, meleq < melek, memleqet < memleket, memqym < mümkün, meqan < mekân, meqe < mekke, merqez < merkez, mesleq < meslek, misqin < miskin, misvaq < misvak, mubareq < mübarek, muhaqeme < mahkeme, mymqyn < mümkün, mynqir < münkir, myqemel < mükemmel, nanqor < nankör, nezaqet < nezaket, ormanqebap < orman kebabı, paq < pak, peqe < peki, peraqende < perakende, peshqir < peşkir, qabe < kâbe, qafir < kâfir, qafur < kâfur, qagjir < kâgir, qahi < kâhil, qallkanë < kalkan, qamet < kamet, qamil, kâmil, qar < kar, qar < kâr, qase < kâse, qatip < kâtip, qebap < kebab, qebapçi < kebabçı, qebgjir < kevgir, qeder < keder, qef < keyf, qefaret < kefarete, qefil < kefil, qefillëk < kefillik, qefilname < kefilname, qefin < kefin, qehaja < kâhya, qehlibar < kehribar, qejf < keyf, qejfli < keyfli, qejfsëz < keyfsiz, qel/qelan < kel, qelamullah < kelamullah, qelepçe < kelepçe, qelepîr < kelepîr, qelepîrxhi < kelepîrci, qelesh < keleş, qelpeten < kelpeten, qemal < kemal, qemane < kemane, qemanxhe/qemanexhi < kemancı, qemer < kemer, qemerli < kemerli, qenar < kenar, qenef < kenef, qepazë < kepaze, qepazallëk < kepezelik, qepçe < kepçe, qepeng < kepenk, qepgjir < kevgir, qera < kira, qerahet < kerahet, qeramet < keramet, qerbela < kerbela, qereç < kireç, qerem < kerem, qereste < kereste, qerevizë < kereviz, qerfoz < körfez, qerhane < kerhane, qerhanexhi < kerhaneci, qerim < kerim, qerpi < kirpi, qerpiç < kerpiç, qerpik < kirpik, qervasare < kervansaray, qerrata < kerata, qesat < kesat, qesatllëk < kesatlık, qese < kese, qesele < kösele, qesemer < çeşme, qeser < keser, qesëndi < kesinti, qesim < kesim, qesiq < kesik, qesme < kesme, qeshf < keşf, qeshkak < keşkek, qevther < kevser, , qibar < kibar, qibër < kibir, qibërli < kibirli, qibrit < kibrit, qilar < kiler, qilarxhi < kilarcı, qilim < kilim, qillë < kile, qimbilyr < kim bilir, qimja < kimya, qimjagjer < kimyager, qimjon < kimyon, qira < kira, qiraxhi < kiracı, qiraxhillëk < kiracılık, qireç < kireç, qise < kise, qitap < kitap, qofe < kof, qofte < köfte, qole < köle, qopek < köpek, qorr < kör, qorrfishek < körfişek, qorolla < kör ola, qorolli < köroğlu, qorrqytyk < körkütük, qorrsokak < kör sokak, qorleme < körleme, qose < köse, qostek < köstek, qostër < küstere, qoshe < köşe, qosheli < köşeli, qoshk < köşk, qotek < kötek, qoti < kötü, qotillëk < kötülük, qyfyre < küfür, qyhelan < küheylan, qyhne < köhne, qyl < kül, qylah < külah, qylçe < külçe, qylhan < külhan, qylyk < külünk, qylym < kilim, qymez < kümes, qymyr < kömür, qymyrxhi < kömürcü, qymyrllek < kömürlük, qyp < küp, qype < küpe, qypri

< köprü, qyrek < kürek, qyrk < kürk, qyrkci < kürkçü, qyrs < kürsü, qorra < kir, qystek < köstek, qyshat < küşad, qytyk < kütük, qytyphane < kütüphane, reqat < rekât, ryqu < rükû, serasqer < serasker, sheqer < şeker, sheqerlleke < şekerlik, sheqerpare < şekerpare, sheqerxhi < şekerçi, shyqyr < şükür, tasqebap < tas kebabi, tebriq < tebrik, tedaryq < tedarik, tehlyqe < tehlike, teneqe < teneke, teneqexhi < tenekeci, teqbir < tekbir, , turqënia < türk, veqil < vekil, ylqe < ülke, zeqat < zekât, ziqër < zikir

q < kk değişimi:

Alıntı sözlerde çift olarak bulunabilen patlayıcı damak ünsüzü /k/'nin tekleşmesi olayıdır:

dyqan < dükkân, meqe < Mekke, zyqan < zükkam, qezap < kezzap, teqe < tekke

ng < k değişimi:

Art damak ünsüzü olan /k/ sesinin nazallaşma sonucu /ng/ sesine dönüşmesi olayıdır:

pashmangë < paşmak

t < k değişmesi:

Art damak ünsüzü olan /k/ sesinin bir diş ünsüzü olan /t/ sesine dönüşmesi olayıdır. Sadece bir kelimedede geçmektedir:

taksëz < tatsız

y < k değişmesi:

Ön damak ünsüzü olan patlayıcı /k/ sesinin akıcılılaşması sonucu oluşan bir ses hadisesidir.

mejtep < mektep, mejtepli < mektepli, mejtupçi < mektupçu

2.10. l değişmesi

ll < l değişmesi:

Türkçede çıkışları farklı olan iki tane /l/ sesi vardır. Bunlardan biri ince diğeri kalındır. Ancak yazıda her ikisi de tek bir harfle gösterilmektedir. Arnavutçada ise durum farklıdır. Dildeki her iki /l/ sesini karşılayan farklı harfler vardır. L harfi ince olan /l/ sesini karşılarken, LL harfi ise kalın olan /l/ sesini karşılamaktadır. Türkçeden Arnavutçaya geçen ve içinde kalın /l/ sesi bulunan sözcükler bu kalın sesini gösteren çift l (ll) ile yazılmakta ve kalın telaffuz edilmektedir:

abdall < abdal, ajllek < aylık, akçillek < aşçılık, aklllek < aklık, all < al, allahrazolla < Allah razı ola, allaj < alay, allajbeg < alaybeyi, allaxha < alaca, allaxhak-verexhek < alacak verecek, allaxhakliu < alacaklı, allaxhë < alaca, allçak < alçak, allçi < alçı, alldysy < yaldız, alleshtis < alışmak, allishverish < alışveriş, alltënbash < altınbaş, alltillek < altılık, alltiyst < alt üst, alltun < altın, anadoll < Anadolu, anallek < analık, angllatisë < anlatmak, arabajoll < araba yolu, arallek < aralık, argëllek < ağırlık, arpallëk < arpalık, arzuhall < arzuhâl, asëll < asıl, asllan < aslan, ashkollsun < aşk olsun, atlas < atlas, avlli < avlu, baballëk < babalık, bagllamë < bağlama, bajëlldi < bayıldı, baklla < bakla, bakllava < baklava, ballaban < balaban, ballgam < balgam, balljemez < balyemez, ballkabak < balkabak, ballkan < balkan, ballkot < balık otu, balltë < balta, batakçillëk < batakcılık, batakllek < bataklık, batall < battal, beshllëk < beşlik, binllek < binlik, birllek < birlik, bohcallek < boğçalık, boll < bol, budalla < budala, budallallëk < budalalık, bullandër < bulandırmak, bullgur < bulgur, bullut < bulut, çakall < çakal, çallëk < çalık, çallgi < çalgı, çatall < çatal, çipllak < çıplak, çollak < çolak, çullha < çulha, dadallek < dadılık, dallavere < dalavere, damlla < damla, dangallak < dangalak, dollap < dolap, dolli < dohu, dollma < dolma, dortnall < dörtnal, dynjallek < dünyalık, fall < fal, fazlla < fazla, hallbuqi < hâlbuki, hâlli < halı, hallva < halva, hallvaxhi < halvacı, hardall < hardal, jallaq < yalak, jokllama < yoklama, juk < yük, kallaballëk < kalabalık, kallaj < kalay, kallajxhi < kalaycı, kalldrëm < kaldırım, kallëp < kalıp, kallfë < kalfa, kallkan < kalkan, kallp < kalp, kapllama < kaplama, kapllan < kaplan, kapllëxhë < kaphıca, karakoll < karakol, karakullak < karakulak, kavall < kaval, koll < kol, kollaj < kolay, kollan < kolan, kolltuk < koltuk, llagap < lakap, mall < mal, mangall < mangal, sagllam < sağlam, sollak < solak, shamtatlli < şam tatlısı, tablla < tabla, tavlla < tavla, telall < tellal

l < y değişmesi:

İkisi de akıcı ve ön damak ünsüzü olan seslerin benzeşme yoluyla değişimleri hadisesidir. Sadece bir örnekte görülmektedir:

laver < yaver

l < n değişmesi:

Patlayıcı olan /c/ ünsüzünün akıcılaşması sonucu oluşan bir ses olayıdır. Sadece bir örnekte görülmektedir:

filxhan < fincan

2.11. m değişmesi

n < m değişmesi:

Dudak ünsüzü olan /m/ sesinin dış ünsüzü olan /n/ sesine dönüşmesi olayıdır:

bantel < bamteli, nuskë < muska, shandan < şamdan

2.12. n değişmesi

ng < n değişmesi:

Bir geniz ünsüzü olan /n/ sesinin daha da nazallaşarak /ng/ sesine dönüşmesi olayıdır:

angllatisë < anlatmak, gjongel < gönül,

m < n değişmesi:

Geniz ünsüzü olan /n/'nin dudaksılaşma yoluyla /m/ ünsüzüne dönmesi hadisesidir:¹⁴

bujumba < boyun bağı, korshum < kurşun, shqim, < eşkin, taim < tayın, aferim < aferin, fitme < fitne

2.13. p değişmesi

b < p değişmesi:

Kelime başında ve sonunda görülen bu ses olayında tonsuz dudak ünsüzü /p/'nin tonlulaşarak /b/'ye dönüşmesi olayıdır:

Arab < Arap, batërdi < patırtı, bunar < pınar

2.14. r değişmesi

l < r değişmesi:

Aynı cins iki ünsüzden biri olan /r/ sesinin kakofoniye ortadan kaldırmak için aykırılışması sonucu yerini /l/ sesine bırakması olayıdır.¹⁵

melhem < merhem, tylbe < türbe

rr < r değişmesi:

Arnavutçada iki farklı /r/ sesi vardır. Bunlardan biri ince diğeri kalındır. Dildeki her iki /r/ sesini karşılayan farklı harfler vardır. R harfi ince olan /r/ sesini karşılarırken, RR harfi ise kalın olan /r/ sesini karşılamaktadır. Türkçeden

¹⁴ Boretzky, Norbert Der Türkische Einfluss Auf Das Albanische, Teil I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1975, s. 197.

¹⁵ Süer Eker, *age.*, s. 273.

Arnavutçaya geçen ve içinde kalın /r/ sesi bulunan sözcükler, bu kalın sesi gösteren çift r (rr) ile yazılmakta ve kalın telaffuz edilmektedir.

batrran/batrrun < batıran, çakërr < çakır, hyrr < hür, kërrmë < kırmak, kërr < kır, morre < mor

2.15. s değişmesi

z < s değişmesi:

Tonsuz ve sızıcı bir diş ünsüzü olan /s/'nin, tonlu /z/ ünsüzüne dönüşmesi olayıdır. Ötümlüleşme de denilen bu ses hadisesi kelime ortası ve sonlarında görülmektedir:

dezdan < destan, makaz < makas, mexhlizi-idare < meclisi idare, nyfuz < nüfus, sherbezllek < serbestlik, xhezareiz < ceza resisi, zylyftar < silahtar, zymbyl < sümbül, qymez < kümes, çamçakëz < çam sakızı

ş < s değişimi:

Diş ünsüzü olan /s/ sesinin damaksılaşma yoluyla /ş/ sesine dönüşmesi olayıdır:

shemshi < şemsiye, shermashek < sarmaşık, ush < us

Ayrıca bazı Türkçe kelimelerdeki “s” sesinin “tallandi < sallanmak” kelimesinde “t”ye, “piciruk < pısırık” kelimesinde “c” ve “mebuth < mebus” ve “qevther < kevser”de ise “th” sesine döndüğü görülür.

2.16. ş değişmesi

ç < ş değişimi:

Sürekli bir ünsüz olan /ş/'nin süreksizleşme yoluyla /ç/ sesine dönüşmesi hadisesidir:

çakçirë < çakşır, çapraçik < çapraşık, çarçaf < çarşaf, koçi < koşu

z < ş değişimi:

Ötümsüz olan /ş/'nin ötümlüleşerek /z/ sesine dönüşmesidir:

agërbazë < ağırbaş, çezme < çeşme,

j < ş değişimi:

Ötümsüz olan /ş/'nin ötümlüleşerek /z/ sesine dönüşmesidir:

bezhdebir < beşte bir, ezhgale < eşkâl, ruzhdiye < rüştiye, dyzhgyn < düşgün

s < ş değişimi:

Diş damak ünsüzü olan /ş/'nin yine kendisi gibi bir ses olan /s/'ye benzermesi sonucu oluşan bir ses olayıdır.

shaksi < şaşı, davranis < davranış

2.17. t değişmesi**d < t değişimi:**

Tonsuz bir diş ünsüzü /t/'nin tonlularak /d/'ye dönüşmesi olayıdır. Genelde kelime başında görülen bu ses olayı Türkçede çok yaygındır:

batërdi < patırtı, gjyryllidi < gürültü, beshdarah < beş taraf, dad < tat, darak < tarak, darcin < tarçın, dembel < tembel, durduli < tırtıl, dyfek < tüfek, dyfekçi < tüfekçi, dylbend < tülbent, kandar < kantar, kërëndi < kırıntı, tar < dar, taraba < darbe, taraphane < darphane, tefter < defter, tefterdar < defterdar, tefter hakani < defteri hakani, texhal < deccal.

2.18. v değişmesi**b < v değişimi:**

Diş dudak ünsüzü olan /v/'nin tamamen dudaksılaşarak /b/ sesine dönüşmesi olayıdır:

befa < vefa, qebgjir < kevgir

f < v değişimi:

Ötümlü bir ses olan /v/'nin ötümsüzleşerek /f/ sesine dönüşmesi olayıdır:

ashef < aşevi, fetfa < fetva, halfet < halvet, hysref < hüsrev, kafërzhik < kıvırcık, mafes < mavi, peshref < peşrev, pilaf < pilav, ryshfet < rüşvet, ryshfetçi < rüşvetçi, rusfaj < rüsva, telefe < telve, kafe < kahve

g < v değişimi:

Diş dudak ünsüzü olan /v/'nin tamamen damaksılaşma yoluyla /g/ sesine dönüşmesi olayıdır:

akllagi < oklava

2.19. y değişmesi**g < y değişimi:**

Ön damak ve sürekli olan /y/ sesi süreksizleşerek /g/ sesine dönüşmesi olayıdır:

magdanoz < maydonoz, begzade < beyzade

u < y değişimi:

Ünsüz bir ses olan /y/’nin ünlü bir ses olan /u/ sesine dönüşmesi olayıdır:

beu < bey

2.20. z değişmesi**c < z değişimi:**

Sızıcı bir ses olan /z/’nin patlayıcı ünsüz olan /c/’ye dönüşmesidir:

cibune < zıbin, kurnac < kurnaz

s < z değişimi:

Ötümlü bir ses olan /z/’nin ötümsüz bir ses olan /s/’ye dönüşmesi hadisesidir:

agësllëk < ağızlık, ajasma < ayazma, dystaban < düztaban, enkas < enkaz, kasdis < kazmak, nijas < niyaz, pekmes < pekmez, rrisk < rızık, sasë < saz, kaps < kabz, açikgjos < açikgöz

3. Diğer Ses Olayları**3.1. Çift Ünsüzlerin Tekleşmesi**

Türkçede aynı iki sesin yan yana olduğu kelimeler Arnavutçaya geçerken tek ses olarak geçmiştir. Arnavutçanın bir özelliği olan şeddeli olarak söyleyememe bu kelimelerdeki çift sesin birinin atılmasına yol açmıştır.

bakall < bakkal, bedua < beddua, beli < belli, besbeli < besbelli, bismilah < bismillah, bizat < bizzat, çifteli < çiftelli, dikat < dikkat, hise < hisse, hoka < hokka, hokabaz < hokkabaz, huzam < hüzzam, hyxhet < hüccet, ilet < illet, itifak < ittifak, jarabi < ya Rabb’i, kube < kubbe, kuvet < kuvvet, lezet < lezzet, made < madde, meit/mejit < meyyit, mudet < müddet, muhabet < muhabbet, muhalebi < muhallebi, muhamed < muhammed, myderis < müderris, mydet < müddet, myezin < müezzin, myfetish < müfettiş, nasradin < nasreddin, sexhade < seccade, sihat < sıhhat, synedyne < sünnet düğünü, synet < sünnet, syni < sünni, shebojë < şebboy, shidet < şiddet, tahytli < taahhütlü, tajare < tayyare, talykat < taallukat, tejemym < teyemmüm, tyxhar < tüccar, xhade < cadde, xhehenem < cehennem, xhenet < cennet, gjylaç < güllaç, gjyle < gülle, talykat < taallukat

3.2. Ünlü Düşmesi**ø < a değişimi:**

Ses düşmesi şeklinde görülen bu ses olayında /a/ ünlüsü düşmektedir:

kaj < kaya, naftar < anahtar, sodak < sadaka, taraphane < darphane, terhan < tarhana

ø < e değişimi:

Ön ses düşmesi ve son ses düşmesi¹⁶ olarak gerçekleşen bu ses olayında kelime başındaki ve sonundaki /e/ sesi ortadan kalkmıştır:

shqim < eşkin, xhuxh < cüce

ø < ı değişimi:

Özellikle kelime sonlarında görülen bu ses olayında /ı/ sesi Arnavutçanın ağız özelliklerinin etkisiyle düşürülmektedir:

agzot < ağızotu, çetebash < çetebaşı, hajze < hayız, hamallbash < hamalbaşı, kullukbash < kullukbaşı, llixhë/llixha < ılıca, onbash < onbaşı, sefertash < sefer taşı, sojtar < soytarı, subash < subaşı, terzibash < terzibaşı, ustabash < ustabaşı, zavall < zavallı, akshibash < aşçıbaşı, bimbash < binbaşı, bylykbash < bölükbaşı, heftebash < hafta başı

ø < i değişimi:

Arnavutçanın bir ses özelliği olan baştaki /i/ seslerinin düşürülmesinin etkisiyle Türkçe kelimelerdeki /i/ sesleri de söylenmemektedir:

haps < hapis, hapsanë < hapishane, namazbez < namaz bezi, smail < ismail, sofrabez < sofrabaşı, spahi < sipahi, sqemle < iskemle, stamboll < İstanbul, shamatatel < şamatallı, shkembe < işkembe, shte! < işte, Skender < İskender

ø < u değişimi:

Kelime başında, sonunda ve ortasında görülen ünlü düşmesi olayıdır:

deve-kush < deve kuşu, kojver < koyuver, sull/ syll < usul, viranot < viranotu

ø < ü değişimi:

Sadece bir kelime de görülen ünlü düşmesi olayıdır. Düzensiz bir ses değişikliğidir:

mezin < müezzin

ø < o değişimi:

Bir örnekte kelime başında gelişen bu ses olayı Arnavutçanın kelime başlarındaki ünlüleri düşürmelerinden kaynaklanmaktadır:

ruspi < orospu

¹⁶ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara, 2012, s. 126.

3.3. Ünlü Türemesi

a < ø değişimi:

İki örnekte de karşımıza /a/ ünlüsünün türemesi görülmektedir.

hixharet < hicret, rahavan < rahvan

e < ø değişimi:

Ünlü türemesi şeklinde gerçekleşen bu ses hadisesinde kelime sonunda bir /e/ türemesi görülmektedir:

masalle < masal

3.4. Ünsüz Düşmesi

ø < d değişimi:

Kelime ortasında ve sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

derdimen < derdimend, gjynelik < gündelik, vlezina < vledizina

ø < g değişimi:

Kelime ortasında görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

tollë < tolga

ø < ğ değişimi:

Kelime ortasında görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

jamurllëk < yağmurluk, kaushë < koğuş, turra < tuğra, yle < öğle

ø < h değişimi:

Kelime ortasında ve sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

abdesanë < abdesthane, inshalla < inşallah, jalla < yallah, kafe < kahve, mafil < mahfil, malûkat < mahlukat, tezgë < tezgâh, tymet < töhmet, xheparç-llëk < cep harçlığı, rusat < ruhsat

ø < k değişimi:

Kelime sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

jo < yok, jose < yoksa

ø < m değişimi:

Kelime ortasında görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

sharapoll < şarampol

ø < n değişimi:

Kelime ortasında ve sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

delikalli < delikanlı, jangi < yangın, karafil < karanfil, reshper < rençber

ø < p değişmesi:

Kelime sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

vaxhi < vacip

ø < t değişimi:

Kelime ortasında ve özellikle sonunda görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

abdes < abdest, çifçi < çiftçi, çiflik < çiftlik, dyrys < dürüst, hasallek < hastalık, putperes < putperest, serbes < serbest, simiçi < simitçi, derven < derbent

ø < v değişimi:

Özellikle kelime ortasında görülen düzenli bir ses düşmesi hadisesidir:

arnaut < Arnavut, çaush < çavuş, dallkauk < dalkavuk, daulle < davul, firaun < firavun, firdes < firdevs, haur < havuz, kallaur < kılavuz, karatauk < karatavuk, kauk < kavuk, kaun < kavun, kaurdis < kavurmak, kaurma < kavurma, kaur < kavur, riajet < rivayet, shejtantauk < şeytan tavuğu, tauke < tavuk, taukgjoks < tavuk göğsü, taullë < tavla, tobe < tövbe, xheze < cezve, xhyher < cevher

ø < y değişimi:

Kelime başında ve ortasında görülen bir ses düşmesi hadisesidir:

armaç < yırtmaç, kapadai < kabadayı, bair < bayır, bexhaish < becayış, bihude < beyhude, çair < çayır, çerek < çeyrek, dai < dayı, ekmek-kadaif < ekmek kadayıfı, elpaze < yelpaze, fiat < fiyat, gibet < gıybet, hair < hayır, hairdua < hayır dua, hairli < hayırlı, hairlısije < hayırlıysa, hairsöz < hayırsız, hibet < heybet, kadaif < kadayıf, kaik < kayık, kainço < kayınço, kaish < kayış, kima < kimya, kimet < kıymet, kimetli < kıymetli, mais < mayıs, mylaim < mülayim, rehani < reyhani, seir < seyir, sirek < seyrek, sheh < şeyh, taim < tayin, teze < teyze

3.5. Ünsüz Türemesi

h < ø değişmesi:

Kelime başında ve ortasında görülen bir ses türemesi hadisesidir:

hakik < akik, hakrep < akrep, hambar < ambar, harajerde < ara yerde, harap < Arap, hashef < aşevi, havër < avrat, hazmak < azmak, helbete < elbette, hide < işde, sahat < saat, sahatçi < saatçi, sahatçillək < saatçilik

Sonuç

Avrupa Hunları Dönemi'nden itibaren Türklerle ilişki içinde olan Arnavutlar, özellikle Osmanlılar Dönemi'nde Türklerden çok etkilenmiş, onların dinini kabul etmekle kalmamış aynı zamanda örf, âdet, gelenek, kültür ve dillerinden de etkilenmişlerdir. Bu etkileşmenin en çok olduğu alanlardan birisi hiç şüphesiz dil olmuştur. Bu etkileşim sonucunda binlerce kelime Türkçeden Arnavutçaya geçmiştir. Hem Türkçe hem de aslı Arapça ve Farsça olmakla beraber Türkçe üzerinden Arnavutçaya geçen sözcükler, Arnavutçanın ses, ağız ve dil özellikleriyle telaffuz edile birtakım değişikliklere uğramıştır. Ses değişmesi olarak karşımıza çıkan bu olay pek çok Türkçe sözcükte görülmektedir.

Genelde düzensizlik gösteren bu ses değişimleri hem ünlü hem de ünsüzlerde gerçekleşmiştir. Ünlülerde incelme, kalınlaşma, düşme, türeme, düzleşme, yuvarlaklaşma, daralma ve genişleme gibi değişimler karşılıklı olmuştur. Ünsüzlerde ise genizsileşme, dudaksılaşma, damaksılaşma, benzeşme, göçüşme, ünsüz tekleşmesi, süreksizleşme, ötümlüleşme ve ötümsüzleşme gibi tüm ses olaylarını görmek mümkündür.

Bu ses değişimelerindeki en önemli sebep Arnavutçanın kendi dil ve ağız yapısıdır. Ayrıca Türkçenin konuşulduğu yöreden yöreye gösterdiği bu ses farklılıkları da bu ses değişimelerinde etkili olmuştur. Arnavutlarla temasa geçen insanlar hangi bölgeden ise kendi ağız özellikleriyle konuştukları Türkçeyi Arnavutlara götürmüşlerdir.

Hemen her türlü ses değişimi görülmekle beraber en sık görülen ses değişimleri; **e < a** (*akreba < akrab, ı < a* (*bojë < boya, a < e* (*axhami < acemi*), **e < ı** (*hater < hatır*), **o < ı** (*agzot < ağızotu*), **e < i** (*Alla(h)biler < Allah bilir*), **ü < ö** (*qymyr < kömür*), **i < u** (*avlli < avlu*), **gj < g** (*bazërgjan < bezirgân*), **q < k** (*dyqan < dükkân*), **ll < l** (*allaxha < alaca*), **d < t** (*dembel < tembel*), **o < v** (*Arnaut < Arnavut*), **o < y** (*teze < teyze*), **Çift Ünsüzlerin Tekleşmesi** (*bismilah < bismillah*) yönlerinde gerçekleşmektedir.

Kısaca söyleyecek olursak Türkçeden derin bir şekilde etkilenen Arnavutçada günlük konuşma dilinde bile yüzlerce Türkçe sözcük bulunmakta ancak bunların büyük bir kısmı ses açısından değişiklik göstermektedirler.

KAYNAKLAR

- ABAZI-EGRO, Genciana. “Arnavutçadaki Türkçe Yapım Ekleri ve Bunların Anlamsal Değerleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1999.
- ABAZI-EGRO, Genciana. “Arnavutluk’ta Türkoloji Çalışmaları”, *Bilig*, s.21, Ankara, 2002.
- BALABAN, Adem. “Arnavut Türkolog: Tahir N. Dizdari”, *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı-Türk ve Arnavut Kültüründe Ortak Yönler*, Tiran, 2012.
- BORETZKY, Norbert. *Der Türkische Einfluss Auf Das Albanische*, Teil I, II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1975.
- CAFEROĞLU, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 2000.
- ÇAĞLAYAN, Bünyamin. “Arnavutluk’ta Türkçe Öğrenenlerde Karşılaşılan Telaffuz Hatalarının Sebepleri ve Çözüm Yolları”, *8. Dünyada Türkçe Öğretimi Sempozyumu-Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğretenler Zirvesi*, Ankara, 2009.
- ÇELİKBAŞ, Ayhan. “Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 15, 2006.
- DEMİR, Nurettin; Emine YILMAZ. *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yay., Gn. 5. Baskı, Ankara, 2010.
- DİZDARİ, Tahir N. *Fjalor i Orientalizmave Në Gjuhën Shqipe*, AIITC, Tiran, 2005.
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yay., 6. Baskı, Ankara, 2010.
- ERGİN, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARAAĞAÇ, Günay. *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yay., İstanbul, 2010.
- KELMENDİ, Shaban; Muhamed DOLAKU. *Fjala Shqipe Në Vend Të Fjalës Së Huaj*, Mitrovicë, Tirane, 2000.
- KORKMAZ, Zeynep. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Yayınları, C 1, Ankara, 2005.
- PEKAÇAR, Çetin. “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2006, s. 53-71.
- VOCI, Hysen. *Fjalor Shqip-Turqisht (Bilal ÇAMLIK, Dritan DULLI)*, Infbotues, Tiran, 2003.

“DEDE KORKUT DESTANI”NDA NAHCİVAN’LA İLGİLİ YER İSİMLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Adil BAGİROV

Giriş

Dünya kültürü ve edebiyatı tarihinde önemli yer tutan Dede Korkut destanı, Türk halklarının manevi kültürünün muhteşem yazılı abidesi ve kıymetli bir *oğuznamesi*dir. Destanda Türk halklarının tarihi, dili, folkloru, coğrafyası, siyasi-toplumsal, manevi-ahlaki, kültürel ve ekonomik yaşamı, kahramanlık salnamesi, şahıs adları, unvanlar, ülke, halk, boy, kabile, hayvan, dağ, kale ve bölge isimleri ifadesini bulmuştur. Bu nedenle, destan eski Türk yer isimleri sistemini öğrenme açısından zengin kaynakların başlıcalarından **addedilmektedir**. Aynı zamanda Dede Korkut destanı, Azerbeycan halkının **teşekkülünde** önemli yer tutan Oğuz boylarının kahramanlık abidesidir. Bu eserin kendine has zengin onomaloji özellikleri bulunmaktadır. Destanda Oğuzların dil unsurları, hayatı ve kahramanlıklarını yansıtan antroponim, etnonim, toponim ve hidronimler önemli rol oynamaktadır. Günümüze dek folklorcular, dilciler, edebiyatçılar, tarihçiler, etnograflar ve filozoflar bu eseri her yönlü incelemiş, destanın tarihsel coğrafyasına dâhil olan yer isimleri hakkında kıymetli mülahazalar ileri sürmüşlerdir. Mesela, Türk bilim adamlarından Fahrettin Kırzıoğlu destanda kullanılan yer isimleri ile araştırma yapmış [21], Muharrem Ergin ise destandaki yer isimlerini iki kısma ayırmıştır: olayların vuku bulduğu bölgeler ve söz konusu bölgelerin dışındaki yer isimleri. [26, s. 51]. Türk ve Azerbeycan araştırmacılarının yer isimlerini çeşitli yönlerden tetkik etseler de destandaki coğrafi isimler yeterli düzeyde araştırılmamıştır. Bu anlamda, Dede Korkut destanında incelenmesi gereken hususlardan birisi de Nahcivan’la ilgili yer isimleridir.

Nahcivan, tarihen Oğuzların kendilerine mesken seçtikleri ve yaşamlarını sürdürdükleri bölgelerden birisidir. Söz konusu bölgede Oğuzlarla ilgili olan boy, şehir, köy, yayla, dağ vs. isimleri Azerbeycan halkının etnik teşekkül tarihi ve toplumsal-siyasi bağlamı ile ilişkili şekilde ortaya çıkmıştır. Mesela, Kâşgarlı Mahmud’un kaydettiği 24 Oğuz boyu isimlerinden [20, I C, s. 56]

Oğuz (Oğuzkend ve Oğuzdaşı köyleri), **Bayandur** (şahıs ismi), **Salur** (Şerur ilçesi), **Efşar** (Efşar boyu, Alışar köyü), **Beydili** (Beydili boyu, Beydili pınarı, Beydili soyadı), **Bekdüz** (Büyükdüz köyü, Büyükdüz deresi, Büyükdüz kışlağı), **Bayat** (Bayat ve Bayatlılar boyları, Bayat piri), **Beçenek** (Biçenek köyü, Biçenek dolayı, Biçenek deresi), **Garhun** (Garhun köyü, Yukarı Garhın ve Aşağı Garhın, Küçük Garhın, Garhın kışlağı, Babakı Qarxın, Zülfüqar Qarxını köyleri vb.) gibi onomastik birimler etnik ve toponimik özelliklerine göre Nahcivan’ın coğrafi haritası ile ilintilidir. Bu isimler, Nahcivan’ın kadim bir Oğuz yurdu olduğuna ve destanın Azerbeycan halkının tarihi ile doğrudan ilişkili olduğuna işaret etmektedir [5, s. 95-104].

Destanda Oğuzların izini yaşatan Alıncak Kalesi, Dereşam Suyu, Şerur, Sederek, Altuntaht, Bekdüz, Karaçuğ, Eyrek, Ağkaya, Karadağ ve Karaçoban Düzü gibi oykonim ve oronimler Nahcivan’da bulunan tarihî ve coğrafi yer isimleridir. Araştırmacılar, “Beyaz Kaya, Altuntaht, Siyah Dere, Karaçuğ, Siyah Dağ, Derbent, Dereşam, Dereşam Suyu, Alıncak Kalesi, Köksü Güzel, Günortac, Salahan Kayası, Şerur (Şeruk), Göyçe Denizi, Göyçe Dağı, Kazangöl, Kazangöldağ, Kazangöl Aşırımı, Kazanköç Yaylası, Kazan Yurdu, Kazan Dağ, Kazan Çıkışı, Kazan Çukuru, Kazancı Köyü, Büyükdüz, Boğa Çeşme, Siyah Çoban Düzü, Dana Kalesi, Mavi Dağ, Sarı Akıl, Sarı Pınar, Hanbulağı, Han Yurdu” vs. coğrafi yer isimlerinin doğrudan destanla ilişkili olduğunu yazmaktadırlar [2, 83-132]. Aşağıda bu konulara açıklık getirilecektir

Dede Korkut destanında Nahcivan’la ilgili yer isimleri, fonetik, sözcüksel, anlamsal, bilgisel, yazım, orfoepik dil özellikleri ve etimolojik anlamları ile dikkat çekiyor. Bu nedenle, söz konusu yer isimlerini yapısal-anlamsal ve etimolojik açıdan incelemek ve tarihî süreç içinde değişimini mukayeseli olarak tahlil etmek önem arz etmektedir.

Büyükdüz: Nahcivan’da Dede Korkut destanının izlerini taşıyan isimlerden biridir. Köy sakinleri, burasının “düz yerde kurulduğu” için böyle isimlendirildiğini söylemektedirler. Bununla beraber, V. M. Jirmunski *bekdüz* kelimesini boy ismi olarak tanımlamıştır [19, s. 609]. Benzeri düşünce S. Aliyarov’un araştırmasında da dile getirilmektedir [13, s. 144]. E. Tanrıverdiyev de bekdüz toponominin destanın “Kazan Han’ın oğlu Uruz beyin tutsak olduğu boy”undaki Bekdüz Emen’in ismi temelinde yarandığını ifade etmiştir. Bu nedenle, “Bekdüz” ismindeki “bek” bileşeni *bey* (bek) unvanının fonetik bir versiyonu, *düzü* bileşeni ise kadim Türk dillerinde *tuz* versiyonunda kullanılan “düz, eşit, hakiki, doğru, sadakatli” anlamlarını içermektedir [33, s. 148-149]. F. Sümer de Oğuz boylarından bahsederken destandaki “bıyığı kanlı” olarak tasvir edilen Emen beyin *buğdüz*den olduğunu yazmaktadır: “XVI. Asırda Anadolu’da buğdüzlere ait 22 yer ismi kaydedilmiştir ki, bunlardan 19’u oy-

konimdir. Bunlardan sadece 3'ü günümüze dek kalmıştır.” [15, s. 334]. Tüm bunların sonucunda Nahcivan'daki aynı isimli oykonimin de bekdüz boy ismi esasında oluştuğunu söyleyebiliriz.

Dereşam: Nahcivan'da Dede Korkut destanının izini süren diğer bir tarihî-coğrafi yer ismi Dereşam Suyu'dur. Destanın “Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu”nda söz konusu coğrafi birimin adresi net olarak gösterilmektedir: “Dərəşam suyunı dəlüb geçdilər. Dün gətdilər, Oğuzın sərhəddinə yetdilər” [24, s.115]. Dereşam, Aras Nehri'nin sol sahilinde bulunan kadim yerleşim bölgesinin ismidir. Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerdeki yönetimi esnasında Dereşam Nahiyesi oluşturulmuştur [18, s. 166; 27, s. 29]. Dereşam sahası, Dereşam suyu, Dereşam demiryol istasyonu, Dereşam maden suyu gibi onomastik birimler günümüze dek muhafaza edilmiştir. Ordubad, Zengilan, Saatlı, Sabirabad ve Laçın illerinin yanı sıra Güney Azerbaycan'da da aynı isimli toponimler bulunmaktadır.

Araştırmacılar, Dereşam isminin kökeni ile ilgili farklı açıklamalar ileri sürmüşlerdir ve özellikle isimdeki “şam” bileşeni ile ilgili açıklamalar tartışmalıdır. Örneğin, G. Geybullayev, şam kelimesini “Suriye'nin Şam şehrinde göçeden Şamlı boyunun ismi ile ilişkilendirmekte ve Azerbaycan'da *abdullu* ve *beydili* aşiretlere ayrıldığını yazmaktadır [25, s. 56]. M. Veliyev (Baharlı), Şamlı boyunu Selçukluların bir kolu saymakta ve bunların Emir Timur tarafından Suriye'den İran ve Azerbaycan'a göç ettirmelerinden bahsetmektedir [34, s. 43]. M. Seyidov, şam sözünü “sirag//şirag//sir” tayfa birleşmesinin ismi ile ilgili olduğunu, Türk dillerinin çoğunluğunda şama şıra (sıra) denildiğini” ifade etmektedir [31, s. 55]. A. Hesenov bu sözü “nehir kenarında, iki nehrin kavuştuğu yerde kalan, biyan vs. bitkilerin bulunduğu, aynı zamanda yabancı hayvanların meskun olduğu bir yer” şeklinde açıklamaktadır [16, s. 62-63]. T. Hacıyev'e göre, “Dereşam Suyu... aslında şamlığı oluşturan, şamlığa akan su demektir” [11, s. 109]. S. Babayev ise, şam sözünü “ışıklı dere” ile ilişkilendirmektedir [2, s. 77]. İsmi bu şekilde açıklanması, toponimin anlamının yorumlanmasına kısmen yardım etse de kelimenin mahiyetini tam olarak açıklamamaktadır çünkü bölgenin gölet ve kamışlık olmayan yerlerinde de *Şamın tili* (Buzgov köyü, Babek ili), *Pirahmed şamı* (Bilev köyü, Ordubad ili), *Nahır şamı* (Ordubad), *Caferin şamı*, *Dereşam sahası* (Gilançay köyü, Ordubad ili), *Yaycı şamı* (Yaycı köyü, Culfa) gibi yer isimleri mevcuttur. Özet olarak, şam sözünün boy ismi ve sulu bölge şeklinde açıklanması daha makuldur. Bununla beraber, şam sözü Nahcivan şive ve ağızlarında “yer, mesken, yurt, toprak”, “mezarın içi” anlamlarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla, Dereşam'ın “dere-de yerleşen yer, alan, mekân, yurt” anlamına geldiği ve söz konusu arazinin yapısının da bunu gösterdiği söylenebilir.

Elincekale: Dede Korkut destanının “Uşun Koca Oğlu Seyrek Boyu”nda doğrudan ismi zikredilen coğrafi yer isimlerinden bir diğeri Elincekale’dir. Elincekale, konumu itibarıyla tarihen askerî-strateji önemi haiz olmuştur ve ayrıca kale ismi destana kadarki dönemde mevcut olmuştur. Halk etimolojisine göre kalenin ismi “elinçek”, yani “elini çek” şeklinde yorumlanmaktadır. Eski kaynaklarda ise, “Erincag”, “Erincik”, “Alancık”, “Alınca” ve “Alan-cuq” gibi zikredilmektedir. Araştırmacılar bu ismi kadim Türk dilinde “ova”, “meydan” manasında kullanılan alan kelimesi ile ilişkilendiriyorlar. M. Seyidov’a göre, “kalenin ilk ismi *Erincak/Erincek* olmuştur ve iki bileşenden oluşan bu ismi Azerbeycanlılar koymuşlardır. Bu kelimenin ilk biçiminin “ering/ering” şeklinde olduğu da ihtimal dâhilindedir. “Ering” muhkem (katı), kuvvet (güç), kuvvetli, devlet (iktidar) anlamlarına sahiptir; *çag* ise Azerbeycan dilinde yer, mekân bildiren bir ektir. Böylece, *Erincak/Erincek* “muhkem, kuvvetli, devletli olan bir yer” demektir [31, s. 88]. A. Ahundov, Elincekale ismini Moğolların hareketine katılan “aslen Türk boyu olan *elcihinler*”le ilişkilendirir [1, s. 34-35]. Fikrimizce, Elincekale ismi, Nuh Peygamber’in torunu Alınca Han’ın isminden türemiştir. Alınca Han, dağın zirvesinde söz konusu kaleyi inşa etmiş ve doğal olarak isimden buradan gelmektedir. Kalenin ismi daha sonra Dede Korkut destanına da girmiştir. Bazı kaynaklarda kalenin isminin *Alancık* biçiminde zikredilmesi, yakın bölgelerde Nuh Peygamber ve yakınlarının isimleri ile ilgili olan *Gemikaya*, *Nuhdabanı*, *Nuhecir*, *Nuğçıban*, *Nuhrem* (Nehrem) gibi yer isimlerinin bulunması bu mevzubahis kanaatimizi güçlendirmektedir.

Egrek: Nahcivan bölgesinde Dede Korkut destanıyla ilgili olan Eyrek toponimi, antroponim kaynaklıdır. Bu isim destanda ilk defa “Uşun Koca Oğlu Seyrek Boyu”nda geçmektedir: “Ters Uzamışın sözi Egrege kar eylâdi. Kalktı, Kazan begden agın diledi” [24, s. 110]; “Altı yüz kara tonlu kafer bunların üzerine qoyuldılar. Yigitleri kırdılar, Egregi tutdılar. Elinçə kalesine - zindana bıraktılar” [24, s. 110]. Destanda ismi geçen Eyrek ve Seyrek kardeşlerdir. Seyrek, Elincekale’inde tutulan kardeşi Eyrek’i kurtarmak için kaleye gider, onunla birlikte düşmanları yener ve Dereşam Suyu’nu geçerek Oğuz yurduna dönerler”.

Eyrek ve Seyrek şahıs isimler, destanın 1939 yılındaki baskısında *Eyrek ve Seyrek* [22, s. 134-142], 1962 ve 1988 yıllarındaki baskılarında *Egrek*, *Segrek* [23, s. 131-139; 24, s. 110-115], O. Ş. Gökyay’ın neşrinde *Eğrek*, *Seğrek* [29, s. 200], M. Ergin’in neşrinde ise *Egrek*, *Segrek* [26, s. 19] fonetik varyantlarında yazılmıştır.

1590 yılında Nahcivan Sancağı’nın Dereşahbuz nahiyesinde ismi kayda geçirilmiş [18, s. 152 ve 167] Eyrek köyü, Dede Korkut destanı zamanında

inşa edilmiştir (belki de daha önce ismi farklı idi, sonradan Eyrek ismini almıştır). Köyün ismi verilirken konumunun toplumsal özelliği dikkate alınmış ve akabinde bu isim toponim hâlini almıştır. Fakat zamanla ortaya çıkan zorluklara dayanamayan köy ahalisi, komşu bölgelere dağılmış ve XVII. asrın başlarında ıssız bir köye dönüşmüştür: “Köyde kimse yaşamıyor. Külüs köyü ahalisi burada tarımla uğraşmaktadır. Tahıllı bitkiler, kenardan gelenlerden alınan vergi, çift, dönüm, tapu, deşdibani, gelinlik vergisi ve başkalarından elde edilen gelir 3000 akçe” idi [27, s. 115]. Hâlihazırda Külüs ve Keçili köyleri arasında kalan (Şahbuz ili) bölge, Eyrek ismi ile bilinmektedir [4, s. 79].

Eyrek köyü ile ilgili bir diğer bilgi, Türkiye’deki Osmanlı Arşivindeki materyallerden derlenen ve 2011’de basılan *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahcivan* isimli çalışmasında bulunmaktadır. Burada Nahcivan Sancağı’nın Nahcivan nahiyesindeki Eyrek isimli karyeden bahsedilmektedir [30, s. 63].

Nahcivan Abideleri Ansiklopedisi’nde de Eyrek’le ilgili geniş bilgi verilmektedir: “Eyrek, Şahbuz ilinin Külüs köyünün kuzeyinde, Külüsçay’ın sol sahilinde bulunan arkeoloji abidedir. Burada iri taşlardan yapılmış binaların bakiyeleri muhafaza edilmiştir. Duvarların kalınlığı 1-1.2 metre arasındadır. Evler genellikle tek, bazen de iki üç odalıdır. Evlerin girişleri, kuzey ve güney tarafındadır. Evler, birbirine çok yakındır. Orta asırlara ait mineli ve minesiz materyaller bulunmaktadır.” [28, s. 121]. Ansiklopedide “Eyrek nekroloku” hakkında verilen bilgilerden söz konusu köyde uzun bir süre insanların yaşadığını çıkarmak mümkündür.

Karaçuk: Dede Korkut destanının “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy”unda Salur Kazan şöyle demektedir: “*Tulu kuşun yavrusu..., Amit soyunun aslanı..., Karacüğün kaplanı... Bayandır hanın göygusu...*”. Onun çobanı ise *Karacık Çoban* ismi ile takdim edilmektedir [24, s. 42-43]. Karaçuk ismi de geniş bir kullanım alanına sahiptir. Türkiye ve Orta Asya coğrafyasında da bulunmaktadır. Nahcivan’da *Karaçuk köyü*, *Karaçuk dağı*, *Karaçuk gölü*, *Karaçuk yolu*, *Karaçuk mahallesi* gibi onomastik birimler mevcuttur. *Karaçuk köyünde* halk etimolojisine göre ahalinin çoğunluğu kara çuha giydiği için buraya *Karaçuhalılar-Karaçuhan-Karaçuk* ismi verilmiştir. Diğer bir açıklamaya göre ise, söz konusu isim, bu bölgedeki *Kara zığ* semtinin ismi, yahut da Türk dillerinde *kara* “toprak” ve *çok* sözlerinin birleşmesinden oluşup “münbit toprak” anlamında açıklanmaktadır. K. N. Smirnov’un belirttiğine göre, köyde Kengerlilere özgün *Karahanbeyli*, *Yurtçu*, *Bilici*, *Hacıvar*, *Çağatay*, *Koman* gibi taifeler yaşamıştır [32, s. 115, 125]. Bunlardan farklı olarak F. Zeynalov ve S. Alizade, mevzubahis kelimeyi Dede Korkut destanının metninde üç anlamda (“at ismi”, “sıradan halkın bindiği ve binebileceği at”, “yer adı”) kullandığını ve Karağuc sözcüğünün Karacığın’ın değişimi versiyonu olduğunu

ileri sürmektedirler [24, s. 225-226]. Ş. Cemşidov, Karaçuk isminin Berde şehrinin 40-50 kilometre yakınlığında bulunan dağın ismi ile ilişkilendirmek, kelimenin *Garadağ-Karaduğ-Karaçuq* şeklinde *Karadağ* sözünden türediğini yazmakta ve kelimenin kökeninin *dağ* sözcüğünün değişikliğe uğramış bir versiyonu olarak takdim etmektedir [10, s. 123, 134]. S. Babayev, Karaçuk toponimini Babek ilinin aynı isimli köyünden neşet ettiğini iddia etmektedir [2, s. 62, 68]. A. Bayramov da bu ismin Nahcivan bölgesi ile ilişkili olduğunu ve *Karaçuk* varyantına üstünlük vermektedir: “Karaçuk, Salar taifesinden bir ili veya Kazan Hanın yurdunu bildirmektedir. Bu sözcük, daha önce yardımcı ek olarak kullanılmış, sonra ise şahıs ve tayfa ismine, daha sonra da toponime çevrilmiştir.” [6, s. 45]. F. Sümer ise Sırderya (Ceyhun) Nehri’nin orta kısmında bulunan Ferag şehrini ve aynı bölgede bulunan Karaçuk Dağlarını Oğuzların vatanı hesap etmektedir. Yazar Kâşgarlı’nın *Karaçuk*’un Oğuzların ülkesinin ismi olduğunu ve haritada Karaçuk Dağı’nı Oğuzların yurdu olarak gösterdiğini yazmakta, ancak kelimenin semantik manasını açıklamamaktadır [15, s. 54-55]. F. Kırzioğlu, Ziya Gökalp’ın *Türk Medeniyeti Tarihi* (İstanbul, 1925) isimli eserine isnat ederek *Karacuk // Karacık*’un Diyarbakır’daki *Karaca Dağ* olduğunu belirtmektedir. Yazar şu sonuca varmaktadır: “Destanda hem Bayandır Han, hem de Salur Kazan’ın sülâlerine mensup olan Karaçuk, Oğuzların ilk yurdu olan Horasan’daki Karaçuk Dağı’nın ismi ile ilişkilidir.” [21, s. 93]. Tüm bu söylenenlerden araştırmacıların Karaçuk kelimesini farklı şekillerde anlamlandırdıkları ve toponimin coğrafi mekânının kesin olarak belirlenemediği anlaşılmaktadır. Bizce, söz konusu ismi, somut bir alan ile ilişkilendirmek, küçük bir köy veya dağ ile sınırlandırmak makul gözükmemektedir çünkü “Oğuzların Bulgaristan, Kırım, Volgaboyu, Kafkasya, Azerbeycan, Orta Asya, İran ve Anadolu topraklarında büyük kitleler hâlinde yaşamalarından” [35, s. 97] dolayı Karaçuk ismi geniş yayılmıştır.

Karaçuk isminin *kara* bileşeni “büyük, iri, geniş, alan” anlamlarında, *çuk* ise kadim Türk dillerinde çağ sözcüğünün fonetik varyasyonu olup “yer, mekân, yurt” anlamlarını bildirmektedir [12, s. 153]. Dolayısıyla bu, “büyük yer, çöl”, “geniş mekân”, “büyük yurt” anlamlarını kapsıyor ve “Oğuzların yaşadığı yurt” anlamında kullanılıyor. Sonuç olarak, Oğuzların yaşadıkları yerlere *Karaçuk // Karağuc // Karacık // Karaçok // Karacak // Karaçık // Karaçug* isimlerini verdikleri anlaşılmaktadır. Nahcivan’daki Karaçuk köyü de zamanında burada Oğuzların yaşadığını göstermekte ve Dede Korkut destanına yansımaktadır.

Kazangöldağ: Nahcivan bölgesinde *Kazangöl, Kazangöldağ, Kazangöl aşırımı, Kazanköç yaylası, Kazan yurdu, Kazan dağ, Kazan çıkışı, Kazan çukuru, Kazancı köyü* bileşenli toponimler kayıtlara alınmıştır. Bu isimlerin,

Dede Korkut destanının başkahramanı Kazan Han'ın ismi esasında oluşan toponimler olduğunu söylemek mümkündür.

Sederek: Nahcivan bölgesinde Dede Korkut destanının izlerini taşıyan bir diğer toponim, Sederek'tir. Kaynaklarda bu isimden çok bahsedilse de tarihi ile ilgili tutarlı açıklamalar yapılmamıştır. Halk etimolojisine göre Sederek köyü, Çanakçıçay, Cehennemderesi ve Bağırsakdere'nin bulunduğu bölgede yerleştiği için buraya “*se dere*” (Farsça “üç dere”) ismi verilmiştir. İkinci bir versiyona göre, Sederek “*sel gerek*” ifadesinden türemiştir ve yahut ismin menşesi Farsça “yüz renk” anlamındaki “*sed reng*” ifadesi ile ilişkilidir.

Diğer bir açıklamaya göre, Sederek, “çok insanın yaşadığı yer” demektir. Bazı kaynaklarda ismin kökeni “çelter”, “yüz cehennem”, “yaman, berbat” şeklinde açıklanmaktadır. Bilimsel olarak savunulması güç olan bu versiyonlardan farklı olarak şu söylenebilir ki, Sederek ismi Dede Korkut destanının “Uşun Koca Oğlu Sekrek Boyu”ndaki Seyrek antroponimi temelinde ortaya çıkmıştır [8, s. 102; 2, s. 126; 5, s. 204]. Bize göre, Nahcivan'da Oğuzların bulunması, Sederek ve etrafındaki bölgelerde Oğuzlara has toponimlerin çok olması, Sederek isminin de Dede Korkut destanının kahramanlarından biri olan Seyrek şahıs ismi esasında ortaya çıktığını söylemeye imkân vermektedir.

Şerur: Tarihi milattan önceye uzanan Şerur kelimesinin anlamının yorumlanmasında hem halk hem de ilmî etimolojide birbirini tekzip eden veya tekrarlayan fikirler ileri sürülmüştür. Bu isim, halk arasında *şer-ur*, yani “şeri vur” yahut şer-il, yani “şer getiren il, hayır getirmeyen il”, yahut “*şer (akşam) erken gelen yer*” biçimlerinde açıklanmaktadır.

Azerbeycan yer isimleri bilim dalında (onomastika) Şerur sözcüğünün anlamı, daha ziyade Dede Korkut destanında kullanılan شروكوذ (şirokuz) sözü ile ilişkilendirilmektedir. Destanın “Uşun Koca Oğlu Sekrek Boyu”nda şöyle denilmektedir: “Meyhanede beş gün yeme-içme oldu. Andan Şirokuz ucundan Göğce denize dekin el çapdı, Galaba toyum oldu, Yolu Elince kalesine uğramışdı” [24, s. 110]. Bu metinde kullanılan شروكوذ (şirokuz) sözü destanın muhtelif neşirlerinde farklı biçimlerde okunmuş ve ciddi tartışmalara yol açmıştır. Mesela, Orhan Şaik Gökyay bu sözü “Şürügün” [29, s. 200], Muharrem Ergin “Şirügüven” [26, s. 225], H. Araslı “Şerur” [22, s. 134], F. Zeynalov ve S. Alizade “*şiroküz*” olarak okumuşlardır [24, s. 110]. Ş. Cemşidov da bu sözü önce Şerur olarak okumuş, sonra ise “Van gölünün güneyindeki Şirvan vilayetinin adı, daha sonra ise *şerekül* adından da ibaret olabileceğini” ileri sürmüştür [9, s. 52; 10, s. 36]. M. Seyidov dandaki bu kelimeyi Kırzıoğlu Fahrettin, Muharrem Ergin, Orhan Şaik'in “*şirküben*” şeklinde okuduklarını, “F. Kırzıoğlu'nun okuyuşunun gerçekliye yakın olduğunu ve ‘*şirogavan*’ sözünün şıraç // siraç // sir kabile ismi ile ilintili olarak ortaya çıktığını”

yazmaktadır [31, s. 52-53]. S. Aliyarov, “Dede Korkut destanı”nın 1988 yılındaki baskısına yazdığı “Tarihi-Coğrafi Notlar”ında söz konusu kelimenin “şirokuz” olduğunu ve bunun araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunduğunu belirtmektedir: “Şirokuz mühim etno-toponimlerden biridir. V. Bartold “Şerüküz”, O. Gökyay ve E. Rossi “Şürük”, M. Ergin “Şirogüven” (Şirokavan), H. Araslı “Şerük”, Ş. Cemşidov “Şerur” şeklinde okumuşlardır. Bu, Ermenistan’daki Şirek (Şirak) yaylası ile ilgilidir. Bir yer adı gibi proto-Bulgarlarla aynı zamanda Güney Kafkasya’ya gelerek yerleşen Şirakların adından türemiştir. Belki de Şiraklar da proto-Bulgar (proto-Oğuz) soyundan gelmekte idiler; sözün bileşenlerinden “okuz” ve ya “kuz//guz” bile böyle bir ihtimale mesnet olabilir” [24, s. 264; 14, s. 173]. S. Babayev de bu toponimin “Gürcistan’da Şirak değil, Nahcivan’da Şerur ovası olduğunu ve *çaruk* Türk boyu ismi esasında ortaya çıktığını yazmaktadır: *Çaruk-Şaruk-Şeruk-Şerur*” [2, s. 57]. Araştırmacılar tarafından *Şerur*, *Şeril*, *Şerurun*, *Şirokuz*, *Şirokavan*, *Şireküven*, *Şiryükyüz*, *Şürükün*, *Şiroküben*, *Şeruk*, *Şireküvez* gibi okunan bu sözün hangi coğrafi bölgeye mensup olduğu tam açıklığa kavuşmamıştır, dahası kelimenin Şerur gibi okunması da tartışmalı niteliğini korumaktadır.

Araştırmalar sonucunda Şerur isminin kökeninin kadim Oğuz *Salor*//*Salur* tayfa ismi ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ifade ile, kadim Türk dillerinde geniş yayılmış s-ş fonetik yer değişmesi (saka-şaka, saklar-şaklar) neticesinde *salur salur* > *şalur* şekline, l-r seslerinin yer değişmesi sonucunda ise *salur salur* > *şarur* ve nihayet *Şerur* biçimini almıştır [3, s. 207-210; 4, s. 195]. Nahcivan’da Oğuzların çok sayıda kolunun belirleyici bir konumda olması, Şerur bölgesinde Oğuzdaşı (iki köy), Beydili, Eyrek, Helec, Karhun, Oğuzkend gibi Oğuz kökenli onomastik birimlerin olması Şerur isminin de Oğuzlarla ilgili olduğuna işaret etmektedir.

Dede Korkut destanında, tarih ve medeniyetimizin kadim beşiklerinden olan Nahcivan’la ilgili yer isimlerinin bulunması, kadim Oğuz tayfalarının bu coğrafyanın yerli sakinleri (aborigenler) olduğunu ve halkımızın etnik teşekkül tarihinde ve siyasi-manevi-ahlaki hayatında başlıca yer tuttıklarını göstermektedir. Bu anlamda, Azerbeycan tarihinin öğrenilmesinde Dede Korkut destanındaki yer isimleri önemli ve kıymetli kaynaklardan biridir.

Kaynaklar

AXUNDOV A. “Torpağın köksündə tarixin izləri”. Bakı: *Gənclik*, 1983.

BABAYEV S. *Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri*. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 2002.

BAĞIROV A. “Şerur adının mənşəyinə dair // Filologiya məsələləri”. Bakı: 2003, №3, s. 207-210.

BAĞIROV A. “Naxçıvanın oykonimləri”. Bakı: *Nurlan*, 2007.

- BAĞIROV A. "Onomalogiya problemləri", I Cild. Bakı: *Nurlan*, 2010.
- BAYRAMOV A. "Naxçıvanda "Dədə Qorqud" kitabı ilə səsləşən yer-yurd adlarımız //
- Filologiya məsələlərinə dair toplu". Bakı: 1999, №-3, s. 43 - 47.
- UDAQOV B., Q. QEYBULLAYEV. "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli topoimlərin izahlı lüğəti". Bakı: *Oğuz eli*, 1998.
- BUDAQOV B., Q. QEYBULLAYEV. *Naxçıvan diyarının yer yaddaşı*. Bakı: Nafta Press, 2004.
- CƏMŞİDOV Ş. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Azərnəşr, 1977.
- CƏMŞİDOV Ş. *Kitabi-Dədəm Qorqud*. Bakı: Azərnəşr, 1999.
- Dədə Qorqud kitabı* (Ensiklopedik lüğət). Bakı: Öndər, 2004.
- Древнетюркский словарь. Ленинград: 1969.
- ƏLYAROV S. "'Kitabi Dədə Qorqud' əlyazmaları üzərində çalışmalar // Azərbaycan filologiyası məsələləri", *III buraxılış*. Bakı: 1986, s. 185-197.
- ƏLYAROV S. "Üç sözün izi ilə // 'Azərbaycan' jurnalı". 1987, № 4, s. 171-178.
- ERGİN Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, I Cilt, Ankara: 1994.
- GÖKYAY Orhan Şaiq. *Dede Korkut Hikayeleri*. İstanbul: 1980.
- HƏSƏNOV A. "Dərəşam toponimi haqqında //ADU-nun 'Elmi əsərlər'i", dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1976, №-4, s. 60- 66.
- İbni-Mühenna lüğəti*. Ankara: TDK, 1997.
- İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*. Bakı: Elm, 1997.
- Жирмунский В. М. Избранные труды тюркский героический эпос. Ленинград: 1974.
- KAŞĞARLI M. *Divanü lüğat-it-türk*, Cilt I, (Çeviren: Besim ATALAY). Ankara: 2006.
- KIRZIOĞLU M. Fahrettin. *Dede-Korkut Oğuznameleri*. Ankara: AYK, Atatürk Kültür Merkezi Başbakanlığı, 2000.
- "*Kitabi Dədə Qorqud*" dastanı. Bakı: Azərnəşr, 1939.
- "*Kitabi Dədə Qorqud*" dastanı. Bakı: Azərnəşr, 1962.
- "*Kitabi Dədə Qorqud*" dastanı. Bakı: Yazıçı, 1988.
- Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986.
- Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri*. Bakı: Sabah, 1997.
- Naxçıvan abidələri ensiklopediyası*. Naxçıvan: Bakanlar Mediya, 2008.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011.

SEYİDOV M. Ə. *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. Bakı: Yazıçı, 1989.

SÜMƏR Faruk, *Oğuzlar*. Bakı: Yazıçı, 1992.

СМИРНОВ Н. К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г.). Баку: Озан, 1999.

TARVERDIYEV Ə. “Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları”. Bakı: *Nurlan*, 2009.

VƏLİYEV (Baharlı) M. *Azərbaycan*. Bakı: Azərbaycan, 1993.

ZEYNALOV F. *Türkologiyanın əsasları*. Bakı: Maarif, 1981.

TÜRKÇEYİ YABANCI DİL OLARAK ÖĞRENEN ÖĞRENCİLERİN YAZILI METİNLERİNDEKİ DİL BİLGİSEL PROBLEMLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Adnan KARADÜZ

Yazma becerisi yabancı dil öğretimi sürecinde diğer dil becerilerine göre oldukça zor bir süreç olarak bilinmektedir. Çünkü yazma sürecinde ölçünlü dilin birçok kural ve ilkesi dikkate alınarak metin oluşturulmaya çalışılır ve bu süreç birbirini takip eden ve tamamlayan birçok zihinsel beceri ve bilgi birikimlerini gerektirir. Bu bakımdan ikinci bir dilin öğrenilme sürecinde öğrencilerin hedef dille ilgili metin oluşturabilmesi, birçok kuralı metin içinde doğru kullanmayı öğrenmiş olma, dil bilgisi birikimi, birçok zihinsel beceri ve strateji kazanmakla gerçekleşir. Bir dilin yazılı anlatımda kullanılma sürecinde o dille düşünme, kavramları doğru sözcüklerle karşılama, yeterli düzeyde aktif söz varlığına sahip olma, dil bilgisi ve imla kurallarını kullanabilme gibi dil edimlerini her öğrencinin bilmesi ve uygulaması gerekir. Bu süreçte düşüncelerin doğru sözcüklerle karşılanması veya göndergeleri karşılayan göstergelerin doğru seçimi, kavram ilişkileri, anlamsal ve dil bilgisel bağdaştırmalar, sözce ve tümce oluşturma, yazım kuralları vs. yazılı anlatımda doğru ve yerinde oluşturabilme yabancı bir öğrenci için hiç de kolay değildir.

Her dilin olduğu gibi Türkçenin de yabancılara öğretilmesinde öğrenenler bakımından birçok öğrenme zorlukları söz konusudur. Bu zorlukların tespit ve analizi Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılacak olan strateji, yöntem ve tekniklerin oluşturulmasına katkı sağlayabilir. Bu çalışmada yabancı öğrencilerin yazılı metinleri dil bilgisel bakımdan değerlendirilmekte ve Türkçeyi öğrenirken yazma becerilerinde hangi sorunlar yaşadıkları, Türkçenin öğretiminde dil içi etkenler bakımından ne gibi zorlukların var olduğu tespit edilmektedir. Özellikle eklemeli dil olan Türkçenin yabancılara öğretiminde öğrenciler, diğer dil becerileriyle birlikte yazılı anlatımda da bazı zorluklar yaşarlar. Ana dillerinin yapısı ve işleyişinin farklı olması, yabancıların Türkçeyi öğrenmelerinde en çok yaşadıkları sorunların başında gelir. Öğren-

me sürecinde bazen ana dillerinin kuralları, onların Türkçeyi öğrenmelerinde engel ve zorluklara neden olur. Bazen de bildikleri bir başka yabancı dille karşılaştırmalar yaparak stratejiler kullanmaları öğrenmelerini kısmen desteklediği gibi bu karşılaştırmalar ile aktarmalardan kaynaklanan sorunlar da ortaya çıkar. Onların yazılı metinleri incelendiğinde bu sorunların hem ses dizimi hem de söz dizimi bakımından oluşturdıkları metinlere yansıdığı görülür.

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden durum araştırması desenlidir. Araştırmanın çalışma grubu, özel bir üniversitede Türkçeyi B-1 seviyesinde öğrenen 27 Tanzanyalı, Kenyalı ve Haitili öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda Türkçe öğrenen yabancı öğrencilerle dört haftalık bir süreçte birçok defa yazılı anlatım faaliyetleri gerçekleştirildi. Yazılı metinler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Araştırmaya veri toplamak için öğrencilere farklı zamanlarda yazılı anlatım çalışması yaptırılmış, elde edilen yazılı metinlerde öğrencilerin dil bilgisel bakımdan ne tür hatalar yaptıkları tespit edilmiştir. Öğrenme ve öğretme sürecinde ayrıca gözlem yapılmış ve onlara sorulan sorularla Türkçeyi öğrenirken ne tür zorluklar yaşadıklarına yönelik görüşleri de alınmıştır. Yabancı öğrenciler Türkçeyi öğrenirken daha çok İngilizceyle karşılaştırma yaparak öğrenmeye çalışmaktadır. Genellikle en çok yapılan yanlışların başında; özneyi kullandıkları zaman şahıs ekini kullanmama, çekim eklerini yanlış yerde kullanma, sesleri İngilizce yazım kurallarıyla yazma vs. zorluklar yaşadıkları tespit edilmiştir.

Bu araştırmayla yabancı öğrencilerin yazma becerilerinde yaşadıkları sorunun dil bilgisel bakımdan ortaya konması Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde öğrenme strateji, yöntem ve teknikleriyle birlikte ders kitaplarının hazırlanmasına da destek sağlayacaktır.

Anahtar sözcükler: Türkçe öğretimi, yazma, dil bilgisi, öğrenme, yabancı öğrenciler.

Yazılı Anlatım Süreci

Duygu ve düşüncelerin yazılı olarak ifade edildiği “yazma becerisi”, düşünme ve dil becerilerinin gelişmesini destekleyen çok boyutlu iletişimsel bir süreçtir. Bu süreç, iletişim aracı, öğrenme aracı, dil ve düşünceyi geliştirmenin gerçekleştirildiği hem bir anlatım yolu hem de düşünme yoludur. Özbay’a göre yazma “Duygu, düşünce, istek ve olayların belli kurallara uygun olarak birtakım sembollerle anlatılmasıdır. İnsanın doğası gereği kendini dışa vurduğu davranışlardan birisidir.” (Özbay, 2011: 115). Her bireyin farklı seviyelerde ve ortamlarda çeşitli amaçlara yönelik olarak kendini ifade etmesi yazmanın temelde bir iletişim aracı olması ihtiyacından doğmuştur. “Yazma, sözlü iletişim aracı olan dili, yazı denilen görsel ve tek boyutlu bir dizgeye ak-

tarma eylemidir.” (Adalı, 2004: 30). Bireyin kendini ifade etme süreci olarak tamamlanan bu süreçte “yazı” önemli bir iletişim aracı olarak işlev taşır.

Bir öğrencinin, bir yazarın yaptığı yazılı anlatım çalışmaları ya da herhangi bir mesleki amaçla gerçekleştirilen bir yazma çalışmasının niteliği ve boyutları birbirinden çok farklıdır. Duygu ve düşüncelerin ifade edildiği bu süreçte içsel süreç olan düşünme, tasarlamayla, dışsal süreç olan görselleştirme ya da yazıya aktarma olmak üzere iki boyutlu olarak gerçekleştirilir. Her nedense yazma çalışmalarında bu dışsal süreç hep dikkate alınır, ortaya çıkan ürün/metin değerlendirilir. Ortaya çıkan metnin düzenlenmiş olması kompozisyon olarak değerlendirilir, bu kompozisyon içinde dil bilgisel ve metin bilimsel bakımdan birçok özellik barındırır.

Oysaki bu dışsal süreci etkileyen yazarın yaşadığı içsel süreçleridir. Yazarın kültürel alt yapısı, duygu ve düşünceleri, niyeti, amacı, söz varlığını, hazırbulunuşluk düzeyi, motivasyonu vs. durumlar yazılan ürüne etki eder. Yazarın amacına göre metnin içeriği, türü, dil özellikleri biçimlenir. Yazarın öğretme, etki altına alma, eğlendirme, bilgilendirme, haberdar etme kaygıları yazının türüyle birlikte birçok özelliğine şekil verir. Her ne amaçla olursa olsun yazılı anlatım insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası, geçmişten günümüze kadar başvuru en önemli anlatım yoludur. Sever’e göre yazmak, “Duyduklarımızı, düşündüklerimizi, tasarladıklarımızı, görüp yaşadıklarımızı yazı ile anlatmaktır. Konuşma gibi, başkaları ile iletişim kurmanın, kendimizi anlatmanın bir yoludur.” (Sever, 2004: 24).

Yazılı anlatım bir iletişim aracı olmanın yanı sıra bireyin birçok zihinsel becerisini geliştirdiği süreç olarak tanımlanır. Güneş’e göre yazma eğitimiyle “İletişim, öğrenme ve anlama, zihinsel ve sosyal beceriler geliştirilir.” (2007: 162-163) Türkçe programında ise “Yazılı anlatım, bireyin kendini doğru ve amacına uygun olarak ifade etmesinde ve iletişim kurmasında en etkili araçlardan biridir. “Türkçe Öğretim Programı”nda yazma becerisinin geliştirilmesiyle; öğrencilerin duygu, düşünce, hayal, tasar ve izlenimlerini dilin imkânlarından yararlanarak ve yazılı anlatım kurallarına uygun şekilde anlatmaları, yazmayı kendini ifade etmede bir alışkanlığa dönüştürmeleri gerekir.” (MEB, 2005). şeklinde ifade edilmektedir.

Yazma becerisi bireyin kendini ifade etmesiyle birlikte dil gelişimini destekleyen, düşünme becerilerin kazanıldığı bir süreçtir. Okuyan ve yazar bireyler dilin kavramlar dünyasında dilin kendi entelektüel kumaşlarını dokurlar. Yazarken hayal kuran kavramlar arası ilişkileri düzenleyen her yazar dilin anlam dünyasında düşünmeyi, hayal kurmayı yaşar ve zengin duygu dünyasının varlığını yazarken keşfeder. Yazma süreci hem öğrenmenin hem de kişinin duyusal ve düşünsel bakımdan geliştiği bir süreçtir. “Yazma becerisinin ge-

lişmesi ile birlikte bireylerin bilgiyi transfer etme, kendi düşünceleri ile bilgiler arasında bağlantı kurma ve metnin yapısında tutarlılık sağlama imkânlar artmaktadır. Yazılı anlatım becerisinin gelişmesi ile birlikte öğrencilerde estetik bir duyarlılık ön plana çıkmakta, yazılı anlatımın ilim olarak algılanma durumu, yerini sanatsal bir duruş ve duyuşa bırakmaktadır.” (Ungan, 2007: 462)

Özdemir’e göre ise “Yazılı anlatım becerisi iletişim araçlarının en etkili olanıdır. Yazı insanların belleğidir, yazının düşüncüyü bulup saptamada, zenginleştirip boyutlandırmada büyük payı vardır.” (Özdemir, 1999: 123). Yazılı anlatım bir dilin dünyasında sistemli düşünme ve oluşturulan yargıları belirli bir düzene göre yazıya aktarma sürecidir. Sözlü dilin yazıya aktarılma sürecinde yazının kuralları sınırlarını koyar ve bu kurallar yazar tarafından en iyi ve doğru şekilde kullanılır. Yazar temelde söze dayalı olan dilin kurallarını görsel öge olan yazıya taşıırken yazıya ait öğelerle baş etmek zorunda kalır. Yazarın veya her seviyede yazı yazma eyleminde bulunan kişinin yapacağı tek şey sözlü dili yazıya aktarırken dili doğru kullanmanın yanı sıra görsel olan yazının kurallarını doğru kullanabilmektir.

Yazma süreci düşünce ve duyguların derlendiği dilin birimlerinin bir akış hâlinde yazıya aktarıldığı metinsel bir yapıdır. Bu metinsel yapıda her bir sesin doğru harfle yazılması, harflerin dilin ses dizimine göre sözcükte doğru ifade edilmesi, sözcükler arası kavram ilişkilerinin hem anlamsal hem de dil bilgisel bağdaşıklık bakımından bakımdan doğru oluşturulup yazıya taşınması ve sonrasında metne ulaşılmasıyla gerçekleşen bir süreçtir. Yazma edimi, dil bilgisi kurallarının yanında yazın ve yazımla ilgili birçok bilgi ve kuralın edinilmesini gerektirir. Yazma becerisinin gerçekleştirilme sürecinde ölçünlü dilin ses dizimi ve söz dizimsel dizgeye ait kurallarla birlikte; metin oluşturma, yazım kuralları dilin ses dizimi imla ve noktalama kurallarını kullanma gibi birçok bilgi ve beceri bir arada ve iç içe gerçekleştirilir. Yazı dili özenli, düzenli, düşünülüp taşınıp oluşturulmuş bir dildir (Adalı, 2004: 32).

Yazma sürecinde hedef kitleye verilmek istenen mesaj/ana düşünce/temaya göre dilin bütün birimleri yazma edimiyle metin düzenlenir ve yazıda bunda kompozisyon denir. Kompozisyon ise duygu, düşünce, görüş ve hayallerin, düzenli biçimde, açık, canlı ve çarpıcı bir anlatımla sözlü ve yazılı olarak ortaya konulmasıdır (Kavcar, 2004: 12). Kompozisyon her şeyden önce insanlara düzenli düşünme alışkanlığı kazandırır. Yazma ediminin her boyutunda bir dille düşünme, dili doğru kullanma esastır.

Yazılı anlatım, bir konuyu ve o konu ile ilgili fikirleri cümle ve paragraflara göre düzenleme; düşüncüyü, duyguyu, olayı yazı ile anlatma düşünce gücüne sahip olanların görüş, fikir ve duygularıyla gözlem, deney ve tecrübe-

lerini seçilen konuyla ilgisi ölçüsünde planlayıp dilin kurallarına uygun olarak yazma işlemi olarak tanımlanmaktadır.

Bütün bu özellikleri dikkate alındığında bir dilin öğretilmesinde yazılı olarak öğretilmesinde birçok zorlukları vardır. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde öğrenciler Türkçe kavramlarla düşünme, nasıl ifade edeceklerine dair tasarlama ve karar verme gibi içsel süreçlerle neyi nasıl yazacağına karar verme sürecinde birçok sorunlar yaşarlar. Yazma eylemi düşünmeyi, ifade etmeyi, dilin yazılı kurallarını doğru kullanmayı içeren bir sistemin adıdır. Bu sistem düşüncelerin aktarımında doğru işletildiğinde doğru ve güzel yazı ortaya çıkar. Bu bakımdan bir dilde yazı yazarken yazma süreci o dille düşünmeyle başlar ve dilin kullanılmasıyla devam eder. Dilin doğru kullanım sürecinde doğru sözcük seçilmesi, doğru ve güzel cümleler kullanılması, yazım ve noktalama kurallarının yerinde ve doğru kullanılması gibi uygulamalar yazı yazma sürecinde önemli öğelerdir.

Bu bakımdan ikinci bir dilin öğrenilme sürecinde öğrencilerin hedef dille ilgili metin oluşturabilmesi, birçok kuralı metin içinde doğru kullanmayı öğrenmiş olma, dil bilgisi birikimi, birçok zihinsel beceri ve strateji kazanmakla gerçekleşir. Bir dilin yazılı anlatımda kullanılma sürecinde o dille düşünme, kavramları doğru sözcüklerle karşılama, yeterli düzeyde aktif söz varlığına sahip olma, dil bilgisi ve imla kurallarını kullanabilme gibi dil edimlerini her öğrencinin bilmesi ve uygulaması gerekir. Bu süreçte düşüncelerin doğru sözcüklerle karşılanması veya göndermeleri karşılayan göstergelerin doğru seçimi, kavram ilişkileri, anlamsal ve dil bilgisel bağdaştırmalar, sözce ve tümce oluşturma, yazım kuralları vs. gibi yazılı anlatımda doğru ve yerinde oluşturma bilme yabancı bir öğrenci için hiç de kolay değildir.

“Okuma ve yazma ise kişinin çoğunlukla formel eğitim yoluyla kazandığı dil becerileridir. Okuma ve yazma becerileri ayrı ayrı düşünüldüğünde, okuma becerisinin, yazma becerisinin içinde bulunması gerektiği ortaya çıkar. Çünkü okuma bilmeyen kimsenin yazmayı bilmesi de mümkün değildir. Bu bakımdan bir yazının önce okunması sonra yazılması öğretilir. Bu öncelik sonralık sırası, araya giren bir zaman dilimini değil, birbirini takip eden faaliyetler olarak harflerin, kelimelerin veya cümlelerin önce okutturulup sonra yazdırılmasını ifade etmektedir. Bu ardışıklık devamlı olduğundan okuma-yazma becerilerinin kazandırılması bir bütünlük arz eder.” (Coşkun, 2009: 50)

Yazma becerisi karmaşık ve çok boyutlu özellikler içerdiğinden diğer dil becerilerine göre daha zor ve yavaş gelişen bir dil becerisidir. Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi sürecinde yazma becerisinin diğer dil becerilerine göre daha yavaş ilerleyeceği ve sor olacağı dikkate alınmalıdır. Çakır’a göre “Yabancı dil öğretiminde dört temel beceriden birisi olan yazma becerisi öğ-

rencilerin ve öğretmenlerin en çok zorlandığı beceridir. Öğrencilerden neyi ne kadar öğrenebildiklerini görebilmek ve bu süreci değerlendirebilmek için dört temel beceriden ikisi olan konuşma ve yazma becerilerinin kullanılması beklenir. Bu iki beceriden de öğrencilerin zorlandıkları beceri ise yazma becerisinin olduğu bilinen bir gerçektir. Bunu yaparken yabancı dil öğrenen öğrencilerden sözlü ifadelerin sembollerle kodlandığı bir sistem olan yazmanın sistematik olarak ifade etmeleri gerekmektedir.”

Demirel’e (2003) göre yazma becerisi diğer dil becerilerine göre daha ağır gelişmekte yeterince uygulama yapmayı gerektiren bir süreçtir. Bu bakımdan yazma becerisinin sürece yayılması ve bu süreçte ortaya çıkacak eksikliklerin tespit edilerek öğrencilere doğru ve yeterli destek verilmesi gerekir. Özellikle bir başka dilin öğrenilmesinde sorunlar çok daha fazla karmaşık ve iç içedir.

Araştırmanın Amacı

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yazma becerisi kazandırma sürecinde “yazma” edimiyle dilin doğasından kaynaklanan sorunlar yaşanmaktadır. Yazma edimine yönelik sorunlarla Türkçenin iç yapısından kaynaklanan zorlukların belirlenmesi, bu zorlukların tespit ve analizi Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılacak olan strateji, yöntem ve tekniklerin oluşturulmasına katkı sağlayabilir. Bu çalışmada yabancı öğrencilerin yazılı anlatım metinlerinde yaptıkları yazım ve ifade yanlışlarıyla yazarken yaşadıkları zorluklar ortaya konmakta ve tartışılmaktadır. Araştırmada yabancı öğrencilerin Türkçeyi öğrenirken oluşturdukları yazılı metinleri dil bilgisel bakımdan değerlendirilmekte, onların yazarken sordukları sorularla ne tür sorunlar yaşadığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. Böyle Türkçe yazı dilin öğretiminin öğrenilmesindeki oluşan zorlukların giderilmesine yönelik bir yaklaşım geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Yöntem

Bu araştırma nitel araştırma nitel araştırma modellerinden eylem araştırması modelindedir. Eylem araştırması (Action Research) sosyal yapı ve ilişkilerin niteliğini anlamak, bilimsel çalışmalara katkıda bulunmak gibi amaçlardan çok, pratik, uygulanabilir, somut çözümler getirecek sonuçlar elde etmeye yönelik olarak yapılan veya yaptırılan toplumsal araştırmalar. (Şimşek, Yıldırım, 2008). bu araştırma altı haftalık ders sürecinde yabancı yapılan yazma çalışmaları araştırmacı tarafından verilen ödevlerle sordukları sorular, araştırmacının yaptığı gözlemler sonucunda öğrencilerin yaşadıkları zorluklar tespit edilmiş, bu zorlukların giderilmesine yönelik uygulamalar yapılmıştır. Bu bakımdan bu araştırma bir eylem araştırmasıdır. Araştırmada veri toplamak için doküman incelmesi, gözlem ve soru cevap teknikleri kullanılarak

veri toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubu, Melikşah Üniversitesinde Türkçe öğrenen 28 Tanzanyalı, Kenyalı ve Haitili öğrenciden oluşturmaktadır. Öğrencilerin geneli Türkçeyi iletişim kurabilecek düzeyde konuşabilmektedir. “Avrupa Dil Portfolyosu”na göre öğrencilerin Türkçeyi öğrenme seviyeleri B1 düzeyindedir. B1 seviyesindeki öğrenciler yaşadığı olayları ve deneyimlerini aktarabilir; düşlerinden, umutlarından ve isteklerinden söz edebilir, görüşlerini ve planlarını kısaca nedenleriyle ortaya koyabilir. Kişisel ilgi alanları doğrultusunda ya da bildiği konularda, basit, ancak fikirler arası bağlantıların oluşturulmuş olduğu metinler yoluyla kendini ifade edebilir. Seyahatlerde, dilin konuşulduğu yerlerde karşılaşılacak çoğu durumların üstesinden gelebilir. Günlük yaşamda, işte ya da okulda, sık karşılaştığı ve tanıdık olduğu konulara dayalı yazılı ve sözlü ifadeleri ana hatlarıyla anlayabilir.

Bulgular ve Yorumlar

Öğrencilerin yazılı ifadelerindeki zorluklar ve dil yanlışları dil bilgisel bakımdan incelenerek tasnif yapılmıştır. Öğrencilerin yazılı metinlerinde en çok yaşadığı zorluklar başlıklar altında betimlenmiştir.

1. Kavram İlişkileri

Öğrencilerin en çok yaptığı anlatım yanlışları kavram ilişkilerinde görülmektedir. Türkçede kavramlar arası ilişkiler daha çok eklerle gerçekleştirildiğinden öğrenciler genellikle ekleri yanlış seçmekte veya ek kullanmakta bu da anlatım bozukluğuna neden olmaktadır.

1.1. Söz dizimsel ilişkiler: Öğrencilerin durum eklerini yanlış kullanmaları ya da hiç kullanmamalarından dolayı tamlayan-tamlanan, belirten-belirlilen, tümleç-yüklem, nesne-yüklem, özne-yüklem ilişkilerinde dil bilgisel bakımdan bağdaştırmaların gerçekleşmesine neden olmaktadır. Türkçeyi tam öğrenememe ve ana dillerinin ifade etme yollarının Türkçeden farklı olmasından kaynaklanan durumlardan dolayı Türkçede bazı ekleri kullanmaktadırlar.

1.1.1. Tümleç yüklem ilişkisi: Hâl eklerinin kullanılmamasından dolayı kavramlar arası bağdaştırma gerçekleşmemekte, bu da dil bilgisel bakımdan tümleç yüklem ilişkisini olumsuz etkilemektedir. Öğrencilerden 24 tanesi bu yanlış yapmaktadır.

“Melikşah Üniversitesi okuyorum.

Dannis Tanzania Üniversitesi okuyor.

Onlar biz Türkçe öğretiyorlar.

Şimdi Melikşah üniversitesi Türkçe öğreniyoruz.

Ama Türkiye fiyat çok pahalı

Saat ona uyudum”

Öğrencilerin yedi tanesi bu yanlışı yapmıştır. Tümleç görevinde olması gereken bir öge nesne görevinde kullanılmıştır. Bu tür yanlışların nedeni öğrencilerin ana dillerindeki ifade biçimini Türkçeye taşımalarıdır.

“Melikşah Üniversitesi eylül başladım.

Benim ailem çok seviyorum.”

1.1.2. Tamlayan tamlanan ilişkisi: İlgi durumu ekinin kullanılmamasından dolayı tamlayan tamlanan ilişkilerin oluşmadığı durumlar oluşmaktadır.

“Ben üç kardeşim var. (benim)

Ben çok kardeşim var. (benim)

Lise mezun oldum. (mezunu)

Annem adı Fatma (annemin)

Perşembe Cuma günler okula gitmedim. (günü)

Babam cumhuriyet başkan o yetmiş iki yaşında. (başkanı)”

1.1.3. Nesne yüklem ilişkisi: Belirtme hâl ekinin kullanılmasından veya yanlış bir ekin tercih edilmesinden dolayı nesne görevindeki sözcükle yüklem arasında bağdaştırmalar gerçekleşmektedir. Bunun temel nedeni İngilizcenin Türkçeden farklı olması ve o dildeki ifade durumunun Türkçeye taşınmasıdır.

Örnekler:

“Ben bilgisayar kullanmak seviyorum.

Cuma günü saat ikide maça oynadık. (maç)

Türkçe kitap çalıştım. (kitabına)”

1.1.4. Özne yüklem ilişkisi: Kişi eklerinin kullanılmamasından dolayı özne ve yüklem görevindeki sözcükler arasında bağdaştırmalar gerçekleşmektedir. Diğer dillerde olduğu gibi Türkçede anlamlı biçim birimleri özne görevindedir. Türkçede farklı olan durum eklemli bir dil olduğundan dolayı Türkçede şahıs ekleri cümlede özneyi gösteren görevli biçim birimleridir. Türkçeye özgü olan bu durumu öğrenciler bazen unutup yazamamaktadır.

Örnekler:

Ben tıp çalışmak istiyor.

2. Eklerin Gereksiz veya Yanlış Kullanımı

Eklemeli bir dil olan Türkçeyi öğrenirken öğrenciler bazen gereksiz ek kullanımına başvururlar. Bu kullanımlar ya bir ekin başka bir ek yerine kullanılması veya ekin yerinin karıştırılmasından kaynaklanmaktadır.

“Benim annem ev-i hanımı...”

Muhendise olmak istiyorum.

Dört ay sonra üniversitesi başlayacak inşallah.

Annem üniversitesi öğretmeni.

Benim aile çok güzel ve benim ailem çok seviyorum.

Çok elbiseler var.”

3. Cümlede Mantık Hataları

Her dilin kendine göre bir iç yapısı ya da anlatım yolu vardır. Bu durum dillerde kalıp sözlere, kavramlaştırmalara, sözcük grubu ve cümle düzeyindeki söz dizimsel yapıları yansıtır. Bir başka dilin öğrenilmesi sürecinde bireyler bazen kendi dillerinin düşünme ve anlatma yollarından hareket ederek başka bir dili anlamaya, anlatmaya çalışırlar. Bu da birçok ilginç ifadelerle, anlatım bozukluklarına yansıır.

Ben birinci doğum çocuk.

Bu benim büyük hafta sonu oldu.

Bir komik filmi seyrettim. (dizimsel mantık hatası)

4. Yazım Yanlışları**4.1. Ünlülerin yazımı**

Öğrencilerin hepsi ince ünlülerle kalın ünlülerin yazımında yanlışlıklar yapmaktadır. “ö” ünlüsü yerine “o” ünlüsü, “ü” ünlüsü yerine “u” ünlüsü kullanıldığı durumlar çokça görülmektedir. Genellikle “ı” ünlüsü yerine “i” ünlüsü tercih edilmektedir. Bunun nedeni de Türkçenin ünlüler bakımından zengin bir dil olması ve öğrencilerin ana dillerinde “ı” ünlüsünün bulunmamasıdır.

Örnekler:

O kirk altı yaşında.

En büyük kardeşim Fekentz, yirmi altı yaşında.

Benim adım Fahmi, on dokuz yaşındayım.

Benim adım, Ian ben Tanzanyalıyım.

On döküz yaşındayım.

O kirk altı yaşında.

En küçük kardeşim Jeff on sekiz yaşında.

Kendi dilinin yazım kuralları da bazen Türkçeye taşınmaktadır. Öğrencilerin yaptığı en bariz yazım yanlışlarından birisi de budur.

Benim adım Aly

4.2. Büyük harflerin kullanımı: Öğrenciler genellikle büyük harflerin kullanımında da bazı yazım yanlışları yapmaktadır. Cümle başlarında bu sorun yok denecek kadar azdır. Bu durum önceden eğitim aldıkları dillerdeki noktalama kurallarını bilmelerinden kaynaklanmaktadır.

4.3. Harflerin eksik ve yanlış yazılması: Her dilin sesleri kendine özgü nitelikler taşıdığı gibi, bu niteliklerin yazıda gösterilmesi gösterilmesinde kullanılan alfabede de farklılıklar olmaktadır. “ç, ı, ö, ü” harfler ve bu harflerle gösterilen sesler Türkçeye özgü olduğundan bu harfleri öğrenciler bazen kullanmamaktadır.

Örnekler:

Hafta sonu pirinc ve fasulye yedim, lahmacun ve Doner yedim.

Hafta sonu kayseri parka gitim.

4.4. Yabancı sözcüklerin imlasıyla yazılan sözcükler: Öğrenciler eğitim gördükleri dillerdeki sözcüklerin ses dizimine ait kurallarla bazı Türkçe sözcükleri yazarak yazım yanlışları yapmaktadır. “i” yerine “y”, “ş” yerine “ch” kullanılmaktadır. Bu tür yazım yanlış yapan öğrenci sayısı oldukça azdır.

Çai, ekmek peynir vardı. (çay)

Concere gittim, cinemaya gittim.

5. Sözcük Seçimi

Bir dilin anlamlı biçim birimleri olan sözcükler, anlam oluşturma, varlığı ve eşyayı algılamada dilin temel yapı taşlarıdır. Her dilin söz varlığı o dili konuşan milletin hafızasını oluşturur. Bir dilin öğrenilmesi sürecinde kavram-

ların yeterince ve tam anlamıyla öğrenilmesi mümkün değildir. Çünkü her millet kendi hafızasını ana dili edinimiyle oluşturur.

5.1. Sözcük seçimindeki yanlışlar: Sözcüklerin yazımında öğrenciler eş görevli ve anlamca birbirine yakın sıfatları karıştırabilmektedir. Türkçe'de meslek adlarının oluşturulması ve söz diziminde kullanılması diğer dillere göre çeşitlilik arz eder. Bu da öğrencilerin sözcük seçiminde zorluklar yaşamasına neden olmaktadır.

Başka kız kardeşim... (diğer).

O şöför yapıyor ve türkce okuyor. (şoförlük)

Oradan sonra hepsi farklı farklı üniversite gideceğiz. (burdan)

Ben Tanzanyalियim on bir yaşındayım. (sayıları bilmeme)

İş hanımı olmak istiyorum. (iş kadını)

Pazar günü benim oda temizdim. (temizledim)

Kahvaltıda peynir, ekmek, bal ve salat vardı. (salata)

Hafta sonu çay içtim, ekmek ve yumurt yedim. (yumurta)

O gece saat on ikide match vardı. (maç)

Ben hafta sonra çok şey yaptım. (sonunda)

5.2. Sözcüklerin eksik kullanılması: Öğrenciler bazen de sözcükleri yeterince kullanmadıklarında anlatım bozukluğu oluşur.

Örnekler:

Oleye tost yedim. (öğle yemeğinde)

Türk arkadaşım sohbettim. (sohbet ettim) (isimlerin eylem gibi kullanılması)

Buyuk çay içtim. (büyük bardak).

Saat iki Akdeniz gittim, internet girdim. (Akdeniz Pansiyonu'na)

Tartışma ve Yorum

Her dil kendi içinde bir dizge ve bu dizgenin oluştuğu birimlerden oluşmaktadır. Bu dizgesel yapıya ait bütün özellikler yazılı metinde bütün birimleriyle kendini gösterir. Bu dizgesel yapının yanı sıra her dilin kendi içinde bir dünya görüşü, vardır ve bütün bunlar, ana dili eğitimiyle başka bir dilin öğrenilmesinde de öğrencilerin bazı kolaylıklar veya zorluklar yaşamasına neden olur. Dilin söz varlığı, ses dizimsel özellikleri, kavramlar arası ilişkiler yapılan

bu araştırmada öğrencilerin Türkçeyi öğrenme sürecinde en çok karşılaştığı zorluklar olarak görülmektedir.

Dil; ses birimleri, anlamlı ve görevli biçim birimleriyle dizgesel bir yapıya sahiptir. Bu dizgesel yapı dilin yazım kurallarına, ses dizimine, söz dizimine etki eder. Öğrencilerin yazılı anlatımlarında kullandıkları dilsel yapılar dil bilgisel bakımdan irdelendiğinde yaşadıkları zorlukların birçok nedenden kaynaklandığı görülmektedir.

Türkçede kavram ilişkileri eklerle gerçekleştirilmekte söz dizimsel yapılar eklerin doğru kullanılmasıyla biçimlenmektedir. Öğrenciler özellikle hâl eklerini kullanmada sorunlar yaşamaktadırlar; bunun temel nedeni eklerin sayısının çok oluşu ve her ekin söz diziminde yüklendiği işlev farklılığıdır. Yerde, zamanda bulunma bildiren -de ekinin kullanılmamasından kaynaklanan dizimsel yanlış oldukça fazladır. Eklemeli dil olan Türkçenin bu özelliklerini kullanmaya alışık değildirler. “*Melikşah üniversitesi okuyorum.*” Örneğindeki kullanım ise eğitim gördükleri diller olan İngilizcede bu ifadenin benzeri bir yapının kullanılıyor olmasıdır.

Bazen de -de bulunma eki, yönelme eki ya da başka eklerin yerine kullanılır. Bu da göstermektedir ki eklemeli dil olan Türkçeyi öğrenirken öğrenciler ekleri birbirine karıştırmakta, bu da tümleş yüklem ilişkisinin doğru kurulamamasına neden olmaktadır.

Öğrencilerin yazılı ifadelerindeki dil bilgisel yanlışlardan bir başkası da ilgi ve iyelik eklerinin kullanılmamasından dolayı tamlayan ve tamlanan ilişkisinin gerçekleşmemesi durumudur. Bu durum öğrencilerin eklerle ilgili Türkçeyi öğrenme sorunlarının olduğu anlamına gelmektedir. Özellikle şahıs zamirlerinden sonra öğrenciler ilgi durum eki kullanmamaktadır. Öğrenciler şahıs zamirlerinin özne görevinde kullanılmasıyla tamlayan durumunda kullanılmasında öğrenciler öğrenme zorlukları yaşamaktadır. Belirtme hâl ekinin kullanılmamasından kaynaklanan durumlarda nesne yüklem ilişkisi gerçekleşmektedir. Diğer hâl eklerinde olduğu gibi belirtme hâl ekinin kullanmama veya diğer hâl ekeriyle belirtme ekinin yerine kullanılmaktadır.

Türkçede “özne” hem anlamlı hem de görevli biçim birimleriyle söz diziminde gösterilmektedir. Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler bazen anlamlı biçim birimleri özne görevinde kullandıklarında ek olan özneyi kullanmamaktadır. Bu durum ana dillerinde veya eğitim gördükleri dillere özgü bir kullanımı Türkçeye taşımalarından kaynaklanmaktadır.

Türkçede çekim eklerinin çok ve işlevsel olmasından dolayı öğrenciler, durum ve iyelik eklerini hem doğru ve yerinde kullanamamakta hem de ekleri gereksiz, fazladan kullanmaktadırlar. Bütün bunlar Türkçenin yabancı dil öğ-

retiminde öğrencilerin özellikle çekim eklerini kullanırken öğrenme zorlukları yaşadıklarını göstermektedir. Türkçenin öğretiminde çekim eklerinin kullanılmasına yönelik uygulamalara yer verilmesi, çalışma kitaplarının hazırlanması, eklerin işleviyle birlikte bağlama yönelik metinlerin yer aldığı ders araç ve gereçlerinin oluşturulması bu zorlukların giderilmesini sağlayacaktır. Dil bilgisi öğretimi örnekler üzerinden gidilerek teorik ve tanıma dayalı değil de tamamen uygulamalı bir sürece yayılırsa Türkçe yazılmasına ve konuşulmasına yararlı olur.

Her dilin kendine göre ses dizgesi olduğuna göre yabancı bir dilin öğrenilmesinde de öğrenciler en çok ses ve söyleyişlerle ilgili sorunlar yaşarlar. Yazılı anlatım çalışmalarında dilin ses dizgesi yazım kurallarında kendisini gösterdiğinden öğrencilerin yazılı metinleri dil bilgisel bakımdan irdelendiğinde Türkçeyi öğrenirken ses dizimiyle ilgili ne tür sorunlar yaşadıkları görülür. Ünlüler bakımından zengin bir dil olan Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler, konuşurken yaptıkları yanlışlar özellikle yazılı metinlerde daha da belirgin bir şekilde görülür. En çok yapılan yazım yanlışları -ı ünlüsünün yerine -i ünlüsünün kullanılmasıdır. -ö, -ü gibi ince ünlülerin yerinde ise -o, -u gibi ünlüler bazen de tam tersi durumlar oluşmaktadır. Bu durum büyük ünlü uyumu kuralına aykırı durumların oluşmasına neden olur.

Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen öğrenciler -ç, -ş gibi sesler yerine -c, -sch gibi sesler kullanırlar. Nadiren de olsa -i sesi yerine -y “Aly”, kullanan öğrenciler, bazı sözcükler ise İngilizcedeki yazımıyla yazma eğilimindedirler. Öğrencilerin bildiklerini kullanmaları, ön bilgilerini kullanma eğilimindedirler. İngilizcenin ses dizimine ait yazım kurallarını Türkçeye taşıdıkları görülmektedir.

Türkçenin söz dizimsel özellikleri İngilizceden ve ana dillerinden farklı olduğundan öğrenciler Türkçenin söz dizimiyle ilgili bazen de mantıksal yanlışlar yaparlar. Tamlamalarda sözcüklerin yerinde kullanılmaması, cümle öğelerinin farklı şekilde kullanılması dizimsel bakımdan sıra dışı kullanımların oluşmasına, bazen de yanlış ifadelerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum anlaşılmaya pek engel olmasa da anlatımda estetik ve güzelliğin ortadan kalkmasına neden olmaktadır.

Dilin anlamlı biçim birimleri olan sözcüklerin öğrenilmesinde öğrenciler yakın anlamlı, eş görevli sözcükleri birbirinin yerine kullanabilmektedir. İsim görevindeki sözcüklere fiil çekim ekleri getiren yabancı öğrenciler, sözcük türlerinin yanlış öğrendikleri, birbirine karıştırdıkları görülmektedir. Türkçede isim ve fiil türünün İngilizceye göre tamamen yerleşmiş olmasından dolayı öğrenciler bazen bu temel kuralı gözden kaçırmaktadır.

Yazı dilinin tam olarak öğrenilmemesinden dolayı konuşma dilinin yazılı metinlerde aynen kullanılması ise en çok görülen durumdur. Yazı dilinin öğrenciler tarafından daha az hatayla öğrenilebilmesi için yazma çalışmalarıyla birlikte, yazma çalışmalarında oluşan sorunların dil bilgisel bakımdan değerlendirilmesi ve öğrenme zorluklarının tespit edilmesi, öğrenme ve öğretme sürecinin buna göre düzenlenmesi gerekir.

KAYNAKLAR

- ADALI, Oya. (2004). *Anlamak ve Anlatmak*. Pan Yayıncılık: İstanbul.
- BRYSON, F. K. (2003). An examination of two methods of delivering writing instruction of fourth grade students. Unpublished master thesis, Texas Woman's University, Texas. (UMI No.: 1417565).
- COŞKUN, E. (2007). *İlköğretimde Türkçe Öğretimi* (ed.: A. KIRKKILIÇ, H. AKYOL), Pegem Yayıncılık, Ankara.
- ÇAKIR, İ. (2010). "Yazma Becerisinin Kazanılması Yabancı Dil Öğretiminde Neden Zordur?", *ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, Yıl: 2010/1.
- DEMİREL, Ö. (2003). *Türkçe Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- EVANS, J. (2001). Introduction: learning and teaching the complexities of writing. In Janet EVANS (Ed.), *Writing in the Elementary Classroom: A Reconsideration*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- GÜNEŞ, F. (2007). *Türkçe Öğretimi ve Zihinsel Yapılandırma*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- NUNAN, D., *Practical English Language Teaching*. McGraw Hill Publications, the USA, 2003, s. 88.
- 3 A. Meyers, *Composing with Confidence*. Pearson Education Inc., New York, 2006,
- ÖZBAY, M. (2011). *Türkçe Özel Öğretim Yöntemleri*, Öncü Kitap, Ankara.
- Özdemir, E. (1999). *Yazınsal Türler*, Bilgi Yayınevi, Ankara,
- Sever, S. (2004). *Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme*. (4. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- UNGAN, S. (2007). "Yazma Becerisinin Geliştirilmesi ve Önemi, Erciyes Üniversitesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Y1 : 2007/2 (461-472 s.).
- SEVER, S. (2004). *Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme*. (4. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- UNGAN, S. (2007). "Yazma Becerisinin Geliştirilmesi ve Önemi", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 23, Y1 : 2007/2 (461-472 s.)
- KAVCAR, Cahit. (2004). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Anı Yayıncılık: Ankara.

TÜRKÇE VE UYGURCADA ŞEKLİ AYNI ANLAMI AYRI OLAN KELİMELER ÜZERİNE KISACA BAKIŞ

Ahmetcan SAYRAM

Türkçe ile Uygurca aynı dil grubuna mensup kökteş diller olmasına rağmen Çağdaş Türkçe ile Uygurcada birçok kelimeler içerdiği anlam bakımından çok farklıdır. Böyle durum öz Türkçe kelimelerde de, yabancı dillerden kabul edilen, özellikle en çok sözcük kabul ettiğimiz Arapça, Farsça alıntı kelimelerde de mevcuttur. Bu tür kelimelerin bazıları şekil ve telaffuz cihetten Uygurca ile apaynıdır. Örneğin: anlamak, atlanmak, bekâr, biperva, boşanmak, küçük, yapmak, ötmek vb. Bazılarıda ise azıcık ses değişikliği olsa da genellikle Uygurca ile sesteş sayılabilir. Örneğin: binmek, düşmek, kerhane, misafir, sebze vb.

Bu tür kelimeleri dil bilgisi bakımından değerlendirdiğimizde çok farklı ve ilginç sonuç oluşturmaktadır. Bu tür kelimeler epeyce olduğu için bu yazımızda net sayısını vermeyi değil, bu konudaki kısaca değerlendirmemizi meslektaşlarımıza iletmeyi tercih ettik.

1. Şekil ve telaffuz cihetten aynı olan öz Türkçe kelimeler

Ortak bir ana dilden ayrılıp çıktığı tespit edilen Çağdaş Türkçe ile Çağdaş Uygurcanın çeşitli tarihî sebeplerle birbirlerinden ayrılarak ayrı ayrı coğrafi bölgelerde kendi özelliklerine göre ve yabancı dillerin etkisine uğrayarak gelişmesine bin yılları aşkın bir zaman geçmişse de söz kökeni ve gramer yapısı bakımındaki benzerlik, yakınlık korunmuştur. Ancak bazı kelimelerin şekil yapısı aynı biçimde devam etmişse de anlamı değişmiş ya da yeni anlam yüklenmiştir. Örneğin:

Türkçe	Anlamı	Uygurca	Anlamı
abla	Büyük kız kardeş	abla	Erkek adı
anlamak	Bir şey hakkında bilgi edinmek	anglamak	Dinlemek

atlanmak	Ata binmek	atlanmak	Zor bir işe başlamak
boylamak	İstemeyerek bir yere gitmek durumunda kalmak, batmak	boylamak	Yol, dere, dağların kenarında yürütmek
boğaz olmak	Boğazı ağrımak	boğaz bolmak	Gebe olmak (hayvanlar için)
boşanmak	Karı koca mehkiye kararıyla birbirinden ayrılmak	boşanmak	Gebe kadın doğurmak
çala	Çabukluk, süreklilik	çala	Eksik, yarım yamalak
çalışmak	Emek harcamak, işi ve ya görevi olmak	çalışmak	Güreş yapmak
çaplamak	Enini boyunu ölçmek	çaplamak	Yapıştırmak
çekmek	Bir şeyi tutup kendine ve ya başka yöne doğru yürütmek	çekmek	Parmak ucuyla vurmak
çıtlamak	Çıt sesi çıkarmak	çıtlamak	
dana	İneğin, süttan kesilmesinden bir yaşına kadar olan erkek yavrusu	dana	Akıllı
ellik	Eldiven	ellik	Elli, 50
izlemek	Takip etmek, gözden geçirmek, görmek, seyretmek	izlimesek	Aramak
kalak	Burun, burun ucu, gelin tacı, tezek yığını	kalak	Arkada kalan
kandırmak	İnandırmak, ikna etmek, aldatmak	kandırmak	Bir ihtiyacı karşılamak

kapak	Türlü kabın üstünü örtmeye yarayan nesne	kapak	Ağaç dallarıyla çevirele
katlanmak	Katlamak işi yapılmak, güç şartlara dayanmak	katlanmak	Katlamak işi yapılmak
kavak	Bir tür ağaç	kavak	Ağacın içindeki boşluk
Kaynak	Suyun çıktığı yer, pınar, memba, araştırmada yararlanılan eser	kaynak	Kaynayan, sıcak
kara	Siyah, toprak	kara	Siyah
karakol	Güvenliği sağlamakla görevli kimselerin bulunduğu konut	karakol	Acımasız, zalim güç
ket	Engel	ket	Git
kılık	Bir kimsenin giynişi, dış görünüşü, resmi, giyim	kılık	Davranış
kınamak	Ayıplamak	kınamak	Su arığını tamir etmek
kırık	Kırılmış olan	kırık	39'dan sonra gelen sayı, 40
kırılmak	Kırmak işine konu olmak	kırılmak	Çok sayıda insan ölmek
kızgın	Kızmış olan, öfkeli	kızgın	Hoş görüyle davranan
konak	Büyük ve gösterişli ev	konak	Mısır, darı
koltuk	Omuz başının altındaki yer, geniş ve rahat sandalye	koltuk	Omuz başının altındaki yer

konuşmak	Belli bir konudan söz etmek	konuşmak	Yolculukta birkaç kişi geceyi geçirmek için bir yerde beraber kalmak
kopmak	Herhangi bir yerinden ikiye ayrılmak, yerinden ayrılmak	kopmak	Kalkmak
kor	İyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür ve ya odun parçası	kor	Kör
koyun	Bir tür evcil hayvan	koyun	Göğüsle giysi arası
kuşhane	Kuş beslenen küçük oda	kuşhane	Hayvan kesilecek yer
kural	İlke, kaide	koral	Silah, alet
kök	Dip, temel, esas	kök	Sebzelerin tel, yaprakları
köklemek	Ağaç ve bitkiyi köküyle topraktan çıkarmak	köklimek	Bitki topraktan çıkmak, ağaç dal çıkarmak
körpe	Daha büyümemiş, genç, yeni yetişmiş	körpe	Kuzu derisi
küçük	Boyutları, benzerlerinininkinden daha ufak olan	küçük	Köpek yavrusu
makul	Akla uygun, mantıklı	makul	Tamam, olur
muz	Bir tür meyve	muz	Buz
okur	Okuyan kimse, okuyucu	okur	At, eşeklere yem verilen yer
otamak	Tedavi etmek	otımak	Otları yolmak

oylamak	Oya koymak veya oya sunmak	oylınmak	Düşünmek
öfke	Hiddet, gazap	öpke	Akciğer
örük	Örölmüş olan yer	örük	Erik, kayısı
ötmek	Kuş ve böcekler değişik tonda ses çıkarmak	ötmek	Geçmek
paylamak	Azarlamak	paylamak	Dayanmak
paylaşmak	Aralarında bölüşmek	paylaşmak	Dayanışmak
pahal	Ters, aksi	pahal	Saman, türlü ekinlerin sapları
payda	Mahreç	payda	Yarar, fayda
peşin	Alınan şeyin tesliminden önce veya teslimiyle birlikte ödenen, veresiye karşılığı	peşin	Öğleden sonra
petek	Arı yuvacıkları topluluğu	petek	Küçük boylu
pul	Posta pulu	pul	Para
put	Tapıncak, iplik	put	Ayak
putlaşmak	Gereğinden çok değer kazanmak	putlaşmak	Ayağına bir şeyler çarpmak
saldırmak	Hücum etmek	saldırmak	Bir şeyi başka bir kimsenin vasıtasıyla bir kapa koymak
sapmak	Yön değiştirmek	sapmak	Giysinin kolunu, ayakkabını giymek
sayman	Hesap uzmanı	sayman	Alet
soyma	Soymak işi	soyma	Olgunlaşmamış kavun
sokmak	İçine veya arasına girmesini sağlamak	sokmak	Dövmek
sorun	Toplantı, eğlence yeri	sorun	Mesele, problem

tapan	Tohumu örtmek için ağaçtan yapılan sürgü	Tapan	Topuk
taşlamak	Taş atmak, taş tutmak	Taşlamak	Bırakmak, atmak
tapmak	Tutku ile sevmek, tanrı diye tanımak	tapmak	Bulmak
telve	Fincanın dibine çöken kahve tortusu	telve	Deli, çılgın, mecnun
tınmak	Önem vermek, ilgilenmek	tınmak	Soluk almak
tetir	Cevizin yeşil kabuğu ve yaprağı	tetir	Verimsiz toprak
toz	Çok küçük ve hafif parçacıklara bölünmüş toprak	toz	Tavus
tuman	Don, şalvar	tuman	Duman, sis
ulak	Haberci, haber veren kimse	ulak	At, eşek gibi evcil hayvan; bir şeyin ulanan bölümü
üzmek	Üzüntü vermek	üzmek	Koparmak
ünlü	Meşhur, şöhretli, ün salmış olan	ünlük	Yukarı seste
üzülmek	Üzüntü duymak, kaygılanmak	Üzülmek	Kopmak
yakalamak	Kaçan kimseyi ele geçirmek	yakılamak	Duvar, yol, dere kenarında yürümek
yapmak	Gerçekleştirmek, oluşturmak	yapmak	Kapatmak
yatak	Yatılacak yer, kerevet	yatak	Öğrenci gibi çok kişinin kaldığı oda
yavaş	Hızlı olmayan	yavaş	Uslu, çekingen
yenik	Yenmiş, aşınmış; yenilmiş, mağlup	yenik	Hafif
zih	Giysilerin kol, yaka, etek vb. kenarlarına dikilen şerit	zih	Şiş

zıhlamak	Kenarına zıh geçir- mek	zıhlamak	Bir işe itmek

2. Yabancı dillerden giren alıntı kelimeler

Türkçe-Uygurca şekli aynı anlamı ayrı olan sesteş kelimeler öz Türkçe kelimelerde olduğu gibi yabancı dillerden kabul edilen alıntı kelimelerde de mevcuttur. Bu tür kelimelerdeki anlam farkları, Türkçeye kabul edildiğinde bir anlamı ağırlık basmışsa, Uygurcaya kabul edildiğinde başka bir anlamı ağırlık basmasından kaynaklanabilir. Bu tür kelimelerin çoğu Arapça, Farsçadan giren kelimelerdir. Yine ayrı ayrı dillerden kabul edilen kelimelerdeki tesadüf sesteşlik de vardır. Mesela,

bekâr	Evlenmemiş kimse	bekar	İş yapmayan, işi olmayan
biperva	Çekinmez, korkusuz	biperva	Önemsememek
çöp	Atılan ufak tefek şeyler, süprüntü	çöp	Hamur teli
esvap	Giysi, giyecek, elbise	esvap	Alet
kara	Toprak	kara	Siyah renk
kerhane	Genelev	karhana	Fabrika
keşfetmek	Var olduğu bilinmeyen şeyi bulmak	keşfetmek	Yeni bir şey yaratmak
kıyafet	Kılık, giysi	kiyapet	Görünüm
kora	Bir tür hastalık	kora	Teneke
macera	Baştan geçen ilginç olay	macıra	Kavga
makul	Akla uygun, akıllıca	makul	Tamam, olur
misafir	Konuk	musapir	Yoksul yolcu
naçar	Çaresi olmayan, çaresiz	naçar	Kalitesiz
narın	İnce, nazenin, nazik	narın	Hamur ve etle yapılan bir tür yemek

para	Devletçe bastırılan, değerli ödeme aracı	para	Rüşvet
pervaz	Kapı, pencere kenarlarına geçirilen parça; giysilerin kenarlarına geçirilen parça	pervaz	Uçmak
sebze	Pişirilerek yenен bitkiler veya bunların taneleri	sebze	Havuç
set	Kalın duvar; maçın her bir bölümü	set	Çirkin
tembel	Çalışmayı sevmeyen	tembel	İri yapılı
tüfek	Uzun silah	tüpek	Ney gibi içi boş alet
tentene	Dantel	tentene	Gösterişli
teslim etmek	Bir şeyi sahibine vermek	teslim olmak	Yenilgiyi kabul etmek
teşviş	Karıştıрма, bulandırma	teşviş	Endişe, kuşku

Kısacası, eski bir ağacın yan yana uzanan dalları gibi kendi özelliklerine göre gelişmekte olan Türk lehçeleri arasında anlam bakımından çok aynılık, benzerlik ve özdeşlik olması hâlinde şekil bakımından biraz ayrılık, özgelik de mevcuttur.

Söz konusu yazımızda Türkçe ile Uygurcadaki eş anlamlı kelimeleri göz ardı ederek sesteş kelimeler üzerinde kısaca inceleme yapmayı tercih ettik. Değerli meslektaşlarımızın yazımızdaki eksiklik ve yanlışlıklar hakkında kıymetli tenkit ve düzeltimlerini esirgemesini umuyoruz.

“FİİL” KAVRAMININ VE “FİİL” KELİMESİNİN MÜTERADİFLERİNİN SEMANTİK TAHLİLİ

Ahmet İSPARTA¹

Bu çalışmanın amacı, ‘fiil’ kavramının ve günümüz Türkçesinde ‘fiil’ kavramını içeren müteradif kelimelerin anlam içeriklerini ve bu müteradif kelimeler arasındaki kullanım farklarını tahlil etmektir.

İsim ve edatlar ile birlikte üç asli kelime sınıfından biri olan fiil, isimden farklı olarak kişi, sayı, zaman, kip, görünüş ve olumsuzluk kategorilerini içerir (İmer vd. 2011: 126). Asıl söz birimi olan ‘cümle’de, isim, üzerine konuşulan ve ‘değişmeyen’ unsur olan ‘fâil’i; ‘fiil’, fâil hakkındaki ‘değişim’i anlatır. Bu yaklaşımın temeli Aristoteles’e dayanmaktadır. Aristoteles [MÖ 384-322] cümlede, bir konu kısmı ve o konu hakkında söylenen bir yenilik olmak üzere iki kısım bulunduğunu düşünmekteydi. Konudan kasıt, zaten bilinen, durağan, mevcut ön durumdur. Buna bugünün anlayışıyla aşağı yukarı *özne* denebilir. Bu özne ya da konu (*thema*; nahivde, haber cümlesinde *mübtedâ*) durağan ve bilinen unsurdur ve (çoğunlukla) isim türü bir kelimeyle gösterilir. Öbür yandan, bu *konu*, ancak hakkında yeni bir şey söylendiği, bir fikir beyan edildiğinde ilgi çeker. İşte konu hakkındaki bu fazla/yeni bilgiyi (*rhema*; nahivde, haber cümlesinde *haber*) de bize *fiil*, yani hareket, değişim verir. Aristoteles’e göre dünya hakkında bir şey söylemek, doğru ya da yanlış değeri olacak herhangi bir şey söylemek, ancak cümlenin kurulmasıyla mümkündür (Erkman Akerson ²2007: 227).

Bir kelime sınıfı olarak fiil, dil çalışmalarında genellikle bir *iş*, *hareket*, *oluş* ve *kılış* bildiren kelime olarak, *anlam* açısından tarif edilmiştir. Misal teşkil etmesi açısından birkaç fiil tarifi şöylece sıralanabilir:

“*Füiller hareketleri*² karşılayan kelimelerdir. Hareket kelimesini de *ta-biî geniş mânâsı ile kullanıyor ve nesnelerin zaman ve mekân içindeki her türlü oluş ve yapışları* veya *olmayış ve yapmayışları karşılığı olarak alıyoruz.*

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, ahmet_is@yahoo.com

² Vurgular bize ait.

Kâinatta bir nesne, bir de hareket vardır. İşte, nesne dışında her türlü hareketi karşılayan kelimeler olarak fiiller nesneleri karşılayan isim cinsinden bütün kelimeler karşısında apayrı bir yer işgal ederler.” (Ergin ⁴1972: 206).

“Eylem, varlıkların yaptıkları işleri, devimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüktür.” (Gencan ²1971: 229).

“Şimdiye kadar gördüğümüz kelimeler; ya canlı veya cansız varlıkların adları, ya varlıkları niteleyen veya belirten adlar, ya da cümlelerde bütün bu adların elçileri olan kelimelerdi. O kelimeler addırlar, hareket anlatmazlar. Oysa ki dilde, bir de, varlıkların yardımını isteyen, onların yardımıyla hareket, oluş, kılış -kısaca eylem- anlatan kelimeler de vardır ki bunlara fiil diyoruz. (...) Bu duruma göre, fiili şöyle tanımlayabiliriz: Fiil, varlıkların yaptıkları işleri zamana, tarza ve şahsa bağlayarak anlatan kelimelerdir.” (Ediskun 1963: 170).

“Bir kılış, bir durum veya oluşu, toplu bir deyimle olup biteni (procés) anlatan kelimeye fiil adını veririz. (...) İfade ettikleri olup bitenin niteliğine göre fiilleri adlandırırız. Onları kılış fiilleri (verbe d'action) almak, taşımak, kazmak; durum fiilleri (verbe d'état) yatmak, susmak, beklemek; oluş fiilleri (verbe devenir) doymak, uzamak, kararmak diye ayırdederiz.” (Banguoğlu ²1986: 408).

“Bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu ve olumsuz şekillere girebilen kelime: yazmak, yazmamak, koşmak, koşmamak (kılış), sararmak, büyümek (oluş), susmak, susmamak, durmak (durum) vb.” (Korkmaz 1992: 61). *“Kılış fiili: Cümlede yüklemın gösterdiği işin yapma niteliği taşıdığını, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini gösteren fiil: al-, bil-, getir-, derle-, düşün-, kaz-, yaz-, taşı- vb.”* (Korkmaz 1992: 102). *“Oluş fiili: Cümlede yüklemın gösterdiği işin olma niteliği taşıdığını, yapana yöneldiğini belirten fiil: bulun-, gel-, doy-, piş-, büyü-, toplan- vb. Karşıtı kılış fiilidir.”* (Korkmaz 1992: 114).³

“Şekil bilgisinin addan sonra en önemli ögesi olan fiiller, iş ve hareket bildiren önemli sözlerdir. Fiiller, karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirirler.” (Korkmaz 2003: 527).

“Bir kılış, oluş veya durumu anlatan kelime türü. (...) Fiiller ayrıca kılış ve oluş fiili şeklinde de sınıflandırılır.” (Topaloğlu 1989: 71). *“Kılış fiili: (Fr. Verbe d'action; karşıtı oluş fiili) Anlatılan işin kılma, yapma niteliği taşıdığını belirten fiil. Ör. almak, taşımak, yürümek, düşünmek.”* (Topa-

³ Tarifte bahsi geçmekle birlikte durum fiili eserde yer almamaktadır.

loğlu 1989: 100). “**Oluş fiili:** (Fr. Verbe devenir; karşısı kılış fiili) Anlatılan işin **olma** niteliği taşıdığını belirten fiil. Ör. doymak, kararmak, uzamak, uyumak” (Topaloğlu 1989: 114).

Görüldüğü üzere eldeki fiile ilişkin tarif cümlelerinin büyük bir kısmı fiilin bizâtihi kendisinden, mâhiyetinden değil, onun tezâhür etme şekillerinin birkaçından hareketle kurulmuştur.⁴ Bu tür tarifler, tarif tekniği açısından **resmî (eksik) tarif** sınıfına dâhil edilebilir. Mantık ilmi açısından bir şey üç şekilde tarif edilebilir. Bunlar, ismî tarif, resmî (eksik) tarif ve haddî (tam) tariftir. **İsmî tarif**, lâfzın delâlet ettiği şeyin mâhiyetini değil lâfzın konulduğu şeyi açıklar: “*Leys, aslandır.*” gibi. **Resmî (eksik) tarif**, isimlenenin (müsemmânın) lâzımını / arazını açıklar: “*Gülen canlı*” gibi. **Haddî (tam) tarif**, isimlenenin (müsemmânın) mâhiyetini açıklar: “*İnsan, konuşan canlıdır.*” gibi. (İsmail Hakkı Bursevî 2011: 259). Yukarıda örnekleri verilen tariflerin hemen hepsinde, fiilin zâtı/kendisi değil, fiilin aslî olmayıp tâlî vasfı sayılabilecek, dolayısıyla da arazı⁵ olan tezâhür şekillerinden birkaçı esas alınmıştır. Bu, “*Mevsim nedir?*” diye soran birine “*Meselâ ilkbahar ve sonbahar mevsimdir.*” diye cevap vermeye benzemekte ve (aynen fiil tariflerinde olduğu gibi) eksik bir tarif yapılmış olmaktadır, zira hem mevsimin tezâhür biçimleri eksik verilmiş, hem de mevsimin bizatihi kendisi tarif edilmemiştir.

Bu çalışmada, öncelikle, dil çalışmalarında yukarıda izah edilmeye çalışılan yönlerden eksik bulunan fiil tarifini daha sağlam bir zemine oturtabilmek, daha yetkin bir fiil tarifi kurabilmek için fiilin mahiyeti, ne olduğu ele alınacaktır. Fiilin mahiyetini esas alarak kurulmuş efradını cami, ağyarını mâni bir *haddî tarif* gerek dil çalışmaları gerekse hem dilin verimlerini sıklıkla kendilerine hareket zemini olarak almaları hem de *fiil* kavramının bu sahalardaki asli konumu açısından hukuk, felsefe, ilahiyat, biyoloji, antropoloji, sosyoloji, gösteri sanatları (tiyatro, sinema vb.), iletişim, psikoloji gibi sahalarda da önem kazanmaktadır.

Bir meseleyi anlamanın yollarından biri mahiyetini sorgulamak ise, bir

⁴ Fiilin anlam ya da mahiyet açısından değil de şekil bilgisi açısından tarif edildiği iki kaynak Vardar vd. (2002: 97) ile İmer vd.nin hazırladıkları dil bilimi adlandırmaları sözlükleridir. Bir örnek olmak üzere: “*Biçimbilimsel olarak kişi, sayı, zaman, kip, görünüş, olumsuzluk ulamları ile çekilen ulama bağlı olan birimlerden biri. Örn. Köküne kip, görünüş ve kişi ekleri eklenmiş olan gel-ebilir-im sözcüğünde, gel biçimi bir eylemdir. Geleneksel dilbilim yaklaşımlarında, eylemler bir hareketi belirten sözcükler olarak anlambilimsel özellikleriyle tanımlanırlar.*” (İmer vd. 2011: 126).

⁵ **Araz:** Kendi kendine var olmayıp görünmesi için bir asla, bir cevhere muhtaç olan şey (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 162^b).

diğer yolu da o kavram içeriğini farklı bağlamlarda ifade edebilen müteradiflerini, kullanıldıkları bağlamlar çerçevesinde anlamaya çalışmaktır. Çalışmada ikinci olarak ele alınacak mesele, günümüz Türkçesinde fiil kavramına müteradif olarak kullanılan öbür kelimelerin tarifleri, kullanıldıkları bağlamlar ve birbirlerine kıyasla farkları olacaktır.

İncelemenin ayrıntılarına girmeden önce, aşağıda fiilin mahiyetiyle temas hâlindeki bazı soruları gündeme getirmek istiyoruz. Burada cevaplarına ulaşmaya çalışmaktan ziyade fiilin mahiyetini tespit etmenin (ya da edememenin) ne değerde öneme sahip olduğunu hissetmek için listeleyeceğimiz soruların aynı zamanda eldeki fiil tariflerine istinat ederek çözümlenip çözülemeyeceğini de düşünmek gerekmektedir.

1. Bir kişi, kendisine emredildiği kadarından fazlasını yaptığında, yine kendisine emredilen iş / fiili mi gerçekleştirmiş olur? Yani, fiilin sınırları nerede başlayıp nerede bitmektedir. Böyle durumlarda, muhataptan yapması istenilen fiil için verilecek karşılığın hükmü ne olacaktır? Yapılması istenen iş/ fiil için ayrı, fazladan yapılan kısım için ayrı karşılık mı verilecektir, yoksa da fazlasıyla birlikte yapılması istenilen iş kapsamında olduğuna hükmedilip tek bir karşılık mı verilecektir? (Mesela imtihan kâğıdına hocasının sorduğundan fazlasını yazan öğrenci, patronunun istediğinden fazla çalışan işçi vb.)

2. Belirli vakitlerde gerçekleşmediği takdirde gerçekleşmiş sayılmayan, yani gerçekleşmesi vakit şartına bağlı fiillerden hareketle fiil-vakit ilişkisi hakkında neler söylenebilir? İbadetler bahsinde söz konusu edilen herhangi bir fiilin *kazası*, o fiilin kendisi midir? İki fiilin varlık felsefesi açısından var oluş biçimi eşit midir?⁶

3. Bir fiilin kendisini icra etmekle, o fiili *taklit* olarak icrâ etmek arasında var oluş biçimleri açısından fark var mıdır? Mesela tezgâhtan bir malı gerçekten çalmakla, tiyatrodan o malı çalma fiilini *oyynamak/canlandırmak* aynı şey midir? Taklit edilen fiil ile o fiilin bizatihi kendisi arasındaki ilişkiyi nasıl anlamalıyız?⁷

4. Bir fiili *tekrar etmek* ne demektir? Bir fiili tekrar yaptığımızda/icra ettiğimizde *aynı* şeyi mi yapmış oluyoruz? Buradan hareketle, bir fiili (mese-

⁶ *Kaza*, zamanında edâ edil(e)memiş bir borcun makul bir misliyle ödenmesi anlamına gelir. Haneî fukahâsınca kaza edilen namaz, zamanında edası istenen namazın *aynı değildir*, sadece onun misli ve *benzeridir* (Pala 2009: 334).

⁷ Bu mesele, sanatta tabiatın taklidi ve temsili (*mimesis*) bağlamında yüzyıllarca tartışılmıştır. Ayrıca, *oyun* kavramının, *fiil* kavramıyla ilişkisini, mukayesesini felsefi açıdan yapan şu çalışma da çok değerlidir: Johan Huizinga: *Homo Ludens* Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme: Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, ³İstanbul ۲۷۲, ۲۰۱۰ s. “Ayrıntı Yayınları: ۲۲”, İnceleme dizisi: ۲۱”

la bir müzik eserini sazla çalmayı) gerçek hayatta tekrar etmek ile mesela CD çalar gibi bir oynatıcı marifetiyle tekrar etmek aynı şey midir?⁸

5. İnsan, fiili icra esnasında mı *fâil* sıfatını kazanır, fiili icra ettikten sonra mı? Bu bahis, mesuliyet, mükâfat ve ceza, hukuk ve ahlak açısından önemlidir. Şu özdeyiş, bu konuda bize bir fikir verebilir: “*Ahlak insana bir suçu işlemekten önce hesap sorar, hukuk işledikten sonra.*”

6. Fiil-makine ilişkisi ve eskiden insanların icra ettiği bir fiili şimdi makinenin icra etmesi yeni meseleleri gündeme getirmiştir. Mesela televizyondan yahut radyo aracılığıyla *Kur'an* okumak, gerçekten *Kur'an* okumak mıdır? Bu konu, İslam âlimlerince tartışılmıştır.⁹

7. Bir kişi, başkasının yaptığı bir işin faili olabilir mi? Mesela yapmakla mükellef olduğu bir fiili ücret mukabili bir başkasına icra ettirecek olursa, yine de o fiilin faili sıfatını kazanmış sayılır mı?

8. Müştereken icra edilmesi gereken fiillerde failin durumu ve mesuliyet payı ne olacaktır?

Bu ve bunun gibi fiilin mahiyeti ve fiil-fail bağlantısı ile ilişkili sorular, ancak fiilin mahiyeti tespit ve tarif edildiğinde cevaplanabilecektir.

Yukarıda dil çalışmalarından örnekler verilen fiil tariflerinde, fiilin teza-hür ediş biçimlerinden hareket edildiğine değinilmişti. Oysa fiil, isimden (ya da cümlede öznenen/failden) farklı olarak bir *değişimi* dile getirir. Bu sebeple fiili, *değişim* üzerinden anlamaya ve anlatmaya çalışmak yerinde olacaktır.

*Değişim*in, dolayısıyla *hareket*in ne olduğunu anlamaya çalışan disiplinlerden en mühim iki tanesi felsefe ve hukuktur. Felsefe hem varlığı hem insanı anlamlandırabilmek, hukuk ise insan ile fiilleri arasında mesuliyet ya da mükellefiyet bağını kurabilmek amacıyla bu sorgulamaya girişmiştir. Her iki disiplin de kendisini *dil* zemininde var edebildiği için (zira kimi nazariyelere göre düşünce, dil ile özdeşdir; hukuk ise kurallarını topluma dil aracılığıyla vazeder) neredeyse bir dilci hassasiyetiyle çalışmışlardır. Dil çalışmalarının, bu iki disiplinin verimlerine ve ele alınan konuya sunabilecekleri yeni bakış açılarına müstağni kalabilmesi mümkün değildir. Burada öncelikle felsefe sahasında *değişim* ve *hareket* olguları hakkında yapılan değerlendirmelere,

⁸ Bu mesele, özellikle teknolojik kayıt cihazlarının icadı ve yaygınlaşması ile bir kereliğe mahsus meydana getirilen ve bundan dolayı *biricik* vasfını haiz sanat eserinin tekrarlarının/kopyalarının sanat eseri meydana getirme fiili üzerinde oluşturduğu *değişim* üzerinden tartışılmıştır. Bu konuda özellikle bak. Walter Benjamin: “Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı”, *Pasajlar*: Çeviren: Ahmet Cemal, İstanbul 2012, 295 s. “Yapı Kredi Yayınları”

⁹ Mesela bk. Ali Rıza Sağman: *Hiz. Kur'an Radyo'da Okunabilir mi?*: İstanbul 1950, 208 s.

konuyla temas ettiği kadarıyla değinilecektir.

Felsefede *değişim* ve *hareket* iki ayrı başlık altında incelenen iki ayrı meseledir. Felsefe, bu iki kavramın ayrımını şu şekilde yapar: “*Etrafımıza baktığımız zaman bir şeyin devamlı aynı olduğunu görürüz. Zaten o şey değişirse, biz onu artık aynı şey olarak kabul etmeyiz, ama belli bir zaman geçtikten sonra aynı şeyde bazı değişimleri algılarız. O şey değişmiştir, ama yine de aynı şeydir. Meselâ kullandığım kalem aynı kalemdir, bunu biliyorum, zira rengi aynı, belki şekli de aynı diyebilirim, ama kendisinde bazı değişimler olduğunu da görüyorum. Dikkat edilirse burada felsefî yönden bir problem vardır. Bir şey değişmişse bir sene öncekinden farklı bir şey olmuştur. O hâlde, o şey artık aynı nesne değildir, fakat biz ona aynı nesne gözüyle bakıyoruz. Yani yine de aynı şeydir diyoruz. Hâlbuki hem değişmek hem de aynı şey olarak kalmak mantık yönünden mümkün değildir. Bu durumu biraz daha genel bir şekilde açıklayabiliriz. Bir nesne iki ayrı anda değişik görününce bir değişme olduğunu söyleriz. Eğer bu değişme yer itibarıyla olursa **hareket** meydana gelir; ama nesnenin niteliklerinde bir hareket olursa o zaman **değişme** olur.” (Açıkgenç 1986: 63).*

Değişim ve *hareket* hakkındaki fikirlerin kaynağı durumundaki Aristoteles’e göre bu ikisi şu şekilde gerçekleşir: Değişmeyi yüklenen bir dayanağın olması şarttır. Öyleyse, değişmeye uğrayan bir nesne de vardır. Değişmeden sonraki durumunu o nesne bi’l-kuvve (*potentially*) haiz idi, ama değişmeden sonra bi’l-fiil (*actually*) o durum içerisine girmiş oldu. Her değişme, kendi dışında bazı sebeplere muhtaç olduğunu gösterir. Buna dayanarak Aristoteles, bu sebeplerin kaç sınıfta toplanabileceğini inceleyip kendi sebep nazariyesi-ni¹⁰ ileri sürmüştür (Açıkgenç 1986: 63-64).

Aristoteles’e göre *hareket* genel olarak ikiye ayrılır: *Oluş* ve *yok oluş* (*kevn ü fesâd*). Bu genel ayırmadan sonra, değişmede olan hareketler gelir. Bunlar da üç çeşittir.

- a) Nitelikte hareket
- b) Nicelikte hareket
- c) Mekânda hareket

Bunlardan *değişmeyi* nitelikte ve nicelikte hareket sağlar. Mesela bir cismin renginde veya boyunda veya uzunluğundaki değişme gibi. Bütün bu hareketlerde zaman ve mekân kavramları önceden var sayılır (Açıkgenç 1986: 64).

¹⁰ Fiilin mahiyetini ve fiil-fail bağlantısını anlamak için anahtar kavramlardan biri olan sebep ve sebep türlerine, konunun sınırlarını aşacağı düşüncesiyle şimdilik temas etmekle yetinilmektedir.

Değişim fikrinin felsefe açısından doğurduğu mesele şudur: Madem her şey değişir, öyleyse hiçbir şey aynı kalmaz ve mantiken sonuçta hiçbir şey kendi olarak kalmayacağı için tanınmaz, o hâlde bir şeyin zaman içerisinde kendisi olduğunu nasıl biliriz ve nasıl tanırız? Bu soru şöyle cevaplanır: Her şeyde değişmeyen bir mahiyet, bir öz vardır. Bu, *cevher*dir. Dolayısıyla cevher, değişmeyi yüklenen şeydir, fakat kendisi değişmeyendir. Her nesnede değişmeyen, sabit kalan bir öz vardır. İşte cevher, bu değişmeyen özür. Eğer her nesnede böyle değişmeyen bir öz olmasaydı, o nesne değişme neticesinde tamamen başka bir nesne olacağından, artık ona aynı nesne denemeyecekti. Buna göre, mesela Ali'nin saçı, sesi, boyu, kilosu değişebilir, fakat bunlara rağmen o şahıs yine Ali'dir, zira ondaki Alilik özelliği (cevheri) değişmemiştir. Biz, bu özellik vasıtasıyla onun Ali olduğunu anlarız.

Cevher değişmez, fakat cevherin sahip olduğu ilintiler (nitelik, nicelik gibi arazlar) değişir. Buna göre, cevherde hareket olmaz, sadece ilintilerinde hareket olabilir. Bu hareket, bi'l-kuvvenin bi'l-fiil tahakkukunu netice veren bir gelişmedir. Eğer bu gelişme yeni bir cevheri meydana getirirse *kevn* (oluş), bir cevherin yok olması şeklinde olursa *fesâd* (yok oluş), bir nitelikte meydana gelirse *değişme*, nicelikte olursa *artma* veya *azalma* olur. Mekânda olan bir gelişme ise *mahallî hareket* olur. Mahallî hareket, en temel ve en genel harekettir (Açıkgenç 1986: 64).

Burada sayılan değişim ve hareket ayırımına ilâveten, varlık hakkında en temel on niteliği ifade eden *kategoriler nazariyesini* de dikkate almak gerekmektedir, zira *fiil* ve *hareket*, on asıl kategoriden (Osm. *mâkulât*) biridir. Kategoriler, isimlendirilmesi mümkün olan çeşitli varlıklar hakkında tasdik edilebilen en genel yüklemelerdir. Aristoteles, on asıl kategoriye şöyle sıralar: Cevher, nicelik (*kem*), nitelik (*keyfe*), görelilik (*izafet*), nerelik (*eyne*), zaman (*metâ*), durum (*vaz*'), sahip olma (*mülk*), etki (*fiil*) ve etkilenme (*infial*) (Çapak 2004: 108-109).

Buna göre *fiil*, başkasına etki ederken, nesnenin etken (*fail*) olmasıdır; yanma fiili esnasında ateşin yakıcı ve sıcak olması, *yakıyor*, *kesiyor* gibi. Diğer bir ifade ile *fiil*, *cevherde mevcut olan şeyin kendisinin dışında olan bir şeye etki yoluyla nispet edilmesidir*. Fiil kategorisinin var olabilmesi için her şeyden önce etkilenebilen bir şeyin olması gerekir (Çapak 2004: 123).

Infial ise, fiilin (etkinin) karşıtıdır; yani suyun ısınması, soğuması, siyahlaşması ve beyazlaşması gibi nesnenin sürekli başka bir şeyden etkileniyor olmasıdır. Isınma, ısıdan; siyahlaşma da siyahtan farklıdır, çünkü ısı ve siyahlık, tasavvurunda başka şeye bağlanmaya ihtiyaç duymayan niteliklerdendir. *Infial*, bir cevherin bir şeyden başka bir şeye veya bir hâlden başka bir hâle

geçmesi şeklinde gerçekleşir. Her infialin mutlaka bir fâili vardır. Kısacası, infial *değişiklik* demektir. Etkilenme ve değişimin olması, *nesnenin* bir durumdan başka bir duruma intikal etmesidir (Çapak 2004: 123).

Hareket ise aşağıda belirtilen çeşitleri ile ele alınmıştır:

1. Niceliğe dayalı hareket (*hareket-i kemmiyye*):

- Cisimde madde artışı olmadan, sadece genleşerek hacminin artması (*tehalhül*)

- Cisme dışarıdan madde katılması sureti ile artışının olması (*nümiy*)
- Genleşmenin zıddına maddede büzülmenin olması, madde eksilmesi ile meydana gelen hacim küçülmesi (*zübûl*’l-tenâkus)

- Madde eksilmeden meydana gelen hacim küçülmesi (*tezâyüd*)

2. Niteliğe dayalı hareket (*hareket-i keyfiyye*)

- Üzümün kararması (*istihâle*)
- Suyun kaynaması (*tahavvül*)
- Suyun buhara dönüşmesi (*inkılâb*)

3. Konuma dayalı hareket (*hareket-i vaz’iyye*)

- Bu, kendi eksenini etrafındaki harekettir. Değirmen taşının hareketi, gezegenlerin hareketi gibi.

4. Mekâna dayalı hareket (*hareket-i eyniyye*)

Bir düzlem üzerindeki harekettir. İki kısma ayrılmaktadır:

- A. Mekâna dayalı zâtî hareket (*hareket-i zâtîyye-i eyniyye*)

Geminin hareketi mekânsal zâtî harekettir.

Mekânsal hareket üç kısımdır: **1.** Mekâna dayalı zâtî tabîî hareket (*hareket-i tabîiyye-i zâtîyye-i eyniyye*): Düşen cismin aşağıya doğru hareketi gibi. **2.** Mekâna dayalı zâtî irâdî hareket (*hareket-i tabîiyye-i zâtîyye-i irâdiyye*): Canlıların hareketi gibi. **3.** Mekâna dayalı zâtî zorunlu hareket (*hareket-i tabîiyye-i zâtîyye-i kasriyye*): Yukarıya atılan taşın hareketi gibi.

- B. Mekâna dayalı ârizî hareket (*hareket-i âriziyye-i eyniyye*): Geminin yolcusunun hareketi gibi (Yazıcı 2007: 242-243).

Buraya kadar söylenenleri kısaca özetlemek gerekirse:

1. Var olan her şey değişime tabidir. Bu değişime rağmen şeyleri tanımamızı sağlayan, onlarda değişmeyen, daima aynı kalan özür. Bu öze *cevher*

denir.

2. Şeylerin niceliğindeki ve niteliğindeki farklılıklar *değişim*, mekânlarındaki farklılıklar *hareket* olarak adlandırılır. Bahsi geçen bütün değişimler, cevherde değil, arazlarda meydana gelir. Felsefe, şeyler (eşya, cevherler) hakkındaki en genel nitelikleri *kategoriler* (*mâkulât*) başlığı altında inceler. Fiil, on asli kategoriden ikisi (*fiil-değiştiren* ve *infîâl-değişen*) olarak incelenir.

Yukarıda incelenmeye çalışılan *değişim* ve *hareket* ayrımı, dil çalışmalarında yapılan fiil tariflerinde *kılış*, *oluş* ve *durum* kelimeleri ile kendisine yer bulur. Bu tariflerde bahsi geçen *oluş* ve *durum fiilleri*, *nicelik* ve *nitelikte* görülen *değişim* kavramının; *kılış fiilleri* ise *hareket* kavramının mukâbilidir. Bu ayrım, Osmanlı gramerlerinde şu sarih tariflerle kendini göstermektedir: “*Nisbet cihetiyle masdar iki kısımdır ki lâzım ve müte’ddidir, çünkü ma’nâ-yı masdarînin be-her hâl bir fâ’ili vardır. Eğer masdarın ma’nâsı fâ’ilin hâli olup gayriye dokunmaz ise lâzım denilir: yatmak, uyumak gibi ve eğer masdarın ma’nâsı fâ’ilin bir işi olup gayriye dahi dokunursa müte’addî denilir: kesmek, yazmak gibi.*” (Ahmed Cevdet Paşa ve Fuat Paşa 2000: 87).

Fâilin hâlindeki değişimi esas alan fiiller ile kendinden başkasına tesir eden fiiller arasındaki ayrım ile L. Tasnière’in *istem* (*valence*) kavramı arasında ilişki kurmak mümkündür. Bağlantılı dil bilgisinde, fiilleri, bunlara bağlantılı katılanların (*actants*) sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü, *istem* (*valence*) olarak nitelendirilmektedir. Katılan (*actant*), fiilin belirttiği harekete etken (bk. *fiil* kategorisi) veya edilgen (bk. *infîâl* kategorisi) olarak katılan varlık veya nesnelerin her biridir. Türkçe açısından hâl eklerini alabilen bütün isimler katılan (*actant*) olarak düşünülebilir. Buna göre *istem* (*valence*), katılanlar da denilen, mecburi veya isteğe bağlı tümleçlerin, belirli bir sayıda olmak üzere belirli isimlerin, fiillerin tabii kapasitesi olarak ortaya çıkması şeklinde tarif edilebilir (Erdem 2006: 41; Vardar 2002: 98).

Buna göre fâilin niteliğinde/hâlinde meydana gelen ve bir *değişimi* anlatan fiiller, tek katılanlıdır ve dil bilgisi çalışmalarında *geçişsiz çatılı fiiller* sınıfında değerlendirilir. Mesela: *Ali yorgun görünüyor.*

Fiilin tesirinden etkilenen ve fiilden etkilenende meydana gelen *değişimi* anlatan ifadeler de tek katılanlıdır. Yalnız bunlar dil bilgisi çalışmalarında *edilgen çatılı fiiller* sınıfında değerlendirilir. (Burada *infîâl* kategorisini yeniden hatırlamak gerekir.): *Ev yandı. Ev satıldı.*

Failin iradî yahut değil, bir hareketi neticesi, başka bir nesneye tesir ettiği hareket fiilleri iki katılanlıdır ve dil bilgisi çalışmalarında *geçişli çatılı fiiller* sınıfında değerlendirilir. (Burada *fiil* kategorisini yeniden hatırlamak gerekir.) Mesela: *Ali topa vurdu. Güneş derimi yaktı.*

Örneklerde görüldüğü gibi *çatı* kavramı fiilin mahiyetinin dil bilgisinde temas hâlinde olduğu ve belirlediği konulardan biridir.

Fiilin mahiyetini anlama noktasında *değişim* ve *hareket* yanında şu mesele ve kavramları da dikkate almak gerekmektedir:

1. Ludwig Wittgenstein [ö. 1951] *Felsefi Soruşturmalar* isimli kitabında fiil tartışmalarının çerçevesini oluşturabilecek bir soru ortaya koyar: “ ‘Kolumu kaldırdım.’ gerçeğinden ‘Kolum kalktı.’ gerçeğini çıkardığımda, geriye ne kalır?” Wittgenstein, bu fiilin iki farklı gerçeği işaret ettiğini düşünüyor. Birincisi: Kolum havaya kalkıyor. İkincisi: Kolumu havaya kaldırıyorum. Wittgenstein, bu ikincisindeki fazladan gerçekliğin peşindeydi (Cengiz 2012: 51) ve buradaki cümlesiyle, kasıtlı yahut bilinçli bir şekilde yapılan fiillerin, kasıtsız yahut bilinçsiz bir şekilde yapılan fiilden daha fazla anlam içerdiğini ifade etmeye çalışıyordu. Gerçekten de bütün hareketlerimiz için aynı anlam içeriğinin geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Bu durumda sorulması gereken soru şudur: Bilinçli hareketlerin fazladan içerdiği anlam içeriği nedir? Bu soru, bizi doğrudan irade ve kasıt kavramlarına götürecektir.

İnsana ait fiillerin mahiyeti hakkında anahtar kavram *maksatlılıktır* (Searle 2005: 78). Maksatlılık, iki unsurdan oluşur: Fiilin kendisi (içerik) ve fiili icraya sevkeden psikolojik hâl (Searle 2005:78). Fiilden önce yer alan ve faili bir fiili icra etmeye sevk eden manevi saikler, icraya sevk etme güçlerindeki farklılıklara göre derecelere ayrılırlar. Bu saikler bir fiilin icrasını isteme anlamında birinci şahısta *azm*, *şevk*, *iştiyak*, *kasd*, ... ikinci ve üçüncü şahıslarda *emir*, *rica*, *istek* ... vb. şeklinde ortaya çıkar (Aslan Demir 2008: 94). Buna göre: Mesela *odadan çıkmayı istemek*’te *odadadan çıkmak*, içeriktir; *odadan çıkmaya azmetmek*, *odadan çıkmaya niyet etmek*, *odadan çıkmayı arzu etmek*, *odadan çıkmaya karar vermek* fiilden önceki, fiili icraya sevkeden psikolojik hâllerdir. Bu hâllerin ayrımı, tasnifi ve tarifi, fiil ile fâil arasındaki bağı gösterdiği için, bilhassa hukuk ve ahlâk felsefesi açısından önemlidir.¹¹

2. Bir *fiil*, çoğunlukla bir hareketler dizisinden oluşur yahut bir fiili gerçekleştirme esnasında yapıldığı düşünülen işin haricinde başka fiiller de zaruri olarak yapılmış olur. İşte bu hareketler dizisi içinde, bütün bu hareketleri kendi başlığı altında toplayan, onlara anlamını veren, onları kümeleyen hareket, yaptığımızı düşündüğümüz harekettir. Bir başka deyişle “*ne yaptığımızı düşünüyorsak, o ‘iş’i yapıyor sayılırız*” (Searle 2005: 76). Mesela, bir öğrenci 1 çantasını *açar*, 2 defterini, kitabını ve kalemlerini çantasından *çıkartır*, 3 defter ve kitabını sıranın üzerine *açar*, 4 kendisi de sandalyeye *oturur*, 5 zaman zaman ihtiyaç duydukça sözlüğe *bakar*, 6 böylece öğretmenin verdiği *ödevleri*

¹¹ Bu konuları ele alan yetkin bir çalışma olarak bk. Paul Ricoeur: *Söz Edimleri Kuramı ve Etik*: Bursa 2000, 71 s., “Asa Kitabevi: 18”.

yapar. Burada saydığımız altı kademeli fiil dizisinin tamamı, altıncı maddede yer alan *ödev yapma* fiili başlığında toplanır. *Ödev yapma* fiilini gerçekleştiren kişi, “Ne yapıyorsun?” diye soran bir kişiye “Sandalyede oturuyorum.” diye cevap vermez. Burada anahtar kavram *kasıt*tır. Bu durumun hukuktaki görünümü şöyledir: “*Kasıt, yani gâye hareketleri birleştirir ve bunların tek bir hareket sayılmasını icab ettirir. Meselâ ateşli bir silah satın almak, mermi almak, atışa elverişli bir yere gitmek, nişan almak, ateş etmek, başlı başına müstakil olan unsurlardır, fakat fâilin tahakkuk ettirmek istediği gâyenin bütünü bu unsurları kaynaştırdığı göz önünde tutulursa, bu istiklâli kaybederler. Şu hâlde hareket, gâî bir mefhumdur.*” (Dönmezer ve Erman I. C 1959: 346).

3. İnsana has fiiller, öncelikle maddi ve manevi olmak üzere iki unsurdan meydana gelir. Maddi unsur, fiilin gerçekleştirilmesi, icra edilmesidir. Manevi unsur da ikiye ayrılır: Akli unsur ve *kasıt* unsuru. Akli unsur, fiilin gerçekleştirilmesini temin edecek ön bilgileri; kasıt unsuru ise, fiilin yokluk alanından varlık alanına çıkışını tetikleyecek isteği içerir. Bu unsurların bir aradalığı, mesuliyet / mükellefiyet kavramlarının oluşumu açısından önemlidir. Searle, bu birlikteliğin laboratuvar ortamında bilinçli olarak bozulduğu bazı deneylerden bahseder. Wilder Penfield’in nörofizyoloji alanında yaptığı bir deneyde Penfield, hastanın korteksindeki hareketle ilgili bölümü elektrikle uyarak hastanın kollarını ve bacaklarını oynatmasına yol açmıştır. Hastaların tamamı buna çok şaşırılmış ve hepsi de hemen hemen aynı şeyi söylemiştir: “*Kollarımı, bacaklarımı ben oynatmadım, siz oynattınız.*” Yine bir başka deneyde ise hasta karanlık bir odaya alınmış ve ondan kolunu kaldırması istenmiş. Hasta isteğe uyduğunu düşünerek kolunu kaldırmış, ama sonra kolunun aslında kalkmadığını anlayıp çok şaşırılmış. Bu örneklerde, niyet/kasıt, beden hareketinden ayrılmıştır (Searle 2005: 82-83). Şüphesiz, burada olduğu gibi, iradeden soyutlanmış hareketlere fiil denemeyecektir. Nitekim, hukuktaki *cezâî ehliyet* kavramı, fiil-irade ilişkisiyle bağlantılıdır. 18 yaşın altındaki çocuklar ve akıl sağlığı yerinde olmayanlar, kendileri için iyi ve kötü olanı birbirinden temyiz kudretine sahip olmadıklarından işledikleri fiillerden mesul addedilemezler, yahut yalnız kanunun kendilerine takdir ettiği miktarda bir ceza görürler.

4. Fiilin mahiyeti ile ilişkili, o fiili açıklayabilme ve anlamlandırabilme gücüne sahip bir başka kavram *sebeplilik* veya *illiyettir*. Yine, özellikle hukukta bir silsile hâlinde zuhur eden fiillerden hangisinin kanuni bir mesuliyeti netice verdiğini tespit açısından sebep bahsi önem kazanmaktadır. Meseleyi vuzuha kavuşturmak için şöyle örnek bir olay düşünülebilir: Faraza, bir müzenin salonu temizlenirken pencereyi silen, yeniden su almaya gittiği bir ara, bir güvenlik memuru salona giriyor. Kapının açılmasıyla oluşan kuvvetli cereyan, pencerenin kanadını harekete geçiriyor. Bu kanada da camı silen merdiveni dayalıdır. Bu merdiven bir vitrin üzerine düşüyor, vitrinin camını

ve içerisindeki kıymetli eski bir vazoyu kırıyor. Bu suretle meydana gelen zardan dolayı devlete karşı kim mesuldür? Pencereyi silen mi, yoksa güvenlik memuru mu yahut pencereyi temizleyeni bu iş ile görevlendiren kimse mi? Bu sorunun cevaplanabilmesi için *illet* meselesini etraflıca ele almak gerekmektedir (Honig 1936: 170).

5. Bir fiilin yokluk alanından varlık alanına çıkabilmesi için yalnızca niyet yetmez, failin, o fiilin gerçekleşebilmesi için gerekli olan asgari yeterliliklere de sahip olması gerekir. Bu yeterliliklere *kuvve* diyebiliriz. Mesela, Ankara’ya kendi arabasıyla gitmek isteyen ve giden birinin araba kullanmayı ve İstanbul’dan Ankara’ya giden yolu bilmesi gerektiği gibi. Herhangi bir fiilin mükellefiyetini bir faile yükleyebilmemiz için, failin o fiili gerçekleştirmeye muktedir de olması gerekir.

6. “Fiilin var oluş şartı kudret olduğu için, *kudret* kavramı ile izah edilmesi cihetine gidilmiştir. Fiili ‘başkasına etkide bulunarak bir şeyin oluşumu’ şeklinde tarif eden Cürcânî, başkasına etkiden kudreti kastetmektedir, zira kudret olmadan bir şeye etki etmek mümkün değildir. Bundan dolayı *fiille kudret* arasında sıkı bir bağ vardır” (Yazıcıoğlu 1997: 22).

Şu hâlde, *niyet/kasıt/kasd-ı mahsûs, irâde, kudret, sebep/illet/illiyet, mesûliyet, mükellefiyet, fâil* gibi kavramları tek tek ve incelikle ele almadıkça fiil kavramının mahiyetini, fiile müteallik bahisleri anlamadıkça da cümleyi kuşatmak mümkün olmayacaktır, zira burada anılan başlıkların hemen hepsi, cümlede ayrı bir biçim birimi ile görünürlük kazanmaktadır.

Hareket kavramını çalışma alanının merkez konusu alan disiplinlerden birisi de hukuk, özel olarak da ceza hukukudur. Ancak burada ele alınan konu, insanoğlunun (nefes alma, uyuma, koşma vb.) bütün hareketleri değil, kanunun suç saydığı bir neticeye sebep olan harekettir (Türk Hukuk Lûgati 1944: 96^a ; Dönmezer ve Erman I. C 1959: 347). Hukukta fiil, “bir iradeye dayanan, müsbet veya menfî bir hareket tarzıdır ki, haricî âlemde veya ferdin hukukî sahasında bir takım değişikliklere meydan verir.” (Türk Hukuk Lûgati 1944: 96^a). Bu tarifte geçen *menfî hareket* tabiri, fiilin mâhiyeti açısından ilgi çekicidir, zira hukuk, hareket kavramını yalnız fizyolojik, yokluk alanından varlık alanına çıkan, somut ve görünür fiiller için kullanmaz. “Ceza hukukunda kıymet ifade eden hareket, hukuken ehemmiyeti hâiz bir irâdenin tezâhürü olmak itibarıyla, fâiline kâbil-i isnâd olan harekettir. Bu hareket, bir icrâ ile tezâhür edebileceği gibi, beklenen bir hareketi **yapmama**, yani bir **ihmal** şeklinde de tecellî edebilir.” (Dönmezer ve Erman I. C 1959: 346). Ceza hukukunda menfî bir hareketle (bir başka deyişle *hareketsizlikle, hareketsiz kalarak*) işlenen suça *ihmâlî suç* denmektedir (Dönmezer ve Erman I. C 1959: 346). İhmâlî dayalı suçlar, fâilin kusuruna isnad edilir. *Kusur* “tazmini

*mucip hareket tarzıdır. Bu hareket ya haksız bir fiil şeklinde veya mukaveleye muhalefet tarzında tecelli eder.” (Türk Hukuk Lûgati 1944: 208^a). “İhmal suretiyle icra suçlarında, esasta müspet bir hareketle meydana gelen bir netice, menfi bir hareketle tevhit edilmektedir. Meselâ adam öldürme cürmü icraî bir suçtur, çünkü kanunun men’ ettiği bir netice, müspet bir hareketle tevhit edilmektedir; fakat fâil böyle **yapmayıp** da mağdura yiyecek ve içecek **vermemek**, mağdur hasta olduğu takdirde **ilaçsız bırakmak**, mağdur boğulurken **kurtarmamak** gibi menfi bir hareketle ölüm neticesinin doğmasına sebebiyet verirse, esasta icraî bir suç olan adam öldürme cürmünü, icraî bir suretle değil, **ihmalî** bir şekilde ikâ etmiş olur.” (Dönmezer ve Erman I. C 1959: 353).*

İhmale dayalı suçların bir başka türü de **akdî kusurlar** başlığı altında incelenir. “Borçlu mukavelenin kendisine yüklediği mükellefiyetlerden herhangi birini **yerine getirmezse** akdî kusur işlemiş olur. Akdî kusurla haksız fiillerdeki kusur arasında şu fark vardır: Haksız fiillerde zarar gören kimse failin kusurlu olduğunu ispata mecburdur. Akdî kusurda ise borçlu kendisine hiçbir kusurun isnad edilemeyeceğini ispat etmedikçe zarardan mesul olur” (Türk Hukuk Lûgati 1944: 208^a).

Görüldüğü gibi **menfi** yahut **selbî hareket** de denen, **bir şey yapmayarak bir şey yapmak**, hareketin ayrı bir türünü teşkil etmektedir. Nitekim dinî sahada da oruç, bir şey yememeye dayalı bir fiil olup, gerçekleştirilene mükâfat vadedilmekte, bu da bir şey yapmayarak bir şey yapmanın bir örneğini teşkil etmektedir.

Bu örneklerin konu açısından doğurduğu iki netice vardır:

1. Fiili, yalnızca somut, elle tutulur, gözle görülür “*kılış, oluş ve hareket*”-ler aracılığı ile anlamak ve anlatmak, özellikle hukuk gibi alanlar düşünüldüğünde yetersiz kalmaktadır. Gerekli şartlar gerçekleştiğinde, **amaçlı/kasıtlı hareketsizlik** de bir fiil olabilir, fiilin sınırlarına dâhil edilebilir, edilmelidir.

2. Dil bilgisi alan edebiyatında olumsuz fiiller, olumlu fiil esas alınarak, olumludan hareketle, onun bir türevi olarak tarif edilmektedir. Bir örnek olmak üzere: “*Olumsuzluk, cümlede yüklem bildirdiği oluş ve kılışın olumsuz olarak gerçekleştiğini gösteren dilbilgisi kategorisi.*” (Korkmaz 1992: 114). Buna göre, *koşmamak*, koşmanın olmaması, gerçekleşmemesidir ki bu biçim, böyle tarif edilmemeli, bunların *koşmak* ve *koşmamak* diye iki ayrı fiil oldukları düşünülmelidir.

Fiilin mahiyetinin dil ve hukukta kesiştiği konulardan biri de **kılınış** kavramıdır. Kılınış konusunda anahtar *sınır (crucial limit)* kavramıdır. “*Sınır, fiil tabanında bildirilen olayın gerçekleşmiş sayılabilmesi için ulaşılması ya da aşılması gereken, ulaşılmadığı ya da aşılmadığı takdirde olayın tam*

anlamıyla gerçekleşmiş kabul edilmeyeceği noktadır. Türkçe fiillerin gerçekleşme biçimi açısından bakıldığında bazı fiillerde başta, bazı fiillerde ise sonda olmak üzere iki tür sınır vardır. Örnek olarak, 'kırıl-' fiilinde sınır son noktadır, bu tür fiillerde olayın gerçekleşmiş sayılması için son sınıra ulaşmış olmak gerekir. Diğer taraftan 'uyu-' fiilinde ise sınır ön noktadır. Bu tür fiillerde de ön sınır aşıldığı takdirde olay gerçekleşmeye başlamış sayılır." (Karadoğan 2009: 4).

Kıtlılık bahsi, daha ayrıntılı bir deyişle fiilin gerçekleşmiş sayılma sınırı, ceza hukukunda **teşebbüs** kavramıyla ilişkilidir. Ceza hukukunda, kanunun sadece gerçekleşmesini yeterli gördüğü suçlara *sırf hareket suçları* denmektedir. Sırf hareket suçları bazen tek bir fiilin, bazen de birden fazla fiilin oluşturduğu hareketlerle gerçekleştirilebilir. Bu suçlarda, icra hareketlerinin gerçekleştirilmesiyle suç tamamlanmaktadır (İpekçioğlu 2009: 185-186). Bu ön bilgiler ışığında gerçekleşme sınırı son nokta olan *kır-*, *çarp-*, *evlen-* gibi fiillerde **teşebbüs** kavramının geçersiz kalacağı, bir başka deyişle bu tür fiiller için teşebbüs kavramının kullanılamayacağı düşünülebilir. Bilindiği gibi, **teşebbüs** icra hareketlerinin tamamlanıp failin iradesi dışındaki bir sebeple sonucun gerçekleşmemesidir. Sırf hareket suçlarında suç, tek hareketten oluşuyorsa, suç, hareketin yapılması ile tamamlanacağından, artık bunun teşebbüs hâlinde bahsetmek mümkün değildir, çünkü teşebbüs için hareketin bölünebilir olması gerekmektedir. Oysa bazı suçlarda hareket tek bir davranıştan oluşur ve parçalara bölünemez. Eğer suç, tek bir fiilin yapılması ile gerçekleşirse, bu bölünemeyeceğinden, bu suça teşebbüs mümkün değildir (İpekçioğlu 2009: 186). Bir örnekle açıklamak gerekirse: Sözlü hakaret suçunda, söz söylendiği anda fiilin gerçekleşme sınırı olan son nokta aşılmakta, böylece suç tamamlanmaktadır. Bu suça teşebbüs edilmesi söz konusu olamaz. Bu bahsin sınırlarına girebilecek fiiller, gerçekleşme sınırı son nokta olan fiillerdir. *Kır-*, *çarp-*, *uyu-*, *kaybet-*, *evlen-* gibi fiillerin gerçekleşmiş sayılabilmesi için kesin olarak tamamlanmış olmaları gerekir. Bu açıdan olayın gerçekleşmesiyle tamamlanması arasında bir fark yoktur (Karadoğan 2009: 11).

Buraya kadar olan bölümde fiilin mahiyeti hakkında felsefe ve hukukun dil ile temas ettiği noktalardan yararlanmak suretiyle bir çerçeve sunulmaya çalışıldı.

Bundan sonraki bölümde, çalışmanın öbür yarısını teşkil eden, fiil kavramı ile müteradif olarak kullanılan kimi kelimelerin anlam içerikleri incelenmeye ve kullanım farkları tespit edilmeye çalışılacaktır. Meselenin bu yanına değinmenin gerekçeleri şöyle izah edilebilir:

1. Fiil kavramını çalışma mevzu addeden kimi disiplinlere ait eserlerde, bu kavramı içeren kelimeler ya aynı cümle içinde yahut birbirini izleyen

cümlelerde pek fark gözetilmeksizin kullanılmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse:

“*Antropoloji için **tecrübe**, insanın bütün **faaliyet**lerinin bir ifadesidir, çünkü insan, her şeyden önce **aktif** olan, **hareket** ve faaliyette bulunan bir varlıktır, imdi, bizi ‘tecrübeli’ yapan da bizim hareket ve faaliyetlerimizdir.*” (Mengüşoğlu 1952: 149).

“*Bugünün psikolojisi bile, asla yalnız şuur hadiselerini, şuur muhtevalarını tetkik eden bir psikoloji değil, aynı zamanda insanın objektiv **faaliyet**lerini, **davranmalarını** tetkik eden bir ilim hâline gelmiştir.*” (Mengüşoğlu 1952: 147).

2. Fiil kavramıyla müteradif kelimelerin bir kısmı, sözlüklerde birbirleri ile tarif edilmektedir. Mesela:

aksiyon: Etki ve değişiklik yapabilen **fiil**, **eylem**, düşünce, **hareket** ve **iş** (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 83^a).

amel: Bir maksatla yapılan **iş**, **eylem**, **fiil** (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 130^b).

edim: Yapılan **iş**, **fiil**, **amel** (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 816^b)

davranış: Davranmak **iş**i ve tarzı, **hareket** (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 649^a)

faaliyet: Faal olma durumu, **çalışma**, **hareket**, **etkinlik**, **aktivite** (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 926^a).

Oysa dilde birbirinin yerini tam ve eşit olarak tutabilen, birinin kullanıldığı bağlamda öbürünün de aynıyla kullanılabildiği iki kelimenin bulunmadığı, artık bedîhiyattandır. Dolayısıyla, burada verilen tarifler, mahiyeti veren (yukarıda da değinildiği gibi) *haddî tarifler* değil, lafzın karşılığını veren *ismî tarifler*dir. Buna göre, “*Amel, fiildir.*” demek ile “*Pencil, kalemdir.*” demek arasında bir fark yoktur.

3. Yukarıda örnek olarak verilen kelimelerin hemen hepsinin karşılığında **iş** kelimesi bulunmaktadır. A=B ve B=C ise, A=C olduğu da basit bir mantık kaidesidir. Buna göre, **iş** kelimesinin karşılık olarak verildiği bütün kelimeler de birbirinin aynıdır ve birbirinin yerine kullanılabilir. Eğer gerçekten böyleyse, şu sorunun cevabı ne olmalıdır? *Gülmek*, bir **aksiyon** mudur, **amel** midir, **edim** midir, **faaliyet** midir, **davranış** mıdır?

Bunlar gibi çoğaltılması mümkün anlama ve anlatma zorlukları/tutarsızlıkları yüzünden, dilde müteradif olarak kullanılan kelimeler arasındaki kullanış farklarının tespiti, dilin inceltilmesi ve olgunlaşması açısından büyük

önem taşımaktadır.

Günümüz Türkçesinde fiil kavramının içeriğine az veya çok sahip eski, yeni, yabancı bir dizi kelime bulunmaktadır. Bu kelimeler, tespit edebildiğimiz kadarıyla şunlardır: *amel*, *ameliye*, *aksiyon*, *aktivite*, *davranış*, *deneme*, *edim*, *etkinlik*, *eylem*, *hareket*, *icraât*, *iş*, *işlem*, *faâliyet*, *fiiliyât*, *meşgale*, *meşgûliyet*, *muâmele*, *operasyon*, *performans*, *tatbikât*, *tecrûbe*, *uğraş*, *uğraşı* ve *uygulama* kelimeleridir.

Bu kelimelerden bir kısmı eskiden bu yana kullanılan Türkçe kelimeler iken (*davranış*, *deneme*, *iş*), bir kısmı da özleştirme çalışmaları neticesinde, yabancı kelimelere karşılık olmak üzere kullanıma girmiş kelimelerdir (*edim*, *eylem*, *uğraşı*). Yine, bu kelimelerden bir kısmı Arapçadan (*amel*, *ameliye*, *faaliyet*, *fiil*, *hareket*, *icraat*, *tatbikat*), bir kısmı da Fransızcadan (*aksiyon*, *operasyon*, *performans*) dilimize girmiş yabancı kelimelerdir.

Burada, bu kelimeler arasındaki kullanım farkları, *elden geldiğince* tespit edilmeye çalışılacak ve mümkünse kullanıldıkları bağlama dayalı, birbirleri arasındaki kullanım farklarını içeren tarif cümleleri kurulmaya çalışılacaktır. *Fiil* ve *hareket* kelimeleri yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı için, burada ayrıca değerlendirmeye tabi tutulmayacaktır.

AMEL (Ar.) Arapça aslı itibarıyla **amel** “bir işi çok yapmak” anlamına gelir. (El-Askerî 2009: 185). İsmail Hakkı Bursevî, **amel** kelimesinin üç husûsiyetinden bahseder: 1 Akıl sahibi canlılara mahsustur. 2. Belirli bir kısıtla icra edilmiş fiilleri anlatır. 3. Kaynağı kalp olan duygu fiillerini de içerir: “*Fiil-i kasdîdir ki zevîyyü’l-ukûle mahsûsdur. Ve ef’âl-i kulûb ve cevârihe şumûlü vardır. İmân ve taât ve küfr ve meâsî gibi.*” (İsmail Hakkı Bursevî 2004: 511). Aynı eserde **amel** kelimesinin birinci husûsiyetini, tariftan ağıyârı men ederek tekrarlar: “*Amel fiil-i kasdîdir ki hayvân u cemâda nisbet olunmaz.*” (İsmail Hakkı Bursevî 2004: 411). İnsana mahsus fiiller söz konusu edildiğinde ise **fiil** ve **amel** kelimeleri arasında şöyle bir fark doğmaktadır: **Amel**, **fiil**den daha geneldir. Her amel fiildir, ama her fiil amel değildir, çünkü amel, hem kalplerin hem de organların fiillerini kapsar (Aydın 2007: 40). Nitekim bu son hususa Bursevî de değinmişti. Kindî, **fiil** ile **amel** ayrımını şu şekilde yapar: **Fiil**, etkilemeye uygun bir nesnede gerçekleşen etkidir. Bu etki, fâilin hareketinin kesilmesinden sonra kimi zaman kesilir, en azından etki görünürlüğünü kaybeder. Yürüyen birinin yürümeyi bıraktıktan sonra görünür bir etkisinin kalmaması gibi. **Amel**de ise kimi zaman fâilin icrasından sonra da etki, kalıcı-görünür olmaya devam eder. Nakış, bina vb. yapıları, buna örnek verebiliriz (Cengiz 2012: 69). Bu bilgiler ışığında **amel** kelimesini şöyle tarif etmek mümkündür: *1¹² İnsanlara mahsus, bir kasdı 2*

¹² Tarif cümlelerindeki her bir numara, tarif cümlesindeki kayıtları göstermektedir.

gerek kalple 3 gerek akılla 4 gerek dille (sözle) 5 gerek bedenle gerçekleştiren 6 amaçlı fiillere amel denir. Böylece tarifte insanlara mahsus kaydını getirerek, hayvanlar, bitkiler; *kasıt* kaydını getirerek, kasıtsız olarak gerçekleşen esnemek, nefes almak, kaşınmak gibi fiiller tarifi dışında bırakılmış, *kalple ve bedenle gerçekleştirilen* kaydı getirilerek de bu iki tip fiil, tarife dâhil edilmiş olmaktadır. Buna göre, makinelerin gerçekleştirdikleri fiiller, zâhiren insanların yaptıklarıyla aynı niteliklere / görüntüye sahip olsa bile ‘amel’ sayılamayacaktır, zira makinelerin fiillerinde amaçlılık / kasıt söz konusu değildir.¹³

AMELİYE (Ar.) *1 Bir şey üzerine 2 belli bir amaçla uygulanan fiil.* Misâl: *Duvarları yıkmak ameliyesi, eşyaları taşıma ameliyesi* (Misalli Büyük Türkçe Sözlük 2005: 131^a)

ÇALIŞMA *1 Ücret, ürün, bilgi vb. gibi bir karşılığı elde etmek amacıyla, 2 gayret sarf ederek, 3 düzenli bir şekilde gerçekleştirilen fiil.* Bu tarifte, görüleceği üzere üç kayıt bulunmaktadır. Buna göre, *çalışma*, mesela *uğraşı* değildir, zira birinci kayıtta ifade edildiği gibi karşılığa dayalı gerçekleştirilen bir fiildir; oysa *uğraşı*da failin, kendisi dışındaki bir kişi (mesela patrone maaş) yahut şeyden (toprak maaş) herhangi bir karşılık beklemeksizin, sırf kendi zevki için gerçekleştirdiği bir fiil söz konusudur. Yine, düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesi *çalışma* kavramının önemli bir kaydını oluşturmaktadır. Düzensiz aralıklarla, keyfî olarak tekrarlanan fiiller, *çalışma* tarifine giremez. *Çalışma* kavramının olmazsa olmaz kayıtlarından biri de mutlak surette bir çabaya ihtiyaç duymasıdır. *Çalışma* niteliği taşıyan fiillerin hiçbirinde hareketsizlik yoktur. Mesela asansörün *çalışması*. Burada asansör 1 Katlar arasında rahatça inip çıkma faydasını elde etmek amacıyla 2 belirli bir enerji (çaba) harcayarak 3 düzenli bir şekilde bir fiil gerçekleştirmektedir. *Asansör çalışmıyor* dediğimizde, bu üç kayıttan biri yerine gelmemiş demektir.

DAVRANIŞ *1 Bir organizmanın, 2 kendisine dışarıdan tesir eden uyaranlara 3 o uyaranın kendisine ve 4 o etkinin oluştuğu dış şartlara uygun olarak 5 bu uyaranlara tepki olmak üzere geliştirdiği, 6 gözlemlenebilir fiil.* Anılan özelliklerden hareketle, davranışın hem psikolojik hem de sosyolojik bir kavram olduğu söylenebilir. Psikolojide bir tepkinin *davranış* sayılabilmesi için gözlemlenebilir olması şart koşulmuştur (Şen 2005: 13). Bu sebeple, mesela *müteşekkik olmak* bir davranış değildir, ama *heyecanlanmak* bir davranıştır, zira kalp atışında hızlanma, yüzde kızarma gibi gözlemlenebilir veriler taşır. Tarifteki kayıtlardan

¹³ Buna göre, meselâ insanın *Kur'an* okuması, *amel*'dir, fakat makinenin (radyonun, CD çaların vb.) *Kur'an* okuması *amel* değildir.

biri olan, fiilin bir organizma tarafından gerçekleştirilmiş olma şartı *davranış* kelimesinin, hem insan hem de hayvanların hareketlerini ifade için kullanılabilceğini göstermektedir. Buna göre bir insanın yahut bir hayvanın kendi ekseninde dönmesi *davranış* kelimesi ile anlatılabilirken, Dünya’nın kendi eksenini etrafında dönmesini anlatmak için *davranış* kelimesini kullanamayız. Yine, mesela *gülmek*, bir *davranıştır*, ama *etkinlik* ya da *deneme* ya da *ameliye* değildir. *Davranış-muâmele* farkı için bk. MUÂMELE

DENEME 1 *Fâilin, daha önce yapmaya muktedir olamadığı bir işi 2 yapabilir hâle gelmek için, 3 tekrar suretiyle gerçekleştirdiği, 4 amaçlanmış bir netice doğurması beklenmeyen fiil.* *Deneme-pratik* farkı için bk. PRATİK

ETKİNLİK *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu’nda faaliyet* (Maarif Vekaleti 1941), *Felsefe ve Gramer Terimleri’nde faaliyet, fâiliyet* (TDK 1942), TDK Sözlüğü’nde *müessiriyet* (1945-1974) kelimelerine karşılık olarak verilmiş yeni bir kelimedir (Bayar 2006: 124). 1 *Çoğunlukla maddî çıkar beklenmeyen bir amaca ya da konuya hasredilmiş 2 bir dizi fiiller öbeği* şeklinde tarif edilebilir. Mesela: *kültür sanat etkinliği, 5. Yıldönümü etkinliği, Kutlu Doğum etkinliği.* *Etkinlik-faâliyet* farkı için bk. FAÂLİYET.

EYLEM *Türkçe Osmanlıca Cep Kılavuzu’nda muamele* (TDK 1935), *Felsefe ve Gramer Terimleri’nde tesir, etki* (TDK 1942), TDK Sözlüğü’nde 1. Aksiyon. 2. Amel (1983-1998) kelimelerine karşılık olarak verilmiş yeni bir kelimedir (Bayar 2006: 121). Kelime, *fiil* kelimesinin tam karşılığı olarak ihdas edilmiş olmakla birlikte, günümüzde iki anlamı özel ve yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Bunlar 1. Bir olayı, hareketi, kurum ya da kuruluşu topluluk hâlinde protesto etmek amacıyla yapılan izinli ya da izinsiz gösteriler. 2. *Acil eylem planı, ağaçlandırma seferberliği eylem planı* gibi türlü kelime gruplarında yapılması gereken iş, fiil.

FAÂLİYET (Ar.) 1 *Belirli bir amaca ya da konuya hasredilmiş 2 düzenli tekrarlanan 3 çalışmaların toplamı:* Buna göre, *etkinlik, faaliyetin* müteradifi sayılamaz. Mesela *yıl sonu faaliyet raporu* denir, ama bu ifadenin içeriği *yıl sonu etkinlik raporu* ifadesinin içeriğiyle aynı değildir. İlkinde *faaliyet* kelimesiyle, kurumun, varoluş amacı yönündeki çalışmaları kastedilirken, ikincisinde *etkinlik* kelimesiyle, kurumun varoluş amaçları dışında, mesela sosyal sorumluluk projeleri çerçevesinde, fazladan yaptığı, çıkar amacı güdülmeyen işler kastedilir. *Faâliyet-operasyon* farkı için bk. OPERASYON.

FİİLİYÂT (Ar.) 1 *Niyette ve sözde kalmayıp 2 gerçekleştirelmiş fiiller.* Bu anlamda, mesela bir kişinin karakter özelliklerini anlamak için onun *faaliyetlerine* değil, *fiiliyatına* bakarız. *Fîiliyât* hakkında bir baş-

ka önemli kayıt, fiillerin gerçekleştirilmiş olması şartıdır. Bir kişinin geçmiş fiiliyâtına bakılır, lakin gelecek fiiliyâtına bakılmaz. Bu anlamda kendisine yakın kullanılışa sahip *icraât* kelimesinden ayrılır. *Fiiliyât*, yalnız gerçekleştirilmiş fiilleri ifade ederken, *icraâtta* böyle bir sınırlama yoktur. *İcraât*, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların tamamı için kullanılabilir. *Geçmişteki icraâtını gördük, gelecekteki icraâtını da göreceğiz.*

HAREKÂT (Ar.) *Polis, asker, itfaiye gibi çeşitli tehlikelerden korumaya yönelik mesleklerde, birlikler tarafından belli bir amaç gözetilerek yapılan yürüyüş, çarpışma, çevirme, kovalama, manevra gibi müdâheleye dönük her türlü fiil, faaliyet:* Meselâ özel harekât, askerî harekât, yangın harekâtı, harekât üssü, Kıbrıs harekâtı, taaruz harekâtı. Bu anlamda *harekât* kelimesi kurumsal bir içeriğe sahip gibidir.

HİZMET (Ar.) *Birinin yerine yapılan veya birine fayda sağlayan fiil.*

İCRAÂT (Ar.) Bir kişi ya da kurumun gerçekleştirdiği fiiller. *Fiiliyât* ile arasındaki fark için bak. **FİİLİYÂT**.

İŞ İş kelimesi, burada verilen kelimelerin hemen hepsinin yerine kullanılabilir, Türkçenin bu anlamdaki en eski, en yaygın, en sık kullanılan kelimesidir. Bu kelimenin her bir kelime ile tek tek mukayesesı, örtüşen ve örtüşmeyen kullanımların tespiti ayrı bir çalışmayı doldurabilecek çaptadır. Dolayısıyla *iş* kelimesi hakkındaki değerlendirme, ayrı bir çalışmaya bırakılmıştır.

İŞLEM *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu*'nda *tesir* (Maarif Vekaleti 1941), *Felsefe ve Gramer Terimleri*'nde *ameliye* (TDK 1942), TDK Sözlüğü'nde *muamele* (1945-1998) kelimelerine karşılık olarak verilmiş yeni bir kelimedir. (Bayar 2006: 167). Şu şekilde tarif edilebilir: 1 *Bir işi sonuçlandırmak*, 2 *veya bir mamülû meydana getirmek*, 3 *veya bir hesabın sonucunu bulmak için art arda yapılan ve bir fiilin kısmı yahut adımı sayılabilecek her bir hareket.*

MEŞGALE (Ar.) *Başka işleri yapmaktan alıkoyan fiil.* (Ar. *şagl* "bir şeyden alıkoymak"tan hareketle *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* 2005: 2059^a). Bu anlamda hem meslek hem de boş zamanlarda yapılan iş, hobi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Misal: *hayat meşgalesi, meşgale ve unvan değişikliği belgesi. Meşgûliyetten farklı olarak meşgalede meslek anlamı da bulunmaktadır.*

MEŞGÛLİYET (Ar.) *Başka işleri yapmaktan alıkoyan fiil.* (Ar. *şagl* "bir şeyden alıkoymak"tan hareketle *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* 2005:

2059^a). *Meşgaleden farklı olarak meşgûliyyette meslek anlamı bulunmamaktadır.*

MUÂMELE (Ar.) 1 *Birden fazla kişinin 2 birbirlerine karşı olan fiilleri / davranışları* Mesela: özel muâmele, küçültücü muâmele, keyfî muamele. Davranış ve muâmelenin bu kullanışları yakın olmakla birlikte muâmelede, davranıştakinden fazla olarak iki ya da daha fazla kişinin karşılıklı davranışları söz konusu edilmektedir.

OPERASYON (Fr.) *Bir amacın gerçekleştirilmesi için belirli bir plana göre alınan tedbirlerin ve yapılan işlemlerin tamamı.* Mesela: askerî operasyon. Askerî faâliyet ile askerî operasyon tabirleri arasında fark vardır: Faâliyet, düzenli olarak tekrarlanan günlük işleri içerirken, operasyon belli bir zaman aralığında gerçekleştirilmesi gereken, belli bir amaca yönelik, gündelik işlerin dışında, özel bir işlemler toplamıdır. Buna göre mesela nöbet tutmak, askerî faaliyete dâhil iken, birine ateş etmek operasyona dâhil bir fiildir.

PERFORMANS (Fr.) *Performans sergilemek, canlı performans, performans sanatları* deyimleriyle gündelik dilin dolaşımına giren, fakat henüz sözlüklerimizde bu anlamıyla yer almayan performans kelimesinin bu kullanılışı hakkında, sadece Tiyatro Ansiklopedisi'nden bir alıntıyla yetinilecektir: “Eylem sanatının güncel, öznel biçimi. Kavram olarak 1970’lerin başında ABD’de ortaya atılmış olan performance art’ın bağlayıcı ölçüleri henüz geliştirilmemiştir. Performance ‘art’, hareket, gösteri, işlem, durum, olay, tavır olarak da tanımlanmaktadır. Performance art’ın kökenleri, medyalararası, çokmedyalı eylem biçimlerine dayanır, bunlar yüzyılın başında sanat kategorileri arasındaki sınırları kaldıran sanatsal biçimlendirme süreçleri ile mimik-müziksel öğeleri bir araya getiren eylem biçimleridir. Performance art’ın içerik, biçim ve yürütülüş tarzı, eylemde bulunan kişiye belirlenir, izleyici edilgen kalır. Eylem zaman zaman kurgusaldır, yerine göre değişir. Burada alımlama da gösterimin kendisi kadar öznelidir. Sanat galerilerinde vb. uygulanan performance art, temelde görsel bir ortamı oluşturur. Bir gösterinin süreci 4 dakikadan bir yıla kadar değişebilmektedir.” (Çalışlar 1995: 496^a).

PRATİK (Fr.) *Belli bir sanat, zanaat veya ilim vb. alanına ait kural ve ilkelerin uygulamasına dayalı fiil.* Mesela: İngilizce pratik yapmak, bıldoda pratik yapmak. Pratiğin denemeden farkı, denemenin, belirli bir beceri yahut yetkinliği kazanmadan önce gerçekleştirilen fiilleri ifade etmesi, pratiğin ise beceriyi kazandıktan sonra o beceride maharet kesbetmek için gerçekleştirilen fiilleri ifade etmesidir.

TATBİKÂT (Ar.) *Kanun, plan, tarif, senaryo vb. bir şeye uydurulmuş, o şeyle birbirine birebir uygun hâle getirilmiş, o şe-*

yin gereklerini yerine getirmek üzere icra edilmiş fiil. Buna göre, mesela askerin bir savaş öncesinde, deneme maksadıyla savaş planını hayata geçirmesine *tatbikat* denir.

UĞRAŞ *Başka işleri yapmaktan alıkoyan fiil.* Bu anlamda hem meslek hem de boş zamanlarda yapılan iş, hobi karşılığı olarak kullanılmaktadır. (Bu tanım kelime ve ifadeleri italik olmayacak mı?) *Meşgale* kelimesine karşılık olarak ihdas edildiği hâlde şu terkipte o kelimenin yerini dolduramamaktadır: *hayat meşgalesi* / **hayat uğraşı*

UĞRAŞI TDK Sözlüğü 1969'da *uğraşı* kelimesine karşılık olarak 1. Mücadele. 2. *İş, güç, meşgûliyet, meslek* kelimeleri verilmiştir (Bayar 2006: 289). *Başka işleri yapmaktan alıkoyan fiil.*

UYGULAMA Bu kelime TDK 1947-1998'de *tatbik, tatbikat, pratik* kelimelerine karşılık olarak kullanılmıştır (Bayar 2006: 295). *Kanun, plan, tarif, senaryo vb. bir şey'e uydurulmuş, o şeyle birbirine birebir uygun hâle getirilmiş, o şeyin gereklerini yerine getirmek üzere icra edilmiş fiil.* *Uygulama*'nın karşılık olarak verildiği iki kelimedenden *tatbikât*, esas icradan önceki (mesela *askerî tatbikat*), *pratik* ise sonraki (mesela *İngilizce pratik*) deneme temrinlerini ifade etmektedir. Dolayısıyla *uygulama* kelimesinin bu iki ayrı kelime için karşılık ol arak verilmesi uygun değildir.

Sonuç

1. Üç ana kelime sınıfından biri olan *fiil* (ya da cümlede yüklem) kavramı, cümledeki değişmeyen (özne/fail) hakkında *değişeni* haber veren unsurdur.

2. Dil çalışmalarında yer alan fiil tarifleri, dilden istifade etmek beklentisi içinde olanların bazı meselelerine cevap vermede yetersiz kalmaktadır.

Değişen dünyada, bazı fiillerin tarifi değişir,¹⁴

¹⁴ İnsanoğlunun teknik sahada geliştirdiği yenilikler hem hayatı hem o hayat içinde gerçekleşen bazı fiillerin mahiyetini kökten değiştirmektedir. Bunun ilginç bir misali (*kitap*) *okumak* fiilinden hareketle verilebilir. Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi* adlı eserinde matbaanın henüz icat edilmediği ve kitap sayısının son derece sınırlı olduğu dönemlerde kitabın, evin ısıtılabilirdiği ve herkesin yaşadığı/oturduğu tek odada, bir kişi tarafından, diğerlerine *sesli olarak* okunduğunu belirtir. Yani yazılı bir şeyi *okumak*, onu *seslendirmek* anlamına gelmektedir. Matbaanın icadıyla birlikte kitap sayısı artar, kitapseverler, kitaplarını alarak odalarına çekilme imkânını bulur (Bunda, cam yapım tekniklerinde gösterilen ilerlemeye bağlı olarak, evin her odasına pencere eklenmesi ve bu sayede evin öbür odalarının da Güneş'ten ısı ve ışık almasının sağlanması etkili olmuştur.). Bundan sonra kitap yüksek sesle değil, *içten* okunmaya ve kelime bu anlama gelecek

yeni fiil türleri¹⁵ ortaya çıkarken fiil tarifinin de bundan müstağni kalması düşünülemez.

3. Fiili rahat anlamamanın ve anlatmanın zemini *değişim* kavramıdır. Fiilin mahiyeti¹⁶, *değişim* kavramından hareketle tarif edilmeye çalışılmalıdır.

4. Fiil-değişim ilişkisi, değişmeyen cevherin nicelik, nitelik, zaman ve mekândaki farklılık ile ele alınmıştır. İlk ikisindeki fark, *değişimi*, zaman ve mekândaki fark *hareketi* oluşturur. Buna zamanı da ekleyerek fiili şöyle ifade edebiliriz: *Fiil, cevherin arazındaki değişimi ve hareketi anlatan kelimedir. Arazın niteliğindeki farklılaşmasından **değişim**; zaman ve mekândaki farklılaşmasından ise **hareket** oluşur.*

5. Fiilin mahiyeti, bazı dil kategorileri ile ilişkilidir. Bunlardan biri *çatı*-dır. Fiilin *değişimi* mi *hareketi* mi anlattığı, onun hangi çatı sınıfına gireceğini de belirler. Mesela fâildeki *değişimi* anlatan *yaşlan-* fiili geçişsizken, başka bir nesne üzerindeki tesirini gösteren *kır-* fiili geçişlidir.

6. Fiilin mahiyetiyle ilişkili dil bahislerinden biri de *kılnıştır* ve bu, ceza hukukundaki *teşebbüs* kavramıyla ilişkilidir.

7. Hukukta hareket daha geniş bir kavram olarak ele alınmış, *hareketsizlik*, *bir şey yapmayarak bir şey yapmak* şeklinde tezahür eden fiiller *menfi* yahut *selbi* hareket olarak adlandırılmıştır. Buradan hareketle, dildeki olumsuzluk kategorisinin yeniden ele alınabileceği düşünülmektedir. Bir fiilin olumsuz, olumlusundan hareketle ve onunla ilişkili olarak ifade edilmemeli, mesela *ödevini yapmak* ve *ödevini yapmamak* iki ayrı ve müstakil kelime olarak değerlendirilmelidir, zira bu iki fiil için iki ayrı hüküm takdir edilmiştir. Buna göre, hareket bir fiil olduğu kadar, hareketsizlik de başlı başına bir fiildir.

8. Buna göre insana has fiilleri şöyle tarif edebiliriz: İnsana has fiil, fâilin 1 özgür seçimine dayalı olarak *irade* edilen, 2 sahip olduğu beden veya akıl *gücü* ile ortaya konan, 3 iyi ve kötü olarak değerlendirilebildiği için fâilin yapmaktan veya yapmamaktan *mesul* tutulduğu 4 *amaçlı* 5 hareket veya ha-

şekilde kullanılmaya başlanacaktır (Manguel 2002: 181-195). Günümüzde ise, görme engelliler başta olmak üzere pek çok okur için hazırlanan “sesli kitap”lar, okuma fiilinin mahiyetini yeni bir değişimin eşğine getirmiş ve bu değişim iki ayrı ifadelendirmeyle günlük dilde kullanılmaya başlanmıştır: *Dinleyerek okuma* veya *duyarak okuma*.

¹⁵ Mesela, hukukunu oluşturmaya yetişemeyecek kadar hızla gelişen *dijital suçlar* kavramı hukukun gündemine bugüne dek tanımadığı yeni fiil türlerini taşımaktadır.

¹⁶ Bir kelime sınıfı olarak fiilin biçim bilgisine dayalı tarifi yapılmıştır. Burada bahsedilen, dilcilik açısından bir tarif değil, fiilin mahiyetini anlamaya kolaylık sağlayacak anlam dayalı bir tariftir.

reketsizliktir.¹⁷

9. Fiilin mâhiyeti ile ilişkili öbür kavramlar, *kasıt / niyet / gâye, sebep / illet / illiyet, irâde, kuvve, kudret, mesûliyet* ve *mükellefiyettir*. Bunların her birini dilde görünür kılan bir biçim birimi bulunmaktadır. Bu biçimlerin ne iş gördüklerini anlayabilmemiz için önce görülen o işin mâhiyeti sorgulanmalıdır. Meselâ, -e+bil-'yi anlayabilmek için önce, *emir, izin, müsaade* kavramlarını anlamaya çalışmak gibi. Açıkçası bugün dil felsefesi ve dil çalışmaları bu noktaya gelmiş bulunmaktadır. Özellikle söz eylem (*speech act*) nazariyesi, tam da bu konuları işlemektedir.

10. Bu çalışmada fiil ve hareket hariç olmak üzere fiile müteradif 23 kelimenin anlam içeriği, fiil tabanında incelenmeye, mümkünse her biri için ayırıcı birer tarif cümlesi kurulmaya, elden geldiğince aralarındaki kullanım farkları gösterilmeye çalışıldı. Fiil kavramının bu kadar çok müterâdifinin bulunuşu, kullanıcılara, her bağlamda kendi şartlarını gösterir ayrı bir kelime bulma / kullanma imkânını sağlamaktadır. Bu imkân çeşitliliği, kavramların incelenmesi ve olgunlaşması neticesini doğurmaktadır. Sanat, hukuk, felsefe, ilahiyat gibi disiplinleri, bu kelimeler arasındaki ayrımları tespit ederek beslemek ve onların incelttiği kelime ve kavramlardan yararlanmakta isteklilik zarurîdir.

KAYNAKLAR¹⁸

- AÇIKGENÇ, Alparlan: “Sadrettin Şirazî’de Hareket Nazariyesi”, *İslâmî Araştırmalar*: Ankara 1986 (Ekim), 2. sy., 63-70. ss.
- AHMED CEVDET PAŞA [1823-1895] ve Fuat Paşa [1815-1869]: *Kavâ'id-i Os-mâniyye*: Hazırlayan: Nevzat ÖZKAN, Ankara 2000, X+169+[147] s. “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 760; Türkiye Türkçesi ve Tarihi Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi: 5”.
- ASLAN DEMİR, Sema: *Türkçede İsteme Kipliği* Semantik-Pragmatik Bir İnceleme: Ankara 2008 (Aralık), 200 s. “Grafiker Yayınları, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları: 5”.
- AYDIN, ÖMER: *Kurân-ı Kerîm’de İman-Amel İlişkisi*: İstanbul 2007, 175 s. “İşaret Yayınları”.
- AYVERDİ, İlhan; Ahmet TOPALOĞLU: *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Mi-salli Büyük Türkçe Sözlük*: İstanbul 2005 (Kasım), 3 Cilt (1. Cilt A-G LXX-VII+1-1125 s.; 2. Cilt H-N 1127-2372 s.; 3. Cilt O-Z 2373-3520. s.) “Kub-bealtı Neşriyatı”.
- BANGUOĞLU, Tahsin: *Türkçenin Grameri*: ²Ankara 1986, “Türk Dil Kurumu Yayınları: 528”.

¹⁷ Bu tarif cümlesi, Cengiz 2012: 62’den hareketle, tarafımızdan kurulmuştur.

¹⁸ Yazarın ölümünden sonra neşredilen yayım baskılarında, yapılan muhtemel değişikliklerden kendilerinin mesul olmadığını belirtmek amacıyla ölüm tarihleri verilmiştir.

- BAYAR, Nevnihal: *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*: Ankara 2006, 395 s. “Akçağ Yayınları: 797; Sözlük: 20”.
- CENGİZ, Yunus: *Mu'tezile'de Eylem Teorisi* Kâdî Abdülcebbar Örneği: İstanbul 2012 (Mayıs), 488 s. “Düşün Yayıncılık: 233”.
- ÇALIŞLAR, Aziz: *Tiyatro Ansiklopedisi*: Ankara 1995, [5]+706 s. “Kültür Bakanlığı Yayınları: 1749, Sanat-Tiyatro Dizisi: 109-109”.
- ÇAPAK, İbrahim: “Klasik Mantıkta Kategoriler Teorisi”, *Felsefe Dünyası* 2004/2: Ankara 2004, 40. sy., 108-128 ss.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*: Ankara 1983, XI+476+[7] “Türk Dil Kurumu Yayınları: 503”.
- DÖNMEZER, Sulhi; Sahir ERMAN: *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku* Umumî Kısım: İstanbul 1959, I. C, 513 s. “İstanbul Üniversitesi Yayınları No.: 801, Hukuk Fakültesi No.: 169”.
- EDISKUN, Haydar: *Yeni Türk Dilbilgisi*: İstanbul 1963, 410 s. “Remzi Kitabevi”.
- EL-ASKERÎ, Ebû Hilâl [ö. 1006]: *Farklar Sözlüğü* [Asıl adı: *el-Furûk fî'l-luğa*]: Tercüme: Veysel AKDOĞAN, İstanbul 2009, LI+474 s. “İşaret Yayınları: 124”.
- ERDEM, Melek: “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin ‘İstem’e Göre Anlam Değişimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*: Ankara 2006 (Haziran), 3. C, 2. sy., 38-50. ss.
- ERGİN, Muharrem: *Türk Dil Bilgisi*: ⁴İstanbul 1972, XXVII+384 s.
- ERKMAN AKERSON, Fatma: *Dile Genel Bir Bakış* Türkçe Örneklerle: ²İstanbul 2007, 282. s. “Multilingual”.
- GENCAN, Tahir Nejat: *Dilbilgisi*: ²İstanbul 1971, XV+502 s. “Türk Dil Kurumu Yayınları: 334”.
- HONIG, R.: “İllyet Nazariyesine Dair”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*: Çeviren: M. Yavuz ABADAN, İstanbul 1936, 6. sy., 169-188. ss.
- İMER, Kâmile; Ahmet KOCAMAN, A[yşe] Sumru ÖZSOY: *Dilbilim Sözlüğü*: İstanbul 2011 (Mayıs), 351 s. “Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi”.
- İPEKÇİOĞLU, Pervin Aksoy: *Türk Ceza Hukukunda Suça Teşebbüs*: Ankara 2009, 210 s. “Seçkin Yayıncılık, Hukuk Kitapları Dizisi: 929”.
- İSMAİL HAKKI BURSEVÎ [ö. 1725]: *Rûhü'l-mesnevî* Mesnevî'nin İlk 748 Beytinin Şerhi: Hazırlayan: İsmail GÜLEÇ, İstanbul 2004, 1174 s. “İnsan Yayınları: 429. İsmail Hakkı Bursevî Dizisi: 6”
- İSMAİL HAKKI BURSEVÎ [ö. 1725]: *Kelimeler Arasındaki Farklar Kitâbu'l-furûq*: Çeviren: Ömer AYDIN, İstanbul 2011, XXXIV+374 s. “İşaret Yayınları: 131”.
- KARADOĞAN, Ahmet: *Türkiye Türkçesinde Kılınış*: Ankara 2009 (Nisan), IX+168 s. “Divan Kitap: 01, Edebiyat: 01”.

- KORKMAZ, Zeynep: *Gramer Terimleri Sözlüğü*: Ankara 1992, XVII+212 s. “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 575”.
- KORKMAZ, Zeynep: *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*: Ankara 2003, CXVI+1224 s. “Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi: 9”.
- MANGUEL, Alberto: *Okumanın Tarihi* [Asıl adı: *A History of Reading*]: Çeviren: Füsün ELİOĞLU, ²İstanbul 2002 (Şubat), 415 s. “Yapı Kredi Yayınları: 1557, Edebiyat: 421”.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin: “Felsefî Antropoloji Bakımından Tecrübe Mefhununun Tahlili”, *Felsefe Arkivi*: İstanbul 1952, 3. C, 1. sy., 136-161. ss.
- PALA, Ali İhsan: *İslâm Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu*: Ankara 2009 (Temmuz), XIV+458 s. “Fecr Yayınları: 129”.
- SEARLE, John [Rogers]: “Eylemin Yapısı”, *Akıllar, Beyinler ve Bilim* 1984 Reith Konferansları [Asıl adı: *Minds, Brains & Sciens*]: Çeviren: Kemal BEK, ²İstanbul 2005, 75-89. ss. “Say Yayınları Bilim Dizisi”.
- ŞEN, Serpil: *Psikoloji*: İstanbul 2005, 192 s. “Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları”.
- TOPALOĞLU, Ahmet: *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*: İstanbul 1989, 229 s. “Ötüken Neşriyat: 207”
- Türk Hukuk Lûgati*: haz.: Türk Hukuk Kurumu, Ankara 1944, XV+582 s. “Maarif Vekâleti”
- VARDAR, Berke [ö. 1989]: *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*: İstanbul 2002, 289 s. “Multilingual”.
- YAYLAGÜL, Özen: “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*: Ankara 2005 (Mart), 2. C, 1. sy., 17-51. ss.
- YAYLAGÜL, Özen: “Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*: Ankara 2010 (Aralık), 7. C, 4. sy., 100-111. ss.
- YAZICI, Süleyman: “Sünnî Kelâmcılara Göre Varlık Kategorileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: Erzurum 2007, 28. sy., 201-260. ss.
- YAZICIOĞLU, Mustafa Sait: *Mâtürîdî ve Neseî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*: İstanbul 1997, VIII+142 s. “Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2327, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 582, Düşünce Eserleri Dizisi: 22”

TÜRKÇEDE ÖNERMELERİN BAĞLANMA ŞEKİLLERİ VE TARİHÎ SÜREÇ İÇERİSİNDEKİ DEĞİŞMELER

Ahmet Şefik ŞENLİK¹

Giriş

Bu tebliğde yukarıda zikredilen dört kategorinin Eski Türkçe devresinden günümüz Türkçesine kadarki seyri Osmanlı Türkçesindeki durum temel alınmak suretiyle mukayeseli olarak incelenecektir. Eski Türkçeden kastettiğimiz Köktürkçedir. Köktürkçe Dönemi, Türkçenin en eski yazılı metinlerinin devresidir. Bu devrede dilde yabancı dil etkisi pek düşünülmez. Dolayısıyla bu devre Türkçenin gerçek yapısı hakkında bize bilgi verir. Daha sonra ortaya çıkan Eski Uygurca için aynı şeyleri söyleyemeyiz. Eski Uygurca artık yabancı sentaks unsurlarını almış ve kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Türkçenin söz dizimi yapısı incelenirken, eğer orijinallik önemliyse, Köktürk metinlerini kıstas olarak almak, Uygurcaya da bu hususlardaki bazı değişikliklerin ortaya çıktığı ilk devre olarak görmek gerekir.

Metinler gerek konuşma dilinde gerekse yazı dilinde mana bakımından irtibatlı önermelerin bir araya getirilmesi ile oluşturulur ve genişletilirler. Burada önermeden kastedilen bitimli ya da bitimsiz bir cümle içeridir, cümlelerin anlamsal boyutudur; cümle tarafından ifade edilen durumdur. Cümlelerin diğer boyutu onun biçimsel sentaktik kurgusudur. Cümlelerin ve cümlecilerin semantik ve sentaktik boyutları bilimsel incelemelerde ayrı ayrı değerlendirilmeli ve birbirine karıştırılmamalıdır.

Önermeler arasındaki semantik irtibatın birçok çeşidi vardır. Zaman ilişkileri: sınırlılık, ivedilik, eş zamanlılık, art zamanlılık, ardışıklık, öncekilik, eklenme, tarz, suret, sıralama, ekleyicilik, ayırıcılık, sebep, amaç, sonuç, zıtlık, çeşitli alt kategorilerine göre zaman, şart, tarz, suret vs.

Önermeler arasındaki anlam ilişkisi kendiliğinden metindeki mevcut bağlam içerisinde çıkarsama yolu ile anlaşılabilceği gibi bazı yardımcı unsurla-

¹ İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

rın kullanılması ile de ortaya konabilir. Bu yardımcı unsurlar anlam ilişkisini her hâlükârda yoğunlaştırırlar.

Bu yardımcı unsurlar sentaktik bakımdan farklılıklar gösterirler. Bunların kimisi önergeler arasında sadece semantik bir irtibat kurarken, diğerleri hem semantik hem de sentaktik bir ilişki oluştururlar. Oluşan sentaktik ilişki de ilişkiyi kuran unsurların yapısına bağlı olarak farklılıklar arz eder. Biz bu sentaktik ilişkileri 4 kategoride ele almak istiyoruz.

Genel anlamıyla Türkçede, aralarında içerik bakımından münasebet bulunan veya bulunması istenen komşu önergeleri, dolayısıyla önergelerin biçimsel karşılığı olan cümleleri şekil itibarıyla birbirleriyle bağlamak için muhtelif teknik imkânlar mevcuttur. Bu içeriksel ilişkiye biçimsel herhangi bir dil malzemesi kullanılmaksızın istihraç (çıkarsama) yoluyla ulaşılabileceği gibi, önergeler arasındaki ilişki birtakım şekli dil birimlerinin kullanılması yoluyla da temin edilebilir. Burada iki önermeyi/cümleyi (A ve B cümlelerini) içerik bakımından irtibatlandırmak için araç olarak kullanılan dil birimlerini, yani bağlayıcı unsurları bir üst kavram olarak düşündüğümüz *bağ* tabiri (Junktor) ile karşılamak istiyoruz. Bağlar, söz dizimi içindeki değerleri, şekilleri ve cümle bağlama teknikleri bakımından farklılıklar arz ederler. Uyguladığımız modele göre içerik itibarıyla birbirleriyle irtibatlı cümlelerin söz dizimi dairesinde bağlanma tekniklerini ve bağ tiplerini ayrıntıya girmeksizin kısaca ifade edersek, şu dört durum söz konusu olur:

1. Sıralama

Anlam bakımından irtibatlı fakat söz dizimi bakımından serbest olan, bitimli (finite) morfoloji arz eden müstakil cümlelerin yan yana sıralanması durumu (juxtaposition, Juxtaposition). Burada önergeler arası içerik münasebeti çoğu zaman *bağlayıcı zarflar* ya da başka bir zaviyeden bakıldığında *zarf bağlaçlar* (conjunctive adverb, Adjunktor) diye adlandırabileceğimiz birimler vasıtasıyla kurulur. Kimi zaman bunların yanlış bir ameliye ile gerçek bağlaçlarla aynı kategoriye konuldukları da görülür. İçeriksel ilişki zarf bağlaçların var olmadığı durumlar da istihraç edilebilir. Burada A ve B cümleleri söz dizimi bakımından *bağımsız* cümlelerdir.

Zarf bağlaçlar genellikle proform şeklinde olurlar yani içinde bulundukları cümlede daha önceki ya da daha sonraki bir önermeyi temsil etmek ve ona atıf yapmak suretiyle semantik bir irtibat kurarlar. Ayrıca içinde bulundukları cümlede zarf vazifesi görürler. Zarf bağlaçların gerçek bağlaçlardan ayırt edilebilmelerinin en önemli kriteri odaklama ameliyesine tabi tutulabilmeleridir.

Sıralama tekniği Türkçenin en eski metinlerinden günümüz Türkçesine kadar hep var olagelmıştır. Hatta Köktürkçede oldukça revaçta olan bir tek-

niktir. Yalnız devreler arasında zarf bağlaçların işlekliği, yaygınlığı; çeşitlilik ve morfolojik gelişmişlik bakımlarından farklar vardır. Tabii olarak Eski Türkçe morfolojik olarak daha basit yapıları tercih etmektedir. Osmanlı devresinden itibaren morfolojik yapıların geliştiği göze çarpar. Bu, özellikle dilde kullanılan Arapça Farsça kelime yoğunluğunun yol açtığı bir gelişmedir. 19. yüzyıldan sonra Avrupa dillerinden yapılan tercümeler neticesinde bu morfolojik gelişmişlik daha başka bir boyut kazanmıştır.

[Örnekler elden dağıtılacak]

2. Bağlama

Bitimli morfolojiye sahip, yan yana sıralanmış olan cümlelerin birbirleriyle bağlanması, birbirlerine eklenmesi durumudur (linking, Kopplung). Bu yapıların bir kısmı okul gramerlerinde sıralı bağlı cümleler olarak da isimlendirilir. Bağ vazifesini gerçek bağlaçlar (conjunction, Konjunktur) görür. Bunlar için burada kısaca, yaygınca kullanılmakta olan *bağlaç* tabirini kullanacağız. A ve B cümleleri söz dizimi bakımından bağlaçlar vasıtasıyla birbirlerine bağlanmış, her hâlükârda *bağlı* cümlelerdir. Bazen bu bağlılığın, bağımlılık derecesine eriştiği, oluşan bütüne katılan cümlelerden birinin söz dizimi içerisindeki hiyerarşik derecesinin indirgendiği görülür.

Bağlaçlarla bağlanan cümlelerin en önemli özelliği -üçüncü ve dördüncü kategoriden farklı olarak- bitimli yüklem morfolojisi arz ediyor oluşlarıdır yani aspekt, zaman, kip, şahıs ve çokluk ekleri olarak çekime tabi olurlar; tipik temel cümle özelliklerine sahiptirler.

Her ne kadar Köktürkçede bağlaç olarak nitelendirebileceğimiz kelimeler var ise de bunlar genellikle kelime ve kelime gruplarını birbirleriyle bağlar; cümle ve cümlecikleri değil. Bu, Türkçenin aslında yapısı gereği bağlaçlara çok fazla ihtiyaç duymadığını gösterir. Hint Avrupa tipli bağlaçlar ilkin Eski Uygurca devresinde ortaya çıkar. Daha sonraki devrelerde Türklerin İslam'ı kabul etmesi ve Farsçanın etki alanına girmeleriyle yaygınlaşmaya ve işlek hâle gelmeye başlar. Osmanlı Türkçesi âdeta bağlaç istilasına uğramıştır. Bağlaçlar gelirken tek başlarına yalnızca kelime olarak gelmez; gelirken içinde bulunduğu yapıyı da birlikte getirirler. Bu devrede aslında Türkçenin karakteristik yapısına hiç de uygun olmayan yapılar ortaya çıkar. Biz bu devrede bağlanan cümlelerin durumuna ve bağlaç tiplerini bulundukları yerlere göre üç alt grupta ele almayı tercih ediyoruz: 1. Öncü bağlaçlar, 2. Sınırcı bağlaçlar ve 3. Artçı bağlaçlar. Türkiye Türkçesinde öncü bağlaçlar neredeyse yok olurlar; sınırcı bağlaçlar kısmen varlıklarını devam ettirirler; artçı bağlaçlar ise morfolojik yapılarında biraz değişiklikler olmakla birlikte aynı oranda kullanılmaya devam edilir.

Bağlaçlar cümleleri/cümlecikleri sentaktik olarak bağladıkları semantik irtibatı da sağlarlar. Bu semantik irtibat her zaman çok yoğun olmayabilir. Aslında bağlaçlar genel olarak aslı Türkçe yapılarıdaki anlam yoğunluğuna ve açıklığına pek sahip değildirler. Bunun da birtakım pragmatik kullanım alanları vardır.

[Örnekler elden dağıtılacak]

3. İçerme (İçselleştirme)

Cümlelerin -genellikle- zarf-fiil ekleri vasıtasıyla “bitimsiz” (infinite, non-finite) şekle dönüştürülmek suretiyle bir başka cümlemin içine dâhil edilecek onun bir unsuru hâline getirilmesi durumu (incorporation, Einverleibung). Burada bağ görevini genellikle içe bağlayıcı *zarf-fiil* ekleri üstlenir. Kuruluş bakımından farklılıklar göstermekle birlikte Hint-Avrupa dillerindeki “subordination/hypotaxis” ilişkisi içindeki cümlelerin anlam bakımından gerçek karşılıkları olduklarını kanaatini biz de paylaşıyoruz. Hiyerarşik düzen içerisinde eşit mertebede değildirler; burada sentaks bakımından bir alt-üst yapılanması, yan cümle(cik)-temel cümle ilişkisi söz konusudur. A ve B cümlelerinden birisi söz dizimi bakımından diğerine *bağımlıdır*; onun içerisinde yer alan bir unsurdur.

Zarf-fiiller (sıfat-fiiller ve isim-fiillerle) içselleştirme/isimleştirme hadisesi Türkçenin en karakteristik taraflarından birisidir. Eski Türkçeden beri var olagelmıştır. Fakat Eski Türkçe ve Osmanlı Türkçesi devrelerinde var olan birtakım karakteristik yapılar özellikle 19. yy.dan sonra Batı’dan yapılan tercüme faaliyetleri neticesinde, dolayısıyla Batı dilleri etkisiyle birtakım değişikliklere maruz kalmıştır.

Bu noktada önemli sorunlardan birisi de zarf-fiil, sıfat-fiil ve isim-fiillerle kurulan bu tür yapıların ifade değerleridir. Kimi Türkologlara göre bu yapılar cümlecik olarak nitelenemez. Kanaatimizce bu noktada yalnızca bir adlandırma sorunu vardır. Bu yapıların Hint Avrupa dillerindeki yan cümle yapılarının gerçek anlamdaşları olduğunda bir şüphe yoktur; yüklem valenz gücü bize bunu ispat eder.

[Örnekler elden dağıtılacak]

4. Melez Yapılar

Terkibine görünüşte hem ikinci hem de üçüncü kategoride zikredilen farklı tipteki bağlayıcı dil birimlerinin birlikte katıldığı enteresan bir durumdur; *melez yapılarıdır* (hybrid constructions, Hybride). Eski Türkçede doğal olarak bu yapılara rastlanmaz, zira bu yapının temel taşlarından birisi de bağlaçlardır. Osmanlı metinlerinde bir hayli örneğine rastlanmakla birlikte, günümüz

Türkçesi bu yapılarla genellikle tahammül etmez. Bununla birlikte yabancı dil (Farsça) etkisinde kalan Azerice, Özbekçe gibi bazı lehçelerde bu nevi hadiseler rastlanır. Burada genellikle unsurlardan birisi anlam bakımından daha baskındır ve asıl anlamı o taşır; semantik ilişkiyi keskinleştirir. Nadir durumlarda her iki unsur da eşit derecede bir anlam yoğunluğuna sahiptir. Bazen de her iki unsurun varoluşuyla unsurlardan her birinin tek başına karşılayamayacağı yeni bir anlam, yeni bir ürün ortaya çıkar. Yani melez yapı hadisesini de 4 ayrı alt grupta incelemek mümkündür.

Bu durum genel olarak dünya dillerinde zor rastlanır bir dil hadisesidir.

[Örnekler elden dağıtılacak]

KAZAK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ ÇOKLUK KAVRAMI VE SAYI KATEGORİSİ

Ainur MAYEMEROVA

Türk dilinde sayı ve çokluk kavramı en çok kullanılan kavramlar arasında yer alır, gramerlerde ise çokluk veya sayı kategorisi adı altında işlenir. Türk dillerindeki çokluk kavramı ile sayı kategorisi A. N. Kononov, N. K. Dmitriyev, N. A. Baskakov gibi âlimlerin çalışmalarına konu olmuştur.¹ Kazak dil biliminde de sayı kategorisi ile ilgili birçok çalışmalar yayımlandı.² Türkiye Türkçesindeki çokluk kavramı ile ilgili gramerlerde bilgi verilmekle birlikte, sayı kategorisi ile ilgili son dönemde C. Kerimoğlu, N. İlhan tarafından yapılan çalışmaları belirtmek mümkündür.³

Çokluk kavramı gramerlerde sayı kategorisiyle ifade bulur. Sayı kategorisi *“bir kelimenin karşıladığı kavramın teklik-çokluk yani sayı bakımından görünümünü yansıtan dil bilgisi kategorisidir.”*⁴ Kazak Türkçesindeki sayı kategorisi *belirli veya belirsiz olan bir ölçü* bildirir.⁵

Kazak Türkçesi dil biliminde sayı kategorisi isim, fiil ve şahıs zamirlerine ait gramer kategorisi olarak incelenir.⁶ Türkiye Türkçesinde de çokluk kavramına verilen *“çoğul, belirli eklerle veya sözcüklerle birden çok varlığı bildirme biçimi”*⁷ gibi açıklamalardan ve *“evler, elmalar, ordular, evimiz, evlerimiz, geldiler, geldik, geliyoruz, gelelim, biz, onlar”* örneklerinden isim, fiil ve şahıs zamirlerine ait bir gramer kategorisi olduğu belirlenir. Türkiye Türkçesindeki sayı kategorisi hem isimlere hem fiillere ait gramer kategorisi olarak incelenir ve isimlerin çokluk ifade etmesi için çokluk eki getirilir, fiillerde ise sayı

¹ Kononov A. N., Pokazateli Sobiratelnosti-Mnojestvennosti v Tyurkskih Yazıkah. Sravnitelno-istoričeskij Etüd, Leningrad: Nauka, 1961; Dmitriyev İ. K., Kategoriya Čisla. İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, II, Morfologiya, Moskva, 1956; Baskakov N. A., Karakalpakskiy Yazık, C I-II, Moskva, 1951-1952.

² Daniyarov A. D. Kategoriya Mnojestvennosti v Sovremmenom Kazahskom Yazıke, Avtoreferat k.f.n., Alma-Ata, 1965; Mizamhan B., Kazak, Ağışın Tilderindegi Köptik Kategoriyasının Ereşelikleri jäne Audarmada Berilüwi, Avtoreferat k.f.n., Almatı, 2006.

³ Kerimoğlu C. Gramerciliğimizde Çokluk ve İstek Kategorileri, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, Eylül 2008. S 140-155. İlhan N. *Türk Dilinde Çokluk*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2009, 224 s.

⁴ Korkmaz Z., *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay., 2003, s. 181.

⁵ Kaliyev G., *Til Bilimi Terimleriniñ Tüsindirme Sözdigi*, Pavlodar 2010, s. 209.

⁶ Ahanov K., *Til Biliminiñ Negizderi*, Almatı: Sanat, 1993, s. 344-347.

⁷ Hatiboğlu V., *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1978, s. 36.

şahısla ilgilidir.⁸

Kazak dilci A. İskakov sayı kategorisinin çok genel, çokluk ekinin ise daha özel bir kavram olduğunu ifade eder.⁹ Dil bilimci S. İsayev ise, Kazak Türkçesindeki sayı kategorisinin çokluk ekiyle karıştırıldığını belirterek bu kategorinin sadece çokluk eki çerçevesinde incelememek gerektiğini bildirir.¹⁰

Türkiye Türkçesindeki isimler sayı kategorisi açısından teklik yapıdaki isimler, çokluk ifade eden isimler ve topluluk isimleri şeklinde üçe ayrılır.¹¹ Burada topluluk isimleri grup, topluluk bildiren isimler ve bu isimlerin topluluk isimleri olup olmadığı bağlamdan belli olduğu belirtilir. Mesela: “*Sınıfta kim var?*” cümlesindeki *sınıf* teklik yapıda; *bu sınıf çok başarılı* cümlesindeki *sınıf* topluluk ifade eden isimdir. Z. Korkmaz *Türkiye Türkçesi Grameri*’nde genel isimlerin bir kısmının bir topluluğa isim olduğunu bildirir:¹² *sınıf, ordu, sürü, meclis, ulus, kurul*. Türkiye Türkçesindeki topluluk isimlerine çokluk eki eklenebilir: *sınıf-lar, ordu-lar, sürü-ler, meclis-ler*. Kazak dil biliminde topluluk veya toplama isimleri adı altında ayrı bir kategori yoktur. Çünkü yukarıda belirtilen kelimeler, mesela *sınıf* kelimesi sadece sınıf ve sınıftaki öğrenciler kavramını ifade ettiği takdirde ayrı bir kategori olabilir. Bu yüzden Türk dil biliminde topluluk isimleri sırasında gösterilen *orman, şehir* kelimeleri sırasıyla birinci kelimedede ağaç ve hayvanların mesken edindiği yer, ikincisinde ise sokaklar, insanların yaşadığı yer ismi olmakla birlikte tekliği mi, yoksa bunları ifade ettiği için topluluk ismi mi gibi tartışmalar olmaktadır. Kazak dil biliminde ise *ev, ışık, düşünce* kelimelerinin *evler, ışıklar, düşünceler* gibi sadece çokluk ifade etmediği, bu kelimelerin aslında çokluk anlamından çok genellik, soyut bir kavram ifade ettiği bildirilir.¹³

Gramerlerimizde sayı kategorisi genelde çokluk ekiyle eşit tutulur ve çokluk eki sayı kategorisinin tek biçimi olarak gösterilir. Dil verileri incelendiğinde sayı ve çokluk kavramının sadece çokluk ekiyle ifade edilmediği görülür. İşlevsel gramerlerimizde “açıkta kalan” çokluk ve sayı kategorisinin dildeki biçimleri hem farklı hem düzenlidir. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi sayı kategorisi bakımından mukayese edildiğinde bu kategorinin her iki

⁸ Ergin M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım, 1999, s. 127-128, 135-136.

⁹ İskakov A., *Kazirgi Kazak Tili*. Morfologiya, Almatı: Ana Tili, 1991, s. 39.

¹⁰ İsayev S., *Kazirgi Kazak Tilindegi Negizgi Grammatikalık Uğımdar*, Pavlodar, 2010, s. 77-78.

¹¹ Bilgin M., *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 183-186.

¹² Korkmaz Z., *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay., 2003, s. 256.

¹³ İsayev S., *Kazirgi Kazak Tilindegi Negizgi Grammatikalık Uğımdar*, Pavlodar, 2010, s. 77-78.

lehçede aynı biçimlerden oluştuğu tespit edilmiştir.

Kazak ve Türkiye Türkçelerindeki çokluk kavramını ifade eden isimler incelendiğinde bu kavramın çokluk ekinden başka birkaç yolla verildiği belirlendi. Her iki lehçede sayı kategorisinde çokluk ifade etmek için beş farklı yola başvurulur.

- 1) Çokluk eklerinin eklenmesi, yani morfolojik yöntemle,
- 2) Kelime türetim eklerinin eklenmesi, yani türetim yöntemi ile,
- 3) Kelimenin kendisinin leksik anlamının çokluk kavramını bildirmesi, yani leksik yöntem ile,
- 4) Kelime grupları ve tamlamalarla, yani sentaks yöntemi ile,
- 5) Tekrarlar ve ikilemelerle, yani leksik sentaks yöntemi ile ifade edilir.

Morfolojik yöntem ile ifade edilen çokluk kavram

Her iki lehçede de çokluk anlamını ifade eden temel morfolojik şekil *-lap /-lar* ekidir. Kazak Türkçesinde çokluk ekin *-lap/-лер, -dap/-деп, -map/-мәп* şeklinde altı fonetik varyantı kullanılırken, Türkiye Türkçesinde *-lar/-ler* iki fonetik varyantı kullanılır.

Çokluk eki kendisinin eklendiği ismi başka kelimelerle ilişkiye sokmaz, yani kelimeler arasında ilişki kuran bir ek değildir. Bu yüzden de *münasebet ekleri olan diğer isim işletme ekleri, yani iyelik, hal ve soru ekleri karşısında apayrı bir yer tutar*¹⁴.

Çokluk anlamını ifade eden temel morfolojik şekil *-lap /-lar* ekinin iki lehçedeki işlevsel semantiğinde biraz farklılıklar görülür. Kazak Türkçesindeki çokluk ekinin çokluk anlamı ile birlikte tahmin, ortaklık ve topluluk anlamlarını A. Iskakov belirterek isimleştirme hizmetini de göstermektedir.¹⁵ S. İsayev ise temel çokluk anlamı ile birlikte 1. Kavramın genel ölçüyü ve hatta tahmin de ifade ettiğini belirtir: *jası kırktarda* “kırk yaşlarında/kırklarında”, *erteñder barıp kalar* “yarın gelebilir”; 2. Soyut isimlere eklenerek abartılı ölçü ifade eder: *oylar* “düşünceler”, *suwlar* “sular”; 3. Özel isimlere eklendiğinde o kişinin çoğunluk için ortak bir şahıs olduğunu ifade eder: *äkeler* “babalar”, *Abaylar*; 4. Bir işin veya bir eşyanın çoğunluk için ortak olduğunu bildirir: *jumıstarıñdı tezirek bitiriñder* “işlerinizi çabuk bitirin”.¹⁶

Türkiye Türkçesinde de çokluk ekinin işlevlerini şu şekilde belirtmek

¹⁴ Ergin M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım, 1999, s. 221.

¹⁵ Iskakov A., *Kazirgi Kazak Tili*. Morfolojiya, Almatı: Ana Tili, 1991, s. 41.

¹⁶ Zeynalov F., *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul: Cem Yay., s. 79.

mümkündür: a) Kendisinin eklendiği kelimelere saygı ve hürmet gösterme anlamlarını verir: *Kendileri henüz gelmediler; Yoklar*; b) Çokluk ekinin toplama anlamı da şahsı veya bir kurumu ifade etme, zooloji veya biyolojideki belirli bir sınıfı belirtmek için kullanılır: *Ahmetler, İşadamları Derneği, Şoförler Odası, baklagiller, kemirgenler*; c) Türkiye Türkçesindeki çokluk eki zaman ifade eden kelimelere eklendiğinde o zaman hep tekrar edildiğini ifade eden bir anlam kazandırır:¹⁷ *sabahları, akşamları, yazları*.

Z. Korkmaz Türkiye Türkçesinde çokluk eki çokluk anlam ifade eden isimlere eklendiğinde o kelimenin anlamını güçlendirmek ve abartmak için kullanıldığını bildirir: *aylar, güneşler, yerler, ateşler*.¹⁸

Türkiye Türkçesindeki çokluk eki gösterilen bu örneklerden başka günlük konuşma dilinde dilek anlamı olan kelimelere eklenerek çokluk kavramını bildirir. Mesela *teşekkürler* kelimesi birleşik fiil yapısında teklik hâliyle kullanılır (*teşekkür ederim*), tek başına çokluk eki eklenir. Selam verilirken söylenen *merhabalar* kelimesi aslında teklik *merhaba* şeklinde kullanılır, ancak çokluk eki eklenen şekli saygı göstermek veya selamlaştığı insanların çok olduğunu ifade eder. Buna benzer mektupların sonunda kullanılan *selamlar, sevgiler* kelimeleri “tanıdıklara / herkese selam” anlamında kullanılır.

Kazak Türkçesindeki *adamgerşilik* “insanlık”, *quwanış* “sevinç”, *külki* “gülüş” gibi soyut isimlere çokluk eki eklenmez. Bu kelimelere çokluk eki eklendiği durumda farklı üslup anlamını kazanır: *külkiler tyıylmadı* “gülmeler dinmedi”, *quwanıştarı qoynına sıymadı* “sevinçlerinde sınır yoktu” cümlelerinde birincisinde birkaç insan güldü, ikincisinde sevinen birçok insanın olduğu anlamı ortaya çıkar.

Türkiye Türkçesinde fiilin zaman ve kip eklerinden sonra kullanılan şahıs ekleri arasındaki çokluk 3. şahıs ekinin (-lar/-ler) özelliklerini burada belirtmek gerekir. Türkiye Türkçesinde çokluk eki Kazak Türkçesinden farklı olarak tamamıyla zaman ve kip kategorilerinden sonra çokluk 3. şahıs eki olarak kullanılır: *geliyorlar, geldiler, gelmişler, gelecekler, gelirler, gelseler, gelsinler*. Ancak gramer kitaplarında berlitilmese de konuşma dilinde cansız nesnelerle kullanılan fiillerin zaman ve kip kategorilerindeki çokluk 3. şahsında çokluk eki kullanılmamaktadır: *kitaplar verildi, otobüsler geldi*. Kazak Türkçesinde ise fiilin zaman ve kip eklerinden sonra gelen 3. şahıs çokluk ekinde çokluk eki kullanılmaz: *olar keledi* “onlar geliyorlar, gelecekler”, *olar keldi* “onlar geldiler”, *olar kelse* “onlar gelseler”, *olar kelsin* “onlar gelsinler”. Çokluk eki çokluk 2. şahıs ekinin iki şeklinde de görülür: *keldiñder* “geldi-

¹⁷ Korkmaz Z., *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay., 2003, s. 185.

¹⁸ Korkmaz Z., *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay., 2003, s. 258.

niz”, *keldiñizder* “geldiniz”, *keliñder* “gelin”, *keliñizder* “geliniz”.

A. Iskakov bu ekten başka *-ız/-iz*, *-z* ve *-q/-k* eklerinin çokluk ifade ettiğini belirtir.¹⁹ Bilim adamına göre *-ız/-iz*, *-z* şekli eskiden beri korunan bazı kelimelerde bulunur: *biz*, *siz*, *köz*, *egiz*. Iskakov bu ekin ilk başta çokluk eki değil, çift veya ikiz olan eşyaların ismine eklenen ek olduğunu ifade eder. Türkiye Türkçesindeki *-z* eki ise çift olan *diz*, *göz*, *omuz* kelimeleriyle birlikte *ikiz*, *üçüz*, *dördüz*, *beşiz* gibi topluluk sayılarını yapan ek olarak incelenir.²⁰ Ancak *-z* şeklinin Türkiye Türkçesindeki *üçüz*, *dördüz*, *beşiz* kelimelerinden sadece çift olan isimlerde kullanılmadığı görülmektedir. A. M. Şçerbak *köz*, *ikiz* gibi kelimelerdeki *-z* ekine isimden isim yapan ek olarak bakmakta ve çokluk ikinci şahıs eklerindeki *-z* ekinin farklı olduğunu bildirir. *-z* ekine Eski Türkçedeki çift olma veya çokluk anlamlı bir ek olarak kullanılmış olduğunu söylemek için *diz*, *köz* gibi örnekler dışında *kaz*, *kız*, *buz*, *tuz* gibi çift olma anlamı bulunmayan kelimeleri örnek olarak getirerek bunun için henüz bir temel olmadığını belirtir. Ayrıca insan vücudunda çift olan *erin*, *kaş*, *kol*, *ayak* gibi kelimelerde *-z* ekinin kullanılmadığının altını çizer.²¹

Çokluk ifade eden *-z* eki *biz*, *siz* gibi şahıs zamirleri dışında fiil kip ve zaman eklerinden sonra gelen şahıs eklerinde de görülür: *geliyoruz* - *kelemiz* / *kele jatırmız*, *geliyorsunuz* - *kelesiz* / *kele jatırsız*, *geldiniz* - *keldiñiz*, *gelseniz* - *kelseñiz*.

A. Iskakov *-q/-k* şekli ile ilgili görülen geçmiş zaman, emir kipi, şart kipinin çokluk şekillerinin 1. şahsına eklenen şahıs ekinin eskiden çokluk anlamını ifade eden morfolojik şekillerin biri olabilir görüşünü ileri sürmektedir. F. Zeynalov ise *-k*, *-ik*, *-ük* ekinin çokluk kavramını bildiren ek olarak göstererek *yanak*, *kulak*, *bilek*, *ayak*, *dudak* gibi insan uzuvları isimlerini örnek olarak verir.²²

Çokluk ifade eden *-k* eki şart kipi (*gelsek* - *kelsek*) ve görülen geçmiş zaman ekinden sonra gelen şahıs ekleri (*geldik* - *keldik*) dışında Kazak Türkçesinde emir kipinin 1. şahıs ekinde de görülür: *keleyik* “gelelim”, *barayıq* “gidelim”.

Türk dilinde yukarıda belirtilen eklerden başka çokluk eki olarak *-(a)n*, *-t* ekleri de gösterilir ve K. Grönbech’in *oglan*, *eran*, *bodun*, *kırkın* kelimelerini örnek olarak getirdiğini, A. Gabain’in de bu kelimelere *örtän* “ateşler” keli-

¹⁹ Iskakov A., *Kazirgi Kazak Tili. Morfolojiya*, Almatı: Ana Tili, 1991, s. 40.

²⁰ Ergin M., *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım, 1999, s. 170.

²¹ Şçerbak A. M., *Formı Çisla U İmen v Tyurkskih Yazıkah*, Voprosı Yazıkoznaniya, No.: 3, 1970, s. 87-91.

²² Zeynalov F., *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul: Cem Yay., 1993, s.114.

mesini eklediği belirtilir.²³

Kelime türetim yöntemi ile verilen çokluk kavramı

Kazak ve Türkiye Türkçelerinde kelime işletme eklerinden çokluk ekinde başka bazı kelime yapım ekleri de çokluk kavramını ifade eder. İki lehçedeki aynı ekler çokluk kavramını bildirir. Çokluk anlamlı yapım ekleri: *-лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік; -lık/-lik, -luk/-lük ve -шылық/-шілік; -cılık/-cilik, -culuk/-cülük, -çılık/-çilik, -çuluk/-çülük*. Bu ekler aracılığıyla yapılan çokluk anlamlı kelimeler çoğunlukla soyut isimlerdir. Kazak Türkçesinde: *aqındıq, dostıq, baylıq, joqşılıq, zayırlıq, eginşilik, memleketşilik*. Türkiye Türkçesinde: *şairlik, dostluk, zenginlik, yokluk, layiklik, tarımcılık, devletçilik*. N. O. Oralbayeva *-lık* ekinin Sovyet Dönemi'nde aktif hâle gelerek bu ek ile yapılan *avtorlıq* “yazarlık”, *studenttik* “öğrencilik”, *qajettilik* “ihtiyaç” gibi kelimelerin kullanıma girdiğini belirtir.²⁴

Türkiye Türkçesinde yukarıdaki eklerden başka konuşma dili ve bazı ağızlarda çokluk kavram ifade eden *-gil* eki gösterilir. Z. Korkmaz bu ekin çoğunlukla akraba isimleri ve mevki isimlerinden sonra eklenerek çokluk bildirdiğini belirtir:²⁵ *savcıgil, Kemalgil, halamgil, dedesigil*. Bu ek kelime yapımı açısından incelenmekle birlikte akrabalık isimlerinde iyelik ekinde sonra eklenmesiyle yapım eki olması tartışılır. Botanik ve zoolojik çokluk kavram ifade eden terimlerden sonra çokluk ekinin getirilmesini ayrı bir kullanım olarak göstermek mümkündür: *buğdaygiller, atgiller*.

Leksik yöntem ile verilen çokluk kavramı

Kazak Türkçesindeki bazı kelimeler çokluk eki olmadan da çokluk kavramını ifade eder. Bu kelimeler sadece bir şeyayı değil, o şeyayı toplu hâlde bildirir. Şeyayı tek başına isimlendirmeden toplu hâlde isimlendiren isimler çokluk anlamlı isimler adını almaktadır.²⁶ Kazak Türkçesindeki çokluk anlamlı isimlerin gramer açısından özellikleri çokluk eki almadan kullanılmasındadır. Mesela: *qar* “kar”, *şaş* “saç”, *şañ* “toz” kelimelerine bakacak olursak teklik hâlde çokluk anlamını bildirir, çokluk eki eklenmeden kullanılır.

Türkiye Türkçesinde çokluk eki olmadan teklik hâlindeki isimlerin çokluk kavram ifade ettiği birkaç eserlerde belirtilir, örnek olarak *şeker, buğday*

²³ Şçerbak A. M., *Formı Çisla U İmen v Tyurkskih Yazıkah*, Voprosı Yazıkoznaniya, No.:3, 1970, s. 87-91.

²⁴ Oralbayeva N. O., *Qazirgi Qazaq Tilindegi San Esimniñ Sözjasam Jüyesi*, Almatı: Gılım, 1988, s. 15.

²⁵ Korkmaz Z., *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay., 2003, s. 47.

²⁶ Iskakov A., *Kazirgi Kazak Tili*. Morfologiya, Almatı: Ana Tili, 1991, s. 141.

kelimeleriyle yapılan cümleler verilir.²⁷

Çokluk kavramı semantik açıdan leksik yöntem ile de verilir. Kazak Türkçesinde teklik hâlinde doğrudan leksik anlamı açısından çokluk kavram ifade eden kelimeleri A. Iskakov aşağıdaki gibi sınıflandırır:

- a) Sıvı eşyaların isimleri: *ayran*, *şay* “çay”, *tuzdıq* “tuzlu sos”.
- b) Gaz gibi eşyaların isimleri: *ozon*, *buw* “buhar”, *tütün* “duman”, *tuman* “sis”.
- c) Ufak, un gibi eşyaların, saçılan eşyaların isimleri: *un*, *şañ* “toz”, *şaş* “saç”, *kirpik*.
- d) Soyut kavramları ifade eden eşyaların isimleri: *ayla* “hile”, *aqıl*, *daw* “dava”, *qayğı*, *qasiret*, *şındıq* “gerçek”
- e) Kendiliğinden doğal olarak parçalanmayan eşyaların isimleri: *altın*, *qola* “bronz”, *qurış* “kurşun”.
- f) Doğal olayların isimleri: *boran* “fırtına”, *jañbir* “yağmur”, *qar*, *jel* “rüzgar, yel”, *qar*.

Bu gruplardaki isimler hiçbir gramatikal ek almadan anlamı açısından çokluk kavramını ifade eder.

Bu gruba bunlardan başka çift olan *ayaq*, *köz*, *qulaq*, *baypaq* “çorap”, *qolğap* “eldiven”, *sırğa* “küpe” gibi kelimeleri ve *fizika*, *matematika*, *tarih* gibi alanların isimlerini de eklemek mümkündür.²⁸

Türkiye Türkçesinin grameri de konu olan Oğuz grubu dillerinin karşılaştırmalı gramerinde leksik semantik yolla ifade edilen sayı kategorisindeki kelimelerin gruplaştırılmasında insanın vücut organlarında yer alan kelimeler ayrı bir grup olarak incelenir: *bıyık*, *kulak*, *dudak*, *diş*, *kaş*.²⁹

Leksik yöntem ile çokluk anlam ifade eden isimlerin Türkiye Türkçesindeki paralelleri çokluk ekini kabul eder. Mesela Kazak Türkçesindeki *saç* “saç” kelimesi Türkiye Türkçesinde çokluk şekli *saç-lar* olarak kullanılır: *saçlarını tara*, *şay* kelimesi de çokluk şekilde *çaylar geldi*, *köz* - *gözlerini aç* olarak kullanılır. Bu örneklerle ek olarak dilek kelimelerindeki kavramlara da çokluk eki eklenebilmektedir. Mesela Kazak Türkçesinde *kün*, *keş* “akşam” kelimeleri *qayırlı күн*, *qayırlı keş* gibi dilek kelimelerinde teklik hâlinde kullanılırken, Türkiye Türkçesindeki dilek kelimelerde çokluk hâlinde olur: *iyi*

²⁷ Atabay N., İ. Kutluk, S. Özel, *Sözcük Türleri*, Ankara: TDK Yay., 1983, s. 51.

²⁸ Qazaq Grammatikası, Astana: Astana Poligrafiya, 2002, s. 446.

²⁹ *Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mugayiseli Grammatikası*, Bakı: Elm, 1986, s. 12.

günler, iyi akşamlar.

Kazak Türkçesinde çokluk anlamlı isimler çokluk ekini kabul ettiğinde mecazi anlamda kullanılarak ek anlamsal özelliğe sahip olur: *ayaqtarındı şeşinder, közderiñdi aşıñdar* denirken *ayaqtar* ve *közder* kelimeleri ayak ve gözün çokluğunu değil, ayak ve göz sahipleri insanların çokluğunu ifade eder.

Sentaks yöntemi ile verilen çokluk kavramı

Çokluk kavramının kelime grupları aracılığıyla verilmesi sentaks yöntemi adını almaktadır.³⁰ S. İsayev sayılar, sayı anlamını taşıyan kelimeler ve tekrar grubunun isimlerin önüne gelerek çokluk kavramının verilmesini analitik yöntemle yapılan çokluk adını vermektedir.³¹

İsmin önüne sıra sayıları ile tahmini sayıların gelmesi ile sadece sayısı değil, eşyanın çokluğu da ifade edilir. Kazak Türkçesinde: *jüz qoy, jıyırma qalam, otızğa juwıq oquwşı, on şaqtı orındıq, jüzdegen kitap*; Türkiye Türkçesinde: *yüz koyun, yirmi kalem, otuza yakın öğrenci, on kadar sandalye, yüzlerce kitap*.

Köp “çok”, *birneşe* “birkaç”, *birtalay* “birçok”, *köptegen* “birçok” gibi belirsizlik sıfatlarının isimden önce kullanılması ile hiçbir ek eklenmeden çokluk kavramı verilir. Kazak Türkçesinde: *köp taraq, birneşe qağaz, birtalay jumıs, köptegen memleket*; Türkiye Türkçesinde: *çok tarak, birkaç kağıt, birçok iş, birçok devlet*.

Barlıq, bări, barşa gibi zamirlerle birleşirken de çokluk anlamını ifade eder:³² *barlıq mektep* “bütün okul”, *barşa jurt* “tüm halk”.

Çokluk kavramı ifade eden kelimelerin önüne ölçü bildiren kelimeler eklenerek ölçü anlamı veren yapıyı oluşturabilirler. Kazak Türkçesinde: *üş tilim nan, bir jutım suw, eki şımşım tuz*; Türkiye Türkçesinde: *üç dilim ekmek, bir yudum su, iki fiske tuz*. *Dilim, yudum, fiske* kelimelerinden başka *tonna* “ton”, *litre* “litre”, *santimetr, kilometr* gibi ölçü kelimeleri de çokluk kavramı ifade eden kelimelerle net ölçü bildirir: *eki tonna astıq* “iki ton buğday”, *üş litre süt, bes metr mata* “beş metre kumaş”.

Leksik sentaks yöntem ile verilen çokluk kavramı

Çift kelimelerden oluşan birleşik isimler çokluk kavramı ifade edebilir. Bir kelimenin tekrar edilmesi ile yapılan tekrar grubu o kelimenin leksik anlamını değiştirmez, sadece çokluk kavramı ifade eder. Kazak Türkçesinde:

³⁰ Iskakov A., *Kazirgi Kazak Tili*. Morfologiya, Almatı: Ana Tili, 1991, s. 40.

³¹ İsayev S., *Kazirgi Kazak Tilindegi Negizgi Grammatikalık Uğımдар*, Pavlodar, 2010, s. 78.

³² *Qazaq Grammatikası*, Astana: Astana Poligrafiya, 2002, s. 446.

köşe-köşe araladım, top-top bolıp jürdik. Türkiye Türkçesinde: *sokak sokak gezdim, grup grup hâlinde gezdik.* Buradaki iki dildeki *köşe* “sokak” ve *top* “grup” kelimeleri bir sokak veya bir grup değil, birçok sokak ve birkaç grup olduğunu ifade eder. Tekrardan oluşan birleşik kelimelerden sonra isim gelebilir, birleşik kelimedenden sonra gelen ismin çokluğunu ifade eder. Mesela Kazak Türkçesinde: *qora-qora qoy* “avlu avlu koyun”, *üyir üyir jılqı* “sürü sürü yulkılar”, *maya-maya şöp* “yığın yığın ot”; Türkiye Türkçesinde: *çuval çuval un, kazan kazan pilavlar.*

Leksik anlamı farklı olan tekrarlardan oluşan birleşik kelimeler de çokluk kavramını ifade eder. Kazak Türkçesinde: *ıdıs-ayaq, azıq-tülük, kiyim-keşek, dos-jar*; Türkiye Türkçesinde: *kap kacak, giyim kuşam, dost yaren.* Gösterilen örneklerden fark edildiği gibi *ıdıs-ayaq / kap kacak* dendiğinde net bir sayı değil, kapların çokluğunu gösterir. Aynı şekilde *evdeki kap kacak yenilenecek, giyim kuşam alındı* denildiğinde de bir tek kaptan veya bir tek giyimden bahsedilmemektedir. Bu ikilemelerle birçok kap ve birçok giyim veya kıyafet ifade edilir. Oğuz grubu dillerinin karşılaştırmalı gramerinde de tekrar veya birleşik kelimelerin tahmini sayı veya toplama bildirildiğini ifade edilir.³³

Sonuç olarak Kazak ve Türkiye Türkçelerinde çokluk kavramı türetim, morfolojik, leksik, sentaks ve leksik sentaks yöntemlerle verilir. Bu bildiride iki dildeki çokluk kavramın dil göstergeleri, yapım yolları ve ortak özellikleri incelendi. İki dildeki çokluk kavramı semantik açıdan net, belirsiz, tahmini şeklinde ayırmak mümkündür. Net çokluk kavramı sentaks yöntemi ile sayılarla yapılır ve net bir sayıyı ifade eder: *bes alma - beş elma, üç kitap - üç kitap.* Belirsiz çokluk kavramı morfolojik yöntemle çokluk eki ve leksik sentaks yöntemi ile birleşik kelimelerle verilir: *almalar - elmalar, kitaptar - kitaplar; ıdıs-ayaq - kap kacak; köşe-köşe - sokak sokak.* Tahmini çokluk kavramı sentaks yöntemi ile tahmini sayının birleşmesi ile ifade edilir: *bes şaqtı alma - beş kadar elma, onğa tayaw kitap - ona yakın kitap, jüzdegen dop - yüzlerce top.*

Verilen örneklerden sayı kategorisinin işlevsel gramerlerimizde yer alması gereken önemli kategorilerden biri olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde çokluk ifade eden yapı ve biçimlerin işlevsellik ve semantik açıdan karşılaştırmalı olarak incelenmesi işlevsel dilbilimde ileride yapılacak mukayeseli araştırmalar için de yararlı olacağı inancındayız.

³³ Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mugayiseli Grammatikası, Bakı: Elm, 1986, s. 13.

KIRIM-TATAR EDEBİYATINDA 1970-1980 ARASINDAKİ HİKÂYE TÜRÜNÜN ESAS YÖNELİŞLERİ

Aishe DZHEMİLİYEVA

XX asrının 70-80 senelerde qırımtatar edebiyatının nesiri özünüñ meseleleri, janr ve uslûbiy araştırmaları boınja murekkep bir adisedir. Bu edebiy-tarihiy devir qırımtatar edebiyatı için esas sayıla. Çünkü bu vaqıtta çeşit janrlarda (roman, povest, ikâe ve il.) eserler âratıldı ve janrlar inkişafı belgilendi.

Ahlâqiy idealnıñ faal qıdırılması, edebiyatının psikologiyâ (ruhietsınaslıq) omürnıñ ruhiy taraflarının açılması ve kosterilmesi XX asrının 70-80 seneleri içtımaiy-psihologik nesirniñ peyda olmasına ve inkişafına zemin olalar. Social-psihologik nesir, esasen, novellistika numünelerinden taqdim etilgen. Qırımtatar edebiyatında bu yañı istiqbali olğan êneliş yazıjı Ayder Osman- nıñ ijadında aydın korüne. Psikologik nesirniñ inkişafında aktiv iştirak etip, yazıjı insanıñ, yani insan obrazının tasvirlenmesine ozünjesine yanaşa, onıñ karakterinnıñ çeşit taraflarını kosıtere, ikâelerinde adamlarının ruhiy dñbâsı- nı aks ete.

Yazıjının istidatı teren açılğan, o için tabiiy olğan saa-ıçtımaiy-psiholo- gik saadır. Mında oquyujını pervasız qaldırmağan ijadiy yanılıqlar: *“Bız bir dñn’yada yaşaymız”*, *“Yıllar ve dostlar”*, *“Şah eser”*, *“Dağdan engenler”*, *“Kuz’yeli”* ve başqa ikâelerini anımaq mümkün. Boyleliknen, qırımtatar ede- biyatında XX asrının 70-80-inji senelerinde ikâe janrının esas ênelişlerinden biri - ıçtımaiy -psihologik ênelişni (saanı) qayd etmek mümkün.

Daa bir âzıjımız **Emil Amit** eserlerinde kendi zamannıñ aktual meselele- rini qoya ve çeze. İjadının esas çizgisi-bu eserlerniñ süjeti olğan adiy omür vazietleridir. *“Sevgiden kuçlü”* (1973) [3], *“Sığın çoqrağı”* (1982) [4] jı- yıntıqlarını qayd eteyik. *“Sepetteki injirler”*, *“Sevgiden kuçlü”*, *“Rastkeliş”*, *“Yolda”* ve başqa ikâeleri insanlarda işanç olğanını, adamlar arasında mer- hametlik duyğusı âşağanını, şahsietniñ ahlâqiy şekillenmesini kosıtereler.

Küçük epik janrlarda semereli çalışanlardan biri-nesirji **Urie Edemova**-dır. “**Qırmızı gul**” (1971) [7] kitapçığı oquyılarda meraq qozğadı. İkâelerniñ (“**Qırmızı gul**”, “**Mektüp**”, “**Qara kozler**”, “**Elemli koz**” *aşları*”) motivleri çeşittir: saylanılğan zenaatqa sadıqlıq, ana sevgisiniñ küçü, âşılıq ve âmanlıq arasında olğan küreş. Butünley alğanda U. Edemovaniñ naql etilme uslûbi ananeviy sayıla: ikâelerni “episini” bilgen, personajlarınıñ ruhiy dünâsı aqqında ve terjime-i-alından haberi olğan muellif-naql etiji alıp bara. Bunıñnen birge yazıjı ikâelerinde muellifniñ sezlerini olduqça az qullana ve muellifniñ noqta-i-nazarını gizli şekilde kostermege tırışa. Aksiologik (qıymet kesilgen) funkciâsı, vazifesi, qıymet kesmek aqqı yalnız personajqa mensüp ola ve bu al ikâeniñ esas estetik teessuratını kostermege yardım ete.

Ibraim Paşı - uyken nesil yazıjılarından biridir. 1970 senesi onıñ “Çeçek ve qan” adlı ilk ikâeler jıyınıtğı çıqa. Soñra “**Bir afta**” (1983) ve “**Altın boyalar**” (1988) povestler ve ikâeler jıyınıtları basılalar. “**Çelde**”, “**Baba**” ikâelerinde naql etilme ananeviy olğan uçünji şahıs adından ve personajniñ adından alınıp barıla. Yazıjı koy işçileriniñ âşayışını kostermege tırışa, yaşların qızgın meselelerini aç, jemietniñ ahlâqiy suallerini aydınлата.

Rustem Muedin uyken yazıjılar nesilinden biridir. Edebiyatımızda onıñ tutqan eri ayrıja. Nesirji ijadiy sırlarını çeşit janrlarda aç. Onıñ qalemi asından ikâeler, povestler, pesalar çıqa. “**Ana qayğısı**” (1995) jıyınıtğına 70-80 seneleri yazılğan ikâeler de kire: “**Ana qayğısı**”, “**Guldeste**”, “**Yaşlıqnıñ temsili**” ve başqaları. Eserlerniñ munderijesi ve mevzuları çeşit-türlü, amma yahşılıq, merhametlik, sevgi, paküreklik, alijenaplıq, emekseverlik, insanlar arasında yahşı dostane munasebetlerde bulunmaq ve il. kategoriâları er vaqıt üstün çıqa.

Sürgünlük qırımtatar halqınıñ tarihinde fajialı devirdir. Qırımtatar edebiyatında sürgünlük mevzusını aydınlatqan yazıjılar sırasından **Ervin Umerov**-nı ayrıja qayd etmek mümkündür. Sürgünlük mevzusu onıñ ijadında ğaet muim er tuta. Yazıjı qırımtatar halqınıñ başına tüşken büyük fajianıñ küçünü terenden aç ve butünley başqa noqta-i-nazarlardan aks ete. E. Umerov eserlerinde özüniñ omür tejribesini, ayatiy felsefesini mujessemlegendir. Edipniñ “**Yanb-ğızlıq**” (1961), “**Qara poezdlar**” (1962), “**Ruhset**” (1964) ikâeleri hususiy bir diqqatqa ve teren tetqiqatlarğa lâyıqtırlar. Mında qırımtatar halqınıñ dramatik taqdiri aqqında beyan etile. **Sürgünlük mevzusınıñ aks olunması** - qırımtatar nesirinde ikâe janrı inkişafınıñ esas yönelişlerden (tendenciâlarından) biridir.

F. Seferovaniñ qayd etkenine kore, qırımtatar edebiyatında XX asırnıñ etmişinji seneleri boyle hususietlernen harakterizleneler: bediiy añlılıq (Ş. Alâdin, I. Paşı), psihologik yolaqnıñ (meyilniñ) mevjutlılığı (U. Edemova, A. Osman), avtobiografik janrnıñ aktivliginen (E. Amit, E. Umerov) [1, 15].

XX asrının 70-80 seneleri qırımtatar edebiyatında nesirjilerniñ bediyy usulları şekillene.

1980 seneleri qırımtatar edebiyatına yaş nesirjiler **Tair Halilov, Rustem Ali, Sabrie Seutova, Üsuf Aliev** qoşulalar. Olar qalemlerini ikäe janrında da sınap baqalar, oquyıcıların urmetini qazanalar. Yazıcıların ikäelerinde şahsiy üslub araştıruvları duıla, individual muellif üslubı qurulıp başlay, folklor motivleriniñ transformaciası olıp keçer. T. Halilovniñ eserleri **“Fesilgen qoqusı”** (1985) jıyınıtığında “Yıldız” jurnalında basılalar. **“Birinji qar”** (1987) jıyınıtığ meraqlı körüne. Mındaki ikäelerden **“Beyaz turnalar”, “Bulbul ve gul”, “Çal atım”, “Birinji qar”, “Fesilgen qoqusı”** eserlerini qayd eteyik.

1980 seneleri nesiriniñ körüngen aydın alämeti - bu ahlâqiy konfliktlerden diqqat umuminsan “ebediy” omür meselelerniñ çezilişinde. Bu tendenciya edebiyatınıñ felsefiyliğinen bağı ve şahsietniñ konseptual tasvirilenmesinen. Şahsietniñ konsepsiası tetqiq etilgen devirni ikäelerniñ bediyy munderijesiniñ epicentrini teşkil ete. Demek, milliy edebiyatımızda **ahlâqiy-felsefiy meselelerniñ çezilmesi** novellistikaniñ inkişafında etekçi (esas) ênelişler olalar.

Edebiyatımızniñ yañı saifesi - **Sabrie Seutovaniñ** ijadı. **“Alem mas-mavı”** (1989) povest ve ikäeler jıyınıtığına **“İşanç, Umüt ve Sevgi”** (1977), **“Ebediy duyğu”** (1978), **“Qar yağğanda”** (1979), **“Elä kozlüm”** (1980) ve başqa ikäeler kire. Yazıcı ijadınıñ esas mevzusu - sevgi, qadın bahtı, halqniñ tarihiy keçmişi, ahlâqiy mevzulardır.

Qırımtatar novellistikasına ğıda bergen bitmez-tükenmez zengin irmaqlardan folklor ananeleri sayılalar. Folklor eserlerine yaqınlıq, folklor süjetlerini esas zemin olaraq qullanılması oquyıcı tarafından er vaqt sıjaq duıla. Folklordan ilham alğan yazıcılardan S. Seutova, T. Halilov ve başqalarını añmaq mümkün. Zemaneyiy material folklornen qoşulması (bağlanması) emietli ijadiy netijelerge ketire. Demek, **folklor ananeleri** milliy edebiyatımızda ikäe janrınıñ inkişafında muim tendenciâ (yoneliş) peyda eteler.

Boyleliknen, XX asrınıñ soñunda qırımtatar ikäelerniñ strukturası onıñ yañı janr munderijesine uyğun kele, olduqça insan ayatınıñ teren felsefiy-psihologik añlamasına yardım ete. Onıñ poetika dinamikası (areketi, ilerilemesi) kompoziciâniñ adiy tipinden murekkep soña denişmesi, eserlerniñ içki strukturası çoq qatlamlı naql etilme ve çeşit kompoziciâ şekilleri biri-birine bağlanmasinen harakterizlene. Süjetniñ spesifik quruluşı (adise-likke diqqat azlaşa, psihologik süjetke, yazılışqa meraq arta) ve personajlar sisteması, quruluşınıñ principleri ve usulları (antiteza, retrospekciâ) ikäeniñ areketini idare etken, onıñ felsefeliginen, psihologizaciâ ve naql etilmeniñ dramatizaciâsinen bağıdır.

XX asrının 70-80 seneleri qırımtatar yazıjılarının novellistikası (ikâejiligi)-XX asrının qırımtatar medenietinde özgün bir adisedir. Qırımtatar edebiyatında XX asrının 70-80-inji seneleri ikâe janrının esas yönelişleri bulardır:

1. içtımaiy -*psihologik saa*-A. Osman, U. Edemova, R. Muedin ve başq.;
2. *Sürgünlik mevzusını çeşit narrativ allarda aydınlatılması*-E. Umerov, R. Muedin, T. Halilov;
3. *Ahlâqiy-felsefiy meselelerniñ çözilişi ve kuçlenmesi*-A. Osman, E. Amit, E. Umerov, T. Halilov;
4. *Folklor (halq ağız âratıjılığı) ananeleriniñ qullanılması*-S. Seutova, T. Halilov;
5. *Leytmotiv obrazlar, simvollarnıñ, bediyyejetten muim olğan detaller-niñ funkcionallığı*-T. Halilov, E. Umerov;
6. *Etnik psixologianıñ ve milliy dünâbaqışnıñ hususietleriniñ aydın ifadelenmesi*-T. Halilov, E. Amit.

Qullanılğan edebiyatı:

1. Seferova F. A. Etiko-estetična paradigma krımskötatarınskoï prozi 60-80-h rr. XX st.: avtoref. dis. na zdobuttâ nauk. stup. kand. filol. nauk: спец. 10.01.10/Seferova Fera Asanivna; In-t filol. Kіivsk. naц. un-ta im. Tarasa Şevçenka.-Kіiv, 2006.-20 s.
2. Fazılov R. Nagaev S. Qırımtatar edebiâtının tarih ı. Qısqa bir nazar/R. Fazılov S. Nagaev.-Simferorol': Qırım devlet oquv-redagogika neşriâtı, 2001.-640 s.
3. Amit E. Sevğiden kuçlü. [Ikâeler ve povestı (Rasskazı i povestı)]/Emilı Amit.-T., Edebiyatı ve sanıat neşriâtı, 1973.-82 s.
4. Amit Emilı. Sığın çoqrağı. [Povest ve ikâeler]/Emilı Amit.-T., Edebiyatı ve sanıat neşriâtı, 1982.-248 s.
5. Halilov T. Birinji qar (Perviy sneg): [Povestler ve ikâeler (Povesti i rasskazı)]/Tair Halilov.-T., Ğafur Ğulam adına edebiyatı ve sanıat neşriâtı, 1987.-160 s.
6. Halilov T. Fesilıgen qoqusı. [Ikâeler ve povestıler. (Povesti i rasskazı)]/Tair Halilov, Üsuf Aliev, İsmail Kerimov.-T.: Edebiyatı ve sanıat neşriâtı, 1986.-240 s.
7. Edemova U. Qırmızı gul (Krasnaâ roza). [Ikâeler.]/Urie Edemova.-T., Ğafur Ğulam adına edebiyatı ve sanaat neşriâtı, 1970. - 80 s.

TATAR TÜRKÇESİNDE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DUYGULARI İFADE EDEN LEKSİK DİL UNSURLARI

Albina TUZLU

20. yüzyılın 70'li yıllarının ortasından bu yana oluşan kişiye yönelik paradigma, dilsel araştırmaların da kişiye yönelmesine neden olmuştur. Birçok yerli ve yabancı dil bilimci [E. M. Vereşagin, D. O. Dobrovolski, V. G. Kostomarov, V. M. Mokiyeenko, A. M. Meleroviç, V. N. Teliya, A. D. Rayhşteyn, V.A. Maslova, V. V. Vorobyev vs.] bilimsel çalışmalarını söz konusu alanı inceleyerek yazmışlardır. Dil konuşanlarının iç dünyası ile psikolojik durumu büyük dikkat çekmeye başlamış olup, duyguların dilsel kavramsallaştırılması ve sözle ifade edilmesi sorununun işlenmesi gerektiği gereksinimi ortaya çıkmıştır.

Duyguların dilde ifade edilmesi konularını ele alan yerli ve yabancı dil bilimcilerin çalışmaları [A. Wierzbichka, V. Volek, V. İ. Şahovski, N. A. Kravski vs.] “dil ve duygular” sorununun günümüzdeki dil biliminin öncelikli dallarından biri olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalarda duygu yoğunluğunun çeşitli tarafları incelenmiş, lengüistik duygu teorisi kurulmuştur [V. İ. Şahovski, 2008, 2009]. Farklı dillerde duyguların dilsel şekilleri ve ifade yolları büyük ilgi çekmektedir. Bizim odağımız da Tatarcada ve Türkçede duyguları ifade eden dil unsurlarıdır. Dilde ifade edilen duygular onları herhangi bir söylemde alıcıya açık ve anlaşılır kıldığı için biz bu konuya odaklanmış olduk.

Dil ve anlam bilimi sorunlarına bilişsel bir yaklaşım “çeşitli dil birimlerinin özünün, anlamlarının ve fonksiyonel-sistem durumlarının araştırılması için yeni perspektifler açmaktadır”.¹ Bilişsel bilim emotioloji ile yakından alakalıdır. Emotioloji-duyguların sözle ifade edilmesi ve iletişimde kullanılması ile ilgili bilimdir. Emotioloji (kişi duygularına ilişkin dil bilimi, duyguların lengüistiği) duyguların lengüistik konsept teorisinin işlenmesi için bilişsel bilim verilerini kullanmaktadır.

¹ Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение в речи. - М.: Наука, 1991. - 238 с.

Kognitif lengüistik Türkolojide ve Türk dil biliminde fazla araştırılmamış bir alandır. Tatar ve Türk duygu konseptler alanı farklı dil birimleri ile yansıtılmaktadır. Bunlar emosemler, frazemler, deyimler, atasözleri, mecaz, mürsel mecaz gibi ikincil adlandırma birimleri, duygulu sentaks yapılar vs.

Duyguların sözle ifade edilmesi konusu zaman geçtikçe güncelliğini daha da arttırmaktadır. Kendi duygularını yeterince doğru algılamayan kişiler duyguları tam tarif edememektedirler. İnsanlar duygularını artık sözle ifade edemez olmaya başladılar. Bununla birlikte dil unsurları, ayrıca herhangi bir dilin leksik-frazeyolojik hazinesi his ve duygularımızla ilgili bilgilerin korunmasına büyük katkıda bulunmakta zira bu dil birimleri kalıp sözler olup duygulara ilişkin bilgileri korumaya devam etmektedir. Uygun leksik-frazeyolojik unsurlarının seçimi de dili konuşan kişinin duygusal yetkinliğine ve bağlama bağlıdır.

Dilin, insanların sosyal birikimlerini arttıran bir unsur olduğu, duyguların ise bu birikimin bir parçası olduğu malumdur. İnsanlığın herhangi bir birikimi duygusal birikimi dâhil dil birimlerinde kaydedilmekte olup, insanlar onları konuşmada kullandıkları zaman duygularını kodlayarak ifade etmekte ve algılamaktadır. Bu dilin emotif görevidir. Sözlerle ifade edilen her türlü duygu, bu dili konuşan her insan tarafından kolaylıkla anlaşılmakta, çünkü bu duygular genelleştirilmiş, gerçekten insan çevresini yansıtan bir formüldür ve bu dünya tablosunun bir parçasıdır. Bu bağlamda dil, duyguları çeşitli dil seviyelerinin vasıtasıyla ifade edebilecek niteliktedir. Bunlar Tatarcada *'мойгы'* (*toygy*), *'хис'* (*his*), Türkçede de *'duygu'*, *'his'* veya belirli duyguları ifade eden sözlerdir: Tatarcada *'ачулану'* (*açulanu*), *'сөөнеч'* (*soyeneç*), *'мәхәббәт'* (*mehebbet*), *'үпкәләү'* (*üpkäleü*), Türkçede *öfke*, *sevinç*, *sevgi*, *küsme* vs.

Duyguların dilde kaydedilmesi ve konuşanlar tarafından fark edilmesi duyguların tasnifine bağlıdır. Hem Tatarcada hem de Türkçede duyguların evrensel tasnifi bulunmamaktadır. Uygulama alanı, insanların aynı duyguyu ifade etmek için aynı veya farklı durumlarda sık sık çeşitli dil unsurlarını kullandıklarını göstermektedir. Duyguların dilde yansıtılması hususunu millî özellikler de ayrıca etkilemektedir.

Konuşanların duyguları genelde dilin çeşitli leksik unsurlarıyla ifade edilmektedir. Bunlar: duyguları adlandıran sözler; duyguları betimleyen sözler ve duyguları ifade eden sözlerdir. Dolayısıyla, şunu söylemek mümkündür: 1. İnsan duyguları karşındaki insan tarafından söz sayesinde hissedilmekte; 2. Söz sadece duyguyu ifade edebilmekte değil, kendisi de duygunun oluşmasını sağlayabilmekte;

3) Duygu da değerlendirilebilmekte ve bu nedenle sözlerle betimlenebilmektedir.²

Bir duygu ve onun çeşitleri birçok sözlerle ve sözel olmayan araçlarla ifade edilebilir. Duyguların Tatarcada ve Türkçede leksik unsurlarla kaydedildiği durumları inceleyelim. Tatarcanın ve Türkçenin kelime hazinesinde bir insanın duygulu durumunu tarif eden leksik birimleri bulunmaktadır: 1. Duyguları tarif eden zarflar (Tat. *suık, üpkelep, açulanıp, soyene soyene*; Türk. *küserek, öfkelenerek, sevine sevine* vs.); 2. Konuşanın duygularını tarif eden fiiller (Tat. *açulanırğa, üpkelerge, soyenerge, gaşıyk bulırğa*; Türk. *öfkelenmek, sevinmek, aşık olmak* v.s.); 3. Duyguların terimleri dâhil olmak üzere duyguları tarif eden isimler (Tat. *küz yeşlere, tir*; Türk. *göz yaşları, ter* vs.); 4. Sıfatlar (Tat. *açulı, behetle, monsu*; Türk. *öfkeli, mutlu, hüznü* vs.).

Duygu alanı çok karışık bir kavram olduğu için duyguların dilde kaydedilmesi de zorlaşmaktadır. Duygular incelediğimiz iki dilde ağırlıklı olarak sözcük bilimi ve deyiş bilimi seviyelerinde ifade edilmektedir. Leksik-frazyolojik araçlarının seçilmesi kişinin emotif yetkinliğine ve bağlama bağlıdır. Birinci, ikinci ve dolaylı adlandırma unsurları olmak üzere leksik araçlar 3 gruba ayrılmaktadır. Duygular iletişimde genellikle son iki gruba giren leksik birimleriyle verbalize edilmektedir, çünkü onlar emotif özellikler dâhil çeşitli ek anlam niteliği ve niceliğini elde etmiş oluyorlar.

Bilim adamları kişinin duyguları ile ilgili intiba oluşturmaya yardım eden aşağıdaki bilgileri kaydetmektedirler: a) Duyguların dili (duyguları adlandıran sözler) Tat. *‘ачулану’* (*açulanı*)- Türk. öfke; Tat. *‘сөөнеч’* (*soyeneç*) - Türk. sevinç; b) Duyguların tarifi; c) Kişi hareketleri (duyguların ifade edilmesi); d) Fizyolojik bilgiler (sempomatik belirtileri).

V. İ. Şahovski sözle ifade edilen göstergelerin (leksemelerin) tipolojisini şu şekilde önermekte: belirleme (nomination), betimleme (description), ifade etme (explication)³. Kişinin his ve duygularının kapsamlı analizinin dilin deyim hazinesi açısından yapılabildiği kanaatindeyiz. Zira herhangi bir duyguyu ifade eden deyimler, kendi iç kalıplarında yaşanan duygu, kişinin o andaki tepkisi ve vücudundaki fizyolojik değişikliklere ilişkin güvenilir bilgiler içermektedir.

Kişi duygularını Tatarcada ve Türkçede ifade eden dil birimlerini inceledikten sonra şu sonuca varılmıştır. Duygular, leksik birimlerinden ziyade daha

² Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка Изд. 3-е. - М.: “ЛИБРОКОМ”, 2009. - с. 91.

³ Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка): дис...: д-ра филол. наук. - М., 1988. - с. 31.

çok ve daha detaylı leksik-frazeyolojik birimleriyle verbalize edilmektedir. Bunlar arasında biz Tatarca ve Türkçedeki deyimleri, atasözlerini, ilişki sözleri ve ünlemleri incelemiş olduk.

Kalıplaşmış birimler leksem birimlerine kıyasla işareti daha karmaşık olan yapıya sahiptir. Bunların temelinde genellikle değişik imgeler yer almaktadır. Bu nedenle dil kültürlerindeki frazeyolojik-semantik duygu alanı sadece dildilerin için değil, diğer alan bilim adamlarının da büyük ilgisini çekmektedir. Frazeyolojik birimleri kişinin duyguları ile ilgili kayda değer ve çok ilginç bilgiler içermektedir.

İncelediğimiz dil birimleri arasında duyguları en iyi şekilde ifade eden dil birimleri ile ilgili şu sonuçlar elde ettik.

1. Grup. Duyguları adlandıran dil birimleri: zarflar, fiiller, isimler, sıfatlar gibi leksik birimleri + atasözleri + deyimler.

2. Grup. Duyguları tarif eden dil birimleri: 1. gruptaki leksik birimleri + deyimler + atasözleri.

3. Grup. Duyguları ifade eden dil birimleri: 1. grup + deyimler + ünlemler + ilişki sözleri.

Dolayısıyla, duygular en detaylı şekilde deyimler, ünlemler ve ilişki sözleriyle ile dilde kaydedilmektedir. Örneğin, Tatar Türkçesinde ‘*küzleren şartlandırıp*’ (күзләрен шартландыру); ‘*küknen jidençe katında bulu*’ (күкнең жиденче катында булу) deyimleri, *ah* (ax) ünlemi, ‘*Allah küet*’ (Аллах күәт бирсен) ilişki sözü, Türkiye Türkçesinde de ‘*gözleri fal taşı gibi açılmak*’ veya ‘*gözleri dört açılmak*’; ‘*başı göğe ermek (değmek)*’, ‘*göklere çıkmak*’ deyimleri, ‘*eyvah*’ ünlemi, ‘*kolay gelsin*’ ilişki sözü hayret, şaşkınlık, mutluluk, sevinç, acıma ve diğer duyguları ifade etmektedir. Tatarca ve Türkçedeki deyimler ve ünlemler hemen hemen her duyguyu kaydetmekte ve ifade etmektedir. Her iki dilde karşılaştırmalı olarak incelediğimiz leksik-frazeyolojik birimleri, duyguları ifade ederken benzerliklerin yanısıra farklılıklar da göstermektedir.

Genellikle deyim birimleri leksem birimlerine kıyasla içerdikleri imge ile ilgili daha hacimli ve daha detaylı bilgiler vermektedir. Deyimler, atasözleri ve ilişki sözleri kalıp söz olup, kişinin farklı durumlarda gösterdiği duygusal tepkilerine ilişkin özgü mikrotext hâlinindedir. Dolayısıyla, duygular dünya dil tablosu oluşmaktadır [Şahovski 2008, 2009; Krasavski 2008].

“Leksem nominantlardan farklı olarak aynı koseptleri içeren frazeyolojik nominantlar kapsamlı yapısı ve semantiği sayesinde (frazeyologizm = hiperk-

sa metin) iletişimsel olarak daha bağımsız ve bazen kendi kendine yeterli...”⁴

Tatarcada ve Türkçede kişinin his ve duyguları en aktif şekilde, kişinin çeşitli duygu durumları ve iç dünyasını yansıtan deyimler ile verbalize edilmektedir. Bu iki dilde dünya deyim tablosu dünya leksik tablosundan daha geniş, parlak ve etkileyicidir. Bunun nedeni de, deyimlerin dilin figüratif imgesel araçlar prizmasından his ve duyguları ifade ettikleridir. Figüratif imgesel araçların arasında imgeler, iç kalıp, semboller vs. yer almaktadır.

Şunu söylemek gerekir ki, Tatarcada ve Türkçede deyimler hemen hemen her çeşit his ve duyguyu belirtmekte ve/veya ifade etmekte: korku, telaş, öfke, hüzn, utanç, şaşkınlık, sevinç ve mutluluk, aşk, küskünlük ve kırgınlık, kıskançlık ve haset, acıma, sabır, umutsuzluk, kin ve nefret, hoşnutsuzluk vs. Örneğin, Tatarcada *йөрәктән кичерү, тын / сулыш кысыла, йөрәк яна, жән әрни, үзәк өзәлә, инә өстендә утыру, йөз качу, агарану, кәеф китү, йөрәк ачыну, парчалану, йөрәккә кан саву* gibi deyimler üzüntü, keder, telaş, merak duygularını; *ташын кыздыру, кызу кул астына туры килү, кызып китү, жене кузгалу* öfkeyi; *үлөп ярату, акылдан шашу, күңелгә ут салу (ягу) ашкы; ирен турсайту, авыз турсайту* küskünlüğü; *жиденче кат күктә тою, баш күккә (түбәгә) тию, ишәк төчкергәндә туу* sevinci ve mutluluğu; *башны аска салындыру* üzüntüyü; *чәчләр үрә тора, жән табан астына (үкчәгә) төшү / китү, качу, кан катү* korkuyu; *жир тишегенә керерлек булу* utancı; *күзләр шардай булу, таңга калу, иңбаешларын жыеру* şaşkınlığı ve hayreti; Türkçede de *Ateş almak* - (telaş, heyecan, öfke); *Boğazında durmak (kalmak)* - (telaş); *Ah çekmek* - keder, hüzn; *Gök gibi gürleyip şimşek gibi çakmak* - öfke; *Çatık yüz (çehre, surat)* - öfke; *Göklere çıkmak* - mutluluk; *Ağzı kulaklarında olmak* - sevinç; *Gülmekten yerlere serilmek (yatmak)* - sevinç duygularını ifade etmektedir.

Tatarcanın ve Türkçenin deyim hazinesinde “merak ve telaş”, “üzüntü ve keder”, “öfke” ve “sevinç” duygularını belirten ve ifade eden deyimlerin sayısı daha çok olduğu ortaya çıktı.

İnsan his ve duygularını ifade eden deyimlerin kaynakları da çok ve çeşitlidir. Mecaza dayanan deyimlerin iç kalıbının çeşitleri psikolojide bilinen üç his bileşeni olarak ayrılmaktadır: 1) İç organların fizyolojik değişiklikleri ve kişinin belirli duyguyu yaşarken hissettiği fizyolojik duyular; 2) Kişinin tepkisi ve davranış biçimi (mimik, jestler, vücut hareketleri ve aktif hareketler; 3) Yüreğin iç hisleri.

⁴ Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. - М.: Гнозис, 2008. - с. 89.

Sonuç: Duyguların adlandırılması ve yorumunda dil, duyguların diğer insanlar tarafından doğru algılanması ve anlaşılması için büyük rol oynamaktadır. Dil, duyguların adların içine sinerek onları kavramsallaştırır ve söze döker. Duygular Tatarcada ve Türkçede genel itibarı ile benzer şekilde sözle ifade edilmektedir. İnsan duygularının sözel kavramsallaştırılması araçları leksik ve frazeyolojik seviyelerde görünmektedir. Yapılan analiz her iki dilde deyimlerin, içerdikleri figüratif çağrışımlar vasıtasıyla insan duygularını daha net ve kapsamlı şekilde yansıttığını göstermiştir. Deyimlere çok planlı ve karmaşık anlam yapısı hastır. Dolayısıyla, duygular, leksik birimlerinden ziyade daha çok ve daha detaylı leksik-frazeyolojik birimleriyle verbalize edilmektedir.

Kaynaklar

1. Байрамова Л. К. Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь. - Казань: Татарткн.изд-во, 1991. - 158 с.
2. Гарифуллина А. М. Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека, в турецком и английском языках: дис.: канд. филол. наук. - Казань, 2005. - 458 с.
3. Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение в речи. - М.: Наука, 1991. - 238 с.
4. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. - М.: Гнозис, 2008. - 374 с.
5. Саньяров Ф. Б. Языковая репрезентация эмоциональной концептосферы (на материале башкирского языка) // Словообразование в тюркских языках: исследование и проблемы: м-лы международной тюркологической конференции, посвященной 80-летию Фуата Ганиева (Казань, 20-21 сентября 2010 г.). - Казань, 2011.- С 346-351.
6. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка): дис.: д-ра филол. наук. - М., 1988. - 402 с.
7. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Изд. 3-е. - М.: "ЛИБРОКОМ", 2009. - 208 с.

ÇİN'DEKİ TATAR TOPLUMU VE DİL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Alfiya YUSUPOVA

Ana dil, sadece bir kişinin değil, tarihî gerçekliğin öznesi olarak bir halkın kendi kendine var olması, kendini tanıtmayı ve yaşamasının ispatıdır.

Tatarların gönül derinliğini aydınlatan Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Ayaz İshaki, Hesen Tufan, Emirhan Eniki ve diğer edebiyatçıların birini diğerine değiştirmek mümkün müdür acaba? Bunların arasına yeni yıldızlar da eklenebilir. Birini diğerine değiştirmek mümkün değildir.

Ana dil denilen şey düşüncenin aracı, maddesi ve şekli, bilimi bir araya getirme, onu saklama ve kullanma, her bir kişi ve halkın neslini yetiştirme hizmetidir.

Ana dil, bu düşünce genellikle “ana-babadan ya da akrabalarından miras olarak alınan, küçüklükten beri konuşulan dil”i akla getirir. Ana-baba farklı dilleri konuşsa, ana dil sadece bir tane olmasa da olur. Çocuğa konuşmayı ana-babası değil, başka milletten biri öğretirse, ana dil daima birinci sırada olmaz. İnsan memleketinden ayrı yaşarsa, bilimi ana dilinde öğrenmezse, ana dil temel iletişim dili olamaz. Buna göre, ana dili Tatarca olan tüm göçmenler için de bu dil temel iletişim dili değildir.

Bu çalışmada dikkatimizi başlıca olarak, Çin Halk Cumhuriyeti’nin Şincan Uygur Özerk Bölgesi’nde yaşayan Tatar diasporası ailelerinin dil özelliklerine çevirdik; çünkü Çin’in söz konusu özerk bölgesi Tatarların doğuya olan göçünün merkezi olarak düşünülmektedir.

Güvenilir tarihî kaynaklara bakıldığında, Tatarlar bu bölgeye iki aşamada göç etmişlerdir: XIX. yüzyılın ilk yıllarında ve II. Dünya Savaşı’ndan sonra. Tatarlar, Uygur ve Kazaklarla karışıp yaşamaktadırlar. Bundan ötürü Uygur ve Kazak yazısını kullanmakta ve İslam dinine inanmaktadırlar.

Tarihî çalışmalarda, Tatarların Çin’e göç etmeleri hakkında farklı fikirler vardır. Bazı Çin tarih kaynaklarında, birleşerek göç eden Tatarlar Tan devrine

bağlı olarak düşünülmüştür. XIII. yüzyılda doğuya askerî sefere giden Moğolları, Tatarlar olarak adlandırmışlardır. Bu devirde Tatar milleti şekillenmiş olmaktadır.

Tatarları Çin'de “Tatarlar” ve “Dadan” olmak üzere iki türlü adlandırmaktadırlar. Onlar Çin'de yaşayan ve İslam dinine inanan on milletten birisini oluşturmaktadırlar. Tatarların büyük kısmı Şincan, Çantszi-hueysk Özerk Bölgesi'nde, İli ve Çen mıntıkasında yaşamaktadırlar. Tarihçi bilim adamı M. Gosmanov'un sözlerine bakıldığında, “Çin'deki Tatarlar iki büyük gruptan ibarettir. Devletin kuzey-doğu bölgesindeki Mançurya'da yaşayanları ve Doğu ülkelerinin oluşturan Şarkî Türkistan ya da Uyguristan topraklarında yerleşip yaşayanları.” dediği görülmektedir. Kökleri bir olsa da, oluşum ve yaşam şartları ile kaderleri farklı olmuştur (M. Gosmanov, 4. sayfa). 2000 yılı istatistiki bilgilerine bakıldığında, Şincan'da 5.000'e yakın Tatar yaşamaktadır; ayrıca Pekin, Tyantszin, Harbin, Çjençjoy ve başka şehirlerde Tatarların yaşadığı bilinmektedir. Tatarların çoğunlukla yaşadığı şehirlerin Golja, Urumçi, Çavuşak şehirleri olduğu sanılmaktadır. Bugün Çin'de yaşayan Tatarlar çoğunlukla bilim ve askerlikle uğraşmaktadırlar. Bu bölgedeki Tatarların okulları, herhangi bir kurum ya da kuruluşları yoktur. Uygurlar ve Kazaklar gibi Tatarlar da çoğunlukla Çince okumaktadırlar, Çince konuşmaktadırlar. Bu konuda ilave olarak M. Gosmanov'un *Yabılmagan Kitap Yeki Çeçelgen Orlıklar* (1996) adlı kitapdan da bilgi almak mümkündür.

Tatarların coğrafi yerleşimi, siyasi hayatı, yaşama biçimi, kültürü, dini, komşu devletlerle ve Çin'le ilişkileri elbette dile yansımadan kalmamıştır. Şunu da söylemek gerekir ki, bugüne kadar Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Tatarların konuşma dili özellikleri ayrıca ele alındığında leksik-gramatik özellikleri bilimsel düzeyde araştırılmamıştır.

Bu bölgenin kendilerine has özellikleri oluşmuştur. Tatar dilinin orta di-yalektinin, Kazan ardı söyleyişine dayanan bu ağzı Uygur, Kazak ve Rus diline has olan leksik, gramatik özelliklerle zenginleşmiştir. Bunun temelinde, Tatar dilinin tarihî sembollerini koruyan, bugünkü Tatar dili için çok ilginç olan dil şekilleri bakımından zengin olan, şimdiye kadar incelenmeyen özel bir ağzı yatmaktadır.

Çin topraklarında yaşamını sürdüren Tatarların dili, Uygur dilinin özellikleriyle çokça zenginleştirilmiştir. Onun için, öncelikle Uygur dili hakkında kısaca bilgi verip geçelim. Uygur dili, Türk dilleri arasında “Uygur-Karluk” grubuna girmektedir. Bu yönüyle, biraz Özbek diline yakın durmaktadır; ancak orta asırdaki Arap yazılı Uygur edebî diliyle Çağatayca yani eski Özbek dili, arasındaki yakınlık daha da güçlüdür. Bazı orta asır Uygur yazarlarına ait eserlerin Özbeklere ya da tam tersine Özbeklerin Uygurlara benzemeleri ger-

çekliği bu özellikle ilgilidir. Söz gelimi, büyük Özbek şairi olarak dünyaca tanınan Ali Şir Nevaî'nin soyunun Uygurlarla birleştiği yolunda bilgiler vardır. Kısaca XIII-XIV. yüzyıllarda bu iki halkın edebî dilleri kendi aralarında pek yakın olmuştur. Onun için, eski edebî dilimizi iyi bilen, Çağataycadan enine boyuna haberdar olan Tatar insanı için Arap harfleriyle yazılan eski Uygur metinlerini okumak, anlamak çok zor değildir. Kadim edebî dilimizde, genel Türkçe ortak söz varlığından başka, Arap-Fars alıntılarının ("kültürel" sözlerin) çok olması ve onların aynı şekilde yazılması anlayışlılık derecesini bir kat daha artırmıştır.

Görülen odur ki, ağızlar arasında çokça farklılığa rastlanmaktadır. Geleneksel Arap-Fars alıntıları da halklarımızın dilinde farklı şekillerde yankılanmaktadır. Örneğin: *tat. megarif ~ uyg. mearif, tat. şerefene ~ uyg. şeripige, tat. mögellim ~ uyg. müellim.*

Türkçede ortak olan sözlerin söylenişlerinde de ilginç farklılıklar vardır. Bunlardan birisi, Tatarcada düzenli bir şekilde **a-e** ile söylenen sözlerin Uygurcada **é-i** (~**ı**) seslerine dönüşme eğilimidir. Söz gelimi, *tat. yaña ~ uyg. yeñi, tat. beğér ~ uyg. bégér, tat. bulmasa ~ uyg. bulmisa, tat. kaçıp ~ uyg. hécip* vs.

Bu eğilim ek alırken, bir iki heceli kelimeler çok heceli kelimelere dönüşürken, daha da güçlenmektedir. Örneğin: *tat. at > atı, baş > başı; uyg. at > eti, baş > béşi.*

Bazı durumlarda bu değişimin tamamen tersini görmek de mümkündür. Örneğin: *tat. sin, min ~ uyg. sen, men* (fakat *séni, meni*), *tat. dip ~ uyg. dep, tat. biş ~ uyg. beş, tat. yir (cir) ~ uyg. yer, tat. mizgél ~ uyg. mezigil* vs.

Elbette bu değişimin ya da kendine has olan özelliğin belirli bir kuralı kaidesi olması gerekir. Sadece bunları almak, kural şeklinde kullanmak pek kolay değildir.

Öyleyse, geçmiş yüzyıllarda Çin'e giden soydaşlarımızın yabancı halkların arasında kaybolmadığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra, göç eden Tatarların bir kısmı oradaki Kazaklar arasında yaşarken, Çin'in batısına göç edenlerin büyük kısmı da Kazakistan'ın doğu bölgelerinde yaşamışlardır.

Çin Tatarlarının dilinin leksik-semantik yapısında da bazı özel şekiller vardır. Bu tematik grupları açıklayıp geçelim:

Akrabalığı-Kardeşliği Bildiren Sözler: *tete* "anne", *enne* "büyükanne", *ette* "baba", *appay* "abla", *nebére* "torun", *édde* "abla" vs.

Hayat-Geçim (Giyim-Kuşam, Süs Unsurları, Kap Kacak) ile İlgili Sözler: *çapan* "cübbe gibi uzun ve bol kesimli bir kıyafet", *rumal* "büyükçe

başörtüsü; şal”, **küynek** “elbise, entari; gömlek”, **paypak** “kısa konçlu çorap”, **pima** “keçe çizme”, **betinke** ~ **şiblit** “potin”, **kulakça** “şapka, börk”, **moku** “yün pantolon”, **mayka**, **futbolka**, **pol'to**, **ayak kiyémé**, **perde**, **zenjir** “zincir, pranga”, **özék** “yüzük”, **çüke** “sopa, tahta”, **kaşık** ~ **kese** ~ **tekse** “tabak, çanak”, **kaskan** “mantı pişirilen kap”, **küzeynek** “gözlük”.

Yiyecek İçecek Adları: **nan** “ekmek”, **gerde** “küçük ekmek”, **sañza** “dinî bayramlarda hazırlanan hamurlu yiyecek”, **bakali** “börek”, **töş** “hamurdan, zeytin çekirdeği boyunda dökülen ve lokma gibi yağda pişirilen bir tatlı”, **keben** “demir şişlere et ve soğan parçaları geçirip ateşte kızartılan şiş kebab”, **suyıkaş** “çorba”, **tamak** “yiyecek, azık”, **cimeklékler** “yiyecek, azık”, **kis-me** “erişte, şehriye”, **lagmen** ~ **şurpa** ~ **narin** “et ve hamurdan yapılan bir yemek”, **manta** “mantı”, **dapenji** “tavuk etinden pişirilen yiyecek”, **mifen** “haşlanmış buğday türü”, **guşnan**, **kurdak** “et yemeği”, **peremeş** “ortasına kıyma konularak etrafı büzülüp bohça”, **katlit** ~ **beliş** “börek”, **perenik** “balla ya da şekerle yapılan tatlı, baharatlı bir çeşit bisküvi”, **sagor** “çömlekte pişen yemek”, **hogo** “kazanda pişen sebzeli et (Çin yemeği)”, **yapma** “üstü hamurla örtülen, sebzeyle pişirilen et”, **nankaynak** “ekmekle pişirilen et”, **cutta** “buharda pirişirilen ekmekten yapılan yiyecek”, **bolka** “pişi”, **aşlam-poñ** “nişastadan hazırlanan yiyecek”, **samsa** ~ **mogo** “mantar”, **üpke-ésén** “koyunun iç organlarından pişirilen yemek”, **gañpen** “haşlanmış buğday ve sebzeyle kavrulan et”, **şögeréş** “buğdaylı yiyecek” vs.

Bu kelimeler arasında **görde** kelimesi ilginçtir. Bugünkü Tatar dilinde korunmayan bu leksik birimlerine, Kreşinlerin bazı kelimelerinde rastlanmaktadır; fakat bu dinî tören yiyeceği olarak düşünülür ve ölünün ardından hayır olarak verilmektedir. Çin’de yaşayan Tatarların dilinde işlek olarak kullanımda olup, “mayalı hamurdan pişirilen küçük ekmek” anlamına gelmektedir.

İnsan Yapısını Bildiren Kelimeler: **kolak**, **baş**, **piçana** “alın”, **iñek** “çene”, **avuz** “ağız”, **çiş** “diş”, **tél**, **lev** “dudak”, **buyın** “boyun”, **kaney** “damak”, **küz**, **pot** “ayak”, **kul**, **bélek**, **poçak** “ayağın, dizden kalça kemiğine kadar olan kısmı; but”, **barmak**, **timak** “tırnak”, **çaç** “saç”, **kaş**, **kérpik** “kırpık”, **burın** “burun”, **yüz**, **bit**, **kursak**, **aşkazanı**, **üpke**, **yörek**, **dömbe** “arka, sırt”.

Doğa ile İlgili Kelimeler: **yagaç** “ağaç”, **çüp** “ot”, **çakmak** “şimşek”, **ésén-hösen** “gökkuşağı”, **göldérmama** “gök gürlemesi”, **möldur** “dolu yağması”, **tav**, **bakça**, **urman**, **bag** “meyve bahçesi”, **kul**, **kır**, **diñéz**, **saz**, **çakmak** “şimşek”, **bolak** “çeşme”, **üsten** “dere, çay”, **derya** “nehir”, **şakratma** “çağlayan”.

Bu kelimeler arasında **ésén-hösen** kelimesi dikkatleri kendisine çekmektedir. Bu Hesen-Höseyén kelimelerinin kısaltılmış, hafifletilmiş şeklidir; an-

cak Uygur dilinin anlatmalı sözlüğünde “birbirine benzer renklerin toplanması” şeklinde anlam verilmiştir.

Bitki Adları: *ettergöl* “gül”, *özém* “üzüm”, *sebze* “havuç”, *piyaz* “soğan”, *çeyze* “patlıcan”, *tañkuray* “ahududu”, *klubnik* “frenk çileği”, *kara-gay* “bir tür çam ağacı”, *ton tirek* “meşe ağacı”, *kunak* “mısır”, *şaptul* “şeftali”, *çılan* “meyve türü”, *dulan* “sarıçalı”, *lazé* “biber”, *yagaç* “ağaç”, *terek* “ağaç”, *aptannerez* “ayçiçeği”, *nilofer* “beyaz nilüfer, su zambağı, akağaç”, *alma agaçı* “elma ağacı”, *tavuz* “karpuz”, *kugun* “kavun”, *göl* “çiçek”.

Hayvan, Kurt-Kuş Adları: *kepte* “güvercin”, *möşék* “kedi”, *üçke* “keçi”, *mozay* “buzağı”, *at, koy* “koyun”, *kuşka* “teke”, *kala* “dana”, *ak-koş* “kuğu”, *ürek, buga* “geyik”, *buka* “öküz”, *kırkavıl* “kır tavuğu”, *kuza* “kuzu”, *uglak* “oğlak”, *büdene* “bildircin”, *çivén* “sinek”, *kulule* “kabuksuz sümüklü böcek”, *bulık* “balık”, *hankız* “uçuç böceği”, *yıñnaguş* “kız böceği”, *çümüle* “karınca”, *kıskuçpaka* “yengeç”, *keklik* “keklik”, *büdüne, bül-bül* “bülbul, toygat”.

Hayvan, kurt-kuş adlarını bildiren kelimeler arasında eski sözlerin ziyadesiyle korunduğu göze çarpmaktadır. Şu ilginçtir ki, adı geçen kelimeler Sibiryaya Tatar Türkçesinin ağızlarında da vardır ve maalesef ki Tatar edebî dilinde rastlanmamaktadır.

Zaman Bildiren Kelimeler: *yaz* “yaz”, *bahar* “ilkbahar”, *tönögén* “gece”, *namaşem* “alaca karanlık”, *töştén keyén* “öğleden sonra” vs.

Teknik ve Yaşam Gereçleri: *ünalgu* “teyp”, *kéralgu* “çamaşır makinesi”, *tuñlatku* “buzdolabı” vs.

Yukarıdaki Gruplara Girmeyen Kelimeler: *mık* “çivi”, *duñ* “çember”, *uyman* “çukurluk yer, vadi”, *aşbaz* “aşçı”, *ten-terbiye* “kültürfizik”, *paytehét* “başkent”, *uskürpe* “yorgan”, *bikyar* “boş”, *çumek* “ağaç kabuğu”, *yuruk* “ışıklı, aydınlık”, *çarşu* “güzel, iyi”, *aran* “zar zor”, *aman* “sağ, iyi”, *mihman* “misafir”, *dervaz* “kapı” (Kazan Tatar diline *tereze* olarak girmiştir.)

Dilimiz, böyle ilginç kelimeleri korumuştur. Bugünkü Tatar diliyle karşılaştırıldığında, akla gelen kelimelerin düzeninde devam eden söz birimlerinin, Çin’de yaşayan Tatarların dilinde işlek bir şekilde kullanımda olduğu düşünülmektedir. Ana-babalar, kendi ana-babalarından aldıkları dili korumaya çalışmışlar ve çocuklarına, torunlarına bu şekli öğretmişlerdir. Son yıllarda Tatar edebî dilini öğrenme dileği artıkça artmaktadır. TNV kanalının internet yoluyla izlendiğini, Tatar şarkıcılarının disklerinin toplanıp edinildiğini, Tatar kitaplarının okunmaya çalışıldığını görmek, dilimize olan ihtiyacın büyüklüğünü göstermektedir.

Halk ve millet tarihindeki her bir tarihî-toplumsal olayın yansıması olan antroponominin yapısında, Çin Tatarlarında kullanımda olan kişi adları ayrı yer tutmakta, lengüistik ve onomastik bakımından büyük önem taşımaktadır. Bunlar, sadece bu bölgenin halkına has inanç ve gelenek-görenekler değildir, etnografik özellikler de açıkça yansımaktadır.

Türk dillerinde insan adlarının tasnifi farklı prensiplere dayanmaktadır. Buna rağmen bir dilin antroponomik yapısı öncelikle cinsiyet farklılığına göre, erkek ve kadın adları olmak üzere iki büyük gruba, ayrılmaktadır. Bir kişinin adına bakıp, onun erkek ya da kadın adı olduğunu tespit etmek mümkündür. Antroponimin kadın ya da erkek adı olarak kullanılması, insan adlarının anlamı, cinsiyet bakımından ayrılmaktadır. Tatar insan adlarının tarihî gelişiminin sonucunda oluşan bu durumda da lengüistik şekil saklanmıştır.

Böylelikle, bugün Çin Tatarlarında aşağıdaki kadın adları kullanılmaktadır: **Merfuga, Mehfüze, Şömsiye, Şemsénur, Dulkın, Dilere, Mehbübe, Gölgene, Kamile, Malina** vs.

Erkek adları arasında da aşağıdakiler vardır: **Rekıyp, Ebdrehim, Reyf, Reşit, Abdulla, İrék, Zıya**.

Çin Tatarlarının araştırmakta olduğumuz insan adlarını, genetik bakımdan bazı gruplara bölerek incelemek mümkündür:

1. Türk-Tatar Kaynaklı Kişi Adları: İrék, İl'yar, İlbike, İlsöyer vs.

2. Arap Kaynaklı İnsan Adları: Merfuga, Mehfüze, Şömsiye, Şemsénur vs.

Bu tür adlar, sayı bakımından en büyük çoğunluğu teşkil etmektedirler ve bugün işlek bir şekilde kullanılmaktadırlar. Bu temelde “M” harfiyle başlayan adları pek sevip kullanılmaktadırlar ve bunu Muhammet Peygamber'in adıyla başlayan harf diye açıklamaktadırlar.

3. Fars Kaynaklı Kişi Adları: Dulkın, Dilere, Gölgene, Gölfiye, Dilber, Ferhet, Gölçehre.

4. Rus ve Rus Dili Yoluyla Avrupa Dillerinden Giren Adlar: Klara, El'mira, Lidiya, Rafael, Malina, Filüre, Nilüfer vs.

5. Çin'de yaşayan Tatarlar arasında bizde nadiren rastlanan adlar da vardır: Suat, Fidat, Şadiya, Küntegin, Aytegin, İlmorat, Kodret, İldana, Vildana vs.

İlginçtir ki Rus dilinden ve Avrupa dillerinden giren adlar yeryüzünün bütün dillerinde, buna bağlı olarak da Çin Tatarlarında yayılmıştır ancak yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, Arap diliyle ilgili kişi adları, Çin Ta-

tarlarında çoğunluğu teşkil etmektedir. Bugün Tatar dilinde iki kelimeli adlar göze çarpsa da, Çin Tatarlarında bir kelimeli antroponimler aktiftir.

Onlar, temelde, kendilerinin işittiği, kendilerinin bildiği adları vermişlerdir. Hısımları olan Uygurlardan isimler almışlardır. 1990'lı yıllarda sınırlar açılınca, bu bölgede işlek olan adlar da eklenmiş, kullanılmaya başlamıştır.

Bilinmektedir ki, hiçbir halk tek başına, izole olup yaşayamaz. Önce başka kabilelerle münasebette bulunup, sona doğru farklı halklarla münasebette bulunmanın sonucunda Tatar diline herhangi bir dilden alıntılar girmiştir. Alıntı kelimeler dilin gramatik ve fonetik kanunlarına boyun eğerek ya da kaynak dildeki gibi değişmeden kullanılmaktadırlar.

Alıntılar temelde, bir dilden ikinci dile haklar arasındaki toplumsal, siyasi, medeni ilişkilerin sonucunda girerler. Alıntılarının toplumsal-tarihî yerleri farklıdır. Bir halkla maddi zenginlik unsurları üzerine alışveriş yapıldığında, ikinci halktan siyasete, medeniyete, edebiyata, dine, siyaset ve başka münasebetlere bağlı alıntılar girmektedir.

Tatarların konuşma dilinde kullanılan alıntılar, temelde toplumsal-siyasi ve askerî alanlarla birlikte, eğitim ve bilim alanlarına aittir. Çin dilinde toplumsal-siyasi, sanatsal ve bilimsel kitle iletişim araçları da Tatar dilinde Çince alıntıları zenginleştirmektedir.

Toplanan materyallerden yola çıkarak, Çince alıntıların devlet düzenine, toplumsal-siyasi hayata, eğitim alanına, Çin halkının örf ve âdetlerine, yaşam-yaşam şekline bağlı olan leksik birimleri ayrıca incelemek mümkündür

İlk büyük grubu, toplumsal-siyasi terimleri bildiren alıntı kelimeler oluşturmaktadır. Bu grup kendi içinde birkaç semantik gruba bölünerek incelenebilir.

1. Hükûmet Kuruluşları, Yöneticiler: 党中央 – **dançjuñyan** “parti”, 党委 – **danvey** “parti komitesi”, 中共 – **çjungun** “Çin Komünist Partisi”, 厅长 – **tunçjan** “bakan, bakanlık başkanı”

2. Toplumsal-Siyasi Görevler:

a) Siyasi Görev ve Görevliler: 总统 – **tsuntun** “başkan”, 部长 – **buçjan** “bakan”, 总理 – **tsunli** “başbakan”, 首长 – **çjujéñ** “yönetici”

b) Derece, Unvanlar, Rica Sözlere: 所长 – **soçjan** “müdür”, 副院长 – **fu-yuañçjan** “mahkeme başkanı yardımcısı”, 局长 – **tszyuyçjan** “daire başkanı”, 队长 – **duyçjan** “ekip başkanı”, 主席 – **çjusi** “şef, başkan”, 副书记 – **fuşutszi** “sekreter yardımcısı”, 厂长 – **çançjan** “fabrika müdürü”, 处长 – **çuçjan** “bölüm başkanı”, 专家 – **çjuañtszya** “uzman”, 教授 – **tszyaoşou** “profesör”, 副

教授 – futszyaoşou “doçent”.

c) Millî Olaylar ve Millî Hareketler (ayrıca onların temsilcileri): 汉族 – şaıtszu “Çin milleti”, 华侨- şuatsyao “Çin göçmenleri”, 藏族 – tsantszu “Tibetli”.

d) Kuruluş Adları: 派出所 payçuso “askerî bölüm”, 检察院 - tszyañça-yuan “savcılık”, 传真 - çuañçeñ “faks”, 海关 - şayguañ “gümrük”.

e) Öğretim Kurumları ve Kültürel Kurumlar: 科学院 - kéşyuéyuañ “bilimler akademisi”, 剧院 - tszyuyoañ “tiyatro”, 大学 – dasyué “üniversite”, 京剧 - tszintzyuy “tiyatro, piyes, drama”.

3. Savaş Terimlerini Bildiren Alıntı Sözcükler: Bu grup kendi içinde aşağıdaki gruplara bölünmektedir:

a) Askerî Alt Bölüm Adları: 兵团- bintuañ “tümen”, 指挥部 – çjişuy-bu “kurmay”, 解放军 – tséfán tszyuñ “özgürlük ordusu”, 军区 – tszyuñts-yuñ “savaş dairesi”,

b) Silah Adları: 军舰 – tszyuñ tszyañ “askerî silahı”, 活塞 – şosay “piston”, 火箭- şotszyañ “roket”

c) Askerî Görevliler: 团长- tuañçjan “albay”, 班长- bañçjan “bölük komutanı”, 将军-tszyatszyuñ “general”.

İkinci büyük tematik grubu yaşam biçiminin söz varlığı oluşturmaktadır. Bu gruba yiyecek, giyim kuşam ve yaşam-yaşam geçiminin dışında ayrıca etnografik terimler de girmektedir.

1. Yiyecek-İçecek Adları: 豆腐 – doufu “bakla peyniri”, 馍馍 – momo “buharda pişirilen ekmek”, 麻花 – maşuaér “yağda kızartılan kuyruk”, 菜 – tsay “salata”, 油塔子 – yutatszi “buharda pişirilen katlı ekmek, 凉粉 – lyan-féñ “sıcak gibi soğuk yiyecek”, 挂面 – guamyañ “erişte”, 粉条子 – féñt-yaotszi “nişasta, patates, bezelye unundan hazırlanan erişte”, 米饭 – mifañ “buğdaydan hazırlanan yiyecek”, 酱 – tszyan “salça, macun”, 饺子 – tszyao-tszi “et suyuna pişirilen çorbalı bir mantı”, 糖粽子- tantszuntszi “buğdaydan pişirilen, üçgen şeklinde peremeç (peremeç: ortasına kıyma koyularak etrafı büzülerek bohça biçiminde yapılan bir Tatar böreği”, 酱油 – tszyańyu “soya sosu”, 筷子- kuaytszi “yemek yenilirken çatal yerine kullanılan sopacıklar”, 案板- ańbañ “mutfak tahtası”, 青菜- tsintsay “yeşillik”, 韭菜- tszyutsay “kokulu soğan”, 葱 – tsun “soğan”, 萝卜 – lobu “şalgam”, 茄子 – tsetszi “patlıcan”, 香蕉 – syantszyalo “muz”, 菠菜 – botasu “ispanak” vs.

2. Giyim-Kuşam Adları: 旗袍 – tsipao “dik yakalı kadın gömleği”, 裁缝 – tsay “terzi”.

3. Diğer Eşya Adları: 桌子- **çjotsı** “masa, sofrası”, 菜园子- **tsayyuañt-sı** “bahçe”, 板凳 – **bañdén** “tahta”, 铡刀 – **çjadao** “büyük bıçak”, 变压器 – **byan’yatsı** “transformator”.

Etnografik terimler arasında Çinlilerin örf-âdet ve bayramları hakkında alıntı kelimelere de rastlanmaktadır. Söz gelimi, 秧歌 – **yangér** (Çin’de buğday toplandığında, ayrıca yeni yıl kutlamalarında söylenen şarkı), 三九三 – **sañtszyusañ** “kara kış soğuğu”.

Çince alıntılar, Tatar diasporasının dilinde geniş bir şekilde yayılmıştır ve dilin leksik-semantik yapısında, sözlük içeriğinin zenginleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Tatar medeniyetini ve dilini saklamak için talep sezilse de, Çin’deki Tatar göçmenleri ister istemez asimilasyon sürecine dâhil olmuşlardır. Tatar dilini incelemenin uygun derecesi yani gramatik bakımdan doğruluk, söyleyiş şekli, dil araçlarını kullanmak; herhangi bir derecede Tatar yaşamını, kültürel geleneklerini ve ahlaki değerlerini korumak, Çin’deki Tatar diasporasının yaşça büyük kuşağının vekillerine mahsustur. Okullarda, lise ve üniversitelerde bilimle uğraşan genç kuşak çoğunlukla Çin dilinde iletişim kurmakta ve kendi ana dillerini unutmaktadır. Tatar dilinin kullanıldığı esas alan yaşam şeklidir, yani etnik diasporanın vekilleriyle olan aile içindeki konuşmalar ve diğer resmî olmayan görüşmelerdir.

Şincan’daki Tatar diasporasının bütün temsilcileri Tatar dilinin, genç kuşaklara bakıldığında, daha kötü bilindiğini düşünmektedirler. Göçmen çocuklar, Tatar dilini gün geçtikçe unutmaktadır. Bugünkü Tatar diasporasının, dili ve medeniyeti korumak gibi bir düşünceleri yoktur. Onlar kendi çocuklarına Tatar dilini öğretmek hakkında kaygılanmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- ÇANIŞEV, M. K. (2007), Tatar Megarifé Tarihi, “Cıyın” Neşriyatı, “İdél Press” Neşriyatı, Kazan, 240 s.
- GOSMANOV, M. G. (1996), Yabılmagan Kitap, Tatar Kitap. Neşr., Kazan, s. 206.
- NADJIP, E. N.; (pod. red) Rahimova, T. R. (1968), Uygursko-Russkiy Slovar’, M. Sovetskaya Entsiklopediya, s. 828.
- YUSUPOVA, A. Ş. (2011), Tatarskaya Diaspora v Kitae: Yazık i Kultura, Jizn’, Posvyaşçennaya, TGGPU, Kazan, s. 377-383.

TÜRK SÖZLÜK BİLİMİNDE TANIMSIZ BİR ALAN: SÖVGÜ SÖZLERİ

Ali AKAR

GİRİŞ

Dilde özel bir kavram alanına sahip olan kelimeler arasında sövgü (küfür) sözleri önemli bir yere sahiptir. Bu sözlerin oluşturulma sebepleri, kullanılma biçimleri ve işlevleri, argo ve gizli dil ile ilişkilerinin incelenmesi Türk sözlük bilimine katkı sağlayacaktır.

XI. yüzyılda kaleme alınan ilk Türk sözlüğü *Divânü Lügâti't-Türk*'ten beri Türk lehçe ve ağızlarıyla ilgili binlerce sözlük hazırlandı ve bunlar üzerinde çok çeşitli çalışmalar yapıldı. Bunlardan bir bölümü de dilin alt katman alanlarıyla (argolar, terimler, ağız sözleri, atasözleri ve deyimler, yer ve kişi adları vb.) ilgili sözlüklerdir. Argo sözlüklerinin bunlar arasında önemli bir yeri vardır. Bu sözlüklerde dilin genel kelime hazinesini değil yalnızca “argo” olarak tanımlanan sözcükler yahut genel sözcüklerin argo anlamları yer alır. Söz konusu sözlüklerde *argo*, *jargon*, *gizli dil*, *sövgü sözleri* arasında herhangi bir ayırım yapılmadan hepsi aynı kategoride değerlendirilir, “argo” olarak işaretlenir. Oysa bu sözlerin her birinin “argo”dan çok farklı anlam bilimsel işaretlemeler yaparlar.

Bu bildiride söz konusu argo sözlüklerinde yer alan sövgü sözlerinin argo ile farklılıkları ve yeniden kategorileştirilmesi üzerinde durulacaktır.

Türkçede dilin bu alt alanları ile ilgili çalışma sayısı fazla olmamakla birlikte özellikle *argo* konusunda çeşitli sözlükler yayımlanmış ve monografik incelemeler yapılmıştır (bk. Devellioğlu 1980, Aktunç 2000, Naskali 2002). Bu çalışmalarda Türkçenin bu üç alt dil katmanına ait sözleri (argo, gizli dil ve sövgü sözleri), herhangi bir ayırma tabi tutulmadan sözlük düzeni içerisinde verilmiştir.

Gizli dillere ilişkin çalışmalarsa daha çok ağız araştırmacıları tarafından derlenmiştir. Özellikle Ahmet Caferoğlu, Anadolu’da yaptığı derleme faaliyetleri sırasında Güneybatı Ege, Çukurova ve Kayseri yörelerindeki gizli

dillere ait malzemeleri de toplamıştır (Caferoğlu, 1943; 1954) Daha sonra yapılan çeşitli çalışmalarla (Kaymaz 2003; Akar 2008; Yıldırım 2008; Naskali 2008) bu alanda belli bir kaynakça oluşmuştur. Fakat bu dillerin oluşumundaki sosyolengüistik etkenler ve bunları konuşanların sosyal durumları üzerinde çalışmalar araştırmacıları beklemektedir.

Bu alt alan dillerinin üçüncüsü olarak değerlendirilmesi gereken *sövgü (küfür) sözleri* ise genellikle argonun içinde mütalaa edildiğinden, -eser odaklı birkaç çalışma dışında- bu alanla ilgili bağımsız araştırma yapılmamıştır. Bunun sebepleri arasında sövgü sözleri ile argo arasındaki benzerlikler, sövgü sözlerinin ahlak kurallarına ve yasalara aykırı olması ilk akla gelenlerdir. Bu iki kavram alanı arasındaki temel benzerlik, ikisinin de “kaba” olarak tanımlanmasıdır. Oysa bu benzerlik yanında birçok yönden, özellikle oluşum sebepleri bakımından ikisi birbirinden esaslı biçimde ayrılır.

KÜFÜR SÖZLERİNİN YAKIN AKRABALARI: ARGO VE GİZLİ DİL

Argo, (Alm. *Argot*, *Graunersprache*; Fr. *argot*; İng. *slang*, Osm. *Lisân-ı hezele*) bir dil bilimi terimi olarak çeşitli kaynaklarda “bir gruba mensup kişilerin kendi aralarında ortak dildeki kelimelere farklı anlamlar yükleyerek yahut çeşitli çevre dillerden alınan ödünçlemeler yoluyla oluşturdukları özel bir dil” olarak hemen hemen birbirine yakın bir şekilde tanımlanmıştır. (Korkmaz, 1992 : 13; Aktunç 2000 : 19; Devellioğlu 1980¹).

Gizli dil, bir zümre yahut meslek grubunun belli durumlarda kullandığı bir sosyolektir. Bu dil kendi arasında ikiye ayrılır: yapay gizli diller, doğal gizli diller. Yapay gizli diller, kuşları taklit etme mantığına dayanan ve her heceye *c, d, f, p* gibi seslerin eklenmesiyle oluşturulan dillerdir (Şahin, 2008: 22). Doğal gizli diller ise belli meslek gruplarının kendi aralarında anlaşmak üzere kullanılan dillerdir. Kalaycı dili, Teber dili, Erkilet çerçilerinin dilleri bu gruba girer.

Gizli dil, argodan söz dizimi ile ayrılır. Argo, cümle içerisindeki kimi kelimelerin yerine argo sayılanların kullanılması ile oluşurken, gizli dil, cümle içerisindeki bütün kelimelerin gizlenmesi ile gerçekleşmektedir. Yani argo, kelime düzeyinde, gizli dil ise cümle (sentaks) düzeyinde bir ifadelendirme biçimidir. Birincisi leksik, ikincisi sentaktiktir. Böylelikle gizli dil, gizlilikte, kapalılıkta, şifrelemede argodan bir aşama daha ileridir. İkisinin de ortak özelliği kapalılıktır, fakat argo için yarım kapalılık, gizli dil için tam kapalılık özelliği belirginleşmektedir. Örneğin,

¹ Devellioğlu’nun çalışmasında argo ve jargon terimleriyle ilgili olarak Fransızca literatüre dayalı geniş ve dikkate değer bir etimoloji özeti verilmiştir. s. 13 vd.

a) *Zaten ben pek içmem... kokusuyla matiz oluyorum abi* (Aktunç, 2000: 210).

b) *Metireğin düvesi yıkılmış, kédiledikleri yavşak kösümüş* “Adamın kızı güzelmiş ama evlendirdikleri kişi kötüymüş” (Akar, 2008: 50). *Kelti dırlav cerliyo, kevi desleme* “Yabancı yalan söylüyor, tavuğu alma” (Yıldırım, 2008: 57)

(a) Cümlesindeki argo *matiz* kelimesi genel dildeki “sarhoş” kelimesinin karşılığıdır. Burada yalnızca bu kelime “gizlenmiştir”. *matiz* dışında genel dilin kullanıcıları tarafından anlaşılmayacak bir sözcük yoktur. (b) Cümlesinde ise cümlelerin dizimi Türkçedir fakat dizgeyi oluşturan kelimelerin bir bölümü genel dilde yoktur, bir bölümünün de anlamları farklıdır. Böylece cümle genel dile “kapatılarak” şifrelenmiş, anlaşılmaz hâle getirilmiştir. Kapalılık, argoda kelime düzeyinde, gizli dilde ise cümle düzeyindedir.

Sözlüklerde argo olarak tanımlanan ve bizim yukarıdaki çizdiğimiz “genel dile sözcük düzeyinde kapanma” hükmümüzün dışında kalan kimi cümleler de aslında gizli dil olma özelliği gösterir. *Kalk gidelim yapmak* “çalmak”, *kalıbı dinlendirmek* “ölmek”, *kapak kâğıdına pişti vermek* “dikkatsiz davranmak, hiç yapılmayacak bir yanlış yapmak” (Aktunç, 2000: 162-163). Bu cümlelerde her ne kadar kelime düzeyinde genel dille ortak yapılar kullanılsa da, burada cümlelerin anlamları kapatılmış, gizlenmiştir, dolayısıyla bunlar gizli dil kategorisinde değerlendirilmeleri gerekir.

Argonun bir alt alanı olarak sayılabilecek üçüncü dil alanı sövgü sözleridir.

Sövgü sözü *Türkçe Sözlük*’te “Sövmek için söylenen söz, sövme.” olarak tanımlanır (TDK, 2005: 1801) Sövgü sözlerini, genellikle cinsel organların adları, cinselliğe ilişkin fiiller, cinsel tabu sayılan durumların tasviri, hakaret amaçlı kullanılan kelimeler (*eşek, bunak, aptal, dinsiz, embesil, primat...*) ile bunlarla ilgili deyim ve atasözleri oluşturur. Bunlar kişinin psikolojik durumuyla ilgili olup, muhatabının “gizli”², “mahrem” ve “günah sayılan”, bedence yahut psikolojik olarak gösterdiği zafiyet durumlarını tahkir ve tezyif amacıyla söylenir. Bu yüzden, genel ahlaki kabuller ve yasalar karşısında bu sözler suç sayılır.

Ahlaka ve yasalara aykırı olan sövgü sözleri, gramerin, “buyurucu”, “kötü kullanımın yok edilmesi, yanlışın düzeltilmesi ve iyinin yeğlenmesi” olarak tanımlanan “seçkinici konuşma” ilkesi (Saussure, 2001: 34) çerçevesinde “kötü ve ayıp” sayılmış, bunların yerine ya yabancı eş anlamlıları ya

² *küfür* Arapçada gizlemek anlamına gelir.

da örtmece (=euphemizm) sözler tercih edilmiştir. Bundan dolayı sözlük ve gramer kitaplarında bunlarla ilgili bilgiler çok sınırlı olarak yer almaktadır.

Bu sözler, yukarıda belirtildiği üzere genellikle argo kavram alanı içerisinde ele alınarak değerlendirilmiştir. Oysa argo ile sövgü sözleri birbirinden çok farklı anlam bilimsel göndermelere sahiptirler.

Argo, genel dilin bir alt alanında oluşmuş bir grup dildir. Argonun temel oluşum gerekçesi “gizleme” duygusu olduğunu belirtmiştik. Argo konuşuru herhangi bir sebepten dolayı iletisinin sınırlı bir kesim tarafından anlaşılmasını ister. Anlaşılmama sebebi ise yapılan işin yahut fiilin sonuçlarını, kanundan yahut toplumun genel ahlaki yaptırımından kaçırarak istemesidir.³

Sövgü ve hakaret, toplum tarafından “ayıp” kabul edilen özellikle cinsel durumları, kişinin çeşitli bedensel yahut zihinsel eksikliklerini dile getirerek muhatabını aşağılamak, tahkir etmek maksadıyla yapılır. Bu tür sözler, argoda olduğu gibi bir olguyu yahut durumu “gizlemek” değil, “gizli ve ayıp olguyu açığa çıkararak hakaret etmek” amacıyla ortaya çıkmıştır. Argo, açık olan bir durumu gizlerken, sövgü, gizli olanı aşikâr etmektedir. Argo korkaktır, sövgü, saldıran ve cesur. Argo kaçır, sövgü kovalar. Argo şehirde doğmuştur, medenidir; sövgü, kaba ve barbardır. Argo eğitiminin kendini gizlemesi, sövgü cahilin kendini ortaya atmasıdır. Argo dilin değişik alanlarından kelimeler devşirerek açık olmaktan kaçarken, sövgü, dilin temel kelimeleri ile muhatabını kovalamaktadır. Bu yüzden genel dil, argoyu kabullenirken, küfür sözlerini yok hükmünde saymaktadır.

Bu sözlerin argodan ayrılan önemli farklılıklardan biri de bunların argoda olduğu gibi bir gruba ait olmamasıdır. Bunlar, toplumun bütün kesimleri tarafından bilinir ve ancak belirli durumlarda, şartlarda; kişinin psikolojik durumu, eğitim düzeyini bağlı olarak kullanılır, kullanılsa da herkes tarafından bilinir.

Bu farklılıklar sövgü sözlerinin argodan aslında çok farklı sözler olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Argo sözlüklerinde azımsanmayacak sayıda sövgü ve galiz söz de bulunmaktadır (Aktunç, 2000). Bu sözlüklerdeki veriler, sövgü sözlerinin argo olarak değerlendirilmesi ile ilgili genel kabuller oluşmasına neden olmuştur. Bu iki anlam alanı arasındaki benzerlikler, bu alanların varlık sebebi ve oluşturulma mantığı ile ilgili değil, onun malzemesi ile ilgilidir.

Sövgü sözlerinin oluşmasında yukarıda sayılan çok çeşitli sebepler yanında dil bilimsel etkenler de söz konusudur. Geçen yüzyılın başında İsviçreli

³ Cemil Meriç, argo ile ilgili olarak “Argo kanundan kaçanların dilidir.” diyor.

dil bilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913)'ün dili bir dizge ("sistem") olarak ele almasıyla, dil bir gramer alanı olmaktan çıkıp insanın bütün dünyasını kuşatan bir olgu biçiminde telakki edilmiştir. Bu arada, felsefe, sosyoloji, psikoloj gibi değişik sosyal bilim dalları da dil ile ilgilenmeye başlamışlardır. İşte bu noktada dil ile felsefe-ahlak ilişkisini irdeleyen John L. Austin ve John Rogers Searle, *söz edimleri* (*speech acts*) kuramı ile bireyin sözü, edimle özdeşleşmekte ve "söz" dinleyici üzerinde "edim" etkisi yapmaktadır (Vardar, 1998: 38). Davranışçı ruh biliminden esinlenen Amerikan dil bilimci L. Bloomfield de bu konuyla ilgili önemli bir tespitte bulunmuştur. Bloomfield, dil bilimindeki "anlam" kavramını, 'konuşucunun bir dilsel biçimi, kullandığı durumla özleştirmesi' olarak yorumlamıştır. (Vardar, 1998: 35).

Dilde oluşan argo, gizli dil, küfür sözleri, söylenmesinden korkulan tabular... gibi alt dil alanların hepsinin oluşma sebebi olarak insanın 'kelime'yi dil bilimindeki "gösterge" ve "işaret" değeriyle değil, onu ifade ettiği durumla özdeşleştirerek algılamasından doğmuştur. Bu yüzden küfür sözlerinin ahlak, hukuk ve gramerde yasak olmasının asıl sebebi bu özdeşleştirme psikolojisi yatmaktadır. Örneğin cinsel eylemlere ad olan kelimelerin sarf edilmesi, o eylemle özdeşleşme olarak algılanmaktadır. İşte bu yüzden dilde bu tür sözler ya *örtmece* (=euphemism) kullanılarak, cinsellik çağrışımı yapmayan kelimeler⁴ ya da başka dillerden alınan eş anlamlıları kullanılmaktadır.

Bu tür sözlerin örtmece ile karşılanması yalnız genel okuryazar kitle arasında değil dil araştırmalarında argo ve küfür sözleri, derlemecilerin başını ağrıtan temel sorunlardan birisidir. Özellikle ağız çalışmalarında bu tür sözlerin derlenmesi ve yayımlanması aşamasında bilim insanlarının çeşitli tereddütleri içinde kaldıklarını görüyoruz. Kimi, bu sözleri dil bilimsel gösterge olarak görüp aynen yayımlarken, kimi de bunları genel dilde bulunmayan argo ve küfür sözler kategorisinde değerlendirmekte yahut da kelimenin bazı harflerini "kapatarak" yayımlamaktadır.

SONUÇ

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünden itibaren Türkçe sözlüklerde yer almaya başlayan sövgü sözleri dilin ilk radikal sözlerinden sayılır. Bu unsurlar, daha sonraki dönemlerde sosyopsikolojik birtakım sebeplerden dolayı sözlüklerde hakkıyla yer almamış, bu bağlamda dil bilimsel ve ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Şimdiye kadar argo sözlüklerindeki sınırlı birkaç maddede zikredilen bu sözlerin özellikle konuşma dilinde yaygın kullanıma sahip olduğu bilinmektedir. Sövgü sözlerinin modern dil bilimi ilkeleri doğrultusunda incelenip araştırılması, hem Türkçe söz varlığı ve kavram alanları çalışmaları-

⁴ Örneğin, *seks yapmak* yerine, *toplantı* (=meeting), *prezervatif* yerine *love gloves* (=aşk eldiveni). (<http://en.wikipedia.org/wiki/Euphemism>).

na katkı sunacak hem de Türk kültürün “tabu” kabul ettiği birtakım konuların aydınlatılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- AKAR, Ali (2008), “Kalaycı Dili”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller, Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy NASKALİ, Erdal ŞAHİN, Picus Yayınları, İstanbul, s. 35-51.
- AKTUNÇ, Hulki (2000), *Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1943), *Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya İlbaylıkları. Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili*, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1954), “Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, XI, 1954, s. 41-57
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1980), *Türk Argosu*, Aydın Kitabevi, İstanbul
- Kültür Tarihimizde Gizli Diller, Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy NASKALİ, Erdal ŞAHİN, Picus Yayınları, İstanbul, 2008.
- SAUSSURE, Ferdinand de, (2001), *Genel Dilbilim Dersleri* (çev.: Berke VARDAR), Multilingual Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİN, Erdal, (2008), “Kuş Dili”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller, Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy NASKALİ, Erdal ŞAHİN, Picus Yayınları, İstanbul.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Kültüründe Argo*, Editörler: Emine Gürsoy NASKALİ-Gülden SAĞOL, SOTA-Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, Hollanda.
- VARDAR, Berke, (1998), *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul
- YILDIRIM, Faruk, (2008), “Teber Dili”, *Kültür Tarihimizde Gizli Diller, Şifreler*, Editörler: Emine Gürsoy NASKALİ, Erdal ŞAHİN, Picus Yayınları, İstanbul, s. 52-74.

TIVA TÜRKÇESİ İLE CUNGARYA TIVACASININ GRAMATİKAL VE LEKSİK AYRAÇLARI

Ali İLGİN

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla modern Türk lehçelerinin araştırılmasında ve incelenmesinde ciddi bir yol kat edilmiştir. Söz konusu çalışmalar daha çok bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin veya konuşur sayısı küçümsenmeyecek oranda hayli fazla olan Türk topluluklarının dillerine yöneliktir. Ancak, bugün Rusya Federasyonu başta olmak üzere Moğolistan, Çin, İran gibi ülkelerde yaşayan az nüfuslu Türk boylarının dilleri üzerindeki çalışmaların azlığı da dikkati çekmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde Sincan-Uygur Özerk bölgesinde varlığını sürdüren Cungarya Tıvacası da konuşur sayısı bakımından az olan Türk diyalektlerinden biridir ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu çalışmada bugün Rusya Federasyonu içerisinde Tıva Özerk Cumhuriyeti'nde konuşulmakta olan Tıva Türkçesi ile Cungarya Tıvacasının fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri karşılaştırmalı biçimde ele alınacaktır. Cungarya Tıvacası bir yandan etnik ve dilsel açıdan Tıva Türkçesi ile akrabalık bağlarına sahip iken bölgesel olarak da Kazak Türkçesi ile yoğun ve sürekli kültürel ilişki içinde olmuştur. Dil ilişkilerinde meydana gelen etkinin yönü, türü ve yoğunluk derecesine bağlı olarak hiyerarşik seviyesi ortaya konulacaktır.

Sibirya coğrafyasında 170.500 Km²'lik bir alana sahip olan Tıva Özerk Cumhuriyeti, kuzeyinde Krasnoyarsk Krayı, kuzeydoğusunda İrkutsk Oblastı, kuzeybatısında Hakas Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Özerk Cumhuriyeti, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, güneyinde ve güneydoğusunda Moğolistan ile çevrilidir.

2010 sayımlarına göre bölgenin toplam nüfusu 307.930'dur. Bu genel nüfusun 249.299'unu Tuva Türkleri oluşturur. Kendi cumhuriyetlerindeki % 82'lik nüfus yoğunluğu bakımından Tuva Türklerinin dili, Urallardan başlayıp Bering Boğazı'na uzanan geniş bir coğrafyaya yayılan ve 40'tan fazla

dilin konuşulduğu bir bölge olan Sibirya’da sosyokültürel anlamda baskın dil olarak Buryatça ve Saha Türkçesinden sonra üçüncü sırayı alır

Batılı kaynaklarda Cıngarya Tıvaları olarak bilinen topluluğun kendi adlandırmaları ise *Monçak*, *Kök Monçak* ve *Dıba* biçimindedir. Nüfusları ise 2.500 civarındadır. Tarihî süreçte hiçbir zaman yazı dili olamamış, yüzyıllar boyu sözlü edebiyat geleneği ile varlığını sürdürögelmiştir. Alday bölgesinin nüfusu 603.280’dir. Tuvalar, Ak-Kaba, Hanas, Hom, Kok-Dogai, Tamiki, Ala-Haak köyleri ile Haba, Burcin, Alday şehirlerinde yaşamaktadırlar.

Bu çalışmada bugün Rusya Federasyonu içerisinde Tıva Özerk Cumhuriyeti’nde konuşulmakta olan Tıva Türkçesi ile dilsel ve etnik bakımdan yakın akrabalık bağı olmasına karşılık farklı bir coğrafyada varlığını sürdüren Cıngarya Tıvacasının fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri karşılaştırmalı biçimde ele alınacaktır.

1. Fonetik Alıntılar

Eski Türkçe kelime başı /y-/ sesi Tıva Türkçesinde düzenli biçimde /ç-/’ye dönüşür:

- *çangıs* “yalnız, tek” < ET. *yalıus*
- *çedi* “yedi” < ET. *yetti*
- *çıl* “yıl” < ET. *yıl*
- *çi-* “yemek” < ET. *yé-*
- *çük* “yük” < ET. *yük*

Tıva Türkçesinden farklı olarak Cıngarya Tıvacasında ise kelime başı /y-/ sesi Kazak Türkçesinde olduğu gibi /j-/’ye dönüşür:

- *jangıs* “yalnız, tek” < ET. *yalıus* (krş. Kaz. *jalğıs*)
- *jedi* “yedi” < ET. *yetti* (krş. Kaz. *jeti*)
- *jıl* “yıl” < ET. *yıl* (krş. Kaz. *jıl*)
- *je- ~ ji-* “yemek” < ET. *yé-* (krş. Kaz. *je-*)
- *jük* “yük” < ET. *yük* (krş. *jük*)

Eski Türkçe ön damak /k/ sesi Tıva Türkçesinde genellikle /h-/’ye dönüşür:

- *höl* “göl” < ET. *köl*
- *höm-* “gömmek” < ET. *köm-*
- *hömür* “kömür” < ET. *kömür*

- *hümüs* “gümüş” < ET. *kümüş*
- *hün* “gün, güneş” < ET. *kün*
- *hündüs* “gündüz” < ET. *küntüz*

Cungarya Tıvacasında ise ön damak /k/ sesinin Tıva Türkçesinde olduğu gibi önce /h/’ye dönüştüğünü ve muhtemelen Kazak Türkçesinin etkisiyle de eski biçim olan /k/’ye dönüştüğünü düşünüyoruz.

- *köm-* “gömmek” < ET. *köm-* (krş. Kaz. *köm-*)
- *kömür* “kömür” < ET. *kömür* (krş. Kaz. *kömir*)
- *kümüs* “gümüş” < ET. *kümüş* (krş. < Kaz. *kümis*)
- *kün* “gün, güneş” < ET. *kün* (krş. Kaz. *kün*)
- *kündüs* “gündüz” < ET. *küntüz* (krş. Kaz. *kündiz*)

2. Morfolojik Alıntılar

Eski Türkçede sıra sayı sıfatları, asıl sayılara sıklıkla {+X}nç}, nadiren de {+nti} eklerinin getirilmesiyle oluşturulur:

- *ekinti* “ikinci”
- *üçünç* “üçüncü”
- *bëşinç* “beşinci” vb.

Buna karşılık Tıva Türkçesinde sıra sayı sıfatları {-GX/-KX} biçim biriminin veya Moğ. *duğa:r* kelimesinin asıl sayıya eklenmesiyle kurulur:

- *birgi* ~ *bir duğa:r* “birinci”
- *iyigi* ~ *iyi duğa:r* “ikinci”
- *üşki* ~ *üş duğa:r* “üçüncü”

Cungarya Tıvacasında ise sıra sayı sıfatları her iki yapıdan farklı olarak Kazak Türkçesinde olduğu gibi asıl sayıya {(I)nşI} biçim biriminin eklenmesiyle oluşturulur:

- *birinşi* “birinci” (krş. Kaz. *birinşi*)
- *üşinşi* “üçüncü” (krş. Kaz. *üşinşi*)
- *aldınşı* “altıncı” (krş. Kaz. *altınşı*) vb.

Şart Kipi

Orhun Türkçesinde şart kipi {-sAr} ekiyle, zarf-fiil işleviyle kişi eklerine bağlanmadan kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde de ek yine {-sAr}

biçiminde olmasına karşılık kişi eklerine bağlanmaya başlanmış ve şart çekimi oluşmuştur. Karahanlı Türkçesinde şart kipinin /r/’si düşmüş, çekim zamir kökenli kişi ekleriyle yapılmıştır. Kipin çekiminde iyelik kökenli kişi eklerine geçiş ise Karahanlı Türkçesinin son dönemlerinde yazılan *Atabetü’l-Hakayık*’ta görülür (Ercilasun, 2006: 693-696).

Tıva Türkçesinde emir kipinin çekimi teklik ve çokluk III. kişide Karahanlı Türkçesindeki biçimle örtüşerek fiil tabanına {-sA/-zA} biçim biriminin eklenmesiyle yapılır. Tarihî dönemden farklı olarak I ve II. kişilerde fiil tabanı+{-DX}+kişi eki+{-sA/-zA} biçiminde çekimlenir. Çekim iyelik kökenli kişi ekleri ile yapılır.

TEKLİK

1. Kişi -sXmzA/-zXmzA

2. Kişi -sXŋzA/-zXŋzA

3. Kişi -sA/-zA

TEKLİK

1. Kişi barzımza

2. Kişi barzıŋza

3. Kişi barza

ÇOKLUK

-sXvXssA/-zXvXssA

-sXŋArzA/-zXŋArzA

-sA/-zA

ÇOKLUK

barzivıssa

barzıŋarza

barza

(1) *Möngün-Tayga baar bolzunza, ında meen ejimge ujurajır sen* (Sat-Salzıŋmaa, 1980, 207).

“Möngün Tay’a **gidersen** orada benim arkadaşına rastlarsın.”

Ş.Ç. Sat-E.B. Salzıŋmaa’nın birlikte hazırladığı *Amgı Tıva Literaturlug Dıl* (Kızıl, 1980) başlıklı çalışmada kipin morfoetimolojik çözümlemesi [-**dım ize**>-dımze>-zımze> -zımza] biçiminde yapılmıştır. Söz konusu çözümleme yapısal açıdan tatmin edici olmasına karşılık eksiktir. Bizce en eski biçim [-**dım ize**] değil [-**DXm erse**] olmalıdır.

Tofa Türkçesinde emir kipinin çekimi teklik ve çokluk III. kişide Karahanlı Türkçesindeki biçimle örtüşerek fiil tabanına {-sA} biçim biriminin eklenmesiyle yapılır. Tarihî dönemden farklı olarak I ve II. kişilerde fiil tabanı+{-DX}+kişi eki erse biçiminde çekimlenir. Çekim iyelik kökenli kişi ekleri ile yapılır. Tofa Türkçesinde şart kipinin çekiminde, kipin kendisinde zaman ifadesi yoktur ve esas fiilin karşıladığı zamana bağımlıdır. Temel işlevi, eylemin ifade ettiği oluş ya da kılışın gerçekleştirilme ve yapılma şartını ifade etmek için kullanılır.

Tofa Türkçesinde şart kipinin işaretleyicileri ve kişilere çekim paradigması aşağıda sunulmuştur.

TEKLİK

1. **Kişi** -DXm erse

2. **Kişi** -DXη erse

3. **Kişi** -sA

ÇOKLUK

-DXvXs erse

-DXηAr erse

-sAlAr

1. **Kişi** aldım erse

aldıvıs erse

2. **Kişi** aldın erse

aldınar erse

3. **Kişi** alsa

alsalar

(2) *Men o:luğ **boldum erse**, paćında semis e'ttīg mün bar bolır ik. İndiğ bolsa ta oğlumun bağa qo'rhıyaq ho:rha ble alıvtıqan. Men o:l çoq a'rtıqan men* (Rassadin, 1996: 89).

“Ben oğul sahibi **olsaydım** tenceremde semiz etli çorba olurdu. Oğlumu dişi kurbağa hileyle aldı. Ben oğulsuz kaldım.”

(3) *Men oñnu **kördüm erse** sâ: so:dar ik men.*

“Ben onu **görseydim** sana söyledim.”

Sat-Salzınmaa'nın yukarıda gösterilen [-d-m ize] biçiminin Toju Tıvalarında yine şart kipi işlevinde kullanıldığı vurgulayalım.

• Tofa **fiil tabanı+{-DX}+kişi eki [erse]** bardım erse

• Toju **fiil tabanı+{-DX}+kişi eki [ize]** bardım ize

• Tıva **fiil tabanı+{-sX/-zX}+kişi eki [-sA/-zA]** barzımza

Tofa Türkçesinde kullanılan biçimin *Kutadgu Bilig*'de zarf-fiil eki işleviyle kullanıldığını vurgulamalıyız (Ercilasun, 1984: 154).

(5) *bağa **kördüm erse** özün övkelig*

*Mumı **kördüm erse** yitürdüm bilig*

“**Sana bakınca**, öfkeli olduğunu gördüm;

Bunları görünce de, ne diyeceğimi şaşırdım (KB-790).

Cungarya Tıvacasında ise şart kipi genel Türkçeye paralel olarak {-sA/-zA} biçim birimiyle karşılanır.

TEKLİK**ÇOKLUK****1. Kişi** ulaşam

ulasabıs

2. Kişi ulaşar

ulaşarjar

3. Kişi ulasa

ulasa

Öte yandan Tofa ve Tıva Türkçelerinde şart kipi işleviyle görülen biçim birimi Cıngarya Tıvacasında **fiil tabanı+{-DX}+kişi eki [ize]** olarak karşımıza çıkar. Ancak söz konusu biçim birimi tarihî döneme paralel zarf-fiil eki işlevini taşır.

(6) *Bis dört giji aq-şiyge bardıbis. Bardıbis ize, aq-şiyde dörten öğ qıdat bar irgin* (Shimin 2006: 501).

“Biz dört kişi Ak-Şiy’e geldik. **Geldiğimizde** Ak-Şiy’de kırk Çinli aile vardı.”

3. Leksik Alıntılar

Tıva Türkçesinde Arapça (=Ar.) ve Farsça (=F.) kökenli kelimeler bir elin parmağını geçmez: *araga* ‘votka’ < Ar. ‘*arak*, *savañ* ‘sabun’ < Ar. *sābūn* vb. Buna karşılık Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin sayısı Cıngarya Tıvacasında küçümsenmeyecek oranda göre çarpar:

- CT. *adet* “âdet, gelenek” < Kaz. *adet* < Ar. ‘*âdet*
- CT. *ädil* “adil” < Kaz. *ädil* < Ar. ‘*ädil*
- CT. *äreket* “hareket” < Kaz. *äreket* < Ar. *hareket*
- CT. *balaw* “pilav” < Kaz. *palaw* < F. *pelāv*, *pilāv*
- CT. *bazar* “pazar” < Kaz. *bazar* < F. *bāzār*
- CT. *din* “din” < Kaz. *din* < Ar. *dīn*
- CT. *esep* ~ *ezep* “hesap” < Kaz. *esep* < Ar. *hīsāb*
- CT. *garbız* “karpuz” < F. *harbūz*
- CT. *gilem* “kilim” < Kaz. *gilem* < F. *gilīm*
- CT. *qawap* “kebab” < Kaz. *qawap* < Ar. *kebāb*
- CT. *qızmet* “iş, çalışma” < Kaz. *qızmet* < Ar. *hidmet*
- CT. *mektep* “okul” < Kaz. *mektep* < Ar. *mekteb*
- CT. *muğalim* “öğretmen” < Kaz. *muğalim* < Ar. *mu‘allim*

Yine Tıva Türkçesinde Çince (Çin.) kelimeler son derece azdır. Buna karşılık Çince kökenli kelimelerin sayısı Cungarya Tıvacasında hayli göze çarpar.

- CT. *debazı* “sedye” < Çin. *tai ba zi*
- CT. *ganbi* “kalem” < Çin. *gangbi*
- CT. *jotuw* “çapa” < Çin. *jeetüü*
- CT. *qımıñ* “devrim, ihtilal” < Çin *gemıñ*
- CT. *şıavjañ* “okul müdürü” < Çin. *Xiao zhang*
- CT. *şiwjinjuı* “yenilikçi” < Çin. *xiuzheng zhuyi*
- CT. *wañ* “kral” < Çin. *wañ*
- CT. *zan* “durak” < Çin. *zhan*

Cungarya Tıvacası bir yandan etnik ve dilsel açıdan Tuva Türkçesi ile akrabalık bağlarına sahip iken bölgesel olarak da Kazak Türkçesi ile yoğun ve sürekli kültürel ilişki içinde olmuştur. Cungarya Tıvacası kimi eskicil unsurları bünyesinde korur ve bu yönüyle Tuva Türkçesinden ayrışır. Öte yandan sosyokültürel etkenlere bağlı olarak baskın bir dil olan Kazak Türkçesi (=Kaz.) karşısında Cungarya Tıvacası âdeta zayıf dil durumuna düşmüş ve bu etkileşim dilin gramatikal ve leksik kodlayıcılarında kendini göstermiştir.

GÜNCEL TÜRKÇE SÖZLÜK’TE “ÇOCUK” SÖZCÜK BİRİMİNİN DERLEM DENETİMİ

*Ali TAN**

1. Giriş

İlk baskısı 1945 yılında yapılan *Türkçe Sözlük*, bugüne kadar çeşitli eklemelerle genişletilmeye çalışılmış ve 2005 yılında da 10. baskısını yapmıştır. Bugün içerisinde söz, terim, deyim, ek ve anlamdan oluşan 122.423 söz varlığıyla zengin bir içeriğe sahiptir. Ancak GTS sözlük bilimi ilke ve yöntemlerine göre incelendiğinde madde başı ve içi tanımların yetersizliği, tanıkların yetersizliği ve/veya kullanılmaması, sözcük türlerinin etiketlenmesindeki eksiklikler dikkat çekmektedir. Bunun sebebini, şu ana kadar kapsamlı ve nitelikli bir derlemin oluşturulamamış olmasına dayandırabiliriz.

Bir sözlükte sözcük birimlerinin anlamlarının ve birliktelik kullanımlarının sağlam bir temele dayandırılabilmesi için kapsamlı bir derlem temelli sorgulanmasına bağlıdır.

Sözlük bilimi çalışmalarında bir sözcük biriminin bir derlemde sözlük birimleştirilmesinde birtakım ölçütler kullanılmaktadır. Bu ölçütleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Sözcük biriminden türetmelerin yığınlanarak sözcük birimlerinin çekim listelerinin oluşturulması, söz birimleştirme (lemmatizing/lemmatization).

Madde başlarının söz varlığında (lexicon/vocabulary) sözcük birimsel ve anlam birimsel gerçekleşme sıklıklarının (frequency) belirlenmesi.

Bağımlı dizinler (concordance) oluşturularak sözcük birimlerinin anlamsal ve dil bilgisel niteliklerinin belirlenmesi.

Birliktelik kullanımlarının (co-occurrence) ve eş dizimli (collocation) yapıların çıkarımı (Özkan 2011: 104)

Bir sözlük hazırlanırken sözcük birimiyle ilgili sözlükte yer alması gereken bilgilerin sırası ana yapıyı şekillendirir. Bu yapılandırmalar: **yazımsal-**

* Mersin Üniversitesi FEF Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi.

lık (spelling), **sesletim** (pronunciation), **çekimlenme biçimleri** (inflections), **sözcük türü** (word class), **anlam/lar** (senses), **tanımlama** (definition), **tanıklama** (examples), **kullanım** (usage), **diğer türetimler** (run-ons) ve **köken bilgisi** (etymology) vb. yapılandırmalardır (Jackson 2002: 26-27). Bu yapılandırmalardan hangilerinin sözlük girdisinde yer alacağı hazırladığımız sözlüğün kullanım amacına göre şekillenir.

2. Yöntem

Çalışmamızda, zaman aralığı olarak 1923-2007 dönemi Türk yazın dilini kapsayan toplam 421 eserden faydalanılarak oluşturulmuş 15 milyon (+/-) sözcük birimi içeren bir derlem kullanılmıştır.

Bu eserlerin derlemdeki dağılımı: 95'i roman, 7'si antoloji niteliğinde olmak üzere 68'i şiir, 3'ü antoloji niteliğinde olmak üzere 44'ü deneme-eleştiri, 4'ü antoloji niteliğinde olmak üzere 49'u öykü, 1'i antoloji niteliğinde olmak üzere 35'i tiyatro, 21'i anı, 20'si inceleme-araştırma, 14'ü mizah, 1'i antoloji niteliğinde olmak üzere 18'i sohbet-söyleşi-makale, 1'i antoloji niteliğinde olmak üzere 10'u gezi, 1'i antoloji niteliğinde olmak üzere 4'ü mektup, 4'ü biyografi, 1'i gündüktür. Ayrıca çeşitli türlerde (efsane, masal vb.) 30 eserle derlem zenginleştirilmiştir.

	TABAKALAR	DAĞILIM	Yüzde %
1	Roman	96	22,802
2	Şiir	68 7*	16,152
3	Öykü	49 4*	11,638
4	Deneme-Eleştiri	44 3*	10,451
5	Tiyatro	35 1*	8,313
6	Anı	21	4,988
7	İnceleme-Araştırma	20	4,750
8	Sohbet-Söyleşi-Makale	18 1*	4,275
9	Mizah	14	3,325
10	Gezi	10 1*	2,375
11	Mektup	4 1*	0,950
12	Biyografi	4	0,950
13	Günlük	1	0,237
14	Çeşitli Türler	30	7,125
		403 18*	
	TOPLAM	421	100

*Antoloji niteliğinde eserler

3. Uygulama

“Çocuk” sözcük birimi 15 milyon (+/-) söz içeren bir derlemde çeşitli yazılımlar aracılığıyla listelenmiştir. Toplam 25.305 cümleden oluşan inceleme metnimiz, “çocuk” sözcük birimi ile ilgili listelediğimiz cümleler, bizlere anlam bulma konusunda yeterli veriyi sağlamıştır.

Çalışmamızda öncelikle GTS’de yer alan “çocuk” sözcük birimi derlem sorgusundan elde edilen bulgular doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. Bu yapılandırmada çocuk sözcük biriminin anlamları, birleşik söz, deyim, atasözü ve birleşik fiil olarak kullanımları ve tamlayan-tamlanan, birliktelik kullanımları ve eş dizimlilikleri gösterilmeye çalışılmıştır.

3.1. GTS’de madde başı olarak “çocuk” sözcük birimi

GTS’de genel ve sistematik bir yaklaşımla madde başı yapılandırmaları: sözcük birimi, yazımsallık, genel sözcük türü etiketi, kökeni, madde içi tanım-lık, tanıklar, sözcük türü farklılığı, atasözü ve deyim, birleşik sözler sırasını takip eder. Bu çerçevede “çocuk” sözcük biriminin GTS’de var olan sorgu sonucu aşağıdaki gibidir:

Yukarıda da değinildiği gibi GTS hazırlanırken “çocuk” sözcük birimiyle ilgili girdilerin eksik olduğu görülmektedir. Verilen 7 anlamın dördünde tanık gösterilmiş, üçü ise taniksız bırakılmıştır.

Bu 7 farklı anlamda ve sözcük türü olarak da karşımıza sadece isim olarak çıkmaktadır. Öte yandan atasözü ve deyim olarak 17; birleşik söz olarak da 34 sözcük birimini görürüz.

çocuk -ğu

isim

1. *isim* Küçük yaştaki erkek veya kız

“Çocuğun bir süttnesi vardı.” - R. H. Karay

2. Soy bakımından oğul veya kız, evlat

“Anası olacak bir kadın çocuğu omuzundan yakalamış.” - B. R. Eyuboğlu

3. Bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız, uşak “Çocuk köşeyi dönerken ana arkasından su içmeye gitti.” - B. R. Eyuboğlu

4. Genç erkek

5. Büyükler arasında daha az yaşlı olan kişi

6. Büyüklere yakışmayacak, daha çok küçüklerin yapabileceği gibi davranan kimse

“Otuz yaşında ama hâlâ çocuk.”

7. Belli bir işte yeteri kadar deneyimi ve yeteneği olmayan kimse

Atasözü, Deyim ve Birleşik Fiiller

çocuk aldirmek	çocuk yapmak
çocuk bakmak	çocuk yetiştirmek
çocuk dünyaya getirmek	çocuk mu avutuyorsun (veya kandıryorsun)
Çocuk düşe kalka büyür.	Çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider.
çocuk (veya çocuğunu) düşürmek	çocuğu olmak
çocuk gibi	Çocuğun bulunduğu yerde dedikodu olmaz.
çocuk gibi sevinmek	çocukla çocuk, büyükle büyük olmak
çocuk kalmak	çocuktan al haberi
çocuk peydahlamak	çocuk olmak

Birleşik Sözcükler

bayram çocuğu	çocuk yazını
çiçek çocukları	çocuk yuvası
çocuk bahçesi	çoluk çocuk
çocuk bakıcısı	dünkü çocuk
çocuk başına	köprüaltı çocuğu
çocuk bezi	kucak çocuğu
çocuk bilimi	mavi çocuk
çocuk dili	mektepe çocuğu
çocuk doktoru	muhallebi çocuğu
çocuk edebiyatı	okul çocuğu
çocuk felci	orospu çocuğu
çocuk işi	parmak çocuk
çocuk lafı	sokak çocuğu
çocuk mahkemesi	sünnet çocuğu

çocuk oyuncuğu	süt çocuğu
çocuk oyunu	üvey çocuk
çocuk ruhlu	zamane çocuğu

“Çocuk” sözcük biriminin GTS’de 7 olarak işaretlenen anlam sayısı derlem denetimi sonucunda 33’e çıkmıştır. Derlem sonucu elde ettiğimiz anlamlar ve birleşik yapı, atasözü ve deyimler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

çocuk, -ğu

isim

1. Bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız, uşak “*Çocuk köşeyi dönerken ana arkasından su içmeye gitti.*” - B. R. Eyuboğlu. “*Sundurmada çok şişman bir kadın, karşısına küçük bir çocuğu oturmuş mandolin dersi veriyor.*” - Sait Faik Abasıyanık

2. Soy bakımından oğul veya kız, evlat “*Anası olacak bir kadın çocuğu omuzundan yakalamış.*” - B. R. Eyuboğlu “*Üç beş ay sonra annesi bir başka adamla evlendi ve çocuklarını da alıp onun evine gitti.*” - Zülfü Livaneli

3. Dönem. “*Çocukken bu konuda büyük dayımdan aldığım küçük ama çarpıcı dersi anımsıyorum.*” – Refik Erduran.

4. Genç erkek. “*Kim o liseli çocuk, seni nereden tanıyor?*” - Orhan Pamuk “*Bir çocuğa yaklaşıyorum; on sekiz, on dokuz, yaşlarında.*” - Erdal Öz.

5. Benzetme. “*Yedi yaşında bir çocuk kadar sade bir insan olan Arif ancak bir tek konuda, güzel yemek pişirmek konusunda iddialıydı.*” - Mina Ur-gan.; “*Konuştukça dağılan yüzünü, giderek çocuklaşmış sesini toparlıyor.*” - Murathan Mungan.

6. mecaz Büyüklere yakışmayacak, daha çok küçüklerin yapabileceği gibi davranan kimse “*Otuz yaşında ama hâlâ çocuk.*”; “*İçerdekileri görüveren ihtiyar Malik, koskoca adam, utandı, birdenbire bir çocuk halini alıverdi.*” - Orhan Kemal.

7. Soyu, düşüncesi veya doğum yeri bakımından belirli bir gruba ait olmak. “*Esnaf ve küçük memur çocuklarının gözlerindeki dikkatte perestiş ile karışık bir minnet vardı.*” - Halide Edip Adıvar.

8. Seslenme, ünlem. “*Keman çalmasını biliyor musunuz çocuğum? demişti.*” “*Çocuğum, gel bak, simit aldım sana.*”; kendi akranı olanlara seslenme sözü. “*Aman çocuklar bu gece iyi giderse, milletvekilliğim garantidir ona göre.*” - Müjdat Gezen.

9. mecaz Bir yere maddi ve manevi aidiyet duygusuyla bağlı olmak. “*Beli*

ince, çizmeleri dar ve parlak, kalpağı çarpık, bıyıkları küçük, kendisi ince bir İstanbul çocuğu idi.” - Halide Edip Adıvar “*On sekiz yaşındadır ve de köyün kendi çocuğu sayılır: Bostancıköy’ün 3,5 km ötesindeki Tuzakçı köyündendir.*”, “*Bir Ege çocuğunun ılık ama etkili şiir havası vardır onda.*” - Doğan Hızlan

10. *mecaz* Belli bir işte yeteri kadar deneyimi ve yeteneği olmayan kimse. “*Elke, dünkü çocuk, onun gibi ‘kırk yıllık bir komitacıyı’ oyuna getirebilir mi?*” - Atilla İlhan. “*Madem ki artık koskoca insanım, yarın, öbür gün işine başlayacak bir hocayım; o halde kendimden, çocukluğumdan hiçbir iz, eser bırakmamaya çalışmalıyım.*” - Reşat Nuri Güntekin.

11. *mecaz* Büyükler arasında daha az yaşlı olan kişi. “*Mektubu açıp okuyunca bizi de güldüren bir kahkaha attı: ‘Tonguç bakınız sizin için ne diyor: ‘Bunlar çalışkan çocuklar.’ Mahmut Makal. ‘Ahmet Muhip de, malûm şeyleri güzel kalıplara dökmelerini bilen mahir bir çocuk... Mamaşlı, birinci nüshadaki şiirinde çok güzel mısralar vardı.*” - Cahit Sıtkı Tarancı. “*Andon da çalışkan, dürüst, efendi çocuk... Mesut bir yuva kurmak için hiçbir eksikleri yok.*” - Nezihe Meriç.

12. *mecaz* Masum olma, masumiyet, saflık. “*Bunun altından sanki bir çocuk ruhunun aydınlığı dışarı vuruyordu.*” - Sabahattin Ali. “*İçimizdeki çocuğu yok ettik, onun saflığını saklayamadık, aydınlıklar alacakaranlığa dönüştü.*” - Peride Celal.

13. Bebek “*Dokuz ay sonra Anuta bir çocuk doğurdu ve İvan, Anuta’dan soğudu.*” Cengiz Dağcı. “*Birdenbire, viyaklayarak bir çocuk doğuyor.*” - Kemal Tahir.

14. Küçük yaşta olma. “*İnsan kendini hâlâ çocuk sanır ama Bekçi yanılmaz.*” - Sait Faik Abasıyanık.

15. Anne karnındaki doğmamış bebek, nenin, fetus. “*Ali’ye bak dedi, bu kadın nasıl sıkıntıyla yürüyor, karnındaki çocuk kimbilir ne kadar ağır.*” “*Mine’nin çocuğu aldırma için bu kadar ısrar etmesi boşuna değildi.*” - Ahmet Ümit.

16. Genç kızların karşı cinsten bahsederken kullandıkları bir hitap şekli. “*Bak, şu çocuğu görüyor musun? diye yandaki kanapelerden birinde oturmuş bir delikanlıyı gösterdi.*” - ... , “*Yirmi bir, yirmi iki yaşlarında çok yakışıklı bir çocuktu.*” - Yaşar Kemal. “*O çocuğu ara, fazla kontür harcamadan arkadaşlığınızı bitir.*” - Atilla Atalay.

17. Küçük. “*Dükkâna girsem çocuğum diye bana elbise vermezler, hem bu parayı nereden buldun, diye sormalarından da korktum.*” - Suat Derviş.

“Fakat Turgutca, “Ben çocuğum, ama anlarım.” - Halikarnas Balıkcısı.

18. Genel olarak genç kız ve erkek topluluğu. *“MÜDÜR Bunlar daha onsekiz yaşındaki çocuklar Rasim Bey, bunların oy kullanma hakları bile yok.” - Müjdat Gezen/Kandemir Konduk. “Behice’nin konferansını, eski gruptan çocuklar yaptıkları için, bunlar o gece süklüm püklümdü, yanıma geldiler, neden bize haber vermediniz diye.” - Güzin Dino.*

19. Fert, kişi. *“Neden bilmem, diken gibi bir çocuktuk Şeytan Osman; can yakmadan, olay çıkarmadan duramıyordu.” - Mehmet Başaran. “İyi bir çocuğa benziyorsun oğlum, diye başladı Canan’ın babası.” - Orhan Pamuk.*

20. Meydana gelen sonuç, ürün, eser. *“Biraz geciken Harbiye Nazırı Enver Paşa, gülerek yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu, yani “Goben”in bu anda Çanakkale Boğazı’ndan içeri girmiş bulunduğunu söyledi.” - Hüseyin Cahit Yalçın.*

21. Akrafa *“Sanki muharebeden çıkmış... Şahit Rıza Coşkun dinlendi: Bunlar üçü de Kebanlıdır ve amca çocuklarıdır.” - Sait Faik Abasıyanık. “Bi de anneannene dikkat et, yeni kâğıt paraları bilemiyo o, Ramazan Bayramında el öptü diye dayının çocuğuna 50 euro vermiş yanlışlıkla.” - Atilla Atalay.*

22. Öğrenci. *“Bir gün derste, Esat Mahmut çocuklara roman konusunda bir şeyler sormuş.” - Demirtaş Ceyhun. “Ben sııftayım, kapının önüne çıktım, çocukların gelmesini bekliyordum.” - Ferit Edgü*

23. İnsan soyu, gelecek nesiller. *“Erkeklerden biri: - Havva çocuklarından her şey beklenir, demeye cesaret etti.” - Reşat Nuri Güntekin. “Her yerde : “Ben ekmek bulamamış da, kabak yiye yiye ölmüş bir soyun çocuğuyum,” derdi.” -Yaşar Kemal.*

24. Çocukluk dönemine ait kişilik özelliği. *“Bir insan ne kadar büyüse de yine içinde küçük bir çocuğun var olduğuna inanıyorum.” - Necdet Neydim. “İçimdeki bu çocuğu ancak aile içersinde rahatça ortaya çıkarabiliyorum.” - Necdet Neydim.*

25. (ses için) ince, güçsüz ve tok olmayan bir tonda. *“Güzide, başımı sudan çıkarır gibi, havada silkeliyerek yukarıya kaldırdı, Siyret’e manalı bir göz atmak istedi, koltuklardan birine kendini bırakarak titrek bir çocuk sesiyle bağırdı: Hiçbir haber getirmiyorum.” - Peyami Safa. “Mümtaz hep aynı çocuk sesiyle sordu: -Sen inanmıyor musun? - Hayır; yavrucuğum inanmıyorum: Bu saadetten mahrumum.” - Ahmet Hamdi Tanpınar. (ses için) Acı çeker veya ağlamaklı bir tonda. “Raşel ısırlmış çocuk sesiyle haykırdı: “Çok terbiyelisiniz!” - Midhat Cemal Kuntay.*

26. Acınacak durumda olan *“Çocukcağız nasıl da alışmış karanlık hücre-*

sine... Işıktan ürküyordu gözleri. ” - Turan Ofazoğlu. “*Hatta ben ilk gördüğüm gün, bu aile çocukcağızı da ne yapmış, diye acımıştım.*” -... ; “*Zavallıyı sıkıştırıyorlar; canından bezdi, çocukcağız.*” - Refik Halit Karay

27. Doktor, halk hekimi. “*Bizim çocukcunun dediği doğruysa rahmetli bi kez nikâh tazelemek zorunda bile kalmış, çocuğunu düşünüp.*” - Kemal Tahir. “*Ayasofya’nın kayyumlarından Çocukçu Abdi, caminin arkasında iki odalı meşrutelerden birinde oturuyordu.*” - Kemal Tahir.

28. Asker. “*Ziyacığım, Bu hafta sıra bendeydi, sabahleyin dokuz buçukta ordugâha gidip bölüğün temizlik muayenesini yaptım, çocukların (erlerin) çamaşır, potin, çorap vesaire ihtiyaçlarını bir liste halinde bölük komutanıma arz ettim, yorgunluk çayımı içtim, mısralar mırıldana mırıldana dönüp geldim.*” - Cahit Sıtkı Tarancı. “*Ethem Bey’den biri geldi: «Çocuklar susuzluktan bunalmış, mermileri de tükenmek üzereymiş... Bir sakatlık olmadan çekilmek daha iyi değil mi?» diye soruyor.*” - Kemal Tahir

29. Fiziksel olarak zayıf olmak. “*Sonra, zifte koydu bu kırılmış dal gibi çocuk gövdesini.*” - Nazım Hikmet. “*Birden çocuk kollan gerilmiş, elleri piyanosunun üstünde donmuş, ensesine sanki saplanan bir çiviyle başını oynatamıyarak) boğuk bir ızdırıp sayhasıyla, tevakkuf etti.*” - Halit Ziya Uşaklıgil.

30. Lakap. “*Artık hepsi çekirdekten, neferlikten yetişme Koca Muslihiddin, Koca Bektaş, Kara Murad, Kara Çavuş Mustafa, Çelebi Mustafa ağalar ile çocuk padişahın büyük anası Kösem Mahpeyker Sultan,*” - Reşat Ekrem Koçu. ; “*Cemil, çocuk Tayyar’ın söylediklerini hatırladığından herifi iğrenek dinliyordu.*” - Kemal Tahir.

31. Doğurmak “*Hasan beyin vurdurduğu ırgat Osman, yatsın bir yanımda ve çavdarın dibinde toprağa çocuklayıp kırkı çıkmadan ölen şehit Ayşe öbür yanımda.*” - Nazım Hikmet. “*Daha çocuklayamadan Gülçiçek gencecik ölende, yalnız köprüyü değil...*” - Nazım Hikmet.

32. Hayvan için yavru. “*Dişileri bir defada binlerce çocuk doğuruyor, ilkyaz gelince kaynayıp kuduran yeşil denizin dalgaları ülkelerini boydan boya kaplıyordu.*” - Nedim Gürsel.

33. Oyuncak “*Çoğu anneanneden gelmiş eski, sade eşyalarla, eprimiş koltuklar, kırık sandalyeler, lakeleri çatlamış dolaplar, sırları dökülmüş aynalarla döşeli evden buraya geldiğim her cumartesi sabahı, onların aşağı inmesini beklerken bu tuhaf kalabalığın içinde oturdum, kendimi de o palyaçoların, porselen çocukların, cam hayvanların, uğur fillerinin içinde, köşeye konulmuş bir biblo gibi hissedirdim.*” - Kürşat Başar.

Derlem sonucu elde ettiğimiz anlamlar ve birleşik yapı, atasözü ve de-

yimler ise şu şekilde sıralanmaktadır:

Tüm bu veriler ışığında “çocuk” sözcük biriminin derlem denetimi sonucu yeniden yapılandırılmış biçimi aşağıdaki gibidir:

Atasözü, Deyim ve Birleşik Fiiller

Çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider.	Çocuğun bulunduğu yerde dedikodu olmaz.
Adam olacak çocuk bokundan belli olur. (Bir kişinin yeni başladığı işte ilerleyebilip ilerleyemeyeceği daha ilk davranışlarından anlaşılır.)	çocuk (veya çocuğunu) düşürmek
çocuk aldırma	çocuk dünyaya getirmek
Çocuk düşse kalka büyür.	çocuk gibi sevinmek
çocuk gibi	çocuk kalmak
çocuk mu avutuyorsun (veya kandırıyor)	çocuk olmak
çocuk oyuncağı hâline getirmek	çocuk peydahlamak
çocuk yetiştirmek	çocukla çocuk, büyükle büyük olmak:
çocuktan al haberi	çocuk aldırma
çocuk bakmak	çocuk yapmak
çocuk yetiştirmek	çocuğu olmak

Birleşik Sözler

adam olacak çocuk	Alaman çocuğu
amca çocuğu	çocuk şarkıları (3)
apartman çocuğu	çocuk tekerlemeleri
asker çocuğu	çocuk yazını
aşk çocuğu	çocuk yuvası
acak kadar çocuk	çocuk zammı
balkon çocuğu	çocukluk arkadaşı (3)
bayram çocuğu (3)	çocuksever (3)
bayram çocuğu	çoluk çocuk (348)
bey çocuğu	deniz çocuğu
bisküvi çocuğu	dilenci çocuğu
boyacı çocuk	doctor çocuğu

cumhuriyet çocuğu (3)	dul kadının çocuğu (Hz. Muhammet)
çiçek çocukları	dul kadının çocukları (Masonlar)
Çingene çocuğu (3)	dünkü çocuk
çocuk akli	dünya çocuk günü
çocuk arabası (3)	fabrikator çocuğu
çocuk bahçesi (9)	fakir bir ailenin çocuğu
çocuk bakıcısı	fast food çocuğu,
çocuk bakımı	fırlama çocuk
çocuk basamağı	fukara çocuğu
çocuk başına	gavur çocuğu
çocuk bayramı (5)	gayrimeşru çocuk
çocuk bezi	günah çocuğu
çocuk bilimi	güneş çocuğu
çocuk çocuk	gülbüz çocuk
çocuk çocuk	halk çocuğu (14)
çocuk çorapları	hayvanın çocuğu
çocuk dergisi (4)	İçimdeki çocuk
çocuk dili	ilkokul çocuğu
çocuk doktoru	İngiliz çocuğu
çocuk edebiyatı	İstanbul çocuğu (20)
Çocuk Esirgeme Kurumu (2)	İşçi çocuğu
çocuk felci (2)	İyi aile çocuğu (3)
çocuk hakları	kara çocuğu
çocuk hastanesi	kardeş çocuğu
çocuk istemek	kız çocuk
çocuk işi	komşu çocuğu
çocuk kalbim	köprüaltı çocuğu (2)
çocuk kitabı (3)	köy çocuğu (45)
çocuk kokusu	kucak çocuğu
çocuk lafı	kundak çocuğu
çocuk mahkemesi (4)	lise çocuğu
çocuk masalı	mahalle çocuğu
çocuk odası (2)	mavi çocuk
çocuk olmak (2)	mektep çocuğu

çocuk oynacağı (4)	memur çocuğu
çocuk oyunu (7)	muavin çocuk
çocuk parkı (7)	muhabir çocuk
çocuk programları	muhallebi çocuğu (9)
çocuk romanları (3)	şehir çocuğu (5)
çocuk ruhlu	şehit çocuğu
okul çocuğu (5)	şeytanın amca çocuğu
orospu çocuğu (9)	tanınmış bir ailenin çocuğu
orta hâlli bir ailenin çocuğu	televizyon çocuğu
öğretmen çocuğu	üvey çocuk
öksüz çocuk	varoş çocuğu
parmak çocuk (6)	Yeni Çağ çocuğu
pezevenğin çocuğu	yoksul bir ailenin çocuğu
savaş çocukları	zamane çocuğu
sınav çocuğu	yenci çocuğu
sokak çocuğu (23)	yengin (varlıklı, varsıl) bir ailenin çocuğu (16)
sümüklü çocuk	süt çocuğu

GTS’de çocuk sözcük biriminin atasözü, deyim ve birleşik fiil olarak kullanımı sırasında kazandığı anlamlar aşağıdaki gibidir:

Atasözü, Deyim ve Birleşik Fiiller

çocuk aldirmek: *tıp* (***) kadın karnındaki bebeği hekime ameliyatla aldirmek

çocuk bakmak: bebeğin veya çocuğun eğitim ve bakımıyla ilgilenmek
“Kadınlar, iş dönüşü çocuk bakıyor, yemek hazırlıyorlardı, o yorgunlukla.”
 - N. Cumalı

çocuk dünyaya getirmek: çocuk doğurmak

çocuk düşe kalka büyür: “çocuk yürümeye başladığı sırada sık sık düşer, anne baba bu duruma üzülmemelidir” anlamında kullanılan bir söz

çocuk (veya çocuğunu) düşürmek: gebe kadın çocuğunu vaktinden önce ve ölü olarak doğurmak, düşük yapmak *“Beklenmedik acı olaydan ötürü Ayşe de çocuğunu düşürdü, ağır hastalandı.”* - Halikarnas Balıkcısı

çocuk gibi: 1. yetenekleri gelişmemiş, çocuk kalmış *“Çocuk gibi adam.”*
 2. kolay kanar, kolay inanır *“Sen de çocuk gibisin, o adamın sözüne inanılır*

mı?”

çocuk gibi sevinmek: çok sevinmek “*Güzel sözler duyduğunda çocuk gibi sevinir.*” - A. Kabaklı

çocuk kalmak: büyümüş olmasına rağmen çocukça düşünceler taşıyıp çocuk gibi davranmak “*Araya araya bu oyunu mu buldun? Ayol sen sahiden çocuk kalmışsın.*” - R. H. Karay

çocuk olmak: çocuklaşmak

çocuk peydahlamak: evli olmayan kadın, gebe kalmak

çocuk yapmak: isteyerek çocuğu olmak

çocuk yetiştirmek: çocuğu topluma yararlı bir duruma getirmek

çocuk mu avutuyorsun (veya kandırıyorsun): söylenenlere inanmadığını belirtmek için kullanılan bir söz

çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider: “çocuk kendisine ısmarlanan işi yapamayacağından işi buyuran kimsenin onun arkasından gitmesi gerekir.” anlamında kullanılan bir söz

çocuğu olmak: çocuğu doğmak

çocuğun bulunduğu yerde dedikodu olmaz: “küçük çocuğun bulunduğu yerde herkes çocukla uğraşmaktan dedikodu yapmaya fırsat bulamaz” anlamında kullanılan bir söz

çocukla çocuk, büyükle büyük olmak: içinde bulunulan yere veya çevredeki insanlara uymak

çocuklar!: teklifsiz konuşmada “arkadaşlar!” anlamında kullanılan bir seslenme sözü

çocuktan al haberi: bir aile sorunu veya ailece gizli tutulan bir şey, çocukların rastgele söyledikleri bir sözle açığa çıktığında söylenen bir söz “*Ben de bir türlü ne olduğunu anlayamamıştım! Çocuktan al haberi derler. Boş laf değilmiş.*” - B. R. Eyuboğlu

Birleşik Sözcükler

çocuk bahçesi: *isim* Çocukların gezinmesi, oyun oynaması ve hava alması için yapılmış bahçe

çocuk bakıcısı: *isim* Çocuk bakımı ile görevlendirilmiş kız veya kadın

çocuk başına: *zarf* Tek başına çocuk olarak

çocuk bezi: *isim* Bebeklerin altına bağlanan bez

çocuk bilimi: *isim* Konu olarak çocuğu alan ve onu her bakımdan inceleyerek özelliklerini belirten bilim, pedoloji

çocuk dili: *isim* Çocukların belli birtakım seslerden, basitleştirilmiş kullardan, örneklemelerden yararlanarak kullandıkları dil

çocuk doktoru: *isim, tıp (***)* Çocuk sağlığı ve hastalıkları doktoru, çocukçu

çocuk edebiyatı: *isim* Çocukların hayatı kavramasına yardımcı olacak, hayal gücünü geliştirici, okuma sevgisini aşılayan, eğitici bir edebiyat türü, çocuk yazını “*Ortada çok kitap var da çocuk edebiyatı açısından bakıldığı zaman durum umut kırıcı.*” - N. Meriç

çocuk felci: *isim, tıp (***)* Genellikle çocuklarda görülen ateş, kırıklık, baş ağrısı, kas ağrıları, ense sertliği, bulantı ve kusma ile aniden başlayıp ileri durumlarda özellikle bacak kaslarında felce kadar gidebilen bulaşıcı hastalık

çocuk işi: *isim* Kolay veya önemsiz iş

çocuk lafı: *isim* Çocukça söylenen basit söz

çocuk mahkemesi: *isim, hukuk* Çocukların yargılanmasıyla, gerekli tedbir ve cezaları hükmetmekle görevli ihtisas mahkemesi

çocuk oyuncağı: 1. *isim* Çocukların oynadığı oyun “*Çocuk oyunlarının büyük çoğunluğu gibi heyecanı artırma zamanı geldi.*” - A. Kutlu 2. mecaz Basit ve sıradan bir olay veya durum “*Onlar için telefon dinlemek çocuk oyuncağıydı.*” - A. Ümit

çocuk oyunu: 1. *isim* Çocukların oynadığı oyun “*Çocuk oyunlarının büyük çoğunluğu gibi heyecanı artırma zamanı geldi.*” - A. Kutlu 2. mecaz Basit ve sıradan bir olay veya durum

çocuk ruhlu: *sıfat* Çocuklara benzeyen bir iç dünyası olan, çocuksu davranışları olan (kimse)

çocuk yazını: *isim* Çocuk edebiyatı

çocuk yuvası: 1. *isim* Küçük çocukların sabah bırakılıp akşam alındıkları bakımevi, kreş 2. Yetiştirme yurdu

çoluk çocuk: 1. *isim* Çocuklarla birlikte aile topluluğu “*Roman okuma günlerinde evlilik, çoluk çocuk üstüne dertleşmeler, yakınmalar, onu bunu çekirtmeler yer almazdı.*” - A. Ağaoğlu 2. Bir işte gereken deneyimi kazanmamış yaşça küçük kimseler, gençler “*Serginin eğlence yeri lunapark çoluk çocuk kandıran basit ve eğlencesiz bir kumar yeri hâlinde.*” - N. Hikmet

dünkü çocuk: *isim, mecaz* Deneyimi az, toy, acemi kimse “*Dünkü çocuk*

bize akıl öğretmeye kalktı.

mavi çocuk: *isim* Mavihastalığa yakalanmış çocuk “*Kalbimde bir kusurla doğmuşum ben; bugün böylelerine mavi çocuk diyorlar, bu deyim o zaman yoktu.*” - A. Erhat

parmak çocuk: *isim, mecaz* Çok küçük doğmuş çocuk

üvey çocuk: *isim* Üvey evlat

bayram çocuğu: 1. *isim* Bayram dolayısıyla süslenmiş, donatılmış, sevinçli çocuk “*Hacı Arif Efendi bir bayram çocuğu gibi yerinde duramıyordu.*” - Y. K. Karaosmanoğlu 2. Bayram günü doğmuş çocuk

köprüaltı çocuğu: *isim, mecaz* Kimsesiz ve gideceği yeri olmayan kişi

kucak çocuğu: 1. *isim* Yürüyemeyen, kucakta gezdirilen çocuk 2. Sürekli olarak kucağa almaya alıştırılan çocuk

mektep çocuğu: 1. *isim* Öğrenci, okul çocuğu 2. sıfat, argo Acemi, toy “*Mektep çocukları henüz dinlemesini biliyor; önüne gelen şiir yazma hevesine kapılarak gülünç olmuyordu.*” - A. H. Çelebi

muhallebi çocuğu: *isim, mecaz* Nazlı büyütülmüş kimse “*Burnundan ateş saçarak alay komutanına muhallebi çocuğu bir ihtiyat zabıtını rapor ediyor.*” - A. İlhan

okul çocuğu: *isim* Öğrenci “*On iki yaşındaki bir okul çocuğunun becerebileceği kadar şeyi yapmaya çabaldım.*” - A. Kutlu

orospu çocuğu: *isim, argo* Serseri, haylaz, hinoğluhin, hilekâr, kalleş, orostopol

sokak çocuğu: 1. *isim* Vaktini genellikle sokaklarda geçirip eğitimden yoksun kalmış çocuk “*Sokak çocuklarını bir muzırlık yapmasınlar diye mektep çocukları gibi ikişer ikişer tabura sokarak bahçeden geçirdi.*” - R. N. Güntekin 2. Evi ve yakınlarından yoksun, sokaklarda yaşayan çocuk.

sünnet çocuğu: *isim* Sünnet edilmiş veya edilecek çocuk “*Yaralı asker biraz sünnet çocuklarını andırır.*” - Y. K. Karaosmanoğlu

süt çocuğu: 1. *isim* Sütle beslenen çocuk 2. *mecaz* Davranışları dolayısıyla küçük olduğu düşünülen kimse

zamane çocuğu: *isim, mecaz* Çokbilmiş, akıllı çocuk

çiçek çocukları: *isim* Çağdaş toplumu eleştiren, özgürlük hareketlerini destekleyen, kendine özgü düşüncelerini sergileyen gençlik kesimi

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere atasözü, deyim ve birleşik fiillerden sadece altı tanesinin (*çocuk bakmak, çocuk veya çocuğunu düşürmek, çocuk gibi, çocuk gibi sevinmek, çocuk kalmak, çocuktan al haberi*); birleşik Sözlerden ise sadece 13 sözcük biriminin (*çocuk edebiyatı, çocuk felci, çocuk oynacağı, çocuk oyunu, çoluk çocuk, çünkü çocuk, mavi çocuk, bayram çocuğu, mektep çocuğu, muhallebi çocuğu, okul çocuğu, sokak çocuğu, sünnet çocuğu*) örneklendirildiğini görüyoruz.

Derlem sonucu elde ettiğimiz veriler yardımıyla yeni sözcük birimleri ve diğer sözcük birimlerinin de anlamlarının eklendiği son durumu aşağıdaki gibidir:

NOT: Bu kısım örneklerin eklenmesiyle tamamlanacaktır.

adam olacak çocuk

Alaman çocuğu

amca çocuğu

apartman çocuğu

asker çocuğu

aşk çocuğu

bacak kadar çocuk

balkon çocuğu

bayram çocuğu (3)

bayram çocuğu

bey çocuğu

bisküvi çocuğu

boyacı çocuk

cumhuriyet çocuğu (3)

çiçek çocukları

Çingene çocuğu (3)

çocuk aklı: Hoşgörü ile karşılanabilecek, çocuklara ait basit görüş ve fikirler.

çocuk aldırma: Cenini tıbbi yöntemlerle rahimden çıkarmak, kürtaj yaptırmak.

çocuk arabası (3)

çocuk bahçesi (9)

çocuk bakıcısı

çocuk bakımı: Çocukları sağlıklı yetiştirebilmek için gerekli bütün bilgileri uygulama.

çocuk basamağı

çocuk başına

çocuk bayramı (5)

çocuk bezi: Çocukların altını ıslatma veya kirletmetmelerini önlemek için apış aralarına konulan bez veya özel olarak yapılmış emici sargı.

çocuk bilimci: Çocuk bilimi uzmanı.

çocuk bilimi

çocuk çocuk

çocuk çorapları

çocuk dergisi (4)

çocuk dili

çocuk doktoru

çocuk edebiyatı

Çocuk Esirgeme Kurumu (2)

çocuk felci (2)

çocuk gibi: 1. (yetişkin için) Yetenekleri gelişmemiş, çocuk kalmış “Çocuk gibi adam.” 2. Kolay kanar, kolay inanır “Sen de çocuk gibisin, o adamın sözüne inanılır mı?”

çocuk hakları

çocuk hastanesi

çocuk istemek: Çocuğu olmasını arzu etmek, dilemek.

çocuk işi

çocuk kalbim

çocuk kitabı (3)

çocuk kokusu

çocuk lafı

çocuk mahkemesi (4)

çocuk masalı

çocuk odası (2)

çocuk olmak (2)

çocuk oyuncağı (4)

çocuk oyuncağı hâline getirmek: Sık sık karar ve tutum değiştirerek işin önemini ve değerini yitirmek.

çocuk oyunu (7): 1. *isim* Çocukların oynadığı her türlü eğlenceli oyun “Çocuk oyunlarının büyük çoğunluğu gibi heyecanı artırma zamanı geldi.” - A. Kutlu 2. *mecaz* Basit ve sıradan bir olay veya durum 3. *Tiy.* Çocukların düzeyine uygun ve eğitici yanı ağır basan tiyatro eseri.

çocuk parkı (7)

çocuk peydahlamak: Evli olmayan kadın, çocuk doğurmak.

çocuk programları

çocuk romanları (3)

çocuk ruhlu

çocuk şarkıları (3)

çocuk tekerlemeleri

çocuk tiyatrosu: Çocuk oyunlarının oynandığı tiyatro.

çocuk yazını

çocuk yuvası

çocuk zammı: İşçi ve memurlara çocuk sayısına göre verilen fazladan ücret.

çocukluk arkadaşı (3)

çocuksever (3)

çoluk çocuk (348)

Çucana çocuğu

deniz çocuğu

dilenci çocuğu

doktor çocuğu

dul kadının çocuğu (Hz. Muhammet)

dul kadının çocukları (Masonlar)

dünkü çocuk

dünya çocuk günü

erkek çocuk

fabrikator çocuğu

fakir bir ailenin çocuğu

fast food çocuğu

fırlama çocuk

fukara çocuğu

gâvur çocuğu

gayrimeşru çocuk

günah çocuğu

güneş çocuğu

gürbüz çocuk

halk çocuğu (14)

hayvanın çocuğu

içimdeki çocuk

ilkokul çocuğu

İngiliz çocuğu

İstanbul çocuğu (20)

işçi çocuğu

iyi aile çocuğu (3)

kara çocuğu

kardeş çocuğu

kız çocuk

komşu çocuğu

köprüaltı çocuğu (2)

köy çocuğu (45)

kucak çocuğu
 kundak çocuğu
 kise çocuğu
 mahalle çocuğu
 mavi çocuk
 mektep çocuğu
 memur çocuğu
 muavin çocuk
 muhabir çocuk
 muhallebi çocuğu (9)
 okul çocuğu (5)
 orospu çocuğu (9)
 orta hâlli bir ailenin çocuğu
 öğretmen çocuğu
 öksüz çocuk
 parmak çocuk (6)
 pezevengin çocuğu
 savaş çocukları
 sınav çocuğu
 sokak çocuğu (23)
 sümüklü çocuk
 sünnet çocuğu
 süt çocuğu:
 şehir çocuğu (5)
 şehit çocuğu
 şeytanın amca çocuğu
 tanınmış bir ailenin çocuğu
 televizyon çocuğu
 üvey çocuk

varoş çocuğu

Yeni Çağ çocuğu

yoksul bir ailenin çocuğu

zamane çocuğu

zenci çocuğu

zengin (varlıklı, varıl) bir ailenin çocuğu (16)

3.2. “Çocuk” sözcük biriminin diğer derlem sorgu görünümüleri

“Çocuk” sözcük biriminin tamlayan-tamlanan yapılar açısından derlem sorgu görünümüleri.

3.2.1. Tamlayan yapı olarak “çocuk” sözcük birimi

3.2.1.1. İsim tamlamalarında tamlayan olarak kullanımı şu şekildedir:

çocuk aldatır gibi	çocuk anaları
çocuk ansiklopedisi	çocuk beyni (3)
çocuk arabaları (6)	çocuk bezi (4)
çocuk arabalı bir dadı	çocuk bezleri (7)
çocuk arabalı dadı	çocuk bileği (2)
çocuk arabası (8)	çocuk boğar gibi
çocuk arkadaşları (4)	çocuk bolluğu
Çocuk Askerlerin Masalı	çocuk boynu
çocuk aşkım	çocuk bozuntusu
çocuk atlatır gibi	çocuk burnu (6)
çocuk avazesi	çocuk büroları
çocuk ayakkabıları	çocuk bürosu (2)
çocuk ayaklarım	çocuk büyötmek (4)
çocuk azarlar gibi	çocuk çamaşırı (5)
çocuk babası	çocuk çehresi
çocuk babası olanlar	çocuk cenneti
çocuk bacaklarının arasındaki	çocuk cenneti (3)
çocuk bağırması	çocuk cesetleri
çocuk bağırsıkları	çocuk çığığı (10)
çocuk bağırsmaları	çocuk çizgileri

çocuk bahçeleri (26)	çocuk çoban heykeli
çocuk bahsi	çocuk çocuğa (4)
çocuk bak- (8)	çocuk çocuk (8)
çocuk bakıcılığı	çocuk çorapları (3)
çocuk bakıcısı	çocuk da çocuktur
çocuk bakımı (6)	çocuk da yapmam
çocuk bakışları (3)	çocuk dedikoduları
çocuk balonu	çocuk denecek çağ
çocuk banyosu	çocuk denecek yaş
çocuk başı (6)	çocuk denilecek bir çağ
çocuk bayramı (10)	çocuk dergisi
çocuk bayramları	çocuk dergisi (22)
çocuk bedenlerimiz	çocuk deriniz
çocuk bekle- (6)	çocuk dişleri
çocuk beklen-	çocuk doğur-
çocuk belası	çocuk düşü
çocuk belikleri	çocuk gibi (4)
çocuk belleği (3)	çocuk giyitleri
çocuk benliği (4)	çocuk kalabalığı
çocuk kapıları	çocukların bir kısmı
çocuk kitabı	çocukların civıltıları
çocuk lastik çizmeleri (2)	çocukların gözleri
çocuk ol-	çocukların hepsi
çocuk önlükleri	çocukların pastası
çocuk oyuncağı	çocukların tümü
Çocuk Sesi (dergi)	çocukların viyaklaması
çocuk yaşında	çocuk adları (3)
çocuk yüreği (2)	çocuk ağıtları
çocuk yüzü (2)	çocuk ağızları
çocuk zekâsı	çocuk ağlaması (10)
çocuk zihni (2)	çocuk ağlayışı
çocuklar gibi	çocuk ağzı (2)
çocuklar korusu	çocuk aklı (18)
çocukların arası	çocuk alayı

3.2.1.2. Sıfat tamlamalarında tamlayan olarak kullanımı şu şekildedir:

çocuk aldatan gözler	çocuk çocuk gülen
çocuk alınlarda duyulan sıcak	çocuk dede (4)
çocuk Ali	çocuk delege (2)
çocuk Alişan	çocuk denecek bir genç
çocuk askerler	çocuk denecek bir yaş (2)
çocuk askerler (2)	çocuk denecek kadar genç (2)
çocuk ayaklar (3)	çocuk denecek yaş (8)
çocuk bakışlar	çocuk denilebilecek bir genç
çocuk bakışlı	çocuk denilecek bir çağda
çocuk bakışlı hasta	çocuk denilecek bir çağda
çocuk baloncu	çocuk denilecek yaşta (2)
çocuk bir safiyet	çocuk dizlerimdeki yaralar
çocuk bozuntusu	çocuk doğuran bir kadın
çocuk Buda	çocuk doğuran kadın
çocuk çamlar	çocuk işçi
çocuk çirak	çocuklu aile
çocuk çoban (3)	çocuksu sevinç

3.2.2. Tamlanan yapı olarak “çocuk” sözcük birimi

3.2.2.1. İsim Tamlamalarında tamlanan olarak kullanımı şu şekildedir:

açık artırmadan aldığı çocuk arabası	benim çocuk adımlarım
Afrikalı çocuk bacakları	berrak ve lekesiz çocuk aklı
Alişan'ın diri çocuk belleği	beş çocuk babası (3)
altına kaka yapmış çocuk bakışları	beş yaşında bir çocuk anası
anne şefkatiyle beklediği bir çocuk arabası	bir çift çocuk bacağı
arka arsadan gelen çocuk cıvıltıları	bir çocuk ağlaması (4)
babamın çocukluğu	bir çocuk ağlayışı
bir çocuk aldatırcasına	bir çocuk ağzı
bir çocuk arınmışlığı	bunu gören gelinler çocuk bırakır.
bir çocuk babası (2)	elbisecinin çocuk bölümü
bir çocuk bahçesi	erkek çocuk babası

bir çocuk başı gibi	eski bir çocuk dergisi
bir çocuk basitliğiyle yazdığım	eski çocuk arabaları
bir çocuk beceriksizliği	gülkurusu çocuk çarşafı
bir çocuk bedeni (2)	henüz çocuk addettiği karısı
bir çocuk boyu	hüzünlü çocuk bakışı
bir çocuk çaresizliği	iki çocuk anası (6)
bir çocuk cenneti (2)	iki çocuk annesi
bir çocuk çığılığı	iki çocuk babası (23)
bir çocuk cıvırlığı	iki ölmüş çocuk babası
bir çocuk deliliği (2)	ince çocuk bacakları
bir çocuk dergisi (3)	ince çocuk bilekleri
bir çocuk eli (3)	kakaları arınmamış çocuk bezleri
bir Japon çocuğu	kardeşinin eskimiş çocuk arabası
bunu duyan çocuk bağırdı	kavruk çocuk bedeni
	kayıp bir çocuk ağlaması

3.2.2.2. Sıfat tamlamalarında tamlanan olarak kullanımı şu şekildedir:

13 çocuk	annesiz çocuk
14 yaşında bir çocuk	anneyle üç yaşındaki çocuk
15 yaşındaki çocuk	aptal ifadeli küçük çocuk
16-17 yaşlarında bir çocuk	Arkadaş Çocuk (yayın ismi)
6 yaşında bir çocuk	arkasındaki çocuk (2)
83 doğumlu bir çocuk	asi çocuk
aç bir çocuk (2)	aslan çocuk
açık renk gözlü bir çocuk	ateş önünde pişen çocuk
adam olacak çocuk	ateşler içinde sayıklayan çocuk
ağ onaran çocuklar	atik bir çocuk
ağlayan çocuk (3)	atların dilinden anlayan bu çocuk
ağzı emzikli bir çocuk	avlara yeni gitmeye başlayan çocuk
aile ortamında yetişmeyen çocuk	Avusturyalı çocuk
akıllı bir çocuk (3)	aynı çocuk (2)
akıllı çocuk (3)	azarladığın çocuk (2)
akılsız çocuk (2)	aziz çocuk

aklı başında bir çocuk	babamın çocukluğu
Ali çocuk	babasına selam duran çocuk
altı çocuk (2)	babasız çocuk
altın perçemli çocuk	babayiğit çocuk (2)
âmâ çocuk	Babil'de bir çocuk
anadan üryan çocuk	bacağı üstüne yatırmış olduğu çocuk
anaların yüreğindeki çocuk	bacak kadar bir çocuk
anlamayan çocuk (2)	bağdem gibi çocuk
anlaşılmadığını gören çocuk	bağımsız çocuk
anlaşılmaz bir çocuk	bir tutam çocuk
anne-babasından takdir gören çocuk	bir ufacık çocuk (2)
annemin içindeki çocuk	bir yaşına gelmiş bir çocuk
bahriyeli çocuk	bir yazar çocuk
bahsettiğin çocuk	bir yiğit çocuk
bambaşka bir çocuk	birçok çocuk (2)
bana haber veren çocuk	birer çocuk (2)
bardağın yanında çocuk	birinci çocuk (3)
Barış adlı çocuk	birkaç aylık düşük çocuk
başı göklere degen çocuk	birkaç çocuk (10)
başka bir çocuk (3)	birkaç Japon çocuk
başka çocuklar	birkaç küçük çocuk (2)
başucumda dikilen çocuk	birkaç tane çocuk
bekleyen bir çocuk	birkaç ufak çocuk
benden başka çocuk	birkaç yıl önceki çocuk
benden önce gelen çocuk	bizim akrabalarından bir çocuk
benim çocuk	bizim çocuk (3)
benim çocuk adımlarım	boz şahinli çocuk
benzi uçuk çocuk	böyle karının terbiye ettiği çocuk
berrak ve lekesiz çocuk aklı	böylesi bir eğitim gören çocuk
beş altı aylık bir çocuk (2)	bu çocuk (158)
beş altı çocuk	bu daha çocuk
beş çocuk (6)	bu doğacak çocuk
beş çocuk babası (3)	bu dört çocuk
beş kız çocuk	bu duygularla yetiştirilen çocuk

beş küçük çocuk	bu genç çocuk
beş on çocuk (2)	bu hülyalı çocuk
beş yağız çocuk	bu iki çocuk (3)
beş yaşında çocuk	bu kadar masum çocuk
Beşe ve Sakka Çocuk (3)	bu kavruk çocuk
beşinci çocuk	bu parmak kadar çocuk
beyaz çocuk	bu saf çocuk
bıçkın bir çocuk	bu sağlıklı çocuk
bıyıkları terlememiş çocuk	budala iki çocuk
biçare çocuk	bunları duyan çocuk (2)
biçimsiz bir çocuk (2)	buradaki çocuklar
binlerce yoksul çocuk	burnu çocuk (2)
bir alay çocuk	Bünyamin'i ilk ele veren çocuk
bir başka çocuk	bütün çocuklar
bir cam çocuk	büyük bir çocuk (2)
bir çoban çocuk	büyük butlu çocuk
bir çocuk (179)	büyükleri taklit eden çocuk
bir çocuk eli (3)	büyüyen çocuk
bir erkek çocuk (4)	cahil çocuk
bir iki çocuk (4)	Can çocuk
bir karış çocuk	candan çocuk
bir körpe çocuk	canlı çocuk
bir küçük çocuk (4)	cesur bir çocuk
bir milyon çocuk	cılız bir çocuk (3)
bir oğlan çocuk (3)	cıvıldaşan çoluk çocuk (2)
bir parmak çocuk (2)	dokuz yaşındaki çocuk
bir sürü çocuk (4)	dördüncü çocuk (3)
bir tek çocuk (3)	dört beş çocuk
cici bir çocuk	dört çocuk (9)
Cuma çocuk	dört çocuk babası (6)
çantaları indirmiş olan çocuk	dört yaşında çocuk
çevirilerinizi okuyan çocuk	dört yaşında kötürüm bir çocuk
çıplak bacaklı bir çocuk	duyarlı bir çocuk
çıplak gezen çocuk	dünkü çocuk (5)

çıplak üç çocuk	düşleyen çocuk
çırak çocuk	düşünceli bir çocuk
çırılçıplak çocuk	el ele yürüyen iki çocuk
çilli bir çocuk	el kadar bir çocuk (2)
çiziktirdiğim çocuk	elbisecinin çocuk bölümü
çoban çocuk (2)	ele avuca sığmayan çocuk
çok bilmiş çocuk	emekleyen bir çocuk
çokbilmiş çocuk	en billur yürekli çocuk
çok çocuk (5)	en büyük çocuk
çok hoş çocuk	en fakir çocuk
çok modern bir çocuk	en küçük çocuk
çok tatlı çocuk (2)	en sıkılgan erkek çocuk
çok terbiyeli bir çocuk	ergen çocuk
çok uzun bir çocuk	erkek çocuk (9)
çoktandır uyumuş çocuklar	eskisi kadar çocuk (2)
daha bir çocuk	esmer bir çocuk
daha çocuk denecek kadar genç	esmer çocuk (3)
daha çocuk denecek yaş (2)	eve giren çocuk
dalgın bir çocuk	Evi Olmayan Çocuk (kitap)
damarlarındaki çocuk	evinin önünden geçen çocuk
danışmadaki çocuk (2)	evinin önünden geçen çocuk
Darendeli çocuk	Fakir Baykurt okuyan çocuk
dayak yemiş bir çocuk	fakir bir çocuk
deli bir çocuk	fakir çocuk
deli çocuk (4)	futbol düşkünü bir çocuk
delikanlı bir çocuk	garip çocuk (2)
delilci çocuk (4)	gazeteci çocuk (3)
derdini anlatamayan bir çocuk	genç bir çocuk (5)
Dereköylü bir çocuk	genç çocuk (8)
dersine çalışmakta olan çocuk	genç irisi iki çocuk
dilenen bir çocuk	Gıravgaz'dan iki çocuk
diri çocuk (2)	Giritli çocuk
divane çocuk (2)	göndermek istediği çocuk
doğacak çocuk	görmeyen bir çocuk

doğal çocuk (2)	gözcü çocuk
doğan çocuk (3)	gözleri büyük büyük duran çocuk
Doğan çocuk (özel isim)	gözleri fal taşı gibi açılan çocuk
doğmamış bir çocuk	gözleri kiraz kokan bir çocuk
doğmayacak bir çocuk	gözleri renk değiştiren bir çocuk
doğumun ilk çıkışındaki çocuk	ince çocuk bilekleri
doğuracağı çocuk	incinmiş çocuk
dokuz çocuk	istenmeyen bir çocuk
dokuz on yaşlarında bir çocuk	iyi bir çocuk
gözlüklü çocuk	iyi çocuk (7)
güneşe aşık çocuk	iyi giyimli bir çocuk
güneşi özleyen çocuk	kaç çocuk (2)
güzel bir çocuk (5)	kadının kucığındaki çocuk
güzel çocuk (5)	Kadirli'den bir çocuk
haberci çocuk (2)	kağnıların başında gelen çocuk
hakikate eren çocuk	kahvaltısını beğenmeyen bir çocuk
hamal çocuk	kalabalığın içinden bir çocuk
hangi çocuk (3)	kalabalık ailede büyüyen çocuk
harika çocuk (5)	kapıcı çocuk (2)
Hasan çocuk (2)	kaplumbağa taşıyan çocuk (2)
Hasan gibi bir çocuk	kara çocuk
hassas olan çocuk	kara gözlü çocuk
hasta çocuk (2)	karnında çocuk
haşarı bir çocuk	kasadaki çocuk
haylaz çocuk (2)	katır başlı bir çocuk
henüz çocuk denecek bir yaş (4)	kavgacı çocuk
henüz doğmamış çocuk	kaygısız bir çocuk
her çocuk (14)	kedi gibi çevik bir çocuk
heykel çocuk	kendine gelen çocuk
hırçın çocuk	kestanecinin en çok sevdiği çocuk
hiçbir çocuk (2)	kılıksız bir çocuk (2)
hissiz bir çocuk (2)	kısa kuru çocuk
hoş çocuk (2)	kıvırcık çocuk başı
ışık yüzlü çocuk	kız çocuk (8)

içimdeki çocuk (5)	kız gibi çocuk
içine kapanık bir çocuk	kız ve erkek çocuk
içli bir çocuk	Kızılderili çocuk
içli çocuk	kızlığa adım atmakta olan bir çocuk
ikaz edilmeye alışmış bir çocuk	kimi çocuk (2)
iki bin, üç bin çocuk	kimsesiz bir çocuk
iki çocuk (47)	kimsesiz çocuk
iki çocuk anası (6)	kirli yüzlü çocuk
iki çocuk annesi	kitapsız yapamayan sevgili çocuk
iki çocuk babası (23)	koca çocuk
iki deli çocuk (2)	kocaman çocuk (2) komik çocuk
iki erkek çocuk	konuşamayan bir çocuk
iki küçük çocuk	konuşmalara katılmayan bir çocuk
iki oğlan çocuk	kovaladığı çocuk
iki sıska çocuk	koydaki çocuk (2)
iki tane genç çocuk	kör bir çocuk
iki üç çocuk	kötü çocuk (3)
iki yaramaz çocuk	kundakta bir çocuk
iki yaşında bir çocuk	kurabiye çocuk
ikinci bir çocuk	kurban merasimine hazırlanan çocuk
ikinci çocuk (4)	o eski çocuk çehresi
ilik nakli yapılan çocuk	o eşkiya çocuk
ilk çocuk (8)	o genç çocuk (2)
ilk ölen çocuk	o güzelim çocuk
ince çocuk bacakları	o küçücük çocuk
kurtardıkları çocuk	o sabırlı çocuk
Kurtulan Çocuk Andersen	o saf çocuk
kuzum çocuk	o suskun çocuk
küçük bir çocuk (10)	o tüysüz çocuk
küçücük bir çocuk (3)	oğlan çocuk (4)
küçücük bir erkek çocuk	okuduğuna hiç şüphe olmayan çocuk
küçücük çocuk (3)	okullu çocuk (11)
küçük çocuk (21)	okumayan çocuk

küçük dişli bir çocuk (2)	okumuş çocuk (2)
küçük ve manasız bir çocuk ağzı	omuz silken bir çocuk
küfeci çocuk	on altı çocuk
mahkûm bir çocuk	on altı on yedi yaşlarında bir çocuk
masanın başında dikilen bu çocuk	on beş çocuk
mavi gözleri yuvarlak bir çocuk	on beş yaşındaki çocuk
mavi gözlü çocuk (3)	on çocuk (2)
meydancı çocuk	on çocuk babası
milyonlarca çocuk	on çocuk babası
mini mini bir çocuk	on dört çocuk
minik çocuk	on iki çocuk
muavin çocuk	on iki yaşındaki çocuk
Mustafa çocuk (2)	on on beş çocuk
Mustafa Kuseyri'yi vuran çocuk	on üç yaşında sünnetli bir çocuk
mutlu olan çocuk	on üç, on dört yaşlarında bir çocuk
mutsuz çocuk	on yaşında bir çocuk
müşkülpesent bir çocuk	on yedi çocuk (17)
müvezzi çocuklar	on yedi yaşında bir çocuk
nahif bir çocuk	onca çocuk
namuslu çocuk	onca çocuk cesedi
nasıl çocuk	on iki yaşında bir çocuk (2)
ne acayip çocuk (2)	on iki yaşlarında bir çocuk (2)
ne biçim çocuk bu?	onlara sahip olan çocuk
ne çirkin çocuk (2)	onların çocuk boyunları
ne çocuk (2)	orospu çocukları (2)
ne garip çocuk	ortadaki çocuk
ne güzel bir çocuk	orta mektep talebesi çocuk
ne güzel çocuk (3)	ortaokul öğrencisi bir çocuk
ne hoş çocuk	ortaokullu çocuk (2)
ne iyi çocuk	otuzdan fazla çocuk
ne kadar güzel çocuk	oyuncak bir çocuk arabası
ne körpe çocuk	ozan çocuk
ne tatli çocuk	öbür çocuk
ne yaptığını bilen bir çocuk	öğrencilerinden iki çocuk

ne yaramaz çocuk (2)	öksüz bir çocuk
nemrut çocuk	öksüz çocuk
neye uğradığını bilemeyen çocuk (2)	ölümsüz çocuk (2)
normal bir çocuk	önüne bir avuç bezelye konan çocuk
nur gibi çocuk	öteki iki çocuk
o çirkin çocuk	parlak çocuk
o çocuk (29)	Parmak Çocuk (5)
o daha çocuk	pek az çocuk
on iki çocuk denecek kadar genç in- san	pek çok çocuk
on iki yaşında bir çocuk	pek dalsız budaksız bir çocuk
pembe yanaklı çocuk	sessiz ağlayan çocuk
perişan çocuk	sessiz bir çocuk
Peyik Çocuk	seven bir çocuk
pezevenk çocuk	sevgili çocuklar
pırlıl pırlıl çocuk	sevgisi kalbimden taştan çocuk
pırlanta gibi çocuk	sevgiyle yetiştirilen çocuk
pis çocuk	sevilmek isteyen çocuk
problemlili çocuk	sevimli bir çocuk (2)
rehber çocuk (2)	sevimli çocuk
resimli çocuk dergisi	sıradan bir çocuk
sabi çocuk	sırtüstü ceza çekmekle geçiren ço- cuk
sabırlı çocuk	sıska çocuk (2)
saf çocuk	simitçi çocuk
sağlıklı bir çocuk	sinemadaki çocuk
sakalı bitmemiş çocuk	sizin çocuk (2)
salkım salkım çocuk	soğan kayığındaki çocuk
sallanan çocuk	sokağın köşesinden bir çocuk (2)
sancılı bir çocuk	sokaktaki çocuk
sandviç satan bir çocuk	son çocuk
saniye sayan çocuk (2)	sorunsuz çocuk
sapık çocuk	sosyal bir çocuk
sarhoş bir çocuk	söylediğim çocuk

sarı çocuk	söylediğin çocuk
sarı kafalı çocuk (5)	söyledikleri dinlenen çocuk
sarışın bir çocuk	sporcu çocuk (2)
sarışın çocuk	suya bakan çocuk
sayısız çocuk cesedi	suyu getiren çocuk
sekiz çocuk (4)	sünepe bir çocuk
sekiz on çocuk	şaheser bir çocuk
sekiz yaşında bir çocuk	şımarık bir çocuk
sekiz yaşındaki çocuk	şımarık çocuk
senin çocuk bakışların	şımarık zengin çocuk
şu çocuk (8)	şimdiki çocuklar
talihli çocuk	utangaç çocuk
talihsiz çocuk	uyudu çocuk
tam dört çocuk	uyuzlu çocuk (2)
tartıcı çocuk	uzun boylu bir çocuk
taş yürek bir çocuk	uzun boylu çocuk (2)
taşın üstündeki çocuk	uzun çocuk
tatlı çocuk	uzun saçlı çocuk
taze zeytin dalı gibi bir kız çocuk	üç buçuk yaşındaki çocuk
tecrübesiz çocuk	üç çocuk (18)
tek çocuk (4)	üç çocuk anası
tembel çocuk (4)	üç çocuk anası kadın
temiz bir çocuk (2)	üç çocuk babası (4)
temiz çocuk (2)	üç tane çocuk
temiz yüzlü bir çocuk	üç tane filinta çocuk
terbiyeli bir çocuk	üç yaşında bir çocuk (3)
ters çocuk	üçüncü çocuk (4)
tertipli çocuk	üniversiteli çocuk
tırnak kadar çocuk (3)	ürkek bir çocuk
tombul çocuk	ürkek çocuk bakışı
tosun gibi çocuk	vurulan çocuk (2)
toy çocuk (2)	yakışıklı çocuk
Troyalı bir çocuk	yalınayak iki çocuk
tuhaf bir çocuk	yalınayaklı çocuklar

tupturuncu çocuk	yalnız bir çocuk
tuttuğunu koparan bir çocuk	yanan çocuk
tuttuğunuz çocuk	yani bir çocuk
uçta yatan çocuk	yanmış kavrulmuş çocuk
uçuk çocuk (2)	yaralı bir çocuk
ufacık bir çocuk	yaralı çocuk
ufak çocuk (5)	yaramaz bir çocuk
uslanmaz iki çocuk	yarı aptal bir çocuk
uslu çocuk (4)	yarı çocuk
ut çalan çocuk	yarım düzineden fazla çocuk
Yaşar isminde bir kara çocuk	yaşayıp yaşamadığını soran çocuk
yavuz çocuk	yuvarlacık bir çocuk
yaz sıcağı kadar ılık çocuk	yuvarlak yüzlü bir çocuk
yedi aylık bir çocuk	yüreği temiz bir çocuk
yedi çocuk (2)	yüz çocuk (2)
yedi çocuk anası	yüzlerce çocuk (3)
yedi çocuk babası	yüzü aydınlanan çocuk
yedi sekiz çocuk	yüzü olmayan çocuk
yedi sekiz yaşlarında bir çocuk (2)	zaif çocuk
yedi yaşında çocuk	Zakir Çocuk (2)
yeni ölmüş bir çocuk	zanaate giren bir çocuk
yetmiş çocuk	zarla oynayan çocuk
yıldızını görmedikleri çocuk	zavallı bir çocuk
yıllar önceki çocuk	zavallı çocuk (22)
yiğit çocuk (2)	zayıf bir çocuk (2)
yirmi beş çocuk	zayıf çocuklar
yirmi çocuk	zeki çocuk
yirmi sekiz yaşında bir çocuk	zırlayarak ağlayan bu çocuk
yoksul çocuk (5)	

3.3. “Çocuk” sözcük biriminin birliktelik kullanımları ve eş dizimlilik görünümleri

Eş dizimli yapıların çıkarımında concordance v3.2. metin analiz programı kullanılmıştır. Birliktelik kullanımı ve eş dizimlilik kavramı için ayrıca bk. Özkan, Bülent 2007b ve 2010.

Aşağıda derlem sorgusunda elde ettiğimiz sıklık tablosunda biçim birimleri yer almaktadır.

ÇOCUK BİÇİM BİRİMLERİ

TOPLAM: 36.634

çocuk	10.055
çocuklar	4.438
çocuğu	2.645
çocuğun	2.254
çocukları	1.996
çocukların	1.612
çocuğa	966
çocukluk	908
çocuklara	869
çocuğum	533
çocuklarını	523
çocuklarının	459
çocuklarına	402
çocuğunu	396
çocukken	361
çocukla	303
çocuğunun	295
çocuklarla	291
çocuksu	286
çocuktu	241
çocuklardan	228
çocukluğumda	221
çocuğuna	212
çocukluğunda	184
çocukça	182
çocukluğumun	182
çocuklarım	180
çocukluğundan	175
çocuktan	175
çocukluğum	172
çocuklarıyla	168

çocukluğu	161
çocuklarımız	156
çocuktur	155
çocukluğumdan	151
çocuklu	146
çocukluktan	137
çocukluğunu	135
çocukluğunun	129
çocuklarımıza	126
çocuğumuz	120
çocukluğumu	115
çocuklarından	112
çocuğuyla	109
çocuksun	102
çocukluğun	101
çocuktum	101
çocuğunuz	88
çocukta	87
çocuklarımızı	85
çocuklarımızın	80
çocuklarda	61
çocuğumun	59
çocuğuydu	56
çocuklarımı	56
çocuklarıma	54
çocuğundan	53
çocukluğumuzda	50
çocuğumu	49
çocuklan	49
çocuklarımin	49
çocuklukta	47
çocuğumuzun	46
çocuklardı	44
çocuğumuzu	41
çocukluğuna	41
çocukluğuma	40

çocuğuma	38
çocuğumuza	38
çocukluğa	38
çocuğuyum	37
çocukcağız	37
çocukluğumuzun	36
çocuğunuzun	34
çocukmuş	34
çocuksuz	34
çocuklarınız	32
çocuktuk	30
çocuklarıyız	28
çocukluğumuz	27
çocuğunuza	25
çocuklarınızı	24
çocuktun	23
çocuksa	22
çocuğudur	21
çocuğumuzla	21
çocuğuydum	21
çocukluğumuzu	21
çocuğusun	20
çocuklarıdır	20
çocuklarında	20
çocuklarımızla	19
çocuklarınızın	19
çocukluğumdaki	19
çocukluklarını	19
çocuklarımla	18
çocuklarınıza	18
çocukluğunuzda	18
çocukluğumla	17
çocuklardır	16
çocuklukları	16
çocukluklarında	16
çocukluklarından	16

çocukluğundaki	15
çocuklukla	15
çocuğumla	14
çocuklarıydı	14
çocukluğumuzdan	14
çocukluğuyla	13
çocukmuşum	13
çocuksunuz	13
çocuklarımdan	12
çocuklarsa	12
çocukluktaki	12
çocukluğumuza	11
çocuğumdan	10
çocuğunuzu	10
çocuğuyuz	10
çocuklardık	9
çocuklaşmış	9
çocukluğunuzu	9
çocukluklar	9
çocuğunki	8
çocuğuz	8
çocukludur	8
çocukluklarının	8
çocuksuluk	8
çocuğuymuş	7
çocukcağızı	7
çocuklarınki	7
çocuklarıydılar	7
çocukluklarına	7
çocuktaki	7
çocuğunkini	6
çocuğunuzla	6
çocukcağızın	6
çocuklarıydık	6
çocuklarınızdan	5
çocuklarısınız	5

çocuklarınız	5
çocukluğunuz	5
çocukluğunuzdan	5
çocukluğuydu	5
çocuğunda	4
çocukçasına	4
çocukçu	4
çocuklardaki	4
çocuklarımızdan	4
çocukluğunuzun	4
çocukluktu	4
çocukmuşsun	4
çocuksuluğu	4
çocuksuydu	4
çocuktular	4
çocuğumuzdan	3
çocuğunla	3
çocuğusunuz	3
çocuğuymuşsun	3
çocukcağızlara	3
çocukçaydı	3
çocuklarca	3
çocuklarındandı	3
çocuklarınızla	3
çocuklarsınız	3
çocuklaşmak	3
çocuklaştıran	3
çocukluğumuzdaki	3
çocukluğumuzla	3
çocukluğundaydı	3
çocukluğunuza	3
çocukluklara	3
çocukturlar	3
çocuğumda	2
çocuğumsun	2
çocuğundur	2

çocuğunkiyle	2
çocuğunuzda	2
çocuğunuzdan	2
çocuğuydun	2
çocuğuyken	2
çocukcağıza	2
çocukçunun	2
çocuklardandı	2
çocuklarımızda	2
çocuklarımıştınız	2
çocuklarından	2
çocuklarıydım	2
çocuklarıyım	2
çocuklarmış	2
çocuklaşır	2
çocuklaşma	2
çocuklaşmaktan	2
çocuklaşmıştı	2
çocukluğumuzdu	2
çocuklukların	2
çocukluklarındaki	2
çocukluktakinden	2
çocukluktur	2
çocukluyor	2
çocukmuşçasına	2
çocuksulamıştı	2
çocuksuluğa	2
çocuksuluğuna	2
çocuksuluğundan	2
çocuksuluğuyla	2
çocuksulukla	2
çocuksundur	2
çocuksuzdu	2
çocuktansınız	2
çocuktunuz	2
çocuğıle	1

çocuğıyle	1
çocuğudurlar	1
çocuğumlan	1
çocuğummuş	1
çocuğumuzlu	1
çocuğumuzsa	1
çocuğumuzunki	1
çocuğumuzunkinden	1
çocuğunan	1
çocuğundaki	1
çocuğundu	1
çocuğunkiler	1
çocuğunkilerden	1
çocuğunkinde	1
çocuğunkinden	1
çocuğunkine	1
çocuğunmuşum	1
çocuğununkiler	1
çocuğununkilere	1
çocuğununkinde	1
çocuğuydular	1
çocuğuyladır	1
çocuğuysanız	1
çocukcağızlar	1
çocukcağızların	1
çocukçada	1
çocukçalığın	1
çocukçalıklarını	1
çocukçası	1
çocukçuklar	1
çocukdu	1
çocukkenden	1
çocukkene	1
çocukladı	1
çocuklaması	1
çocuklandır	1

çocuklardaydı	1
çocuklardaysa	1
çocuklarıdırılar	1
çocuklarımdandı	1
çocuklarımdı	1
çocuklarımızdır	1
çocuklarımmış	1
çocuklarında	1
çocuklarındaki	1
çocuklarındandır	1
çocuklarındı	1
çocuklarınınki	1
çocuklarınkiler	1
çocuklarınkinden	1
çocuklarınla	1
çocuklarınsa	1
çocuklarıymışlar	1
çocuklarlan	1
çocuklarnan	1
çocuklaşacaktı	1
çocuklaşan	1
çocuklaşarak	1
çocuklaşıp	1
çocuklaşırdı	1
çocuklaşırdım	1
çocuklaşıverdi	1
çocuklaşıyor	1
çocuklaşıyorsun	1
çocuklaşmaya	1
çocuklaşmayı	1
çocuklaşmıştır	1
çocuklaştığım	1
çocuklaştırır	1
çocuklaştırıyordu	1
çocuklayamadan	1
çocuklayıp	1

çocukluğuyla	1
çocukluğumdu	1
çocukluğundunuz	1
çocukluğunla	1
çocukluğunuzdaki	1
çocukluğunuzla	1
çocuklukça	1
çocukluklardan	1
çocukluklarımıza	1
çocukluklarınızla	1
çocuklular	1
çocukluluğu	1
çocukluymuş	1
çocukluyum	1
çocukmuşdır	1
çocukmuşlar	1
çocukmuşsunuz	1
çocukmuşsun	1
çocukmuşumcasına	1
çocuksam	1
çocuksulaşan	1
çocuksulaşarak	1
çocuksuluğumla	1
çocuksuluğumuzu	1
çocuksuluğunu	1
çocuksuzdular	1
çocuksuzlara	1
çocuksuzluğumuzu	1
çocuksuzluğunu	1
çocuksuzluk	1
çocuktadır	1
çocuktaydı	1

4. Sonuç

Bu çalışmada derlem esas ve yöntemlerine göre “çocuk” sözcük biriminin derlem denetimi yapılarak GTS’de yer alan şeklinin değiştirilerek güncellenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. GTS’nin yeni baskılarının hazırlanmasında bu bulgularımızın dikkate alınması tek dileğimizdir.

UYGUR TÜRKÇESİNDEKİ SES DEĞİŞMESİ HAKKINDA AKUSTİK TAHLİL

Alim YUSUP
Patigul MEMET

Giriş

Ses bilimi seslerin özelliklerini inceleyen bilime denir, yani ses bilimi seslerin oluşumunu, seslerin çıkış yerlerini ve seslere ilgili olan tüm kuralları inceler. Ses değişmesi ise kişilere ve küçük topluluklara ait dal seslerin (allophone) ortak sesler hâline gelişine, dilcilikte, ses değişmeleri denir (*Türkçenin Ses Bilgisi*, Prof. Dr. Günay Karaağaç). Herkesin çıkardığı sesler farklı özelliklere sahiptir; konuşan her kişi, değişik ağız yapısına, çeşitli seslendirme alışkanlıklarına sahiptir. Kişilere ve küçük topluluklara ait bu farklar, dillerin her devrinde, kişilerin fizik özelliklerinden kaynaklandığı için, bir dilin aynı yer ve zaman dilimini paylaşan üyeleri arasında bile var olmuş; dillerin bu eş zamanlı ses çeşitliği, art zamanlı ses değişmelerinin başlangıç noktalarını oluşturmuşlardır. Ses değişmeleri çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Bunlar arasında anatomi ile iklim ve coğrafyaya bağlı nedenler bulunmaktadır. Ayrıca sosyal düzen, sosyal gelenek ve göreneklerin de ses değişmelerini etkilediği bilinmektedir. Ses değişimini etkileyen en önemli nedenlerden biri de, alt katman dilidir. Belirli bir coğrafyada yaşayan bir topluluk içine başka bir topluluğun gelmesi ve bu topluluğun yerli halk üzerinde dil açısından belirleyici hâle gelmesi, ses değişikliğine neden olan etkenlerdendir.

Uygurlar, çok zengin bir kültüre sahip, Eski Türk boylarından biridir, Uygurların Türk dilinin Hakaniye şivesi içinde şekillenmiş ve gelişmiş bir edebî dili mevcuttur, bu dil kendi şive hususiyetleri içinde geniş bir tarihî geçmişe sahip olarak çeşitli değişiklere uğramış olup, zamanımızda da yazılıp konuşulan modern bir Türk şivesi durumundadır, bu durum Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesi ve başka Türk lehçelerinin önemli özellikleri şekillenmiştir.

Uygur Türkçesinde ses bakımından özel bir yeri olan kapalı ‘é’, iki veya daha çok heceli kelimelerde kullanılır, son hecede kullanılmaz. Uygur Türkçesinin tarihî seyrine bakıldığında, bu kapalı ‘é’nin ‘a’ ve ‘e’nin ses değişmesi yoksa ses yükselmesinden meydana çıktığı görülür (Bu hadiseni bazı dilciler

‘é’ nin ‘a’ ve ‘e’ ye zayıflamasından, Çince 弱 *ruohua*, Uyğurca ‘*ajizlişi* (*İngilizce ,weakening/reduction*) *Almanca* ‘umlauting’ terimini kullanıyor.) Biz bu makale sonunda bu terimin doğru yoksa yanlış üzerinde özel açıklama vermek arzusundayız.

Örnekler:

Eski Uyğur	Yeni Uyğur	Türkiye Türkçesi
Ayıq	éyiq	ayı
Yarım	yerim	yarım
Balıq	béliq	balık
Arıq	ériq	ark
Çeçek	çéçek	çiçek
Qalın	qélin	gelin

Uyğur Türkçesindeki en önemli özelliklerinden biri ilk hecedeki ‘a’ ve ‘e’ sesleri, sözcüğün ek alması durumunda açık hecede kalırsa kapalı é’dir; bu durumda Uyğur Türkçesi Türkiye Türkçesi ve başka Türk lehçelerinden çok farklıdır. Örnekler:

/baʃ/ ‘head’ + {(X)m} ‘1sg POSS’ → /beʃim/ ‘my head’

/bar-/ ‘to go’ + {(X)p} ‘CONV’ → /berip/ ‘going’

/ät/ ‘meat’ + {(s)I} ‘3sg POSS’ → /eti/ ‘his/her/its meat’

/käl-/ ‘to come’ + {(X)ŋ} ‘2sg PERS’ → /keliŋ/ ‘(you) come’

/orda/ ‘palace’ + {(s)I} ‘3sg POSS’ → /ordisi/ ‘her/his palace’

/bala/ ‘child’ + {lAr} ‘Pl’ → /balılar/ ‘children’

/ätä/ ‘tomorrow’ + {(s)I} ‘3sg POSS’ → /ätisi/ ‘next day’

/häm-mä/ ‘all’ + {GA} ‘DIR’ → /häm-migä/ ‘to everything’

Uyğur Türkçesinde birden çok heceli sözcüklerin son hecesinde bulunan “a” ve “e” sesleri açık orta hecede kaldıklarında ‘i’dir, bu durum Uyğur Türkçesinin en önemli özelliklerinden biridir. Örnekler:

Uyğur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
dostliri	dostları
paydisini	faydasını
tilimek	dilemek
yaşımak	yaşamak
yarımas	yaramaz

Uygur Türkçesinde bütün eklerde genellikle “i” sesi bulunur, bu durum Uygur Türkçesinin yine başka bir özelliklerinden biridir. Örnekler:

balalarımız→ balalirimiz	kızlarımız→ qızlirimiz
dostları → dostlirimiz	balıklarımız→ béliqlirimiz
atalarımız → atilirimiz	başkasındaki→başqisidiki

Uygur Türkçesinde genellikle uzun ünlü yoktur (*bu konu üzerinde daha tartışmalar vardır*), *yabancı dillerdin giren uzun ünlüler kısalmıştır, kısa kalın ünlüler ise incelmıştır*. Örnekler:

Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
vede	vade
hesen	Hasan
esker	asker
hencer	hançer
mehkime	mahkeme
Vapa	vefa
Eli	alı

Uygur Türkçesinde *yabancı dillerdin giren kısa ünlüler eklenden sonra yükseliyor*. Örnekler:

Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
qelem → qelimi	Kalem →Kalemi
kıtab → kitibi	kıtab → kitabı
dostlar → dostliri	dostlar → dostları

Ama, bu kaide, yabancı kelimelerin hepsi için geçerli değildir. Örnekler:

Uygur Türkçesi	Türkiye Türkçesi
Hayat → hayatım	Hayat → hayatım
insan → insani	insan → insanı
imla → imlasi	imla → imlası
capa → capasi	capa → capası

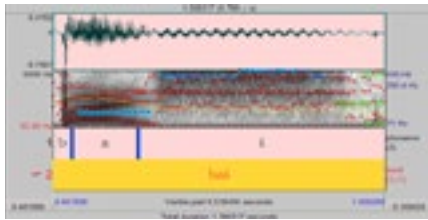
Yukarıda Uygur Türkçesindeki ses değişmesinin tarihî ve modern özel hususiyetleri üzerinde örnekleri verdik. Uygur Türkçesindeki bu özellikler Türkiye Türkçesi ve başka Türk lehçelerinden farklıdır. Uygur Türkçesinde niye başka Türk lehçelerine göre böyle farklar şekillenmiş, bu dil hadisesi hakkında dünya Türk bilim adamları arasında çeşitli fikirlerde bulunmuştur. Bazı bilim adamları göre, bu Uygur Türkçesinin başka yabancı diller, mesele

Eski Fars dilinin contact etkisi nedenle diye fikirde bulunuyor, yine başka bilim adamları Uygur Türkçesinin tarihî seyrine iç kaide kuralları sebebiden diye fikirde bulunuyor. Bu hakta Prof. Dr. Abdurishid Yakup (Turkic Languages 2009 1) makalesinde çok güzel açıklıma veriyor. O yüzden biz burda yine fazla açıklıma vermek istemiyoruz. Burada sadece Uygur Türkçesinin ses değişmesi olan “a”ve “e” fonimesinin “é”ve “i” ye değişmesi hakkında akustik tahlil bakımdan deneysel analizi vermek arzusundayız.

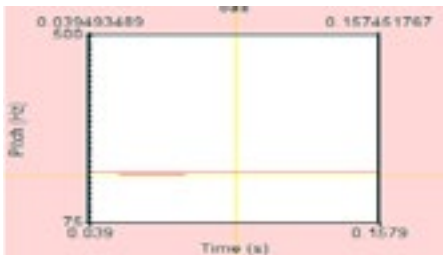
Uygur Türkçesindeki ses değişmesinin akustik analizi

Akustik ses bilim, doğadaki, ses dalgaları, ton, ses şiddeti, tını gibi konuları inceler, ses dalgaları hava içinde saniyede ortalama 340 metre hızla yayılır, bu yayılma hızı ve katı maddelerde değişir. İnsan kulağı 20 ile 20.000 herts arasındaki ses dalgalarını duyabilir, 20.000 herts’ten büyük olan ses dalgalarını insan kulağı duyamazlar, şöyle insan ses bilimi daha derinlikle incelemek için akustik ses bilimi bizim fonetik çalışmalarımızın derinliği için çok faydalıdır. Bu makalede şimdi akustik ses bilim alanında çok önemli olan Praat yazılımı (bilgisayar programı) kullanıyoruz ve Uygur Türkçesindeki özel ses haddısı olan ses değişmesiye karta fonetik akustik bakımdan inceliyoruz. Praat yazılımı bize sesin yüksekliği, ses gücü, ses uzunluğunu dil tablosuyla açık gösteriyor. Aşağıda biz Praat yazılımı’le Uygur Türkçesindeki “Baş ‘baş’ ”, “ ätä ‘yarın’ ”, “ bala ‘çocuk’ ” kelimesi ve ona ek eklendikten sonara ses değişmesi olan “Baş→ beşim”, “ ätä→ätisi”, “bala→balılar” kelimesinin ses yüksekliği, ses gücü, ses uzunluğuna akustik tahlil bakımdan deneysel analizi veriyoruz ve onun dil tablosunu çiziyoruz. Aşağıdaki dil tablosuna bakacaz.

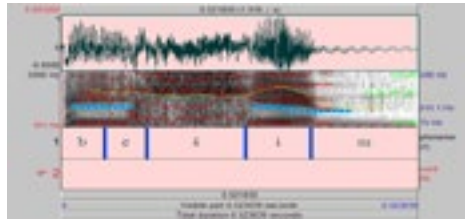
“Baş” kelimesinin 3-d spectrogramı

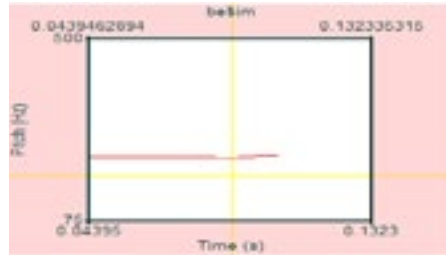
“Baş(baş)” kelimesinin ses yüksekliği

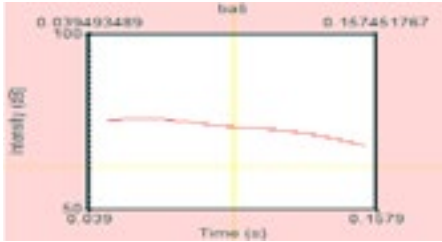
“beşim” kelimesinin 3-d spectrogramı (başım)

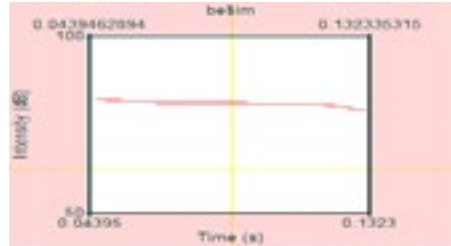
“beşim(başım)” kelimesinin ses yüksekliği

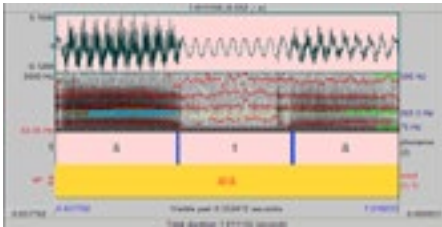
“Baş(baş)” kelimesinin ses gücü

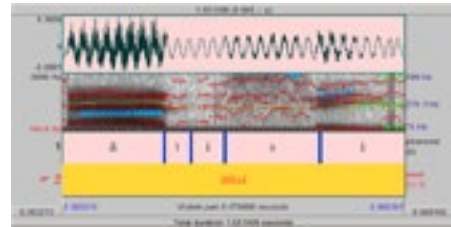
“beşim(başım)” kelimesinin ses gücü

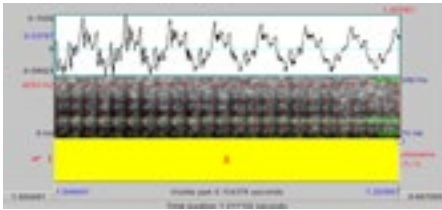
“ätä(yarın)” kelimesinin spectrogramı

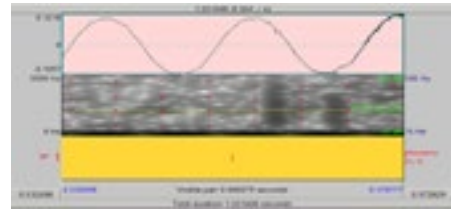
“/ätisi/” kelimesinin spectrogramı

kısa ünlü /ä/'nin spectrogramı

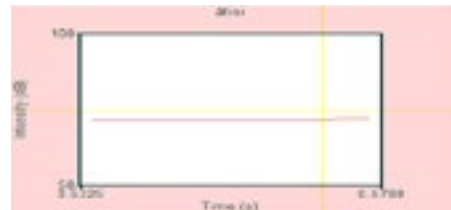
uzun ünlü /i/'nin spectrogramı

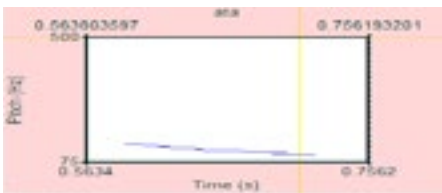
/ä/ fonimesinin ses gücü

/i/ fonimesinin ses gücü

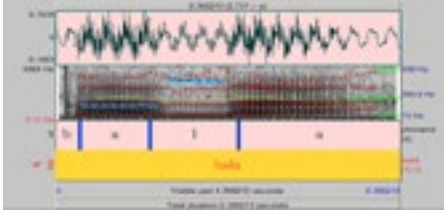
/ä/ fonimesinin ses yüksekliği

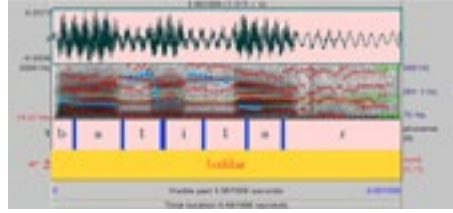
/i/ fonimesinin ses yüksekliği

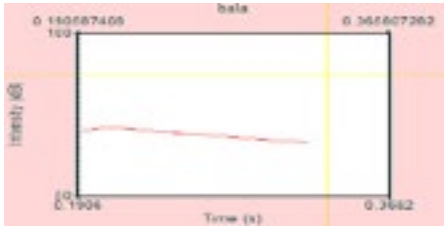
“bala” kelimesinin 3-d spectrogramı

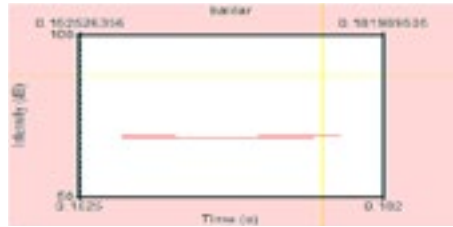
“balılar” kelimesinin 3-d spectrogramı

“bala” kelimesindeki / a/ nin ses gücü

“balılar” kelimesindeki / i/ nin ses gücü

“bala” kelimesindeki / a/ nin ses yüksekliği

“balılar” kelimesindeki / i/ nin ses yüksekliği

Hülasa

Yukarıdaki Praat yazılımı'le Uygur Türkçesindeki “Baş‘baş’ ”,“ätä ‘yarın’”, “bala ‘çocuk’” kelimesi ve ona ek eklendikten sonara ses değişmesi olan” “Baş→beşim” ,“ ätä→ätisi ”,“bala→balılar” kelimesinin spectrogramı, ses yüksekliği, ses gücü dil tablosu bize şöyle bir şeyi gösteriyor, yeni “Baş ”, “ätä”, “bala” kelimesindeki “a” ve “ä” fonimesi eklendikten sonra “é” ve “I” ye değişiyor, yeni nasıl değişiyor, dil tablosundan belli ki, ses yükseliyor (*raising*), “a” ve “ä” fonimesi “é” ve “I” ye yükseliyor, ses gücü de zayıflamıyor. Bu deneysel analizlerden biz Çin ve yabancı ellerdiki bilim adamların çalışmalarındaki ses zayıflaması, yeni Çince 弱化 “*ruohu* ”, *Uygurca* “*ajizliş*” diye yanlış termin kullandığını gösteriyoruz, bu hadise Alman dilindeki ses değişmesi (*umlaut*)’ye benziyor. Sonuç hülasamız şu ki, ses değişimini etkileyen en önemli nedenlerdini biri de, alt katman dilidir. Umarım sonraki çalışmalarımızda bu termini ses değişmesi yoksa ses yüksekliği diye kollunır-

sa uygun olur diye sanıyoruz. Son ümütümüz şu ki, eğer bu çalışmalarımız bilim adamların dikkatini çekecekse onun için çok mutluyuz.

Kaynaklar

- ABDURISHID, Yakup.2009. *Turkic Languages*. Germany.
- ADAMOVIĆ, Milan 1993. Der uigurische Umlaut und seine Hintergründe. In: Jens Peter LAUT & Klaus RÖHRBORN (eds.) 1993. *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker; Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauschholzhausen*, 13.-16. Juli1990. Wiesbaden: Harrasowitz. 1-4.
- COMRIE, Bernard 1997. Uyghur phonology. In: Alan S. KAYE (ed.) 1997. *Phonologies of Asiaand Africa (including the Caucasus)*. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns. 913-925.
- HAHN, Reinhard F. 1986. Modern Uyghur language research in China: Four contributions examined. *Central Asiatic Journal* 30, 35-54.
- HAHN, Reinhard F. 1991. *Spoken Uyghur*. Seattle: University of Washington Press.
- HAHN, Reinhard F. 1998. Uyghur. In: Lars JOHANSON & Éva Á. CSATÓ (eds.) 1998. *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge. 379-396.
- HENGİRMEN, Mehmet. 1995. *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara, Engin.
- KARAAĞAÇ, Günay. 2010. *Türkçenin Ses Bilgisi*. Topkapı/İstanbul.
- SULTAN MAHMUT KÂŞGARLI. 1992. *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul, Orkun Yayınevi.

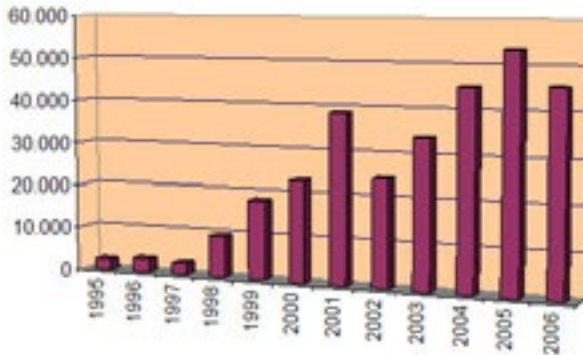
HİNDİ: GARİP BİR KUŞUN İLGİNÇ İSİMLERİ

Asiye ATAKAN

Hayvan bilimsel tür adı *Meleagris gallopavo* (LINNAEUS, 1758) olan hindi, tavuksular (Galliformes) takımına giren sülüngiller (Phasianidae) familyasının hindiler (Meleagridinae) adlı alt familyasında yer almaktadır.¹ Ayrıca leziz ve yumuşak eti dolayısıyla sevilen bu büyük, biçimsiz kuş bugün kümes hayvanlarından biri olarak Türkiye’de de yetiştirilmektedir. Tavuk etinin yanı sıra hindi eti gıda piyasasında taze veya -hindi halam, hindi sucuk gibi- hazır ürün olarak satılmaktadır. Fakat hatırlarsak, 20/30 yıl önce böylesi bir ürün çeşitliği yoktu ve Anadolu’da bir hindiyi bulmak bile kolay değildi.

“Dünyada 1980’lerden sonra gelişen entegre hindi üretimi Türkiye’de 1995 yılından sonra gelişmeye başlamış ve artan taleple birlikte piyasadaki yerini giderek sağlamlaştırmıştır... Türkiye’de 240 bin metrekare alanda toplam 3 milyon ünite hindi üretimi yapılmakta ve bu üretimin %5’i dünya pazarlarına ihraç edilmektedir”²

1995-2006 Yılları Hindi Eti Üretimi Ton³

¹ bk. <[http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey_\(bird\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Turkey_(bird))> (26. 05. 2012).

² bk. <<http://www.turkishpoultry.com/tr-TR/Sayfa.aspx?No.=16>> (08. 03. 2012).

³ BESD-BİR, “Beyaz Et Sanayicileri ve Damızlıkçılar Birliği”nin istatistik verileri için bk. <<http://www.besd-bir.org/turkiyekanatliistatistikleri.htm>> (18. 04. 2012).

Eski Romalıların *nomen est omen*, yani ‘isim işarettir’ diyen deyişine dayanarak kuşun adına bakınca kendisini ‘Hint asıllı, Hindistan’da yaşayan’ olarak anlamamız gerekmektedir.⁴ Fakat adın iç yüzü ilk bakışta görüldüğü gibi basit değildir; açıkçası bu yaratığın Hint alt kıtasıyla hiç alakası yoktur. Çünkü *Meleagris gallopavo* Türkiye’de olduğu gibi orada da bir yabancı sayılmaktadır.

Hindi etiyile yapılan yemek çeşitlerini ararken Hindi etinin geleneksel Türk mutfağında büsbütün eksik olduğunun farkına vardım. Zira hindi, tıpkı patates, domates gibi esasen Yeni Dünya’nın bir sakini olup⁵ Amerika’nın keşfinden sonra Avrupa’ya getirilmiştir. Ama Amerika kökenli bu hayvan Hint adını nereden kazanmıştır? Sorunun çözümü için Amerika’nın keşfine bakmamızın faydası vardır. Dünyanın bir küre olduğunu anlayan 15. yüzyıl insanı bu yeni bilgiyi değerlendirerek farklı imkânlar aramaya başlamıştır. Ayrıca denizcilik alanında bu gerçek olağanüstü önem kazanmıştır. Çünkü bundan hareketle Hindistan’a varmak için doğuya değil batıya da gitmenin mümkün olacağı fikri doğmuştur. Afrika’nın etrafını dolaşarak geçen “Doğu Hattı” zaten çok uzun ve tehlikeliydi. Hem bu bilgiye hem de kendine güvenen Kristof Kolomb (*Cristoforo Colombo*)⁶ Hindistan’a daha kısa ve sağlam bir deniz yolu bulmak amacıyla 1492 senesinde Santa Maria adlı yelkenli gemiyle batıya doğru yol alarak Atlas Okyanusu’nu aşmıştır. Yedi buçuk aylık bir seyahatten sonra kara görüldüğünde Kolomb Hindistan’ın doğu kıyısına ulaştığını zannetmiştir. Buna göre o topraklara *Batı Hindistan*, sakinlerine de *Hindiler* (*Indios*) adı verilmiştir. Bunun bir şahidi olarak günümüzde *Batı Hint Adaları* ismi kullanılmaktadır.⁷

İlk hindiler muhtemelen 1500 senesinden sonra Avrupa’ya getirilmiştir. Burada kazandıkları isimlerin bir kısmı kuşun geldiği yerin -yani (Batı) Hindistan’ın- adını yansıtmaktadır, krş.: Fransızca (eril) *dindon* (1605), (dişil) *dinde* (1600).⁸ Bu ad çabuk yayılmaya başlayıp diğer birkaç dile geçmiştir,

⁴ krş. *hindi* ‘Hindistan’a ait olan’ < Arapça *hindī* ‘hint olan’ (Wehr 1985: 1359b).

⁵ Yandaki harita yabani hindinin habitatını göstermektedir (<http://en.wikipedia.org/wiki/File:Wild_Turkey.png>; 08. 03. 2012).

⁶ İspanyol kralı hizmetinde olan İtalyan reis ‘1492’de Cenova’da doğmuş ve 20 Mayıs 1506’da Valladolid kentinde vefat etmiştir.

⁷ Diğer adı Karayipler olan bu “adalar, Florida’nın güneyinden başlayarak bir kıvrım oluşturarak Güney Amerika’da Venezuela’nın kuzey batısına dek iner” (<<http://tr.wikipedia.org/wiki/Karayipler>>; 09. 03. 2010).

⁸ *Le Trésor de la Langue Française informatisé*; bk. <<http://www.cnrtl.fr/definition/dindon>> ve <<http://www.cnrtl.fr/definition/dinde>> (25. 04. 2010).

Örneğin:

- Almanca: *ein indianisch Huhn* (Hans Sachs);⁹
- Polonca: (eril) *indyk*, (dişil) *indyczka*;
- Ukraynaca: (eril) *indyk* (18. asrın sonu), (dişil) *indyčka*;
- Beyaz Rusça: (eril) *indyk*, (dişil) *indyčka*;
- Rusça: (eril) *indéjskij petúx*, *indjúk* (1847), *inděj* (1812), (dişil) *indějka* (1780), *indjúška* (1834), *indėja* (Vasmer 2: 132; Černyx 1: 347; *ESUM* 2: 302).
- Çekçe: (eski) *indián* (Jungmann 1: 840a).
- Ermenice: (eril) *hndk-ak'atał*, (dişil) *hndk-a-hav* (*ARS* 1984: 422a).
- Gürcüce: *indaur-i* (Tschenkéli 528).
- Azerbaycanca: (genel olarak) *hinduşka*;¹⁰ (eril) *hindxorozu*, (dişil) *hind toyuğu* (*ADİL* 2: 390).
- Türkmence: *xind towuyı* (*TkmR* 1968: 636b).
- Arapça: (Irak) *dīč hindi* (Woodhead & Beene 1967: 172b), (Filistin) *dīk hindi/ğāḡe hindijje* (Bauer 1933: 327b).
- Farsça: *xurōs-i hindī* ve (Arapça>) *dīk-i hindī* (Steingass 1957: 457, 553).¹¹
- İbranice: *tarngōl hodū ~ tarnhōd* (Klein 1987: 718c).

Hindi sözcüğü ve bunun iç yüzüne gelince bugünlerde umumiyetle ilk olarak aranan genel ağ kaynağı *Vikipedi Özgür Ansiklopedisi*'ne başvurduğumuzda şu bilgiye ulaşmaktayız:¹²

⁹ Hans Sachs (1494-1576), meşhur Nürnbergli bir ayakkabıcı, halk şairi ve aşık; hayatı ve eserlerine dair bilgi <http://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Sachs> genel ağ sayfasında bulunur (30. 07. 2012).

¹⁰ Azerbaycanca *hinduşka* ve sadece Kars'tan bilinen yöresel Türkçe *hinduşga* biçimi (*TTAS*) Azerbaycanca/Türkçe *hind(i)* ve Rusça *indju-ška*'dan oluşan bir söz karışımının sonucu olarak değerlendirilebilir (bk. Bläsing 1995: 96 not 106).

¹¹ Hindinin Farsçadaki standart ismiyse *būqalamūn*'dur. Bu ada dair kapsamlı bilgi için *Encyclopædia Iranica*'ya bakınız (<<http://www.iranicaonline.org/articles/buqalamun>>; 14. 07. 2012).

¹² bk.: <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Hindi>> (18. 04. 2012).

“Hindi Amerika’nın keşfi ile dünyaya yayılmış olmasına rağmen Türkçe’deki Hindi kelimesinin Columb’un Amerika’yı Batı Hint Adaları sanması ile bir ilgisi yoktur. Çünkü yine hindiye benzeyen ve Afrika kıtasına ait olan bir kuş olan Gine tavuğu Türkler tarafından eskiden beri bilinmekteydi ve çeşitli kaynaklara göre Hint tavuğu olarak da bilinen bu kuşa halk arasında Hint illerinden gelen kuş manasında Hindi kuş da denilmekte idi. Keşiften sonra ise halk Gine tavuğuna benzerliği yüzünden hindiyi de aynı isimle çağırmaya başladı.”

Burada aydınlatılması gereken bazı noktalar vardır. *Meleagris gallopavo*’nun az önce gözden geçirilen Fransızca, Rusça vs. isimlerinin (Batı) Hint adını yansıtmaması şüphesizdir ve tam aynı anlama gelen Türkçe *hindi* ismini bunlardan ayırmaya kanımızca hiç gerek yoktur. Zira kuşun Eski Dünya’ya gelişinin Amerika’nın keşfi ile ilgili olması reddedilemez. Vikipedi makalesinde bahsedilen Gine tavuğunun “Türkler tarafından eskiden beri” *Hint tavuğu* olarak bilindiğini ispatlayan bir kaynak maalesef bulamadık. Örneğin Kürşat Efe’nin *Tarihî Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri* adındaki kapsamlı tezine bakıldığında *Hint tavuğu* ismi geçmemektedir.¹³ Daha ulaşılamamış bir belgede geçmiş olsa bile, Hint tavuğu ile Hindi isimleri arasında mecburi bir münasebetin olması zaten şart değildir.¹⁴ Üstelik Hint tavuğu ya da Gine tavuğu olarak bilinen Numida cinsin Türkçedeki adı genellikle *Beç tavuğu*’dur, yani ‘Beç şehri’nden, başka bir deyişle Viyana’dan gelen tavuktur (aşağıya bk.). Hint tavuğu ismi zaten net bir isim değildir. Numida’dan başka *Hint tavuğu* (eril *hint horozu*) Hindistan’dan gelen, genellikle horoz dövüşleri için yetiştirilen Asil adlı bir tavuk cinsinin de ismidir¹⁵ ve yukarıda gördüğümüz gibi hindi adı olarak da kullanılır.

Avrupa’ya giden Osmanlı temsilcileri, tüccarları vs. seyahatleri sırasında mutlaka bir yerlerde hindi görmüş ya da şölen masasında hindi etinden yapılmış leziz yemeklerden tatmışlardır. Böylelikle İstanbul da bu garip kuştan haberdar olmuştur. 18. asırda “hindi saray mutfak geleneğinde zengin sofralara sunulan ayrıcalıklı tatlar arasında”, en başta hünkâra ve haremde kurulan sofralarda yerini almıştır (Samancı 2009; 2009¹: 124).¹⁶ Hindi o zamanlar saray erbabı tarafından tanınmaktaydı.

¹³ Osmanlıca *hind tavuğu* ismi sadece Radloff sözlüğünde (3: 986) -fakat Azerbaycanca ile Türkmencede olduğu gibi- “Truthahn”, yani hindi olarak geçmektedir.

¹⁴ Vikipedi’dekilerine az çok benzer fikirleri örneğin Eyuboğlu (1991) ve Tuna’da () bulmaktayız. Bunlar herhangi bir kaynağa dayanmadığı için bu yazıda yer verilmemiştir.

¹⁵ krş. Arapça *dik hindi* vs. ‘asil’ (<<http://rss.a7laqalb.com/showthread.php?t=93432>>; 07.06. 2012).

¹⁶ Özge Samancı çalışmasında, hindinin saray mutfağına ne zaman girdiğini net bir şekilde belirtmemiştir. Üstelik Özge Hanım *tavuk-ı hindi* ismini göstermektedir (2009¹: 124). Osmanlıca kuralları açısından yanlış olan bu ilginç terkinin kaynağını da vermemektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında da hindinin Türk mutfağında özel bir lezzet olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'ya ikram edildiğini, Mâhû Aygen'in Edremit anılarından öğrenmekteyiz:

1923 yılının ilkbaharında... Bir akşam telefon çaldı. Kaymakam (İsmail) Hakkı Bey... ve Dördüncü Fırka Kumandanı Sabri Paşa, bize ziyarete geleceklerini bildirdiler. Vakit gece yarısını geçmişti. Önemli bir şey olacağını düşünerek, hemen “buyurunuz” dedik. O yıllarda evlerde telefon pek nâdirdi. Eşimin doktor olması dolayısıyla bize verilmişti. Kaymakam Bey ve Fırka Kumandanı zaman geçirmeden geldiler.

Ertesi gün saat 17.00'de Gazi Paşa Hazretleri'nin Lâîfe Hanım'la birlikte Edremit'e teşrif edeceklerinin haberini vererek, bizim onları misafir etmemiz ricasında bulundular. Şaşırdık!... Eşim bana, “Söz sizin..” dedi...

“Başka çaremiz yok, sizin salonlarınız büyük, hem böyle bir daveti ancak siz yapabilirsiniz” dediler. Gazi Paşa'yı ağırlamak zor işti ama, onurlu bir görevdi bu. Zamanın dar olmasına rağmen, fazla düşünmeden bu görevi kabul ettik. “Yemekler Belediye'den temin edilecek” dediler. Buna karşı çıkarak, “Yok..” dedim; “yemeklerin bir kısmını biz evden yapacağız..”

Çünkü o zamanlar orada et olarak yalnız oğlak ve keçi yeniyordu. “Bu et olmaz. Bana iki-üç hindi bulun, iç pilavlı bir hindi dolması yapalım” dedim. O sırada yanımda hemşirem ve çevrede bu işleri becerebilecek birkaç hanım arkadaşım bulunuyordu...

Hindi, Türk edebiyatında da çeşitli yönleriyle yerini almıştır. Burada örnek olarak Reşat Nuri'nin *Kızılılık Dalları*'ndaki hindiye yer vermek istiyoruz:

Nadide Hanımın ... “Paşası sağken acayip bir sinir hastalığına tutulmuş, yedi sene yatakta yatmıştı. Öyle zamanlar olurdu ki, bir lokma yemek yediremezler, hindiye ceviz yutturur gibi, zorla ağzını açarak gırtlığına süt, yumurta dökerlerdi” (sayfa 4).¹⁷

¹⁷ Hindiye ceviz yutturmak, bu neye yarar? Bunun cevabını bize Selahattin Duman “Cevizli Bağı Dızdızları Eli Kitaplı Yıldızları” adlı yazısında şöyle vermektedir: “Babam Dr. Abdullah Duman bir vakitler eve bir hindi getirmişti. Hindi dedimse marazlı, tavuk kadar bir şey. Halsizlikten kanadını taşıyamadığı için yerlerde sürüyerek gezdiriyor. Babam hayvanı beslemeye başladı. Ayrıca her gün bir ceviz yutturuyordu. Hem de kabuğuyla. Koca cevizi hindi nasıl yutar demeyin. Babamın uyguladığı teknik şöyleydi. Hindiye bacağının arasına kıştırıp bir eliyle gagasını açıyor, öbür elindeki kabuklu cevizi ağzına itiyordu. Ceviz hayvanın ince boynunda ipe takılı tek tespih tanesi gibi duruyordu. Babam daha sonra o cevizi bir eliyle sıvazlıya sıvazlıya hayvanın yutağına indiriyordu. Böyle böyle derken, üç ay içinde hindi kurbanlık koça döndü. Kesildiğinde ayıklandı, temizlendi. On dört kilo net et verdi” (<http://haber.gazetevatan.com/0/61317/4/Haber#.UE5SQq7YDTo>). Bu zalim yöntem hindi etinin daha lezzetli ve gevrek olmasına yaramaktadır.

“Lâla [Tahir Ağa], bir illet koleksiyonu idi. Meslek değiştirmesine rağmen boğazındaki ur geçmemiş, evvelâ ceviz kadarken büyüye büyüye bir yumurta, nihayet şişirilmiş bir hindi kursağı cesametinde bir guatr haline gelmiştir” (sayfa 23).

İsmine gelince -eskiden yabancı dil olarak en başta Fransızca kullanıldığından- kuşun Fransızcada *dinde* olan isminin varlığını Osmanlılarda da sürdürdüğünü düşünmekteyiz. Açıkcası *hindi*, *dinde* sözcüğünün tercümesidir.

Bizimkine benzer bir senaryo Sevan Nişanyan tarafından da çizilmiştir: a) Hindi ismi Osmanlıcada ilk olarak 1800 yılından önce zikredilir. b) Kuş ilk zamanlar Batı Hindistan adı ile geçen Amerika’dan Avrupa’ya getirilmiştir. c) Sözcük Fransızca *dinde*’nin tercümesi olmalıdır.¹⁸

Günümüzde Türkçeye tam yerleşen hindi adı anlam genişlemesine uğrayıp ‘aptal, şaşkın’ anlamlarını yüklenerek deyimlere de karışmıştır: *hindi gibi kabarmak* ‘gururlanmak, kurumlanmak, büyüklük taslamak’ (*TürkSöz* 2011: 1102a)¹⁹ ve *hindi gibi düşünmek* ‘boş düşünmek’.²⁰

Yılmaz, biraz sustuktan sonra:

“Ortanca kız kendini beğenmişin biri!” dedi. “Sanki Yeşil Ev babasının malıymış gibi, bir kurum, bir kurum!”

[Tosun]:

“Burnu havada olanı mı? Entarisinin uçuşan eteğine bakıp hindi gibi kabarıyordu!”

(Oktay Akbal, *Yeşil Ev*)

Hindi isimlerinin çoğu anlam açısından belirsiz ya da yanıltıcı olabilmektedir. İkinci gruba Hint yerine başka etnonim veya memleket isimleri ile oluşturulmuş olan hindi adlarını almaktayız, mesela:

¹⁸ Nişanyan’ın Türkçe *hindi* ismi için alternatif köken olarak verdiği “İtalyanca *pavo d’Indio*” ise kesinlikle İtalyanca değildir (krş. *tacchino* ‘hindi’). Ancak İspanyolca *pavo de la India*, *pavo indico* ile benzerlikler gösterir. “Hindistan’dan gelen tavus kuşu” anlamına gelen bu isim zaten hindi sözcüğünün karşılığı olamaz.

¹⁹ krş. Yöresel hindi ismi *kabarama* (Çarşamba-Samsun; Ünye-Ordu): *Kabaramanın etlisi yükseğe konar* (TTAS).

²⁰ Bu deyim bazı popüler yazılarda (mesela genel ağda) geçmekle beraber Türkçe standart dilini yansıtan sözlüklere henüz girmemiştir. Bir örnek: *Farkı şeyler düşünmek* başlığı altında şu yorumu bulmaktayız: “Asıl anlatmak istediğim biz bu dünyada ne yapıyoruz? Nedenleri sorgulayacak onlarca soru sorabiliriz kendimize ama cevaplayacak kimseyi bulamayınca başlıyoruz hindi gibi düşünmeye” (<<http://depresan.net/farki-seyler-dusunmek.html>>; 22. 07. 2012).

‘Yemenli’: Türkçe *yemeni*²¹ (TTAS).

‘Mısır tavuğu’: Türkçe *mısırtavuşu* (Radloff 3: 986),²² Kırım Tatarcası *müsür* (Garkavec & Useinov 2002: 325b), Ermenice (ağızlarda) *msr-haw* Malxaseanc‘ 3: 370c), Zazaca (eril) *dikê mısri*, (dişil) *kerge mısri* (Koyo Berz), Makedonca (eril) *mısir*, (dişil) *mısirka* (WMETD 2008: 23a), Sırpça-Hırvatça *mısirka* > Rumca *μισίρκα* ‘hindi’ (Skok 2: 432) ve Gagavuzca *mısirka* (GRM 1973: 337b);

‘Alman tavuğu’: Kalmukça *nemş taka* (Ramstedt 1976: 375a).

‘Kırım tavuğu’: Karaçayca *qırım tawuq* (QMOS 1989: 447a).

‘Çin tavuğu’: Türkçe (ağızlarda) *cin tavuğu* (TTAS).

‘Polonya tavuğu’: Kırım Tatarcası *köral tavuğu*,²³ (ağızlarda) *kor’el* (Garkavec & Useinov 2002: 325b, 355b), Urum ağızı *körel*’ (Garkavec’ 2000: 274b).²⁴

‘Rum tavuğu’: Arapça *dik rûmî*, *dağāğ rûmî* (Wehr 1985: 422a).

‘Habeş tavuğu’: Arapça *dik al-ḥabaş* ~ *dik ḥabaşî* (Wehr 1985: 422a), krş. Türkçe (Osmanlıca, 18/19. asırlarda hazırlanan *Kâmusu’l-Muhit Tercümesi*) *habeş tavuğu* ‘bir tür yaban tavuğu’²⁵ (Efe 2004: 137; Güler 1988: 84).

²¹ Sarıgül Erzincan; Şekeroba *Geben*-Maraş. Yazı dilinde ise *yemeni* ‘kalıpla basılıp elle boyanan, kadınların başlarına bağladıkları tülben’ ya da ‘bir tür hafif ve kaba ayakkabı’dır (TürkSöz 2011: 2570b). Tam tersine yazı dilinde kuş adı olan *hindi* ağızlarda ‘başörtüsü, yemeni’ anlamı da taşımaktadır (TTAS).

²² Bu isim ağızlarda farklı biçimlerde geçmektedir: *mısırtavuşu* (Gönen-Isparta; Burdur; Aydın; Balya köyleri-Balıkesir; Yavuz *Şavşat*-Artvin; Kars; Elazığ; Malatya; Kavaklıdere, Şeref *Yatağan*-Muğla); *mısırğa* (Acıpayam-Denizli; Samsun; Dereköy *Develi*-Kayseri; Teke Bor-Niğde; Risvan, Kuşça, Yeniceoba *Cihanbeyli*, Karasınır *Çumra*-Konya), *mısırğan* (Konya), *mısırka* (Afyon; Selanik göçmenleri *Karşıyaka*-İzmir; *Bozüyük*-Bilecik; Akmeşe *İzmit*-Kocaeli; Selanik göçmenleri-İstanbul; *Beyşehir*-Konya), *misika* (Mahmutbey *Bakırköy*-İstanbul), *misir* (Aslanapa-Kütahya), *misirğa* (Sille-Konya), *misirk* (*Keşan*-Edirne), *misirka* (Çatalağlıl-Karacabey-Bursa), *misirkatavuşu* (Çarşamba-Samsun), *misirke* (Pazarcık *Bozüyük*-Bilecik; Bahçecik-Kocaeli; Iğrider Bulgaristan), *miska* (Manastır göçmenleri *Bolayır*-Çanakale) ve *mısır* (Bulgar-Uşak; Senir *Keçiborlu*, *Yalvaç*-Isparta; Denizli; *Tutak*-Ağrı; Malatya; Akait *Akşehir*, *Ereğli*-Konya) (TTAS). +KA-biçimler büyük olasılıkla Balkan göçmenlerinin diline aittir, çünkü Güney Slav dillerinde +ka dişillliği belirten bir ektir.

²³ Kırım Tatarcası *Köral* (tarihî) ‘Polonya’.

²⁴ Göçmenlerle bu isim Anadolu’ya da geçmiştir, örneğin: *korel* (Yaverviran *Sivrihisar*-Eskişehir), *gorel* (Bartın-Zonguldak), *görel* (Bartın-Zonguldak), *gürel* (İzmit-Kc.; Bartın-Zonguldak), *gürel* (Bartın-Zonguldak) ‘hindi’, *kürel* (Sarıyer *Bartın*-Zonguldak) ‘dişi hindi’ (TTAS).

²⁵ Daha ziyade *Numida meleagris* (Beç tavuğu); krş. Arapça *dağāğ al-ḥabaş* a.m. (Wehr 1985: 377b).

‘Türk olan’: İngilizce *Turkey* (OED).

Bu örneklerle baktığımızda kuşun Hindistan gibi Türkiye, Mısır, Çin vb. ülkelerden geldiğini söylemek gerekecektir. Fakat bunun mümkün olmadığı bellidir. Yine de doğru olan isimler vardır, örneğin Kalmukça *nemš taka* (‘Alman tavuğu’) böylesi isimdir. Güney Rusya’da, İdil bölgesinde Hazar Denizi yakınlarında oturan Kalmuklar bu kuşu tahminen ilk olarak 2. Dünya Savaşı’nın sonuna dek aynı yörelerde yaşayan ‘Rusya Almanları’nda görmüşlerdir. Karacayca *qırım tawuq* (‘Kırım tavuğu’) da böylesi bir örnektir. Büyük olasılıkla bu isim, kuşun Kırım’dan Karacaylara getirildiğini yansıtmaktadır. Ayrıntılar ise hâlâ bilinmemektedir. Arapça *dik rûmî* (*dağāğ rûmî*) isminde geçen *rûmî* sözcüğü Batı manasına gelmektedir. Bundan hareketle hindinin, Batı Avrupa’nın Rumî dünyasından -Fransa, İspanya, Portekiz ya da İtalya da olabilir- getirilmiş olduğu kanatindeyiz.

Türkiye manasına geldiği için Türkiye’de son senelerde ateşli tartışmalara sebep olan İngilizce hindi ismi *turkey*; *turkey cook*, *turkey hen* (Türkiye horozu/tavuğu) adlarından gelişen kısaltılmış bir biçimdir.²⁶ Fakat bunlar aslında *Numida meleagris* adlı kuşun ismiydi. Zira bu kuş türü bir zamanlar ticaret yoluyla Afrika’dan -bazı kaynaklara göre 1530’lu/1540’lı senelerde *Turkey Merchants* olarak bilinen tüccarlarca²⁷ Madagaskar’dan-Türkiye üzerinden Avrupa’ya ve böylelikle İngiltere’ye de getirilmiştir.²⁸ Sonra ise tahminen benzerlikleri nedeniyle Amerika’dan gelen hindi için de kullanılmaya başlanmıştır (bk. OED).²⁹ Bu doğruysa, kuş Türkiye üzerinden getirilmiştir.

²⁶ Benzer terimler: *Turkey carpet* ‘bir halı çeşidi’, *Turkey red* ‘kırmızı bir kumaş boyası’, *Turkey stone* ‘turkuaz taşı’, *Turkey work* ‘bir kanaviçe türü’ (OED).

²⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Levant_Company> (16. 07. 2012).

²⁸ <<http://www.worldwidewords.org/articles/turkey.htm>>; <<http://www.etymonline.com/index.php?search=guinea+fowl>> (16. 07. 2012). Diğer kaynaklar ise kuşun Cezayir’deki eski Numidya bölgesinden, Türkiye üzerinden, İngiltere’ye getirildiğinden bahsetmektedir (krş. [turkey] “1655 T. Moffett & C. Bennet *Healths Improvem.* x. 84 They were first brought from Numidia into Turkey and thence to Europe, whereupon they were called Turkies”; OED). Kuşun habitatının Sahra Çölü’nün güneyinde olmasıyla birlikte bu fikir de doğru olabilir. Çünkü Fas ve Cezayir’ın belirli yerlerinde de Numida cinsinden türler bulunmaktadır. Onlardan biri de Numidya bölgesidir. Zoolojik cins adı *Numida* da Numidya ismini yansıtmaktadır.

²⁹ İngilizcedeki bilinen en eski kayıtlar: *Turkey-cock* “1541 *Constitutio T. Cranmeri* in Wilkins *Concilia* (1737) III. 862 It was also provided, that of the greater fyshes or fowles there should be but one in a dishe, as crane, swan, turkeycocke, hadocke, pyke, tench” (manasının *Numida meleagris* ya da *Meleagris gallopavo* olduğu burada belli değil); *turkey-hen* “1552 T. Cooper *Bibliotheca Eliotæ* (rev. ed.), *Meleagrides*, byrdes, whiche we doo call hennes of Genny, or Turkie hennes” (= *Numida meleagris*); *turkey* “1555 in W. Dugdale *Origines Juridiciales* (1666) xlviii. 135 Turkies 2. rated at 4s. a piece..00. 08. 00” (= *Meleagris gallopavo*); ayrıntılar için bk. OED.

Fakat o zaman Türklerin dikkatini çekmemiştir. Çünkü az önce gördüğümüz gibi onun Türkçe ismi ‘Viyana’ dan gelen tavuk’ anlamındaki *beçtavuğu*’dur.³⁰

Numida meleagris’in adları da karmaşıktır. *Turkey (cock/hen)* adının yanı sıra ‘Gine’li tavuk’ anlamındaki *guineafowl* ismi kullanılmaktadır (→ Türkçe *Gine tavuğu*). Aynı dönemde Portekiz tüccarları tarafından da Gine’den getirilen bu kuş, İngilizcede 1570’li senelerde *guinea cock/hen* olarak geçmektedir (bk. *OED*). Ayrıntılar henüz net olmamakla beraber kuşun en azından farklı iki ticari yol üzerinden Avrupa’ya getirildiği ve bunlardan Doğu Afrika hattının Osmanlı İmparatorluğu’ndan geçtiği bellidir. Bundan hareketle Türkçe *yemeni*, *habeş tavuğu* ve en başta *mısır tavuğu* gibi adlar da eskiden *Numida meleagris* için kullanılmış olabilir. Türkçede bu konuda *Habeş tavuğu* adı dışındaki diğer isimler için eski herhangi bir kaynak bulamadığımızdan 18. yüzyılın en çok tanınmış ansiklopedilerden biri olan *Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft* adındaki 242 ciltlik dev esere başvurmak faydalıdır. Kurucusunun, Johann Georg Krünitz’in adını taşıyan, zamanının bilgisini en kapsamlı şekilde yansıtan ansiklopedinin 1782 senesinde yayımlanan 26. cildinde *Huhn* (tavuk) başlığı altında şu ilginç bilgiyi elde etmekteyiz:

Tavuksular [*Galliformes*] takımına *beçtavuğu* [*Numida meleagris*] da aittir. Bu kuşa *Mısır tavuğu*, *Afrika tavuğu*, *Yabancı ülke tavuğu*, *Barbar tavuğu*, *Gine tavuğu*, *Kudüs tavuğu*, *Libya tavuğu*, *Moritanya tavuğu*, *Numidya tavuğu*, *Firavun tavuğu* ve *Tunus tavuğu* da denilir.³¹

Krünitz’in verdiği bilgiler doğrultusunda, *Mısır tavuğu* (“aegyptisches Huhn”), *Afrika tavuğu* (“afrikanisches Huhn”) gibi isimlerin geçmişte Numida *meleagris* için kullanıldığını söyleyebiliriz.³²

Aynı eserin 1846 senesinde çıkan 189’uncu cildindeyse, hindi için şu isimlerin kullanıldığını görmekteyiz:

³⁰ *Numida meleagris* türünün Azerbaycanca *firəngtoyuğu* ismi de kuşun Avrupa’dan Orta Doğu’nun bazı yerlerine getirildiğini düşündürmektedir (*ADİL* 2: 198a; *ASE* 9: 570).

³¹ Aynen: “In die Ordnung der Hühner, gehört auch das **Perlhuhn**, welches auch das **aegyptische, afrikanische, ausländische, barbarische, guineische, jerusalemische,* libysche, mauritanische, numidische, Pharaons=** und das **tunisische Huhn**, genannt wird...” Krünitz bize bununla ilgili şu eğlendirici hikâyeyi de nakletmiştir: Birkaç kurnaz Müslüman bu kuşları Kudüs tavuğu adıyla Hristiyanlara satmış. Bunlar ise, hilenin farkına varır varmaz kuşları, tekrar daha büyük bir kârla, şaşkın Müslümanlara Mekke’nin tavukları adıyla satmışlar. (26, 272) = <<http://www.kruenitz1.uni-trier.de/xxx/h/kh04768.htm>> (14. 07. 2012).

³² Üstelik krş. *Sudan tavuğu* ‘beç tavuğunun bir türü’ (*TürkSöz* 2011: 2167b).

Das gemeine Truthuhn, Puterhuhn, das Kalekutische [*Kalikut tavuğu*],³³ Türkische [*Türk tavuğu*], Indische [*Hint tavuğu*] oder Wälsche Huhn [*Galler tavuğu*], die Trute, Truthenue, der Puter, Kalekuter [*Kalikut horozu*] oder Wälsche Hahn [*Galler horozu*], der Truthahn, der Kuhne, der Trut, *Meleagris gallopavo*, *Gallopavo communis*; Fr. [Fransızca] *le Dindon*, *le Coq d'Inde*, *la Poule d'Inde*; Engl. [İngilizce] *the Turkey-cock*, *the Turkey-hen*.

Burada dikkatimizi çeken diğer bir nokta, Türk tavuğu adının sadece İngilizcede değil, daha önceki dönemlerde Almancada da kullanılmış olmasıdır.

Hindi'nin yanı sıra Türkçede *Meleagris gallopavo* için kullanılan isimlerine gelince, bunların sayısı -mesela Almancada olduğu gibi-³⁴ oldukça fazladır:

- **alaleşiş**, **aleşiş** (Kerkük), **alişiş** (Zile-Tokat; Kerkük) 'hindi'; krş. Arapça (Irak) *'ali šīš* (<?) "uzun şiş") 'hindi' (Woodhead & Beene 1967: 255a), Kürtçe *eloşiş*³⁵ ve (Kurmanci ve Qaşr-e Şîrîn ağzı) *alīšīš*.³⁶

- **alülalü** (Şenoba Uludere-Hakkâri), **âloalo**³⁷ (Diyarbakır) 'hindi' (TTAS; Beysanoğlu 1966: 154). Türkiye, Suriya ve Lübnan'da³⁸ kullanılan bu isim Andreas Tietze'ye göre (2002: 82b) ses taklidi bir kelimedir. Üstelik krş. Kürtçe *eloelo*, *el(el)ok* (Îzoli 1992: 141b; <http://ku.wikipedia.org/wiki/Elok>) ve Zazaca *elelok* (Koyo Berz), (Bingöl merkez) *'al'ale* 'hindi horozu'.³⁹

- **azman** (Çuvalı Yeşilova-Burdur) 'erkek hindi' (TTAS) = *azman* 'aşırı gelişmiş' (*TürkSöz* 2011: 217b), 'normalden daha iri, aşırı büyüklükte hayvan veya insan'. Bu sözcük, *-man* eki vasıtasıyla *az-* fiilinden türemiş olan bir isimdir (bkz. Tietze 2002: 173b); krş. *azmak* '1. Taşkınlıkta ileri gitmek. 2. Deniz, ırmak vb. kabarmak, taşmak. 3. Yara, hastalık etkili, tehlikeli duruma gelmek. 4. Cinsel duyguları artmak. 5. Çamaşır artık ağartılamaz duruma gelmek. 6. Hayvanlar iki ayrı ırktan doğmak. 7. Bitkiler, aşırı büyümek' (*TürkSöz* 2011: 217b).

³³ "Kalikut şehri için bk. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Kozhikode>> (17. 07. 2012).

³⁴ Ayrıntılı bilgiyi Georg Weitzenböck, *Die deutschen Namen des Truthahns* adındaki makalesinde vermektedir.

³⁵ bk. <<http://ku.wikipedia.org/wiki/Elok>> (15. 07. 2012).

³⁶ bk. <<http://www.iranicaonline.org/articles/buqalamun>> (14. 07. 2012).

³⁷ *Oğlan bu dünüş bir âloalo çali, eve getiri.*

³⁸ bk. <<http://www.iranicaonline.org/articles/buqalamun>> (14. 07. 2012).

³⁹ Bu biçim, Frankfurt Üniversitesinde Zazaca üzerine araştırmalar yapan Mesut Asmên Keskin tarafından verilmiştir.

• **baba hindi** ‘iri ve iyi beslenmiş erkek hindi’ (*TürkSöz* 2011: 220b) ve ağızlarda **baba** (Tepe *Seben*-Bolu; Niğde) ‘erkek hindi’ (*TTAS*);⁴⁰ örneğin: *Vay geçmişine! Bu nasıl karı be? Baba-hindî gibi guluğlıyor!* (Hüseyin Rahmi Gürpınar 1339 s. 145; bk. Tietze 2002: 177b). Bu biçimleri Wilhelm Radloff’un 1888-1905 seneleri arasında yayımlanan meşhur sözlüğünde de Osmanlıca (aynen) *baba kindi* (4: 1564) ve Osmanlıca (Bosna) *bäba* (4: 1637) “Truthahn” olarak geçmektedir. Balkan dillerinde geçen Bulgarca, Sırpça *biba* ‘kaz, hindi vs.’ gibi biçimleri Türkçedeki *baba*’dan ayırmak gerekir. Onların arkasında ses taklidinin (*bi-bi-bi*) var olduğu düşünülmektedir (bk. *BER* 1: 45; Tietze 2002: 263a).⁴¹ *Bi-bi*’ye dayanan biçimler oldukça yaygındır. Mesela Güney-Almancada (ayrıca çocuk dilinde) *Bibi* ‘tavuk, civciv’ (*ShW* 1: 820-821, 823) geçmektedir. Türkçedeysen şü derlemeye rastlamaktayız: **bibi** (*Sivaslı*, Gökçeköy, *Eşme*-Uşak; *Deregümü*, Çünür *Eğridir*, Yarıkkaya, Sücüllü *Yalvaç*-Isparta; Karamanlı, Başpınar, *Tefenni*, Kestel, Çerçin, Ürkütlü, Kuşba-ba *Bucak*-Burdur; İsabey, Dedeköyü *Çal*, Kozan, Hama *Çivril*-Denizli; Aydın; İsmetiye-Bursa; Demirkapı *Susurluk*-Balıkesir; Saraycık *Altıntaş*, *Simav*-Kütahya; *Beşiktaş*, *Çatalca*, İstanbul; İçel; Muğla; Edirne; Kırklareli) ‘hindi’; **biybiy** (Çeltikçi-Bursa; Yeniköy-Balıkesir), **biybiy** (Aydınlı *Gebze*-Kocaeli) ‘hindi yavrusu’ ve **piypi** (Bölceağaç *Manyas*-Balıkesir) ‘dişi hindi’; **piypi** (*Karacabey*-Bursa; Bolu), **piypi** (Şumnu, Bulgaristan) ‘hindi’; **pepiy** (Kırım göçmenleri, Çifteler-Es.) ‘hindi yavrusu, palaz’; **pipi** (Muratlı *Mustafakemalpaşa*, İhsaniye *İnegöl*-Bursa; Sabuncupınar-Kütahya; Kurşunlu *Gölpazarı*, İncirli, Kaynarca *Osmaneli*-Bilecik; Bulgaristan göçmenleri-İstanbul; Konya; *Cebelibereket*-Adana; Hamitli-Edirne; *Lüleburgaz*-Kırklareli) ‘hindi’; (Balıkesir; Cerrah *İnegöl*-Bursa; Haliliye *Ceyhan*-Adana) ‘hindi yavrusu, palaz’ (*TTAS*).⁴²

• **badı** (*Susurluk*-Balıkesir ve çevresi; Kerkük), **badi** (*Bigadiç*-Balıkesir), **bodu** (Niğde) ‘hindi’ (*TTAS*). Genellikle ördek veya kaz adı olarak kullanılan sözcük için *A North Caucasian Etymological Dictionary*’e (Nikolayev & Starostin 1994: 301) bakınız.

⁴⁰ Argoda *baba* sözcüğü bazen ‘çok kaliteli, üstün nitelikli’ (*TürkSöz* 2011: 219), ‘büyük, iri’ (Tietze 2002: 176b) gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Bundan başka krş. *babaç* (Bekirli *Çal*, *Sarayköy*-Denizli; *Bergama*, *Tepeköy*-İzmir; *Alaşehir*-Manisa; *Susurluk*-Balıkesir; *Mustafa Kemal Paşa*-Bursa; *Sivrihisar*-Eskişehir; *Kandıra*-Kocaeli; Samsun; *Zile*-Tokat; Maraş; *Reyhanlı*-Hatay; Kayseri; *Lalapasa*-Edirne; *Saray*-Tekirdağ) ‘kümes hayvanlarının erkeği, erkek kuş’ (*TTAS*).

⁴¹ krş. Gagavuzca *bi-bi-bi* ‘hindileri çağırmak için’ (*GRM* 1973: 82b).

⁴² Türkçe biçimlerin Tietze’nin (2002: 263a) önerdiği ‘Balkan dillerinde yaygın olan *biba* (ördek, kaz veya hindi dişi)’ sözcüğüne dayandığını söylemek bizce pek doğru olmaz. Çünkü bundan bağımsız oluşmuş da olabilir.

• **beberuhi** (Burdur) ‘hindi’ (TTAS) = *bebe ruh-i* ‘sevimsiz, budala, büyücü erkek’ (TürkSöz 2011: 291a; Tietze 2002: 226a), ayrıca ‘Türk gölge oyunu’nda kötü huylu cüce tipi. Fiziksel kusuru iç yaşamına vurmuş, herkese sövüp sayan, yaygaracı, yı-lışık, sulu ve densiz bir tiptir. Çabuk ve duraksız konuşur. Baş-kalarını, özellikle Karagöz’ü kızdırmaktan hoşlanır. Oradan oraya laf taşıyarak herkesi birbirine düşürür’ (BSTS / Gösterim Sanatları Terimleri Sözlüğü 1983); ‘Mahallenin budalasıdır. Cüce ve kamburdur. On Altı Karış da derler. Zenginler tarafın-dan korunur. Ama kimse tarafından sevilmez. Orta oyunundaki maskara’nın ya da cücenin benzeridir’ (BSTS / Tiyatro Terimleri Sözlüğü 1966).⁴³

İsminin iç yüzüne gelince, hindi biçimsizliği sebebiyle Karagöz gölge oyununda kambur ve çirkef tip olan Bebe Ruhi’ye benzetilmiştir.

• **besleme** (Ankara) ‘hindi’ (TTAS). Hindi, beslenen kümes hayvanı oldu-ğu için bu adı kazanmıştır; krş.: *besleme* (Kerkük) ‘beslenen, besiye çekilmiş hayvan’ (TTAS).

• **bidik** (İnegöl-Bursa) ‘hindi yavrusu’ (TTAS). Bu terim, büyük olasılıkla Türkçe *bıdık* ‘kısa ve tıknaz’ ile ilgilidir (TürkSöz 2011: 328a).

• **buğra** (Kabaklı Yalova-Bursa) ‘hindi’ (TTAS), Gagavuzca *bura* a.m. (GRM 1973: 97b). Bu isim *buğra* ‘erkek deve’ olarak Eski Osmanlıcada (Dede Korkut; 14. yy.) geçmektedir (TarSöz 682) = Eski Türkçe *buğra* a.m. (Tietze 2002: 319b; Clauson 1972: 317-318). Motif açısından *buğra*, Karakalpakça *tüye tawıq*, Kazakça *tüye tauıq* ‘hindi’ (Schamiloglu 2004: 247) ve Kırgızca *tüö tauq* (Radloff 3: 1528) ile karşılaştırılabilir. Benzer bir isim Farsçada geçer: *pıl-murğ* (“fil kuşu”) ‘hindi’ (Steingass 1957: 269).

• **bülü** ‘hindi’: *Bülüler (hindiye bizim köylü bülü der) iyice zayıfladı, yü-rüyemez oldular* (Mahmut Makal 1950 s. 16; bk. Tietze 2002: 336b). Bu isim de *-bili* (Trabzon; Yolbaşı Rize; Yazıgınık Mucur-Kırşehir) ‘civciv’ gibi- bir ses taklidinin neticesidir; krş. *bülü*, *bülü bülü*, *bilü bili*, *bili bili* vs. ‘kümes hayvanlarını çağırma ünlemi’ (TTAS).

• **cakcak** (Safranbolu, Cumayanı-Zonguldak) ‘hindi’ (TTAS).

• **cavcav** (Demirci-Manisa; Kütahya; İstanbul) ‘hindi’ (TTAS).

• **cırıl** (Gökdere Akdağmadeni-Yozgat) ‘hindi’. Bu biçimi şu şekilde sıralayabiliriz: *cırık* (~ *çırık*, *çırık*, *cırıcık*) 1. ‘serçeye benzer bir çeşit kuş’ 2. ‘piliç’ 3. ‘kuş yavrusu’ (TTAS).

⁴³ bk. <<http://tdkterim.gov.tr/bts/>> (29. 06. 2012).

• **cukcuk** (Bozan-Eskişehir) ‘hindi’ (TTAS).

• **culcul** (Kütahya), **colcol** (Eskişehir) ‘hindi’ (TTAS) “onomatopoetica”-dan ve ehlî hayvanları çağırmakta kullanılan seslenmelerden (**cul cul** ‘hindiye çağırma ünlemi’ DS 1012)” (Tietze 2002: 386b).

• **corcor** (Nallıhan-Ankara) ‘hindi’ (TTAS).

• **culuk** (Emirdağ-Afyon; Eğridir ve köyleri-Isparta; Tavas-Denizli; Savaştepe-Balıkesir; Emet-Kütahya; Söğüt-Bilecik; Tokat-Eskişehir; Düzce-Bolu; Kargı-Kastamonu; Çıkrık Mecitözü-Çorum; Bafra-Samsun; Amasya; Zile, Taşova, Reşadiye-Tokat; Oltu-Erzurum; Ergani-Erzincan; Elbistan-Maraş; Sivas ve ilçeleri; Alcı-Yozgat; Solakuşağı Şereflikoçhisar, Karanidere Haymana-Ankara; Ömerhacılı Kaman-Kırşehir; Bünyan, Pınarbaşı-Kayseri; Edirne), **coluk** (Köke Acıpayam-Denizli; Tepe Seben-Bolu; Çankırı; Çayırılı Nallıhan, Beypazarı-Ankara; Adana), **culluk** (Saraycık Altıntaş-Kütahya; Uluköy, Bademli Dinar, İshaklı Bolvadin-Afyon; Körküler Yalvaç, Uluğbey Senirkent, Keçiözü-Isparta; Burdur; İshaklı Çivril, Acıpayam-Denizli; Susurluk-Balıkesir; Mustafa Kemal Paşa-Bursa; Aşağıda ve Yukarıda Sivrihisar-Eskişehir; İstanbul; Çorum; Gümüşhane; Refahiye-Erzincan; Aşudü Darende-Malatya; İslahiye, Kilis-Gaziantep; Taşoluk Göksun, Afşin-Maraş; Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri-Hatay; Divriği, Gürün-Sivas; Bala-Ankara; Develi-Kayseri; Nevşehir; Niğde; Konya; Bahçe, Toprakkale-Adana; Yenice Mersin, Silifke-İçel; Bağyaka, Çandır Finike-Antalya), **culluğ** (Divriği-Sivas; Mucur-Kırşehir), **culuğ** (Pasinler-Erzurum), **culuğ culuğ** (Mesudiye-Ordu; Uluşiran Şiran-Gümüşhane; Ersis Yusufeli-Artvin; İrişli, Bayburt, Sarıkamış, Posof-Kars; Erzurum; Malatya; Kangal-Sivas; Sorgun-Yozgat), **cülük** (İskilip-Çorum; Kızılçakçak Arpaçay-Kars), **coluk** (Boyabat-Samsun; Beypazarı-Ankara ve köyleri, **culluk** (Susurluk, Yeniköy-Balıkesir; Cinis Aşkale-Erzurum; Afşin-Maraş; Niğde), **culuk** (Bolu; Kargı-Çorum; Gümüşhane) ve **cülülük** (Ankara) ve ($l > r$ şart ile) **curuk** (Bolu; İstanbul); **coruk** (Fatih-İstanbul; Safranbolu-Zonguldak), **curluk** (Dont Fethiye-Muğla) ‘hindi’ (TTAS). Andreas Tietze (2002: 386b) bu terimi *culcul* (yukarıya bk.) ile karşılaştırıp ses taklidi kelimeler sınıfında göstermektedir. Türkçeden ödünçlenmiş biçimler Kürtçe *cilûx*, *çûlik*⁴⁴ ve Zazaca (Kuzey ağzı) *culîğ*’dir (Mesut Asmên Keskin; not 37’ye bk.).

• **cılfin** (Maraş) ‘hindi yavrusu’ (*cılfin eti yengel olur*) (TTAS). Bu sözcüğe dair ayrıntılı bilgiyi Uwe Bläsing (2005) “Tükeitürkisch *ŞELFİN* und Armenisch *ŞLFON*: Bemerkungen zur Etymologie und Verbreitung eines Dialektterminus in Anatolien und der Levante” adındaki makalesinde vermektedir.

⁴⁴ bk. <<http://ku.wikipedia.org/wiki/Lori>> (29. 06. 2012).

• **cırlavuk** (Muş) ‘hindi yavrusu’ (TTAS). Bu sözcük hindinin yanı sıra ‘kışın yollarda ve tarlalarda sürüler hâlinde görülen, akbabaya benzeyen bir çeşit kuş’ ve ‘ağustos böceği’ anlamlarına da gelmektedir. Andreas Tietze’ye göre bu hayvanların ortak özelliği çıkardıkları *cırcır* sesidir (2002: 371a).

• **cuğu** (Karamurat, Malkara-Tekirdağ) ‘hindi yavrusu’, **cuğul** (Zeyve Söğüt-Bilecik), **cukku** (Bulanık-Muş) ‘hindi’ (TTAS).

• **cutak** (Kıbrısçık-Bolu) ‘hindi’ (TTAS).

• **çıkçık** (Kütahya; Kesirik-Elazığ) ‘hindi’ (TTAS).

• **çuran** (İskilip-Çorum) ‘hindi’ (TTAS). Bu isim büyük olasılıkla Balkan göçmenleri tarafından Anadolu’ya getirilmiştir, çünkü kökeni Sırpça *ćurān* ‘erkek hindi’dir (< *ćurkan* = *ćurak* + *-ān* eki; ayrıntılar için bk. Skok 1: 365b). Andreas Tietze ise (2002: 539b) bu ismi aynı anlama gelen Arnavutça *çuran*’a bağlamaktadır.

• **çüçü** (Göbel-Balıkesir) ‘dişi hindi’ (TTAS).

• **dayday** (Mihalıççık-Eskişehir), **diydi** ~ **didi** (Düzce-Bolu) ‘hindi yavrusu’ (TTAS).

• **doga** (Aliköy Çaycuma, Devrek, Burunkaya-Zonguldak; Ağlı Küre-Kastamonu), **dogagürez** (Olukyanı-Zonguldak), **dogo** (Aliköy Çaycuma-Zonguldak), **doğa** (Kaboğlu, Safranbolu-Zonguldak), **doğu** (Bartın-Zonguldak) ‘baba hindi’ ve **duka** (Zonguldak) ‘hindi’ (TTAS).

• **ferik** (Burunkaya-Zonguldak) ‘dişi hindi’ (TTAS). Bu sözcük (< Farsça *farūk* ‘genç, daha yumurtlamamış kuş’; Steingass 1957: 924b; Tietze 2009: 47a) ayrıca kırsal bölgelerde halk ağzında ‘kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavrusu, piliç’ için kullanılır (bk. *TürkSöz* 2011: 862a; TTAS).

• **fidi** (Araç-Kastamonu), **vidi** (Bozan-Eskişehir; Şabanözü-Çankırı; Ağlıcık Çubuk, Gököy Kalecik-Ankara) ‘hindi yavrusu’ (TTAS). Bu biçimlerin ‘tavuk, hindi, ördek, kaz yavrularını çağırmak için kullanılan ünlem’ ile alakalı olduğu düşünülmektedir.

• **firte** (Vezirköprü-Samsun) ‘hindi’ (TTAS).

• **fisike** (Killik Alaçam-Samsun) ‘hindi’ (TTAS).

• **fita** (Bozcaarmut Bozüyük-Bilecik.; B. Tersiyeye-Kocaeli) ‘hindi’, (Kuzucu-Edirne) ‘dişi hindi’; krş. Bulgarca (dişil) *fitka*, (eril) *fitok*, *fit* (Gerov 5: 474-475).

• **godal** (Hacıahmet Düzce-Bolu) ‘hindi’; krş. *godal* (Sivas) ‘gururlu, kibirli’, (*Tefenni*-Burdur) ‘kısık (boy için)’, *kotal* (Papazköy-Samsun) ‘kısık

boy lu, tıkız (kimse)’ (TTAS). Sözcüğün kökeni daha bilinmemektedir. Anlam bakımından ise bu isim *beberuhi* üzerine söylediklerimize benzemektedir. Hindiye bir taraftan kısa boy lu, toplu olması, diğer taraftan kızdığında tüyle-rini ‘kibir’ ile kabartması nedeniyle *godal* denilmektedir.

• **gokcok** (Orhangazi-Bursa), **gukcuk** (Bursa) ‘hindi’ (TTAS).

• **görez** (Düzce-Bolu; Bartın, Kilimli-Zonguldak), **gorez** (Safranbo-lu-Zonguldak), **gurez** (Cumayanı Devrek-Zonguldak), **gürez** (Bolu; Beyoğ-lu-İstanbul; Kastamonu; Zonguldak ilçe ve köyleri) ‘hindi’ ve **çorez** ‘küçük kalmış hindi’ (Safranbolu-Zonguldak), **çörez** (Safranbolu-Zonguldak) ‘büyü-memiş hindi’, (Göksun-Maraş) ‘zayıf, sıska, büyümemiş’ (TTAS).

• **guli** (Kaklık Çal-Denizli; Edremit, Demirkapı Susurluk Balıkesir; Ge-libolu, Kaldırımbaşı Biga-Çanakkale; Gemlik-Bursa; Bilecik; Sivrihisar, Bo-zan-Eskişehir; Gebze, Ereğli, Karamürsel-Kocaeli; Karaağaç İğneciler-Bo-lu; İlyaslar Adapazarı-Sakarya; İstanbul; İskilip-Çorum; Cencige-Erzincan; Uzunköprü-Edirne; Limasol-Kıbrıs), **gulu** (Afyon; Ankara; Gölkonak, Yenişar Şarkıkaraağaç-Isparta), **gülü** (Fili, Biga-Çanakkale; Orhaniye İnegöl-Bursa; Bozan-Eskişehir; Bakırköy-İstanbul; Hasanoğlu-Ankara; Konya; Haçdışen Anamur-İçel), **güllü** (Eğridir-Isparta; Buğabağı-Çorum; Alihoca-Tokat; Anka-ra ilçe ve köyleri), **güli** (Balıkesir), **güllü** (Çerkeş-Çankırı), **gülütök** (Büğ-düz-Çorum),⁴⁵ **gulu** (İzmit-Kocaeli), **golü** (Burgaz Mustafa Kemal Paşa, Gem-lik, Mudanya-Bursa; Ankara), **gulugulu** (Beyşehir, Seydişehir-Konya), **gulu gulu** (Isparta; Zeyve, Bekilli Çal-Denizli; Kandıra-Kocaeli; Apturrahmanlar Serik-Antalya), **gulügülü** (Afyon; Bağlılı Şarkıkaraağaç-Isparta; Burdur; Derbent, Buldan-Denizli; Bor-Niğde), **gulgülü** (Konya), **gülü gülü** (Burdur), **kuli** (Balıkesir; Çankırı; Vize-Kırklareli), **kulu** (Banaz-Uşak; Söğüt-Bilecik; Kastamonu), **külü** (Buğralar Kızılcahamam-Ankara), **kulukulu** (Isparta; Alâattin Acıpayam, Sarayköy-Denizli) ‘hindi’ (TTAS). Belki de **gulik** (Kavak Yeşilova-Burdur), **guluk** (Çelteç, Çuvalı Yeşilova-Burdur; Sütlaç Çivril-De-nizli; Ağlı Küre-Kastamonu; Ceylan Fethiye-Muğla), **gülek** (Üsküdar-İstan-bul; Kastamonu; Sungurlu-Çorum; Merzifon, Ziyere-Amasya; Gümüşhane), **gülek** (İstanbul; Çanakkale; Çerkeş-Çankırı; Ankara; Kırşehir), **kulluk** (Ya-lova-İstanbul), **kuluk** (Çöplü Çivril-Denizli), **külek** (Namrı Söğüt-Bilecik; Göynük Karlıova-Bingöl) biçimleri (? = GUIU+k) ve **guruh** (Gerede-Bolu; İstanbul) ‘hindi’ (TTAS) bu gruba girmektedir.

• **güler** (İstanbul; Bafra-Samsun), **gülüş** (Tekkekebir köyü Ereğli-Konya) ‘hindi’ (TTAS).

⁴⁵ = *güllü* + *tök* (aşağıya bk.).

• **gübez** (Zonguldak) ‘dişi hindi’, **küpez** (Devrek, Ereğli-Zonguldak) ‘hindi’ (TTAS).

• **gübük** (Köşker-Kırşehir) ‘hindi’ (TTAS).

• **güren** (Kofullu Safranbolu-Zonguldak) ‘hindi’ (TTAS).

• **gürgür** (Ömerli Çarşamba-Samsun), **gurgur** (Yenice Dinar-Afyon; Çorum) hindi (TTAS); krş. Kumukça (*erkek, tişi*) *gürgür* (KmkR 110a; Schami-loglu 2004: 247) ve Bulgarca (yerel) *gurgur* ~ *gurgor* ‘hindi’ (Gerov 1: 260b; BER 1: 295). Ses taklidi bir isimdir.

• **hobu** (Karabüzey Araç-Kastamonu) ‘bir yaşını geçmiş erkek hindi’. Kastamonu yöresinde yaygın olan bu ad ‘akbaba’ ve ‘leylek’ manalarını da taşır (TTAS).

• **hotak** (Bolu) ‘hindi’ (TTAS).

• **hotoz** (Üçburgu Devrek-Zonguldak) ‘erkek hindi’ (TTAS).⁴⁶ Yazı dilinde ise (*esk.*) 1. ‘kadınların süs için saçlarının üstüne taktıkları, çeşitli renk ve biçimde yapılmış küçük başlık’. 2. ‘tavus kuşu, tavuk vb.nin başında bulunan tüyler’ (TürkSöz 2011: 1113a). Etimolojiye bakıldığında ad Rumca κόττος ‘horoz’ sözcüğünü temsil etmektedir (Tzitzilis 1987: No.: 238).

• **ibi** (Sırcalı Safranbolu, Bartın-Zonguldak; Ağlı Küre, Karabüzey Araç, Daday ve çevresi-Kastamonu; Kastamonu; Kurşunlu, Kale Ilgaz-Çankırı; Baфра-Samsun; Boyabat-Sinop) ‘hindi’, (Kale Ilgaz-Çankırı) ‘dişi hindi’, **ebi** (Ağlı Küre- Kastamonu; Kastamonu) ve **ibitavuğu** (Boyabat-Sinop) ‘hindi’ (TTAS). Andreas Tietze (2009: 362a) sadece Ingeborg Hauenschield’in görüşünü, bu ismin *ibi* ‘büyükanne’ sözcüğüne bağlanmasını bildirmektedir. Bundan başka onun *ibik* ile bir bağlantısı (krş. **ibili** (Boyabat-Sinop) ‘hindi’, (Osmaniye-Adana) ‘hotozlu serçe’) ya da basit bir ünlem olduğu düşünülebilir.

• **karafatma** (Kayseri) ‘hindi’ (TTAS). Bu terimin esas anlamı ise ‘kın kanatlılardan, böcek, kurt ve sümüklü böceklerle beslenen, tarıma yararlı, parlak siyah renkli bir böcek, ağlı böcek (*Carabus*)’tur (TürkSöz 2011: 1316a).

• **kaz tavuğu** (Bozkır-Konya) ‘hindi’ (TTAS).

• **kefe** (Ladik-Samsun) ‘hindi’ (TTAS).

• **keltavuk** (Yassıören Senirkent, Yalvaç-Isparta; Kestel Bucak-Burdur; Burdur; Denizli; Bozdoğan-Aydın; Bergama, Tire-İzmir; Iğdecik, Sancaklı-boz-Manisa; Çanakale; Sarıyer-İstanbul; İstanbul; Baфра-Samsun; Trabzon; Kavaklıdere Yatağan, Milas-Muğla), **kelgürz** (Edirne), **kelfatma** (İğneciler Mudurnu-Bolu; Ergen-Erzincan; Antakya-Hatay) ve sadece **kel** (Solaklar,

⁴⁶ Kabarık, karışık (saç için): Rügârda saçları hotozlanmış (TTAS).

Hediyeli *Kandıra*, *İzmit-Kocaeli*) ‘hindi’ (TTAS). Yaygın olarak Anadolu’nun batı kısımlarında kullanılan bu isimler hindinin en çok göze çarpan özelliklerinden kafasının tüysüz yani ‘kel’ olduğunu yansıtmaktadır (Bläsing 1995: 98). Bu gruba üstelik şu biçimlerin eklenmesi de mümkündür: **kelkel** (İlyas *Keçiborlu*-İsparta; Bursa), **kerkel** (Karaköyü *Yenişehir*-Bursa), **kekel** (Mamıca *Orhangazi* -Bursa) ve **keleken** (*Sarıyer*-İstanbul) ‘hindi’ (TTAS).

- **kodalak** (*Çerkeş*-Çankırı) ‘erkek hindi’. Sadece ağız seviyesinde kullanılan sözcük genel olarak ‘kısa boylu, tıkız, kaba, görgüsüz biri’ anlamına gelmektedir ve hindiye tam yakışmaktadır (TTAS).

- **koldur** (*Havsa*-Edirne) ‘erkek hindi’ (TTAS).

- **konga** (*Şabanözü Polatlı*-Ankara) ‘çilli tavuk, kuş ve hindi’ (TTAS).

- **koşkuş** (Bolu), **kuşkuş** (Gölcük *İzmit-Kocaeli*; *Düzce*-Bolu) ve **kuş** (Kiti *Iğdır*-Kars) ‘hindi’ (TTAS).

- **köküş** (Kırım göçmenleri-Eskişehir; Kırım göçmenleri Beyoğlu-İstanbul) < Kırım Tatarcası *kokuş* ‘hindi’ (Garkavec & Useinov 2002: 344a). Bundan başka krş. Nogayca *kökis* (NogR 1963: 178a), Karaçayca-Balkarca *goguş* (QMOS 1989: 187b), dial. *köküş*. Biçim bakımından bu isim bileşik sözcüktür: **kök quş* “mavi kuş” (Bläsing 1995: 98). Tahminen Karaçayca-Balkarca aracılığıyla bazı Kafkas dillerine de geçmiştir. Mesela: Osetçe *gogyz*, *goguz* ‘hindi’ (Abaev 1: 522).

- **kurka** (Osmaniye *İlgın*-Konya), **görge** (*Cihanbeyli*-Konya) ve <?> **gura** (Çilehane *Reşadiye*-Tokat) ‘hindi’ (TTAS). Bu isimlerin etimolojisi üzerine Bläsing (1995: 93-96) ayrıntılı bilgi vermektedir.

- **kurukur** (Kayı-İstanbul) ‘hindi’ (TTAS).

- **loklok** (Karabüzey *Araç*-Kastamonu) ‘erkek hindi’ (TTAS). Ses taklidi bir sözcüktür.

- **lök** (Kayseri; Himmetli-Niğde) ‘hindi’. *Buğra* da olduğu gibi (yukarıya bakınız) bu terim de bir deve ismi olabilir; krş. *lök* ‘yedi yaşından büyük erkek boz deve’ (TürkSöz 2011: 1594a), ‘erkek deve; iğdiş edilmiş deve; kızgın, azgın deve; tek hörgüçlü damızlık, tüysüz erkek deve; çökmüş, oturmuş deve; dişi deve’ (TTAS).⁴⁷

- **pyyka** (Rumeli göçmenleri-Bursa; Çayırdere *Silivri*-İstanbul), **pika** (Saka-Kütahya) ‘hindi’ (TTAS). Bu isim Bulgarca *pyyka* ‘hindi (tavuğu)’ sözcüğünü yansıtmaktadır (Gerov 4: 395a; BER 5: 846).

⁴⁷ Tek hörgüçlü deve (TarSöz 2791).

• **pillik** (Kızılköy Manyas-Balıkesir) ‘dişi hindi’; **pırlık** (Gerede-Bolu) ‘hindi’ (TTAS).

• **pinha** (Sivas) ‘hindi’ (TTAS).

• **sısır** (Kütahya) ‘hindi’ (TTAS).

• **tak** (Merzifon-Amasya) ‘hindi’ (TTAS).

• **tomtom** (Gönen Bayramiç-Çanakkale; Yenice Karacabey-Bursa; Bölce-ağaç Manyas-Balıkesir) ‘erkek hindi’ (TTAS).

• **toskur** (Melik Mustafakemalpaşa-Bursa) ‘erkek hindi’ (TTAS).

• **toslak** (Güdül ve köyleri-Ankara) ‘erkek hindi’ (TTAS).

• **toytohlı** (Iğdır-Kars) ‘yabanıl hindi’ ve **toytoklu** (Nizip-Gaziantep; Adana), **toytohlusu** (Erciş-Van), **toytoğlu** (İrişli, Bayburt Sarıkamış-Kars) ‘toykuşu’ (TTAS).⁴⁸ Bu isim bileşik bir sözcük olmalıdır. İlk ögesi *toy*’dur: ‘toygillerden, böcek ve tane ile beslenen, eti için avlanan, kızıl tüylü bir kuş (*Otis tarda*)’ (TürkSöz 2011: 2376a), ağızlarda (Kumdanlı Yalvaç-Isparta; Çepni Gemerek-Sivas Bor-Niğde) ‘kartaldan büyük, eti yenen bir çeşit kuş, yabankazı (TTAS). İkinci unsur ise net olmamakla birlikte ‘kuzu’ manasına gelen toklu sözcüğü olabilir.

• **tök** (Çorum; Havza-Samsun; Merzifon ve köyleri-Amasya), **töke** (Maruf-Çankırı), **töktök** (Çorum), **tökül** (Vezirköprü, Sivrikise Havza-Samsun), **tük** (Şabanözü-Çankırı), **tüklük** (Vezirköprü-Samsun) ve **dök** (Çorum) ‘hindi’ (TTAS).

• **yapuh, yapuk** (Gemerek-Sivas) ‘dişi hindi’ (TTAS). Bu isim büyük olasılıkla hindinin ibiğini hedef almaktadır; krş. *yapuk* ‘baş örtüsü’ (TarSöz 4304-4305), *yapuh* ‘Yemeni, başörtüsü’ (TTAS).

KAYNAKLAR

ABAEV, Vasilij Ivanovič (1958-89), *Istoriko-etimologičeskij slovar’ osetinsko-go jazyka*, 1-4, Leningrad.

ADİL (2006) = *Azərbaycan dilinin izahlı lüyəti*, 1-4. Bakı.

ARS (1984) = *Armjansko-russkij slovar’* «Hay-ruseren bararan», Erevan.

⁴⁸ Iğdır Kars’taki *toytohlı* ismiyle hangi kuşu adlandırdıkları tam olarak bilinmemektedir. Hindi Eski Dünya’nın sakini olmadığından bu kuş ‘yabanıl hindi’ değildir. Bizce bu kuş, bir zamanlar kaçmış, Aras ovasının mülayim havasından faydalarak yabani şekilde yaşayan hindi olabilir veya bilgisizlikten dolayı hindi türü sanılan toy kuşudur. Bir taraftan Kars yöresinde hindi üretiminin meşhur (BP 2010: 48) olması diğer taraftansa toy kuşunun genel olarak Doğu Anadolu’da yaşaması karar vermeyi mümkün kılmamaktadır.

- ASE (1986) = *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, 9 (Sputnik-Fronton), Bakı.
- BAUER, Leonhard (1933), *Wörterbuch des palästinischen Arabisch, Deutsch-Arabisch*, Leipzig & Jerusalem.
- BER (1971- [2002]) = *Bălgarski etimologičen rečnik*, 1-[6], Sofija.
- BEYSANOĞLU, Şevket (1966), *Diyarbakır Ağzı*, Ankara.
- BLÄSING, Uwe (1995), *Armenisch-Türkisch, Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam & Atlanta.
- BLÄSING, Uwe (2005), "Tükeitürkisch *ŞELFİN* und Armenisch *ŞLFON*: Bemerkungen zur Etymologie und Verbreitung eines Dialektterminus in Anatolien und der Levante", *Studia Etymologica Cracoviensia*, 10: 35-48.
- BP (2010) = *TRA2 Düzey II Bölgesi (Ağrı, Ardahan, Iğdır, Kars) 2010-2013 Bölge Planı*, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı.
- ČERNYX, Pavel Jakovlevič (1993), *Istoriko-ëtimologičeskij slovar' sovremenogo russkogo jazyka*, 1-2, Moskva.
- EFE, Kürşat (2004), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hayvan İsimleri*, Ankara. (Yayımlanmamış Master Tezi, Gazi Üniversitesi)
- ESUM (1982-) = *Etymolohičnyj slovnyk ukrajins'koji movy*, (6 cilt çıkmış), Kyjiv.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki (1991), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*; Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, İstanbul.
- GARKAVEC, Aleksandr Nikolaeviç & Sejran Memetoviç USEINOV (2002), *Krymskotatarsko-russkij-ukrainskij slovar'*, 1, Kiev.
- GARKAVEC', Oleksandr (2000) *Urums'kij slovník*, Alma-Ata.
- GEROV, Najden (1908) *Dopănenie na băgarskija rečnik ot N. Gerov, săbral, naredil i iztătkuval T. Pančev*, Plovdiv.
- GRM (1973) = *Gagauzko-russko-moldavskij slovar'*, pod redakciej N. A. Basakova, Moskva.
- GÜLER, Kemal (1988), *Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi'ndeki Türkçe Hayvan İsimleri*, Konya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi)
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1963), *Kızılılık Dalları*, Roman, 4. Basılış, İstanbul.
- JUNGSMANN, Josef Jakub (1835-1839), *Slownjik česko-němevský*, 1-5, w Praze.
- KLEIN, Ernest (1987), *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, New York & London.
- KmkR (1969), *Kumyksko-russkij slovar' «Qumuqça-rusça sözlük»*, pod redakciej Z. Z. Bammatova, Moskva.
- KOYO BERZ, *Qesebendê Zazaki-Tırki «Zazaca-Türkçe Sözlük»*, <www.zazaki.de/zazaki%20ser%20nustey.htm> (10. 12. 2006).

- MALXASEANC', Step'an (1944-45), *Hayerēn bac'atrakan ba'aran*, 1-4, Erevan.
- NIKOLAYEV, Sergei L. & Sergei A. STAROSTIN (1994), *A North Caucasian Etymological Dictionary*, Moscow.
- NİŞANYAN, Sevan (2012), *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, <<http://www.nisanyansozluk.com/>>.
- NogR (1963) = *Nogajsko-russkij slovar'*, pod redakciej N. A. Baskakova, Moskva.
- OED = *Oxford English Dictionary*, <<http://www.oed.com/>> (07. 2012).
- QMOS (1989) = *Qaraçay-malqar orus sözlük 'Karaçaevo-balkarsko-russkij slovar'*, Moskva.
- RADLOFF, Wilhelm (1960), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Opyt' slovarja tjurkskix narečij* 1-4, 's Gravenhage.
- RAMSTEDT, Gustav John (1976), *Kalmückisches Wörterbuch*, zweite, unveränderte Auflage, Helsinki.
- SAMANCI, Özge (2009), "Geçmişten Günümüze Türk Mutfağı", *Bayburt Postası*, Pazar, 08 Şubat 2009, <<http://www.bayburtpostasi.com.tr/yasam/160-lezzet-ozel/574-gecmisten-gunumuze-turk-mutfagi>>.
- SAMANCI, Özge (2009¹), "De culinaire cultuur van het Ottomaanse paleis & Istanbul tijdens de laatste periode van het Rijk (19de eeuw)", (Red. Rob Belemans et al.) *Haremnivals, leeuwenmelk en aubergines, culinair erfgoed uit het Ottomaanse rijk*, Brussel: 120-137.
- SCHAMILOGLU, Uli (2004), "The New World and its Impact on Turkic Lexicon and Culture", *Tjurkskaja i smežnaja leksikologija i leksikografija, Sbornik k 70-letiju Kenesbaja Musaeva*, Moskva: 231-250.
- ShW (1965-1968) = *Südheßisches Wörterbuch*, begründet von Friedrich Maurer, nach den Vorarbeiten von Friedrich Maurer, Friedrich Stroh und Rudolf Mulch bearbeitet von Rudolf Mulch, 1 (A-D), Marburg.
- SKOK, Petar (1971-1974), *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika Dictionnaire Étymologique de la Langue Croate ou Serbe*, 1-4, Zagreb.
- STEINGASS, Francis (1957), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, London.
- TarSöz (1963-77) = *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, 1-8, Ankara.
- TIETZE, Andreas (2002, 2009) *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, 1, İstanbul & Wien, 2, Wien.
- TkmR (1968) = *Turkmensko-russkij slovar' 'Türkmençe-rusça sözlük*, pod obščej redakciej N. A. Baskakova, B. A. Karryeva, M. Ja. Xamzaeva, Moskva.
- TSCHENKÉLI, Kita (1965-74), *Georgisch-Deutsches Wörterbuch*, 1-3, Zürich.

- TTAS = Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü*, <<http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>> (07. 2012).
- TUNA, Osman Nedim (1987), “Kelimeler Arasında (Hindi, patates, kompir, kumar, domates)”, *Türk Dili*, Sayı 235: 40-43.
- TZITZILIS, Christos (1987), *Griechische Lehnwörter im Türkischen (mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte)*, Wien.
- VASMER, Max [FASMER, M.] (1964-73), *Ėtimologičeskij slovarʹ russkogo jazyka*, 1-4, perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva, Moskva.
- WEHR, Hans (1985), *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart, Arabisch-Deutsch*, 5. Auflage, Wiesbaden.
- WEITZENBÖCK, Georg ‘Die deutschen Namen des Truthahns’, *Zeitschrift für Mundartforschung*, 12: 83-89.
- WMETD (2008) = *Webster’s Macedonian-English Thesaurus Dictionary*, <www.websters-online-dictionary.org>.
- WOODHEAD, D. R. & Wayne BEENE (1967), *A Dictionary of Iraqi Arabic, Arabic-English*, Washington.

“SÖZ SANAK” BİLGİSAYAR PROGRAMI ARACILIĞIYLA TEMEL SÖZ VARLIĞI SÖZLÜĞÜ YAPMA VE ONUN DİL ÖĞRETİMDEKİ YERİ

Askatbek MAMADİEV

Yabancı dil öğretiminde temel öğelerden biri öğrencinin kelime hazinesini geliştirmektir. Öğrenciler belli bir düzeyde kelimeleri öğrendikten sonra kelimelerle gramer ve üslup bakımından bağlantı kurmaya başlar. Fakat ilk aşamada “Hangi kelimeleri öğrenmek lazım? Ne kadar kelime bilmek gerekir?” gibi sorular bizi ilgilendirmektedir. Dil bilimcilere göre İngilizcenin genel söz varlığı yaklaşık bir milyon sözcükten oluşmaktadır. Tabii ki bu kadar sayıda kelimeyi hiç kimse bilemez ve bu kadar büyük sayıda kelimenin kullanılabilmesi mümkün değildir. Örneğin bir İngiliz ve Amerikalı üniversite mezununun günde 1.500-2.000 kelime kullandığı tespit edilmiştir.¹ Dolayısıyla hedef kitlenin öğrenmekte olduğu dili severek, başarılı bir şekilde öğrenmesi için günlük hayatta daha çok ihtiyaç duyduğumuz kelimeleri öğretmeliyiz. Bu nedenle dil öğretiminde temel söz varlığı sözlüğü büyük önem taşımaktadır.

Temel söz varlığı (lexical minimum), belli bir süre içinde öğrenci tarafından öğrenilmesi gereken belli bir miktardaki en çok ihtiyaç duyulan kelimeleri ifade etmektedir.

Kırgızcanın yabancı dil olarak öğretilmesi genel olarak temel (Temel1, Temel2), orta (Orta1, Orta2) ve yüksek (Yüksek1, Yüksek2) olmak üzere üç düzeyde yapılmaktadır. Kırgızcanın öğretiminde kullanılan materyallerin düzeylere göre hazırlanmasında basitten zora ilkesine uyulması ve öğretimin verimli olması için temel söz varlığı sözlüğü gerektiğini kendi tecrübemiz ve İngiliz, Rus dil öğretiminin tarihi ortaya koydu. Dolayısıyla meslektaşım Öğr. Gör. Dr. Kaliya Kulaliyeva ile “Kırgızcanın Temel Söz Varlığı Sözlüğü”nü hazırlama kararını verdik. İlk amcımız en çok ve yaygın biçimde kullanılacak kelimeleri seçmekti. Bunun için özel bir program gerekti. Bu çalışmaya ‘Söz Sanak’ adlı bilgisayar programını hazırlamada Kubat Matomorov arkadaşımız yardımcı oldu.

¹ <http://filolingvia.com/publ/85-1-0-136> (15.03.12)

Dil öğretiminde bir kişinin herhangi bir dili başarılı bir şekilde kullanabilmesi öğretimin iletişimsel taleplerine göre en çok ve yaygın biçimde kullanılacak kelimeleri seçmek ve bunları ders kitaplarına yerleştirmekle ilgilidir. Bu iş en yaygın ve sık kullanılan kelimelerin sayısını tespit etmekle başlar. Temel söz varlığı sözlüğü için sözcüklerin seçme prensiplerini ve miktarını belirtmek büyük önem taşımaktadır. Kelimeleri seçerken sadece kelimeleri değil aynı zamanda söz öbekleri ve onların gramer unsurları da dikkate alınmalıdır. Bu bakımdan kelimeleri seçmede genellikle aşağıdaki üç prensip kullanılmaktadır:

1. Lengüistik prensip. Söz konusu prensipte söz varlığının kullanılış sıklığı, yaygınlığı, sistemi ve öğrencilerin ana dil özellikleri dikkate alınır.
2. Didaktik prensip. Bu prensipte öğretim amaçları, talebelerin yaş özellikleri, kelimelerin basitten zora, soyuttan somuta giderek öğrenilmesi dikkate alınır.
3. İletişimsel prensip. Söz konusu prensipte konuşmaların ne durumda, nasıl bir ortamda yapılacağına ve öğrencilerin yaşam şartlarına dikkat edilmesi.

Yukarıda belirtilen prensipler birbiriyle sıkı bağlamdadır. Bu yüzden kelimeleri seçerken önce lengüistik prensip ele alınır, ondan sonra didaktik ve iletişimsel prensiplere göre inceleme ve değerlendirme yapılır.

Günümüzde yeni teknolojilerin gelişmesiyle birlikte hemen hemen tüm faaliyetlerde insanoğlu bilgisayar teknolojisinden yararlanmaktadır. Temel söz varlığı sözlüğünün objektif olması için mümkün olduğu kadar çok sayıda materyal toplanması gerekir.

Bizim çalışmamızın ilk aşaması da Kırgızca'yı temsil edebilecek nitelikte materyallerin toplanması oldu. Toplanacak materyalin hangi türden hangi oranda alınacağı hususunda dil bilimcilere danışıldı. Neticede bu çalışmanın tabanını teşkil eden yazılı materyal aşağıdaki tabloda gösterilen üslup ve oranlara göre oluşturuldu:

ÜSLUBU	KELİME SAYISI	ORANI (%)
edebî (sanatsal) dil	157.811	30,7
basın yayın	146.123	28,5
bilimsel	127.035	24,8
resmî yazı	82.288	16

Tabloda görüldüğü gibi edebî üsluptan daha çok materyal eklendi. Bu kategoride atasözleri, masallar, Manas Destanı'ndan parçalar, edebiyatın aşk-macera, mizah, polisiye, tarihî ve başka türlerini içeren, halk tarafından

çok okunan yazarların roman, hikâyeleri ve şairlerin eserleri yer aldı. Ayrıca konuşma dilinin temelini oluşturan, dil öğretimde kullanılan diyalog metinleri, tiyatro eserleri de eklendi. Basın yayın kategorisi için edebî standartlara uygun olan, yüksek tirajlı *Kırgız Tuusu*, *Super Info*, *Kut Bilim* adlı üç gazeteden alındı. Bu üç gazeteden her mevsimden iki tane olarak 2008-2009 yıllarında basılan tirajlar tamamen alındı. Böylece her yıl periodik olarak tekrarlanan olayları (mevsimler, bayramlar, okul, çeşitli tabiat olayları vb.) ve yemek, sağlık, dekorasyon, spor, reklam, siyaset gibi dalları ekleme hedeflendi. Bilimsel üslup kategorisine de bilimin her dalını temsil eden makale, eserler alınmaya çalışıldı. Resmî yazı kategorisine de “anayasa, iş kanunu” ve her türlü dokümanlar alındı.

Materyal toplamada dört kriter kullanıldı: yazarın ana dili Kırgızca olması, doğal (canlı) dile yakın olması, edebî standartlara uyması, yazılı metinlerin halk tarafından daha çok tercih edilmesi.

Toplanan bu materyallerdeki kelimelerin sıklığını tespit etmek için bir bilgisayar programı gerekir. Çünkü çok sayıdaki kelimelerin bilgisayar dışı formatta hesaplanması ve düzene sokulması mümkün değildir. Dolayısıyla Mayıs 2011 tarihinde Kırgız dilinin fonetik özellikleri olan “ö”, “ü”, “ñ” harflerini içeren ‘Söz Sanak’ adlı bilgisayar programı Kubat Matomorov arkadaşımız tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu bilgisayar programı oluşturulurken Kırgızcadaki tüm bileşik kelimeler (*Kırg. temir colu, taş baka; Tr. demiryol, kaplumbağa*), kısaltmalar (*Kırg. KR-Kırgız Respublikası, BUU-Birikken Ulut-tar Uyumı; Tr. KC-Kırgız Cumhuriyeti, BM-Birleşmiş Milletler*), ikilemeler (*Kırg. ata-ene, çart-çurt, nan-pan; Tr. ana baba, cart curt, ekmek mekmek*), söz öbekleri (*Kırg. eske saluu, tiyuu saluu; Tr. hatırlatmak, yasaklamak*) ve bazı deyimler (*Kırg. baş iyüü, közgö ilböö; Tr. baş eğmek, utanmamak*) bu programa geçirilmiştir. Çünkü bilgisayarda kelime sıklığı hesaplanırken kelimeler birbirinden ayrılır ve bu durum çalışmanın geçerliliği azaltır. Bileşik kelimeler, kısaltmalar, ikilemeler ve söz öbeklerini derlemede *Kırgız Dilinin İmla Kılavuzu (Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü; H. K. Karasaev, Bışkek-2009)* kullanılmıştır. Deyimler ise *Kırgızca Deyimler Sözlüğü*’nden (*Kırgız tilinin frazeologiyalik sözdüğü, Bışkek-2001*) alınmıştır.

Kelimelerin sıklığını tespit etmek amacıyla özel olarak hazırlanan ‘Söz Sanak’ bilgisayar programı hazır olduktan sonra toplanan materyal programa geçirilip, “Materyalde kaç tane kelime olduğunu say ve aynı olan kelime formlarını toplayarak birleştir!” komutu verilmiştir. Bu sayma işlemi sonunda toplanan materyalde toplam 513.257 kelime olduğu belirlenmiştir. Söz konusu program kendi mantığına göre aynı olan kelime veya kelime türlerini toplayarak birleştirmiştir ve her bir “çeşit” kelimedenden kaç tane geçtiğini karşılarına

yazmıştır. Her kelime formunun, söz öbeğinin kaç kere rastlandığı aşağıdaki gibi sayılmıştır.

ORJİNALI	LATİN ALFABESİYLE	ÇEVİRİSİ
карышкыр = 52	karışkır = 52	kurt
карышкырга = 6	karışkırga = 6	kurda
карышкырдай = 2	karışkırdai = 2	kurt gibi
карышкырдан = 1	karışkırdan = 1	kurttan
карышкырды = 8	karışkırdı = 8	kurdu
карышкырдын = 10	karışkırdın = 10	kurdun
карышкырлар = 14	karışkırlar = 14	kurtlar
карышкырларга = 1	karışkırlarga = 1	kurtlara
карышкырларды = 1	karışkırlardı = 1	kurtları
карышкырлардын = 3	karışkırlardın = 3	kurtların
карышкырмын = 1	karışkırmın = 1	kurdum

Program yukarıdaki “kurt” kelimesi örneğinde görüldüğü gibi her kelime formunu ayrı bir kelime olarak algıladı ve ayrı saydı. Sonuçta 76.846 kelime veya kelime formu çıktı. Fakat bu sayı Kırgızca için yanıltıcıdır, çünkü bu kelimeler yalın hâlde değildir. Kırgızca diğer Türk dilleri gibi eklemeli dil olduğu için bir kelimenin alabileceği yaklaşık 250 form vardır. Mesela Kırgızcadaki “ayt-“ (Tr. de-, söyle-) fiilinin yalın hâli dışında özel isimler hariç 242 formu vardır.

ayt = 46	aytkanga = 7	aytkanımdı = 2
ayta = 117	aytkanda = 200	aytkanımdın = 1
aytabı = 2	aytkanday = 63	aytkanımdı = 1
aytabız = 8	aytkandan = 4	aytkanın = 22
aytayın = 38	aytkandar = 1	aytkanına = 8
aytalat = 1	aytkandardı = 2	aytkanımdı = 1
aytalı = 37	aytkandarı = 6	aytkanına = 4
aytalıçı = 1	aytkandarıbzadı = 1	aytkanımdı = 3
aytalışpayt = 1	aytkandarın = 5	aytkanının = 3
aytam = 38	aytkandarına = 1	aytkanı = 4
aytamin = 8	aytkandarında = 2	aytkanı = 2
aytar = 19	aytkandarının = 2	aytkanımdı = 1
aytarga = 1	aytkandarına = 1	aytkanımdı = 1
aytarlık = 3	aytkandarını = 1	aytkanımdı = 1
aytarsız = 1	aytkandı = 2	aytkanımdı = 3

aytarsıñ = 2	aytkandığı = 6	aytkanıñızdı = 2
aytarıbiz = 7	aytkandığın = 3	aytkıbiz = 4
aytarım = 5	aytkandığında = 1	aytkıday = 2
aytatımdı = 1	aytkandin = 2	aytkıla = 6
aytarın = 10	aytkansız = 4	aytkılaçı = 3
айтарың = 1	aytkansıysın = 1	aytkım = 12
айтарыңды = 1	aytkança = 1	aytkın = 5
айтасыз = 1	aytkanı = 29	aytkısı = 5
айтасызбы = 1	aytkanıbiz = 2	aytkıça = 2
aytasıñ = 12	aytkanıbizga = 1	aytkıçaqtı = 1
aytasıñbı = 1	aytkanıbizda = 2	aytkıñ = 1
aytat = 82	aytkanıbizdı = 1	aytmak = 4
aytkam = 1	aytkanım = 2	aytmakkabı = 1
aytkan = 153	aytkanıma = 1	aytmakmın = 1
aytmakçı = 27	aytsa = 24	aytuudan = 6
aytmakçımın = 1	aytsa-aytpasa = 3	aytuunu = 1
aytmakıçısıñ = 1	aytsak = 32	aytuunun = 4
aytpa = 11	aytsam = 24	aytuusu = 8
aytpagan = 5	aytsambı = 3	aytuusuna = 5
aytpaganda = 3	aytsañ = 15	aytuusunda = 11
aytpagın = 2	aytsañız = 6	aytuuçu = 5
aytpadı = 5	aytsın = 2	aytuuçunun = 1
aytpadıbı = 4	ayttı = 111	aytçu = 14
aytpadım = 4	ayttıbı = 1	aytçuday = 1
aytpadımbı = 4	ayttık = 6	aytçular = 1
aytpadıñbı = 1	ayttım = 15	aytçı = 42
aytpadıñız = 1	ayttımbı = 2	aytıla = 3
aytpay = 21	ayttıñ = 1	aytılat = 21
aytpaylı = 1	ayttırat = 4	aytılbagan = 4
aytpaym = 4	ayttırbay = 4	aytılbagandan = 1
aytpaymıñbı = 1	ayttırgan = 1	aytılbagandır = 1
aytpaysıñ = 1	ayttırdı = 1	aytılbay = 5
aytpaysıñar = 2	ayttırdıñız = 1	aytılbayt = 4
aytpaysıñbı = 4	ayttıruu = 1	aytılbasa = 3

aytpayt = 9	ayttırçu = 3	aytilbastan = 2
aytpas = 1	ayttırıp = 15	aytilgan = 79
aytpasa = 7	ayttiñ = 2	aytilganday = 34
aytpasak = 4	aytiñiz = 2	aytilgandan = 1
aytpasambı = 2	ayttiñizbı = 1	aytilgandar = 1
aytpasañ = 1	aytuu = 16	aytilgandarga = 1
aytpastan = 3	aytuubuz = 1	aytilgandardan = 3
aytpası = 1	aytuuga = 33	aytilgandardı = 1
aytpasin = 2	aytuuda = 2	aytilgandardın = 2
aytilgandıktan = 1	aytımında = 32	aytıştarın = 2
aytilganın = 2	aytımış = 2	aytıştarında = 2
aytilgin = 1	aytıp = 438	aytıştı = 32
aytıldı = 14	aytıpsıñar = 1	aytıştın = 2
aytılmakçı = 1	aytıptır = 6	aytıştırıp = 1
aytılsa = 2	aytış = 19	aytışuu = 2
aytıluu = 41	aytışa = 3	aytışuuga = 5
aytıluuda = 2	aytışabı = 1	aytışuuda = 3
aytılçu = 2	aytışar = 1	aytışuularga = 1
aytılip = 39	aytışat = 15	aytışuunu = 1
aytılışka = 1	aytışka = 5	aytışçu = 3
aytılışı = 3	aytışka = 9	aytışı = 7
aytılışıdır = 1	aytışkanda = 3	aytışibız = 1
aytılışın = 1	aytışkandar = 1	aytışım = 2
aytılışına = 1	aytışkanı = 1	aytışın = 1
aytım = 6	aytışkanım = 1	aytışına = 2
aytiñ = 2	aytışkanına = 2	aytışinan = 1
aytımdardı = 3	aytışkanınan = 1	aytışında = 1
aytımdarı = 2	aytışpay = 2	aytışıp = 17
aytımdarındagı = 1	aytışpayt = 2	aytiñ = 2
aytımı = 5	aytışsa = 1	aytiñiz = 2
aytımiñ = 1	aytıšta = 1	aytiñizdarçı = 1
aytımina = 7	aytıştarı = 1	aytiñizçı = 2

Bir kelimenin yalın hâline çekim eklerinin eklenmesiyle 243 kelime formunun türetilmesi diğer Türk dilleri gibi Kırgızcanın zengin bir dil olduğunu ifade eder. Bu çekim ekleri üzerinde özel araştırma yapılması gerekir. Bizim amacımız temel söz varlığı sözlüğü oluşturmak olduğu için çekim ekleri üzerine durulmamıştır ve aksine 76.846 kelime veya kelime formunun her birisi ait olduğu kelimenin yalın hâline eklenmiştir. Yani semantik anlamı olan kelimelere eklenmiştir. Mesela “ayt-” kelimesinden türetilen kelime formları *ayt-* = 2463 (*Tr. de-,söyle*), *aytor* = 57 (*Tr. kısacası*), *aytım* = 18 (*Tr. ağız*), *aytış* = 71 (*Tr. ozanların yarışması*) olarak düzetildi. Böylece düzeltmede kelimenin semantik anlamına önem verilmiştir ve *Kırgızca Sözlük*’e (*Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bişkek-2010), *Kırgızca Açıklamalı Sözlük*’e (*Kırgız Tilinin Tüştürmө Sözdüğü*, Frunze-1969), kelimelerin yazılış şekillerine tamamıyla *Kırgız Dilinin İmla Kılavuzu*’na (*Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü*; H. K. Karasaev, Bişkek-2009) bağlı kalınmıştır.

Sözlük sıklığını tespit etmenin zor aşaması, hem zaman hem de emek gerektiren bu bölüm olmuştur. Özellikle Kırgızcadaki sesteş, çok anlamlı kelimeler, çekim ekleri eklendiğinde sesteş olan kelimeler, özel isimler toplanan orijinal materyale tek tek bakılıp anlamı ayırt edilerek sayılmıştır. Bunlara örneklerle değinmek uygun olacaktır.

1. Sesteş kelimeleri bilgisayar programı ayrı bir kelime olarak saydığı için bunlar anlamına göre elle sayılmıştır ve her birinin yanına anlamı yazılmıştır. Bu işlem yapılırken *Kırgızca Açıklamalı Sözlük* (*Kırgız Tilinin Tüştürmө Sözdüğü*, Frunze-1969) esas alındı. Örneğin:

ulam (baylanıştuu) = 288 - Tr. dolayı

ulam (bargan sayın) = 36 - Tr. gittikçe

ulam (kayra-kayra) = 17 - Tr. tekrar

2. Çok anlamlı kelimeler de bilgisayar programı tarafından sesteş kelimeler gibi sayıldığı için burada da *Kırgızca Açıklamalı Sözlük*’e bakılarak anlamları başka olan kelimeler toplanan orijinal materyale tek tek bakılarak, ayrı sayılmıştır. Ama *Kırgızca Açıklamalı Sözlük*’teki tüm anlamlar burada yazılmadı. Mesela “sal-” fiilinin *Kırgızca Açıklamalı Sözlük*’te 26 anlamı bulunmaktadır. Bizim amacımız temel söz varlığı sözlüğü oluşturmak olduğu için bunların çok nadir kullanılanları bu çalışmaya eklemedik ve bazı yakın anlamlı kelimeleri birleştirdik. Örneğin:

sal- (*crd.etiş*) = 386 - Tr. yardımcı fiil

sal- (içine koy) = 209 - Tr. koymak

sal- (töşöö) = 45 - Tr. yaymak

sal- (kuruu) = 156 - Tr. yapmak

sal- (çaap ciberüü) = 170 - Tr. vurmak

sal- (bagıt aluu) = 84 - Tr. yönlenmek

3. Çekim ekleri eklendiğinde sesteş olan kelimeleri ayırt etmekte de toplanan orijinal mateyaldeki anlamına bakılmıştır ve ona göre ayrı sayılmıştır. Örneğin:

a) kar+ga - Tr. kar (bir yağış çeşidi)

b) karga - Tr. karga

a) uyum - Tr. kurum

b) uy+um - Tr. inek

4. Özel isimleri (insan, ülke, şehir, para, kurum, bölge vb.) normal kelimelerden ayırt etmek için toplanan orijinal mateyaldeki kontekste bakılarak ayıklanması işlemi yapılmıştır.

5. Ayrıca çalışmada Kırgızcası varken yabancı kelimelerin yer aldığı tespit edilmiş ve silinmiştir. Kaç kere rastlandığını gösteren sayı Kırgızcasına eklenmiştir. Örneğin:

uçastok (Rus.) - cer ayantı (Kırg.)

holodilnik (Rus.) - muzdatkıc (Kırg.)

Çalışma planlanan zamana uymadığı için temel söz varlığı sözlüğümüz henüz hazır olmamıştır. Şu anda kelimelerin sıklığını tespit etme ve sayma işlemi sona ermiştir. Sonraki aşamada öğretim amaçları, talebelerin yaş özellikleri, kelimelerin basitten zora, soyuttan somuta giderek öğrenilmesi, konuşmaların ne durumda, nasıl bir ortamda yapılacağına ve öğrencilerin yaşam şartları dikkate alınarak, dil öğretiminde öğrencinin dil düzeylerine göre ne kadar kelime bilmesi gerektiği net olarak tespit edilecektir ve söz konusu kelimeler kelime türlerine göre sınıflandırılacaktır.

Ayrıca temel söz varlığı sözlüğü oluşturulurken öncelikle, organ ve akrabalık adlarının, sayıların, günlük hayatta sıkça kullanılan isim ve fiiller ile onlarla ilişkisi olan kelimelerin, sıkça kullanılan deyimler, atasözleri ve iletişimde önemli bir yeri olan kalıplaşmış sözlerin ele alınması gerekmektedir. Konuşma dili ile yazı dili farklılıklar gösterir. Bu sebeple, temel söz varlığını belirlerken yalnızca yazılı kaynaklara başvurmak yeterli değildir. Söz gelimi, iletişim kurmada sıkça kullanılan kalıplaşmış ifadeler (Günaydın!, İyi günler!, Allah’a ısmarladık!, Güle güle!, Hayırlı işler! vb.) yazılı metinlerde sıklık taraması yapıldığında ilk sıralarda görülmeyebilir. İletişimin temeli dil olduğu-

na göre, temel söz varlığını belirlemede doğal dil esas alınmalıdır.²

Bu çalışmanın hazırlanmasında bize yol gösteren Prof. Dr. K. Dabayev hocamıza ve ‘Söz Sanak’ bilgisayar programını hazırlayan Kubat Matomorov ile çalışmaya aktif katılan meslektaşım Öğr. Gör. Dr. Kaliya Kulaliyeva’ya teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan, *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yay., Ankara 1996.
- DABAYEV, Kırgızbay, G. E. AMANALIEVA, “Okutuu Oruşça Cürgüzülgön COCdor üçün Kırgız Tilinin Leksikalık Minimumun Tüzüünün Ayrıım Çağdayları”, *Mamlekettik Tildi Önüktürüünün Özgöçö Maseleleri*, s. 37-40, Bişkek 2009.
- DABAYEV, Kırgızbay, T. A. MONOLDOROVA, “Okuu Leksikografıyasında Minumum-Sözdüktün Maanisi Cana Tematikalık Tüzülüşü”, *Mamlekettik Tildi Önüktürüünün Özgöçö Maseleleri*, s. 62-66, Bişkek 2009.
- GÖZ, İlyas, *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- KARASAYEV, Kuseyin, *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü*, Bişkek 2009.
- YUDAHIN, Konstantin Kuzmiç, “Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdüğü”, *Mek-tep*, Frunze 1969.
- <http://www.turkceogretimi.com/yabancilara-turkce-ogretimi/yabancilara-turkce-ogretiminde-temel-soz-varliginin-onemi-yard-doc-dr-erol-barin> 12.08.12.
- <http://filolingvia.com/publ/85-1-0-136> 15.03.12.
- http://archive.org/stream/teacherswordbook00thoruoft/teacherswordbook00thoruoft_djvu.txt 10.08.12

² <http://www.turkceogretimi.com/yabancilara-turkce-ogretimi/yabancilara-turkce-ogretiminde-temel-soz-varliginin-onemi-yard-doc-dr-erol-barin> (12.08.12)

MACARCADA MEVCUT OLAN ESKİ TÜRKÇE KÖKENLİ FİİLLER

Attila MÁTÉFFY

Konuşmamda Macar dilinde mevcut olan Eski Türk kökenli fiiller üzerinde konuşacağım. Her şeyden önce eski Macarların tarihini birkaç kelimeyle anlatayım.

Macarların ismi tarihî kaynaklarda ilk kez büyük ihtimalle 6. yüzyıldaki Bizanslı keşiş Malalas'ın yazdığı kronikte Karadeniz'in kuzeyindeki bir Kutrigur Hun başbuğun kendi ismi olarak ortaya çıkıverdi (527/528: Gordas (Kurt) ve Muageris (Moger) (bk. Gyula Moravcsik: *Muagerisz király*. Magyar Nyelv XXIII. 1927. 258-271. s.). Aynı yüzyılda Kafkasya'nın kuzeyinde Sas-sanid Şah I. Husrau Anoşirvan iki tane şehir kurdu. Bu şehirlerin isimleri: Kiçi Macar ve Ulu Macar (Kazem-Beg, Mirza A.: *Derbend-nâme, or the History of Derbend*. Imperial Academy of Sciences, Sanktpetesburg, 1851. 10. sayfa). Arap tarihçi Ibn Rusta (900 civarında), Fars Gardîzi (1050 civarında) ve yine Arap al-Bakrî'nin (1080 civarında) tarihî kaynaklarında Macarların ismi *ma-džyar* ve *bašdžirt*, ve Macarlardan Türklerin bir cinsi olarak bahsedilmektedir. 10-13. yüzyıllar arasındaki Macarlar Bizans kaynaklarında (mesela: VI. Leon/ Bizans imparatoru: 886-912/, Konstantinos VII. Porfirogennetos /913-959/: *De Administrando Imperio/İmparatorluğun Yönetimi Kitabı*) da istisnasız *Türk* adıyla söylenir. Söz konusu yüzyıllarda Macar Krallığı'nın Bizans'taki ismi *Turkia* olarak söylenir (Örnek olarak Macaristan'ın ismi Bizans'ta yaptırılan Macar Aziz Taçı'nın üstündeki bir resimde de *Turkia* olarak yazılır.). Eski kaynaklarda Macar boylarının Fin-Ugor olduğuna dair hiçbir bilgi bulunmaz. Hatta, Macarların Latince yazılmış 12 ve 13. yüzyıldaki en eski kroniklerinde (Anonymus: *Gesta Hungarorum*; Kézai Simon [Latince 'Simon de Kéza']: *Gesta Hunnorum et Hungarorum* [Hunlar ile Macarların hareketleri], 1285 yılından önce) hem Macarların hem de Árpád hükümdar sülalesinin (972-1301; Toğrul sülalesi) ataları olarak Atilla ve Hunlar gösterilmektedir. Eski Macarlar (bütün "Finugor" halklarına karşı) tıpkı bozkır göçebe toplumu olarak kabile birliğinde yaşıyorlardı. Macarlar aslında yedi kabileye bölün-

mektedir: Nyék (Νέκη), Megyer (Μεγέρη), Kürtgyarmat (Κουρτσουγερμάτου), Tarján (Ταριάνου), Jenő (Γενάχ), Kér (Καρή), Keszi (Κασή). Sonra 10. yüzyıl boyunca bu yedi kabilemize sekizinci olarak Kavarlar (Κάβαροι) katıldı. (Kaynak: Konstantinos VII. Porfirogennetos /913-959/: De Administrando Imperio / *İmparatorluğun Yönetimi Kitabı*).

Bütün bu tarihî kaynaklara rağmen 18. yüzyılın sonunda dilci olmayan keşiş J. Sajnovics (1733-1785; *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, 1770) ve sonra onun fikrine dayanarak Alman kökenli J. Budenz ile P. Hunfalvy (doğum ismi: Paul Hunsdorfer) dünyaca ünlü Türkolog Ármín Vámbéry ve onun öğrencisi olan József Thúry'nin Macar halk geleneklerine dayanan “Macar dili bir Türk dilidir.” iddiasına karşı Macarca'nın Fin-Ugor dil ailesindeki yerini bulmaya çalışıyorlardı. Bu teori günümüze kadar genel olarak kabul edilmiş.

Konuşmamda Macar dilinin fiil yapısı, alıntı olan fiil yapısı ve Macar dilinde mevcut olan eski Türk kökenli fiillerin morfolojik özelliklerini karşılaştıracam. Tarihte Macarcanın çeşitli Hint Avrupa dilleriyle dil ilişkisi vardı. Macarlar 10'uncu yüzyıldan itibaren Avrupa'da “Lingua Franca” (koiné; ortak dil) olan Latince, Osmanlı Dönemi'nden sonra (17. yüzyılın sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar) Avusturyalı Habsburg sülalesinin baskısı altında kaldı ve bu durum Macar dilinde de görünüyor. Karpat Havzası'nda Avarların döneminden (6. yy.) beri Slavlar da yaşıyorlar. Bütün bunlarla uyum hâlinde Macarcaya Latince'den, Almancadan, çeşitli Slav dillerinden pek çok alıntı fiiller geçiyordu. **Bu alıntı fiiller Macarcada istisnasız isimden fiil yapan eki (+(Vokal)l) kullanarak yapılır.**

Macar dilinde günümüzde 200'den fazla **Latince** kökenli alıntı fiil bulunur. Fakat bu alıntı fiiller özellikle okumuş aydınlar arasında kullanılmaktadır.

Örnek olarak:

Macarca: 'ágá-' + **I** (+şahıs ekleri) (<Latince: 'agare'); 'akceptá-' + **I** (<Latince: 'acceptare'); 'defini-' + **ál** (<Latince: 'definire') 'illusztrá-' + **I** (<Latince: 'illustrare'), 'interpretá-' + **I** (<Latince: 'interpretare'), 'kommuniká-' + **I** (<Latince: 'communicare'), 'kredá-' + **I** (<Latince: 'creare'); 'mór' + **ál** (<Latince: 'morare'); 'próba' + **I** (<Latince: 'probare') vb.

Macar dilinde Almancanın tarihi dil etkisi de görülüyor. Kökeni Almanca olan fiiller Macar toplumunun her tabakasında görülmektedir. Macarcada kullanan Almanca fiiller, Latince fiiller kadar değildir. Macar dilinin etimoloji sözlüğünde (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*. 1967-1984.) 40'tan fazla Almanca kökenli fiil bulunur ama günlük yaşamda sadece 10-15 tane kullanılmaktadır.

Mesela:

abrikt+ol (<Almanca 'abrichten'; anlamı: öğret-, alıştır-, terbiye et-'); *bak+ol* (<Almanca 'bocken'; anlamı: 'tosla-'); *karc+ol* (<Almanca 'kratzen'; anlamı: 'kazı-, tırmala-, çiziktir-'); *kóst+ol* (<Almanca 'kosten' anlamı: 'tat-, tadına bak-'); *mahin+ál* (<Almanca 'machen' anlamı: 'yap-'); *pak+ol* (<Almanca 'packen' anlamı: 'sar-, sarmala-, koy-'); *pancs+ol* (<Almanca 'pantschen' anlamı: 'çipıl çipıl oynat-, (şaraba) su karıştır-, alelacele bir şeyler pişiriver-, uydurma yemek yap-'); *rab+ol* (<Almanca 'rauben'? anlamı: 'hırsızlık yap-, çal-, soy-'); *rajz+ol* (<Almanca 'reißen' anlamı: 'çizgi çek-, çiz-, kazı-'); *simf+el* (<Almanca 'schimpfen' anlamı: 'azarla-, haşla-, ayıpla-') vb.

Macar dilinde birkaç (8-10 tane) İslav kökenli fiil de kullanılmaktadır.

Örnek olarak:

abá+I, *abár+ol* (<İslavca; Sırpça/Hrvatça/Slovençe 'obáríti', Çekçe 'obvariti', Rusça 'обварить' anlamı:); *csiná+I* [söyleniş: čināl] (<İslavca; Sırpça/Hrvatça 'činjati', Lehçe 'czyniac' anlamı: 'yap-, imal et-'); *gáz+ol* (İslavca; Güney Slav; Bulgarca 'zázja' anlamı: '<su, çamur içinde> bata çıka yürü-'; Makedonyaca 'zazu', Sırpça/Hrvatça/Slovençe 'gáziti' anlamı: aynı); *pár+ol* (<İslavca; Bulgarca 'nápra' anlamı: 'kaynar suyla yıka-, sote yap-, buğula-'; Sırpça/Hrvatça 'páriti' anlamı: buğula-'; Rusça 'náput' anlamı: aynı); *sétá+I* [söyleniş: šētāl] (<İslavca/güney Slav; Bulgarca 'uexam' anlamı: 'gelip-gitmek, faaliyette bulun-'; Sırpça/Hrvatça/Slovençe 'šétati' anlamı: 'gez-, gezin-, dolaş-') vb.

Altay dillerinde de görebildiğiniz gibi ve İngilizcenin tersine olarak hem Almancada hem de çeşitli İslav dillerinde fiilleri çekerken şahıs ekleri kullanılır. Mesela:

(Almanca:)

Ich mach+e; Du mach+st; Er/Sie/Es mach+t;

Wir mach+en; Ihr mach+t; Sie mach+en.

Dolayısıyla yukarıda sıraladığım fiiller kopyalama sırasında Macarcaya sadece kök olarak da geçip Macarcada bu kökün sonuna şahıs ekleri gelebilirdi:

(*Én mach+ok; *Te mach+sz; *Ő mach+Ø;

*Mi mach+unk; *Ti mach+tok; *Ök mach+nak.)

Ama bu fiiller Latince ile İngilizceden Macarcaya geçen fiillerle tam aynı şekilde isim olarak geçmişti ve bir +(V)l isimden fiil yapan ek kullanarak yapılır:

Ėn mah+in+ál+ok; Te mah+in+ál+sz; Ő mah+in+ál;

Mi mah+in+ál+unk; Ti mah+in+ál+tok; Ök mah+in+ál+nak.

Macar diline özellikle komunizm dönemi bittikten sonra (1989 yılı) uluslararası alışveriş merkezlerinin yazıtları, televizyon reklamları, internet sayfaları ve pop şarkılarından pek çok İngilizce kelime geçiyordu. Bu kelimelerin arasında 2-3 tane fiil de bulunmaktadır.

Örneğin:

csencs+el [fargo; söyleniş: čenčel] (<İngilizce ‘to change’ anlamı: ‘değiştir-, değiş-tokuş et-’); *dopping+ol* (<Amerikalı İngilizce ‘doping’ anlamı: ‘doping yap-’); *láj+k+ol* [telaffuzu: lāykol] (<İngilizce ‘to like’ anlamı: ‘beğen-, sev-, hoşlan-’), *sopping+ol* (<İngilizce ‘shopping, to shop’ anlamı: ‘satın al-, alışveriş yap-’) vb.

Ama bütün bu alıntı fiillere karşın Macarcada olan 50’den fazla Eski Türk kökenli fiil kök halinde, isimden fiil yapan ek kullanmadan ve fiil olarak kullanılır (bk.: Róna-Tas András: West Old Turkic I-II., Harrassowitz Verlag, 2011.).

Örneğin:

arat- (‘to mow’ (grass); Kāšy. *or-* ‘kes-, biç-’; Türkmen ‘or-’); *árt-* (‘to harm, to do harm; zarar ver-’, Eski Türkçe ‘ar(i)- ‘to get exhausted (horse)’); *bocsát-* (Kāšy. ‘bošat-’; Çuvaşça ‘pužat-’; ‘to forgive’ boşut-/bošat-); *csökik-/csökken-* [telaffuzu: čökik/čökken] (‘to become smaller, remain small’, ‘to diminish, decrease’ Eski Türkçe čök-*it*, TT. *čök-*, Çuvaşça *šák-*), *döl-* [telaffuzu: döl] (Uygurca ‘tüş-’; Osmanlıca ‘düş-’; Yakutça ‘tüs-’; anlamı: ‘düş-’); *ér-* (Uygurca ‘är-’ [Gabain]; Çağatayca ‘ir-’; Osmanlıca ‘er-’); *gyárt-* [telaffuzu: d’árt] (Sir Gerard, Clauson 1972. 959. *yarat-/yara-* ‘to make, to create’; Róna-Tas, András 2011. 375. ‘to produce, build, fabricate’ Eski Türkçe *yarat-*, TT. *yarat-*); *gyűjt-* (Clauson, Sir Gerard 1972. 897. *yığ-* (?yığ-) ‘to collect, assemble (Trans.)’; J; *ír-* (Róna-Tas 2011. 459-464. ‘to write’; Eski Türkçe *irk* ‘omen’; Çuvaş *ir-*, *ira-*; bundan farklı etimolojisine göre yaz-fiilin karşılığıdır: Gombocz, Sinor, vb.; kaynakça için bk.: Róna-Tas 2011. 464.); *kés(ik)-* [telaffuzu: kēšik] (Uygurca ‘kič-’; Kāšy. ‘kič-/kēč-’; Osmanlıca ‘geç-’); *örül-* [telaffuzu: örül] (Uygurca ‘äbril-’ anlamı: ‘dön-’; ävril- ‘dön-, geri dön-’; Kutadgu Bilig ‘ävril-, ävrül-; Kāšy. ‘ävrül-’); *seper-/söpör-* [telaffuzu: šeper/šöpör] (Uygurca ‘sipir-’; Kāšy., Osmanlıca, Azeri ‘süpür-’) vb.

Kanaatime göre, Macarcada resmî ve genel olarak kabul gören 50 civarındaki Eski Türkçe kökenli fiillerin sayısı %35-40 oranında daha fazladır. Mesela:

ás- [telaffuzu: āš] (~aç-), ásít-, ácsorog-, cserél- [telaffuzu: čerēl] (çevril-), csikar- [telaffuzu: čikar] (çikar-; Clauson, 410.), derít-/derül-, ég- (~yak-), él- (~yaşa-), ép(it)=ép(ül)- (yap-), fek(szik)- (yat-), fog- (~boğ-), fül-/fojt-/fullad- (~boğ(ul)-), föl- (~piş-), hagy- (kay(bet)-; bk.: kayıp), huny- (~yum-), hül- (üş-), isz(ik)- (iç-), kap- (kap-), kel- (kalk-), kell- (~kerek-/gerek-), ker(ül)/ker(it)- (gir-), kér-/kérd-, kiált-, megy- (~mañ- 'to walk'/Clauson, 767.), jár-/nyargal- (~yoru-), öl- (~öldür-), van- (~bar-/var-) vés- (~biç-), vb.

Macar dilinde mevcut olan genellikle Finugor kökenli olarak kabul edilen fiillerin sayısı 120'den fazla. Ama bunlardan pek çoğu Altay dillerinden alıntı olabilir. Mesela:

‘**árt-**’ (‘zarar ver-’) Macar dilinin etimoloji sözlüğünün (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*) yorumuna göre: “*Finugor esas kelimenin Türk bağlantılarının sorunu aydınlığa kavuşmamış.*” (I. cilt 180/181.); ‘**dug-**’ (‘tık-!’; ‘sok-’); ‘**em(ik)-**’ (‘meme **em-**’) “*Ural dil ailesindeki kelimelerin Türk (Tür-kic) ve Yukagir kelimeleriyle uyuşturması üzerinde ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.* (Vámbéry, Gombocz); ‘**esz(ik)-**’ (‘ye-, iç-’) “*Finugor kelimelerin Altay dil ailesi ve Yukagir kelimeleriyle olan bağlantısı üzerinde ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.*”; ‘**fal-**’ (‘tıkın-, oburcasına ye-’) “*Ural dil ailesindeki kelimenin Altay dilleriyle bağlantıları ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.*”; ‘**facsar-**’ (‘bükerek sık-’) “*Kelime grubunun bağlantıları ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.*”; ‘**farag-**’ (‘yont-, oy-’) “*Kelime grubunun bağlantıları ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.*”; ‘**nyal-**’ (‘yala-’) “*Kelimenin bağlantıları ilerde daha araştırmalar gerektirmektedir.*” vb.

Macar diline Osmanlıcadan hiçbir fiil geçmemiş.

Macarcadaki bilinmeyen kökenli fiillerin sayısı da 120 taneden fazladır. Bu sayı çok yüksektir; bu fiillerin etimolojisini de önümüzdeki zamanda çözmeliyiz.

Macar dilinde mevcut olan Eski Türk kökenli fiillerden hepsi organik olarak, özel bir ek kullanmadan Macar fiil yapısına uymaktadır. Fiil kökünden sonra tıpkı Türk bir dil gibi hemen şahıs eki gelir.

Örnek olarak:

A betű+t ír+om. (O harfi yaz(+ıyor)+um.)

Geçmiş zamanda:

A betűt ír+t+am. (O harfi yaz+d+um.)

Türk dilinde (Oğuzca~Osmanlıca~Eski Türkçe) alıntı fiilleri Macarcada gördüğünüz gibi aslı Türkçe fiillerden farklı şekilde çekilir; Türkçede yüksek sayıda mevcut olan Arapça kökenli fiil **et-** yardımcı fiil uygulanarak kullanılmaktadır. (Örneğin: rica et-, ikram et-, seyir et~seyret-, tekrar et- vb.; kopyalamada orijinal fiilleri yine Macarcada gördüğünüz gibi isim olarak kullanılmaktadır. (Mesela: Arapça ‘raca’ [fiil!]=‘rica et-’, Türkçe ‘rica’=‘dilek, istek’)

Kanaatime göre Macar dilindeki **+(bağlayıcı ünlü/Connecting vowel)l** ile Türkçedeki **+l(A°)** isimden fiil yapan ek (addan türeme fiil/denominative verb) etimoloji olarak aynıdır. Görüşüme göre bu ek hem Macarcaya hem de Türkçeye aynı kökten, Proto Türkçeden genetik olarak miras kalmaktadır (Eski Türkçe üzerinde bk. Erdal 2004. 228. Denominal verb formation; +lA-).

İsimden fiil yapan ek örnekleri:

*Macarca: bér (isim)+**(e)l**=bérel (fiil; ‘kirala-’); lakat (isim)+**(o)l**=lakatol (fiil; ‘kilitte-’) vb.*

*Türkçe: kira (isim)+**la-**=kirala- (fiil); kilit (isim)+**le-**=kilitte- (fiil) vb.*

Konuşmamın sonunda ciddi bir soru soracağım. Macar dilindeki Eski Türkçe kökenli fiiller niçin özel bir ek kullanmadan çekilir? Latince, Almanca, İslavca, İngilizce kökenli alıntı fiillerden neden farklı şekilde ve diğer tıpkı Macar fiilleri gibi çekilir?

Görüşüme göre Macar dili ve Macar dilinin fiil yapısı Altay dil teorisinin sorununda çok yüksek öneme sahiptir.

Kaynaklar

BENKŐ, Loránd (ed.) 1967-1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

CLAUSON, Sir Gerard 1972: *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*

(Oxford: Clarendon).

ERDAL, Marcel 2004: *A Grammar of Old Turkic*. Brill, Leiden

RÓNA-Tas, András 2011: *West Old Turkic*. Turkologica. Herausgegeben von Lars Johanson;

Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

KARAIMLER HAKKINDA

Ayder MEMETOV

Makalemizde Karaimlerin etnik tarihinin değişik noktaları, dillerinin ve dinlerinin has özellikleri incelenmektedir.

Bir grup bilim adamları Karaimleri Yahudi, diğer grup bilim adamları onları Türki milletlerden saymaktadır.

Bu meselenin tarihinin derin incelenmesi, Karaimlerin ve Kırımçakların etnik tarihi etrafında oluşan heyecan, bu problemin bilimsel olmasından daha çok politik olduğunu göstermektedir. Yarışan gruplar, Karaimlerin asılları hakkında kavrayışların temellendirilmesi için, kendi taraflarına ünlü, tanınan bilim adamlarını çekmektedir. Ve hedeflerine ulaşmak için bütün metodları, tahrifatları bile kullanılmaktadır.

Moskova’da 2003 s. basılmış olan ‘Nauka’ adlı bilimsel yayınında *Kırım’da Yaşayan Türk Milletleri* kitabı buna güzel örnek olmaktadır. İyi, sert kapak, beyaz kâğıt, 458 sayfa, güzel dekor. [13]

Ön sözde yazarlar şöyle yazıyor: “Kitapla çalışırken bir problemle karşılaştık: ‘Kitabın başlığı nasıl olmalı?’. Bazı uzmanlar ‘Türk Dilli Kırım Milletleri’ başlığını teklif etti... Fakat biz yine de ‘Kırım’da Yaşayan Türk Milletleri’ başlığını seçtik. İlk önce her iki başlık eş anlamlıdır” [13.5]. Şuna dikkat edin ki, yazarlar için Türk dilli milletler ve Türk milletler eş anlamlıdır. Herhâlde, yazarlar dil ve millet arasında özdeşlik olmadığının farkında değiller. Günümüzde Kırım’da yaklaşık 100 farklı millet yaşamaktadır. Onlardan çoğu artık kendi dilini unutmuş Rusça konuşmaktadır. “Akademik” yayınların yazarlarının mantığına göre Rusça konuşan Alamanlar, Yunanlar, Litvanyalıları vd. İslav milletlere ait olmalı.

XV-XVII. yy. Kırım Hanlığı topraklarında çok Ermenililer yaşadılar. Büyük miktarda Türkçe (Kırım Tatarca) yazılmış abideler onların kültür mirasıdır.

Demek ki Türk dilinde konuşan ve yazan Ermenileri de Türklerden say-

mak lazım.

Adı daha önce geçen kitapta, Türk milleti olarak Kırım Tatarlarla birlikte Karaimler ve Kırımçaklar da sayılıyor. Kitabın başlığı da bunu kanıtlamaktadır. Kitabın kendisinde ise Karaimlerin ve Kırımçakların Yahudi oldukları hakkında kanıtlayıcı deliller bulunmaktadır. Ama yazarlar bunu ya fark etmiyorlar ya da bilerek fark etmek istemiyorlar, gizliyorlar.

Karaimlerin etnik tarihi XIX. asırlara kadar hiç kimsede şüphe uyandırmadı. Bütün kaynaklarda Karaimler, dinleri Karaimizm olan, yani Musa Peygamber'e inen 5 Kitap'a inanarak ve Talmud, yani İncil'in sözlü açıklamalarını inkâr eden Yahudiler olarak geçmektedir [6, 269; 15, 426; 7, 110]. Karaimizm, Yahudi dininin tarikatı olarak VIII. yy.da Bağdat'ta ortaya çıktı ve Anan Ben-Davud adlı kişi bu tarikatı teşkilatlandırdı.

Tek Allah'a ve Musa, İsa ve Muhammed (sav) onun peygamberleri olduğuna inanmak, Anan öğretisinin önemli konusudur. Böylece, Anan, Eski Ahit Yahudi diniyle iki dünya dinlerinin kavramlarını dinî çatışmalardan sakınmak için birleştirdi [13, 37].

Misyonerler sayesinde, Anan'ın dini öğretisi Babil'de bulunan Yahudi diasporasının sınırlarında da yayılmış. IX-X. yy.da Yakın Doğu'da, İspanya'da, Bizans'ta ve Balkanlarda çok sayıda Karaim toplulukları meydana gelmiştir.

XI. yy. sonunda Filistin'i ele geçiren Haçlılar, Yahudi ve Karaim topluluklarını yok ettiler. Bu zamandan sonra Karaimlerin dinî ve bilim merkezi İspanya'ya ve Mısır'a taşındı. Karaim dininin İspanya Dönemi devamlı değildi: Kastilya'nın yöneticisi, haham-Yahudilerin etkisi altında bulunarak, Karaim dinini yasaklamıştı. Herhâlde, bu yüzden çoğu Karaim dinini takip eden Yahudiler Kırım'a göç etmek zorunda olmuşlar.

Kırım Hanlığı'nda, Karaim-Yahudilerle birlikte haham-Yahudiler ve günümüzde Karaim olarak adlandırılan talmud-Yahudiler de yaşamaktadırlar. Kırım Tatarlar onların grupları arasında hiç ayırım yapmamışlar. Bu iki grubun tam olarak eşit hukuki durumları vardı ve genel ad olarak onlar için "Yahudi", Kırım Tatar konuşma dilinde ise onları hor görerek "Çufut" denmektedir.

XVI-XVII. yy. Kırım Hanlarının ikametgâhı "Kırk Yer'den" Bahçe-saray'a taşındıktan sonra, kalede Karaimler yerleşmiş ve bu kaleye "Çufut Kale" adı verilmiş.

Şunu kaydetmek lazım ki, Kırım Hanlığı Dönemi'nde Karaim-Yahudilere Bahçe-saray'da sabahtan akşamlara kadar çalışabilecekleri dükkânları ve atölyeleri açmak mümkündü. Ve iş günü sonunda onlar Çufut-Kale'ye dönmelilerdi. Onlara geceleri şehirde bulunmak yasaktı. Onlar için başka sınırlar da

koyulmuştu. Buna göre, eğer karaim atla ya da eşekle geçerken Kırım Tatar’a rast geldiyse, o attan ya da eşekten inmeli ve yürüyerek yoluna devam etmeli. Eğer onlar Türk Karaimleri olsaydı, Kırımlılar onlara karşı böyle bir ayırım yapmazlardı.

Kırım Hanlarının fermanlarında, Çufut Kale’de yaşayan Karaimlere, Kırım Hanları tarafından verilen fermanlarda, vergi muafiyeti imkânı verilmişti. Bu fermanlarda kalenin sakinlerinin adı YAHUDİ olarak geçiyordu.

Kırım Karaimlerin tarihlerine toplum eylemcileri, siyaset ve din adamları tahrifat yapmışlar. 1794 senesi Karaimler, Yenirusya (Novorosiysk) ve Bessaravya yöneticisi, Kont Platon Zubov adına yazdıkları dilekçelerinde, haklarını Tatarlarla eşitleştirmek ve Rusya İmparatorluğu’nda Yahudiler için kullanılan iki kat ziyade haraçtan serbest bırakılmayı istemektedirler. Bu dilekçede Karaimlerin Kırım’da 450 yıl yaşadıklarını iddia ediyorlar. 1795’te II. Yekaterina Karaimleri bütün Yahudiler için kullanılan iki kat ziyade haraçtan serbest bırakan ve onlara bazı kolaylıklar ve muafiyetlerden yararlanma imkânı veren kararname çıkardı.

Maddi karları elde ettiklerinden sonra bile Yahudi-Karaimler bununla yetinemediler. XIX. yy. başında onlar resmî adlarını değiştirme maksadına ulaştılar: bundan sonra Yahudi-Karaimler yerine onlara “Eski Ahit dinli Rus Karaimler” denmekteydi daha sonra ise Rusya İmparatorluğu’nun resmî dokümanlarda adları kısaca “Karaimler” diye geçmektedir. Buna 1859 yy.da A. Firkoviç’in yayımladığı “...bütün Rus Karaimlerin adından Yahudi adlandırılmasını reddediyorum.” diye yazılan “Karaimlerin aslı” adında pusulası vardır [15.431].

A. S. Firkoviç’in, Karaimlerin Yahudi kökenli olmadıkları teorisinde kullandığı malzemelerin hakiki olmadığı şüphesi etrafında çok davalara sebep oldu. Çoğu Doğu bilimcilere göre, Firkoviç bir kısım mezar anıtlara ve yazılara kendi konseptine uygun belgesel temeli vermek nedeniyle tahrifat koştüğünü iddia etmektedirler. Yahudi mezar anıtların tarihleri harflerle yazılı olduğu için, onları, birkaç detay ekleyerek kolayca değiştirmek mümkündü [13, 19].

Ünlü Doğu bilimcisi A. Y. Garkavi, Firkoviç’in yazıt ve tarihleri olmayan mezar anıtları üzerinde yeni tarihler yazmakta ve daha geç dönemlere ait olan mezar anıtların yazıtlarını düzelterek onları daha eski çağlı yaptığını kaydetmektedir [4.287].

XX. yy.ın ikinci döneminde kızılötesi ve ultraviyole ışınlar sayesinde yapılan araştırmalar, Firkoviç’in dayandığı bazı yazıtların tarihleri fırçalama ve düzeltme yollarıyla sahtelettiği gösterdi [13.19.].

Böylece, Firkoviç, araştırdığı ve üzerinde çalıştığı bilgilerin tahrifatıyla Rusya İmparatorluğu'nu dolandırdı ve Karaimlerin haklarını Rusya'nın temel milletiyle eşleştirebildi.

V. V. Grigoryev ve V. D. Smirnov A. S. Firkoviç'in asıl savunuculardandılar. Onlar Hazar teorisini meydana getirip, Hazarlar tarafından Yahudi dininin Karaim varyantı kabul edildiği ve Karaimlerin Hazarların kuşakları olduğunu söylemektedirler. Hatta Karaimlerin kanlarında hiç Yahudi genleri olmadığını da söylemektedirler. Karaimleri Türk milletlerden biri olarak sayma teklifini Sergey Makoviç Şapşal sundu. Karaimlerin bilinçleri Hazar teorisiyle kuvvetlendirilen bu fikirle, yaklaşık olarak tüm Sovyet Birliği Dönemi'nin sürecinde gelişmişti. 1990. yy. Bu fikrin altın devri olmuştu [9,4].

B. Ştern, D. A. Hvolson, S. Pinsker, A. Y. Garkavi, A. A. Kunik, G. Ştrak ve başkaları, Karaimlerin asıllarıyla bağlı V. V Grigoryev'in ve V. D. Smirnov'un bakışlarına tam olarak karşıt bir bakış ifade edip, Karaimlerin etnik asılları Yahudilerle bağlı olduklarını dile getirmektedirler. Bu yazarlar Kırım Karaimlerin meydana gelme sürecinin Hazarlarla hiç alakalı olmadığını ve Karaimlerin dinî ve yaşama özelliklerinin Yahudi ortamına ait olduklarını kanıtladığını söylemektedirler [13.20].

Kırım Karaimlerin antropometrik ölçmeleriyle ilgilenen antropolog A. S. Vaysenberg, onların burunları ve ağızlarının büyüklüğü, dudaklarının kalınlığı ve yüzleri ve bedenlerinin erken ve sayılı derecede kılılıkları onların ve Yahudilerin tiplerinin ortaklığını gösterdiğini kaydetmektedir [2; 3].

Günümüzde Yahudi-Karaimlerin Mısır'da, Irak'ta, Suriye'de, Lübnan'da Türkiye'de vd., yani Yahudilerin diasporlarda yaşadıkları yerlerde yaşamaları Karaimlerin asıllarıyla bağlı ikinci versiyonu destelemekte ve onların Yahudi kökenli olduklarını göstermektedir. Bununla beraber onlar özgün bir Türk dilinde konuştuklarını iddia etmektedirler (Günümüzde Karaimler Rusça konuşmaktadırlar.).

Özgün Karaim Türk dili olarak adlandırılan bu dil, iki ögeden ibaretir-Türk (Kırım Tatarca) ve Sami. Zahari Sinani tarafından yazılan "Karaimce-Rusça Rusça-Karaimca Konuşma Dili Sözlüğü" Karaim dili kelimelerinin anlam kadrosu, etimolojik araştırmalar sırasında kelimelerin yüzde doksanın (%90) Türki dillere ait olduklarını gösterdi. Bu kelimelerin tümü ya da bir kısmı, hem fonetik kadrosuna göre hem de Sami tamamen Kırım Tatarca kelimelerle eşittir. Bu sözlükte Kırım Tatarcada olmayan bir kelime bile yok. Demek ki, Karaimcenin kelime kadrosunun Türk kelimeleri, Kırım Tatarca kelimelerin aynısıdır, bu da Karaimlerin kelimeleri Kırım Tatarlardan aldıklarını göstermektedir. Sami dilin küçük katkısı (esasen dinî ve gündelik kelimeler) Karaimlerin dil işlemleri tıpkı başka diasporlarda yaşayan Yahu-

dilerde aktığı gibi aktığını kanıtlamaktadır. Buna Buhara’da, Avusturya’da, Macaristan’da ve Almanya’da yaşayan Yahudilerin dilleri örnek olabilmektedir. Buhara Yahudileri günümüzde kendi eski-Yahudi dillerini çoktan unutup, Tacikçe konuşmaktadırlar. Ama Tacikistan’ın yerli ahalisi olduklarını iddia etmemektedirler. Aynen Avrupa Yahudiler de kendi dillerini unutmuş ve İdiş gibi adlandırılan Roman dil ailesine ait olan yeni bir Yahudi dili meydana getirdiler. Şunu kaydetmeliyiz ki hem Buhara Yahudilerinin dillerinde hem de İdiş dilinde tüm dinî kelimeler Sami dilinden gelmektedirler.

Karaimlerin Kırım Türk kökenli olduklarını söyleyen yazarlar, Mısır’da, Irak’ta, Suriye’de, Lübnan’da ve Türkiye’de yaşayan Karaimlerin hangi dilde konuştuklarını hiç düşünmüşler mi acaba? Acaba, onlar da mı Kırım Karaimlerinin, bilim adamlara göre, üç lehçeden ibaret olan (Kırım Trakay ve Galiçya-Lutsk) konuştukları Türk dilinde konuşmakta? Eğer öyle değilse, o zaman hangi Hazar-Karaim dili hakkında söz etmek mümkün. Bu durumda Kırım Tatarcanın sadece bir lehçesi olarak Karaim dili hakkında söz edebiliriz. İsraili bilim adamı M. Zanda’nın diasporlarda bulunan Yahudi gruplar, bulundukları yerlerin esas milletin konuştukları dillere kendi dillerden bir kısım kelimeler koşarak konuştuklarını söyledikleriyle aynı fikirde olmamak mümkün değil [16.429]. Rusya’da yaşayan Yahudiler Rusça konuşmaktadırlar. Ukrayna’da yaşayan Yahudiler Ukraynaca ve Rusça konuşmaktadırlar. Onlardan bazıları belli bir sebeplerden dolayı, Yahudilerden olduklarını gizlemektedirler. Ama onlardan hiç kimse bilimsel yapıtlarda Karaimlerin ve daha sonra da Kırımçakların yaptığı gibi İslavlardan olduklarını söylememektedirler. Bütün araştırmacıların söyledikleri gibi, Karaimlerin orta çağlara ait olan edebî eserleri, Eski Yahudi dilinde yazıldığı dikkate değer olan bir olgu dahadır. O çağların belli yazarlarının bazıları sunlardır: Binyamin b. Moşe Nahavendi (yak. 830-860. yy.) Yakov (İosif) Kirkisani (X. yy.) onun öğrencisi Aharon b. İyehoşua Garofe (XIII. yy.) Nikomedyalı Aharon b. Eliyah (XIV. yy.) vd. “Onların eserlerin çoğu Eski Yahudi dilinde onların dinleriyle felsefeyle kelimelerle ve gramerle alakalı yazılmışlardı.” [13,126].

Böylece daha önce söylenmiş olanlardan Karaimler hakkında şöyle sonuçlara varabiliriz:

Karaimimiz, Yahudi milletin Anan Ben-Davud (VIII) tarafından kurulan Yahudi dininin bir tarikatıdır.

Bu dinin temsilcileri bazı belli sebeplerden dolayı (başka din temsilcileri tarafından takip edilmelerden kaçınmak için) çeşitli ülkelere yol almışlar. Günümüzde Yahudi-Karaimlerin bir kısmı XIII-XIV. yy.da göç ettikleri Kırım’da yaşamaktadırlar.

Kırım Hanlığı Dönemi'nde (XV-XVIII. yy.) Karaimler tamamen kendi dillerini kaybetmiş ve Kırım Tatarca konuşmaya başlamışlardır. Aynen Buha-ra'da yaşayan Yahudiler Tacıkçaya Avrupa Yahudileri ise İdiş'e geçtikleri gibi ama aynı zamanda dinle bağlı bütün kelimeler Eski Yahudi dilinde günümüze kadar geldi. Kaydedelim ki Rusya'da yaşayan Yahudiler Rusça Ukrayna'da yaşayanlar ise Ukraynaca ve Rusça konuşmaktadır.

Karaimlerin asıllarıyla bağlı Türk-Hazar veya Hazar teorisi Kırım'da yaşayan Yahudi-Karaimler arasında meydana gelmekte ve onların hiç Yahudilerle alakalı olmadığını söylenmektedir. Rusya İmparatorluğu'nun Kırım'ı işgâlinde sonra Yahudi-Karaimler adlandırılmalarını değiştirme hedefine ulaşmış ve "Yahudi-Karaimler" yerine "Eski Ahit dinli Rus Karaimleri" daha sonra da kısaca "Karaimler" diye adlandırılmışlardır. Böylece onlar önce manevi daha sonra da maddi karları elde edip Rusya İmparatorluğu'nda Yahudiler için kullanılan iki kat ziyade haraçtan serbest bırakılmıştı.

Aynı zamanda atropometrik araştırmalar da Karaimlerin Sami kökenli olduklarını ispatlamaktadır.

Sonuç: Yazık ki günümüzde Karaimlerin tarihlerinin tahrifatı (daha çok Kırım'da yaşayan Karaimlerin) devam etmektedir. Onların daha nasıl karların peşinde olduklarını tahmin etmek zor değil.

Kaynaklar

- BERNIKOVA O. M. *İdiş dilin Sami öğeleri* // Avtoref.aday., tez., Kiev 2006. 16 s.
- VAYSENBERG S. A. "Karaimlere ve krımçaklara antropolojik bakış" // *Rus antropolojik Derg.* 1912 K.XXXII. s. 38-56.
- GARKAVI A. Y. *Karaimler* // EY.T.IX.1912. s. 268-290.
- GRIGORYEV V. V. Rusya ve Asya: Doğu bilimci V. V. Grigoryev tarafından değişik zamanlarda etnografya ve coğrafya tarihleri hakkında yazılan makaleler k.1876.
- Millî Eğitim Bakanlığı Dergisi.* 1843-№ 7. s. 280-281.
- Yahudiler Ansiklopedisi.* -1991.
- KUNIK A. A. Tohtamış ve Firkoviç: Yahudilerin iki yazıtların ve iki tarihlerin sahtelendirilmesi alakalı davalar hakkında // İmparator Bilim Akademisinin pusulaların 27 cildine ilave., 1876. s. 1-64.
- MIHAYLOV S. S. *Batı Karaimleri.* 2011. El Yazısı.
- İlogan Şilberger'in Avrupa, Asya ve Amerika seyahatleri s. 1394-1427 y. // Novorosiysk İmparator üniv.pusuluları. ür. 1-2 Odessa, 1867.

Rusya İmparatorluğu tarafından kanıtlanan Karaimlerin hakları ve durumları hakkında eski takdirnamelerden oluşan derleme / red. prof. V. D. SMIRNOV, Editörden» Z. A. FIRKOVIÇ.,1890.

Türk limanların hâkimiyeti altında Kırım Hanlığı hâkimiyet XVIII. yy. başı., 1887.

Kırım'da Yaşayan Türk Milletleri, 2003. 460 s.

VAYSENBERG S. A. Karaimler Rus antropolojik derg. 1904 №1-2. K.XVII-XVIII. S.66-75.

**ZAFER-NÂME-İ EMİR TEMÜR, MUHAMMED ALİ
İBN DERVİŞ ALİ BUHARÎ
ŞERAFFE'D-DÎN 'ALÎ YEZDÎ'NİN ZAFERNÂME'SİNİN
16. YÜZYILDA MUHAMMED ALİ İBN DERVİŞ
ALİ BUHARÎ TARAFINDAN YAPILAN TÜRKÇE
TERCÜMESİ**

Ayşe KİK

TEMÜR (25 Şaban 736/9 Nisan 1336-18 Şubat 1405)

Avrupa'da Tamerlane, Türk-İslam camiası tarafından Kudbuddîn Timür Gürkan, Aksak Timür, Aksak Temir Bek, Timürleng, Timür Gürkan, Temir, Temür ve Sahib Kıran-ı A'zam olarak da tanınan Temür¹, Türkistan'ın Keş şehri yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde², 1336 yılında dünyaya gelir, 1405 yılında ise Türkistan'ın Otrar şehrinde ölür.

Barlas oymağının beyi olan Taragay (Turgay) Aga ile Tekine Aga'nın oğludur.

Babasının ölümünden kısa bir süre geçmişken amcası Emir Hacı Barlas Bey'i kaybeder ve kendi mücadelesine başlar.

Emir Kazgan'ın ölümünü fırsat bilen beyler liderlik kavgasına başlarlar. Bu kavgalardan yararlanan Temür, Cengiz Han'ın soyundan gelen Suyurgat-mış'ı 1370 yılında tahta oturatarak han, kendisini de ulugbek yani beylerbeyi ilan eder. Fakat tarih sahnesine ilk çıkışı 1366 yılında Semerkant'ta Taciklerin hâkimiyetinde bulunan bir topluluğu ortadan kaldırması olarak da gösterilebilir.³ Hanlık iddiası gütmeyen Temür, beg olarak kalır ve öyle anılır.

Olcaı Terken Aga ile evli olması sebebiyle Emir Hüseyin ile akrabalık bağı vardır. Önceleri dostlukları kuvvetliken sonra düşmanlığa dönüşmüştür.

¹ Mustafa Kafalı, *Timür*, İ. A., C 12/I, s. 336

² Jean Poul Roux (çev.: Ali Rıza Yalt), *Aksak Timür; İslam'ın Kutsal Savaşçısı*, Milliyet Yay., s. 49, İstanbul 1994.

³ Tanju Oral, *Zafer-nâme-i Emir Timür (Tercüme-i Zafer-nâme)*, Basılmamış Doktora Tezi, s. IV, İstanbul, 1991

Hayatı boyunca birçok sefer düzenler. Bazı bölgelere düzenlediği seferleri birden fazla olmuştur. Bunlar: Harezm, Moğolistan, Deşt-i Kıpçak ve Horosan, gibi çeşitli bölgelere olmakla beraber, üç (1386-1388), beş (1392-1397) ve yedi (1399-1404) yıllık seferler diye de anılan seferlerdir. 1402 yılında Yıldırım Bayezid ile yapmış olduğu Ankara Savaşı'nda galip gelerek 1403 yılında Anadolu'dan ayrılarak Semerkant'a dönmüştür.

Devlet yönetiminde görevli bulunanları, “toplanıp konuşma, danışma, kesin karar ve dikkatli olarak iş yapmakla” görevlendiren Temür, devlet geleceğine bağlı bir devlet adamıdır. Hayatı boyunca yaptığı işlere, akıl süzgecinden geçirerek karar vermiştir. Her ne kadar bir saltanat iddiası olmasa da akli sayesinde büyük bir otoriteye ve saltanata sahip olmuştur.

1. FARŞÇA ZAFER-NÂMELER

1.1. Şerafe'd-dîn 'Ali Yezdî (Yezd?-Yezd [Taft] 1454)

İranlı şair ve tarihçidir. Yezd'de dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve öğrenim hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Öğrenimini tamamladıktan sonra Şahruh ve Fars valisi Mirza Ebu'l-feth İbrahim Sultan'ın hizmetinde bulunmuştur.

Mirza Uluğ Bey tarafından 832/1428'de esir edilen Moğol sultanı Yunus Han'a hocalık etmek üzere Şahruh tarafından görevlendirilmiştir. 1446-1447'de Mirza Sultan Muhammed'in çıkardığı isyana öncülük ettiği gerekçeyle Şahruh tarafından idama mahkûm edilmiştir. Ancak Uluğ Bey'in oğlu Mirza Abdüllatif'in isteği ile affedilmiştir.

1449-1450 yıllarında Yezd'e döner ve 1454 yılında vefat eder. Kendi adıyla anılan Şerefiye Medresesinde gömülür. Çok iyi bir vakanüvis olarak bilinir. Ancak Şami'den oldukça etkilendiği ve eserlerini Şami'nin doğrultusunda yazdığı da söylenmektedir.⁴ Sadece *Zafer-nâme* gibi önemli bir eseri yazmakla kalmayan Yezdî, zamanının önemli muamma sanatçılarından sayılmaktadır⁵.

Yezdî'nin en önemli eseri ise Farsça olarak kaleme aldığı *Zafer-nâme* adlı eseridir. Ancak şairlerden oluşmuş antolojisi ve muamma sanatıyla yazdığı bir eseri de bulunmaktadır.

⁴ Edward G. Brown. *A History of Persian Literature Under Tatar Dominion*, s. 363, Cambridge, 1929.

⁵ Zebîullah Sefâ, *Târîh-i Edebiyât der-İrân*, İntişârât-ı Firdevs, Tahran 1371, C 4, s. 483.

1.2. Zafer-nâme

Şerafe'd-dîn 'Ali Yezdî tarafından Temür Dönemi'nde yazılmış olan metnin dili Farsçadır. Temür'ün yaşadığı dönemde olan olayları anlatır. 828/1424'de tamamlanmıştır. Şâmi'nin eserini esas almış olup, içinde ayetler, hadisler ve şiirler vardır. Bu eklenen unsurlar sayesinde eser, Şâmi'nin eserinden daha kapsamlı bir hâl almıştır.

İlk bölüm Cengiz'in soyu ve Moğol hanları hakkındaki bilgilerden ve ikinci bölüm ise Temür'ün hayatı ile Halil Sultan Dönemi'ni anlatmaktadır. Çeşitli dillere tercümeleri bulunmaktadır. Önce Fransızcaya⁶, Fransızcadan İngilizceye çevrilmiştir.⁷ Tıpkıbasımı Mevlevî Muhammed İlahdâd⁸ ve Muhammed Abbasi⁹ tarafından yapılmıştır.

Eserin son tıpkıbasımı Urumbayev tarafından Taşkent'te 1976 yılında yayımlanmıştır.¹⁰ Tıpkıbasımın arkasında şahıs, yer ve ulus isimleri dizini verilmiştir.

2. ZAFER-NÂME'NİN TÜRKÇE TERCÜMELERİ

2.1. Topkapı Sarayında Bulunan Zafer-nâme Tercümesi¹¹

Zafer-nâme'nin Türkiye kütüphanelerinde bulunan iki Türkçe tercümesi bulunmaktadır.

Bunlardan biri, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, 281 numara da kayıtlıdır. 582 varaktır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Harekeli olan bu metni tercüme eden kişinin adı belli olmamakla beraber Hafız Muhammed İbn Ahmed el-Acemî olduğu düşünülmektedir.¹² 957 yılında tamamlanan eser, Şah-ı Yârek 'Alî beg'in isteğiyle yazılmıştır.

2.2. Nuruosmaniye Kütüphanesinde Bulunan Zafer-nâme Tercümesi¹³

2.2.1. NO Yazmasının Tarihi

⁶ Péris de la Croix, *Histoire de Timür Bec*, Paris, 1723.

⁷ J. Derby, *The History of Timür Bec*, London, 1723.

⁸ Mevlevî Muhammed İlahdâd, *The Zafer-namah by Maulana Sharfuddin Ali of Yezd*, II C, Calcutta 1887.

⁹ Muhammed Abbasi, *Zafer-nâme: Tarih-i Umumi Mufasssal-ı İran Der Devre-i Timuriyyan*, II C, Tahran 1336 hş.

¹⁰ Şerâfeddîn 'Âlî Yezdî, (Tıp. bas. A. Urumbayev), *Zafer-nâme*, Fen Yayınları, Taşkent, 1972.

¹¹ Bu eser ilerleyen yerlerde TK olarak geçecektir.

¹² Tanju Oral, *age.*, s. X.

¹³ Bu eser ilerleyen yerlerde NO olarak geçecektir.

Bir diğer tercüme olan bizim de üzerinde çalıştığımız eser, İranlı şair ve tarihçi Şerafe'd-dîn Alî Yezdî'nin 828/1424'de Farsça olarak yazmış olduğu *Zafername* adlı eserin 16. yüzyılın başlarında Ebul Hayr Han oğlu Şeybani Han'ın amcası olan Köçkünçü Han'ın (1510-1530 yılları arasında Maverâün-nehr'in tamamına hakim olmuştur.¹⁴) isteğiyle Muhammed Ali İbn Derviş Ali Buharî tarafından Doğu Türkçesine yapılan çevirisidir. Tercüme tarihi belli olmamakla birlikte Köçkünçü Han döneminde yazılması sebebiyle tercüme tarihinin 1510-1530 arasında olduğunu düşünmekteyiz.¹⁵

2.2.2. NO Yazmasının Hat ve Yaprak Özellikleri

Nuruosmaniye Kütüphanesi 3268 eski kayıt, 2796 yeni kayıt numarası ile yer almaktadır. Eser, 319 varak olup genelde 19 satırdır. Bazı yapraklarda katlanma ve yırtılmadan dolayı tahribat vardır. Ancak bu tahribat eserin bütünlüğünü bozacak türden değildir. Nesta'lik hatla yazılmış, harekesiz bir metindir. Yaprakların kenarları sarı altın yıldız, siyah ve kırmızı renkli çizgilerle belirlenmiştir.

2.2.3. NO Yazmasının İçeriği

Eserin ilk bölümü bir nevi Çingis-name'dir. İkinci bölüm ise bütünüyle Emir Temür'ün ayrıntılı anlatımından oluşmaktadır. Metin, yer yer manzum parçalar, misaller, ayetler ve hadislerle süslenmiştir.

Tercüme eserlerin genel özelliği olarak görebileceğimiz konu başlıklarının tercüme edilmemesi hadisesini eserimizde bulunmayıp bütün başlıklar Türkçe olarak verilmiştir. Konu başlıkları her iki tercümede ve Urunbayev'in tıpkıbasımında bazı yerlerde birliktelik gösterse de bazı yerlerde değişmektedir.

TK tercümesinde 241, NO tercümesinde 326 ve Urunbayev'in tıpkıbasımında 337 konu başlığı bulunmaktadır.

3. GRAMER NOTLARI

3.1. Söz Varlığı

Bir tercüme olması sebebiyle, kelimelerin anlamlarını tam olarak vereme-me problemi burada da mevcuttur. Tercüme içinde, Arapça, Farsça, Çince ve Moğolca kelimeler sıkça gözükmektedir. Ayrıca Farsça-Türkçe, Arapça-Türk-

¹⁴ Abdullah Gündoğdu, *Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü*, Türkler Ansiklopedisi, C 8, s. 606-616, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

¹⁵ NO [002a] ⁽¹¹⁾ Şehin-şâh-ı dindâr Köçkünçü Hân ki 'âlem erür hışm ve ol hem-cû cân. ⁽¹²⁾ İlahî ki tâ bolğay arz û semâ bu şâh-ı cihân-dâr ta beğâ-yı beğâ. ⁽¹³⁾ Mübârek köijülleride o sa'adet-mend hâşırılarığa kécî kim zafer-nâme kim Mevlânâ Şerif ⁽¹⁴⁾ üddîn Yezdî ruhullah el' 'azîz-i Fârsî tili bilen Témür Bég'nij vâkı'atını ayıtıp ⁽¹⁵⁾ turur.

çe, Türkçe-Arapça, Farsça-Arapça, Arapça-Farsça şeklinde birleşik kelimeler vardır. Bazı yerlerde ise Farsça-Arapça ve Arapça-Farsça olan birleşik kelimelerde Türkçe ek kullanıldığı görülmektedir.

Eser ayet, hadis ve deyimlerle zenginleştirilmiştir. Arap harfli olan metinde bazı harflerin noktalamasının yapılmaması ve harekesiz bir metin olmasından dolayı yer yer okuma güçlüğü çekilmektedir.

3.2. İmla Özelliği ve Ses Yapısı

Bir geçiş dönemi eseri olan tercümede özellikle şahıs zamirlerinde iki türlü imlaya rastlamak mümkündür: sen/sén, men/mén. Eski Türkçede er-, e-, eşit-, edgü şeklinde olan kelimelerin metinde yazılışları kapalı e (é) ile gösterilmiştir. Eser, e/i değişmesinde i'den yana bir eğilim göstermiştir. Biz de transkripsiyonunu yaparken bunu é şeklinde gösterdik. p/f değişmesinde de f'den yanadır (199b/19-200a/03 tofrağ). Ancak iki yerde (033a/01, 130a/16) toprak kelimesinde p sesi yerine k sesinin kullanıldığını görüyoruz. Bu sebeplerden Klasik Çağatayca özelliklerini Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki tercümeyle göre daha fazla görmekteyiz.

Eser, tercüme olmasından dolayı Fars diline ait bazı yapısal özellikler dikkati çekmektedir. Bunların başında ki (kim) ile yapılan cümleler gelir. Aslına uyulmaya çalışılırken gramer yapısına uyulmaya başlanmıştır. Bu tür birleşik cümleler sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Metin, tercüme olmasına rağmen Çağataycanın özelliği de sayabileceğimiz Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye oranla daha çok kullanıldığını görüyoruz. Ancak bazı yerlerde ise her iki dile ait aynı kelimelerle yazım dikkati çekmektedir. Metni bazı yerlerinde cem' kıl- fiili kullanılmış olup (176a/14 cem' kıldı) bazı yerlerde yığıştur- fiili tercih edilmiştir (179a/06 kéme yığışturup).

Metnimizde bazı eklerin ve seslerin yazılmadığını görüyoruz. Biz de bu ek ve sesleri doğru bir şekilde tamamlamak için eksik olduğunu gördüğümüz yerleri < > içerisinde göstermeyi uygun bulduk (051b/08 alarniij kini<de> çatıp, 053a/08, kini<de> çatıp). Bu eksik yazımı birçok yerde görsek de, daha çok yönelme hâli ekinde rastlamaktayız (055b/07 pençsenbe<ga> barıp, 125b/07 uruş<ga> meşğul boldılar, 133b/01 kızvın<ga> yéttiler).

Çağatay Türkçesinde görülen ek uyumsuzluğu, Türkçe kelimelerde gözükmeyle beraber yabancı kelimelerde de göze çarpmaktadır. Metin içinde ek uyumsuzluğuna rastladığımız bazı Türkçe kelimeler şunlardır: öltürğan (066b/03), éviğa (067b/16), béliğa (069a/17), élçilıkka (074b/07-083b/13), işlegaylar (082a/11), kişileriğa (083a/16) koşulgeyler (107b/08), yığışturmekge (109a/01, 256b/18), uruştük (115b/17), kıldük (119a/17), körünüşğa

(165b/12), kılmek (255b/08), yorugil (265a/09), ünluğ (283a/04), aldük (283b/16), kırmek (286b/19), kaytsek (287b/02), kılağııızge (289a/07), barsek (290b/18), tilbelik (292b/12), birevğa (306b/08), tüşürgay (313b/15), yığılmagge (089a/13).

3.3. Ünlü Değişmeleri

3.3.1. é (Kapalı e)

Metinde yazılışlar özellikle şahıs zamirlerinde ve bazı isimlerde karışık olarak kullanılmıştır. Yaygın olarak kapalı e (é) ile gösterildiğinden ve metnin harekesiz olmasından dolayı tercihimizi é şeklinde kullandık. Bu kelimelerden bazıları şunlardır:

teijri (023b/06), témür (207a/05), bég (307b/15), tég- (269b/16), téve (018a/12), yéber- (193a/18), kél- (051a/05), ét- (004a/08), kéç- (296b/01)

3.3.2. ü/i: Eski Türkçede büt- olan kelimenin metnimizde bit- şeklinde olması sebebiyle ses değişiminin başladığını görmekteyiz (084b/02).

3.3.3. u, ü / a, e: Eski Türkçede görülen u, ü seslerinin a,e'ye dönüşmesi tepe kelimesinde karşımıza çıkmaktadır (224a/05).

3.4. Ünsüz Değişmeleri

3.4.1. b/m: Sadece bu (120b/05) ve mu (160b/01) kelimelerinde gözükmektedir. Mu kelimesi: yükleme hâlinde (160b/01), yönelme hâlinde (156b/18), bulunma hâlinde (249b/12), ayrılma hâlinde (310a/07) karşımıza çıkmaktadır.

Bin- fiili sadece min- olarak kullanılmıştır: (192b/17).

3.4.2. b-/p-: Kelime başlarında bulunan b'lerin p'ye dönüşümünün henüz metin içinde tam olarak tamamlanmadığı görülmektedir. But ve buthâne (005b/02), barmağ (123b/01) kelimelerinde olduğu gibi korunmuş, bādşāh (005a/11) kelimesi; pādşāh (006a/05) olarak da kullanılmıştır.

Muharrem Ergin, Arap alfabesinde p sesinin olmamasından dolayı metinlerde b yazılmış olabileceğini söylemektedir.¹⁶ Ancak bizim metnimizde her iki şekilde yazılan pādşāh ile jale (248b/07), müjde (018b/13), nejād (187a/05), ejdehā (028a/14) gibi kelimelerde kullanılan j harfi, imlanın bilekrek iki harf ile de yazıldığını düşündürmektedir.

3.4.3. b-/v-: Kelime başlarındaki b sesinin v olması Eski Türkçede bulunduğu hâli korumaktadır. bar- (052a/04), bér- (310a/18), bar (004b/04)

¹⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 80-81, İstanbul, 1962.

3.4.4. -d/-t-: Metinde yaygın olarak değişimin olduğunu görsek, Günay Karaağaç bu değişimin sadece Oğuzcanın etkisi olduğunu ve Çağataycanın hiçbir döneminde gerçekleşmediğini söylemektedir.¹⁷ Kelime ortalarında görülen bu kullanım bizim metnimizde şu kelime gözükmektedir: öldür (008b\14) ~ öltür- (006a\04).

3.4.5. -d/-t: Kelime sonlarında Türkçe olmayan şu kelimelerde görülmektedir: Taşkend (061a/05) ~ Taşkent (056b/02), cihed (029b/05) ~ cihet (178b/04), cehd () ~ ceht (234a/01)

3.4.6. d/-t-: Eski Türkçede kelime başlarında bulunan t sesi genelde korunmuştur. Ancak metinde bazı kelimelerde her iki şekliyle kullanılmıştır. tég (242a/05) ~ dég (246a/11), dé- (007b\16) ~ té- (023b\05), dağı (034b\06) ~ tağı (161b/07), tur- (208b/16) ~ dur- (246b/07). Tağ kelimesinde ise eski şeklini hâlâ korumaktadır (307b/10).

3.4.7. -ğ/-ğ: Kelime sonlarındaki bu kullanımda karışıklık gözükmektedir. Ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde ğ sesinin yumuşayarak ğ'ye dönüştüğünü görüyoruz. Ayağ (134b/10) ayağıdın (013b\07), ayağını (063a/06) ayağığa (261b/14).

Ancak metinde hiçbir ek almamasına rağmen ve ünsüzle başlayan ekler geldiğinde ğ'li yazılmış şekilleri de görmekteyiz. Ayağlar (138b/14), ayağ (134b/11); balık (226b/05), balığ (168b/11), balıgçı (190b/07), balıgkaça (226b/09), balıgka (169b/12); yarlık (004a\09), yarlıg (242a/08), tofrağ (290b/01), tofrağ (276b/07).

Bir yerde Tağ kelimesi üzerine ğ harfi yazılmış olmasından dolayı bu kelimenin her iki şekilde kullanıldığını düşünmekteyiz (094a/14).

3.4.8. -ğ/-ğ: ğ sesinden yana bir tercih olmasına rağmen ikili kullanımlar görülmektedir. Orta seste olan bu değişim birkaç kelime gözükmektedir: çapğun(248a/16), çapğunga (271a/16), çapğunça (274a/11) ~ çapğun (226b/01), çapğunga (270b/17).

3.4.9. p/-f-: Kelime başlarında bulunan p sesinin f sesi ile ortak kullanımı sadece yabancı iki kelime gözükmektedir. Pıl (244a/01) ~ fil (282b/16); pülād (318a/15) ~ fülād (215b/04)

3.4.10. -p/-f-: Kelime ortasında gerçekleşen bu değişim: köprüg (051b/04) ~ köfrüg (111a/08) kelimesinde görülmektedir. Toprak kelimesi ise sadece; tofrağ (290b/01), toğrak (033a\01) olarak yazılmıştır.

¹⁷ Günay Karaağaç, *Lütfî Divânı (Giriş, Metin, Tıpkıbasım)*, Türk Dil Kurumu, s. XXIII, Ankara, 1997.

3.4.11. -g/-y: 'isā bég ve yağlı bég kelimelerinde bég yerine bey yazılmış. (181a/06).

3.5. Şekil Bilgisi

3.5.1. Ünlü Düşmesi

Kelimeye ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde orta hece ünlüsünün düştüğü görülmüştür. köijli (150a/10), köijlide (158a/10), boynığa (128b/19), boynıdın (129a/01), oğlı (130b/02). Ayrıca iki kelimenin yan yana gelmesiyle olan ünlü düşmesine: nétmek (244a/10) kelimesinde rastlıyoruz.

3.5.2. Yuvarlaklaşma

Metinde en çok ek ve yardımcı ünlülerde görülmektedir. Bazı kelimelerin yuvarlak ve düz şekilleri karışık olarak kullanılmıştır: bahadırlıg (044a\12) ~ bahadırluğ (105a/04), bahadurluk (107a/06), kıaytar- (310b/09) ~ kıaytur- (033b/06).

Bildirme eki yuvarlak kullanılmış olup türemiş fiil yapan -dır/-dir eki de yuvarlak olarak tercih edilmiştir. Yandur- (071a/13), atlandur- (261b/14), kéydür- (222a/17).

Kök ünlüsünün de yuvarlaklaştığı görülür: baltu (036a\06), év (227b/17) ~ öy (003b\11).

3.5.3. İkizleşme

Harekesiz bir metin olmasından dolayı Çağatay Türkçesinde sayı isimlerinde görülen ikizleşmeye imla olarak rastlamıyoruz. Ancak dönem özelliği olması sebebiyle sayı isimlerindeki ikizleşmeyi transkripsiyonlu metinde gösterdik: yetti (015a\16), tokküz (201a/13).

3.6. Zamir n'sinin Durumu

Doğu Türkçesi özelliklerinden biri olan zamir n'sinin kullanılmamasına bizim metnimizde de rastlanmaktadır. Bazı kelimelerde hâlen bulunmakta olup, bazılarında ise kalkmıştır. Oğuzcanın etkisi olarak şu kelime bazen zamir n'si kullanılmıştır: içinde (141b/09), içide (193b/15). Tārîhinde (008b/10) kelimesinde ise tek bir yerde zamir n'si kullanılmıştır.

Metinde zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler yaygın olup bunlardan bazıları şunlardır: üstide (093a/03), astıda (087b/11), yurtıda (117b/04), tağıda (070b/03), suyıda (043a\07), çölide (016b\11), çöliğa (178a/17), atığa (038a\01)

3.7. Şahıs Zamirleri

Metinde I, II, III. teklik ve I, II, III. çokluk şahıs zamirleri kullanılmıştır. I ve II. teklik şahıs zamirlerinin imlası karışıklık göstermektedir. Men/mén, sen/sén şeklinde yazım bulunmaktadır. Her ne kadar é'den yana tercihimizi kullanmış olsakta metne sadık kalarak zamirlerdeki imlayı olduğu gibi yazdık. men (155b/12) / mén (176a/01); sen (031a\18, 032a\10, 043b\08) / sén (043b\13, 053b/16, 205b/01)

Zafer-nāme'nin içindeki şahıs zamirleri ve almış oldukları ekler şunlardır:

Yönelme hâli: maija (022b/05), saija (060a/17), aija (060a/18), bizge (071b/15), sizge (138b/10), alarga (144a/01).

Ayrılma hâli: méndin (069b/01) / mendin (133b/19), séndin (146a/12), andın (172a/14), bizdin (171b/07), sizdin (311a/18), alardın (312a/16)

Yükleme hâli: méni (253a/09) / meni (267b/15), séni (290a/04), anı (291a/09), bizni (316b/04), sizni (059b/08), alarnı (062b/05)

İlgi hâli : ménii (118b/05), séni (8148a/07) / senii (119a/17), anii (119b/01), biznii (131a/15), siznii (257a/13), alarnii (268a/10)

3.8. Çekim Ekleri

3.8.1. İlgi Hâli Eki

+nii/+nii, +nui/+nui olarak kullanılmıştır. Metinde ij şeklinde yazılmıştır: ğazretnii (255a/10), barçanii (255a/13), āġmednii (256a/11), semerķandnii (294b/09), atnii (295a/01), šāhzādenii (296b/04), tayġunui (007a\11), oķnui (011a\12), édgünüi (015b\05), köprügnüi (051b/06). Bir yerde sağır kef ile kullanılmıştır: baġdadın (105b/10)

3.8.2. Yönelme Hâli

Bu ek metinde +ġa/+ġe; +ķa/+ke olarak kullanılmış olup, 195a/16 numaralı yaprakta *yezdġa* yerine *yezde* yazılmıştır.

Ayrıca metinde ikinci teklik şahıs zahirinin yönelme hâli; saija şeklinde yazılmakta olup tek bir yerde sadece n sesi ile yazılmıştır: sana (118a/07).

Yönelme hâli eki karışık olarak kullanılmış olup yabancı kelimelerde de bir düzen yoktur. almaķķa (072a/15) / almaķġa (006b\07), éviġe (044a\01) / éviġa (065b/16) 'arzġa (034a\10) / 'arzġa (021b\02), béliġa (067a/17) / béliġe (052a/12).

Sulšāniyye kelimesinde bulunan yönelme ekindeki a sesi uzun yazılmıştır (090b/14).

Semerķant kelimesinde diğerk eklerden farklı olarak üç çeşit kullanım bulunmaktadır: semerķandķa (279b/04), semerķandģa (280b/05), semerķāndge (291b/15). Metnin başlarında Semerķand kelimesinde ķa yönelme hâli eki kullanılırken ilerleyen yapraklarda sadece bu kelimedey yönelme hâli ekinin kullanılmadığı görölmektedir. semerķand<ķa> çıkanda (285b/08-09), semerķand<ķa> kélgenleri (291a/14), semerķand<ķa> barıp (295a/06), semerķand<ķa> életgey (314b/19)

Tek bir yerde de yérge yerine yére (298a/19) şeklinde geçmektedir.

3.8.3. Ayrılma Hâli

Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli eki +dın/+din, +tın/+tin olarak kullanılmıştır. Tek bir yerde +din yerine +den kullanılmıştır: kürkden (217b/19). Metnimizde uyuma tabi olmuştur: ķorķunçdın (071a/18), bégdın (211a/11), attın (119a/16), cihettin (141a/11). ğayretđin (017a/02) şeklinde uyum dışında kalan bir örneğı de görmek mümkündür.

3.8.4. Yükleme Hâli

Çağatay Türkçesinin yaygın yükleme hâli eki olan +nı/+ni, bizim metnimizde kullanılmıştır. Ancak bazı yerlerde az miktarda sadece n eki bulunmaktadır. vāsfını (001b/07), günāhımını (052a/01), ķal//a.nı (153a/12), barçanı (232b/06) bégni (051b/14), haberni (052b/01), élni (153a/14), işni (232b/18), birbirin (028b/12), yolın (044a/17, 058b/01), yéryüzin (025b/13).

3.8.5. Yön Ekleri

Çağatay Türkçesinde kullanılan yön ekleri: +ra/+re, +ķarı/+keri, +ģa-rı/+geri ekleridir. Ancak bizim metnimizde sadece: taşķarı (074b/07), ilgeri (010b/13) kelimelerinde kullanılmıştır.

Çağataycada kullanılan yön eklerinin: +ra/+re, +ķarı/+keri, +ģa-rı/+geri¹⁸ olduğu belirtilmekle beraber, Eckmann bu eklerin şunlar olduğunu söylemiştir: +ra/+re, +ģ/+ķarı, +g/+keri.¹⁹

3.8.6. Çokluk Ekleri

Bu ek +ler/+lar olup herhangi bir uyumsuzluk söz konusu değildir. Kōz-leri (026a/17), bégleri (027a/03), künler (117b/07), bahadırlar (119a/10), tonlar (122a/04), atlar (126a/15). Yabancı kelimelerde de uyuma girmişler ve

¹⁸ Tanju Oral, *Zafer-name-i Emir Timür (Tercüme-i Zafer-name)*, Basılmamış Doktora Tezi, s. IV, İstanbul, 1991.

¹⁹ János Eckmann (çev.: Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, s. 77, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

Türkçe çokluk ekleri almışlardır. Pişkeşler (116b/12), ğaremlerini(116b/13), şefkatler (118b/06),şāhlar (120a/11), nişānlar (126a/18).

Arapça olup zaten çokluk ifade eden kelimelere de Türkçe çokluk ekleri getirilmiştir. evliyālardın (077a/18), ‘ulemālar (165a/01), memāliklerġa (226b/16).

3.9. Bağlaçlar

İle bağlacı metinde birle şeklinde kullanılmıştır; ménii birle (312a/01), nehir birle (258a/11), nāz birle (276b/08). Bir yerde ise ile olarak yazılmıştır şer‘ ile (289a/19).

Ve bağlacı ise Arap dilinin etkisiyle Türkçe imla kuralına aykırı olarak bir cümlede özel isimleri bağlarken birden fazla kullanılabilmektedir.

3.10. Zarf-Fiil Ekleri

Zafer-nāme içinde bu ekler -ıp/-ip, -up/-üp olarak kullanılmıştır. Kélip (227a/02), béríp (193b/18), baķıp (131b/10), kılip (133b/07), yorup (132a/15), tutup (132b/05), köçüp (132b/06), sévinüp (055b/08).

Çaġataycaya ait olmayan zarf-fiil eki -uban ve -ıban ekleri de şu kelimelerde kullanılmıştır. Korkuban (021b\06), oluban (025b\09), tutuban (122b/07, 124a/07), kıliban (027a\14), tartıban (094b/07). Ancak kork- (052b/09), tut- (054b/10), kııl- (055a/08), tar- (055b/02) fiillerinin -ıp, -up zarf-fiil ekleriyle çekimli hāli de bulunmaktadır. Ol- (060b/02) fiilinin aynı şekilde *olup* şekli tek bir yerde kullanılmıştır.

-a/-e zarf-fiil ekleri birleşik fiillerde iki fiili bağlarken kullanılmıştır. Kélealġaylar (114b/08), déyealmas (276b/01), kılaalmadılar (114b/09), kıoyabérür (134b/19).

3.11. İsim-Fiil Ekleri

İsim-fiil ekleri -maķ/-mek, -ma olarak kullanılmıştır. Birkaç yerde uyumsuzluk göstermektedir. Yorumek (258b/01), çapmek (258b/01), kéltürmek (251b/13), yémek (286a/11), öldürmek (008b\14), barmaķ (009b\04), bolmaķ (011b/19), turmaķ (030a\08), almaķ (038b\11), kıorķma (113a/10), kıılınma (137b/19).

3.12. Sıfat-Fiil Ekleri

Metnimizde sıfat-fiil ekleri ve kullanıldıkları kelimelerden bazıları şunlardır:

kélgen (281b/06), kılıġan (283b/03), bolmas (303b/12), kélür (008/11), atlanur (120a/17). Ancak bazen -ur/-ür sıfat-fiil eki ile kullan kelimelere -ġa/-ge

eki getirilmiş ve -mak/-mek için, -maya/-meye anlamları taşımıştır. Yaturğa (022a\18), kaçururğa (023b\12), bolurğa (034b\06), barurğa (068a\03), bérürge (263b\19), kélürge (077b\07, 161b\13).

3.13. Fiil Çekimleri

3.13.1. Emir Ekleri

İkinci teklik şahıslarda -ğıl/-gil ekleriyle yapılmıştır: bolğıl (047a\17), tutmağıl (047b\03), yatmağıl (060a\07), қорқмаğıl (139b\14), bilgil (158a\12), yébergil (163b\04), kélgil (270b\01), tilegil (303a\14). Yoru- fiilinde uyum dışında kullanılmıştır: yorugil (265a\10).

Üçüncü teklik şahıslarda: -sun/-sün kullanılmıştır. Қорқmasun (137b\16), bolsun(141b\04), қılsun (150a\13), tilesün (022a\03), kélsün (054a\10), көrsün (137b\16).

Metinde üçüncü teklik şahıs emir ekinde bulunan ij sesi bir yerde sadece n sesi ile gösterilmiştir: қılsunlar (106a\04)

Üçüncü çokluk şahıslarda ise üçüncü teklik şahıs emir eklerine çokluk eklerinin getirilmesiyle yapılmıştır: alsunlar (304a\01), қoymasunlar (304a\07), tapşursunlar (304a\17), бérmesünler (304a\02), yébersünler (304b\02), tilemesünler (314a\17).

Bir yerde yoru- (265a\09) fiilinde ğıl yerine ğil yazılmıştır.

3.13.2. İstek Kipi

Diğer kiplerde olduğu gibi istek kipinde belli bir ek bulunmamaktadır. İstek fonksiyonunda gelecek zaman ekleri olan -ğay/-gey, -ğa/-ge ekleri kullanılmıştır.²⁰ Bu ek asıl olarak gelecek zaman ifade etse, tahmin, istek ve isteğin hikâyesini ifade etmek için de kullanılmıştır.²¹

Eski Türkçede zamir kökenli şahıs ekleriyle kullanılan istek, Çağatay Türkçesinde de şahıs zamirleri ile kullanılmaya devam etmiş olup -a/-e kullanımı başladığında iyelik kökenli şahıs ekleriyle kullanılmıştır.

Metnimizde ise bu eklerin istek fonksiyonunda kullanıldığı yerlerden bazıları şunlardır: қılğay siz (257b\14), қoймаğay siz (151a\02), yaşurğay mén (048a\01), yébergey siz (122b\09).

²⁰ Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı (Giriş, Metin, Dizin, Tıpkıbasım)*, s. XXIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

²¹ János Eckmann (çev.: Günay Karaağaç), *age.*, s. 118.

3.13.3. Gereklilik Kipi

Kérek kelimesinin mastar hâldeki fiillere getirilmesiyle yapılır. Ötmek kérek (123a/04), kılmak kérek (203a/12), almak kérek (214b/19), tutmak kérek (236b/16), bağlamak kérek (236b/17), şād étmek kérek (290b/04), tapşurmak kérek (291b/13).

Kérek kelimesi aynı zamanda ér-, bol-, tur- yardımcı fiilleriyle beraber kullanılmıştır: kérek bolsa (310b/03), kérek érdi (270a/03), kérek turur (026b/04).

Kérek bolgusu turur (154a/02) şeklinde birleşik bir kullanım da mevcuttur.

3.13.4. Geniş Zaman Eki

Metinde geniş zaman ifadeleri -ar/-er, -ur/-ür şeklinde ünlüsüyle beraber yazılmıştır. Sadece -r kullanımı da vardır: yorur (122b/03). Yaşar (110b/03), tururlar (121a/11), téger (110b/08), yéter (120a/18), barur (110a/04), yorur (110b/16), kélür (109b/08), tégürür (048b/02). Bir şiirde ise Azeri Türkçesindeki -am birinci teklik şahıs eki kullanılmıştır; yırtaram (186a/11).

3.13.5. Görülen Geçmiş Zaman

Görülen geçmiş zaman eki -dı/-di, -tı/-ti olarak kullanılmıştır. Buyırdı (122b/04), sordı (122b/05), yorıdılar (122b/09), kördiler (122b/10), érdi (154b/09), uruştı (155a/13), kıptı (028a/04), berkitti (108a/09), tüştü (108a/11).

3.13.6. Duyulan Geçmiş Zaman

Duyulan geçmiş zaman eki -mış/-miş olup metin içinde görülen geçmiş zaman kadar yaygın bir kullanımı yoktur: érmişler (117a/11), kélmemişdür (120a/09), barmamış (117b/05), kılmış (118b/17). Daha çok ér- fiiliyle beraber kullanılmıştır.

3.13.7. Gelecek Zaman

Bazı kelimelere gelen ekler uyumsuzluk gösterecek gelecek zaman ekleri -ğay/-gey. Kılmağay (108b/15), saklamağay (108b/16), atlağay (110b/05), bilgeyler (114a/03), körgey (119a/05), bérmegay (126a/19). Ek uyumsuzluğu gösteren kelimelerden bazıları ise şunlardır: yorugey (028b/01, 113a/03, 129a/09), tüşürğay (313b/15), koşulgeyler (107b/08), işleğaylar (082a/11).

3.13.8. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman çekimi -a/-e turur/durur ekleri ile yapılmıştır. İlerleyen dönemlerde ise ekleşme olmuş, -adur/-edür şekli ortaya çıkmıştır.²² Kéleturur-

²² Günay Karaağaç, *age.*, s. XXXVIII.

lar (039a\19, 111a/19). Atlanadurganda (020a/12), aytadur (118b/05), çıkadur (122a/16), kéledürler (154a/16), içedür (170a/08), bérédür (038a\11).

P zarf-fiil ekine tur- yardımcı fiili getirilmesiyle yapılan şimdiki zaman çekimi de mevcuttur. Bizim metnimizde daha çok -adur/-edür ve -p zarf-fiil eki ile kullanım yaygındır. Yétip tururlar (043a\07), dép turur (045b\16), bolup turur (046b\13), öldürüp turur (048a\10), atıp turur (051a/01).

3.14. bol- ve tur- Yardımcı Fiillerinin Kullanımı

3.14.1. bol- Fiili

Transkripsiyonunu yaptığımız metnin ilk bölümünden itibaren karşımıza bol- fiili ol- şeklinde de görülmektedir: düşman olup (285b/04), yek-cihet olup (060b/02), peşimân olup (064a/03), müteveccih olup (068a/08), yakında olup (072b/14), ayagın olup (082b/07), ol tağı olup (225b/15).

3.14.2. tur- Fiili

Metinde tur- olarak geçen fiil geniş zaman eki geldiğinde turur şeklini alarak ayrı yazılmıştır. Ancak 296/013 numaralı yaprakta geniş zaman eki almış hali durur şeklinde ve birleşik yazılmıştır (oldurur).

Tur- fiilinin bildirme olarak kullanımı metin içinde yaygınlık göstermektedir: köp turur (244a/11), berk turur (244a/11), kalın turur (244a/14), meşhür turur (248b/19).

4. SONUÇ

Temürlü Dönemi tarih yazıcılığı, *Zafer-name*, *Timür-name*, *Şeybani-name* (manzum-mensur) resmî tarih ve şecere yazımı Temürlüler Dönemi'nden itibaren Orta Asya'da Türkçe tarih yazıcılığı açısından bir çıkış açmıştır.

Temür tarihi hakkında birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu eser, Temür Dönemi'ne ait oluşumu ve bu tarihsel süreci en yakın kaynaklarından biriyle ortaya koyabilecek ve bu sayede gün ışığına çıkan devri bilim dünyasına sunabilecek yapıdadır. Tarih itibarıyla Temür Dönemi'ne en yakın zamanda yapılan bu çevirinin dönemin gerçeklerini daha doğru ortaya koyabileceği şüphesizdir.

Tarihî önemi ile beraber bu çevirinin Doğu Türkçesi dil özelliklerinin hatıta Oğuz Türkçesi dil özelliklerinin de daha iyi anlaşılması açısından kayda değer olduğunu düşünmekteyiz. Oldukça hacimli ve yazıldığı dönem itibarıyla Farsçanın yoğun etkisinde kalmış bu eser, aynı zamanda tarafımızdan, daha kapsamlı bir şekilde çalışılmaktadır.

KAYNAKLAR

- AKA İsmail, “Timur’un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi”, *Belgeler* 1986, 15, 1-22.
- AKA İsmail, *Timurlular Devleti, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 181-300.
- AKA İsmail, *Timur’un Ölümünden Sonra Hâkimiyet Mücadeleleri ve Şahruh’un Saltanatı Ele Geçirmesi (1405-1411)*, Ankara 1971 (Basılmamış Doktora Tezi, DTCF. Ktb. No.: 121)
- ALAN Hayrunnisa, “Timurlu Döneminde Hukuk ve Uygulaması”, *Zindanlar ve Mahkûmlar* (Yay. Haz.: E. Gürsoy NASKALİ-H. O. ALTUN), İstanbul 2006, 38-47.
- ALAN Hayrunnisa, “Timur’un Sefer Politikası”, *MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, İstanbul 1996, 24-36.
- ALAN Hayrunnisa, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, 2003, Sayı 27, 117-154.
- ALLEN Terry, *Timurid Herat*, Wiesbaden 1983.
- BARTHOLD W., *O Pogrebenii Timura*, İng. Terc. J. M. ROGERS, İran 1974, 12, 65-87.
- BARTHOLD W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927; Ankara 1975, Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar KOPRAMAN-İsmail AKA, TTK, 2006.
- CAFERÎ Hüseyin Mir, *Tarih-i Timuriyan ve Türkmenan*, İsfahan 1375.
- EL-HÜSEYNÎ Ahmed b. Hvandşah, *Zafernâme*, Fatih Ktb. No.: 4428.
- GÜNDOĞDU Abdullah, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, s. 606-616, *Türkler Ansiklopedisi*, C 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- HINZ W., “Timurîler Tarihi Hakkında Menba Tedkiki”, Türkçe trc. Mehmet Altay KÖYMEN, *Belleten* 1942, VI/21-22, 85-120.
- KARASOY Yakup-Mustafa TOKER, *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibani-name*, Tablet Yay., Konya 2005.
- KAZVÎNÎ Muhammed, *Name-i Emir Timur Gürgân, Bist Makale-i Kazvinî*, I, Tahran 1340-1342 h. ş., 50-62
- KÖPRÜLÜ Fuad, “Yıldırım Bâyezid’in İntiharı Meselesi”, *Belleten* 1943, VII/27, 591-599.
- MANZ Beatrice Forbes, *The Rise and rule of Tamerlane*, Cambridge 1989.
- NEVÂYÎ Ali Şir, *Esnâd ve Mekâtib-i Tarih-i İran ez Timur ta Şah İsmail*, Tahran 1970.
- ÖZER Yusuf Ziya, Timur’un Yaptığı İşlere Toptan Bir Bakış, *Belleten* 1945, IX/36, 423-467.
- ROEMER H. R., *Timur in Iran*, CHİr. VI, 42-97.

- SALMAN Hüseyin, “Timur ve Anadolu I: Timur’un Uluborlu ve Eğridir’i Zaptı”, *İÜ Tarih Dergisi*, 39, İstanbul 2004.
- SEMENOV A. A., *Gûr-i Emir Türbesindeki Timur’un ve Ahfadının Mezar Kitâbeleri*, çev.: Abdulkadir İNAN, *Belleten* 1960 XXIV/93, 139-163; Makaleler ve İncelemeler, 587-610.
- SERTKAYA Osman Fikri, *Timur Bek’in Toktamış Han’a 793=1391’de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı), Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar Arası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005, İstanbul-Türkiye, İstanbul 2007.*
- ŞAFAK Rızazade, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, Tahran 1341 h. ş.
- TOGAN Zeki Velidi, *Emir Timur’un Soyuna Dair Bir Araştırma*, çev. İsmail Aka, *Tarih Dergisi* 1976, 26, 75-84.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970.
- TOGAN Zeki Velidi, *Tahran Kütüphanelerinde Hindistan’dan Gelen Eserlerde Çağatay Dil ve Temürlü Sanat Abideleri*, *Belleten* 1960, XXIV/95, 441-445.
- TOMA Medzoplu, *Timur ve Haleflerinin Anadolu ve Şark Eyaletlerindeki Muharebeleri, Ak Koyunlu ve Kara Koyunlular, 1386-1446*, trc. H. D. Andreasyan (Basılmamış, TTK Ktb. Nr. 28).
- TURBETÎ Ebû Talib-i Hüseyinî-i, *Tüzükât-ı Timurî*, İng. trc. ve yay. Joseph White, Oxford 1783.
- YEZDÎ Şerefeddin Ali, *Zafernâme*, yay. Muhammed Abbasî, Tahran 1343 h. ş.
- YÜCEL Yaşar, *Timur Tarihine Dair Araştırmalar II, Timur’un Türkiye ve Yakınoğı İlişkilerine Dair Genel Gözlemler (1400-1402)*, *Belleten* 1978, XLII/166, 239-299.
- YÜCEL Yaşar, *Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, *Belleten* 1976, XL/158, 249-285.
- YÜKSEL M. Ş., *Timur ve ibn-i Haldun, Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslar Arası Sempozyumu, 26-27 Mayıs 2005, İstanbul 2007.*

“KALMAK” KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ HAKKINDA

Ba BATUBAYAER

“Kalmak”, bir ulusun adıdır, bu ad uzun zamandır araştırmacıların dikkatini çekmiştir ve bu hususta bir sürü sonuca varılmıştır.

Şu an D. Nuominghanuofu gibi araştırmacılar şöyle kanıtlarda bulunmaktadır:

1. Pallas, *Moğulların Tarihi* adlı eserinde şöyle ifadede bulunuyor Oyratlar, Asya’nın batısına yerleşen ve Avrupalılar tarafında “Kalmak” diye adlandırılan Moğul ırkıdır... Yurdunda kalan Oyratlar kendi komşuları olan Tatarlar tarafından Qalmaq diye adlandırılmıştır, manası ise arkadan gitmeyenler, kalanlar demektir.

2. Bergmann Pallas’ın Carmak kelimesi hakkındaki görüşüne katılmıyor. O, bu kelimeyi arkadan gitmeyenler değil, “dinen döneçlik” manasını taşıyor diye anlatıyor. O şöyle düşünüyor: Tatarlar (Türk taralar) ve Moğollar aslında aynı dine inanıyorlardı (bunun muhtemelen Şaman dini olması lazım). Sonra Şaman dininden çıkıp Budist olan Moğollar, dinine sadık kalmayanlar olarak “Kalmak” diye adlandırılmıştır. Ancak dinini değiştirmeyen Moğollar ise “kalmak” diye adlandırılmamıştır.

3. Ünlü Fransız bilim adamı Moğol araştırmacısı Abieer Liemiaoza kendisine ait olan *Tatar Dili Araştırması* (Paris 1920) adlı kitabında da “Qalmaq” kelimesinin etimolojisinden bahsetmiştir. Ona göre yurdundan ayrılan ve daha önlere giden Moğollara “Kalmak” denilirdi. Tam tersine arkada kalan ayrılmayanlar değil.

4. Shimtdh de *Araştırmalar* (Forschungen) adlı eserinde de şöyle diyor: “Qalmaq” kelimesi ise Tatarcadır, Moğolların kendisi bile bu kelimenin anlamını bilmiyor.

5. Ünlü bilim adamı Moğol araştırmacı A. Bosiniefu Moğolları araştıran metinlerinde şöyle yazıyor: “Kalmak”lar (Türkçedeki “Qalmaq” keli-

mesinden gelmiştir, anlamı ise gruptan ayrılmış insanlar demektir.) Özellikle Moğol boylarının batı kesimlerindeki Rusya sınırları içinde yaşayan ve orada bulunan Moğolları gösteriyor. Yani Volga ve Don Nehri arasındaki Kalmak Yaylaları ve Altay Dağlarında yaşıyorlardır.

6. W. Baerzalide’nin *Kalmak* (kalmukks) adlı eserinde şöyle anlatıyor: “Kalmak” kelimesi Türklerin bir kısım Moğol boylarına verdiği isimdir, ancak bu Moğollar kendilerini Oyrat diyorlar. “Kalmak” kelimesinin kökü ise “kal” fiilinden gelmektedir yani yerinden ayrılmadan kalmak demektir, hâlâ çok tanrılı dinlere inanan Oyratlar Döngenlerden (Müslüman Çinliler) farklıydılar. Hâlbuki Döngenler “İslam dinini takip edenler” (dönmek kelimesinden geliyor) anlamındadır. Ünlü Oyrat dili araştırmacısı D. Nuominghanuofu da bu kanaattedir.

7. “Cangir” araştırmacı S. K. Kaliyeyefu “Kalmak” kelimesinin anlamını şöyle anlatıyor “Halihu, manası ise uçmak ve hızlı bir şekilde ufukta uçmaktır).

8. W. P. Daerbakuowa “Kalmak” kelimesinin etimolojisini “holimag” kelimesiyle bağlıyor, anlamı karışmak demektir.

9. Tarihçi, Türk dili araştırmacısı B. Calayefu bir sürü araştırma sonuçlarından yararlanarak “ulaan zalaayitu halimag” ve “kzilbashi” kelimelerini eş anlamlı kelimeler olarak nitelendiriyor ve bunun temelinde “Kalmak” ve halmak kelimesinin Türkçe ve Moğolca her iki dilde aynı kelimeler olduğunu fakat farklı telaffuz olduğunu söylüyor.

10. Sovyetler Birliği Kalmak Özerk Cumhuriyeti’nden ünlü bilim adamı D. Nuominhanuofu şöyle kanıttadır: “Kalmak” kelimesi ise 14 ve 16. yüzyılda İslam’ın Xinjiang bölgesinde genişlemesine takiben bölgedeki Türkler (Uygur ve Kazak vb. milletler) arasında ortaya çıkmıştır. Bu kelimenin etimolojisi ise derin mantıklı anlamlar taşıyor. İslam’ın bölgede yayıldığı başlangıç dönemlerde kendi diniden vazgeçmeyen Oyrat Moğulları “Kalmak” diye adlandırılmıştır, başka bir deyişle “Kalmak” kelimesi kalanlar anlamındadır.

Yukarıda bahsi geçen bilim adamlarının kanaatine göre S. K. Kaliyayefu ve W. P. Daerbakuofu’dan başkaları kalmak kelimesinin etimolojisini kalanlar veya ayrı kalanlar anlamında olduğuna inanıyor.

Onların içinde tarihçi ve Türk dilleri araştırmacısı B. C. Alayefu’nun kanaati önemlidir. Moğulcadaki “halmak” halimag kelimesinin kökü ise “halim”, anlamı ise kalmak, kalmak kelimesindeki fiil kökü “Kal”dan geliyor. Yani Türkçedeki kal fiili ile Moğulcadaki halim fiili aynı anlamdadır. O yüzden “Kalmak” kelimesi Türkçede ve Moğulcada eş anlama gelen sadece farklı telaffuz edilen kelimelerdir. Moğolcada halimag Türkçede ise “kalmak”tır, Eski Altay dillerinde ise kalmag.

Halmak yani “halimag” (kalmag) kelimesinin etimolojisini anlatmak için muhakkak aşağıdaki sorularla karşılaşacağız:

1. Kimler kimlere “Kalmak” demişler?
2. Kimler ayrı kalmış?
3. Kimler kimlerden ayrıldı?
4. Ne zaman ayrıldılar?

“Kalmag, Kalmak” ise İslam’a inanan Uygur, Kazak, Kırgız ve Özbek gibi Türk boylarının Moğollara verdiği bir isimdir. En önemlisi “Kalmak” kelimesinin ortaya çıktığı tarihi öğrenmektir, tarihî arşivlere göre “Kalmak” kelimesi 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemlerde ilk olarak Cunar bölgesinde meydana gelmiştir.

Türkistan bölgesindeki araştırmacı B. N. Mashaersiji Oyratların Xinjiang’dan geldiği hakkındaki gerçeği söylüyor: 14. yüzyılın sonlarında Cunar bölgesinde dört tane Oyrat kabilesi bulunuyordu (Colus, Hoşut, Turşit, Hot) bunların birleşiyor ve Moğolistan’a (Orta Asya ve Küçük Asya) tecavüz ediyor. Bu tarihçilerin görüşlerine göre Oytartalar 14. yüzyılda Doğu Türkistan’da (Çin Halk Cumhuriyeti Xinjiang) ortaya çıkmıştır.

Onların “Kalmak” Qalmaq, kelimesi İslam Uygurlara ve Çinlilere yayıldıktan sonra ortaya çıkmıştır; fakat Oyratlar İslam’a girmediklerinden dolayı böyle adlandırılmıştır ve o dönemde hâlâ Şaman dinine inandıkları ve puta tapındıkları içindir. Bildiğimiz gibi Uygurlar kadimi kültürlü bir millettir. İslam’dan önce bir kısım Uygurlar puta tapınıyorlardı, sonradan İslam’a girmiştir. İslam’a girmeyen Uygurlara ise Kalganlar denilmişlerdir. İslam’a girmeyen Uygurları yanganlar da denilmişlerdir.

17. yüzyıldan önce Oyratlar çoğunlukla Cunar bölgesinde yaşıyorlardı. Nitekim 17. yüzyılın başlarından itibaren daha iyi otlak bulma amacıyla oyratlar yurtlarını terk edip başka yer aramaya başlamışlardır. Oyrat birliğindeki Hoşutluların Atamanı Guşhan’ın önderliğinde güneye göç ediyor ve Tibet’i istila adıyor, 17. yüzyılda ise Turgutların atamanı ve Erleklerin atamanı ulusuna önderlik ederek Rusya sınırını aşarak Volga Nehri’nin civarlarında yerleşmişlerdir. Oyratların Ruslarla temasa geçtiği o dönemden itibaren “Kalmak” adı ortaya çıkmıştır.

Sözün gelişi, “Kalmak” kelimesi 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar İslam’ın yayıldığı dönemlerde, Xinjiang’daki Türklerin (Uygur, Kazak vb.) arasında söylenmiştir. Anlamı ise doğru din olan İslam’a inanmayanlar ve ayrı kalanlar demektir.

TÜRK DİLLERİNDE ÖLÜ SÖZ KÖKLERİ

Baba MUHARREMLİ

Arkaik söz kökleri Türk dillerinin en kadim dönemlerinin izlerini taşımaktadır. Bu kök biçim birimleri Türk dillerinin bugüne kadar süregelen anlamsal, ses bilimsel, biçim bilimsel özelliklerini yaşatmaktadır. Yüzyıllar boyunca sürekli fonomorfolojik değişimlere rağmen şu kök kelimelerin bir bölümü diğer türev sözlerin terkiibinde kalıplaşmıştır. Diğer bir kısmı ise tamamen arkaikleşmiştir. Türk dillerinin eski ses bilimsel yapısının incelenmesi için de bu köklerin yorumlanmasına, araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Türkolojide esas sorunlardan biri olan eski söz köklerinin ilkel biçimleri konusu hâlâ tartışılmaktadır. Eski köklerin ilkel yapısı hakkındaki varsayımlar aslında subjektif görüşlerdir. Uzun süredir ki Türkolojide bu konu açık kalmıştır. Bu sorunun çözülmesi için de ölü söz köklerinin araştırılması pratik önem taşıyor. Türkolojide köken bilimi araştırmalarında bazı söz köklerinin ilkel biçimleri hakkında yanlış hipotezler bulunmaktadır.

Amacımız günümüz Türk dillerinde arkaikleşmiş söz köklerini belirlemek, onların eski söz yapısındaki rolünü göstermek, Türk dillerinin tarihî ak-rabalığının tespiti için bu kelimelerin önemini açıklamaktır. Türk dillerinin morfolojik gelişim kuralları kanıtıyor ki arkaikleşmiş söz köklerinin bazıları ses bilimsel olayların etkisi sayesinde oluşmuştur, bazen ise bu tür söz kökleri işleklilikten kalarak ölü köklere dönüşmüş, taşlaşmıştır.

Eski ölü kelime kökleri esasen Çağdaş Türk şive veya ağızlarında, sıkı biçimde korunmaktadır. Türk dillerinin arkaik söz hazinesi bu dillerin gelişim devirlerini, aşamalarını yansıtır. Söz tabanlarının birçoğunda taşlaşmış ölü söz kökleri bilhassa fonomorfolojik gelişim sonucuna bağlı olarak oluşmuştur. Günümüz Türk lehçelerinde bulunan birçok söz kökleri aslında köken bilim bakımından türev sözcüklerdir. İncelemeler kanıtıyor ki çağdaş dönemde gövde biçiminde oluşmuş onlarla söz kökü kök+ek kaynaşmasına maruz kalmıştır.

Tarihen kök+ek kaynaşması söz yapısının morfolojik yönde gelişmesinin

sonucu olarak da oluşmuştur. Bu prosedürde Türk dillerinin eklemeli yapıya sahip olması durumu mühim etken gözünde görülebilir.

Canlılığını kaybederek kalıplaşmış söz kökleri Eski Türk kelimelerinin yapı bakımından farklı gelişme yönlerini yansıtmaktadır. Tarihsel olarak kök+ek biçiminde şekillenmiş, kalıplaşmış kelimelerin etimolojik incelenmesi sonucu olarak bu ölü kökleri saptamış olabiliriz. Aynı zamanda çağdaş döneme ait kelimelerin ilkel yapı biçimlerini de belirleyebiliriz.

Belirtelim ki günümüz Türk lehçeleri eklemeli yapısıyla Hint-Avrupa dillerinden farklılaşır. Bu açıdan da Hint-Avrupa dillerindeki kelimelerden farklı olarak, Türk dillerinde kök+ek sınırını kolayca belirlemek mümkündür. Hint-Avrupa dillerindeki iç büküm yapısı kök+ek sınırının kaybına neden olmuştur.

Tarihsel olarak bitişim yapı oluştuğu süresince söz köklerinde de ses bilimsel-biçim bilimsel gelişim vuku bulmuş, sonuçta, ekleşme ve çok heceliliğin oluşumu neticesinde ölü kökler ortaya çıkmış. Çünkü tarih açısından bitişim süreci pek çok fonetik değişmelerle gözlemlenmiştir (Kononov 1971: 109).

Birçok kelimelerde tarihî yönden gövde biçiminde şekillenen, gelişen sözcük köklerinde kök-ek sınırı kaldırıldığından anlamını kaybetmiş kökler durumundadır, yani kök sözcüklerin gelişiminin kaynaklarda kök+gövde şeması şeklinde sunulması, aslında Eski Türk asıllı sözcük köklerinin ekleşme sürecinin belirtisidir. Kanaatimizce günümüzde kök ve ek sınırı kaynaşmış kelimeleri öğrenerek, inceleyerek, köken bilimsel yönden eski durumuna getirerek, onların ilkel yapılarını restore etmek mümkündür.

Kök kelimelerin ilkel seçil yapılarının incelenmesi, eski sözcüklerin gelişim yönlerini belirtmiş olabilir. Gelişimin basitten mürekkebe doğru olduğu, yani tek heceli köklerden çok heceli sözcüklere geçiş şeklinde olduğu bellidir. Çok heceli sözcüklerin oluşumu daha sonraki dönemlerin ürünüdür.

Eski sözcük köklerinin bir kısmı anlam değiştirmiş, bir kısmı ses bilimsel-biçim bilimsel değişikliklere uğramış, bir kısmı dilin pasif fonunda veya ağızlarda istikrarını bulmuş, bir kısmı olduğu şekilde muhafaza olunmuş, diğer kısmı da türemiş kelimelere dönüşerek ölü kökler olarak kalmaktadırlar. Hatta Türk dillerinde bulunmakta olan tek heceli kelimelerin de bazıları köken bilim bakımından türevlerdir. Türk kök biçim birimleri kelimelerin ekleşme döneminden önceki aşamasını yansıtmaktadır.

En eski kelime köklerinde sözlüksel-anlamsal gelişimin izlenilmesi Türk dillerinin söz varlığının biçimlenme devrelerinin belirlenmesine olanak sağlıyor. Eski kelime köklerinin bir kısmı tarihsel-budun bilimsel yönden kök

gövde biçimindeki kelimeler olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyişle, onların bir kısmı budun bilimsel açıdan türeme köklerdir.

Tarihen ayrışma sürecine maruz kalmalarına rağmen Türk dillerinin söz varlığında eski Türk sözlük katı genelde korunabilmiştir. Tüm Türk dilleri için genel olan sözcük birimlerine Türk dillerinin tümünde rastlamak mümkündür. Bu diller aynı köke dayansalar bile, daha sonra her biri birer bağımsız dil olarak ve özgü kurallarına dayanarak gelişmiştir. Şunu belirtelim ki günümüz Türk lehçelerinde ölü kelime sayısı farklı oranda muhafaza olunmuştur.

Mesela, malumdur ki Sarı Uygur Türkçesi en eski Türkçelerdendir. Bazı kök kelimelerin ilkel biçimleri bu Türkçede çok daha korunmaktadır. Örnek- lere göz atalım: Sarı Uygurcada üçüncü şahıs tekil zamirinin *kol* biçiminde kullanılması ancak bu dilde rastlanılmaktadır. En kadim kelime gruplarından olan fiil köklerinin bir bölümü bu Türkçede eski yapılarını muhafaza edebil- miştir.

Mesela, *ayt*- “konuşmak” fiili ilkel *ay*- biçimini ancak bu Türkçede mu- hafaza etmiştir. Bu olgu bir kez daha gösteriyor ki, Türk lehçelerindeki tek heceli kelimelerin bir kısmı aslında yapı bakımından türev sözcüklerdir. *Sın*- fiilinin ilkel yapısı **sı*- sadece Sarı Uygurcada muhafaza olunmuştur.

Ölü köklere dönüşmüş birimlerin büyük kısmı öztürkçe kelimelerdir. On- ların kullanma süresi çok eskidir. Diğer az grubunu, öbeğini ise nostratik yani tüm dillerde görülebilen kelimeler oluşturmaktadır.

Türk dillerinde kullanılan kalıplaşmış köklerin mukayeseli-tarihî yönde anlam değişimlerinin öğrenilmesi yeni dil olgularının belirlenmesine neden oluyor. En eski kelime bölüklerinde sözlüksel-anlamsal gelişimin izlenilmesi Türk dillerinin söz varlığının biçimlenme devrelerinin belirlenmesine olanak sağlıyor.

Türk kök biçim birimleri Türk söz hazinesinin esas kelime özülüdür, kay- nağıdır. Günümüz Türk lehçelerinde bulunmakta olan bu tür köklerin incelen- mesi Türkoloji için yeni dil olgularını belirtmiş olabilir.

İstatistikler kanıtlıyor ki, Türk dillerinde V (ünlü), CV (ünsüz+ünlü), VC (ünlü+ünsüz), CVC (ünsüz+ünlü+ünsüz) türlü hece yapıları söz kökleri daha fazla ölü köklere dönüşmüştür.

Ünlü köken bilim araştırmacısı O. N. Trubaçev’in bir fikrini hatırlatmak istiyoruz: Sinhroni donmuş bir diahronidir (yani çağdaşlık aslında donmuş bir geçmiş, tarihsellik) (Kajibekov 1987: 7).

Dil biliminde söz köklerinin taşlaşması bazen asemantikleşme de adlanır. Bu süreçte söz kökü bağımsızlığını kaybederek, dildeki işlevini yitirir, yalnız-

ca diğer yeni, türev sözcüğün terkiibinde birikir, kalıplaşır, taşlaşır, fuziallaşır. Ölü söz köklerinin oluşması aslında, dilin tarihsel gelişmesinin sonucu olarak vuku bulan ses bilimsel-biçim bilimsel prosedürdür.

Fuziallaşma (yani kök ve ek kaynaşması) kök+ek, kök+kök formalarında vuku bulur. Bu olay Türk dillerinde esasen isim ve fiil köklerinde gözlemlenmektedir. Ancak bazı zamir köklerinde de bu olay gözlemlenmektedir. Çünkü zamir köklerinin de dilde kullanma tarihi çok kadimdir. Günümüz Türk lehçelerinde ölü söz köklerinin sayısı yüzlerledir. Bu söz kökleri Türk dillerinin en eski döneminin izlerini taşımaktadır.

Genel olarak dilde ölü söz köklerinin oluşması bilhassa fonetik (ses bilimsel) değişmelerle sık ilgilidir. Günümüz Türk dillerinde bilhassa eklemeli yapılarıyla bağlı olarak onlarla eski kök biçim birimlerini kaybetmiştir.

Kaydedelim ki aynı zamanda, ölü kökler her bir dilde söz yapısı prosedürünü de hızlandırmaktadır. Yani yeni sözlerin oluşması için ölü kökler her zaman olanak sağlamıştır. Taşlaşmış söz kökleri tarihsel gelişme sonucu sayesinde fuzial köklere dönüşür. Bu süreç Türkolojide birikme, morfolojik sadeleşme, kalıplaşma, semantik boşalma da adlanır. Türkologlar Türk dillerinde ölü köklerin oluşmasının nedenini bazı sebeplerden etkilendiğini söylerler:

1) Ölü köklerin oluşması ekleşme prosesi ile, yani grammatik gelişme ile ilgilidir. Çünkü Türk dillerinin ilkin aşamalarında sinkretiklik (yani ad-eylem eş sesliği) daha çok kelimelerin özgürlüğünü muhafaza ediyordu.

2) Fiil köklerinin ölü köke dönüşmesi daha çok onların diğer söz öbekleri ile mukayesede imperativ (emir) anlam taşımaları ile ilgilidir.

3) Türk söz kökünün gelişiminde fonetik faktör mühim rol oynamıştır.

4) Ölü köklere variativlik (yani farklı ses bilimsel yapılar) hastır. Sözün fonetik varyantlarının kıyaslanması birçok ölü köklerin analizine, incelenmesine yardım ediyor.

5) Birçok kökün deetimolojisi onların semantik gelişimine de bağlıdır (Mankeyeva 1991: 116).

Ölü köklerin izleri daha çok Türk dillerinde uzun ömürlük kazanmıştır. Çünkü, Türk dillerinin morfolojisi uzun süre değişmemiş veyahut da az değişmiştir. Bu, elbette, Türk dillerinin morfoloji yapısına has olan nitelikliklerle ilgilidir (Halilov 1988: 8).

Ünlü Türkolog A. N. Kononov'un Türk dillerinde fuziya üzerine bilimsel makalesinde kaydediliyor ki fuziya morfemlerin (sözcüklerin) birleşme yöntemidir. Türk dillerinin bitişim yapıya sahip olması her bir ekin müstakil bir

kelimeden türemesi savını ortaya koymaya olanak sağlıyor, başka sözle söz konusu dillerde her bir ek bir zaman müstakil bir sözden türemiştir (Kononov 1971: 115). Türk lehçelerinin özgür morfolojik yapısı bulunmaktadır. Bugüne deyin Türk söz yapısının kazanmış olduğu tüm özellikler uzun zaman süresinde vuku bulan gelişimin sonucudur.

Türk dillerinde etimoloji araştırmaların esas hedefi tam olarak bu tür köklerin belirlenmesidir. Malumdur ki, ilkin Türk kök biçimbirimleri tek hecelilik üzerinde kurulmuştur. Tek hecelilik (monosillabizm) ilkel söz kökünün ses bilimsel yapısı olmuştur. Dilde işlekliliğini yitirmiş söz kökleri temel olarak iki yönde gelişmiştir:

1) Söz kökü dilin pasif fonuna dâhil edilerek arkaikleşmeye başlar ve yavaş yavaş arkaikleşerek (eskiliye eğilimli olarak) (eskilik-arcaizm) dilden hariç ediliyor. Bu tür söz kökleri ancak yazılı kaynaklarda, folklor örneklerinde muhafaza olunuyor;

2) Canlılığını yitiren söz kökü diğer tarihsel-etimoloji açıdan derivasiyaya uğramış türev sözün terkinde kalarak fuzial köke dönüşür. Bu tür söz köklerini ancak etimoloji araştırmalar zamanı belirlemek mümkündür. Ölü söz köklerinin oluşmasında sözün fonovaryantları, allomorfları mühim faktörlerdir. Şöyle ki bir allomorf bağımsızlık kazandığında diğer allomorf bundan etkilenererek pasif oluyor. Tabii ki, ölü söz köklerinin ilkel yapısı tek heceli sözler yapısında olmuştur.

G. Ramstedt Türk dilinde fuzial köklerin oluşmasını benzeşim olayı ile ilgili olduğunu yazıyordu (Ramstedt 1957: 27-28.).

Türkolojide bu konu ile ilgili zıt görüşler bulunmaktadır. Polonyalı Türkolog A. Zayonçkovskiy en çok CV (ünsüz+ünlü) yapıları köklerin aseman-tikleştğini vurgulardı (Zayonçkovskiy 1961: 32-33). Aseman-tikleşme (kalıplaşma) Türk dillerinin morfoloji yapısının belirlenmesinin özel aşamasıdır. Bu aşama olmazsa, tek heceli sözlerden iki heceli veya üç heceli sözler de oluşamaz. Aynı zamanda amorf-sinkretik-monosillabik yapıları ilkel kökler iki heceli, üç heceli sözlerde birikmiştir.

İncelemeler ispatlıyor ki çağdaş Türk dillerinde aseman-tikleşme süreci isim köklerine oranla daha çok fiil köklerinde vuku bulmuştur. Bunun da başlıca nedeni fiillerin kullanma işlevinin genişliği, morfonoloji aktifliği, fonosemantik (ses bilimsel-biçim bilimsel) parçalanmaya daha çok eğilimli olması ile ilgilidir. Aslında, ölü söz kökleri çağdaş Türk dillerinde yüzlerce yeni kelimelerin oluşması için esas kaynak rolünü oynamıştır.

Türk dillerinde kadim köklerin arkaikleşme (eskilik) tarihi de farklıdır. Mesela, *sin-* fiilinin kökü olan **sı-* fiili XV. yüzyıla kadar Azeri Türkçesinin

yazılı kaynaklarında kullanılmıştır (Aslanov 2003: 264).

Birçok hâllerde bir Türk dilinde taşlaşan söz kökü diğer Türk dilinde müstakilliğini (özgürlüğünü) muhafaza etmiştir. Bazı kökler ise tüm Türk dillerinde özgürlüğünü yitirmiştir. Mesela, Azeri Türkçesinde *ilgek*, *ilmek* sözlerinin kökünde dayanan *il-* kök fiili günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Bazı hâllerde Türk diyalekt ve şivelerinde, ağızlarında da bu kök biçim birimi korunmuştur. Uygur Türkçesinin Kaşkar şivesinde *il-* “tutmak, bağlamak, asmak” anlamlarını ifade ediyor (Tenişev 1990: 70).

Gör-, *göz*, *kor* sözlerinin **kö-* kök biçim biriminden oluşmasını Uygur diyalektlerinde, bilhassa Uygur dilinin Turfan, Hotan, Kaşkar diyalektlerinde *kö-* fiilinin müstakil biçimde kullanması da kanıtlıyor: *garap ködüm*: “bakıp gördüm” (Tenişev 1990: 97). Köken bilim araştırmaları ispatlıyor ki, sonu *r* ünsüzü ile biten tek heceli Türk kökenli sözlerde çoğu zaman *r* ek görevindedir (veya işlevindedir).

Tek bir sesden oluşan V (ünlü) yapılı kök biçim birimleri tüm Türk dillerinde ölü köklere dönüşmüştür. Örneğin: Orhon Kitabelerinde V (ünlü) yapılı şu kök biçim birimleri kayda geçmiştir:

- ı* “orman, çalı, ağaç”,
- i* “ey, ünlem”,
- ö-* “düşünmek, bilmek”,
- u* “uyku” vb.

Eski Türk diyalektlerinde *u-* “becermek”, *u-* “uyku”, *u-* “böyütmek” (DTD 1971, 133) kök biçim birimleri de kullanmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinde CV (ünsüz+ünlü) yapılı **ba-*, **go-*, **ya-*, **yo-*, **gu-*, **to-* kök biçim birimleri asemantikleşmiştir (Zayonçkovskiy 1961: 32). Orhon Yazıtlarında kullanılan CV (ünlü+ünsüz) yapılı şu kökler günümüzde artık ölü köklere dönüşmüştür:

- ba-* “bağlamak”
- bi* “kısarak, dişî at”
- sı-* “kırmak”
- sü* “ordu”
- tu-* “kapanmak”
- to-* “doymak”
- tü* “tük”

Bazı ölü kök kelimeleri göz önüne getirelim:

Vurgulayalım ki VC (ünlü+ünsüz) yapılı morphemler Türk dillerinin en eski söz yapılarından biridir.

or- “kesmek”. Günümüz Azeri Türkçesinde *orak* sözcüğünün kökeninde şu kök kelime muhafaza olunmuştur. Oysa Eski Türkçelerden olan Sarı Uygur Türkçesinde özgür olarak kullanılmaktadır.

ur “nesil, şecere”: Sarı Uygur Türkçesinde *uruğ* “nesil” kelimesinde bu eski kök kelime taşlaşmıştır.

yü- “yüklemek” sözcüğü *yük, yükle* kelimelerinde asemantikleşmiştir (Aslanov 2003: 260).

öl “yaşlık, rutubet, ıslaklık” (Caferoğlu 1968: 150). Mahmut Kâşgarlı da bu sözcüğü kayda almıştır: *öl* “ıslak”, *öli-* “ıslanmak”, *ölišmek-* “nemlenmek”, *ölit-* “ıslanmak” (Kaşgari, IV 2006: 406). Eski Uygur Türkçesinde *öleŋg* “sulak yer, bataklık” kelimesinde muhafaza olunmuştur. Çağdaş Azeri Türkçesinde bu eski kök tamamen eskileşmiştir. Türkiye Türkçesinde ancak halk ağzında *öl* biçimi muhafaza olunmuştur (TS 2005: 1536). Kırgız Türkçesinde de eski yapısında kullanılmaktadır. Azeri Türkçesinin bazı şivelerinde kullanılan *öleŋg* “sulu çimenlik” kelimesinde bu eski kök korunmuştur.

u “uyku” kökü günümüz Türk dillerindeki *uyku, yuku, uyumak* sözlerinde kalıplaşmıştır. Sarı Uygur Türkçesinde *uzu* “yatmak” (Malov 1957: 129) anlamındadır. Hakas diyalektlerinde *uzu-* “uyumak” sözü bulunmaktadır (DXY 1973: 12).

ça “ses, ün” kökünden *çağır-, çarçıl//carçı, çavuş* sözleri türemiştir. *Sav* Eski Türkçede “söz” manasındadır, *sav//sab* ç~s geçidine tam olarak aynı köklüdür. Muhtemelen, bu kök söz ses taklidinden oluşmuştur. En kadim kök biçim birimlerinin kökeninde tam olarak ses taklidi dayanıyor. Bu kadim kökün çeşitli allomorfları (yani biçim bilimsel varyantları) ses bilimsel yöntemle yeni sözlerin şekillenmesine neden olmuştur.

Eski Osmanlı Türkçesinde de *çav* “səs, ün” anlamındadır (TS 2005: 403). Günümüz Türk dilinde bu kadim kök *çavlanmak-* “gürültüsü çevreye yayılmak, mecazi anlamda dillere düşmek” fiilinde asemantikleşmiştir. *Çarla-* “çağırarak, seslemek” fiili en kadim Türk kelimelerinden biri olmuştur. Eski Uygur Türkçesinde *çarlama* “çağırarak” anlamını ifade etmiştir (Caferoğlu 1968: 60). Aynı zamanda *çam* “dava, itiraz” sözü kullanmıştır (Caferoğlu 1968: 59).

ku- “ses, haber”. Bu kök biçim birimi *kulak//gulağ* sözünde taşlaşmıştır. “Kitabi-Dede Korkut” destanında *gu* (“söz, haber”) yapısında yer veriliyor:

Ulu kiçi galmıya, -söz ayıdana, karı-koca kalmıya, -gu ayıdana (KDG 1988: 89). *Gu//ku* “ses” manasında Eski Sümer dilinde de kullanılmıştır.

ko- “koymak”: Urum Türklerinin dilinde *ko-* (“koymak”) fiilinin praforması (ilkel yapısı) muhafaza olunmuştur (Garkaveç 2000: 175). Uygur diyalektlerinde de *go-* biçimi korunmaktadır (Tenişev 1990: 138). *Goy-* fiilinin praformasının-ilkel yapısının *go-//ko-* olmasını yazılı kaynaklarda da kanıtlanıyor: *Kelbi andığca ağacı yanına go* (Oğuzname 1988: 167). Diğer yazılı kaynaklarda da *go-* biçiminde kayda geçmiştir.

Kadı Burhaneddin’in “Divan”ından şuna çok sayıda örnekler sunabiliriz:

Yürekde gomadı gan gara gözü,

Beladur canuma bu gözi gare

(Bürhaneddin 1988: 32);

Ben gomazam irmege yine sana beni,

oğ ise sehl idi ortalıhda mesafet

(Bürhaneddin 1988: 54).

ba- “bağlamak”. Azeri Türkçesinde *bağ* “ilgek”, *bağla-* “bağlamak” sözlerinde asemantikleşmiştir. Demek ki, *bağ* kelimesinde *ba* kök, *-ğ* ise ek morfemdir. Bu olgu ispatlıyor ki, günümüz Türkçelerde bir çok Orhon-Yenisey yazıtlarına ait Tonyukuk kitabesinde *ba-* biçiminde kullanılmıştır: *Tarduş şad ara badu* (Malov 1959: 367).

ba- “bağlamak” fiilinin ilkel yapısı Tunguz-Mancu dillerinde **ba-*, Kore dilinde **pa-*, Japon dilinde **bə-* biçiminde restore olunuyor. Bu kök biçim birimi tüm Altay dilleri için ortak köklerden biridir. Çağdaş Moğol dillerinde rastlanan *bağu*, Türk dillerinde rastlanan *bağ*, *bağla*, *bağlı* sözleri proto **ba-* kökünün türevleridir. Mesela, Japon dilinde *baku* “bağlamak için lazım olan kendir, kenevir” (BYRS 1970: 46). Eski kaynaklarda sürekli *ba-* biçiminde kayda geçmiştir: *Ol atığ badı* “o, atı bağladı” (Yunusaliyev 1959: 119).

ar- “yorulmak” kökü Azeri Türkçesindeki *arığ* sözcüğünde taşlaşmıştır. Orhon-Yenisey Yazıtlarında *ar* kökü özgür morfem gibi kullanılmıştır: *er ardı* “erkek yoruldu” (DTS 1969: 59). Kazak Türkçesinde *arı-* fiili “yorulmak” anlamındadır (Mankeyeva 1991: 144).

Çoğu Türk dillerinde *ar* morfemi özgürlüğünü muhafaza etmiştir: Çuvaşçada *ır* (“yorulmak”) varyantındadır. Kazak, Nogay, Türkmen, Tatar, Başkurt dillerinde de özgür birim gibi kullanılmaktadır. Diğer Türk dillerinde ise arkaikleşmiştir.

Karaçaycadaki “*arıt*” (Yegorov 1964: 343), Çuvaşcadaki *ırhan* “arık” sözlerinde taşlaşmıştır .

ay- “demek, söylemek”: *Ayt-* “demek” fiilinin *ay-* kökünden oluşmasını Sarı Uygur dilinde *ay* biçiminde kullanması ispatlıyor (Malov 1957: 13). Bu olgu bir kez daha kanıtlıyor ki, bir Türkçede taşlaşan söz kökü, bilakis, diğer bir Türkçede müstakilliğini koruya bilmiştir.

ev- “acele etmek”: Çağdaş Azeri Türkçesinde bu söz tamamen arkaikleşmiştir. Türkiye Türkçesinde ise halk ağzında kullanan *evgin* “acil” sözünde şu ölü kök mühafaza olunmuştur: *Bu, evgin bir iştir, fazla geciktirmeyiniz* (TS 2005: 666). Yazılı kaynaklarda kayda geçmiştir. *Eve gılmış işler ökünçlüğü bolur*: “acele yapılmış iş pişmançılıkla sonuçlanır” (DTS 1969: 189). XI. yüzyıla ait olan kaynaklarda uzun varyantda kullanmıştır: *e:r evdi* “erkek acele etdi” (Clauson 1972: 4).

ta- “bulmak”: Azeri Türkçesinde *tap-* fiilinde korunmuştur. Kelimenin kökü Sarı Uygur Türkçesinde *ta-* türlü eski biçimini muhafaza etmiştir. Kıyaslayalım: Moğolcada *taga*, Moğol dilinin Halka lehçesinde ve Moğol yazılı kaynaklarında *ta-* “bulmak” (Malov 1951: 108).

tin “nefes, soluk, ruh”. Türkiye Türkçesindeki *dinlenmek* fiilinde taşlaşmıştır. Birçok kaynaktaki Türk dillerinde günümüzde kullanan *ten* “beden” sözünün Fars kökenli olması iddia olunuyor. Oysa *ten//tin//can* sözlerinin kökü aynıdır. Eski Türk dilindeki *tin* kadim sözlerdendir. M. Kâşgarlı’nın sözlüğünde bu kök verilmiştir: *anını tını kesildi*: “onun nefesi kesildi” (Kâşgari, I 2006: 349).

tut- “tutuşmak, yakmak”: Bir zamanlar Azeri Türkçesinde *tutuşmag* fiili kullanılsa da, artık arkaikleşmiştir. Türkiye Türkçesinde ise aktif şekilde kullanılmaktadır. Orta yüzyıllara ait Türk dillerinin yazılı kaynaklarında *tut* varyantında müstakil kök gibi kullanmıştır (Clauson 1972: 462). Kanaatimizce, *tut-* ve *tüt-* “tüstülemek” sözlerinin kökü aynıdır.

to - “doymak”. *Doy-, toy, tok-* sözlerinde bu eski kök asementikleşmiştir. Oysa Eski Türk yazıtlarında *to-* fiili müstakil morfem (birim) gibi kullanmıştır (Recebli 2001: 50).

kay- “geri dönmek”: M. Kâşgarlı’nın sözlüğünde *kay-* biçiminde kayda geçmiştir: *kerü kaydı* “geri döndü” (Yunusaliyev 1959: 118), Kırgız *kayt-* ve yahut Azeri Türkçesinde *gayıt, gaytar-* fiilleri kuruluşça basit hesap olunursa, Çuvaş Türkçesinde *kay-* “geri dönmek” fiili müstakil morfem gibi kullanılmaktadır. Görülüyor ki, iki hecelilik sonraki dil olayıdır. Aynı zamanda Sarı Uygurcada da *kay-* biçimindedir: *beri kay var*: “şuraya geri dönün” (Malov 1957: 49). Oysa çoğu Türkçelerde iki heceli yapıdadır: *gayıt//kayıt*.

tet- (DTS 1969: 556), Türkiye Türkçesindeki *tetiklemek* fiilinin kökünde muhafaza olunmuştur: *gul beggi tetti* “kul beye karşı çıktı”, Türk *tetik* “dik-katli”. Orta yüzyıllara ait Türk yazılı kaynaklarında *tet-* biçiminde kullanmıştır (Clauson 1972: 455).

Bu gibi olgular Türk dillerinin en kadim dönemi için tek heceliliğin has olduğunu kanıtlıyor. Sonradan ekleşme sonucunda çok hecelilik oluşmuştur.

Ele aldığımız örnekler Türk lehçelerine ait ölü köklerin küçük bir grubudur.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Sonuç:

1. Çağdaş Türk lehçelerinde muhafaza olunan ölü söz kökleri Türk dillerinin en eski dillerden biri olmasının başlıca kanıtıdır.
2. Ölü söz kökleri Türk lehçelerinde türev sözcüklerin oluşmasına neden olmuştur.
3. Ölü söz kökleri günümüz Türk lehçelerinde söz üretiminin, kelime yapımının başlıca kaynaklarındanıdır.
4. Türk lehçelerinde farklı oranda ölü kelimeler muhafaza edilmektedir.
5. Türk dillerinde ölü köklerinin oluşmasının başlıca nedeni ses bilimsel değişimler olmuştur.

Kaynaklar

- ASLANOV, Vagif, (2003), *Azerbaycan Dilinin Tarihine Dair Tedgigler*, II, Elm, Bakı.
- BÜRHANEDDİN, G., (1988), *Divan*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı.
- BYRS: Bolşoy yaponsko-russkiy slovar (1970), Sovetskaya ençiklopediya, Moskva.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1968), *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, Ser Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish*, At the Clarendon Press, Oxford.
- DTD: Drevnie tyurkskie dialekti i ih otrajenie v sovremennih yazıkah, (1971), İlim, Frunze.
- DTS: Drevnetyurkskiy slovar, (1969), Nauka, Leningrad.
- DXY: Dialekti hakasskogo yazıka (1973), Hakasskogo otdelenie Krasnoyarsko-go izdatelstvo, Abakan.
- EREN, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, 1. Baskı, Ankara.

- GARKAVEÇ, O. M., (2000), *Urumskiy slovník*, Baur, Alma-Ata.
- HALİLOV, B., (1988), *Füillerin İlk Kökleri*, ADPU, Bakı.
- KAJİBEKOV, E. Z., (1987), Problemi rekonstrukcii tyurkskie prayazıka: propedevıtseskiy rakurs, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Nauka, S 7, s. 3 -22, Baku.
- KAŞGARI, MAHMUT, (2006), *Divanı Lügat - it - Türk*, C I-IV, Ozan, Bakı.
- KDG: Kitabı - Dede Gorgud, (1988), Yayıcı, Bakı.
- KDGİL: “*Kitabi-Dede Gorgud*”un izahlı lüğeti (1999), Elm, Bakı.
- KONONOV, N., (1971), O fuzii v tyurkskih yazıkah, *Struktura i istoriya tyurkskih yazıkov*, Moskva, Nauka, 1971, S. 115, s.108-138.
- MALOV, Sergey (1957), *Yazık jyoltyy uygurov*, Alma-Ata.
- MANKEYEVA, J.A. (1991), *Rekonstrukciya pervıchnıh korney glagolnih osnov kazakskogo yazıka*, Gılım, Alma-Ata.
- MUSS-ARNOLT, W., (1905), *The Concise Dictionary of the Assyrian Language*. By (Part 1). Berlin - London - New York.
- Oğuzname*, (1988), Yayıcı, Bakı.
- RAMSTEDT, G. İ., (1957), *Vvedenie v altayskoe yazıkoznanie*, *Morfologiya, İzdatelstvo inostrannoy literaturı*, Moskva.
- RECEBLİ, Ebülfez, (2001), *Gedim Türkce-Azerbaycanca lüğet*, Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Neşriyyatı, Bakı.
- SADIKOVA, Z. R., (1985), *Govori Orenburgskih tatar*, *Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo*, Kazan.
- TEKİN, Talat, (1998), *Orhon Yazıtları*, Simurg, 2. Baskı, İstanbul.
- TENİŞEV, E. R., (1990), *Uygurskiy dialektniy slovar*, Nauka, Moskva
- TS: *Türkçe Sözlük*, (2005), Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara.
- YEGOROV, V. G. (1964), *Eimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*, *Çuvaşskoe Knijnoe İzdatelstvo*, Çeboksarı.
- YUNUSALIYEV, B. M., (1959), *Kirgizskaya Leksikologiya (Razvitiya kornevıh Slov)*, *Kirgizskoe Gosudarstvennoe Učebno Pedagogičeskoe İzdatelstvo*, Frunze.
- ZAYONÇKOVSKIY, A. (1961), “K Voprosu o Strukture Kornya v Tyurkskih Yazıkah, Glagolnie Osnovı Monosillabičeskie (Odnoslojnie) tipa S+G (Soglasniy+Glasniy)”, *Voprosı Yazıkoznaniya*, №2, Nauka, S 32, s. 28-35, Moskva..

TÜRKÇEDE İSİM CÜMLELERİNDE NESNE

Bağdagül MUSA

Türkçenin söz dizimi (cümle bilgisi) ile ilgili kitaplarda veya genel olarak dil bilgisi kitaplarında nesnenin tanımı, özellikleri ve türleri umumiyetle şu şekilde takdim edilir: Nesne, malum olduğu üzere fiilin doğrudan doğruya tesir ettiği nesneyi veyahut da şahsı karşılayan cümle unsurudur ve fiille ekli veya eksiz olmak üzere daima yükleme hâli ile bağlanır. Buna bağlı olarak da nesneyi iki türe ayırmak mümkündür. Yükleme hâli ekini alan nesnelere “belirli (belirtili) nesne”; yükleme hâli ekini almayan nesnelere ise “belirsiz (belirtisiz)” nesne adları verilmektedir. Belirli (belirtili) nesnenin yerinin belirsiz (belirtisiz) nesneye nazaran daha esnek olmasına karşılık, belirsiz (belirtisiz) nesnenin yeri sabit olup, daima yüklem (fiilin) hemen önüdür. Nesne yapı itibarı ile tek kelimeden oluşabildiği gibi, kelime grupları şeklinde de olabilir. Aynı cümlede belirli (belirtili) veya belirsiz (belirtisiz) şeklinde aynı cinsten olma şartı ile birden fazla nesnenin bulunabilmesi, nesnenin bilinen diğer özellikleridir.

Bilindiği gibi fiil cümlelerinde nesnenin bulunup bulunmaması fiillerin geçişli veya geçişsiz olmasına bağlıdır. Geçişsiz fiil ile kurulan cümlelerde hareket veya iş özneye yönelik olduğu için bu tür cümlelerde nesnenin bulunmadığı; geçişli fiil ile kurulan cümlelerde ise hareket veya iş nesneye yönelik olup onu etkilediği için bu tür cümlelerin yüklem (fiilin) nesne istediği malumdur. Dolayısı ile nesnenin sadece fiil cümlesinde, özellikle de yüklemi geçişli olan fiil cümlelerinde bulunabileceği hükmüne varılır. Fiil cümlelerinde durum böyle iken fiilin hiç yer almadığı isim cümlelerinde nesne aramak doğru olur mu? Veyahut Muharrem Ergin’in ifade ettiği gibi, fiil unsurunu ihtiva etmesi sebebiyle isim cümlesinin de bir fiil cümlesi olduğunu veya onun fiil cümlesinin hususi bir şekli olduğunu (Ergin, 1984: 403) kabul edersek isim cümlelerinde nesne aramak ne kadar doğru olur?

Cümledeki unsurların sayısı yazardan yazara, kitaptan kitaba farklılık arz ettiği; bu sebeple bazen nesnenin ve yer tamlayıcısının tek cümle unsuru altında birleştirilmesine bağlı olarak cümle unsurlarının sayısı dörde indirildiği

hâlde, Türkçede bütün cümle unsurlarının bulunduğu bir fiil cümlesinde özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf olmak üzere beş cümle unsuru vardır. İsim cümlesinde ise nesnenin dışında diğer cümle unsurları bulunur. Bazı fiil cümlelerinde, özellikle yüklemi geçişli fiil olan fiil cümlelerinde özne ve yüklem kadar önemli cümle unsuru sayılan nesnenin isim cümlelerinde hiç bulunmaması, isim cümlesinin sadece vasıf, oluş veya durum bildirmesi ve isim cümlesinin yüklemının isim soyundan olması gibi sebeplere bağlanmaktadır. Nesnenin cümlede bulunabilmesinin tek şartı, cümlelerin yüklemının geçişli fiil olmasıdır. Bugüne kadar yazılagelmiş dil bilgisi veya cümle bilgisi kitaplarında cümle unsurları ve nesne bu şekilde anlatılır. Sadece *birine bir şey borçlu olmak* örneğinde görüldüğü gibi, birleşik fiilin yardımcı fiil kısmının düşmesi sebebi ile “borçlu” şeklinde bir isimle kurulan isim cümlelerinde nesnenin bulunabileceğini ileri süren birkaç çalışma dışında¹, Türkçenin gramerinde isim cümlelerinde nesnenin bulunamayacağı görüşü yaygındır.

Ancak tarafımızdan yapılan araştırmalar bunun böyle olmadığını, içinde nesne bulundurabilen isim cümlelerinin sadece “borçlu” kelimesi ile kurulan isim cümleleri ile sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır.

İsim cümlelerinin nesne aldığı durumlara geçmeden önce isim cümlelerinin yüklemının soyu ile ilgili konuya açıklık getirilmelidir. Malum olduğu üzere isim cümlesinin yüklemi isim soyundandır. Ancak yüklemi isim-fiil veya sıfat-fiil olan isim cümlelerinin mevcudiyetini de göz önünde bulundurmak gerekir. Yüklemi isim-fiil veya sıfat-fiil olan cümleler isim cümlesi olarak kabul edildiğinde, “borçlu” kelimesiyle yapılan cümleler ve *akuzatif grubu* (Ergin, 1984: 397) ismi verilen yapılar göz önünde bulundurulduğunda “İsim cümlesinde asla nesne bulunmaz” şeklinde kesin hükme varmanın pek doğru sayılmadığı ortaya çıkar. Bütün bunlardan hareket ederek isim cümlelerinde nesnenin bulunduğu durumları şöyle sınıflandırmak mümkündür:

1) Yüklemi “borçlu” kelimesiyle yapılan isim cümlelerinde nesne bulunur. Rasim Şimşek bu tür nesneli isim cümlelerine “çok özel kuruluşlu bir tümce” derken (Şimşek, 1987: 132), P. İ. Kuznetsov bu tür cümleleri, “yükleme hâlinin “yanlış” kullanıldığı durumlar” çerçevesinde değerlendirmektedir (1972: 96-97). Bu tür isim cümleleri, bazı dil bilimcilerin de kabul ettiği gibi nesne unsurunun bulunduğu tek isim cümlesidir. Başlangıçta Osmanlıcadaki “*Ben sizin medyun-u şükranınızım*” şeklindeki isim cümlelerinin tercümesi olarak “*Size şükran borçluyum*” şeklinde dilimize giren yapı, zamanla sadece “şükran” veya “teşekkür” kelimeleriyle sınırlı kalmayıp, diğer kelimelerle de

¹ L. Karahan, *Türkçede Söz Dizimi-Cümle Tahlilleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, 6. Baskı, s. 69; Rekin Ertem, *Lise Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Dili, 3, Ders Kitabı*, Serhat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 78.

birleşerek (bağlanarak) kullanılış (kullanım) alanını genişletmiştir. Örnekleri aşağıdadır:

Çeşitli belgelerden alıntı yapmama izin verdikleri için aşağıdakilere de teşekkür borçluyum. (Fromkin, 1993: XI)

Borçluyum: Yüklem

(Ben): Gizli özne

Teşekkür: Nesne

Aşağıdakilere de: Yer tamlayıcısı

Çeşitli belegelerden alıntı yapmama izin verdikleri için: Zarf

Kitabın müsveddeleri hocam Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından titizlikle gözden geçirildi. Kendilerine teşekkür borçluyum. (Karahan, 1999: Önsöz)

Borçluyum: Yüklem

(ben): Gizli özne

Teşekkür: Nesne

Kendilerine: Yer tamlayıcısı

Atı ve umumî olarak atlı çoban kültürünün esas unsurlarını, ilk İndogermenler, eski Türklere borçludur (Rasonyi 1971: 6/ Balcı, 2011: 29)

Borçludur: Yüklem

İlk İndogermenler: Özne

Atı: Nesne

Atlı çoban kültürünün esas unsurlarını: Nesne

Eski Türklere: Yer tamlayıcısı

Umumî olarak: Zarf

Başarımı düzenli çalışmaya borçluyum. (Lâle Türkçe, 2, 2011: 102)

Borçluyum: Yüklem

(ben): Gizli özne

Başarımı: Nesne

Düzenli çalışmaya: Yer tamlayıcısı

2) Yükleme genellikle isim-fiil ve nadiren de sıfat-fiil olan cümlelerde nesne bulunur.

Ey Türk istikbâlinin evlâdı! İşte, bu ahvâl ve şerâit içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır. (Atatürk)

Bu vatan toprağın bağrında

Sıra dağlar gibi duranlarındır

Bir tarih boyunca onun uğrunda

Kendini tarihe verenlerindir. (O. Şaik Gökyay, Bu Vatan Kimin/Karahan, 1999: 107)

Bu tür isim cümlelerinin nesnesi, cümle tahlillerinde ayrı bir cümle unsuru olarak değil, yüklem içinde değerlendirilmektedir. Aslında söz konusu cümleler aşağıdaki şekilde de tahlil edilebilir:

Birinci örnek:

Kurtarmaktır: Yükleme (İsim-fiil şeklindedir.)

Vazifen: Özne

Türk istiklâl ve cumhuriyetini: Nesne

Bu ahvâl ve şerâit içinde dahi: Zarf

İşte: Cümle dışı unsur

Ey Türk istikbâlinin evlâdı: Cümle dışı unsur

İkinci örneğin ikinci cümlesi:

Verenlerindir: Yükleme

(bu vatan): İkinci cümlede gizli özne

Bir tarih boyunca onun uğrunda: Zarf

Kendini: Nesne

Tarihe: Yer tamlayıcısı

Yüklem isim-fiil veya sıfat-fiil olan isim cümlelerinin diğer örnekleri ise aşağıya alınmıştır:

İlim ilim bilmektir

İlim kendin bilmektir (Yunus Emre)

mısralarında iki cümle vardır ve birincisinde belirtisiz nesne, ikincisinde de belirtili nesne olmak üzere ikisinde de nesne mevcuttur:

Birinci cümle:

Bilmektir: Yüklem (isim-fiil biçiminde)

İlim (birinci kelime): Özne

İlim: (ikinci kelime) Nesne (belirtisiz)

İkinci cümle:

Bilmektir: Yüklem (isim-fiil biçiminde)

İlim: Özne

Kendini(i): Nesne (belirtili)

Meğer bu hocamı son görüşüm imiş (Özeke, 2000: 13) cümlesinin yüklemi, **-ış** ekiyle yapılan bir isim-fiildir. Tahlili aşağıdadır:

Görüşüm imiş: Yüklem (İsim-fiil şeklindedir.)

Bu: Özne

Hocamı: Nesne

Son: Zarf

Meğer: Cümle dışı unsur

Bana cefâ ediyorlar bilmem nedendir?

Benim korkum senden değil kaderimdendir.

Herkes bana deli diye gülüp geçiyor,

Senin aşkın beni, kara gözlüm, deli edendir.²

dörtlüğünde dört cümle vardır. Dördüncü cümle, **Senin aşkın beni, kara gözlüm, deli edendir** şeklinde bir isim cümlesidir. (Şarkı sözlerinde dörtlüğün özellikle bu kısmındaki **deli edendir** biçimindeki sıfat-fiil, birçok yerde **deli ediyor** şeklinde fiil olarak değiştirilmiştir. Şarkının sözünü yazan Orhan Gencebay'ın kendisinin bir televizyon programında açıkladığı gibi, bu mısranın aslı, **Senin aşkın beni, kara gözlüm, deli ediyor** değil, **Senin aşkın beni, kara gözlüm, deli edendir** şeklindedir. Orhan Gencebay böyle açıklama yapmasa bile, dörtlüğün kafiyesinden aslının **deli edendir** şeklinde olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

² (Orhan Gencebay'ın **Sevemedim Kara Gözlüm** şarkısından: <http://www.youtube.com/watch?v=Inf1tHuftl4>)

Zira dörtlüğün kafiyesi, değiştirilmiş şeklinde olduğu gibi **a a b b** değil, şarkının birinci dörtlüğünden³ de anlaşılacağı üzere **a a b a** şeklindedir. Dolayısıyla dörtlüğün son cümlesi, yüklemi şimdiki zaman 3. teklik şahıs fiili olan bir fiil cümlesi değil, **-en** ekiyle yapılarak sıfat-fiil olan bir isim cümlesidir.

Deli edendir: Yüklem (sıfat-fiil şeklindedir)

Özne: Senin aşkın

Beni: Nesne

Kara gözlüm: Cümle dışı unsur (hitap)

Türkçenin zengin isim-fiil ve sıfat-fiil yapıları, özellikle geçişli fiille yapılan isim-fiilleri ve sıfat-fiilleri dikkate alındığında, bu tür isim cümlelerinin sayısını artırmak mümkündür.

3) Akuzatif grubu⁴ şeklinde hem isim hem de fiil cümlelerinde yer alan özel kuruluşlu yapılarla kurulan isim cümlelerinde nesne bulunmaktadır. Bu tür isim cümleleri, aslında yüklemi, bazen yardımcı fiilleri düşmüş bazen de yardımcı fiil almadan kullanılan Arapça kökenli kelimeler olan isim cümleleridir. Halit Çapın'ın kitabının adı olan **Bay Alkol'ü takdimimdir** cümlesinin yüklemi, aslında yardımcı fiil kısmı düşmüş *takdim etmemdir* şeklinde bir isim-fiildir. Ancak Halit Çapın kitabının isminde **takdim etmemdir** şekline **takdimimdir** şeklini tercih etmiştir. Cümlenin tahlili aşağıdadır:

Takdimimdir: Yüklem

(bu): Gizli özne

Bay alkolü: Nesne

Bu ümit, hareket ve tekamülün inkârı değil, olan şeylerin Allah'ın emriyle vuku bulduğunu kabuldür. (Esad, 1967: 188) cümlesi, iki cümleden ibarettir. İkinci cümlenin cümle unsurlarını şöyle sıralamak mümkündür:

Kabuldür: Yüklem

Bu ümit: Özne (ikinci cümlede gizli)

Olan şeylerin Allahın emriyle vuku bulduğunu: Nesne

³ Sevemedim kara gözlüm seni **doyunca**
Hep kıskandım seni elden yıllar **boyunca**
Kuşlar gibi ikimiz bir **yuva kuralım**
Ayırmasın Mevlâm bizi ömür **boyunca**

⁴ M. Ergin (*akuzatif grubu*), *age.*, s. 397; S. Eker (*belirtme grubu*), *Çağdaş Türk Dili*, Grafik Yayınları, Ankara, 2005, 3. Basım, s. 477; Z. Korkmaz (*yükleme grubu biçiminde kısaltma grubu*), *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara, 2009, 3. Baskı, s. 359.

Bir yiğit kişi Müslümanlığın nerede, neremizde bulunduğunu anlayabilecek kuvveti haiz mi? (İsmet Özel)

Haiz mi: Yükleme

Bir yiğit: Özne

Müslümanlığın nerede, neremizde bulunduğunu anlayabilecek kuvveti: Nesne

Türkçedeki *temin, tashih, takdim, tahkir, tatmin, teşrif, tesbih, tahmid, tehdit* şeklinde genellikle *tef'il* kalıbıyla; bazen *ikna, izah, ifşa, ispat* şeklinde *if'al* kalıbıyla; *müdafa* şeklinde *müfaala* kalıbıyla; bazen *kabul (fa'ul)*, *haiz* şeklinde *fa'il* kalıbıyla yardımcı fiilleri düşürülerek kullanılmakta olan; bazen de *müteakip* şeklinde *mütefa'il, muhtevi* şeklinde *müfte'i* kalıbıyla yardımcı fiilsiz sıfat olarak kullanılan ve mutlaka bir nesne isteyen çok sayıda Arapça kökenli kelimeler göz önünde bulundurulduğunda, içinde nesne bulunan isim cümlelerinin sayısı çoğaltılabilir.

Tek bildiği şey, herkesi tenkittir. İşi gücü beni tehdittir. Önemli olan, bunu ispattır. Bizi mutlu eden şey, töreni teşrifinizdir. Cenaze merâsimi, ikinci namazını müteakiptir gibi cümleler, hem mana hem yapı itibarıyla Türkçenin yapısına uygun olan ve nesne ihtiva eden isim cümleleridir. Sadece son cümle hariç olmak üzere bu cümlelerin tümünün yüklemeleri ***tenkit etmektir, tehdit etmektir, ispat etmektir, teşrif etmenizdir*** şeklinde isim-fiile dönüştürülebilirken; ***müteakiptir*** yüklemine ***müteakip etmek*** şeklinde isim-fiil yapmak hiç de mümkün değildir. Söz konusu kelimenin isim-fiilli hâli ancak ***takip etmektir*** şeklinde olacak ki ***Cenaze merasimi, ikinci namazını takip etmektir*** şeklinde anlamsız bir cümle ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla söz konusu cümle, sözünü ettiğimiz akuzatif grubuyla kurulan isim cümlelerinin güzel örneklerindendir. Türkçenin yapısı buna müsait olduğu için, aşağıda akuzatif grubunu muhtevi fiil cümlelerini isim cümlelerine çevirmeye çalışacağız:

Din de insanı tashihe, onu ahlâk sahibi temiz bir varlık yapmaya çalışır. (Esad, 1967: 288) cümlesinde geçen *insanı tashih* akuzatif grubuyla, ***Din, insanı tashihtir*** veya ***Dinin yapmaya çalıştığı şey, insanı tashihtir*** şeklinde muhtemel iki isim cümlesi kurmak mümkündür.

...bu zihniyet, Avrupa merkezli kültür ve teknik üstünlüğün kesintisiz bir Avrupalı etkinliği olduğu iddiasını içkin bir düşünce, zihinsel bir tasarımıdır. (Balcı, 2011: 21) cümlesindeki ***içkin*** kelimesi, Arapça *muhtevî* kelimesinin karşılığı olarak günümüz Türkçesinde sık sık kullanılmakta ve görüldüğü gibi akuzatif grupları oluşturmaktadır. Söz konusu cümleden, ***Bu zihniyet, Avrupa merkezli kültür ve teknik üstünlüğün kesintisiz bir Avrupalı etkinliği olduğu iddiasını içkindir*** şeklinde isim cümlesi yapabiliriz. Bu cümle de yukarıda

söz konusu olan **müteakip** örneğinde görüldüğü gibi “asıl” akuzatif grubuyla kurulan isim cümlelerinden biridir. Zira ne **içkin** ne de onun Arapça karşılığı olan **muhtevî** kelimesini **etmek** yardımcı fiiliyle bağlamak mümkündür.

Ayıbını telafi için bizi evine çağırdı (Özeke, 2000: 43)

örneği ise, *Bizi evine çağırmasının sebebi, ayıbını telafi idi* şeklinde isim cümlesi yapılırsa Türkçenin yapısına pek de aykırı olmazdı.

Bu masal, bana aşkı; sevilen kadın için kendini feda etmek diye öğretti (Güntekin, 1986: 18) cümlesinde ise zaten **Aşk, sevilen kadın için kendini feda etmek** şeklinde yüklemi isim-fiille yapmış bir isim cümlesi mevcuttur. Söz konusu cümle **Aşk, sevilen kadın için kendini fedâdur** şeklinde çok kolayca akuzatif grubu içeren bir isim cümlesine dönüştürülebilir.

4) En son olarak da sadece Yunus Emre’nin **Aşkın aldı benden beni/Bana seni gerek seni** mısralarında geçen **Bana seni gerek seni** isim cümlesindeki nesne, üsluptan kaynaklanan özellik olarak karşımıza çıksa da nihayetinde ilk “**seni**”ye nesne demekten başka bir seçeneğimiz yoktur. Sair kullanımlarda **gerek**’le kurulan isim cümleleri, **Sofilere sohbet gerek/Ahilere ahret gerek Mecnûnlara Leylâ gerek** mısralarında olduğu gibi, nesne istemese de Yunus Emre Türkiye Türkçesinin ilk büyük şairi olarak böyle bir tasarrufta bulunmuştur.

Sonuç olarak, Türkçenin zengin isim-fiili ve sıfat-fiilli yapılarını, Arapça’dan geçen ve genellikle **tef’il** kalıbıyla; bazen de **if’al, mütefa’il** kalıplarıyla yapılan isimlerini, **borçlu** kelimesiyle kurulan cümlelerini ve nihayet dilimizi ustalıkla kullanıp geliştiren dil sanatçılarımızın benzersiz üsluplarını göz önünde bulundurduğumuzda, nesnenin sadece fiil cümlelerinde değil isim cümlelerinde de kullanıldığını idrak etmek mümkündür. İsim-fiil ve sıfat-fiillerle kurulan isim cümlelerinin yüklemi hem Türkçe hem de Arapça kökenli fiillerle yapılırken, akuzatif gruplarıyla kurulan isim cümlelerinde yüklem, **muhtevî** kelimesinin karşılığı olarak kullanılan **içkin** gibi tek tük kelimeler hariç genellikle Arapça kökenli kelimelerle yapılmaktadır. Dikkat edilmesi gereken önemli mevzu ise, akuzatif grubuyla yapılan her isim cümlesinin, isim-fiille yapılan isim cümlesine dönüştürülememesi meselesidir. Özellikle **mütefa’il, müfte’i** kalıplarıyla oluşan isim cümleleri, yüklemi isim veya sıfat olan diğer isim cümleleri gibidir. Zira isim-fiille veya sıfat-fiille kurulan isim cümlelerinde **etmek** yardımcı fiili şeklinde de olsa bir fiil unsuru mevcutken, **mütefa’il, müfte’i** kalıplarıyla kurulan isim cümlelerinde yardımcı fiil unsuru bile yoktur. Diğer önemli husus, akuzatif grubuyla yapılan isim cümlelerinin nesnesinin daima belirtili olmasıdır.

Bütün bunlardan hareketle, hiç olmazsa nesnenin, fiil cümlelerinde olduğu kadar sık kullanılmamakla beraber isim cümlelerinde de kullanıldığı dikkate alınmalı, *İsim cümlesinde asla nesne bulunmaz* şeklinde kesin hükme varılmamalıdır.

Kaynaklar

- BALCI, M., *Türkçe-Farsça İlişkileri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçe'nin Grameri*, Ankara 1995, 4. Baskı.
- DEMİR, N., E. YILMAZ, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker, Ankara 2006, 3. Baskı.
- EKER, S., *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2005, 3. Basım.
- ERGİN, M., *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul 1998, 4. Baskı.
- ERTEM, R., *Lise Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Dili, 3, Ders kitabı*, Serhat Yayınları, İstanbul 2001.
- ESAD, M., *Mekkeye Giden Yol*, (çev.: İhsan BABULLUOĞLU (Gevrek)), Yağmur Yayınları, İstanbul 1967.
- FROMKIN, D., *Barışa Son Veren Barış*, (çev.: Mehmet HARMANCI), Sabah Kitapları, İstanbul 1993, XI.
- GENCAN, T. N., *Dilbilgisi*, İstanbul, 1975.
- GÖĞÜŞ, B., *Faydalı Dilbilgisi, II*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1969.
- GÜNTEKİN, R. N., *Damga*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1986.
- HATİPOĞLU, V., *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara 1982, 2. Baskı.
- KARAHAN, L., *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, 6. Baskı.
- Komisyon, *Lâle Türkçe, Çalışma Kitabı, 2*, Dilset Yayınları, İstanbul 2011.
- KORKMAZ, Z., *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2009, 3. Baskı.
- KUZNETSOV, P. İ., “Ob odnom sluçaye ‘nepravil’nogo’ upotrebleniya vinitel’nogo padeja v turetskom yazıke”, (“Türk Dilinde (Türkiye Türkçesi anlamında kullanılmıştır) Yükleme Hâlinin ‘Yanlış’ Kullanıldığı Bir Durum Hakkında”), *Sovetskaya Tyurkologiya*, Sayı, 5, 1972.
- ÖZEKE, A. D., *Neyzenler Kahvesi-Bir Neyzenin Hatıraları*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000, 1. Basım.
- ÖZEL, İsmet, “Kül Rengiyim, Kül Kedisi Değil”, *İstiklâl Marşı Derneği Portalı*, 25 Haziran 2011
- ŞİMŞEK, R., *Örneklerle Türkçe Söz Dizimi*, Trabzon 1987.
- TOPRAK, B., *Yunus Emre Divanı*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2004.

TÜRKÇE VE HIRVATÇADA UZAMSAL İLİŞKİLERİ BELİRTEN BAZI YAPILARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Barbara KEROVEC

Bu bildiride, Türkçe ve Hırvatçanın uzamsal ilişkileri belirten bazı dil bilimsel unsurları üzerinde yaptığımız araştırmanın ortaya koyduğu bulguları tanıtmak istiyoruz. Araştırma için seçilen dil bilimsel unsurların dil bilimsel ve anlamsal analizi yapılmıştır. Bu analiz ile tipoloji ve köken açısından farklı diller olan Türkçe ve Hırvatçanın uzamsal ilişkileri ifade etmekte gösterdikleri prensiplerin benzerliklerini ve farklılıklarını aydınlatmak amaçlanmıştır.

Arasında Hırvatçanın da olduğu Hint-Avrupa dilleri üzerindeki dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarının ve makalelerinin çoğunda, Hint-Avrupa dillerinde uzamsal ilişkileri ifade eden dil bilimsel unsurlar olarak **ön ilgeçler** (ing. *prepositions*) ön planda yer almaktadır (ör. Talmy 1983; Vandeloise 1985; Herskovits 1986; Landau ve Jackendoff 1993; Svorou 1994; Regier 1996; Silić ve Pranjković 2005; Šarić 2008 vb.). Aşağıda Hint-Avrupa dil ailesinin üç farklı dil grubundan -Germen dillerinden İngilizce, Roman dillerinden Fransızca, Slav dillerinden ise Hırvatçadan- birer ön ilgeç örneği verilmiştir. Ön ilgeç örnekleri koyu harflerle işaretlenmiştir:

- (1) İNGİLİZCE: **in** the box ↗
FRANSIZCA: **dans** la boîte ←
HIRVATÇA: **u** kutiji ↘
- “kutuda”, “kutunun **içinde**”
- [kutu-**LOK**]

Hırvatça örnekte koyu harflerle işaretlendiği gibi, Hırvatçada ve Hırvatça gibi çekimi olan Hint-Avrupa dillerinde uzamsal ilişki sadece ön ilgeçle değil, **ön ilgeç-durum yapılarıyla** ifade edilmektedir (ing. *preposition-case constructions*). Yukarıdaki Hırvatça örneğimizde koyu renkli olan *-i* harfiyle lokatif (kalma durumu) işaretlenmiştir. Aynı Hırvatça örnekte *u* ön ilgeciyle birlikte lokatif yerine akuzatif (belirtme durumu) kullanılırsa, farklı bir uzamsal ilişki işaretlenmiş olur çünkü akuzatifle konum değil, yönelme veya hedef belirtilir:

(2) *u kutijU* ↔ “kutunun içinE”

[kutu-AK]

Türkçe dil bilgisi ve dil bilimi kitaplarının çoğunda ise Hint-Avrupa dillerinin ön ilgeçlerine ve ön ilgeç-durum yapılarına işlevsel ve anlamsal açıdan yakın görülen ve onlarla en çok karşılaştırılan Türkçe dil bilimsel unsurlar **son çekim ilgeçleri** (*doğru, kadar, karşı, ileri, aşağı* vb.) ve **kalma, yönelme ve çıkma durumları eklerini almış uzamsal adlar** (*altında, üstüne, yanından, arkasında, önüne*, vb.) dır (ör. Lewis 1968; Underhill 1976; Deny 1995; Čaušević 1996; Banguoğlu 2004; Göksel ve Kerslake 2005 vb.). Yaptığımız araştırmada Türkçedeki bu unsurlardan özellikle ad durumu eklerini almış uzamsal adlara dikkat çekilmiştir. Bunun nedeni, bu tür unsurların, çekime girebildikleri için Hint-Avrupa dillerinin ön ilgeçlerinden dil bilimsel karmaşıklık açısından önemli ölçüde farklı olmalarıdır. Araştırmanın kuramsal ve yöntem bilimsel temelini aldığı bilişsel dil biliminin temel ilkelerinden birine göre dil bilimsel karmaşıklık anlamsal ve kavramsal karmaşıklığı yansıtır (ör. Langacker 1987; Goldberg 1995; Croft ve Cruse 2004). Bu ilkeye göre, ad durumu eklerini almış uzamsal adların, karmaşık unsurlar oldukları için anlamsal ve kavramsal açıdan daha karmaşık uzamsal ilişkileri ifade edebileceği hipotezi göz önüne alındı. Bu hipotezi sınamak için uzamsal ilişkileri belirten ad durumu eklerini almış uzamsal adların kullanıldığı çok sayıdaki örnek, onlara işlevsel ve anlamsal açıdan yakın olan Hırvatça örnekleriyle karşılaştırıldı.

Analiz, Türkçenin tipolojik özelliklerinden dolayı durum eki almış uzamsal adlar sayesinde iki önemli uzamsal kavramı **-bölgeyi** ve **uzamsal ilişkiyi**- aynı anda kodlayabilmekte olduğunu gösterdi. Bölge, gösterim nesnesinin tarafları, eksenleri ve kısımlarına göre belirtilen ve konumlanmış nesnenin yerleştiği yerdir. Uzamsal ilişki ise, konumlanmış nesne ile gösterim nesnesi veya bir bölgesi arasında gerçekleşen uzamsal ilişkidir. Aşağıdaki her üç örnekte *mektup* sözcüğü konumlanmış nesneyi, *kutu* sözcüğü ise gösterim nesnesini kodluyor. Örneklerden her üçünde konumlanmış nesne (*mektup*), gösterim nesnesinin (*kutunun*) farklı bölgeleriyle farklı uzamsal ilişkileri gerçekleştiriyor: birinci örnekte yan bölgesiyle konum ilişkisini, ikinci örnekte iç bölgesiyle hedef ilişkisini ve üçüncü örnekte alt bölgesiyle kaynak ilişkisini gerçekleştiriyor:

Konumlanmış	Gösterim	Uzamsal
Nesne	Nesnesi	Bölge
İlişki		
↓	↓	↓
(3) a) <i>Mektup,</i>	<i>kutunun</i>	<i>yanı - n - da -dır.</i> (KONUM)

b) *Mektubu, kutunun içi - n - e koydum.* (HEDEF)

c) *Mektubu, kutunun altı - n - dan aldım.* (KAYNAK)

Yani Türkçede bölge uzamsal ad (*alt-, üst-, ön-, arka-, yan-* vb.), uzamsal ilişki ise *-DA, (y)A, -DAn* durum ekleri ile çok net bir şekilde belirlenmektedir.

Hırvatçanın bazı ön ilgeç-durum yapıları bu iki önemli uzamsal kavramı -bölgeyi ve uzamsal ilişkiyi- birden kodlayabilir. Bunun iyi örneği yukarıda (1) ve (2) örneklerinde gösterilen *u*+lokatif ve *u*+akuzatif ön ilgeç-durum yapılarıdır. İkisinde bölgeyi kodlayan *u* ön ilgecidir, uzamsal ilişkileri kodlayanlar ise durum ekleridir: lokatif konumu, akuzatif ise hedefi kodluyor:

(4) KONUM: *u kutijI* ↔ “kutunun içinDE”
 [kutu-LOK]
 HEDEF: *u kutijU* ↔ “kutunun içinE”
 [kutu-AK]

Ama Hırvatçanın bütün ön ilgeçleri *u* ön ilgeci gibi farklı uzamsal ilişkiyi kodlayabilecek farklı durumlarla gelmez; bazıları tek durumla eşleşir. Bu yüzden Hırvatçada iki temel uzamsal kavram Türkçedeki gibi her zaman net kodlanamaz. Bazı ön ilgeç-durum yapıları sadece bölgeyi, bazıları da sadece uzamsal ilişkiyi kodlamaktadır. Aşağıdaki örneklerde ne *pored* ön ilgeci ne de *pored*+genitif ön ilgeç-durum yapısının içinde konum, hedef, kaynak ve translokasyon olmak üzere dört temel uzamsal ilişkiyi ayırmadığı, sadece bölgeyi kodladığı görülüyor. Türkçede ise bu temel dört uzamsal ilişki farklı ad durumlarıyla kodlanmaktadır. Sadece, kaynak ve translokasyon ilişkilerini belirtmek için aynı ad durumu (çıkma durumu) kullanılmaktadır:

(5) KONUM:

Mine sjedi pored ormara. “Mine dolabın **yanınDA** oturuyor.”

HEDEF:

Mine je sjela pored ormara. “Mine dolabın **yanınA** oturdu.”

TRANSLOKASYON:

Mine je prošla pored ormara. “Mine dolabın **yanınDAN** geçti.”

KAYNAK:

? *Mine uzima metlu pored ormara.* “Mine dolabın **yanınDAN** süpürgeyi alıyor.”

Hırvatçadakine benzer duruma diğer bazı Hint-Avrupa dillerinde de rastlanmak mümkündür. Aşağıda, (5) örneğinin İngilizce ve Fransızca karşılıkları verilmiştir:

(6) İngilizce:

KONUM:	<i>Mine is sitting next to the wardrobe.</i>
HEDEF:	<i>Mine sat next to the wardrobe.</i>
TRANSLOKASYON:	<i>Mine passed next to the wardrobe.</i>
KAYNAK:	<i>? Mine took the broom next to the wardrobe.</i>

(7) Fransızca:

KONUM:	<i>Mine est assise à côté de l'armoire.</i>
HEDEF:	<i>Mine s'est assise à côté de l'armoire.</i>
TRANSLOKASYON:	<i>Mine est passée à côté de l'armoire.</i>
KAYNAK:	<i>? Mine a pris le balai à côté de l'armoire.</i>

(6) ve (7) örneklerinde görüldüğü gibi, İngilizce ve Fransızcada tıpkı Hırvatçada olduğu gibi temel uzamsal ilişkiler aynı ön ilgeç yapılarıyla ifade edilmektedir. Bir tek kaynak ilişkisi olarak verilen ve yanlarında soru işareti bulunan örneklerde bu ön ilgeç yapılarının aslında kaynak ilişkisini kodlamadığı, konumlanmış nesneyi niteleyen sıfat tamlaması olduğu söylenebilir (Türkçesi: *Mine, dolabın yanındaki süpürgeyi aldı*).

İngilizce, Fransızca ve diğer Hint-Avrupa dillerindeki bu konuyu daha ayrıntılı araştırmadan bir genelleme yapmak zor ama Hırvatçadaki durum biraz daha detaylı incelendikten sonra aynı özelliklerin sadece *pored*+genitif yapısına özgü olmadığı, diğer bazı ön ilgeç-durum yapılarında da görüldüğü tespit edilmiştir. Örneğin, ön ilgeçler *ispred* (ön-), *iza* (arka-), *ispod* (alt-), *iznad* (yukarı-), *uz* (yanıbaş-) yukarıda sözü geçen temel ilişkilerden her dördünü kodlayabilir. Ama kodlanmak istenen uzamsal ilişki hangisi olursa olsun bu ön ilgeçler *pored* ön ilgeci gibi hep aynı ad durumuyla gelir. Bu nedenle Hırvatçada uzamsal ilişki hakkında daha ayrıntılı bilgiler fiil başta olmak üzere cümledeki diğer dil bilimsel unsurlardan öğrenilmektedir. (5) örneğindeki ilk iki Hırvatça cümlede konumu ve hedefi *oturmak* fiilinin iki farklı şekli, diğer iki cümlede ise translokasyonu ve kaynağı *geçmek* ve *almak* fiillerinin anlamları yardımıyla ayırmak mümkündür. Ama bazı fiillerin şekillerinden ve anlamlarından uzamsal ilişki hakkında bilgi öğrenmenin olasılığı yoktur. Aşağıdaki örnekte verilen *širiti se* (yayılmak) fiili, bu tür fiillerden biridir:

- (8)
- Miris se širi ispred kuće.*
- Koku, evin **önünDE** yayılıyor.
 - Koku, evin **önünE** yayılıyor.
 - Koku, evin **önünDEN** yayılıyor.

Anlamı hiç bir uzamsal ilişki çağrıştırmayan *širiti se* (yayılmak) fiilinin, uzamsal ilişki kavramı açısından nötr olan *ispred*+genitif ön ilgeç-durum yapısı ile birlikte gelmesi cümlede anlam belirsizliğine neden olabilir. (8) örneğindeki Hırvatça cümle, bağlamdan bağımsız olarak düşünüldüğünde daha çok konum ilişkisi çağrıştırır. Bunun olası nedeni, konum ilişkisinin bilişsel işleme için en basit uzamsal ilişki olmasıdır. Hedefi ya da kaynağı belirtmek ve belirsizliği gidermek için söz konusu cümleyi ek dil bilimsel unsurlarla genişletmek gerekir:

- (9) HEDEF: *Miris se širi NA **prostor** ispred kuće.*

“Koku, evin önündeki **alanA** yayılıyor”

- KAYNAK: *Miris se širi S **prostora** ispred kuće.*

“Koku, evin önündeki **alandAN** yayılıyor”

(8) örneğinin Türkçe cümlelerine bakılırsa, *yayılmak* fiilli herhangi bir uzamsal ilişkiyi çağrıştırmadığı hâlde cümlede anlam belirsizliği söz konusu değildir çünkü uzamsal ilişki *ön* uzamsal adına eklenen farklı ad durumları sayesinde çok net ve kolay bir şekilde anlaşılır.

Hırvatçanın bazı ön ilgeç-durum yapılarıyla dört temel uzamsal ilişkiyi ayıramaması, Hırvatların Türkçenin uzamsal adlarını edinmekte ilk başta zorluk çekmelerine neden olabilir. Bu zorluklar, özellikle uzamsal ada eklenmesi gereken durum eklerinin seçiminde görülmektedir. Örneğin, Türkçe öğrenmeye yeni başlayan öğrencilerin, hedef ya da translokasyon ilişkisini belirtmeleri gerektiğinde, uzamsal ada yön durumu ya da çıkma durumu eki yerine kalma durumu eki eklemeleri sıkça rastlanan bir durumdur. Aşağıdaki örneklerde bu tür hatalar görülmektedir:

- (10) HEDEF:

*Mine je došla i sjela **pored** ormara.* → *Mine gelip dolabın **yanında** oturdu.

TRANSLOKASYON:

*Mine je prošla **pored** ormara.* → *Mine dolabın **yanında** geçti.

Türkçe öğrenmeye yeni başlayan öğrencilerin bu tür hatalarında yön ya da çıkma durumu eki yerine ağırlıklı kalma durumu kullanmalarının, yukarıda anlatıldığı gibi konum ilişkisinin bilişsel işleme için dört temel uzamsal

ilişkiden en basiti olmasından kaynaklandığını tahmin etmekteyiz. Üstelik, öğrencilerin bu tür hataları, uzamsal ilişki hakkındaki bilgiyi fiilden ya da bağlamdan öğrenebildikleri durumlarda daha sık yaptıklarını, fiilden ya da bağlamdan bu tür bilgileri alamadıklarında ise uzamsal ada gelen ad durumu ekine daha çok dikkat ettiklerini fark etmiştik. Hırvat öğrencilerinin Türkçe öğrenirken ana dilleri Hırvatçanın anlamsal ve dil bilgisel özelliklerinin etkisiyle bu tür hataları yaptıklarını tahmin etmek mümkündür.

Bu bildiride, tipoloji ve köken açısından farklı diller olan Türkçe ve Hırvatçanın dil bilgisel ve anlamsal özelliklerinin etkisiyle uzamsal ilişkileri ifade etmekte gösterdikleri benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak amaçlanmıştır. Böylelikle iki dilin tipolojik betimlenmesine ve Türkçenin yabancı dil olarak öğrenilmesine katkıda bulunduğumuzu ümit ederiz.

KAYNAKLAR

BANGUOĞLU, Tahsin

2004 *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

CROFT, William i A. David Cruse

2004 *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

ČAUŠEVIĆ, Ekrem

1996 *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska Sveučilišna Naklada.

DENY, Jean

1995 *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*. Ankara: Türk Dili Kurumu.

GÖKSEL, Aslı i Celia Kerslake

2005 *Turkish. A Comprehensive Grammar*. London and New York: Routledge.

GOLDBERG, Adele

1995 *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.

HERSKOVITS, Annette

1986 *Language and Spatial Cognition. An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English*. Cambridge: Cambridge University Press.

LANDAU, Barbara i Ray Jackendoff

1993 "What" and "where" in spatial language and spatial cognition. U: *Behavioral and Brain Sciences*, 16:2, 217-238. Cambridge University Press.

LANGACKER, Ronald W.

1987 *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Pre requisites*. Stanford: Stanford University Press.

LEWIS, Geoffrey

1968 *Turkish*. London: The English University Press.

REGIER, Terry

1996 *The human semantic potential: Spatial language and constrained connectionism*. Cambridge, MA: The MIT Press.

SILIĆ, Josip i Ivo Pranjković

2005 *Gramatika Hrvatskoga Jezika*. Zagreb: Školska Knjiga.

SVOROU, Soteria

1994 *The grammar of space*. Amsterdam: John Benjamins.

ŠARIĆ, Ljiljana

2008 *Spatial Concepts in Slavic. A Cognitive Linguistic Study of Prepositions and Cases*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

TALMY, Leonard

1983 *How language structures space*. U: Hebert Pick i Linda Acredolo (ur.), *Spatial orientation: Theory, research and application*, 225-282. New York: Plenum Press.

UNDERHILL, Robert

1976 *Turkish Grammar*: Cambridge, Massachusetts, and London, England: The MIT Press.

VANDELOISE, Claude

1985 *The Description of Space in French*. Doktorska radnja. San Diego: University of California.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE “-(y)AlI” EKİYLE KURULU ZARF-FİİLLER ÜZERİNE DERLEME DAYALI BİR İNCELEME

Bayram ÇETİNKAYA
Özgür AY

Fiillerin zaman ve kişiye bağlı olmayan zarf şekilleri olarak bilinen zarf-fiiller, sahip olduğu hareket anlamı ile Türkçenin cümle yapısına büyük bir sadelik ve genişlik kazandırmaktadır. Genel olarak yüklemi zaman, süre, durum, tarz yönünden tamamlayan zarf-fiiller, günümüzde daha çok -(y)A, -(y)ArAk, -(y)AlI, -(y)I, -(y)IncA, -(y)Ip, -ken, -mAdAn ekleri yanında sıfat-fiil ve isim-fiil eklerinin çekim ekleriyle kurdukları birlikteliklerin fiil tabanlarına getirilmesiyle oluşturulmaktadır.

Zarf-fiiller, söz dizimi içerisinde gerek tek başlarına gerekse kendine bağlı unsurlarla bir grup oluşturarak yer alabilmektedirler. Uğurlu, merkezinde bir zarf-fiil bulunan ve fiil tabanının istemine göre mecburi veya ihtiyari olarak getirilen, fiilin anlamını tamlayan unsurlardan oluşan dil birliğini *zarf-fiilli parça* olarak isimlendirmektedir. Zarf-fiilli parçanın bağlı bulunduğu birlik ise *temel parça* olarak adlandırılmıştır (1999b: 20-21).

Tarihî metinlerde -(y)AlI ekiyle kurulu zarf-fiilli parçanın temel parçayı iki şekilde tamamladığı görülmektedir:

- Temel parçadaki eylemin nedeni veya amacını içerir: *Sendin ‘ilm öğren-geli keldim* (Rabguzi 129v: 14) (Yüce 1999: 67-68)

- Temel parçadaki eylemin, durumun başlangıç noktasını bildirir: *Türk bodun kılınğalı Türk kağan olurgalı şantung balıkka taloy ügüzke tegmişi yok ermiş* (YI, D-1) (Bayraktar 2004: 203)

Bu çalışmada 20 yy. Türk edebiyatının seçkin eserlerinden oluşturulan bir derlem esas alınarak -(y)AlI ekiyle kurulu zarf-fiillerin kullanımları incelenmiştir.

1. -(y)Alı Ekiyle Kurulu Zarf-Fiilli Parçalarda Kılınış

Fiiller, sözlük anlamları göz önünde bulundurulduğunda birbirlerinden farklı anlamlara sahip olsalar da taşıdıkları belirli özellikleri ile birbirlerine benzerlik gösterirler. Fiilleri kılınış yönünden inceleyen araştırmalarda hareketin gerçekleşmişlik noktası, sürerliliği, devingenliği, tekrarlanırlığı, yeni bir durumu oluşturması, gerçekleşme süresi, tekdüzeliği tasniflerde başı çeken kriterler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kılınışla ilgili en iyi bilinen tasnif Vendler'e (1957) aittir. Vendler, fiilleri *devinim fiilleri* (İng. *activity*), *aşamalı-sonlu fiiller* (İng. *accomplishment*), *anlık-sonlu fiiller* (İng. *achievement*), *durum fiilleri* (İng. *stative*) olmak üzere 4'e ayırmıştır (1957: 146-147). *Devinim fiillerine* örnek olarak verilen "yürü-", "koş-", "çalış-" fiilleri ister bir bütün olarak düşünölsün istenirse sadece belirli bir zaman dilimindeki yapılışı düşünölsün hareketin bütünü ile hareketin bir parçası arasında bir farklılık göstermez; yani homojen bir nitelik arz eder. "Bir daire çiz-" "bir mil koş-" gibi *aşamalı-sonlu fiillerde* ise hareket, belirli bir son noktaya doğru ilerler. "yarışı kazan-, zirveye ulaş-, bir şeyi tanı-, öl- örneklerinde göröldüğü gibi *anlık fiiller*, çok kısa bir zaman diliminde gerçekleşirken "bir şeye inan-, bir şeyi bil-, birisini sev-" fiillerinin örnek olarak verildiği *durum fiillerinde* hareket belirli bir zaman diliminde gerçekleşir. Comrie (1976) daha sonra ise Smith (1991) Vendler'in bu tasnifine *anlık-sonlu olmayan fiiller* (İng. *semelfactive*)'i eklemişlerdir. *Hıçkır-, öksür-, tıkla-* fiilleri ile örneklendirebileceğimiz *anlık-sonlu olmayan fiillerde* yapılan hareketle birlikte yeni bir durum ortaya çıkmaz (Smith 1991: 29).

Johanson'un kılınış ile ilgili çalışmaları özellikle Türkçe için önem arz eder. Dil dışı gerçeklikte hareketlerin bir başlangıç noktası, bir bitiş noktası vardır. Bunun yanında başlangıç ve bitiş noktası arasında süreklilik bulunur. Hareketlerin bazılarında bu süreklilik çok kısa olabilirken bazılarında çok uzun olabilmektedir. Hareketlerin dil gerçekliği içerisindeki durumu diller arasında farklılık arz etmesi yanında sözde de değişiklikler arz edebilmektedir. Johanson Türkçe fiilleri, kılınış yönünden ön sınırı vurgulayanlar (Initialtransformativ), son sınırı vurgulayanlar (Finaltransformativ) ve sınır vurgulamayanlar (Nontransformativ) olmak 3'e ayırmaktadır (Johanson 1994: 249). Ön sınırı vurgulayan ve son sınırı vurgulamayan fiillerde olayın gerçekleşmiş sayılması kritik noktaların geçilmesine bağlıdır.

Ön sınırı vurgulayan fiiller arasında yer alan "uyu-" (Alm. *einschlafen*, *schlafen*; İng. *fall asleep*, *sleep*) fiilinde uyanık bir durumda iken uyku durumuna geçme kritik noktası geçilir (Ör.: Çocuk uyudu.). Harekette anlık gerçekleşen bu ön sınırın aşılmasından sonra hareketin aynı tarzda yapıldığı *sürekli* (Ör.: Çocuk iki saattir uyuyor.) gelir (Uğurlu 2003: 128).

Son sınırı vurgulayan fiillerde olayın gerçekleşmiş sayılması için son sınırın geçilmesi gerekmektedir. Bu tür fiillerde olayın gerçekleşmesiyle tamamlanması arasında bir fark yoktur (Karadoğan 2009: 11). “öl-”, “bul-” gibi son sınırı vurgulayan fiillerin bazılarında kritik sınıra ulaşmak anlık olurken (*anlık-sonlu fiiller - İng. achievement*), “tamamla-”, “bitir-” gibi bazı fiillerde uzun bir süreci içerebilmektedir (*aşamalı-sonlu fiiller - İng. accomplishment*).

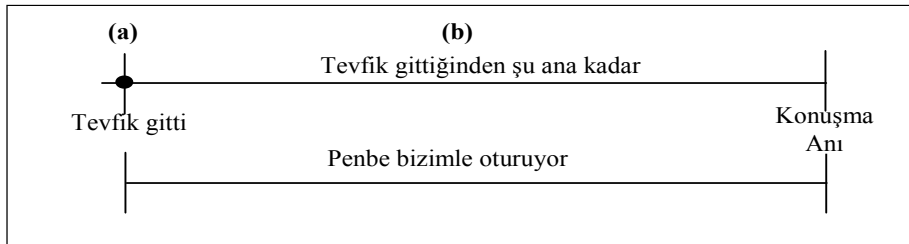
Sınır vurgulamayan fiillerde süreک öne çıkmaktadır. Vendler’in tasnifinde yer alan devinim (İng. activity) ve durum (İng. stative) fiillerini bu kapsamda değerlendirebiliriz. “oyna-”, “dinle-”, “yaşa-” fiillerinde kritik noktalar arka planda kalmakta hareketlerde süreک vurgulanmaktadır. Fiiller, sonlu (İng. telic) özellik göstermez.

Fiillerin cümlelerde aldığı ekler, diğer sözcüklerle olan ilişkileri kılınışlarının değişmesine neden olabilmektedir. Örneğin “Saat 08.30’da öldü.” cümlesinde son sınırı vurgulayan “öl-” fiili, “Adam ölüyor, yardım edin.” veya “Böyle giderse pek çok kişi ölür.” cümlelerinden kılınış yönünden farklıdır. Fiilin cümle içerisindeki bu kılınış farklılıkları, aldığı ekler ve/veya istemine uygun sözcüklerle kurduğu *kılınış birlikleri* (Alm. aktionalphrase)’nden kaynaklanmaktadır (Uğurlu 2003: 127).

Derlem içerisinde -(y)All ekiyle kurulu zarf-fiilli parçanın genel olarak kip/zaman eki almış bir temel parçaya bağlanmayı tercih ettiği görülmüştür. -(y)All ekiyle kurulu zarf-fiilli parça, 1.878 kez kip/zaman eki almış temel parçaya zarf görevinde bağlanırken 75 örnekte fiilimsi grupları içerisinde yer almıştır.

Bu kullanımlarında -(y)All ekinin zaman/süre yönünden iki işleve sahip olduğu belirlenmiştir:

- Başlangıç noktası oluşturmak
- Zaman aralığı/süre bildirmek

“Tevfik gideli Penbe bizimle oturuyor.” (H. E. Adivar, *Sinekli Bakkal*)

Örnek cümlede “Tevfik gideli” zarf-fiilli parça, “Penbe bizimle oturuyor” temel parçasındaki olaya hem bir başlangıç noktası oluştururken hem de bu

başlangıç noktası ile konuşma anı arasındaki zaman aralığını bildirerek temel parçadaki olaya süre yönünden katkı sağlamaktadır.

Zarf-fiilli parçadaki olay ile temel parçadaki olay, öncelik ve sonralık ilişkisi açısından değerlendirildiğinde zarf-fiilli parçadaki olayın kritik noktası geçildikten sonra temel parçadaki olay gerçekleşmekte veya gerçekleşmeye başlamaktadır.

Derlem içerisinde zarf-fiilli parçanın bağlı olduğu temel parça, içerik yönünden iki farklı durum arz eder:

a) Temel parçada, zarf-fiilli parça ile belirlenmiş başlangıç noktasından konuşma anına kadarki zaman aralığında gerçekleşen olay yer almaktadır (1073 kez).

"Metin gideli bu mahallenin yüzü gülmez oldu be." (Y. Kemal, *Al Gözüm Seyreyle Salih*)

"Kuru Zeynel içeri girdi gireli Dede'yi gözliüyordu." (K. Tahir, *Rahmet Yolları Kesti*)

b) Temel parçada zarf-fiilli parça ile belirlenmiş başlangıç noktasından konuşma anına kadar geçen süre anlatılmaktadır (880 kez).

"Hanımlar İstanbul'a gideli tam on yedi gün oldu." (R. N. Güntekin, *Akşam Güneşi*)

Derlem içerisinde -(y)Alı zarf-fiil ekinin eklendiği fiillere kılınış yönünden bakıldığında bu fiillerin, son sınır vurgulayan, ön sınır vurgulayan ve sınır vurgulamayan eylemlerden oluştuğu görülmüştür.

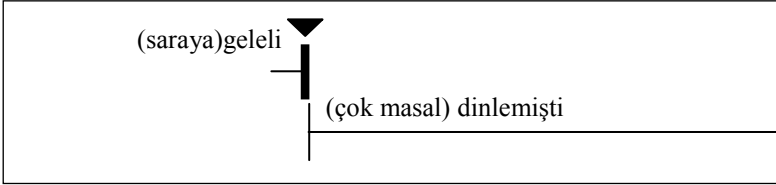
	Sıklık
Son Sınırı Vurgulayan Fiiller - (y)Alı	1.795
Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller - (y)Alı	259
Sınır Vurgulamayan Fiiller - (y)Alı	151

a) Son Sınırı Vurgulayan Fiiller -(y)Alı

Son sınır vurgulayan fiillerde olayın son sınırı, olayın gerçekleşmesi açısından kritik noktayı oluşturmaktadır. Belirli bir sona sahip olan (İng. telic) bu fiiller, derlem içerisinde -(y)Alı ekiyle en fazla zarf-fiilli parçayı oluşturmaktadır. Bu tür zarf-fiilli parçalarda olay bittikten, tamamlandıktan sonra temel parçadaki olay başlar veya gerçekleşir.

*"Megril kızı da saraya **geleli** çok masal dinlemişti."* (R. E. Koçu, *Kösem Sultan*)

“İstanbul’dan **ayrılalı** beş gün olmuş ama o dönmek istiyormuş.” (A. Kulin, *Umut*)

*Mektepten **çıktık çıkık** görüşmedik.* (Ö. Seyfettin, *İlk Düşen Ak*)

*Ben **doğdum doğalı** buradan bakar dururum, daha o adaların adlarını bilmem.* (H. Balıkcısı, *Turgut Reis*)

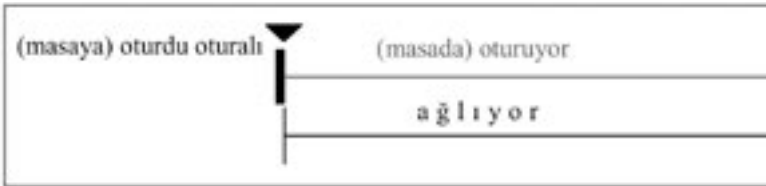
b) Ön Sınırı Vurgulayan Fiiller -(y)All

Olayın en önemli noktasının başlangıçta yer aldığı bu fiillerde belirli bir duruma girilen kritik nokta geçildikten sonra girilen durum durağan ve belirli bir sonu olmayan (İng. atelic) şekilde devam eder. Başlangıçta dinamik daha sonra durağan olmak üzere iki olayı barındıran ön sınırı vurgulayan fiiller, bağlam içerisinde son sınırı vurgulayan veya sınır vurgulamayan şeklinde yorumlanır.

Ön sınırı vurgulayan fiillerin -(y)All ekini alarak kurdukları zarf-fiilli parçalarda hareketin başlangıç aşaması yani yeni bir duruma girme noktası vurgulanır.

“Masaya **oturdu oturalı** hiç durmadan ağlıyor.”

“Musa Şeyhin kızı Ayşe **uyuyalı** bir saati biraz geçmişti.” (M. N. Sepetçi-oğlu, *Can Ocağında Pişen Aş*)

“Büyükanнем hastahaneye **yatalı** üç gün olmuştu.” (S. K. Aksal, *Gazoz Ağacı*)

“...**tanıdım tanıyalı** herşeyi büyütürsün de...” (Y. Bahadıroğlu, *Topal Kasırga*)

“...iki ayaklarının üstüne **dikildiler dikileli** sanki hiç gelişmemişti.” (A. Kulin, *SevdaLinka*)

c) Sınır Vurgulamayan Fiiller -(y)AlI

Gerçekleşmesi için herhangi bir kritik noktanın geçilmesi gerekmeyen, belirli bir son noktası olmayan hareketleri karşılayan sınır vurgulamayan fiillerin, -(y)AlI ekini alarak kurdukları zarf-fiilli parçalarda kılınışlarını değiştirdikleri tespit edilmiştir.

Sınır vurgulamayan fiiller -(y)AlI zarf-fiil ekini aldıklarında hareketin başlangıç noktasının daha fazla vurgulandığı ve böylelikle ön sınır vurgulayan fiillere yaklaştıkları tespit edilmiştir.

“*Hele hançerin zehirsiz olabileceğini **düşündü düşüneli** kuduruyordu.*” (K. Tahir, *Devlet Ana*)

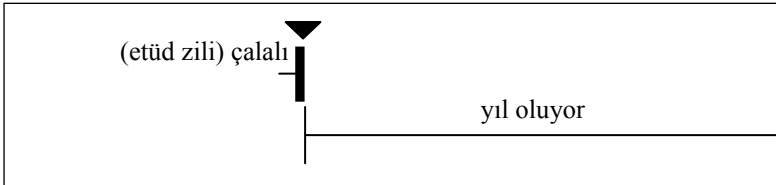
“*Körpe savaşçılar saatlerden beri dövüşüyorlarmış duygusuna kapıldıkları halde, **vuruşalı** iki dakikayı doldurmamıştı.*” (K. Tahir, *Devlet Ana*)

“*...ben seni **sevdim seveli** bak ne hal oldum...*” (O. Atay, *Tutunamayanlar*)

Daha çok ön sınır vurgulanmasına rağmen sınır vurgulamayan fiillerin -(y)AlI ekiyle birlikte son sınırı vurgulayan fiillere dönüştüğü örnekleri de görmek mümkündür:

“*Etüd zili **çalalı** yıl oluyor, bu ne rezalet!*” (R. Ilgaz, *Hababam Sınıfı İcraatın İçinde*)

“*Baba - Estağfurullah oğlum, o ne söz... Bilâkis uzun zamandanberi hasretini çektiğim için görüştüğümüze pek memnum oldum.*”

Şair - (Hayretle) Uzun zaman mı? (Kendi kendine) Hâlbuki babamla **konuşalı** daha beş dakika olmadı... Anlaşılan ahretteki zaman ölçüleri dünyadakinden çok farklı....” (R. N. Güntekin, *Leyla ile Mecnun*)

2. -(y)AII Ekiyle Kurulu Zarf-Fiillerde Olumluluk, Olumsuzluk

Derlem içerisinde -(y)AII ekinin 108 kez olumsuzluk eki (-mA-) almış fiil gövdesine geldiği tespit edilmiştir. Bu kullanımlarda tekrarlayan, süregelen bir hareketin yapılmamaya başlanmasından sonraki süreci karşıladığı görülür. -(y)AII ekiyle kurulmuş olumsuz zarf-fiilli parçalarda hareketin başlangıç noktası vurgulanmakta; fiil, ön sınırı vurgulayan fiil olarak kılınış değişikliğine uğramaktadır:

“...çarşafların her gün değiştirildiği, temizliğin bir başkası tarafından yapıldığı bir yerde **kalmayalı** uzun zaman olmuştu.” (E. Şafak, *Aşk*)

“Sizden **haber almıyalı** bir seneden fazla oldu.” (P. Safa, *Sözde Kızlar*)

“Birden anladım ki birileriyle **konuşmayalı** uzun zaman olmuş.” (E. Şafak, *Aşk*)

(bir yerde) kalmayalı	▼	(bir yerde)kalmıyor
		(uzun zaman) oldu

“Seni **görmeyeli** çok değişmiş, güzelleşmişsin.” (İ. Ongun, *Bir Genç Kızın Gizli Defteri*)

“Ben de senin için dua ederdim ama Tanrı’nın kapısını **çalmayalı** o kadar uzun zaman oldu ki...” (E. Şafak, *Aşk*)

3. -(y)AII Ekiyle Kurulu Zarf-Fiillerde Genişleme

-(y)AII ekiyle kurulu zarf-fiillerde fiilimsi, gerek kendisinden önce gerekse kendisinden sonra bazı biçim birimler alabilmektedir. Derlem içerisinde tespit edilen bu genişleme biçimleri, sıklıklarıyla birlikte şöyledir:

	Sıklık	Örnek
a) fiil-(y)AII	1.208	Seninle evleneli yedi sene oldu. (R. N. Güntekin, <i>Tanrı Misafiri</i>)
b) fiil _a -DI fiil _a -(y)AII	745	Sen gittin gideli köylü benimle hiç konuşmadı. (Y. Kemal, <i>Ölmez Otu</i>)
c) fiil-(y)AII beri (dir)	213	Muzaffer Beye karşı dost görüneli beri onlarla da ahablığı iletmişti. (O. Kemal, <i>Hanımın Çiftliği</i>)

ç) fiil-(y)Alı+dAn beri	35	<i>Dünya yaratılışından beri yüz binlerce defa yapılan şey bir daha yapılacak, iki erkek bir kız için vuruşacaktı. (H. N. Atsız, Deli Kurt)</i>
d) fiil-(y)Alı+dAn bu yana	2	<i>"...vazifesini siz saygı değer Marduk bana vereli-den bu yana ilk defa bugün rahat bir uyku uyuyacağım." (İ. Pala, Babil'de Ölüm İstanbul'da Aşk)</i>

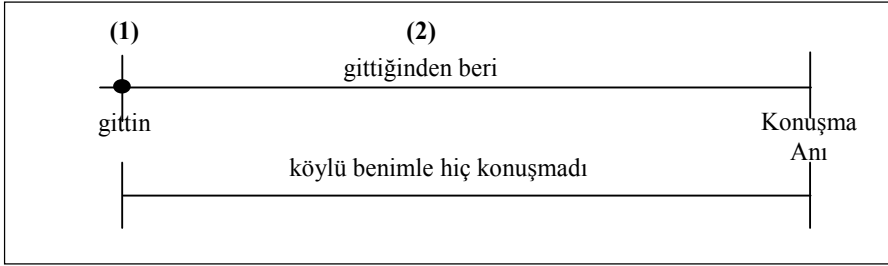
Daha çok yalın şekilde kullanılan -(y)Alı ekiyle kurulu zarf-fiil, zamanla gerek anlamı güçlendirme girişimleriyle gerekse benzer anlamları üstlenmiş yapılarla olan etkileşimleri sebebiyle genişlemeye uğramıştır.

Son çekim edatı olarak *beri*, genel olarak, belirli bir zaman noktası bildiren (akşam, 1998, dün, çocukluğum vb.) isimlere gelerek belirlenmiş bu zaman noktasından başlayan ve özellikle konuşma anına kadar süren zaman aralığını karşılamak için kullanılır. -(y)Alı zarf-fiil eki ise, *beri* edatının zaman aralığı bildirmeye yönelik görevinin yanında eklendiği fiil kök veya gövdesi ile birlikte zaman noktası oluşturma görevini de yüklenmektedir. -(y)Alı zarf-fiil ekinin üstlendiği bu görevlerden zaman aralığı belirtmeye yönelik görevi zamanla *beri* edatıyla güçlendirilmeye, vurgulanmaya başlanmıştır. *Beri* edatıyla kullanım birlikteliğinden dolayı +dAn eki de bu genişletilmiş yapıya dâhil olmuştur.

Zarf-fiilin (+dAn) *beri* biçim birimleriyle genişletilerek oluşturulan edat gruplarının bağlı olduğu temel parçada yukarıda değindiğimiz süre içeriğine derlem içerisinde sadece 1 kez rastlanılmıştır (*Memleketinizde karmakarışıklık olalıdan beri kaç sene geçti.*-K. Tahir, *Hür Şehrinin İnsanları*). Bu yapının yer aldığı temel parçada daha çok (247 kez), belirlenmiş başlangıç noktasından özellikle konuşma anına kadarki olan sürede gerçekleşen bir olay yer almaktadır (*Bahar gelesi beri sabah karanlığında çıkıyordu evden.* G. Dayıoğlu, *Ben Büyüyünce*).

-(y)Alı zarf-fiil ekinin başlangıç noktası ve zaman aralığı oluşturma işlevleri, fiil -DI fiil -(y)Alı yapısının ortaya çıkışını da açıklamaktadır. Zarf-fiilin kendisinden önce aynı fiilin geçmiş zaman kip eki (-DI) almış şekliyle birlikte kullanıldığı örnekler derlem içerisinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Şahıs eki de alabilen bu genişletilmiş yapının ortaya çıkışını, -(y)Alı zarf-fiil ekinin iki işlevini ayrı ayrı belirginleştirme, vurgulama çabasına bağlayabiliriz:

-(y)Alı ekiyle kurulu zarf-fiilin karşıladığı hareket, temel parçadaki olaydan daima önce gerçekleşir. Bunun yanında zarf-fiilli parçadaki olayın zaman çizgisi üzerindeki yeri, temel parçadaki olayın konuşma anından önce veya sonra olmasına göre de farklılık arz etmez. Yani zarf-fiilli parçadaki olay gerek temel parçadaki olaydan gerekse konuşma zamanından önce gerçek-

Sen **gittin gideli** köylü benimle hiç konuşmadı. (Y. Kemal, *Ölmez Otu*)

leşmiş, kritik noktayı aşmıştır. Bu bakımdan zarf-fiilli parça geçmiş zaman kipine sokularak sonlandırılabilir:

Sen gideli köylü benimle konuşmadı. → Sen gittin. Köylü benimle konuşmadı.

-(y)All ekiyle kurulu zarf-fiilli parçanın zaman çizgisi üzerindeki yerinin geçmiş zamanla uyumlu olması ve zarf-fiille belirgin/somut bir başlangıç noktası oluşturma kaygısı, görülen/belirli geçmiş zaman kip ekiyle (-DI) birlikte bir yapı oluşturmada rol oynamıştır.

Derlem içerisinde 745 adet fiil_a-DI fiil_a-(y)All yapısına rastlanmıştır. Bu tekrarlı yapıdaki fiillerin, 1 kullanım hariç, olumlu yapıda olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında tekrarlı yapıların “-DAn/-DAn beri” biçim birimleriyle, 2 kullanım hariç, genişletilemediği görülmüştür.

Sonuç

-(y)All zarf-fiil ekinin derlem içerisinde kullanıldığı yerleri göz önünde bulundurarak yaptığımız bu çalışmada ekin sınır vurgulayıcı bir nitelik arz ettiği görülmüştür. Bağlı olduğu temel parçadaki olaydan önce gerçekleşen, kritik noktası geçilen bir olayı içeren -(y)All ekiyle kurulmuş zarf-fiilli parçadaki olayın aynı zamanda konuşma anından önce gerçekleştiği veya gerçekleşmeye başladığı belirlenmiştir. Zaman çizgisi üzerinde hem bir başlangıç noktası oluşturma hem de bu başlangıç noktası ile konuşma anı arasındaki süre belirtme işlevlerine sahip olan -(y)All ekiyle kurulmuş zarf-fiilli parça, bu işlevlerini vurgulamak amacıyla zamanla farklı genişletilmiş yapılarla karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, Mustafa (2011). “Türkçede Zarf-Fiil Eklerinin Durum Ekleriyle Kalıplaşması”, *Turkish Studies*, C 6/1, s. 55-68.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.

- BAYRAKTAR, Nesrin (2004). *Türkçede Fiilimsiler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- COMRIE, Bernard (1976). *Aspect: An Introduction to The Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GÜLSEVİN, Gürer (2001). "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller Üzerine", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi* C II, Sayı 2, 125-143, Afyon.
- JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Studia Turcica Upsaliensia 1. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- _____ (1991). "Zur Typologie türkischer Gerundialsätze" *Türk Dilleri Araştırmaları* 1/1991, Ankara.
- _____ (1994). "Türkeitürkische Aspektotempora" R. Thieroff & J. Balweg (eds.): *Tense Systems in European Languages*, 247-266, Tübingen.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara: Divan Kitap.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- SMITH, Carlota S. (1991). *The Parameter of Aspect*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- UĞURLU, Mustafa (1999a). "-ArAK ve -p ile Kurulan Zarf-Fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, s. 1181-1187, Ankara: TDK Yayınları.
- _____ (1999b). *Memluk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (2003). "Türkiye Türkçesinde "Bakış" ("Aspektotempora")", *Türk-bilig*, Türkoloji Araştırmaları 5.
- VENDLER, Zeno (1957). "Verbs and times." *The Philosophical Review* C 66, S 2, ss.143-160.
- YÜCE, Nuri (1999). *Gerundien im Türkischen*, İstanbul: Simurg.

KARS AĞIZ ARAŞTIRMALARINDA TÜRK ETNİK GRUPLARININ DİL İLİŞKİLERİ

Bedirhan AHMEDOV

Kars ili çeşitli Türk etnik gruplarının yanyana bulunduğu bölge olmakla beraber birinin diğerine olan etkisi de hep dikkat çekmektedir. Bu etnik gruplar dil bakımından etkileşimlerin olmasının köküne bakılacak olursa ağız araştırmalarında (bayatı, hikâye, türkü, mani, masal, fıkra vs.) daha iyi bir düzeyde incelenmeler yapıldığı görülmektedir. Kars'ta yaşayan etnik grubu Azerbaycan Türkleri, Terekemeler, Karapapaklar ve yerli Kars Türklerinden ibaret olup, ağız özelliklerinde de dil farklılıklarını yansıtır. Bölgede etrafta yaşayan İrevan (bugün Ermeni işgali sonucunda bu rejyonda bir Türk bile kalmamış), Nahçıvan ve Maku Türklerini de ilave edecek olursak dil ilişkilerinin ne kadar aktif olduğunu görmek mümkündür. Arpaçay'ın Büyük Aküzüm, Küçük Aküzüm, Pirveli, Başşöregel, Tiknis köylerinden toplanan derlemelerde Terekeme, Karapapak ağız özelliklerinin Kars ilinde geniş yayıldığından ortaya oldukça zengin ve çeşitli örnekler meydana çıkıyor. Bu bölgede Anadolu ağızları ile Azerbaycan ağızlarının kovuşuğu görülmektedir.

Azerbaycan Türklerinin ağız bu bölgede büyük ölçüde katkı sağlar, buraya Azerbaycan Türklerinin ağızını özünde yaşatan Karapapak ve Terekeme ağızlarını da ilave edersek manzara tamamıyla aydın olmuş olur. Şunu da kaydetmek gerekir ki, Kars bölgesinde en çok yan yana bulunduğu etnik dil gruplarının ses ve söz değişimleri bugün kullandıkları dilden daha fazlasıyla ağız araştırmalarında özünü gösteriyor. Araştırmalardan o da aydın oluyor ki ağız edebiyatında etnik grupların dil farklılıkları edebî dile nispeten az olup gruplar arasındaki dil ilişkilerini arttırmaktadır. Burada bulunan Azerbaycan, Terekeme, Karapapak (ağız araştırmalarında, elece de bugün burada yaşayanlar arasında özlerini çeşitli adlarla adlandıranlar, aslında aynıdır, Azerbaycan Türkleridir) Kars yerlileri ve Anadolu ağızları arasındaki farklılık ağız araştırmalarında görülüyor. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun yayınlarından olan *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (1988) kitabında bu dil farklılıkları daha aydın şekilde yaşıyor. Derlemenin girişinde dil farklılığını

inceleyen araştırmacılar (Prof. Dr. Selahettin Olcay, Dr. A. Bican Ercilasun, Dr. Ensar Aslan) yazıyor: “Derleme yaptığımız beş köyde Azeri Türkleri otur-maktadırlar; dolayısıyla ağızları da Kars Azerileri ağzına girmektedir. Bu ağız sınır ötesinde Erivan ve Nahçıvanda, beride Makuda yaşayan ağızdır. İncele-me bölgemizdeki ağız; Kars’ın Tuzluca, Iğdır ve Aralık gibi bütünü ile Azeri Türkleri ile dolu olan bölgelerdeki gibi arı bir biçimde Kars Azerileri ağzını yansıtmaz. Çevresindeki yerlilerden ve özellikle Terekeme ağız özelliklerin-den büyük ölçüde etkilenmiştir.”¹

Şunu da demek gerekir ki, bu araştırma son derece vacib bir tetkikat eseri gibi birçok araştırmalara yol açabilir, aynı zamanda Azerbaycan’da yapılan araştırmalara büyük bir katkı sağlayabilir. Maalesef şimdiye kadar Azerbay-can’da bu kitap hem filoloji hem de dil şive ve edebî tarihî bakımından araş-tırmaya celbedilmemiş. Bu kitabın ehemmiyetini nezere alarak Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor İnstitüsünün onayı ile onu Azerbaycan Türkçesine çevirmektedir. Folklor İnstitüsü ise kitabın basılmasını öz üzerine götürmüştür.

“Arpaçay köylerinden derleme”nin birkaç özellikleri vardır; burada hem etnik gruplar arasındaki dil ilişkileri, hem de edebî metin bakımından halkın bedii düşüncesinin birbirini yakınlığı ve ya aynı kaynaktan qidalandığı aşkar oluyor. Etnik grupların dil ilişkileri gibi ikinci özellik de önemli olduğundan burada edebî metin üzerinde de çalışmanın da gerekli olduğunu düşünüyorum. Yazı dilinden farklı olarak ağız edebî metinlerinde Türk dil gruplarının ortaklığının daha fazla olması bu ortaklığın dil ilişkilerinde yaşamasını yan-sıtır. Burada sözü geçen dil gruplarının birbirine yakınlaşmasında ağız edebî metinlerinin etkisi oldukça büyüktür. Bu metinler içerisinde hikâyeler, ma-sallar, evlenme ve düğün âdetleri, dastanlar, şiirler (qoşma, bayatı, divanı, türkü, bilmece, nanay, geraylı vs.) başlıca yer tutuyor. Bu metinleri şimdiki Azerbaycan erazisinden toplanmış ağız edebiyatı ile karşılaştırmalı şekilde tetkik etmek de müeyyen sonuçlara getirip çıkarabilir. Ağız edebiyatında böl-ge dil gruplarının iç içe girmesinin esas nedenlerinden biri bu metinlerin aynı şekilde bölge halkları arasında anlaşılması, yayılması ve sevilmesidir. Me-sela, Aşık Şenlikin ve Aşık Eleskerin şiirlerinin bölge halkları arasında aynı derecede anlaşılması onların yayılmasına ve dil ilişkilerini sağlamaya hizmet etmiştir. Aşık Şenlikin şiirine nazar salak:

Ey felek senin elinnen abadolan görmedim
Cengine tüşüp bir daha geri gelen görmedim
Hükmeyledi gafdan gafa nece Sultan Süleyman
erinde ber genel oluf bina salan görmedim

¹ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, Ankara, 1988, s. 13.

Arşda gelem levh-i mahfuz garg olufdu nurunan

Hahdır İncil. Zebur, Tevrat yeten onun sıranan

Guranın nesiyet alan enir daha derine

Dadı hah olan gullarda nahah yalan görmedim

Sefil Şenlik derde düşmüş aşg ucunnan zardadı

Ol Hudanın gözel nuru en ifdida guldadı

Gurban olum o Çıldıra edep erkan ordadı

Diyarı gurbet ellerde gedir bilen görmedim².

Aşık Eleskerin şiiri de aynı dil özelliklerini taşıyor:

Abı ateş haki baddan yaratdı

Bahsan nece şirin cannar qocalır

Çoh damag yollanma divane gönül

Neçe mührü Süleymannar gocalır

Yahçı adam bu dünyada ölmesin

Yaman adam uzun ömür sürmesin

Kişinin begeyret oğlu olmasın

Her sabah dövleti sayar gocalır

...Göyçeli Elesker ağlıyar gülmez

Mendil alıf gözün yaşını silmez

Adam var ki yahçı yamanı bilmez

Adam var ki sözden annar gocalır³

Hiç kuşkusuz ağız araştırmalarında başlıca yeri Azerbaycan Türkçesinin özellikleri teşkil ediyor; bu her şeyden önce, burada yer almış metinlerin çoğunluğunun Azerbaycan Türklerinin yaşadığı köylerden toplanması ile ilgili olduğundandır. Konumuzun esas problemine geçmeden önce bir şeyi özel olarak kaydetmek gerekir, ister adını çektiğimiz bu incelemede, isterse de Türkiyede basılan araştırmalarda, öylece de basınında yanlış olarak Azeri dili veya Azeri Türkçesi kelimesi kullanılır. Hatta Kars'ta yaşayan birçok tayfalar özlerini Azeri hesap ediyor, yahut onlara Azeri denilir. Aynı manzara elmi edebiyatlarda da yer almaktadır, hâlbuki Azeri kelimesinin Azerbaycan'da yaşayan Türklerle alakası olmayıp ayrıca Fars dilli küçük bir halkı özünde ihtiva ediyor. Birçok araştırmalarda ise bu dil İran dilleri grubuna dâhil ediliyor ve onun galığı olarak tat dili gösteriliyor. Ahmet Kesrevi ise bu dile örnek olarak Talış dilini gösteriyor. Buna göre de Azerbaycan coğrafyasında ve onun dışında bu dili kullananlar Azerbaycan Türkçesi diye tanımlanmalıdır, yahut da

² Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 317.

³ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 350.

bugün Azerbaycan Anayasası'nda tespit olunduğu gibi Azerbaycan dili ve ya Azerbaycanca adlandırılmalıdır. Azerice ve Azeri Türkçesi ise hem halkı hem de halkın bugün kullandığı dili özünde tam şekilde ihtiva etmiyor. Fikrimizce, en doğrusu Azerbaycan Türkçesi demektir ve bu söz tam anlamda halkın dilini, menşesini, kökünü ve geçmişini özünde taşıyor. Hâlâ Sovyetler zamanında Azerbaycanlılara ünsiyet vasıtası gibi hizmet gösteren bu dili görkemli âlim, Türkolog E. Demirçizade Türk dilleri ailesinin Batı grupuna ait ederek yazıyordu: “Hem de bu gruba (Türk dilleri grupuna-B. A.) mensub diller arasında en evvel, yani takriben 7-9 yüzyiller arasında ümumhalk dili halinde formalaşmıştır. Azerbaycan dili uzun müddet ‘Türki’, ‘Türk dili’, ‘Türkçe’, ‘Azerbaycan Türkçesi’ adları ile tanınmış, hatta rus dilinde yazılmış bazı menbelerde ‘Kafkas Tatar dili’ ifadesi Azerbaycan dili manasında kullanmıştır”.⁴

Ağz araştırmaları hem edebî metin, hem edebî dil tarihi, hem de etnik grupların dil ilişkileri bakımından oldukça zengin kaynak rolü taşımaktadır. Çünkü bu edebî dil değil, yazı dili değil, halkın her gün kullandığı bir dildir. Burada verilen her bir metinde dil bütün özelliklerini ifade ediyor. Ağz derlemelerinde dilin bir çok hadise ve kuramları boy verse de en yaygın şekilde fonetik hadiseler göze çarpıyor. Burada rast gelinen fonetik olayların bir kısmı umumi süreç dâhilinde kuramlaşır, bir kısmı ise mehdut şekilde işleniliyor, bir kısmı ise yazı ile telaffuz arasındaki farklılıktan doğuyor. Ağz araştırmalarında daha çok fonemler sistemindeki olaylar dikkati çekiyor. Burada özellikle aşağıdaki ses hadiseleri çoğunluk teşkil ediyor:

1. Ses değişimi (ünlü-ünsüz değişimleri, incelme, kalınlaşma, genişleme, daralma, düzleşme vs.)
2. Uyuşma (assimilyasiya).
3. Ses artımı (proteza).
4. Ses düşümü (eliziya).
5. Ses farklaşması (dissimilyasiya).
6. Ses yer değişmesi (metateza).

Lakin bu fonetik hadiselerin tümü aynı şekilde tezahür etmiyor, ağz araştırmaları Türkçe seslendiğinden orfoepik hadiseler de sözlerin deyilişine ve yazılışına öz etkisini gösteriyor.

Azerbeycan Türkçesinin en önemli özelliklerinden olan ünlü değişimleri (incelme, kalınlaşma, genişleme, daralma, düzleşme, yuvarlaklaşma), ünlü düşmesi ve ünsüz değişimleri (süreklilik-süreksizlik, sızıcılışma, genizsileşme, ünsüz benzeşmeleri), ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünsüzlüerin yer değiştirmesi, hece kaynaşması gibi konular ağz araştırmala-

⁴ E. Demirçizade. *Müasir Azerbaycan dili*. Bakı, 1972, s. 3.

rında daha net şekilde görülüyor. Lakin bu ünlü değişimleri bölgenin bütün ağızlarında bazı farklılık teşkil ediyor. Ses değişimleri bakımından göze çarpan değişimler kalınlaşma, incelme, genişleme, daralma, düzleşme gibi makamlarda daha çok yer alıyor. Ses değişimleri incelme makamlarında en çok alınma sözcüklerde görülüyor. Azərbaycan Türkçesinde ince telaffuz edilen bazı kelimeler Anadolu ağızında kalınlaşır: heyvan-hayvan, Ehmet-Ahmet, mühid-mohid, esker-asker ve s. “Avcı Ahmet hikâyesi”nde a-e değişimi fonetik hadise olarak görülüyor. Hatta bu metinde her iki hadise kullanılıyor: “Bular gahdılar. Avcı Ehmet`nen silahlarını alıp endiler deriye. Avcı Ehmet gelmeden buların kendileri yerreşdiler. İkisnin de silahı açıldı ava”⁵; yahud, “Padişahın çadırı askerin önünde kuruldu, kendi çadırına gitti. Evle zamanı, sahat onikide asker yemege endi, kendisi de yemegini yedi, içerde oturub gene fikirinnen keşdi. Əcəba ben bir mohidin padişahıyam”.⁶

Görüldüğü gibi, bu bölge ağızında ünlü değişimlerine de uğramasıdır ve bu değişimlerde görülen esas özellik alıntı sözcüklerdedir, kalın ünlülerin incelenmesidir. Ünlü değişimlerinde başlıca özelliklerden biri kalın ünlülerin incelenmesidir. Hatta Azerbaycan ağızında Arapçadan ve Farsçadan alınan sözlerin de bu kurala uyması görülüyor. Burada a-e değişimi (asker-esker, Ahmet-Ehmet, cadde-cedde vs.) daha sıkça rastlanan değişimlerden biridir. Anadolu ağızlarında da benzer değişim türü bulunmaktadır. Arpaçay köylerinden toplanmış metinlerde kalınlaşma hadisesi incelme kadar olmasa da mevcuttur (hemen-haman, beraber-barabar, Cevat-Cavat, ateş-ataş vs.). Toplanmış metinlerde genişleme, daralma, düzleşme, yuvarlaklaşma gibi fonetik hadiseler bu bölgenin dil özellikleri olarak tanımlanabilir. Örneklerde görüldüğü gibi, genişlemede (bihaber-beyhaber-beyheber, belki-belke vs.) h, ğ sesleri Azerbaycan ağızında aktif biçimde yer almaktadır:

Hub içinde yatan **beyheber** oğlan

Bir od salıb şirin cana gedirem.⁷

Ateş-ataş, mezar-mezer, beraber-barabar kalınlaşmasına da sık-sık rast geliniyor:

Yağın bil kesilib sebir gerelim

Ataş alar yana-yana gederem.⁸

Bağında **ataş** galadı

Bağda el başa bağladı⁹

⁵ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 36.

⁶ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 51.

⁷ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 120.

⁸ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 120.

⁹ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 71.

Beraber-barabar kalınlaşma hadisesine toplanmış metinlerde sık sık rast geliniyor: “Dedi vezir, giyafetimizi degişelim, başka bir giyafetnen şeerin halkına çıhalım. Bahalım bizim emirlerimizi bu şeerin halkı dutuyormu? Vezirnen **barabar** elbiseleri degiştiler”, yahud: “Pedşah teredüt etdi. Çoh iddetden-di, çoh gızdı, gendisi geldi vezirnnen **barabar** tagget yaptı. Bahdı ki haggeten de bunnarın müürledigi bir gapıdı, burda iki yüz gapı varsa hepsi müürlü”.¹⁰

Bu küçük parçada yalnız kalınlaşma hadisesi değil bir çok fonetik hadisesi görmek mümkündür. Burada hem de ünsüz düşmesi hadisesi mevcut: şehir-şeer, möhür-müür. Derlenmiş metinler içerisinde başlıca özelliklerden biri de ünlü genişlenmesidir, yani teleffuzda i, e, u/ ö, o, ü değişimleri başveriyor: Cahanşah-Cihanşah, Mehriban-Mihriban, heç-hiç-hiş, filanca-felanca ve s: “Peki dedi. **Cahanşah** gapıyı aşdı ihdiyar getdi ihdiyar dedi ki senin nişannın bah bu garavatın üsde soyunacak”; “Bahdı ki **Cihanşah** üş tene göverçin geldi bacıya gondı”; “**Mihriban** Sultanın hizmetcisiyim, o gumaşdan dedi, bir dene çıkar ver avarıya, bu oğlunda yanımcah gelecek”, “Oğlum dedi, hele gel buriya, **Mehriban** Sultanın bahçası ne tarafdadı?; “Ele gapıya yahınnaşanda avara dedi işeri girirsen, **hiş** lafıyı ohumursan”¹¹

Düzleşme ve yuvarlaklaşmada da Terekeme ve Kıpçak etkisi örneklerde üstünlük kazanıyor. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde ses düşümü esas olarak ünlülerde olduğu için bu hadiseni ünlü düşmesi gibi de göstermek mümkündür. Ünlü düşmesi birçok hallarda başverse de ağız araştırmalarında daha çok iki yönde göze çarpıyor: a) Ünlü ses artımı esasında iki hecalı söz olarak formalaşan bazı alıntı sözlere şekilçi artırıldığı zaman; ömür-ömrümüz, şekil-şeklimiz b) Ünlü ile biten sözle ünlü ile başlayan söz birleşmesinden düzeltilen mürekkebe sözlerde birinci sözün sonundaki ünlü ihtisara düşüyor: Ali osman-Al Osman, Ali Ekber-Elekber, hala oğlu-haloğlu vs. Arpaçay köylerinden toplanmış örneklerde ünlü düşmesi (Ali Osman-Al Osman), ikiz ünlüler (yiyen-yeen), ünsüz değişimleri (gitti-gitdi), ünsüz düşmesi (böyle-bele), ünsüz türemesi (saat-sahat) hadiseleri bölgenin dilini zenginleştiren amillerdendir. Ali Osman kelimesinde ünlü sesin düşmesi ağız edebiyatında hem Azerbaycan türkcesi ağızında, hem de Kars yerli ağızında esas özelliklerden biri olup bir çok metinlerde görülmektedir:

Hele **Al Osmanın** görmemiş zorun
Din gayreti olan tedarük görün
At tepin, baş kesin, Kazağ'ın kırın
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.

¹⁰ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 103.

¹¹ Arpaçay Köylerinden Derlemeler, age., s. 31.

...Şenlik ne durursuz atları binin
Sıyra kılınç düşman üstüne dönün
Artacaktır şanı bu **Al-Osman**'ın
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana¹²

Şunu da demek gerekir ki, ünlüdüşümü hadisesine yazı dilinden daha çok danışık dilinde ve şivelerde rast geliniyor ve böyle sözler genellikle mürekkeb sözlerde ve alıntı sözlerde başveriyor.

Bu özellikler içerisinde ünlülerin kalınlaşması başlıca yerlerden birini tutuyor, məs. gazab-gezeb, bene-bana, tarafdən-terəfdən və s. “Letif şah bir **ga-zaba** geldi, bir yumruq vurdu, at tüşdü”. “At geberdi, dinlemem dedi, babama söylenen **bana** eyi at vereceh. İkimize de eyi at vereceh”. “Her **tarafdən** dört beş tene adam çiloydan dutardılar **muhkem**”.¹³

Ağız araştırmalarında en çok göze çarpan olaylardan biri de daralma olayıdır. Buna ses artımı veya proteza denilir. Daralma hadisesine yazı dilinde de sık sık rast geliniyor. Azərbaycan Türkçesinin esas özelliklerinden biri söz dâhilinde ünlüler, sözün başında ve sonunda ise ünsüzler yan yana geleməz (cemi bir neçə söz müstəsnağı təşkil ediyor: alt, üst, dört). Buna görə də Azərbaycan Türkçesinde yan yana gələn sesləri birləşətmək üçün vasitəçi sese ehtiyac hiss ediliyor, yəni yanaşı gələn seslər arasına yeni bir ses ilavə olunur. Bəyləliklə dilin fonemlər sisteminde ses artımı (proteza) adlanan hadisə yaranır: hədiyyə-hədiyyəyi, hoca-hocuyu-hocayı; para-parayı-parıyı, həftə-həftəyi-həftəyi və s. “Reddetihdən sora, dedi çihart bahalıq hədiyyəmi. **Hədiyyəyi** çihartdı”, “Oların foturafını həftədən **həftəyə** təzələyirəm gedəcəm, bu gün də həftəsidir”, “**Parıyı** tamamladıq ele mi? Dedi lele heş bir yoh gurusunu goymamışam, çoh güzel hesab görmüşəm”.¹⁴

Düzleşme olayında ise Anadolu ağzı ile Azərbaycan Türkçesi arasında digər olaylara nispetən yəqinləşmə hiss ediliyor: ögle-öyle-evlə, Muhammet-Mehemmet vs. “Avçı Ehmet altınları aldı, buların peşicək gəşdi. Səsdəndi, eylen Ehmet, **Mehemmet** eylen. Ehmet, **Mehemmet** dedi, vallaha avçı Ehmet bizi gene goymuyacaq”.¹⁵

Derlemelerde ünlü düşməsi kimi ünsüz düşməsi olayı da geniş yer tutuyor, bunları Azərbaycan Türkçesinin tipik olaylarından biri də hesab etmək olar. Bu olay birkaç halda başveriyor; birincisi iki söz birləşərək bir söz kimi teleffuz edilərkən birinci sözün son sesi düşüyor: bir-bi, bir şey-bişey, bir yana

¹² Kırzioğlu M. Fahrettin. *Edebiyatımızda Kars*. İstanbul, 1958, s. 22.

¹³ *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, age., s. 51.

¹⁴ *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, age., s. 59.

¹⁵ *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, age., s. 36.

gideller-bi yana gideller; ikincisi şimdiki zamanda işlenen kelimenin son sesi düşüyor: götür-götü, deyib-deyi, bazen ise ortada ünsüz düşmesi baş veriyor: bunlar-bular; üçüncüsü ister fiil, isterse de isimlerin bazilerinde söz başındaki samit düşerek sözün ünlü ile başlamasına imkan yaratır: yüzük-üzük, yitirmişem-itirmişem vs. "Dedi valla ben **bişey** söylemedim. Çocuklaardan sordu", "Meclis Allah mübarek etsin **deyi** dağıldı"; "Hele ben **bi** ova çıhım heyvan-narımnan..."; "**Bular** dedi gırh gafadı bu mendil çıhardı, aşdı belinnen goydu masanın üsdüne", vs. Bazen ise ünsüz düşmesi sonucunda iki ünlü yanaşı geliyor: "Biz yarış **de(y)irih**. Atdılar ordan yarışa **go(y)uflar**". Araştırmalarda üzük-yüzük, ilan-yılan gibi sözlerin ses düşümü hadisesi kibi verilmesi ise bir başka olaydır. "Bular **üzügü** deyişmişdiler".

Sonuncu dil hadisesi tarihen bu şekilde deyilip yazılsa da çağdaş Azerbaycan Türkçesi için normal hâl hesap ediliyor.

Derlemelerde fonetik hadiselerden biri de ünsüz seslerin birbirini ezelemesidir: çadırları-çadırrarı, asgerleri-asgerreri, anlamag-annamag, bunları-bunnarı, altından-altınnan vs. Bu daha çok n-l, r-l, z-l, m-l, t-l seslerinin yer değişmesi gibi tezahür ediyor. Başka sözle buna uyuşma (assimilyasiya) da denilir. Bu hadise daha çok ünsüzün özünden sonra gelen ünsüzü özüne tabe etmek özelliğinden doğmaktadır. Ünsüzden sonra gelen diğer bir ünsüz yakın yanaşı ses olduğundan seslerin biri diğerine etki göstermekle maksat ve akustik cehetden hemcinsleşir ve yahud yakınlaşır. **Anlamak** sözünün **annamak** kibi teleffüz edilmesinin esas nedeni odur ki, burada önce gelen n sesini de-yerken dilin ön hissesi, yani dil ucu ön üst dişlerin iç dethine doğru kipleşdiyi için dil önceki veziyyetinde kaldığından l deyil n kibi teleffüz ediliyor. "**Çadırrarı** bozdular... **Çadırrarı** yühlediler atlarına, geldiler sarayına", "Yerin altınnan bir badran şehlinde bir mehdep yapırdı", "E hoca efendi dedi, bu işiñ neydi, hele bunu yahginen sana **annadah**", "Hoca zaten bezmiş **bunnarı** ohutmadan" vs.

Aynı zamanda ağız araştırmalarında Azerbaycan Türkçesinde eski biçimler olarak göze çarpan ad çekimleri, fiil çekimi, zaman (geniş zaman, belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, gelecek zaman), eylemlerin birleşik çekimleri ve bu tür dil ilişkileri de başlıca yerlerden birini tutuyor. Azerbaycan Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biri olan ilgeçler (edatlar) ağız edebiyatında (bayatı, nağıl, dastan, türkü vs.) örnekleri aracılığıyla incelenmesi gerekiyor. Bölgede dikkati çeken eşitlik ekinin bazı biçim ve kullanışlarına da yer verilmeli, karşılaştırmalı olarak araştırılmalıdır. Bölgede kişi eklerinin araştırılmasında bunların Azerbaycan ağızları ile benzer durumda olduğu görülür. Şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zamanla bağlı özellikler masallarda ve hikâyelerde özelliğini korumaktadırlar. Bu örneklerde geniş

zaman da (eki -ar, -er) sıkça kullanılıyor. Bölgenin farklı köylerinden derlenmiş çeşitli formlarda ağız edebiyatında belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, eylemlerin birleşik çekimleri ve bunun gibi bir çok dil hadiselerinin incelenmesi faydalı olardı. Şu araştırmanın gerekliliğini de zamanında Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun nezerde tutarak yazıyor: “Bu gün Kars ili sınırları içine aldığımız toprakların bir kısmı uzun yüzyıllar ayrı siyasi kuruluşların elinde kalmıştır. Ayrıca 19.yüzyılın başlarında artan Rus baskısı Azerbaycan’ın çeşitli yerlerinden çeşitli zamanlarda kalkan kitleler halindeki Türk topluluklarının kars topraklarına gelip yerleşmesine sebep olmuştur. Yakın zamanlara kadar kitle halindeki bu göçler devam etmiştir. Bu yüzden etnik ve lengüistik yapısını Azerbaycanla birlikte incelemek kaçınılmaz olmuştur”.¹⁶

Ağız araştırmalarında ses işaretlerinden kaynaklanan farklılıklar da yer almıştır, bu örnekleri karşılaştırmalı olarak incelemek bu farklılığın nedenlerini ilmî şekilde ortaya koyabilir. Kars’ın Arpaçay ilçesi Türk etnik gruplarının sık yaşadığı bu bölgeden toplanan derlemelerden böyle bir sonuca gelmek mümkündür ki, bu bölgenin ağızları Kars’ın Azerbaycan Türkleri ağızlarına özgüdür. Şunu da demek gerekir ki, bugün Azerbaycan Türkçesinin genellikle batı bölgesinin ağızında bulunan birçok dil özellikleri Arpaçay ağızında da bulunmaktadır. Esasen ünlü düşmesi, teleffuz, ünsüzlerin yer değiştirmesi, şive farklılıkları, ad çekimi, kişi ekleri, ilgeçler vs. bakımdan çağdaş Azerbaycan Türkçesi ile üst üste düşüyor. Ağız araştırmalarında yer alan sözcükler hazinesi, ifadeler, söz birleşmeleri de bugünkü Azerbaycan Türkçesinin söz bazası ile uygunluk teşkil ediyor. Bu metinlerin bazılarının Azerbaycan’da basılmış metinlerle karşılaştırılmalı incelenmesi hem dil hadiseleri, hem de edebî, bedii düşünce bakımından çok büyük etkisi olabilir.

Sonuç olarak böyle demek olur ki Kars ilinde Azerbaycan Türkçesi çevresindeki yerlilerden ve özellikle de Karapapak ve Terekeme ağız özelliklerinden hayli derecede etkilenmiş durumda denebilir. Burada ağız edebiyatı ile yazı dilinin farklılıklarını da açık şekilde görmek mümkündür. Kars ilçesi Türk etnik gruplarının çok sık yaşadığı bir bölge olduğundan dil özellikleri en iyi şekilde ağız araştırmalarında daha açık ve net örneklerle zengindir. Bu tür metinleri birçok yönde araştırma Türk dilinin ve onun ayrıyırı şivelerinin mevcut zenginliğini daha da artırabilir düşüncesindeyiz.

¹⁶ Ahmet B. Ercilasun. *Kars ili Ağızları-Ses Bilgisi*. Ankara, 2002, s. 31.

KAYNAKLAR

- Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (Prof. Dr. Selahattin OLCAY, Dr. A. Bican ERCİLASUN, DR. ENSAR ASLAN). Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1988.
- DEMİRÇİZADE, E. *Müasir Azerbaycan Dili* (Fonetika, Orfoepiya, Orfoqrafiya). Derslik. Maarif Neşriyatı, Bakü, 1972.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi*. Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1983.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin. *Edebiyatımızda Kars*. Işıl Matbaası, İstanbul, 1958.
- MİRZEZADE, H. *Azerbaycan Dilinin Tarihi Gramatikası*. Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı. Bakü, 1990.
- VELİYEVA, G. *Azerbaycan Dialektologiyası*. Nurlan Neşriyatı, Bakü, 2003.

ALİ ŞİR NEVĀYİ’NİN ESERLERİNDE OĞUZCA UNSURLAR

Berdak YUSUF

Nevāyi’nin kurucusu olan Çağatay dili Karluk lehçesine dayanmıştır. Ama şairin eserlerinde Oğuz unsurları da görülmektedir.

Oğuz unsurları bu Azerbaycan, Türk, Türkmen, dili ve Özbek dilinin Oğuz ağızları unsurlarıdır. Özbek edebî dilinin hem şekillenşi hem de gelişmesinde Oğuz dilleri çok muhim rol oynamıştır. Biz bu makalede Nevāyi eserlerindeki Oğuz unsurları hakkında bilgi vereceğiz.

Çağataycadaki Oğuz unsurları hakkında V. Radlov, V. V. Bartold, M. P. Melioranski, F. Korş, A. K. Borovkov gibi tanınmış Şarkiyatçı ve dilci bilginler kendi düşüncelerini bildirmişler ve onları türlü türlü adlandırmışlar.

Örneğin, Borovkov Batı ya da Oğuz unsurları diye söyleser, Radlov ise, Güney unsurları demiştir.

Adı geçen dil birimlerini incelemenin çok önemli olduğunu A. K. Borovkov: “Alishir Nevāyi dilinde Batı ve Oğuz unsurların varlığı çok çetin tarihî-edebî ve lengüistik problemi önümüze koymaktadır. Kendi zamanında bu meselenin çetin olduğuna V. V. Radlov da kendi dikkatini çekmişti. Türk dillerindeki, ünlülerin evolusyonu hakkındaki umumi meseleni gözetip, o bu Batı unsurları mevcutluğunu gösterdi ve Nevāyi dilinde bu unsurların meydana geliş sebeplerini anlatmanı bizim önümüze ödev etmişti”, diye yazmıştı.¹

Bu konunun çapraşık ve güçlüğünü vurgulayarak, F. Abdullayev şöyle yazmış: “Şimdi Alishir Nevāyi eserleri dilinde çok defa görülen Oğuz unsurlarına gelirse, mesele çok karışık”.²

¹ A. K. Borovkov. Alishir Nevāyi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka.// Alishir Nevāyi. M.-L. 1946. 112-s.

² F. Abdullaev. XV asr Özbek edebi tilining lehçe esasları meselesi.// Nevāyi ve edebi tesir meseleleri. T. 1968. 245-s.

Oğuz unsurlarını Batı Türkçesi unsurları diye adlandıran Kemal Eraslan aşağıdakileri söylemiş: “Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerden Çağatay yazı diline tesirler olmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak geniş bir tetkik, bilhassa *Âzerî Türkçesi* yoluyla Çağatayca’ya bazı *Batı Türkçesi* unsurlarının girmiş olduğunu gösterecektir”.³ Bu konuda M. Canpolat şöyle yazıyor: “Çağataycada görülen Oğuzca özellikler, Osmanlı ve Azerî lehçelerinin edebî alandaki etkilerinin bir sonucudur. Bir ağız, bir konuşma dili değil, bir edebiyat dili karşısında bulunuyoruz. Türkçeye uygulanması oldukça güç olan aruz ölçüsünü rahatça kullanabilmek için Nevaî, bir yandan Arapça-Farsça kelimeler alırken bir yandanda kendi öz dilinin daha önce aynı deneyimlerden geçmiş lehçelerindeki bazı fonetik ve gramer şekillerinden de yararlanmışır”⁴.

Çağataycada Nevayî’ye kadar ve ondan sonra da Oğuz unsurları görülmektedir. A. K. Borovkov şöyle yazıyor: “Hakikaten XIV-XV. yüzyıllar Azerî dili tarihî hakkında malumat elimizde yoktur, onun yayılış sınırlarını tam olarak gösteremiyoruz. Fakat sonraları Fuzulî’nin dilinde Nevaî’nin dilinin tesiri görülür. Bundan önce, yani büyük Özbek şairinin edebî faaliyetinden önce, bu tesir aksi istikamete, yani Batı’dan Doğu’ya olmuştur.”⁵

Bu tesirler daima aynı seviyede olmamıştır. Nevayî’den sonra onun tesirinde birkaç Osmanlı şairleri Çağatayca yazmışlar.⁶ Fuzulî’den sonra ise onun etkisi Özbek şairlerine çok güçlü olmuştur.

Örneğin, Özbek şairlerinden Turdı, Nadire, Oveysî, Gulhanî, Furkat gibi edipler eserlerinde Oğuz unsurları sık sık görülmektedir. Kokanlı şair Madalihan Özbekçe-Azerice bir karışık dilde gazeller yazmış.⁷ Hatta Sovyet Devri’nde Çolpan Osmanlıca şiirler yazdığı bellidir. Görülüyor ki, Nevayî’den sonra XX. yüzyılın 20’li yıllarına kadar, A. K. Borovkov’un dediği gibi Batı’dan Doğu’ya olmuştur. Hatta, Nevayî devrinde de Azeri şairlerinin tesiri oldukça güçlü olmuştur.⁸ Edebiyatçı Nuşabe Araslı şöyle yazıyor: “Nesimî eserleri tesiri altında olarak ve ona neziireler yazarak Nevayî kendi eserlerinde Nesimî Türkiğöy şairler arasında büyük şairlerden biri olduğunu kaydetmiştir”⁹

³ Ali-şir Nevâî. Nesâimü’l-Mahabbe min şemâiyimî’l-Fütüvve. I. Metin. Ankara, 1996. XXXVII-s.

⁴ Alişir Nevayî. Lisânü’t-Tayr. Hazırlayan Prof. Dr. Mustafa Canpolat. Ankara, 1995. 1-2 s.

⁵ A. K. Borovkov: Özbek yazı dilinin kururusu Ali Şir Nevaî, *TDAU - Belleten* 1954 (Çeviren: Rasime Uygun)

⁶ Osman F. Sertkaya. Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri . II İstanbul-1971.

⁷ Özbek edebiyatı. Taşkent, 1959.

⁸ Hüseyin Özbay. Çolpanın Şiirleri. Ankara, 1994. 496-s.

⁹ Nuşabe Araslı. Azerbaycanskiye predşestvenniki Alişera Nevayî // Alişer Nevayî icadiy ve

Nevayî'nin *Halati Pehlivan Muhammed* adlı eserinde onunla Pehlivan Muhammed arasındaki diyalogdan o zaman Hurasanda Nesimî'nin yaygın ve meşhur olduğu belli olmaktadır.¹⁰

Kısacası, adı geçen konu üzerine bazı makaleler ilan edilmiştir. Ama ilan edilen işler Nevâî eserlerindeki Oğuz unsurları hakkında, genellikle dil bilgisine ait olarak, fonetik ve leksik bölümünde çok az fikir, düşünce söylenmiştir. Bunun sebebi, şair eserlerinde kelimeleri Oğuzca olup olmadığını belirlemin zorluğundadır.

Oğuz unsurları şair eserlerinde ses bilgisi, dil bilgisi ve leksikede görülmektedir.

Ses bilgisi sahasında

Nevâî eserlerinde *bolmak* yardımcı fiilin Oğuzca varyantı *olmak* da çok görülmektedir:

Âşık olgan keçti neng ü nâmdın
Millet ü îmandın u islâmdın. (LT-94)

Olmak şekli Oğuz dillerinden Türk, Azerbaycan dillerinde görülmektedir. Bununla birlikte, o Özbek dilinin İkan, Karabulak, Kızılkışlak ve Taşkent vilayetinin Türk köyü hemde Güney Harezmi'deki Oğuz ağızlarında da var.¹¹

Karabulak lehçesini tetkik eden K. K. Yudahin: "Eski Özbek manzum eserlerine bu kök kitap yoluyla batıdan girmesi şart değil, aracısız halk ağzından alınmış ola bilir"- diye yazmış.¹²

Ama onun bu düşüncesine katılmak doğru değildir. Çünkü, *olmak* sadece manzum eserler dilinde kullanılmıştır.

Eğer *olmak* Özbek ağızlarından alınırsa, o Nevâî'nin sadece manzum eserlerinde değil, belki mensur eserlerinde de kullanılması gerekirdi. Üstelik Nevâî Karabulak taraflarında hiçbir zaman bulunmamıştır.

T > D hadisesi.

Malum ki, Oğuz dillerinin ve Özbek dilinin Oğuz ağızlarında söz başında *t* yerinde *d* kullanılmaktadır. Nevâî'nin manzum eserlerinde de söz başında bazen tonsuz *t* nin tonlu ünsüze dönüşmesi görülmektedir. Meselâ, *depemek* (PŞ-189), *degül*(LT-14), *depsemek* (PŞ-189). *süd* (PŞ-573)

ma'naviy merasining alemşumul ehemiyeti. Taşkent 2011. 10-s.

¹⁰ Alişir Nevaiy Hālât-ı Pehlevan Muhammed.15-tom, Taşkent - 1999, 116-s.

¹¹ V. V. Reşetov, Ş. Şaabdurahmanov. Özbek dialektologiyası. T. 1978. 189-s.

¹² K. K. Yudahin. Nekotoriye osobennosti Karabulakskogo govora.// Özbek dialektologiyasidan materiallar I. T. 1957. 37-s.

Bazen, auslautda da $t > d$ hadisesi görülmektedir: ard “art”:

Nevaiyya, erur ul şohı Türkmen bas tund,
Neva tiler eseng, andın yügürme ardıça çoh. (NŞ-85)

Oğuz dillerindeki bu sonarizasyon hadisesini M. Kaşgâri da kaydetmiş. “Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler.”¹³

Bundan $t > d$ hadisesi eskiden mevcut olduğu belli olur.

Karluklarda söz başında gelen y Oğuz dillerinde düşer. Bunun hakkında M. Kaşgâri şöyle yazmış: “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında ی bulunan isim ve fiillerin ilk harfini الف e, yahut ج ye çevirirler”¹⁴. Nevâ'î dilinde de bu hadise görülmektedir. Örneğin, *utmak* gibi.

...va ut mukammırğa burd cihatidin amr... (ML-19)

Türkiye Türkçesinde de bu söz ut şeklinde kullanılmaktadır. Azeri Türkçesinde il “yıl”, ilhı “yılık”, ilan “yılan”, ulduz “yıldız”, üz “yüz” kelimeleri de anlattaki “y”sız yazılmaktadır.¹⁵

K > G hadisesi.

Oğuz dillerinde ve Özbek dilinin Oğuz ağızlarında söz başında k yerinde g harfi gelmektedir. Anlatımda k nin tonlu ünsüze dönmesi Nevâ'î eserlerinde az olsada, görülmektedir. *Güneş* (M-135), *göstermek* (PŞ-171).

Ermes bu ışk güneşte çıkmak imkan,

Huştur kişige bolsa savug saye mekân (M-135)

Morfoloji

Nevâ'îde ilgi hâli eki (-ning, -ning) ile birlikte bazen onların Oğuzca -im, -ing varyantları da vardır.

Adı geçen ekler sadece I. şahıs teklik ve çokluk zamirlerine eklenir:

menim¹⁶; bizim (M -98).

Lütfung her bir elge demadem bolgay,
Gah-gah bizim janibimiz hem bolgay. (M -135)

¹³ Divanü Luğat-it-Türk Tercümesi. Çeviren B. Atalay. Cilt I. Ankara, 1985, 31-s.

¹⁴ Divanü Luğat-it-Türk Tercümesi. Çeviren B. Atalay. Cilt I. Ankara, 1985, 31-s.

¹⁵ M. Ş. Şıraliev. Azerbaycanskiy yazık // Yazıki mira. Tyurkskiye yazıki. Bışkek, 1997. 163-s.

¹⁶ Berezin. N. Tureskaya hrestomatiye. 1-2-kısım, Kazan, 1857, 28-s.

Şunu vurgulamak lazım ki, Oğuzca -im eki şimdiki Özbek dilinde folklor eserlerinde görülmektedir:

Bizim begler arzu eyler,
Gunçedir güllering Avaz (“Avazxan”)
Igvagerler ta’sirige sen ketib,
Nege benim konglim kara kılasen? (Polken)

İlgi hâlinin Oğuzca -ing varyanti Nevâyin de mensur hemde şiiri eserlerinde görünüyor. O I-II şahıs çokluk zamirlerine katılır: *bizing* (NM-34); *sizing* (NM-28).

Kim degeçkim, koy bizing menzilge gam,
Natavan azm etti ul yan şadkâm.(LT-244)
Anga dedükki, biz sening yaranlarıngbiz, bizing bile sozleş. (NM-99)

Bazı bilginler Nevâyi’nin eserlerinde, özellikle onun mensur eserlerinde Oğuz unsurları, genellikle Karluk lehçesine ait olmayan şekilleri az kullandığını söylemişler. Mesela, G. F. Blagova “Dikkati çeken tarafı şöyledir, burada (Nevâyi’nin mensur eserlerinde -B.Y.) başka lehçeye özgü olan şekiller çok az, özellikle kısaltılmış repertuvarda kullanıla bilir”¹⁷, ya da “Bazı öbür lehçenin hal ekleri Alişir Nevâyi’nin büyük üsluptaki mensur eserlerinde çok az kullanılmış.”¹⁸

Genellikle, bu doğru. Ama şairin bazı mensur eserlerinde Oğuzca hâl ekleri Karlukça hâl eklerinden birkaç beraber çok kullanılmıştır. Örneğin, Nevâyi’nin “Nesayim ul-mahabbe” eserinde I. şahıs çokluk zamiri *biz* Oğuzca -ing ile 83 defa kullanılmış olsa, Karlukça-Kıpçakça -ning ile 35 defa kullanılmıştır.

Nevâyi eserlerinde yönelme hâli eki -gä // -ga ve kä // -ka şeklindedir. Ama, yönelme hâlinin Oğuz dillerine özgü olmuş -ä / a varyantı da tek tük görülmektedir. Bir tane farkı Oğuz dillerinde mezkûr ek köke doğrudan doğru katılırsa, şair eserlerinde ise, adlar paradigmasında II. şahıs iyelik eklerinden sonra getirilmektedir.

Canıma (NN -477), kardaşıma (NN -480), yanıma (FK-379).

Zaxm eger bolsa, başınıg her tüki sayı, ne tang,
Munça taşkim, yagdururlar dilrabâlar başıma. (BB -510)

¹⁷ G. F. Blagova. Tyurkskoe sklonenie v arealno - istoričeskom osveşenii. M.1982.172-s.

¹⁸ G. F. Blagova. O prınsipah lingvističeskogo izučeniye srednevekovih tyurkskih tekstov // Voprosı yazikoznaniye. 1979. № 6. 105 - s.

III. şahısta bir *-n* arttırılarak, ondan sonra katılır. *Üstine, astına*.

Şunu da vurgulamak lazımki, *-n* sesi III. şahıs iyelik ekinden sonra *bulunma* hâlinde de arttırılır: *kaşında* (BV -371); *yanında* (NŞ -387).

Zamirler paradigmasinde ise, *-a* doğrudan doğru zamirin köküne gelmektedir.

Kara közüm, birâr bize bak ahi,
Carahatınga merheme yak ahi. (MA-LIV).

Ama Nevayi'de böyle şekiller çok seyrek görülmektedir.

E. N. Nacip, F. Abdullaev, A. Rustamov, G. Blagova ve başkalar Alişir Nevāyi'nin manzum eserlerinde Oğuz dilleri hâl ekleri vezin talebi ile kullanıldığını söylemişlerdir. Bu elbette doğru. Ama Oğuz hâl eklerinin bazıları şairin mensur eserlerinde de mevcuttur. Hatta bazı Oğuz unsurları mensur eserlerinde daha çok kullanılmış. Demek, Nevāyi eserlerinde Oğuzca hâl eklerinin kullanılmasında sadece vezin talebi değil, belki, öbür sebepler de olabilir.

Oğuzca *-ar / -er* (ünlüdan son *-rer / -rar*) ekleriyle yapılmış üleştirme sayı sıfatları da şair eserlerinde oldukça çoktur.

Koyın sudın ötkeredür erdi, su ulugdak cihetidin koylarını ikirer-ikirer köterib ötkerür erdi. (TAH-157)

G. Abdurahmanov, A. Rustamovlar ünlü ile biten kelimelere *-şer* eki getirileceğini söyleselerde, ama buna örnek getirmemektedir.¹⁹

Nevāi'nin manzum eserlerinde geniş ve geçmiş zaman fiilinin olumlu ve olumsuz şekilleri sık sık kullanılmaktadır: *kelürem, baruram, barmışam, kıl-mam* gibi.

İsterem köyüng itining pencesi ne işgekim,
Ança asayış dimakınga yetürmes müşkbid. (NN-106)

Yüzü zülfüngni sağınıb kelmişem, ey mehcebin,
Keçeni keçe demey, kündüzni kündüz demeyin. (GS-349)
Hür mücganin eger sürtey dese, kılmam kabul,
Kim, ayagda arzu xârı mugıylandur menge²⁰.

¹⁹ G. Abdurahmanov, A. Rustamov. Nevai tilining grammatik xususiyetleri. Taşkent, 1984, 96-s.

²⁰ A. K. Borovkov. Alişir Nevai kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka // Alişir Navai. M-L. 1946. 109-s.

Bu ekin olumlu şekli Azerbaycan edebiy dilinde, olumsuz şekli ise, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde mevcut. F. Abdullaev'in fikrine göre Özbek lehçelerinde mezkûr şekil kayıt edilmemiş.²¹

Yukarıdaki örnekte görülmüş geçen zaman sıfat-fiil eki -miş de aslında Oğuz dillerine aittir. Geçen zaman belirsiz eylemi de şu ekle yapılır. *Kılmış-men* (V-270).

Şairin manzum eserleri dilinde geniş zaman eyleminin başka bir olumsuz şekli *-man* ekiyle oluşturulur. Bu şekil de şair dilinde daha işlektir.

Her lütfki, men tutar edim köz

Yüz vayki, sende körmən anı. (BV-470)

Kaçankim mesti laya'kıl çıkar, vahkim, anga berman,

Köngülñi ixtıyarım birle ul beixtiyar eltür. (FK-133)

Sözü geçen şekil XV. yüzyıl Azerbaycan yazma eserlerinde, hem de, Nogay, Tatar, Başkırt dilleri ve lehçelerinde görülmektedir.²²

F. Abdullayev zikredilen ekin tüm Türk dillerine ait olduğunu, sadece Oğuz dillerinde o faal olduğu hakkında şunları yazıyor: "Görünüyor ki, bu ek (-miş, -B.Y.) yardımıyla kurulan şekiller genel Türki karaktere sahip olup, Türk dillerin Oğuz grubunda aktif morfolojik unsur olarak korunmuştur."²³

Onun bu görüşüne katılmak zordur. Çünkü -miş aslında Oğuz dillerine ait olmuştur. Bunun hakkında N. Z. Gadciyeva: "-miş şekli Oğuz dillerine özgü olarak Kıpçak dillerinde relikt olarak korunmuştur"²⁴ diye yazmış.

Nevâî eserleri dilinde yine bir Oğuz unsuru infinitivin olumsuz şekli -mamak / -memek de sık sık görülmektedir. *Kelmemek, ketmemek, keltürmemek, koymamak* gibi. Bu ek şimdi sadece Türkiye Türkçesinde mevcuttur.

Şair eserleri dilinde Oğuz dillerine özgü olmuş *-alı / -eli* görülmektedir. Mezkûr ek Türk yazı dili ve güney Harezm ağzlarında kullanılmaktadır.

Lâ edatı *Divanü Lûgat-it-Türk*'te Oğuzca olarak verilmiştir. Lâ "İşin tahakkunu ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir harftir. Bunu Oğuzlar kullanırlar."²⁵

²¹ F. A. XV asr özbek edebiy tilide Oguz traditsiyesi. Özbek tili ve edebiyatı. 1968. №3, 33-s.

²² N. Z. Gaciyeva. Tyurkoyaziçniye areali Kavkaza. M. 1979.

²³ F. Abdullaev. XV asr Özbek edebi tilinin diyalektal esasları meselesi // Nevai ve edebi tesir meseleleri. Taşkent, 1968, 250-s.

²⁴ N. Z. Gaciyeva. Kriterii videleniya Kıpçakskih elementov v oğuzskih yazıkah//Tyurkskoe yazikoznaniya.T.1985. 47-s.

²⁵ Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. III Cilt. Çeviren B. Atalay. Ankara, 1986. 213-s.

Leksikoloji

Bilindiği gibi, Türk dilleri ortasında leksik bakımdan bir hayli farklar vardır.

“Türk dilleri arasında fonetik ve dil bilgisi farkından göre leksik ve semantik çatısının büyük tarihi perspektivasını yaratmış. Bu Türk dilleri tarihini öğrenmekte çok önemli, belki esasi sayılır”²⁶, demiş K. Musaev. Ama bilginler Oğuz katlamını belirlemek çok zor olduğunu, bahisli olduğunu kaydetmişler. Buna bağlı olarak, bunlar hakkında Musaev şöyle yazmış: “Bugün Türk dillerinin Güney ve Batı (Oğuz), Kuzey-Batı (Kıpçak), Kuzey-Doğu (Sibir) ve Orta Asya (Karluk) grubları birbirinden hangi leksik göstergileri ile fark edilmesini henüz söylemek zordur. Bu gibi durum Türk dillerinin hep alanlarında, özellikle leksik alanda fark edici ve birleştirici işaretlerin tahliline bağışlanan özel işlerin yokluğu ile açıklanır”²⁷.

Büyük Türkolog E. Necip bunun hakkında: “O ya da bu sözü o ya da bu lehçeye ait olduğunu söylemek çok zor ve tehlikeli bir iş”²⁸ demiştir.

Medrehimov Nevâyiden Oğuz lehçesine ait olan kelimeleri belirlemek çok güç bir iş olduğunu kaydetmiştir.²⁹

Buna rağmen Türkologlar belli bir kelimeni Türk dillerinden hangi lehçeye ya da dile aitliğini belirlemeye hareket ediyorlar. Biz bu işte A. Nevâyî eserlerindeki Oğuz lehçelerine aitliği kesin olan kelimeler üzerinde duracağız. Onun için biz önce M. Kaşgarlı'nın “*Divanü lûğat-it-türk*” eserinde “Oğuzca” işareti ile var olan kelimeleri Nevâyî eserlerinden bulmaya çalıştık. Sonuçta şair eserlerinde aşağıdaki Oğuzca kelimeler belirlendi:

Divan'daki Oğuzca Kelimeler	Nevayî'deki Oğuzca Kelimeler ¹	Divan'daki Oğuzca Kelimeler ³⁰	Nevayî'deki Oğuzca Kelimeler
Av	Av	Kaytardı	Kaytar -
Alma	Alma	Köm-kök	Köm-kök
Aşlık	Aşlık	La	La
Ev	Ev	Ötrük ”yalancı”	Ötrük “yalan”
Eyle	Eyle	Perçem	Perçem

²⁶ K. Musayev. Leksika tyurkskix yazıkov v sravnitelnom osveşenii. M. 1975. 32-s.

²⁷ K. Musayev. Leksika tyurkskix yazıkov v sravnitelnom osveşenii. M. 1975.15-s.

²⁸ E. Necip. İstoriko-sravnitelny slovar tyurkskix yazıkov XIV veka. Moskva, 1989. 75-s.

²⁹ A. Medrehimov. Özbek tilining Oğuz lehcesi leksikası. Taşkent, 1973. 96-s.

³⁰ Nevâyiden getirilen örnekler “Alişer Nevayî eserleri tilining izahlı lugatı”ndan (T. 1983-1985) alındı.

Ekin	Ekin	Savaş	Savaş
Etti	Etti	Sağ	Sağ
Bayram	Bayram	Sordı “aradı”	Sor “aramak”
Balçık	Balçık	Tarık	Tarık
Buyurdi	Buyurdi	Takdı	Tak-
Dagul	Degül	Takı “yine”	Takı “yine”
İmdi	Emdi	Tek “sus”	Tek “sus”
Yazdı	Yazdı	Teve	Teve
Yas	Yas	Çanak	Çanak
Yengdi	Yengdi	Çakdı “ara bozdu”	Çak- “çekiştirmek”

Bundan başka yine Nevâyi eserlerinde bazı kelimeler sadece tek bir Oğuz dilinde veya çoğunlukla Oğuz dillerinde hem de Oğuz ağızlarında kullanılmaktadır.

Aşağıda, Nevâyi ve Türkiye Türkçesinde paralel kullanılan Oğuzca kelimeler getirilmektedir:

Nevâyi’de	Türkiye Türkçesinde		Nevâyi’de	Türkiye Türkçesinde
arı-	arımak		kibi	gibi
aya	aya		küt-	güt-
barış-	barışmak		ola	ola
bayat	bayat		öyle	öyle
begen-	beğenmek		penir	peynir
berk	berk		sallan-	sallanmak
bile-	bilemek		seç-	seçmek
boguz	boğaz		sinek	sinek
dudak	dudak		singir	sinir
el	el		ut-	utmak
eyle-	eylemek		utan-	utanmak
ile	ile		uyu-	uyumak
inci-	incimek		uyut-	uyutmak
kapı	kapı		yakar-	yakarmak

Nevâyi’den sonra ta XX. asra kadar Çağataycada Oğuzca unsurlar kullanmaya devam etti. Ama XX. yüzyıl başlarındaki Rusyadaki Ekim Devrimi’nden sonra durum değişti. Aruz atıldı. Arapça, Farsça, Oğuzca unsurlar çok azaldı. Ama buna rağmen günümüze kadar ve şu anda da Oğuzca unsurlar kullanılmaktadır. Oğuzca unsurlar sadece nazımda değil, belki nesirde de görülmektedir. Örneğin, A. Kadiri’nin “Ötken künler” romanında kişi zamiri, men’e Oğuzca yönelme hâli eki *-im* getirilmektedir: *Siz benim telbe sözlerimden aççıklanmeng.*

Şimdiki Özbek edebiyatında Oğuzca unsurların en güzel örneğini meşhur şair Abdulla Aripov'un aşağıdaki şiirinde bulabiliriz:

İkki asr yarım dünyanı
Zir kakşatdı aksak cehangir
Demem, bu kün, u mānim, mānim,
Özbekistan, Vatanım mānim.

Oğuzca unsurlar Nevāyi'in şiirlerini daha ahenkli ve güzel terennüm etmeye yardımcı olmuştur.

Kısaltmalar

- BB - Alişer Nevāiy. Bedayi' ül-bidaye. I Cilt. Taşkent, 1987.
BV - Alişer Nevāiy. Bede' ül-vasat. V Cilt. Taşkent, 1990.
FK - Alişer Nevāiy. Fevayid ül-kibar. VI Cilt. Taşkent, 1990.
LT - Alişer Nevāiy. Lisān ut-tayr. XII Cilt. Taşkent, 1996.
M - Alişer Nevāiy. Münşe'ât. (elyazma). IVAN Özbekistan, N 7732.
MA - Alişer Nevāiy. Mezān ül-evzan. Kritik teksti hazırlayan İzzet Sultan. Taşkent, 1949.
ML - Alişer Nevāiy. Muhâkemet ül-luğateyn. XVI Cilt. Taşkent, 2000.
Mun. - Alişer Nevāiy. Münşe'ât. XIV Cilt. Taşkent, 1998.
NM - Alişer Nevāiy. Nesāyim ul-muhabbet. XVII Cilt. Taşkent, 2001.
NŞ - Alişer Nevāiy. Nevâdir üş-şebâb. IV Cilt. Taşkent, 1989.
PŞ - Parsa Şemsiyev, Sabircan İbrahimov. Nevāiy eserleri lugati. Taşkent, 1972.
TAH - Alişer Nevāiy. Tarihi enbiya ve hukema. XVI Cilt. Taşkent, 2000.
V - Alişer Nevāiy. Vakfiye. XIV Cilt. Taşkent, 1998.

(Footnotes)

- 1 Nevayiden getirilen örnekler "Alişer Nevayî eserleri tilining izahlı lugatı"ndan (T. 1983-1985) alındı.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ TIP METİNLERİNİN DAHA DOĞRU DEĞERLENDİRİLMESİ İÇİN BAZI ÖNERİLER

*Binnur ERDAĞI DOĞUER**

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde çok sayıda Türkçe tıp eseri yazılmıştır ve bu eserler çok önemli bir söz varlığına sahiptir. Türkiye Türkçesine kaynaklık ettiği için Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde yazılmış eserler Türkiye Türkçesinin söz varlığı için oldukça önemlidir. Bu dönemdeki tıp eserleri ise Türkçenin söz varlığının tam olarak ortaya çıkarılması yolundaki en önemli aşamalardan biridir.

Tıp eserleri, doğrudan doğruya tıpla ilgili sözcüklerin yanı sıra, ilaç yapımında kullanıldıkları için bitki adları, insanoğlunun yaradılışıyla ilgili davranış özellikleri ve bunların tanımlanışı, insan yaşamı, sağlığı ve sağlık korumayla ilgili olarak mevsim, dönem, iklim vb. adları da içermektedir. Bu nedenle tıp eserleri, söz varlığı açısından büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Bu döneme ait tıp eserlerinden başka, içerik açısından dolaylı olarak tıpla ilgili olan eserler de tıp metinleri gibi zengin bir söz varlığı sunmaktadır. Tıp eserleri, bu yönüyle, yalnızca Türk dili ve edebiyatı alanı için değil, aynı zamanda tıp, tıp tarihi, eczacılık, bitki bilimi, halk hekimliği, halk bilimi vb. alanlar için de önemli kaynaklardır. Diğer yandan, bu dönemde yazılan tıp eserlerinin terimleri günlük dilin kelimelerinden alınmıştır ve bu nedenle tıp eserleri, bu yönüyle de Türkçe araştırmaları için önemli bir kaynak durumundadır.

Terim yapma yollarından biri de genel dilde kullanılan kelimelerden yararlanmaktır. Gündelik dilde kullanılan kelimelerden amaca uygun olanı alınır ve herhangi bir bilim dalında terim olarak kullanılır (Zülfikar 1991: 173). İşte bu dönem tıp metinlerinde, terimler doğal olarak bu şekilde, yani genel dilden kelime aktarma yoluyla oluşmuştur.¹ Eski Anadolu Türkçesi, Türkçenin tarihî

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 06800 Beytepe Ankara, binnur@hacettepe.edu.tr

dönemlerinin Türkçe tıp terimleri yönünden zengin ve verimli dönemlerinden biridir. Bu dönemde bilim dilinin Arapça olmasına rağmen, tıp eserlerinde kullanılan dilin çoğunlukla yalın bir Türkçe olduğu görülmektedir. Çünkü insan sağlığı ya da tıp bilimi, doğrudan doğruya insanı ilgilendiren temel bilimlerden biridir; insanlar hastalıklarla ve sağlıkla hep iç içe yaşamaktadırlar ve sağlıkla ilgili konularda da doğal olarak kendi sözcüklerini, anlamını bildikleri sözcükleri ve yapıları kullanmaktadırlar. Bu nedenle bilim dilinin Arapça olduğu bu dönemde tıp eserleri, halkın anlayabilmesi için Türkçe yazılmış ya da Arapça, Farsça gibi dillerden Türkçeye çevrilmiştir. Türkçe tıp kitaplarında göze çarpan ilk nokta, özentî ve sanat endişesi gütmeyen, yalnız öğrenmek ve faydalı olmak amacıyla, mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmış olmalarıdır (Tokaç 2006: 165).

Bu eserlerde çoğunlukla, dönemin bilim dilinde kullanılan Arapça, Farsça ve Grekçe terimler yerine Türkçe terimler kullanılmaya çalışılmıştır: *du-mağu* ‘grip, nezle’ (EM), *içi bağlan-* ‘kabız olmak’ (EM), *içi yörü-* ‘ishal olmak’ (EM), *karasu* ‘glokom’ (Md.), *yan ağrısı* ‘siyatik’ (MŞ, EM). Bilindiği gibi bu dönemin eserleri, Karamanoğlu Mehmet Bey’in bir fermanla Türkçe kullanılmasını teşvik ettiği bir döneme aittir ve Türkçe için önemli veriler sağlamaktadır ancak tıp eserleri, yukarıda söz ettiğimiz özellikleri ile dilin farklı katmanlarını, farklı kullanımlarını gözler önüne serdiği için, ayrıca önem taşımaktadır.

Tıp eserleri ve içerik açısından dolaylı olarak tıpla ilgili olan eserlerde, Türk dili ve edebiyatı alanında sıklıkla çalışılan edebî eserlerde çok fazla karşılaşamayacak Türkçe sözcükler tespit edilmektedir; bu durum, Türkçenin söz varlığının geniş bir açıdan ortaya konmasını sağlamaktadır: *eyegü* ‘kaburga’ (EM, MŞ), (MŞ), *gegir-* ‘geçirmek’ (EM, MŞ), *içegü* ‘iç organlar’ (EM), *ilik* ‘kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde, ilik’ (MŞ, OM), *ilük* ‘ay.’ (EM), *şavuk* ‘mesane, idrar kesesi’ (EM, MŞ, MNm., OM), *irin* ‘cerahat, irin’ (MŞ, Md.), *kemürdek* ‘kıkırdak’ (OM), *kıkırdak* ‘ay.’ (OM), *şakırdak* ‘ay.’ (OM), *şegri-* ‘titremek, hafif kımıldamak, seğirmek’ (MŞ), *şidük* ‘idrar, sidik’ (EM, MŞ, MNm.), *oşurğa* ‘bel kemiği, omurga’ (MŞ, Md.), *öyken* ‘akciğer’ (EM, MŞ, MNm., Md., OM), *şinür-* ‘hazmetmek, sindirmek’ (EM, MŞ, OM), *tomağı* ‘grip, nezle.’ (MŞ) vs.

Tıp metinlerine baktığımızda, bu metinlerde terim olarak kullanılan sözcüklerin, yukarıda söz ettiğimiz gibi, aynı zamanda günlük dilin sözcükleri

¹ Genel dilin kelimelerinden yararlanılarak terim oluşturma konusunda örnek olarak Türk Dil Kurumunun kurulması ve Dil Devrimi’nin başlamasıyla yapılmış ilk çalışma olan Şevket İbrahim İşçil ve Ali Ulvi Elöve’nin *Türkçe Hekimlik Terimleri Üzerine Bir Deneme* adlı eserine bakılabilir (İşçil-Elöve 1944).

olduğunu görüyoruz: *depreşdür*- ‘nüks ettirmek, ortaya çıkarmak’ (MŞ), *ince ağrı* ‘verem hastalığı’ (MŞ, EM), *isilik* ‘1. sıcaklık, hararet; 2. eski tıbbı göre nesnelerin dört ana özelliğinden sıcak özellik’ (EM, MŞ), *gönül dön-* ‘mide bulanmak’ (MŞ, OM), *götürün-* ‘fitil türü ilaç kullanmak’ (MŞ, EM), *yangun* ‘hararet, iç ısı’ (MŞ, Md.), *yüklü* ‘gebe, hamile’ (MŞ, EM, OM). Bu örnekler bize, bilim dilinin halkın günlük yaşamında kullandığı dilden farklı olması gerekmediğini ve Türkçenin bu dönemde bilim dili olarak kullanıldığını göstermektedir.

Tıp metinlerinin, dil çalışmaları ve Türkçenin tarihî dönemlerindeki farklı dil katmanlarının ortaya çıkarılması² için çok değerli olmalarına rağmen tarihî Türk tıp dilinin söz varlığını gösteren bir sözlük bulunmamaktadır. Bu alanda başvurulabilecek kaynak olarak elimizde yalnızca *Tarama Sözlüğü* (TDK 1963-1972) ile şimdiye kadar üzerinde çalışılmış tıp eserlerinin ve doğrudan doğruya tıp eseri olmayan ama içeriği açısından tıpla ilişkili olan eserler, örneğin: *Hacı Paşa Müntahab-ı Şifâ* (Önler 1999), *Kitâbü’l-Mühimmât* (Özçelik 2001), *Mehmed bin Ali, Terceme-i Cedide fi’l-Havâssi’l-Müfrede* (Özaltay, Köşe 2006), *İshak bin Murad Edviye-i Müfrede* (Canpolat, Önler 2007), *Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî Mürşid* (Bayat 2004) ve *Tuhfe-i Murâdî* (Argunşah 1999), *Şirvanlı Mahmud Kemaliyye* (Yelten 1993), *Abdulahhab bin Yusuf bin Ahmed el Mardânî Kitâbu’l-Müntehab fi’t-Tıb*, Bayat 2005), *Eşref b. Muhammed, Hazâ’înü’s-Sa’âdât* (İlhan 2009), *Şerefeddin Sabuncuoğlu Mücerreb-Nâme* (Küçükler 2010) üzerine yapılan çalışmaların sözlükleri bulunmaktadır. Öte yandan, tarihî metinlerde geçen bitki adlarını içeren bir sözlük de bulunmamaktadır. Bu metinlerdeki bitki adlarının birçoğu günümüzde de, kimi aynen kimi fonetik değişikliklere uğrayarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu nedenle botanik sözlüklerinin birçoğu büyük oranda bu metinlerdeki terimlerin açıklanmasına kimi kez doğrudan kimi kez dolaylı olarak yardımcı olabilmektedir (Önler 1998: 162). Bu nedenle, *Türkiye’de Bitkilerle Tedavi* (Baytop 1986), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (Baytop 1994), *Yabancı Bitkiler Sözlüğü I. Cilt* (Tuncer 1978), *Yabancı Bitkilerin Tıbbi İlaç Olarak Kullanılışları II. Cilt* (Tuncer 1978) adlı eserler de bu alanda kullanılabilir kaynaklar arasında sayılabilir.

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’nde yazılmış tıp eserleri veya dolaylı olarak tıpla ilgili eserler, zengin söz varlığı ve Türkçe anlatımı açısından genel olarak Türkçe araştırmaları için önemli bir malzemedir. Ancak az sayıda tıp eseri doğru olarak okunup ortaya çıkarılmıştır. Oysa tıp eserlerinin incelen-

² Dilin farklı katmanlarının ortaya çıkarılabilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için, tür çözümlemesi üzerinde duran Bhatia 1993 ve Özyıldırım 2010’a bakılabilir.

mesiyle, alıştığımız üzere hep üzerinde çalışılan edebî eserlerde hiç karşımıza çıkamayacak sözcükler, yapılar, kullanımlar açığa çıkacaktır. Bu nedenle tıp eserleri, bu alanda deneyimli araştırmacılar tarafından oluşan bir grup tarafından planlı, tutarlı, sürekli bir çalışma ile ele alınıp değerlendirilmelidir.

Bunun için şu çalışmalar yapılabilir:

1. Bu eserler, öncelikle doğru okunup sağlam metinler ortaya çıkarılmalıdır. Aksi takdirde, bu metinler gerek tıp tarihçileri gerek diğer araştırmacılar tarafından yanlış okumalarla yayımlanmaya devam edecektir.

2. Daha önce okunmuş ve yayımlanmış olan tıp eserleri kontrol edilip, gerekirse düzeltilerek yeniden yayımlanmalıdır.

3. Bu konuda yapılmış tezler belirlenip kontrol edilerek yayımlanmalıdır.

4. Bu metinlerin okunması sonucunda Türkçe tıp metinlerinin söz varlığı, metinlerle tanımlanarak sözlük hâline getirilmelidir.

5. Ortaya çıkarılan söz varlığı, sağlık bilimleri alanında çalışan tıp tarihçileri ile değerlendirilerek Latince karşılıklarıyla eşleştirilmelidir.

6. Elimizdeki tıp yazmaları hakkında çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir (adı, yazarı, yazılış tarihi vb. konularda). Bu bilgiler araştırılıp düzeltilmelidir.

Örneklenen Eser Adlarının Kısaltmaları

EM: İshak bin Murâd, *Edviye-i Müfrefe*

MŞ: Celalüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*

MNm.: Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Mücerreb-Nâme*

Md.: Muhammed bin Şirvânî, *Mürşid*

OM: Muhammed bin Mahmûd Şirvanî, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*

Kaynaklar

ARGUNŞAH, Mustafa, Mahmûd bin Şirvân Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999.

-----, Müjgan ÇAKIR, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı, Muhammed bin Mahmûd Şirvanî*, Gökkuşbu, İstanbul 2005.

BAYAT, Ali Haydar, Necdet OKUMUŞ, *Muhammed bin Şirvânî, Mürşid*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 2004.

-----, *Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (823/1420) İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım*, İstanbul Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2005.

- , *Kemâliyye (Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi)*, İstanbul Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2007.
- BAYTOP, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- , *Türkiye’de Bitkilerle Tedavi*, İstanbul 1986.
- BHATIA, Vijay K., *Analysing Genr: Language Use in Professional Settings*, Longman, London 1993.
- CANPOLAT, Mustafa, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, *DTCF Türkoloji Dergisi*, C V, s. 20-47, Ankara 1973.
- , Zafer ÖNLER, *İshak bin Murâd Edviye-i Müfrede*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Yayınları, Ankara 1986.
- ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A functional Approach to the Lexicon, I-II*, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1991.
- GÜVEN, Meriç, “Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Tubar Türklük Bilimi Araştırmaları*, Güz 2009, Sayı XXVI, s. 185-218, Niğde 2009.
- İLHAN, Nadir, Eşref b. Muhammed, *Hazâînü’l-Sa’âdât (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Malatya 2009.
- İNCE ÖZYILDIRIM, Işıl (2010), *Tür Çözümlemesi, Türkçe Metin İncelemeleri ve Karşılaştırmalar*, BilgeSu Yayınları, Ankara 2010.
- İŞÇİL, Şefik İbrahim, Ali Ulvi ELÖVE, *Türkçe Hekimlik Terimleri Üzerine Bir Deneme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bursa 1944.
- KARAL, Enver Ziya, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)”, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı Yayınları, TTK Yayınları, 7-96, Ankara 1994.
- KÜÇÜKER, Paki, *Mücerreb-Nâme, Şerefeddin Sabuncuoğlu*, Kültür Ajans Yayınevi, Ankara 2010.
- TDK, *Derleme Sözlüğü I-XII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982.
- , *Tarama Sözlüğü I-VIII*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1972.
- , *Türkçe Sözlük* (10. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- ÖNLER, Zafer, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri”, *TDAY Belleten* 1985, s. 87-130, Ankara 1986.
- , *Müntahab-ı Şifâ I, Giriş-Metin*, TDK Yayınları, Ankara 1990.
- , *Müntahab-ı Şifâ II, Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 21, Simurg, İstanbul 1999.

- , “XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Sözcük ve Sözlükler”, *Kebikeç* (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi), Yıl 3, Sayı 6, s. 157-168, Ankara 1998.
- ÖZALTAY, Bülent, Abdullah KÖŞE, *Mehmed bin Ali, Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede (1102/1690)*, İstanbul Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul 2006.
- ÖZÇELİK, Sadettin, *Kitâbü'l Mühimmât*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- TOKAÇ, Mahmut, “Osmanlı Dönemi Türkçe Tıp Yazmaları”, *Osmanlılarda Sağlık I*, s. 165-185, Biofarma Yayınları, İstanbul 2006.
- TUNCER, Hadiye, *Yabani Bitkiler Sözlüğü I. Cilt*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bak. Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Başk. Yayınları, Ankara 1978.
- , *Yabani Bitkilerin Tıbbi İlaç Olarak Kullanılışları II. Cilt*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bak. Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Dairesi Başk. Yayınları, Ankara 1978.
- YELTEN, Muhammet, *Şirvanlı Mahmud Kemaliyye*, İstanbul 1993.
- ZÜLFİKAR, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

N. İ. AŞMARIN'IN ÇUVAŞÇA SÖZLÜĞÜNÜN YENİ BİR YAYINI NASIL OLMALIDIR?

Bülent BAYRAM*

Nikolay İvanoviç Aşmarin'in hazırlamış olduğu Çuvaşça sözlük *Çıvaş Sımahışen Kinegi-Slovar Çuvaşskogo Yazıka*¹ Türk dili tarihinin en önemli eserlerinden birisidir. Aşmarin'in yaklaşık 30 yıllık çalışması neticesinde bir araya getirilen 50.000 civarında kelimedenden oluşan 17 ciltlik sözlük sadece hacmi ve kelime zenginliği bakımından değil kelimelerin açıklanması için verilen örnekler bakımından da Çuvaş dili ve kültürü için gerçek bir hazine konumundadır. Tebliğimizin konusu sözlüğün Türkiye Türkçesinde² yayına hazırlanması esnasında sözlük üzerinde yapılması muhtemel düzenlemelerin neler olması gerektiğidir. Sözlüğün yazıldığı dönemin ve hitap ettiği çevrenin ihtiyaçlarına göre şekillendirilmiş olması sebebiyle TT'de yayınında yeni hedef kitle ve beklentilerin ihtiyaçlarına göre bazı düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Tebliğde öncelikle N. İ. Aşmarin ve çalışmaları hakkında verilecek kısa bilginin ardından “ÇSK” hakkında genel bir bilgilendirme yapılacak ve sözlüğün TT'de yapılacak yayınının nasıl olması gerektiği açıklanmaya çalışılacaktır. Yeni yayında nelerin yapılması gerektiği ile ilgili açıklamaların ortaya çıkabilecek sorun ve bunlar için yapılacak önerilerin ancak küçük bir kısmı olduğunu da belirtmek gerekir. Sözlüğün hacmi ve içeriği dikkate alındığında söz konusu çalışmanın başlamasının ardından yeni sorunların ortaya çıkacağı da aşikârdır. Ancak çalışmanın başlangıcında ortaya konulacak temel bazı hususlar yayının önündeki temel engelleri aşmak için büyük önem taşımaktadır.

“ÇSK”nin yazarı o dönemde Kazan'a bağlı olan Yetirne (Rusça Yadrin)'de 22.09.1870 dünyaya gelmiştir. Önce Kırmış köyünde ilköğretimi daha

* Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. el-mek: bulentbayram01@hotmail.com

¹ Aşmarin'in sözlüğü metnin ilerleyen kısımların Çuvaşça adının başharfleri ile “ÇSK” şekliyle kısaltılarak verilecektir.

² Metinde Türkiye Türkçesi “TT” kısaltmasıyla gösterilecektir.

sonra da Nijninogorod Gimnazyumu'nda orta öğrenimini tamamlayan Aşmarin, Moskova'da Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsünde 1894 yılında yüksek öğrenimini tamamlar. 1895-1919 yılları arasında N. İ. İlimskiy'in öğretmen yetiştiren Kreşin (Vaftiz) Tatar Okulunda Tatarca dersler verir. 1901-1917'de Çuvaşça ve Tatarca çıkan kitap-dergileri denetleyen sansür heyetinde yer alır. 1917 yılında Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünde çalışmaya başlar ve burada Tatarca ve Çuvaşça dersler verir. Bunun ardından 1920-1923'te Simbir'de Çuvaş Okulunda da dersler verir. 1923-1926 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümünde çalışır. 1925 yılında doktor unvanını alan Aşmarin Bakü'den döndükten sonra 1931 yılında emekli olana kadar Kazan'da Doğu Eğitim Üniversitesinde çalışır. 1929 yılında Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi üyeliğine seçilen Aşmarin 26.08.1933 yılında Kazan'da vefat eder (Kalaşnikov-Kamalov 2011: 14; Dementsova-Matrosova 2006: 38).

Hayatının tamamını başta Çuvaşlar olmak üzere İdil bölgesi ile ilgili çalışmalar yapmakla geçiren Aşmarin, Çuvaşçanın yanı sıra Türk şivelerinden Tatar, Kazak, Azeri ve Türkiye Türkçelerini bunlar yanında Arapça, Farsça, Latince, Yunanca ve Finceyi biliyordu. Macarca çalışmalardan da faydalana-bilen Aşmarin özellikle üzerine çok sayıda çalışma yapmıştır.³ Özellikle Bulgarlar ve Çuvaşlar üzerine yaptığı çalışmalarda Çuvaşların İdil-Bulgarlarının kökünden geldiği yönünde ileri sürdüğü fikirlerle önemli bir teoriyi de ortaya koymuştur (Kalaşnikov-Kamalov 2011: 14)

Aşmarin'in yaklaşık 30 yılını verdiği sözlüğün yayımlanması süreci de oldukça sancılı ve uzun bir dönemi içermektedir. Sözlük uzun yıllar süren çalışmaların ardından Kazan'da 1910 yılında Kazan Eğitim Bölgesi Tercüme Komisyonu tarafından yayımlanmaya başlanmıştır. Bu seride sözlüğün ancak ilk iki cildi yayımlanmıştır. Birinci cilt 1910'da; ikinci cilt de 1912'de yayımlanır. Sözlüğün yayını ancak Sovyet Devrimi'nin ardından Çuvaşistan'ın 1920'de özerk bölge olarak ayrılması ve sonra 1925'te cumhuriyete dönüştürülmesi ile yeniden başlayacaktır. 1928 ve 1929'da daha önce yayımlanmış olan ilk iki cilt eklemelerle tekrar yayımlanır. Bu ciltlere yeni malzemeler eklendiği gibi Çuvaşça metinlere Rusça ve Latince tercümeler de eşlik etmektedir. Zaten sözlüğün adı da Çuvaşça, Rusça ve Latince olmak üzere üç dilde

³ Aşmarin'in başlıca çalışmaları arasında şunlar sayılabilir: Oçerk Narodnoy Poezii u Çuvaş (Çuvaşlarda Halk Şiiri Denemeleri); Materialı Dlya İssledovaniı Çuvaşskogo Yazıka (Çuvaşçanın İncelenmesi İçin Malzemeler); Oçerk Literaturnoy Deyatelnosti Kazanskikh Tatar-Mohammedan za 1880-1895 (1880-1895 Yılları Arasında Kazan Tatar-Müslümanlarının Edebî Faaliyetleri Üzerine Denemeler); Bolgarı i Çuvaşı (Bulgarlar ve Çuvaşlar); Osnovı Çuvaşskoy Mimologii (Çuvaş Mimolojisinin Temelleri); O Morfoloğičeskih Kategoriyah podrajaniya v Çuvaşskom Yazıke (Çuvaşçada Morfolojik Yansıma Kategorileri Üzerine); Zametki po Çuvaşskoy Diyalektologii (Çuvaş Diyalektolojisi Üzerine Notlar)'dir. (Dementsova-Matrosova 2006: 39-40)

verilmiştir. Bunlar; *Çıvaş Sımahısen Kĩneki-Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı-The-saurus Linguae Tschuwaschorum*'dur. Üçüncü ciltten itibaren Latince başlık kalmakla birlikte açıklamalar için kullanılan Latince bölümler tamamen kaldırılmıştır. Rusça tercümelerde giderek azalmaya başlamıştır. Sadece temel kelimenin yani madde başının tercümesinden ibarettir (Fedotov 1995: 18-19).

Aşmarin hayatta iken sözlüğün ancak ilk beş cildi yayımlanmıştır. Onun ölümünün ardından 1950 yılında sözlüğün son cildi yayımlanana kadar yayın süreci devam etmiştir. Sözlüğün 17 cildinin yayın künyesi şu şekildedir:

C 1, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Kazan 1928.

C 2, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Kazan 1929.

C 3, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Çeboksarı 1929.

C 4, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Çeboksarı 1929.

C 5, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki, Çeboksarı 1930.

C 6, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1934.

C 7, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo , Çeboksarı 1934.

C 8, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1935.

C 9, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1935.

C 10, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1936.

C 11, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1936.

C 12, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1937.

C 13, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1937.

C 14, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1937.

C 15, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1941.

C 16, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1941.

C 17, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, Çeboksarı 1950.

“ÇSK” Çuvaş dili, onun bütün ağızları üzerine zengin leksik malzeme içermektedir. Genel kelimeler dışında buraya çocuk dilinden, Çuvaşçada oldukça zengin olan yansıma kelimelerden, köy, koru, ırmak, göl, orman, ova adlarından, bir bölümü eski pagan dönemine ait olan özel adlardan çok sayıda kelime sözlüğe girmiştir. Hemen hemen kelimelerin her biri, en küçük ayrın-

tılarını dahi kavratacak şekilde sözlükte açıklanmıştır. Bazı kelimelerin izahı esnasında Çuvaş halkının dil tarihi, kültürü ve hayatını araştırmada önemli bir kaynak vazifesi gören (bk. *Avtan sıri, aka, anatri çıvaş, arman, uyih, yat, kantır* vd.) eski Çuvaş hayatını yansıtan tasvirler, Çuvaş mitolojisi ve Çuvaş efsane metinleri verilmektedir. Örneğin sözlüğün *arman* maddesi 60 sayfa (Aşmarin C 2: 6-66) tutmaktadır. Biz bunda yel ve su değirmenlerinin ayrıntılı tasvirini, onun parçalarının 500'den fazla adlandırmasını ve 13 resmi buluyoruz. Aşmarin'in sözlüğünü bir dereceye kadar Çuvaş hayatının, farklı yönlerinin ansiklopedisi olarak adlandırmak mümkündür ki burada yazarın kendi gözlemleri, bol miktarda el yazması ve basılı malzeme kaynak vazifesi görmüştür (Yegorov 1970: 16-17)

Sözlük özellikle Sovyet Devrimi'nden önceki dönemlerin söz varlığını ve kültürünü aktarmaktadır. Sözlük Çuvaşistan'da Sovyet Devrimi ve sosyalizm neticesinde ortaya çıkan kültürel ekonomik ve sosyopolitik gelişmeleri yansıtmamaktadır. Sözlük temel olarak eski, devrime kadarki dilin eseri konumundadır. Devrim sonrası ancak kolhoz, kommunist, komissar, konstututsii, rayon, elektriçestvo gibi çok kullanılan birkaç kelime sözlüğe girmiştir. Ancak kolhoznik, kolhoznitsa, kommunistka, respublika, Sovyet, sotsializm, sovnaikom, rayispolkom gibi kelimeler bulunmamaktadır (Yegorov 1970: 19)

Aşmarin ve onun sözlüğü hakkında verilen bilgilerden sonra bu önemli eserin TT'de hazırlanılması konusunda karşımıza çıkacak temel sorunlar ve bunlarla ilgili önerilerimiz aşağıdaki şekildedir. Elbette sözlüğün hacmi ve içeriği dikkate alındığında tespit edilen sorunların ve çözüm önerilerinin henüz yüzeysel olduğunu da söylenebilir. Parça parça özellikle halk bilimi ile ilgili bölümlerini TT'ye aktardığımız madde başlarının sayısı arttıkça kafaları kurcalayan pek çok sorunun ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu durumda aşağıdaki tespitlerin sayısının da ilerleyen dönemlerde artacağından bir şüphe yoktur.

1. Sözlüğün Türkiye Türkçesinde yayımlanması hususunda karşımıza çıkan ilk sorun madde başlarının nasıl yazılacağı konusudur. Burada orijinal metinde Çuvaşça eski yazı karakterlerinin de kullanılmış olduğu görülmektedir. Öncelikli olarak Kiril harfli madde başlarının Türkiye Türkçesinde Kiril harfli olarak yazılması tarafımızdan tercih edilmektedir. Çünkü araştırmacıların karşısına çıkacak olan metinler Kiril harfli metinlerdir. Buradaki bir diğer husus da eski yazı ile kaleme alınmış olan madde başlarının farklı fontlar içermesidir ki bunların yeni Çuvaş alfabesine göre düzenlenmesi de tercihimizdir. Madde başlarının güncel Çuvaş Kiril alfabesi ile düzenlenmesinin ardından onların transkripsiyonları da parantez içerisinde verilebilir. Burada dikkat edilecek olan husus yeni yayının Türk araştırmacılarına hitap edeceği konusudur.

Konunun uzmanları tarafından kullanılacağı ve popüler bir yayın olmayacağı için madde başlarının Kiril harfli olarak korunması ve transkripsiyonlarının parantez içerisinde verilmesi herhangi bir sorun teşkil etmeyecektir.

2. Sözlüğün basıldığı tarihlerde Çuvaş alfabesinin ve imlasının günümüzdeki durumundan biraz farklı oluşu ve bunun yanında belki dikkatsizlikten ve belki de Aşmarin'in tercih sebeplerinden dolayı madde başlarının alfabetik olarak dizilişinde de bazı sorunlar göze çarpmaktadır. Burada da iki sorun karşımıza çıkacaktır. Bazı madde başlarının ve bunlara bağlı alt başlıkların zaman zaman onlarca sayfa sürdüğü görülmektedir. İkinci durum ise ciltlere daha sonra yapılan madde başları bulunmasıdır. Bunların Türkiye Türkçesinde yapılacak olan yayında ne şekilde düzenleneceği önemli sorunlardan birisidir.

Özellikle ana madde başlıklarının alt başlıklarındaki sorunlar Çuvaş araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. V. G. Yegorov *kayık* (hayvan) kelime grubunu ele alarak bu konuyu gündeme taşımıştır:

kayık - yabancı hayvan, yabancı kuş, yabancı (30 kadar örnek veriliyor)

usal kayık - Hayvan.

vişen kayık - Kuş (sadece yabancı olanlardan bahsediliyor)

vişen kayık-kışık - Yabancı kuşlar. N. vişen kayık-kışike pıterni

şunatlı kayık - Kuş

tisker kayık - Yabancı hayvan. K. Kuşki

hura kayık - Kara ağaçkakan? (kuş) N. Hura virman şinçe hura kayık. Yolar.

kayıka şüre - Ava gitmek.

kayıka şüreken - Avcı P. U.

kayıkış - Avcı. Bgtr.

kayıkış - Avcı N. Vati kayıkış pişalne pürtre te tiratsa şuret. (Kuşak)

kayık kupısti - Bitki adı. Rak. Kaysar. No.: 44. Tilı kışi.

kayık kussi, - kossi. Takovanie. Çertag. Kayık kossi-kayıksem pohınaşşı, çupaşşı.

kayık-kıvakal, - *kıvakalı*, -*kıvakal* Yabancı ördek (Yegorov 1995: 19-20).

Burada Aşmarin'in metnine her yönüyle müdahale etmek mümkün değildir. Elbette TT yayında gerekli açıklamalar yapılmak suretiyle bazı düzenlemeler eser üzerinde yapılacaktır. Burada madde başlarının modern Çuvaş

alfabesine göre düzenlenmesi hususunda bir sorun görmüyoruz. Bunun yanında zaman zaman ciltlerin sonuna bazı eklemeler yapılmıştır. Bu eklemeler de artık yeni bir yayın yapılıyor olması sebebiyle ilgili yerlere eklenmeli ve ekler ortadan kaldırılmalıdır. Bu durum sözlüğün TT yayınında orijinal baskıda yer alan eklerle, düzeltmeler ilgili karmaşıklığın giderilmesine de vesile olacaktır. Zaman zaman madde başları ile ilgili eklerin farklı ciltlerde de yer aldığı görülmektedir ki bunların da modern Çuvaş alfabesi temelinde düzenlenerek TT'de yayımlanması dönemin teknik imkânlarından da kaynaklanan birçok sıkıntının giderilmesini sağlayacaktır.

Madde başlarına ve madde başlarının açıklamalarına yapılan eklemelere müdahale etme taraftarıyken alt başlıklarla ilgili olarak farklı bir düşünceye sahibiz. Bu alt başlıklar yazarın kendisi tarafından tercih edilmiştir. Bunları değiştirmemenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Yazar belki de bunları kelimelerin anlamlarını dikkate alarak bu şekilde biz dizilişi tercih etmiştir. Ancak bunların da modern alfabetik sıraya göre dizilişi bir sorun yaratmayacaktır.

Aşağıda sözlüğün I-II. ciltleri için verilen eklemelerden örnekler yer almaktadır:

Дополнение к I и II вып.

5. А - а - а, vox а-а-а, крик а-а-а. Орау. Пёр пелесёрелер кёрте килсе кёрё те, томёкёрс а-а-а! тесс ааллине кентаркаласа (малы: кентаркаласа) калаçа! Калас те нежой вошел в небу и, жестикулируя, о чём-то рассуждает, говорит: „а-а-а!“

— А - ух, v. admirantis. межд. удивления. Орау. А-ух, килё те! Уж и приехали!

— Имамб. Т. Хурама ным тултараç, ун айне тересе Ваçарçе. Налин в котел вода, разводит под них огонь. С.Л. Куçым. 228. Çер айне шыра мён шурине п-се тараç-ç. Знали, что нахлестятся под землю и в воде.

6. Орау. Айа шйра! Мочится (по ночам) под себя.

7. N. † Çулавле шйрём—г-д-н-г-м, хер-кайён картин çавйр-ниçен; айалала шйрём—г-д-н-г-м, пёджрен пуçи волиниçен. Посмотрел вверх—и удивился тому, как кружилась стая диких тусей; посмотрел вниз—и удивился тому, как из жёлтого (я) стал болышим.

— П. Памит. 27. Кйакаласем вара... айалтарахён кёççe нима шул! Тогда утки обещали лететь вонже.

9. Орау. Аласем улам çинче айён-çиён çавйрмаче. Гёбита куырмаче (валяются, играют) на соломе (вырают, жадуются ему).

11. Орау. Ай-ай, пайан снә!—Итланиши снех жар-çке! Ах, как сегодня холодно!—Ведь не очень-то холодно!

13. Орау. Ай-уй, адам, вилем вё! Ведь ты умрешь, бедное дити!

14. Айлат (ајлат), гетеге, стонать. Сам. 77. Лакёртатрё, айлатрё,—пётре карёк çакситах. Похрипела, постонала старуха и тут же умерла.

19. Черен. Айакку пёрм шйтё. Пролегнишь бока (говорит лежбоку).

— Зан. ВНО. Вәл еçемес ашук, тет, кёсәл çиме: шырап, тет. На работу его нет, а кисель есть, так он готов („говорит: приду“).

3. Sözlükle ilgili bilgilerin verildiği bölümde bahsedildiği gibi sözlük Çuvaşça, Rusça ve Latince olmak üzere üç dilde başlığa sahiptir. İlk iki cildin başlığında olduğu gibi sözlüğün ilk iki cildinin içerisinde de Latince açıklamalar bulunmaktadır. Sözlüğün ilk iki cildinde Çuvaşça metne Rusça ve Latince tercümeler de eşlik eder. Üçüncü ciltten itibaren kaldırılan bu Latince açıklamaların ve Latinceler kaldırıldıktan sonra da eserde yer alan Rusça tercümelerin TT yayında nasıl değerlendirileceğidir. Bu Latince ve Rusça bölümler açıklama için kullanılmışlardır. Kanaatimizce TT'de yapılacak yayında bunların yer alması çok önemli bir konu değildir. Orijinalinin bozulmaması adına bu bölümleri koruyup yanlarında Türkçe tercümelerini vermek mümkündür. Ancak bazı bölümleri zaten verilen örnekler dolayısıyla oldukça karmaşık olan eser dördüncü bir dilin de eklenmesiyle tamamen karmaşık ve daha hacimli hâle gelecektir. Bu nedenle bu bölümlerin sadece Türkçe tercümelerinin verilmesi ve Rusça, Latince tercümelere TT yayında yer verilmemesinin daha doğru bir tercih olacağı düşüncesindeyiz.

— 267 —

271

Анѣца (ан'н'а), vox parvulorum eorumque, qui cum parvulis loquuntur, equivoce significans, слово детское или употребляемое в разговоре с детьми: аоа. (Шибач).

Анѣу (ан'н'у), i. q. аниѣ, mater tua, твоя мать. *Июм-н.* Забражмал. Есѣ хѣ анѣу йѣмѣнн йѣсѣннѣ кам тен? (Атте). Как называешь ты того, кого младшая сестра твоей матери называет „йѣсѣнн“ (мужем старшей сестры)? (Загадка: мой отец). В Забражмѣй юсѣ. падеж: анѣу, анѣуна, анѣуна, анѣуна.

1. *Апа (або), mater, vox inusitata, unde derivatum est vocabulum: моя мать, неупотребительное слово, откуда происходит:

Апаѣам (або/ам), mater mea, v. blandientis, макушка моя. V. кыр, Сохн. V. апаѣом.

2. Апа (або), idem esse videtur, atque 1. Ана, tametsi longe aliam habet significationem, повидимому, то же, что Ана, хотя и с другим значением. Patris mei mater, мать моего отца. *КС.* Кирсун. (Хоп-Сирон). Ejus maritus „асатте“ appellatur, V. асатте, асатте.

3. Апа (або), ита, так. *Сред. Юм.* Пѣрех-май апа тусан та пнт апаах мар ѣам. Если все время так делать, то же не совсем хорошо. *Шелл.* Тѣр апа-ѣам конта, хам кѣрсе мѣтан. В таком случае (или: если так, то) постои здесь, и пойду и спрошу сам. В друг. говорах апа. V. бево, ѣапа.

Апааа (абоаа), ита, так. *Тюрмем.* Exempla desunt, (Повидимому, есть разница между апа и апааа).

Апах мар (абох мар), non nimis bonus (bene), не очень хороший, не очень хорошо. *Тюрмем.* Накарарах ѣам. апах мар ѣам. То то и есть, что плоховато; в том то и дело, что не очень хорошо. *Сред. Юм.* Ын патне пѣрех-май кѣрсе ѣрмантарсан та пнт апах мар ѣам. Если человека постоянно беспокоить посещениями, то это также не совсем хорошо.

4. Апа (або), interj. dolorem corporis significans, quae dicitur a parvulis vel his, qui parvulorum sermonem imitantur, слово, употребляемое детьми или теми, кто с ними говорит, и выражающее боль: соответствует русскому бобо. *СТИК.* Тани апа-ам? У тебя ножа бобо? и. е. у тебя болит ножка? (спрашивает ребенка). *Иб.* Апа! Кинт тѣр-ла, сивѣтѣр. Бобо. Погоди немножко, пусть остынет (говорит ребенку, хватающему за носу с горячею паничкой). То же и в *Сн.* *Чек.* *Черен.* Апа тѣват? (Смотри, это сделает тебе) бобо! и. е. ты обожжешься или уколешься и т. п. V. нини.

Sözlük, Çuvaşça örnekli açıklamalı bir sözlük olmakla birlikte aynı zamanda Çuvaşça-Rusça sözlük olma özelliğini de taşımaktadır. Sözlük madde-lerinin Rusça tercümeleri yerini TT yayında Türkçe tercümeler alacaktır. TT yayında Rusça karşılıkların korunması mümkünse de sözlüğün yayımlandığı yerde hitap ettiği kitle ile Türkiye’de hitap ettiği kitle farklı olduğu için Rusça karşılıkların yerini Türkçe karşılıkların alması ve Rusçaların kaldırılması daha uygun olacaktır.

4. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere her eserde olduğu gibi sözlüğün orijinal yayınında yapılan baskı hataları düzeltme tablosu ile ilgili ciltlerin sonunda gösterilmiştir. Bu düzeltme tablolarında yer alan hataların da gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra TT yayında tabloların ortadan kaldırılması gereklidir.

ЗАМЕЧЕННЫЕ ОПЕЧАТКИ.
(Указаны только правильные выражения).

В I в.

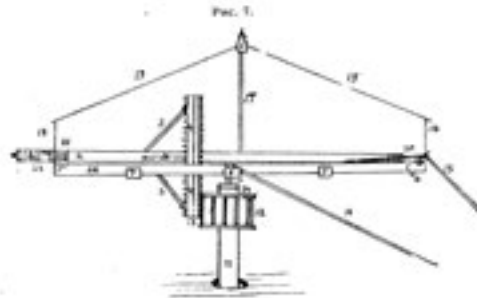
108, 4 в. manus.	148, 11 в. lumen.
109, 10 в. fluvio.	159, 14 в. rarius.
— 11 в. significat.	163, 17 в. viri.
111, 12 в. reliqua.	164, 12 в. generaliter.
— 13 в. in.	174, 11 в. iis.
115, 8 в. apprehendere.	179, 9 в. oculorum.
123, 1 в. quaternum passuum.	239, 5 в. longioribus.
125, 14 в. brevius.	251, 13 в. stupidus.
146, 7 в. ostiatim.	

Во II в.

73, 12 в. cognominis.
77, 11 в. cum animadverterunt.
78, 51 в. esset.
135, 6 в. <i>Hic addendum est: luxuriare, ad res Venereas intemperantem esse.</i>

200, 6 в. Так понимают чувашь эту фразу, которая у Регули переведена иначе: ёп ёт feleségül veszem („я возьму ее в жены“). Последний перевод м. б. основывается на диалектическом понимании.

5. Bazı kelimelerin izahı esnasında Çuvaş halkının dil tarihi, kültürü ve hayatını araştırmada önemli bir kaynak vazifesi gören eski Çuvaş hayatını, yaşam tarzını yansıtan tasvirler, Çuvaş mitolojisi ve Çuvaş efsane metinleri verilmektedir. İlgili kelimelerin açıklanmasında kullanılan bu çizimler madde içerisine yerleştirilebilirler. Ancak her hâlükarda çizimlerinin orijinallerinin korunması gerekmektedir. Aşağıda sözlüğün geniş maddesini teşkil eden *ar-man* (değirmen) ile ilgili çizimler ve açıklamalar yer almaktadır.

Değirmen ve onun parçaları ile ilgili açıklamalar da liste hâlinde sözlükte yer almaktadır:

Рис. 7

1. Хайрә пукаһе.
2. Вал.
3. Ураза пйһавә.
4. Ураза.
5. Пүҗәләк пйрәсә.
6. Хйре пйрәсә.
7. Малта пйрәсә.
8. Бота җәрәнҗә пйрәсә.
9. Кайра пйрәсә.
10. Ултура йөке тәрри.
11. Йөке (ултуранка).
12. Ултура.
13. Ултура җайһа.
14. Төмш.
15. Хйре.
16. Кайра хайһа.
17. Баром хайһа.
18. Малта хайһа.
19. Түне канта.
20. Вал күдә йөке (капка).
21. Пушпука.
22. Абажинҗи пйрәсә.
23. Вал кәшәлә.
24. Ултура йөке кәшәлә.

6. Sözlük Çuvaşça için sadece edebî dilin sözlüğü değildir. Aşmarin birçok örnekte kelimelerin Çuvaş ağızlarındaki -ki bunlar genel olarak Anatri (Aşağı) ve Viryal (Yukarı) ağız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır- şekillerini de sözlükte vermiştir. Bu madde başlarının da TT yayında korunması hem Aşmarin'in tercihlerinin hem de eserin orijinalliğinin korunması için önemlidir. Ancak edebî dildeki şeklinin gösterilmesi açısından ağızlardan alınan şekiller TT yayında notlarla gösterilebilir:

Аслă-Утар, назв. оврага, в 3 верстах от с. Большой Аслы, Буин. у.
Кăрăн-Утар, назв. оврага, в 3 1/2 верстах от с. Большой Аслы, Буин. у. *Б. Аслы*, Аслă-Утар саранă, Кăрăн-Утар саранă (дуга).
Утар вăр, назв. оврага около д. Неранях Мочар, Ядр. вол.
Утар-касси, **Утар-касси** (-си), назв. дер. Питишевой, Курм. у.
Утар çырми, назв. речка, притока И у х а й, Ст. Тас. || *Июль-м*, Утар-çырми—приток реки Кăрăн-К и а (вытекает из леса).
Утар çăрă, жен. выражение. Ч. И. Аслы. Атар, кăрсем, утар-и, Утар çăрне çитер-и.
Утар-шини (шени), назв. местности около д. Торхан, Курм. у.
Утаркăй, личн. имя мужч.
Утаркăй (Озаркăй), назв. деревня, Шарбан.
Утаç (Одăç)-касси, назв. сел. в Чеб. у. Шарбан-и., № 6.
Утаç-касси,
Отаттĕ (Одăтĕтĕ), личн. хр. имя женщ. Едосея. К. Ам. Шарбан, Чурăн-и., ? Отаттĕ ака варанĕ уй халăна тарăн йăрă.
Утаç-касси, назв. селенка. Мюм.
Утел (Умă), Удел.
Утел тырри, то же, что утелли тырри.
Утелкăй, уделный. Италлин, Аслăлах та вăржак, хура вăр-

7. Sözlüğün yayınında en sorunlu konulardan birisi örneklendirmede kullanılan metinlerin orijinallerinin TT yayında nasıl olacağı konusudur. Aşmarin bu metinleri seçerken çok sayıda halk edebiyatı örneğini kullanmıştır. Bu durum eserin yazıldığı dönemin edebî şartlarıyla da ilgilidir. Çünkü modern Çuvaş edebiyatı henüz kurulma aşamasındadır ve edebiyat daha çok sözlü gelenek çevresinde devam etmekte olup modern edebiyat da henüz tam anlamıyla halk edebiyatından tamamen bağımsız değildir. Her Çuvaş, Aşmarin'in sözlüğünü kendilerine yakın hisseder çünkü onda sadece gerekli kelimeler bulmazlar aynı zamanda kendi köylerinin, ırmakların, korulukların adı bulurlar. Sözlükte çok sayıda arkaizm, eski dönemlerde anlatılan efsaneler, atasözleri ve deyimler, masallar ve elbette hayatın kendisi, yaşanan duygu ve keyifleri aksettiren hüznü, neşeli türküler bulunmaktadır. (Fedotov 1995: 18).

Örneklendirmede kullanılan ve zaman zaman oldukça uzun olan bu metinlerin TT yayının mutlaka Türkçeye aktarmaları yer alacaktır. Bunların hangi fontla yazılacağı, orijinal metinden ne şekilde ayırt edileceği, parantez ya da tırnak içinde mi yazılacağı gibi hususlar çalışmanın teferruatıdır ve daha sonra da bunlar belirlenebilir. Ancak orijinal metinlerin ne şekilde yazılacağı meselesi daha ciddi bir sorun olarak durmaktadır. Türkiye de yayımlanan çalışmalarda genel eğilim sözlük madde başlarında olduğu gibi örneklendirmelerin de transkripsiyonlu şekillerinin verilmesi yönündedir. Ancak bizim

tercihimiz burada transkripsiyonlu şeklin verilmesi yerine orijinal Kiril harfli metinlerin kullanılması yönündedir. Bu şekilde hem eserin orijinali korunmuş olacak hem de araştırmacı sözlükte metinleri gerçek şekilleriyle bulacaktır. Burada hem transkripsiyon hem de orijinal şekli korumak da mümkündür. Ancak zaten hacimli olan eserin daha şişmesine sebep olacak bu yöntem tarafımızdan tercih edilmemektedir. Sözlüğün başına eklenecek olan transkripsiyon alfabesi ile bu sorun giderilmiş olacaktır. Ayrıca sözlüğün uzmanlarında kullanılacağı dikkate alındığı sözlük gibi çalışmalarda orijinal metinlerin kullanımının bir sorun yaratmayacağı düşünülmektedir.

[illegible]

Каран айран, асудан.

Карем аңраи тн, кутан би не башо, асган. Дина. 47

2. Kapan (1997), penis.

3. Карен, то же, что карен. **Фигула**

Karaj (f), осторожный, опасливый карачи и др. дуна. См. *Sm. Struening als karach*; карачи: аккалпаш (страшен от „карено титан“, „кале титан“ и т. д.), терси Параллаз, залк, салла—„необходимое, нужное“.

[illegible]

Кирпаче (к'аг), кирпаче (кирпач) — арф. 3-я, «б». Т. VI, 47. Бирдәдә алаһа кирпач арфр, шу кирпачне шу ил, аһаң аһаһеһе хәһе тү, чүх чүһаһе. (Башкы-чиркәһеһе һаһа һаһаһе чүһаһеһе) | Кирпаче. Чиркәһе. Чиркәһе. IV, 5. Кирпаче арфр. N. Vа кирпаче һаһе (һаһе чүһаһе). См. кирпач.

RESEARCH TR. 20, INC., 310 - EIGHTH TR., BOSTON.

Караней Әбіраман. «Необходимость основываться не на слове каранитим» (сборник «Во делу, т. е. ради умиротствования души»). Миссия, 105.

[illegible][illegible]

SONUÇ

Aşmarin'in "ÇSK" adlı 17 ciltlik sözlüğü Çuvaşlarla ilgili olarak sosyal bilimlerin her alanında yapılan çalışmalarda temel kaynak durumundadır. Aşmarin'in yaklaşık 30 yılda hazırladığı bu sözlük sıradan bir sözlük değildir. Kelimelerin açıklamasında kullanılan örnekler büyük oranda Çuvaş halk edebiyatından seçilmiştir. Bunun yanında Çuvaş kültürünün en ince ayrıntılarına kadar bu örneklerle sözlüğe yansıtıldığını söylemek mümkündür. Bu anlamda Aşmarin'in sözlüğü içindeki bu malzeme zenginliğiyle sadece dil araştırmalarının değil folklor, kültür tarihi gibi sosyal bilimlerin diğer alanlarının da dikkatini çekmektedir. Bu anlamda Türkiye Türkleri tarafından Çuvaşçanın anlaşılabilirlik seviyesinin düşük olması sebebiyle böyle bir eserin TT'ye kazandırılması önemlidir. Uzun süreli bir çalışmayı gerektiren bu tercüme ve yayına hazırlama faaliyeti eserin özellikleri ve hacmi dikkate alındığında oldukça zorlu bir süreçtir. Yukarıda ancak bir bölümü üzerinde durulan sorunlar ve çözüm önerileri büyük bir ihtimalle çalışma ilerledikçe daha da artacaktır. Konu ile ilgili olarak farklı görüşlerin ve önerilerin tartışılması ve değerlendirilmesi neticesinde olgunlaşacak olan çalışma Türkiye Türkolojisi için önemli bir kaynağın daha yayınına sağlayacaktır. Gerek dil ve sözlük araştırmalarında gelinecek seviye gerekse teknolojik gelişmeler sözlüğün orijinal baskısında yer alan pek çok sorunun da ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- AŞMARIN, N. İ., (1928), Çİvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschuvaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, C 1, Kazan.
-, (1929), Çİvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschuvaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, C 2, Kazan.
-, (1929), Çİvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschuvaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, C 3, Çeboksarı.
-, (1929), Çİvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschuvaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, C 4, Çeboksarı.
-, (1930), Çİvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschuvaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, İzdaniye Narodnogo Komissariata po Prosveşçeniyu Çuvaşskoy Avtonomnoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoj Respubliki, C 5, Çeboksarı.

-, (1934), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 6, Çeboksarı.
-, (1934), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 7, Çeboksarı.
-, (1935), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 8, Çeboksarı.
-, (1935), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 9, Çeboksarı.
-, (1936), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 10, Çeboksarı.
-, (1936), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 11, Çeboksarı.
-, (1937), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 12, Çeboksarı.
-, (1937), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 13, Çeboksarı.
-, (1937), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 14, Çeboksarı.
-, (1941), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 15, Çeboksarı.
-, (1941), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 16, Çeboksarı.
-, (1950), Çıvaş Sımassen Kneki/Thesaurus Linguae Tschu-
vaschorum/Slovar' Çuvaşskogo Yazıka, Çuvaşskoye Gosudarstvennoye
İzdatel'stvo, C 17, Çeboksarı.
- DEMENTSOVA, G. A. - A. V. MATROSOVA vd., (2006), Çıvaş Çılhi Tıpçev-
şişem Bibliografi Ukazatelı, Çıva Kineki İzdatel'stvi, Çeboksarı.
- FEDOTOV, M. P., (1995), N. İ. Aşmarin Kratkiy Oçerk Jizni i Deyatel'nosti,
Çuvaşskiy Gosudarstvenniy Institut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.

- KOLESHNIKOV, Aleksandr - İ. KAMALOV, (2011), Avrasya Türkologları Sözlüğü Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl), C 1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet, (1997), “Radloff Sözlüğü’nün Yeni Bir Yayını Nasıl Olmalıdır?”, VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Kurultayı Bildirileri 7-9 Ağustos 1997, Ankara, s. 371-380.
- YEGOROV, V. G., (1970), N. İ. Aşmarin Kak İssledovatel’ Çuvaşksogo Yazıka K 100-letiyu so dnya rojdeniya, Naučno-İssledovatel’skiy İstitut Pri Sovyete Ministrov Çuvaşskoy ASSR, Çeboksarı.

TÜRKÇEDE İŞTEŞ ÖZNE VE MÜŞTEREK EYLEMLER ÜZERİNE

Celal DEMİR¹

Türkçede +DAş eki, isim kök ve gövdelerine bağlanarak “aynı özelliklere sahip olmak, aynı işi yapmak, aynı konumda bulunmak” gibi anlamlar ifade eden isimler türetir: **Yurttaş**, yurtları veya yurt duyguları aynı olanlardan her biri; özdeş, her türlü nitelik bakımından eşit olan, ayırt edilmeyecek kadar benzer olan; **adaş** (< addaş); adları aynı olanlardan her biri; evdeş, aynı evde oturanlardan her biri...

“İşteş” sözcüğü ise, “işte ortak olanlardan her biri” (*Türkçe Sözlük*, TDK, 2011) biçiminde tanımlanmaktadır.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde “işteş fiil” terimiyle ifade edilen kategori, aynı eylemin birden çok kişi tarafından birlikte veya karşılıklı yapıldığını bildiren fiilleri² kapsamaktadır. Zira bu fiiller, “...hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı ya da toplu olarak yapıldığını gösterir.” (Korkmaz, 1992: 92).

Ortaklık/müştereklik ifade eden fiillerin yüklem olduğu cümlelerde, yüklem (fiil) çokluk eki almadığı hâlde, cümlenin öznesi açık veya örtülü olarak birden çok kişiyi düşündürmektedir. Çünkü ortaklık ifade eden *koşuş-*, *itiş-*, *buluş-*, *anlaş-*, *tanış-* gibi fiiller; bir kişinin yapamayacağı bir eylemi ifade etmektedir. Bu fiillerde, daima, eylemin en az iki “kişi” tarafından birlikte veya karşılıklı yapılmış olduğu anlamı vardır.

Bu bağlamda müştereklik (ortaklık/birliktelik) ifade eden eylemleri nitelemek amacıyla kullanılan “işteş” sözcüğü, gerçekleştirilen eylemi değil, bu eylemi gerçekleştirenleri ve onların birbirine göre durumlarını belirten bir terim olmalıdır. Çünkü “işteş” olma hâli, eylemin değil, eylemi gerçekleştirenlerin bir özelliğidir.

¹ Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü.

² Bu çalışmada “fiil” terimiyle leksik bir unsur olan kelime, “eylem” terimi ile de bu kelimenin karşıladığı iş, oluş, hareket ifade edilmiştir.

Geçişli/geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden -ş- / -()ş- ekiyle türetilen bu fiiller, işteşlik değil, ortaklık (müstereklik) bildirmektedir. Nitekim bu gruptaki fiiller, Tanzimat Dönemi ve Meşrutiyet Dönemi gramerlerinde “iştirak fiilleri”, “müşareket fiilleri”, “müsterek fiiller” terimleriyle karşılanmıştır.

Tüm bu özellikler dikkate alınarak fiil tabanlarından (kök ve gövde) -ş- / -()ş- ekiyle türetilmiş olup “ortaklık” / “müstereklik” ifade eden fiillerin yüklem olduğu cümlelerde öznenin konumu yeniden değerlendirilmelidir. “Aktiflik”, “pasiflik”, “dönüşlülük” ifade eden fiillerde olduğu gibi “ortaklık” ifade eden fiillerde de özel bir durum söz konusudur.

Sorun

Bilindiği gibi bir varlığın veya kavramın herhangi bir durumunu ifade etme yeteneği gösteren ögeler “sıfat” olarak; bir eylemin herhangi bir durumunu veya gerçekleşme biçimini belirtme yeteneği gösteren ögeler de gramerde “zarf” unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bu bilgilere göre “işteş” kelimesi, bir eylemin gerçekleşme biçimini belirten bir zarf unsuru olamaz; ancak bu eylemi birlikte gerçekleştiren varlıkların işi birlikte yaptığını belirten bir sıfat unsuru olabilir. Müstereklik (ortaklık/birliktelik) ifade eden eylemleri nitelemek amacıyla kullanılan “işteş fiil/eylem” sözü, gerçekleştirilen eylemi değil, bu eylemi gerçekleştirenleri ve onların birbirine göre durumlarını belirten bir terim olmalıdır. Çünkü “işteş” olma hâli, eylemin değil, eylemi gerçekleştirenlerin bir özelliğidir.

Bu bağlamda, fiil tabanlarından -ş- / -()ş- eki ile türetilmiş olup eylemin en az iki kişi tarafından gerçekleştirildiğini ifade eden fiillere “işteş fiil/eylem” demek doğru bir adlandırma değildir.

+DAŞ Ekinin İşlevleri

+DAŞ eki, Eski Türkçe Dönemi’nden bugüne kadar “isim kök ve gövdelerinden eşlik, ortaklık, beraberlik, mensubiyet, bağlılık” ifade eden isimler yapmıştır. Bu ek, Türkiye Türkçesi gramerlerinde, pek işlek olmayan, fakat son zamanlarda işleklik kazanmış bir ek olarak tanıtılmaktadır.

Ergin’e göre “...eskiden beri kullanılan, sahası çok geniş olmamakla beraber, bir tip isim yapmakta işlekliğini daima muhafaza eden ve örnekleri son zamanlarda artmış bulunan bir yapım ekidir. Başlıca fonksiyonları, eşlik, ortaklık ve mensubiyet, bağlılık ifade eden isimler yapmaktır. Arka-daş, karın-daş (> kardaş > kardeş) yol-daş, soy-daş, gönül-daş, meslek-taş, vatan-daş, yurt-daş, çağ-daş, tay-daş “emsal” (Azeri Türkçesinde) misallerinde olduğu gibi. Ekin asıl fonksiyonu, eşlik, ortaklık ifade etmek olup mensubiyet bağlılık fonksiyonu ondan ortaya çıkmıştır.” (Ergin, 1983: 167-168).

Türkçede eskiden beri varlığını sürdüren ancak Türkiye Türkçesinde kullanım alanı genişleyen bir ek olduğu söylenebilir. Paydaş, mevkidaş/mevki-deş, kökteş, özdeş, türdeş, yondeş, yurttaş, çağdaş, gönüldeş, kökteş, sesteş, sırdaş, meslektaş gibi kelimeler Türkçeye +DAş ekiyle son zamanlarda kazan-dırılmış kelimelerdir. "...bu eki bünyesinde bulunduran kelimeler çoğalmıştır: biçimdeşlik, çağdaşlık, çağdaşlaştır-, çağdaşlık, özdeşleşme, özdeşlik, sesteş-lik, soydaşlık gibi." (Korkmaz, 2003: 46).

+DAş ekiyle türetilmiş kelimeler daha çok ortaklık, beraberlik bildir-mektedir. Bu kelimeler Türkiye Türkçesinde hem isim hem de sıfat olarak kullanılmaktadır. Adaş (< ad + daş), anlamdaş, arkadaş, boydaş, çağdaş, duy-gudaş, düşündeş (hemfikir), gönüldeş, ırktaş, işteş, kardeş (< karın + daş), öz-deş, sesteş, sınırdaş, sırdaş, soydaş, türdeş, yoldaş, yurttaş... (Korkmaz, 2003: 46). Şu hâlde, "aynı özelliklere sahip olmak, aynı işi yapmak, aynı konumda bulunmak" gibi anlamlar ifade eden isimler ve sıfatlar bu ekle türetilmektedir. Bu ekle başından beri bir eyleme ait herhangi bir özelliği belirten zarf ka-rakterli kelime türetilmemiştir. Bu ekin ürettiği anlam, zarf/belirteç formatına uymamaktadır.

Tarihî metinlere bakıldığında da +DAş ekinin, "dindeş, karındaş, gönül-deş, koldaş, yoldaş, sözdeş gibi ortaklık ve beraberlik bildiren isimler yaptığı-nı" görürüz (Gülsevin, 1997: 116).

+DAş ekinin, morfolojik ve fonolojik özellikleri kısaca şöyle özetlene-bilir:

1. İsim kök ve gövdelerine gelerek yeni isimler ve sıfatlar türetir: va-tan+daş, meslek+taş, tür+deş, boy+daş...

2. Bu ekle türetilen isimler ve sıfatlar, varlıkların ortak özelliklerine, birden çok varlığın müşterek yönlerine vurgu yapmaktadır: adaş (<ad+daş), öz+deş, ses+teş...

3. Son zamanlarda bu ekin bünyesindeki "d/t" ve "a/e" fonemleri ek-lendiği tabanın ünlü ve ünsüzlerine göre biçimlenme eğilimi göstermektedir: sır+daş, tür+deş, kök+teş gibi.

-ş- Ekinin İşlevleri

Bu ek, "...fiil kök ve gövdeleriyle addan türemiş fiillere gelerek birbirin-den farklı birkaç işlev yüklenmiş bir çatı ekidir. Çok işlek olan bu ekin asıl görevi, fiilin özneye olan bağlantısı açısından işteşlik temelinde ortaklaşa bir işi göstermesidir." (Korkmaz, 2003: 132).

Bu ekin işlevleri, geçişli/geçişsiz fiil tabanlarına eklenmesine ve eklen-
diği tabanın leksik özelliklerine göre anlam üretmesi bakımından üç madde
hâlinde özetlenebilir:

1. Geçişli fiil tabanlarına gelerek eylemin en az iki kişi tarafından kar-
şılıklı (birbirine yönelik) olarak yapıldığını belirten fiiller türetir: çek-iş-,
döv-üş-, tanı-ş- gibi.

2. Daha çok geçişsiz fiil tabanlarına gelerek eylemin en az iki kişi tara-
fından birlikte (ortaklaşa) yapıldığını belirten fiiller türetir: kayna-ş-, dol-uş-,
kaç-iş-, uç-uş- gibi.

3. Bazı geçişsiz fiil tabanlarına gelerek “kendiliğinden oluş” bildiren fi-
iller türetir: yat-ış-, gel-iş-, ol-uş, kok-uş-, dön-üş- gibi.

“Oluş” bildiren fiiller, her ne kadar söylendiğinde birden çok “faili” dü-
şündürmese de -ş- morfeminin karakterine uygun olarak özünde “birliktelik”
anlamı ifade ettiği söylenebilir. Muharrem Ergin, bu fiillerin de aslında “mü-
şareket” fiili olduğunu düşünmektedir: “...bir fail içinde âdeta birden fazla
fail olduğu ve onlar tarafından ortaklaşa yapıldıkları hissini verirler. Demek
ki -ş- eki ile yapılan ve ‘oluş’ ifade eden fiillerde de gizli bir ortaklaşma
ifadesi vardır. Şu hâlde -ş- ekinin asıl fonksiyonu ortaklık ifade etmek, ortak-
laşma ile yapılan fiiller meydana getirmektir. Oluş fonksiyonu bu ortaklaşma
fonksiyonuna dayanmakta, ondan çıkmış görünmektedir. Bu nedenle -ş- eki-
ne ortaklaşma eki (müşareket eki) adı verilir.” (Ergin, 1983: 207-208).

Zeynep Korkmaz da bu fiillerdeki kendiliğinden oluşma işlev ve anlamı-
nın, ortaklaşma işlevinin değişme ve gelişmesine bağlı olduğu görüşündedir.
-(I)ş- / -(U)ş- eki, bir işlev kaymasına uğrayarak “oluş” bildiren bir türetme
eki işlevi kazanmıştır. (Korkmaz, 2003: 132).

Banguoğlu ise -ş- ekinin temelde ortaklık ve oluş bildiren fiiller türet-
tiğini, “oluş” bildiren fiillerde de yine bir ortaklık anlamı “sezildiği”ni ifade
etmektedirler (Banguoğlu, 1986: 288-290).

Şu hâlde geçişli/geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden -ş- ekiyle türetilmiş
fiillerde, eylemin birden çok kişinin açık veya örtülü, iştirakiyle gerçekleştiril-
diği ifade edilebilir.

Türkçede Fiil Çatıları ve Müsterek Eylemler

Türkiye Türkçesi gramerlerinde fiiller çatı bakımından farklı şekiller-
de incelenmektedir: Banguoğlu, fiil çatısını altı başlık altında incelemiştir:
“A- Yalın Görünüş, B- Olumsuz Görünüş, C- Edilgen Görünüşü, D- Dönüşlü
Görünüş, E- Karşılıklı Görünüş, F- Ettirgen Görünüşü” Banguoğlu, -ş- ekiyle
türetilen fiillerin “karşılıklı yapma, ortaklaşa yapma ve diğer durumları be-

lirten hâllerini “Karşılıklı Görünüş” başlığı altında ele almıştır: “Söz içinde kimse olan iki kişi veya iki taraf birbirleri üzerinde karşılıklı kılıcıysalar fiil tabanı bir -iş- eki alıp karşılıklı görünüşe girer. Ali ile Veli dövüştüler. Onlar yazıyorlar gibi. -iş- ile yapılan fiil görünüşünün bir başka anlatımı daha vardır ki buna iş birliği görünüşü adını veririz. Burada kimse, yine birden fazla olmakla birlikte bunlar iki taraf değil, birlikte kılıcı bir topluluk teşkil ederler: Yolcular kaçıştılar. Kuşlar uçuşuyorlar. Durakta bekleyiyorduk.” (Banguoğlu, 1986: 411) demek ve -ş- ekiyle türetilen fiillerin birden çok kişi tarafından bir eylemi karşılıklı yapma ve ortak/birlikte yapma anlamları ifade ettiğine vurgu yapmaktadır.

Muharrem Ergin, fiil çatılarını fiilden fiil yapma eklerine bağlı olarak anlatmıştır. “İşteş fiiller” hakkındaki görüşlerini de -ş- eki üzerinden açıklamıştır: “Bu ek, ...yaptığı fiiller bir ortaklaşma veya bir oluş ifade ederler. Ortaklaşma ifade eden fiiller müşterek yapılan, ortaklaşa yapılan, birden fazla fail tarafından yapılan fiillerdir (Ergin, 1983: 207-208).

Gencan ise, “işteş eylemleri” birlikte yapma (cıvıldaşmak, uçuşmak...) ve karşılıklı yapma (kucaklaşmak, koklaşmak...) biçiminde iki gruba ayırarak incelemekte, Banguoğlu ve Ergin’in “oluş bildiren eylem” olarak değerlendirdiklerini “nitelikte işteşlik” olarak (güzelleşmek, gelişmek, yatışmak...) değerlendirmektedir (Gencan, 1983: 340-341).

Diğer gramerlerde fiil çatıları “nesneye göre ve özneye göre” iki başlık altında ayrı ayrı gruplandırılmakta ve “Özneye Göre Fiil Çatıları” çoğunlukla aşağıdaki gibi tasnif edilerek incelenmektedir:

Banguoğlu bu kategorideki fiiller için “ortaklaşa fiiller” (Banguoğlu, 1986: 288-290), Ergin ise “müşterek fiiller” terimini kullanmaktadır (Ergin, 1983: 207-208).

Eski gramerlerde de -ş- / -()ş- eki ile karşılıklı veya birlikte yapma anlamları ifade eden fiiller, “fi’l-i müşareket, müşterek fiil, müşareket fiili” gibi terimlerle karşılanmıştır: “Madde-i asliyeye ‘ş’ ilavesiyle fiillere şekli-i müşareket verilir: gülmek-gülüşmek, kaçmak-kaçışmak, uçmak-uçuşmak.” (Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ü Nahv*, İstanbul, 1324: 142), “Bir işin birkaç kişi arasında müştereken vukû’unu bildiren fiile fi’l-i müşareket denilir.” (Halid Ziya, *Kavaid-i Lisan-ı Türkî*, Maba’a-yı Osmaniye, İstanbul, 1302: 50). “Fi’l-i müşareket, bir işin birkaç kişi ile birlikte yapıldığını beyan eden fiile tesmiye olunur.” (Hasan Şefik, *Sarf-ı Türkî*, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1307: 81), “Müşareket ki, işlenen işin iki veya ziyade şahıs arasında işlendiğini gösterir. Sevişmek, döğüşmek gibi.” (Şemseddin Sami, *Nev Usul Sarf-ı Türkî*, İstanbul, 1308: 20), “Bir işin iki veya daha ziyade eşhas tarafından icra edildiğini ifade eden fiillere fi’l-i müşareket denir.” (Midhat Sa-

dullah, *Mükemmel Yeni Sarf ü Nahv-i Osmanî*, İstanbul, 1910: 142). “Bir işin birkaç kişi tarafından müşterek olarak yapıldığını bildiren fiillere müşareket denir. Sokakta birkaç kişi dövüşüyor, cümlesinde dövüşüyor fiili müşareket-tir.” (Mithat Sadullah, *Yeni Türkçe Gramer*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1934-1935: 22).

Görüldüğü gibi eski gramerlerde fiil tabanlarından -ş- / -()ş- ekiyle türetilen ve eylemin birden çok kişi tarafından herhangi bir şekilde gerçekleştirildiğini bildiren fiillerin adlandırılmasında eylemin özelliğine vurgu yapmak için “müşterek/iştirak” terimleri tercih edilmiştir.

Müşterek Eylemler ve İşteş Özneler

Türkiye Türkçesi gramerlerinde özne (eski gramerlerde; müsnedün-ileyh, fail, müpteda) konusundaki tartışmalar da bir sonuca bağlanmış değildir. Yazarların çoğu, özneyi cümlenin yüklemine ifade edilen eylem ve durum karşısındaki konumuna göre çeşitlere ayırma ve inceleme eğilimindedirler. Öznenin, yüklemde bildirilen eylemin gerçekleşmesi veya yüklemde belirtilen durum karşısındaki konumuna göre adlandırılması gerektiği görüşü (işlevine göre adlandırma) gittikçe ağırlık kazanmaktadır.

Bütün gramerlerde ve ders kitaplarında özne yüklemle ilişkisine bakılarak tanımlanmaktadır: “Fail, fiili yapan veya olan unsurdur.” (Ergin, 1983: 399), “Yüklemin bildirdiği iş, oluş, hareketin yapıcısı olan, ya da bir durumu gösteren tümce ögesine özne denir.” (Dizdaroğlu, 1976), “Yüklemin anlamına göre, olan veya kılan sözcük de, söz öbeği de öznedir.” (Gencan, 1983: 87), “Kimse, cümlede kılanı veya olanı temsil eder.” (Banguoğlu, 1986: 525), “Özne çekimli eylemin veya kimi eylemsilerin oluşmasını sağlayan kişidir.” (Hatiboğlu, 1972: 110), “Cümlede eylemi meydana getiren veya bir şey olan kelime, kelime grubu, morphem veya fonemdir.” (Ediskun, 1963: 384), “Bir eylemi kıldığı, bir eyleme uğradığı veya bir şey olduğu söylenen kavramdır.” (Emre, 1945), “Cümlede yapanı veya olanı karşılayan unsurdur.” (Karahan, 1995: 49).

Görüldüğü gibi özne tanımlanırken yüklem fiil veya isim olma ihtimali dikkate alınmakta ve “yapan” veya “olan” kelimeleri özellikle seçilmektedir. Gerek yüklem fiil veya isim olmasına gerekse fiil cümlelerinde “özne”nin işi bizatihi yapma konumunda yahut başka konumlarda oluşuna göre özne için durumunu belli eden farklı adlar (terimler) önerilmektedir. Bazı kaynaklarda etken fiillerin yüklem olduğu cümlelerin öznesine “gerçek özne”, edilgen / pasif fiillerin yüklem olduğu cümlelerin öznesine ise “sözde özne” denmektedir. Ayrıca öznenin cümlede açıkça yer alması ve almaması durumlarına göre de “örtülü özne”, “mantıkça özne”, hatta “gizli özne” gibi terimler de kullanılmaktadır.

Sonuç ve Teklif

Öznenin yüklemle ilişkisine göre adlandırılması, pedagojik bir endişeden kaynaklanmaktadır ve doğru bir uygulamadır. Bu bakımdan aktiflik belirten fiillerin öznesine “gerçek özne”, pasiflik / meçhullük bildiren fiillerin öznesi görünümündeki nesneye de “sözde özne” dinmesi, düşünce olarak tartışılabilir yöntem olarak doğrudur. Cümlede eylemi gerçekleştiren ve başkasının gerçekleştirdiği eylemden etkilenme konumunda olan unsurların eylem karşısındaki konumuna vurgu yapan terimlerin öğrenmeyi kolaylaştırdığı ve bilgiyi kalıcı hâle getirdiği bilinmektedir.

Etkenlik, dönüşlülük, meçhullük ve pasiflik belirten fiillerin yüklem olduğu cümlelerde öznel, yüklemde belirtilen eylemin gerçekleştirilmesindeki fonksiyonuna bakılarak adlandırılmaktadır. Buna karşılık birden fazla özne tarafından karşılıklı (birbirine yönelik) veya birlikte (ortaklaşa) yapılan fiillerin yüklem olduğu cümlelerde failin fiille olan ilişkisine bakılmamıştır. “Müştereklik” ifade eden fiillerin failleri de özel bir durumu olmayan bir fiilin faili (öznesi) gibi düşünülmüştür.

Hâlbuki “müşareket fiilleri” de, eylemin birden çok kişi tarafından karşılıklı veya birlikte yapıldığını ifade etmekle etkenlik, dönüşlülük, edilgenlik ve meçhullük ifade eden fiiller gibi özel bir durum arz etmektedir.

Bu bağlamda cümlelerin yüklemi müşareket ifade eden bir fiil ise bu fiilin yüklem olduğu cümlelerin öznesi de konumuna uygun olarak adlandırılmalıdır.

“İşteşlik” özelliği ise, gerçekleştirilmiş olan bir eylemin değil, bu eylemi gerçekleştirme durumunda olan varlıkların ortak özelliğidir.

Tüm bu bilgilerin ışığında birden çok kişinin bir eylemi karşılıklı veya birlikte gerçekleştirdiğini ifade eden fiillere “işteş fiil” değil, “müşterek fiil”, bu fiillerin öznesine de “işteş özne” demek daha doğru görünmektedir.

KAYNAKLAR

- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- DİZDAROĞLU, Hikmet, *Tümce Bilgisi*, Ankara 1974.
- EDİSKUN, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- EMRE, Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

- GÜLSEVİN, Selma, “Öznesi Gösterilmeyen Bir cümle Tipi Daha”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 112/17.
- HALİD ZİYA, *Kavaid-i Lisan-ı Türkî*, Maba’a-yı Osmaniye, İstanbul 1302.
- HASAN ŞEFİK, *Sarf-ı Türkî*, Mahmut Bey Matbaası, Dersa’adet, 1307.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- HÜSEYİN CAHİT, *Türkçe Sarf ü Nahv*, Matba’a-yı Ahmed İhsan, Dersa’adet 1324.
- KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- KÜKEY, Mazhar, *Türkçenin Sözdizimi*, Kardeş Matbaası, Ankara 1975.
- MİTHAT SADULLAH, *Mükemmel Yeni Sarf ü Nahv-i Osmanî*, İstanbul 1910.
- SANDER, Mithat Sadullah, *Yeni Türkçe Gramer*, Şirket-i Mürettebiye Matba’ası, İstanbul 1934-1935.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Nev Usul Sarf-ı Türkî*, İstanbul 1308.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

KÖKTÜRKÇE “*TEÑRİ TEG TEÑRİ YARATMIŞ*” İBARESİ ÜZERİNE

Ceval KAYA

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Bilge Kağan’ın niteleyicisi olarak geçen *teñri teg teñri yaratmış* ibaresi, üzerinde çok yorum yapılmış olmasına rağmen hâlâ sorunludur. Okumada herhangi bir problem yoktur. Sorun anlamlandırmadır.

Yazıtların bütün yayınlarında ve Eski Türkçeye ait müstakil çalışmalarda bu ibare üzerine yorumlar getirilmiştir. Bilim adamlarının bu kadar çok üzerinde durmuş olması, ibarenin tatmin edici bir açıklamasına henüz ulaşılamadığını gösteriyor.

Problemin temelinde, Köktürkçede *teñri* kelimesinin hem “gök, sema” hem de “tanrı” anlamına gelmesi dolayısıyla birden fazla anlamlandırmanın mümkün olması yatmaktadır.

Sorunu leksikal ve gramatikal olarak çözerken, ortaya çıkacak anlamın eski Türklerin dünya görüşlerine, inançlarına ve felsefelerine uygun düşmesi gerekir.

Ben bildirimde söz konusu ibarenin anlamlandırmasında yeni bir görüş getireceğim.

İbare, Bilge Kağan yazıtında şöyle geçmektedir:

teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan (BK D 1; BK G 13).

İbare üzerinde, bildiğim kadarıyla, en son Serkan Şen bir bildiri sunmuştu.¹ Yapılan çalışmalar Şen’in bildirisinde ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Bu çalışmalarda ibare şöyle anlamlandırılmıştır:

¹ Orhon Yazıtlarında Geçen Teñri Teg Teñride Bolmış Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan ifadelerinin Yeni Bir Yorumu. *I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*. Afyonkarahisar, 2010. 251-259. Ben, Şen’in derlemesini kullandım.

“Ben göğe benzeyen, gök tarafından tayin edilmiş Türk Bilge Kağan” (RADLOFF 1894).

“Ben, göğe benzeyen ve gök (Tanrı) tarafından yaratılmış, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı” (THOMSEN 1896).

“Ben Tanrıya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hakîm (Bilge) Kağan” (THOMSEN 1922).

“Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge hakan” (ORKUN 1936).

“Gök gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hakîm (Bilge) Kağan” (MALOV 1951).

“Ben, gök gibi ve göğün yarattığı Türk Bilge Kağan” (TEKİN 1968).

“Tanrı gibi tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı” (ERGİN 1970).

“Göğe benzer, göğün tayin ettiği Türk bilge Kağan” (AYDAROV 1971).

“Tanrıya benzer ve Tanrı tarafından tesis edilmiş Türklerin bilge kağanı” (CLAUSON 1972).

“Tanrıya benzer (yalnızca kendine benzer) Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Kağan” (ÖGEL 1988).

“Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan”, “Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan” (TEKİN 1988).

“Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk bilge kağanı” (GULİYEV 1992).

“Kendi kendini yaratan Tanrı’nın iradesiyle yaratılmış (ben) Türk Bilge Kağan” (YILDIRIM 1992).

“Semavî Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kagan” (BARUTÇU ÖZÖNDER 1993).

“Tanrı gibi Tanrı’da yaratılmış Türk Bilge (bilgiç) Kağan” (AYDAROV 1995).

“Tanrı gibi, tanrı tahta oturtmuş Türk Bilge Hakan” (TEKİN 1995).

“(Ben) *Tanrı*’ya benzer, *Tanrı*’nın hazırladığı Türk Bilge Kağan” (BERTA 2004).

“(Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk Bilge Kağan” (ŞEN 2010).

Görüldüğü üzere, sorun *teñri* kelimesinden çıkmaktadır. Çünkü, kelimenin “gök, sema” ve “Tanrı” olarak iki anlamı vardır. Ayrıca, bu kelime ibarede

iki kez geçmektedir. Mantık olarak düşünüldüğünde 2 defa geçen ve 2 manaya gelebilen kelime dolayısıyla ibarenin 4 türlü anlamlandırması olabilir:

“tanrı-tanrı”: (THOMSEN 1922), (ERGİN 1970), (CLAUSON 1972), (ÖGEL 1988), (TEKİN 1988), (GULİYEV 1992), (YILDIRIM 1992), (AYDAROV 1995), (TEKİN 1995), (BERTA 2004).

“gök-gök”: (RADLOFF 1894), (THOMSEN 1896), (ORKUN 1936), (MALOV 1951), (TEKİN 1968), (AYDAROV 1971).

“tanrı-gök”: -

“gök-tanrı”: (BARUTÇU ÖZÖNDER 1995), (ŞEN 2010).

teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ibaresinde *türük bilge kagan*’ın iki tane nitelemesi olduğu anlaşılıyor: *teñri teg*, *teñri yaratmış*.

teñri teg: “tanrı gibi”. Bilge Kağan tanrıya benzetiliyor. Benzetme yönü ikinci parçada geçiyor: “yaratma”.

teñri yaratmış: İki şekilde anlamlandırılabilir: “Tanrının/göğün yarattığı”, “tanrıyı/göğü yaratmış”.

Bilge Kağan, “yaratma” yönünden tanrıya benzetilmişse, tanrı ne yaratmış, Bilge Kağan ne yaratmış? Tanrı göğü yaratmış, peki Bilge Kağan neyi yaratmış?

Şöyle mantık yürütmek lazım: Tanrı nasıl göğü yaratmışsa, Bilge Kağan da gök yaratmıştır. Gök, yeryüzünün üstünü kaplayan bir çadır gibidir. Onun altında insanlar yaşar ve gök bütün insanları kaplar. Bilge Kağan da insanların üzerindeki gök gibi, yine insanlar üzerine hâkimdir. Hâkimiyeti insanları kuşatır. Burada Türk cihan hâkimiyetinin bir yansımasıyla karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum.

İkinci *teñri* kelimesinin belirtisiz nesne olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Belirsiz nesnenin yükleme durumu eki almaması normaldir: *agı bir-*, *bedizçi kelür-*, *il tut-*, *kü eşid-*, *taş tik-* gibi.

Sonuç

teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ibaresindeki birinci *teñri* kelimesi “tanrı” anlamında, ikincisi ise “gök” anlamındadır. Ama, ikinci yerde mecazlıdır ve “düzen, nizam, sistem” manasındadır. Buna göre ibareyi şöyle çevirmek gerekir:

“Tanrı gibi nizam yaratmış Türk Bilge Kağan”.

Bu anlamlandırmanın Türk kültür tarihine ve eski Türklerin dünya görüşüne uygun düştüğü kanaatindeyim.

Kaynaklar

- AYDAROV, Gubaydolla (1971), *Yazık Orxonskix Pamyatnikov Drevnetyukskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.
- AYDAROV, Gubeydolla, *Kültegin Eskertişi*, Almatı Ana Tili.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1995), “Teñri Teg Teñride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, 89-100.
- BERTA, Árpád (2004), *Szavaimat jól halljátok*. Szeged: Jate Pres.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ERGİN, Muharrem (1970), *Orhun Abideleri*, İstanbul: 1000 Temel Eser.
- GULİYEV, E. A. (1992), *Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı*, Bakü: Bakı Universitatı Neşriyatı.
- MALOV, S. E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti teksti i issledovaniya*, Akademiya Nauk, Moskova-Leningrad.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1988), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I-II*. Ankara: MEB Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1894), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- ŞEN, Serkan (2010), “Orhon Yazıtlarında Geçen Teñri Teg Teñride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan İfadelelerinin Yeni Bir Yorumu”. *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*. Afyonkarahisar, 2010. 251-259.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1995), *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kagan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları
- THOMSEN, Vilhelm (1896), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffées*, Helsingfors / “Çözülmüş Orhon Yazıtları”, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev.-haz.: Vedat KÖKEN, Ankara: TDK Yayınları. 2002. 19-302.
- THOMSEN, Vilhelm (1922), “Gammel-tyrkise irdskriber fra Monogoliet, i oversaettelse og med indlening”, *Samlede Afhandlinger*, II: 465- 516/Almancaya Çeviren: H. H. SCHAEDEER (1924) “Alttürkische Inschriften der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung”, *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gessellschaft*, 78: 121-175/Almancadan Çevirisi: Ragıp Hulusi ÖZDEN, (1935), “Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-118.
- YILDIRIM, Dursun (1998), “Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı?”, *Türk Bitigi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 112-124.

BİLGİSAYAR DESTEKLİ ÖZBEK HABER ÜSLUBUNUN İŞLENMESİ

Dilnoza KALONOVA

Bugün dünya çapındaki gelişme, küreselleşme ve standartlaşma süreci dil bilimi dalını da etkilemiş durumdadır. Bilgisayara olan ihtiyacın gittikçe artması dili bilgisayar aracılığında işleyip geliştirme ve bilgisayara özgü yeni üslubu oluşturma sorununu gündeme getirdi. Bilhassa Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov'un (2004: 200) belirttiği gibi: "Eğer biz yüksek teknolojiler, modern haber sistemi ve telekomünikasyonları getirip yaşamımıza uygulamazsak, gelişime nasıl ulaşacağız? Bu sorun, yani Özbekistan'ın geleceği nasıl olacak, sorusu bizi her zaman düşündürmeli ve gerçek işlere seferber etmelidir."

Bugünkü günün talepleri, ilmî başarıları ve teknolojik keşifleri şunu belirtmekte ki, tüm alanlardaki faaliyetler net, kısa ve hızlı bir biçimde hatasız bilgisayar aracılığında gerçekleşmektedir. Bundan dolayı bilgisayar da kendi üslubunu oluşturmaya gerekmektedir. Bu, haber üslubudur. Dünya standartlarına uygun olan böyle bir üslup işlekli duruma getirilmezken Özbekistan'daki çeşitli müessese ve kurumların Özbekçede çalışması olanaksızdır.

Bilindiği gibi Özbek Türkçesinin beş üslubu (konuşma, ilmî, resmî, basın, edebî-bedii) mevcut. Ancak bu üsluplar toplumdaki değişiklikler ve iletişim teknolojileri aracılığında oluşan yeni anlayış ve düşüncelerin dilde yansımalarını sağlamamaktadır. Bu yüzden öncelikle herkes tarafından anlaşılır ve kabul edilebilir biçimdeki bilgisayar destekli Özbek haber üslubunun işlenmesi gerekmektedir. Sözü edilen üslup küçültme, sevmek eklerini biriktiren, diyalektlere özgü, sadece dar kesimlerde kullanılan, benzetme, abartma gibi mecazi anlam taşıyan sözcüklerin kullanılmaması bakımından resmî-kurumsal üsluba, netlik, doğruluk bakımından ilmî-tekniksel üsluba, kısalık, açıklık, basitlik bakımından basın üslubuna çok benzese de bilgisayar destekli, kolay, standart olması ve geniş kesimlerce benimsenmesi bakımından diğer üsluplardan fark etmektedir.

“Haber üslûbu bizim için tanınmamış olabilir. Ancak dünya çapında bu üslûp yenilik değildir. Çünkü gelişmiş ülkelerde haber üslûbu o kadar ilerlemiş ki, artık iletişimi ve diplomatik ilişkileri bu üslûpsuz tasavvur edilemez.” (Polatov 2009: 313).

Burada haklı bir soru ortaya çıkabilir: “Neden Özbek Türkçesi’nin haber üslubu şimdiye kadar işlenmemiştir?” Buna aşağıdaki sebepler gösterilebilir:

- 1) Özbekistan’ın eskiden zirai bir ülke olduğu, sanayileştirme ve teknolojinin gelişimlerinden yararlanmanın bağımsızlıktan sonra yola koyulduğu,
- 2) Sovyetler Dönemi’nde devlet dilinin Rus dili olduğu, sanayide ve tüm resmî belgelerin düzenlenmesinde sadece Rusça kullanıldığı,
- 3) Dil politikasının Özbek Türkçesinin gelişmesine engel olduğu.

Özbekistan’da 1989’larda başlatılan dil reformları, Özbek Türkçesine devlet dili statüsünün verilmesi, Kiril yazısı yerine Latin yazı dizgesinin kabul edilmesi Özbekçeye pek çok yarar sağlamıştır. Ancak bunlar Özbekçenin dünyada ilgi duyulan bir dil hâline gelmesi için yeterli olmuyor.

Bilgisayar destekli Özbek haber üslubunun işlenmesinde belirli ilkelere uymak gerekmektedir. Bunlar aşağıdakilerden oluşmaktadır:

- Özbek Türkçesinin yazı diline (yazı dilinin tüm bilgiler temeline) dayanmak,
- Diploması, hukuk, biznes, teknoloji, informatik, tıp, biyoloji ve spor gibi bilim dallarını kapsamak,
- Bilgisayarın olanakları ve perspektiflerini hesaba katmak,
- İngiliz dili tecrübesinden verimli şekilde yararlanmak.

Bilgisayar destekli Özbek haber üslubunun işlenmesi üç kısımdan oluşmaktadır:

1. Gramer
2. Okuma kitapları
3. Sözlükler

1. Bilgisayar haber üslubunun gramer kısmı geleneksel dil bilimine dayandırılarak ama bu dil bilimi gramerinden farklı olarak basit ve standartlaştırılmış biçimde yapılmalıdır. Bilgisayar haber üslubu gramer modelinin oluşturulması Özbekçe resmî belgelerin düzenlenmesinde ve Özbekçenin öğrenilmesinde birtakım kolaylıkları sağlayacaktır.

Özbek dil bilimi gramerinin tam modeli geniş kapsamlı olduğundan dolayı gereken eğitim materyallerine uygun kısaltılmış model seçilmelidir. Bigisyarda uygulanan gramer modeli kelimeleri (kelime türleri), cümleleri (cümle konstrüksiyonlarının şemaları) ve cümlelerin öğelerini ve tek tek incelemelidir.

Özbek bilgisayar haber üslubu gramerinin oluşturulması sorumluluk talep eden çok zor bir iştir. Bu görevin çok önemli olduğu sadece *işlemek* (çalışmak) fiilinin 100.000'den fazla biçime sahip olduğundan da anlaşılabilir. İngilizcede ise bir fiilin 100'den fazla biçimi bulunmamaktadır.

Özbek bilgisayar haber üslubu gramerini teşekkül etmek için aşağıdakiler gerçekleştirilmelidir:

- Morfoloji ve sentaks özelliklerini içeren şartlı işaretlerden yararlanarak kısaltılmış, açık, basit ve dünya standartlarına uygun gramerin işlenmesi,

- Morfemika (morphemics) çalışmalarında eklerin bugünkü kullanım alanı ve işlevi dikkate alınmalı;

- Leksikoloji bölümünde incelenilen çok anlamlı, eş sesli ve eş anlamlı kelimeler standart biçime getirilmelidir. Çünkü haber üslubunda mecazi anlamlı kelimeler, tasvirî vasıtalar kullanılmıyor. Eş sesli ve eş anlamlı kelimelerin en uygun varyantı seçilmelidir,

- Deyimlerin işlenmesi şart değil. Çünkü haber üslubunda deyimler kullanılmıyor. Ayrıca deyimleri kısımlara ayırmak veya kısaltmak imkânsızdır.

Özbek haber üslubu gramerinin işlenmesi sonucunda otomatik çeviri programlarının kolayca bilgisayara girtilmesinin yanı sıra sokak ve taşıtlardaki reklam metinlerindeki dilsel sapmalar ve ürün ambalajlarındaki leksik, morfemik, imla hataları giderilecektir. Öte yandan Özbekçe öğrenen yabancılar sayısı da çoğalacaktır.

2. Okuma kitapları resmî üslubun pratik dalı olarak işlenecektir. Bu dal haber üslubunda yazılan metinler ve resmî belgeler derlemine içermelidir.

Bilindiği gibi herhangi bir belge belirli bir haberi ifade etmek amacıyla kullanılır. Herhangi belgedeki önemli öge bu dildir. Bununla birlikte, belgelerde dil haberi kaydetme görevini yapmakla yanı sıra yönetim faaliyetini sürrekli düzene sokan vasıta olarak da görülmektedir. Bundan dolayı belgelerin Özbekçedeki tek ölçütlerini yaratmak, onlarla ilgili terimlerin bir dizi hâline getirmek çözülmesi gereken güncel meselelerden biridir.

Belge metinlerine konulan en önemli taleplerden biri de tarafsızlıktır. Belgeler resmî ilişkileri yansıtan yazı aracı olarak haberi tarafsız ifade etmelidir. Bu yüzden belgelerin dilinde söz ve sözcük biçimlerinin kullanımında

belirli sınırlar bulunmaktadır. Özellikle resmî üslupta küçültme, sevmekle biriktiren, diyalektlere özgü, sadece dar kesimlerde kullanılan, benzetme, abartma gibi mecazi anlam taşıyan sözcükler kullanılmamaktadır. Belgelerin metni netlik, basitlik, doğruluk ve anlamlılık şartlarına uymalıdır. Böyle şartlara uymayan belge gerçek belge olamaz. Böyle bir belge çalışma temposunu gevşetecektir.

Belgelerin metninde genelde isimlerin çok kullanıldığı görülmektedir. Hatta fiille belirtilen hareket ve durumların ifadesi için isme yakın olan sözcük biçimleri, mesela isim fiili seçilir: *yordam beriş maqsadida* (yardım etme amacıyla), *qabul qilişingizni sorayman* (kabul etmenizi rica ederim).

Fiil biçimlerinin kullanılmasında da birkaç özellikler bulunmaktadır. Bilhassa edilgen fiil üçüncü şahıs emir kipinin kullanım derecesi oldukça yüksektir. Örneğin: *tâpşirilsin* (teslim edilsin), *tasdiqlansin* (tasdik edilsin), *bacarilsin* (yerine getirilsin), *tayinlansin* (görevlendirilsin) vs.

Belgelerin niteliği ve amacına uygun olarak soru ve ünlem cümleleri kullanılmıyor. Genelde haber (bilgi) ve emir cümleleri kullanılır. Zira belgelerde dilin iki: haber ve emir verme fonksiyonu gerçekleşecek. Mesela raporda bilgi, kararnamede emir ifade edilir.

Belgeler metni birinci veya üçüncü şahıs tarafınca yazılır. Tek yönetici tarafından düzenlenen belgeler (kararname, yönerge, buyruk vs.) birinci şahısta yazılır. Ayrıca özel şahıslar tarafınca yazılan dilekçe, kefaletname ve buna benzer belgeler de teklik birinci şahısta ifadenir. Diğer belgeler genelde çokluk birinci şahısta veya teklik üçüncü şahısta düzenlenir. Örneğin: “...ga ruhsat berişingizni soraymiz (...e izin vermenizi rica ederiz)” ; “...deb hisoblaymiz (...diye düşünüyoruz)” ; “boşqarma soraydi (yönetim istiyor).

Şunu belirtmek gerekir ki, belgeleme alanında çözülmesi gereken birkaç sorunlar bulunmakta. Mesela tıbbi belgelerin dili yeniden işlenmelidir. Özbekçe tıp terimleri üzerinde çalışılmalar henüz yapılmamıştır. Bundan dolayı tıbbi belgeler hâlâ Rusçada yazılmaktadır. Buna benzer duruma hukuki belgelerde de rastlanılmaktadır.

3. Sözlükler resmî üslupta kullanılan sözlerden hazırlanmalıdır. Bunlar imla sözlüğü, izahlı sözlük, sıklık ve çeviri sözlüklerini oluşturmaktadır. Özellikle teknik, teknoloji, informatik, diplomasi, hukuk, tıp, biyoloji, ticaret, sanayi ve spor gibi bilim dallarının tümü için tek temel izahlı sözlük hazırlanmalıdır. Yaklaşık 7.000-12.000 sözü ihtiva etmesi planlanan bu temel izahlı sözlüğe Abduvahab Madvaliyev’in editörlüğünde 2006-2008’de yayımlanan 80.000’den fazla söz ve deyimden oluşan 5 ciltli *Özbek tilining izahlı luğati* kaynaklık edebilir. Daha sonra yukarıda kaydedilen bilim dallarının her biri

için ayrı, yani bu bilim dallarına ilgili terimlerin izahlı sözlükleri yaratılmıdır.

Ayrıca bilgisayar destekli Özbek haber üslubu sözlüklerinin hazırlanmasında aşağıdaki kriterler dikkate alınmalıdır:

- Fikri belirleyen (duyguları değil) sözlerden yararlanmak;
- Sözlerin eskirmiş, az kullanılan, konuşma dilinde kullanılan, şüphe, şaşkınlık, kinaye, sevgi anlamlarını taşıyan biçimlerinden vazgeçmek;
- Tek anlamlı sözleri seçmek, eş anlamlı sözlerden kaçınmak;
- Mecazi anlam taşıyan sözleri kullanmamak;
- Eş sesli ve eş anlamlı kelimeleri kısaltmak;
- Kelimeleri duru bir biçimde açıklamak.

Sonuç olarak, bilgisayar destekli Özbek haber üslubunun oluşturulması aşağıdaki avantajları ortaya çıkmasını sağlayacaktır:

- Özbekçe basit, standart, ölçünlü bir dil hâline getirilecek;
- Özbekçe otomatik çeviri sistemleri oluşturulacak;
- Resmî işlemler ve resmî belgeler üzerindeki çalışmalar kolaylaşacak;
- Çeşitli ülkeler arasındaki diplomatik ilişkiler hızlı haber yöntemleri aracılığında gerçekleşecek;
- Otomatik çeviri programları aracılığında uluslararası kurumlarca kabul edilen herhangi bir dildeki yönergelerin Özbekçeye çevirisi sağlanacak;
- Özbek Türkçesi standartlaşarak dünyada ilgi duyulan diller sırasından yer alacak;
- Özbekçe öğrenenler ve bu dilde konuşanların sayısı artacak;
- Reklam metinlerindeki dilsel sapmalar giderilecek.

Özbekçe dünyanın köklü dillerinden biridir. Bugün bu tarihsel dilin olanaklarından yararlanarak bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarını geliştirmek ve Özbekçeyi dünya çapında etkin kullanılan bir dil hâline getirmek gerekmektedir.

KAYNAKLAR

HOCIYEV A. ve diğçerleri (2001) *Hozirgi özbek tili faol sözlarining izohlı luğatı*, Taşkent: Şarq.

<http://offline.computerra.ru/2002/455/19249>

<http://www.abendblatt.de/daten/2008/03/05/854899.html>

KERİMOV İ. A. (2004) *Tinçlik va hayfsizligimiz qat'iy irodamizga boğlıq*, Taşkent: Özbekiston.

MAHMUDOV N. ve diğçerleri (2003) *Davalat tilida iş yuritiş*, Taşkent: Şarq.

POLATOV A. (2009) *Özbek kompyuter lingvistikasi*, Taşkent: Üniversitet.

POLATOV A., S. MUHAMEDOVA (2007) *Kompyuter lingvistikasi*, Taşkent: Fan va tehnologiya.

Dilnoza KALONOVA

Özbekistan Millî Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi

Adres: Özbekistan Millî Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi,

Talabalar Şeherçesi 100174 Taşkent/ ÖZBEKİSTAN

Tel.: +998 93 523 3598

e-posta: d.t.kalanova@yahoo.com

18. YÜZYILIN SONLARINDA KAZAKLAR İLE ÇİNG /QİNG/ HANEDANI ARASINDAKİ KÜLTÜR VE EĞİTİM İLİŞKİLERİ

Çing Hanedanlığı Dönemi'ne Ait Kazak Belgeleri Işığında

Düysenali ABDİLAŞİMULI

18. yüzyılda Rus İmparatorluğu doğuya doğru genişleme politikasını ulaştırmak için, komşu Kazak Hanlığı ve engin bereketli toprakların ilk işgallamak istiyorlar. Bu amaçla, Kazak kabileleriye misyonların gönderdiler ve uyarıldılar, onların daha derin araştırma yaptılar ve ilk elden bilgi geniş bir koleksiyon topladılar. Bu yardımıyla Rus hükûmeti bir tarafından Kazak Hanlığı yan hikâyeyi kavradılar, daha bir tarafından Kazak bozkırının kuzey hattı boyunca askerî kale yaptılar. Yerel Kazakların gasp ve Kazak bozkırın yutmaya devam ediyorlar.

Avrasya Blackpool'ındağı Kıpçak bozkırında (daha sonra Kazak bozkır olarak da bilinir) göçebelik hayat geçirmiş Kazaklar 15. yüzyıl ortalarına kadar Kerey ve Janibek liderliğindeki Kazak Hanlığın kurdu. Bu tarihî olay bilgin tarafından kabul edilmiştir. Kazak kabileleri içki ittifasızlık ile dışdaki istilacılığın zoriya olajak, hanlık kurmak sürecinde bir durum geçirdi. Rağmen Kazak kabilelerin uzun tarihinde bir dizi kendi yazılı kayıtları ile önemli belgelerin tahmin, ama maalesef o kadar da verilerin açık ve seçik yazılı bilgi bulunamadı.

Mevcut önceki Kazak yazılı edebiyatının çoğu Zungar işgali ve Kazak kabileleri Rusya'nın durumunda ait (öncesi ve sonrası), 18-19. yüzyıllar arasında, yani modern Kazak dönemi. Eğer diğer yazılı belgelerin hariçmacak, şu anda bilinen 18. yüzyıldan önce aletleri edebiyatı: Ya Sawei camidin bulundu 16. yüzyıla ait Sığanak yerel yetkililer ve dinî insanlarıya yazdı bir dizi araç; 17. yüzyıla ait Abılğazı Bahadırın mektupları kadar birkaç aletleri edebiyatı vardır. Kazak yazılı edebiyatı Kazakistan yerindin toplanacak 18-19. yüzyıllarda ait aletleri, mektuplar ve çeşitli belgeler formundağı edebiyatı anlamına gelir. Bu döneme ait Kazak yazılı edebiyatı çok nadirdir.

Eğer bulunduğu Kazak yazılı edebiyatının daha derin analiz etecek, biz 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak yazılı edebiyatı sayısı yavaş yavaş artan, arasında çeşitli araçların sayısı özellikle artan görebiliriz. Objektif nedenlerle: İlk olarak, küçük yüzün han Abilhayır üç yüze iddia eden Rus Kraliçe atfedi sonra, aralarında sık sık değişim benzeri görülmemiş bir durum olmuştur. Birbirlerine gönderdiği elçinin sayısı çoklu değişimi ile, birbirleri arasında sunulan belgeler da arttı.

İkincisi, Qing İmparatorluğu hemen Cungarya isyanı bastırmasının, Yedi Nehir havzasında yaşayan göçebe Kazak kabileleri ve onun lideri Abılay ve Abilpeyiz resmen Qing mahkeme ile diplomatik ilişkiler kurdu. İkisi arasında daha sık temas ve güleryüzlü aşamaya göründü. Böylece yazdığı belgeleri özellikle değerlidir.

Bu gösterir, Kazak yazılı belgelerin kaynakları: Birincisi, küçük yüz Kazak kabileleri ve onun lideri tarafından yazılmış belgelerdir. Bu tür belgeler B. Abilkasimovın dediğine göre Moskova, St Petersburg, Kazan, Taşkent ve Orenburgın arşiv ve kütüphane içinde gizlidir.¹ İkincisi, Qing Hanedanı ile ilişkiler kurabilecek sonra ikisi arasındaki ticaret, kültür alışverişinin sürekli gelişim ile yazılacak belgelerdir. Bu tür belgeler Abılay, Abilpeyiz, Tursın ve onların mirasçılar tarafından azılacaktır.

Kazak belgelerin kimler tarafından tam olarak yazılmıştır? Şimdiye kadar henüz net bir cevap olmamıştır. Tabii ki, böyle bir belgeler Kazak Han, Sultan adı altında yazılı ve çevresindeki devletler veya yerel başkanlara gönderildiği yadsınamaz bir gerçektir. Ama Han, Sultan tarafından tüm belgelerin yazılıp tamamlanmağı gerçekleri ile bağdaşmamaktadır. Han sarayda kutsal okulun açıp, öğretim yapayan imam Han, Sultandarın komutlarında bazı belgeleri yazılıya katılan olarak muhtemeldir. Nedeni bunu söyleyin, onlar çevresindeki tarım alanlarından gelen, daha sistematik kutsal eğitim aldıyan ve Orta Asya belgeler dilde popüler olan aydınlardır.

18. yüzyılın ilk yarısından beri küçük yüz Kazaklar ve onların liderler tarafından yazılı belgeler hakkındaki araştırmalar 1940'larda başlanmıştır. M. P. Vatkin böyle bir belgelerin erken dikkat ve araştırma yapın Rus bilim adamı. Onun "Sovyet Kazakistan Cumhuriyetinin tarih verileri" (Cilt 2, 3) ve nedense resmen yayımlanmış değil Cilt 3 din bu tür belgelerin birçok okuyabiliriz.² Onun stil ve dil özellikleri hakkında o zaman Vatkin böylece

¹ B. Abilkasimov, *18-19. Yüzyıllar Kazak Edebî Dili Yazı Nüshaları*, Almatı, İlim Yayınevi, 1988, s. 12. Ama bu Kazak bozkırın batısında yazılan belgeler hakkındaki üstünkörü delinmiş fikirdir. Şimdiye kadar yukarıda sözü edilen arşivlerinin hangisinde kaç belge var, net bir görüş yoktur.

² Yukarıdaki Araştırma, s. 15.

yazdı: “1940’larda Doğu dilleri ile yazılan belgeler içeriğiden bakacak aynı tip aittir, tümü Kazak liderler tarafından sunulanyan belgeler ve diğer taraftan alınan mektuplardır... Bu belgelerden önce biz Kazak liderlerin tanımıyoruz, ama bir önemli şey unutamıyoruz: Böyle bir belgeler Kazak liderler el yazısı değil, Tatar imamlar tarafından yazılmıştır...”³

Yukarıdaki açıklamalardan biz ilk küçük yüzün Han, Sultanlar sunulan belgeler Tatar imamlar tarafından yazıldığı özetlenebiliriz. Tatar imam hiçbir dayanağı olmamasına rağmen belgelerin yazma sürecine dâhil edilmemiştirin kanıtlamacaktır, ama kendi sonuca kanıtlamak için başarısız oldu. Bu nedenle, yukarıda açıklandığı gibi de rastgele bir öneridirin görmek zor değil. Kısacası, küçük yüz Han, Sultanların belgeler çoğu durumda saraydaki imamı da dâhil olmak üzere aydınlar tarafından yazılmış olduğu speküle edilebiliriz.

Çin Kazak belgeleri çok az, çünkü bu alandaki araştırma bugüne kadar bir ilerleme olmamıştır. Bununla birlikte, son yıllarda bulunduğu küçük bir miktar belgeler o çalışmalarında önemli tarih ve dil bilgisi oldu. Qing İmparatorluğu Cungarları bastırdıktan sonra Doğu Kazaklar Abılay, Abilpepizların liderinde Qing İmparatorluğu ile dostane ilişkiler kurdu. Başlangıçta, iki taraf ipek at ticareti yaptılar, ama sonra yavaş yavaş pirinç, un vb. diğer günlük ihtiyaçlar ticaret ortakları oldu. Dışında, kültür, eğitim dövizini kuruldu, Kazak Han, sultanların sarayına gitip çocukları için kutsal okul eğitimin öğreden dinî insanlar da nadiren vardır. Örneğin, aşağıdaki araştırmak modern Kazak yazı dilinde kayıtyan, Kazak kral Hanhoja İli General’ye sunulyan mektupı yukarıdaki tarihsel arka planın kanıtıdır. Önemli belgedir.

Bu tür belge Qianlong 53 yılı 19 Mayıs’ında (1788.06.22) İli Generalinin İmparator Qianlong için yazıyan raporu ile birlikte getirilmiştir.⁴ Şimdi Çin İlk Tarih Arşivinde saklıdır, mikrofilm 141: 3586-3587. Belgede Hanhoja yıllar iş yaptığı imam eve dönmek olduğunu, Kırgız güvenmiyoru çünkü imam ve hizmetçileri İli yolu ile gitmekin istediğini söyledi. Onunla birlikte, İli General’in imamin evye gönderebilerin istediği ve İli Generali için Hanhoja kardaşı Joçi ile 7 atı hediye edildiği dedidir.

İyi bilinen, uzun bir süre Kazaklar göçebe hayatın geçmiştir, ile birlikte ticaret kentlerinden uzak olmamıştır ve kültürel hayatı göreceli eksik gelmiştir, çünkü eğitim kuruluşı için gerekli üretim ve yaşam koşullarına garanti edilemez. Bu nedenle, bazı sabit sakinleri ek, geniş Kazak bozkırında yaşayan Kazakların eğitimi nispeten geriye oldumıştır. 18-19. yüzyıllarında, İslam’ın geniş yaygın ile, etrafında Arapça göre kutsal eğitim yükselmeye

³ Yukarıdaki Araştırma, s. 15.

⁴ Bu belge 1788 yılı haziran 22 güniden önce yazılan sonra İli Generaliye göndürülmüştür, ama hangi ay, gün yazıldığı hiçbir açık değildir.

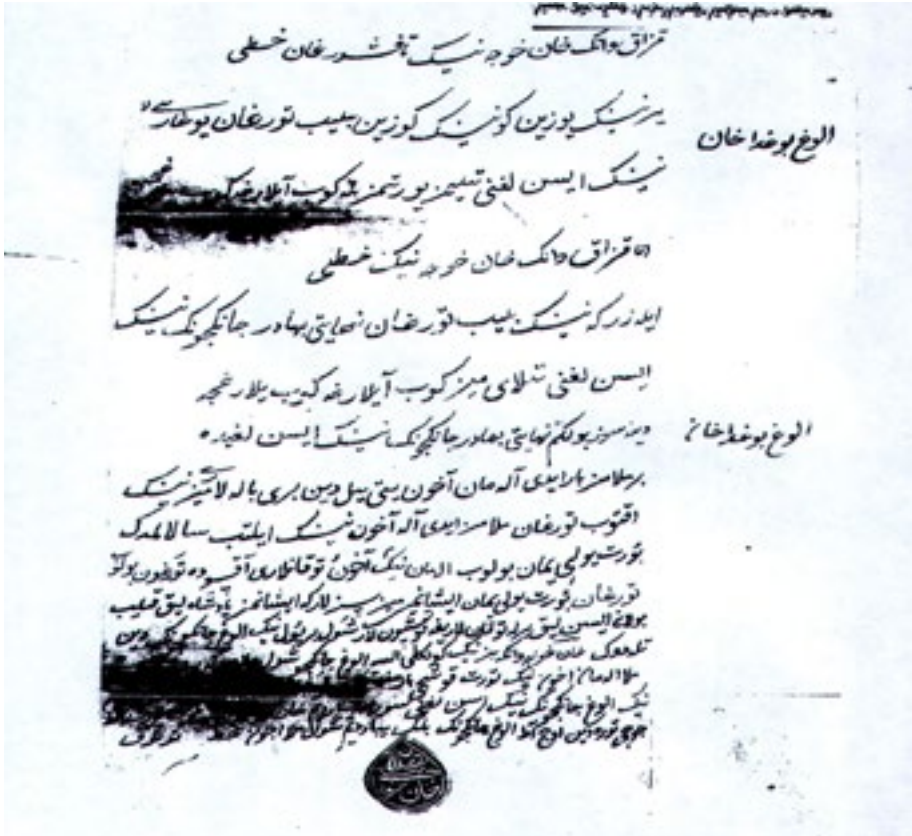
başladı. Farklı bölgelerinden gelen İslami vaizler - imamlar Kazak bozkırında misyonerlik faaliyetlerin davrandığı özellikle belirgindir. Şimdiye kadar, birçok bilim adamı Kazak bozkırına misyonerlik faaliyetleri için gelenderin çoğunluğu Kazak bozkırının batısındaki Tatar imamlardı inanıyorlar, ama yazarı yorumlayan Çin'deki Kazak belgelerin göre, bu görüş geçerli değil gibi görünüyor. Qing Hanedanı (18. yüzyılın sonlarında), Aksu sınır kasabası olan dindar insanlar da Kazak bozkırında kutsal eğitim davrandır, çok Kazak liderlerin çocukları cami ve kutsal okul aracılığıyla okuryazarlığın öğrendiler. Bu makalede incelendiği Kazak belgelerin mazmunu sadece ticaret değil, aynı zamanda ikili kültürel değişim ile olan Qing-Kazak ilişkileri kanıtlamaktır.

Kısacası, bu tür tarihsel veri bir taraftan Kazak Hanlığı ve Qing Hanedanlığı'nın dostane ilişkiler daha anlamak ve araştırmak için değerli bir ilk elden bilgi ile hazırlandı, diğer taraftan Kazak yazılı dilinin yorumlanması için bilgi temeli ile hazırlandı.

Bilhassa 18. yüzyılı ikinci yarısındağ Kazak yazılı dil özellikleri ve metin kullanımı anlığı için büyük önemi var, onun tarihine layık değerini çok kıymetlidir.

Aşağıdaki orijinal kopyası, transkripsiyon ve açıklama sırasıyla verildi. Orijinalda o zamanın belgeler yazı formı boyunca Qing Hanedanı İmparatoru bildiren “*uluÁ boÁda* ×±n” satırın başında yazıldığıdır. Transkripsiyonda bu kelime yazılığ yeriya yazıldı. Transkripsiyonda [...] orijinal belirsizlikler bildirmektir. Bu makalede orijinal ve Mançu kelimeler transkripsiyon yapığında Uluslararası kabul görmüş eski Türk yazı dili (Çağatay dili) transkripsiyon kullanımı ve Mançu yazı dili transkripsiyon kullanımı kullandır.

Faksimile

Original kopyası

(۱) قزاق وانك خان خوجه نيك تافشور غان خطى (۲) ير نينك يوزين كونيك كوزين بليپ تورغان بوغدا خان (۳) نينك ايسن لغنى تليمز يورتمز بله كوب آيلار غه كوب (۴) قزاق وانك خان خواجه نيك خطى (۵) ايله زرکه نينك بليپ تورغان نهايتى بهادر جانكجونك نينك (۶) ايسن لغنى تلاى ميز كوب آيلار غه كوب يلا رغه (۷) و ينه سوز بولكم الوغ بوغدا خان نهايتى بهادر جانكجونك نينك ايسن لغنيه (۸) بر ملامز بار ايدى آله مان آخون يتى يل دين برى باله لارى ميز نينك (۹) اقبوب تورغان ملامز ايدى آله آخون نينك ايلتب سالامدك (۱۰) بورت يولى يمان بولوب اله مان نيك آخون توقانلارى آقسوده تور غون بولوب (۱۱) تورغان بورت يولى يمان ايشانمى ميز پىز لارکه ايشانمز پادشاه ليق قليب (۱۲) بولانى ايسن ليق برله توقان لاريغه قوشيبون لار شول بر يول نيك الوغ جانكجونك دين (۱۳) تله دوک خان خواجه وانکه بز نيك كونکلى السه الوغ جانکجو شول ... (۱۴) ملا اله مان اخون نيك تور ت قوشجى بار حضرت حاجى ... (۱۵) نيك الوغ جانکجونک نيك اسن لغنى سوره ته ييارديم خان خوجه وانک دين تور ت آط جوجى توره دين اوج آط الوغ جانکجونک بلک ييارديم شول ملا اجون خط توتوق (۱۶)

[مهر] خان خواجه بهدر سلطان

Transkripsiyon

(1) Qazaq wang Ö±n×·janıñ tapşurÁan ×a»i. (2) Yerning yüzün, kün[n] ing közin bilip turÁan yoÁarı uluÁ boÁda ×±n- (3) n•ng esänl•Á•n• tiläymiz yurtmız bilä köp aylarÁa, köp y•llarÁaça. (4) Qazaq wang Ö±n×·janıñ ×a»i. (5) İlš zergšning bilip turÁan nah±yati bah±dur jangjungnıñ (6) esänl•Á•n• tiläymiz köp aylarÁa, köp y•llarÁaça. (7) Wa yenä söz bul kim, uluÁ boÁda ×±n, nah±yati bah±dur jangjungnıñ esänl•Á•da (8) bir mull±mız bar edi Elam±n a×un, yeti yild•n beri balalarımıznıñ (9) oqtup turÁan mull±mız edi. Ela[m±n] a×unnıñ elštip salalmaduq (10) Burut yolı yaman bolıp. Elam±nnıñ a×un tuqanları Aqsuwa turÁun bolıp (11) turÁan. Burut yolı yaman işšnmšymiz, sizlargä işšnšmiz. P±dš±hl•q qılıp (12) bularnı esänliq birlä tuqanlarıÁa qošsunlar, ðol bir yolnıñ uluÁ jangjungd•n (13) tilädük. Ö±n×·ja wankš bizning köngli alsa uluÁ jangjung šol [...] (14) mull± Elam±n a×unnıñ tšrt qošçı[s•] bar, ÓAÜrat Æ±ju [...] (15) nıñ uluq jangjungn•ng esänl•Á•n• surata yibšrdim. Ö±n×·ja wangd•n tšrt a», (16) Joči töršdin üç a» uluÁ jangjung[Áa] biläk yibardim, šol mull± üçŸn ×a» tut[t]uq.

[muhr] Ö±n×·ja Bah±dur Sul»ān

Yorumlar

(1) *Qazaq wang Ö±n×·ja*

Ö±n×·ja: Abilpeyizin büyük oğlu, 1783 yılında Abilpeyiz öldüğü sonra tahta oturmuşdır; **Wang:** İmparator Qianlong Abilpeyiz ve onun mirasçılığına veren rütbesidir⁵. Çince “王” transliterasyonu.

(2) **BoÁda ×±n:** Moğolca “boÁda ejen han”, Qing Hanedanı İmparatoru Qianlong.

(5) *İlš zergšning bilip turÁan..... jangjung*

İlš: Şimdi Çin Xinjiang İli bölgesi; **Zergšn:** Çing Hanedanlığı dönemine ait Kazak belgelerinde devamlı yazılacak kelime, “*zergin*”, “*Üergin*” formları da yazılacak. Japon bilim insanı Noda Jin Mançu “jergi” kelimesi düşünüyor⁶; **Jangjung:** Çince “将军” transliterasyonu, Qing Hanedanı İli General.

(8) **Elam±n a×un:** İnsan isimi, Hanhoja sarayındağı imam. Belgede “O (Elaman imam) son yedi yıl benim çocukların eğitidir” çünkü Elaman imam 1781 yıl hakkında Hanhoja saraya geldi ölçebiliriz.

⁵ Bu hakkında görünüz: Düysenali Abdilaşımılı, *Kazak Gung Joşının Tarbagatay Ambaniya Yazan Mektebu*, Xinjiang Sosyal Bilimleri, No.: 4, 2009, s. 54-55.

⁶ Noda Jin, Onuma Takahiro, *Çing Hanedanlığına Gönderen Kazak Belgeler Toplamı*, Tokyo Üniversitesi Yayınevi, 2010, s. 35.

(10) ***Burut yolu.....Aqsuw***

Burut yolu: Kırgız yolu. Kırgız, Qing hanedanı Mançu ve Çin yazmalarında “*burut*” (布鲁特) denecektir. *Aqsuw*: Şimdi Çin Xinjiang Aksu bölgesi. Elaman imamin Köyi Aksu nedir? Hâlâ net değildir.

(14) *Tšrt qošči*: Bu dört insan Elaman imamin hizmetçileridir. Bazı belgelerinde “*qošči*” kelimesi “*kutal*” formunda yazılacaktır, etimolojiği Mançu “*kutele*”.

ESKİ TÜRKÇEDE BİR YER İSMİ: KATUN

Ebulfez AMANOĞLU

Bilindiği gibi XIX. yüzyılın sonları XX. yüzyılın başlarında Eski Türk yazıtları bulunmuş, Türkolojide bir devrim gerçekleşmişti. Göktürk Yazıtları bilim alanı o kadar gelişmiş ki, şimdi Eski Türkçe, runoloji Türkoloji içerisinde ayrıca bir bilim dalı hâline gelmiştir. Eski Türk yazıtları bulunduktan sonra Türk dili tarihi alanı hızla gelişmeye başladı; eski ve günümüz Türkçesi karşılaştırılmasıyla, Türk dilinin oluşumu ve gelişimi konuları, Altayistik konular gündeme getirildi. Aynı zamanda Türk dili tarihinin tanıklarından en önemlilerinden biri olan onomastik araştırmaların odağında yer aldı. Ama Eski Türkçe metinlerde bir hayli sözcüklerin okunuşu daha netleşmemiş, yanlışları düzeltilmemiştir. Oysa ki Eski Türkçedeki özel isimler daha eski dönemlerin kalıntılarıdır ve bu isimlerin yapı ve anlam özelliklerinin araştırılması günümüz Türklük biliminin en önemli meselelerinden biridir.

Bugün runolojide sir, Kül tigin, Kül iç çor, Kengü tarban, Ötüken, Kapğan kağan, Bökli çöllig il, Apar, Kengeres, Ek tağ, Türgi yarğun vb. özel adlar yapı, içerik, anlam bakımından tam şekilde açıklığa kavuşmamıştır. Göktürk Yazıtlarındaki bu tür yer isimlerinden biri de Katun nehir ismidir.

Şimdiki Rusya Federasyonu'nun Sibirya bölgesinin güneyindeki Altay dağlarının en yüksek zirvesi, doruk noktası Katun Dağları adlanmaktadır. Sibirya'daki Katun Nehri de kaynağını bu dağlardan almaktadır. İşte bu nedenle yerli Türkler burayı Katunbaşı diye isimlendirmişlerdir. Şunu da belirtelim ki, Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan'da birkaç tane Katun isimli nehrin varlığı literatürde, aynı zamanda haritada açık şekilde belirtilmiştir. Bu nehir ismini Eski Türk yazıtlarında, özellikle bilhassa Güney Sibirya bölgesinde bulunmuş Yenisey Yazıtlarında da gözlemlemekteyiz: Üç yetmiş yaşımka adırılıtm, Egük katun yerimke adırılıtm (Yenisey 3); ...tengri ana Kem katun kabışıp... (Yenisey 144).

Bu özel adın, yer isminin, hidronimin türediği kadın, hanım, eş anlamına gelen katun genel adı da eski Türk yazıtlarında aşağıdaki makamlarda tesadüf edilmektedir: Y12; Katunı ağırar anta tulı kalmış (Talas 1); Oğramış katun ağ-

layur (T5) Umay teg ögim katun kutın,a inim Kül tigin er at bultı (KT D 31); Ögüm katun ulayı ögelerim ekelerim. kelüninim konçuylarım bunça yime tiriği kün boltaçı erti (KTş 9); Katun yok bolmış (Ton.31); Katun yegeni Öz bilge Büyin...Ş.U-b8); Katun,tarlağımUlu kem) TII,11,25,31,49; Ş-UI,10,IV47; Tonyukuk 31; Talas IV.V; Y12. Türkolojide böyle var sayılmıştır ki,katun sözcüğünü eski Türkler İran dillerinden, somut olarak soğut dilinden almışlardır. Soğut dilinde bu sözcük xuten şeklindedir.

Kaynaklar Ob ve Katun nehirlerinin birlikte uzunluğunun 4.016 km olduğunu belirtmekte (Bondarskiy S. M. Slovar qeoqrafıçeskix nazvaniy, M., 1954, s. 219).

Altaylarda Katun Nehri'nin isminin bayan, genç hanımla ilgili birkaç tane rivayet dolaşmaktadır.

O zaman böyle anlaşıyor ki, Eski Türkçedeki Katun nehir ismi bayan anlamını vermiştir. Ama bu varsayım mantığa aykırıdır. Bizim düşüncemize göre Eski Türkçede göze çarpan Katun hidroniminin apelyativi en eski dönemlerde nehir anlamını taşımıştır. Yani katun sözcüğü Türk kökenli bir kelimedir.

Şunu da belirtelim ki, Türk toponimlerindeki katun hanım anlamında batıda Azerbaycan ve Türkiye'ye kadar olan bölgelerde Katun hidronimlerinin hanım apelyativi gelişmiştir. Uzak Doğu'da Amur Nehri'ne değin ise bu hidronimin nehir apelyativi gelişmiştir. Sayan-Altay bölgesinde Katun toponiminin her iki apelyativi göze çarpmaktadır.

Katun Nehri'nin büyük bir kısmı Güney Sibiry'a da Krasnoyarsk diyarında daha çok Dağlık Altay vilayetine denk geliyor. Nehir kaynağını yüksek dağlardan alar. Uzunluğu 4.016 km'den ibarettir. Altay Türklerinin halk edebiyatında bu nehrin adının menşeyi, kökeni hakkında çeşitli varsayımlar oluşmuştur. Bu söylencelere göre Katun sözcüğü Kating'dan gelmektedir ve bayan ismidir. Bu rivayetin Altay halk edebiyatında birkaç tane versiyonları yaşamaktadır.

Hem eski hem muasır dönem toponimleri içerisinde katun/xatun/xatın/xotun leksemi ile kullanılan yer adları geniş yayılmıştır. Onu da kaydedelim ki, bu yer adlarının bir çoğunun apelyativi kadın, hanım anlamını ifade etmektedir. Mesela Eski Türk yazıtlarında çoğu zaman bu leksem kadın, hatun, hökmdar hatunu vs. anlamlar ifade etmiştir. Moğol dilinde, aynı zamanda Tungus dilinde de bu kelime aynı anlamdadır.

Katun toponiminin yayılma coğrafyası çok geniştir. Böyle ki, bu toponime hem Geniş Asya kıtasında hem de Avrupa'nın bazı bölgelerinde tesadüf edilir. Altay'da Kadın adlı hem nehir hem dağ hem de vadi mevcuttur. Batı

Sayan'da Kazır Nehri Katun ve Katanga nehirleri ile kavuşuyor. Yenisey'in sağ kollarını oluşturan bu nehirleri tunguslar Katenga (-ga unsuru bu dilde çoğul ekidir) adlandırmaktalar. Buryatiya'da Xatan, Qırğızistan'da Uluk Katın, Özbekistan'da Xatınrabat, Azerbaycan'da Xatınlı adlı yerleşim mıntıkları mevcuttur. Xantılar İrtiş Nehri'ni Katanas adlandırmaktalar. Doğu Gobi aymakında Xatan bulak, İç Moğolistan'da Xatın Sume yerleşim mıntıkları, Türkiye'de Konya yakınlarında Hatunsaray yerleşim mıntıkası, İran'da Kerman vilayetinde Xatunabad yerleşim mıntıkası Hindistan'ın kuzeyinde Himalay dağları eteklerinde Katunce yerleşim birimi göze çarpmaktadır (8, s. 75-76).

Eski Qorki vilayetinde Katunki adlı yaşayış mıntıkası da qeyde alınmıştır (7, s. 265).

Bu örneklerden belli oluyor ki, Katun coğrafi terimi çoğunlukla katun/kadın anlamlı toponimler yer isimleri oluşturmaktadır.

Bilim adamları âdeta Katun toponiminin apelyativinin hanım anlamının eski İran dillerinden olan Soğd dilinden alıntı (xuten) olduğunu dile getirmişlerdir (Murzaev. 1996, s. 76).

Ama bunun yanı sıra literatürde katun lekseminin eskiden nehir, su anlamını verdiği ve hâlen de bu anlamda kullandığına işaretler bulunmaktadır.

Bayan anlamına kuşku oluşturan amillerden biri Asiya bölgesinde rastladığımız katun apelyativli uzun hidronimik sıraların dikkati çekmesidir. Aynı zamanda Eski Türk yazıtlarında rastladığımız örneklerdir. Bir diğer olgu ondan ibarettir ki, bu sözcük ancak nehir isimlerinde göze çarpıyor, göl isimlerinde kullanmaz. Buradan yola çıkarak E. Murzayev bu olayın mantığa aykırı olduğunu belirtiyor ve Sibirya'daki Katenga hidroniminin kadınlar, bayanlar olarak tercüme edilmesini anlamsız sayıyor.

Daha 1911 yılında Rus bilim adamı Rudnev bu özelliğe dikkati çekerek yazmıştır. Nehir ve onlara erkek ve bayan obrazı vermek çok sade bir şey olmasına rağmen ben şurada iki farklı sözcüğün örtüşmesini bir tesadüf olduğunu belirtmek isterim. Altay'ın Türk kavimleri iki nehrî Biy ve Katun nehirlerini erkek ve bayan olarak karşılaştırıyorlar. Ancağ güman etmeye esas var ki, Katun ilk önceleri sadece su, nehir anlamını vermişti. Güney Moğolistan'da Hatun ancak su, nehir anlamını taşımaktadır. Ama Moğollar Sarı nehir hakkında efsane oluşturmuşlar ki, Cengizhan'ın hanımı kendini bu nehre bırakmış, o dönemden başlayarak bu nehir Hatun-gol adını almış bulunmaktadır. Bunun yanı sıra birtakım nehirler hiçbir ek eklemeksizin Bain hatun, Ulan hatun şeklinde nehir anlamı ifade etmektedir. Ben bu hususlara Türkologların dikkatini çekmek isterim (9, s. 238).

Aynı dönemde Çine gezi yapmış Avrupa gezgini K. G. E. Mannerheim de Sarı Uygurların dilinde kating sözcüğünün su anlamını taşıdığını kayda almıştır.

Orhon-Yenisey Yazıtlarının ünlü Rus araştırmacısı S. Y. Malov da katun sözcüğünün nehir apelyativinden bahis etmiştir (5, s. 19).

Yenisey Yazıtlarının bir başka araştırmacısı İ. A. Batmanov da katun sözcüğünün çok eskiden nehir anlamını ifade etmesine dikkati çekmiştir (6, s. 59).

A. M. Maloletko'nun gözlemlerine göre Türk toponimlerindeki katun hidronimlerinin nehir apelyativi hatun, kadın, hanım apelyativinden daha eskidir.

Onun düşüncesine göre toponimlerin terkipteki katun hatun anlamında batıda Azerbaycan ve Türkiye'ye kadar olan bölgelerde Katun hidroniminin hanım apelyativi gelişme göstermiştir. Doğuda Amur Nehri'ne kadar ise bu hidronimin her iki apelyativi göze çarpıyor. O belirtiyor ki, muhtemelen Türkçedeki katun (hanım, hatun anlamında) leksemi çok eski dönemlerde İran dillerinden olan Soğd dilindeki xuten şeklinden türemiştir. Onun kanısınca Çağdaş Moğolcada su, nehir anlamında kalmış katun (nehir) Orta Asya arealından dışarı çıkmamış bir hidronimdir. (4, s. 23-24). Maloletko'nun bu görüşüne katılmıyoruz. Çünkü Kafkaslarda Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde katun sözcüğünün nehir anlamında kullanılmasına rastlanmıştır (11).

Şunu da belirtelim ki, ünlü Rus toponimisti V. A. Nikonov da Katun toponimi hakkında olan tartışmada nehir varsayımını desteklemektedir. O belirtiyor ki, Katun toponimi Eski Türkçedeki nehir anlamından gelmektedir. Şimdi bu anlamda katun sözcüğü kaybolmuştur. Türkçedeki hatun-hanım sözcüğü ile seslerin rastgele çağırışım yapmasına dayanan saf etimoloji denemesidir (13, s. 184).

Gerçekten Çağdaş Moğolcada katun nehir sözcüğü nehir anlamı bildirmektedir. Aynı zamanda söz konusu Altay dilinde su kavramı ile ilgili katul- (sudan geçirmek, karşıdan karşıya geçirmek) fiili de kullanılmaktadır (3, s. 565). Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesindeki kayıq sözcüğü de büyük ihtimalle bu kavramla bağlantılıdır. Bu örneklerden yola çıkarak varsaya biliriz ki katun sözcüğü başka ilk söz kökeninden türemiş bulunmaktadır.

Yenisey Yazıtlarındaki cümle de katun sözcüğünün nüehir anlamı verdiğini ihtimal etmeye esas veriyor. ...tenri ana Kem Katun kabışıp... (Y144) ...tanrı ana Kem ile Katun (nehri)kavuşarak...

Şunu da belirtelim ki, Göktürk Yazıtlarında bazı yer isimlerinde katun sözcüğünün bayan anlamında kullanılmasına rastlanmaktadır. Mesela: Katun sını, Egük katun, Oyuk Egük en... gibi toponimlere de tesadüf edilmiştir.

Yukarıda belirtilen tüm varsayımlara karşılık bunun aksini söyleyen bilim adamları da bulunmaktadır. Bunlardan biri Rus bilim adamı İ. G. Dobrodomov'dur. Bilgin bu konuda ayrıca makale yazarak kesinlikle katun sözcüğünün Eski Türkçede hatun anlamı verdiğini ispatlamaya çaba göstermiştir (1, 138-143). Rus bilgini daha fazla E. M. Murzayev'e yüklenerek onu konuyu dağıtmakta ve yanlış yöne çekmekte tenkit ediyor. Ama onun belirttiğine göre konunun araştırma tarihi çok eskidir. Yani daha XIX. yüzyıldan başlayarak bilim adamları Katun sözcüğünün özellikle Sibiry'a bölgesi toponimlerinde nehir anlamını bildirdiğini açıkça göstermişlerdir. Belli olduğu gibi toponimlerin terkiindeki sözcükler Türkçenin daha eski dönemlerinin anısını yaşatmakta, bir kalıntı olarak dikkati çekmektedir. Bu bakımdan Çağdaş Türk lehçelerinde katun sözcüğü hanım anlamı vermesine rağmen eskiden bu sözcüğün nehir anlamı verdiği de var sayılabilir. Bunu İ. G. Dobrodomov'un getirdiği örnekler, dayandığı kaynaklar da ispatlamaktadır. Bu nedenle İ. G. Dobrodomov'un baş vurduğu gerekceler inandırıcı gözüküyor.

Böylece özetlersek, katun sözcüğü Türkçenin en eski dönemlerinde nehir anlamında kullanılmıştır. Bugün bazı toponimlerin terkiinde bu anlamın sadece kalıntıları göze çarpmaktadır. Araştırmalara göre varsayabiliriz ki, çok eskilerde katun sözcüğü kat ve ya katu- arketipinden türemiştir.

KAYNAKLAR

- BATMANOV, İ. A., Z. B. ARAGAÇI, G. F. BABUŞKIN *Yazık yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti*, Frunze, 1959.
- BODNARSKIY, S. M. *Slovar qeoqrafiçeskix nazvaniy*, M., 1954.
- DOBRODOMOV, İ. G. Ne reka a jensına, *Etniçeskaya onomastika*, M., 1984, s. 138-143.
- QULIYEV, Ebulfaz (Amanoğlu). *Kadim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi*. I hisse, Bakü, Elm, 2001.
- LESSING, Ferdinand. *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I C, Ankara, 2003, s. 565
- MALOETKO, A. M. *Paleotoponimika*, Tomsk, 1992.
- MALOV, S. E. *Pamyatniki yeniseyskoy pismennosti tyurkov*, M. L., Nauka, 1951, s. 19
- MEXRALIYEV E. K. *Geografiçeskie terminy v toponimii Azerbaydjana. İstoriyatoponimiçeskix issledovaniy*.-Trudy instituta geografii AN Azerbaydjana, Baku, 1992.
- MURZAYEV, E. M.. *Slovar narodnix qeoqrafiçeskix terminov*, M., Mısl, 1974, s. 265.

- MURZAYEV, E. M.. *Tyurkskie qeoqrafiçeskie nazvaniya*, M., 1996.
- NIKONOV, V. A. *Kratkiy toponimiçeskiy slovar*, M., 1966.
- RUDNEV, A. D. *Materialı po govoram Vostoçnoy Mongolii*, SPb., 1911.
- VASILYEV, D. D. *Korpus tyurkskix runiçeskix pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad, Nauka, 1983.

KIRIM-TATAR DİLİ ÇÖL ŞİVESİNDE SOY ANLATAN TERİMLERİN KULLANIŞ ÖZELLİKLERİ

Edibe MEDZHITOVA

Türkiy tillerde soy-sopluq terminleri bir sıra ilmiy işlerniñ obyektı oldılar. Olarnıñ fonetik variantları, semantik ve grammatik hususiyetleri kıyaslandı, ayrı işlerde olarnıñ etimologiyasına bağışlandı. Soy-sopluq terminleri doğrudan-doğru horanta içi munasebetlerinen bağlı olğanı sebebinden, olarnıñ esasen etnolingvistik tedqiqatı keçirildi.

Qırımtatar tiliniñ soy-sopluq terminlerinen bağlı leksikanıñ bolügi A. Memetov tarafından «Leksikologiya» dersliginde tedqiq etilgendir.

Şunu qayd etmek kerek ki, qırımtatarlarnıñ arasında aile içi munasebetlerine pek büyük emiyet berilgen ve berilmekte. Şunuñ içün soy-sopluq terminleriniñ detalleşken sisteması işlenip çıkarılğan edi.

Soy-sopluq terminleriniñ leksik hususiyetleri. Qırımtatar tili çöl şivesiniñ soy-sopluq terminleri edebiy normalarına baqqanda ve başqa şivelere baqqanda mana ve şekil ceetinden bir sıra hususiyetlerge maliktir. Şivede qullanılğan *cenge* (yenge), *aba* (tata), *baldız* (apaynıñ qız qardaşı), *kış'abam* (babanıñ küçük qız qardaşı), *kış'aqam* (babanıñ küçük qardaşı), *apş'e* (qartana), *aqa* (ağa), *tota* (tata) sözleri şekil ceetten ayırılalar. *Aba*, *tota*, *aqa* sözleriniñ semantik hususiyetleri geniş territoriyanı qaplap ala edi, *nene/neni*, *apş'e* sözleri tek Kezlev ve Saq şeerleriniñ civarlarında qullanmaqta edi. *Aba* sözünüñ *ana* manasında, *neni* ve *apş'e* sözleriniñ *qartana* manasında qullanıluvı tek Kerç civarlarını qaplap ala edi.

Baldız «apaynıñ qız qardaşı». Mahmud Qaşğariyniñ luğatında bu söz aynı şekilde ve aynı manada qayd etile (DLTI, 54). Çöl şivesinde *baldız* yerine *qayınsiñi* я da *qayınsiñli* sözleri qullanıla. Bu söz uzbek, uyğur tillerinde de rastkele.

Semantik deñişmeler *qayın* «aqaynıñ küçük qardaşı» termininde de körünmekte. *Qayın* sözü *qadın//qatın* «apay, qarı» sözleriniñ deñişken fonetik şeklidir. Tuva tilinde *qat(ın)*, haqas ve şor tillerinde *hazın* (mında *y//z//t//d*

tutuqlarının almaşuvını koreviz). Tuva ve яqut tillerinde *qayın/qadın* sözleri tek apaynıñ soyuna mensüp olğan qadın-qızlarğa aittir. Soy-sopluq anlatqan terminleriniñ semantik farqlaşuvı tek türlü türkiy tillerde degil de, amma bir tilniñ çeşit şive ve ağızlarında da olmaq mümkün. Mesela *aba* sözü çöl şivesiniñ Kerç etrafında ana manasını taşıy, Eski Qırım etrafında ise tata//apte manasını taşıy edi.

Apş'e termini Kezlev ve Saq etraflarında keniş darqalğan edi. Bu söz soy-sopluq terminlerini ogrenge başqa ilmiy eserlerde de rastkelmey.

Qadimiy türk yadikarlıqlarında *ara* sözü rastkele, *asi ara* - yaşları büyük adamlarğa ait olğan soy-sopluq termini, açä «apte, tata», açi «yaşlı apay», eski uzbek tilinde *apa*. Zemaneyi uyğur tilinde açä «tata, apte» manasındaullanıla. Boyleliknen, apa termini, qadimiy türk yadikarlıqlarından başlap şimdiki zamanğace, aşğıdaki şekillerni taşıy: *apa, açi, ara, äçi, äçü*. Qırım-tatar tiliniñ çöl şivesinde *apş'e* şeklini kullanamız. Bu söz, fikirimizce, *apa* ve *äçü* qısımlarına bolüne. Söz içindeki olup keçken ses deñişmeleri açıq-aydın körünmekte.

Aça//äçü komponentini *qudapş'e* «eniştemniñ anası» sözünüñ terkiinde de ayırmaq mümkün. Bazı bir tedqiq işlerinde qudapş'e, qudağay//qudağıy terminleri morfologik yolunen *quda* sözniñ negizine -ş'a//ça, -ğay//-ğıy ılgamaları qoşulıp ıplğan dep esaplana. Başqa işlerde ise *qudapş'e, qudağay//qudağıy* sözleri eki tamırdan meydanğa kelgen dep sayıla. *Quda* sözü monğol tilinden kirmek mümkün degen fikir bar, çünkü monğol tilinde *huda, hud* sözleri türkiy tillerde olğan mananen aynıdır. *Huda//hud, quda* terminleri kiyev ve kelinniñ qardaşları, büyük ağaları, babalarına nisbeten işletile. Kievniñ küçük qardaşlarını anlatqan *quda bala* termini işletile. Eki tarafniñ qızları ve yaş qadınlarna ise *qudaş'a* dep ayıla. Bundan *qudapş'e* termini eki sözniñ *quda + aça//äçü* qoşuluvından meydanğa keldi degen netice de çekmek mümkündür.

Qadimiy türkiy tilde *ög* sözü ana manasında işletile edi (DLTI, 378). -y ılgaması soy-sopluq terminlerine qoşuluvı tabiiy prosesstir, teñ.: *apay, babay, aqay, abay*. Sağır sesnen bitken negizlerge qoşulıp, bu ılgama -ay/-yı şekillerinde işletile. Boyleliknen, *quda+ög+ay//ıy qudağay//qudağıy* şekillerini meydanğa ketire, *g* ise intervokal pozisiyasında *ğ* sesine keçe.

Çöl şivesindeki *aqqa* sözü (edebiy tilimizde *ağa*) ağa, dayı, emce, em ana em de baba tarafından büyük ağa ve küçük qardaş manasında işletile, uzbek, qırğız, turkmen, azerbaycan, gagauz ve tatar tillerinde - *ağa*, qadimiy türkiy tilde - *aqa* (SME, 359), çuvaş tilinde *akka*, monğol tillerinde *aha, ah* şekilleriullanıla, qazah tilinde *eke*. Qadimiy *aqqa* termini, birinciden, baba manasındaullanılğan, ekinciden, ağa я da tata manasında, üçünciden, doğmuşlarınıñ

buyügi, bayağı yaşında olğan aqay manasında, dördünciden, qartbaba (babanın babası) manasında, beşinciden, dayı, emce manasında ve aqayğa urmet bildirgen hitap şeklinde qullanıla. Bu manada çöl şivesinde **aqam** forması işletile. Türkiy tilleriniñ çoqusında darqalğan **aqqa** sözünüñ merkeziy manası - bu, başqa soy-sopluq bildirgen terminlerde olğanı kibi, horanta-soy-sopluq munasebetlerindeki buyüklük ğaesidir. Şunuñ içün mında baba, qartbaba, yaşı büyük olğan aqay, dayı я da emce manaları üstün olğan mana dep esaplana.

Qırımtatar tiliniñ çöl şivesinde **aqa//aqam**, **aba//abam** leksemalarinen birlikte **kiş'aqam** ve **kiş'abam** şekilleri de darqalğan edi. Bu sözler eki komponentten ibaret olup, birinci qısımları **kiş'**kene (küçük) sözünüñ qısqartılğan formasında işletile ve **kiş'aqam** ananın küçük qardaşı, **kiş'abam** anamınñ küçük qızqardaşı manasını taşıylar.

Tota termini qırımtatar tili çöl şivesinde büyük tata, apte, tize ve ala manalarında, bundan da ğayrı yaşı büyük qadınlara urmet bildirgen manada **totay/totam** şekillerinde qullanıla. Bu termin qazah şive ve ağızlarında ya büyük ağa я da büyük tata manasında rastkelmek mümkün, tatar tilinde **tetey/tutay** sözü «tata, apte», «tize» manalarında qullanıla.

Aba termini qırımtatar tili çöl şivesinde ana, tata, apte, tize, ala manalarında işletile. Ana manasında **aba** termininiñ manası etimologik luğatlarda ikinci sıradaki mana dep esaplana. Onıñ birinci, eñ evela peyda olğan manası baba, horantadaki büyük aqaylar, emce, qartbaba (baba taraftan) ve büyük aqaylara hitap manasıdır. Boyle manada bu söz qırımtatar tilinde ve şivelinde rastkelmey. Çöl şivesindeki **aba** şekli qadimiy türkiy **apa** şeklinden kelip çıqqandır, bu söz şivemizden ğayrı türk şivelerniñ ekseriyetinde, turkmen, tatar şivelinde rastkelmekte. Yuqarıdaki ketirilgen manalardan ğayrı aba termini ağa я da dayı-emceniñ apayı, ogey ana manasında ve, niaet, episi büyük apaylara nisbeten işletilgen sözdür. Onıñ urmet bildirgen я da hitap şekli **abam** я da **abay** sözleridir.

Apay termini çöl şivesinde qadın, omür yoldaşı manasında işletile. Bu söz apa şekliniñ hitap я da muracaat şeklidir. Bunı em sözniñ morfologik terkiibi em de esas manası isbatlay: **apa+y**.

Apaqay sözünüñ lingvistik arealı olduqça sınırlıdır, bu – Altay, Sibir, bazı türkiy tiller ve turkmen tiliniñ bir qaç şivesidir. Qırımtatar tiliniñ çöl şivesinde qadın, apay, omür yoldaşı manasında qullanmaqta. Söz eki tamırdan **apa + aqay ya da apa + -qay**. Bu elementler türkiy ve qısmen monğol tillerinde qayd etilgendir. Sözniñ birinci elementiniñ mana yuqarıda baqılıp çıqıldı, ikinci elementi **-qay** ise qıpçaq tillerinde ohşav-kuçültüv yalğaması olaraq bellidir.

Nene я da *neni* termininiñ kelip çıkışı bir sıra sual doğurmaqta. Bu söz Kezlev ve Saq civarlarında «ana» manasında işletile edi. Sözniñ boyle şekli başqa iç bir türkiy tilde rastkelmegeni için, fikrimizce, *neni* sözü «anne» şeklinden kelip çıkışınıñ ihtimalı bar. Anne sözü türk tilinde, qaraç.-balq., tatar şivelerinde enne şeklinde kullanıla. Qırımtatar tili çöl şivesinde metateza neticesinde bu sözniñ *nene* şekli peyda olması mümkündür. Sözniñ peyda oluvı aqqında daa bir fikir - bu sabiy tilinden kelip çıkışıdır .

Qardaş ve *qızqardaş* terminlerinden birlikte çöl şivesinde *mata(m)* ve fonetik variantı olaraq *bata(m)* sözü kullanıla edi. Bu termin tek Kerç civarlarında yaşağan halqıñ tilinde işletilgendir. Cankoy, Kezlev, Saq etraflarında bu manada *kada//kaday* leksemaları kullanıla. Başqa türkiy tillerde boyle şekiller rastkelmey.

Kuçük kız qardaş manasında kene de Kerç etraflarında *siñli//siñni* şekilleri işletile edi. Bu sözler siyrekçe işletilip, şimdiki zamanda aman-aman kullanuvdan çıktı desek, yañılmamız. Episi menbalarda küçük qızqardaş manasında [aqayınıñ küçük kız qardaşı - DTS], qırğız, noğay, qazah tillerinde qızqardaş manasında kullanıla. Sözde 3-üci şahıs *-i* mulkiyet yalğaması mevcuttur: *siñil+ -i > siñli > siñni*. *Qayın* ve *siñli* sözlerniñ qoşuluvinen yapılgan *qayınsiñli* sözü çöl şivesinde apayınıñ ya da aqayınıñ küçük qızqardaşı manasını taşıy.

Apay, qadın manasında çöl şivesinde *apaqay//apay* leksemasinen birlikte *bike* termini geniş kullanıla edi. Bu söz türk tili ve şivelerinde «hanım, baybıke manasında», tat., baş. tillerinde «barına», türk, baş. şivelerinde «korümce» manalarında rastkele. Evniñ saibini añlatmaq için em *aqay*, em de arap tilinden kirgen *qoca* leksemaları kullanılmaqta.

Termin *ceñge//ceñgi//ceñgiy//ceñe* (edebiy şekli «yenge») ogrenilgen şivede uyken ağanıñ apayı, dayı ve emcenin apayları ve bütün başqa büyük doğmuşların apayları manasında kullanıla. Etimologiya ceetinden bu sözni eki komponentke bolmek mümkündür, ve sözniñ ikinci kısmı qadimiy türk ekä «tata» (DTS, 157) sözüniñ qalımtısı olmaq mümkün.

Yuqarıdaki ketirilgen materialların analizi qırımtatar tili çöl şivesiniñ sop-sopluq terminleri bir sıra tek özüne has olğan hususiyetlerini kostere. Spesifik terminler em ayrı ağızlarda, em de bütünley şivede kullanıla. Teñ.: *mata, aba, tota* terminleri Kerç ağızlarında işletile, *nene//neni, apş'e* terminleri Kezlev ve Saq ağızlarında kullanılmaqta. Buniñnen beraber, ogrenilgen şivelerniñ soy-sopluq terminleriniñ sisteması umumtürk soy-sopluq sistemasınıñ devamı desek de yañılmamız. Qıyaslağan bir sıra terminlerimiz em çöl şivesinde, em başqa türkiy tillerde, em de qadimiy türkiy tilinde aks etilgendir. Baqılıp çıqılğan terminler alimlerniñ aşğıdaki fikirleriniñ isbatı da olup keleler. Esas fikir

şunda edi ki, türkiy tillerdeki soy-sopluqnu bildirgen terminlerniñ esas qısmı türkiy tillerniñ çeşit gruppalarğa bolünmesinden evel, yani qadimiy türk devirde olıp keçkendir. Bu leksik-semantik gruppasınıñ esas terminleri, mesela: **ana, qız, oğul, qardaş, kiev** sözleri zemaneyiy türkiy tillerniñ episinde я da çoqusında darqalğanı şu fikirniñ delili olmaqtadır.

KAZAKÇA TARIM TERİMLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Elmira BAYMUKHAMBETOVA

Kazakistan tarihi hakkında yazılmış bütün eserlerden bugünkü Kazakistan topraklarında yaşayan Eski Türk kavimlerinin yarı göçebe hayat sürdürdüklerini öğrenebiliriz. Ama bu hayat tarzının yanı sıra, nehir ve göl kıyılarında, verimli topraklarda ekincilik de çok iyi gelişmiştir. Kazakistan bozkırlarında yaşayan Türk kavimlerinde 6. yüzyılda İrtiş ve Sir arazilerinde ve Jetisu'da ekincilik gelişirken yerleşik hayat oluşur. Özellikle Kazakistan'ın güney ve orta kesimlerinde ekincilik çok erken başlamış, bu topraklarda buğday ve darı yetiştirilmiş.

Kazaklarda yerleşik hayatın var olduğunu ve gelişmiş olduğunu ispat eden bir olgu da şehirlerin varlığıdır. Kazak bozkırlarında 500 kadar şehir meydana gelmiştir, bunların 70 kadarı büyük şehirlerdir. (*Kazakistan Tarihi*, I tom, 1996) M. Kâşgarlı da kendi eserinde Türklerin eskiden şehirler yapıp onlara isim verdikleri zaman “kent” adını kullandıklarından söz ediyor. Ama bunların hepsine rağmen hâlâ Kazaklarda yerleşik hayat olmamış, ekincilik gelişmemiş, uygarlık olmamış, Kazaklar yabani, vahşi, göçebe halk olmuş diye yaygın yanlış fikirler var. Fakat müşahhas tarihî olgular bu fikri çürütmekte. XIX. yüzyıldan kalan yanlış kabullerle bugün de Türk halklarının çoğuna göçebe (*nomad*) demek geleneği sürmekte.

Atalarımız Asya bozkırlarında göçebeliğin dışında inşaatı öğrenmişler, şehirler ve kaleler yapmışlar ve ekinciliği, tarımcılığı geliştirmişlerdir. Ancak Çarlık ve Sovyet Dönemi'nde kendi tarihimizi bilimsel olarak yazma imkânları olmadı. Yoksa İpek Yolu üzerinde bulunan Orta Orta Çağ'ın bilim ve medeniyetin merkezi olmuş Taraz, Otırar, Sarayşık, Kulan, Merki gibi dünyaya malum şehirler dizini var.

Bütün tarih kitaplarımızda ekinciliğin, uygarlığın Kazaklara Sovyet Dönemi'nde Kazakistan'a gönderilen Ruslar ile birlikte geldiği, o zamana kadar ise Kazakların göçebe hayatı yaşadıkları yazılmıştır ve maalesef kendi aramızda hâlâ böyle düşünenler çok.

Bu bildiride Kazak topraklarında ekincilik ve tarımcılığın bin yıl önce de varlığını yoklamak üzere söz varlığı esaslı bir inceleme yapılmıştır. Bu amaçla M. Kâşgarlı'nın *Divanü Lügati't-Türk*'ü bu bakımdan tarandı. Bunun yanı sıra Kazakça ekincilik ve tarımcılık söz varlığı ele alınıp bunların köken bilgisi, yerli veya alıntı söz durumları ve oranları belirlendi. Bu bakımdan *Drevnetyurkskiy slovar* (Leningrad 1969), *Kazak tilinin tüsindirme sözdigi* (Almatı 1974-1986), *Mal şarvaşılıgına, eginşilikke, anşılıkka baylanıstı terminder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdigi* (Almatı 2007) ve *Ösimdikterge, januarlarga baylanıstı terminder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdigi* (Almatı 2006) incelendi. Kazakçadaki alıntı sözler tabakasının yanı sıra Rusçadaki Türk kökenli alıntılara da dikkat çekilecektir: Mesela Kazakça *soka* “saban” kelimesinin Rusçaya *soha* olarak geçmesi ekinciliğin bu topraklara Ruslarla gelmediğini, daha önceden geliştiğini ispat etmekte. Anlaşıyor ki ekincilik, sulamalı ekincilik, tarımcılık Kazak Türkleri hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Kazakça *arık, künde, ömaş, jeragaş* gibi ekincilikle ilgili kelimelerin varlığı ve tarımcılıkla ilgili özel bir sözlükte (*Mal Şarvaşılıgına, Eginşilikke, Anşılıkka baylanıstı terminder men söz tirkesterinin Tüsindirme Sözdigi*) bulunan 789 kelimenin sadece yüzde 0,8 kısmının alıntı olması bunu gösteriyor. Bu alıntıların çoğu Farsçadan gelmiş, örneğin *azık, bahşa, künjit, paya, badam, burış, ravşan*.

Bildiri kapsamına, ayrıca ağızlarda var olan ve genel sözlüklere girmeyen bazı terimler de katılacaktır. Örneğin *akjürek (akbiyau), tamır dâri, altın şöp, sarana*. Yanı sıra Kazakçası olmasına rağmen Rusça şekli kullanılan kelimelere de yer verildi, örneğin *bottaşık (kullanılan şekli: kartop, TT patates), aşkök (kullanılan şekli: ukrop, TT dereotu)*. İncelediğimiz tarımcılık sözlüğünde sadece 1.008 kelime veriliyor, ancak uzmanlarımızın (S. Kaliev *Öz tilimizdegi ösimdik atauların bilemiz be?*) verdiği bilgiye göre Kazakistan'da 6.000 kadar bitki türü vardır, onların 760 adedi başka hiçbir ülkede yetişmemektedir. İncelemede bu tür Kazakça terimler de gözden geçirildi: *şubartpalı sebüv, şanışpalı tırmalav kuralı, kartop kazgış*. Bu yeni kelimeler modern hayattaki yeni teknolojilerin ortaya çıkmasına bağlıdır, bu ise dilimizin söz varlığının daha da zenginleştiğini gösteriyor.

Bitki isimlerinin sözcüksel yapısı

Kazak dilindeki bitki isimlerin Türk kökenli isimler ve alıntılar diye ikiye ayırabiliriz. Bu bildiride Türk kökenli bitki isimleri tabakasının yanı sıra özellikle Arapça, Farsça ve Rusçadan girmiş kelimelere de dikkat çekilecektir.

Türk lehçelerinde ortak bitki isimleri

Türk yazı dillerinde dolayısıyla Kazak diline de ortak bitki isimleri dilimizdeki çok eskiden gelen isimlerdir. Onlar Türk kavimlerinin yaşadığı top-

raklara ait, tarımcılık önemi çok, günlük hayatta faydalı *arşa, şırşa, emen, karagay, tal, karagaş, jöke, şie, karakat; arpa, biday, sulı; kendir, baldır, bül-dirgen, köde, betege* vb. isimler. Bunlarla birlikte DTS’de kayıtlı Eski Türkçe bitki isimlerin vermek istiyoruz:

agya	“TT: ayva; KT: ayva”
arpa	“TT: darı; KT: arpa”
alımla	“TT: elma; KT: alma”
bugday	“TT: buğday, KT: biday”
yañak	“TT: ceviz, fındık, KT: jangak”
yava	“TT: soğan, yay, KT: piyaz, jua”
yapcan	“TT: pelin, KT: jusan”
üzüm	“TT: üzüm, KT: jüzim”
kayın	“TT: akağaç, KT: akkayın”
kamış	“TT: saz, hasır otu, KT: kamıs”
erük	“TT: kayısı, KT: örik”

Yukarıda verdiğimiz isimler Türk lehçelerinin hepsine ortak değilse de birçoğunda var olan bitki isimleri. Tabii ortak isimler sadece bunlar değil Türk lehçelerine ortak bitki ve tarımcılıkla ilgili başka da isimler yeterlidir. Onların birkaçını aşağıda ayrı ayrı sözlükleri incelerken de belirteceğiz.

Kazak dilinin kendisine ait bitki isimleri

Sadece Kazak dilinde geçen bitki isimleri olarak kazak dilinin millî dil olarak oluştuğu dönemde yapılmış, başka Türk lehçelerinde rastlanmayan bitki isimlerin kast ediyoruz: *ajırık, boz, bürgen, ebelek, jalbız, jantak, jelkek, izen, şekildeuik, şırış, sasır*. Kazak diline ait bitki isimleri olarak özellikle iki kökün birleşmesinden yapılmış isimleri söyleyebiliriz: *atkulak, ayubaldırgan, balıkköz, biyeemşek, dândıkara, itmurın, kârikız, kiyikotu, koyantobık, kırık-bun, tuyekarın, sanıraukulak, şayşöp*.

Bu isimlerin hepsi bitkinin dış görünüşüne veya özelliğine bakarak verildiği anlaşıyor.

Başka dillerden alınmış bitki isimleri:

1) Arapça ve Farsçadan alıntılar:

Arapça ve Farsçadan alınmış bitki isimleri taradığımız sözlüklerdeki bitki isimlerinin yüzde 2,3 yapıyor. Bu bakımdan özellikle L. Rustemov’un *Kazirgi*

kazak tilindegi arap-parsı kirme sözderi (Almatı 1982) adlı eseri incelendi. Bu eserde Arapça-Farsçadan alınmış diye aşağıdaki isimler verilmiştir:

almurt, alşa, anar, arşa, badam, bâdiren, baklajan, bede, behe, burış, darbız, karbız, dolana, jonışka, jügeri, zapıran, zâyün, zıgır, köknâr, künjit, küriş, kalampır, kıyar, kurma, kına, lala, lalagül, limon, piyaz, menduana, rayhan, rauşan, sâbiz, tamirdâri, şabdalı, şınar, incir.

Sözlükte verilmiş bütün bu isimleri alıntı veya verinti diye kesin söylemek mümkün değildir, biz sadece bu isimlerin Arap-Fars dillerinde ve Türk lehçelerinde, özellikle Kazakçada var olduğunu biliyoruz. Oysa buradaki *alşa, arşa, burış, jügür* gibi isimler öz Türkçe isimler olabilirler çünkü bunların bazıları tarihî yadigârlarımızda geçiyor (bk. DTS) ve Türk dilinin özelliklerini taşımaktadır.

2) Rusçadan alınmış bitki isimleri:

Rusçadan veya Rusça sayesinde başka dillerden geçmiş kelimeleri aşağıdaki gruplara sınıflandırabiliriz:

a) Rusçadan fonetik ve anlamlık özelliğini hiç kaybetmeden geçmiş isimler: *ananas* “ananas”, *antonovka* “elma türü”, *bambuk* “bambu, Hint kamışı”, *banan* “muz”, *kakao* “kakao”, *lavr* “defne”, *magnoliya* “manolya”, *mandarin* “mandalina”, *nartsis* “nergis”, *palma* “palmiye (ağacı)”, *ranet* “elma türü”, *soya* “soya fasulyesi”, *tomat* “domates”, *evkalipt* “okaliptus, sitma ağacı” vb. Bu isimler Rusça-Kazakça sözlüklerde hiç tercümelenmeden verilmiş.

b) Dilimizde Rusça varyantı ile birlikte Kazakça varyantı da kullanılan isimler: *aloe-aloe*, jüzjıldık, *akatsiya-akatsiya*, ak karagan, *arahis-arahis*, jer jangagı, *buzina-buzina*, ayubadam, *kapusta-kapusta*, kırıkbat, oramjapırak, *kiparis-kiparis*, saur, *pomidor-pomidor*, kızanak, *petruška-petruška*, akjelek, *fasol-fasol*, ürmeburşak vb.

Bu alıntılarla birlikte Türk lehçelerinden Rusçaya geçmiş bitki isimlerinin de yeterli olduğunu söylemek lazımdır. E. N. Şipovanın *Slovar tyurkizmov v russkom yazıke* (Almatı 1976) adlı eserinde Türk lehçelerinden Rusçaya geçen bitki isimleri olarak 88 kelime verilmiş. Örneğin: *alıça (alşa), lebeda (alabota), talnik (tal), cide (jide), kamış (kamıs), saksaul (sekseuil), tavalga (tobilgı), kok-sagız (köksagız).*

Tarımcılıkla ilgili isimleri belirtmek amacıyla Kazak tilinin on tomдық түсіндірме сөздігі (KKTS) eserindeki bitki isimlerine dikkat çekildi. Bu sözlükte 728 bitki ismi vardır ve sözlükte verilmiş bütün kelimelerin yüzde 0,8 yapıyor. Tabii bu sözlük genel söz varlığını anlatmak amacıyla yapılmış, ta-

rım terimlerin belirtmek amacını taşımamaktadır ve maalesef dil zenginliği bu alandaki isimlerin de sayısı ile ölçülmesine rağmen T. Musakulov, S. Arzımbetov'un sözlüklerinde rastladığımız *kelinbarmak*, *jangak*, *kerenkulak*, *kök-serke*, *koga* gibi isimlere ve *Kazak Sovyet Ensiklopedyası*'nda verilmiş 658 bitki isminin 250 kısmına KKTS-de yer ayrılmamış. Örneğin: *arpaşöp*, *akbas jonışka*, *kermeksabın*, *kulankuyırık*, *naurızşeşek*, *suluşaş*, *tüyetiken*, *kiyikşöp*, *tüymedagi*, *tilkiyar*.

KKTS-deki bitki isimlerinin öz Kazakça kelimelerinin sayısı - 649 (yüzde 89,1). Rusça ve Rusça sayesinde başka Avrupa dillerinden alınmış kelimelerin sayısı - 71 (yüzde 10,9). Ama bu 79 kelimenin 22 adetini sözlükte vermese de olurdu, çünkü onların kazakça variantları vardır. Örneğin: *abrikos* - *örük*; *ayva* - *behe*; *aloe* - *jüzjuldık*; *barbaris* - *karakat*; *ukrop* - *askök*; *fasol* - *ürmeburşaq*.

Anlaşıyor ki sözlükteki bitki isimlerinin temelini öz Kazakça kelimeler oluşturmaktadır. Rusça alıntılar kısmını ise Çarlık Dönemi'nin etkisi olarak anlatabiliriz. Rusça alıntıların Kazakçanın fonetiğine uygun benimsenmesini de söylemek lazım.

Tarım terimlerini incelemek üzere Ayubay Kuralulı'nın sözlüklerindeki ekincilikle ve bitki isimleri ile ilgili kısımları incelendi. *Mal şarvaşlığına*, *eginşilikke*, *anşılıkka baylanıstı terminder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdiği*'nin (A. Kuralulı, Almatı 2007) ekincilik kısmı toplam 789 kelimeden oluşmaktadır.

Farsçadan alıntılar 6 kelime: *azık*, *bakal*, *bakşa*, *bâlek*, *künjit*

Rusçadan alıntılar 1 kelime: *bökes*

Bu konuda Sır bölgelerinde bulunmuş Rus elçisi Vasiliy Kobekov: "A hleb u Tauke hana roditsya mnogoe çislo, pşenitsa, yaçmen i proso" diye yazsa, Vladimir Vasilyev Kazaklara sulamalı ekinciliğin Ruslarla gelmediğini, bu işin Kazaklarda eski devirden beri var olduğunu ispat etmiş ve örnek olarak dilimizdeki eskiden kullanılan ekincilikle ilgili aletlerin isimlerini vermiş: *ketpen*, *kürek*, *orak*, *şalgı*, *tokpak*. (bk. Sabırlı S. *Kazakistan astığı*) Ve bizim incelediğimizin sözlükte de ekincilikle ilgili kelimelerin alıntı oranının çok az sayıda rastlanması tarımcılığın Kazaklarda çok eskiden geliştiğini ispat ediyor.

İncelediğimiz *Ösimdikterge*, *januarlarga baylanıstı terminder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdiği*'nin (A. Kuralulı, Almatı 2006) bitkilerle ilgili kısmın toplam 1.008 kelime oluşturmakta. Onun içindeki 10 kelime alıntı, 66 adeti ise bir kökten türemiş kelimeler. Öylece bu sözlükte toplam 932 öz Kazakça kelime var.

Arapça alıntılar 3 kelime: *alşa, anar, kalampır*.

Farsçadan alıntılar 7 kelime: *badam, burış, gül, gülzar, künjit, kuşala, rauşan*.

Sonuç

Kazak dilindeki tarım terimlerin göstermeye çalıştığımız bu bildiri kapsamında toplam dört sözlük incelendi. Bu sözlüklerdeki tarımcılıkla ilgili kelimelerin alıntı ve Türk kökenli oranlarının sayısına dikkat çekildi ve bu kelimelerin büyük kısmının Türk kökenli olması tarımcılığın Kazaklarda çok eskiden beri geliştiğinin göstergesidir. Özellikle Rusçada Türk kökenli bitki isimleri ve tarımcılıkla ilgili kelimelere rastlanması dikkat çekicidir. Türk kökenli *tarı, buğday, jeragaş, arık* gibi kelimelerin sözvarlığımızda hâlen bulunması Kazaklarda tarım faaliyetlerinin eskiden var olduğunun göstergesidir. Buna dayanarak tarımcılığın Kazak topraklarına Ruslarla birlikte geldiğine dair düşüncelere rahatça karşı çıkabiliriz.

Kaynaklar

- DTS // *Drevnetyurkskiy slovar*, Red. V. M. NADELYAYEV, D. M. NASILOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞERBAK, Leningrad, 1969.
- KALIYEV B. (1988), *Kazak tilindegi ösimdik atauları*, Almatı : “Gılım baspası” *Kazakstan tarihi*, Red. M. K. KOZIBAYEV, K. A. AKİŞEV, K. M. BAYPAKOV, O. I. ISMAGULOV, B. E. Kömekov, Almatı, 1996.
- KTTS // *Kazak tilinin tüsindirme sözdigi*, Almatı, 1974-1986.
- KURALULI A. (2006), *Ösimdikterge, januarlarga baylanıstı terimder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdigi*, Almatı: “Öner”.
- KURALULI A. (2007), *Mal şarvaşılıgına, eginşilikke, anşılıkka baylanıstı terimder men söz tirkesterinin tüsindirme sözdigi*, Almatı: “Öner”.

VELİ HULUFLU NƏŞRİ ESASINDA “KOROĞLU” DESTANINDA TÜRK MƏNŞELİ ARKAIZMLER

*Elza İSMAYILOVA**

“Koroğlu” Türk xalqlarının tarixən şöhrət qazanmış qəhrəmanlıq dastanıdır. Zaman gedişində bu dastan müxtəlif məmləkətlərə yayılıb, möhtəşəm folklor abidəsi kimi əhəmiyyət qazanıb. Dastan qəhrəmanı Koroğlunun cəsurluğu, şairliyi, aşığı onun koloritli surətinə həmişə maraq oyadıb.

Geniş bir coğrafi arealda yayılmış “Koroğlu” dastanı variant və versiyalarının sayının çoxluğuna görə başqa dastanlardan fərqlənir. “Koroğlu” dastanı vaxtilə sabit bir formada yazıya alınmadığından variantların meydana gəlməsi təbii idi (İndinin özündə bəzi aşıklar ona əlavələr etmək üçün məlumatlara malik olduqlarını deyirlər).

“Koroğlu” dastanının müxtəlif ərazilərdə fərqli variantlarının mövcudluğu qəhrəmanın tarixən geniş şöhrəti ilə şərtlənirdi. Bu ərazilərdə xalq yaddaşında qəhrəmanı yaşatmaq üçün dastanı yenidən danışmaq lazım gəlirdi. Onu danışanın yaşadığı mühit, xəyal dünyası, dastançılıq ustalığının səviyyəsi burada təsirini göstərirdi. Dastanın ümumi ruhu, qəhrəmanın xarakteri gözlənilsə belə, fərqli təzahürlər öz əksini tapırdı. Variantlar müxtəlif dövrlərdə qələmə alınır, müxtəlif məmləkətlərdə saxlanılırdı.

“Koroğlu” dastanının Azərbaycan variantının meydana gəlməsi məsələsi folklorşünaslıqda araşdırılıb. Azərbaycanda “Koroğlu” dastanının toplanması, nəşr və tədqiqinə, əsasən, XX yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. 1923-cü ildə N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti (1923-1929) xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən “Koroğlu” dastanının toplanması və nəşri ilə məşğul olmuşdur.

Bu dastanın toplanması və nəşri sahəsində folklorşünas Vəli Xulufunun xidmətləri əvəzsizdir. Vəli Xulufu 1927-ci ildə “Koroğlu”nun iki qolunu -

¹ Hazar Universiteti, Azərbaycan Dili və Edebiyatı Bölümü, Bakı/Azərbaycan, elzaxanim@yahoo.com

“Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” qollarını tovuzlu Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan qələmə alıb ərəb qrafikası ilə nəşr etdirmişdir.

1929-cu ildə V. Xulufu Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə latın qrafikasında “Koroğlu” adlı kitab çap etdirmişdir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə dastanın dörd kamil qolu (“Toqat səfəri”, “Bağdad səfəri”, “Dəli Koroğlu və Bolu bəy”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”) və dastanlaşma mərhələsində olan altı nağılvari hekayət (“Koroğlu kimdir?”, “Niyar xanımın gətirilməsi”, “Dəmirçioğlunun dəlilərlə cərgəsinə girməsi”, “Koroğlunun taciri qaçanda”, “Cunul aşix”, “Cunul aşix və Telli xanım”) verilmişdir. Kitabın ikinci hissəsinə isə “Gürcüstan türklərindən Koroğlu” adlı variant daxil edilmişdir.

V.Xulufu nəşrinin lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Bu da təbiidir. Sözügedən bu abidə folklor nümunəsidir, canlı xalq danışığı dilindədir. Ona görə də, bu nəşrin dilində ümumxalq danışığı dilinə xas olan sadəlik, aydınlıq və canlılıq özünü göstərir.

Nəşrin dilindəki türk mənşəli sözlərin böyük çoxluğu heç bir dəyişikliyə uğramadan bu gün Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir. Bununla belə, sözügedən nəşrin lüğət tərkibində elə leksik vahidlərə rast gəlinir ki, onların bir qismi ya fonetik dəyişikliyə uğramış, ya mənasını dəyişmiş, ya da müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmə gücünü itirərək ədəbi dili tərk etmiş və öz varlığını dialekt və şivələrdə, atalar sözləri və məsəllərdə, frazeoloji birləşmələrin tərkibində qoruyub saxlamaqdadır.

Xulufu nəşrindəki türk mənşəli arxaizmləri fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar: fonetik arxaizmlər, lüğəvi arxaizmlər və qrammatik arxaizmlər.

Fonetik arxaizmlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli fonetik quruluş və fonetik fərqlərin olması arxaizmin bu növünü şərtləndirən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. V.Xulufu nəşrinin lüğət tərkibinin bir qismini müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından şəkildə fərqli olan sözlər (ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər) təşkil edir.

Bu nəşrin dilindəki türk mənşəli fonetik arxaizmlər müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

*Nəşrin dilində sözün əvvəlində **ı** ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində **i** ilə əvəzlənməsi:*

Sizin ılxıdan yaxşı cins at çıxar (18,16); Koroğlu ışığa çıxanda İsabalı dedi (18,101); İlan qılıca hər ikisi əl elədi (18,123).

Bu xüsusiyyət əksini digər ədəbi-bədii nümunələrdə də tapmışdır. Nümunə olaraq aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: ılığ-ılıq = ılığ suw = ılıq su.

Əsli yılığıdır (M. Kaşğari: I, 134); Elün ağzında mərcimək ıslanmaz (Oğuznamə, 27, 58); Qanlu-qanlu ırmaqlar qarıyubdur suyu gəlməz (Dədə Qorqud, 16, 48).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **ı** > **i** əvəzlənməsi ilə işlənən ilxı, işıq, ilan kimi sözlər Xulufu nəşrində və Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində (Qarabağ, Gəncə, Qazax, Borçalı dialektləri və Ayrım şivəsi) oxşar formadadır. Örnək üçün: Bizim ışıx yaner. Bavamın ilxısında yaxşı atdar var. Səni ilan vursun).

*Nəşrin dilində söz əvvəlində **a** ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində **o** ilə tələffüzü:*

Avıcla düşman qanından/Doldurub içdiyin varmı? (18, 61); Həsənbəy, kamandar avlıyar avı (18, 113).

Digər ədəbi materialların dilində də bu xüsusiyyət özünü göstərir: Atın sevən bir avuç əksik verər (Oğuznamə, 27, 31); Mənim avımı bozma, ləşkəri-mi dağıtma (Dədə Qorqud, 16, 40); Avçı deyiləm ki, düşəm izinə (Xətai, 31, 25); Avçısı olmuşam səntək maralın/Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın (M. P. Vaqif, 24, 32).

Qeyd edək ki, bu hadisə, əsasən, **v** səmindən əvvəl özünü göstərir. Bu əvəzlənməyə Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində daha çox təsadüf olunur: **av** (ov), **avçı** (ovçu) - Naxçıvan, Ordubad, Şərur, Culfa və s.¹

*Nəşrin dilində söz əvvəlində **t** ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində **d** ilə əvəzlənməsi:*

Çənlibeldə karvanın üklərini (yüklerini) tüşürüb, tayları açıb, qutuları, sandıqları dağıdırdılar (18, 35); Gözünü yola tikib, nevbətçi gözləyirdi (18, 51); Qurdoğlu Tiflisin içindən keçib Ağbabaya doğru keçib, oradan da Arzurum yoluna tikəldi (18, 117).

Bu əvəzlənmə digər abidələrin dilində də müşahidə olunur: Ər ondur, toquzı tondur (Oğuznamə, 27, 55); Qara tonlu, azğun dinlü kafirlərə bir oğul aldır-dınsa, degil maña (Dədə Qorqud, 16, 31); Zakir, başdan bəxtin qaradır sənin,/ Göz tikmə yollara, kimdir gələnin? (Q. Zakir, 19, 167).

Bu əvəzlənmə Azərbaycan ədəbi dilinin az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir: **tusdax** (dustaq), **tış** (diş), **tik** (dik) və s.

*Nəşrin dilində söz əvvəlində **d** ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində*

***t** ilə tələffüzü:*

¹ və s. - və sairə

Yuxa kağıza bənərsən,/Dutmaz qələm, yazam səni (18, 25); - İndi ki bizim sevdamız **duit**madı, salamat qal! (18, 26); Koroğlu ayağından **duit**ub çəkəndə gördü ki, dəyirmənçinin başı yoxdur (18, 48).

Digər ədəbi-bədii dil nümunələrinə də diqqət yetirək: Gül **dik**ənsiz olmaz (Oğuznamə, 27, 163); Kül **dəp**əcik olmaz (Dədə Qorqud, 16, 20); Bu müşkülümü gər eyləsən həll/Həq **duit**a əlin ki, **duit**asan əl (Xətai, 31, 85); Çək indi **duit**duğun karın cəzasın (M. Ə. Sabir, 1976: 145).

Bir cəhəti də qeyd edək ki, bu əvəzlənmə daha çox Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunur: **dər** (tər), **dərriyif** (tərləyib) və s.

Nəşrin dilində söz əvvəlində p ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində b ilə əvəzlənməsi:

Dəmirçioğlu Qıratı çəkib töylədən ayağı **pux**oylu²* damın belinə çıxardır (18, 31); Özünü itirmiyib, diqqətlə bunun boyuna-**pux**ununa baxdı... (18, 41); Qırata xaza³* **piç**əndə... (18, 60).

Bu hal əski türk yazılı abidələrinin dilində də qeyd olunur. Örnək üçün: Bal tutan **p**armağın yalar; Sözi **piş**irip söylə (Oğuznamə, 27, 77; 113); **Piç**aq çıxarıb dərisini yüzdi (Dədə Qorqud, 16, 110).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində də sözün əvvəlində bu fonetik hadisə özünü göstərir: **putax** (budaq), **piçax** (bıçaq), **pişmiş** (bişmiş) və s.

Nəşrin dilində söz əvvəlində g ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində y ilə əvəzlənməsi:

Yaxşısı **genə** dəlilərin yanına qayıtmaqdı (18, 53); Çaqqal əniyi qurd olmaz,/Gənə qurd oğlu qurd olu (18, 61); Koroğlu meydanda hərif görməyəndə **genə** əyri qılıcı döşünə basdı (18, 93).

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, bu söz nəşrin dilində *genə//gənə* fonetik variantlarında müşahidə edilir.

Bu leksik vahid digər ədəbi materialların dilində də işlənmişdir: Məgər, sultanım, **genə** yazın buğayı saraydan çıxardılar (Dədə Qorqud, 16, 27); Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,/Rəngi-ruyin dönüb heyvaya **genə** (M. P. Vaqif, 24, 19); O qədər ölməyəydim mən, müxtəsər,/Genə o gördüyüm çağı istəmə

² * puxoy- buxov

³ * xaza-xəşə (Culfa, Ordubad) - yoncaabənşər yabanı bitki (4, 242). Bu söz (xaza) H. Əlizadə və M. Təhmasib nəşrlərində *xəlat* şəklində işlənmişdir. Koroğlu (H. Əlizadə nəşri), ۱۷۲ : ۱۹۵۶; Koroğlu (M. Təhmasib nəşri), ۱۷۲ : ۱۹۵۶.

(Q. Zakir, 19, 163).

Yenə leksik vahidinə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində (Qarabağ, Borçalı, Qazax, Şəmkir, Tovuz və s.) *gənə* fonetik variantında rast gəlinir. Məsələn: Malımız, qoynumuz *gənə* yaylaxda qalardı (4, 194).

Nəşrin dilində g ilə tələffüz edilən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində y ilə tələffüzü:

Koroğlunun məqsədi Dəmirçioğlunun tamam iyitliğini görmək idi (18, 30); - Ana, mənim gəzdığım Koroğludur. - Oğul, kiçik böyügün üzünə ağ olmaz (18, 126).

Bu fonetik hadisə yazılı abidələrin dilində müəyyən dərəcədə işlək olmuşdur: Uyar bəgimkə adırıltım, uyar kadaşım la adırıltım. = Məşhur bəyimdən ayrıldım, məşhur dostumdan ayrıldım = (Orxon-Yenisey abidələri, 29, 246); Qış gögdə qışlamaz (Oğuznamə, 27, 149); Qılıcuñı nə ögərsən, mərə kafir, /Əgri başlu çovkanımca gəlməz maña! (Dədə Qorqud, 16, 39); Gül değil dünya tikandır, nə umarsan xardən? (Nəsimi, 26, 168); Yağdıran dəryaya gögdən əbri-neysan yağmurun (Xətai, 31, 47); Dilbərim *əgninə* geymiş bir qəbayi-susəni (Xətai, 31, 57); Qaşılən, gözilən *cigər* qan olur, /Zülf sevəndə nə din, nə iman olur (M. P. Vəqif, 24, 77); Həsərin çəkməkdən qan olub *cigər*, /Tərk eylə cəfanı, Allahı sevər! (Q. Zakir, 19, 167).

Bu gün Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi sayılmayan bu əvəzlənməyə şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir: dügi, ignə, dügmə, igdə, sögüd və s.

Nəşrin dilində v samiti ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində b samiti ilə əvəzlənməsi:

Koroğlu bu götürüm *yavının* baxılmağını Kaloğlana həvalə elədi (18, 43); Bunlar axtardılar ki, bir *vələdçi* tapsınlar (18, 77); Gəlmədi, gününü *yuvatdı* (18, 82).

Azərbaycan ədəbi dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *v-b* dəyişikliyi olduqca fəal şəkildə işlənməkdədir: çovan (çoban), bava (baba), qav (qab), div (dib) və s. (Qazanın divi yanf - Qazax).

Nəşrin dilində söz ortasında y ilə işlənən bəzi sözlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilində v ilə əvəzlənməsi:

Axırda göydəsinə köz basdılar (18,90); Atımı çəkib töyləyə bağlayanda Qıratı gördü (18, 98).

Bu sözlər Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində Xuluflu nəşrindəki forma və semantikasına uyğun işlənməkdədir. Məsələn: toylamaq

(tovlamaq), qoylamaq (qovlamaq), göydə (gövdə).

Nəşrin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, bəzi sözlərin əvvəlində y samitinin işlənməsi:

Ürəklə (yürəklə) bədəni başına çəkir və deyir... (18, 41); Bağdada getdi haraya./ Dünya dönmüşdü yaloya (18, 86). Qeyd etmək lazımdır ki, Xuluslu nəşrinin dilində eyni bir söz həm y ilə, həm də y-sız işlənməmişdir (ürək//yürək).

Tarixən ədəbi-bədii dil nümunələrində söz önündə y-laşma hadisəsi geniş yayılmışdır: Yüz yüzdən utanur (Oğuznamə, 27, 191); Tört adak(lığ) yılmım, səkkiz adaklığ barımım bunım yok erdim = Dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı dövlətim (olduğu üçün) dərdim yox idi = (Orxon-Yenisey abidələri, 29, 232; 233); Ol yigit bizgə kəlgülük ərdi = O igid bizə gəlməkdə haqlı idi = (M.Kaşğari, 2006: I, 74); Alca qanun yer yüzinə dökəyinmi? (Dədə Qorqud, 16, 26); Bir cəfakeş aşiqəm, ey yar, səndən dönməzəm./Xəncər ilə yürəgimni yar, səndən dönməzəm (Nəsimi, 26, 130); Pir nəfəsin dinləyənin/Yüzünü edər ağ bir söz; Qanlar yuduram yüzündən ayrı (Xətai, 31, 37; 69); Yüzün tək təzə gül yox busitanda./Boyun tək sərv yox bağı-cəhanda (Kişvəri, 15, 97).

Müasir dövrdə bir sıra türk ədəbi dilləri üçün səciyyəvi hesab edilən bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn: yendirməx' (Şahbuz, Qarabağ), yaloy (Qazax), yıl (Zaqatala) və s. (32, 94-95).

Nəşrin dilində söz əvvəlində y samitinin düşməsi:

Dəlilər *ükünü* tutandan sonra Çənlibelə qayıtmalı oldular (18, 83).

Bu hadisə qapalı saitlərdən əvvəl özünü göstərir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də bu səsdüşümü müşahidə olunur: uxarı (Qazax, Zaqatala, Qax), uxu, umşaq, umrux (Qazax) və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq, nəşrin dilindəki bəzi sözlərdə n samitinin işlənməməsi:

Çəkəndə misri *qılıcı*/Qəbzəsi qana boyana (18, 79); Şahin mənəm, gənəm üstə ularam./*Qılıc*-qalxanımı qana bularam (18, 98).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində n samit artımı və ç>c əvəzlənməsi ilə işlənən *qılinc* sözü M.Kaşğarinin “Divan”ında *kılıç* şəklində işlənməmişdir: Koş kılıç kınka sığmas. = Qoşa qılinc qına sığmaz (2006: I, 365).

Bu xüsusiyyət digər yazılı abidələrin dilində də özünü göstərir: At binə-nindir, *qılıç* quşananındır (Oğuznamə, 27, 24); ... güvənsün, *qılıc* çalışıma baqsun, sevin sin! (Dədə Qorqud, 16, 29).

Həmin söz qərb ləhcəsində (Borçalı, Gəncə, Şəmkir, Tovuz və s.) daha çox *qılıç*, bəzən isə *qılış* kimi işlənir. Gəncə: Haravanın *qılıçımı* gəti, qoşajam; Daşkəsən: *Qılışı* dişdiyə keçire:rix` (4, 326).

Misallardan göründüyü kimi, *qılıç*//*qılış* sözü həm də kotanın bir hissəsi mənasında işlənir.

Sözügedən nəşrdə müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yerdəyişmə* ilə işlənən sözlər də müşahidə edilir: Bura Koroğlu *topraqıdır*. Əgər əlinə keçsən, səni tikə-tikə eliyəcək (18, 119); Koroğlu bu dəfə də bir az *iləriyə* doğru yeriyib, dəyirmənçiyyə təpinəndə dəyirmənçi bir az da *irəli* sıxçındı⁴... (18, 48) (Bu cümlədə *irəli* sözü *iləri*//*irəli* fonetik variantlarında işlənmişdir); Cəlladı görən kimi Koroğlu fürsəti fota vermiyib, qılıca əl uzatdı, cəlladın başı *yapraq* kimi yerə düşdü (18, 21); Başıma bir əlli adam yığaram, əgər zor *görsətsə* başını kəsərəm, yox *görsətməsə*, əlimə keçirib, bir təhər diri tutaram (18, 88).

Bu fonetik hadisəyə ədəbi dil materiallarında tez-tez rast gəlmək olur. Bu baxımdan aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək:

Gözi ancaq *topraq* toyurar (Oğuznamə, 27, 170); Çoban *iləri* vardı (Dədə Qorqud, 16, 125); Ey məsiha, bəndəni kuyində yad et bir nəfəs,/Bu Xətəinin yerin hicrində *topraq* etməgil (Xətəi, 30, 214); Sizlərə hədiyyə, əldədir başım,/Ol yaşıl *yapraq*ı Səlməndən aldım (Xətəi, 31, 15); *Görsətməz* özün gəzər nihani,/Barı de ki, sən nedirsən ani? (Xətəi, 31, 82); *Topraq* olanı sanma kim, düşə qiymətindən,/Topraq olan Nəsimi gör kim, nə cövhər oldu (Nəsimi, 26, 296); Tökükcə qanıma oxun, ol astian içər,/Bir yerdəyəm əsir ki, *topraq*ı qan içər (Füzuli, 21, 62); İndi pəjmürdə düşüb *topraqa* pünhan oldu, gəl! (M. V. Vidadi, 25, 39); Əsr, iyirminci əsrdir! Vəzifəsi pək ağır... Arş *iləri*! (H. Cavid).

Yuxarıda təqdim etdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, *topraq*, *yapraq*, *iləri* və *görsətmək* sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğramışdır, hazırda *torpaq*, *irəli*, *yarpaq*, *göstərsə* şəklində işlənəlməkdədir.

Yerdəyişmə hadisəsinə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də təsadüf edilir. Məsələn: *axsır*<asqır, *kiprik*<kirpik, *yamşax*<yaşmaq, *bağarsıx*<bağırsaq şəklində işlənir (32, 115-116).

Onu da qeyd edək ki, Xuluflu nəşrindəki bir sıra sözlər müxtəlif fonetik dəyişmələrə uğrayaraq öz izini daha çox müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində qoruyub saxlayır.

Lüğəvi arxaizmlər. Sözüün ifadə etdiyi vahid anlayışla bağlı olan əşya və hadisənin qalması, lakin ya sözüün özünün, ya da onun ancaq mənasının

⁴ * sıxçınmaq - sivişmək

köhnəlməsinə *lüğəvi arxaizm* deyilir. Dildə lüğəvi arxaizmlər, əsasən, bu və ya başqa anlayışı ifadə edən sözlə bərabər, ikinci bir sözün (yəni sinonimin) əmələ gəlməsi və bunların bir-birini sıxışdırması əsasında yaranır (20, 242).

Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi sözlərin özü, bəzi sözlərin isə mənası köhnəlir. Buna görə də Azərbaycan dilində lüğəvi arxaizmlər iki yerə bölünür: *leksik arxaizmlər*, *semantik arxaizmlər*.

Leksik arxaizmlər əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılır, işləkliyini itirir və dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna keçir. *Semantik arxaizmlərdə* isə sözlər öz əvvəlki formasını saxlayır, ancaq onların mənası dəyişir. Xuluflu nəşrinin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş və mənacə dəyişmiş bir sıra sözlər işlənmişdir. Həmin sözlərdən bəzilərini diqqətinizə çatdırırıq:

Ənik-yırtıcı, sərt heyvan balası

Xuluflu nəşrində: Çaqqal *əniyi* qurd olmaz./Gənə qurd oğlu qurd olu (18, 61).

Bu leksuk vahid qədim yazılı abidələrin dilində də müşahidə edilir. Məsələn: Qurd *ənigi* yenə qurd olur (Oğuznamə, 27, 144). M. Kaşğari “Dîvan”ında *ənük* aslan balası, qaplan, qurd, it balası anlamında işlədilir (2006: I, 140).

Q.Kazımov “Aşina və Azərbaycan” adlı məqaləsində *ənik* sözü ilə bağlı müxtəlif fikirləri diqqətə çatdırır və qeyd edir ki, L. Budaqov *ənik* (gənc heyvan, it balası, şir balası), *ənikləmək* (küçükləmək) sözlərini işlətmişdir. V. V. Radlov *ənik* sözünün Osmanlı dilində yırtıcı heyvan balası, xüsusən də it, canavar mənasında işləndiyini qeyd etmiş, *ənikmaq* felini *böyümək* mənasında izah etmişdir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” ndə *ənik yırtıcı, sərt heyvan balası* mənasını ifadə edir (7,121). Bu leksem *ənik//ənix`* fonetik variantlarında Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində (Bərdə, Kürdəmir, Tovuz, Qazax, Qarakilsə, Zəngilan və s.) it balası anlamında işlədilir. Məsələn: İtin *əniyi* it olar (Qazax); Axsamnar *əniyi* bağla (Kürdəmir).

Maraqlıdır ki, *ənik* sözü Ucar şivəsində *uzaq qohum* mənasında işlədilir: Bizim *əniklərdən* Ucarda da var (4, 174).

Qılmaq - etmək

Xuluflu nəşrində: Nə ola tamaşa qılasan,/Qılıc vuran qollarım var (18,69).

Nəşrin dilində işlənmiş və hazırda Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan qılmaq feli ədəbi-bədii əsərlərin dilində həm müstəqil, həm də köməkçi fel

kimi işlənmişdir. Örnək üçün: Dəli Qarcar qılıcın əlinə aldı. Yuxarisından öygə ilə həmlə qıldı (Dədə Qorqud, 16, 53); Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan (Nəsimi, 26, 42); Ğənim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən (Füzuli, 21, 163); Qul Kişvəri, dur qılma eyb, anın kəmalı çoxdurur (Kişvəri, 15, 24); Dedim: bir nəzər qıl aşiq halına (Qurbani, 2, 25); Xəstə Qasım kimə qılsın dadını? (Xəstə Qasım, 14, 22); Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax! (M. P. Vaqif, 24, 108); Gəlib qıllam ziyarəti, /Doymaram bal dodağından (Molla Cümə, 23, 19); Məşuq aşıqinə kərəm qılmazmı?! (Aşiq Ələsgər, 3, 141).

Qılmaq sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız bir neçə ifadənin (namaz qılmaq, çarə qılmaq, səcdə qılmaq və s.) tərkibində öz ilk mənasını qorumaqdadır.

Ağı - zəhər

Xuluflu nəşrində işlənmiş arxaizmlərdən biri də *ağı* sözüdür: Sufatının çirkinliyi, qaralığı bir yana dursun, qaş-qabağından *ağı* damır (18, 59); Qaş-qabağından elə bil ki, *ağı* damır (18, 95).

Maraqlıdır, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *ağı* sözü bəxşiş, hədiyyə, xəzinə, sərvət mənalarında işlənmişdir. *Ağuluğ* sözü isə *ağılu/zəhərli* mənasını bildirir (29, 345).

Ağu leksemi qədim abidələrdən olan Mahmud Kaşğarının “Divan”ında da *ağı*, *zəhər* mənasında yer almışdır: ağız içrə ağu sağdı = ağzına zəhər tökdü (2006: II, 383).

Ağı sözü ədəbi-bədii dil nümunələrində iki transkripsiyada (*ağı*//*ağu*) müşahidə edilir: Ağalar dedigin tutmaq gərəkdir, *Ağu* sunar isə yudmaq gərəkdir (Dastani-Əhməd Hərami, 12, 44); Saqiya, sun içəlüm *ağımı* biz (Qazi Bühranəddin, 11, 377); Neçin ki, yar ol *ağuyi* içirməz, ey can, yarinə (Nəsimi, 26, 57); Gözümin yaşın ki, saldım içdigim sudur mana, /Bağrımın qanın ki, gördüm *ağulu* aşımdır ol (Xətai, 30, 217); Aşiqə vəfalı bir həmdəm gərək, /Həmdəmsiz bal yesə, ona *ağıdır* (M. P. Vaqif); *Ağu* versəm badə deyib alsana, can-can əziz (Molla Cümə, 23, 123); Qabağımda taam oldu zəhrimar, /Sanasan süfrəmə *ağı* töküldü (Aşiq Ələsgər, 3, 193).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ağı* sözü arxaikləşsə də, *ilana ağı vermək*⁵, *ağıya düşmək*, *ağıya salmaq* kimi birləşmələrin təkibində öz izini mühafizə etməkdədir.

Al - hiylə, yalan; qırmızı

Bu söz Xuluflu nəşrinin dilində hər iki mənada - *hiylə* (Koroğluyu *al* dil

⁵ * ilana ağı vermək - xəlvəti, əl altından təhrik etmək, gizləndən öyrədib qızıqsdırmaq (7, 526)

ilə dutubdu (18,100) və *qırmızı* (Havadakı şahin kimi/Tökülün *al* qan üstünə (18, 82) mənalarında işlənmişdir.

Al leksemi hər iki mənada ədəbi-bədii əsərlərin dilində də geniş əks olunmuşdur:

Al - hiylə, fənd, kələk mənasında: *Al* ilə arslan tutulur, güc ilə köçən tutulmaz (Oğuznamə, 27, 33); *Alın* arslan tutar, küçin oyuk tutmas = *al* ilə aslan tutular, güc ilə oyuk tutulmaz (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasını da tutmaq olmaz (M. Kaşğari, 2006: II, 148); Namərd dayı *al* eyləmiş (Dədə Qorqud, 168); *Al* ilə ala gözlərin aldadı, aldı könlümü Nəsimi, 26,137); Dad əlindən ki, məni *al* ilə məğbun etdin (Füzuli, 21, 94); Gözəl deyil, etmə, gözəl, *alı* sən (M. P. Vaqif, 24, 96); *Al* dillə gətirdin, mehman eylədin,/Qatdın şərbətimə nəş ağı belə (Aşıq Ələsgər, 3, 260).

Bu sözün hiylə anlamı *aldatmaq* felinin kökündə mühafizə olunur. Eyni zamanda, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax və s. dialekt və şivələrində *al dilə tutmaq*, yəni aldatmaq, hiylə işlətmək şəklində özünü qoruyub saxlayır (Məni *al dilə tutma*, nə sözün var mərdana deynən. - Ağdam (4, 8).

Al - qırmızı mənasında: *Al* ilə yaşıl geyindi bağlar,/Ağ ləçəyi sərpə saldı dağlar (Xətai, 31, 65); Mən sevdüğüm ol səbzxət, *al* qəbadır (Kişvəri, 15,13); Öldür məni, gör var isə günahım,/Al qanım əllərdə hənalər olsun (M. P. Vaqif, 24, 64); Əyilməz olarsa sevgimə qarşı,/Onu *al* qanlarda görmək istərəm (H. Cavid).

Al sözü bu mənada aşıq poeziyasında daha çox müşahidə edilir: *Al*, yaşıl geyinib durma qarşımda (Qurbani, 2,7); *Al* yaşıl geyinib, tirmə bağlarsız (Xəstə Qasım, 14, 29); *Al* yanaq, büllur buxaq,/Ağ sinəsi qar oynayır (Molla Cümə, 23, 172); Alma kimi yanağının *alına*/ Gözün sataşmağın nə damağı var! (Aşıq Ələsgər, 3, 119).

Maraqlıdır, M. Kaşğarının “Divan”ında *al* sözünün bir mənası da belə açılır: *xanlara bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüyü düzəldilən turuncu rəngdə bir qumaş. Turuncu rəngdə al deyilir* (2006: II, 147).

Bu leksik vahid *qırmızı* mənasında cəmi bir neçə ifadənin (*al* bayraq, *al* qan, *al* şəfəq) tərkibində özünü qoruyub saxlamaqdadır.

Qızıl - qırmızı

Qızıl sözü tarixən *qırmızı* mənasında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə *qiymətli metal* anlamını bildirir. Bu leksik vahid Xuluslu neşrində hər iki mənada işlənmişdir: *Qızıl* alma dəstindədi,/Şirin canın qəsdindədi (18, 73); Beş hoqqa *qızıldan* nalı gərəkdir (18, 62).

Kızıl (qızıl) sözü Orxon-Yenisey abidələri (Tonyukuk abidəsi, 52: güntüz olurmatı, *kızıl* kanım tökti, kara tərım yügürti, isik, küçik bertim ök, ben özüm uzun yəlməg ıtım ok = 52. gündüz oturmadı. Qızıl qanımlı tökərək, qara tərımı axıdaraq, işimi, gücümü verdim, mən özüm uzun (böyük?) süvari dəstələri göndərdim (29, 121; 126; 367) və M. Kaşğarının “Divan”ında (Kılnu bilsə, *kızıl* kedhər, yaranu bilsə, yaşıl kedhər = özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər. - 2006: II, 382) *qırmızı* mənasında çıxış etmişdir.

Bu leksem ədəbi abidələrdə işlək olmuşdur: *Qızıl* başlu girməyincə qara başlı çıqmaz (Oğuznamə, 27, 144); Bir yerə ağ otaq, bir yerə *qızıl* otaq, bir yerə qara otaq qurdırmışdı; Qar üzərinə qan dammış kibi *qızıl* yañaqlım! (Dədə Qorqud, 16, 24; 117); İki əlin *qızıl* qanda, /Çox günahlar vardır məndə (Xətai, 31, 30); Heç bilmirəm, toymu eylər, yas eylər, /Əllər batıb *qızıl* qana, kəkliklər (Xəstə Qasım, 14, 29); Xəstə Vaqif onun sərgəştəsidir, /Bağrı *qızıl* qanın ağuşəsidir (M. P. Vaqif, 24, 67); Sellər kimi axmaqda *qızıl* qan, /Canlar yaxar, evlər yıxar insan... (H. Cavid).

Maraqlıdır ki, *qızıl* leksik vahidi yaxın keçmişə qədər *qızıl bayraq* (Babaların boz çöllərə bənzər muradı /*Qızıl bayraq* dalğasından yaz almadımı! - M. Araz), *qızıl əsgər* (Bugünkü şerimiz bir *qızıl əsgər*, /Cəbhəyə qüvvədir hər kiçik zəfər. - S. Vurğun) və s. söz birləşmələrinin tərkibində *qırmızı* mənasında işlənirdi.

İraq - uzaq

Xulufu nəşrində: *Iraqdı* mənzilim, uzaqdı ara (18, 113).

Bu leksuk vahid Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *irak* fonetik variantında *uzaq*, *aralı* mənasında qeydə alınmışdır (29, 357). M. Kaşğarının “Divan”ında göstərilir ki, **-k** şəkilçisi fel kökündən sifətlər yaradır. Məsələn: yıra+k (irəq, uzaq - 2006: II, 359). Nümunədən görünür ki, *irəq* leksemi *yıraq* şəklində işlədilmişdir.

İraq sözü eyni mənada digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də işlək olmuşdur: Tavul üni *iraq*dan xoşdur (Oğuznamə, 27, 133); Ala qollu sapanımca gəlməz maña! /İrağından - yaqınından bəru gəlgi (Dədə Qorqud, 16, 39); Səndən *irağ*, ey sənəm, şamü səhər yanaram (Nəsimi, 26, 127); Olmaya kim, pir qatından, / Səni edə *irağ* bir söz! (Xətai, 31, 38); Kuyindən *iraq* düşdülər əhbabi-vəfadar (Kişvəri, 15, 15); *İraq* durma məndən, cüdayı gəzmə! (M. P. Vaqif, 24, 46); Necə ağlamayım, bəs ağlamazmı /Bir kəs ki, yarından *irağa* düşər? (Q. Zakir, 19, 158).

Maraqlıdır ki, *irəq* sözü bu gün öz varlığını bəzi deyim və ifadələrin tərkibində qoruyub saxlamaqdadır: *irəq olsun*; *gözdən uzaq*, *könüldən irəq* və s.

Bu leksem Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində iki variantda (irağ//ırax) işlənmişdir. Məsələn, Quba dialektində *irağ* (Səni görüm dərd-bəla sən-nən *irağ* ulsun, ay uqlum), qərb qrupu dialekt və şivələrində eyni mənada *ırax* fonetik variantında qeyd olunur (Pis adamnan *ırax* dursan yaxşısı). Eyni zamanda, qərb qrupu dialekt və şivələrində *ırax* sözü *ı* sait düşümü ilə də işlənir (*rax* sənən).

Duş - yuxu, rəya, yuxugörmə

Duş sözünə Xuluslu nəşrində *tuş* formasında təsadüf edilir: Yatıbsan, qəflətdən oyan,/Gördüyün *tuşdumu*, nədi? (18, 56); Yatmışdım aşkar gördüm *tuşumu*,/Əzəldən mən bilirdim işimi (18, 76).

Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində yuxu şəklində normalaşmış bu leksemə yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir: *Düşü* görəndə degil, yorandadır (Oğuznamə, 27, 102); Bilürmisin qarındaşım Qaragünə, *düşümdə* nə göründi? (Dədə Qorqud, 16, 40); *Düşdə* gördi dün Xətai, yar olubdur həmdəmi,/Ya *düşümdür*, ya xəyalım bu nə halətdir mana (Xətai, 30, 40).

Duş leksik vahidi müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşərək bir sıra dialekt və şivələrdə işlənir: Axşam bir yaxşı *düş* gördüm (4, 159). Bu söz qərb qrupu dialekt və şivələrində (Borçalı, Qazax, Tovuz, Gədəbəy və s.) *tuş*//*çuş* fonetik variantlarında daha işləkdir: *Tuşun* düzdüyü yozmağında (Qazax); Be:yjə bir *tuş* gördüm (Borçalı) (5, 580).

Maraqlıdır, *tuş* leksemi Bərdə, Gədəbəy şivələrində *qarşı*, *qabaq* mənasında işlənir: Öyümüzün *tuşunda* bir alma ağajı var (5, 580).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu qədim leksem Türkiyə türkcəsində eyni mənada işlənmişdir.

Eyi//eyü - yaxşı

Bu nəşrdə *yaxşı* mənasını bildirən *eyi* leksemində də təsadüf edilir: *Eyicə* yanşaram, paşam! (18, 59); *Eyicə* tanıram (18, 60).

Oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan bu leksem digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də işlək olmuşdur. Məsələn: *Eyü* dostunla yavuz olma (Oğuznamə, 66); ...tar yerdə eyü əlimə girdin; Qara başım sağlığında eyilüklər edəm, köpək, saña (Dədə Qorqud); Sevinmə, gülmə, quzum, kimsənin fəlakətinə,/Bu hal, əvət, *eyi* bir şey deyil, sevinmə, saqın! (H. Cavid, “Bahar şəbnəmləri”); İstəməz, al ye. Yarın gavurlar ilə *eyi* vuruş (C. Cabbarlı, 2005: II, 182).

Eyü sözünə qədim türk yazılı abidələrində *eyü*, *etqü*, *edqü*, *ezqü* və s. fonetik variantlarda rast gəlinir. Oğuz dilləri üçün səciyyəvi olan bu leksem bir

sıra türk dillərində işlənməsinə baxmayaraq, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işləkliyi itirmiş və üstünlük qıpçaq mənalı *yaxşı* sözünə verilmişdir.

Nəşrin dilindəki *eyi* leksemi hazırda Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilir. Bu söz qərb qrupu dialekt və şivələrində (Borçalı, Qazax və s.) *ey* fonetik variantında ilkin mənasını qoruyub saxlayır. Məsələn: Sizdən *ey* olmasın, Məhəmməd mənim dosdumdu (Borçalı); Mənim kefim *eydi* (Qazax) (4, 163).

Onu da əlavə edə bilərik ki, bu leksik vahid müasir Azərbaycan ədəbi dilində istifadədən qalsa da, müasir türk ədəbi dilində eynilə işlənir.

Kəndi//kəndü - öz, özü

Xulufu nəşrində *öz* sözü işlək sözlər sırasındadır. Maraqlıdır, bu nəşrdə *kəndi* sözü, V. Xulufunun qeyd etdiyinə görə, *sərkərdə* anlamlıdır: O, yol kəsib, karvan vuran, hay salıb, halay pozan, *kəndi*⁶ qoç Koroğludu (18, 29); - Salam ələyküm *kəndi* qoç Koroğlu! (18, 41).

Qeyd edək ki, *kəndi* və *öz* sözləri arasında məna etibarilə heç bir fərq yoxdur. *Öz* əvəzliyinin arxaik forması olan *kəndi//kəndü* əvəzliyi qədim abidələrin dilində - Orxon-Yenisey abidələrində (*kəntü* - öz, 29, 363), M.Kaşğarının “Divan” ında (*kəndü* - yılan *kəndü* əgrisin bilməs, təwi boynın əgri ter = ilan öz ayrılığını bilməz, dəvənin boynu ayridir deyər, 2006: I, 185), “Oğuznamə”də (Dövlətsizə *kəndü* bəlası yetər, 27, 103) və “Kitabi-Dədə Qorqud”da (Oğlan qılıcın çıqardı. Qızla *kəndü* arasına biraqdı) işlək olmuşdur. Eyni zamanda, digər ədəbi-bədii dil nümunələrində müşahidə edilir: *Kəndü* lütfindən yaratdı aləmin mövcudunu (Xətai, 30, 164); *Kəndi* zatından silahü əsləhə əla gərək (M. P. Vaqif).

XX yüzilin əvvəllərinə qədər ədəbi-bədii əsərlərin dilində *öz* leksemi sinonimi *kəndi//kəndü* sözü ilə paralel işlənmişdir. Bu haqda H. Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan və türk dili arasında mövcud olan yaxınlıq nəticəsində eyni mənaya gələn hər iki söz - *öz* və *kəndi* yanaşı işlənərək, *kəndi+öz*- *kəndöz* şəkli almış və bir müddət də müvazi işlənmişdir. Lakin zaman keçdikcə bunlar vahid lüğətə keçmədiyindən tərkib hissələri ayrılmış, Azərbaycan dilində *öz*, türk dilində isə *kəndi* sözü sabit şəkil almışdır” (22, 178).

Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş *kəndi* leksik vahidi qərb qrupu dialekt və şivələrində *kəndi//gəndi* fonetik variantında işlənir: Biz *gəndi* ədətdərimizi yaxşı bilərək - Qazax (4, 194).

Maraqlıdır, Borçalıda *gəndigələn//gəndiyələn //gəndəliyən* (biçin vaxtı yerə tökülən sünbüllərdən yenidən bitən taxıl - Göyşəndə yaman *gəndiyələn*

⁶ * burada: V. Xulufu nəşrində *kəndi* sözünün *sərkərdə* mənasında işləndiyi qeyd edilir (18, 29).

pitif) sözü də işlədilir. Deməli, gəndigələn – *əvvəlki ildə taxıl əkilmiş sahədə sonrakı ildə öz-özünə çıxan, əmələ gələn taxıla* deyilir (22, 175; 194). Göründüyü kimi, *kəndi*//*gəndi* sözü ilə *gəndiləyən*// *gəndigələn* sözlərinin mənası arasında çox yaxınlıq var.

Yeri gəlmişkən, *kəndi* leksemi Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində (Ağdam, Ağdərə, Dərbənd, Xaçmaz, İsmayıllı, Kəlbəcər, Quba, Laçın və s.) taxıl, un saxlamaq üçün taxtadan düzəldilmiş və ya çubuqdan hörülüb suvanmış qab mənasında da işlədilir (4, 275).

Burada bir cəhəti də nəzərə çatdırmaq ki, bu leksem bu gün Türkiyə türkcəsində *kendi* şəklində işlədilir və eyni mənanı verir.

Yesir-əsir

Xuluslu nəşrindəki maraqlı sözlərdən biri də *əsir* mənasında işlənən *yesir* sözüdür: Qol-qola bağlayın, qatın *yesiri*./Dəyərini dəyməzə satın, gətirin! (18, 33).

Yesir leksemi digər ədəbi-bədii əsərlərin dilində də eyni mənada işlənmişdir: Qırq incə belli qızla Boyı uzun Burla xatun *yesir* getdi (Dədə Qorqud); Yalan yoxdur, bir az səndən kəsirəm,/O səbəbdən məhlənizdə *yesirəm* (Aşıq Ələsgər).

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşən *yesir* leksik vahidi *əsir-yesir*, *yetim-yesir* ifadələrinin tərkibində dövrümüzə qədər özünü qoruya bilmişdir.

Kötün-kötün - dalı-dalı, arxaya, geriye, dönmədən dalı-dalı getmək

Xuluslu nəşrində: Həmzə Koroğluya baxıb, *kötün-kötün* qayıdıb geri çəkildi (18, 67).

“Dədə Qorqud” dəstanında *götin-götin* fonetik variantı müşahidə olunur: Oğlan yumruğıyla buğanın alnına qıya tutub çaldı; buğa *götin-götin* getdi (Dədə Qorqud, 16, 27).

Fonetik cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğramış bu leksemə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusən qərb qrupunda rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Götün-götün* geri getdi.

Göründüyü kimi, nəşrin dilindəki *kötün-kötün* sözünün ilkin semantikasi qərb qrupu dialekt və şivələrində eynilə saxlanmışdır.

İsərləməq//İsərləməq - tapşırmaq; sifariş etmək, xəbər göndərmək

Xuluslu nəşrində: Havaxt bir dara düşsən, *isərləsan*, yanında hazıram (18,109).

Bir atalar sözündə də bu leksem öz izini saxlamışdır: Dəvənin dizini bağla, Allaha *ismarla*.

“Dədə Qorqud” dastanında bu qədim leksik vahidin *ismarlamaq* şəklinə təsadüf olunur: Oğlanı həkimlərə *ismarlayub* Dirsə xandan saqladılar (16, 33).

Bu söz Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində, xüsusən qərb qrupunda (Borçalı, Qazax, Tovuz, Gədəbəy və s.) *ismarramax* // *ismarramax* (bəzən də *i* saitdüşümü ilə *smarramax*) *sifariş, xəbər göndərmək* mənasında işlədilir: *İsmarradım*, dağdan koramaz yolleyjax cijim (4, 261), *Smarramışam* göndərəjəx.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş ismarlamaq leksik vahidi hazırda müasir türk dilində *ismarlamak* şəklində işlənir. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra dildən çıxmış bir sıra türk mənşəli sözlər yenidən istifadəyə gətirilir (ulu, dürlü, araşdırma, çavuş, ulus, yarlıq, *ismariş, ismarlamaq* və s.). Bu cür sözlərə *dirilən* sözlər deyilir. Azərbaycan dilində son dövr *ismarlamaq, ismarış* sözlərindən daha çox istifadə olunur.

Var(maq) - getmək, yetişmək, çatmaq, gəlmək, gəlib çatmaq

Xulufu nəşrinin dilində *getmək* və *varmaq* sözləri paralel işlənmişdir: Öz vilayətimdən Çənlibelə *varıram* (18, 37); ...sür atını, yolun ilə *var*, çıx *get* (18, 76).

Maraqlıdır ki, *varmaq* sözü qədim türk yazılı abidələrində *barmaq* fonetik variantında da işlənmişdir. Məsələn, Orxon-Yenisey yazılarında: 7-ci abidənin dilində: *barırman* – gedirəm; 10-cu abidənin dilində: ... Tabğaça bartığ ... = Tabğaça getdin... (29, 164) müşahidə olunur. Bu leksem müasir türk ədəbi dilində və Azərbaycan dili dialekt və şivələrində *var(maq)* şəklində özünü göstərir.

Varmaq leksik vahidi tarixən ədəbi-bədii dil nümunələrində çox işlək olmuşdur: Salamat gözləyən *varmaz* savaşa (Oğuznamə, 27, 113); *Varıñ* Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı ərnağanlar gətürün... (Dədə Qorqud, 16, 53); Bu yola *varmaq* olmaz rəhnümasız (Xətai, 30, 167); Misir şəhri derlər ona *varmışam* (Qurbani, 2, 35); Bir məclisə *varsan* özünü öymə; Təklif olunmamış bir yerə *varma* (Xəstə Qasım, 14, 23; 27); Abbas qürbət elə *varsa*, /Namərd olan dala qalsa... (Abbas Tufarqanlı, 1, 71); Səba əhvalımı bir-bir, *Varıb* ol yarə ərz eylə! (M. V. Vidadi, 25, 14); İstərəm ki, *varım* yarın kuyinə, /Şikvə edəm qəmi-pünhan əlindən (Q. Zakir, 19, 181).

Varmaq lekseme bu günə qədər öz varlığını bir sıra törəmələrində (ifrata *varmaq*, fərqinə *varmaq*, xəyala *varmaq*, var-gəl etmək, əhəmiyyətinə *varmaq* və s.), Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənən *varıf*

getmək birləşməsinin tərkibində qoruya bilmişdir. Məsələn: Danzū qalxdıx, *vardıx* çırpıya getdik, getdik bir harava çırpı yığdıx; Çox oturmaı, işi var deyən *varıf getdi*.

Eşik - bayır, qapı, həyət

Xuluslu nəşrində: Koroğlunun səsi *eşikdə* gələndə Qırat içəridə kişnəyib bağırırdı (18, 65); Bunlar bu söhbətdə ikən, sən demə, Giziroğlu da başının dəstəsi ilə gəlib, *eşikdən* qulaq asırmış (18, 86).

Xuluslu nəşrində işlənən bu qədim ləksəm digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də yuxardakı mənada çıxış etmişdir: *Eşikdəki* inaqılar! Dibdə oturan xas bəglər! Qutlu olsun dövlətiñüz! (Dədə Qorqud, 16, 72); Ey Nəsimi, dürlü-dürlü dərdlər ol canındadır, / Bir *eşik* yastana gör kim, dərdinə dərman bitər (Nəsimi, 26, 334); Mən Xətai bəndəyəm bir padişah qatınə kim, / *Eşiyində* qulluğu, sultanca izzət bilmişəm (Xətai, 30, 223); *Eşigin* daşını qan ilə yudu çeşmi-tərim (Füzuli, 21, 111); *Eşigində* düşmüşəm hər gecə daşə yastanıb (Kişvəri, 15, 8); Gözəllik babında şahı-cahansan, / *Eşiyində* yüz min qullar dolanır (M. P. Vaqif, 24, 82).

Bu gün Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş *eşik* sözünə bir sıra dialekt və şivələrdə (Tovuz, Naxçıvan, Oğuz, Zaqatala, Borçalı və s.) rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Tovuz şivəsində: *Eşix`də* bir sö:ux var ki görəsən (4, 163).

Bu qədim lüğət vahidi *eşiyə atmaq, eşiyə çıxmaq, ev-eşik* kimi ifadələrin tərkibində öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır.

Suç - günah, təqsir

Xuluslu nəşrində: Dindir Dəmirçioğlunu dindir! / *Suçunu* boynuna min-dir! (18,80).

Bu leksik vahid digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də işlək olmuşdur: Kiçilər *suç* işlər, ulular bağışlar (Oğuznamə); Beyrək dəxi *suçından* keçdi (Dədə Qorqud, 16, 76); *Suç* bunundur, qətl edün, qanda isə (Suli Fəqih, “Yusif və Züleyxa”); Cavab ayıtdı, *suç etdim* dilim çəkdilər ənsəmdən (Nəsimi); Güləndam aydır: ey şirrəti-afaq, Əgər *suçlu* isəm sən tanrıya bax (Dastani-Əhməd Hərami, 12, 47); Ömrünə çox dua- sənə demişəm, / *Suçumu*, dərdimi sana demişəm (M. P. Vaqif, 24, 96); Yanan *suçlu* olar, yanmayan təmiz (H. Cavid).

Bu qədim lüğət vahidi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində çox geniş yayılmışdır: *Suç* özündədir, özü yığılan ağlamaz (5, 505).

Suç sözü öz ilkin mənasını *suçlu adam* ifadəsinin tərkibində qoruyub sax-

lamışdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, bu leksem hazırda Türkiyə türkcəsində eyni mənada işlənməkdədir.

Yağı - düşmən

Xulufu nəşrində: *Yağı düşman* dörd bir yanın alıbdı (18, 99); Nə zaman ki, *yağı, düşman* gələndə/ Səndə çox olurdu savaşı, dağlar! (18, 103).

Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, nəşrin dilində eynimənalı *yağı* və *düşmən* sözləri paralel işlənmişdir. Maraqlıdır, bu nəşrdə “*Yağı qoruğu*”nun da adı çəkilir: Burası Koroğlunun “*Yağı qoruğu*” idi (18, 89).

Bu cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik hesab olunan bu leksem Orxon-Yenisey abidələrində (29, 357) və M.Kaşğarının “Divan”ında (2006: III, 29) da *düşmən* mənasında çıxış edir. Eyni zamanda, Orxon-Yenisey abidələrində eyni kökdən olan *yağıt//yağıd* (yağı olmaq, düşmən olmaq) və *yağıla* (vuruşmaq, hücum etmək, düşməyə qarşı getmək) sözləri də öz əksini tapmışdır (29, 358).

Leksem digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də *düşmən* mənasında müşahidə edilir: Qanturalı bildi kim, bu *yağı* basub dağıdan Selcan xatundur; *Yağı* basıldı, düşmən sındı (Dədə Qorqud, 16, 115); *Yağıdır* müjganın, cadudur gözün; Şux kirpiyin haramıdır, *yağıdır* (M. P. Vəqif, 24, 26; 37); Ərz eyləyim bu sözümün sağdır, /Yollarınız haramıdır, *yağıdır* (M. V. Vidadi, 25, 3); Kirpiyin *yağıdı*, gözlərin cəllad, /Görənlər əlindən edər şikayət (Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, 1973: 26).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə göstərildiyi kimi, *yağı* sözü mənasını *yağı kəsilmək* (düşmən olmaq), *yağısı yarımaq* (bərk qorxmaq, bağrı yarımaq) kimi ifadələrin tərkibində mühafizə edir. Eyni zamanda, bu söz əsasında yaranmış *yağılıq* sözü *düşmənlik*, *düşməncilik* mənasını bildirir (9, 501).

Xatırladaq ki, *yağı* və ondan törəyən *yağılıq* leksemləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənməkdədir: Maña *yağı* kimi baxer. İki nəsil arasında çoxdan *yağılıx* var.

Yanşaq - aşıq, ozan

Xulufu nəşrində: – *Yanşax*, nəçisən? Nərdən gəlib, nəreyə varırsan? – Koroğlu *yanşağıyam*, xanım (18, 37); Yeni *yanşaq* gəldiyini eşidən paşalar onu öz yanlarına - kef otağına çağırıdılar. Yeni *yanşaq* qapıdan girəndə paşaların canına qorxu düşdü (18, 59).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *yanşaq* sözünün mənası belə izah edilir: 1. Çoxdanışan, zəvzək, uzunçu. 2. köhn. aşıq, ozan (9, 527).

Misallardan göründüyü kimi, *yanşaq* leksik vahidi Xulufu nəşrində ikinci mənada, yəni aşiq mənasında işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *yanşaq* sözü həm *çoxdanışan* (*Yanşağ* adamnan hamının zəhləsi gedər - Şamaxı), həm *aşiq* (*Aşıqların* də hamısına *yanşax* deyər - Məgri), həm də züytutan/züychü (*Zurnaçı* çalır, *yanşağ* da ona dəm tutur, barmaqların işdətmir - Ağcabədi) mənalarında işlənmişdir (5, 622, 623).

Şülən - qonaqlıq; talan, dağıtmaq

Xulufu nəşrində: Dəlilər dağılıb, Osmanlı torpağına *şülən* çəkildilər, mal-dövlətin çəkib Çənlibelə gətirdilər, fəqir-füqəraya payladılar (18, 104).

Nümunədən göründüyü kimi, bu nəşrin dilində *şülən* leksemi *talan etmək, dağıtmaq* mənasında işlədilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası”nda *şülən* sözünün mənaları belə açıqlanır: böyük qonaqlıq. 1. sultan və ya bəy tərəfindən açılan süfrə, camaat üçün hazırlanmış yemək, qoşuna və xalqa verilən ümumi ziyafət, toy, qonaqlıq. 2. ümumi qurban yeməyi ... Şülən vermək: süfrə açmaq, ümumi ziyafət vermək; Şülən yeməyi - toyda, ziyafətdə verilən yemək (17, I, 199).

Bu qədim lüğət vahidinə “Dədə Qorqud” dastanı, Aşiq Ələsgərin dili və s. mənbələrdə də rast gəlirik. Məsələn: Beyrək *şülən* yeməginin üzərinə gəldi; Yaylaqdakı ağ qoyunum sən *şülənliyin* olsun! (Dədə Qorqud, 16, 72; 246); Erkək kəsib, ağır məclis qururdu, /*Şülən* çəkirdi malların, dağlar; Şah Abbas *şülənli* məclis düzəldi, /Hatəm süfrəsini aşdı Annax bəy (Aşiq Ələsgər, 3, 87; 201).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *şülən* sözü *talan, şülən olmaq* isə *talan olmaq, dağıtmaq* (Bosdan *şülən* oluf) mənasında işlədilir. Eyni zamanda, bu dialekt və şivələrdə *bol, bolluq* (*şülənnix* - boluq; *şülənniyə düşməx* - boluğa düşmək - Bün bir şülənniyə düşmüşdüm) anlamında da müşahidə olunur (5, 541).

Dialekt və şivələrdə bu sözün *şilan* fonetik variantı da özünü göstərir. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə *şilan* sözünün mənası iki anlamda izah edilir: *şilan* I (Oğuz, Təbriz) - böyük qonaqlıq; *şilan* II (Göyçay) - bol, artıqlamasilə. - Məclisdə hər şey şiləndi (5, 530).

Maraqlıdır, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusilə qərb qrupunda boluq mənasında olan *şülən* əvəzinə, indi *lej//lejan//lejən* kəlməsi işlədilir (lej II (Salyan) - *bol, çox* - Bostanda yemiş *lejdi* (4, 358); *lejan* (Cəbrayıl, Çəmbərək, Gədəbəy, Qafan, Tovuz, Zaqatala) - *bol, çox* - Bu il bizim armudumuz *lejəndi* (Qafan); Yiməh-içməx` lejanıydı qonaxlıxdə dünənnəri

(Gədəbəy). *Lejan eləməx`* (Xanlar) talan etmək, talamaq. - Hasanın malını *lejan elədilər*; *lejən* (Qazax, Tovuz) - Bizim bağda alma, armıt *lejəndi* (Qazax); Yayda tut-gilas *lejan* olur (Tovuz) (4, 358; 359).

B. Əhmədov “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”ndə göstərir ki, *şül* sözü bol deməkdir, *-ən* şəkilçisi ehtimal ki, ərənlər sözündəki *-ən*-lə eynidir, *çoxluq* bildirir. Belədirsə, *şülən* sözü *çox bol* mənasını verir. (*Şulan* sözü adam adı kimi də işlədilir, görünür, *səxavətli*, *çörəkli* deməkdir (B. Əhmədov, 1999: 321).

Sarp - sərt, dik, sıldırım, çətin və s.

Xulufu nəşrində: *Sarp* qayada yurd olmaz./Müxənnətə söz dərd olmaz (18, 61).

Sarp sözünə qədim yazılı abidələrin dilində də təsadüf olunur: *Sarb* sirkə kəndü qabına ziyan edər (Oğuznamə, 27, 124); *Sarp* yürürkən Qazılıq ata namərd yigit binə bilməz, binincə, binməsə, yeg! *Sarp* qayalar oynanmadı, yer obrıldı (Dədə Qorqud, 16, 20; 34).

Digər şivələrimiz üçün də səciyyəvi olan *sarp* sözü qərb qrupu dialekt və şivələrində ilkin forma və mənasını, əsasən, eynilə saxlamaqdadır. Hamamlı şivəsində *sarf* leksemi uçurum mənasında işlənir (5, 474).

Ağıl - mal-qara və qoyun saxlamaq üçün üstüaçıq yer

Xulufu nəşrində: - Sabah ılıxını örüşə aparma, qoy xalxalda (*ağılda*) qalsın (18, 16).

Orxon-Yenisey abidələrində iki mənası verilmişdir: 1. *yaxınlaşmaq*, *yığışmaq*; 2. *ağıl, qoyun salınan yer* (29, 345). “Dədə Qorqud”un dilində də həmin sözə təsadüf olunur: ... Qıyan güci, Dəmir güci - bu iki qardaşı yanına aldı, *ağılın* qapusını bərkitdi (Dədə Qorqud, 16, 38).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əksəriyyətində bu sözdən geniş istifadə olunur. “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə *ağıl* sözünün aşağıdakı mənaları qeydə alınmışdır:

Ağıl (Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Əli-Bayramlı, Şəki, Zəngilan) - 1. yayda mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer (Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Zəngilan. - Ramazan inəx`ləri *ağıla* salıb darvazanı bərkitdi (Balakən); - Mən bu *ağıla* qoyun salmaram (Cəbrayıl); 2. qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer (Əli Bayramlı). - Ağıl çox mö:kəm tikilmişdi, içəri heç külək də keçməzzi; 3. tövlə (Şəki). - İneyi *ağıla* bağlı:f qavağına ot töhdü (4, 4).

Baba - ata

Xulufu nəşrinin dilində: Dizini Koroğlunun döşünə qoyub dedi: – *Baba*,

de görüm nəçisən? (18, 123); Hər yerdə *babamın* qisasın aldım (18,127).

Bu leksemə digər mənbələrdə də rast gəlmək olur: Qız anası miskin olur, *babasına* yalvar, əxi! (Oğuznamə, 27, 148); *Baba* oğul qazanur ad üçün./Oğul da qılıc quşanır *baba* geyrətiyçün (Dədə Qorqud, 16, 82).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin bəzilərində (Başkeçid, Füzuli və s.) *ata* anlamında işlədilir. Başkeçid şivəsində: *Babam* mana kitab alıf. Füzuli şivəsində: Get gör, *babam* gəldimi öyə!? (4, 25).

Ər - igid, qəhrəman, qoçaq, kişi

Xuluflu nəşrində *igid* anlamlı söz kimi çıxış edir: Koroğlu içəndi⁸ düşman qanını,/Ər meydanında qoyar şirin canını! (18, 33).

Qədim dövrlərdə bu söz *kişi, erkək; igid, qəhrəman, qoçaq, sözündə möhkəm olan* mənə çalarlıqları ifadə etmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində *ər* (er, ir) əsgər, kişi, döyüşçü anlamında izah edilir (29, 355).

M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərində bu leksik vahid *ər, kişi, adam* mənalarını bildirir. Məsələn: *ər* arındı = adam təmizləndi, yuyundu (2006: II, 373).

Ər sözü tarixən ədəbi-bədii dil nümunələrində geniş yayılmışdır: *Ər* gedər, adı qalır (Oğuznamə, 27, 37); Ol gün cigərində olan *ər* yigitlər bəlürdü (Dədə Qorqud, 16, 50); *Ər* bilir meydan qədrin kim, qədərlər ağrımaz (Nəsimi, 26, 618); *Ər* yükü gövhərdir, saman gərəkmez... (Xətai, 31, 8); *Ər* istəsən, keç namərdədən, *ər* dilən (Qurbani, 2, 24); Mərd adam görəndə *ər* kimi tanı (Aşıq Ələsgər, 3, 208).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *ər oğlu ər* (igid, qəhrəman) ifadəsinə də müraciət olunur. *Ər* leksemi öz ilkin mənasını atalar sözündə mühafizə edə bilmişdir: *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir;/Yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir*. Nümunələr göstərir ki, *ər* sözü, az da olsa, işləndiyi üçün dildən tam çıxmayıb, öz varlığını qoruyub saxlaya bilər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ər* dedikdə, *arvadın qanuni və məhrəm yoldaşı olan kişi* nəzərdə tutulur (7, 122).

Ərən - ər, mərd, igid; müdrik, ilahi, ağa, müqəddəs və s.

Xuluflu nəşrində *ərən*lər sözü *igid, müqəddəs* mənasında işlənmişdir: Ağ üzdə busə tək gərək,/Ərənələr İsa tək gərək.

Ər kökü əsasında formalaşmış *ərən* sözü Orxon-Yenisey abidələrində *igid, cəsür; igidlər; döyüşçülər* mənasında işlədilir (29, 355).

⁸ * içəndi - içəndə olmalıdır.

Mahmud Kaşğari “Divan”ında *ərən* sözünü *ər* sözünün cəmi (*ər+ən*) kimi qəbul etmişdir. O, bu leksemlə bağlı yazır: “Bu söz qaydadan xaric şəkildə *ərən* kimi cəmlənir. Bu, qaydaya ziddir, qaydaya görə cəm şəkilçisi məhz [-lar/-lər]-dir” (2006: I, 110). *Ərən* (*ər+ən*) leksik vahidi *-lər* şəkilçisi ilə işləndikdə iqiqat cəmlilik ifadə edir. Məsələn: *ər*di uza *ər+ən+lər* = keçmişdə *ər+ən+lər* vardı (2006: I, 153).

Bu söz digər ədəbi materialların dilində də yuxarıdakı mənalarda çıxış etmişdir: *Ərənlər* öz yolunda *ər* tək gərək (Q. Bürhanəddin); Ey Nəsimi, yeri gey, xırqə *ərənlər* donudur (Nəsimi, 26, 117); *Ərənlər* bizə busudur, /Yalan söyləyən asidir (Xətai, 31, 28); Özüm gördüm *ərənləri*, /Mənə badə verənləri (Qurbani, 2, 57); *Ərənlər* meraca cümədə getdi (Abbas Tufarqanlı, 1, 51); Əsrlər boyunca *ərlər*, *ərənlər*/Hünər dünyasından doymadı, getdi (Səməd Vurğun).

Dəli - qoçaq, igid, qəhrəman, dəliqanlı

Xulufu nəşrində: Axırda bir gün *dəli* Koroğlunun sözləri yadına düşdü (18, 36); *Dəliləri* var focu-focu; At minib düşman qoycu (18, 61); Koroğlu-yam, Çənlibeldə *dəliyəm* (18, 94).

Bu leksem epos qəhrəmanlarının daşdığı addır, daha çox igid, qəhrəman mənasında işlənir. “Koroğlu”da Koroğlunun silahdaşlarının hamısı *dəli* adlandırılır. Dastanın adlı qəhrəmanlarından biri də *Dəli Həsəndir*.

Maraqlıdır, sözügedən nəşrin qollarından birinin adı “Dəli Koroğlu və Bolu bəy” adlanır. V. Xulufunun yazdığına görə, bugünkü Dəlilər (Dəllər) və Tərs Dəlilər (Tərs Dəllər) kəndlərinin adları Koroğluya isnad verilmişdir (18, 3).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *dəli* sözünün bir mənası da *qoçaq, igid, qəhrəman* kimi verilir: ... 5.sif. məc. *Folklorda: dəlicəsinə qoçaq, igid, qəhrəman* (6, 575).

Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanında da *dəli* leksemi *igid* anlamlıdır. Bu dastanda igid mənasında alp// dəli sözləri paralel işlənmişdir (*Alplar* başı Qazana zərb urdı; Deyilənə görə, xanım, oğuzların arasında Duxa qoca oğlu *Dəli* Domrul deyilən bir igid vardı (Dədə Qorqud, 16, 241). XV əsrdən sonra *alp* sözü fəaliyyətdən qalmış, *dəli* leksemi isə igid anlamında ümumişləklilik qazanmışdır. Sonralar igid sözü bu sözü istifadədən salmışdır. Beləliklə, dəli leksemi arxaıqlaşmışdır.

Digər ədəbi-bədii nümunələrdə də bu leksem müşahidə olunur. Örnək üçün: İyid cavanlıqda *dəli* gərəkdi (Aşıq Ələsgər, 3, 144).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında Dəli Kərəm, Dəli Alı adlarına da rast gəlirik. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *dəli* leksemi *ağlı və şüuru yerin-*

də olmayan anlamında işlədilir (6, 575).

Qatı - bərk, möhkəm, sərt, çox və s.

Xuluslu nəşrində: Koroğlunun atı ola,/ Dəmir geyim *qatı* ola (18, 26).

Qatı lekseminə eyni mənada qədim türk mətnlərində də rast gəlirik. M. Kaşğarının “Divan”ında göstərilir ki, -ğ şəkilçisi fel kökündən sifətlər yaradır. Məsələn: *katı+ğ* (*qatı, bərk, sərt*) (2006: II, 359). Nümunədən göründüyü kimi, *qatı* leksik vahidi M. Kaşğarının “Divan”ında *katığ* şəklində işlədilmişdir.

Bu leksik vahid, eyni zamanda, “Dədə Qorqud” və digər yazılı abidələrin dilində də öz əksini tapmışdır: Ol buğa *qatı* daşa buynuz ursa, un kibi ügidər-di (Dədə Qorqud, 16, 27); *Qatı* aşuftəyəm, ey zülfü pərişan bərü gəl (Nəsimi); Başımda *qatı* yer etdi sevda (Xətai); Dərdim *qatudur* bu gecə, ey bəxt, mədəd qıl (Kişvəri, 15, 23); Çöl əhlinə bir il kələ gör qış belə *qatı* (Q. Zakir).

Maraqlıdır ki, *qatı* sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, canlı danışqda öz mənasını mühafizə edə bilmişdir: Çox *qatı* (sərt) adamdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün semantik cəhətdən daralmaya məruz qalmış *qatı* leksemi müasir Azərbaycan ədəbi dilində *sıyıq, duru olmayan* mənasından başqa, *qatı dindar, qatı düşmən, qatı cinayətkar* kimi ifadələrdə ilkin mənasını qoruyub saxlayaraq, möhkəm, sərt, ciddi mənalarını ifadə edir.

Tər - təzə, yaş, cavan

Xuluslu nəşrində: Əyri qılıcdan öpüb sinəsinə basdı, aldı görək nə dedi: Əyri qılıç, ləzgi qəmə, /Mən səni *tər* saxlamışam (18, 102). Sözügedən nəşrdə *tər* sözü *təzə* mənasından başqa, *qoçaq* anlamında da işlənmişdir: Meydanda var *tər*⁹ savaşı (18,74).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” kitabında *tər* sözü belə izah edilmişdir: *Tər I* - 1. Xüsusi dərialtı vəzilərin ifraz etdiyi şəffaf maye. 2. Daha yüksək temperaturu olan hava mühiti ilə təmas etdikdə əşyaların üzərində əmələ gələn yaşlıq. *Tər II* - Hələ solmamış, təzə, tərəvətli (gül, göyərtili və s. haqqında); məc. Cavan, tərəvətli (9, 317, 318).

Tər leksik vahidi digər ədəbi-bədii dil nümunələrində də qeydə alınmışdır: Üzün bərgi-güli-*tər*dir, güli-*tər*,/ Boyun sərv-i-sənubərdir, sənubər (Nəsimi, 26, 290); Ey Xətai, afərin qılmaq görək idrakına/ Böylə *tər* sözlər məgər kim, Sədi-yi-Şiraz edər? (Xətai, 30, 172); İstəməz çıxsın Füzuli qəlbədən zülfün gəmi,/Eylə bir *tər* sünbülə layiq görülmüş bu çəmən (Füzuli, 21,190); *Tər* qönçəsən əgər xarın olmasa (Qurbani, 2, 19); Səni sevən cavan olur günbəgün,/Qarımaz, başatan *tər-təzə* gedər (M. P. Vaqif, 24, 71); Siyah zülfü *tər* buxaqda dənənib,/

⁹ * burada: V. Xuluslu nəşrində *tər* sözünün *qoçaq* mənasında işləndiyi qeyd edilir (18, 74).

Sonalar yerışı ondan öyrənib (Q. Zakir, 19,158); Geyibsən *tər* əndama /*Tər-təzə* libası, gəlin! (Aşıq Ələsgər, 47).

Tikmək - seçmək, təyin etmək

Tikmək feli müasir Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, cansız əşyalarla bağlıdır (ev tikmək, paltar tikmək və s.). Xuluflu nəşrində *tikmək* sözü canlı varlıqlarla işlənərək, *seçmək*, *təyin etmək* mənasını bildirir: Həsən bəy başında bir neçə dəli Dağıstana yol başladı. Gəlib Dərbənddə bir neçə gün qaldı. Usta Fətəlini Dağıstanda xan *tikdi* (18, 128).

Bir cəhəti də vurğulayaq ki, *seçmək*, *təyin etmək* mənalərini ifadə edən tikmək sözü get-gedə işləklidən çıxmış və arxaikləşmişdir. Tikmək sözünün bu mənası müasir Azərbaycan ədəbi dilində qorunub saxlanılmamışdır.

Qeyd edək ki, Xuluflu nəşrində işlənmiş türk mənşəli leksik, fonetik və semantik arxaizmlərin hamısı haqqında burada danışmaq imkan xaricindədir. Məqalədə nəşrin dilində işlənmiş bir sıra arxaik sözlərin adı çəkilir və onlarla bağlı şərhlər diqqətə çatdırılır.

Yuxarıdakı nümunələrdən göründüyü kimi, Xuluflu nəşrində işlənib, müasir Azərbaycan dili baxımından arxaikləşmiş sözlərin əksəriyyəti eynilə, ya da müəyyən fonetik, semantik dəyişmələrlə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (ən çox da qərb qrupu dialekt və şivələrində), öz köklərində, müxtəlif ifadələrin tərkibində, atalar sözləri və məsəllərdə özlərini mühafizə edə bilmişdir.

Xuluflu nəşri xalq yaradıcılığı nümunəsi olduğu üçün burada istər dialektizmlər, istərsə də arxaik sözlər gen-bol işlənmişdir. Bu nəşrdə fonetik, leksik-semantik arxaizmlərlə bərabər, morfoloji arxaizmlər də diqqəti çəkir.

Grammatik arxaizmlər/Arxaik morfoloji elementlər

Arxaizmlərin bu növü morfoloji göstəricilərin inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Belə ki, qrammatik şəkildə fonetik cəhətdən dəyişir, arxaikləşir və yerini digərinə verir. Xuluflu nəşrindəki morfoloji elementlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində eynilə işlənir, bəziləri isə ilkin forma və funksiyasını yalnız dialekt və şivələrdə saxlamaqdadır. Sözügedən nəşrdəki arxaik morfoloji göstəricilər daha çox Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində özünü qoruyur.

Xuluflu nəşrinin dilində işlənən və müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik morfoloji göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

İsmin halları

Yönlük hal. Xuluflu nəşrinin dilində birinci şəxs əvəzliyinin tək ismin

yönlük halında *mana*, ikinci şəxsin təki isə *sana* şəklində işlənmişdir. Nə xan gördüm burada, nə paşa, /Ver Koroğludan *mana* bir xəbər (18, 97); *Sana* qurban olsun bu İsabalı (18, 98).

Eyni hal başqa ədəbi-bədii əsərlərin dilində də nəzərə çarpır: Nə qağırsan *baña*, ağam Qazan (Dədə Qorqud, 43); *Sana* bənzər cahanda kimsə yoxdur (Nəsimi, 26, 252); Dilbəra, eşqin tənimdə sevgili candır *mana* (Xətai, 30, 36); Bu aləm hüsninə heyrandır, ey dust! /*Sana* bu qönçə ləb xəndandır, ey dust! (Xətai, 30, 61); Biziz məşhur olan, Leyli sənə, Məcnun *mana* derlər (Füzuli, 21, 55); Ey güli-tazə, rəva görmədim azar *sana*! (Füzuli, 21, 25); *Sana* qul Kişvəri ta aşiq oldu (Kişvəri, 15, 11); Ey Yusifi-sani, mələhət kanı, /*Sana* bənzər hanı dilbər ləbinuş (M. P. Vəqif, 24, 92); İki birləşib zülm edib *mana* (Q. Zakir, 19, 177); Üzr istəyib dedi:

”gerçək”, /Bu hal uyğun deyil *mana* (H. Cavid).

XVIII yüzilə qədər yazılı ədəbi nümunələrin dilində işlək olan bu xüsusiyyətə sonrakı dövrlərdə çox az rast gəlinir. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *sana* < *sənə*, *bana* // *mana* < *mənə* şəklində sabitləşmişdir. Bu əvəzliliklər Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində daha çox müşahidə olunur: Maña sözü düzüdü de. Saña gələn qada-bala maña gəlsin!”

Təsirlik hal. Təsirlik hal şəkilçisində türk dillərinin oğuz qrupunda müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, Azərbaycan və türkmən ədəbi dillərində sonu saitlə bitən sözlərə təsirlik hal şəkilçisi əlavə edildikdə hal şəkilçisindən əvvəl **n** bitişdiricisi, türk və qaqauz dillərində isə **y** bitişdiricisi əlavə olunur.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrə qədər Azərbaycan dilində saitlə bitən isimlər təsirlik halda -nı, -ni, -nu, -nü şəkilçisi ilə yanaşı, -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisini də qəbul etmişdir (22, 79). Azərbaycan ədəbi dilində bu qanunun izi təsirlik halda *su* (*suyu*) və *nə* (*nəyi*) sözlərində qorunmaqdadır.

Maraqlıdır ki, Xuluslu nəşrində saitlə bitən isimlərdən sonra təsirlik halda hər iki variantdan istifadə edilmişdir: Bolubəydi *Koroğluyu* tutandı (18, 100); *Koroğluyu* al dil ilə dutubdu (18, 100); *Koroğlunu* götürüb, geriye Həsən paşanın toprağına doğru yol başladılar (18, 91-92).

Digər ədəbi-bədii əsərlərdə də bu variant özünü göstərir: *Qonşıyı* qonşından sorarlar (Oğuznamə, 27, 145); Mədəd, Dədə! Kərəm eylə, Allah eşqinə! *Qapuyı* aç, çıxaym!” - dedi (Dədə Qorqud, 16, 60); Xətəim *oğruyu* tut, ver gəl ələ (Xətai, 31, 23).

Müasir Azərbaycan ədəbi (yazı) dilində passiv fonda keçmiş -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisi qərb qrupu dialekt və şivələrində (atıyı, qapıyı, arıyı, yazıyı) geniş dairədə işlənməkdədir (4, 97).

Xulufu nəşrinin dilində təsirlik halla bağlı maraqlı bir fakt da diqqəti çəkir. Belə ki, mənsubiyyət bildirən söz təsirlik halda, adətən, qeyri-müəyyən formada işlənir: Xəzinəm yoxdu ağzın açam (18, 25); ... mən Koroğlunun başını yox, bir ayacan Qıratın sizə gətirərəm (18, 40).

Gətirdiyimiz nümunələrdə ağzın və Qıratın sözlərində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra gələn **n** elementi sözün təsirlik halda olduğunu göstərir.

Maraqlıdır, Mahmud Kaşğari “Divan”ında qeyd edir ki, **-n** şəkilçisi III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdə təsirlik hal yarada bilir. Məsələn: oğl+ı+n ıška tığrattı =oğlunu işə həvəsləndirdi; ol kul+ı+n təpik təpdi = o, qulunu möhkəm döydü (2006: II, 317; 355).

Təsirlik halın budanmış formasına yazılı dil nümunələrində də təsadüf etmək olur: Qələmin qiymətin yazıcı bilür (Oğuznamə, 27, 153); Qara qılıncın quşandı; Sancubanı yerə çaldı, dəpərtmədin başın kəsdi (Dədə Qorqud, 16, 91; 93); Yalvarıban yarın könlün almadıq./Elə getdi, bərişmadıq, ayrıldıq (M. P. Vaqif, 24, 15); Zakir neçə gündür itirib özün./Əvvəldən bir müddət yaxşı dayandı (Q. Zakir, 19, 160).

Bu xüsusiyyət özünü dialekt və şivələrdə də göstərir. Təsirlik halda **-n** elementindən istifadə variantı Bərdə və Salyan şivələrində də müşahidə edilir (Danışa-danışa evin yıxdı).

Əvəzlilər

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində üçüncü şəxsin təkini bildirən o işarə əvəzliyi sözügedən nəşrdə *o//ol* fonetik variantında işlənmişdir: *Ol* Kəbəyi-beytullahı Qulları qara deyilmi? (18, 71).

O işarə əvəzliyi qapalılıqdan açıqlığa doğru inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, *o* işarə əvəzliyi vaxtilə *ol* şəklində işlənmiş, sonralar *l* səsini itirərək *o* açıq hecası kimi formalaşmışdır.

Onu da qeyd edək ki, bu əvəzlik qədim yazılı abidələrin dilində işlək olmuşdur. Bəzi misalları gözdən keçirək: Vay *ol* kişiye kim, tanrıdan qorqmaya (Oğuznamə, 27, 183); *Ol* qırq yigit həsəd eylədilər, bir-birinə söylədilər (Dədə Qorqud, 16, 28).

Ol əvəzliyi digər ədəbi-bədii əsərlərin dilində də geniş yayılmışdır: *Ol* zülf-i-müsəlsəlni mənim boynuma salgil (Nəsimi, 26, 294); *Ol* dilbərin rüxsarına verdi Xətai könlünü (Xətai, 30, 165); Can çəməninə bir nihal/*Ol* qaməti-mövzun kimi? (M. Əmani, 2005: 206); *Ol* gülüçün bağiban nazın çəkər hər xardən (Q. Təbrizi, 1958: 40); *Ol* qaşı qibləyə üz sürtmək istər,/Mədəd eylə iqbalına Vaqifin (M. P. Vaqif, 24,62); Ey badi-səba, məndən *ol* yarə salam eylə (M. V.

Vidadi, 25, 38); İntizar çəkərəm ta ki, sübhədən/*Ol* badi-səbadan buyin istərəm (Q. Zakir, 19, 205).

Verilən dil materiallarından aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *o* işarə əvəzliyinin qədim forması olan *ol* əvəzliyi əvvəllər xeyli aktiv olmuşdur. *O* işarə əvəzliyinin bu fonetik variantına hazırda müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinmir.

Eyni zamanda, sözügedən nəşrdə üçüncü şəxsin cəmini ifadə etmək üçün istifadə olunan *bunlar* əvəzliyi iki variantda - *bunlar*/*bular* fonetik variantında işlənmişdir.

Xuluslu nəşrində: Baxdıar ki, dəlilərin hamısı atlı, yaraxlıdı, amma *buların* hamısının papağına durna teli sancılıbdı... (18, 73); *Bular* elə yatmışdılar ki, dünyadan xəbərləri yox idi (18, 75).

Digər ədəbi-bədii dil materiallarında da bu hal müşahidə olunur. Örnək üçün: Yerdən, ey dil, göyə qavmuşdu sirişkin mələki,/Onda həm qoymayacaqdır *oları* əfğanın (Füzuli, 21, 99); Pərilər övladı derlər *bulara*,/Bular da gözəldir ocaqlarından (M. P. Vaqif, 24, 52); Əcəb bu kim, *buların* da əcəb həyələri vardır; Özünüzüz *olara* yazdıran əhvalınızı... (M. Ə. Sabir, 1976: 103, 104).

Misallardan göründüyü kimi, üçüncü şəxsə cəm şəkilçisindən əvvəl gətirilən bitişdirici **-n** ünsürü düşmüş, yəni üçüncü şəxs *bunlar* əvəzliyi *bular*; *onlar* əvəzliyi isə *olar* şəklində də işlənmişdir.

M.Şirəliyev qeyd edir ki, üçüncü şəxsin cəmi, ədəbi dildən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn, *onlar* əvəzliyi Bakı, Şamaxı, Muğan, Qazax, Şəki, Naxçıvan, Qarabağ dialekt və şivələrində *olar* şəklində də işlənir (32, 177).

Analitik fel formaları

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində tərkibi fellərin bir qismi *ol*(maq), *et*(mək) və s. köməkçi sözlərin adlarla birləşməsi nəticəsində yaranır. Ancaq *ol*(maq) köməkçi feli ilə düzəlmiş tərkibi fellər başqa xüsusiyyət də daşıyır. Burada birinci tərəfdə olan fel zaman şəkilçisi (şühudi keçmiş zaman forması istisna olmaqla) qəbul edir və *olmaq* köməkçi felinin əlavəsi ilə meydana çıxır. Bu xüsusiyyət daha çox XVI əsr ədəbi dilində, qismən də XVII-XVIII əsrlərdə özünü göstərir. Fikrimizi misallarla aydınlaşdırmaq:

Nəqli keçmiş zamanın təsdiqi ilə: Kim *çəkmiş ola*, ya rəb, bu haləti-düşvari (M. Əmani, 2005: 130).

Qeyri-qəti gələcək (müzare) zamanın təsdiqi ilə: *Ağlar oldu* halıma birəhm cananım görüb (Füzuli, 21, 35); Mən ona can *qıyar olsam*,/O sevsin

baş ilə məni; *Sevər olsam* özgə yarı, Yandır atəş ilə məni (Abbas Tufarqanlı, 1, 73).

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı ilə: Bir gün ələ *almaz oldum* mən sazım, /Örşə dirək-dirək çıxar avazım (Xətai, 31, 9); *Bilməz oldu* məni tənə edən əhli-riya (Füzuli, 21, 94); Kim, cahan bağında bir gül *bitməz olur* xarsız (Kişvəri, 15, 29).

Xuluflu nəşrində müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik olan analitik fel formalarını aşağıdakı kimi modelləşdirmək olar:

-ar, -ər +ol (maq): Ana, daha mən *gedər oldum* (18, 115); Yolum Çənlibelə *gedər oldu* (18, 117); İlan qılıc əldə üryan /Qara bağır *didər oldu* (18, 117); Dərd bağrımı *dələr oldu* (18, 117).

-ir, -ir, -ur, -ür+ol(maq): Bir də gözüm *göürmü ola*; Otun, suyun *verirmi ola*; Ya rəb, Qırat *dururmu ola*; Sərxoş, sərxoş *yeriyirmi ola* (18, 60).

Bir faktı da vurğulayaq ki, burada *ola* feli sual ədətli fellərlə komponent təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu model M. P. Vaqifin və Q.Zakirin dilində də müşahidə olunur: *Bilirmola*¹⁰ bağrımdayı yaranı (M. P. Vaqif, 24, 49); Yarəb, belə *bilirmola*^{10*} yar məni? *Qalırmola*^{11*}, yarəb, bizə bu damaq? (Q. Zakir, 19, 187; 213).

-ar, -ər+qal(maq): Canım Niyar, gözüm Niyar, / *Ağlar qaldı* yar, nə deyim (18,109).

Qeyd edək ki, *-ır;-ir;-ur;-ür+ol(maq)* modelinə “Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir. Örnək üçün: Çağırdılar, Dədəm Qorqud *gəlür oldu* (Dədə Qorqud, 16, 27).

Misallarda gördüyümüz bu tərkibi fellər müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmişdir.

Hadı Mirzəzadənin yazdığına görə, canlı danışq dilində rast gəlinən *Səni görüm ağlar qalasan* cümləsindəki *ağlar qalmaq* da yuxarıdakı formanın qalıdır (22, 216; 217).

Felin şəkilləri

Əmr şəkli. Xuluflu nəşrində əmr şəklinin birinci şəxs cəminə **-alım, -əlim** şəxs şəkilçisi də əlavə olunur: Elə isə, söylə *baxalım*, Koroğlu nəçidi;

¹⁰ * bilirmola - bilirmi ola

¹¹ * bilirmola - bilirmi ola

¹² * qalırmola - qalırımı ola

nə cür adamdı? (18, 37); Nə *edəlim*, dəllər, nə *edəlim*,/Yığılın, *tədbir edəlim*,/Eyvaza *kömək gedəlim* (18, 79).

M.Kaşğarının “Divan”ında əmr şəklini yaratmaq üçün birinci şəxsin cəmində **-alım, -əlim** şəkilçisi işlənir. Məsələn: attın tüşüp yügr+əlim=atdan düşüb yüyürək; tərgə alıp əgr+əlim = dövrəyə alıb mühasirə edək (2006: II, 377).

Yazılı abidələrdə bu şəkilçi çox geniş işlənmişdir. Bunun üçün belə bir ardıcılıqla aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

Yata-yata yanıımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurıdı, *yürüyəlim* a bəglər, av avlayalım, quş *quşlayalım*, sığın-keyik *yıqalım*, *qayıdalım*, otağımıza *düşəlim*, *yeyəlim-içəlim*, *xoş keçəlim!*” (Dədə Qorqud, 16, 37); Bu göz altıncı məclisə *girəlim*,/Güləndam nə qılır anı *görəlim* (Dastani-Əhməd Hərəmi, 12, 80); Gətir ol badəni çün həmdəm olduq,/İçəlim takim, ol sübh-i-dəm olsun (Nəsimi, 26, 172); İki cahan hörmət için sufi gəlsin can ilə,/İçəlim ləli-şərab-i-ərgəvan üç gündə bir (Xətai, 30, 139); Bizə çün qədr bulunmaz, *çıxalım* dünyadən,/Müş-təri yox, necə bir *bəklüyəlim* bazarı (Füzuli, 21, 169); İkimiz bir yerdə həmdəm *olalım* (M. P. Vaqif).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr formasının I şəxs cəmində **-aq, -ək (-yaq, -yək)** şəxs şəkilçisindən istifadə olunur. Birinci şəxsin cəmini bildirən *-alım, -əlim* şəkilçisi Azərbaycan dilində XX yüzilin başlarına qədər davam etmiş, sonralar **-aq, -ək (-yaq, -yək)** şəkilçisinin təsiri nəticəsində işləkliyini itirmişdir. Əsasən, XVIII əsrdən müşahidə edilən *-aq, -ək* şəkilçisi isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin əsas ifadə vasitəsi kimi sabitləşmişdir (28, 72).

Yeri gəlmişkən, hazırda türk dilində felin əmr şəkli *-alım, -elim* şəxs şəkilçisi ilə düzəlir: *alalım, okuyalım, geləlim, gülelim* və s.

Xəbər şəkli.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisinin əlavəsi

R.Rüstəmov bu şəkilçi barədə maraqlı məlumat verir: “ Son zamanlara qədər belə hesab edilirdi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XIV-XVIII əsrlərə aid yazılı mənbələrində, bəzi dialekt və şivələrimizdə **-ı, -i, -u, -ü** feli bağlama və indiki zaman şəkilçisi kimi işlənir. Lakin əldə olan dialektoloji materiallar üzərində aparılan müşahidə nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişik ki, **-ı, -i, -u, -ü** yuxarıdakı vəzifələrlə yanaşı, bəzi dialekt və şivələrimizdə qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi kimi də işlənir. **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisinə qeyri-qəti gələcək zamanda ikinci, üçüncü şəxs tək və cəmdə hələlik Təbriz dialektində, Göyçay rayonunun Ləkçilpaq, Cəbrayıl rayonunun Papı və Soltanlı kəndlərində təsadüf edilmişdir; məs.: - Dayan, indi Səfər *gəli*, gedərix...(Təbriz)” (R. Rüstəmov.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel, 1965: 249).

Xulufu nəşrinin dilində bu şəkilçinin işlənməsi də diqqəti çəkir: Cəhd eylə bir işdə tapıl,/Sənli də *olu*, sənsiz də *olu*; Gözəllər Nisatək gərək,/ Telli də *olu*, telsiz də *olu* (18, 25); Bizim təkənin bəyləri/Girər meydana, mərd *olu*; Ölüncə meydandan dönməz, Ağzı qanlı, boz qurt *olu*; Koroğlu kimi mərd *olu* (18, 61); Hay vursam, şəhərin *boşlanı*; Hər birində yüz min tümən *xarşlanı* (18, 64).

Tarixən bu şəkilçinin nəzərə çarpması ilə bağlı bəzi misalları nəzərdən keçirək:

Çəkilir sürmələr, *qaralı* gözlər,

Alır məndən səbri *qaralı* gözlər,

Yoluna baxmaqdan *qaralı* gözlər,

Gəl indi bir quru ayaq ilə sən (M. P. Vaqif, 24, 98)

Eşq oduna yanan aşkara yanmaz,/Pünhan-pünhan, mənim kimi *saralı* (Aşıq Ələsgər, 3, 102).

Gün vuranda güneylərdən sel *gəli*,/Quzey istər zəmistana can desin (Aşıq Ələsgər, 3, 136).

Belə misalların sayını artırmaq mümkündür. M.Şirəliyev Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərən bu şəkilçidən danışarkən qeyd edir ki, indiki zamanın ən qədim şəkli, yəni formaca feli bağlama, lakin indiki zaman yerində işlənən bu şəkilçiyə (-i, -i, -u, -ü) Bakı, Şamaxı, Xanlar, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz, Lənkəran rayonunun bəzi kənd şivələrində təsadüf edilir. Məsələn: alu, gəli, olı, duru, bili və s. (32, 216). Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan dialektləri üçün də səciyyəvidir.

Bu şəkilçi türk, türkmən və başqa dillərin dialektlərində indi də, xüsusən üçüncü şəxs təkdə işlənir. Məsələn, türk dili dialektlərində: geli, sesleni, besleni (R. Rüstəmov, 1965: 226-227).

Sözügedən nəşrdə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı da diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanın birinci şəxsin təkənin inkarı fərqli xüsusiyyət kəsb edir. Belə ki, yazılı ədəbi nümunələrdə inkarlıq göstəricisi -m birinci şəxs sonluğu ilə birlikdə (-am, -əm) -**mam**, -**məm** şəklində felə qoşulur, həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını bildirir.

Xulufu nəşrindən aşağıdakı misallar bu baxımdan xarakterikdir: Koroğlu-yam, *deməm* yalan,/Toqata salmışam talan (18,70); Koroğluyam, *bilməm* nədən,/Qara bağrım oldu zədən (18, 82).

Bu xüsusiyyət digər yazılı ədəbi nümunələrdə də müşahidə olunur: Ey Füzuli, nə murad oldu müyəssər *bilməm* (Füzuli, 21, 94); Xublardan ki, mənə gəlsə hər bəla, /*İstəməm* ona mən dərman eyləyəm (M. P. Vaqif, 24, 42); Heç *bilməm* kim, nə miqdar istər ol can parəsin (Qövsi Təbrizi, 1958: 48); *Bilməm* nəçin ölməyirəm, /Bərkiyibdir üzüm sənsiz (Q. Zakir, 19, 228).

Faktiki materiallara görə, bu şəkilçiyə ən çox aşiq poeziyasında təsadüf olunur. *Tanımam* soltanı, bilməzəm bəyi (Qurbani, 2, 8); Hicran xəstəsiyəm *yeməm* şəkəri (Abbas Tufarqanlı, 1,14); Mən Qasımam, *əl götürməm* canandan (Xəstə Qasım,14,17); *İstəməm* dünyada dövləti, malı, /Hüseyni yandırır ləbinin balı (Aşiq Hüseyn Bozalqanlı).

-manam, -mənəm şəkilçisi

Xulufli nəşrinin dilində: Bu dərdi sinəmdə belə *qoymanam* (18, 57), Ayına keçsə də, ilə *qoymanam* (18, 57); *Qoymanam* ki, qılıc qında paslana (18, 100).

H.Mirzəzadənin yazdığına görə, XV yüzildən başlayaraq yazılı abidlərin dilində nadir hallarda, lakin XVIII əsrdən etibarən geniş yayılmış -mən, -man şəkilçisinin ikinci bir variantına rast gəlinir ki, bu da *-mənəm, -manam* şəkilçisidir (22, 260). Bu forma həmin dövrdən sonra həm yazılı, həm də şifahi dildə daha fəal olmuşdur. Məsələn: Damənini *qoymanam*, əldən əgər çıxsa rəvan (Xətai, 30, 212); Ol kimsə ki, *yemənəm* deyər tiryaki, /Meyl edə əgər zialəmi-bibaki (M. Əmani, 2005:163); *Bilmənəm* ki, neyləmişdim əğyara (Xəstə Qasım, 14, 52); Mən *istəmənəm* dərdimi cananə desinlər, /Əhvalımı ol zülfi-pərişanə desinlər (Qövsi Təbrizi, 1958: 53); Hər yetən gözələ gözəl *demənəm*, /Gözəldə bir qeyri əlamət olur (M. P. Vaqif, 24, 84); *İstəmənəm* bu dünyanın malını (M. V. Vidadi, 25, 8); Sən gedəndən bəri hərgiz *gülmənəm*, /Nə yaxşı ki, bu hal ilə *ölmənəm* (Q. Zakir, 19, 164); Əlimə versələr abi-kövsəri, /Yəqin bil, sevdiyim, *icmənəm* sənsiz (Molla Cümə, 23, 45); Səndən qeyri bir kimsəyə *baxmanam*, /Gözəllər səf çəksin ay üzdən-üzdən (Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, 1973: 55).

Misallardan aydın olur ki, -manam, -mənəm şəkilçisi ədəbi-bədii əsərlərin dilində xeyli aktiv olmuşdur. Xatırladaq ki, qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında I şəxsin təki üçün səciyyəvi olan -man, -mən şəkilçisi daha qədimdir, -manam, -mənəm şəkilçisi isə həmin formanın inkişafının ikinci mərhələsində, XVII əsrin ikinci yarısından sabitləşərək normalaşmışdır (22, 260).

M.Şirəliyev qeyd edir ki, bu gün Azərbaycan ədəbi dilində istifadədən qalmış - manam, -mənəm şəkilçisinin izinə Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir: başdamanam, gəlmənəm, oxımanam (32, 238; 239).

Belə bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, çox zaman sonu **r, l, n** samitləri ilə bitən fellər birinci şəxsin tək və cəmində işləndikdə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin saiti düşür, şəkilçinin samiti **r, l, n** səsi ilə əvəz olunur (M. İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, 1968: 130). Nümunə üçün ədəbi-bədii dil materiallarına müraciət edək: Günahından keçər, *verrəm* əmani (Fə dai, “Bəxtiyarnamə”, 1957: 24); Gedibən kuyində *qıllam* şivəni (M. P. Vaqif, 24, 28); Deyibsiz yəni *gəlləm* gəldi bir belə xəbər Vaqif (M. V. Vidadı, 25, 29); İranlıların başlarının əngəliyəm mən, / *Sorram*, içərəm qanlarını - çün zəliyəm mən (M. Ə. Sabir); Bir ərzim var ol xudaya, / *Qıllam* ağlaya-ağlaya (Molla Cümə, 23, 22).

Bu xüsusiyyət Xuluflu nəşrində də müşahidə edilir: Ac qurt kimi zürbə-nizə *təpilləm* (18, 34); Ya ölərəm, ya Qıratı *gətirrəm*; İnşalla ki, mətləbimə *yedirəm* (18, 57); Qəsəm *verrəm* Koroğlunun qıryatına (18, 66); Göydən öldürüm *tökdürəm*, / Yurdunda bostan *əkdiirrəm* (18, 81); Bolu, gözlərin *oydurram*, / Mansır tək dərin *soyduurram* (18, 93).

Eyni zamanda, belə bir xüsusiyyəti də qeyd etməliyik ki, bəzən sonu saitle bitən fellərdə **-yır, -yir, -yur, -yür** və **-yar, -yər** şəkilçilərinin birinci samiti ilə saiti düşür və bu fellər **r** ünsürü ilə işlənir. Bu forma bəzən indiki, bəzən də qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir. Nümunə üçün bəzi misalları nəzərdən keçirək.

Xuluflu nəşrində: Eşidər paşalar, bəylər, / Şadlıx xəbərin *söylər*; Əlimə keçəni *bağlaram* daşa; Qılıc-qalxanını qana *bularam* (Xuluflu nəşrində, 18, 49; 97-98).

Digər ədəbi materialların dilində də bu hal özünü göstərir. Məsələn: *Oxur* dodaqların, “fəthən qəribi” (Nəsimi, 26, 93); Bülbüllər *oxur* nizam tutmuş; Ey gül yanağlu, qəddinə sərvirəvan *derəm* (Xətai, 31, 73; 255); *İstəram* bir dil bilən, raz anlayan izharsız (Qövsi Təbrizi, 1958: 76); Ağ üzünü münəvvər xalınan *oynar* (Abbas Tufarqanlı, 1, 17).

Bir neçə əsrin ədəbi-bədii dilində işlənən bu xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də görmək mümkündür. Məsələn: gələrəm-gəlləm, gələrix`- gəllix`- Qarabağ, Qazax və s.

Fəli bağlama

Xuluflu nəşrinin dilində işlənmiş fəli bağlamaların əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində bir əsaslı dəyişikliyə uğramamışdır. Lakin nəşrin dilində müasir Azərbaycan dili baxımından arxaik fəli bağlama formalarına da rast gəlinir. Məsələn: **-iban, -ibən, -uban, -übən** şəkilçisi.

Xuluslu nəşrində: *Ah çəkibən* hərdən köysüm ötürürəm (18, 57); *Saralıban*, hayva kimi solaram (18, 120). Bu şəkilçi XI əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dildə işlək olmuşdur. Mirzə Kazım bəyin yazdığına görə, feli bağlama iki şəkilçinin (- *ib*, -*ib*, -*ub*, -*üb* və -*an*, -*ən*) birləşməsindən əmələ gəlmiş və keçmişdə olan hərəkətin tamamilə icra olunduğunu ifadə edir (32, 272).

Bu feli bağlama şəkilçisi M. Kaşğarının “Divan”ında da müşahidə olunur. Məsələn: yay *bar+uban* ərküzi, aktı akın mundızı = yaz gələndə qarqara və coşqun sellər axdı (2006: II, 382).

Eyni zamanda, “Dədə Qorqud” dastanının və klassik ədəbiyyatın dilində də bu şəkilçi işlək olmuşdur: Dədəm Qorqud *gəlibən* boy boyladı, soy soyladı (Dədə Qorqud, 16, 51); Güləndam *dəng oluban* batdı fikrə (Dastani-Əhməd Hərami, 12, 25); Durna *uçuban* həvayə düşdü, /Laçın *aluban* ovayə düşdü (Xətai, 31, 63); Hər necə *oynayıban* utmuş olasan fələgi (M. Əmani, 2005: 72); Bunca ki, gözəli tapmadı könül, /*Ah çəkibən* intizarı görmüşəm (Qurbanı, 2, 45); Gülgəz Pəri *saralıban* solunca, /*Qaynayıban* peymanələr dolunca, / Qoy gəlməsin Məhəmməd xan gəlincə... (Abbas Tufarqanlı, 1, 37); Ah çəkəndə *yandırıban* yaxaram, / Dolanmasın gül yanına xar indi (Xəstə Qasım, 14, 31); Bulud zülflü, ay qabaqlı gözəlin /*Duruban* başına dolanmaq gərək (M. P. Vaqif, 24, 39); *Qoyuban* getmədim canı kuyində (Q. Zakir, 19, 177); *Ah çəkibən* yar yoluna baxmaqdan /Yəqin bilin, yarı canım gedibdi (Aşıq Ələsgər, 3, 106).

M. Şirəliyev göstərir ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (Quba, Şamaxı, Mərzə, Zaqatala, Qax, İsmayılı, Qarabağ) işlənir: alıban, gəlibən, quruyuban, üşiyibən, görübən, işdiyibən və s. (32, 272).

Maraqlı bir fakta diqqət yetirək: Azərbaycan dili abidələrində rast gəldiyimiz feli bağlama şəkilçiləri içərisində diqqəti cəlb edən formalardan biri də **-yü**, **-yu** şəkilçisidir. Mənşəyi etibarilə daha qədim olan bu şəkilçi öz qalığını türk dillərində saxlamışdır. Cümlə daxilində əsas fəle səbəb münasibəti ilə bağlanır ... Azərbaycan dilində olan səs dəyişməsi hadisələrinə əsasən, burada da bir səs dəyişməsi olduğunu, yəni *deyib*// *diyüb* feli bağlamanın sonundakı **b** səssizinin düşərək bəsit bir forma *deyü*// *diyü* şəklə aldığını düşünmək olar ... **-yü**, **-yu** feli bağlama şəkilçisi Azərbaycan dilində mövcud olan əsərlərin dilində ancaq bir sözdə – **de** felindən sonra gəlmişdir... (22, 295-297).

Maraqlıdır, M. Kaşğarının “Divan”ında da **-u**, **-ü** (**-yu**, **-yü**) şəkilçisi feli bağlama şəkilçisi kimi çıxış edir. Məsələn: tün-gün turup yığla+**yu** = gecə-gündüz durub ağlayaraq; te+**yü** səringil = keçər deyər səbr elə (2006: II, 382).

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi olmayan bu şəkilçi ədəbi materialların dilində olduqca az işlənmişdir: – Qazan xatunı qanqınızdır *deyü*, qırq yerdən avaz verəsiniz, – dedi (Dədə Qorqud, 16, 44); Bən qula rəhm et *deyü* çox göz dedim (Nəsimi); ... bu şəxsə ... gah Məcnun *deyü* istehza qılır (Füzuli).

Gətirdiyimiz misallardakı *deyü* feli bağlaması müasir Azərbaycan ədəbi dilində *deyə* şəklində işlənir.

Xulufu nəşrində *deyü* formasından nisbətən fərqli olan bir formaya rast gəlirik: Koroğlu getməsə, yaqın qırarlar, /Haray kömək *deyin* gözü yoldadır (18, 77); Şərbət *deyin* öz qanına yalanmaq gərək! (18, 80).

Xulufu nəşrindən gətirdiyimiz nümunələrdə *deyə* sözü əvəzinə, *deyin* sözü işlənmişdir. Bu xüsusiyyət M.P. Vaqifin və başqalarının dilində (Sən gəlmədin *deyin*, yasa batmışam, /Gələ gör, ey zülfü yasəmən gəlin. – 24, 61), Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (Borçalı, Qazax, Kürdəmir, Kəlbəcər və s.) də qeyd olunur. Kürdəmir şivəsində: Sən gəlməmişdin *deyin*, anam sakit olmurdu (4, 129).

Onu da qeyd edək ki, nəşrin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaikləşmiş qoşmalar da müşahidə edilir. Nəşrdə *kimi* qoşmasının qədim forması olan *kibi* variantı da işlənmişdir: Koroğlunun atları dəli olduğu *kibi*, özü də fərağat adam deyildi (18, 20); Ac qurt *kibi* zürbənizə təpilləm (18, 34); Haq yaradıb mənim *kibi* qurt gidi (18, 72).

Bu leksemə digər ədəbi-bədii materialların dilində də rast gəlinir: Düşmənin ömri qar *kibi* ola (Oğuznamə, 27, 103); Bağır *kibi* ögnəndə yoğurtdan nə var? (Dədə Qorqud, 16, 69); Ey Əmani, müttəsil bitab olur, /Məş- rəbi-rindanə tüşgən mən *kibi* (M. Əmani, 2005: 126).

Xulufu nəşrində işlənmiş arxaik qoşmalardan *ilən* qoşması da diqqəti çəkir. Məsələn: Qoyun otlar quzu *ilən*, /Bülbül ötər yazı *ilən*, /Xan Eyvazın sözü *ilən* /Üzün məndən niyə döndü? (18, 55).

Bu qoşma tarixən digər ədəbi-bədii əsərlərin dilində də qeyd olunur: Qırq yigid *ilən* yeyüb-içüb otururlardı (Dədə Qorqud, 16, 61); Qaş *ilən* gözmidir ol rüxsarın üstə, ey sənəm (Xətai, 30, 127); Kəsb elə aşılıqı pərvanədin, /Səy edər can verməgə pərvaz *ilən* (M. Əmani, 2005: 91); Badə içmək yar *ilən* xəlvətdə xoşdur, Kişvəri (Kişvəri, 15, 20); Səhər-səhər həsrət *ilən* gəzirdim (M. P. Vaqif, 24, 17); Eyhamü işarə, qaşu göz *ilən*, /Gahi həzin göftüگویin istərəm (Q. Zakir, 19, 204); Bu dərd *ilən* Cümə getsə dünyadan, /İsmi Pünhan sən allaha əmanət (Molla Cümə, 23, 46).

Onu da əlavə edək ki, *ilən* qoşması müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ilə* şəklində sabitləşmişdir.

Sonuc: Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Xuluflu nəşrinin dilində əsas tutum türk mənşəli sözlərdir. Nəşrin üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, Xuluflu nəşrinin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük çoxluğu heç bir dəyişikliyə uğramadan bu gün də Azərbaycan dilində fəal şəkildə işlənməkdədir. Bununla belə, nəşrin dilində elə sözlərlə rastlaşırıq ki, həmin sözlər Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələsində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, zaman keçdikcə bu cür sözlərin bir qismi Azərbaycan ədəbi dili baxımından tam arxaıkləşmiş, digər bir qismi ədəbi dildə öz işləkliyini itirərək, varlığını dialekt və şivələrdə mühafizə etmiş, başqa bir qismi isə forma və ya məzmunca dəyişikliyə uğramışdır.

Nəşrin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından səciyyəvi olmayan fonetik hadisələrə rast gəlinir ki, bunlar da, əsasən, dialekt və şivələrdə mühafizə olunmaqdadır. Bu nəşrin dilini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun lüğət tərkibindəki leksik arxaizmlərin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində nəzərə çarpacaq dərəcədə işlək olmasıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənmək üçün folklor materialı kimi “Koroğlu” dəstanının Xuluflu nəşri də bir qaynaq sayıla bilər. Əzəl Dəmirçizadə yazır: “Mənbələr sırasında folkloru da ayrıca qeyd etmək lazımdır. Nağıllarda, dəstanlarda, zərb-məsəl, tapmaca və atalar sözlərində də bəzən dilin çox qədim izləri, bu gün üçün ölmüş hesab olunan sözlər, qrammatik formalar saxlanmış olur” (13, 46).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələsini elmi şəkildə izah etmək üçün Xuluflu nəşrini də hərtərəfli tədqiq etmək və öyrənmək maraqlıdır. Nəşrin dilindəki türk mənşəli arxaizmlər tarixi leksikologiyanın inkişafının izlənməsində xeyli əhəmiyyətlidir. Gətirdiyimiz dil faktlarından göründüyü kimi, bu nəşrin lüğət tərkibi Azərbaycan dilinin leksik qatının, dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında, arxaik sözlərin mənalarının açılmasında dəyərli bir mənbədir.

“Koroğlu” dəstanında türk mənşəli arxaizmlər

(Vəli Xuluflu nəşri əsasında)

Özət

Məqalədə Xuluflu nəşrindəki türk mənşəli arxaizmlər təhlil edilir, leksik-semantik baxımdan açıqlanır. Xuluflu nəşrinin dilindəki arxaizmlər haqqında şərhlər verilir və bu nəşrin dilinin özünəməxsus leksik qatı olduğu diqqətə çatdırılır.

Eyni zamanda, sözügedən nəşrin dilindəki fonetik, leksik-semantik və morfoloji arxaizmlərin xüsusiyyətləri təsvir edilir və tarixi leksikologiyanın

inkişafının izlənilməsində bu nəşrin dilindəki arxaik sözlərin lazımi materiallar olduğu qeyd edilir.

Məqalədə təhlilə cəlb etdiyimiz türk mənşəli arxaizmlərin bir qisminə türk dillərinin qədim mənbələrində, klassiklərin əsərlərində və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt və şivələrində rast gəlinəndi, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsi və araşdırılmasında, dialektologiyanın tədqiqində, bəzi sözlərin mənasının açılmasında “Koroğlu”nun bu nəşrinin özünəməxsus yeri olduğu da vurğulanır.

Anahtar kelimələr: Koroğlu, dastan, Xuluflu nəşri, arxaizm, türk mənşəli, dialekt

The Turkish-origin archaisms in ‘Koroglu’ epos (on the basis of Vali Khuluflu’s edition)

Abstract

The article provides an overview of archaisms of Turkish origin and describes the lexical-semantic point of view in the Khuluflu’s publication. It is given comments about archaisms on the language of Khuluflu’s publication and the language of publication is noted as a specific lexical layer.

At the same time, the phonetic, the lexical-semantic and the morphological features are described in the language of this publication, and there it is noted the necessity of archaic materials in the following development of historical lexicology.

In the article it is stressed that there is a special place of this version of ‘Koroghlu’, which we are took in hand for analysis. Because they are encountered the Turkish origin archaisms in the ancient sources of Turkic languages, in the classical works and the dialects and accents of modern Azerbaijani literary language, in the study and research of the history of literary language and dialectology, in opening of the meaning of some words.

Keywords: Koroghlu, saga/folklore, Khuluflu’s publication, archaism, Turkish origin, dialect

Qaynaqça

Abbas Tufarqanlı (1973). 72 *şer*. Bakı: Gənclik.

Aşıq Qurbani (1972). 55 *şer*. Bakı: Gənclik.

Aşıq Ələsgər. I kitab (1973). Bakı: Elm.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, (1999). Ankara: Kılıçaslan Maatbaçılık LTD.

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. II cild, (1999). Ankara: Kılıçaslan Maatbaçılık LTD.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. (2006). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri (1967). Bakı.
- Bürhanəddin, Qazi (1988). Divan. Bakı: Azərnəşr.
- Dastani-Əhməd Hərami (1978). Bakı: Gənclik.
- Dəmirçizadə, Əzəl (1979). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. I hissə. Bakı: Maarif.
- Xəstə Qasım (1974). *46 şer*. Bakı: Gənclik.
- Kişvəri (1984). *Əsərləri*. Bakı: Yazıçı.
- Kitabi-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər (2004). Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, II cildə, II cild, (2000). Bakı: Yeni Nəşrlər Evi.
- Koroğlu (Xuluslu nəşri). Bakı: Elm, 1999.
- Qasım bəy Zakir (1984). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı.
- Qurbanov, Afad (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. I cild. Bakı: Nurlan.
- Məhəmməd Füzuli (1958). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Mirzəzadə, Hadı. (1962). *Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası*. Bakı: Azərtədrisnəşr.
- Molla Cümə (1966). *Şerlər*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Molla Pənah Vəqif (1988). *Əsərləri*. Bakı: Yazıçı.
- Molla Vəli Vədadi (1968). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Azərnəşr.
- İmadəddin Nəsimi (1973). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Oğuznamə (1987). Bakı: Yazıçı.
- Rəhimov, Mirzə (1965). *Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi*. Bakı: Azərnəşr.
- Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. (1993). Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı.
- Şah İsmayıl Xətai (1975). *Əsərləri*, iki cildə, I cild. Bakı: Azərnəşr.
- Şah İsmayıl Xətai (1976). *Əsərləri*, iki cildə, II cild. Bakı: Azərnəşr.
- Şirəliyev, Məmmədəğa (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb

TÜRK DİLLERİNİN BİLGİSAYARLI ÇEVİRİSİ VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

*Emel ALKIM,
Yalçın ÇEBİ¹*

Türk dilleri arasında yıllar içinde ortaya çıkan farklılaşma, Türk topluluklarının anlaşabilmesi için çevirmenlere ya da çeviri sistemlerine ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Bilgisayarlı çeviri, bilgisayar çalışmalarının ilk yıllarından beri üzerinde çalışılan bir konudur. Ayrıca Türk dillerinin aynı kökenden gelmeleri nedeniyle söz dizimsel açıdan birbirleriyle yakınlık göstermeleri, birbirinden uzak dillerin aksine daha başarılı bilgisayarlı çeviri yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Bilgisayarlı çeviride kabul gören ve uygulanan yaklaşımlar üç temel başlık altında toplanmaktadır. Bunlar “kural tabanlı”, “derlem tabanlı” ve “karma” olarak listelenebilir.

Bilgisayarlı çeviride kullanılan ilk yaklaşım olan kural tabanlı yaklaşım, dilin kurallarla modellenmesi ve çevirinin bu kurallar kullanılarak yapılması şeklinde özetlenebilir. Bu yaklaşımı kullanan yöntemler, yapılan analizin derinliğine ve dilden bağımsız yapıların oluşturulup oluşturulmayacağına göre farklılaşmaktadır (Dorr, Hovy, & Levin, 2006).

Daha önceden oluşturulmuş bir veri kümesine ihtiyaç duyulan derlem tabanlı yaklaşım, örnek tabanlı yöntemler ve istatistiksel yöntemler olmak üzere iki grupta listelenebilir. Örnek tabanlı yöntemlerde daha önceden görülen örneklerle benzeştirme yapılmaya çalışılmakta iken (Hutchins, 2005), istatistiksel yöntemlerde daha önce görülen örnekler istatistiksel yöntemlerle değerlendirilip sonuçların olasılıkları oluşturulmaktadır (Utiyama, 2006).

Son yaklaşım olan karma yaklaşım ise kural tabanlı ve derlem tabanlı yaklaşımların çeşitli şekillerde birleştirilmesi ile oluşturulmaktadır (Thurmair, 2005).

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, İzmir.

Günümüzde ticari tercüme yazılımları haricinde eğilim istatistiksel yöntemler üzerine olmakla birlikte, bu yöntemlerin gereksinim duyduğu karşılıklı veri kümeleri Türk dilleri için yeterli miktarlarda bulunmamaktadır. İstatistiksel yöntemleri uygulayan yazılımların en bilinen örneği olan Google Çeviri (Google, 2012) incelendiğinde; Türkçe-İngilizce arası çevirideki başarının düşük olduğu görülmektedir. Ayrıca Türk dillerinden sadece Azeri Türkçesi sistemde tanımlıdır. Kırgız Türkçesi ekleme çalışmalarına ise 2011 yılı sonunda başlanmıştır. Kırgız Türkçesi veri kümesinin oluşturulabilmesi için gönüllülerden sisteme önceden çevrilmiş metinler girmeleri istenmektedir. Türkiye Türkçesi-İngilizce arası çevirinin 2009 yılında Google Çeviri'ye eklendiği ve şimdiye kadar Türkiye Türkçesi için ulaşılan başarı seviyesi göz önüne alınırsa, çeviri sisteminin Kırgız Türkçesi üzerinde gerçekten başarılı sonuçlara ulaşması için uzun yıllar gerektiği görülmektedir.

Örnek tabanlı ve istatistiksel yöntemlerle çalışan sistemlerde, örnek sayısının artmasına bağlı olarak daha başarılı sonuçlar elde edilmektedir; kural tabanlı sistemlerde ise başarıyı etkileyen en önemli etken ise kuralların tam ve düzgün şekilde tanımlanmış olmasıdır. Türk dilleri için karşılıklı metin örneklerinin sayısal ortamda yeterli ölçüde bulunmadığı ve Türk dillerinin yapısal olarak birbirine yakınlığı göz önüne alındığında kural tabanlı yaklaşım, en uygun yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır.

1. Türk Dilleri Arasında Çeviri İçin Gerçekleştirilen Diğer Çalışmalar

Türk dilleri arasında bilgisayarlı otomatik çeviri üzerine yapılan ilk çalışma, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi için geliştirilen biçimbirimsel çözümleme tabanlı bir çeviri programıdır (Hamzaoglu, 1993).

2001 yılında Bilkent Üniversitesinde yürütülen bir çalışmada, İlyas Çiçekli danışmanlığında Türkiye Türkçesi ve Kırım Tatarcası arasında sonlu durum makineleri kullanarak bir çeviri sistemi geliştirilmiştir (Altıntaş, 2001). Çeviri sisteminin başarısı; biçim birimsel belirsizlik giderme, önceden tanımlı yapıların ve deyimlerin işlenmesi ve birden fazla sözcükten oluşan yapıların işlenmesi için geliştirilen ek bileşenlerin de sistem ile bütünleştirilmesi ile arttırılmıştır.

Eşref Adalı danışmanlığında İstanbul Teknik Üniversitesinde yürütülen bir çalışmada ise kural tabanlı ve istatistiksel yöntemleri kullanan bir karma çeviri altyapısı geliştirilmiştir (A. Cüneyd Tantuğ, 2007). Altyapı; birden fazla sözcükten oluşan yapıları işleyen bir bileşen, kökün hedef dile çevrilmesinden sonra belirsizlik gidermek için kullanılan istatistiksel yöntemler ve cümle seviyesi kuralları bileşenlerinden oluşmaktadır. Çalışma kapsamında altyapı kullanılarak, Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine bir çeviri uygulaması geliştirilmiştir (Ahmet Cüneyd Tantuğ, Adalı, & Oflazer, 2009) ve altyapı-

ya yeni dillerin eklenmesinin mümkün olduğu, ancak istatistiksel işlemlerde Türkiye Türkçesi derlemi kullanılması nedeniyle çevirideki hedef dil olarak sadece Türkiye Türkçesinin kullanılabildiği belirtilmektedir. Bir diğer çalışmada, aynı altyapı kullanılarak Uygur Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne bir çeviri sistemi geliştirilmiştir (Orhun, Adalı, & Tantuğ, 2011).

Fatih Üniversitesinde yürütülen DİLMAÇ projesi (Fatih University, 2011) Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesi için biçim birimsel analiz ve çevirici ile başlatılmıştır (Shylov, 2008). Çalışmada, iki seviyeli model kullanılarak sözcük bazında analiz yapılmaktadır. Bu nedenle sözcük grupları desteklenmemektedir. Proje kapsamına farklı Türk dilleri dâhil edilmekle birlikte sözlük boyutları dile göre değişmekte ve Kırgız Türkçesi için gün itibarıyla sadece 38 madde başı bulunmaktadır. Ayrıca Kırgız Türkçesi kural dosyasının bulunmamasından dolayı çeviri yapılamamaktadır.

2. Değişen dünyada, bazı fiillerin tarifi değişir,² Çeviri Altyapısı

Türk dilleri arası çeviri için kural tabanlı bir altyapı oluşturulmasına başlanmış, bu kapsamda yürütülen çalışmalarda altyapı hazırlanmış ve başlangıç olarak Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi sisteme eklenerek denemeleri yapılmış ve eksiklikler giderilmiştir. Altyapı ve bu aşamada karşılaşılan sorunlar “V. Genç Türkologlar Sempozyumu”nda sunulmuştur (Alkim & Çebi, 2012). Sisteme üçüncü dil olarak da Tatar (Kazan) Türkçesi eklenmesi çalışmalarına başlanmıştır.

Çeviri; çözümleme, transfer ve türetme olarak 3 aşamada tamamlanmaktadır. Çözümleme aşamasında öncelikle girdi olarak alınan metin cümlelerine ayrılmakta, daha sonra ise biçim birimsel analiz yapılarak gövde ve eklerine

¹⁴ İnsanoğlunun teknik sahada geliştirdiği yenilikler hem hayatı hem o hayat içinde gerçekleşen bazı fiillerin mahiyetini kökten değiştirmektedir. Bunun ilginç bir misali (*kitap*) *okumak* fiilinden hareketle verilebilir. Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi* adlı eserinde matbaanın henüz icat edilmediği ve kitap sayısının son derece sınırlı olduğu dönemlerde kitabın, evin ısıtılabilirdiği ve herkesin yaşadığı/oturduğu tek odada, bir kişi tarafından, diğerlerine *sesli olarak* okunduğunu belirtir. Yani yazılı bir şeyi *okumak*, onu *seslendirmek* anlamına gelmektedir. Matbaanın icadıyla birlikte kitap sayısı artar, kitapseverler, kitaplarını alarak odalarına çekilme imkânını bulur (Bunda, cam yapım tekniklerinde gösterilen ilerlemeye bağlı olarak, evin her odasına pencere eklenmesi ve bu sayede evin öbür odalarının da Güneş'ten ısı ve ışık almasının sağlanması etkili olmuştur.). Bundan sonra kitap yüksek sesle değil, *içten* okunmaya ve kelime bu anlama gelecek şekilde kullanılmaya başlanacaktır (Manguel 2002: 181-195). Günümüzde ise, görme engelliler başta olmak üzere pek çok okur için hazırlanan “sesli kitap”lar, okuma fiilinin mahiyetini yeni bir değişimin eşiğine getirmiş ve bu değişim iki ayrı ifadelendirmeyle günlük dilde kullanılmaya başlanmıştır: *Dinleyerek okuma* veya *duyarak okuma*.

ayrılmaktadır. Çözümleme işleminin sonucu diller arası bir düzende herhangi bir dile birebir bağlı olmayan bir şekilde oluşturulmaktadır. Transfer aşamasında gövde ve ekler hedef dildeki karşılıkları ile değiştirilerek ve kurallar tarafından belirtilen gerekli yer değiştirmeler yapılarak, yeni kelimenin oluşturulması için temel oluşturulmaktadır. Ek değişimlerinin yapılmasının nedeni, bir dildeki bir ekin diğer dilde iki ekin birleşimi ile temsil edilebilmesidir. Türetme aşamasında ise hedef dilin kurallarına uygun bir şekilde biçim birimsel türetme yapılmaktadır.

3. Eklenen Diller

Çeviri altyapısına, sırayla Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Tatar (Kazan) Türkçesi eklenmiştir. Dil seçiminde dikkat edilen hususlar;

- Dillerin birbirine çok yakın olmaması
 - Kuralların çıkarılması için gerekli kaynaklar ve sözlüğün sayısal olarak elde edilebilmesi
 - Ulaşılabilir araştırmacıların olması
- şeklinde özetlenebilir.

3.1. Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesi sözlüğü için Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Güncel Türkçe Sözlük'ten yararlanılmış olup, bu sözlük toplam 78.762 madde başı içermektedir.

Türkiye Türkçesi ses uyum kuralları, ek ardalanma kuralları ve eklerin türlerinin belirlenmesi için Dokuz Eylül Üniversitesi Dilbilim Bölümü ile ortak çalışmalar yapılmış, Dilbilim Bölümü tarafından derlenen kurallar ile 189 adet ek sisteme eklenmiştir.

3.2. Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkçesi sözlüğü olarak, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından Türk Dil Kurumunun desteği ile hazırlanan ve kaynak olarak *Kültür Bakanlığı Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nden (Ercilasun, 1992) yararlanılan sözlük kullanılmıştır. Ancak, bu sözlükteki sözcük adedi 7.000 civarında olup, çok kapsamlı değildir ve bu durum çevirinin başarısını olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle yeni bir sözlük arayışına girilmiş ve içerisinde 7.195 sözcük bulunan bir sözlük daha (Gülensoy & Sağınbayeva, 2004) bulunmuştur. Ancak bu sözlük sayısal biçimde olmadığından ve taranıp bilgisayara aktarılması, daha sonra da tarama hatalarının giderilmesi çok zaman gerektirdiğinden bilgisayara aktarılamamıştır. Bunun yerine deneme metinleri alınmış ve bu metinlerdeki eksik gövdeler sisteme elle eklenmiştir.

Kırgız Türkçesi ses uyum kurallarının, ek ardalanma kurallarının ve istisnai durumların tespiti için *Kırgız Türkçesi Grameri* kitabından (Çengel, 2005) yararlanılmış, aynı zamanda Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünde Prof. Dr. Gürer Gülsevin ve öğrencileri ile çalışmalar yapılmıştır. Eklerin derlenmesi ve sisteme aktarılması sırasında; yine Kırgız Türkçesi Grameri (Çengel, 2005) kullanılarak ek listesi oluşturulmuş, Türkiye Türkçesindeki karşılık geldiği ekler çıkarılmış ve ana dili Kırgız Türkçesi olan araştırmacılarla kontrol edilmiştir.

3.3. Tatar (Kazan) Türkçesi

Tatar (Kazan) Türkçesi sözlüğü olarak, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mustafa Öner'in yardımıyla elde edilen 6.986 madde başlı bir sözlük kullanılmaktadır (GƏCİL, 2012). Bu sözlük, altyapının bir bileşeni olan otomatik sözlük yükleme yazılımı ile sisteme eklenmiştir. Sözlükte tür bilgisi olmaması nedeniyle ancak 3.008 madde başlı otomatik olarak yüklenebilmiştir.

Tatar (Kazan) Türkçesi ses uyum kurallarının, istisnai durumların ve ek ardalanma kurallarının tespiti için *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (Öner, 1998) ve *Türk Lehçeleri Grameri* (Öner, 2007) kitaplarından yararlanılmıştır. Eklerin derlenmesi sırasında, yine *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* (Öner, 1998) ve *Türk Lehçeleri Grameri* (Öner, 2007) kullanılarak ek listesi oluşturulması çalışmalarına başlanmıştır, Kırgız Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları yine aynı kitap kullanılarak çıkarılmıştır.

4. Karşılaşılan Sorunlar

Çeviri altyapısı hazırlanması sırasında karşılaşılan sorunlar, kural ve sözlük derleme ile ilgili sorunlar ve dil bilgisi sorunları olarak iki grupta incelenebilir.

4.1. Sözlük ve Kural Derleme ile İlgili Sorunlar

Kural tabanlı sistemlerin oluşturulmasında en zorlu ve önemli süreç sözlüğün ve kuralların derlenmesinden oluşmaktadır. Sözlüğün ve kuralların kapsamı ve yeterliliği sistemin başarısını kritik bir şekilde etkilemektedir. Bu nedenle çalışma sırasında karşılaşılan en büyük sorun, kapsamlı sayısal sözlüklerin bulunmamasıdır. Mevcut sayısal sözlüklerin madde başı sayısı açısından yetersiz olması çeviri kalitesini olumsuz etkilemektedir. Sözlük aktarımı sırasında karşılaşılan bir diğer sorun, alfabe farklılıklarıdır. Her ne kadar sistemi Kiril alfabesini kullanacak şekilde uyarlamak çok zorlu bir süreç olarak gözükme de, altyapı latin alfabesi olarak seçilmiş ve bu alfabeyi kullanacak şekilde hazırlanmıştır. Ancak kaynaklarda ve sözlükte farklı alfabeler buluna-

bilmektedir. Bu durum ise kuralların derlenmesini zorlaştırmakta ya da sözlük yükleme sırasında ek işleme ihtiyaç duyulmaktadır.

Çeviri altyapısı hazırlanması sırasında karşılaşılan sorunlardan bir diğeri; kuralların derlenmesi için yararlanılan dil bilgisi kitaplarında kuralların, bilgisayar ortamında modellenebilecek şekilde yazılmamasıdır. Bu çoğu zaman kitapların kuralları dil bilimci gözüyle incelemiş olması nedeniyle, kuralların bir modelinin çıkartılması yerine oluşabildiği durumların örneklerle listelenmesi şeklinde verilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle transfer kurallarının modellenmesinde muhtelif sorunlarla ve belirsizliklerle karşılaşmıştır. Bu sorunlar, gerek bu konuda çalışan ancak ana dili incelenen dil olmayan, gerekse de ana dili incelenen dil olan araştırmacılarla görüşülerek çözülmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak belirtmek gerekir ki, bilgisayarda modellenemeyen kurallar da olabilmektedir. Bu kuralların türleri “Dil Bileşimi Sorunları” bölümünde örneklerle listelenmiştir.

4.2. Dil Bileşimi Sorunları

4.2.1. Kurallar

Çeviri sistemindeki transfer kurallarının bilgisayar ortamında modellenmesi için kuralların hangi koşullarda uygulanacağını tam olarak tanımlanabilmesi gerekmektedir. Ancak, kesin bir kurala bağlanamayan durumlar da ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki dar ünlü düşmesi “boyun” sözcüğünde gerçekleşirken (boynu), “oyun” sözcüğünde gerçekleşmemektedir (oyunu). Bu durumu ifade eden bir kural olarak;

“Kimi iki heceli öncüller eklenme sırasında ikinci ünlülerini düşürürler.”
(Adalı, 1979)

ele alındığında kural metninin içinde bazı, kimi gibi sözcüklerin geçmesinin aynı zamanda, o kuralın bilgisayar tarafından tam olarak modellenemeyeceği ve mutlaka belirsizliğe yol açacağını bir ifadesi olduğu görülmektedir.

Aynı zamanda bazı kuralların sistemde tanımlanamayan koşulları olabilmektedir. Örneğin;

“Tatar (Kazan) Türkçesi’nde Damak Uyumu, dile Rusça vasıtasıyla giren yeni alıntılarda bozulmaktadır.” (Ör.: agentlik “ajanlık”) (Öner, 1998)

Kuralın bu koşulunun tanımlanabilmesi için sözlükte madde başlarının alıntı olup olmadığı, hangi yılda dile girdiği verisinin bulunması gerekmektedir. Bu bilginin derlenmesinin yanı sıra devamlı doğru ve güncel tutulması olası gözükmemekle birlikte, bu bilgi bulunsun bile “yeni” sözcüğü ile ifade edilen zaman dilimini modellemek ayrı bir problem teşkil etmektedir.

Bazı kurallar ise dil bilimi kitaplarında direk düzensiz olarak gerçekleştirilmiştir şeklinde listelenmektedir. Örneğin, Kırgız Türkçesinde ise t ünsüzündeki düzensiz ilerleyici benzeşme açıptır>açıppır>açıpır “açmış” şeklinde ortaya çıkmaktadır. (Öner, 1998)

Bütün bu düzensizlik ve modellenememe durumları çeviri sonuçlarında belirsizliğe yol açmaktadır.

4.2.2. Ek Karşılıkları

Çeviri sırasında karşılaşılan dil bilgisi sorunlarından bir diğeri, bir dildeki bir eke karşılık olarak diğer dilde birden fazla ekin yan yana gelmesiyle oluşan bir ek kümesinin kullanılmasıdır. Örneğin Kırgız Türkçesindeki 2. *Tıp Geçmiş Zaman* eki “GAn”, Türkiye Türkçesine “mİş-Dİ” şeklinde *Miş’li Geçmiş Zaman* ve *Di’li Bitmişlik Görünüşü*’nün birleşimi olarak aktarılmaktadır. Geliştirilen sistemde, bu tür eklerin tanımlanması ve işlenebilmesi için eklere karşılık olarak ek dizisi tanımlanmasına olanak sağlayan düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve ilgili veriler bu şekilde sisteme kaydedilmiştir.

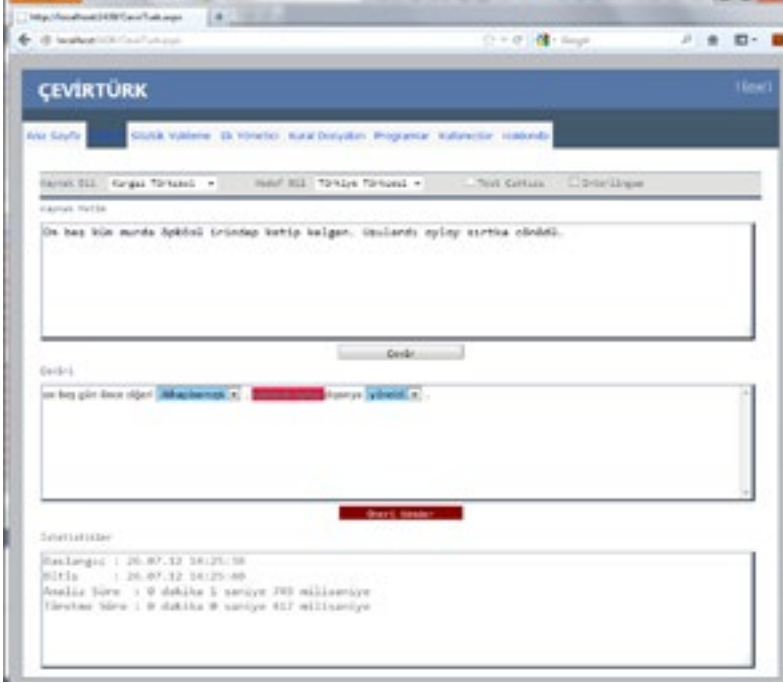
4.2.3. Söz Dizimsel Sorunlar

Türk dillerinde söz dizimi kuralları aynı olmasına rağmen, özellikle kelime sonuna gelen eklerde ekin bağlandığı kelimenin değişimi söz konusu olabilmektedir.

Örneğin, Kırgız Türkçesinde sıfat fiil ekiyle yapılan “*casagan işterin*” söz öbeğindeki iyelik eki isme gelirken, Türkiye Türkçesinde aynı ek sıfat fiile gelmektedir. Bu nedenle çevirinin “*yapmış işlerini*” şeklinde değil de “*yaptığı işleri*” şeklinde yapılabilmesi için bu ve bunun gibi sıralama değişimlerinin sisteme sözcük öbeği kuralları kullanılarak tanımlanması gerekmektedir. Bu değişimlerin çeviri sisteminde tanımlanması, sistemin başarısını arttırmaktadır.

5. Çeviri Örnekleri

Çeviri sistemi bir internet sitesi olarak tasarlanmıştır. İnternet sitesi aracılığıyla kaynak dil ve hedef dil seçilerek çeviri yaptırılabilir. Çeviri sisteminin örnek ekran görüntüsü Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Çeviri Sistemi Örnek Ekran Görüntüsü

Çeviri sonucu, çeşitli nedenlerle (çözümleme veya türetme aşamasında) çevrilemeyen sözcükler kırmızı renk ile işaretlenerek, birden fazla geçerli çevirisi olan sözcükler ise açılır kutu şeklinde bütün olası çevirileri listelenerek gösterilmektedir. Birden fazla geçerli çevirisi olan sözcüklerin belirsizlik giderilmesi çalışmaları için ÇevirTürk içinde bir öneri sistemi geliştirilmiştir. Belirsizlik olan sözcük için daha önce bir öneride bulunulmuş ise açılır kutuda en üstte bu öneri yanında bir yıldız işareti (*) ile gösterilmektedir.

Bu bölümün devamında çeviri örnekleri sistemdeki üç dil arasında gruplanarak iki yönlü olmak üzere listelenmiştir. ÇevirTürk üzerinde yapılan çeviri denemelerinde kaynak dildeki metin ve güvenilir bir kaynak tarafından oluşturulmuş hedef dildeki çeviri metni referans alınmış ve ÇevirTürk tarafından yapılan çevirinin sonuç metni ile karşılaştırılarak çeviri değerlendirmesi yapılmıştır. Örneklerde; birinci cümle sistemin sınanması amacıyla kullanılan kaynak dildeki cümle (kaynak cümle), ikinci cümle birinci cümlelerin hedef dildeki referans karşılığı (doğrulama cümlesi), üçüncü cümle ise birinci cümlelerin geliştirilen çeviri sistemi tarafından oluşturulan hedef dildeki karşılığı (hedef cümle) olarak verilmektedir.

5.1. Kırgız Türkçesi-Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi arasında yapılan çeviri denemeleri; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünden Prof. Dr. Gürer Gülsevin tarafından, ana dili Kırgız Türkçesi olan kişilere yaptırılan çeviriler ve *Kırgız Türkçesi Grameri* (Çengel, 2005) kitabından alınan metinler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine çeviride sözcük öbeklerinin kullanıldığı bir örnek olarak;

On beş kün murda öpkösü irindep ketip kelgen. (Krg.)

On beş gün önce ciğeri iltihaplanmıştı. (Tür.)

On beş gün önce ciğeri iltihaplanmıştı/iltihaplandık (Krg.->Tür. çeviri sonucu.)

cümleleri kullanıldığında, kaynak cümlelerin son üç sözcüğünün (*irindep ketip kelgen*) çözümleme sırasında gruplandığı ve “*irindep ketip kel*” sözcük öbeğinin karşılığının “*iltihaplanmak*” olduğunun bulunduğu ve türetmenin bu sözcük kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Ancak doğru türetmenin “*iltihaplanmıştı*” olarak doğrulama cümlesinde olduğu şekliyle yapılmasına karşın, ikinci bir olasılık olarak iltahaplandık sözcüğünün de verildiği görülmektedir. Bu belirsizlik öneri sistemi yardımı ile giderilebilmektedir.

Diğer bir örnek olarak;

Uşulardı oyloy sırtka cönödü. (Krg.)

Bunları düşünerek dışarı çıktı. (Tür.)

----- dışarıya yöneldi. (Krg.->Tür. çeviri sonucu.)

cümleleri kullanıldığında, kaynak cümledeki “uşulardı” sözcüğünün gövdesi olan “*uşu*” madde başının sözlükte bulunmaması nedeniyle çözümlemesinin yapılamadığı, “*oyloy*” sözcüğünün ise “*y*” zarf-fiil ekinin sistemde tanımlı olmaması nedeniyle türetmesinin yapılamadığı gözlenmiştir. Bu tanımlamaların yapılması ile başarılı şekilde çevirileri yapılmaktadır. Cümledeki üçüncü sözcük olan “*sırtka*” sözcüğünde referans cümle ile çevirinin sonucunun farklı olmasının nedeninin ise kaynak cümlede yönelme eki bulunmasına rağmen referans cümlede bulunmaması olduğu gözlenmektedir. Son sözcük ise referans cümlede “*çıktı*” şeklinde kullanılırken çeviri sonucunda “*yöneldi*” şeklinde türetilmiştir, bu farklılık “*cönö*” fiilinin Türkiye Türkçesindeki karşılığının sözlükte “*yönelmek*” olarak verilmesinden kaynaklanmaktadır.

Türkiye Türkçesinden Kırgız Türkçesine çeviri örnekleri yine Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevirinin denendiği referans metinler üze-

rinde yapılmıştır. Örnek olarak;

Kadın yolcunun sözünü makul gördü. (Tür.)

Katın colooçunun sözünü makul boldu. (Krg.)

Katın colooçunun sözünü ----- -----. (Tür.->Krg. çeviri sonucu.)

cümleleri kullanıldığında, kaynak cümlelerin (Çengel, 2005, s. 385) son iki sözcüğünün (*makul* ve *gördü*) Kırgız Türkçesindeki karşılıklarının doğrulama cümlesinde (Çengel, 2005, s. 359) bulunmasına karşın, sistemdeki sözlükte bulunamadıkları için çevrilemedikleri görülmektedir. Bu madde başları sözlüğe eklendiğinde doğru çeviri sonuçlarına ulaşılabilir.

Sözcük öbeklerinin geçtiği bir diğer örnek olarak;

Sabahleyin, durumu ağır bir genci getirdi, ameliyat yapıldı. (Tür.)

Erteñ menen abalı oor bir cigitti alıp keldi ele, daroo operatsiya casaldı. (Krg.)

Erteñ menen abalı oor bir cigitti alıp keldi, operatsiya/daroo operatsiya casaldı.

(Tür.->Kırg. çeviri sonucu)

cümleleri kullanıldığında, kaynak cümledeki “*getirdi*” sözcüğünün Kırgız Türkçesine “*alıp geldi*” olarak çevrildiği görülmektedir. Referans cümlede kullanılan “*ele*” hikâye eki kaynak cümlede bulunmamaktadır. Kaynak cümledeki “*ameliyat*” sözcüğünün ise Kırgız Türkçesine “*operatsiya*” ve “*daroo operatsiya*” şeklinde çevirisinin yapıldığı görülmektedir. Bu belirsizlik sözlükte “*ameliyat*” madde başının karşılığı olarak iki madde başı kaydı bulunmasından kaynaklanmaktadır ve öneri sistemi ile giderilebilmektedir.

5.2. Tatar (Kazan) Türkçesi-Türkiye Türkçesi

Tatar (Kazan) Türkçesi-Türkiye Türkçesi denemeleri Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Öner, 1998) kitabındaki cümle örnekleri kullanılarak yapılmıştır. Tatar (Kazan) Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevirinin bir örneği olarak;

Bırazdan miña yurgannar, mınderler kitirdiler. (Tat.)

Birazdan bana yorganlar, minderler getirdiler. (Tür.)

Berazdan bana ----, mendärler kiterdiler. (Tat.->Tür. çeviri sonucu)

cümleleri kullanıldığında; kaynak cümledeki “*yurgannar*” sözcüğünün sözlükte “*yurgan*” madde başı olarak bulunmaması nedeniyle, “*bırazdan*”, “*mınderler*” ve “*kitirdiler*” sözcüklerinin alfabe farklılıklarından dolayı sözlükte “*berazdan*”, “*mendär*” ve “*kiter*” şeklinde bulunmaları nedeniyle Tür-

kiye Türkçesine çevirisinin yapılamadığı gözlenmiştir. Sözlükte gerekli eklemeler ve düzenlemeler yapıldığında doğru çeviri sonucuna ulaşılabilmektedir.

Türkiye Türkçesinden Tatar (Kazan) Türkçesine çevirinin bir örneği olarak;

Şimdi, aile kurup beraber yaşamaya başlasalar tamamen başka olacak. (Tür.)

İndi, gaile korıp, birge yeşiy başlasalar bötınley başkaça bulaçak (Tat.)

İnde ğailä korıp, bärabär/ bergä --- başlasalar baştanayaq/döm başqa olacak.

(Tür.->Tat. çeviri sonucu)

cümleleri kullanıldığında, kaynak cümledeki “şimdi” sözcüğünün “indî” olarak değil de “inde” olarak, “aile” sözcüğünün ise “gaile” olarak değil de “ğailä” olarak, “beraber” sözcüğünün “birge” olarak değil de “bärabär/bergä” (iki olası türetme) olarak, “tamamen” sözcüğünün “bötınley” olarak değil de “baştanayaq/döm” (iki olası türetme) olarak, “başka” sözcüğünün ise “başkaça” olarak değil de “başqa” şeklinde Tatar (Kazan) Türkçesine çevrildiği, “yaşamaya” sözcüğünün ise sözlükte madde başı olarak bulunmaması ve “ma” mastar ekinin sistemde tanımlı olmaması nedeniyle çevirisinin yapılamadığı gözlenmektedir. Tatar (Kazan) Türkçesi sözlüğe “yaşamak” madde başının ve ekin karşılığı eklendiğinde “yaşamaya” sözcüğünün doğru çeviri sonucuna ulaşılabilmektedir. Ancak alfabelerdeki farklılık özellikle Tatar (Kazan) Türkçesinden Türkiye Türkçesine çeviride de sorun yaratan bir durumdur, bu nedenle kaynaklar ortak alfabe kullanacak şekilde güncellenmeli yada ortak alfabe kullanan kaynaklar sisteme eklenmelidir.

5.3. Tatar (Kazan) Türkçesi-Kırgız Türkçesi

Tatar (Kazan) Türkçesi-Kırgız Türkçesi arasında referans metin bulunmaması nedeniyle bu aşamada denemeleri yapılamamıştır. Referans metin bulunur bulunmaz bu denemeler gerçekleştirilecektir.

6. Sonuçlar

Bu çalışmada, çeviri sistemine tanıtılan Türk dilleri arasında otomatik çeviri yapılmasına olanak sağlayacak kural tabanlı bir çeviri sistemi altyapısı tanıtılmış; çeviri sisteminin oluşturulması sırasında karşılaşılan sorunlar ile sisteme üçüncü dilin eklenmesi sırasında karşılaşılan sorunlar listelenmiş ve çeviri örnekleriyle desteklenmiştir.

Sorunların bazıları kuralların dil bilimi araştırmacıları tarafından daha detaylı incelenerek çıkartılması ile giderilebilecek olsa da belirtmek gerekir

ki; bazı kuralların bilgisayar ortamında tam olarak tanımlanamayacağı da bir gerçektir.

Kuralın kesin olarak koyulamadığı durumlar belirsizliğe yol açmaktadır. Bazı durumlarda ise bir sözcüğün birden fazla dil bilgisi kuralı açısından doğru çevirisinin yapılması mümkün olmaktadır. Çözümlemeyen bu belirsizler çeviri sonuç ekranında açılır kutular şeklinde gösterilmiştir. Geliştirilen çeviri sistemi, en doğru sonucun listelenmesi yerine doğru bütün sonuçların listelenmesi ve kullanıcıya bunların içinden seçim yapabilme yetkisi verilmesi prensibi üzerine kurulmuştur. Bu nedenle kullanıcıya dilbilgisel açıdan doğru türetmelerin hepsi gösterilmektedir.

Sistemin çeviri başarısını arttırmak için bir öneri sistemi geliştirilmiştir. Öneri sistemi kullanıcı bir öneri yaptığında; belirsizlik içeren sözcüğün, hangi cümle içinde doğru çevirisinin ne olarak önerildiğini tutar. Öneri kaydedildikten sonraki çevirilerde, çeviri sistemi bu öneriyi kullanarak en çok önerilen sonucu en üste getirir ve yanına yıldız işareti (*) koyarak öneri olduğu belirtilmektedir.

Çalışma kapsamında örnek lehçeler olarak seçilen Türkiye Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Tatar (Kazan) Türkçesi için sözlükler tanımlanmış, kurallar derlenmiş ve sisteme tanımlanmış ve örnek cümleler üzerinde çeviri denemeleri yapılarak çeviri sisteminin etkinliği incelenmiştir. Denemeler sonucunda çeviri sisteminin etkin olduğu, ancak çeviri başarımının, sözlük ve kuralların iyi ve kapsamlı tanımlanmalarına bağlı olduğu görülmüştür. Kırgız Türkçesi ve Tatar (Kazan) Türkçesi sözlüklerindeki madde başı sayısının yetersizliğinin çevirinin başarısını düşürdüğü görülmektedir. Aynı zamanda özellikle Tatar (Kazan) Türkçesi için kuralların iyileştirmesi ve ek derlenmesi işleminin bitirilmesi gerekmektedir.

Çeviri başarımının ölçülmesine yönelik olarak, Kırgız Türkçesi ve Tatar (Kazan) Türkçesi arasında karşılıklı metinlerin bulunması ve çeviri denemelerinin yapılması gerekmektedir.

7. Kaynaklar

- ADALI, O. (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* (P. 21). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALKIM, E., & Y. ÇEBİ (2012). *Türk Lehçeleri Arası Otomatik Çeviri ve Karşılaşılan Sorunlar. V. Genç Türkologlar Sempozyumu Kitabı. Bışkek.*
- ALTINTAŞ, K. (2001). *Turkish To Crimean Tatar Machine Translation System. Language. Bilkent University.*
- DORR, B., E. HOVY & L. LEVIN (2006). *Machine Translation: Interlingual Methods. In E.-C. K. BROWN (Ed.), Encyclopedia Of Language And*

- Linguistics (Second Edition) (Second Edi., Pp. 383-394). Oxford: Elsevier. Doi:10.1016/B0-08-044854-2/00939-1*
- ERCİLASUN, A. B. (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Fatih University. (2011). *DİLMAÇ Project*. Retrieved July 31, 2012, From [Http://Datamining.Ceng.Fatih.Edu.Tr:8080/Dilmac/](http://Datamining.Ceng.Fatih.Edu.Tr:8080/Dilmac/)
- Google. (2012). *Google Translate*. Retrieved January 30, 2012, From [Http://Translate.Google.Com/](http://Translate.Google.Com/)
- GÜLENSOY, T., & B. SAĞINBAYEVA (2004). *Kırgız Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Kırgız Türkçesi Sözlük*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- GƏCİL. (2012). *Tatarca-Törekça Süzlek*. Retrieved From [Www.Gajil.20m.Com](http://www.Gajil.20m.Com)
- HAMZAOĞLU, İ. (1993). *Machine Translation From Turkish To Other Turkish Languages And An Implementation For The Azeri Language*. Boğaziçi University, İstanbul.
- HUTCHINS, J. (2005). *Example-Based Machine Translation: A Review And Commentary*. *Machine Translation*, 19(3), 197-211. Retrieved From [Http://Www.Springerlink.Com/Index/C4305pqg74238427.Pdf](http://Www.Springerlink.Com/Index/C4305pqg74238427.Pdf)
- KASAPOĞLU ÇENGEL, H. (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri - Ses Ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ORHUN, M., E. ADALI & A. C. TANTUĞ (2011). *Uygurcadan Türkçeye Bilgisayarlı Çeviri*. İstanbul Üniversitesi Mühendislik Dergisi, (212), 3-14.
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (2007). *Tatar Türkçesi. Türk Lehçeleri Grameri (Pp. 679-748)*. Retrieved From [Http://Scholar.Google.Com/Scholar?Hl=En&Btn=Search&Q=İntitle:TATAR+TÜRKÇESİ#2](http://Scholar.Google.Com/Scholar?Hl=En&Btn=Search&Q=İntitle:TATAR+TÜRKÇESİ#2)
- SHYLOV, M. (2008). *Turkish And Turkmen Morphological Analyzer And Machine Translation Program*. Masters Thesis Fatih University İstanbul Turkey.
- TANTUĞ, A. Cüneyd. (2007). *Akraba Ve Bitişken Diller Arasında Bilgisayarlı Çeviri İçin Karma Bir Model*. Istanbul Technical University.
- TANTUĞ, A. Cüneyd, E. ADALI & K. OFLAZER (2009). *Türkmenceden Türkçeye Bilgisayarlı Metin Çevirisi*, (212), 83-94.
- THURMAIR, G. (2005). *Hybrid Architectures For Machine Translation Systems. Language Resources And Evaluation*, 39(1), 91-108. Doi:10.1007/S10579-005-2698-Z
- UTIYAMA, M. (2006). *A Survey Of Statistical Machine Translation*, (August).

FELSEFE DİLİ OLARAK TÜRKÇE

*Emel KOÇ**

Felsefe genel anlamıyla evren, insan ve değerleri anlamak amacıyla sürdürülen en kapsamlı araştırma, varlığı ve yaşamı anlamlandırma girişimi olarak tanımlanabilir. Varlık, bilgi ve değerler hakkında bütünlüklü bir görüş elde etme amacı güden felsefe, ulaştığı muhtevalı bir pozitif bilgiden çok, sergilediği tavır itibarıyla önem kazanır. Başka bir deyişle felsefeyi felsefe yapan şey, felsefi denilebilecek olan bir tavır, tutum ya da düşünme tarzıdır. “Felsefi düşünce...araştırmaya, sorgulamaya ve eleştirel bir tavra dayanan bir düşüncedir.” (Cevizci 2007: 15) Dolayısıyla felsefi bilgi merak eden, sorgulayan, kendine sunulanla yetinmeyen, problemlerle uğraşmaktan kaçınmayan eleştiren bir zihnin ürünüdür.

Bir ülkede verimli bir felsefi etkinliğin oluşabilmesi, felsefi düşüncenin gelişebilmesi için öncelikle iki koşul gereklidir: dilin gelişmiş olması ve özgür bir düşünce ortamı. (Akarsu 2001 a: 104) Bu sebeple düşünce/felsefi düşünce ile dil arasında doğrudan bir ilişki vardır. O hâlde felsefi etkinlikte dili yalnızca bir araç olarak düşünmek yanıltıcıdır. Felsefe belli bir dil ortamı içinde gelişebilen, o dilin kavrayış kapasitesi, ifade gücü, ifade imkânları ve anlam zenginliği dâhilinde yapılabilen bir düşünsel etkinliktir.

Dile dayanmayan bir düşünce olanaksızdır. Zira “...düşünme denince genellikle gerekçe öne sürme, öncülden sonuca yürüme, tek tek tasarımları belli bir düzen içinde birbirleriyle birleştirme, çıkarımlama, kanıtlama, karşılaştırma, belgeleme, tanıtlama ve benzer şeyler anlaşılır.” (Uygur 1984: 15) Tüm bunlar ise dil olmadan gerçekleştirilemez. Dil zihindeki düşünceyi yansıttığı için, dil ne denli açık ve net ise zihin de o denli açık ve nettir.

Bu bağlamda dil filozofu W. von Humboldt, dilin sadece yalın bir araç olmadığını, düşünceyi yaratan bir etkinlik olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre düşünceyi yaratan ve ileri taşıyan dildir. Öte yandan dilin düşünceleri yarat-

* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Felsefe Grubu Eğitimi, ABD, e-posta: emelkoc20@yahoo.com

tığı gibi düşünceler de dili yaratırlar. Ancak dilini oluşturan ve geliştiren bir ulus verimli bir düşünce etkinliği gerçekleştirebilir. Dilin kendisi bir *ergon* (ürün, olmuş bitmiş bir şey) değil, bir *energeia* (etkinlik) sürekli yaratılan bir şeydir. Dilin, içinde bulunan yaratıcı yaşam ilkesi dille birlikte düşünceyi de geliştirir. Dilin gelişmediği bir ortamda düşünce de gelişemez. (Akarsu 2001 a: 104-105) Dolayısıyla dilin gücüne karşı düşüncenin gücü kendisini gösterir. Dil ile düşünce karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve geliştirirler.

Dil-düşünce bağlantısı düşünce-varlık bağlantısından bağımsız düşünülemez. Zira her düşünce bir *şey* ya da *var olan* hakkındadır. Fakat *şey* ya da *var olan* düşünme esnasında zihinde bulunamaz. Bu sebeple zihin düşünürken şeylerin, var olanların yerine geçen kavramları kullanır. Kavramlar arası ilişkiler kurarak gerçekleşen düşünce, sözcükler yoluyla ifade edilir. (Gündoğan 1997: 10) Yani zihnin, dünyayı ve varlığı kavramlarla görür, kavramlarla anlamlı hâle getirir. Hâl böyle olunca “dil ile bütünleşmiş olan kavramsal örgü felsefenin bizzat kendisini oluşturur.” (Gürsoy 2006: 23)

Zihnin düşünürken kavramları kullanması felsefenin hem kavramların anlamlarının belirlenmesine ve doğru kullanımına özen göstermesinin nede-nini hem de felsefenin ancak dil ile yapılabilen bir etkinlik olduğunu açıklar niteliktedir.

Dil ve düşüncenin insanın temel nitelikleri olmalarının yanı sıra insanın dünyaya ve varlığa yönelimini sağlayan nitelikler de olmalarını Heidegger “Dil, varlığın yuvasıdır” ifadesiyle dile getirir. “Düşünce, varlığın düşüncesi-dir” diyen Heidegger’e göre düşüncede varlık dile gelir. Düşüncenin işi varlığı açıklamaktır. Bu ise dilin önemini gün ışığına çıkarır. (Timuçin 2004: 404) Varlık dilde gizlendiğine göre dilde açığa çıkarılan şey, dünyanın ya da varlığın ta kendisidir. Dolayısıyla varlık dil ile aydınlanmakta, varlığın üzerindeki örtünün kaldırılması dil ile mümkün olabilmektedir. Dil, “var olan şeyleri adlandırarak onların ne’liklerinin bilinmesini sağlayarak” (Mengüşoğlu 1983: 244) kendisiyle diğer varlık alanları arasında ilişki kurmaktadır. Adlandırma, dünyayı ve varlıkları kavrama ve düşünme olanağı vermektedir.

Görüleceği üzere felsefi düşünce ile dil arasında ayrılmaz bir bağ vardır. Felsefe belli bir dil ortamında gelişebilmekte ancak dille ve dilde var olabilmektedir. Dolayısıyla dili zenginleştirmek felsefi düşünceyi, felsefi düşünceyi zenginleştirmek dili zenginleştirmeye katkıda bulunmaktadır. Gelişimleri karşılıklı olarak birbirlerine bağlı olan dil ve felsefi düşünce bir kültürel ortamda birlikte var olmaktadır. Dili ve felsefeyi ait oldukları kültürden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Dil, anlamlı bir doku bütünlüğü oluşturan kültürün bilim, sanat, tarih, din, eğitim, gelenek, görenek, alışkanlık gibi öğelerinden biridir. Kültürün her bir ögesi dilin damgasını taşıdıkları için dil,

kültürün bir aynası pozisyonundadır. Başka bir deyişle “Dil bu kültür yapısını bir arada tutan çimento...kültür yapısının dokunduğu ipliktir.” (Uygur 1984: 20) Felsefe ise dil içinde kültürün yüksek bir görünümü, kültürün bilinci ve farkındalığıdır.

Dilin en önemli özelliği öznelararası olup kültürel bir ortamda hayat bulmasıdır. Tarihsel ve kültürel bir donanıma sahip olan dil, tarihinden ve kültüründen soyutlanarak ele alınamaz. Dil, hem tarih ve kültürün ürünü hem de tarih, kültür, gelenek ve dolayısıyla da anlamların taşıyıcısıdır.

Bizden önce bizim için başarılımış bir düşünme olarak karşımıza çıkan dil, bireyüstü bir yapıdır. Birey bu yapının içinde doğup, onun içinde büyümüş, dil ortamı içinde gelişerek kendini ona göre şekillendirmiştir. (Gökberk 2008: 69) Bu sebeple dil, kişinin düşüncesi ve değer duygusunu belirleyen bu suretle davranışları üzerinde de etkili olan bir güçtür.

Dil; fizik yönü, tinsel yönü ve anlam yönü olan üç boyutlu bir yapıdır. Sesler dilin fizik yönünü; seslerin algılanmaları, yaşanmaları tinsel yönünü; tinsel yöne bağlı olarak zaman ve mekânı aşan yönü ise dilin anlam yönünü oluşturur. Dilin dünya görüşü, onun anlam yönüyle ilintilidir ve anlam tinsel yönden ayrılmaz. Dilin kökü tinsel bir içgüdüdedir. (Gökberk 2008: 68-69) Her dil, insanlığın bir bölümünün düşünme ve tasarlama biçimini içerdiğinden her dil belli bir dünya görüşünün ve kültürel bir ortamın yansımasıdır.

Bir dilin dünya görüşü o dilin dünya yorumu, dünyanın o dille, o dildeki kuruluşu, düzenlenişi, dünyanın o dili konuşanlarca büründüğü biçimdir. (Uygur 1997: 81) Başka bir deyişle her dil dünyayı kendi tarzınca düzenlemekte, her dilde dünya ve varlık farklı tarzlarda dile gelmektedir. Her dil belli bir bakış, görmede bir tutum, belli bir algılama biçimi sunmakta diğer bir dile göre bu dil insana başka bir düşünme biçimi vermektedir.

Bu durum dünyanın ve varlığın bize kullandığımız dil yoluyla yansıdığı anlamına gelir. Tüm diller için ortak olan doğal bir varlık düzeni olsa da, her dil ortak olan bu doğal varlık düzenini aynı şekilde dile getirmemekte, aynı şekilde betimlememekte kendine göre anlamlandırmaktadır. Zira dil, tarihsel ve kültürel bir anlam zenginliğiyle donanımlı olup köklerini derin bir yaşam temelinde bulmaktadır.

Hâl böyle olunca, verimli bir felsefi etkinlik açısından felsefe dilinin kültürel ana dil dâhilinde oluşturulması gereği vardır. “Felsefi etkinlikte hareket edilmesi ya da dayanak alınması elzem olan kültürel ana dil olmalıdır.” (Gürsoy 2006: 25) Kültürel ana dil işlenip geliştirilmelidir.

Bu durumda filozof, içinde kendi kişiliğinin de şekillendiği kültürel ortamdan kendini soyutlamaksızın kültürel ana dili işleyip geliştirmek suretiyle

evrensel bir entelektüel tecrübeyi gerçekleştirmek, kültürel rekabetin bulunduğu bir dünyada kültürel ana dilde ürettiği eserlerle diğer kültürel atmosferlerde sesini duyurabilmek, kendine kalıcı bir yer bulabilmek mecburiyetindedir. Bir ülkede felsefi düşünce ancak bu şekilde gelişebilir ve değer kazanabilir.

Öte yandan kültürel ana dilin kavrayış gücünün geliştirilmesi ifade gücü ve imkânlarının fark edilmesi açısından felsefi düşünce yönünden verimli bir atmosfer oluşturan yabancı dil ya da dillerin farklı anlam zenginliklerinin önemini fark edebilmek onlardan *bilinçli* bir biçimde yararlanabilmek gerekir. (Gürsoy 2006: 21-22) Bu açıdan farklı kültür ve medeniyetlerle olan temaslar, yabancı dil bilmek, farklı kültürlerin havasını solumak, bu doğrultuda edindiğimiz deneyimlerle kendi dilimize ve kültürel değerlerimize sahip çıkabilmek belli bir dil bilinci doğrultusunda hareket ederek, felsefe, bilim ve tefekkürün Türkçeyle yapılabileceğine dair güven duygusunu muhafaza etmek gerekir. Ancak kültürler arası etkileşimlerde kendi kültürüne dair “dil bilincini” koruyabilmek esastır.

Bu açıdan bakıldığında geçmişten bugüne Türkçenin verimli bir felsefe ve tefekkür dili olarak gelişebilmesi sürecinde bazı güçlüklerin yaşandığı, bu güçlüklerin Türkçenin kendi mahiyetinden değil, bir kısmının tarihimizde dilimizi bozan unsurların olmasından diğer bir kısmının ise Türkçeyi kullananların Türkçeyle felsefe, bilim ve tefekkür yapılamayacağı doğrultusunda dile getirdikleri Türkçeye duydukları güvensizlikten ve yabancı dillere olan aşırı sempatiden kaynaklandığını söyleyebilmek mümkündür.

Buna, gerekli olduğu için, Türk dilini sadeleştirme adına yapılan çalışmaların dili yoksullaştırması unsuru da eklenebilir. (Özlem 2009: 235) Zira dilde sadeleştirme çabaları dönemin koşulları içerisinde bir gereksinime yanıt vermiş olsa da dili kısırlaştırmaya neden olmuştur. Bu sebeple dilde sadeleştirme var olan şeylere sırtını tümüyle çevirmek değil ancak kültürel ana dilin öz değerlerine sahip çıkıp, dilin kendi özüne dönerek, var olanı bu öz içinde daha işler¹ bir hâle getirmek olarak anlaşıldığında dilin yoksullaşmasının da önüne geçilmiş olacaktır.

Tarihsel olarak geriye gidildiğinde Türklerin İslamiyet’ten önceki uygarlıklarında eğitimin kurumlaşmış olmaması, yaygın eğitimin benimsenmesi, yeni kuşakların bilgiyi okul ortamında değil toplum içinde kazanmaları, Türkçenin de bu şekilde öğrenilmesi Türkçenin gelişimini engelleyen unsur-

¹ Başka dillerden alınan sözcükler bir dilin musikisini kazanıp o dile yerleşmişse bu sözcüklerin sadeleştirme adına atılması da dilsel zenginliği feda etmek anlamına gelir. Örneğin bu konuda Fransızlar Arapça tarif kelimesini kullandıkları gibi kendi dil kurallarına göre tarifaire, tarifer, tarifler, tarification gibi sözcükler de üreterek dillerini zenginleştirmişlerdir. (Gündoğan 1997: 7)

lar arasında olmuştur. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf> 124-08.08.2012)

Türklerin IX ve X. yy.da İslamiyet'i kabul etmesiyle Türkçenin Arap dilinin etkisi altına girmeye başlaması XIII. yy.da Fars diliyle edebiyatının Anadolu'da giderek yayılması şüphesiz Türkçenin gelişimini engellemiş, Türkçe üzerinde Arapça ve Farsçanın yüzyıllar boyu kurduğu egemenlik Türkçenin avam dili olarak kabul edilmesine neden olmuştur. Böylece XI. yy.da Kâşgarlı Mahmut'un *Divanü Lûgat-it Türk* adlı eseriyle anıtlaşan, XIII. yy.da Yunus Emre'nin şiirleriyle doruğuna çıkan Türkçe, XIV. yy.dan sonra Arapça ve Farsçanın etkisine girmiş, yazı dili Türkçe olmaktan çıkmış, Osmanlıca denilen bir tür gelişmiştir. Osmanlıca savunucuları Türkçeyi avam dili sayarak Türkçenin kendi içinden gelişmesine imkân görmemişler, Türkçeyi çadır dili, aşiret dili ya da kaba dil olarak nitelendirip onun gelişmeye elverişli olmayan ikinci dereceden bir dil olduğunu söyleyerek Arapça ve Farsçaya yönelme zaruretine dikkat çekmişlerdir. Oysaki XV. yy.da Türkçenin Farsçadan daha zengin bir dil olduğu Ali Şir Nevai'nin *Muhakemet'ül-Lugateyn* adlı yapıtında örneklerle gösterilmiştir. Bu suretle çeşitli nedenlerle Türkçe bilim ve yazın dili olarak gittikçe Arapça ve Farsçanın nüfuzuna girmiş, klasik yazın Arapça ve Farsçanın etkisi altında XVI. yy.dan sonra tümüyle ağırlaşırken halk yazını ve tekke yazını ise avam dili olarak ifade edilen Türkçeyi her hâlükârda kullanmaya devam etmişlerdir. (Akarsu 2001 b: 162)

Öte yandan Batılılaşma hareketlerinin bilinçli bir başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat'la Osmanlı'nın Batı medeniyet çevresine yönelimiyle bu kez Türkçe, Batı dillerinin etkisi altına girmeye başlamıştır. Osmanlıdaki Batılılaşma hareketleri sonucunda Batı ile ilişkiler aydınların bir Batı dilini öğrenmelerine, Batı düşüncesinden yapılan çeviriler ise Osmanlı aydınlarının Batı'daki ideolojilerle, siyasi eğilimlerle ve felsefî fikirlerle tanışma imkânı bulmasına neden olmuş, Osmanlı kültür dünyasına yeni düşünce ve kavramlarla birlikte Batı ve özellikle Fransız etkisi girmeye başlamıştır. Yeni bir medeniyetle temas her şeyden önce yeni düşünceler ve yeni kavramlar anlamına geldiği için yeni kavramların girişi eski mantık kalıplarını zorlamaya başlamıştır. (Kaynardağ 2002: 75)

Bu sebeple Tanzimat Dönemi Batılılaşma hareketlerinin yanı sıra Türkçede sadeleşme hareketlerinin de yoğun bir biçimde hissedildiği bir dönem olmuştur. Batı'yla düşünsel ilişkilerin başlaması sonucu pek çok yeni kavramın düşünce dünyamıza girişi bu kavramlara karşılık bulma gereğini doğurmuş ancak bunlara çoğunlukla Arapça kökenli karşılıklar bulunması ise bazı düşünür ve aydınlar Türk dilinin sadeleştirilmesi gereğini yoğun bir biçimde hissettirmiştir. (Akarsu 2001 a: 106-107)

Tanzimat Dönemi'nde Türkçenin arılaşmasını ve gelişmesini isteyenlerin başında İbrahim Şinasi (1826-1871), Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Şemseddin Sâmî (1850-1904), Ziya Paşa (1825-1880), Ahmet Mithat (1844-1912) gibi isimleri sayabilmek mümkündür.

Şinasi ilk defa Ali Suavi ile birlikte Latin harflerinin alınmasından söz eden, basın dilinin gelişiminde öncü rol oynayan, gazeteyi halkın anlayacağı dili kullanacak bir araç olarak gören ilk isimdir. O, 1845 yılında Arapça, Farsça ve Türkçe yazdığı bir manzumede yalnız öz Türkçe kelimelerle mısra yapmayı denemiştir. (Berkas 2006: 262-277; Ülken 1994: 208)

Dönemin aydın ve yazarlarından olan Namık Kemal de dilde sadeleşme konusunda çalışmalar yapan bir isimdir. O, "Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir" başlıklı yazısında Türk dilinin işlenmesi konusunda önemli öneriler getirmiş, Türkçeye özgü muntazam ve mükemmel bir sözlük meydana getirilmesi gereğine dikkat çekerek Kâmûs ve Burhân'ı Türkçeye sözlük ithiaz etmek düşüncesinin hiçbir surette kabul edilemeyeceğini, Osmanlılar için bir sözlük yapılacaksa bu sözlüğün onların ihtiyaçlarına uygun olması gerektiğini belirtmiştir. (Yavuzarslan 2004: 188-189)

İlk Türkçecilerden olan Ali Suavi ise Abel Rémusat, Deguines, Klaproth gibi Türkologların eserlerini okumuş, onlardan birçok vesileyle söz etmiş, Arthur Lumley David'in Türk gramerine dair eserlerinden faydalanmış bir isimdir. O bir ilimler terminolojisi kitabı hazırlamanın gerekli olduğunu belirterek eser yazarların ve çeviri yapanların bu terimleri kullanmaları gereğine dikkat çekmiştir. Terimler konusunda her milletin kendi dilindeki kelimelerle ifade ettiklerini bizim de alışık olduğumuz kelimelerle ifade edeceğimizi, ancak Avrupa ilim dillerinde ortak kaynaktan gelen ve çevrilemeyen oxygene, photographe gibi terimlerin oldukları gibi alınması gerektiğini, bu terimlerin ilim diline mal olduğunu vurgulamıştır. (Ülken 1994: 84-85)

Türkçenin sadeleşmesi için emek harcayanlardan biri de Ahmet Mithat'dır. O, Şinasi tarafından ileri sürülen Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın da desteklediği sade Türkçeciliği popüler yayınlar için ilke hâline getirmek istemiş, halkın anlayabileceği bir dille yazmaya çalışmıştır. (Ülken 1994: 114) O, *Dağarcık* dergisinin ilk sayısındaki (1871) *Osmanlıca'nın İslâhı* adlı yazısında Şinasi'nin Türkçeyi sadeleştirmesinden söz ederek dilimizin Şinasi'nin sadeleştirdiği dereceden birkaç derece daha sadeleştirilmeye ve umumileştirilmeye istidadı olduğunu belirtmiştir. Bir kelimenin Türkçesi fakat maruf olan Türkçesi varsa onun yerine Arapça ve Farsça bir söz kullanılmasa lisanımızın sadeliğinin bir kat daha artacağını ifade eden Ahmet Mithat'a göre "Gele gele Osmanlı kitabeti o dereceyi bulmuştur ki, kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ve ne de Türk anlamayarak, bu lisan yalnız birkaç zat arasında tedavül

eder bir lisan-ı hususî halini giymiş ve azlığın çokluğa tâbi olması darb-ı mesel hükmünden iken, bu azlık çokluğu kendisine tâbi etmek davâsına düşerek, nihayet milleti âdetâ lisansız bırakmıştır. Milletimiz ana lisanı bulunan Türkçeyi kaybederek anın yerine Osmanlı Lisanı isminden başka hiçbir isim kabul edemeyecek olan bir lisanı öğrenmiştir. (Akarsu 2001 a: 107)

Türk dili meseleleri üzerindeki çalışmalarıyla dikkat çeken, Türk dilinin sadeleşmesi için çaba sarf eden isimlerden bir diğeri Şemsettin Sâmî'dir. Dil üzerine Türkçede ilk olarak yazılmış olan *Lisan* adlı küçük bir kitabı olan Şemsettin Sâmî 1898 yılında *Sabah* gazetesinde "Mümkün mertebe lüzumsuz Arabî ve Farsî ve ecnebi kelimat ü tabirâtı lisanımızdan çıkarıp sırf Türkçe kelimeleri çoğaltmaya çalışmalıyız. Türkçemiz zannolunduğu kadar dar bir lisan değildir. Lâkin biz tehâlikle ve birbirimize karşı müsabakat edercesine Arabî ve Farsî elfaz-ı garîbe ve hattâ Fransızca kelimat ü tabirat ararken zavalı lisanımızın sade ve güzel kelimelerini unutup kaybetmişizdir. Onları bulup meydana çıkarmak ihya edüp mevki-i istimale koymak mümkün değil midir? Ondan kolay bir şey yoktur. Lâkin yolu ile teşebbüs iktiza eder" (Akarsu 2001 a: 108) diyerek Türkçenin kısır bir dil olmadığına dikkat çekmiştir.

Şemsettin Sâmî'nin eserleri arasında sözlükler özel bir yer tutmuş *Kâmûs-ı Fransevi*, *Kâmûs-ı Türkî*, *Kâmûs-ül-A'lâm* adlı eserleri bugün dahi kaynak olan eserler olma özelliği taşımıştır. Onun en önemli eseri şüphesiz *Kâmûs-ı Türkî*'dir. Şemsettin Sâmî Türkçenin bin yıldan beri yazılı kaynaklara ve edebî bir dile sahip olmasına rağmen sözlüğünün ve dil bilgisi kitabının hazırlanmaması yüzünden çok sayıda sözünü yitirerek Arapça ve Farsçaya başvurmadan bir şey ifade edemeyecek kadar dar, sözlerinin kök ve türevleri bilinemeyecek derecede halkın söyleyişine uymuş yanlış bir dil hâline geldiğini sert bir dille ifade ederek (Gökçe 1998: 24) sözlüğünde Doğu Türkçesinde kullanılmakta olup Osmanlı Türkçesinde unutulmuş ya da ihmal edilmiş sözcüklere Arapça ve Farsça sözcüklerden daha fazla yer vermenin en büyük dileği olduğunu belirtmiştir.

Fakat Şemsettin Sâmî zamanın koşulları gereği çoğunluğun karşı görüşte olması sebebiyle bu kelimelere istediği ölçüde yer veremediğini, Türkçe, Arapça, Farsça kelimelerin yanı sıra Batı dillerinden geçen kelimelere de yer verdiğini belirtmiştir. O, Arapça ve Farsça kelimelerin yazım ve söyleyişlerinde orijinallerine bağlı kalırken, Batı dillerinden geçen kelimelerde kendine has bir yazım ve söyleyiş esas almıştır. (Gökçe 1998: 25)

Adı geçen düşünür ve aydınların Türkçenin arılaşması ve gelişmesi doğrultusunda yaptıkları girişimlerin yanı sıra yine bu dönemde kurulan *Encümen-i Dâniş*, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*, *Tercüme Cemiyeti* gibi bazı der-

nekler girişimleriyle -bunların bazıları tam olarak sonuçlanamasa da -felsefe dili ve düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Encümen-i Dâniş (1851): Birçok tarihçimize göre Osmanlı Devleti'nin ilk akademisi unvanına sahip olup Fransız Akademisi (Académie Française) tarzında kurulan Encümen-i Dâniş'in kuruluş amaçları arasında devamlı gelişmekte olan ilim ve fikir cereyanlarını takip etmek suretiyle ileride kurulacak Darülfünûn'da okutulmak üzere telif ve Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yazılmış önemli eserleri tercüme etmek; fenler ve sanayiye dair yazılacak kitapların herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercümelerini gerçekleştirmek... Türkçede çeşitli fenlere dair ihtiyaç duyulan eserlerin çoğalmasını sağlamak; Lisân-ı Türkî'nin ilerlemesine hizmet etmek (Kayaoğlu 1998: 63-64) yer almaktadır.

Bu amaçlar doğrultusunda Encümen, Arapça, Farsça ve yabancı dillerden lisanımıza yerleşmiş bulunan kelimeleri kendi dilimizden addederek, kullanıma uygun olmayanların atılacağı bir lügat hazırlamak istemiş ve bunun için bir komisyon oluşturulmuştur. (Kayaoğlu 1998: 89) Ancak Cemiyet, Türk dili sözlüğünün derlenmesine geçmeden, kendisinden beklenen bilimsel çalışmaları pek gerçekleştiremeden 1862 yılında dağılmıştır.

Encümen-i Dâniş'in asıl amacı olan Türk dili sözlüğünün derlenmesine geçmeden Kurumun ortadan kalkmasının bir bakıma Tanzimat'ın hâlâ bilim, edebiyat ve devlet dili olarak Osmanlıcayı desteklemesiyle ilgili olduğu söylenebilir. (Berkes 2006: 260)

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861-1867): Petersburg Sefiri Halil Bey'in başkanlığında ve Münif Efendi/Paşa'nın önderliğinde Batı bilim ve kültürünü yaymak amacıyla kurulan ilk özel cemiyetlerdendir. (İhsanoğlu 1987: 8) Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin en önemli başarılarından biri Cemiyetin yayın organı olan ve Münif Paşa'nın yönetiminde çıkan *Mecmua-i Fünûn*'dur. Mecmua, bilim, kültür ve eğitim alanındaki gelişmeleri aktarmakla XIX. yy. Türkiye'sinde Grande Encyclopedie'nin XVIII. yy. Fransa'sında oynadığı role benzeyen bir rol oynamıştır. (Lewis 1984: 432) *Mecmua-i Fünûn*'da Münif Paşa ve onunla birlikte çalışan ansiklopedist bir zümrenin yazıları yoluyla Türk aydınları Batı'daki gelişmelerden haberdar edilmiş, bu suretle bir tür halkı aydınlatma görevi üstlenilmiştir. *Mecmua-i Fünûn*'da fen, felsefe, mantık, tarih, dil, hukuk, ekonomi gibi farklı konulardaki yayınların yanı sıra Münif Paşa'ya ait telif ve tercümeler de yer almıştır. Felsefe dili ilk kez *Mecmua-i Fünûn*'da tartışılmıştır. (Berkes 2006: 236; Toprak 1984: 13-54) Zira aydınlanma, aydınlatma ve halkı bilgilendirme çabasının yaygınlaşabilmesi için öncelikle dilin de sade olması gerektiği düşünülmüş, Münif Paşa bu alanda önemli adımlar atmıştır. O, *Ceride-i Havadis* gazetesinin başyazarı iken sade,

kısa cümleli, konuşur gibi bir üslup benimsemiştir. Batı'dan Türk fikir dünyasına ilk felsefi eser çevirisini *Muhaverat-ı Hikemiye* (Felsefe Konuşmaları) (1859) adıyla yapan Münif Paşa bu çeviride oldukça duru bir Türkçe kullanmıştır. *Mecmua-i Fünûn*'da ise Arap alfabesinin Türk dili için yeterli olmadığı meselesini gündeme getirmiştir. (Akşin 2005: 347; Uçman 2008: 330)

Tercüme Cemiyeti (1865): Ahmet Kemal Paşa'nın nazırlığı zamanında Maarif Nezaretine bağlı olarak kurulan Tercüme Cemiyeti Rüştiyelerde okutulmak üzere kitap tercüme etme, tercümenin yanı sıra telif işleriyle de uğraşma amacındadır. Bunların yanı sıra Cemiyetin bir diğer kuruluş amacı Maarif Nezareti raporunda belirtildiği üzere Türkçeyi ıstilahât-ı ilmiyyece zamanın muhtaç olduğu dereceye isâl etmektir. Bu dönemde Türkçenin geliştirilmesi faaliyetlerine gayet önem verilmesine ve Cemiyetin amaçları arasında bu prensip olmasına rağmen Cemiyet maddi sıkıntılar sebebiyle bir süre sonra feshedilmiştir. (Kayaoğlu 1998: 124-130)

Tanzimat Dönemi'nde Türkçenin geliştirilmesi ve arılaştırılması yolundaki bu kişisel ya da kurumsal çabalara rağmen ilerleyen yıllarda *Edebiyat-ı Cedide* (Yeni Edebiyat) (1896-1901) döneminde yazın dilinin büsbütün ağırlaştığı, terimler konusunun ise çıkmaza girdiği görülür. Edebiyat-ı Cedide çıkışının yayın organı olan *Servet-i Fünûn*'da dönemin ustaları Tevfik Fikret ve H. Ziya Uşaklıgil'in yazıları eski terkiplerle Arapça ve Farsça sözcüklerle doludur.

Servet-i Fünûn'da Tevfik Fikret Türkçe yazmanın olanaksızlığından söz edip Türk dilinin gücüne inanmadığını belirtirken, Hüseyin Cahit ise açıkça *Servet-i Fünûn* edebiyatı umuma, avama mahsus değildir diyebilmiştir. (Naci 1984: 109)

Meşrutiyet yılları dilde sadeleşme hareketlerinin giderek yoğunlaştığı -en kesif hâlini II. Meşrutiyet yıllarında almıştır- edebî ve ilmî çevirilerin yanı sıra felsefe çevirilerinin arttığı yapılan çeviriler yoluyla bazı felsefi akımların ülkemize girebilecek gerekli ortamı bulduğu, felsefeye olan ilginin yoğunlaştığı, Osmanlıca-Türkçe tartışmalarının daha da hız kazandığı yıllar olmuştur.

Bu dönemde çalışmaları itibarıyla dil konusuna da geniş yer veren bir cemiyet, *Cemiyet-i İlmiye* (1879-1880) tarih sahnesinde yerini alır. Kuruluşuna ve kurucularına dair net bilgilerin tespit edilemediği Cemiyet, Osmanlı Devleti'nde ilim ve fenleri geliştirmek, yaymak ve hizmete muhtaç bazı mekteplere yardım etmek amacıyla kurulan bir cemiyettir. (İhsanoğlu 1987: 222, 232) Cemiyetin yayın organı olan *Mecmua-i Ulûm*, ilmî, edebî ve toplumsal bir dergidir. Batı'daki bilimle ilgili gelişmelerin haber şeklinde verildiği ya da geniş makaleler hâlinde tartışıldığı dergide imla, lügat ve dil konusu temel bir yer işgal etmiş, bu konuda geniş kapsamlı tartışmalar yapılmış, mükemmel

bir lügata ihtiyaç duyulduğu ancak yeni kurulmuş bir cemiyet olarak şimdilik bu konunun üstesinden gelinemeyeceği ifade edilerek bu konuya mecmuada dikkat çekilmeye çalışılmıştır. (İhsanoğlu 1987: 231-237)

Bu dönem aydınlarının da ilgi alanları arasında dil konusu vardır. Felsefe, toplum bilimi ve eğitim konularında çok sayıda çeviri ve telif eseriyle tanınan doktor, şair ve siyaset adamı Abdullah Cevdet'in (1869-1931) Cenevre'de çıkarmaya başladığı *İctihad* mecmuasında (4 Eylül 1904) ele alınan konular arasında dil konusunun özel bir yer tuttuğu görülür.

Mecmuada farklı konuların işlenmesinin yanı sıra Cumhuriyet Dönemi devrimleri içinde en önemlilerinden olan Harf Devrimi'nin esaslı bir program dâhilinde sürekli savunulduğu görülür. Türkçeye yabancı dillerden giren sözcüklerin kullanılıp kullanılmaması, Osmanlıcanın çeşitli sorunları, etimoloji, lügat sorunları, dilde ıslahın yapılp yapılamayacağı Arap harflerinin Türkçeye uygun olup olmadığı, yeni bir alfabenin gerekli olup olmadığı, Latin harflerinin alınıp alınmaması gibi pek çok konu tartışılmıştır. Dergide farklı görüşlere yer verilmiş olsa da derginin bel kemiği Abdullah Cevdet ve derginin önde gelen yazarları Latin harflerinin yararı ve olumlu yönlerini savunmuşlardır. (Gündüz 2005: 122-123, 144)

II. Meşrutiyet yıllarının dil konusunda önemli görüşleri ve faaliyetleri olan isimlerinden biri de Baha Tevfik'tir (1881-1914). Dil konusundaki ilk yazıları *İzmir* gazetesinde çıkan ve *Felsefe-i Lisan* adını taşıyan bir seri makaledir. Bu makalelerde o, dile bilimsel, felsefi ve psikolojik açılardan yaklaşarak Türkçeyi mukayeseli bir biçimde incelemiş, dillerin nasıl ortaya çıktığı nasıl geliştiği, dil düşünce ilişkisi, yazının menşesi gibi konular üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. (Bağcı 1996: 125)

Baha Tevfik amaç ve içerik olarak ilk felsefe dergisi olarak kabul edilen *Felsefe Mecmuası*'nda *Felsefe Kâmûsu* adıyla Türkçede ilk defa bir felsefe sözlüğü hazırlamış, bu sözlüğü bölümler hâlinde yayınlarak bu suretle bir felsefe dili ortaya koymaya çalışmıştır.

Baha Tevfik'e göre felsefe bütün tabakât-ı beşeriye hatta en basit ve âdilerine bile şâmindir. Herkesin kendine mahsus yanlış yahut doğru âmiyane yahut âlimane bir felsefesi vardır. Binaenaleyh herkes doğru bir surette idare-i kelimeler edebilmek için istilâhât-ı felsefiyeyi bilmek mecburiyetindedir. (Bağcı 1996: 184) Doğru düşünebilmek maksadı doğru biçimde aktarabilmek için herkesin felsefi terimleri bilmesi gerektiğini düşünen Baha Tevfik, yabancı dillerdeki felsefi kelime ve terimlerin Türkçede genelde karşılıkları bulunmadığını dikkate alarak hazırladığı sözlükte başta felsefi doktrinler olmak üzere birçok felsefe teriminin Türkçe ve Fransızca karşılıklarını vermeye çalışmış ve bu konuda bir hayli zorlanmıştır. (Kafadar 2000: 175-176) Bazı Fransızca

felsefi terimleri Türkçede bir kelimeyle karşılayamayarak şimdilik kaydıyla iki ya da üç kelimeyle karşılamaya çalışmıştır. Örneğin materialisme’i mad-diye mesleği; relativisme’i nisbiye mesleği gibi. Fransızca terimleri dilimizde tek kelimeyle karşılamada ortaya çıkan zorluklar bu konuda çok iddialı olsa da Baha Tevfik’i yakın çevresi ile iş birliğine zorlamıştır. Oldukça özetlenmiş ve küçük olan, sayısı 120 kadar olup *Felsefe Mecmuası*’nda yayımlanan yazılarda geçen terimleri ihtiva eden sözlük, Baha Tevfik’in kısa bir süre sonra ölümüyle tamamlanamamış olsa da (Bağcı 1996: 185) Hilmi Ziya Ülken’e göre Batı tipinde bir felsefe sözlüğünün ilk örneği olma özelliğine sahiptir. (Ülken 1994: 245)

Tanzimat’la birlikte Doğu’dan ayrılarak Batı uygarlığı çevresine yönelen Osmanlı kültür dünyasına yeni düşünce ve akımlarla birlikte yeni kavramların da girmesi; felsefenin medrese dışına çıkması, kelam, felsefe, bilim sorunlarının genelin ilgi alanına girerek tartışma konusu hâline gelmesi Türkçenin felsefe ve tefekkür dili olma görevini üstlenmesi zarureti daha fazla hissettirmiştir. Böyle bir zarurete yanıtlardan biri *Genç Kalemler Dergisi*’nden (1911) gelmiştir. Selanik’te Ömer Seyfettin, Ali Canip ve Ziya Gökalp’in *Genç Kalemler Dergisi*’nde başlattıkları *Yeni Lisan Hareketi*, dilde Türkçülük teziyle yola çıkıp daha sonra Millî Edebiyat adını alarak yeni bir edebiyat anlayışının başlangıcı olmuştur.

Yeni Lisan Hareketi önceki dönemin Edebiyat-ı Cedide akımına ve bu akımın Meşrutiyet Dönemi’ndeki takipçileri durumundaki *Fecr-i Ati* topluluğuna da âdeta bir tepki olarak doğmuştur.

Dil ve anlam sorunları üzerine odaklaşan Ömer Seyfettin milletin ancak ilim, fen ve edebiyatın bireylere yayılmasıyla gerilikten kurtularak ilerleyebileceğini düşündü. Bunun için de öncelikle millî ve halkın anlayabileceği bir dilin olması gerektiğini vurguladı. (Kafadar 2000: 170) Dilde Türkçülük şu dört ilkeye dayandı: Arapça ve Farsça tamlamaların kullanılmaması; Arapça ve Farsça çoğul takılarının bir yana bırakılması; Arapça ve Farsça edatlardan vazgeçilmesi; Türkçede karşılığı olan Arapça Farsça sözcüklerin kullanılmaması. Bu suretle yabancı dil kuralları Türkçeden çıkarılacak ve yazı diliyle konuşma dili birbirine yaklaştırılacaktı. (Hilav 2005: 388-389)

Genç Kalemler çevresindeki yazarlar dil sorununu daima ön planda tutuyorlardı. Türkçe bileşimlerin güzelliğinden söz ederek yabancı terkiplerin bırakılması ilkesine önem veriyor, yeni dilin en tabii dil olduğunu vurguluyorlardı. (Ülken 1994: 306) Zaman içinde Genç Kalemlere karşı çıkanlar dahi Balkan Savaşı (1912-1913) sebebiyle derginin yayına son vermesinden (1912) sonra savaşın ardından Millî Edebiyat akımını benimsemişlerdir. Bu sebeple

Cumhuriyet Dönemi'nin özellikle ilk on yılında dilde yalınlık özelliğiyle ön plana çıkan Millî Edebiyat akımı etkili olmuştur.

Genç Kalemler akımıyla dil problemi ön plana çıkmış olsa da, bu problem yalnızca edebiyatçıların problemi olma durumunda kalmadı. Bu sebeple Genç Kalemlerin yaklaşımını millîliğin edebiyata yansması ve bu doğrultuda ülke gerçeklerinin dile getirilmesi olarak değerlendirmek daha makul görünmektedir. Zira edebiyat alanındaki bu girişimler çok geçmeden felsefe alanında da yansımalarını bulmuştur.

Dil konusu gündeme geldiğinde öteden beri asıl sorun terimler konusunda ortaya çıkmıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet'in sade dil yanlısı olan bazı yazarları bile terimler konusunda Türkçeyi yetersiz bularak Arapça ve Farsçaya yönelmişlerdir.

Ziya Gökalp, Türkçeden yana olmasına karşın tasfiyeciliğe karşıdır. O halk diline girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin alınmasını uygun görmüş, mümkünse tüm terimleri Türkçe kelimelerden yapmanın iyi olacağını, mümkün değilse terimlerin Fransızca veya Rusça olacağına Arapça ve Farsça olmasının daha doğru olacağını söylemiştir. Ancak yine de dil konusunda şöyle bir formül bulmuştur: Yeni mefhumlar asrın, ıstılahlar ümmetin, lügatler milletin nâtıkasıdır demiştir. (Kara 2005: 36-37)

Böylece ona göre çözüm² terim bakımından İslamlaşmakta ama gramer ve yazış bakımından Türkçeleşmekte idi. Hâlbuki Cevdet Paşa Fransızcadan, Ahmet Mithat Yunanca ve Latineden terim alınmasını savunuyordu. (Hilav 2005: 392) Terimlerin Arapça köklerden üretilmesini isteyenlerin ağır bastığı bu dönemde Türkçe köklerden Türkçe eklerle terimler yapmayı savunan özleştirmeciler seslerini yeterince duyuramıyorlardı. (Kaynardağ 2002: 76)

Bu dönemde Darülfünun hocalarının kullandığı felsefe dilini düzene sokmak ve terimler konusunu bir karara bağlamak amacıyla bir komisyon oluşturularak felsefe terminolojisiyle ilgili ilk resmi çalışma başlatılmış, Maarif Nezareti bünyesinde *İstilahât-ı İlmiyye Encümeni* ve *Tedkikât-ı Lisaniye Heyeti* kurulmuştur. *İstilahât-ı İlmiye Encümeni* felsefe grubu başta olmak üzere sanat, fen ve teknik bilimlerin terimlerine Türkçe karşılıklar bulmak ve bunlardan yararlanarak bir sözlük hazırlamak amacıyla kurulmuştur. (Kara 2005: 40-41) Farklı alanlarda uzmanlardan oluşan Encümen, mevcut siyasi ve akademik koşullar nedeniyle ancak bir yıl kadar çalışabilmiş, Encümenin çalışmaları doğrultusunda belirlenen terimler Maarif Nezaretinin 1915 yılında

² Ancak 1918 yılı gibi bir tarihte *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* adıyla kitap hâline gelecek olan bu düşüncelerini Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde büyük ölçüde terk etmiştir.

yayınladığı *Felsefe Istilahât-ı Mecmuası*nda (Felsefe Terimleri Dergisi) yer almıştır. Mecmuadaki 500'e yakın terim arasına giren olmak, kılmak, etmek gibi yardımcı Türkçe sözcükler bir yana bırakıldığında Türkçe köklü dört terimin alınması ve terimlerin Arapça köklerle ve kurallarla yapılması Encümen-de Türkçeciler bulunsa da Türkçülük Akımının başladığı yıllarda bile Arapçacıların Türkçecilere üstün geldiğinin bir göstergesidir. (Kaynardağ 1984: 765)

Istilahât-ı Felsefiye Mecmuası'nın hazırlayıcılarından olan Rıza Tevfik (1869-1949) I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve fikir ayrılıkları nedeniyle Encümenin dağılmasından sonra *Mufasssal Kâmûs-ı Felsefesi*'ni yayımlamış (1914) ve Encümenin terimlerini olduğu gibi kullanmıştır.

Sözlüğüne ön söz olarak yazdığı *Ba'zı İzâhât* adlı kısımda Rıza Tevfik yüzyıllardan beri felsefe ve ilimleri ihmal etmemiz dolayısıyla Türkçenin edebiyat dili olarak gelişirken felsefe ve ilim dili olarak geri kaldığını ifade ederek bu ihtiyacımızı tatmin edebilecek yegane lisanın üstün ve yetkin bir dil olan Arapça olduğunu belirterek (Rıza Tevfik 2010: 133-134) Türkçenin gelişmemişliğine dikkat çekmiştir. O, dilimizin yapısından kaynaklanan güçlüklerden dolayı tabirlerin neredeyse tamamının Arapçadan alınması zaruretine vurgu yaparak şiirde Türkçeye evet, terimde Türkçeye hayır demiştir. Şiirde Türklüğün en samimi ruhunu söyletmek taraftarı olduğunu ve bunun mümkün olduğunu, oysaki terimler bakımından bunun mümkün olmadığı gibi gerekli de olmadığını düşünen Rıza Tevfik, felsefe ve bilim terimlerinin Arapçadan alınmasında ısrar etmiştir.

Yine Encümen üyelerinden Ahmet Naim (1872-1934) Georges L. Fonsegrive'den yaptığı *Mebâdî-i Felsefe*'den *İlmü'n-Nefs* (I. Kitap) adlı çevirinin ön sözünde kavram kargaşalığı sebebiyle Batı dillerinden yapılan çevirilerin anlaşılmasız olduğunu söyleyerek kendi çeviri kitabında pek çok kavramın karşılığı konusunda tahlillerde bulunmuştur. Ancak onun kullandığı terimler ve 100 sayfalık terim sözlüğü eki Arapçacılık çabasının son sınırlarını zorlamıştır. (Kaynardağ 1984: 764) İsmail Fenni ise Fransızcadan çevirdiği *Lügatçe-i Felsefe*'sinde (1925) Arapçacılığa yeni bir örnek getirmenin ötesine geçememiştir.

Tüm bunlar felsefe dilimizin doğal gelişimine bırakılamayacağının âdet-i ipuçlarını vermiştir. XIII. yy.dan itibaren bir biçimde gündemde olan dil sorunu (Türkçe-Arapça, Türkçe-Osmanlıca tartışmaları) Batılılaşma hareketleriyle yeni bir boyut kazanarak her geçen gün daha ciddi bir problem hâline dönüşerek Cumhuriyet yıllarına değin çözülemeden gelmiştir.

Dil probleminin uzun yıllar çözülemeyişinin sebepleri arasında Arapçanın bizim için hem ilim hem ittihad (siyasi-dinî birlik) açısından hayati derecede önemli olması (Kara 2005: 80-81) *Kur'an* dili olan Arap harflerinin kut-

sal olduğu, dolayısıyla Latin harflerinin kullanılması hâlinde kültürün değer yitireceğinin düşünülmesi, bunun yanı sıra Türkçenin öğretim kurumlarında yer alan bir konu değeri ve niteliğiyle işlenip geliştirilememiş olması ve Türkçenin bilimsel bir konu olarak ele alınmaması sebebiyle kurallarının, ifade gücünün ve anlam inceliklerinin belirlenememiş olması sayılabilir.

Cumhuriyet Dönemi'nde dilimiz köklü bir değişim sürecine girmiş, Türkçenin yolunu açacak bazı değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan ilki Harf Devrimi'dir. 1 Kasım 1928 tarihinde Harf Devrimi yasalaşarak 3 Kasım 1928'de yürürlüğe girmiş ve Latin alfabesine dayanan Türk alfabesi kabul edilmiştir.

Bu alfabe alınırken Dil Heyeti adıyla kurulan bir bilim kurulu Latin alfabesinin bütün Batı dillerine uygulanışını göz önünde tutmuş ve Türk dilinin seslerini bilimsel olarak incelemiş, Latin alfabesinde gerekli değişiklikleri yaparak Türkçe için bir alfabe meydana getirmiştir. Bu alfabe Türkçenin seslerini tam olarak karşıladığı gibi Türkçe sözcükleri kolay yazmayı da sağlamıştır. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf>: 143) Türk alfabesinin kabulüyle 1 Eylül 1929'da okullarda Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmıştır.

12 Temmuz 1932'de, dört yıl sonra *Türk Dil Kurumu* adını alacak olan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* kurulmuştur. Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurarken Atatürk'ün iki ereği vardır: Birincisi, tarih araştırmalarına belge değeri olan eski dillerin incelenmesi ve karşılaştırmalar yapılması; ikincisi Türk dilinin yabancı diller boyunduruğundan kurtarılacak kendi içinden geliştirilmesi, halkın konuşma dili ile yazı dili arasında bir uyum sağlanması, konuşma, yazın ve bilim dilinin kurallarının saptanması ve tarihsel metinlerden taramalar ve halk dilinden derlemeler yapılarak Türkçe sözcük ve terim dağarcığının zenginleştirilmesi, öz Türkçe bir kültür dilinin yaratılması. (Akarsu 2001 b: 164)

Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Türkçe Kurultay adı verilen ve Atatürk'ün kendisinin de katıldığı ilk Genel Kurulu, ilk Türk Dil Kurultayı, Dolmabahçe Saray'ında yapıldı. Kurultayın çalışması ve kararları sonucunda Türkçemizi, kendi özelliklerini, zenginliklerini araştırıp meydana çıkarmak, kendi kök ve ekleriyle geliştirip çağdaş uygarlık kavramlarını anlatabilecek bir dil durumuna getirmek, yabancı kural ve sözcüklerden arıtmak ulusal bir amaç olarak benimsendi. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf>: 149)

Bu kurultayda uzmanlık gerektiren alanlar için terimlerin Türkçe karşılıklarının bulunması ve sözlük hazırlama kararı da alındı. Bu karar doğrultusunda Cemiyetin yaptığı etkinliklerle Türkçe giderek yabancı sözcüklerden arınmaya başladı. Öte yandan okullardaki öğretim de daha çok Türkçeleşmeye başlarken, Türkçeye saygı gösterilerek Türkçe öğretiminin daha ciddiye alınmasına özen gösterildi. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf>: 149)

Böylece I. Dil Kurultayı ile Türk dilinin olduğu kadar felsefe dilinin de yolu çizildi. Terimler konusu ise başlangıçtan beri başlı başına önem arz eden bir konu idi. Genel olarak terimler konusundaki ilk Türkçeleşme çabaları 1930'ların sonunda Millî Eğitim Bakanlığı ve Türk Dil Kurumunca kurulan komisyonlar aracılığıyla gerçekleştirildi. 1937-1938 yıllarında okul kitaplarının Türkçe terimlerle yazılmaya başlamasından sonra 1939 yılında ortaokul ve lise yönetmeliklerine sınıf geçmede Türkçe ve edebiyatın iki ders değerinde sayılması için maddeler konuldu. (<http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf>: 150) 1940'larda Hasan Âli Yücel'in Millî Eğitim Bakanlığı sırasında felsefe terimleri de ele alındı. 1942 yılında Türk Dil Kurumunca *Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü* yayımlandı.

Türk Dil Kurumu terim kolunca hazırlanan biri metafizik, ahlak, mantık, ruh bilimi, estetik, toplum bilimi gibi alanları kapsayan *Felsefe Terimleri*, diğeri *Gramer Terimleri* olmak üzere iki ana bölümden oluşan bu çalışma bir terimler dizini idi. Gramer bölümünde 200'ün üzerinde terim yer alıyor ve terimler arasında önerilen Türkçelerin yanında Türkçesi olmayan veya yaygınlaşmamış olan yabancı terimler de bulunuyordu. (Uzun 1999: 46)

Terimler yayımlandıktan sonra devletin Batı'dan yaptırdığı felsefe çevirilerinde ve tüm ortaöğretim kitaplarında bu terimler kullanılmaya başlandı. Yeni Türkçe felsefe terimleri zaman içinde ortaöğretim sınırlarını aşarak üniversiteye de girdi

1940'lı yıllarda *Hümanizm Hareketi* doğrultusunda Batı ve Doğu felsefesinin temel yapıtlarından pek çoğu yeni felsefe terimleriyle Türkçeye çevrildi. Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında basılan bu yapıtlar Türkçe sözcüklerin ve terimlerin yerleşmesini hızlandırırken farklı kültürel değerleri tanıma imkânı da verdi.

Ancak 1950'lere gelindiğinde bu terimlerin yeniden gözden geçirilmesi gereği duyuldu. Türk Dil Kurumu ile İstanbul ve Ankara Üniversitesi Felsefe Bölümü hocalarının Prof. Dr. Macit Gökberk başkanlığında üç yıl süren felsefe terimi çalışmaları doğrultusunda felsefe terimlerimiz Türk dilinin kurallarına uygun olarak şekillendi (1952). Sonraki yıllarda Macit Gökberk'in Türk Dil Kurumu Başkanlığı yaptığı süreçte (1960-1976) terim sözlükleri yeniden düzenlendi ve Bedia Akarsu'nun *Felsefe Terimleri Sözlüğü* 1974 yılında Türk Dil Kurumunca yayımlandı.

O tarihten günümüze değin bu konuda devam edip süregelen çalışmalar doğrultusunda felsefe dilimiz her geçen gün ifade imkânları bakımından daha da gelişerek, Türkçe bir felsefe ve tefekkür dili olarak günümüzde belli bir yeterlilik düzeyine ulaşmıştır. Felsefenin en güç anlatılabilir konuları dahi bugün Türkçeye kolaylıkla ifade edilebilir; Türk dilinin olanaklarıyla felsefe

yapılabilir hâle gelmiştir. Bir kültür dili olarak Türkçe, günümüzde Türkçede felsefe yapanlara yeni terim ve düşünceleri Türkçe ifade edebilme konusunda engel oluşturmayacak bir düzeye ulaşmıştır. O hâlde bugün Türkçenin felsefe dili olarak gelişiminin önündeki en önemli engel, ancak Türkçeye yeterince inanmayarak onun ikincil düzeyde bir dil olduğunu ve felsefe yapmaya uygun olmadığını düşünmektir. Oysaki daha XI. yy.da Kâşgarlı Mahmut'un Türk dilini tanıtmak ve bilmeyenlere öğretmek üzere yazdığı *Divanü Lûgat-it Türk* gibi bir anıtsal eser ve benzeri örnekler Türk dilinin ne denli zengin bir dil olduğunun göstergeleridir. Bu durumda bugün ulaşılan noktada Türkçe felsefe yapanlara düşen görev, belli bir *dil bilincine* sahip olarak, bilinçli bir biçimde işlendiği vakit Türkçenin felsefe ve tefekkür dili olarak diğer dillerden yetersiz olmadığı düşüncesiyle, Türkçeye güvenmek, Türkçe felsefi etkinlikte bulunup, Türkçe düşünsel ürünler verip, Türkçe ürünlerle farklı kültürel atmosferlerde kalıcı bir yer edinebilmektir.

KAYNAKLAR

- AKARSU, B. (2001 a) "Felsefe Dili Olarak Türkçe", İçinde: *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe, Seçilmiş Metinlerle-Betül Çotusöken*: 104-118.
- AKARSU, B. (2001 b). "Dilimiz ve Eğitim Dili", *Köy Enstitülerinden Kent Enstitülerine Eğitim Sorunları Kurultayı Bildirileri*, İstanbul: Ege Basım.
- AKŞİN, S. (2005). "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", İçinde: *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908)*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- BAĞCI, R. (1996). *Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, İzmir: Kaynak Yayınları.
- BERKES, N. (2006). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- CEVİZCİ, A. (2007). *Felsefeye Giriş*, Bursa: Sentez Yayıncılık.
- GÖĞÜŞ, B. "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", <http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gogus.pdf>
- GÖKBERK, M. (2008). *Değişen Dünya Değişen Dil*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKÇE, A. (1998). *Türkiye Türkçe'sinin Tarihî Sözlükleri*, Ankara: Kebikeç Yayınları.
- GÜNDÖĞAN, A. O. (1997). "Bilim Dili Olarak Türkçe", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum.
- GÜNDÜZ, M. (2005). "İçtiham Mecmuasında Dil ve Dilde Sadeleşme Tartışmaları (II. Meşrutiyet Dönemi)", *Erdem*, C 14, S 42, 119-147.
- GÜRSOY, K. (2006). *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- HİLAV, S. (2005). "Düşünce Tarihi (1908-1980)", *(İçinde Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Yay. Yön. Sina Akşin)*, İstanbul: Cem Yayınevi.

- İHSANOĞLU, E. (1987) “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmi ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri-1.Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*.
- KAFADAR, O. (2000). *Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KARA, İ. (2005). *Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAYAOĞLU, T. (1998). *Türkiye’de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KAYNARDAĞ, A.(1984). “Türkiye’de Felsefenin Evrimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 3.
- KAYNARDAĞ, A. (2002). *Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- LEWIS, B. (1984). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev.: Metin KIRATLI), Ankara: TTK Basımevi.
- MENGÜŞOĞLU, T. (1983). *Felsefeye Giriş*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- NACİ, F. (1984). “Roman”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 3.
- ÖZLEM, D. (2009). *Anlamdan Geleneğe Kimlikten Özgürlüğe (Kavramlar ve Tarihleri III)*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- RIZA, T. (2010). *Ba’zı İzâhât (Kâmûs-ı Felsefe’ye Önsöz) İçinde Türkiye’de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak* (der.: Recep ALPYAĞIL), İstanbul: İz yayıncılık.
- TİMUÇİN, A. (2004). *Düşünce Tarihi 3 (Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü)*, İstanbul: Bulut Yayınları.
- TOPRAK, Z. (1984). “Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı”, *Türkiye’de Dergiler Ansiklopediler 1849-1984*, İstanbul: Gelişim Yayınları.
- UÇMAN, A. (2008). “Münif Paşa”, İçinde: *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- UYGUR, N. (1997). *Dilin Gücü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- UYGUR, N. (1984). *Kültür Kuramı*, İstanbul: Remzi Kitabevi
- UZUN, N. E. (1999). “Dilbilim ve Dilbilgisine Yönelik Terim Sözlükleri”, *Ke-bikeç*, S 7-8: 45-52
- ÜLKEN, H. Z. (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- YAVUZARSLAN, P. (2004). “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’si”, *AÜ DTCF Dergisi*, 44, 2: 185-202.

TÜRKÇE VE “TÜRK İŞARET DİLİ”NDE İÇ VE ÜST İLİŞKİSİ KURULABİLEN YER BELİRTME TÜMCELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Engin ARIK

GİRİŞ

Son yıllarda gittikçe artan bilimsel çalışmalar gösteriyor ki (tartışma için bk. Sandler vd. 2006) dil bilgisel açıdan işaret dilleri konuşma dilleri ile aynı düzeyde gelişme göstermektedirler. İşaret dilleri aynı konuşma dilleri gibi doğal dillerdir, konuşma dillerinden bağımsız bir dil bilgileri vardır. İşaret dillerinin dil bilgisel yapıları konuşma dillerinden türememiştir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Avustralya’da birbirine çok benzer İngilizce lehçeleri konuşulmasına rağmen bu ülkelerdeki işaret dilleri (Amerikan İşaret Dili (ASL), İngiliz İşaret Dili (BSL) ve Avustralya İşaret Dili (AUSLAN)) İngilizceden türemediği gibi, birbirlerinden de dil bilgisel olarak farklıdırlar. Şu ana kadar yapılan araştırmalar gösteriyor ki işaret dilleri dünyada tek bir tane değil en az onlarcadır ve birbirlerinden ses bilimsel ve söz dizimsel farklılıklar göstermektedirler (bk. ASL için Neidle vd. 1999, BSL için Sutton-Spence vd. 1999 ve AUSLAN için Johnston vd. 2007).

İşaret dilleri ile konuşma dilleri arasında gün geçtikçe çeşitli karşılaştırmalar yapmak kaçınılmaz olmaktadır. Bu karşılaştırmaların yapıldığı konulardan birisi yer bildirme tümceleri ve anlatım biçimleridir. Örneğin, işaret dillerinde yer bildirme olaylarında iki nesne arasında bakışimsız (asimetrik) ilişkiler nasıl kurulmaktadır? Bu açıdan bakıldığında işaret dilleri konuşma dillerine ne ölçüde benzemektedirler? Daha geniş bir araştırmanın bir ayağı olan bu çalışmada bu sorulara cevap vermek amacıyla işitsel-sözel iletişim biçimini kullanan bir konuşma dili olan Türkçe ile görsel-işaretsel iletişim biçimini kullanan bir işaret dili olan “Türk İşaret Dili”nde *İç* ve *üst* ilişkilerinin kurulabileceği topolojik ilişkileri inceledik

İki nesne arasında bakışimsız ilişkiler pek çok şekilde kurulabilmektedir. Levinson’a göre (2003) iki nesne arasında bakışimsız ilişkiler uzay-mekânsal (uzamsal) dil ve bilişte temel olarak iki gruba ayrılır: *Durağan* (nesnelerin

hareketsiz olduğu durumlar) ve *devimli* (nesnelerden en az birinin hareketli olduğu durumlar). Durağan ilişkiler ise kendi içinde ikiye ayrılırlar: *açısıl* ve *topolojik*. Buna *açısıl-topolojik* ayrımı da eklenebilir. Devimli ilişkiler ise *hareketli* ve *ettirgen* durumlar olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Şimdiye kadar yapılmış diller arası karşılaştırmalı çalışmalar gösteriyor ki diller birbirine benzemekle birlikte birbirinden farklılaştıkları noktalar da olmaktadır (Ör.: Levinson, 2003; Levinson ve Wilkins, 2006). Alan yazınına bakıldığında görülüyor ki, konuşma dilleri nesneler arasındaki topolojik ilişkileri kurarken İngilizcedeki *içinde*, *üstünde* vb. kavramlara karşılık gelebilecek *in*, *on*, *at* gibi biçimsel yapıları, Türkçedeki *duruyor* gibi durumsalları ve *-de* gibi ismin hâllerini bildiren yapıları kullanmaktadırlar. İşaret dilleri ise aynı ilişkiler için *elleri* ve işaretçinin önündeki *işaret alanını* kullanmaktadırlar. Ayrıca, *sınıflandırıcı* (SNF) adı verilen işaret dillerine has yer ve devinim bildiren biçimsel yapılar da sıklıkla kullanılmaktadır. Uzun-mekânsal dil konusunda “Amerikan İşaret Dili” üzerine yapılmış çalışmalar için Supalla, 1986 ve Emmorey, 2002; “Danimarka İşaret Dili” üzerine yapılmış çalışmalar için Engberg-Pedersen, 1993; “Alman İşaret Dili” üzerine yapılmış çalışmalar için Perniss, 2007; “İngiliz İşaret Dili” üzerine yapılmış çalışmalar için Morgan ve Woll, 2007 örnek olarak verilebilir.

TİD ÜZERİNE YAPILAN ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de işaret dilleri üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda giderek artmaktadır. Türkiye’de kullanılan işaret dili olan “Türk İşaret Dili”nin (TİD) bilimsel çalışmalara konu olması son on yıl içerisinde gerçekleşmeye başlamıştır. Özellikle Zeshan (2002 ve 2003) ve Özyürek vd. (2005) dil bilimsel çalışmaların başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu çalışmalar arasında TİD’in tarihî ve temel özellikleri Zeshan (2002, 2003)’de görülebilir. TİD üzerine yapılan diğer araştırmalar ise internet bağlantısıyla erişilebilecek dilin tarihi ile ilgili bilgiler ve kelime listeleri (Özyürek vd. 2005), bazı dil bilgisi yapıları ve el dışı hareketlerin dil bilgisi işlevleri (Ör.: Gökgöz ve Arık 2011), dilin genel yapısı üzerine giriş niteliğinde çalışmalar (Ör.: Aslan Demir 2010) ve çeşitli anlam bilimsel ve psikodil bilimsel çalışmalar (Ör.: Özyürek vd. 2010, Arık 2010b, 2011) olarak sıralanabilir. TİD üzerine şu ana kadar yapılmış dergi ve kitap yayınları, kurultay ve çalıştay tam bildiri metinleri ve yüksek lisans ve doktora tezleri bir kaynakçada verilmiş olup (Arık 2012, 13 Temmuz) bu çalışmalarda karşılaşılan güçlükler Özsoy vd. (2012)’de görülebilir. TİD üzerine güncel çalışmalar ve yeni araştırma yönelimleri uluslararası bir yayınevi tarafından yayımlanacak bir kitapta yer alacaktır (Arık yayımlanacak).

TİD’de uzamsal dil üzerine yapılan çalışmalar Arık (2003, 2008a, 2008b, 2009, 2010a, 2010b, 2011, yayında, incelemede), Arık vd. (2007, 2010) Özyürek ve arkadaşları (Özyürek vd. 2010, Özyürek vd. 2011, Perniss vd. 2008, Perniss vd. 2011, Sümer vd. 2012, Zwitserlood vd. yayında) olarak sıralanabilir. Bu araştırmalar temel olarak göstermektedir ki, diğer işaret dillerinde olduğu gibi, TİD nesnelerin birbirlerine göre yerini, yönünü, durumunu ve varsa hareketini belirtirken, sınıflandırıcılardan ve *işaret alanından* yararlanmaktadır. Sınıflandırıcılar (İng. *classifiers*) yer, yön, durum, sabitlik ve varsa hareket belirten birden fazla anlam biriminden oluşan söz öbekleridir. Genellikle nesneleri sınıflandırır (Supalla 1986, Engberg-Pedersen 1993, Emmorey 2002 vd.) ve görüntüsel/ikonik oldukları düşünülmektedir (Taub 2001, Sallandre vd. 2002, Emmorey vd. 2003, Schembri 2003, Wilcox 2004, Talmy 2006, Perniss 2007 vd.). Sınıflandırıcılar diğer işaretlerden farklı olarak birden fazla anlam birimini taşımaktadırlar. İşaret alanı ise işaretlerin ellerle yapıldığı işaretçinin bedeninin etrafını ve hemen önünü kapsayan üç boyutlu alandır. TİD üzerine yapılan araştırmaların bilimsel çalışmalara olan en büyük katkılarından birisi, sınıflandırıcı ve işaret alanı kullanımının işaret dillerinde dile bağlı olarak farklılıklar gösterebilmesidir.

YÖNTEM

Katılımcılar: Ana dili Türkçe olan beş yetişkin kişi ve ana dili TİD olan altı yetişkin sağır kişi bu çalışmada yer aldı. Çalışmada ayrıca ana dili hem Türkçe hem TİD olan bir *yardımcı* da yer aldı. Ana dili Türkçe olan katılımcılar Türkçe dışında başka bir dile vakıf değildiler. Yardımcı hariç ana dili TİD olan katılımcılar doğuştan sağır olduğu gibi ayrıca sağır ve işaret dili kullanan ebeveynlere sahip kişilerdi. Hem de bir önceki nesilde de işaret dili kullanan işitme engelli bireylere sahip kişilerdi. Araştırma İstanbul ve İzmir’de yürütüldü.

İşlem: Araştırmada Levinson ve Wilkins’in (2006) de çalışmalarında kullandığı 71 adet resim ve ilgeçler için eğitim amacıyla üretilen 68 adet resim kullanıldı (Prepositions, 1996). Her bir katılımcının karşılarında kendi ana dillerini kullanan yardımcıya dizüstü bilgisayarda tek tek gösterilen bu resimleri anlatmaları istendi. Katılımcı resime baktıktan sonra, yardımcı elindeki kâğıtta yazılı olan bir nesnenin nerede olduğunu sordu. Örneğin, Türkçe “elma nerede?” veya TİD ELMA YER-NE. Katılımcı da resme bakarak soruya cevap vererek nesnenin yerini tarif etti. Bu esnada yardımcı bilgisayar ekranını görememekteydi. Bu anlatımlar bir kamera yardımıyla kaydedildi. Ayrıntılı çözümleme amacıyla 8 adet *iç* ilişkilerini gösteren resim ve 8 adet *üst* ilişkilerini gösteren toplam 16 adet resim seçildi. Bu seçim esnasında Türkçe konuşan katılımcıların anlatımları dikkate alındı. Daha sonra yardımcı ve araştırma-

cı video kayıtlarını çözümlediler. Bu çözümlemeler, içerik analiz yöntemleri kullanılarak analiz edildi.

BULGULAR

Alan yazınındaki bulgulara paralel olarak, çözümlemeler göstermektedir ki, Türkçe konuşan katılımcılar ile TİD kullanan katılımcılar *iç* ve *üst* ilişkilerinin kurulabileceği topolojik ilişkileri bakışsız olarak kurmaktadır. Ancak bu iki dil arasında belirgin farklılıklar vardır. İlk olarak, alan yazını destekler biçimde Türkçede aşağıda (1) ve (3) numaralı örneklerde verildiği gibi iç ilişkileri için *içinde* veya *içerisinde* ve üst ilişkileri için *üstünde* veya *üzerinde* olmak üzere adıyla beraber yer bildiren ismin *-de* hâli kullanılmıştır. TİD’de ise nadiren İÇ adılı ama hemen her zaman bir *sınıflandırıcı* kullanılmıştır (2) ve (4). İkincisi, anlatımlar arasında durağan fiiller ve devinimli fiiller kullanımı açısından da belirgin farklılıklar gözlemlenmiştir: Türkçe anlatımların hemen hepsinde durağan fiiller tercih edilirken (1) ve (3), TİD’de devinimli fiiller de kullanılabilmektedir (4). Üçüncü olarak, Türkçede adılarla beraber yer bildiren ismin *-de* hâli kullanılırken, TİD’de nadiren İÇ adılı ama hemen her zaman bir *sınıflandırıcı* kullanımının yanı sıra işaret dili dilbilimi alan yazınında sıklıkla yer alan *eylem kurguları* (Metzger, 1995; Quinto-Pozos, 2007) da kullanılmıştır (2). Bu eylem kurgularının dil tiplendirmeleri açısından *durumsallar* kategorisine girdiği düşünülmektedir.

(1) (Türkçe Resim No.: 3 anlatımı)

Yardımcı: Horoz nerede?

Türkçe-Katılımcı No.: 9: Çitanın üstünde.

(2) (Türk İşaret Dili Resim No.: 3 anlatımı)

şoru

Yardımcı: HOROZ YER-NE

“Horoz nerede?”

Türk İşaret Dili Katılımcı No.: 1:

Sağ el: HOROZ+ SNF2dikey ÇİT SNF2dikey SNF2bükük [omuz yukarı]

Sol el: SNFBbükük SNFBbükük SNF2bükük [omuz yukarı]

“Horoz, horoz, çitin üzerinde dikiliyor, böyle”

(3) (Türkçe Resim No.: 49 anlatımı)

Yardımcı: Kedi nerede?

Türkçe-Katılımcı No.: 9: Kedi çatının üstünde.

(4) (Türk İşaret Dili Resim No.: 49 anlatımı)

soru

Yardımcı: KEDİ YER-NE

“Kedi nerede?”

Türk İşaret Dili Katılımcı No.: 2:

Sağ el: KEDİ ÇATI EV EV EV SNF2hareketli-ileriye doğru

Sol el: SNFBdikey

“Kedi evin çatısının üstünde yürüyor”

SONUÇ

Konuşma dilleri gibi doğal diller olan işaret dilleri üzerine yapılan dil bilgisi çalışmaları son yıllarda hız kazanmıştır. Türkiye’de kullanılan işaret dili olan TİD de son yıllarda dil bilgisel olarak araştırılmaktadır. Bu araştırmaların bir kısmı yer bildiren tümce ve anlatımlara odaklanmıştır. Elinizdeki araştırma ise bu tür anlatımlardan *iç* ve *üst* ilişkilerinin kurulabileceği topolojik ilişkilere odaklanmış ve TİD ve Türkçeyi birbirleriyle karşılaştırmıştır.

Bu çalışma göstermektedir ki, işitsel-sözel iletişim biçimini kullanan bir konuşma dili olan Türkçe ile görsel-işaretsel iletişim biçimini kullanan bir işaret dili olan TİD’de *iç* ve *üst* topolojik ilişkileri bakışsız olarak kurulabilmektedir. Türkçe *içinde* ve *üstünde* gibi yer ekiyle desteklenmiş adılardan faydalanyorken, TİD adılardan daha çok işaret dillerine has söz öbekleri olan *sınıflandırıcılardan* yararlanmaktadır. Ama her iki dil birbirinden biçim bilimsel ve anlam bilimsel açılardan farklılaşmaktadırlar. Bu çalışma böylelikle hem işaret dili dil bilimine ve karşılaştırmalı dil bilimine hem de genel olarak dil tiplerine yeni katkılarda bulunmaktadır.

Tabi ki elinizdeki araştırma, Türkçe ile TİD’i dil bilgisel açıdan karşılaştıran ilk araştırmalardan olduğu için, benzer araştırmalar gibi, henüz bebeklik aşamasında denebilir. Yakın gelecekte yapılacak araştırmalar bu iki dil arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkartmaya devam edecektir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma Amerikan Bilim Kurumu (NSF, BCS-0345314), Purdue Üniversitesi Dilbilim Doktora Programı, Lynn Bursu, Bilsland Doktora Tezi Bursu, Işık Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi No.: 12A103 tarafından kısmen desteklenmiştir. Araştırmama katılan Türkçe konuşanlar TİD işaretçilerine minnettarım onlar olmadan böyle bir araştırma yapmak mümkün olmazdı.

KAYNAKLAR

- ARIK, Engin (2003). *Spatial representations in Turkish and Sign Language of Turkey (TİD)*. Yüksek lisans Tezi. Amsterdam Üniversitesi. Amsterdam, Hollanda.
- ARIK, Engin (2008a). "Locative constructions in Turkish Sign Language (TİD)". R. M. de Quadros (ed.), *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present, and future. TISLR9, the Theoretical Issues in Sign Languages Research Conference*. Petropolis/RJ, Brazil: Editorar Arara Azul. 15-31.
- ARIK, Engin (2008b). "Body and space in representing space in Turkish, Croatian, Austrian, and American Sign Languages". *Working Paper Series: 9th Conference on Conceptual Structure, Discourse, & Language (CSDL9)*. Social Science Research Network.
- ARIK, Engin (2009). *Spatial language: Insights from sign and spoken languages*. Doktora Tezi. Purdue Üniversitesi. West Lafayette, IN, ABD.
- ARIK, Engin (2010a). *A crosslinguistic study of the language of space: Sign and spoken languages*. Newcastle upon Tyne, İngiltere: Cambridge Scholars Publishing.
- ARIK, Engin (2010b). "Describing motion events in sign languages". *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 46(4): 367-390.
- ARIK, Engin (2011). "Left/right and front/back in sign, speech, and co-speech gestures across languages: What do data from Turkish Sign Language, Croatian Sign Language, American Sign Language, Turkish, Croatian, and English reveal?" *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 47(3): 442-469.
- ARIK, Engin (2012, 13 Temmuz). *Turkish Sign Language Bibliography*. Retrieved from <http://www.enginarik.com/turkish-sign-language-bibliography>.
- ARIK, Engin (yayında). "Expressions of space during interaction in American Sign Language, Croatian Sign Language, and Turkish Sign Language". *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*.
- ARIK, Engin (yayınlanacak). *Current directions in Turkish Sign Language research*.
- ARIK, Engin ve Marina Milkovic (2007). "Perspective taking strategies in Turkish Sign Language and Croatian Sign Language". R. SHIELDS (ed.), *LSO Working Papers in Linguistics 7: Proceedings of WIGL 2007*: 17-31.
- ARIK, Engin ve Marina Milkovic (2010). "Causative motion events in sign languages". *Learning & Perception* 2, Supplement, 1-36 (Abstracts of the 2nd Dubrovnik Conference on Cognitive Science, 6-9 May, 2010).
- ASLAN, Demir, Sema (2010). "Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler". *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 54: 1-20.
- EMMOREY, Karen (2002). *Language, cognition, and brain: Insights from sign language research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- EMMOREY, Karen ve Melissa HERZIG (2003). "Categorical versus gradient properties of classifier constructions in ASL". K. Emmorey (ed.), *Perspectives on classifier constructions*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 221-246.
- ENGBERG-PEDERSEN, Elisabeth (1993). *Space in Danish Sign Language: The semantics and morphosyntax of the use of space in a visual language*. Hamburg: Signum-Verlag.
- GÖKGÖZ, Kadir ve Engin ARIK (2011). "Distributional and syntactic characteristics of nonmanual markers in Turkish Sign Language (Türk İşaret Dili, TİD)". *MIT Working Papers in Linguistics 62: Proceedings of the 7th Workshop on Altaic Formal Linguistics*, 63-78.
- JACKENDOFF, Ray. (1996). "The architecture of the linguistic-spatial interface". Paul BLOOM, Mary A. PETERSON, Lynn NADEL, and Merrill F. GARRETT (Ed.), *Language and Space*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- JOHNSTON, Trevor ve Adam Schembri (2007). *Australian Sign Language (AUSLAN): An introduction to sign language linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEVINSON, Stephen C. ve David WILKINS. (2006). *Grammars of space: Explorations in cognitive diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- METZGER, Mather (1995). "Constructed Dialogue and Constructed Action in American Sign Language". Ceil Lucas (ed.), *The Sociolinguistics of the Deaf Community*, vol. 1. Washington, D.C.: Gallaudet University Press.
- MORGAN, Gary ve Bencie WOLL (2007). "Understanding sign language classifiers through a polycomponential analyses". *Lingua*, 117, 7, 1159-1168.
- NEIDLE, Carol, Judy KEGL, Dawn MACLAUGHLIN, Benjamin BAHAN ve Robert G. GEE (1999). *The syntax of American Sign Language: Functional categories and hierarchical structure*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- ÖZSOY, Sumru, Engin ARIK, Aslı GÖKSEL ve Meltem KELEPİR (2012). "When established methods hit the sign: Methodological issues in documenting sign languages". *Proceedings Book of International Symposium on Language and Communication: Research trends and challenges*. Erzurum: Mega Press. 385-393.
- ÖZYÜREK, Aslı, Deniz İLKBAŞARAN ve Engin ARIK (2005). *The Turkish Sign Language Websitesi*. <http://turkisaretdili.ku.edu.tr/> (13.07.2012).
- ÖZYÜREK, Aslı ve Pamela M. PERNISS (2011). "Event representations in signed languages". J. BOHNEMEYER, & E. PEDERSON (Eds.), *Event representations in language and cognition*. New York: Cambridge University Press. 84-107.
- ÖZYÜREK, Aslı, Inge ZWITSERLOOD ve Pamela M. PERNISS (2010). "Locative expressions in signed languages: A view from Turkish Sign Language (TİD)". *Linguistics* 48(5): 1111-1145.

- PERNISS, Pamela (2007). *Space and iconicity in German Sign Language*. Nijmegen, NL: MPI Series in Psycholinguistics, 45.
- PERNISS, Pamela M. ve Aslı ÖZYÜREK (2008). "Representations of action, motion and location in sign space: A comparison of German (DGS) and Turkish (TID) sign language narratives". J. Quer (Ed.), *Signs of the time: Selected papers from TISLR 8*. Seedorf: Signum Press. 353-376.
- PERNISS, Pamela M., Inge ZWITSERLOOD ve Aslı ÖZYÜREK (2011). "Does space structure spatial language? Linguistic encoding of space in sign languages". L. CARLSON, C. HOLSCHER, & T. SHIPLEY (Eds.), *Proceedings of the 33rd Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society. 1595-1600.
- Prepositions (1996). *Webber Verbs and More! Cards: Deck 8*. Super Duper School Company.
- QUINTO POZOS, David (2007). "Why Does Constructed Action Seem Obligatory? An Analysis of "Classifiers" and the Lack of Articulator-Referent Correspondence". *Sign Language Studies*, 7, 4, 458-506.
- SALLANDRE, Marie-Anne ve CHRISTIAN Cuxac (2002). "Iconicity in sign language: A theoretical and methodological point of view". I. WACHSMUTH & T. SOWA (eds.), *Lecture Notes in Computer Science 2298: Gesture and sign language in human-computer interaction*. Berlin: Springer-Verlag. 173-180.
- SANDLER, Wendy ve Diane Lillo-MARTIN (2006). *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHEMBRI, Adam (2003). "Rethinking "classifiers" in signed languages". K. EMMOREY (ed.), *Perspectives on classifier constructions in sign languages*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 3-34.
- SCHEMBRI, Adam, Caroline Jones ve Denis Burnham (2005). "Comparing action gestures and classifier verbs of motion: Evidence from Australian Sign Language, Taiwan Sign Language, and non-signers' gestures without speech". *Journal of Deaf Studies & Deaf Education* 10(3): 272-290.
- SUTTON-SPENCE, Rachel ve Bencie WOLL (1999). *Linguistics of British Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SUPALLA, Ted. (1986). "The classifier system in American Sign Language". C. CRAIG (Ed.), *Noun classification and categorization*. Amsterdam: Johns Benjamins. 181-214.
- SÜMER, Beyza K., Inge ZWITSERLOOD, Pamela PERNISS ve Aslı ÖZYÜREK, A. (2012). "Development of locative expressions by Turkish deaf and hearing children: Are there modality effects?" A. K. BILLER, E. Y. CHUNG ve A. E. KIMBALL (Eds.), *BUCLD 36: Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language Development*. Volume 2. Boston: Cascadilla Press. 568-580.

- TALMY, Leonard (2006). "The representation of spatial structure in spoken and signed language". M. HICKMANN ve S. ROBERT (Eds.), *Space in languages: Linguistic systems and cognitive processes*. Philadelphia, PA: Johns Benjamins. 207-238.
- TAUB, Sarah (2001). *Language from the body: Iconicity and metaphor in American Sign Language*, NY: Cambridge University Press.
- WILCOX, Sherman (2004). "Cognitive iconicity: Conceptual spaces, meaning, and gesture in sign languages". *Cognitive Linguistics* 15(2): 119-147.
- ZESHAN, Ulrike (2002). "Aspects of Türk İşaret Dili (Turkish Sign Language)". *Sign Language and Linguistics* 6(1): 43-75.
- ZESHAN, Ulrike (2003). Sign Language in Turkey: The story of a hidden language. *Turkic Languages* 6(2): 229-274.
- ZWITSERLOOD, Inge, Pamela M. PERNISS ve Aslı ÖZYÜREK (yayında). "Expression of plural entities in Turkish Sign Language: Are there modality effects?" *Lingua*.

UYGURCA “İMERİGME” SÖZÜ ÜZERİNE

Engin ÇETİN*

Giriş

Uygurca metinlerde çoğunlukla *kamag*, *alku kamag*, *köp kalın* sözleriyle birlikte kullanılarak *bodun*, *bodun kara*, *bodun bokun*, *kara bodun* ya da bu sözlere anlamca yakın olan *yalañuk*, *tınl(ı)g oğlanı vb.* sözlerin niteleyicisi olan *imerigme* sözcüğü metinlerde başta *imerigme* olmak üzere *imrerigme* ve *imirigme* biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Sözcük, Uygurca sonrasındaki dönem ve sahalarda saptanmamış ancak *imerigme* sözcüğüne ses ve anlam özellikleri açısından benzeyen kimi yapıların varlığı araştırmacıların ilgisi- ni çekmiş ve bu konuda türlü yorumlar yapılmıştır. Bu çalışmada, *imerigme* sözcüğü, sözcüğün kullanımları ve kökeni üzerindeki görüşler üzerinde durularak, sözcüğü oluşturan yapı ve sözcüğün kökene ilişkin kimi öneriler sunulmuştur.

Sözcüğün Kullanım Özellikleri

“Bütün, hep, hepsi, çepeçevre” olarak tanımlayabileceğimiz Uygurca *imerigme* sözünün kullanım örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

imerigme kamag iki buñlug yalañuklarınñ kutı kıvı edgölüg sumir tag bilge biliglig taluy ögüz .. USp 102a-25 (Radloff 1972: 180).

imrerigme köp kalın bodun bokun ençgüke tegzünler: MT A-94 (Zieme 2005: 43)

imirigme kamag tınl(ı)g oğlanı üçün üzeliksiz nom tilgen evirip tıdıgsız nom buşı birip nomlug küvrüg tokıp AY 154/1

ançulayu ok yme biz umugsuz kañım idege (?) toyın ögim sundarı azgan- çeçek terim **imerigm[e]** alku kamag tınl(ı)glar birle bo kamag biş ajun tınl(ı) g oğlanların birle iış alınıp AY 173/6

* Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana.

ötrü **imerigme** kamag bodun kara inç meñilig örü ulug kodı kiçig tüz baz kılıtı sütlü yağlı teg ırışsız karşısız bolup .. AY 411/13

köni nomça törüçe evrilip ap öz et’özlerin ap k(e)ntü tirinin kuvragın ap **imerigme** kamag bodunun karasın adasız tudasız emgeksiz tolgaksız ırışsız karşısız kılğalı AY 437/6

:: yene yme bo kamag :: **imerigme** tınl(ı)glar oğlanı .. ig ağırdın kutrulup .. AY 452/20

.. tapıg udug kılsunlar .. alku tınl(ı)g oğlanı .. **imerigme** kamagka .. turgursunlar edgü ögli .. AY 484/23

imerigme kamag tınl(ı)glarig inç meñilig kılğalı uyu tegingey m(e)n .. AY 531/7

ötrü ol uğurta divaındıraprabı atl(ı)g ilig kan yırtınçüde belgürüp **imerigme** kamag kara bodunug k(a)ltı ögi kangı oğlın kızın igidürçe köni nomça törüçe uz başladı .. AY 585/4

törüçe başladaçı **imerigme** kamag bodunun karasın asmış üklitmiş kopdın sıngar yağısız yavlaksız erti .. AY 607/17

.. asıg tusu kılğalı .. **imerigme** kamag tınl(ı)gka AY 654/15

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi sözcük, Uygur Dönemi metinlerinde çoğunlukla *imerigme* (‘ym’rykm’) biçiminde karşımıza çıkmakla birlikte *imrerigme* (‘ymr’rykm’) ve *imirigme* (‘ymyrykm’) olarak da kullanılmıştır. Bu kullanımlardan *imerigme* dışında kalan *imrerigme* ve *imirigme* biçimlerinin, kullanım azlığı dikkate alınarak, yanlış yazım sonucu oluştuğu düşünülebileceği gibi, bu durum başka bir sebebe de bağlanabilir. Uygurca metinlerde bu tür durumlarla karşılaşmak olasıdır. Örneğin *Altun Yaruk*’ta 394/4’te ve 574/7’de geçen *tokılıg* sözü, 490/1’de *tokırlıg* -belki de Moğolca etkisiyle- biçiminde yazılmıştır. Fiille ilgili olarak, Gabain ve Zieme sözcüğün *imrerigme* biçimini düzeltmeye gereksinim duymadan bu biçimde vermişlerdir. Gabain, fiili *imer-* ve *imrer-* biçiminde göstermiş (1995: 275), Zieme de *Dizin* bölümünde *imerigme* ve *imrerigme* biçimlerinin ikisine de yer vermiştir (2005: 204).

Sözcük, yukarıda da belirtildiği gibi, çoğunlukla *kamag* sözüyle birlikte kullanılmıştır. Bunun yanında *alku kamag* ve *köp kalın* sözcükleriyle birlikte kullanılarak *bodun*, *bodun bokun*, *bodun kara*, *kara bodun*, ya da bu sözlere anlamca yakın olan *yalañuk*, *tınl(ı)g*, *tınl(ı)glar*, *tınl(ı)glar oğlanı* sözcüklerinin sıfatı olmuştur. Bununla birlikte sözcüğün tek başına kullanılarak *tınl(ı)g oğlanları* ve *imerigme bodunun karasın* örneğindeki gibi, tek başına *bodunun karasın* sözünü nitelediği ya da *imerigme kamagka* örneğinde olduğu gibi,

isim görevinde bulunduğu durumlar da görülmüştür. Sözcüğün ya da sözcüğü içeren ikilemenin sıfat olduğu durumlarda, nitelenen isimler çoğunlukla anlamca ya da yapıca çokluk bildiren biçimlerdir. Ancak, *imerigme kamag tınl(ı)g* gibi, teklik biçimler de saptanmıştır.

Sözcüğün Kökeni Üzerine Görüşler

Aşağıda da görüleceği gibi, *imerigme* sözünü oluşturan *-(X)gmA* eki dışında araştırmacılar, sözcüğün yapısı ile ilgili farklı görüş bildirmişlerdir. Bu görüşlerin sonunda *imerigme* sözüyle ilgili olarak;

- a) *imer-* fiilinin kökünün **im* ya da **ime* adı mı yoksa **im-* fiili mi olduğu,
- b) *imer-* fiilinin *emge-* fiili ile köken ilgisinin olup olmadığı,
- c) *imer-* fiilinin TT *imece* adıyla köken ilgisinin olup olmadığı konularının ortak noktalar olarak ele alındığı gözlenmektedir.

Uygurca metinlerde karşımıza çıkan *imerigme* sözü ve sözcüğü oluşturan *imer-* fiili, kimi araştırmacılarca farklı biçimde tanımlanmıştır:

A. von Gabain, gramerinde sözcükle ilgili şu bilgilere yer vermiştir: *imär-imrär-* “umgeben sein (çevrilmiş olmak)” (1950: 311)¹ *imärigmä, imrärigmä* “çevrilmiş” (Gabain-Akalın 1995: 275).²

S. Çağatay, *imerigme* sözünü DLT’deki *imrem* “halk kitlesi” sözüyle ilgili görmüş, AY 607/17’de yer alan *imerigme bodunun karasın* ibaresini “(imerigme) tek mil halk kitlesini (Hend.)” biçiminde aktarmıştır (1945: 71).

Sözcük, DTS’de *imer-* fiili altında ele alınmış, fiil, “toplamak, akıtılmak” (1969: 209a) biçiminde tanımlanmıştır.

Radloff *Uigurische Sprachdenkmäler* (USp)’de sözcüğün bilinmeyen bir *imer-* ya da *ëmer-* fiiline eklenen *-gme* ile fiil adı yapıldığını belirtmiş ve fiili “мучиться, беспокоиться (=endişelenmek, kaygılanmak)” biçiminde anlamlandırmıştır (1972: 187).

Clauson ise ED’de *imer-* / *imir-* E kısaltmasıyla verdiği bu madde başını (163a) *emge-* fiiline göndermiştir. Burada, Uygurca metinlerde *tınlıg* ve *bodun* sözleriyle birlikte kullanılan *imerigme* biçiminde okunan sözcüğün *emgegme* olması gerekirken bir hata sonucu bu biçimde yazıldığı belirtilmiştir (159a).

Sevortyan da Üme ~ İme maddesinde sözcüğün **im* / **em*/ en ~ **im-* / **em-* / **en-* biçimlerine değinerek emgek ve emgen- ilişkili olduğunu belirt-

¹ Bu baskıda *imerigme* maddesi bulunmamaktadır.

² Bu baskıda *imer-* maddesi bulunmamaktadır.

miş, sözcüğün türlü kullanımlarına değinmiştir (ЭСТЯ 1, 633-634).

Tezcan, *Hstien Tsang Biyografisi X*'da fiili, *ime+r- biçiminde çözümlemiştir. (1975: 100, 639. not). Erdal da benzer biçimde, OTWF (500)'de, "kaynamak, kalabalık olmak" biçiminde tanımladığı *imer-* fiilini *-imece* sözünde de bulunan- *ime* sözüne dayandırmış, ancak Eski Türkçede *ime* sözünün saptanmadığını da bildirmiştir. Erdal, DLT'de saptanan *irmem* sözünü açıklarken de sözcüğün *ime+r-* fiilinden türediğini bildirmiştir (294). Erdal GOT'de yer alan *Imperfect participles* başlıklı bölümünde *-(X)gmA* eki ile ilgili olarak ayrıntılı bilgiler vermekle birlikte *imerigme* yapısına değinmemiştir (2004: 283-284).

Tatarintsev *ESTuvY II*'de yer verdiği *imile-* maddesinde sözcüğü ET **imer-* "toplanmak, bir araya gelmek" biçiminde ele almıştır. **imer-* yapısının ise **im+er-* biçiminde çözümlenebileceğini belirtmiştir (2002: 371).

Sözcük Tuvacada *imile-* biçiminde görülmektedir. Ölmez, sözcüğün etimolojisini sorunlu olarak görmüş, Tatarintsev ve Tezcan'ın konu hakkındaki görüşlerini vermiştir (2007: 183a-b).

Sonuç

İmerigme sözünü oluşturan *imer-* fiili ile ilgili olarak son yorum, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages* (Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü)'te yapılmıştır. Burada *imer-* fiilini oluşturan yapı Altayca için **ĩumu* olarak kurulmuş, "to help, gather (yardım etmek, toplanmak)" olarak tanımlanan fiil, Tung. **umĩ-*; Mong. **öm-*; Turk. **im-*; Kor. **umur-* yapılarıyla birleştirilmiştir. Proto-Türkçe **im-* fiili, 1. (halk) Toplanmak, 2. Toplanmak, 3. Birlikte iş yapmak" olarak tanımlanmış, fiilin, ET'de *imer-*, Karahanlı Türkçesinde *imrem* ve TT'de *imece* türevlerinin olduğu belirtilmiştir.

Bu görüş, Altay dillerinden benzer örnekleri içermesi dolayısıyla *imerigme* sözünün kökeni ile ilgili olarak diğer görüşlere göre daha uygun görünse de bizce açık olmayan kimi noktalar barındırmaktadır. İlk olarak, kurgulanan fiilin anlamı "to help (yardım etmek), gather (toplanmak)" olarak verilmiştir. Oysa fiilin temel anlamı "toplanmak, bir araya gelmek" olmalıdır. "yardım etmek" anlamı, "bir araya gelerek destek olmak" anlamında, bu temel anlamdan gelişen anlam olmalıdır. Bir diğer nokta da, ortak fiilin, Tunguzca, Moğolca ve Korecede yuvarlak ünlülü; Türkçe için kurgulanan **im-* fiilinde ise düz ünlülü olmasıdır. Böylelikle Tung. **umĩ-*; Mong. **öm-*; Kor. **umur-* ve Türkçe **im-* fiilleri arasında düşünülen köken bağı zayıflamaktadır. Bizce bu maddede ele alınan Altay dillerinin ortak fiili Türkçe için **im-* değil; *yum-* biçiminde kurgulanmalıdır (Fiilin DLT'de *yüm-ül-gen vb.* örneklerde *yüm-* biçiminin ? kaydedildiğini de burada belirtmek gerekir). Zira ET *yum-* fiili de

“toplanmak” (örneğin Uyg. *yumğı olur-*, DLT *yumurlan-* vb.) ve *yumuş* “iş” sözcüğünde “bir şeyin (işin) başına geçmek” anlamındadır. Bu görüşümüzü destekleyen bir başka örnek de Anadolu’da “imece” için kullanılan *yumultu* (DS XI, 4317) sözünün varlığıdır. Bu sözcük, DS’de her ne kadar bir yerden derlenmiş (Eskişehir) olsa da *yum-* fiilinin anlam özelliğini göstermesi açısından önemlidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *imerigme* sözcüğünü oluşturan *imer-* fiili ile DLT’deki *imrem* sözcüğü ortak fiile dayanır. Fiil, günümüzde Tuvacada *imile-* “(karınca yuvası gibi) kaynaşmak” (Arıkoğlu-Kuular 2002: 59, Ölmez 2007: 183), Hakasçada *çımura* “karıncaların dönüp durması, yıldızların görünüp kaybolması (dial.)” anlamında kullanılmaktadır. Fiil, Anadolu’da *h-* ön türemesiyle *himir-* “(bir söküğü, yırtığı vb.) çevirerek gelişi güzel dikmek” biçiminde yaşamaktadır. Anadolu’daki *himir-* fiili, Hatay Dörtüol, Erzin ve Adana Ceyhan bölgelerinde kullanılmaktadır. Fiil, *Derleme Sözlüğü*’nde bulunmadığı gibi, bölge ağızlarını ele alan çalışmalarda da yer almamıştır. Bunun nedeni, fiilin anlam daralmasıyla özel bir anlam ifade eder duruma gelmesi ve böylece derlemeyle elde edilen metinlere yansımamış olmasıdır. Yapılacak daha geniş çaplı araştırmayla fiilin Anadolu’nun başka bölgelerinde de kullanıldığını saptamak olasıdır. *İmer-* fiilin yapısı ve kaynağına ilişkin iki olasılıktan söz edilebilir:

1. İlk olarak sözcük, Türkçe kökenli **im-* ~ **yim-* “dönmek, çevrelemek” fiiline bağlanabilir. Bu fiilden *-Ar-* ekiyle türeyen *imer-* fiili ise “döndürmek, çevirmek, çevrelemek” anlamındadır. **im-* ~ **yim-* fiili ana Altayca için **p’é-mi*, Proto-Tunguzca için **pem-/ *pim-* “to wind (döndürmek, çevirmek), be twisted (bükülmek); Proto-Moğolca için **himer-* “to spin (dönmek, döndürmek), twist (a thread) ((bir ipliği) bükmek); Proto-Japonca için **pímá* “lace (dantel), thread (iplik), rope (ip) olarak kurgulanabilir. Sözcük, Tunguzcanın lehçelerinde; Evn. *hem̐r-*, *h̐mqan*, Moğolcanın lehçelerinde; YMo. *imer-* (L 409); Kh. *imre-*; Bur. *emir-*; Kalm. *imr-*; Ord. *emere-*, *emere-*, *imere-*; S.-Yugh. *xemeri-*; Japoncada; EJpn. *pjim(w)o*; OJpn. *fimo*; Tok. *himo*; Kyo. *himo*; Kag. *Himo*” biçiminde tespit edilmiştir (ETAL 1134). Uygurcadaki *imerigme* sözü de **im-er-i-gme* yapısındadır.

2. İkinci olarak ise Uygurca *imerigme* sözünü oluşturan *imer-* fiilinin, Moğolcadan (< *himer-*) ödünçlenen bir fiil olma olasılığından söz edilebilir. Ancak, sözcüğün Tunguzcadaki ve Japoncadaki tek heceli biçimlerine bakıldığında Türkçe **im* ~ **yim-* fiilinin varlığını kurgulamak bizce daha uygundur.

Bunun yanında sözcüğün *emge-* fiili ile ilgisinin olmadığını da belirtmek gerekir. Zaten konuyla ilgili son dönem çalışmalarında da sözcüğün *emge-* fiili ile ilişkili olduğu görüşüne yer verilmemiştir.

Bildirimizde yukarıda belirtilen ilk iki konu ele alınmıştır. Üçüncü konu olan TT *imece* sözünün *imer-* fiiliyle ilgili olup olmadığı konusu ise karmaşık bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün var olduğunu saydığımız ET **im-* ~ **yim-* fiili ile (< **im-mece*) köken ilgisi yapıca ve anlamca uygun olmakla birlikte Türkmence, Tatarca vb. lehçelerdeki *üme*, *ime* vb. biçimler, Çuvaşçadaki *nime* sözü, Anadolu ağızlarındaki *imerce* ve *yimerce* vb. biçimler konuyu karmaşık ve üzerinde daha çok durulması gereken bir noktaya getirmektedir. Bu nedenle bildirimizde bu konu ele alınmamıştır.

TT *imece* sözü, bugüne kadar Tietze, Eren, Gülensoy tarafından ele alınmıştır. Tietze, sözcüğün Türkçe olmayıp “bir şeyin iki yarısı, yarımlar” anlamındaki Yunanca “ἡμίσεα (*ēmísea*)” sözünden geldiğini düşünmektedir (1962: 315, 2009: 392). H. Eren ise bu görüşe katılmayarak sözcüğün Türkmence ve başka lehçelerde yaşayan “yardımlaşma” anlamındaki *üme* sözüne +ci ekinin getirilmesiyle oluştuğunu düşünmüştür (1974: 548-549, 1999) Gülensoy da *Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*’nde yer alan *imece* maddesinde sözcüğün *emekce* > *emece* > *êmece* > *imece* biçiminde geliştiğini belirterek *emgek* sözüne dayandığını düşündüğü sözcüğün bir Türk geleneğinin sonucu olduğunu, dolayısıyla Anadolu’da hâlâ süren bu geleneği temsil eden sözcüğün, Tietze’nin belirttiği gibi, yabancı kökenli olamayacağını bildirmiştir (2007: 433).

Kaynaklar ve Kısaltmalar

ARIKOĞLU, Ekrem-Klara KUULAR (2003), *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATALAY, Besim (1999), *Divanü Lûgati’t-Türk Dizini ‘Endeks’*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara. [DLT]

Bur.: Buryat

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, London. [ED]

ÇAĞATAY, Saadet (1945), *Altun Yaruk’tan İki Parça*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

çev.: çeviren.

DANKOFF, Robert-James KELLY (1985), *Mahmūd el-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part III, Sources of Oriental Languages and Literatures, Turkish Sources:7*, Harvard. [DLT]

Derleme Sözlüğü I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1993. [DS] ed.: editör.

- ERDAL, Marcel (1991) *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden. [OTWF]
- ___ (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden-Boston. [GOT]
- EREN, Hasan (1974), “Anadolu’da Toplu Yardımlaşma Gelenekleri: İmece”, *Türk Dili*, S 29, s. 545-549, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ___ (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 2. Baskı, Ankara.
- Evn.: Even
- EJpn.: Eski Japonca
- GABAIN, A. Von (1974), *Alttürkische Grammatik*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ___ (1995), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KAYA, Ceval (1994) “*Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. [AY]
- Kag.: Kagoşima
- Kalm.: Kalmuk
- Kh.: Halha
- Kyo.: Kyoto
- LESSING, Ferdinand D. (ed.) (1960), *Mongolian-English Dictionary*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles. [L]
- ___ (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük 1-2*, (çev.: Günay KARAĞAÇ), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- NADALYAEV, V. M. vd., *Drevnetyursky Slovar’*, Akademia Nauk SSSR, Leningrad, 1969. [DTS]
- OJpn.: Orta Japonca
- Ord.: Ordos
- ÖLMEZ, Mehmet (2007), *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen*, Harrassowitz Verlag.
- RADLOFF, W. (1972), *Uigurische Sprachdenkmäler*, Akademie der Wissenschaften der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken, Biblio Verlag, Osnabrück. [USp]
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII,1, Helsinki. [VEWT]
- SEVORTYAN, Ə. V. (1974), *Ətimologiyəski Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*, Akademiya Nauk CCCR, İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva. [ƏSTY]
- STAROSTIN, Sergei-A. V. DYBO-O. A. MUDRAK (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*, Brill, Leiden-Boston.

TATARINTSEV, B. İ. (2002), *Etimologičeskiy Slovar Tuvainskogo yazıka II D, Yo, İ, Y*, Otvestvennyy redaktor: D. A. MONGUŞ, Novosibirsk. [ESTuvY II]

TEZCAN, Semih (1975), *Eski Uyğurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*, (Yayımlanmamış doçentlik çalışması), Ankara.

TIETZE, Andreas (1958), “Eine weitere Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”, *Németh Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

— (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, İkinci Cilt F-J, Sprachgeschichtliches und etimologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen, Zweiter Band F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Tok.: Tokyo

TT.: Türkiye Türkçesi

vb.: ve benzeri, ve başkaları.

YMo.: Moğol Yazı dili

ZIEME, Peter (2005) *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Berliner Turfan Texte XXIII, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, Brepols, Belgium. [MT]

BİRİNCİ KIRIM-TATAR DEVLETİ “MAGNA BULGARIA”NIN ESAS ALAMETLERİ

Enver UMEROV

Işimizde birinci qırımtatar devleti «Magna Bulgaria»nın esas alâmetleri baqılğandır – devletniñ ayvanasravcılıq ve koçuv tabiatı, arbiylik, atlarınñ mutlaq olması, xan institutı, xan akimiyetiniñ qısqartılması, devletniñ administrativ, siyasiy, iqtisadiy ve ideologik merkezi olğan – xan stavkasınıñ olması, mulk, zengin ve fuqarelerge bolünuv, asılzade tabaqasınıñ ayırılması, tarxan ve qulluq institutlarınıñ peyda olması; xalq ve devletniñ onluq sistemasına bolünüvi; merkez, oñ ve sol qanatlarına bolünüvi, xan gvardyasınıñ peyda olması bergı alınması, adet uquqnıñ pozitiv devlet normalarına keçüvi.

«Magna Bulgaria» adlı qırımtatar ayvanasravcı devletiniñ peyda oluvınıñ bazı meseleleri

Qırımtatar halqınıñ bir qısmı olğan ve yañı eranınñ II asırdan başlap VIII-inci asırğace yazma menbalarda Patria Onoguria, Magna Bulgaria ve Kara Bulgaria adları astında, mustaqil’ hanlıqlar sıfatında qayd etil’gen, qadimiy bulğarlarda Şimaliy Qara deñiz boyunda, Azov boyunda, Kuban’ boyunda ve Qırımda, devletçiliginiñ oluvinen peyda oluv meseleleri, edebiyatta basılğan malümatlarınñ çoqluğına baqmadan, alâ bugun’ çekil’megen alda qaladırlar.

Qadimiy ve orta asırlardaki koçebe devletler devletçiliginiñ qayd etil’gen alâmet, çizgi ve kriterleriniñ bir derece tolu umumiyleştiril’mesini E. I. Kıçanov yapqan edi. Onıñ «Koçeviye gosudarstva ot gunnov do man’ç-jurov» adlı işinde yapqan umumiyleştirmeleri, fikrimizce, ayvanasravcı devletiniñ peyda oluvı ve olmasınınñ imkânından ğayrı, qadimiy zamanlarda ve orta asırlarda olğan ayvanasravcı devletleri oz’ hocalıq çeşiti, inkişaf derecesi, uquq ve devlet institutarinen medeniyetine kore, erleşik devletlerine teñ kelediler, bazıda ise, attı erleşik devletlerden üstün kelediler. Mezkür maqalede biz aks ettirgen şu tedqiqatlarınñ qaviyligi ve temelligi soñki tedqiqatlarınñ netice ve hulâsaları XVIII-XIX asırlardaki alimlerniñ fundamental’ işlerine

esaslandı [1;2;3;5;6;7]. Bununla bağlı olaraq, bizlər sayamız ki, bu, ayrıca qayd eteyik, eñ evelâ qırımtatar devlet ve uquq tarixinin ilimi içün muim olğan neticeler, soñki bir qaç on yıllar davamında yapıldıqlar. Olar hususan onogur ve Şimaliy Qara deñiz boyu bulğarlarnıñ devletleri kibi olğan köçebe ve ayvanasravcı devletleriniñ ogrenil'mesinde koz' ogüne alınmaq kerektir.

N. I. Veselovskiyde boyle satırlarnı tapamız, – «köçebe medeniyet ayvantutuvdan erleşik yaşayışqa keçici basamaq olmayıp, erleşiklerniñ medeniyeti olaraq mustaqil' adiseni terkip ete» [5, 3 s.]. «Köçebe devlet» termini daa Çin istoriografiyasında peyda olğan edi, onı doğrudan-doğru tercimesi boyledir – «erini deñiştirgen devlet» – «sin go». TSzya TSzin'yan' ko'tergenine kore, bu termin birinci sefer Sıma TSyanniñ «Şi tszi», «Opisaniye Davan'» eserinde rastkele. «Sin go» (köçebe devlet) – «oz' malinen er-erden köçken» köçebe-halqlarnıñ devleti, «ziraatçılıqnı oğraşmağan» halqnıñ devleti - «bu tu-ce». Juan'-juan'lerni tasvirlegende «go lo» termini rastkele, şu terminniñ manası – köçebe-devlettir. V.S. Taskin bu terminni «yurtlu devlet» kibi tercime ete [26, 403 s.]. Boyleliknen, biz Magna Bulgaria adlı ayvanasravcı devletiniñ muim kriterlerini tapamız, şu kriterler bu devlet köçebe ve atlı devlet olğanına işaret eteler, çünki ayrı türkiy atlı qalabalıqları – tolıp?, qadim zamanlarda bile, Altaydan başlap Pontnıñ şimaliy yalıısına barıp etmege imkânları bar edi [9, 46 s., 38 s.], Atıllarnıñ zamanlarında (ondan evel' ve soñki zamanlarda) tek bulğarlar (...) Qırımğa qadar barıp ettiler ve zapt ettiler onı, çünki İsa peyğamber (a.s.) doğmazdan evel', qararnen 124 seneleri, olar Kavkazdan şimal' tarafta olğanları aqqında malumat tapmaq mümkün [9, 48 s.].

Sım Tsyanniñ «Şi tszi» işine işaret etip, «Opisaniye Davan'»da qayd ete edi: köçebe devletniñ siyasiy, iqtisadiy ve medeniy merkezi, erini deñiştire bil'gen, hannıñ ordusu edi. Bulğar hanlığının terrioriyası, esasen, buyukten-buyuk otlaqlardan beraber, erleşik-ziraatçı iqtisadiyatnıñ açıq-aydın ifadelengen çizgilerini taşığan, çel'mekçi ustahaneleri ve bazı başqa zenaatları olğan, geniş çel' eali erleri edi [23, 65-72 s.]. Ulu Bulğaristanda babadan oğulğa keçken han akimiyeti edi, buña isbat olaraq 354 s. Bulğar hanlarınıñ Adları çıqa (Imennik bulgarskih hanov) [21, 25-27 s.]. – Buyukten-buyuk terrioriyanıñ olması, tañrı esasında qurulğan ideologiya, yahşı inkişaf etken administrativ-terriorial' idare etüv, iqtisadiyatnıñ inkişafı, devlet ve arbiy reberlik, – bularnıñ episi – administrativ merkez olğan – Kubrat gece-kun'düz han ordusunıñ nezareti astında edi.

Kıçanovnıñ fikrine kore [11, 265 s.], köçebe devletler ealisiniñ ayrı ve muim hususiyeti olaraq, olarnıñ arbiyligi çıqa [29, 142-145 s.]. Moğol areketiniñ kuçu yalnız qattı tertip-nizamlı ve ogünde turğan maqsadlarına irişken,

qaviy teşkil' olunğan devlette edi, – dep yaza G.A. Fedorov-Davıdov [25, 202 s.]. Vizantiya bulğarlarnen muttefik (soyuzniki) olaraq, yañı eranın 480 senesi tanış oldı, o zaman Zenon imperatorı, ostgotlarnen olğan küreşinde, olarnıñ yardımnen faydalanğan edi [32, 70 s.]. Yañı eranın VI asırında yazğan İordan, bulğarlar Qara deñiz boyu yaşağanları aqqında haber ete, – «...Pont deñizi boyu bulğarlarnıñ yaşağan erleri uzanmaqta, olarnı bizim gunalarımızğa ola başlarına tüşken felâketler şüretley» [11, 72 s.].

Ayvanasravcı devletiniñ esas kriterlerinden biri, akimiyetniñ ideologik temelinin işlep çıkarılması, akimiyetniñ din akimiyetniñ muqaddes etil'mesi, akimdarnıñ Allağa (Tañrığa) teñ qoyulması çıqa. Bulğaristan hanlığınıñ teşkil' etil'mesinin cer'yanı, mında, Bulğar atlı devletiniñ terkininde hanlıqlar ile idare etken, han, qağan, hatun institutlarını koz'de tuta. Şubesiz, bulğarlarnıñ başında başta qağan, soñra han tura edi, aynı şekil'de, hazarlarnıñ başında da qağan tura edi [10, 150 s.]. «Imennik bulgarskih hanov» [21, 25-27 s.] menbanı koz' ogüne alğanda, biz, koçebe devletiniñ padişa institutında qullanğan unvanlar olaraq: han, qağan ve hatun unvanları, yañı eranın I asırnıñ soñlarında – II a. başlarında [28, 44 s.] Şimaliy Avropada qullanılğanlarını qabul etip tanımaq kerekimiz. Qubrat hannıñ unvanı, Feofan İspovednik ve Nikiforda dominus terminine teñ keke, Anastasiyniñ bergen tercimesine kore, bu sözniñ manası – efendi, yani Vizantiya imperatorına nisbeten muracaatnıñ adetteki şekili – bazilevs [31, 131 s.]. Padişa – han, qağannıñ – yanındaki hususiy er muafız qıtlarına (gvardiya), onıñ arbiy otryadlarına ait. Buña misal' olaraq, Giraylarnıñ syulâlesinde [28, 192 s.] Qırım Hanlığındaki «qapu qulları» çıqa. Şu «qapu qulları» hannıñ şahsiy havfsızlığını teminley ediler, soñra ise, olarnıñ arasından devlet idaresi içün aliy memurlar alına ediler. Devlet mehanizmi devlet organları ve memurlarnıñ olmasını koz'de tuta, bu idare ile oğraşqan adamlarnıñ hususiy bir cınısıdır. F.Engel'sniñ fikrine kore, memurlarnıñ peyda olması bu «cemiyet arasındaki hizmet bölünmesinin yañı saasıdır» [30, 244 s.].

Ayvanasravcı devletiniñ ayrı bir alâmeti olaraq, mında, yañı eranın V-VII asırlarda, Bulğar hanlığının territoriyasında umumdevlet tilinin olması çıqa. «Imennik bulgarskih hanov» menbası, Dunay ve İdil' Bulğaristanda saqlanıp qalğan ve bizge kelip etken yazma yadikârlıqlar, V. Radlov ve A. Kunikniñ tedqiqatları esasında boyle neticeler çıkarmaq mümkün: «Magna Bulgaria» adlı Bulğar hanlığının tili, türkiy tillerniñ ğarbiy (oğuz-bacanaq) gruppasına kirip, zemaneyiy çuvaş tilinin qalımtılarına yaqındır [10, 135 s.; 20, 40-41 s.].

Ayvanasravcı devletiniñ mecburiy kriterii olaraq, butün halqı, koçebe devletine boysunğan ealini, onarlama sistemasına kore bol'mek, şu sistema esasında bergi aluv sisteması tayinlene [2, 127 s.]. Ulu Bulğaristanda boyle

borc (myukellefiyet) eki yaqlı edi: «qan ile bergi», yani, arbiy borc – hannıñ ordusunda hizmet etmekni koz’de tuta edi; ve koçebe devlet içün maddiy bergi tarhı – eñ evelâ mal ile edi [19, 165 s.]. Bergi aluv – devletniñ esas vazifelerinden biridir. «Devlet tarafından qoyulğan bergiler, bu kun’ evel’ tayinlengen kolemler ve alınacaq muddet ile, ealiden zorlav tertibinde alınğan bergidir» [16, 200 s.]. A. N. Bernştam yazğanına kore: «Cenkte iştirak etüv ve iştirakçi-niñ içtimaıy qudrat derecesine kore ğanimetten pay aluv – hususiy çalışmaq syuretinen odevniñ gizli ifadelenmesidir. «Boylece, arbiy borc (koçebe cenkke oz’ silâsı ve atinen beraber kele edi), bu istismarnıñ hususiy bir şekilidir, başqa bir şey degil’» [2, 128 s.]. Türklerde ise borcdan azat etil’mesi belli edi – tarhanlıq [17, 75-86 s.].

Ayvanasravcı devletiniñ fundamental’ alâmeti – uquq institutlarınıñ kes-tirme şekilleniyuvidir [7, 63-64 s.]. Devlet peyda oluvından soñ, adamlarınıñ areket tarzlarında muim regulâtorı vazifesinde, o ya da bu şekil’de olğan, devlet tarafından ruhset beril’gen uquq – areket tarzınıñ normaları oldı. Adetteki uquqta I. Sabo, qanunname tiklenmesinde, bir basamaq olaraq, «devlet adeti»ni ayıra [24, 80-84 s.].

Neticeler. IV-VIII asırlardaki «Ulu Bulğaristan» devletine uyğun olaraq, koçebe ayvanasravcı devletleriniñ edebiyatta tayinlengen kriterler, çizgiler ve alâmetleriniñ teñeştiryuv talili, «Magna Bulgaria» devletinde olğan, bizim tarafımızdan tedqiq etil’gen 9 alâmetlerde oz’ isbatını taptı.. Lâkin «Ulu Bulğaristan» devletiniñ umumdevlet tili ve uquq institutları, daa qoşma diqqat, malûmat ve tedqiqatlarını talap eteler

Qullanılğan edebiyat:

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Записки Российской Академии Наук, т.13, №5, /В.В.Бартольд- Петроград, 1918. - 184 с.
2. Бернштам А.Н. Социально-политический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков/ А.Н. Бернштам.- М.-Л. 1946. - 320 с.
3. Бичурин Н.Я.(Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Н.Я. Бичурин (Иакинф).- М.-Л. 1950. - 428 с.
4. Буджаклы Э. Актуальность исследования истории крымтатарского государства и права. Гунно-булгарский период./ Э. Буджаклы - Симферополь, Крымучпедгиз, 2007. – 32 с.
5. Веселовский Н.И. Черновые записки о кочевниках. / Н.И. Веселовский.- ЦГАЛИ. Ф.118,оп.1, д.388. (на правах рукописи) – 236 с.
6. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм./ Б.Я. Владимирцов. - Л. Академия наук СССР. 1934. - 224 с.

7. Григорьев В.В. О скифском народе саках. / В.В.Григорьев.-СПб. 1871. - 204 с.
8. Иордан. О происхождении и деяниях гетов./ Иордан.- М. 1960. - 194 с.
9. Куник. А. Тохтамыш и Фиркович. По поводу спора о двух вымышленных еврейских надписях и двух вымышленных летоисчислениях./ А. Куник.- Приложение к 27-му тому Записок имп. академии наук. СПб. 1876. – 64 с.
10. Куник А., барон Розен В. Известия Ал-Бекри и других авторов о руси и славянах.ч.1. статьи и разыскания/ А.Куник, барон В.Розен - Приложение к 32-му тому Записок имп. академии наук. СПб. 1878. - 118-161 с.
11. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров./ Е.И.Кычанов.- Восточная Литература. РАН М. 1997. - 319 с.
12. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественные организации. / Г.Е. Марков.- М. 1976. - 138 с.
14. Маркс К. Капитал.- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения./К.Маркс, Ф.Энгельс.- изд. 2. Т.25. - 328 с.
15. Маркс К. Лассаль.- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К.Маркс, Ф.Энгельс.- изд. 2.Т.6. - 294 с.
16. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М. 1970. - 270 с.
17. Меметова Э.Ш. Къырм ханларынынъ иш-юрютюв весикъаларинда базы укьукъий терминлер/ Э.Ш. Меметова // Йылдыз. 2000. - №1. - 75-86 с.
18. Пашуканис Е. Общая теория права и марксизм./ Е.Пашуканис. - М. 1926. - 174 с.
19. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. / Н.В. Пигулевская. - М.-Л. 1941. - 72 с.
21. Попов А. Обзор Хронографов русской редакции./ А.Попов. - М. 1869. - 295 с.
22. Рашев Р. О возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы./ Р. Рашев // Татарская Археология. Институт истории АНТ. - №2. Казань. 1998. - 65-71 с.
23. Сабо И. Основы теории права./ И.Сабо. - М. 1974. - 214 с.
24. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды./ Г.А. Федоров-Давыдов. М., 1973. - 180 с.
25. Таскин В.С. Материалы по истории древних народов группы дунху./ В.С.Таскин. - М. 1984. - 240 с.
26. Умеров Э. Ш. «Введение в историю крымтатарского государства и права». Конспекты лекций, (на правах рукописи) читанных, студентам

- 1-3 курсов Сарабузской высшей крымскотатарской национальной школы права, в 1993-1996 гг. - 490 с.
27. Цзю у дай ши («Старая история Пяти династий»). - Сы бу бэй яо. Шанхай, 1936. - 774 с.
28. Энгельс Ф. Происхождение семьи частной собственности и государства. / Ф. Энгельс. - М. Политическая литература. 1980. - 380 с.
29. Dolger F. Diplomatie. Ettal. 1956.
30. Euag. Eccl. Hist. III.2.1954.
31. Moravcsik. Gy. Byzantinoturcica. Berlin.1958.Bd. I. II.

ESKİ TÜRKÇE “-DAÇI” EKİNİN MİŞER TATAR AĞIZLARINDA KULLANIMI ÜZERİNE

Ercan ALKAYA*

-DAÇI, Eski Türkçede gelecek zaman ve sıfat-fiil eki görevleriyle kullanılan bir ektir. Ek, Orhun Yazıtlarında “r, l, n” ünsüzlerinden sonra tonsuz (-taçı/-teçi); diğer ünsüzlerden ve ünlülerden sonra tonlu (-daçı/-deçi) olarak kullanılmıştır.¹

Ekin kullanımına ilk olarak Orhun Yazıtlarında rastlanır. Orhun Yazıtlarında: *ölteçi bodunug tırgürü igittim* (KT D 29) “ölecek olan halkı dirilttim”, *eki üç biñ sümüz kelteçimiz bar mu ne* (T 14) “iki üç bin gelecek askerimiz var mı ne?”, *üküş ölteçi anta tirildi* (BK D 31) “Ölecek olan birçok kişi orada hayatta kaldı”, *ölteçiçe sakınigma türük begler bodun* (BK D 2) “ölecekmiş gibi kaygılanan Türk beyleri ve halkı” örneklerinde sıfat-fiil eki ve adlaşmış sıfat göreviyle kullanılmıştır.²

Orhun Yazıtlarında *tabgaç oguz kıtañ buçegü kabışsar kaltaçı biz* (T 12-13) “Çinliler, Oğuzlar ve Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse (biz) naçar kalırsız”, *ol yergerü barsar türük bodun ölteçi sen* (KT G 8) “O yere gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin!”, *sü yorılım tedeçi* “Sefere çıkalım!” diyecektir”, *ötüken yıñ olorsar bengü il tuta olortaçı sen* (KT G 8) “Ötüken dağlarında oturursan son-suza kadar devlet sahibi olarak yaşayacaksın” örneklerinde ise gelecek zaman işlevi görmektedir.³

Ek, Uygur Türkçesi Dönemi’nden itibaren ise gelecek zaman işlevinin yanında daha çok sıfat-fiil eki göreviyle kullanılmaya başlanmıştır. Uygur Dönemi eserlerinde: *törtđin yınak erdeçi begler* (U III 27: 2) “dört yönden toplanmış beyler”, *nom, boşgut boşgundaçı tüzünler* (TT V B 52) “ders öğrenmesi gereken asiller”, *kin kelteçi arkış* (H.-ts. 76) “sonradan gelecek ker- van”, *ordu karşı közeddeçi* (U III 13: 4) “saray gözeten/saray bekçisi”, *anıñ*

* Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: ealkaya16@gmail.com

¹ Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, TDK Yay., Ankara 2004, s. 97.

² Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003, s. 171.

³ Talat Tekin, *age.*, s. 187-188.

utru turdaçı yok (U IV A 283) “ona karşı duracak yok” örneklerinde sıfat-fiil ve adlaşmış sıfat göreviyle kullanılmıştır. Bu dönem eserlerinde ekin olumsuz şekli olan -mAdAçI da kullanılmıştır: *sizni ayamadaçı ağırlamadaçı yok* (Ht V 42) “size saygı göstermeyen hiç kimse yok”; *sevmedeçi idi yok* (Suv 579, 12) “sevmeyen pek yok”. -mAdAçI biçiminin adlaşmış sıfat olarak da kullanıldığını belirten Erdal, bu biçimin Uygurcada yaygın olduğunu söyler.⁴ Uygur Dönemi eserlerinde ekin gelecek zaman eki olarak kullanımı da görülmektedir: *añ kininte öñi öñi adrıtaçılar* (U III 33: 19) “en sonunda (her biri) başka başka (şekilde) ayrılacaktır”.⁵

Karahanlı Dönemi eserlerinde ekin yaygın olarak sıfat-fiil eki görevinde kullanımı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmut, fiilden türeyen sıfatlardan bahsederken -daçı ekine de yer verir ve bu ekin Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde fiilden sıfat türeten bir ek olduğunu belirterek⁶ bardaçı er “gidici adam”, keldeçi er “gelici adam” örneklerini verir ve “bir işi ara sıra yapan bir faili bildirir” der.⁷ Ekle ilgili eserinin çeşitli sayfalarında bilgi veren Kâşgarlı, diğer Türklerin *tapın-guçı*, *yükün-güçi* olan sıfat-fiil “Oğuzların dilinde *tapın-daçı*, *yükün-deçi*” şeklini alır (DLT II, 168) der. Eserin bir başka yerinde bu durum *suwgar-daçı* “sulayıcı”, *todgur-daçı* “doyurucu”, *togra-daçı* “doğrayıcı” örnekleri ile (DLT II, 256) açıklanır. Ayrıca eserde *tut-taçı* (DLT II, 296), *bitit-teçi*, *közet-teçi* (DLT II, 218) gibi -taçı/-teçi eki ile yapılmış örneklerle yer verilmiştir.⁸ Ekin gelecek zaman sıfat-fiili işleviyle kullanımına *Kutadgu Bilig*’de de sıkça rastlanmaktadır: *Bilip sözledeçi kişi bar öküş/Anı bildeçi er maña ked küstüş* (KB 207) “Sözü bilecek söyleyen çok kimse var. Benim için sözü anlayan adam azizdir”, *Yarut-taçı erni yorık tilni bil* (KB 162) “İnsanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil”, *Tilekim söz erdi ay bilge bügü/Kidin keldeçike özüm sözlegü* (KB 192) “Ey âlim hakîm, dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.”⁹ Karahanlı Dönemi’nde ekin gelecek zaman kip eki olarak kullanımı oldukça sınırlıdır: *Yavuz iş uçuz ol isiz boldaçı* (KB 901) “Fena iş değersizdir ve daima kötü olacaktır”, *Usal bolmagıl ay tirig boldaçı/Tirig bolduñ erse özün öldeçi* (KB 1066) “Ey hayatta olan, gafil olma; bugün dirisin, fakat bir gün mutlaka

⁴ Marcel Erdal, *A grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston, 2004, s. 289.

⁵ Mecdut Mansuroğlu, “Türkçede -taçı Ekinin Fonksionları”, *İstanbul Ü Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi*, VII (1-2, 1956), s. 106-107.

⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (çev.: Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1992, s. 32.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (Çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara 1992, s. 24.

⁸ Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yay., Ankara 2005, s. 215.

⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2003, s. 170.

öleceksin.”¹⁰.

Karahanlı Dönemi de dâhil Eski Türkçede gelecek zaman eki özellikle de sıfat-fiil eki olarak yaygın bir şekilde kullanılan -DAÇI ekinin Orta Türkçe Dönemi’nde kullanımının giderek azaldığı görülmektedir. Harezmi, Eski Anadolu ve Kıpçak Dönemi Türkçelerinde genellikle sıfat-fiil eki olarak kullanımına rastlanmaktadır.

Harezmi Dönemi eserlerinden *Nehcü’l-Feradis*’te ek, sıfat-fiil göreviyle kullanılmıştır: *Ferişteler Tanrı te’âlâdın peygamber ‘asnuñ kılmuş kıladaç zelletlerini yarlıkatu* tileyürler (NF, 4-4), *Peygamber ‘asnuñ kelmiş keldeçi yazukını yarlıkamışdın soñ magfiretini tilese ummatinga sezâ turur* (NF, 83-17). Harezmi Dönemi eserlerinden olan ve Türkiye literatüründe *İbni Mühenna Lügati* olarak bilinen *Hilyetü’l-Lisan* ve *Hulbetü’l-Beyan* adlı Arapça-Türkçe-Moğolca sözlükte de ek -taçı şekliyle *sıgtaçı* “saguçu, ölü için ağlayıcı” örneğinde adlaştırmış sıfat olarak kullanılmıştır.¹¹

Kıpçak Türkçesine ait eserlerde genellikle sıfat-fiil eki ve yüklem ismi olarak görev almaktadır: *keldeçi ay* (T 28) “gelecek ay”, *keldeçi yıl* (T 107-28) “gelecek yıl”¹², *tuvurdaçı kız* (CC 151: 5) “doğuran kız”, *kökni, yerni yarrattaçı* (CC 137: 6) “göğü, yeri yaratan”¹³; *barçamız öldeçibiz* (V56b22) “hepimiz ölümlüyüz”, *Sunkur bardaçdır* (V60b4-5) “Sunkur gidicidir”¹⁴.

Eski Türkçe Dönemi’nde -taçı/-teçi; -daçı/-deçi olmak üzere dört şekilde görülen ek, Eski Anadolu Türkçesinde yalnızca tonlu şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kullanımı seyrek olan ek, *Behcetü’l-Hadaik*, *Garipname* gibi 13 ve 14. yüzyıla ait eserlerde -daçı/-deçi şeklinde iken 15. yüzyıla ait eserlerde -deç şeklinde de görülür. Ek, Eski Anadolu Türkçesinde sıfat-fiil eki ve yüklem ismi olarak görülmektedir: *keldeçi yıl* (BH, 143-22) “gelecek yıl”, *gelmişün geldeçinün ma’budı ol* (APG, 24-5), *ol kim dirildi öldeçi ol* (BH, 121-5)¹⁵, *geldeç yıl* (KŞ. 638; KŞ. 2155) “gelecek yıl”¹⁶, *geldeç mevsim* (Kesir. XV. 399) “gelecek mevsim”¹⁷.

Daha önce yapılan kimi çalışmalarda -DAÇI ekinin kullanım ve işlevleri genişçe ele alınmıştır. Kemal Eraslan, Göktürk Yazıtlarından Karahanlı Türk-

¹⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, *age.*, s. 187.

¹¹ İbni-Mühennâ Lügati (haz.: Aptullah Battal), TDK Yay., Ankara 1988, s. 61.

¹² Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 141.

¹³ Mecdud Mansuroğlu, *agm.*, s. 106.

¹⁴ A. Melek Özyetgin, *Ebü Hayvan, Kitâbü’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV Yay., Ankara 2001, s. 196.

¹⁵ Nesrin Bayraktar, *age.*, s. 99.

¹⁶ Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997, s. 124.

¹⁷ *Tarama Sözlüğü*, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kelime=gelde%E7&kategori=veritm>

çesi metinlerine kadarki dönemi değerlendirdiği *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller* adlı çalışmasında -DAÇI ekine de yer vermiştir. Eraslan bu ekin; yalın, hâl ekleriyle, çokluk ekiyle ve edatlarla birlikte isim olarak kullanılışını yine sıfat, birleşik fiilin isim unsuru, yüklem ismi ve yüklem ismi olarak kullanılışlarını örneklerle vermiştir¹⁸. Eraslan ayrıca, eserin daha sonraki bölümlerinde -DAÇI ekinin işlevlerine ve kelime gruplarıyla cümledeki yerine de değinmiştir.¹⁹ “Türkçede-taçı Ekinin Fonksiyonları” başlıklı bir makale yazan Mecdut Mansuroğlu ekin işlevlerini: 1. İşi gören, 2. Gerekliklik ve ondan gelişen, 3. Gelecek zaman olmak üzere üç başlık altında değerlendirmiş ve ekle ilgili Eski ve Orta Türkçedeki örneklerle yer vermiştir.²⁰ Nesrin Bayraktar’ın *Türkçede Fiilimsiler* adlı çalışmasında da -DAÇI eki, gelecek zaman sıfat-fiili²¹ ve isim göreviyle kullanılan sıfat-fiil eki²² olması yönüyle değerlendirilmiştir.

Zeynep Korkmaz, *Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler* adlı makalesinde Yenisey ve Orhun Yazıtlarında gelecek zaman görevi ile isim-fiil ve çekimli fiil olarak kullanılan -taçı/-teçi; -daçı/-deçi ekinin Kaşgarlı Mahmud’un DLT’de birkaç yerde verdiği açıklamalardan hareketle ve ilgili ekin Eski Anadolu Türkçesinde de var olmasını göz önünde tutarak Oğuzca bir unsur olduğunu belirtir.²³ Korkmaz, *Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi* adlı makalesinde de yine bu ekin *Divan*’da yer verilen bir Oğuzca özellik olduğuna dikkat çeker.²⁴ Zeynep Korkmaz’ın ilgili makalesinden hareketle yeni bir çalışma yapan Güner Gülsevin de ekin Köktürk Yazıtlarında bir Oğuzca unsur olduğu fikrine değinir.²⁵ Melek Özyetgin de Memlük Kıpçak Dönemi eserlerinden *Kitâb-ı Mecmû’u Tercümân-ı Türkî* ve *‘Acemî ve Mogolî’*’de geçen *keldeçi ay, keldeçi yıl* örnekleri hariç, *Kitâbu’l-İdrâk Li Lisâni’l-Etrâk*’te geçen ve diğer Memlük sahası eserlerinde görülmeyen -daçı/-deçi ekinin bir Türkmen (Oğuz) şekli olarak düşünülebileceğini kaydeder.²⁶

Eski Türkçe ve Orta Türkçe Dönemi’ne ait eserlerde yaygın olarak gelecek zaman sıfat-fiili ve daha dar olarak da adlaşmış sıfat ve gelecek zaman

¹⁸ Kemal Eraslan, *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, İstanbul Ü Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1980, s. 61-66

¹⁹ Kemal Eraslan, *age.*, s. 132, 134, 135, 139-151.

²⁰ Mecdut Mansuroğlu, *agm.*, s. 105-108.

²¹ Nesrin Bayraktar, *age.*, s. 96-99.

²² Nesrin Bayraktar, *age.*, s. 132.

²³ Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yay., Ankara 2005, s. 215.

²⁴ Zeynep Korkmaz, “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yay., Ankara 2005, s. 252-253.

²⁵ Güner Gülsevin, “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, S 7, Ankara 1998, s. 15.

²⁶ A. Melek Özyetgin, *age.*, s. 197.

eki olarak kullanımını gördüğümüz -taç/-teç; -daç/-deç eki, Orta Türkçeden sonra kullanılmamıştır. Mecdut Mansuroğlu, ekin Eski ve Orta Türkçe olmak üzere Türkçede nispeten dar bir zaman ve çevre içerisinde görüldüğünü, Türkçenin ilerleyen dönemlerde kullanımdan düştüğünü ve bugün Kazan Türkçesindeki bazı dar kullanılışlarının dışında artık hiç görülmediğini belirtmiştir.²⁷ E. R. Tenişev bu ekin Karaim ve Altay Türkçelerinde nadiren görüldüğünü kaydetmiş, Altay Türkçesi için *aldaç* “kötü ruh, ölüm perisi, ölünün canını taşıyan ruh”, Karaim Türkçesi için de *bild'eçi* “erbap, ehil, bilgic” örneğini vermiştir.²⁸ Her iki örnekte de -dAçI eki kalıcı isim yapmaktadır.

Mecdut Mansuroğlu'nun bugün Kazan Türkçesinde sınırlı kullanımlarının görüldüğünü söylediği ek üzerine yaptığımız incelemeler sonucunda, bu ekin Tatar Türkçesinin Mişer ağızlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tatar Türkçesi, Türk lehçelerinin tasnifi yapılırken Kıpçak, Kuzey, Kuzeybatı, Tav grubu gibi adları taşıyan lehçe grupları altında gösterilmiştir. XIX. yüzyılın ortalarında yavaş yavaş şekillenmeye başlayan bugünkü Tatar edebî dili, XX. yüzyılın başlarında birbirinden çok uzak olmayan ağızların kaynaşmasıyla sağlam bir şekilde oluşumunu tamamlamıştır. Bugünkü Tatar edebî dili üç ağızdan oluşmaktadır. 1. Orta ağız, 2. Batı ağız (Mişer), 3. Doğu ağız (Sibiry Tatarları). Tatar edebî dilinin oluşmasında en çok orta ağız ve batı (Mişer) ağız etkili olmuştur. Doğu (Sibiry) ağız edebî dilin oluşumuna doğrudan doğruya katılmamıştır. Ancak, genel edebî dile oldukça yakındır.²⁹ Mişer ağız kendi içinde aşağıdaki alt ağız gruplarından oluşmaktadır:

1. Sergaç ağız (Nijninovgorod bölgesinde), 2. Çistay ağız (Tataristan'da ve Samara bölgesinde), 3. Çüpreli ağız (Tataristan'da ve Çuvaşistan'da), 4. Melekes ağız (Ulyanovsk bölgesinde), 5. Hvalın ağız (Ulyanovsk bölgesinde), 6. Temnikov (Tömen) ağız (Mordova'nın kuzeybatısında), 7. Lembre ağız (Mordova'nın kuzeydoğusunda), 8. Kuznetsk ağız (Penza, Saratov ve Volgograd'da), 9. Mordva-Karatay ağız (Tataristan'da), 10. Baykıbaş ağız (Başkurdistan'da), 11. Şarlık ağız (Orenburg bölgesinde), 12. Sterlitamak ağız (Başkurdistan'da).³⁰

Mişer ağız, kendine has bazı özellikleriyle orta (Kazan) ağızdan küçük ayrılıklar gösterir. Bu ağızlar kendi içerisinde “ç” ağızları ve “ts” ağızları olarak ikiye ayrılır. Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Hvalın, Melekes, Mordva-Karatay ve Şarlık ağızları “ç” grubuna; Sergaç, Çüpreli, Baykıbaş ve Sterlitamak

²⁷ Mecdut Mansuroğlu, agm., s. 105.

²⁸ E. R. Tenişev vd., *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfolojiya*, Moskva 1988, s. 468.

²⁹ F. S. Safiyullina-M. Z. Zekiyeve, *age.*, s. 17

³⁰ M. Z. Zekiyeve-F. A. Ganiyev-K. Z. Zinnetullina, *Tatar Grammatikası*, C I, Kazan 1998, s. 37

ağızları da “ts” grubuna girer. Çistay ağzı ise hem “ç”, hem de “ts” ağızlarının özelliklerini taşımaktadır.³¹

-daç eki günümüzde Tatar Türkçesinin Mişer grubu ağızlarında *-daç* biçimiyle ve sıfat-fiil işleviyle seyrek olarak kullanılan bir ektir. Mişer grubu ağızlarından Çistay, Çüpreli, Hvalın, Kuznetsk ve Sergaç ağızlarında yalnızca bul- (ol-) fiilinden sonra *buldaç/buldats* kullanımıyla görülür. Mahmutova, -daç/-dats biçimini alan ekin genellikle kan bağı ya da çoğu zaman evlilik yoluyla oluşan akrabalık ilişkilerini ifade eden kelimelerle kullanıldığını belirtir: kilin buldaç (gelin olan), kiyew buldaç (damat olan), koda buldaç (dünür olan) vd. Yine, eti buldaç (baba olan), apa/siñil buldaç (abla/kızkardeş olan) gibi. “buldaç” sıfat-fiili kimi zaman iyelik ekleriyle birleşir: kilin buldaç-ım (gelinim), kilin buldaç-ıñ (gelinin), kilin buldaç-ı (gelini) vd.³²

Yusupov tarafından gelecek zaman sıfat-fiil ekleri içerisinde gösterilen³³ ve sıfat-fiil eki işleviyle kullanılan ek, “kiyew buldaç (kişi)”, “kilin buldaç” vb. örneklerde hem damat/gelin olası/olacak kişileri hem de şu an damat, gelin olan kişileri de bildirebilmektedir. L. Celey, -daç ekinin bu özelliğiyle iki zaman görünümünde bulunduğunu ancak yine de gelecek zaman görünümünün ağır bastığını ifade etmektedir.³⁴

Kullanılışı

I. İsim Olarak Kullanılışı

I. 1. Yalın hâlde ve iyelik ekiyle kullanılışı

-daç, iyelik eki aldığında isim ifadesi taşır ve ait olduğu cümleinin öznesi veya nesnesi olur:

Barıgız, kan 'na buldaçısın da küirğiz. (Çistay, TXS II, s. 233). “Gidiniz, kaynana olacak olanı da görünüz”.

Bu *kilñ n buldaçları* bula indĩ. (OİTD, s. 180) “Bu, onların gelinleri oluyor”.

Kiyew buldaçı da bik unğan indĩ. (OİTD, s. 180) “Damatları da pek becerikli imiş”.

Kan 'n'a buldaçları da big yej bit elĩ. (OİTD, s. 180) “Kaynanası da pek genç imiş be”.

³¹ H. B. Kubratov, L. T. Mahmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, *Sovremenniy Tatarskiy Literaturniy Yazık*, Moskva 1969, s. 9-10.

³² L. T. Maxmutova, *Opıt İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka*, Moskva 1978, s. 80.

³³ F. Y. Yusupov, *Morfologiya Tatarskogo Dialektного Yazıka*, Kazan 2004, s. 89-91.

³⁴ L. Celey, *Tatar Tâlânâñ Tarixi Morfologiyesâ (Oçerklar)*, Kazan 2000, s. 236.

Xatın buldaçı tınle kitken istansaga, *ir buldaçı*-iğınçı kinnî. (OİTD, s. 180) “Kadın olanı geceleyin istasyona gitmiş, erkek olanı ertesi gün”.

Savit pırsidetîlî buldaçı katını. (OİTD, s. 180) “Muhtar olacak kişinin karısı”.

I. 2. Hâl ekleriyle kullanılışı

Ek, çeşitli hâl eklerini alabilmektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi belirtme hâli eki aldığında cümlelerin nesnesi, yönelme ve bulunma hâli eki aldığında da cümlelerin yer tamlayıcısı olmaktadır.

minim yaktan dürt par ertsi kildî ertsiler kildîler ilahi kadir minî yeş kilin buldatsını küterib alıp ağışık aldına kırtip birdîler (Çistay, MTD 1990, s. 105) “Benim taraftan dört çift sağdıç geldi. Aman Allah’ım beni, genç gelin olacak (kişiyi) kaldırıp ak eşiğin önüne getirdiler”.

Minim kilin buldatska tıği atrisnı birirmîn “Gelinim olacağı o parçayı veririm”. (Çüpreli, MTDY, s. 90).

Tırdı kîni-tîni şul minim *kilin buldaçlarda*. (OİTD, s. 180) “O her zaman, benim gelinimgillerde kaldı”.

I. 3. Çokluk ekiyle kullanılışı

Ek, çokluk eki aldığında zaman isimleşir ve cümlelerin öznesi olur.

Tuyga koda buldaçlar kile digenner idî. (Çistay, MTDY, s. 90). “Düğüne dünür olacaklar da gelirler demişlerdi”.

I. 4. Edatlara bağlanarak kullanılışı

Aşağıdaki örneklerde *bilen* ve *bilen birge* edatlarına bağlanarak kullanılan ek, cümlede zarf görevi görmektedir:

Kiyew buldats bilen birge kat tular. (Çüpreli, TXS II, s. 203). “Damat olacak (kişi) ile birlikte döndüler”.

Kilin buldaçım bilen Çistayga bardık. (Çistay, MTDY, s. 90). “Gelinim olacakla Çistay’a gittik”.

İşlevleri

1. Gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanılışı

Mişer Tatar ağızlarında kullanımı sınırlı olarak görülen -dAç eki gelecek zaman sıfat-fiil eki görevindedir. Ekin görüldüğü örneklerde sıfat olarak nadiren kullanıldığı, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, daha çok isim hâl eklerini alarak adlaşmış sıfat olarak kullanıldığı görülmektedir. Ekin yalnız bul- fiiline geldiği ve daha çok akrabalık adlarıyla kullanıldığı belirtilmiştir.

Ek kullanıldığında ilgili kişinin ya şu an mevcut durumunu koruduğu veya gelecekte mevcut konumuna geleceği anlamı çıkmaktadır:

1.a. Gelecek zaman anlamıyla kullanılışı

Bu kullanımlarda gelin, damat, dünür vb. olarak adı geçen kişilerin henüz gelin, damat, dünür vb. olmadıkları gelecekte bu konumu kazanacakları veya olmalarının muhtemel olduğu³⁵ ifade edilmektedir.

*Birnege ü bizekleri, almalı sölgiler, tsarşaw alıp kile kilin **buldats** kışi* (Sergaç, TM, s. 57) “Gelin olacak kişi çeyiz olarak kendir kumaşından havlular, perde alıp gelir”.

*minim yaktan dürt par ertsı kildı ertsiler kildiler ilahi kadir minı yeş kilin **buldatsını** küterib alıp ağışık aldına kırtıp birdiler* (Çistay, MTD 1990, s. 105) “Benim taraftan dört çift sağdıç geldi. Aman Allah’ım beni, genç gelin olacak (kişiyi) kaldırıp ak eşiğin önüne getirdiler”.

*Barıgız, kan’na **buldaçsın** da kürigiz.* (Çistay, TXS II, s. 233). “Gidiniz, kaynana olacak olanı da görünüz”.

*Kiyew **buldats** bilen birge kat tılar.* (Çüpreli, TXS II, s. 203). “Damat olacak (kişi) ile birlikte döndüler”.

*Kilin **buldaçım** bilen Çistayga bardık.* (Çistay, MTDY, s. 90). “Gelinim olacakla Çistay’a gittik”.

*Tuyga koda **buldaçlar** kile digenner idı.* (Çistay, MTDY, s. 90). “Düğüne dünür olacaklar da gelirler demişlerdi”.

*Minim kilin **buldatska** tıgı atrısın birirmın* “Gelinim olacağı o parçayı veririm”. (Çüpreli, MTDY, s. 90).

*Savit pırsidetili **buldaçı** katını.* (OİTD, s. 180) “Muhtar olacak kişinin karısı”.

1.b. Şimdiki zaman anlamıyla kullanımı

Bu kullanımlarda da gelin, damat, dünür vb. olarak adı geçen kişilerin şu anda gelin, damat, dünür vb. oldukları anlamı bulunmaktadır.

*Tırdı kını-tını şul minim kilin **buldaçlarda**.* (OİTD, s. 180) “O her zaman, beni gelinimgillerde kaldı”.

*Bu kilin **buldaçları** bula indı.* (OİTD, s. 180) “Bu, onların gelinleri oluyor”.

*Kiyew **buldaçı** da bik unğan indı.* (OİTD, s. 180) “Damatları da pek becerikli imiş”.

³⁵ R. R. Şemgunova, “Çistay Söyleşinin Morfolojik hem Sintaksik Üzünçilikleri”, *Materialı po Tatarskoy Dialektologii*, Kazan 1962, s. 168.

Kan'n'a buldaçları da big yej bit elī. (OİTD, s. 180) “Kaynanası da pek genç imiş be”.

Xatın buldaçı tınle kitken istansaga, ir buldaçı-igññi kinnī. (OİTD, s. 180) “Kadın olanı geceleyin istasyona gitmiş, erkek olanı ertesi gün”.

Mişer Tatar ağızlarında -daç ekine yakın olan ve benzer işlevle kullanılan bir de -dakçı (-daktı) sıfat-fiil-eki bulunmaktadır. Mahmutova -dakçı ekinin Eski Türkçe <-dukçı ekinden geldiğini belirtir.³⁶ Gelecek zaman sıfat-fiili olarak kullanılan ek, sıfat görevi de görmekte ve gelecek zaman anlamı vermektedir:

Kiyew buldakçı kışibiz armıyege kitti (Çistay, MTDY, s. 90). “Damat olacak kişimiz askere gitti”.

Kaynana buldakçıga külmek yawlık namazlık bit sörtkiçi bireler. (Çistay, MTD 1990, s. 110). “Kaynana olacak kişiye elbise, başörtüsü, namazlık, yüz havlusu veriyorlar”.

Mına kiyew buldaktı kâşâ de kildâ. (TXS II, s. 233). “İşte damat olacak kişi de geldi”.

Eski Türkçe ve Orta Türkçe Dönemi’ne ait eserlerde yaygın olarak gelecek-zaman sıfat-fiili ve daha dar olarak da adlaşmış sıfat ve gelecek zaman eki olarak kullanımı görülen -taçı/-teçi; -daçı/-deçi eki, Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmüştür. Bu ek günümüzde yalnızca Çistay, Çüpreli, Hvalın, Kuznetsk ve Sergaç gibi Mişer Tatar ağızlarında bul- (ol-) fiilinden sonra ve akrabalık adlarıyla sınırlı olarak kullanılan arkaik bir ektir. Eski Türkçede dört şekilli olan ek, Mişer Tatar ağızlarında yalnızca -daç (ts’laşan ağızlarda -dats) şekliyle görülmektedir. Daha çok isim hâl ekleriyle kullanılan ek ilgili örneklerde gelecek zaman sıfat-fiilinin isimleşmiş biçimiyle ortaya çıkmaktadır.

Kâşgarlı Mahmut’un Oğuz, Kıpçak, Yemek, Yağma, Argu, Suvar, Peçenek ve göçebe dillerinde olduğunu belirttiği -DAÇI eki, Eski Türkçe Dönemi’nde Türk boyları arasında ortak olan ve kullanılan bir ektir. Zeynep Korkmaz’ın ağırlıklı olarak Oğuzca bir unsur olarak belirlediği ek, Eski ve Orta Türkçe Dönemi’nde Türkçenin tüm alanlarında kullanım bulmuştur. Orta Türkçeden sonra Türk dilinin yazılı eserlerinde görülmeyen eke, günümüzde Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Tatar Türkçesinin Mişer ağızlarında sınırlı sayıda bir kullanımla rastlanmaktadır. Mişer Tatar ağızları, -DAÇI gibi kimi arkaik unsurları koruması bakımından dikkat çekmektedir. Hem bu ağız hem de diğer ağızlar üzerine yapılan araştırmalar derinleştikçe, Türkçeye ait farklı özelliklerin de ortaya çıkacağı muhakkaktır.

³⁶ L. T. Maxmutova, *age.*, s. 181.

KAYNAKLAR

- BAYAZITOVA, F. S. vd. (TXS II), *Tatar Xalq Söyleşleri II*, Kazan 2008.
- BAYAZITOVA, F. S., (TM), *Tatar-Mişer Ruxi Mirası*, Saransk 2003.
- BAYRAKTAR, Nesrin, *Türkçede Fiilimsiler*, TDK Yay., Ankara 2004.
- CELEY, L., *Tatar Tiliñin Tarixi Morfologiyesi (Oçerklar)*, Kazan 2000.
- ERASLAN, Kemal, *Eski Türkçe’de İsim-Fiiller*, İstanbul Ü Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1980.
- ERDAL, Marcel, *A grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston, 2004.
- GÜLSEVİN, Gürer, “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*, S 7, Ankara 1998, s. 12-18.
- GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay., Ankara 1997.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 2003.
- İbni-Mühennâ Lûgati (haz.: Aptullah BATTAL), TDK Yay., Ankara 1988.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara 1994.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (çev.: Besim ATALAY), TDK Yay., Ankara 1992.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (çev.: Besim ATALAY), TDK Yay., Ankara 1992.
- KORKMAZ, Zeynep “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yay., Ankara 2005, s. 205-216.
- KORKMAZ, Zeynep, “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK Yay., Ankara 2005, s. 241-253.
- KUBRATOV H. B., L. T. MAHMUTOVA, L. P. SMOLYAKOVA, E. R. TENİŞEV, *Sovremenniy Tatarskiy Literaturıy Yazık*, Moskva 1969.
- MANSUROĞLU, Mecdut, “Türkçede -taçı Ekinin Fonksionları”, *İstanbul Ü Edebiyat Fak. Türk Dili ve Ed. Dergisi*, VII (1-2, 1956), s. 105-108.
- Materialı po Tatarskoy Dialektologii* (red.: M. Z. ZEKEYEV-D. B. RAMAZANOVA) (MTD 1990), Kazan 1990.
- MAXMUTOVA, L. T. (OİTD), *Oput İssledovaniya Tyurskix Dialektov, Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıkı*, Moskva 1978.
- ÖZYETGİN, A. Melek, *Ebû Hayvan, Kitâbü’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV Yay., Ankara 2001.
- SAFIYULLINA, F. S.-M. Z. ZEKEYEV, *Xezirgi Tatar Edebi Tili*, Kazan 1994.
- ŞEMGUNOVA, R. R., “Çistay Söyleşinin Morfolojik hem Sintaksik Üzinçilikleri”, *Materialı po Tatarskoy Dialektologii*, Kazan 1962, s. 163-201.
- Tarama Sözlüğü*, <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/?kelime=gelde%E7&kategori=veritm>

Tatar Tiliñiñ Dialektologik Süzlği, Kazan 1969.

Tatar Tiliñiñ Dialektologik Süzlği, Kazan 1993.

TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul 2003.

TENİŞEV, E. R. vd., *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfologiya*, Moskva 1988.

YUSUPOV, F. Y. (MTDY), *Morfologiya Tatarskogo Dialektного Yazıka*, Kazan 2004.

ZEKIYEV M. Z. -F. A. GANIYEV-K. Z. ZINNETULLINA, *Tatar Grammatika-sı*, C I, Kazan 1998.

TÜRKÇE SÖZLÜKLERDE ÇOK ANLAMLI SÖZLÜK BİRİMLERİNDEKİ ART ZAMANLI ANLAM DEĞİŞME OLAYLARI VE “ÇAY” ÖRNEĞİ

Erdoğan BOZ*

1. Çayın Türklere İlişkin Kısa Bir Tarihi

Türklerin daha Anadolu'ya gelmeden çok önce çay içtikleri bilinmektedir. Kuzucu'nun verdiği bilgilere göre Türkler arasında çay içen ilk kavim Hunlardır. Çay içme alışkanlığının Hunlara komşuları olan Çinlilerden geçtiği de açıktır. Bu dönemde göçebe olarak yaşayan Moğol, Tatar ve Türk kabileleri arasında çay içme alışkanlığı oldukça yaygındı. Yine Uygurların da çay içmeyi Çinlilerden öğrendikleri ve sonraki yüzyıllarda gittikleri yerlere bu alışkanlığı taşıdıkları bilinmektedir. (2012: 40-41).

Bu konuda bir başka rivayet de Hoca Ahmet Yesevi ile ilgilidir. Güneş'in Köprülü'den yaptığı alıntıya göre “*Abdül'l-Kayyum Nasiri'nin, Fevakihi'l-Cülesa adlı eserinde Hoca Ahmet Yesevi'nin misafir olduğu Türkmen komşunun evinde ilk kez içtiği sıcak çayın sıhhatine faydası dokunması üzerine bu içeceğin şifa niyetine içilmesi için dua ettiği söylenmektedir*”. (2012: 235)

Çay ticaretinin doğudan batıya İpek Yolu ile yapıldığını belirten Kuzucu, kervanların konakladıkları yerlerde çay içtiklerini, etraftakilere çay ikram ettiklerini, bu esnada bazı insanların çayla ilk kez tanıştıklarını ve bunu zevkle kabul ettiklerini söylemekte. Hatta o dönemde Pekin, Buhara ve Semerkant'ta ilk çayhanelerin kurulduğunu ifade etmektedir. Yine Kuzucu'ya göre Timur'un devamlı zinde kalmaları için askerlerine çay içmeyi zorunlu kılması sonucu bu alışkanlığın Timur'un askerleriyle birlikte gidilen her yere ve muhtemelen Anadolu'ya da bu yolla taşınmıştır. (2012: 42-43)

Çayın Anadolu'ya ilk kez hangi tarihte ve hangi yolla girdiğini net olarak tespit etmek oldukça güç görünüyor. Kuzucu'nun yukarıda anlattıklarından

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

yola çıkarak çayın 12 ve 13. yüzyıllarda doğudan Asyalı kavimler vasıtasıyla Anadolu’ya getirilmiş olabileceği kabul edilebilir. Ancak çayın gerçek anlamda yaygınlık kazanmaya başladığı tarihler ise elbette çok sonraki yüzyıllar olacaktır. 19. yüzyılda Kafkasya ve Asya’dan gelen Türk ve Çerkes göçmenler ile Osmanlı’nın Batı’ya açılmasının bir sonucu olarak gerek Avrupa’ya gidip gelen Türklerin ve gerekse ticaret yapan Avrupalılar ile bunlara aracılık eden Levantenlerin, Rumların, Yahudi ve Ermenilerin çay kültürünün tanınması ve yaygınlaşmasında etkili oldukları açıktır. (2012: 44-45)

Çayın belgelerle takip edilen tarihine gelince Duman’ın verdiği bilgilere göre, 1777 tarihli bir attariye defterinde “çay” kaydına rastlanmakta yine 1816 tarihli bir gümrük defterine göre de çay ithal edildiği anlaşılmaktadır. (Duman 2005: 23)

Osmanlı’da çay üzerine yazılan ilk eserlere gelince Kuzucu bunları şöyle sıralar; Damadzâde Ebülhayr Ahmed’in 1711 tarihinde kaleme aldığı Çay Risalesi, Hacı İzzet Efendi’nin kişisel deneyim ve birikimlerini anlattığı 1878 tarihli Çay Risalesi, Ali Nazimâ’nın 1891-92 tarihlerinde Çay adıyla birleştirilerek yayımlanan eseri ve Mehmet Arif’in 1910 tarihinde basılmış Çay Hakkında Malumat adlı eseridir. Osmanlı Dönemi’nde yazılan bu çay kitapları genel olarak sağlık bilgileri vermektedir. Çayın kültürüne ilişkin detaylı bilgiler ise bulunmamaktadır. (2012: xvii-xix)

Çayın Türkiye’de ekimi ve üretimi süreci de çok karmaşıktır. Duman’a göre 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusların Batum ve çevresinde çay tarımına başlamalarını takiben Rize ve çevresinde de çay tarımının küçük çaplı da olsa başladığı kabul edilir. Yine bu yüzyılda Rusya, Kafkaslar, Azerbaycan, İran ve Türkiye’de çay kültürünün hızla yaygınlaşmaya başlamıştır. (2005: 23)

Güneş’in verdiği bilgilere göre çayın bir tarım bitkisi olarak kabulü 1894 yılında olmuştur. Sadrazamlığa yazılan bir yazı ile çayın şifalı ve besleyici olduğu dile getirilmiş, ticari değeri üzerinde durulmuş ve tarımı için izin istenmiştir. Sadrazamlığın cevabı yazısıyla buna onay verilmiş ve Japonya’dan getirtilen tohum ve fideler Bursa’da dikilmiştir. Ancak Bursa’da çayın yetiştirilmesi için uygun iklim şartları olmadığından istenilen sonuç alınamamıştır. (2012: 235-236)

Türkiye’de çay yetiştirilmesi konusundaki ilk bilimsel çalışmalar Halkalı Ziraat Mektebi müderrislerinden Ali Rıza Bey tarafından 1918 yılında başlatılmıştır. Ali Rıza Bey’in hazırladığı “Kuzey Doğu Anadolu ve Kafkasya’da Ziraat” başlıklı rapor 1924 yılında yayımlanmış ancak herhangi bir pratik uygulamada bulunulmamıştır. Bu arada Ankara’da Zihni Bey’in gayretleriyle 6 Şubat 1924 tarihinde “Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun” çıkarılır. Bu kanunla

Rize ve çevresinde adı geçen bitkilerin yetiştirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Zamanın Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin sayesinde çay üretiminde ilerleme kaydedilmiş, ilk ürün 1938 yılında alınmıştır. Bundan sonra 1940 yılında, çay tarımı ve üretimini desteklemek için “Çay Kanunu” çıkarılmış, 1942 yılında 4223 sayılı Kanun’la çay üretimi, işlenmesi ve pazarlanması devlet tekeline alınmış ve ilk çay fabrikası 1947 yılında Rize’de kurulmuştur. Çay hakkında bundan sonraki en önemli gelişme 1984 tarih 3092 sayılı Çay Kanunu’nun çıkarılmasıdır. Bu kanunla çay üzerindeki devlet tekeli kaldırılmış çay üretimi, işlenmesi ve pazarlanmasının özel sektöre açılması sağlanmış ve çay sektöründe köklü değişiklikler yaşanmıştır (Duman 2008: 26-29), (Güneş 2012: 235-236).

2. 19 ve 20. Yüzyıl Başı Osmanlı Dönemi Türkçe Sözlüklerde “Çay”

Çayın Türklere ilişkin tarihi hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra şimdi çayın giderek yaygınlaşmaya başladığı 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın hemen başında yayımlanmış olan sözlüklerde “çay” sözlük biriminin tanımlarına bir göz atmak istiyoruz.

Şimdi aşağıdaki tabloya 19 ve 20. yüzyıl başı Osmanlı Dönemi Türkçe sözlüklerde geçen “çay” tanımlarını alacağız.

	Sözlük Adı	Köken Dili	Anlam
1	LL (1810)	-	---
2	MLO (1852)	-	Bir ağacın yaprağı olup Çin memalikinde hasıl olur bir nebat, mahsülü üzerine kaynar su dökmekle hasıl olan şerbet.
3	LO (1876)	Çince	Lügat-ı Çini’de tay ve tey. Maruf, muattar kıymetli yapraklar. <i>Yeşil çay, siyah çay, top barutu, toz çay, kalıp çay</i> gibi envai çoktur. Adaçayı meryemiye, behmen-i ahmer, diş otusalibiyeden. Çay takımı tepsî vs.
4	LN (1891)	<i>Far.</i>	Kaynadılıp içilen maruf yaprak. Çay-furûş : Çay pişirip satan.
5	KT (1901)	Çince	Haşlanarak suyu içilen maruf yaprak: <i>Çay içmek, pişirmek; çay takımı, ibriği, bardağı, fincanı, kaşığı.</i>
6	MOL (1901)	<i>Far.</i>	Kaynatılıp içilen maruf yaprak. Çây-dân: çay ibriği.
7	LC (1913-14)	<i>Far.</i>	Çay dediğimiz maruf yaprak: Çay kaynatmak İranilere mahsustur.
8	YTL (1924)	-	Haşlanarak suyu içilen maruf yaprak. ada çayı diş otu denilen nebat.
9	RTK (1927)	<i>Far.</i>	Hint ve Çin’e mahsus bir nebat olup yaprağı haşlanarak suyu içilir. çaydan çay konan, demlenen kap.

Tanımlarda toplam iki sözlükte köken dilinin Çince (LO ve KT) ve dört sözlükte Farsça (LN, MOL, LC ve RTK) olduğunu ve iki sözlükte de köken dilinin verilmediğini (MLO ve YTL) görmekteyiz. Değerlendirmelere geçmeden önce bu sözcikle ilgili önemli bir bilgiyi aktarmamız gerekiyor. Çay sözcüğün kaynağı Çince'dir ve neredeyse bütün dünya dillerine Çince'den geçmiştir. Çince çay sözcüğü Çincenin Amoy lehçesinde *t'e (theh)* ve Mandarin lehçesinde *ç'a (tcha)* şeklindedir. Dünya dillerinde çeşitli şekiller almış olan çay sözcüğü bu iki lehçeden yayılmıştır. Asya dillerinde (Japon, Rus, Hint ve İran) Mandarin lehçesindeki *ç'a* söyleyişi; Avrupa dillerinde ise Amoy lehçesindeki *t'e* söyleyişi yaygınlaşmıştır. (Kuzucu 2012: 1-2) Asya'da bu sözcüğü Ruslar, Farmlar ve Türkler çay şeklinde telaffuz ederken Araplar şay şeklinde söylemektedirler.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında, çay sözcüğünün köken dilinin bütün dünya dilleri için Çince olduğunu ancak tarihî Türkiye Türkçesine Çince'den ziyade köprü dil diyebileceğimiz Farsçadan geçmiş olduğunu kabul etmek daha doğru olabilir.

Tablodaki tanımları topluca değerlendirdiğimizde ilk olarak;

1810 tarihli LL'de çay sözlük biriminin bulunmamasından, o yıllarda çayın Osmanlı'da henüz yaygınlık kazanmadığı ve bu yüzden sözlüğe alınmadığı sonucunu çıkarabiliriz.

Bundan başka 1852'den başlayarak 1927'ye kadar yayımlanmış belli başlı sözlüklerin hepsinde çay sözcüğünün sözlüğe alınmış olmasından, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumunda çayın giderek yaygınlaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

Tanımlarda verilen anlamları bir araya getirdiğimizde bütün sözlüklerde ortak anlamın “Çin ve Hint'te yetişen ve kaynatılarak/haşlanarak suyu içilen maruf yaprak” ayrıca buna bağlı olarak yalnızca bir sözlükte “Üzerine kaynar su dökmekle hasıl olan şerbet.” olduğu görülecektir.

3. Cumhuriyet Dönemi Türkçe Sözlüklerde “Çay”

Kamus-ı Türki'den TDK *Türkçe Sözlük*'e “çay” sözlük biriminde çokanlamlılığa neden olan anlam değişme ve olaylarının izahına geçmeden önce Cumhuriyet Dönemi sözlükleri diyebileceğimiz (1940-50'den sonra) yayımlanmış olan altı genel ve iki köken bilgisel Türkçe sözlükte “çay” sözlük biriminin tanımlarını buraya almak istiyoruz.

	Sözlük Adı	Köken Dili	Anlam
1	TS	Çin.	1. <i>isim, bitki bilimi</i> Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık (<i>Thea chinensis</i>). 2. <i>bitki bilimi</i> Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek. 4. Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir içecek türü. 5. Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı. 6. Müzikli toplantı.
2	MBTS	Çin. (ça-ye); Türkçeye muhtemelen Farsçadan geçmiştir.	1. Çaygillerden kokulu, beyaz ve sarımsı çiçekler açan sert, dişli ve kısa saplı yaprakları olan bir ağaççık. Thea Chinensis. 2. Bu bitkinin siyahımsı, küçük ve kıvrık bir durum almış olan kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprakların haşlanmasıyla elde edilen kırmızı renkli, güzel kokulu içecek. 4. Akşam üzeri çay, pasta, bisküvi vb. ikram edilen musikili veya musikisiz ev veya salon toplantısı.
3	BTS	Çin.	1. Nemli iklimlerde yetişen, boyu üç metreye kadar ulaşan ve yapraklarından kırmızı renkli içecek elde edilen çaygillerden bitki (<i>thea chinensis</i>). 2. Kurutulmuş ve kıyılmış çay yapraklarının haşlanması ile elde edilen kırmızı renkli içecek. 3. Çayla birlikte ufak tefek şeyler ikram edilen toplantı.
4	ÖTS	Çin.	1. Çaygillerden bir bitki. 2. Bu bitkinin haşlanarak suyu içilen kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprağın haşlanması ile elde edilen kendine has lezzeti olan renkli içecek. 4. Misafirlerin çay, börek, çörek vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı.
5	HBTS	Çin.	1. Çaygillerden bir ağaççık ve bunun haşlanarak suyu içilen kurutulmuş yaprakları: Çay içmek, çay pişirmek, çay takımı, ibriği, bardağı, kaşığı. 2. Misafirlerin çay, pasta, bisküvi ile ağırlandığı, danslı ve musikili yahut danssız toplantı.

6	OAS	Çin. ça.	1. <i>bot.</i> ve <i>trm.</i> İki çenekliler (Dicotyledonese) sınıfının çaygiller (Theacace) familyasından, ana yurdu Çin ve Japonya olmakla beraber, birçok tropikal bölgelerde yetiştirilen beyaz veya hafif pembe ve güzel kokulu çiçekler açan meyvesi üç gözlü olan, yaprak dökmeyen bir ağaççık. 2. Bu ağaççığın siyahımtırak renkte olan küçük ve kıvrık kurutulmuş yaprağı. 3. Bu yaprakların haşlanması ile elde edilen hoş kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli su. 4. Genellikle akşamüzeri yapılan ve misafirlerin çay, pasta ve türlü gevreklerle ağırlandığı toplantı. 5. Müzikli toplantı.
7	TETTL	Çin.	1. Ot, kurutulan yaprakları, ondan yapılan içki. 2. Çay ve tatlılar ikram edilen davet.
8	TDES	<i>Muraya- ma'ya göre Çağdaş Türk diyalektlerin- deki biçim Moğolca'dan geçmiştir. Rusça çay bi- çiminin Türk diyalektlerin- den geldiği anlaşıyor.</i>	1. Bir ağaççık. 2. Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulan yaprağı. 3. Bu yaprakların haşlanması ile elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek.

Tanımlarda bir sözlükte köken dilinin Farsça (MBTS), bir sözlükte çağdaş Türk diyalektleri için Moğolca (TDES) ve diğer bütün sözlüklerde köprü dil hesaba katılmadan Çince olarak verilmektedir. Yukarıda yapmış olduğumuz izah ışığında köken dilinin Farsça olması daha uygun olabilir.

Tablodaki tanımları topluca değerlendirdiğimizde ilk olarak;

Tanımlarda verilen anlamları bir araya getirdiğimizde ise toplam altı anlam çıkmaktadır, bunları sözlüklerdeki bulunma sıklıklarına göre şöyle sıralayabiliriz:

1. Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulan/haşlanarak suyu içilen yaprağı. (*TS, MBTS, BTS, ÖTS, HBTS, OAS, TETTL, TDES*)

2. Bu yaprağın demlenmesiyle/haşlanması ile elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek/su. (*TS, MBTS, BTS, ÖTS, HBTS, OAS, TETTL, TDES*)

3. Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık. (*TS, MBTS, BTS, ÖTS, HBTS, OAS, TDES*)

4. Konukların genellikle akşamüzeri içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı danslı/danssız ve müzikli/müziksiz ev/salon toplantısı. (*TS, MBTS, BTS, ÖTS, HBTS, OAS, TETTL*)

5. Müzikli toplantı. (*TS, OAS*)

6. Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir içecek türü. (*TS*)

Buna göre 1 ve 2. anlam bütün sözlüklerde; 3. anlam bir sözlük hariç hepsinde, 4. anlam bir sözlük hariç hepsinde, 5. anlam iki sözlükte ve 6. anlam yalnızca bir sözlükte bulunmaktadır.

4. *Kamus-ı Türki*'den TDK *Türkçe Sözlük*'e Anlam Değişimleri ve Olayları “Çay” Örneği

Şimdi Osmanlı Dönemi sözlüklerini temsilen *Kamus-ı Türki*, Cumhuriyet Dönemi sözlüklerini temsilen TDK *Türkçe Sözlük*'ü temel alarak yaklaşık 100 yıllık süreçte çay sözlükbiriminde çok anlamlaşmaya neden olan anlam değişimi ve olaylarına bakmak istiyoruz.

Hem KT'de hem de o dönem sözlüklerinde çay sözlük biriminde genel olarak tek tanım vardır.

1. Haşlanarak suyu içilen maruf yaprak:

Burada önemli bir tespiti aktarmakta yarar var; Kuzucu'ya göre çay sözcüğünün Orta Doğu kaynaklarındaki tanımı Farsça lügat *Burhân-ı Katî*'daki bilgilere dayanmaktadır. Bu sözlükte çay sözlük biriminin “*Bu isimle bilinen yapraktır. Hıta diyarından gelir; kaynatıp içilir.*” şeklindedir. Bu tanıma göre çay sözlükbiriminin ilk anlamı “*Hıta'da yetişen ağacın yaprakları*”, ikinci anlamı ise “*Yaprakların kaynatılmasıyla elde edilen sıcak içecektir.*” (Kuzucu 2012: 3)

TS'de ise toplam 6 tanım vardır.

1. *isim, bitki bilimi* Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık. (*Thea chinensis*)

2. *bitki bilimi* Bu ağaççığın özel işlemlerle kurutulan yaprağı.

3. Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek.

4. Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir içecek türü.

5. Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı.

6. Müzikli toplantı.

Buna göre

*Anlam eşleşmeleri

KT 1. anlam → TS 2. anlam: Eşleşmede KT1’deki “haşlanarak suyu içilen” sıfatı yerine “özel işlemlerle kurutulan” sıfatı eklenmiş ayrıca *ağaç-çığa* gönderme yapılmıştır.

*Anlam değişimleri:

TS’de ikinci anlam dışındaki bütün anlamlar yeni anlam olarak gözükmektedir. Buna göre;

TS’deki 1. anlam “*isim, bitki bilimi* Çaygillerden, nemli iklimlerde yetişen bir ağaççık (*Thea chinensis*)” KT’de yoktur ve sözlük biriminde ad aktarması [parça-bütün] yoluyla yakın anlama geçerek *anlam genişlemesi* olmuştur.

KT’de bu anlamın bulunmaması yukarıda temas ettiğimiz tarihî süreç ile ilgilidir çünkü çay Osmanlı coğrafyasına önce “kurutulmuş yaprak” olarak girmiştir, çay fidesi veya çay ağaççığı olarak girişi ise çok sonradır. Her ne kadar çay tarımının başlaması 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına denk gelse de yaygın bir tarım bitkisi olması için daha 30-40 yıl geçmesi gerekecektir.

TS’deki 3. anlam “*Bu yaprağın demlenmesiyle elde edilen güzel kokulu ve sarımtırak kırmızı renkli içecek*” KT’de yoktur ve sözlük biriminde “çay suyu/çay şerbeti” tamlamasından eksiltme ile yakın anlama geçerek *anlam genişlemesi* olmuştur.

KT’de ve diğer Osmanlı Dönemi sözlüklerinde bu anlamın olmaması şaşırtıcıdır. Söz konusu anlam “Üzerine kaynar su dökmekle hâsıl olan şerbet.” şekliyle yalnızca MLO’da vardır. Ancak diğer sözlüklerde bu anlamın olmasını, KT’deki “*Haşlanarak suyu içilen maruf yaprak*” tanımından yola çıkarak bu anlamın çay suyu veya çay şerbeti tamlamasıyla karşılandığına hükmedebiliriz. Buna rağmen söz konusu anlamın KT’de olmaması sözlük tekniği açısından bir eksiklik olarak görülebilir.

TS’deki 4. anlam “Çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle elde edilen bir içecek türü” KT’de yoktur ve sözlük biriminde benzetme yoluyla yakın anlama geçerek *anlam genişlemesi* olmuştur.

Osmanlı Dönemi’nde de çeşitli bitkilerin yaprak veya çiçeklerinin demlenmesiyle bir tür bir içecek elde edilmiş olabileceği muhakkaktır. Ancak bu içecek çay olarak adlandırılmamış olabilir. TS dışında diğer Cumhuriyet Dö-

nemi sözlüklerinde de bu anlam yoktur. Bu durumda anlamın çok yeni bir anlam olduğuna hükmedebiliriz. Bu anlamın TS'nin 1988 ve önceki baskılarında bulunmadığına bakılırsa, bu sözlük için oldukça yeni bir anlam olduğu açıktır.

TS'deki 5.anlam “*Konukların içecek ve börek, pasta vb. yiyeceklerle ağırlandığı toplantı*”

KT'de yoktur ve sözlük biriminde “çay daveti/çay ziyafeti” tamlamasından eksiltme ile yoluyla uzak anlama geçerek *anlam genişlemesi* olmuştur.

KT'de ve diğer Osmanlı Dönemi sözlüklerinde bu anlamın olmaması şaşırtıcıdır. Çünkü sözlüklerin çoğunun yazıldığı yıllarda İstanbul'da çay davetleri/partileri/ziyafetleri giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. Kuzucu'nun bize verdiği bilgilerden anladığımız üzere Avrupa'da önce İngiltere'de başlayan modern anlamdaki çay partileri, öncelikle sarayda akşamüstleri açlığı yatıştırmak gayesiyle çay içmek ve yanında pasta, sandviç ve tatlı tüketmek şeklinde görüldü. Bu ziyafet biçimi zamanla sarayın dışına çıkarak halk arasında hızla yayılmaya başladı ve “beş çayı” geleneği oluştu.

Osmanlı'daki (belki) ilk örneği ise yine Kuzucu'nun kitabında bir mektup aracılığı ile naklettiği bir anıya göre İstanbul'da bir İngiliz subayının eşi 1856 tarihinde çay partisi düzenlemiş ve bu partiye bir Türk beyini davet etmiştir. Böylelikle Türkler ilk kez İngiliz usulü çay partileriyle tanışmışlardır. Bundan başka II. Abdülhamit'in de sarayda gerek yabancı devlet temsilcilerine ve gerekse yerli eşraf ve özel misafirlere çay ikram ettiğini biliyoruz.

Sonuç olarak kaynağını yabancı misyon şefleriyle bunların yakın çevrelerinden alan çay partileri, önce İstanbullu Rum ve Ermenilerin ardından Batı yaşam biçimini benimsemeye açık görece varlıklı Türklerin yaşantılarını süsleyen sosyal etkinlikler olarak 1860'lardan itibaren gündelik hayata yerleşecektir. Yüzyılın sonlarına doğru bir kısım Osmanlı bürokrat ve devlet adamlarının siyasi görüşlerini zaman zaman çay ziyafetine dönüştürdükleri görülecektir. (Kuzucu 2012: 62, 70, 247, 250)

Bütün bu anlattıklarımızdan yola çıkarak söz konusu anlamın KT'de ve diğer Osmanlı Dönemi sözlüklerinde olmaması sözlük tekniği açısından bir eksiklik olarak görülebilirse de kullanım sıklığı ve yaygınlık ölçütlerinin bunda etken olduğu düşünülebilir. Bu anlamın TS'nin 1988 ve önceki baskılarında bulunmadığına bakılırsa, bu sözlük için oldukça yeni bir anlam olduğu açıktır.

TS'deki 6. anlam “Müzikli toplantı” KT'de yoktur ve sözlük biriminde TS'deki 5. anlamdan benzetme yoluyla başka anlama geçerek *anlam genişlemesi* olmuştur.

KT’de ve diğer Osmanlı Dönemi sözlüklerinde bu anlamın olmamasını bu geleneğin çok sonra çıkmış olmasına bağlayabiliriz. Kaldı ki bu anlamın Cumhuriyet Dönemi sözlüklerinin sadece ikisinde (TS, OAS) olması ilginçtir. Çay sözcüğünün uzunca bir süre “Müzikli toplantı” anlamında kullanıldığını ancak günümüzde bunun yerine parti sözcüğünün tercih edildiğini biliyoruz. Bu durumda Cumhuriyet Dönemi sözlüklerinde bu anlamın verilmemiş olması sözlük tekniği açısından bir eksiklik olarak görülebilir.

5. Sonuç

Bu bildiride *Kamus-ı Türki*’deki “çay” sözlük biriminin 100 yıllık sürede TS temel alınarak geçirdiği çok anlamlılaşma süreci irdelenmiştir.

Çay sözlük biriminin KT’de bir (1) TS’de ise toplam altı (6) anlamı vardır. Buna göre çay sözlük birimi 100 yıllık süreçte anlam genişlemesine uğrayarak beş (5) yeni anlam daha kazanmıştır.

Ancak kimi anlamların çayın Osmanlı’da geçirdiği tarihsel süreç bakımından KT’de bulunması gerekirken bulunmadığına bakılırsa bunun da sözlük tekniği açısından bir eksiklik olduğu söylenebilir.

Çay sözlük biriminin geçirdiği çok anlamlılaşma sürecinde temel anlam değişmesi, anlam genişlemesidir. Bu anlam değişmesine neden olan anlam olayları ise; ad aktarması (1), eksiltme (2) ve benzetme (2) şeklindedir.

6. Kaynaklar

- AHMET VEFİK PAŞA; (LO) *Lehçe-i Osmanî*, (haz.: Recep TOPARLI), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- ALİ NAZİMA-FAİK REŞAD; (MOL) *Mükemmel Osmanlı Lûgati*, (haz.: Necat BİRİNCİ vd.) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- DOĞAN, Mehmet; (BTS) *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayınları, İstanbul, 1996.
- DOĞRU, Fatih; *Kamus-ı Türki’den Türkçe Sözlüğe Anlam Değişmeleri Eylemler*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2012.
- DUMAN, Mustafa; *Çay Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- EREN, Hasan; (TDES) *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara, 1999.
- GÜNEŞ, Serkan; “Türk Çay Kültürü ve Ürünleri”, *Millî Folklor*, Yıl 24, Sayı 93, s. 235-236, Ankara. 2012,
- İBRAHİM CUDÎ EFENDİ; (LC) *Lûgat-ı Cûdî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- KESTELLİ, Raif Necdet; (RTK) *Resimli Türkçe Kâmûs*, (haz.: Recep TOPARLI vd.) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Kurul; (MBTS) *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul, 2005.

- Kurul; (ÖTS) Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Kurul; (TS) Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- KUZUCU, Kemalettin; *Bin yılın Çayı, Osmanlıda Çay ve Çayhane Kültürü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012
- KÜÇÜK, İlke; *Kamus-ı Türki'den Türkçe Sözlüğe Anlam Değişimleri Adlar (A-K)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 2012.
- MUALLİM NACİ; (LN) *Lûgat-ı Nacî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- RADO, Şevket; (HBTS) *Hayat Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, (tarih yok)
- REDHAUSE, O. W.; (MLO) *Müntahabat-ı Lûgat-ı Osmaniye*, (haz.: Recep TOPARLI vd.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- ŞEMSEDDİN SAMİ; (KT) *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- ŞEYHÜLİSLAM MEHMED ESAD EFENDİ; (LL) *Lehçetü'l-Lûgat*, (haz.: Ahmet KIRKKILIÇ) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- TIETZE, Andreas; (TETTL) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lûgati*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOVEN, M. Bahaettin; (YTL) *Yeni Türkçe Lûgat*, (haz.: Abdülkadir HAYBER) Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- TUĞLACI, Pars; (OAS) *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayınları, İstanbul, 1972.

YERLİ SİNOP AĞIZLARINI BELİRLEYEN GENEL ÖZELLİKLER

*Ergün ACAR**

Son yıllarda Anadolu ağızlarına verilen önem artmış ve yapılan çalışmalar oldukça hız kazanmıştır. Ancak üzerinde araştırma ve inceleme yapılmayı bekleyen bir hayli yöre ağız da mevcuttur. Onun için bildirimizde henüz kapsamlı bir akademik çalışma yapılmayan Sinop'un yerli ağızları hakkında bilgi vermeyi amaçladık. Bildiri başlığı olarak Sinop ağızları değil de "Yerli Sinop 566

Ağızları" ifadesinin kullanılmasında farklı bölgelerden gelen göçmenlerin kendi dil özelliklerini devam ettirmesi ve buna bağlı olarak incelemenin dışında tutulması etkili olmuştur. Bölgede Gürcü, Çerkes, Abaza, Muhacir ve Kürt kökenli vatandaşlar olmak üzere toplam beş etnik grup yaşamaktadır. Bugün Sinop'ta resmi kayıtlara göre 468 köy bulunmakta ve bu köylerin 64'ünü göçmenler oluşturmaktadır. Köylerin bazılarında göçmenler yerli halkla birlikte yaşarken bazılarında ise birbirleriyle karışık hâlde yaşamaktadır. Bu durum göz önüne alındığında derleme ve incelemelerimizi göçmen unsurlarının daha az olduğu yerleşim yerlerinden elde etmeye çalıştık.

Çalışmamızın dayanak noktasını 2009-2011 yılları arasında yapmış olduğumuz 86 ses kaydının verilerine dayanarak oluşturduk. Derlenen ağız metinleri üzerinde yapılan ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı incelemeleriyle bölgenin dört ağız yöresi barındırdığını tespit ettik.

Daha önce Leyla Karahan tarafından yapılan tasnife göre Sinop, Boyabat hariç Batı grubu ağızları altında beşinci alt grubun birinci sınıfında yer alırken, yine çalışma sahamız içinde yer alan Boyabat ise dördüncü alt grubun üçüncü sınıfında yer almıştır.¹ Bu verilerle bağdaşan inceleme sahamız içinde tespit ettiğimiz ağız yörelerinin ortak ve ayırıcı dil özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

* ergunacar@trakya.edu.tr

¹ Karahan, Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara 1996, s. 178.

YERLİ SİNOP AĞIZLARININ ORTAK ÖZELLİKLERİ

Ön damak /k/ ve /g/ ünsüzlerinin boğumlanma noktaları geriye kayarken yanındaki ince ünlülerin boğumlanma noktalarının da geriye kayması yerli Sinop ağızlarının en karakteristik özelliklerinden birisidir: *kómür* (kömür) (Erfelek-Hürremşah), *kúrek* (kürek) (Sinop-Oğuzeli), *kúçücük* (küçücük) (Ayancık-Dolay), *kóyden* (köyden) (Saraydüzü-Bahşası), *kókünden* (kökünden) (Dikmen-Sarayköy), *kófte* (köfte) (Boyabat-Hıdırlı), *kóçekler* (köçekler) (Ayancık-Yenikonak), *kóprü* (köprü) (Erfelek-Soğucalı), *şúkür* (şükür) (Gerze-Bolalı); *gúl* (gül) (Erfelek-Soğucalı), *gúdeller_idi* (güderlerdi) (Gerze-Yamacık), *gómdüle* (gömdüler) (Dikmen-Sarayköy), *gúzel* (güzel) (Merkez-Oğuzeli), *gúzüne* (güzine) (Durağan-Yağbasal)...

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından Eski Anadolu Türkçesinin devamını sürdüren yöre ağızları bu yönüyle yazı dilinden farklı olarak uyum dışı bir yapı sergilemiştir: *ğaşuk* (kaşık) (Erfelek-Kazmasökö), *temüzce* (temizce) (Saraydüzü-Asarcıkayalı), *yayuk* (yayık) (Ayancık-Yenikonak), *yasduk* (yastık) (Gerze-Bolalı), *bellü* (belli) (Boyabat-Bürüm)...

Türkçenin Eski dönemlerinden beri kararsızlık gösterip aynı eserlerde dahi ikili şekillerin yer alabildiği e/i ses nöbetleşmesi yöremiz ağızlarında i tarafını tercih etmiştir: *didi* (Gerze-Yamacık), *yidim* (Gerze-Yamacık), *itdük* (Boyabat-Kurusaray), *vidük* (Saraydüzü-Tepeköy), *alivi* (aliver) (Boyabat-Hıdırlı)...

Yöre ağızlarında ilerleyici ünlü benzeşmesi gerileyici benzeşmeye oranla daha yaygın ve kurallıdır: *ezen* (ezan) (Boyabat-Hıdırlı), *lire* (lira) (Türkel-Merkez), *ataş* (ateş) (Erfelek-Şerefiye), *eli* (Ali) (Gerze-Bolalı), *mēni* (mani) (Durağan-Yağbasal), *esger* (asker) (Merkez-Hacıoğlu), *baçça* (bahçe) (Dikmen-Göllü)...

Ünsüz düşmesi (ğ, ğ, h, h, k, k, l, r, n, v, y) erimesi, hece kaynaşması ve ünlü karşılaşması sebebiyle uzun ünlüler oluşmuştur:

Ünsüz düşmesi: *āmed* (Ahmet) (Erfelek-Şerefiye), *āşam* (akşam), *vā* (var) (Ayancık-Yenikonak), *gākamadı* (kalkamadı) (Merkez-Hacıoğlu), *būday* (buğday), *gāri* (gayri) (Saraydüzü-Asarcıkayalı), *ēlence* (eğlence) (Durağan-Yağbasal), *mēmed* (Mehmet) (Erfelek-Soğucalı), *bēki* (belki) (Gerze-Bolalı)...

Hece kaynaşması: *yapmā* (yapmaya) (Durağan-Kuz), *bölümüze* (bölügümüze) (Merkez-Kılıçlı), *temüzlümü* (temizliğimi) (Erfelek-Şerefiye), *büşürüz* (pişiririz) (Türkel-Paşalı), *gitmē* (gitmeye) (Erfelek-Ormantepe), *ekmē* (ekmeğe) (Gerze-Bolalı), *asgellī* (askerliği) (Ayancık-Tepecik), *dedimiz* (dediğimiz) (Saraydüzü-Merkez)...

ñ ünsüzünün düşmesiyle (-ñ->-ğ/ğ->-ø-) yan yana gelen iki ünlünün kaynaşması sonucu şahıs zamirlerinde a ünlüsü uzar: *sā* (sana) (Saraydüzü-Asarcıkayalı), *bā* (bana) (Erfelek-Şerefiye)...

Ünlü karşılaşması: annāne (anneanne) (Merkez-Hacıoğlu), sāt (saat) (Erfelek-Tatlıca)...

Ayrıca alıntı kelimelerdeki asli uzunluklar korunmuştur: *helīme* (Halime) (Durağan-Yağbasal), *mīde* (mide) (Ayancık-Dolay) *nūman* (Numan) (Boyabat-Hıdırlı)...

-ağu, -egü ses birliği sistemli olarak -ō'ya dönüşmüştür: *yapō* (yapağı) (Boyabat-Aşıklı), *ğaşō* (kaşağı) (Türkeli-Gökçealan), *namazlō* (namazlağı) (Boyabat-Ardıç), *buzō* (buzağı) (Ayancık-Kızılcaakaya), *ğırō* (kırağı) (Durağan-Olucak)...

İç seste -ç->-ş- ünsüz sızıcılığı daha çok kapalı hecenin son sesinde görülür: *geşlik* (gençlik) (Türkeli-Paşalı), *saşdım* (saçtım) (Ayancık-Sansar), *gōşdü* (göçtü) (Erfelek-Tatlıca), *uşları* (uçları) (Gerze-Gürsökö), *aşdım* (açtım) (Durağan-Sarıyar)...

İç seste -nl->-nn- ilerleyici ünsüz benzeşmesiyle -rl->-ll- gerileyici ünsüz benzeşmeleri oldukça sistemlidir: *unnara* (onlara) (Dikmen-Dağköy), *idmannara* (idmanlara) (Saraydüzü-Karaçaygöleti), *ğarannuk* (karanlık) (Boyabat-Çeşnigir), *şennik* (şenlik) (Boyabat-Ören); *billikde* (Durağan-Alpaşalı), *talla* (tarla) (Türkeli-Yapraklı), *atalla* (atarlar) (Ayancık-Hatip)...

Kelime bünyesinde ya da kök-ek birleşmelerinde yan yana gelen iki ünsüzden ilki tonsuz olsa bile yazı dilinin tersine ikinci ses tonsuzlaşma kuralına aykırı bir durum sergiler: *açduğ* (açtık) (Boyabat-Bölüklü), *ğurağda* (kurakta) (Dikmen-Dudaş), *yapdım* (yaptım) (Gerze-Sarıyer), *gıtdi* (gitti) (Merkez-Yalıköy)...

c, ç, s, ş, y ünsüzlerinin ünlüleri daraltma ve inceltme etkileri vardır: *çurri* (çağırır) (Boyabat-Kurusaray), *tenciredede* (tencerede) (Ayancık-Türkmen), *siyrek* (seyrek), (Durağan-Olucak), *şiy* (şey) (Türkeli-Alagöz), *oriya* (oraya) (Merkez-Hacıoğlu)...

Ön seste h- ünsüz türemesi bazı sözcükler için karakteristiktir: *helbet* (elbette) (Boyabat-Yenicamili), *hambara* (ambara) (Saraydüzü-Bahşaslı), *havya* (ayva) (Dikmen-Saray), *hevlüye* (avlu) (Ayancık-Sansar), *havlu* (avlu) (Erfelek-Ormantepesi)...

r ve l sesleriyle başlayan kelimelerde ünlü türemesi düzenli ve kurallıdır: *ırast* (rast) (Boyabat-Bengübelen), *ıras* (rast) (Durağan-Kuz), *ıraslamadım* (rastlamadım) (Dikmen-Saray), *ırahmet* (rahmet) (Saraydüzü-Bahşaslı),

ılaf (laf) (Erfelek-Hürremşah), *ilimanda* (limanda) (Ayancık-Tepecik), *ilâzım* (lazım) (Türkeli-Paşalı), *ilahana* (lahana) (Türkeli-Yapraklı), *ilimon* (limon) (Merkez-Kılıçlı), *ilyanda* (leğende) (Merkez-Alasöku)...

r sesi genelde düşmektedir: *va* (var) (Boyabat-Bölüklü), *gelü* (gelir) (Durağan-Olucak), *yapalla* (yaparlar) (Erfelek-Emirhalil), *çocukla* (çocuklar) (Dikmen-Saray), *saldumuşdu* (saldırmıştır) (Türkeli-Işıklı), *alıvi* (aliver) (Saraydüzü-Bahşanlı)...

-dır, -dir, -dur, -dür bildirme kipinin -r ünsüzü düşer ve ünlüsü yuvarlaklaşır: *vadu* (vardır) (Ayancık-Tepecik), *açdu* (açtır) (Türkeli-Yeşiloba), *senedü* (senedir) (Boyabat-İmamlı), *iyidü* (iyidir) (Dikmen-Göllü)...

i- cevheri fiili kendini muhafaza eder: *var_ıdı* (Boyabat-Tekke), *gelmiş_i-di* (Durağan-Sofular), *güzel_idi* (Dikmen-Akçakese), *aç_ısañız* (Gerze-Yamacık)...

Ön seste k->-g, k->-ğ-, t->-d-, p->-b-, s->-z- tonlulaşması sistemli olarak görülür: *ğadun* (kadın) (Merkez-Hıdırlı), *gomşu* (komşu) (Gerze-Yamacık); *gendüm* (kendim) (Erfelek-Şerefiye), *gene* (kene) (Türkeli-Merkez); *daş* (taş) (Durağan-Gölalan), *dadlu* (tatlı) (Boyabat-Hıdırlı), *daşıtdudum* (taştırdım) (Türkeli-Merkez); *bide* (pide) (Türkeli-Paşalı), *besdil* (pestil) (Türkeli-Yazıcı); *zerfoş* (serhoş) (Durağan-Olucak), *zebze* (sebze) (Dikmen-Saray), *zoba* (soba) (Boyabat-Aşıklı)...

Yerli Sinop ağızlarının yukarıda verdiğimiz genel özelliklerinin yanında kendi içinde değişkenlik gösteren ses ve şekil özellikleri de mevcuttur. Çeşitli sebeplerle ortaya çıkan bu değişimlerin değerlendirilmesi sonucu bölgenin dört ağız yöresinden oluştuğu tespit edilmiştir:

Sinop İli Ağız Yöreleri Haritası

I. Ağız Yöresi: Sinop il merkezi ve merkez ilçeye bağlı köyler, Gerze ve Erfelek ilçelerinin tamamı bu ağız yöresi içerisinde yer almaktadır. Bu yöreye mahsus ağız özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şimdiki zaman eki -y/-yi/-î şeklinde görülür: *diyi* (diyor) (Gerze-Yamacık), *geliyi* (geliyor) (Erfelek-Emirhalil), *alıyi* (alıyor) (Merkez-Yalıköy), *gidebilî* (gidebiliyor) (Merkez-Oğuzeli) *ölî* (ölüyor) (Merkez-Uzungürgen), *olîlar* (oluyorlar) (Gerze-Sazak)...

2. Arka ve orta damak ñ ünsüzünün duyulma oranı oldukça zayıflamıştır.

3. Zamir kökenli I. şahıs ekleri: -ım/-im/-um/-üm, -ık/-ik/-uk/-ük şeklinde: *görürüm* (Gerze-Gürsökö), *duyarım* (Merkez-Alasökö); *görürük* (görürüz) (Erfelek-Ormantepe), *duyaruk* (duyarız) (Gerze-Gürsökö)...

4. O zamirinin ünlüsü daralmıştır: *u* (o) (Merkez-Oğuzeli), *unu* (onu) (Gerze-Yamacık), *unnara* (onlara) (Erfelek-Hürremşah), *undan* (ondan) (Erfelek-Soğucalı)...

5. Gelecek zaman ünlüsü yuvarlaklaşmıştır: *yapacoğ* (yapacağız) (Gerze-Gürsökö), *bakacoğ* (bakacağız) (Merkez-Yalıköy), *çıkıcoğ* (çıkacağız) (Merkez-Alasökö), *alıcoğ* (alacağız) (Erfelek-Gümüssuyu)...

II. Ağız Yöresi: Türkeli ve Ayancık ilçelerinin tamamı bu ağız yöresi içerisinde yer almaktadır. Bu yöreye mahsus özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şimdiki zaman eki daha çok -ya/-ye'dir. Ancak az da olsa -yo şekli de kullanılır: *yapılıya* (yapılıyor) (Türkeli-Paşalı), *bakıyan* (bakıyorum) (Türkeli-Yazıcı), *düşüye* (düşüyor) (Türkeli-Işıklı), *görüyo* (görüyor) (Ayancık-Sansar), *ekiyoduğ* (ekiyorduk) (Ayancık-Alıköy)...

2. Arka ve orta damak ñ ünsüzü kendini muhafaza etmiştir: *doñuz* (domuz) (Ayancık-Tepecik), *deñiz* (deniz) (Ayancık-Aşağıköy), *siñek* (sinek) (Türkeli-Paşalı), *olumuñ* (oğlumun) (Türkeli-Satıköy), *gelüsüñ* (gelirsin) (Ayancık-Doğanlı)...

3. Teklik I. şahıs ekinde, “ben” zamirinin ekleşme sürecinde geçirdiği ben>-van/-ven>-yin/ -yin/-yun/-yün>-ın/-in² evrelerinin izlerini görmek mümkündür: *yaluñuzuyun* (yalnızım) (Ayancık-Hatip), *cāhiliyin* (cahilim) (Türkeli-Paşalı), *savuruyon* (savuruyorum) (Ayancık-Büyükdüz), *biliyan* (biliyorum) (Türkeli-Işıklı)...

² Korkmaz, Zeynep, “Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1965, s. 43-65.

4. Geniş zaman ekinin 3. teklik hikâye birleşik zamanlı çekimlerinde görülen geçmiş zaman ünsüzü -d-, düşerek önündeki e/a ünlüsünü uzatmıştır: *ekellēri* (ekerlerdi) (Ayancık-Kemalpaşa), *gidellēri* (giderlerdi) (Türkeli-Işıklı), *çekellēri* (çekerlerdi) (Türkeli-Yazıcı), *yapallāri* (yaparlardı) (Ayancık-Kemalpaşa), *duyallāri* (duyarlardı) (Ayancık-Doğanlı)...

5. Geniş zaman birinci çoğul şahıs hikâye çekimleri -ārūḳ, -ērūḳ şeklinde yapılmaktadır: *daḳārūḳ* (takardık) (Türkeli-Işıklı), *giyērūḳ* (giyerdik) (Ayancık-Kemalpaşa), *dilimlerūḳ* (dilimlerdik) (Türkeli-Yazıcı), *ıslārūḳ* (ıslardık) (Ayancık-Hacıoğlu)...

6. g/ğ>v ses değişimi oldukça yoğundur: *avaç* (Türkeli-Işıklı), *dovā* (dua) (Türkeli-Oymayaka), *bovazdan* (boğazdan) (Ayancık-Doğanlı), *çocuva* (çocuğa) (Türkeli-Işıklı)...

7. Seyrek de olsa h>f değişimi görülür: *foni* (huni) (Türkeli-Düzler), *foca* (hoca) (Türkeli-Işıklı), *furma* (hurma) (Ayancık-Tepecik), *fızlı* (hızlı) (Türkeli-Alagöz)...

8. Hikâye birleşik zamanlı ve bildirme ekli çekimlerde 3. şahıs çekimlerin sonu -n ünsüzü ile genişletilmiştir:

düün zamāni evüllüe gelülēdin (gelirlerdi) (Türkeli-Sazkışla)

tallada o bek çalışğanıdın (çalışkandı) (Ayancık-Hatip)

III. Ağız Yöresi: Boyabat, Saraydüzü, Durağan ilçesinin Uzunöz’le Beybüğü’ne çekilecek bir çizginin batı kısmı ayrıca Türkeli ve Ayancık ilçelerinin güney kısımları bu ağız yöresi içerisinde yer almaktadır. Bu yöreye mahsus özellikleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şimdiki zaman eki -yo’dur: *açıyo* (açıyor) (Boyabat-Ören), *biliyon* (biliyorum), *gullanıyon* (kullanıyorum) (Durağan-Aşağıkaracaören)...

2. Arka ve orta damak ñ sesi kendini korumuştur: *añız* (anız) (Boyabat-Gazidere), *yeñge* (yenge) (Boyabat-Esentepe), *öñ* (ön) (Durağan-Dağdelen), *çeñe* (çene) (Durağan-Çöve), *deñiz* (deniz) (Durağan-Aşağıkaracaören)...

3. Zamir kökenli I. şahıs ekleri: -ın/-in/-un/-ün, -ız/-iz/-uz/-üz şeklindedir.

4. İç seste iki ünlü arası -k->-h- sızıcılığı karakteristiktir: *vaḫıt* (vakit) (Durağan-Dağdelen), *oḫudum* (okudum) (Boyabat-Arıoğlu), *dohuz* (dokuz) (Saraydüzü-Uluköy), *aḫıllı* (akıllı) (Boyabat-Salar)...

5. Kelime başındaki k-, ḳ-, t- ünsüzleri bazı kelimelerde tonlulaşmaya aslı şekillerini korumuştur. Ayrıca bu eğilim genişleyerek bazı alınma kelimeleri de etkilemiş “d- ve g-” ünsüzlerini tonsuzlaştırmıştır: *tolu* (dolu) (Boyabat-Bengübelen), *kök* (gök, hava) (Saraydüzü-Bahşası), *toḳu-* (doku-)

(Saraydüzü-Aşağıakpınar), *tokudula* (dokudular) (Boyabat-Kavak), *tiken* (diken) (Boyabat-Salar)...

6. Kelime başı h>f değişimi görülür: *fiseyin* (Boyabat-Boyalı), *foca* (Saraydüzü-Bahşaslı), *fuzlu* (Saraydüzü-Çorman), *fortum* (Saraydüzü-Bahşaslı)...

7. Hikâye birleşik zamanlı ve bildirme ekli çekimlerde 3. şahıs çekimlerin sonu -n ünsüzü ile genişletilmiştir:

bizim adam bu işi iyi yapādın (yapardı). (Boyabat-Bürüm),

o burıya çok gelūdün (gelirdi). (Durağan-Dağdelen)

8. Falan, filan belgisiz zamirlerinin yerine “neyin” biçiminin kullanılması oldukça yaygındır:

araba neyin gelmedi. (Durağan-Ulupınar),

bizde çocuk neyin yok. (Boyabat-Salar)...

IV. Ağız Yöresi: Dikmen ve Durağan ilçesinin Uzunöz’le Beybükü’ne çekilecek bir çizginin doğu kısmı bu ağız yöresi içerisinde yer alır. Bu yöreye mahsus ağız özelliklerini ise şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Şimdiki zaman eki -ya/-ye ve -yo’dur: *bilmiya* (bilmiyor) (Dikmen-Akçakese), *görüyo musuñ*? (görüyor musun?) (Durağan-Karataş)...

2. Tekrarlı fiillerde kullanılan -a/-e zarf-fiilinin yerine -ı/-i/-u/-ü biçimi kullanılır:

ırğalay ırğalay golum şişdi (Durağan-Alpuğan),

sallayı sallayı onuñ içinde uyudu. (Durağan-Çerçiler),

toplayı toplayı bıkmadı. (Dikmen-Saray)...

3. -pr->-rp- ses aktarımı sistemlidir: *yarpak* (Durağan-Kuz), *torpak* (Durağan-Karataş), *kirpit* (kibrit) (Dikmen-Saray), *irbām* (İbrahim) (Dikmen-Akçakese)...

4. Zamir kökenli I. şahıs ekleri: -ım/-im/-um/-üm, -ık/-ik/-uk/-ük şeklindedir: *yaparım* (Durağan-Kirencik), *yaparuk* (yaparız) (Dikmen-Akgüney)...

5. O zahirinin ünlüsü daralmıştır: *unnara* (onlara) (Dikmen-Akçakese), *urda* (orada) (Durağan-Kuz)...

6. Arka ve orta damak ñ sesi korunmuştur: *geliyoñ mu*? (geliyor musun) (Durağan-Kirencik), *unuñ* (onun) (Dikmen-Büyükdağ), *doñuz* (domuz) (Dikmen-Yeniköy), *doñuz* (domuz) (Durağan-Sofular), *yüñ* (yün) (Durağan-Çerçiler)...

7. Gelecek zaman ünlüsü yuvarlaklaşır: *yapacok* (Dikmen-Saray), (Durağan-Kızılcapelit)...

8. İç seste iki ünlü arası -k->-h- sızıcılaşması karakteristiktir: *arhası* (arkası) (Dikmen-Akçakese), *yaşınlarna* (yakınlarına) (Dikmen-Yeniköy), *fa hır_ımı*ş (fakirmiş) (Dikmen-Akgüney), *başıyın* (bakayım) (Durağan-Çerçiler), *halha* (halka) (Durağan-Sofular)...

YERLİ SİNOP AĞIZ GRUPLARINI BELİRLEYEN ÖZELLİKLER TABLOSU

SES ÖZELLİKLERİ	I. BÖLGE	II. BÖLGE	III. BÖLGE	IV. BÖLGE
Şimdiki zaman ekinin ses yapısı	geliyi yapıyı öli	geliya	geliyo	geliya geliyo
“ñ” sesinin durumu	añız/añız unun (onun)	añız onuñ (onun)	añız unuñ (onun)	añız unuñ (onun)
“o” art damak sesinin durumu	korunur: k yakın	korunur: k yakın	sızıcılaşır: h yakın	sızıcılaşır: h yakın
“o” zamiri	u unnar	o onnar	o onnar	u unnar
Zamir kökenli 1. şahıs ekleri	yaparım yaparık	yaparın yaparız	yaparın yaparız	yaparım yaparık
Gelecek zaman ekinin durumu	yapacok	yapacaz	yapacaz	yapacok
“Fılan” belgisiz zamiri	filan	filan	neyin	filan
Metatez	toprak	toprak	torpak	torpak
Ön seste asli durumlar	doğu-	doğu-	toğu- (doku-)	toğu- (doku-)
h>f değişimi	hızlı	fızlı	fızlı	hızlı
Konuşulan yerler	Merkez Gerze Erfelek	Türkeli Ayancık	Boyabat Durağan (batı kısmı) Saraydüzü	Durağan (doğu kısmı) Dikmen

Biz bu bildiride Türkiye Türkçesi ağızları içinde gerek tarihî gerek coğrafi konumu gerek kozmopolitik nüfusu bakımından önemli bir yere sahip Sinop ilinin genel ağız özelliklerini vermeye çalıştık. Dört bölgeye ayırdığımız Sinop yerli ağızlarında I. bölge olarak ayırdığımız yöre kendi il sınırları içinde kalarak bir adacık oluştururken II. bölge olarak nitelendirdiğimiz yöre batıda Kastamonu ilinin Çatalzeytin, Abana, Bozkurt ilçeleriyle birleşmektedir. III. bölge ise güneyde Kastamonu-Tosya ve Çorum'un Kargı ilçesiyle birleşirken yine IV. bölge de doğuda Samsun merkeze kadar ilerlemiştir. Sonuç olarak üzerinde çok az derleme ve incelemenin olduğu bu yöre için yaptığımız bildirinin bir başlangıç niteliği taşıması ve ileride yapılacak başka kapsamlı çalışmalar için bir yön gösterici niteliği taşıması amaçlanmıştır.

KAYNAKLAR

- ACAR, Ergün (2010). *Kastamonu Yöresi Söz Varlığı*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ACAR, Ergün (2012). *Kastamonu ve Yöresi Ağızları*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Edirne.
- İMER, Kâmile (2000). “Türkçenin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler”, *Türkçenin Ağızları Çalıştay Bildirileri* (haz.: A. Sumru ÖZSOY, Eser E. TAYLAN), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 5-16.
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1965). “Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, s. 43-65.
- KORKMAZ, Zeynep (1976). “Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara, s. 143-172.
- ÖNER, Tülin (1974). *Boyabat Ağzı*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi), İstanbul.
- ÖZGENÇ, Gürsel (1981). *Sinop ve Yöresi Ağızları*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi), İstanbul.

FİRDEVSÜ'L-İKBÂL'DE KİP VE KİPLİK KULLANIMLARI

Ergün ALTUN¹

1. FİRDEVSÜ'L-İKBÂL VE MÜELLİFLERİ²

1.1. Mûnis Harezmî (1778-1929)

Son dönem Çağatay edebiyatının yetiştirdiği önemli şair ve tarih yazarlarından biri olan Mûnis Harezmî hakkındaki bilgilerimiz, daha çok kendi kaleme aldığı *Firdevs 'ül-İkbâl* adlı vakayinameye dayandırılmaktadır. Ası adı *Şîr Muğammedü'l-mûlaqqab bi'l-Mûnis ibn Emîr 'İvaz Bîy Mîrâb*³ olan Mûnis, kendi doğum tarihi ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “*Ve it yılı âftâb-ı 'âlem-tâb ğamel burcığa tahvîl kılğanda nevrüz küni penç-şenbih şubğıda faķırnîñ velâdeti vuķu' tapıp durur. Ve hemol yıl emîrzâde-i â'zam ve eşref-i benî âdem müceddidü'd-devlete ve 'd-dîn Muğammed Nażar Bék mütevellid boldı.*”⁴ Söz konusu tarih miladi 19 Mart 1778'dir.

Babası Şîr Muğammed Mîrâb ibn İşim Bîy⁵ hanlığın sulama ve ziraat işlerinden sorumlu bir “mîrâb”dır. Mîrâblık görevi ailede beş nesildir babadan oğla geçmektedir. Ağabey Muhammed Niyâz Mîrâb 1806'da ölünce onun yerine bu göreve Mûnis getirilmiş, kısa bir ara vermesine rağmen ölünceye kadar da bu mîrâblık görevini sürdürmüştür. Babası, İvaz Mîrâb'ın 18 Haziran 1800'de öldüğünü belirten Mûnis, ailesinin soy kütüğünü de şöyle ifade etmektedir: “*Faķırnîñ vâlid-i büzürgvâri 'İvaz Mîrâb ibn Şîr Muğammed Mîrâb ibn İşim Bîy Mîrâb ibn Ğasan-Ğulı Atalık İbn Oraż Muğammed Bükāvül ibn*

¹ Kocaeli Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

² Ergün Altun, *Firdevs 'ül- İkbâl*, [1b-100a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.

³ *Firdevs 'ül- İkbâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, T 82, 4b/4.

⁴ *age.*, 82a/12.

⁵ *age.*, 73a/12.

Devlet Biy ibn Keray Biy ibn Muğammed Cān Šūfī Biy Yüz”⁶ Bu soy kütüğünden anlaşılacağı üzere, Mûnis Özbeklerin “Yüz” kabilesine mensup kibar bir aileden çıkmıştır.⁷

Mûnis’in gençliği oldukça mesut geçmiştir. Babası İvaz Mîrâb Hive’nin nüfuzlu ve zengin devlet adamlarından olmuştur. Oğluna, zamanına göre, yüksek terbiye vermeye çalışmış ve muvaffak olmuştur. Mûnis daha pek küçük iken Hive ve Kazak-Kırgız aristokrasileri tarafından iltifat görmüş ve meclislerinde bulunmuştur.⁸

İlköğrenimini babasının köyü Kıyat’ta tamamladıktan sonra Hive medreselerinde dinî ilimler okuyan⁹ şairin Farsça ve Arapçayı iyi bildiği, klasik adap eğitimi aldığı, gençliğinden itibaren şiire ve tarihe meylettği ve âlimlerin toplantılarından uzak kalmadığı açıktır.¹⁰

1800 yılında babasının ölümünden sonra İvaz İnâk Han’ın sarayında feraman kâtibi olarak göreve başladı. İvaz Han’ın ardından Hive hanı olan İltüzer Han tarafından 1805’te Kongrat hanedanının tarihini yazmakla görevlendirildi.¹¹ İltüzer Han’ın ölümüne kadar müellif 136 sahife yazmıştır. Mûnis’in hayatında en büyük kara günler İltüzer Han’ın katlinden sonra başlamıştır. Bu faciadan sonra bir kenara çekilmiş, kitabını devam ettirememiştir.¹² 1806’da Muhammed Rahim Han yönetime hâkim olunca onun nedim ve müsahibleri arasına girdi, yeniden mîrâblık vazifesine getirildi ve hanın emriyle *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eserini yazmaya devam etti. Rahim Han tarafından Mîr-Hâvend’in *Ravzatü's-safâ* isimli tarih kitabını Türkçeye çevirmekle görevlendirilince (1819) çalışmasına ikinci defa ara verdi. Rahim Han’ın ölümünün ardından Allahkulu Han’ın emriyle *Firdevsü'l-İkbâl*’i yeniden yazmaya başladı. Bir yandan da tercüme işini devam ettirdi. Allahkulu Han’ın Horasan seferi dönüşünde (Haziran 1829) kolera salgını nedeniyle öldü.¹³

Yaşadığı dönemde Türkistan’ın en büyük edip ve şairi olarak kabul edilen Mûnis, şiirlerini *Mûnisü'l-uşşâk* adlı divanda toplamıştır. 8.446 beyitten oluşan bu eser saray hattatları tarafından birçok kez istinsah edilmiş, 1880’de

⁶ age., 156a/8.

⁷ Abdulkadir İnan, “XIX-uncu Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Munis”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1933, Sayı 13, s. 18.

⁸ agm., s. 18

⁹ İsmail Yiğit, “Mûnis”, C 31, *TDVİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147.

¹⁰ Shir Muhammed Mîrâb Mûnis and Muhammed Rızâ Mîrâb Âgehî, *Firdaws al-ıqbâl: History of Khorezm*: (Ed. Yuri Bregel) E. J. Brill, Leiden 1988, s. 2.

¹¹ İsmail Yiğit, agm., s. 147.

¹² Abdulkadir İnan, agm., s. 19.

¹³ İsmail Yiğit, agm., s. 147.

Hive’de taş baskısı olarak da yayımlanmıştır.¹⁴ *Mûnisü’l-uşşâk*’ın içinde şairin gazelleri, muhammesleri, rubaileri, müstezatlari, tuyuğları ve ferdleri yer almaktadır.

Ayrıca divanın son kısmında, şairin 1804 yılında nazım şeklinde yazarak tamamladığı güzel yazıya dair *Sevâd-ı Ta’lim* adlı eseri vardır. *Sevâd-ı Ta’lim*, Mûnis Harezmi’nin önemli eserinden biridir. Nazım şeklinde yazılan bu eserde, güzel yazma yani hüsnühat yöntemleri ve teknikleri anlatılmaktadır. Eser iki bölümden oluşur. Birinci bölümde, hattın yazılış biçimi ve bu iş için gerekli araçlar konusunda bilgi verilirken, ikinci bölümde hat meşki ve onun usulleri pratik olarak öğretilir.¹⁵

Yukarıda saydığımız bu eserler dışında, Mûnis Harezmi’nin bir de *Ar-nalar* adlı ilgi çekici bir eseri mevcuttur. O, bu eserinde Harezmi’nin sulama işlerine **ait bilgiler verir**.¹⁶

Nizâmî-i Gencevî, Hüsrev-i Dihlevî, Hâhız-ı Şîrâzî, Sa’dî-i Şîrâzî, Evhadüddin Enverî gibi İran şairleriyle Ali Şîr Nevâî, Lutfî, Meşreb, Babur gibi Orta Asya Türk şairlerinden etkilenen Mûnis’in şiir dilinin Nevâî’ye daha yakın olduğu görülmektedir.¹⁷

1.2. Muhammed Rızâ Âgehî (1809-1874)

Âgehî, şairin mahlası olup asıl adı Muhammed Rızâ, babasının adı Er Niyaz Bek’tir. *Firdevsü’l-İkbâl*’de Mûnis’in belirttiğine göre Muhammed Rahim Han’ın hükûmetinin dördüncü yılı zilka’desinin onunda, senbih günü dünyaya gelmiştir. Yukarıda söylenen Hive hükümdarı Muhammed Rahim Han 1. olup, o hicri 1220 yılda tahta oturmuştu. Hükümrânlığının 4. yılı hicri 1224’e, yani miladi 1809’a denk gelir. Zilka’denin onu şembe günü ise 17 Aralık Cumartesi günüdür.¹⁸

Döneminin en önemli şair ve tarihçilerinden olan Mûnis’in yeğenidir. Bundan da anlaşılacağı üzere Âgehî’nin ailevi muhiti sanat ve edebiyata yakın bir muhitti. Bu muhit, onun gençlik devresine, hayatına, terbiyesine, zevkine ve istikbaline tesir etmişti. Her ne kadar Babası Er Niyaz Bek Hive’ye 7-8 kilometre uzaklıktaki Kıyat köyünde yaşayıp çiftçilik ve bağcılıkla meşgul olsa da amca çocukları Muhammed Kılıç Bek ve Muhammed Yakup Bek dönemlerinin ünlü ve yetenekli şairleri arasındadırlar.

¹⁴ İsmail Yiğit, agm., s. 147.

¹⁵ Doç. Dr. Mustafa Tanç, *Munis Hârezmi, Firdevsü’l-İkbâl*, Laçın Yayınları, Kayseri, 2011, s. XXX.

¹⁶ Doç. Dr. Mustafa Tanç, *age.*, s. XXX.

¹⁷ İsmail Yiğit, agm., s. 147.

¹⁸ Gaffur Gulamov, *Muhammed Riza Mirab Er Niyaz Bekoğlu Âgehî*, Taşkent, 1971.

Çocukluk günlerini köylerinde geçiren Âgehî, Hîve medreselerinden birinde okul hayatına başlar. Yaradılıştan zeki ve istidatlı olan Âgehî, medrese tahsilini büyük bir istekle sürdürür ve tamamlar. Bu sırada babasını kaybeder. Kendisini korumasına alan amcası Mûnis de onun medrese eğitimi aldığı yıllarda, Allahkulu Han'ın savaş tarihçisi sıfatıyla katıldığı bir seferde veba salgınından hayatını kaybeder. Allahkulu Han, vakitsiz ölen Mûnis'in yerine Âgehî'yi mîrâblık görevine getirir. Mîrâblık görevi sayesinde hem sarayın şatafatlı yaşayışını hem de halk hayatını yakından görme, gözleme imkânı buldu. Ancak 1845 yılında attan düştü ve ayağı kırıldı. Bir daha kendini toparlayamadı, kötürüm kaldı. Uzun süre devam eden hastalığı nedeniyle 1857'de mîrâblık görevinden istifa etti. Bundan sonra onun hayatında sonsuz zorluklar başladı. Onun başına gelen musibet hastalık üstüne yalnızlık, mali sıkıntı nedeniyle şairin hayatı faciaya dönüştü. İstifasından sonra yaklaşık yirmi yıl bütün gücünü ilmî ve edebî çalışmalara verdi. Gulamov'un Beyânî'den aktardığına göre Âgehî, Rusların Harezm'i işgalinden (1873) bir yıl sonra 1874'te 65 yaşında vefat etti.

Medrese eğitimi sırasında Arapça, Farsça öğrenmiş ve İran, Çağatay edebiyatlarının klasik şiirlerini okumuş ve klasik edebiyatı bütünüyle kavramıştır. Bu birikiminin etkisiyle çok genç yaşta şiir yazmaya başlamış olan Âgehî, sonradan bu şiirlerini bir divan içerisinde toplamış ve divanına *Ta 'vîzû 'l- 'â-şîkîn* adını vermiştir.¹⁹ Âgahî'nin poetik mirasının tamamı kesin olarak bilinmiyor olsa da onun şiirlerinin 20 bin mısra civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu miras iyi saklanmış ve günümüze kadar gelmiştir.²⁰

Âgehî, şair olmaktan daha çok tarihçidir. Kendi devrine ait en önemli tarih eserlerini o yazmıştır.²¹ Biz, onun eserlerine ait bir bibliyografya verdikten sonra çalışmamıza da konu olan ve Mûnîs Harezmî'nin başladığı Âgehî'nin tamamladığı *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eser üzerine ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız.

1.2.1. Tarih Eserleri

Firdevsü'l-İkbâl: Mûnîs'in 1819'da bıraktığı yerden itibaren yazmıştır.

Riyâzû'd-devle: Allâh-Çulı Han ve halefi Rağım-Çulı Han'ın iktidarının ilk iki yılını da kapsar. Eser 1260/1844'te bitmiştir.

Zübdetü'l-tevârih: Rağım-Çulı Han Tarihi (1258-1262/1843-1846 arası yılları kapsar.)

¹⁹ Eckmann, *age.*, s. 213.

²⁰ Gulamov, *age.*, s. 17.

²¹ Eckmann, *age.*, s. 213.

Cāmi'ü'l-vākı'ât-ı sulşānı: Eser, Muğammed Emîn Han (1262-1271/1846-1855), 'Abdullāh Han (1271/1855) ve utluğ Murād Han'ın (1271-1272/1855-1856) saltanat yıllarını kapsar.

Gülşen-i devlet: Seyîd Muğammed Han'ın saltanat yıllarını kapsar. (1856-1864)²²

Şāhid-i İkbāl: Seyîd Muğammed Rağım Han II'nin (1281-1289/1864-1872) saltanatının ilk sekiz yılını kapsar.

Bu eserlerin tamamı, bize Kongrat Hanedanlığı yönetimindeki Hiva Hanlığı'nın Rusların işgal tarihi olan 1873'e kadar kesintisiz bir kronolojisini sunar.²³

1.2.2. Çevirileri

Ravzatü's-şafā' (Mîr Ĥānd) Āgehî bu eserin ikinci cildinin ikinci kısmıyla üçüncü cildini çevirmiştir.

Ravzatü's-şafā'-yı Nāşırı' (Rızā-ulı Han)

Nādir-nāme - Tārîh-i cihān-güşā'-yı Nādirî' (Mehdî Han Astarābādî)

Żafer-nāme (muhtelemen Şerafe'd-dîn Yezdî'ye ait olan)

Şabaāt-ı Ekber-Şāhî

Tezkire-i Muım-Hānî

Bunların yanında *Bregel*, Āgehî'nin kendisi tarafından anılmayan; ancak kataloglarda yer alan yedinci bir çevirisinin daha olduğunu belirtir²⁴: *Dürre-i Nādire* (Mehdî Han)

Ayrıca *Bregel*, Āgehî'nin *Divan*'ının ön sözünde yaptığını belirttiği çevirileri şöyle sıralamaktadır:²⁵ Sa'dî'nin *Gülistān*'ı, Cāmî'nin *Yusuf u Züleyhā*'sı, Hilālî'nin *Şāh u Gedā*'sı, Nizāmî'nin *Heft Peyker*'i (düzyazı çevirisi), Muğammed Vārit'in *Zübdetü'l-ğikāyāt*'ı, üseyin Kāşifi'nin *ābūs-nāme* ve *Ahlā-ı Muğsinî*'si, Mağmūd Gizduvānî'nin *Miftāğü's-şālībîn*'i, Cāmî'nin *Selamān u Ebsāl* ve *Bahāristān*'ı, Emîr Hüsrev'in *Heşt Bihişt*'i.

1.3. Firdevsü'l- İkbāl

Mûnis tarafından yazımına başlanan bu eser, efsanevi rivayetlerden başlayarak 1825 yılına kadar Harezm'de gerçekleşen tarihî olayları ihtivava

²² Munirov bu tarihi 1856-1865 olarak verir. bk. Munirov, *age.*, s. 48.

²³ *Bregel*, *age.*, s. 11-12.

²⁴ *Bregel*, *age.*, s. 10.

²⁵ *Bregel*, *age.*, s. 10.

etmektedir. Mûnis eserine şark yazarlarının geleneğine uyarak hamt ve naat ile başlamış, sonra kendi hayatı ve eserin yazılış tarihi hakkında kısaca bilgi verip doğrudan Harezmi tarihini yazmaya girişmiştir. Eser, mukaddime 5 bâb ve hatimeden ibarettir.

1. Bâb: Âdem Ata'dan Nuh Peygamber evladına kadar olan hadiseler hakkında

2. Bâb: Yafes'ten Kongrat şubesine kadar olan Moğol hükümdarları hakkında

3. Bâb: Kurlas evladına kadar mensup padişahlar zamanında gerçekleşen olaylar hakkında

4. Bâb: Eltüzer Han'ın ata-babaları hakkında

5. Bâb: Eltüzer Han'ın doğumundan başlayıp bu eserin yazılışının sonuna kadar gerçekleşen olaylar hakkında

Hatime'de, o devirde yaşayan âlimler, evliyalar, amirler, bekler, şâirler, danışmentler, hünermendler ve başkaları hakkında bilgi vermek istemiştir.²⁶

Mûnis, bu eseri bitirememiştir. O çok eski zamanlardan başlayarak Muhammed Rahim Han hükümrânlığının yedinci yılına (1813) kadar olan olayları yazabilmiştir. Eseri onun öğrencisi olan Âgehî devam ettirmiş ve bitirmiştir.²⁷ Âgehî, 1813 yılı olayları anlatılırken yarım kalan eseri kaldığı yerden devam ettirerek tamamlamıştır. Bregel'e göre Âgehî'nin, metnin özellikle bozuk yerlerini yeniden yazmış olma ya da metne yeni eklemelerde bulunma ihtimali yüksektir.²⁸ Çünkü Âgehî'nin "*bu evrâk-ı perîşân*" diye vasıflandırdığı yazmanın çok düzenli olmadığı anlaşılmaktadır: "*Yalnızca müsvedde bir kopyadır, muhtemelen ciltsizdir ve iki yeri gözle görülür şekilde kötü durumdadır.*"²⁹

Esere önce *İkbâl-nâme* adını vermeyi düşünen Mûnis, daha sonra *Firdevsü'l-İkbâl*'de karar kılmıştır.³⁰ Eserin SSCB Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad bölümündeki 571a numarayla kayıtlı nüshasının adı da *İkbâl-nâme* olarak verilmiştir.³¹

²⁶ K. Munirov, *Munis, Agahî ve Bayanî'ning Tarihî Asarları*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 38.

²⁷ Munirov, agm., s. 39.

²⁸ Bregel, *age.*, s.15.

²⁹ Bregel, *age.*, s.15.

³⁰ Bregel, *age.*, s. 15.

³¹ Munirov, agm., s. 41.

Firdevsü'l-İkbâl'in bilinen dokuz yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Leningrat'ta, beşi Taşkent'te, biri Helsinki'de ve biri de İstanbul'dadır. Bizim çalışmamızda İstanbul nüshası esas alınmış Taşkent nüshası ve Bregel neşriyle karşılaştırılmıştır.

Mûnis ve Âgehî'nin bu eserini birkaç nüshası Sovyetler Birliği Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünün Leningrad bölümünde ve bununla beraber birkaç nüshası Özbekistan'da Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birûnî adındaki Şarkşinaslık Enstitüsünün Kolyazmalar fondunda saklanmaktadır.

Kolyazmanın 5364/1 rakamlı nüshası siyah mürekkeple, nestalik hatı ile Hokand kâğıdına yazılmış olup her bir sayfası 25 satırdan ibarettir. Serlevhalar ve bazı adamların isimleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kapak güzel deri mukavvadır. Bu nüsha 1903-1904 yılında Damla (Hoca) Muhammed Rızâ Ahund bin Muhammed Kerîm Dîvan tarafından istinsah edilmiştir. Eser 245 varaktan (1b-245b) ibatettir. Ölçüler 29.5/43 cm'dir.

Kolyazmanın aynı fontta saklanan 821/1 numaralı ikinci nüshası hakkında şunları söyleyebiliriz: Bu nüshada da tamamı eksiksiz saklanmıştır. Güzel nestalik hattı ile siyah mürekkeple Hokant kâğıdına yazılmıştır. Başlıklar ve kişi adları kırmızı mürekkeple yazılmış olup her bir sayfası 25 satırdan ibarettir. Bu nüshanın başı ve sonu önceki nüsha gibi başlayıp bitmiştir. Bu nüsha diğer nüshadan önce yazıya geçirilmiştir. Eser aslen 435 varak olup ilk 259 (1b-259b) varaklarda *Firdevsü'l-İkbâl*, 269-385. varaklar *Riyazü'd-devlet*, 386-435. varaklar ise *Zübdetü't-tevârih*'tir. Ölçüsü 26.5/43.5 cm'dir. Molla Muhammed Rızâ bin Muhammed Kerim Dîvan tarafından 1851 yılında yazıya geçirilmiştir. Bu çalışmada İstanbul nüshasıyla karşılaştırılan da işte bu nüshadır. Fiil çekimlerinde ekleşmiş +*DUr* biçim biriminin seçilmesi, dur+ur çekiminin daha az tercih edilmesi bakımından Bregel'in kurduğu metne benzeyen bu nüsha özellikle ötümlülük-ökümsüzlük uyumlarında hem İstanbul nüshasından hem de Bregel'in metninden farklılık göstermektedir. Bu nüshada ötümsüzlük uyumu kullanımda daha ağır basmaktadır.

SSCB Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad bölümünde saklanmakta olan iki nüsha da tıpkı bu nüshalara benzemektedir. Onlardan 571a rakamlı nüsha nestalik hattıyla siyah mürekkeple başlıklar ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kontrol edildiği zaman bu nüsha birkaç kişi tarafından yazıya geçirilmişse benziyor. Çünkü o çeşitli hat ile yazılmıştır. Aralarında açık kalan varaklar çoktur. 269 a ve b 270 a ve b, 271a, 290 a ve b, 291 a, 469 a ve b, 440 a ve b, 442a varaklarını buna örnek gösterebiliriz. 442. varakın b sayfasından başlayıp eserin Âgahî tarafından yazıldığı kısım başlamıştır. Kitap nemli yerde kalıp biraz zarar görmüştür. Sonunda yazıya geçirenin adı ve yazıya geçirme yılı verilmemiştir. Çoğu cereklerin kenarına yazılmıştır. Bu

kolyazmalar birkaç kişi tarafından yazıya geçirildiği için bu ondan kaynaklanan bir eksiklik olabilir. Eserin hacmi 611 varaktan ibarettir. Ölçüleri 14/24 cm'dir. Şunu söylemek gerekir ki bu nüshada eserin adı *İkbalnâme* olarak verilmiştir. Ama mazmun bakımından *Firdevsü'l- İkbâl*'den hiç fark yoktur.

Eserin E6 rakamlı 2. nüshası hem tamamı olup siyah mürekkeple nestalik hattıyla Hokand kâğıdına yazılmıştır. Serlevhaları kırmızı mürekkeple yazılmış. Tekst kırmızı mürekkeple çizilmiş kenarlık içine alınmıştır. Nüzha iyi saklanmış. Fakat ilk 150 varak nemde kalmış ve biraz zarar görmüştür. Mukavva kapak yazıya geçirildikten sonra yapılmış. Bu nüsha 1856-1857 yılında Molla Nurniyaz Halife İbn Molla Muhammed Niyaz Hatip tarafından yazıya geçirilmiş, 263 varaktan ibarettir. Ölçüleri 27/48 cm'dir.³²

Helsinki Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan Or.46 numaralı nüsha toplam 303 varaktır. Ön sayfasında Rusça nottan 1783'ten önce istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Leningrad E nüshasına benzemektedir. Nüshanın bazı kısımları zarar görmüştür.³³

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde T 82 numarayla kayıtlı olan nüshada ana metin siyah, başlıklar ve özel adların yanı sıra ayet, hadis ve dualar da kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Toplamı 524 varak olan ve kahverengi deri kaplı mukavva kapakla oldukça iyi korunmuş olan eserin içinde ayrıca Riyazü'd-devle (524b/758a) ve Zübdetü't-tevârih de yer almaktadır (758b/865b). 1b-524a varakları *Firdevsü'l-İkbâl'dir*. 1b 11 satırdan, diğer sayfalar 17 satırdan oluşmaktadır. 19.8 x 33.2 boyutlarındadır.

Özgün tarih yazıcılığının önemli eserlerinden biri olan *Firdevsü'l-İkbâl* dinî-efsanevi tarihle harmanlanmış bir hanedan tarihidir. Bu eser, bazı yönlerden Fars tarih yazıcılığının yapısal özelliklerini taşır.³⁴ Her ne kadar çeşitli tarih eserlerinin, özellikle de Ebu'l-Gâzî'nin *Şecere-i Türk*'ünün ve Mîr-Hâvend'in *Ravzatü's-şefâ*'sının etkileri görülse de Hem Mûnis hem de halefi Âgehî kendilerine özgü bir yapı geliştirmeyi başaramışlardır. Bregel'e göre *Firdevsü'l-İkbâl* içerik olarak iki yapılmış bir özellik taşır. Özellikle Ebu'l-Gâzî'nin ölümüne kadar olan kısım (67a'ya kadar) çoğunlukla başka tarih kaynaklarından alınan bilgilerle hazırlanmışken metnin en hacimli olan sonraki kısmı özgün malzemeye dayanmaktadır.³⁵ Bregel tarafından orijinal bulunmayan ilk kısımda ise Munis, Ebu'l-Gâzî'nin *Şecere-i Türk* ve Mîr-Hâvend'in *Ravzatü's-şefâ*'sı "Mîr 'Alî Şîr'in *Tevârih-i Enbiyâ*'sı (17b/14) ve *Târih-i*

³² Munirov, agm., s. 40-41.

³³ Bregel, age., s. 44 ve 53.

³⁴ Bregel, age., s. 16.

³⁵ Bregel, age., s. 16.

Cā'feri'sini zikreder. Ayrıca şu kaynaklara da atıfta bulunur: *'Arā'is Kitabı* (18b/4), *Niżāmü't-tevārih* (18b/16) ve Şaberî (18b/17), *Gāfiż-ı Ebrū Tārihi* (19a/5), *Ğüķemā' Tārihi*, Muķaddesî'nin *Tārih*'i (22a/10), *Muķaddime-i Żafer-nāme*.³⁶ Başvurulan başvurduğu diğerk kaynaklar muhtemelen şunlardır: *Ravzatü's-şafā'*, *Şecere-i Türk*, *Tārih-i Banākatî*, *Zafer-nāme*, *Nādir-nāme*. Bunların dışında, birinci ya da ikinci ağızdan dinlediğı sözlü tarih kaynaklarından yararlandığını ya kaynağın adını doğrudan vererek ya da “*İşittim ki...*”, “*Başkası da şunu anlattı...*”, “*Bazılarının dediğine göre...*” “*Fakırniñ kiçiklikimde uluğ ceddım İşim Biy'din kalğan Meşhedlik bir fertüt-ı derk bar durur érdi. Ol dér érdi kim Meşhed'ni Şır Ğāzî Hān çapğanda ér ve ğātun bés miñdin artuğ bürde hesābğa kirdi.*” gibi ifadelerle dile getirir.³⁷

Bregel'e göre olayları gün gün ayrıntılarıyla anlatan Mûnis'e bu rahatlığı sağlayan iki neden vardır: Birincisi, *Firdevsü'l-İķbāl* yazarının, hanla birlikte katıldığı önemli askerî olaylara doğrudan tanıklık etmesi; ikincisi ise aldığı notlar ve kendisinin ya da başkalarının tuttıkları günlüklerdir.³⁸

Bregel'e göre, eserin yazımını tamamlayan Âgehî'nin kullandığı kaynaklar da, daha çok arşiv belgelerine dayanmaktadır. Onun anlattığı tarihî olaylar, kendisinin çocukluk dönemini rastlayan 1812-1825 yıllarıdır. Bu yüzden olaylara bizzat tanıklık etmesi söz konusu değildir. Kendisi de hem yazılı hem de sözlü kaynaklardan yararlandığını ifade etmektedir; fakat yazılı kaynaklara bir şekilde atıfta bulunsa da sözlü kaynakları, bir yer dışında, anmaz. Bu yüzden Âgehî'nin Mûnis'ten kalan vesikaları kullanıp kullanmadığı sorusu belirsiz kalır.³⁹

Bregel'e göre, *Firdevsü'l-İķbāl*,in Ebu'l-Gāzî'nin *Şecere-i Terākime*'siyle karşılaştırıldığında, sınırlı sayıda, seçkin ve okumuş kişinin okuması için yazıldığı görülür. Bu yüzden de *Şecere-i Terākime*'nin “*beş yaşındaki bir çocuğun bile anlayabileceğı*” sadeliğinin aksine *Firdevsü'l-İķbāl* daha süslü, şiirsel ve üsluplu bir dil yapısına sahiptir.⁴⁰ Âgehî de Mûnis de Kongrat Hanedanı'nın resmî tarihçileridirler ve amaçları, atalarıyla birlikte İltüzer ve Muhammed Rahim Hanları yüceltmektir. Ayrıca eserde bu sülalenin Cengiz soyundan geldiğinin tarihsel temellerini meşrulaştırmak gibi örtülü bir amaç daha vardır. Bu nedenle *Firdevsü'l-İķbāl*'i tarafsız bir tarihî eser olarak kabul etmek de mümkün görünmemektedir.⁴¹

³⁶ Bregel, *age.*, S.17.

³⁷ Bregel, *age.*, s. 27; Fİ, 68a/7.

³⁸ Bregel, *age.*, s. 29.

³⁹ Bregel, *age.*, s. 30.

⁴⁰ Bregel, *age.*, s. 32.

⁴¹ Bregel, *age.*, s. 31.

Firdevsü'l-İkbâl’de en üslûplu yerleri, metnin içine serpiştirilmiş nazım parçalarıdır. Başta mesnevi olmak üzere nazm, kıta, şiir, kaside, terkeb-i bend, tarih, rubâî, gazel, beyt, ferd, mısra başlıkları altında ve çeşitli uzunluklarda toplam 767 nazım parçası bulunan eser, toplam 3.429 dize ve 6 bağımsız mısradan oluşmaktadır. Tüm nazım metinleri, *Firdevsü'l-İkbâl*’in altıda birini kaplar.⁴² 19’u Farsça ve 9’u Çağatayca olmak üzere 28 nazım parçası (toplam 286 dize ve 3 bağımsız mısra) başka şairler tarafından yazılmıştır. Eserde yer alan diğer 16 Farsça nazım parçası ise tarih düşürmek amacıyla Mûnis’in kendisinin yazdığı şiirlerdir.⁴³

Eserde Arapça aylar ve yıllar yanında on iki hayvanlı Türk takvimi de kullanılmıştır: *Sene sittin ve sitte-mi ‘ayede Şirvân’ın şudûdına Hülâgü bile maşaff kıldı* (42a-6); *Sene miş yüz yigirme sekizde it yılı Çınarân şudûdına Berdâr yolu bile sipâh tarttı*. (68a/1); *Ve Lu yılı kim Qalmağ’ın şudûdına Torgavut élidin Mergen Şayşi, Oğça-Töpe, Toğul dégen üç töre köp Qalmağ bile Hazârâsb’dın Darğan gaça çapıp durur érdi*. (60a/2); *Ve sene hicrî miş dağı yüz yigirme yetide Biçin yılı Meşhed’de kim rafîzî, bîlmân Rüstem ‘Alî Hân Şâmlu müsül-mânlar bile mü’minlerga izâ yétkürürler érdi*. (67a/2)

Firdevsü'l-İkbâl’de kişi ve yer adlarıyla ilgili de açıklamalara yer verilmektedir: *Anı Ebü’l-Gâzi Hân oğulçıl原因 perveriş kılip Anuşa Hân bile bir yér-de ulğayıp durur érdi. Ol cihetdin anı Seyyid Bék Sulşân dérler érdi*. (94b/2); *‘Abdü’s-Settâr Bay Bés- Qal’a ve Teke ve Salur leşkeri bile Yomut üstiga garetet kılip ‘Arabhâne şur-istânın kim Mîzan hem dérler mu’asker kılip tüştü*. (98b/4); *Anuş bin Şîs: Anı ins hem dérler tevârih ehlide ihtilâf bar durur kim Anı anası perî şâifesidin érdi*. (18b/3); *Türân zeminni tevâbi ‘atı bile Yâfeş’ga bérdi bu cihetdin anı Ebü’l-türk dérler*. (22a/2); *Tüneke: Anı Fûdek hem dérler ‘âkil ve devletlig pād-şâh durur érdi*. (23b/7); *Ve ol mevzi’ga Ergenekon at koydılar. Ya’ni kemer-i tünd démek. Rivâyet durur kim Kıyan bile Negüz’nin sâlim kıtulup tağga kirgenlerin Tür ve Söyünç Hân ma’lûm kılip kélip ol dereni mesdûd kıldılar*. (43b/15)

Ayrıca eserde Türk boylarına, onların yaşadıkları coğrafyaya ve efsanevi tarihlerine -rivayetlere dayandırılarak- yer verilmektedir: *Yayık suyunıñ yaqasında Qıpçağdın başqa él yok érdi. Tört miş yılğaça ol yerlerde olturdılar. Anı üçün ol yurtını Deşt-i Qıpçağ dérler*. (28b/14); *Hân anıñ gâldın ağâh bolğaç at ve azuğ bérp çerig bile barma kal aç dédi. Gâlâ Halaç dérler. Halaç kaba-ili anıñ neslidin munşa’ib dururlar*. (27b7)

⁴² Bregel, *age.*, s. 34.

⁴³ Bregel, *age.*, s. 35.

Eserde anlamın bilinmeyebileceği durumlarda kelimeye açıklamalar getirilmekte, halkın konuştuğu dille ilgili bilgiler verilmekte hatta bir kelimenin farklı dillerdeki karşılıkları açıklanmaktadır: *Moğol tilide kiyevni küregen dérlér* (86b/10); *Ħalkı ‘Arab tilin éşitken érmes.*(26b/2); *Andın soñra yürüp Ħıtay ve Çörçüt’ni alıp Tankut’ni hem musahhar kıldı kim Tācık anı Tūbet dér.* (28a-15); *Ġālā ikinci ħāfnı kefi ‘acemı bitip Kongrat dérlér.* (35a/4); *Bir uluğ sırtlan kim anı bu çağlarda devlete böri dérlér. Beğāyet muzırr mahlık durur.* ‘Arab žabu‘ ve ‘arfā dér ve Fārisi keftār dér. (92b/1)

Sonuç olarak *Firdevsü’l-İkbāl*, Orta Asya tarihi ve coğrafyası üzerine çalışanlar kadar Türk dili, edebiyatı ve kültürü üzerine araştırmalar yapacak olanlar için de büyük bir öneme sahiptir.

2. Firdevs’ül-İkbāl’de Kip ve Kiplik Kullanımları

Genel olarak kiplik (*modality*) esasen dil bilimi araştırmaları tarihinde birkaç sayfa yer tutmakla beraber, tam bir bilmece olma özelliğini hâlâ korumaktadır.⁴⁴ Konuyla ilgili yapılacak küçük bir taramada pek çok farklı görüş ve yaklaşımın varlığı kolaylıkla görülecektir. **Kip** (mood) belli bir söylem ortamında konuşurun iş, olgu, durum karşısındaki tutumunu belirleyen dil bilgisi ulamı olarak tanımlanırken; **kiplik** (modality), bir konuşmacının karşılıklı bildirişimde bir olay ya da durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimi olarak ifade edilmektedir.⁴⁵ Kiplik, konuşurun aktardığı bilginin gerçeklik değerine dair yargısını gösteren tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delillerini gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini konu edinen bir inceleme alanı, kip ise kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikleşmiş, fiil çekim paradigmalarıyla ifade edilen morfolojik kategori⁴⁶ biçiminde de tanımlanmaktadır. Kiplik tümcelerinin aktardığı önermenin konuşucu tarafından yorumunu ya da konuşucunun önermeye yönelik tutumunu aktaran bir eylem ulamıdır. Kiplik sadece eylem değil tüm tümce öğeleriyle biçimlenmesi nedeniyle diğer eylem ulamlarından daha karmaşık bir yapı sergiler.⁴⁷ Kiplik anlam bilimiyle ilgiliyken kip kipliğin ifadesini sağlayan şekillerle ilgilidir.

⁴⁴ Filiz Kılıç, “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2005, Cilt 2, Sayı 5, s. 69.

⁴⁵ Kamile İmer ve diğerleri, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 175-176.

⁴⁶ Sema Aslan Demir, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayımları, Ankara, 2008, s. 195.

⁴⁷ Demet Corcu, “Zorunluluk Kipliği Belirtisi -*mAlI*’nın Anlamsal İçyapısı”, *Dilbilim*

Türkçede kipsel paradigmlar fiil tabanlarına eklenen biçim birimleri-yle işaretlenirken kipliklerin kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, söz dizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri bulunabilir. Aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçı, birbirini dışlama- dan, koordineli biçimde kullanılabilmektedir.⁴⁸

Farklı ölçütlerle birçok tasnifi yapılan kiplik çalışmalarında iki temel tasnifte görüş birliğine yaklaşılmış gibidir: Bilgi kipliği (epistemic modality) ve yükümlülük kipliği (deontic modality). **Bilgi kipliği** konuşurun önermeye dair bilgi ve güvenine dayanır. Bilginin gerçekliğine ilişkin tutum ve yargısını yansıtır. İkincisi ise konuşurun önermeye dair isteğine dayanır. **Yükümlülük kipliği** eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların anlatımıyla ilgilidir. Biri anlatıcı merkezli, diğeri ise eyleyici merkezlidir.

Kıran ise, bir sözcede (yazar ya da anlatıcı) herhangi bir yolla kendini hissettirebilir ya da kendi varlığını söylebilir. Bir başkasının söylediklerine ya da yazdıklarına katılabilir ya da ürettiği sözceye mesafe koyabilir. Kendi ürettiği sözce karşısında konuşucunun değerlendirmelerini, tutumunu, durumunu ortaya koyan tüm belirtkeleri “kiplik” olarak tanımlamaktadır.⁴⁹

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere kiplik çalışmalarının alanını sadece anlambilimle sınırlandırmak doğru olmaz. Edimbilim sözcenin olası anlamlarıyla ilgilenmesi nedeniyle, toplumdilbilim ise toplumsal bağlamın anlamın doğru yorumlanması açısından kiplik ifadelerin doğru tasnifinde önem arz etmektedir. Tarih zaman zaman kralların ve hükümetlerin ününü koruyup yüceltmek, içinde yaşanan toplumsal düzeni haklı göstermek üzere kullanılmaktadır.⁵⁰ Tarih yazmanın bir anlamda sözü edilen olayları, grubu, devleti, örgütü, kişiyi meşrulaştırma ya da gayrimeşru kılma işlevinin olduğu da göz önünde tutulursa bu önem daha da öne çıkmaktadır.

Tarihî hakikat, müşahhas hususiliği içinde geçmişin tasavvurudur. Bu hüküm, tarihçinin hem tarafsızlığını hem de objektifliğini gerektirir. Fakat, işte bu noktada meseleler çatallaşır; çünkü insan olarak tarihçi ve tarihî olgu izafiliğin baskısına maruzdur.⁵¹ Her tarihçinin yapıtında öznel öğeler vardır ve

Araştırmaları 2005, semanticsarchive.net/Archive/zE0ZDQ0N/Maltepe_bildiri.pdf, (Son erişim 17 Temmuz 2012).

⁴⁸ Sema Demir, ”-mAlI’nın Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, 2009, s. 218.

⁴⁹ Zeynel Kıran, Ayşe Kıran Eziler, *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 188.

⁵⁰ E. H. Carr ve J. Fontana, *Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık* (çev.: Özer Ozankaya), İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 24.

⁵¹ Léon-E Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları* (çev.: Bahaeddin Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 11.

içinde bulunduğu zamanın ve yerin etkisini taşır. Saltık ve zamandan bağımsız nesnellik, gerçek dışı bir soyutlamadır. Ama tarih, geçmişin olaylarının tarihçinin benimsediği bir nesnellik ilke ve ölçüsüne göre seçilip düzenlenmesini gerektirir; bu iş zorunlu olarak yorum öğelerini de içerir.⁵² Metinde anlatıcının varlığı ne ölçüde az hissedilirse metin o denli nesnelleşirken anlatıcının hissedilme derecesi arttıkça o denli öznelleşir. Metnin öznelleşmesi metinde kiplik belirtilerin artmasıyla doğru orantılıdır.

Bir sözcede konuşucunun varlığı kendini değişik biçimlerde ortaya koyar. Kipliklerin ifadesi sadece fiil çekiminde kullanılan işaretleyicilerle gerçekleşmez. Morfolojik işaretleyicilerin yanı sıra kiplik yüklem, belirteç ve belirteç öbeklerinin kullanımı, birinci kişi adılı, hem yapısal hem sözlüksel birimlerin bir arada kullanımı, sözdizimsel yapılar, söyleme dayalı işaretleyiciler ve sıfatlar anlatıcıya kiplik ifade olanakları sağlar.

2.1. Ölüm ve Ölümle İlgili Kiplik Kullanımları

Firdevsü'l-İkbāl'de ölümün dile getirilişliyle ilgili zengin bir söz varlığıyla karşılaşmaktayız. Bu zengin söz varlığı kiplik eylemlerinden oluşmaktadır. Ölümün yansıtıldığı tümcelerde bilgi kipliği kullanılmaktadır. Bilgi kipliği konuşurun önermeye dair bilgi ve güvenine dayanır. Bilginin gerçekliğine ilişkin tutum ve yargısını yansıtır. Söz konusu ifadelerden biz, ölümle ilgili bilginin doğruluğu veya bilgiden kuşku duymanın yanı sıra ölen kişi ile ilgili yazar(lar)ın başka tutumlarına ilişkin de sonuçlar çıkarabilmekteyiz. Bu ifadelerden yazarın ölen kişi ile arasına koyduğu mesafe, sevgi, nefret, yakınlıkla ilgili tutumları sezilebildiği gibi değerleri, dinsel-mezhepsel inanışları hakkında da çıkarımda bulunmamıza olanak vermektedir.

Türkçede zaman belirleyici eklere bakıldığında, çeşitli dil bilgisi çalışmalarında temelde bir üçlü dallanmaya gidildiği görülmektedir: Şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman. Dil bilgisi çalışmalarında yapılan bu ayrıma karşın, gelecek ve şimdiki zaman belirleyicilerinin kullanımlarında, zaman belirtme özelliğinden çok kiplik (modality) değerleriyle karşılanmaktadır.⁵³

-DX geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılırken, eylem grupları (kiplik eylemler) yazarın ölüm ve ölen kişiyle ilgili tutumlarını zengin anlam olanakları sunan bir yelpaze içerisinde işaretlemektedir. Satırlar süren sıralı cümlelerde yazar, ölümü oldukça zengin deyimsele ifadelerle ve biri diğerine benzemeyen söz dizimsel yapılarla okura sunarken, bir taraftan maharet göstermekte bir taraftan da metinsel açıdan tekrara düşerek metni monotonlaştırma tehlikesini bertaraf etmektedir. Ölen kişiye ve bizzat ölüme yönelik kişisel

⁵² age., s. 14.

⁵³ Leyla Subaşı Uzun, *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg, Ankara, 1995, s. 66.

tutumunu da metinde hissettirmemektedir:

Ol *vefât tapğandın* sonra anıñ oğlu Biçin Qayan pād-şāh boldı. Ol *intikāl kılğandın* sonra anıñ oğlu Timaç ata tahtıda olturdı. Ve ol *ölgendin* sonra anıñ oğlu Qayçı Mergen salşanat emriğa kıyām körgüzdi. Ve ol *fevt bolğandın* sonra anıñ oğlu Quçum Bural veli'ahd boldı. Ol *'ālemdin ötkendin* sonra anıñ oğlu Buke Bindun eyālet mesnediğa tekye kıldı. Ve ol *cihānğa vedā' kılğandın* sonra anıñ oğlu Sam Savçı kām-mağām boldı. Ol *sefer kılğandın* sonra anıñ oğlu Qalimaçu mülk ihtiyārın aldı. Ol *āhretğa barğandın* sonra anıñ oğlu Timūrtaş hānılg tacı bile ser-efrāz boldı. Ol *aradın çıqğandın* son anıñ oğlu Mengli H'āce pād-şāh bolup durur. Ol *'adem memleketiğa 'azimet kılğandın* sonra anıñ oğlu Yulduz Hān salşanat ucığa irtifā' taptı. (36a/9)

Aşağıda verilen örneklerde yazar ölümü ifade etmek için gerek somutlamalar gerekse soyutlamalara başvurmuştur. Söz konusu ifadeler ölüme ve ölen kişiye yönelik en azından anlatıcının olumsuz bir tutum taşımadığını göstermektedir. Bunun yanında kullanılan dil bize yazarın inançları, hayata bakışı ve bulunduğu kültür dairesine ilişkin ipuçları sunmaktadır.

Bu vākı'a dın sonra bir yıldın sonra sene miñ altıda tavuq yılı 'Abdullāh Hān *vefāt taptı*. (54b/14)

Altı aydın sonra šā'ūnnıñ marazı bile *raht-ı iğāmetin 'ālemdin köterdi*. (56a/7)

Ve hān bir nēcçe müddetdin sonra *'ālemğa veda' kıldı*. (61b/15)

Fenā mergalesiğa rıglet kademin koydı. (60a/12)

Ecel şerbet-i nāgüvārın lā-cür'a çekti. (60a/13)

Hān Hezaresb barıp alarnı ğile bile çarlap şıylān tartar bahanesi bile ikki miñ Türkmen'ğa *tıg suyı bile ecel şerbetin içürdi*. (59b/1)

Şis 'aleyhi's-selāmı veli'ahd kılıp *ğayāt vedī'atın kābızū'l-ervāğğa tapşurdı*. (17a/3)

Anı veli'ahd kılıp *'ālemğa vedā' etti*. (18b/16)

Anıñ barğan yoluğa bardı. (19a/4)

'Ömri sekkiz yüz altmış beşğa yetüşkendin sonra oğlu Yezid'ni kām-mağām kılıp *ğayāt mülki terkin tuttı*. (19a/12)

İdris'ni ornıda olturtup *ahret mülkige intikāl kıldı*. (19b/2)

Az vaqtda vebā 'illeti arada peydā bolup *dārū'l-beğā 'azimetin tutdılar*. (21a/15)

Nûğ ‘aleyhi’s-selâmnıñ ‘ömri miñ altı yüz bolğandın soñra ve ba‘zı dép dururlar kim miñ üç yüzğa yétkendin soñra *ecelniñ deryâsıǵa kéme sürdi*. (21b/6)

Âdem ‘aleyhi’s-selâmdın bir yıl soñ ya yetti yıl soñ Ǵazret-i Ǵavvâ *rıǵlet kılıp* Âdem Şafıyyullâhnıñ yanıda medfûn bolup durur. (17a/7)

Bir néççe fırşat cihân-bānlıǵ mesnedige müttekı bolup *‘âkıbet atası keyi-nidin bardı*. (24b/15)

Oǵlıǵa mülkni tapşurup *ķābż-ı ervāǵǵa cān teslim kıldı*. (24b/17)

Atasıdın soñ muteseddı salşanat bolup néçe yıllar yavny yavlap avny avlap âhirü’l-emr *ǵayat tahtıdın tahta tābūtǵa naķl kıldı*. (25a/2)

Atası fevtidin soñra müddet-i medıd ve ‘ahd-ı ba‘ıd dōstlarǵa mürüvvet, düşmenlarǵa siyâset kılıp *atalar bargan yolǵa ‘âzim boldı*. (25a/5)

Bu eśnâda anıñ şerif-i mizâcıǵa ķulunķ marazı istilâ tapıp *fevt boldı*. (42a/14)

Ve bu ĥaber-i vahşet-eśernıñ istimâ‘ıdın Mengü Timur Ĥân ğuśşa-merg olup *öldi*. (42b/12)

Ecel mev‘ıdi yétkendin soñra uluǵ oǵlı Ǵara Ĥân’ny vaşı ve velı‘ahd kılıp *‘adem cānibiǵa sefer merkebin sürdi*. (25b/5)

Bir néççe fırşat-ı ferāǵāt bile salşanat sürüp *ǵayāt vedı‘atın ķābızü’l-er-vāhǵa tapşurdı*. (47a/6)

Te’yidât-ı ilāhı bile maǵlûb ve müste’şal kılıp köp müddetler ötkendin soñra *‘âlemǵa veda‘ kıldı*. (61b/15)

‘Ömri henüz ottuzǵa kirmesdin burun *vefût şerbetin lū-cür‘a dem tarttı*. (36a/15)

Ķün Buzancar Ĥân *cihānǵa vedā‘ kıldı*. (36b/15)

Altı yıl pād-şāhlıķ sürüp *dārü’l-fenādın dārü’l-beķāǵa rıǵlet kıldı*. (41a/9)

Oǵlın velı‘aht kılıp *ataları bargan yolǵa bardı*. (37a/13)

Ķubla Ǵaan bir néççe yıldın soñ *ābū ve ecdādı bargan yolǵa bardı*. (38b/1)

Sene altı yüz ottuz toķķuzda *dārü’l-fenādın dārü’l-beķāǵa rıǵlet kıldı*. (41a/9)

Ve ol atasınıñ fevtidin altı ay burun *ölüp durur*. (41b/6)

Ve sene altı yüz élligde Atıl kenārıda **'ālem gülistānı seyridin köz yumdı.** (41b/17)

Müddetler umūr-ı salşanat ve niżām-ı memleketğa intizām béríp oğlını
ķāīm-maķām kılıp **'ālem-i fānıdın ötdi.** (36b/17)

Ve ol yüz on altı yıl yeti iķlimde ĥānlıķ sürüp **āĥiret mülķiķe rıķlet kūsi urdı.** (31a/7)

Ta'riĥ yeti yüz élik sekkizde Berdibék Ĥān'nıñ veli'ahdlıķın vaşıyyet kı-
lıp **Ĝaķ raĝmetiķa ketti.** (44a/13)

Sene yetti yüz altmış ikkide **'ömri āĥir boldı.** (44b/2)

Ve köp müddetler kām-rānlıķ bile ğükm sürüp **dünyādın ötdi.** (45a/15)

Ol uruşda Amenek Ĥān'nıñ kiķik oĝı Aĝanay Sulşān'nı Ürgenķ piyādesi
urup **öltürdiler.** (47a/17)

Ol çağda Şāĥ İsmā'il **fevt boldı.** (47a/1)

Ve 'āķibet **cānın cān-ı āferińķa tapşurup** altı oĝul yād-gār koydı. (45b/10)

Altı aydın soĝra šā'ünnıñ maraží bile **raĥt-ı iķāmetin 'ālemdin köterdi.**
(56a/7)

Altı aydın ötmedi ve Gürgeniye selāşinidin 'Abdü'l-laşif Mırzā hem atası
Sulşān Uluĝ Bék Mırzā ibn Şāhruĥ Mırzā'nı **şehādet derecesiķa yetkürdi.**
(56a/11)

Ĝabeş Ĥān ve İlbars Sulşān daĝı alar dék atasının şehādetidin altı aydın
soĝ İsfandiyār Ĥān ķolıda **maķtül boldılar.** (56a/13)

On yeti yıl salşanat sürüp **intikāl kıldı.** (56b/15)

Anıñ evayıl-i salşanatıda Adına Muĝammed Atalıķ **'ālem-i fānıdın
cihān-ı bāķiķa rıķlet kıldı.** (65a/13) Bederĥān arıķının köprüķiķa kélgende at
sürünüp ĥān atdın cüdā bolup başı yarılıp **āĥiret 'azmin tuttı.** (63a/17)

Ve ol üç yıl ğükümet ve salşanat sürüp **'ālem-i fānı gülistān seyri tema-
şasıdın közin yumup durur.** (64b/8)

Ve ğurre-i zü'l-ĝiccede emir-i kebır Cemalü'd-devlete ve'd-din 'İvaz Biy
'İnāk **'ālem-i fānıdın baķı cihāńķa rıķlet kıldı.** (83b/4)

Ve Ĥoraz Bék'nıñ aķrabāsıdın on kişı ve Manķıt me'ārifidin altmış kişini
tıĝdın ötkerdiler. (75a/15)

Bir neķe yıldın soĝ **Ĝaķ'nıñ raĝmetiķa 'āzim boldı.** (65a/1)

Çalçıday Hân vefât kılrda él ve emvâliniki taqsım kılıp ol ikevğa béríp *âhîretniñ yolın tuttu*. (84b/10)

Ebü'l-Feyz Hân çiçek zağmeti bile *rağmet civârığa intikâl kıldı*. (82b/6)

Çün ecel yétkeç inisin velî'ahd kılıp *Tépri gükmin bütkerdi*. (45b/5)

Aşağıdaki cümlelerde ise anlatıcının ölen kişiye ya da ölüme ilişkin olumsuz bir tutum geliştirdiği sezilmektedir:

Kéme ehlidin özge hiç mañlûkı qalmay, *fenâ girdâbıda ğarq boldılar*. (21a/12)

Bulardın başqa Ken'an dégen bir oğlu bar durur érdi kim lîkin kâfir durur érdi. Şûfânda kémeğa kirmey, *helâk boldı*. (21b/1)

Ve Melik Eşref'ni Hôy hüdûdıda tutup *cehennem'ğa yiberdi*. (43b/15)

Salşanat ğırısın aqa ve ini ve qarıntaşlarını nâğaqk *katl kıldı*. (44b/1)

Ve bu yolda ekşer *leşker telef boldı*. (68a/2)

İkki yüz éllig yıl ol vilâyetde 'ömr ötkerip *ecel deryâsığa ğarq boldı*. (23a/3)

Oğuz Hân'nın râ'ıyyet-i zafer ayetığa nuşret yéli ésip Qara Hân *zahm-ı cân-sitân bile ahret mülkige hezîmet kıldı*. (27b/9)

Tâhir Hân Uyğur Qutlı Hân'nı Qızılbaşlar bile *derke-i cehennemğa yiberdiler*. (73b/10)

2.2. Doğumla İlgili Kiplik Kullanımları

Firdevs'ül-İkbâl doğumla ilgili ifadelerde anlatıcının doğuma ilişkin kişisel tutumlarıyla ilgili izler taşımamaktadır.

Tokuz ay inqızâsıdın soñra cenâb-ı 'ıffet-meâbı üç *ferzend-i nûr-mânend toğurdi*. (36b/7)

Ve hemol yıl emîr-zâde-i â'zam ve eşref-i benî âdem müceddidü'd-devlete ve'd-dîn Muğammed Nažar Bék *mütevellid boldı*. (82a/14)

Ol kızdın Cuçi Hân, Çağatay Hân ve Ögetey Hân ve Toluy Hân *vücüdğa keldi*. (85b/15)

2.3. Tahta Geçmeyle İlgili Kiplik Kullanımları

Qaydu Hân: Çün *hânlık mesnedi anıñ vücudı bile ziynet tapdı*. (37a/5)

Taht-ı eyâletğa mütemekkin boldı. (37b/2)

Tuda Mengü ibn Batu: Birâder-zâdesidin soñra *pâd-şâh boldı*. (42b/15)

Toktağu Hân: *Salşanat tâcı bile ser-bülend bolup* dād-ı ‘adlını dādın bérdi. (43a/3)

Mengü Timür Hân: ‘Amekidin sonra on üç yaşıda *eyâlet mesnedide mütemekkin bolup* ābā ve ecdādının destūrıda mülkni zabt kıldı. (43a/8)

Yañı-Şehr’din kélip aқа ini ittifākı bile Vezír’de *salşanat tahtığa oturup durur*. (47a/10)

Sufyān Hân ibn Amenek Hân: Birāder-zādesidin sonra Ürgenç’de şeh-zādelər sa’yı bile *pād-şāhlıq mesnedide olturdi*. (47b/5)

Ve Yādgār Hân sene sekkiz yüz altmış ikki üzre érdi. Bereke Sulşān ve Mūzā Biy’niñ sa’yı bile ekşer Özbek’ke *pād-şāh boldı*. (45a/14)

İlbars Hân ibn Bürge Sulşān: Muvağğid ve mütedeyyin pād-şāh durur érdi. Amenek Hân’dın soñ *hānlıq seriri anıñ vücdı bile ziynet taptı*. (45b/12)

Atasının mücib-i vaşiyyeti ve a’yān-ı memleketiniñ sa’y ve ittifākı bile *salşanat uçığa mürtefi’ boldı*. (31a/10)

Sene miñ dağı yüz on bēşde ya on altıda *pād-şāhlıqğa yetip durur*. (65a/4)

Alarınıñ *eyyāmıda merāsım-i žulm ve ‘inād-ı qavānín fışk u fesād iştiḥār taptı*. (75a/17)

Muğammed Emín ‘İnāk yana Yādgār Hân’nı keltürüp *salşanat seririğa olturğuzdılar*. (82b/7)

Bölekey Hân’dın sonra sene miñ yüz seksen törtde *hānlıq tâcı bile ser-efrāz boldı*. (80a/5)

Yādgār Hân’nıñ evvelğı ‘azlidin sonra Muğammed Emín ‘İnāk’nıñ ihtimāmı bile *pād-şāhlıqğa yétđi*. (81b/11)

Ve Fulād Gāzı Hân’nı tavuşқан yılı Baba Bék’nıñ qatlidin sonra ḥāl’ étip yana Yādgār Hân ma’zūlını *pād-şāhlıqğa naşb kıldılar*. (83a/5)

Sene-i mezkūrede cemādiyü’l-evvelniñ yegirme sekkizide yek-şenbih küni hānqāhdın şağasınıñ öyidin keltürüp *pād-şāh köterdiler*. (83b/1)

İsfandiyār Hân vefāt tapıp tā’rîḥ miñ dağı élig törtde qoy yılınıñ evvelide Aral vilāyetide kırk yaşıda Ebü’l-gāzı Hân *salşanat tahtığa cülūs kıldı*. (58b/3)

Ve *tā’rîḥ-i hicreti miñ yüz onda pād-şāhlıq mertebesige yétđi*. (64b/15)

Sarığ Ayğır’dın sonra İş Muğammed Biy anı keltürüp *hānlıq tahtıda olturğuzdı*. (70b/11)

2.4. Kanıtsallıkla İlgili Kiplik Kullanımları

Kanıtsallık, önermede bilginin kaynağı hakkında bir şeyler söyleyen işaretleyicilerle ilgilenen bir gramer kategorisidir. Kanıtsal işaretleyiciler üç tür bilgi kaynağına işaret ederler: algılamalar, çıkarsamalar ve aktarmalar.⁵⁴ Kanıtsallığın alt kategorilerinden biri olan dolaylılık ise olay hakkındaki bilginin söylenti, çıkarsama ya da algılama gibi bilgi kaynaklarına dayalı olmasına atıfta bulunur.⁵⁵ *Firdevs 'ül-İkbâl'* de kanıtsallık ve dolaylılık aşağıdaki fiil çekim şekilleri ve söz dizimsel unsurlarla işaretlenmektedir:

Fiil tabanı + –mİş + Zamir kökenli şahıs ekleri

Fiil tabanı + -(X)p +Dur + Zamir kökenli şahıs ekleri

Dolaylılık kipliği 1: –mİş: Yuvarlak biçimcikleri olmayan ekin sadece 3. tekil şahsı örneklenebilmiştir: *bér-miş+Ø bol-miş+Ø* *durur*

Eger tapsa birin ata ve oğul

Ki dín dilrubāsığa **bérmiş** köñül (25b/13)

Muğammed Emín ‘İnāk’ nıñ devleti teraqqı tapıp ğaşmeti kün kündin mütezayid bolmış *durur*. (79b/12)

Dolaylılık kipliği 2: -(X) p + Dur : *ayt-ıp+dur-Ø, bar-ıp+dur-lar*

Andağ kim şā‘ir-i mezkūr **aytıpdur** (61a/1)

Vādiü’n-na‘mān dérler uykuğa **barıbdurlar**. (16b/10)

Dolaylılık kipliği 3: -ğan + ér-miş: *mutašarrıf bol-ğan ér-miş*

Tatar başlığ özge él bizniñ uruqnı qatlı-i ‘āmm kılıp mülkimizğa mutašarrıf **bolğan érmiş**. (34a/9)

Ve ‘ömrin **ba‘zı** miñ **ve ba‘zı** tokuz yüz otuz yıl **dép dururlar**. (17a/4)

Meşhūr rivāyet durur kim Melāike anı üç yüz altmış beşğa yétkende āsmānga ref‘ kılıp firdevs-i ā‘lāda mekān tuttı. (20a/1)

Dép dururlar kim kéme Kūfe’din ğareket kıldı. (21a/10)

Rivāyet durur kim Ādem Šāfiyyu’l-lah’ nıñ zamānıdın Nūğ nacıu’l-lah zamānığaça ikki miñ beş yüz yıl *durur*. (21b/13)

Amma qavl-ı evvel **ešāğğ durur**. (22a/16)

Türk: Anı Yāfeş oğlanı **hem dérler**. (23a/10)

⁵⁴ Eyüp Bacanlı, Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2006, Cilt 3, Sayı 1, s. 37.

⁵⁵ agm., s. 35.

Ve ba'zılar *dép dururlar kim* Ay Hân'nın inisi ya nebîresi érkeni ma'lûm érmes. (32a/6)

Bu šārîh yüzdin ma'lûm bolur kim 'eyyâm-ı mülki on tokkuz yıl durur. (57a/4)

Seyyid Muğammed Penâh Hâce 'aleyhi'r-rağmenin oğlu Seyyid 'Îšâ-me'd-dîn Hâce'din *éşitip-men kim* Adina Muğammed Biy ibn Bêki Cân 'Înâk kim Aral Özbek'iğa gâkim-i bi'l-istiklâl durur érdi. (62b/16)

Ve *rivāyet durur kim* hân bîbâk-meşreb yigit érdi. (63a/11)

Şâh Niyâz Hân: Cuçi Hân'nın oğlu durur. Ba'zı Qaraca Özbek'din *dép dururlar*. Ammâ *evvelgi rivāyet ešağg durur*. (64b/14)

Şîkât-ı şādîkû'l-nikâtdin *menkûl durur kim* Hôrâz Bék'nin katlığa bâ'is ve sebeb bu durur érdi. (75a/3)

Ve *ba'zı dép dururlar* kim Nişâbûr yörüşi Meşhed-i muqaddesinin türk-tâzıdın sonra tavuk yılı vukû' tapmış durur. *Ammâ fakîr bir nüshada körüp durur-men kim* Biçin yılı Meşhed-i muqaddes gazatıdın sonra bîvâsıta Nişâbûr uruşığa atlandı. (67a/13)

Fakîrniñ kiçiklikimde uluğ ceddin İşim Biy'din qalğan Meşhedlik bir fertût-ı derk bar durur érdi. *Ol dér érdi kim* Meşhed'ni Şîr Gâzî Hân çapğanda ér ve gâton beş miñdin artuğ bürde hesâbğa kirdi. (68a/7)

Ammâ Nûğ 'aleyhi's-selâm şûfânda alarnın mübârek cesedlerin kémede asrap şûfandın sonra Ebû Qubîs tağıda *ba'zı dép dururlar kim* Beytû'l-muqaddesde defn kıldı. (17a/9)

Ve *dérler kim* aña kırk şağife nâzil boldı. (17a/11)

Yâ insân şabaqasıdın ammâ 'Arâis kitâbıda *rivāyet durur kim* Anuş'nın anası Qûr érdi. (18b/5)

2.5. Yeterlilik Kipliği

Palmer tarafından eylem kipliğinin alt başlığı olarak içedim kipliği (dynamic modality) içinde değerlendirilen⁵⁶ yeterlik kipliği [-e al-] veya [-e bil-] biçim birimleri ile işaretlenmektedir. Yeterli olma, gücü yetme/yetmeme; sözü edilen vasıflardan yoksun olma anlamları vermektedir. Bağlamı içinde anlatıcının aktardığı bilginin gerçeklik değerine ilişkin bir çıkarım, varsayım da sezdirmektedir.

⁵⁶ F. R. Palmer, *Mood and Modality*, Cambridge, 2001, Cambridge University Press, s. 22, http://books.google.com.tr/books?id=xKUvDFTARR8C&pg=PR5&hl=tr&source=gb_s_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false

Velî Hân kim mecnûn-veş ve nādān kişi durur érđi. Ve yurtğa *nizām bére almadı*. (64b/11)

Evlād tenāsülüğa hem şāmil meger söz dibāçesinde bākî qalgay kim ol dibāçenin şirāze-i beķāsığa ğavādīs-i devrān miķrāz-ı inķırāz bile *zarar yétküre almas*. (8b/2)

Ve evrāk-ı cem‘iyyetin teşārif-i zamān tünd-bād-ı tefriķa bile *savura almas*. (8b/2)

Yomut‘nı özleriğa müttefik kılıp Bés-Ķal‘a‘ğa andaķ destbürd-i ‘azīm kör-güzdi kim hiķkim ķurgandın *baş ıķara bilmedi*. (74a/5)

Bes bu perişānlıķlar bile iş şürü‘ıĝa néçük meyl *ķıla alĝay-men*. (9a/4)

2.6. Gereklilik-Zorunluluk Kipliĝi

Palmer, gereklilik, zorunluluk kipliĝini (obligative), istek kipliĝinin (deontic modality) bir alt başlıĝı olarak sınıflandırmaktadır.⁵⁷ *Firdevs ‘ül-İkbāl’* de gerekliklik-zorunluluk işaretleyiceleri şunlardır: **-mAk kérek (+dur-), kérek+-dur-; lāzım (+dur-)**

Émdi **kérek** kim mendin sońra mesnedimde Bozoķ, Bozoķ uluĝı Kün Hân olturĝay. (30b/17)

Çü kélđiń cihān içre kétmek **kérek**
‘Azímet ‘adem sarı étmek **kérek** (19a/6)

Kerek şehĝa tapĝaç hezímét sipāh
Bírer bérk yér ķılmaķ ārāmĝāh (28b/4)

Bes tārih ehlíĝa bu söz taĝķıķı **lāzım** durur. (30a/4)
Behişt-i berín émdi **kérekdür** (8b/8)

2.7. Örtük Kiplikler

Daha geniş bir anlamda bakıldığında, kiplik kavramı, ayrıca konuşucunun süzcük düzeyinde yapmış olduĝu bazı seçimleri de kapsar. Buna örnek olarak sıfatlar gösterilebilir.⁵⁸ *Firdevs ‘ül- İkbāl’* de, bir saygı, iltifat, beĝenme/beĝen-meme, araya mesafe koyma gibi kiplik alanları işaretlemek üzere sıfatlardan sıkça yararlanılmıştır. Ayrıca ölüm, doğum, tahta geçme gibi durumlarda da seçilen sözcükler farklı kiplik ifade alanları yaratmaktadır.

Ĝüsn ü şabāĝatda dilpeźir, luşfu melāĝatda bínaźir durur érđi. (77a/7)

Éltüzér Muĝammed Bahādır Hân **medde’l-lāhu te‘ālā źilāle celālihi**

⁵⁷ Palmer, *age.*, s. 22.

⁵⁸ Kıran, *age.*, s. 189.

‘alâ mefârîkı’l-enâm ilâ yevmü’l-kıyâm çün bu devlet-i meymüne rüz-efzûn kıyaşının şa‘şa‘ası ‘âlemni yarutdı. (6b/7)

Her hârâb u âbâd bir vâsısa bile seğâb-ı ‘inâyetiniñ reşegâtıdın behremend ve her edânî ve aķâşî bir veşîle bile âf-tâb mergâmetiniñ pertev-efgenlîğüdın ercümend boldı. (6b/10)

Ay Hân ibn Oğuz Hân: ‘adâlet-şî‘âr ve huceste-eşvâr pād-şâh durur érdi. (31b/14)

Yulduz Hân: *Cihândâr ferhunde-aķter ve şehir-yâr pākîze-güher érdi.* (32a/4)

Canıbék Hân ibn Özbek Hân: *Müsülmân ve ‘âdil ve kârdân ve ‘âķil ķişı* durur érdi. (43b/4)

Ėarîb-i zâlim ve ‘acîb-i fâsık durur érdi. *Beğâyet dünyâ-döst ve Ėarîş* durur érdi. (43b/9)

Ve ol zâlim şıynet ve fâsık fışrat ķişı durur érdi. (44a/16)

İlbars Hân ibn Bürge Sulşân: *MuvaĖĖid ve mütedeyyin pād-şâh* durur érdi. (45b/11)

Ve Vezîr ekâbiri havâşş u ‘avâm bile dervâzelerĖa ķişı ta‘yîn kılıp *Kızılbaş ‘aleyhimü’l-la‘neni* Ėatl-i ‘âmm kılıp ér tañ bile hânı kêltürüp tahtda olturĖuzdılar. (46b/7)

Ve ol hoş-huy ve şîrîn-kelâm civân-merd ve şâhib-i ser-encâm şüca‘ ve sehâvetlîğ ‘âēil ve siyâsetlîğ şeh-zâde durur érdi. (52a/10)

3. Sonuç

Her ne kadar Orhun Yazıtlarıyla başlatılsa da klasik anlamda Türk tarih yazıcılığının İslamiyet’in kabulüyle ve Arap-Fars tarih yazma geleneği etki-sinde geliştĖi söylenebilir. Özellikle Moğol-İlhanlı Devleti Dönemi’nde İran tarihçiliğinin etkisi daha bir hissedilir olmuştur. Bu dönemde genellikle Far-sça yazılan eserleri müteakip 16. yy.dan başlayarak ve Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan Zahîrüddin Muhammed Bâbur’un *Bâbur-nâme’si*, Haydar Mîr-zâ’nın *Târîh-i Reşîdî’si*, Yazarı bilinmeyen bir *Şibânî-nâme*, Ötemiş Hacı’nın 1550 yılında yazdığı *Târîh-i Dost Sultân’ı*, Ebu’l-Gâzi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* ve *Şecere-i Terâkime’si*, Mûnis ve ÂĞehî’nin daha önce zikr ettiğimiz eserleri ve nihayet Muhammed Yusuf Beyânî’nin (1859-1923) *Şecere-i Harezmi-şâhî* adlı eseri.⁵⁹

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yuri Bregel, *Notes On The Study of Central Asia*, Papers on Inner Asia, No.: 28, Indiana University, Bloomington 1996; Şenel Gerçek, “Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik*

“Bu yüzyılda artık Orta Asya siyasal ve dinsel olarak İran’dan ayrılmış, bir süre sonra yerini Özbek yönetimine bırakacak olan Cengiz sülalesi, hanedanlığını Buhara, Harezmi ve -daha ileriki zamanlarda da Hokand’a taşımıştır. Bu bölgelerde gelişen tarih yazıcılığı, esas olarak yazıldıkları dönemin hükümdar ve hanedanlarının köken ve tarihini konu edinir; eğitilmiş okurlara ve hatta zaman zaman sıradan halka eğlenceli ve öğretici okumalar sunmanın ötesinde, tarihçilerin ana hedefi, hitap ettikleri yöneticilerin yönetimini meşrulaştırmaktır. Özbek sülalesi Cengizlilerin yerini aldığı anda, bu çok başvurulan meşrulaştırma yöntemi, tarihçiler tarafından üretilmiş efsaneleri de kullanarak, yeni yönetimin Cengiz Han ya da Timur soyuna olan doğrudan bağını kanıtlama işlevini üstlenmiştir.”⁶⁰

Tarihçi, ne yaparsa yapsın -bütün diğer yazarlar gibi- eserlerinde duygu ve düşüncelerini anlatır ve kendini ele verir. En tarafsız tarihçi daima zamanının ve memleketinin insanıdır.⁶¹ Gerek geleneğin etkisi ve sanatlı, üsluplu yazarak maharet gösterme arzusu, gerekse patronaj ve siyasi koşulların etkisi bu dönem tarih eserlerinin dilinde de kendini hissettirir. Zaman zaman yazarlar *Firdevs’ül- İkbâl*’de kendilerini anlatıdan silerek oldukça nesnel ve yansız bir dil kullanma becerisi gösterirken, zaman zaman hatta çoğunlukla açık ya da örtük kiplik belirtisi içeren ve anlatıcının metinde varlığını derinden hissettiren bir dil kullanmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- ALTUN, Ergün, *Firdevs’ül- İkbâl*, [1b-100a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- ASIM, Necip, “Firdevsü’l-İkbâl 1”, *Türk Derneği*, No.: 2, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul, 1328.
- ASLAN DEMİR, Sema, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayıncıları, Ankara, 2008.
- BREGEL, Yuri, *Notes On The Study of Central Asia*, Papers on Inner Asia, No.: 28, Indiana University, Bloomington 1996.
- CAHEN, Claude, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, (çev.: Nejat KAYMAZ), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı VII/12-13, 1969.
- CANPOLAT, Mustafa, “Çağatay Dili ve Edebiyatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C 8, Ankara 2002.

Araştırmalar Dergisi 14, Konya, 2012 Yaz, Yıl 7 Sayı 14, s. 189-197.

⁶⁰ Bregel, s. 8.

⁶¹ Halkın, s. 12.

- CORCU, Demet, “Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAlI’ının Anlamsal İçyapısı”, *Dilbilim Araştırmaları* 2005, semanticsarchive.net/Archive/zE0ZDQ0N/Maltepe_bildiri.pdf, (Son erişim 17 Temmuz 2012)
- DEMİR, Sema, “-mAlI’ının Emir ve İstek Bildirme İşlevi Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13, 2009
- ECKMANN, János, “Çağatay Edebiyatının Son Devri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, S 234, TDK Yayınları, Ankara 1963.
- , *Çağatayca El Kitabı* (çev.: Günay KARAAĞAÇ), Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2003.
- , *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz.: Osman Fikri SERTKAYA), TDK Yayınları, Ankara 2003.
- ERASLAN, Kemal, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi* (TDV), C 7, İstanbul 1993, s. 168-176.
- ERCİLASUN, Ahmet B., “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi”, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- GERÇEK, Şenel, “Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14, Konya, 20012 Yaz, Yıl 7 Sayı 14, s. 189-197.
- , *Firdevs’ül- İkbâl*, [100b-200a], (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük), Kocaeli Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- HALKIN, Léon-E, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev.: Bahaeddin YEDİYILDIZ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- İMER, Kamile ve diğerleri, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011.
- İNAN, Abdülkadir, “XIX. Asır Türkistan Şair ve Tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1828”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, No.: 2, S 13, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1933, s. 17-20.
- KILIÇ, Filiz, *Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık*, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2005, Cilt 2, Sayı 5.
- KIRAN, Zeynel, Ayşe KIRAN EZİLER, *Dilbilime Giriş*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- KÖPRÜLÜ, M., “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, C 3, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 270-323.
- MUNİROV, K., *Munis, Agahî ve Bayanî’ning Tarihî Asarları*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960.
- ÖLMEZ, Zuhâl, *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Simurg Yayınlar, Ankara 1996.
- PALMER, F. R., *Mood and Modality*, Cambridge, 2001, Cambridge University Press.

- Shir Muğammad Mirâb Mûnis and Muğammad Rızâ Mirâb Âgahî, *Firdaws al-ıqbâl:History of Khorezm*, (ed.: Yuri BREGEL), E. J. Brill, Leiden 1988.
- Şîr Muhammed Mirâb Mûnis ve Muhammed Rızâ Âgehî *Firdevs'ül- İkbâl*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kitaplığı, T 82.
- TANÇ, Mustafa, *Munis Hârezmî, Firdevsü'l-İkbâl*, Laçın Yayınları, Kayseri, 2011.
- TEKCAN, Münevver, *Bayram Han'ın Türkçe Divanı*, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.
- TEKİN, Feridun, “Muhammed Rıza Agehi (1804-1879)”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S 9, Sivas 2000.
- UZUN, Leyla Subaşı, *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg, Ankara, 1995
- YILMAZ, Salih, “*Munis ve Agehi'nin 'Firdevs-ül İkbâl' Adlı Eserinde Geçen Karakalpak Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar*”, *ürk Dünyası Araştırmaları*, S 45, Temmuz- Ağustos 2003, s. 151-188.
- YİĞİT, İsmail, “Mûnis”, *İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C 31, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 47-148.
- , “*Mûnis*”, C 1, TDVİA, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN YENİSEY YAZITLARININ MOĞOLİSTAN'DAKİ YAZITLARDAN FARKLILIKLARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Erhan AYDIN

Giriş

Yenisey yazıtları, Moğolistan'ın kuzeyinde, Yenisey Irmağı boyunca, hangi boylarca dikildiği çok belli olmamakla birlikte daha çok Kırgızlar tarafından dikildiği sanılan ve bugün toplam sayısı 250'ye yaklaşan yazıtlardır. Bu yazıtlardan Uybat III (E 32) Yazıtı ilk bulunan yazıt olduğu hâlde N. Yadrintsev tarafından 1889 yılında II. Türk Kağanlığı'nın tahtında oturan Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin adına dikilen iki büyük yazıt bulununcaya kadar bu yazıtların kimlere ait olduğu ve alfabenin niteliği hakkında pek bir şey bilinmiyordu. V. Thomsen'in bu alfabedeki harfleri çözmesinden sonra çalışmalar daha çok Moğolistan bölgesi yazıtları üzerinde yoğunlaşmakla birlikte bu yazıtları da okuma girişimleri olmuştur. Bu anlamda özellikle W. Radloff, H. N. Orkun, S. Ye. Malov'un adını anmak gerekir.

Yenisey yazıtlarından bazı harfler Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarından ya şekil itibarıyla farklıdır ya da başka sesleri karşılamaktadır. Bu konu üzerinde yeterince durulmuş ve özellikle Yenisey yazıtlarının tarihlendirilmesi konusunda epeyce şey söylenmiştir. Bu tür farklılıklar bu bildirinin çerçevesi dışında kalacaktır. Bu bildiride daha çok Yenisey yazıtlarıyla Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarının söz varlığı karşılaştırılacak ve tespit edilen sözcükler üzerinde durulacaktır. Yenisey yazıtları söz varlığı açısından temelde özellikle Moğolistan'da bulunan ve II. Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı tarafından dikilen yazıtlardan farklı değildir. Ancak Sayan-Altay bölgesi halklarından özellikle Kırgızlardan kaldığı düşünülen bu yazıtlarda kimi sözcükler farklı anlamlarda kullanılmış kimi sözcükler ise başka yazıtlarda tanıklanmadığı için bölgeye has sözcükler olarak değerlendirilmiştir.

1. Söz Varlığı Çerçevesinde Yenisey Yazıtlarında Tespit Edilen Farklılıklar

Bugün sayısının 250'ye yaklaştığı bilinen (Vasilyev 2011: 905) Yeni-

sey yazıtlarından elimizde metni bulunan 170 civarında yazıt incelenmiş ve özellikle Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı'ndan kalan yazıtlarla karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler aşağıda bulunmaktadır. Bu veriler alfabe sırası ile verilecek olup bölü “/” işaretinin solundaki rakam yazıtın numarasını, sağındaki rakam ise satırı göstermektedir. Eğer sadece tek bir rakam varsa bu rakam yazıtın numarasıdır. Bu durumda yazıtın tek satırlı olduğu anlaşılmalıdır.

1.1. *çök* ‘şaman ayin veya dualarında “amin!” benzeri bir söz.’ 36/2, 116, Adrianov/2.

Üç yazıtta geçen *çw̄k* sözcüğü için önceki okuyuş ve anlamlandırmalar aşağıda bulunmaktadır:

* Radloff 1895: *çök* ‘gnädig (?)’ (s. 343). Radloff, sözlükte ise ‘unbekanntes Wort, vielleicht mit *çök* ‘niederknien anflehen in Verbindung zubringen’” anlamını vermiştir (s. 372).

* Orkun 1940: *çök* ‘Çök’ (s. 170). Sözlükte, ‘Tanrıya karşı yapılan bir hitab’ anlamı bulunmaktadır (1941: 38).

* Malov 1952: *öçük* ‘moye (bojestvo)’ (s. 66).

* Klyashtorniy 1976: *öçük* ‘krişa (zatsita) (dlya nas)’ (s. 69).

* Vasilyev 1983: *çw̄k* (s. 28).

* Kızlasov 1994: *çök* ‘snizoydi’ (s. 188).

* Barutçu Özönder 1998: *çök* ‘yardım et!’ (s. 177).

* Erdal 1998: *çök* ‘ich bringe dir mein Opfer dar (?)’ (s. 89).

çw̄k biçiminde yazılan sözcüğün başında bir ünlü olduğu varsayıldığında *öçük*, *üçük* vs. okunarak hem isim hem de fiil olduğu düşünülebilir. Sözcük, özellikle Tuba II (E 36) Yazıtı’nın 2. satırındaki *teyrim çök bizke* cümlesinde fiil gibi durmakta ve ‘Tanrım acı bize’, ‘Tanrım yardım et bize’ gibi anlamlarla karşılamak mümkün gibi gözükmemektedir. Ancak tarihsel ve çağdaş Türk dili alanında *öçük*- veya *üçük*- biçiminde bir fiil tanıklanmamıştır. Yalnızca Atebetü'l-Hakayık’ta bir kez geçen *öçüktür*- fiili ‘kızdırmak, hiddetlendirmek’ (Arat 1992: L) anlamında olup ettirgen biçimli fiili, ettirgenlik eki olmadan *öçük*- biçiminde tasarlayıp ‘kızmak, hiddetlenmek’ biçiminde anlamlandırılması da yazıt metninin anlamsal bağlamına uymamaktadır.

Kuzey-Doğu Türk dillerinden Altaycada *çok* “(putlara kurban verme sırasındaki haykırış) *çok! silerge küçtü şaytan* ‘al sana, güçlü şeytan!’” örneği bulunmaktadır (Baskakov-Toşçakova 1999: 76).

Sibiryâ Türk halklarının Şamanizm’i üzerinde önemli çalışmalar yapan Abdülkadir İnan’ın verdiği bazı şaman ayini parçalarında *çok* sözcüğüne rastlanmaktadır:

Muhafaza edici atam Kayra Han!
Çook! İşte sana kurban, Kayra Han!

...

Çook! İşte sana kurban!
Otuz başlı ot (ateş) annem
Kırk başlı karı annem
Çook! dediğim vakit merhamet ediniz! (İnan 1987: 393-394).

Çok sözcüğü A. V. Anohin’in Altay Şamanizm’ine ait metinleri derlediği ünlü eserinde de tespit edilmiştir (Anohin 1924: 28), (Anohin 1987: 430)

<i>Askan kazanıñ ürsü, çok!</i>	‘Asılmış kazanın çorbası, çok’
<i>Açū aştıñ takū, çok!</i>	‘Acı aşın parçası, çok’
<i>Kalbak-pıla suzundū, çok!</i>	‘Bir kaşık kadar su, çok’
<i>Kara arakı sugattū, çok, Kayrakan!</i>	‘Suvatı kara rakı olan çok’
<i>Ak-it purul piskä poluş, çok!</i>	‘Boz Ak İt bize yardım et, çok’
(...)	
<i>Ülbüräktū kuş-pörük</i>	‘Ülbürekli kuş külâh’
<i>Üç üyälū ak manyak, çok!</i>	‘Üç boğumlu ak manyak, çok’
<i>Ak çaçılga täñdälip</i>	‘Ak saçılga denklensin’

Anohin, *çok* sözcüğünü çevirmeden olduğu gibi bırakmıştır (1924: 28). İnan, ilk metinde *çook!* olarak belirlediği sözcük için “ibadet vaktinde tekrar edilen kelimelerdir ki “Amin!” yerine kullanılır” demiştir (1987: 394). A. V. Anohin’den çevirdiği “Altay Şamanlığına Ait Maddeler” adlı makalede ise “şaman dua ve efsunlarında öyle kelime ve terimler vardır ki tercümesine imkân yoktur. Metinlerde geçen bu gibi kelime ve terimler ancak izah edilebilir. Çok, şaman dualarında bir nidadır, Amin! Demek gibi bir sözdür” cümlelerine yer verilmiş olup bu açıklama İnan’a aittir (Anohin 1987: 430).

Çok olarak okumanın daha uygun olduğunu düşündüğümüz bu Şamanist nida, kurban töreni sırasında çıkarılan bir haykırış olmalıdır. Bugün Güney Sibiryâ Türk halklarının Şamanist ayinlerinde de sözcüğe rastlanıyor olması, sözcüğün okunmasında ve anlamlandırılmasındaki kuşku­ları giderecek kadar önemlidir.

1.2. *elik* ‘geyik’ 48/4, 48/4.

elik sözcüğü Moğolistan'daki yazıtlarda tanıklanmamıştır. Yenisey yazıtlarında ise yalnızca Abakan (E 48) Yazıtı'nın 4. satırında tespit edilmiştir. Sözcük, yazıt üzerinde çalışanlarca farklı biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

Malov 1952: *ilki* ‘vnutrenney zemli’ (s. 94-95).

Vasilyev 1983: *l'k'i* (s. 32).

Barutcu Özönder 1998: *älki* ‘halkı’ (s. 179).

Kormuşin 2008: *äliki* ‘kosuli’ (s. 139-140).

Sözcük Uygur metinlerinde tanıklanmamış olup *Irk Bitig*'in 63. ırkında ve *Kutadgu Bilig*'in 79. beytinde bir kez geçmiştir (Tekin 2004: 25), (Arat 1979: 146). Kıpçak sahası metinlerinden Kitabü'l-İdrâk'te de tanıklanmıştır (Toparlı 2003: 72).

1.3. *erdem* ‘kahramanlık’ 2/3, 2/4, 5/1, 10/6, 11/9, 13/1, 13/3, 23/2, 24/7, 26/5, 26/5, 28/1, 28/9, 29/2, 29/4, 29/7, 29/8, 30/1, 30/4, 31/2, 32/1, 32/8, 32/10, 32/10, 32/16, 40, 41/1, 41/3, 41/6, 42/7, 42/7, 43/3, 44/1, 44/5, 46/2, 48/2, 48/9, 49/3, 51/2, 52/2, 53/2, 56/2, 60/2, 66/2, 68/14, 68/15, 68/19, 70/3, 73/7, 98/4, 108/1, 108/2, 109/4, 109/4, 110/2, 110/3, 149/2, 152/1, Kök Haya/1

Yenisey yazıtlarının en çok kullanılan sözcüklerinden olan *erdem* sözcüğünü ‘kahramanlık’ biçiminde çevirmek uygun görünmektedir. Neredeyse her yazıtta birkaç kez geçen bu sözcük, Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı yazıtlarında geçmemiş, yalnızca Küli Çor Yazıtı'nda tespit edilmiştir (Şirin User 2009a: 325-326). Yenisey yazıtlarında bu kadar sık kullanılması oldukça ilginçtir. Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarında daha çok *alp* unvanının kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca krş. Eren 2005: 28.

1.4. *esizim* “‘ne yazık!’” “‘ne acı!’” anlamında bir acınma ünlemi’ 1/1, 3/2, 3/6, 5/3, 9/1, 10/1, 10/1, 10/3, 10/4, 10/10, 11/2, 11/4, 13/4, 14/2, 14/3, 15/3, 16/1, 16/1, 16/3, 19/2, 19/3, 21/3, 25/2, 25/3, 27/3, 41/1, 41/1, 41/3, 41/3, 41/7, 41/9, 42/2, 42/2, 42/4, 43/6, 44/4, 45/5, 45/6, 45/6, 45/6, 45/7, 45/7, 45/7, 45/8, 45/10, 46/1, 46/1, 48/4, 49/1, 49/1, 50/1, 51/1, 51/2, 55/2, 56/1, 58/2, 59/2, 61/1, 61/2, 62, 65/2, 65/3, 68/2, 68/5, 68/23, 69/2, 92/3, 100/2, 100/3, 109/3, 109/5, 110/3, 110/4, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 152/3, 152/4.

esizlerim “‘ne yazık!’” “‘ne acı!’” anlamında bir acınma ünlemi’ 147/5.

esizni “‘ne acı!’” “‘ne yazık!’” anlamında bir acınma ünlemi’ Adrianov/3.

Yenisey yazıtlarının en önemli özelliklerinden biri bu yazıtların aşırı duygusal cümleler içermesidir. Özellikle eşten ve aile bireylerinden ayrılmanın

konu edinildiği yazıtlarda *esizim*, *esizlerim* ve *esizni* biçiminde acınma ünlemleri kullanılmıştır. Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarında tespit edilemeyen bu ünlemin Sayan-Alтай yöresine has bir sözcük olduğu öne sürülebilir. Ünlem, Moğolistan bölgesi yazıtlarından olan Höl Asgat Yazıtı'nda çok sayıda tespit edilmiştir. bk. (Ösawa 2010). Ünlemi, W. Radloff, H. N. Orkun ve S. Ye. Malov gibi ilk yayımcıların daha çok *sizim* veya *sizim e* biçiminde okudukları ve çokluk 2. kişi zamiri olarak düşündükleri bilinmektedir. Sözcüğün kişi zamiri değil de bir acınma ünlemi olduğunu ayrıntılı bir biçimde işleyen de Tekin olmuştur (Tekin 1964). Hamilton *esiz* sözcüğünü **ed-siz* > *essiz* biçiminde düşünür (1986: 15). Tekin, Hamilton'un kitabını tanıttığı yazısında *esize* de değinerek eski Türkçeden önceki dönemlerde **ds* > *ss* benzeşmesini mümkün görmediğini belirtir (1987: 253). Bu acınma ünlemi ile ilgili N. Useyev (2007: 1-8), R. Alimov'un (2011: 241-248) da çalışmaları bulunmaktadır. Özellikle Alimov, Yenisey yazıtlarındaki bütün *esiz*lerin acınma ünlemi olarak düşünülemeyeceğini vurgular ve örneğin Bay-Bulun I (E 42) Yazıtı'nın 7. satırındaki *esiz yerim idok yerim...* cümlesindeki *esiz*'in de acınma ünlemi olmasının mümkün olmadığını ve 'aziz, kutsal' biçiminde anlamlandırmanın metnin anlamsal bağlamına daha uygun düşeceğini belirtir (2011: 248). Bu acınma ünlemi için bk. (Erdal 2004: 354). Ayrıca krş. (Bazin 1993: 37-38), (Tekin 2000: 82-83).

1.5. *esni* ““ne acı!”, “ne yazık!” anlamında bir acınma ünlemi’ 15/1, 29/8, 49/3, 147/1.

Yenisey yazıtlarının ilginç acınma ünlemlerinden biri de *esnidir*. Tespitlerimize göre 4 yazıtta toplam 4 yerde geçmiştir. Bu acınma ünlemi, Talas VIII Yazıtı'nda ve Yar-Hoto runik grafitilerinde de tespit edilmiştir (Alimov 2008: 1), (Erdal 1993). Tekin'in, bu acınma ünlemini Çuv. *asin-* ‘hatırlamak’ fiiline bağlayarak ‘hatırlayın!’ biçiminde kabul etmesi önemli bir görüştür (2000: 85). Acınma ünlemiyle ilgili diğer görüşler için R. Alimov'un çalışmasına bakılabilir. Bu çalışmada önceki yayımcıların ünlemle ilgili görüşleri de ayrıntılı bir biçimde verilmiştir (2008: 2-3). Moğolistan'daki kağanlık yazıtlarıyla diğer yazıtlarda görülmemesi oldukça ilginç olmakla birlikte Talas VIII Yazıtı ile Yar-Hoto grafitilerinde tespit edilmiş olması, ünlemin belli bölgeye has sözcüklerden olduğu savımıza engel oluşturmaz.

1.6. *irbis* ‘Sibirya panteri’. 123.

Bu hayvan adı yalnızca tek satırlı yazıtlardan olan Tepsey VIII (E 123) Yazıtı'nda tespit edilmiştir. Barutcu Özönder *ärbäş* ‘Sibir Panteri’ biçiminde okumuş ve anlamlandırmıştır (1998: 180). Sözcüğün Hoyto-Tamır metnlerinde de *ibris* biçiminde tespit edildiği anlaşılmaktadır (Sertkaya-Harcavbay

2001: 324). Buradaki sözcük b^2 ve r^2 harfleri ile yazılmıştır. Sözcük pekâlâ *bars* da okunabilir. Ayrıca krş. (ED 199a), (Ölmez 1992: 48, not 8).

1.7. kagan ve katun: *Kagan* ve *katun* sözcükleri tespitlerimize göre Yenisey yazıtlarında hiç kullanılmamıştır. *Kağan* sözcüğü kullanılmadığı için doğal olarak *katun* da kullanılmamıştır. Kağan unvanıyla ilgili çok fazla etimoloji denemesi yapılmış olsa da en çok taraftar bulacak gibi görünen görüş A. Vovin'in önerisidir (2007: 178). Daha önce G. Doerfer'in de değindiği bu görüş kısaca şu şekildedir:

	Male	Female
Supreme rulers	ka-ga-n	ka-ga-tu-n
Lesser rulers	ka-n	ka-tu-n

Vovin, *-ga-* ekinin büyüklük bildiren bir ek (augmentative suffix) olduğunu belirler (2004: 129). Vovin unvanın Xiongnu 匈奴 ve Yenisey dillerine kadar uzanmasının muhtemel olduğunu belirtip unvanın Xiong-nu **qa?-Gā* 'great ruler' kökenli olduğunu, buradan Xianbei 鮮卑 tarafından ödünçlendiğini ve Mo. teklik eki *-n* ve çokluk eki *-d* ekiyle kullanıldığını belirler. Ancak *katun* ve *kagatun* sözcüklerinin Xianbei 鮮卑'de tanıklanmadığını, hakkında çok az şey bilinen ve İç Asya dili olduğu hâlde diğer dillerle herhangi bir yakınlık tespit edilemeyen Ruanruan 柔然 dilinde tanıklandığını belirtir (2007: 184). Kağan unvanı hakkındaki diğer görüşler için krş. (Aydın 2011a: 163-164).

Katun sözcüğü de Doerfer ve Vovin'in önerisinden hareket edildiğinde **ka* kökü ile ilişkili olduğu için ancak 'kağanın karısı, hatun' anlamında olabilir. *Katun* sözcüğünün Yenisey yazıtlarında E 3/4, E 12/2, E 12/4, E 72/1, E 144/1, E 145 yazıtlarında olmak üzere toplam 6 kez geçtiği tespit edilmiştir. Ancak bütün *katun*ların 'kağanın karısı, hatun' anlamında değil de Katun Irmağı'nı karşıladığı ortaya konmuştur. krş. (Aydın 2011b: 255).

1.8. keş 'okluk, sadak' 3/2, 10/5, 25/3.

Bu sözcük Moğolistan'daki büyük yazıtlarda tespit edilmemiştir. Kâşgarlı'da 7 kez geçmiştir. Kâşgarlı, sözcüğü Oğuz ve Kıpçakların bilmediklerini de kaydetmiştir (Atalay 1991: 334), (Dankoff-Kelly 1984: 212). Sözcük Kıpçak metinlerinde hem *keş* hem de *kiş* biçiminde tespit edilmiştir (Toparlı vd. 2003: 141, 150). Ancak sözcüğün *e*'sinin kapalı olduğu bilinmektedir. Ed-Dürre'de elif ile yazılmıştır (Toparlı 2003: varak 11a). *Codex Cumanicus*'ta da bir kez geçen sözcükteki *e* sesinin açık mı kapalı mı olduğu belirtilmemiştir (Grönbech 1942: 141). Sözcük günümüz Türk dillerinden Kar.-Mal. *keş* 'ok kılıfı,

sadak' biçiminde tespit edilmiştir (Tavkul 2000: 256). Ayrıca Yak. *käsāx* 'kol-
çan' (VEWT 258), Kar. *keş* 'ok kılıfı' (Çulha 2006: 76).

Sözcükle ilgili ilk açıklamayı Thomsen yapar. Thomsen, Radloff'un *b*² okuduğu sesin kapalı *e* olması gerektiğini irdelediği yazısında sözcüğün *kēs* olması gerektiğini ve *kēšig* yapısındaki *-ig* ekinin de belirtme hâli olduğunu belirtir ancak sözcüğün anlamında kesin bir görüşe sahip olmadığı söylenebilir. Thomsen, bazı Türk dillerinde kullanılan 'kuşak' anlamındaki sözcükle aynı olabileceğini düşünür ama emin değildir (2002: 312-313).

Clauson, Yenisey yazıtlarının dışında tespit edilmediğini, sözcüğün Moğolca biçiminin *sagadak/sa'adək* 'arrow case' olduğunu belirtir (ED 752b). Radloff sözcüğün Farsça olduğunu bildirir (1911: 1180). Ancak G. Doerfer bunun kesin olmadığını söyler. Ayrıntı için bk. (TMEN III, No. 1697). *keş* 'kolçan' DTS 303. Räsänen ise yazıtlarda geçen örneklerle Kâşgarlı'daki ve Codex'teki biçimi verdikten sonra Türk dillerinden örneklerle karşılaştırır. Räsänen'in özellikle 'kuşak, kemer' anlamındaki *keş* sözcüğü ile birleştirdiği görülmektedir. Osmanlıcadan verdiği *kāš* örneğinin de *kēs* ile ilgisi olmadığı düşünülmektedir (VEWT 258). 'Okluk, sadak' anlamındaki sözcük kapalı *e* ile yazıldığı için açık *e* ile yazılan diğer *keş* veya *kes*'lerle karıştırılmamalıdır. Hamilton *ki-š* [*ke-š*] olarak belirlediği sözcüğün **ki/*ke* 'içerideki, iç, içe girmiş kısım' kökünden yapılmış olabileceğini öne sürer (1998: 73).

Sözcüğün çok dar bir alanda kullanımda kaldığı görülmektedir. Bu nedenle Sayan-Altay halklarının söz varlığının örneklerinden sayılabilir.

1.9. *kunçuy* 'eş, zevce' 1/1, 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 11/2, 13/2, 14/2, 16/1, 22/1, 25/1, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 48/7, 55/2, 59/2, 68/29, 70/2, 73/4, 108/1, 147/2.

Moğolistan bölgesindeki yazıtlarda 'kağan kızı veya kız kardeşi' anlamında kullanılmıştır (Şirin User 2009a: 265-266). Uygurlardan kalan kağanlık yazıtlarında bu unvanın kullanılmadığı görülmektedir. Ancak bunun yalnızca bir tesadüf olduğunu söylemek gerekir. Sözcüğün Çince'den ödünçleme olduğunda kuşku bulunmamaktadır. *kunçuy* < Çin. *kung tchu* [gongzhu] 公主 'princess' (Bazin 1995: 40). Ölmez, Çince *gong* 公 ve *zhu* 主 karakterlerinin o dönem Çincesindeki yaklaşık ses değerlerinden de söz etmiştir (1999: 59-60). Unvanın Çince'deki anlamı 'hükümdarın kızı' biçimindedir (Ecsedy 1996: 190). Clauson sözcüğün, Yenisey yazıtlarındaki anlamının 'a noblewoman' olduğunu da bildirir (ED 635a). Ayrıca krş. (TMEN III, No.: 1585), (DTS 466), (VEWT 301). Sözcüğün bazı Uygur metinlerinde son sesleri düşmüş hâlde *kunçı* veya *kunçu* biçimleri de tespit edilmiştir (Şirin User 2011: 288-289). İ. Togan, sözcüğün *kunçuy* biçiminde okunmasına karşı çıkarak Tang

öncesi Çincece sözcüğün ilk ünlüsünün *o* olduğunu Tang döneminden sonra *u* sesine dönüştüğünü öne sürer (2006: 97).

Kâşgarlı, ‘hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses. Buradan alınarak *katun kunçuy* denir’ biçiminde bir açıklama yapar (Atalay 1991, III: 240).

Kunçuy sözcüğü Moğolistan yazıtlarında ‘prenseler’ anlamında iken, Yenisey yazıtlarında ‘sevgili eşim’ anlamındadır (Scharlipp 1995a: 49) ve (Scharlipp 1995b: 170). Gerçekten de Yenisey yazıtlarında geçen bütün *kunçuy*lar yazıt kahramanının, eşi için kullandığı addır. Sayan-Altay bölgesi halklarında bu özel kullanımın geçerli bir nedeni olması gerekir. Uygur ve Karahanlı metinlerinde aşağı yukarı orijinal anlamında kullanılıyor iken Sayan-Altay halklarında anlam kötüleşmesi diye adlandırabileceğimiz bu durumu bölge halkının eşlerine duyduğu saygı ile açıklamak mümkün gibi gözükmektedir. Bu durumda bu anlamın bölgeye has olduğunu söylemek yerinde olur.

1.10. *kuy* ‘oba, köy’ 3/1, 6/4, 7/4, 8/2, 10/1, 13/2, 14/2, 16/1, 18/3, 22/1, 26/4, 27/2, 29/5, 45/6, 46/1, 55/2, 59/2, 61/2, 68/29, 70/2, 106/1, 147/2.

Bu sözcük de Moğolistan’daki yazıtlarda tespit edilmemiştir. Scharlipp, *kunçuy* ve *kuy* sözcüklerinin ikisinin de Çince olduğunu söyledikten sonra *kuy* ‘privater Teil des Hauses’, ‘harem’ anlamında olduğunu belirtir (1995a: 50), (1995b: 170).

Radloff, çok emin olmamakla birlikte Abakan-Altay dillerinde kullanılan *kuy* ‘Höhle, Flussbett, Ufer’ ile aynı sözcük olabileceğini öne sürer ve anlamca aynı olmadığının farkında olduğunu ve sözcüğün yabancı bir dilden ödünçleme olduğunu tahmin ettiğini bu nedenle de çevirmeden bıraktığını belirtir (1895: 363). DTS’ye göre sözcük Çin. kuei [gui] 闕 kökenlidir (DTS 464). Ayrıca krş. (Malov 1952: 107). Clauson ‘the women’s apartments’ olarak anlamlandırdığı sözcüğün Çince kuei’den ödünçlendiğini ve Uygur metinlerinde *küy* olarak kullanıldığını belirtir. Ünlüsünün kısa olduğunu belirttiği *kuy* sözcüğünün yerel bir kullanıma sahip olabileceğini öne sürer (ED 674a). Uzun ünlülü *küy* sözcüğünün ise ‘a secluded spot’ anlamında olduğunu belirtip Türkçede kullanılan *kuytu* sözcüğünün kökünün bu olduğunu belirtir ancak herhangi bir köken açıklaması yapmaz (ED 674a-b). Sonraki Türkçe metinlerde daha çok bu anlamıyla görülen *küy* sözcüğüne rastlanır. Örneğin: Kâşgarlı’da ‘dere; kuytu yer, dip’ anlamındadır (Atalay 1991: 390).

1.11. *ogadma-* ‘elde edememek, imkân bulamamak’ 51/2, 70/3(?).

Yalnızca Yenisey yazıtlarında geçen bu fiil yazıtlar üzerinde çalışanlarca farklı biçimlerde okunmuştur. Malov *ogdamdamı* (adırlıldım?) ‘devyat’ moix mest raneniy ot strel’ (1952: 100), okur ve anlamlandırır, sözlükte herhangi

bir anlam vermez (1952: 108), Barutcu Özönder *ogdam*{*d*^l}*ıma* (?) ‘(dokuz) ok menzillik (?)’ (1998: 179), Kormuşin ise *ogdamdama* ‘ogdamdamov’ okur ve anlamlandırır, ayrıca sözcük etnonim olarak düşünülür (2008: 143). Erdal ise sorunlu sözcüğün Elegest IV (E 70) Yazıtı’nda da geçtiğini öne sürerek *ogadmadım a* biçiminde okur ve ‘ich hatte keine Gelegenheit!’ biçiminde anlamlandırır (2002: 65). Erdal burayı daha önce ‘I did not fall behind’ biçiminde anlamlandırmıştı (OTWF 489). Elegest IV (E 70) Yazıtı’nın 3. satırındaki sözcük de *ogadmadım* okunabilir ancak sözcüğün başında *l*^l sesinin bulunması sözcüğün *ulugadmadım* ‘büyütmedim, büyütemedim’ biçiminde okunup anlamlandırılmasına da olanak vermektedir.

1.12. *saşun* ‘general’ 7/1, 12/1, 24/5, 32/7, 48/3, 52/1, 52/3, 71/4, 92/1, 92/2, 109/3.

Çinceden ödünçlenen *seşün* sözcüğünün art ünlülü biçimidir: *Seşün* < Çin. Tsiang-kün [jiangjun] (Bazin 1995: 39), (Tekin 1997: 168-169). Sözcüğün art veya ön ünlülü olmasının Çince ile ilgisi bulunmamaktadır (Ecsedy 1996: 190). Clauson, Türk ileri gelenlerince üstlenilmiş veya Çin imparatorları tarafından ihsan edilmiş bir unvan olduğunu düşünür (ED 840a-b). Doerfer, Çince adın Türkçeye *seşün*, *saşun* ve *şaşun* olarak üç farklı biçimde geçtiğini belirtir (TMEN III, No.: 1274). *Saşun* sözcüğünün özellikle Uygur Dönemi’nde adların sonunda kullanımı için bk. (Zieme 2006: 117). *Seşün* biçiminin yalnızca Moğolistan’daki kağanlık yazıtlarında geçtiği tespit edilmiştir. Ecsedy’ye göre *saşun* unvanının *sagun* sözcüğü ile ilişkisi olabilir (Ecsedy 1996: 189, not 26). Ramstedt, *saşun* ile *sagunu* birleştirme eğiliminde bulunmamıştır (1951: 74).

Yenisay yazıtlarında hep art ünlülü *saşun* biçiminde kullanılmıştır. Elbette bu durum diyalektik bir özellik de olabilir. Şirin User bunu artdamaksılaşma (velarisation) başlığında ele almış ve sadece bu örneği vermiştir (2009b: 259-260). Ancak Sayan-Altay halklarının Çin ile olan siyasi ve ticari ilişkileri sayesinde ödünçlenmiş de olabilir. Bölgedeki halkların kullandığı sözcüklerin I ve II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı Dönemi’nde Türklerden alındığı kanısı doğru olmasa gerekir.

1.13. ‘*yıta* “ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 3/1, 3/1, 3/2, 10/1, 10/1, 10/4, 10/7, 10/10, 10/12, 10/12, 11/1, 11/3, 11/4, 11/4, 17/2, 17/2, 18/2, 18/2, 18/3, 18/4, 18/5, 19/2, 26/4, 26/12, 27/8, 28/2, 28/6, 28/7, 28/8, 31/5, 32/1, 32/16, 43/2, 44/1, 44/3, 44/4, 44/4, 45/6, 48/2, 48/3, 48/4, 48/6, 48/8, 48/11, 59/6, 59/8, 68/2, 147/1, 147/2, 147/2, 147/4, 147/5, 147/5, 149/3, 149/4, 149/5, 149/5

yıtu ““ne acı!”, “eyvah!” anlamında bir acınma ünlemi’ 28/5

Malov *yıta* 'o gore' (1952: 17, 106), Kormuşin ise *ayıta* 'grustno' (2008: 94-95) okuyup anlamlandırır. Ayrıca krş. (ED 783b). Erdal *yıta* okuyup 'alas' biçiminde anlamlandırır ve Clauson'un *ayıt*-okuyuşunun yazıtlardaki cümlelerin anlamsal bağlamıyla uyuşmadığını söyler (2004: 354).

J. R. Hamilton, 1971 yılında Paris'te yayımladığı *Le conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure* adlı eserinde *män özüm itta sansız yer körü yorımış kârgäk* cümlesindeki *itta* sözcüğünü Yenisey'de çok geçen *yıta* ile karşılaştırır. Tezcan ise *itta* sansız söz öbeğini 'köpekten daha şerefsiz' olarak çevirmek ister. Burada ayrılma hâli eki anlamında bulunma hâli eki kullanılmıştır. Tezcan'a göre *itta* ile *yıtanın* birleştirilmesi mümkün değildir (1976: 242-243). Bazin ise *yıt*- fiilinden alır ve *yıt*- 'disparaître' fiilinin ünlüsünün art ünlüye dönüşmesi ile açıklar ve *yıt-a* için 'nafile, envain' anlamını verir, *a* ekini ise zarf-fiil olarak düşünür (1993: 38). Uygurca İyi ve Kötü Prens Öyküsü LVII. 3'te geçen 'YTT' biçiminde yazılmış olan sözcüğü Huart ve Pelliot'nun *yıtta* okuduğunu ve Pelliot'nun Yenisey yazıtlarında geçen *yıta* ile karşılaştırma eğilimini Hamilton da destekler. Hamilton **yıt*- 'yitmek, kaybolmak, kendi sonunu hazırlamak' fiilinden *-a* ile yapılmış zarf-fiil sayar ve fiildeki ünlülerin sonradan ince sıraya geçtiğini belirtir (1998: 101).

Yenisey yazıtlarında çokça görülen bu acınma ünleminin özellikle Moğolistan yazıtlarında tespit edilmemiş olması, sözcüğün bölgesel bir kimliği olduğuna işaret sayılabilir. Altın-Köl I (E 28) Yazıtı'nın 5. satırında geçen *yıtu* biçimi de, eğer yazımda veya harfin teşhisinde bir sorun yoksa, *yıta* olarak görülen acınma ünleminin farklı biçimi olmalıdır.

2. Sonuç

Yenisey yazıtları diğer bölgelerdeki yazıtlardan sayıca daha fazla olduğu hâlde özellikle Moğolistan bölgesindeki yazıtlar kadar ünlü değillerdir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi herhâlde az satırlı olmalarıdır. Yenisey yazıtlarına söz varlığı açısından bakıldığında kimi sözcüklerin diğer bölgelerdeki yazıtlardan özellikle Moğolistan'daki yazıtlardan farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Elbette Az, Kırgız, Çik gibi Sayan-Altay bölgesi halklarının ödünç sözcükleri, I veya II. Türk Kağanlığı aracılığıyla aldıklarını düşünmeye gerek yoktur. Bölge halklarının Çin, Tibet ve Araplarla ticari ve diplomatik ilişkileri göz önüne alındığında ödünç sözcüklerin kendileri tarafından alındığı da düşünülebilir. Böylece sözcüklerdeki anlam değişikliğinin nedenlerinin belirlenmesine katkı sağlanmış olur.

3. Kısaltmalar ve Kaynaklar

- ALIMOV, R. 2008. Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları* 18, 35-48.
- 2011. Bir Kez Daha *esiz* Üzerine. M. ÖLMEZ - E. AYDIN - P. ZİEME - M. S. KAÇALIN (haz.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu*. Bildiriler / Papers, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 241-248.
- ANOHIN, A. V. 1924. *Materialı po Shamanstvu u Altaitsev*. Sobranniye vo vremya puteşestviy po Altayı 1910-12 gg. po poruçeniyu Russkogo Komiteta dlya izuçeniy Sredney i Vostochnoy Azii. Leningrad.
- 1987. Altay Şamanlığına Ait Maddeler. Türkçeye çev.: A. İNAN, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 403-453.
- ARAT, R. R. 1979. *Kutadgu Bilig. III İndeks*. haz.: K. ERASLAN - O. F. SERTKAYA - N. YÜCE, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- 1992. *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ATALAY, B. 1991. *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDIN, E. 2011a. *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.
- 2011b. Remarks on *Qatun* in the Yenisei Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64/3, 251-256.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S. 1998. "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular". *Journal of Turkish Studies* 22, C 2, 171-184.
- BASKAKOV, N. A. - T. M. TOŞÇAKOVA 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*. haz.: E. GÜRSOY-NASKALI - M. DURANLI, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BAZIN, L. 1993. Quelques remarques d'Epigraphie Turque ancienne. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 33-41.
- 1995. Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia. *Diogenes* 43/3, 35-44.
- ÇULHA, T. 2006. *Karaycanın Kısa Sözcüğü, Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç [Dil ve Edebiyat Dizisi: 6].
- DANKOFF, R. - J. KELLY 1984. *Compendium of the Turkic Dialects*. Cambridge: Harvard University.
- DTS: NADELYAYEV, V. M. - D. M. NASILOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK 1969. *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- ECSEDY, H. 1996. "Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları". Türkçeye çev.: E. B. ÖZBİLEN, *Türk Dünyası Araştırmaları* 100, 185-194.
- ED: CLAUSON, G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.

- ERDAL, M. 1993. The runic grafiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 87-108.
- 1998. Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion. J. P. LAUT - M. ÖLMEZ (haz.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı). Freiburg - İstanbul: Simurg, 83-96.
- 2002. Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. M. ÖLMEZ - S.-Ch. RASCHMANN (haz.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags. İstanbul, Berlin, 51-73.
- 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- EREN, H. 2005. Yeni Bir Etimolojik Sözlük. *Türk Dili* 635, 15-33.
- GRÖNBECH, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.
- HAMILTON, J. R. 1986. *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Paris: Fondation Singer-Polignac.
- 1998. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Türkçeye çev.: V. KÖKEN. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İNAN, A. 1987. Türk Şamanizmi Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 389-396.
- KIZLASOV, I. L. 1994. *Runiçeskiye pis'mennosti Yevraziyskih stepey*. Moskova: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Arheologii.
- KLYAŞTORNIY, S. G. 1976. Runiçeskaya yepigrafika Yujnoy Sibiri (Naskal'nıye nadpisi Tepsey a Turana). *Sovetskaya Tyurkologiya* 1976/1, 66-70.
- KORMUŞIN, I. V. 2008. *Tyurkskiye Yeniseyskiye yepitafii, grammatika, tekstologiya*. Moskova: Nauka.
- MALOV, S. Ye. 1952. *Yeniseyskaya pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı*. Moskova-Leningrad.
- ORKUN, H. N. 1940. *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- ŌSAWA, T. 2010. Revisiting Khöl-Asgat Inscription in Mongolia from the Second Turkic Qaghanate. *Studies on the Inner Asian Languages* 25, 1-74.
- OTWF: Erdal, M. 1991. *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ÖLMEZ, M. 1992. Uygurca üçük 'kürk'. *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 47-52.
- 1999. "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)". *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 59-65.
- RADLOFF, W. 1895. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- 1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (O pit slovary tyurkskih nareçiy) III. St.-Petersburg.
- RAMSTEDT, G. J. 1951. Alte türkische und mongolische Titel. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 55, 59-82.

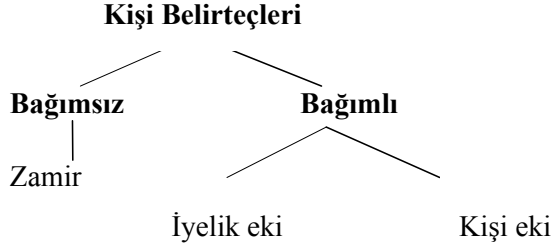
- SCHARLIPP, W.-E. 1995a. China and Tibet as Referred to in the Old Turkish Inscriptions. *Diogenes* 43/3, 45-52.
- 1995b. Emotionalität in den Jenissej-Inschriften. M. ERDAL - S. TEZCAN (hrsg.): *Beläk Bitig*. (Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag). Wiesbaden: Harrassowitz. [Turcologica: 23], 169-175.
- SERTKAYA, O. F. - S. HARCAVBAY 2001. "Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir)". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2000, 313-346.
- ŞİRİN USER, H. 2009a. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen.
- 2009b: "Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri". *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 16-17, 255-269.
- 2011. Runik Türk Yazıtları Çerçevesinde *katun* ve *kunçuy*. M. ÖLMEZ - E. AYDIN - P. ZIEME - M. S. KAÇALİN (haz.): *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu*. Bildiriler / Papers, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 281-294.
- TAVKUL, U. 2000. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TEKİN, T. 1964. On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions. *Ural-Altaische Jahrbücher* 35, 134-144.
- 1987. Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang. Textes établis, traduits, et commentés par James Hamilton, Tom. I, II. Paris: Fondation Singer-Polignac., *Erdem* 3/7, 249-257.
- 1997. "Notes on some Chinese Loanwords in Old Turkic". *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 165-173.
- 2000. İkinci Bay-bulun (= E 49) Yazıtı. *TDiA* 10, 81-90.
- 2004. *İrk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*. N. DEMİR - E. YILMAZ (Yay.), Ankara: Öncü Kitap.
- TEZCAN, S. 1976. Le Conte bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Mission Paul Pelliot, Documents coversés a la Bibliothèque Nationale III, Manuscrits oïgours de Touen-Houang. Editions Klincksieck, Paris 1971, 204 s. (163-204. sayfalar tıpkıbasım) 4e. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1975-1976, 239-243.
- THOMSEN, V. 2002. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Türkçeye çev.: V. KÖKEN. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TMEN: Doerfer, G. 1967. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III: Türkische Elemente im Neupersischen *ğim* bis *kāf*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- TOGAN, İ. - G. KARA - C. BAYSAL 2006. *Eski T'ang Tarihi* (Chiu T'ang-shu). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- TOPARLI, R. 2003. *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye fi 'l-Lügati 'l-Türkiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- - H. VURAL - R. KARAATLI 2003. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- USEYEV, N. 2007. “Esizime mi? Sizime mi?” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34, 1-8.
- VASILYEV, D. D. 1983. *Korpus Tyurkskih runičeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- 2011. Güney Sibirya'daki Gök Türk Runik Yazıtlarında Adları Geçen Kişilerin Hayatları ve Kahramanlıkları Hakkındaki Tarihi Bilgiler. Ü. Çelik ŞAVK (ed.): “*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, C 2, 901-910.
- VEWT: RÄSÄNEN, M. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VOVIN, A. 2004. Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle. *Central Asiatic Journal* 48/1, 118-132.
- 2007. Once again on the Etymology of the title *qayan*. *Studia Etymologica Cracoviensia* 12, 177-187.
- ZIEME, P. 2006. Hybrid names as a special device of Central Asian naming. L. JOHANSON - Ch. BULUT (ed.): *Turkic-Iranian Contact Areas*. Wiesbaden: Harrassowitz, 114-127.

ESKİ TÜRKÇEDE KİŞİ EKLERİ

Erhan TAŞBAŞ

Türk dillerinde kişi kavramını bildiren biçim birimler şemadaki gibidir:

Türk dillerindeki tüm dil bilgisel işaretler bağımsız sözcüklerden gelişmiştir (Şçerbak, 1994: 73). Bağımsız biçim birimlerinin dil bilgiselleşmesiyle oluşan ekler ise bağımsızlık ve fonetik sağlamlık bakımından azalan 4 aşamada sergilerler: *zayıf* > *klitik* > *bağımlı* > *sıfır* (Siewierska, 2004: 22). Kişi ekleri için bu süreç bazı Türk dillerinde tamamlanmıştır. Örneğin Sarı Uygurca ve Salarcada kişi ekleri tümüyle kullanımdan düşmüştür. Bu dillerde kişi ekleri için sıfır morfem söz konusudur. Bazen bu durumun yalnızca belli çekimlerde gerçekleştiği de görülür. Türkmence gelecek zaman çekimi bunu örneklemektedir.

Sarı Uygurca	Salarca	Türkmence
<i>men kara</i> 'te "baktım"	<i>men vapor</i> "gidiyorum"	<i>men bakcak</i> "bakacağım"
<i>sen kara</i> 'te "baktın"	<i>sen vapor</i> "gidiyorsun"	<i>sen bakcak</i> "bakacaksın"
<i>ol kara</i> 'te "baktı"	<i>vu vapor</i> "gidiyor"	<i>ol bakcak</i> "bakacak"
(Tenişev, 1976a: 92)	(Tenişev, 1976b: 138)	(Kara, 2001: 49)

Bu örneklerin yanı sıra zamirden gelişen üçüncü kişi ekleri kullanımını yitirmiştir.

Yine zamirlerden gelişmiş biçim birimleri olan iyelik ekleri ise kişi eklerinden daha kararlı olup tüm kişiler için kullanılmaktadır. Ortaya çıkan bu

farklılık iyelik eklerinin vurgulu, kişi eklerinin ise vurgusuz olmasıyla açıklanabilir.

Zamirlerin dil bilgiselleşmesiyle başlayıp sıfır morfeme kadar devam eden süreç tüm kişi eklerinde aynı işlememektedir. Birinci ve ikinci kişilerde kişi ekleri kullanılırken üçüncü kişilerde bu ekin yitirilmesi buna örnektir [Bunun istisnaları da mevcuttur: Tuv. *mal havuda çor ol* “Mallar çayırdı otlu-yor”, Başk. *Häsän yazıusı ul* “Hasan yazardır” (Dmitriyev, 1956: 265)].

Kişi eklerinin zamir sonrası gelişimi eski metinlerden itibaren takip edilebilmektedir. Söz konusu gelişimin başlangıcı Orhon-Yenisey Yazıtlarında tespit edilemez. Bu metinlerde geçen *bän ança ter män* “Ben şöyle derim” (Tekin, 2003: 70) benzeri cümlelerde, henüz tümüyle ekleşmemiş olmasına rağmen zamir işlevini yitirmeye başlamış, zayıflamış bir biçim birimi söz konusudur. Cümlenin başında kişi zamirinin bulunması ve söz konusu kişi belirtecinin yalnızca bir isim ya da çekimli fiilden sonra kullanılması bunu desteklemektedir.

1.1. Teklik Birinci Kişi

1.1.1. Birinci tip

Yenisey Yazıtlarında teklik 1. kişi için *-men* ve *-ben* kullanılmaktadır. *Üçin Külüg Tirig ben* “Ben Üçin Külüg Tirig'im” (Batmanov; Aragaçi; Ba-buşkin, 2006: 208).

Orhon Yazıtlarında dikkat çeken husus, teklik 1. kişi zamiri olarak *bän~män* kullanılırken bu zamirden gelişen kişi ekinin yalnızca *-män* biçiminde olmasıdır. *bän ança ter män* “Ben şöyle derim” (Tekin, 1968: 191).

Orhon Yazıtlarındaki biçim Uygurcaya da yansımıştır: *-män. alğay män* “alacağım” (Nasilov, 1963: 76).

Teklik 1. kişi zamirinin en eski biçiminin *ben* olduğundan hareketle (Starostin, 2003: 341) bu zamirden gelişmiş *-ben* ekinin Yenisey Yazıtlarında bulunması, söz konusu yazıtların Orhon Yazıtlarından daha eskicil özelliklere sahip olmasıyla olmasıyla açıklanabilir.

Orhon Yazıtları ve Uygur metinlerindeki klitikleşmemiş tekli *män* biçimi ise kısmen Sibiry grubunda (Tuvaca ve Tofalarca) ve Karluk grubunda (Özbekçe ve Yeni Uygurca) (Tenişev, 1997: 379, 391, 434, 444) yaşamaktadır.

1.1.2. İkinci tip

Eski Türkçe metinlerde yalnızca görülen geçmiş zaman çekiminde tespit edilmiştir. Orh. *türük bodun üçün tün udımadım...* “Türk halkı için gece uyumadım...” (Tekin, 2003: 106).

Türkçe şart kipi çekiminde de görülen bu tip kişi ekinin yerinde Eski Türkçede birinci tip kişi eki bulunmaktadır. *ol yirgürü barsar* “o yere gider-sen” (Tekin, 2003, 177) Bu da şart kipi ekinin metinlerde kapalı hece durumunda (-sAr) olmasıyla açıklanabilir. Çağdaş Türk dilleri içinde şart ekinin kapalı hece olduğu (-DAr) tek dil Yakutçadır ve bu çekimde birinci tip kişi eki kullanılmaktadır (Gaciyeva; Serebrennikov, 1979: 217):

<i>kör-dör-bün</i>	“görürsem”	<i>kör-dör-büt</i>	“görürsek”
<i>kör-dör-gün</i>	“görürsen”	<i>kör-dör-güt</i>	“görürseniz”
<i>kör-dör</i>	“görürse”	<i>kör-dör-ler</i>	“görürlerse”

Bu kip çekiminde ikinci tip kişi ekinin kullanılmaya başlaması şart ekinin açık hece (-sA) biçimini almasıyla gerçekleşmiştir. Buradan, iyelik kökenli olduğu düşünülen bu kişi ekinin açık heceye dönüşmüş haber ve tasarlama kipi eklerinden sonra ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Şart ekinin gelişme tarihi şu şekildedir (krş. Gabain, 1988: 55; Mansuroğlu, 1988: 162; Eckmann, 1988: 200; Eckmann, 1988: 238):

<u>Eski Türkçe</u>	<u>Karahanlıca</u>	<u>Harezmece</u>	<u>Çağatayca</u>
<i>-sAr-men</i> >	<i>-sA-men</i> >	<i>-sA-m</i> >	<i>-sAm...</i>
	<i>-sAr-men</i> (seyrek)	<i>-sA-men</i> (seyrek)	
	<i>-sA-m</i> (seyrek)		

Burada, diğer açık hece durumundaki haber ve tasarlama eklerinin (-çi, -taçı vb.) neden birinci tip kişi ekleriyle kullanıldığı düşünülebilir. Söz konusu eklerin şart ekinde olduğu gibi devamlılığını sürdüremediği, daha sonraki dönemlerde kullanımdan düştüğü ya da etkinliğini yitirdiği göz önünde bulundurulursa devamlı olmaları durumunda onların da zamanla ikinci tip kişi ekleriyle kullanılmaya başlayacakları kestirilebilir.

1.1.3. Üçüncü tip

Yenisey Yazıtlarında tespit edilememiştir.

Orhon ve Uygur metinlerinde -(A)yIn biçimindedir. Gelecek zaman eki ile teklik birinci kişi ekinin kaynaşması (GAy + men) sonucu oluşmuş olan bu ek (Tenişev, 1988: 334), esasen birinci tip kişi ekinden farklı değildir. Bu ekin durumunda dikkat çeken husus, birinci tip kişi ekinden daha önce klitik biçim almasıdır.

-(A)yIn biçimi Kırızca, Karakalpakça, Kazakça (Güney Kıpçak), Altayca, Şorca (Güney Sibiry), Türkmence (Oğuz) gibi dillerde yaşamaktadır.

1.2. Çokluk Birinci Kişi

Bu ekte birinci ve ikinci tip ayrımı gelişmemiştir.

Yenisay Yazıtlarında *-miz* ve *-biz* kullanılır: *yoklamaz biz* “biz yücelmiyoruz” (Batmanov; Aragaçi; Babuşkin, 2006: 208).

Orhon ve Uygur metinlerinde yalnızca *-miz* biçimi görülür: *algaymiz* “alacağız” (Nasilov, 1963: 76).

Tüm haber ve tasarlama kiplerinde *-miz/-biz* kullanılır. *buzkunça kälir ärtimiz* “şiddetli bir fırtına gibi geliyorduk” (Tekin, 2003: 190). Orta Türkçe Dönemi’nde ortaya çıkan ve hem şart hem de görülen geçmiş zaman çekiminde ortaya çıkan *-k* eki Eski Türkçe metinlerde görülmez.

Çağdaş Türk dillerinde çokluk birinci kişi için iki farklı ek gelişmiştir: *-(m)Iz*, *-k*. Çuvaşça, Halaçça ve Sibirya grubunda (Altayca dışında) *-k* kullanılmaz. Fakat bu dillerde kişi ekleri Eski Türkçeden farklı olarak genellikle uyuma tâbidirler. Bunun istisnası Tuvaca ve Tofalarcadır.

Tuv.

Tof.

algan bis “almıştık”

tutadır bis “tutarız”

aldıvıls “aldık”

tuttuvıls “tuttuk”

(İshakov; A. Palmbah : 365, 370) (Rassadin, 1978: 202, 209)

Örneklerde de görüleceği gibi kapalı hece durumundaki ekten (*-gAn*) sonra *-bis* morfemi Eski Türkçede olduğu gibi uyuma girmemektedir. Fakat açık heceli ekten (*-DI*) sonra aynı morfem uyuma tabidir.

1.2.1. Üçüncü tip

Tüm metinlerde *-(A)Ilm* biçimindedir. *altun yış üzä kabışalım*. “Altay Dağları üzerinde buluşalım” (Tekin, 2003: 181).

Bu biçim çağdaş Türk dillerinden yalnızca Türkçe ve Gagauzcada görülmektedir.

1.3. Teklik İkinci Kişi

1.3.1. Birinci tip

Tüm metinlerde *-sän* biçimindedir ve uyuma tâbi değildir. *bir todsar asçık ömäs sän* “Bir (de) doyersan (yine) acıkacağını düşünmezsin” (Tekin, 2003: 130).

Teklik ikinci kişinin klitikleşmemiş biçimi Sibirya (Tuvaca ve Tofalarca) ve Karluk (Uygurca, Özbekçe) gruplarında görülmektedir.

1.3.2. İkinci tip

Yenisey ve Orhon metinlerinde *-ñ* ve *-g* (< ng < ñ) (Batmanov, 1959: 115) ekleri görülür: *üküş türük bodun öltüg* “(Ey) Türk halkı, çok zaiyat verdin” (Tekin, 2003: 183). Uygurcada metinlerde ise yalnızca *-ñ* biçimine rastlanır.

Yalnızca görülen geçmiş zaman çekiminde ortaya çıkmaktadır. Orhon metinlerinden Kül Tigin ve Bilge yazıtlarında *-g*, diğerlerinde ise *-ñ* kullanılır (Tekin, 2003: 183). *kanıñın kodup içikdiñ* “Hanını bırakıp (Çin’e) bağımlı oldun”. *türük bodun ölsikig* “(Ey) Türk halkı, mutlak öleceksin!”. Çağdaş Türk dillerinin çoğunda *-ñ* biçimi varlığını sürdürürken *-g*’li biçim yalnızca çokluk ikinci kişi çekiminde (ünlüler arası konumundan dolayı olmalı) ortaya çıkmaktadır: Kum., Başk., Tat. *bardıgız* “gittiniz”, Alt. *bardıgar* “gittiniz” (Batmanov, 1959: 115).

1.3.3. Üçüncü tip

Yenisey ve Orhon metinlerinde sıfır biçim birimi (Ø) kullanılır. *bu süg* elt “Bu orduyu sevkett” (Tekin, 2003: 179). Uygurcada ayrıca *-ğıl/-gil*, *-qıl/-kil* ekleri bulunur. *äşidtürgil* “duyur!” (Nasilov, 1963: 69). Bu ek Uygurcada yaşamaktadır. Diğer çağdaş Türk dillerinde (Özbekçe, Kırgızca, Karaimce, Karaçay-Malkarca, Altayca, Türkmençe vb.) bunun yerine genellikle *-GIn*, *-KIn* kullanılmaktadır.

1.4. Çokluk İkinci Kişi

1.4.1. Birinci tip

Yenisey Yazıtlarında yalnızca *-siler* kullanılır. *siler ada siler* “siz babasıınız” (Batmanov; Aragaçi; Babuşkin, 2006: 209).

Orhon ve Uygur metinlerinde ise *-siz* bulunur: Orh. *bödkä körügmä bağlär gü yañıltaçı siz* “Bu dönemde (tahta) sadık olan beyler, (sizler) mi ihanet edeceksiniz?” (Tekin, 2003: 188), Uyg. *algaysiz* “alacaksınız” (Nasilov, 1963: 76).

Yenisey Türkçesinde görülen *-siler* biçimi çağdaş Türk dillerinden Tuvaça, Tofalarca ve Uygurcada bulunmaktadır.

Orhon ve Uygur metinlerine özgü *-siz* yapısı ise uyuma girmek şartıyla Kıpçak grubunda (Baskurtça dışında) yaygındır.

1.4.2. İkinci tip

Yenisey yazıtlarında *-ñIz*, *-gIz* *-z* biçimleri görülür: *aldıñIz*, *aldıgIz*, *aldız* “aldınız” (Batmanov; Aragaçi; Babuşkin, 2006: 208).

Orhon Yazıtlarında *-gIz* (Kül Tigin ve Bilge Yazıtlarında) ve *-ñIz* kullanılır (Tekin, 2003: 183): *kül tigin yok ärsär kop öltäçi ärtigiz* “Prens Kül olmasaydı hepiniz ölecektiniz”.

Uygurcada yalnızca *-ñiz* biçimi kullanılır.

Yenisey Yazıtlarında geçen *-z* eki çağdaş Türk dillerinde genel olarak görülmemektedir. Yalnız Çuvaşça ve Ortak Türkçe arasındaki *z : r* ses denkliğinden hareketle Çuvaşça çokluk ikinci kişi eki *-r* bu noktada kabul edilebilir.

-gIz biçimi yalnızca bazı Kıpçak dillerinde (Karaçay-Malkarca, Kumukça, Tatarca ve Karakalpakça) bulunmaktadır. *-ñIz* eki de yine Kıpçak dillerinde (Kırım Tatarcası, Nogayca, Kırgızca ve Kazakça) ve Türkmencede yaşamaktadır.

1.4.3. Üçüncü tip

Yenisey Yazıtlarında tespit edilememektedir.

Orhon metinlerinde *-Iñ* eki yerleşmiştir. *bunu köri biliñ* “Bunu görün ve öğrenin”.

Uygurcada *-(I)ñ* ve *-(I)nIAr* kullanılır: *qorqmañlar* “korkmayın(ız)!” (Nasilov, 1963: 66).

-(I)ñ eki Yakutça, Türkmence, Karakalpakça, Uygurca ve Özbekçede, *-(I)nIAr* ise yine Uygurca ve Özbekçede yaşamaktadır.

1.5. Teklik Üçüncü Kişi

Bu kişi için birinci ve ikinci tip ayrımı oluşmamıştır. Teklik üçüncü kişi eki sıfır biçim birimi *(-Ø)*’dir.

1.5.1. Üçüncü tip

Yenisey Yazıtlarında bu ek tipi tespit edilememektedir.

Orhon Yazıtlarında *-zU(n)* bulunur. Tek bir örnekte *-çUn* eki de kullanılır. *türük bodun yok bolmazun bodun bolçun tiyin...* “türk halkı yok olmasın, (yeniden) halk olsun diye...” (Tekin, 2003: 181).

Uygurcada genellikle *-sun*, kimi örneklerde *-zun* kullanılır: *bolzun* “olsun” (Nasilov, 1963: 71).

-zU(n) ve *-çUn* ekleri çağdaş Türk dillerinde yaşamamaktadır. Yalnızca Hakasça, Tuvaca ve Şorcada *-zIn* biçimi görülür.

1.6. Çokluk Üçüncü Kişi

Teklik üçüncü kişide olduğu gibi birinci ve ikinci tip ayrımı oluşmamıştır.

Yenisey ve Uygur Yazıtlarında sıfır biçim birimi (Ø) yanında *-lar* eki de kullanılır: yen. *aldılar* “aldılar”, *olar adalar* “onlar babadır” (Batmanov; Aragaçi; Babuşkin; 2006: 208); *algaylar* “alacaklar” (Nasilov, 1963: 76).

1.6.1. Üçüncü tip

Yenisey Yazıtlarında bu ek tipi tespit edilememiştir.

Üçüncü tip kişi için Uygurcada *-sun/zunlar* ekleri kullanılır: *azqia öñre yoryu turzunlar* “biraz ileriye gitsinler” (Nasilov, 1963: 71). Orhon metinlerinde ise çokluk 2. kişide olduğu gibi *-lar* eki yerleşmemiştir: *-zun* (Erdal, 2004: 237).

Sonuç

Eski Türkçede görülen kişi eklerinin klitik öncesi formu çağdaş Türk dillerinin birçoğunda uyuma tabi birer biçim birimi hâline gelmiştir. Bu bakımdan Eski Türkçeye en yakın Türk dilleri Sibirya grubundadır.

Eski Türkçe kişi ekleri bakımından yalnızca bir gruba yaklaştıramaz. Metinlerde karışık bir yapı söz konusudur. Bu yapı özellikle üçüncü tip kişi eklerine yansımaktadır. Birinci kişilerde Kıpçak, Oğuz, Sibirya; ikinci kişilerde ağırlıklı olarak Karluk; üçüncü kişilerde ise Sibirya grubunun özellikleri baskındır. Bununla birlikte yalnızca belli bir gruba özgü kişi eklerini görmek de mümkündür: Birinci tip çokluk birinci kişi eki *-Allm* (Oğuz), üçüncü tip çokluk ikinci kişi *-(I)nlAr* (Karluk).

Üçüncü kişi emir kipi çekiminde açıklanması gereken bir durum göze çarpmaktadır. Türk dillerinde fiil yüklemeleri esasen *fiil + kip eki + kişi eki* yapısına sahiptir. Fakat yukarıdaki yapılar da herhangi bir kip eki kullanılmamaktadır: *fiil + kişi eki*. Eski Türkçe, bu durumu açıklığa kavuşturacak nitelikte örnekler sunmamaktadır. Bu noktada daha eski bir kipin varlığı kabul edilmelidir. Radloff, teklik 3. kişi emir çekiminde fiil tabanından sonra bir istek ekini varsayar: **ala-sın > alsın*. Araştırmacı, aynı zamanda teklik üçüncü kişi ekini iyelik eki ve kişi zamirinin birleşmesiyle açıklar: **ala-sı+ın* (Şçerbak, 1981: 37). Ancak bu analiz üçüncü kişi iyelik ve kişi eklerinde görülen *s* ünsüzüne bir açıklama getirmiyor.

Ramstedt'e göre Türk, Moğol, Tunguz ve Kore dil birliği döneminde teklik üçüncü kişi zamiri **in*'dir. (Ramstedt, 1957: 69). Nitekim üçüncü kişi zamirlerinden ve iyelik eklerinden sonra ortaya çıkan zamir n'si bu görüşü desteklemektedir. Emir kipinde (*-sIn*) ve ünlüyle biten sözcüklerden sonra gelen iyelik ekinde (*-sI*) ortaya çıkan *s* ünsüzünün varlığı ise Ramstedt'in teklifini daha öteye taşıyarak ilk ya da ana Türkçede teklik üçüncü kişi zamirinin *sin*

olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla burada *sin* teklik üçüncü kişi zamirinden gelişen bir *-sIn* kişi eki kabul edilebilir.

Yukarıdaki açıklamalara göre emir kipinin üçüncü kişi çekimi *al-a-sın > alsın* şeklinde olmalıdır. Aynı durum çokluk ikinci kişi için de geçerlidir. Tenişev, teklik ikinci kişi emir kipi çekimini şu şekilde yapılandırır: *-in < -iñ < -a + ñ < -(g)a(y)-(sı)ñ < *gay-sıñ* (Tenişev, 1988: 340). Şçerbak'ın kişi ekleriyle ilgili yaptığı yeniden yapılandırmada (Reconstruction) teklik ikinci kişi ekinin en arkaik biçimi *-sāñ*'dir (Şçerbak, 1981: 33).

Uygurcadan itibaren görülmeye başlayan teklik ikinci kişi eki *-GIn*'ın durumu tartışmalıdır. Öncelikle bu ekin herhangi bir kişi zamiriyle ilişkili olmadığını belirtmek gerekir. Tenişev *-GIn* ekinin eski bir sıfat-fiilden geliştiğini belirtir (Tenişev, 1988: 342). Baskakov *-GIn* ekini *-GInA*'nın eksilmiş biçimi olarak görmektedir (Tenişev, 1988: 343). Ekin kökeniyle ilgili bir başka ihtimal de yabancı dil etkisidir. Kişi belirteçlerinin alıntılanması tartışmalı bir mesele olsa da az sayıda örneği olmakla birlikte diller arası ilişkilerde geçerli bir durumdur (Siewierska, 2004: 274). Söz konusu ekin Tunguzca *-ki(ni)* ekiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Tungucada emir çekiminin birinci türü *-ki* ekiyle yapılır: *teki* “otur!”. Kişinin kendinden toplumsal konumca daha aşağıdaki bir kişiye emir vermesi durumunda ise *-kini* eki kullanılır: *yekini* “gel!” (Gorelova, 2002: 301). Bu kullanım Türk dilleriyle uyum göstermektedir. Özb. *bār* “git”, *bārgin* “git”; Kır. *ayt* “söyle”, *aytqın* “söyle” vb.

Eski Türkçede teklik 3. kişi için bir ek tespit edilememektedir. Metinlerde sıfır morfemle karşılanan üçüncü kişi için ilk ya da ana Türkçede zayıflamış bir zamir formu varsayılabilir. Yukarıda verilen Tuvaca ve Başkurtça örnekler (Tuv. *mal havuda çor ol*, Başk. *Häsän yazıusı ul*) bu eski zamir formunun çağdaş Türk dillerindeki yansıması olmalıdır.

Kişi ekleri gramer kitaplarında genellikle zamir ve iyelik eki kökenli olarak ayrılırlar (bk. Korkmaz, 1964: 45; Gabain, 2003: 80). Görülen geçmiş zaman ve şart kiplerinden sonra gelen kişi eklerinin iyelik kökenli olarak adlandırılması kişi ve iyelik ekleri arasındaki birtakım benzerliklerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu paralellikler ve bu çalışmada sunulan öneriler şöyledir:

a) *Görülen geçmiş zaman ve şart kipinden sonra gelen kişi eklerinin iyelik ekleri gibi vurgulu olması.*

Bu kişi eklerinin vurgulu olması morfolojik değil fonolojik bir olaydır. Kendisinden önceki kip eki açık hece olduğunda vurgusuz kişi eklerinin vurgu alması olağan bir durumdur. Türkçe geniş zamanın olumlu ve olumsuz çekimleri benzer yapı sergiler: *gel-ir-im*, *gel-me-m*. Benzer durum başka Türk

dillerinde de görülür: Kır. *kel-gen-min ~kel-ge-m* “gelmişim”, Alt. *çiq-qan-im ~ çiq-qa-m* “çıkılmışım” (Direnkova, 1940: 174).

b) Görülen geçmiş zaman ekinin *-DI* değil, *-D* olarak kabul edilmesi.

Bu görüşe göre görülen geçmiş zaman çekimi fiilden isim yapma eki olan *-t* ve iyelik ekiyle kurulmuştur (Gabain, 2003: 80). *fiil + -t + iyelik eki* yapısı çokluk birinci kişi ekine (*-k*) bir açıklama getirememektedir. Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde *-k* biçiminde bir kişi ekine rastlanmamaktadır. Ayrıca çokluk görülen geçmiş zaman çekiminde çokluk üçüncü kişi ekinin *-lar* değil *-larI* olması gerekirdi.

c) Görülen geçmiş zaman ve şart kipi eklerinden sonra gelen birinci ve ikinci kişi eklerinin aynı iyelik ekleriyle benzerlik göstermesi.

Söz konusu benzerlik, birinci maddede de açıklandığı gibi fonetik farklılaşmadan kaynaklanmaktadır.

Altaycada belirsiz geçmiş zaman çekiminde görülen üç paralel kullanım bu durumu örneklemektedir: *çiqqan-zıñ ~ çiqqan-ıñ ~ çiqqa-ñ* “çıkılmışın”.

Yukarıdaki örnekler iyelik ve kişi eklerinin kişi zamirlerinden geliştiğini (bk. Ramstedt, 1957: 72; Dmitriyev, 1956: 32; Tenişev, 1988: 32; Kononov, 1956: 223), iyelik eki kökenli kabul edilen ikinci tip kişi ekinin ise birinci tip kişi eklerinin kısalmasıyla oluştuğunu göstermektedir. Buna göre zamirler, iyelik ekleri ve kişi ekleri arasındaki ilişki şu biçimde şemalaştırılabilir:

Kişi Zamiri

1. Tip Kişi Eki İyelik Eki

2. Tip Kişi Eki

KAYNAKLAR

- AKALIN, M. (1988). *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: TDK.
- BATMANOV, İ. A. (1959). *Yazık Yeniseyskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti*. Frunze: Nauka.
- BATMANOV, İ. A.; Z. B. ARAGAÇI; G. F. BABUŞKİN (2006). *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili* (çev.: K. SARIGÜL, İ. AYDEMİR). Bişkek: Avrasya.
- DIRENKOVA, N. P. (1940). *Grammatika oyrotskogo yazıkı*. Moskva: Nauka.
- DMİTRİYEV, N. K. (1956). *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov*. Moskva: Nauka.
- ECKMANN, J. (1988). *Harezmi Türkçesi. Tarihi Türk Şiveleri* (ed.: M. AKALIN). Ankara: TDK.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca. Tarihi Türk Şiveleri* (ed.: M. AKALIN). Ankara: TDK.

- ERDAL, M. (2004). *A Gramer of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAIN, A., V. (1988). *Eski Türkçe. Tarihi Türk Şiveleri* (ed.: M. AKALIN). Ankara: TDK.
- GABAIN, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri* (çev.: Mehmet AKALIN). Ankara: TDK.
- GORELOVA, L. M. (2002). *Manchu Grammar*. Leiden: Brill.
- İSHAKOV, F. G.; A. A. PALMBAH. (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka*. Moskva: Nauka.
- KARA, M. (2001). *Türkmence*. Ankara: TDK
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turyetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva: Nauka.
- KORKMAZ, Z. (1964). “Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven ~ -vuz/-vüz Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları”. *TDAY*. Ankara: TDK.
- MANSUROĞLU, M. (1988). *Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri* (ed.: M. AKALIN). Ankara: TDK.
- NASILOV, V. M. (1963). *Drevneuygurskiy yazık*. Moskva: İzdatelstvo vostočnoy literaturı.
- RAMSTEDT, G. İ (1957). *Vvedeniye Altayskoye Yazıkoznaniye (Morfologiya)*. Moskva: İzdatelstvo vostočnoy literaturı.
- RASSADIN, V. İ. (1978). *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitelnom osveşenii*. Moskva: Nauka.
- SEREBRENNIKOV, B.; N. GACİYEVA (1979). *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika tyurskih yazıkov*. Baku: Maarif.
- SIEWIERSKA, A. (2004). *Person*. New York: Cambridge University Press.
- STAROSTIN, S. A.; A. V. DIBO; O. A. MUDRAK. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Leiden: Brill.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981). *Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurskih yazıkov* (Glagol). Leningrad: Nauka.
- ŞÇERBAK, A. M. (1994). *Vvedenie v sravnitelnoe izuçeniye tyurskih yazıkov*. SPB: Nauka.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDAD.
- TENİŞEV, E. R. (1976a). *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*. Moskva: Nauka.
- TENİŞEV, E. R. (1976b). *Stroy salarskogo yazıka*. Moskva: Nauka.
- TENİŞEV, E. R. (1988). *Sravnitelno-istoriçeskaya grammatika tyurskih yazıkov (Morfologiya)*. Moskva: Nauka.
- TENİŞEV, E. R. (1997). *Yazıkı mira (Tyurkskiye Yazıkı)*. Bişkek: Nauka.

ORHON ABİDELERİNDEKİ BAZI SÖZLERE ÇİN DİLİ AÇISINDAN BİR BAKIŞ

Erkin AWGHALY

Tarihyiy derekemelerge qarağanda, Qırğız halqı Çin cazbalarında canga eradan burın 3-1.ğasırlarda Yenisey özenining çoğarğı ağısın boylap otırğan-dığı cane sondağı Hundarding imperiyasına qarastı el bolğandığı eskertiledi. Canga eradan burıngı 1.ğasırdıng ortasınan keyin, Qırğızdar sol töngirekte-gi Ding ling (丁零), Wu sun (乌孙), Wu jie (乌揭) taypalarımın birlesip Hundarding üstemdigine qarsılıq bildirip, uzamay olardı Ongtüstik sibiriya-dan quwıp Orta azıyağa aparadı, sonımen birge soğıs baylanısımın birispira Qırğızdar Orta azıya men Tıyan shan tawı öngirine jer awdaradı.¹ 6.ğasırdıng orta şeninde Türkter el qurıp tarih sahanasına şığadı, Türkterding biylik kü-şining batisqa qaray jalğasıwımen Qırğızdar da jorıq jolında batisqa oyısıp, bügingi Qumılding batısı, Tıyan şan tawının mangına jaylasqan, olardı sol zamanğı Çin jazbalarında He gu (纥骨) dep atağanı balım.² 10-12.ğasırlarda Çin cazbalarında Qırğızlar Şa ca sı (辖戛斯) dep atalıp bir bölimi burıngı atamekeni Yeniseyge oralıp, cane bir bölegi İssıq köl mangı, Oş, Aqsıw cane Qaşqar öngirinde qaladı. Qıtan patşalığı qüyrew aldında (1124.cılı), songğı patşa Ye luy da şı batıstağı Yenisey Qırğızdar cerine qaşıp barıp pana tapqan. Bale-calaq köbeyip elge tınıştıq bermegen song, uzamay Qıtandar Yenisey cerinen qudalanğan bolatın. 1128.cılı Ye luy da şı Orta azıyada qayta Batıs Law patşalığın qurğanın keyin, aldımın Yenisey Qırğızdardan öş alıw maq-satında olarğa şabuwl jasaydı, sonda bir bölüm Qırğızdar soğıs zardabınan qayta batisqa Tıyan şan tawına köşedi.³ 13.ğasırdıngı Mongğoldar dawirinde Çin derekemelerinde Qırğızdardı Ji li ji si (吉利吉思) dep atağan, Qırğız elining ortalığı alide bayırğı Yenisey özenining joğarğı boyı bolıp ayıladı. Ming dawirinde (1368-1644.cıldarı) Çinşe Qırğızdar Çi er ji si (乞儿吉思)

¹ Kollektiıptı avtorlığımen, Qırğız ultının qısqaşa tariyhı, Şıncang halıq baspası, 1985, Urumçı, 23-25.

² Kollektiıptı avtorlığımen, Qırğız ultının qısqaşa tariyhı, Şıncang halıq baspası, 1985, Urumçı, 23-25.

³ Du rong kun, Anıwar, Qırğız ultı, Ulttar baspası, 1991, 9-10.

bolıp atalıp, olar batıs Monğoldarding biylewine qarap cane bir bölimi Şuw, Talas özenderi boyına ıǵıstırılıp barıp sondaǵı burın barıp qonıstanǵan Qırǵız elimen tabısadı. 16. ǵasırda şıǵıs Monğoldar Oyrattarǵa şabuwl casap, olardı batıs-soltüstikke quǵındaydı, sonda bir bölim Qırǵızdar cane batıs-ongtüstikke Tıyan şan tawına, İssıq köl öngirine, Aqsıwǵa, Qaşqarǵa awadı. Çing handıǵı kezenginde (1636-1911.cıldarı) Burt (布鲁特) dep atalattın Qırǵızdar congar Monğoldarding qarmaǵına enip, Tıyşan tawınıng ongtüstigi men soltüstigide caylasadı.⁴ Bul Qırǵız halqınıng atamekeni Yeniseyden eki ming cıl işinde bir neşe ret qonıs awdarıp köşken tariyhı.

1755-1756.cılı congar Monğoldarding uzaq cılǵa sozılǵan egemendik alıw qozǵalısnı Çin patşalıǵı canıstap coyp coǵaltadı, sonday-aq congar dalası tınıstanıp cane şeşek awırıwı tarap el qırılıp, ülken apatqa uşıraydı da ceri iyen qaladı. Osıdan keyin uzamay 1760. cıldarı Tarbaǵataydıng Barlıq, Temirtnor, Altın emil, Qaratala, Köksıw qatarlı cerlerinde arǵıbetten köşip kelgen Qazaqtar payda bolǵan, bul Çindegi Şincang cerindegi Qazaqtardıng alǵaşı köşip kelip qonıstanıwı.⁵ Al Tarbaǵatay Qırǵızdarı munda qaşan keliwi cöni cazba materiýaldardan alide tolıq izdestirip ülgirmedik, süıtsede keybir canama derekterge süıylene otırıp bolcam casawǵa bolattın sıyaqtı.

Tarbaǵataydaǵı Qırǵız aqsaqaldarı- “Bizding barbaǵan ceribiz basbaǵan toobuz coq, Alatoodı altı aynalıp cürüp keldik emes pe”- dep angız an’gime aytadı eken. Qazaq ultında awızşa taraǵan angızdarda Qabanbay batır men Qırǵızdıng Ateke cırıq batırınan ötkizilgen ataqtı soǵısı bolǵan. Qırǵızdar Alatawdan köşken kezinde eldi bastaǵan üş adamnıng birisining atı da Ateke batır bolıptı.⁶ Qabanbay batırdıng casaǵan mezgili 1692-1770. cıldarı dese-di. Qabanbay men Ateke cırıqtıng şayqası şamamen 1756.cıldarı bolǵan.⁷ Osı derekterge qaraǵanda Tarbaǵatayǵa köşip kelgen Qırǵızdar osı Ateke cırıqtıng bastaǵan eli ekenining cöni bar. Sonda Qırǵızdardıng Tarbaǵatayǵa köşip keliwi 1756. cıldan keyin, yaǵnıy Qazaqtardıng osı öngirge keliwimen tustas bolsa kerek. Bul tucırımǵa cane bir dalel: Qazirgi Heylongcang ölkesindegi Fu yu Qırǵızdardı (Çin dawirinde olardı da Burt dep ataǵan) teginde coltüstik Altay, Hovda cerlerinen congar Monğoldarımen birigip ketiw qawıpı bar dep, 1733. cılı men 1757. cılı eki ret köşirip şıǵıstaǵı cerding tübine aparıp tastaǵan. Eger Qırǵızdar sol kezde Tarbaǵatayda bar bolsa, nemese 1757. cıldan burın kelgen bolsa, onda ol ‘Burttarǵa’ da senimdilik coq bolıp, olardıng taǵ-

⁴ Du rong kun, Aniwar, Qırǵız ultı, Ulttar baspası, 1991, 10-11.

⁵ Erkin Awǵalıy, Çin dawirindegi Qazaqtardıng cer maylaw qucatınan bir nusqa, ‘Min zu yan cuw, 2006.5 sanı.

⁶ Waliyolla Cakey, Qırǵızdardıng Dörbilcinge qonıstanıwı tuwralı derekter, ‘Dörbilcin awdanınıng tariyhıy materiýalı’, Dörbilcin awdanı, 2011, 33.

⁷ A. Köpiş, G. Muzafarova, Qazaq halqınıng tariyhıy tulǵaları, 2011, Almatı, Öner, 203.

dırı da quwalanıwdan qutıla almas edi.⁸

Tarbağatay Qırğızdarı men Heylongcangdağı Qırğızdar bir tekti emes, ol asirese til cağınan ayqın bayqalıp catadı, Fu yu Qırğızdarınıñ tilinde bayırğı Yenisey zamanğı, yağnıy Haqas tildi elementter basım. Tarbağatay Qırğızdarı Alatawdan awıp kelgenen keyin Maylı tawınıñ Dolantı, Süyek, Qarağandı-Qoceke degen cerlerdi mekendegen eken.⁹ Keyin Orqaşar degen cerdi negizgi meken etip otıraqtasqan eken. 1962.cılğı Qazaqtardıñ şekaradan Sovet cerine qaşıw waqıyasınan keyin Qırşızdardıñ köp sandısı Şaweşek awdanına köşiriledi. 1990.cılğı sanaq boyınşa Şaweşekte 1278 adam, Dörbilcinde 206 adam, basqa bitıra sandardı qosqanda, Tarbağatayda calpı 1652 adam bar eken.¹⁰

Tarbağatay Qırğızdarı Sarbağız, Barıñ, Mundız, Nayman, Sart, Qıtay, Qalmaq degen ruwlar bolıp bölinedi. Şaması 130-150.(1864-1880.) cıldardıñ aldında Monğoldar Qırğızdar arasına kelip budda dinin wağızdaydı. 1890. cılı bir köne Qıtay budhanasınıñ ornına Qırğızdarğa tan canga budhana saladı. Osıdan keyin Qırğızdardıñ budda dinine şoğınğandarı köbeye bastap, eng köp kezinde budhanada 100 dey lama bolğan eken, buning natıycesinde keyin Qırğızdardıñ köp sandısı budda dinine şoğınıp ketken, bir mezgilderde buddizmşilderding sanamı 80% dey bolğan. Songğı 30 cıldardan beri Qazaqtarmen qız alıs-beris köbeye tüsip musulmanğa qaytıwşılar köbeyip keledi. Basqa Monğol, Dağur, Qıtay ulttarımen üyleniwşiler de bar. Dindik ayırmaşılıqtan bolsa kerek, Qırğızdardıñ öz işinde de, basqa Qazaq sıyaqtı özge ulttar arasında da ‘Qazaq Qırğızsing ba ? Qalmaq Qırğızsing ba ?’ dep azğanatay Qırğız bawırlarımızdı ekige bölgen suraq barımızdı qıynaydı. Biraq tariyh, madeniyet, ulttıñ tağdıru turğısınan qarağanda, kim de kimdi kinala almaysız, madeniyetting özi ruhanıy baylıq, asıl mura.

Tarbağatay Qırğızdarı calpı qazaq tilinde söyleydi, bir bölimi monğol tilin bileydi, qazirgi tangda asirese castarı Çin tilin de bileydi. Canga dawir tariyhında, 1905. cılı Şaweşek qalasında mektep aşılp, onda Monğolşa, Qazaqşa, Orısşa, Uyğurşa, Mancuwşa sabaqtar oqığan Qırğız wakilderi bolğan. 1920-1940. cıldarı musulmanşa meddiresede, monğol tildi mektepte oqığandar da bolğan eken. Al 1950. cıldardan keyin Canga ükimetning qurılıwımen birge Qırğız halıqtarı da canga ömirge köşedi, 1962. cılğa deyin Qırğız awılında

⁸ Wu yuan feng, Qırğızdardıñ şığıstağı Hey long cang cerine awıwı tuwralı tekseriw, ‘Hey long cang min zu tsong kan’, 2001.cılı 1 sanı.

⁹ Ülkenderding aytıwına qarağanda Qarağandı-Qoceke sol kezdegi Qırğızdardıñ eki bayınıñ atı deydi.

¹⁰ Waliyolla Cakey, Qırğızdardıñ Dörbilcinge qonıstanıwı tuwralı derekter, ‘Dörbilcin awdanınıñ tariyhiy materiyalı’, Dörbilcin awdanı, 2011, 32.

mongol tildi bastawış mektep bolğan, Keyingiler köbinese qazaq mektebinde oqıytın bolğan.

Tarbağatay Qırğızdarı calpı qazaq tilinde söyleytin sebepti burın-songdı til zerttew mamandarı, tipti qırğız tili mamandarı da ‘olarda eşqanday qırğız tildi elementter coq bolğan’ dep qarap, olarding tilinen eş ana tildik derek tappağan bolatın. Avtor 2011.cılı 8.ayda Şaweşek qalasınıng Terekti awılında bolğanda, cergilikti qazaqtardan sol awılда turatın Qırğızdar tuwralı an’gime ötkizildi. Tildik özgeşelikterinen surastırğanda 2-3 qazaq tiline uqsamaytın sözderdi ayttı. Osıdan keyin mende Tarbağatay Qırğızdarı tilinde qırğız tildi eş element coq degen tucırımğa küdik payda boldı. Şınında, cay bir köşede cürgen Qırğız attı adamnan özining ana tildik ereşeligin bayqaw mümkün emes, sondıqtan Tarbağatay Qırğızdarınıng hal-cayın caqsı biletin ülkenderdi izdewge tuwra keldi. Süytip Dörbilcin awdanınan Waliyolla Cakey ulın tap-tım. Bul kisi bala kezinen Qırğız awıldarında ösken, Dörbilcin Qırğızdarınıng arğısı men bergisine qanıq, awdanning tariyhınan, Qırğızdardıng tariyhınan ğılmıy engbekter cazıp ta cürgen adam eken, cane sol kisi arqılı osı öngirdegi Qırğızdardıng ülken aqsaqalı Qudaybergen Kiykanıng balası Adil Qudaybergenmen angime ötkizip, cane akesi cazıp qaltırğan ‘Tarbağatay Qırğızdarı’ attı engbegimen tanıstım. Osı colğı tekseriwden cıyp-terip alğan Tarbağatay Qırğızdarı tilinen tömende biraz faktilermen tanıstırıp ötpekin.

Munda körsetilip otırğan materiyaldar negizinen söz-söylemdaerde kez-desken Qırğız tildik elementteri bolıp tabıladı. Mısaldar eki tilde de awızeki tildi türinde beriledi.

Qossözderden:

Tarb.Qırğız tili	Qazaq tili
soqı-soqıla-; soqı-soq bele	keli-kelsäpta; keli-kelsäppen
üy-bölölör	üy-işter
ırға-jırға	máz boluw

Turaqtı tirkesterden:

Tarb.Qırğız tili	Qazaq tili
köşögö çeşildi.	çımıldıq çeşildi; betin aştı
pışaqtıñ mizi	pışaqtıng düzü (jüzü)
jaman joralı	jaman ırım
çamdayay jigiti	jılpos jigiti
bulçuñ et	bulçuq et
oyyutıp qoy	oyatıp qoy

uqtap oyjonsom...	uyuqtap oyansam...
el uqtir elekte	el uyuqtayan kezde
abiyasi joq	uyati joq
küyöö bala	küyöw bala
kişip ber	jazip ber
oozuŋ	awuzuŋ
a-quday towa, towa...	a-quday täwbä, täwbä...

Söylemler:

Tarb.Qırğız tili	Qazaq tili
iyiniñ bütün işiñ toq.	iyiñ bütün qariniñ toq.
tüs obup baradı.	tüs awup baradı.
kün jaap jatır.	kün jawup jatır.
tayyanın erçitip (erjitip) aŋ oolap ketti.	tazisin ertip aŋ awlap ketti.
geresin aytıp jatır.	ösüyetin aytıp jatır.
oolumız tooya köştü.	awulumız tawya köştü.
mal açlap murnınan čigbirik ayıp qaptı.	mal aşılap murnınan maŋqa ayıp qalıptı.
bas oorup ketti.	bas awurup ketti.
açuwlanba.	aşuwanba.
booruma basıp betinen oyup aldım.	bawurıma basıp betinen süyüp aldım.
joyoo жүрүp tabanımnıñ terisi čiliniñ qaldı.	jayaw жүрүp tabanımnıñ terisi siliniñ
üy-bölölöriñmen amansındar bu?	üy-işteriñmen amansındar ma?
obıl batqanday orun bar bı ken?	awul sıyatınday jer bar ma eken?
mal adam da suw jip irıap-jırıap qaldı.	mal da, adam da suw işip rahat tanıp qaldı.
čaldayıp qaldı.	čarşıp (čaldıyıp) qaldı.
čarşıp (čaldıyıp) qaldı.	kiyimiñdi jirtip qoy ma.
qarmap al.	ustap al.
talqalap tasta.	talqandap tasta.
keldiñ bü?	keldiñ ba?
jeter bi?	jeter me?
tamšanıp turyanı.	tamsanıp tur.
attı toqup qoy.	attı erttep qoy.

tawap aldım.	tawup aldım.
baspaysız ba!	jürmeysiz be!
bulıqtıñ	buldandıñ.
gemdi neme! gemi ustap qalıptı.	jındı neme! jını ustap qalıptı.

Joğardağı söz-söylemlerdegi qırğız tildi elementterdi cane keybir calang sözderdi tömende calpı qırğız tili cane qazaq tilimen özara salıstıra körset-bekşimiz, sol arqlı bularding özindik özgeşeliklerin birden bayqawğa boladı.

arb.Qırğız tili	Qırğız tili	Qazaq tili
soqı-soq	soqı-soq	keli-kelsäp
tebetey	tebetey	töbötay
köşögö	köşögö	čimildiq
şuru	şuru	marjan
tepši	tepši	astaw
oçuq	oçuq	oşaq
tündük	tündük	tünlük
köçö	köçö	köjö
qaça	qaça	čarbaq
juçuq	juçuq	čujuq
topşıla-	topčula-	tüymölö-
buuday	buuday	biydäy
miz	miz	düz/tüz/jüz
iyin	mürö	ıyıq
ob-/ow-	oo-	aw-
jaa-	jaa-	jaw-
tayyan	tayyan	tazı
erčit- (erjit-)	eerčit-	ert-
oola-	oola-	awla-
jörölgö	jörölgö	dästür
ool /obıl	ayıl	awıl
too	too	taw
batqaq	batqaq	batpaq/balşıq
torpaq	torpoq	tayınşa
mozay	muzoo	buzaw
açla-	açla-	aşla-
qoçaqta-	quçaqta-	quşaqta-
oor-	oor-	awur-
açarçılıq	açarçılıq	aşarçılıq
boor	boor	bawur
oy-	süy-	süy-
joyoo	jöö	jayaw

üy-bölölör	üy-bülölör	üy-işter (müşeler)
balder	baldar	balalar
çalday-	şalday-	bosansī- (şaldıqta-)
ooz	ooz	awız
bulçuŋ	bulçuŋ	bulçuq
tabša	tabša	işkap
şirdaq	şirdaq	sirdaq (sirmaq)
talqala-	talqala-	talqanda-
oyyut-	oyyot-	oyat-
uqta-	uqta-	uyuqta-
oyyon-	oyyon-	oyan-
buluŋ	buluŋ	buruş/buluŋ
deldiy-	deldey-	qalqıy-
möröy	möröy	natiyje
örgö	örgö	jaŋa üy/ülkön üy/ orda
köögüm	şam köögüm /	iŋir
toqu-	toqu-	ertte-
taw-	tap-	tap- (taw-)
atayı	adayı	ädeyi
ekoo	ekoo	ekew
jabap	jabap	jawap
abıya	abıyır	uyat/namıs
kişi-	jaz-	jaz-
buluq-	bulq-	buldan-/bülün-

Tuwıstıq atawlar

äje	ata	ata/äke
äbe	ene	čeşe
däde	jeŋe/ene	jeŋge/čeşe
bowur	boor	bawur
küyöö	küyöö	küyöw

Coğarıda keltirgen sözderding işinde keybir sözderding qırğız tilimen saykestigin tappağanı bolmasa, calpı caqtan uqsas ekenin köremiz. Demek, Tarbağatay Qırğızdarı arasında angız-angimede ayılğan -‘Biz Alatawdı altı aynalıp jürıp keldik emes pe!’- degen sözding jöni bar, üytkeni arada 250 cıldar öitse de mundağı tildik fatiler sol Alataw Qırğızdarının tilimen jaqın ekendigin körıp otırımız. Tarbağatay Qırğızdarı cerlik Qazaqtarmen uzaq cıl aralas-quralas bolıp ketken sebepti öz tilin negizinen joğaltı, biraz saqtalğan elementter bar ekenin de körıp otırımız, biraq olar nekensayaq cane türli wa-

riyatta kezdesedi, fonetikalıq qurılımları biringğay turaqtı emes. Biz munda leksiye kalıq caqtarındağı bir bölüm sözderdi körsetip otırmız, fonetika, grammatikalıq ereşeliklerin aldıda calğastı oqırmandarğa usınamız.

Paydalanğan adebiyetter

1. ҚР. ҰҒА., ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ, Алматы, 1999.
2. K.K.YUDAHİN, çevr. A.TAYMAS, QIRĞIZ TİLİ LUĞATI, Ankara, 1998.
3. К.СЕЙДАКМАТОВ, КИРГЫЗ ТИЛИНИН КЫСКАЧА ЭТИМОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮГҮ, Фрунзе, 1988.
4. HU ZHEN HUA, QIRĞIZ TİLİNE OÇERİK, Beycing Ulttar Baspası, 1986.
5. DU RONG KUN, ANWAR, QIRĞIZ ULTI, Beycing Ulttar Baspası, 1991.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE KELİMENİN PROZODİK MODELİNİN İKİ ZİRVELİLİĞİ ÜZERİNE

*Fahrettin VEYSELLİ**

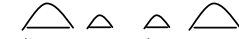
Azerbaycan Türkçesinde kelimenin prozodik modelinin yapısal açıdan karmaşık olduğu görülmektedir. Kaynaklarda uzmanlarca sık olarak cümle vurgusuna değinildiği ve vurgunun son hece üzerinde bulunduğu söz konusu edildiği bilinmektedir. Oysa bu yaklaşım, Avrupa merkezli lengüistik görüşlerden hareketle yapılan çalışmaların dilimizin tasviri biçimini etkilemesi sonucudur dersek, daha doğru olur. Başka deyişle, bu Hint-Avrupa dilleri için nitelik taşıyan vurgu modelinin özel bir sistem olan Türk dillerine doğrudan uygulanmasıdır. Bu hâlde modelin başlıca özelliklerini oluşturan yönlerin neler olduğuna dikkat etmemiz yerinde olacaktır.

Bu model kelimenin ses bilimsel yapısında vurguya özel önem verilmesine dayanıyor. Genelde vurgu hecelerden birinin diğerine oranla daha kuvvetli şekilde telaffuz olunması veya kabartılması olarak belirtilmektedir. Bu hâlde tek heceli kelimeler kural dışında kalıyor. Hem de bunlar, otomatik olarak anlam ifade edebilir. Örneğin: at, it, qoz vb. Bu zaman böyle bir soru ortaya çıkabilir. Bunlar; və, də, ən vb. gibi sözcüklerden vurgu yapısına göre farklılık gösteriyor mu? Tabii ki, bunlar arasında farkın mevcudluğu kuşkusuzdur. Özellikle cümle içerisinde ve konuşma sırasında daha belirgin şekilde dikkatleri çeker. Genel dilcilikte vurgunun genel tarifte belirttiğimiz gibi özelliği, fonksiyonu, kelime içindeki yeri ve devinim durumunda olup olmaması gibi niteliklerine değinilmektedir.

Vurgu genelde ezgisel
(Almancada : və ya),

dinamik
(İngilizcede dinamik
zaman belirten

Rusçada ____ ;

/ˈ>a: tə m / /bəˈstu:k/

/eks po:t/ (ihrac) / eks po:t/ (ihrac etmək)

____ /eks po:t/ (ixrac) / eks po:t/ (ixrac etmək)
____ /ˈza mok (kilit) // /za ˈmok / (şato, kaşane)

* Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü Direktörü Faxreddin Veysalov.
fveysalov@gmail.com

Vurgu, birleşenlerinin ayrılıkta veya birlikte (Almancada ezgisel-dinamik, İngilizcede dinamik-ezgisel, Rusçada zaman belirten-ezgisel) bağıntılı olmasıyla farklılaşmaktadır. Bazı durumlarda vurgu karmaşık parametrelerin bir araya getirilmesiyle düzene sokulmaktadır. Azərbaycan Türkçesinde vurgunun bazen dinamik bazen de dinamik-ezgisel özelliği söz konusudur. Diğer taraftan, parametrelerin kabartılmasının yanı sıra salt tona dayanan vurgu üzerine özel olarak konuşulmaktadır. Bu bağlamda tonlu diller olarak Norveç, Çin ve Viyetnamcayı örnek olarak gösterebiliriz.

R. Jacobson'dan (1937) başlayarak vurgunun ayırıcı özelliği üzerine dikkat çekilmektedir: Rusçada olduğu gibi zam'ok (kilit) - 'zamok (şato, kaşane)-yüksek nokta (doruk yapma). Alman ve Slav dillerinde olduğu gibi kelimenin bir hecesi her zaman diğerlerinden farklılık göstermektedir. Mesela: Rusçada "baba" kelimesinde ilk hecedeki ünlü ikinci heceye oranla 1. 5 defa uzun telaffuz olunmakta, sınır veya sınırlamayı (parçalara ayırma - kelimenin her zaman sondan bir önceki hecesi üzerinde olan vurgu, mesela: Polonezcede olduğu gibi, Çeklerin dilinde kelimenin son hecesi üzerinde bulunması) birbirinden ayırmaktalar.

Azerbaycanlı dilciler, vurgunun anlamı farklılaştırabilmesi görüşüne dayanarak ve *alma* (iyi değil) - *al'ma* (armud, heyva, nar); *bil'dir* (de, xəbər ver) - '*bildir* (geçen sene) vb. kelimelerin karşılaştırmasından yola çıkarak Azərbaycan Türkçesinde vurgunun ayırıcı bir fonksiyon üstlendiğini iddia etmekte. Oysa söz konusu örneklerin karşılaştırması kesinlikle doğru sayılamaz. Çünkü, karşılaştırması yapılan ifadelerden sol tarafta yer alanlar emir cümleleri, sağda bulunanlar ise sıradan kelimelerdir.

Yerine göre vurgu durağan veya bağlı (Polonezcedeki gibi: (polskego army) ve bağımsız (Rusçadaki gibi qorod, re'forma, çelo'vek), bunun dışında devinim durumunda olmayan (Fransızcadaki gibi kelimenin son hecesi) ve devinim durumunda olması (Rusçadaki gibi ruk'a/ruk'u, Almancada Melod'ie - mel'odisch) vb. olur.

Azerbaycan Türkçesinde ise bunlara uyabilen vurgu söz konusu değildir. İlk önce şunu belirtelim ki deneysel araştırmalarımız vurgulu hecelerin diğerlerinden farklılaştırılmasının yapay yolla yapıldığını göstermektedir. Kelimelerde hiçbir kabarma veya farklılaşma söz konusu olamaz. Çeşitli kelimeler üzerinde deney yapılmasının da yöntem bilimi açısından kusurlu olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü, bu hâlde cümle sonundaki vurgu, kelimenin akustik niteliğini belirli şekilde etkileyerek onu kalıbına uygun bir hâle sokuyor. N. S. Trubetskoy'un tabirince dersek, bazen belirtinin yalnızlaştırılması, onun belirli bir bilginin taşıyıcısı gibi ortaya çıkmasına olanak sağlar. Azərbaycan

Türkçesinde sıralama olsun, bildirme veya soru tonu olsun kelimelerin ses bilgisel kalıbını önemli şekilde etkiler.

Böylece, akustik bağlantısı olmayan parçayı vurgu taşıyıcısı olarak sunmak ne derecede doğru olabilir? Bu hâlde çözüm yolunu nede arayabiliriz?

Çözüm yolu, Avrupa merkezli lengüistik görüşleri tamamen bir tarafa bırakarak dilimizi kendi kurallarına göre çözmekten geçer. Bu da Türk dillerinde İ. A. Baudouin de Courtenay'nin söylediği gibi uyumu, yani ünlü uyumunu temel etmen olarak ele almak demektir. Maalesef, İ. A. Baudouin de Courtenay'nin ünlü uyumuyla ilgili uzak görüşlülükle söylediği fikirler ve V. A. Bogorodskiy'in kendi araştırmalarıyla onaylamış olduğu bilimsel sonuçlar, Türkolojide çoğu dil bilimi uzmanlarınca dikkate alınmadı ve konunun özü değiştirilerek ünlü uyumu gibi yorumlandı. Bu bağlamda A. Sherbak, A. Yunusbey farklı bir görüşü savundular. Onlar Türk dillerinde vurgunun olmadığını cesaretle kanıtladılar.

Bu sebepten de kelimenin tamamen başka türlü ses bilimsel yapısı üzerine konuşmamız gerekir. Bunlar dört biçimde beliren prozodik modeldir. Söz konusu modeli şu şekilde gösterebiliriz:

1. Kelimenin ilk ünlüsü, bunu R. Jacobson “zondersat” adlandırmaktadır, kendisinden sonra gelen ünlü ve ünsüzleri kendi niteliklerine göre ayarlıyor. Burada iki yan yol mümkündür:

a) Kalın ünlü ve sert ünsüzlerin ardı ardına gelmesi. Mesela: baş + çı + lar + ın; dağ + ılı + lar + dan vb.

b) İnce ünlü sonra gelen ünlü ve ünsüzlerin ince ve yumuşak olmasını sağlıyor. Mesela: iş+çi+miz+ın, dâde+lâr+ımız+dân vb.

Görüldüğü üzere, kelimenin başında gelen ünlü sonra gelen ünlü ve ünsüzleri kendi vurgusuna uyduruyor. Bu da kelimenin prozodik modelini belirliyor. Sadece bu prozodik modele göre biz kelimeleri sert veya yumuşak ahenkle söylüyor, duyuyor ve benimsiyoruz. Eğer o kelimelerde uyumu bozarsak, kelimelerin telaffuz ve anlatım biçimi de zorlaşır. Karşılaştıır: baş + çı + lâr + dân vb. Dolayısıyla, kalın ünlü ve sert ünsüz sıralanmasında ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin doğru veya tersine kullanılması mümkün değildir.

Üçüncü yan yola örnek olarak yuvarlak ünlülerin birbirini izlemesini veya küçük ünlü üyumu olayını gösterebiliriz. Mesela: üzüm+çü+nü, odun+çu+nu vb.

Dudak uyumuna bütünlükle uyulmasa da bu genel manzarayı değiştiremiyor. Çünkü kelimenin ses bilgisel açıdan biçimlenmesinde katkısı olan ünlü uyumunun belirtisi kendi bağıntılığını koruyor. Mesela: uşaq + lar + dan vb.

Uyumun bozulması söz konusu kelimenin alıntı bir kelime oluşuna işaret eder. Bu yüzden de kelimenin grafik işaretleriyle prozodik olarak gerçekleşmesinde ciddi bir değişiklik vuku bulur. *Adil* kelimesi - *Ədil*, *qisas* kelimesi *qisas* şeklinde telaffuz ediliyor. Bu arada *Missafayı* da bu kabilden saymak mümkündür.

Böylece, Azərbaycan Türkçesinin ses bilgisel yapısını Avrupa merkezli lengüistik teorilerin ışığında açıklamanın basit mantık çerçevesine sığdırılmadığı görülmektedir. Cümle vurgusu kavramı da Azərbaycan dılcılığına Latin grameri kurallarının etkisi olarak girmiştir. Mesela: “O, kitabı Anara verdi” gibi cümlelerde kelimeler üzerinde vurgu işlemleri yapmakla dilde cümle vurgusunun olduğunu kanıtlamaya çaba gösteriyorlar. Oysa, burada dil bilimsel açıdan varsayımın söz konusu olması gerekir. Eğer gerçekten kitabı onun Anara (başkasına değil, yalnız Anara) vermesi söz konusuysa, o zaman böyle söyleyişin makbul görülmesi gerekir. Bu veya diğer kelimenin cümle içinde kabartılı şekilde söylenilmesi cümle vurgusu değil, iletişim ihtiyacından doğan prozodik bir araçtır. Prozodik kalıbı eş değer gibi yansıtan ses bilgisel modelden yola çıkmak gerekir. Bu basit şekilde yazının etkisinden kurtulmak, dilimizin yazım açısından ses bilgisini objektif şekilde ortaya koymak demektir.

Azərbaycan Türkçesi metinleri üzerinde yapılan araştırma ve gözlemler bu dilde Hint-Avrupa dilleri için özgün olan hece vurgusunun olmadığını söylememize imkân sağlamaktadır. Kelime ve kelime biçimlerinin farklılaştırılması, parçalı birleşenler olan sesbirimlere değil, prozodik birimlere dayanıyor. Fikrimizi sübut etmek için örneklere bakalım:

1. /daz// - /diz/. Bu karşıtlığın birinci tarafı olan kalın ünlü, sert ünsüzlerin dudaksal olmayan tonunda, ikinci tarafın ise ince ünlü ve yumuşak, dudaksal olmayan telaffuzuyla gerçekleşmektedir. Kelimelerin farklılığı, söz konusu ses uyumu modeline dayanmaktadır.

2. /daz///duz/. Karşıtlığın birinci tarafı yukarıdaki karşıtlığın birinci tarafının aynısıdır. İkinci tarafta ise farklılık, kalın ünlü ve sert ünsüzlerin yanı sıra, dudakların da katılımını sağlamaktadır.

3. /duz/ // /düz/. Bu karşıtlıkta birinci tarafta gelen kelime, ikincinin sağ tarafında yer alanla aynıdır. İkinci tarafta gelen kelime ise ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin yanı sıra, aynı zamanda dudakların katılımını da istemektedir. Farklılaştırıcı belirti olarak yalnız ünlünün sırası, dolayısıyla onun kalınlığı ve inceliği söz konusudur.

4. /duz/ //diz/. Karşıtlığın tarafları solda kalın ünlü ve sert ünsüzlerle, sağda ise ince ünlü ve yumuşak ünsüzlerin yer almasıyla farklılık göstermek-

tedir. Bunun yanı sıra, dudakların katılımı birincide söz konusudur. İkincide ise böyle bir belirti bulunmamaktadır.

5. /düz/ //diz/. Karşıtlığın her iki tarafında ünlüler ince, ünsüzler ise yumuşaktır. Ancak farklılık; birincide dudakların katılımı, ikincide ise onun bulunmayışı ile gerçekleşmektedir.

6. /daz/ // /düz/. Karşıtlığın birinci tarafını ikinci taraftan farklı kılan belirtiler, ünlünün kalın ve inceliği ile buna bağlı olarak ünsüzlerin birincide sert, ikincide yumuşak olmasıyla ve aynı zamanda ikincide dudakların katılımıyla açıklanabilmektedir.

Biz bütün hâllerde ünsüzlerin yumuşaklığı ve sertliği üzerinde durduk. Ancak bu, Rusçadaki yumuşaklık ve sertlikle eşitlenmemelidir. Rusçadaki yumuşaklık ve sertlik (твердост/мягкость) söz konusu dilin fonolojik sisteminden kaynaklanmaktadır. (Кар. мат-мать).

Azerbaycan Türkçesinde ise yumuşaklık ve sertlik söz konusu dilin orfofonik normundan kaynaklanır. Söz gelişi, /sözün düzü/ isim söyleminde bütün ünlüler dudaksıdır, oysa söz konusu dilin fonolojik sisteminde /s, z, n, d/ ünsüzleri faal oluşum paydasına göre dudaksıl ünsüzler değildir. Genellikle, bizim fonolojik açıklamalarımız klasik fonetiğin etkisinden kurtulamamaktadır. Maalesef, bugün üniversitelerimizde fonolojiye hâlâ gereken önem verilmemektedir.

Yukarıdaki tahlil, şöyle bir sonuca ulaştırabilir: Özelde Azerbaycan Türkçesinin genelde ise Türkçenin fonolojik sistemini Avrupa merkezli lengüistik görüşlerden hareketle uygun bir biçimde betimlemek mümkün değildir. Kelime vurgusu yerinde iki zirveliliğe, dolayısıyla ses uyumuna (sinharmonizme) dayanan yeni bir teorinin geliştirilmesi gerekmektedir. Söz konusu teorinin ise esas maddelerinin şunlar olduğu kanaatindeyiz:

1. Azerbaycan Türkçesinde Hint-Avrupa dillerindeki gibi kelime vurgusu yoktur. Çünkü Azerbaycan Türkçesinde sözü geçen dillerdeki gibi bir hecenin diğerine göre özel olarak kabartılmasının akustik karşılığı (korrelyatı) yoktur. Örnek olarak aşağıdaki parçayı dinleyelim:

/Bağa girdim üzümə

Tikan batdı dizimə,

Əyildim çıxartmağa,

Yar sataşdı gözümə//

Bu parçanın tarafsız seslendirilmesinde herhangi bir vurgu kabartılması söz konusu değildir. Elbette, yapay oyuncu ifasında karşılaştırmalı bir amaçla

herhangi bir kelimeyi kabartmak mümkün. Kelimeyi fonolojik açıdan oluşturan, onun tanınarak farklılığını sağlayan tek fonolojik vasıta prosodemdir. Herhangi bir kelimenin prosodemi iki zirveden oluşmakla temel unsur niteliğindeki ünlüye dayanır: Birincisi, kelimenin başlangıcında, ikincisi ise onun sonunda tamamlanır. Cümlede ise ikinci zirve onun tonlama konturuna karışır.

2. Azerbaycan Türkçesinde kelimelerin farklılığı, ayrı ayrı parçalanmayan fonemlere göre değil, hecenin veya bütünlükte kelimenin ses uyumu oluşumuyla gerçekleşir. /lal/ kelimesiyle /ləl/ kelimesinin birbirinden farklılığı, yalnız /a/ ve /i/ ünlülerine değil, aynı zamanda bütün sözcüğün ses uyumuna dayanmaktadır. Rus dilindeki benzeri durumla bir karşılaştırma yapalım: Rusçada /o/ ünlüsü önce gelen ünsüzün yumuşak ve sertliğine bağlı olmayarak her yerde /_u_/ biçimli geçişle, dolayısıyla, diftong gibi telaffuz olunmaktadır. Ruslar /kot/ kelimesini /_uo_/ telaffuz ederler. Ancak onun sondaki ünsüze herhangi bir etkisi olmaz. Azerbaycan Türkçesinde ise hem önde hem de sonda gelen ünsüz, kelimenin birinci veya kök ünsüzün tonunda köklenir: /lal/ ve /ləl/. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda, söz konusu fonetik olayı eş boğumlanma (artikülasyon) ışığında çözümlenme eğilimi gözlemlense de bunları aynı ad altında birleştirmek doğru olmaz. Azerbaycan Türkçesinde fonolojik oluşumun temel unsuru olarak belirlenen ünlülerin çevresinde yer alan ünsüzler, sanki gezegenler gibi onların tonunda köklenmektedir.

İRAN TÜRKLERİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK VE PROBLEMLERİ

Farzaneh DOULATABADI

Giriş

İnsanı insan yapan dil, toplumun temel taşlarından biridir. Dil olmasaydı, insanların bir arada yaşamaları, anlaşabilmeleri, toplumu oluşturmaları söz konusu olamazdı. Sözlükler, bir dilin duygu, düşünce ve kültür ürünlerinin söz varlığını içeren eserlerdir. Söz varlığı ise sözcükler, terimler, deyimler, atasözleri, kalıplaşmış sözler ve mecazlar bütünüdür.

Türklerde eskiye dayanan bir sözlük geleneği olduğu bilinmektedir. Bunun açık örneği XI. yüzyılda hazırlanan *Divanü Lugâti't-Türk*'tür. Aslında Türkler, VIII. yüzyıldan itibaren çeviri faaliyetinin içinde bulunmuşlardır. Bu yüzden, iki dilli sözlükçülük çok eskiden beri yaygın bir çalışma alanı olmuştur. Hristiyanlık, Budizm, Manihaizm ve İslamiyet ile karşılaşmak ve bu dinleri kabul etmek, Türklerin yaşadıkları kültür çerçevesinin sürekli olarak değişmesine sebep olmuştur. Böylece bu dillerin öğretilerini ve kurallarını Türkçeye çevirmek zorunluluğu doğmuştur.

Tarih boyunca farklı topluluklar arasında görülen siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî ilişkiler, milletlerin bu dünyada kendi kabukları içersinde yaşayamadıklarını ortaya koymuştur. Ticaret, eğitim, ulaşım, bilgi teknolojileri gibi alanlarda özellikle son yüzyıldaki gelişmeler, dünyadaki farklı kültür ve toplumların birbiriyle olan temaslarını daha da artırmıştır. Bu durum karşılaşılan toplulukların dilini öğrenmeyi gerekli kılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Türkiye'de ve Batı ülkelerinde, başta Osmanlıca ve Tatarca olmak üzere, Türk dilleri üzerine müstakil sözlükler hazırlandığı ve karşılaştırmalı sözlükler yayımlandığı görülmektedir. Eski Çarlık Rusyası sınırları içersinde kalan Türk halklarının dillerinin birer yazı dili hâline getirilmesiyle bu diller üzerine, 1990'lara kadar iki dilli sözlük çalışmalarının neredeyse tamamlandığı söylenebilir.¹ Bugün Türk Cumhuri-

¹ Mehmet Ölmez, "Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri", *Kebikeç Dergisi*, 1998, Sayı 6, s. 109-110.

yetlerinde, sözlükçülük açısından durumun değiştiği görülmesine karşın Türk topluluklarındaki geleneksel sözlükçülüğün devam ettiği görülmektedir.

Türk sözlükçülük geleneğinde iki dilli sözlüklerin önemli bir yere sahiptir. XIX. yüzyıla kadar Arapçadan veya Farsçadan Türkçeye yapılan çeviri sözlükler bunlara örnek teşkil etmektedir.

Araştırmamızın konusu olan İran Türklerinde sözlükçülük geleneğine geçmeden önce İran Türklerinin sadece küçük bir topluluk olmadığını, iki dilli büyük bir halk olduğunu belirtmek gerekir. Türk bölgelerinde yaşayan Türkler, aile içinde ve Azeri toplumu içinde Azerbaycan Türkçesiyle konuşurken resmî dil olan Farsçayı yalnızca eğitim almak üzere bilme ihtiyacı duymaktadırlar. Başkent Tahran gibi Fars şehirlerinde okulda ve iş yerlerinde resmî dil Farsça ile konuşmak zorunda kalan Türkler, küçük aile grupları içinde Azerbaycan Türkçesiyle konuşmaktadırlar.

Böylece, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkü evinde ana dilini tek dil olarak kullanırken dış dünyada ikinci bir dilin öğrenilmesi zorunluluğu ile karşılaşmakta ve iki dilli olarak nitelendirilen özel sözlüklerin hazırlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

İki dilli sözlük hazırlama ihtiyacının temel nedeni, ticari, ekonomik, kültürel ve tarihî sebeplerin yarattığı yabancı dil öğrenmenin gerekliliğidir. Aynı zamanda teknik ve materyal bakımdan sürekli kendini yenileyen yabancı dil öğrenimi için sözlükler de sürekli yenilenmektedir.

Bugün, iki dilli sözlükler olarak ele alacağımız İran'daki Türkçe sözlükler, tarihî dönemlerden bugüne kadar geleneksel Türkçe sözlüklere iki dilli oluşuyla benzerlik gösterebilir de bugün aynı ihtiyaçla yazılmadıkları söylenebilir. İran Türkleri tarafından hazırlanan Türkçe-Farsça sözlükler, geleneksel Türkçe sözlüklerin tersine Türkçeden Farsçaya çeviri sözlüklerdir.

Prof. Dr. Mehmet Ölmez "Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri" adlı yazısında Türklerdeki sözlükçülük çalışmalarından bahsederken XIX. yüzyıldan sonra iki dilli sözlüklerin nerdeyse tamamlandığından söz eder. Ayrıca İran ve Çin gibi ülkelerde yazı dili hâline gelmeyen dillerin sözlüklerinin son yıllarda araştırmacılarca tamamlandığını, bugün söz varlığı, sözlüğü ortaya konmamış bir Türk dilinin neredeyse kalmadığını bildirir.² Buna rağmen İran Türkleri tarafından hazırlanan çeviri sözlükler birçok eksiklik taşımaktadır. Bu eksiklikler bazen küçük çaptadır ve zaman içinde giderilmesi mümkün görünmektedir ama büyük ve önemli sorunların giderilmesi ancak uzun uğraşlar ve sosyal değişimler sonucunda gerçekleşecektir.

² bk. Mehmet Ölmez, agm., s. 109-110.

Bilindiği gibi dil dört beceriden (dinleme, konuşma, okuma, yazma) meydana gelmektedir. Gerek ana dili gerekse yabancı dil öğreniminde dinleme, konuşma, okuma ve yazma gibi temel becerilerinin kazanılması hedeflenmektedir. İran Türkleri arasında Türkçe eğitiminin yokluğu, dilin önemli becerisi olan yazma ve okuma yönünün yoksunluğu dikkate alınarak bir bütün olan dilin tamamlanmadığını göstermektedir. Ancak bu becerilerin kazandırılabilmesi için öncelikle bazı edinim ve öğrenmelere ihtiyaç vardır. Bunlardan birisi de kelime bilgisinin geliştirilmesidir.

İran’da Türk, Fars, Beluç, Arap vb. halklar yaşamaktadır. Bu halklar, dil ve kültürlerini canlı bir şekilde yaşayabilmektedirler. Tarih boyunca Türk devletlerinin hâkim olduğu İran’da son yetmiş yılın politikaları sonucunda Farsça resmî dil olarak konuşulmaktadır. Böylece İran’daki Türk halklarının dilleri Farsçadan fazlaca etkilenmekte ve ana dilleri yeni nesil tarafından unutulmaktadır.

Resmî devlet dili Farsça olan İran Türklerinin hazırladıkları sözlüklerin amacı, genç nesile unutilan Türkçe sözcükleri öğretmek, dilin unutulmasını engellemek, halkın yakın ilişkide olan Türk dünyasıyla ilişkilerini kolaylaştırmak ve güçlendirmek, Türkçe üzerine araştırma yapanlara kolaylık sağlamaktır. Bu sebeple İran Türkleri tarafından yazılan sözlükler, yabancı dil öğrenimi doğrultusunda değil de tam tersine ana dili eğitimi amaçlı yazılmaktadır. Çünkü insanoğlu elde ettiği bilgiyi, sahip olduğu dilin imkânları ölçüsünde çeşitli şekillerde kaydetmeye çalışır. Eğitim dili Farsça olan İran’da da Farsça bir açıdan unutilan Türkçeyi hatırlatmak için kullanılmaktadır dememizde fayda vardır.

Örneğin Sovyet İhtilali’nden sonra, Azerbaycan’da Rusçanın önem kazanmasıyla, Rusça-Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi-Rusça sözlüklerine daha çok ihtiyaç duyulmuş ve bu tür sözlükler yayımlanmıştır. Özellikle, 1920’li yılların sonuna doğru Azerbaycan’da sözlükler daha profesyonel olarak hazırlanmaya başlamıştır.³

Günümüzde Azerbaycan’da sözlükçülük problemleri büyük seviyede aşılmış olsa da yazı dili problemlerini yaşayan İran Türklerinin bu problemi aşamadıklarını ve bu eksikliğin sözlüklerine yansıdığını görmekteyiz.

İki Dilli Sözlük Problemleri

İran Türkleri, geleneksel iki dilli sözlükleri yazmaya devam ederken önemli problemlerle karşılaşmaktadırlar. Bu problemleri iki kısma ayırmak mümkündür:

³ Erdal Karaman, “Azerbaycan Sahası Sözlükleri”, *Turkish Studies*, Summer 2009, volume 4/4, s. 692- 715.

1. Dilin kendi sorunu

- İmlanın nasıl olacağı
- Değişik bölgelerde değişik ağızlarda kullanılan sözcüklerin hangisinin ve ne şekilde sözlüklere alınacağı

2. Sözlükçülüğün sorunları

- Yabancı kelimelerin sözlüğe alınıp alınmayacağı
- Türkçe sözlerden biri alınırken diğerinin neden alınmadığı
- Madde başı ve iç maddelerinin yazılış sorunları

Son yüzyıldaki politik değişiklikler dil olgusuna bakışı da değiştirmiştir. Yayın yoluyla fikirlerini geniş kitlelere yaymak isteyen yeni politik gruplar ortaya çıkmış fakat bütün Türk halklarının değiştirdiği Arap alfabesi, İran Türkleri tarafından kullanılmaya devam etmektedir. Bu yüzden, bu alfabenin getirdiği imla sorunu hâlâ çözülememiştir.

İran Türklerinin kendilerine ait bir yazı dilinin belirlenememesi, sözlükçülerin ağızları ele alırken ikileme düşmelerine sebep olmuştur. Özellikle devlet tarafından bilinçli olarak eyaletlerin parçalanması ve küçültülmesi bu sorunu derinleştirmeye devam etmektedir. Son yıllarda görsel medya ve diğer iletişim araçları (özellikle Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetinden yayınlanan uydu programları) çoğalınca bu sorun bir seviyeye kadar aşılmış görünse de problemin büyük bölümü çözülememiş ve başka sorunlar da yarattığı tespit edilmiştir.

İran Türkleri tarafından son zamanlarda az sayıda da olsa yazılan roman veya hikâyeleri anlamanın eski sözlükler yardımıyla mümkün olamayacağı gerçektir. Öte yandan bu roman veya hikâyenin İran Türklerinin yaşadığı hangi bölgeye, hangi şiveye veya ağıza ait olduğunun belirtilmemesi sözlük yazarlarının sıkıntılarını arttırmaktadır. Ayrıca Farsçadan Azerbaycan Türkçesine geçen birçok sözcük sözlüklere alınıp alınmadığı yine bir başka sorun olarak görünmektedir. Eskiden Azerbaycan Türkçesinde var olan ama günümüzde unutulmuş kelimeler sözlüklerde yer alıp almadığı da sözlük yazarları tarafından düşündürücü bir konudur. Kısaca bu konuları tartışacak yetkili bir kurum veya merkezin yokluğu giderek bu sorunun derinleştiği görülmektedir.

İran’da Yayımlanan İki Dilli Sözlükler

Yazımızın bu bölümünde, son yıllarda, İran Türkleri tarafından yazılan önemli sözlüklerden bahsetmek istiyoruz. Bu sözlüklerin ortak özellikleri, Azerbaycan Türkçesi-Farsça olarak yazılmış olmalarıdır.

- Behzad Behzadî, ***Ferheng-i Azerbaycanî Farsî***: Bu sözlük, Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya çeviri olarak yazılmıştır. 1.143 sayfadan oluşmuş ve 1990 yılında Tahran Neşr-i Dünya yayınevinde basılmıştır.

- Abdürresul Hayampur, ***Ferheng-i Sühenverân***: Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya iki dilli sözlüktür.

- İsmail Hadî, ***Ferheng-i Nevin***: Azerbaycan Türkçesi-Farsça iki dilli sözlüktür. Etimolojik sözlük olarak tanıtılan bu sözlük de diğer iki dilli sözlükler gibi Fars alfabesine göre hazırlanmıştır. 2001 yılında yayımlanan bu sözlük 836 sayfadır.

- Perviz Zari Şahmeresi, ***Ferheng-i Türkî Farsî-i Şahmeresi***: Türkçe-Farsça olarak yazılmıştır. Bu sözlük, kullanılmakta olan ve kullanımdan kalkmış toplam 40.000 sözcük ve terimden oluşmuştur. 2009 yılında yayımlanan sözlük 1.072 sayfadır ve Fars alfabesine göre düzenlenmiştir. Perviz Zari Şahmeresi, aynı adla Azerbaycan Türkçesi-Farsça olmak üzere bir sözlük daha yayımlamıştır.

- Ali Hüseyinzade, ***Ferheng-i Türkî-Farsî***: Azerbaycan alfabesine göre düzenlenen sözlük, 1.038 sayfadır. 2010 yılında üçüncü baskısı yapılan bu sözlük 50.000 sözcükten oluşmaktadır.

- Nurmuhammed Muttaki, ***Ferheng-i Sina***: Türkmen Türkçesi-Farsça

- Esedullah Merdanî-i Rahimî, ***Kaşkay Sözlüğü***: Kaşkay Türkçesi-Farsça

- İsmail Hadî, ***Dil Deniz***: Yazarın 2001 yılında, *Ferheng-i Nevin-i Türkî*’den sonra yayımladığı 866 sayfadan oluşan bu etimolojik sözlük, bu sahadaki önemli eserlerden biridir. Fars alfabesine göre hazırlanmıştır. Sözlükte var olan madde başlarının, Azerbaycan Türkçesi, eski Türkçe, Farsça, Arapça veya başka yabancı dillerden alındığı işaretlenmiştir. Ayrıca yazar, sözlüğün son bölümünde Türkçeden Farsçaya geçen sözcükleri de bir liste hâlinde sunmuştur.

Dil Deniz

Her ne kadar İran Türkleri tarafından hazırlanan sözlüklerde bilimsel açıdan eksiklikler görünse de araştırmacılar, sözlükçülük biliminin önemini hissederek 1979’dan sonra bu konuda araştırmalarını yoğunlaştırmışlar ve bu araştırmalar sonucunda farklı eserler ortaya koymayı başarmışlardır. Önemli sözlüklerden biri *Dil Deniz* sözlüğüdür. Halk ağzında diğer yabancı dillerin etkisiyle kullanılmayan ve unutulmaya maruz kalan Türkçe sözlükleri, hatırlatmak ve tekrar canlandırmak görevini üstlenen bu tip sözlükler, İran Türkleri

tarafından hazırlanan sözlüklerin önemini de göstermektedir. Sözlükçülüğün önemli amaçlarından biri de bu olsa gerek.

Örnek olarak *Dil Deniz*'de madde başı olan 'aba' sözcüğü şu şekilde yazılmıştır:⁴

Aba: (az) 1. anne, anneanne, 2. ebe, oyundaki lider. Eski Türkçede ebe/efe olarak kullanılmış ve değişik anlamlar taşımıştır. Baba, anne, anneanne, ağabey, abla, hala, amca gibi. Bu kelimenin Moğolca 'abaqa' ile akraba olduğunu düşünenler de vardır. Kâşgarlı Mahmut bunu yanlışlıkla Arapça olan 'eb' (baba) ile bağlantısı olduğunu düşünmektedir. Türkiye Türkçesinde efe, yiğit anlamında da kullanılmaktadır. Tabii efendi kelimesiyle karıştırmamak gerekir; çünkü efendi Rumca bir sözcüktür. Azerbaycan köylerinde 'epem, epe' babacığım, baba anlamında kullanılır. Tebriz'de 'aba' genellikle anne ve anneanne anlamında ve 'ana, enne, nene' ile birlikte kullanılır. Günümüzde Fransızca olan 'mama' sözcüğü revaçtadır.

Bu tür sözcükleri çoğaltmak mümkündür. Sözlükçü bu kelimeleri açıklarken bazen Eski Türkçe olduğunu bildiriyor. Bazen değişik yörelerdeki anlamı, bugün unutulmuş yerine hangi kelimenin geçtiğini de bildirmektedir.

Aymaq: (qızırqanmak/esirgenmek) (et) korumak ve saygı göstermek. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde kullanılmamaktadır.

Sayrı: (et: soyru) hasta, qem yolunda men qalib, getdiyse mecnun yox eceb/sayruya düşvardır hemrahlık etmek sağ ilen. (Fuzulî) sağ günün sayrısı da olar.

Mayıllanmaq: (az) uykulu olmak, uyku öncesi gözlerin kapanması veya mayışması, bayılmak kelimesinden türetilmiştir.

Bahşi: (et) katip, okuyan, öğretmen. Bu sözcüğün Çince'den alındığı söylenmektedir. Bugün sadece Bahşi/Bahşali gibi kişi isimlerinde kalmıştır. Eski Türkler âşık, ozan anlamında kullanmışlardır.

Madde başlarında da görüldüğü gibi sözlük belirli bölgelerde kullanılan konuşma diline hitap etse de örnekler, bazen yazılı eserlerden verilmiştir. Bu da sistematik yönden bazı problemleri ortaya koymaktadır.

Sözlükte, yabancı dillerden alınan sözcükler halk ağzında kullanıldığı şekilde madde başı olarak yazılmaktadır.

⁴ et: Eski Türkçe
az: Azerbaycan Türkçesi
far: Farsça

Malxav: (az. Marağa) yük satan, kabzımal. (Farsça) mal + her sözcüklerinden yapılmıştır. *Ey malxav qardaş gözel imanıya qurban (Kerimi)*

Gir: (far) güç, kuvvet, girden düşmek (güçsüz olmak), gire salmak (yakalamak); girli: 1. güçlü, eli çok girlidir, 2. doğru, bol, çok, girli pul kazandım. (bol para kazandım)

Babır: (bebir/bebr): kaplan, erkeklere verilen isim. Babırşah gibi. Papır şeklinde de görünmektedir. Muğan bölgesinde erkek ismi olarak kullanılmaktadır. Bu sözcük Farsça bebr sözcüğünden alınmıştır. Ayrıca Farsçaya da Rusçadan alınmıştır.

Yukarda örneklerde de görüldüğü gibi, halk arasında bazı yabancı sözcükler, Türkçe eklerle birleştğinde yeni anlamlara bürünebilir. Yazar bu sözcükleri de sözlüğüne alarak sözlüğünü zenginleştirmeyi başarmıştır. Çünkü hangi dilden olursa olsun halk arasında yaşayan sözcükler Türkçeleşmiş sözlerdir düşüncesindedir.

İsmail Hadî, madde başlarına bağlı iç maddeleri de verdikten sonra örnek olarak deyimler, atasözleri, meşhur şairlerden şiirler veya halk arasında revaçta olan özlü sözlerle maddeleri açıklamış anlamlarını açıklamıştır.

Dovşan/davşan: (t.c tavşan) davşana deyir qaç, tazıya deyir tut (mecazen ikili oynamak demektir. -cık ekiyle Rusçaya geçmiştir (tuşkancik)

Arxayın: (az) emin. Ama menden sarı sen arxayın ol şanlı Sehendim; arxayınliq: güvenmek, emin olmak

Budamaq: (budarmaq/budarlamaq) 1. yeni filiz vermesi için ağaç dallarını kesmek, 2. çalmak, yok etmek, 'qurd cendeyi budadi', 3. birini iyice dövmek. Ezizim buda meni/ağaç günü buda meni/gör ne güne qalmışam/beyenmeyir bu da meni!

İslamiyet'ten sonra Türkler tarafından kullanılan Arap alfabesinin vokaller açısından yetersiz kaldığı herkesçe malumdur. İran Türkleri, her ne kadar standart bir yazılı Türkçeye sahip olmasalar da 1979 Devrimi'nden sonra Arap alfabesinden alınan ve araştırmacılar tarafından kabul edilen bir alfabe sistemini kullanmaktalar.

İsmail Hadî de İran'daki diğer sözlükçüler gibi bu sözlüğü mümkün olduğunca standart bir dil ve alfabe ile yazmaya çalışmıştır. Ayrıca bütün Azerbaycan ağızlarını bir araya getirmeye çalışan yazar, yeri geldikçe farkları göstermek için sözcüklerin karşısında hangi bölgeye ait olduğunu da zikretmiştir. Bu bölgeler Tebriz, Karadağ, Eresbaran, Miyana, Erdebil, Hemedan gibi belirtilmektedir. Örnek olarak:

Keşir: (Az, Eresbaran) havuç, Kaşgarlı 'turma' der. Turup demek. Bu yüzden 'sarıq turma' derler. Oğuzlar ona 'qeşur' derler. Bugün kök, yer kökü, hevuc veya havuc da diyorlar. Eresbaran bölgesinde özellikle Duzal köyünde, hatta Türkmenlerde de 'keşir' denilir.

Öceşmek (Az, ıceşmek): sataşmak, erişmek. Şaka yoluyla birini eziyet etmek. Bu kelime Karadağ ve Tebriz bölgesinde kullanılmaktadır. Kelimenin kökü 'öc' intikam, kin anlamındadır.

Dalay: (Az, Karadağ) talan, dalay vurmaq, toplamak ve getirmek. 'xan kende dalay vurdu'

Çıxışmaq: 1. Sava şehrinin etrafında 'anlaşmaq', 2. Türkiye Türkçesinde bir kimseye hoşla gitmeyen davranışlarından dolayı sert sözler söylemek, 3. Karadağ'da yeterli olmak. 'bir bardak su beş kişiye çıkışmaz' gibi.

Enayın: (t.c: enayi), garip, anormal, bencil, nefret yaratan. 'enayin adam'. Eyüboğlu, bu sözcüğü sebep göstermeden Farsça olarak bildirir! Yazara göre bu sözcük 'an' âyin: eski Farsçada gelenek ve görenek demektir.

Görüldüğü gibi sözlüğün amacı ağızlar ve diller arasındaki bir karşılaştırmalı araştırmanın yanında, unutulmuş veya unutulmak üzere olan sözcükleri yeniden halka kazandırmaktır. Ayrıca Farsça araştırmacılarının birçok Türkçe sözcüğü Farsça göstermelerini reddederek bu sözcüklerin Farsça kökenli olmadığını bilimsel olarak ispatlamaktır.

Sonuç

Yıllarca bazı güçler Türkçeyi unutturmaya, etimolojik incelemeler sonucunda Türkçe sözcükleri farklı şekilde yorumlamaya ve Türkçe söz varlığını daraltmaya çalışmışlardır. Karşılaştırmalı sözlükler ve kitabın sonundaki Farsçadaki Türkçe sözcükler bölümü, bu düşüncelerin bilimsel olmadığını ispatlamak amaçlı yazılmaktadır.

İran'da yazılan Türkçe sözlükler, her ne kadar iki dilli sözlükler olarak tarif edilseler de diğer iki dilli sözlüklerin tersine ana dili öğretimi üzerine vurgu yapmak ve ikinci dili, ana dilini güçlendirmenin bir aracı olarak göstermektedir.

KIRGIZCANIN GÜNEY SİBİRYA TÜRK DİLLERİYLE OLAN İLİŞKİSİ

Fatih ÇELİK

GİRİŞ

Türk boyları ve lehçeleri arasındaki karışma ve geçişmeler dolayısıyla, lehçeleri birbirinden ayırmak da oldukça zordur. Türk lehçelerinin tam ve tarihsel bir tasnifinin yapılabilmesi için:

1. Her lehçenin dil bilgisi bakımından ayrıntılı olarak incelenmesi,
1. Lehçelerin bütün yönleriyle karşılaştırılması, birleşen ve ayrılan yönlerinin ortaya konması,
2. Lehçelerde görülen dil özelliklerinin, o lehçeyi konuşan boya ait olup olmadığının, tarihî ve etimolojik araştırmalarla tespit edilmesi,
3. Her lehçenin en eski ve en yeni dil malzemesinin karşılaştırılması ve böylece, o lehçenin tarihî gelişimi ile eğiliminin tespit edilmesi gerekir. (Buran, Alkaya, 2011: 28)

Yukarıda sayılan maddelerden bazılarına ağırlık verildiği zaman yapılan tasniflerin dilciler tarafından farklı farklı şekillerde oluşturulduğu görülmektedir. Buna binaen dil tasniflerinde Kırgızca, dilciler tarafından farklı gruplarda ele alınmaktadır. Bunun sebebi de yapılan tasniflerin ya etnik özellikler ya tarihî birliktelikler ya da dil bilgisi özelliklerinden yola çıkılarak yapılmış olmasıdır. Örneğin Talat Tekin tasnifini dil özelliklerinden yola çıkarak yapmıştır, Johanson ise daha çok coğrafi ve etnik özellikleri dikkate almıştır. Sonuç olarak ele alınan bir ortaklık diğer ortak yönleri de beraberinde alıp gelmektedir. Fakat ağırlık verilen özelliğe göre de tasnifler farklılık göstermektedir. Radloff Kırgızca'yı, Batı Türk lehçeleri grubunda; Baskakov, Samayloviç ve Reşid Rahmeti Arat ise Altay Türkçesiyle birlikte Kırgız-Kıpçak veya Tav (Kuzeybatı) grubunda değerlendirilmektedir. (Akmatova, 2008: 9) Kırgızcanın da farklı farklı guruplarda gösterilmesi tasnif sırasında ağırlık verilen noktaya bağlı olarak değişiklik gösterdiğini düşünmekteyiz.

VI. yüzyılda Minusin havzasında Hakas ve Kırgız kabilelerinin ataları, Yenisey havzasının yukarısında Çikler (Tuvalıların ataları), Orhun bölgesinde Oğuz kabileleri, Çiklerin batısı ve kuzeybatısında Altaylıların ve Şorların ataları, güneyde Uygurlar, Baykal'ın güneybatısında Kurikanlar (Yakutların ataları), doğusunda Otuz Tatarlar, onların güneyinde ise Dokuz Oğuzlar yaşamakta idiler.

Kırgız, Tuva, Hakas, Şor ve Altaylıların ataları arasındaki sıkı ve devamlı bağ neticesinde dilleri arasında da yakınlıklar oluştu ve M. S. ilk bin yılın ortalarına doğru aşırı derecede biçimlenerek Yenisey yazıtlarıyla beraber aynı grubu yani “Yenisey” grubunu oluşturdular. (Batmanov, Aragaçi, babuşkim, 2006: 2)

Kırgız Türklerinin etnik oluşumunda temel unsuru MÖ I. yüzyıldan itibaren Güney Sibirya'dan Türkistan topraklarına göç etmeye başlayan Yenisey Kırgızları oluşturmıştır. Saklar ve Usun birliğine dahil olan bazı kabileler, VI-VII. yüzyıllarda Kırgızistan'ın kuzeyinde toplanan Türgişler, XII. yüzyılda Çüy ve Talas yakınlarına yerleşen Kañlılar, X. asırdan itibaren Kırgızlarla temasa geçen Moğol kabileleri XVI. yüzyılın başlarına kadar bugünkü Kırgızların etnik yapısının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. (Akmatova, 2008: 9) Bu göçler ve birliktelikler, dolayısıyla dilleri de etkilemiştir. Çalışmamızda kökenleri Güney Sibirya'ya dayanan Kırgızların günümüzde kullanmakta oldukları Kırgızca ile Güney Sibirya Türk dilleri arasında ne derece benzerlik kalmış olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Genel manada Kırgızca ve Güney Sibirya Türk dilleri fonetik, morfolojik ve leksikolojik bakımdan benzerlikler ve farklılıkların karşılaştırılması yapılacaktır. Güney Sibirya Türk dilleri olarak; Altay, Hakas, Tuva dilleri ele alınacaktır. Şorca Hakascanın, Tofaca da Tuvacanın ağız olduğu için karşılaştırmanın içine dahil edilmemiştir.

1. Fonetik Bakımdan Karşılaştırma

Bu karşılaştırma yapılırken genel fonetik özelliklerden ziyade bu dilleri ayıran, karakteristik özelliklerini gösteren belli başlı ses olayları ele alınacaktır.

1.1. Uzun Ünlüler

Uzun ünlüler birincil ve ikincil uzun ünlüler olarak ikiye ayrılmaktadır. Ana Türkçeden gelen birincil uzun ünlüler günümüz Türkçelerinden Halaçça, Türkmençe ve Yakutçada korunmuştur. Diğer Türk dillerinde görülen uzun ünlüler ise çoğunluğu ikincil uzun ünlülerdir. Bizim karşılaştırma yapmakta olduğumuz dillerde çoğunlukla ikincil uzun ünlüler görülmektedir. Bunlar iki ünlü arasındaki sessiz harfin erimesi veya büzülmesi sonucunda ortaya çık-

mıştır. Kırgız dilinde uzun ünlüler g, h, y, v, ŋ ünsüzlerinin düşmesi ve bazı başka durumlar sonucunda ortaya çıkmıştır. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 65) Hakas Türkçesinde çok kısa *ĩ* sesi dışındaki tüm ünlü fonemlerin uzunları da vardır. Bunların bir kısmı Ortak Türkçe -VγV-, -VgV-, -VŋV- ve nadiren de -VńV- ve -VyV- tarzındaki ses gruplarının büzülmesi neticesinde ortaya çıkmış uzunluklardır: (Killi, 2004: 45) Altayca ve Tuvacada da bu şekilde gerçekleşen ses olayları neticesinde ikincil uzun ünlüler oluşmuştur. Aşağıda İshakov ve Palmbah'ın yazmış oldukları *Tuvaca Gramer* isimli kitabın, Batmanov'un *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili* kitabının, Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* kitabının, aynı zamanda ilgili dillerin sözlüklerinin kaynaklık ettiği örnekler verilmektedir:

TT.	ağır	ağız	bağır	yeğen	oğul	soğuk	oba, ağıl	sürü, katar	Boynuz
ET	agır	ağaz, ağız	bagır	çıkan	oğ-o-ğul	Sağık, soğekç	agıl	sürüg	Mügüz
Kırg.	oor	ooz	boor	ceen	uul	suuk	ayıl	üyür	Müyüz
Alt.	uur	oos	buur	d'een	uul	sook	ayıl	üür	Müüz
Tuv.	aar	oos	baar	çeen	ool	sook	aal	öör	Mıyız
Hak.	aar	oos	paar	çeen	ool	sooh	aal	öör	Müüz

Yukarıda verilen uzun ünlü oluşumuna ek olarak incelemiş olduğumuz dillerde gövdeye gelen ekteki ünsüz harf düşmesi neticesinde de kelime içerisinde uzun ünlüler meydana gelmektedir. Bu durum özellikle Tuvacada daha fazla görülmektedir. Ör.: Tuv. *Urug-gum* > *uruum* “soyu”, *balık-gım* > *balım* “balıgım”, *sug-um* > *suum* “suyum”, *dag-ım* > *daam* “dağım” (Tuvacada tek heceli sonu g sesi ile biten kelimelerde normal şartlarda uzama görülmesine de bu şekilde ekler geldiği zaman g düşerek ünlülerin uzadığı görülmektedir.) *sana* > *sanaan* “sayan”, *biji* > *bijeen*, *bijiveen* “yazan” vb. (İshakov, Palmbah, 1961: 37) Hak. *pala-ga* > *palaa* “çocuğa”, *kime-ge* > *kimee* “kime”, *pörık-im* > *pörigim* > *pöriim* (başlıgım), *oyna-gan* > *oynaan* vb. (Pataçakova, 1962: 61) Aynı durumlar Kırgızca ve Altaycada da görülür. Kırg. *tap-ıp* > *taap* “bulup”. Alt. *bala-ga* > *balaa* “çocuğa” vb. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 66) Ayrıca verilen örneklerde bazılarında görüldüğü gibi g > y dönüşmesi sonucunda uzama olmadığı görülmektedir. Ör.: *mügüz* > *müyüz*

Tuvaca, Hakasçada ve bazı örneklerle Altaycada g sesi ile biten kelimelerin Eski Türkçe asıl şekillerini koruduğunu görmekteyiz. Kırgızcada g sesi düşerek ondan önceki ünlü uzamakta, Altaycada da bu şekilde değişim olmaktadır. Fakat bazı kelimelerde g sesi düştüğü hâlde uzama olmamıştır.

TT.	su	dağ	bağ	ılık	Acı
ET	sub	tağ	bağ	yılığ	acı- (acı, açığ)
Kırg.	suu	too	boo	cıluu	Açuu
Alt.	suu	tuu	booçu	cılu	Açu
Tuv.	sug	tag	bag	çılıg	Acıg
Hak.	sug, sup	tag	bag>pag	çılıg	Açıg

Sonuç olarak karşılaştırmış olduğumuz bu dillerde meydana gelen ikincil uzun ünlüler oluşumu bakımından bir benzerlik taşımaktadır. Bu da Kırgızcanın Güney Sibirya Türk dilleriyle olan bağına ortaya koymak adına önemli bir unsurdur. Kırgız ve Altay dillerinde “g” ünsüzünün temelinde oluşan diftonglardan ortaya çıkan uzun ünlülerin gelişim tarihi bunun kanıtlanmasında büyük bir öneme sahiptir. Şöyle ki, modern Kırgızca “too” ve Altayca “tuu” kelimelerinin tarihî çıkışı “tag”dır. Demek ki bu diller yukarıda verilen belirtilerden hareketle bir grup içerisinde yer alan Yenisey, eski Tuva dilleriyle ve bazı diğer dillerle ilişkiye girmişlerdir. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 7) Bunun yanı sıra Kıpçak grubundaki Kazak, Nogay ve Karakalpakçada uzun ünlüler bulunmamaktadır.

1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Türkçenin genel kuralına göre $o > a$, $ö > e$, $ü > e$ sesleri birbirini takip ederken ele aldığımız bu dillerde bu kuralın yanı sıra $o > o$, $ö > ö$, $ü > ü$ ünlü uyumu görülmektedir. Yuvarlaklaşma Kırgızcada görülen tipik özelliklerinden biridir. Türk dillerinin içinde yuvarlaklaşmanın en güçlü görüldüğü dillerden birisi Kırgızcadır. Ör: *oqso*, *ormon*, *tölö*, *töşök*, *coldoşturu*, *üydö*, *bölmö*, *köpölök*, vb. Alıntı kelimelerde de yuvarlaklaşma görülmektedir: *koco* “hoca”, *tobo* “tövbe”, *moolut* “mevlüt” vb. Yuvarlaklaşma kelime gövdesinden başka çekim eklerinde de görülebilmektedir. Aşağıda İshakov ve Palmbah’ın *Tuva Grameri* isimli kitabını incelediğimizde dillerdeki yuvarlaklaşmayı gösteren bir tablo görmekteyiz. (İshakov, Palmbah, 1961: 47) Birinci tabloda geniş ünlü tabanına belirtme hâl eki getiriliyor, ikinci kısımda ise yine geniş ünlü tabanına bu sefer bulunma hâl eki getiriliyor.

Türkçe	Tuva	Altay	Kırgız	Hakas	
Belirtme Hâl Eki	kolu	holdu	koldı	koldu	Holnı
	gölü	höldü	köldi	köldü	Kölni
	kuyuyu	kuduktu	kuduktı	kuduktu	Huthtı
	çiçeği	hüldü	küldi	küldü	Küldi

Bulunma Hâl Eki	kolda	holda	koldo	koldo	Holda
	gölde	hölde	köldö	köldö	Kölde
	kuyuda	kudukta	kudukta	kudukta	Huduhta
	çiçekte	hülde	külde	küldö	Külde

Yukarıdaki örneklere bakıldığı zaman en çok yuvarlaklaşmanın Kırgızcada olduğu görülecektir. Daha sonra sırasıyla Altaycada, Tuvacada yuvarlaklaşma gerçekleşmektedir. Hakasçada ise yuvarlaklaşma yoktur. Eskiden kalıplaşmış bazı eklerde yuvarlak ünlü bulunabilir: *küskü* “güz”, *tüdü* “tütün”, *dündüs* “gündüz” (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1091) Aşağıda ise kelime gövdesindeki yuvarlaklaşmayla ilgili örnekler verilmektedir.

Türkçe	Tuvaca	Altayca	Kırgızca	Hakasça
Tavşan	kodan	koyon	koyön	Hozan
Akciğer	ökpe	ökpö	ökpö	Ökpe
Kulak	kulak	kulak	kulak	Hulak
Kalp	çürek	cürek	cürek	Çürek
Yer	orun	orın	orun	Orın
Kömür	hömür	kömür	kömür	Kömir
Tay	kulun	kulun	kulun	Hulun
Baykuş	ügü	-	ükü	Ügü
Tilki	dilgi	tülkü	tülkü	Tülgü

(İshakov, Palmbah, 1961: 48)

Yukarıdaki örnekler incelendiği zaman kelime gövdesinde de yuvarlaklaşmanın en fazla olduğu dil Kırgızcadır. Altayca da Güney Sibiry lehçeleri içinde dudak uyumunun en ileri safhada görüldüğü lehçelerdendir. (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1017)

1.3. Kelime İçinde ş>s Değişmesi

Türk lehçelerinden Kazak, Karakalpak, Nogay, Hakas, Sarı Uygurcada *ş>s* değişmesi, Yakutçada da *ş>s>h* değişmesi ayırt edici bir ses değişmesi olarak görülmektedir. Kırgızcada bu değişiklik görülmemektedir. Ör: *baş*, *kaş*, *göş* “et, bağır”, *tiş* “diş”, *kişi* “kişi” vb. Aynı zamanda Altaycada ve Tuvacada da *ş* sesi korunmuştur. Hakas Türkçesinde alınma kelimeler ve birkaç yansıma kelime dışında *ş* ünsüzü bulunmaz. Eski Türkçenin *ş* ünsüzleri Hakas Türkçesinde kelime sonunda *s* ile karşılanır: *quş>hus*,

adaş>adas, *alqış>algıs*, *aldanış>aldanıs*, *baş>pas*, *siş>sis-*, *bölü->pölis* (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1093)

Yenisey grubunda eski “ş”yi koruyan diller arasında Kırgız, Tuva, Şor ve Altay dilleri yer almaktadır. “s- diyalektlerinin” kökü olarak Hakas dili gösterilebilir:

Yenis. beş = Tuva. , Kırg. , Alt. beş = Şor. peş = Hak. pis - beş;

Yenis. baş = Tuva. , Kırg. , Alt. baş = Şor. paş = Hak. pas - baş;

Yenis. aş = Tuva. a’ş = Şor. , Alt. aş = Hak. as - aş, yemek.

Şorların ağızlarında “ş”, “s” ile yer değiştirmektedir. Ör.: pas - baş

Tuva, Şor, Altay gibi dillerde birinci ve ikinci binli yıllarda veya daha sonra Yenisey ve Kırgız dillerinde bulunmayan, iki ünlü arasında “ş”nin “c”ye dönüşmesi yeni bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Hakas dilinde ise ş > s > z : Tuva. baş + ı = bacı = Şor. pacı veya (“paş” yerine “pas”ın kullanıldığı ağızda) pazı = Alt. bacı - onun başı, fakat Yenis. başı = Kırg. başı, Hak. pazı. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 78)

1.4. Kelime Başında b>p Değişmesi

Kırgızcada kelime başına gelen *b* sesi edebi yazı dilinde *p* sesine dönüşmemektedir. *Bala* (çocuk), *baş* (baş), *bar* (var), *bazar* (Pazar) vb. kelimeler *Kırgız Tilinin Sözlüğü*’nde bu şekilde geçmektedir. Fakat yazı dilinde görülmeyen bu değişme ağızlarda görülmüyor. Ör: *baykas* > *paykas* (dikkat etmek, istekli olmak), *baypak* > *paypak* (çorap), *balban* > *pəlvən* (pehlivan), *bıçak* > *pıçak*, *bahta* > *pahta* vb. bu ses olayı özellikle Kırgızcanın *Tüştük* (güney) ağızında görülmektedir. Altaycada kelime başında *b* sesi korunmakta, Kırgızcada olduğu gibi yazılı dilde değil, ağızlarda *b~p* değişmesi görülmektedir. Örneğin; *bala*/*pala* (çocuk), *paş*/*baş* “baş”, Tuvacada ise değişme daha çok *b* sesinin tonsuz telaffuzundan kaynaklanmaktadır. Yazı dilinde değişme görülmemekle birlikte, telaffuz sırasında farklılık ortaya çıkmaktadır. Ör.: *Barın-Xemçik*, *Bay-Tayga* şeklinde yazılır ancak */parun/* gibi okunur Hakasça da ise bu değişme yazılı dilde de görülmektedir. Örneğin; ET bay “zengin” =Hak. pay; ET bar “var” =Hak. par; ET baş “baş, kafa” =Hak. pas; ET ber- “vermek” =Hak. pir-. Bunların neticesinde söz başında *b>p* değişimi bakımından Kırgızca ve Altaycanın yazılı dilinde değişme olmamakta fakat ağızlarında bu değişme görülmektedir. Tuvacada ise bu seslerin telaffuzunda tonsuzlaşmadan kaynaklanan bir değişme olmakta fakat Tuvacanın yazılı dilinde de *b* sesi korunmaktadır. Hakasçada ise yazılı dilde de *b>p* değişimi görülmektedir. (Baskakov: 1972, 26), (Ölmez, *Hakaslar ve Hakasça*, 1996: 9), (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 68) (Koçoğlu, 2008: 451)

2. Morfolojik Bakımdan Değerlendirmeler

2.1. -ğıla/-qıla;-gile- Fiilden-Fiil Yapma Eki

Bu ek eklendiği kelimelere tekrar, süreklilik, tezlik ifadesi katmaktadır. Kırgızcada fazla işlek bir ek değildir, fakat Güney Sibirya Türk dillerinde işlek olarak kullanılmaktadır.

Kırgızcada bu ek tonluyla biten fiillerden sonra -gıla/-gile-, -gula/-güle-: tonsuzlardan sonra -kıla/-kile-, -kula/-külö- şeklinde kullanılır. Kelimeye kattığı anlam; iş ve hareketin tekrarlandığını, sıkça yapıldığını bildirir: *mušta-gıla- “yumruğuyla masaya vurmak”, sıla-gıla- “sıvazlamak”, citta-gıla- “koklamak”, tişte-gile- “ara sıra ısırarak”, ur-gula- “devamlı olarak dövme” vb.* (Çengel, 2005: 152)

Altay Türkçesinde oldukça işlek bir fiilden fiil yapma eki olan -gıla/-gile-, -gula/-güle- tonsuzlardan sonra -kıla/-kile-, -kula/-küle- Altay Türkçesi gramerinde “çatı” altında değerlendirilmektedir: *aytkıla- “küfretmek, sövmek; söylenip durmak”, bargıla- “tekrar tekrar gitmek, gidip durmak”, kaçkıla- “sık sık kaçmak, sürekli kaçmak” vb.* (Türk Lehçeleri Grameri, 2007: 1033)

Tuva Türkçesinde (-ğıla-, -gile-, -ğula-, -güle-; -qıla-, -kile-, -qula-, -küle-): *atqıla- “tekrar tekrar ateş et-”, dile-gile- “durmadan araştır-”, it-kile- “itele-”, tep-kile- “tepile-”, tut-qula- “çok defa tut-” vb.* (Türk Lehçeleri Grameri, 2007: 1176)

Hakas Türkçesinde (-ğla-, -gle-, -hla-, -kle-, -la-, -le-) -la-, -le- varyantları -g-, -ğ ile biten fiillere gelir: *at-hla- “tekrar tekrar ateş etmek”, çığ-la- “yığınlamak”, çuğ-la- “devamlı yıkamak”, eg-le- “devamlı eğmek”, kis-kle- “devamlı kesmek” vb.* (Türk Lehçeleri Grameri, 2007: 1103)

2.2. Soru Eki

Kırgızcada soru eki olarak -BI/-BU şeklinde kullanılır. Soru eki girmiş olduğu uyumlara bağlı olarak bı/bi, bu/bü, pı/pi, pu/pü şekillerine dönüşür. (Çengel, 2005: 182) Altaycada yuvarlaklaşmanın da etkisiyle ba/be, bo/bö, pa/pe, po/pö şekilleri görülmektedir. Hakas Türkçesinde de soru ekinin altı varyantı bulunur: ba/be, pa/pe, ma/me (Türk Lehçeleri Grameri, 2007: 1039, 1107) Kırgızca, Altayca, Tuvaca ve Hakasçada soru eki ve yine Altayca ve Hakasçada olumsuzluk ekinde ön seste bulunan *m* sesi tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde *p* ye dönüşmektedir. Yalnız Tuvacada soru eki *be* olup başka varyantı olmadığı için bu kuralın dışında kalmaktadır. (Alkaya, 2009: 299)

Yukarıdaki ses olayında olan değişme olumsuzluk ekinde de görülmektedir. Örnek: Tuva. -ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be, -va, -ve: çanma “dönme”, xömme “gömme”, kaspaa “kazma” Kırg. -ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö: cazba

“yazma”, kelbe “gelme”, Hak. *-ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be*: nanma “dönme”, kömme “gömme”, xaspa “kazma”, kiske “kesme. Alt. *-pa, -pe, -po, -pö, -ba, -be, -bo, -bö*: kaska “kazma”, kespe “kesme”, öspö “büyüme”, kalba “kalma”, öltürbö “öldürme” vb. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 147)

2.3. Dönüşlülük Zamiri

Kırgızca *özüm “kendim”, özüñ “kendin”, özüñüz “kendiniz”, özü “kendi”, özübüz “kendimiz”, özüñör “kendiniz”, özüñüzdör “kendiniz”, özdörü “kendileri”* (Çengel, 2005: 198) şekilleriyle karşılaşılır. Altay Türkçesinde *boyıgar*, Hakas Türkçesinde *pozınar*, Tuva Türkçesinde *boduñar/bottarıñar*. (Alkaya, 2009: 305) Kazakçada ise *özim (kendim, ben); öziñ (kendin), öziñiz (kendiniz), özi (kendi), özimiz (kendimiz), özderiñ (kendiniz), özderiñiz (kendileriniz), özderi (kendileri)* (Kazırki Kazak Tili, 1954: 27)

2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları

Kırgız Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları *-DAn/-DOn* çıkma hâli ekiyle yapılır: *bir-birden “bিরer”, eki-ekiden “ikişer”, üç-üçtön “üçer”, eki cüz-dön “iki yüzer”, calgızdan “teker”,* ayrıca tekrar edilen iki sayının sonuna da bu ek getirilerek sıfat yapılabilir: *birden-birden, ekiden-ekiden vb.* (Çengel, 2005: 191) İncelemekte olduğumuz dillerden üleştirme sayı sıfatı yapımı bakımından Altayca Kırgızcayla aynıdır. Tuvaca ile Hakasça ise kullanılan ekler bakımından biraz daha farklıdır.

Altay Türkçesinde sıfatlarda üleştirme sayı isimlerine çıkma hâli eki getirilerek yapılmaktadır. Bu şekil tekrar edilerek kullanılabildiği gibi tek başına da kullanılabilmektedir: *birden-birden “teker teker, birer birer”, ekiden-ekiden “ikişer ikişer”, üçtön-üçtön “üçer üçer”, cüsten-cüsten “yüzer yüzer”* (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1040)

Tuva Türkçesinde üleştirme sıfatı oluşturulurken sayılar tekrar edilir ve ikinci sayının sonuna *-lap/-lep* eki getirilerek oluşturulur: *iyi-iyilep “ikişer ikişer”, beş-beştep “beşer beşer”, on beşon beştep “on beşer on beşer”*. *-lap/-lep* eki seyrek olarak tek tek sayıların sonuna da gelir. Bu durumda iki sayı arasına virgül konur: *iyilep, üştep “ikişer üçer”, beştep, onnap “beşer onar”* (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1181)

Hakas Türkçesinde ünlüyle biten sayılara *-lar, -ler*, ünsüzle bitenlere *-ar, -er* veya *-arlap, -erlep* eklerinin getirilmesiyle yapılır: *pırer “bিরer”, ikiler “ikişer”, pizer, pizerlep “beşer vb.* (*Türk Lehçeleri Grameri*, 2007: 1108)

2.5. İyelik Ekleri

Şahıslar	Kırgızca	Altayca	Tuvaca	Hakasça	Kazakça
I. Tekil Şah. İye.	-m, -ım, -im, -um, üm	-m -ım, -im	-m, -ım, -im, -um, üm	-m -ım, ĩm	-m, -ım, -im
II. Tekil Şah. İye.	-ŋ, -ıŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ	-ŋ, -ıŋ, -iŋ	-ŋ, -ıŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ	-ŋ , iŋ, ĩŋ	-ŋ, -ıŋ, iŋ
III. Tekil Şah. İye.	-sı, -sı, -su, -sü -ı, -ı, -u, -ü	-zı, -zı -ı, -ı	-zı, -zı, -zu, -zü -ı, -ı, -u, -ü	-zı, zı -ı, -ı	-sı, -sı, -ı, -ı,
I. Çoğul Şah. İye.	-bız, -biz, -buz, -büz, -ıbız, -ibiz, -ubuz, übüz	-bıs, -bis -ıbıs, -ibis	-vıs, -vis, vıs, -vüs -ıvıs, -ıvıs, -uvıs, üvüs	-bıs, -bıs -ıbız, ĩbıs	-mız, -miz -ımız, -imiz
II. Çoğul Şah. İye.	-ŋar, -ŋer, -ŋor, -ŋör, -ıŋar, -iŋer -uŋar, -üŋör	-gar, -ger -ıgar, -iger	-ŋar, -ŋer -ıŋar, iŋer -uŋer, -üŋer	-ŋar, -ŋer -ıŋar, - ĩŋer	-larıŋ, -lerıŋ -darıŋ, -derıŋ -tarıŋ, -terıŋ
III. Çoğul Şah. İye.	-ları, -leri, -loru, -lörü; -darı, -deri, -doru, -dörü; -tarı, -teri, -toru, -törü	-zı, -zı -ı, -ı	-zı, -zı, -zu, -zü -ı, -ı, -u, -ü	-ları, -lerı, -narı, -nerı, -tarı, -terı	-ları, -leri -darı, -deri -tarı, -teri

(Çengel, 2005: 163), (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 68), (Buran, Alkaya, 2011: 111)

İyelik ekleri ET’den günümüze bütün Türk dillerinde I. tekil şahıs iyelik eki +m şeklinde olmuştur. Bütün iyelik eklerinde ünsüzle biten isimlere yardımcı ünlü gelmektedir. Kırg. ve Tuv.’da yardımcı ünlülerin yuvarlak şekilleri bulunurken, Alt., Hak. Kaz.da yardımcı ünlülerin yuvarlak şekilleri bulunmamaktadır. III. tekil şahıs iyelik eki Kırg. ve Kaz.da -SI şekilde kullanılırken, buradaki yardımcı ünsüz s tonlulaşarak Alt., Tuv., Hak.da z şekline dönüşmüştür. Fakat Kırgız dilinin kuzey ağızlarında “s”nin tonlulaştığı görülmekte ve incelenmekte olan ek burada “-zı” şeklini almaktadır. Bu olay Yenisey’de yaşayan Kırgızların atalarından bazılarının artık yok olmaya başlayan bu özelliği Tanrı Dağlarına getirmesiyle açıklanabilir. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 165)

I. çoğul şahıs iyelik Kırg., Alt., Hak.da *b~m* nöbetleşmesine bağlı olarak *b* şeklinde kullanılmaktadır. Ör.: *atabız, balabız vb.* Tuv.'da ise *b~v* ses olayı görülmektedir. Ör.: *atavız* şeklinde. Bu durum Kırgız dilindeki bazı ağızlarda da iki ünlü arasında bulunan “b” ve “p” zayıflamasıyla ve dudaksıllaşarak “v”ye yakın “B” şeklinde telaffuz edildiği görülmektedir: *cazıp catabız > cazıBa-taBız* - “yazıyoruz” (şu anda), *bizdin atabız > bizdin ataBız* “bizim babamız.” . (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 165)

II. çoğul şahıs iyelik eki Kırg., Tuv., Hak.da aynı şekilde kullanılmaktadır. Altaycada ise +*gAr* şekli kullanılmaktadır. III. çoğul şahıs iyelik ekinde de Alt. ve Tuv.da *z* sesi görülür. Ayrıca Kırg.da da yuvarlak şekli görülmektedir.

3. Ortak Söz Varlığı

Bu bölümde de karşılaştırmasını yaptığımız dillerin söz varlığı üzerinde durulacaktır. Ortak söz varlığı açısından bu diller, başka bir çalışmamızda ortak söz varlığıyla ilgili (Fatih Çelik, *Kırgızca-Altayca Arasındaki Fonetik, Morfolojik ve Leksikolojik Ortaklıklar Üzerine Bir İnceleme, Kırgız Tili cana Adabiyatı*, S 21, Bışkek, 2012) özellikle Altayca ve Kırgızca arasında, incelemiş olduğumuz sözlüklerde 2000’e yakın ortak sözün bulunduğunu belirtmiştik. Bu çalışmada ortak söz varlığına belirlemek için Swadesh’ Türk dillerinde en çok kullanılan kelimeler listesindeki ilk yüz kelime üzerinde bir değerlendirme yapıldı. Bu listeye göre Kırg.≠Tuv. arasında 26 kelime, Kırg.≠Hak. arasında 19 kelime, Kırg.≠Alt. arasında 13 kelime farklı çıktı. Buna göre ele aldığımız 100 kelimenin içinde Kırg.=Tuv. arasında 74 kelime, Kırg.=Hak. arasında 81, Kırg.=Alt. arasında 87 kelime ortaktır. Farklı olarak kabul ettiğimiz kelimelerin ses olaylarından kaynaklanan değişimlerden ziyade tamamen farklı olması baz alınmıştır:

Türkçe	Kırgızca	Altayca	Hakasça	Tuvaca
ne	emne, ne	neme	nime	çüü
nasıl	kanday	kandıy	handi	kandıg
tüm; bütün; hep, hepsi; (the whole)	barça,baarı, bardık; bütün, bütkül	köndüre, onço, üze	pray, tiksi, tooza	bügü, hamık, şuptu, dögere
çok	köp	köp	köp	höy; kövey
bazı, kimi; birkaç	bir neçe	bir kança	ninçe, köp nimes; sala	kaşkıyna, kaş; şala
iki	éki	éki	iki	iyi
büyük	çon	caan	ulug	ulug
geniş	keñ	calbak	çalbah, allık	delgem, kal- bak; algıg

kadın	ayal	üy kiji, éme- gen (mong.)	ipçi kizi	heréécen
çocuk	bala	bala	pala, oğlan	Urug
karı	ayal, katın	émegeni, üy kijisi	ipçisi	kaday, amdı kiji
anne, ana	éne	éne	içe, ine	iye, ava
hayvan	ayban, canı- bar, aň (beast)	tındu; an (beast)	aň (beast)	aň (beast)
köpek, it	it	iyt	aday	It
orman	tokoy	ark, agaş	agas	arga, arıg, ézim
yaprak	calbırak	bür, büri	pür	Bürü
kök	tamır	tazıl	çilege; tazıl	Dazıl
kabuk	kabık	çobra	hahpas, habıh	çövüéé
çiçek	gül	çeçek	çahaya, porço	Çeçek
ip; urgan (thi- ck), halat	cip, arkan	buu, armakçı	pag, argamçı	hendir, çep, arkan
cilt (human); deri, kösele (animal)	teri	tere	teer	keş, algı (ani- mal)
yağ	may	üs	çag, sımis, üs	üs, çag
göz	köz	kös	harah	Karak
burun	murun	tumçuk	purun, tum- zuh, tunçuh	Dumçuk
kanat	kanat	kanat	hanat	Çalgın
bağırsak	içegi	içege	içege	Şöyündü
içmek	içu	iç	izerge	icer
ısırmak; dişlemek (bite off)	tişté	tişte	ızırarga, tudarga	ızırar; tutkulaar

http://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Swadesh_lists_for_Turkic_languages

Yukarıda farklı olan kelimelerin listesi verilmiştir. Ele aldığımız 100 kelime içinden geriye kalan kelimeler Kırgızca ile aynıdır. Fakat bu diller arasında yazılı ve sözlü kaynaklardan geniş kapsamlı bir kelime taraması yolu ile yapılacak olan karşılaştırılma ile bu ortak kelimelerin sayısının daha çok olacağı açıktır.

Ortak söz varlığı bölümünde *Kırgız* isminden de bahsetmekte yarar vardır. Batmanov eserinde Kırgız ismiyle ilgili; *Kırgız ismine Suci ve Orhun anıt-*

larında rastlanmıştır. “Kırgız” ismi Kırgızlar arasında 1400 yıldır korunmaktadır. Bu isim bugüne kadar Tuva’nın güney ve güneydoğusunda soy – kabile ismi olarak yaygın bir şekilde kullanılmakta idi. Bugün ise isim ve soy isimlerde (kadın ve erkek) yaygın olarak görülmektedir. “Kırgız” ismi Altaylılar arasında da son zamana kadar soy ve kabile isimlerinin alt bölümü olarak kullanılmıştır. (Altay kici kabilesinin mensubu). Xırgız soyu Hakaslıların Sagay ve Xızıl kabilesine mensuptu. Şorlarda Kırgız etnonimi “Kırgıs” şeklinde kullanılıyordu. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 106) demektedir.

SONUÇ

Kırgız, Tuva, Hakas ve Altaylıların ataları arasındaki ilişkileri neticesinde dillerinde ve kültürleri arasında belli ortaklıklar oluştu. Bu ortak yaşamın ardından Kırgızların önemli bir kısmı MS ikinci bin yılın başlarında Yenisey bölgesinden Tyan - Şan’a doğru göç ettiler. (Batmanov, Aragaçi, Babuşkim, 2006: 2) Bu göçün ardından Kırgızcanın, Güney Sibirya Türk dilleriyle arasındaki ilişki giderek açılmıştır. Göçtüğü bölgedeki Kazaklar, Uygurlar, Özbekler, Taciklerle ilişki içine girmiş dili de bu yolla şekillenmiştir. Sonuç olarak da Kırgızcanın, Kıpçak-Kuzeybatı grubuyla buna bağlı olarak da çok ortaklıkları bulunmaktadır. Fakat yukarıda da bazı ortak yönleri belirtildiği gibi Kırgızcanın, Güney Sibirya Türk dilleriyle geçmişten gelen ortaklıkları da vardır. Bu dillerden de bilhassa Altayca ile daha yakın bir ilişki içinde olmuştur. Yapılan tasniflerde bu durumların dikkate alınması gerektiği düşüncesindeyiz. Buna binaen Samayloviç’in yapmış olduğu tasnif çok yerinde bir tasnif olmuştur. Son olarak bu çalışmaya ve bu konu hakkında yapılacak çalışmalara temel kaynaklık teşkil edecek eserlerin bazılarını ayrıca belirtmenin yararlı olacağı kanısındayız. Bunlar: “İ. A. Batmanov, Z. B. Aragaçi, G. F. Babuşkin, *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili* (çev.: K. Sarıgül, İ. Aydemir), Avrasya Yay., Bişkek, 2006”, bu çalışma ele aldığımız bu dilleri detaylı bir şekilde karşılaştırmasını yapmaktadır. Bir başka eser de “E. Tenişev, *Drevne-Kırgızskiy Yazık*, Bişkek, 1997”, Tenişev bu eserinde Kırgızca’yı tarihî devirlere ayırmış ve hepsinin karşılaştırmasını yapmaktadır. Bu karşılaştırmayı yaparken de ilişki içine girdiği dillerle birlikte yapmaktadır. Kırgızca ile Güney Sibirya dillerinin karşılaştırılmasının yapıldığı diğer bir kaynak da; “U. Cusupakmatov, *Otnaşenie Kırgızkogo Yazıkı k Sibirskim Türkskim Yazıkam*, Frunze, 1983”dir. Ayrıca “G. İshakov, A. A. Palmbah, *Gramatika Tuvinsikogo Yazık*, Moskova, 1961” isimli eserde de Tuvaca gramerinin anlatımında bizim ele aldığımız ve de daha başka dillerle karşılaştırma yolu kullanılmıştır. Daha detaylı bir araştırma için bunların ve bunlara benzer eserlerin faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Kısaltmalar

ET: Eski Türkçe

Tuv: Tuvaca

Kırg: Kırgızca

Hak: Hakasça

Kaz: Kazakça

MÖ: Milattan Önce

Kaynaklar

A. CALILOV, *Azırkı Kırgız Tili*, Frunze, 1996.

A. Von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri*, çev.: Mehmet AKALIN, Ankara, 1995.

Ahmet BURAN, Ercan ALKAYA, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I*, Eskişehir, 2011.

Aygül AKMATOVA, “Modern Dönem Kırgız Urukları ve Kırgız Diyalekt Coğrafyası”, *Turkish Studies*, Volume 3/3 Spring 2008.

E. TENİŞEV, *Drevne-Kırgızskiy Yazık*, Bışkek, 1997.

Ekrem ARIKOĞLU, Klara KUULAR, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, 2003.

Ekrem ARIKOĞLU, *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005.

Emine GÜRSOY-NASKALİ, Muvaffak DURANLI, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara, 1999.

Ercan ALKAYA, “Sibiryaya Tatar Türkçesi ile Güney Sibiryaya Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak İlişkiler”, *Turkish Studies*, V. 4/8, 8 Fall 2009.

F. G. ISHAKOV, *Hakasaskiy Yazık*, Abakan, 1956.

F. G. ISHAKOV, *Tuvinskiy Yazık*, Oçerk Po Fonetike, Moskva-Leningrad, 1957.

F. PATAÇAKOVA, *Hakas Tili*, Abaka, 1962.

G. ISHAKOV, A. A. PALMBAH, *Gramatika Tuvinsikogo Yazık*, Moskova, 1961.

G. NASKALİ, M. DURANLI, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ank., 1999.

Gülsüm KİLLİ, “Hakas Türkçesinde Ünlü Uzunlukları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 1, S 1, Kasım, 2004.

http://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Swadesh_lists_for_Turkic_languages (09.08.2012)

<http://www.belgeler.com/blg/2vk5/iyelik-eklerine-art-zamanli-bir-bakis#> (09.08.2012)

Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005

İ. A. BATMANOV, Z. B. ARAGAÇI, G. F. BABUŞKIN, “Eski ve Bugünkü Yenisey Dili” (çev.: K. SARIGÜL, İ. AYDEMİR), Avrasya Yay., Bışkek, 2006.

İ. TATARINTSEV, *Etimolojiceskiy Slovar Tuvinskogo Yazıka*, Novosibirsk, 2000.

Komisyon, *Qazırkı Qazaq Tili*, Almatı, 1954.

- Komisyon, *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, Bışkek, 2010.
- Komisyon, *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yay., Ankara, 2007.
- Levent DOĞAN, “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme”, *Trakya Ü Sos. Bil. Dergisi*, C 6, S 1, Haziran 2005.
- Mehmet ÖLMEZ, “Hakaslar ve Hakasça”, *Çağdaş Türk Dili*, S 96, Şubat, 1996.
- Mehmet ÖLMEZ, “Tuvalar ve Tuvaca”, *Çağdaş Türk Dili*, S 95, Ocak, 1996.
- MUKAMBAEV, *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bıkek, 2009.
- N. A. BASKAKOV, A. İ. İNKCEKOVA-GREKU, *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1953.
- N. A. BASKAKOV, *Severniye Diyalekti Altayskogo (oyrotskogo) Yazıka*, Moskva, 1972.
- N. P. DIRENKOVA, *Grammatika Hakasskogo Yazıka*, Abakan, 1943.
- Ö. ORUZBAYEVA, *Kırgız Tilindeki Söz Casooçu Affikster*, Frunze, 1958.
- Ö. ORUZBAYEVA, *Söz Kuramı*, Bışkek, 2000.
- R. R. ARAT, *Türk Şivelerinin Tasnifi*, İstanbul, 1953.
- R. TENISEV, *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov*, Morfolojiya, Moskva 1988, s. 277.
- S. DEVLETOV, C. MUKAMBAYEV, S. TURUSBEOOV, *Kırgız Tilinin Grammatikası*, Frunze, 1968.
- S. KONDUÇALOVA, V. V. Radlovdun Cıynagan Materialdarındaki Kırgız Tilinin Fonetikalık Özgöçmlüktörü, Frunze, 1961.
- Talat TEKİN, Mehmet ÖLMEZ, *Türk Dilleri*, Yıldız, İst., 2003.
- U. CUSUPAKMATOV, *Otnaşenie Kirgizkogo Yazıka k Sibirskim Türkskim Yazıkam*, Frunze, 1983.
- Ufuk TAVKUL, “Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler”, *Kırım Dergisi*, 12 (45), 2003, 23-32. ss.
- Vildan KOÇOĞLU, “Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri”, *Turkish Studies*, V. 3/7, fall 2008.

/I/ TÜRKÇEDE BİR ANA SES BİRİMİ MİDİR?

Fatih ÖZEK¹

Dil, bir anlama, anlamlandırma ve bildirişme aracıdır. Bu görevi yerine getiren her türlü araç, dilin genel tanımı içinde değerlendirilebilir. Bir dilin en yalın gereci, en küçük ögesi sestir. Dil, sese dayanır ve ses dilin ham maddesidir. Dil, seslerin anlamlı bir bütün hâline gelmesiyle oluşmuş göstergeler bütünüdür. Bu bakımından “dilın söz varlığının sınırlı sayıdaki seslerin değişik birleşmelerinden oluştuğu görülür.”²

Dildeki sesler, oluşma biçimleri, yerleri, süreleri ve dizge içindeki görevleri dikkate alınarak tasnif edilir. Kimi dillerde “birleşik” ya da “yarı ünlü” gibi bir kısım ara sesler olsa da dünyadaki dillerin sesleri, oluşma biçimleri bakımından “ünlüler” ve “ünsüzler” olarak ayrılır. Oluşma yerleri bakımından ise ön-art, dar-yuvarlak, ötümlü-ötümsüz vb. şekillerde sınıflandırılır. Süreleri bakımından ise ayırım uzun, normal ve kısa biçimindedir. Sesler, dizge içinde anlam ayırt edici özellik taşıyıp taşınamaması; bünyesinde birden fazla sesin özelliklerini bulundurması ve bir dilin bilinen ilk sesleri olması yönünden ana ses birimi /üst ses birimi, ses birimi ve alt ses birimi şeklinde tasnif edilir. Seslerin bu özelliklerinden -çalışmanın içeriği bağlamında- sadece ana-ses birimi/üst ses birimi üzerinde durulacaktır.

Ana ses birimi/üst ses birimi (archiphoneme)

Ana ses birimi/üst ses birimi, ünsüz sesler için bünyesinde birden fazla sesin özelliklerini barındıran ses; ünlü sesler için ise dilin bilinen ilk sesleri olarak tanımlanabilir. Türkçede /đ/, /ñ/, /ŋ/ sesleri, bünyelerinde birden fazla sesi barındıran ana ses birimlerdir. Yine /a/, /u/, /i/ ünlüleri-yaygın kanaate göre³-

¹ Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozekfatih@gmail.com

² Günay Karaağaç. (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yay., İstanbul, s. 17.

³ Bu konudaki görüşler için bk: A. M. Şerbak (1998), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (çev.: E. Mahmut), TDK Yay., Ankara, s. 189, 190, 191; M. A. Çerkasskiy (1965), *Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm*, Moskva s. 107-109; W. Radloff, (1882). *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipniz, s. 5; A. Von Gabain (1988), *Eski Türkçenin*

Türkçenin ana/ilk ünlüleridir. /e/, /ü/, /o/, /ö/, /ı / ünlüleri de aşağıda şemada gösterildiği gibi zamanla /a/, /u/, /i/ ünlülerinden gelişmiştir:

a → e

u → ü → ö/o

i → ı

Ancak A. N. Baskakov, /ı/'nın bir ana ses birimi olduğu, [i,u,ü] ünlülerinin /ı/ ses biriminin değişkenleri olduğu görüşündedir.⁴ Bu farklı görüş, bildirinin hazırlanmasında etkili olmuştur.

Türkçede, ünsüz ses birimleri ve bu ses birimlerinin özellikleri ile ilgili müstakil bir çalışma olmasa da çeşitli kaynaklarda konu ile alakalı değerlendirmeler/bilgiler vardır. Buna karşı Türkçede ünlü ses birimlerinin- bilinen ilk ünlülerin- özellikleri hakkında pek bir bilgi yoktur. Ancak ana ses birimi olduğu çoğunlukla kabul edilen /a/, /u/ ve /i/ ünlülerinin fonetik görünümü, bu konuda bazı fikirler vermektedir:

1. /a/, /i/, /u/ ünlüleri Türkçenin tüm dönemlerinde ön, iç ve son ses olarak kullanılmaktadır.

2. İlk ve açık hecede /a/, /i/, /u/ ünlüleri ya korunmuştur ya da bu ünlülerde meydana gelen ses değişimleri diğer ünlülere göre daha azdır.

3. Çoğunlukla ilk hecelerdeki vurgusuz veya zayıf söz başı ünlülerin ses değerlerini korumak üzere oluşan /y/ ve /v/ protezleri ancak az sayıda örnekte /a/, /i/, /u/ ünlülerine eşlik eder.

Bu tespitler /a/, /i/, /u/ ünlülerinin Türkçede güçlü sesler olduğunu gösterir. Ancak Türkçede /ı/ ünlüsünün genel görünümü ve tarihsel fonetik gelişimini dikkate alındığında, /ı/'nın /a/, /i/ ve /u/ ünlülerine göre kendisini daha az koruduğu, daha fazla değişime uğradığı açıkça görülür. Buna ek olarak aşağıdaki saptamalar da /ı/'nın bir ana ses birimi olmadığını yönündeki düşüncayı destekler:

1. /*ı/ ünlüsü Türkçenin bazı lehçelerinde ilk hecede ya hiç kullanılmaz ya da daha zayıf ve daha kısa ı'ya değişir. Bilindiği gibi /ı/ Kumuk Türkçesinde kelime başında bulunmaz. Yine ilk hece /*ı/ ünlüsü, "Tatar, Balkar,

Gramerî (çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, s. 34; Louis Bazin (1988), "Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri", (çev.: Mehmet Akalın) *Tarihî Türk Şiveleri*, TKAE Yay., Ankara, s. 16-17.

⁴ A. N. Baskakov (2006), *Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi*. (çev.: Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca), Multilingual Yay. İstanbul, s. 17-18.

Kazak, Özbek, Uygur, Karakalpak ve Nogay dillerinde zayıflamış ve kısa ĭ'ya çevrilmiştir.⁵⁵:

ET kıış> Hak.xıs; Tat. Başk., Özb. kıış; Kzk., Kkalp., Nog. kııs; ET kızıl> Tat., Başk., Kzk., Kkalp., Özb. kızıl. vb.

2. /*ı/ ünlüsü kelime başında diğer ünlülere göre daha az korunur. /*ı/ ilk hecede çoğunlukla ön damaksıllaşmıştır. Bu ses olayı Eski Türkçe Dönemi'nden itibaren görülmeye başlar:

Uyg. biş- ~ biş- 'pişmek, olgunlaşmak'; Hrzm. biş-; Kıp. biş- ~ piş-; Çağ. piş-; ETT piş-; Bşk., Tat., Türkm., Az. biş-; Kzk. pis-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş- < ET biş-; Uyg. til ~ tıl 'dil'; Krh. dil ~ til; Hrzm. til; Kıp. til; Çağ. til; ETT dil; Tat., Bşk. tël; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krg., Özb., Y.Uyg. til; Az., Türkm., Gag., Trk. dil < ET tıl; Uyg. bit 'bit'; Hrzm. bit; Kıp. bit; ETT bit (Krş. Tuv., Yak. bit; Bşk., Kzk., Kırğ., Az., Türkm., Trk. bit; Y.Uyg. biyt; Çuv. piydī < ET bit < AT * bīt

/*ı/'nın ön damaksıllaşmadığı çok sayıda örnek de vardır. Ancak bu örneklerle dikkat edildiğinde /ı/ daha çok /k/ art-damak ünsüzü gibi güçlü ünsüzlerle birliktedir:

Uyg. ıl; Krh. ıl; Hrzm. ıl; Kıp. ıl; Çağ. ıl; ETT ıl; Tuv., Hak. xıl; Az., Türkm. ğıl; Alt., Şor., Bşk., Kzk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk., Yak. kıl < ET ıl; Kök. kış (Orh.) 'kış'; Uyg. ıış; Krh. ıış; Hrzm. ıış; Kıp. ıış; Çağ. ıış; ETT ıış (Krş. Kzk., Klpk., Nog., Yak. kış; Az., Türkm. ğış; Hak. xış; Krg., Tuv., Şor, Tat., Bşk., Krç., Kmk., Özb., Y.Uyg., Trk. Kış < ET kış vb.

3. Türkçede görülen ön ses -y türemesi çoğunlukla /ı/ ve /i/ ünlülerinin önünde gerçekleşir. Uzun ünlülerin kısılırken bıraktığı seslik izlerden biri olan bu ses hadisesinin⁶, çoğunlukla /ı/ , /i/; özellikle de /ı/ önünde gerçekleşmesi /ı/ ünlüsünün aynı zamanda zayıf, vurgusuz olmasından kaynaklanmaktadır:

Uyg. yığla- 'ağlamak'; Krh. yığla-; Hrzm. yığla-; Kıp. yığla- ~ ığla- ~ ıla- ~ ağla-; Çağ. yığla- (Krş. Türkm. âğla-) < AT *ığla- ; Uyg. yır ~ ır 'şarkı, türkü'; Krh. yır ~ yır ~ ır < AT *ır ; Krh. yığaç ~ ığaç 'ağaç topluluğu, orman'; Çağ. yığaç ~ ığaç < AT *î , Uyg. yıçan- 'sakinmek, çekinmek, korkmak'-ıçan- < AT *ıçan-; Uyg. yınan- - inan- 'inanmak' < AT* ınan- (krş. Çağ. inan- 'inanmak'; Kıp. inan- ~ inan-; ETT inan- (Krş. Krg., Kklp., Nog., Hak., Türkm., inan-; Kzk. ıylan- nan-; Krç. iynan-; Özb. inàn; Y.Uyg. inen-; Bşk., Tat., Kmk., Az., Gag., Trk. inan-) vb.

⁵⁵ Günay Karaağaç (2010), *age.*, s. 140.

⁶ bk. Talat Tekin, "Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi", *Türk Dilleri Araştırmaları* 4, Ankara, 1994, s. 51-66.

/ɪ/ ünlüsünün söyleyişteki zayıflığı tarihî metinlere de yansımıştır. Nitekim *Codex Cumanicus*’ta /ɪ/ bazı örneklerde yazılmamıştır: qlıç (~ qılıç) [çliç, cliz/kiliç]. Bu durum “söyleyişteki zayıflığın, kaydediciler tarafından bu ünlünün ihmal edilmesinin”⁷ bir sonucudur.

Eski Türkçe Dönemi’nin hiçbir yazı sisteminde /ɪ/~i/ ayrımının yapılmamış olması dikkat çekicidir. Özellikle de Türkçenin tüm ünlülerinin gösterildiği Brahmi yazısında böyle bir ayrımın olmaması, bazı dilcilerin⁸ Eski Türkçede /ɪ/ ünlüsünün olmadığı sonucuna götürmüştür. Aynı düşünce sebebiyle Robert Dankoff ve James Kelly⁹ *Divānū Lugatī’-Türk*’teki Türkçe kelimeleri /ɪ/’sız okumuştur. Bu okumaların/değerlendirmelerin temelinde ise Altay dillerinde /ɪ/ ünlüsünün olmaması, “Doğu Türkçesinde /ɪ/’nın yok denecek kadar az olması, Kuzey Türkçesinde /ɪ/’ların kısa olması ve Batı Türkçesinde /ɪ/ bulunmakla beraber, tamamı ile vokal uyumu çerçevesi dışına çıkan /ɪ/ li kalın kelimelerin de olması bulunmaktadır.”¹⁰ Bu durum Bang okulu tarafından Türk dilinde /ɪ/’nın yavaş yavaş yok olduğu şeklinde değerlendirilirken¹¹, Osman Nedim Tuna, uzun ünlü /ɪ/ sesinin çok az ve tek heceli kelimelere has olması, bu örneklerin çoğunun /m/ ve /a/ seslerinden gelmesi ve sıkça karşılaşılan ı-i nöbetleşmesi sebebiyle /ɪ/ ünlüsünü “Türk dilinde kaybolan bir vokal değil, belki yavaş yavaş gelişmekte olan bir vokal”¹² şeklinde değerlendirmiştir. Osman Nedim Tuna’nın görüşüne katılmakla birlikte, her iki değerlendirme de /ɪ/’nın bir ana ses birimi olmadığı yönündeki düşüncüyü desteklemektedir.

Sonuç olarak, /ɪ/ ünlüsünün söz başında değişkenliği, vurgusuzluğu ve zayıflığı, Altay dillerinde bulunmaması, Türkçe sözlerin sonundaki varlığının azlığı ve Eski Türkçe yazı sistemlerinde ayrı bir işaretle gösterilmemesi Türkçede /ɪ/’nın bir ana ses birimi olmadığını, zaman içinde ünlü uyumuna bağlı olarak /ɪ/ ünlüsünün karşılığı olarak geliştiğini göstermektedir.

⁷ Sürer Eker (1998), *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Ankara. s. 108.

⁸ bk. Omeljan Pritsak, (1963). *Das Alttürkische. Handbuch der Orientalistik*, 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten, 5. Band: Altaistik, 1. Abschnitt: Turkologie. Leiden/Köln: s. 27-52

⁹ bk. Robert Dankoff (1982-1985). *Mahmut el-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugatī’-Türk)*. Edited and Translated with Introduction and Indices, in collaboration with James KELLY, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985.

¹⁰ Osman Nedim Tuna (1988). “Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhun Yazıtlarında Birkaç Açıklama”. *TDAY Belleten* 1957, II. Baskı. Ankara, s. 80.

¹¹ bk. Osman Nedim Tuna (1988), agm., s. 80.

¹² Osman Nedim Tuna (1988), agm., s. 81.

Kısaltmalar

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çag.	Çağatay Türkçesi
çev.	Çeviren
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
Ü	Üniversite

Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın
Y. Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar

- BASKAKOV, A. N. (2006), Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi (çev.: Ke-
nan KOÇ ve Oktay Selim KARACA), Multilingual Yay., İstanbul, s. 17-18.
- BAZIN, Louis (1988), “Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri” (çev.:
Mehmet AKALIN), Tarihi Türk Şiveleri, TKA E Yay., Ankara, s. 16-17.
- ÇERKASSKIY, M. A. (1965), Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm, Moskva
- EKER, Süer (1998). Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi
(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Ü Sosyal Bilimler Enst., Anka-
ra.
- GABAIN, A. Von (1988), Eski Türkçenin Grameri (çev.: Mehmet AKALIN),
TDK Yay., Ankara
- KARAAĞAÇ, Günay. (2010), Türkçenin Ses Bilgisi, Kesit Yay., İstanbul, s. 17.
- ÖZEK, Fatih (2009), Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler, (Yayımlanmamış Dokto-
ra Tezi) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- PEKAÇAR, Çetin (2007), “Kumuk Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri (Editör :
Ahmet Bican ERCİLASUN), Akçağ Yay., Ankara s. 939-1008.
- RADLOFF, W. (1882), Phonetik der nördlichen Türksprachen, Leipniz .
- ŞÇERBAK, A. M. (1998), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi (çev.: E.
MAHMUT), TDK Yay., Ankara
- TEKİN, Talat, “Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi”, Türk Dilleri Araştırmaları
4, Ankara, 1994, s. 51-66.
- TUNA, Osman Nedim (1988), “Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncele-
melerindeki Önemi ve Orhun Yazıtlarında Birkaç Açıklama”. TDAY Belle-
ten 1957, II. Baskı. Ankara, s. 1-81.

ANLAM BİLİMSEL YAKLAŞIMLA YABANCILARA TÜRKÇE DEYİMLERİN ÖĞRETİMİ

Fatma BÖLÜKBAŞ¹

1. Giriş

Yabancı dil öğretiminde, dil öğretimi kadar, o dilin içinde geliştiği kültürün de aktarımı büyük önem taşımaktadır. Deyimler, kullanıldıkları toplumun dilsel yapısıyla beraber kültürel yapısını da yansıttıkları için, yabancı dil öğretiminde çok önemli bir yere sahiptir. Aksan'ın (1999: 91) da belirttiği gibi deyimler, bir dili konuşan toplumun dünya görüşünü, yaşam biçimini, çevre koşullarını, gelenek, görenek ve inançlarını, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünce biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dil bilimi açısından olduğu kadar yazın ve halk bilimi açısından da önemli sözlerdir.

Gerek ana dil gerekse yabancı dil öğretiminde, deyimleri yerli yerinde kullanmak, bir dili iyi konuşup iyi yazabilmek için de şarttır. Bu açıdan düşünüldüğünde deyimler hem dili yetkin kullanma bakımından gerekli olduğundan hem de kültürü yansıtan bir işleve sahip olduğundan, yabancı dil öğretimi sırasında üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Yabancı dil öğretimi alanında yapılan çalışmalar, deyim öğretiminin önemiyle beraber deyimlerin öğretiminin zorluğuna da işaret etmekte ve anlamı tam olarak bilinmeyen deyimsele ifadelerin metnin bütününe anlamayı olumsuz yönde etkilediğini belirtmektedir (Marton, 1977; Andreou ve Galantomes, 2008). Hatta yabancı dil öğrenenler, deyimler söz konusu olduğunda ana dillerinden aktarım yapma konusunda kuşkucu ve çekimser davrandıkları için, ana dilde aynı anlam ve aynı kullanım özelliğine sahip deyimsele ifadelerin anlaşılması ve öğrenilmesinin bile kolay olmadığını ortaya koyan çalışmalar (Kellerman, 1977; Laufer, 2000; Hulstijn ve Marchena, 1989) da bulunmaktadır. Yabancı dilde deyimlerin öğrenilmesinin zorluğu, deyimlerin içinde geliştikleri toplumun dilsel ve kültürel yapısını, gelenek ve göreneklerini, tarihsel

¹ İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü, fbolukbas@istanbul.edu.tr

bilgi birikimini, yaşam biçimini yansıtmalarından, göndergesel anlamlarının dışında mecazi anlam taşımalarından ve içinde geliştikleri toplum bireylerince uzlaşımalsal olarak zaman içinde kalıplaşmalarından kaynaklanmaktadır.

Yabancı dil öğretiminde deyim öğretimi zor olmakla birlikte, uygun öğretim ortamının planlanması, öğretilecek deyimlerin yerinde seçilmesi, deyimlerin anlamsal özelliklerine göre ayrıştırılması, bağlam içinde sunulması, görsel-işitsel materyallerle desteklenmesi gibi yollarla deyimlerin öğretimi sağlanabilir. Alan yazını taraması yapıldığında, günlük yaşamda kullanım sıklığı olan, dil bilgisi ve sözcük bakımından sorun teşkil etmeyen, açık mecazi anlamı olan, deyim bileşenlerinden deyimden genel anlamına kolayca ulaşılabilen, öğrencilerin ana dillerinde aynı kavram ve aynı yapı ile yer alan deyimlerin daha kolay öğrenildiği görülmektedir (Irujo, 1986; Gibbs, 1987, 1991; Glucksberg, 1993; Kövecses ve Szabo, 1996; Lennon, 1998; Boers, 2000; Bayraktar ve Yaşar, 2005; Akkök, 2009; İşeri, 2010).

1.2. Deyim Kavramı ve Deyimlerin Sınıflandırılması

Bir dilin söz varlığı içinde anlatımı daha özlü, daha somut ve daha güçlü anlatmaya yarayan ve içinde geliştiği dilin ve toplumun kültürel değerlerini taşıyan deyimler, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Aksoy (1995: 52) deyimini “bir kavramı, bir durumu, çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümceler”; Çotuksöken (1992: 369) “en az iki sözcükten kurulan, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü arttıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan kalıplaşmış söz öbekleri”; Bezirci (1990: 5) “bir duyguyu, düşünceyi, gözlemi, gerçeği, daha iyi daha güzel, daha özlü belirtmeye yarayan, kısacası anlatımı güçlendirmeye yarayan sözler”; Adalı (2004: 109) “soyut bir durumu somutlaştırarak güçlü ve çekici bir anlatım taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından aykırı bir anlamı bulunan kalıplaşmış söz toplulukları” olarak tanımlamaktadır.

Yukarıdaki deyim tanımları, deyimlerin kalıplaşmış, kısa ve özlü anlatımı sağlayan, kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan söz öbekleri olduğuna, deyimini oluşturan sözcüklerin ve sözcüklerin yerlerinin değişemeyeceğine, deyimlerin anlamlarının uzlaşımalsal olduğuna, en az iki sözcükten oluştuklarına, soyut bir durumu somutlaştırarak anlatıma güç kattığına işaret etmektedir.

Deyimlerin anlamsal ve yapısal özelliklerine göre farklı sınıflamalar söz konusudur. Örneğin Aksoy (1993: 22-25) biçim bakımından deyimleri sözcük öbeği durumundakiler ve tümce durumundaki deyimler olmak üzere ikiye ayırırken, yapıları bakımından deyimleri ögeleri ad tamlaması biçiminde olanlar, ögeleri sıfat tamlaması biçiminde olanlar, tamlanan ad yapısında olanlar,

tamlanan ön ad yapısında olanlar, biri ya da ikisi ekli ön ad yapısında olanlar, ekli iki addan oluşanlar, ekli iki sıfattan oluşanlar, iki eylemden oluşanlar biçiminde sıralamıştır. Kavram bakımından da deyimleri kalıplaşmış sözden çıkan anlamın sözcüklerin gerçek anlamının dışındakiler ve kalıplaşmış sözden çıkan anlamın sözcüklerin gerçek anlamının dışında olmayanlar olmak üzere ikiye ayırır.

Deyimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili yapılan bir çalışma da Şanskiy'nin (1969) Rusça deyimler üzerine yaptığı çalışmasıdır. Şanskiy (1969) deyimleri anlamsal bitişikliklerine yani deyimın anlamı ile onu oluşturan sözcüklerin özel anlamları arasındaki ilişkiye göre şu şekilde sınıflandırır: a) Deyim kaynaşması (Deyimin bütünsel anlamının tek tek deyim oluşturan öğelerin anlamlarıyla uyuşmayan, semantik olarak ayrıştırılamayan deyimler), b) Deyim birlikleri (Anlamı, deyim oluşturan sözcüklerin yan anlamlarıyla oluşan ancak semantik olarak bölünemeyen deyimler), c) Deyim birleşmeleri (İçerisinde hem gerçek hem de deyimsel mecazi anlamın hissedildiği, anlamsal ayrıştırılabilirlik özelliğine sahip deyimler), d) Deyim ifadeleri (Anlamsal olarak parçalara ayrıştırılabilen, tamamen serbest anlamlı sözcüklerden oluşan, kalıcı anlam ve içeriği olan hazır birimler) (Aktaran: Stomatov, 2007: 22-31).

Subaşı (1988: 55-61) deyimleri anlamsal açıdan deyimleşme derecelerine göre üçe ayırır: Bunlardan ilki birinci dereceden deyimlerdir, bu deyimler tam deyim olarak da adlandırılmaktadır. Bu tür deyimlerde, deyim oluşturan sözcükler temel anlamlarından sıyrılarak birlikte ayrı bir anlam kazanır. Yani, deyimın anlamı ile deyim oluşturan sözcüklerin anlamları arasında bir ilişki bulunmaz (Ör.: Çevir kazı yanmasın, dilli düdük vb). İkincisi ise yarı deyimler ya da ikinci dereceden deyimler olarak adlandırılan deyimlerdir. İkinci dereceden deyimlerde, deyim oluşturan sözcüklerden biri ya da birkaçı yan anlamda kullanılmaktadır. Bu tür deyimlerde yan anlamlı gösterge, kendi anlamıyla birlikte ikinci öğenin göndergesel anlamını da deyim anlamına taşımaktadır (Ör.: Adam olmak, ağız değiştirmek vb.). Deyimleşmenin en zayıf olduğu deyimler ise üçüncü dereceden deyimler olarak değerlendirilmekte ve bunlar deyimisi olarak adlandırılmaktadır. Bu tür deyimlerde, deyim oluşturan sözcükler yan anlamda kullanılırlar ve yan anlamlarını koruyarak deyim meydana getirirler. Böyle olduğunda sözcüklerin yan anlamlarından yola çıkılarak deyimın anlamına kolayca ulaşılabilir (Ör.: Kafa yormak, adamdan saymak vb.).

Nunberg (1978) deyim bileşenlerinin anlamının deyimın anlamına katkıda bulunup bulunmadıklarına göre deyimleri normal olarak çözümlenebilen deyimler, normal dışı çözümlenebilen deyimler ve anlam bilimsel olarak çözümlenemeyen deyimler olmak üzere üçe ayırmaktadır. Normal olarak çö-

zümlenebilen deyimler, deyimi oluşturan sözcüklerin göndergesel anlamıyla kullanıldığı deyimlerdir. Normal dışı çözümlenebilen deyimler, deyimi oluşturan öğelerden bazıları göndergesel anlamlarını korurken bazılarının mecazi anlam kazandığı deyimlerdir. Anlam bilimsel olarak çözümlenemeyen deyimler ise klasik deyim tanımlarıyla örtüşen, yani deyim anlamının deyim bileşenlerinin anlamından çıkarılması olasılığı düşük olan deyimlerdir.

Yoshikawa (2008) ana dildeki ve hedef dildeki deyimlerin yapısal ve anlamsal benzerliklerine göre deyimleri A, B, C1, C2 ve D olmak üzere beş gruba ayırır. A grubundaki deyimler, ana dildeki deyim ile yapısal ve anlamsal olarak birebir örtüşen deyimler, B grubundakiler ana dildeki deyim ile yapısal ve anlamsal olarak kısmen örtüşen deyimler, C1 grubundakiler ana dildeki deyimle yapısal olarak benzerlik bulunan ama anlam bakımından ayrı olan deyimler, C2 grubundakiler ana dildeki deyimler ile yapısal ve anlamsal bakımdan farklı olan deyimler, D grubundakiler ise anadildeki deyimler ile yapısal olarak farklı olan ancak anlamsal benzerlik bulunan deyimlerdir.

Cacciari and Glucksberg (1991) ise deyimleri deyim bileşenlerine göre geçirimsiz (donuk), şeffaf (anlaşılır) ve yarı eğretilmeli olmak üzere üçe ayırır. Donuk deyimlerde, deyim bileşenlerinin anlamından yola çıkılarak deyim yorumlanması güçtür. Şeffaf deyimlerde ise donuk deyimlerin aksine deyim bileşenleri ile deyim bütünsel anlamı arasında imgesel bir ilişki vardır. Yarı eğretilmeli deyimlerde ise deyim anlamı deyim bileşenlerinin anlamıyla doğrudan ilgilidir.

Yukarıda da görüldüğü gibi deyimlerin anlam bilimsel olarak sınıflanmasıyla ilgili yapılan çalışmalar (Şanskiy, 1969; Subaşı, 1988; Nunberg, 1978; Cacciari and Glucksberg, 1991; Aksoy, 1993) deyimi oluşturan bileşenlerin anlamının deyim anlamına etkisini temel almışlardır. Bu çalışmada deyimler Nunberg (1978), Şubaşı (1988) ve Gibbs'in (1994) çalışmaları temel alınarak anlam bilimsel açıdan şu şekilde gruplandırılmıştır:

1. Çözümlenemeyen Deyimler: Bu gruptaki deyimler, deyimi oluşturan sözcüklerin anlamının deyim genel anlamıyla ilişkisi olmadığı deyimlerdir. Örneğin “yüz göz olmak” deyimi “biriyle gereksiz yere, aşırı derecede senli benli olmak” demektir ve deyimi oluşturan sözcüklerden hiç biri, ayrı ayrı düşünüldüğünde deyim gerçek anlamını çağrıştırmamaktadır.

2. Orta Düzeyde Çözümlenebilen Deyimler: Bu gruptaki deyimler, deyimi oluşturan sözcüklerden birinin göndergesel anlamını koruyarak deyim anlamına katkı sağladığı deyimlerdir. Örneğin “gözden düşmek” deyimi “bir kişinin veya bir şeyin değerini yitirmesi” anlamına gelmektedir ve deyimde geçen “düşmek” sözcüğü deyim genel anlamını çağrıştıtır niteliktedir.

3. Yüksek Düzeyde Çözümlenebilen Deyimler: Bu gruptaki deyimler, deyimi oluşturan sözcüklerin tamamının deyim anlamıyla doğrudan bağlantılı olduğu deyimlerdir. Örneğin, “tasa veya zihni yoran sorunlardan kendini uzaklaştırmak” anlamına gelen “kafa dinlendirmek” deyimini oluşturan sözcüklerin tamamı deyim genel anlamını akla getirmektedir.

1.3. Çalışmanın Amacı

Deyimler ile ilgili yapılan çalışmaların bir bölümü, deyimlerin anlamının onu oluşturan sözcüklerin anlamından yola çıkılarak tahmin edilemeyeceğini ileri sürerken; özellikle dil bilimi ve anlam bilimi alanında yapılan çalışmalar deyimlerin anlam bilimsel açıdan çözümlenebilir dilsel birimler olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, yabancılara Türkçe deyimlerin öğretiminde anlam bilimi temelli bir öğrenme süreci oluşturarak bu öğrenim sürecinin öğrencilerin deyim öğrenme düzeylerine etkisini belirlemektir. Bu çalışmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrenciler hangi tür deyimleri bilmektedirler?
2. Anlam bilimi temelli öğretim süreci çalışma grubundaki öğrencilerin deyim bilgisi başarılarını etkilemiş midir?
3. Anlam bilimi temelli öğretim süreci çalışma grubundaki öğrencilerin hangi tür deyimleri öğrenmeleri üzerinde etkili olmuştur?

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışma, deneysel desenlerden ön-test - son-test kontrol gruplu modele (Karasar, 1998) uygun olarak yapılmıştır. Kontrol grubunda dersin işlenişi sırasında sadece metinde geçen deyimlerin anlamları söylenirken, deney grubunda anlam bilimsel özelliklerine göre gruplara ayrılmış olan deyimler, görsel materyallerle desteklenerek ve etkin öğrenme tekniklerinden yararlanılarak sunulmuştur.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın evrenini Türkiye’de yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrenciler, örneklemini ise İstanbul Üniversitesi Dil Merkezinde yabancı dil olarak Türkçe öğrenen Avrupa Dil Portfolyosuna göre B1 düzeyinde olan 15 deney, 15 kontrol grubu olmak üzere toplam 30 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin Türkçe deyimler konusundaki bilgilerinin birbirine denk olup olmadığını saptamak ve grupları oluşturmak amacıyla ilk önce İÜ Dil Merkezinde

ADP'ye göre B1 düzeyinde olan 75 öğrenciye 90 deyimden oluşan çoktan seçmeli “Deyim Bilgisi Başarı Testi 1” uygulanmıştır. Bu testten aldıkları puanlar birbirine yakın olan ve anlamını bildikleri deyimler aynı olan 30 öğrenci rastgele seçilip on beşer kişilik iki gruba ayrılarak deney ve kontrol grupları oluşturulmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Analizi

Bu araştırmanın verileri “Deyim Bilgisi Başarı Testi 1” ve “Deyim Bilgisi Başarı Testi 2” kullanılarak toplanmıştır. Öğrencilerin Türkçe deyim bilgi düzeylerini ölçerek birbirine denk olan çalışma grupları oluşturmak, öğrencilerin hangi deyimleri bilip bilmediklerini saptamak ve deney sürecinde öğrencilerin bilmedikleri deyimlere yer verebilmek amacıyla Deyim Bilgisi Başarı Testi 1 oluşturulmuştur. Deyim Bilgisi Başarı Testi 1’de, çalışmanın Giriş bölümünde belirtildiği şekilde deyimler sınıflandırılmış; 30 adet “anlam bilimsel olarak çözümlenemeyen”, 30 adet “orta düzeyde çözümlenebilen” ve 30 adet de “yüksek düzeyde çözümlenebilen” olmak üzere toplam 90 deyime yer verilmiştir. Bu deyimler, Avrupa Dil Portfolyosuna göre B1 düzeyindeki öğrencilerin sahip olması gereken dil yeterlilikleri dikkate alınarak oluşturulmuş *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı*’ndaki ünite konularıyla bağlantılı olan deyimlerdir. Bu testteki soruların tamamı “Bu deyimın anlamı aşağıdaki-lerden hangisidir?” biçiminde, belli bir bağlam içinde olmayan çoktan seçmeli sorulardan oluşmaktadır. Deyimlerin anlamlarının verilmesinde *TDK Deyimler Sözlüğü* esas alınmıştır.

Deyim Bilgisi Başarı Testi 2, birinci testin sonuçlarına göre, yani birinci testte öğrencilerin bilmedikleri deyimlerin seçilmesiyle oluşturulmuştur. Bu testte 14 adet “anlam bilimsel olarak çözümlenemeyen”, 14 adet “orta düzeyde çözümlenebilen” ve 14 adet de “yüksek düzeyde çözümlenebilen” olmak üzere toplam 42 deyim yer almaktadır. Bu test, birinci testte olduğu gibi çoktan seçmeli sorulardan değil, verilen duruma uygun deyim yazma (14 soru), deyimleri verilen anlamlarla eşleştirme (14 soru), cümledeki boşlukları verilen deyimlerle tamamlama (7 soru) ve verilen deyimleri cümle içinde kullanma (7 soru) olmak üzere farklı tiplerde düzenlenmiş sorularından oluşmaktadır. 42 sorudan oluşan bu testte her sorunun puan değeri 1’dir ve dolayısıyla öğrencilerin bu testten alabilecekleri en yüksek puan 42’dir.

Deyim Bilgisi Başarı Testi 1 ve Deyim Bilgisi Başarı Testi 2 yabancılar Türkçe öğretimi üzerine çalışan ve bu alanda akademik çalışmalar yürüten altı uzman tarafından kontrol edilmiş ve gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra testlere son şekilleri verilmiştir. Bu araştırmanın verileri SPSS (Statistical Package for the Sciences) 11.00 programı kullanılarak çözümlenmiştir. Anlam bilimsel yaklaşımla öğretim etkinliklerinin etkililiğini belirlemek amacıyla

ön- test ve son-test puanları karşılaştırılmış, farkın anlamlı olup olmadığının anlaşılması için de t-testi yapılmıştır.

2.4. Deneyisel İşlemler

Bu çalışma 2011-2012 öğretim yılı bahar yarıyılında İstanbul Üniversitesi Dil Merkezinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmannın deneyisel deseni Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo 1: Deney Deseni

Gruplar	Ön Ölçümler	Deneyisel İşlemler	Son Ölçümler
Deney Grubu	Deyim Bilgisi Başarı Testi 2	Deyimlerin anlam bilimsel özelliklerini dikkate alarak oluşturulan öğretim etkinlikleri	Deyim Bilgisi Başarı Testi 2
Kontrol Grubu		Deyimlerin anlamlarını söyleme	

Anlam bilimsel özelliklerine göre çözümlenemeyen, orta düzeyde çözümlenebilen ve yüksek düzeyde çözümlenebilen olmak üzere üç gruba ayrılan 42 deyim, ilk dört haftada sekizer deyim, son haftada ise onar deyim olmak üzere 5 haftalık bir sürede öğrencilere sunulmuştur. Her iki grupta da aynı deyimler aynı haftada verilmiştir, ayrıca öğretilecek deyimlerin geçtikleri metinler de her iki grup için aynıdır.

Bu çalışmada öğrencilere sunulan deyimler ve deyimlerin anlam bilimsel özelliklerine göre yer aldıkları gruplar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 2: Çalışmada Yer Verilen Deyimlerin Anlam Bilimsel Özelliklerine Göre Gruplandırılması

Çözümlenemeyen	Orta düzeyde çözümlenebilen	Yüksek düzeyde çözümlenebilen
Damarına basmak	Can kulağıyla dinlemek	Ayakta kalmak
Üstüne titremek	Göz yummak	Gözleri sulanmak
Saçını süpürge etmek	Ağızından bal damlamak	Kalp kırmak
Göz boyamak	Ayak uydurmak	Akıl vermek
Burnunda tütme	Kulak kesilmek	Ortaya çıkarmak
Bin dereden su getirmek	Elde etmek	Sabrı tükenmek
Yangına körükle gitmek	Karnı zil çalmak	Kendini düşünmek
Canını dişine takmak	Aklına gelmek	Kafa dinlendirmek
Dolap çevirmek	Başını alıp gitmek	Geceyi gündüze katmak

Kulaklarını çınlatmak	Kaşlarını çatmak	Boş oturmak
Küplere binmek	Sözünü tutmak	Hâl hatır sormak
Parmak ısırarak	Zor kullanmak	Zaman kazanmak
Diken üstünde oturmak	Dört gözle beklemek	Güven vermek
Ateş püskürmek	İlgi çekmek	Aklı karışmak

Deney grubunda deyimlerin işlenmesi sırasında, anlam bilimsel özelliklerine göre gruplara ayrılmış olan deyimler, görsel materyallerle desteklenerek ve etkin öğrenme tekniklerinden yararlanılarak sunulmuştur. İlk hafta yapılan etkinlik örneği aşağıda yer almaktadır:

Uygulanan etkinlikler:

1. Paragraflarda geçen deyimlerin altlarını çizmelerini isteyerek farkındalık yaratma.

İnsanlara güzel sözler söylemek, konuşurken kalp kırmamak, yani insanları üzmemek, incitmek bir hünerdir. Güzel konuşmalarıyla tanınan insanlar vardır ve onları dinlemek çok zevklidir. Bazı insanları anlatmak için “Ağızdan bal damlıyor.” derler. İşte o ağızdan damlayan bal, tatlı dilin balıdır. O insanlar sizi eleştirseler de onlara alınmazsınız, darılmazsınız. Onların size karşı son derece iyi niyetli olduklarını, sizin iyiliğinizi istediklerini bilirsiniz. Bu yüzden onların söylediklerine önem verirsiniz ve onları büyük bir dikkatle yani can kulağıyla dinlersiniz. O insanlar aynı zamanda hoşgörülüdürler de. Yaptığınız küçük hatalar yüzünden size kızmazlar, daha sonra aynı hatayı tekrar yapmayacağınızı düşünürler ve bunlara göz yumarlar, yani hatalarınızı görmezler; size hoşgörü ile yaklaşır. Bir de bunun tam tersi olan insanlar vardır. O insanlar, bırakın hatalarınıza göz yummayı, sizi en çok üzecek, incitecek şeyleri bulup söylerler, en hassas olduğunuz konularda bile damarınıza basarlar, sizi kızdırırlar. İşte bu insanlardan uzak durmak gerek.

Geçen hafta sonu bir film izledim. Bu film bir gecekondu beş çocuğu ve hasta kocasıyla yaşayan, ailesini geçindirmek için sabahtan akşama kadar çalışan, akşam eve geldikten sonra da eviyle, çocuklarıyla ve hasta kocasıyla ilgilenen, ailesini mutlu etmek için saçını süpürge eden fedakâr bir kadını anlatıyordu. Her ne kadar izlerken çok duygulansam da gözlerim yaşarsa da kadın hayatından gayet memnun görünüyordu. Çünkü ailesi onun için çok değerliydi ve onlar için yaptığı her şeyi büyük bir zevkle yapıyordu. Ailesini kimseye muhtaç etmemek, yıkılmamak yani ayakta kalmak... İşte bunlar onun hayattan en önemli beklentileriydi...

2. Metinlerde geçen deyimleri, deyim oluşturan kelimelerin anlamlarından yola çıkarak resimlerin altlarına yazmalarını isteme.

3. Deyimlerin anlamsal olarak olumlu bir durumu mu yoksa olumsuz bir durumu mu çağrıştırdığını sorarak deyimlerin anlamlarını tahmin etmelerini isteme.

1. Damarına basmak	(-)	5. Göz yummak	()
2. Kalp kırmak	()	6. Ağzından bal damlamak	()
3. Saçını süpürge etmek	()	7. Ayakta kalmak	()
4. Can kulağıyla dinlemek	()	8. Gözleri yaşarmak	()

4. Deyimlerin yukarıdaki metne göre anlamlarını eşleştirmelerini isteme.

1. Damarına basmak	a. Yıkılmamak, çökmemek.
2. Kalp kırmak	b. Hoş görmek, bağışlamak, küçük kusurları görmemek.
3. Saçını süpürge etmek	c. Tatlı bir biçimde, güzel sözler kullanarak konuşmak.
4. Can kulağıyla dinlemek	ç. Bir kişiyi hassas, duyarlı olduğu bir konuda kızdırmak.
5. Göz yummak	d. Birini çok üzecek bir davranışta bulunmak, gücendirmek.
6. Ağzından bal damlamak	e. Gözlerinden yaş gelmek, çok duygulanmak.
7. Ayakta kalmak	f. Çok dikkatli dinlemek.
8. Gözleri yaşarmak	g. Bir kadının özveri ile çalışıp hizmet etmesi.

5. Metinde geçen deyimleri, metinden başka bir bağlamda kullanıp kullanamadıklarını sınamak amacıyla verilen cümleleri deyimlerle tamamlamalarını isteme.

Damarına basmak	Göz yummak	Kalp kırmak	Ayakta kalmak
Gözleri yaşarmak	Ağzından bal damlamak	Saçını süpürge etmek	
Can kulağıyla dinlemek			

a. Öğrencilere bu konuyu yarınki sınavda soracağımı söyledikten sonra hepsi beni başladılar.

b. Kusursuz insan ararsan arkadaşsız kalırsın. Yalnız kalmamak ve mutlu olmak için ufak tefek kusurlara gerekiyor.

c. Keyifli olduğu zamanlarda hepimize güzel sözler söyler, âdeta, onun sohbetine doyamazdık.

d. Zavallı çocuğun hikâyesini dinleyince

e. Kadın yıllarca çocukları için, yemedi yedirdi, giymedi giydirdi.

f. Birçok şirket ekonomik krizde için mücadele ediyor.

g. Gazetecinin son yazısı bir çok kişinin için çok eleştiri aldı.

h. Eğer bu sözlerimle istemedenden de olsa özür dilerim.

6. Öğrenilen deyimlerden hangilerinin ana dillerinde aynı şekilde bulunduğunu sorarak ana dillerinden olumlu aktarım yapmalarına olanak verme. Ana dillerinde olmayan deyimlerin kullanıldığı durumları hangi kavramlarla anlattıklarını sorarak öğrencilerin farklı kültürleri tanımalarını sağlama ve derse ilgilerini canlı tutma.

7. Hangi deyimlerde deyim oluşturulan kelimelerin anlamını bildikleri için deyim daha kolay anladıklarını tartışma.

Deney grubunda yukarıdaki örneğe benzer etkinliklere yer verilirken, kontrol grubunda sadece metinlerde geçen deyimlerin anlamları verilmiştir. Beş haftalık uygulama süreci sonunda, 'Deyim Bilgisi Başarı Testi 2' son-test olarak uygulanmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

Anlam bilimi temelli deyim öğretiminin yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin deyim öğrenme başarıları üzerindeki etkilerini inceleyebilmek için, ilk önce Deyim Bilgisi Başarı Testi 2 deney ve kontrol gruplarına ön test olarak uygulanmış ve gruplar arasında fark olup olmadığı araştırılmıştır. Deney ve kontrol gruplarının ön-test sonuçlarına ilişkin veriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 3: Deney ve Kontrol Gruplarının Deyim Bilgisi Başarı Testi Ön-Test Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması

Grup	N	$\bar{x}$	Ss	Sd	t	P
Deney	15	13,11	4,32	36	0.46	0.65
Kontrol	15	13,46	4,43			

$p > .05$ (fark önemsiz)

Tablo 3'e bakıldığında kontrol grubunun ortalamasının $X=13,46$, deney grubunun ortalamasının ise 13,11 olduğu görülmektedir. İki grubun ortalamaları arasındaki farkın önemli olup olmadığını saptamak amacıyla yapılan t-testi sonucunda fark önemsiz ($p > .05$) çıkmıştır. Bu sonuçlar deney ve kontrol gruplarının deneysel işlemlere başlamadan önce deyim bilgi düzeylerinin birbirine yakın olduğunu göstermektedir.

Deney sonrasında, anlam bilimi temelli deyim öğretim etkinliklerinin öğrencilerin deyim bilgisi başarıları üzerindeki etkililiğini belirlemek amacıyla, deneye başlamadan önce yapılan Deyim Bilgisi Başarı Testi 2 son-test olarak uygulanmıştır. Grupların deyim bilgisi başarılarının hangi düzeyde olduğunu anlamak için aritmetik ortalamaları ve standart sapmaları hesaplanmış ve gruplar arasında fark olup olmadığını belirlemek için t-testi yapılmıştır. Deney ve kontrol gruplarının son-test sonuçlarına ilişkin veriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 4: Deney ve Kontrol Gruplarının Deyim Bilgisi Başarı Testi Son-Test Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması

Grup	N	$\bar{x}$	Ss	Sd	t	p
Deney	15	31,24	9,28	18	7.41	0.00
Kontrol	15	18,66	8,68			

$p < .05$ (fark önemli)

Tablo 4'e bakıldığında deney grubunun son test ortalamasının ($X=31,24$), kontrol grubunun son test ortalamasından ($X=18,66$) daha yüksek olduğu görülmektedir. Gruplar arasındaki farkı ortaya çıkarmak amacıyla yapılan t-testi sonucunda deney ve kontrol gruplarının başarı ortalamalarının anlamlı düzeyde ($t=7,41$, $p=0.00$) farklılaştığı saptanmıştır. Bu durum, deney grubunda uygulanan anlam bilimi temelli deyim öğretme etkinliklerinin öğrencilerin deyim öğrenme başarılarını, geleneksel öğretime göre daha fazla artırdığını göstermektedir.

Deney ve kontrol gruplarının deyim bilgisi başarılarının deneysel işlemlerde ne kadar arttığını belirlemek için deney öncesi ve sonrasındaki başarılarının farkına bakılmıştır. Deney ve kontrol gruplarının ön-test ve son-test puanlarının ortalaması ve standart sapması hesaplanmış, farkın önemli olup olmadığını saptamak için t-testi uygulanmıştır. Aşağıdaki tabloda deney grubunun ön-test ve son-test verileri yer almaktadır:

Tablo 5: Deney Grubunun Deyim Bilgisi Başarı Testi Ön-Test ve Son-Test Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması

Deney grubu	N	$\bar{x}$	Ss	Sd	t	p
Ön-test	15	13,11	4,32	18	8,92	0.00
Son-test	15	31,24	9,28			

$p < .05$ (fark önemli)

Tablo 5 incelendiğinde deney grubunun son-test ortalamasının (31,24) ön-test ortalamasından (13,11) yüksek olduğu görülmektedir. İki ortalama arasındaki farkın önemli olup olmadığını anlamak için t-testi yapılmıştır. Deney grubunda ön ve son testlere göre hesaplanan ortalamalar arasındaki farkın önemli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (t -testi= 8,92, $p<.05$).

Tablo 6: Kontrol Grubunun Deyim Bilgisi Başarı Testi Ön-Test ve Son-Test Puan Ortalamalarının Karşılaştırılması

Kontrol grubu	N	$\bar{x}$	Ss	Sd	t	p
Ön-test	15	13,46	4,43	18	3,98	0.004
Son-test	15	18,66	8,68			

$p < .05$ (fark önemli)

Tablo 6 incelendiğinde kontrol grubunun son test ortalamasının (18,66) ön test ortalamasından (13,46) yüksek olduğu görülmektedir. İki ortalama arasındaki farkın önemli olup olmadığını anlamak için yapılan t-testi sonucunda

farkın önemli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (t -testi= 3,98, $p<.05$). Ön-test ve son-test ortalamaları arasında görülen bu fark anlamlı olmakla birlikte deney grubundaki kadar yüksek değildir. Bu durumda da anlam bilimi temelli deyim öğretiminin geleneksel yönetime göre ön-test ve son-test ortalamaları arasında daha çok fark yarattığı söylenebilir.

Bu çalışmada yanıt aranan sorulardan biri de öğrencilerin en çok hangi gruptaki deyimleri bildikleridir. Ön-test sonuçlarına göre öğrencilerin en çok doğru yanıtladıkları deyimler Tablo 7’de, en az doğru yanıtladıkları deyimler de Tablo 8’de gösterilmiştir:

Tablo 7: Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Ön-Test Sonuçlarına Göre En Fazla Doğru Yanıt Verdikleri Deyimler

Deyim	Anlamsal olarak türü	Kontrol grubunda doğru yanıtlayan öğrenci sayısı	Deney grubunda doğru yanıtlayan öğrenci sayısı
Gözleri sulanmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	14	15
Kalp kırmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	14	15
Aklı karışmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	13	13
Can kulağıyla dinlemek	Orta düzeyde çözümlenebilen	13	13
Dört gözle beklemek	Orta düzeyde çözümlenebilen	12	11
Sabrı tükenmek	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	12	12
Kendini düşünmek	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	10	9
Sözünü tutmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	10	11
Hâl hatır sormak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	9	8
Boş oturmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	8	8

Tablo 8: Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Ön-Test Sonuçlarına Göre En Az Doğru Yanıt Verdikleri Deyimler

Deyim	Anlamsal olarak türü	Kontrol grubunda doğru yanıtlayan öğrenci sayısı	Deney grubunda doğru yanıtlayan öğrenci sayısı
Küplere binmek	Çözümlemeyen	0	0
Damarına basmak	Çözümlemeyen	0	0
Dolap çevirmek	Çözümlemeyen	0	0
Bin dereden su getirmek	Çözümlemeyen	0	0
Kulaklarını çınlatmak	Çözümlemeyen	0	1
Burnunda tutmek	Çözümlemeyen	0	2
Göz boyamak	Çözümlemeyen	3	0
Ayak uydurmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	3	3
Karnı zil çalmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	2	3
Göz yummak	Orta düzeyde çözümlenebilen	2	2

Tablo 7 ve Tablo 8 incelendiğinde öğrencilerin en çok doğru yanıtı deyim bileşenlerinin anlamının deyim genel anlamına en çok katkıda bulunduğu yüksek düzeyde çözümlenebilen deyimlerde, en az doğru yanıtı da deyim bileşenlerinin anlamının deyim genel anlamıyla ilişkili olmadığı çözümlenemeyen deyimlerde verdikleri görülmektedir. Çünkü yüksek düzeyde çözümlenebilen türdeki deyimlerde, deymi oluşturan sözcüklerin anlamını bilmek, deyim anlamını anlamaya büyük oranda destek olmaktadır. Bu durum hem deney hem de kontrol grubundaki öğrenciler için aynıdır.

DeneySEL işlemleri içeren beş haftalık eğitim sürecinin ardından uygulanan son-testte öğrencilerin en çok doğru yanıtladıkları deyimler ön-test sonuçlarıyla karşılaştırmalı olarak Tablo 9’de gösterilmektedir:

Tablo 9: Deney Grubundaki Öğrencilerin Ön-Test ve Son-Test Sonuçlarının En Çok Doğru Yanıtladıkları Deyimler Bakımından Karşılaştırılması

Deyim	Anlamsal olarak türü	Ön testte doğru yanıtlayan öğrenci sayısı	Son testte doğru yanıtlayan öğrenci sayısı
Gözleri sulanmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	15	15
Kalp kırmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	15	15
Aklı karışmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	13	15
Can kulağıyla dinlemek	Orta düzeyde çözümlenebilen	13	15
Boş oturmak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	8	15
Sabrı tükenmek	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	12	15
Kendini düşünmek	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	9	15
Dört gözle beklemek	Orta düzeyde çözümlenebilen	11	14
Hâl hatır sormak	Yüksek düzeyde çözümlenebilen	8	14
Sözünü tutmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	11	13
Ateş püskürmek	Çözümlemeyen	7	13
Diken üstünde oturmak	Çözümlemeyen	4	13
Ayak uydurmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	3	13

Tablo 9 incelendiğinde son-testte öğrencilerin tamamının doğru yanıt verdikleri deyimlerin sayısında artış ve en çok doğru yanıtladıkları deyimlerin türlerinde de çeşitlilik görülmektedir. Ön-test sonucunda öğrencilerin en çok yüksek düzeyde çözümlenebilen deyimleri doğru yanıtladıkları görülürken, son-testte öğrencilerin en çok doğru yanıtladıkları deyimler arasında orta düzeyde çözümlenebilen ve çözümlenemeyen deyimlerin de yer aldığı görülmektedir. Bu durumda, anlam bilimsel yaklaşımla hazırlanan deyim öğretim etkinliklerinin deyim öğretiminde etkili olduğu söylenebilir.

Deney grubundaki öğrencilerin ön-test ve son-test sonuçları karşılaştırıldığında, doğru yanıtlayan öğrenci sayısı bakımından aralarında en çok fark olan deyimler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 10: Deney Grubundaki Öğrencilerin Ön-Test ve Son-Test Sonuçlarına Göre Doğru Yanıt Sayısı Bakımından Aralarında En Çok Fark Bulunan Deyimler

Deyim	Anlamsal olarak türü	Ön-testte doğru yanıtlayan öğrenci sayısı	Son-testte doğru yanıtlayan öğrenci sayısı	Fark
Damarına basmak	Çözümленemeyen	0	12	12
Dolap çevirmek	Çözümленemeyen	0	12	12
Göz boyamak	Çözümленemeyen	0	11	11
Kulaklarını çınlatmak	Çözümленemeyen	1	12	11
Burnunda tütme	Çözümленemeyen	2	12	10
Ayak uydurmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	3	13	10
Göz yummak	Orta düzeyde çözümlenebilen	2	12	10
Diken üstünde oturmak	Çözümленemeyen	4	13	9
Karnı zil çalmak	Orta düzeyde çözümlenebilen	3	12	9
Bin dereden su getirmek	Çözümленemeyen	0	9	9

Yukarıdaki tablo incelendiğinde ön test ve son test sonuçları arasında en yüksek fark çözümlenemeyen deyimlerde görülmektedir. Çünkü bu gruptaki deyimlerin anlamlarının oluşumuna deyim bileşenlerinin ayrı ayrı anlamlarının etkisi azdır. Bu nedenle öğrencilerin bu tür deyimleri anlayabilmeleri için yorumlama becerilerine sahip olmaları gerekmektedir. Ön-test ve son-test sonuçları arasındaki farkın en çok çözümlenemeyen deyimlerde olması, deney

sürecinde öğrencilere sunulan etkinliklerin öğrencilerin mecazi kavramları yorumlama becerilerine katkı sağladığını göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Yabancı dil olarak Türkçe öğrenen öğrencilerin Türkçe deyim bilgilerini sınamak ve anlam bilimi temelli deyim öğretiminin etkililiğini araştırmak amacıyla yapılan bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Deneyssel işlemlere başlamadan önce yapılan ön-test ortalamaları (deney grubu: 13,11, kontrol grubu: 13,46) öğrencilerin Türkçe deyim bilgilerinin yeterli düzeyde olmadığını göstermektedir. Türkçenin söz varlığının önemli bir ögesi olan deyimlerin öğretimine gereken önem verilmeli ve dört temel beceriye yönelik yapılacak tüm etkinliklerde deyimler programa dâhil edilmelidir. Deyimlerin öğretiminde sadece ders kitaplarına bağlı kalınmama- lı; verilen bilgilerin günlük yaşama aktarılabilmesini kolaylaştıracak her türlü materyal (gazete metni, çizgi film, karikatür, diyalog kartları, reklam metinleri vb.) öğretim sürecinde kullanılmalıdır.

2. Hem ön-testte hem de son-testte öğrencilerin en çok doğru yanıtladıkları deyimlerin yüksek düzeyde çözümlenebilen deyimler olduğu görülmektedir. Çünkü deyim bir bütün olarak anlamının deyim bileşenlerinin gönderge- sel anlamlarına yakın olan deyimler daha kolay öğrenilmektedir. Bu nedenle öğretilecek deyimlerin seçiminde kolaydan zora doğru bir sıra izlenmeli, ay- rıca deyimlerin öğrenci düzeyine uygunluğu ve günlük hayatta kullanım sık- lığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Yabancılar Türkçe öğretimi alanında kelime ve deyim sıklığı araştırmalarına önem verilmeli ve sözlü iletişimde kullanılan sözcükler ve deyimler belli aralıklarla taranarak elde edilen veriler bu alanda çalışan uygulayıcıların kullanımına sunulmalıdır.

3. Deneyssel işlemlerden sonra uygulanan son-test sonuçları, deney gru- bunun ortalamasının ($X=31,24$), kontrol grubunun ortalamasından ($X=18,66$) daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, deney grubunda uygulanan anlam bilimi temelli deyim öğretme etkinliklerinin öğrencilerin deyim öğren- me başarılarını, geleneksel öğretime göre daha fazla artırdığını göstermek- tedir. Bu çalışma, anlam bilimi temelli deyim öğretim etkinliklerinin sadece öğrencilerin Türkçe deyimleri öğrenme başarıları üzerindeki etkililiği araştı- rmakta, tutum, başarı güdüsü gibi konulara değinmemektedir. Bu alanda daha sonra yapılacak çalışmalarda anlam bilimi ve dil bilimi temelli öğrenme et- kinliklerinin tutum, başarı ve başarı güdüsü üzerindeki etkililiği de araştırıla- bilir. Yabancı dil öğretiminde, dili farklı yönleriyle ele alan dil biliminin ilke ve yöntemlerinden, dil öğretim materyalleri geliştirme, iletişimi kolaylaştırıcı yöntemler bulma, öğrencilerin düzeylerine uygun etkinlik oluşturma, öğretim

teknikleri geliştirme gibi alanlarda yararlanılması, öğrencilerin dili canlı kullanım alanlarıyla bir bütün olarak öğrenmelerine katkı sağlayacaktır.

4. Bu araştırmadan elde edilen bir bulgu da ön-test ve son-test sonuçları arasındaki farkın en çok çözümlenemeyen deyimlerde görülmesidir. Çözümlenemeyen deyimler deyim bileşenlerinin anlamının deyim genel anlamıyla doğrudan ilişkili olmadığı, mecazi yönü güçlü ve anlaşılması yorum gerektiren deyimlerdir. Bu sonuç, deney sürecinde öğrencilere sunulan etkinliklerin öğrencilerin mecazi kavramları yorumlama becerilerine katkı sağladığını göstermektedir. Deyimlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında bağlam içerisindeki tüm dilsel bilgilerin kullanılması, deyimlerin anlamlarını analiz edebilecek stratejilerin öğretilmesi, gerekli durumlarda ana dilden olumlu aktarımın yapılmasını sağlayıcı yönlendirmelerin verilmesi ve deyimlerin ortaya çıkma hikâyelerini yeri geldikçe anlatılarak kültürel farkındalığın oluşturulması önem taşımaktadır.

5. Kaynaklar

- ADALI, Oya (2004). *Anlamak ve Anlatmak*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- AKKÖK, Elif A. (2009). “Yabancı Dilde Deyimlerin Öğretimi”, *Dil Dergisi*, S 143, s. 59-77.
- AKSAN, Doğan (1999). *Türkçenin Gücü*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, Ömer Asım (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, II Cilt, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ANDREOU, Georgia; Ioannis GALANTOMOS, (2008). Teaching Idioms in a Foreign Language Context: Preliminary Comments on Factors Determining Greek Idiom Instruction, *Online Journal metaphorik.de*, V.15, pp. 7-26.
- BAYRAKTAR Nesrin; Funda Ö. YAŞAR (2005). “İlköğretim Birinci Kademe Beşinci Sınıfta Deyim Öğretimine İlişkin Uygulamalar ve Deyim Öğretimine İlişkin Yeni Bir Yaklaşım”, *Dil Dergisi*, S 127, s. 7-19.
- BEZİRCİ, Asım (1990). *Deyimlerimizin Sözlüğü*, İstanbul: Gendaş Kültür Yayınları.
- BOERS, Frank (2000). Metaphor Awareness and Vocabulary Retention, *Applied Linguistics*, Vol. 21, No.: 4, pp. 553-571.
- CACCIARI, Cristina; Sam GLUCKSBERG (1991). Understanding Idiomatic Expressions: The Contribution of Word Meanings, in *Understanding Word and Sentence*, (ed.: Greg B. SIMPSON) North-Holland: Elsevier Science Publishers, pp. 217-240.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1992). *Deyimlerimiz*, İstanbul: Özgül Yayınları.
- GIBBS, Raymond W. (1987). Linguistic Factors in Children’s Understanding of Idioms, *Journal of Child Language*, Vol. 14, pp. 569-586.
- GIBBS, Raymond W. (1991). Semantic Analyzability in Children’s Understanding of Idioms, *Journal of Speech and Hearing Research*, Vol. 34, pp. 613-620.

- GIBBS, Raymond W. (1994), *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding*, UK: Cambridge University Press.
- GLUCKSBERG, Sam (1993). Idiom Meanings and Allusional Content, in *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation* (Ed. Cristina Cacciari, Patrizia Tabossi), New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 3-26.
- HULSTIJN, Jan H.; Elaine MARCHENA (1989). "Avoidance: Grammatical or Semantic Causes?", *Studies in Second Language Acquisition*, V. 11, pp. 241-255.
- IRUJO, Suzanne (1986). A Piece of Cake: Learning and Teaching Idioms, *ELT Journal*, Vol. 40 (3), pp. 236-242.
- İŞERİ, Kamil (2010). "Türk Üniversite Öğrencilerinin Deyimleri Tahmin Etme Durumları", *TÜBAR*, S. XXVII, s. 385-405.
- KARASAR, Niyazi. (1998). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KELLERMAN, Eric (1977). "Towards a Characterization of the Strategy of Transfer in Second Language Learning", *Interlanguage Studies Bulletin* 2(1), 58-145.
- KÖVECSEZ, Zoltan; Peter SZABO (1996). Idioms: A View from Cognitive Semantics, *Applied Linguistics*, Vol: 17, No.: 3, pp. 345-348.
- LAUFER, Batia (2000). "Avoidance of Idioms in a Second Language: The Effect of L1- L2 Similarity", *Studia Linguistica*, V. 54, 186-196.
- LENNON, Paul (1998). "Approaches to the Teaching of Idiomatic Language", *IRAL*, XXXVI (1), pp.11-30.
- MARTON, Waldemar (1977). "Foreign Vocabulary Learning as Problem Number one of Foreign Language Teaching at the Advanced Level", *Interlanguage Studies Bulletin* 2(1), 33-47.
- STOMATOV, Svetlana (2007). *Rus Dilinde Deyimlerin Tarihsel (Etimolojik) Açısından İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SUBAŞI, Leyla (1988). *Dilbilimi Açısından Deyim Kavramı ve Türkiye Türkçesindeki Örneklerin İncelenmesi*, , AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi
- YOSHIKAWA, Hiroshi (2008). "International Intelligibility in World Englishes: Focusing on Idiomatic Expressions", *International Communication Studies*, Vol. XVII (4), pp. 219-226.

SÖZLÜKLERİN NORMATİF FONKSİYONU MESELESİ

Feride TAGİROVA

Büyük Fransız yazarı Voltaire'in "*Sözlük - alfabe düzenindeki bir cihan-
dır*" ifadesi sözlüklerin toplumda oynadığı önemli rolü açıkça göstermektedir.
Yani sözlük yalnız bir halkın bildirişim aracı olan dilini değil, o topluluğun
dünya görüşünü, dünyayı kavrama seviyesini vb. tüm dünyasını yansıtır. Çün-
kü her dilin söz varlığı tek o dile özgüdür. Aynı zamanda dil durmadan deçi-
şen ve gelişen bir sistemdir. Sözlükler de bu sistemin durağanlığını sağlayan
önemli bir dil aracıdır.

Toplumda sözlükler birkaç önemli fonksiyonu birden taşımaktadır.
Sözlüklerin esas görevi eğitim, sistemleştirme, danışma ve normatif fonksi-
yonlarıdır.¹ Sözlükleri düzenlerken bu amaçlar devamlı olarak göz önünde
tutulmaktadır. Dolayısıyla eğitim, sistemleştirme ve danışma fonksiyonları
herhangi bir dönemde önemlidir ve herhangi bir sözlük bu fonksiyonları belli
bir dereceye kadar yerine getirebilir.

Sözlüklerin normatif fonksiyonu da, dili doğru anlama, doğru yazma,
doğru kullanma, doğru söyleme örneği vermek demektir. Normatif fonksiyo-
nu rastgele bir sözlük bütünüyle yerine getiremez. Örneğin neoloji (yeni keli-
me) sözlükleri, diyalekt sözlükleri, argo sözlükleri, deyimler sözlükleri stan-
dard dil normlarını gösteren yayınlar değildir. Bazı araştırmacılar ise normların,
normatif sözlüklerin gereği yok görüşünü ileri sürdürüyorlar. Örneğin, Rus
yazarı A. Yugov kendisinin "Rus sözü (dili anlamında) hakkında düşünceler"
kitabında "*Normatif leksikografi - eskiden kalma şey*"² - diyor.

Dil normları - millî kültürün bir kısmıdır. Bunun için dil normlarını be-
lirleme, onları derleme, lengüistlerin kodifikasyon, düzenleyicilik faaliyetinin
gramerlerde, sözlüklerde, danışma kitaplarında yansıtılması büyük toplumsal
ve kültürel önem taşımaktadır. Dil normları meseleleri Rus dil biliminde D.

¹ Bolşoy... - 1; S 258, 462.

² Yugov A. K. - 5; S 127.

N. Uşakov, L. V. Şçerba, A. M. Peşkovskiy, V. V. Vinogradov, G. O. Vinokur, S. İ. Ojegov, R. İ. Avanesov, M. N. Panov, K. S. Gorbaçev, V. A. İtskoviç, N. N. Semenyuk vb. araştırmacıların eserlerinde incelenir. Tatar dil biliminde konu üzerinde D. G. Tumaşeva, V. H. Hakov, F. M. Hisamova, İ. M. Nizamov vb. bilim adamları çalışmıştır. Konuyu ana hatlarıyla böylece ortaya koyduktan sonra biz bu tebliğimizde dil normları meselelerinin ancak leksikografi işine ait olanlarına dikkat çekmek istiyoruz.

Toplulun yaşamında, ilimde, teknikte olup geçen sosyal, siyasi, kültürel vb. olaylar sonucunda pek çok mesele ortaya çıkıyor. Dil de hep bunlara dilin kendi içinde çare bulma, kabul etme, anlatma, adlandırma görevini taşıyor. Demek oluyor ki, toplum yaşantısında meydana gelen değişiklikler ve gelişmeler tıpkı bir aynadaki gibi öncelikle dilin söz varlığına yansımaktadır. Yani dilin leksik katı dilin en çok değişken, en hareketli katıdır.

Leksikografi işi de, doğrudan doğruya dilin söz varlığıyla uğraşan bir bilim dalı olduğu için, böyle değişiklikleri göz önünde tutmalıdır. Bunun için sözlükler düzenlenirken dayatılan prensipler, metotlar da çağın ihtiyaçlarına uygun olmalıdır. Ve bu meseleler sadece tek bir dil için değil de dünya dillerinin hepsi için gerçektir. 2000’li yıllarda dünyanın küreselleşmesinden, tüm dünyada ilim ve teknik gelişmesinden çeşitli dillerden, stillerden ve alanlardan gelen kelime seli daha fazla yoğunlaştı denilebilir. Bu, hemen hemen bütün dillerde önemli bir kaos yaratmıştır. Böyle bir kaosu görüp kabul etme, değerlendirme, kaydetme, sınıflandırma işi leksikograflara düşmektedir. Bu da gösteriyor ki, sözlüklerin normatif fonksiyonu daha çok önem kazanıyor ve öne çıkıyor.

Sözlüklere alınacak sözcükleri seçme meselesi ilk sırada karşımıza çıkar. Mesela, sözlükleri kullananlar ve bazı ilim adamları, yeni kelimelerin sözlüklere alınması düşüncesindedirler. Bizim fikrimizce, sözlükler dilde ortaya çıkan yeni kelimeleri alelacele kaydetmemelidir. Yoksa sözlükler dil için en önemli olan normatif fonksiyonlarını kaybederler. Ortaya çıkan her yeni kelimeyi en objektif, en dolu ölçüde kaydedecek olan özel neoloji sözlükleridir, çünkü onlarda yeni kelimeleri normatiflik, sistemlilik, estetiklik, kolaylık vb. bakımdan değerlendirmek gereği yoktur. Aynı zamanda yeni kelimelerin sözlükte böyle bir dolu şekilde yansması leksiğin gelişimindeki olumlu ve olumsuz yönler, kelime kullanım kuralları, türetim modelleri vb. üzerine araştırmalar için verimli zemin rolünü oynamaktadır³. Ama normatif olacak sözlüklere gelince, seçim problemi kalkıyor. Yeni kelimelerin hangileri, ne sayıda alınmalı? Sözlüğün normatif fonksiyonunu bunlar nasıl etkileyecek? Bilinir ki, norm anlamı zamanla değişir ve sözlüklerde de değişiklikler olur. Demek ki,

³ Kotelova N. Z. - 4; S 6.

yeni kelimeler de kaydedilir. Öbür yandan da, normatif ve kodifikasyon rolü oynayacak sözlüklerde kelimelerin ancak konuşanların en sık kullandığı varyantları, dilde uzus - norm şekline gelenleri kaydedilmelidir. Bu geleneklilik prensibi gereğidir ve bu zaman ister. Sözlükleri düzenlemede dayanan esas prensipler açısından da aynı fikre geliriz. Ama direktif, preskriptif olmasıyla birlikte öbür yandan sözlük her an gelişen ve değişen dilden geri kalır. Böylece bu ortaya çıkan objektif bir aykırılıktır ve onu çözmek vazifesi leksikografin kendisine düşer. Bu da her sözlük belli bir ölçüde subjektif olacak demektir. Bu açıdan leksikografi için kadro hazırlama meselesi çok önemlidir. Şimdiye kadar Tataristan üniversitelerinde özel bölüm ya da kurs yoktu, konu bir dersle sınırlanırdı, hâlbuki Tatar leksikografisinin durumu yetenekli sözlükçüler istiyor.

Sözlükleri düzenlemede başka bir prensip - kaynağın otoriteli, güvenilir olmasıdır. Kelimelerin kullanımını gösteren danışma materyalleri için örneğin, küçücük bir ilçe gazetesi, kimsenin tanımadığı yazarın eserleri, İnternet, konuşma dili vb. kaynak olabilir mi? V. G. Kostomarov “--- *basın dili günümüzde çağdaş topluluk için dil normları kaynağı olmaya ve bu fonksiyondan edebiyat dilinin yerini almaya başladı*”⁴ - diyor. Rus dili için söylediği bu ifadeyi Tatar dili ve zaten herhangi bir millî dil için de doğru sayıyoruz. Rusya Federasyonu özelinde millî dillerde bazı objektif nedenlerden dolayı kaynak olabilecek yazarların ve yayınların sayısı sınırlı olduğu için, danışma materyali kaynağı olarak medyaya dayanmayı amaca uygun sanmıyoruz. Gerçekte Tatar leksikografıları bu problemle doğrudan doğruya karşılaşır, yoksa Tatar dilinde yayımlanan gazete ve dergilerin sayısı az değil. Komşu Mari veya Mordva dillerindeki yayınlar gibi birkaç tane olsa ne olacak? Böyle materyallerin yeterli ve objektif olmayacağı hemen anlaşılır, çünkü onlar toplumun dilindeki yaygın özellikleri değil de, toplumun bir kısmının, bir yazarın, bir gazetecinin ya da sözlüğü düzenleyicinin dilini yansıtacaktır. Zaten, kodifikasyon norma nispeten geç kalır, retrospektif karakterde olur, yani sözlükler topluluğun dil pratiğinde oluşmuş durumu kaydeder. Gazete dili ise aksine durmadan değişen, hareketli, ekstralengüistik etkilere düşkün dildir.

Bu konu Tataristan, Rusya ve Türkiye basınında ve bilim çevrelerinde tartışılmaktadır. Kaynak meselesinin ne kadar ciddi olduğunu açıkça gösteren bir olayı analım. XVIII. yüzyılda Fransız dilinin büyük akademik sözlüğünü düzenleyiciler kaynak meselesine o kadar önem verirler ki, yazarların ve eserlerin listesi üzerinde tam 3 sene tartışırlar. Fikrimizce, çağımız sözlüklerini düzenlemede de danışma materyalleri için dil açısından güzel, normlara uygun olan, genelde klasik yazarların edebî eserleridir.

⁴ V. G. Kostomarov - 3; S 121.

Leksikografi uzmanlarını ve okuyucuları rahatsız eden yine bir mesele de hatalı yayınlardır. Her isteyen sözlük düzenleyebilir veya yayımlayabilir. Bunu kimse yasaklayamaz. Ama herkes sözlük uzmanı olamaz ve herkesin yazdığı sözlük normatif fonksiyona sahip de olamaz. Sözlüklerin fonksiyonlarının yerine getirilmesi için, onları yazarken sözlükçüler her zaman esas prensipleri göz önünde tutmalıdır. Ve sözlük düzenleme işinde rastlanılan pek çok objektif ve subjektif problemleri çözmek, karar vermek için sözlükçü iyi hazırlıklı, yetenekli olmalıdır. Öbür yandan Tatar ve Rus dili sözlükçüleri hatalı yayınlara yol koymama gerektiğini çoktan beri söylüyorlar. Ama durum hâlâ değişmedi. Dil, terminoloji, leksikografi uzmanlarından oluşturulmuş özel bir kontrol kurulu bu problemi çözmenin bir yolu olabilirdi. 2011 yılında Tataristan Cumhuriyeti'nin hükûmet emri altında Tataristan Cumhuriyeti'nin diller mevzuatını yerine getirmek için 1992 yılında oluşturulmuş özel kurul tekrar faaliyete geçti. Onun bir komisyonu yukarıda dediğimiz kontrol kurulu olabilirdi.

Sözlükleri düzenleme sırasında sözlüğün esas taşları sayılan kısalık, ekonomiklik, doluluk, efektiflik, kullanıcı maksatlarına uygunluk vb. prensipler de devamlı göz önünde bulundurulmalıdır.

Tebliğimizde sözlükler düzenleme işinde en sık rastlanan ve en zor çözülen, onların normatiflik fonksiyonu ile bağlı birkaç mesele üzerinde durduk.

Öbür bir büyük Fransız yazarı Viktor Hugo'nun "*Sözlük milletin en büyük kitabıdır*" sözüne ek olarak sözlük milletin, dilin en doğru aynasıdır. Onda sadece dilin söz varlığı değil de, dil biliminin hâl edilmemiş teorik meseleleri, sözlükçünün yeteği vb. yansımaktadır. Milletimizin, dilimizin güzelliğini göstermek istersek sözlüklerimiz de güzel - zengin, hatasız, dolu, faydalı olmalıdır. Bunun için normatif sözlükleri düzenlerken, yukarıda dediğimiz gibi, öncelikle: dilde uzus şekline gelen kelimeler kaydedilmeli, danışma materyelleri standart dille yazılan, normlara uygun olan edebî eserler alınmalıdır. Ekstralengüistik faktörlerden üniversitelerde leksikografi için kadro hazırlama, düzenleme ve yayın işinde devlet yardımı, yetenekli kontrol kurulu oluşturma borçlarını da çözmeliyiz.

Kaynaklar

1. Bolşoy Entsiklopedičeskiy Slovar. Yazıkoznaniye. - M.: Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, 1998. - 683 s.
2. Lingvističeskiy entsiklopedičeskiy slovar. - M.: Sov. entsiklopediya, 1990. - 685 s.
3. Mir russkogo slova. 2002, №2. - 144 s.
4. Novoye v russkoy leksike. Slovarniye materialı. 1989. - S.-Peterburg: Dmitriy Bulanin, 2001. - 369 s.
5. Yugov A. R. Rus Sözü Hakkında Düşünceler. M. 1975

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDEKİ “+IA” EKİ ÜZERİNE

Feyzi ERSOY*

+IA, Türkçenin takip edebildiğimiz en eski dönemlerinden beri kullanılagelmiş bir ektir. Ekin tarihî lehçelerdeki seyri araştırmacılarca zaman zaman ele alınmıştır. Yapılan çalışmalarda kimi zaman ekin çağdaş lehçelerdeki durumuna da değinilmiştir. Bu çalışmada ise +IA’nın Çuvaşçadaki kullanım ve anlam özellikleri üzerinde durulacaktır.

Ekle ilgili son çalışma olan ve Ahmet Bican Ercilasun tarafından kaleme alınan “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” başlıklı makalede ekin işlendiği çalışmalar aslında genel olarak ele alınmıştı. +IA’nın Çuvaşçadaki durumuna geçmeden önce ek hakkında ileri sürülen görüşlere biz de kısaca yer vermek istiyoruz.

Eski Türkçenin Grameri adlı eserinde Gabain, +IA eki için “Çok eski ve ekseriya yüklem yahut cümle belirleyicisidir, çok seyrek” demiş ve Eski Türkçeden şu örnekleri vermiştir: *körklä* “güzel”, *kurla* “kere”, *tünlä* “gece-leri” (2007: 47).

Ekin geçtiği *birle* kelimesi üzerinde duran Bang, Poppe’nin *birlen*’in **birle*- fiilinden geldiği görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre böyle bir şey olsa idi **birleyin* vb. şekillerin de bulunması gerekirdi. Bang’a göre *birlen*’deki *n*’nin vasıta hâli eki olma ihtimali kuvvetlidir (1980: 94, 95).

R. Rahmeti Arat, *Atabetü’l-Hakayık* neşrinde ekle ilgili çeşitli izahlarda bulunmuştur. Arat, ekin *birle* > *bile*’deki *-la*, *-le* ile ilgili olduğunu düşünmenin mümkün olduğunu belirtmekle birlikte, eklerin menşesini ve tarihî seyrini tespit etmenin güçlüğünden bahsetmiştir. Arat’a göre Bang’ın *bir-le* (ile) > *birle* izahı “hiç değilse şimdilik” haklıdır. Arat, *-la*, *-le* eklerinin inkişafında sayı isimlerinden fiil yapmak için kullanılan *-la*-, *-le*- eklerinin de (*birinçileyin*, *ikiley*, *birlep*...) az veya çok tesiri olduğunu düşünmektedir (Arat 1992: 139, 140). Arat, adı geçen eserin 34 numaralı notunda ise sayı isimlerine gelen

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

+IA ekini şöyle sınıflandırmıştır:

I. -la, -le

1. birle, ikile, üçle...

2. iyelik ekli şekiller: ikilemiz, ikilesi

3. vasıta ekli şekiller: ikkilen, altülen

II. -ünlü-le

1. üçele, törtele

2. iyelik ekli şekiller: üçelesi, törtelesi

3. vasıta ekli şekiller: üçülen

III. -av-la, -ev-le

1. ikevle, üçevle, törtevle

2. iyelik ekli şekiller: ikevlesi, ikevlenüz, ikevlemüz

3. vasıta ekli şekiller: ikevlen, üçevlen... (Arat 1992: 137, 138)

Saadet Çağatay “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler” başlıklı yazısında *indi* ve *basa* ile birlikte kullanılan -IA’yı “pek kati tekit” olarak değerlendirmiştir (1978: 173, 174).

Marcel Erdal, +IA’yı *Old Turkic Word Formation* adlı eserinde zarf yapıcı bir ek olarak ele almış ve *The Formation of Adverb* başlığı altında (1991: 401) incelemiştir. Ona göre ek, genellikle zaman zarfları oluşturur: *tünlä, tañla, arala, tiriglä, yañıla, yanala*. Ek, yer bildirme işlevi taşısa da bu işlev zarf işlevi kadar yaygın değildir: *tegirmile, oñarula, udala, üzele*. *Basala*’da çekim edatı üzerine gelen ekin, *birle*’de zaman anlamı kaybolursa da zarf işlevi korunmuştur. *Körtlä* ve *körklä* kelimeleri ise yer ve zaman bildirmezler, ayrıca zarf da değildirler (1991: 404, 405). Erdal, Orta Türkçede zarf kullanımı için +IA’nın işlek olduğunu belirtmiştir. Erdal, Erken Osmanlıcadan *uyanıkla, açla, dokla, äsrüklä, mästlä, sarhoşla, ayıkla, çokla*; Osmanlıcadan ise *yäñilä, dünlä, tañla, dirilä* örneklerini vermiştir (1991: 406).

Mertol Tulum “La/Le Ekine Dair” başlıklı bildirisinde *öyle, dünle, tañla* kelimelerindeki -IA’nın -la < ile’den eski bir şekil olduğunu düşünmektedir. -IA’nın işlevi konusunda mütereddit olan Tulum, ek kelimeye pekiştirici, kuvvetlendirici bir anlam nüansı mı katmaktadır, diye sormaktadır. -IA’nın kökeni hakkında da mütereddit olan Tulum bu konuda da “-la, -le’ye *il- (naklöl-mak, taşınmak, aşırılmak, taşırılmak, ileriye gitmek, katlanmak) -e zarf-fiil şeklinden bir edatın ekleşmiş biçimi (*il-e* ‘daha; defa, kerre’) gözüyle baka-

bilir miyiz? diye sorar (1993: 161, 162). *Körkle, körtle, tirigle, dirile, ısılsa, acla* vb. örneklerdeki *-la*'yı ise sıfatların anlamını pekiştiren bir unsur olarak gören Tulum sıfatların anlamını pekiştiren bu *-la*'nın çok eski bir şekil olduğunu, fakat menşesi hakkında hâlâ aydınlanmış olmadığını söyler. Tulum, bu *-la*'nın *öyle, tañla, dünle*'deki *-la, -le*'ler ile aynı olabileceğini düşünür (1993: 163, 164).

Zafer Önler, “Türkçedeki *-LA* Zarf Eki” adlı çalışmasında, Eski Türkçe döneminden itibaren zarf niteliğinde bazı kelimelerde görüldüğünü söylediği *+la*'yı zarf eki olarak değerlendirmiştir. Ekin Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde yaygınlık kazandığını belirten Önler, Gabain tarafından dile getirilen ekin “ile” kelimesinden kaynaklanabileceği görüşüne karşı çıkar. Çünkü Önler'e göre *ile* kelimesine ilkin Çağatay metinlerinde rastlanır; hâlbuki *-la* Eski Türkçeden beri kullanılan bir ektir (1992: 9, 10). Önler, Eski Anadolu Türkçesi metinleri hariç, sayı adları dışında kullanımını olukça sınırlı gördüğü ek için Eski Türkçeden *birle, tegirimile, tünçüle, kurla, oñarula, körtle* ve *körkle* kelimelerini örnek verir. Önler, Orta Türkçe ve Kıpçak Türkçesi metinlerinden *tünle* “geceleyin”, *arala* “bazen, arasında”, *basala* “sora”, *tirigle* “hayatta, sağken”, *yañıla/yañla* “yeniden, henüz”, katla “defa, kez”, *kurla* “defa, kez”, *üzele* “üzerinde, hakkında, üstelik” gibi örnekleri verir. Önler, ayrıca *Kodeks*'te geçen *ovrula* “gizlice” ve *Gülüstan*'da geçen *yılla* “yıllarca” kelimelerini de bu gruba katılabilir nitelikte görmektedir (1996: 10-12). Önler'in *Tarama Sözlüğü*'nden verdiği örneklerde (*acla, dirile, ayıkla, mestle, dünle...*) ek, bazen “iken, ...olarak, -lıkla” görevlerinde bazen de “vakit” anlamında kullanılmıştır (1996: 14). Sonuçta ekin Eski Türkçe Dönemi'nden beri zarf yapma fonksiyonunu vurgulayan Önler, çağdaş lehçelerde *birle* kelimesi ile birlikte sayı adlarına gelen biçimlerin yaygınlık kazandığını belirtir. Ekin Çuvaşçada hâl eki olarak yaşadığını belirten Önler, ekin en çok yaygın olarak Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nde kullanıldığını söyler (1996: 15). Türkiye Türkçesinde *ile > -la, -yıla* biçimlerinin eski *-la*'nın yerini tümüyle aldığına işaret eden Önler, *-leyin* ekine değinirken de buradaki *-le*'yi “addan fiil” yapma eki olarak değerlendirmiştir (1996: 15).

Ahat Üstüner *Türkçede Pekiştirme* adlı eserinde *+la*'yı bir “ek/edat” olarak değerlendirmiştir. Üstüner ek için Tatar, Başkurt, Türkmen, Özbek ve Yeni Uygur lehçelerinden de örnekler vermiştir. Ekin *la, le, lay, ley, lan, len, layn, läy, labasa* vb. şekillerde kullanıldığını belirten Üstüner'e göre ekin anlamları pekiştirme özelliği ön plandadır (2003: 214-219).

Yıldız Kocasavaş “Çağatay Metinlerinde Görülen *la* Hakkında” adlı makalesinde meseleyi Nevayî, Hüseyin Baykara ve Muhammed Salih'ten aldığı örnekler yardımıyla ele almıştır. Kocasavaş, Türkmence, Tatarca ve Yeni Uy-

gurcadan da örnekler vermiştir. Kocasavaş, *-IA*’nın kuvvetlendirme, şaşkınlık, hitap ve benzeri fonksiyonlarına dikkat çekmiştir (2003: 2).

Musa Duman’ın “On the usage of the adverbial suffix +IA in Old Anatolian Turkish” adlı 2002 tarihli bildirisi daha sonra “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +La Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine” başlığıyla yeniden yayımlanmıştır. Duman, yazısında meseleye Eski Türkiye Türkçesi esasında yaklaşmış ve metinlerden bolca örnek vererek konuyu ele almıştır. Ona göre *birle*, *tañla*, *tünle* gibi kelimeler bir yana bırakılırsa ek, Eski Türkiye Türkçesine ait bütün eserlerde görülmez. Bununla birlikte *+IA*’yı “çekim eki sıklığında bulunduran” belli eserler de mevcuttur. Duman, çalışmasında, bu eserleri ağız özelliği taşıyan çalışmalar olarak yorumlamıştır (2008: 345-355).

S. Mahmut Kâşgarlı “Uygur Türkçesinde la Edatı Üzerine” adlı bildirisinde ekin Yeni Uygur Türkçesindeki şu işlevlerine değinir:

1. Kuvvetlendirme edatı olarak kullanılır.
2. Bir hareketin sonunda ikinci hareketin hemen başladığını ifade etmek için kullanılır.
3. Bir hareketin aniden, birdenbire çok çabuk cereyan ettiğini göstermek için kullanılır.
4. Bir hareketin zorluklarla gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılır.
5. Şahıs zamirlerine eklenerek “yalnız, fakat” manasını ifade eder.
6. İşaret zamirleriyle birleşen benzetme edatına eklenerek geldiğinde “bununla beraber”, “ondan başka” anlamlarını verir (2004: 1731, 1732).

Mehmet Vefa Nalbant ise “Türkçede Enklitik Edatı IA” adlı bildirisinde meseleyi ele almıştır. Nalbant, konuyla ilgili çalışmaları özetledikten sonra *+IA*’nın tarihî ve çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını ayrı başlıklar altında incelemiştir. Eki, “fiillerden sonra” ve “isim ve isim soylu kelimelerden sonra” diye iki ana grupta örneklendiren Nalbant, çalışmasında şu sonuçlara ulaşmıştır (2004: 2171, 2172):

1. Bu edat sayı isimlerinde anlamı kuvvetlendirici ya da tekrar anlamı verdirici bir özellik göstermektedir.
2. *Üzele*, *arala*, *udula*, *basala* gibi kelimelerde anlam üzerinde vurguyu arttırmaktadır.
3. *Tigüle* gibi kelimelerde *-le* edatı kelimeye dahi, *de/da* anlamı katar.

4. *Tirigle, tünle, taŋla* gibi kelimelerde bir taraftan kelimenin anlamını pekiştirirken diğer taraftan bu kelimelere “*iken, layın/leyin*” anlamı katmaktadır.

Nalbant, çalışmasında *-IA*’nın Moğolcadan geldiğini de söylemiştir (2004: 2162).

Başta da belirtildiği üzere ek üzerinde son olarak Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun durmuştur. Ercilasun, “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” başlıklı yazısında ekle ilgili yapılan çalışmalara değindikten sonra *+IA*’nın bir enklitik olduğunu söylemiştir. Ercilasun, aynı yazısında enklitiklerin özelliklerini 11 maddede toplayarak tarihî ve çağdaş lehçelerden örnekler de vermiştir. Çalışmada, Çuvaşçadan da *kayıkla* “kuş gibi”, *arşınla* “erkek gibi”, *hırarımla* “kadın gibi” örnekleri yer almıştır (2008: 35-56).

Ercilasun, makalesinde ekle ilgili yapılan çalışmalardan yola çıkarak bir tasnif de yapmıştır. Buna göre ek, araştırmacılar tarafından *die hervorhebende Partikel* (Grønbech), *ek* (Arat), *tekit* (Çağatay), *the formation of adverbs* (Erdal), zarf eki (Önler), *adverbial suffix* (Duman), *ek/edat* (Nalbant) şeklinde değerlendirilmiştir (2008: 39). Ercilasun kendisi de ekin bir enklitik olduğunu düşünmektedir (2008: 40).

Pekiştirme dışında *-IA*’nın, en çok “zarf eki, zarf yapan unsur” olarak değerlendirildiğini (Erdal, Önler, Duman) belirten Ercilasun’a göre ek zarf yapan bir unsur değildir. Türkçenin yapısına ve örneklere dikkatle bakıldığında *+IA*’nın aslında pekiştirici bir unsur olduğunu vurgulayan Ercilasun, ekin zaten aslında zarf olan kelimelere eklendiği için zarf eki görüntüsü verdiğini söylemiştir. Hâlbuki, bir kelimenin sıfat veya zarf olabilmesi için çoğunlukla eke ihtiyacı yoktur (2008: 39).

Buraya kadar anlatılanlardan ekle ilgili ortaya çıkan görüşler şu şekilde özetlenebilir:

1. Ek, Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır.
2. Ekin kökeni *ile*’den daha eskidir.
3. Ek, sayı isimleri dışında genellikle zarf olan kelimelerle kullanılmıştır.
4. *+IA*’nın zarf yapıcı bir ek olduğu görüşü yaygınsa da onun pekiştirici, kuvvetlendirici bir ek olduğunu söyleyenler de vardır. Ek, enklitik kategorisinde de değerlendirilmiştir.
5. Ek, Eski Anadolu Türkçesine ait bütün eserlerde görülme de bu dönemde ekin çekim eki sıklığında kullanıldığı eserler de mevcuttur.
6. Ek, çağdaş lehçelerde sayı isimlerinde yaygınlık kazanmıştır.

7. Ek, Çuvaş Türkçesinde hâl eki olarak kullanılmaktadır.

Tarihî lehçelerdeki durumunu yapılan çalışmalardan da faydalanarak kısaca özetlediğimiz ek, bugün Çuvaşçada da çok sık bir şekilde kullanılmaktadır. Yukarıda zikredilen çalışmalarda zaman zaman çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında örnekler verilse de bu çalışmaların çoğunda Çuvaşçaya kavramsal çerçeve doğrultusunda pek değinilememiştir. Biz bu çalışmamızda ekin Çuvaşçadaki kullanımları ve ihtiva ettiği anlam özellikleri üzerinde durmak istiyoruz.

+IA eki, Çuvaşçada oldukça işlek bir şekilde kullanılmaktadır. Ekin Çuvaş Türkçesindeki kullanım özelliklerine geçmeden önce çeşitli bilim adamlarının ekin bu lehçedeki kullanımına ilişkin görüşlerini aktarmak istiyoruz.

Çuvaşçanın atası sayılan Volga Bulgarcasında ekle ilgili fazla bir veri bulunmamaktadır. Bu alanla ilgili kaynaklardan biri olan ve Talat Tekin tarafından hazırlanan *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* adlı eserde ekin yer almadığı görülür. Alanla ilgili bir başka çalışmada ise Marcel Erdal ek için bir örnek vermiştir. Volga Bulgar kitabelerinden *Erle sa 'at wafati balti* (s. 42) cümlesindeki *erle sa 'at* “erken saat” örneğini veren Erdal, buradaki eki Eski Türkçedeki *tünlä* ve Çuvaşçadaki *şirle* kelimelerindeki eke benzetmiştir (1993: 97).

+IA ekine, Çuvaşçanın çağdaş gramerlerinde ise oldukça geniş bir yer ayrılmıştır.

Benzing, ek üzerinde dururken ekin fonksiyonlarına ya da etimolojisine girmeden ünlü ile biten kelimelerden sonra +*lla*, ünsüzle biten kelimelerden sonra ise ekin +*la* şeklinde olduğunu belirtip *çivaşla*, *tutarla*, *vırışla*, *nimişle*, *inelle*, *pirle*, *şirle* gibi örnekler vermiştir. Onu verdiği *inelle mikişit*. “İnek gibi böğürüyor”, *kayıkla etem* “vahşi adam” vb. örneklerde ekin “gibilik” fonksiyonunda olduğu görülmektedir (1943: 47, 48).

M. Räsänen, eki “Zarf” başlığı altında ele almış ve Kotwicz’den hareketle onu Moğolcadaki *la* ile eşlemiştir. Aşmarin ve Benzing’den hareketle +IA’nın Çuvaşçada zarf yapma görevine değinen Räsänen, ekin Çuvaşçada ünlülerden sonra -*lla* şeklini aldığını belirtmiştir (1957: 66).

Sergeyev, eki “Çeşitli eklerin eklenmesi sonucu oluşan zarflar” başlığı altında değerlendirmiş ve şu örnekleri vermiştir: *çivaşla*, *pirilla*, *laşalla*, *kintirla*, *hille*, *şamrıkla*, *şinille*, *mınle*, *urihla*, *vıtıralla*, *yalalla*, *kımesle*, *iştalla*, *kuntalla* vb. (1960: 116).

Pavlov da eki *Nareçi* “Zarf” başlığı altında incelemiş ve eklerle oluşan zarflar başlığı altında ona yer vermiştir. +*la*’yı, eklendiği kelimeye göre do-

kuz başlık altında veren Pavlov’a göre ek şu tarz kelimelere eklenebilmektedir (1965: 297, 298):

1. Yalın hâldeki isimlere: *açalla, çıvaşla, kıntırla,, hille, şulla.*
2. Çokluk eki almış şekillere: *vattisemle kalasan...*
3. Aitlik bildiren sıfatlardan sonra: *Aça viyyille hitlanma yuramast’.*
4. Yer bildiren sıfatların belirten formunda: *Kavlazrisemle tumlannî şın.* “Kafkasya’dakiler gibi giyinmiş kişi”.
5. Sıfatlardan sonra: *şinille kurîn, çimîrle pîşer, tittimle şit, puşilla kay.*
6. Sayı isimlerinden sonra: *pîrle purın, tıvattilla pir şap, sımah ikkille tuhrî, vişşille yav.*
7. Zamirlerden sonra: *Yurra-taşşa yaraşşı hıysemle./Vît ku pirînle. At’ir urra yîtatpîr.*
8. Sıfat-fiil eklerinden sonra: *Puhu nihşan pulmanla kırlese kayrî./ Kun ta irtet kurmaslah, şîr te şitet sismesleh.*
9. Zarflardan sonra: *Hal’ççenle şuhalsa purînsan, kun pek kimîl hişan-ha vîl tulî?*

Pavlov, ekin bütün isimlerden sonra kullanılmadığı için hâl eki kategorisinde değerlendirilemeyeceği görüşündedir. Ona göre ek, anlam olarak *pek* “gibi” ve *yevîr* “gibi, -mış gibi” kelimelerine yakın bir mana ifade eder. Fakat ekin anlamının bu kelimelerin manalarından daha zengin olduğunu belirten Pavlov, ekin temel anlamının işin kim/ne gibi yapıldığını ve işin ne şekilde gerçekleştiğini bildirmek olduğunu söylemiş; *vîsem hal’kommunistla işleşşı-ve şülîk şinçe kukkukla avîtakan ereş tîrîllî sehet kurînsa tîrat’* örneklerini vermiştir (1965: 299).

Pavlov’a göre bu eki taşıyan zarflar;

a) İşin ne şekilde, hangi imkânla yapıldığını gösterirler: *şinîhla il, ukşalla sut, kunla işle...*

b) İşin zamanını bildirirler: *açalla(h), şamrîkla(h), kıntırla kay* (1965: 299, 300).

Temle vîkîrle etem (1965: 300).

Pavlov, son olarak Çuvaşçanın çağdaş metinlerinde ekle ilgili nasıl yanlış kullanımlara rastladığını göstermiştir. Onun verdiği örneklerden anlaşıldığına göre ekin kullanımı oldukça artmış ve bu yanlış biçimlerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Pavlov’un zarflarla kullanıldığında “yanlış” diye verdiği

örneklerden ve önerdiği doğru biçimlerden birkaçı şu şekildedir (1965: 300, 301):

<u>yanlış</u>	<u>doğru</u>	
<i>virışla çilhe</i>	<i>virış çilhi</i>	“Rus dili”
<i>klasla kireşü</i>	<i>klas kireşivi</i>	“sınıf mücadelesi”
<i>açalla kuşışem</i>	<i>açanni pek kuşışem</i>	“çocuğunki gibi gözler”
<i>kürençikle şuhış</i>	<i>kürençikli şuhış</i>	“can sıkıcı düşünce”
<i>urihla şantalik</i>	<i>urih şantalik</i>	“farklı tabiat”

Levitskaya, eki “Nareçiya na -la/-le” başlığı altında incelemiştir. Ek için *şirle* “geceyle, geceleyin”, *hille* “kışın”, ve *kunla* “günbegün, her gün” örneklerini veren Levitskaya, eki Türkçedeki *tañla*, *öyle* ve *tünle* kelimelerindeki ekle genetik olarak ilişkili bulmuştur. Levitskaya, Çuvaşçadaki *açalla*, *kayıkla*, *şaralla* ve *hakla* gibi örneklerle de yer vererek ekin karşılaştırma-benzetme fonksiyonuna dikkat çekmiştir (1976: 114).

Levitskaya, ekin semantik olarak Başkurtçadaki *-lay*, *-ley* ve Kumukçadaki *-layın*, *-leyin* ekli biçimlere benzediğini bu lehçelerden verdiği örneklerle de göstermeye çalışmıştır (1976: 114, 115).

Levitskaya ekin Çuvaşçada *pusla* ve *sakkırla* örneklerinde “toplamak ve ayırmak” anlamlarına işaret de etmiştir (1976: 115).

Fedotov, ek için Çuvaşçadan *apla-kapla*, *mınle*, *ıtla*, *kartla*, *virışla* ve *şapla* örneklerini vererek bunları Türkçedeki *hevesle*, *kastle*, *vakitle*, *böyle*, *öyle* gibi kelimelerle karşılaştırır.

Ekin kullanıldığı *kayıkla* ve *şamrıkla* örnekleri üzerinde ayrıca duran Fedotov bu şekillerin Çuvaşçadan Mariceye geçtiğini de belirtmiştir.

Fedotov, ekin ayrıca Türk lehçelerindeki *-lay*, *-ley*’e karşılık geldiğini belirterek Tatarcadan örnekler de vermiştir (1996: 290).

Emine Yılmaz, Genel Türkçe isimden isim yapma eki +IA ile karşılaştırdığı eki “Addan Ad Yapımı” başlığı altında incelemiş ve ek için şu açıklamalarda bulunmuştur. “*Belirteç ve kimi durumda sıfat olarak kullanılabilecek kelimeler türetir. Türkçeye “...yoluyla, ...ile, ...gibi” anlamlarında çevrilebilir.*” (2002: 120). Yılmaz’ın ek için verdiği örnekler şunlardır: *şirle* “geceyle, geceleyin”, *hille* “kışın”, *temınle* “herhangi bir şekilde”, *pırle* “birlikte”, *arşınla* “erkek gibi”, *hırarımıla* “kadın gibi”, *laşalla* “at gibi”. Yılmaz ayrıca ekin dil isimleri yaptığını belirterek *virışla* “Rusça”, *çıvaşla* “Çuvaşça”, *tutarla* “Tatarca”. Yılmaz, *kulişla* “gölünç” ve *tıvanla* “kardeş” örneklerini ise

“Bazı örnekler daha kalıplaşmış bir anlam taşırlar” diyerek verir.

Çuvaş araştırmacılarından Andreyev de *+lA*’yı zarf yapan ekler başlığı altında değerlendirmiştir. Onun ekle ilgili verdiği örnekler şunlardır: *kiville*, *urilla*, *simişle*, *arışlanla*, *ayvanla*, *şinille*, *türkkesle*, *virışla*, *irşelle*, *ansuhla*, *inelle*, *şitkinla*, *avtanla*, *şipatalla*, *ulıpla*, *huşalla*, *kıntırla*, *şulla*, *hille*, *pırle*, *vişşille*, *tivattilla*, *sakkırla*, *tıhhırla* (2006: 32). Andreyev ayrıca bu ekle yapılan zarfların tam bir listesini de eserinin ilerleyen sayfalarında vermiştir. Onu bu noktada verdiği ekle yapılmış zarfların sayısı 114’ü bulmaktadır. Bunlardan 90’ı isimlerden, 20’si ise sıfatlardan türemiş zarflardır (2006: 68, 69).

Ekin Çuvaşçadaki kullanımına ilişkin bu çalışmaları şöyle özetleyebiliriz:

1. Ekin ses düzeni ünlülerden sonra *+lA*, ünsüzlerden sonra ise *+lA* şeklindedir.

2. Ek, Çuvaşçanın atası konumundaki Volga Bulgarcasında tek örnekte geçmektedir.

3. Ek, Çuvaş gramerlerinin hemen hepsinde “zarflar” ya da “zarf yapıcı ekler” başlığı altında değerlendirilmiştir.

4. Ekin kelimeye kattığı anlam için şunlar söylenmiştir:

- a) İşin kim/ne gibi yapıldığını, işin ne şekilde gerçekleştiğini gösterir.
- b) İşin zamanını gösterir.
- c) Kelimeye karşılaştırma ve benzetme anlamı katar.

5. Ek, bazı araştırmalarda (Önler 1992: 15) vurgulandığı gibi Çuvaşça da hâl eki olarak kullanılmamaktadır. Çuvaşça için yazılan gramerlerde eke genellikle yapım ekleri arasında yer verilmiştir. Ekin oldukça işlek olması, Pavlov’un da belirttiği gibi (1965: 299) onun hâl eki gibi (yanlış olarak) algılanmasına sebep olmuştur.

6. Yukarıda da belirtildiği gibi ek, Çuvaşçada hâl eki olarak kullanılmaz. Vasıta hâli eki Çuvaşçada *+pA*’dır. Nadir de olsa *+pAlA* da kullanılır.

7. Ekle ilgili en çok örneği Çuvaş araştırmacılar içinde Andreyev vermiştir.

Ekin işlevini ve Çuvaşçadaki kullanımını daha iyi tespit edebilmek amacıyla eki taşıyan ve madde başı olan kelimeler tarafımızdan *Çuvaşça-Rusça Sözlük*’ten fişlenmiştir. Ek, dil ve lehçe isimleri yaparken bütün millet isimlerine gelebildiği için dil isimleri sözlükten seçme yapılarak taranmıştır. Sayı isimlerinde de ekin kullanımı yaygın olduğu için aynı seçme işi sayı isimlerinde de uygulanmıştır. Tespit ettiğimiz diğer örnekler sözlükte yer alan eki

taşıyan bütün kelimeleri içermektedir. Elimizdeki örnekleri tasnif ettiğimizde Çuvaşçada +IA’nın şu fonksiyonlarda kullanıldığı ortaya çıkmaktadır:

a. Millet isimlerine gelerek dil isimleri yapar.

afganla “Afganca” (ÇRS, s. 47), *akılçanla* “İngilizce” (ÇRS, s. 28), *arabla* “Arapça” (ÇRS, s. 39), *armıyanla* “Ermenice” (ÇRS, s. 41), *azerbaydjanla* “Azerice” (ÇRS, s. 25), *çıvaşla* “Çuvaşça” (ÇRS, s. 581), *estonla* “Estonca” (ÇRS, s. 637), *frantsuzla* “Fransızca” (ÇRS, s. 530), *irşelle* “Erze dili” (ÇRS, s. 116), *gruzinla* “Gürcüce” (ÇRS, s. 92), *ital’yanla* “İtalyanca” (ÇRS, s. 117), *kalmıkla* “Kalmukça” (ÇRS, s. 137), *kazahla* “Kazakça” (ÇRS, s. 134), *kırkışla* “Kırgızca” (ÇRS, s. 162), *kitayla* “Kitayca” (ÇRS, s. 179), *kumıkla* “Kumukça” (ÇRS, s. 192), *litvalla* “Litvanca” (ÇRS, s. 219), *marille* “Marice” (ÇRS, s. 228), *mongolla* “Moğolca” (ÇRS, s. 246), *nimişle* “Almanca” (ÇRS, s. 257), *osetinla* “Oset dili” (ÇRS, s. 264), *puşkirtla* “Başkurtça” (ÇRS, s. 321), *turkılla* “Türkçe” (ÇRS, s. 496), *turkmenla* “Türkmence” (ÇRS, s. 496), *tutarla* “Tatarca” (ÇRS, s. 499), *yakutla* “Yakutça” (ÇRS, s. 646), *yaponla* “Japonca” (ÇRS, s. 648), *uygurla* “Uygurca” (ÇRS, s. 508), *uzbekla* “Özbekçe” (ÇRS, s. 508)

b. Sayı isimlerine gelerek “kez, defa, kat” manalarını vermektedir.

pırle “bir kez” (ÇRS, s. 290), *ikkile* “iki kez” (ÇRS, s. 110), *vişşille* “üç kez” (ÇRS, s. 81), *tıvattilla* “dört kez” (ÇRS, s. 451), *pillikle* “beş, beşli” (ÇRS, s. 295), *ultilla* “altı kez, altı misli” (ÇRS, s. 511), *şiççille* “yedi kat, yedi kez” (ÇRS, s. 421), *sakkırila* “sekiz kez” (ÇRS, s. 340)

c. Zaman bildirir (4 örnek).

hille “kışın” (ÇRS, s. 552), *ımırle* “asırlık, yıllarca” (ÇRS, s. 101), *şırle* “gece” (ÇRS, s. 413), *kunla* “günbegün, her gün” (ÇRS, s. 193)

ç. Tarz bildiren zarflar oluşturur (7 örnek).

apla “böyle” (ÇRS, s. 38), *şapla* “böyle, şöyle” *şap* “pekiştirme edatı” (ÇRS, s. 398), *nimînle* “hiç, hiçbir, bir türlü, asla” (ÇRS, s. 257), *urihla* “başka, başka türlü” (ÇRS, s. 515), *kapla* “şöyle, böyle” (ÇRS, s. 142), *kasulla* “sırayla, arka arkaya” (ÇRS, s. 150), *miskînle* “sefilce, acınacak hâlde” (ÇRS, s. 242)

d. Soru zarfları oluşturur (3 örnek).

mînle “nasıl, ne gibi, hangi” (ÇRS, s. 242), *miskerle* “nasıl, ne gibi, ne kadar” (ÇRS, s. 242), *yeple* “nasıl, ne gibi, ne kadar” (ÇRS, s. 99),

e. Kalıplaşmış kelimeler yapar (1 örnek).

kulişla “komik” (ÇRS, s. 191)

f. “gibilik/benzerlik” ifade eden zarflar oluşturur. Ekin bu tarz kullanımı çok yaygındır (98 örnek).

açalla “çocuk gibi, çocukça” (ÇRS, s. 48), *agressorla* “agresif” (ÇRS, s. 24), *akışla* “kuğu gibi” (ÇRS, s. 28), *akrobatla* “akrobatik” (ÇRS, s. 29), *akterla* “aktör olarak, aktör gibi” (ÇRS, s. 29), *ansuhla* “aptalca, akılsızca” (ÇRS, s. 36), *apışla* “ters yüz” (ÇRS, s. 38), *arımle* “kadınca, kadın gibi” (ÇRS, s. 39), *arşınla* “erkek gibi” (ÇRS, s. 42), *aristokratla* “aristokrat gibi” (ÇRS, s. 40), *arşurille* “orman devi gibi” (ÇRS, s. 41), *artistle* “artist gibi” (ÇRS, s. 42), *asamışla* “büyücü gibi” (ÇRS, s. 43), *aşakla* “eşekçe, eşek gibi” (ÇRS, s. 49), *avtanla* “horoz gibi” (ÇRS, s. 22), *ayvanla* “aptalca, safça” (ÇRS, s. 26), *batrakla* “rençber gibi” (ÇRS, s. 59), *burjualla* “burjuva gibi” (ÇRS, s. 62), *byurokratla* “bürokratik” (ÇRS, s. 62), *çimirla* “yuvarlak bir şekilde” (ÇRS, s. 583), *çirille* “diri diri, bizzat” (ÇRS, s. 592), *diktatorla* “diktatörce, diktatör gibi” (ÇRS, s. 95), *ışsırla* “aptal, aptalca” (ÇRS, s. 55), *işilla* “sıcak bir şekilde” (ÇRS, s. 57), *faşistle* “faşistçe, faşist gibi” (ÇRS, s. 526), *feodalla* “feodal gibi” (ÇRS, s. 527), *gangsterle* “gangster gibi” (ÇRS, s. 89), *hılaltla* “çaylak kuşu, beceriksiz kişi” (ÇRS, s. 543), *hıyamatla* “felaket, kıyamet” (ÇRS, s. 551), *hutilla* “sert görünüşlü” (ÇRS, s. 574), *hırışle* “karşıt, zıt, muhalefet” (ÇRS, s. 558), *hırle* “kız gibi” (ÇRS, s. 555), *hışirle* “verimsizce” (ÇRS, s. 556), *hresçenle* “köylü gibi” (ÇRS, s. 560), *huliganla* “serseri gibi, serserice” (ÇRS, s. 561), *şamrıkla* “genç, gençlikte” (ÇRS, s. 396), *idealla* “ideal, yüce” (ÇRS, s. 108), *şihanla* “kuzgun gibi” (ÇRS, s. 406), *şıpanla* “çıban gibi, çıbana benzer” (ÇRS, s. 404), *şitkinla* “hırsla, şevkle” (ÇRS, s. 405), *şinille* “yeni” (ÇRS, s. 411), *inenmelle* “inandırıcı, ikna edici” (ÇRS, s. 101), *iyezu-itla* “sinsi ve hain” (ÇRS, s. 109), *izuverla* “gaddarca, canavarca, hunharca” (ÇRS, s. 109), *jonglerle* “hokkabaz gibi” (ÇRS, s. 106), *julikle* “yankesici gibi” (ÇRS, s. 106), *kakayla* “et gibi, ete benzer” (ÇRS, s. 135), *kamitle* “komedyen gibi” (ÇRS, s. 139), *kaşkırle* “kurt gibi” (ÇRS, s. 155), *kavaleristle* “atlı süvari” (ÇRS, s. 134), *kayıkla* “av hayvanlarının çok olduğu yer” (ÇRS, s. 135), *kıvarla* “ateş gibi, köz gibi” (ÇRS, s. 156), *kivşenle* “ödünç olarak, borç olarak” (ÇRS, s. 175), *kiville* “eskice, eski gibi, eskiye göre” (ÇRS, s. 175), *kulakla* “burjuvazi gibi” (ÇRS, s. 191), *kurakla* “karga gibi” (ÇRS, s. 194), *kuştanla* “kabadayı gibi” (ÇRS, s. 199), *laşalla* “at gibi” (ÇRS, s. 210), *liberalla* “liberal gibi” (ÇRS, s. 218), *mulkaçla* “tavşan gibi” (ÇRS, s. 248), *nimskerle* “hiçbir şekilde” (ÇRS, s. 257), *patşalla* “padişah gibi” (ÇRS, s. 275), *pattırla* “cesurca, yiğitçe” (ÇRS, s. 275), *pirasla* “uygun, munasip...” (ÇRS, s. 324), *pisıkla* “erginlikte, ergin” (ÇRS, s. 325), *pulmasla* “umulmaz şekilde” (ÇRS, s. 313), *puşilla* “boş, özgür, rahat” (ÇRS, s. 321), *putekle* “kuzu gibi, kuzuya benzer” (ÇRS, s. 320), *putişle* “komik, tuhaf bir biçimde” (ÇRS, s. 320), *püskelle* “top, yumak” (ÇRS, s. 323), *sitirle* “zararlı” (ÇRS, s.

355), *simişle* “yeşil, ham, olgunlaşmamış” (ÇRS, s. 366), *siville* “soğuk bir şekilde” (ÇRS, s. 363), *sportsmenla* “sportmen” (ÇRS, s. 375), *starikle* “ihtiyar gibi” (ÇRS, s. 376), *surihla* “koyun gibi” (ÇRS, s. 384), *şıpçıkla* “cırcırböceği” (ÇRS, s. 613), *tışmanla* “düşman gibi” (ÇRS, s. 462), *tivanla* “kardeşçe, akraba gibi” 221 (ÇRS, s. 450), *tipille* “kuru, kurak” (ÇRS, s. 483), *tragedille* “trajik” (ÇRS, s. 487), *tsıganla* “çingene gibi” (ÇRS, s. 576), “sol tarafa” (ÇRS, s. 503), *türkkesle* “kabaca, terbiyesizce” (ÇRS, s. 504), *ulıpla* “alp gibi” (ÇRS, s. 510), *upalla* “ayı gibi” (ÇRS, s. 514), *upitelle* “maymun gibi” (ÇRS, s. 514), *üsirle* “sarhoş gibi” (ÇRS, s. 524), *varvarla* “barbarca” (ÇRS, s. 64), *vatilla* “yaşlılığa doğru” (ÇRS, s. 66), *vele-sele* “yavaş, ağırkanlı, şöyle böyle” (ÇRS, s. 72), *vırı-hurahla* “haydutça, eşkiyaca” (ÇRS, s. 70), *vırilla* “hırsız gibi” (ÇRS, s. 69), *vışilla* “aç, açgözlü” (ÇRS, s. 88), *vilimle* “ölümcül, ölüm derecesinde” (ÇRS, s. 80), *vut-şışımla* “yıldırım hızıyla” (ÇRS, s. 85), *vut-kı-varla* “alevli, hararetlî” (ÇRS, s. 85), *vutla* “ateş gibi” (ÇRS, s. 85), *yeşille* “yeşil, taze, ham” (ÇRS, s. 100), *yıtilla* “terbiyesizce, it gibi, küstahça” (ÇRS, s. 133)

Ekin kullanımına ilişkin bazı örnekler:

<i>açalla şuhışsem</i>	“çocukça düşünceler”	(ÇRS, s. 48)
<i>aşakla kutİnlİh</i>	“eşek gibi inatçı”	(ÇRS, s. 49)
<i>tışmanla İşsem</i>	“düşmanca işler”	(ÇRS, s. 462)
<i>Upalla puskalasa ut.</i>	“ayı gibi yürü”	(ÇRS, s. 514)

Urİhla kalakansem te pur. (ÇAİ, s. 144)

“Başka türlü anlatanlar da var.”

Temen vilnİ. Ançah unİn yaçİ halİh asİnçe yulnİ: unİn pattİrla İşİsem İn-çen vattisem hİysen açİsene kala-kala kİtartnİ. (ÇAİ, s. 124)

“Temen ölmüş ancak onun adı halkın hafızasında kalmış. Onun kahramanca işlerini yaşlılar, çocuklarına anlatmışlar.”

Ekle ilgili yukarıdaki örnekler ilk defa ayrıntılı ve fonksiyonları esas alınarak tarafımızdan sınıflandırılmıştır. Dil isimleri ve sayı isimleri için örneklerde seçme yapılırken diğer örneklerin tamamı değerlendirilmiştir. Bu örnekler esasında ekin Çuvaşçadaki kullanımı ile ilgili sonuç olarak şunları söylemek mümkündür:

1. Daha önceden de belirtildiği gibi +IA, Çuvaşçanın atası sayılan Volga Bulgarcasında bir kez geçer. Bu, eldeki metinlerin içeriğine bağlı bir sıklık olabilir. Ek, Çuvaşçada ise çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

2. Ekin Çuvaş Türkçesinde bu kadar yaygın oluşu, onun Türkçede çok eskiden beri kullanıldığının bir göstergesi sayılmalıdır.

3. Araştırmacılarca Eski Türkçeden ve tarihî lehçelerden verilen örneklerde ekin genellikle zarf yaptığı belirtilmiştir. Ekin Çuvaşçada da çoğunlukla zarf yapan bir ek olduğu görülmektedir.

4. Örneklerde ekin Çuvaş Türkçesinde isimlere gelerek onları zarf yapması ve en çok da “gibilik” ve “benzerlik” fonksiyonunda kullanılması (98 örnekte) dikkat çekmektedir. Çuvaşça bu açıdan Eski Türkçeden farklılık gösterse de buna benzer örnekler Eski Türkçede de yok değildir. Eski Türkçe için ekin bu tarz isme geldiği örnekler, Osman Fikri Sertkaya tarafından *adıglayu* “ay gibi”, *arjulayu* “çakal, sırtlan gibi”, *arslanlayu* “arслан gibi”, *kazlayu* “kaz gibi”, *udlayu* “sığır gibi”, *uslayu* “kartal, akbaba gibi”, *börileyü* “kurt gibi”, *oplayu* “boğa gibi” şeklinde sıralanmıştır (1995: 155, 159). Çuvaşçadaki şekillerle Eski Türkçe örneklerin belirli ölçülerde paralellik taşıdığı görülmektedir. Fakat, Çuvaşçada, özellikle *açalla* “çocuk gibi, çocukça” (ÇRS, s. 48), *upalla* “ay gibi” (ÇRS, s. 514) ve *aşakla* “eşekçe, eşek gibi” (ÇRS, s. 49) gibi isme gelen örneklerin Eski Türkçeye oranla çok daha fazla olması dikkate değerdir.

5. Türkçede +*la* ile ilgili son çalışmayı yapan Prof. Dr. Ahmet Bican Erçilasun, onu enklitik olarak değerlendirmiştir. Tarihî ve çağdaş lehçelerdeki örneklerle bakarak ekin zarf yapan bir unsur olmadığını söyleyen Erçilasun, +*la*’nın aslında pekiştirici bir unsur olduğunu belirttiikten sonra ekin zaten aslında zarf olan kelimelere eklendiği için zarf eki görüntüsü verdiğini söylemiştir. Ekin yaygın bir kullanım özelliği kazandığı Çuvaş Türkçesinde ise sadece zarf olan kelimelere gelmediği; buna rağmen yine de eklendiği kelimelerden zarflar türettiği yukarıda da belirtilmiştir. Eğer, bu çok kullanıma bağlı bir özellik değilse ekin Çuvaşçadaki pekiştirici fonksiyonunun zarf yapıcı fonksiyonu yanında daha zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

6. Şinasi Tekin, +*leyn* ekini ele alırken *sulayın* “akar sular gibi”, *yağmur-layın* “yağmur gibi”, *didüğümleyn* “dediğim gibi” örneklerinde ekin “gibilik” / “benzerlik” fonksiyonuna değinmiş ve buradaki -*la*’nın isimden fiil yapma eki olamayacağını söylemiştir (2001: 240). Çuvaşçadaki örneklerde +*la*’dan sonra başka unsurlar görülmesi de Çuvaşçadaki ekin, Tekin’in yukarıdaki örneklerde verdiği ekle anlamsal ve işlevsel açıdan paralellik gösterdiğini söylemek de sanırız yanlış olmayacaktır.

KISALTMALAR

ÇRS: *Çuvaşça-Rusça Sözlük* (ÇÉvaşla-VırÉsla Slovar’, Moskova 1982.)

ÇAH: *Çuvaş Alp Hikâyeleri* (Feyzi ERSOY), TDK Yay., Ankara 2009.

KAYNAKLAR

- ANDREYEV, V. V. (2006), *Simah Pulivn Modelisem Affiks Meli*, Şupaşkar.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, TDK Yayınları, Ankara.
- BENZING, Johannes (1943), *Kleine Einführung in die Tschuwaschische Sprache*, Berlin.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978), “Kazan Türkçesinde Bazı Tekitler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, s. 168-175.
- ÇÉvaşla-VırÉsla Slovar’, Moskova 1982.
- DUMAN, Musa (2008), “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +La Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 3/3 Spring 2008, p. 345-355.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008), “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 2, s. 35-56.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (1993), *Die Sprache der wolgalbolgarischen Inschriften*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- FEDOTOV, M. R. (1996), *Çuvaşskiy Yazık, İstoki Otnoşeniye k Altayskim i Finno-Ugorskim Yazıkam İstoriçeskaya Grammatika*, Çeboksarı.
- KOCASAVAŞ, Yıldız (2003), “Çağatay Metinlerinde Görülen la Hakkında” *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 242 (Şubat 2003), s. 1-6 (183-188).
- LEVITSKAYA, L. S. (1976), *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıkı*, Moskova.
- NALBANT, Mehmet Vefa (2004), “Türkçe Enklitik Edatı “LA”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, s. 2157-2173, Ankara 2004.
- ÖNLER, Zafer (1996), Türkçede -IA Zarf Eki, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, s. 9-15, Ankara.
- PAVLOV, İ. P. (1965), *Hal’hi Çıvaş Literatürü Çilhi*, Şupaşkar.
- RÄSÄNEN, M. (1957), *Materialien Zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki.
- SERGEYEV, M. S. vd (1960), *Çıvaş Çilhin Grammatiki*, Şupaşkar.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), “Köl Tigin ve Köl İç-Çor Kitâbelerinde Geçen ‘oplayu tegmek’ Deyimi Üzerine”, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, s. 153-159, TKAE Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (2001), *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, Ankara.
- TULUM, Mertol (1993), “-La/-Le Ekine Dair” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVI, İstanbul, s. 157-164.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003), *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ.
- W. BANG KAUP (1980), *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, (Çev. Şinasi Tekin), Erzurum.
- YILMAZ, Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Grafiker Yayınları, Ankara.

OSMANLI KÜLTÜR DİLİNİ MANZUM SÖZLÜKLE ÖĞRETMEK: LÜĞAT-İ ZUREFÂ VE OSMANLI YAZI DİLİ İLE KONUŞMA TÜRKÇESİ AYIRIMINA DAİR VERDİĞİ BİLGİLER

Fikret TURAN

18. yüzyılda kaleme alındığını düşündüğümüz *Lüğat-i Zurefâ-yı Âsitâne-i 'Aliyye* isimli manzum sözlük, İstanbul aydınlarının yazı ve konuşmada kullandıkları Arapça ve Farsça kelime ve terimlerle örülü Osmanlı kültür dilini daha az eğitilmiş halka öğretmek amacıyla yazılmış bir eserdir. Yazarı belli olmayan bu eser her biri farklı aruz kalıbıyla ortaya konulmuş 9 beyitlik 61 gazel yapıları bölümünde sunulmuştur. Yoğun olarak Arapça ve daha az sayıda olmak üzere Farsça kökenli kelimelerin oluşturduğu *Lüğat-i Zurefâ* (Aydınlar Dili), manzum sözlük geleneği doğrultusunda hem Arapça ve Farsça kökenli kelime ve deyimleri hem de bu dillerden alınan kimi kelimeleri kibar denilen yaygın ifadeleri halkın kendi şivesinde kullandığı konuşma diline ait kelime ve söz birlikleriyle açıklar. Eserde kelimelerin Arapça ve Farsçadaki kullanım şekillerinden çok Osmanlı kültür Türkçesinde kazandığı özel anlamları ve kullanımları ele alınmıştır. Eser, bu bakımdan esas olarak Osmanlıca dediğimiz eğitilmiş kesimlerin yazı dilinde kullanılan yaklaşık 2.400 kelime ve kelime grubunun özel anlamlarını halk konuşma Türkçesinde kullanılan karşılıklarıyla ortaya koymaktadır.

Lüğat-i Zurefâ, el yazması hâlinde Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa kitapları içinde bir mecmuanın 39b ile 57a sayfaları arasında bulunmaktadır. Eser üzerinde yazar veya müstensih ismi olmadığı gibi telif ve istinsah tarihi de gösterilmemiştir. Aynı şekilde eserin sebep-i telifi ile yazıldığı yer de meçhuldür. Talik yazı stiliyle oldukça seri bir şekilde yazılmış eserde yer yer Osmanlı Türkçesinden yeni Türkiye Türkçesine geçiş sırasında ortaya çıkan fonolojik ve morfolojik değişimler göze çarpmaktadır. Nüshanın 39b-43b sayfalarındaki bölümler harekelenmişken 44a-57a sayfaları hareketsizdir. 42b sayfasında derkenarda metin içinde geçen kimi kelimelerin tekil veya çoğul hâlleri gibi bazı özelliklerini açıklayan kısa notlar düşülmüştür.

Harekelerin bazı bölümlerde uygulanmamış olmasına dayanarak nüshanın önce harekesiz olarak istinsah edildiği ve sonradan başka kalemler tarafından yer yer düzeltme girişimlerinde de bulunularak harekelendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 29. gazelin son iki beyti istinsah sırasında unutulmuştur. Nitekim nüshanın yazı stilinden, imlasından ve bazı dil bilimsel özelliklerinden hareketle mevcut nüshanın 18. yüzyılda müellif nüshasından veya eserin bir başka nüshasından istinsah edildiğini söyleyebilmekteyiz. Gene yaptığımız kütüphane araştırmalarında eserin bir başka nüshasına rastlanmadığından, eser şimdilik tek nüsha hâlinde durmaktadır.

Osmanlı toplumunda 15. asırdan itibaren yaygın şekilde görülmeye başlanan manzum sözlüklerin esas amacı eğitime yeni başlayanlara edep eğitimi bağlamı içinde Arapça ve Farsçanın kelime hazinesi ile bazı basit gramer özelliklerini öğretmektir. Bununla birlikte, bu dil eğitimi kalıbının bir diğer amacı da klasik edebiyatın asli unsurları olan aruz vezni ile gazel, kaside ve mesnevi gibi edebî türlerinin yapısal özelliklerini öğrencilere belletmektir. Nitekim, hemen hemen bütün manzum sözlükler gazel, kaside ve mesnevi janrının herhangi birisiyle veya bunların ikisini veya üçünü de kapsayan bahirler şeklinde kaleme alınmış, her bahir içinde kullanılan aruz kalıplarına bahrin son beytlerinde özel vurgu yapılmıştır. Bu gelenek Türk kültür tarihinde Şahidi İbrahim Dede'nin kaleme aldığı *Tuhfe-i Şahidi* (Şahidi Lügati) ile Farsça-Türkçe sözlükçülüğü alanında, Abdülatif İbni Melek tarafından kaleme alınan *Lügat-i Ferišteoğlu* ile de Arapça-Türkçe sözlükçülüğü alanında sayısız kere istinsah edilerek, haklarında defalarca şerhler yazılarak ve basılarak sahanın zirve klasik eserlerini yaratmıştır. Bu iki eser daha sonra yazılacak onlarca manzum sözlük için örnek kabul edilmiş, bunların teknik özellikleri çeşitli şekillerde bazen küçük çaplı değişikliklerle devam ettirilmiştir.¹ Bu eserler yalnız Farsça-Türkçe veya Arapça-Türkçe olarak yazıldığı gibi Arapça-Farsça-Türkçe olarak İslam medeniyetinin elsine-i selasesini yani üç edebiyat dilini de kapsayacak şekilde ortaya konmuştur. İki dilli manzum sözlük yazma geleneği Fars edebiyatında Arapça-Farsça lügatler olarak 13. asırda ortaya çıkmış, bu alanda yazılan ilk eserlerin isminden hareketle Farsçada bu türe “nisab” adı verilmiştir.² Bu gelenek 19. yüzyılın sonlarına kadar özellikle Hindistan'da

¹ Özellikle *Tuhfe-i Şahidi*, tekke ve sıbyan mekteplerinde çok yaygın ders kitabı olarak kullanıldığından, etkisini bu türde yazılan eserler üzerinde daha çok göstermiştir. 17. yüzyılda Muhammet Hevai Üsküfi tarafından yazılan Türkçe-Boşnakça manzum lügatin ismi Makbul-i Arif olsa da sonradan müstensih tarafından Potur Şahidi (Köylü Şahidi) olarak değiştirilmiştir. Buradan da Şahidi Lügati'nden hareketle bazı aydınlar tarafından manzum sözlükler için bazen Şahidi isminin kullanıldığını ileri sürebiliriz. bk. Okumuş, s. 826.

² 13. yüzyılda Bedreddin Ebu Nasr bin Mes'ud bin Ebi bekr el-Ferahi'nin Arapça-Farsça olarak kaleme aldığı *Nisābu's-Sıbyān* adlı eser bu türün ilk örneklerindendir. bk. Kılıç, s 67

Farsça-Türkçe sözlük yazıcılığı sahasında devam etmiş ve bu “nisab” ismiyle anılmışlardır. Türk edebiyatında ise bu türde ortaya konmuş eserler “lügat” olarak isimlendirilse de bazen “tuhfe” olarak anılmışlardır. Ezberlenmesi kolay olduğu için manzum sözlükler dil eğitiminin kelime hazinesi oluşturma aşamasında kullanılan oldukça popüler bir tür olmuştur.

Türk edebiyatında yaygın olarak Arapça ve Farsça öğretimi amacıyla yararlanılan manzum sözlükcülük geleneği özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı edebiyatı ve sanatı içinde beliren yerli hayatı, yöresel kültürü ve konuşma Türkçesini daha belirgin bir şekilde ön plana çıkaran mahallîleşme akımına paralel olarak Türkçenin şivelerini de işleyen bir özellik kazanmıştır. Bu bağlamda 18. yüzyılda Şerhi Mehmet Efendi tarafından kaleme alınan Aydın Lügati ile 19. yüzyılda Abdi-i Karahisari tarafından kaleme alınan Lehçe-i Erzurum Türk manzum lügatçiliğindeki bu yeni anlayışın örneklerinden sayılır.³ Burada incelediğimiz *Lügat-i Zurefâ* da aynı doğrultuda ve anlayışta kaleme alınmış bir eserdir. Bununla birlikte *Lügat-i Zurefâ* sözü edilen ilk iki eserden çok daha büyük çaplı bir çalışmadır, çünkü Aydın Lügati ve Lehçe-i Erzurum sırasıyla 53 ve 148 beyitten oluşurken, *Lügat-Zurefâ* 547 beyitten meydana gelmiştir. Bu bağlamda, beyit sayısı bakımından *Lügat-i Zurefâ*, yaklaşık 450 beyitten oluşan Tuhfe-i Şahidi’den de daha büyük bir eserdir.

Lügat-i Zurefâ gazel formuyla oluşturulmuş 61 bölüm (bahir) içinde 61 aruz kalıbıyla yazılmıştır. Az sayıda istisnalar hariç, her gazel yapıli bölüm içinde genellikle Arapçadan Türkçeye geçen belli kalıplardaki mastar yapıli kelimeler ile bunlara uyan Farsça kelimeler bir araya toplanmıştır. Mesela birinci bölüm fi‘âlet/fa‘âlet veznine sahip kelimeleri içerir. Eserin birinci bölümünün ilk iki beyti şöyledir:

Bidâyet başlamakdır ‘ilm okumak hem dirâsetdir

Dirâyet oldu bilmek aňlamak bulmak firâsetdir

Niyâbet nâ’ib olmakdır kitâbet yazu yazmakdır

Ululuk daği zeyreklik niķâbetdir kiyâsetdir

Burada ele alınan *bidâyet*, *dirâset*, *dirâyet*, *firâset*, *niyâbet*, *kitâbet*, *niķâbet* vekiyâset sözkonusu fi‘âlet/fa‘âlet vezni üzerinedir ve bu bölümde gösteri-

³ Bu gelenek içinde Osmanlı aydınları Boşnakça, Ermenice, Rumca ve Fransızca üzerine de çok sınırlı sayıda da olsa manzum sözlükler hazırlamışlardır. Üsküfi’nin Makbul-i Arif Boşnakça-Türkçe olarak 17. yüzyılda, Kalayı’nin Ermenice Lügati Türkçe-Ermenice, Ahmet Fevzi’nin Tuhfetü’l-Uşşak’ı Rumca-Türkçe, Yusuf Halis’in Miftah-ı Lisan’ı Fransızca-Türkçe olarak 19. yüzyılda kaleme alınmışlardır. Buradan da manzum sözlük yazma geleneğinin 19. yüzyılda bile yaygın olarak devam ettiğini anlamaktayız.

len zurefa diline ait kelimelerin tamamı bu vezne uyar. Bölümün son beytinde yani makta beytinde, Tuhfe-i Şahidi'de olduğu gibi, birinci mısradaki bölümün vezni, ikinci mısradaki aynı vezinle yazılmış ilmin ve eğitimin önemini dile getiren bir nasihat veya düşünce yer alır:

Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün

Cehâlet iki 'âlemde kabâhatdir hasâratdır

Bu son mısradaki *cehâlet*, *kabâhat* ve *hasârat* bu bölümde açıklanan kelimelerdendir. Bunlarla hem bölümün vezni hem de söylenmek istenen fikir dile getirilmiştir.

61 bölümlük eserde aruzun uzun kalıplarının yanında kısa kalıpları da kullanılmıştır. En uzun kalıplar olan 16 mısralık Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün ve Müfte'îlün Mefâ'îlün Müfte'îlün Mefâ'îlün kalıplarının yanı sıra kısa kalıplardan Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül kalıbıyla da bölümler yazılmıştır:

Uzun Kalıplar:

4. Gazel, İlk Beyit

Cevâhirlü bezeklü hem muraşşa'dur muhallâdur

Naķışlu daķı açılmış muşanna'durmücellâdır

Son Beyit

Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün

Odur şultân-ı 'âlem ki ma'âriflemu'allâdır.

5. Gazel, İlk Beyit

Fikre dênür mülâhaza karşı komaķ münâzara

Şaķlamağa muhâfaza yardıma dé müzâhere

Son Beyit

Müfte'îlün mefâ'îlün müfte'îlün mefâ'îlün

Kesb-i ma'ârif etmege eyle oğul mübâdere

Kısa Kalıplar

44. Gazel, İlk Beyit

Hayr eyü hem mâl eyülükler huyür

Şer yavuz hem yaramazlıklar şürür

Son Beyit

Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilāt
Hizmet-iüstâdda etme kuşūr

56. Gazel, İlk Beyit

Ferahşāzılık bala dendi 'asel
Harec güçlige işe fī'l ü 'amel

Son Beyit

Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül
Çalış éy oğul 'ilme kıl hoş 'amel

Eserin son bölümü olan 61. gazel Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilāt kalıbı içinde çoğunluğu fu'āl / fa'al veznine uyan kelimeleri içermektedir:

61. Gazel, İlk Beyit

Hem böceklerdir hevām vü kara halka dé 'avām
'Ām yıldır her dem olmakdır devām hem müdām

Son Beyit

Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilātün Fā'ilāt
Söz temām oldı demek temme'l-kelām ve's-selām

Dil Özellikleri

Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunun Doğuşu ve İmlada Yaygınlaşması

a) Yuvarlak ünlülü eklerin dar ünlülü allomorflarının ortaya çıkması:

Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinde yuvarlak ünlüyle gösterilen cevheri fiil durur/dürür ile +dur/dür ve ettirgelik eki -dur/dür gibi ekler metinde büyük ölçüde küçük ünlü uyumuna girmiş ve kelime kök ve gövdesinin ünlü yapısına uygun olarak hem yuvarlak hem de dar ünlülerle gösterilmeye başlamıştır. Bununla birlikte yer yer Osmanlıcada hâkim olan yuvarlak ünlülü şekiller eski hâliyle kullanılmıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda kaleme alınan eserlerde görülen bu ikili durum özellikle *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* gibi büyük eserlerde de yaygın olarak görülür. Eserde karşılaşılan bu duruma örnekler:

'İbâdet kulluk étmekdir sa'âdet kutlu olmakdır

Ululuk pâdişâhlık hem siyâdetdir siyâsetdir (1. Gazel)

Bu beyitte küçük ünlü uyumuna uygun olarak dar ünlülü şekil olan +dır/ dir gösterilse de 3. gazelde Osmanlıcada yaygın olan yuvarlak ünlülü şekil görülür:

İrād getürmekdür hem daḥi ṭayanmağ isnād (3. Gazel)

Düzlük yuvarlaklık uyumu benzer şekilde ettirgenlik -dur/dür ekinde de görülür:

Azdırmağa dé ızlāl tazlīl daḥi iğvā' (3. Gazel)

Osmanlı gramerinde yaygın şekilde *azdurmak* olması beklenirdi.

Her ne kadar cevheri fiil +dur/dür ile ettirgenlik eki -dur/dür ekleri düzlük yuvarlaklık uyumuna girmiş olsa da yuvarlak ünlülü birçok ek bu uyuma girmeden eski hâlde devam eder: alup, dénür vs.

Kuyumcılık şınā' atdır alup şatmak ticāretdir (38. Gazel)

Söylemege mükāleme cenge dénür muḥāşame (5. Gazel)

b) Dar ünlülü kimi eklerin yuvarlak allomorflarının ortaya çıkması:

lık/lik>lık/lik/luḫ/lük olarak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaya başlamıştır.

İbādet ḫulluḫ étmekdir sa'ādet ḫutlu olmaḫdır

Nazal “n” Sesinin “n”ye Dönüşmesi ve İmlada Yaygınlaşması

Klasik Osmanlı Türkçesinden İstanbul şivesine dayalı Yeni Türkiye Türkçesinin oluşumu sırasında nazal n sesinin /ñ/ sesinin /n/ sesine dönüşmesi olayı kendisinin *Lügat-i Zurefâ*'nın imlasında hissettirir. Her ne kadar, müstensih, Osmanlıcada kullanılan nazal n sesini genel olarak gösterse de yer yer konuşmada oluşmaya başladığını bildiğimiz bu değişimin etkisiyle nazal n olması gereken yerlerde /n/ sesini nun harfîyle gösterir. Bunlar arasında nazal n ile bir kalıp şeklinde yazılan “ön” “yeni” ve “sana” gibi kök ve çekimli kelimelerle Osmanlı imlasında değişmez bir şekilde nazal n ile yazılan genitif eki ve 2. şahıs iyelik eki bazı kelimelerde nun ile yazılması gelir:

Ḳubl öpüş ḳubl öndé yana ḳıbel (52. Gazel)

Daḥi yeni 'ārızdırır ḳapucı ḳaş-ḥācib olur (25. Gazel)

Sen ol ma'ārif ṭālibi 'ālem sana ṭālib olur (25. Gazel)

Sana kelimesinin imlası tamamıyla gelenek dışıdır. Kelime normal olarak sin+sağır kef + güzel he ile yazılır. Burada kelimedeki nazal n'nin ses değerinin kaybolduğunu ve n'ye dönüştüğünü söyleyebiliriz. Buna benzer şekilde 6

beyit yukarıda da “yeni” kelimesinin n’si nunla yazılmıştır ki Osmanlı imlasında bu ses nazal n ile yazılır.

Genetif eki yer yer nazal n’den n’ye dönüşmüş olarak imlada kendini gösterir.

Yazılmışa dé mezbûr ma‘nâsı sözün mazmûn (30. Gazel)

2. tekil şahıs iyelik eki aynı mısra hem nazal n ile hem de n ile (nun ile) yazılarak yazı dili ile konuşma dili arasındaki çelişkiyi net biçimde ortaya koyar:

Okı yaz kâdr ola geceñ, gündüzün nevrûz ‘ıyd (gaz 48)

Burada ayrıca 2. kişi iyelik eki hem nazal n ile “geceñ” hem nunla “gündüzün” şeklinde gösterilmiştir. Buradan da yazı dilinde nazal n’nin devam ettiğini, konuşma dilinde kaybolduğunu ve bu iki şeklin yer yer burada olduğu gibi karşıtını görüyoruz. Bu son iki durum nazal n sesinin yeni Türkiye Türkçesindeki şekle dönüşmesinin fonolojik tarihini açıklamaktadır.

Konuşma Türkçesinin Özellikleri ve Yazı Dilinin Farklılaşması

Eserde Osmanlı kültür dilinde kullanılan çoğunluğu Arapça kökenli Zurefa kelimelerini açıklamakta kullanılan konuşma Türkçesi, büyük ölçüde Eski Anadolu Türkçesinin yazılı eserlerinde görülen kelimelerden oluşmuştur. Bu eserde ortaya konan Osmanlıca kelimelerin EAT’ndeki kelimeleri nasıl konuşma dili zeminine ittiği ve yazılı Osmanlı Türkçesinde bu Arapça ve Farsça kelimelerin hâkim duruma geçtiği açık olarak görülmektedir. Bu durum yeni Türkiye Türkçesinin yazı dilinin kelime hazinesinin oluşması tarihini de birçok bakımdan açıklar niteliktedir. Aşağıdaki beyitlerde bugüne kadar gelebilen ve yazı dilinde kullanılan Osmanlıca kelimelerin konuşma dilindeki anlamlarının ve karşılıklarının ne ölçüde ayrıştığını göstermektedir

Mülk etmege temellük bağışlamağa temlîk
Yüklenmege taḥammül yükletmege dé taḥmîl

Ökünmege teşebbüh beñzetmege dé teşbîh
Hem beñzemek temeşşül beñzetmege dé temşîl

Hareket cünbüşe derler bereket artmağdır
Uyanıklık yakaza hem böcege dé ḥaşeret

Şümül kaplamak oldu duḥûldır girmek
Nüzûl inmege eksiklige dé kaşr u kuşûr

Tereddüddür kaçıklanmak açılıkmak te’ellümdür
Hem uyucu muvâfık göçüp giden muhâcîr.

Bütün bu yönleriyle *Lügat-i Zurefâ*, Osmanlı kültür dilinin kelime hazinesini açıkladığı gibi konuşma diliyle nasıl farklılaştığı konusunu da gözler önüne serer. Yani bu kültür dili yazıda hâkim hâle gelip Osmanlıca dediğimiz dili meydana getirirken, EAT dil unsurlarının konuşmada devam ettiğini görürüz. Eser ayrıca imla özellikleriyle düzlük yuvarlaklık uyumunun oluşması ile nazal n sesinin /n/ sesine dönüşmesi tarihine dair önemli ipuçları ortaya koyar.

Kaynaklar

- KILIÇ, Atabay. “Klasik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyan,” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, 2006/1, s. 65-77.
- KIRBIYIK, Mehmet. *Yusuf Halis: Miftah-i Lisan - Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Beşir Kitabevi, 2007.
- OKUMUŞ, Sait. “Muhammed Hevai Üsküfi ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbul-i Arif (Potur Şahidi),” *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, vol 4/4, 2009. s. 823-844
- TURAN, Fikret. “Regulating the Literary Language of a Diverse Society: Standardization of Common Literary Ottoman Turkish,” in *Turcological Letters to Bernt Brendemoen*, Edited by É. Á. Csató, G. Ims, J. Parslow, F. Thiesen and E. Türkler, Oslo: The Institute for Comparative Research in Human Culture, 2009, s. 351-364.
- , “Synthesising the Novelties within Old Structures: Voicing New Trends in Old Genres in the 18th Century Ottoman Poetry,” *Archivum Ottomanicum* 25 (2008) Wiesbaden: Harrassowitz, s. 151-172.
- , “An Eighteenth Century Ottoman Account of Aydın Dialect: *Aydın Lügati* and Its Linguistic Characteristics,” *Scholarly Depth and Accuracy: A Festschrift to Lars Johanson*, Ankara: Grafiker, 2002, s. 369-388.
- , “Halk Osmanlıcası I: Melhameler ve Bir 17. Yüzyıl Melhamesi,” *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*; Prof. Dr. Kemal Eraslan Özel Sayısı (Festschrift), 9-10 (1998) İstanbul, s. 681-705.

ÇAĞDAŞ TÜRK DÜNYASINDA OĞUZ ASILLI HALKLARIN SOYADLARININ MODİFİKASYONU

Firengiz PAŞAYEVA
Yalçın YUNUSOV

Ad sistemi dilin leksik sisteminin bir bölümü olup, miktar ve işleyişini belirleyen hem dil bilimsel hem de ekstralengüistik faktörlerin etkisi altında gelişmektedir.

Onomastik işaretlerin mukayeseli tahlili mevcut onomastik sistem veya hut onomastik sahaya özgü unsurları ele almaktadır. Dolayısıyla araştırmada birçok akraba ve akraba olmayan dillerdeki adların karşılaştırmalı tahlili söz konusudur. Çağdaş antroponimik sistemde yer alan bazı benzerliklerin olmasına rağmen, her milletin kendi ad sistemi vardır, bu sistem o milletin dünya etnik bakış açılarını ve bir şahsın yerini yansıtır. Aynı zamanda soyadları cins adlara ve antroponimlerle kıyasla farklı nitelikler taşımaktadırlar.

Birçok onomastik araştırmalarda görüldüğü gibi soyadlarının temelini lakaplar oluturur. Lakap adlar ise bazı belirtilere dayanarak bir adın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Miras soyadlarının çeşitli lakaplardan gelmesini onomastik düz anlamıyla evrensellik olarak tanımlamak mümkündür.

Ukrayna dilinde soyad kavramının karşılığını ‘прізвище’ teriminin olması, yani bu anlamın lakap ifadesi veren sözcüğün karşılması da ilgi çekicidir. Şayet soyadlarının esasını lakaplar oluşturmaktaysa, onların soyadı sahibi tarafından bilinçli bir şekilde nüfus kayıt dairelerine bildirerek türetildiğini belirtebiliriz.

Araştırmamızda Oğuz soyadlarını ele almaktayız. Oğuzlar Türk soylu boy olup, günümüzde Türk, Azerbaycan, Türkmen ve Gagauz adını taşıyan halkların atalarıdır. Türk soyadlarını incelemek adı geçen milletin düşünce, dünya bakışı, hayat tarzı, ilgi alanı, zanaat gibi birçok alanda bazı farklılıkların olmasının nedenini açıklamaya yol açar.

Bunun içindir ki, antroponimik araştırmalar tarih, felesefe ve diğer bilim dallarında uzmanların ilgisini çekebilir ve aynı zamanda fayda sağlayabilir.

Oğuz soylu Türklerin antroponimleri üzerinde inceleme yapma tüm Türk halkların özelliklerini tanımaya zemin hazırlar, bununla birlikte ad oluşturma sürecinde gerçekleşen maddi ve manevi değerlerin analiz edilmesine katkı sağlar. Böylece Oğuz soylu Türklerin antroponimlerini karşılaştırmak Türk dil biliminin bazı boşluklarını doldurmakla kalmayıp, dil biliminin güncel sorunlarının çözümünü etkiler. Antroponimler üzerinde araştırmalar yapılan dört dilde de soyadlarının esasını Türklere ait özel isimler oluşturduğu görülmüştür. Bilimsel araştırmalarda genel olarak Oğuz boylarına dinî inaçların etkisi olduğu görülmektedir.

Soyadlarının antroponimik kategori olarak mukayyeseli tahlili

Azerbaycan antroponimi sistemi uzun tarihî süreç sonucu ortaya gelmiştir. İlk dönemlerde soyadlarının antroponimi modeli iki unsurdan, ad ve soyadından oluşmuştur. XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan antroponimi sisteminde üç unsurlu model meydana gelmiştir. Üçüncü unsur soyadı kategorisi olup millî nitelikler esnasında gelişen alıntı unsur olarak bilinir.

Azerbaycan soyadlarında mevcut olan morfolojik unsurlar şunlardır: -lı, -li, -lu, -lü. Bu ekleri XX. yüzyılda ekstralengüistik, toplumsal ve siyasi faktörlerden dolayı işlevliğini kaybetmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan soyadlarına Rus kökenli -ov, -ev, -ski ve Farslara özgü -zade unsuru girmiştir. Örneğin, *Mirzə Fətəli Axundov*, *Fətəli xan Xoyski*, *Əliağa Şıxlinski*, *Əziz Əfəndizadə* и др.

Günümüz Bağımsız Azerbaycan'da köke, asla dönme süreci görülmektedir. Yeni çağ Azerbaycan soyadları buna bir nevi misaldir. 1993 yılında onaylanmış olan yasaya göre Azerbaycan resmî dil özelliklerine göre vatandaşlar Sovyetlerden kalma -ov, -ev unsurunu -lı, -li, -lu, -lü (kök ve gövdenin son hecesine göre) ve zade, oğlu, gızı'na değiştirme ya da eksiz soyad taşımaya izin verilmiştir.

Böylece, devlet egemenliği sembolleri ve millî şuurun dış belirtilerinin öncelik taşıdığı söz konusudur.

Dilin iç gelişme kurallarına göre Azerbaycan soyadlarının oluşum yolları şunlardır:

1. Dilin kendi imkânları sırasında oluşan soyadları:

a) Özel adlara -lı, -li leksik eklerin eklenmesiyle: *Zeynalli*, *Muradlı*, *Namazlı*, *Novruzlu*, *Dursunlu* vs. Çağdaş Azerbaycan dilinde bu tür soyadlarının sayısı gün geçtikçe artmaktadır, ulusal rengin belirtileri açıkça görülmektedir.

b) Özel ad ve 'oğlu' morfeminin birleşiminden oluşan soyadları çağdaş Azerbaycan'da daha seyrek kullanılmaktadır: *Dadaşoğlu*, *İbadoglu* vs.

c) Soyadı yerine özel adın yanında dedenin adı veya özel ad olarak soyadı kullanılır: Bu tür soyadlarının sayısı artmakta olup, genel olarak XX. yüzyılda meydana gelmiştir. Örneğin: *Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Xəlil Rza, Mələk Yunus* vs.

ç) Yer adlarından oluşan soyadları: *Sarıvelli, Naxçıvanlı* и др.

2. Başka dillerden alınan morfemlerden oluşan soyadları. Bu tür soyadlarının çeşitleri şunlardır:

a) Farsçadan alınan ‘zade’ morfemi aracılığıyla oluşan soyadları çağdaş Azerbaycan dilinde eskisi gibi işlek değildir.

b) Arapçadan alınan morfemler aracılığıyla oluşan soyadları. Azerbaycan diline -i, -vi (-lı, -li eklerinin eş anlamlısı) girdikten sonra sıfat ve isimlere veyahut yer adlarına eklenerek ‘nisbe’ (Arapçada isim, unvan, ya da şahsın doğduğu ve yaşadığı yere ait olduğunu ifade eden isim) oluşturur, bu isimler soyadı yerine geçerlidir. Örneğin: *Gəncəvi, Şirvani, Tebrizi, Ardebili, İrani* vs.

c) -ov, -ev gibi Rusçadan alınan morfem aracılığıyla oluşan soyadları: *Abbasov, Bayramov, Veliyev, Gənbərov, Eldarov* vs.

Gövde semantiği bakımından Azerbaycan soyadları şu gruba ayrılırlar:

- Özel adlardan oluşan soyadları, Azerbaycan dilinde soyadlarının %90’ını oluşturur.

- Etnonimden oluşan soyadları. Örneğin, *Qazx-Qazaxov, kenger-Kəngərli, Qaçar- Qacarova, Arab-Ərəbov, Özbek-Özbəyov* v.b.g. İstatistik verilere göre her bin soyadın 16’sı etnonimlerden oluşmuştur.

- Yer adlarından oluşan sayadları. Örneğin, *Savalan (dağ)-Savalanski, Göycə (il)-Göycəyev*. Bu tür soyadları grubuna hidronimden oluşan soyadlarını da ekleyebiliriz. Örneğin, *Araz (nehir)-Araslı* .

- Hayvan adlarından oluşan soyadları. Bu grubu ikiye ayırabiliriz. Birincisi hayvan ve kuş adlarından oluşanlar: Örneğin, *aslan-Aslanov, bəbir (pars)-Bəbirov*. Hayvan isimlerinin bir arada kullanıldığı da görülür: *Şiraslanov*. İkinci grubu ise soyadının bir unsurunun hayvan adından mevcut olmasıdır. *Əmiraslanova, Şirməmmədov* vs. Fakat böyle yapıya sahip olan soyadları çağdaş Azerbaycan’da sayı bakımından kıyasla azdır.

- Yıldız adlarından oluşan soyadları da Azerbaycan dilinde nadirdir: *Xurşidov (xurşid - güneş), Qəmərov (qəməray) vs.*

- Meslek adlarından oluşan soyadları. Örneğin, *Ovcu*ev (*ovcu-avcı*), *Dəmirçi*ev (*dəmirçi-demirci*), *Çoban*ov (*çoban*) vs.

- Takma adlardan oluşan soyadları: *Çopurov*, *Laylabaşov*, *Dərvişov*.

- Cins isimlerden oluşan soyadları. Örneğin, *İnsan*ov (*insan*), *Saat*ov (*saat*), *Həmişə*ev (*həmişə-daima*).

Bakü Slavyan Üniversitesinin yüksek lisans öğrencileriyle vatandaşların soyadı değiştirme üzerine fikirlerini öğrenmek için anket uygulamıştık. Katılımcılar 15-20 yaş arasındaki lise ve üniversite öğrencileriydi. Azerbaycan antroponimisinin gelişimi ve akımları gençlere veyahut geleceğin ailelerine bağlıdır. Bununla birlikte ankette tanıtım bilgileri de verilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti yasalarına göre reşitlerin ad ve soyadları Azerbaycan dilinin kurallarına uymuyorsa, kimlik almadan önce hem isim hem de soyadlarını değiştirebiliyorlar. 2000’den fazla katılımcı Bakü şehrinin çeşitli lise ve üniversitelerinden katılmışlardır. Bazı sonuçları aşağıda sıralıyoruz:

Ha bənpoc “Azerbaycan soyadı nasıl olmalı?” sorusunun cevapları şunlardır:

a) -ov,-ev ekiyle (Godjaev_)	%25
b) -lı, -li ekiyle (Godjalı)	%45
c) -zade ekiyle (Godjazade)	%15
ç) İsim biçiminde (Fikret Godja)	%10
e) Diğer	%5

Görüldüğü gibi, anket sırasında katılımcıların çoğu Azerbaycan soyadlarının -lı, -li ekli olduğunu bilmesidir. “Soyadınızı değiştirmek ister miydiniz?” Eğer cevabınız “Evet” ise, nedenini açıklayınız? sorusuna genel olarak şöyle cevaplar alınmıştır: “fark etmez”, “anne ve babamı üzmem istemiyorum”, “bu benim parçam” “zamanımı alır ve mali yönü de vardır”. “Azerbaycan’da soyadı sorunu nasıl değerlendirilmektedir?” sorusuna alınan cevaplar ümit vericidir.

a) Devlet düzeyinde bir sorundur.	%30
b) Soyad-millî değerlerden biridir.	%50
c) Güncel olmayan bir sorundur.	%20
d) Sizin fikriniz.	

“Niçin Azerbaycanlılar alıntı ekli soyadlarını değıştirmiyorlar?” sorusu bu şekilde cevaplandırıldı ve genel olarak toplumun soyadı sorununa olan görüşünü açıkladılar:

- a) Devlet tarafından yeterince tanıtım yapılmamaktadır. %40
- b) Vatanseverliğin önemsenmemesi. %30
- c) Zamanın kısıtlı olması. %30
- ç) Sizin fikriniz.

“Azerbaycan’da soyadı sorunu nasıl çözülür?” sorusuna alınan cevaplar-
da görüldüğü gibi katılımcıların çoğu zorunlu olarak sorunun çözülme olasılı-
ğının olduğunu belirtmişlerdir.

- a) Zorunlu. %35
- b) Kayıt yapan kurumlarca tanıtım programları uygulanmalı. %10
- c) Ülkenin ünlü insanlarından örnek alınmalı. %30
- ç) Şahsi meseledir. %25
- e) Sizin fikriniz.

Türkmen soyadlarına geçmeden önce Azerbaycan ve Türkmen soyadları-
nın ortak antroponimik sisteme sahip olduklarını belirtmeliyiz. Bu sistemleri
husus birleştirme olanağını sağlamıştır.

Eski çağlarda Türkmenler adaşları ayırmak için atalarının isimlerini kul-
lanmışlardır. Örneğin: *Allaberdi Xoça, Gurban Serdar, Munis Salır, Keldixan*
Emreli и др.

Sonra Türkmenler soyadlarının iki unsurlu millî antroponimik modele
geçmişlerdir. Örneğin, *Akmırat Sapar oğlu, Orazmırat Sardar oğlu, Kadır Ke-*
rim oğlu, Gutlı Durdı oğlu vs. Çağdaş Türkmen antroponimik model üç unsur-
ludur (ad, baba adı, soyad). Örneğin, *Orazmırat Akmıradoviç Halmıradov*.

Günümüzde Türkmen antroponimisi oluşum sürecini yaşamaktadır. Ge-
nelde soyadlar ve onların sınıflandırılması Azerbaycan sistemiyle eşittir. Ant-
roponimik sistem yakınlığı etnogeneze bağlıdır, Türkmenistan’dan Azerbay-
can’a göç eden Oğuzların etkisi da büyüktür. Bu sunu çerçevesinde Türkmen
antroponimisinin sadece esas akımlarını belirttik.

Gagauz soyadları

Gagauzlar yaklaşık 1.2 milyon nüfusu olan, Ortodoks Hristiyanlığa
tutunan tek Türk soylu halktır. Yüzyıllardır Gagauzlar Balkan yarımadaların-
da yaşamaktadırlar. Gagauzların özel adlarında Hristiyanlığın etkisi görül-

mektedir. Hristiyanlığı kabul etmeden önce Gagauzların atalarının adları Türk kükenli olduğu bilinir... Gagauz soyadlarında Gagauz eski adları, boy adları hâlâ devam etmektedir.

Genel olarak Gagauz soyadlarını iki gruba ayırabiliriz: Asıl soyadı (özel addan oluşan), soyadı (soy, boy adı). İki unsurlu Gagauz antroponimik model özel ad ve soyadından ya da baba addan oluşmaktadır. Örneğin, Pavel Duloğlu, *Valentina Çoban, Nataşa Topal, Anna Ormancı, İvan Karakaş vb.*

Gagauzların baba adını tanımlamak için Rus kökenli olan -oviç, -eviç, -ovna, -evna. Soyadı oluşturmakta ‘Oğul’ Türk soyadı morfemi ve -lı, -li (*Monastırlı, Paçalı*), -cı, -ci (*Dermenci, Buzoycu*), -çı, -çi, -çu, -çü (*Pasmaçı, samançı*), Bulgar kökenli -ku, -gu (*Panku, Voyku, Volgu*), Rus kökenli -ov, -ev (*Safarov, Jelezov, Dragonov*) ekleri kullanılmaktadır.

Gagauz soyadlarında ‘Oğul’ kelimesi uç şekilde kullanılır: oğlu (*Vasi-loğlu*), oğlo (*Çerkioğlu*) ve oolu (*Bukuoolu*). N. M. Guboglo’ya göre ‘oolu’ biçimi Gagauz dilinin kurallarına uygundur. (Guboglo 1973, 89).

Aşağıda Gagauz soyadlarının türlerini sıralıyoruz:

Birinci gruba takma adlardan oluşan soyadlarını alabiliriz. Örneğin:

- Koçubayev soyadı. Yapılan araştırmalara bakılırsa, ‘Kiçi bey’ takma adından oluşmuş olduğunu belirtilmektedirler. Ünlü Türkolog N. A. Baskakov’a (Baskakov 1979, 126) göre ‘küçük grandük, prens’tir. 1. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Litvanya’ya büyük olasılıkla Moğollardan kaçan Bulgarlarla birlikte gelen Kiçi Bey’dir. (B., O., 1986, 51. 15). 2. Ordo’dan Ulu Litvanya Prensi Olgerd’e hizmet etmeye gelen Koçu Bey’dir (1345-1377 rr.) (ИРРД, I, C 239). 3. Ryzan Kiçik Prensleri. 1401y. (Bakınız: Kiçibaev).

- *Делу* soyadı – “deli”; *Kulaksız*, “kulak-sız”dan gelmiştir. (Gagauzcada -sız, -siz, süz ve -suz olarak değişebilir.), *Sülemez* - “solemaa” - “söylemek” -mez (-maz) - olumsuzluk ekidir, ‘söylemez’ anlamına gelir, *Şekerli*, “seker”, *Küçük*, soyadı ise “küçük’ten”; *Karaca* soyadı, “kara’dan” gelmektedir. Gagauz dilinde -ca eki küçültme ifadesi taşır, dolayısıyla Karacık anlamı ortaya çıkar.

- *Karaman*, “kara+man” Türk dillerinde ‘Kara insan/adam’ anlamına gelir: mecaz anlamda ise ‘büyük, iri, alp insan’ ifadesi taşımaktadır.

- *Kior* - kör (oğlu) - *Kioroğlu. Köroğlu* - ünlü Azerbaycan destanıdır, Osman İmparatorluğu’na karşı Millî Mücadele Hareketinin öncüsüdür.

- *Kıvırcık* soyadı - ‘kıvırcık’tan’

Soyadlarının diğer bir grubu ise mesleklere bağlıdır. Bazı soyadların inceleyelim: *Dolapçu* - “dolap”, “komodin”. *Dolapçu* - dolap yapan insan; *Arabacı*, Eski Gagauz dilinde “arabadır”, *Arabacı* - eşekçi; *Popaz* (“Popoz”), *Popozoğlu* - “*papazın oğlu*”, “pop”, ve “oğlu”ndan gelmektedir.

- *Kuyumcu* soyadı “*Kuyum*” - eski Gagauz dilinde mevcut olan kelimedir. Günümüzde de ‘kuyum’ ‘mücevherat’, ‘kuyumcu/kuyuncu’ ya da kuyumci şeklinde kullanılmakla olup, kuyumculukla geçinen şahsa denir.

- *Paşalı* - Paşa - Osmanlı Ordusunun Paşası.

Üçüncü gruba ise etnonim ve yer adlarından oluşan soyadları girer. Gagauzlar arasında da bu tür soyadlarının taşıyanların sayısı çoktur. Bazılarının üzerinde duralım.

- *Karabacak* soyadı, 1877-1878 yy. Rus-Türk savaşından sonra Gözcük köyünde müsülman Gagauzlar (Gacalı) yaşamıştır, onlar Langaz’dan gelmişlerdir, onlara da ‘karabacaklar’ denirdi.

- *Manastırlı*. Manastır şehrinde (günümüzde Bitola şehri, Makedonya) XIX. yüzyılda az sayıda olsa da Gagauzlar yerleşmişti. Onlar tarafından Manastırlı ve Çadır-Lunge soyadını taşıyan bir boy oluşturulmuş. Bugün soyun devamı Çadır-Lung’da, Kişenev’da (Moldova) ve Ukrayna’nın bazı Çehir ve illerinde yaşamaktadırlar.

- *Arnaut* soyadı ise, “arnaut” - eski Gagauz dilinde “Albanyalı/Arnavutlu” anlamını taşımıştır. Günümüz Gagauz Türkçesinde de ‘Arnavutlu’ anlamına gelmektedir. Güney- Arnavutlu arvanidlerin boy adıdır.

-*Tukan* - Bulgar.

- *Kırım* soyadı. Rumların istilası döneminde bazı koloniler Kırım yarımadasına göç etmişlerdir. 1878 yılında Besarabiya Rusya’nın sınırlarına girdikten sonra göçmenler tekrar dönmeye başalarlar, dolayısıyla Kırım’ı yani Kırımlı adını taşımaya başlarlar.

- *Sarandi* soyadı. Güney-Doğu Avrupa Ortodoksların özel adıdır, bu isim 40 Hristiyan cefakeşlerin adına da kullanılmış olabilir. Bulgarlarda Sarand’dır. Saranda biçimi de vardır. Bu şehir Arnavutluk’un güney kapısıdır. Şehrin adı da ‘Santi Quaranta’ adını taşıyan eski manastırın adında gelmekte olduğu söylenir.

- *Karapınar* soyadı da Gagauzların en güzel soyadlarından biridir. “kara” - “pınar”dan gelmektedir. Coğrafi adlar da mevcuttur, Karapınar’da yaşayan, yerleşen anlamını taşımaktadır.

4. Birçok Gagauz Soyadı ‘oğlu, oğlo, oolu’ sözcüğünün eklenmesiyle oluşturulmuştur (Azerb., Türk, Gagauz).

Özel adların oluşumu da ilgi çekicidir. Gagauzların isimlerinin çoğu Yunan kökenlidir: Vasili, Stepan, Anatoliy, Aleksandr, Vasilisa, Sofiya, eski Yahudice isim olan Mariya, Romaca Domn, Konstantin, Rusça Nadejda (Umit), Vera (İnanç, Güven), Lyubov (Sevgi), Vladimir ve Bulgar kökenli Marin, Neda. Gagauzlar anlamlarını bilmediği Hristiyan isimlerine Gagauzca karşılığını bulmaya çalışmışlardır ve söylenişlerini de dilin kurallarına uydurmuşlardır. Böylece resmî belgelerdeki (kimlik, pasaport) isim farklı ve günlük konuşmalardaki isaimler farklı olabilir. Paraleller de çeşitlidir. Grigoriy - Gitsa, Gogu, Goguş. Georgiy - Yorgi, Joji, Joju, İvan - Vani, Vançi, Vançu, Vanişka, Yani, Yaniş; *Panteley - Pani, Panti, Pantişka, Pantyuşa, Pançu; Afanasiy - Tanas, Tanasku, Tants, Tanika, Taka, Taki, Taşu; Dmitriy - Mitişka, Mitaş, Miti, Mitiş, Mitişka, Demir; Aleksandra-Sana, Sanu.*

Gagauz dilinde hipokoristik şekilleri türetmenin iki yolu vardır: afereza ve apokopa. Afereze ilk seslerin seslisi düşer (Elena > *Lena*, *Dmitri* > *Miti*, *İvan* > *Vani*, *Georgiy* > *Görgi*, *Aleksanddra* - *Sana*, *Stifana* > *Fana*). Apokopta ise son hece düşer (*Panteley* > *Pani*, *Stepanida* > *Stifanida*). Hipokoristik şekilleri türetmenin diğer bir yolu ise - ekleme: -ka// -ku// -ki; -çi // -çu; -uş - (*Todur-Todurka, Tudora//Tudorka//Tudorki, Vani -Bançi, Anna-Anka//Ançi, Tanas> Tanasku, Panti-Panuş*). Yukarıda belirtilen de olayları sonucunda bazı soyadların oluştuğu görülmektedir: *Kristioğlo, Todopozlo, Marinoğlo, Miti-oğlo, Filioğlo, Yanioğlo, Velikoğlo, Dimitrioğlo, Slavioğlo, Dimoğlo, Mutkoğlo.*

Üzerinde durulması gereken soyadı grubu da - uluslararası, başka bir deyişle de ‘Balkan soyadları’ adını taşıyan soyadlarıdır. Örneğin, Trandafilov - uluslararası (dolaşıcı) Balkan soyadıdır, Yunan ve Rumıncadan alınan Trandafil - ‘gül’; Panaitov - uluslararası (dolaşıcı) Balkan soyadıdır *Panait* (Rumınca) ve Panayot (bulgarca) Panagiotos (Yunanca) - “kutsal”; *Karajelez*- kara, jelez- Bulgar ismi: yani, Jelez - esmer adam. Gagauzlar yüzyıllardır Bulgar isimlerini kullanmıştır. Örneğin: *Jelevov, Jelevoğlo.*

Türk soyadları

XX. yüzyıla değin soyad kavramı olmamıştır, insanları birbirinden ayırmak için boyunun takma adı ya da babasının adı söylenirdi. Soyadının olması posta, devletle vatandaş arasındaki ilişkiler, nüfus kaydı gibi işlemleri zorlaştırmıştır. Üstelik köylüler arasında genel olarak üç, dört Arapça kökenli isimler yaygındı: - Mehmed, Ahmet, Mahmud, Süleyman. Adaşları birbirinden ayırmak için ikinci isim verilirdi, genelde babasının adı kullanılırdı.

Soylu tabaka ise kendi soy ve boy adlarını taşımışlardı - Köprülüzade, Karaosmanoğlu (“zade”, “oğlu” “oğul, evlat” anlamına gelir). Köküne bakılacak olursa bu tür adlar soyadı görevini yüklenmişlerdir. ‘Zade’ unsurlu adlar XIX. yüzyıl dâhil olmak üzere takma ad vazifesini görmüştür. Beyazıt’ın II. Ahmet veziri Hersekzade takma adlı olduğu söylenir. Hersek - Gersogoviny’a’nın Türkçe telaffuzudur. O dönemler partonimik takma adlar rakam, görev ve meslek adlarından oluştuğu görülür. ‘zade’ unsurlu patronimlerin Türkiye Cumhuriyeti’nde kullanılmasının sebebi de Farsça XIX. yüzyıla kadar resmî yazışma dili olarak kullanılmış olup, yüksek rütbe, makam temsilcileri tarafından da önemsenirdi. Farsça kökenli ‘zade’ Türkçe asıllı ‘oğlu’, ‘oğlu’ unsuruyla eş anlamlıdır. Takma adlar genelde özel adın önüne gelirdi: *Topal Ahmed, Uzun Ahmed*. Köylerde ise takma adlar nesilden nesle aktarılacak soyad görevini yüklenmeye başlamıştır.

XX. yüzyılda Mustafa Kemal Atatürk’ün başlattığı reformlar soyadı anlayışına da değinmiştir. 1934 yılında Soyadları hakkında yasa kabul edilmiştir. Yasaya göre aile aynı soyadını taşımalıdır. Bu tür değişimleri gerçekleştirmek için alfabe göre dizilmiş soyadları ve soyadlarının anlamını izah edilen kitaplar yayımlanmıştır. Yasada soyadı seçmeyenler ve seçemeyenlere devlet tarafından soyadı seçileceği yazılmıştır. Yeni soyadlarının Türkçe olması da söz konusu olmuştur. Diğer halklar yani etnonimler, örneğin Fransız, Alman vb. soyadlarının tercih edilmesi yasaklanmıştır. Bununla birlikte eski dönemlerden kalan makam, görev, rütbe yansıtan soyadlar da kalıdırılmıştır. Edeplerine uymayan ya da maskara edici, güldürücü, ya da yalın bir hareketi yansıtan sözcüklerin soyadı olarak kullanılması da yasaklanmıştır. Ayrıca tarihî insanlar, klasiklerin ismi de akrabalık ilişkisi olmadıkça verilmezdi. Yasa maddelerinde vatandaşların hukuk ve sorumlulukları açık bir şekilde yazılmıştır.

Maddeleri analiz ettikten sonra yasaların soyadlarının akrabalık ilişkilerini tasdik ettiğini, şahsın bir aile mensubu olduğunu tasdik etme görevini üstlendiğini görmek mümkündür, aynı zamanda Türk antroponimik modelini Avrupa modeline benzetme amaçlandığı görülür.

Avrupalı soyadları türetmeden başka Kemalistler dinî ve Arap kökenli isim vermekten kaçınılmasını ve çocuklara Türkçe isimleri vermeyi öngörmüşlerdir. Türkçe adlar, ister yenisi, ister eskisi aydın takımı arasında yaygınlaşmıştır. O dönemlerin yeni adları: *Erol, Ersin v.b.g.*

Bu dönemden itibaren Türk antroponimik modeli üç unsurdan oluşmaktadır: *Yusuf Bekir Akalın*.

Türk antroponimik sistemi diğer Oğuz grubu Türk dillerinden tamamen farklıdır. Türk antroponimik sisteminde baba adı ve soyadı gösterilmemekte-

dir. Fakat çağdaş Türk antroponimik sistemi iki unsurludur: ‘ad’ ve ‘soyad’. Türkçede ‘soy ad’ oluşumu, türetim yolları oldukça geniş, zengin ve ilgi çekicidir. Türk antroponimik sistemi biçim bakımından iki ve üç addan oluşmaktadır. Türkçe soyadları ekli ve eksiz olurlar. Soyadı yapımında işlek kullanılan ek -lı, -li, -lu, -lü: *Fatih Karacalı, Muzaffer Yurekli, Yılmaz Garatoxumlu, Selcuk Ünlü, -cı Sema Barutcu, -cı Cihan Paçaçı, -ca Ahmet Karaca* v.s. Türkçe soyadlarının yapımında leksik -semantik yollardan oldukça işlek bir biçimde kullanılmaktadır, dolayısıyla soyadlarının hem anlam bakımından, hem de kullanım sahası bakımından geniş kapsamlıdır: *Enver Arslan, Mustafa Baş, Orhan Duru, Secime Doğru, Ferit Zengin* vs.

Türkçe soyadlarının morfolojik yöntemlerle de türetildiği açıkça görülmektedir. Antroponimlerin yapımında işlek kullanılan ekler de şunlardır: -li, -lı, -lu, -lü (*Resul İzmirli*), -çı, -çi, -çu (*Zekeriya Kitapçı*), -an (*Ajhan Vuran, Nail Doğan*), -en (*Erhan Seven*), -suz (*Jusuf Kolsuz*) vs.

Sentaks yöntemlerden türetilen soyadları iki grup soyad mevcuttur: birincisi birleşik ve türemiş soyadlar: *Yılmaz Sözanlayan, Bürchan Cokkezen*; diğeri de yalın soyadlar: *Kemal Şenkönül, Hasan Dördyol, Metin Ağyürek* vs.

Türkçe soyadlarının türetiminde çeşitli leksik birlikleri de kullanılır. Dolayısıyla mevcut olan soyadları semantik açıdan da çok çeşitlidir. Soyadlarını şöyle sınıflandırabiliriz:

1. En yaygın ve işlek soyadı yapım yolu -oğlu ve и -soy unsurlarıyla türetim, akrabalık bağları ve herhangi bir şahsa bağlılığı ifade etme yolu. Patronim baba adı (*Aslanoğlu, Alioğlu*), onun toplumsal statüsü (*Ağaoğlu, Köylüoğlu*), meslek adı (*Balıkçıoğlu*) veyahut takma ad (*Kahramanoğlu*). ‘soy’ unsuru genelde soy ve boy adını ifade eder (*Aksoy*).

Soyadı türetiminde -lar, -ler ekinin de sıkça kullanıldığı görülmektedir. Eğer aile mensuplarının gözleri büyük ise, ya da babaları *İrigöz* takma adı taşıyışsa, doğal olarak da o aile *İrigözlüler* soyadını taşımışlardır.

2. Türkçe soyadı türetimindeki işlek ek -ci, meslek ifade eder: *Demir - Demirci* vs.

3. Birçok Türk soyadının temelini lakaplar oluşturur, onlar lakap taşıyıcısının dış ve iç özelliklerini yansıtır: *Deli, Mehmed Uzun, Hasan Bıyıklı, Hafız İnce*.

4. Birçok Türkiye vatandaşları soyadı olarak şehir, ilçe, köy adlarının almıştır: *Şehirli, Köylü, İzmirli, Karamanlı, Denizli, Karslı*. Bu grupta hidronimlerden oluşan soyadlarını da alabiliriz: *Karadeniz, Akdeniz, Mersin, Aras, Taşkent, Çivril, Anadolu*.

5. Vatanperverlik, Türk milletinden olmaktan gurur duyma gibi millî soyadları da mevcuttur. Bununla birlikte Atatürk soyadına özenme sonucundan oluşan ‘Türk’ unsurlu soyadları da vardır: *Bentür, Şentürk, Türker* ve bunun gibileri. L. Rübekeil bu tür soyadları ‘etnomerkezi öz adlar’ olarak tanımlar. “öncelikle ortak semantiğe sahip olan adlar söz konusudur, mesela ‘insan’: ‘biz’, ‘öz’” gibi. Bunların dışında hiçbir tür onomastik birlik olarak tanımlanamaz. (Rübekeil 2004, 758).

Bunun dışında soyadlarının temelini oluşturan ‘Türk’ unsuru bazı ‘boy, millet’ ifadesi de taşıyabilir: *Hilal Selcuk, Fazil Oğuz, Kerem Afşar, Kemal Şentürk, Tulay Özbey, Hikmet Uyğur, Turgut Arapoğlu, Aylin Kürdoğlu* vs.

‘Öz’ sözcüğü de Türkçe soyadlarında sıkça kullanılan unsurdur. - *Aynur Öz, Celal Özdoğan, Can Özşahinoğlu, Mustafa Özcan, Mehmet Özülker, Fehreddin Öztoprak, Haluk Öztürkatalay, Ertuğruk Özkek, Melik Özyetkin* vs.

6. Gök cisimlerini karşılayan sözcükler de sıkça soyadı temelini oluşturmaktadırlar: *Gök, Gökalp; Gün, Güneş, Taner*. *Ay* cins ismi birçok özel adın unsuru olmakla birlikte soyadlarının da temelini oluşturmıştır: *Türel Ay, Süleyman Bolay, Kenan Türkay*.

7. Tabiat olaylarını karşılayan sözcüklerden de soyad türetildiği görülmektedir: *Sevda Ateş, Sezen Su, İlyas Toprak, Ayşe Bulut, Mehmet Yıldırım, Ayşe Ayaz, и другие*.

8. Türk antroponimisinde bazı cins birlikleri soyadı unsuru olarak birçok yeni soyadının oluşumuna neden olmuştur. Mesela, *kaya-* sözcüğünün geniş kapsamda kullanıldığı görülmektedir: *Ertuğrul Kaya, Şükrü Kayalar, Müharrem Sarıkaya, Mehmet Karakaya, Hasan Kücükaya* vs. ‘demir’ sözcüğü de en işlek soyad unsurudur: *Müharrem Demir, Metin Demirağ, Celal Demirbilek*, vb. ‘Taş’ unsurunun da sıkça kullanıldığı rastlanır: *Recep Taşdelen, Hayran Altıntaş, Dursun Karataş* vs. Misallerde görüldüğü gibi yiğitlik, kuvvet gibi kavramları ifade eden soyadı tercihi ömensenmiştir.

9. Türk soyadlarında görülen işlek unsurlara renk adları girer. Ak, kara, sarı, ve kırmızı (kızıl) gibi renk adları yaygındır.

Türk soylu halklarının soyadlarında - ak unsurunun işlek olduğunun belirtmeliyiz: -ak: Azerbaycan dilinde *Akgül, Akgız, Akbika* gibi örnekler vardır. ‘ak’ unsuru kadın isimlerinde mevcut olduğu zaman gelinlik gibi temizliği, masumluluğu ifade eder. ‘Ak’ sıfatının Türk dillerinde birçok anlamı vardır, örneğin, -aksüngük “soylu, asil” (“ak kemik”), -akkişi (буквально “ak erkek”) gibi sıfatlar okumuş, bilgili insanı niteler, eski dönemlerde ‘akbazargan (“ak tüccar”), aksakal, означала “büyük, aksakallı” kavramlar da vardı... ‘-ak’ unsuru erkek isimlerinde de kullanılmaktadır: *Aksoy, Akbey, Akbulut, Akmirza*.

‘Kara’ ve ‘Kırmızı’ ren adları ise metaforik kavram da taşımaktadır. Örneğin, ünlü hükümdarların “Karaaslan” ve “Kızılaslan” gibi isimlerinin anlamlarında görülür. Dil bilimi açısından bu tür antroponimler metaforadır. ‘Kara’ mecaz anlamda ‘ulu, güçlü, kuvvetli’ anlamında kullanılmıştır, ‘Kızıl’ yan anlamda ‘öfkeli, yavuz, şiddetli’ anlamını taşır. “Kızıl” unsuru antroponimlerde işlevlik kazamamıştır. Fakat ‘kara’ kavramı soyadlarında ve unvanlarda oldukça yaygın rastlanır.

Türk adlarında ‘sarı’ unsuru anlam kaymasına uğramaktadır. Antroponimlerde ‘sarı’ kelimesi ‘yaşlı, başlı, tecrübeli’ anlamına gelmektedirler. Bununla birlikte sarı saçlı insan kavramını da karşılamaktadır: *Saricicek*, *Sariyildiz* ve *Saritaş*.

Türk soyadlarının oluşumunda bitki ve hayvan adlarının kullanılması da mümkündür: *Ceviz*, *Basak*, *Bugday*, *Gülcan*, *Gülbahar* ve *Gülbol*.

Sonuç

Çeşitli dillerde özel isimlerle adlandırma sürecinde genel olarak aynı, mutlak gerçek yansıtılır. İsim verme kavramının ekstralengüistik faktörlerinin birtakım evrensel kuralların olmasına zemin sağlar. İsim verme amacı (motivasyon), onu insan toplumunda gerçekleşmesi (üstlendiği görev) ve isimlerin içerdiği malumat benzer, yada aynıdır.

Oğuz antroponimik sistemi diğer dillerin antroponimik sistemlerinde olduğu gibi ekstralengüistik nitelikte olan evrensel belirtilere sahiptirler. Bu tür ortak kurallar dünyanın bütün dillerine de özgüdür ve onomastik bakımından diller arasındaki ortak noktaların bulunmasını sağlar. Dünya dillerinde soyadı öncelikle sosyal görev üstlenir. Günümüzde Oğuzların soyadlarının temelinde akrabalık bağlarını ifade eden sözcükleri, takma adları, o soyadının ilk taşıyıcısının mesleği ve boy (sülale) adlarının olduğu da görülür.

Tipik ve evrensel türden ziyade oninik leksik karşılaştırılmakta olduğumuz dillere kendine has ekstralengüistik faktörler ve Oğuz halklarının hayat tarzının getirdiği özelliklere de sahiptirler.

Böylece, Oğuz halklarının soyadları aynı tarihi paylaşmasına rağmen Türkiye Türkleri ve Gagauzlar arasındaki yakınlık olduğu görülmektedir. Farklı dinî inançlara sahip olmasına rağmen Türk ve Gagauzların soyadları genel olarak kendi dilinin imkânları kullanarak türetilen takma adlardan oluşmaktadır ve bu husus semantik bakımdan ilgi çekicidir. Fakat Gagauzlarda alıntı soyadlarının sayısı kıyasla fazladır.

Azerbaycanlıların soyadları günümüzde daha ilginç dönemini yaşamaktadır, soyadı oluşturma süreci daha sona ermemiştir. Türkmen soyadlarının

yakın zamanlarda Türk modelinde gelişeceği kanaatindeyiz.

Kanaatimizce, diğer dünya dillerinde olduğu gibi Türk dillerinin Oğuz grubuna giren dillerde de ad ve soyadların hem semantik hem de işlevsel bakımından ortak bir biçimi türetilmelidir. Bu husus insanın düşünce niteliklerinin ortaklığının bir kanıtı olabilir düşüncesindeyiz.

Kaynaklar

1. Баскаков Н. А. 1979 Русские фамилии тюркского происхождения. Москва.
2. Губоглу М. Н. 1973 Гагаузская антропонимия как этногенетический источник // Советская тюркология, Москва, 217-236.
- Rübekeil, L. 2004: Stammes - und Völkernamen. In: *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik. Hamburg. S 743 - 772.*

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDAKİ YAZINSAL METİNLERİN KULLANIM SIKLIĞI AÇISINDAN İNCELENMESİ

Funda KESKİN

1. Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Yazınsal Metinlerin Önemi

Çağımızdaki teknolojik, bilimsel, sosyal gelişmelere koşut olarak giderek ‘küçülen’ dünyamızda farklı toplumlar arasında ‘bildirişim’in önemi giderek artmaktadır. Bu doğrultuda yabancı bir dili öğrenmek insanlar arası bildirişimin sağlanmasında bir gereklilik hâline gelmiştir. Yabancı bir dili bilmek yalnızca o dil hakkında gerekli olan dil bilgisi kurallarını bilmek, yani ‘dil bilgisel yeti’ye sahip olmak değildir. Aynı zamanda hangi ortamlarda hangi yapı ve sözcüklerin kullanılacağını bilmek demek olan ‘bildirişimsel yeti’ye sahip olmak ve bunu kazanabilmek için de o dilin kültürü hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu nedenle dil öğrenimi ve öğretiminde kültür ögesi hiçbir zaman unutulmamalıdır. Çünkü dil bir toplumun kültürel ürünüdür ve dile o toplumun kültürü etki etmektedir. Yabancı dil öğrenen kişinin hedef dilin derinliklerindeki anlamları kavrayarak özümsemesi gerekir.

Yabancı dil öğretiminde bu düşünce ışığında gelişen kültürler arası bildirişim odaklı yaklaşım kültürler arası bildirişimin üst-amaç olarak benimsenmesini sağlamıştır. Kültürler arası bildirişimde en önemli amaç, farklı kültürlerle sahip bireyler arasında yeterli ve etkili bir bildirişim sağlamaktır. Tam olarak etkili bir bildirişimin sağlanması için ilişki içinde bulunan farklı kültürlerle sahip olan bireylerin birbirini anlaması ve alışveriş içinde olması gerekmektedir.

Bu yaklaşıma göre, yazınsal metinler kültürler arası iletişimi sağlayan etkin bir araçtır ve kültürler arası bildirişimi sağlamak için yazınsal metinlerin önemli bir işlevi vardır. Çünkü yabancı dil öğretiminde yazınsal metinler uzun süre boyunca kendi kültürünü ana dilinde edinmiş olan öğrenciyi, kaçınılmaz ruhsal değişimlere iterek bir başka kültürü keşfetmesini, belki de o kültürün iyi yanları özümsemesini, kendine başka açılardan bakmasını sağlayacaktır.

Ayrıca bu yolla öğrenciler dilini öğrendikleri ülke, ülkenin kültürü ve günceliyle ilgili bilgiler edinebilir ve böylece kültürler arası hoşgörü sınıf ortamına daha kolay yerleşebilir. Bu durumda yabancı dil öğretiminde yazınsal metinleri kullanmak bu yaklaşımın üst amacı olan kültürler arası iletişimi sağlamak için gereklidir.

Waldmann'a (1999: 1) göre yazınsal metinler, kültürün bireylere sunduğu muhteşem bir zenginliktir. Böylelikle şimdiye değin bilinmeyen fantezi ve duygu dünyaları yakından tanınır, yeni duygusal ve estetik deneyimlerle karşılaşılır, denenmemiş bireysel ve toplumsal imkânlar sorgulanır, deneyimlerimiz gelişip zenginleşir. Bu nedenle yazınsal metinler kültür aktarımında önemli öğelerden biri olarak kabul edebilir.

Yazın eğitimi kendine ait birçok kuram ve yöntemleri ile ayrı bir çalışma alanıdır. Ancak bu eğitimin hangi düzeyinde gerçekleştiğine bakılmaksızın her yazın eğitimi bir dil eğitimidir. O dilin ve kültürün değerleri olarak yazınsal metinler vazgeçilmez bir kaynaktır. Yazınsal metinlerin dil dersleri için yazılmadığı bir gerçektir. Fakat yazınsal metinlere dil derslerinde yer verilmediği sürece yaşam dil derslerinin dışında kalır (Polat, 2006: 18). Bu görüş doğrultusunda yabancı dil derslerinden yazınsal metinlere yer verilmediği sürece öğrenci sadece dilsel yapıları öğrenir. Bildirişimde gerekli olan kültürel bilgiyi edinemez ve buna bağlı olarak etkin bir dil öğretimi gerçekleşmez.

2. Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Yazınsal Metinler

Yabancı dil öğretiminde yazınsal metinlerin uygulama aşaması çoğunlukla ders kitapları ile gerçekleşmektedir. Bu nedenle yabancı dil öğretiminin temelini oluşturan ders kitapları, kültür aktarımının önemli unsurlarından biridir. Bu ders kitapları, her şeyden önce uygun bir dille hedef dilin kültürünü içermeli, kültürle ilgili önyargılardan arınmış metinler sunmalıdır (Haley; Austin, 2004). Çünkü metinler yoluyla gündelik yaşamının daha iyi kavranması ve öğrencinin içinde yaşadığı topluma uyum sürecini hızlandırması kolaylaşacaktır. Bu da yabancı dilin daha etkin kullanımını sağlayacaktır.

Bu ders kitaplarının içerisinde yabancı kültürden birçok öğeler bulunmakla birlikte bunların öğrencinin gereksinimlerini karşılaması da önemlidir. Polat'a (1990: 79) göre herkesin ilgi alanı farklı olduğu için yabancı dil öğretiminde dersler her öğrencinin ilgisini çekebilecek konular içermelidir. Bunun için derslerin temel yaşam deneyim alanları esas alınarak işlenmesi gerekir. Bu nedenle ders kitaplarındaki konular seçilirken gereksinim çözümlemesi yapılması kitabın etkin bir biçimde kullanılmasını sağlar.

Ders kitaplarına kültür aktarım aracı olarak bakıldığında ders kitaplarının kültürü öğretici rolünü üstlendiği görülür. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde de ders kitaplarının bu rolü üstlenmesi gerekir.

3. Yabancı Dil Olarak Türkçe Ders Kitaplarında Metin Türlerinin İncelenmesi

Çalışmamızın bu bölümde yabancı dil olarak Türkçe ders kitaplarından olan *Yeni Hitit Ders Kitapları*, *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* ve *Türk Dünyası İçin Türkçe Ders Kitapları* tanıtılıp kitaplarda yer alan özgün metinler türlerine göre sınıflandırılacaktır. Ayrıca özgün metinlerin bir türü olan yazınsal metinlere ders kitaplarında ne ölçüde yer verildiği incelenecektir.

3.1. Ders Kitabı 1: Yeni Hitit Ders Kitapları

Yeni Hitit ders kitapları Ankara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Araştırma ve Uygulama Merkezi olan TÖMER’de bulunan okutmanların katkısıyla oluşturulmuştur. Bu ders kitapları yetişkin yabancılar Türkçe öğretmeyi hedeflemektedir.

Yeni Hitit ders kitapları kullanıcılarını Avrupa Konseyinin Ortak Avrupa Çerçevesi adlı kılavuz doğrultusunda TÖMER tarafından geliştirilen ve 2004 yılında Avrupa Konseyince onaylanan Yetişkinler İçin Avrupa Dil Portfolyosu’nda belirlenen A1, A2, B1, B2 ve C1 düzeyi becerilerine ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu hedefler doğrultusunda Yeni Hitit ders kitapları, A1 ve A2 düzeyini oluşturan temel Türkçe, B1 düzeyini oluşturan orta Türkçe, B2 ve C1 düzeyini oluşturan ileri Türkçe ders kitapları olarak 3 sete ayrılmıştır.

3.1.1. Yeni Hitit 1 Ders ve Çalışma Kitabı

Yeni Hitit 1 Ders ve Çalışma Kitabı’nda bulunan özgün metinler incelendiğinde, ders kitabında 32 adet kullanmalık metin, 5 bilgilendirici metin ve 5 yazınsal metin olmak üzere toplam 42 özgün metnin kullanıldığı çalışma kitabında ise kullanılan 7 özgün metnin 4’ünün kullanmalık, 2’sinin bilgilendirici 1’inin ise yazınsal metin olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda ders ve çalışma kitabında bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları bulunmaktadır.

Tablo 1: *Yeni Hitit 1 Ders ve Çalışma Kitabı*’nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yeni Hitit 1	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%76	%12	%12
Çalışma Kitabı	%57	%29	%14

Tablo 1’de *Yeni Hitit 1 Ders ve Çalışma Kitabı*’nda kullanmalık metinlere daha çok yer verildiği, ders kitabında bilgilendirici ve yazınsal metinler eşit ölçüde yer alırken, çalışma kitabında yazınsal metinlerin daha az olduğu görülmektedir. Setin içinde bulunan özgün metinlerin sayısına bakıldığında,

çalışma kitabına göre ders kitabında daha çok özgün metin kullanıldığı söylenebilir.

Çalışmamızın konusu olan ders ve çalışma kitabında bulunan yazınsal metinlere bakıldığında, ders kitabında bulunan 5 yazınsal metnin 4'ünün masal, 1'inin köşe yazısı olduğu görülmektedir. Çalışma kitabında ise sadece 1 adet masal bulunmaktadır. Bu doğrultuda yeni Hitit 1 ders kitaplarında çoğunlukla yazınsal metin türlerinden masala yer verildiği söylenebilir. Yalnızca ders kitabında 1 adet köşe yazısı bulunmaktadır.

3.1.2. Yeni Hitit 2 Ders ve Çalışma Kitabı

Yeni Hitit 2 Ders Kitabı'nda 8 kullanmalık metin, 12 bilgilendirici metin ve 11 yazınsal metin olmak üzere toplam 31 özgün metin vardır. Çalışma kitabında ise, toplam 16 özgün metnin 11'inin bilgilendirici, 5'inin yazınsal metin olduğu, kullanmalık metinlere ise yer verilmediği görülmektedir. Aşağıdaki tabloda ders ve çalışma kitabında bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları bulunmaktadır.

Tablo 2: *Yeni Hitit 2 Ders ve Çalışma Kitabı*'nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yeni Hitit 2	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%26	%39	%35
Çalışma Kitabı	%0	%69	%31

Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi *Yeni Hitit 2 Ders Kitabı*'nda bilgilendirici ve yazınsal metinlere birbirine yakın oranlarda yer verilmiştir. *Yeni Hitit 1 Ders Kitabı*'na göre kullanmalık metinlerin oranı azalmıştır. Bununla birlikte ders kitabında kullanmalık metinler yer alırken, çalışma kitabında kullanmalık metinler bulunmamaktadır. Setin içinde bulunan özgün metinlerin sayısı göz önünde bulundurulduğunda, çalışma kitabında daha çok özgün metin kullanıldığı ve metin türlerine göre de çalışma kitabında daha çok bilgilendirici metinlerin yer aldığı söylenebilir.

Ders ve çalışma kitabında bulunan yazınsal metinler incelendiğinde, ders kitabında 4 köşe yazısı, 3 öykü, 1 anı ve 1 masal olmak üzere toplam 11 yazınsal metin, çalışma kitabında ise 2 köşe yazısı, 2 masal ve 1 öykü olmak üzere toplam 5 yazınsal metin olduğu görülmektedir. Buna göre yazınsal metin türlerinde çeşitliliğin arttığı görülmektedir. Yeni Hitit 1 setinde yazınsal metin türlerinden masala ve köşe yazısına yer verilirken, bu sette öykü, anı gibi yazınsal metinler de kullanılmıştır.

3.1.3. Yeni Hitit 3 Ders ve Çalışma Kitabı

Yeni Hitit 3 Ders Kitabı'nda, 3 kullanmalık metin, 53 bilgilendirici metin ve 21 yazınsal metin olmak üzere toplam 77 özgün metin bulunmaktadır. *Çalışma Kitabı*'nda ise, toplam 63 özgün metnin 45'i bilgilendirici, 18'i yazınsal metindir. Kullanmalık metinler ise bulunmamaktadır. Aşağıdaki tabloda bu ders ve çalışma kitabında bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları bulunmaktadır.

Tablo 3: *Yeni Hitit 3 Ders ve Çalışma Kitabı*'nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yeni Hitit 3	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%4	%69	%27
Çalışma Kitabı	%0	%71	%29

Tablo 3'te *Yeni Hitit 3 Ders ve Çalışma Kitabı*'ndaki özgün metin türlerinin oranlarına bakıldığında en çok bilgilendirici metinlerin, ardından yazınsal ve son olarak kullanmalık metinlerin kullanıldığı görülmektedir. *Yeni Hitit 2 Çalışma Kitabı*'nda olduğu gibi bu çalışma kitabında da kullanmalık metinlere yer verilmemiştir. Setin içinde bulunan özgün metinlerin sayısı göz önünde bulundurulduğunda, bu sette de yeni Hitit 1 ve yeni Hitit 2 ders kitaplarında olduğu gibi ders kitaplarında daha çok özgün metinlerin kullanıldığını söyleyebiliriz.

Ders ve çalışma kitabında bulunan yazınsal metinler incelenecek olursa, ders kitabında 13 köşe yazısı, 4 öykü, 4 şiir olmak üzere toplam 21 yazınsal metin, çalışma kitabında ise 12 köşe yazısı, 6 öykü olmak üzere toplam 18 yazınsal metin olduğu görülür. Yeni Hitit 3 ders ve çalışma kitaplarında Yeni Hitit 1 ve 2'den farklı olarak yazınsal metin türlerinden şiir türüne de yer verildiği görülmektedir. Bu kitaplarda en çok kullanılan yazın türü ise köşe yazısıdır.

Yeni Hitit 3 setinde göze çarpan diğer bir nokta ise özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metinlerin sayısındaki artıştır. Ders kitabında bulunan 21 yazınsal metnin 5'i, çalışma kitabında ise 18 yazınsal metnin 4'ü özgün metinden oluşturulmuş düzenlenmiş yazınsal metin biçimindedir.

Sonuç olarak Yeni Hitit ders kitapları özgün metin türlerine göre değerlendirilecek olursak, kullanmalık metinlerin en fazla *Yeni Hitit 1*'de yer aldığı, düzey yükseldikçe kullanmalık metinlerin sayısının azaldığı, buna karşın bilgilendirici metinlerin *Yeni Hitit 1*'de yazınsal metinlerle eşit orandayken, düzey yükseldikçe bilgilendirici metinlerin oranının arttığı görülmektedir.

Yazınsal metinlerin bilgilendirici metinlerde olduğu gibi, düzey yükseldikçe kullanım oranı artmıştır, fakat bilgilendirici metinler kadar ders ve çalışma kitaplarında yer almamıştır. Ayrıca düzey yükseldikçe kullanılan yazınsal metinlerin sayısı ve türleri artmaktadır. Bununla birlikte özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş metinlerin de düzey yükseldikçe fazlaştığı görülmektedir.

3.2. Ders Kitabı 2: Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı

Yabancılar için Türkçe ders kitabı ve alıştırmaya kitapları Dr. Fatma Bölükbaş, Fazilet Özenç ve Mehmet Yalçın Yılmaz tarafından hazırlanmıştır. Bu ders kitapları yetişkin yabancılar Türkçe öğretmeyi hedeflemektedir.

Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı metin temelli öğrenme modeli esas alınarak oluşturulmuştur. Ders kitabının içinde temel, orta ve ileri Türkçe olmak üzere 3 bölüm bulunmaktadır. Ayrıca kitabın temel Türkçe ve orta Türkçe bölümlerine ait öğrencilerin kitapta işlenen konuların daha iyi anlamasını sağlayacak olan alıştırmaya kitabı bulunurken ileri Türkçe düzeyine ait alıştırmaya kitabının henüz hazırlanma aşamasında olduğu öğrenilmiştir.

3.2.1. Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı Temel Türkçe Bölümü ve Alıştırmaya Kitabı 1

Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı Temel Türkçe bölümünde 3 kullanmalık, 2 bilgilendirici ve 3 yazınsal olmak üzere toplam 8 özgün metin bulunmaktadır. *Alıştırmaya Kitabı*'nda ise toplam 5 özgün metnin 3'ü kullanmalık, 2'si yazınsal metindir. Bilgilendirici metinlere ise yer verilmemiştir. Aşağıdaki tabloda bu bölümlerde bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları şöyledir:

Tablo 4: Yabancılar İçin Türkçe Ders Temel Türkçe bölümün ve *Alıştırmaya Kitabı 1*'de bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yabancılar İçin Türkçe	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%37	%25	%38
Alıştırmaya Kitabı	%60	%0	%40

Tablo 4'ten de anlaşılacağı gibi *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* "Temel Türkçe" bölümünde yazınsal, bilgilendirici ve kullanmalık metinlere yaklaşık olarak aynı oranlarda yer verilmiştir. *Yabancılar İçin Türkçe Alıştırmaya Kitabı 1*'de ise sadece kullanmalık ve yazınsal metinler bulunurken, bilgilendirici metinlere yer verilmemiştir. Ders ve alıştırmaya kitabı içindeki özgün metinlerin sayısına bakıldığında ders kitabındaki metinlerin daha fazla olduğu görülür.

Ders ve alıştırma kitabında bulunan yazınsal metinler incelendiğinde, ders kitabında 1 öykü, 1 masal, 1 fıkra olmak üzere 3 yazınsal metnin, alıştırma kitabında ise 1 köşe yazısı, 1 fıkra olmak üzere 2 yazınsal metnin yer aldığı görülür. Ders kitabında ve alıştırma kitabında daha çok masal ve fıkralardan yararlanılmıştır. Bununla beraber alıştırma kitabında köşe yazısı türü de kullanılmıştır. Ders kitabında bulunan yazınsal türlerin 2'si özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metindir.

3.2.2. Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı Orta Türkçe Bölümü ve Alıştırma Kitabı 2

Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı “Orta Türkçe” bölümünde bulunan toplam 14 özgün metnin 5'i bilgilendirici ve 9'u yazınsal metindir. Kullanılabilirlik metinlere ise yer verilmemiştir. *Yabancılar İçin Türkçe Alıştırma Kitabı* 2'de ise 11 bilgilendirici, 17 yazınsal olmak üzere toplam 27 özgün metin bulunmaktadır. Kullanılabilirlik metinlere ise yer verilmemiştir. Aşağıdaki tabloda bu ders ve alıştırma kitabında bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları bulunmaktadır.

Tablo 5: *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* “Orta Türkçe” bölümünde ve *Alıştırma Kitabı* 2'de bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yabancılar İçin Türkçe	Kullanılabilir Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%0	%36	%64
Alıştırma Kitabı	%0	%39	%61

Tablo 5'ten anlaşılabileceği gibi *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* “Orta Türkçe” bölümünde ve *Yabancılar İçin Türkçe Alıştırma Kitabı* 2'de kullanılabilirlik metinlere yer verilmezken, her iki kitapta da yazınsal metinlerin oranı bilgilendirici metinlere göre fazladır. Kitaplardaki özgün metinlerin sayısına bakıldığında, temel düzeydeki ders ve alıştırma kitabının aksine alıştırma kitabında daha çok özgün metinlerden yararlanıldığı görülmektedir.

Ders ve alıştırma kitabındaki yazınsal metinler incelendiğinde, ders kitabında 6 köşe yazısı, 3 öykü olmak üzere 9 yazınsal metnin, alıştırma kitabında ise 13 öykü, 3 köşe yazısı ve 1 şiir olmak üzere 17 yazınsal metnin yer aldığı görülmektedir. Bu doğrultuda ders kitabında alıştırma kitabına oranla daha çok köşe yazılarına yer verildiği, alıştırma kitabında en fazla öykü türünün bulunduğu görülmektedir.

Ders ve alıştırma kitabında kullanılan yazınsal metinler göz önünde bulundurulduğunda, temel Türkçe ders ve alıştırma kitabından farklı olan yazınsal metin türü şiirdir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise özgün

metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metinlerin temel Türkçe düzeyindeki ders ve alıştırma kitabına göre artışıdır. Ders kitabında 8, alıştırma kitabında 11 özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metin vardır.

3.2.3. Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı İleri Türkçe Bölümü

Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı “İleri Türkçe” bölümündeki 24 özgün metnin 10’u bilgilendirici 14’ü ise yazınsal metindir. Kullanılabilir metinler ise bulunmamaktadır. Aşağıdaki taboda bu bölümde bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları verilmiştir.

Tablo 6: *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* “İleri Türkçe” bölümünde bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Yabancılar İçin Türkçe	Kullanılabilir Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%0	%42	%58

Tablo 6’ya bakıldığında ders kitabının “Orta Türkçe” bölümünde olduğu gibi bu bölümde de yazınsal metinlerin daha çok kullanıldığı görülür. Bu bölümde 6 öykü, 4 anı, 3 efsane ve 1 orta oyunu olmak üzere toplam 14 yazınsal metin türünden yararlanılmıştır. Buna göre ders kitabının ileri Türkçe bölümünde çoğunlukla öykü türüne yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde yazınsal metin türlerinde çeşitliliğin arttığı görülür. “Temel ve Orta Türkçe” bölümlerinde olmayan efsane ve anı türü bu bölümde kullanılmıştır. Bu bölümde de 12 özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metin vardır.

Sonuç olarak Yabancılar için Türkçe ders ve alıştırma kitapları özgün metin türlerine göre değerlendirildiğinde, kullanılabilir metinlerin sadece “Temel Türkçe” bölümünde bulunduğu görülür. Düzey yükseldikçe kullanılan bilgilendirici ve yazınsal metin sayısı artmıştır. “Temel Türkçe” düzeyi ders kitabındaki özgün metinlerin sayısı alıştırma kitabına göre fazlayken, “Orta Türkçe” düzeyi alıştırma kitabındaki özgün metinlerin sayısı ders kitabına göre fazladır.

Bu kitaplardaki yazınsal metinlere bakıldığında, ders ve alıştırma kitaplarında her bölümde en fazla yazınsal metinlerden yararlanıldığı açıktır. Düzeyler arttıkça farklı yazınsal metin türleri kullanılmıştır. Ders ve alıştırma kitaplarındaki yazınsal metinlerin büyük çoğunluğu özgün metinlerden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal metinlerdir.

3.3. Ders Kitabı 3: Türk Dünyası İçin Türkçe Ders Kitapları

Türk dünyası için Türkçe ders kitapları Yrd. Doç. Dr. İbrahim Akış ve Yrd. Doç. Dr. Ferhat Aslan tarafından hazırlanmıştır. Bu ders kitapları yetişkin yabancılar Türkçe öğretmeyi hedeflemektedir. Bu kitaplar temel, orta ve

ileri Türkçe olmak üzere 3 ders kitabı olarak düzenlenmiştir. İleri Türkçe ders kitabında ayrıca seçme metinler adlı bir bölüm bulunmaktadır.

3.3.1. Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Kitabı

Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Kitabı'nda 3 kullanmalık ve 4 yazınsal metin olmak üzere 7 özgün metin bulunmaktadır, bilgilendirici metinlere ise yer verilmemiştir. Aşağıdaki tabloda bu kitapta bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları yer almaktadır.

Tablo 7: *Türk Dünyası İçin Temel Türkçe Kitabı*'nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Türk Dünyası İçin Temel Türkçe	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%43	%42	%57

Tablo 7 incelendiğinde bu kitapta yazınsal metinlerin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Bu bölümde toplam 4 yazınsal metnin 2'si fıkra, 1'i atasözlerinden oluşan alıştırma ve 1'i şiirdir. Bu kitapta özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş yazınsal bir metin yoktur.

3.3.2. Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Kitabı

Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Kitabı'nda 24 yazınsal, 2 bilgilendirici ve 1 kullanmalık olmak üzere toplam 27 özgün metin bulunmaktadır. Tablo 8'de kitaptaki özgün metinlerin türlerine göre oranı yer almaktadır.

Tablo 8: *Türk Dünyası İçin Orta Türkçe Kitabı*'nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Türk Dünyası İçin Orta Türkçe	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%4	%7	%89

Tablo'8 de kitaptaki özgün metinlerinin büyük bir çoğunluğunu yazınsal metinlerden oluştuğu, temel Türkçe kitabına göre kullanmalık metinlerin sayısında bir azalma olduğu ve bilgilendirici metinlere yer verildiği görülmektedir. Kitaptaki yazınsal metinlere bakıldığında kullanılan 24 yazınsal metnin 16'sının şarkı, 3'ünün öykü, 2'sinin şiir ve 2'sinin masal olduğu görülür.

Bu kitaptaki yazınsal metinlerin türlerinde çeşitlilik temel Türkçe kitabına göre artmıştır. Kitapta yazınsal metin türlerinden en çok şarkı türünden yararlanılmıştır. Bu türün ardından öykü, şiir ve masal türü gelmektedir. Kitapta özgün metinden uyarlanarak oluşturulmuş 5 yazınsal metin vardır.

3.3.3. Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Kitabı

Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Kitabı'nda toplam 77 özgün metnin 42'si bilgilendirici ve 35'i yazınsal metindir, kullanmalık metinlere ise yer verilmemiştir. Aşağıdaki tabloda bu kitapta bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları bulunmaktadır.

Tablo 9: *Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Kitabı*'nda bulunan özgün metinlerin türlerine göre oranları

Türk Dünyası İçin İleri Türkçe	Kullanmalık Metinler	Bilgilendirici Metinler	Yazınsal Metinler
Ders Kitabı	%0	%54	%46

Grafik 27'ye göre *İleri Türkçe Kitabı*'nda bilgilendirici metinlerin daha çok kullanıldığı, kullanmalık metinlere yer verilmediği görülür. Bu bölümde kullanılan toplam 35 adet yazınsal metnin 15'i atasözlerinden oluşan alıştırma, 7'si şiir, 5'i köşe yazısı, 3'ü masal, 2'si efsane, 2'si öykü, 1'i fıkradır. Aşağıdaki grafikte bu metin türlerinin oranları bulunmaktadır.

Türk Dünyası İçin İleri Türkçe Kitabı 'nda birçok yazınsal metin türünün bulunduğu görülmektedir. Bunun nedeni kitabın içerisinde "Seçme Metinler" bölümünün bulunmasıdır. Bu kitaptaki yazınsal metin türleri içinde en fazla atasözleri kullanılmıştır. Kitaptaki 2 yazınsal metin özgün metinden uyarlanarak düzenlenmiştir.

Türk dünyası için Türkçe kitapları özgün metin türlerine göre değerlendirildiğinde, kullanmalık metinlerin en fazla temel Türkçe kitabında olduğu, düzey yükseldikçe kullanmalık metinlerin sayısının azaldığı söylenebilir. Bilgilendirici ve yazınsal metinlerin sayısı ise değişiklik göstermektedir. *Orta Türkçe Kitabı*'nda yazınsal metinlerin *İleri Türkçe Kitabı*'nda ise bilgilendirici metinlerin kullanım oranı daha yüksektir.

Yazınsal metinlere göre ise, ders kitaplarındaki yazınsal metinlerin sayısının ve kullanılan yazınsal metin türlerinin düzey yükseldikçe arttığı açıktır. Bununla birlikte yazınsal metin ve türlerin sayısında olan bu artışı, ders kitaplarındaki özgün metinden uyarlanarak düzenlenmiş yazınsal metinlerde görmemekteyiz. *Temel Türkçe Kitabı*'nda bu tür metinler bulunmazken, *Orta Türkçe Kitabı*'nda 5, *İleri Türkçe Kitabı*'nda ise 2 adet bulunmaktadır.

4. Sonuç

Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminin günümüz gelişmeleri doğrultusunda düzenlenmesi, hiç kuşkusuz bilimsel araştırmalar gerektiren bir çalışmadır. Bu yöndeki çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmanın çıkış noktası yabancı dil olarak Türkçenin öğretilmesinde Türk kül-

türünü aktarmada önemli rol oynayan yazınsal metinlerin derk kitaplarındaki kullanım sıklığının incelenmesidir.

Bu doğrultuda çalışmamızda yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılan *Yeni Hitit Ders Kitapları*, *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı* ve *Türk Dünyası İçin Türkçe Kitapları* tanıtılıp bu ders kitaplarında kullanılan özgün metin türlerinin kullanım oranlarını ve bu kitaplarda hangi yazınsal metin türlerinden yararlanıldığını öğrenmek için bu kitaplardaki özgün metinler incelenmiştir. Adı geçen ders kitapları incelendiğinde ortaya şu sonuçlar çıkmıştır:

- Her bir sette düzey ilerledikçe yazınsal metinlerin sayısı ve bununla birlikte yazınsal metin türleri artmaktadır.

- Adı geçen ders kitaplarında yazınsal metinlere en çok yer veren ders kitabı toplam 63 yazınsal metinle ‘Türk Dünyası İçin Türkçe Kitapları’dır. Bu ders kitabının ardından yazınsal metinlere en çok yer veren ders kitabı 61 yazınsal metinle ‘Yeni Hitit Ders Kitapları’dır. Daha sonra 45 yazınsal metin ile ‘Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı’ gelmektedir.

- Adı geçen ders kitaplarında, özgün metin türlerinden olan kullanmalık metinler daha çok temel Türkçe bölümünde yer almaktadır, düzey ilerledikçe bu metinler azalmakta, daha çok bilgilendirici ve yazınsal metinlere yer verilmektedir.

KAYNAKLAR

- AKIŞ, İbrahim; Ferhat ASLAN: (2008), *Türk Dünyası İçin İleri Türkçe ve Seçme Metinler*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- AKIŞ, İbrahim; Ferhat ASLAN: (2008), *Türk Dünyası İçin Orta Türkçe*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- AKIŞ, İbrahim; Ferhat ASLAN: (2008), *Türk Dünyası İçin Temel Türkçe*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- BÖLÜKBAŞ, Fatma vd. : (2008), *Yabancılar İçin Türkçe Alıştırma Kitabı 1*, İstanbul, y.y. .
- BÖLÜKBAŞ, Fatma vd. : (2008), *Yabancılar İçin Türkçe Alıştırma Kitabı 2*, İstanbul, y.y. .
- BÖLÜKBAŞ, Fatma vd. : (2009), *Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitabı*, İstanbul, Pelikan Matbaacılık.
- HALEY, M. Hall, Austin THERESA Y.: (2004), *Content-Based Second Language*
- KURT, Cemil vd.: (2008), *Yeni Hitit 2*, ed.: N. Engin UZUN, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KURT, Cemil vd.: (2008), *Yeni Hitit 3*, ed.: N. Engin UZUN, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

- KURT, Cemil vd.: (2009), *Yeni Hitit 1*, ed.: N. Engin UZUN, 2. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- POLAT, Tülin: (1990), “Kültürlerarası Bildirişimde Etkin Bir Süreç: Yabancı Dilde Okuma-Anlama”, *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, VII, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 69-90.
- POLAT, Tülin: (2006), “Okur Odaklı Yaklaşımla Yazın Eğitimi”, *Millî Eğitim Dergisi*, 139. Ankara, Millî Eğitim Basımevi, s. 18-23.
- WALDMANN, Günter: (1999), *Produktiver Umgang mit Literatur im Unterricht*, Hohengehren, Schneider Verl.

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRLERİNDEN HOCA NAZAR HÜVEYDA’NIN ŞİİRLERİ VE ŞİİRLERİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

*Funda TOPRAK**

İslami Orta-Asya Türkçesinin (Doğu Orta Türkçesi) üçüncü dönemi olan Çağatayca ya da Çağatay Türkçesi, 19. asır sonuna kadar olan dönemde Oğuzların dışındaki Türklerin edebî dili olarak adlandırılmaktadır. Fuad Köprülü 13. yüzyılda başlattığı Çağatay edebiyatını beş devire ayırır.

1. İlk Çağatayca devri (13-14. yüzyıl)
2. Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı)
3. Klasik devir ya da Nevai çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı)
4. Klasik devrin devamı yahut Babür ve Şeybaniler Çağı (16. yüzyıl)
5. Düşüş devri (17-19. yüzyıl) (Köprülü 1945: 270-323).

Borovkov, Çağatayca yerine Eski Özbekçe terimini kullanırken, Samoyloviç Çağatay terimini tercih eder. Janos Eckmann ise dört dönem olarak bir sınıflandırma yapmaktadır. Eckmann’ın tasnifi şöyledir:

1. İlk Çağatayca veya Nevai’den önceki Çağatayca devri (15. yüzyıl başı)
2. Klasik Çağatayca devri (15. yüzyıl ortaları-16. yüzyıl ortaları)
3. Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (17. yüzyılın sonuna kadar)
4. Son Çağatayca devri (18-19. yüzyıllar arası).(Eckmann 1996: 139).

Eckmann’ın tasnifi bugün geçerli bir tasnif olarak kabul edilmektedir.

Orta Asya’nın siyasi ve kültürel hayatında ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar, XVII. yüzyılın başlarında daha da artmıştır. Son Şeybânî hükümdarı Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin’in 1598’de ölümü üzerine Türkistan

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. fundatoprak25@hotmail.com

coğrafyasında yaklaşık 250 yıl süren Türk siyasi birliği, Buhara, Harezm ve XVIII. yüzyılda da Hokand'da üç ayrı hanlığın kurulmasıyla son bulur. Hanlıkların küçük beyliklere bölünmesi ve aralarındaki sorunların çözülememesi çok kanlı mücadelelere yol açar. İran Şahı Nâdir'in XVIII. yüzyılın ortalarında bu coğrafyadaki istilasını da zaten kötü olan şartları oldukça ağırlaştırmıştır. Devrin yöneticileri, ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik şartları iyileştirmek için uğraşmaktadırlar. Şeybânîlerden sonra iktidar olan Astarhanlar da söz konusu şartları düzeltebilmek için birtakım önlemler alsalar da çok fazla başarılı olamazlar. Hanlıklar arasındaki siyasi çekişmeler ve savaşlar Orta Asya Türk birliğini derinden sarsar ve Rusların Türkistan coğrafyası üzerindeki istilacı emellerini gerçekleştirmesine zemin hazırlar. Bütün bunların sonucunda 1868'de Buhara, 1873'te Harezm ve 1876'da da Hokand, Rus Çarlığı'na bağlanır.

Türkistan coğrafyasının üç hanlığa bölünmesi ile Harezm, Buhara ve Hokand'da edebî muhitler oluşmuştur. Genellikle hanlık saraylarında ve din adamlarının etkili oldukları yerlerde gelişen bu devir edebiyatı, saray ve tasavvuf edebiyatı olarak iki ana kola ayrılır (Tekin 2011: 1844).

Klasik ve klasik öncesi dönem üzerinde pek çok çalışma varken klasik ve son dönem Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Hüveydâ, son dönem Çağatay şiirinin Hokand Hanlığı edebî muhiti temsilcilerindendir. Eckmann'ın son dönem Çağatay şairleri arasında saydığı Hüveyda üzerine Özbekistan ve Afganistan'da yayın ve incelemeler yapılmasına rağmen ülkemizde, antolojilerde geçen kısa bilgiler dışında üzerinde çalışma yapılmamıştır. Hanlıklar dönemi edebiyatının 'bir gerileme ve çöküş devri' edebiyatı olduğunu söyleyen Fuad Köprülü, mevcut şairlerin öncekileri taklitten öteye gidemediklerini savunur (Köprülü 1993: 319).

Hüveydâ mahlasıyla tanınan şairin asıl adı Hocabazar Gâyibnazaroglu'dur; doğum yılı belli değildir. Hokand Hanlığı topraklarında, şimdiki Fergana şehri yakınlarındaki Çimyan köyünde yaşamış, 1781 yılında Fergana'da vefat etmiştir. Hokand medreselerinde tahsil görmüş, dinî ilimleri, Arapça ve Farsçayı iyice öğrenmiştir. Hüveydâ'nın en mükemmel "Divan"ı, 19. yüzyılda Selâhüddin Sakib ve Mirza Ümid Marginanî tarafından istinsah edilmiş nüshadır. (Semerkand Üniversitesi Kütüphanesi, No.: 3903). Şairin "Divan"dan başka "Râhat-ı dil" ve "İbrahim Edhem" destanı da halk arasında çok sevilen, her zaman okunan eserlerdir. Hüveydâ'nın eserleri yüzyılımızın başında birkaç defa taş basma usulüyle yayımlanmıştır.

Şairin "Divan"ının en iyi elyazması, onun torunu tarafından meşhur katip Şahmurat Katip'e 1909'da yazdırılan nüshadır. Bu nüsha, zamanında İstanbul'da da neşredilmiştir.

Hüveydâ, eskiden beri Doğu'da anane hâlinde şekillenmiş aruz vezinli gazel, rubai, mesnevi vb. nazım şekillerinde eserlerini vermiştir.

Hüveydâ'nın Şiirlerinde İmla ve Ses Bilgisi Özellikleri

İmladaki düzensizlik ve ikili yazımlar, "Hüveydâ Divânı"nın okunmasındaki en büyük sıkıntılardandır. Söz başındaki *a* ünlüsünün yazımında bazen medli elif bazen de sadece elif kullanılmıştır. Söz başında *e* ünlüsü bazen sadece elif (İ) ile örneğin bazen de elif-ye harfleriyle (أے) şeklinde yazılmaktadır. Yuvarlak ünlüler düzenli bir şekilde vav (و) ile yazılmakta sözcükteki diğer seslere göre kalınlık incelik farkı gözetilerek okunabilmektedir. Ünsüzlerin imlasında *p* ünsüzü daima *b* (ب) ile, *ç* ünsüzü daima kendi ünsüzüyle gösterilmektedir.

Özellikle eklerin yazılışında Türkçede ünlü uyumuna dikkat edilmeden yazılması metnin en dikkat çekici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde sık sık kalın ünlülü sözcüklere ince ünlü taşıyan ünsüzlü eklerin ya da tam tersinin getirildiği görülmektedir. *kilmeğay* (H: 7h2), *toygünçe* (H: 11h3), *ümmetlerimğa* (H: 15h2), *birığa* (H: 19h2), *tutgendin* (H: 23h2), *mektubım* (H: 25h7) vb. Eckmann bu durumu eski yazmalarda nispeten nadiren, yeni yazmalarda ise sık görülen bir durum olarak değerlendirmekte bu uyum bozukluklarını şehirlerde konuşulan Özbekçenin tesirine bağlamaktadır. (Eckmann 1996: 113)

Hüveydâ'nın şiirlerinde yönelme hâli (+ğa/+ge, +úa/+ke, +ma/+me), gelecek zaman eki (-ğay/-gey/-kay/-ay/-ey), emir kipinin II. tekil şahıs eki (-àıl/-gil/-kıl), sıfat fiil eki (-ğan/-gen/-kan), isimden isim yapım eki (+lığ/+luú/+lik), isim fiil eki (+mağ/+mak/+meg/+mek), karşılaştırma eki (+rak/+rek/+raà), aitlik eki (+àu/+kı/+ki) ek uyumsuzluğu gösteren eklerdir. Yukarıdaki farklı alamorfları eserde takip edebilmek mümkündür.

Türkçe sözcüklerde görülen bu imla düzensizliğine karşın Arapça ve Farsça sözcüklerin yazımına özen gösterilmiş ve bir iki örnek dışında asıllarına uygun olarak yazılmışlardır. Son hecesinde *i* ve *î* bulunan Arapça Farsça sözcüklere her zaman kalın ekler getirilmektedir.

Ünlü değişimleri

e>i değişimi: Kök hecedeki *e* sesi Çağataycada *i* sesine değişmektedir. Ancak Hüveydâ'nın şiirlerinde bu değişikliğin yazımda bozulduğunu görmekteyiz. Kök hecedeki *e* sesi bazen *y* (ے) ile yazıldığı hâlde bazen de *y* (ے) siz yazılabilmektedir. Metin okunurken bu özellik dikkate alınmış metne sadık kalınarak okunmuştur.

Kıyāmet vehmidin zerre yemey gam (H:27h8)

Emān itgil uşal şermendelikdin (H:28h4)

ü>e düzleşmesinin örnekleri bulunmaktadır: *köter*-< *kötür*- *Alar baş köterip rüz-ı kıyāmet* (H: 52h3)

o>a düzleşmesi: *kavla*:- *kovala Eger ötmey dise kavlap urarlar* (H: 62h6)

p>f Değişimi: İlk Çağatay dönemi eserlerinde daima p ile yazılan sözcüklerdeki iç sesteki p sesi sonraki dönemlerde f sesine dönüşmüştür. Metnimizde de f sesiyle yazılmış örnekler görülür: *tofrak* (H: 118h3), *yafrak* (H: 133h15).

d>y Değişimi: Harezmi Türkçesi ve ilk Çağatay dönemi eserlerinde sözcük içi -d- sesi sonraki dönem Çağatay eserlerinde -y- sesine dönmüştür. Hüveydâ şiirlerinde de daima iç seste -y- sesi kullanılmaktadır: *kiyin* (H: 130h6), *ayır*- (H: 132h9), *ayağ* (H: 138h10).

s>ç gerileyici benzeşmesi örneği de metnimizde yer almaktadır. *çüçüg* (H: 122h10) (Etü.süçig, Harezmi Türkçesi *süçüg* “tatlı”).

Tamlayan ekinde klasik Çağatay metinlerinde daima *-nıñ* görülürken klasik sonrası dönemde *-nı* şeklinde kullanımların artarak devam ettiği bilinmektedir. Hüveydâ'nın şiirlerinde asli şeklin ağırlıklı olarak kullanıldığı *-nı* şeklinde tamlayan ekinin ise birkaç örnekte görüldüğü söylenebilir.

közünğni yaşı (H: 81m2/2), *könğülni mülkini* (H: 83m6/1), *özünğni fikirinğni* (H: 86m1/2), *sini vağlını izlep* (H: 86m9/1)

Klasik Çağatayca metinlerde *zamir n*'si kullanılmaz. Ancak manzum metinlerde vezin zarureti, zaman zaman *zamir n*'sinin kullanıldığı örnekler gösterir (Eckmann, 1988: 46, 60, 65, 67). Hüveydâ'nın şiirlerinde ise *zamir n*'si oldukça az kullanılmaktadır. Genellikle bulunma durumu ekinden önce yer-yön zarfı olan sözcüklerde görülmesi dikkat çekicidir. *Zamir n*'sinin Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine geçerken ilk önce bulunma hâliyle kullanılmaya başladığını daha sonra diğer durum ekleriyle kullanıldığını bu ilk örneklerle bakarak söylemek mümkündür.

İki cihānı kizdim hīç tapmadım nişānıñ

Nām-ı hoşıñnı taptım şerh-i beyān içinde (H: 122m8)

Halāyıklar barı bir sözde turmas

Adāvet il arasında kem olmas (H: 182h8)

Klasik dönem metinlerinde yönelme hâli +GA'dir. Şiirde iyelik eklerinden sonra vezin gereği +A bulunabilir (Eckmann, 1988: 60). Hüveydâ'nın şiirlerinde yönelme durumu ekinin klasik şekli devam ettirdiğini ancak vezin

gereği az sayıda örnekte +A şeklinde görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu örnekler daha ziyade I. tekil iyelik ekinde sonra görülmektedir.

*Evveli özüngni köydürüp cānıma otını koydurup
Vaşıl olurda vaşl ara munça hicābıñız nime* (H127m: 6)

Klasik dönem metinlerinde kelime başı *t-* birkaç kelimedede *d-*'ye dönüşür. Bunlar *dağı, dik, durur, degin, deginçe* kelimeleridir (Eckmann, 1988: 24-25). Hüveydâ'nın şiirlerinde ise cümle başı edatı *dağı* yerine daima *taķı* biçimi tercih edilirken *de-* fiili *di-* şeklinde yazılmış *til>dil* sözcüğünde ise *-t-li* şekil kullanılmıştır. Benzetme edat olarak da *dig* sıkça görülmektedir.

Taķı aydı kişi kim irte úopsa (H: 124h7) *Taķı mende alarnı kal-
mağay dip* (H: 126h1)

Kuruķ til birle eytürmen Muhammed ümmeti men dip (H: 2m11)

*Zamāne pirleri dünyā perestdür ĥaķ perest irmes
Mesihā dik pir oldur māl u dünyādın sivā bolsa* (H: 122m1)

Klasik dönem metinlerinde ek uyumsuzluğu konusunda Çağatayca'nın asli kelimelerinde ek uyumsuzluğunun olmadığını belirten Eckmann, klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda ek uyumsuzluğunun nispeten az olduğunu ve müstensih tarafından yapılmış bir hataya bağlanabileceğini belirtir. Alıntı kelimelerde eklerin uyumsuzluğu, özellikle /i/ ünlüsünü bulunduran kelimelerin tercihen kalın ünlülü ekler almaları genel kural gibidir diyen Eckmann, *ademğa, atağa, satğuçı, mestlüü, mu 'abbirğa* gibi örnekleri verir (Eckmann 1988: 12vd.).

Z. Ölmez, Ebulgazi'nin dili ile Klasik Çağatayca metinlerin dilini karşılaştırarak altı maddede farklılıkları belirtmiş; bunun yanı sıra Ebulgazi'nin söylediğinin tersine Arapça, Farsça ve Çağatayca kelimelerin kullanılması- nın yanında Çağataycada bulunmayan Türkmençe ve Özbekçe kelimelerin de (*tup, yav, yavla-, day* Özbekçe; *kızgan, uzat-, heley, denli* Türkmençe) bulunduğuna işaret etmiştir (Ölmez1996: 34).

Ölmez'in *Şecere-i Terakime* için tespit ettiği altı özellikten ilki, Çağatay Türkçesinde uyuma giren görülen geçmiş zaman I. tekil şahıs ekindeki uyum dışı kullanımlardır. Hüveydâ'nın şiirlerinde ise Klasik Çağataycaya bağlı kalınmış bu konuda uyum sağlam bir şekilde bütün metinde sürdürülmüştür.

Çağataycada henüz kesin biçimini almamasına rağmen ötümlü ünsüzle başlayan ekleri, ötümsüz ünsüzlerin yanında ötümsüzleşme eğilimindedir. Hüveydâ'da ise tıpkı *Şecere-i Terākime*'de olduğu gibi uyumun sık sık bozulduğunu söylemek mümkündür. Ölmez, bu eklerdeki uyumsuzluğu Oğuzcanın etkisine bağlamaktadır. (Ölmez: 1996: 33) Hüveydâ'da örneklerden birkaçı

şunlardır: *yürekde* (H: 54m4), *açdınğ* (H: 101m19), *hasretdin* (H: 108m16), *astım* (H: 98m36), *kullıkğa* (H: 113m29), *yitkende* (H: 23m31) vb.

Çağatay Türkçesinde korunan Eski Türkçe sıfat yapım eki *+lğ*'ın Kıpçakçada olduğu gibi *-lı* olarak kullanıldığı örneklerin de Hüveydâ'nın şiirlerinde olması onun şiirlerinde az da olsa Kıpçak etkisinin varlığını göstermektedir.

Peyamber aydılar rüz-ı kıyāmet
Halāyıkğa uşal hasretli sâ'at (H: 187h1)

Çağataycada yeterlilik çatısı *al-* fiili ile kurulmaktadır. Son dönem metinlerinde bu durumun Oğuzcanın etkisiyle değiştiği *bil-* fiilinin de kullanıldığı bilinmektedir. Oysa Hüveydâ'nın şiirlerinde *bil-* fiili yeterlilik yardımcı fiili olarak hiç kullanılmamıştır. Hüveydâ'nın bu anlamda klasik Çağatay şiirini devam ettirdiği söylenebilir.

Nergisleri aḥū-yı Hoṭan dik çü remīde
Kaş egmesığa yay müşābih bolayalmas (H: 52m23/24)

Çağatay Türkçesinde *alar* olan işaret zamiri, son dönem metinlerinde Oğuz-Kıpçak etkisiyle *anlar* şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Hüveydâ'nın şiirlerinde ise sadece dört kez *anlar* biçiminin kullanıldığını diğer bütün kullanımların *alar* biçiminde klasik Çağatay şiirinin özelliğini gösterdiğini söylemek mümkündür.

Çikip anlar cefāsın def'a def'a
Nidin meyl itdınğ iy bī- 'ār könglüm (H: 154m15/16)
Bu bezm eger anlar ile tapsa vūcūd
Mey sungalı bir sākī-yi bernā yahşı (H: 165m6/7)

Çağatay Türkçesinin ilk dönem metinlerinde tespit ettiğimiz son dönemlere yaklaştıkça azalan bir seyir izleyen *-IbAn/-UbAn* zarf-fiil ekini, Hüveydâ'nın şiirlerinde çok sık görebilmekteyiz. Bu anlamda Hüveydâ, klasik öncesi dönemin özelliklerini devam ettirmektedir denilebilir.

Salıban berg ü bārıngı kirib yolğa sübük rev bol (H: 13m1)
Yoldın azıban nefs beyābānığa tüşüm (H: 43m23)
Dost dip tün ü kün uruban dem be dem raqş u semā' (H: 60m26)

ilen, birlen, bilen edatlarının hepsi Hüveydâ'nın şiirinde kullanılmıştır. Ancak yaygın kullanım ön sesteki *-b*'li kullanımdır.

Özümni hīç 'amel ilen yupaṭkum yok (H: 146m30)
Bağlanğız asgeli mini rişte'-i zülfiñiz bilen

Rāzı men iy perīveşim özge tınābıñız nime (H: 127m3)

Kaşırñg kemānı birlen müjgān okını attıñg

Köksimğa tegdi derhāl cānımda taptı ol cā (H: 11m2)

Dik benzerlik edatının yanında Farsça *var* ve *veş* “gibi” edatları, az da olsa kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Türkçe en eski benzerlik edatlarından olan *yañlıg* sözcüğünü de sık sık Hüveydā’da görebilmekteyiz.

Cihānnı zīr-nigīn iyleseñg Sikender var

Ecel çü yitse bolur devlet-i Sikender hīç (H: 26m16)

Tā başda hevā-yı eışk divāne özüm

Şem ‘-i rūhıñnı üstide pervāne özüm

Ol Leyli-veşim isteyüben ‘ālemde

Mecnūn kibi ‘ışk iline efsāne özüm (H: 164m-4)

Bolurlar aç böri yañlıa alarnıñg big ü mollāsi

Ki endek söz suvāl itseñg alardın bir direm bolmas (H: 51m8)

Eckmann, -mış sıfat fiil ekinin Çağataycadan önceki devirlerin aksine çok az kullanıldığını söyleyerek bundan dolayı arkaizm olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Eckmann 1996: 97). Hüveydā da ise sık olmasa da yaygın kullanıldığını söyleyebiliriz. Özellikle iyelik ve belirtme durumu eklerini üzerine alarak kullanımı yaygındır.

Bir perī rūyi közümdin ötmışin kördüm bu kün

Tilbe iylep ‘aqlım alıp kitmişin kördüm bu kün

Başı yitmişyüz ayağ üçyüz bedenlik kuş kilip

Ten tūzıda murğ-i cān şayd itmişin kördüm bu kün

Bir kalender hindū beçe hırmen-i kül üstide

Rūmğa mihmān bolup olturmuşın kördüm bu kün (H: 109m11vd)

Hüveydā’nın şiirlerinde sık sık Farsça cümle yapısının Türkçeye beraber kullanıldığını adeta iki dille yazılmış beyitlerin varlığını söz konusudur. Bu, onun ve çağdaşlarının Fars edebiyatının açıkça etkisinde kaldıklarının bir göstergesidir. Birkaç örnekte de *kes* sözcüğünün *ādem*, *kişi* sözcüklerinin karşılığı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Karap her rüz ol kesni peyamber

Körünmes şaf be şaf ez pāyı tā ser (H: 192h1)

Melekü’l mevt ez dergāh-ı ma ‘būd

Kilip irdi ki bir kün nezd-i Dāvād (H: 185h6)

Bu dünyā zineti içmek yimek ferzend u māl irmiş

Güzer kılğul Hüveydā sin ez in dünyā ve mā fihā (H: 7m6)

Arapçanın etkisini ise örnek verilen ayetlerde veya kısa cümle kalıplarında görebilmek mümkündür.

Kilidi Cennetü'l- 'ala Hüveydâ dest-i ihsândur

Ki her yana elig sunsañg bolur bi'l-feth-i bâb anda (H: 8m13)

Türk dilinin Doğu ve Batı Türkçesi ayrımında önemli bir unsur olarak görülen *ol-* ve *bol-* fiil şekillerinin kullanımında Hüveydâ'nın genel olarak *bol-* şeklini kullandığını ancak *ol-* fiiline de sık sık başvurduğunu söyleyebiliriz. Bu ikili kullanım bazen vezin gereği gerçekleşmiş bazen de redif olarak kullanılabilmiştir. Hüveydâ'nın hem *bolmasa* hem de *olmasa* redifli şiirleri bulunmaktadır. Hatta bazen aynı beyit içerisinde her iki şekli de bir arada görebilmekteyiz.

'Aşık olmaz ol kişini közi giryân olmasa

Ah otı birle şehirler bağı büryân olmasa (H: 117m1)

Çârpâ dik yip içip cismin simürtüp yürse ol

Dimegil âdem anı kim maenî ü fehm bolmasa (H: 119m13)

İy Hüveydâ yârğa aytsañg bolur ahvâl-i dil

Cân üyi halvet bolup aldınğda ağyâr olmasa (H: 118m19)

HÜVEYDÂ'NIN ŞİİRLERİNDE SÖZ VARLIĞI

Eckmann, klasik sonrası dönemin genel özelliği olarak yerel kullanımların yani mahallî dile ait unsurların şiir diline yerleştiğini söylemektedir. Hüveydâ'nın şiirleri söz varlığı açısından bu görüşü destekler. Ancak bunu bir üslup özelliği ve zenginlik olarak görmek de mümkündür. Söyleyişlerdeki yalınlık, ve halk diline ait deyim, atasözlerine yer vermek şairlerin klasik şiiri, üst zümreden eğitilmiş kişilere yönelik bir sanat olmaktan çıkarıp halka yaklaştırdığını da göstermektedir. Hüveydâ'nın şiirleri bu anlamda oldukça zengindir. O, sık sık deyim ve atasözlerine başvurur, günlük konuşma diline ait sözcükleri kullanır. Bu onun üslubunun bir özelliği olarak değerlendirilmelidir. Hüveydâ'nın şiirlerinde kullanılan deyim ve atasözlerinden birkaçı aşağıda örneklendirilmektedir.

Deyimler

tili tizge tüşür- yalvarmak, yakarmak.

Tilim tizge tüşürüb teşne eylep kılmağıl rüsvâ (H: m2/2)

'ibret közin aç- gerçekleri fark etmek.

Açıp 'ibret közin her dem temâşa kılğıl iy bernâ (H: 122m13/1)

köz akını kara kıl- aşk acısı çekmek, sevgilinin özlemle yolunu gözlemek.

*Anıñ 'ışkı bile yıǵlap aǵardı köz yaşım akıp
Közüm aqın qara qıldım qaralap hal-i Hindüyı (H: 129m1)*

kara yere gir-: ölmek

*Kitersin uşbu dünyādın sini āhir ecel qoymas
Qara yirge kirermin dip qıl āhir terk şer imdi (H: 131m3)*

kulak sal-: nasihatı dinlemek

*İy Hüveydā kimge aytursam bu sözni cān çikip
Salǵu dik sözǵa qulaq bir merd ādem bolmasa (H: 119m20)*

tiz ağızlık kıl: boşboğazlık etmek, sır tutamamak

*Halk ara köp sözleme saklap öziñni sözlegil
Tiz ağızlık kılmağil bilgil sühendān qadrini (H: 135m17)*

Atasözleri

yırak yola kervan aheste aheste yürür: Uzak ve büyük hedefler için ağır ve temkinli gitmek gerekir.

*Kadem maqşadǵa qoysañ bol revān āheste āheste
Yıraq yolǵa yürermiş kervān āheste āheste (H: 123m7)*

Açlık çekmeyen ekmeğin kadrini ne bilir?: Sıkıntıları yaşamayan sıkıntıda olanların derdinden anlamaz.

*Maqşadın hāşıl kılalması bī-meşakkat hīç kişi
Tā ki çıkmey açlıǵnı ni bilür nān qadrini (H: 135m13)*

At sineği süt ve şekerin lezzetini ne bilir?: Değer bilene değerli olanı vermek gerekir.

*Żāyi ' itme yaǵşı sözni fehmi yok bī-fehmǵa
Ni bilür şīr ü şekerni lezzetini segmeges (H: 52m10)*

Ağlamayan bebeğe meme (süt) vermezler: Kendini acındırmak, duygularını açıkça belli etmek amaca ulaşmada bazen en etkili yoldur

*Ŧıfl tā yǵlamağunça şīr birmes dāye hīç
Ebr tā yaǵmay bolur mu deşt-i şahrā lālezār (H: 36m12)*

Terimler

Arapça Farsça terimler yanında bu terimleri Türkçeleştirerek kullanma Hüveydā'nın şiirlerinde dikkat çeken bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Ribā-ħor= sūd alǵuçı : faiz geliri alan

*Peyamberler melâ'ik ü evliyâlar
Ribâ-ħorge barısı la'net eyler
Hudâniñg la'neti sūd alğuçığa
Yine yalğan güvahlık birgüçige* (H: 179h 4/5)

Tamuğ ,duzah ve cehennem sözcüklerinin her üçü de kullanılmıştır.

*Kılurda Nūh kavmi dik tamuğnı âteşi ğarkap
Hālâ iyler bolıp kişti señga kilse 'azāb anda* (H: 8m8)
*Ki altınçı semāda duzāhı dir
Yitinçide kara yüzlüg şāķī dir* (H: 184h6)
*Didi Cibril iy baħr-ı şefā'at
Cehennemni 'azābı bī-nihāyet* (H: 68h4)

Maşrık 'Doğu' yerine kūn çıkarda terimi de ilginç bir kullanımdır.

*Bar irmiş kūn çıkarda bir vilāyet
Alarğa sal didi teñgri helāk it* (H: 103h3)

Kıyamet sözcüğü yerine bazen *tañgla* sözcüğü de geçmektedir.

*Kaçarsen sāyeğa munda çıdalmay andek ıssığdın
Nitersin tañgla iy ğāfil müşeddet-i āfitāb anda* (H: 8m11)
*Tañgla ol şah-ı ecel dise ni kiltürdüñg mañga
Fısk u 'ișyān birle ötse ni digüm mādām-ı 'ömr* (H: 39m1)

Halk Diline Ait Kullanımlar ve Arkaik Söz Varlığı

busağa: kapının iç kısmı, küçük oda, önemsiz yer.

*Busağa astığa taşlanğ ħār itip 'aşı tenim
Aytnıñız nige ħudāğa ölmedinğ tāt kılıp* (H: 22m5)

keçür-: affetmek.

İlāhî sen kerem birle keçürgil ey ħudavendā (H: 2m1)

bay bir-: kaybetmek, elinden yitirmek.

*Bahasız bî-bāha ömrünğni zāyi' kılma iy nādān
Kolinğdın bay birib bî-ħūde işge kılmağıl sevdā* (H: 7m33/34)

ķop-: yerinden kalkmak, ayağa dikilmek, mezardan kalkmak.

*Ribā-ħorlar ğurıdın rüz-ı maħşer
Barı ħınzır şūretde ķoparlar* (H:180h1)

nimerse: eşya, şey, mal.

*Bolur peydā didiler tört nimerse
Helāk olğay ańğa cümle kimerse* (H: 182h3)

imikdaş: süt kardeş, aynı anneyi emen çocuklar.

*İy birāderler ıanı biz birle yürgen teń tuş
Cāndın artuķ mihribān dostlar imikdaşlar ıanı* (H: 128m13)

nesye: veresiye eşya mal.

*Her naķd-ı meta 'ın ise sevdānı bu kün kıl
Naķdınǵnı qoyup nesye sevdāğa ıaşanma* (H: 122m13)

ula-: uzatmak, eklemek.

*Hudāyım yiti künni ol zamānı
Uladı yiti yılğa bilgil anı* (H: 187h6)

yavu-: yaklaşmak.

*Anuńǵ aldıǵa hıķ kişi yavumas
Eger kıçķursa hem aldıǵa barmas* (H: 188h9)

ķusunǵaķ bol-: kokup ķürümek.

*Gūristān ĥaddiǵa bargıl faķır ü baynı ķörgil
Yatıpdur ķusunǵaķ bolup ķuķup hāk -i mezelletni* (H: 130m11)

ney ur-: ney aletiyle kan almak, eti ayırmak.

*Kiķeler yok mende uyķu hem karār u taķatim
Ney urup guyā ayırdıń it bile tırnāǵnı* (H: 135m6)

köpdür-: çoǵaltmak, artırmak.

Köp isim kökünden yapılmış daha sonra -gAll zarf-fiil ekini almış bu kullanım oldukça ilginçtir.

*Gāh görünüp gāh kaçar 'āşıķların köpdürǵalı
'Işķ lezzet birmegey dilber ki 'ayyār olmasa* (H: 118m6)

başıńǵdın örgül-: kurban olmak, yoluna feda olmak

*Başıńǵdın örgüley yārım minińǵ aldımǵa kilsenǵçı
Çıkarǵa cān yavuştı aǵız sańǵa su'ālīm bar* (H: 36m8)

tar ur-: aǵ örmek

*Ankebūt dik tar urup kılǵan bu māl u ruzgār
'Āķibet berbād olur tā ki üzülse tār-i 'ömr* (H: 39m9)

yol adaştır-: yolunu kaybettirmek

*Ni tedbîr ü 'ilâc iyley ara yollarda kaldım men
Adaşturğan yolumnı rûzgârım mâcerâsıdır* (H: 40m4)

Lillah kııl-: Allah rızası için hayır işlemek.

*Taķı yüz miñg diraht ser-sebz kılsa
Bularniñ barçasın lillâh kılsa* (H: 115h5)

Aşağıdaki beyitte *kara* 'siyah renk', *kara-* 'bakmak', *karakçı* 'hırsız' sözcükleri tevriyeli olarak oldukça etkili bir söyleyişle kullanılmaktadır. Bu da Hüveydâ'nın şiirdeki maharetini gösteren en önemli özelliklerindendir. Aynı beyit içerisinde geçen *muralaş-* fiili ise Özbek Türkçesinde kullanılan 'gizlice bakmak, gizlice izlemek' anlamında yerel bir sözcüktür.

*Ķara közüñg qaralaşı ni belâ be-heybet imiş
Ķarakçı dik muralaşı bil 'ayn u devlet imiş* (H: 56m8)

Arapça sözcüklerin Farsça eklerle genişletilerek kullanıldığı az sayıda örnek de Hüveydâ'nın şiirlerinde görülmektedir. Bu ilginç sözcüklerden biri sürekli anlamında kullanılan *devâmet* sözcüğüdür.

*Bu künlerni saĶınurmen devâmet
Niçük dünyâda yürüm bâ-ferâgat* (H: 201h 8)

HÜVEYDÂ'NIN ŞİİRLERİNDE DÜŞÜNCE YAPISI

Hüveydâ'nın şiirlerinde bir düalizm açıkça görülmektedir. O, yer yer sevgilinin kaşına, boyuna, saçına, yanağına övgüler düzen, rakiplerinden ve sevgilinin zulmünden şikâyet eden bir aşık, yer yer dünyadan elini eteğini çekmiş bir derviş görünümündedir.

Tasavvufi Anlayış

Hüveydâ'nın tasavvufi anlayışında dünyaya ait zevkleri ve mal mülk hırslarını terk etmek ibadetler günlerini geçirmek öbür dünyaya hazırlıklı gitmek için şarttır. Zahidliği yererek aşkla Allah'a ulaşmayı savunur.

*Kimge dünyâga kilipdür ṯalib-i yâr olmasa
Cehd iylep ṯün ü ḵün c̱üyân-ı didâr olmasa
Ķâr-pādın bed-ter olĶay Ķâr-pâ nesli imes
Âhîret naĶd u metâ'ıĶa Ķaridâr olmasa
Sırr-ı esrâr-ı ilâhîdin kaçan alĶay Ķaber
Kiçeler tañĶ atĶuça zikrile ḇî-dâr olmasa
Ṯalib-i dünyâ bolup âvâre-i iki cihân
Közidin 'amâ kıpar ĶaĶdın Ķaberdâr olmasa
Ķerb ü ş̱îrîn yip içerler dimegil 'aşık anı
Dünyânı ni 'metleridin kim ki ḇizâr olmasa*

*Kiçeler yatmak bile hergiz kişi tapmas murād
 Hāb-ı gāflet mestlikdin kim ki hūşyār olmasa
 İy Hüveydā āri tapğunğdur viş.Âl-i yārni
 Zerreçe könglüm üyide kahr-ı ağıyār olmasa (H: 126m11vd)*

*Hudāyım munda küygenni dubāre anda köydürmes
 Kiçe kündüz sin iy ‘aşık küyüp bol munda nā-būdı (H: 141m2)*

Özellikle ibadetlerin tam ve eksiksiz yapılması gösteriştten uzak bir ibadet anlayışı onun şiarıdır.

Bir âşık olarak Hüveydā klasik şiirin bütün mazmunlarını ustaca kullanır. Vamık u Azra, Leyla ve Mecnūn, gül, bülbül, şarap onun şiirlerinin de vazgeçilmez öğeleridir. Aşk için acı çeker, sevgiliye övgüler düzer ve rakiplerini kıskanarak küçük görür.

*Cemāliñni körüben dād dip cān birsem erzāndur
 Sini bir tāre müyünğ ikki ‘ālemni bahāsıdur
 Ma ‘azzallah gālaṭ aydım bahāsını bī-bahā irken
 Yanıp bir baķışunğga yüz tümen minğ cān devāsıdur (H: 40m8-9)*

*Nigāra ikki ‘ālemde sininğ dik dil-rübā yoktur
 Firāķinğ otıda min dik esīr-i mübtelā yoktur (H: 40m16)*

*Yüzünğni körse ‘aşık iy perī çün māh-ı enver dir
 Közünğ āhū tişinğ gevher lebinğ yakūt-ı aḥmer dir
 Elif dik kāmetinğni rast iylep kol salıp çıksanğ
 Heme ḥayrān bolup hay hay ni hoş serv ü şanavberdir (H41: m7-8)*

Sonuç olarak son dönem Çağatay Türkçesi şairlerinden Hoca Nazar Hüveydā, söyleyiş gücü yüksek, hem edebî dili hem halk dilini çok ahenkli bir üslupla kullanabilen değeri henüz anlaşılamamış şairlerimizdendir. Onun dil özellikleri klasik dönem özellikleriyle daha çok uyuşmaktadır. Bu durumda belki de Eckmann’ın sınıflandırmasının tekrar gözden geçirilmesi gerekir. Ancak Deniz Abik’in de üstünde durduğu gibi ‘Son dönem metinlerinin dilinin klasik dönem metinlerinden ayrılan özelliklerinin tespit edilmesi, Eckmann’ın (1964: 123) belirttiği “konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi” konusunda fikir geliştirilmesini sağlayacağı gibi, farklı nüshalar nedeniyle farklı lehçe özelliklerinden baskın olanların ortaya çıkarılmasında da etkili olacak durumun yeni yazı dilleri öncesi haberciliği tartışılabilecektir’(Abik 2007: 60).

KAYNAKLAR

- ABİK, Deniz (2007). 'Sūfī Allahyār ve Sebātü'l Acizīn': 18.Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallileşme Eğilimleri Üzerine'. International Journal of Central Asian Studies, Vol.11-1.Korea.
- ECKMANN, Janos (1996). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. TDK Yay. 635, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, Fuad (1993). 'Çağatay Edebiyatı', *İslam Ansiklopedisi*, III. C, s. 316-319.
- TEKİN, Feridun (2011). 'Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı'. *Turkish Studies*, Vol. 6/1 s. 1843-1850.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime*, Simurg Yay., Ankara.
- Kitab-ı Işan Hüveyda Çımyani*, Tıpkıbasım, Mezar-ı Şerif Afganistan.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ASKERÎ TERİMLER: DELİCİ, KESİCİ, ATEŞLİ VE ATILAN SİLAHLAR

G. Selcan Sağlık ŞAHİN*

1. Giriş

Tarih boyunca bütün milletlerin kendilerini diğer milletlerden farklı kılan özelliklere sahip oldukları ve bu karakteristik özellikleriyle tanındıkları belirtilir. Bu bağlamda dünya tarihinde askerî kültür ve harp sanatı açısından dikkat çeken milletlerin başında da Türklerin geldiği söylenmektedir (Göksu 2008: 97-98). Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah* adlı eserinde, Türk milletin tarih boyunca elde etmiş olduğu siyasi ve askerî başarıları bu söylemlerin doğruluğuna delil göstererek, Türk devlet ve toplum hayatında askerlik ve savaş kavramlarının birinci derecede öneme sahip olmasının Türklerin “doğuştan asker” olarak nitelendirilmelerini de sağladığını belirtir (Göksu 2008: 97-98).

Sadece bir saldırı veya savunma aracı olmakla kalmayıp, Türk devlet ve toplum hayatında önemli kültürel işlevlere de sahip olan silahlar, başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan bozkır Türk topluluğunda mükemmel birer kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren vb. şekillerde imal edilirken, bozkır Türk kültüründe silah yapımı da bir sanata dönüşmüş; Türk kılıçlarının kabzaları hayvan figürleriyle, altın levhalarla ve kıymetli taşlarla süslenmiştir (Kafesoğlu, 2005: 321).

Doğuştan asker Türk boyları arasında nüfusça kalabalık boylardan biri olan Oğuzlar (Türkmenler) ise A. Vambéry’e göre Orta Asya halkları içinde en rahatsız edici halk olarak bilinirler. Dünya üzerinde onlar kadar vahşi ruhlu, rahatsız edici ve özgürlüklerine düşkünü bulunamaz (Necf-Annaberdiev 2003: 303). Vambéry, 1867 tarihli *Puteşetsviye po Sredney Azii* adlı çalışmasında Türkmenler arasında okuma-yazma öğrenenlerin birkaç binde bir kişi olduğu hâlde, ok ve silahın bütün Türkmen gençlerinin esas işi olduğu-

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

nu yazar (Necef-Annaberdiyev 2003: 304). Faruk Sümer’e göre ise Oğuzlar (Türkmenler) cihan tarihinde önemli rol oynamış; XI-XV. yüzyıllar arasında Anadolu’yu her bakımdan bir Oğuz (Türkmen) yurdu hâline getirmiş; Selçuklu ve Osmanlı devletlerini kurmuş; diğer Türk unsurlarının aksine, her zaman düşmanla mücadele için gerekli teşkilata ve savaşıklık ruhuna sahip bir kavim olmuşlardır (Sümer 1999: 2).

Bu çalışmada, bugün Türkmenistan Cumhuriyeti’nin resmî dili statüsündeki Türkmen Türkçesinin söz varlığındaki askerî terimlere bir giriş yapılması amaçlanmıştır. Bu giriş için delici (TrkmT. *tıǵ, aksaplı* vd.), kesici (TrkmT. *aypalta, gılıç* vd.), ateşli (TrkmT. *tüpeň, piştev* vd.) ve atılan (TrkmT. *top, zenbürek* vd.) silahlar seçilmiştir. Temel olarak Türkmen Türkçesinin söz varlığına dayanan bu çalışmanın ilham kaynağı Çarıyarberdi Garacayaev’in *Türkmen Dilinde Harbî Leksika* (Aşgabat 1989) adlı eseridir.

2. Silahların Sınıflandırılması

En basit anlamıyla “bir saldırı ve savunma aracı” (TS-II, 1981) olarak tanımlanan silahların pek çok sınıflandırması olmakla birlikte, Türk dilinde yapılan en temel sınıflandırmalar *yakın: uzak* ve *hafif: ağır* karşıtlarıyla kurulan sınıflandırmalardır: *yakın ve uzak muharebe silahları, hafif ve ağır muharebe silahları* gibi. Hareket ve sürat temeline dayanan Türk savaş taktiğine bağlı olarak, eski Türk silahları *hafif* ve *ağır silahlar* olmak üzere ikiye ayrılıyorlardı (Göksu 2008: 126-127). Hafif silahlar, adından da anlaşıldığı üzere taşınması nispeten kolay olan, ok, yay, kılıç, mızrak, gürz, balta, bıçak, kargı, kama, sapan gibi saldırı silahlarıyken, ağır silahlar daha çok lojistik gerektiren, şehir ve kale kuşatmaları için geliştirilmiş mancınık, çarh, kule, koçbaşı gibi mekanik savaş aletleridir (Göksu 2008: 127).

Silahlar ayrıca ateşli ve ateşsiz silahlar olarak da ikiye ayrılabilir. Ateşsiz silahlar: gürz, bıçak, kılıç, mızrak, kargı, hançer, balta, kama, ok, mancınık, koçbaşı vb. Ateşli silahlar ise tabanca, tüfek, top gibi, zamanla değişik vasıflara sahip birçok çeşide ayrılan silahlardır.

Türkiye Türkçesinde Arapçadan alıntılanarak kullanılan *silah* sözcüğüne karşın, Türkmen Türkçesinde silah için Eski Türkçenin *yarag* sözcüğü kullanılmaktadır. *Yarag* sözcüğünün anlamını Clauson esasen “imkân, olanak, uygunluk olarak” verir. Ancak sözcüğün yaygın anlamının “silah, askerî ekipman” olduğunu belirtir. Clauson’un *Etimolojik Sözlüğü*’nde *yarag* sözcüğünün Çağatay Türkçesinden itibaren “ekipman, alet-edavat anlamında kullanılmaya başlandığı görülmektedir (ED, 962). TrkmT. *yarag* “goranmak, av etmek ya da bir zadı kesmek için ulanıyan esbap” (TDS, 852) anlamında kullanılır ve bu yaraglar genel olarak 3 gruba ayrılır:

- a) Soğuk silahlar (TrkmT. *sovuk yaraglar*)
- b) Ateş açan silahlar (TrkmT. *ot açyan yaraglar*)
- c) Atılan silahlar (Trkm.T. *atilyan yaraglar*) (TDHL, 24).

Türkmen Türkçesindeki askerî terimler ve silah adları bundan başka kökenleri bakımından da sınıflandırılabilirler:

- a) Arap dilinden geçen askerî terimler.
- b) Fars dilinden geçen askerî terimler.
- c) Rus dilinden geçen askerî terimler.

Arap ve Fars dillerinden geçen askerî terimlerin çoğunun TrkmT.'de sinonimi bulunduğundan, bu alıntıların bazıları edebî dilin söz varlığına çok yerleşmemişlerdir: Far. *tir* = TrkmT. *ok*; Far. *ceng* = TrkmT. *urus* “savaş”; Ar. *gilaf* > TrkmT. *gilap*, TrkmT. *gın* “kın” gibi (TDHL, 20-21).

Rus dilinden geçen askerî terimler ise daha çok Ekim Devrimi'nden sonra TrkmT.'e yerleşmişlerdir ve bunların TrkmT.'de tam karşılıkları olmadığından edebî dile Rusçaları yerleşmiştir: *avtomat*, *admiral*, *bomba*, *raketa*, *taşk*, *samolyot*, *polkovnik* vb. Bu sözcüklerin büyük bir kısmı da esasen Rus diline Almanca veya Fransızcadan geçmişlerdir.

3. Türkmen Türkçesinde Delici, Kesici, Ateşli ve Atılan Silahlarla İlgili Terminoloji

3.1. Türkmen Türkçesinde Delici ve Kesici Silahlar

Türkmen Türkçesindeki (TrkmT.) delici ve kesici silahlar esasen *sovuk yaraglar* (soğuk silahlar)¹ sınıfından olup; *çapmak*, *kesmek*, *sançmak* ve *urmak* için kullanılan silahlar arasına girerler. TrkmT.'de bu fiiller için kullanılan silahlar şunlardır:

I. PALTA (BALTA)

Ağaç kesmek, yontmak veya bir şeyi kesmek için kullanılan, yüzü keskin, demir saplı alet (TDS, 514). Clauson'un *Etimolojik Sözlüğü*'nde *baltu* olarak geçen sözcük için özellikle erken dönem Türk dilinde “savaş baltası” anlamında kullanıldığı belirtilmiş ve sözcük VIII. yy.dan itibaren tanıklanmıştır (ED, 333).

Kutadgu Bilig'de balta, sık sık kılıçla birlikte aynı cümlede geçer:

¹ Delici ve kesici silahların çoğu soğuk dövme demirden yapıldıkları için, soğuk sıfatıyla nitelenmektedirler.

qılıç baldu boldı bu il saqçısı “Kılıç ve balta memleketin bekçisidir” (2140).

Türkmenlerde ise balta, bir silah olmaktan çok günlük hayatta kullanılan bir alet olarak ortaya çıkmaktadır:

Maňa bir palta yasap bermegi yadıňdan çıkarma, her gün goňşulardan palta sorap bizar bolduk “Bana bir balta yapıp vermeyi aklından çıkarma, hergün komşulardan balta istemekten bıktık, usandık” (TDS, 514).

Baltañ daşa deňmek “bir işte başarısız olmak” (TDFS, 289) (krş. TTü. *Baltayı taşa vurmak* “Farkında olmayarak karşısındakine dokunacak söz söylemek” (DS, 613).

TrkmT.’nin bazı ağızlarında *balta* biçiminde karşımıza çıkan sözcük şahıs adı olarak da kullanılmaktadır. Önce çocuğun göbeği balta ile kesilip, sonra “ölmesin, uzun yaşasın” anlamında bu isim takılır (Ataniyazov, 1992: 189).

TrkmT.’de *ay* sözcüğünün *palta* ile birleşmesiyle kurulan *aypalta* ise bir silah adı olarak karşımıza çıkar.

Aypalta - Ağzı yarım yuvarlak, uzun saplı savaş baltası. Bu silahın dış görünüş bakımından, ağzının yarım ay şeklinde olmasından dolayı bu adı aldığı düşünülmektedir (TDHL, 25).

Pıçak, aypalta göterip, bir yıl köşkde hızmat etdi “Bıçak, aybalta götürüp, bir yıl köşte hizmet etti” (Göroğlu- TDS, 31)

Sravnitelno-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika’da, bu silahın Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *aybalta* biçiminde tespit edildiği görülür (Tenişev, 1997: 577):

KırgT. *Aybalta*: Balta, savaş baltası (KS, 64).

KazT. *Aybalta*: Uzun saplı, yarım ay şeklindeki balta, teber. (KTS, 29)

Hatta Kırgız Türkçesinde sözcüğe +çI eki getirilerek meslek adı da yapılmıştır: *aypaltaçı* “baltacı” (KS, 64).

II. GILIÇ (KILIÇ)

Taş üstünde dövülerek şekil verilen, polattan yapılmış, yassı, kesici silah. Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah* adlı çalışmasında Ömer Hayyam gibi bazı müelliflerin kılıcı İran’ın efsanevi hükümdarı Cemşid’in icat ettiği yolundaki görüşlerine yer verir ve bu silahın Türklerin ok ve yaydan sonra kullandıkları en önemli silah olduğunu ekler (2008: 198). Eski Türkler dağ, tepe, ırmak, ağaç gibi tabiattaki varlıkların yanı sıra demir, çelik ve bunlardan üretilen kılıcı da kutsal saymış ve bir ruh taşıdığına inanmışlardır (Gülensoy

2011: 197-198). Kılıç, Türk dilinde bulunan silah adlarının da en eskilerinden-
dir. Clauson sözcüğün Farsçadan alıntı olduğunu ifade eder (ED, 618).

Orhon Yazıtlarında sözcük sadece *kılıç+la-* biçiminde Kül Tigin yazıtının
kuzey cephesinde geçer:

(a)ltı (e)r(i)g s(a)nçdı sü[t](e)gişinte yit(i)nç (e)r(i)g kul(ı)çladı “Altı eri
mızrakladı. Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı” (KT K5; Tekin,
2006: 36-37).

Kâşgarlı Mahmut, *Divân*’ında sözcüğü atasözü örneğiyle açıklar: *koş kılıç kınka sığmas* “iki kılıç kına sığmaz”. Bu atasözünün bir mesele üzerinde tartışan veya aynı kadını elde etmeye çalışan iki adamın durumunu anlatmak için kullanıldığı kaydedilir. Kâşgarlı, *kılıç* sözcüğünün Hakanîler tarafından saygı belirten bir unvan olarak kullanıldığına da dikkati çeker (DLT, 423). Türkmen Türklerinde de balta gibi *kılıç* sözcüğü de “akıllı, keskin zekâlı olsun, ölmesin, uzun yaşasın” anlamlarında oğlan ve hatta kız çocuk adı olarak kullanılır: *Gılıç, Gılıçbay, Gılıçberdi, Gılıçbibi, Gılıçgeldi, Gılıçgulu, Gılıçlı, Gılıçcan* gibi (Ataniyazov, 1992: 102-103).

Hakaniye Türkçesini temsil eden eserlerden *Kutadgu Bilig*’de de kılıçla ilgili, memleket yöneten beylere öğütler veren, her biri birer atasözü değerinde pek çok kayıt vardır:

<i>qayu beg er atnı sevindürmese</i>	“Hangi bey askerini sevindirmezse,
<i>qılıç qında çıqmaz anıñda basa</i> (2138)	Kılıç da kınından çıkmaz.
<i>qılıç birle begler uzatur elig</i>	Beyler kılıç ile memleketlerine hâkim olur;
<i>qılıcsız usal beg basumaz ilig</i> (2139)	Kılıcsız ve gafil bey memleketine sahip olamaz.
<i>qılıç baldu boldı bu il saqçısı</i>	Kılıç ve balta memleketin bekçisi dir; halkın
<i>qılıçın alır il buñun başçısı</i> (2140)	Başında bulunan, kılıç sayesinde memleketler ele geçirir.
<i>negü tir eşitgil ajun tutğuçı</i>	Ne der, dinle dünyayı elinde tutan,
<i>qılıç baldu birle yağığ utğuçı</i> (2141)	Kılıç ve baltayla düşmanı yenmiş olan:
<i>aya il tutuğlı ilig saqlağu</i>	Ey memlekete hâkim olan, onu

	korumalı;
<i>usallıq bile yir yigüçi ağu</i> (2142)	Zehir yiyen kişi bunu gaflet yü zünden yer.
<i>qılıç baldu saqçı tutun ay unur</i>	Kılıç ve baltayı kendine muhafız yap, ey kudretli,
<i>qılıç saqçı bolsa beg inçlik bulur</i> (2143)	Kılıç bekçi olursa, bey rahata ka vuşur.
<i>qılıç teprer erken yağı tepremez</i>	Kılıç kımıldadığı sürece düşman kımıldayamaz;
<i>qılıç qınqa kirse beg inçlik yimez</i> (2144)	Kılıç kınına girerse beyin huzuru kaçar.
<i>sevinçlig tut ay beg qılıç urğuçığ</i> sevindir ve böylece	Ey bey, kılıç kullananı her zaman
<i>sevinçin tiril tutçı körme açığ</i> (2145)	Kendin de daima sevinç içinde yaşa, zahmet yüzü görme”.

14. yy.ın ikinci yarısında Arapçadan Türkçeye çevrilen, Memlük-Kıpçak Türkçesi dil yadigârlarından askerî bir risale olan *Münyetü'l- Ğuzât*'ta bulunan altı fenden üçüncüsü *qılıç birlä* 'amal kılmaq yani kılıç kullanmaktır. Eserin bu bölümünde kılıcın amelleri anlatılır. Bütün silahlar içinde kılıcın ayrı ve önemli bir yeri olduğu, dar veya geniş mekânlarda, her türlü hava şartında (okun rüzgârlı havada hedefini bulamayacağına vurgu yapılarak), herkes tarafından kullanılabileceği belirtilerek kılıç türleri sıralanır: *Şam kılıcı*, *äski* (en iyi tip kılıç), *Hindi* (Hint kılıcı), *kabāki*, *kabūrī*, *yāngi*, *Yamanī* (Öztopçu 1989: 41-44).

Kamkam - Kısa kılıç. Bu sözcüğe ne yazı dilinde ne de konuşma dilinde rastlanmamakta, sadece eski edebî metinlerde görülmektedir:

Katal eylöp zehi heñgam birle,

Kesip küffar başını kamkam birle. (TDHL, 28)

Kılıç sözcüğü, Oğuz alan araştırmalarının kaynakları arasında yer alan *Dede Korkut Destanları*nda da çok sık geçer:

Egni berk demür tonum geyer-idüm “Yapısı sağlam demir giyimimi gi-yerdim”

Kara polad öz kılıcum bilüme bağlar-idüm “Kara çelik öz kılıcımı belime bağlardım” (DK, 297-2)

TrkmT.’de *gılıç* sözcüğü ile kurulmuş pek çok atasözü ve deyimine de rastlamak mümkündür:

Gılıç öz gınını kesmez. “Kılıç kendi kınını kesmez” (TDS, 225) (krş. TTü. *Kılıç kınını kesmez*)

Gılıç gınında yatsa, poslar. “Kılıç kınında yatsa, paslanır” (TDS, 225)

Gılıç gınından çıksa, gan görner “Kılıç kınından çıksa, kan görünür” (THN, 350)

Gılıç-keser, gol-övüner “Kılıç keser, kol övünür” (THN, 349) (krş. TTü. *Alet işler, el övünür*)

Gılıç yarası biter, dil yarası bitmez. “Kılıç yarası geçer, dil yarası geçmez” (TDS, 225)

TrkmT.’de *gılıç* sözcüğü ile birlikte (1) dakmak, (2) çapmak, (3) geçmek, (4) geçirmek, (5) götermek fiillerinin kullanıldıkları görülür:

1) *Bileginden şemşir, gılıç dakanna,*

Yağşı çağlaşıp sen han Hocamberdi. (TDHL, 26)

2) *Göroğlu doğru tuğa at goydı, gılıç bilen çapıp tuğı yıkdı.* (TDHL, 26)

3) *On iki müñ kapır gılıçdan geçti.* (TDHL, 26)

4) *Nädersiñiz, barıñızı birden gılıçdan geçiräysem!* (B. Kerbabayev-Aygıtlı ädim TDS, 225)

5) *Gılıç göteren gılıçdan hem öler.* “Kılıç taşıyanın ölümü de kılıçtan olur” (TDS, 225)

TrkmT.’de “kılıç” anlamında Farsçadan geçen *tığ* [tɪ:ğ] (< *tig* “kılıç, ustura, bıçak gibi şeyler” FTL-III, 1996: 631) *şemşir* sözcükleri de yer almaktadır:

Gahar bilen men sizlerge şemşiri “Sinir ile ben sizlere kılıcı,

Urarın, giderin, urmasam bolmaz Vurur giderim, vurmasam olmaz” (TDHL, 25).

Far. *şemşir* “kılıç” (FTL-II, 1996: 1327) eğri namlulu bir kılıçtır. Oysa tarihî İran kılıçlarının düz ve iki ağızlı oldukları bilinmektedir. İran’da özellikle XIII. yüzyıldaki Moğol istilasının ardından eğri namlulu kılıçlar belirginlik kazanmıştır. Bugün birçok araştırmacı² eğri namlulu kılıçların Orta Asya

² Konu ile ilgili olarak bk. Moshtagh Khorasani (2006) *Arms and Armor from Iran: The*

kökenli olduğunu ve bundan çok daha eski tarihlerden beri Türk süvarileri aracılığıyla İran'da tanındığını düşünmektedir. *Tığ* sözcüğü ile *gılıç* sözcüğü arasında ise kullanımda bir fark yoktur: *Tığ yarası biter, söz yarası bitmez* (TDS 666).

I. Pıçak (Bıçak)

Metalden yapılan soğuk silah (TDS, 554). *Bıç* - > *bıçak* sözcüğü de VIII. yy.dan itibaren Uygurca Buddhist metinlerden günümüze tanıklanabilmektedir (ED, 293). Türkmen Türklerinde bıçağın pek çok çeşidi vardır: *aksaplı*, *yanpıçak*, *cövher pıçak*, *gezlik* gibi.

Aksaplı - Sapı beyaz kemikten yapılan bıçak.

*Oların hersiniñ bilinde aksaplı pıçakları bardı. “Onların hepsinin belle-
rinde aksaplı bıçakları vardı”* (B. Hudaynazarov-Kumlular; TDHL 27)

Yanpıçak - Yanında taşımak için özel olarak yapılmış Türkmen bıçağı.

Ol kiçicik yanpıçağını onun göbeğiniñ yanından sokcaktı. (TDHL, 27)

Bu bıçağa *bil pıçak* “bel bıçak(ı)” da denilir.

Cövher pıçak - Üstün kalite çelikten üretilmiş bıçak.

Barının yarağı eğri gılıç bilen cövher pıçakdı. (TDHL, 28)

Gezlik - Uzunluğu bir gez olan bıçak. TrkmT.'de *gez* “dirsekten parmak ucuna kadar olan uzunluk” olarak tanımlanır (TDS, 159). *Gezlik* sözcüğü Kâşgarlı Mahmut'un *Divân*'ında da geçmektedir: *kezik*: Kadınların kaftanlarına tutturulmuş olarak sakladıkları küçük bir bıçak. (DLT 2005: 313). Türkmen Türklerinde de *gezliği* kadınların kendilerini korumak amacıyla taşıdıkları ifade edilir. Şimdiye kadar yukarıda sayılan bıçak türleri (*aksaplı*, *yanpıçak*, *cövher pıçak*, *gezlik*) esasen bugün askerî birer terim olmaktan çıkmış, günlük hayatta bağ-bahçe işlerinde kullanılan veya kişisel güvenlik amacıyla taşınan bıçaklar hâlini almışlardır (TDHL, 29).

Gama - İki taraflı, uzun, yassı bıçak; hançer (TDS, 139). Konuşma dilinde *gamma* şekline de rastlamak mümkündür (TDHL, 28).

Biliñdäki gamanı hem çöz-de taşla “Belindeki kamayı çöz de at” (A. Goşudov-Kopetdağın eteğinde, TDS, 139)

Hancar - (< Arp.) Kısa saplı, iki taraflı keskin silah (TDS, 700). *Gama* sözcüğünün sinonimidir. Gamaya nazaran daha seyrek kullanılır (TDHL, 28). TrkmT.'de daha çok edebî metinlerde, mecaz anlamda kullanımına rastlanır:

Kirpiklerin gül hancarı, “Kirpiklerin gül hançeri,
Nurlandırıyor ahli yeri, Nurlandırıyor her bir yeri,
Hayran etdi gözelleri, Hayran etti güzelleri,
Senin gözlerin, gözlerin. Senin gözlerin, gözlerin” (A. Omarova-TDS, 700)

Hancar urmak (dey.) “büyük üzüntü, acı vermek”

Annatuvak, dudemini yaralı yüreğine hancar urmağa senin nâhili insabın çatıyor? “Annatuvak, dedemin yaralı yüreğine üzüntü vermeye senin insafın nasıl yeter?” (TDS, 700)

II. SÜŦİ//SÜŦĞİ (SÜŦĞÜ)

60 el ayası uzunluğundaki sırtığın ucuna takılan, ucu sivri demir şiş (TDHL, 29), TTü. *süngü* (TS-II, 2051) < *süñü* < *süñ-* (ED, 834).

Garga dilli süñümü halamayarmı, gövsün dilip göge parlar “Karga dilli süngümü beğenmiyor musun, göğsünü dilip, göge yükselir” (TDHL, 29).

Orhon Yazıtlarında da “mızrak” anlamında *süñüg* sözcüğüne rastlanmaktadır:

Süñ(ü)gl(ü)g k(a)nt(a)n k(e)lip(e)n süre (e)ltdi “Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı” (KT D 23; Tekin, 2006: 30-31).

Yazıtlarda ayrıca *süñüg*’ün bir uzunluk ölçüsü olarak da kullanıldığı görülür:

Süñüg b(a)t(ı)mı k(a)r(ı)g sök(ü)p(e)n kögm(e)n yış(ı)g toga yorıp kırk(ı)z bod(u)n(u)g uda b(a)sd(ı)m(ı)z “Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık” (KT D 35; Tekin, 2006: 34-35).

Süñi sözcüğü ile eş anlamlı olarak TrkmT.’de bir de *gönder*, *cıda//cıza* ve Farsçadan geçen *nayza* sözcükleri kullanılmaktadır.

Gönder - Süngü anlamında kullanılan bu sözcüğe TrkmT.’nin yazı diline ait eski yadigârlarda rastlamak mümkündür:

Kimiñ hünäri gılıçda, kimiñ hünäri okda ve gönderde zahır olar “Kiminin hüneri kılıçta, kiminin hüneri okta ve süngüde ortaya çıkar” (TDHL, 30).

Cıda//cıza - Süngü anlamındaki TrkmT. *cıda//cıza* sözcüğünün Moğolca’dan alıntılanmıştır. Moğ. *cida* “kargı, mızrak, kazık, zıpkın, süngü” anlama-

rına gelmektedir (Lessing, 2003-II: 1620). Sözcük TrkmT.’de zamanla -d- > -z- değişmesi ile *cıza* şekline dönüşmüştür:

Men durdum öñüünde cıza parladıp, “Ben durdum önünde süngü parlatıp,

Senden gaydan enesinden doğmasın “Senden dönen anasından doğmasın” (Göroğlu-TDHL, 30).

cıda//cıza çoğu zaman tek uçludur. Ancak Türkmenlerde birden fazla uçlu, dişli görünüşte süngüler de mevcuttur:

<i>Kim ok bilen, kim yay bilen,</i>	“Kimi ok ile, kimi yay ile,
<i>Yigit yağşısı tay bilen,</i>	Yiğidin iyisi tay ile,
<i>Çar perreli cıday bilen,</i>	Dört dişli süngü ile,
<i>Sancışıp yıkışa bu gün</i>	Birbirlerini delip, yıkılsalar bugün”

(TDHL, 30)

Esasen TrkmT.’de *süñi* sözcüğünün yerini zamanla *gönder*; gönderin yerini *cıda//cıza* ve son olarak da hepsinin yerini Farsçadan geçen *nayza* almıştır:

Nayza – 1. Ucu uzun, demir şişli soğuk silah, 2. Tüfeğin ucuna takılan süngü (TDS, 463).

Dükânıñ içine seretseler, inha cayıñ burçunda bir yaşıl nayza dur “Dükânın içine baktıklarında, tam odanın köşesinde yeşil bir süngünün durduğunu gördüler” (TDHL, 31).

TrkmT.’de “süngü” anlamında kullanılan bu sözcüklerden *süñi*, *cıda//cıza* ve *nayzanın* İFY eki +IA ile türemiş fiil biçimlerini de görmek mümkündür: *süñülemek*, *cızalamak*, *nayzalamak* (TDHL, 29-31). *Gönder* sözcüğü ise *ur-* “vurmak” fiili ile birlikte kullanılır:

Altmış tutam ala gönderini goltuğına gısdı, Oraz bir gönder urdı “Altmış el ayası (uzunluğundaki) ala gönderini koltuğuna kıstı, Oraz’a bir gönder vurdu” (Gorkit Ata-TDHL, 30).

III. GÜRZİ (GÜRZ < Far. *gurz*)

Kısa saplı, ucu diş-diş, yuvarlak savaş aleti. Eski çağlardan beri birçok toplum tarafından kullanılagelen gürzün, Türkçe karşılığı *topuz* olarak verilse de (Göksu 2008: 239), *topuz* sözcüğü de Arapça *debb*°s sözcüğünden gelmektedir. Edebî metinlerde geçen örneklerden Türkmenlerde gürzün altı dişli olduğu söylenebilir:

Altı perli gürzi bile depesine gatu urdu “Altı dişli gürzü ile tepesine sertçe vurdu”. (Gorkut-Ata, TDHL, 32)

Gürzi sözcüğü, büyük Türkmen şairi Mahtumkulu’nun babası Devletmehmet Azadî’nin *Vagzi-azat* eserinin birinci bölümünden getirilen aşağıdaki örnekte *gürz* şeklinde geçmektedir:

Bes melekler gürz ile urgay anı, “Melekler gürz ile vuracaklar ona,
Çekiban dovzah tarap bargay anı “Cehennemden yana çekip, götürcekler onu” (1962: 55)

Türkmen Diliniñ Sözlügi’nde *gürzi* “demir dövülen, büyük ve ağır çekiç, balyoza benzeyen kısa saplı alet” olarak tanımlanır:

Seni gürzi bilen yencer “Seni gürz ile döver” (*Aygıtlı Ğdim*-TDS, 218)

Bu tanım, sözcüğün askerî bir terim olmaktan çıktığını düşündürmektedir. TrkmT.’de gürzle benzer görünüşte olan başka savaş aletleri de vardır:

Serdesse - Ucu yuvarlak sopa (TDHL, 33).

Çomak - Kısa saplı, ucu yuvarlakça ve dişli, ağaçtan yapılan savaş aleti (TDHL, 33). *Türk Kültüründe Silah* adlı çalışmada Türkler tarafından her yerde ve her zaman kullanılan bir silah olan *çomağın* sözlüklerde “iri, toparlak başlı topuz” olarak açıklandığı belirtilir (Göksu 2008: 245-246). *Divânü Lugâti’t-Türk*’te *çomaq* “ince dal” (DLT 2005: 239) anlamında geçerken, Dede Korkut’ta *çomak* “demir topuzlu sopa, bir cenk aleti” (DK-II, 1997: 76) olarak geçer:

Kazana geyüm getürdiler. Kılıç ve süñü ve çomak ve sayir cenk aletin geydürüp tonattılar “Kazan’a giyim getirdiler. Kılıç ve mızrak ve çomak ve sair savaş aletini giydirip donattılar” (DK-I, 1997: 285-10).

Şeşmer - (< Far. *şeşper*) Ucu yuvarlak ve diş-diş, kısa saplı savaş aleti (TDHL, 33). *Türkçe Sözlük*’te *şeşper* “savaş araçlarından altı dilimli topuz” olarak tanımlanır (TS-II, 2088). Türkmenlerdeki *şeşmer* ise önceleri 6 dişli iken zamanla 12 dişli olmuştur:

Şeşmer aydar meniñ işim, “Topuz der ki - benim işim,
On iki paradır başım, On iki dilimdir başım,
Tuvulga bilen söveşim, Tulga ile(dir) savaşım,
Süyr depeden inen çagda Tam tepeden inen anda” (*Görog lı*-TDHL, 33).

3.2. Türkmen Türkçesinde Ateşli Silahlar

Ateşli silahlar daha çok mekanik olarak harekete geçirilen, bu sebeple de insan gücüne daha az ihtiyaç duyulan, uzak muharebede kullanılan silahlardır. Bazıları lojistik gerektirdiğinden (top gibi) aynı zamanda ağır silahlar sınıfına da girerler. Türkmen Türkçesinin söz varlığında tespit edilebilen ateşli silahlar şunlardır:

I. Top

Uzun, kalın namlulu; iki tekerlekli gülle atan silah (TDHL, 38); TTü. *top* “gülle veya şarapnel atan büyük, ateşli silah” (TS-II, 2232); *top* “top, gülle” (DTS 575).

Säher wagty ağır toplar atılar “Seher vakti ağır toplar atılır” (Görogly-TDHL, 39).

Zambirek//zünbürek//zemmirek//zemirek//zemerrek - (< Far. *zenbürek*) Hayvan sırtında taşınabilen küçük top. Çoğu zaman bir yerden bir yere deve sırtında taşınırdı (TDHL, 39).

Gümirek - Kısa namlulu top, havan topu (TDHL, 40). TrkmT.’nin ağızlarında *gümbüre*, *gümmirek* gibi biçimlerine de rastlanır:

Cezayıl, gümbüre, şemhal atarlar “Top, havan topu ve tüfek atarlar” (TDHL, 40).

TrkmT.’de ayrıca “havan topu” manasında Rusçadan geçen **mortira** sözcüğü de kullanılmaktadır:

Bürüñçden yasalan mortiralar XIV. asırlarda Evropada giñden yayrapdır “Pirinçten yapılan mortiralar 14. yy.da Avrupa’da yayılmıştır” (TDS 449).

Cezayır//cezayıl - Sözcük *Türkmen Diliniň Sözlügi*’nde geçmemektedir. *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*’da bu silahla ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. “Topun bir görünüşü” şeklinde tanımlanmakta ve TrkmT.’ne ait eserlerde bu silah adına rastlanırken, diğer Türk lehçelerine ait materyallerde rastlanmadığı belirtilmektedir:

Mustapa müñ top, müñ şemhal, müñ cezayır, müñ zemmirek cemledi “Mustafa bin top, bin tüfek, bin cezayır, bin küçük top bir araya getirdi” (Görogly-TDHL 40).

Gaubitsa - (< Rus.) Attığı ok dik olarak yukarıdan düşen, kısa namlulu top (TDS, 156).

II. TÜPEÑ (TÜFEK < Far. *tufeng*)

Ateş açan, uzun namlulu silah (TDS, 665). TrkmT.'de bu isme gelen +IA İFY eki ile kurulmuş *tüpeñlemek* fiili ve bu fiilin de edilgen, ettirgen ve işteş kullanımları mevcuttur. Sözcük daha çok *atmak* ve *urmak* “vurmak” fiilleriyle yan yana kullanılmaktadır: (TDS, 666):

Tüpeñlemek: 1. Tüfek atmak, tüfekle vurmak, 2. mec. Söz ile yaralamak.

Tüpeñlenmek: Tüfekle vurulmak.

Tüpeñletmek: Tüfek attırmak, tüfek ile vurdurmak.

Tüpeñleşmek: Birbirine tüfek atmak.

Çopanların hemmesini av tüpeñleri bilen yaraglandı! “Çobanların hepsini av tüfekleri ile silahlandı!” (Kopetdağıñ Eteginde - TDS, 666)

Mıltık - TrkmT.'de tüfekle eş anlamlı olarak kullanılan bir kelimedir. Sözcüğün XVI. yy.da ateşli silahlardan tüfeği ifade etmek için kullanıldığı, günümüz Türkmen edebî dilinde ise kullanımdan kalktığı belirtilir (TDHL, 43). *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*'nde *mıltık*'ın asıl anlamı “tatsız, tadı olmayan: *mıltık üzüm*, *mıltık gavun*” olarak; ikinci anlamı ise *köne* “eski” ibaresi ile “tüfek” olarak verilir (TDS, 457). Sözcüğe Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde *mıltık* “silah, tüfek” (ÖTKK, 53) biçiminde rastlanmaktadır.

Şemhal - Uzağa ateş eden, ağzından doldurulan, arkasından fitille ateşlenen eski tip tüfek (TDHL, 40):

Yagşı nazarlap, müñ sanı şemhalı birden atıñ diydi “İyi nişan alıp, bin tane tüfeği birden atın dedi” (Göroglu-TDHL, 40)

Hırlı - Namlusunun içi çizik-çizik olan, ağzından doldurulan ve tek bir mermi atan tüfek (TDHL, 41). Bu sözcük TrkmT.'de nispeten yeni bir sözcüktür. *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*'da sözcüğün etimolojisi *hır* “birlik, dişli”+*lı* SYE ile açıklanmaya çalışılmıştır:

İki sanısınıñ elinde hırlı bardı “İki tanesinin elinde (hırlı) tüfek vardı” (TDHL, 42).

Çeşni - Çoğunlukla kuşakta taşınan, kısa namlulu bir tüfek türü (TDHL, 42).

Çakmak - Çakmaklı tüfek. 1612 yılında ilk defa Fransa'da geliştirilen ve fitilli tüfeklerin yerini alan çakmaklı tüfekler, horoza yerleştirilen çakmak taşının kıvılcım çıkarması ve bu kıvılcımla namludaki barutun ateşlenmesi prensibine dayanmaktaydı (Göksu 2008: 67):

Ala çakmak tüpeñ, arap at bile... (TDHL, 42)

Goşa - İki namlulu, ardı ardına iki mermi atan tüfek (TDHL, 43):

Duldan asılı duran goşasına yapışdı “Kenarda asılı duran çiftesine yapıştı” (TDS, 183)

TTü.’deki karşılığı *çifte* (< Far. *cufte*) “4. İki namlulu av tüfeği”:

“*Çifteler dolduruldu, horozlar çekildi, iki el silah atıldı.*” (TS-II, 483)

TrkmT.’de *goşa* yerine bazen *omurma* da kullanılır. *Omurma* “ikiye bölünerek namlusuna mermi konulan çifte, tüfek, dövme” (TDS, 487) anlamındadır. Bazen *omurma* ile *dövme* sözcüklerinin yan yana kullanıldığı da görülür:

Onuñ elinde goşa omurma bilen oklı hatar bardı “Onun elinde çifte dövme ile dolu fişeklik vardı” (TDHL, 43)

Yekenil - Bir namludan ibaret olup, tek kurşun attıktan sonra tekrar doldurulan tüfek. Bu tüfeğin diğer adları *yekeatar* veya *toñtakar* olarak geçer. *Toñtakar* adının, tüfek ateşlendiğinde çıkan sestten dolayı verildiği ifade edilir:

Bäşim täzece yekenili görüp: - ‘Kaka, bu tüpeñ näme?’ diyip soradı “Beşim, tek namluluyu yeni görüp: - ‘Baba, bu tüfek ne?’ diye sordu” (TDHL, 44).

Berdeñke - Yekenil gibi tek mermi atan tüfek türüdür. Bu adı Rus tüfek ustası Berdan’dan aldığı düşünülmektedir (TDHL, 44).

TrkmT.’de yukarıda sıralanan tüfek çeşitlerinin dışında ayrıca **beşatar**, **altatar**, **onatar** ve **onbiratar** olmak üzere adını attığı mermi sayısından alan, şarjörlü piyade tüfeklerine de rastlanmaktadır (TDHL, 44-45).

Karabin - (< Rus.) Namlusu kısa, daha çok atlı askerlerin kullandıkları bir tür küçük tüfek:

Beyleki ikisi bolsa ellerindäki karabinlerini gezeşip, oglanıñ üstüne okdurıldılar “Diğer ikisi ise ellerindeki karabinleri doğrultup, oğlanın üstüne atıldılar” (TDS, 370)

III. SAPANÇA (TABANCA)

TrkmT.’de “yakın mesafeye ateş açan silah” (TDS, 583), TTü.’de *tabanca* (T. taban + Far. *çe*; Far. *tamança*) “kısa, hafif, cepte veya belde taşınan ateşli silah” (TS-II, 2107) olarak tanımlanır. *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*’da sözcüğün esasının *tabanca* olduğu, TrkmT.’de görülen *sapança* biçiminin sonraları ortaya çıktığı belirtilir (TDHL, 41):

Gapıllıkda üsti basılan duşmanıñ yıkılmañ galanları sapançalarına yaşıdılar “Gafil avlanan düşmanın yıkılmadan (ayakta) kalanları tabancalarına sarıldı” (A. Govşudov - TDS, 583)

Doerfer'e göre *tabanca* sözü, *sapan*'ın baskısı altında *sapanca*'ya çevrilmiştir. ÖzbT. *toppânça*'nın da *top* sözünün baskısıyla geliştiği düşünülmektedir. Sözcük Türkçeden Tacikçe (*tappânça*) ve Sırpçaya (*tabándže*) da geçmiştir (Eren, 1999: 391).

Piştev - TrkmT.'de *sapanca* ile eş anlamlı olarak verilir ve muhtemelen İtalyanca kökenli olup, Türkiye Türkçesi üzerinden TrkmT.'ne geçmiş olduğu ifade edilir (TDHL, 41). *Güncel Türkçe Sözlük*'te *pištov* (< Bulgarca) “Osmanlı ordusunda bir süre kullanılan, paçavrayla sıkıştırılmış barutu horozunda bulunan çakmak taşı ile ateşleyip kurşun bilyeyi atan, kısa namlulu, tek atış yapılabilen bir tabanca türü” olarak tanımlanır (<http://tdk.gov.tr/index>). *Türkçe Sözlük*'ün 1998 tarihli 9. baskısında ise “bir tür tabanca” olarak tanımlanan *pištov*'un Çekçeden İtalyanca (*pistole*) ve Almancaya (*pistol*) geçtiği belirtilir (TS-II, 1808).

IV. AVTOMAT

(< Rus.) Makineli tüfek. *Türkmen Diliniñ Sözlügi*'nde “bir tür ateşli silah” olarak tanımlanır:

Duşman garşısına avtomat tutduñ “Düşmana karşı makineli tüfek tuttuñ” (TDS, 14).

Pulemyot - (< Rus.) Hafif makineli tüfek, mitralyöz. *Türkmen Diliniñ Sözlügi*'nde “çabuk mermi atan otomatik silah” olarak tanımlanır:

Topuñ, pulemyotuñ atılması galdı “Topun, makineli tüfeğin atılması durdu” (TDS, 550).

3.3. Türkmen Türkçesinde Atılan Silahlar

Türkmen Türkçesinde atılan silahlara genel olarak bakıldığında bunların çoğunun tarihte birer savaş aletiyken, günümüzde kullanımdan kalktığını görürüz: *mancınık*, *sapan* gibi. Esasen bu eski silahların atılmasını sağlayan araçlar (ok için *yay* gibi) ve bu silahların bölümlerine verilen adlar (yine ok için *kiriş*, *temren* gibi) da askerî söz varlığının tarihsel birer parçasıdır.

I. Ok

Eski Türklerin çok küçük yaşta öğrendikleri yay gerip, ok atma eylemi, onların savaş kazanmaktaki başarılarından biri olarak görülmektedir (Gülensoy 2011: 243). Eski Türkler, *ılgın* gibi özel ağaç dallarından yaptıkları okların ucuna kemik, demir veya sert ağaçtan yapılmış temrenler/ok uçları takarlardı (Gülensoy: agy.). Türk kültürünün gelişme sahaları olarak bilinen, Altay, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan gibi bölgelerde yapılan yüzey araştırmaları ve kazılarda ortaya çıkan ok ve yaylar ise bu silahların atlı

göçebe kültürün temel özelliklerinden biri olduğunu göstermektedir (Göksu 2008: 131).

Clauson, *ok* sözcüğünün çok çeşitli anlamlarına değinir. Silah anlamındaki okun çok çeşitli ritüellerde seremoni amaçlı kullanılması sonucu sözcüğün oldukça erken devirlerde “boy, kabile” anlamını yüklediğini ifade eder (*On ok* gibi). Sözcüğün sonradan “uzun tahta parçası” anlamını aldığını söyler (ED, 76).

Orhon Yazıtlarında, Türklerin en eski savunma silahlarından olan okun *urmak* “vurmak” fiiliyle birlikte kullanıldığı görülür:

Y(a)r(ı)kınta y(a)lm(a)sınta yüz (a)rtuk okun urtı yüz(i)ñe b(a)şıña bir t(e)gm(e)di “(Kül Tigin’i) zırhından ve kaftanından yüzden fazla okla vurdu, (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi” (KT D33).

Bir (e)r(i)g okun urtı (e)ki (e)r(i)g udş(u)ru s(a)nçdı “bir eri okla vurdu, iki eri de kovalayıp mızrakladı” (KT D36).

TrkmT.’de *ok* “yay ile atılan, ucu sivri demirli, uzun, düz çubuk” (TDHL, 53) olarak tanımlanır:

Okgun yürek bolsa, ok hem kâr etmez “Güçlü yürek olsa, ok da kâr etmez” (B. Kerbabayev, TDS 484)

Ok sözcüğü TrkmT.’de “ok” temel anlamının yanı sıra “mermi” anlamında da kullanılmaktadır. Bu durumda hız, hedefi vurma, batıcı olma, zarar verme gibi fonksiyonel özellikler *ok* ve *mermi* kavramları arasındaki ontolojik uygunlukları göstermektedir. Böylece TrkmT.’de kaynağını maddenin fonksiyonel özelliğinden alan MERMİ OKTUR şeklinde bir metafor meydana gelmiş olur (Erdem 2003: 180):

Ol yerde seniñ yüregiñden önen perzendiñ düşman okundan eleme-deşik bolup yatır “Orada senin yüreğinden büyüyen evladın düşman mermisinden delik deşik olmuş yatıyor” (Hocageldiyev-Erdem 2003: 181).

TrkmT.’de oklar, *demrenli ok* “temrenli ok” ve *demrensiz ok* “temrensiz ok” olarak ikiye ayrılır. Türk dilinde *temürgen* > *temren* “oku ucu” (ED, 509) anlamına gelir. Zamanla TrkmT.’deki *demren* sözcüğü ise yerini Farsça’dan alıntı *peykam* (< *peykân*) sözcüğüne bırakmıştır:

Far. *peykân* “1. Temren, başak, okun ucundaki sivri demir, 2. mec. Sevgi-linin kirpiği” (OTL, 864)

II. SAPAN

Bez veya deri parçalarının iki tarafına paralel olarak ip bağlanması suretiyle elde edilen ve taş atmaya yarayan bir alettir. Birçok toplumda olduğu

gibi Türkler de sapanı gerek günlük hayatta gerekse savaşlarda kullanmışlardır. Ancak ok, kılıç, gürz vd. etkili bir savaş silahı olmadığı düşünüldüğünde, diğerleri kadar yaygın kullanılmadığı ifade edilir (Göksu 2008: 262). TrkmT.’de “Yünle örölüp, ortasına taş konulup atılan basit silah” (TDHL, 51) olarak tanımlanan sapan, savaş aleti hükmünde Dede Korkut Destanlarının Türkmenistan varyantında geçer:

Çopanîñ daşı tükendi, geyun di(y)mez, geçi di(y)mez sapanîñ ayasına geyup atar “Çobanın taşı tükendi; koyu demez, keçi demez sapanın ayasına koyup atar” (*Gorkut Ata*-TDHL, 51).

Sapanın nitelikleri, bölümleri ve yapabildikleri Dede Korkut Destanlarından Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması boyunda şöyle anlatılır:

Çobanuñ üç yaşar tana derisinden sapanınuñ ayası-y-idi, üç kiçi tüyünden sapanınuñ qolları-y-idi, bir kiçi tüyünden çatlağucı-y-idi. Her atanda on iki batman taş atar-idi. Atduğı taş yire düşmez-idi, yire dahı düşse toz gibi savrulur-idi, ocaq gibi obrılır-idi, üç yıla daq taşı düşdüğü yirüñ otı bitmez-idi. Semüz qoyun aruq toqlı bayırda qalsa kurt gelüp yimez-idi sapanınuñ qorqusundan “Çobanın sapanının ayası üç yaşında dana derisinden idi, sapanının kolları üç keçi tüyünden idi, bir keçi tüyünden çatlayıcı idi. Her atışta 12 batman taş atardı. Attığı taş yere düşmezdi, düşse dahi toz gibi savrulurdu, ocak gibi oyulurdu. Üç yıla kadar taşın düştüğü yerde ot bitmezdi. Semiz koyun zayıf toklu bayırda kalsa, kurt gelip yemezdi sapanın korkusundan” (DK, 56-11; 57-3).

III. MANCAÑIK (MANCINIK)

İlk mekanik savaş aleti olarak bilinir. Germe, bükme, çekme veya karşı ağırlık kullanma suretiyle bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen veya dengeli bir hareketle büyük bir güçle taş, ok ve nefir fırlatan araç olarak tanımlanır (Göksu 2008: 319). TrkmT.’de ise “içine yuvarlak taş konulup atılan savaş aleti” olarak tanımlanır (TDHL, 52). Bugün TrkmT.’de yalnızca eski yazılı metinlerinde karşılaşılan bir askerî terimdir.

IV. DEG

Çoğunlukla “kalelerin duvarlarını yıkmak için kullanılan silah” olarak tanımlanır (TDHL, 52). Bu tanımla, kale veya saray kapılarını kırmak için kullanılan *kebs/koçbaşı* ile karşılaştırılabilir. Sözcük *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*’da yer almakla birlikte fiilen kullanımı kalkmış ve TrkmT.’de de kullanılmayan bir askerî terimdir.

V. BOMBA

(< Rus.) İçer patlayıcı maddelerle doldurulmuş silah:

Gözel şäherlere bombalar düşdi “Güzel şehirlere bombalar düştü” (TDS, 105).

VI. RAKETA (ROKET)

(< Rus.) Askerî sinyallere bağlı olarak kullanılan ve atıldıktan sonra havada açık ışık veren füze:

Raketaları ızlı-ızına dınman atyarlar “Roketleri ardı ardına durmadan atıyorlar” (TDS, 558).

4. Değerlendirme

Türk devlet ve toplum hayatında silah, en eski çağlardan beri önemli ve hatta kutsal denilebilecek bir yere sahip olmuştur. Sadece bir saldırı veya savunma aracı olmakla kalmayıp, önemli kültürel işlevlere de sahip olan silahlar, bu yazının başında belirtildiği üzere, pek çok şekilde sınıflandırılabilirler. Bununla birlikte silahların attığı nesnelere verilen adlar (*taş, ok, mermi* vs.), silahların parçalarına veya bölümlerine verilen adlar (*balçak* vb.) ve silahların taşınmasını sağlayan nesnelere (*kın* vb.) verilen adlar gibi bu çalışmada yer almayan pek çok sözcük de silahlarla ilgili askerî söz varlığına dâhil olabilir. Bu çalışmada, geniş bir konu olan Türkmen Türkçesinde silahlarla ilgili askerî söz varlığı sadece delici, kesici, ateşli ve atılan silahlar ele alınarak daraltılmıştır. Esasen bu terimlerle konu sınırlandırılırken, yine Türkmen Türkçesindeki terminolojiye sadık kalınmıştır.

Türkmen Türkçesindeki silahların, daha çok görünüşlerine/biçimlerine (*aypalta*), renklerine (*aksaplı*), taşındıkları yere (*yanpıçak*), namı sayısına göre (yekenil), attıkları mermi sayısına (beşatar) göre veya mekanizmalarına göre (çakmak) adlandırıldıkları görülmüştür.

Köken olarak Türkmen Türkçesindeki silah adlarına bakıldığında Türkçe kökenli olanların yanında, çoğunun eski zamanlarda Farsçadan, daha yakın zamanlarda ise Rusçadan alıntılanmış oldukları görülmektedir. Farsça ve Arapçadan geçen unsurlar bazı fonetik değişmelere uğramışlarken, Rusçadan geçenler oldukları gibi alınmışlardır.

Bu çalışmada özellikle delici ve kesici silahlar başta olmak üzere pek çok silah adının Türkmen Türkçesinde atasözü ve deyimlerde kullanıldığı³, yine *gılıç, palta* gibi silahların şahıs adı olarak Türkmen çocuklarına konuldukları görülmüştür. Bugünkü Türkmenistan coğrafyası toponimik açıdan incelense, hiç kuşkusuz çeşitli silah adlarından türemiş yerleşim birimlerine de rastlanı-

³ Türkiye Türkçesinde de ok, kılıç, bıçak, mızrak gibi silah adları atasözlerinde sık geçmektedir. Bazı eski silah adları dahi Türkiye Türkçesi deyimlerinde yaşamaktadır: *Tığ teber kalmak* “elinde avucunda ne varsa tüketmek” (DS, 1075).

lacaktır. Bu ve benzeri hususlar Türkmen Türklerindeki silah-kültür ilişkisine işaret etmektedir. Esasen tüm Türklerde silah, yer ve kişi adlarına, atasözlerine, müzik, resim ve heykel sanatına, edebiyata konu olmuş, toplumun maddi ve manevi hayatında her an karşılaşılan bir kültür varlığı hâline gelmiştir (Göksu 2008: 75).

Burada ele alınan delici, kesici, ateşli ve atılan silah adlarının bir kısmı, özellikle Rusçadan geçenler hariç, günümüzde fiziksel olarak kullanım dışı olmakla kalmamışlar, aynı zamanda Türkmen Türkçesinin askerî söz varlığı içindeki yerlerini de yitirmeye başlamışlardır. Bunun sebeplerinden biri 19. yy.a kadar ağır sayılabilecek bir tempo ile gelişen silah sanayinin bu yüzyıldan itibaren korkunç bir hızla gelişmesidir. Bugün soğuk savaş terimi, *sovuk uruş* (TDS, 677) biçiminde Türkmen Türkçesindeki yerini almıştır. Artık devir hafif, orta, ağır sınıf tankların, büyük kalibreli topların, güdümlü füzelerin, nükleer-biyolojik-kimyasal kitle imha silahlarının devridir. Bugün, 26 Ekim 1991’de Türkmenistan Yüksek Şurası’nın kabul ettiği Türkmenistan’ın bağımsızlığının ve devlet yapısının temelleri hakkındaki Türkmenistan Anayasal Kanunu’nun 15. maddesi gereğince Türkmenistan, kendi askerî politikasını (*harbî siyasetini*) müstakil olarak belirler; toprak bütünlüğünü, bağımsızlığının korunmasını sağlar; silahlı güçlerini (*yaraglı düzümlerini*) oluşturur. Türkmenistan, topraklarında nükleer (*yadro*), kimyasal (*himiki*), bakteriyolojik (*bakteriologik yaraglar*) silahların, kitle imha silahlarının (*köpçülikleyin gıryan yaragların*) diğer çeşitlerinin mevcut olmadığını ilan eder (RN-I: 50) ve devlet olarak Atatürk’ün “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesine bağlı kalır.

Kısaltmalar

Eser Adı Kısaltmaları

DK: *Dede Korkut Kitabı*

DLT: *Dîvânü Lugâti ’t-Türk*

DS: *Deyimler Sözlüğü*

ED: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*

FTL: *Farsça-Türkçe Lûgat*

KS: *Kırgız Sözlüğü*

KT D: *Kül Tigin Yazıtı, Doğu yüzü*

KT K: *Kül Tigin Yazıtı, Kuzey yüzü*

KTS: *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*

OTL: *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*

ÖTKK: *Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*

RN: *Ruhnama*

TDFS: *Türkmen Dilinin Frazzeologik Sözlüğü*

TDHL: *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*

TDS: *Türkmen Dilinin Sözlüğü*

THN: *Türkmen Halk Nakalları*

TS: *Türkçe Sözlük*

Diğer Kısaltmalar

Arp.: Arapça

Far.: Farsça

İFY: İsimden-fiil yapım eki

KazT.: Kazak Türkçesi

KırgT.: Kırgız Türkçesi

Rus.: Rusça

SYE: Sıfat yapım eki

TrkmT.: Türkmen Türkçesi

TTü.: Türkiye Türkçesi

KAYNAKLAR

AKSOY, Ömer Asım (1988). *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

AZADI, Dövletmämmet (1962). *Vagzı-Azat*, Hazırlayanlar: Mäti KÖSÄYEV, Bayrammämmet AHUNDOV, Aşgabat: TSSR İlimlar Akademiyası Neşriyatı.

ATANİYAZOV, Soltanşa (1992). *Türkmen Adam Atlarınıñ Düşündürüşli Sözlügi*, Aşgabat: Türkmenistan.

CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 12. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.

Drevnetyurkskih Slovar, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.

ERDEM, Melek (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Ankara: Köksav Yay.

EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.

ERGİN, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı I-II*, 3. Baskı, Ankara: TDK Yay.

GARACAYAEV, Çarıyarberdi (1989). *Türkmen Dilinde Harbî Leksika*, Aşgabat: İlim.

GÖKSU, Erkan (2008). *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Yay.

GÜLENSOY, Tuncer (2011). *M.Ö.4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler (Dil-Din-Kültür-Bilim-Sanat-Uygamlık)*, Ankara: Akçağ Yay.

HACİB, Yusuf Has (2006). *Kutadgu Bilig*, Çeviren: Reşit Rahmeti ARAT, İstanbul: Kabalcı Yay.

- HAMZAYEVA, Y. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat: İzdatelstvo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR.
- İLYASOVA, Gurbancemal, (Red.) (2005). *Türkmen Halk Nakılları*, Aşgabat: Miras.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2005). *Türk Millî Kültürü*, 26. Baskı, İstanbul: Ötüken Yay.
- KHORASANI, Manouchehr Moshtagh (2006). *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period*, Legat (Brochure: <http://www.arms-and-armor-from-iran.de/PDF/Brochure.pdf>)
- KOÇ, Kenan-Ayabek BAYNİYAZOV-Vehbi BAŞKAPAN (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay.
- LESSING, F. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay KARAAĞAÇ, Ankara: TDK Yay.
- KÂŞGARLI MAHMUT, (2005). *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin ERDİ-Serap Tuğba YURTESER, İstanbul: Kabalcı Yay.
- NECEF, Ekber - Ahmet ANNABERDİYEV (2003). *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul: Kaknüs Yay.
- NİYAZOV, Saparmurat (Türkmenbaşı) (2001). *Ruhnama*, Aşgabat.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1989). *Münyetü'l- Ġuzât, A 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise Text, Translation and Index*, Sources of Oriental Languages and Literatures 13, Harvard University Press.
- SÜMER, Faruk (1999). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatları-Desanları*, 5. Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ŞÜKÛN, Ziya (1996). *Farsça-Türkçe Lûgat*, 3 Cilt, İstanbul: MEB Yay.
- TEKİN, Talât (2006). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- TENİŞEV, E. (Red.) (1997). *Sravnitelno-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva: Nauka.
- Türkçe Sözlük*, (1998). 2 Cilt, Ankara: TDK Yay. ilt
- YAMAN, Ertuğrul- Nizamiddin MAHMUD, (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yay.
- YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, Çeviren: Abdullah TAYMAS, 2 Cilt, Ankara: TDK Yay.
- <http://tdk.gov.tr/index>.

CODEX CUMANICUS’UN İMLASI: ÜNSÜZLER

Galip GÜNER*

Giriş

Kuzey Kıpçak Türkçesinin esasını Altın Ordu Devleti’nin sınırları içerisinde yaşayan Kıpçakların dilinden derlenen sözcükleri ve propaganda amacıyla yazılmış Hristiyanlığa ait dinî metinleri içeren *Codex Cumanicus* “Kuman Kitabı” oluşturur (Argunşah 2011: 223). Kitabın yegâne nüshası 830 yılında Evangelist Saint Marcus’un iskeleti üzerine kurulmuş olan Venedik Katedrali Kütüphanesinde bulunmaktadır (Cod. Marc. Lat. 549). Eser, şair ve kitap toplama meraklısı Petrarca tarafından Antonius von Finale’den satın alınmış ve 1362 yılında Venedik Cumhuriyeti’ne armağan edilmiştir (Gabain 1998: 67).

Codex Cumanicus, 55 yapraklık İtalyan ve 27 yapraklık Alman bölümü olmak üzere iki ayrı defterden oluşmaktadır. Gotik harfleriyle yazılmıştır ve çeşitli ellerden çıkmıştır. Bu müellifler muhtemelen İtil’in aşağı yatağında bulunan eski misyon bölgelerinde faaliyet gösteren ve Hristiyanlığın Fransiskan mezhebine bağlı olan kişilerdi. Eserde yazım her iki kısımda başka bir sebepten dolayı kendi içinde tutarlı değildir. Bunda yabancı dilin bazı seslerinin yazıcı misyonerlerce yeterince tanınmaması, bu yüzden de harflerin yaklaşık değerlerinde zaman zaman sapmaların olması etkilidir (Gabain 1998: 67).

Eserin yazım tarihi kesin değildir. İtalyan bölümünün başında 11 Temmuz 1303 tarihi bulunmaktadır. Bu bölümün yazım ve tertip bakımından oldukça düzenli olduğu dikkate alınınca ilgili tarihin eserin telif tarihi mi yoksa asıl nüshadan kopyalanma tarihi mi olduğu kesinlik kazanmamaktadır. Ayrıca Alman bölümünün düzensiz tertibi ve yazımdaki çeşitliliği de eserin bir bütün olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Aynı kalemde çıkmış gibi görünen İtalyan kısmının yazısı daha düzgün ve okunaklıyken Alman kısmının yalnız bir kalemde çıkmadığı, zaman zaman oldukça okunaksız bir yazıyla

* Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri. e-posta: gunerg@erciyes.edu.tr

yazılmış bölümlerinin olduğu dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Alman kısmının birden çok kişi tarafından yazılmış bölümlerin birleştirilerek bir defter hâline getirilmesiyle oluştuğu söylenebilir. Eser bir taraftan Türkçe bilmeyen yabancılara Türkçe öğretmeyi diğer taraftan da Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymaya yönelik olarak hazırlanmış dinî verileri içeren bir el kitabı niteliğindedir (Argunşah 2011: 223-224).

İtalyan bölümü iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda kısa bir Latince giriş vardır. Burada Evangelist rahip Ioannis'in adı anıldıktan sonra Farsça ve Kumanca sözcüklerin alfabetik listesinin verileceği belirtilir. Ardından Latin, Fars ve Kuman dilleri üzerine üç paralel sütun hâlinde düzenlenmiş sözcükler (fiiller ve çekimleri, adlar, sıfatlar, zamirler ve zarflar) sıralanır. Bu bölüm dikkatlice incelendiğinde çoklukla Kuman-Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerinin ortaya konulma amacının güdüldüğü görülmektedir. İkinci kısımda ise din, zaman, eşya, organ, ticaret, devlet idaresi, kıymetli taşlar, meslekler gibi çok çeşitli konularda kelimelerin tasnif edildiği gruplamalar yapılmıştır (Argunşah 2011: 224).

Eserin Alman bölümü Kumanca-Almanca bir sözlükle başlar. Ardından Kumanca-Latince ve Kumanca-Almanca sözlükler gelir. Bu bölümü değerli kılan başka bir yönü ise folklorik malzeme bakımından sergilediği çeşitliliktir. Hristiyanlığa ait dinî metinler ve ilahiler ile kırk yedi adet bilmece bu bölümün en önemli verileridir (Argunşah 2011: 225).

1. İnceleme

Bu çalışmada Türk dili tarihi içerisinde son derece önemli bir yeri olan *Codex Cumanicus*'un imlası ünsüzler bakımından değerlendirilmiştir. Metin orijinalinden okunmak ve daha önce yayımlanmış çalışmalarla karşılaştırılmak yoluyla ünsüzlerin yazım özellikleri tespit edilmiştir. Eserde ünsüzlerin yazımı gösterilirken bir işaret zaman zaman birden fazla ünsüzü karşıladığı için tasnifte sesler değil işaretler esas alınmıştır.

/b/ Harfi

Bu harf /b/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: alabota (CC 57a), bitik (CC 30a), bis ≈ biz (CC 2a), efitmişbolgayedic ≈ eşitmişbolgayedik (CC 2a), bofat ≈ boşat (CC 3b), boyagıl ≈ boyagıl (CC 28a), bəri ≈ böri (CC 57a), buxdum ≈ buzum (CC 5b), sabur (CC 41b).

/c/ Harfi

Bu harf /k, i/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: balçuc ≈ balçuí (CC 39b), bardac ≈ bardai (CC 65b), bitic ≈ bitik (CC 45a), coltuc ≈ ioltuí (CC 65b), eñittic ≈ eşittik (CC 1a), cagígıl ≈ íağígıl (CC 5a), congul ≈ köñül (CC

63a), corundum ≈ köründüm (CC 3b), cuydum ≈ küydüm (CC 11a), nezic ≈ néçik (CC 2a), sacla ≈ saıla (CC 5b).

/ch/ Çift Harfi

Bu çift harf /k,ı ve h, h/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: aya-ch ≈ ayai (CC 48b), bacha ≈ baha (CC 12a), cachimac ≈ íaímaí (CC 5a), çac-haradir ≈ çağaradır (CC 57a), chararmac ≈ íararmaí (CC 38b), cheltur ≈ kéltür (CC 4a), chendir ≈ kendir (CC 44b), chenglic ≈ kéñlik (CC 38a), che3chír ≈ íıçır (CC 5b), chorclu ≈ körkü (CC 38b), chox ≈ köz (CC 47b), ogolach ≈ oğolaí (CC 54b), sachal ≈ saíal (CC 48b), yetchil ≈ yétkil (CC 3b), gichildim ≈ yıñıldım (CC 57a).

/ç/ Harfi

Örnekleri az da olsa /ç/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: çighar-me ≈ çığar men (CC 11b), çomlac ≈ çömlək (CC 40b), çopçoura ≈ çöp çövre (CC 30b), çouurdum ≈ çövürdüm (CC 29b), ertæçakta ≈ érteçaita (CC 30b), inçcelap ≈ inçkelep (CC 33a), chíçi ≈ kiçi (CC 34b), konçekvgní ≈ köñçekün-ni (CC 31a), vçun ≈ üçün (CC 32a).

/f/ Harfi

Codex Cumanicus'un bilhassa ikinci bölümünde /ç/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır:

aga# ≈ ağaç (CC 58b), anígv#vn ≈ anıñ üçün (CC 30b), bi#ac ≈ bıçai (CC 56a), #aku#i ≈ çaiuçı (CC 66b), #ín ≈ çın (CC 80a), #írmadım ≈ çırmadım (CC 60a), u#amda ≈ uçamda (CC 57a), v#vn#i ≈ üçünçi (CC 63a).

/d/ Harfi

Bu harf /d/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: aldamac ≈ aldamaí (CC 10b), aldam ≈ aldım (CC 3a), doft ≈ dost (CC 65b), koralmadım ≈ köralmadım (CC 82b), sondur ≈ söndür (CC 11b), sírdac ≈ şırdai (CC 50b), jítirdim ≈ yitirdim (CC 82a).

/f/ Harfi

Bu harf çoklukla yabancı kökenli kelimelerdeki /f/ ünsüzünü göstermek için kullanılmıştır: gift ≈ çift (CC 37a), efsic ≈ efsik (CC 31b), falam ≈ falan (CC 33a), fil (CC 41a), frijtæ ≈ frişte (CC 65b), gafta ≈ hafta (CC 36a), íatifa (CC 46b), profet (CC 76a), safar (CC 28b), tafj ≈ tafş (CC 22b).

/g/ Harfi

Bu harf /g, ğ ve h, h/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: agen ≈ aġın (CC 3a), бага ≈ baġa (CC 46a), bo3ag ≈ bozaġ (CC 47a), egrí ≈ égrí (CC

30b), gafta ≈ hafta (CC 36a), gala ≈ ħala (CC 39b), gali ≈ ħalı (CC 52b), cax-gangil ≈ ħazgāngil (CC 4b), ogolach ≈ oġolai (CC 54b), ogrula ≈ oġrula (CC 13a), oguttum ≈ oġüttüm (CC 7b), saget ≈ saġıt (CC 4b), yagdi ≈ yaġdı (CC 19a), yugurmac ≈ yügürmek (CC 6a).

Ayrıca kendisinden önce genellikle /i/ harfi bulunmak koşuluyla /c, ç ve y/ ünsüzlerini karşıladığı yazımlar da mevcuttur: gigar ≈ ciger (CC 48a), gīngibil ≈ cīncibil (CC 41a), gift ≈ çift (CC 37a), charg ≈ ħarç (CC 12a), tarag ≈ taraç (CC 51a), tigildum ≈ tıyıldum (CC 6b), vġat ≈ uyat (CC 29a), gīemīs ≈ yēmiş (CC 39b), gīchildīm ≈ yıġıldım (CC 57a), gil ≈ yıl (CC 36a), gīltramac ≈ yīltramai (CC 17a), gīrttum ≈ yırttum (CC 11a), gīschīç ≈ yışıç (CC 53b).

Zaman zaman /ŋ/ ünsüzünün gösterilmesinde de bu harften istifade edilmiştir: anīġvŋvn ≈ anıġ için (CC 30b), saga ≈ saġa (CC 69a), ŋenīġ ≈ seniġ (CC 18b).

/gh/ Çift Harfi

Bu çift harf art damaksı /h/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: aġhlic ≈ aġlı (CC 38b), anlar oġh ≈ anlar-oġ (CC 34b), ġhac ≈ ħai (CC 25a), ġham ≈ ħam (CC 37b), ġhos ≈ ħoş (CC 30a), ġhocumçi ≈ ħökümçi (CC 44a), moġhor ≈ moġor (CC 25a), yareġh ≈ yariġ (CC 39a).

/j, ĵ/ Harfi

Bu harf /y/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: koġedīrgan ≈ köyedirgen (CC 60a), tegdj ≈ tegdi (CC 15a), uġat ≈ uyat (CC 58b), jargu ≈ yargu (CC 58a), jærildī ≈ yarıldı (CC 57b), jaġarmē ≈ yazar men (CC 56a), jaġuklu ≈ yazılu (CC 61a), jelu ≈ yılu (CC 58a), jīrdim ≈ yirdim (CC 13a), jobap ≈ yobap (CC 59a), jox ≈ yoġ (CC 60a), jomdardīm ≈ yomdardım (CC 8b), julduġ ≈ yıldız (CC 60b), juvançaġ ≈ yuvançaġ (CC 57b).

/k/ Harfi

Bu harf /k, ħ/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: erġek ≈ érsek (CC 59a), esek ≈ ések (CC 65b), eġitkaylar ≈ éşitkeyler (CC 3a), kara kus ≈ ħaraiūs (CC 65b), keldi ≈ kéldi (CC 62b), kīm ≈ kim (CC 63a), kīz ≈ ız (CC 69a), kuçēngil ≈ küçēngil (CC 59a), tiriliknīġ ≈ tirilikniġ (CC 69a).

/l/ Harfi

Bu harf /l/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: allenda ≈ allında (CC 63a), almac ≈ almaī (CC 23b), anlar (CC 34a), boguldum ≈ boġuldum (CC 18b), bolus ≈ boluş (CC 3a), kutlu ≈ ġutlu (CC 74a), vlu ≈ ulu (CC 66b), yetchil ≈ yétkil (CC 3b).

/m/ Harfi

Bu harf *Codex Cumanicus*'ta /m/ ünsüzünün yanı sıra zaman zaman /n/ ünsüzünün gösterilmesinde de kullanılmıştır: eliclamac ≈ eliklemek (CC 45a), marul (CC 53b), tamar (CC 58a), yaman (CC 35a), yuludum ≈ yülüdüm (CC 23a).

/n/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanıldığı durumlara örnekler: elturmeme ≈ éltür men (CC 20b), satum ≈ satun (CC 11a).

/n/ Harfi

Bu harf esasen /n/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: boyñ ≈ boy[ı]n (CC 48a), chendir ≈ kendir (CC 44b), coparurmen ≈ íoparur men (CC 11b), kuçengil ≈ küçengil (CC 59a).

Zaman zaman /ŋ/ ve /m/ ünsüzünü karşılamak için de bu harften yararlanılmıştır: anín ≈ anıŋ (CC 32b), zan ≈ ğam (CC 7b), salan ≈ salam (CC 52a), senín ≈ seniŋ (CC 34a), tanla ≈ taŋla (CC 8a), tenu'zı ≈ témürçi (CC 42b), tingladun ≈ tıŋladum (CC 22b), yengil ≈ yéŋgil (CC 28b), ion ≈ yuŋ (CC 22a).

/ŋ/ Harfi ve /ng/ Çift Ünsüzü

Codex Cumanicus'un bilhassa birinci bölümünde nazal n /ŋ/ sesinin gösterilmesinde /ng/ çift ünsüzü kullanılmıştır: bularnıŋ ≈ bularnıŋ (CC 34a), ongdım ≈ onđım (CC 18a), tengiŋda ≈ teŋizde (CC 18b), tingla ≈ tıŋle (CC 22b), yengmac ≈ yéŋmek (CC 28b), yung ≈ yuŋ (CC 46a), yungul ≈ yüŋül (CC 35a).

İkinci bölümde ise bu ses için ağırlıklı olarak /ŋ/ harfi tercih edilmiştir: eŋje ≈ éŋse (CC 57b), koŋaçı ≈ íoŋaçı (CC 60a), coŋranírmē ≈ íoŋranır men (CC 57b), meŋu ≈ ménü (CC 74b), muŋreydir ≈ münreydir (CC 57a), olturđı ≈ olturđıŋ (CC 72b), oŋlu ≈ onlu (CC 60b), otmækníŋ ≈ ötmekniŋ (CC 80b), yırtıldıŋ ≈ yırtıldıŋ (CC 58b).

/ou/ Çift Harfi

Bu çift harf birkaç kelimeye /v/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: ouada ≈ vada (CC 46a), ouat ≈ vat (CC 51b), yaglaou ≈ yağlav (CC 53a).

/p/ Harfi

Bu harf /p/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: ꝥaplatmaí (CC 65b), zopla ≈ çöple (CC 8b), yp ≈ ip (CC 13a), coparurmen ≈ íoparur men (CC 11b), øpkæ ≈ öpke (CC 66a), trapeŋ ≈ trapes (CC 82b), vrpek ≈ ürpek (CC 81a), yaptím ≈ yaptım (CC 7b).

/s/ Harfi

Bu harf /s, ş ve z/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: bi **š** ≈ biz (CC 1a), eřiturbī **š** ≈ eřitür biz (CC 1a), nac **š**lagan ≈ naiřlağan (CC 44b), ochu **š** ≈ öküž (CC 13b), oyna **š** ≈ oynaş (CC 57b), **š**agenmac ≈ sađınmaí (CC 21b), **š**ageťh ≈ sađıt (CC 50b), **š**aray (CC 39b), **š**aťedum ≈ sasıdum (CC 21a), **š**irek ≈ sıruí (CC 57b), **š**idic ≈ sidik (CC 48b), **š**í **š**ípdır ≈ řiřipdir (CC 58a), **š**u (CC 36a), ti **š** ≈ tiř (CC 47b), to **š** ≈ toz (CC 39b), vj **š**xći ≈ uyřađı (CC 58b), v **š** ≈ uz (CC 12b).

/ř/ Harfi

Bu harf /s, ş ve z/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: aťat ≈ azat (CC 4a), başlagil ≈ başlağıl (CC 15a), bífmiř ≈ bişmiş (CC 51a), boşanmac ≈ bořanmaí (CC 12a), buşgil ≈ buřđıl (CC 5b), corgaşın ≈ iorđařın (CC 42b), eşitmiş ≈ eşitmiş (CC 2a), řolyđim ≈ soludım (CC 57a), tepří ≈ tepsi (CC 53a), tiří ≈ tiři (CC 54a), tuřaturmē ≈ tüzetür men (CC 12b), vşşundum ≈ üpsündüm (CC 24a).

/şch/ Harfi

Codex Cumanicus'un ikinci bölümünde bazı kelimelerde /ř/ sesinin gösterilmesinde kullanılmıştır: tvşchti ≈ tüşti (CC 57a).

/š/ Harfi

Codex Cumanicus'un ikinci bölümünde /ř/ ve /z/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır. Örnekleri fazla değildir: aytingi **š** ≈ aytıñız (CC 61a), beymi **š** ≈ béyimiz (CC 73a), e **š**ek ≈ eřek (CC 65b), øçe **š**ir ≈ øçeřir (CC 57b), tek **š**i ≈ teķi (CC 71r).

/t/ Harfi

Bu harf /t/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: at (CC 54a), tanuc-luc ≈ tanuıluí (CC 21b), telmaç ≈ tilmaç (CC 45b), tobalak ≈ tobalai (CC 82a), tøleř ≈ tøleç (CC 56a), touguç ≈ tövgüç (CC 41b), tus ≈ tüş (CC 25b), jítirdim ≈ yitirdim (CC 82a).

/th/ Çift Harfi

Bu çift harf sınırlı sayıda örnekte /t/ ünsüzünü göstermek için kullanılmıştır: buth ≈ but (CC 48b), sageťh ≈ sağıt (CC 50b).

/x/ Harfi

Bu harf *Codex Cumanicus*'un birinci bölümünde /h, s, ř, y ve z/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: bıxga ≈ bizge (CC 33b), xoptí ≈ şoptı (CC 58a), chax ≈ íaz (CC 55a), corgux ≈ körgüz (CC 19b), texmac ≈ teşmek

(CC 52a), tux ≈ tuş (CC 37a), tux ≈ tüz (CC 12b), ux ≈ us (CC 33a), yaxırj ≈ yaşırı (CC 31b), yaxuc ≈ yazuí (CC 7a), yocexa ≈ yoiése (CC 31b), xuxu ≈ yüzüm (CC 53b), xian ≈ ziyan (CC 19a).

/ɸ/ Harfi

Codex Cumanicus'un ikinci bölümünde /ɸ/ sesinin gösterilmesinde kullanılmıştır: a ɸ çæ ≈ aɸça (CC 60a), azi ɸ i ≈ azıɸı (CC 71a), mamu ɸ ≈ mamuɸ (CC 58a), ɸo ɸ ta ≈ soɸta (CC 57a), uɸa ɸ i ≈ uɸaɸı (CC 80b), jo ɸ jil ≈ yoɸsıl (CC 72a).

/v/ Harfi

/v/ sesinin gösterilmesinde kullanılmıştır: koúra ≈ kovra (CC 57a), jatov ≈ satov (CC 56a), tatoú ≈ tatov (CC 57a).

/w/ Harfi

Çift dudak ünsüzü olan /w/nin gösterilmesinde kullanılmıştır: aɸſow ≈ assow (CC 56a), boyow (CC 8b), githəw ≈ yıɸəw (CC 61a), juwanɸanɸ ≈ yuwançan (CC 57b).

/y/ Harfi

Codex Cumanicus'ta /y/ sesini karşılamak üzere /y/ harfinin yanı sıra üzerine ʃ/ işareti konulmuş diğer bir /y/ harfi de kullanılmaktadır: boyñ ≈ boy[ı]n (CC 48a), eyğilíc ≈ éygilik (CC 38a), ches aỹ ≈ ıış ay (CC 36b), cux aỹ ≈ küz ay (CC 36b)

/z/ Harfi

Bu harf /ç, ğ, ş ve z/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır: aɰı ≈ aç (CC 30a), aɰchuz ≈ açiuç (CC 6a), bizgæ ≈ bizge (CC 69b), ɰacarmē ≈ çaiar men (CC 4b), ɰalís ≈ çalış (CC 50a), ɰígargıl ≈ çııargıl (CC 11b), ɰıɰac ≈ çiçek (CC 13b), eɰchí ≈ eçki (CC 54b), eɰiturmē ≈ eşitür men (CC 1a), eɰíc ≈ ézik (CC 57b), ɰan ≈ ğam (CC 7b), iɰtum ≈ içtim (CC 5a), iɰɰandum ≈ ıısandum (CC 8a), kyɰineydir ≈ kişineydir (CC 57a), neɰic ≈ néçik (CC 2b), øɰøɰiɰ ≈ öz öziɰ (CC 72a), téɰiɰ (CC 66a), tuɰ (CC 57b), yuluɰuɰ ≈ yülügüç (CC 23a).

Ünsüzlerin Ünlü İşaretleriyle Gösterilmesi:

/i, í/ Harfi

Bu harf /y ve c/ ünsüzünün gösterilmesinde de kullanılmıştır: aianírmen ≈ ayanır men (CC 56a), aítmac ≈ aytmaí (CC 12a), aíturmē ≈ aytur men (CC 12a), buníat ≈ bunyat (CC 13b), buíur ≈ buyur (CC 15b), ioap ≈ covap (CC 24b), iurú ≈ curum (CC 6b), eigírac ≈ eygirek (CC 31b), coigan ≈ ıoyğan (CC 23a), kuíu ≈ úyu (CC 57a), maaiúnlar ≈ mācunlar (CC 41b), mariad ≈ mar-

cand (CC 42a), schinía ≈ şkince (CC 43b), uíuganda ≈ uyuganda (CC 58a), iacşi ≈ yaışşı (CC 59a), iaman ≈ yaman (CC 61a), ianírmē ≈ yanır men (CC 18a), iaparmē ≈ yapar men (CC 8b), iarikliche ≈ yarıılıhı (CC 61b), iatırmen ≈ yatır men (CC 57a), iaždím ≈ yazdım (CC 57a), iecniŋ ≈ yékniŋ (CC 59a), ioch ≈ yoĥ (CC 59a), iolne ≈ yolnı (CC 59a), ioutmagil ≈ yovutmagıl (CC 58b), iøpiøp ≈ yøpyøp (CC 57a), iuldus ≈ yulduz (CC 62a), ion ≈ yuŋ (CC 22a), iuunurmē ≈ yuvunur men (CC 5a), iwgundi ≈ yügüнди (CC 61b).

/u/ Harfi

Bu harf /v/ ünsüzünün gösterilmesinde kullanılmıştır: bilau ≈ bilev (CC 44a), çouurdum ≈ çövürdüm (CC 29b), díuar ≈ dıvar (CC 50b), egau ≈ egev (CC 42b), eu ≈ ev (CC 6b), haua ≈ hava (CC 37a), cadau ≈ íadav (CC 51b), carau ≈ íarav (CC 23a), ouret ≈ övret (CC 4b), soudum ≈ sövdüm (CC 3a), souus ≈ sövüş (CC 3a), tuuma ≈ түvme (CC 52a), youaç ≈ yovaç (CC 33a), juudun ≈ yuvduñ (CC 16b)

Ünsüzlerin Birtakım Özel İşaretlerle Gösterilmesi:

/ ı, ü, ı, ü, ı, ü / ve / ı, ü, ı, ü, ı, ü / İşaretleri

Ünlülerin üzerine konularak kendisinden sonra gelen /n, ŋ/ ve /m/ ünsüzlerinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 32): *acrē ≈ aırın* (CC 32a), *anarnī ≈ anarnıŋ* (CC 34a), *biŋurgā ≈ bişürgen* (CC 6b), *bolgaediŋis ≈ bolğayediŋiz* (CC 2a), *boŋattı ≈ boşattım* (CC 4a), *bru ≈ burun* (CC 57b), *butu ≈ bütün* (CC 38a), *çiuruba ≈ çürunba* (CC 41b), *ınādum ≈ inandum* (CC 7a), *chaza ≈ iaçan* (CC 32a), *kekirdī ≈ kékirdim* (CC 57b), *chendima tutu ≈ kendime tu[t]tum* (CC 23b), *kī ≈ kim* (CC 69a), *cōgul ≈ köŋül* (CC 6b), *korūdi ≈ köründi* (CC 61b), *mē ≈ men* (CC 2a), *peŋma ≈ peşman* (CC 21b), *saba ≈ saban* (CC 4a), *saclandū ≈ sailandum* (CC 6a), *tegırmaŋı ≈ tegirmençi* (CC 18a), *vpŋugil ≈ üpsüngil* (CC 24a), *yēgdun ≈ yēŋdün* (CC 28b), *xuxu ≈ yüzüm* (CC 53b).

/m, n/ ve /p, t, k, ʔ, ɰ/ İşaretleri

Codex Cumanicus'un birinci bölümünde /r/ ünsüzünün ve /ar, er, ır, ir/ ses birliklerinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): çe'ribāḡi ≈ çeri başı (CC 45b), ga'ip ≈ ğarip (CC 50a), ka'ismac ≈ ıarışmaı (CC 10b), cat' ≈ iatır (CC 54a), eḡittim'fa ≈ eşittim'erse (CC 2a).

/2, 3, 4/ İşaretleri

Codex Cumanicus'un ikinci bölümünde /r/ ünsüzünün ve /ar, er, ır, ir, ür/ ses birliklerinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): ba^r ¶alaⁿi ≈ barçalarını (CC 71b), b^riṭ^r ≈ bériptir (CC 69b), e^r ≈ érür (CC 71b), tolt^rdi ≈ tolturdı (CC 72a), uzatıl^r ≈ uzattılar (CC 72a), jⁿi ≈ yérni (CC 72a).

/ʊ, ʊr/ ve /tʊ, tʊr, tʊr/ İşaretleri

/ur, ür/ ses birliklerinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): *bagat^{ur} ≈ bağatur* (CC 49b), *er^{ur} ≈ érür* (CC 71a), *chothumt^{ur} ≈ kökümtür* (CC 21b), *olt^{ur} ≈ oltur* (CC 64a), *tut^{ur}ipt^{ur} ≈ tuturıptur* (CC 70a).

/ʃ/ İşareti

/us/ ses birliğinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): *mangdan^{us} ≈ mañdanus* (CC 53b).

/ʊ, ʊs, ʊz, ʊz/ İşaretleri

/us, üs, uş, uz, üz/ ses birliklerinin gösterilmesinde bu işaretler kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): *han^{us} ≈ henüz* (CC 59a), *christ^{us} ≈ Kristus*, *tang^{us} ≈ tanuş* (CC 61a), *juld^{us} ≈ yulduz* (CC 60b).

/ɖ, ɖ/ İşaretleri

/in, in/ ses birliklerinin gösterilmesinde kullanılmıştır (Drimba 2000: 33): *dagⁱⁿ ≈ dağın* (CC 69b)

2. Sonuç

Bu çalışmada Gotik harfleriyle kaleme alınan ve Türkçenin en önemli tarihî metinlerinden olan *Codex Cumanicus*'un imlası ünsüzler bakımından incelenmiştir. Bu inceleme sonrasında eserin, ünsüzlerin yazımı bakımından çok farklı özellikler sergilediği örneklerle ortaya konulmuştur. Bir işaretin zaman zaman dört hatta beş ünsüzün gösterilmesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca kimi ünsüzlerin gösterilmesinde bazı özel işaretlerden istifade edildiği de görülmüştür. Benzer imla özelliklerinin ünlüler için de geçerli olduğu, bilhassa Alman bölümünün yazı ve tertip bakımından sergilediği düzensizlik de dikkate alınırsa *Codex Cumanicus*'un sağlam ve eksiksiz bir metnin ortaya konulması yaygın kanaatin aksine çok da kolay bir iş değildir.

Kaynaklar

- ARGUNŞAH, Mustafa (2011), “Kıpçak Türkçesi”, *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, (yay. haz.) Mustafa ARGUNŞAH, Gülden Sağol YÜKSEKKAYA, Özcan TABAKLAR, 2. Baskı, Kesit Yay., İstanbul.
- DAGMAR, Drüll (1979), *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart.
- DRIMBA, Vladimir (1973), *Syntaxe Comane*, Leiden.
- _____ (2000), *Codex Cumanicus, Édition Diplomatique Avec Fac-similés*, Editura Enciclopedică, Bucarest.
- GABAIN, A. von (1998), “Codex Cumanicus'un Dili”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (yay. haz.) Mehmet AKALIN, 3. Baskı, TKAE Yay., Ankara.

- GARKAVETS, Aleksandr (2006), *Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV vv.*, Almatı.
- GRØNBECH, Kaare (1936), *Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX in Facsimile herausgegeben*, I, Kopenhagen.
- _____ (1942), *Komanisches Wörterbuch-Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Einar Munksgaard, Kopenhagen.
- KUUN, Comes Géza (1880), *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini.
- RADLOFF, W. (1887), *Das türkische Sprachmaterial des Codex cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, St. Pétersbourg.
- ÜNAL, Orçun (2010), *Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş, Metin, Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

KÂŞGAR UYGURLARI ARASINDA GÜNÜMÜZE KADAR KULLANILAN OĞUZCA SÖZLER ÜZERİNE

Gayratcan OSMAN

Uygur diliyle Oğuz dili eski Türk dilinin iki grubunu oluşturan olup, Uygur dili Doğu Türk dili esasında gelişmişse de, Oğuz dili Batı Türk dili esasında gelişendir. 11. yüzyılda yaşayan büyük dilci Kâşgarlı Mahmud bu iki dilin özelliği üzerinde ayrı ayrı durmuş. Kısacası bu dillerin özelliğinin içinde boğum başı ve söz sonunda t-d, s-ş, y-c seslerinin değişmesi önemlidir.

Divanü Lügatit Türk'ü Çağdaş Uygur Türkçesinde çevirenler bu kitap için yazan ön sözde böyle bilgileri ortaya koymuş: Türk halklarının tarihî durumunda malumdurki, 5. asırdan sonra Türk halklar ortasında bir parçalanış meydana gelmiş ve bu durum tabiki onların dillerine etkisi olmuş.

Türk dillerinde konuşan halklar zemin bakımından değişmez olandan sonra, yani 5. asırdan itibaren onların dilleri Doğu ve Batı Türkçe diye iki kınata bölünmüş. Isık Gölü merkez kılan telilerin sağ kanatı Batı Türkçesinde, sol kanatı Doğu Türkçesinde konuşan toplumlardı. Batı kanattaki toplukların esasını Oğuz Türkmenleri, Kıpçaklar oluşturanıydı. Doğu kanattaki toplukların esasını Dokuz Oğuzlar yani dokuz Uygurlar oluşturanıydı. Bunların dili eski Uygurca idi.

10. yüzyılından sonra ve Kâşgarlı Mahmud Dönemi'nde iki grubu dilden Batı kısımdaki halklar dili Oğuz dili, Doğu kısımdaki halkların dili Türk dili diye denildi. Bu Türk dili Eski Türk dili, Gök Türkçe ve Eski Uygurcanın devamı olarak, o Karahanlıların merkezî lehçesini esas kılan ortak edebî dildi. O yüzden büyük dilci Kâşgarlı Mahmud Karanların merkezî şehrinde yaşayan halkın dilini omumi edebî dilin esası olarak görmüş ve onuna Hakaniye dili diye nam vermiş. (Divanın Uygurca naşrı, Ön Söz)

Uygur dili Doğu Türk dilinin devamı olarak gelişen, Çağdaş Uygur Türkçesinde Oğuz Türkçesine dair bezi kelimeler kullanılan şöyledir:

1. Orda-Ordu, dilciler ve tarihşinasların ispatına göre, orta asırdan sonra ve Türk arşivlerinde kullanılan ordu kelimesi eski Hun dili döneminde kul-

lanmıştır. Mesala, Sima qian'ın (司马迁: 史记) Tarihi Hatıralar diye eserinin Zhao Hanedanı Tezkiresi'nde (赵世家) 欧代, Hunlar Tezkiresi'nde (匈奴传) 欧脱 denilmiştir. Bunundan 欧代, 欧脱 kelimeleri en ilk MÖ 273. yılına münasibeti olan Çince arşivlerde görülmüş. Ve bazen araştırmacılar bu yerde zikir edilen 欧代-oudai, 欧脱- outuo kelimelerinin Ordu sözünün transkripsiyonlu yazılması diye düşünmüştür.

Ordu sözü tarihin değişmesine rağmen, Hun dilinden Eski Türk diline girmiş. Ondan sonra Eski Türk yazındaki Orkun Abidelerinde Han evi- Han ordusu diye anlamda kullanılmıştır. Karahanlılar Dönemi'nde bu kelime daha önemli rol oynamış ve Ordu, Ordu kent şeklinde kullanılmış, sonra dönemlerde Kitan diline girmiş ve Cin, Yuan Sülaleri döneminde geniş dairede kullanılmış, Fars, Hint ve Avrupa dillerine girmiştir.

Ordu kent terimi Divan ve Kara Hocadan bulunan Eski Uygurcaya dair metinlerde zikredilirse de ama Çağdaş Uygur Türkçesindeki bazı terimlerde, mesela Kâşgar Şehri ve onun çevresindeki yerlerde Orda Aldı, Orda aldı Restesi, Orda İşiki, Ordam, Orda İşiki Mescidi, Orda Henim, Ordihan Padişahim, Orda Köl, Orda Hoyla, Kohna Orda, Arka Orda, Ak Orda, Yoruk Orda, Kuça ilçesinde Kutluk Orda diye kullanılıyor, çocuk oyunları içinde Ordakam Oyunu şeklinde kullanılır.

Onun içindeki Orda Aldı diyen terim Kâşgar şehrinin merkezindeki Heytgah Camisi'nin doğuya 500 m yırıaktaki bir pazarın adı hem böyle denilir. Bu yerde Kâşgarlı zamanındaki Han Ordusu var olması mümkün.

Orda Aldı restesi, bu Kaşgar şehrinin içindeki bir sokağın namı.

Orda İşiki Kâşgar şehrinin içindeki bir yerin adı.

Orda ışık Mescidi Kâşgar şehrinin içinde olup, Yusuf Kadirhan hükümlük yapan dönemde yani 1019. yılı bina olmuş diye görülmektedir ve orduya yakın olmasıyla böyle denilmiştir.

Ordam, Ordahenim, Ordihan Padişahim gibi yer namları Karahanlıların meşhur hükümlük Hasan Binni Süleymanın fehri namı olup, Kâşgar Yenihişar Nahiyesinin doğuya 60 km, Yenişehir nahiyesinin güneyine 24 km uzaklıktaki Ordam, Ordihan Padişahim Mezarı, Ordahenim gibi yer namları, Kâşgar Şehrinin içi ve yakın etrafındaki Ordaköl, Orda Hoyla, Kohna Orda, Arka Orda, Ak orda, Yoruk Orda ve Kuça ilçesinde Kutluk Orda diye yer namları olmuştur.

Tarihî hatirelerde ortu-orta / ordu-orda diye terim ortak Altay dilinden gelmiş olup, orta, merkez ev, hane, yuva, saray, kasir harem diye anlamda gelmiştir. Ordu sözünün kurulması bakımından Eski Altay dili devrinde onun

Ortu diyen şeklinde var olmuş. Mesela Divan'da Ortu sözü orta, her şeyin ortası, ortu er, ev ortusu, ortu gün diye izah verilmiştir.

2. Çetük, yer namı. Kâşgar vileyetinin Yarkent nahiyesi Aral köyünün adı. Bu terim Divanda Çetük- kedi manasında olup, oğuzcadır diye izah verilmiştir. Ama bu kelime Çağdaş Uygur Türkçesinde kedi anlamında kullanılmıyor, fakat yer namı olarak kullanılır.

3. Koçı, yer namı. Kâşgar vilayeti Yarkent nahiyesinde üç yerde koçı denilen yer var olup, onlar İşkul köyüne bağlı olan Koçı köyü, Kamışarık köyü hükûmet yer alan yer ve Dönbağ köyünün doğusundaki koçı kasabasıdır. Divanda Koçı sözü Koçtan gelmiş ve Koçkar manasındadır diye izah verilmiş. (Divan 1, 421 s.)

4. Upa, arık namı olup, Yarkent nahiyesindeki eski bir arık bu namla denilir. Divanda bu söz Uba şeklinde olup kabile, Oğuzca diye izah verilmiştir. (Divan 1, 117 s.)

5. Tutturka, Tütürke, Tütürge, yer namı, Kâşgar şehrinin kuzeyindeki bir yerin adı. Onun belli ornu bugünkü Kâşgar şehrine bağlı olan Nazarbağ köyü yukarı kazarık kasabasının kuzey kısmı. Yani Kâşgar havalimanının kuzey kısmı. Tütürgünün kuzeybatısı Üstün Atruçla, kuzeydoğu kısmı Astın Artuçla çigralınır. Ondan başka Tütürgide Karahanılar Hanlığı'nın Ordu kentiye dair tarihi izler var. Divan'da bu söz Oğuz kabilesinin birin namı diye izah verilmiştir. (Divan 1, 79 s.). Buna rağmen, Tütürge yer namı olarak kullanılan kelimenin Tutturka diyen kabileyle ilgisi olması mümkün diye fikri ortaya koymanın ihtimali var.

6. Çoruk, deriden dikilen bir tür ayak kabının namıdır. Divan'da Oğuzların 22. kabilesinin birinin namının çaruklukluğu zikredilen. 11. asırdaki çaruk sözü çağdaş Uygur Türkçesinde çoruk şeklinde kullanılmaktadır. Halk arasında geçmiş gününü unutma, giymiş çarukunu kurutma diyen atalar sözü var ve Kâşgar Kargalık nahiyesindeki bir dağlı köyde çoruk giyenler, çorukçulukla gün geçirenler yaşamaktadır.

7. Yava-yavalık, Çağdaş Uygur Türkçesinde Kâşgar şehrinin kuzeyindeki Tütürgü denilen yerin kuzeyindeki yerin namı olup, Tütürgüyle Üstün Artuç ve Astın Artuç arasındaki yer. Ondan başka Hote Karakaş nahiyesinde Yava diye bir köy, Hoten nahiyesinde Yavakaça, Sanci Kutubi nahiyesinde Yavahu diye yerler bar. Araştırmacılar Yavalık teriminin Yavadan gelmesini tahmin ediyor. Divan'da bu söz iki anlamda izahlanmış olup, biri Yava- Oğuzların bir kabilesi, yine biri olsa, Yava- ak diken manasında olup, renk verme rölünü oynıyor. (Divan 3, 33 s.)

8. Tala-Dala, Çağdaş Uygur Türkçesinde iki anlamı var olup, onlar beraber kullanılıyor. Onların gök manası aynı olsada, ama onların kullanılış bakımından farkı vardır. Mesala Tala-Tüz anlamından başka, açık, ev-tala gibi. Ev-tala diye biliriz, ama ev-dala diyebilmiyoruz.

9. Ulus-Uluş-ülüş-ülük, Çağdaş Uygur Türkçesinde Ulus-Ülüş diyen iki kelime kullanılıyor. Mesala *Uygur Dilinin İzahlık Lugatı* 'nda ulus-millet, halk denilen. Ülüş: 1. Nasibe, bölük. 2. Mihnet, acir. 3. Bir bütün işin yahut meselenin parçası diye izah verilmiş. Divan'da ülüş sözü hassa, parça diye izah verilmiş ve söz sonundaki Ş sesi K ye değişen. (Divan 1, 85 s.). Divan'da uluş-köy, kışlak diye izahlanmış, Çigilçe, Balasağon ve Argu şehirlerindeki halklar dilinde uluş şehir demektir. Dolayısıyla Balasağon Kuz Uluş denilir.

10. Dive- Deva- tave-töge, Eski Türk halklar yaşayan yerlerdeki develer çok meşhur olmuş. Hetta Orta Asya'da yaşayan ulus-aymaklar içinde deveye en önce Türk halklar ad vermiş. Mesela Divan teve diye zikredilen. (Divan 3, 311 s.) 18-19. yüzyıldaki Uygurca hüccetlerde tebe denilen. Divan'daki teve terminin ses özelliğiye rağmen, bu söz kamusa Uygurca teleffuz şekli alınmış. Onun Oğuzca teleffuz şekli deve olmalı. Farslar Avistada diva diye hatırlamış. Tarihi delillerin malumki, bu söz en önce Hun dilinden İran diline girmiştir.

11. Caduger yat-Cat-Yada- Cadu, bu sihirgerliğe ait termin olup, çağdaş Uygur Türkçesinde cadu, caduger kelimesi. *Uygur Dilinin İzahlık Lugatı* 'nda cadu sözü sihirleş, meftün kılış maksatında yapılan sihirli heriket ve dular diye izahlanmış (380 s.). Caduger sözü sihir yapan kimse, efsuncu diye izah verilmiş. Ondan başka aldatan kimse, hiyleger diyen manalarında vardır. Ama cadu ve caduger sözünü başka âlimler Eski Türkçedeki yada sözünden gelmesini tahmin ediyor.

12. Dada, bu Çağdaş Uygur Türkçesinde Kâşgar, Hoten lehçelerinde kullanılan termin. Dada sözü Türpan ve bezi bölgelerde ata diye kullanılır. Divan'da Dada- Oğuzca diye izah verilmiştir. (Divan 3, 304 s.)

Kısacası, Çağdaş Uygur Türkçesi Doğu Türk dilinin direk devamı olarak gelişse de, onun terkininde Batı Türk dili grubuna dair - Oğuzca sözcüklerde vardır. Bu sözleri din, folklor, karşılaştırma, kültür bakımından araştırma yapıp çok önemlidir.

Kaynaklar

AGAÇANOV, S. G. (2012), *Oğuzlar*, İstanbul: Selenge Yayınları.

HAŞİM, Abdurehim (2012), *Atuş 2*, Kâşgar: Kâşgar Uygur Neşriyatı.

KÂŞGARLI MAHMUD, (1981, 1982, 1984), *Divanü Lügatit Türk*, Urumçi: Sincan Halk Neşriyatı.

- LI SHUHUI (2010), *Oğuzlar ve Uygurlar Hakkında Araştırma*, Pekin: Milletler Neşriyatı.
- MAZARİ, Ali (1996), *İpek Yolu-Çinle Persiye Kültür Değiştirme Tarihi*, Pekin: Zhonghua Kitapevi.
- MAMUT, Sultan (1999), *Yurdumazdaki Yer Namlarına Dair Araştırma*, Kâşgar: Kâşgar Uygur Neşriyatı.
- MUHAMMED, Adil (2010), *Kaşgardaki Yer Namları*, Kâşgar: Kâşgar Uygur Neşriyatı.
- MUHEMMED EMİN (2007), *Üstün Açık Kaşgar*, Kâşgar: Kâşgar Uygur Neşriyatı.
- OSMAN, Gayratcan (2001), *Uygurlar Doğuda ve Batıda*, Urumçi: Sincan Halk Neşriyatı.
- SI MAQIAN (1974), *Tarihi Hatireler*, Pekin: Zhonghua Kitapevi.

17. YÜZYIL AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDEKİ ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ÖGELERİ

Gızılgül ABDULLAYEVA

Türk dillerinin gelişme tarihinde özel bir zaman dilimi olarak değerlendirilen “Orta Türk Dönemi” taife birlikleri için ortak olan Orta Asya Hakanîye Türkçesinin - Çağatay dilinin de şekillenmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde Türkistan’da Türk dilli halkların merkezleşme süreci görülmüştü. Ama hem Oğuz hem de Kıpçak taife birlikleri bu süreç dışı kaldıklarından genel olarak Karluk, yani Tuksi, Yağma, Çiğil ve o sıradan da Uygur taife birliklerinin dilini oluşturan Çağatay Türkçesinin gidince onlardan farklılık göstermesi gözleniliyor ve hatta çeşitli tarihî dönemlerde yazı dillerine etki yapmadan edemiyordu. Tam tersi, Oğuz ve Kıpçak gurubuna giren diller arasında bir uygunlaşma duyuluyordu ki bunun da temeli zaten bu tarihî dönemden başlamakta (11, 25). Özellikle de 13-14. yüzyıllarda Moğollar, genellikle de Teymuriler Dönemi’nde ünlü söz sanatçılarının Buhara ve Semerkant’a götürülmesi Çağatay Türkçesi öğelerinin dile girişi için önayak oldu (1, 133). Doğal olarak bu süreç de Çağatay dil etkisi konularının daha da kuvvetlenmesine bir etken oldu. Çünkü berrak öz Türkçeleriyle “giden” bu kültür ve sanat adamları Çağatay dil ortamına girdiklerinden istemeyerekten hem yazı hem de konuşma dillerinde bu dil karışımı az veya çok derece görülmüyordu. Döndüklerindeyse bu dil etkisinin oturmuş öğeleriyle geliyorlardı. Öte yandan da Hüseyin Baykara ve Alişir Nevai’ye hayranlık ve Çağatay-Kıpçak öğelerinin dilde belirtisini kuvvetlendiriyordu. Böylece Herat edebî mektebinin etki alanından kurtulamayan bu söz sanatçıları kendi eserlerinde o tarihî izi yaşatmakta devam ediyorlardı. Ulusal dilin halklaşma aşamasının bir parçası olan 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesi de bu öğelerden yoksun değildi. Konunun ilgi çeken taraflarından birisi de şu ki, 15-16.yüzyıllarda sayıca üstün olan Çağatay öğeleri, nedense 13-14. yüzyıllar arasında az gözlemleniyor. Fikrimizce bu bir yandan bizim sanat adamlarımızın Buhara ve Semerkant’a götürülmelerinin henüz giriş aşaması olmasıyla ilgiliyse, öte yandan yazı diliyle, üslupla, gelenekle ilgilidir. Daha somut deyişle belirtecek olursak, canlı konuşma dillerinden yan geçen bu öğeler yazı dilimizin sonradan kazandıklarındandır.

Oysa kayda geçen Çağatay öğeleri 17. yüzyılda yazı dili düzeyinde olmasa da, tek alanlı olmamış, dilin çeşitli alanlarını kapsamıştır. Özellikle gramer olarak daha çok görülen bu dil olguları morfoloji yapı çerçevesi içinde kullanım yeri ve kullanım kapsamıyla ilgili özellikle dikkat çekmekte. Oysa Azerbaycan Türkçesinin gelişmesinde millileşmenin doruk noktası olan halklaşmaya yönelen 17. yüzyıl yazı dilinde bu morfoloji veriler varyantlılıkla gözlemleniyor. Bu adlar ve fiillere ait kategorilerde, o sıradan da yardımcı öğelerde söz bölümlerinde daha çok belli oluyor.

Adlar sisteminde yer alan yardımcı söz bölümlerinden birisi olan ismin hâl kategorisi de bu varyantlıktan yan geçmiyor. Bu varyantlaşma doğal olarak, Çağatay Türkçesinden gelmeler de bir kapsama alamı kazandırır. Sonuç olarak genel kategori gibi kabul edilen çekim sisteminde söz bölümlerinin çekimi Çağatay öğelerinin belirginliğini gösteriyor. Örneğin, net olarak ismin ilgi hâlinde Oğuz varyantıyla beraber (Ey saba, halimi gıl yarım arz, **Dili-min** derdini dildarım erz. - Emani; Vergay-i hezin çü gördi ani, **Divarının** uçdı püştbani. - Mesihî) Çağatay ögesi olan **-nın⁴** varyantı (Vücutin **yarının** mövced görmek İneyetdür zi fezl-i kibriyadin. - Emani; Evvel gün olar bulub mezadi, **Bir-birinin** olurdu namzadi. - Mesihî) da görülür. Bu morfoloji veriyeye Orhun-Yenisey Yazıtlarında da rastlanılması (**Biznin** üzütümüz...sönüşüp balığ boltı/Bizim ruhumuz savaşp başlarından yaralandılar - X-4,5) olgunun eskiliğinin habercisidir. İlgi hâlinin bu ifade şekliyle ilgili ünlü Türkolog V. V. Radloff'un fikri bilimsel gerçekliğe uygundur. O yazıyor: "...bizniñ şekli Çağatay edebiyatında çok yaygın olduğu halde, bizim şekline az rastlanır. Bu şekil Güneybatı Türk dilleri için daha özgündür" (8, 88). Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki V. V. Radloff'un belirttiği **biziñ**, o sıradan da **meniñ** şekilleri de tarihi olgu gibi ilgi çekiyor (**Meniñ** sabımın sımadı/Benim sözümü dere düşürmedi - K_k- C.,11). Çünkü bugün ister halk dilinde, isterse de Çağdaş Azerbaycan yazı dilinde yalnız 1. şahsın tekil ve 1. şahsın çoğul zamirlerinin çekiminde ilgi hâlinde **-in** yerine **-im** eki alır (**menim, bizim**). Demek ki dilin sonraki gelişim aşamalarında bu zamir çekimleri zamanı ilgi hâlinde **n>m** yer değişmesi yapılır. İlgi hâlinde ünsüzle biten sözlere ünsüzle başlayan ekin eklenmesine gelince, o bugün Kıpçak Karluk Türk dillerinde yazı dili düzeyinde korunmaktadır (10, 46). **-a²// -ğa²** paraleliyse 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde yönelme hâlinin ifadecileridir. Birinci tarafta yerleşen **-a²** Oğuz dillerinde liderlik kazansa bile (Ey ki hetm etmiş nabüvvet rütbesin sübhan saña, Minnet irür **cane** olmag sidg ile gurban saña. - Emani; Hali gılup özünü sürahi, Doldurdu o **came** ruh-i rahi - Mesihî), ikinci taraf, yani **-ğa²** (Etmesen rehm **Emaniğe** anı hicr gëmi, Varlığından yok eder, ey meh-i taban, sensiz - Emani; Leb-i lal-i meyalüd-i **gözümğe** ganlu peykandır - S. Tebrizi) Çağatay Türkçesinin lider dil olgusudur. Çağatay öğelerinin kendi içinde bile bu dil

olguları varyantlılık gösterir. Denilebilir ki 17. yüzyıl Azerbaycan edebî dil örneklerinde **-ğa**, **-ge** ile beraber **-ge** varyantının da kayda geçmesi fikrimizin kanıtıdır (Canû dil **yolige** bersem, ni ecep Tozi göz merdüminin agidür - Emani). Dikkati çeken konulardan birisi de şu ki kayda geçen bu morfoloji veriler kullanımına göre genelde aitlik kipinin belirticisi olan eklerden sonra gelir. Fakat istisnalar da görülmekte. Yani bazen içeriğinde aitlik eki görülmeyen kelimelere de **-ğa**, **-ge** yönelme ekinin eklendiğinin tanığı oluyoruz: Dilğevü **gözge** sürürü nur irür, Kamranlıg birle görmek ruy-i yar (Emani). Oysa bu ek Orhun - Yenisey Yazıtlarının dilinde yönelme eki gibi kullanışlı olan **-ka**, **-ke** ekinin küçük fonetik fark gösteren paralelidir (İlgerü Şantun **yazıka** tegi süledim/İleride Şantun çölüne kadar ordu çıkardım - K_k - C.,3). Demek ki tarihen Orhun - Yenisey Yazıtlarında (5, 27), o sıradan da Eski Uygur yazı dili örneklerinde (4, 35), Klasik Özbek dilinde (7, 106), Doğu Türkistan metinlerinde (8, 110) kullanışlı olan bu şekiller şimdi Kıpçak - Karluk gurubu dillerinde kendi varlığını korumaktadır (10, 46). 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde kullanım yoğunluğuna göre her iki varyant sıralansa da, yani gâh **-a²**, gâh da **-ğa²** biri diğerini üstün gelse de, Türkoloji camiada **-a²** eki yönelme hâlinin en eski ve ilkin varyantı olarak kabul edilir (6, 279). Tabii ki bizim fikrimiz de bu gerçeğe aynıdır. Oğuz - Çağatay dil paralelliğine ismin yükleme hâlinde de (**-ı⁴// -nı⁴**) rastlanıyor. Bu varyantlaşmada **-ı⁴** (Dehr-i dun her dem eder **bidad-ni** köp, Neyneyin, eylemeyip ah ile **feryad-ni** köp - Emani; Üzme gel **elim-ni** dameninden, Cövher bize ver medeninden - Mesihî) Çağatay dil öğelerinden birisidir. Aynı şekle Orhun - Yenisey Yazıtlarında da rastlanılır (**Biz-ni** ta adın kim olğay?/Bizden başka kim olacak? - AY, 611). Oğuz - Çağatay öğelerinin bir arada kullanımı ismin çıkma hâlinde de görülür. Şöyle ki **-dan²** morfoloji belirtisi Oğuz dillerine özgü özellikse, onunla beraber kullanan çıkma hâlinin **-dın²** eki (Çün ezel **gündin** bizimle lütfü yarın bar imiş - Emani; Hal **ehli-din** aldılar dualar - Mesihî) Çağatay dilinin özelliklerinden birisi olarak kabul edilir. İlginç olan şu ki bazen aynı beyit içinde de Oğuz - Çağatay öğelerinin paralelleşmesi yapılır. 17. yüzyıl temsilcilerinden birisi olan Mesihî'nin dilinden seçilme örnekler de söylediklerimizi kanıtlamakta: **Sendin** bize lütfü mihrribani, **Bizden** sana rehrü sergirani. **Sendin** bizedğr terig-i yari, **Bizden** sana şive dilfikari. **Sendin** bizedür yeter şefaet, Bizden sana negs-i ehdü adet (Mesihî). Görülen bu çiftelik, yani Oğuz - Çağatay çifteliği (**din//dan**) sunulan şiir dilinde mısra mısra sıralaşarak devamlılık kazanır. Genellikle 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinin isim çekim sisteminde paralellikte hep Oğuz öğeleriyle Çağataycaya ait morfoloji özellikler karşı karşıya durur. Dil olgularına istatistik bakış Oğuz varyantlarının üstünlüğü ortaya çıkarır. Ama genelde Çağatay öğeleri Oğuz öğelerini üstelleyemese de, 17. yüzyılı temsil eden bazı söz sanatçılarının dilinde bu, sıralamayla görülür. Şöyle ki Çağataycadan alıntılar özellikle M. Emani'nin, kısmen de Mesihî'nin diline genelde çok gözlemleni-

yor. Örneğin, net olarak bir olguyu söyleyelim ki yönelme hâli ekleri **-ğa, -ğe** G. Tebrizi'nin dilinde, denilebilir ki rastlanmıyor. Ş. Tebrizi'nin dilindeyse bu olguya iki kere rastlanmıştır. Bize göre, M. Emani, o sıradan da Mesihi'nin gelecek kuşağa miras bıraktığı yazı dili örneklerinde görülen ve kural dışına çıkma gibi kabul edilen Çağatay dil özellikleri hem de bu yetenekli söz sanatçıların dil - üslup olgusu olarak değerlendirilmeli, üslubu olguya dönüştürülse Çağatay dil etkisinin mantıksal bitimi olarak algılanmalıdır.

17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde adlara ve fiillere eklenen ikili şekilde görülen bildirme (şahıs) ek morfeplerinin, daha somut olarak 3. şahsın tekinde görülen **-dır⁴** ekiyle (Bilme sürahi besi boyuna emrağ kim, Sagi eger lütf eder, başun **eyağumdudur** - Emani; Yol eger **hegdir**, çeker yolsuzdan ahir intigam - S. Tebrizi; Bu babde gerçi raz **çokdur**, Söz gapusu hatire **açugdur** - Mesihi) eşdeğerlilik gösteren **-durur** varyantının da (Ta **bardurur** hayat maña bu cihan ara, Başımdin eskük olmaya, ya Rab, zğlalinız - Emani; Kim **cismdurur** gemu malayik, bir emre salik - Mesihi) varlığını Çağatay dili için özgü morfoloji verilerdir. Onu da belirtelim ki bu olgu bir tek adları değil, fiilleri de kapsar (Ğayıp olalı yüzü gözümge Mehr envarı **dolubdurur** tar - Emani; Ey cevher-i dam-i zülfigarın, E'danı gılıbdurur şıkarın - Mesihi). Dil bilimi camiasında böyle bir ihtimal da var ki **-dır⁴** ek morfemi bağımsız durur fiilinden türemedir. Demek ki aslında aynı kökenden olan her iki varyantın birincisi Oğuz diline özgüyse, diğeri Çağatay Türkçesinin 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesine etkisi olarak kabul edilir.

Görüldüğü gibi, Oğuz dilleri için istisna olan Çağatay dil öğeleri az da olsa fiilleri kapsar. İlk olarak zamirin gramerleşerek şahıs sonluğu yerine kullanılması ve varyantlılıkla gözlenilmesi özel bir ilgi çeker. Bir yandan tekil 1. şahsın zamirinin halk dilinde daha geniş kullanım yoğunluğu kazanan **men** varyantının (Emani dik **gılırmen** ez ser-i sidg, Nisar-i megdemin can, ey perveriş - Emani), öte yandansa onun diğer bir fonetik şekilde görülen **min** şeklinin (haber sem'imge yetse megdemindin, Berürmin canı cana müjderganlıg - Emani) şahıs ekiyle eşdeğerlilik göstererek 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde görünmesi bunun somut kanıtıdır. Bu paralellik M. Emani dilini kapsa da, Mesihi dili için istisna oluşturuyor. Şahıs zamirlerinin şahıs sonluğu yerine kullanılması çağdaş Özbek ve Uygur dillerine özgüdür. Bu söz konusu dillerde bazen şimdiki zamanın analitik şekli gibi de gerçekleşir: **tirib man** (yani: duruyorum) (2, 299). Aynı duruma Orhun Yenisey Yazıtlarının dilinde de rastlanılması (Kemke ilig **kazğanurmen**??? Devleti kime kazanıyorum? - K_k - Ş_g, - 9), bu dil olgusunun eskiliğinin habercisidir. Bu verinin Eski Türk yazı dili örnekleri için de özgü bir özelliğe dönüşmesi, doğal olarak yazıtların dil ortaklığıyla, yani değişik Türk dilli taifelerin dil özelliklerinin bu yazıtların dilinde birikmesiyle ilişkilendirir. Şahıs sonluğu olarak kullanılmış şahıs za-

mirlerinin ses şeklindeki bu çeşitlilik, doğal olarak, 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde Oğuz öğeleriyle de paralelleşiyor. Ola **yetişem** şeb-i vüsale (Mesihî). Oysa ister klasik edebiyatımızın dilinde, isterse de yazı dilimizin 17. yüzyıl aşamasında **men** şeklinin varlığı şahıs sonluklarının etimoloji açıdan araştırılmasına ve daha net bilimsel sonuçlar elde edilmesine de ortam sağlıyor (somut olarak: **men** → **me** → **em**. Yani: **bilirmen** → **bilirme** → **bilirem**). Buradan da sonuçta tüm şahıs sonluklarının şahıs zamirlerinden türeme gerçeği ortaya çıkıyor (3, 146). 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde zaminin şahıs sonluğu yerine kalıplaşmasıysa bir tek fiillerde değil, adlarda, hatta adları olumsuz yapan ekler de görülür: Hercayi **değirmen**, ey semen buy, ta bitmeye kar ruy (Mesihî).

17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde gelecek zaman eki **-ar²**, **-acag²** ekleriyle aynı düzeyde duran **-ğay**, **-gey** şekli de (Nece **bolğay** hâl, Emani kim, felek istemez bir dem bizi azarsız; Neçük **bergey** firib ehl-i hege mayerif dünya; Yengidin öliğe can bergen dik, Ya Reb, **olğaymu** tapam bezmine bar? - Emani) özellikle dikkat çekmekte. Sözü edilen dönemde somut olarak kesinleşmiş gelecek zamanla paralelleşen bu morfoloji belirtiyse Türk dilli halkların ortak yazı dili örnekleri sayılan Orhun - Yenisey Yazıtlarının dilinde rastlanıyor (...Kut **birğay** timiş/Mutluluk vereceğim demiş - IB, 11; Ben **boloğayın**/Ben (ortalığı) karıştıracam - MÇ, 28). İlgi çeken şu ki Eski Türk Yazıtlarından derlenen örneklerde de morfoloji içerik açıdan **-acag** ve **-ğay**, **-gey** şekilleri üst üste düşmekte. 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde rastlanan ve şimdiki zamanı belirten **-ay tur**, **-ey tur** ekleri de (Gaşi yayığa peyveste anın gurban **olayturmin**, Yüzi ayığa her lehze bakıb heyran **bolayturmin** - Emani) Çağataycadan alınmadır. Fiilin şimdiki zamanını belirten **-a dur**, **-e dür** (**Çün dönderedür** o rah-i devlet, gale yerine hümar-i hesret - Mesihî) ve **-adu**, **-edü** (Gaşın **göredüm** çü eyd şami irmes hacet hilale - Emani) ekleri de aynı kaynaktan gelmeler. Çağdaş Azerbaycan yazı dili düzeyine kadar çıkamayan bu eklerden yalnız birisi bugün **-adu**, **-edü** şeklinde Bakü, Guba, Hökmeli, Nabran vs. gibi ağzlarımızda şimdiki zaman eki olarak yaşamlarını sürdürmekte (örneğin: **aladuğ**, **aladular**; **işdiyedüğ**//**işdiyedüğ**, **işdiyedüler**... - 9, 223). Fiilin dilek kipinin ortaya çıkmasını gerçekleştiren **-ay²** eki de (Çöhre-yi zen düzde ektim mehr töhmin ta **göre**y Haslin, yetdi ona bu seyl-i müjgandin bela - Emani) aynı kaynaktan gelmekte. Bu şekil dilek kipine ait ek olarak Çağdaş Özbek yazı dilinde aynı fonetik hâlde yaşam tarihini bugün de sürdürmekte (11, 264). Fiil çekim şekillerinin bileşiğini yapan eklerden birisi olarak görülen **imes** şekli de (Çünkü canan eynü dildin gerb **imes**, Arzu-yi vesl gılmag eyb **imes** - Emani) Çağatay Türkçesinin 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilindeki belirtme şekillerinden sayılır. İlginç olan şu ki genellikle M. Emani dili için kullanışlı olan **imes** eki bugün çağdaş Özbekçede hem de olumsuzluk anlamı

taşımakta: *Men işçi emas ʔdim* (11, 264).

Çağatay dil özellikleri az da olsa, çekimsiz fiilleri de kapsar. Örneğin: **-ğalı, -geli** zarf-fiil eki (Ariz üzre hetni **görgeli**, Eylemes gül birle reyhan azizu; Hayalin **bolğalı** könlümge yoldaş - Emani) Çağatay Türkçesine ait öğelerden sayılır ve çağdaş Özbekçede **gali//kali//kalı** şeklinde bugün de kullanılmaktadır (11, 265). Çekimsiz fiil şekillerinden sayılan zarf-fiilin **-madın²** eki de (Gözetler heddini bende, güneşkar **olmadın** gorkar - Emani) Çağatay öğeleriyle aynı sırada duruyor ve Çağatay etkisinin 17. yüzyıldaki manzara-sını gerçekleşmesinde yardımcı oluyor. İçeriklerinde **-ma** (yani olumsuzluk eki) ve **-dın** (yani çıkma hâli eki: **-dın²//dan²**) eklerinden oluşan bu ek mor-fem şimdi **-madan, -meden** fonetik şekliyle Çağdaş Azerbaycan yazı dilinin morfoloji sisteminde yer almaktadır. **-ğan, -gan** sıfat-fiil ekleri de bu sistemde aynı sırada durmaktadır: Yürekde gönçesan **galğan** girehler açılır, cana (Emani); Her yana döğülen o zulf-i mişkin **Dağılğan** üze o helge-yi çin (Mesihi). Çağdaş Karaçay Balkar dilinde ufak fonetik farklarla yer alan bu ek (**-gen, -ken**) çağdaş dilimizin ekler sisteminde ayarlanan **-an, -en** sıfat-fiil ekiyle eş değerlilik oluşturmakta.

17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilinde Çağatay dil ortamının etkisi yardımcı sözcüklerde de duyulur. Anlamca benzetme anlamına gelen **tek** edatının **dik** şeklinde belirtilmesi (Senin **dik** nazenin görmüpdürür heç Perirulerde dövran, ey periveş; Nal-i gelem **dik** eylese ger zef Emanini, İrmes eceb ki gem yemek anın şüarıdır - Emani) özellikle dikkat çeker. Çağatay Türkçesinden yazı diline yönelen bu edatın M. Emani'nin dilinde **dek** ve **dik** paralelleri olsa da, kullanım yoğunluğu açısından **dik** üstünlük kazanıyor. Herhâlde, bunlardan birisi, yan, az kullanışıyla seçilen **dek** varyantının (Cananın **dek** can az var, Aramızda min raz var - Emani) eş değeri olan **tek** edatı (kelime doğâl olarak **d>t** değişimine uğramıştır) paralel olarak hem de canlı konuşma dili olgusu olduğu için çağdaş dilimizin kuralına çevrilebilmiştir. Araştırma dışında kalan, yani araştırma eserlerinin dilinde bile hakkında bilgi verilmeyen ötekinin-se (**dik**) kullanım alanı bir tek yazı diliyle kısıtlandığından o, kurallaşmaya giden gelişim dışı kalmıştır. **-mı** soru zamirinin 17. yüzyıl temsilcilerinin dilinde **mola** şeklinde görülmesi de (Nakam her arade benim kimi namurad Hiç kim becam-i hatir-i eğyar **barmola**?; Ya Rab, gem-i hicrdin, Emani, **Barmola** senin kibi dilefkar? - Emani) Çağatay Türkçesinin yaygın öğelerindendir. Bazen **-m+ola** hisselerine parçalanan bu yardımcı sözcüğün içerisindeki birinci hisse **-mı** soru edatının kısaltılmış varyantı gibi de kabul edilir. Etimoloji açıdan bu fikri kabul edersek, bizce, mola bütünlükle **-mı⁴** edatının 17. yüzyıl Azerbaycan yazı dilindeki paraleli olarak kabul edilmelidir.

Genellikle Çağatay ve Eski Özbek edebiyatında kullanışlı olan bu varyantlar 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinde Çağatay dil etkisinin sonucu olmuş, fakat Çağdaş Azerbaycan yazı dili kuralları dışında kalmıştır. Düşünüyoruz ki Çağatay dil öğelerinin konuşma diline girememesi ve denilebilirse, halk dilinden yan geçmesi onları kurallaşma dışında bırakmıştır. Çünkü bu öğeler bir tek ve bir tek yazı dilini etkileyebilmiştir. Fakat Oğuz// Çağatay dil paralelliğinde oranla Oğuz öğelerinin payına düşüyordu. Ona da değinilmelidir ki yalnız yazı dili kapsamında Çağatay öğeleri tümüyle 17. yüzyıl dilini tamam sarmıyordu. Daha somut dersek, 17. yüzyılın dil temsilcilerinin yazılı örneklerini kapsamıyor. M. Emani ve Mesihi bu temsilciler arasında istisnalar. Yani dil malzemesi üzerinde yapılan kapsamlı gözlemlerden belli oluyor ki Çağatay öğeleri M. Emani ve Mesihi dilinde görülür. Bu öğeler özellikle eserleri 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarına, yani halklaşmaya geçiş aşamasına denk gelen M. Emani'nin diline sistemli olarak gözlenilir. Buysa onu belirtiyor ki ister semantik açıdan, isterse de morfoloji açıdan ayrışma, kesinleşme, demokratikleşme ve istikrarlaşma M. Emani dili için henüz bitmemiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak azalmaya ve düzensizliğe giren, bir zamanlar Eski Uygur, Kıpçak ve Karluk, sonraki tahriri dönemlerdeyse Çağatay ve Eski Özbek dilleri için özgü bu eski öğeler Kıpçak gurubu Türk dillerinde tarihî varlığını bugün de yaşatmaktalar.

Böylece 16. yüzyılın sonu, 17. yüzyılın başlarından başlayarak halk diline güvenme sonucu Oğuz dil öğelerinin dilde kararlaşmasını istikrarlaşmış ve bu da Azerbaycan yazı dilinde kurallaşmaya önyak olmuştur. Canlı konuşma diline giremeyen Çağatayimizlerse yalnız ve bir tek yazı diline yerleşmeyi başarmıştır. Zaten halk dilinden “uzak durma” Çağatay öğelerini kural dışı bırakmış ve onların yazı dil kuralları düzeyine çıkmasına fırsat vermemiştir. Sonunda, dilde yapılan ayrışma, demokratikleşme ve istikrar süreçleri dil olgularını düzene sokmuş, yani onların bir kısmının kalıplaşmasını sağlamış, diğer kısmınınsa dilden çıkma gerçeğini hızlandırmıştır. 17. yüzyıl Azerbaycan Türkçesinin temsilcileri tarafından bu olguların algılanmasında Hüseyin Baykara, Alişir Nevai gibi özel etken kaynaklarının, daha somut dersek, Herat edebî mektebinin etki kuvvesinin sonucu olarak kabul edilen Çağatay öğeleri de artık arkaikleşmeye giren yola uzamış ve dilden çıkanlar sırasında yerini bulmuştur. Sonuç olarak, halk diline dayanama dilde olan ve sağlamlaşan Oğuz öğeleri Çağatay diline ait morfoloji verilerin bu süreçlerin doruğu sayılan 18. yüzyıl Azerbaycan yazı diline girmesini önlemiştir.

KAYNAKLAR

1. Hacıyev T. Azərbaycan edebi dili tarixi. - Bakü, 1976
2. Halilov B. Türkologiyaya giriş. - Bakü, 2006
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. - Bakü, 1990
4. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. - Moskova, 1963
5. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. - М., 1960
6. Серебренников Б.А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков // Структура и история тюркских языков. - М., 1971
7. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. - М.-Л., 1962
8. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из
Восточного Туркестана. - М.-Л., 1961
9. Şiraliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının esasları. - Bakü, 2008.
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müğayiseli grammatikası.I hissə. - Bakü, 2008.
11. Zeynalov F. Türkologiyanın esasları. - Bakü, 1981.

RUMCA-TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK:
*Lugât-i Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı
Rûmiye*

Gökhan ÖLKER¹

Herhangi bir sebeple iletişim hâlinde olan iki kültürün dillerinin de birbirini etkilemesi kaçınılmazdır. Aynı dil ailesi içerisinde olan dillerde bu etkileşim daha çabuk ve farklı boyutlarda olurken farklı dil ailesinden iki dilin karşılaşmasında da etkileşim karşılaşmanın türüne göre değişebilmektedir. Aynı dinî inançlara sahip olmak, aynı coğrafyayı paylaşmak, ekonomik ilişkiler gibi dillerin hangi çerçevede karşılaştıkları etkileşimin türünü ve boyutunu değiştirmektedir. Örneğin birbirinden farklı A dili ve B dili aynı coğrafya üzerinde ortak yaşamak zorunda kaldıklarında etkileşim kültürlerin gücüne göre birkaç boyut da gerçekleşmektedir. Bunlar; güçlü kültür dili veya yönetici dili olan A dilinin B dilini 1. Bazı ses ve ekler boyutunda, 2. Kelime boyutunda, 3. Tamamıyla B dilini yok etmek şeklinde ortaya çıkmaktadır.²

Bu etkileşimi hızlandıran faktörlerden biri belki de en önemlisi ötekinin dilini öğrenme ihtiyacıdır. Türk milleti tarih boyunca birçok milletle kültür alışverişinde bulunmuş bu da kaçınılmaz olarak kendini dilde çok somut bir şekilde göstermiştir. Bilhassa Osmanlı Devleti gibi bünyesinde birçok milleti barındıran imparatorluklarda hâkim milletin dilinin yanında kendisine tabi olan diğer milletlerin dili de imparatorluk bünyesinde kendisine yaşam alanı bulmuştur. Bu ortak yaşam karşılıklı anlaşılabilirlik için toplumları birbirlerinin dilini öğrenmeye ve kendi dillerini öğretmeye itmiştir. Bu konuda birçok eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler arasında hiç şüphesiz ilk akla gelenler sözlüklerdir. Bu sözlükler mensur tanzim edildiği gibi manzum olarak da düzenlenmişlerdir.

¹ Konya Necmettin Erbakan Ü A.K. Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğt., golker@gmail.com

² Daha geniş bilgi için bk. BRENDEMOEN, Brent (1999), “Greek and Turkish language encounters in Anatolia”, Language encounters across time and space. Studies in language contact. Eds. Brent Brendemoen, Elizabeth Lanza and Else Ryen. Novus folag Oslo, 353-378.

Yabancı dil öğretiminde şiir ahenk unsurlarından dolayı akılda kalıcılığı daha kolay olduğu için geçmişten beri bir öğretim yöntemi olarak kullanılmıştır. Hatta ötekinin dilini bildiğini göstermek için iki dilli şiirler söylenmiştir. Bu konu divan edebiyatında “telmi” adıyla bir sanat olarak ele alınmaktadır. *İbn-i kemal, Mevlana, Fuzuli, Recaizâde gibi edebiyatımızda yer etmiş bir önemli şahsiyet bu tarz şiirler yazmaktan kendilerini alamamışlardır* (Öztürk 2003).

Edebiyatımızda Manzum Lügat

Dil etkileşimin yanında, dil öğreniminin süresini kısaltmak, dil öğrenimini kolaylaştırmak ve yabancı dilin kelimelerini karşılıklarıyla birlikte ezberletmek gibi amaçlarla kaleme alınmış manzum sözlükler klasik dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur (Öz, 1996: 55).

Manzum sözlük ve gramere dair ilk örnekler Arap dilciler tarafından Arapçanın öğretimi için verilmeye başlamıştır. İsmail b. İbrahim b. Muhammed er-Rib’î’nin (öl. M. 1087) *Kaydu’l-Evâbid* adlı eseri manzum Arapça sözlüktür. Zemahşerî’nin M. 1119-20’de yazdığı *el-Mufasssal*’ı Cemâleddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Mâlik b. Muhammed et-Tâ’î’nin (öl. M. 1274) *Teshîlü’l-Fevâ’id ve Tekmiletü’l-Makâsıd*’ı manzum gramer kitaplarıdır. Edîb Natanazzî’nin (öl. M. 1106) *Düstûru’l-Lüga*, Arapça-Farsça olup Farslara Arapça öğretmek maksadıyla tertip edilmiştir. Arapçanın gramerine dair bilgileri de nazmen ihtiva etmektedir. Bedrüddîn Ebû Nasr Mes’ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî tarafından (öl. M. 1242-43) M. XIII. yüzyılda yazılan *Nisâbu’s-Sıbyân* iki dilli manzum sözlüklerin tertibi bakımından ilk örneğidir. Bu eserde, 1.222 Arapça kelime, 1.088’i Farsça karşılıklarıyla 134’ü de yalnızca Arapça olarak nazmedilmiştir. Arapça öğretmek için okutulan ve ezberletilen eser özellikle İran, Anadolu, Türkistan ve Hindistan’da rağbet görmüştür (Öz, 1996: 52, 53).

Manzum sözlüklerin Anadolu sahasındaki ilk örnekleri ise Arapça-Farsçadır. Şükrullah b. Şemsüddîn Ahmed b. Seyfüddîn Zekeriyâ tarafından M. 1242-43 yılında yazılan *Zühretü’l-Edeb* ilk örnektir. (Öz, 1996: 54), Bu yolda Türkçe ile karşılıklı olarak yapılan ilk manzum sözlük ise Arapça-Türkçe olan *Ferişteoğlu Lügati*’dir (Muhtar, 1993; Çağırın, 2000). Bundan sonra ise Şemsî’nin *Cevâhirü’l-Kelimâtını* (İlhan, 1997), Şeyh Ahmed’in *Nazmu’l-Leâlini* (Gülhan, 2005), Fedâî’nin *Tuhfe-i Fedâî*’sini (Yakar, 2007), Âsım’ın *Tuhfe-i Âsım*’ını (Dursun, 2005), Vehbî’nin *Nuhbe-i Vebî*’sini (Yurtseven, 2003), Mehmed Fevzî’nin *Tuhfe-i Fevzî*’sini ile *Subha-ı Sıbyân*’ını (Kılıç, 2006) ve *Mahmûdiyye*’yi (Ölker, 2009a) sayabiliriz.

Arapça-Türkçenin dışında Farsça-Türkçe olarak da birçok manzum sözlük kaleme alınmıştır. Konyalı Hüsam b. Hasan’ın *Tuhfe-i Hüsam* (M 1399-1400) adlı eseri Sultan Orhan Bey adına nazmedilmiştir (Öz, 1996: 111),

Mevlevî şeyhi Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*'si (Öz, 1999; İmamoğlu, 2005; Kılıç, 2007b), Sümbülzade Vehbî'nin *Tuhfe-i Vehbî*'si (Külekçi ve Karabey, 1990; Kılıç, 2007a), Ahmet Remzi Akyürek'in *Tuhfe-i Remzî*'si (Karaismailoğlu, 1990; Kartal, 2003), Lâmi'î Çelebi'nin *Lügat-ı Manzûm*'u (Öztahtalı, 2004) bu bağlamda ele alınacak sözlüklerdir.

Arapça ve Farsçanın dışında diğer bazı dillerde de eserler kaleme alınmıştır. Ahmed Fevzi Kîsedârzâde tarafından yazılmış olan Türkçe-Rumca *Tuhfetü'l-'Uşşâk* (Ölker 2009b), Yusuf Hâlis Efendi tarafından yazılmış Türkçe-Fransızca *Miftâh-ı Lisân* (Kırbıyık, 2007; Çınar, 2007), Mustafa Sabri tarafından yazılmış Türkçe-Bulgarca *Tuhfe-i Sabri An Lisan-i Bulgarî*, Refî' Kallayî'nin *Lügat-ı Ermenîye*'si, Bosnalı Üsküfî'nin Boşnakça-Türkçe *Makbûl-i Ârif* i bunlar arasında sayılabilir.

Türk-Rum Münasebeti

1. Anadolu'da Türk - Rum İlişkisi

Türklerin Anadolu'ya çok daha önceki dönemlerde geldiklerine ve yerleştiklerine dair bazı veriler bulunmakla birlikte, bu coğrafyanın Türkleşmesi 11. yüzyıldaki Oğuz fetih hareketleriyle şekillenmiştir. Takip eden yüzyıllarda, hızla artan bir şekilde Türk nüfusunun yoğunlaştığı ve demografik yapıyı kendi lehine değiştirdiği görülür. 12. yüzyıldan itibaren bölgenin “Türkiye” diye adlandırılması da bu yeni durumu yansıtmaktadır.

Demografik yapının değişmesi Bizans Dönemi'nden gelen Ortodoks Rum hâkimiyetini yok etmiş, yerine Müslüman Türk hâkimiyetini getirmiştir. 1453'te İstanbul'un ve 1461'de Trabzon'un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesiyle bu hâkimiyet son şeklini almıştır (Vahapoğlu, 1992: 16).

Bizans idaresinin tebasına karşı olumsuz uygulamaları sonucunda Rumlardan ve diğer gayrimüslimlerden İslam'a geçişler olmuştur. Bu da Anadolu'daki Müslümanların çoğunlukta olma durumlarını daha çok sağlamlaştırmıştır. Ancak Anadolu'daki Hristiyan toplumlarından hiçbirinin yok olduğu söylenemez. Bu geçişler Anadoludaki mevcut demografik yapıyı etkileyecek bir seyirde olmamış, Anadolu Birinci Dünya Savaşı'na kadar Müslüman ve Müslüman olmayanların karışımından oluşan bir nüfusa sahip kalmıştır (McCarthy, 1998: 1).

2. Girit'te Türk Rum İlişkisi

Girit Yunanistan'ın 13 idari bölgesinden biridir. Yunanistan'ın en büyük, Doğu Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonra ikinci büyük, Akdeniz'in beşinci büyük adasıdır. Girit Ege Denizi'nin güney sınırlarını belirler ve yüzölçümü 8.336 km²'dir. 2005 itibarıyla nüfusu 650.000'dir. Adanın uzunluğu 260 km olup,

genişliği ise Diyon burnu ile Litinon burnu arasındaki 60 km’lik en geniş mesafeden, doğu ucundaki Yerapetre kıstağında sadece 12 km’lik bir mesafe arasında değişmektedir. Girintili çıkıntılı sahil şeridinin toplam uzunluğu 1.000 km’ye ulaşmaktadır. Yunanistan anakarasının yaklaşık 160 km güneyinde yer alır. (<http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/girit> 08.08.2012)

Türklerin Girit adası ile ilişkileri 1341 yılında Aydınoğlu Gazi Umur Bey’in adaya düzenlediği baskınlarla başlamış, 1669 yılında köprülü Fazıl Ahmet Paşa’nın Kandiye’yi zapt etmesiyle adanın fethi tamamlanmıştır (Bilgehan, 2011: 2-8).

Önemli jeopolitik konumundan dolayı ada, her zaman Akdeniz devletlerinin ilgi odağı olmuştur. Osmanlı Devleti adayı fethettikten sonra burada kalıcı olabilmek adına büyük bir iskân ve imar politikası gütmüştür. Hanya’nın içinde 1875 yılında 11 cami, 5 tekke, 1 medrese, 9 çeşme, 2 sebilhane, 2 muvakkithane varken sadece 17 yıl sonra 1892-3 tarihli salnameye göre 24 cami, 6 mescit, 14 tekke, 1 medrese, 9 çeşme, 2, sebilhane, 2 muvakkithane, bir hastahane bulunmaktadır (Kara, 2006: 16).

1800 yıllarında Girit’in nüfusunda iki yüz bin Türk ve yüz elli bin Rum yaşamakta iken Yunanlıların sinsi ve aşikâr uygulamalarıyla oluşan göçler sonucunda 1896’da Türklerin nüfusu seksen bine düşmüş ve 1923 mübadelesinde adada kalmış olan son otuz beş bin Türk de ayrılarak adanın tamamı Yunan yönetimindeki Rum nüfus hâlini almıştır (Bilgehan, 2011: 15).

Ortodoks Rumlar, Osmanlı ülkesinde ayrıcalıklı bir etnik gruptu. Ortodoks kilisesinin de imparatorluktaki imtiyazı nedeniyle Yunan dili ve eğitimi bir engelle karşılaşmadan yaşayabiliyordu. (Ortaylı, 2006: 62) Anadolu sahasında Arapça ve Farsçadan sonra belki de en fazla eser verilmiş yabancı dil Rumcadır. Ders kitapları, gramer kitapları, sözlükler, edebî ve bilimsel kitaplar, gazeteler ve bilumum yazılı materyale ait her neviden örnekler Rumca olarak yayımlanmıştır. Konumuz itibarıyla biz burada sadece manzum sözlüklere değineceğiz. Rumca olarak yazılmış manzum sözlükler arasında Yusufyan Han’ın *Tuhfe-i Rumi*’si (1783), Fevzi Kisedarzade’nin *Tuhfetü’l-Uşşâk*’ı (1817), ve Nuri Osman Hanyavî’nin *Lugât-i Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye* (1797) ile *Tezyil-i Nûriye*’si (1809) bunlar arasındadır (Ölker, 2009b: 860)

Biz bu çalışmamızda *Lûgat-ı Nuriye* olarak kısaltacağımız Nuri Osman Hanyavî tarafından kaleme alınan *Lugât-i Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rumiye* ile *Tezyil-i Nûriye*’yi tanıtarak hakkında bilgi vereceğiz.³

³ Bugüne kadar eser üzerinde Hacettepe Üniversitesinde bir lisans tezi hazırlanmış (Erik 1982); bir de hakkında bildiri sunulmuştur (Günşen 2009).

Lügat-i Nuriye'nin bilinen üç nüshası vardır. Bunlardan ikisi Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde Yz.209/1 ve Yz.A 193 numaralarıyla kayıtlıdır. Birinci nüsha yarı harekeli şekilde nes-talik olarak kaleme alınmıştır. 1b-22a varakları arasında her sayfa on yedi satırdır. Çoğunlukla çift sütun olmakla birlikte yer yer tek sütuna döndüğü de görülmektedir. 193 numaralı ikinci nüsha ise temiz bir nesih ile harekeli ola-rak kaleme alınmıştır. Rumca kelimelerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiş, 30 varaktan ibarettir. Her varak 15 satır ve bazen tek sütun olsa da çoğunlukla çift sütun hâlinindedir. Üçüncü nüsha ise Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yaz-malar bölümünde *Lügatı Türkî Talat* 39 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bu son nüsha henüz elimize geçmemiştir. Bu yüzden çalışmamız Türk Dil Kurumun-da bulunan iki nüshayı kapsamaktadır.

Çalışmamızın devamı niteliğinde olan *Tezyil-i Nuriye*'nin de üç nüsha-sı vardır. Bunlardan ikisi yine Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmaları bölümünde Yz.209 ve Yz.A 193 numaralarıyla kayıtlıdır. Her iki *Tezyil* de Türk Dil Kurumunda bulunan ve yukarıda adı geçen *Lügat-ı Nuriyelerin* devamı niteliğinde olduklarından ve aynı yazma eser içinde bu-lunduklarından fiziksel olarak o metinlerden bir farklılık arz etmemektedirler. Sadece 209 numaralı nüsha 12 varaktan, A 193 numaralı nüsha ise sondan 103 beyit eksik olmak kaydıyla 11 varaktan oluşmaktadır. Üçüncü nüsha ise Ço-rum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde 1876/4 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.⁴ Talik olarak kaleme alınmış bu nüshanın her sayfası on beş satırdan oluşmak-tadır. 19 varaktan oluşan nüsha bazen tek bazen de çift sütunludur. Rumca kelimelerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

Sondan eksik olan *Tezyil* nüshası hariç incelediğimiz bütün nüshaların sonunda tarih beyti ile beraber rakamla da bir tarih vardır. *Lügat-ı Nuriyeler* 1212/1797-1798 tarihinde, *Tezyiller* ise bundan 12 yıl sonra yani 1224/1809-1810 tarihinde yazılmıştır. Yine bütün nüshalarda tarihten önce kırmızı mü-rekkeple Nuri adı geçmektedir.

NURİ OSMAN HANYAVÎ

Nuri Osman 1181 (1767-68) yılında Hanya'da doğmuştur. Dedesi Osman Emin Efendi, babası Ahmet Bey'dir. Nuri Osman 1800 yılında Hanya muha-fazasına memur yerli Yeniçeri Ocağının tımarlı kâtibi olmuş ve uzun bir süre bu görevde bulunmuştur (Kurtoğlu, 2006: 15-16).

Şiirlerinde Nuri mahlasını kullanan şair hakkında yazılan iki tercüme-i

⁴ Bu nüsha birçok kaynakta 1876/2 arşiv numarasıyla geçmektedir. Ancak 1876/2 arşiv numarasında kayıtlı eser Ahmet Fevzi Kisedarzâde tarafından kaleme alınan *Tuhfetü'l-'Uşşak* adlı farklı bir Türkçe-Rumca manzum sözlüktür.

hâl öğrenim durumu hakkında bilgi verirken onun çok iyi yetiştirildiğine değinmişlerdir (Aydın 2009: 181).

Nuri, 18 Safer 1230 / 30 Ocak 1815 tarihinde pazartesi günü Hanya'da vefat etmiştir. Vefatına Hanyalı Vehbi aşağıdaki tarihi düşmüştür.

Seb'a-i seyyâreveş geldi mücevher târîhi

Lücce-i Nûra gark ola o rûh-ı enverî (Aydın, 2009: 180)

Nurinin Divan (Aydın 2009), *Tezkire-i Şu'ara-yı Cezire-i Girid* (Kurtoğlu 2006), *Tarikü'l-İhtisar*, *Tarih-i Girid* ve *Lugât-i Manzûme-i Nûriye Berây-ı Terceme-i Lisân-ı Rûmiye* ile *Tezyil-i Nûriye* olmak üzere bilinen altı eseri vardır.

LUGÂT-İ MANZÛME-İ NÛRIYE BERÂ-YI TERCEME-İ LISÂN-İ RUMİYE VE TEZYİL-İ NÛRIYE

Lugat-ı Nuriye'ni giriş kısmı aruzun *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezninde mesnevi nazım tarzıyla yazılmıştır. Manzum sözlük geleneğine uyularak *hamdele* ve *salvele* ile bir giriş yapılmıştır. On dört beyitlik hamdele ve on üç beyitlik salveleden sonra sebep-i telif başlığı atılarak *Lugat-ı Nuriye*'nin yazılış hikâyesi kaleme alınmıştır.

Nuri Osman sebep-i telif kısmından önce Hanya'da konuşulan dilin Rumca olduğunu belirterek, eserin yazılış hikâyesine geçmeden, kendi eserinin gerekliliğini okuyucuya sezdirmek istemiştir.

Çünkü Rûmîdir Giridde söylenen
Müptelâdır bu dile hep merd ü zen

Bâ-huşûş köylerde Türkçe yok bilür
Mûmin ü tersâda Rûmî söyleşür

Bilmeyenler dinledikçe meyl ider
Ezber eyler ba'zını gâyet sever

Daha sonra ise eserin asıl yazılış sebebine geçer. Nuri, sebep-i telifini *dedi-dedim* şeklinde manzum bir konuşma üslubuyla ele almıştır. Ahbabından olan bir kişinin Nuri'den Şahidi tarzında Rumca bir lûgat yazmasını istemesiyle başlar.

Şöyle teklif itdi ibrâm eyledi
Meyl mâ-fî kalbin i'lâm eyledi

Didi kim ey Nûr-i-i nazm-âşinâ
Eylerem redditme sizden bir recâ

Şâhidî tarzında bir manzume yap
Lehçe-i Rûmîde olsun bir kitâb

Nuri Rumcanın kaba ve galatlarla dolu bir dil olduğu, nazma gelmeyeceği gibi sebeplerle arkadaşının bu isteğini geri çevirir.

Didim ol dem cem'a hîç şâyân degil
Yazmağa hıfz itmege çübân degil

Bu Giridin Rûmîsidir pek kaba
Hil'at-i nazma degil kaç'an sezâ

Hep ğalaţdır hep ğalîz elfâzı hep
Ba'z-ı terkibâtı hâric ez-edeb
Ancak dostu yazması için ona ısrar edince,
Didi kim ğalîzden ol me'mûn olur
Nazma geldikde hemân mevzûn olur

Nuri, bir Müslüman'ın gayrimüslim dilini taklit etmesinin ayıp karşılanacağını söyler.

Didim ammâ 'aybdır kim müslimîn
İde taklîd zebân-ı kâfirîn

Bunun üzerine Mevlana'nın da eserlerinde yer yer Rumca beyitler yazdığını dile getiren dostunun elinden kurtulamayacağını anlayan Nuri, sonunda eseri yazmayı kabul eder.

Didi kim bilmez misin burhân-ı 'aşk
Muhtedâ-yı evliyâ sultân-ı 'aşk

Menba'-ı irfân ve deryâ-yı 'ulûm
Sırr-ı Mevlâ Hazret-i Molla-yı Rum

Mesnevisinde buyurmuş İlya
Bir mahallinde daxı İstafilya

Ba-husus divanlarında pek güzel
Var nice Rumi gazeller bi-bedel

Nice rumiyyü-l-'ibare varidat
nakl ider hünkârdan bazı □ikat

Kudretince sen de terk it bir eser
Var-ısa destinde 'âlemde hüner

Gördüm ol yarın elinden yok halas
Bendeye olmuş idi mahbub-ı hâs

Tuhfe bir kandil ikaz eyledüm
A'ni bir Nuriyye icad eyledim

Dostunun ısrarıyla eseri yazmaya karar veren Osman Nuri, hicri 1212 (1797-98) yılında, bir hafta içinde *Lûgat-ı Nuriye*'yi bitirir.

Bu bimeal asardır amma ki sehl-i mümteni^c
Bir hafta içre eyledim nazmına kasd u ihtimam

Nuri, yukarıdaki sebep-i teliften de anlaşılacağı gibi bu eseri pek yazma taraftarı değildir. Ancak rica eden dostunu kıramadığı için yazmak zorunda kalmıştır. Buna rağmen bir Müslüman'ın gayrimüslimin dilini taklit etmesini pek de uygun görmemektedir. Bu yüzden her ne kadar sehl-i mümteni' bir eser olduğunu söylese de hatime bölümünde iki yerde bu eserin anlamsız ve boş olduğunu dile getirmektedir.

Bu bimeal asardır amma ki sehl-i mümteni^c
Bir hafta içre eyledim nazmına kasd u ihtimam

.....

Rumi lûgatdır bu Giridin ıstılahıyla pür
Bir nazm-ı ma-la ya'nidir ma'zur ola 'inde'l-kiram

Tezyil-i Nuriye'nin yazılış hikâyesini ise Nuri Osman şöyle anlatmaktadır: *Lugat-ı Nuriye*'nin yazılışından yaklaşık üç dört sene sonra bir gün Seyfeddin Efendi namında bir dostunun meclisinde otururken söz *Lûgat-ı Nuriye*'den açılır. Eser hakkında çok güzel sözler söylenir, hatta Nuri Osman'a birkaç beyit okutturulur. Nuri Osman aldığı bu iltifatlardan oldukça memnun olur. Ancak yer yer de sıkılmaktadır. Çünkü yazdığı eserde birçok hata olduğunu kendi dahi bilmektedir. Bu yüzden bazı hataları düzelterek okur. Ancak bu durumdan rahatsız olan Nuri hem eserinin hatalarını düzeltecek hem de eksik gördüğü yerleri tamamlayacak bir zeyl yazmağa karar verir. Hicri 1224 (1809-10) senesinde on iki günlük bir mesai ile zeylini tamamlar.

Tezyil-i Nuriye adını verdiği bu çalışmasına Nuri Osman 29 beyitlik sebep-i telif niteliğinde bir giriş yazmıştır. Yukarıda zeylin yazılması ile ilgili söylediğimiz sebepler ve ayrıntılar bu giriş bölümünde ele alınmıştır. Yazıyı fazla uzatmamak için zeylin giriş bölümünü buraya almıyoruz.

Buradan sonra söyleyeceklerimizde Nuri Osman Hanyavî'nin 1212 (1797-98) yılında meydana getirdiği *Lûgat-ı Nuriye*'yi ve bundan on iki yıl sonra 1224 (1809-10) yılında kaleme aldığı *Tezyil-i Nuriye*'yi bir bütün olarak ele alıp değerlendirmelerimizi tek bir eser olarak yapacağız. Yeri geldikçe iki eser arasındaki dikkat çekici farklılıklara değineceğiz.

Eser, giriş ve hatime bölümleri hariç toplam 50 kıta, bir terci-i bend bir de müstezattan oluşmaktadır. Her kıtanın başında hangi bahrin kullanıldığı kırmızı mürekkeple yazılmış bir satırla belirtilmektedir. Böylece 12 hezec, 8 remel, 5 recez, 4 muzari, 3 hafif, 3 münserih, 3 mütekarib, 3 müctes, 2 matvî,

2 kâmil ile birer de tavil, mütedarik, seri' ve vafir bahirleri kullanılmıştır. Başta verilen bahirlerin dışında her kıtanın sonunda hümayun beyti ile hangi kalıbın kullanıldığı tekrar belirtilmiştir.

Der-baħr-i hezec-i müemmen-i sâlim

 mefâ'ılün mefâ'ılün mefâ'ılün mefâ'ılün
 Beni şeydâ ider cânândaki ol ateşin simâ

Buna rağmen eserde çok fazla vezin hatası vardır. Zaten bu durum manzum sözlüklerin genel bir özelliğidir. Hatta *Lügat-ı Nuriye*'nin vezinlerinde hata olduğunu *Tezyil-i Nuriye*'nin giriş kısmında Nuri Osman da dile getirmektedir.

Namevzun idi ba'zı buhurunda da evzan
 Ta'birde dahi var idi noksan heman

Lügat-ı Nuriye toplam 551 beyitten oluşmaktadır. Bunun 56'sı giriş 7'si ise hatime beytidir. Tezyil-i Nuriye ise 330 beyit olup bunun 29'u giriş 9'u hatime beytidir. Eser toplam 881 beyitten meydana gelmektedir.

Eserde toplam 2.304 Rumca kelime ve ibare geçmektedir. Bunun 1.611'i *Lügat-ı Nuriye*'de, 693'ü *Tezyil-i Nuriye*'dedir. Sözlükte çok az bir kelimenin veya ibarenin Türkçe karşılığı verilmemiştir. Karşılığı verilmeyen kelimeler genelde özel adlar veya o yöreye ait yiyecek adları, bitki adları gibi kelimelerdir.

Hem Akroṭorda bir köy Aronî⁵

....
 Siyah kuzguni bir nev'î koçifali letafetlü

Yukarıdaki ayrı ayrı verilen iki mısranın birinde bir köy adı birinde de Girit'e özgü bir üzüm çeşidi verilmektedir. *Lügat-ı Nuriye*'nin bazı yerlerinde de Türkçe karşılığı verilmeden bazı Rumca cümleler yazılmıştır. Aslında eserin en zor kısımları buralardır. Çünkü ilerde değineceğimiz gibi daha birçok zorlukla beraber eser Girit lehçesiyle kaleme alındığından bu tarz yapıları çözmek hiç de kolay olmamaktadır.

Nahi panda osroso kaymo ke pina
 Ke pandaadis toḡrasida napini⁶

Manzum sözlüklerde hedef öğretilmek istenen yabancı bir dilin bütün

⁵ Hanya sancağı: Hanya kazası Akrotor nahiyesi Aroni köyü.

⁶ Να έχει παντα τοσο καημο και πινει / Και παντα το κρασι να πινει (Daima özlem ve açlık içindesin/ Daima şarap içiyorsun)

kelimelerinden ziyade o dile ait akla ilk gelen ve günlük hayatta kullanılan kelimelerin verilmesidir. Bunlar arasında başta gelmek, gitmek, yemek gibi temel kavramlar olmak üzere organ adları, sayılar, renk adları, akrabalık adları, fauna, flora vardır. Bunlara çekirdek kelimeler denir (Aksan 1996: 26). Biz de buradan hareketle üzerinde çalıştığımız eserin günlük konuşma dilini ne kadar yansıttığını görebilmek adına eser de geçen kelimeleri belirli başlıklar altında gruplandırdık. Kelimeleri “zaman adları, akrabalık adları, yiyecek ve içecek adları, giysi adları, hayvan adları, bitki adları, organ adları, özel adlar, renkler, sayılar, fiiller, dinî kavramlar, kelime grupları ile cümleler ve diğer kelimeler” adı altında toplam 14 grupta inceledik. Tezyil-i Nuriye’de manzum sözlüklerde çok da karşılaşmadığımız elkap yapıları verilmiştir. İlerde üzerinde duracağımız bu ilginç yapıyı da dikkatlere sunmak için ayrı bir grup olarak ele aldık. İncelememiz sonucunda şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır.

Gruplar	LN Kelime Sayısı	TN Kelime Sayısı	Toplam
dinî kelimeler	46	1	47
zaman adları	39	4	33
giysi adları	29	0	29
akrabalık adları	14	0	14
hayvan adları	97	4	103
bitki adları	107	44	151
yiyecek ve içecek adları	72	9	81
özel adlar	17	54	71
organ adları	58	9	67
sayılar	12	31	43
renkler	7	1	8
kelime grupları ile cümleler	63	119	182
fiiller	147	171	318
diğer kelimeler	903	227	1.130
elkap	0	19	19
TOPLAM	1.611	693	2.304

Tablodan da anlaşılacağı gibi Nuri Osman *Lügat-ı Nuriye*’de herhangi bir yöntem gütmenden aklına geldiği gibi kelimeleri sıralayıp gitmiştir. Bu yüzden de kelimelerde tekrara düşmüştür. Ayrıca bir dil için en önemli unsurlardan biri olan sayılar çok düzensiz ve yetersiz bir şekilde ele alınmıştır. Fiiller ise ilk bakışta yeteri derecede varmış gibi görünse de eserdeki mevcut kelime sayısını göz önüne aldığımızda elimizdeki rakamın çok yüksek olmadığı ortaya çıkacaktır.

Diğer kelimeler başlığı altında bu gruplara girmeyen bütün kelimeleri topladık. Sıfatlar, zamirler, maden adları, zirai aletler, hastalıklar, ev eşyaları vs. gibi kelime çeşitleri bu gruba dâhil edildi.

Tezyil-i Nuriye ise daha düzenli ve birinci eseri tamamlayıcı niteliktedir. Her kıta kendi içerisinde tutarlıdır. Yani bir kıtada fiiller işleniyorsa o kıta da başka kelimelere mümkün olduğu kadar yer verilmemiştir. Yukarıdaki tablo-dan hareket edecek olursak *Tezyil*'in ağırlık noktasını fiiller, kelime grupları ile cümleler, özel adlar ve sayılar oluşturmaktadır. Rumca yapısına göre bükümlü dillerden olduğu için fiiller çekim esnasında farklı yapılara bürünmektedirler. Bunu göz önüne alan Nuri Osman *Tezyil-i Nuriye*'de fiilleri farklı zaman çekimleri ile ele almıştır. Böylelikle okuyucuya dili öğrenme noktasında önemli bir kolaylık sağlamıştır. Hemen araksından da isim tamlaması ve sıfat tamlaması gibi kelime gruplarını ve çok da uzun olmayan cümleleri vererek okuyucunun öğrendiğini pekiştirmesini amaçlamıştır. Ayrıca kelimelerden yapılara geçerek dilin daha girift olan diğer boyutunu göstermeye çalışmıştır.

Lügat-ı Nuriye'deki en büyük eksikliklerden biri olarak göze çarpan sayı adlarının verilmeyişi Nuri Osman'ın da dikkatini çekmiş olmalı ki *Tezyil-i Nuriye*'de etraflı bir şekilde bu konu ele alınmış Rumca sayılar Türkçe karşılıklarıyla birlikte bir bölüm içerisinde sırasıyla verilmiştir.

Özel adlar ise Nuri Osman'ın *Girit*'i özellikle de Hanya'yı tanıtmaya isteklerinden dolayı *Lügat-ı Nuriye*'den fazla bir sayıda burada geçmiştir. *Girit*'teki önemli yapılar, limanlar, koylar, güzellikleriyle ön plana çıkan köyler ve *Girit*'in etrafındaki adalar bu kısımda anlatılmıştır.

Çalışmada dikkatimizi çeken unsurlardan birisi de Osmanlı İmparatorluğu'nda elkap⁷ olarak geçen unvanların Rumcalarıyla birlikte verilmesidir. Bu tarz kelimeler özel kelimelerdir ve günlük konuşma dilini hedef alan bir sözlüğün içerisinde bulunması oldukça dikkat çekicidir. Bunun nedeni bizce Nuri Osman'ın *Tezyil-i Nuriye*'sini rütbeli dostlarıyla birlikte olduğu bir mecliste aldığı karar neticesinde yazmasındandır. Zira *Tezyil-i Nuriye*'nin girişinde Sadrazam Ragıp Paşa'yla aynı mecliste bulunmuş Seyfeddin Efendi adlı bir dostunun meclisinde bu Tezyili yazmaya karar verdiğini söylüyor. 12 beyitlik bir kıta içerisinde 22 elkap ve Rumca karşılıkları verilmiştir.

galiotatos mülük °ünvanı kim şevketlüdür

krateotatos cihangir ma°nası kudretlidir

übbehetlü *ipsilotatos* refi°ü'ş-şandır

anigitos ya°ni kim sahibkırın sultandır

⁷ Elkap: Devlet tarafından herhangi cinsten olursa olsun bir rütbe tevcih olunan kimseye, bu rütbenin cinsine ve derecesine göre verilen resmî unvan (Ünal, 2011: 222)

Eser üzerinde çalışılırken karşılaşılan en büyük zorluklardan biri hiç şüphesiz eserin Girit Rumcasıyla yazılmış olmasıdır. Giritlice de diyebileceğimiz Girit Rumcası Yunanca ile cümle yapısı her ne kadar aynı ise de arada çok sayıda farklı sözcüklerin bulunması nedeniyle bazı cümlelerin saf Yunanca konuşan karşı tarafça anlaşılakta zorlanıldığı bir gerçektir. Bunun yanında Girit Rumcasıyla Yunanca arasında ses farklılıkları da bulunmaktadır. Çoğunlukla kullanımda k- > ç-, -y->-j-, -g->-c- ve -h->-ş- harf değişikliklerine rastlanır (Bilgehan, 2011: 21). Osman Nuri'nin eserinde de Rumca/Yunanca sözlüklerde bulamadığımız birçok kelimenin yanında Türk Dili Kurumunda bulunan 193 numaralı nüsha ile Çorum Hasan Paşa İlk Halk Kütüphanesinde bulunan Tezyil nüshasında h>ş ses değişikliğine uyularak Yunanca h (x = hi) ile geçen kelimeler ş ile yazılmıştır. Birkaç yerde s (σ/ς = sigma) sesinin de ş ile yazıldığı görülmektedir. (*axili* > aşili 'dudak').

Bunun dışındaki sessiz harfler genel itibarıyla karşılıklarıyla verilmiştir. Ancak peltekliklerinden dolayı δ (delta) harfi peltek z (ذ), θ (tita) harfi ise peltek s (س) ile gösterilmiştir. Ayrıca sessiz harfler noktasında kelimeyi tespit etmekte karşılaşılan bir diğer sorun ise Rumcanın yapısından kaynaklanan bir sorundur. Çünkü Rumcada, bazı farklı durumlar hariç, yan yana gelen iki sessiz tek sesli imiş gibi okunur. Manzum sözlüklerdeki kelimeler de okunduğu gibi yazıldığından içerisinde aynı cinsten iki sessizi yan yana barındıran kelimelerin tespiti oldukça zordur.

Rumcanın Arap harfleriyle yazılması sesliler noktasında da ayrı bir sıkıntı meydana getirmektedir. Bilindiği gibi sesliler yönünden çok kısıtlı olan Arap alfabesinin Rumcada bulunan ve on bir çeşit harf veya harf bileşeni (α alfa, ε epsilon, η ita, ι yota, ο omikron, υ ipsilon, ω omega, αι, ει, οι, ου) ile gösterilen seslileri karşılaması zaten beklenemez. Bu da eser üzerinde çalışan bir kişinin bilemediği bir kelime için sözlüğe baktığında bütün ihtimalleri göz önünde bulundurması demektir ki çok zahmetli ve zaman alan bir iştir. Ortaylı'nın da dile getirdiği gibi “Yunanlılık geçmişle özdeşleştirilmiş ve tıpkı Türklerin Osmanlıcası gibi konuşulmayan bir dil ve yaşayan telaffuzla bağdaşmayan bir imladan oluşan katarevusa⁸, edebî dil olarak muhafaza edilmiştir. Yunanlının hayatındaki bu dil ikiliği bu güne kadar uzanan siyasal ve kültürel bir sorundur” (2006, 81). Bu yüzden de tarihî Rumca/Yunanca ile hem de Arap harfli olarak yazılmış bir metin üzerinde çalışmak hem çok emek ve zaman isteyen hem de hata payı yüksek bir iştir.

Sonuç olarak, ortaya çıkan kelime sayısına ve kelimelerin dağılım tablosuna baktığımızda *Lügat-ı Nuriye* ile *Tezyil-i Nuriye* günlük konuşma se-

⁸ Katarevusa (καθαρεύουσα): Son zamanlara kadar Yunanistan'ın resmî dili olan ağdalı Yunanca.

viyesinde Rumca'yı öğrenmek için yeter derecede kelime ve bilgiyi bizlere sunmaktadırlar. Bunun yanında eserde geçen kelimeleri dikkatli bir gözle incelediğimizde Nuri Osman Hanyavî'nin dönemine göre iyi bir eğitim aldığı ve kültürlü bir insan olduğu da ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

AKSOY, Azmi (2003): *Yunanca - Türkçe Türkçe - Yunanca Sözlük*, İstanbul: Alfa Yayınları.

_____ (2003): *Türkçe Açıklamalı, Dilbilgisi Uygulamalı Modern Yunanca*, İstanbul: Fono Yayınları

AYDIN, Abdullah (2009): "Hanyalı Nuri Divanından Hareketle Giritli Şairlere Ek", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* XXVI-/2009-Güz s.45-58.

BİLGEHAN, Hakkı (2011): *Girit*, İzmir: Barış Yayınları.

ÇAĞIRAN, Önder (2000). *Ferîsteoğlu Sözlüğü Üzerine Bir Dil İncelemesi*. Kayseri.

ÇELGİN, Güler (2011): *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

ÇINAR, Bekir (2007). *Miftâh-ı Lisân Manzum Türkçe-Fransızca Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.

DOĞAN, Aksan (1996): *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara, Engin Yayınları.

DURŞUN, Mehmet (2005). "Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım". *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 10-1, Editor in Chief: Choi Han-Woo, The International Association of Central Asian Studies Institute of Asian Culture and Development, p. 197-216, Korea.

ERİK, Bayram Ali (1982): *Tuhfe-i Nuriyye ve Zeyl-i Tuhfe-i Nuriyye*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi (Basılmamış Lisans Tezi).

FARDÎ, K. T., (1860): *Hazine-i Lügat-ı Rumiye vü Osmaniye*, İstanbul, Anatoli Matbaası.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Γ., ΣΙΑΠΕΝΟΥ, Ε. *Αγγλο-Ελληνικό*, Αθήναι: Π. Κουτσουμπός.

GÜLHAN, Abdülkerim (2005). "Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım. Manisa.

GÜNŞEN, Ahmet (2009) "18. Yüzyıla Ait Manzum Bir Türkçe-Rumca Lügat: Tuhfe-i Nûriyye", *V. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, 16-18 2009 (basılmamış) (Kaynak: http://www.dilbilimi.net/2009_harun_tolas_sempozyumu.pdf).

HLORIDIS, Yanko (1899): *Kamus-ı Osmani*, Türkçe Rumca Lügat, İstanbul: Ektog Matbaası,

HOLTON, David; MACKRIDGE, Peter; Warburton-Philippaki Irene (2007): *Greek A Comprehensive Grammar of the Modern Language*, London: Routledge.

- _____. (2008): *Greek An Essential Grammar of the Modern Language*, London: Routledge.
- İLHAN, Seyfettin (1997). Şemsi, *Cevâhirü'l-Kelimât* (Mukayeseli İnceleme). Fırat Üniversitesi, SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- İMAMOĞLU, Ahmet Hilmi (2005). *Tuhfe-i Şahidi*: Muğlalı Şahidi İbrahim Dede (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük). Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- KÂMÎ, Hüseyin (1887): *Kelimât*, Türkçeden-Rumcaya, Hanya: Mekâtib-i İslâmiye Matbaası.
- KARA, İsmail (2006): *Hanya/Girit Mevlevihânesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAPATZAS, Λεωνίδας; TUNCAY, Faruk, (1994): *Ελληνο Τουργκικο Λεξικο* - Yunanca Türkçe Sözlük, Αθήνα: Ποδαμός Εκδόσεις.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî”, *Millî Kültür*, Sayı: 74, Temmuz 1990, 60-61.
- KARTAL, Ahmet (2003). *Tuhfe-i Remzî*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KILIÇ, Atabey (2006). “Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân. Erciyes Üniversitesi”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı) S 20, s. 65-77. Kayseri.
- _____. (2007a). “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Vehbî”. *Turkish Studies*, Volume 2/2 s. 410-475., Spring. <http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi4/kilicatabey.pdf>
- _____. (2007b). “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)”. *Turkish Studies*, Volume 2/4 s. 516-548., Fall. <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi6/34kilicatabey.pdf>
- KIRBIYIK, Mehmet (2007); *Yûsuf Hâlis, Miftâh-ı Lisân Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Beşir Kitabevi
- KURTOĞLU, Orhan (2006): *Nuri Osman Hanyavî, Girit Şâirleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÜLEKÇİ, Numan; KARABEY, Turgut (1990). *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- MCCARTHY, Justin (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- MILYOPOLOS, Yanko P. (1894): *Lugat-ı Türkiyye Rumiyye*, İstanbul. A. K. Yerardu.
- MUHTAR, Cemal (1993). *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- OHANİ, Yorgaki (1897) *Ta'lim-i Lisan-ı Rumi*, İstanbul: Kasbar Matbaası.
- ÖLKER, Perihan (2009a): “Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lügat Geleneği Ve Mahmûdiyye”, *Turkish Studies International Periodical For the Language*

- ges, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer 2009, s. 873-888.
- ÖLKER, Gökhan (2009b): “Rumca Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü'l-'Uşşâk”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/4 Summer 2009, s. 856-872.
- ÖZ, Yusuf (1996). *Tarih Boyunca Türkçe-Farsça Sözlükler*. Ankara Üniversitesi SBE (Yayın Aşamasında Olan Doktora Tezi).
- ÖZTAHTALI, İbrahim, İmran (2004). *Lâmi'î Çelebi ve Lûgat-ı Manzûmu (Tuhfe-i Lâmi'î)*, Bursa: Gaye Kitabevi.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2003): “Rumca-Türkçe Mülemma Mani Tarzı Söylenmiş Şiirler Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Prof. D. A. Bican Ercilasun Armağanı, Konya.
- PANAYIOTIDIS, Yuvanaki (1897): *Kamus-ı Rumi, Rumcadan Türkçeye Lûgat*, İstanbul: Panayotidis Matbaası.
- REDHOUSE, Sir James (2001). *A Turkish And English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- TEMASTOKLI Ahtena (1896): *Kamus-ı Osmani, Rumcadan Türkçeye Lûgat*, İzmir: Amaltiya Gazetesi Matbaası Yayınları.
- TINIDI, Kostas Paşa (1891): *Usul-i Lisan-ı Rumi*, Neologos İstanbul: Matbaası.
- ÜNAL, Mehmet Ali (2011): *Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları.

ALTAY DİLLERİNDEKİ ÇOKLUK EKLERİNİN ESKİ ŞEKİLLERİ

Gulgayşa SAGİDOLDA

Türk, Moğol, Mançu Tunguz ve Kore Japon gibi Altay halklarının başından geçirdikleri etnik, tarihî, kültürel ve dil süreçleri diyakronik ve senkronik açıdan incelemenin Avrasya'nın jeosiyasi coğrafyası tarihindeki önemi büyüktür. Çünkü Asya ve Doğu Avrupa ülkelerinde, Balkanlardan Magadana, Taymırdan İran'a kadarki bölgede, Ryukyu adalarında (Japonya) yaşayan, genel nüfusu 380 milyon insanın konuştuğu (2004 sayımı) 60'tan fazla dili içinde barındıran Altay etnolengüistik kültür bölgesi çok eskiden beri çeşitli dillerin, çeşitli kültürel gelenekler ve dinî görüşlerin, birçok hayat geleneklerinin kendi aralarında ilişkiye girdikleri yerdir. Bu bölgede insanoğlunun manevi ve dinî tutumlarının özü putperestlik, Tanrıçılık, Budizm, Maneheyizm, Nestorianlık, İslam, Hristiyan gibi dinî görüşler sistemi, insanoğlu medeniyetinin bir parçası olan yazı kültürünün hiyorografik, karelik, runik, harfler sistemi ve Sogd, Uygur, Maniheizm, Arap, Brahmi vb. çeşitli türleri yer aldı ve dilde, kültürde ve sanatta kendi damgasını bırakmışlardır.

Bir taraftan Altay ailesini oluşturan Türk, Moğol, Mançu Tunguz, Kore, Japon dillerinin kendi ilişkisi, ikinci taraftan bu dillerin Fin Ugor, Paleoasya, Yenisey, Samodi, Hint Avrupa (İran, Tohar, Sanskrit vb.) Tibet, Çin vb. dillerle doğrudan ilişkiye girmesi veya kültürler arası düzeydeki ilişkileri temelinde Altay jeosiyasi bölgenin lengüistik haritasının tarihî temeli oluştu. Demek Türk lengüistik etnokültürel bölgesinin bağımsız coğrafya olarak gelişim tarihini, şu andaki durumunu incelerken Altayistik yöndeki incelemelerinin önemi büyüktür.

Altay ailesini oluşturan Türk, Moğol, Mançu Tunguz, Japon, Kore dillerinin her birinin temel söz varlığında korunan genel Altay kelimeleri ve kelime gövdelerinden başka, Altay onomastik coğrafyasının genel özelliğini tanıtan etnonimler, antroponimler ve toponimler, Altay bölgesinin özelliğinin gösteren diyalektizmler, her yeri kendine mesken edinen kabile ve boyların, milletlerin ecdat mesleği ile ilgili profesyonel söz varlığı, Altay bölgesinde

korunan yazı türleri ve yazılı abideler; bunların hepsi Altay etnogenetik toplumlar ve onların dillerinin oluşum tarihinden bol bilgi veren tarihî ve lengüistik verilerdir.

Altayistğin bir asırdan fazla olan gelişim tarihinde çeşitli akım ve yönlerin olmasına, çeşitli bilimsel görüş ve fikirlerin yer almasına bakmaksızın O. Behtlink, I. Gomboz, G. Winkler, O. Donner, N. Poppe, J. Clauson, M. Rasanen, B. Ya. Vladimirtsev, V. Kotwicz, L. Ligeti, E. Polivanov, G. Doerfer, M. Nomuri, K. Tomson, A. M. Şçerbak, A. Dilaçar, D. M. Nasilov, A. M. Pozdneev, T. M. Rozin, O. P. Sunik, V. A. Avrorin, D. Sinor, N. A. Baskakov, T. A. Bertagayev, G. Sanceev, V. İ. Rassadin, B. H. Todayeva, A. Rona Tas, V. İ. Tsintius, A. G. Şayhulov, S. A. Starostin, L. K. Kontseviç, A. V. Dıbo, O. V. Mudrak, P. Benedikt, A. A. Burikin, A. Vovin vb. mukayeseci Altayistlerin önemli eserleri Altayistğin değil, bununla birlikte Türklük bilimi, Moğoloji, Mançu Tunguz, Japonoloji, Koreoloji gibi alanların her birinin karşılaştırmalı tarihî yönde kendi içinde dallara ayrılarak araştırılmasının bilimsel teorik ve metodolojik tutumuna alınarak bilimsel araştırmanın tarihî ve karşılaştırmalı metodu dil araştırmalarının çeşitli yöntemleriyle zenginleştirildiği bilinmektedir.

Karşılaştırmacı Altayist bilim adamlarının her biri Türk, Moğol, Mançu Tunguz, ayrıca Japon, Kore dillerini bir araya getiren dil birliğinin “Altay dilleri ailesi”, “Altay dil birliği” şeklinde isimlendirilmesi taraftarlarıdır. Altay dillerinin arasında tipolojik ve bölgesel yakınlığın olduğunu ve diller arası ilişki sonucu oluşan alıntı unsurların çok olduğunu da kabul etmektedirler. Yine de karşılaştırmalı mukayeseli, karşılaştırmalı tarihî incelemelerin sonucu belirginleşen Altay dillerinin maddi ve yapısal tipolojik ortaklığının, Atay dil birliğinin, Altay dil grupları arasındaki ilişkilerin doğası hakkındaki konu karşılaştırmalı tarihi Altayistğin, hatta Doğu bilimlerinin lengüistik yönlerinin merkezi ve en önemli konusu olarak kalmaktadır.

Onlarca yıl boyunca Altayistğin bilimsel, kuramsal ve metodolojik temeli sayılan yorum ve kurallar, bilimsel kavram ve kapsamlı lengüistik malzemeler Türk, Moğol, Mançu Tunguz, Japon, Kore dil gruplarının her birinin iç sisteminin oluşturan dil alt grupları ve ayrı dillerin, hatta bu dillerde konuşan halkların tarihi ile ilgili araştırmaların bilimsel delilleri, metodolojik ve faktolojik temeli olarak alınmaktadır. Bunu XX yy.ın ikinci yarısında Altayistik araştırmaların gerekliliği ve önemini vurguayan, yine de bugüne kadar güncelliğini kaybetmemiş fikirlerden anlamak mümkündür. Mesela Altay dillerinin asıl gruplarının (Türk, Moğol, Mançu Tunguz) söz varlığında, fonetiği ve gramerinde ortak unsurların olduğunun hiç şüphe düşürmeyeceğini bildiren A. N. Kononov dil malzemelerini Türk ve başka Altay dillerinin ses sistemini,

şekil yapısının eski kalıplarını belirlemek için kullanılabilecek “hakiki gerçek” olarak kabul etmek gerektiğini teklif eder. Sadece Türk dilleri ile ilgili malzemelere, tam olarak eski yazıtlara, ağızlar ve şimdiki edebî dillere dayanarak genel Türk tek dilin şemasını tekrar canlandırmanın mümkün olmadığını, çünkü Türk dillerinin fonetik ve gramatikal yapısının V. yy.dan itibaren çok büyük değişikliğe uğramadığının altını çizer.¹

O. P. Sunik ise, Altayistik incelemelerle ilgili sert söylenen tenkitlerin oluşmasına bakmaksızın XX. yy. son çeyreğinde meşhur Altayist karşılaştırmacı bilim adamlarının gücü ile Altay dillerinin karşılaştırmalı tarihî gramerinin (fonetik, morfoloji), karşılaştırmalı tarihî leksikolojisinin (etimolojisinin) temeli oluştuğunu, dil malzemelerinin sınırını genişletmenin sonucu ayrı yorumları tekrar incelemek ve belirginleştirmek, incelemenin yöntemlerini geliştirmek, teklif edilen rekonstrüksiyonları derinleştirmek, tek dil örnekleri ve arkayık tipler sistemini tekrar incelemek gibi önemli araştırmaların yapılmakta olduğunu söyleyerek “Altayistiğin güncel konularını iyice araştırmada, özellikle Altay dilleri ortaklığının temelini belirlemede ortaya çıkan zorluklara bakmaksızın altayistik yönündeki araştırmalar olmadan Türkoloji, Moğolistik ve Mançu Tunguz incelemelerinin birçok konularının çözüm bulacağına mümkün olmadığını belirtir.”²

Altay ve Fin Ugor dillerinin uzmanı L. Ligeti “Altay dilleri” adlı diller arasındaki genetik bağ hakkındaki hipotezden vazgeçecek bir gün olsa bile Altayistik yöndeki incelemeleri durdurmanın hiç temeli olmadığına işaret eder. “Bu durumda Altay dilleri gelişiminin derin kanunlarını anlatmak ve Altay bölgesindeki diller arasındaki yoğun ilişkileri Altayistik incelemelerin önemli amacını oluşturacağını, bu amaca Türkolog, Moğol ve Mançu Tunguz dil uzmanlarının ayrı ayrı ulaşamayacaklarının mümkün olmadığını ifade eder.”³

XX. yy. ikinci yarısındaki Altayistik postulatlar, netleştirecek olursak “genel Altay dil malzemelerinin yardımıyla, Türk dillerine Moğol dillerine, Mançu Tunguz dilleri olan şimdiki dillerin her birinde korunan “eski” unsurları, “geçen dönem kalıntıları” belirlemek mümkün diyen G. D. Sanjeev’in⁴, “sadece Altay malzemeleri temelinde bu büyük dil birliğine giren dillerin her birinin fonetik sistemine, morfolojik yapısına rekonstrüksiyon yapılır” diyen

¹ Kononov A. N. Tyurkskaya Filologiya v SSSR. 1917-1967. - Moskva, 1968. s. 22.

² Sunik O. P. K Aktualnim Problemam Altayistiki, Voprosı Yazıkoznaniya, Moskva, 1976-№1.

³ Ligeti L., Altayskaya Teoriya i Leksikostatistika, Voprosı Yazıkoznaniya, Moskva, 1971-№3.- s.21-33.

⁴ Sanjeev G. D., Sravnitel'naya Grammatika Mongolskih Yazıkov, Moskva, 1953. s. 116.

A. N. Kononov'un⁵, "Altay dillerinin faktolojik malzemeleri temelinde Türk tek dil şekillerini yankılandırmaya, tekrar eski şekline getirmek mümkün" diyen A. M. Şçerbak'ın⁶ fikirleri de karşılaştırmalı tarihî Altay dil bilimi için hâlâ bugüne kadar önemini kaybetmemiştir. Bu açıdan bakıldığında Altay dillerine ortak eski şekillerin Altay dilleri ailesini oluşturan dillerde korunma derecesini belirleme konusu dil biliminin karşılaştırmalı tarihî paradigması çerçevesinde gelişen Neoaltayistik ekolün oluştuğu dönemde de şu andak bilimsel araştırmanın insan merkezli paradigması döneminde de Altay dilleri grubunu oluşturan dillerin araştırılma durumunun çeşitliliği ile ilgili güncel durumunda kalmaktadır denilebilir.

Bir halkın etnik oluşum tarihi ve dilinin tarihi birleştiğini düşünecek olursak, Altay halklarının her birinin etnegenezi ve Altay ailesini oluşturan her dil dalları, dil grupları ve onların içindeki ayrı dillerin oluşum tarihi arasındaki ilişkiyi araştırmak tarihi ve lengüistik verileri temel alan derin etimolojik incelemeleri gerektiren büyük ve zor konu olduğu kesindir.

Altay dillerinin fonetik sistemini, morfolojik ve sentaks yapısını, temel söz varlığını derinden incelemeye Türk, Moğol, Mançu Tunguz dillerinin kendi aralarındaki akrabalığı, ayrıca bu dillere Japon ve Kore dillerinin yakınlığını belirlemeyi, Altay dillerinin ilk başlarda sadece bir esas dilden dağıldığını ispatlamayı amaç edinen geleneksel Altayistiğin önemli meselesi uzun yıllar boyunca Altay dillerine ortak dil yasaları ve Altay dil grupları arasındaki uygunlukları belirlemek, Altay tek dili tekrar yankılandırmaktır. Burada özellikle Altay dilleri arasındaki morfolojik benzerlikleri açısından değil, genetik açıdan da yakın diller olduğunun delili olmaktadır.

Altay dillerinde kelime morfolojik yapısı açısından kök ve ekin basit birleşiminden değil, leksik ve gramatikal anlam taşıyan morphemlerin birleşik yapısından oluşmaktadır. Genel olarak leksik anlamı bildiren morphem kök morphem veya temel morphem adını almakta, gramatikal anlamı olan morphem affiks morfemi veya yardımcı morphem adını almaktadır. Kök morphem kelimelerin temel parçası olarak yapısı ve anlamı tarafından bundan sonra parçalanmıyorsa, yardımcı morfemler kendi başlarına ayrı durarak, hiçbir anlam taşımamaktadır. Sadece kök morfemlerle birleşerek çeşitli ek gramatikal anlam vermektedir.⁷ Altay dillerinin morfolojik yapısının bu tür özelliği onların eklemeli özelliğinden meydana gelmektedir. "Eklemeliliğin anlamını G. D. Sanjeev, herhangi bir kelime onun temeline belirli bir ekin eklenmesi aracılığıyla değişime uğrar. Kelimenin temeli ise hiçbir zaman değişmez, ilk duru-

⁵ Kononov A. N. Tyurkskaya Filologiya v SSSR. 1917-1967 - Moskva, 1968. s. 21.

⁶ Şçerbak A. M., Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov, Leningrad, 1970, s. 22.

⁷ Ahanov K., Grammatika Teoriyasının Negizderi, Almatı, 1996, s. 20.

munu korur”.⁸ Buna benzer fikri Türkolog L. N. Haritonov da söyler: “Dildeki kelime ve şekiller köke eklerin birbirine benzerliğini koruyarak birinden sonra birinin eklenmesi ile yapılır. Burada kök kendisinin ilk şeklini değiştirmez ve ayrı durarak bağımsız kelime olabilmektedir”.⁹

Altay dilleri arasındaki morfolojik benzerlikler sisteminde köklerin ses yapısında benzerlikle birlikte az da olsa farklılıklar yer almaktadır. Mesela Türk Moğol leksik benzerlikler arasında onların o baştaki şeklini koruyan tek heceli kök kelimeler de dış şekli ve iç şekli aslında aynı olan iki heceli kökler de bulunmaktadır. Mesela: Türk. *yıl*~ Moğ. *žil* ‘yıl’; Türk. *bal*~ Moğ. *bal*; Türk. *čaj*~ Moğ. *čaj* ‘çağ, vakit’; Türk. *käp*~ Moğ. *kep* ‘şekil, sürat’; Türk. *yol*~ Moğ. *žol* ‘yol’; Türk. *qara*~ Moğ. *χara* ‘kara, siyah’; Türk. *yaqa*~ Moğ. *ž aχa* ‘yaka’, Türk. *qada, qaya*~ Moğ. *χada* ‘uçurum’, Türk. *täkä*~ Moğ. *teke* ‘teke’, Türk. *böksä*~ Moğ. *bögse* ‘kalça’, Türk. *qobuz*~ Moğ. *χuyur* ‘kopuz’, Türk. *bökä*~ Moğ. *böke* ‘güçlü’ vb. Bunlardan başka, Türk dillerinde ünsüz ile biten tek heceli kelimelerin Moğol paralelleri ek ünlü bir sesle birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Mesela: Türk. *ab, av*~ Moğ. *aba* ‘avlanmak’, Türk. *kök*~ Moğ. *köke* ‘gök, mavi’, Türk. *qat*~ Moğ. *χata-* ‘donmak, kurumak’, Türk. *mäj*~ Moğ. *mäjge* ‘ben’, Türk. *bas*~ Moğ. *basu-* ‘basmak’, Türk. *qan*~ Moğ. *qanu-* ‘kanmak, kanaat getirmek’, Türk. *qon*~ Moğ. *χono-* ‘konmak’, Türk. *saq*~ Moğ. *saki-* ‘yontmak’, Türk. *čoq*~ Moğ. *čoqi-* ‘vurmak’ vb. Bu olay hakkında B. Ya. Vladimirtsev: “Türk dilleri buna benzer kelimelerde son ünlüyü kaybettiysen ünlü ile gelen açık hece tek dile yakın kalıp yapısını Moğolcada korumuştur”¹⁰ demektedir. W. Kotwicz ise Türk dillerinde ilk baştan birinci heceye gelen vurgunun sonraki hecelere kayması Eski Türk Dönemi’nde olduğuna dikkat çekerek, “bu süreç son ünlünün yok olarak kaybolmasına değil, tam tersi pekişmesini etkilemeliydi, öyleyse Türk kısa şekli eski Türkçede oldu, Moğol dillerindeki ek ünlü ile uzamış şekil gelişimin sonraki dönemlerine has bir olay” diye saymaktadır. Ek unsurlar aracılığıyla kelime gövdesinin uzatılmasını Moğol dilindeki genel süreç şeklinde belirleyen W. Kotwicz Türk Moğol leksik paralellerin aşağıdaki türlerini göstermektedir:

1. Türk dillerinde iki ünsüz ile biten kelime ile örtüşen Moğolca bir kelimenin sonunda ünlü sesin eklenmesi: Türk. *ärk* ~ Moğ. *erke* ‘güç, idare’, Türk. *bärk* ~ Moğ. *berke* ‘zor’, Türk. *qirk-* ~ Moğ. *kirya-* ‘kırkmak’, Türk. *kärt-* ~ Moğ. *kerçi-* ‘kesmek’, Türk. *yort-* ~ Moğ. *yorçi-* ‘yürümek’, Türk. *tart*~ Moğ. *tata-* ‘çekmek’ vb.

⁸ Sanjeev G. D., *Sravnitel'naya Grammatika Mongolskih Yazıkov*, Moskva, 1953. s. 127.

⁹ Haritonov L. N., *Sovremenniy Yakutskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya*, Yakutsk, 1947. s. 84.

¹⁰ Vladimirtsov B. Ya., *Turetskiye elementy v Mongolskom Yazıke*, ZVO İRAO, 1911, XX, 2-3. s. 157.

2. Türk Moğol leksik paralellerin Moğol eşinde ünlüden sonraki ek *n* sesinin olması: Türk. *bai* ~ Moğ. *bayan* ‘zengin’, Türk. *kūč* ~ Moğ. *kūčūn* ‘güç, kuvvet’, Türk. *yüz* ~ Moğ. *žisūn* ‘yüz, sürat’, Türk. *say* ~ Moğ. *sayin* ‘sağ, iyi’, Türk. *qoi* ~ Moğ. *xonin* ‘koyun’, Türk. *muz, buz* ~ Moğ. *mōsūn* ‘buz’, Türk. *oi* ~ Moğ. *oyun* ‘düşünce, akıl’ vb.

3. Moğolcada köklerin oluşumu belli olmayan unsurların uzatılması: Türk. *qut* ~ Moğ. *xutuy* ‘kut’, Türk. *ant* ~ Moğ. *andayar* ‘ant, söz’, Türk. *at* ~ Moğ. *adayun* ‘at, yıldı’, Türk. *yaš* ~ Moğ. *žalayun* ‘genç (delikanlı)’, Türk. *taš* ~ Moğ. *čilayun* ‘taş’, Türk. *qoš* ~ Moğ. *xošiyun* ‘çift’ vb.¹¹

Altay dilleri arasındaki benzerlik ve paraleller kelime yapımının sadece genel sistemine değil, başka dillerin etkisinde kalmayan en sağlam gramatikal kategorilere, tam olarak söylediğimizde birleşik kelime ve cümle yapısındaki kelime ilişkilerini bildiren morfolojik kategorilere, özellikle kelime yapımı kategorisine, orada da en sağlam yapılarla ilgilidir. Kelime şekillenme kategorisi açısından kelime türlerini işletme eki alan ve işletme eki almayan şeklinde ikiye ayırarak incelemek mümkündür. İşletme eki alan kelime türleri isimler (isim, sıfat, sayı, zamir) ve fiili, işletme ekleri almayan kelime türlerine zarf, edat ve ünlemler yer alır.¹²

İsimlerin işletilme sistemi onların gramatikal kategorileri ile tasvir olunur. İsimlerin sayı, iyelik veya aitlik gibi gramatikal anlamları ve onların cümlede başka kelimelerle gramatikal ilişkiye girmesi çokluk, iyelik ve hâl ekleri ile gerçekleşir.

Çokluk kategorisi, isimler sistemindeki önemli kategorilerin biridir. Altay dillerinde çokluk kategorisi isimlerin özel ekleri alarak toplu hâli ifade eder. Birçok isimler (isim, sayı, zamirler) çokluk eki almadan teklik hâlinde, birleşme yoluyla, tekrar yoluyla leksik semantik kompozisyon kurarak çokluğun toplama, tahmin etme gibi mantıksal kavramını ifade edebilir. Mesela Türk dillerinde Eski Türk. *jilqı* ‘yıldı’, Sarı Uygur. *altı jegirma* ‘on altı’, Kaz. *qız-qırqın* ‘kızlar’ vb. Özellikle isim temellerinin tekrar edilerek çokluk anlamını ifade etmesi Moğol, Mançu Tunguz dillerinin çoğunda bulunan leksik olaydır. Mesela: Türk dillerinde: Kaz. *üjir- üjir* ‘sürü sürü (yıldı)’, Kumuk. *tabun-tabun turnalar* ‘sürü sürü turnalar’, Kara Kalp. *töbe- töbe* ‘tepe tepe’, Tuva. *beluk- beluk* ‘grup grubuyla’, Çuv. *vaxatran-vaxata* ‘bazı zamanlar’, Türkmen. *başlı-başına* ‘başlı başına’, Türk. *sıra sıra* ‘sıra sıra’ vb.; Moğol dillerinde: Buryat. *bülüğ bülüğ* ‘grup grup’, Halha. *tal-talaa* ‘her taraf’, böön- böön ‘parça parça’, vb.; Mançu. *žalan- žalan* ‘1. Yüzyıllar; 2. Gelecek

¹¹ Kotwicz W., *İssledovaniya po Altayskim Yazıkam*, Moskva, 1962. s. 39-42.

¹² Sanjeev G. D., *Sovremenniy Mongolskiy Yazık*, Moskva, 1960. s. 45.

nesil, *falqa-falqa* ‘түп-түп (çalılar)’ vb.; Nanay. *dolbo-dolbo* ‘birçok geceler’, *ajngani-ajnganižiani* ‘çok yıllar, yıllarca’ vb. Bu tür leksik ve semantik kompozisyonlardan başka Altay dillerinde çokluk anlamını yapmanın temel yolu çokluk ekleri ile yapılır. Altay dillerine ortak çokluğun eski şekilleri olarak **-l*, **-r*, **-s*, **-z*, **-t*, **-d*, **-n* eklerini göstermek mümkündür. Bunların her biri ayrı ayrı kelimeler, türemiş gövde ve birleşik ekler yapısında korunmuşsa, bazıları çokluğun bağımsız eki olarak bugüne kadar aynı fonksiyonu sürdürmektedir.

Orhon Yenisey Yazıtları dilinde çokluk eklerinin *-lar* ve *-t* şeklindeki iki türü bulunmaktadır. Eski Türkçe, Orta Türkçede genişçe kullanılan *-lar* eki çağdaş Türk dillerinde çeşitli fonetik varyantlarda aktif olarak kullanılmaktadır. Mesela: Eski Türk. *begler* ‘bekler’, *kunçujlar* ‘hanımlar’, *atlar* ‘atlar’, Orta Türk. *ügüzlar* ‘nehirler’, *taylar* ‘dağlar’ (DLT), *kişilär* ‘kişiler’ (Eski Uyğ.), Karah.-Uygır. *quşlar* ‘kuşlar’, Horezm. *közlär* ‘gözler’, Çağat. *ağalar* ‘ağalar’, Meml.Kıpç. *munlar* ‘bunlar’, Erm. Kıpç. *bular* ‘bunlar’, Karaçay-Balk. *zatlar* ‘eşyalar’, Nog. *üjler* ‘evler’, Kara Kalp. *qatillar* ‘kadınlar’, Barabin. *paşlar* ‘başlar’, Özb. *işçilar* ‘işçiler’ vb.

-lar /*-lär* ekinin yapısı ve etimolojisi hakkındaki görüşleri irdeleyecek olursak, bu fikirlerin farklı olduğu görülür. Mesela Polonyalı bilim adamı T. Kowalsky *-lar* ekinin temelinde tahmin bildiren *birkaç*, *çok* gibi bir kelimenin olması ihtimalini göz önünde bulundurduğunda, V. A. Bogorodskiy bu ekin oluşmasını 3. şahıs zamiri *ol* ve *-ar* ekinin birleşmesinden aramaktadır. N. A. Baskakov ise *-lar* ekini iş ve hareketin tekrarlandığını bildiren, isimden fiil yapan *-la* eki ve gelecek zaman ifade eden *-r* ekinin birleşmesinden oluşan, iç semantik değişikliğin sonucu çokluk anlam kazanan birleşik ek olarak saymaktadır¹³.

N. Poppe, K. Menges, D. Sinor gibi Altayist âlimlerin görüşüne göre *-lar* /*-lär* eki iki bağımsız **-l* ve **-r* şekillerinin birleşmesinden oluşmuştur: *-lar* /*-lär* < (**-l+a+*-r*) / *-l+ä+r* < (**-l+ä+*-r*). Buradaki **-l* Türk dillerinde sadece çokluğun birleşik ekinde değil, toplama ifade eden *-lyq* (**-l+-*yq*) / *-lik* (**-l+-*ik*) eklerinin yapısında da bulunmaktadır. Mesela: *ytlyq*, *qarluq* (etnonimler)¹⁴.

¹³ Tomanov M., Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası, Almatı, 1988. s. 137.

¹⁴ Ramstedt G. J., Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya, Moskva, 1957. s. 59-63; Kotwicz W., Issledovaniya po Altayskim Yazıkam, Moskva, 1962, s. 60; Sanjeev G.D., Sravnitel'naya Grammatika Mongolskih Yazıkov, Moskva, 1953; Sanjeev G.D., Staropismenniy Mongolskiy Yazık, Moskva, 1964; Kononov A. N., Pokazateli Sobiratel'nosti-Mnojestvennosti v Tyurkskih Yazıkah, Leningrad, 1969; Tsintsius V. İ., Mnojestvennoye Çislo İmeni v Tunguso-Mançurskih Yazıkah, Uç.Zap.LGU, Ser.Fil.Nauk, 1946, No.: 10; Sravnitel'no-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov.Morfologiya,

Türkçenin **-lar* /-lär eki Moğol dilindeki çokluğun **-nar* ekiyle paraleldir (*aqanar* ‘ağabeyler’, *bağşnar* ‘üstatlar’, *ekener* ‘kadın; analar’). G. Ramstedt **-nar* ekinin kökünü eskiden Moğolcadaki **nar* ‘topluluk’ kelimesiyle ilişkilendirerek Yakutçadaki **na:r* ‘birlikte, birleşerek’ şeklinde korunmuştur diye saymaktadır¹⁵.

Türk dillerindeki çokluğun *-lar* /-lär ekleri yapısındaki, Moğol dillerindeki *-nar* eki yapısındaki **-r* Altay dillerine ortak toplama anlamındaki çokluğun eski şekillerinin biridir. Toplama anlamındaki çokluk ifade eden **-r* şekli Kırgız, Tuva, Hakas dillerinde çokluk 2. şahıs iyelik ekinde *-nar/-när*, Altay dilindeki *-yar/-ger* şekli yapısında (Kırg. *qolınar* ‘sizin kolunuz’, Tuv. *tonunar* ‘sizin kürkünüz’, Hak. *turañar* ‘sizin eviniz’, Alt. *balayar* ‘sizin çocuğunuz’, *tiliger* ‘sizin diliniz’), ayrıca *üregir*, *jazgir* gibi etnonimler yapısında (*-qır/-gir* < **-γ+*-r*) korunmuştur.¹⁶

Çokluğun **-l* eski şekli Tunguz dillerinde (Nanay, Evenki, Negidal) bağımsız *-l* şeklinde ve birleşik *-sal/-sel* < (*-sa+/-l*) eklerinde bulunmaktadır. Negidal.: *adelisal* ‘hatlar’ (*adel* ‘hat’), *moi:sal* ‘atlar’ (*moin* ‘at’), *amtil* ‘babalar’ (*amin* ‘baba’), *entil* ‘analar’ (*enin* ‘ana’), *qonil* ‘kızlar’ (*qonāt* ‘kız’), *asal* ‘kadınlar’ (*asi* ‘kadın’) vb.

Orhon Yenisey Yazıtlarında mevki dereceyi ifade eden kelimelerde bulunan *-t* eki Orta Türk ve çağdaş Türk dillerinde pasif ek haline gelmiştir. X-XIII. yy.daki Türk yazıtlarında *-t* ekiyle kullanılan tek tük kelimeler bulunmakla birlikte bu kelimelerin bazen çokluğun *-lar* /-lär ekini kabul etmektedir. Çokluğun eski **-t* şekli çağdaş Türk dillerinin içinden Yakutçada çokluk 1 ve 2. şahıs iyelik eklerinde *-but* < **-buz* ve *-γut* < **-γuz* < **-γuz*: *ayabut* ‘bizim babalarımız’ (ayam ‘babam’), *ayayut* ‘babaların’ (ayañ ‘baban’), ayrıca Türk etnonimleri yapısında (*türküüt*, *jomut*), mevki ve dereceyi ifade eden kelimelerde (*tarqat* ‘tarkanlar’ (*tarqan* ‘tarkan’), *erät* ‘erler, kahramanlar’ (*erän* ‘er, asker’), *tegit* ‘presnler’ (*tegin* ‘prens’, *tojot* ‘beyler’ (*tojon* ‘bey’), *xotut* ‘hanımlar’ (*xotun* ‘hanım’) vb. bulunur. M. Tomanov Yakutçada çokluğun *-t* ve *-lar* gibi iki benzer ekinin kelime köküne birlikte eklenmesi (*jol-at-lar*) ve bu özelliğin “Baburname” dilinde de bulunduğunu dikkate alarak “Türk dille-

Moskva, 1988, s. 10-22.

¹⁵ Ramstedt G. J., Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya, Moskva, 1957. s. 60

¹⁶ Pritsak O. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker // UAJb. 1952.24, N1/2; Sravnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya, Moskva, 1988, s. 16.

rinde *-t* eki orta asırların son dönemlerinde çokluk anlamını kaybetti” fikrini bildirir.¹⁷

Çokluğun eski **-t / *-d* şekli Moğol dillerinde etnonimler (*bajad*, ö:ld, *qongirat*, *kerejit*, *merkit* vb.) ve yer su adları yapısında (*Buyit*, *Qužirt*, *Tsak-jurt*, *Moyojt* т.б.) sıkça rastlanmaktadır. G. D. Sanjeyev çokluk anlamını Orta asır Moğol yazıtları dilinde *-u:t / -d* şekillerinin ifade ettiğini söyler.¹⁸ Çağdaş Moğolcada çokluk kavramını ifade etmek için teklik hâlindeki gövdenin sonundaki *n*, *l*, *r* sesleri çokluğun *-d* ekiyle yer değiştirir: *ked* ‘kimler’ (*ken* ‘kim’), *gyşuud* ‘üyeler’ (*gyşuun* ‘üye’), *tugad* ‘buzağılar’ (*tugal* ‘buzağı’), *nököd* ‘arkadaşlar’ (*nökör* ‘arkadaş’) vb. *n*, *l*, *r* seslerinden başka ünsüzlerle biten kelimeler çokluk anlamında kullanılırken *-d* eki birleştirici ünlü ile birlikte *-ud/-üü* şeklinde değişir: *bičigüd* ‘yazılar’ (*bičig* ‘yazı’), *nomud* ‘kitaplar’ (*nom* ‘kitap’), *gerüd* ‘evler’ (*ger* ‘ev’). Eski Moğol yazı dilinde kısa ünlüye biten gövdeler sonradan uzun ünlülü *-ūd/-üü* eklerinin yapımına temel olan *-nugud/-nüüü* eki ile çeşitlilik arzeder (*-n-* birleştirici ses): *arganugud* ‘yöntemler’ (*arga* ‘çare, yöntem, hile’), *kerijenüüü* ‘kargalar’ (*kerije* ‘karga’) vb.

Çokluğun eski **-s / *-z* eki Türk dillerinde *-z ~ -s ~ -š*, Moğol dillerinde *-s*, Tunguz dillerinde *-sal/-sel (-sa+/-l)*, Mançu dilinde *-sa/-se*, *-so/-si* eklerinde bulunur.

Türk dillerinde çokluğun *-z ~ -s ~ -š* şekilleri 3. şahıs iyelik ekinde **-sī >* Alt., Tuv., Hak., Şor., Çul. *-zī ~ Yak. -ta ~ Çuv. -š, -še, -äše, -eše* (akraba isimlerinde, bazı zamir ve sasyı isimlerinde), *-z* eki çokluk 1 ve 2. şahıs zamirinde (*biz < bi+z, siz < si+z*), çokluk 1 ve 2. şahıs iyelik eklerinde (*-miz < m+iz, -η (-n, -γ) uz < -η (-n, -γ) +üz*), yüklemde çokluk 2. şahıs ekinde (*-sīη(-n) +üz*), bazı boy isimlerinde (*oγuz, qyryüz*), *-s* eki ise Eski Türkçede (*isbara* ‘derece’, *isbaras* ‘araktap’) bulunur.

Moğol dillerinde çokluğun *-s* eki ünlü ile biten gövdeler ve *-t/-ut* veya *-d/-ud* sesleri ile biten kelimelerden sonra eklenir: Moğ. *udus* ‘yak öküzleri’ (*udu* ‘yak öküzü’. karş.: Uyg. *ud*, Alt., Tel. *uj* ‘büyükbaş hayvan’), Moğ. *noqas* ‘köpekler’ (*noqai* ‘köpek’), Kalm. *xulğānās* ‘fareler’ (*xulğānā* ‘fare’), Moğ.-yazılı. *aγulas* ‘dağlar’ (*aγula* ‘dağ’), Ordos. *-η > -s: ežis* ‘sahipler’ (*ežin* ‘sahip’), Moğ. *-s > -z: činoz* ‘krutlar’, Buryat. *-s > -h: erehu:d* ‘erkekler’ (*ere* ‘erkek, adam’ + *h* (çokluk eki) + çokluk eki *-u:d*).

Çokluğun *-s* şekli Mançu dilinde *-sa/-sä/ -se, -so/-su* ekinde kullanılır: Eski Mançu. *wang se*, sonra *wang sa* ‘padişahlar’, *sakdasa* ‘ihtiyalar’, *agu-*

¹⁷ Tomanov M., Qazaq Tiliniñ Tarihiy Grammatikası, Almatı, 1988. s. 138.

¹⁸ Sanjeev G.D., Sovremenniy Mongolskiy Yazık, Moskva, 1960, s. 129.

sa/ aguse ‘ağabeyler’, *gegese* ‘ablalar’, *aqasu* ‘köleler’, *solqoso* ‘Koreliler’, *šoqomoso* ‘fakirler’ vb.

Tunguz dillerindeki (Nanay, Evenki) *-sal/-sel* ekinin yapısında çokluğun *-sa* ve *-l* ekleri bulunmaktadır: *-sal/-sel* < (*-sa*+*-l*): *kāsal* ‘hanlar’ (*kān* ‘han, hükümdar’). G. Ramstedt *-sal/-sel* ekinin etimolojisini “hepsi birlikte” anlamındaki topluluk anlamını bildiren **sel* eski köküne götürmektedir.¹⁹

Çokluğun **-n* eski şekli Türk dillerinde *oylan* ‘oğul’, *eren* ‘erler’, *örten* ‘alev’, *bodun* ‘boy, halk’, gibi arkaik kelimeler, *subarin*, *kuman* gibi etnonimler, **-nčī* (**-n*+**-čī*), **-lančī* (**-la*+**-n*+**-čī*), **-mine* (**-m*+**-ine*) sıra sayı sıfatları eklerinde bulunmaktadır.

Moğol dillerinde **-n* eki *-či*, *-ša* eklerine biten gövdelere eklenir. Mesele: Eski Moğ. *žagasučin* ‘balıkçılar’ (*žagasuči* ‘balıkçı’), Buryat. *mädä:šan* ‘dahiler’ (*mädä:ša* ‘bilge, dahi’). Ayrıca *-n* eki *-tan* ekinin yapısında bulunur: Eski Moğ.-yazı. *žigürten* ‘kanatlılar’ (*žigür* ‘kanat’), Halha. *xöröngtön* ‘burjuva’ (*xöröng* ‘sermaye’), Buryat. *maltan* ‘hayvanı olanlar’ (*mal* ‘hayvan’). Tunguz dillerinde (Ulç, Nanay) *-n* eki 1 ve 2. şahıs iyelik ekleri ve *-na/-ne* < *-ana/-ene* birleşik eklerinin yapısında bulunarak kelimeye topluluk ve çokluk anlamını kazandırmaktadır.²⁰

Sonuç olarak Türk, Moğol ve Mançu Tunguz dillerinin leksik, semantik ve morfolojik yapısındaki, kelime yapımı ve kelime işletme sistemlerindeki ortaklıkların kökeni çok eski dönemlerden kaldığı kesindir. Demek akraba olmayan dillerinin etkisine az maruz kalan gramatikal kategoriler ve onların eklerindeki benzerlikler Altay dillerinin sadece tipolojik ortaklığını değil, aynı zamanda onların maddi olarak aynı köke çıktığını, ilk baştaki geneolojik akrabalığını da gösterebilmektedir. Bu şekildeki dış etkilere maruz kalmayan dil sistemindeki kalıcı kategorilerin biri çokluk kategorisi olduğunu söylersek, bu kategorinin morfonolojik, leksik semantik, sentaks yapısal göstergelerinde genel Türk, genel Moğol, genel Mançu Tunguz tek dillerdeki ortaklıklara giden birçok olaylar yer almaktadır. Bu tür çokluk kategorisindeki Altay dillerinin hepsinde bulunan olaylar arasında çokluk anlamının kelime kökünün tekrar edilmesi, kelimelerin birleşmesi gibi leksik ve semantik kompozisyonlar ve çokluğun özel ekleri ile verilmesini göstermek mümkündür. Çokluğun özel ekleri arasında **-l*, **-r*, **-s*, **-z*, **-t*, **-d*, **-n* gibi Altay dillerine ortak eski şekiller yer almaktadır. Bunların her biri ayrı kelimeler, türemiş gövde ve birleşik ekler yapısında korunmuşsa, bazıları ise çokluğun bağımsız ek olarak bugüne kadar kullanılmaktadır.

¹⁹ Ramstedt G.J., Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye. Morfologiya, Moskva, 1957. s. 60.

²⁰ Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Morfologiya, Moskva, 1988, s. 15-16.

Demek Türk, Moğol, Mançu Tunguz dillerini incelemenin tarihî tipolojik ve tarihî karşılaştırmalı yönlerini birleştirerek Altay dil birliğinin ilk durumundaki ortak dil örneklerini (modelleri) retrospektif açıdan tekrar yankılanmasına imkân verecektir. Burada Altay dillerinin gramatikal yapısının itpleri ve ses sistemine yapılacak uzak rekonstrüksiyonlar Altayistik yönündeki incelemelerin esas amacı, ulaşılabilecek son netice olarak kalmamalıdır. Bu tür tekrar canlandırmalar sadece Altay dillerinin yapısal sistemlerinin gelişimindeki kendine has özellikler ve ortak yasaları belirlemenin aracı hâline gelmeidir. Ancak o zaman Altayistik karşılaştırmalı tarihî dil biliminin temel alanı olarak onlarca Türk, Moğol, Mançu Tunguz ve başka dillerin karşılaştırmalı resimlerini yapmaya ve derinden incelenmesine imkân verecektir. Demek Türk, Moğol ve Mançu Tunguz, ayrıca Kore ve Japon dillerinin kendi aralarındaki akrabalık ilişkisiyi destekleyen “geleneksel Altayistiği” dikkate almamak veya tamamen kabul etmemek Altay ailesini oluşturan bütün dillerin tarihi gelişiminin kaynağını yeterince incelemeyi, hatta Altay ailesinin Türk Moğol, Mançu Tunguz, Kore Japon gibi büyük dalları değil, Türk dilleri, Moğol dilleri, Mançu Tunguz dilleri gibi ayrı ayrı gruplara giren dillere ortak özellikler ve kendine has özelliklerin gelişim yasalarını belirleme işini çıkmaza götürebilir.

Kısaltmalar

Alt.-	Altay
Erm.Kıpç.-	Ermeni Kıpçakçası
Balk.-	Balkar
Barab.-	Barabin
Başk.-	Başkurt
Buryat Moğ.-	Buryat Moğolcası
Eski Türk.-	Eski Türkçe
Eski Moğ.-	Eski Moğolca
Eski Uyg. -	Eski Uygurca
Kaz. -	Kazakça
Kalm.-	Kalmukça
Kar.-	Karayımce
Karah. Uyg.-	Karahanlı Uygurcası
Karluk.-	Karlukça
KBalk.-	Karaçay Balkarca
Kırg.-	Kırgızca
Koyb.-	Koybal (Hakasçanın bir ağızı)
Kum.-	Kumukça
Kıpç.-	Kıpçakça

Mam. Kıpç.-	Mamlük Kıpçakçası
Manç.-	Mançu
Moğ.-	Moğolca
Mong.-	Mongorca
Moğ. yazı -	Moğolcanın klasik yazı dili
Nanay. -	Nanayca
Negid.-	Negidalca
Nog.-	Nogayca
Oyr.-	Oyrotça
Olç.-	Olç dili
Orta Moğ.-	Orta asır Moğolcası
Orta Türk.-	Orta asır Türkçesi
Özb.-	Özbekçe
Sal.-	Salarca
Solon.-	Solon dili
Tat.-	Tatarca
Tuv.-	Tuvaca
T.Türk.-	Türkiye Türkçesi
Türkm.-	Türkmençe
Türk.-	Türkçe
Uyg.-	Uygurca
Ulç.-	Ulç dili
Hak.-	Hakasça
Halh. Moğ. -	Halha Moğolcası
Çuv.-	Çuvaşça
Şor.-	Şorca
Çağat.-	Çağatayca
Even.-	Even dili
Evenk.-	Evenki dili
Yak.-	Yakutça

TATAR DÜNYASINDA DİLİN DURUMU VE (ana/eni, ata/ati Örneklerinde) AKRABALIK ADLARI

*Gulnara ZAMALETDİNOVA
Radif ZAMALETTİNOV*

Dil ve edebiyatın bağlantısını incelemenin, eskiden gelen bir tarihi vardır; çünkü dil biliminin edebiyatla olan bağlantısına eskiden beri ayrı bir yer verilmiştir. Ancak bu alandaki genel ve özel meseleleri aydınlatan pek çok çalışma olmasına rağmen, şimdiye kadar meseleyi genel teorik planda ve uygulamalı olarak inceleme meselesi güncelliğini korumaktadır. Son zamanlarda sosyokültürel sürecin ilerlemesi, farklı ülkeler ve halklar arasındaki kültürel, bilimsel ve ekonomik bağlantıların hızlı bir şekilde genişlemeye başlaması, kültür fenomenine ve dile olan ilginin yıldan yıla çoğalması, bu meseleye olan ilgiyi daha da artırmaktadır.

Dil sadece iletişim vasıtası değil, halkın hafızası, tarihi, medeniyeti ile halkın geleneklerinin ve aynı zamanda uygulamalı çalışkanlığının da birikimidir. Dil ve medeniyet ise insanı saran esas gerçeklik, halkın yaşam şartları, onun düşünmesi ve gerçekliği benimsemesidir; ayrıca kendine has karakteri, düşünce yapısı da dile yansımaktadır. Bunları incelemek, millî medeniyetin merkezine bakmaya yardım etmektedir.

Öncelikle budun dil bilimi ve dilin yabancı dil olarak incelenmesi konuları araştırılmışsa da, son yıllarda bu meseleler doğrudan doğruya kültürel dil biliminin alanına girmektedir. Bu durum, halkın düşünce yapısı, dünya ve dil görünüşünün şekillenmesi temelindeki anlayışlar yardımıyla değişmektedir.

Tatar halkının düşünce yapısının yansıtılmasında ayrıca büyük öneme sahip olan bazı leksik-semantik yapıların olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan toplumsal ilişkilere ve akrabalık ilişkilerine bağlı bazı terimler ile yapılar üzerinde durmak gereklidir diye düşünmekteyiz.

Tatar dilinde *gaile* kelimesi Arap dilinden girmiştir. Kelimenin temel anlamı: Bir arada yaşayan erkek, kadın, çocuklar ve yakın akrabalarından oluşan kişiler topluluğu, ev halkı (Garepçe-Tatarça-Rusça Alınmalar Süzlégé, 1993:

68). **Kırık yeşlerénde bulgan bu imamnın galesé (cemegaté) Gayşe isémlé ħatını ile Esma iséméndegé bér dane kızdán gıybaret idé** “Kırk yaşlarında olan bu imamın ailesi Ayşe adlı hanımı ile Esma adlı bir tane kızından ibaret-ti” (R. Feĥrétdinov).

Aynı evde aile olup yaşamak, Türk toplumunun vekili sayılan genç evli delikanlı için, kendi evini kurmak, toplumunda aile sahibi olarak, kendi evinde yaşamayı anlatır. **öy-lenüv** kelimesinin iç yapısı buna işaret etmektedir.

Eskiden aile, huzurlu ve sakin hayat sürmek ile huzurlu bir yaşlılık geçirmenin yolu olmuştur. Tatarlarda da diğer Türk halklarında olduğu gibi aile içinde olmaya saygı duyulmuştur; ancak nikâhlanmak zorunluluk değildir. Müslümanlar tarafından Allah rızası için kutsal amel olarak kabul edilmiştir: “Nikahlanan kişi, yalnız yaşayan en dindar müslümana bakıldığında Allah katında daha yeğdir.” (Tatarı 2001: 327).

Evliliğin faydalı oluşu atasözlerine de yansımaktadır:

▪ **Öylenüv - köylenüv**: “Evlenmek, düzen kurmaktır”. Yani evlenen kişinin hayatı düzene girer.

▪ **Öylenmiy kartaygannan akıl sorama**: “Evlenmeden yaşlananda akıl arama”.

▪ **Öylenmegennéj tamırı korır**: “Evlenmeyenin kökü kurur”.

▪ **Öylenüv - canıña cavap, başına savap**: “Evlenmek ruhuna fayda, başına sevaptır.”

▪ **Öylenüv bélen öy saluvga Alla yün bire**: “Evlenerek ev yapana Allah yardım eder”.

Aile ocağını koruma konusunda kadınların ayrı bir yeri vardır:

▪ **Yort totkan da ħatın, yort bétérgen de ħatın**: “Evi ayakta tutan da, yok eden de kadındır.”

▪ **Naçar garmun köy bozar, naçar ħatın öy bozar**: “Kötü garmun ezgiyi bozar, kötü kadın evi bozar.

▪ **Ĥatın bulmıy, öy bulmaz**: “Kadın olmadan ev olmaz.”

▪ **Ĥatınsız yort, yazsız yıl kébék**: “Kadınsız ev, baharsız yıl gibidir.”

Çocukların terbiye edilmesi sürecinde ailenin en önemli görevlerinden birisi kültürel medeniyetin değerlerini yerine getirmek ve millî bilinci terbiye etmekten oluşmaktadır.

Araştırmacılar, millî kültürün oluşumunda aile üyeleri arasında rollerin paylaşıldığını ve ayrı özelliklerinin olduğunu belirtmektedirler. Tatarlarda babalar, millî bilincin şekillendirilmesinde daha çok rol oynamışlardır. Anneler ise temelde medeniyet ve yaşam şeklinin özellikleri ni uygulamaktadırlar (Étnografiya Tatarskogo Naroda, 2004: 125).

Tatar dilinde **ana** ve **eni** olmak üzere, aynı kavramı anlatan iki terim vardır. **Ana** asırlarca kullanılan genel Türkçe **ana** kelimesinden gelmektedir. (DTS 1969: 43; ESTY 1974: 149; Ehmetyanov 2001: 16).

Tatar dilinde **ana** şekli çoğunlukla edebî dilde kullanılmaktadır; **eni** ise **ana** sözünden daha eski şekil olarak ve hitap şekli olarak kullanılmaktadır. Böylece, söz konusu kelimenin etimolojisi **ana** kelimesiyle ilişkilidir. **Eni** kelimesi bunun ince varyantıdır.

Tatar Télénénj Anlatmalı Süzlégé'nde **ana** kelimesinin dört temel anlamı verilmiştir (Cilt I, 1977: 56):

1. Çocuklar Hakkında: Doğuran kadın, anne. Örneğin: **Ana - böyük isém. Nerse cite ana boluvga!** “Ana, büyük isimdir. Ana olmaya ne yeter.” (H. Taktaş).

2. Anne (dişi) türünden olan. Örneğin: **İké ana koş, bér ata koş kile Agıydél buylap.** “İki anne kuş, bir baba kuş Akidil boyunca geliyorlar.” (şarkı).

3. Genellikle ilave söz ya da ayrıcı yerinde: En değerli, kutsal, yakın olan bir şey hakkında. Örneğin: **Ayırıp miné Anam-Vatanımdan, Kay cirlerge kitérép taşladın?!** “Ayırıp beni Anam-Vatanımdan, hangi yerlere getirip bıraktın?!” (M. Celil).

4. Mecazi anlamda: Doğuran, meydana getiren. Örneğin: **Béznénj tupas kullar -kileçekte Tuar maturlıkniñ anası.** “Bizim kaba ellerimiz, gelecekte Fransa'nın güzelliğinin anası olacak”. (H. Taktaş).

Kadın ve ana rolü, İslam geleneğinde ayrı bir yere sahiptir. Ana, kız ya da kadınla karşılaştırıldığında, ailede büyük etkiye ve itibara sahiptir. Bu, elbette Tatar halkının sözlü eserlerinde de görülmektedir: **Ana ħakın uç töbénde tebe kızdırıp aşatsağ da kaytara almassağ** “Annenin hakkını, avuç içinde tebe (mısır unundan yapılan çörek) pişirip yedersen de ödeyemezsin”; **Ananın bir dogası cidé mullanıñ beddogasına cite** “Ananın duası yedi mollanın bedduasına yeter”; **Koyaş yanında - cılılık, ana yanında - izgélék** “Güneşin yanında sıcaklık ne ise, ananın yanında kutsallık odur”; **Ana sıcaklığı - koyaş cılısı** “Ana sıcaklığı, güneşin sıcaklığı gibidir”; **Cennet analarınıñ ayak**

astında “Cennet anaların ayaklarının altındadır” vs. Burada annesine değer veren, saygı gösteren kişinin, talihe layık olabildiği vurgulanmaktadır.

Tatarlarda çocuğun eğitilme derecesinin ve âdetinin, onun toplumda kendi kendine ayakta duruşunun, annesi ile bağlantılı olduğu sık sık görülmektedir. Bu faydalı durumdan pek çok deyme ulaşabiliriz; **anasız nerse** (hakaret etmek; anası olsa da terbiye görmeyen çocuk hakkında söylenir); **ana kuyınınan çıkmagan** “annesinin koynundan çıkmayan”; **irénénde ana söté kipmegen** “dudağında ana sütü kurumayan” (iş bilmeyen, nazik, nazlı kız için söylenir); **ana söté bélen kérgen** “ana sütüyle giren” (küçüklükten gelen bir özellik hakkında söylenir) vs. Genellikle Tatar kültürünün dilinde “ana sütü” düşüncesi ayrı bir yer almaktadır. Buna, sözlü ve yazılı edebî eserlerde sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, **ana söté kébék helel** “ana sütü gibi helal” (bir malın girmesinin, değer-saygı görmesinin ya da miras kalmasının pek yerinde olması hakkında); **söt (ana söté) bélen kirgen sonğı sulış bélen çıgar** “ana sütüyle giren, son nefesle çıkar” (ana-baba terbiyesinin insan ömrüne olan zengin etkisi hakkında).

Tugan tél ul tende, canda kalsın,	Ana dil, o tende canda kalsın
Ana söté bulıp gomérge.	Ana sütü olup ömüre.
Bér avılmı, iké avılmı ul,	Bir köy mü, iki köy mü o,
Sayraşsınlar ana télénde	Ötüşsünler ana dilinde
	(İ. Yuzeev).

Tatar edebiyatında ve sanatında analara, onların büyüklüğüne, insan hayatındaki önemine değinmeyen; eserlerinde yer vermeyen hiçbir yazar, ressam yoktur dersek yanlış olmaz.

Böylece ana, Tatar halkının bilincinde sadece iyilikle değil, kutsallık ve doğrulukla eş görülmüştür. Anne sevgisinin gücü dünyanın çevresini sarmaktadır. Güneş sıcaklığıyla eşleştirilmektedir. Anne terbiyesi alan insan, ömür boyu ahlaki isteklere doğru gider, onları tamamen yerine getirir.

Diğer pek çok Türk dilindeki gibi Tatar dilinde de “baba” kavramı **ata** terimi ile karşılanmaktadır (DTS 1969: 65-66; ESTY 1974: 200-201; Eşmetyanov 2001: 16). **baba** kavramı, ayrı bir değere layıktır. **ata** ve **ana** sözlerine, eski Türk dili yadigârlarında da rastlanmaktadır. Örnek olarak Kaşgarlı Mahmut’un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserini ve “Kutadgu Bilig” adlı eseri söylemek mümkündür.

Tatar dilinde **ata** kelimesinin temelde beş anlamının olduğu görülmektedir (TTAS 1977: 81):

1. Ailede: Çocukları olan erkek. Örneğin, **İdris tağın atasının tavişın işétté** “İdris, yeniden babasının sesini işitti” (K. Necmi).

2. Bir işe başlayan, temelini kuran. Örneğin, **G. Tukay - Tatar poézi-yasénéğ atası** “A. Tukay, Tatar şiirinin babasıdır”.

3. Yaşça büyük kuşak. Örneğin, **Atalar hem balalar meselesé** “Babaların ve çocukların meselesi”.

4. Hayvanların dünyasında: Erkek cinsinden olan. Örneğin, **Helim yulda oçragan ata kazga buş çilek bélen kizenép, ekrén géne uzıp kitté** “Helim, yolda karşılaştığı erkek kaza boş kovayla vurup, yavaşıya geçip gitti.” (İ. Gazi)

5. Pek, çok, aşırı. Örneğin, **Cıyın ata yalkav, başka eşke çıdamagan, tél bolgan yeşerge géne öyrengeñ tuñ tümerler eşli bit anda!** (A. Gıycelév).

Bugünkü Tatar diline ait eski **eti** şekli daha sık kullanılmaktadır. Taşınır ve taşınmaz malın sahibi olan erkek ve baba, Tatar toplumunda en eskiden beri aile hayatının temel sorunlarını çözmede üstün bir hakka ve tartışmasız itibara sahip olmuştur. Ailenin reisi olma ve aileyi gözetme vazifesini tam olarak erkek ve baba yerine getirmektedir.

Tatar halkında en çok saygı gören kavramlardan birisi çalışmaktır. Gele-neksel halk pedagojisinde çocukluktan beri çalışmayı öğretmek, aile terbiye-sinin önemli vazifesi olarak düşünülmüştür. Çocuğun doğması bayram olarak kabul edilip, ona şu dileklerde bulunulmaktadır: Babası gibi çalışkan olsun, anası gibi hamarat olsun.

Tatar ailesinde baba oğullarını, anne ise kızlarını terbiye etmekle yükümlüdür. Çocukları küçük yaştan beri çalışmaya yönlendirmişlerdir. Onlar, çocukluktan beri anne ve babalarına yardım etmektedirler. **Öç yeşlék malay ataga bulışır, öç yeşlék kız anaga bulışır** “Üç yaşındaki oğlan babaya yardım eder, üç yaşındaki kız anaya yardım eder” vs.

Ata kelimesinin “her şeyi gören, kötüleşen, cınlayıp duran, düzeltmesi mümkün olmayan” gibi bazı yan anlamları vardır. Bu anlam frazeolojide çok-ça kullanılmaktadır. Örneğin, **ata tölké** “pek hilekâr kişi”, **ata karak** “hırsız-ların başı” vs.

Ata-ana şeklindeki çift söz, bütün bir anlamı karşılayıp genel olarak frazeolojide sıkça rastlanmaktadır. Tatar dilinin paremiolojik esası ana-baba-lara saygı göstermeye, onlar hakkında özenli olmaya davet etmektedir: **Altı kön aç kalsañ da atağnı kunak it** “Altı gün aç kalsan da babanı ağırla”; **Altın-kömésnéğ iskésé bulmas, ata-ananın behesé bulmas** “Altın ve gümüşün eskisi olmaz, babaya ve anaya paha biçilmez”; **Ata-anadan kalgançı, başsız kal** “Anasız babasız kalacağına başsız kal”; **Açtan ülsen de, ata-anagñı taş-**

lama “Açlıktan ölsen de babanı ananı bırakma”; **Ata - yortnıñ matşası, ana yortnıñ örlégé, balalar sténası** “Baba evin dayanağı, ana evin kirişi, çocuklar duvarı”.

Bu dil birimlerinde, anne ve babaya eşit bir şekilde saygı gösterilmesi gerektiği, çocukların eğitiminde onların eşit görevleri olduğu tekrarlanmaktadır.

İncelemekte olduğumuz sözcüklerin temelinde kısaca şu sonuçlara varmak mümkündür: Tatar dilinde akrabalık adlarını bildiren temel sözler diğer Türk halklarındaki bu anlama gelen sözlerle aynı köktendir. Bu sözlerin uzun yıllar boyunca Türk halkları tarafından bu anlamda kullanıldığı bilinmektedir. Tatarlarda da diğer Türk halklarında olduğu gibi ana-baba ve aile özel bir saygı görmektedir.

KAYNAKLAR

- DTS: Nadelyayev, V. M. - D. M. NASILOV - E. R. TENİŞEV - A. M. Şçerbak (red.) (1969), *Drevnetyurskiy Slovar'*, İzdatel'stvo: Nauka, Leningrad.
- EĞMETYANOV, R. (2001), *Tatar Têlênên Kısaça Tarihi-Etimologik Süzlégé*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 272 s.
- ESTY: Severtyan, E. V. (1974), *Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov* (Obşçetyurskie i mejtyurskie osnovı na glasnıe), M.: Nauka, 767 s.
- GANIEV, F. E. (red.) (1977), *Tatar Têlênên Añlatmalı Süzlégé*, 3 Tomda, I Tom, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 475 s.
- İŞHAKOVA, D. M. (pod. red.) (2004), *Etnografiya Tatarskogo Naroda*, Magarif, Kazan, 287 s.
- Mehmudov, M. İ.; K. Z. HEMZİN; SEYFULLİN (haz.) (1993), *Garepçe-Tatarça Alınmalar Süzlégé*, “İman” neşr., Kazan.
- ? (2001), *Tatarı*, M.: Nauka, 583 s.

TATAR HALK BİLMECELERİNDE KİŞİ ADLARININ KULLANIMI

G. R. MÖĞTESİMOVA

Son yıllarda sözlü halk eserlerinin dili, kültürel örf ve âdetlerin bir yansıması olarak araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Sözlü eserlerin metinlerindeki dil bilgileri, halkların manevi tarihini öğrenmek ve ayakta tutmak için büyük ölçüde kullanılmaktadır. Sözlü eserler halkın hayatı, yaşam şekli, tarihi, ayrıca dil ve söyleyiş şekliyle çokça ilişkilidir.

Bünyesinde milletle ilgili düzenli, köklü ve çeşitli bilgileri toplayan sözlü eserlerin dili, gerçekten de medeniyet tarihi için pek zengin bir kaynaktır. Sözlü eserlerin dilini incelemek, lengüistik ve etno-lengüistik teorisini derinleştirmekle birlikte, asırlardır görülen sözlü eserlerin tarihini ve tipolojisini anlamaya sevketmektedir. Folklorun dili başta leksikoloji olmak üzere, mitoloji, arkaik ve dinî gözlemlerle doğrudan doğruya bağlantılıdır. Genellikle folklorun dili, medeniyetin önemli unsurlarını yeniden ayağa kaldırmaktadır. Halkların birincil yaşam yerlerini ve muhitlerini, tarihin farklı dönemlerinde kendi içlerindeki münasebetleri öğrenmeye imkân vermektedir.

Bilmece tarzının pek eski zamanlarda doğduğu şüphesizdir. Sözlü geleneğin diğer türleriyle bir birlikte bilmece halkımızın medeniyetini, tarihini, ustalığını, giyim kuşamını, yeme içmesini, savaş aletleri ve diğer tekniklerini, ulaşım araçlarını yani kısacası bütün hayatını incelemeye yardım etmektedir. Bilmece anlamak, onlardan faydalanmak, onlara müracaat etmek söylemimizi zenginleştirmekle kalmaz, Tatar halkının düşünce yapısını daha da iyi anlamamızı sağlar.

Bugün biz bilgiyi farklı usullerle iletmekteyiz: Yazarak, müzikçalar ve video gibi elektronik araçlarla. Eski zamanlarda, yazımızın da olmadığı devirlerde iletişim kurmanın, elde edilen tecrübeyi paylaşmanın en basit şekli olarak, bizim en basit dilimiz durmaktadır. Eski atalarımızın mirası olan bilmece-lerde, halkımızın kökleriyle uzak geçmişe ulaşan derin anlamlı kıvrak zekâsı bir araya gelmiştir. Tam olarak, onlar kendilerinin manevi görevlerinden başka bizim söylemimizi sanatlı, güzel ve aydınlık hâle getirmektedir. Bilmece

vasıtasıyla anlam bulmak, bu sayede içeriği görmek, şiiri anlamının anahtarı olmaktadır ve insandaki sezgilerle duyguları uyandırıp keyiflendirmektedir.

Bilmeceler atasözleri, söyleyişler, dileklerle birlikte halkın hicivli eserleri arasına girmektedir. Bilmecelerin dili her zaman kendisine özel şekliyle ayrılmaktadır. Araştırmacılar bilmecelerin şiirselliğine dikkat çekmek gerektiğini sık sık belirtmektedirler.

Bilmeceler söz sanatları ve şekil-tasvir vasıtalarıyla genişletilmekte, gerektiğinde yeni kelimeler ve isimler kullanılarak özel şekillerden faydalanılmaktadır. Makalede, Tatar halk bilmecelerinde görülen kişi adlarına dikkat çekilmiştir.

N. İsenbet'in "Tatar Halk Tabışmakları" derlemesi kaynak olarak alınmıştır. Derlemede 4.170 bilmece tespit edilmiştir. Tatar bilmecelerini derlemenin ve incelemenin tarihinden bahsedecek olursak, matbuatta XIX. yüzyıl ortalarında görülmeye başladığını söyleyebiliriz. Tatar bilmecelerinin basılı örnekleri, 1842 yılında M. İvanoviç *Tatarskaya Hrestomatiya* eserinde yer almaktadır. 1870 yılında Kazan'a gelip, İdil Boyu bölgesinde manzum eserleri toplayan Macar bilim adamı G. Valint'in hazırladığı derlemede 46 bilmece yer almaktadır. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında, bilmeceleri derlemek ve yayımlamakla M. Salıhov ve K. Nasırı ilgilenmiştir. XX. yüzyılda ise yeniden derince incelenmeye başlamıştır. 1910-1920 yıllarında G. Arslanov, H. Vedigiy bilmecelerin bir araya getirilip, özel bir çalışma olarak yayımlanmasında büyük pay sahibi olmuşlardır. Daha sonra ise bu manzum zenginliği bir araya getirmeye H. Yarmi, H. Mehmütov, L. Camaletdinov, N. Hısamov gibi dost bilim adamlarımız eğilmiştirler.

Tatar dilinin kişi adları yapısı asılar boyunca, belirli tarihî, coğrafi ve lengüistik koşullarda şekillenmiştir. Bilmecelerde Tatar kişi adlarının pek ilginç örnekleriyle karşılaşmak mümkündür. Tanınmış bilim adamı N. İsenbet bu konuda şu şekilde yazmıştır: "**Ayna hakkında:** Kêçkéne géne Mikite, Bér kêşéné iké ite; **Tavşan, köpek ve bıçak hakkında:** Uramnan çıgar, koyık oçı çuvar, Bikeneyé totar, biktiméré suyar" gibi. Böyle bilmecelerde ortak adların sadece adlara dönüşmesine sık sık rastlandığını söylemek gereklidir. Örneğin, adı eçen bilmecelerde aynayı **Mikite**, bıçağı ise **Biktimér** karşılamaktadır.

Bilmecelerde görülen kişi adlarını, kadın ve erkek adları olarak ayırarak ele almak mümkündür. Erkek adları arasında aşağıdakiler görülmektedir: **Merdi, Yüzi, Bedri, Asılgerey, Gali, Türey, Şerefi, Epkeli, Necmi, Gabdelvahap, Elmi, Memdékey, Eli, Meli, Söleyman, Marat, Timri** vs. Örneğin:

- Altın kapka açıla, kömêş kapka yabıla, **Merdi baba** kıçkıra, ülgen kêşé téréle (Güneş çıkar, ay batar, horoz öter, insanlar uykularından kalkarlar.)

- **Yüzi agay** kazannın yöz illé kéşé kütere almagan (çukur, kazmak).
- Öy artında ak tana: “Kitem” diyép maktana. Kitelmiym de nitelmiym de, **Bedri**, Munça yaksana! (kar).
- Yukagaçnıñ başında **Asılgerey** utıra. Bugén tanda kilmesen, diy, kaytam diyép utıra (kolmak “bira yapımında kullanılan şerbetçiotu”).
- Atası - bökré **Gali**, anası - ceyénké **Cemile**, kızı - kızıl altın, ulı tilé baş (üzüm dalı).
- Kat-kat yavlıgım, katlanadır yavlıgım, Türey agay kilgende törlenedér yavlıgım (lahana).
- Öy artında kenefi, kenefide **Şerefi**, **Şerefinén** östénde kıska gına tunı bar (lahana).
- **Epkeli babay** kartaygan, kelepüşé yantaygan (ayçiçeği), Urmannar çıgar, **Necmi** suyar (ahşaptan çimen çıkmak).
- Alap, alap éçénde - Gabdélvahap (ceviz).
- Belekey géne Memdékey, éçénde bar temlékey (ceviz)
- Atası Eli patşa, ulı Meli patşa (ceviz).
- Germennén postay, altın takıya (meşe cevizi).
- Suda – Söleyman (sülük), Töyés éçénde Söleyman uynıy (sülük).
- Savıt éçénde Söleyman uynıy (sülük).
- Cırlıy-cırlıy, külmekçen **Marat** çıktı kéletten, uñ bitéme kitérép çaptı, elé de kitmiy yörekten (arı).

Kadın adların arasında **Aybike**, **Zöhre**, **Bibi**, **Lebinur**, **Bibinur**, **Şhri-nur**, **Cemile**, **Kamile**, **Katıyfa**, **Gölbahar**, **Gevher**, **Elhiye**, **Megüze**, **Serviy**, **Tuybike**, **Mergube**, **Mercenbike**, **Fatima**, **Hediçe** vs. vardır. Örneğin:

- **Aybikenén** kirtesé şatır-şotır itedér, kolagında alkası yaltır-yoltır itedér (şimşek çakmak, gök gürlemek).
- Lep-lep bihére, **Zöhre** hür da **Bibi** hür, al yavlıknı totkançı, derya suvı koyılır (karpuz kesmek).
- Bir kéçkéne **Kamile** kat-kat tunnar kiyéne (lahana).
- Kat-kat **Katıyfa**, katlanadır **Katıyfa**, Tömen yégété kilgen sayın, törle-nedér **Katıyfa** (lahana).
- Sarı kaşlı **Gölbahar**, ay tulganda ay bagar, kön tulganda kön bagar (ayçiçeği).

- Tıışı – **Gevher** taşı, écé - **Elmi** aşı (ceviz).

Tatar bilmecelerinde Rus dilinden alınan kişi adlarının da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunların arasında **Endri**, **Petra**, **Leksey**, **Küste**, **Efim**, **Taras**, **Andriyan**, **Pitir**, **Dariya**, **Mariya**, **Vaçili**, **İban**, **Antun**, **Mikite** gibi adlar vardır. Örneğin:

- **Endri** küzén ak algan (pencere buzu).
- Kéčkéne géne **Pétr**a bilén buvıp utıra (yulaf demeti).
- Döbér-döbér dürtév, **Andriyan** ikev, **Pitir** méskén bérüvzé (sığır).
- Yar buyında **Taras** utıra, barınnan katı kıčkıra (baka).
- Endri aşılk suga, **Antun** eylendére (dişlerle dil, çiğnemek).
- Kéčkéne géne **Mikit** bér kéşéné iké ite (ayna).

Şunu da hatırlatmak gerekir ki, bu adların gerçek hayattaki bilinen kişilerle hiçbir bağlantısı yoktur. O ya da bu adın seçilip alınması, metinde uyak oluşturmaya ve ses uyumunu sağlamak amacıyla kaynaklanmaktadır. Bunlara **İbni**, **Tellen**, **Zep-zek** adlarını da eklemek mümkündür. Örneğin:

- **İbni** atlı kart karçık urman çıgıp baradır (kirpi).
- İrtén çıgar **Tellen**, kiç te çıkar **Tellen**, törlé törlé ülennen töyme töyer **Tellen** (keçi)
- Arı yögére **Zep-zegé**, biré yögére **Zep-zegé**, töyöe töye **Zep-zegé** (keçi).

Bilmecelerde daima bir konuyu farklı adlarla da adlandırır. Örneğin, süpürge hakkındaki bilmecelerde **Bikmemet**, **Biktimér**, **Gaptérahman** adları görülmektedir.

- Kéčkéne géne **Bikmemet** bilén buvıp yögére.
- Bilén buvgan **Biktimér** işekten türge sikérér.
- İşék töbénde **Gaptérahman**.

Semaver is **Tuybike**, **Serviya** gibi kadın adları ile adlandırılır.

▪ İy **Serviya**, **Serviya**, östellerde koş bula. Östellerde şul sayrasa, kunak küñélé huş bula.

▪ İy **Tuybike**, **Tuybike**, kunak kilse kuy, bike, salpı kolak, kiñ bitlé, söyleşerge bik iplé.

Bazen, bilmece metinlerindeki kişi adı vasıtasıyla, cevap arayanlara az da olsa “muammanın ip ucu” gösterilir. Tatar bilmecelerinde atasözleri gibi erkek ve kadın adları işlek bir şekilde kullanılmaktadır.

Kişi adları, bilmece dilinin türle ilgili özelliklerinin yapısına dâhildir. Araştırmacıların izinde giderek, Tatar bilmecelerinde kullanılan kişi adlarına kullanılış sıklığı, tür özellikleri bakımından dikkat çekti. Bilmecelerde görülen kişi adlarının çoğu, uzun zamandır Tatarlar arasında kullanılıp bugün ise işlek bir şekilde rastlanmamaları ile diğerlerinden ayrılmaktadırlar.

Tatar adları sözlüğünün yazarı G. F. Sattarov kişi adları hakkında şöyle söylemektedir: “Kişi adları, kişi hakkında zaman sınırlarını bilmeyen tarih habercisidir. Onun, sonsuz ölümsüz yadigârı, hatırasıdır.”. Bilmecelerde görülen kişi adları da bunu doğrular. Yani Tatar bilmeceleri halkın, dilin, tarihin, örf-âdetin, yaşam şeklinin, dünyaya bakışın açık bir yansıması olan dil birimleridir.

KAYNAKLAR

- GALIULLİNA, G. R. (2008), *Tatarskie Liçnie İmena v Kontekste Lingvokulturnıñ Traditsiy, İzd-vo*
Kazansk. Gos. Un-Ta, Kazan, 352.
- İSENBET, N. (2970), *Tabışmaklar*, Tat. Kit. Neşr., Kazan, 200.
- KATSYUBA, L. B. (2006), *Onomastiçeskiy Aspekt İssledovaniya Sub'ekta v Parerimiyah. İmya Sobstvennoe v Yazıkom Soznanii Russkogo Naroda, Onomastika Povolj'ya: Mat. X, Mejdunar. Konf., 12-12 Sent. 2006, Başkirskiy Gos. Un.-T., Ufa, 280-285.*
- SATTAROV, G. F. (1998), *Tatar İsemneré Ni Söyliy*, Rannur, Kazan, 487.
- URMANÇI, F. (2002), *Tatar Halık İcatı*, Megarif, Kazan, 335.

TATARLARDA AİLE DÜŞÜNCESİNE BAĞLI SÖZLER VE MİLLÎ GELENEKLER

Gulshat GALİULLİNA

Toplumun oluşumu, gelişimi ve yaşamı hakkında söylemek gerekirse karşımıza ilk olarak aile ön plana çıkmaktadır. Aile düşüncesi tüm halklarda olduğu gibi eski zamanlardan gelen en önemli rollerden biri olarak belirlenmiştir. Ev ve aile birbirleri ile birebir bağlantılıdır. Anonim örneklerde de “ev” ve “aile” sözcüklerinin bir arada kullanılması eski zamanlardan gelmektedir. Genel olarak tüm halklarda “ev” sözcüğünün anlamı yaşam alanının yanında; reislik, aile hayatı, neslin devam etmesi, il, devlet, halk gibi olgularıda birleştirmektedir. Türki halklarda *eb>eb*, *ev* sözcüğü; yaşam alanı, aile, bina, il anlamlarında da kullanılmıştır. Kâşkarlı Mahmut’ un *Divanı-ı Lügati Türk* eserindeki sözleri arasında da bir çok kez tekrarlanmıştır. Tatar halkında aileyi “ev” ile birleştirme düşünceside eski zamanlardaki Türki düşüncelere bağlanmıştır. *Ev* kelimesinin anlamının aile, akraba ilişkileri ile bağdaştırılması da eski zamanlardan gelmektedir. *Eve düşkünlik* (*Өүгә бамы*) - Ev reisliği ile aile bireylerinin ağırlığını kaldırmak, *Ev halkı* (*Өй җәмәгате*) - evin bireyleri, *Eve dönüş* (*өүгә кайты*) - aileye dönmek, *Baba ocağı* (*ата-ана йорты*) - ilk aile, *Ev idaresi* (*йорт алып бару*) - aile reisliği yapmak, *Evsiz* (*йортсыз*) - düzenli bir aile hayatı olmamak gibi şimdiki Tatar dilinde kullanılan söylemler ve güçlü ifadeler de bunu kanıtlıyor.

Baba ocağı, yuva, soy ağacı, aile direği gibi söylemlerin de aile ile bağlı olduğunu Türk Tatar milletinden olan herkes bilmektedir. Aileye sahip olmak, yani “evlenmek” kelimesi de “ev” sözcüğünden doğmuştur. Eski Türki dilde “evlenmek” kelimesi ev sahibi olma anlamına gelmekle birlikte *eb> eb*, *ev* sesinden oluşmuş *ebılân* sözcüğü de “evlenmek” anlamına dayanmaktadır. *Aileye girmek*, *evlenmek*, *aile temeli atmak*, *yeni ev*, *kız ve erkekli yuvaya sahip olmak* gibi olgular da tatar halkının aileye olan ilgisini göstermektedir.

Ailenin en önemli vazifelerinden birisi etno-medeni geleneği çocuklara aktarabilmek ve genç nesli bu çerçevede terbiyeleye bilmektir. Çocuk; millet, dil ve dini hakkında ilk bilgiyi ailede almaktadır. Aile içerisinde kendi mil-

leti ve diğer milletlere mensup bireyler ile iletişimi ilk tecrübe olarak kabul edilmektedir. Tataristan Cumhuriyeti'nin Tetyesh bölgesindeki ailelerde sosyolojik araştırma sonuçlarının göstergesi doğrultusunda millet bilincinin aşılmasında anne babanın rolü hiçbir şeye değiştirilemez olduğu gözlenmiştir. Araştırmaya katılan 458 katılımcının 358 i (%84,0) millet bilincinin oluşturulmasında anne babanın her ikisinin de etken rol oynadığını göstermektedir, 440 çocuğun 237'si (%53,8) ise anne babamın aynı derecede rol oynadığını göstermiştir.

Millete ailenin verdiği yöneliş doğrultusunda çocuğun gelecekteki bakış açısı hayata bakış açısı olarak kabul edilmektedir. Ailede alınan terbiye; aile bireyleri arasında birinci sırayı karı koca, çocuğun anne baba ve akrabalar arasındaki ilişkisi, genç insanın geleceği hakkındaki yönelişi belirlemektedir. Bu münasebetler günlük ilişkiler içinde, türlü gelenek ve göreneklerde, ailedeki kurallar arasında, aile hakkında millî tutumlarda güncelliğini korumaktadır.

Geleneklerin nesilden nesle aktarılması sonucunda hayat tecrübeleri, örf ve âdetler daha iyi bir şekle anlaşılmaktadır. Tatar ailesi için asırların devamında millîliğe, dinî kanunlara bağlanmış millî geleneklerin devamlılığı ayrıca gereklidir çünkü millî gelenekler halkın ruhi kıymetlerinin en ehemmiyetlilerinden birisi olarak kabul edilmektedir ve halkımızın günümüzün geçen tarihimiz ile bağlantılı olan kopmaz bir güçtedir. Günümüz ailelerinde gelenekler devamlılığına ayrı bir önem verilmektedir, genç neslin millî gelenekleri korunmasının gerekliliğini anlaması ayrıca önemlidir. Örnek vermek gerekirse Tutyesh bölgesinde yaşayan 15-18 yaşındaki katılımcıların “Çocukları küçük yaşta millî medeniyete, örf âdetlere, millî geleneklere önem vermeyi öğretmek gerekli mi?” sorusuna verilen cevaplar aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Cevaplar	Yüzdelere
Çok gerekli	58,6
Gerekli	23,8
Artık gerekli değil	4,7
Gerekli değil	1,5
Cevapsız	11,4
Tamamı	100

Tatar ailesinin gelişmesindeki birçok faktörlere atalarımızdan gelen geleneklerinde katkısı olmuştur. Bunlar ayrıca aile sisteminde korunmuştur. Tatar ailesinin özünde İslami kanunlar vardır. Tatar ailesi İslam dini çerçevesinde oluşmuş, asırlar devamında büyümüş gelişmiş ve değişimlere uğramıştır.

Müslümanların maddi, ruhi, siyasi, edebî, ahlaki hayatı İslam kanunlarına göre düzenlenmiştir ve bu yüzden atalarımızın ruhi hayatına değişimler, hayata yeni bir bakış açısı, farklı açılardan düşünme imkânı vermiştir. Elbette bu değişimler ilk önce aile hayatına tesir etmektedir, ailenin yaşam şartlarını, gelişimini belirlemektedir.

Tatarlar arasında aile nesilden nesile yüksek derecelenip gelmektedir, Tatar milleti arasında aile kurmayanlar yok denilecek kadar az olmuştur. Bu anlaşılmaktadır da çünkü Tatar milleti XX. yüzyıla kadar köylerde yaşamış ve geçimini çiftçilikle sağlamıştır. Çiftçilikle meşgul olabilmek için aile bireylerinin sanının çok olması önemlidir. Buna göre çok çocuklu aileler tatarlar arasında normal kabul edilmiştir.

Köylerde hayatı devam ettirme, çiftçiliğin devamlılığı, ailenin bütünlüğü bu işi iyi yapan aile bireylerinin sayısına da bağlıdır. Tatarlar arasında genelde 2 ya da 3 aile (anne baba ve onların oğullarının ailesi) olanlar geniş dağılım göstermektedir. Üç nesli birleştiren büyük ailenin yapısı millî gelenekleri, örf âdetleri nesilden nesile aktarmada ve akrabalık ilişkilerinin sıkı tutulmasında büyük rol oynamaktadır. Tatar ailelerinde geleneklerin devamlılığının sürmesinin sırrı da bundan gelmektedir.

Tatar ailelerinin asırdan asıra değişime uğramadan nesillere aktarılmış gelenek ve görenekleri vardır. Bunlar arasında en çok önem aile bireyleri arasındaki ilişkilere verilmiştir. İlk olarak ailede, anne babaya olan önemi göz önüne almak gerekir. Tatarlarda anne babaya olan saygı ve sevgi asırlar boyu bir kalıp hâline dönüşmüştür. Anne baba ile çocukların kendi aralarındaki ilişkileri, çocukların dinî kurallar çerçevesinde terbiye edilmesi, İslam dininin aile hayatına bağlı en önemli prensiplerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Hz. Muhammet'in "Cennet anaların ayağı altındadır" hadisi ailede anne babanın önemlilik derecesini bildiren en önemli göstergelerden biridir. Anne babaya verilen önem atasözlerinde de önemli yer tutmaktadır: *Anne babana hürmet göster ki kendinde hürmet göresin; Anne babadan bezmiş insan kendinden bezmiş insandır; Çocuklara sahip olabilirsin ama anne babaya asla; İnsan olan anne babasını tanır, it olan dalar.* Halkımız kendi deyimleri, gerçeği yansıtan atasözleri ile ailenin sağlamlığına, onun temelini doğru atılmasına özellikle önem vermiştir.

Tatar ailesinde babalık rolü oldukça önemli bir roldür. Birçok aile için babalık rolü ailede otorite olarak kabul edilmektedir. Genellikle ailede reis olarak erkekler kabul edilmektedir ve bu sebepten dolayı sözleri aile içinde önem taşımaktadır. XX. yüzyıl devamında şehirleşirme, endüstrileşme, akıl hizmetinin öne çıkması neticesinde aile içindeki ilişkilerde de demokratik adımlar artmıştır.

Kadınlarında erkekler gibi aile iktisadının oluşumundaki rolleri, bilim derecesinin gelişmesi gibi faktörler *Aile reisliği* düşüncesine de tesir göstermiştir. Örneğin Tetyesh bölgesinde türlü milletlere mensup insanların “Aile reisliği rolünde kimin olması gerekir?” sorusuna cevapları:

Cevaplar	Milletler			
	Rus	Tatar	Çuvaş	Mordva
Ailedeki büyük erkek - eğer o yoksa büyük kadın	21,8%	37,4%	17,9%	26,7%
Ailenin maddi sorumluluğunu üstlenen kişi ya da en çok parayı kazanan kişi	7,6%	12,9%	13,7%	10,0%
Sosyal statüsü yüksek olan kişi	0,8%	1,8%	0%	3,3%
Aile reisliği gereksiz problem olduğunda tüm aile bireyleri birlikte karar almalı	64,7%	45,0%	63,2%	53,3%
Cevap vermek zor	5,0%	2,9%	5,3%	6,7%
Tamamı	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Sonuçlara baktığımızda Tatar ailelerinde erkeğin büyük rol oynadığını görmekteyiz ve bu şekilde her aile bireylerinin doğru hukuklu olması gerektiği ön plana çıkmaktadır.

Tatar ailelerinde anneye gösterilen önem eski zamanlarda var olan mecusilik inancına dayanmaktadır. Var olan tüm eski dinî mifolojik inançlarda da anne rolü hayat başlangıcı olarak kabul edilmekle birlikte tüm bunlar İslamiyet’e kadar olan çeşitli dinlerde açık şekilde görülmektedir. Yer-su anası rolü mecusilik inancındaki tek tanrı olan Tengri den sonra ikinci önemli roldür. Ef-sanelerdeki inanışlarda bu eşleştirmeler göze çarpmaktadır. Örneğin Yer anası-Yer babası, Güneş anası-Güneş babası gibi daha birçok eşleştirmelere rastlamaktayız. Elbette bu tür inanışlar kendi başlangıcını anaerki bir dönemden almıştır. Fakat yüzyıllar geçmesine rağmen günümüze ulaşan ailede annenin çocuğa hayat veren bir simge olarak kutsanması değişmemiştir.

Anne, aile ocağının devamının sağlanmasında en büyük rolü üstlenmektedir. Çocukların terbiyelenmesi, yetiştirmesi ayrıca kız çocuklarının hayata hazırlanması ve günlük hayattaki problemlerin çözülmesi de anneye yüklenen görevler arasındadır. *Baba evin direği, anne evin çatısı ve çocuklar*

ise evin duvarıdır gibi atasözleri de tamamıyla bizim düşüncelerimizi kanıtlamaktadır.

Tatarlarda anneyi yüceltmek daha önce de söylediğimiz gibi eski Türki halklara uzanmaktadır ve nesilden nesile aktararak devam etmektedir. Bu İslam dini kabul edildikten sonra daha aktif hâle gelmiştir çünkü İslamiyet'te anne hakkına ayrı önem verilmektedir. Halk kendi yaşam tecrübelerini atasözlerine tam anlamıyla aktarmıştır: *Avuç içinde yumurta pişirsen de ana hakkını ödeyemezsin; Anayı sırtlayıp üç defa hacca götürüp getirsen de hakkını ödeyemezsin; Annenin bir duası yedi din ehli insanın bedduasından bile daha güçlüdür* vb.

Aile bağlarının güçlü olması için erkek ve kadının birbirini anlaması, hürmet ederek yaşamasına halkımız ayrı bir önem göstermektedir. Ailenin dağılması, ayrılması gibi durumlar tatarlar arasında hoş olmayan davranış olarak kabul edilmekte ve tasvip edilmemektedir. Günümüzde ailesi dağılmış kişilere söylenmiş olan deyimler vardır: *Kuş kendi kanadını kendisi ayırmaz, iyi koca karısını ayırmaz; Evlenip ayrılmak için evlenme bunun yerine pazara git; Birinci defa evlenmek adettendir ikinci defa evlenmek ise ayıp gibidir; Eşten eşe gezmekten cehennemden cehenneme gez* vb.

Çocuk ailenin kapı kolu gibidir; Gölün güzelliği Kama ile evin güzelli ise çocuk iledir gibi deyimler Tatarlar arasında çok kullanılmaktadır. Tatar halkı arasında çocuk sahibi olamamak büyük sorunlardan birisi olarak görülmektedir. Bu tür ailelere kuruyan ağaç benzetmesi yapılması ve belli bir derecede bu olumsuzluk olarak görülmüştür: *Çocuklu ev - Pazar, çocuksuz ev büyük zar; Çocuksuz ömür yanmamış kömür; Evde çocuğun olmasa o evde olmanın ne manası*. Günümüzde Tatarlar arasında çocuksuz kadınlara acıma, onların yanında çocuk hakkında söz açmamaya gayret gösterme gibi âdetler vardır.

Ailede çocuklar ailenin devamlılığının sürdürülmesinde büyük dayanak olmuştur. Erkek çocuk babanın yardımcısı, kız çocuk ise annenin yardımcısı olarak kabul edilmiş ve bu türde terbiye verilmiştir. Büyük ailelerde köyde çocuk küçüklükten anne babasına köy işlerinde yardımcı olmuştur. Tatar halkının düşünce sistemine giren çocuk *anne babanın en büyük yardımcısı* ibaresi günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Küçüklükten hizmet terbiyesi alan, akrabalık duygusunun güçlü tutulması Tatar halkının terbiyesinde en büyük rollerden birini teşkil etmektedir. Tatar ailelerinde çocuğu terbiyelemeye ayrı bir önem verilmesi halk deyimlerinde de sıkça kullanılarak nesilden nesile aktarılmıştır. Buna örnek olarak *Çocuğu dünyaya getirmekten çok onu terbiyelemek zor iş; çocuğu beşikte terbiyele* vb.

Aileyi farklı yönlerden araştıran alimler oy birliği ile etnokültürel değerlerin oluşumunda ailenin çok büyük bir rolü olduğu sonucuna varmışlardır.

Elbette ailenin en önemli vazifelerinden biri etnokültürel değerleri çocuklarına öğretmek ve milletin geleceği olan genç nesilleri doğru yetiştirebilmektir. Aile düşüncesi ile bağlı kelimeler bu vazifeyi yerine yetirmekte büyük rol oynamaktadır.

KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YANSIMA KELİMELERE YENİ BİR BAKIŞ

Gulsinay İSSAYEVA

Eski zamanlardan beri dil tartışmalarına konu olan ve dil biliminde hâlen araştırmayı gerektiren meseleler bulunmaktadır. Onlardan birisi, yansıma kelimelerdir. Dünya dil biliminde yansıma kelimeler çok geniş bir konu olarak bilinmektedir. Onlar tabiattaki değişimlerin (rüzgâr esmesi, şimşek çakması, doğadaki suların akışı vb.) veya birbirleriyle çarpışan cansız ya da canlı maddelerden çıkan sesleri, hareketleri tasvir eder. Örneğin, *patır patır dökülmek*, *çat çat kapı çalınmak*, *çalkanı çalkanı yürümek*, *kös kös yürümek* vb. Işık da dillerde özel tasvirli kelimelerle vuku bulur. Örneğin, *ışıl ışıl yanmak*, *parlamak* vb. Canlı organizmadaki hareketleri de yansıma olarak ele alırız. Örneğin, *başı zonkulmak*, *kalbi tıp tıp atmak* vb. Dolayısıyla **yansıma kelimeler**, insan bünyesinde oluşan psikofizyolojik tesirlerin sonucunda tecelli eden doğadaki canlı ve cansız maddeler ile değişimlerin dille tasvir edilmesidir.

Yansıma kelimeler genel dil bilgisi kuralları içerisinde işlense de onların kendilerine has semantik özellikleri vardır. Onlar bünyelerinde her zaman his, mantık, anlam ve duygu ifadesi bulundurulur. Bundan dolayı yansıma türemesi tüm dillerde ortak türdür. Yansıma kelimeler dillerde ne kadar mühim yer alıyorsa dil biliminde de o kadar önemlidir. Onlar söz dizimsel kullanılışına göre tek, ikileme, tekrarlama biçiminde bulunur, kelime üretici olarak yansımalar isim, sıfat, fiil türlerine oluşur, cümlelerin tüm öğelerinde bulunabilir ve edebî, konuşma dillerde mevcut nitelikleriyle söz varlığımızın gelişmesine hizmet eder.

Hâlbuki yansıma kelimelerin her ülkedeki araştırılma derecesi çeşitlidir. Bu çeşitlilik yansıma kelimelerin ait olduğu dil özelliğiyle ve o ülkedeki bilimsel araştırma yöntemleriyle ilgilidir. Mesela, Kazak dil biliminde ilk defa bu konuya değinen Ahmet Baytursınoğlu idi. Baytursınoğlu yansıma kelimeleri ünlemin bir sınıfında tezlik, yansıma, çağırma ünlemleri diyerek ele

aldı. (BAYTURSINOV, 1992) Bundan sonra “yansımalar”, Kazak dili gramer eserlerinin birinde ünlemlerin bünyesinde bulunduysa, diğerinde zarfın altında işlenmiştir. Ahmedî İsqaqov’un, Şora Sarıbayev’in konuyla ilgili eserlerinden itibaren yansıma kelimeler ünlemden ayrı ele alınmaya başlandı. Mesela, A. İskakov, makalesinde yansıma kelimelerin ünlemlerle semantik, morfolojik ve söz dizimi bakımından hiç ilgisi bulunmadığını belirtti. (İSQAQOV, 1948) Şora Sarıbayev ise yansıma kelimeleri ile ünlemin sekiz türlü farkını net delillerle belirleyerek, yansımalar ile ünlemin ayrı ayrı üzerinde durulmasını tavsiye eder. Sarıbayev, ünlem ile yansıma kelimelerin iki ortak özelliği olarak, duygu belirtmelerini ve tek başına kullanıldıklarında mana ifade etmemelerini söyler. (SARIBAYEV, 1954)

Kazak dil bilimcisi Abdualî Qaydar, araştırmalarında yansıma kelimelerin morfolojik özelliğine değinir. Qaydar, imitativ teorisine göre dokuz net sonucu sıralar ve Kazak dilindeki yansıma kelimelerin ortaya çıkma mekanizmaları ile oluşumlarını birleştirir. Bu kelimelerin ilk kökleri ile günümüzdeki morfolojik seviyesi arasındaki durumunu şöyle gösterir: 1. Sesler kompleksi; 2. Mana netleştirme formant (ideofon); 3. Gramer gösterge; 4. Fiil yapım eki; Araştırmacının fikrine göre, sesler kompleksi, doğadaki çeşitli (ses, ışık lemâ, hareket vb.) değişimin ilk yansıması, refleksi, tasviridir ve bunlar bir ünlü sesle başlar ya da ünsüz sesle birleşir. İdeofonlar ise, sesler kompleksine eklenerek onlara anlam katar ve köke çevirir. Yansımaların bünyesinin uzun süren gelişmesindeki morfolojik durumu, birinci ve ikinci gramer göstergesine oluşur. Böylece üç ya da dört morfolojik seviyeye göre gelişen yansıma kelimeler analitik ve sentetik metotlarla fiil ya da isim yapılır. (QAYDAR, 2007)

Çağdaş Kazak dilindeki yansıma kelimeler grubu, A. İsqaqov’un belirlenmesiyle ses yansıma kelimeleri ve tasvirli kelimelerden oluşmaktadır [İSQAQOV, 1974]. Kazak dil biliminde ses yansıma kelimelerin morfolojik kurulumuyla ilgili eserler çokca bulunmaktadır. Bu eserlerin temeli olarak K. Ş. Husayın’ın *Sesle Resmetme Teorisinin Esasları* adlı eseri söyleyebiliriz. Araştırmacı sesle resmetme kelimeleri anlam ve biçim oluşturma sisteminde özel yeri bulunan, dilde gerçek mevcut kelimeler olarak ele almıştır. (HUSAYIN, 2009)

Kazak dilinde ve diğer Türk dillerinde de tasvirli kelimelerin kurulumuna ve kelime yapımındaki özelliklerine dair araştırmalar yok diyebiliriz. Bu mesele sadece ses yansıma kelimeleriyle ilgili bilimsel araştırmalarda ele alınıp, özel çalışmalara konu olmamış. B. Jonkeşov’un araştırmasında yansıma kelimeler ünlemlerle beraber duygu kelimeler grubunda ele alınarak, dil biliminin semantik, kelime üretici, fonosemantik alanında işlenir. (JONKEŞOV, 2009)

Kazak dil biliminde yansıma kelimeler hakkında birkaç doktora tezi bulunmaktadır. (KATEMBAYEVA, 1965; İBRAYEV, 1971). Yansıma kelimeler ses sembolizmi (ÖTKELBAYEVA, 1994), fonosemantik (MAQULBEK, 2008) ve etnolengüistik (OSPAÑOVA, 2003; ŞOTA, 2004) alanlarında ele alınmıştır. Bununla birlikte Kazak dilindeki yansıma kelimelerin İngiliz dili ile mukayese edildiği çalışma da var. (İSLAM)

Türk dil biliminde ise yansıma kelimeler ilk defa N. K. Dmitriyev'in çalışmasında geniş şekilde yer aldı. Araştırmacı "Türk Mimologiyasının Araştırılması" (1927) adlı makalesinde Türk dillerindeki Mimologiya'nın ilk temelini oluşturan N. İ. Aşmarin'in teorisini (terminoloji ve sınıflandırma) kabul ettiğini söyledi ve Türk dilindeki yansıma kelimelerin oluşmasındaki sekiz formülünü belirleyerek onların gramer gelişim aşamalarını gösterdi. (DMİT-RİYEYEV, 1962) H. Marchand'ın makalesi de Türkiye Türkçesindeki ses sembolizmi hadisesine yönelik yazılan ilk çalışma olarak bilinmektedir. (MARCHAND, 1953) Bununla beraber, Rus dil biliminin ünlü uzmanı A. N. Kononov Türk dilinin grameriyle ilgili çalışmasında yansıma kelimelerini ayrı kelime türü olarak 11. sraya alıp, leksikolojik anlamına (ses yansıma kelimeleri, tasvirli yansıma kelimeler) ve morfolojik kurulumuna (kök kelimeler, türemiş kelimeler) göre ikiye, söz dizimi bakımından da üç gruba (tek, tekrarlı, çift) ayırır. (KONONOV, 1956)

Dolayısıyla Türk dil bilimindeki yansıma kelimeler birkaç çalışmada geniş şekilde ele alınmıştır. Örneğin, Tahsin Banguoğlu'nun "*Türkçenin Gramer*"inde detaylı bir incelemeyle yansıma kelimeleri seslenme konusunun içinde ele alarak, yapımına göre "tasvir sesler" ve "taklit sesler" diye ikiye ayırmıştır. (BANGUOĞLU, 1986) Türkay Kaya Kâşgari'nin sözlüğündeki yansıma kelimeleri 1. Doğal (canlılara ve nesnelere ilişkin) yansıma sözcükler; 2. Betimsel (canlılara ve nesnelere ilişkin) yansıma sözcükler diye ana başlık altına alarak incelemiştir. (TÜRKAY, 1978) Türk dilindeki yansıma kelimeler üzerinde yapılan geniş araştırma, Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın *Türkçe-de Ses Yansımali Kelimeler* kitabıdır. H. Zülfikar çalışmasında Türk dilindeki altı bin civarında yansıma kelimelerin yapımına önem vererek leksik-semantik sözlüğünü düzenlemiştir. (ZÜLFİKAR, 1995)

Bununla birlikte son yıllarda Türk-Kırgız dillerindeki yansımalar hakkında doktora tezini hazırlayan Ergün Koca, yansımaların fonetik, leksik-semantik, morfolojik özelliklerini ele almış ve XI. yüzyılın yazılı yadigârı olarak bilinen Yusuf Has Hacib'in *Kudadgu Bilig* ile Mahmud Kâşgari'nin *Divan-ı Lügati't Türk* adlı eserlerinde geçen yansıma kelimeleri gramer sınıflandırma içerisinde incelemiştir. (KOCA, 2008)

Dil felsefecileri asırlar boyunca dillerdeki ses yansıma kelimeleri kıyaslayıp kelimenin sesin biçimi ile anlamı arasında bağlantı olduğunu belirledi. Birçok araştırmaların sonucunda ses yansıma kelimelerin teorik esası olarak ses sembolizmi hadiseleri gelişti. Dil biliminde ses-sembolizmi, gösteren ile gösterilen ya da anlam ile biçim arasındaki bağlantı diye anlatılır. Onların kendi arasındaki bağlantıları ayrı değil, bağımlı şekilde olur. Ses yansımayla beraber ses sembolizmi de ses tasvirin dil görünüşünü tanıtır. Ses sembolizmi ile ses yansımalar arasındaki belirli fark duygu algılaması ile yalın tanılan denotatın (ilk mana) tanımlı işaretlerinin benzer olmadığıyla anlatılmaktadır.

Dolayısıyla ses ile anlamın kendi arasındaki doğal bağlantısı dil biliminde belli bir derecede araştırılmış meseledir. Onun temeli, maddeler ile onların adları arasındaki bağlantıyı araştıran eski Yunan felsefecilerinden (Platon, Sokrat, Kratil, Germogen) başlayarak, ses ile anlamın bağlantısının ses-sembolizmi bakımından söyleyen XVIII asırdaki batı felsefecileri (D. Viko, Ş. De Bros, J. J. Rousseau, M. Lomonosov, Kur de Jebelen, Ş. Node) ile dilin temelini araştırma amacıyla yansıma kelimeler üzerinde çalışma yapan XVII-XIX asırlardaki dil düşünürlerinin (G. B. Leybnits, İ. G. Gerder, V. Fon Gumbolt, G. Şteyental, V. Vundt, G. Paulder'in) araştırmalarında devamını buldu. Aslına bakınca dilin doğuşu açısından söz ve anlam meselesi sıkı iletişimde araştırılır. Dilimizdeki herhangi bir sesin anlamı vardır. Mesele Platon'a göre, 'R' sesi şiddeti ve hareketi, 'L' herhangi bir düz nesneyi 'İ' dar ve ince nesneyi, 'A' büyük nesneyi, 'E' uzaklığı anlatırsa (PLATON, 1990: 454-455), H. Leybnits'e göre ise 'R' sesi gürültülü çok hızlı hareketi, 'İ' sesi yumuşak nesneyi ve yavaş hareketi ifade eder (LEYBNİTS, 1936).

Yirminci asrın başından itibaren ses sembolizm teorisine ilgili esas fikirler ile teorik görüşler oluşmaya başlamıştı. XX. asrın otuzuncu yıllarında O. Jespersen çalışmasında birkaç kelimeyi araştırarak, "i (foneması) sesi birkaç dilde küçük anlamlı kelimelerde bulunur" diye fikir yürüttü (JESPERSON, 1933: 283-303). Ses sembolizmin hem derin hem sistemli şekilde tasvir edildiğini E. Sapir'in (SAPİR, 1993: 12) ve bu hadiseyi psikolengüistik bakımdan araştıran diğer bilim adamların çalışmasından da rastlayabiliriz.¹

Ses sembolizmi hadiselerini araştıran H. Marchand Türkiye Türkçesindeki örnekleri Avrupa dilleriyle kıyaslayarak "p", "z" seslerinin titreşim tasviriyiyle farklı olduklarına dikkat çekti. (MARCHAND, 1953)

Bu konuyu Rus dil bilimcileri de ileri geliştirmiştir. Mesela, ses sembolizmin araştırılmasının deneysel yöntemini Rus, Ukrayna, Moldova vb. diller-

¹ Newman S. Furter experiments in phonetic symbolizm // American journal of psychology. 1933.45; Miron M. A cross-linguistic investigation of phonetic symbolizm // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1961. 62. P. 623-630.

deki ses-sembolizmin her çeşitli ortaya çıkma anını V. Levitskiy araştırmıştı. Araştırmacının tecrübesine göre, “Rus dilinde “Büyük” ölçüsü sert (tonsuz) harflerle, “Küçük” ise yumuşak (tonlu) harflerle seslenir (fakat tersi değil), “Güçlü” kavramı yumuşak, “Cılız” anlamı sert sessizlerle sembollenir (fakat tersi değil) (LEVİTSKİY, 1975: 60). A. Juravlev’in deneyimine göre, ses sembolizmini tasvir etmenin bir yolu, genel ifadelerin dizinini yapmak. Çünkü fonetik anlam ile tanılan seslerin sembolü kendi işaretleri ve nitelikleriyle tasvir edilir (JURAVLEV, 1974). Voronin ise, dilin doğuşu ile gelişiminde ses sembolizmi psikofizyolojik bakımından duyum ve duyguların etkileşiminden doğan sinestemi kavramı üzerinde araştırdı (VORONİN, 1982).

Yukarıda söz edilen konuları göz önünde bulundurarak Kazak ve Türkiye Türkçesinde ses sembolizm biçimlerinin fonosemantik özelliğini ve semantik gelişmesini örnek olarak şöyle karşılaştırabiliriz:

Şap kökü, hızlı hareketi, bir anda oluşan duyum anlamını verir. Bu kökten ortaya çıkmış şöyle kelimeler var. Kazak Türkçesinde **şap beru** ‘bir nesneyi ya da birisini hemen tutmak’; **şapalaq** ‘alkış’; **şapalaqtau** ‘el çarpmak’; **şapşu** ‘fırlamak, birden atılmak’; **şapaşot** ‘keser’; **şapqılau** ‘devamlı olarak koşmak’; **şapqınşılıq** ‘soygunculuk, baskıncılık’; **şappa şap** ‘hemen anında, derhâl’; **şaptıru** ‘koşturmak’; **şapşañ** ‘çabuk, hemen’; **şapşañdatu** ‘hızlandırmak’ anlamını ifade eder;

Türkçede ise **şapadanak** ‘1. Ansızın: Şapadanak sorar. 2. “Şap” diye ses çıkararak’; **şapatlamak** ‘dövmek’; **şapadak** ‘birdenbire’; **şaplak** ‘tokat’; **şapır** ‘tezlik’; **şapır şupur** ‘öperken veya yemek yerken çıkarılan “şap şup” sesi’; **şapırdım** ‘hızlı, iri iri yağan yağmur’; **şapırlamak** ‘tokatlamak’; **şapırt** ‘ivecenlik, tezlik’; **şapırttak** ‘sesli ve ivedilikle, birden (öpmek, su içmek, yemek vb. için)’ ve çaba ‘herhangi bir işi yapmak için ortaya konan güç, zorlu, sürekli çalışma’, **çapak** ‘madenler dövülürken sıçrayan ince, ufak parça’; **çabalamak** ‘güç bir durumdan kurtulmaya ya da bir işi başarmak için uğraşmak’, **çabuk** ‘acele, hızlı’; **çabuklaşmak** ‘çabukluk kazanmak, hızlanmak, aceleleşmek’, **çap çap** ‘ağzını şapırdatarak yemek yemeyi anlatır’ vb.

Örneklerden gördüğümüz gibi **şap** kökünden oluşmuş kelimelerin genel anlamı iki dilde de ‘birden hareket etmek, hızlılık’ kavramlarını tasvir eder. Dolayısıyla, kazak dilinde s, ş sesleriyle başlayan kelimeler hızlı hareketi ifade ederse, Türkiye Türkçesinde onun için ş, ç sesleri kullanılır. Böylece Kazak ve Türkiye Türkçesindeki yansıma kelimeleri yeni bir bakımdan incelemek ses sembolizmi alanın kapsamlı araştırmaya imkân verir.

KAYNAKLAR

BANGUOĞLU, Hasan Tahsin. *Türkçenin Grameri*. - 2. Baskı - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986. 628 s. - (Türk Dil Kurumu Yayınları; 528)

- BAYTURSINOV, Ahmet. Til tağılımı. - Almatı: Ana tili, 1992. - 446 b.
- DMITRIYEV, N. K. Stroy tyurkskih yazıkov. - M., 1962. - S 59-84.
- HUSAIYN, K. Ş. Dıbisbeyneleuıştik teoriyasının negizderi. - Almatı, "Jibek jolı", 2009. - 368 b.
- ISQAQOV, Ahmedi. Eliktew sözder turalı. Halıq muğalimi. - 1948. №6. - 50-56 b.
- ISQAQOV, Ahmedi. Qazirgi qazaq tili (Morfologiya). - Almatı, 1974. 408 b.
- IBRAEV, S. Fonetiçeskiye osobennostiy podrajatelnih slov v kazahskom yazıke. (kandidatskaya dissertatsiya). - Alma-Ata, 1971.
- ISLAM, A. Anglo-kazahskiye paralleliy v onomatopee. (kandidatskaya dissertatsiya) - Almatı, 1999. - 172 s.
- JESPERSON, O. Symbolic value of the vowel I // Jespersen O. Linguistica. Copenhagen. 1933. 283-303 p.
- JURAVLEV, A. P. Fonetiçeskoe znachenıye. - L., 1974.
- JONKEŞOV, B. S. Emotsiyonaldı birlikterdiñ tildik tabiyğatı (semantiyka, sözjasam, fonosemantiyka). - Almatı: «Memlekettik tildi damıtuw ortalıǵı», 2009. - 192 bet.
- KOCA, E. Türk jana kırgız tilindegi tuurandı sözdör. Avtoreferat. - Bışkek, 2008. - 25 b.
- KONONOV, A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. Otv. red. S. E. Malov. - M. - L., 1956. 550 s.
- KATEMBAEVA, B. Podrajatelnie slova v kazahskom yazıke. (kandidatskaya dissertatsiya) - Alma-Ata, 1965.
- LEVITSKIY, G. Novıe opıtı o çeloveçeskom razume. - M., 1936. - 235 s.
- MAQULBEK, A. Qazaq toponimderiniñ fonosemantikalıq sipatı. (kandidattıq dissertatsiya) - Almatı, 2008. - 128 b.
- MARCHAND, H. Die Bildung der lautsymbolischen Wörter im Türkischen // Oriens. Vol. 6, No.: 1 (Jun. 30, 1953), pp. 50-62.
- OSPAÑOVA, B. Qazaq tilindegi beyneleuış etistikterdiñ etnolingvistikalıq sipatı. (kandidattıq dissertatsiya) - Almatı, 2003. - 118 b.
- ÖTKELBAEVA, S. A. Qazaq tilindegi dıbıstıq siymvolyıka qubılısı. (kandidattıq dissertatsiya) - Almatı, 1994. 155 b.
- PLATON. Sobraniye soçineniyi v 4-h tomah. Perevod T. V. Vasilievoy. Tom 1. M.: Mısl, 1990.
- QAYDAR, Abduali "İmitativ teoriyasına" qatıstı jañaşa közqaras // Qazaq grammatiykası özehti maseleleri. - Almatı, 2007. - 126-142 bb.
- SAPIR, E. A. A study in phonetic symbolism // Journal of experimental Psychology. 1929. Vol. 12. 225-239 p.
- SARIBAYEV, Şora Podrajatelnie slova i ih otnoşeniye k mejdometiyam // İzvestiye AN KazSSR. Seriya fiylolog. iy iskusstv. - 1954. - №135. - Vıp. 2-4.

- ŞOTA, Q. Dıbıstıq elikteuiş etistikterdiñ etnolingvistikalıq negizderi. (kandidat-tıq dissertatsiya) - Almatı, 2004. - 168 b.
- TÜRKAY, K. “Kaşgarlı’nın Derlediği Yansıma Sözcükler”. *Ömer Asım Aksoy Armağanı*/Yazı Kurulu: Mustafa CANPOLAT, Semih TEZCAN, Mustafa ŞERİF
- VORONIN, S. V. Osnovı fonosemantiki. - L., 1982. - 244 s.
- ZÜLFİKAR, H. *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*. - Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995. - 699 s. (Türk Dil Kurumu Yayınları: 628)

ESKİ TÜRKÇEDEKİLERDEN DAHA ESKİCİL OLAN ÇAĞDAŞ ŞEKİLLER ÜZERİNE

Gürer GÜLSEVİN

Eski Türkçe denilince, Köktürkçe ve Uyгурca kastedilir. İslami muhitte gelişen Karahanlı Türkçesini bu döneme katanlar da haksız değildir.

Adı her ne kadar “Eski Türkçe” olsa da o dönemin dili Türkçenin en eski şeklini göstermez. Çünkü Türk dili VII. yüzyıldan önce de vardı. Hatta farklı lehçeleriyle konuşuluyordu. VIII. yüzyılda eserler Orkun Türkçesiyle üretilse de farklı lehçelerin konuşulmakta olduğu bilim adamlarının mukayeseli çalışmaları sonucunda ortaya konulmuştur. Nitekim XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmut edebî dilin yanı sıra muhtelif lehçelerin (Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Uyğur, Argu vs.) konuşulduğunu bizzat tespit etmiştir.

Bu gerçek göz önüne alındığında şu varsayım da akla getirilmelidir:

Orhun Türkçesindeki bütün şekiller (ses yapıları, ekler ve kelimeler) dilimizin en eski şekilleri değildir. Oradaki şekiller, daha eski şekillerin değişmiş, başkalaşmış, yenilenmiş hâlleridir. Hatta VIII. yüzyılda edebî yazı dilinde kullanılan bir şekil “daha çok değişmiş”; (o dönemde) yazı dili olmayan bir lehçedeki şekil ise “daha eski yapı”yı yansıtmış olabilir ve o daha eski şekli barındıran o dönemdeki lehçenin günümüzdeki devamında hâlâ yaşıyor olabilir.

Elbette bu bir varsayımdır.

Biz bu bildirimizde, yaşayan Türk lehçelerinden hareketle; Eski Türkçedeki bazı şekillerin daha o günlerde bile “değişmiş-gelişmiş” yapılar olduğunu, o dönemde “değişmemiş” olarak yaşadığını varsayabileceğimiz varyantların ise bazı günümüz lehçelerinde hâlâ kullanılmakta olduğunu hatırlatmaya çalışacağız. Temel amacımız; bu ön kabulün zihinlere yerleştirilmesi, yapılacak çalışmalarda muhakkak göz önünde bulundurulmasının yaygınlaşmasıdır.

Bir alıştırma ile başlamak istiyorum: Aşağıdaki varyantlardan hangi şekil “daha eski” olan şekli temsil etmektedir? Bunlardan hangisi Eski Türkçede var idi?

tuz / duz

tokuz / dokuz

ögey / övey~üvey

tuz / duz ve *tokuz / dokuz* çiftlerinde “t-”li kelimeler (*tuz*, *tokuz*-) daha eski şekli temsil eder. Türkiye Türkçesi ölçünlü yazı dili, bunlardan ilkinde eski şekli (*tuz*), ikincisinde ise değişmiş-gelişmiş şekli (*dokuz*) barındırmaktadır. Eski Türkçede de bunların “t-”li, yani daha eski şekilleri görülmektedir.

ögey / övey~üvey çiftinde “g”li şekil eskidir. “v”li şekiller değişmiş-gelişmiş şekillerdir. Bugün bazı lehçelerde “g” ile bazılarında “v” ile söylenmektedir. Eski Türkçede ise daha eski olan “g”li şekil mevcuttur.

Şimdi konumuza gelelim.

Aşağıda emir-istek 1. çokluk kişi için günümüzde kullanılan şekillerden bazıları listelenmiştir.

-AII^m, -AII^g, -AII, -AIIK, -AIIKtAr, -AII^gAr, -AII^mI^g...

Bunlardan hangisi daha eski şekli temsil eder?

Eğer “bunlardan hangisi Eski Türkçe metinlerde geçmektedir?” tarzında bir soru sorularsa cevabı kolay ve basittir: **-AII^m** eki. Ancak “hangisinin daha eski şekil” olduğuna karar vermek için karşılaştırmalı bir inceleme yapılması gerekir.

Emir-İstek Kipi 1. Çokluk-İkilik Çekimi Eki:¹

Tarihî ve yaşayan Türk yazı dili ve diyalektlerindeki çekimler şu eklerle yapılmaktadır:

Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçeleri döneminde yazı dilinin ölçünlü şekli **-AII^m** ekidir.

XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadarki metinlerde bu şeklin yanı sıra **-(A)II /-GAII; -(A)II^g / -GAII^g; -AIIK; -AyIK, -AK, -AII^mI^g** gibi şekiller de kaydedilmiştir.

Günümüz yazı dili ve diyalektlerinde ise tarihî dönemlerdeki bütün şekillerin hem kendilerini hem de ses değişmelerine uğramış varyantlarını veya daha da genişletilmiş hâllerini bulabilmekteyiz.

¹ Emir-istek kipinin birinci çokluk kişi çekimlerinin bazı yaşayan Türk yazı dillerinde “ikilik” çekimi olarak da kullanıldığı bilinmektedir (Türkmence, Tuvaca, Hakasça). Tarihî yazı dillerinde de o işlevle kullanılan örneklerini bir makalemizde incelemiştik (Gülsevin 2012).

Tarihî yazı dillerindeki durum:

Orhun Anıtları	: -(A)II_m
Uygurca	: -(A)II_m [Mani metinlerinde -AI_AAm]
Karahanlıca	: -(A)II_m [seyrek olarak -AII_η , -AII]
Eski Anadolu T.	: -(y)AIUm
Osmanlıca	: -(y)AIUm [seyrek olarak -(y)AK , -(y)AsIK , -(y)AIIK]
Harezm Türkçesi	: -(A)II_η /-GAII_η [seyrek olarak -AIIm /-GAII_m , -AII /-GAII , çok seyrek olarak -AIIK , -AIImI_η]
Kıpçakça	: -(A)II_m , -(A)II , -(A)IIK
Çağatayca	: -(A)II , -(A)II_η , -AIIm [seyrek olarak -AIIK]

Yaşayan diyalektlerdeki durum:

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim adlı eserde, yaşayan Türk yazı dillerindeki emir çekimi ekleri de örnekleriyle birlikte verilmiştir. Oranın sonundaki “Değerlendirme” bölümlerini yazan Ahmet Bican Ercilasun, gösterilen eklerin yapıları ile ilgili açıklamalarda da bulunmuştur. Aşağıda hem o kitapta verilen şekiller hem de orada yer almamış lehçelerin ve ağızların bünyesinde bulunan ekleri sunuyorum:

Türkiye Türkçesi	: -(y)AIIm [ağızlarda -(y)AIImI_η /-(y)AIImIn , -(y)Am , -(y)AmI_η , -(y)AK , -(y)AğIn , -(y)AyIz , -(y)IIk , -(A)sIK]
Gagauz Tk.	: -(y)AIIm
Azerbaycan Tk.	: -(y)AK [ağızlarda -(y)AğIn]
Gürcistan (Ahıska Tk.)	: [ağız -(y)AK , -(y)AğIn]
Irak (Kerkük Tk.)	: [ağız -(y)AK , -(y)AğIn]
İran (Kaşgay Tk.)	: [ağız -(y)AG]
İran (Horasan Tk.)	: [ağız -(y)AIIm]
İran (Halaç Tk.)	: [ağız -(d)UK / -(d)AK , seyrek olarak -AIUm ,]
Türkmen Tk.	: -(A)II_η , -(A)II [ağızlarda -(A)IIK]
Özbek Tk.	: -(A)ylik

Uygur Tk.	: -(A)yIuk, -(A)yIi [ağızlarda -(A)yniŋ , eski metinlerde -ili]
Kırım Tk.	: -(A)yIK
Tatar Tk.	: -(I)yk
Başkurt Tk.	: -(A)yIK
Karaçay-Balkar Tk.	: -(A)yIK
Karay Tk.	: -(A)yIK
Kumuk Tk.	: -(A)yIK, -(A)yIKIAr
Nogay Tk.	: -(A)yIK [ağızlarda -(A)yAK, -(A)yAğIŋIz]
Karakalpak Tk.	: -(A)yIK
Kazak Tk.	: -(A)yIK [seyrek olarak -(A)IIK]
Kırgız Tk.	: -AII/-yII [seyrek olarak -(A)IIK]
Altay Tk.	: -(A)IIK / -(A)IIKtAr, -(A)II / -yII, -(A)Ak / -(A)AKtAr
Hakas Tk.	: -(A)ŋAr, -(A)ŋ, -(i)bis
Tuva Tk.	: -AIIŋAr, -AAI(I)
Yakut Tk.	: -(IA)x, -(IA)ğIn, -(IA)xtIbIt
Çuvaş Tk.	: -(A)r

Köktürkçeden başlayıp Karahanlı Türkçesinin sonuna kadar devam eden tek şekil **-AII m** olduğundan hareketle, daha sonraki dönemlerde görülen farklı varyantların **-AII m**'dan değişmiş-bozulmuş-farklılaşmış şekiller olduğunu düşünmek yaygın bir kabuldür. Bu konuda Türkolojideki en yaygın kabul şudur:

-AII m eki eski şekildir. Orta Türkçe döneminde görülmeye başlayan -AIIŋ şeklinde m > ŋ ses değişmesi olmuştur. Bu değişmede 2. şahıs eki +(I)ŋ'ın da tesiri olduğu da düşünülebilir. -AII eki, -AII m ekinin sonundaki "m" ünsüzünün düşmüş hâlidir. -AIIK eki ise, -AII şeklinin sonuna getirilmiş bir "k" ("ok" pekiştirme edatı) ile meydana getirilmiştir. (Ercilasun 2006, 779-782)

Oysa bunun tersi de düşünülebilir. Daha eski şekil, Eski Türkçede metinlere yansımamış olan, sadece Orta Türkçe Dönemi'nden beri izleyebildiğimiz ve günümüz lehçelerinden bazılarında işlek olan **-AII** eki olabilir. Nitekim Doerfer Eski Türkçe şekil olarak **-AII m** ekini, ana Türkçe şekil olarak da **-AII** ekini düşünmektedir. **-AII m, -AIIŋ** ve **-AIIK** gibi şekiller, **-AII** ekine **"m"**, **"ŋ"**

ve “k” (belki de “ok”) getirilmesiyle genişletilmiş yapılar olabilir. Nitekim, tarihî ve yaşayan diğer şekillere de bakılınca, devamlı bir genişleme eğilimi olduğu görülmektedir. Buna göre:

- Türkiye Türkçesi ağızlarındaki **-Allmİn** ve **-Amİn** ekleri, **-Allm** ve **-Am** eklerine **+İn** getirilmesiyle genişletilmiş ve “gerçek çokluk” (yani “ikilik” değil) ifadesinde kullanılmıştır. **-Allmİn** şeklinin Harezmi Türkçesi döneminde de bir örneğinin bulunması ilgi çekicidir.

- Azerbaycan, İran, Irak ve Ahıska Türkçeleri ile Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında görülen **-AGIn** eki, **-AK** ekine **+İn** getirilmesiyle genişletilmiş ve “gerçek çokluk” (yani “ikilik” değil) ifadesinde kullanılmıştır. Yakutçadaki **-(IA)ĠIn** ekini de **-(IA)x+In** diye düşünmek mümkündür.

- Yine pekiştirme amacıyla **+IAR** çokluk eki getirilerek genişletilmiş bazı şekiller vardır: Altaycada **-AllK+tAr**, **-Ak+tAr**; Kumukçada **-AyIk+IAR**, Tuvacada **-AAllİnAr** (muhtemelen << **-AAllİn+IAR**), Hakasçada **-AİnAr** (muhtemelen << **-Allİn+IAR**).

- Nogaycadaki **-(A)yAĠİnİz** şekli muhtemelen **-(A)yIK** / **-(A)yAK** şekillerine önce **+İn** pekiştirmesinin getirilmesiyle **-(A)yAĠIn** olmuş, daha sonra yine “çokluk” şeklini pekiştirmek üzere bir de **+Iz** morfemi eklenmiştir. Nogaycadaki şeklin son iki hecesinde **+İnİz** tarzında bir ikinci çokluk kişi iyelik eki görmek mümkün değildir. Çünkü bu çekim ikinci çokluk (veya teklik) kişi değil, birinci çokluk kişi çekimlerini sağlamaktadır.

Özellikle birinci çokluk kişi emir-istek çekimlerinde pekiştirme amacıyla genişletilmiş şekillerin kullanılması tesadüfî değildir. Birinci çokluk kişi emir-istek çekimi, hem “çokluk” hem de “ikilik (tensiye)” yapabilmektedir. Bazı yaşayan yazı dilleri ve diyalektlerinde “çokluk” ve “ikilik” karşıtlığı olmasa da bazılarında “çokluk” ve “ikilik” çekimleri farklı morfeimlerle yapılmaktadır. “Çokluk” ve “ikilik” karşıtlığının olduğu lehçelerde, daha basit olan morfeim “ikilik” daha da genişletilmiş olan morfeim ise “çokluk” için kullanılmaktadır. Örneğin:

	daha basit yapı (İKİLİK)	daha da genişletilmiş olan yapı (ÇOKLUK)
Türkmençe	-All	-All+İn
Tuvaca	-AAll	-AAllİnAr (<< -All+İn+IAR)
Hakasça	-(A)İn (<< -All+İn)	-(A)İnAr (<< -All+İn+IAR)
Ahıska	-AK	-AG+In
Türkiye Türkçesi ağızları	-All+m	-Allm+İn

Araştırmacılar, devamlı bir pekiştirme-genişletme eğiliminin olduğundan hareketle bazı eklerin açıklamalarını yapmışlardır. Aşağıda, Köktürkçede bulunan bazı şekillerin daha değişmiş-genişlemiş şekiller olduğunu iddia (ve ispat) eden birkaç araştırmanın özetlerini sunuyorum:

Emir-İstek Kipi 3. Teklik Çekimi Eki:

Köktürk Dönemi eserlerinde **-zUn** şeklinde geçen bu çekimin daha sonra farklı yapılarıyla da karşılaşılmaktadır: Eski Uygurcada **-zUn**, Karahanlıcada **-sUn**, **-sU**, **-sUnI**, Kıpçakçada **-sUn**, **-sIn**, Çağataycada **-sUn**. Ahmet Bican Ercilasun, “*Teklik 3. şahıs ekinin eski biçiminin -zU olduğu ancak daha sonra Göktürk ve Uygur dönemlerinde genişlemiş n ile -zUn biçiminin yaygınlaştığı anlaşıyor. Karahanlı döneminde ek tonsuz biçimiyle -sU / -sUn olarak görülmektedir.*” diyerek, Eski Türkçe Dönemi metinlerine yansıyan şeklin değişmiş-gelişmiş bir yapı olduğunu söylemektedir (Ercilasun 2006, 777).

-sAr / -sA Şart Zarf-Fiil Eki:

Bilinen en eski metinlerde **-sAr** şeklinde geçmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda **-sA** ve fonetik varyantları da karşımıza çıkar.

Bu konuda Leyla Karahan’ın meseleyi en ince ayrıntıları ile işleyip çözümleyen bildirisinde (Karahan 2008) ekin aslının **-sA** olduğu, daha sonra /r/ ünsüzünü alarak genişlediği ve Köktürkçedeki o **-sAr** şeklinin bugünkü **-sA** şekillerine göre daha yeni şekli temsil ettiği açıklanmıştır. İlgili bildiride Karahan, zarf-fiil eklerinde “n”, “ŋ”, “m”, “r” vs. ünsüzlerinin getirilip pekiştirilerek genişletildiğinin mantığını bol örnekle ortaya koymuştur.

-ken / -KA Zarf-Fiil Eki:

Leyla Karahan ilgili bildirisinde ek fiilin üzerinde kullanılan **-ken** zarf-fiil ekinin yapısından da bahsetmiştir. Bugün Türkmencede, Türkiye Türkçesi’nin bazı ağızlarında **-KA** olarak bulunan şeklin daha eski şekli temsil ettiği, Köktürkçe metinlerdeki **-ken** şeklinin sonundaki “n” ünsüzünün daha sonra eklenmiş bir pekiştirme olduğu söylenmiştir (Karahan 2008).

Ses yapısı ile ilgili bir örnek:

Aşağıdaki şekillerden hangisi daha eski şekli temsil eder?

öküz / hökiz ~ hükiz ‘öküz’

er ~ är / här ‘erkek’

öküz / hökiz, hükiz ve *er~är / här* çiftlerinde kelime başında “**h-**” olan şekiller daha eski şekli temsil ediyor olmalıdır. Bu kelimelerin ilk şekillerini Altayistler ve Türkologlar kelime başında bir ***p-** ünsüzü ile canlandırmakta

ve daha sonra “h-” ara döneminden geçerek Türk dilinde kaybolduğunu; bazı Türk lehçelerinde düzensiz olarak, Halaç Türkçesinde ise düzenli bir şekilde “h-” ön sesiyle korunduğunu ortaya koymuşlardır (Poppe 1965, 197-198; Doerfer 1977, 22-23; Tuna 1983, 30; Gülsevin 1989; Choi 1990). O hâlde bugün Halaççadaki *här*, Özbekçedeki *höviz* gibi şekiller, Türkiye Türkçesindeki *öküz* ve *er* gibi şekillerden daha eski bir yapıyı temsil etmektedir.

Peki Eski Türkçede bunlardan hangisi kaydedilmiştir? Eski Türkçede “h-” siz şekiller (*öküz*, *er*) görülmektedir. Yani, bugün Halaçça ve Özbekçede yaşayan şekilden daha yeni (değişmiş-gelişmiş) şekli temsil eden yapılar Eski Türkçe metinlerde kaydedilmiştir.²

Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

SONUÇ

Türkolojide, Eski Türkçenin “Türk dilinin en eski dönemi olmadığı” bilinmektedir. Ancak bu bilgi, dil tarihine yaklaşımlarda (dönemin adında geçen “eski” kelimesinin ilizyonu) çoğu zaman unutulmakta, göz ardı edilmektedir. Bu bilgiyi dile yaklaşımlarında kullanan bazı araştırmacılar ise eski şekilleri canlandırırken daha doğru sonuçlara varabilmekte, yeni bakış açıları getirilmesine öncülük etmektedirler.

Bu ilizyondan yani işe yanlış yerden başlamakta kurtulabilmek için, Orhun Anıtlarındaki bir yapıya (örneğin: *eb+ib başlayu*) “Eski Türkçe Dönemi” demenin yanı sıra, bunun “VIII. Yüzyıl Ötüken Lehçesi”ne ait olduğunu kanıksamış olmamız gerekir.

KAYNAKLAR

- CHOI 1990, “*Ana Altayca *p-*”, *Dilbilim Yazıları* 1990, s. 51-63.
- DOERFER 1977, “*Khalaj and Its Relation to the Other Turkic Languages*”, *TDAY Belleten* 1977, Ankara, s. 17-32.
- ERCİLASUN 2006, (editör) *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- GÜLSEVİN 1987, “*Türk Diline Bir Kelime Başı Ünsüzü Üzerine*”, *TDAY BELETEN* 1987, 173-200.
- GÜLSEVİN 2012, “*Tarihî ve Yaşayan Türk Dialektlerinde Emir-İstek Kipinin Birinci ‘Çokluk’ ve Birinci ‘İkilik (Tesniye)’ Çekimleri Üzerine*”, *Leyla Karahan Armağanı*, Ankara 2012.
- KARAHAN 2008, “*Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sa(r) Ekinin Yapısı*”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, Ankara [Baskı:

² Doerfer’in, ilk hecesinde /â/ olup Halaççada “h-” ön sesi ile başlayan 6 kelimenin Orhun Anıtlarında da “h-”li olduğu ancak yazıda gösterilmediği konusundaki tezinin inandırıcı olmadığı yolundaki görüşlerimizi (Gülsevin 1987)’de açıklamıştık.

Leylâ KARAHAN, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 192-200].

POPPE 1965, *Introduction to the Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965.

TUNA 1983, *Altay Dilleri Teorisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

TÜRK DİLLERİNDE YANSIMALAR

Gülnaz YAGAFAROVA

Herhangi bir dilde doğada duyulan seslerin taklit edilmesiyle oluşan sözcükler çoktur. Bu nedenle âlimler dilin meydana gelişini tartışmaktadır. Bazıları birçok kelimelerin doğa seslerine benzeterek meydana gelişini anlatırsa, ikincileri dildeki kelimelerin insanlar tarafından sözleşme yapılarak verilmiş olduğunu bahsetmektedir. Ama bu tartışmalar sadece hipotez olarak karşılanmaktadır.

Birçok araştırmacıların fikrine göre, dilin meydana gelişinde yansıma sözcükler önemli olmaktadır. Mesela, doğa seslerine veya çevredeki diğer seslere benzeterek oluşan kelimeler çoktur: *civil civil, çıtır çıtır, güldür güldür, gümbürtü, güm güm, şırıltı, uğultu (Türkçe), гром, шелест, шуметь, жуужжать, булькать, мяукать, квакать (Rusça); бакырак, каркылдау, мыяулау, сипылдау, тапылдау, хахылдау (Başkurtça)* vs. Bu sözcüklerin gelişim yolu budur: önce duyulan doğal sesin taklidi, imitasyonu yapılmış ve sonra yansıma sözcük oluşmuştur.

Bu kelimelerin kökleri, eski zamanlarda oluşarak, diğer çok kullanılmakta olan kelimelerin türetilmesine sebep olmaktadır: *vız vız - vızıltı - vızıldama - vızıldamak; шарт - шартлау, хыр - хырылдау*. Ayrıca Türk dillerinde isimler (*fıkırdama, havlama, gürlütlü*), fiiller (*cazırdamak, fokurdamak, hıırdamak*) yansıma sözcüklerin kökleri temelinde çok sayıda türetilmektedir. Bu nedenle, Türk gramerlerinde yansıma sözcükler ad, sıfat, zarf ve fiil gibi çeşitli türlerde kullanılabilir diye gösterilmektedir:

- a) Yansıma ad: Bu hisırtı nereden geliyor?
- b) Yansıma sıfat: Kıtır krakerleri yemeye bayılıyorum.
- c) Yansıma eylem: Kapının menteşeleri gıcırıyor.
- d) Yansıma zarf: Dere şırıl şırıl akıyor.

Eski zamanlarda derken, mesela, XI. asrın en önemli eserlerinden birisi olan *Divanü Lûgati 'l-Türk* eserinde yüzlerce ses yansımali kelimeye ulaşıldığı

o dönem yansıma kelimelerin ne denli gelişip kullanıldığını apaçık göstermektedir. Öte yandan, bugün yansıma sözcüklerin daha çok çocukların dilinde kullandığını ve hâlâ gelişen kategori olduğunu görüyoruz.

Yansıma sözcükleri inceleyen ilmi edebiyat çoktur. Ayrıca İngiliz, Alman dilleri materyallerinde yapılan araştırmalar çok sayıda.

Türkolojide yansımalar birçok araştırmalarda incelenmektedir. Çuvaş dil bilimcisi N. Aşmarin, *Çuvaş Mimolojisinin Temelleri* (Kazan, 1918) kitabında yansımaların 5 çeşidini ayırmış. Prof. N. Dmitriyev, Azeri, Kumuk ve Osman dillerinde yansıma sözcüklerinin 4 türünü göstermiş. Bu tür kelimeler, Rusya Türkolojisinde ilk önce Yakut dili materyallerinde isim, sıfat, fiil, zarf, zamir, bağlaç, edat, ünlem gibi ayrı bir sözcük türü olarak L. Haritonov'un (1947), sonra Kazak araştırmacısı A. İshakov'un (1951), Kırgız S. Kудaybergenov'un (1957) ve B. Yunusaliyev'in araştırmalarında yer almaktadır. Ayrıca Çuvaş dilinde G. Kornilov (1984), Kazak dilinde K. Husainov (1988), Karakalpak dilinde U. Yembergenov (1990), Türkçede Prof. Dr. Hamza Zülfikar (1995), Kumuk dilinde Z. Gadhibekova (2003), Tatar dilinde Z. Şarafetdinova (2007), Karaçay-Çerkes dilinde A. Tokova (2010) gibi âlimler, yansımaları ayrı bir sözcük türü olarak incelemiştir.

M. Abdullayeva (1990), I. Amirbekov (2000), O. Habibullina (2008), Y. Pankina (2009), E. Ayvazova (2011) gibi bilim adamları, çeşitli dillerde kullanılan yansımaları, özellikle Türk ve Avrupa dillerinde kullanılan yansımaları karşılaştırarak incelemiştir.

Başkurt dil biliminde yansımalar öncelikle ünlem olarak öğrenilmiştir. Daha sonra ders kitaplarında, ayrıca Harras Yusupov'un *Başkurt Dilinde Yansıma Kelimeler* kitabında (1971) bu sözcükler yansıma olarak gösterilmektedir ve onların iki türü belli edilmektedir: seslere taklit eden sözcükler (*хыр, мыяу, хихылдау, сыйнау, ухылдау*) ve surata taklit eden (*кылтыр, йым-йым, ел-ел, елбер-елбер*) sözcükler.

D. Setarov'un dediği gibi, yansıma ile türetilmiş sözcükler daha çok bitişken ve amorf dillerde görülmektedir. Türk dilleri yansıma sözcükler açısından oldukça zengin dillerdir. Mesela, E. Sevortyan'ın *Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü*'nün ilk iki cildindeki kelimelerden 1/4 (%26,88) kısmı yansımalar- dır. Fakat yansımalar her bir dilde ayrıdır. Çok yakın kardeş dillerde bile aynı anlamda kullanıldığına rağmen çok da farklı sözcükler faydalanılmaktadır. Mesela, sert bir şey yırtılırken çıkan sese Türkçe *cart* denir, Başkurtçada - *pirt*; hayvanlara takılan çan veya başka maden eşyanın çıkardığı ses - *cangıl cüngul*, Başkurtça - *dangır dongor*, yankılı gürültü sesinin tekrarlandığını an- latan ses Türkçede *güm güm*, Başkurtçada - *dın dın*. Bunların nedeni, dillerin

Yansımaları anlam açısından birkaç gruba ayırabiliriz: varlıkların (kuş, hayvan) adları, hareket isimleri (bir sesi anlatan fiiller), varlıklar çıkaran sesler, insanın duygularını anlatan sesler vb.

A- İnsan sesi (konuşma dışında): fıs fısıldaşmak, fısıltı; B- Hayvan sesi: miyav miyavlamak; C- Eşyanın birbirine çarpmasıyla çıkan sesler: pat patırtı, zır zırlıtı.

Doğa seslerine taklit edildiğinde adlandırma sebebi eşyalar çıkaran ses oluyor: *şıkır, vız, шыптыр, шыбыр*. Bu kelimeler, birincil güdülü kelimelerdir. Bu tür kelimeler öz manaların uzun zamanlar saklayabilirler, çünkü ses ve mana arasındaki bağlantı bellidir. Ses çıkarabilen eşya veya olguların sesleri sıkça isim olarak kullanılabilir: *guguk kuşu* (Türkçe) - *кәкүк* (Başkurtça) - *кукушка* (Rusça); *bıldırçın* - *бытбылдык*, *karga* - *карга*. Genellikle bu usül ile hayvan adları, ayrıca kuş isimleri çok sayıda yapılır, çünkü hayvanlar dünyasında ses, en önemli ayırt edici imgelerdendir. Türkçe ad görevinde daha çok ses yansımali ikilemeler kullanılmaktadırlar ve bu tarzdaki ses yansımaları sözlükte birleşik yazılmıştır: *cızbız, çitçit, cıvcıv, dırdır* vb. Başkurtça ses yansımali ikilemeler çok azdır; ad görevindeki yansımalar yapım eklerini almaktadırlar: *шартый, шартылдак*.

Eşyaların iç niteliğine taklit etmek derken şunu kast ediyoruz: Örneğin, *sızı* derken *s* ünsüzü ile oluşan kelimede hafif ve ince kavramlar olduğu öne sürülmektedir. Rus dil biliminde yansımaları bu bakımdan inceleyen *fonosemantika* ismi ile adlandırılan bir bilim dalı 1990 yıllar civarında oluşmuştur. Onun gelişiminde A. Juravlev, S. Voronin, V. Levitskiy büyük katkıda bulunmaktadırlar. Fonosemantikaya göre, seslerin de manaları vardır, yani ses, manalı birimdir. Bunun gibi fikirler ilk önce çok önemli bir Antik/Klasik Yunan filozofu olan Platon'un *Kratylos* eserinde anlatılmaktadır. Planon, kelimeleri birincil ve ikincil türle ayırt etmektedir. Birincil adlar, ona göre, şeylerin özlerinin harf (*grammata*) ve hecelerle (*syllabai*) yapılmış taklitlerinden (*mimemata*) başka birşey değildir. Tıpkı adlar gibi harflerin de bir özü, ya da

bir doğayı gösterdiği, birşey imlediği öğretisi vardır. Söz gelişi ‘r’ (*rho*) her türlü devinimi dile getirir. Mesela, *rein* (akmak), *tromos* (titreme), *trekhein* (koşmak) eylem adlarında geçen “r” harfinin dile getirdiği budur. “I” (*Iota*) her şeyin arasından kolayca geçebilen ince şeyleri anlatmak için kullanılır. Örneğin, *ienai* (gitmek, acele etmek), *hiestai* (acele ettirmek) eylem adlarında “I” nin anlattığı tam da budur. *Psykhron* (soğuk), *zeon* (fokurdama), *seisthai* (titremek), *seismos* (sarsıntı) gibi kavramlar, güçlü bir nefes verilerek söylenen “ph” (*phi*), “p.s” (*psi*), “s” (*sigma*) ve “z” (*zeta*) gibi harflerle taklit edilirler. Harfler hecelere, heceler kelimelere birleşerek eşyaların özünü yansıtan isimler yapıldığı iddia edilmektedir. Demek ki, sanıldığı gibi, seslerin ayrı bir anlamda kullanılabilmenin keşfedilmesi Platon’a aittir. Ondan sonra Alman filozofu ve dil bilimcisi Wilhelm von Humboldt, ünlü Alman filozofu Leibniz Gottfried Wilhelm, Rus bilim adamı M. Lomonosov vb. ses ve anlam bağlantısını öne sürmüşler.

G. Leibniz’a göre, mesela, kelimeler, insanların çevrelerindeki eşyalar ve hayvanların insanlara yaptığı izlenim olarak oluşmaktadır. İzlenim kelimenin ses yapısını oluşturmaktadır. Örneğin, darbe patlayıcı ünsüz ile; çingirtı r geniz ünsüzü ile; kayma l geniz ünsüzü ile; basınç -n veya m; hışırtı s ünsüzü ile içgüdüsel taklit olarak oluşur. Yüksek tonlu kelimelerden insanlar iyi, güzel, parlak gibi anlam çıkarmaktadır; düşük tonlu kelimeleri kötü ve sıkıcı diye hissediyormuşuz.

Örneğin, Başkurt dilinde kullanılan frikatif *h* sesine bakabiliriz. Bu sür-tünmeli sessiz harf ile yapılan kelimelerin ortak tarafı, uzunluk, sürme, germe anlamlarını taşımasıdır: *hyz-*, *hyp-* ‘çekmek’, *hÿp-*, *hÿm-* ‘açılmak’, *höüpə-* ‘taşımak’, *hoç-* ‘çizmek’, *hun-* ‘dökmek’ vb. (diğer kelimeler: *habak* ‘gövde’, *hağыз* ‘sakiz’, *han* ‘sap’, *haз* ‘saz’, *haiğay* ‘direk’, *hakma* ‘ottaki iz’, *hal* ‘sal’, *hypt* ‘sırt’; *hakла-* ‘saklamak’, *hamaн* ‘halâ’ vb. Başkurt dilinin *t* harfi ise ‘durdurmak, engel, durak’ anlamlarını taşımaktadır. Ve onunla yapılan kelimeler de aynı manaya aittir: *mop-* ‘dur’, *mykma-* ‘durmak’, *mykma-* ‘vurmak’, *mopa/мыра* ‘kale’, *там* ‘hisar’, *тамыр* ‘kök’, *тан* ‘leke’, *мана-* ‘ayak altına almak’, *май* ‘dağ’, *тауи* ‘taş’, *теи* ‘diş’, *табан* ‘ayak’, *мерпек* ‘dirsek’, *makma* ‘tahta’, *мом-* ‘tutmak’, *таула-* ‘atmak’, *тек-* ‘dikmek’, *меу-* ‘dokunmak’, vb. Böylece dilin çok kelimelerini ve çok kavramlarını birkaç semaya bağlayabiliriz. Sesin telaffuz özellikleri mana farklılıklarını oluşturmaktadır.

Kavramların benzerliğine kurulan seslerin taklidi derken öncelikle anlamları benzeyen kelimelerin sadece ses değişimiyle yapılmasını görmekteyiz: *cazur cızur*, *cızır cızır*; *çangul çungul*, *çangır çungur*; *fıkır fıkır*, *fokur fokur*; *аяк*, *таяк*, *тояк*; *ара*, *тара*; *аша*, *таша*; *ал*, *һал*; *акыр-*, *бакыр-*. Bu

da sözcük yapısının fonolojik yöntemine ait bir durumdur. Başkurt dilinde, mesela, tarih bakımından *m-ð-3-3-ÿ*, *m-ч-с-ç*, *n-б-м*, *с-ç-h*, *p~3* ses değişimi olduğu için kelimeler, bu yöntemle çok sayıda türetilmiştir. Örneğin, *kam* ‘katmak’, *kaz* ‘kazmak’; *kaz-ык* ‘kazık’, *kaz-ak* ‘kühah’, *kaz-ay* ‘çivi’, *kay-a* ‘kaya’, *kay-ay* ‘niş’.

Yansımalar doğanın verdiği sesi yansıtmaya çalışan sözcüklerdir. Gördüğümüz gibi, yaşamımızda onları çok sık kullanıyormuşuz. Ama dilin tüm gelişiminde yansımalar kesin, belirleyici olamamışlar. Bu nedenle, dil bilimi tarihinde yansımalar teorisini alay ile *hav hav teorisini* diye adlandırmışlar, çünkü etrafımızdaki bütün eşyalardan muhakkak ses gelmemelidir, tüm olgular ve şeyler, bu yöntemle isimlenmemiştir. Kelimelerin yapılma nedeni, daha çok görsel izlenim olmuştur.

Türk dillerinde yansımalar ve onların kökünde oluşan kelimeler oldukça çoktur ve değişiktir. Bu yüzden onları karşılaştırmalı araştırmak Türkolojinin güncel konularından birisidir.

Kaynaklar

- Абдуллаева М.Г. Типология звукоизображения (артикуляционно-физиологические процессы в английском, таджикском и узбекском языках): автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Баку, 1990.
- Айвазова Э.Б. Фонетико-морфологические и лексико-семантические особенности звукоизобразительных слов в лезгинском, азербайджанском и английском языках: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Махачкала, 2011.
- Амирбеков И.А. Звукоподражательные слова в азербайджанском и французском языках (Сравнительно-типологическая исследовательская практика): автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Баку, 2000.
- Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражания в чувашском языке. Казань : Изд. Акад. Центр Татнаркомпроса, 1928.
- Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань : Изд. Чуваш. нац. орг., 1918.
- Воронин С.В. Основы фоносемантики. Москва, 2006.
- Гаджибекова З.Г. Звукоизобразительные слова в кумыкском языке: диссертация ... кандидата филологических наук. Махачкала, 2003.
- Ембергенов У. Подражательные слова в современном каракалпакском языке. Нукус, 1990.
- Журавлев А.П. Фонетическое значение. Л., 1974.
- Исхаков А.И. О подражательных словах в казахском языке. - Тюркологический сборник, I, М.-Л., 1951.

- Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, 1984.
- Панькина Е.В. Экспериментально-теоретическое исследование восприятия звукоподражаний в разносистемных языках иноязычными носителями : на материале русского, английского, алтайского и монгольского языков: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Кемерово, 2009.
- Платон. Сочинение в 3 т. М., 1990, с. 664 - 665.
- Сетаров Д.С. Номинация, мотивация и этимология слова (на материале названий животных). Вильнюс, 1984.
- Токова А.А. Междометия и звукоподражания в кабардино-черкесском языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Нальчик, 2010.
- Хабибуллина О.А. Звукоподражательные слова в системе неродственных языков: сопоставительный аспект. Стерлитамак, 2008.
- Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947.
- Худайбергенов С. Подражания в киргизском языке. Фрунзе, 1957.
- Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. Алма-Ата, 1988.
- Шарафетдинова З.Г. Подражательные слова в современном татарском литературном языке: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Казань, 2007.
- Юсупов Х.Г. Подражательные слова в башкирском языке. - Уфа, 1971.
- Hamza Zülfikar. *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler*; 1995 Ankara.

NEHCÜ'L-FERÂDÎS'TE “TAQÎ”

Gülşel SEV*
Hüseyin GAMSIZ

Nehcü'l-Ferâdîs Harezmi Türkçesine ait kırk hadis türünde mensur ve hacimli bir eserdir. Türkçe adı Uştmahların Açık Yolu'dur. Dört bab ve kırk fasıldan oluşur. Her fasıl bir hadis ile başlar. Birinci Bab, Hz. Muhammed'in faziletleri ve hayatıyla ilgilidir. İkinci Bab, dört halife, ehlibeyit ve dört mezhep imamından bahseder. Üçüncü Bab, Allah'a yaklaştıracak ameller, Dördüncü Bab, Allah'tan uzaklaştıran kötü ameller hakkındadır.

Nehcü'l-Ferâdîs'in yazarı Mahmud bin Ali'dir. Mahmud bin Ali, eseri 1358'den önce yazmıştır. Elde bulunan en temiz ve işlenmiş nüsha Yeni Cami nüshasıdır. Zeki Velidi Togan tarafından keşfedilen ve 1926'da bilim dünyasına tanıtılan bu nüshada 26 Mart 1360'ta, Muhammed bin Muhammed el-Harezmi tarafından istinsah edildiği belirtilir. Müstensih, eserin istinsahını, yazarın ölümünden dört gün sonra bitirdiğini kaydetmiştir ki bu kayıt, istinsah sırasında müellifle müstensihin görüşüğünü ve aynı yerde olduğunu belirtir. Yeni Cami nüshasının bu özelliği yani daha müellifin sağlığında kopya edilmiş olması, onu, yazılış tarihlerinde çok daha sonra istinsah edilen eserlerin ekseriyetle uğradıkları mukadderattan korumuştur. 444 sahifelik yazmanın en önemli özelliği harekeli olması ve kapalı e'leri *üstün* ve *y* ile göstermesidir.

Nehcü'l-Ferâdîs'in bugün için kıymeti, her şeyden önce, Türk dilinin mühim bir yadigarı olmasıdır. Eser Hakaniye Türkçesini Çağataycaya bağlayan Altınordu-Kıpçak Devri Türkçesinin hususiyetlerini öğrenmek için ana kaynaklardan biridir. Eserin dili, müstensihlerin elinde bozulmamış, tam manasıyla müellifin devrinde kullanılan dildir. Eserin doğrudan doğruya Harezmi Türkçesini aksettirmesi dil incelemeleri açısından kıymetini bir kat daha artırmaktadır.

Bu bildiride kuvvetlendirme özellikli bir bağlama edatı olarak Türkiye Türkçesinde *da/de*, *dahi* şeklinde kullanılan ve eserde sıkça geçen 'taqî' sözcüğü ele alınacak, manaları, kullanıldığı yerler ve fonksiyonları üzerinde durulacak, 'taqî' ile ilgili sayısal veriler tablolarla gösterilecektir.

* * *

Takı sözcüğünün yapısı, tak- fiil köküne -ı zarf-fiil ekinin eklenmesi ve kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır.¹

Clauson **taḳı**'nın Eski Türkçenin erken dönemlerinde cümle başında bağlaç olarak 've, dahası da/de' manalarıyla kullanıldığını ancak farklı kullanımları için özel bir çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtir.²

Gabain, kelimeyi Eski Türkçede **cümle başı edatı** biçiminde değerlendirir ve 'dahi, ve, ayrıca' manalarını verir.³ **Taḳı yime** şeklinin de 've bundan başka' manasında cümle başlatıcısı olarak sık sık geçtiğini söyler.⁴

Eski Türkçenin Grameri'ndeki örnekler şöyledir:

Taḳı bir kişi bir tek kuanşi im pusa atın atayu tek bir ödün tapınu udunu teginser... (Ve eğer bir kişi kuanşi im pusa adını anarken, herhangi bir zaman onu yüceltse...)

...ol arıg içinte **taḳı** içgerü kirdiler. (O orman içinde dahi içeri girdiler.)

...inçip olarning arasinta ağladı. **Taḳı** Mahasatwi Tigin barsning... (Böylece onların arasında ağladı ve Prens Mahasatvi Pars'ın...)

Şu örnekte 'daha' manasındadır. ...ne anı körüp **taḳı** artuḳrak uyırḳandı yoḡurḳandı. (ne onu görüp daha fazla feryat etti.)

Orhon Türkçesi Grameri'nde T. Tekin, taḳı'yı **sıradas bağlaçlar** başlığı altında ele alır.⁵ Tekin'in 'da/de' manasında kullanıldığını ilişkin verdiği örnekler şu şekildedir:

...Tengri Bilge Kaganka **taḳı** işig küçüg bersigim bar ermiş erinç. (Tanrı Bilge Kağana da iş güç veresim varmış.)

...Tanım tüsin **taḳı** tükemezken taluyda yatıpan tapladukumın tutar men. (Vücudumun tüyü de tamamlanmazken denizde yatarak uygun bulduklarımı muhafaza ederim.)

* Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 61. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988, s. 353. N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 255.

² Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 466.

³ A.V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 116.

⁴ A. V. Gabain, *age.*, s. 95.

⁵ T. Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg Yayınları, Ankara 2000.

Görüldüğü gibi takı, Eski Türkçede ‘da/de, dahi, ve, daha, ayrıca’ manalarında kullanılır.

Hacıeminoğlu, Eski Türkçeden itibaren bugünkü yazı diline kadar kullanılan takı’nın hem kuvvetlendirme hem de bağlama edatı olarak kullanıldığını ifade ederek takı’nın yanında dağı / dahı / dağı biçimleri üzerinde de durmuştur. Hacıeminoğlu’nun tarihî lehçelerde bağlama edatı olarak ‘*ve, ile*’ manasında kullanıldığına dair verdiği örnekler şöyledir:⁶

Eski Türkçede takı

kitti **tağı** kıyandnıñ ańǵusu uşbu durur. / **tağı** dedim kim

Karahanlı Türkçesinde takı

yigü içgü mingü **tağı** kedgölük.

Harezmi Türkçesinde takı

bu mal birle Süleymanka ıddı **tağı** selam tigürün tidi takı aydın.

Kıpçak sahasında dağı, dahı, dağın

Ol munı ayıttı **dağı** atasına vidaǵ idüp kitti. / Ol sehl adlu sahabını körmedi **dahı** sormadı. / Ilannı basıp yançı **dağın** öltürdi.

Bu dönemde *ve dahı* şeklinde “aynı zamanda” manasında kullanılır.

At mindi *ve dahı* kılıç bağlandı.

Çağatay sahasında dağı

lafzı yok her harfi cân harzı **dağı** her noqtası

Batı Türkçesinde dağı, dahı

Ayıttı men buları azdururam **dahı** uçmağdan çıkaruram.

Bu dönemde ‘henüz, artık’ manasında da kullanılır.

Tınma **dahı** koy beni çekme emek. / **Dahı** olmamıştı âdem hılǵatı / **dağı** bunuñ gibi kırt görmedim.

Hacıeminoğlu’nun açıklamalarından Türkiye Türkçesinde “henüz, bugüne kadar, şimdilik” manasında kullanılan daha’nın dahı’yla ilgisi olduğunu çıkarmak mümkün.

Daha deniz görmemiş bir çoban çocuğuyum.⁷

Hacıeminoğlu eserinin kuvvetlendirme edatları bölümünde de takı’yı iş-

⁶ N. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 138-139, 195-196.

⁷ N. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 140.

ler ve tarihî lehçelerde '*dahi, da/de, bile, ve, yine, hâlâ*' manalarında kullanıldığına dikkat çekerek.⁸

Eski Türkçede *taķı* 'bile, ve, dahi'

Kağanlar *taķı* çapdılar, *taķı* ilgerü kittiler. / *Taķı* mundın song sevinç tapdılar. / kağanlar *taķı* çapdılar. / ol biçinler begi *taķı* namlug öd erig sözleyü turur.

Karahanlı sahasında *taķı* 'da/de, bile, yine'

Anı bilip *taķı* bardım. / ol *taķı* orada. / üçünçi *taķı* bir bar işçe seve.

Divan'da 'daha, ile'

taķı yarmak ber. (daha para ver)

İltip tarıg kodmadı / Sıçgan taķı sıkırğan (Sıçanla sıkırğan azıgımı götürdü, bırakmadı)⁹

Harezm sahasında *taķı* 'da/de, bile, hâlâ, ve, yine'

Udımadı *taķı* tapgında otrur. / *taķı* mindin özün dildârlik izder. / men *taķı* atamnı sağınıp men. / hem andın özge bir tengri *taķı* yok.

Hacıeminoğlu'nun tarihî lehçeler için verdiği '*dahi, da/de, bile, ve, yine, hâlâ, ile*' kullanımlarına taramalarımız sırasında *Nehcü'l-Ferâdis'te* de rastlanmıştır.

Tiken'in *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller* isimli çalışması Eski Anadolu Türkçesine ilişkin bu konuda en detaylı araştırmadır. Tiken, Eski Anadolu Türkçesinde *daħı* / *daķı* ve *vezin* zaruretiyle kısaltılmış *daķ* biçiminin bulunduğunu (Andan soñra *daķ* buları toylaya - Yusuf u Zeliha) ifade eder ve şu manalarda kullanılan örnekleri verir:

'*ve, da/de*' Bezene *daħı* arta ikbâl ü baht / Gitdi yigitlik *daħı* oldu koca

Sen *daħı* ol gög gibi şöyle giñ ol / Üçü *daħı* bir demde esridiler.

'*üstelik, ayrıca, hem de, hatta*' Cümlesini vire biz almayavuz / *Daħı* yüz biñ ancaya qalmayavuz.

Kişinün gerek *Öaķlı* vü *Öilmi* ola / *daħı* hulk hem uabr u hilmi ola .

ile, bile, ise' *Gülâb* olıcaķ uu *daħı* sabun

Anuñ *daħı* ardında kulağı var / Aķça *daħı* gevhere lâyıķ degül

Bir oğlan ki beñzer yüzi bedr aya / İki kaşı *daħı* kurulmuş yaya

⁸ N. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 255-256.

⁹ B. Atalay, *Divanü Lügati't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara 1986.

Tiken, dahı ve dakı'nın sıfat ve zarf olarak hangi manada kullanıldığını şu örneklerde gösterir.

Sıfat olarak '*başka, diğer, öbür*' Arada *dahı* kimsenüñ suçu yok / *Dahı* birisi Seyyidü'l-Mü'minân

Zarf olarak '*artık, bundan sonra*' Dükendi *dahı* şabrum uş kalmadı.

Zarf olarak '*henüz, hâlâ, daha*' Güneş *dahı* götürmedin başını / Kõhar *dahı* ağzında anası südi / *Dahı* tevbe kılmaduñ mı sen

Zarf olarak '*daha çok*' Yavuzlığa eylük *dahı* yigrek / Doştlarınun doştlığın artur *dahı*.

Zarf olarak '*yine, tekrar*' Birez geçicek *dahı* hon dökdiler.

Zarf olarak '*ilâve olarak, fazla olarak*' Vardılar birer *dahı* getürdiler / Bir Öaceb söz *dahı* geldi uş yine.¹⁰

Aysu Ata tarafından hazırlanan *Nehcü'l-Ferâdis'in Dizin'in* de *takı*'nın manası "ve, da/de, daha" olarak verilmiştir.¹¹

Çalışmamızda Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar'ın yayıma hazırladığı 1995 yılında TDK tarafından basılan *Nehcü'l-Ferâdis I-II Metin-Tıpkıbasım*¹² isimli eser esas alınarak fişleme yöntemiyle *takı*'lı cümleler tek tek fişlendi ve bunlar, kullanıldığı yerlere, manalarına ve fonksiyonlarına göre tasnif edildi. Neticede *Nehcü'l-Ferâdis*'te *takı*'nın sözü edilenin dışında pek çok mana ve fonksiyonlara sahip olduğu görüldü.

Nehcü'l-Ferâdis'te *takı*'yla ilgili tespitlerimizi şöyle gösterebiliriz:

1. "ve" Manasında Kullanılır

Dilimize Arapçadan giren ve bağlama edatı aynı tür veya görevdeki kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlar. *Nehcü'l-Ferâdis*'te 've' bağlama edatı da kullanılmıştır.¹³ Ancak *takı*'nın da ve manasında kullanıldığı görülür.

1.1. Cümleleri Birbirine Bağlar

Bu örneklerde Türkiye Türkçesindeki virgölün fonksiyonu açık bir şekilde *takı* ile sağlanmaktadır. Cümleler, sıralama ifadesiyle *takı* ile birbirine bağ-

¹⁰ K. Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 59-63.

¹¹ A. Ata, *Nehcü'l-Ferâdis III, Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 394.

¹² S. Tezcan - H. Zülfikar, *Nehcü'l-Ferâdis I-II, Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları, Ankara 1995.

¹³ A. Ata, *age.*, s. 460-461.

lanır. Baēlanan cümleler, ortak Şekil, zaman ve Şahıs ekleriyle kurulmuştur.

- NecâŐa melikke aydı **taķı** andın çerig tiledi. (42-1)
- Abû KubayŐ taēıēa mündi **taķı** nida kıldı. (39-4)
- Ėasan Ėüseyinniń ķarınları açtı **taķı** ķatımda neerse yok erdi. (172-11)
- Abû Ėar yańluz tirilgey **taķı** yańluz ölgey **taķı** ķıyâmatda yańluz ķopēay. (129-15)
- Kűfeniń uluēları keldiler **taķı** andın Őikâyat kıldılar. (132-3)
- ...meni dünyâdın miskân tircüzgil **taķı** dünyâdın ķıķarmıŐında miskân ķıķarēıl **taķı** âhiratta miskânler zűmresinde ķoparēıl. (173-7)
- Ėaķ teŖâlâ êkki kőzüńni alsun **taķı** êkki ķulakıńni alsun **taķı** êkki êlēińni alsun **taķı** êkki adaķıńni alsun **taķı** seni ebedi tamuēluk ķılsun. (136-17/137-1)
- Andın on êkki batman arpa borç aldı **taķı** ewinge keltürdi. (140-13)
- Peyēambar Ŗas'nuń minberinge aŐtı **taķı** Tańrı teŖâlâķa ŖkűŐ Ėamd u senâ aydı. (93-14)
- Peyēambar Ŗas kördüm **taķı** suŖâl kıldım. (266-6)
- Menim Ŗâdatım sürçmek ermez erdi **taķı** uruş Ėâlında kaçmak ermez erdi. Nişe sürçtim **taķı** nişe kaçtım bilür-mü-sen? (299-15)
- Yılannıń Őefķatı keldi **taķı** İblâsni aēēingâ ķatıp uçtmańķa kigürdi. (280-11)
- Yâ Abâ Bekr, ol kimerseni Ėalâfa ķılēıl kim Ėaķ rızası üçün Ŗamel ķılēan turur **taķı** ĖemâŐe râst sözlegen turur **taķı** dâń içinde ķavâ turur **taķı** mü Ŗominler andın râzi turur **taķı** ferâŐteler andın ĖoŐnűd tururlar **taķı** Tańrı teŖâlâdın ķorķēan turur. (102-14-15)
- ...űmmetlerim Ŗamalı içinde riyâ ve semŖat ķılēaylar **taķı** Ŗamalları ĖâlîŐ Tańrılık bolmaēaylar **taķı** ŖkűŐ emēengeyler **taķı** Őavâbdın mańrűm bolgaylar. (403-12-13)
- Cômard kimerse Ėaķ teŖâlâ Ėazratında yawuķ bolur **taķı** uçtmańķa Ėem yawuķ bolur **taķı** cümle Ėalâyıķķa Ėem yawuķ bolur. (251-6)
- ...anam bir ķanak içinge etmek toēradı **taķı** ol etmek üzereinge saē yaē kemiŐti **taķı** bir pâra süt kemiŐti **taķı** ķanak üzereinge neerse örtti **taķı** mańa aydı. (25-1-2)
- Ėaķ *tvt* cümle yazuķlarıńni yarlıēay **taķı** tamuēdın seni kurtēarēay

taķı saña uçmañ rûzá kılğay. (229-2)

- Ol úandúķını açtı **taķı** bir ĥuķķa çıkardı **taķı** ÓAbdullâh ibni ÓÂmirķa bërdi. (182-4-5)

1.2. İsimleri Birbirine Bağlar

Art arta gelen iki veya daha fazla isim birbirine bağlanarak bağlama grubu oluşturur.

1.2.1. Kök veya Gövde Hâlindeki İsimleri Birbirine Bağlar

- Abû Ĥanâfeniñ köñlinge sewünç **taķı** şâdâlık kirdi. (192-7)
- Ĥaķ *tvt* ĥeç kimerseke mundağ mülk **taķı** saltanat bërmedi. (210-13)
- MaÓlûm boldı kim mâl **taķı** mülket maĥabbatı köñülde bolmasa, Ĥaķ teÓâlânıñ maĥabbatı köñülde bolsa, ol mâl **taķı** memleket ol kimerseke ziyân kılmağ ermiş. (211-3-4)

1.2.2. Çokluk Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Ol musâfirler **taķı** dervâşler ol taÓâmnı tenâvvul kıldılar taķı cümlesi ol Yahûdâķa âmân duÓâsı kıldılar. (252-2)
- İblâs Óal daryâ kırığına kelip katığ âvâz birle çaķırdı erse, cümle şeytânlar **taķı** dövler **taķı** perâler cemÓ boldılar. (329-7)
- Kaya kılını Ĥaķ *tvt* sewer bolsa, añar üküş belâlar **taķı** miĥnetler bërür. (327-5-6)

1.2.3. İyelik Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Munda derecem **taķı** şavâbum üküş bolğay erdi.(326-16)
- ... ĥecniñ şavâbı **taķı** derecesi iñen uluğ ermiş. Anıñ üçün kim bu ĥecniñ emgeki **taķı** meşakķatı cümle tâÓat ve Ó ibâdatdın ağırırak turur. (270-2)
- Anların atları **taķı** tewelery yok erdi taķı çıķmakğ istiÓdâdları yok erdi. (408-17)
- Yâ Resûla'llâh nefslerimiz **taķı** oğlanlarımız **taķı** cümle mâl tawarlarımız sizke yuluğ bolsun... (84-13)

1.2.4. Hâl Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

1.2.4.1. İlgi Hâli Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Ėwleriniñ **taķı** mülkleriniñ yarımını anlarķa áúâr kıldılar. (255-16)
- Peyğambarlarınñ **taķı** siddâķlarınñ **taķı** evliyâlarınñ **taķı** muķarreb kullarınıñ derecesi turur. (264-14)

1.2.4.2. Yükleme Hâli Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Hâķ tebâraķa ve teŖâlâ dünyâñnı **taķı** âhıratıñnı körklüg kılğay tedi. (200-9)
- Ey baba, kerek kim benim elgimni **taķı** adaķımñı bağlasañız. (215-4)
- Eger şeytân köñliñe kirip imâñıñnı **taķı** tevâhâdiñni **taķı** maŖıfatıñnı alsa, ne kılğay erdiñ? (325-5/6)
- Hâķ teŖâlâ lutfını **taķı** keremini seniñ hâķķıña tamâm kıldı. (10-4-5)
- Hâķ tebâreke ve teŖâlâ Abû Lehebni **taķı** hatuni Umm-i Cemâlnı tamugķa kemişgey. (18-1)

1.2.4.3. Yönelme Hâli Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Hâķ *tvt* köklerle **taķı** yerlerle **taķı** tağlarğa Ŗarıya kıldı erse, cümlesi qorķtılar taķı kabûl kıldılar. (243-4)
- Hâķ teŖâlânıñ selâmıñğa **taķı** kelâmıñğa ziyâde boldı. (10-2)
- Hâķ teŖâlâ rûzâ kılğan mâlıdın dervâşlerke **taķı** miskânlerke âşâr kı-lur ol kimersenıñ hürmeti **taķı** Ŗızzeti Hâķ hâyratında ziyâde bolğay. (236-10)
- Mûsâ peygâmbarka **taķı** Ŗîsâ peygâmbarka **taķı** öñin peygâmbarlarka kelgen turur. (8-16)
- Yâ Resûla'llâh ehlimge **taķı** oğlanlarımğa bu keltürgenim miķdârın-ça koydım. (95-4)

1.2.4.4. Bulunma Hâli Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Hüseyn *razhu* arasında **taķı** Yezâd arasında avval Ŗadâvvat ol yöndin erdi. (179-16)

1.2.4.5. Çıkma Hâli Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Ey Bâr Hudâyâ, saña sığınur-men kezzâblar maķâmıdın **taķı** seniñ hâzratıñdın iŖrây kılğan ğafillar maķâmıdın. (200-5)
- Men hâlâldın **taķı** harâm mâldın tawarlar cemŖ kıldım taķı sizlerke koğup bardım. (443-5)
- Sizlerniñ mâlıñızdın **taķı** pâdişâhlıķıñızdın Süleymân peygâmbar mâlı **taķı** pâdişâhlıķı uluğraqı erdi. (327-9)

1.2.5. İsim-Fiil Eki Almış İsimleri Birbirine Bağlar

- Biri ol kim yalğan sözlemek **taķı** biri gaybat kılmak **taķı** biri ğammâzlıķ kılmak **taķı** biri yalğan ant içmek **taķı** biri şehvet birle haramķa naķar kılmak. (269-1-2)

1.2.6. Sayıları Birbirine Bağlar

Aşağıdaki örneklerde Orhun Abidelerindeki ‘artuk’ sözcüğü gibi kullanılmıştır. Taķı ile bağlanan sayılar, sayı grubu oluşturmuştur.

Ėkki yüz **taķı** on Ėkki yıl boldı. (369-9)

Cümlesi miñ **taķı** altı yüz kişi Ėrdi. (37-3)

2. “da/de, dahi” Manasında Kullanılır

Bugün, Eski Türkçedeki ma/me ve oķ/ök edatları gibi, bağlama, sıralama, belirtme ve bilhassa kuvvetlendirme vazifesi gören da/de Batı Türkçesinde yaygın ve zengin kullanılışı olan bir edattır.¹⁴ Türkiye Türkçesinde sıkça kullanılan bu edatla ilgili Ergin, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ortaya çıktığını, Osmanlı Türkçesi boyunca da kullanım sahasının genişlediğini belirtir.¹⁵

Edatın yapısıyla ilgili araştırmacılarımız çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. J. Deny, da/de’yi dahi’nin kısaltmış şekli olarak kabul eder ancak kısaltış biçimi üzerinde durmaz.¹⁶

T. Tekin, da/de edatının daķı (dahı, dağı) ’dan geldiğini ileri sürer. Ayrıca Yusuf u Zeliha’da geçen daķ şeklinin de daķı ile da arasında bir geçiş devresinin işareti olarak görür. Tekin’in edatla ilgili verdiği gelişim şöyledir. daķı > *daķ > *dah > da¹⁷

M. Ergin’e göre ise Eski Türkçedeki ma/me’den benzeşme veya anolojik bir tesirle, belki de ‘dahi’deki ‘d’ tesiriyle ‘m’ sesi değışerek ortaya çıkmıştır.¹⁸

Mehmet Özmen Da/De Bağlama ve “Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi” adlı makalesi¹⁹ bu konuda yapılmış en ayrıntılı çalışmadır. Özmen konuya şöyle yaklaşır:

“Bizim kanaatimize göre da/de edatı taķı’dan gelmektedir. Taķı başlangıçta iki ayrı gelişim gösterir. k>h değışmesiyle **taķı>dahı>dahi**, diğeri ise k>ğ değışmesiyle **taķı>tağı>dağı**. dahi kullanımını sürdürürken dağı 15. yy. dan sonra kullanımdan düşer. Buna göre, Eski Türkçede bulunmayan, ancak

¹⁴ N. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 220.

¹⁵ M. Ergin, *age.*, s. 360.

¹⁶ J. Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)* (çev.: Ali Ulvi Elöve), İstanbul 1941, s. 258, 261, 639.

¹⁷ T. Tekin, “da/de Bağlayıcının Türeyişi”, *Türk Dili Dergisi*, S7, Mart 1958, s. 276 -277.

¹⁸ M. Ergin, *age.*, s. 360.

¹⁹ M. Özmen, “Da/de Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi”, *Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, s. 73-79.

14. yy. başlarından itibaren daha çok Anadolu, seyrek olarak da Kıpçak ve Altınordu sahalarında karşımıza çıkan *da/de* edatının, aynı yüzyıllarda, aynı sahalarda kullanılmakta olan *dağı*'dan ğ düşmesi ve kaynaşma (kontraksiyon) sonucu **taķı** > **tağı** > **dağı** > **dağı** > **dai** ~ ***daa** > ***dâ** > **da/de** gelişmesiyle ortaya çıktığı, *da/de* biçiminin daha önceki dönemlerde meydana geldiği, ancak yazılı metinlere 14. yy.nin başlarından itibaren geçtiği, bu yüzden ara şekillerin metinlerde görülmediği düşüncesindeyiz.”

Özmen'in çalışması konuyla ilgili çözümsüzlüğü ve tereddütü ortadan kaldırmış gözükmektedir.

da/de bağlama ve kuvvetlendirme fonksiyonu ile bugün çok geniş ölçüde kullanılmaktadır. Sonuna geldiği unsurları, daha önce veya sonra gelen ve düşünülen, mevcut olan veya zikri geçen unsurlara bağlar, aynı zamanda sonuna geldiği unsuru belirtir, kuvvetlendirir. Her türlü unsurun, ismin, edatın, fiilin sonuna gelebilmekte, onları önceki veya sonraki unsurlara bağlamakta veya belirtmektedir. İki fonksiyonu umumiyetle bir arada bulunur.²⁰

da/de ve *dahi* edatları fonksiyon itibarıyla birbirine yakındır. Hacıeminoğlu, vazifeleri birbirine yakın olan *dahi*, *bile*, *da/de* üçlüsünden de ilk ikisinin sahası daralırken *da/de*'ninki genişlemiş bulunmaktadır²¹, sözleriyle *da/de*'nin kullanım sıklığına işaret eder.

da/de ve *dahi*'nin fonksiyon yakınlığı *Nehcü'l-Ferâdis*'teki cümlelerde de hissedilir. Cümlelerde *taķı*'nın *da/de* mi yoksa *dahi* mi manasında kullanıldığını kestirmek güçtür. Ancak cümlelerde 'bile' manasında kullanılmadığını düşünüyoruz.

Eserde, bağlama ve kuvvetlendirme özellikli *taķı*;

Eger ecel yetse, neteg kılğay-men? Bu şahrâ yer turur, hêç kimerse yok yuğuçı **taķı** yok kefen **taķı** yok namâz kılğuçı **taķı** yok. (130-8/9) örneğindeki gibi sıralama, karşılaştırma fonksiyonuyla bağlama sağlarken, özellikle zamirlerden sonraki kullanımla Yâ Resûla'llâhâ, siz **taķı** mu yazuklardın qorqarsiz? (375-6) örneğindeki gibi belirtme ile benzerlerine ilave fonksiyonunu da taşır. Bu edat;

2.1. İsimlerle Kullanılır

2.1.1. Kök veya Gövde Hâlindeki İsimlerden Sonra Kullanılır

- Öziniñ yatmak, uçmak Őâdatı yok. FaŐâm **taķı** anıñ üçün âmâda kılmaz erdiler. (190-16/17)

²⁰ M. Ergin, *age.*, s. 360.

²¹ N. Hacıeminoğlu, *age.*, s. 224.

• Siz bu yarmaknı munda koðuñ biz öziñe ayğay-miz, tédiler erse, ol Hâsan atlıg kişi **taķı** ol miñ yarmaknı ewnũñ mũñũşinde koğtı taķı çıķtı. (187-4)

• ... Hâķ tvť bir katıg yel ıda bérđi. Ol yel **taķı** bu otnũñ küllerini cümlesiniñ kózleringe toldurđı. (218-8)

2.1.1.1. Özel İsimlerden Sonra Kullanılır

• ÓAbdullâh **taķı** kaytıp Peyğâmbarkâ bu habarnı aydı erse, Peyğâmbar *Óas* aydı. (81-10)

• Velâkin Hüseýin *razhu* **taķı** şehâd bolmazdın oza şehâdatınıñ eşeri payğâmbar *Óas*'ka maÓlũm bolmış erđi. Peyğâmbar *Óas* **taķı** baÓýá kimerseke aymış erđi. (178-5/6)

• Mekkeke kirip on beş kũn keçmiş erđi kim bu habar tegđi erse, Peyğâmbar *Óas* **taķı** cümle řahâbalarķa iÓlâm kıldı. (70-12)

2.1.2. Çokluk Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Eger úaliħlar osal kılsalar, fâsiķlarını menÓ kılmāsalar, fâsiķlar **taķı** helâk bolurlar, řaliħlar **taķı** helâk bolurlar, tédi. (303-14/15/16)

2.1.3. İyelik Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Eger bu kimerсениñ kœñli alçaklık kılmış bolsa erđi, endâmları **taķı** alçaklık kılgay erđi. MaÓlũm boldı kim kœñli ġâfil turur, endâmları **taķı** ġâfil turur. (247-13)

• Eger musulmân bolsañız, mâllarınız **taķı** amânda bolur, oğullarınız kıızlarınız amânda bolur, cümle qarındaşlar bolur-miz. (139-7)

• Eger bu Muħammed birle laÓnat kıluşur bolsaķ uluğumuz **taķı** helâk bolğay, kiçigimiz **taķı** helâk bolğay. (143-16)

2.1.4. Hâl Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

2.1.4.1. Yükleme Hâli Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Burunķı teg boldı erse, tuttılar ol öltürgenni **taķı** öltürdiler. (342-11)

• ...eger mâlı bolsa, zekât aħkâmını **taķı** bilmek kerek ve eger kıdratı hec kılmakğâ yeter bolsa, hec aħkâmını **taķı** bilmek kerek ve eger kişi ticârat kılmak tilese bayÓ u şirânı yaÓná almak satmak aħkâmını **taķı** bilmek kerek. (230-10/11/12)

2.1.4.2. Yœnelme Hâli Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Kaçan kim ÓArařât halkınıñ ġisâbı tamâm bolsa, munlarķa **taķı** fer-mân kelgey. (251-1)

• Koy edileringe **taķı** mundağok hûküm bolğay. Sıgır edileringe **taķı** mundağok hûküm bolğay, tēp aydı. (251-1/2)

• Abû Bekr peygâmbarlardın hem Ôİsâ peygâmbarka **taķı** oñşayur. Ôİsâ Peyğâmbarka **taķı** kavmı üküş cefâlar kıldılar. (115-16)

• Kim kim hamr içip esrüp öler bolsa, ÔAzrâÔálķa **taķı** esrük satğaşğay, gürke kirmişte hem esrük kirgey. Munker ve Nekârge **taķı** esrük satğaşğay.

2.1.4.3. Bulunma Hâli Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Men anlarga dünyâda **taķı** huûûmatım yok, kıyâmatta Hâķ hâyratında **taķı** huûûmatım yok, tēp aydı... (227-1)

2.1.4.4. Çıkma Hâli Eki Almış İsimlerden Sonra Kullanılır

• Mâldın **taķı** mahrum boldı kızdın **taķı** mahrûm boldı. (342-11/12)

• Mâl cemÔ kılmakğā tahrâs kılgay men. Kaçan kim munlar mâl yığmakğā hârâû bolsalar, halâldın **taķı** cemÔ kılgaylar hârâmdın **taķı** cemÔ kılgaylar. (397-6/7)

• Ey Bâr Hûdâyâ, bilgenim yazuklardın **taķı** seniñ hâzratında yarlıķatu tileyür-men, bilmegenim yazuklardın **taķı** seniñ hâzratında yarlıķatu tileyür-men, tēp Hâķ teÔâlâğā sığındı erse, şâhâbalar aydılar. (375-4/5/6)

2.2. Zamirlerden Sonra Kullanılır

• YâÔ Alâ, sen **taķı** benim halâfam turur-sen, ümmetim üze **taķı** hem yazıcı sen.. (137-13)

• Yâ Resûla'llâhi, siz **taķı** mu yazuklardın kor qar-siz? (375-6)

• Sizler **taķı** andağ kılgay erdiñiz, tēdi erse, ferâşteler aydılar... (365-11)

• BaÔızıları uçtmañķa bargaylar, baÔýıları **taķı** tamuğķa bargaylar, tēdi. (251-1)

• Peyğâmbar Ôas yigirmi tokuz ğazât kıldı. Tokuz ğazâtta özi **taķı** kâfir birle uruştı, yigirmi ğazâtta şâhâbalar uruştı, özi uruşmadı. (6-13)

• ol **taķı** heç karğamadı... (115-16)

2.3. Edatlardan Sonra Kullanılır

• Ey Tañrınıñ kulu, Peyğâmbar Ôas'nı sora kelgeniñiz üçün **taķı** Hâķ teÔâlâ sizke üküş şevâblar bergey. (87-16)

• Ey Abû Bekr, kâfirler birle uruşmağdın öñin **taķı** ğazat bar kim kâfirler birle uruşup şehâd bolğan şavâbıdın taķı anlar şavâbı artuķraq turur. (308-6/7)

2.4. Zarf-Fiil Eki Almış Kelimelerden Sonra Kullanılır

- Kıyâmat kün bolsa, âv's gûrındanda kôpmışda **taķı** esrük kôpğay, Ħâk teŖâlâ Ħâzratınga kelmişde **taķı** esrük kelgey, tamuğķa kirmişte **taķı** esrük kirgey. (365-17/366-1-2)
- Eger bu MuĦammed dâni Ħâk bolmasa erdi, anıñ Ŗâyâlî dervâş erken, Ħeç neersesi yok erken, öz çâdırını tutuğ koyup **taķı** bir dervâşni ağırlamağay erdi. (163-10)

3. “daha” Manasında Kullanılır

Türkiye Türkçesinde daha zarfına 19.yy. metinlerinde rastlanmaktadır.²²

Tekin, daha'nın yapısını da daķı sözcüğüne bağlar. Daha zarfı da daķı'dan bu kelime henüz ahenkten çıkmadan son hece vokalinin genişlemesi ile olmalıdır. Daķı>daķı>daha, şeklinde ifade eder.²³

Tekin, daha zarfının anlam ve kullanışları isimli makalesinde, bu defa daha'nın Türkçede hem edat (miktar katılmasını ifade eden edat, karşılaştırmada sıfatların anlamını pekiştiren edat) hem de zarf (henüz ve hâlâ manalarında) olarak kullanıldığını belirtir.²⁴

Hacıeminoğlu da daķı /daķı'nın 'henüz, artık' manasını vermenin ardından daha'ya geçerek 'henüz, bugüne kadar, şimdilik' manalarında cümle başı edatı, olarak ele alır.²⁵

Bu noktada, daha'nın taķı ile ilgisi olduğu sonucunu çıkarmak mümkün. Ancak edat olarak kullanımı noktası tereddütlü durmakta.

Daha sözcüğü dilimizde zaman zarfı da olabilir, miktar zarfı da. 'Henüz' manasına geldiği zaman, zaman zarfıdır. 'daha gelmedi', 'öğretmen daha sınıfa girmedi.' Örneklerindeki gibi. 'daha çok çalışmalısın.' 'bu ev daha güzelmiş' örneklerinde ise azlık-çokluk zarfıdır.

Nehcü'l-Ferâdis'teki örneklerde taķı hep azlık-çokluk zarfı olarak kullanılmıştır. Ancak, 'Miñ yıl tamuğķa ot yandurdılar, tamuğ kızardı; miñ yıl **taķı** yandurdılar, tamuğ akardı; miñ yıl ot yandurdılar, tamuğ kararadı.' (66-8) örneğinde (öncekilere ilave olarak manasında) Tekin'in dediği gibi, sayı sıfatları ile yapılmış tamlamaların sonuna getirilerek mevcut miktara bildirilen miktar kadar ilave olunduğunu veya olunacağını ifade etmiştir.²⁶

²² bk. T. Tekin, "Daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında", *Türk Dili*, S 83, Ağustos 1958, s. 560-562.

²³ T. Tekin, agm., s. 562.

²⁴ T. Tekin, "daha Zarfının Anlam ve Kullanışları", *Türk Dili*, S 8, Ekim 1958, s. 25-27.

²⁵ N. Hacıeminoğlu, age., s. 139-140.

²⁶ T. Tekin, agm., s. 25.

3.1. “ziyâde” Kelimesiyle Kullanılır

Ziyade sözcüğü Arapçadan dilimize geçmiş çok, daha çok, daha fazla anlamlarında kullanılan bir zarftır. Aşağıdaki örneklerde taķı, ziyade sözcüğünü, bir kat daha derecelendirmektedir.

- Yâ Resûla'llâh **taķı** ziyâde bahşâş kılın. (49-10)
- Yâ Hâriş **taķı** ziyâde kılayın-mu? (201-2)
- Yâ Hâriş **taķı** ziyâde aytu bēreyin-mü? (200-15)
- Kaçan kim bu habarnı Mustîh anasıdın eşittim erse, sökellikim **taķı** ziyâde boldı. (416-9)
- Üçinç kün ol Zühre hamr alıp keldi erse, munlar Őışķı **taķı** ziyâde boldı taķı mundın öz murâdlarını tilediler erse, ol aydı kim... (366-12)

3.2. Şu Örneklerde “-rAk” Pekiştirme Ekli Kelimeden Önce Kullanılır

Daha miktar zarfı olarak kullanıldığında üstünlük ve karşılaştırma bildirir. “Sağlık servetten daha değerlidir.” örneğinde görüldüğü gibi. Aşağıdaki örneklerde -rAk ekli, kelimeleri bir kez daha üstün kılmaktadır.

- Ey nefşüm, tatgıl tamuğ otınıñ eşerini. Tamuğ otı mundın **taķı** katıgrak turur. (316-1)
- Nûh peygâmbar Şas kâfırlar hâķķına taşdın **taķı** katıgrak erdi. (116-4)
- İbrâhâm Şas kavmına yağdın **taķı** yumşakrak erdi, Őaseldin **taķı** süçügrek erdi. (115-12)
- Gûr ahtarmak şerŐan yaman iş turur, hâşsa Peygâmbar Şas’nuñ gûrını ahtarmak **taķı** yamanrak bolğay, tēp korkuğ birle oyğandım. (192-3)

4. “sonra, fakat, çünkü, bundan dolayı/bu sebeple, ile” Manalarında Kullanılır

Taramalarımız esnasında taķı’nın *Nehcü'l-Ferâdis'te* “sonra, fakat, çünkü, bu yüzden/bu sebeple, ile” bağlama edatlarının yerine kullanıldığı görülmüştür.

4.1. “sonra” Manası

Sonra Türkiye Türkçesinde zaman zarfı, isim ve çekim edatı olarak da -den sonra anlamında çıkma ekli isim unsurunu sonralık ifade eden bir zaman zarfı olarak fiile bağlamaktadır.²⁷

²⁷ Konuyla ilgili bk. L. Karahan, “Sonra, Önce” Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu, *Uluslararası Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, 25-27 Nisan

Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri*'nin edatlar bahsinde sonra kelimesini bir cümle bağlayıcısı yani bağlama edatı olarak değerlendirmiştir.²⁸ Kelime, yoksa, aksi takdirde manalarında kullanıldığı zaman da bağlama edatıdır.

Nehcü'l-Ferâdis'te taķı'nın cümleler arasında kullanıldığı 'sonra' manasındaki örneklerde zaman ifadesini yansıtan bir bağlama edatı olduğunu düşünüyörüz.

• Bu ķan anıñ ķanı turur taķı yârânlarınñ ķanı turur. Men bu ķannı Reb-bümke eletür-men tedi, **taķı** oyandım. (185-3)

• Hâķ teŖâlâ cümle halâyıķnı Âdam atamız taķı Hâvvâ anamızdın yarattı, taķı Âdam Peyġâmbarnı toprakdın yarattı tedi, **taķı** bu âyatnı okıdı. (51-9)

• Bir yahûdá Peyġâmbarka satġaştı **taķı** keldi Medâne halkına ġabar bërdi. (23-16)

• Alında bir ġat peydâ boldı Hâķ teŖâlâ ġudratı birle **taķı** saġ elgi üze taķı sol elgi üze taķı köksi üze ġat peydâ boldı. (197-3)

• Kaķan kim sufra önümüzde ġođsañ sen ġirâġnı yarutmış bolġıl **taķı** ol ġirâġnı söndürġil taķı men ġonukġa aytayın kim... (257-4)

• Hâķ tvt kaķan kim uçtmañnı öz ġudratı birle yarattı taķı cümle an-vâŖ-i niŖam birle bezedi **taķı** CebreŖilke ġitâb keldi. (61-3)

• Âsmâ yıġlayu başladı **taķı** tařķaru ġıķtı kişilerke ġabar bëreyin tęp. (167-11)

• Mervân taķı Medâne uluġlarını yıġdı taķı Âđana mescidinde min-berke mindi, MuŖâvâyanıñ vefâtını aydı **taķı** bu halâyıķdın soñ Yezâd üçün bey'et tiledi erse, Abû Bekr oġlı ŖAbdurraġman aydı. (183-9)

• Hüseyn yalguz ġaldı, ol taķı ġatunlarġa vâdâŖ ġıldı, üķüş yıġlařtılar, **taķı** atlandı.

(184-8)

• CebreŖil Ŗas eķinġ ġat köķ ġapugını saġlaġan ferâştelerke aydı, ol taķı cevâb bërdi. **Taķı** köķ ġapugını açtılar, biz taķı kirdik. (54/1)

• Yusufnıñ köñli açılsun tęp alıp řahrâķa ġıķtılar. **Taķı** Yûsufnı bõri yedi tęp keldiler. (112/10)

2007, Erzurum, Dil Araştırmaları, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 39-48.

²⁸ Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 1098.

• Ħaķ teŖŖâlâ kerem ve lutf kıldı taķı on namâz bağısladı, otuz namâz birle kayıttım. **Taķı** Mûsâ Peyğâmbarka keldim taķı Mûsâ peyğâmbarka ħabar bërdim... (59/3)

• Şaĥrâda oltursunlar, yëtişer oltursunlar tēp buyurdi. **Taķı** Ŗzi ēwke kirdi, ol küweçni açtırdı... (29/9)

• Bolğay kim Ħaķ teŖŖâlâ mēdin keçürgey, tēdi taķı maña bërmedi, Ŗzi kötrüp bardı. **Taķı** ol zaŖŖâfa ēwinge kirdük. (107/13)

4.2. "fakat" Manası

Fakat, bağlama edatı olarak zıtlık ifadesiyle cümleler arasında yan yana bağlantı kurmaktadır. *Nehcü'l-Ferâdis'te*ki taķı ile kullanılan aşığıdaki örneklere de aynı durum söz konusudur.

• Mâlî tawarî Ŗküş erdi. **Taķı** ĥēç oğı kıızı yok erdi.(233/7)

• Âyat nâzil boldı erse cümle çıķmaķğa ķaŭd kıldılar **taķı** istiŖdâdları yok erdi.(124/11)

• Yâ Resŭla'llâĥ, enşârâlar ayturlar: Peyğâmbar Ŗas Ŗz ķabâlasını buldı bizke ĥâcatı ķalmadı bizim kılıçımızdın ķan tamar **taķı** bu ģanâmatlardın biz maĥrŭm turur-biz tēp ayturlar... (76/1)

• Ol ķapuģnı yetti ķuvvatlıģ ķimerseler nēçe kim ķuvvat kıldılar yerindin tepretŭ bilmediler. **Taķı** ol ķapuģnı ŖAlâ razhu yalñuz tepretti taķı yıķtı. (140/2)

• Ħaķ tvt ummâtımġa mâl ve niŖmet bērgēy **taķı** biri biringe ĥased kılgaylar taķı tâŖatlarınnıñ şavâblarındın maĥrŭm bolğaylar. (414/2)

• Bir kūn ĥânķâĥda musâfirler taķı dervâşler Ŗküş cemŖ boldılar **taķı** şeyĥnıñ sufrasında ĥēç neerse yok erdi. (251/12)

• Peyğâmbar bizlerni ağırlar erdi, ĥŭrmet kılar erdi **taķı** sen bizlerni ağırlamadıñ tēdiler. (110/12)

• Yâ Rebbâ, bu çağannıñ sığıġu yeri bar **taķı** bu dŭnyâ içinde Meryem oğı Ŗİsânıñ sığıġu yeri yok tēdi... (393/17)

• Men falân oğı turur-men tēp aytur **taķı** ĥaķâķatta ol ayġan ķişiniñ oğı ermez. (381/5)

• Men aña Ŗküş ĥŭrmetler kılar-men uluġ saĥâba tēp, Peyğâmbar Ŗas ŭŭĥbatında Ŗküş boldı tēp **taķı** ol maña ĥēç ĥŭrmet kılmaz. (128/10)

• Ol yerde suw az erdi, anı içtiler. **Taķı** havâ isig erdi, suwsadılar, taķı Peyğâmbar Ŗas'ķa keldiler taķı aydılar... (43/17)

4.3. “çünkü” Manası

Çünkü, bağlama edatı bugün sebep ifadesiyle, sebep cümlesini ana cümleye bağlamaktadır. *Nehcü'l-Ferâdis*'teki taķı'lı kullanımlarda da ‘-dığı için’ manası hâkimdir.

- Okıgıl yâ Muḥammed **taķı** seniñ Perverdigârıñ andağ kerám Tañrı turur kim âdam oğlanlarınca ḥatnı qalam birle öğretti. (8/5)

- Ey ḥalâfa edgü kullarğa edgülük kılğıl ağırlağıl **taķı** yaman kişilerke öz yamanlıkları kifâyat turur... (421/6)

- Bu yıl kimlerniñ kim ḥecelerini qabul kılmadım erse, cümlesini ol ḥecci qabûl bolğanlarğa bağışladım. **Taķı** cümle kerâmlerniñ kerâmi men turur-men. (272/5)

- ...velâkin Ḥaķ teŖŖâlânıñ lutfı keremi meniñ üze mundağ turur tēp anıñ lutfını izḥâr kılıp sizlerke bildürmek üçün aytur-men. **Taķı** kıyâmat kün bolsa cümlelerniniñ Ŗalamı benim elimde bolğay. (36/8)

- Ey oğlum, bu tüşüñni zânhâr ve zânhâr qarındaşlarınka aytmağıl kim saña keyd kılğaylar, tēp aydı. **Taķı** Şeytân âdam oğlınca âşkâra duşman turur. (353/10)

4.4. “bundan dolayı/bu sebeple”

Bundan dolayı / bu sebeple bağlama edatı bugün sebep cümlesini sonuç cümlesine bağlamaktadır. *Nehcü'l-Ferâdis*'teki taķı'lı kullanımlarda da aynı durum söz konusudur.

- Yâ ŖŖmer, men Tañrı teŖŖâlânıñ kılı turur-men taķı resûl turur-men. Ḥaķ teŖŖâlâ nē kim fermânlasa, men andın çıka bilmez-men tēdi, **taķı** Tañrı teŖŖâlâ meni zâyîŖ kıлмаğay tēdi erse, tēk qaldı. (45/13)

- Âdam oğlanları mēni körsün taķı tâŖatımnı eşitsün, maña ḥurmet ve Ŗizzet kılsunlar tēp köñlinde keçer bolsa ol tâŖatqa riyâ ve semŖa kirür **taķı** ol tâŖat Tañrılık bolmas anıñ taķı şavâbı hem bolmas. (401/7)

- Yana bu Bilâldın öñin altı baş kul qaravaşlar kim kâfirler elginde erdi taķı musulmân bolup turur erdiler, **taķı** ol kâfirler anlarını Ŗazâb ve Ŗuķûbat kılar erdiler... (97/15)

- Bu camâŖat mēndin favt bolğanı üçün qağğurdum **taķı** bu el içinde ḥēç kimerse maña taŖziyet tegrü kelmediler. (242/10)

- Bu ḥalâfalıķ işi iñen ağır iş turur, tegme kişi bu işiñ Ŗuḥdasıdın çıka bilmegey, men bu işni kimke teslâm kılayın tēp qağğurdum. **Taķı** Tañrı teŖŖâlâ ḥazratınca sığındım taķı aydım... (102/3)

• Men kıyâmat kün bolsa Âdam oğlanlarınıñ bęi bolğay-men. **Taķı** bu sözni küwenü aymas-men, velâkin Ĥaķ teŖâl ânıñ lutfi keremi meniñ üze mundağ turur tęp anıñ lutfını izhâr kılıp sizlerke bildürmek üçün aytur-men. (36/7)

4.5. “ile” Manası

Türkiye Türkçesinde ‘ile’ bağlama edatı, cümle içinde aynı görevde bulunan iki öğeyi bağlayarak bağlama grubu meydana getirir. *Nehcü'l-Ferâdis'te* ki aşağıdaki örneklerde de taķı, isim unsurlarını bağlayan ‘ile’ durumundadır ve bağlama grubu oluşturmuştur.

• Anıñ Óamalı kimke kim kıldı, anıñ turur, tęp aydı. Andağ erse, Óa-malını taķı tâŖat ve Ŗibâdat **taķı** hayrât ve ihsânıñ ihlâs birle Tañrı üçün kılmak gerek. (401/5)

• Ol kęçe ÓOsmân razhu tüşinde Peyğâmbar Óas'ın körer taķı Abû Bekr **taķı** ÓÖmer razhumâ bar. (134/10)

• Hârût taķı Mârût **taķı** eķegünüñ köñülleri bu Zühreke meyl boldı... (366/7)

Türkiye Türkçesinde ile, kelimenin sonuna geldiğinde birliktelik, beraberlik, araç, neden veya durum anlatan cümleler yapmaya yarayan bir söz, durumundadır. Ayrıca soyut isimlere gelerek ...olarak, ... bir biçimde anlamında durum zarfları oluşturur.

Nehcü'l-Ferâdis'te ki şu örnekte, yalın durumdaki isimden sonra gelerek vasıta ifade eden bir durum zarfı oluşturmuştur.

• Ĥaķ teŖâlânıñ rizâsı **taķı** uçmañ ol zaŖ âfanıñ turur. (68/10)

5. “yine, hâlâ” Manalarında Kullanılır

Yine ve hâlâ Türkiye Türkçesinde zarf olarak kullanılan kelimelerdir.

5.1. “yine” Manası

Nehcü'l-Ferâdis'te taķı, aşağıdaki örneklerde yine manasında zarf durumundadır.

• Maşlahât bu turur kim **taķı** kayıtsañ taķı Ĥaķ teŖâlânıñ ĥazratına üküş zârâlık kılsañ, bolğay kim Ĥaķ teŖâlâ lutf u kerem kılsa taķı bu on namâzdın bir ançasını koğsa tēdi... (59/9)

• ... Mescidü'l-ĥarâmdaķı bir namâz öñin yerlerdeki yüz miñ namâz birle berâber turur, tęp aydı. **Taķı** bir habarda andağ yarlıķar... (274/11)

• **Taķı** ol kün rûza ērdi. (253/8)

5.2. “hâlâ” Manası

Nehcü'l-Ferâdis'te taķı, aŗağıdaki örneklerde hâlâ manasında zarf durumundadır.

- Eyâ enşârâlar, âgâh boluñ, ol kimerseleke kim mâl tawar bërmedim, ol kimersele maña sewüglügrek turur mâl bërgenlerimdin tedi, **taķı** sizler râýá bolmas-mu-siz kim anlar mâl tawar birle ewleringe qayıtsalar... (76/6)

- Bu nâresádeler yıǵlar kim aş **taķı** mu bişmedi tęp. (107/5)

6. Zarf-Fiil Fonksiyonunda Kullanılır

Aŗağıdaki örneklerde taķı, adeta zarf-fiil eki -dığında manasında kullanılmıştır.

- Bu hoca taķı kağırdı. **Taķı** tabáb çıktı erse, bu hatun feryâd ve navha kılı başladı... (233/14)

- Âdam peygambar taķı sewündi, taķı ÓArafâtka bardı taķı Âavvânı anda kördi. **Taķı** ay ortası erdi, eyyâmu'l-báy erdi. (3/7)

7. Sıfat Olarak Kullanılır

Aŗağıdaki örnekte taķı, **‘başka’** sıfatı manasında kullanılır.

- Yâ Óİkrime, neteg bolǵay kim bular bu namâz içinde erken bularnı helâk kılsak? tęp aydı erse, Óİkrime aydı: Bu namâzlarındın soñ **taķı** bir namâzları bar. (40-6)

8. Taķı'nın Kalıplaşmış Kullanımları

8.1. yâ taķı

Farsça olan yâ ile taķı'nın birleşiminden oluşmuş bu bağlama edatı ‘ya da (veya), yoksa anlamlarında, seçmeli olma ifadesiyle bağlantı sağlamaktadır.

8.1.1. ya da Manasında İsimlerle Birlikte Kullanılır

Aŗağıdaki örneklerde, yâ taķı isimleri birbirine bağlayarak bağlama grubu oluşturur.

- Ve eger QurÓânda **yâ taķı** hadâsde bu neerseler kelmiş bolsa Óulemâ teÓvâl aymışlar... (60/9)

- ...cân açığında elgimdin **yâ taķı** adaķımdın sizke ziyân tegmese taķı men ata âzârlağanlardın bolmasam... (215/5)

- Ey yârânlarım, qayı biriñizke benim tilimdin **yâ taķı** elgimdin âzâr tegmiş bolsa, Óafv kılıñ... (85/15)

8.1.2. "ya da" Manasında Cümlelerle Birlikte Kullanılır

Aşağıdaki örneklerde ise *yâ taķı* cümleleri birbirine bağlar.

• Bu künden soñ maña un tükendi tēp habar bēseñ *yâ taķı* kişi birle aytırsañ *yâ taķı* bitig bitip maña oķıtursañ mēndin ĥarām sen tēp aydı. (189/10)

• Tilese öz қаpuğıdın mescádke ķırsün *yâ taķı* tilese mescád қаpuğıdın ķırsün... (92/3)

• Eger âmân bolsun *yâ taķı* küfr bolsun tâŖat bolsun *yâ taķı* maŖşiyat bolsun nuķûân bolsun *yâ taķı* ziyâda bolsun *yâ taķı* ũküř bolsun cümlesi Ĥaķ teŖŖâlânıñ taķdará birle turur. (229/14-15)

• Yûsufnı burunraq Ŗltürelim *yâ taķı* yırak yerde bıraķalım. (353/14)

8.1.3. "yoksa" Manasında İsimlerle Birlikte Kullanılır

• ... ana қарында оғлан еркек мў *yâ taķı* tişi мў аны таķı ĥēķ kişi bilmez. (234/9)

• ... bu inek işlegen inek mў turur *yâ taķı* şahrâda otlağan inek mў turur? (340/16)

8.1.4. "yoksa" Manasında Cümlelerle Birlikte Kullanılır

• ... Peyğambarқа mu iķtidâ kıldıñ *yâ taķı* firŖavnқа mu iķtidâ kıldıñ? (236/11)

• Yâ ŖAzrâŖil, ziyârat kılu mu keldiñ *yâ taķı* cânımı қabz қılмақ ũçün mў keldiñ. (88/10)

• ... Umm-i Ubeyh ânıñ cemâlini mў aytayın *yâ taķı* pârsâlıknı mu aytayın *yâ taķı* emanâtını mu aytayın? (182/7)

8.2. ve taķı

Arapça olan 've' ile taķı'nın birleşiminden oluşmuş bu bağlama edatı '*ve de*' anlamında bağlantı sağlamaktadır.

8.2.1. İsimlerle Birlikte Kullanılır

• ... yüzi âdamá yüzi meñizlig, қудруқı taķı tuynaқı inek қудруқıngа *ve taķı* tuynaқlarıngа meñzer. (53/3)

• Taķı CaŖferni *ve taķı* қатındaқı yârânlarını ağırladı, ĥilŖatlar bērdi... (79/14)

• ŖŖmer *ve taķı* Abû Cehlñiñ қарындаşı Ĥârîř taķı Abû Cehlñiñ oğlı ŖĤkrime taķı Abû Sufyân bunlarğa bu ŖŖmerniñ işi iñen ağır keldi. (110/4)

8.2.2. Cümlelerle Birlikte Kullanılır

- Uçtmañka nażar kılğıl tedi **ve tağı** teferrüc kılğıl tedi erse... (61/3)

8.3. hem tağı

Farsça olan ‘hem’ ile tağı’nın birleşiminden oluşmuş bu bağlama edatı ‘**hem de**’ anlamında bağlantı sağlamaktadır.

8.3.1. İsimlerle Birlikte Kullanılır

• MaŖnâsi ol bolur kim ata anağa edğülük kılmakñnıñ şavâbı namâz kılmakñnıñ şavâbıdın ziyâda turur, **hem tağı** rûza tutmak şavâbıdın tağı ziyâda turur, **hem tağı** hec ve Ŗumra kılmak şavâbıdın tağı ziyâda turur, tēp yarlıqadı. (283-1/2)

• ...İbrâhâm peygâmbarnı tecrîbe kıldı mâl birle **hem tağı** oğul birle **hem tağı** cân birle. (212-10)

• ...mâlinı mufâhîrat üçün cemŖ kıllurlar tağı hâlâldın **hem tağı** hârâm-dın cemŖ kıllurlar tağı hayr ve úadağa kılsalar riyâ üçün kıllurlar. (396/9)

8.3.2. Cümlelerle Birlikte Kullanılır

• Yâ Resûla’llâh, hem ziyârat kılu keldim, **hem tağı** destûr bërseñiz, mübârek cânıñızñı kabý kılmak üçün keldim... (88-12)

Şu örnekte ‘**yine**’ manasında kullanılır

- Mundın artukraq söz aysa **hem tağı** inanur-men tedi. (99/7)

9. Herhangi Bir Mana Yükleyemediğimiz Kullanımlar

Nehcü’l-Ferâdis’te tağı’nın aşağıdaki kullanımlarına herhangi bir mana verilememiştir.

• Kim kim **tağı** bir kimerseke küç tegürmiş bolsa, ol küç tegürgenniñ hasanâtıdın algaylar tağı bu mażlûmka bërgeyler... (390/1)

- Ve eger **tağı** kēçe tenâvul kılsa, kēçe tenâvul kılmas erdi. (266/1)

• Anlar tağı bu kişike Ŗazâb **tağı** ve Ŗukûbat kılgaylar. (250/16-17)

• Yâ Fâtıma **tağı** bu kēçe men ülüşüm etmekni bu yetâmke bërür-men Hâk teŖâlâmñ rizâsı üçün tedi... (141/12)

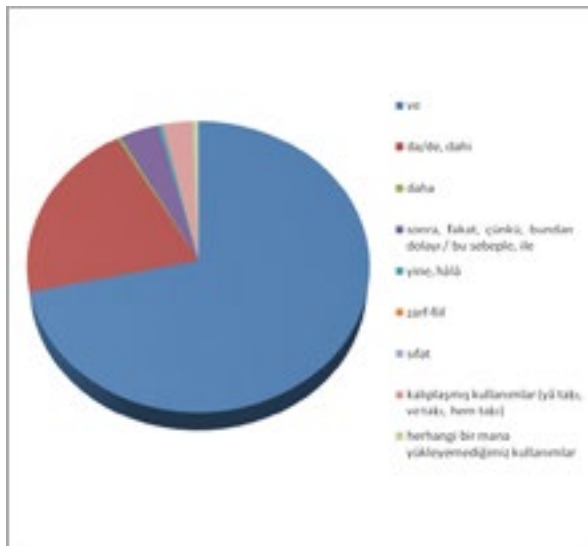
SONUÇ

Sadece Harezmi Türkçesinin değil Türk dilinin şaheserlerinden biri olan *Nehcü'l-Ferâdis* 'te taķı sözcüğünü ele aldığımız bu çalışmamızda konuyla ilgili tespitlerimizi toparlayalım:

Nehcü'l-Ferâdis 'te sıklıkla kullanılan sözcüklerden biri de taķı'dır. Eserde, **5.730** defa kullanılmıştır. Hangi mana ve fonksiyonlarda kullanıldığına ilişkin sayısal dağılımı gösterecek olursak;

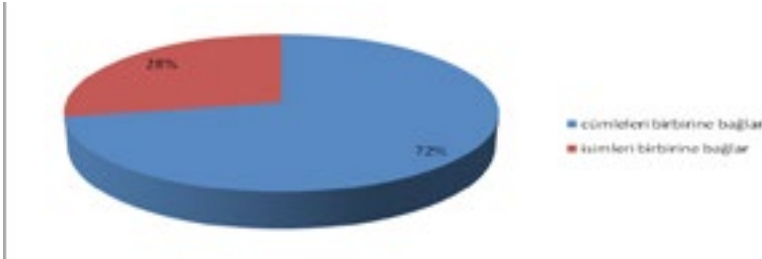
- **4.096** defa ve manasında
- **1.169** defa da/de, dahi manasında
- **19** defa daha manasında
- **218** defa sonra, fakat, çünkü, bundan dolayı / bu sebeple, ile manasında
- **24** defa yine, hâlâ manasında
- **2** defa zarf-fiil fonksiyonunda
- **1** defa sıfat olarak
- **171** defa kalıplaşmış kullanımları (**117** defa yâ taķı, **6** defa ve taķı, **48** defa hem taķı)
- **30** defa herhangi bir mana yükleyemediğimiz kullanımlar olmak üzere.

Nehcü'l-Ferâdis 'te taķı'nın yukarıda verdiğimiz mana ve fonksiyonlarını tablo ile gösterecek olursak;

Görüldüğü gibi, *taķı*, en fazla Arapçadan dilimize geçen kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan ‘ve’ bağlama edatının görevini ve manasını üstlenmiştir. Eserde, ‘ve’ bağlama edatı da **456** defa kullanılmıştır. Ancak bu sayı, *taķı*’nın ‘ve’ manasının onda biri kadardır. *Nehcü’l-Ferâdis*’te *taķı* sözcüğünün ‘ve’ ve diğer manalarının sayısal oranını tabloda gösterelim:

Dilimizde paralel nitelikteki pek çok kelime, kelime grubu ve cümle yazıda virgüllerle ayrılıp yalnızca son iki kelime, kelime grubu ve cümle ‘ve’ bağlama edatıyla bağlanırken eserde bu özellik için yukarıdaki oranda da görüldüğü gibi hep *taķı* kullanılmış, yapılar *taķı* ile birbirine bağlanmıştır. Şöyle ki, *Ĥaķ teŖâlâ ėkki közüñni alsun taķı ėkki kulaķıñni alsun taķı ėkki ėlgiñni alsun taķı ėkki adaķıñni alsun taķı seni ebedi tamuğluk kılsun.* (136-17/137-1) Peyğambarların *taķı* siddâķların *taķı* evliyâların *taķı* muķarreb kullarının derecesi turur. (264-14) örneklerinde virgölün fonksiyonu ‘ve’ fonksiyonlu *taķı* ile sağlanmıştır. Örneklerde de görüldüğü gibi *taķı*, ‘ve’ manasında cümleleri ve isimleri birbirine bağlamaktadır. 3.394 defa ve manasında cümleleri birbirine bağlamış, 702 defa da isimleri birbirine bağlamıştır. Bu oranı tabloda gösterelim:

Türkiye Türkçesinde, zamanla ‘ve’ bağlama edatının kullanım sıklığı artarken *taķı* yerini da/de ve dahi bağlama edatına bırakmıştır. Dilimizde, bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak sıkça kullanılan da/de’nin *taķı* > *taģı* > *daģı* > *daı* ~ **daa* > **dâ* > *da/de* ve dahi’nin *taķı* > *dahi* > *dahi* ses değişimleri neticesinde *taķı*’dan geliştiğı kesindir. Türkiye Türkçesinde da/de’nin dahi’den daha fazla kullanıldığı da açıktır. Şunu da belirtmek gerekir ki, 19. yy. metinlerinde görülmeye başlanan daha zarfının da *taķı*’dan geliştiğini söylemek mümkün. *taķı* > *daķı* > *dahi* > *daha* şeklinde.

Yukarıdaki kullanımlarda *taķı*, çoğunlukla hep bağlama edatı mana ve fonksiyonunda kullanılmıştır. Ve, da/de, dahi, sonra, fakat, çünkü, bundan dolayı/bu sebeple, ile, kalıplaşmış kullanımlar (yâ *taķı*, ve *taķı*, hem *taķı*) bunlardandır. Bunlardan ilgi çekici örneklere değinecek olursak;

Taķı’nın ‘ve’ bağlama edatı yerine kullanımında sayıların birbirine bağlandığı örnekler dikkat çekicidir. Ėkki yüz *taķı* on ėkki yıl boldı. (369-9)

da/de, dahi manasında bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak kullanımı söz konusuysa Bu şâhrâ yer turur, hêç kimerse yok yuğuç **taķı** yok kefen **taķı** yok namâz kılğuç **taķı** yok. (130-8/9) örneğinde sıralama, karşılaştırma fonksiyonuyla bağlama sağlanmıştır. Eserde, takı'nın bile edatı manasında kullanımına rastlanmamıştır.

Takı'nın sonra, fakat, çünkü, bundan dolayı / bu sebeple, ile'li kullanımları Türkiye Türkçesindeki gibidir. Ancak sonra manasındaki kullanımında zaman zarfı özelliğini de inkâr edemiyoruz. Bir yahûdâ Peyğâmbarka satğaştı **taķı** keldi Medâne halkınga habar bërdi. (23-16) İle bağlama edatı fonksiyonunda kullanıldığı şu örnekte de bağlandığı ögeyi zarf durumuna sokmuştur. Hâķ teŖâlânîñ rizâsı **taķı** uçtmaĥ ol zaŖ âfaniñ turur. (68/10)

Takı'nın kalıplaşmış kullanımlarının (yâ takı, ve takı, hem takı) da Türkiye Türkçesindeki "ya da, ve de, hem de" den bir farkı yoktur. Ancak yâ takı'nın 'yoksa' manası dikkat çekicidir. Peyğâmbarka mu iķtîdâ kıldıñ **yâ taķı** firŖavnķa mu iķtîdâ kıldıñ? (236/11) Ayrıca, şu örnekte hem takı yine zarf fonksiyonundadır. Mundın artuķraķ söz aysa **hem taķı** inanur-men tedi. (99/7)

Takı, daha, yine, hâlâ, zarf-fiil mana ve fonksiyonundaki kullanımlarında zarf durumundadır. Daha zarfı fonksiyonlu örneklerde takı hep azlık-çokluk zarfı olarak ziyade ve -rAk pekiştirme eki almış kelimelerle kullanılmıştır. Yâ Hârîş **taķı** ziyâda kılayın-mu? (201-2) Nûĥ peyğâmbar Ŗas kâfîrlar hâķķınga taşdın **taķı** katıģraķ erdi. (116-4) Daha'nın 'henüz' manasındaki zaman zarfı kullanımı eserde yoktur.

Şu örnekte takı Türkiye Türkçesindeki -diğIndA zarf-fiili fonksiyonundadır. Âdam peyğâmbar takı sewündi, takı ŖArafâtķa bardı takı Hâvvânı anda kordi. **Taķı** ay ortası erdi, eyyâmu'l-bây erdi. (3/7)

Taramalarımız esnasında takı'nın '**başka**' sıfatı manasında kullanıldığı görüldü. Yâ Ŗİkrime, neteg bolģay kim bular bu namâz içinde êrken bularnı helâk kılsaķ? tēp aydı erse, Ŗİkrime aydı: Bu namâzlarıdın soñ **taķı** bir namâzları bar. (40-6)

Çalışmamızda takı'nın şu kullanımlı örneklerine herhangi bir mana verilememiştir. Ve eger **taķı** kêçe tenâvul kılsa, kêçe tenâvul kılmaz erdi. (266/1) Anlar takı bu kişike Ŗazâb **taķı** ve Ŗuķûbat kılģaylar. (250/16-17)

Nehcü'l-Ferâdis'te **5.730** defa kullanılan takı sözcüğünün mana, fonksiyon ve kullanımıyla ilgili tespitlerimizin tartışma konusu olabileceği muhtemeldir. Maksat, bu kadar sıklıkla kullanılabilen bu sözcüğün çeşitliliğini ve zenginliğini gözler önüne sermektir. Bu sebeple de *Nehcü'l-Ferâdis* gibi bir eseri bu özelliğiyle ele alarak bir nebze de olsa Türk diline katkı sağladığımızı düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

- ATA, Aysu, *Nehcü'l-Ferâdis III, Dizin-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 394.
- ATALAY, Besim, *Divanü Lügati't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara 1986.
- CLAUSON, Sir G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- DENY, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (çev.: Ali Ulvi ELÖVE), İstanbul 1941.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1988.
- GABAIN, A.V., *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları, Ankara 1998.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Türk Dilinde Edatlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- KARAHAN, Leyla, “Sonra, Önce” Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu, *Uluslararası Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2007, Erzurum, Dil Araştırmaları, Sayı: 1, Ankara 2007, s. 39-48.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- ÖZMEN, Mehmet, “Da/de Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi”, *Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, s. 73-79.
- TEKİN, Talat, “da/de Bağlayıcının Türeyişi”, *Türk Dili Dergisi*, S 7, Mart 1958, s. 276 -277.
- TEKİN, Talat, “Daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında”, *Türk Dili*, S 83, Ağustos 1958, s. 560-562.
- TEKİN, Talat, “daha Zarfının Anlam ve Kullanılışları”, *Türk Dili*, S 8, Ekim 1958, s. 25-27.
- TEKİN, Talat, *Orhon Türkçesi Grameri*, Simurg Yayınları, Ankara 2000.
- TEZCAN, Semih - Hamza ZÜLFİKAR, *Nehcü'l-Ferâdis I-II, Metin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- TİKEN, Kâmil, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-Fiiller*, TDK Yayınları, Ankara 2004.

ATASÖZLERİ ARKAİK SÖZLERİN DİL HAFIZASI GİBİDİR

Gülzade ABDULOVA

Büyük hayat deneyiminin sonucu gibi yaranan ve dilden dile geçerek hafızalara yazılan atasözleri, hikmetli sözler, özdeyişler, deyimler, halkın müdriklik hazinesi gibi büyük önem taşıyor. Bu folklör örneklerinde etnik sistemin bütün incelikleri yansıyor. Burada insanın bütün hayatı, yaşam tarzı, sosyal, yaşam sorunları, çok yönlü iş deneyimi, mutfak kültürü gibi zengin maddi manevi değerler kendine özgü poetik biçimde ifade edilir. Toplumda meydana gelen global değişiklikler, bilimsel, teknolojik gelişim bu hazineyi de etkilemiş, atasözleri ve deyimlerinin pek çoğunu yaratan faktörlerin arkaizme, tarihîliğe çevrilmesine sebep olmuştur. Toplumun gelişimi sürecinde unutulmuş unsurlar dilimizin bu misilsiz hafızasında yaşamakta devam etse de muhtelif sosyal katmanlar, özellikle genç kuşak tarafından anlaşılmaz duruma düşmüştür. Bunun sonucunda atasözlerinin kendileri de kullanılmaz duruma düşmüş ve zaman içinde dilimizi terk etmek tehlikesi yaşanmıştır. Halk ruhunun yaşadığı atasözlerinin bazıları bütünlükle, bazıları ise ayrı ayrı sözleri ile arkaikleşip. Arkaikleşen ifade ve deyimlerin etnografik bakımdan tahlili atasözlerinin alt katlarını ortaya çıkarmakla birlikte onların yaşamlılığını da temin edebilir. Atasözleri ve deyimlerin etnografik yorum bağlamında araştırılması şu bölge esasında yapılmıştır:

1. Çiftçilikle ilgili yaranmış atasözleri
2. Hayvancılığı kendinde yansıtan örnekler
3. Maddi kültürün farklı alanları ile ilgili örnekler
4. Manevi kültürün farklı alanlarını kendinde yaşatan örnekler
5. Aile hayatı ile ilgili örnekler

Bugün atasözleri ve deyimlerde çiftçilik ekonomisi ile ilgili arkaizme, tarihizme çevrilmiş bir hayli bilgi nitelikli ifadeyle karşılaşmak mümkündür. Atasözleri ve deyimler bir danışman rolü oynayarak bizi uzak geçmişe götür-

rüyor, Türk dünyasında mevcut olmuş çiftçilik medeniyeti, çiftçilik sistemleri, çiftçilik alanları ve bu alanlarla ilgili emek becerileri, halk tecrübesi, bütünlükle, iktisadi hayatımız hakkında değerli bilgiler elde etmek imkânı verir. Halkımızın çiftçiliğe, genellikle, emeğe yüksek değer vermesinin neticesi olarak bu konuda yaranmış atasözleri ve deyimler ekseriyeti teşkil eder. Çiftçiliğe yaşamsal ihtiyaç gibi bakan babalar *“Eken de ekmeyen harmanda ağlar”*, *“Çöreği (ekmeği) ekende kazanarlar”*, *“Tohum torbada büyümmez”*; *“İstiyorsan bal ekmek, al eline bel kürek”*; *“Toprak diyor: öldür beni, dirildim seni”*; *“Toprak diyor: döv beni, doyurum seni”*; *“Toprağı avuçlayan altını avuçlar”*; *“Toprak diyor: sen bana ter ver, ben sana zar (altın)”*; *“Toprağın karası yüz ağardır”*. Gözüktüğü gibi bu örneklerin izaha o kadar da ihtiyacı yoktur. Ancak öyle atasözleri de vardır ki, onların anlaşılması için onun alt katlarına varmaya, etnografik yorum yapmaya ihtiyaç vardır. Mesela, *“Öküz öldü, ortak ayrıldı”* gibi. Bu örnek bazen kullanılsa da, genelde okur ve dinleyiciler tarafından anlaşılmıyor. Etnografik araştırmalara göre toprağın harmanlanmasında koşum hayvanı gibi öküz kullanılmıştır. Tek öküzle toprağı harmanlamak ise imkânsızdı. Sabana bir çift öküz, pulluğa ise 6-8 çift öküz koşulurdu. Dilimizde sabanın eş anlamlısı gibi kullanılan “cüt” (“çift”) ifadesi öküzlerin emek faaliyeti ile ilgili yaranmıştır. Bazen tek öküzlü fakir köylüler öküzlerini birleştirerek şerik oluyor, topraklarını birlikte harmanlıyor, genelde bu ortaklık harmanda son buluyordu. Şeriklerden birinin öküzünün ölmesi “çift”in pozulmasına, yani bu ortaklığın sonlanmasına sebep olabilerdi. Atasözleri ekonomik hayatın tarihîleşmiş bu unsurunu kendinde yaşatarak yardımlaşmanın önemini ifade ediyor.

Çiftçilik ekonomisinin ortaklık geleneği *“Şartı şumda (ekinde) kes, harmanda yabalaşma”*- atasözlerinde de iz koymuştur. Getirdiğimiz örnek ile gündelik hayatımızda sık sık karşılaştığımız da, Dereleyez (Ermenistan işgalindeki eski Azeri eyaleti) bölgesinde kullanılan *“Şartı şumda (ekinde) kes, harmanda şana (dirgen) kürek kırılmasın”*- varyantı etnografik bakımdan daha ilginçtir. Eski dönemlerden beri harmanın esas aleti gibi düvenle birlikte kullanılan *dirgen kürek* bilimsel teknolojik inkişafı ile ilgili olarak kullanılması önemi yitirerek arkaikleşmiş, müzelerin sergi bölümlerinde ve fonlarında barınak bulmuştur. Etnografik araştırmalar gösteriyor ki, bazen çiftçiler önceden anlaştıkları şartlar esasında ekini şerik biçiyor, harmanda mahsulü bölüştürüp herkes kendi payını götürüyordu. Yoksa harmanda kırgınlık, kavga da yaratabilerdi. Gözükür, bu gibi durumları müşahade etmiş dünya görmüş babalar başvebilecek kavga ve kırgınlıkların karşısını almak için gelecek nesillere böyle tavsiye etmişler. Şu atasözü bütünlükle arkaikleşse de temel düşüncesinin derinliği onun bugüne kadar ağızlarda yaşamasını temin etmiştir.

Ulaşım aracı gibi kullanılan öküzleri arabaya, pulluğa veya sabana koşturmak için “boyunduruk” adlı koşum aracı kullanılıyordu. Boyunduruk muhkem ağaçlardan tek ve çeneli olmakla iki biçimde hazırlanırdı. Tek boyunduruk yalnız öküzün boynunun üst kısmını tutur. Öküzün boynunun her iki yanından boyundurukta açılmış deliklerden geçirilen zevleler çenenin altında özel zevle ipi vasıtasıyla bağlanırdı. Çeneli boyunduruk alt (boğazaltı) ve üst bölümden ibaret olarak hazırlanmakla daha kullanışlı idi. Bölümler birbirine zevleler vasıtasıyla birleştirilirdi. Boyunduruk ağaçtan hazırlandığına göre kurudukça cırdıyor, gürültü çıkarırdı. Verilen bilgiye göre, öküz hareket ettikçe kayış boyunduruğa sürtülür ve bu da yüksek cırtlı sesi yaratırdı. Çiftçilerin gözünden, dikkatinden yayınmayan bu konu imalı tarzda **“Öküz cırdılamaktan boyunduruk cırdıyor”**- deymi ile ifade olunmuştur. Boyunduruk cırlıdayıp ses çıkarsa da, aslında yükü taşıyan, zahmet çeken öküzdür.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi, çeneli boyunduruk öküzlerin boynuna zevleler vasıtasıyla bağlanırdı. Şirvan bölgesinde buna “sineçula” diyorlardı. Yan tarafa bağlanan “sineçula” ana “sineçula”, iç tarafa bağlanan ise yavru “sineçula” adlanırdı. Ana “sineçula” için bir kadar yoğun ağaç kullanılıyordu. Ana sineçula çıkarılmakla öküz boyunduruktan kurtulurdu. Bu ifade **“Boyunduruğa güç vermektense, sineçulaya güç veriyor”**- deyiminin içeriğini açmaya imkân verir. Bu deyim içeriğine baktıkta şu mana hasıl oluyor: öküz boyunduruğa güç verip çifti veya arabayı çekmektense, zevleye güç verip onu kırmak ve işten yayınmaya, yükü boynundan atmaya çalışır. Halk arasında işten kaçanları, verilen görevi yapmak istemeyenleri de “işten boyun kaçırmak” şeklinde kınıyorlar. Kaydedelim ki, “boyun” sözü koşum hayvanlarına ait olup “bir çift” demektir. Bir boyunduruğa iki hayvan koşulur ve bu da “bir boyun” adlanır (1, s. 462). Bize göre dilimizde sık sık kullanılan “boyun kaçırmak”, “boynunu işe vermemek” ifadelerinin de işte bu koşum hayvanları, özellikle de öküz ve boyundurukla ilgili yaranması kesindir. Çünkü öküz neredeyse tüm işleri boynunun ve boyunduruğun vasıtasıyla yapıyordu. İş hayvanlarının, özellikle öküzlerin boyunduruktan yani işten boyun kaçırmak o dönemde kabul edilemez olduğu için bu deyim işi elle yapan insanlara da ait sayılmış ve ifade bugüne kadar dilimizde aktüelliğini yitirmemiştir. Hatta bazen kimse bir iş yapmayı vadederken bunu “bu benim boynuma”, “ben bunu boynuma aldım”, “boyun oldum” veya aksine “ben buna boyun olamam”, “boyun kaçıramam” gibi sözlerle ifade eder. Aynı zamanda “günahı boynuna almak” ifadesinin de boyundurukla ilgili olduğunu diyebiliriz. Çünkü günah en ağır yüküdür ve bu yükü boynuna almak için büyük güç lazımdır. Öküzler iş sürecinde boyunduruğa o kadar alışıyorlardı ki, azacık bağırarak hemen boyunduruğun yanına giderek yerini alıyor ve rahatlıkla çalışıyorlardı. Aksi durumda bu işten “boyun kaçırmak” sayılır ve öküzler çalışmaya zorlanırdı.

(Özellikle ham öküzleri boyunduruğa alıştırmak için bu yola başvurulurdu.). Çiftçi babalar böyle öküzler hakkında söylüyordular: **“Boyunduruktan kaçan öküzü keserler”, “Öküzün çifte gitmeyenini etlik için satarlar”**.

Hasat süreci çok zor ve çiftçiliğin en sorumlu dönemi sayılırdı. Babalarımız **“Çiftçi ol, biçen olma”** - demekle, biçin sürecinin zorluğunu gösteriyordular. Ekinle hasat arasındaki zorluğun mukayese edilemez seviyesini: **“Kotanın (pulluğun) desteği yılan olsa elinden bırakma, orağın desteği altın olsa dönüp bakma”**- deyimini daha doğru ifade ediyor. Bu deyimden belli oluyor ki hasat süreci o kadar ağır bir iştir ki, hatta orağın desteği altından olsa da, onu tutmak korkunçtur. **“Dostun eksin, düşmanın biçsin”**- deyimini aynı manadadır. Eğer ekin süreci yılın serin (ilkbahar veya sonbahar) döneminde oluyorsa, hasat yılın en sıcak, yakıcı döneminde oluyor. Ekin dönemi havanın yağmurlu olması bir zorluk yaratmaz, hasat döneminde ise yağmur ürünü mahvedebilirdi. İşte bu sebepten hasat dönemi çiftçi için en zor devir sayılırdı. Aslında her üç deyim çiftçini işten soğutmaya değil, aksine hasada daha fazla sorumlulukla yanaşmaya çağırırdı. Bu deyimler sadece olarak hasadın ağırlığını, hasatçının sorumluluğundan doğan heyecanını ifade edir.

Çiftçilik kültürünün esas merhalelerinden biri de biçilmiş sümbüllerin samandan, kılçıktan temizlenmesi idi. Bu süreç harmanda yapıldı. Harman için uygun yerin bulunması önemli idi. Bu maksatla tahminen 50-70 çaplı rüzgârlı yer seçilir, temizlenip sulanır, dövülüp sertleştirilirdi ki, sümbül dövülürken toprağa karışmasın. Dağlık arazilerde taşlar yontulup düzlenir, toprak bölgelere taş döşenir ve arada kalan boşluklara kilden sıva çekilirdi. Böyle yerler bir defa seçilir ve her yıl kullanılırdı. Tesadüfi değil ki, halk arasında da bu arazi “harman yeri” adlandırılırdı. Atasözlerinde harmanla ilgili arkaik sözlerin ekseriyeti muhafaza olunur: şana (dirgen), kürek, derz (biçilip bağlanan tahıl bağı) vb. Hasatçının biçtiği bir el tutamı sümbül gövdesi bir bafa, on bafa bir derz, on derz bir hara adlanırdı. Ekin yerinden harmana taşınan derzler açılıp yere serilirdi. Âdeta harman at, öküz, bazen eşek koşulmuş düvenlerle dövülürdü.

Bazen yılın kurak geçmesi, çorak toprak veya muhtelif sebeplerle ürünün az olması kaçınılmaz olurdu. Mertliği, dost düşman karşısında eğilmemeyi yüksek değerlendiren müdrikler bu durumda: **“Derzin az oldu, harmanı büyük aç”**- diyordular. Yani, düşman karşısında gururunu kırma, kendini düz tut, “dostu ağladıp, düşmanı güldürme”- şeklinde nasihat ederdiler. Derzin az olsa da, öyle dur ki, dışarıdan bakan derzinin çok olduğunu zannetsin. Bu tavsiye yazılmamış erlik kanunlarından, manevi yüksekliklerden biri olarak bugün de aksakallığın temel prensipi sayılır.

Dövme işi bittikten sonra ağaçtan hazırlanmış kürekle savurma işi yapılırdı. **“Aynı ağaçtan sovrüh (savurma) küreği de olur, peyin (gübre) küreği de”, “Bir ağaçtan tövle küreği de olur, harman küreği de”** deyimleri küreyin vazifesini daha dolgun gösterir.

Âdeta sümbül biçilenden sonra dökülüp kalan kırıntılar yığılırdı. Halk arasında buna “başak” diyordular. Bu işe çocuklar ve kadınlar celbedilirdi. Başak az olduğu için harmanda değil, avluda palazın üzerinde dövülerek kılçıktan arıtılırdı. **“Yığma (devşirme) tane için harman açılmaz”** -atasözünde küçük bir iş için büyük vesait veya zahmet çekmeyin gereksiz olduğunu anlatan dünyagörmüş aksakallar işte bu makamdan hareket edipler.

Azerbaycan’da geniş yayılmış çiftçilik ekonomisi alanlarından biri de çeltikçilik. Çeltik suda boy atan bitki olduğundan onun dibi daima sulu olmalı. Çeltiğin büyümesi için 80 güne ihtiyaç vardı. Ekinin ilk kırk günü çeltiğin dibinden su eksik olmur, çeltik sadece boy atır. İkinci kırk günde ise çeltik sümbülü den tutmaya ve zamanla yetismeye başlar. Çeltik yetişip hasat dönemine geldikte artık suyu kesilir ve dibi kurutulmak için bırakılır. **“Kırkında yaş, kırkında baş”**- bulmaca tipli deyim çeltik ekonomisinin bu etnografik özelliği ve 80 günde yetişen çeltik nevi ile ilgili yaranmıştır. Bazı çeltik neveleri, mesela, askeri, sadri vb. 120 gün içinde yetiştiğine göre yukarıda kaydolunan atasözünün **“Kırkında yaş, kırkında baş, kırkında aş”** varyantı da yaranmıştır.

“Su çeken de ben olum, bere gezdiren de”- deymi bizi çeltik ekinlerinin suvarılması ile ilgili konularla bilgilendirir. Çeltik ekinlerinin suvarılması büyük dikkat, eziyet ve beceri talep ettiğinden, bu işle birkaç kişi meşgul olurdu. Hâlâ çeltik alanları hazırlanırken sulama sorunu öngörülürdü. Kare ve üçgen biçimde hazırlanan alanların her tarafı onun umumi seviyesinden 10, 15 santim yüksek olurdu. Yani, her bir alanın çevresine topraktan “merz” adlanan sınır hattı çekilirdi ki, bu da suyun orada kalmasını temin edirdi (2, s. 111). Sulamanı kolaylaştırmak maksadıyla bir alandan o birisine su geçirmek için “bere” adlanan geçit yapılırdı. Alanların merzi, bere de içinde olmakla, duru balçıkla suvanırdı ki, toprak sertleşsin, bereden başka hiçbir yerden su geçmeye imkân bulmasın. Birinci alana koyulan su alan doldukça bere vasıtasıyla diğer alanlara geçir, bu biçimde bereler ötürücü rol oynayarak bütün alanlara su geçmesine imkân verirdi. Çeltik ekinlerinde iki nevi berenin - ters bere ve üzengi berenin kullanıldığı görülmüştür (3, s. 56). Suyun dağıtımı ile cuvar (saka), bu işin berelerde yapılması ile ise sucu meşgul olurdu. Yukarıda bahsedilen deyim de işbu makamdan kaynaklanarak etnografik mana içeriği bakımından “herkes kendi işini görmelidir”- fikrini telkin edir.

Azerbaycan'ın tabii coğrafi durumunun zenginliği tarihen burada çiftçilikle birlikte, celeplik ekonomisinin de geniş inkişafına sebep olmuştur. Uzun asırlar içinde çiftçilik ve celeplik eşit biçimde inkişaf etmiştir. Her iki ekonomi alanının ahalinin geçimine ciddi biçimde dâhil olmasının sonucu olarak çiftçilikle yanaşı celeplikle ilgili atasözleri de ekseriyeti teşkil eder. **“Aranda (kırdada) duttan oldum, dağda kuruttan”**- deymi göçebe celeplik ekonomisinin çok ilginç bir durumunu kendinde yaşatır. Dutun olgunlaşmasına az kalmış, yeni, tahminen 10-15 Mayıs arası halk yaylaya göçmeye başlıyor. Bazen sürüde baş veren hastalık sürünün yaylaya ulaşmasına imkân vermiyordu. Özellikle, şap hastalığı göçe ciddi sorun yaratırdı. Şap hastalığı küçükbaş ve büyükbaş hayvanların ayağında ve ağzında yaranan hastalıktır. Tırnağın arasına düşen yara hayvanların yürümesine mani olur, bulaşıcı özellik göstererek, bazen hayvanların mahvolması ile sonuçlanırdı. Yaranın sağılması bir hayli vakit istediğinden yaylaya gitmeye lüzum kalmır, çünkü artık yayla mevsimi bitirdi. Yaylada göçmen celepler âdeta kışın tedariki için peynir, yağ, süzme rezervi ile birlikte, kurut rezervi de hazırlıyordular. Yoğurt süzülerek suyu tamamen alınır ve alınmış koyu kütle yuvarlak yapılarak güneşin altına dizilirdi. Tam kuruttuktan sonra yığılıp kaplarda kışın için saklanırdı. Aynı zamanda aranda (kırdada) duttan pekmez, sirke, reçel, dut kurusu gibi nimetler de kışın için tedarik edilirdi. Deyimin ihtiva ettiği mana da da bununla ilgilidir. Bu gösteriyor ki, dut yemeye ve kışın tedarikini görmeye imkân bulmamış yaylaya göçen celep sürüde yaranan hastalık sebebiyle konak başına ulaşmaya ve süt ürünlerinden alınan diğer kışın azıklarını, yeni kurutu hazırlamaya da imkân bulmur, her ikisinden de mahrum olurdu. İster kurut, isterse de pekmez, sirke, reçel, dut kurusu hazırlamak kadın işi olduğuna göre deyimın kadın tarafından yaranması şüphesizdir. Bu deyim dilimizde sık sık kullanılan **“Hem Ali aşından oldum, hem Veli aşından”**- deymi ile aynı manaya gelir.

Yayla hayatının geçim kaygılarının terkip hisselerinden biri de peynir hasıl etmek, tulum hazırlamak olmuştur. **“Avratı eri saklar, peyniri deri”**- atasözü bize bu imal süreci ile yakından aşına olmak için klavuzdur. Neolit Dönemi'nden hayvanları evcilleştirip süt, et ve yününden faydalanan insan onun derisini de verimli kullanmayı becermiştir. İlk dönemlerde deriden bürüncek (giyim eşyası), yatak gibi istifade eden ilkel insan gittikçe ondan muhtelif mamulatlar istehsal ederek onu geçime tatbik etmeğin sırlarına agâh olmuştur. Göçebe hayat tarzının şartlarına uygun olarak deri geçim kapları pratik önemine göre üstün mevkiye geçmiştir. Maişette kadim dönemlerden istifade olunan saksı kaplar geniş tatbik olursa da, portatifliği bakımından göçebe celeplik için ekonomik değildi. İnişli-yokuşlu dağ yolları için tulum en elverişli geçim kabı olarak uzun asırlar boyunca halkın istifadesinde olmuştur.

Elverişliliyi ve peyniri keyfiyetli saklama özelliği onun geçimden tamamen çıkmasının karşısını almıştır ve biricik deri geçim kabıdır ki, az da olsa hala halkın istifadesindedir. **“Tüylü motal (tulum) peyniri iyi saklar”** - atasözünde vurgulanan fikir tulum istehsalında daim öngörölmüştür. Tulum hazırlamak için tahminen bir santim yükseklikte tüy saklanmakla deri itina ile kırkılır, temiz yuyulur, kurutulur ve aşağı bölümü dikilirdi. Derinin kolları küçük olduğundan, dikmeye ihtiyaç olmur, sadece muhkem bağlanırdı. İmal olunmuş deri üfürölerek hava ile doldurulur ve birkaç gün güneş altında kurutulurdu. Sonra tulum yoğurt veya süzme suyu, bazen ayranla doldurulurdu ki, içi temizlensin. Bu süreç bazen birkaç defa, gerçek temizlik elde olunana kadar tekrar edilirdi.

“Misafir evine motal (tulum) yüklü gelen, buğday yüklü döner”- atasözü ise halkımızın misafirlik geleneğini aksettirir. Yayladan kıra misafir gelen celepler misafir evine tulum, yağ, yün gibi taze hayvandarlık ürünleri getirir-diler. Evine gelen misafiri iyi ağırlamak halkımızın yazılmamış kanunlarının terkip hissesi gibi uzun asırlar boyunca korunup saklanmış, ona daima amel olunmuştur. Ev sahibi en güzel yemeğini misafirin karşısına koyar, en rahat yatakta yatırırđı. Misafiri saygı ile uğurlarken kendisi de aynı biçimde taze buğdaydan, arpadan, kavundan, karpuzdan misafirin heybesine çuvalına pay koyar, kabı boş geri vermezdi. Genellikle, Azeri ailesinde pay gelen kabı boş geri vermek ayıp sayılırdı.

Etnografik bilgiler gösteriyor ki, fakir zümreni temsil eden aileler koyun ve kuzunun beslenmesinde “nobat” adlanan karşılıklı yardım biçiminden istifade ederek koyunların otlatılmasını temin etmişler. Kuzuların otlatılması için o aileler kuzuuyu (küçük oban) görevlendirirdiler. Çobanın yemeğini ve giyimini de bu aileler üstlenirdi (3, s. 85). Onlara ücret olarak para, kuzu, epi veya haftada bir gün sürünün südü de verilirdi. Bu süt tahminen 200 litre kadar olurdu ki, ondan 50-70 kilo peynir elde edilirdi. Bu da bir tulum demek idi. Bazen öyle yeteneksiz oban olurdu ki, bir gün işini yapar, bir gün yapmazdı. Böylesine diyordular: **“Senin haftandan motal (tulum) olmaz”**. Yani, böyle olan hâlde oban ücret olarak sütünü tam alamıyor ve neticede elde ettiği süttten bir tulum yapamıyordu. Bu deyim verilen görevi yapamayan, beceriksiz kişiler için kullanılarak “Elinden bir iş gelmiyor” fikrini ifade edir. Bu atasözü ile aynı mananı veren **“Senden ağa yaradıb haqq alan olamaz”** varyantı dilimizde hâlâ işletilmektedir.

“Eymeçiye (tuluk çalkalayana) pekmez göstermezler”- deymi de süt ürünleri mahsüllerinin imalı ve deri geçim kabı ile ilgili olarak yaranmıştır. Celeplik ekonomisinde geniş istifade olunan geçim kablarından biri de tuluktur. Tuluk da tulum gibi deriden hazırlanır. Tulumdan farklı olarak tuluk

tüyden tamamen temizlenir ve boyanırdı. Tuluğu boyamak için meşe kabuğundan istifade edilirdi.

Halk arasında yağ hazırlamak için iki usulden istifade olunmuştur. Birinci durumda süt pişirilip yoğurt hazırlanırdı. Yoğurt tuluğa veya sadece olarak, bezden hazırlanmış torbaya yığılırdı. Buna halk arasında kalıntı diyordular. Kalıntı bir yayıklık, yani, 20-30 kilo oldukta yayıkta çalkanarak yağ hasıl edilirdi. Diğer usule göre süt pişirilerek iri tabaklarda “serilirdi”. Yağ hafif olduğuna göre, gittikçe sütün yüzüne yığılırdı. Kaymağı sütün yüzünden yığıp iyice tuzluyor ve tuluğa doldururdular. Belirli müddet tulukta kalan kaymak yetişir ve onu elle bir kadar ovuşturmakla yağ elde edilirdi. Doğrudur, ahali yoğurdun yağını yüksek değerlendirse de, nispeten az emek sarf olunduğundan, iri celeplik ekonomilerinde bu usulle yağ hazırlanmasına daha geniş yer verilirdi. Kaymak pekmez veya balla, reçellerle birlikte güzel kahvaltı olarak süfrelere verilirdi. Deyimin içeriği gösteriyor ki, tuluğa kaymak yığana pekmez gösterilirse o kaymağı pekmezle yemekten kendini alı koyamaz, tuluğa kaymak yığılmaz, tuluk boş kalır, yani son neticede aile yağsız kalır.

Hayvanların sağılmasında bakır serniç kullanılırdı. İyi kalaylanmış serniçten yağ, bal, kavurma gibi erzak mahsullerinin kış tedariği olarak saklanması da istifade edilirdi. İçi daim dolu olduğuna göre bazen halk arasında sernice “bahtiyar” da diyordular. Aynı zamanda sernicin biçimi mutluluk ifadesi olarak elini beline koymuş kişiyi hatırlattığına göre de ona “bahtiyar” diyordular. Serniçten süt sağmak için istifade edilmesini **“Süde geldiği yetmez, sernici de arkasında tutur”, “Sütlü inek ol , vur dolu sernici dağıt”** - atasözleri tasdik ediyor.

“Örken (tasma) ne kadar uzun olsa, yine dolandır, doğanaktan geçer”- atasözündeki “örken”, “doğanak” ifadeleri arkaizme çevrilse de, ilginçtir ki, bir atasözü gibi dilimizde sık sık kullanılır. Şüphesiz ki, bu ifadeler ayrı ayrılıkta büyük ekseriyet için anlamsızdır. Yük hayvanlarını (at, deve, katır, eşek) yüklerken bu tasmadan istifade edilirdi. Tasmanın kadim devirlerden istifade olunması hakkında *Kitab-i Dedem Korkut*’ta bilgi var. Tasma yün veya pamuk ipten yer hanesinde kadınlar tarafından şedde teknolojisi ile dokunurdu. Tasmanın bir ucunda 1 metre kadar erişler üç kat yapılarak sicim usulu ile örülür, diğer ucuna ağaçtan hazırlanmış V harfine benzeyen doğanak iliştilirdi. Doğanak yükün hayvanın belinden sürüşüp düşmesinin karşısını alarak, rahatlığı temin edirdi. Tasmanın bir ucu hayvanın karnının altından ötürülmekle o biri ucta ki doğanaktan geçirilir ve gergin çekilir, ameliyat yeniden tekrarlanıp nihayet, yine doğanaktan geçirilirdi. Develer ise bir kadar farklı yüklenirdi. Önce tasma yere serilir, sonra deve onun üstünde yere çökdürülürdü. Devenin

yükü koyulduktan sonra tasmanın ucu yine doğanaktan geçirilerek gergin çekilir, sonra deve ayağa kaldırılırdı.

Otluklardan biçilmiş otu, özellikle harmanda tahılı dövdükten sonra yerde kalan samanı merak (samanlık) adlanan binada saklardılar. **“Merekte yiteni döllükte ara”** - atasözü de samanlık ve kuzuların beslenmesi ile ilgili olarak yaranmıştır. Deyimin manası odur ki hayvanlar ne kadar bol yemle temin olunursa döl o kadar verimli olur, yani merekte yitirilen ot kuzuların etinde canında tezahür edir.

El değirmeni maişette mühim yere sahip taş aletlerden birisidir. Bazı bölgelerde kirkire, el taşı, dester de adlanır. Kirkire iş sürecinde ovulup dökmeyen muhkem gözenekli taşlardan - kalınlığı 10-12 santim, çapı 35-45 santim olan üst taşından ve ondan bir kadar kalın olan aynı çaplı alt taşından ibaret olurdu. Alt taşının ağır olması esas şart idi. Aksi durumda, kirkire elle döndürüldükçe yerinden oynayıp kırıdaya bilirdi. **“Alt taşı ağır olur”**- deyimi kendi başlangıcını işte bu geçim eşyasından götürmüştür. Esas manası ise terbiyevi özelliktedir, eğer, büyüksen, üzerinde bir sorumluluk varsa, ağır, temkinli olup, sabırla iş görmelisin.

XIX. asrın sonlarına kadar Azerbaycan’da üç nevi değirmen mevcut olmuştur ki, bunlardan en geniş yayılanı su değirmenidir. Su değirmeni, âdeta, bol su kaynaklarına yakın arazide veya nehir kıyılarında dikilirdi. Değirmeni kullanmak için bir kol su yeterdi. **“Taşınma su ile değirmen işlemez”, “Borç su değirmen dolandırır”, “Herkesin bir derdi var, değirmencinin de su derdi”**- gibi atasözleri ve deyimleri de tasdik ediyor ki, değirmen pervanesinin normal dönmesi için suyla düzgün temin edilmelidir. **“Değirmen öz işinde, çahçah (tokmak) baş ağrıtır”, “Bize geldi, değirmen yattı”, “Değirmencinin şahidi kömbeçi (ekmekçi) olur”, “Üstümü unlu görüp adımlı değirmençi çağırma!”**, **“Değirmen nobatnan işler”**- deyimleri klavuz rolü oynayarak bize artık kullanılmayan su değirmenleri hakkında bilgi verir. **“Değirmen öz işinde, çahçah (tokmak) baş ağrıtır”**- deyimi etnografik mana içeriğine göre dikkati daha fazla celbeder. Çah-çah değirmenin küçük unsurlarından birisidir. Onun bir ucu denlik oluşuna yakın iliştilir, diğer ucu ise serbest şekilde un teknesine yakın, üst taşın üzerine koyulur. Değirmenin üst taşı hareket ettikçe çah-çahı da hareket ettirir ve denin taşın boğazına dökülmesini temin edir (4, s. 218). Çah-çah ağaçtan olduğuna göre taşla sürtünme neticesinde ses yaranır ve çıkardığı sese uygun olarak böyle adlandırılmıştır. Deyimin etnografik mana içeriğinde iyi günde, kötü günde bir faydası olmayan, gürültü çıkarıp “ben de varım”- demek isteyen, lakin hiçbir teklifi geçmeyen adamlara hitap edilir. Yani hayat kendi akarı ile devam edir, küçük engeller onu etkileyemez.

Kendine ait olmayan sohbete koşulan, kavga yaratan şahıslara dünya görmüş aksakallar, ihtiyar nineler şöyle diyorlardı: **“Değirmende denin yok, şahad için başını niye yarırsan?”**. Şüphesiz ki, çokları için muammalı olan bu deyim değirmenlerle birlikde konuşma dilimizi de terk ederek tarihizme çevrilmiştir. Değirmenci öğüttüğü tahılın mukabilinde “şahad” adlanan ücret alırdı. Değirmen hakkı âdeta tahıl olarak alınırdı. Muhtelif yerlerde bu ücret tahılın onda biri veya on beşte biri arasında idi. Bazı hâllerde değirmen hakkı para ile ödenilirdi (5, s. 223). Şahadla ilgili halk arasında ilginç bir olay da konuşulur: Bir değirmenci şahadı değirmenin kapısında aldıktan sonra kişileri içeri bırakırmış. Cemaata eziyet ettiğini anlayan değirmenci pişmanlıkla oğluna diyor: Ben öldükten sonra herkes bana lanet okuyacak. Oğlu ona tesselli verip diyor: Baba, tedirgin olma. Öyle edeceğim ki, herkes sana rahmet okuyacak. Vakit geçir, ihtiyar değirmenci ölür. Onun işini oğlu devam ettirir. Babasından farklı olarak o, şahadı değirmenden bir hayli aralı, cemaat kapıya gelmemiş talep ediyor. Bunu gören cemaat: Allah babasına rahmet eylesin. Onun kadrini bilmemişiz, o, bundan insafli imiş”- diyorlar.

Maişet medeniyetimizde dokuma ve deri kaplar büyük yere sahip olmuştur. Böyle kaplardan çuval ve dağarcığın adı atasözleri ve deyimlerde sık sık kullanılır. Buğday, arpa, çeltik, darı gibi denli bitkiler çuvallara yığılarak saklanırdı. Bundan başka, buğday değirmene çuvalda ve aynı zamanda dağarcıkta taşınarak öğüdülür ve o kaplarda da saklanırdı. **“Değirmenin güzelliği torba, çuvaldır”, “Bir dağarcık deni var, boş değirmen arıyor”, “Eski un çuvaldı, vurdukça toz kalkır”, “Boş çuval bucakta kalır”, “Boş ambar, boş dağarcık, ya ölç ya doldur”, “Bir çuval altın borcum olsun, bir çuval buğday borcum olmasın”, “Kazandığın darı olsun, çuvalın sepet”, “Tanrının günü bir çuval darıdan da çok”, “Boş çuval ayakta durmaz”**- gibi atasözleri ve deyimleri çuval ve dağarcık hakkında bilgi verir. Çuval yer hanesinde dokuma usulu ile yapılırdı. Millî Azerbaycan Tarihi Müzesinin etnografi fonundan örnek için seçtiğimiz çuvalın yüksekliği 95 santim, çapı ise 140 santimdir. Dağarcık ise deriden hazırlanırdı. Koyun ve keçi derisinden hazırlandığına göre ölçümü çuvaldan bir hayli küçük yani yüksekliği tahminen 75 santim, çapı 40 santim olurdu. Atasözleri ve deyimlerde çuvala dağarcığın ölçümü farkı özellikle vurgulanır: **“Çuvala girmeyen canım dağarcığa girip”, “Çuvallar doldu, dağarcıklar dolmaz”, “Dağarcık çuvaldan büyük oldu?!”**, **“Dağarcığını çeke çeke çuvalıma müsavi koydu”**.

“Susuz it kehrize bakar”- atasözünün muhtevası da etnografik bakımdan bir hayli ilginçtir. Azerbaycan’ın sulama sisteminde kehrizler öz önemi-ne göre özel bir yere sahiptir. Bugün de Nahçıvan, Karabağ, Gence-Kazah, Apşeron bölgelerinde, hatta Lenkeran-Astara, Lerik rayonunda (ilçe-G. A.) kadim kehrizlerin kalıkları mevcuttur (6, s. 120). İçmeli su kaynaklarına (pı-

nar, kehriz) halk arasında her zaman mukaddes yer gibi bakılır, oranı murdar etmek günah sayılırdı. Şehirlerde kehriz suyundan istifade eden aileler tarafından koyulmuş bazı yasaklar var idi. Şöyle ki, kehriz suyunda, elbise ve kap kacak yumak, onu kirletmek olmazdı. İslam kanunlarına göre de murdar sayılan itlerin kehrizlere yakınlaşmasına izin verilmezdi. Bu deyim **“Tamahkar it kaysavadan (pilav içindeki kuru meyvelerden) pay umar”**- deymi ile aynı olup, mana olarak yüksek iddialı, imkânsız bir şeyi uman şahıslara işare olarak kullanılır.

Geleneksel sanatlar içerisinde en geniş yayılmış hâli dokuculuğunda ipin eğrilmesi özel bir merhale teşkil etmiş, onun kalın veya zarif eğrilmesi de özellikle öngörülmüştür. İp cehre adlanan alet vasıtasıyla hem eğrilir, hem de bükülürdü. Satış maksadıyla dokunacak mamulatin ipi daim kalın eğrilirdi. Böyle olan hâlde halı çabuk dokunur, halk dili ile desek, “yorturdu”. Halk arasında kullanılan **“Yoğun yortar, nazik artar”**- deyiminde bu manaya işaret olunur. Eğer ilmik ipi kalın eğrilirdise argaç ve eriş ipi de ona uygun hazırlanırdı. Aksi durumda halını dokumak zor olurdu. **“Eriş argaca müsavî gerek”**- deymi dokuculuğun işbu ciheti ile ilgili yaranmıştır.

Arkaizme ve tarihîliğe çevrilmiş, atasözleri ve deyimlerde yaşayan ifadelerin genç kuşaklar tarafından benimsenilmesi için müze eşyaları önemli role maliktir. “Kalbur sudan ne götürür?”, “Eymeçiye (tuluk çalkalayana) pekmez göstermezler”, “Avratı eri saklar, peyniri deri”, “Hayvanı bacağından dağlayarlar, insanı yüreğinden”, “Boş çuval ayakta durmaz”, “Terlik çift konulanda bilinir” ve bu gibi örneklerde kendi yansımasını bulan maddi kültür örnekleri şimdi sadece müzelerde bulunur. Bu sergi eşyalarının (kalbur, tuluk, tulum, damga, çuval) aracılığıyla onlara ait atasözlerinin yorum inceliklerini derinden anlatmak, hafızada kalmasını sağlamak mümkündür. Bize kadar gelmiş bu değerli hazinenin korunup saklanması, gelecek kuşaklara aktarılması her birimizin vatanseverlik borcu, umum Türk kültürüne hizmetimiz demektir. Ortak Türk kültürünün, umum Türk düşünce tarzının ürünü olan atasözlerimiz ecdatlarımızın ekonomik hayat, gelenek, düşünce, inanç birliğini kendinde koruyup saklayan güvenilir kaynaktır. Atasözleri ve deyimleri günümüze dilden dile geçerek gelmiştir ve onların etnografik mana inceliklerinin araştırılması genç kuşaklar tarafından benimsenilmesi gibi olumlu sonuçlar yaratabilir.

KAYNAKLAR

BABAYEV Tofik. *Halk çeki ve ölçü vahidleri. Azərbaycan etnografisi*. Bakü. 2008.

BÜNYADOV T. Ə., Ş. A. QULİYEV, Q. C. CAVADOV. *Tahılçılık. Azərbaycan etnografisi*. I C. Bakü 1988. s. 33-86.

BÜNYADOV T., V. ƏHMƏDOVA. *Çörek bişirmə kaydaları. Azərbaycan etnografisi*. II C. Bakü, 2007.

HELILOV H. *Karabağın elat dünyası*. Bakü, 1992.

QULIYEV Ş., A. SUVARMA. *Azərbaycan etnografisi*. I C. s. 117-152.

Ş. QULIYEV., A. SUVARMA. *Azerbaycan etnografisi*. I C. s. 117-152.

Yaba

*“Şartı şumda kes, harmanda
yabalaşma”*

Şana

*“Şartı şumda (ekinde) kes, harmanda
şana (dirgen) kürek kırılmasın.”*

Kürek

“Aynı ağaçtan sovrüh (savurma) küreği de olur, peyin (gübre) küreği de”, “Bir ağaçtan tövle küreği de olur, harman küreği de”

Oraq

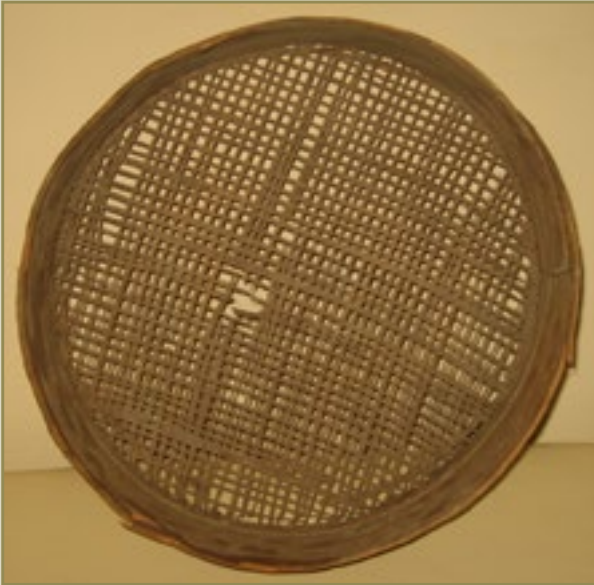
“Kotanın (pulluğun) desteği yılan olsa elinden bırakma, orağın desteği altın olsa dönüp bakma”

Çeneli boyunduruk

“Öküz cırıldamaktan boyunduruk cırılıyor.”

“Boyunduruğa güç vermektense, sineçulaya güç veriyor.”

Kalbur

“Kalbur sudan ne götürür?”

Saban, cüt, çift

“Çiftçi ol, biçen olma”

Tek boyunduruk

“Boyunduruktan kaçan öküzü keserler.”

Örken

*“Örken (tasma)
ne kadar uzun
olsa, yine
dolanır,
doğanaktan
geçer.”*

Tulum

“Avratı eri saklar, peyniri deri”

“Tüylü mortal (tulum) peyniri iyi saklar”

*“Misafir evine mortal (tulum) yüklü gelen,
buğday yüklü döner”*

Eyme

*“Eymeçiye (tuluk
çalkalayana) pekmez
göstermezler.”*

Sernic

*“Süte geldiği yetmez,
sernici de arkasında
tutur.”*

*“Sütlü inek ol, vur
dolu sernici dağıt.”*

1. Dağarcıq
2. Çıval

"Çıvala girmeyen canım dağarcığa girip",
"Çıvallar doldu, dağarcıklar dolmaz",
"Dağarcık çıvaldan büyük oldu?!",
"Dağarcığımı çeke çeke çıvalıma milsavı koydu"

***Kirkire,
el taşı, dester***

"Alt taşı ağır
olur."

TÜRKİYE’DE VE JAPONYA’DA DİL POLİTİKASI UYGULAMALARI

Gülzemin Özrenk AYDIN

TÜRKİYE’NİN DİL POLİTİKASI

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu konuşma dili ve yazı dilinin birbirinden farklı olduğu iki dilli bir devlet durumuna gelmeye başlamış, bu durum, aydınlar topluluğu ile halk arasında ayrılığa yol açmıştır. Bu nedenle, Türkiye’de Tanzimat’tan¹ itibaren dilde sadeleşmeye duyulan ihtiyacın gündeme getirilmiş ancak dilde gittikçe artan Arapça, Farsça unsurlar dil devrimini zorunlu kılmıştır (Korkmaz, 1972).

Özdemir, Cumhuriyet öncesi dilde sadeleşme amacıyla yapılan çalışmaların sonuca ulaşamamış olmasını erekten ve bilimsel tutumdan yoksun olmalarıyla açıklar (1980: 38).

Dil Devrimi’nin resmî olarak Birinci Dil Kurultayı’nın tarihi olan 26 Eylül 1932’de başladığı kabul edilir. Ancak bu tarihten önce okullarda Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılması, 1 Kasım 1928’de kabul edilen Harf Devrimi kanunu Dil Devrimi’ne geçişte önemli aşamaları oluşturmuştur.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti 1932 yılında Atatürk tarafından kurdurulmuş, 1934’te yapılan İkinci Dil Kurultayı’nda Cemiyetin adı, *Türk Dili Araştırma Kurumu*; 1936’daki Üçüncü Dil Kurultayı’nda ise “Türk Dil Kurumu” olmuştur.

Özdemir, Cumhuriyet’le birlikte toplumun temel kurumlarında başlayan değişim ve dönüşümlerin dili de kapsamasının kendiliğinden gerçekleştiğini belirtir. Yeni bir uygarlık alanına girebilmek için dilde de devrim yapmanın kaçınılmaz gereklilik olduğunu ifade eder (1980: 36-37).

¹ 1839-1876. Gülhane Hatt-ı Hümayunu’yla başladığı, Meşrutiyet’in ilanı ile sona erdiği kabul edilen, Osmanlı Dönemi yenileşme hareketidir. Tanzimat sözcüğü “düzenlemeler, reformlar” anlamına gelmektedir ve bu dönemde, “idari işlerin düzeltilmesi için alınan önlemlerin ve uygulamaların tamamı” için kullanılmıştır.

Dil Devrimi, daha sonra alınan pek çok resmî karar ve yasada yansımalarını bulmuştur. 21 Haziran 1934 tarihinde soyadı yasası çıkmıştır. Bu yasa göre, soyadların Türkçe olması gerekiyordu. Soyadı yasasından sonra, din dilini Türkçeleştirme çalışmaları başlamış, ezan Türkçeleştirilmiş, *Kur'an* Türkçeye çevrilmiştir (Özdemir, 1980: 52).

Birinci Türk Dil Kurultayı: Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kurulmasından dört ay sonra toplanan Birinci Türk Dili Kurultayı’nın ereği, dil konularını görüşüp tartışmak, yapılacak işleri ve izlenecek yolu belirlemektir (Özdemir, 1980: 44). Dokuz gün sürmüş olan bu kurultayda dilimizin ana sorunları türlü yönleriyle ele alınmış, Türkçenin kökleri, geçmişteki durumu, çağdaş gereksinimleri karşılama ve gelişmesi için yapılacak işler enine boyuna tartışılmıştır.

Belirlenen hedefler doğrultusunda pek çok çalışma yapıldı. Halk ağzından derleme çalışmaları 1933 yılında başlamıştır. Derleme işlerinin yanı sıra dilimizdeki yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar aranmıştır. 12 Mart 1933’ten itibaren, 1.382 Arapça ve Farsça kelimeye gelen karşılıklardan 1.100 tanesi anket komisyonunca seçilmiş, bunlardan da 640 tanesi merkezce kabul edilmiştir. Gazete ve dergilerde özel dil köşeleri açılarak, bu köşelerde yabancı sözcüklerin eleştirilmesi yapılmış, yabancı sözcüklerin yerine öz Türkçeleri önerilmiştir (Akalın, 2007: 25; Ceyhan, 2007: 47, 48; Özdemir, 1980: 50). Türkçenin eski kaynaklarına gidilerek eski metinler de taranmıştır.

İkinci Türk Dil Kurultayı: 1934 yılının 18-23 Ağustos günleri arasında toplanan bu kurultaya da yerli ve yabancı dil uzmanları katılmıştır (Akalın, 2007: 25; Özdemir, 1980: 49). Bu kurultayda Türk Dili Tetkik Cemiyetinin adı “Türk Dili Araştırma Kurumu” olarak değiştirilmiştir (Akalın, 2007: 27). Kurultayda Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ele alınarak, bu konuda bildiriler okunmuştur (Özdemir, 1980: 49). Bütün terimlerin Türkçe köklerden türetilmesi, türetilecek bu öz Türkçe terimlerin okul kitaplarına girmesi tartışılmış ve kararlaştırılmıştır, Kurultaydan sonraki dil politikasının rotası çizilmiş, özleşme hareketi hız kazanmış ve Türk dilinin tüm dillerin kökeni olduğu tezi temel görüş hâline gelmeye başlamıştır.²

Böylece üçüncü kurultayın temel görüşü olacak olan Güneş-Dil Teorisi’nin de temelleri atılmış olmaktadır. Bu kurultaydan sonra özleşme ve Güneş-Dil Teorisi’ne dair çalışmalar devam ederken, eski eserlerin taranması,

² Bu görüş ve Güneş-Dil Teorisi aynı zamanda Mustafa Kemal’in talimatıyla 1931 yılında kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin görüşlerinin tamamlayıcısı ve devamıydı. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinin hedefi, Türk tarihinin Osmanlı tarihinden ayrı olarak araştırılmış olan “Türk Tarih Tezi” üzerinde çalışıp bu tez üzerine okul kitapları yazmaktır. Özellikle de İslam öncesi Türk tarihi bu Cemiyetin çalışma alanına girmekteydi.

folklor, atasözü, bilmece, tekerleme, masal, destan, mâni, türkü gibi halka mal olmuş malzemenin toplanmasına da başlanmıştır (Ceyhan, 2007: 65-66).

Üçüncü Türk Dil Kurultayı: 24 Ağustos 1936'da toplanan Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nın çalışmaları bir hafta sürmüştür. Bu kurultaydaki tezlerin çoğu Güneş-Dil Teorisi'yle ilgilidir. Ayrıca bu teorinin yardımıyla özleştirme hareketleri yavaşlayacak ve bunun yerine dildeki yabancı sözcüklerin zaten Türkçe olduğu kanıtlanarak bu sözcüklerin arıtılması durdurulabilecektir.

Ankara Üniversitesinin 9 Ocak 1936 yılında açılışı yapılarak kurulan ilk fakültesinin adını Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi olarak doğrudan doğruya bizzat Mustafa Kemal koymuştur. Mustafa Kemal bu fakülteyi Türk toplumunun dil ve tarihine yön verebilmek ve bunun bilimsel altyapısını oluşturmak için kurulmuş bir kurum olarak ele almakta olduğu verdiği isimden de açıkça anlaşılmaktadır.

Aksoy (1968: 12-13), Atatürk'ün yeni Türkiye'yi “bağımsızlık” ve “halka doğru” temelleri üzerine kurduğunu, dil konusunu ele aldığı zaman da ilkelilerinin bunlar olduğunu belirtir. Yabancı sözcük ve kuralların baskısından kurtarmanın, dil bağımsızlığının sağlanması konusunda ön şart olduğunu, bağımsızlığına kavuşan dilin halkın anladığı dil olacağını, bunun dilin özleştirilmesi demek olduğunu ifade eder.

İlk kurultayda temelleri görülen, ikinci kurultayla birlikte ise asıl tezleri oluşturulan özleştirme hareketi Türk dilinin yabancı öğelerden arındırılmasını öneren; öz Türkçenin hem halkın tüm kesimleri arasında hem de dünyadaki tüm Türkler arasında iletişimi sağlayacak ortak bir dil olması amacıyla ortaya sürülmüştür. Bunu sağlamak için sadece halk dili değil, İslamiyet öncesi Türkçenin de araştırmalara dâhil edilmesi öngörülmüştür.

Ayrıca anketler, gazete yazıları ve diğer yöntemlerle tüm halkın bu harekete katılmasının sağlanması dil politikası açısından dikkat çeken bir özelliktir. Yine gazetede yeni sözcüklerin yayınlanması, ünlü edebiyatçı ve politikacıların bu sözcükleri kullanması da bu politik duruşun destekçisidir.

Ancak bir süre sonra tüm dillerin kökeninin Türkçe olduğunu savunan Güneş-Dil Teorisi ön plana geçmiş ve bu da öz Türkçeleştirmeye yönelik çalışmaların yavaşlamasına sebep olmuştur.³ Ancak teknik terimlerin öz Türkçeleştirilmesi hareketi Atatürk'ün ölümüne kadar devam etmiştir.

³ Atatürk'ün Türk Dil Kurumuna 1934 ve 1937 yıllarında gönderdiği Dil Bayramı'nı kutlayan tebriklerinde de bu durum net bir şekilde görülebilmektedir:

(1934) “Dil Bayramından ötürü, Türk Dili Araştırma Kurumu genel özeğinden, ulusal kurumlarından birçok kutunbitikler aldım. Gösterilen güzel duygulardan kıvanç duydum. Ben de kamuyu kutlarım.” (Banarlı, 1972)

(1937) “Dil bayramı münâsebetiyle, Türk Dil Kurumu'nun hakkımdaki duygularını

Özleştirme Hareketi ile ilgili Türk Dil Kurumunun resmî sitesinde araştırma sözcüğü kullanılmış ve şu bilgiler verilmiştir: “Bizzat Atatürk’ün öncülük ettiği, Türk dilinin yabancı kökenli sözlerden temizlenmesi akımı 1935 güzüne kadar sürmüş; halkın diline girip yerleşmiş kelimelerin dilden atılması işleminden bu tarihte vazgeçilmiştir.

Güneş-Dil Teorisi, Türk dilinin eskiliği, başka dillere kaynaklık ettiği görüşüne dayanıyordu. Güneş-Dil Teorisi’ne göre Türk dili, tarihten önceki çağlara değin uzanan eski bir dildi. Birçok sözcük göçler yoluyla dünyaya yayılmıştı. Bu yönden sözlüklerde kaynağı bilinmeyen nice sözcükler Türkçe olabilirdi. Ayrıca dilimize girmiş olan yabancı sözcüklerin de Türkçe oldukları üzerinde durulacak bir konuydu (Özdemir, 1980: 52).

Türk Dil Kurumunda kol çalışmaları kapsamında çalışmalar sürdürülmüş, 1983 yılı sonrasında, uzmanlık isteyen bazı çalışmaların yürütülmesi için çalışma grupları oluşturulmuştur. Ayrıca Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi, Karşılaştırmalı Türk Lehçe ve Şiveleri Sözlüğü-Grameri Saha Araştırma Projesi, Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi, Göktürk (Runik) Yazılı Belge, Yazıt ve Anıtların Albümü Projesi, Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi, Radyo ve Televizyonlarda Türkçenin Kullanımı Projesi çalışmaları yürütülmüştür.

Asli üyeleri olmadığı için başta Bilim Kurulu ve Yürütme Kurulu olmak üzere yetkili kurullarını, kollarını ve komisyonlarını oluşturamayan TDK; 2876 sayılı Kanun’da belirtilen amaçlarını ve görevlerini yerine getirmek üzere anılan Kanun’un 97. maddesinde yer alan hüküm gereğince Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu kararlarıyla çalışma grupları kurmuştur (Akalin, 2010: 4). Bu çalışma gruplarına bazı örnekler; *Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çalışma Grubu*, *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimeler Sözlüğü Çalışma Grubu*, bazı bilim dallarının terim çalışma gruplarıdır.

Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* ve *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* Yazı Kurulları çalışmalarını yürütmektedir. (Akalin: 2010, 5-10).

Türkiye’de Dil ile İlgili Diğer Kurumlar

Dil konusunda çalışmalar yapan diğer kurumlar arasında Dil Derneği, Yunus Emre Enstitüsü, Türk İşbirliği Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA),

bildiren telgraflarınızdan çok mütehassis oldum. Teşekkür eder, değerli çalışmanızda muvaffakiyetinizin temâdisini dilerim.” (Banarlı, 1972)

Ankara Üniversitesi TÖMER (Türkçe Öğretim Merkezi), Gazi Üniversitesi TÖMER ve Türkçe Olimpiyatları yer alır.

Dil Derneği

Dernek Türkçeye yönelik olarak “yazılı ve sözlü kaynaklardan Türk dili ile ilgili derleme ve taramalar yapmak; sözlükler hazırlamak; Türkçe dil bilgisi üzerinde incelemelerde bulunmak; Türkçenin duruk, tarihsel ve karşılaştırmalı dil bilgilerini hazırlamak; türlü bilim, sanat ve teknik alanlarında kullanılan yabancı kökenli terimleri Türkçeleştirmek”⁴ gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Süreli yayını *Çağdaş Türk Dili Dergisi*’dir.

Yunus Emre Enstitüsü

Yunus Emre Vakfına bağlı olarak kurulan bir enstitüdür. Deneğin amacı, “Türk kültürünün, tarihinin, dilinin ve edebiyatının daha iyi tanıtılması ve öğretilmesi amacıyla araştırmalar yapmak, farklı kurumlarla iş birliği yaparak bilimsel çalışmaları desteklemek ve ortaya çıkan sonuçları çeşitli yayınlar vasıtasıyla kamuoyuna duyurmak amacına yönelik faaliyetler yürütmektedir.”⁵ Bu amaçla akademisyen ve araştırmacı yetiştirmeye destek; Türkçe dil kursları gibi pek çok faaliyette bulunmaktadır. Yine bu amaçla faaliyetlerini sürdüren Türk Kültür ve Enformasyon Merkezi, 2009 yılından itibaren “Saraybosna Yunus Emre Türk Kültür Merkezi” adı altında çalışmalarına devam etmektedir. Süreli yayını *Yunus Emre Bülteni*’dir.

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA)

TİKA, “Türk dilinin konuşulduğu ülkeler ve Türkiye’ye komşu ülkeler olmak üzere, gelişme yolundaki ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, bu ülkelerle; ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel, eğitim alanlarında iş birliğini projeler ve programlar aracılığı ile geliştirmek amacıyla”⁶ kurulmuştur. Süreli yayınları *Avrasya Bülteni* ve *Avrasya Etüdleri*’dir.

Ankara Üniversitesi TÖMER

Ankara Üniversitesi TÖMER (Türkçe Öğretim Merkezi), 1984 yılında, yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla kurulmuştur. Aşamalı olarak yabancı dil öğretimine de başlamıştır. Merkezin faaliyetleri arasında “Türk dilini ve Türk kültürünü yaymak ve tüm dünya insanların hizmetine sunmak üzere çok kapsamlı uzaktan bir site olan www.turkish-center.com internet sitesi”⁷; Uzaktan Türkçe Sınavı (UTS) gibi çalışmalar vardır.

⁴ <http://www.dildernegi.org.tr/>

⁵ <http://www.yunusemrevakfi.com.tr/>

⁶ <http://www.tika.gov.tr/>

⁷ <http://www.tomer.ankara.edu.tr/>

Gazi Üniversitesi TÖMER

1994 yılında “Türkiye Türkçesinin, Türk devlet ve toplulukları, bölgemiz ve dünyada etkili bir iletişim dili hâline gelmesi için sözü geçen ülkelerden gelen öğrencilere ve diğer isteklilere dilimizi öğretmek, Türkiye Türkçesiyle ilgili bilimsel araştırmalar ve yayınlar yapmak”⁸ amacıyla kurulmuştur. Hâlen “Büyük Öğrenci Projesi” adlı bir çalışmayı sürdürmektedir.

Türkçe Olimpiyatları

2003 yılında beri düzenlenmektedir. Türkçenin evrenselliğine vurgu yapmak ve Türk kültürünü dilini tanıtmak amaçları vardır. Türkçe pek çok aşamadan geçen yarışmacıların ulaştığı son aşamadır. Yaklaşık on bin öğrenci bu olimpiyatlar için yıl boyunca eğitim görmektedir.⁹

JAPONYA’NIN DİL POLİTİKASI

Japonya’da, modern anlamda dil politikası çalışmalarının başlangıcı 19. yüzyılda Meiji reformları¹⁰ (1868-1912) ve Taishō (1912-26) dönemlerini bulur. Bu dönemde öncelik, bir standart dil oluşturmak ve belirlemek, ayrıca yazı dilini konuşma diline yaklaştırmaktır.

*Hyōjungo*¹¹ “standart dil” ve “ortak dil” *kyōtsūgo*¹² terimleri önemli terimler olarak karşımıza çıkar. *Kyōtsūgo* sözcüğü, Japonya için *lingua franca*’dan¹³ (*common language*) farklı olarak, aynı dilin farklı lehçelerini konuşan bölgelerin, ‘ortak dil’ olarak bir başka bölgenin lehçesini konuşması anlamında kullanılmaktadır. Bunun dışında araştırmacılar, standart dilin her bir bölgenin kendi kullandığı lehçeden de etkilenecek o bölgede farklılıklar

⁸ <http://www.tomer.gazi.edu.tr/>

⁹ <http://www.turkceolimpiyatları.org/>

¹⁰ Meiji Ishin (明治維新). Meiji Yenilikleri, Meiji Devrimleri olarak da bilinir. İmparator Meiji yönetiminde, 19. yy.ın ikinci yarısında, yönetim, eğitim, hukuk, ekonomi, sosyal yapı gibi pek çok alanda, büyük hızla gerçekleştirilen reformlardır. Bu reformların arkasındaki önemli sebeplerden biri Amiral Perry’nin Japonya’ya girmesiyle biten, “kapalı ülke” döneminin akabinde yabancı devletlere verilmek durumunda kalan kapitülasyonlardan kurtulma isteğidir. Japonlar o dönemde bu durumdan, ancak kapitülasyonları verdikleri devletlerle her açıdan eşit koşullara gelirlerse kurtulabileceklerini fark etmişler ve bu yönde çok hızlı bir değişime gitmişlerdir. Gerçekten de özellikle anayasada yapılan değişikliklerden sonra İngiltere başta olmak üzere bu anlaşmalar teker teker fesh edilmiştir (Hunter, 2002: 15-33)

¹¹ (標準語)

¹² (共通語)

¹³ Farklı dili konuşan ülkelerin, bir başka ülkenin dilini iletişim dili olarak kullanması. Tarihte Latince buna örnek verilebilir.

göstermesine rağmen, ortak iletişim dili olarak kullanılmasını da *kyōtsūgo* olarak kabul etmektedirler (Hayano, 2007: 137-138).

Standart dil, bir ulusu bütünleştirmede önemli bir yer tutar. Standart dil oluşumu, ülke sınırları içinde ayrı grupları bir araya getirmede, dışarıdaki dünyaya karşı resmî iletişimin bir aracı olarak da önemlidir. Standardın oluşturulması bir ülkenin ekonomik, teknolojik, sosyal ve politik gelişiminde yapılması gereken bir gelişimdir (Carroll, 2001: 52).

19. yüzyılın ortalarında Japonya'nın dış dünyaya açılmasından sonra¹⁴ ulusun ideolojik ve pratik ihtiyaçlarını karşılamak için dil reformuna ve modernizasyonuna olan ihtiyaç, reformları tamamlamak, halkı ortak amaçlar için birleştirme, merkezî devlet oluşturmak ve halkın eğitimi gibi pek çok açıdan kendini göstermekteydi. Meiji dönemiyle birlikte, hem politik güç hem de imparatorluk etkisi o zaman Tokyo adını alan Edo'ya kaymıştır. Önceki dönemlerde dikkat çekmeye başlayan 'ortak dil' sorunu bu dönemde pek çok araştırmacının üzerinde düşünüp, teoriler oluşturduğu bir konu olmuştur.

Meiji dönemindeki yenileşme hareketlerinin başlamasıyla birlikte, çok sayıda radikal reform önerileri yapılmıştır. Bunların arasında Mori Arinori'nin¹⁵ 1873'te yaptığı önerisi resmî dil olarak İngilizceye geçmek (Yeounsuk, 1996: 7) pragmatik yaklaşıma bir örnektir. Bu öneri, karışık Japonca yazısının bırakılıp Latin harfleriyle değiştirilmesi önerileriyle paralellik gösterir. Yabancı bir dilin resmî dil olarak kabul edilmesi her ne kadar, dünyada eski sömürgelerde, örneğin Afrika'da görülse de, Japonya için uygun değildi. Carroll, Japonya'nın bu noktada kabul edilen tanınmış resmî bir standart dile sahip olmasa da, temel bir dili olduğunu söyler (Carroll, 2001: 53).

Dil ve ulus birliği kurmada, Japonya Avrupa'daki pek çok ulus devletin yaptıklarını takip etmiştir. Bu devletler, ulusun sınırlarını tanımlamak ve o sınırlar içindeki farklı grupları birleştirmek için, tek dil ve mümkün olduğunca bu tek dilin standartlaşmış biçimini kullanmışlardır. Japonya da ulusal bir standart dili tanımlamak ve o sınırlar içindeki farklı grupları birleştirmek için aynı politikayı uygulamayı tercih etmiştir (ibid, s. 53).

¹⁴ Bu tarihten 250 yıl kadar önceden itibaren, Çin, Hollanda, Portekiz gibi birkaç ülkenin ticareti için açık olan iki liman dışında Japonya dışarıya kapalı bir ülkedydi. Japonların yurt dışına çıkması yasak olduğu gibi yabancılar da Japonya'ya giremezdi. 1854 yılında Amiral Perry yönetimindeki Amerikan donanması Japonya'ya gelmiş ve Japonları Kanagawa antlaşmasını imzalamaya zorlamıştır. Böylece Japonya 250 yıllık bir aradan sonra tekrar dünyaya açılmıştır.

¹⁵ (1847-1889) (森有礼) Kagoshima sülalesinden bir samurayın oğlu olarak dünyaya gelmiş ancak daha sonra Meiji döneminin önemli isimlerinden biri olmuştur. Devlet adamı ve diplomatıdır. Modern Japon eğitim sisteminin kurucusu olarak kabul edilir.

‘Standart dil’ oluşturma çabaları ve ‘yazı ve konuşma dilini birleştirme’ (*genbun itchi*) hareketi hemen hemen aynı zamanlarda ve birbirine bağlı olarak ortaya atılmış görüşlerdir. ‘Yazı ve konuşma dilini birleştirme hareketi’, ‘yazı dili’ reformu olarak kabul edilir. Bu hareket, yazı dilini mümkün olduğunca konuşma diline yakın şekle getirerek, yazı yoluyla bilgi, eğitim ve dolaylı olarak devlet politikasının geniş halk kitlelerine ulaşmasını hedefleyen bir harekettir.

Bu aşamada bu görüş erken Meiji aydınları ve siyasi teorisyenlerinin Çince etkisindeki Japonca bilgisine takılı kalmalarıyla ivme kazanamadı. İçerik ve biçimde ciddi yazının eğitilmiş elit tabakanın alanı olduğunu düşünüyorlardı. 1870’lerin sonunda Fukuzawa Yukichi¹⁶ sivil halkın hakları, eğitim, medeniyetin yapısı ve diğer felsefik ve siyasi konulardaki yazılarında bu ilkeyi benimseyerek daha basit bir biçim geliştiren taraftarlardan biri olarak (Carroll, 2001: 59) bu konuya farklı bir yaklaşımla ivme kazandırmıştır.

1880’lerde ‘yazı ve konuşma dilini birleştirme hareketi’ edebiyat dünyasında yer edinmesi bu gelişimde önemli bir adımdı. Batıyla ilişkilerden etkilenen Japon romancılığının gelişmesi, Japonca yazı dilinin modernleşmesinde en önemli etkeni. Gazetelerde ise bu tarzın kullanımı Taishō dönemine kadar yaygınlaşmamıştır (ibid, s. 59). Konuşma ve yazı dili arasındaki uçurum II. Dünya Savaşı’ndan hemen sonrasındaki döneme kadar, yarım yüzyıl süren büyük reformlarla devam etti (Carroll, 2001: 59).

Yazı reformu, yukarıda incelemiş olduğumuz ‘standart dil’ ve ‘yazı ve konuşma dilini birleştirme hareketi’ ile birlikte, Meiji döneminin başlarından itibaren, gerek araştırmacıların, gerek resmî oluşumların üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Sonuç itibarıyla tüm diğer dil reformları gibi, yüzyıldan fazla bir süre boyunca çeşitli aşamalarla dönüşerek günümüzdeki şekline ulaşmıştır.

‘Standart dil’ olarak resmî olarak onaylanmış bir lehçe ve konuşma diline yakın yazı dili geliştirdikten sonra geriye kalan en önemli konu yazı reformu yapmaktır. Bu konuda Çince karakterleri bırakmak ya da sınırlamak mı; *hiragana*¹⁷ veya *katakana*’nın¹⁸ yaygın kullanımı veya Latin harflerine geçmek gibi pek çok farklı görüş oluşturulmuştur.

¹⁶ (1835-1901) (福澤 諭吉) Yazar, öğretmen ve politika teorisyenidir. Keiō Üniversitesinin kurucusudur. Görüşleri Meiji dönemini derinden etkilemiştir.

¹⁷ 8. yy.da ortaya çıkan ve fonetik bir alfabe olan Manyōgana’dan geliştirilmiş hece sistemine dayalı bir alfabedir. Başlangıç dönemlerinde 50 heceden oluşan bu alfabe, günümüzde 46 heceden oluşmaktadır. (Yeounsuk, 1996: x)

¹⁸ Başlangıçta rahiplerin Çince karakterleri basitleştirerek oluşturuldukları fonetik alfabedir. Hiragana gibi başlangıçta 50 heceden oluşan bu alfabe, günümüzde 46 heceden oluşmaktadır ve kullanım alanları belirlenmiştir.

1900 yılında Eğitim Bakanlığının ilk girişimi yapıldı: İlkokul düzeyinde öğretilen karakterlerin sayısının azaltılmasıyla yazı dili öğretiminin basitleştirilmesi, kullanılan kana biçimlerinin standartlaştırılması, telaffuz konusunda Çince-Japonca kelimeler için kana kullanımını temel alma gibi pek çok konuyla ilgili ilk girişimler yapıldı (ibid.).

Bu dönemde çok sayıda birbirleriyle yarışan teoriler vardı, fakat 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında büyük destek genel kullanımda Çince karakterlerin sayısının sınırlandırılması fikrini oluşturdu (ibid, 2001: 61-62). Çin-Japon Savaşı ve Rus-Japon Savaşı'ndaki zaferler (1904-05) ulusal bilinci uyandırarak Latinceleştirilme görüşünün gözden düşüp yerli kana hecelerinin kullanılması (Gottlieb, 1995: 25) önerisinin destek bulmasını sağlamış ancak ilk Ulusal Dil Araştırma Kurulunun¹⁹ ciddi tartışmalarına rağmen bu gerçekleşmemiştir. Carroll, bu durumu “büyük oranda elit tabakanın mevcut sisteme güçlü bağlılığına ve onların uygulama üzerinde kültür ve gelenek önceliklerine” (2001: 62) bağlamaktadır.

Japonya'da uzun bir dönem dil politikası denildiğinde ana dili öğretimi politikası ile yabancı dil eğitimi politikası aklı geliyordu. Ancak, yakın zamanda ülkedeki yabancı sayısının artması ile Japonca'yı ana dili olarak konuşmayanların sayısı da arttı. Böylelikle yabancılara yönelik Japonca eğitimi ve yabancılardan ana dili bilgisi hizmeti gibi farklı yaklaşımlar da görülmeye başlandı.

Japonların yazı sisteminde günümüzde *kanji*²⁰, *hiragana*, *katakana* ve genellikle yabancılara yönelik kullanılan *rōmaji*²¹ olmak üzere 4 ayrı yazı sistemi kullanılmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Japon ulusu günlük hayatla ilgili pek çok değişiklik yapmak zorunda kaldı. Karakter sayısı kullanımında kısıtlamaya gidilerek 1946 yılında Ulusal Dil Kurulu (*kokugo Shingikai*) tarafından 1850 ‘Çince karakterlerin güncel kullanımı’ (*tōyō kanji*) yayımlandı. (Seeley, 1995: 27-29). İlköğretimde mecbur tutulan kanji sayısı da 881'den 996'ya yükseltildi (ibid, s. 175). Hiragana ve Katakana hece tabloları kırk altışar heceden oluşturmaktadır.

¹⁹ 1902'de kurulmuştur.

²⁰ Kanji漢字-sözcük anlamı olarak Çin'in Han Hanedanlığının harfleri demektir. Japonya'daki en eski kanji yazılı buluntulara erken dönemlerden itibaren rastlansa da kanjinin yazı dili olarak kullanılmaya başlanmasıyla ilgili kesin tarihler bilinmemektedir. Bilinen en eski yazılı eser olan Kojiki 古事記712 yılına tarihlenmektedir ve *kanbun* olarak yazılmıştır. Zamanla bu harflerin geliştirilmesiyle bu harflerin Çince (*onyomi*) ve Japonca (*kunyomi*) okunuşları kullanılmaya başlanmıştır.

²¹ Japoncanın Latin harfleriyle yazılan şeklidir.

Çok sayıda resmî veya yarı resmî kurumlar Japonya’da dil politikası alanında rol oynarlar, ancak hepsi Eğitim ve Kültür Bakanlığı²² altında toplanırlar. Günümüzde bu kurumların her birinin farklı bir konumu, görevi vardır, ancak yine de birbirleri ile bağlantıları, ortak çalışmaları vardır. Bir bütün oluşturabilmelerinin temelinde yatan iş bölümünün, ortak çalışma tarzlarının ortaya konması ile dilin bir sistem içinde ele alındığı görülür.

Japoncadaki dil çalışmalarına bakıldığında, Japonca için “*Nihongo*” ve “*Kokugo*” biçiminde iki ayrı kavramın kullanıldığı görülür. ‘*Nihongo*’ (Japonca) yabancı dil olarak Japonca’yı, ‘*Kokugo*’ ise ana dili olarak Japonca’yı belirtmektedir. Bu iki kavram dil politikasının yönlendirilmesinde etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, “*Kokuritsu Kokugo Kenkyūjo*” ve “*Kokusai Koryukikin*” olarak iki kurumun altında yer alan dil çalışmalarının yönünün belirginliğinden söz edilebilir.

Diğer yandan ‘*Kokugo Shingikai*’ (Ulusal Dil Kurulu) dil politikasını belirlemek amacıyla kurulan bir kuruldur. Dilin yaşayan bir varlık olduğunu göz önünde bulundurarak sadece dil araştırmacılarının değil, şair, sanatçı gibi dille uğraşan toplumun değişik kesimlerinden kişilerin de katıldığı bir kuruldur. Dolayısıyla bu kurulda yaşayan Japonca ele alınarak sorunlar ve çözümlerin ortaya konduğu söylenebilir.

Günümüzde Ana Dile Yönelik Kurumlar

Japonya’da hepsi Eğitim, Bilim ve Kültür Bakanlığına bağlı üç bağımsız kurum, araştırma karar verme ve dil politikasının uygulanmasından sorumludur. Günümüzde Bakanlığa bağlı üç ilgili kurum “Ulusal Dil Kurulu” (*Kokugo Shingikai*), Kültür İşleri Dairesine (*Bunkachō*) bağlı “Ulusal Dil Bürosu” (*Kokugoka*) ve “Ulusal Dil Araştırma Enstitüsü”dür (*Kokuritsu Kokugo Kenkyūjo*). Farklı kurumlar kurulup, kaldırılıp ve yenilendikçe, onların görevleri de değişmiştir. Günümüzde, resmî dil politikasının formüle edilmesi ve yayılması konusunda her birinin farklı rolleri vardır ancak yine de aralarında yüksek oranda iletişim ve karşılıklı dayanışma vardır. Ulusal Dil Kurulu dil politikası konusunda tartışır ve kararlar alır. Ulusal Dil Bürosu politikanın günlük yönetimi ve uygulanışı konusunda sorumludur. Ulusal Dil Araştırma Enstitüsü dil politikaları konusunda araştırmalar yapar (Carroll, 2001: 41).

Ulusal Dil Araştırma Enstitüsü (Kokuritsu Kokugo Kenkyujo)

Üç temel kurumun en sonuncusu “Ulusal Dil Kurulu”na politika belirleme çalışmalarında kullanılmak üzere araştırma yapan “Ulusal Dil Araştırma Enstitüsü”dür (*Kokuritsu Kokugo Kenkyūjo*). 1948’de Kültür Bakanlığınca kurulmuştur. Merkezî hükûmet bakanlıklarının ve kurumlarının yeniden dü-

²² Monbu Kagakushō 文部科学省

zenlenmesi ile 2001 yılı Nisan ayında bağımsız bir yapıya kavuşan Enstitünün adı “Japon Dili Ulusal Araştırma Enstitüsü” olarak değişmiştir.²³ 2009’a kadar bağımsız bir kurum olarak kalan Enstitü, 1 Kasım 2009 itibarıyla Üniversite-lerarası Araştırma Enstitüsü Birliği Millî Sosyal Bilimler Enstitüsünün (*Daigaku Kyōdō Riyō Kikan Hōjin Ningen Bunka Kenkyū Kikō*) altıncı kurumu olarak yeniden organize edilmiştir.²⁴

Enstitü, Japon dili üzerine yapılacak araştırmalara kaynak ve bir kurum sağlamak amacıyla kurulmuştur. Ulusal Dil Kurulu çalışmaları için gerekli materyallerin hazırlanması amacını gütmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızla değişen toplumun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yazı dilinde bir reforma gerek duyulmakta idi. Böylece bu Enstitüde yapılan ilk çalışmalar edebî kültür ve yazı dili üzerine olmuştur. Bu çalışmaların sonucunda elde edilen veriler dil reformunun temelini oluşturur.

Enstitüde yapılan diğer çalışmalardan bazıları, modern Japoncanın yazılı kayıtlarının ve günümüzde konuşma dili Japonca çalışmaları için hazırlanan ‘Taiyo’ ve ‘Doğal Japonca’ veritabanlarının hazırlanması, Saygı Dili Üzerine Uzun Vadeli Gerçek Zamanlı Dil Değişimi Çalışması, Japon lehçelerinin gramer atlası, yaşlı yerli kaynak kişilerin karşılıklı konuşmalarını içeren yazılı ve sesli lehçe verilerini içeren Japon lehçeleri veritabanı, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş modern Japoncanın kavramlar dizinidir.

Enstitüde hem Batı tarzı dil biliminde (*gengogaku*) hem de çalışmaları geleneksel çizgide Japonca ile sınırlı Japon dili alanında (*kokugogaku*) uzmanlar vardır. Enstitü iki yaklaşımı birleştirir ve dil bilimi konularına birleşik bir bakış tarzı getirir, bazı durumlarda iki yaklaşım arasındaki ideolojik farklılıklar da görülebilir. Araştırmanın önemi teoriden çok veriler üzerinedir.

Enstitünün dikkate değer bazı projeleri şöyledir: Çocukların dil kullanımının gelişimsel araştırması, 6 ciltlik Japonya’nın dil bilimsel atlası; Tsuruoka²⁵ şehrindeki dil kullanımı; saygı dili üzerine yapılan sosyolojik çalışmalar.

Enstitüde 2001 yılı Ekim ayında Ulusal Politika Çalışmaları Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ve Japon Vakfının Urawa Japonca Dil Enstitüsü ile ortak, 2005 yılı Nisan ayında Hitotsubashi Üniversitesi ile ortak lisansüstü eğitim programı başlatıldı. 2002 yılı Ekim ayında Pekin Japonca Çalışmaları Merkezi, 2003 yılı Ekim ayında Ulusal Kore Dil Araştırma Enstitüsü (Güney Ko-

²³ <http://www.kokken.go.jp/en/overview/history>

²⁴ (<http://www.ninjal.ac.jp/guidance/index.html>)

²⁵ Japonya’nın kuzeybatısında, Yamagataken bölgesindedir. Günümüzde 140.000 nüfusu vardır.

re-şu anki Ulusal Kore Dil Enstitüsü), 2005 yılı Ocak ayında Doğu Çin Üniversitesi ile akademik değişim programı anlaşması yapıldı.

Enstitü, alıntısı yapılan internet sayfasındaki bildiride son yapılanma değişikliğini ele alarak, 1 Ekim 2009 tarihinden itibaren yarı bağımsız kuruluş yapısından²⁶ Üniversiteler Arası Araştırma Enstitüleri Birliği yapısına geçişi²⁷ ayrıntılarıyla anlatmıştır. Aşağıda bu bildiriden gerekli görülen bölümler alınmıştır:

Yabancı Dil Olarak Japonca Öğretimine Yönelik Kurumlar

Japoncanın yabancılara yabancı dil öğretimine yönelik kurumları ise JICA (Japonya Uluslararası İşbirliği Dairesi), Japon Vakfı ve Japon Dış Ticaret Teşkilatı JETRO’dur. Bu kurumlar aşağıda incelenecektir.

JICA (Japonya Uluslararası İşbirliği Dairesi)

JICA²⁸, çeşitli alanlardaki eğitim programlarına katılmak üzere, gelişmekte olan ülkelere mühendis, teknisyen ve kamu görevlilerini Japonya’ya davet etmektedir. Ayrıca bu ülkelere, ihtiyaçlarına uygun yeterli bilgi ve deneyime sahip Japon uzmanlar göndermektedir. Teknolojinin uygun ve etkin bir şekilde transfer edilebilmesi için gerekli ekipman desteği sağlamakta, gelişmekte olan ülkelere ve bölgelere kalkınma planları hazırlamak üzere çeşitli araştırma grupları göndermektedir. JICA, kamu kurumlarının yanı sıra akademik çevre, yerel yönetim ve sivil toplum kuruluşları gibi toplumun çeşitli kesimlerinden gelen katılımlara destek vererek faaliyetlerine devam etmektedir.²⁹

Japon Vakfı (*Kokusai Koryu Kikin*)

Japon Vakfı, 1972 yılında uluslararası kültürel değişimi üstlenmek üzere Japon Parlamentosu tarafından kurulmuştur. 2003 yılında bağımsız bir kurum olarak, Japon Dışişleri Bakanlığının gözetiminde yeniden yapılandırılmıştır. Yurt dışında Japon dili eğitiminin ve çalışmalarının, kültürel ve uluslararası

²⁶ Bu durum, devletin kurumlarını yarı bağımsız konuma getirme politikasının bir parçası olarak yapılmıştır. 2007 yılı Aralık ayında Üniversitelerarası Araştırma Enstitüleri Birliğine geçiş biçimindeki meclis kararı, bilimsel akademik kurulda “Japonca ile ilgili akademik gelişmeler üzerine toplantı” da görüşülmüş, Üniversitelerarası Araştırma Enstitüleri Birliği Sosyal Bilimler Enstitüleri altında bir araştırma kurumu olmasını isteğinin belirtildiği rapor 2008 yılı Haziran ayında kararlaştırılmıştı. Böylece 2009 yılı Ocak ayı sonunda bu konuyla ilgili yasa, kabinenin önerisi ile 171. Meclis oturumuna sunulmuş, Meclisteki görüşmelerin ardından 31 Mart’ta onaylanmış, gelişmeler bu şekilde olmuştur.

²⁷ Bu bölüm Enstitünün internet sitesinde yer alan “yapı değişikliği”ni anlatan bildiriden alınmıştır. Ayrıca atf yapılmayacaktır. <http://www.ninjal.ac.jp/>

²⁸ (独立行政法人国際協力機構)

²⁹ <http://www.jica.go.jp/>

bilgi alışverişinin ve eğitim alanında değişim programlarının desteklenmesi amacıyla çalışmalarını sürdürmektedir.

Japonca Yeterlilik Sınavı

Tüm dünyada Japonca'yı yabancı dil olarak öğrenenlerin Japonca bilgi seviyesini ölçen, yeterliliklerini uluslararası belgeleyen sınavdır.³⁰

Japon Dış Ticaret Teşkilatı (JETRO)

1958 yılında kurulan JETRO, (Japan External Trade Organization) Japon Dış Ticaret Teşkilatının resmî sitesinde hükûmet destekli olduğu, Japonya ile diğer tüm ülkeler arasında karşılıklı ticaret ve yatırımı desteklemek için çalışmakta olduğu belirtilmektedir.³¹ JETRO, iş alanında kullanılan Japonca bilgisini ölçmek amacıyla yeterlilik seviyesini belirleme sınavı düzenlemektedir.

Dille ilgili görüşlere ve çalışmalara destek veren, resmî devlet kurumları dışında diğer bir önemli kurum da Japonya'nın basın yayın organı NHK'dır. Bu kurum, dil planlaması için kurulmuş bir kurum olmasa da (Carroll, 2001: 46) 20. yüzyılın dil çalışmalarındaki etkisi göz ardı edilemez. NHK dil planlamasında iki rol üstlenir: Birincisi 'standart dil'in tanımlanmasına özellikle konuşma biçiminin kabul edilebilir kullanımına yardımcı olma, ikincisi ise bunu tüm Japonya'ya yaymadır (ibid, s. 47).

Dil planlamasına katkısı ve bir anlamda etkisi olan diğer gruplar, örneğin yazı reformu grupları gibi bağımsızlar, ilgi ve baskı gruplarıdır. Gottlieb, "Kana Topluluğu Derneği" (*Kanamojikai*) ve "Latinceleştirme Derneği" (*Romajikai*) gruplarının Ulusal Dil Kurulunda temsil edilmediklerini, çünkü onların görüşlerinin kendi yayınlarında zaten görüldüğünü ve amaçlarının kurulun çalışmasıyla pek uyum göstermediğini belirtir (Gottlieb, 1995: 18). "Japonca Derneği" (*Kokugo Gakkai*)³² gibi yetkin dernekler de vardır. Ancak bu ilgi gruplarının görüşleri doğrudan dil planlamasına katkıda bulunmadığından şu anki araştırmanın dışında tutulmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'de ve Japonya'daki dil politikaları tarihî temelle ele alınmıştır. Her iki ülkede yazı dilinin halk tarafından anlaşılabilmesi gibi sorunlar gündeme gelmesi aynı dönemlerde gerçekleşmiştir. Türkiye'de 1870'lerde, Tanzimat Dönemi yazarları Japonya'da da Meiji döneminin başlangıcından itibaren, 1870'lerden sonra, yurt dışında eğitim almış aydınlar, araştırmacılarca dille ilgili konular ele alınmıştır.

³⁰ http://www.istanbul.tr.emb-japan.go.jp/consulate_t/bunka/japonca.html

³¹ <http://www.jetro.go.jp/en/jetro/>

³² (国語学会)

Benzer zamanda, benzer koşullarda ortaya çıkan dil reformuna dair görüşler, her iki ülkede farklı şekilde vücut bulmuştur. Türkiye’deki Dil Devrimi Cumhuriyet’in kurulup, temellerini sağlamlaştırmasına kadar yapılamamıştır. Ancak Japonya’da 1890’lardan itibaren, her alanda olduğu gibi dil konusunda da çok hızlı ilerlemeler kaydedilmiştir. Önce ‘standart dil’, ‘yazı ve konuşma dilinin’ birleştirilmesi gibi öncelikli konular çözümlenmiştir. Yurt dışında eğitim almış araştırmacılarca uç noktalarda ortaya konulan ve basılı olarak tartışılan konulara, devletin dâhil olduğu nokta nihai ve uygulanabilir çözüm önerilerinin resmî olarak desteklenerek uygulanmaya başlamasıyla oluyordu. Bu noktada Japonya’nın öncelikli hedefi ise yüzlerce yıl birbirinden izole edilerek, yönetimin sağlandığı bir ülkeyi, ortak bir dil aracılığıyla birleştirip, resmî fikirleri herkesin anlayabileceği ortak konuşma diline yakın bir yazı diliyle herkese ulaştırabilmektir. Japonya’nın yayılmacı hareketlerinin başladığı dönemden sonra ise benzer politikalar bu ülkelerde de tatbik edilerek, zaten din ve kültür olarak Japonya’ya benzerlik gösteren bu bölgelerde, Japon dilinin birleştiriciliğinde ortak bir yapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Yazı reformu olarak adlandırılan ve Çince yazı karakterlerinin sayısının kısıtlandığı uygulama ise bu reformların tamamlayıcı aşaması olmuştur.

Japonya’da dil reformları 1930’larda değişen politikalarıyla duraklama dönemine girerken, uzun savaşlardan sonra, hızla uygulanan devrimlerle atılım dönemine girmiş Türkiye Cumhuriyeti’nde dil çalışmaları ve dil politikaları hız kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda, dil politikası olarak adlandırılabilir görüş hiç kuşkusuz ki *Kur’an*’ın dili olan Arapça ve edebiyat dili olarak görülen Farsçayı da kapsıyordu. Türklük ve Türkçe kavramları 1870’lere kadar gündeme gelmemiş konulardı. Türklerin büyük çoğunluğunu oluşturduğu Türkiye Cumhuriyeti kendi özgün yapısını oluşturabilmek için sırasıyla, Osmanlı’nın yönetim ögelerinden olan saltanat, halifelik gibi kurumları kaldırmıştır. Ülkeyi Türklük düşüncesi altında birleştirmek Türkiye Cumhuriyeti’nin temel politikası olmuştur. Bu amaçla Osmanlı tarihinden çok daha eskilere dayanan bir Türk tarihi tezi ve bu tezin destekleyicisi olarak Türk dil politikaları oluşturulmuştur. Türkiye’de dile yönelik ilk devrim Harf Devrimi’dir. Bu devrimden, yaklaşık 4 yıl kadar sonra kurulan Türk Dil Cemiyeti ile cumhuriyet dil politikalarını belirlemeye başlamıştır. Yapılan ilk üç dil kurultayında dönüşümler gösteren politikalar uygulanmıştır. İlk kurultayda ağır ve halkça anlaşılması zor sözcükleri ve ifadeleri yerine sadeleşme çalışmaları yapılmaya başlanmış, yaşayan dilde olmayan kimi sözcükler türetilmiştir. Bu sadeleşme hareketi Japonya’da yapılmış olan “dil ve yazı dilini birleştirme” hareketiyle benzer sebeplerden ortaya çıkmıştır. Uygulama kısmında ise Japonya’da entelektüellerin başlangıçta karşı olduğu bu hareket, Türkiye’de hem halkın gazete anketleri aracılığıyla bizzat sürece katılması

hem de entelektüellerin desteğiyle başlangıçta çok ilgi görmüştür. Ancak pratikteki kimi zorlukların fark edilmesiyle bir sonraki kurultaydan itibaren sadeleşme çalışmaları hızını kaybetmiş, ancak özellikle teknik sözcükler gibi konularda sadeleşmeye önem verilmiştir. Üçüncü kurultayda savunulan Güneş-Dil Teorisi ise Türklüğün ve Türk dilinin kaynaklarını derin köklere dayandığını ve tüm dillerin kökeni olduğuna dair bir teoridir. Bilimsel temelleri tam oturtulmadan ortaya konması teorisinin şansız tarafı olmuş ve bu konudaki olası olumlu çalışmaları geciktirmişse de, asıl hedefi olan Türk halkını birleştirmek ve Türkçülük üzerine millî benlik oluşturmak açısından çok önemli etkileri olmuş bir harekettir.

Görüldüğü gibi Japonya’da ve Türkiye’de dil politikaları ve uygulama aşamalarında benzerlikler görülmektedir. Ancak Japonya’daki değişimler uzun zamana yayıldığı ve tabandan devlete yönelik oluşumların devletçe şekillendirilmesi şeklinde tezahür ettiği için, reform olarak adlandırılabilirken, Türkiye’deki değişimler devrim yapısında devletten halka doğru oluşturulmuştur. Bunun en önemli sebebini ise bu çalışmaların yapıldığı dönemde bu ülkelerdeki okuryazar oranlarının oluşturduğunu düşünüyoruz. Burada özellikle vurgulamak istediğimiz şey, iki ülkenin dil politikalarındaki farklılığı vurgulayan temel sözcüklerin “devrim” ve “reform” sözcükleri olduğudur.

KAYNAKLAR

- AKALIN, Şükrü Halûk, 2007, “75 Yılda Türk Dil Kurumu”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, Yıl 1, Sayı 1.
- AKALIN, Şükrü Halûk, (2010), “Yeni Bir Yıla Başlarken: Türk Dil Kurumunun 2009 Yılı Çalışmaları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 98. Cilt, Sayı: 697, Ocak 2010.
- AKSOY, Ömer Asım (1968), *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- CARROLL, Tessa C. (1991), “From Script to Speech: Language Policy in Japan in the 1980s and 1990s” (Nissan Occasional Paper Series No.: 27), *Nissan Institute of Japanese Studies*, Oxford.
- CARROLL, Tessa C. (2001), *Language Planning and Language Change in Japan*, Curzon Pres, Richmond, Surrey, s. 10-75.
- CEYHAN, Bayram (2007), *Türk Dil Kurumu’nun Kuruluş Sürecinde Mecliste ve Basında Dil Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (YÖK’ün arşivinden ulaşılmıştır).
- DİLAÇAR, Agop (1969), *Türkiye’de Dil Özleşmesi*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara.
- GOTTLIEB, Nanette [Twine] (1995), *Kanji Politics: Language Policy and Japanese Script*, Kegan Paul International, London .

GÜNEY, Işıl (2007), *Language Planning Policies in Post-Soviet Kazakhstan*, OD.Ü Ankara.

HAYANO, Shingo (2007), Kokugoka kyōiku ni okeru chiiki gengo kyōiku: Hōgen, hyōjungo, kyōtsūgo. Miyazaki Daigaku Journal. Japan. s. 137-152)

ÖZDEMİR, Emin (1980), *Dil Devrimimiz*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

SEELEY, Christopher (1995), “The 20th Century Japanese Writing System: Reform and Change”, *Journal of the Simplified Spelling Society*, J119, 1995/2, s. 27-29

YEOUNSUK, Lee (1996), *The Ideology of Kokugo*, University of Hawai’i Press, USA.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://www.dildernegi.org.tr>

<http://www.yunusemrevakfi.com.tr/>

<http://www.tika.gov.tr>

<http://www.tomer.ankara.edu.tr/>

<http://www.tomer.gazi.edu.tr/>

<http://www.turkceolimpiyatları.org/>

<http://www.jica.go.jp/turkey/turkish/>

<http://www.ninjal.ac.jp/guidance/index.html>

<http://www.ninjal.ac.jp>

<http://www.jica.go.jp/>

<http://www.jetro.go.jp/en/jetro/>

http://www.istanbul.tr.emb-japan.go.jp/consulate_t/bunka/japonca.html

<http://www.kokken.go.jp/public/eibun50/in198v.1a.pdf>

ARGO VE ARGOLAŞMA

Günay KARAAĞAÇ

Dil, insana, ait olduğu gerçek dünyadan ayrı ve onun kanunlarına bağlı olmayan yapay bir dünya kurma ve tabiata tarihi katma imkânı veren, toplumsal uzlaşılarla dayalı bir saymacalar sistemi ve ses-anlam ilişkisi bütünüyle nedensiz olan, seslerden örülü ortak iğretilemeler toplamıdır.

Varlık ve eylem adlarından oluşan sözlük birimleri, varlık ve eylemlerin özelliklerine inmezsizin, onları kavramlar hâlinde bildirirler. Sözlük birimleri, toplumsal uzlaşılarla dayalı, nedensiz birer genellemedirler ve nesiller arası aktarılan bir sosyal mirası temsil ederler. Söz dizimi ise, bütünüyle bireysel olup dil kullanımını temsil eder.

Bireyin dili dışında ayrı bir insani varlığı söz konusu değildir; bireyin ‘insani’ varlığı, bütünüyle dilden oluşur. İnsan demek, söz dizimi öğelerinin kılavuzluğunda, sözlük birimleri arasında dolaşan varlık demektir. Bireyin insan kimliğiyle yaptığı her şey, sosyal olan söz dizimi kurallarının kılavuzluğunda ve yine sosyal olan sözlük birimleri arasında yaptığı bireysel ve özel gezintidir. Düşünmek, duygulanmak, resim veya müzik yapmak, kısacası, kişinin insan varlığıyla yaptığı her eylem, bir söz diziminden başka bir şey değildir. Dil, bireyin hem ürünü hem üreticisi olduğu tek alandır. Bu üretim ise bebekliğin ilk günlerinde ailede başlar. Bireyin insan kimliğinin üretilmesi, yani ilk dil edinimi, toplumun bütün bireyleri arasında ortak olan ölçünlü dilin okullarda kendisine öğretilmesiyle sürer gider.

Bireyler veya toplumlar, ancak ve ancak dillerinden yakalanır. Bir dilin biçim ve anlam yapısının, o dili kullanan halkın kimliğini yansıtmaması gibi, bir bireyin dil kullanımı da, o bireyin kimliğini ortaya koyar. Bu çerçevede, toplumsal ve bireysel sıkıntıların, toplumların dillerine de yansıdığı ve onları, aralarındaki biricik bağ durumunda olan dilleri ile sağlayacakları iletişimi bulanırıcı, bilgi akışını engelleyici yanlış dil tutumlarına yönelttiği iyi bilinen bir konudur. Bu toplumsal ve ruhsal sıkıntıların dil kullanımına yaptıkları bu kötü etkiye, yanlış kullanım (*barbarism*), kirlenme (*contagion*) gibi adlar verilir.

Bireydeki toplumsal ve ruhsal sıkıntılar, onun dil kullanımına yansır. Sıkıntılı birey (*idiolect*) ve toplulukların (*sociolect*) dilleri, ölçünlü dilden ayrılmağa ve dolayısıyla argolaşmaya başlar. İnsanlar arasındaki birliktelik ve ortaklaşalıkların en yaygın doğrular olduğunu unutmuş gibi görünen yanlış dil tutumları, toplumsal ve ruhsal sıkıntılardan kaynaklanır. Bunların başlıcaları şunlardır: Yenicilik (*neologism*), eskicilik (*archaism*), yabancı düşkünlüğü (*alienism, alienis favemus, foreignism, peregreism*), arı dil eğilimi (*purism, purification of language*), aşırı düzeltmecilik (*overcorrection, hypercorrection*), lehçelik dil kullanımı (*dialectalisation*), büyü dili (*glossolalia*), yanlış türetme veya yanlış örnekseme (*misderivation or false analogy*) vb.

Kültür hayatındaki argolaşma ve magazinleşme, dili, iletilmek istenen bilgiden çok, toplumsal ve ruhsal sıkıntıların emrine sokar. Bu noktadan itibaren, dil kullanıcısı, dili kullanırken bir taraftan da gözlüğünün sapını ısırmakta, yerli yersiz jest ve mimik değişikliklerine gitmekte, “ne söylediğine değil, nasıl söylediğine” dikkat etmektedir. Her biri ayrı bir argolaşmayı temsil eden yanlış dil tutumları, bir dilin kurlsız ve bozuk biçimlerle dolmasına, yani dil kirlenmesine yol açar. Argolaşma, bütünüyle dil dışı nedenlerden kaynaklanır; çünkü dil, dünyayı belirleyemez; dünya ve gerçeklik, dili belirler.

Argo (*argot, slang*), birim ve yapıları toplumun bütün bireyleri tarafından ortaklaşa kullanılan ölçünlü dilin dışına taşmış her türlü dil kullanımıdır. Bu durum, Lat. *curcuna* ‘kargaşa’ > Fr. *argot* ‘argo’ ~ İng. *jargon* ‘meslek dili’ sözlerinin aynı aile üyesi oluşlarına da yansımıştır. Dil kullanımında tek amaç vardır: İletilmek istenilen bilginin karşı tarafa döküp saçmadan taşınması. Bu amaç dışında kalan, bireyler arasındaki iletişimi, anlam ve bilgi taşımayı arka plana atan her türlü dil kullanımı, argodur.

Bütün dil kullanımları amaçlıdır; bu yüzden, amacını açıkça yansıtamayan dil kullanımları, sağlam metin oluşturamazlar. Hiç kimse, anlaşılmanmayı göze alamaz; herkes, dili, anlaşılma için kullanır. Anlaşılmanmayı göze alarak gerçekleştirilen argo dil kullanımlarını, kaynakları açısından şöyle bir sınıflandırabiliriz:

a. Özel dil (*speciale language*): Bir dil biriminin ses, biçim, yazım, anlam bakımından yazı dili veya ölçünlü dil dışına çıkarılarak kullanılması, argo kullanım adıyla bilinir. Argo, kişi dili, topluluk dili, meslek dili, bölge dili gibi sözlüğün beslenme kaynaklarından biridir. Meslek dili, toplumun gereksinimleri için var olan bir meslek sahibinin kullandığı dildir; argo ise, toplumun içindeki sınırlı bir adacığın, bir topluluğun farklı olmak, anlaşılmanmak, gizlenmek, kaçınmak gibi endişelerle, toplumun ölçünlü dilinin dışına çıkarak yeni sözler uydurmak veya mevcut sözlere yeni ve özel anlamlar yüklemektir.

Kişiler (*idiolect*), yaşadıkları bölge (*dialect*), ilişkide bulundukları farklı kültürler veya sosyal gruplar (*sociolect*) ve seçtikleri meslekler (*vocational language*)

nedeniyle, kısacası geçtikleri yolların toplamına göre toplumda bir yere sahiptirler. Kişiler, toplumda ve toplumun dilinde bu özellikleriyle var olurlar. İşte her kişi, bir bölge, bir sosyal grup veya bir mesleğin üyelerinden biridir.

Bir bölge, bir sosyal grup veya bir mesleğin üyeleri, işlevlerini sağlıklı bir biçimde yerine getirerek, ait oldukları toplumu ve dilini besleyici, onlara yeni bilgiler ve dolayısıyla yeni sözler sunan beslenme kanalları olarak çalışırlar. Eğer bir bölge, topluluk veya mesleğin üyeleri, herhangi bir nedenle, toplum ile çatışır veya işlevlerini emek vererek yerine getiremez hâle gelirlerse, bu kişi, bölge, topluluk veya meslek üyeleri, asalaklaşmaya, dilleri de argolaşmaya başlar.

İşte böyle bir durumda, bu topluluklar, ölçünlü ortak dil yanında, herkesçe anlaşılmayan, söz varlıkları, genel dilin bazı sözlerinin anlam veya şekil bakımından değiştirilmesiyle elde edilmiş bir dil kullanmaya başlarlar. Bu kaçış ve gizlenme, ölçünlü dilin temsil ettiği toplumun sosyal gerçekliklerine bir başkaldırıdır. Bu ortak dilden kaçış, argonun herkesin anlayamayacağı şifreli veya gizli bir dil olma ihtiyacından ortaya çıktığını gösterir. Argonun işlevi, grup üyelerinin birbirini tanımasına yardımcı olmak, aynı topluluktan olmayanlara karşı üstünlüklerini kanıtlamak ve sorunlu oldukları toplumla hesaplaşmaktır. Argonun söz dağarcığı, genel dildeki sözlere özel anlamlar verilerek, bazı sözlerde bilinçli değişiklikler yapılarak, eskimiş öğeler diriltilecek veya yabancı dillerden alıntılar yapılarak oluşturulur. Bu süreçte, özellikle toplumda geçerli modalardan yararlanılır. Argonun sözlüğünde bazı yeni sözler ve söz diziminde bazı özellikler bulunmakla birlikte, ortada, ayrı denebilecek farklı bir dil yoktur. Bu bakımdan argo, bir ana dil değil, sonradan türemiş bir yardımcı dil olarak konuşulur ve bu dili konuşanlar, kendi ana dillerini de bilirler.

Bir meslek veya topluluktaki insanların ortak dildeki sözlere özel anlamlar vermek, bazı sözlerde kurlsız değişiklikler yapmak, dilin değişik lehçelerinden, eskimiş veya henüz alışılmamış yeni öğelerinden ve yabancı kökenli biçimlerinden de yararlanmak suretiyle oluşturdukları, herkesçe anlaşılmayan sözlük ve söz dizimi öğelerinden oluşan, sık sık mecazlı anlamlara da yer veren özel dil kullanımı, argodur: *Öğrenci argosu, hırsız argosu, asker argosu, şoför argosu, kalaycı argosu, gemici argosu*, gibi.

Argo, özellikle genel toplum hayatı içinde adacık durumunda, en çok da yabancı dillerin birbirleriyle karmaştığı bölgelerde ve genel toplum hayatının dışında kalmış toplulukların dili olarak ortaya çıkar. Sözlüklerin beslenme kaynaklarından biri olan argo, zaman zaman sözlük ve söz dizimi kurallarını yıkıcı bir noktaya da ulaşabilir, en azından, genel dile hiçbir katkısı olmayan bir asalak gibi, genel dil kullanımının gelişmesini engelleyen bir yapı hâline gelebilir. Toplumların yaşantısında, bazen bir meslek erbabı veya bir topluluk, toplumun genel yapısından kopabilir, topluma küsebilir veya toplumla sorunlu hâle gelebilir. Böyle olunca, bu

meslek erbabı veya topluluk, dil kullanımlarını, anlaşılmamak, gizlenmek, mevcut sosyal yapıyı ve onu yansıtan dili umursamadığını göstermek gibi amaçlarla gerçekleştirmeğe başlar. Artık bu noktada, meslek dili (*vocational language*) veya topluluk dili (*sociolect*) argolaşmaya (*slanging*) başlamış olur.

Böylece, toplum dışına itilmiş, toplumun gelişimine hiçbir katkısı olmayan topluluklar, ölçünlü dilin gelişimine hiçbir katkısı olmayan bir dil kullanarak, bu dilin arkasına sığınan asalaklar hâlini alırlar. Bu yüzden, argolaşma, genellikle toplumun bütünüyle her zaman sorunlar yaşayan dilenci, serseri, külhanbeyi, hırsız, kaçakçı ve şerir takımının dillerinde görülür. Böylece, bu topluluk dilleri, toplum dışı kalışın, işe yaramayışın, asalaklığın, kopukluğun derinliği ölçüsünde argolaşır ve sonuçta, yalnız topluluk üyelerinin bilebildiği bir gizli dil (*secret language*) hâlini alır.

Yapma dillerde (*artificial language*) ise, bütün insanların anlayabileceği bir dil peşinde koşulur. Bütün insanlığı aynı dili konuşur hâle getirsek bile, birbirlerinden çok değişik geçmişe sahip ve çok farklı ortamlarda yaşayan bu insanlar arasında, dil farklılaşmasının dil birliği kurulduğu anda başlayacağı unutulur, ortaya atılan Esperanto veya Occidental yapma dilleri de böyle tutarsız bir amaç için ortaya atılmış, “dünyanın dili belirlediği” unutulur ve “dilin dünyayı belirlediği” sanılarak, farklı dünyaların insanlarına ortak dil yapılmaya çalışılmıştır. Oysa, farklı şartlarda yaşayanların ortak dili olamaz; ortak şartlarda yaşayanların ortak bir dil yaratmalarını da hiçbir güç engelleyemez. Kısacası yapma diller de, dilin gerçek yapısını, toplumsal kimlik ve görevini anlamadan ortaya atılmış argolaşmalardır.

Aynı biçimde, bir dili kullanırken, daha prestijli bir topluluğun üyesi olduğunu, daha yenici ve ilerici olduğunu, daha ulusal ve öz olduğunu veya daha muhafazakâr olduğunu göstermek gibi düşünceler yüzünden, kısmen de olsa ölçünlü dilin dışına taşmalar, argolaşma olarak bilinir. Toplum hayatında, genellikle daha prestijli olan şehir diline düşkünlüğü gösteren şehircilik (*urbanism*), yenicilik ve ilericilik görüntülü yenicilik (*neologism*), muhafazakârlık belirtisi olduğu düşünülen eskicilik (*archaism*) ve ulusal ve öz oluşun belirtisi sanılan arıcılık (*purism*) eğilimi gibi dil kullanımları, iletişimi ikinci plana ittikleri için, bir ölçüde argolaşmış dil kullanımlarıdır.

Bir meslek dili ve topluluk dili ile o meslek veya topluluk dilinin argosu arasındaki fark, argoluk dil kullanımının, anlaşılmama, gizlenme, alay, kopuş, başkaldırı gibi ihtiyaçlarla dolu oluşudur. Bu yüzden, argolaşma (*slanging*) diye bir süreç vardır. Meslek ve topluluk üyeleri ile toplum arasındaki çatlak ne kadar büyükse, argolaşma da o derece hızlı ve güçlü olur; günlük ortak dilin öğeleri bile, bu meslek veya topluluk üyelerince argolaştırılarak kullanılır. Bu süreç, yukarıdaki ihtiyaçlarla başlar ve meslek veya topluluk dili, yalnız üyelerinin anladığı bir gizli dil hâlini alır.

Argo kullananlar, sözleri seçmede, yeni sözler yapmada, dilin sözlerini bozmada veya başka dillerden alıntılar yapmada oldukça serbest davranırlar. Bu sözlerin veya anlamların bazıları genel ölçünlü dile de geçer: *açmaza gel-* ‘tuzağa düşmek’, *ağzını ıslat-* ‘içki içmek’, *alarga dur-* ‘uzak durmak, açık durmak’, *af-tos* ‘kadın, sevgili’, *arakla-* ‘çalmak’, *atmasyon* ‘asılsız, anlamsız, uydurma, yalan söz veya haber’, *anafor* ‘bedava, parasız’, *astar-* ‘almak, getirmek’, *avanmak* ‘gezmek, dolaşmak’, *amitti* ‘sarıklı hoca’, *cavlagı çek-* ‘ölmek’, *çiye* ‘et’, *dinlice* ‘buğday’, *dolma* ‘yalan, hile’, *düine-* ‘misafir kalmak’, *düve* ‘kız çocuğu’, *pir* ‘müşteri, memur, eşraf’, *dava-* ‘vermek’, *çay* ‘kız’, *hanık* ‘çadır’, *merdir-* ‘yıkamak, kaldırmak’, *tirit* ‘ayakkabı’, *yakı* ‘ateş’, *fıy-* ‘kopmak, savuşmak’, *kayış aşır-* ‘hile yapmak’, *ibiğini kaldır-* ‘kafa tutmak’, *turnakçı* ‘hırsız, yankesici’, *uyut-* ‘aldatmak, kandırmak’, *papel* ‘para’, *papaz uçur-* ‘eğlence âlemi yapmak, rakı âlemi yapmak’, *uyuzlan-* ‘huyulanmak, şüphelenmek’, *viraj al-* ‘çok yalan söylemek’, *volta* ‘bir aşağı, bir yukarı dolaşma’, *yaylan-* ‘çekip gitmek’, *yürek Selanik* ‘cesaretsiz, korkak’, *zoka* ‘tuzak, hile, dalavere, oyun’ vb.

Argo kullananlar, her şeyden önce toplum genelinin dışında kalmış olanlar veya kalmak isteyenlerdir. Titreleme (*intonasion*) bilgisindeki titrem birimlerinden (*intonem*) biri de argo titrem birimidir. Bu titrem biriminin en belirgin özelliği, sözlerin heceleyerek söylenmesi ve bazı seslerin ikizleştirilmesidir: *a-bi-cim, diyye-lim ki* vb.

Görüldüğü gibi argo, belli bir meslek veya topluluğa ait olmayıp toplumun bütününe ait bir dil kullanımıdır. Argo, bir toplumun bütün birey veya sosyal topluluklarında görülebilecek bir tavrın, sosyal yapı karşısındaki bir duruşun dilidir; bu yüzden, her kişi dili, meslek dili veya topluluk dilinin argolaşması söz konusu olabilir. Böylece, her mesleğe ve her topluluğa göre bir argo (*vocational slang, sociolectal slang*) oluşur.

Argonun bu anlamı, toplumun bütününe ilgilendiren bir konudur ve genel argo olarak bilinir.

b. Sövgü ve ilenç sözü (*curse, swear-word*): Argo, dar anlamıyla, toplumca hoş karşılanmayan dil kullanımıdır. Kullanılması toplumca uygun görülmeyen tabu sözlere ve sövgü sözlerine dayalı dil kullanımıdır. Sövgü ve ilenç, çok karmaşık ve çok kaynaktan doğabilen dil kullanımlarıdır. Birdenbire gerçekleşen beklenmedik bir olay sonrasında, sinir sisteminde oluşan enerji ve duygulanımı dağıtmak için gerçekleştirilen, sıradışı bir dil kullanımıdır.

Sövgü ve ilenç, dilin dikkate değer bir biçimi olarak kabul edilir. Bir yanda din, hukuk ve kalıp davranışların diline ait karmaşık ilenç sözleri, diğer yanda da günlük dilin birçok tabu sözleri, bilhassa da gizli düşmanlık, karşı çıkma, umutsuzluk gibi duygular ifade eden, açık saçık ve yasaklı sözlerle gerçekleştirilen dil kullanımı, yani sövgü sözleri yer alır. Tek söz veya kısa söz öbeklerinden oluşan

bu dil kullanımlarının çoğu, sosyal kabullere uygun olarak gerçekleştirilmiş yoğun ifadeler, genellikle de eksiltili söz cümleler biçimindedir.

Seks, seks ve boşaltım organları ve doğa üstü güçler, sövgü ve ilenç sözlerinin başlıcalarıdır. Bu sözlerin bir bölümü, beden organlarının adları ile toplumca yasaklı sayılan sözlerdir. Diğer bir bölümü ise, tanrı, şeytan, melek ve öbür dünya gibi doğaüstü varlıklardır.

Dillerin çoğunda, sınırlı sayıdaki bu söz varlığıyla gerçekleştirilmiş sövgü ve ilenç kullanımları vardır; fakat Kızılderililer ve Japonlarda ne böyle bir gelenek vardır ne de sövgü ve ilenç sözleri vardır.

Sonuç olarak, dil kullanımının gerçekleştirilmesinde herhangi bir tehlike, ahlakça bir sakınca, gerekli olan gizliliğin bozulması, sorunlu topluluğun yenilgiyi kabul etme tehlikesi gibi konular söz konusu olduğunda, kişiler veya topluluklar, argo kullanmaya başlarlar. Bu yolda çalışan bilim adamları, argoyu şöyle sınıflandırmaktadır: 1. Ayak takımı argosu, 2. Kapalı topluluk argosu, 3. Azınlık argosu, 4. Cinsel argo, 5. Ticaret argosu, 6. Sporcu argosu: Spor argosu, 7. İnanç argosu, 8. İletişim argosu.

Bu alanlara ait bazı Türkçe argo örnekleri aşağıda yer almaktadır. Bunlar arasında yabancı dillerden alınan sözlerin çokluğu dikkat çekicidir; belki bu durum, anlaşılmasa da dilde sövgünün rahatlığından kaynaklanmaktadır: *ablacı* ‘eş cinsel’; *açık kapı* ‘bakire olmayan’; *aftos* ‘metres’; *antin* ‘uygunsuz kadın’; *bıldırcın*: ‘kısa boylu kadın’; *bitirim* ‘iş bitiren, tam cezaevi raconunu uygulayan kişi’; *bomba* ‘güzel kadın’; *boru* ve *matkap* ‘zor sınavlar için kullanılır’; *dayı* ‘tutuklu ve hükümlülere söz geçiren kişi’; *dede* ‘sınıfta kalarak tecrübe edinmiş olan’; *dizel* ‘ahlakı zayıf olan kadın’; *ev tavuğu* ‘evli kadın’; *faça bozmak* ‘bir kişinin yüzünü kesici aletle çizmek, yaralamak’; *fitil* ‘para saklamak için oluşturulan yöntem’; *gaco* ‘metres’; *gofti* ‘çok yalan söyleyen’; *goy goycu* ‘gereksiz boş konuşan’; *gül bahçesi* ‘kızların çok olduğu yer’; *kene* ‘para’; *kodes* ‘hücre, ıslah odası’; *koroğlu* ‘nikâhlı kadın’; *kurabiye* ‘güzel kadın’; *kusmak* ‘bildiklerini anlatmak’; *kuş* ‘cezaevine yasak madde taşıyan kişi’; *les* ‘eş cinsel kadın’; *tırışka* ‘yabancı öğrenci’; *triplere girmek* ‘farklı davranmaya çalışmak’; *uçak* ‘ahlaksız kadın’; *ultra kabak* ‘üniversite sınavıyla okula gelen öğrenci’; *yol almak* ‘kaçmak’; *yüksek topuklu* ‘filtreli sigara’; *zula patlaması* ‘yasak olan bir maddenin ortaya çıkması’.

Görüldüğü gibi, dil birimlerinin öğretilmeli anlam kazanma yollarından ve dolayısıyla, sözlüğün beslenme kaynaklarından biri de argodur.

Argolaşma: Dil kullanımı sırasında, oldukça değişik nedenlerle, dil ile iletişim kurallarının dışına çıkmak, dili, iletilmek istenen bilgiden çok, dil dışı sıkıntılarının buyruğuna sokmak, bilgilerin sağlıklı bir biçimde iletilmesini engellediği gibi, eğitim ve öğretim gibi masraflı çabalarla yaratılmaya çalışılan ölçünlü kültür diline (*cultural language*) de zarar vermektedir.

Bütün varlıklar çevreleriyle birlikte vardır. Bir varlığın çevresiyle birlikte oluşturduğu birlikteliği sağlayan bütün ögelerin toplamı, kültürdür. Bilgilenmelerin yoğun olarak yaşandığı diller, kültür dilleridir. Kültür, belirli bir insan grubu tarafından oluşturulan ve sürdürülen kazanımlar, kurallar ve uygulamalar bütünüdür. Bütünüyle toplumsal uzlaşılarla dayalı saymaca birimlerden oluşan dil dediğimiz yapı, masum bir yapıdır. Dış gerçeklik ile tek bağı, arkasındaki toplumsal uzlaş ve kabullerdir. Bu yüzden, dilin herhangi bir düzlemindeki ‘doğru’ ölçüğü, zaman ve mekân boyutlarındaki yaygınlık ve ortaklaşalıdır. Bir dil birimi, ne kadar yaygın ve ortak ise, o kadar doğrudur.

Dillerin ses ve anlam yapılarında ortaya çıkan bu düzensizlikler, tabii ki, kültür konularıyla uğraşanların dedikleri kültür dağılmasının (*cultural diffu-*

sion) sonuçlarıdır. Bu tehlike yüzünden, diller, alıntı sözleri ses ve anlamca değiştirerek, kendi ses ve anlam yapılarına uygun hâle getirirler, melez söz yaparlar veya alıntının anlam yapısının alıcı dile birim birim kopyalandığı anlam aktarmaları yaparlar. Böylece diller, anlam aktarmaları yaparak veya alıntıları melezleştirerek, kendilerinin melezleşmelerine karşı direnmeye çalışırlar. Kültürel dağılmanın dile yansması ise oldukça ilgi çekicidir. Böyle durumlarda sözlük hızla irileşirken, gramer küçülür. Kültür dağılması, dile, dil yozlaşması veya dil kirlenmesi olarak yansır.

Ortaklaştıkları ve paylaştıkları günden güne azalan toplumlar, insanın dili sayesinde başlattığı '*hayvandan insana veya sürüden topluma*' gidişi tersine çevirmekte olan toplumlardır. Aralarındaki ortaklıkların azalması, onlara '*insandan hayvana, toplumdan sürüye*' giden bir yol sunar.

İlk diliyle veya ana diliyle iyi üretilmiş, sağlıklı bir 'insan', yadırgatıcı ve kirli olmayan bir dil kullanımı üretirken, üretim kusuru taşıyan, iyi üretilmemiş birey ise, yadırgatıcı ve kirli bir dil kullanımı sergiler. Dediğimiz gibi, kişi ve toplumlar dillerinden yakalanırlar. İşte yanlış ve eksikli üretilmiş bireyler, kendileri üretime geçtiklerinde, yani dil kullanımına başladıklarında, kendi yapılarındaki yanlışları ve eksiklikleri, kendileri ile birlikte dil kullanımlarına taşırlar.

Bütün dil kullanımları amaçlıdır. Amaçlılık, meramımızı anlatmak çabası, sağlam metin kurabilmenin temel koşuludur. Argolaşma ve magazinleşme, bir toplumun kültürüne ve bu kültürün taşıyıcısı olan ölçünlü dile bir başkaldırıdır. Bu tür dil kullanımları, anlaşılmanmayı amaçlayabilecek kadar ölçünlü dilin uzağına gidebilmektedir. Sözlük kullanımında ölçünsüz, kuralsız ve bozuk biçimler olarak kendisini gösteren yanlış dil tutumları, söz diziminde ise, dil bilgisel bağdaşıklıkta (*cohesion*) ve mantıksal tutarlılıktan (*coherence*) uzak, metin bütünlüğü taşımayan, dağınık ifadeler olarak kendisini gösterir.

Argolaşmalar, ruhsal veya kültürel dağılmanın sonuçlarıdır. Dediğimiz gibi, kişiler ve toplumlar, dillerinden yakalanırlar. Kişileri ve toplumları tanımanın en sağlam yolu, onların dillerini irdelemekten geçer. Bir kişi veya toplumun dili, kuralsız ve bozuk biçimlerle dolmuşsa, ölçünsüz bir dil hâlini almışsa, yanlış kullanımlarla kirlenmişse, yapılacak iş, o kişi veya toplumu, psikoloji, sosyoloji, tarih, iktisat vb. bilim dallarının laboratuvarlarına sokarak, bu yanlış dil tutumlarının, yani argolaşmaların kaynaklarını araştırmaktır.

TÜRKÇEDE FİİL ÇEKİMLERİNE YENİ BİR BAKIŞ

H. İbrahim DELİCE¹

GİRİŞ

Türkçe üzerine çalışma yapan Türkologların hemen her konuda farklı görüşlerle birbirinden ayrıldıkları gözlemlenirken fiil çekimleri ile ilgili çalışmalarda genellikle bir uzlaş sağladıkları görülmektedir. Bu uzlaş doğrultusunda ortaya genel kabul görmüş şöyle bir ‘Fiil Çekimi Tablosu’ çıkmaktadır (Banguoğlu, 1974: 449):

I. Asıl Zaman Kipleri

	Geçmiş	Dolaylı Geçmiş	Geniş Zaman	Şimdiki Zaman	Gelecek Zaman
Bildirme Kipi	sev-di-m sev-di-n sev-di sev-di-k sev-di-niz sev-di-ler	sev-miş-i-m sev-miş-sin sev-miş sev-miş-i-z sev-miş-siniz sev-miş-ler	sev-er-i-m sev-er-sin sev-er sev-er-i-z sev-er-siniz sev-er-ler	sev-i-yor-u-m sev-i-yor-sun sev-i-yor sev-i-yor-uz sev-i-yor-sunuz sev-i-yor-lar	sev-eceğ-i-m sev-ecek-sin sev-ecek sev-eceğ-i-z sev-ecek-siniz sev-ecek-ler
Anlatma Kipi	sev-di-y-di-m sev-di- y-di-n sev-di y-di sev-di- y-di-k sev-di- y-di-niz sev-di- y-di-ler	sev-miş-ti-m sev-miş-ti-n sev-miş-ti sev-miş-ti-k sev-miş-ti-niz sev-miş-ti-ler	sev-er-di-m sev-er-di-n sev-er-di sev-er-di-k sev-er-di-niz sev-er-di-ler	sev-i-yor-du-m sev-i-yor-du-n sev-i-yor-du sev-i-yor-du-k sev-i-yor-du-nuz sev-i-yor-du-lar	sev-ecek-ti-m sev-ecek-ti-n sev-ecek-ti sev-ecek-ti-k sev-ecek-ti-niz sev-ecek-ti-ler

¹ Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Söylenti Kipi	yok	sev-miş-miş-i-m sev-miş-miş-sin sev-miş-miş sev-miş-miş-i-z sev-miş-miş-siniz sev-miş-miş-ler	sev-er-miş-i-m sev-er- miş-sin sev-er miş sev-er- miş-i-z sev-er- miş-si-niz sev-er- miş-ler	sev-i-yor-muş-u-m sev-i-yor-muş-su-n sev-i-yor-muş sev-i-yor-muş-uz sev-i-yor-muş-sunuz sev-i-yor-muş-lar	sev-ecek-miş-i-m sev-ecek-miş-sin sev-ecek-miş sev-ecek-miş-i-z sev-ecek-miş-siniz sev-ecek-miş-ler
Şart Kipi	sev-di-y-se-m sev-di- y-se-n sev-di y-se sev-di- y-se-k sev-di- y-se-niz sev-di- y-se-ler	sev-miş-se-m sev-miş-se-n sev-miş-se sev-miş-se-k sev-miş-se-niz sev-miş-se-ler	sev-er-se-m sev-er- se-sen sev-er-se sev-er- se-k sev-er- se-siniz sev-er- se-ler	sev-i-yor-sa-m sev-i-yor-sa-n sev-i-yor-sa sev-i-yor-sa-k sev-i-yor-sa-nız sev-i-yor-sa-lar	sev-ecek-se-m sev-ecek-se-sen sev-ecek-se sev-ecek-se-k sev-ecek-se-niz sev-ecek-se-ler

II. Uyarı Kipleri

	Dilek-Şart	İstek	Gereklilik	Buyuru
Bildirme Kipi	sev-se-m sev-se-n sev-se sev-se-k sev-se-niz sev-se-ler	sev-eyim sev-e-sin sev-e sev-elim sev-e-siniz sev-e-ler	sev-meli-y-i-m sev-meli-sin sev-meli sev-meli-y-i-z sev-meli-siniz sev-meli-ler	— sev sev-sin — sev-in / sev-i-niz sev-sin-ler
Anlatma Kipi	sev-se-y-di-m sev-se-y-di-n sev-se-y-di sev-se-y-di-k sev-se-y-di-niz sev-se-y-di-ler	sev-e-y-di-m sev-e-y-di-n sev-e-y-di sev-e-y-di-niz sev-e-y-di-niz sev-e-y-di-ler	sev-meli-y-di-m sev-meli-y-di-n sev-meli-y-di sev-meli-y-di-k sev-meli-y-di-niz sev-meli-y-di-ler	yok

Söylenti Kipi	sev-se-y-miş-i-m sev-se-y-miş-sin sev-se-y-miş sev-se-y-miş-i-z sev-se-y-miş-siniz sev-se-y-miş-ler	sev-e-y-miş-i-m sev-e-y-miş-sin sev-e-y-miş sev-e-y-miş-iz sev-e-y-miş-siniz sev-e-y-miş-ler	sev-meli-y-miş-i-m sev-meli-y-miş-sin sev-meli-y-miş sev-meli-y-miş-i-z sev-meli-y-miş-siniz sev-meli-y-miş-ler	yok
Şart Kipi	yok	yok	sev-meli-y-se-m sev-meli-y-sen sev-meli-y-se sev-meli-y-se-k sev-meli-y-se-niz sev-meli-y-se-ler	yok

Bu tablodaki terimlerin yerine çok değişik terimler kullanılmasına ve temelini sarsmayacak şekilde farklı tasnif şekillerine rağmen üzerinde ittifak sağlanmış gibi görünen bu tabloya ilk düzeltme Ercilasun tarafından yapılmıştır. Ercilasun, istek ve emir kipinin bu tablodaki duruşunu şu şekilde değiştirir (1995: 64):

İstek	Emir
gel-e-m	gel-eyim
gel-e-sin	gel
gel-e	gel-sin
gel-e-k / gel-e-vüz	gel-elim
gel-e-siniz	gel-in(iz)
gel-e-ler	gel-sin-ler

Bu tablo bu eleştiriden sonra güvenilirliğini yitirmiş ve Gülsevin'in

• “«Birleşik Zaman» terimi (adlandırması) doğru mudur? Bir fiil (oluş, kılış, eylem vs.) birden çok zamanda mı yapılmaktadır? Bir fiil birden çok zamanda gerçekleşebilir mi?”

• ‘yap-acaktım’ yapısında fiilin zamanı nedir? ‘gelecek zamanın hikâyesi’ midir? Yani, zaman ‘gelecek zaman’ mıdır? Sondaki ‘tim’ (< i-dim) ‘kip’ mi bildirmektedir?

• ‘Birleşik zaman’ çekimi dediğimiz yapılarda asıl fiile gelen ek mi zaman bildirir, yoksa i- fiili üzerine getirilen ek mi?

• ‘iç-erdim’ (< iç-er i-dim) yapısı hangi zamandır? İngilizcede ‘used to’ şeklinde kurulan, fakat Türkçede yoktur denen yapı gerçekten dilimizde mi yoktur, yoksa dil bilgisi kitaplarında mı bulunmaz?

• ‘iç-erdi (< iç-er i-di)’ yapısı ile ‘iç-er ol-du’; ya da ‘iç-ecekti (< iç-ecek i-di)’ yapısı ile ‘iç-ecek ol-du’ şekilleri arasında ekler dizilişi açısından bir fark var mıdır?

• ‘iç-ecek ol-du’ yapısının (ol-du’dan dolayı) ‘görülen geçmiş zaman’ çekimi diyebiliriz de ‘iç-ecek i-di’ yapısına niçin ‘gelecek zaman (in hikâyesi)’ deriz.

• Cümle yapılarında ‘gelecekti (< gel-ecek i-di)’ şeklini ‘fiil cümlesi’ olarak değerlendiririz. Acaba ‘gelecektir’ (< gel-ecek tur-ur)’ yapısı ‘İsim cümlesi’ mi oluşturur ‘fiil cümlesi’ mi?”

sorularına cevap aramasına yol açmış ve onu bu tablonun dil mantığına aykırı olduğu düşüncesiyle değişik çalışmalarla güncellenmesi gerektiği sonucuna ulaştırmıştır (1997: 215-224).

Yine Gülsevin, bu tablodaki dilek-şart kipini oluşturan -sA biçim biriminin kip eki değil; -sA şart gerindiumu olduğu eleştirisini getirir ve konuyu şu sonuca bağlar:

• Cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımayan (dilek bildiren birkaç özel kullanım dışında) -sA eki, gramerlerin, devamlı yüklem görevi üstlenen “fiil kipleri” bölümünde değil, fiilden türemiş zarflar olan “gerundiumlar” kısmında verilmelidir.

• Kişi eki alıyor olması, -sA ekinin gerundium fonksiyonu taşımasını engellemez. Çünkü -DİK+kişi eki -V dA (... gel-diğinde gideriz) şeklinde de kişi eki almış bir gerundium söz konusudur. Ayrıca, bu ekin Eski Türkçedeki kullanılışında da kişi işareti kullanılmayan örnekler bulunmaktadır (bar-sar bargıl ‘gidersen git!’).

• -sA eki, gramerlerimizin gerundiumlar bahsinde, ‘şart gerundiumu’ adı altında verilebilir. Örnek olarak: Ahmet eve koş-arak gitti, (hâl gerundiumu) Ahmet eve gel-ince gideriz, (zaman gerundiumu) Ahmet eve gel-diğinde gideriz, (zaman gerundiumu) Ahmet eve gel-irse gideriz, (şart gerundiumu)...”(1990: 276).

Fiil Çekimi Tablosu’na bu bilimsel yaklaşımlar sonrasında ise kendine konu arayan ve fakat bu sorunu çözme birikimi olmayan araştırmacılar, ‘kip’ kavramının sınırlarını cümle boyutunda genişletme gaffetini de sergileyebilmiştir.

Bunun en garip örneğini Demir sergiler. Demir, bu tablodaki ‘Gereklilik Kipi’ni geliştirmek için yaptığı çalışmasında özne, nesne veya tümlec öğeleri ile yüklemi kip olarak birleştirir ve tabloya:

“B. Gerekliğin Diğer Çekimleri ve Anlamdaşları

1. F. -mA + iyelik eki + gerek

1.a. Basit çekimi: Çekimi, F.- mA + iyelik eki + gerek ekler ve kelime grubuyla yapılmaktadır, yazmam gerek ‘yazmalıyım’...

2. F.-sA (şart eki) + şahıs eki + gerek:

2.a. Basit çekim: Çekimi F. -sA + şahıs eki + gerek ek ve kelimesiyle yapılmaktadır. Gelecek zaman ifadesi de taşımaktadır: yazsam gerek ‘yazmalıyım’...

3. F. -mA + iyelik eki + lazım:

3.a. Şimdiki ve geniş zamanı: Çekimi, F. -mA + şahıs eki + lazım kalıbıyla yapılmaktadır ve kurallıdır. Geleceğe yönelik bir niyeti ifade ettiği için gelecek zaman anlamı da taşımaktadır: yazmam lazım ‘yazmalıyım’...

4. F.-mA_k + zorunda + şahıs ekleri

4.a. Şimdiki ve geniş zamanı: Çekimi, -mA_k + zorunda + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır. Gelecek zaman ifadesi de bulunmaktadır: yazmak zorundayım ‘yazmalıyım’...

5. F.-mA + şahıs eki + icap et- + zaman eki:

5.a. Geniş zamanı: Çekimi, F. -mA + şahıs eki + icap eder kalıbıyla yapılmaktadır: yazmam icap eder ‘yazmalıyım’...

6. F.-mA + şahıs eki + lazım gel- + zaman eki

6.a. Şimdiki ve geniş zamanı 1: Kurallı bir biçimde fiiller F.-mA + şahıs eki + lazım gel- + zaman eki (-mektedir) dil birliklerini yanına alarak bu işlevi sağlarlar: yazmam lazım gelmektedir ‘yazmalıyım’...

7. F.-mA + iyelik eki + lüzumlu

7.a. Şimdiki ve geniş zamanı: Fiillere, -mA + iyelik eki + lüzumlu kalıbından oluşan bir dil birliği getirilerek yapılmaktadır: yazmam lüzumlu ‘yazmalıyım’...

8. F.-mA + iyelik eki + şart

8.a. Şimdiki ve geniş zamanı: Fiil kök veya gövdelerine -mA + iyelik eki + şart ek ve kelimelerinden meydana gelen dil birliğinin gelmesiyle mana kazanmaktadır. Kurallı çekimlerdenidir: yazmam şart ‘yazmalıyım’...

9. -mA_k + gerek: Sadece teklik üçüncü şahıslarda kullanılır: yazmak gerek/gerekir ‘yaimah, yazılmalı’, okumak gerek/gerekir ‘okumalı, okunmalı’...”

yan cümle ile temel cümleyi birleştirerek yeni gereklilik şekillerini de ilave eder (2006: 11-22).

Üstelik Demir, bu konuda tek de değildir. Kip kavramının anlam alanını düzeltmek isteyen dil bilimcilerce de bu yanlış değişik bir şekilde yapılmıştır.

Turgay Sebzecioğlu, bu tabloya:

“Şaşma Kipi: *Ayol, ne var, ne oluyoruz? (A. Nesin, Geriye Kalan, 56)...*

Azar Kipi: *Ne oluyorsun? (Biraz bekle) (H. R. Gürpınar, Türk Hikâye Antolojisi, 49)...*

Alay Kipi: *Kalbinde geçenleri biliyorum: kan önce kulakçığa geliyor oradan karıncığa geçerek tüm vücuda yayılıyor. (Gezen, Sak Üstünde Damdağan, 33)...*

Böbürlenme, Övgü Kipi: *Ulan o da bir şey mi, benim babam bi öttürünce duvarlar zangırdayıp, mutfakta ne kadar çanak varsa hepsi yere düşüyor... (M. İzgü, Türk Hikâye Antolojisi, 325)...*

Yakınma, Şikayet Kipi: *Ha babam çalış, de babam çalış, arkadaş fötür parası toplanmıyor. [toplanıyor] (Nesin, Aferin, 44)...*

Düzeltilme Kipi: *Hayır Hayır, ağlamıyorum. [ağlamadım] Hâşâ, dil uzatmıyorum. [uzatmadım] (Pamuk, 21)...*

Eleştiri Kipi: *Beyhude yere Nuran'ı itham ediyorum!4... [ettim] (Tanpınar, 334)...*

İnandırma Kipi: *Vallahi anlıyorum. [anladım] Çok içten söylüyorum. [söyledim] (Selim İleri, Türk Hikâye Antolojisi, 363)...*

Suçlama Kipi: *Ama sen doğru konuşmuyorsun. [konuşmadın] (Babacanoglu, 51)...*

Uyarı Kipi: *Lösemi hastalığı çocukları sarıyor. [sardı] Korsanlar geliyor! [*geldi]*

Soru (Merak) Kipi: *Ölüm nasıl bir şey, canın yanıyor [yandı] mu? (Pamuk, 10)...*

Çıkarım, Anlama Kipi: *Yani bu adam sevilme istiyor! [istedi] (Yula, 13)...*

Özlem Kipi: *Onu uzun süredir bekliyorum. [*bekledim]*

Gücenme, İçerleme Kipi: *Onca yıllık arkadaşına selam vermiyorsun [vermedin] ha! ...*

Hüzün Kipi: *Ayrılırken bir şeyler kopuyor [koptu] içimde. (Selim İleri, Türk Hikâye Antolojisi, 363)... ”...*

kiplerini ilave ederken kip kavramını görünüş ile birleştirerek tüm cümle öğelerini kip belirleyicisi olarak görmek gerektiğine dair bir fikir geliştirmiştir (2004, s. 18-33).

TARTIŞMA

Bütün bu kafa karışıklıklarının giderilebilmesi ve fiil çekimlerinin mantıklı bir zemine dayalı tablosunun oluşturulabilmesi için bazı temel kavram ve genel kabul görmüş temel yaklaşımların sorgulanması gerekmektedir; ki, bunların başında ‘kip’ kavramı gelmektedir.

1. Kip

Fiil çekimlerinin mantıklı bir zemine dayalı tablosunun oluşturulabilmesi için öncelikle ‘kip’ teriminin kavram alanının sınırlarının net olarak belirlenmesi gerekmektedir.

Kip kavramı -genellikle- Tahsin Banguoğlu’nun “*Zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla bir kip (temps) meydana gelir.* (Banguoğlu, 1974: 441)” tanımı doğrultusunda kipin ‘Fiil Çekimi Tablosu’ndaki bildirme ve dilek kipleriyle sınırlı olarak Türkçe öğretimi ile ilgili internet sitelerine bile “*Fiil kök veya gövdelerinin “zaman ve şekillere” göre türlü eklerle girdikleri kalıplara kip denir.* (<http://kip.nedir.com/#ixzz22U0cep16>)” şeklinde yaygınlaşmış bir terimle girmiştir.

Bu tanım, Dilaçar tarafından “*Fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam, betimleme, istek, dilek, zorunluluk gibi olguları belirliyen bir gramer ulamı olduğu kabul edilebilir.*” şeklinde genişletilmiştir (1971: 106). Bu müdahale doğru ve yerinde olmuştur; çünkü, bu şekilde bir kip tanımı, fiil cümlelerinde yüklem olan her yapıyı tanımlayamamaktadır.

Kip sözcüğünün öncelikle, fiil çekiminden daha üst kategori olan cümle ile ilişkilendirilerek kavram alanının belirlenmesi gerekmektedir; çünkü, kip dediğimiz şey, fiil cümlesindeki ‘yüklem’in kalıplaşmış anlatım biçimlerini karşılamaktadır. Buna göre, kip kavramı şu şekilde yeniden tanımlanabilir: “*Kip, fiil cümlelerinde yüklem olan sözcük veya sözcük öbeklerinin zaman, şekil, sürerlilik, bitmişlik, pişmanlık, gerçekleşmemişlik, planlama, küçümseme ve rivayet etme gibi değişik anlamları belli bir kişi düzlemine yaslayarak aktarmak için oluşturulmuş kalıp yapılarıdır.*”

Böylece, ‘kip’ kavramı zaman, şekil ve kişi kavramlarının sınırlayıcılığından kurtulmuş olarak anlam farklılıklarını kapsayabilecek bir genişliğe; fiil cümlelerinin yüklemi şeklinde sınırlandırılmış olarak da yapısal bir netliğe kavuşmuşturulmuş olur ve kip kavramının net olmamasından kaynaklanan pek çok sorunun çözümüne zemin hazırlanmış olur.

2. Zaman

‘Zaman’ terimini Topaloğlu “*Fiilin belirttiği sürenin çeşitli parçalarını bildiren kategori ve bu kategoriye bağlı olarak ortaya çıkan alt bölümlerin her biri. Türkçe’de zaman BASİT ve BİRLEŞİK ZAMAN olmak üzere iki bölümde ele alınır. (1989: 165)*” şeklinde; Koç ise “*Çekimli eylemin belirttiği süre kavramı. (1992: 322)*” şeklinde tanımlamaktadırlar. Böyle olunca da sadece ‘dün, şimdi, yarın’ düzlemindeki zaman temel alınmış olmaktadır. Hâlbuki, kip kategorisi içinde ‘zaman’ sözcüğü ile ifade edilebilecek iki ayrı zaman mevcuttur. Değişik bir ifadeyle söyleyecek olursak kip kavramı içinde birbirinden ayrılması gereken iki farklı ‘zaman’ bulunmaktadır:

Bunlardan birincisi içinde yaşadığımız ‘dün, şimdi, yarın’ sözcükleriyle sınırını çizemediğimiz ve dil bilgisel kategori olarak ‘geçmiş, şimdiki, geniş ve gelecek’ sözcükleriyle karşılığını bulan doğrudan kişiyle ilintili ‘zaman’; ikincisi ise ‘başlayan, süren ve bitmiş olan’ sözcükleriyle sınırları çizilebilen ve ‘kılınış’ terimiyle karşılanan doğrudan fiilin gerçekleşme süresiyle ilintili olan ‘zaman’dır.

Bu her iki zaman kavramı da söz dizimine aynı eklerle aktarılmaktadır. Böyle olunca da iki farklı zaman eki bir kip içinde üst üste gelince işlev ve anlam farklılıkları ayırt edilemediği için ‘birleşik zaman’ terimi gibi gerçeklikler dünyasında asla görülmeyecek olan saçma bir kategori oluşturulmuş olmaktadır.

“*Zaman zaman onu **görmüşsünüz.***” cümlesinde -Ür eylemin değişik zaman dilimlerinde yineleniyor olmasını -yani, kılınış bakımından sürerliliğini-, -mİş ise geçmişte zaman zaman yinelenen eylemin dunkü zaman dilimi içinde kaldığını bildirmek için kullanılmıştır. “*Kuyunun başında **toplanmış-tık.***” cümlesinde -mİş eylemin bitmişliğini -yani, kılınış bakımından bitişini-, -DI ise geçmişte bitmiş olan eylemin dunkü zaman dilimi içinde kaldığını bildirmek için kullanılmıştır. “*Geçen yıl arada sırada arkadaşlarla buluşup sinemaya **gidiyorduk.***” cümlesinde -yor eylemin değişik zaman dilimlerinde yineleniyor olmasını -yani, kılınış bakımından sürerliliğini-, -DI ise geçmişte zaman zaman yinelenen eylemin dunkü zaman dilimi içinde kaldığını bildirmek için kullanılmıştır.

Örnekleri çoğaltabiliriz; ama, -hangi birleşik zaman çekimi diye adlandırılan kipleri irdeleyecek olursak olalım- durum, ‘zaman eki’ diye adlandırılan eklerin birinin gerçek zaman diğeri kılınış zamanı bildirdiği gerçeğini gösterecektir.

3. Yapı

Sözcük yapısı itibarıyla fiil ile isim birbirinden kesin hatlarla ayrılır. İsim ve isim soylu sözcükler için ‘basit, gövde, türemiş ve birleşik’ olmak üzere dört yapı söz konusu iken fiiller için ‘basit, gövde ve türemiş’ olmak üzere üç yapı mevcuttur.

Dil bilgisi kitaplarında ‘birleşik fiil’ diye aktarılan yapı ise sözcük türü değil, sözcük öbeğidir.

Bir fiil kipinde sadece bir zaman ve şekil bulunacaksa o fiilin yapısı basit, gövde veya türemiş olmak durumundadır; yok, eğer zaman ve şekil anlamları bir arada verilecekse fiil kipi, fiil öbeği yapısında olmak durumundadır. Asıl fiil / ek fiil yapısını da -sanırım- bu kategoride değerlendirmek gerekecektir; çünkü, şekil ve zaman ekleri arada bir görevli sözcük olmadan birbiri üstüne gelememektedir.

Dolayısıyla bir fiil kipini belirlemek için fiil cümlelerinde yüklemi oluşturan yapıyı da irdelemek ve ona göre karar vermek gerekmektedir.

4. Kılınış

“*Mastar durumundaki eylemlerin başlama, sürdürme, bitirme bakımından gösterdikleri farklılık* (Koç, 1992: 166).” olarak tanımlanmaktadır. Kılınış, bu tanımda mastar fiili temelinde açıklanmışsa da fiil kipleri, mastar hâlindeki fiilde var olan başlama, sürerlilik ve bitiş şeklinde ortaya çıkan zaman kavramını da değiştirmek veya pekiştirmek için kullanılmaktadır. Örneğin, ‘okumak’ sürerli bir kılınışa sahipken “*Raporları okumaya başlayacağım.*” şeklinde bir cümle kurduğumuzda ‘okumak’ fiilinin sürerliliği kip kategorisi içinde ‘-mAyA başla-’ yapısı ile başlama kılınışına dönüştürülmüş olur; “*Okuyorum.*” dediğimizde mastar sürerliliğini pekiştirmiş; “*Okudum.*” dediğimizde bitiş kılınışına kip kurgulama sürecinde dönüştürmüş oluruz.

Bu bağlamda, kılınış anlamlarını fiile yine kip kategorisi içinde yüklemekteyiz. Kılınış da aslında ‘dün, şimdi, yarın’ düzlemindeki bir zaman değil de ‘başlayan, süren ve bitmiş olan’ anlamında bir zaman kavramı ifade ettiği için yüzeysel yapıya aynı eklerle yansıtılmaktadır. ‘Birleşik fiil çekimi’ terimi ile ifade edilen aslında iki ayrı zamandır ve bu zamanlardan biri ‘dün, şimdi, yarın’ düzlemindeki zaman diğeri ise ‘başlayan, süren ve bitmiş olan’ı ifade eden zamandır. “*Okumaktaydım.*” denildiğinde ‘-mAkTA’ kılınış zamanını;

‘-DI’ ise ‘dün, şimdi, yarın’ anlamındaki gerçek zamanı karşılamaktadır. İkisinin birlikteliği ‘kip’ kavramı ile ifade edilmelidir.

5. Görünüş

“Eylemin, çekimli biçimiyle anlattığı işin, kılınışın dışında, kişisel, öznel bir anlatımı yansıtmaz. (Koç, 1992: 128-129)” olarak tanımlanmaktadır. Klasik dil bilgisi kitaplarında karşılığı ‘kip/zaman kayması’dır.

Görünüş, bazı dil bilimcilerce kip kavramı içinde düşünülmüştür. Yukarıda zikrettiğimiz Sebzecioğlu’nun “*Şaşma Kipi: Ayol, ne var, ne oluyoruz? (A. Nesin, Geriye Kalan, 56) Azar Kipi: Ne oluyorsun? (Biraz bekle) (H. R. Gürpınar, Türk Hikâye Antolojisi, 49) vd. kip adlandırmaları böyle bir karıştırmadan dolayı ortaya çıkmaktadır.*

Görünüş, fiil cümlelerinin yüklemeleri dışında cümle veya cümle dizisiyle ilgili bir kavramdır. Dolayısıyla, görünüş, fiil çekimi bağlamında düşünülmemelidir; ayrıca, kılınış bildiren fiil çekimleri de görünüş diye düşünülebileceği için sınırları da iyi çizilebilmelidir.

ÇÖZÜM

Kip kavramının anlam alanı doğrultusunda fiil çekimi konusu şu şekilde çözümlenebilir. Bu çözümlemenin biraz kaba ve ilk deneme şekli *Sözcük Türleri* kitabında Delice tarafından denenmiştir (2008: 64-75).

1. Basit, Gövde veya Türemiş Tek Asıl Fiille Yapılan Kipler

Basit, gövde veya türemiş tek asıl fiilin üzerine görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, katılımlı istek kipi, istek kipi, gereklilik kipi ve emir kipi ekleri getirilerek oluşturulan kiplerdir.

1. Sadece zaman bildiren fiil çekimleri

Basit, gövde ve türemiş fiillere eklenen zaman ve kişi kavramlarıyla yapılan fiil çekimleridir. Kip anlamını aktaran yapı, tamamen bir tek asıl fiil olduğu için kipin aktardığı anlam çözümlenebilir ve sıkıntısızca isimlendirilip sınıflandırılabilir bir nitelik gösterir. Bu nedenle de bu grubu oluşturan kiplerde asıl fiile yüklenen anlam, sadece ve sadece zaman ve kişi kavramıdır.

1.1. Görülen geçmiş zaman kipi

Cümle içinde kip değiştiricisi (görünüş kavramını oluşturan) diğer biçim-birimlerini hesaba katmadığımızda **DI** ekiyle gerçekleştirilen bir fiil kipidir. Bu kipte öznenin yaptığı eylem anlatıcının cümleyi seslendirdiği zaman diliminin öncesinde (geçmişte) kalmıştır ve cümlenin sahibi, cümlenin aktardığı anlama vakıftır ve o anlam hakkında bilgisi mevcuttur:

“*Karısı bırakınca şaşaladı, ama acemiliğini fazla belli etmedi.*” -A. İlhan².

“*Birbirlerine veda ederek akşama doğru dağıldılar.*” -A. Mithat.

1.2. Öğrenilen geçmiş zaman kipi

mİş ekiyle yapılan bir fiil kipidir. Bu kipte, fiil cümlesinde yüklem olan fiilin gerçekleşmesi cümleyi seslendirene göre geçmişte kalmıştır; ancak, cümleyi seslendiren bu kipi kullanarak seslendirdiği cümlelerin anlamına başkalarının aktarımı dolayısıyla vakıf olduğunu iletilene bildirmektedir. Yani, öznenin geçmişte yaptığı bir eylem birilerinin aktarımı yoluyla öğrenilmiş ve öğrenilen bu bilgi üçüncü kişilere aktarılmaktadır.

“*Devriyeler, isyancılara silah götüren bedevileri yakalamışlar.*” -A. İlhan.

“*Sanki ben sizin üstünüze birini sevmişim, herkese rezil olmuşum, siz de onu duymuşsunuz.*” -M. Ş. Esendal.

1.3. Şimdiki zaman kipi

yor, **mAdA** ve **-mAktA** ekleriyle yapılan bir fiil kipidir. Bu kipte asıl fiilin gerçekleştirilmesiyle anlatılması aynı zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir. Değişik bir ifadeyle, dil kullanıcısı cümleyi seslendirirken asıl fiil ile anlatılan eylem de bir özne tarafından gerçekleştirilmektedir.

“*Yetmişer kiloluk varilleri raylar üzerinde yuvarlayarak tıngır tıngır getiriyorlar.*” -A. Gündüz.

“*Şaşırtmak için bu acayip vurgulamaya aşırı bir ciddilikle devam ediyor.*” -H. Taner.

1.4. Gelecek zaman kipi

AcAk ekiyle yapılan bir fiil kipidir. Dili sözlü veya yazılı olarak kullanan kişinin cümlesine konu olan eylemin aktarım esnasında niyet hâlinde olduğunu ve fiilin aktardığı eylemin gelecek zaman dilimi içinde gerçekleştirilmesinin planlandığını aktarmak için müracaat ettiği bir kiptir.

“*Doktora koştular. Yalvarış yakarış, ant şart ki bir daha çocuğa gül yaprağı ile dokunmayacaklar.*” -M. Ş. Esendal.

“*Dörtal giden atların köpüklü boynuna bir daha yatmayacak.*” -N. Hikmet.

² Örnek cümleler bulunabilmişse TDK'nin *Büyük Türkçe Sözlük*'ünden alınmış; bulunamamışsa uygun bir örnek tarafımdan yazılmıştır.

1.5. Geniş zaman kipi

r; **Ar** ve **Ir** ekleriyle yapılan bir kiptir. Bu kip, fiil cümlelerinde yüklem olan biçim biriminin aktardığı anlamın aktarım anından önce başlamış olduğunu ve gelecek zaman dilimine yayılarak devam edeceğini yahut yüklemnin aktardığı anlamın öznenin geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman dilimlerinde sürekli gerçekleşirebileceği bir alışkanlığı olduğunu bildirmek gibi durumlar için kullanılır.

“Sigara yakmak isteyenlere kibrit **yetiştirir**.” -H. Taner.

“Ümidim boşa çıkınca dizlerimin bağı **çözülür**.” -H. R. Gürpınar,

2. Sadece şekil bildiren fiil çekimleri

Basit, gövde ve türemiş fiillere eklenen şekil ve kişi kavramlarıyla yapılan fiil çekimleridir. Kip anlamını aktaran yapı, tamamen bir tek asıl fiil olduğu için kipi aktardığı anlam çözümlenebilir ve sıkıntısızca isimlendirilip sınıflandırılabilir bir nitelik gösterir. Bu nedenle de bu grubu oluşturan kiplerde asıl fiile yüklenen anlam, sadece ve sadece şekil ve kişi kavramıdır.

2.1. Katılımlı istek kipi

sA eki ile kurulur; ancak, **sA** eki, şart bildirdiği zaman kip oluşturmaz. Bu durumda, şart-fiil ekidir ve şart-fiil öbeğini oluşturur (Delice, 2007: 47). Bu kip, dil kullanıcısının aktardığı cümlelerin anlamına can ü gönülden katıldığını gösteren âdeta dua mahiyetindeki cümlelerde görülür.

“Keşke bu sefer de kazayı bir sıra dayacağı ile **savuştursa**.” -R. N. Güntekin.

“Artık şunları toplat-sak, dedi, kavasa söyleseniz de bir adam **buluverse**.” -R. H. Karay.

2.2. İstek kipi

A ekiyle yapılır. Sözlü veya yazılı dil kullanıcısı bu kipi kullandığında sözüne konu olan eylemin aktarım esnasında istek hâlinde olduğunu bildirmiş olur.

“**Tutam** yâr elinden **tutam** / **Çıkam** dağlara dağlara / **Olam** bir yaralı bülbül / **İnem** bağlara bağlara” -Erzurumlu Emrah.

“Ciğerine ateş düşüp **yanasın** / Yürekteki yârelerin **kanasın** / Bir Şekip’i de her gün **anasın** / Pişman olup tekrar bana **düşesin**” -Şekip Şahadoğlu.

2.3. Gereklilik kipi

mAlI ekiyle yapılır. Fiil cümlesinde yüklem olan fiilin anlamının özne tarafından gerçekleştirilmesinin bir zorunluluk olduğunu bildirir. Bu kip, özneye eylemin anlamını gerçekleştirmek üzere zorunluluktan kaynaklanan bir sorumluluk yükler.

“Edebiyat hocamız Ali Bey’in kalbini eritecek bir konu seçmeli, acıklı bir tarzda yazmalı.” -H. E. Adivar.

“Başkalarının okuyacağı bir yazıyı yazarken o yazının bize ne türlü bir sorum yüklediğini hiçbir vakit hatırdan çıkarmamalıyız.” -O. V. Kanık.

2.4. Emir kipi

Emir kipinde kişilerin değişkenliğine göre kipi oluşturan ekler de değişkenlik gösterir. Birinci teklik çekim **AyIm**, ikinci teklik çekimi eksiz -zira, Türkçede cümlede yüklem olan eksiz fiil şekli doğrudan emir kipini verir- üçüncü teklik çekimi **sIn**, birinci çokluk çekimi **AlIm**, ikinci çokluk çekimi **In** / **InIz**, üçüncü çokluk çekimi **sInIAr** ekleri ile yapılmaktadır.

“Bırak, burasını benim defterimden okuyayım.” -Ö. Seyfettin.

“Bekâr olduğumuza bir yiyecek de bin şükredelim.” -R. N. Güntekin.

II. Ek Fiil Almış Tek Asıl Fiil veya Fiil Öbekleriyle (Asıl Fiil + Yardımcı Fiil) Yapılan Kipler

Hem zaman hem de şekil bildiren basit, gövde ve türemiş fiillerin fiil cümlelerinde yüklem olmaları yanında fiil öbekleri ile aktarı, küçümseme, pişmanlık, tezlik, yaklaşma gibi başka şekillerin de ifade edilmek istenilmesi durumunda kullanılan kiplerdir. Bu tür kiplerde asıl fiil ile ek fiil veya yardımcı fiil olmak üzere birden fazla sözcük kullanılır. Asıl fiile gelen ekler, kendinden sonraki asıl fiilleri yardımcı fiile dönüştürürken başlama, sürerlilik, bitmişlik, pişmanlık, tezlik, yaklaşma gibi şekil anlamlarını da aktarır. Öncül bir ekle (Delice, 2009: 703-716) yardımcı fiile dönüşmüş fiillere gelen ekler ise zaman veya tek asıl fiile gelen şekil anlamlarını aktarmak için kullanılır. Yani, bu tür kipler, tek asıl fiille yapılan zaman ve şekil ifadelerine ikinci bir şekil ifadesi ekleme kalıbıdır.

1. Geçmiş zamanın hikâyesi kipi

Eylemin gerçekleştirilmesi ile üçüncü kişilere anlatılması arasında bir zaman diliminin geçmiş olması durumunda asıl fiil, bitmişlik ile birlikte görül- müşlüğü ifade eden **-DI** ve bitmişlik ile birlikte öğrenilmişliği ifade eden **-mİş** öncül eklerinden birini; bu kipte yardımcı fiil olarak kullanılan **er-** (> **i-**) fiili ise zaman bildiren **-DI** biçim birimini alır:

“Evlendiklerinin haftası, oraya iki gül fidanı **dikmişlerdi**.” -P. Safa.

“Karakaşanı, Armutdere çataklarında bu Bozdayı **tepelediydi**.” -M. Ş. Esendal.

“Zavallı adam, son nefesinde bir ekmek kadayıf **istediydi**; alıp yediremedim. O, yüreğime dert oluyor.” -R. N. Güntekin.

2. Sürerli geçmiş zaman kipi

Geçmişte kalmış olan eylemin uzun bir zaman dilimi içinde devam etmiş yahut belirli aralıklarla yinelenmiş olması durumlarında başvurulmuş bir fiil kipidir. Bu kipte asıl fiil **-yor, mAkTA; -r, -Ar, -Ir** biçim birimlerinden birini alır. Bu kipte yardımcı fiil olarak kullanılan er- (> i-) fiili ise zaman ve görülmüşlük bildiren **-DI** biçim birimini veya zaman ve öğrenilmişlik bildiren **-mİş** eklerinden birini alır:

“Eline geçen elması eve taşıyor; içi kasalı aynalı dolaba kutu kutu **istif ediyormuş**.” -R. H. Karay.

“Bazıları bütün ele, avuçlara değil, yalnız bir tek parmağın baş kısmına kına **koyarlardı** ki buna yüksük kına tabir **olunurdu**.” -R. H. Karay.

“Biz, alaturka 10 sularında mektepten **çıkardık**.” -F. R. Atay.

3. Olmayası planlı geçmiş zaman kipi

Geçmişte yapılması gelecekteki bir zaman dilimi temel alınarak planlanmış; ancak, zamanı geçtiği hâlde gerçekleşmemiş olan eylemleri üçüncü kişilere aktarmak durumunda kaldığımızda kullandığımız bir kiptir. Bu kipte asıl fiil **-AcAk** biçim birimini; yardımcı fiil ise **-DI** biçim birimini alır:

“Ant icmiştik, guya büyüyünce **evlenecektik**.” -H. Taner.

“Aralarına girmemiş olsaydı boğaz boğaza dövüşecekler; birbirlerinin başını gözünü **yaracaklardı**.” -R. N. Güntekin.

4. Olmayası istenen geçmiş zaman kipi

Geçmişte gerçekleşmiş bir eylemi üçüncü kişilere aktarı durumunda aktaran kişinin olmasını istediği şekilde yorumlayarak aktarması durumunda başvurulmuş bir kiptir. Bu kipte, asıl fiil **-sA, -mAII** ve **-A** eklerini; yardımcı fiil **-DI** ekini alır:

“Doğrusunu isterseniz onu çoktan kapı dışarı **etmeliydim**; ama, yüreğim kaldırmıyor; acıyorum.” -S. F. Abasıyanık.

“Keşke bu biçarelere bir tren parası **verseydik**.” -R. N. Güntekin.

5. İstem dışı geçmiş zaman kipi

Geçmişte gerçekleşmiş bir eylemin sonucundan aktarım durumunda pişmanlık veya istem dışılığın ifade edilmek istenmesi durumunda başvurulacak bir kiptir. Bu kipte asıl fiil **-mİş** öncül ekini; bulunmak ve olmak gibi yardımcı fiiller de **-DI** biçim birimini alır:

“Batıla alkış tutanların karşısına geçip hata eylediğimi yeni yeni öğrenmiş bulunuyorum.” -S. Ayverdi.

“Hayatımın en acı, en yaşlı ve çorak zamanları başlamış oldu.” -T. Buğra.

6. Bitişli gelecek zaman kipi

Gelecek zaman dilimi içinde gerçekleşecek olan bir eylemin bitiş noktasına vurgu yaparak aktarmak istediğimiz durumlarda başvurduğumuz bir fiil kipidir. Bu kipte asıl fiil **AcAk** ekini; ek-fiil ise **mİş** ekini alır:

“Serbest kalır kalmaz ona mülaki olursa, sevinecekmiş.” -A. İlhan.

“Bu kış yine, kok kömürü sıkıntısı baş gösterecekmiş.” -H. Taner.

7. Varsayımlı geçmiş zaman kipi

Bir eylemin gerçekleşmişliği üzerine bitmişlik varsayımı bildirmek için kullanılan bir kiptir. Bu kipte **-mİş** ekini almış bir asıl fiil ile birlikte 3. teklik çekiminde turmak yardımcı fiili kullanılır:

“Tetkiklerinizde elbette birçok masum mücrimlerle karşılaşmışsınızdır.” -H. R. Gürpınar.

“Polisler başlarına kamuflaj için dallar, yapraklar koymuşlardır.” -H. Taner.

8. Varsayımlı gelecek kipi

Gelecek zaman kipi üzerine ihtimal anlamı eklemek için kullanılan bir kiptir. Bu kipte asıl fiil **-AcAk** ekini alır ve üzerine turmak yardımcı fiilinin 3. teklik çekimi olan **Tİr** biçim birimi getirilir:

“Kıbrıs sorunu, şu ya da bu siyasal oyunla, yeniden çıkmaza girecektir.” -T. Halman.

“Bir hizmetinizde bulunabilmek, işinizde size yardım etmek, size yararlı olmak için çırpınacak, elinden geleni yapacaktır.” -M. Ş. Esendal.

9. Varsayımlı gereklilik kipi

Asıl fiile ihtimal anlamı yükleyen fiil kipidir. **-mAII** ekinin üzerine gelen 3. teklik çekimi ek fiil olan **-Dİr** ile yapılır:

“Anamızın büyük babalarından biri kısa boylu, şişman, eli ayağı ufak bir adam **olmalıdır** ki, ona fıstık demişler.” -M. Ş. Esendal.

10. Tezlik kipi

Asıl fiile hızlilik, birdenbire olma, farkında olmamak, gerçekleşen eylem karşısında şaşkınlık duyma gibi anlam ilgileri yükleyen yapıdır. ‘Vermek’ asıl fiilini yardımcı fiile dönüştüren -I öncül eki yardımıyla kurulur:

“Bu yazarın bir de Fransızca kitabını almıştım, ama sıkılmış **burakıvermiştim**.” -R. H. Karay.

“Bu küçük serveti galiba bir borsa oyununda sıfıra **indiriverdi**.” -Y. Z. Ortaç.

11. Yaklaşma kipi

Asıl fiile yaklaşma, gerçekleşme durumuna gelme gibi anlam ilgileri yükleyen yapıdır. ‘Yazmak’ asıl fiilini yardımcı fiile dönüştüren -A öncül eki yardımıyla kurulur:

“Çeşmimden akan hun ile sagar **dolayazdı** / Mecliste geçen gece yine kan **olayazdı**” -Baki

12. Sürerlilik kipi

Asıl fiile sürerlilik, müdahale edememe gibi anlam ilgileri yükleyen yapıdır. ‘Kalmak’, ‘durmak’ asıl fiilini yardımcı fiile dönüştüren -A ve -p öncül ekleri yardımıyla kurulur:

“Şehirde işi zor, **cebelleşip duruyor**.” -T. Dursun K.

“Motorlu birlikler bu memleketi, hiçbir dayatmaya uğramaksızın işgal ediverince hayretten **donakaldı**.” -Y. K. Karaosmanoğlu.

13. Yeterlilik kipi

Asıl fiile güç yetirebilme, yapabilme gibi anlam ilgileri yükleyen yapıdır. ‘Bilmek’, ‘durmak’ asıl fiilini yardımcı fiile dönüştüren -A öncül eki yardımıyla kurulur:

En güzel şiirlerimi söylemeden **gidebilirim** buralardan.

Okula geç kalırsam öğretmenim **kızabilir**.

SONUÇ

Kip kavramı, sadece ‘zaman’ ve ‘şahıs’ kavramları ile değil; ‘başlama’, ‘sürerlilik’, ‘bitmişlik’, ‘pişmanlık’ gibi fiil cümlelerinde bir bütün olarak yüklemi oluşturan asıl fiil ve çevresinin aktardığı tüm anlamlarla ilişkilen-

dirilmeli ve ‘kip’ kavramının görünüşünü değiştiren diğer cümle öğeleri, kip kavramının dışında düşünülmelidir; zira, böyle düşünülmesi durumunda kip kavramı, fiil cümlelerindeki yüklemün ötesine sıçrayarak cümleyle de ilişkilendirilmiş olur.

Fiil çekimini sadece asıl fiil veya asıl fiil ve ek fiil çevresinde düşünmemek gerekmektedir; zira, fiil cümlelerinde, yüklemi, sadece asıl fiil veya asıl fiil+ek fiil oluşturmamaktadır. Bunların yanında, fiil cümlelerinin yüklemine oluşturan fiil öbekleri de mevcuttur ve bu fiil öbekleri, fiil cümlelerinin yüklemlerine yukarıda zikrettiğimiz kip anlamlarını katmaktadır.

Fiil cümlelerinde yüklemi oluşturan yapıların aktardığı anlamlar fiilin kip alanını oluşturduğu için bu anlamlar iyi ve doğru tespit edilerek kiplerin anlamları bu tespitler doğrultusunda yapılmalıdır. Böyle yapılsa dil bilgisi öğretimi yapan kişilerin geçmiş zamanda planlanmışlık aktaran ‘gidecektim’ yapısına hiç ilgisi olmadığı hâlde ‘gelecek zamanın hikâyesi’ deme çelişkisine düşmesi önlenmiş olur.

Genel kabul görmüş gibi düşünülen ‘Fiil Çekimi Tablosu’nun dil bilimsel sınırların dışına çıkmadan mantıksal yaklaşımlarla yeniden oluşturulması ve kip adlarının yapıların aktardığı anlamlara uygun olarak yeniden yapılması bir zorunluluk olarak görünmektedir.

Bu çalışma, mantık zeminine dayalı bir fiil çekimi tablosu oluşturma cüretkârlığını göstermekten ziyade böyle bir tablonun oluşturulması için nelere dikkat edilmesi gerektiği yönünde mütevazı iddialar ortaya koymaktadır. Üzerine yapılacak olan yapıcı ve geliştirici tenkit ve eleştirilere elbette ihtiyacı vardır.

KAYNAKLAR

- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.
- DELİCE, H. İbrahim, “Türkçenin Öncül Ekliliği ve Türkçede Öncül Ek Taşıyan Yapılar”, *Turkish Studies*, Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR Özel Sayısı, Erzincan, 2009.
- DELİCE, H. İbrahim, *Sözcük Türleri*, Asitan Yayınları, Birinci Basım, Sivas, 2008.
- DELİCE, H. İbrahim, *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yayınları, Üçüncü Basım, İstanbul, 2007.
- DEMİR, Necati, “Türkçede Gereklik Kipleri ve Anlamdaşları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2003/I*, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- DİLAÇAR, A., “Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (Belleten 1971), Ankara, 1971.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993), TDK, Ankara 1995.

GÜLSEVİN, Gürer, “Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine” *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C 1990/II, S 467, Kasım 1990.

GÜLSEVİN, Gürer, “Türkiye Türkçesindeki Zaman ve Kip Çekimlerinde Birleşik Yapılar Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1997, TDK Ankara 2000.

<http://kip.nedir.com/#ixzz22U0cep16>.

KOÇ, Nurettin, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992.

SEBZECİOĞLU, Turgay, “Türkçede Kip Kategorisi ve -yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri”, *Dil Dergisi*, Sayı 124, Nisan 2004.

TOPALOĞLU, Ahmet, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 1989.

MACARİSTAN KUMAN-KIPÇAKLARINDAN KALAN BİR SAYIŞMACA ÜZERİNE DİL BİLİMSEL AÇIKLAMALAR

Hakan AYDEMİR

Doğu Avrupa'ya ilk olarak 11. yüzyılda ulaşan fakat bugünkü Macaristan topraklarına 13. yüzyılda yerleşmiş olan Kuman-Kıpçaklar, tarih boyunca Macarlara katılmış ve asimile olmuş çeşitli Türk halklarının en sonuncusudur. Göçebe yaşam biçimlerini, geleneklerini ve dillerini burada nispeten uzun bir süre koruyabilmiş olmalarına rağmen sonunda yerleşik yaşama ve Hristiyanlığa geçerek zamanla Macarlaşmış ve dillerini tamamen unutmuşlardır. 1588 tarihli bir kaynakta Tatar olarak adlandırılan Kuman-Kıpçakların iki dilli oldukları, Macarca yanında kendi dillerini de konuştukları belirtilmesine rağmen 17. ve daha sonraki yüzyıllara ait kaynaklarda kendilerinden, farklı dil kullanan bir azınlık olarak söz edilmemesi Kuman-Kıpçakların 17. yüzyılda dilsel bakımdan artık tamamen Macarlaşmış olduklarını gösteriyor. Nitekim 1693 tarihli bir kaynakta Kumaların “artık” kendi dillerini konuşmadıkları, onların kendi dillerini konuşan azınlıklardan ayrı bir grup teşkil ettiği belirtilmiştir.

Öte yandan, Latince yazılmış çeşitli kaynaklarda Macarlaşan bu Kuman-Kıpçaklar arasında aslen Müslüman olan, fakat Hristiyanlaşmış Kuman-Kıpçakların da olduğunu görüyoruz. Macarlaşan bu Kuman-Kıpçaklardan kalan sözcükler, kişi ve yer adları, sayışmacalar ve dualar ise bir “kültür mirası” olarak geçmişte olduğu gibi günümüzde de sadece konunun uzmanları tarafından değil, Macaristan'ın *Küçük Kumanistan* ve *Büyük Kumanistan* diye adlandırılan bölgelerinde yaşayan Macar ve Kuman-Kıpçak kökenli araştırmacıların ve aydınların da ilgisini çekmektedir. Hatta bu dil kalıntılarından Hristiyanlığa ait kısa bir duanın Kumanca çevirisi, daha doğrusu Kumanca çevirisinin zamanla bozulmuş değişkesi Kuman-Kıpçak kökenlerine sahip çıkan Küçük ve Büyük Kumanistan bölgesindeki kimi şehirlerin liselerinde ders kitaplarına da alınmış ve 1848'e kadar öğretilmişti. Günümüze ulaşmış bu dil malzemelerinin araştırılıp derlenerek incelenmesi ve bilim dünyasına tanıtıl-

ması hem Türk-Macar dil ilişkileri açısından hem de Türk dili tarihi ve Türk kültür tarihi açısından da büyük önem arz etmektedir.

Bu düşünceden hareketle, bu bildiride Macaristan'ın Küçük ve Büyük Kumanistan olarak adlandırılan bölgelerinden derlenmiş, söz varlığı açısından eskicil özellikler gösteren ve kimi noktaları şimdiye kadar tam olarak anlaşılamamış Kuman-Kıpçakça bir sayışmaca ve değişkeleri üzerinde duracağım.

İlk olarak belgelendiği 1840'lı yıllardan beri çeşitli araştırmacılar tarafından incelenen, fakat tam olarak anlaşılamayan bu sayışmacanın Kuman-Kıpçakça kökenli olduğunu, genç yaşta aramızdan ayrılan, Kuman kökenli Macar Türkoloğu ve Kıpçakça uzmanı István Mándoky Kongur ortaya koymuştur.

Macaristan'daki Kuman-Kıpçak dil yadigârlarının araştırılması sadece Macar kültür tarihi açısından değil, Türk kültür tarihi ve dil tarihi açısından da önemlidir. Nitekim, sayışmacada geçen *üzük* (~ *üzik*) 'yuvarlak keçe çadırların yan duvarlarını örten keçe', *senek* 'ağaç dirgen', *torsuk* (~ *torsık*) 'kımız tulumu', *alçik* (< *alçık*) 'aşık' sözcükleri ve şimdiye kadar yanlış anlaşılmış olan *birem* (< *birim* 'birinci'), *ikem* (< *ikim* 'ikinci'), *öcsém* (< *üçüm* 'üçüncü') vb. çok eskicil biçimler de bunu açıkça doğrulamaktadır. Sözü edilen *üzük* (~ *üzik*), *senek*, *torsuk* (~ *torsık*) ve *alçik* sözcüklerinin dil yadigârlarımız arasında ilk defa bu Kuman-Kıpçakça sayışmacada geçtiğini ve tarihî Bulgar-Türkçesine özgü olan eskicil *+(I)m* sıra sayı ekinin *birem* (< *birim*), *ikem* (< *ikim*), *öcsém* (< *üçüm*) vb. biçimlerde korunmuş olduğunu dikkate alacak olursak bu sayışmacanın Türk dili tarihi bakımından önemi de kendiliğinden anlaşılacaktır. Fakat konuyla ilgili problemleri ele almadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu Kuman-Kıpçakça sayışmaca hakkında Mándoky Kongur'un araştırma sonuçlarını ve çözüm önerilerini kısaca tanıtmakta yarar görüyorum.

Kuman-Kıpçakça sayışmaca, bilinen öteki Kuman-Kıpçakça dil yadigârlarına göre oldukça geç ortaya çıkar. Bugünkü bilgilerimize göre Macar kaynaklarında 19. yüzyılın 40'lı yıllarından önce bu sayışmaca hakkında hiçbir kayda rastlanmıyor. 19. yüzyılın 40'lı yıllarında bu sayışmacanın iki değişkisi kayda geçmiş. İlk değişke, Karcag şehrindeki bir kürk ustasının not defterine 1841 ve 1848 tarihleri arasında not edilmiştir. Diğer değişke ise 1944 öncesinde, Kunmadaras şehrinde, el yazısıyla hazırlanmış bir kitapta geçmektedir. Şimdilik bu iki değişkeden daha eski tarihli başka örnek bilinmiyor. Fakat 20. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında Küçük ve Büyük Kumanistan'daki okulların eğitsel kolları tarafından derlenmiş değişkeler de mevcuttur. Mándoky Kongur, eğitsel kollar tarafından derlenmiş olan değişkelerden en az bozulmuş olanlardan yedi sayışmacayı seçip karşılaştırarak ayrıntılı bir biçimde incelemiştir. Bu yedi değişke şunlardır:

(1) bérem bélő	(2) bírem bellő	(3) bérem bellő	(4) vírem velő
ékem égő	ikem igő	ekém elö	ikem igő
öcsém üszök	ecsém eszi	este eszünk	ecsém eszik
kertem tücsök	törvin teszi	halesz veszünk	törve teccik
becsém becsek	bessem bessi	télre teszünk	állá vásik
állam hasad	áta láta	állá málla	gyepre vetik
csettem csetteg	sétre csétre	gyettem gyette	szegre szendik
szegzem szenneg	szegre szerre	szeggem szenne	toboz tórcok
tozgom torcog	tózm torcog	toboz doboz	kónom kacska
hónom hagyta	kónyi kacski	kunom kaska	gyóvor kapta
gyűrűm kapta	csupa tapsi	győri laska	adassík felesíg
alcsík	se nem nagy	erepés terepés	egymást szeressík
balcsík	se nem kicsi	kazán tebén kardalés	(Karcag)

szencsíg

te menj ki

(Kunmadaras)

(Karcag)

(Karcag)

(5) berrem berrő

(6) bírem bellő

(7) erre mentem

ekkem eggő

ikem igő

ékem vettem

iccsem izzeg

este eszik

este vittem

kertem tőzeg

túrbe túrik

törve tettem

beskem besket

beske besik

becsembeltem

atta lássuk

anapé kanapé

attalaska

csetém csette

citapé csetepé

szengeleske

szeggel szélen

szette vette teremtette

togza torca

togza torcag

kinek vette levetette

komma kacska

kullon masta

itt van hé

kövér tapsi enikecsi

gyéren tapcsa

te menj ki

toroté karaté keresd hé

tenemícc menemícc

(Kunmadaras)

(Karcag)

te kimícc

(Kisújszállás)

Yukarıdaki değişkelerden nispeten en iyi korunmuş olanı - aşağıda da göreceğimiz gibi (1) No.lu değişkedir. Mándoky'nin belirttiğine göre, bu yukarıdakiler dışında anlamlı pek çok Macarca sözcük içeren, hatta anlam-

lı cümlelerden oluşan artık neredeyse tamamen Macarcalaşmış değişkeler de var. Burada tabii ki ağızdan ağıza yayılan ve içerdikleri Kuman-Kıpçakça sözcüklerin anlaşılammaması nedeniyle zamanla değişime uğramış ve sonunda neredeyse tamamen Macarlaşmış değişkeler söz konusu. Bu durumun doğal, hatta kanun niteliğinde olduğunu rahatlıkla ileri sürebiliriz. Çünkü sayışmacalar ağızdan ağıza, dilden dile yayılarak ana değişkeden ayrı, kendi başlarına bir değişim gösterirler ve bu değişim sürecinde sayışmaca içindeki kulağa yabancı gelen, anlaşılammayan sözler kullanıldığı bölgenin veya ülkenin dilindeki anlamlı veya anlamsız ya da ses yapısı benzer olan sözlerle değiştirilir. Yukarıdaki 2-7 No.lu sayışmacalar buna iyi birer örnek olarak gösterilebilir.

Mándoky 1976'ya kadar bu yukarıdaki sayışmacaları Kuman-Kıpçakçadan açıklamaya çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. 1976-1977 tarihlerinde Alma Ata'da Macaristan'daki sayışmaca ile kısmen aynı olan iki tekerleme buldu.

(8) (1. Kazakça değişke) (9)	(2. Kazakça değişke)
1. Birim - bir	1. Bir degeniñ - bilew
2. Ekim - eki	2. Eki degeniñ - egew
3. Üşim - üş	3. Üş degeniñ - üşki
4. Törtim - tört	4. Tört degeniñ - tösek
5. Beşim - beş	5. Bes degeniñ - besik
6. Altım - altı	6. Altı degeniñ - asık
7. Jetim - jeti	7. Jeti degeniñ - jelke
8. Segizim - segiz	8. Segiz degeniñ - serke
9. Togızım - togız	9. Togız degeniñ - torka
10. Onım - on	10. On degeniñ - oymak
11. On birim	11. On bir kara - jumbak
12. Oni tapşı	
13. Ay, künim	

Mándoky, bu Kazakça tekerlemelerden 1. Değişkedeki **birim** ve 2. Değişkedeki **bilew** ile başlayan sıraları birleştirerek ilk bakışta Macarca gibi görünen söz konusu Kuman- Kıpçakça sayışmacanın ilk 9 satırının rekonstrüksiyonunu şöyle yaptı:

(10) (<u>Kunmadaras</u>)	(<u>Mándoky'nin rekons- trüksiyonu</u>)	(<u>Mándoky'nin çevirisi</u>)
1. <i>bérem bélő</i>	1. <i>birim bilew</i>	1. birim, bileği (< bir+1. tekil iyelik eki)
2. <i>ékem égő</i>	2. <i>ekim egew</i>	2. ikim, ege
3. <i>öcsém üszök</i>	3. <i>üçüm (üçim) üzük (üzik)</i>	3. üçüm, çadır örtüsü keçe,
4. <i>kertem tücsök</i>	4. <i>törtüm (törtim) töşek</i>	4. dördüm, döşek
5. <i>becsém becsek</i>	5. <i>beşim beşik</i>	5. beşim, beşik
6. <i>állam hasad</i>	6. <i>altım aşık</i>	6. altım, aşık
7. <i>csettem csetteg</i>	7. <i>cetim ... (rekonstr. yok)</i>	7. yedim, ...
8. <i>szegzem szenneg</i>	8. <i>segizim senek</i>	8. sekizim, ağaç dirgen
9. <i>togzom torcog</i>	9. <i>toguzum torsuk</i>	9. dokuzum, tulum
10. <i>hónom hagyta</i>	10.....(rekonstr. yok)	10.
11. <i>gyűrűm kapta</i>	11.....(rekonstr. yok)	11.
12. <i>alcsík</i>	12.....(rekonstr. yok)	12.
13. <i>balcsík</i>	13.....(rekonstr. yok)	13.
14. <i>szencsíg</i>	14.....(rekonstr. yok)	14.

Mándoky daha sonra Macaristan'ın Karcag şehrinde, Karaçaylar arasında 40 yıl yaşamış István Hőge adlı bir Macardan Kazakça tekerlemenin bir başka değişikliğini derlemiş ve Karaçayca değişiklerdeki sözler yardımıyla Kuman-Kıpçakça sayışmacada 1. sıradaki *bilew* 'bileği', 2. sıradaki *egew* 'eğe', 5. sıradaki *beşik* 'beşik', 6. sıradaki *aşık* 'aşık' ve 8. sıradaki *senek* 'ağaç dirgen' sözlerinin rekonstrüksiyonunu bu şekilde bir kez daha doğrulamıştı. Mándoky Kongur'un Macaristan'da derlediği Karaçayca tekerleme şöyle:

(11)	1. <i>birden bileü</i>	8. <i>segizden senek</i>
	2. <i>ekiden egeü</i>	9. <i>toguzdan tokmak</i>
	3. <i>üçden üçgül</i>	10. <i>ondan oymak</i>
	4. <i>törtiden töngek</i>	11. <i>buzdan taymak</i>
	5. <i>beşden beşik</i>	12. <i>abbel bilim</i>
	6. <i>altıdan aşık</i>	13. <i>çıksın tilin</i>
	7. <i>cetiden kaşık</i>	

Bu yukarıdaki açıklamalardan, Mándoky Kongur'un Kuman-Kıpçakça sayışmacada

-m ile biten *birim*, *ekim*, *üçüm* gibi sözleri 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak görmüştü. 7. ve 10-14. sıradaki sözlerin rekonstrüksiyonunu ise analogi bulamadığı için yapamadığı anlaşıyor. Aşağıda, Mándoky Kongur'un elde ettiği değerli sonuçları da dikkate alarak yeni veriler yardımıyla Kuman-Kıpçakça sayışmacanın rekonstrüksiyonunu bir adım daha ileri götürecek çözümler üzerinde duracağım.

Macaristan'ın Küçük ve Büyük Kumanistan bölgelerinden derlenen söz konusu sayışmaca ve değişkelerine ilişkin ilk akla gelen soru bu sayışmacanın gerçekten Kuman-Kıpçak kökenli olup olmadığıdır. Bu soruya 'evet' ile cevap verebiliriz, çünkü ses bilgisel bakımdan artık Macarcalaşmış 1 ve 2. sıradaki *bélő* (< **bileü* < **bilew*) ve *égő* (< **egeü* < **egew*) sözleri kuralı olarak *bilew* 'bileği' ve *egew* 'eğe' sözlerine geri gider. Söz sonundaki

-ew ise Kıpçakça bir özelliktir ve bu iki sözün Kuman-Kıpçak kökenine açık bir kanıttır. Kazakçadaki *bilew* ve *egew* biçimleri de bunu doğrulamaktadır.

İkinci soru, Küçük ve Büyük Kumanistan bölgelerinden derlenen yukarıdaki 7 sayışmacanın, tek bir sayışmacanın mı, yoksa farklı sayışmacaların mı değişkeleri olduğudur. Mándoky Kongur bu soru üzerinde durmamış, fakat yukarıdaki 7 sayışmacadan (1) ve (2) No.lu değişkeler görüldüğü kadarıyla farklı biçimde sonlanıyorlar. Nitekim, nispeten en iyi korunmuş olan (1) No.lu sayışmaca *szencsíg* (< Tü. *sen çık*) ile biterken, (3) No.lu sayışmaca *kazán tebén* (< ? *kazan tüb+i+n / tüp+i+n* 'kazan dibini') ile sonlanır. Bu sonuncusu, Dobruca Tatarlarına ait bir sayışmacanın 11. sırasında *kazantüp+te* 'kazan dibinde' (< *kazan tüp+te*) biçiminde de karşımıza çıkıyor, bkz.:

(1) 1. bir dedim birlew	10. on dedim oymaq
2. eki dedim ekilew	11. kazantüpte kaymak
3. üç dedim üçlew	12. üy aldında boz tana
4. dört dedim dörtlew	13. kolvatada kayqana
5. beş dedim beşlew	14. alpak malpak
6. altı dedim alma	15. tabanları calpak
7. yedi dedim yalma	16. komşı köyge cetiyim
8. sekiz dedim selma	17. seni maktap ketiyim
9. dokuz dedim dolma	

Mándoky Kongur bu önemli nokta üzerinde durmamış, ama (3) No.lu sayışmacanın (1) No.lu sayışmacadan farklı olarak *kazán tebén* ile sonlanması, Küçük ve Büyük Kumanistan bölgelerinden derlenen sayışmacaların en az iki değişkesi olduğuna işaret ediyor.

Üçüncü soru, Mándoky Kongur'un analoji bulamadığı için rekonstrüksiyonunu yapamadığı 7, 10-14. satırların rekonstrüksiyonun mümkün olup olmadığıdır. 7, 10 ve

11. satırların rekonstrüksiyonu analoji olmadığı için şimdilik mümkün görünmüyor, fakat Türkiye'deki çocuk edebiyatından vereceğimiz örneklerle 12, 13 ve 14. satırların rekonstrüksiyonunu kesin olarak yapabiliriz. Aşağıdaki (13) No.lu Türkçe sayışmacanın 5 ve

6. satırları Macaristan'daki Kuman-Kıpçakça kökenli (1) No.lu sayışmacanın son bölümüyle harfiyen uyduğuna görüyoruz, bk.:

- (6) 1. *Bir iki*
2. *Kurnaz tilki*
3. *Fındık, fıstık*
4. *Kadifeden yastık*
5. *Alçık balçık*
6. *Sen çık*

Türkiye çocuk edebiyatında yaygın olarak görülen *alçık / balçık / sen çık* kalıbının hem sayışmaca olarak tek başına, hem de başka sayışmacaların son kısmını teşkil eden ve *sana dedim, saydım, durma, sen dur, gel sen* gibi sözlerle genişletilmiş birçok değişkesi var.

(14) <i>Edin nene,</i>	(15) <i>Fındık fıstık,</i>	(16) <i>Al çık bal çık.</i>	(17) <i>Al çık bal çık.</i>
<i>Bedin nene,</i>	<i>Kadife yastık.</i>	<i><u>Sana diyorum</u></i>	<i><u>Aradan önce</u></i>
<i>Suya düşmüş,</i>	<i>Amanın yenge,</i>	<i>sen çık!</i>	<i>sen çık!</i>
<i>Kadın nene!</i>	<i>Ben yapmadım,</i>		
<i>Al çık, bal çık.</i>	<i>Horoz yaptı.</i>		
<i><u>Sen dur;</u></i>	<i>Al çık, bal çık,</i>		
<i>Sen çık!</i>	<i><u>Saydım sen çık.</u></i>		

Görüldüğü gibi, Macaristan'ın Kunmadaras şehrinde derlenen sayışmacanın sonundaki *alcsık / balcsık / szencsig* ve Türkiye'de yaygın olarak bilinen *alçık / balçık / sen çık!* kalıbı tamamen aynı. Bu durum sadece Kuman-Kıpçakça sayışmacanın son kısmının rekonstrüksiyonu açısından değil, bugünkü *aşık* sözün en eski biçimi olan *alçık* (> *aşık*) sözünün söz konusu Kuman-Kıpçakça

sayışmacada korunmuş olması bakımından da önemli. Türkiye’de yaygın olarak görülen *alçık / balçık / sen çık!* kalıbının eski hiçbir kaynakta geçmediğini dikkate alırsak, bu kalıbın korunduğu Kuman-Kıpçakça sayışmacanın önemi sanırım kendiliğinden anlaşılacaktır.

Anadolu’da artık giderek kaybolmakta olan, fakat Orta Asya Türk halklarında ve Moğollarda yaygın olarak görülen çeşitli aşık oyunlarını sadece çocuklar değil, yetişkinler de oynar. Bir derlemeye göre Moğollarda -genellikle kırsal bölgelerde- çocuklar bugün de tartışmalı konularda veya oyunlarda kararlarını kura çekimi yerine âşık oyunları yardımıyla verirler.

Kuman-Kıpçakça sayışmacanın sonundaki *alcsık / balcsık / szencsig!* ve Anadolu’da yaygın olarak görülen *alçık / balçık / sen çık!* kalıbının aslen âşık oyunlarında kullanılmış bir kalıp olduğunu düşünüyorum. *Aşık* sözünün eskicil biçimi olan *alçık* ve aşık oyunu terminolojisindeki *bal* ve *çık* sözlerinin birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğüm *balçık* (< *bal+çık*) sözü zamanla âşık oyununu ve bu sözleri tanımayan çocukların veya yetişkinlerin dilinde gerçek anlamları unutulmuş ve uyaklı sözler olarak kullanılmaya başlamış olmalı. Türkiye’deki çocuk edebiyatından bilinen ve yukarıda (16) ve (17) No.lu örneklerde geçen *Al çık / Bal çık / Sana diyorum / Sen çık!* ile *Al çık / Bal çık / Aradan önce / Sen çık!* sayışmacalarında aslen bitişik yazılması gereken *alçık* ve *balçık* sözlerinin *al çık* ve *bal çık* diye ayrı ayrı yazılmaları da bu sayışmacaları kullanan kişilerin bu iki sözü artık anlamadıklarını ve bu iki söze farklı anlamlar yüklediklerini gösteriyor. Bu kalıbın kullanıldığı sayışmacaların tabakalarını ve tipolojisini bu çalışmanın sonundaki şemada ayrıntılı olarak görmek mümkün.

Söz konusu Kuman-Kıpçakça sayışmacaya ilişkin dördüncü ve belki de en önemli soru, bu Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *bérem*, *ékem* ve Kazakça tekerlemedeki *birim*, *ikim* vb. biçimlerinin, Mándoky Kongur ve Macaristan’daki başka birkaç araştırmacının düşündüğü gibi 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olup olmadığıdır. Söz konusu biçimlerin iyelik ekli biçimler olduğu fikrine katılmıyorum. Kanımca bu biçimlerde 1. tekil kişi *+(X)m* iyelik ekinde değil, Bulgar Türkçesi kaynaklarında ve günümüz Türk dillerinden bir kaçının ağızlarında seyrek olarak görülen çok eskicil *+(I)m* sıra sayı ekinde söz etmemiz gerekiyor. Volga Bulgarcası (13-14. yy.) ve Tuna Bulgarcası (8. yy.) dil yadigârlarında görülen *birim* ‘birinci’ < **bir+im* (= Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *bírem* ~ *bérem*, Kazakça tekerlemedeki *birim*, Başkurtça ve Tatarca tekerlemelerdeki *bírem*, Türkçe tekerlemelerdeki *birim* ~ *birem*) ve *weçim*, *veçim* ‘üçüncü’ < **üç+im* (= Kuman-Kıpçakça sayışmacadaki *öcsém* ~ *ecsém*, Kazakça tekerlemedeki *ü im*, Türkçe tekerlemelerdeki *üçüm*, Başkurtçadaki *ösem*, Tatarcadaki *öçem*) sıra sayı adları da bu görüşü açıkça

destekliyor. Kuman-Kıpçakça ve Kazakça sayışmacalarda geçen ve aslen sıra sayı adları olduğunu düşündüğüm benzeri biçimlere Tatarca, Başkurtça tekerlemeler ile kimi Türkçe tekerlemelerde de rastlıyoruz. Şimdi bu örneklere kısaca bir göz atalım. İlk örneğimiz Başkurtçadan:

(18) “*Берәм - бәрәм, икәм-китәм, өсәм-сәсәм, дүртәм-төртәм, бишәм-беишәм, алтам-ватам, етәм-этәм, ауыр балтам, алтын балтам*” (Baskurtça).

‘Один - кину, два - уйду, три - разбросаю, четыре - толкну, пять - распеку, шесть - сломаю, семь - толкну, мой тяжелый топор, мой золотой топор’ (Rusça çevirisi).

Görüldüğü gibi Başkurtça tekerlemede *birem*, *ikem* (*Берәм, икәм*) +*em* (=+*эм*) eki 1. tekil kişi iyelik eki olarak çevrilmemiştir. Başkurtçada +(I) *m* sıra sayı eki olmadığından ve *birem*, *ikem* gibi, aslında sıra sayısı olan biçimlerin sadece bu tekerlemede görülmesinden ve gerçekte anlamlarını artık yitirmiş olmalarından dolayı bu biçimler Rusçaya sadece sayı adı olarak один ‘egy’, два ‘kettö’ vb. diye çevrilmişlerdir. Bu bakımdan Rusça çevirisinin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Başkurtça tekerlemeyi Türkçeye şöyle çevirebiliriz:

‘Bir, vuruyorum; iki, gidiyorum; üç saçıyorum; dört dürtüyorum; beş azarlıyorum; altı ufatıyorum; yedi, iteliyorum; ağır baltam, altın baltam’

Söz konusu *birem*, *ikem* biçimlerini Tatarca bir sayışmacada da görüyoruz. Aşağıdaki Tatarca sayışmaca, Muhametşin ve Hakimzjanov adlı araştırmacıların Volga Bulgar mezar kitabeleri üzerine yazdıkları bir kitapta geçiyor.

(19) “*Берәм-берәм, икәм-икәм, өчәм-өчәм, дүртәм-дүртәм, бишәм-бишәм, алтан-алтан - авыр балтам ...*”. (Tatarca)

‘Один-один, два-два, три-три, четыре-четыре, пять - пять, шесть - шесть, тяжелый топор ...’. (Rusça çevirisi)

‘Birim - birim, ikim - ikim, üçüm - üçüm, dördüm - dördüm, beşim - beşim, altım - altım, ağır baltam ...’ (Türkçe çevirisi)

Görüldüğü gibi bu Tatarca sayışmaca, yukarıdaki Başkurtça tekerlemenin bir başka değişkesi (krş. Tatarca *birem-birem*, *ikem-ikem ... avır baltam*, Başkurtça *birem*, *ikem ... avır baltam*). Rusça çevirisinden de anlaşıldığı gibi, Muhametşin ve Hakimzjanov buradaki *birem*, *ikem* biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak değil, sayı adları olarak çevirmişler (один-один, два-два ‘bir-bir, iki-iki’). Bu çevirinin de doğru olduğunu belirtmemiz gerekir, çünkü +*em* (= +*эм*) ekinin ikili kullanımlarında (+*em ... +em*) bu ekleri

başka türlü çevirmek zaten mümkün de değil. Bu durum, aşağıda göreceğimiz Türkçe tekerlemelerdeki *birem birem*

- *ikem ikem* kalıpları için de geçerlidir. Muhametşin ve Hakimzjanov adlı araştırmacılar, Tatarca sayışmacadaki *+em* (= *+əM*) ekinin asıl işlevini doğru olarak anlamış ve bu ekin aslında ‘sıra’ bildiren bir ek olduğunu ve Tuna Bulgarcasındaki *večem* [*večim*] ‘üçüncü’(<

**üč+im*), *toutom* [*töütöm*] ‘dördüncü’ (< **tö:rt+im*) vb. biçimlerdeki *+(I)m* sıra sayı ekiyle aynı olduğunu tespit etmiştir.

Aynı biçimler bazı Türkçe tekerlemerde de hem Başkurtçadaki gibi tekli olarak, yani *birim*, *ikim* vb. şeklinde, hem de Tatarcadaki gibi ikili olarak *birem - birem* / *ikem - ikem* şeklinde görülürler (bk. aşağıdaki 20-25 No.lu örnekler). Burada Tatarcadaki *birem-birem* / *ikem-ikem* (= *Берәм-берәм* / *икәм-икәм*) biçimleri ve Türkçedeki *birem - birem* / *ikem - ikem* biçimlerinin aynı olması Türkçedeki biçimlerin, Anadolu’nun çeşitli bölgelerine yerleşen Altın Ordu Kuman-Kıpçakları tarafından getirilmiş olabileceğini düşündürüyor. Bu görüşü destekleyen tarihî verilere bildirimin sonunda kısaca değineceğim.

Türkiye’de seyrek olarak görülen ve aşağıdaki tekerlemelerde geçen *bi-rem - birem* / *ikem - ikem*, *birem ikem* biçimlerin *bir* ve *iki* sayılarıyla olan ilişkileri tahmin edilebilse de, bu biçimler bugün asıl anlamları artık tamamen unutulmuş uyaklı sözlerden başka bir şey değildir:

(1) birem birem - ikem ikem / kamçı boylu kara diken ...

birem birem - ikem ikem / hamsi bıyık kara diken / tomruk götlü doşgile / salla bunu çek şunu

(2) Birem birem / İkem ikem / Demir diken / Ayna kuran / Zurna çalan / Halp hulp / Altın top / Bundan başka / Oyun yok / Çıt mıt / Nerden geldin / Ordan çık

(3) Birem ikem / Kamçı dikem / Saram sakız / Doram dokuz / Tamam otuz

(4) Birim birlik / ikim ikilik / üçüm gözlük / dördüm döne / beşim beşik / ...

(5) Birim birlik / ikim ikilik / üçüm üçlük / / dokuzum durak

Yukarıda verdiğim örneklerle ve açıklamalara dayanarak Türkiye Türkçesindeki, Tatarcadaki ve Başkurtçadaki gibi, Kazakçadaki *birim* ve Kuman-Kıpçakçadaki *bérem ~ birem* (< **bir+im*) biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak değil, eskicil *+(I)m* sıra sayı ekli biçimler olarak görmek

gerektiğini düşünüyorum. Buna dayanarak Kuman- Kıpçakçadaki *bérem ~ bírem* (< **bir+im*), *ékem ~ ikem* (< **éki+m*) biçimlerinin asıl anlamlarının ‘birinci’, ‘ikinci’ olması gerektiğini, fakat *+(I)m* sıra sayı ekinin zamanla unutulması nedeniyle bu ekle türetilmiş sıra sayı adlarının Kuman-Kıpçaklarda da muhtemelen 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak yorumlanmış olabileceğini düşünüyorum. Bu sebeple, Mándoky Kongur’un Kuman-Kıpçakçadaki *bérem ~ bírem*, *ékem ~ ikem* biçimlerini 1. tekil kişi iyelik ekli biçimler olarak yorumlamasını bir dereceye kadar anlamak mümkünse de buradaki *+m* ekinin aslen 1. tekil kişi iyelik eki olması gerektiği fikrine katılamıyorum. Bütün bu yukarıda söylenenlere dayanarak ve Türkiye’deki sayısmaca örnekleri yardımıyla Macaristan’ın Büyük Kumanistan diye anılan bölgesinden derlenmiş olan Kuman-Kıpçakça sayısmacanın çevirisini ve son üç satırının rekonstrüksiyonunu şöyle yapabiliriz:

(26) (Kunmadaras)	(rekonstrüksiyonu)	(çevirisi)
1. <i>bérem bélő</i>	1. <i>birim bilew</i>	1. Birinci(si), bileği
2. <i>ékem égő</i>	2. <i>ekim egew</i>	2. İkinci(si), eğe
3. <i>öcsém üszök</i>	3. <i>üçüm (üçim) üzük</i>	3. Üçüncü(sü), keçe örtü
4. <i>kertem tücsök</i>	(<i>üzük</i>)	4. Dördüncü(sü), döşek
5. <i>becsém becsek</i>	4. <i>törtüm (törtim) töşek</i>	5. Beşinc(si), beşik
6. <i>állam hasad</i>	5. <i>beşim beşik</i>	6. Altıncı(sı), aşık
	6. <i>altım aşık</i>	
7. <i>csettem csetteg</i>	7. <i>cetim</i>	7. Yedinci(si), ...
8. <i>szegzem szenneg</i>	8. <i>segizim senek</i>	8. Sekizinci(si), ağaç dirgen
9. <i>togzom torcog</i>	9. <i>toguzum torsuk</i>	9. Dokuzuncu(su), (kırmızı)
	(<i>torsik</i>)	tulumu
10. <i>hónom hagyta</i>	10.	10.
11. <i>gyűrűm kapta</i>	11.	11.
12. <i>alcsík</i>	12. <i>alçık</i>	12. Alçık
13. <i>balcsík</i>	13. <i>balçık</i>	13. Balçık
14. <i>szencsíg</i>	14. <i>sen çık</i>	14. Sen çık

Çalışmamızın sonunda, aslında Bulgar Türkçesine özgü olan *birim*, *ikim* gibi sıra sayılarının Kuman-Kıpçakçaya, Kazakçaya, Tatarcaya, Başkurtçaya ve Türkçeye nasıl geçtiğini anlamak için Kuman-Kıpçakların tarihine ve göçlerine çok kısa bir göz atmak gerekiyor.

Bilindiği gibi Volga Bulgarları, tarihi kaynaklarda 10. yüzyıldan itibaren anılmaya başlanıyor. 10. yüzyılın başından 1236’daki Moğol istilasına kadar Volga ve Kama nehirlerinin bulunduğu noktada gelişmiş bir devlet kurmuşlardı. Bu Volga Bulgar Devleti, Moğol istilasından önce o bölgenin tek ve

en güçlü İslam devleti hâline gelmişti. Moğolların 1236'da Avrupa'ya karşı yaptıkları akınların ilk kurbanları ise Volga Bulgarları oldu. Bunun sonucunda Volga Bulgarları Moğollar tarafından kurulan Altın Ordu Devleti'ne tabi oldular. Fakat sadece Volga Bulgarları değil, Kuman-Kıpçaklar da Altın Ordu Devleti'ne tabi idiler. Altın Ordu Devleti içinde yeniden yapılanan Kuman-Kıpçaklar, Peçenekler, Başkurtlar ve başka pek çok kabileden oluşuyordu. Volga Bulgarları, Altın Ordu Devleti içerisinde tamamen asimile olarak hem dilsel hem de etnik bakımdan tamamen Kıpçaklaştılar. Kıpçak dillerinde görülen pek çok Bulgar Türkçesi kökenli sözcük bu asimilasyon sürecinin bir sonucudur. Kuman-Kıpçakça, Kazakça, Tatarca, Başkurtça ve Türkçe sayışmaca ve tekerlemelerde karşımıza çıkan ve aslında Bulgar Türkçesine özgü olan *birim*, *ikim* gibi biçimler de büyük bir olasılıkla (muhtemelen bu biçimleri içeren tekerlemelerle ve/veya sayışmacalarla birlikte) bu asimilasyon süreçleri sonunda Kuman-Kıpçak halklarına geçmiş ve günümüze kadar ulaşmış olmalı.

Moğollar, Altın Ordu Devleti'ndeki çeşitli Türk kabilelerinin yeniden teşkilatlanması ile meydana gelen Kuman-Kıpçak halklarının büyük bir bölümünü Harezm (bugünkü Özbekistan ve Kazakistan) bölgesine ve Orta Asya topraklarına yerleştirdiler. Buralara yerleştirilen Kuman-Kıpçaklar bu bölgelerdeki halkların, örneğin Kazakların, etnik yapısının oluşmasında önemli rol oynadılar. Bu nedenle (8) No.lu örnekteki Kazakça tekerlemelerde görülen *birim*, *ikim* gibi biçimlerin de bu bölgeye göç eden Altın Ordu Kuman-Kıpçakları tarafından getirildiğini söylemek pek yanlış olmayacaktır sanırım. Fakat Altın Ordu Kuman-Kıpçakları sadece doğuya değil Batı'ya, yani Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a, bugünkü Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Makedonya topraklarına da göç ettiler. Macaristan Kuman-Kıpçaklarından kalan ve günümüze kadar ulaşan sayışmacayı da Volga Bulgarlarını asimile eden bu Altın Ordu Kuman-Kıpçakları getirmiş olmalıdır.

Türkiye'de seyrek olarak görülen ve Tatarca, Başkurtça, Kazakça tekerlemelerdekilerle aynı olan *birem - birem / ikem - ikem*, *birem ikem* ve *birim*, *ikim*, *üçüm* gibi biçimler de muhtemelen Anadolu'ya dalgalar hâlinde ve sürekli olarak göç eden Altın Ordu Kuman-Kıpçakları tarafından getirilmiş olmalı.

Bu tarihî açıklamalardan, söz konusu *birim*, *ikim* gibi biçimlerin Kuman-Kıpçakçaya, Kazakçaya, Tatarçaya, Başkurtçaya ve Türkçeye nasıl geçtiğini sanırım daha iyi anlamak mümkün olacaktır.

Bu çalışmada incelenen Kuman-Kıpçakça sayışmacanın ve yukarıda verilen diğer sayışmaca ve tekerlemelerin tabakalarını ve tiplerini aşağıdaki şemada görmek mümkün:

Eskicil Sayışmaca

1. tip

*birim**ëkim**... ..*

(Bulgar Türkçesi)

3. tip

*birim**ikim**... .. +**kazan tübi + n*

(Karcag)

4. tip

(başka sayışmacalarının
son bölümü olarak)*birim**ikim**... .. +**alčik**balčik**sen čik*

(Kunmadaras)

6. tip

(ikili biçimde)

*birem - birem**ikem - ikem**+**... ..*

(Türkçe, Tatarca)

Eskicil Sayışmaca

2. tip

*alçık**balçık**sen çık!*

(Erken Dönem Türkçesi)

5. tip

(başka sayışmacalarının
son bölümü olarak)*bir iki**kurnaz tilki**... .. +**alçık**balçık**sen çık!*

(Türkçe)

7. tip

(başka öğelerle genişletilmiş)

*alçık**balçık**+ saydım / sana diyorum / vb.**sen çık!*

(Türkçe)

BİLİM DİLİMİZDEKİ YABANCILAŞMA

Hamza ZÜLFİKAR

Sayın Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan Yardımcısı ve Türk Dil Kurumunun Başkanı, çok değerli bilim adamları.

Bu konuşmamda bilim dallarına ait terimlerin giderek yabancılaştığı üzerinde durulacak, yabancılaşmanın örnekleri ele alınıp yaşanan ihmal dile getirilmeye çalışılacak, aydınların, bilim adamlarının Türkçe karşısındaki ilgisizliğinden söz edilecektir.

Bilim dilimizin tarih boyunca geçirdiği dönemler üzerinde bir araştırma yapılacak olursa, aydınların, bilim adamlarının içinde yaşadıkları dönemlerin kültür dilleriyle eserler verdiklerini, Türk diline gereken ilgiyi göstermedikleri ortaya çıkacaktır. Bugün de böyle bir sürece girildiği ve birçok aydınımızın, bilim adamımızın aşağıda örneklerini vereceğim yabancı terimlere özendikleri görülecektir.

Türklerin çeşitli bilim dallarında eserler vermeye başladığı X. yüzyıldan itibaren Arapça, bilim dili olarak Asya’da ve Orta Doğu’da yaygın olarak kullanılmıştır.

“Arapça nasıl oldu da o dönemlerde dünyanın bu köşesinde bilim dili hâline geldi?” sorusunun cevabı vardır. Yunanca eserleri Arapçaya çevirenler, bu dilin imkânlarından yararlanarak Arapça terimler türetmiş ve her alanda bilim dilini geliştirmişlerdir. Türkler Müslüman olduktan sonra kendilerini bu kültür ortamında bulmuş ve eserlerini de Arapça olarak vermeye başlamışlardır. Dolayısıyla bilimin anlatıldığı özel sözler olan terimler, Arapçadan alınmıştır. Ancak Türkler, zamanla o dilin imkânlarından yararlanarak yeni terimler türetmişlerdir.

Ünlü bilim adamlarından Farabi, Ali Kuşçu, İbni Sina gibi aslen Türk olan bilginler eserlerini Arapça yazmışlardır. Gene aynı ortamda eser veren *Divanü Lugati’t-Türk*’ün yazarı Kâşgarlı Mahmut da sözlüğünü Arapça olarak kaleme almıştır. Bu gelişmeler karşılık aynı yıllarda *Kutadgu Bilig* yazarı

Yusuf Has Hacıp ise, sade bir Türkçe ile bilimi öne çıkaran Türkçe terimlerle şu dizeleri yazmıştır:

*Ukuş kadrini hem ukuşlug bilir
Bilig satsa bilge biliglig alır
Bilig kadrini hem biliglig ukar
Güher kıymetini nadan ne bilür¹*

Türkçe eserler verenlerden söz ederken Farsça yazan Selçuklu şairlerini yeren Ali Şir Nevai'yi de anmadan geçmemeliyiz. On beşinci yüzyılda Ali Şir Nevai, Farsçanın bütün inceliklerini bildiğini ifade ederken dönemin şairlerini şöyle yerer:

*Türk'ün hüner gösteremeyen zavallı gençleri, kolaya kaçarak, Farsça şiir söylemekle meşgul oluyorlar. Bir insan etrafta ve iyice düşünürse Türkçede bu kadar genişlik, incelik, açıklık ve zenginlikler durup dururken bu dilde şiir söylemenin ve sanat göstermenin daha kolay, daha beğenilir olacağını anlar...*²

Yıllar sonra bir başka tepkiyi Arapçanın ve Farsçanın Türkler arasında bilim dili ve edebiyat dili olarak geçerli oluşuna karşı çıkan Karamanoğlu Mehmet Bey'in sözlerinde buluyoruz.

Konuşmamı sınırlamak amacıyla tarihî gelişmeyi birkaç cümleyle ifade etmeye çalışıyorum.

İlk güçlü tepkiyi Anadolu Beylikleri Dönemi'nde halk diline dönüşün başlamasında, Türkçenin resmî dil oluşunda görüyoruz. Yazarlar, şairler, bilginler Türkçe yazmaya başlamış, Arapça ve Farsça yazılmış bilimsel eserler bu tarihte Türkçeye çevrilmiştir.

Eserlerini doğrudan Arapça yazan bilginler, edebî ürünlerini Farsça olarak veren, Farsça şiir yazmada yarışan Türkler, Osmanlı Dönemi'ne gelince Arapçadan aldıkları mevcut kelime ve terimlerin yanı sıra bu kez Arapça ve Farsça köklerden eklerden yararlanarak Türkçe yardımcı fiilleri ve bazı ekleri de katıp *lisan-ı Osmani* adı verilen karma bir dil yaratmış, bilim dallarını bu kelime ve terimlerle anlatmaya, yazmaya başlamışlardır. Bu tutum Cumhuriyet'in ilanına kadar sürmüştür. Ortaya çıkan bilim dili Araplar, Farslar için yabancı, Osmanlılar içinse millî bir dildir.

¹ Anlamanın, öğrenmenin kıymetini ancak anlayış sahibi bilir, biri bilgi verse onu ancak bilgili, bilgiye değer veren alır.
Bilginin kadrini ancak bilgili bilir, tıpkı kıymetli madenleri tanıyanlar gibi bir tür cevher olan bilginin kıymetini cahil kimseler ne bilsin!

Osmanlı hâkimiyeti boyunca okullarda Arapça ve Farsçadan vazgeçilmemiş, Anadolu'da, Balkanlarda, Arapça ve Farsça okutulmaya devam ettirilmiştir. Arapça ve Farsçanın okullardan kaldırılması ise ancak Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir.

Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerinden oluşan Osmanlı Türkçesi kavramları bu dille ifade etmeye başlamıştır. Birkaç örnek verelim: *jeoloji*, *psikoloji*, *geometri* terimleri, gündeme geldiğinde bunlar *ilm-i arz*, *ilm-i ruh*, *hendese* biçiminde karşılanmıştır. *Publique opinium* terimi *efkârı umumiye* olmuştur. Dikkat edilirse terim Batı dillerinden olduğu gibi alınmamış, o günkü resmî dil olan Osmanlı Türkçesinden bir karşılık bulunarak dile mal edilmiştir.

Batı'dan gelen her kavramın Osmanlıcanın imkânlarından yararlanılarak karşılanması Tanzimat Dönemi'nden itibaren bir gelenek hâline gelmiş; her yeni kavram Osmanlıcanın imkânlarından yararlanılarak karşılanmıştır. Osmanlıcanın imkânları ise, Arapçanın kökleri, ekleri, Farsçanın ekleri, kökleri ve bu dillerin kurallarından oluşur. İki büyük dilin imkânları bir araya geldiğinde yeni kavramları karşılamak kolaylıkla yapılmıştır.

² Metnin aslı: *Hünersiz Türkning sitem-zarif yigitleri asanlıkkâ bola Farsî elfaz bile nazm ayturga meşgul bolupturlar. Ve fi'l-hakika, eger kişi yahşi mulahaza ve te'emmül kılssa, çun bu lafzda munça vus'at ve meydanıda munça fushat tapılır kirek kim munda her suhan-güzarlıg ve fasih-güftarlıg ve nazm-sazlıg ve fesane-perdazlıg asanrak bolgay ve vaki asanrakdur.*

Arapça, Farsça kelime kök ve eklerinden, kurallarından yararlanılarak kelime yapmanın yüzlerce yıl süren tarihi 1920'li yıllara kadar devam etmiştir. 1924 yılında ölen büyük düşünür Ziya Gökalp ölmeden önce *kültür* için *hars*: *ideal* için *fikir* kökünden yararlanarak *meşkûre* terimini türetmiştir. Türetilen kelimeler bu yıllarda bile Arapça ve Farsça kelime kök ve eklerine dayanmaktaydı. Bu akımın son temsilcisi olarak Z. Gökalp ile Arapça ve Farsça kelime ve eklerinden kelime türetmek dönemi kapanmıştır.

Atatürk'ün Türk Dil Kurumunu kurması ve ardından düzenlediği kurultaylarla başlatılmış olan Türkçeleştirme çalışmalarında artık Arapça Farsça kurallara göre kelime türetmeye son verilmiş, vaktiyle türetilenler temel alınıp

² Metnin aslı: *Hünersiz Türkning sitem-zarif yigitleri asanlıkkâ bola Farsî elfaz bile nazm ayturga meşgul bolupturlar. Ve fi'l-hakika, eger kişi yahşi mulahaza ve te'emmül kılssa, çun bu lafzda munça vus'at ve meydanıda munça fushat tapılır kirek kim munda her suhan-güzarlıg ve fasih-güftarlıg ve nazm-sazlıg ve fesane-perdazlıg asanrak bolgay ve vaki asanrakdur.*

onların Türkçeye aktarılmasına çalışılmıştır. Örnek olarak Türk aydını *sefir-i kebir*'i, *tahtelbahir*'i *âmal-ı erbaa*'yı terk edip dilini *büyükelçi*, *denizaltı*, *dört işlem* demeye alıştırmıştır.

Ziya Gökalp'ın kültür için önerdiği hars kelimesine gelince bu terim 1940-1950'li yıllarda bir süre kullanılmış, 1950'li yıllarda Nurullah Ataç, *kültür*'e ve onun için önerilmiş olan *hars*'a *ekin* karşılığını ileri sürmüştü. Bu gelişmeler benim Türk dil ve edebiyatı bölümünde okurken ve daha sonra bu bölümde öğretim üyesi olarak çalışırken şahit olduğum önerilerdir. O yıllarda ve daha sonra *ekin* terimini kullananlar da oldu. Cevdet Kudret, *ekin* terimini beğenmedi *ekit* ile bu kavramın karşılanmasını istedi. Son olarak Konur Ertop, her ikisini de kabul etmeyip *kültür*'e karşılık olarak *ekinç* sözünü önerdi. Sonunda bütün bu çabalar boşa çıktı ve Fransızcadan gelen *kültür* galip geldi. Bir örnekle anlatmaya çalıştığım bu durum, birçok öneri kelime de yaşanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra millî değerlerin öne çıkarılması doğrultusunda Türkçe terimlerin dile getirilmesi kısa zamanda taraftar bulmuş ve bu akım bir süre sonra millî bir dava hâline getirilmiştir. Başlangıçtaki bu heyecanlı yıllarında "Türkçede karşılanamayacak hiçbir yabancı kelime yoktur." sözü dillerde dolaşmıştır. Bu söylemle yola çıkılmıştır. Atatürk'ün destek ve teşvikiyle başlatılmış olan bu çalışmalar bütün olumsuzluklara karşı bir birikimin ortaya çıkmasını, birçok Türkçe kelime ve terimin elde edilmesini sağlamıştır. *Mesaha-i sathiye* terimini *yüz ölçümü*, *silsile-i cibâl* terimini *sıradağ*, *mayi* terimini *sıvı* sözüyle, *mahrûkat* 'ı *yakıt* ile ustaca karşılayan ve dile mal eden anlayış, daha sonraki yıllarda giderek zayıflamıştır.

O tarihlerde yapılan heyecanlı ve bilinçli çalışmaları gözden geçirdiğimizde genel olarak şu noktalar üzerinde durulduğu görülmektedir:

Bir ara Batılıların örnek aldıkları Latince, Yananca gibi klasik bir dil arayışına girilmiştir. Bu doğrultuda Uygurcanın klasik bir dil olarak seçilmesi benimsenmiştir. Ancak Uygurca üzerinde çalışacak yeterli sayıda uzman bulmak mümkün olmamıştır. Bu yolda gerekli kaynak da elde yoktur. A. Cafe-roğlu'nun bu amaçla 1934 yılında yayımladığı üç fasikülden ibaret *Uygurca Sözlük*'ten de gerektiği şekilde yararlanılamamıştır. O yıllarda *Uygur* kelimesine bakıp türetilmiş olan "medeni" karşılığı *uygar* ise yapıca ve anlamca sınıcalı bulunmuş, yıllarca tartışma konusu olmuştur.

Türk Dil Kurumunun kurulması ve bu Kurumun teşkilatlanmasında terim kolunun yer almasıyla, ilk defa mesele ciddi bir durum almış ve bu yolda çeşitli bilim dallarına ait Türkçe terimler türetilmeye başlanmıştır. İkinci, Üçüncü Türk Dil Kurultaylarında okunan bildirilerin büyük bir bölümünün terimlere ayrılmış olması ilgi çekicidir. Türkçe terim meselesi en yoğun olarak bu dönemde görüşülmüş, türetmeler ve onların benimsetilmesi, oklarda

okutulması bu yıllarda olmuştur. 1930'lu yıllarda Türk Dil Kurumunun yayın organı olan *Türk Dili* dergisinin ve *Türk Dili Belleteni*'nin pek çok sayısında listeler hâlinde Türkçe terim önerileri olduğunu görüyoruz. Bu dönemde terim çalışmalarının en somut örneklerini astronomi, biyoloji, botanik, coğrafya, fizik, jeoloji, kimya, matematik, zooloji gibi çeşitli bilim dallarının terimlerini içeren *Türkçe Terimler Cep Kılavuzu*'nda bulmaktayız. Bu terimler, 1941 yılında tamamlanarak bilim dünyasına sunulmuştur. Ayrıca *Osmanlıca-Türkçe, Türkçe-Osmanlıca Cep Kılavuzu* da bu tür yayınlardan biridir. Millî Eğitim Bakanlığının onayıyla kılavuzlara tanınmış olan resmî kimlik, terimlerin okullarda okutulmasını sağlamış ve yeni kuşaklar bu terimlerle yetişmiştir. Bugün de ortaöğretimde dersler bu terimlerle okutulmaktadır.

Ne yazık ki Türkçe terim kullanma etkinliği ortaöğretim düzeyini aşamamıştır. Daha ileri düzeyler için türetilen terimler gerekli ilgiyi görmemiştir. *Tahlil*'e karşılık Batı kökenli *analiz* tercih edilmiştir. Arapçadan Türkçeye geçen *tahrir* ise bu tarihlerde yerini Fransızca kökenli *kompozisyon*'a bırakmıştır. Osmanlı Türkçesinde kullanılan *hatt-ı istiva*, yerini *ekvator*'a terk etmiştir. *Belirteç* bugün kimyada bir terim olarak benimsenirken dilliler arasında bu terime ilgi gösterilmemiştir. *Lügat*'e karşılık olarak *sözlük* denmesi ancak 1945 yılında gerçekleşebilmiştir.

1940'lı yıllara kadar terim alanında yapılan çalışmaların hedefi Osmanlı Türkçesindeki kökü Arapçaya, Farsçaya dayanan terimlerin Türkçeleştirilmesidir. Batı kökenli terimlere ise pek dokunulmamış, hatta uyum çerçevesinde Batı kökenli terimlere kucak açılmıştır. Bu gelişmede başta Peyami Safa olmak üzere dönemin pek çok yazar, bilgin ve devlet adamının teşvik edici olduklarını, bu konuda yazılar yazdıklarını görüyoruz. Oysa Batı dillerinden alınması gereken terimler yanında alınmasına gerek olmayan ve Türkçede kolaylıkla karşılanabilen terimler de vardı.

Yüzyılın sonuna doğru Batı dillerinden gelen kelime ve terimler hız kazandı ve bunlar Türk bilim adamlarınca ve aydınlarca ilgi gördü. Yabancılaşmanın hızla geliştiği ilgililerin dikkatinden kaçtı. Birkaç örnek verelim: Türkçe *yasa dışı* yerini *illegal*'e, *gerçek* yerini, *realite*'ye, *yumuşama* yerini *detant*'a, *seçkin* yerini *elit*'e bırakmaya başladı. Bu gelişmeden yazarlar, devlet adamları, öğretmenler, kısaca aydınlar bir tepki göstermediler. Onlar bunu Batı toplumu olma yolunda bir gelişme, bütünleşme olarak değerlendirdiler. Bazı aydınlarımız da işin farkında değildi.

Gün geçtikçe yeni yeni yabancı kelimelerle karşılaşılmaya başlandı. Son yıllarda duyduğumuz örneklerden biri *disinformasyon* (disinformation). “Yanılıcı siyasi, ekonomik veya askerî haber.” diye tanımlayabileceğimiz bu kelimeyi televizyonda kullanan kişi, konuşmasının bir başka yerinde bunu *haber*

kirliliği biçiminde değiştirdi. *Aslı faslı yok, yalan, uydurma* gibi dilde yaşayan nice Türkçe kelime anlaşılan çağdaş bulunmuyor.

Aydınlar, yabancı bir söz kullanmakla kendini farklı göstermeye çalışıyor. Bir örnek daha verelim: *Aktivasyon* kavramı dilde *aktive etme* biçiminde yerleştirilmiştir. Örnekte görüldüğü gibi *-tion* ekiyle biten isimlerin fiil adı olarak Türkçe *-leme* ekiyle karşılanması mümkünken söz konusu kelime *aktive etme*, *aktive etmek* biçiminde bir yardımcı fiille dilde yer etmektedir. Öncelikle böyle bir fiile ihtiyaç olup olmadığı düşünülmemiştir. Fiili *aktifleştirmek* daha doğrusu *etkinleştirmek* olması gerekirken *aktive etmek* biçiminde Türkçeye uymayan türetmeler yapılmıştır. Öteki örneklerde de aşağı yukarı böyle bir durum olmuştur.

Aktivasyon kelimesinin bugün *aktivasyona geçmek* örneğinde de kullanıldığını görüyoruz. *Aktivasyona geçmek* doğru bir kullanım değildir. Bu kavramın dilde zaten *harekete geçmek* biçiminde karşılığı var.

Genel dilde olduğu gibi yabancılaşma çok daha fazla bir biçimde, çeşitli bilim dallarında yayılıyor. Türk ticaret hayatı da bu yabancılaşmadan nasibini alıyor. Bunun için “güvenliği onaylanmış olmak” anlamında *akredite olmak* (İng. *Accredit*) örneğini verelim. Bankacılıkta “güven yazısı, güven hesabı” anlamında *akreditif* biçimi daha yaygın. Sıfat olmasına karşılık *akreditif* cümlede isim gibi kullanılıyor. Para ve bankacılık konusunda uzmanlaşmış kişiler *güven yazısı*, *güven mektubu* veya *güvenliği onaylı* gibi sözleri bankacılık alanının terimleri olarak görmüyor, küreselleşme uğruna yabancı karşılıklarını tercih ediyor. Bunların arasında *akreditif için güvenliği onaylı* daha uygun bir karşılıktır. İlgililerden beklenen, bir yabancı kavrama Türkçe karşılık kullanmada birleşmedir. Dilcilere, Türk Dil Kurumuna düşen görev ise yabancı terimlere uygun karşılıklar bulmalarıdır. Devletin ilgili kurumları da öğretim basamaklarında Türkçe terimlerin kullanılmasını sağlamalıdır.

Bilim dallarında terimlerin nerdeyse tamamının yabancı kelimelerden oluşmasına son elli yıldır herhangi bir tepki gösterilmiyor. Bu gelişmede Batı’nın bilim hayatından çeviriler yapmanın rolü büyüktür. Söz konusu vurdumduymazlığı anlamak güç. Birbirinde kopuk bilim dalları, Batı kökenli yabancı terimlere kapılarını ardına kadar açmış. Ülkemizdeki bu manzarayı gören, uyarın, bunun için önlem alan bir makam da yok. Üniversite rektörleri, dekanları, bölüm başkanları bu konuda ilgisiz. Öğretim üyelerinin büyük bir bölümü terim kullanmada Batı dillerine yönelmiş. Üniversitelerdeki öğretim üyeleri sanki bu durumdan memnun görünüyor. Kimisi de bunu bir zenginlik sayıyor.

Türkçe terimlere ilgi gösteren bazı öğretim üyeleriyle Türk Dil Kurumu arasında bir ilişki, bir dayanışma kurulamıyor.

Bu konu gündeme geldiğinde çözümün Türk Dil Kurumundan beklendiği ifade edilmektedir. Türk Dil Kurumu ise yasal yetersizlikler içinde ürettiklerini, elde ettiği birikimlerini bilim çevrelerine kabul ettirmekte zorlanmaktadır. Türk Dil Kurumu giderek ağırlaşan bu sorumlulukta tek başına kalmıştır. Önerdikleri yüzlerce Türkçe karşılıktan bir örnek verelim:

Bugün siyasi hayatta, bilim çevrelerinde sık sık *motivasyon*, *motive etmek* sözleri kullanılmaktadır. Bu kavram düne kadar *teşvik etmek* kelimesiyle ifade edilirdi. Türk Dil Kurumu *motivasyon*, *motive etmek* için Türkçe köklere ve eklere dayalı *isteklendirmek*, *yönlendirmek* fiillerini önerdi. Daha önce buna *güdülemek* karşılığı da önerilmişti. Ancak bunların hiçbirine Türk aydını ilgi göstermiyor. Bu durum biraz da tanıtmanın yetersiz olmasına bağlanabilir. Karşılık bulmak zor değil, zor olan bu tür önerileri tanıtmak, kabul ettirmektir. *Süper* sokaktaki vatandaşın söz varlığına girmiştir.

Vatandaşın gözünde bugünkü manzara bir hayli ilgi çekicidir. Türkçeleştirme, Doğu kökenli kelimelere bulunan karşılıklarla tamamlanmış sayılmıştır. Yazara, bilimi adamına göre sanki Türk dili, yabancı dilerin boyunduruğundan kurtulmuş, artık kendi kuralları, kendi söz varlığı içinde yeni kavramları karşılamakta, istenilen miktarda kelime ve terim türetebilmektedir!

Geçmişte, bin yıl boyunca, aşırı bir biçimde Farsça ve Arapçanın etkisinde kalan Türkçe, 1930-1940'lı yıllarda terim düzeyinde gelişme göstermiş, ne yazık ki on yıl sonra bu çalışmalar zayıflamış, Türkçe bu kez de Batı'nın etkisinde yeniden yabancılaşmaya başlamıştır. Batı kökenli kelimelere olan hayranlık çerçevesinde *temel*, *esas* sözlerinin yerine *baz* geçmiş; *esas alma*, yerini Türkçede *baz alma*'ya bırakmıştır. Türkçede *nikbin*, *bedbin* biçiminde sözler vardı. *Nikbin*, *bedbin* Osmanlıca sayılmış, *iyimser*, *kötümser* biçiminde karşılıkları türetilmiştir. Ancak günümüzde bunların yerine *pesimist*, *optimist* sözleri öne çıkmaya başladı. Bu örneklerde olduğu gibi birçok kelimenin bugün dilde hem Osmanlıcası hem Fransızcası hem de Türkçesi var. Ortaya çıkan manzara bizim dil tarihimiz içinde ihmalkârlığımızı yansıtan bir tablodur.

Özellikle belirtmemiz gerekir ki sayıları binleri bulan Batı kökenli kelimelerin bir bölümü, Osmanlı Türkçesinden kalma kelimelerin yerine geçmiş, bir bölümü ise Türkçe kelimelerin yerini almaya başlamıştır.

İşin asıl garip tarafı Türkçesi bulunmuş ve benimsenmiş birçok yeni kelimenin yerini artık Batı kökenli kelimelerin almaya başlamasıdır. *Beynelmilel*, *milletlerarası*, *uluslararası*, *internasyonal*; *müzmin*, *süreğen*, *kronik*; *ehlivukuf*, *bilirkişi*, *eksper* vb. *Özgün*'ü dile yerleştirmeye çalışırken Batı'dan gelen *orijinal* yayılmaya başladı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan terim çalışmalarında dile *bağdaşık* kelimesi kazandırılmıştı, onun yerini *homojen* aldı. *Kontaminant* karşılığı *bulaşkan* gibi türetmeler kullanılmaya kullanıl-

maya unutuldu. En tipik örnek: *Cankurtaran* gözümüzün önünde *ambulans* oluverdi. Yabancılaşma süreci 1980’li, 1990’lı ve 2000’li yıllarda da giderek hızını artırmıştır.

Dildeki yabancılaşma birçok söyleyiş ve yazım sorununu da beraberinde getiriyor.

Dile giren yabancı bir terim bir süre sonra onları yabancı dildeki türevleri de davet ediyor.

Dile giren terimler beraberinde yabancı dilin kurallarını da getiriyor.

Yabancı dille eğitimin gündeme geldiği yıllardan bu yana Türkçe zaafa uğramıştır. Bu başlıklar üzerinde durulması ve tek tek işlenip örneklenmesi gereken konulardır.

1990’lı yıllarda Türk Dil Kurumu yetkilileri, Türkçe terimlerin öne çıkarılmasını sağlamak için birtakım projeler başlattı. *Matematik Terimleri Sözlüğü*, *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*, *Nükleer Enerji Terimleri Sözlüğü* ile ilgili yayınlar o tarihlerde ortaya kondu. Bu yayınlarla terim alanında büyük ölçüde Batı dillerinin etkisinde kalındığı, durumun Türkçenin aleyhine geliştiği açıkça anlaşıldı.

2005 yılında Türk Dil Kurumunda yeni projelere el atıldı. Eczacılık Terimleri Çalışma Grubu, Tıp Terimleri Çalışma Grubu, Veteriner Terimleri Çalışma Grubu, Diş Hekimliği Çalışma Grubu, İktisat Terimleri Çalışma Grubu gibi bilim kurulları oluşturuldu. Bu gruplarda yer alan bilim adamları kendi alanlarının terimlerini derlemeye, tanımlamaya, onlara Türkçe karşılıklar bulmaya başladılar. Çalışmalardan birkaç örnek verelim:

Laboratuvarlarda insan sağlığı için zararlı olan gaz, duman ve buharların bir havalandırma sistemiyle dışarı atılmasına olanak veren camekânlı bölüme *çekerocak* adı verildi ve bitişik yazıldı. Bitkiyle, böceklerle beslenen canlıları anlatan Batı kökenli Latince *herbivorous*, *carnivorous* kelimelerini kullanmayıp bunların yerine Türkçe *-cıl* ekinde yararlanarak *bitkicil*, *böcekçil* terimleri türetildi. *Bakterisit*, *tenyasit* gibi terimlerde geçen *-sit* parçası, *kıran* kelimesiyle karşılandı. *Bakterikıran*, *tenyakıran* gibi yeni terimler elde edildi. Bunun daha önce dilde *saçkıran* örneği vardı. Son elli yıl içinde patron karşılığı *işveren* gibi kelimeler de bu yapıya uygun türetildi. Bilimsel kavramlara Türkçe karşılıklar ararken *kıran*, *birleşen*, *veren*, *bölen* gibi türevler örnek alınmalıdır. “Örneksime” terim türetmede bir yöntemdir. Anadolu ağızlarında dik yokuşların adı *naldöken* ya da *kuskunkıran*, *palandöken* kelimeleriyle adlandırılmıştır. *Başdöndüren* de bu yapıdadır. *Kindar* için aynı yapıda *kinbesleyen* uygun bir karşılıktır. Gerektiğinde söz konusu işi yapan anlamında benzer başka terimler türetilir. Bir başka örnek verelim. Fiili *soğurmak*, isim biçimi *soğurma*

tek başına bu kavramı karşılamaya, türevlerini elde etmeye yetebileceğinden *absorbe etmek* demeye gerek yoktur. *Absorbans* ise kolayca *soğurgan* sözüyle karşılanabilir.

Türkçe *-an(-en)* eki yayında bir de *-gan(-gen)* eki var. Örnek olarak *sarılgan* teriminde olduğu gibi *-gan, -gen* ekinin yoğunlukla bir işin yapıldığı anlamında kullanılması gerektiği ilgililere anlatılmalıdır.

Terim türetme yollarıyla ilgili dilde başka pek çok imkân var. Cumhuriyet Dönemi'nde *faal* karşılığı olarak türetilen *etkin* isminden *etkinleşmek, etkinleştirmek, etkinleştirilmek* fiil çatıları türetilir. Bu şekillerden yeni isimler ve yeni fiiller elde edilebilir. Bunlardan da yeni adlar, sıfatlar elde edilebilir. İşte bir yapı mı gerekli *etkinleşmek*, ettirgen bir yapı mı gerekli *etkinleştirmek* fiillerinden yararlanılabilir. Demek ki öncelikle gerekli olan Türkçe bir fiilden hareket edilmesi ve bu fiil kökünün esas alınmasıdır. Kökü Türkçe olmayan bir yapıda *aktifleşmek* fiili *etkinleşmek* ile karşılanabilir. *Etkinleşmek* fiilinden türetilen *etkinleştirici* sözü *aktivatör*'ü karşılar. Durum böyle olması gerekirken *aktivatör* yeni bir terim olarak tıpta ve biyolojide kullanılır olmuştur. *Etkinleşmek* fiilinden *etkinleştiren, etkinleştirilen, etkinleştirilmiş, etkinleştirici* gibi daha başka sıfatlar elde edilebilir. Sıfatı elde edilmiş olan bir kavramın zarf olarak kullanılması daha kolaydır. *Etkinleşmek* fiilinden, *etkinleşme* ismi, *etkinleştirici* sıfatı, *etkinleştirici olarak* zarfı yapılabilir. Türkçenin işleyişi de bu esasa dayanır.

Çözmek fiilinden *çözüm* türetilmiştir. Bu isimden *çözümlemek* biçiminde yeni bir fiil daha elde edilebilmiş. Aynı işleyiş öteki fiillerle elde edilebilir. Dilin bu tür imkânları bilim adamlarıyla görüşülüp tanıtılmalıdır.

Kuramsal olarak bir iki örnekle ortaya konan bu yolla pek çok Türkçe fiilden adlar, sıfatlar elde edilebilir. Ancak bu tarzda Türkçeleştirmenin kullanıcılarına anlatılması, benimsetilmesi, işin asıl zor tarafıdır. Yıllardır *barsak* yanlış, *bağırsak* doğru der dururuz ama sağlık bilimiyle ilgili yayınlarda *barsak* gene de kullanımdadır.

Bilim adamlarını kitaplarında, derslerinde kullandıkları terimlerden vazgeçirmek, onları Türkçe terimlere yönlendirmek kolay değildir. Öte yandan yabancı terimlere karşılık bulmak ve o karşılığın kullanımını yaygınlaştırmak, işin bir başka güç yönüdür. Ayrıca bir kavrama birden çok karşılığın kullanıldığı ülkemizde bu karşılıklardan birinde karar kılmak halledilmesi beklenen önemli konulardan biridir. *Glass wool* terimiyle yüz yüze gelindiğinde kimisi bunu *cam pamuğu*, kimisi de *cam yünü* diye karşıladı. Ayrıca ambalajların üzerinde *glass wool* sözüne rastlıyoruz.

Katalizlemek ayrı bir örnektir. Kökü Türkçe değildir. Kökü yabancı olsa bile dilde belli bir kullanıma ulaşmış olan *hızlandırmak* bu kavramı karşılayabilirdi. *Katalizör* için *hızlandırıcı* ya da *tezleştirici* denebilir. *-or* ekiyle kurulu olan şekiller *antrenör-çalıştırıcı* örneğinde olduğu gibi Türkçe bir fiile *-ıcı* eki getirilerek karşılanabilir. Bunun gibi *katalizör* de *hızlandırıcı* biçiminde Türkçeye mal edilir. Önemli olan Batı dillerinden gelenlere saplanıp kalmamaktır. Bunlara yapıca kurallı, anlamlı terimler bulmaktır.

Anlatmaya çalıştığım bu durumun bugün yardımcı fiillerle kurulmuş yüzlerce örneği vardır. Asıl yozlaşma da bu yolda gelişmektedir. Kavramların fiil biçimleri tıpkı Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi yardımcı fiillerle elde edilmektedir. Bu durumda yalnızca dil yozlaşmıyor, aynı zamanda ilkelleşiyor.

minimize etmek, realize etmek, organize etmek, rehabilite etmek, pasivize etmek, maksimize etmek, motive olmak, sivilize etmek, kanalize etmek, kategorize etmek, ekarte etmek, elimine etmek, subvanse etmek, dramatize etmek, pastörize etmek, print etmek, seyv etmek, bloke etmek, izole etmek, fermante etmek, deklare etmek, absorbe etmek, aranje etmek, legalize etmek, etüt etmek, kritik etmek, kofirme etmek vb.

Geçişli kavramları *etmek* ile karşılanırken geçişsiz kavramlar da *olmak* yardımcı fiiliyle elde edilmektedir.

politize olmak, detone olmak, stabilize olmak, şok olmak, entegre olmak, fokus olmak, konsantre olmak, demoralize olmak vb.

Yardımcı fiillerle kavramları karşılama günümüzde bir akım hâlinindedir ve çoğumuz bu akımın farkında değiliz.

Yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi Batı'dan bir isim alınıyor onun fiili *etmek* ve *olmak* yardımcı fiiliyle karşılanıyor. Bazen de *yapmak, almak* fiilleri yardımcı fiil olarak kullanılıyor.

Yapmak ve *almak* yardımcı fiilleri için de birkaç örnek verelim:

şov yapmak, müzik yapmak, enter yapmak, rol yapmak, park yapmak, brifing yapmak, kamping yapmak, miting yapmak, rafting yapmak, ring yapmak, trekking yapmak, stres yapmak, panik yapmak, doktora yapmak, mastır yapmak, röportaj yapmak, staj yapmak, reform yapmak, redaksiyon yapmak, kariyer yapmak, kampanya yapmak, diyet yapmak, koordinasyon yapmak, pike yapmak, demagoji yapmak, plan yapmak, liste yapmak, kopya yapmak, sörf yapmak, çet yapmak vb.

Almak yardımcı fiilleriyle kullanılanlara da şu örnekleri verebiliriz:

start almak, baz almak, rölantiye almak, pozisyon almak vb.

Örnekleri bilinen, sık duyulan kelimelerden seçtim; bunların bilim dallarında çok zengin çeşitleri var. *Rehabilite etmek* örneklerden biridir. Bunu hangi kelimeyle Türkçe olarak karşılayabiliriz. Türkçe yazılmış biyoloji, kimya ve öteki fen dallarıyla ilgili bir eseri, bir makaleyi okuduğumuzda bu tür örneklerin başka türlerini görebiliriz.

Tıpkı Osmanlıcada olduğu gibi artık neredeyse Türkçe fiiller kullanılmıyor, Batı dillerinde yabancı bir isim alınarak ona *etmek*, *olmak* veya *almak*, *yapmak* yardımcı fiillerinden biri getirilerek türetmeler yapılıyor. Osmanlı aydını da böyle yapıyordu. *İntihap* kelimesinin fiiline ihtiyaç duyduğunda bunu *intihap etmek* ile karşılıyor, *seçmek* fiilini kullanmıyordu. Osmanlı Türkçesi asıl bu tür örneklerle yabancılaşmıştır.

Türkçe fiilleri bakımından zengin bir dildir. *Uymak*, *kaçmak*, *dönmek*, *açıklamak*, *yıkmak*, *başıslamak*, *gömmek*, *buyurmak*, *yitirmek*, *çağırarak*, *korumak*, *istemek*, *kaygılanmak* gibi Türkçe fiiller varken *riayet etmek*, *fırar etmek*, *avdet etmek*, *izah etmek*, *tahrip etmek*, *affetmek*, *defnetmek*, *emretmek*, *kaybolmak*, *celp etmek*, *muhafaza etmek*, *talep etmek*, *endişe etmek* biçimlerindeki karşılıklar kullanılagelmıştır. Geçmişte olup Türkçeye yerleşen bu birleşik fiilleri artık Türkçenin bir zenginliği olarak görüyoruz. Ama günümüzde aynı yardımcı fiillerden yararlanarak Batı kökenli kelimeleri işletmeye, dile yerleştirmeye çalışmalıyım.

Son yıllarda seçilen kökler bu kez Doğu dillerinden değil Batı dillerindendir.

Organize etmek, *düzenlemek* fiiliyle kolayca karşılanır ve buradan çeşitli türevler yapılabilirdi. Böyle bir eğitim verilemediği için, başlangıçta önlem alınmadığından dolayı *organize suç örgütü*, *organize sanayi bölgesi*, *organizatör* gibi şekiller kullanıla kılınıla dile yerleşti. Bu kavramın eski karşılığı *tertip* idi. *Tertip* ötekiler gibi dilden atılırken Batı'daki karşılığı öne çıktı.

Mütecaviz kelimesi Osmanlıca sayılıp dilden çıkarılırken yerine *agresif* gelip oturdu. *Saldırgan* bu ölçüde yayılamadı. *Agresif*'in biri tıpta, biyolojide diğeri de psikolojide kullanılan iki anlamı var. Bu durumda ilkinde *yayılgan*, ikincisine *saldırgan* karşılıklarını benimsetip *agresif* ten kurtulmalıyız.

İşin asıl garip tarafı, *parça alma* dilde varken *biyopsi*, *oburluk* varken *polifaji*, *kısırlık* kelimesi varken *ajenez*; dilde *kansızlık* varken *anemi*, *aşırı şişmanlık* varken *obez*, *böbrek üstü bez* varken *adrenal*, *yığışma* veya *birikişme* varken *aglutinasyon*, *eklem sertliği* varken *ankiloz*, *yoğunluk* varken *dansite*, *damar görüntüleme* varken *anjyografi*, *döl yatağı* veya *rahim* varken *uterus*, *uyluk kemiği* varken *femur*, *bakışsız* varken *asimetrik*, *bakışlı* varken *simetrik*, *artı uç* varken *anot*, *eksi uç* varken *katot*, *karın* varken *abdomen* gibi

yüzlerce terimin ilgili bilim dallarında yabancı kökenli biçimlerinin kullanılır olmasıdır. Aydınları, bilim adamlarını terimlerin Türkçelerine zorlayacak bir makam olmadığı gibi bir yasa da bulunmamaktadır.

Öte yandan halk ağızları da bu bakımdan bir kaynaktır. Birçok yabancı sözün aslında halk ağzında karşılıkları var. “Zayıflık” anlamında *arıklık*, “astım” anlamında *yelpik*, “epilepsi” karşılığı *tutarık* vb. Aynı durum tarihî Türkçe metinler için de söz konusudur. O eserlerde de özellikle tıpla ilgili pek çok Türkçe terim saklıdır. Bu tür terimler yeri geldiğinde ilgili bilim adalarına önerildiğinde nedense rahatsız oldukları görülmektedir.

Türkçe terimlere bigâne kaldıkça, dilin bu tür teknik konularına el atmadıkça olumsuz gidiş, Türkçenin aleyhine işlemeye devam edecektir. Bu ihmallerimizin belki bugün fark edilmiyor ama gelecekte bu sorun çok daha büyük bir hâl alacaktır. Uyarıların da uyarıları duyulmuyor ve dikkate alınmıyor. Türk dilinin eğitime, öğretime yön verenler Batı’dan, Doğu’dan gelen yabancı kökenli kelimeleri bir zenginlik sayıyor. “Dil bu yabancı kelime ve terimlerle zenginleşiyor.” diyor. Bunun doğru olmadığını ispatlamak kolaydır. *Mutabakat*, *uzlaşma*, *konsensüs* veya *hakikat*, *gerçek*, *realite* kelimelerinin bir arada kullanılması bir zenginlik sayılmamalıdır. Bu görüşte olan bugün pek çok yöneticimiz, yazarımız, devlet adamımız var. İşin önemli yanı bu tür kelimeler arasındaki anlam inceliklerini bilip *tecrit*, *yalıtım*, *izolasyon* örneklerinde görüldüğü gibi her kelimeyi yerli yerinde kullanmaktır. Bilim adamlarına döndüğümüzde onların büyük bir kısmı Batı dillerinden giren terimleri uluslararası sözler sayıyor ve bu gelişmeyi normal buluyor.

Üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı bölümlerindeki öğretim üyeleri bu konularla yeterince ilgilenmiyor. Hangi yabancı kelimeye hangi Türkçe kelimenin denk düştüğü konusunda da bir çabaları yoktur. Onlar burada söz konusu ettiğimiz meseleleri dershaneye götürmek istememektedir. Oysa bu konuların konuşulduğu tartışıldığı yerler üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı bölümleri özellikle yeni Türk dili ana bilim dalları olmalıdır. Üniversite rektörlerinin, dekanlarının ve öteki idarecilerin dilinden *üniversitenin misyonu*, *üniversitenin vizyonu* kelimeleri hiç düşmüyor.

Türk Dil Kurumuna gelince Kurumun başlangıçtan beri faaliyet gösteren terim kolları, günümüze kadar bu yolda büyük çaba göstermiş, etkili olmaya çalışmış, hemen her dalda terim sözlükleri yayımlamıştır. Ancak son 20 yıl içinde yabancı terimlere önerdiği Türkçe kelime ve terimler ve yaptığı yayınlar yeterince etkili olmuyor. Bu bakımdan konunun devlet katında, bilim çevrelerinde güncel hâle getirilmesi, bunun Türkçeye olan ilgi, sevgi üstünde bir görev, bir ödev sayılması gerekir.

Alışkanlıklardan insanların kolay kolay kurtulması mümkün olmuyor. Bugün asıl düşündürücü nokta aydınlar ve bilim adamları arasında Türkçe bir kelimeyi seçip kullanmak isteğinin veya Türkçesi ne olabilir kaygısının kalmamış olmasıdır. Türk Dil Kurumu bu zaafı görmeli ve giderici önlemler almalıdır. Öte yandan Türkçe terimlere ilgi gösteren, onları kullanmaya çalışan bilim adamlarına Türk Dil Kurumu destek olmalıdır. Birlikte çalışma ortamları hazırlamalı, projeler üretmelidir. Alan uzmanları Türkçenin yapısı, kuralları, işleyişiyle doğrudan ilgili olmadığından ve bu alanda uzmanlıkları bulunmadığından yabancı terimlere karşılık bulmakta güçlük çekebiliyorlar. Bu amaçla Türkçenin, yapısını işleyişini ele alan çeşitli yayınlar yapılmalı, üniversitelerde konuyla ilgili konuşmalar düzenlemeli, bu dava güncelleştirilmelidir.

Sözümüzü burada noktalarken beklentimiz, yeni kuşakların, genç bilim adamlarının Türk dilini kullanmada duyarlı olmaları, Türkçenin yeniden başka dillerin boyunduruğuna girmesine engel olmalarıdır.

Kaynaklar

GÖKBERK, Macit, “Türkiye’de Felsefe Dilinin Gelişmesi”, *Dil Yazıları I*, TDK 19.

KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK, 2007.

TDK, *Türkçe Sözlük*, 2010.

ZÜLFİKAR, Hamza, *Türkçenin Sorunlar ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yayını, 2011

_____, “Terim Türetmede Örneksemenin Yeri”, *Türk Dili* Dergisi, Ekim 2000.

_____, *Doğru Yazma ve Konuşma Bilgileri*, Ankara 2009.

TÜRK DİLİNİN OĞUZ (BATI), KIPÇAK (KUZEY) VE ÇAĞATAY (DOĞU) GRUPLARINDA TEKRARLAMA (FREQUENTATİF) FİİLLERİ

*Hülya SAVRAN**

Giriş

Tekrarlama fiilleri, bir işin aralıklarla ve sık sık yapıldığını anlatan fiillerdir. Fiilin gösterdiği bu iş tekrarlı ama çoğu zaman düzensizdir. Bazı durumlarda bu tür fiiller, belli belirsiz bir hareketi de anlatabilir. Bazen bu fiil, hareketin tam bir yansıması da olmayabilir.

Bu fiiller, özel durumlarla üst üste gelmiş birden fazla ekin bir arada kullanılmasıyla ortaya çıkmış fiillerdir. Her bir ek, tek başına kullanıldığında başka başka anlamlar verirken, bu eklerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan kelimeler, yeni anlamda yeni kelimeler oluşturmuşlardır.

Tekrarlama fiillerini oluşturan ekler, fiilin çatısını etkilemez; fiildeki oluş ve kılışın tekrarlandığını, sürekliliğini ya da belli belirsiz bir hâl alışını gösterir. Bu ekler, kök fiilin ifade ettiği eylemi tasvir edici özelliğe sahiptir. Fakat eklendiği fiilde köklü anlam değişikliği yaparak eskisinden farklı anlamda yeni fiiller türetirler. Bazı durumlarda fiilin anlamını pekiştirirler ya da fiilin anlamına belirsizlik katabilirler. Bu fiillerin, diğer fiilden fiil yapan eklere göre sayıları ve kullanım alanları daha sınırlıdır.

Tekrarlama fiilleri, hemen hemen bütün Türk lehçelerinde görülürler. Fakat her lehçede kendine has özellikleriyle kullanılırlar. Türk dilinin pek çok ortak özelliği gibi tekrarlama fiilleri de Türk lehçeleri arasında önemli bir bağ oluşturmaktadırlar.

Bu çalışmada Türk dilinin işte bu ortak özelliklerinden ve zenginliklerinden olan tekrarlama fiillerinin durumu ortaya konmuştur. Bunun için Oğuz (Batı) grubundan Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Azeri Türkçesi;

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hsavran@balikesir.edu.tr

Kıpçak (Kuzey) grubundan Tatar Türkçesi ve Kazak Türkçesi, tarihsel olarak Kıpçak grubuna dâhil olan ama Oğuz Türkçesinin de etkisinde gelişen Kırım Tatar Türkçesi; Çağatay (Doğu) grubundan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki tekrarlama fiilleri incelenmiştir.

Oğuz (Batı) Grubunda

Oğuz (Batı) grubu, tekrarlama fiillerinin en yoğun olduğu Türk dili grubudur.

Tk.Tk.de bir kısım tekrarlama fiilleri Deny (1941), Hacıeminoğlu (1991), İlker (1997), Hengirmen (1998), Ediskun (1999), Ergin (2000), Korkmaz (2003), Gencan (2007)'da özel bir bölüm ayrılmaksızın ele alınmıştır. Bu fiilleri geniş kapsamda ve ayrı bir bölüm olarak işleyenler, Tuna (1986) ve Banguoğlu (1988)'dur.

-(I)ştIr-, genel olarak bütün lehçelerimizde daha fazla kullanılmakta, bu ekle daha çok kelime türetilmektedir. Bu ek, yerine göre pekiştirme, kuvvetlendirme fiilleri de yapmaktadır. Tk.Tk.de bu şekilde, *araştır-, eleştir-, kovuştur-, soruştur-* gibi yalın kavramları karşılayan yeni kelimeler türetmiştir. (Banguoğlu 1986: 291).

Tk.Tk.de -(I)ştIr- ekiyle kurulan fiillerin bir kısmı kök fiilleri ile birlikte kullanılarak kökteş fiil kategorisine de girerler: *sürüp sürüştür-, takıp takıştır-, verip veriştir-* gibi.

Tk.Tk.deki -cala-, -irle-, -kala-, -mAklA- ekleri, Anadolu ağızlarında kullanılan eklerdendir.

-AlA-, en eski eklerdendir ve geldiği köke tekrarlama ile birlikte pekiştirme özelliği de katar.

-ArlA-, işin ya da hareketin güçlendiğini ama bir taraftan da bitmek üzere olduğunu anlatır.

Bu eklerin, Tkm.de üst üste geldiği ama anlamda bir değişiklik yapmadığı görülür: *dırmalaşdır-* 'tırmalamak', *dörceleşdir-* 'kurcalamak', *dürtgüleşdir-* 'dürtüklemek' gibi. (Söyegov 2000: 213).

Tk.Tk.nde -(I)msA-, -AksA-, -(I)ksA-; Tkm.de -(I)msA-, -(I)msIrA-, -(I)mclrA-, -(I)ncIrA-; Az.de -(I)msA- eklerinde, diğer eklerle göre benzerlik anlamı hakimdir. Aynı zamanda bu ek, hareketin yavaş yavaş zayıfladığını ifade eder. Hareket, ara ara yapılmaya çalışılmakta ama tam yapılamamakta, yapıyor görünmektedir.

Tkm.de -AnjIrlA- veya -AnjLA-, -ArlA-, işin ya da hareketin sona yaklaştığını artık bitmek üzere olduğunu anlatır. (Söyegov 2000: 216). -(I)mclrA-,

-(I)ncIrA-, -cIrA-, -(I)msIrA- veya -(I)msA-, -mArlA- ekleri, bazen işin artık âdet olmaktan çıktığını, bazen o işe ya da harekete özenildiğini, bazen de hareketin iyi karşılanmadığını anlatır. (Söyegov 2000: 213-215).

Türkiye Türkçesinde

-AkIA-, -(I)kIA-: *duraklama*- ‘kısa bir süre durmak; tereddüt etmek’, *tartakla*- ‘çekerek ve iterek hırpalamak’; *didikle*- ‘çekiştirerek veya ısırarak bir şeyi parçalamak; bir şeyi aramak, araştırmak’ *sayıkla*- ‘uykuda veya dalgınlıkla anlamsız ve tutarsız söz söylemek’, *uyukla*- ‘oturduğu yerde hafif, belli belirsiz uykuya dalmak’.

-AksA-, -(I)ksA-: *duraksa*- ‘duraklamak, tereddüt etmek’; *kanıksa*- ‘çok tekrarlama nedeniyle etkilenmez olmak, alışmak; usanmak’.

-AlA-, -IA-: *durala*- ‘durur gibi olmak, duraklamak’, *itele*- ‘sürekli itmek’, *kovala*- ‘sürekli kovmak’, *silkele*- ‘üst üste sürekli silmek’, *kürele*- ‘kürekle üst üste atıp temizlemek’.

-ArlA-: *öperle*- ‘çok öpmek’, *sıkarla*- ‘çok sıkmak’.

-cala-: *ovcala*- ‘ovalamak’.

-(I)ktIr-: *çiziktir*- ‘çabucak çizmek’.

-(I)msA-: *çekimse(n)*- ‘kaçınmak’, *durumsa*- ‘durur gibi olmak’, *gülümse*- ‘gülür gibi olmak, hafif gülmek’.

-irle-: *sendirle*- ‘sendelemek’.

-İşlA-: *dürtüşle*- ‘sürekli dürtmek’, *itişle*- ‘sürekli itmek’, *kakışla*- ‘sürekli kakmak’.

-(I)ştIr-: *alıştır*- ‘alışmasına yol açmak’, *atıştır*- ‘acele acele, sık sık yemek’, *çekiştir*- ‘çekip durmak’, *serpiştir*- ‘serpip durmak’.

-mAIA-, -mAklA-: *dürmele*- ‘dürüp durmak’, *karmala*- ‘sürekli kavramak, sarmak’, *sarmala*- ‘sarıp durmak’; *cırmakla*- ‘tırnaklayıp durmak’.

Türkmen Türkçesinde

-AkIA-, -(I)kIA-: *itekle*- ‘itelemek’, *oynakla*- ‘ oynamak’; *süyrekle*- ‘sürüklemek’.

-AlA-, -IA-: *saçala*- ‘saçmak’, *silkele*- ‘silkelemek’; *ırala*- ‘sallamak’.

-AnAkIA-, -gAnAkIA- : *süyşenekle*- ‘yavaşça bir tarafa doğru hareket etmek’; *uçganakla*- ‘yağmak, uçuşmak; kımıldamak, titremek’.

-(A)ñkırI-*A-*, -AñI-*A-*: *dokañkırI-* ‘dokumak’, *geçeñkırI-* ‘geçmek’; *çıkañI-* ‘çıkma’.

-cAkI-*A-*, -cUkI-*A-*, -cAñI-*A-*: *bökceke-* ‘atla-’, *garancakI-* ‘bakınmak’; *yumcukI-* ‘gözlerini kısmak’; *köverceñI-* ‘etrafına bakmak; dönüp durmak’.

-cAlI-*A-*, -cA-*A-*: *dörcele-* ‘kurcalamak’; *ıkca-* ‘dalgalanmak’.

-cIrI-*A-*, -sIrI-*A-*: *igencire-* ‘homurdanmak’, *irkilcire-* ‘hafifçe uyuklamak’; *geñjirensire-* ‘şaşırmak’.

-dAkI-*A-*: *bukdakI-* ‘gizlice gitmek; gizlenmek’.

-gIlI-*A-*: *saygıI-* ‘kamçılama’, *dürtügüI-* ‘dürtüklemek’.

-(I)mcIrI-*A-*: *aglamcıI-* ‘ağlayacak gibi olmak’, *gülümcıI-* ‘hafifçe gülümsemek’.

-(I)msIrI-*A-*, -(I)msA-*A-*: *dogumsıI-* ‘yiğitlik taslamak’, *gülümsıI-* ‘hafifçe gülümsemek’; *gülümse-* ‘gülümsemek, hafifçe gülümsemek’.

-(I)ncIrI-*A-*: *kakıncıI-* ‘silkinmek’, *sallancıI-* ‘yüzünü sarkıtıp yürümek’.

-(I)şdıI-*R-*: *kakışdıI-* ‘çakmak, kakmak, çivilemek’, *silkişdıI-* ‘silkelemek’.

-kAlI-*A-*: *ovkAlI-* ‘ovalamak’.

-mAlI-*A-*: *gaymAlI-* ‘dönüp durmak’, *gezmeI-* ‘gezin-’, *yolmAlI-* ‘yolmak, çekip çıkarmak’.

-mArI-*A-*: *basmarI-* ‘bastırmak; eziyet etmek’, *yuvmarI-* ‘birinin suçunu, kusurunu gizlemek’.

Azeri Türkçesinde

-AlI-*A-*: *govala-* ‘kovalamak’, *eşele-* ‘eşelemek’.

-çAlI-*A-*: *sıhçAlI-* ‘sıkıştırmak’.

-dAlI-*A-*: *basdAlI-* ‘ezmek, çiğnemek’, *bükdele-* ‘bükülmek, katlanmak’.

-GAII-*A-*, -hAlI-*A-*: *dürgele-* ‘dürmek’, *hövkele-* ‘sıkma, sıkıştırmak’; *ovhAlI-* ‘ovuşturmak’.

-(I)klI-*A-*: *cızıglI-* ‘karalamak’, *sayıglI-* ‘sayıklamak’, *sürükle-* ‘sürüklemek’.

-(I)msA-*A-*: *gülümse-* ‘hafifçe güler gibi olmak’, *aglamı(n)-* ‘ağlamaklı olmak, ağlar gibi yapmak’.

-(I)şdıI-*R-*: *dartışdıI-* ‘çekiştirmek’, *ovuşdıI-* ‘ovuşturmak’, *söküşdüI-* ‘dindiklemek’.

-irle-: *sendirle*- ‘sendelemek’.

-mAIA-, -mAklA-: *dırmala*- ‘tırmalamak’, *dürtmele*- ‘yumruklamak’;
cırmakla- ‘tırmalamak’.

Kıpçak (Kuzey) Grubunda

-(I)nkIrA-, -(I)msIrA-, -(I)ştIr-, -GAIA- tekrarlı ama düzenli olmayan hareketlerin kısmen yerine getirildiğini anlatır.

-GAIA-, Krm. Tat.da sıklık veya tekrar ile birlikte nadir de olsa küçültme anlamı taşıyan fiiller de türetebilir. (Çeneli 1997: 47).

Benzerlik anlamı da veren -(I)msIrA-, aynı zamanda hareketin zayıfladığını ifade eder.

Tat.da -(I)nkIrA-, Kzk.da -(I)nkIrA- eki, hareketin devamlılığını bildirir ya da anlamı güçlendirmek için kullanılır. (Öner 1998: 104).

-(I)nkIrA-’nın gösterdiği hareket belli belirsiz bir harekettir. Fiilin gösterdiği hareketin, yapan üzerinde biraz biraz ortaya çıktığını ve o anlamda harekete karşı tavır alınmaya başlandığını anlatır. (Borhanova 2002: 215).

Balakeyev’e göre Kzk.daki -(I)nkIrA- eki kelimeleri çeşitlendirir ve onlara türülük katar. (Balakeyev 1967: 140).

Tat.da -GAIA- ve -(I)ştIr- üst üste gelebilir ama anlamda bir değişiklik olmaz: *işleştirgeleştirgele*- ‘çalışıp durmak’, *ukıştırgalaştır*- ‘okuyup durmak’. Bu ekler, düzenli olmayan işin, hareketin pek seyrek ve üstünkörü yürütüldüğünü gösterir. (Borhanova 2002: 214).

Krm. Tat.da -GIçlA-, kısa zaman aralıklarıyla tekrarlanan veya süreklilik gösteren eylemleri ifade eder. (Ercilasun 2007: 840).

Tatar Türkçesinde

-AIA-, -IA-: *çügele*- ‘çökmek’; *kavla*- ‘kovalamak’.

-ArlA-: *yomarla*- ‘sıkma, yumruk yapmak, toplamak’.

-GAIA-: *bargala*- ‘sürekli gitmek, gidip durmak’, *kaytkala*- ‘tekrar dönmek’, *kilgele*- ‘sürekli gelmek, gelip durmak’, *küréngele*- ‘görünüp durmak’, *törtkele*- ‘dürtüklemek’

-(I)msIrA-: *kölémsére*- ‘gülümsemek’, *yılamşıra*- ‘ağlamaklı olmak’, *yoklamşıra*- ‘uyuklamak’.

-(I)nkIrA-: *barınkıra*- ‘varıyor gibi olmak’, *kilénkére*- ‘geledurmak’, *oh-şankıra*- ‘benziyor gibi olmak’, *ukınkıra*- ‘okuyadurmak’, *yazınkıra*- ‘yaza-durmak’.

-(I)ştIr-: *butaştır*- ‘karıştırmak’, *işleştir*- ‘yapıp durmak’, *karaştır*- ‘göz atmak, bir işi usulca yapmak’.

-mAIA-: *ürmele*- ‘sürünmek, emeklemek; tırmanmak’.

Kazak Türkçesinde

-AIA-: *kuvala*- ‘kovalamak’, *sıgala*- ‘gizlice dikizle-’, *şökele*- ‘çökmek’.

-ArlA-: *butarla*- ‘parçalamak’.

-dAIA-: *kuvdala*- ‘soruşturmak’.

-GAIA-: *bürkele*- ‘gizlemek, örtmek, saklamak’, *korgala*- ‘sığınmak, siper almak; korumak’, *kozgala*- ‘hareket etmek, kıpırdamak’.

-GIIA-: *keskile*- ‘doğramak’, *julkıla*- ‘sarsmak’, *sürtkile*- ‘tekrar tekrar sürtmek’, *şapkıla*- ‘devamlı olarak koşmak, devamlı olarak vurmak’, *tepki-le*- ‘tekmelemek’, *tilgile*- ‘dilim dilim hâle getirmek’, *urkıla*- ‘tekrar tekrar vurmak’.

-GIştA-: *aytkışta*- ‘tekrar tekrar söylemek’, *bergište*- ‘tekrar tekrar vermek’, *jazgışta*- ‘tekrar tekrar yazmak’, *kelgište*- ‘sık sık gelmek’.

-(I)msIrA-: *jılamşıra*- ‘ağlamaklı olmak’, *külümsire*- ‘gülümsemek’, *ölümsire*- ‘ölecek gibi zor hareket etmek’.

-(I)ñkIrA-, -(I)ñkra-: *alıñkıra*- ‘alıp durmak’, *köriñkire*- ‘görüp durmak’; *aşıñkra*- ‘biraz ekşimek’, *tüsinıñkre*- ‘biraz anlamak’.

-(I)stIr-: *karastır*- ‘araştırmak’.

-mAIA-: *bürmele*- ‘büzmek’, *julmala*- ‘tartaklamak’, *kakpala*- ‘hayvanı devamlı sürmek’, *kazbala*- ‘etrafıca sormak’, *tizbele*- ‘birbiri ardınca dizmek’.

Kırım Tatar Türkçesinde

-AIA-: *çapala*- ‘çarpıntılı olmak, kabarmak’, *kuvala*- ‘kovalamak’.

-GAIA-: *bakkala*- ‘sağa sola bakmak’, *burgala*- ‘döndürmek’, *çapkala*- ‘koşuşturmak’, *tintkele*- ‘didikleme’.

-GIçLA-: *ezgiçle*- ‘ezmek, çiğnemek’, *kozguçla*- ‘bir konuyu tekrar tekrar ortaya çıkarmak’, *tartkıçla*- ‘sağa sola itip kakmak’, *tintkiçle*- ‘iyice araştırmak’.

-(I)kIA-: *avnakla*- ‘sallanmak’, *cuvurıkla*- ‘sağa sola koşuşturmak’, *süy-rekle*- ‘sürüklemek’, *yukla*- ‘uyumak’.

-(I)mslrA-: *aglamsıra-* ‘ağlamaklı olmak’, *duyumsıra-* ‘fark eder gibi olmak’, *külümsire-* ‘gülümsemek’.

-(I)ştlr-: *bulaştır-* ‘karalamak’, *cıyıştır-* ‘ortalığı toparlamak’, *kakiştır-* ‘itip kakmak’, *kuyuştir-* ‘sağanak hâlinde yağmak’, *öçleştir-* ‘ölçmek’, *soraştır-* ‘soruşturmak’, *takiştir-* ‘hazırlamak’.

-mAIA-: *burmala-* ‘çevirmek’, *oymala-* ‘oymak, kazmak’, *örmele-* ‘örmek’, *şaşmala-* ‘şaşalamak’.

Çağatay (Doğu) Grubunda

Özb.de -(i)nkirä-, Y.Uyg.da -(i)nGirA- veya -(i)ngire- asıl fiildeki anlamın, o işi yapan üzerinde şöyle böyle ortaya çıktığını, o anlamda tavrı alınmaya başlandığını ifade eder. Ek, Özb.de daha yaygındır. (Öztürk 1997: 81).

-(i)msire-, -(i)msi- eki, asıl fiilin anlamına ‘sahte tavırlılık’ veya ‘benzerlik’ ifadeleri katar. Aynı zamanda hareketin zayıfladığını, tam yapılmadığını ifade eder. (Öztürk 1997: 81).

Özb.de -(i)klä-, Y.Uyg.da -(I)klA- fiillere tekrar ile birlikte pekiştirme anlamı da katar.

Özbek Türkçesinde

-lä-, -ilä-: *kovlä-* ‘kovalamak’, *silkilä-* ‘silkelemek’.

-äştir-: *tutäştir-* ‘tutturmak, tutuşturmak’.

-(i)klä-: *koriklä-* ‘korumak’.

-(i)msirä-, -(i)msi-: *korkımsirä-* ‘biraz korkmak’, *külümsirä-* ‘gülümsemek’, *yıglamsirä-* ‘ağlamaklı olmak’, *külimsi-* ‘gülümsemek’.

-(i)nkIrä- : *âçinkirä-* ‘açlık sezmeye başlamak’, *basinkirä-* ‘kâbus görmek, sayıklamak’, *boşankirä-* ‘biraz boşalmak, yumuşamak’, *kızärinkirä-* ‘biraz kızarmak, kızarır gibi olmak’ *öçinkirä-* ‘ağarmak, bozarmak’.

-äştir-, -iştir- : *tıkıştır-* ‘tıkıştırmak’, *tutäştir-* ‘(eline) tutuştur-’.

-kälä- : *çökkälä-* ‘çökmek’, *işkälä-* ‘ovalamak’.

-kilä- : *tintkilä-* ‘kurcalamak’, *titkilä-* ‘didiklemek’.

Yeni Uygur Türkçesinde

-IA-: *bolcala-* ‘fal açmak’, *kesle-* ‘kesmek’, *kogli-* ‘kovalamak’.

-(I)klA-: *korukla-* ‘korumak’.

-(i)ştUr-: *silkiştür-* ‘azarlamak, paylamak’, *soraştur-* ‘soruşturmak’, *tikiştur-* ‘gizlemek, saklamak’.

-(I)msırA-: *jıglamsıra-* ‘ağlamaklı olmak’, *külümsiri-* ‘gülümsemek’.

-(I)nkira-, (I)ngirA-: *eseğgire-* ‘şuurunu kaybetmek’, *patinkira-* ‘dalmak’, *yaşağgira-* ‘gözleri yaşarmak, ağlamaklı olmak’.

-kili-: *işkili-* ‘ovalamak’, *türtkili-* ‘dürtüklemek’.

-mili-, -mAkli-: *burmili-* ‘kaçamak etmek, kaçamak hâle getirmek’, *tirmi-li-* ‘tırmalamak’; *tirmakli-* ‘tırmalamak’.

Sonuç

Tekrarlama fiilleri, çoğu zaman belirsiz ve düzensiz bir işin ya da hareketin aralıklarla, sık sık tekrarlandığını ve kısmen yerine getirildiğini anlatan, kök fiili tasvir eden fiillerdir.

Birden fazla ekin bir araya gelmesiyle oluşan bu fiiller, eklendiği fiil köküne bir harekete ya da işe yönelme, devamlılık, tekrar, düzensizlik, belirsizlik ve neticelenme katarak, o işin ya da hareketin, kimi zaman yerine getirildiğini ya da seyrek ve üstünkörü yapıldığını anlatır. Fiilin anlamını, bu ince ve ayrıntılı ifadelerle zenginleştirir.

Bu çalışmada Oğuz (Batı) grubundan Türkiye Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Azeri Türkçesi; Kıpçak (Kuzey) grubundan Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi; Çağatay (Doğu) grubundan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki tekrarlama fiilleri incelenmiştir.

Bu fiiller, kullanım olarak bütün lehçelerde de fazla işlek değildir. Oğuz grubunda, diğer lehçelere göre daha kurallı, belirgin ve zengin bir kullanıma sahip oldukları görülmüştür. Diğer gruplarda ise bu fiillerin kullanımı daha belirsizdir ve örnekleri daha azdır. Bu gruplarda fiiller, fiilin gösterdiği işin tekrarını göstermekle birlikte, bu işin yer yer belirsizleştiğini de ifade eder. Bazı örneklerde ekler üst üste bile gelmiştir.

İncelenen lehçelerde en fazla görülen hepsinde kullanılan tekrarlama fiili ekleri; -AkIA- / -(I)kIA-, -AIA-, -(I)msırA-, -(I)ştIr-, -GAIA- ve -mAIA- / -mAkliA-’dır.

Türk dilinin hemen hemen her lehçesinde görülen bu fiil ekleri, Türk dilinin geçmişinden bugüne uzanan ortak zenginliklerinden ve Türk lehçelerini birbirine bağlayan ortak özelliklerindendir. 11 milyon kilometre karelik bir alanda, yaklaşık 150 milyon kişi tarafından konuşulan bu dilin kullanımı, yapay ve zorlama değil ana dil kullanımıdır. Her ne kadar Türk dili içinde bulunan lehçelerde, zaman içinde coğrafi ve siyasi ayrılıkların etkisiyle farklılaşmalar oluşmuşsa da tekrarlama fiillerinde olduğu gibi, bu ana dili canlı

tutan başka yüzlerce öge, Türk dilinin gerçek bütünlüğünü ve zenginliğini ortaya koyar.

k.	A	ks	-A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T	kl	A	-	l	-	rl	-	al	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
k.	-	-(l)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	k	s	l	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	l	A-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
k	A	-	-	A	An	(A)	-	c	c	c	d	-	k	-	-	-	-	-	-	-	
m	k	-	-	l	Ak	ηkl	-	A	A	Ir	A	-	A	-	-	-	-	-	-	-	
.	l	-	-	A	lA-	rlA	-	kl	l	A	kl	-	l	-	-	-	-	-	-	-	
	A	-	-	-	-	-	-	A	A	-	A	-	A	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	gA	η	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	(l)	-	-	l	nA	kl	-	c	-	s	Ir	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	l	-	-	-	A-	-	-	U	-	A	A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-											

K z k .		- A l A -		- A rl A -						- d A l A -	- G A l A -	- G Iş t A- -	- k Il A -			- (I) ms Ir A- -	- (I) ğk Ir A- ,- (I) ğk rA -	- (I) s tlr -		- m Al A- -	
K r m .	- (I) k l A -	- A l A -								- G A l A -	- G Iç l A -				- (I) ms Ir A- -		- (I) ş tlr -		- m Al A- -		
Ö z b .	- (i) k l ä -	- l ä - ,- il ä-								- G äl ä-		- k il ä -			- im si- ,- (i) ms ir ä -	- (i) nk ir ä-	- âş tir ,- ışt ir-				
Y. U y g .	- (I) k l A -	- l A -								- ki li-					- (I) ms Ir A- -	- (I) ğg ir A- ,- (I) nk ira -	- (i) şt U r-		- mi li- ,- m A kli -		

Kaynaklar

- ALTAYLI, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BALAKEYEV, M. (1967). *Kazak Tilinin Grammatikası I Morfologiya*, Almatı.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1988). “Türkçede Tekerrür Fiilleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1956, 2. Baskı, s. 111-123, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BORHANOVA, N. B. (2002). *Tatar Grammatikası Morfologiya II Tom*, Kazan.
- ÇENELİ, İlhan (1997). *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (çev.: M. ARGUNŞAH).
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), İstanbul: Maarif Matbaası (çev.: A. U. ELÖVE).
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, 7. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (Editör) (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- GENCAN, T. Nejat (2007). *Dilbilgisi*, Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (1998). *Türkçe Dilbilgisi*, 3. Basım, Ankara: Engin Yayınevi.
- İLKER, Ayşe (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KENESBAYOĞLU, İ. K. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını (çev.: H. ORALTAY, N. YÜCE, S. PINAR).
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NECİP, Emir N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (çev.: İ. KURBAN).
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, Mustafa (2009). *Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- SAVRAN, Hülya (2009). *Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri-Metinler-Sözlük*, İstanbul: Asi Kitap.
- SÖYEGOV, M. (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat, M. ÖLMEZ, E. CEYLAN, Z. ÖLMEZ, S. EKER (1995). *Türk-mence-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları, Simurg.
- TUNA, O. Nedim (1986). *Türk Dilbilgisi* (Fonetik ve Morfoloji), Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (1982). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YAMAN, Ertuğrul, N. MAHMUD (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi- Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- www.tdk.gov.tr. Güncel Türkçe Sözlük.

DİLDE KALIPLAŞMA

Hürriyet GÖKDAYI

1. Giriş

Dilde kalıplaşmadan söz edildiğinde aslında birbiriyle pek de ilgiliymiş gibi görünmeyen üç konunun öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi söz dizimsel, ikincisi ise biçim bilgisel düzeyde gerçekleşen ve belirli bir derecede de olsa aslından değişiklik gösteren dil birimlerinin oluşum ve kullanım sürecidir. İlkine bakıldığında, söz dizimsel olarak bir biçime girip tamamen veya çekirdek olarak bir bütün hâlinde kalan, yeni biçimiyle söz varlığında yerini alan ve dil kullanımında belirgin bir sıklıkta kullanılan dil birimlerinden oluşan bir grup görülmektedir. Genel olarak kalıplaşmış dil birimleri diye adlandırılan bu grup içinde atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözler yer almaktadır. İkincisinde, biçim bilgisel düzeyde gerçekleşen ve yine dilin söz varlığında yer alan tek sözcüklü sözlük birimlerinin oluşumuyla ilgili bir husus ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede aslında işletme eki olarak bilinen, ancak zaman zaman kendi sınırlarını aşır türetme eki işleviyle kullanılan ve böylece sözcük türeten eklerin kalıplaşmasından söz edilmektedir. Söz gelimi, -DAn çıkma durumu ekinin *sıradan*, *gerçekten* vb. sözcüklerde olduğu gibi sözcük türetmesi, bu ekin asıl işlevinden uzaklaşıp getirildiği sözcüğe beklenenden farklı bir anlam eklemesi ve sözcüğün yeni biçimiyle kullanılarak yaygınlaşması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu husus, kaynaklarda *ek kalıplaşması* terimiyle adlandırılmaktadır (Korkmaz 2000: 1). Üçüncüsünde ise, anlam bilgisel çerçevede ortaya çıkan, gerçek anlamından farklı olarak değişmece (mecaz) anlamıyla kullanılan ve bu kullanımıyla yerleşip yaygınlaşan sözlük birimleri ya da dizimleri yer almaktadır. Özellikle değişmece anlam taşıması gereken *kulak vermek*, *gözden düşmek*, *geçti Bor'un pazarı sür eşiği Niğde'ye* gibi deyimlerde; *Ağaç yaşken eğilir*, *Minareyi çalan kılıfını hazırlar* gibi atasözlerinde ve *hanımeli*, *vurdumduymaz*, *çutkırıldım* gibi bazı (birleşik) sözlük birimlerden dizimsel kalıplaşmanın yanı sıra anlam kalıplaşmasından da söz edilmektedir. Bildiride, çeşitli düzeylerde olsa da bir kalıplaşmanın görüldüğü dizimsel, biçim bilgisel ve anlamsal birimlerin genel olarak betimlenmesine

çalışılacaktır. Bu amaçla öncelikle bir terim olarak kalıplaşma tanımlanacak, kalıplaşmanın nitelikleri, sınırları ve dereceleri açıklanacak, alt türleri belirlenecektir. Yapılacak açıklamalar, Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitapları, sözlükler ve diğer kaynaklardan elde edilecek örneklerle desteklenecektir.

2. Kuramsal Çerçeve ve Yöntem

Doğal dillerden söz edildiği zaman akla ilk gelen nitelikler, yaratıcılık ve özgünlüktür. Dilin her alanıyla ilgili olsa da bu özelliklerin en belirgin biçimde ortaya çıktığı yer söz dizimidir. Bu bağlamda, daha önce hiç söylenmemiş veya duyulmamış dizimlerin (sözlük birimi, öbek veya cümlelerin) söz varlığından seçilecek uygun birimlerin dil bilgisi kurallarına göre bir araya getirilmesiyle kolayca oluşturulabileceği öne sürülmüştür (Chomsky 1965). Böylece eldeki sınırlı sayıda birim ve dil bilgisi kuralı ile bağlamdan bağımsız sonsuz sözlük birim ve dizim üretilebilir (Akmajian vd. 1995: 137; Fromkin ve Romdan 1998: 9; Uzun 2000: 9). Bu görüşün savunucularından birisi olan Pinker'a (1995: 22) göre, bir kişinin söylediği veya duyduğu her cümle, aslında evrenin tarihinde ilk defa ortaya çıkan, tamamen yeni bir dizimdir. Buna karşın, günlük hayatta konuşulan dildeki ifadelerin büyük bir bölümünün belli bir biçime sahip ve tekrar tekrar aynı şekilde kullanılan kalıplaşmış dizilerden oluştuğu tespit edildiğinden böyle bir iddiayı kayıtsız şartsız kabul etmek pek mümkün görünmemektedir (Van Lacker-Sitdis ve Rallon 2004: 208). Yine, dilde biçim bilgisel ve anlamsal beklentilere aykırı olarak oluştuğu hâlde bu biçimleriyle kullanımları yaygınlık kazanan ve gerçek anlamları göz ardı edilen sözlük birimi ve dizimlerin varlığı da, dilin her durumda yüzde yüz yaratıcı ve özgün olduğu düşüncesini sorgulamaya neden olmaktadır. Zaten, günlük hayatta sözlü ya da yazılı biçimde kullanılan dilin en azından yarısının kalıplaşmış ya da yarı kalıplaşmış dil birimlerinden oluştuğu tespit edilmiştir (MacKenzie 2000; Erman ve Warren 2000). Dolayısıyla, yaratıcılık ve özgünlüğün yanında bir de hep aynı kalan ve öylece tekrar edilen birimlerin bulunması, dilde kalıplaşma olgusuna da değinmeyi gerektirmektedir. Bu görüşlerden hareket eden Wray (2002: 10), yaptığı araştırmalar sonucunda, dil kullanıcılarının düzenli dilsel üretim ve anlamlandırılmalarının büyük bir bölümünün öyle olabileceği hâlde çözümleyici değil bütüncül olduğunu öne sürmektedir. Yani dille iletişim kuran insanlar, duygu ve düşüncelerini aktarmak veya kavramları ifade etmek amacıyla her durumda dilin söz varlığından seçecekleri sözcük ve ekleri bir araya getirerek yargı bildiren cümleler, yargısız öbekler veya sözlük birimleri oluşturmak yerine daha önceden belirlenerek öylece tekrar edilen cümle, öbek veya sözlük birimleri kullanmaktadırlar. Benzer bir biçimde önceden oluşturulan kalıplaşmış birimleri anlamlandırmak yeni kurulan dizim ve birimleri anlamlandırmaktan daha çabuk ve kolay gerçekleşmektedir. Kullanım yerleri oldukça sınırlı olan ve sürekli tekrarlan

bu kalıplaşmış birimler, dizimsel olarak kalıplaşanlar (atasözü, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözler), biçimsel olarak kalıplaşanlar (ek kalıplaşmasıyla ortaya çıkan sözlük birimleri) ve anlamsal olarak kalıplaşanlar (değişmece anlamlı sözlük birimleri) biçiminde üç alt grupta karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, söz dizimi, biçim bilgisi, anlam bilgisi ve söz varlığı araştırmalarında, bu konularla ilgili öğretim etkinliklerinde dikkate alınmalıdır.

3. Kalıplaşma

Kalıplaşma, birçok kaynakta bir terim olarak tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Bu tanımlara değinmeden önce, kalıplaşmanın türediği *kalıp* sözcüğü üzerinde durmak bu terimin anlamını kavrama açısından yararlı olacaktır. Çok anlamlı bir sözcük olan *kalıp*, Arapça *kālib/kāleb* kökünden türemiş bir sözcüktür. Osmanlıcada “herhangi bir şeye belirli bir biçim vermek için kullanılan ve o biçimi taşıyan araç, kalıp; vücut, beden, gövde; numune, örnek” anlamlarında kullanılmıştır (Devellioğlu 1986: 582). Sözcüğün günümüz Türkiye Türkçesindeki anlamları ise birçok Türkçe sözlük tarafından açıklanmış ve bu açıklamalar tanıklarla örneklendirilmiştir (Püsküllüoğlu 1995: 864; TDK: 2005:1 045; Ayverdi 2006: 1530; Çağbayır 2007: 2357). Bu açıklamalar birleştirildiğinde *kalıp* sözcüğünün anlamlarını şöylece sıralamak mümkündür: (1) Elde edilmek istenen biçime göre hazırlanmış olup içine dökülen eritilmiş metal, sıvı veya hamur kıvamındaki maddeye aynı biçimi vermek amacıyla kullanılan içi oyuk nesne. *Döküm, pasta, tuğla, mum kalıbı*. (2) Bir şeye biçim vermeye veya biçimini korumaya yarayan araç. *Şapka, eldiven, ayakkabı kalıbı*. (3) Bir şeyin biçimi yönünden örneği, elbisenin dikiminde örneklik eden model, biçki modeli, patron. *Elbise kalıbı*. (4) Genellikle küp veya dikdörtgen prizma biçimindeki kalıba dökülerek yapılmış olan. *Bir kalıp sabun, buz, peynir vb.* (5) Matbaacılıkta basım için hazırlanmış resim veya yazı örneği. (6) Vücut, gövde, insanın maddi yapısı. (7) Şiirde ölçü. *Aruz kalıbı*. (8) Biçim, durum. *Her kalıba girmek*. (9) Mecazen gösterişli görünüş. *Kalıbına bakarsan aslan gibi*. (10) Herhangi bir yeniliği, özgünlüğü kalmamış, klişe, basmakalıp. Hangi anlamı olursa olsun, *kalıp* sözcüğünün biçimle, görünüşle, sınırları kesin çizgilerle belirli bir biçime girmeye ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Kalıplaşan birimler de, daha önceki biçimlerini terk edip yeni bir biçime girmekte ve girdikleri yeni biçimde öylece kalmaktadır. Bu birimlerin geçirdiği sürece *kalıplaşma* denmekte, onları nitelemek için de *kalıplaşmış* sıfatı kullanılmaktadır. Kalıplaşma bir terim olarak bazı kaynaklar tarafından tanımlanmış ve örneklendirilmiştir. Bunlardan birisi olan Uslu (2007: 186), kalıplaşmayı kalıplaşmış birimle eş tutarak “dil bilgisinde çeşitli anlam ilgileriyle bir araya gelen ayrılmaz kelime grubu” diye açıklayarak tamlamaları, birleşik adları, birleşik eylemleri ve deyimleri örnek olarak göstermiştir. Yine

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde (1982: 125) kalıplaşma, “birden fazla kelimenin veya eklerin belirli bir anlam için ayrılmaz bir şekilde birleşmesi” diye tanımlanmış ve külbastı, hanımeli, nesne (←ne-ise-ne), öbür (←o-bir) gibi örnekler verilmiştir.

Bunlar ve benzeri tanımlar göz önünde bulundurulduğunda hepsinin de üç aşağı beş yukarı aynı şeyleri söylediği görülmektedir. Bu açıklamalar kalıplaşmada, bir veya birden fazla birimin belirli bir biçime girip öylece kaldığını, yeni biçimin korunduğunu ve değişmediğini veya çekirdek kısım aynı kalmak üzere bazı değişikliklere izin verildiğini anlatmaya çalışmaktadır. Demek ki, kalıplaşmanın gerçekleştiği birimler, daha önceki biçimlerini terk edip yeni bir biçime girmekte ve girdikleri biçimde öylece kalmaktadır. Böylece, sözcükler bağımsız birim durumundan belirli kurallar dâhilinde bağımlı birimler durumuna geçerek çoğunlukla aynı kalacak yeni bir biçime bürünmektedir. Burada hem yapısal/biçimsel hem anlamsal hem de işlevsel bir sürekliliğin söz konusu olduğu düşünülebilir. Belli bir biçime giren ve öylece kalan birimin kalıplaşmasının belli bir anlamı iletmek ve belli bir işlevi yerine getirmek üzere gerçekleştiğini kabul etmek gerekmektedir. Yani yapısal/biçimsel kalıplaşma anlamsal ve işlevsel yönlerden de desteklenmektedir.

Kalıplaşma, bir veya birden fazla birimin göreceli bir yaygınlık ve kullanım sıklığı sonucunda belirli bir biçime bürünüp çoğunlukla öylece kalmasını ve yeni girdiği biçimiyle anlamı pek dikkate alınmadan uygun bağlamda belli bir işlevi yerine getirmek üzere tekrar tekrar kullanılmasını içermektedir. Bunun yanında, bazı ek, kök ve taban birleşmelerinde, eklerin kendi asli görevleri dışında kullanılarak eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşması olarak da açıklanmıştır (Korkmaz 2000: 1). Kalıplaşan birim de hep aynı biçimde bulunma ve öylece kullanılma özelliğine sahiptir. Kalıplaşma göreceli olarak uzun bir sürede gerçekleşir. Bu sürecin günümüzde eskiye göre kısaldığını söylemek pek de yanlış olmaz.

4. Kalıplaşmanın Türleri

Dilde kalıplaşma farklı türlerde görülmektedir. Buradaki türden kasıt, kalıplaşmaya uğrayan birimlerin öncelikli olarak hangi nitelikleriyle kalıplaştıklarının belirtilmesine yönelik bir ayırtırmadır. Genel anlamıyla düşünüldüğünde kalıplaşma sürecinin kalıplaşan birimlerin bir niteliği temel alınarak gerçekleştiği, bu nitelik yanında diğer bazı niteliklerin de bu değişimi desteklediği söylenebilir. Söz gelimi, *dam başında saksakan vur beline kazmayı, kulak kabartmak* gibi deyimlerde görülen kalıplaşma hem sözcüklerin diziminin hem de anlamsal değişimin kalıcı hâle gelmesini ve böylece kullanımın

yaygınlık kazanmasını içermektedir. Bu açıdan bakıldığında kalıplaşma, söz dizimsel, biçim bilgisel ve anlamsal düzeylerde gerçekleşmektedir.

Birden fazla sözlük biriminin söz dizimsel kurallara göre bir araya gelmesi, ortaya çıkan dizimin belirli bir bağlamda belirli bir anlamı iletecek biçimde sınırlanması ve böylece kullanımının yaygınlaşmasını içermektedir. Bu tür kalıplaşmaya atasözleri (*Mum dibine ılık vermez. vb.*), deyimler (*Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye. vb.*), ikilemeler (*aşağı yukarı, ıvır zıvır vb.*), birleşikler (*çöpçatan, dedikodu, beyaz peynir vb.*) ve bazı kalıp sözler (*Allah razı olsun., Sizi tenzih ederim. vb.*) örnek verilebilir.

İkinci olarak, biçim bilgisel düzeyde görülen bir kalıplaşmadan söz edilmelidir. Bu durum, Korkmaz (2000:1) tarafından bazı ek ve kök birleşimlerinde rastlanılan ve eklerin görevlerinin verdiği imkânlarla bağlı olarak değişik kullanılışlarından gelen kalıplaşma olayı biçiminde açıklanmıştır. Burada kalıplaşma terimiyle herhangi bir sözcükle birleşen çekim veya yapım ekinin bilinen belirli göreviyle kullanılmayıp eklendiği sözcükle, beklentilere aykırı biçimde, yeni anlamlar oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması kastedilmektedir (Korkmaz 2000: 1). Söz gelimi *gözde, sözde, birden, gerçekten, yazın (mevsim), kışın, birisi, çıktı, öte* gibi sözcükler, yapım eki olmadığı hâlde yapım eki gibi kullanılan çekim ekleriyle oluşturulmuş birimlerdir. Ancak bu uygulama genelleştirilip çekim eklerinin yapım eki gibi sözcük türetmesi dil bilgisel yönden mümkün değildir. Bu yolla oluşturulan ve öylece kullanılarak yaygınlaşan birimlerin dildeki varlığı, sadece kalıplaşma süreciyle açıklanabilir.

Üçüncü kalıplaşma türü anlamsal düzeyde gerçekleşenlerdir. Bir sözlük birimi ya da diziminin gerçek anlamından uzaklaşıp yeni bir anlamı ifade edecek biçimde kullanılmasıdır. Genelde birimlerin bir anlam türü olarak değişmece (mecaz) anlam diye adlandırılır. Bağlam içindeki kullanımı geçici olsa bile birimin kazandığı değişmece anlam kalıcıdır. Söz gelimi, *uyanık* sözcüğü *uyumamış* veya *uykudan uyanmış* gerçek anlamının yanında *açık göz* anlamını ifade edecek biçimde anlam kalıplaşmasına uğramıştır.

Dilde kalıplaşmanın bu üç türünü hatırlattıktan sonra, ayırıcı özelliklerini kavrayabilmek amacıyla kalıplaşmanın genel nitelikleri üzerinde durulmalıdır.

5. Kalıplaşmanın Nitelikleri

Kalıplaşmış birimler göz önüne alındığında, benzer süreçler sonucunda ortaya çıktıkları için onların bazı ortak niteliklerinin bulunması kaçınılmazdır. Bunlara kısaca değinmek, dilde kalıplaşmanın anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

(i) Süreç içinde gerçekleşme: Kalıplaşma, aslından farklı bir biçime girmeyi ve/veya anlam taşımayı içerir. Yani yapısal yönden yeni bir biçim oluşturup o biçimde kalmayı ve öylece kullanılmayı içeren bir süreçtir. Bu süreçte, öncelikle sözlük birimlerinin ve biçim birimlerinin cümle, öbek veya yeni bir sözlük birimi meydana getirmek amacıyla dil bilgisel kurallar çerçevesinde dizilmeleri söz konusudur. Bu dizim, dil ile iletişim kurarken anlam aktarımı ihtiyaçlarından dolayı beklentilerden farklı biçimde kullanılabilir. Bu farklı kullanımın yaygınlaşması kalıplaşmaya neden olur. Söz gelimi, *Eğitim şart!*¹ gibi kalıp sözlerin son zamanlarda kalıplaşması böyle bir sürecin anlaşılmasına katkıda bulunabilir.

(ii) Anlık oluşum içermemek: Kalıplaşma, anlık oluşum içermeyen, belirli bir sürenin geçmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir süreçtir. Bu süreç, belirli bir değişimin gerçekleşmesini ve bunun yaygınlaşmanın içerir.

(iii) Kalıplaşmış birim üretme: Kalıplaşma, kalıplaşmış birim üreten bir süreçle tamamlanır. Yani, bütün veya çekirdek olarak hep aynı kalan, değiş(tir)melere çoğunlukla izin vermeyen bir yapıya sahiptirler. Kalıplaşma dereceleri değişiklik gösterse de bu durum bütün kalıplaşmış birimler için geçerli görünmektedir. Böylece kalıplaşmış birimler ortaya çıkabilir.

(iv) Sıklık sayısının yüksekliği: Sıklık, kalıplaşmadan söz ederken olmazsa olmaz bir özelliktir. Bir birimin belli bir bütüncedeki kullanım sayısı sıklığı oluşturur. Dizimsel, biçimsel veya anlamsal bir değişim geçiren birimlerin kullanım sayısının görece yüksekliği, onların kalıplaştığını gösteren belki de en önemli işarettir. Kalıplaşma sürecindeki birimlerin sıklık sayılarının göreceli olarak yüksek olması beklenir. Herhangi bir birimin kalıplaşması demek zaten o birimin bütün veya çekirdek olarak hep aynı biçimde tekrar tekrar kullanılmasına bağlıdır. Bunun sonucu birimin kullanım sayısı arttıkça kalıplaşması pekişir, kalıplaşan bir birimin de kullanımı sıklaşır. Bu nedenle kalıplaşma ile sıklık arasında doğru orantı olduğu söylenebilir. Ancak göreceli biçimde yüksek olan sıklığın, değişken ve tespit edilmesi güç bir özellik olduğu göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen, kalıplaşma sürecinin bir şekilde göreceli olarak yüksek sıklık sayısına bağlı olduğu unutulmamalıdır.

(v) Sabit öge dizilimi: Kalıplaşma sürecine giren öğelerin sırası çoğunlukla değiştirilmez, değişmeyen bu dizilim belli bir süreklilik gösterir. Bu yapısal süreklilik, genellikle kalıplaşma sırasında belirli sözlerin/birimlerin belirli bir sırada yer alması ve başka sözlerle/birimlerle değiştiril(e)memesi

¹ Frito Lay şirketinin 2003 yılında hazırladığı Doritos A La Turca cips reklam filminde oynayan Cem Yılmaz'ın söylediği "Eğitim şart!" cümlesi toplumda genel kabul görmüş ve birçok yerde tekrarlanan bir kalıp söz hâline gelmiş. Genel ağda yapılan basit bir taramada 72.500 kez metinlerde bir bütün olarak yer aldığı görülebilir (Erişim tarihi: 1.11.2010).

anlamına gelir. Kalıplaşma sonunda çok az da olsa bazı kalıplaşmış birimlerde dizimsel değişiklikler gerçekleşebilir, ancak bunlar sınırlı sayıda birimde görülür.

(vi) Birden fazla birim, tek bir anlam: Kalıplaşma, yeni bir birim oluşturmak üzere bir araya gelen öğelerin anlamlarını toplayarak bir anlam ifade etmeye çalışmaz. Aksine bu birimlerden ortak bir anlam oluşturmayı hedefler. Söz gelimi, göz atmak deyimini oluşturan iki sözcük (*göz* görme işine yardım eden organ ve *atmak* fiziksel güç kullanarak herhangi bir nesneyi bir yöne doğru fırlatmak) gerçek anlamlarından uzaklaşıp birlikte yeni bir anlam (kısır bir süre, fazla dikkat etmeden bakmak, yüzeysel olarak incelemek) bildirir ve bu anlam kalıplaşma olgusunun bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.

(vii) Üst saymacalık: Kalıplaşma, dilin ve sözlüğün bir üst saymaca tabakasını oluşturan kalıp birimler üretir (Karaağaç 2009: 25). Bu yapılar, zaten saymaca olan ve toplumsal bir uzlaşıya dayanan dilde parça-bütün, neden-sonuç, benzerlik-karşıtlık vb. türden ilişkilere gönderme yapan yeni ve daha üst bir saymaca katman ortaya çıkarır. Kalıp birimlerin herhangi bir kavramı tek sözcüklere göre daha etkili biçimde gösterdikleri düşünülebilir.

(viii) Kültür taşıyıcılığı: Kalıplaşma süreci, gerçekleştiği toplumların kültürüyle sıkı bir ilişki kurarak kalıp birimler üretir. Dilin bir üst saymaca tabakasını oluşturan bu birimler, onları belirli bir dile özgü ve özel birimler hâline getirir. Bu birimlerin gösterdikleri kavramlar başka dillerde yeniden ifade edilebilir ancak kendileri başka dillere her zaman birebir çevrilemezler. Ancak açıklamalı çeviri veya anlam aktarması söz konusu olabilir.

6. Kalıplaşmanın Nedenleri

Dilde kalıplaşma süreci kendiliğinden gerçekleşen bir süreç değildir. İnsanların dil kullanımı sırasındaki bazı ihtiyaçlarını karşılamak için bazı birimler kalıplaştırılır. Bu sürecin nedenleri üzerinde durmak kalıplaşmayı daha iyi kavramaya yardımcı olacaktır.

(i) İletişimi kolaylaştırmak: Dil kullanıcılarını her iletişim durumunda özgün sözler bulma ve yaratıcı olma zorunluluğundan kurtarmak için kalıplaşma gerçekleşir. Çünkü günlük hayatta insanların karşılaştığı iletişim durumlarının çoğu (selamlaşma, özür dileme, tanışma-tanıştırma, soru sorma, teşekkür etme, öğüt verme vb.) aynı veya benzer bir içeriğe sahiptir.

(ii) En az çaba yasası: Önceden oluşturulan kalıplaşmış birimleri anlamlandırmak yeni kurulan dizim ve birimleri anlamlandırmaktan daha çabuk ve kolay gerçekleşmektedir. Böylece insanlar iletişim sırasında daha az enerji harcamaktadır.

(ii) Anlam aktarımı ihtiyacını karşılama: Kalıplaşmış birimler incelendiğinde, bunların çoğunlukla dilde beliren anlam aktarımı ihtiyacını karşılamak amacıyla üretildiği görülebilir. Söz gelimi, *vurdumduymaz* sözcüğünde olduğu gibi gerçek hayatta var olan ancak henüz dilde gösterilmeyen ya da daha etkili bir biçimde gösterilmek istenen kavramlar söz konusu olduğunda kalıplaşma süreci devreye girerek ihtiyacı karşılayabilecek bir birimin üretilmesi süreci yaşanır. Anladığı hâlde anlamamış gibi davranan, umursamaz, aldırmaz, aldırışsız, duygusuz, duvar yüzlü bir insanın bütün bu özelliklerini belirtmek için vur- ve duy- eylemlerinin belirli zamanlarda çekimlenmiş biçimlerinin bir araya getirilmesinin uygun olacağı düşünüldükçe bir kalıplaşma sürecine girmesi ve son dilin söz varlığında yer almayan vurdumduymazın üretilmesi ve kullanılması kalıplaşmanın sonucudur.

(iv) Gerek duyulan dil bilgisel birim üretme: Dilde bulunmayan bazı dil bilgisel birimlerin kalıplaşmayla oluşturulduğu söylenebilir. Söz gelimi, Türkçede ilgeç türetecek özel eklerin bulunmaması bazı ulaç eklerinin bu amaçla kullanılması ve ilgeç ihtiyacının karşılanmasını sağlamıştır. Söz gelimi göre ilgeci, gör- eylemine getirilen -A ulaç ekiyle türetilmiş bir sözcüktür. Aslında bir ulaç olması gereken bu sözcük kalıplaşma sonucu ilgeç olarak kullanılır olmuştur. Tek başına göre bir ulaç olmazken, göre göre ikilemesinin ulaç olarak kullanılması dikkat çekicidir. Yani görenin ulaç olabilmesi için bir tekrara ihtiyaç duyulmuş, tek başına kullanımı ise ilgeç olarak dilde yerini almıştır. Bu sonuç, tamamen kalıplaşmanın eseridir.

(v) Tek bir birim olarak işlem gören birimler üretmek: Kalıplaşma, tek söz gibi bir bütün olarak hareket eden, hafızada öylece saklanan ve yine tek bir söz gibi kullanılan birimler üretir. Kalıplaşacak birimlerin içerdiği sözcük sayısı veya türleri onların kalıplaşma sürecinde tek bir birim hâline gelmesini engellemez. Bu durum, kalıplaşmış birimlerin yapısal kalıplaşma yanında anlamsal kalıplaşmaya da uğramış olmalarının sonucu ortaya çıkar. Bu anlamsal bütünlük onların tek birim olarak işlem görmesini kolaylaştırır.

Dilde kalıplaşmanın anlaşılabilmesi için kalıplaşma olgusu, bu sürecin özellikleri ve nedenleri üzerinde durduktan sonra, kalıplaşmanın derecelerine değinmek yararlı olacaktır. Kalıplaşma, birimlerin alt birim seçimi ve dizimiyle belirli bir kavramı gösterdiği bir yapı oluşturma ve daha sonra da çoğunlukla değiştirilmeden hep aynı biçimde kullanılma süreci olarak açıklanabilir. Tabii ki bu durum bütün kalıplaşmış birimlerde aynı derecede görülmez. Bazı birimler (atasözleri vb.), bütün olarak tamamen kalıplaşmışken bazı birimlerde (deyimlerin büyük bölümü vb.) ise, çekirdek kısmın kalıplaşması görülmektedir. Bu birimlerde hep aynı kalan kısmın dışında kişi, zaman ve bağlama bağlı olarak bazı ekleme, çıkarma ve değiştirmeler yapılabilmekte-

dir. Kalıplaşma derecesiyle ilgili açıklamalar, kalıplaşan birimlerin söz varlığındaki diğer birimlerden ve benzerlerinden ayırt edilebilmelerine yardımcı olacaktır.

7. Kalıplaşma Dereceleri

Dil birimlerinin kalıplaşması en çok onun yapısında ve anlamında belirginleşen bir özelliktir, çünkü kalıplaşma dil bilgisel ilişkilerle bir araya gelen birimlerin oluşturduğu bütünün ya tamamen aynı ya da bazı değişiklik veya değiştirmelere izin veren bir biçimde bulunması, belirli bir anlamı iletecek biçimde kullanılması ve bu kullanımın tekrarlanmasıyla oluşmaktadır. Kalıplaşmış dil birimlerini diğer söz varlığı birimlerinden ayıran en önemli özellik olan kalıplaşmanın bu birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmediği kolayca tespit edilebilir. Kalıplaşma dereceleri açısından bu birimler göz önünde bulundurulduğunda bazılarının bir bütün hâlinde tamamen bazılarının ise çekirdek bölümlerinin kalıplaştığı, yani hiç değişmeden aynı biçimde bulunduğu ve öylece kullanıldığı görülmektedir. Kalıplaşma ya birimin tamamında ya da çekirdek bölümünde gerçekleşir. Burada *çekirdek bölüm* ile kalıplaşan birimin temelini oluşturan ve hiç değişmeyen kısmı kastedilir. Hep aynı kalan bu bölüm üzerine, söz diziminde diğer birimlerle ilgi kurabilmek için çekim ekleri eklenebilir. Kalıplaşan dil birimlerinin kalıplaşmasının hepsinde aynı olmadığı düşüncesinden hareketle, bu birimlerin kalıplaşma dereceleri farklı düzeylerde gösterilebilir. Ancak bu düzeylerden önce türlerine göre kalıplaşma şöyle gruplandırılabilir:

Dil Birimlerinin Kalıplaşma Dereceleri

1. Dizimsel/Biçimsel Kalıplaşma

2. Anlamsal Kalıplaşma

Dizimsel/biçimsel kalıplaşma kendi içinde tam ve çekirdek kalıplaşma olarak ikiye ayrılabilir ve çekirdek kalıplaşma alt gruplar hâlinde düzenlenebilir.

1.1. Tam kalıplaşma

1.2. Çekirdek kalıplaşma

1.2.1. Biçimsel değişiklere izin verme

1.2.1.1. Ad çekim eklerinin değişebilmesi

1.2.1.2. Eylem çekim eklerinin değişebilmesi

1.2.2. Dizimsel değişikliklere izin verme

1.2.2.1. Sözcük ekleme/çıkarma

1.2.2.2. Sözcük değişikliği

1.2.2.3. Sözcüklerin yer değiştirmesi

Bu sınıflandırmanın ardından, sınıflandırmada yer alan alt başlıklar hakkında bazı açıklamalar yapılmalıdır.

1. Dizimsel/Biçimsel Kalıplaşma

1.1. Tam kalıplaşma: Kalıplaşmış dil birimleri arasında tamamen kalıplaşmış olan birçok birim bulmak mümkündür. Bu tür kalıplaşmada, birimi oluşturan alt birimlerde (sözcük ve/ya ekler) ve diziminde hiçbir değişikliğin yapılamadığı hatırlanmalıdır. Kalıplaşmış dil birimleri arasında tamamen kalıplaşma en belirgin biçimde atasözlerinde görülmektedir. “*Mum dibine ışık vermez., Damlaya damlaya göl olur., Ağaç yaşken eğilir., Balık baştan kokar., Düşenin dostu olmaz., Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.*” gibi atasözlerinin büyük bölümünün tamamen kalıplaşmış olduğu söylenebilir. Atasözleriyle karşılaştırıldığında tamamen kalıplaşan deyim sayısı daha azdır. “*Dam başında saksagan vur beline kazmayı, Geçti Bor’un pazarı sür eşiği Niğde’ye, Kambersiz düğün olmaz*” gibi cümle dizilişindeki bazı deyimler tamamen kalıplaşmıştır. İkillemelere bakıldığında *damlaya damlaya, dangıl dungul, hüngür hüngür, için için, şakır şakır, patır patır, çatır çutur, haldır huldur, takır takır, takır tukur, şangır şangır, şangır şungur, şapır şupur* gibi aynen tekrar ve yansıma sözcüklerden oluşanların değişmeden kullanıldığı ortaya çıkıyor. Kalıp sözler arasında da tamamen kalıplaşan birimler bulunur. Söz gelimi, “*Toprağı bol olsun., İyi yolculuklar., İyi akşamlar.*” vb. kalıp sözler tamamen kalıplaşmış.

1.2. Çekirdek kalıplaşma: Kalıplaşmış dil birimlerinin büyük bir bölümünün çekirdek olarak kalıplaşmıştır. Bu birimlerde hiç değişmeyen bir bölüm bulunur, bu bölümün önüne, arasına veya sonuna çeşitli ekler getirilebilmekte veya bazı sözcükler değiştirilebilmektedir. Bu değişiklikler, biçimsel ve dizimsel düzlemlerde gerçekleşir.

1.2.1. Biçimsel değişikliğe izin verme: Bu birimlerde eklerle ilgili değişiklikler görülür. Öbek ve cümle oluşturulurken kullanılan ad çekim ve eylem çekim eklerinin eklenmesi ve değiştirilmesi bu bağlamda değerlendirilmeli.

1.2.1.1. Ad çekim eklerinin değişebilmesi: Bazı birimlerde iyelik, ad durum, soru ve çoğul ekinden oluşan ad çekim ekleri, cümlelerin iletmek istediği anlama göre değişebilir. Ancak atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için bu tür değişikliklere izin vermez. Söz gelimi “*Dost ile ye, iç, alışveriş etme.*” atasözü “*Dostlarınla ye, iç, alışveriş etme.*” biçimine dönüştürülemez. Buna karşın deyimlerin çoğu, ikilemeler, birleşikler ve kalıp sözlerin bir bölümü bu tür değişikliklere izin verir. Söz gelimi, *ağzının tadı kaçmak* deyimini,

“Ağzımın tadı kaçtı., Ağzımızın tadı kaçtı., Ağzının tadı kaçtı.” gibi değişik kişilere gönderme yapmak amacıyla iyelik ekleri değiştirilerek; *dağ bayır* ikilemesi *dağa bayıra, dağda bayırda, dağdan bayırdan, dağdan bayıra* gibi değişik ad durum ekleriyle; *fotoğraf makinesi* birleşigi *fotoğraf makinelerimizi, fotoğraf makinelerine, fotoğraf makinemin* biçimlerindeki gibi ad durum ekleri değiştirilerek; “*Günaydın.*” kalıp sözü “*Günaydınlar.*” örneğindeki gibi çoğul eki getirilerek kullanılabilir. Ek kalıplaşmasının olduğu sözcükler de *gibisi, kimileri* örneklerinde olduğu gibi ad çekim ekleri alabilirler.

1.2.1.2. Eylem çekim eklerinin değişebilmesi: Kalıplaşmış dil birimleri cümle olarak kullanıldığında veya bunları içinde barındıran cümleler oluştu-
rulduğunda yargı bildirmek amacıyla eylem çekim eklerinden yararlanılır. Eylem çekimi cümlede yer alan kişiye, zamana ve kipe göre değişiklik gösterir. Kalıplaşmış dil birimlerinden atasözleri çoğunlukla tamamen kalıplaştığı için eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin vermez. Söz gelimi, “*Damlaya damlaya göl olur.*” atasözünün **Damlaya damlaya göl oldu, *Damlaya damlaya göl olmuş, *Damlaya damlaya göl olacak* biçimlerine girmesi dil bilgisel olarak uygun olduğu hâlde bu birim bir bütün hâlinde kalıplaştığı için Türkçe konuşanlar açısından kabul edilemez. Buna karşın, deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerde eylem çekim eklerinin değişimi yaygın bir şekilde gerçekleşir. Özellikle de öbek olarak cümle kuruluşunda yer aldıklarında bulundukları cümlelerin iletmek istediği anlama göre eylem çekim ekleri değişir. Söz gelimi, *fitil fitil burnundan getirmek* deyiimi, *Fitil fitil burnundan getireceğim, Fitil fitil burnundan getirecekler, Fitil fitil burnundan getiririm* gibi farklı biçimlere; *kırıp geçirmek* ikilemesi *kırıp geçirdim, kırıp geçirdin, kırıp geçirmiş* vb. biçimlerine; *yardım etmek* birleşigi *yardım ettim, yardım edeceğim, yardım etmelisin, yardım ediyorlar* vb. biçimlerine; *Teşekkür ederim* kalıp sözü de *Teşekkür ettim, Teşekkür ediyorum, Teşekkür ederiz* vb. biçimlerine girebilir. Atasözleri dışında diğer kalıplaşmış dil birimlerinde eylem çekim eklerinin değiştirilmesine izin verildiği ve bu tür kullanımın yaygın olduğu söylenebilir.

1.2.2. Dizimsel değişikliğe izin verme: Bu birimlerde kalıplaşmış birimleri oluşturan sözcüklerin sıralanışıyla ilgili değişiklikler yapılabilir. Bu değişiklikler üç gruba ayrılır. Bunlar, ekleme/çıkarma, sözcük değişikliği ve sözcüklerin yer değiştirmesi olarak sıralanabilir.

1.2.2.1. Sözcük ekleme/çıkarma: Bu tür birimlerde anlamı değiştirmeyecek biçimde bir sözcük eklenebilir veya çıkarılabilir. Bu özellik çok az sayıda atasözünde görülür. Ahlatın iyisini ayılar yer → Ahlatın iyisini *dağda* ayılar yer, Akıntıya kürek çekilmez → Akıntıya *karşı* kürek çekilmez gibi bazı atasözlerinde bir sözcük eklenebilir. Deyimlerde de bu özellik çokça görülmez. Ağzı açık kalmak → ağzı *bir karış* açık kalmak, ağzından çıkanı kulağı *işit-*

memek → ağızından çıkan *sözü* kulağı işitmemek gibi bazı deyimlerde bu tür dizimsel değişikliğe rastlanır. Bazı kalıp sözlerde sözcük ekleme / çıkarmaya izin verilir. Söz gelimi, Allah rahmet eylesin → Allah *gani gani* rahmet eylesin, Afiyet olsun → Afiyet *şeker* olsun gibi örneklerde sözcük eklenebilir. İkileme ve birleşiklerde bu tür bir ekleme/çıkarma görülmez.

1.2.2.2. Sözcük değişikliği: Sözcük/ekleme çıkarmanın yanında bazı kalıplaşmış birimlerde bir sözcük aynı anlamı iletecek başka bir sözcükle değiştirilebilir. Atasözlerinin bir bölümünde sözcüklerin eş anlamlıları veya yakın anlamlılarıyla değiştirilebildiği görülür. Bu değişikliklerde atasözünün anlamının değişmesine izin verilmez. Söz gelimi, “*Ağaç yaprağıyla güzeldir.*” atasözü, *güzeldir* sözcüğünün *gürler* ile değiştirilmesiyle “*Ağaç yaprağıyla gürler.*” biçimine girebilir. Atasözünün her iki biçimi de, *insan önemli işleri akrabası, yakınları, yandaşlarından güç alarak daha kolay yapar* olarak belirtilebilecek anlamı taşır. Aynı şekilde, aç kalmak borçlu olmaktan *iyidir/yeğdir*; *dost/Akraba* ile ye, iç, alışveriş etme; bir çiçekle yaz *olmaz/gelmez*; *kara/Kötü* haber tez duyulur gibi atasözlerinde de anlamı değiştirmeyecek sözcük değişiklikleri gerçekleşebilir. Bu tür değişiklik benzer biçimde deyimlerde de görülür. Söz gelimi, *ağzının tadı kaçmak* deyimini, *kaçmak* mastarının *bozulmak* ile değiştirilmesiyle *ağzının tadı bozulmak* biçimine girebilir. Buna benzer olarak akıl *öğretmek/vermek*, aklını başına *almak/toplamak*, başına *iş/dert* açmak, *ileri/öne* sürmek, *faka/tongaya* basmak deyimlerinde de belirtilen sözcükler birbirleriyle değiştirilebilir. Bu değişikliklere rağmen deyimlerin anlamı aynı kalır. Atasözleri ve deyimlerin aksine ikilemeler ve birleşiklerde sözcük değişimi görülmez. Bunun yanında bazı kalıp sözlerde sözcük değişimine rastlanır. Söz gelimi, *mutlu yıllar*, *mutlu seneler* biçimine girebilir. Yine *İyi akşamlar*, *hayırlı akşamlar* biçiminde söylenebilir.

1.2.2.3. Sözcüklerin yer değiştirebilmesi: Sözcük ekleme/çıkarma ve sözcük değiştirmenin yanında bazı kalıplaşmış birimlerde sözcükler yer değiştirilebilir. Çok sayıda olmasa da atasözlerinde sözcüklerin yer değiştirebildiği söylenebilir. Söz gelimi, “*Dikensiz gül olmaz.*” atasözü anlamı değişmeden “*Gül dikensiz olmaz.*” biçimine girebilir. Bazı atasözlerinde de birimi oluşturan bölümler yer değiştirebilir. Söz gelimi “*İki dinle bir söyle.*” atasözü “*Bir söyle iki dinle.*” biçimine, “*İnsan konuşa konuşa hayvan koklaşa koklaşa...*” atasözü “*Hayvan koklaşa koklaşa insan konuşa konuşa...*” biçimine girebilir. Deyimlerin bir bölümünde de aynı değişiklik görülür. Söz gelimi, “*Gelen ağam giden paşam.*” deyimini “*Giden paşam gelen ağam.*” biçiminde, *ha Ali Hoca ha Hoca Ali* deyimini *ha Hoca Ali ha Ali Hoca* biçiminde kullanılabilir. *Akıllı uslu*, *sabah akşam*, *küçükülü büyüklü*, *gizli saklı* gibi bazı ikilemelerde de sözcükler yer değiştirebilir (*uslu akıllı*, *akşam sabah*, *büyüklü küçükülü*, *saklı gizli*). Birleşiklerde böyle bir yer değiştirmeye karşılaşılmaz. Bazı ka-

lup sözlerde de sözcüklerin yer değiştirdiği görülebilir. Söz gelimi, “Allah’ım sen bana sabır ver.” kalıp sözü “Sen bana sabır ver Allah’ım.” biçimine “Allah’ım sen bilirsin” sözü “Sen bilirsin Allah’ım.” biçimine dönüşebilir. Ancak bu tür kalıp sözlerin sayısının sınırlı olduğu unutulmamalı.

2. Anlamsal Kalıplaşma

2.1. Gerçek anlamla: Bazı birimler gerçek anlamıyla kalıplaşır. *Fotoğraf makinesi, beyaz peynir, teşekkür ederim, Bugünün işini yarına bırakma* vb.

2.2. Değişmece anlamla: Bazı birimler hem gerçek anlam(lar)ıyla kullanılır hem de değişmece anlamıyla kalıplaşır. Değişmece anlamlı sözcükler (uyanık, av, boğaz, deniz vb.), bazı birleşikler (kaptıkaçtı, gecekondu vb.). Deyimlerin ise, sadece değişmece anlamlarıyla kalıplaştığı belirtilmelidir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin kalıplaşma derecelerini göstermek amacıyla yapılan bu sınıflandırmanın ardından şöyle bir değerlendirme yapmak mümkün: Kalıplaşma olgusu kalıplaşan birimlerin hepsinde aynı derecede gerçekleşmez. Bu birimler öncelikle dizimsel/biçimsel ve anlamsal olarak kalıplaşanlar hâlinde ikiye ayrılabilir. Dizimsel/biçimsel olarak kalıplaşanlar da bütün hâlinde tamamen veya çekirdek olarak kalıplaşanlar diye iki alt gruba ayrılabilir. Birinci grupta daha çok atasözleri ve cümle hâlindeki deyimler ve kalıp sözler bulunur. Çoğunlukla bir bütün hâlinde kalıplaştıkları için bu birimlerin sözcüklerinde ve bunların dizilişinde değişiklik yapılamaz. İkinci grupta yer alan birimler (bazı atasözleri ile deyim, ikileme, birleşik ve kalıp sözlerin büyük bölümü ile ek kalıplaşmasıyla oluşanlar) biçimsel veya dizimsel düzeylerde küçük değişikliklere izin verebilir. Söz konusu değişiklikler konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak yapılır. Ancak bu değişiklikler genellikle bir iki sözcüğü etkiler ve birimin temel anlamında herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Anlamsal olarak kalıplaşanlar da gerçek anlamla ve değişmece anlamla kalıplaşanlar olarak ikiye ayrılabilir.

8. Sonuç

Bir dilin sözlü ve yazılı kullanımına bakan herkes, dilde kalıplaşmış birimlerden sıklıkla yararlandığını fark edebilir. Aynı zamanda, dilin söz varlığında göreceli olarak daha fazla sayıda kalıplaşmış birim bulunur. Bu nedenle, doğal diller söz konusu olunca ilk akla gelen yaratıcılık ve özgünlük özellikleri üzerinde yeniden düşünmeye ihtiyaç vardır. Elbette dillerde yaratıcılık ve özgünlük bulunmaktadır ancak bir de her zaman aynı kalan ve değişmeyen birimlerin varlığı da göz ardı edilmemelidir. Bu birimlerin kalıplaşma süreci sonunda ortaya çıktığı ve dilin söz varlığında yer alarak kullanıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Kalıplaşmış dil birimlerini daha iyi kavrayıp betimleyebilmek için kalıplaşma sürecinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına ve kalıplaşmanın derecelerinin bilinmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bildirinin az da olsa bu yöndeki bilgi birikimine katkıda bulunacağı umulmaktadır.

Kaynaklar

- AKMAJIAN, Adrian.; Richard A. DEMERS; Ann K. FARMER & Robert M. HARNISH (1995) *Linguistics: An Introduction to Language and Communication*. Cambridge: The MIT Press.
- AKSOY, Ö. Asım (1988) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. 1-2. İstanbul: İnkılâp.
- AYVERDİ, İlhan (2006) *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- CHOMSKY, A. Noam (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. The MIT Press: Cambridge.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007) *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken.
- Dergâh Yayınları (1982) *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1986) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Aydın Kitabevi: Ankara.
- ERMAN, Britt & Warren, BEATRICE (2000) The idiom principle and the open choice principle. *Text*, 20 (1):29-62.
- FROMKIN, Victoria & Robert Romdan (1998) *An Introduction to Language*. Harcourt Brace College Publishers: Forth Worth.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009) *Türkçenin Söz Dizimi*. İstanbul: Kesit.
- KORKMAZ, Zeynep (2000), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK.
- MACKENZIE, Ian (2000) Improvisation, creativity, and formulaic language. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 58 (2): 173-179.
- PINKER, Steven (1995) *The Language Instinct*. New York: Harper Collins.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995) *Türkçe Sözlük*. İstanbul: YKY.
- Türk Dil Kurumu (2005) *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- UZUN, N. Engin (2000) *Anaizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual.
- USLU, Mustafa (2007) *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yağmur.
- VAN LACKER-SITDIS, Diana & Gail RALLON (2004) Tracking the incidence of formulaic expressions in everyday speech: methods for classification and verification. *Language & Communication*, 24:
- WRAY, Alison (2002) *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

IGNÁ CZ KÚ NOS’UN KIRIM TATAR CASI FOLKLOR METİNLERİNDEKİ TASVİR FİİLLERİ ÜZERİNE

Imre BASKI

Bildirimde Ignác Kúnos’un (1860-1945) Kırım Tatarcası folklor malzemesindeki tasvir fiilleri üzerine yaptığım incelemenin belli başlı neticelerini sunmak istiyorum.

Türk folklor araştırmalarının öncüsü olan Macar bilgini Ignác Kúnos’un (1860-1945) Kırım Tatar derlemesi şarkılardan, bilmecelelerden ve masallardan ibarettir. Derlemenin tarihi, içeriği, kapsamı ve Türk folkloru ile dil bilgisi değeri hakkında önceki literatürde ayrıntılı bilgiler verilmiştir (Kakuk 1963, 1993). Bu hemen hemen yüz yıllık folklor derlemesi Kırım Tatar dilinin dil yadigârı olarak da değerlendirilebilir. Metinlerin yayımı yirmi sene evvel başlatılmıştır. Birinci cilt olarak Zsuzsa Kakuk tarafından “Kırım Tatar Şarkıları” yayımlanmıştır (Kakuk 1993). Biz ise yayım serisinin devamı olarak Kırım Tatar masalları, sonradan da iki önceki cildin ortak sözlüğünü düzeltip yayımlamak niyetindeyiz.

Yazılı edebiyatta olduğu gibi çeşitli folklor türlerinde de mühim stil unsuru olarak kullanılan tasvir fiilleri birçok Türk dil bilgisi çalışmasının konusu oldu. Zeynep Kormaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde tasvir fiili: “Zarf-fiil biçimindeki bir *esas fiille*, bu *esas fiildeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiilin*¹ özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmasından oluşmuş *birleşik fiil*.” şeklinde tarif etmiştir. Tasvir fiili teriminin karşılığı İngilizce *descriptive verb*, Almanca *Deskriptiv Verb*, Fransızca *verb descriptif* ifadeleridir (Korkmaz 1992: 146). Aynı kavram Rusçada *modal’ne glagoli*, *perifrasticheskie glagoli*, *analiticheskie formı vida*, *analiticheskie formı modal’nosti* gibi terimlerle karşılanmaktadır.

Bilindiği gibi Türkçede iki çeşit birleşik fiil var. Birisi bir ad ögesi ile bir yardımcı eylemden oluşur, ikincisi ise -A / -p zarf-eylem eklerinden birini alan asıl eylem ögesine getirilen yardımcı eylemden yapılır. İkinci tip birleşik

¹ Gösterilmiş eserde (s. 147) “tasvirci yardımcı fiil”in ayrıca madde başı var.

fiiller zaten tasvirî fiiller gurubunu teşkil eder. Şu birleşik eylem öbeklerinin ögeleri birleşirken asıl manalarını tamamen (veya kısmen) kaybeder, yardımcı fiil ise bir eylemden *eylem yapma eki gibi* çalışır (Karaağaç 2012: 473).

Türkoloji literatüründe tasvirî fiiller üzerine hem tarihî (Ör.: Gabain 1988, Eckmann 1988, Karamanlıoğlu 1994 vs.) hem eş zamanlı açıdan esaslı incelemeler yapanlar olmuştur (Yuldaşev 1965, 1977, Aydeniz 1995). Son zamanlarda ise bazı genç Türkologların birleşik fiillerin sorunlarıyla uğraşırken tasvir fiillerine de gereken önem vermeleri (Uzun 2007, Çağal 2007, Balcı 2012) ve tasvir fiilleri doğrudan yüksek lisans (Aydeniz 1995, Şahin 2008) veya doktora tezlerinin (Ör.: Tan 2005) konusu olarak işlemeleri çok sevindiricidir. Kırım Türkçesinde kullanılan tasvirî fiiller hakkında Henryk Jankowski'nin (1992), Zühal Yüksel'in (2005), Hülya Savran'ın (2003) ve en son olarak Emine Çağal'ın (2007) ilgili çalışmalarından malumatlar alabiliriz.

On yıllardan beri süregelen araştırmalara rağmen Türk dil bilgisinde tasvirî fiiller hakkında ortak bir görüşe varılamadı. Bunun neticesi olarak çeşitli Türk lehçelerinde birleşik fiillerin çok değişik türleri tasvir fiili olarak tarif edilmektedir. Böylece tasvirci yardımcı fiillerin çevresi ve sayısı, bununla beraber işlev (fonksiyon) sahaları da birbirinden bir hayli değişmektedir.

Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında görülen ortak tutuma göre Türkiye Türkçesinde anlatımlarına (manalarına, işlevlerine) göre tasvir fiilleri genellikle dört (bazen beş) grup teşkil etmektedir: *yeterlik (iktidar) fiilleri*, *tezlik (çabukluk, beklenmezlik, kolaylık) fiilleri*, *sürerlik (devamlılık, deneme) fiilleri*, *yaklaşma fiilleri ve başlama fiilleri* (Ergin 1972: 387, Banguoğlu 1986: 488-493, Korkmaz 1992: 146, Korkmaz 2003: 156-157, Karaağaç 2012: 474).² Esas fiile getirilerek tasvir fiilleri türeten tasvirci yardımcı eylemler *bil-*, *ver-*, *gel-*, *gör-*, *dur-*, *kal-*, *yaz-* ve *koy-* fiilleridir (Banguoğlu, Karaağaç yge.).³

Kıpçak Türk dillerine gelince, Kırgızcada mesela söz konusu fiilleri işlev (veya anlam) açısından 23 gruba tasnif etmek mümkün. Şu 23 çeşit işlev 28 tasvirci yardımcı eylemin 3 çeşit zarf-fiiliyle oluşturduğu birleşik fiillerin kullanmasıyla gerçekleştirilebilir. Tasvirci yardımcı fiil olarak kullanılan fiillerden *bar-* 'gitmek', *bol-* 'olmak', *bitir-* 'bitirmek', *cet-* 'yetmek', *cür-* 'yürümek', *ket-* 'gitmek', *kir-* 'girmek', *sal-* 'salmak', *tüş-* 'düşmek' vs. fiilleri zikredebiliriz (Tan 2005: 194).

Kazan Tatarcasında 25 eylem tasvir fiillerinin yardımcı (veya yarı yardımcı) fiili olarak kullanılmaktadır. Aralarında *al-* 'almak', *at-* 'atmak', *bar-*

² Grup adları müelliften müellife az çok değişir.

³ Banguoğlu (1986: 488-89) gösterilmiş yerlerde "sürek fiilleri" oluşturan *durmak*, *kalmak*, *görmek*, *gelmek* fiilleri "yarı yardımcı fiiller" diye niteledi.

‘gitmek’, *bet-* ‘bitmek’, *yör-* ‘yürümek’, *kit-* ‘gitmek’, *uz-* ‘geçmek’, *çı-ğar-* ‘(dışarı) götürmek’, *yat-* ‘yatmak’, *cibär-* ‘göndermek’, *cit-* ‘yetmek’, *citker-* ‘yetiştirmek’ vs. fiiller bulunmaktadır (Ganiyev 1982: 103).

Kırım Tatar tasvirî fiilleri işlev bakımından bir çok gruba ayırmak mümkün. H. Jankowski (1992: 170-177) mesela tasvir fiilleri *başlama*, *tezlik*, *sürerlik*, *yaklaşma*, *bitme*, *sonuçlanma* ve *tezlik* ifade edenler olmak üzere yedi gruba ayırır. H. Savran’ın (2003: 142-146) ilgili çalışmasında ise tasvir fiilleri *yeterlik*, *süreklilik*, *tezlik* ve *başlama* anlamı verenler diye dört gruba tasnif eder. Tasvir fiilleri sıraladığımız çeşitli işlevlerde kullanabilmek için tasvir fiillerinin asıl ögesine istenilen anlamı kazandıran tasvirci yardımcı fiili (yardımcı ögeyi) getirmek gerekmektedir. H. Jankowski’nin ve H. Savran’ın gösterilmiş eserlerinde geçen tasvirci yardımcı (veya yarı yardımcı) fiiller şunlardır:

al- ‘almak’, *başla-* ‘başlamak’, *ber-* ‘vermek’, *bil-* ‘bilmek’, *bit-* ‘bitmek’, *bitir-* ‘bitirmek’, *çık-* ‘çıkma’, *kal-* ‘kalmak’, *kel-* ‘gelmek’, *ket-* ‘gitmek’, *koy-* ‘koymak’, *ol-* ‘olmak’, *taşla-* ‘bırakmak, atmak’, *otur-* ‘oturmak’, *yat-* ‘yatmak’, *yaz-* ‘yazmak; az kalsın gerçekleşecek olma’, *yiber-* ‘bırakmak, salıvermek, yollamak’, *yür-* / *cür-* ‘yürümek’ ve *tur-* ‘durmak’. Sıralanmış 18 adet yardımcı fiilden tam aynı olmamak üzere 18-20 tane incelediğimiz Kırım Tatar masallarında da geçip (yarı) yardımcı fiil işlevini görmektedir.

Konumuz hakkında bizden evvel araştırma yapanların sonuçlarına () ve kendi çalışmamızdan elde ettiğimiz verilere göre tasvir fiilleri asıl sözlük anlamlarını kaybedip kaybetmediklerini esas alarak üç gruba tasnif etmeyi uygun görmüştük:

- I. Sözlük anlamını tamamen kaybeden (esas / hakiki) tasvir fiilleri
- II. Sözlük anlamını kaybetmeyen, anlamını koruyan tasvir fiilleri
- III. Birleşik yapıda sözlük anlamı dışında esas fiilin anlamına müstakil anlamıyla katılan (geçici) tasvir fiilleri

Son iki gruptaki veriler, yardımcı fiillerin ilave anlam nüansını muhafaza etmesi yardımcı fiillerin asıl anlamlarını kaybetmemiş, nihai olarak gramerleşmemiş olmasının delilidir (Ganiyev 1980: 47-48).

Kendimiz İ. Kúnos’un Kırım Tatarca derlemesinde tespit ettiğimiz tasvirî fiillerini işlevlerine göre örnek cümlelerin eşliğinde, gereken izahatlarla ve Türkçe çevirileriyle beraber sunuyoruz. Kırım Tatarca örnekleri Kúnos’un asıl çevri yazısını kullanarak aktarıyoruz.⁴

⁴ Asıl transkripsiyon sistemi önce yayımlanmış çalışmalarda (Kakuk 1980: 6-7, Baski 2004: 391-394) ayrıntılı olarak aktarılıp değerlendirilmiş olduğundan burada ona yer

İ. Kúnos'un Kırım Tatarca derlemesinde geçen başlıca tasvir fiilleri ve işlevleri

1. al-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘almak, kabul etmek, tutmak’ anlamlarında kullanılır.

1.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + -A⁵ zarf-fiil eki + al- tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + -p⁶ zarf-fiil eki + al- tasvirici yardımcı fiil

1.2. İşlevler:

1.2.1. Yeterlilik (yetersizlik), imkân, ihtimal anlamı verenler

-A al-: yeterlilik- Olumlu şeklinin kullanılışı malzememizde tespit edilemedi.

-A alma-: Yetersizlik, imkânsızlık (yeterlilik fiilinin olumsuz şekli) (Savran 2003: 142):

Ör.: *bilalmaj* (<*bile*+*al-ma-j*) ‘bilemiyor’, *bolalmaj* (<*bola* + *almaj*) ‘olamıyor’, *aşalmaj* ‘yiyemiyor’ gibi olumsuz şekiller ağırlıklıdır; *ketire-al-masan* ‘getiremesen’, *çidaj almaj* ‘dayanamıyor / dayanamıyarak’, *kör-almaj* (<*köre almaj*) ‘göremiyor’;

Askerlerden çidaj almaj breu kaçıp barıp padişaya işin añata. (264)⁷

“Askerlerin biri dayanamıyarak kaçıp padişaha işi anlatıyor.”

Bolat žirge žıkılıp žırup bolalmaj (292)

“Bolat yere yıkılıp yürüyemez”

Kazanın kazakka ber-almam ej. (678)

“Kazan şehri Kazaka veremem, ey”

1.2.2. Tamamen yapma, neticelenme, bir defalığına yapma (Jankowski 1992: 176), çok kısa bir süre içinde yapılma, kendisi için yapma (Ganiyev 1982: 103). Masallarda geçen şekilleri:

-p al-:

... jiketler ūz ūjlerine kelip muratlarına irep jaşap alıyannar. (549)

aydırtmayacağız.

⁵ -Aışareti -a, -e, -j(-y) zarf-eylem eklerinin topluca işaretidir.

⁶ -p işaretleri -p, -ip ~ -ip (=Ip) ve -up ~ -üp(=-Up) zarf-eylem eklerinin topluca işaretidir.

⁷ Masallardan alınıp aktarılmış cümlelerin, cümle kısımlarının ve sözcüklerin bulunduğu el yazma sayfası parantez içinde verilir.

“...yiğitler kendi evlerine gelip muratlarına erip yaşamışlar”

Bolat šo sāt barıp aždaniñ dört başın çavıp ala, brsi kala.(286)

“Bolat şu saat gidip ejderhanın dört başını çapıyor (vurup kesiyor), biri kalıyor”

2. at-: Kırım Tatarcasında *at-* esas fiil olarak ‘atmak’ anlamında kullanılır.

2.1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *at-* tasvirici yardımcı fiil

2.2. İşlevler

2.2.1. Kararlılıkla, kesinlikle veya tez yapma, neticelenip bitme ifade edenler:

-pat-:

fesimi puskûlini uşındaki altınğa tijdi, unı kesip attı da ben de kaçtım (363) lenyisszantotta!

aksırdıyı dajın jüzük avızından pırıldap atlıp kete (410)

siz epiñiz de br dep tûkiniñ başın kesip atkan (585)

Küterip attım belimden

Al kuşayım aχ. (133/49)

“Kaldırıp attım belimden

Al kuşağım ah” (Kakuk 1993: 133/49)

3. bak-: Kırım Tatarcasında *bak-* esas fiil olarak ‘bakmak’ anlamında kullanılır.

3.1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *bak-* tasvirici yardımcı fiil

3.2. İşlevler

3.2.1. Deneme, istek, ısrarla yapma (bk. Ganiyev 1982: 105)

-p bak-:

Obur kôp tırışıp baka kaçmaya, ama br tûrlû kaçıp bolalmaj.(297)

“Cadı ...”

Bu jiget bunı deñip baka kûremej,... (382)

4. bar-: Kırım Tatarcasında *bar-* esas fiil olarak ‘gitmek’ anlamında kullanılır.

4.1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *bar--* tasvirici yardımcı fiil

4.2. İşlevler

4.2.1. Oluş ile kılışın bitimine doğru ilerlemesi, gelişmesi, yönü (bk. Ganiyev 1982: 104)

-p -:

Bu kişi bonı ũjine alıp bara (253) elviszi / fogja és elmegy - KrmRS: 5. jelentes: alıp barmak - vestı, provodit!

Askerlerden çıdaj almaj breu kaçıp barıp padişaya işin añata.(264) elszö-kik

Mışık aman kapkaç kete, jũzũkni ulana alıp baralar.(266) - elviszik; sok-szor!! döntöen ez fordul elö!

sen şuyurıp barıp dürt başın çavıp alırsın, (286) odafut

katına jaklaşıp barıp karasa, (319) feléje / hozzá közeledve

5. ber- ~ bir-: Kırım Tatarcasında *ber-* ~ *bir-* esas fiil olarak ‘vermek’ anlamlarında kullanılır.

5.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-A* zarf-fiil eki + *ber--bir-*tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *ber--bir-*tasvirici yardımcı fiil

5.2. İşlevler

-A ber-: Tezlik ifade etme (bk. Jankowski 1992: 171, Savran 2003: 146). Kazan Tatarcasında bu şekil her şeye rağmen gerçekleşen sürekli eylem ifade eder (Ganiyev 1982: 104).

...sakin sen bu urbalarnen baryanda urbalarına baka berme, kũrmemiş kişi dajın dij. (598)

“Sakin, sen bu elbiselerle gittiğinde elbiselerine görmemiş kişi gibi bakı-verme, diyor”

Bes-salkım-bij urbaların tuzın parmaýinen kaka bere. (599)

“Beş-salkım biy elbiselerin tozını parmağı ile kakıveriyor”

-p ber-: Tamamen yapma, neticelenmek, bir defalığına yapmak (Jankowski 1992: 176), başkası için yapma, yön ifade etme;

Bu jiget anasına ketirep berdi. (382)

“Bu yiğit ... anasına getirdi.”

Bunu kûmep, kızın (398) deuyâ ketirip birdi. [=getirdi]

[...*br alma jasap maña ber dij. Deu japıp birdi. (398) = yaptı ve verdi! - tasvir fiili değil!]*

... *anda br çipitta br jüzük bar, šoni alıp berseñiz, sizlerge tijmem.* (409)

“...orada bir Çıfitta bir yüzük var, alıp verseniz [=bana getirseniz], sizlere değmem”

Amat ustasına berıp: ajda al kit dej. Usta alıp kitep bergen. (518)

İncelenen masallarda genellikle biri birinin ardından geçen hareketleri ifade eder. Bu işlevinde tasvir fiili değildir. Misal için aşağıdaki örnek cümlelerimize bakınız:

Amat ustasına berıp: ajda al kit dej. Usta alıp kitep bergen. (518)

“Ahmet ... ustasına verirken ayda, al[ıp] git, diyor. Usta alıp gidip [= götürüp] vermiş.” Demek = al[ın], kitken, bergen = almış, gitmiş, vermiş. Fakat *alıp kit*-bir tasvir fiili ise anlamı ‘götürmek’ tir.

6. bil-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘(-a) bilmek; (-masını) bilmek’ anlamlarında kullanılır.

6.1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + -A zarf-fiil eki + *bil-* tasvirici yardımcı fiil; *Bil-* yardımcı eylemi S. M. Useinov oldukça garip olarak / alışılmamış olarak Rusça “poslelog” (Türkçesi *edat*) diye niteledi (Useinov 1994: 56).

6.2. İşlevler

-**Abil:** Yeterlik, imkân, ihtimal (Savran 2003: 142)

Sabá alıp janlarından ajrilmajıp akşam kajtara bilseñ žujmasañ alıjsın dij. (557)

“Sabah alıp yanlarından ayrılmayıp akşam kaytarabilsen, kaybetmesen, alıyorsun.”

Sara bilsem tuja tuja
Mum jakajım bujdan buja. (79/416)

“Sarabilsem doya doya

Mum yakarım boydan boya” (Kakuk 1993: 68/329)

7. bitir-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘bitmek, sona ermek, tükenmek; hâlsiz düşmek’ anlamlarında kullanılır.

7.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

Tasvir fiillerinde kullanılışı:

esas fiil + -p zarf-fiil eki + - tasvirci yardımcı fiil

7.2. İşlevler

-pbitir: Tamamen yapma, neticelenme, bir defalığına yapma (Jankowski 1992: 178)

... ekinži Ahmad kujunu suvın içep bitirdi... (385)

“...ikinci Ahmad kuyunun suyunu içti (su bitinceye kadar içti)”

sen men kelgene kadar bu kapustalarını çapalap bitir dij. (466)

“sen ben gelinceye kadar bu kapustaları çapala (çapalama tamamen hazır olsun!)”

bol-: Kırım Tatarcasında *bol-* esas fiil olarak ‘olmak’ anlamında kullanılır.

1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *bol-* tasvirci yardımcı fiil

2. İşlevler

-p bol-: (Yeterlik, imkân, ihtimal anlamı verenler) (Savran 2003: 142),

1. lehetőség (= -a al-), 2. befejezni a cselekvést (Yuldaşev 1965: 101)

men tilegenimni⁸ kım berip bolsa, šoňa kızımni berežekmen, (261)

tilnen ajtıp bolmaz (262) szavakkal nem mondható el!

br šij işlep bolalmamız (265)

Bolat žirge žıkılıp žūrúp bolalmaj (292)

a leggyakoribb a -p bolalma- tagadó formáns használat! 26 db

8. čik-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘çıkma’ anlamında kullanılır.

8.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

Tasvir fiillerinde kullanılışı:

esas fiil + -p zarf-fiil eki + čik- tasvirci yardımcı fiil

8.2. İşlevler

-p čik-: Tamamen yapma, neticelenmek, bir defalığına yapmak (Jankowski 1992: 176, Ganiyev 1982: 107)

⁸ tileginimni

žıvırıp çıktım jajlaya(24/136)

“Kır at koştum kızığa

Seğirtip çıktım yaylaya” (Kakuk 1993: 31)

Fırlayıp çıktım sukaya

Kûz açılmıj boraya (38/215)

“Fırlatıp [doğrusu: fırlayıp; IB] çıktım sokağa

Göz açılmaz boraya” (Kakuk 1993: 38/176)

9. jat-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘yatmak’ anlamlarında kullanılır.

9.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

Tasvir fiillerinde kullanılışı:

esas fiil + -A zarf-fiil eki + jat- tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + -p zarf-fiil eki + jat- tasvirici yardımcı fiil

9.2. İşlevler

-Ajat-: Devamlılık, sürerlik ifade eder (Savran 2003: 145; Jankowski 1992: 172)

...sorajlar: bo kimniñ toju bola jatkan dijler ...(298)

“...soruyorlar: bu kimin toyu oluyormuş diyorlar...”

Anahtarnı arabka uzata jatğan vakitte. (430)

“Anahtarı Araba uzattığı vakitte.”

-p jat-: Devamlılık, sürerlik ifade eder (Jankowski 1992: 172, Yüksel 2005: 395);

Kızın barmayın emıp jata. (355)

“Kızın parmağını emiyor”

...şindë sen menëm sarajlerimden jağşı sarajlar jasatıp jatasın ... (711)

“...şimdi sen benim saraylarımdan yahşı saraylar yasatıyorsun...”

10. jaz-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘yazmak; az kalsın gerçekleşecek olma’ anlamlarında kullanılır. *Yaz*-tasvirici yardımcı fiili, Kırım Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki işlevi ile kullanılmaktadır.

10.1. Bağlantıyı kuran ögeler: esas fiil + -A zarf-fiil eki + jaz- tasvirici yardımcı fiil

10.2. İşlevler

-Ajaz-: Yaklaşma ifade eder (Jankowski 1992: 175)

...kijamet koparıp br ši kele, ama kurkusından az kala ödü patlap öle-ja-za (318)

“...kıyamet koparıp bir şey geliyor, ama korkusundan az kalıyor ödü patlap öleyazıyor...”

Ameša attan jıkılıyan
Üle-jazyan Sâfijem
Sekiz žennet kapısın
Kûre-jazyan Sâfijem. (98/13)

“Ameša attan yıkılmış

Öleyazmış Safiye'm

Sekiz cennet kapısın [doğrusu: kapısını; IB.]

Göreyazmış Safiye'm” (Kakuk 1993: 105/13)

11. žiber-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘salmak; göndermek’ anlamlarında kullanılır.

11.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

Tasvir fiillerinde kullanılışı:

esas fiil + -p zarf-fiil eki + žiber- tasvirici yardımcı fiil

11.2. İşlevler

-pžiber-: Tezlik, beklenmezlik, bir defa tamamlanma ifade eder (Jankowski 1992: 171, Savran 2003: 146)

lâkin bir baj kapısına jürse, bir šýbuk urýp žiberir. (648)

“lakin bir bayın kapısına yürse, (onu) tez bir çubukla vurur”

Benden çok salam olson
Esma kızya
Suretni jazip žibersin
Bir karpuzya. (41/232.)

“Benden çok selâm olsun

Esma kıza

Resmini çizip göndersin [doğrusu: çizsin üzerine! IB]

Bir karpuz[un]” (Kakuk 1993: 26/117)

12. jür- ~žür-: Kırım Tatarcasında esas fiil olarak ‘yürümek’ anlamında kullanılır.

12.1. Bağlantıyı kuran öğeler:

Tasvir fiillerinde kullanılışı:

esas fiil + -p zarf-fiil eki + jür~ -žür-tasvirici yardımcı fiil

12.2. İşlevler

-pjür- ~-p žür-: Devamlılık, sürerlik ifade eder (Savran 2003: 145)

Čoχ vaχitler tüşünep jürgen. (368)

“Çok vakitler düşünüyormuş.”

...esirep žüreler, hatta atların da satıp içeler. (282)

“...sarhoş oluyorlar, hatta atları da satıp içiyorlar”

13. kal-: Kırım Tatarcasında *kal-* esas fiil olarak ‘kalmak’ anlamında kullanılır.

13.1. Bağlantıyı kuran öğeler: esas fiil + -p zarf-fiil eki + *kal*-tasvirici yardımcı fiil

13.2. İşlevler

-p kal-: Devamlılık, sürerlik ifade eder. (Jankowski 1992: 173, Savran 2003: 145)

Ben bazarya ketkende
Sen artımdan karap kal. (26/147)

-p kal-: Tamamen yapma, neticelenmek, bir defalığına yapmak (Yüksel 2005: 392)

Korıžišaşıp kala. (257) “Çoban şaşıp kalıyor.”

14. kel-: Kırım Tatarcasında *kel-* esas fiil olarak ‘gelmek’ anlamında kullanılır.

14.1. Bağlantıyı kuran öğeler: esas fiil + -p zarf-fiil eki + *kel*-tasvirici yardımcı fiil

14.2. İşlevler

-p kel-: Devamlılık, sürerlik, hâl değiştirme ifade eder (Jankowski 1992: 175, Savran 2003: 145; Yuldaşev 1965: 77, Yuldaşev 1977: 125).

...jedi başlı deu kıčkırıp, karañık tuman koparıp kele. (287)

“Yedi başlı dev bağırıp kara duman koparıp geliyor.”

...artından düşmen kuvıp kelgende... (324)

“...artından düşman tarafından kovulduğunda...”

Bir kûn, biş kûn ögüzlerin suvarıp keke. (347)

“Bir gün, beş gün (içerisinde) ögüzleri (sırayla) soyuyor.”

Munnan son her kûn vaḫtı vaḫtıle bularya aş hazır bolıp keke,... (382)

“Bundan sonra her gün vakti vaktiyle bunlara yemek hazırlanmış oluyor...”

-p kel-: Bitme, neticelenme, yön ifade etme (Jankowski 1992: 176)

Kıryj da jetip keldi, keldi ama penžereni kapatkan ediler. (430)

“Atmaca da yetişip keldi ama pencereyi kapatmış idiler.”

U arada artinden mejzin de jetip kelgen. (376)

“O arada müezzin de yetişip gelmiş.”

...hajvanları ajdap kelgenner... (442)

“““

Türetme sonucu olarak, *alıp kel-* ‘getirmek’; *kajtıp kel-* ‘kaytmak, (eve) dönmek’ fiillerde görüldüğü gibi, yeni anlamlı eylemler de oluşturulabilir.

15. ket- ~ kit-: Kırım Tatarcasında *ket-~kit-* esas fiil olarak ‘gitmek’ anlamında kullanılır.

15.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-A* zarf-fiil eki + *ket-~kit-* tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *ket-~kit-* tasvirici yardımcı fiil

15.2. İşlevler

-A -:

-p ket- ~ -p kit-: Devamlılık, sürerlik, süreklilik ifade eder (+Savran 2003: 145):

er ʒıl br geçe ʒemişi gajb bolıp kete (318)

-p ket- ~ -p kit- : Tamamen yapma, neticelenme, kararlılık ve yön ifade eder (Jankowski 1992: 176; Ganiyev 1982: 105, Yuldaşev 1965: 86).

Kulbasti hamam atılıp turıp baka, algı mallar taralıp ketkenner. (254)
 ...ajyırğa minip žolğa çıkıp kete. Kete kete br kûn br köpir başına kele.
 (285)
 ...seni žılıklarını oyorlap ketken šo akamdır. (288)
 ...men bu žılıkların alıp ketmege keldim. (288)
 ende kalaj etijim dep čalaştan çıkıp kete ot kıldırmağa. (294) = kimegy
 ...kızın artından başlağ izlep ketmege (296)
 ...er žıl br geče žemiši gajb bolıp kete (318)
 ...turıp karasa terekin žimişiniñ br pajı bitep ketken (318)
 turıp karasa terekin žimişiniñ br pajı bitep ketken (318)
 br kûn azbarda uk atıp ujnayanda oğı čaptırıp kete, (320)
 ...žok bolıp kete. (320)
 Bular bøjle gajb olıp kittiler. (363)
 aksırdıyı dajın jüzük avızından pırıldap atılıp kete (410)
 ...jere tüşkende tuj bolop sepilip ketti. (431) = esés közben tollá változva
 elszóródott! itt nem ment sehová!!

Kart šu žerden çıkıp kete, padşanıñ sarajine barıp kire: (711)
 bo šaj žuvurup ketmekte bolsın (716)
 bir taudan kečkende uç balasinen uçıp kittiler.. (339)
 Taz sarı atnı čakırıp aýalarına učer kamçı urıp kečip kitte. (459)
 Veliš kijeu kurgende
 Patlap kitken jüregi. (201/111) !!

[Veli× güvey görünce / Patladı yüreği (Kakuk 1993: 183 /112/)]

16. kir-: Kırım Tatarcasında *kir-* esas fiil olarak ‘girmek’ anlamında kullanılır.

16.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + -A zarf-fiil eki + - tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + -p zarf-fiil eki + - tasvirici yardımcı fiil

16.2. İşlevler

-p kir-: Yön ifade eder.

...oıı çaptırıp kete, bo sakallınıñ sakalına barıp kire kala. (320)

Mejzin újine barıp kirde, ulan da unın peşinden mejzinın újine kirde.
(376)

Padiša kelip kirdi, kûrûşdiler (486)

Saklanêp oturıannar sûrûp kireler. (297)

(84/437.)

Kelip kirme dust bayına
Bayında gûlşeni bar

(178/88)

Ne de mûşkûl şeı iken

ženke barıp kirmege.

17. koj- ~ kuj-: Kırım Tatarcasında *koj-* ~ *kuj-* esas fiil olarak 'koymak' anlamında kullanılır.

17.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *koj-* ~ *kuj-* tasvirici yardımcı fiil

17.2. İşlevler

-p koj ~ -p kuj-: Neticelenme, kararlılık, tamamlanma ifade eder.

Bir kûn öğüzlerin kojroıların⁹ kesip teñizge sançıp kuja (347)

...muna bu kenardaki ûlûni turıuzıp ajak üstüne tajandırıp kujarmız
(361)

Lákin kojniñ başinen kojroıyn br tavaya alıp kuja, sabaha kaldıra. (451)

Kart xatın aşnı pişirgen, azırlap kujıyan, ulını kelmesine bakıp tura. (548)

ûzi arabada azırlap kujıyan baltasın alıp (574)

bir altından kafas jasata da ûzniñ jatkan jerine tavanya asıp kuja (600)

padşanıñ urbaların da jaxşı br sandıkka biklep kuja (716)

18. otur- ~ otır- ~ utır- ~ utur-: Kırım Tatarcasında *otur-* ~ *otır-* ~ *utır-* ~ *utur-* esas fiil olarak 'oturmak' anlamında kullanılır.

18.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *otur-* ~ *otır-* ~ *utır-* vs. tasvirici yardımcı fiil

⁹ kojroıların

18.2. İşlevler

-p otur--p utır-: Devamlılık, sürerlik, süreklilik ifade eder. (Jankowski 1992: 174), faaliyet bir yerde olur, *-p yat-* şekliyle eş anlamlıdır (Ganiyev 1982: 107). Kimi lehçelerde bildirme kipi şimdiki zamanının şeklidir (Yuldaşev 1965: 59-65; Yuldaşev 1977: 123-124).

žol üstünde balalar ujnaşıp otoralar.(253)

bu kadar altın sábi bolıp otorasın (362)

Bir oda kústerdi, batır kirde, baksa kırk kız ukep otoralar, kırk birinži ortada sejr etip tura. (396)

Ašap otorýanda (410) “Yemek yerken...”

Akşam salkınnıyinen újinde penžeresinde¹⁰ julýa bakıp otorajdı, bir de akasınıñ ulu kele. (627)

ulan sarajnın penžeresinden bakıp otorajdı (716)

Bunlar da hep kauýa etip uturadılar (362)

Ular beklep utıryanlar. (410)

19. sal-: Kırım Tatarcasında *sal-* esas fiil olarak ‘(serbest) bırakmak’ anlamında kullanılır.

19.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *sal-* tasvirici yardımcı fiil

19.2. İşlevler

-psal-: Neticelenme, beklenmezlik ve tezlik anlamı var (Ganiyev 1982: 106).

...šü jerde kırık túrlú aš ketireler, konaya kujıp salalar (260)

20. tašla-: Kırım Tatarcasında *tašla-* - esas fiil olarak ‘bırakmak, atlamak’ anlamında kullanılır.

20.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-A* zarf-fiil eki + - tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + - tasvirici yardımcı fiil

20.2. İşlevler

¹⁰ peržeresinde

-ptašla-: Tamamen yapma, neticelenme, kararlılık ve tezlik ifade eder (bk. Jankowski 1992: 178, Yuldaşev 1965: 85-86; Yuldaşev 1977: 127-128; Ganiyev 1982: 106),

...mişik başlaj kürgen siçanın boyp taşlamaya, taraş da başlaj ulülerin uba etip taşlamaya. (409)

...tez balasinen tauya al-kitep taşlañız (587)

epsini ötürep jerge žajıp taşlajler (264)

minem sakalımın pıçaknen šo bajlanyan žerinden kesip taşlarsın (320)

nalını çışarıp başına urıp taşlap kaçtı (340)

čuvalya kujıp, ũjine alıp ketip taşlajler (406)

bu kızı dayya alıp kit, sujıp taşla dij (555)

arabalarnen çevre jayın koralap taşlaj (707)

21. tor- ~ tur-: Kırım Tatarcasında *tor-* ~ *tur-* esas fiil olarak ‘durmak, ayağa kalkmak’ anlamında kullanılır.

21.1. Bağlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-A* zarf-fiil eki +*tor-* ~ *tur-* tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki +*tor-* ~ *tur-* tasvirici yardımcı fiil

21.2. İşlevler

-A tor-~ A tur-: Devamlılık, tekrarlanma, süreklilik ifade eder (Jankowski 1992: 173, Savran 2003: 144, Yüksel 2005: 394)

...bile-torıyan šejimdir (287)

...ũč kızlar žilkılarnen ketip bara tursınlar (292)

basamaknıñ janında patşanıñ er kũn çıkıp utıra turıyan br kũrsisi¹¹ bar eken.(595)

žavunlaržava turıajdı

çecekler solmaj (170/80)

-p tor-~p tur-: Devamlılık, süreklilik, tekrarlanma ifade eder, değişmeden sürülmekte olan faaliyet (bk. Savran 2003: 144, Yuldaşev 1965: 65-72, Ganiyev 1982: 106)

¹¹ Ms.: kursisi

Kız başına kelgennerin, nasıl balalar jol içinde kijnap torıannarın...
añata (255)

šte šindi šo ketirgen kızların tojların etip toralar (299)

Endi pišti vaktına keldi dep torıanda (318)

žiġet jokodan¹² šaşıp tora (318)

Br talaj žuklap tora. (323)

Teñiz katına kelip baġalar, kerçekten öġüzlerin kojroġları kúrınip tora.
(347)

Ahmadın uli ečkiniñ arkasına minep tora kánnıñ kapisına baryan (419)

ajde senin ulıñnı útirejik dep torıan (548)

Narik bu súzlerni ešidep tora ketip bir kannıñ janına jırdı (648)

bala da bolarnıñ lapların kapınıñ artında tiñnap tora ede (701)

çıksan da br az kizmet etseñ, újde kapalıp turmasañ dij (252)

baksa balalar br sıčkannı tutkannar, kijnap turalar (253)

Hemen pırıldap turup žuyurup žılannı mojnından tota. (254)

baksa br güzel kız, aldında kona¹³, kolında oklau, kamır žajıp tura. (287)

i, topal arkadaš, sen mında ne ojlanıp turasın dijler (293)

Br ajlı vakitten son: ajde kızım žeter dep tura, kızıya ot birmege (295)

baġtılar br jiget balıġ tutup tura. (369)

22. túš-: Kırım Tatarcasında *túš*-esas fiil olarak ‘düşmek’ anlamında kullanılır.

1. Baġlantıyı kuran ögeler:

esas fiil + *-A* zarf-fiil eki + *túš-* tasvirici yardımcı fiil

esas fiil + *-p* zarf-fiil eki + *túš-* tasvirici yardımcı fiil

2. İşlevler

-ptúš-: Gelişmekte olan hareket, aniden yapma ve yön ifade eder

atnen bu sarajnıñ üstüne çıġıp túškege, ortanġı kızım (459)

Barıp üç kat sarajıya minep túšti, jene kazanıp kajttı. (459)

¹² jökodan

¹³ hamur tezjası; TRS quna

Kaç vakitlar turyan son kızniñ eki kulı çürüp tüşken (574)

Sekirep tüştim horandan
üzdim lále (8/44)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Aşağıda kısaca bir özet yapmak amacı ile tasvirici yardımcı fiilleri başlıca işlevlerine göre sıralıyoruz.

1. Yeterlilik/yetersizlik ifade etmek için:

bil-: Ör.: *akşam kajtara bilseñ* ‘akşam kaytarabilsen’; *ala bil-* ‘alabil-’ / *ala bilme-* ‘alama-’;

bol-: Ör.: *kajtıp bolamadık* ‘kaytamadık’, *braz su tapıp bolsañ* ‘biraz su bulabilsen’, *tilnen ajtıp bolmaz* ‘dille söylenemez’; *br şij işlep bolalmamız* ‘bir şey yapamayız’; *bolalma-* gibi şekiller çok ağır basmaktadır.

2. Süreklilik ifade etmek için:

yat-: Ör.: *kete jatkan ~ kete jatçıan* ‘gidiyormuş’, *uzata jatçıan* ‘uzatıyor imiş’, *kajta jatçıan* ‘dönüyormuş’

tor-: Ör.: *bile torçıan* ‘bile durmuş / biliyormuş’, *dünjade er br şeş bolop kete torçıan* ‘dünyada her şey olup bitiyormuş’; *külüşe külüşe torıp* ‘gülüşe durup / gülüşüyor olup’;

tur-: Ör.: *sejr etip tura* ‘seyrededuruyor’, *kijnap turalar* ‘işkence ededuruyorlar’, *şaşıp tura* ‘şaşakalıyor’, *barıp turyan* ‘varadurmuş / varıyormuş’, *kapalıp turmasañ* ‘kapanıyormasan’, *bo işge şaşıp kalıan* ‘bu işe şaşakalmış’, *kajve içep turıanda bajtal xolumladi* ‘kahve içiyormuş iken- de baytal kulunladı’;

otur-~: otor-: Ör.: *ujnaşıp otoralar* ‘oynaşıyorlar’, *saklanıp oturyannar* ‘saklanıyormuşlar’, *kırk kız ukep otoralar* ‘kırk kız okuya duruyorlar’, *aşap otoryanda* ‘yiymüş iken’, *julya bakıp otorajdı* ‘yola bakıyordu’, *kijep otora* ‘giyiyor’;

kal-: ör. *kužurlanıp kala* ‘acayıp buluyor’;

jür- ~žür-: Ör.: *balam, sen katıp žüresin* ‘oğlum, sen ne yapıyorsun’, *esirep žüreler* ‘sarhoş oluyorlar’, *iki tıje utlap žüre* ‘iki deve otlayaduruyor’, *min uk atıp ujnep žürgende*, ‘ben ok atıp oynuyormuş iken’, *Çox vañitler tüşünep jürgen*. ‘Çok vakitler düşünüyormuş’, *anda dolanıp jürür-ken* ‘orada dolanıp durur iken’, *kaç vakitlar utanıp jürse de* ‘kaç vakitler utanıyorsa da’;

3. Tezlik ifade etmek için:

žiber- ör. *berip žibere* ‘veriveriyor!’, *balanı bojunnan ūtep žibere* ‘çocuğu boynundan vuruveriyor’;

4. Başlama ifade etmek için: *başla-* ‘başla-’. Şu anda bu grubun kurulması problematiktir.

Banguoğlu’nun iddiasına göre bu yardımcı fiille yalnız “yarı tasvirici fiiller” kurulabilir.

başla-: Ör.: *žımurtka kırslap başlayan edim* ‘yumurta hırsızlamağa başlamıştım’, *tuplaşip başladılar* ‘toplaşmağa başladılar’;

Malzememizde yukarıdaki gibi başlamayı ifade eden şekiller oldukça az kullanılmaktadır. Aynı işlevde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-mAk* isim fiilinin (matar) yönelik hâlindeki *-mAgA* şekli ile *başla* -yarı yardımcı fiilden oluşan birleşik fiil şekilleri ağır basmaktadır (Ör.: *ašamaya başlaj* ‘yemeğe başlıyor’, *jumaya başlaj* ‘yıkamaya başlıyor’). Bazen bu şekillerde sözcük sırası “kuralsızdır”: *Bolar da başlajler ajtmaya* ‘bunlar da başlıyorlar söylemeğe’.

5. Yaklaşma ifade etmek için:

jaz- Ör.: *ŭle-jazyan* ‘öleyazmış’

6. Devamlılık, sürerlik, bitme vs. ifade etmek için:

kel- Ör.: *suarıp kele* ‘sırayla soyuyor’

7. Tamamen yapma, neticelenme vs. ifade etmek için:

al-, *ber-*, *bitir-*, *çik-*, *kal-*, *kel-*

8. Tezlik, sabırsızlık, bir defalığına yapma, bitme vs. ifade etmek için:

taşla-, *al-*, *ber-*, *sal-*, *kal-*, *çik-*

Kırım Tatarcasının “karışık” (Oğuzca ile Kıpçakça) niteliği tasvir fiillerinin (fonetik ve morfolojik) çeşitleri ile kullanımlarında da gözükmektedir. Mîsal için burada ağız özelliği gösteren deşikelerden *kete jatkan* ~ *kete jatçan*, *tüşünep jürgen* ~ *ujnap žürgen* vs. Oğuzca tipi *-A bil-* (yeterlilik), *bol-ama-* (yetersizlik için) ve *-maya başla-* (başlama ifade etmek için) yapıları yanında Kıpçakça tipi bir yapı olan *-A al-* (yeterlilik için), *-p jür-* ~ *-p žür-* (devamlılık için) vs. Gelecek araştırmamızda türlü ağız özelliklerinin tespit etmesine aynı zamanda kaynak ağızları belirlemeye çalışacağız.

Kaynaklar

- AYDENİZ, Süleyman (1995), *Türkiye Türkçesinde Tasvirî Fiiller ve Fonksiyonları*. (Yüksek Lisans Tezi) Afyon. (El yazması).
- BALCI, Onur (2012), “Kazak Türkçesinde -a, -e / -y Zarf-Fiil Eki ve İşlevleri”. *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 7/2 Spring 2012, pp. 183-192.
- BASKI, Imre (2004), “İ. Kúnos Kırım Tatarcası Folklor Metinlerinin Ağız Özellikleri Üzerine. In: V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 2004. I. Cilt. Ankara, pp. 391-403. Türk Dil Kurumu Yayınları: 855/1.
- ÇAĞAL, Emine (2007), *Kırım Türkçesinde Zarf-Fiiller*. Ankara. Yüksek Lisans Tezinin El Yazmasıdır.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet AKALIN. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- IZIDINOVA, S. R. (1997), “Kımskotatarskiy yazık”, *Yazıkı Mira. Tyurkskie jazyki*. Moskva, 298-309.
- JANKOWSKI, H. (1992), *Gramatyka języka krymskotatarskiego*. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM.
- KAKUK, Zsuzsa (1963), “Poésie populaire tatare recueillie par I. Kúnos”, *Acta Orient. Hung.* 16: 83-97.
- KAKUK, Zsuzsa (1993), *Kırım Tatar Şarkıları. I. Kúnos'un derlemesinden yayımlayan Zsuzsa Kakuk*. Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara, TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara, TDK Yayınları.
- SAVRAN, Hülya (2003), *Kırım Tatar Türkçesi. Dil Özellikleri - Metinler Sözlük*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Yayınları.
- ŞAHİN, Savaş (2008), *Türkmen Türkçesinde Tasvirî Fiiller üzerine Örnekli Çalışma*. Ankara. Yüksek Lisans Tezinin El yazması.
- TAN, Ali (2005), *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Doktora Tezi. Adana (El yazması).
- USEINOV, S. M. (1994), *Qrımatarca-Rusça Luğat*. Ternopol', SMNVP “Dialog”.

METİN DİL BİLİMİ VERİLERİ IŞIĞINDA İSTİKLAL MARŞI'NI YENİDEN OKUMAK

*İlker AYDIN**

Giriş

Metin, birbirlerine biçimsel olarak bağlaşıklık ve anlamsal olarak bağdaşıklık ölçütleriyle bağlanmış tümce dizilerinin bir anlam bütünü oluşmasıyla meydana gelen, belli bir iletişim amacı ile üretilmiş, başı ve sonu kesin çizgilerle belirlenmiş yazılı ya da sözlü en büyük dilsel üründür. Metin tümcelerden oluşur. Tümceler belli bir bağlam içinde olmasalar da anlamları vardır. Ancak bulundukları bağlama göre farklı anlamlar kazanmaktadırlar. Metin, kendisini oluşturan sıralı ve anlamlı bütünler hâlindeki tümceler dizisi toplamından farklı, belli bir bildirişim değeri olan, kendine özgü bir bütündür. Tümce sözcüklerin bileşiminden meydana gelirken, metin tümceler aracılığıyla sunulan olayların bileşiminden meydana gelmektedir. Bu durumda tümcenin anlamı sözcüklere, metnin anlamı tümcelerin oluşturduğu parçalara/bölümlere bağlıdır denebilir.

Bir tümce dizisinin metin olabilmesi için, Beaugrande ve Dressler (1988) tarafından sıralanan “bağlaşıklık, bağdaşıklık, amaç, kabul edilebilirlik, durumsallık, bilgisellik, metinler arası ilişki” gibi ölçütlere uyması gerekmektedir. Metin, metinselliğin bu yedi temel ölçütünü içeren iletişimsel bir oluşumdur. Bu ölçütlerden bağlaşıklık “cohesion” ve bağdaşıklık “coherence” metin dil bilimsel çözümlemelerde ana yapıyı ortaya koyan en belirgin ölçütlerdir. “Bağlaşıklık” metindeki dilsel, dil bilimsel uyum, yani bütünlüktür. Tümce-lerin birbirlerine eklenerek bir metin oluşturmasını sağlayan “oluşturucu öğelerin yinelenmesi, art gönderimler, ön gönderimler, eksilteli yapılar, eylem zamanının belirlenmesi, tümceler arası bağıntı öğeleri” gibi söz dizimsel unsurların belirlenmesi bağlaşıklık ile ilgilidir ve bu ölçütler doğrudan metnin küçük ölçekli yapısını oluşturur. Metin dil bilimselliğinin bir diğer temel

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilim Bölümü.

ölçütü olan “bağdaşıklık”, metindeki anlamsal/mantıksal uyum, bütünlüktür. Metindeki dilsel, dil bilgisel uyum, anlamsal-mantıksal uyumun ortaya konuluşunda metin alıcısına ipuçları verir (Keçik ve Uzun 2003, 11). Bağdaşıklık, önermeler arasındaki mantıksal örgü-desen olarak tanımlanabilir. Bağdaşıklık metnin yüzeyinde, dilsel ögeler aracılığıyla görülebilirken, bağdaşıklık derin yapıda oluşan anlamlar arasındaki mantıksal bağlantıdır ve bağdaşıklık gösteren belirli dilsel ögeler bulunmamaktadır.

Metinde konu bütünlüğünü sağlayan diğer bir yol da, “eş dizimsel örüntüleme” olarak tanımlanan ve aynı bağlamda aynı kavram alanından sözcükleri kullanarak bağlantılar yapmaktır. Eş dizimsel örüntüleme taşıyan sözcükler, bir anlamda, bireylerin zihinlerinde olaylar, durumlar, yerler, kişiler ve nesneler için oluşturdukları şemalara yönelik göstergeler durumundadır (Uzun-Su başı 2006, 700). Her dil dünyayı farklı şekilde yorumlar. Aynı dili konuşan insanlar zihinlerinde ortak şemalara sahiptirler de, bireyler kendi yaşantılarıyla da kendi kavram ağlarını ve kendi özgün şemalarını oluştururlar. Bu nedenle metni üreten kimse, metni yazma süreci içinde, kendine özgü eş dizimsel şemalardan yararlanacağından, kendi dünya görüşünü yansıtan özgün bir metin oluşturacaktır. Okuyucu ya da dinleyici de ancak kendi dil yetisi ve yaşanmışlık deneyimi çerçevesinde bu eş dizimsel yapıyı çözümleyerek metnin izleğini çıkarmaya ve metni anlamlandırmaya çalışacaktır.

Metinler sadece küçük ölçekli yapı çözümlemeleri ile açıklanamaz. Bir metnin genel anlamına ulaşabilmek için büyük ölçekli yapı düzeyinde bir değerlendirme ve çözümleme yapmak gerekir. Metinlerdeki büyük ölçekli yapılar anlamsal nesnelerdir ve üretilen ve algılanan metnin anlamını düzenlerler. Bir metni tutarlılığı bakımından incelemek, üst yapı olarak genel metin çerçevesinde, metnin tümünü anlamsal olarak değerlendirmek demektir (Günay 2007, 116). Metnin nasıl işlediğini, yazarın belirlediği amaca nasıl ulaştığını ya da okuyucu üzerinde nasıl bir etki bıraktığını göstermek için, metnin mantıksal yapısını, temel düşünce biçimini, bunlara katkı sağlayan diğer yan düşünceleri ortaya koymak gerekir. Metinlerin yapısal, anlamsal ve işlevsel çözümlemeleri için büyük ölçekli çözümleme gerekmektedir. Metnin anlamsal büyük yapısını ortaya koyan büyük ölçekli yapı çözümleme ölçütlerini işlev, başlık, konu, anahtar sözcükler, ana düşünce tümcesi, içerik şeması, konu değişimi belirleyicileri, biçem, özet ve sonuç tümcesi biçiminde sıralamak mümkündür.

Metinleri üstün kılan insanlar arası bildirişimde taşıdıkları işlevlerin yoğunluğu ve kendi içlerindeki biçimsel ve içeriksel bütünlüktür. Güncel yazın-bilimde, edebî eserlerin ancak okur ile metin arasında gelişen iletişim sonucu var olabileceği görüşü hâkimdir. Okurun bir yapıtı okurken yazarın bıraktığı

boş alanları doldurarak yapıtla bir iletişime girmesi gerekmektedir. Yazınsal yapıt ile okur arasındaki iletişimin gerçekleşebilmesi için metin yapısında, okuyucuyu metni anlamaya yönlendirici bir takım ipuçları olması gerekmektedir. Metni anlamak ve çözümleyebilmek ise, yazarın dünyaya ve olaylara bakışını, okuyucuya iletmek istediği bilgiyi, okuyucuda oluşturmak istediği duyguyu, düşünceyi ya da davranış değişikliğini ifade etmek amacıyla oluşturduğu dilsel kodlamayı çözmeyi gerektirmektedir. Yazınsal metinlerde bilgilendirici ve kullanmalık metinlerden daha dolaylı ve farklı bir dil kullanımı vardır; ancak, yazarın metinde kullandığı kavramların, söz dizimsel ve biçimsel özelliklerin çözümlenmesi ile yazarın iletişime ulaşmak mümkündür. Özellikle şiirlerde sanatlı bağdaştırmalar kullanılarak kodlanan düşünceleri çözebilmek bilişsel eylemler gerektirmektedir (Dilidüzgün 2009, 413-414).

Türk milletin esaretten kurtuluş mücadelesinin destanı olan İstiklal Marşı, Millî Mücadele ruhunu taşımasının yanında, Türk milletin maddi ve manevi değerler bütününe ait özellikleri de bünyesinde barındırır. Bu çalışmada Mehmet Akif Ersoy'un kaleminden çıkan İstiklal Marşı metin dil bilimsel ölçütler çerçevesinde ve eş dizimsel örüntülemeye dayanarak yeniden okunmaya çalışılacaktır.

İstiklal Marşı

Tarihte öyle şahsiyetler vardır ki haklarında çok fazla konuşmaktan imtina edilir ve yine öyle edebî eserler vardır ki mükemmelliklerinin ziyadeliği okuyucu ya da yorumcuya söylenecek fazlaca bir söz bırakmaz. Çünkü onlar şahsiyetleri ve eserleriyle ölümsüzleşerek bir milletin hafızasına kazanmışlardır. Önal'ın (2010, 34) ifadesiyle, “bir özge edîb, vakar ve haysiyet abidesi M. Akif Ersoy” böyle bir şahsiyettir ve ölümsüz eseri, millî bağımsızlık mücadelemizin destanı olan “İstiklal Marşı” da bu türden bir eserdir.

Millî marş, özlü dizeleriyle bir milletin ortak duygularını, heyecanlarını, ümitlerini, birlikte var olma ve yaşama azmini, millî birlik inancını ifade eden yurt ve bayrak sevgisini, özgürlük ve bağımsızlık tutkusunu yansıtan belli bir ritim, uyum ve müzikaliteye sahip manzum metindir. İstiklal Marşı'mız da var olma yok olma sürecimiz olan millî mücadelemizden doğmuştur (Çetin 2010, 6).

İstiklal Marşı, giriş, gelişme, sonuç şeklinde düzenlenmiş bir kompozisyona sahiptir. Birinci ve ikinci kıtalar giriş, üçüncü kıtadan dokuzuncu kıtaya kadar olan kısımlar gelişme, onuncu kıta ise sonuç bölümünü oluşturmaktadır. İlk bakışta kolay ve basit görünen bu eser, içine girildikçe söz sanatlarının ustaca kullanımına, örüntülenen sözcüklerin ve tercih edilen dil öğelerinin biçimsel ve içeriksel dizilişine dayanan anlam zenginliğiyle girift bir eser olarak ortaya çıkmaktadır.

“Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak” konu tümcesiyle başlayan ilk dördlükte şair, 2. tekil emir kipi “Korkma”¹ nidasıyla Türk milletine seslenmektedir. 3 ve 4. dizelerde 3 kez yinelen ‘o’ adıyla sancak sözcüğüne art gönderim yapılırken “sancak” sözcüğü de “yıldız” sözcüğüyle değiştirime uğramış, 2. dizedeki “sönmek” eylemi 3. dizede “parlamak” zıt anlamlısıyla yinelenerek sözcüksel bağlaşıklığa katkı sağlanmıştır. 2. dizede, bağıntı ögesi işleyişindeki “sönmeden” ifadesi 1. dizenin şartını oluşturmuş, Türk milletinin varlığının göstergesi olan bir ev, bir hane ya da yaşayan tek bir Türk var oldukça, en son ocak sönmeden, bağımsızlığımızın sembolü olan bayrağımızın da sönmeyeceği, sonsuza kadar göklerde dalgalanacağı sezdirilmiştir. ‘Korkma’ ve ‘sönmez’ şeklindeki yapıcı olumsuz olarak kullanılan eylemler, bağlam içerisinde olumlu bir anlam kazanmakta, hitap edilen ulusu cesaretlendirerek içinde bulunduğu karamsar tablodan uzaklaştırma işlevi üstlenmektedir.

Yine bu kıtada, 3 kez yinelenen “ben+im” yapısı, 2 kez yinelenen “milletimin” sözcüğündeki “-im” iyelik eki ve “ancak” zarfının kullanımıyla sancakğın sadece ve sadece Türk milletine ait olduğu sezdirilmektedir. Ayrıca, ‘yıldızın parlamasıyla’ ‘milletin bekası’ arasında bir bağıntı kurularak, Türk milletinin yıldızı olan bayrak sönmedikçe Türk milletinin varlığının devam edeceği örtük olarak vurgulanmaktadır. 1. dizedeki sıfat tamlaması şeklinde verilen “al sancak”, “kırmızı yani kanlı bayraktır. Çetin savaşlardan sonra her tarafı kana boyanmış yaralı bayrak demektir” (Çetin 2010, 10). Birinci dördlükte, aynı kavram alanından kullanılan “şafak, sancak, yurt, ocak, millet, yıldız, parlamak, tütmek, sönmek” şeklindeki sözcükler eş dizimsel bir örüntü oluşturarak “bayrak-bağımsızlık” ilişkisini ortaya koymaktadır.

1. kıtada Türk milletine seslenen şair 2. kıtada yönünü bağımsızlığımızın temsilcisi olan bayrağa çevirir. Yine bir emir kipiyle başlayan bu kıta, 1. kıta ile koşutluk sağlamış, “çatma kurban olayım” yüklem dizisi ve metne dâhil olan “hilal” katılımcısıyla konu değişmiştir. Metnin giriş bölümünü oluşturan ilk iki dördlük içerik olarak da bütün metnin özeti durumundadır. Aynı biçim ve içeriğe sahip olan ve aynı işlevi üstlenen “korkma” ve “çatma” sözcükleri-

¹ Korkma hitabıyla Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye göçü sırasında Sevr mağarasında Hz. Ebu Bekir’e yaptığı korkma hitabına gönderim yapılmıştır. Mekkelî kâfir Kureyşlilerin baskısının artması sebebiyle bunalan Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir’le birlikte Mekke’den Medine’ye hicret etmeye karar verirler ve gizlice çıkıp yolda Sevr mağarasında konaklarlar. Bu arada müşrikler onların peşine düşmüşlerdir. Kâfirler, Hz. Muhammed’i veya Hz. Ebubekir’i bulup getirene veya öldürene 100 deve verme vaadinde bulunurlar. Bunu duyan canavar ruhlu bir kısım Mekkelî müşrikler, hemen yola koyulup Sevr mağarasının önüne kadar gelirler. İçerden Hz. Muhammed’le Hz. Ebubekir onların geldiğini görürler. Fakat müşrikler onları görmezler. Bu durumda Hz. Ebubekir çok korkar, telaşlanır ve üzülür. Hz. Muhammed onu yatıştırmak üzere: “**Korkma!** Üzülme. Allah bizimle beraberdir.” diye teselli verir (Çetin 2010, 9).

nin birlikte kullanılması metnin tonunu desteklerken metnin anlamsal büyük yapısına da katkı sağlamaktadır. İlk dörtlükte, bağımsızlığın sembolü olan bayrağı anlatmak üzere millete seslenirken, ikinci dörtlükte, “Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı hilal!” konu tümcesiyle şair, âdeta Türk bayrağına yalvarmaktadır.

1. dizede, “bayrak” sözcüğü, “hilal” sözcüğüyle değiştirim yapılmış, şiirin yazıldığı dönemde vatan işgal altında olduğu için, bayrak kaşlarını çatan bir sevgiliye benzetilmiştir. Çetin’e (2010, 12-13) göre, “nazlı sevgiliye, geline benzetilen hilal aynı zamanda tüm İslam dünyasını temsil eden bir simgedir. Nazlı hilalin surat asmasının (çehresini çatması) sebeplerinden biri de o dönemde işgalci devletlerin kendi bayraklarını İzmir, İstanbul, Maraş gibi şehirlerimize asmasıdır. Nazlı hilalimiz, yani Türk bayrağımız bunun için surat asmaktadır. Ülkemizde başka bayrakların, başka hâkimiyetlerin varlığına katlanamamaktadır.” Bayrağın nazlı olması, gülmesi, hiddetlenip celallenmesi, bayrak ile insan arasında bir bağ oluşturur. Bu bağlamda, “çehre, çatmak, gülmek, şiddet ve celal” sözcükleri eş dizimsel olarak örüntülenerek bayrağın kişileştirilmesi sağlanmıştır. İkinci kıtanın 2. dizesindeki, “(sen) kahraman ırkıma bir gül” ve “Ne(dir) bu şiddet bu celal.” ifadelerinde eksilteli yapı kullanımı gözlenmektedir. Aynı kıtanın 3. dizesinde “...” şeklindeki dil bilgisel kullanımla yine eksilteli yapıya başvurulmuş, dökülen kanların helal olmadığı durumda, sonucun ne olacağı yoruma bırakılmıştır. Kıtanın 3. dizesindeki “sonra” bağını ögesiyle bir şart koşularak Türk milletinin, onun (bayrağın) uğruna döktüğü kanın helal olmayacağı çıkarımının yapılması sağlanmıştır.

2. kıtanın son dizesinde “Hakkıdır, Hakk’a tapan milletim istiklal!” konu tümcesi ve “Helal, Hak, hakkı olmak, tapmak” gibi aynı kavram alanından sözcüklerin birlikte örüntülenmesiyle metne hâkim olan dinî motif ortaya çıkmaktadır. Hem adalet ve doğruluk hem de yaratıcı anlamlarını çağrıştıran “Hak” sözcüğünün iki kez kullanılması, “tek bir yaratıcıya iman etmiş Türk milletinin bağımsız yaşamayı hak ettiği” çıkarımına ulaştırmaktadır. Metnin tamamında gözlemlenen ve Jakobson’nun dilin sanat işlevi olarak adlandırdığı bu tarz dil kullanımları metnin coşkun tonu ile örtüşmektedir.

Heyecan unsurunun hâkim olduğu ilk üç kıtada, kısa tümceler ile şiddeti gitgide artan bir duygu yoğunluğuna tanık olunur. Soru ve ünlem tümceleri bu duygu ve heyecan yoğunluğunu destekleyerek metnin tonunu yükseltir. Hıta-bın yönü, marşın birinci kıtasında Türk milletine, ikinci kıtasında Türk bayrağına iken, üçüncü kıtada şair Türk milleti adına konuşmaktadır. Her yönelişte fiillerin çatıları ve kipleri değişir. “Ben” adıyla başlayan 3. kıtada ben merkezli bir anlatım söz konusudur. Buradaki “ben”, 1. kıtanın 2. dizesinde geçen “yurdumun” sözcüğündeki “-im” iyelik ekinin art gönderimi durumundadır.

Bu dördlükte eylem sonlarında görülen ve “yaşadım, yaşarım, şaşarım, gibiyim, aşarım, yırtarım, sığmam, taşarım” biçiminde tekrar edilen “-m” 1. tekil kişi eki “ben” adılının art gönderimidir ve şairin “ben” adıyla Türk milleti adına konuştuğunun bir kanıtıdır. Yüklemlerdeki geniş zaman eki “-ar, -er” ve 1. tekil kişi eki “-m” ile ortak yapı tekrarlanmış; bu yolla koşutluk sağlarken yine metnin coşkun tonu desteklenmiştir. Ayrıca bahsedilen yüklemlerde özne olarak “ben” adılının kullanılmaması eksilteli yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu kıtada, “Ben” adılı “bana” biçiminde, “hür” zarfı olduğu gibi, “yaşamak” fiili ise kısmi olarak yenilenmiştir.

Üçüncü dördlükteki “sel, bent, dağ” gibi adlar, “kükremek, çiğnemek, aşmak, yırtmak, sığmamak, taşmak” gibi eylemler ve “hür yaşamak/zincir vurulmak” gibi zıt anlamlı eylemlerin eş dizimsel örüntülenmesiyle sözcüksel bağlaşıklık sağlanırken metnin tonu en üst noktaya ulaştırılmıştır. “Ben” adıyla konu değişmiş, “ezelden beridir” zarfıyla da Orta Asya’dan başlayıp Anadolu’ya varıncaya kadar hür yaşamış, bağımsızlığına düşkün Türk milletinin kahramanlıkları sezdirilmiştir. “Hangi çılgın” benzetmesi ile de Türk milletinin bağımsızlığına kast edecek bir ulusun akli muvazeneden yoksun olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Fakat şair, böyle bir çılgınlığa sadece “Şaşarım!” diyerek bunun imkânsızlığını, düşünülmesinin bile saçmalığını ve mantıksızlığını dile getirmektedir.

“Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.” dizesinde hapsedilme, sömürgeleştirilme, köleleştirilme, köşeye sıkıştırılma isteğine karşı mutlak bir direniş azmi görülür. Kükreyerek coşkun bir şekilde akan sel, önünde hiçbir engel tanımaz. Önüne çekilen setleri, bentleri yıkar geçer. Türk milleti hiçbir zaman Batılıların dayatmalarını kabul etmeyecek, bağımsız bir millet olarak yaşamasını imkânsız kılacak tüm engellere karşı koyacak güçtedir. “Yırtarım dağları” ifadesiyle de Türklerin eski efsanevi destanı olan Ergenekon Destanı’na dolaylı bir gönderme yapılır (Çetin 2010, 17-18). Bu gönderim olgusuyla metinselliğin ölçütlerinden biri olan metinlerarasılık sağlanmış olunur.

“Garb” konu katılımcısıyla 4. kıtada şiirin yönünün değiştiği görülmektedir. Türkiye’nin batısında kalan uluslar Garp genel kavramıyla ifade edilmiş, ilk iki dizeyi oluşturan şart tümcesinde “çelik zırhlı duvar” benzetmesi ile batının sahip olduğu modern savaş teknolojisi, şairin benim adılı kullanarak adına konuştuğu Türk ulusunun iman kuvveti ile karşılaştırılmıştır. Açıkgöz’e (2010, 4) göre “Âkif, şiirin başında ‘Korkma’ derken, korkulmaması gereken şeyi ve niçin korkulmaması gerektiğini 4. dördlükte söyler. Korkulmaması gereken şey, ‘medeniyet denen tek dişi kalmış canavar’dır ve bundan niçin korkulmaması gerektiğini de açıklarken, ‘iman dolu serhaddin’in gücünü ve bu gücün merkezi olan ‘iman’ı zikreder. Âkif’in inanç dünyasında, korku ile

iman bir arada olamaz. İman varsa korku yoktur. Âkif bu yüzden ilahi güç ile insan gücü olan ‘medeniyet’ arasındaki mücadelede, imanın kazanacağını öngörerek ‘Korkma!’ demektedir.”

4. kıtanın son iki dizesinde, tevriye sanatı kullanılarak oluşturulan “Ulusun, korkma!” hitabıyla batı medeniyeti yorulmuş, yaşlanmış bir canavara benzetilmiştir. “Ulusun” ifadesinin anlamı birçok kaynakta tartışılmış, “yücesin, büyüksün” ve bir canavar, bir köpek gibi ulumaktan, “bırak, canavar ulusun” anlamlarına geldiği vurgulanmıştır. “Ulumak, boğmak, canavar” şeklindeki aynı kavram alanından seçilmiş sözcükler Batı medeniyetinin sataşmasını kastederken “iman, göğüs, ulu olmak, korkmamak” şeklinde örüntülenen sözcükler de Türk milletinin yüceliğini dile getirmektedir. “Ulusun” kullanımı, gerek “canavarın uluması” gerekse “Türk milletinin yüceliği” anlamında kullanılsın, her iki biçimde de metni tekrardan kurtarıken bağlaşıklığın örtük anlatım özelliğini de sağlayan eksilteli bir yapı kullanımı söz konusudur. Aynı zamanda ilk dizedeki “Korkma!” hitabının yinelenmesi ve birlikte kullanılan “Ulusun” ifadesinden, sahip olduğu iman gücü sayesinde Türk milletinin büyük bir millet olduğu, o iman gücü karşısında hiçbir gücün duramayacağı çıkarımının yapılması sağlanmış, metnin tonu da yükseltilmiştir. Bu kıtadaki “İman dolu göğüs” ifadesi ile 2. kıtadaki “Hakk’a tapan milletim” ifadesi arasında anlamsal bir bağ oluşturulmuştur; böylece, bağlaç kullanılmadan sözcük öbekleri ya da tümceler arasında oluşturulan anlamsal bağlarla metin bağdaşık kılınmıştır. Bu dörtlükte “benim iman gücüm gibi güçlü askerim” anlamına gelen “benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim” sözcük grubu “böyle bir iman” sözcük grubuyla değiştirime uğratılmıştır.

5. kıtadaki “Arkadaş!” hitabıyla şiirin konusu değişmiş, şair yönünü vatani ve bayrağı koruma görevini üstlenen Türk askerine çevirmiştir. Dörtlüğün teması, “Arkadaş! Yurduma alçakları uğratma, sakın.” ve “Doğacaktır sana va’dettiği günler Hakk’ın...” konu tümceleri etrafında şekillenir. Açıkgöz’ün (2010, 5) yaklaşımıyla “‘Uğratma’ ve ‘Siper et gövdeni’ emir tümceleri, verilen mücadelenin son noktasını vurgulayan ifadelerdir. Kararlılık ve mücadele gücünün altını çizen bu tümceler, bunların etrafında örgülenen tümcelerin merkezi durumundadır. Dörtlükteki ‘alçaklar’ ve ‘hayâsızca akın’ kelimeleri, durumun vahametini gösterirken, kullanılan iki emir tümcesi, direncin gücünü gösterir.” Bu emir tümceleri ile Türk askerine ölmesinin emredildiği çıkarımı yapılmaktadır. “Hayâsızca akın” değiştirim örneği ile emperyalist batının haçlı seferlerine örtük bir gönderim yapılmaktadır. Çetin’e göre (2010, 24), hayâsızca akın emperyalist batılıların son haçlı saldırısıdır.

Bu dörtlükte, “Tek diş kalmış canavar”a indirgenen Türk düşmanı Batı medeniyeti, “alçaklar” dil göstergesiyle, “Türk milleti” sözcük grubu da “ar-

kadaş” sözcüğüyle değiştirilerek sözcüksel bağlaşıklık sağlanmıştır. Şiirde konuşucu ile alıcı arasındaki iletişim ben/sen düzeyindedir. Bu dördlükteki “sen” adılı Türk askerine, dolayısıyla Türk milletine bir gönderim oluşturmaktadır. İlk iki dizede örüntülen “alçak”, “hayâsız akın” sözcükleriyle olumsuzluk ya da Batı’nın bayağılığı, tarihten beri gelen hainliği sezdirilirken son iki dizede ise örüntülen “doğmak”, “vaat etmek”, “Hak”, “yarın”, “yakın” sözcükleri ile umut ve Yüce Yaratıcı’nın yardımının kesinliği sezdirilmektedir. Kullanılan “belki yarın belki yarından da yakın” zarf öbeği bu kesinliği desteklemektedir. İkinci kez yinelenen “Hakk” sözcüğü de bu çerçevede değerlendirilebilir. “Doğacaktır sana va’dettiği günler Hakk’ın.” “Yaratıcı’nın söz verdiği günler, *Kur’ân-ı Kerim*’de inananlara vaat edilen müjdelerdir.” (Önal 2010, 47). Bu dizeyle *Kuran-ı Kerim*’e bir gönderim yapılarak metinler arasılık sağlanmıştır.

“Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı” konu tümcesinin ön plana çıktığı 6. kıta, 5. kıta ile biçimsel ve anlamsal bir paralellik göstermektedir. Mehmetçik’e yönelim bu kıtada da devam etmektedir. Yine “geçme”, “tanı” “düşün”, “incitme” ve “verme” gibi emir kipleri kullanılarak Türk askerine seslenilmektedir. “Yurt” sözcüğü “yer” sözcüğüyle değiştirilmiş, “toprak altındaki” biçiminde kullanılması gereken ifade eksilteli kullanımla “altındaki” biçiminde ifade edilmiştir. “Kefensiz yatan” sözcüğü “şehit” yakın anlamıyla, “yer” sözcüğü ise “vatan” yakın anlamıyla yinelenmiştir. İkinci mısradaki “binlerce kefensiz yatan” sözcük öbeği, 3. mısradaki “şehit oğlusun” sözcük öbeğinin ön gönderimi durumundadır. “Yer, toprak, kefensiz yatan, şehit, oğul, ata, cennet, vatan” sözcükleri aynı kıta içerisinde eş dizimsel örüntülenerek dinî motifler ön plana çıkarılmış; böylece, vatan için ölenlerin şehit olacağı, atalarımızın da vatan için şehit olduğu, vatana sahip çıkılmazsa vatan için şehit olan atalarımızın incineceği sezdirilmeye çalışılmıştır. Bedeli ne olursa olsun vatan toprağının verilmemesi son mısradaki yer alan şart tümcesiyle telkin edilirken, vatan toprağı altında yatan şehitlerden dolayı cennete benzetilerek kutsallaştırılmış ve getirilebileceği en üst noktaya yükseltilmiştir.

Açıkgöz’e (2010, 5) göre “İstiklal Marşı’nın, emir kipi açısından en yoğun dördlüğü, altıncı dördlüktür. Âkif, bu dördlükte, ‘tanı’, ‘düşün’, ‘incitme’ ve ‘verme’ kelimeleriyle, bir iç muhasebenin ve direniş gücünün yansımaları dile getirmektedir. Âkif verilen mücadelenin kaybedilmesi durumunda, nasıl bir toprak parçasının kaybedileceğini hatırlatır. Âkif, basılan yerin basit bir ‘toprak’ olmayıp altında binlerce şehidin yattığını ‘tanı’ ve ‘düşün’ emirleriyle ifade ederek tümcelerine bir kararlılık ve kesinlik işlevi yüklemektedir. ‘İncitme!’ tümcesinde naifleşen Âkif, bu tümcesine merhamet ve acıma işlevi de yükler. Dördlüğü son dizesinde, ‘dünyalar’ ile ‘cennet vatan’ mukayesesini yapan şair, toprağın üstündekiler kadar altındakilerin de bu topraklara bir değer

kattığını ve bu yüzden bu toprakların dünyalara bedel olduğunu söyleyerek ‘verme’ emir kipi ile kararlılığını yansıtır.”

Vatan kavramının daha etkin bir biçimde verilmeye çalışıldığı 7. dördlük, bir önceki dördlüğü pekiştiren, destekleyen bir bölümdür. 6. kıtanın son dizesindeki “cennet vatan” sözcük grubu 7. kıtanın başında yinelenerek sözcüksel bağlaşıklık yoluyla anlamsal bağdaşıklık sağlanmaktadır. Burada “kim” soru zamiriyle “hangi Türk” kavramına gönderim yapılmaktadır. İlk dizede “Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda?” biçiminde olumsuz bir soru sorulmuş, cevap beklenmemiş, soru içinde kullanılan “cennet vatan” sözcük öbeği ve sonraki tümcede iki kez yinelenen “şüheda” kavramı olumsuz cevabın verilmesini engelleyen bir işlev üstlenmiştir. Olumsuz soru tümcesi (Kim feda olmaz ki?) kullanımıyla her Türk’ün bu vatana kendini feda edebileceği anlamsal olarak sezdirilmiştir. “Vatan uğruna feda olmak” kavramıyla “şüheda” kavramı anlamsal bir bütünlük oluşturmakta, “şüheda fıskırarak toprağı sık-san şüheda” ifadesiyle “altındaki binlerce kefensiz yatan” sözcük öbeğine anlamsal bir gönderim yapılmaktadır. “Vatan uğruna feda olmak” sözcük grubu “şüheda” kavramıyla yenilenerek yine anlamsal bir bütünlük sağlanmaktadır. İki kez yinelenen “şüheda” sözcüğü ile abartılı bir anlam taşıyan “fıskırmak” ve “sıkmaq” sözcükleri aynı dizede örüntülenerek, binlerce şehit verilmesi sonucunda elde edilen vatan topraklarının kutsiyeti vurgulanmaktadır. “Can” ve “canan” sözcükleri arasında kısmi bir yinelemenin yapıldığı 3. dizede vatan sevgisinin bütün sevgi ve değerlerden üstün tutulduğu hissedilmektedir. Hüda, Hak sözcüğünün eş anlamlısının yinelenmesi olarak görülmekte, şairin canı pahasına vatanından ayrı kalmak istemediği sezdirilmektedir. Çok kuvvetli bir vatan sevgisinin telkin edildiği 7. dördlüğün son iki dizesini oluşturan “Canı cananı bütün varımı alsında Hüda, etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüda” konu tümcesinde, vatan sevgisinin bütün sevgilerin, bütün değerlerin üzerinde olduğu çıkarımı yapılmaktadır.

7. dördlüğün son dizesindeki “etmesin” ifadesi ile 8. dördlüğün son dizesindeki “değmesin” ifadesi koşutluk oluşturarak iki dördlük arasındaki biçimsel ve içeriksel yapıyı desteklemektedir. Dördlüğün 1. dizesinde “ruh” sözcüğü insan gibi kişileştirilerek konuşturulmuş, “mâbed” sözcüğü ile de vatanın ve dinin birlikteliği, bütünlüğü anlatılmak istenmiştir. Kıtanın bütününde aynı kavram alanından “ruh, İlâhî, mâbed, nâmahrem, ezan, şahadet, din” gibi sözcüklerin eş dizimsel olarak örüntülenmesi dördlüğe hâkim olan “din (İslamiyet)” motifini ön plana çıkarmaktadır. Metnin bütününe hâkim olan bayrak-bağımsızlık arasındaki ilişki bu dördlükte ezan-din (İslamiyet) düzeyine indirgenmiştir. Ezan-din birlikteliğinin vurgulandığı “Bu ezanlar-ki şahadetleri dinin temeli- Ebedi yurdumun üstünde benim inlemeli.” konu tümcesi ile şair Allah’a seslenmekte, ibadethanelerimize düşmanın dokunmaması, zarar

vermemesi ve ezanımızın susturulmaması için ona niyazda bulunmaktadır. Şair, “düşman” sözcüğünü “namahrem” sözcüğüyle değiştirime uğratmış, “Allah” adını da “İlah” adı ile yineleyerek ezanların varlığının ülkemizde İslam dinin yaşandığının göstergesi olduğu şuuru ile Allah’a yakarmıştır. Şair “ezanın okunması, duyulması” kavramını “ezanın inlemesi” şeklinde dile getirerek ulusun acısıyla hemdert olmuş bir ezanın varlığını sezdirmek istemiştir. Ezanın varlığı da bağımsızlığın göstergesidir; esaret altında bulunan millet, ibadetini de rahatlıkla yerine getiremeyecektir.

Açıkgöz (2010, 5)’e göre “6. dörtlüğün sonundaki ‘verme’ ifadesi, beklenen sonucu dile getirirken, takip eden dörtlüklerde, vatanın verilmediği ön görüşü ile yaşanan ortam anlatılır. Bu dörtlüklerdeki ‘etmesin, değmesin, inlemeli’ ifadeleri, dilek ve temenni olduğu kadar, birer dua ifadeleridir de. Emir kipi işlevine yakın bir kullanımla metinde yer alan bu ifadelerin hepsi, vatanın özgürlüğünü amaçlamaktadır. Şair, vatanından ayrı kalmaması; bu vatana namahrem elinin değmemesi ve bayrakla birlikte vatanın özgürlüğünü simgeleyen ezanın da bu topraklarda sonsuza kadar okunması için âdeta dua etmektedir.”

9. dörtlük, vatanın bağımsızlığı karşısında şükür duygusunun, zafer ve bağımsızlık sevincinin mistik bir duyguyla işlendiği bölümdür. Kıtanın başında ve sonunda yinelen “o zaman” zaman zarfı ile bir önceki dörtlükle bağıntı sağlanarak, şair yine şehit olunması durumundaki ruh hâliyle Allah’a seslenmeye devam etmektedir. “Şükretmek” kavramını “secde etmek” kavramıyla değiştirime uğratarak, coşkusunun büyüklüğünü belirtmek için “bin” sıfatıyla pekiştirmiştir. Şair “vecd, secde, (mezar) taş(ı), ceriha, İlah, boşanmak, kanlı yaş, fişkirmek” sözcüklerini kıtanın ilk iki mısrasında birlikte örüntüleyerek sevinçten vecde gelen bir insanın secdeye kapanarak sevinç gözyaşları içinde Allah’a şükredişini; son iki mısradan ise “fişkirmek, ruh-i mücerred, yer, na’ş, yükselmek, baş, arş” sözcüklerini birlikte örüntüleyerek vatanın kurtulması sonucu ezanın susmaması ve bayrağın inmemesi coşkusuyla vecde gelen arı bir ruhun yerden arşa yükselişini adeta resmetmektedir. “Bin” “kanlı yaş”, “ruhun fişkirması”, “taşın secde etmesi” kıtadaki coşkun tonu destekleyen abartılı ifadelerdir. Şair savunduğu değerler uğruna şehit olduğunda, eğer zafer kazanılır ve Türk ulusu bağımsızlığını sürdürürse, her cerihasından akan kanların mutluluk gözyaşına dönüşeceğini, mezardan arı bir ruh olarak kalıp (cismiyle bütünleşerek) Allah’a ulaşacağını örtük bir biçimde dile getirir. Mezar taşının secde etmesi insana özgü bir davranıştır. Şehidin topraktan çıkıp maddi vücuduyla yükselerek başının arşa değmesi şehitlik makamının yüceliğinin bir göstergesidir. “O zaman yükselerek arşa değer belki başım” dizesiyle metinler arasılık bağlamında Peygamber Efendimiz’in Miraç’ına bir gönderim yapılmaktadır.

Diğer kıtalardan ayrı olarak, 5 mısradan oluşan son kıtada, bayrak katılımcısı tekrar karşımıza çıkmaktadır. Bu kıtada, en başta çizilen kompozisyon tamamlanır. Şair bayrak sözcüğünü hilal sözcüğüyle değiştirerek yönünü tekrar bayrağa çevirir ve istiklalin sembolü olan bayrağa “dalgalan” emir kipiyle hitap eder. Buradaki “dalgalanmak”, zafer sevinci ve mutluluğuna dayanan bir hareketliliğin ifadesi olarak şiire girer. Bu kıtada şair, “dalgalanmak, şafak, hilal, kan, helal, ırk, izmihlal, Hak, bayrak, hürriyet, hakkı olmak, Hakk’a tapmak, hür yaşamak, millet ve istiklal” sözcüklerini bir arada örüntüleyerek ikinci kıtadaki gibi yine bayrakla konuşmaktadır. İkinci kıtada memleket işgal altındadır, millet ve onu temsil eden bayrak üzüntülüdür. Son kıtada ise zafer kazanılmış, millet esaretten kurtulduğu için bayrağımızın da sevinçten şafaklar gibi göklerde dalgalanması gerektiği ifade edilmiştir. Dörtlüğün 2. dizesinde, bağımsızlığın kazanılması için dökülen kanların bayrağa helal edildiği vurgulanırken, Türk bayrağının ve temsilcisi olduğu Türk milletinin bundan sonra yıkılmayacağı, sonsuza kadar baki kalacağı dörtlüğün üçüncü dizesinde iki kez yinelenen “yok” isim fiiliyle pekiştirilmiştir. Tek Allah’a inan Türk milletinin ve onun temsilcisi olan Türk bayrağının bağımsızlığı hak ettiği, aynı şekilde yinelenen ikinci kıtanın son dizesi ve son kıtanın son dizesi ile bir kez daha vurgulanmıştır. Aynı kökten türemiş “hak etmek” fiili ve Allah’ın “Hak” ismi aynı bağlamda, aynı dizelerde örüntülenmiş, böylece dizeler arasında anlamsal bağ oluşturulmuştur. Metnin bütününde yinelenen ve bayrak-bağımsızlık motiflerini ön plana çıkaran “bayrak, hürriyet, vatan, millet ve Hak” gibi sözcüklerin son kıtaya da hâkim olduğu gözlenmektedir.

İlk kıtada yer alan “bu şafaklarda yüzen al sancak” ifadesinin son kıtada “bayrağın şafaklar gibi dalgalanması” ifadesi ile, ikinci kıtadaki “sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helal” ifadesinin son kıtadaki “olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helal” ifadesi ile ve ikinci kıtadaki “hakkıdır, hakka tapan milletimin istiklal” ifadesinin ise son kıtadaki ‘hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet; hakkıdır, Hakk’a tapan milletimin istiklal” ifadesi ile yinelenmesi, metnin giriş bölümü ve sonuç bölümü arasında biçimsel ve içeriksel bir koşutluk sağlamıştır. Kısaca, metnin giriş bölümünü oluşturan ilk iki kıtada verilen “bayrağın, dolayısıyla temsil ettiği Türk ulusunun mahzun olmaması gerektiği, üzüntülü olması durumunda bayrak için dökülen kanların helal olmayacağı” şeklinde sunulan fikir; metnin sonuç bölümünü oluşturan son kıtada verilen “bayrak için dökülen kanların helal edildiği, Allah’a iman etmiş Türk milletinin bağımsız yaşamayı hak ettiği” şeklinde sunulan fikirle açıklığa kavuşturulmuştur. Böylece metnin giriş bölümünde verilen düşüncenin sonuç bölümünde açığa kavuşturulması ilkesine de bağlı kalınmıştır.

Metinde eş-yakın anlamlılarıyla, gönderim ögeleriyle ya da değiştirime uğratılmış sözcükler aracılığıyla toplam 35 kere “Türk milleti”ne gönderimde

bulunulmuştur. “Bayrak” sözcüğü ise yakın, eş anlamlı ve gönderim ögele-riyle ve değiştirime uğramış sözcükleriyle toplam 20 kere tekrar edilmiştir. “Vatan” sözcüğü “yurt, toprak ve altındaki” biçiminde kullanımıyla 9 kere yinelenmiştir. “Hür” sözcüğü “hürriyet ve istiklal” kullanımlarıyla 7 kere yinelenmiştir. Allah’ın isimleri, mabet, şehit gibi dinî kavramlar 22 kez yinelenmiştir. Sözcüklere ait sayısal verilere bakıldığında toplam 256 sözcükten oluşan bu metnin “vatan, millet, bayrak ve din” motifleri etrafında örüntülenerek anlamsal büyük yapıyı oluşturduğu görülmektedir. Özellikle dinî ve millî motifler aynı metin içinde eş değer biçimde sergilenmiştir. Okay’ın ifadesiyle “bayrak, hilâl, yıldız, hak, hürriyet, istiklâl, yurt, millet, ırk, vatan, kahramanlık gibi millî kavramlarla iman, şehâdet, helâl, cennet, Hudâ, ezan, mâbed, vecd gibi dinî motifler birbiriyle uyum halinde ve zengin bir belâgatle kullanılmış, böylece Millî Mücadele’yi gerçekleştiren halkın ruhunda mevcut iki önemli kavram İstiklâl Marşı’nın da iki temel temasını oluşturmuştur” (Aktaran, Dinçer 2010, 65).

Anlama ve sese dayalı edebî sanatların yoğunluğu, işlevsel tümce yapısının bir göstergesi olan “devrik tümce kullanımı” şiirin bütününde dikkat çekmektedir. “Ne bu şiddet bu celal?”, “Hangi çılgın bana zincir vuracakmış?”, “Nasıl böyle bir imanı boğar, medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar?” “Kim bu cennet vatan uğruna olmaz ki feda?” şeklindeki soru tümceleri, isim ve sıfat tamlamalarının sık kullanımı, emir ve ünlem tümceleri, eksilteli yapılar, tekrarlar şairin biçemiyle ilgili bir örnek zenginliği ortaya koymaktadır. Şairin bu biçimsel özelliği metnin duygu yoğunlunu artırmakta, ortaya çıkan heyecan olgusu ülkenin art zamanlı ve eş zamanlı gündemiyle örtüşmektedir. Sade bir dille yazılmış olan şiire konuşma dilinin doğallığı hâkimdir. Bu doğallık çeşitli hitap unsurlarıyla desteklenmiştir. Kahramanlık ve duygusallık öğeleri ile sağlanan lirik ve epik özellik metnin bütününe hâkimdir. Kısaca, İstiklal Marşı’nda, dilsel ve sözcüksel yapılar uyumlu bir şekilde birleşerek anlamsal yapının mükemmeliyetini sağlamıştır.

Şiirin yazıldığı dönem de dikkate alındığında, şiirde, vatan toprağının işgal altında olması, Türk milletini sembolize eden bayrağın mahzunluğu, ezel-den beri bağımsız yaşamış Türk milletinin ebede kadar bağımsız kalacağı, Batı medeniyeti karşısında Türk milletinin iman gücünün büyüklüğü, vatan toprağının binlerce şehit kanıyla alındığı, bundan sonra da gerekirse şehit kanlarıyla verilmeyeceği, her Türk’ün bu topraklar için kendini feda edebileceği, her varlıktan vazgeçileceği ama vatan toprağından vazgeçilemeyeceği, ancak vatan toprağı kurtulduğunda şehitlerimizin huzura ereceği, tek bir Allah’a iman etmiş Türk halkının bağımsız yaşamayı hak ettiği gibi konular dile getirilmiştir. Metin, millet, vatan, bayrak ve din motifleri etrafında şekillenirken

“Hakk’a iman etmiş Türk milleti bağımsız yaşamayı hak etmiştir” biçimindeki çıkarım, metnin temel izleğini oluşturmaktadır.

Türk milletinde millî birlik ruhunu oluşturmak, millî mücadelede topyekûn yer almayı sağlamak, milleti coşturarak iman gücü ile ümidini artırmak, esaretin kabul edilemeyeceğini vurgulamak gibi çıkarımlar metnin işlevini oluşturmaktadır. Baştan sona kadar esere hâkim olan duygusal ve coşkunun, gerek yazıldığı dönemde gerekse günümüzde okuyucuda millî birlik ve beraberlik ruhunu yerleştirmede büyük bir etki sağlarken, metnin belli bir tutum ve düşünce gelişimini ve değişimini sağlamak, heyecanlandırmak gibi işlevlerini de en üst düzeye taşımaktadır. Ayrıca, başlık metnin büyük ölçekli yapısını oluşturan önermeyle bağdaşmaktadır.

Sonuç

Metni oluşturma ve anlamlandırmada iki temel ölçüt olan bağlaşıklık ve bağdaşıklık unsurları, metnin biçimsel ve anlamsal yapısını oluşturmada en çok kullanılan ve birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Metin dil bilimsel incelemelerde ana yapıyı belirleyen bu iki ölçüt birbirine bağlı ve iç içedir. Bağlaşıklık göstergesi olan dilsel ögeler, metnin anlamsal bütünlüğünün sağlanmasına yardımcı olur. Metnin bütününde anlamın oluşmasını sağlayan bağlaşıklık düzenekleri, dil bilgisel ya da sözcüksel zorunluluklar değil metni etkin kılan olgulardır. Metin aracılığı ile sağlanan iletişimin eksiksiz olması, bağlaşıklık düzeneklerinin metnin diğer yapı ölçütleriyle etkileşim içinde olmasına bağlıdır. Metinler sadece küçük ölçekli yapı çözümlemeleri ile açıklanamaz (Torusdağ, 2012). Bir metnin genel anlamına ulaşabilmek için metnin başlığı, konusu, işlevi, özetlenebilir olması, anahtar sözcükler, şiirin biçemi, sonuç tümcesi gibi unsurları içeren büyük ölçekli yapı düzeyinde de bir değerlendirme ve çözümleme yapmak gerekir.

Ele alınan bu metni tekrar edilen sözcükler çerçevesinde incelediğimizde, “vatan, millet, bayrak, bağımsızlık ve inanç” gibi anahtar sözcükler; eş, yakın ve zıt anlamlılarıyla, alt terim-üst terim ilişkisi içerisinde oldukları sözcüklerle, genel kavram kullanımıyla, değiştirim ya da gönderim şeklindeki yinelemelerle metin sözcüksel ve dil bilgisel olarak bağlaşıklık kazanmıştır. Bu sözcüklerin, aynı kavram alanından diğer sözcüklerle eş dizimsel bir biçimde örüntülenmeleri de metnin bağlaşıklığını destekleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, ilk kıtada ön plana çıkan sancak/bayrak motifi, “o” art gönderimleri ve “yıldız” değiştirimiyle yinelenerek dizeler arasında bağlaşıklık sağlanmıştır.

Bağlaşıklık ikinci kıtanın ilk dizesinde “nazlı hilal” değiştirimiyle, ikinci dizesinde bayrağa yapılan “sen” hitabıyla, üçüncü dizesinde de “sana” art gönderimiyle devam ettirilmiştir. İkinci kıtanın son dizesindeki “istiklal” söz-

cüğünün üçüncü kıtanın ilk dizesindeki “hür yaşamak” yakın anlamlısı ve aynı kıtanın ikinci dizesindeki “zincir vurmak” zıt anlamlısıyla tekrarı bağlaşıklığın devamını sağlamıştır. “Zincir vurulması” durumuyla ilintili olarak; “çiğner, aşarım, yırtarım, sığmam, taşarım” şeklindeki aynı kavram alanından sözcüklerin ardışık bir biçimde sıralanışı yine bağlaşıklığın devamını sağlar niteliktedir.

Üçüncü kıtada yer alan “düşman” kavramının karşılığı olarak kullanılmış olan “çılğın” sözcüğü, dördüncü kıtada yine düşman kavramının karşılığı olarak kullanılmış olan “garb” sözcüğü ile tekrar edilmiş; “çelik zırhlı duvar” benzetmesiyle karşılanan “Batı teknolojisi ve medeniyeti”ne karşılık “imanlı Türk askeri”nin varlığı ifade edilmiş; iman sözcüğü, bu kıtanın üçüncü dizesinde yinelenmiştir. Son dizede “medeniyet” sözcüğü tekrar edilmiş; “ululamak, korkmak, boğmak, canavar” sözcükleri aynı kavram alanından sözcükler oldukları için bağlaşıklığın devamını sağlamışlardır.

Dördüncü kıtada “benim” adılı ve “korkma” emir kipiyle varlığı hissettirilen “Türk milleti”, beşinci kıtanın ilk dizesinde “arkadaş” değiştirimiyle, ikinci dizesinde “uğratma” emrinin alıcısı konumundaki “sen” kişi adıyla yinelenmiş, “düşman” kavramına karşılık kullanılan “alçak” sözcüğü ve “(düşmanın) hayâsızca akını” ifadesi tekrar edilmiş, üçüncü dizedeki “sana” adıyla “Türk milleti”ne art gönderim sağlanmış, böylece bu kıtanın dizeleri arasında da bağlaşıklık devam ettirilmiştir.

Altıncı kıtanın birinci ve ikinci dizesindeki “bastığın, geçme, tanı, düşün” şeklindeki eylemlerin alıcısı konumundaki “sen” kişi adıyla yine “Türk milleti”ne gönderim sağlanmış; aynı kıtanın üçüncü ve dördüncü dizelerindeki “sen” adılı ve “incitme, verme” gibi eylemlerin odağında olan “sen” adıyla yineleme devam etmiştir. Beşinci kıtadaki “yurt” sözcüğü altıncı kıtada “toprak, cennet vatan” şeklindeki eş ve yakın anlamlılarıyla yinelenmiştir. Bu kıtadaki “kefensiz yatan (şehit)” sözcük grubu ile beşinci kıtadaki “siper et gövdeni (vatan için öl, şehit ol)” sözcük grubu arasında değiştirime dayalı bir yineleme sağlanmış ve “şehit oğlu” alt terimi “ata” üst terimiyle yinelenmiştir.

Yedinci kıtada “Türk milleti”ne, “hangi Türk” karşılığı olarak “kim” soru adıyla gönderim yapılmış, altıncı kıtanın son dizesindeki “cennet vatan” sözcük öbeği bu kıtanın ilk dizesinde yinelenmiş, aynı dizedeki “vatan uğruna feda olma” kavramı bu kıtanın ikinci dizesinde “şüheda” sözcüğüyle tekrar edilmiş, “can” sözcüğü “canan” sözcüğüyle kısmen yinelenmiş, son dizesinde ise “vatan” sözcüğü bir kez daha yinelenmiştir.

Yedinci kıtada var olan “ben” adılı sekizinci kıtadaki “ruhum, mabedim” sözcüğündeki “-im” iyelik ekiyle, “Hüda” sözcüğü “İlahî” eş anlamlısıyla yinelenmiş; “emel” kavramıyla arzu edilen şey bu kıtanın son üç dizesinde “ruh,

İlah, mabet, namahrem, ezan, şahadet, din” gibi aynı kavram alanından seçilen sözcükler ile açıklanarak sözcüksel bağlaşıklık devam ettirilmiştir.

Dokuzuncu kıtadaki “o zaman” zaman zarfıyla bir önceki kıtada verilmek istenen sürece (mabedin göğsüne namahrem eli değmemesi, ezanların ebedi inlemesi durumu) gönderim yapılmıştır. Aynı kavram alanından olan “ezan, secde”; “ceriha, kan”; “ruh, naaş”; “yükselmek, arşa değmek, baş” gibi sözcüklerin aynı dizede örüntülenmesi, “o zaman” zaman zarfının tekrarı; “yer, arş” şeklindeki zıt anlamlı sözcük yinelemesi yine sözcüksel bağlaşıklığı sağlayan unsurlardır.

Şiirin 1. kıtasında “al sancak” ve “yıldız” adlarıyla, 2. kıtada “nazlı hilal” ifadesiyle karşılanan “bayrak” kavramı, onuncu kıtanın ilk dizesinde “şanlı hilal” sözcük grubu, “bayrak” değiştirimi ve “sen, sana” adıları vasıtasıyla; dokuzuncu kıtadaki “kanlı” sıfatı 10. kıtada “kanlarımız” şeklinde kısmi olarak; bütün kıtalarda hitap edilerek veya adına konuşularak varlığı hissettirilen “Türk milleti” kavramı “ırkım, milletim” sözcükleriyle; sekizinci kıtada yer alan “ebedî” zaman zarfı “ebediyen” şekliyle; “Hakk” sözcüğü 2, 5 ve 10. kıtalarda olduğu gibi (Hakk), 7. kıtada ‘Huda’, 8 ve 9. kıtada ise “İlâhî” biçiminde eş anlamlılarıyla; “istiklal ve hür yaşamak” sözcükleri 2. kıtadaki “istiklal” ve 3. kıtadaki “hür yaşamak” eş anlamlılarıyla metin boyunca tekrar edilmiştir.

Sözcüklerin kendi içinde eş dizimsel örüntülenmesiyle mısralar, mısraların kendi içinde örüntülenmesiyle kıtalar, kıtaların kendi içinde örüntülenmesiyle de şiirin tamamı biçimsel olarak bağlaşıklık anlamsal olarak da bağdaşık kılınmıştır. Gerek mısralar gerekse kıtalar arasındaki ses, sözcük ve anlam uyumu metnin tamamına hâkimdir. Bu da metnin küçük ölçekli yapı düzleminde bağlaşıklık, büyük ölçekli yapı düzleminde de bağdaşık olduğunun bir göstergesidir.

Bu şiirin oluşturulma nedeni, gündem itibarıyla vatanın içinde bulunduğu tehlikeli durumdur. Bir millet yok olma ya da varlığını devam ettirme gibi zor bir süreçten geçmektedir. İstiklal Marşı dönemin bu ruh hâlini ve heyecanını yansıtmada eşsiz bir örnektir. Metnin tematik yapısı, kahramanlık ve Allah inancı ile vatan anlayışının bayrak sembolü etrafında öbeklenmesine dayanmaktadır. İstiklal Marşı’nın açıklaması, kurtuluş savaşımızın bir özeti gibidir. Mısralarda örtük olarak verilen Türk milletinin çektiği çileler ve gösterdiği kahramanlıklardır; sonuç tümcesiyle açık olarak verilen ise ezelden beri hür yaşamış olan ve Hakk’a inanan Türk milletinin bağımsızlığı hak ettiği ve sonsuza kadar bağımsız yaşayacağıdır. İstiklal Marşı bir sabah vakti şafakla başlar; millî mücadelenin kutsallığı ve yüceliği ve ülkemizin düşman işgalinden kurtarılması ile devam eder ve bir şehidin temsilciliğinde iman etmiş Türk

milletin bağımsızlığı hak ettiğinin dile getirilmesiyle sona erer. Bu eserdeki millet anlayışı; vatan ve din konusundaki duyarlılık; yaratıcıya olan inancın ve güvencin büyüklüğü, medeniyet benzetmesi, vatana olan bağlılık, şehitlik arzusu ile İslam inancının pekiştirilmesi, ülkemizin birliğini sağlayan ve dinimize şahadetlik eden ezan sesleri, sonunda millî birliğimiz, bağımsızlığımız, vatanımız ve şehitlerimiz ile kutsal bir yapıya ulaşır (Önal 2010, 36).

Açıkgöz'e (2010, 5) göre "İstiklâl Marşı'nın omurgasını, emir kipiyle kullanılan 11 fiil oluşturmaktadır." 11 fiilin yanı sıra kullanılan dilek-istek kipleri, vatan ve bayrağın akıbetiyle ilgili Yüce Yaratıcı'ya yakarıшта dua işlevi üstlenmektedir. Sese ve anlama dayalı edeb sanatlar; emir, soru ve ünlem tümceleri; kısa ve eksiltili tümceler, çeşitli tekrarlar, mecazlar ve semboller, metin içi ve metin dışı gönderimler ifade sanatı bakımından şiiri zenginleştirirken metnin coşkun tonunu en üst noktalara taşımaktadır. Okay'a göre "tam bir bütünlük gösteren dört başı mamur bir şiir olan İstiklâl Marşı'nın her mısraı, her ibaresi, her kelimesi, ses ve mânâ bakımından birbiriyle ilişkilidir. Hemen hemen her kelime, her kavram aslî ve mecazî mânâlarıyla şiirde yerlerini almıştır. Bütün bu vasıflarıyla İstiklâl Marşı tek taşı bile yerinden oynatılmayacak muhkem, harikulâde bir ses, söz ve mânâ mimarisidir." (Erişim Tarihi 2012). Akif'in ölümsüz eseri İstiklal Marşı, günümüz Türkçesinin söz varlığı unsurlarına bağlı olmakla birlikte, klasik ve dinî metinlerin deyiş bilimsel incelikleriyle de örtüşmektedir. Şiirde, modern ve klasik retorik tekniklerinin bir arada kullanılmasıyla oluşturulan biçim-içerik uyumu estetik bir mükemmeliyete ulaşır.

KAYNAKLAR

- AÇIKGÖZ Namık (2010). "İstiklâl Marşı'nı Yeniden Okumak", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S 121, s. 3-6.
- ÇETİN Nurullah (2010). "İstiklâl Marşı'mızın Tarihi, Edebî, Dini ve Kültürel Kaynakları", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S 121, s. 6-33.
- DE BEAUGRANDE R. ve DRESSLER W. U. (1988). *Introduction to Textlinguistics*, Fourth edition, Longman, London.
- DİLDÜZGÜN Şükran (2009). "İlköğretim Türkçe Derslerinde Öykülerin Anlamsal Büyük Yapılarını Algılama Sorunu ve Metindilbilimsel Çözüm Önerileri", *Çeviribilim, Dilbilim ve Dil Eğitimi Araştırmaları*, Sayfa 413-429. İzmir: Ekonomi Üniversitesi Yayınları.
- EŞİTGİN Dinçer (2010). "İstiklâl Marşı Üzerine Bir Soruşturma", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S 121, s. 58-69.
- GÜNAY Doğan (2007). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- KEÇİK İlknur ve UZUN-SUBAŞI Leyla (2003). "Sözlü ve Yazılı Anlatım Üzerine", İçinde: Canan İLERİ (Editör), *Türkçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- ONURSAL İrem (2003). “Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, s. 121-132. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- OKAY Orhan (Tarihsiz). “Millî Marş ve Edebî Metin Olarak İstiklâl Marşı”, Erişim Tarihi: (01.08.2012). http://www.tccb.gov.tr/sayfa/cumhurbaskanligi/mars/istiklalmarsi_aciklama.pdf.
- ÖNAL Mehmet (2010). “İstiklâl Marşı”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, S 121, s. 33-58.
- TORUSDAĞ Gülşen (2012). “Metindilbilime Genel Bir Bakış ve Metindilbilimsel Bir Çözümleme Örneği Olarak Ömer Seyfettin’in ‘İlk Cinayet’i”, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Yayınlanma aşamasında).
- UZUN-SUBAŞI Leyla (2006). “Öğrencilerin Yazılı Anlatım Sürecindeki Metinleştirme Sorunları”, *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, s. 693-701. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA TEKLİK III. ŞAHIS ÇEKİMİNDE GÖRÜLEN {-n} BİÇİM BİRİMİ VE İŞLEVİ

*İlknur KARAGÖZ**

Giriş

Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili olarak tartışılan konulardan biri de, bazı ağızlarda, ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman kipi teklik 3. şahıs çekiminde karşılaştığımız, kip ve zaman ekinden sonra gelen **n** birimidir. Bu bildiride ağızlar üzerine yapılmış derleme ve inceleme çalışmaları taranarak elde edilen veriler ışığında;

1. “n” ile genişletilmiş {-dI(n)} biçim biriminin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki dağılımı nasıldır?

2. Standart dilde hiçbir kip ve zamanda görülmeyen söz konusu birimin işlevi ve gramatikal değeri (ses birimi mi, biçim birimi mi?) nedir?

3. Ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde görülmesine rağmen bu birime asıl fiillerin çekiminde niçin rastlanmaz?

4. “n” şahıs eki midir? Şahıs eki ise, görülen geçmiş zaman kipinde olduğu gibi, iyelik kökenli şahıs eklerini isteyen şart çekiminde niçin görülmez?

5. Bu birim “n” ile genişletilmiş başka dil birimleriyle ilişkili midir/ilişkilendirilmeli midir? sorularının tartışılması amaçlanmıştır.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde, teklik ve çokluk şahıslarda; i-di+m / i-di+k; i-di+n / i-di+niz; i-di+Ø / i-di+ler biçiminde çekimlenen i- fiili, hem isim soyulmuş sözcükleri fiilleştirir hem de fiillerin hikâye birleşik zamanını kurar.

Bu çekim biçimlerini aynı işlevlerle kullanan Türkiye Türkçesi ağızları, 3. teklik şahısta, görülen geçmiş zaman kip ekinden sonra bir /n/ sesi getirmek

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi Böl., ikaragoz@omu.edu.tr

veya getirmemek hususunda birbirlerinden ayrılırlar: i-di(n), i-di(Ø). Yaptığımız tarama neticesinde, bu biçimlerden birincisini, Leylâ Karahan'ın (1996) sınıflandırmasına göre, Batı grubuna dâhil olan ağızlardan, Nevşehir, Kırşehir, Yozgat, Amasya, Samsun, Sinop, Çankırı, Kastamonu, Karabük, Bartın, Sakarya, Zonguldak, Bolu, Eskişehir, İçel, Ankara, Balıkesir, Manisa, Uşak, Aydın, Denizli, Afyon, Muğla, Antalya, Adana (Yörük ağız.) ağızlarının; ikincisini ise Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarının tercih ettiği görülmektedir: (Uş./GG); veriyölâdın (I-2/62), varıdın (I-2/101), cırtıcıydın (I-17/70), (Nev./ZK); diller_ idin (13/1), geldi_din (27/8), (Muğ./AA); geldi_din (I-1/10), topal-idin (I-13/29), giderdin (I-5/52) (Muğla ağızında yaygın), (Esk.-Mih./Cİ); gelcēdin (8/49), almışlardın (8/4), geldi_ idin (25/1), varmışdın (25/144) (Mihaliççık ağızında yaygın), (Z-B-K/EE); vemiylādın (2/9), vārdın (12/25), gezellēdin (25/19) yaygın, zabah oldu muydun (Kır./AG;II/176) (yaygın değil), (Ant./MDE-RB); vardın (11/49), dikellerdin (31/9), bölēyidin (31/23), çeviriyēllēdin (34/35), (Ams./MDE-ES); çalardın (31/50), marıdın (101/41), öyleydin (126/3), getirülerdin (177/62), (Ayd.-Boz.-Kav./ŞM); vādīñ (M/8), vādın (M/180), koparcādın kopartmadın (M/99), dövdürmezdin (M/81-82), musafirin geldi midin (M/363), gidiyodun (M/91), ünlüydün (M/200), gidiyolādın (M/485), geldi_din (M/1596), (Blk.-Big./GB); deden olsaydın (3/31), yoktun (3/32), günümüzdeydin (3/45), ğına yakılırdın (3/50), okutmazlādın (6/3), (Bol.-Seb./GK); var_ ıdın (2a/9), (Adn-Osm/FY); (Yörük ağız.) vardın (38), (Afy-DE/BU); varıdın, yoğudun (84), (Afy-E/FÖ); ederlerdin (38), (Ank/HA, 128, I. ve II. gr.); yoğdun gidellēdin, geldimidin (128), (Çnkr-Y/MK); buradaydın (30), (İçl/EÖ); olurdun, yoğudun, öyleyidin (124), (Mns-GBAA/ZK); varıdın (83), (Skr/MÖ); çıkılıyodun, varıdın (194), (Kst./EA); var_ ıdın (16/29), müdürüydün (32/72) vs.

1. Ağız Araştırmalarında {-dl(n)} Biçim Birimi Nasıl Değerlendiriliyor?

Batı grubu ağızlarına ilişkin çalışmalarda n'li örnekler pek çok araştırmacı tarafından *ünsüz türemesi* örneği sayılarak, ya yalnız örnekler sıralanmakla ya da Zeynep Korkmaz'ın değerlendirmesine atıfta bulunmakla yetinilmiştir.

Korkmaz, dilde ünsüz türemesi olaylarının, ünlü çatışmasını önlemek üzere araya bir y sesinin girmesi biçiminde görülebileceği gibi “ünsüzlerin boğumlanma hareketleri arasındaki senkronizmin bozulmasına” bağlı olarak “iç ve son seslerde ve d, t, n, m türemeleri” biçiminde görülebileceğine de işaret eder. Bunların içinde de, bilhassa, *gayrı/gayrın, idi/idin, diller idin* vb. örneklerdeki n'lerin anorganik bir türeme olmayıp, herhangi bir morfolojik şekle benzetme yoluyla getirilmiş ya da herhangi bir ekin kalıntısı olabileceğini, bu konuda kesin yargıya varabilmek için yeteri kadar malzemenin Türk dilinin bütün dallarında izlenmesi gerektiğini söyler. (1994: 102)

Konuyla doğrudan ilgili ve en ayrıntılı değerlendirme 16-19 Kasım 2011 tarihleri arasında düzenlenen 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu'nda, Pekacar-Meltem-Uçar tarafından sunulan “*Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /N/ Sesi*” adlı bildiride yer alır. Bildiride, Korkmaz'ın değerlendirmesine atıfla, n'nin anorganik bir türeme olmadığı, herhangi bir ses ya da eke benzeme yoluyla oluşmadığı ve sesin ortaya çıkma sebebinin dilin yazılı olmayan dönemlerinde aranması gerektiğine işaret edilmiştir (Pekacar-Meltem-Uçar 2011: 230). Ayrıca konunun geleneksel dil bilgisinde zamir n'si diye adlandırılan ve isim çekiminde 3. teklik şahıs iyelik eki ile hâl ekleri arasına giren dil ögesiyle ilgili olduğu Talat Tekin (2003), Han Woo Choi (1991), E. Gemalmaz (1996), C. Alyılmaz (1999), G. Gülsevin'in (1990) araştırmalarıyla desteklenerek açıklanmıştır.

Pekacar-Meltem-Uçar 2011'de, “n” ile ilgili olarak üç sonuca ulaşılmıştır: Birincisi birimin kökeni ve işleviyle ilgilidir ve şöyledir: “Aslında bu ses, iyelikli isimlerin çekiminde ortaya çıkan ve genellikle zamir n'si diye adlandırılan /n/ sesi gibi, ana Altayca iyelik ifade eden 3. şahıs zamiri *in morfeminin bir kalıntısıdır. Dolayısıyla gel-di-m çekimindeki -m eki nasıl teklik 1. şahıs gösteriyorsa veya gel-di-n/gel-di-η çekimindeki -n/η eki teklik 2. şahıs gösteriyorsa, Türkiye Türkçesi ağızlarında i- ek fiilinin çekiminde görülen son ses /n/ ünsüzü de teklik 3. şahıs gösteren bir ek durumundadır.” (2011: 234)

İkincisi, /n/ sesinin niçin sadece ek fiilin 3. şahıs çekiminde görüldüğü sorusuna cevap niteliğindedir: Pekacar-Meltem-Uçar'a göre “Bunun sebebini i- ek fiilinin kullanım sıklığında aramak doğru olacaktır. Bilindiği gibi Türkçede birleşik kip çekiminde kullanılan bu fiil, doğal olarak öteki fiillere göre daha sık, görülen geçmiş zaman (hikâye) ekini almaktadır. Aynı zamanda bu fiil, isimlerin yüklem çekiminde de kullanılmak bakımından öteki fiillere göre avantajlı durumdadır. Bu sebeple 3. şahıs gösteren /n/ sesi sadece i- ek fiilinin çekiminde, âdeta onun bir parçası hâline gelme şansına erişmiş görünmektedir.” (2011: 234)

Üçüncüsü ise iyelik kökenli şahıs eklerini isteyen görülen geçmiş zaman çekiminde görüldüğü hâlde, bu sesin niçin aynı şahıs eklerini isteyen şart çekiminde görülmediğine dairdir: Pekacar-Meltem-Uçar bu hususta da “Bunun sebebini, şart ekinin (-sA) yaşında aramak gerekir. Bilindiği gibi şart eki Eski Türkçe döneminde kip eki hâline gelmiştir. Oysa bildirimize konu olan /n/ sesi, Anadolu ağızlarına, Eski Türkçeden çok önceki dönemlerden miras kalmıştır.” (2011: 234) değerlendirmesini yapar.

1. {-dl(n)} Biçim Birimindeki “n” Teklik 3. Şahıs Eki midir?

Pekacar-Meltem-Uçar 2011'de, n'nin kökeninin ana Altayca şahıs zamiri *in'e dayandırılmasına biz de katılıyoruz. Çünkü, diğer çalışmalar da gösteri-

yor ki, iyelik ekleri ile iyelik kökenli şahıs ekleri aynı kaynaktan geliyor. Nitekim G. Gülsevin (1990), Eski Anadolu Türkçesinden tanıklarıyla, 3. teklik şahıs iyelik eki -(s)I(n)'daki son ses n'nin, ana Altayca iyelik zamirinin kalıntısı olduğunu ortaya koymuştu. Fakat işlev bakımından n'nin şahıs eki olarak değerlendirilmesine ihtiyatla yaklaşılması, hiç değilse tartışılması, gerektiği kanaatindeyiz.

Bunun başlıca sebebi, son dönemde, görülen geçmiş zaman kip ekinin kökeniyle ilgili açıklamaları destekler nitelikteki araştırmalardır. Y. Kartallıoğlu “*Sahacadaki {+A}/{+O} Ekinin Işığında {-DI} Ekinin Kökeni Üzerine*” (2007), adlı yazısında “Türkçede görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Görülen geçmiş zamanı oluşturan -D ünsüzü Başkurt, Saha ve Çuvaş lehçelerindeki benzeşmeler sonucu ortaya çıkan bazı değişmeler dışında bütün lehçelerde korunmuştur. (bk. KTLG 2007: 29) Ekin ünlüsü tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin genelinde -I şeklinde iken Saha Türkçesinde genişleyerek -A, -O şekillerini almıştır. (bk. KTLG 2007: 34)” der. Ekle ilgili yerli ve yabancı Türkologların görüşlerine de ayrıntılı olarak yer veren Kartallıoğlu, Sahaca teklik 3. şahıs iyelik eki olan -A, -O'nun görülen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekiminde de görülüyor olmasının -DI'nın, (Melioransky, Shott, Dmitriyev, Bang, Serebrenikov, Gabain, Tenişev, T. Tekin, M. Ergin, M. Erdal ve A. B. Ercilasun'un da katıldığı) fiilden isim yapma eki {-D} ile iyelik eklerinin birleşmesi sonucu oluştuğu görüşünü desteklediğini belirtir.

Burada, şüphesiz, fiilden isim yapan {-D} biçim birimi ile iyelik eklerinin kalıplaşarak birleşmesi söz konusudur. T. Tekin “Kesin geçmiş zaman eki, iyelik ekleri almış {-D} ekidir. Başka bir deyişle ekler tekil 1. kişi için {-DXm}, çoğul 1. kişi için {-DXmXz}, tekil 2. kişi için {-DXη} ya da {-DXg}, çoğul 2. kişi için {-DXηXz} ya da {-DXgXz}, tekil ve çoğul 3. kişi için de {-DI}dır.” (2000: 183) der. Eylemin özne tarafından işlendiğini ya da ona tanık olduğunu anlatan kesin geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs eklerini ayrı bir biçim birimi olarak göstermez. Çünkü bu çekimde iyelik kökenli şahıs ekleri, şahıs bildirme işlevinden daha fazlasını yapar.

{-DI} hem kip hem zaman kavramı taşıyan biçim birimlerden biridir. Dolayısıyla burada, geleneksel dil bilgisinde iyelik kökenli şahıs ekleri diye adlandırılan birimler, şahıs bildiriminin yanı sıra fiile zaman ve kip anlamlarını katan biçim birimin oluşmasına da katkıda bulunurlar. Bir başka ifadeyle Ana Altayca şahıs zamiri *in'den geldiği kabul edilen teklik 3. şahıs iyelik eki -I, bir yandan isimlerden sonra gelerek sahiplik bildirirken, diğer yandan kalıplaşarak görülen geçmiş zaman kip ekinin bir parçası hâline gelmiştir.

Türkçede, fiil çekiminde kullanılan birinci ve ikinci tip şahıs ekleri ekleşme sonucu ortaya çıkmış biçim birimlerdir. Teklik ve çokluk 1 ve 2. şahıslarda ekleşme gerçekleşirken 3. şahıslarda ekleşme gerçekleşmemiştir. Bu sebeple hem Türkiye Türkçesinde hem de diğer lehçelerde teklik 3. şahıs sıfır morfemle (Ø) çokluk 3. şahıs ise {-IAr} morfemiyle karşılanır.

Üzerinde durulması gereken hususlardan biri de bu birimin ağızlarda niçin yalnız i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminde görüldüğüdür. Bunun “i- fiilinin kullanım sıklığıyla” değil ana yardımcı fiilin ekleşme temayülü ile ilgili olduğunu düşünüyoruz. Ekleşmeden önce, ana yardımcı fiilin çekimli i-di+Ø biçimi hem isimlerden sonra, hem de fiillerin basit zamanlarından sonra, ayrı bir birim olarak geliyordu: hasta **idi+Ø**, yapıyor **idi+Ø** vb. Türkçede kelime vurgusu genellikle son hecededir. Çekimli i-di+Ø biçiminden fiilin kendisi düşünce, olumlu fiillerde vurguyu üzerine çeken (Ergin 1993:283) {-DI} biçim birimi vurgusunu kaybetmiştir: hasta **idi** -*hastaydı*, yapıyor **idi** -*yapıyordu*. Ş. Tekin bu durumu “Vaktiyle müstakil bir kelime olup da sonradan herhangi bir ses kaidesine uyarak eklenen dil birimleri, yani yeni ekler, vurgu kabul etmezler, vurguyu bir önceki heceye verirler.” (2001: 44) diyerek açıklar.

Bu durum Batı grubu ağızlarında asıl fiillerin görülen geçmiş zaman çekimlerinin teklik 3. şahsında görülmediği hâlde {-DI(n)} biçim birimine birleşik çekimde niçin rastlandığını da açıklıyor. Misal; yaz-dı+Ø sözcüğünde {-dı} biçim birimi ekleşme sonucunda fiile getirilmediği için vurgu kaybı meydana gelmemiştir. Bir başka ifadeyle i-di+Ø çekimli biçimi ekleştikten sonra vurgusunu kaybeden {-DI} biçim biriminin -I parçası, ayrı bir sözcük hâlinde iken vurgusu sayesinde ihtiyaç duymayıp düşürdüğü son sesi, bu kaybı telafi için, tekrar alır.

Ekleşmemiş biçim ile ekleşmiş ve genişlemiş biçim Batı grubu ağızlarında birlikte kullanılmaktadır: *var _ıdı / vardın* vb. n sesinin bu geçiş sürecinin bir göstergesi olduğu düşünülebilir. Ekleşme süreci tamamlanıp “tek şekilli bir biçim birimi hâline gelenler vurguyu kabul edebilirler” (Buran 1999:213). Standart dilde vurgu kaybını telafi için ortaya çıkan n’nin görülmeysi de ekleşme sürecinin ağızlardan daha hızlı işlemesine bağlanabilir.

3. “n” Birimi Şart Çekiminde Niçin Ortaya Çıkmıyor?

“n”nin şart kipi çekiminde niçin görülmediği sorusunun cevabının da burada aranması gerektiğini düşünüyoruz. İ- fiilinin şart çekimi, iyelik kökenli şahıs ekleriyle yapılıyor olmasına rağmen, ayrı bir sözcük iken (hasta i-se+Ø) de, ekleştikten sonra (hasta+y+sa+Ø) da n birimiyle genişlemiyor. Çünkü {-sa} (<-sa(r)) kip ekinin yapısına iyelik ekleri bulaşmamıştır. İyelik kökenli şahıs ekleri ayrı bir biçim birimi olarak, yalnızca şahıs bildirme işleviyle şart

çekimine katılmışlardır: i-se+m / i-se+k; i-se+n / i-se+niz; i-se+Ø / i-se+ler. Ayrıca bilindiği üzere “Eski Türkçede şart şekli de, görülen geçmiş zaman dışındaki diğer fiil kipleri gibi şahıs zamirleri ile yapıldı: koy-sar-men, koy-sa-sen gibi. Batı Türkçesine gelince bu çekim değişmiş, şart şekli çekim bakımından görülen geçmiş zaman sırasına geçerek ikinci tipteki şahıs eklerini almaya başlamıştır. Eski Anadolu Türkçesinden sonra şart çekimi tamamen görülen geçmiş zaman çekimine benzemiştir.” (Ergin 1993: 293) İşte bu sebeplerle, ana Altayca şahıs zamiri *in’in kalıntısı olduğunu kabul ettiğimiz n biriminin bu çekimde görülmemesi son derece olağan bir durumdur.

4. i-di(n) Biçiminin Ağzılarda Tespit Edilen İşlevleri

Batı grubu ağızlarında, i-di(n) ile teşkil edilen birleşik çekim biçimlerinden; *geniş zaman*, *şimdiki zaman*, *görülen ve öğrenilen geçmiş zaman* ile *gelecek zamanın hikâyesi* birleşik kiplerinde örnekler tespit edilmiştir: (Uş./GG); veriyölâdın (I-2/62), yatâlâdın (I-2/103), (Nev./ZK); geldîdin (27/8), (Muğ./AA); geldîdin (I-1/10), giderdin (I-5/52), (Esk.-Mih./Cİ); aġnadırdın (25/101), gitmişdin (25/109), bekliyodun (25/166), yazmışlardın (25/224), (Z-B-K/EE); vemiylâdın (2/9), çıkartmazlaġdın (13b/42), söylelêdin (15a/23), (Karb./MDE-GD); aluġlardın (17/32), gelüdümdü, (Ant./MDE-RB); dikellerġdin (31/9), (Ams./MDE-ES); açardın (146/233), getürülerdin (177/62), (Ayd.-Boz.-Kav./ŞM); dövdürmezdin (M/82), gidiyolâdın (M/485), (Blk.-Big./GB); okutmazlâdın (6/3), giderlêdin (6/129) vb.

i- fiili, isimleri basit zamanlı fiiller mertebesine getirerek cümlede yüklem görevi üstlenmesini sağlar. Standart dilde isimler i- fiiliyle sadece geniş/şimdiki zaman, görülen ve öğrenilen geçmiş zaman ile şart kipinde çekimlenebilirler, birleşik kipte çekimlenemezler. Fakat Eskişehir/Mihallıççık ağzında (Esk.-Mih./Cİ) karşılaşılan şâyir_imişdin (20/44), var_ıımışdın, fiyatliyimişdi (7/71), eşgiyâyımışdı (7/122), gibi örneklerde {-di(n)} (<i-di(n))’ın işlevi, i- fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimini pekiştirmek olmalıdır. Buradaki pekiştirme ihtiyacı, öğrenilen geçmiş zaman ile sunulan bilginin kaynağının dolaylı / belirsiz oluşuyla, bir başka ifadeyle kesin olmayışıyla, açıklanabilir. (bk. Demir 2012: 97-118). Öte yandan batırlarmışdın (7/132), yatıyömuşdın (36/33) örnekleri, {-mİş} (<i-miş+Ø) biçim biriminin rivayet birleşik zaman işleviyle kullanıldığında da {-di(n)} ile pekiştirildiğini gösteriyor. Benzer örnekler Hatay, Bolu ve (bir örnekte) Kırşehir ağzında da vardır: (Hat./JÖ); derlermişti (1.8.3/34), varmıştı (1.8.3/34), gelikmişdi (1.11.1/7), söyermişdi (1.11.3/23), (ayrıca yoġturdu (2.5.2/27), yoktursa (1.1.1/32)), (Kır./AG); biçiyolarmıştı (XVIII/64), (Bol.-Seb./GK); urdâmısdı (6a/2), var_ıımışdı (6b/10), içiyollâmışdın (6d/38), ullâdımışızdı (8a/13), oynâdıyârmuşdu (15a/3), urdımışdın (18c/46) vb.

dedi mi idin (Nevş.) (=deyince), *geldi miydin* (Kırş., Ayd./Bozdoğan) (=gelince), *zabah oldu muydun* (=sabah olunca) örneklerinde de, i-di(n) biçimi, kalıplaşma ve birleşme sonucu oluşan, {...-dI mI} (= -ınca) zarf-fiilini pekiştirmektedir. Zarf-fiillerin benzer şekilde genişletilerek pekiştirilmiş biçimlerine, yaptığımız derlemelerde, Samsun'un Bafra İlçesine bağlı köylerde yerleşik Drama göçmenleri ağzında da rastlanmaktadır:

“onnara da hüküm kalmadı bunnar çıkıncaydı” (Sam./Aktekke)

“ikisinin bir kâadları çıkıncaydın buranın mütarı yardım etti” (Sam./Aktekke)

“o yana bu yana derkeydin artık ben kararı verdim” (Sam./Aktekke)

“annanne sâkaydı gelirdi” (Sam./Aktekke)

“misâfirl _ie geli _işin buriya geldikç_eidi” (Sam./Aktekke)

“onun suyunu da bak pirincini neye kırsaydın onunna ölçüyosun” (Sam./Selemelik)

“yemek de getiriyomuşlar neḡdân getirilerseydi” (Sam./Aktekke)

“bir çalıştık tarlada genâ kim varsaydı” (Sam./Aktekke) gibi örneklerdeki genişlemeler, i- fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminden eklenen {-DI}/{-DI(n)} (<i-di+Ø) biçim biriminin pekişen bir birim olmasının yanı sıra başka birimleri pekiştirme işleviyle de kullanıldığını gösteriyor: {-in-caydı} / {-incaydın} (< -IncA i-di(n)), {-kaydı} / {-keydin} (< -KA i-di(n)), {-dikç_eidi} (< -DIK +çA i-di), {-saydı} / {-saydın} (< i-se i-di(n)).

5. i-di(n)'deki n Başka Türden Sözcükleri de Genişletiyor mu?

Konuyla ilgili çalışmalar ve eldeki veriler gösteriyor ki fiil çekiminde karşımıza çıkan n, Türkçenin metinlerle takip edebildiğimiz Eski Türkçe Dönemi'nden öncesine dayanan eskicil bir birimdir. Fiil çekimi dışında, diğer sözcük türlerinde, n ile genişletilmiş çok sayıda birim vardır. Acaba ağızlarda bazı zarf (*ikindin, aşamın, şindin, şindikén, ilkin(?)vb.*), zarf-fiil (*-pAn/-pAnIn, -IncAn vb.*), edat (*gibin/kimin, diyin, ilen/-lAn çekim edatları, -Kın (<erki) kuvvetlendirme edatı, haydin seslenme edatı vb.*) ve bağlaçları (*hemin.... hemin, -lAn (<ilen)*) genişleten n'ler ile fiil çekiminde görülenler, köken ve işlevce birbirleriyle ilişkili midir/ilişkilendirilmeli midir? sorusu da konu ile ilgili cevap bekleyen hususlardan biridir. Bunlarda genişlemeye sebep olan birimler, mevcut çalışmalarda, köken bakımından ya eski vasıta eki {-n}'ye ya {-n} zarf-fiil ekine ya da eski çokluk eki {-An}'a dayandırılmaktadır. Bu sonuncuların da eskicil birimler oluşu, ihtilaflı açıklamalara sebep olmuştur denilebilir. Bu birimleri genişleten n'lerin de, fiil çekimindeki gibi, pekiştir-

me işlevli oldukları söylenebilir. Çünkü, söz gelimi *ikindin* biçiminin yanında genişlememiş *ikindi* biçimi de kavramsal açıdan hiçbir fark olmadan kullanılabilir. Ancak köken bakımından hepsinin konumuzla ilgili olup olmadığını söylemek, şimdilik, zor görünüyor.

Sonuç

1. {-dI(n)} biçim birimi Batı grubu ağızlarında kullanılmaktadır.
2. Teklik 3. şahısta, görülen geçmiş zaman kip ekinden sonra ortaya çıkan n sesi anorganik bir türeme değildir. {-DI} görülen geçmiş zaman kip ekini oluşturan unsurlardan birinin, teklik 3. şahıs iyelik eki +I'nın (< *in Ana Altayca şahıs zamiri), uzantısıdır ve eskicil bir unsurdur. {+I(n)} biçim birimi görülen geçmiş zaman kip ekinin kurucu parçalarından biridir. {-DI(n)} biçim birimi kip, zaman ve şahıs karşılayan kalıplaşmış bir ektir.
3. Asıl fiillerde değil yalnız ana yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman çekiminde görülür. Çünkü görülen geçmiş zaman kip eki, olumlu fiillerde vurguyu üzerinde bulundurur. Ana yardımcı fiilin ekleşmemiş görülen geçmiş zaman çekiminde (i-di+Ø) de vurgu {-dI} üzerindedir. Ekleştiğinde ise vurgusunu kaybeder. Bu kaybı telafi için, ekin bünyesindeki {+I} iyelik eki, teklik 3. şahısta, son ses durumunda iken düşürdüğü /n/ sesini tekrar alır.
4. Ekleşmiş ve ekleşmemiş biçimler kavram farkı olmadan birlikte kullanılmaktadır. Aralarında yalnızca bir vurgu farkı vardır.
5. “n” sesi bir biçim biriminin (ana Altayca *in zamiri) kalıntısı olması sebebiyle aslında bir ses birimidir ve /n/ biçiminde işaretlenmesi gerekir. Öte yandan, n’li ve n’siz kullanımlar arasında vurgu farkı oluşturarak, kip, zaman ve şahıs karşılayan {-dI} biçim birimini pekiştirmesi sebebiyle, ağızlarda n’nin morfo-fonemik bir birim olduğu da söylenebilir.
6. Yazı dilinde olduğu gibi, bugün, Batı grubu ağızlarında da şart çekiminde n birimi görülmez. Çünkü, teklik 3. şahıs iyelik eki; şart kip ekinin yapısına bulaşmamıştır. İyelik kökenli şahıs ekleri bu çekime Batı Türkçesinden sonra ve yalnızca şahıs bildirme işleviyle katılır.
7. Standart dilde ve ağızlarda, ekleşmiş biçiminin kullanım sıklığı artmış olsa da, i- fiilinin ekleşme süreci henüz tamamlanmamıştır. Çünkü standart dilde, hâlâ vurgu ihtiyacı varsa, *çalışkan idi* biçimi *çalışkandı* biçimine tercih edilir durumdadır.

Kaynaklar

- (Kst./EA) ACAR, Ergün (2008). *Kastamonu Merkez İlçe ve Köyleri Ağzı*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst., Edirne.
- (Muğ./AA) AKAR, Ali (2004). *Muğla Ağızları*, Muğla.
- ALYILMAZ, Cengiz (1999). “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara.
- BRENDEMOEN, Bernt (1999). “Doğu Karadeniz Ağızlarındaki -mİş’li Geçmiş Zaman Üzerine Bir Not”, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay., Ankara, s.199-206.
- BURAN, Ahmet (1999). “Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni”, *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, TDK Yay., Ankara, s. 207-214.
- (Balk./Big. A.) BÜLBÜL, Gülfıye (2007). *Balıkesir Bigadiç Ağzı*, Balıkesir Ü Sosyal Bilimler Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- (Si- To./AC) CAFEROĞLU, Ahmet (1994). *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar*, TDK Yay., Ankara.
- (Or. A./AC) CAFEROĞLU, Ahmet (1995). *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler*, TDK Yay., Ankara.
- CHOI, Han-Woo (1991).”Ana Altayca İyelik Zamiri *n”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 191-196.
- _____ (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
- DEMİR, Nurettin (2012). “Türkçede Evidensiyel”, *Bilig*, S 62, s. 97-118.
- (Krs./ABE) ERCİLASUN, Ahmet B. (2002). *Kars İli Ağızları -Ses Bilgisi-*, TDK Yay., Ankara.
- (Ant./MDE-RB) ERDEM, M. Dursun - Ramazan BÖLÜK (2012). *Antalya ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- (Karb./MDE-GD) ERDEM, M. Dursun - Güner DAĞDALAN (2012). *Karabük ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, Karabük Valiliği Yayınları, Karabük.
- (Ams./MDE-ES) ERDEM, M. Dursun - Ebru SİLAHŞÖR (2012). *Amasya ve Yöresi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, C 1, 2, 3, Turkish Studies Publication, Ankara.
- (Z-B-K/EE) EREN, Emin (1997). *Zonguldak - Bartın - Karabük İlleri Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- (Erz./EG) GEMALMAZ, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları*, II. Cilt, Ankara.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1996). “Türkçe İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 4, s. 165-172.
- GÖKÇE, Hülya (2010). “Başkurt Türkçesinde Gramatikalleşme Örnekleri Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S 17, s. 83-104.

- (Kth./TG) GÜLENSOY, Tuncer (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları (İnceleme, Metinler, Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- (Malt./CG) GÜLSEREN, Cemil (2000). *Malatya İli Ağızları*, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili*, S 466, s.187-190.
- (Uş./GG) GÜLSEVİN, Gürer (2002). *Uşak İli Ağızları (Dil Özellikleri - Metinler - Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- (Ri./TG) GÜNAY, Turgut (2003). *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- (Kır./AG) GÜNŞEN, Ahmet (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- (Esk.-Mih./Ci) İLERİ, Canan (2008). *Eskişehir İli Mihalıççık İlçesi ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2008.
- (Esk.-Alp./Ci) İLERİ, Canan (2009), *Eskişehir Alpu İlçesi Merkez Ağızları (Metinler-İnceleme-Dilbilgisi Ayrışımı Dizini)*, Ürün Yay., Ankara.
- KARAHAN, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara.
- ____ (2011). “Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı” *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara, s. 192-200.
- KARAGÖZ, İlknur (2003), *Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*, Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.
- (Bol.-Seb./GK) KILINÇ, Gülay (2010). *Bolu İli Seben ilçesi Ağzı*, Gazi Ü Sosyal Bilimler Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- (Nev./ZK) KORKMAZ, Zeynep (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK Yay., Ankara.
- (Ayd.-Boz.-Kav./ŞM) MADRAN, Şakir (2010). *Kavaklı Köyü (Aydın-Bozdoğan) Ağzı*, Muğla Ü Fen-Edeb. Fak., TDE. Böl., Bitirme Tezi.
- (Ur./SÖ) ÖZÇELİK, Sadettin (1997). *Urfa Merkez Ağzı*, TDK Yay., Ankara.
- (Hat./JÖ) ÖZTÜRK, Jale (2009). *Hatay Ağzı*, Adana.
- PEKACAR, Ç.- F. Meltem - Erdem UÇAR (2011). “Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /n/ Sesi”, *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Nevşehir Ü Yay., Nevşehir.
- (Erzc./MS) SAĞIR, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları (İnceleme - Metinler - Sözlük)*, TDK Yay., Ankara.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1994). -an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine, *TDAY-Belleten* 1989, Ankara, s. 335-352
- TEKİN, Talat (2003). “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler I Altayistik*, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR), Grafiker Yayınları, Ankara, s. 131-138.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ İSİMLERİ KARŞILAMADA KIRGIZ TÜRKÇESİNİN -oo / -uu EKİNİ KULLANMASI ÜZERİNE

*İbrahim ATABEY**

Giriş

Milletlerarasında olduğu gibi Türkçenin lehçelerinin konuşulduğu devlet ve bölgelerin arasında da coğrafya, gelenek, görenek, kültür ve medeniyet vb. bakımlardan farklılıklar vardır. Sadece dilin “yazılı dil” veya “sözlü dil” olarak kullanılmış veya kullanılıyor olması bile farklılaşmayı etkilemiştir. Bundan dolayı Türkçenin lehçeleri arasında, bazı kelimelerin bire bir karşılıkları bulunmayabilir. Türkiye Türkçesindeki herhangi bir kelimenin tam karşılığının lehçelerde bulunmadığı durumlarda ya türetme yoluna gidilmiş ve böylece dile yeni bir kelime kazandırılmış ya da kelimenin tanımını veya açıklamasını yapma yolu tercih edilmiştir.

Bu bildirinin konusu olan *Türkiye Türkçesi* ile *Kırgız Türkçesi*, bu özellik ve farklılıkların hemen hemen tamamının örneklerini bünyesinde taşımaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki isim soylu kelimelerin Kırgız Türkçesinde “fiil + -OO / -UU” yapısıyla karşılandığı örnekler tasnif edilmiş ve bu kelimelerin anlam ve yapı özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Kırgız Türkçesindeki -OO / -UU fiilden isim yapma ekinin yapısı

Bu ek, bilindiği gibi Eski Türkçe fiilden isim yapma eki -ğ/-g’den gelişmiştir:

-g > -v/-w > -oo/-uu

ET baş-la-ğ > baş-to-w > Kırg. Baştoo (TT *başlama*)

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, ÇTLE Bölümü, Ankara-Türkiye, iatabey@gazi.edu.tr

2. Yeni kavram, eşya ve nesnelerin adlandırılmasında -OO / -UU ekinin kullanımı

Türkiye Türkçesinde Latin harflerine geçiş ve Türk Dil Kurumunun kurulmasından günümüze kadar geçen süre içinde türetilmiş olan ve bu yönüyle “yeni” denilebilecek kelimelerin Kırgız Türkçesindeki karşılıklarında fiilden isim yapma eki -OO / -UU ekinin yaygın olarak tercih edildiği görülmektedir:¹

artı	<i>koşuu</i>
bildiri	<i>bildirüü</i>
çağrışım	<i>okşoşturuu</i>
çarpma	<i>köböytüü</i>
demeç	<i>bildirüü, maalımdoo</i>
deney	<i>sınoo</i>
deprem	<i>cer titiröo</i>
dizgi	<i>terüü</i>
donatım	<i>kamdoo</i>
eğilim	<i>can tartuu</i>
eksi	<i>aluu (belgisi)</i>
evrim	<i>önügüü, ösüü</i>
geçim	<i>caşoo, ookat ötkörüü</i>
geçiş	<i>ötüü</i>
gelgit	<i>kirüü-tartıluu</i>
gezinti	<i>aylanuu</i>
gıcık	<i>kıçışuu</i>
gıcırta	<i>kıyıldoo</i>
giriş (kitap)	<i>kirişüü</i>
girişim işke	<i>kirişüü</i>
göçüşme	<i>orunorun almaşuu</i>
gösteri	<i>önör körsötüü</i>

¹ Bu çalışmada örnekler şu sözlükten alınmıştır: *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, (1991), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

gösteri (nümayiş)	<i>çıguu</i>
gözlem	<i>baykoo</i>
güvenoyu	<i>işenim bildirüü</i>
hava değişimi	<i>aba almaştırıuu, orun kotoruu</i>
indirim	<i>arzandatu</i>
iş bölümü	<i>emgek bölüştürüü</i>
işlem	<i>iş cürgüzüü</i>
işletme (bilim)	<i>iş başkaruu, öndürüş başkaruu</i>

3. Türkiye Türkçesine yabancı dillerden geçmiş kelimeleri karşıla-mada -OO / -UU ekinin kullanımı

Türkiye Türkçesine yabancı dillerden geçmiş birçok kelimenin Kırgız Türkçesindeki karşılıkları yeni türetilmiş kelimelerden oluşuyorsa bu durum-da fiilden isim yapan -OO / -UU ekinin tercih edildiği görülmektedir. Aşağı-daki listede, sadece A-İ harflerinde bulunan kelimeler yer almaktadır:

abluka	<i>kurçoo, kamoo</i>
af	<i>keçirüü</i>
ahır	<i>uy koroo</i>
ameliyat	<i>soyuu</i>
arzu	<i>kaaloo, kumardanuu</i>
aşk	<i>süüyüü</i>
beraat	<i>aktahuu</i>
beyanat	<i>bildirüü</i>
buse	<i>öbüü, süüyüü</i>
bücür	<i>kodoo</i>
cinas	<i>bura süylöö</i>
cinayet	<i>adam öltürüü</i>
devam	<i>ulanuu, calgaşuu</i>
devir (dönme)	<i>aylanuu</i>
efsun	<i>arboo</i>
egzersiz	<i>maşıguu, könügüü</i>

emel	<i>kaaloo</i>
emrivaki	<i>iş бүткөндөн кийин мацburloo</i>
eziyet	<i>kısuu, kısım casoo</i>
feragat	<i>alboo, baş tartoo</i>
feveran	<i>burkuldoo, cindöö, açuulanuu</i>
figan	<i>ontoo</i>
fırar	<i>kaçuu</i>
fiske	<i>çertiüü</i>
fiskos	<i>şıbırlaşuu, şıbıroo</i>
fiyasko	<i>oyronu çıguu</i>
gargara	<i>tamak çaykoo</i>
gaye	<i>kaaloo</i>
gazap	<i>açuulanuu, cindenüü</i>
gıyaben	<i>sırttan taanuu</i>
gıyabi	<i>sırttan taanuu</i>
gıybet	<i>artınan süylöö</i>
grev	<i>iş taştoo</i>
gurup	<i>batuu</i>
haciz	<i>mülktü sottoo</i>
haiz	<i>eesi bolu</i>
halas	<i>boşonuu</i>
hapis	<i>kamoo, kamakka aluu</i>
hat (yazı)	<i>cazuu</i>
hatıra	<i>eskerüü</i>
hatim	<i>kurandı büt okuu</i>
havale	<i>ötkörüü, tapşıruu</i>
havale (para)	<i>akça cönötüü</i>
hayat	<i>caşoo</i>
hırs	<i>katuu kaaloo, aşıkça umtuluu</i>

himaye	<i>korgoo, küzötüü</i>
hitap	<i>kayrılıu</i>
ıslah	<i>añdoo</i>
ısrar	<i>katuu turu</i>
ıstırap	<i>kıynalıu, azap çeküü</i>
iade	<i>kaytaruu</i>
ibadet	<i>Kudayga sıynıuu</i>
icabet	<i>makul körü, kabil etüü</i>
icat	<i>tüzüü, caratuu</i>
icbar	<i>macburloo</i>
icra	<i>atkaruu</i>
idam	<i>asuu</i>
idare	<i>başkaruu</i>
iddia	<i>oyunda turu, ırastoo</i>
ifa	<i>atkaruu cüzögö aşırıu</i>
ifade	<i>tüşündürüü, añdatuu</i>
iflah	<i>kutulu, arılıu</i>
iflas	<i>bankrot bolu</i>
ifrat	<i>aşıkça ketüü, çekten çıguu</i>
ifşa	<i>açıkka çıkaruu, sır açuu</i>
iftar	<i>ooz açuu</i>
iftihar	<i>sıymıktanuu</i>
iğfal	<i>buzu, kızdığın aluu</i>
ihale	<i>iñgaylıu şartta alıp-satuu</i>
ihata	<i>içine aluu, kurçoo</i>
ihbar	<i>söz cetkirüü, tıñçılık kılıu</i>
ihlal	<i>(mıyzamdı) buzuu</i>
ihracat, ihraç	<i>çetke satuu</i>
ihсан	<i>cakşılık kılıu</i>

iẖtar	<i>es̱kertüü</i>
iẖtiram	<i>urmattoo, urmat körsötüü</i>
iẖtiva	<i>kamtuu</i>
iẖya	<i>candan-duruu</i>
ikame	<i>orduna koyu</i>
ikamet	<i>caşoo</i>
ikaz	<i>es̱kertüü</i>
ikmal	<i>bütürüü, ayaktoo</i>
ikna	<i>işendirüü, inandırui</i>
ikrah	<i>ötö ciyirkenüü, tamagı tüşüü</i>
ikram	<i>sıyloo, meymandoo</i>
iktifa	<i>kanattanuu</i>
ilave	<i>koşu</i>
ilga	<i>toktotuu, küçünen ketirüü</i>
ilhak	<i>bagındıruu, basıp aluu</i>
iltica	<i>baş batıruu</i>
iltifat	<i>köñül aluu, kötörö süylöö</i>
iltihak	<i>koşulu</i>
iltihap	<i>kabıldoo, sezgenüü</i>
iltimas	<i>koldoo, kanatına kalkaloo</i>
ima	<i>sezdire süylöö</i>
imar	<i>körktöndürüü, abat kılıu</i>
imha	<i>kıruu, cok kılıu</i>
imtihan, sınav	<i>sınoo</i>
imza	<i>kol koyuu</i>
infaz	<i>ökümdü atkaruu</i>
infilak	<i>carılıu</i>
inhisar	<i>(ekonomi) ceke eelik kılıu</i>
inhisar	<i>(sahiplenme) eelep aluu, başkaga ıraa körböö</i>

inkâr	<i>tanuu</i>
inkılap (evrim)	<i>önügüü, ösüü</i>
inkılap (reform)	<i>cañıloo</i>
inkışaf	<i>önügüp-ösüü, güldöö</i>
inşa	<i>kuruu</i>
intibak	<i>könüü</i>
intihar	<i>özün-özü öltürüü, öz canın kıyuu</i>
intikal	<i>ötüü</i>
inziva	<i>cañgızdoo, kosulboo</i>
ipotek	<i>mülktü kepilge koyuu</i>
iptal	<i>toktotuu, küçünen ketirüü</i>
isabet	<i>butaga tiygizüü, maksatına cetüü</i>
ishal	<i>çıçaktoo, içi ötüü</i>
iskân	<i>oturuktaştıruu, caygaştıruu</i>
isnat	<i>cabuu, taguu</i>
istifa	<i>boşotuu, kızmattan ketirüü</i>
istifade	<i>paydalanuu, koldonuu</i>
istihbarat	<i>maalimat toptoo, maalimat cıynoo</i>
istihkâm	<i>asker korgonuu cayı</i>
istihsal	<i>öndürüü, östürüü</i>
istila	<i>basıp aluu, tartıp aluu</i>
istimlak	<i>mamleketteştirüü, mamleketke aluu</i>
istirahat	<i>es aluu</i>
istirham	<i>caldıroo</i>
istismar	<i>ezüü</i>
işgal	<i>basıp aluu, eelep aluu</i>
işgüzar	<i>köz boyomoçuluk kıluu</i>
işkence	<i>kıynoo</i>
iştirak	<i>katışuu</i>

işve	<i>kılıktanuu</i>
itaat	<i>uguu, baş iyüü</i>
ithaf	<i>arnoo, bağıstoo</i>
itham	<i>ayıptoo, künööölöö</i>
itiraf	<i>moynuna aluu, taanuu</i>
izdiham	<i>toptoluu</i>
izdivaç	<i>ülönüü</i>
izhar	<i>tabuu</i>
izzetinefis	<i>öz kadirin sezüü, öz barkın bilüü</i>

Yukarıdaki kelimelerin birçoğu yüzlerce yıldır Türkiye Türkçesinde kullanılsa bile Kırgız Türkçesi bu kavramlarla ilk defa ve yeni olarak karşılaştığında kelime türetmede -OO / -UU ekini yaygın olarak tercih etmiştir.

4. Dile yeni girmemiş kelimelerde -OO / -UU ekinin kullanımı

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde kullanımının yeni olma ihtimali düşük olan kelimelerin bir kısmında, yine *A-İ* harfleriyle sınırlandırıldığında, Kırgız Türkçesinin -OO / -UU ekini tercih ettiği örnekler vardır:

ağıt	<i>coktoo</i>
alkış	<i>kol çabuu</i>
baskın	<i>basıp aluu</i>
başlangıç	<i>baştoo</i>
büyü	<i>arboo, azgıruu</i>
çan	<i>koñguroo</i>
çarpışma	<i>çarpışuu, kagılışuu</i>
çingirak	<i>koñguroo</i>
dayak	<i>uruu, sabo, tayaktoo</i>
dikiş	<i>tigüü</i>
doğum	<i>tuu</i>
haşırtı	<i>kaçıroo, kışıroo</i>
hırıltı	<i>kırıldoo</i>
homurtu	<i>muñkıldoo</i>

ıslık	<i>ışkıruu</i>
inanç	<i>inanuu</i>
istek	<i>kaaloo</i>

Sonuç

1. Kırgız Türkçesinde özellikle yeni kavram, nesne ve eşyanın adlarının daha çok fiillerin -OO / -UU ekiyle isimleştirilmesiyle oluşturulması, kelime türetmeyi fiillerle ve belirli bir ekle sınırlamaktadır. Bu da uzun vadede Kırgız Türkçesi için sorun olabilir. Buna karşılık *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*'ne göre daha kapsamlı olan diğer sözlüklerde, Türkiye Türkçesindeki kelimelerin karşılıklarında farklı kök ve eklerle türetilmiş kelimelere de rastlanmaktadır. Kırgız Türkçesi bir sorun gibi görünen -OO / -UU ekinin sık kullanımını böylece aşma yoluna girmiştir. Bunun için aşağıdaki örnekler verilebilir:²

beyanat	<i>açıktama, bildirüü, kabar.</i>
cinas	<i>bura süylöö</i>
halas	<i>alas, kutuluş, arınış.</i>
istihsal	<i>öndürüp çigaruu, aluu, ee boluu; ürün, produktsiya, olco; öndürüş.</i>

2. Kırgız Türkçesinde -OO / -UU ekiyle türetilmiş kelimelerle karşılanan isimlerin çoğunun Türkiye Türkçesine ya yabancı dillerden girdiği ya da yeni türetilmiş bir kelime olduğu görülmüştür:

ayın	<i>Kudayga sıynuu, Kudayga tabınuu</i>
cinas	<i>söz menen oynoo, eki açā maanidegi söz/kakşık</i>
cinayet	<i>adam öltürüü</i>
cürmümeşhut	<i>kılmış üstünön karmoo, tutuu</i>
deprem	<i>cer titiröö</i>
eğilim	<i>can tartuu</i>
gyıbet	<i>artınan süylöö</i>
girişim	<i>işke kirişüü</i>
gösteri	<i>önör körsötüü</i>

² Cumakunova, G., (2005), *Türkçö-Kırgızça Sözdük, Türkçe-Kırgızca Sözlük*, MÜ Yay., Bişkek.

güvenoyu işenim bildirüü

3. Kırgız Türkçesindeki karşılıklarda, mecazlaşma ve deyimleşme eğilimi görülmektedir:

göz hapsi közömölgö aluu, üygö kesüü

ısrar katuu turu

ifrat aşıkça ketüü, çekten çıguu

ifşa açıkka çıkaruu, sır açuu

kuş bakışı kuş tiktöö, biyikten karoo

OSMANLI TÜRKÇESİNDEN SLAV DİLLERİNE GEÇEN TÜRKÇE KELİMELEER VE ABDULLAH ŞKALYİÇ

*İrfan MORİNA**

Giriş

Bilindiği gibi, XV ve XVI. asırda Bosna'nın tamamen Osmanlı Türklerinin hükümlanlığına girmesi, bu bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında büyük değışiklikler meydana getirmiştir. Hükümlanlıklarıyla birlikte Osmanlılar da kendi devlet ve cemiyet düzenini, İslam dini ve medeniyetini getirmişlerdir. Muhtelif faktörlerin tesirinin neticesi olarak, Bosna Hristiyan kilisesi müntesiplerinin, daha doğrusu Bogomiller diye bilinen, Bosna ahalisinin büyük bir kısmı İslam dinine geçti ve yeni siyasi düzene tabi olup, İslam ideolojisinin sadık, gayretkeş mücahitleri oldular ve İslamiyet, bu bölgelerde kısa bir zamanda ve hızlı bir şekilde yayılıp yerleşti. Bosna, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş pazarlarına girmesi ile Doğu ve Batı'nın transit bir bölgesi oluyor ve bölge ekonomisinin gelişmesi için müsait şartlar hasıl oluyor. Bilhassa şehirler ve şehir ekonomileri << İslam kültürü ve medeniyeti (din eğitimi için cami ve mektep medreseler, sosyal-içtimai ve sağlık alametleri için bedestenler, hanlar, çarşılar, hamamlar, köprüler, imaretler» darüşşifalar vs. binalar yapılarak) çok hızlı bir şekilde geliyor. Birçok yeni pazar ve ticaret merkezi ve şehirler teşekkül ediyor. Bütün bunlar, Bosna bölgesi için eskiye nazaran çok büyük bir ilerleme oluyor. Bölgenin ekonomik, bilhassa sanat ve ticaretin gelişmesi, şehir halkı sınıflarında daha iyi ve kültürlü bir hayat için maddî imkanlar yaratıyor. Buna paralel olarak da insanların manevi ihtiyaçları artıyordu. Bu da okuryazarlığı ve ilmî teşvik ediyordu.

Bosna Müslümanları, da kapsamı geniş ve çok güçlü olan İslam kültürü medeniyeti çerçevesine girmiş diğer milletler gibi, maddi-manevi kendi edebî duygu ve ifadelerini ve diğer bütün zahirî faaliyetlerini bu kültürün

* Priştine Devlet Üniversitesi, Öğretim Görevlisi.

çerçevesinde yapmak ihtiyacını duyuyorlardı. Bu şartlar altında Bosna Müslümanları arasında okuma-yazma, ilim ve edebiyat, sadece çok geniş kapsamlı İslam kültürü çerçevesinde ve başlıca İslam dilleri olan, ilim, hukuk ve din dili olarak Arapça, devlet idaresi ve edebiyat dili olarak, Türkçe ve şiir dili olarak da Farsça ile yapılabilirdi. Başlangıçta öğrenilmesi Boşnaklar için bir güçlük teşkil eden bu dillerle, XV. asırdan itibaren Bosnalı Müslümanlar Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler, edebî ve ilmî eserler yazmaya başlıyor ve bize kadar intikal eden bilgilere göre, Türk-İslam edebiyatına 200'den fazla yazar vermişlerdir, Türk-İslam kültürünü çok iyi öğrenen Bosna Müslümanları, kendi dillerinde de yazdıkları şiir ve eserlerde bu kültürün unsurlarını rahatlıkla benimseyerek kullandılar ve geniş halk kitleleri de bunu benimsedi, öyle ki, sözlük sahibinin ifadesine göre, Türkçe kelime ve ifadeler halk öyle alışmış ve seviyordu ki onlarsız bir türkû (şiir) kendilerine, baharatsız, ve terbiye edilmemiş (kavrulmamış) bir yemek gibi nahoş ve sevimsiz gelirdi. Bosna Müslümanları arasında Türk tesiri, başta din olmak üzere müzik ve halk oyunlarında, günlük hayatın her sahasında (mesleklerde, ev hayatında vs.) bugün de görülebilir. Nitekim bu husus, sözlükten de açıkça görülmektedir. Umumiyetle yabancı kelimelerin bir dilde bulunması, iki veya daha fazla toplumun temas veya karışması sebebiyle meydana geldiği düşünülür. Fakat, Sırpça-Hırvatça ve diğer Balkan dillerindeki yabancı kelimelerin ise en çok Türk askerî ve idari teşkilatın memurları, yerli Müslümanlar ve şehirliler yaymışlardır. Çünkü Türkler, Balkanlara yeni bir cemiyet ve devlet idaresi düzeninin kurucuları ve İslam kültürünün taşıyıcı ve yayıcıları olarak gelmişler; umumiyetle adları ile birlikte kabul edilen bir çok yeni anlam ve müesseseler meydana getirmişler, bu da Doğu dilleri (Türkçe, Arapça, Farsça vs.) kelimelerinin mevcudiyetinin başlıca sebebi olmuştur sanılır. Hâlbuki bahis konusu sözlük sahibine göre, Türkçe kelimelerin bugüne kadar Sırp ve Hırvatlarda, bilhassa Bosna ve Hersek ahalisinde çok yaygın bir şekilde bulunmasında iki faktör rol oynamıştır. Banlardan birincisi, İstanbul'da tahsil gören, Sırpça-Hırvatçayı konuşan bölgelerdeki Müslümanlar, ikincisi ise yukarıda işaret edildiği gibi Doğu (Türkçe, Arapça, Farsça vs.) asıllı ve fazlaca bulunan kelimelerin dokunuşu ile meydana gelmiş kendi halk (epik ve lirik) türküleridir.

İstanbul'da tahsil görüp, memleketlerine dönen, bilhassa Müslümanlığı benimseyerek aldıkları kültürlerin tesirinden kurtulamıyorlardı. Din ve kültür sahasındaki faaliyetleri ile kendi dillerinde karşılıklarını bulamadıkları bir çok anlamlar için Türkçe (Türkçe, Arapça, Farsça vs.) kelimeleri kendi dillerinin ruh ve özelliklerine yoğunlaştırarak kullandılar. Çünkü, İstanbul'da okudukları Türkçe, Farsça ve Arapça ile beraber kendi dillerini de okuyorlardı. İstanbul'da tahsil görmüş o Müslüman nesillerin kendi

memleketlerindeki faaliyetleri, bilhassa dinî mektep »medrese, cami, tekke, dinî âdetlerde konuşma ve vaazlarda tesirini göstermiştir. O mektep ve medreseleri öğrencileri, vaaz ve konuşmaları dinleyen dindar Müslümanlar da Türkçe kelimelerin yayılmasına en büyük vasıta olmuşlardır. 662 sayfa olan bu sözlüğün baş tarafında bir ön söz (s. 7-9), Türkçe kelimeler hakkında (s. 11-45) bilgiler, sözlükte kullanılan Arap harflerinin Sırpça, Türkçe, Arapça, Farsça Latin harfleri ile transkripsiyon alfabesi (s. 47-48) ve (s. 49-62) kısaltmalar ve geniş bir bibliyografya yer almaktadır. Türkçe kelimeler için transkripsiyon, bugünkü Türkçe alfabe ile gösterilmiş, Arapça ve Farsça kelimeler için Sarajevo (Saray Bosna)'daki "Orientalni Institut"un kullandığı transkripsiyon sistemi kabul edilmiştir.

Ön sözünde yazar, Türkçe kelimelerin günlük hayatta çok kullanıldığı Doğu Bosna'nın "Rogatica" şehrinde doğmuş olduğunu ve daha genç yaşta, tahsili esnasında dillerinde olan Türkçe (Arapça ve Farsça) kelimeler hakkında alakadar olmuş. Fakat, sistematik ve daha ciddi çalışmaya ise 1950 yılında Sarajevo'da Saray Bosna'da, Folklor Araştırma Enstitüsünde (şimdiki Bosna ve Hersek bölgesi müzesi manevi kültür şubesi) vazife alması ile başlamış. Bilhassa halk edebiyatından elde edilen folklor malzemesindeki Türkçe kelimeleri dikkatli bir şekilde inceleyip, işlemeye başlamış; gerek halk dilinde ve gerekse yazılı edebî eserlerde bulunan Türkçeden (Doğu dillerinden) alınmış birçok kelimenin bulunmadığına veya kâfi derecede ve doğru bir şekilde sözlüklerde ve ilgili edebiyat sahalarında açıklanmamış olduğunu görmüş, ayrıca, etimolojik yorumların çok kez yanlış ve farklı, bazı kelimelerin izahının ise Sırpçada ve Hırvatçadaki hakiki anlamları ile hiçbir ilgisi bulunmadığını tespit etmiş ve hâlen mevcut sözlüklerde ve diğer edebî eserlerde ciddi hataların bulunduğunu görmüş tül. Bu hususun da millî edebiyatlarını tetkik edenlerin çalışmalarını güçleştirdiğini kaydettikten sonra, bu sahadaki ilk çalışması olan *Bosna ve Hersek'in Halk Dili ve Edebiyatında Türkçe Kelimeler* adlı eserinin 1957 yılında, litografya (teksir) usulüyle Sarajevo Folklor Araştırmaları Enstitüsü tarafından neşredilmiş olduğunu kaydediyor ve ilim aleminde bu çalışması hakkında izhar edilen alaka ve tenkitlerin kısa özetlerini de veriyor. Ön söz'den sonraki, umumi olarak Türkçe kelimeler hakkındaki I. bölümde (s. 11-23) yazar, Bosna ve Hersek'te, Türkçe kelimeleri tetkik etmenin, millî tarihi araştırma, millî edebiyat ve kendi dillerini incelemek için haklı ve hususi bir ehemmiyeti bulunduğunu ve yeterince büyük sayı tutan Doğulu kelimelerin Türkçeden alınıp, halk diline girdiğini, bunlardan bazılarının ise edebî dillerinin malı olduğunu, halk dili ve edebiyatlarındaki yabancı unsurların fazlaca bulunduklarından Türkçe yoluyla girmiş bu kelimelerin çok iyi ve doğru bir şekilde izahları yapılmadan, halk hikâye ve masallarının, halk deyim ve darbımesellerinin doğru dürüst

anlamak mümkün olmayacağını, Türkçeden gelen kelimelerin ilmî bir şekilde incelenmiş, işe yarayan bir sözlük olmaksızın kendi edebiyatlarını anlamamanın mümkün olmayacağını, bu sebepten de bu kelimelerin yalnız asıllarını ve anlamlarını değil, belki kelimelerin ilk şekillerini, daha sonraki gelişme ve değişmelerin tetkiki ile de meşgul olunmanın lüzumuna işaret etmektedir, Yabancı kelimelerin, bir milletin mazisi ile ilgili unsurlar olduğunu, bazen bunların bir anıt, tarihî bir belge ve kaynak olarak hizmet edebileceğini, bu kelimelerin tarihçilere hizmet edebilmesi için de çok iyi tahlil edilip, doğru ve tam açıklanması gerektiğini, bu sebepten de yabancı kelimelerin tetkiki büyük bir ehemmiyet taşıdığını kaydettikten sonra Türkçe kelimelerin ne zaman ve nasıl Balkan dillerine girdiğine temas edilmektedir. Bu arada (s. 11-12), Türkçe kelimelerin çok eskiden, Avarların Balkanlarda Panonya Ovası'nda görünmesi ile veya Balkanlara gelmezden önce Asya'daki eski bölgelerinde yaşarlarken başladığını, fakat, büyük derecede ki tesirin ve bugünkü durumun Osmanlı Türkerinin Balkanları fethetmesi ile meydana geldiğini işaret etmekte ve Türkçe kelimelerin zorla veya sistemli bir plan ile kendi dillerine girmediklerini, bunların dillerinde bulunmaları da kendi insanların dil hislerini rencide etmemiş olduğunu, bunlardan çoğunun basın ve edebiyat dilinde de hâlen kullanıldığını zikrettikten sonra, basın ve edebiyattan örnekler verilmekte ve kendi dillerinde yerlerine, bulunamayan Türkçe kelimelerin bulunduğunu, karşılıkları bulunabilen fakat aranmayan veya karşılıkları mevcut olan fakat umumi kabul edilmeyen kelimeler, bazı kelimelerin az veya çok muhtelif bölgelerde kullanılış derece ve ehemmiyetlerinin tasnifi yapılmaktadır (s. 15-17). Daha sonra (s. 17-23) da Türkçe/kelimeler hakkında eski Yugoslavya'da ve diğer memleketlerde yapılmış çalışmalar ve bunların eleştirileri yapılmaktadır.

Yazarın sözlükteki çalışma metodu da şöyledir (s. 23- 27):

1. Evvela muhtelif telaffuzlarıyla şifahi halk edebiyatında, konuşma ve edebî dillerinde bulunan kelimeler verilmiş, kelimenin fazla ve muhtelif telaffuzu varsa, önce doğru okunuşunu sonra da diğer şekilleri verilmiş, parantez içine alınmış olanlar ise, bazı yer ile topluluklarda ve bazı türkülerde bulunanlardır. Şahıs isimlerinden sonra kısaltılmış ve tahrif edilmiş şekilleri de verilmiştir.

2. Her kelime vurgulanmış; vurgu farkları sadece Bosna ve Hersek telaffuzlarına göre ve bariz farkları bulunan birkaç kelime de gösterilmiştir.

3. İsimlereen sonra izafet (genitife) ve cinsiyet eki, fiillerde (1. şahıs) şimdiki zaman eki, diğer kelimelerde de kelime çeşidini gösteren işaretler verilmiştir.

4. Kelimelerin etimolojisi (menşesi) parantez içinde kısaltmalarla gösterilmiş ve kelimenin hangi dilden geldiği açıklanmıştır. Sözlükte, Türkçe son ek -ci, -çi, -li, -i, -lik ve Farsça -dar son ekine sık sık rastlanmaktadır. Türkçe ve kendi kelimelerinin teşkilinde çok mühim fonksiyonları bulan mezkûr eklerin kısaca vazife ve anlamları izah edilmektedir (s. 24).

5. Türkçe kelimenin kendi dillerinde anlamı.

6. Edebiyat veya konuşma dilinde bazı kelimelerin kullanımına dair misaller.

7. Türemeler ve birleşik kelimeler açıklanmış.

8. Kelimenin hangi dilden alındığı, eğer mana farkı varsa kendi dillerindeki anlamlarını ve kelime köklerinin menşesi verilmektedir.

Daha sonra Arapça ve Farsçadan girmiş kelimeleri de sözlükte Türkçe kelimelerle birlikte işlediğini, bunların Türkçe vasıtasıyla girdiğini, bu sebepten de bütün kelimeler için sözlüğe “Turcizmi” Türkçe asıllı kelimeler adını verdiğini, Türkçe kelimelerin etimolojisini, yaptığı bu sözlükteki çalışmasını faydalandığı eserler çerçevesinde yaptığını, böyle bir çalışmanın çok güç olduğunu bilerek bu çalışmasını meşhur ve maruf eserlere istinat ettirdiğini kaydettikten sonra sözlükteki kelimelerin anlamlara göre yekûnleri ve Türkçe kelimelerin teşkili verilmektedir. Sözlük, 8.742 kelime ihtiva edip 6.878 muhtelif anlam ifade etmektedir. Ayrıca ait olduğu mevzu ve malzemeye göre sözlük şu kelimeleri ihtiva etmektedir:

1. Din hayatı ve dinî âdetlerle ilgili kelimeler.....	670
2. Şahıs isimleri.....	503
3. Hukuk, idare, devlet düzeni ve benzeri	453
4. Asker ve askerî deyimler.....	166
5. Silah ve harp teçhizatı.....	113
6. İnşaat, binalar, inşaat malzemesi.....	167
7. Ticaret, para, altınlar.....	172
8. Sanatlar, sanatkârlar, sanat alet ve edevatı.....	286
9. Kaplar, döşeme ve sair ev eşyaları.....	234
10. Giyim eşhası, ayakkabı, ziynet ve benzeri	271
11. Yemekler, içkiler ve baharatlar.....	212
12. Çiçek, meyve, sebze, bitkiler, tahıl.....	200

13. At ve at için gerekli malzemeler.....	119
14. Attan başka hayvan adları.....	49
15. Geografik ve topografik deyimler, caddeler vb.....	153
16. Ziraat, ormancılık, hayvancılık.....	45
17. Av.....	13
18. Tıp, temizlik.....	99
19. Astronomi.....	9
20. Müzik ve oyunlar.....	101
21. Unvanlar, insan tabakaları, meslekler	81
22. İnsan ve hayvan uzuvlarının bazı kısımlarının adları	59
23. Boyalar	10
24. Kokular.....	10
25. Demir, maden ve kimya unsurları	34
26. Bez, nakış, iplik.....	79
27. Deri çeşitleri.....	14
28. Transport alet ve malzemeleri.....	19
29. Akralalık adları.....	31
30. Tabiat ve tabiattaki olaylar	20
31. Zaman ve takvim	27
32. Apstrak (mana) ve diğer çeşitli isimler.....	848
33. Pililer.....	602
34. Sıfatlar.....	462
35. Zarflar.....	152
36. Sayılar.....	29
37. Ünlemler.....	64
38. Bağlaçlar.....	18

Toplam : 6.878

Sözlükte birçok sayıdaki anlamları için iki veya üç ifade şekli bulunmaktadır. Sözlüğe, Türkçe vasıtasıyla girmiş olan bütün kelimeler ithal edilmiştir. Malzeme, konuşulan canlı halk dilinden ve edebiyattan, kelimelerin herhangi bir sözlüğe girmiş olduklarına bakılmaksızın çıkartılmıştır. Türkçe, Arapça ve Farsçada türetilmiş kelimelerin tümü bu sözlüğe sığdırılamayacağından sadece en basit ve en çok kullanılanları alınmış, Türkçe, Arapça veya Farsçadan bütün Müslüman şahıs adlarını ve bunların sevimlilik ifadesi olan tahrif veya küçül tülmüş şekilleri de sözlüğe alınmıştır. Sözlükte bulunan 503 erkek ve kadın şahıs isminden 41'i Farsça asıllı, 17'si Türkçe, 16'sı İbrani asıllı, 6'sı Asurca, 4'ü Yunan asıllı, 4'ü Arapça-Farsça, 2'si Türkçe Arapça, 2'si Türkçe-Farsça, 8'i Türkçe kelimelerden türetilmiş olan Sırpça-Hırvatça (Boşnakça) isimlerdir. Diğer 403 isim ise Arapçadır (s. 26-27).

Sırpça-Hırvatçada Türkçe kelimelerin oluşumu :

a) Bazı kelimeler telaffuzda hiçbir değişiklik yapılmadan aktarılmıştır :

Örnek: aba, abdal, açık, ada, adet, acayip, Acem vs.

b) Bazı Türkçe kelimelerin sonuna çekim yapabilmek için “ja” (ya) eki ilave olunur. Bu olay de sıfat yapan ve kelimelerin sonunda bulunan -li, -lı ekinden sonra olur. Örneğin: başlı-başliya, beşli,-beşliya, çakçirli.-çakşirliya, çarşili.-çarşiliya vs. 5 veya umumi meslek ve iş ismi yapan -ci,-cı, -çi,-çı: abacı - abacıya, akşamcı-akşamcıya, boyacı-boyacıya, avcı- avcıya, batakcı-batakcıya, bekçi-bekçiya, vs. j veya sonunda “i, ı” vokali (seslisi) bulunan kelimelerin sonuna da aynı son ek ilave olunur. t alçı-alçıya, biçki-biçkiya, çalgı-ç algıya vs. Şahıs isimlerinde de durum böyledir: /Abdi-Abdiya, Ali-Aliya, Şemsi-Şemsiya vs.

c) Türkçe kelimelerin sonunda bulunan “e” (ki bu umumiyetle müennes eki olan a, “âh”den ileri gelmektedir. Sırpçadaki müennes (dişil) eki ile değiştirilir: ahmediye-ahmediya,

akçe-akça, Hayriye-Hayriya, Cemile-Cemila vs.

d) Türkçe ile kendi kelimeleri arasındaki fark, sık sık sadece sessizlerin (konsonların) asimilasyonunda (benzeş mesinde) veya sedasız (sessiz) konsonların sedalı (sesli) konsonların önünde sesliye değişmesinde görülür. Örneğin: bakçe -başça, ikbal-igbal, âşikçi-aşigciya vb.

e) Türkçe son ek “-lik, -lık” ve “siz, -sız” onların dilinde -luk ve -suz olur. Örneğin: çiçeklik- çiçekluk, çıraklık-çırakluk, çivilik -çiviluk, terzilik-terziluk, arsız-arsuz, edepsiz-edepsuz vs.

f) Diğer değişiklikler hakkındaki bilgileri ise aşağıda sıralanmış 8 maddede gösterilmiştir. (s. 28-45).

1. (s. 28-36) Sessizlerin değişmesi.
2. (s. 36-38) Soslilerin değışmesi.
3. (s. 38-39) Sessizlerin disimilasyonu (örneğin: tamam-taman) .
4. (s. 39) Metatezler.
5. (s. 39) Sesli veya hece ilavesi.
6. (s. 40) Sesli-sessiz harflerin düşmesi.
7. (s. 40) Diğer bazı enteresan değışmeler.
8. (s. 40) Sessiz “h” harfinin yazılış ve okunuşu,

“h” harfinin yazılış ve okunuşuna dair tespit edilmiş kaidesi bulunmasına rağmen, gerek konuşmada ve gerekse edebî dilde bulunması gereken yerde yazılmıyor ve telaffuz edilmiyor. Örneğin: abab, ahab, ava-hava, aber-haber vs. Diğer taraftan de “h” asla bulunmaması gereken yerlerde yazılıyor ve telaffuz ediliyor. Örneğin: hadet-adet, hat-at, hacamija- acami, haga- ağa, dahire- daire vs.

9. Türkçe kelimelerden kendi mastarlarının teşkili ise, şu 3 şekilde olmaktadır.

1A. Aslı Yunanca olup, -di’li geçmiş (aorist) şekli olan -isa’dan gelen -isati ekini Türkçe fiil gövdelerine ilave etmekle, yani Türkçe -mek, -mak yerine getirmekle: benze-isati, duj-isati vs. misaller için bk. 41-42,

2A. (s. 42) Aynı eki -di’li geçmiş 3. şahıs tekil (müfred) Türkçe fiillerin sonuna ilave etmekle yapma mastar elde edilir. Yalnız, Türkçe 3. şahıs -dili geçmiş sonunda bulunan sesliler düşer (çünkü, iki sesli yan yana bulunamaz.): boyad-isa- ti, bozdu-bozd-isati, konuştu -konuş-isati vs.

3A. (s. 43) Aynı eki (-isati) bazı Türkçe isim ve sıfatlara ilave etmekle de mastarlar elde edilmiştir.

a. İsimlerden: damla-damlaisati, tembel-dembelisati, kalay-kalayisati, kaldırım-kaldırımisati .

b. Sıfatlardan: sürgün-surgunisati.

10. (s. 44) Türkçe sıfatlardan kendi komparatif (üs-tünlük) ve süperlativ (en üstünlük) derecelerinin teşkili: Türkçeden alınmış bir kaç sıfat vardır ki bunların derecelendirilmelerini ise kendi gramer kurallarına göre yapmaktadırlar, örneğin: beter-beterniji, naybeterniyi, dertli-dertliya, naydertliya vs. Türkçe, Arapça ve Farsa üstünlük derecesi (ism-i tafdil) olan afal-efalnija, najefalniji, ehven-ehveniji, najehveniji.

11. Türkçe kelimeler-bileşikler, Türkçe ve Farsça son eklerle (sufikslerle) teşkil edilmiştir. Bunlar da şunlardır: (s. 44)

a. -“li” (lı) “lik” (lük, luk, lık), “-ci” (cu,cü) “-çi” (çi, çı, çu) ve “lama”dır. Hatta bu Türkçe eklerin Sırp-Hırvatçada tesirleri o kadar çoktur ki, bunların bazıları enternasyonel terimlere bile ilave edilerek yeni kelimeler türetilmiştir. Örneğin: obraz-li, fakultet-lija, Saray-li-ya vs.

b. Türkçe son ek, -lik (lık, luk, lük)î: lopov-luk, pasja-luk,pogan-luk,domazet-luk vs. (s. 45)

c. Türkçe -ci (cı, cu, cü), -çi (çı, çu, çü): Bombon-ciya,buna-ciya vs. (s. 45).

d. Türkçe “-lama” eki, msl: koraşlama (od korak-lama, koraçlama ve koraşlama) adımlama vs. (s. 45).

Birkaç kelime Farsça “dar” kar, -ker ve “i” son ekleri ile yapılmıştır msl; çuva-dar (:iyi koruyan, idareli, biriktiren), pogancer (kırleten, pisleten), Drvenija (Sarayevo’da bir ahşap köprünün ismi, odundan vs. (s. 45).

12. Türkçe kelimeler-birleşik kelimeler, Sırpça-Hırvatça ön eklerle terkip edilmiş şekiller de şunlardır:

a) Türkçe kelimelere Sırpça “ne” olumsuz eki ilave edilerek yapılmıştır. Örneğin: ne baht, ne rahat, ne vakat vs.

b) Türkçe kelimelerden yapılmış birçok fiiller vardır ki Sırpça-Hırvatça şu ön eklerle (prefikslerle) yapılmıştır:

“na” “o” “po” “pren” “pri-“ “pro-“ “raz” “s” “u”.

c) Bazı bileşikler vardır ki kelimenin bir parçası Türk, diğeri ise Sırp-Hırvatçadır. (haber-nosa, (haberci, haber taşıyan), majstor-başa (ustabaşı).

s. 47’de transkripsiyon alfabesi.

s. 49-58’de kısaltmalar ve

s. 59-62’de bibliyografya yer almaktadır.

Sonuç

Balkan dillerinde, bilhassa Sırpça-Hırvatçadaki Türkçe kelimeler (Türkler vasıtasıyla giren kelimeler) hakkında şimdiye kadar ilmî metotlara göre yapılmış en kapsamlısı ve en mükemmeli bu sözlüktür dersek insaflı davranmış oluruz. İstanbul Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde “Sırp-Hırvat Diline Girmiş Olan Türk Maddi Kültür Unsurları” adlı bir doktora çalışması yapılmıştır. (bk. Snjezana Veljačić, Sırp-Hırvat Diline Girmiş

Olan Türk Maddi Kültür Unsurları, Doktora Tezi, İstanbul, Kasım 1965 (Türkiyat Enstitüsü No.: 7416), Bu tezde sadece 300 kadar kelime zikredilip işlenebilmiştir. Bu çalışmanın da başlıca kaynağı, bahis konusu olan bu sözlüğün 1957 yılında litografi (teksir) ile yapılmış I. baskısıdır. Diğer bir çalışma da İsmail Eren (Güney İslav, “Sırp-Hırvat, Bulgar ve Makedon Dillerinde Kullanılan Türkçe Ekler, XI. Türk Dil Kurultayı’nda okunan bilimsel bildiriler, Ankara, 1968, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 239-246) tarafından yapılmıştır. İsmail Eren, bu bildirisinde mezkûr Balkan toplumlarının edebi ve halk dillerinde kullanılan Türkçe bazı ekleri işlerken Abdulah Şkalyiç’in sözlüğünden de faydalanmıştır. Bilindiği gibi muhtelif temaslar neticesinde başka dilden girmiş olan kelimeler, milletlerin birbirlerine olan kültür tesirini göstermek için en değerli malzemelerdir. Bu sözlük de Sırpça-Hırvatçada bilhassa Bosna-Hersek bölgesinde Müslüman Boşnakların konuştuğu dildeki Türkçe kelimelerin maddi ve manevi sahadaki tesirini gösterme bakımından, şimdiye kadar yapılmış olanların en iyisidir denilebilir. Bu sözlük kültür tarihî, siyasi, içtimai, edebî ve diğer sahalardaki birçok meselenin daha iyi bir şekilde açıklamasına hizmet edecektir kanaatindeyim.

TÜRKÇENİN YABANCI DİL OLARAK ÖĞRETİMİNDE DİL BİLGİSEL AÇIDAN BİRLEŞİK KELİMELER SORUNU

İrina SARAİVANOV

Yabancı dil öğretiminde çeşitli yaklaşımlar, ekoller, dünyaca yaygın veya sınırlı, özel koşullar dâhilinde hazırlanıp kullanılan ders kitaplarının sayısı sayılamayacak kadar büyüktür. Küçük çocuklara, lise veya üniversite öğrencilerine, yetişkin insanlara yabancı bir dili en basit, başarılı ve kolay anlaşılır bir şekilde benimsetmek ciddi bir zorluktur. Ayrıca dil ortamının önemi de unutulmamalı: öğretimin yabancı dilin konuşulduğu ortamda yoksa öğrencinin doğal dil ortamında yapıldığı, buna göre de yabancı dilin öğretmenlerin ana dili olup olmadığı özellikleri, yabancı dili benimseme sürecinde önemli yer tutmaktadır. Dillere gelince de başka etkenler öne çıkmaktadır. Öğrencilerin ana dili ile yabancı dilin aynı dil ailesine mensup olup olmamaları da benimseme sürecini etkilemekte. Öğretmenlerin yetenekleri yanısıra ders kitaplarının (dil bilgisi kitapları, sözlükler, yazım kılavuzları vb. dâhil) rolü de çok büyük. Bu bakımdan doğru ders kitabını seçip ondan en iyi bir şekilde faydalanmak doğal bir yetenektir. Aşağıda değinecek sorun ve hususlar eğitim sürecinde ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızda ele alınan sorun Bulgaristan'da Bulgarlara (özellikle üniversite öğrencilerine) Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesi konusunun küçük fakat önemli bir parçasıdır. Bilindiği gibi, Türkçe Altay dilleri ailesinden, Bulgarca ise Hint-Avrupa dilleri ailesinden olan bir dildir. Demek ki iki farklı dil ailelerinden gelen dillerin özelliklerinin birbirinden çok farklı olma ihtimali daha büyük ve karşı dilin öğrenilmesi/öğretilmesi fazla gayret gerektiren bir tutum icap etmektedir. Fakat bizim amacımız iki çok farklı dilbilgisinin somut ve belirli sınırlara sığınan ortak bir sorununu öğretim metotları bakımından değil, daha çok dil bilgisel açısından ele almaktır. Ve böylece bu sorunun en ilginç ve en fazla çaba gerektiren taraflarını açığa çıkarmaktır. Çalışmamızın konusu içine giren sorunlar, *birleşik kelime* dil bilgisel kategorisi, bu kategorinin Türkçe ve Bulgarca dil bilgisi kitapları ile başka bilimsel çalışmalarda ele

alınması, birleşik kelimelerin iki dilde farklı ve ortak noktalarını tespit ettikten sonra üzerine durmaktır.

İlk görünüşte öğretim metotları esasında karşılaştırmalı bir çalışma olup aslında leksikolojinin ve daha doğrusu kelime türetiminin bazı temel yasalarına belirli bir açıdan daha titiz bir yaklaşım sunmaktadır. Birleşik kelime nedir? İmla kurallarının birleşik kelimelerin türetilmesinde rolü nedir? Yabancı kökenli kelimeler arasında birleşik kelimelerin sınıflandırılıp incelenmesi nasıl yapılır? gibi sorulara bildirimizde cevap aranmaktadır. Derken dikkatinize Türkçede birleşik kelime ağırlıklı bir çalışma sunmaktayız.

Aralarında isim ve sıfat tamlamalarının birleşik yapı olarak görevi, birleşik yapıların belirlenmesinde ayrı veya bitişik yazılışlarının önem ve rolü, batı kökenli ve özellikle uluslararası terimler niteliğinde olan kelimelerde ön ek-son ek sorunu gibi hususlar “yabancı” bir gözüyle ele alınmaktadır. İncelememizin asıl amacı, birleşik kelime kategorisinin açıklamaları gerekli kılan bazı hususları üzerinde durmak, bu hususları aydınlığa kavuşturup mümkün olduğu kadar çözüm tekliflerinde bulunmak ve böylece yabancılara Türkçe öğretiminde yardımcı bulunmaktır.

Birleşik kelime nedir?

Zeynep Korkmaz birleşik sözcükleri şöyle ele almaktadır: “Birleşik kelime, yeni bir kavramı veya yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyularak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesidir” [Korkmaz 2003: 137]. Bulgar ekolünün tanımı şudur: iki (veya daha fazla) kökün ya da iki (veya daha fazla) asıl kelimenin birleşik bir kelime oluşturan bir şekilde bir araya getirilmesidir. Rus dilcisi Vera Koçergina Hint-Avrupa dillerinde önemli yer tutan birleşik kelime yapısının gelişimini birleşik kelimelerin ilk sınıflandırılmasını ikili ayrımın bazına yapılmış olan Eski Hint dilcilerine kadar takip etmektedir [Koçergina 1979: 132]. Bu sınıflandırmada altı ana birleşik oluşum belirlenmektedir:

- 1) *tatpuruşa* (‘onun adamı’)
- 2) *karmadharaya* (anlamı pek belli olmayan bir terim)
- 3) *dvigu* (‘iki inek’)
- 4) *bahuvrihi* (‘pirinci çok olan [kimse]’)
- 5) *dvandva* (‘iki ile iki’)
- 6) *avyayibhava* (‘değişmeyene dönüşen [şey]’)

Fransız dilcisi Emile Benvéniste yukarıdaki şemaya dayanarak birleşik kelimeleri biçim bilgisel değil, tümce bilgisel oluşumlar olarak ele almakta;

yapıları bakımından birisi birleşik de olabilecek sadece iki ögeden ibaret olan kelimeler olarak tanımlamaktadır [Benveniste 1993: 289; 290]. Tahlilinde E. Benveniste Türkçe empirik malzemeden oluşturulan birleşik yapıları iki ögesi arasındaki ilginin öge sınırlarını aşan, yeni fonksiyonunu kazandırıp öğeleri birleştiren bir gruba ait oldukları iddiasında bulunmaktadır [Benveniste 1993: 300].

Biz de, incelememizde, çelişkili sayılabilen noktalarda seçkin leksikologların teklif ettiği bazı fikir ve çözümlerini birleştirip bitişken dil olan Türkçede birleşik kelimelerin yapısı, anlamı, imlası, çeşitli dil bilgisi kategorilerinde yerini bükülgen Hint-Avrupa dillerine uygulanan araçların yardımıyla farklı mantık açısından farklı görüşümüzü paylaşmak istiyoruz. Ancak hakkında söylenecek çok şey olan konuyu kısa bir metinde ele almanın noksan tarafı da sorunların derinlemesine araştırılamazlığına yol açmaktadır. Bunun içindir ki bildirimizde yukarıda belirtilen konu ve sorunları şematik bir şekilde vermekte sınırlanmış olup daha geniş ve kapsamlı bir devamının olacağını planlamaktayız.

Söz konusu ikili ayrımlı model çerçevesinde Türkçedeki birleşik kelimeleri (ve özellikle ilgimizi çeken anlamlı kelimeleri) şu şekilde vermeye cesaret ettik:

Dvandva tipinden - sentaktik açıdan birbirine eşit ögeden oluşturulan birleşik kelimeler. Aralarında iki unsuru çeşitli morfolojik ulamlara ait olabilen sonuçsal ulam anlamı isim ve sıfat; ayrıca da adıl, sayı ve zarf bulunmaktadır:

ana baba, gece gündüz, alışveriş, ev bark, iş güç, giyim kuşam, gelen giden, uyurgezer, dedikodu, ufak tefek, deli divane, eski püskü, uçsuz bucaksız, irili ufaklı, falan filan, on beş, iyi kötü, kış yaz, ara sıra, sağa sola, mışıl mışıl vb.

Dvigu tipinden - birbirine bağımlılık ilgisinde bulunan öğelerin birincisi sayı olan ve sonuçsal ulam anlamı isim olan birleşik kelimeler:

altıparmak, beşbıyık, dokuztaş, kırkayak, sekizçifte, üçayak, Yedikardeş, on ayaklılar, bindallı vb.

Karmadharaya tipinden - bu gibi birleşik kelimelerin iki unsuru birbirine bağımlılık ilgisindedir. Aralarında iki unsuru çeşitli morfolojik ulamlara ait olabilen sonuçsal ulam anlamı isim, sıfat, adıl ve zarf bulunmaktadır:

kız kardeş, sütana, serçe parmak, altıntop, karadüş, akbaba, Akdeniz, yarıdağ, ağaçkakan, kervankıran, gökdelen, kuşkonmaz, toplu iğne, oklu kirpi, uçaksavar, imambayıldı, şıpsavdi, açık göz, koyu kırmızı, taş yürekli, adama-kıllı, akşamli sabahlı, gökkır, herkes, hiç kimse vb.

Tatpuruşa tipinden - isim tamlamalarını temsil etmektedir. Sonuçsal ulam anlamı isim, sıfat, adıl ve zarf:

uğur böceği, denge taşı, kül rengi, limon sarısı, dereotu, yemek masası, Adapazarı, Danimarka kırmızısı, dilbalığı, deniz bilimi, gece yarısı, her biri, hiçbirisi vb.

Bahuvrihi tipinden - bu tip birleşik kelimeler Türk dil ekolünde *isnat grubu* denilen bir grup oluşturmaktadır. Çoğunun sonuçsal ulam anlamı sıfat, fakat aralarında isim de bulunuyor:

karnıyarık, baldırıkara, Adıyaman, bağırkara, gelişigüzel, gönlü tok, yüreği temiz vb.

Avyayibhava tipinden - ikinci unsuru isim olan ve sonuçsal ulam anlamı zarf olan birleşik kelimelerden oluşturulan bir grup:

bugün, her gün, her yıl vs.

Görüldüğü gibi, yukarıdaki yapı tiplerinde birleşik fiiller yer almamıştır. Birleşik fiil şöyle bir oluşumdur ki, iki unsuru birbirine bağımlılık ilgisinde olup birleşik yapının semantiğinin ana taşıyıcısı görevinde birinci unsuru (yani isim) bulunmaktadır.

Yabancı kökenli birleşik kelimeler

Türkçede yabancı kökenli birleşik kelimeler derken genellikle Arapça ve Farsçadan kalma bazı birleşik yapılar ile Avrupa dilleri etkisini yansıtan kelimeler gözönünde bulundurulmaktadır. Aslında genelde yabancı kökenli yapılar kaynak dilde birleşik olmalarına rağmen Türkçede birleşik sayılmamaktadır. Bunun sebebini yabancı köklerin tespit edilemezliğinde aramamız yanlış sayılamaz. Bu durum sadece Türkçe için değil, Bulgarca için de geçerlidir. Ancak son zamanlarda her dilde bazı Avrupa dillerinin etkisi epeyce çoğaldığı için çok kolay ve doğal bir şekilde bir unsuru yabancı kelime, ötekisi ise Türkçe olan yeni karma ya da hibrid birleşik kelimeler türetilmektedir:

altın gol, motor yağı, kurutma makinesi, gece kulübü, gaf yapmak, deprem konteyneri, su tankeri, başeksper vb.

Fakat değinmek istediğimiz konu bu tür kelimelerin yapısı değil, kaynak dilde birleşik olan ve bu şekilleriyle Türkçeye geçen *frikik, cazbant, buldok, tramvay* gibi kelimeler yanı sıra Eski Yunanca ve Latince köklerden faydalanarak bilim, teknoloji ve sosyal hayat ihtiyaçlarını karşılamak için türetilmiş olup *uluslararası terimler* olarak da geçen kelimelerin dilde yeridir.

Bazen her gün defalarca kullandığımız *telefon, fotoğraf, kilometre, vitamin* gibi kelimeler birleşik yapılar sayılabilir mi? Uluslararası kelimelerin sınıflandırılması konusunda dilcilerin çeşitli görüşlerine tanık olmaktayız. Bazıları bu tür kelimelerin ön ek veya son ek görevinde bulunan kök mor-

femlerinden oluşturulduğu için birleşik sayılamadığı, bazıları ise tam anlamlı kelimelerden yeni bir kavramı karşılamak için kaynak dilde (Eski Yunanca ve Latince) anlamı ve karşılığı olmayan birleşik yapılar olduğu iddialarında bulunmaktadır. Kuşkusuz Bulgarcada da bu gibi kelimeler çok yaygın ve Bulgar leksikologları arasında da iki teorinin taraftarları var. Her iki teorinin leyhine ve aleyhine söylenecek çok şey var. Basit mantık çerçevesinde yabancı kelimelerin yapı özelliklerini ayırt edemediğimiz için hepsini basit yapılar olarak kabul etmemiz pek doğal gibi görünmektedir. Öbür taraftan da bu köklerin genel olarak ana dilimizde türetici rolü olmadığı özellikleri de bu tezi savunmaktadır. Fakat incelememizi hazırlarken bu kelimelerin bazılarını (Türkçede veya Bulgarcada) birleşik yapılar olarak kabul etmemize kandıran birkaç özelliği şudur: 1. Bu kelimelere kendi dilimizde karşılık bulmaya çalışırken (çeviri kelimeler şeklinde) genellikle birleşik bir yapıya başvurmamızdır ve bu iddiamıza tipik bir örnek *teleskop - ırakgörür* kelimesi (Bulgarcada da karşılığı birleşik bir kelime) olmaktadır; 2. Bazılarının özellikle ilk ögesi günümüz dilinde ayrı ve tam anlamlı kelimeler olarak yaygın kullanıldığı için onların ön ek veya ön ekimsi özünü kaybetmelerine sebep olmamakta mı?

süpermarket - süper benzin - süper çimento - süper lise - süper star ile süper sıfatı (ve ünlemi)

Uluslararası kelimeler hakkında söylediklerimiz bu gruba ait olmayan diğer yabancı birleşik yapılar için de geçerli olup tahlillerinde uygulayacağımız metotlarda değişikliğe gerek kalmamaktadır. Derken son zamanlarda ve özellikle bazı alanlarda yabancı kelimelerin kullanımının hızlı artışı ile dilimizle (Bulgarca, Türkçe) kaynaşması yukarıda örnek verdiğimiz *frikik* ve *cazbant* gibi kelimeleri de birleşik olarak ele almamız çok cazibeli bir tutum olduğu gibi düşünmek acaba çok mu yanlış? Dilimizde varolan, günlük hayatımızda çok sık kullanılan ve sayısı gittikçe çoğalan bu tür kelimelerin durumu kuşkusuz dalcileri düşündürmekte olup çeşitli fikir ve çözümlerine yol açmaktadır.

Birleşik kelimelerin imlası

Birleşik kelimelerin imlası da çalışmamızın çok önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bükülgen bir dil olan Bulgarcada birleşik kelimeler genellikle bitişik ya da kısa çizgi ile/yarı bitişik yazılmaktadır. Türkçede ise birleşik kelimelerin büyük bir kısmının bitişik yazılışı mümkün olmadığı için [bk. Korkmaz 1994: 181-184] Bulgar öğrencilerimiz Türkçe birleşik kelimeleri öğrenirken bazı birleşik kelime ile isim/sıfat tamlaması veya başka bir kelime grubu arasındaki farkı görmekte zorluk çekmektedirler. Bazı durumlarda ise bir tamlamanın ayrı ya da bitişik yazıldığına göre iki tamamen farklı kavram açıklandığı da birleşik kelimenin çok karıştırıcı özelliklerinden biridir: *altıparmak* (balık; kumaş) ile *altı parmak* (altı parmaklı), *bağrı kara* (kuş) ile *bağrı kara* (bağrı yanık), *gagaburun* (gemi) ile *gaga burun* (insan) vb.

İncelememizde birleşik kelimeler ile ilgili bazı esas sorunları belirtip yabancı dil öğretiminde karşılaştığımız husus ve zorluklara değinmeye çalışırken dikkatinize farklı görüşümüzü sunduğumuzdan memnuniyetimizi ifade etmek istiyoruz. Ancak bu konunun çok boyutlu ve kapsamlı olduğu için hazırladığımız metin sadece küçük bir parçası olup işaretlediğimiz soru ve sorunlar açık kalıp ileride daha titiz ve ayrıntılı bir şekilde araştırmamızı gerektiren hususlar arasında olduklarını düşünmemiz yanlış sayılamaz.

Kaynaklar

- BENVÉNISTE 1993: Бенвенист, Е. Езикът и човекът. София, 1993.
 KOÇERGINA 1979: Кочергина, В. Введение в языковедение. Основы фонетики-фонологии. Грамматика. Москва 1979.
 KORKMAZ 1994: Korkmaz, Z. Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine, Mart 1994, C 1994/I, S 507, s. 180-186. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*.
 KORKMAZ 2003: Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara 2003.
Türkçe Sözlük. TDK Yayınları. Ankara 2005.
Yazım Kılavuzu. TDK Yayınları. Ankara 2005.

Başka Kaynaklar

- BOYACIEV 1986: Бояджиев, Т. Българска лексикология. София, 1986.
 MURDAROV 1987: Мурдаров, Вл. Съвременни словообразователни процеси. София, 1983.
 MURDAROV 2003: Мурдаров, Вл. Речник на слятото, полуслятото и разделното писане за 21. век. София, 2003.
 RADEVA 1987: Радева, В. Българското словообразуване. София, 1987.
 VITOV 1992: Вѝтов, В. Основен курс по съвременен български език. Част 1. Фонетика. Графика и правопис. Морфемика. Словообразуване. Велико Търново, 1992.
 ZÜLFİKAR, H. Doğru Yazalım Doğru Konuşalım. Ekim 2006, C: XCII, S: 658, s. 370-375. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*.
 ZÜLFİKAR, H. Doğru Yazalım Doğru Konuşalım. Mayıs 2003, C: LXXXV, S: 617, s. 463-467. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*.
 ZÜLFİKAR, Hamza. Doğru Yazalım Doğru Konuşalım. Mart 2003, C: LXXXV, S: 615, s. 328-331. Irak Türkmen Kültürü Dosyası. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*.
 Лингвистический энциклопедический словарь, Москва 2002.
 Словарь-справочник лингвистических терминов, Москва 1976.

KOSOVA TÜRKLERİNDE KİŞİ ADLARI HIPOKORİSTİKLERİ

İsa SÜLÇEVŚİ¹

Hipokoristik kişi adlarının tam şekillerinden yapılmış ve aile içi veya arkadaşlık çevresi gibi teklifsiz ortamlarda kullanılan seslenme adlarıdır. Yunanca *ύποκορίζεσθαι* (hypokorizesthai)’den türeyen bu terim *çocuk konuşması taklidi* anlamına gelmektedir. Anglosakson, Latin ve Slav kültürlerinde yaygın olarak kullanılan ve samimiyet ya da küçültme adları olarak da ifade edilen hipokoristikler Türk kültürünün tanımadığı bir olgudur. Fakat Balkan dil bilimi bölgesi içerisinde yaşayan Türklerde bölgeden bölgeye farklılık arz etmesine rağmen az veya sık rastlanır.

Balkan dil bilimi bölgesi bu satıhta yaşayan milletlerin dil temasları sonucu ortak bazı dilsel özelliklerin ortaya çıkmasıyla bilinen bir dil temas bölgesidir. Bu bölgede Hint-Avrupa dil ailesinin Slav ve Latin kökenli dilleri ve Yunanca ve Arnavutça gibi bağımsız iki mensubu yanı sıra bu dillerle herhangi bir genetik bağı bulunmayan Türkiye Türkçesinin Rumeli ağızları konuşulmaktadır.

Kosova’da konuşulan Türkçe, Batı Rumeli ağızları grubu içinde yer almakta olup Türkçeyi ana dili veya ortam dili olarak konuşan nüfusun ekserisi çok dilli ve çok kültürlü şehir ortamında ikamet eder. Kosova’daki Türkçe konuşurlar dilsel ve kültürel birçok ögeyi Arnavut ve Sırp kültüründen kendi kültürlerine ithal etmişlerdir. Şehir ortamına rağmen ataerkil aile yapısını son dönemlere kadar muhafaza edebilmiş olan Kosova Türk Topluluğu erkekleri, daha etkin oldukları mahalle ve meclislerin karma kültürlerinden kadınlara kıyasla daha fazla etkilenmişlerdir.

Bildirimizin konusu olan hipokoristik olgusu da Kosovalı Türk erkeklerinde daha yaygın olarak görülmektedir. Ancak, son dönemlerde Kosova Türk topluluğunun aile yapısındaki gelişme ve değişim sonucunda kadınların sos-

¹ Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Elemanı, e-posta: isasulcevci@gmail.com

yal hayattaki etkisi artmaya başlamış, bunun bir yansıması olarak kadınlar ve kızların da isimlerine hipokoristiklerin uydurulduğunu daha sık görmekteyiz.

Tanımdan anlaşılacağı üzere hipokoristik denen bu sözcük çeşidinin kökeni kişi adları olmakla birlikte Kosova’da konuşulan dillerle ilgili taradığımız kaynaklardan görebildiğimiz kadarıyla Slavcada 20. yüzyılın ortasından itibaren bu konunun işlenmeye başlandığını tespit ettik. Arnavutça kaynaklarda yüzeysel tanım ve az sayıda verilmiş örneklerden başka bir şeye rastlayamadık.

Rumeli Türk ağızlarıyla ilgili çalışmalarda bu konuya hiç temas edilmediğini söylersek abartmış olmayız.

Ulaşabildiğimiz İngilizce kaynaklardan bu olgunun Anglosakson kültüründe de var olduğunu tespit ettik.

Türkçe edebî kaynaklarda kırsal kesim insanının benimsediği *Memo, Cano, Maho* gibi sözlük birimlerin dışında televizyon dizilerinde *tontiş, aşkito, caniko* gibi hipokoristik yapıli sözcükler bu olgunu Türk kültüründe dar bazı çevrelerde (köy ortamı, genç arkadaş çevresi, genç sevgililer arasında vb.) varlığını ortaya koyduğu, ancak muhtemelen kültürel kaygılardan dolayı, belli bir çevrenin sınırının dışına taşamadığını görüyoruz.

Bu çalışmada Slavca (Sırpça, Hırvatça, Boşnakça) kaynaklardan hareketle bu sözlük birimleri tanımlamaya ve özelliklerini belirlemeye çalıştık. Bunun nedeni Kosova Türklerinde bu olgunun bu dillerin ve kültürlerin etkisinden kaynaklandığı yönündeki kanaatimizdendir.

Hipokoristikler kişi adlarından hareketle yapılabildikleri gibi, akrabalık ve teklifsiz konuşmada kullanılan seslenme ad veya sıfatlarından da yapılabilmektedir.

Kişi adları ve seslenme ya da akrabalık adlarından türetilen hipokoristikler şu üç şekilde yapılırlar:

1. Kişi ve akrabalık adlarının tam şekillerinin kısaltılması yoluyla
2. Çocuk konuşması taklit edilerek
3. Kişi adlarına küçültme ekleri getirilerek

Hipokoristikler kullanım amaçlarına göre de iki sınıfta değerlendirilebilirler:

1. Teklifsiz ortamlarda sevgi, şefkat ve samimiyet bildiren olumlu anlamlı hipokoristikler
2. Hakaret amacıyla kullanılan pejoratif anlamlı hipokoristikler

Kişi adlarının kısaltılması

Adlar kısaltılıp hipokoristik yapma ekleri getirilerek veya kişi adının temel şeklinden esinlenerek yapılan şekillerdir. Hipokoristik yapma ekleri -a/-i/-o, -ka/-ki/-ko, -uş. Bu ekler çok heceli kişi veya akrabalık adlarının çoğunlukla ünsüzle biten ilk hecelerinin arkasına getirilerek yapılır.

-a eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

ab-a < abla, sal-a < Saliha,

-i eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

os-i < Osman, suz-i < Suzan, ber-i < Behiye / Bahriye, ac-i < amca, seb-i < Sebahat, ek-i < Ekrem, muk-i < Mukaddes, mak-i < Makfire, şuk-i < Şükran / Şükriye,

-o eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

sad-o < Sadettin / Sadullah, ram-o < Ramiz / Ramadan (Ramazan), al-o < Ali / Alaeddin, ac-o < amca, sül-o < Süleyman, nim-o < Nimetullah, ab-o < abla, beyt-o < Beytullah, sab-o < Sabit / Sabri/ Sabriye ..., gün-o < Güner, gül-o < Gülten, müc-o < Mücahit, muz-o < Muzaffer, erd-o < Erdoğan, sel-o < Selahattin, bat-o < Batiyar (Bahtiyar) / Batişa (Bahtışah)

-ka eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

neb-ka < Nebahat, ay-ka < Aynur / Ayhan, cül-ka < Gülsüm / Güllü / Gülnaz ..., züb-ka < Zübeyde, nur-ka < Nuriye / Nuray / Nuran ..., nu-ka < Nuriye / Nuray / Nuran..., züm-ka < Zümrüt,

-ke eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

tas-ke < Tasin, da-ke < Daver, ray-ke < Raif, samke < Saime,

-ki eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

ce-ki < Celal / Celadin (Celaeddin) / Ceylan, nas-ki < Nazan, o-ki < Orhan / Oktay, züki < Züleyha, pe-ki < Perihan, ne-ki < Nezir, Neşet, Nermin, bu-ki < Burhan, tu-ki < Türkan, su-ki < Sunay, şe-ki < Şerif / Şefik,

-ko eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

set-ko < Sedat, day-ko < dayı, tet-ko < teyze, nis-ko < Nizayet (Nezahat), far-ko < Faredin (Fahrettin), saç-ko < Şaçır (Şakir), tas-ko < Tasin (Tahsin), can-ko < Canan / Cansel,

-uş eki ile yapılan hipokoristik örnekleri

al-uş < Ali, ibr-uş < İbrahim, seb-uş < Sebaedin / Sebaydin (Sabahattin), ilm-uş < İlmi (Hilmi), kadr-uş < Kadri, beyt-uş < Beytullah, abd-uş < Abdi / Abdullah, nak-uş < Nakiye, mak-uş / mik-uş / mek-uş < Makfire, mik-uş < Milaim (Mülayim), necm-uş < Necmi / Necmettin, hayr-uş < Hayri / Hayrettin, bab-uş < baba, tet-uş < teyze, hal-uş < hala,

Ek yığılması yoluyla da kimi hipokoristikler yapılır. Bu tür hipokoristikler çoğunlukla adın dişil cinsiyetine vurgu yapmak amacıyla -uş ve -ka eklerinin peş peşe kullanılmasıyla ortaya çıkar.

neb-uş-ka < Nebahat, seb-uş-ka < Sebahat, hal-uş-ka < hala, tet-uş-ka < teyze, hayr-uş-ka < Hayriye, hed-uş-ka < Hediye

Adların temel şekillerinden esinlenerek yapılan hipokoristiklerin belli bir morfo-fonetik yapısının olduğunu söylemek veya böyle bir tespite bulunmak mümkün değildir. Bu tip hipokoristikler herhangi bir kurala bağlı kalınmaksızın yapılır.

Örnek: tsani < Hasan, dulo < Abdullah, dino < Şerafettin / Hahyrettin, emi < Elmas, buşi < neb-uş / buşka < neb-uş-ka < Nebahat, dano < Ramadan, mani / manke < Neriman / Keriman, limi < Selim, tsufo < Yusuf, utsi < Yusuf, muyo < Muhammet / Muharrem, deti < Saadet, İbadet, mino < Emine, lido < Mevlüde, gipa < Nagip, nepo < Zeynep, zepo < Zeynep, meto < Mehmet, tafo < Mustafa, meri < Meyrem (Meryem), demo < Adem, yupi < Eyüp, keno < İskender,

Çocuk konuşması taklidi

Çocuk veya bebek konuşması taklidi yoluyla yapılan hipokoristikler iki türlüdür:

1. Bebeğin kişi adı veya akrabalık adını doğru telaffuz edemeyişinden ortaya çıkıp yakın veya daha geniş çevre tarafından kabul gören ve kullanılan hipokoristikler

2. Kişiye önceden belirlenmiş bir hipokoristiği bebek telaffuzundan değiştirilerek ortaya çıkıp yakın veya daha geniş çevre tarafından kabul gören ve kullanılan hipokoristikler

Bu tür hipokoristiklerin toplum içerisinde standartlaştırılmış bir hâli yoktur. Bunun sebebi de her bebek veya çocuğun kişi veya akrabalık adlarını telaffuz şekli farklıdır. Bu tür hipokoristiklerin kaynağını belirlemek çoğu zaman güçtür. Ancak yakın aile fertleri, hipokoristiğin, sahibinin hangi bebek veya çocuğun hangi ad, sıfat veya hipokoristikten üretildiğini bilebilir.

Kişi adlarına küçültme ekleri getirilerek yapılan hipokoristikler

Kosova Türklerinde hipokoristik üretme amacıyla sadece -cik küçültme eki kullanılır. Bu ekle yapılan hipokoristikler sahibinin boyuna atıfta bulunmak amacıyla yapılır.

Örnek: Ademcik, Alicik, Tasincik gibi.

Ancak bu tür hipokoristikler kişinin tam adından yapılabildiği gibi hipokoristik adına da -cik eki eklenerek yapılabilir.

Örnek: Ramocik (<Ramadan), Hüsicik (<Hüseyin) vb.

-cik eki ile pejoratif anlamlı hipokoristikler de yapılır. Ancak bu hipokoristikler hakaret etmek amacıyla kullanıldıkları için kalıcı hipokoristikler değil, belli bir söylem içerisinde geçerler.

Örnek: caurcık (<gavur), domuzcık (<domuz), çüpekçik (<köpek) vb.

Soyadından önce lakaplarla bilinen ve tanınan Türk insanları hipokoristikleri lakaptan sayarak zamanla bunlardan türetilmiş soyadlarını benimsemişlerdir. Kosova Türklerinde hipokoristik türetmesi olarak ortaya çıkmış soyadlara örnek olarak *Hamolar* (<*Hamit*), *Ramacik* (<*Ramadan*), *Caççe* (<*Cafer*) (*Makedonca* / *Goranca hipokoristikten*), *Sülçe* (< *Süleyman*) (*Makedonca* / *Goranca hipokoristikten*), *Curcialo* (<*Gürcü Ali*) sayılabilirler.

Sırp kültüründe eril ve dişil olmak üzere belli eklerle yapılan hipokoristikler Müslüman Arnavut kültüründe belli bir sistematik oluşturamamıştır. Sırpça hipokoristikler çoğunlukla ünlü ile biterler ve gramatikal cinsiyete bağlı olarak eril isimler için o ve e, dişil isimler için a sesi tercih edilir. Bunların bir de çoğulları var ki eril isim hipokoristiklerinin çoğulu i ünlüsü ile dişil olanların ise e ünlüsü ile yapılır.

Arnavut kültüründe ise dilin yapısına bağlı olarak hipokoristiklerin tanımlı ve tanımsız halleri vardır. Arnavutçada cinsiyet ayrımı olmaksızın çoğu zayıf ünlüsü ile biterler. Arnavutçada bu cinsiyet ayrımı eksikliği o ve oy seslenme ünlemleri ile giderilir. Kosova Türkleri de seslenme ünlemi olarak o ve oy biçimbirimlerini kullanırlar. Örneğin: *O Beyto!* Seslenmesinde seslenilen kişi erkektir ve asıl adı Beytullah'tır. *Oy Bato!* Örneğinde ise seslenilen kişi kadın cinsiyetine mensup olup asıl adı Bahtışah'tır.

Yukarıda da belirtildiği üzere hipokoristik Türk kültürüne yabancı bir sözlük birim olup erkeklerde daha yaygın kullanılmakta ve Kosova Türk topluluğunun sosyal ilişkilerinin daha yoğun olduğu kültürlerden etkilenilmektedir. Daha yaşlı nesillerden Arnavut kültüründen etkilenilerek Müslüman Arnavutların tercih ettikleri sözlük birimler benimsenmişken, daha genç nesillerde

Sırp kültürüne duyulan özentiden Sırpçadaki hipokoristiklerde tercih edilen yapılar taklit edilerek Türkçe kişi adlarına uygulanmıştır. Başka bir deyişle Kosova'daki siyasi ve sosyal gelişmelere paralel olarak diğer topluluklarla ilişkilerini düzenleyen Türk topluluğunun kültürel ve dilsel etkileşimini de aynı minvalde gerçekteştirmektedir.

Kaynaklar

- BOSANAC, Siniša (2009), Dora Lukin, Petra Mikolić A Cognitive Approach to the Study of Diminutives: The Semantic Background of Croatian Diminutives <http://ffzg.academia.edu/SinisaBosanac/Papers> (Erişim Tarihi: 17 Temmuz 2012).
- CUROVIĆ, Sanja (2009), "Derivaciono Gnezdo Lekseme Kuća. Tvorbeno-Semantička Analiza", Nasleće- Časopis za Književnos, Umetnost i Kulturu, Godina I, Broj 1, s. 83-103, Filološko-Umetnički Fakultet, Kragujevac.
- DEMIRAJ, Shaban (1973), Morfologjia historike e gjuhes shqipe, Tirane, Universiteti i Tiranës.
- DEMIRAJ, Shaban (2002), Gramatika e gjuhes shqipe 1, Tirane, Akademia e Shkencave e Shqiperise.
- DZOGOVIĆ, Alija (2002) "Dijalektalne i Zavičajne Govorne Specifičnosti u Epu Jenidba Smailagić Mehe Avda Mecedovića", Časopis za Proučavanje, Prezentaciju i Zaštitu Kulturno-Istorijske Baštine Muslimana – Bosnjaka, s. 17- 84, Podgorica.
- HALILOVIĆ, Senahid (2009), Ilijaš TANOVIĆ, Amela ŠEHOVIĆ, Govor Grada Sarajeva i Razgovorni Bosanski Jezik, Slavistički komitet, Sarajevo.
- LYONS, John (1983), *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev.: Ahmet KOCAMAN, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MAKIŠOVA, Ana (2012), "Deminutivi U Slovačkom i Srpskom Jeziku", <http://www.ff.uns.ac.rs/stara/elpub/susretkultura/92.pdf> (Erişim Tarihi: 18 Nisan 2012)
- NESTOR, Valentina (2004), "Makedonsko Leksičko Zborooobrazuvačko Vliyanija vrz Albanskiot Yazik", Plenarna Sesija ASNOM Makedonskata Kultura i Istorija 2004-Lingvistika s. 363-372, Skopje.
- STANOYČIĆ, Jivojin ve Lubomir POPOVIĆ (1999), Gramatika Sırpskoga Jezika, Beograd, Zavod za Učbenike i Nastavna Sredstva.
- STEVANOVIĆ, Milorad (1981), Savremeni Sırpskohirvatski Jezik, Beograd, Naučna Knjiga.

BİLGİSAYARLI DİL BİLİMİ ARAŞTIRMALARINDA VERİ TABANI, ALGORİTMA, AKIŞ DİYAGRAMLARI VE PROGRAMLAMA

Kerim SARIGÜL

*Teknoloji ve programlama dilleri ihtiyaçlar çerçevesinde
geliştirilmektedir.*

Bugünkü anlamda kullandığımız bilgisayarın temelleri 1937¹ yılında atılmaya başlanmıştır. II. Dünya Savaşı sürecinde, ordunun daha hızlı bilgisayarlara ihtiyaç duyması sebebiyle Amerikalı bilim adamları tarafından ENIAC² (Electronic Numerical Integrator And Computer Türkçe: Elektronik sayısal entegreli hesaplayıcı) isimli bilgisayar inşa edilmiştir. Yaklaşık 167 m² bir alana sahip olan bilgisayar 30 ton ağırlığında idi.

Zamanla teknolojinin gelişmesiyle birlikte boyutu küçüldü ve işlem kapasitesi artırıldı. Bugün hâlen sürekli olarak geliştirilmeye çalışılan bilgisayar teknolojisi temelde insan ihtiyaçlarına göre geliştirilmektedir. Bilgisayarın yaşamımıza bu kadar kolay girmesini sağlayan en önemli etken de ihtiyaçlarımıza cevap veriyor, işlerimizi kolaylaştırıyor ve bize zaman kazandırıyor olmasıdır. İnternetin yaygınlaşması ile birlikte bilgisayarların fonksiyonları daha da gelişti ve artık yapmak istediğimiz, yapmak isteyip de yapamadığımız birçok işi bilgisayarlar aracılığı ile yapabilir duruma geldik. Son yıllarda hem teknoloji firmalarının artması hem de kullanım alanlarının çok hızlı bir şekilde gelişmesi bilgisayarların maliyetlerini düşürmüş ve bugün neredeyse her alanda kullanılır hâle gelmiştir.

Bilgisayar teknolojisinin bir şekilde herkese ulaştığı görülmektedir.³ Ancak bilgisayarları kullanılabilir kılan bilgisayar teknolojisinin kendisi değil

¹ Howard Hathaway Aiken, 1937 yılında Mark 1 adını verdiği bilgisayarda yarı elektronik devreler kullanmıştır. Mark 1 logaritma ve trigonometri fonksiyonlarını hesaplayabilme özelliğine sahipti.

² ENIAC, Elektrikle çalışan ve elektronik veri işleme kapasitesine sahip ilk bilgisayar.

³ Intel “Türkiye Bilgisayar Kullanım ve Tutum Araştırması” Temmuz-Ağustos 2009

ihtiyaçlarımıza cevap vermesi amacıyla üretilen programlardır. Programlar ise programlama dilleri aracılığı ile üretilmektedir. Programlama dilleri, bilgisayar teknolojisinin tüm imkânlarını kullanarak insanların ihtiyaç duyduğu işlevleri yerine getirmesi amacıyla oluşturulmaktadır. Bugünkü günde kullanılan programlama dilleri “5. Nesil Programlama Dilleri” olarak adlandırılmaktadır. 5. nesil programlama dillerinin özelliklerine ve özellikle bilgisayarlı dil bilimi açısından önemine değinmeden önce dilin bilgisayarla olan ilişkisine değinelim.

Dil insanın yaratılışının başından beri sahip olduğu bir yetidir. Chomsky’nin insanın doğuşundan itibaren dil öğrenme yetisine sahip ve bu yetinin sadece insana özgü olduğunu tespit etmesiyle bu düşünce yeni bir aşama kazanmıştır.⁴ Bununla birlikte insan dili gelişirken belirli aşamalardan da geçmiştir. Bunlar insanın, öncelikle seslerin sistematik bir düzen içinde kullanılması sonucu konuşmayı öğrenmesi, ardından bu sesleri yine düzenli bir şekilde yazıya dökebilmesi ve uzun süreler saklayabilmesi, kâğıt ve kalem bularak bilginin yaygınlaşması, baskı makinelerini bularak kitapların toplum içinde çoğalmasını sağlamak gibi ana hatlarıyla ifade edebileceğimiz aşamalardır. Günümüzde bilgisayarların yaygın bir biçimde kullanıma girmesiyle dilde yeni aşamalar kaydedilmiştir. Artık sanal diller oluşturulmakta, birçok konu üretilen bu sanal dillerin imkânları ile çözüme kavuşturulmaktadır. Son yıllarda sanal dillerin problemleri çözme ve işlemleri kolaylaştırma gücünden dil bilimi de faydalanma yoluna gitmiştir. Dil biliminin sanal dilleri kullanmaya başlaması ile birlikte “Bilgisayarlı Dil Bilimi (Computational Linguistics), Bilgisayarlı Semantik (Computational Semantics), Elektronik Sözlükçülük (Electronic Lexicography), Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing), Yapay Zeka(Artificial Intelligence)” vb. bilim disiplinleri ortaya çıkmıştır. Bu disiplinler daha çok sanal dillerin kullanması ile doğal dillerin çözümlemesi çerçevesinde işlemektedir. Doğal diller kendi gelişim süreçlerini doğal olarak devam ettirirken sanal diller özel olarak geliştirilmekte ve doğal dillerin daha iyi çözümlenmesi için kullanılmaktadır.

Bilgisayarlar endüstriyel toplumun diğer ürünleri gibi bir ürün değildir. Bilgisayarlar, insanların fiziksel ve duyuşsal kapasitelerini arttıran otomobiller,

döneminde Türkiye’deki 16 yaş ve üzeri kentsel nüfusunun bilgisayarla ilişkisini saptamak ve bilgisayar kullanımına ilişkin bulgular elde etmek amacıyla gerçekleştirilen araştırmada, Türkiye genelinde tüm gelişmişlik düzeyindeki ilçeler kapsandı ve analiz aşamasında nüfusa orantılı ağırlıklandırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında Türkiye genelinde 28 il, 55 ilçe merkezi ve 113 mahallede A, B, C ve D sosyoekonomik statü gruplarından 1134 kişiyle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. <http://newsroom.intel.com/docs/DOC-1381>

⁴ Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları*, Onur Yay., Ankara 1996, s. 190.

kameralar ya da telefonlar gibi değildir. Bilgisayarlar, bilgi işletim sistemleridir. Bilgisayarlar sembolleri kullanır ve bu açıdan temel özelliği düşünmek olan insanlara benzer. Bilgisayarlarda bizimkinden farklı, yeni bir tür zekâ vardır ve bu zekâ bazı açılardan bizimkinden daha güçlü, bazı açılardan da daha sınırlıdır. Bilgisayar devrimini yakalamak, kendimize mal etmek ve bütün insanlığın iyiliği için kullanıma sunmak, neslimiz açısından bir şanstır.⁵

Bilgisayarla dil bilimi arasındaki ilişkiyi Kazuhiro Fuchi şu şekilde ifade etmektedir: İleri düzeyde bir bilgi işletim sistemi, Japonca, İngilizce ve diğer doğal dilleri de işleyebilmelidir. Bu, yapay zekânın temel meselelerinden biridir ve aynı zamanda bir dil bilimi alanıdır: Kuramsal dil bilimi ve bilgisayarlar arasında derin bağlantılar vardır.⁶

Tarih boyunca sadece insanoğlu dili işleyip geliştirme yeteneğine sahip olmuştur. Bugün dili işleyip geliştirmek bilgisayarlar için de olağan bir durum hâline gelmiştir. Bilgisayarlı dil bilimi adından da anlaşılabilceği gibi insan dilinin bilgisayarda işlenmesiyle uğraşan bilgisayar biliminin aynı zamanda dil biliminin bir alt dalıdır. Bilgisayarlı dil bilimi sadece bilgisayarın bir alt dalı olarak görmek ya da sadece dil biliminin bir alt dalı olarak görmek çok büyük bir yanlış olacaktır ve bu her iki alanda yapılacak olan çalışmaları sınırlandıracaktır.

Bilgisayarlı dil bilimi, bir dilden diğer bir dile otomatik çeviri, yazılı metinlerin ve sözlü söylemin analizi, dilin bilgisayarlar ve insanlar arasında iletişim kurmak için kullanılması, dil bilimi kuramlarının bilgisayara uyarlanması

⁵ Heinz R. Pagels, Introduction, Annals of the New York Academy of Sciences, 1984.

⁶ Kazuhiro Fuchi, Fifth Generation Computers: Some Theoretical Issues, Annals of the New York Academy of Sciences, Vol. 426, 1984 (Çeviren: Bahar Dervişcemaloğlu, *Bilgisayar Çağında Dil*)

ve yapay zekâda insan dilinin rolü gibi bir çok konu ile ilgilenir.

Bilgisayarların doğal dilin işlenmesinde kullanılması ilk defa 1940'larda otomatik çeviri girişimiyle başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikalı bilim adamları, bilgisayar yardımı olmaksızın, Japonların askerî haberleşme kodlarını deşifre ederek çetin dil problemleriyle baş etme konusundaki hünerlerini göstermişlerdir. Bir dilden başka bir dile çeviri yaparken deşifre etme tekniklerini kullanma fikri, bilgisayarlı dil bilimi alanında öncü sayılan Warren Weaver⁷ tarafından 4 Mart 1947'de Norbert Wiener'e⁸ yazılan bir mektupta ifade edilmiştir: *"When I look at an article in Russian, I say This is really written in English, but it has been coded in some strange symbols. I will now proceed to decode."* - *"Herhangi bir Rusça makaleye göz attığım zaman şöyle düşünüyorum: "Bu gerçekten İngilizce yazılmış ancak bazı tuhaf sembollerle kodlanmış. Ben şimdi bu kodları çözmeye koyulacağım."*⁹

Warren Weaver'in *"tuhaf sembollerle kodlanmış, ben bu kodları çözeceğim"* dediği yapı bugünlerde çözülüyor. Bugünlerde karşımıza çıkan otomatik çeviri sistemleri, ses algılama, metin analiz programları, elektronik işlevsel sözlükler, yapısal çözümleme programları vb. birçok program yukarıda bahsedilen kodların çözülmesiyle oluşturulmaktadır.

Günümüzde dil, dil bilimi, sözlük bilimi, ses bilimi, metin bilimi vb. alanlar bilgisayara, sistemlerin bilgisayarlaştırılmasına ve istenilen sonuçların kısa sürede ve doğru olarak elde edilmesine her zamankinden daha çok ihtiyaç duymaktadır.

Dünyada bugüne kadar binlerce program üretilmiştir ve üretilmeye de devam etmektedir. Bununla birlikte bunlar içerisinde ses bilimi, sözlük bilimi, biçim bilimi, söz dizimi, metin bilimi gibi dil bilimi kolları için üretilenleri parmakla sayılacak kadar azdır.

Son yıllarda özellikle sözlüklerin ve metinlerin elektronik ortama aktarılması ve kullanıma sunulması ile bu alanda bazı çalışmaların olduğu görülmektedir. Ancak bu çalışmaların çoğu var olan kitap hâlindeki sözlüklerin veya bazı metinlerin işlenmeden veya yarı işlenerek elektronik ortama aktarılması şeklindedir. Detaylı olarak işlenmeden veri tabanlarına aktarılan çalışmalar dil bilimi, sözlük bilimi, metin bilimi, ses bilimi vb. açısından ancak bir adım olarak görülebilir. Bu tip veriler kullanıcıya biraz zaman kazandırmaktan, bazı çalışmaları biraz kolaylaştırmaktan öteye gitmemektedir.

⁷ Warren Weaver (1894-1978) Amerikalı bilim adamı ve matematik uzmanı.

⁸ Norbert Wiener (1894-1964), ABD matematikçi, özellikle elektronik iletişim ve kontrol sistemleri alanında büyük çalışmalar yapan bilim adamı.

⁹ Rockefeller Foundation Arşivi, <http://www.rockarch.org/>

Verilerin elektronik ortamlara aktarılması bilgisayarlı dil bilimi açısından elbette önemlidir ancak burada önemli olan verilerin işlenebilir yapıya sahip olup olmadığıdır. Detaylı bir şekilde işlenerek bilgisayar ortamına (veri tabanlarına) aktarılan veriler programlama dillerinin fonksiyonları aracılığı ile çeşitli amaçlar için kullanılabilir. Bilgisayarlı dil biliminin 3 sacayağı vardır ve bunlardan birincisi geliştirilmiş veri tabanları, ikincisi algoritma ve diyagramlar, üçüncüsü ise programlamadır.

Bilgisayarlı Dil Bilimi ve Veri Tabanı

Veri tabanı, bilgiler topluluğudur. Bu bilgi çok yapılandırılmış bir şekilde muhafaza edilir. Bilinen bu yapıyı çok iyi değerlendirerek bilgiye hızlı ve doğru bir biçimde erişebilir ve değiştirebiliriz.

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında veri tabanları hemen hemen her alanda karşımıza çıkmaktadır:

- Kitapçıya gittiğimizde ve bilgisayarda belirli bir kitabı aradığımızda kitapçının kitap veri tabanına erişiyoruz demektir.
- İnternet üzerinden bir ürünü satın aldığımızda, web sitesinin ürün veri tabanına ulaşıyoruz demektir.
- Bankalardaki kayıtlar veri tabanı üzerinde tutulmaktadır.
- İnternete girip herhangi bir siteye vb. üye olduğumuzda veri tabanına kendi bilgilerimizi ekliyoruz demektir.

- İnternet üzerinden veya bilgisayarımızdaki herhangi bir sözlüğü kullandığımızda sözlük veri tabanını kullanıyoruz demektir.

- Google.com arama sitesine girip herhangi bir bilgiyi aradığımızda google veri tabanını kullanıyoruz demektir.

Kısacası günümüz teknolojisinin kullanıldığı her alanda veri tabanlarından faydalanıyoruz. Bilmeniz gereken şey onun hayatımızın her alanına girdiğidir.

Hayatımızın her alanında kullandığımız veri tabanları günümüzde bilgisayarlı dil biliminin de vazgeçilmez parçasıdır. Bir veri tabanı ile yapabileceğimiz işlemler 5 temele dayanmaktadır. Bu temel işlemleri bir sözcük veri tabanı çerçevesinde kısaca ele alalım.

1. Bazı veriler eklemek: Veri tabanında bulunmasını, daha sonra kullanmayı istediğimiz sözcükleri veri tabanına ekleyebiliriz. Bir veri tabanını veri tabanı yapan özellik de budur aslında.

2. Veriyi görmek: Veri tabanına eklediğimiz verileri listeleyebiliriz. Örneğin bir sözcük veri tabanı hazırladığımızı düşünelim, sözcükleri veri tabanına ekledikten sonra tüm sözcükleri görebiliriz.

3. İlgilenilen bazı verileri bulmak: Veri tabanında binlerce, milyonlarca veri olduğunu düşünelim bu veriler içerisinden bize lazım olanları arayabilir gereksizleri devre dışı bırakabiliriz. Bir sözcük veri tabanında on binlerce sözcük içerisinden bize sadece bir sözcük gerekiyorsa sadece o sözcüğü arayarak sözcükle ilgili bilgilere ulaşabiliriz. Bilgisayarlı dil bilimi veri tabanının en çok bu işlevinden faydalanır. Örneğin bir sözcük veri tabanına sözcüklerin türlerine, yapılarına, anlamlarına vb. göre işlendiğini düşünelim. On binlerce sözcük içerisinden bize örneğin sadece isimler gerekiyorsa ya da sadece fiiller gerekiyorsa, bu isimleri veya fiilleri alarak işlemler gerçekleştirmek, analizler yapmak istiyorsak veri tabanındaki sözcükleri filtreleyerek çalışma alanımıza çağırırız. Eğer sözcükler detaylı veritabanına işlenmemişse bu tip bir filtrelemeyi yapmak mümkün olmayacağı için bilgisayarlı dil bilimi alanında bu verileri kullanmak da mümkün olmayacaktır.

4. Veriyi değiştirmek (düzeltmek): Veri tabanında var olan bilgiler statik bilgiler değildir. İstendiğinde veri tabanındaki bilgilere ulaşılabilir, gerekli düzenlemeler yapılarak tekrar kaydedilebilir. Bu şekilde veri tabanının devamlı güncel kalması sağlanır. Örneğin bir sözcük veri tabanımız var. Bu veri tabanında bazı sözcüklerinin bilgilerinin yanlış ya da eksik olduğunu fark ettiğimizde düzeltme işlemleri yapabiliriz. Böylece sözcük veri tabanımızın güncel olmasını sağlamış oluruz.

5. Bazı verileri silmek: Ekleme, düzeltme işlemlerinin olduğu yerde elbette silme işleminin de olması gerekir. Veri tabanına yanlış bilgi girdiğimizde ya da bazı bilgilerin artık gereksiz olduğunu, veri tabanından silinmesi gerektiğini düşündüğümüzde silme işlemini gerçekleştirebiliriz.

Yukarıda kısaca açıkladığımız veri tabanının temel 5 işlevi yine programlama aracılığı ile yerine getirilmektedir. Veri tabanının oluşturulmasındaki amaç büyük önem arz etmektedir. Veri tabanı ne kadar detaylı ve birbiriyle ilişkili olursa işlevi ve kullanım alanı o kadar geniş olur.

Bu çerçevede Türkçenin söz varlığının yapısal, alansal, anlamsal ve işlevsel bir veri tabanının ne şekilde olması gerektiği konusuna da kısaca değinelim.

a. Türkçenin söz varlığının türlerine ve yapılarına göre sınıflandırılarak veri tabanının oluşturulması

Türkçenin tüm söz varlığını temelde kök, gövde, ek; isim, fiil, sıfat, zamir, zarf, edat, bağlaç, ünlem olarak ve bunları da alt grupları ile birlikte sınıflandırarak geniş kapsamlı bir veri tabanının oluşturulması meselesi bilgisayarlı dil bilimi çalışmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Eğer bilgisayara hangi sözcüklerin isim, hangilerinin fiil, hangilerinin sıfat vb. olduğu belirtilmez ise programlama mantığı çerçevesinde ihtiyaca cevap verebilecek bir sistemin ortaya konması mümkün olamayacaktır. Örnek olarak, verilen isimlere ad durum eklerini getiren bir programı ele alalım. Burada eğer sistem hangi sözcüğün isim hangisinin fiil olduğunu bilmez ise ve biz isim alanına fiil yazıp işlemi yapmasını istersek program çalışacak ve yanlış sonuç verecektir. Yani program fiile ad durum eklerini getirecektir. Ancak eğer veri tabanımızda hangi sözcüklerin fiil hangilerinin isim oldukları belli ise program kullanıcının buradaki yanlışını tespit edebilecek ve kullanıcıya fiillere ad durum eklerinin getirilemeyeceğini belirtecektir. Bu basit örnek bile veri tabanının ayrıntılı olarak işlenmesinin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

b. Türkçenin söz varlığının anlamsal ve alansal veri tabanının oluşturulması

Türkçenin söz varlığı yapı ve tür bakımından sınıflandırılırken anlamsal ve alansal olarak da sınıflandırılmalıdır. Sözcüklere anlamlar verilirken verilen anlamların hangi alanlar için geçerli oldukları özellikle belirtilmelidir. Bu yapılandırma özellikle elektronik sözlükçülük ve makine çeviri sistemleri açısından büyük önem taşımaktadır ve günümüzde özellikle makine çeviri sistemlerinde ortaya çıkan anlamlandırma yanlışlıklarının en aza inmesine yardımcı olacaktır.

c. Türkçenin söz varlığının işlevsel/üretimsel veri tabanının oluşturulması

İşlevsel ve üretimsel veri tabanı olarak adlandırdığımız bu bölüm sözcüklerin veri tabanlarındaki yapısal, alansal ve anlamsal özellikleri dışındaki tüm özellikleri kapsamaktadır. Veri tabanının bu bölümü bir sözcüğün veya ekin hangi durumda ne şekilde davranması gerektiği bilgisini saklayacaktır. Örneğin veri tabanlarının bu bölümünde sözcüklerin ünlü uyumu durumları, ünsüz yumuşaması, ünsüz benzeşmesi, ünsüz türemesi, ses düşmesi, ünlü daralması, E/A(KÖK)Değişimi(Ünlü Kalınlaşması) gibi dildeki tüm uyumlar ve uyumsuzluklar (istisna durumlar) veri tabanında işaretlenmelidir.

Bilgisayarlı dil biliminde Türkçemizin verimli olarak kullanılabilmesinde, Türkçe öğretiminde/öğreniminde, dilimizin elektronik ortamlardaki kullanımlarının yaygınlaştırılmasında, programların belli algoritmalarla çekimler yapabilmesi, sözcüklere ekler getirebilmesi, cümleler kurabilmesi, cümleleri ve sözcükleri ayrıştırabilmesi vb. birçok işlemde bu tip veri tabanları büyük önem taşımaktadır. Programlama mantığı ile Türkçenin kuralları bir araya getirilerek oluşturulacak olan programlar en çok bu veri tabanını kullanacaktır. Ayrıca dilin kuralları ile ilgili oluşturulacak olan algoritmalar da yeri geldiğinde bu veri tabanlarını kullanacaktır.

Veri tabanları bilgisayarlı dil biliminin vazgeçilmez parçası olduğu için öncelikli olarak ele alınması gereken bir konudur. Nasıl ki bir millî bayrağımız, millî marşımız, millî takımımız var, bir de millî sözcük veri tabanımız olmalıdır. Ülkemizde 70 milyon insana nasıl ki bir numara verildi, Türkçemizdeki her sözcüğe de bir kimlik numarası (ID) verilmeli ve bunda birlik sağlanmalı, farklı kişi ya da kurumlar tarafından farklı sözcük veri tabanları oluşturulsa bile aynı sözcükler için aynı kimlik numarası kullanılarak hazırlanan veri tabanları ve programlar arasında etkileşim sağlanmalıdır.

Bilgisayarlı Dil Bilimi ve Algoritma

Bir sorunu çözebilmek için gerekli olan sıralı mantıksal adımların tümüne algoritma denir. Dilin yapısında da bir mantık, bir yapı olduğuna göre bunlar algoritmalarla gösterilebilmektedir. Bir algoritma için aşağıdaki ifadelerin mutlaka doğrulanması gereklidir.

- Her adım son derece belirleyici olmalıdır. Hiçbir şey şansa bağlı olmamalıdır.
- Belirli bir sayıda adım sonunda algoritma sonlanmalıdır.
- Algoritmalar karşılaşılabilecek tüm ihtimalleri ele alabilecek kadar genel olmalıdır.

• Algoritmelerde bazı adımlar yer değiştirebilir ancak yer değiştirmeyecek adımlar da mevcuttur. Bu gibi durumlar kesin olarak belirtilmeli adımlar buna göre hazırlanmalıdır.

Örneğin bir isme hem iyelik eki hem de çoğul eki getirilecekse algoritma sıralamasında önce çoğul eki sonra iyelik eki gelmelidir. Bu ekler de uygulama esnasında ünlü uyumlarına göre algoritmalarla belirlenmeli ve akış diyagramları ile gösterilmelidir.

Örnek bir algoritma örneği:

Kalın ünlüler: a, ı, o, u

İnce Ünlüler: e, i, ö, ü

İşlem: Veri tabanındaki isim soylu sözcükleri çoğul yapılması

1. Veri tabanından sözcükleri al.

2. Sözcük isim soylu mu?

Hayır

3. Bir sonraki sözcüğe geç!

4. Sözcük isim soylu mu?

Evet

5. Sözcük istisna mı? (işlevsel veri tabanı kullanılıyor)

Evet

Sözcüğe ilgili çoğul ekini getir (general - general-ler)

6. Sözcük istisna mı?

Hayır

7. Sözcükteki son ünlü kalın mı?

Evet

8. Sözcük + lar (çantalar, kitaplar)

9. Sözcükteki son ünlü kalın mı?

Hayır

10. Sözcük + ler (kalemler, bilgiler)

11. Olayı tekrarla!

ekinin 12 biçimi olması sebebiyle aynı işlem Kırgızca çokluk eki algoritmasında 8 adımda gerçekleştirilmektedir.

Programlama çalışmalarında algoritmalar kullanılacağı için dilin tüm kurallarının algoritmaları dili çok iyi bilen dilciler tarafından hazırlanmalıdır. İstisnaları olmakla birlikte bir programlamanın dilin tüm kurallarını çok iyi bilmesi beklenemez. Dilin tüm özelliklerini ve özellikle istisna durumlarını iyi bilmeyen kişilerin ortaya koyacağı algoritmalar sonucu ortaya çıkacak olan programlar yanlış sonuç verecektir. Bu vesile ile bu tip yanlışlara bir örnek verelim:

UNESCO tarafından da desteklenen verbix.com¹⁰ sitesi 30'dan fazla dilde girilen herhangi bir fiilin tüm çekimlerini vermektedir. Sitede fiil çekimi yapılan diller arasında Türkçe de mevcuttur. Ancak inceleme yapıldığında sistemin bazı yanlış algoritmalarla oluşturulduğu görülmektedir. Bu tip sistemlerin kalitesi bir dildeki istisna durumların yani kural dışlıkların sistemde belirtilip belirtilmediği ile ölçülmektedir. verbix.com sitesine girip Türkçe bölümünü açıp örneğin “tutmak” fiilini yazdığımızda tüm çekimlerde aşağıdaki gibi yanlışlıkların olduğu görülmektedir.

Infinitive: tutmak							
Present Continuous Simple Tense							
ben	tadıyorum	ben	tadıyor muyum?	ben	tatmıyorum	ben	tatmıyor muyum?
sen	tadıyorsun	sen	tadıyor musun?	sen	tatmıyorsun	sen	tatmıyor musun?
o	tadıyor	o	tadıyor mu?	o	tatmıyor	o	tatmıyor mu?
biz	tadıyoruz	biz	tadıyor muyuz?	biz	tatmıyoruz	biz	tatmıyor muyuz?
siz	tadıyorsunuz	siz	tadıyor musunuz?	siz	tatmıyorsunuz	siz	tatmıyor musunuz?
onlar	tadıyorlar	onlar	tadıyorlar mı?	onlar	tatmıyorlar	onlar	tatmıyorlar mı?
Simple (Aorist) Tense							
ben	taderim	ben	tader miyim?	ben	tatmam	ben	tatmaz mıyım?
sen	tadersin	sen	tader misin?	sen	tatmazsın	sen	tatmaz mısın?
o	tader	o	tader mi?	o	tatmaz	o	tatmaz mı?
biz	taderiz	biz	tader miyiz?	biz	tatmayız	biz	tatmaz mıyız?
siz	tadersiniz	siz	tader misiniz?	siz	tatmazsınız	siz	tatmaz mısınız?
onlar	taderler	onlar	taderler mi?	onlar	tatmazlar	onlar	tatmazlar mı?
Past Tense Forms							
Past Definite							
ben	tattım	ben	tattım mı?	ben	tatmedim	ben	tatmedim mi?
sen	tattın	sen	tattın mı?	sen	tatmedin	sen	tatmedin mi?
o	tattı	o	tattı mı?	o	tatmedi	o	tatmedi mi?
biz	tattık	biz	tattık mı?	biz	tatmedik	biz	tatmedik mi?
siz	tattınız	siz	tattınız mı?	siz	tatmediniz	siz	tatmediniz mi?
onlar	tattılar	onlar	tattılar mı?	onlar	tatmediler	onlar	tatmediler mi?

¹⁰ <http://www.verbix.com/languages/turkish.shtml>, Erişim tarihi: 14.07.2012

Benzer yanlışların “hissetmek” (hissetiyorum, hissetiyorsun... şeklinde), “affetmek” (affetiyorum, affetiyorsun... şeklinde), “gütmek” (gütiyorum, gütiyorsun... şeklinde) vb. fiillerde de görülmektedir.

Bir başka örnek ise; 20’den fazla dildeki 200’den fazla sözlüğü elektronik ortama aktararak bunu çeşitli algoritmalarla geliştirip kullanıcısına ücretli olarak sunan ABBYY firmasının Lingvo X5 elektronik sözlüğünden. Sözlük tüm dillerdeki aramalar sonucu aranan sözcüğü türüne göre çekimlemektedir. İsimse ad durum ekleri ile, fiilse kip ekleri ile çekimlemektedir. Sözlük veri tabanlarını çeşitli algoritmalarla geliştirerek kullanıcısına sunan en iyi firmalardan biri olarak kabul edilen ABBYY firmasının Türkçe ile ilgili sunduğu çekim örneklerinde algoritma yanlışlıklarından kaynaklanan bazı sorunlar görülmektedir. Örneğin susamak fiilinin çekim örneklerini incelediğimizde şimdiki zaman çekiminde ünlü daralması kuralının algoritmada gösterilmediği (susuyorum, susuyorsun, susuyor...) ortaya çıkmaktadır.

susamak

Fiil

Bilendirme kipi		
Şimdiki zaman	tekil	çoğul
Birinci şahıs	susuyorum	susuyorsunuz
İkinci şahıs	susuyorsun	susuyorsunuz
Üçüncü şahıs	susuyor	susuyorlar
Gelecek zaman	tekil	çoğul
Birinci şahıs	susacağım	susacaksınız
İkinci şahıs	susarsın	susarsınız
Üçüncü şahıs	susar	susacaklar

Aynı program “yemek” fiilinin şimdiki zaman çekiminde başarılı iken gelecek zaman çekiminde hatalı sonuç vermektedir.

Lingvo X5 Programı “yemek” fiili şimdiki zaman çekimi örneği:

Bilendirme kipi		
Şimdiki zaman	tekil	çoğul
Birinci şahıs	yiyorum	yiyorsunuz
İkinci şahıs	yiyorsun	yiyorsunuz
Üçüncü şahıs	yiyor	yiyorlar

Lingvo X5 Programı “yemek” fiili gelecek zaman çekimi örneği:

Gelecek zaman	tekil	çoğul
Birinci şahıs	yiyeceğim	yiyeceksiniz
İkinci şahıs	yiyeceksin	yiyeceksiniz
Üçüncü şahıs	yiyecek	yiyecekler

Yukarıdaki örnekler bize algoritmalarda yapılabilecek olan küçük hataların ne tip sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir.

Bilgisayarlı Dil Bilimi ve Programlama

Sözcük veri tabanı ve algoritması hazırlanan bir dil artık bilgisayarlı dil bilimi açısından ihtiyaçlara cevap verebilecek bir yapıya sahip demektir. Geriye kalan tek işlem programlamadır.

Programlama ya da diğer adıyla yazılım, bilgisayarın donanımına nasıl davranacağını anlatan, bilgisayara yön veren komutlar, kelimeler, aritmetik işlemlerdir. Programlama, bir programlama dilinde yapılır. Bu programlama dili Java ve C# gibi yüksek seviyede bir dil olabileceği gibi C, assembly ve bazı durumlarda makine dili de olabilir. Programlama gerçek hayata benzer. Bir program yazmak veya bir problemi çözmek için öncelikle çözümü gerçek hayatta yapıyormuş gibi düşünmek gerekir. Komutlar ve kodlar sadece araçtır. Önemli olan çözümün mantık çerçevesi içerisinde nasıl ve hangi yoldan yapılacağını belirlenmesidir. Bu da yukarıda örneklerini verdiğimiz algoritmalar sayesinde olacaktır.

Son yıllarda gelişen ve hayatın her alanına giren teknolojilerle birlikte programlama dilleri de çok hızlı bir şekilde gelişmektedir.

Programlama dillerinin tarihî gelişimi¹¹

Kuşak	Programlama Dili	Periyot
1	Makine dili	1940-1950 arası
2	Assembly dili	1950’li yıllardan itibaren
3	Yüksek seviyeli diller	1960’lı yıllardan itibaren
4	Çok yüksek seviyeli diller	1970’li yıllardan itibaren
5	Yapay zekâya yönelik diller	1980’li yıllardan itibaren

Günümüzde kullanılan programlama dilleri 5. nesil programlama dilleri olarak adlandırılmaktadır. Bu tip diller özellikle dil bilimi araştırmaları açısından büyük önem arz etmektedir. 5. nesil programlama dillerinin dil bilimi açısından neden önemli olduğu konusu 4. nesil programlama dilleri ile karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır.

Dördüncü nesil programlama dilleri programcının çeşitli algoritmaları kullanarak özel programlar yani çözümler üretmesi amacıyla, beşinci nesil programlama dilleri ise programcının algoritma üreterek çözüm üretmesinin yanında belli koşulları bilgisayara vererek bu koşullar çerçevesinde bilgisa-

¹¹ *Bilişim Teknolojileri-Kodlamaya Hazırlık 482BK0123*, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 2011.

yarın kendisinin de çözüm üretebilmesi amacıyla tasarlanmıştır. Beşinci nesil programlama dilleri yapay zekâ araştırmalarında ağırlıklı olarak kullanılmaktadır. Prolog, OPS5, Mercury beşinci nesil programlama dillerinden bazılarıdır. 5. nesil programlama dilleri özellikle yapay zekâ çalışmalarında sıkça kullanılmaktadır. Yapay zekâ çalışmaları bir taraftan yeni nesil programlama dillerini kullanırken diğer taraftan da bu programlama dillerinin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

Bilgisayarlı dil bilimi bugün tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de önem verilmesi gereken bir konudur.

Bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarının temelinde veri tabanları ve algoritmalar vardır. Türkçe sözcük veri tabanı ve Türkçenin tüm kurallarının algoritmaları hazırlanarak programlamacıların kullanımına sunulmalıdır.

Hazırlanan veri tabanları ve algoritmalar programlamacıların kullanımına kısıtlanmadan sunulmalıdır.

Bilgisayarlı dil bilimini sadece bilgisayar biliminin bir alt dalı olarak görmek bilgisayarlı dil bilimi çalışmalarını kısıtlayacaktır. Bu sebeple dil bilimi dersleri verilen tüm bölümlerde bilgisayarlı dil bilimi alanına giren derslerin de verilmesi faydalı olacaktır.

Dille ilgili hatasız bir programlar üretmek için programlamacıların dil bilimcilerden, dil bilimcilerin de programlamacıları faydalanması yoluna gidilmelidir.

Programlama dilleri kullanılarak dil bilimi konusunda akla gelebilecek mantıksal her türlü çalışma yapılabilir. Bu konuda kesinlikle herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir. Karşımıza çıkan herhangi bir sorunun ya da yapmak istediğimiz herhangi bir işin bir algoritması varsa o sorun ya da iş ne kadar zor olursa olsun çözümlenmiş demektir.

Gelişmiş bir sözcük veri tabanı ve dilin kurallarının algoritmaları hazır olan bir dille ilgili ses algılama, metin analiz, metin seslendirme, metin çözümleme, dil öğretimi/öğrenimi, çeviri işlemleri, sözcük/cümle üretme ve düzeltme gibi sayısızca programlar üretilecek, bu programlar otomasyon sistemlerinde, robot teknolojilerinde verimli olarak kullanılacaktır.

Türkçemizin bir bilgisayar dili olduğu çeşitli ortamlarda dile getirilmektedir. Yukarıdaki aşamalar tamamlandığında Türkçenin gerçekten bir bilgisayar dili olduğu kanıtlanacak, ülkemizde son yıllarda başlayan bilgisayarlı dil bilimi çalışmaları hız kazanacak, dilimizle ilgili sayısızca programlar üretilecek, ortaya çıkan veriler dil bilimi dışındaki diğer alanlara da kaynaklık edecektir.

Kaynaklar

- ABBY Lingvo, Elektronik Sözlük Programı, Versiyon X5, www.abbyy.com.
- BOZŞAHİN, C., D. ZEYREK, “Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim”, *Dilbilim Araştırmaları*, 2000
- DİRİ, B., M. Y. KARSLIGİL, “Türk Dilinin Biçimbilim Yapısından Yararlanarak Türkçe Metinlerin Farklı İmgelere Ayrılarak Kodlanması ve Sıkıştırılması”, 9. IEEE Sinyal İşleme ve Uygulamaları Kurultayı, KKTC, 2001.
- FUCHI, Kazuhiro, Fifth Generation Computers: Some Theoretical Issues, *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 426, 1984 (çev.: Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, *Bilgisayar Çağında Dil*)
- HEINZ, R. Pagels, *Introduction*, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1984.
- KAYMAZ, A. C., *Programlama Dili ve Yazılım Tasarımı, Programlama İlkeleri*, Papatya Yayınları, İstanbul, 2008.
- KIRAN, Z., *Dilbilim Akımları*, Onur Yay., Ankara 1996.
- NABİYEYEV, V. V., *Yapay Zeka: Problemler-Yöntemler-Algoritmalar*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2005.
- Rockefeller Foundation Arşivi, www.rockarch.org
- TANAKA, H., (1987), “Data Structure of Huffman Codes and its Application to Efficient Encoding and Decoding”, *IEEE Transactions on Information Theory*, 33: 154-156
- Verbix-Fiil Çekimleme Sistemi, www.verbix.com/languages/turkish.shtml, Erişim tarihi: 14.07.2012

CODEX CUMANICUS'TAKİ TÜRKÇE MALZEMEYE AİT ALFABE VE İMLA ÖZELLİKLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ

Kutluay ERK

0. Tarihî ve bugünkü Kıpçak Türkçesinin incelenmesinde önemli yer tutan CC gerek söz varlığı ve morfolojik yapısıyla gerekse alfabesi ve imlasıyla, Türk dilinin zengin bir kaynağı olarak önemini korumaktadır. Eser hem imla geleneği hem de alfabesiyle pek çok tarihî metinden ayrılmakta ve kendine has özellikler taşımaktadır. Metinde, yalnızca içerik ve söz varlığının değil, hâkim olan yabancı dil ile o dile ait imla izlerinin ve yazı özelliğinin de farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu farklılıklar, konuyla ilgili literatürde İtalyanca Codex-Almanca Codex ya da Çevirmen Kitabı-Misyoner Kitabı şeklindeki adlandırmaların oluşmasına neden olmuştur (Golden 1992).

1. Alfabe ve imla özelliklerini incelediğimiz CC'de Latince, Farsça, Türkçe, Almanca ve İtalyanca olmak üzere beş dile ait dil malzemesi bulunmaktadır. Bunlardan, CC-İ ve CC-A'daki Türkçe malzemeye ait olan kelimelerin alfabe ve imla özellikleri incelenmiştir. Buna göre metindeki kelime sayısı tablodaki gibidir:¹

	CC-İ	CC-A	Toplam
Türkçe	2.807	2.851	5.658
Latince	3.662	1.583	5.245
Almanca	17	464	481
Farsça	2.897	0	2.897
İtalyanca	0	142	142

Latince olarak saydığımız kelimelerin arasında İtalyanca kelimeler de vardır. Metnin bu kısmını ilgilendiren dil, *İtalo-Latin* olarak adlandırılmıştır.

¹ Yukarıda verilen rakamlarda anlamı ve morfolojik yapısı tespit edilemeyen ya da fiziki kayıplardan dolayı tamirâtı yapılamayan bazı kelimeler hariç tutulmuştur.

Bu nedenle buradaki İtalyanca kelimeler ayrılmamıştır. Alman kısmındaki İtalyanca kelimelerin ayrılmış olma nedeni, 57b numaralı sayfadaki 16 satırlık metin parçası ile 59b numaralı sayfadaki 7 satırlık metin parçasının *İtalo-Latin* dilinde değil tamamen İtalyanca olmasıdır (Drimba 2000: 110, 111, 114, 115).

Yukarıda verilen rakamlar kelimelerin kökenlerine göre verilen rakamlar değil, dâhil oldukları dil malzemesine göre verilen rakamlardır. Söz gelimi **tenrîden dağı papdæn kargışludur** cümlesindeki **pap** kelimesi, **Arı luğas aytır evangelim içindæ** cümlesindeki **luğas** ve **evangelim** kelimeleri Türkçe kelimeler olmasa da Türkçe malzemeye aittir ya da CC-I'deki Latince sözlükte yer alan tanburlus, **safranum** “safran”, **smeradus** “zümrüt”, **garibus** “garip, yabancı” gibi kelimeler köken olarak Latince olmasa da Latince malzemeye dâhil edilmiştir.²

2. CC'nin alfabe ve imla özelliklerine değinmeden önce, metnin ne şekilde kaydedildiğine değinmek gerekir. Dinî, ticari ve kültürel sebeplerle meydana getirilen CC, bilindiği üzere ana dili Türkçe olmayan yazarlar tarafından yazılmıştır. Metnin bize verdiği ipuçları ya da veriler, söz konusu yazarların hem duyduklarını hem de okuduklarını kaydettiklerini göstermektedir; ancak duydukları ve okudukları bu dil malzemesini kendi alfabeleriyle yazmakla birlikte kendi telaffuzlarına göre yazmışlardır.

Buna göre, CC'nin yazılışında iki temel durum tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, yazarların sözlü ya da yazılı dil malzemesini kaydederken fonetik bir kaygı taşıdıklarıdır. Başka bir deyişle, metnin fonetik yapısını kaydedebilmek için âdeta bir dil bilimci titizliğine ve bilgisiyle yaklaşıldığı görülmektedir; fakat bir kelimenin birden çok şekille yazıldığı da göze çarpmaktadır. Hangi döneme ait olursa olsun ya da kim tarafından yazılırsa yazılsın, bir kelimenin kaç farklı fonetik varyantı olabilir? Örneğin **yazuğ** “günah” kelimesini ele alalım. Buna göre metinde tespit ettiğimiz **yæzih**, **yæzik**, **yæzuğ**, **yazık**, **yazoğ** ve **yazuh** şekilleri birer fonetik varyanttır. Öyleyse söz konusu kelimenin 7 farklı şekilde yazılmasını bekleriz; fakat İtalyan kısmında 4 kere, Alman kısmında 40 kere geçen kelime (çekimli hâlleriyle birlikte) 38 farklı şekilde yazılmıştır. Buna göre CC'de fonetik farklılık taşımayan çok şekilli örneklerin de olduğunu söylemek mümkündür.

yæzihınızını	ja3ihınızını	CC-A. 73b/26-28
yazık	yazık	CC-A. 75b/4
yazıklarımıznı	ja3ıkl'ımıznı	CC-A. 74b/8

² Bildiride kullandığımız örnekler, bildiri yazarının “Codex Cumanicus Temelinde Kıpçak Türkçesinin Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı” başlıklı devam eden tezinden alınmıştır.

yazıkların	ja3iklernı	CC-A. 75a/17-18
yəziqıgızın	ı3ıkıgıfne	CC-A. 61b/1
yəzük	yα3uk	CC-A. 61b/17
yəzüklerimızın	ı3uclarımıfne	CC-A. 64a/30
yazok	Iaxoc	CC-İ. 22 ^b /1
yazuk	ıa3uch	CC-A. 63b/23
yazuk	yaxuc	CC-İ. 7b/20
yazukı	ıa3uchı	CC-A. 63b/2
yazukı	ıa3uke	CC-A. 63a/37
yazukımdan	ıafukımdan	CC-A. 61b/9
yazukın	ıafuchın	CC-A. 63a/25, 63a/34, 63b/8, 63b/13, 63b/24
yazukın	ıafuchin	CC-A. 63a/27, 63a/28
yazukın	ıa3ucyn	CC-A. 63b/17
yazukın	ıa3ukın	CC-A. 63b/1
yazukından	ıafukından	CC-A. 63a/19
yazukınġız	ıa3ucġız	CC-A. 63b/17
yazuklarımızmı	ıazuclarmisme	CC-A. 63 ^b /30
yazuklarġa	ıafuklarga	CC-A. 63a/2
yazuknı	ıa3uchnı	CC-A. 63b/19
yazuktan	yaxuctā	CC-İ. 36a/20
yazukummuz	ıa3ukū	CC-A. 63a/33
yazukun	ıa3uchū	CC-A. 63b/31
yazukunġ	ıa3uchūg	CC-A. 63b/9
yazukunı	ıa3ukvng ⁿ e	CC-A. 63a/38
yazukuguz	ıa3uchugu3	CC-A. 63b/31
yazuhi	ıa3uhı	CC-A. 73b/16
yazuhın	ja3uhın	CC-A. 73b/12, 73b/18-19
yazuhımıznı	ja3uhımıznı	CC-A. 73b/21
yazuhın	ıa3uhın	CC-A. 73b/14-15

3. Yapılan incelemeye göre CC'de görülen işaret sayısı 56'dır (bk. Tablo-1). İşaret sayısının çokluğu, Orta Çağ Latin alfabesinin harf zenginliğinden ve bu alfabenin fonetik bir alfabe olmasından kaynaklanabileceği gibi bazen el yazısından da kaynaklanmaktadır. Buna göre CC'de vokalleri kaydetmek için aşağıdaki tabloda görülen 22 işaret kullanılmıştır.

İşaret	CC-İ Ses Değeri	CC-A Ses Değeri
a	a, e	a, e
e	e/i/ı	e/i/ı
æ	æ	æ
ē	e	e
α	æ	æ
ı	ı/i	ı/i
i		ı/i
í	i/ı	i/ı
ĵ	i	i
ó	ö	ö
o	o/ö	o/ö
ø	o/ö	o/ö
œ	Ø	ö
u	u/ü	u/ü
ú	Ø	ü
v	u/ü	u/ü
ŵ	ü	Ø
ŷ	Ø	u
w	Ø	ü
y	i/ı	i/ı
ý	i	Ø
ý	Ø	ı/i

4. Konsonantları işaretlemek için ise aşağıdaki tabloda görülen 34 işaret kullanılmıştır.

İşaret	CC-İ. Ses Değeri	CC-A. Ses Değeri
b	b	b
c	ķ/k	ķ/k
ç	ç	Ø
ε	ç	Ø
d	d	d
f	f	f
g	ğ/g	ğ/g
g	y	Ø
G	y, c, ğ	c
h	h	h
J	Ø	y
j	y	y
k	k/ķ	k/ķ
l	l	l
m	m	m
n	n	n
ñ	Ø	n
ŋ	ŋ	ŋ
ń	n	n
t	t	t
r	r	r
ř	r	r
ř	r	r
R	r	r
f	s/ş	s/ş
s	s/ş	s/ş
s	ş	ş
w	v	v
ý	Ø	y
ý	Ø	y
z	Ø	z, ş, ç
z	z, ş, ç	Ø
x	z, s, h	h

5. Bu işaretlerin bir kısmı farklı fonemleri işaretlerken, bir kısmı aynı

fonemi işaretlemek için kullanılmıştır. Buna göre aynı fonemi kaydeden işaretler ve örnekleri şunlardır:

ç ~ ε: ç fonemini karşılayan işaretlerden birincisi sadece CC-İ'de kullanılırken, diğeri de sadece CC-A'da kullanılmaktadır.

Ör.-1: ağaç ağaç CC-İ. 40^b/5, 51^b/17, 51^b/20, 53^b/20
 ağaç ağaε CC-A. 58^b/37, 59a/11, 74b/12

6. Çalışmamızda konsonantların birlikte kullanıldığı vokallerle bir bağlantısının olup olmadığına bakılmıştır. Başka bir deyişle düz-yuvarlak ya da dar-geniş vokallere göre sistemli bir dağılımın olup olmadığı incelenmiştir. Buna göre diğer konsonantlarda sistemlilik görülmezken, -tur/-turur/-durur yapılarında tek tip r işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Alman kısmında daha yaygın görülen bu özelliğe ait 31 örnek aşağıdaki gibidir.

borçlutur	boRelut ^R	CC-A. 63b/18, 63b/23
körüpturganda	køRupt ^R gāda	CC-A. 72b/18
beriptur	b'ipt ^R	CC-A. 70a/24
beripturur	b'ipt ^R ur	CC-A. 71b/18
biriktirriptur	bırıkt ^R ıpt ^R	CC-A. 71a/23
borçlutur	boRelut ^R	CC-A. 63b/18, 63b/23
konuptur	konupt ^R	CC-A. 70a/6
mağattur	magatt ^R	CC-A. 71b/22
oltur	oltur	CC-A. 62b/16, 62b/22, 64a/9 → isim
oltur	olt ^R	CC-A. 64b/30 → fiil
oltur	oltur	CC-İ. 26a/11 → fiil
sokulaptur	ƒoculapt ^R	CC-A. 81a/9
şekerdentur	sekerdāt ^R	CC-A. 71b/32
tañlaptur	tañlapt ^R	CC-A. 70b/33
tutırıptur	tutı ^R ıpt ^R	CC-A. 70b/12
beripturur	b ^R ıpt ^R ur	CC-A. 71b/18
berilipturur	berelıpt ^R ur	CC-A. 73b/10
kömülüpturur	kømvlvpt ^R ur	CC-A. 75a/9

olturupturdıñ	olt ^R upt ^R dıñ	CC-A. 71a/35
beripturur	b ^R ıpt ^R ur	CC-A. 71b /18
susapturup	ʃuʃapt ^R up	CC-A. 72a/36
içiptursen	ıeıpt ^R ʃen	CC-A. 72a/36
sınırıptursen	ʃıñırıpt ^R ʃen	CC-A. 72a/36
körüp turganda	køRupt ^R gāda	CC-A. 72b/18
toğup turur	togup t ^R ur	CC-A. 73b/11
buza durur	buʒa dur ^R	CC-A. 73b/12-13
tuʋupturur	tuupt ^R r	CC-A. 75a/4
bolupturrur	bolupt ^R rur	CC-A. 75a/8
kömülüpturur	kømvlvpt ^R rur	CC-A. 75a/9
olturupturrur	olturupt ^R rur	CC-A. 75a/11
sözlepturrur	ʃøʒlept ^R rur	CC-A. 75a/16

z ~ x: Aynı sesi karşılayan iki farklı işaretin örneği şekildeki gibidir.

bozɣay	boxgay	CC-İ. 31a/23
bozɣay	boʒgay	CC-A. 81 ^b /19

7. CC'nin her iki kısmında da, iki harfle tek sesin karşılandığı örnekler mevcuttur. Kelimenin başında ortasında ve sonundaki örnekleri şu şekildedir:

ch → ķ/k:	keltürürmen	Cheltuřmē	CC-İ. 4b/3
	keltürürmen	Cheltuřmē	CC-İ. 4b/3
	kučķul	Cuʒchul	CC-İ. 4b/8
	kırķma	kırchma	CC-A. 56 ^b /12
	artuķ	artuch	CC-A. 61b/4, 61b/4, 62b/19, 62b/26
sf → š	üşürmen	vsʃurmē	CC-İ. 13b/4
	ķarıʃtururmen	carıʃstuřurmē	CC-İ. 18a/11
ng → ŋ:	yañılurmen	yangıluřmē	CC-İ. 13b/13
nk → ŋ:	tañertæ	tank ^e rtæ	CC-İ. 36 ^b /19
	tañ	tank	CC-İ. 36 ^b /21

gh → h:	hoš	ghos	CC-İ. 31b/26
	haza	ghaxa	CC-İ. 32b/3
	hač	Ghaç	CC-İ. 36a/11
	yarih	yaşegh	CC-İ. 37b/7
	saoh	saogh	CC-İ. 39b/20
	mağuh	Magugh	CC-İ. 41b/18
	halğa	Ghalcha	CC-İ. 51b/2
ʃ → š:	bošaturmen	boʃʃa turmē	4a/9
	yaširumen	yaʃʃirumē	4a/13
	yaşırdım	yaʃʃirdım	4a/14
ʒ → č:	ačtım	aʒʒtım	4b/1
	ačhıl	aʒʒchıl	4b/2
	yaşır	yaʒʒır	4a/15
	ačarmen	aʒʒarmē	4a/25
ç → č:	sačtun	saçʒʒtun	26a/19

8. Metinde bazı işaretler yukarıda ve üstte yazılmıştır. Bu yazım özelliği gerek CC-İ'de gerekse CC-A'da sıkça rastlanan bir özelliktir. Başlıca sebebi ise eksik bırakılan bir sesin ya da işaretin ikinci bir kişi tarafından ilave edilmesidir. Bu ilave sırasında eklenen harfin altına (ters v'ye benzer) küçük bir işaret konması şeklinde bir işaretleme geleneği vardır. Bir ekleme yapıldığını gösteren bu işaret, CC-İ'de zaman zaman göz ardı edilirken, CC-A'da düzenli olarak kullanılmıştır. Bunun en belirgin örneği kazgan- fiilidir. Örnekte, yazarların morfolojik bir katkı yaptıkları görülmektedir.

kazğanırmən	Caʃʒʒanırmē	CC-İ. 4a/23
	Λ	
kazğandum	Caxʒʒandum	CC-İ. 4a/24
	Λ	
kazğangıl	Caxʒʒangıl	CC-İ. 4a/25
	Λ	
sendæn	ʃen ^{dan}	CC-A. 72b/15
	Λ	
kuru	ku ^{ru}	CC-A. 73b/15
	Λ	

9. Yukarıda verdiğimiz örneklerle benzer olan bir yazım şekli daha vardır; fakat burada amaç metni tamamlamak değil işarete yeni bir fonetik değer kazandırmaktır. En belirgin örneğini **küydür-** fiilinde gördüğümüz yapı aşağıdaki gibidir. Resimde de görüldüğü gibi y'nin üzerine n konmuştur. Söz konusu kelimeyi her ne kadar y sesiyle okusak da aslında y'den ve n'den farklı bir ses işaretlenmek istenmiştir.

küydürdüm	c ^ñ yduurdum	CC-İ. 4a/3
küydür	c ^ñ yduur	CC-İ. 4a/4
küydürümen	c ^ñ yduurumē	CC-İ. 4a/2
we		
ögelim	øgelím	CC-A. 73b/19
nig		
kristusnıñ	xpcnık	CC-A. 73b/20

10. Çoğunlukla CC-İ'de görülen bir diğer özellik bazı vokal işaretlerinin çift yazılmış olmasıdır. Ör.-1'de alıntı kelimelerdeki uzun vokallerin çift yazılışı gösterilmektedir. Ör.-2'de ise ŋ (ya da n) sesinin erimesiyle oluşmuş ikincil ünlü uzunluğu söz konusudur. Ör.-4'teki yā kelimesi, Orta Türkçenin başka metinlerinde de uzun vokalli olarak kaydedilen asli uzun ünlünün yer aldığı örnektir (Gülensoy 2007: 1093). Ör.-3'te ise belirgin bir durum söz konusu değildir. Metni kaydeden kimse bu kelimeleri uzun olarak duyduğu için böyle kaydetmiş olabileceği gibi, fonetik değer taşımayan bir yazım şekli de olabilir.

Ör.-1:	čār ŧenbe	čaar sanbe	CC-İ. 37a/3
	lāl	Laal	CC-İ. 47b/24
	māna	maana	CC-İ. 14a/12
	māyunlar	Maaíun laf	CC-İ. 42a/13
	nāl	Naal	CC-İ. 52a/21
	nāmatlu	Naamatlu	CC-İ. 50a/3
	yāni	yaane	CC-İ. 32b/23
Ör.-2:	ār	aar	CC-İ. 34b/5
	yāğ	Yaagh	CC-İ. 48a/20
	sā	ſaa	CC-A. 70b/34
Ör.-3:	ınanğān	Ināgaan	CC-İ. 7b/26

üksünürmen	ũ̇csunurmen	CC-İ. 24b/16
tōdaḵ	Toodac	CC-İ. 48a/22
tuvmazdan	tuvmeesden	CC-A. 58a/19
tāge	taage	CC-A. 58b/13
tamukūḡ	tamuchuug	CC-A. 63b/29
Ör.-4: yā	Yaa	CC-İ. 51a/15

11. CC-İ ve CC-A'nın ayırıcı bir özelliği, Almancanın imlasında yer alan *š* sesinin *sch* harfleriyle işaretlenmesi özelliğidir.. Bu durum sadece bir örnekte İtalyan kısmında görülmüştür. Kullanılan kalemin değişik olmasına bakarak, bu örneğin CC-A'nın yazarları tarafından eklendiğini söylemek mümkündür.

širikiš	sırıkisch	CC-İ. 41b/19
talaširmen	talašchirmē	CC-A. 56b/14
uruširmen	urušchirmē	CC-A. 56b/14
ḵırlıširmen	ḵırlıšchirmē	CC-A. 56b/14
talašman	talašchman	CC-A. 59b/10
tüşerler	tušcherler	CC-A. 59b/11
bolušmaḡay	bolušch magey	CC-A. 63b/5
başına	bašchina	CC-A. 64a/24

12. Bir diğer ayırıcı özellik, V. Drimba ve G. Kuun tarafından geniş e olarak düşünülen şekildeki işarettir. Bu işaret sadece alman kısmında görülmektedir. İşaretin ses değeriyle ilgili bir sonuç elde edebilmek için yaptığımız sayıma göre şu eklerde kullanılmıştır: +dæn (25), -gæn (9), -læn (1), -kæn (1),

Kelime kökündeki örnekler ise şunlardır:

aḡačdæn	agaedā	CC-A. 60b/9, 60 ^b /10
yænčigim	jāeigī	CC-A. 61a/22
tutgængæ	tvtgāga	CC-A. 61a/14
ačsæm	aeſā	CC-A. 61a/21
nišæn	nīsā	CC-A. 69b/11
kūsænč	kvſāne	CC-A. 69b/2

13. *ę*, *ũ*, *ŋ*, *í*, *ř*, *ȳ*, *ŷ*, *ȳ* gibi işaretler bugün transkripsiyon yaparken kullandığımız birçok işaretle birebir örtüşmektedir. Nitekim Osman Nedim

Tuna daha önce, CC'nin kaynakları arasında Arap harfli kaynakların olup olmadığından bahsetmiştir. Söz konusu çalışmayı her ne kadar görmesek de Osman Nedim Tuna'nın bu şekilde düşünmesine sebep olan durum CC'nin işaretlenmesinde kullanılan özel harfler ve imla özellikleri olabilir.

14. Sonuç olarak, incelemiş olduğumuz kelimelerde CC-İ ve CC-A işaret bakımından farklılık taşımaktadır. Metinde tek bir harf yine tek bir sesi karşılarken, birden çok harfin tek bir sesi karşıladığı örnekler söz konusudur. Bazı seslerin işaretlenmesinde küçük işaret eklemelerinin yapılması, metnin fonetik yapısının yansıtılmasına özen gösterildiğinin işaretidir. Bir kelimenin birden çok yazımının olması, bugün mevcut olan CC örneğinin otograf bir metin olup olmadığı hakkında soru işareti uyandırır.

KAYNAKLAR

- DRİMBA, V. (2000), *Codex Comanicus. Edition Diplomatique Avec Fac-Similes*, Bucarest.
- GABAİN, A. v. (1959), "Die Sprache Des Codex Cumanicus", *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, Wiesbaden, s. 46-73.
- GRÖNBECH, K. (çev.: Kemal AYTAÇ) (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (1936), *Codex Cumanicus cod. Marc. Lat. DXLIX*; Faksimile, Kopenhag.
- KUUN, G.- Lois LIGETI (1981), *Codex Cumanicus*, Budapest.
- KUUN, G. (1880), *Codex Cumanicus Bibliothecae Ad Templum Divi Marci venetiarum Primum Ex Integro Edidit*, Prolegomenis, Notis Et Compluribus Glossariis Instruxit, Budapest.
- RADLOFF, W. W. (1887), *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus*, Saint-Petersburg.
- RÖHRBORN, K. (1977), *Uiugurische Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien, Lieferung I-6*, Steiner, Wiesbaden.

TÜRKÇEDE “-DAn biri” YAPILI KELİME GRUPLARI ÜZERİNE

Leylâ KARAHAHAN*

Bildirinin konusu olan “-DAn biri” kuruluşundaki kelime grupları, iki bakımdan araştırılmaya muhtaç görünmektedir. Birincisi bu grubun hangi kategori içinde değerlendirilmesi gerektiği meselesidir. *Belirtili ad takımı, ad takımı, çıkmalı ad takımı, ablatif/ayrılma grubu, ayrılma durum ekli belirtili isim tamlaması* şeklindeki tartışmalı birden çok adlandırma, bu kelime grubunun söz dizimindeki yeri üzerinde tekrar düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. İkinci mesele, bu kelime grubunun anlam özelliği ile ilgilidir. -DAn biri yapılı mesela *çocuklardan biri* kelime grubunun -In biri yapılı *çocukların biri* kelime grubu ile anlam ilişkisi, konunun araştırılması gereken bir başka taraftır. Bildiride bu tartışmalı konular ele alınacaktır.

-DAn biri kuruluşundaki kelime grubunun yapı özellikleri şöyledir:

a) Grubun birinci unsuru çokluk anlamı taşıyan bir isimdir. Çokluk anlamı genellikle *çocuklardan biri* örneğinde olduğu gibi çokluk eki -lAr ile sağlanır.¹ Ancak çokluk anlamlı Arapça alıntı kelimelerde, eğer kelime çokluk anlamını kaybetmemişse çokluk eki kullanılmaz. *Sahabeden biri, eşraftan biri* örneklerindeki çokluk eksiz kullanım, kelimelerin anlamları ile ilgilidir.² Tamlayanı sayı ismi olan sıfat tamlamaları da *beş çocuktan biri* örneğinde olduğu gibi çokluk anlamı taşıdıkları için -DAn biri yapısında, çokluk eki almadan kullanılır.³

* Gazi Üniversitesi Öğretim Üyesi, leylakarahan@yahoo.com

¹ Tarihî metinlerden bu kullanıma örnekler: *uluglardin biri (Nehcü'l-Ferâdis, s. 240); melik nedimlerinden biri (Gülistan Tercümesi, s. 41).*

² Tarihî metinlerden bu kullanıma örnekler: *ra'îyyetden biri, suhbet levâzımından biri (Gülistan Tercümesi, s. 32, 173).*

³ Tarihî metinlerden bu kullanıma örnekler: *ming mes'eledin biri; bu ekki kimersedin kayu biri (Nehcü'l-Ferâdis, s. 130, 124).*

b) Grubun birinci unsuru -*DAn* ayrılma hâli eki taşıır.⁴

c) Grubun ikinci unsuru da isim veya ismin yerini tutan bir belirsizlik zamiridir. *Kalemlerden iki tanesi, kalemlerden ikisi, tanıdıklarından bir adam* örneklerinde, grubun ikinci unsuru birer isimdir. Bu isimlerin yerine, -anlam denkliği olmak şartıyla- belirsizlik zamirleri de kullanılır. *Biri* zamiri bu bildiri başlığında ve bildiride, işleklığı dikkate alınarak belirsizlik zamirlerini temsilen kullanılmıştır: *çocuklardan biri, arkadaşlarımdan biri. Biri* yerine, kastedilen anlamı karşılamak üzere *bazısı, birkaçı, herhangi biri, hangisi* vb. belirsizlik zamirleri de bu yapı içinde bulunabilir: *çocuklardan bazısı, arkadaşlarımdan birkaçı, tanıdıklarından hangisi* vb.⁵

ç) Grubun ikinci unsuru *tanıdıklarından biri, çocuklardan ikisi* örneklerinde olduğu gibi iyelik eki taşıyabilir. Ancak iyelik ekli *biri, ikisi* kelimelelerinin açılımı olan *bir tanıdık/bir adam* veya *iki çocuk* şeklindeki yapılarla bu gruptan iyelik ekini kaldırmak mümkündür.⁶

Bu özellikleri taşıyan -*DAn biri* yapılı kelime grubu, söz diziminde hangi kategori içinde yer almalıdır?

Belirtili ad takımı, ad takımı, çıkmalı ad takımı, ayrılma durum ekli belirtili isim tamlaması gibi isimlendirmelerden de anlaşılacağı üzere söz dizimi araştırmalarında yaygın görüş, bu grubun isim tamlaması olduğu şeklindedir. “Çıkma durumunda bir sözcük belgisiz adıl (zamir) ya da üçüncü tekil kişi iyelik eki alarak adillaşan sayı sıfatlarından önce kullanıldığında ‘çıkmalı tamlama’ öbeği kurar.” diyen Acarlar, bu grubun belirtili isim tamlamalarına benzediğini ifade ederek bu benzerliği öğrencilerden bazıları (öğrencilerin bazıları), misafirlerden her biri (misafirlerin her biri), düşmanlardan birçoğu (düşmanların birçoğu), çocuklarımdan ikisi (çocuklarımdan ikisi) şeklinde örneklendirir (1971: 34-37). Börekçi, bu yapının isim tamlaması olmadığını belirtir; ancak herhangi bir grup ismi zikretmez (2007: 254). Şimşek 1987’de ikinci unsurun genellikle nicelik kavramı veren bir kelime, çoğu kez bir sayı ismi olduğu belirtilerek gruba *çıkmalı ad takımı* ismi verilir (1987: 326). Gencan’a göre bu grup bir *ad takımı* (1975: 98), Gökşen’e göre *belirtili ad tamlaması* (1974: 973), Ediskun’a göre *belirtili isim takımı* (2003: 114), Altun’a

⁴ Tarihî metinlerde dönemin özelliğine göre grubun yapısında -*DAn* veya aynı işlevdeki -*DA* ve -*DIn* ekleri kullanılmıştır: *yārānlarından biri* (*Gülüstan Tercümesi*, s. 53); *munlarda biri*; *abdālların biri* (*Nehcü’l-Ferādis*, s. 202, 204).

⁵ Tarihî metinlerden bu kullanıma örnekler: *edgü ‘amellerdin kayu biri*; *‘ārıfların biri* (*Nehcü’l-Ferādis*, s. 160, 300); *Sultān Mahmūd kullarından bir niçesi* (*Gülüstan Tercümesi*, s. 108).

⁶ Tarihî metinlerden bu kullanıma örnekler: *Hindustān ötlerinden bir öt* (*Marzuban-nāme Tercümesi*, s. 218); *Meliklerden bir melik* (*Gülüstan Tercümesi*, s. 32); *olardın birkaç atlıglar* (*Kısaṣı’t-Enbiyā*, s. 47); *Havvānuṣ tamarlarından bir tamar* (*Kısaṣ-ı Enbiyā*, s. 39).

göre ayrılma durum ekli belirtili isim tamlamasıdır (2011: 61). Ergin ise bu grubu isim tamlaması değil *ablatif grubu* kabul eder ve “*Birbirine çok benzeyen, fonksiyonları bir gibi olan (bunların biri, bunlardan biri) bu iki grubu birbirine karıştırmamak lazımdır.*” diyerek grubun isim tamlaması olmadığına vurgu yapar (1962: 372).

-*DAn biri* yapılı kelime grubu bir isim tamlaması mıdır?

Bu grubun isim tamlamasıyla ilişkilendirilmesine yol açan husus, her iki yapı arasında anlam ve işlev yakınlığı olmasıdır. Hem isim tamlamaları hem de -*DAn biri* kuruluşundaki kelime grupları *çocukların biri* ve *çocuklardan biri* örneklerinde olduğu gibi bütün-parça ilişkisini ifade etmek için başvuru söz dizimi yapılarıdır.⁷ Bu ilişkiyi ifade etmek için kurulan isim tamlamalarının *bütün*’ü anlatan birinci unsur, çokluk eki ve ilgi hâli eki taşıyan bir isimdir. *Parça*’yı anlatan ikinci unsur, iyelik eki taşıyan genellikle bir sayı ismi veya bir belirsizlik zamiridir (*çocukların ikisi, çocukların bazısı*). *Parça*, bazen *çocukların en çalışkanı* örneğinde olduğu gibi bir nitelik ismi ile de karşılanabilir. İsim tamlamalarında tamlayan ve tamlanan unsurlar birbirlerine iyelik ilişkisi ile bağlanır. Yani grubu kuran, iyelik ekidir. Mesela *çocukların ikisi, çocukların biri, çocukların bazısı, çocukların en çalışkanı* isim tamlamalarında tamlanan unsurun aldığı iyelik eki, *tamlayanı/çocukları* işaret etmektedir. *İki, bir, en çalışkan, bazı* isimleri, iyelik eki ile birinci unsura bağlanmıştır. *Bir, bazı, hiçbir, hangi* gibi isimler bu ilişki sırasında aldıkları iyelik ekleriyle daha sonra *biri, bazısı, hiçbir, hangisi* şeklinde belirsizlik zamiri adı verilen müstakil bir kelime kategorisi oluşturmuştur.⁸

-*DAn biri* yapılı kelime grubunda, isim tamlamalarının aksine her iki isim unsuru arasında iyelik ilişkisi yoktur. Grubun ikinci unsurundaki iyelik eki, grubun kurulmasını sağlayan bir ek değildir; bu ek, sadece içinde bulunduğu kelimeyi ilgilendirir. İkinci unsur bazen, mesela *tanıdıklarından biri* örneğinde olduğu gibi iyelik eki taşır, bazen de ikinci unsur mesela *tanıdıklarından bir tanıdık/bir adam/bir çocuk* örneğinde olduğu gibi *biri* kelimesinin açılımı olan *bir tanıdık/bir adam/bir çocuk* şeklinde iyelik eksiz bir yapı olabilir. Bu

⁷ Tarihî metinlerden örnekler: *buların her birisi; oğulların ikisi* (Dede Korkut, s. 185, 233); *ekki hatununun takı biri* (Nehcü'l-Ferâdis, s. 176).

⁸ Kornfilt’e göre, *çocukların hiçbir* gibi bir tamlamada *hiçbiri* belirsizlik zamiri, tamlamadaki iyelik ekiyle birleşmiş, yani iki iyelik eki üst üste gelmiş veya iyelik eklerinden biri silinmiştir. Kornfilt, bu olayın “*biçimbilimsel kategorik özdeşlik*”ten kaynaklandığı görüşündedir (Uzun 2000: 158). Bana göre böyle bir özdeşlik, ancak belirsiz isim tamlamaları için söz konusu olabilir. Mesela bir şairden söz ederken kurduğumuz “*Hayal dünyası çok zengindir.*” cümlesinde, “*hayal dünyası*” ile “*onun hayal dünyası*” kastedilmektedir ki iyelik eki hem “*hayal*” ismini hem de “*onun*” zamirini işaret eder. Böyle bir yapıda üst üste gelmiş iki iyelik ekinden söz etmek mümkündür.

yapı, iyelik ekinin işlevini ortadan kaldırmaktadır. İkinci unsurun sayı ismi olduğu mesela *çocuklardan ikisi* örneğinde de iyelik eki, grup kurucu bir ek değildir. Açılımı *çocuklardan iki çocuk* şeklinde olan bu yapıda iyelik ekinin görevi, *çocuk* kelimesinin anlam değerini *iki* kelimesine yüklemektir. İyelik ekinin kaldırılması grubu etkilemez. Aynı açılımı *çocukların biri*, *çocukların ikisi*, *çocukların bazı* isim tamlamalarında yapmak (**çocukların bir çocuk*, **çocukların iki çocuk*, **çocukların bazı çocuk*) gramatikal olarak mümkün değildir; çünkü bu tamlamalarda iyelik ekini kaldırmak, grubu ortadan kaldırmak demektir. O hâlde *-DAn biri*’li kelime grupları isim tamlaması olamaz. Bu grubu isim tamlaması kabul edenleri yanıltan, iyelik ekidir.

-DAn biri yapısındaki kelime gruplarını *ayrılma (ablatif) grubu* içine dâhil eden bir başka görüş de bulunmaktadır. *-DAn biri*’li kelime grubu bir ayrılma grubu mudur?

Ergin 1962’de ayrılma grubu “*Ablatifli bir unsurla ondan sonra gelen bir isim unsurunun meydana getirdiği kelime grubudur.*” (1962: 372) şeklinde açıklanarak birbiriyle uyumlu olmayan örnekler verilmiştir. Verilen örneklerden *doğuştan sakat*, *yandan çarklı*, *gözden uzak*, *içinden pazarlıklı* örneklerinin ortak özelliği ikinci unsurun bir nitelik ismi olmasıdır ve bu örnekler birer *ayrılma/ablatif grubu*dur. Kitapta yer alan *yalandan dostluk*, *candan arkadaş* örneklerinin ise ayrılma/ablatif grubu değil sıfat tamlaması olduğu açıktır. Ablatif grubu içinde verilen *bunlardan biri*, *olanlardan hiçbirisi*, *içlerinden çoğu*, *gençlerden üçü* örnekleri ise diğerlerinden farklıdır. Ergin, birinci unsuru *-DAn* eki taşıyan her yapıyı ablatif grubu başlığı altına koymuştur. Hâlbuki verilen örnekler üç farklı yapı ve üç farklı kelime grubunu işaret etmektedir. Burada araştırmacıları yanıltan, her grupta birinci unsurun sonunda *-DAn* ekinin bulunmasıdır.

Peki, *-DAn biri* yapılı kelime grupları, hangi kategori içinde yer almalıdır?

Bu grup, bana göre bir sıfat tamlamasıdır. Birinci unsurun *-DAn* eki taşıması, grubun sıfat tamlaması kabul edilmesine bir engel değildir. Nitekim *tanıdıklarımın bir adam* grubu, genel kabule göre bir sıfat tamlamasıdır ve sıfat unsuru *-DAn* eki taşımaktadır. Bu sıfat, *tanıdıklarımın olan bir adam* şeklindeki bir sıfat-fiilli yapıdan eksiltme yoluyla ortaya çıkmıştır. *-DAn* ekli bazı isimler *sıradan (bir adam)*, *candan (bir arkadaş)*, *içten (bir söz)* örneklerinde olduğu gibi kalıplaşabilmektedir. Bu isimlerin kalıplaşma sürecinin de *sıradan olan (bir adam)*, *candan olan (bir arkadaş)*, *içten olan (bir söz)* şeklinde sıfat-fiilli bir yapıyla başladığı açıktır. O hâlde bir sıfat tamlamasının sıfat unsurunda *-DAn* ekini -eksiltme veya kalıplaşma kaydıyla- görmek yadırgatıcı değildir.

-*DAn biri* yapılı kelime gruplarında ikinci unsurun iyelik eki taşıması da grubun sıfat tamlaması kabul edilmesine engel olamaz; çünkü iyelik eki yukarıda da açıklandığı üzere bu yapıda kurucu bir ek değildir. *Tanıdıklarım*dan bir adam sıfat tamlamasındaki *bir adam* isim unsuru, *biri* zamininin açılmış şeklidir. Yani hem anlam hem de görev bakımından *bir adam* = *biri*'dir. Bu durumda *tanıdıklarım*dan bir adam yapısı bir sıfat tamlaması ise *tanıdıklarım*dan biri yapısı da sıfat tamlamasıdır.

-*DAn biri* ve -*In biri* yapılı kelime grupları arasındaki anlam ilişkisi, üzerinde durulması gereken bir diğer meseledir.

-*DAn biri* yapılı kelime grubunun unsurları arasında bütün-parça ilişkisi vardır. Korkmaz, bu grupta -*DAn* ekinin “*adı başka bir ada bir bütünü parçasını gösterme veya o bütünden gelme ilişkisi ile*” bağladığını ifade eder (2003: 305). Börekçi 2007’de de “*İsimleri daha çok bütün-parça-hepsi- biri ya da birkaçı ilişkisi ile birbirine bağlar.*” şeklinde benzer bir ifade yer alır (2007: 254). -*DAn* ekli birinci isim unsuru bütünü, ikinci unsur olan isim veya belirsizlik zamiri de parçayı karşılamaktadır. -*DAn* ekli isim unsurunun işlevlerinden birinin de ikinci unsur hakkında tanımlayıcı bilgi vermek olduğunu belirten Göksel-Kerslake 2005’te bu hüküm “*Batı Afrika ülkelerinden Sierra Leone*” örneği ile açıklanmıştır. Bu tanımlayıcı bilgi de aslında bir anlamda bütün-parça ilişkisini göstermekte; *Batı Afrika ülkeleri* bütünü, *Sierra Leone* de parçayı karşılamaktadır (2005: 186).

-*In biri* yapılı isim tamlamalarında da unsurlar arasında bütün-parça ilişkisi vardır. Bütün-parça ilişkisini ifade etme zorunluluğu, bu grupta ikinci unsurun alanını daha çok sayı ismi ve belirsizlik zamiri ile sınırlandırmışsa da bu sınır, mesela *çocukların en çalışkanı* örneğinde olduğu gibi bütün-parça ilişkisini ifade edebilecek başka isimlerle genişletilebilir.

Görüldüğü üzere her iki grubun ortak özelliği, anlam bakımından bütün-parça ilişkisini karşılayan sentaktik yapılar olmalarıdır. Bu ilişkinin iki ayrı yapıdaki kelime grubuyla ifadesinde ortaya çıkan nüanslar ve kullanım farklılıkları nelerdir?

Acarlar, iki grup arasında az çok anlam farkı bulunduğunu, isim tamlamalarındaki birinci unsurun belirliliğine karşı -*DAn biri* yapılı kelime grubunda bu unsurun belirli olup olmamasının önemli olmadığını şöyle açıklar: “*Çocuklarımdan ikisi yüksek okula gidiyor.*” sözünde yalnız o sayıdaki çocukların nerede okudukları anlatılmak istenmiştir. İkidenden geri kalanların sayıları ve ne yaptıkları belliye öyle bir konu içinde de “*Çocuklarımdan (sizce bilinen) ikisi yüksek okula gidiyor.*” denir (1971: 35-36). Acarlar’ın da belirttiği gibi, -*DAn biri* yapılı kelime gruplarında ikinci unsurda ifade edilen parça *herhangi* bir parça (veya seçilebilir/tercih edilebilir bir parça) iken, isim tamlamalarında

bu, *bilinen, belli olan* bir parçadır. İsim tamlamalarında *var olan bir bilginin sunduğu belirlilik*⁹ söz konusudur ki bu nüans bazen ancak bağlam içinde ve örnekler dikkatle incelendiğinde sezilmektedir. Bu konu, bol malzeme eşliğinde ve geniş bir bağlam çerçevesinde derinliğine yapılacak bir çalışmayla daha netleşecektir.

İki grup arasında kullanım farklılıkları da vardır. *-In biri* yapılı isim tamlamalarının ikinci unsurunda bütün belirsizlik zamirleri kullanılabilirken *-DAn biri* yapılı kelime gruplarında bunların ancak bir kısmı kullanılır. *-In*’lı yapılar, bütün-parça ilişkisinde *-DAn*’lı yapılardan farklı olarak bütünü *yarı-sı, büyük kısmı, hepsi, çoğu, tümü*’nü ifade edebilmektedir (Göksel-Kerslake 2005: 189) ki bunlar *-DAn biri* yapısıyla karşılanamaz. Bu grupta ikinci unsurun mutlaka parça olması gerekir.¹⁰ Yani *çocuklardan hepsi, çocuklardan tümü, çocuklardan hiçbir, çocuklardan her biri* kullanımları gramatikal olarak doğru değildir. Bir başka fark, *dA* bağlama edatının kullanımı sırasında ortaya çıkmaktadır. Çokluk sayı isimli mesela *çocukların ikisi* ve *çocuklardan ikisi* gibi örneklerde *dA* bağlama edatı sadece *-In*’lı yapılarda kullanılır ve *çocukların ikisi de* şeklinde parçayı değil bütünü anlatır. Aynı kullanım, *-DAn*’lı yapılarda (**çocuklardan ikisi de*) mümkün değildir.

Sonuç olarak *-DAn biri* ve *-In biri* yapılı kelime grupları, farklı söz dizimi kategorilerinin özelliklerini taşırlar. Biri sıfat diğeri isim tamlamasıdır. Her iki grup arasında az da olsa bazı anlam ve kullanım farklılıkları vardır.

EKLEME: Aşağıda bu gruplarla ilgili Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun *Yaban* adlı romanından seçilmiş örnekler bulunmaktadır:

-DAn biri:

Yalnız, içlerinden biri, yaşı belirsiz küçük ve sıska bir adam, döndü.

Mutlaka Eskişehir’den Ankara’ya yaralılar taşıyan trenler vardır. Onlardan birine atlayıp Ankara’ya gitsem.

-In biri:

Tam bu gezintilerin birinde, tıpkı Mehmet Ali’ye benzeyen yağız bir er, bu defteri bularak subayına koşacaktır

⁹ İki yapı arasındaki anlam farkıyla ilgili düşüncelerini benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Gülcan Çolak Bostancı’ya teşekkürlerimle...

¹⁰ Eksilteli anlatımlarda bazen sadece *bütün*’den söz edilir, *parça*’ya yer verilmez. Böyle anlatımlarda *parça*, dil dışı göndermeler yardımıyla çağrıştırılabilir. Parçanın miktarı belirsizdir. Bu sebeple “*Annemin pişirdiği yemekten yiyeceğim.*” cümlesi zihinde “*Annemin pişirdiği yemekten (yemek) yiyeceğim.*” şeklinde algılanır (Üstünoğlu 2008: 118).

Geçen gün, yakın istasyonların birinde bir trenin kömürsüz nasıl yürütüldüğünü gördüm.

-In hiçbir:

Yaptığım iyiliklerin hiçbir, hiçbirini onu bana meylettirmiyor.

-In her biri:

Türkçe konuşan bu adamların her biri bana, bir şey soruyordu.

Biz böyle konuşurken köylülerin herbiri bir deliğe kaçmış, uzaktan bizi gözetliyorlardı.

-In hepsi:

Medeni insanların hepsi benim önümde bir geçit alayı yaptılar.

İşte, köy kadınlarının, köy kızlarının hepsi gözümün önündedir.

-DAn birkaçı:

Öbürlerinden birkaçının demin beni soymaya kalkışan askerlerden olduğunu tanıdım.

Arada bir gene onlardan birkaçı aralarına girip yangından kaçırılmış eşyayı almaya kalkıştıyordu.

-In ikisi/üçü vb.:

Bunların ikisi küçük rütbeli iki subay veya çavuştu.

Subayların üçü birden, hayretle yüzüme bakıyorlardı.

KAYNAKLAR

- ACARLAR, Kevser (1971), “Çıkma Durumunda (“den” Halinde) Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanışları”, *Türk Dili*, XXIV, 235 (Nisan 1971), s. 34-37.
- ALTUN, Mustafa (2011), *Türkçede Kelime Grupları Çözümlemeleri*, MVT Yayıncılık, İstanbul.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü’l-Enbiyâ*, C I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BÖREKÇİ, Muhsine (2007), *Türkçede Hal Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme*, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 245-275.
- CEMİLOĞLU, İsmet (2000), *14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiyâ*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, Janos (1995), *Nehcü’l-Ferâdis* (haz.: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- EDİSKUN, Haydar (1988), *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- ERGİN, Muharrem (1962), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı*, C I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GENCAN, Tahir Nejat (1975), *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- GÖKSEL, Aslı-Celia KERSLAKE (2005), *Turkish A Comprehensive Grammar*, London-Newyork.
- GÖKŞEN, E. Naci (1974), “Çıkma Durumu –den ve Kapsamı”, Türk Dili, XXX, 279 (Aralık 1974), s. 973-978.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1989), *Gülistan Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1964), *Yaban*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Marzuban-nāme Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.
- UZUN, Nadir Engin (2000), *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2008), *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi*, Kesit Yayınları, İstanbul.

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDE “-mA bol-” YETERLİLİK YAPISI

Lütfiye GÜVENÇ

Türk dilinin yüzyıllardır süregelen değişim ve gelişim süreci içerisinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ve bu yazı diline ait metinler önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu metinlerin dili kendine özgü birçok malzemeyi de bünyesinde barındırmaktadır. Bu kendine mahsus malzeme ses, yapı, söz varlığı ve cümle düzeyinde olduğu kadar çeşitli birleşik yapılarda da gözlemlenebilmektedir. “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde -mA bol- Yeterlilik Yapısı” başlıklı bu bildiride -mA fiilden isim yapma ekiyle bol- yardımcı fiilinin birlikte kullanılmasından oluşan yeterlilik yapısından söz edilecektir.

-mA eki, genel Türkçede olduğu gibi Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde de fiillerden çeşitli isimler türetmektedir:

1. Asıl mastar eki olarak görev yapar:

aldama “aldatmak” *aldamasız* yargu teŋriniŋdir “Aldatmasız, yanılma-
yan adalet Tanrı’nındır.” (G, 687).

barışma “barışmak” ne türlü bolsa birgälärinä *barışma* “Aralarında barış-
ma ne türlü olsa...” (G, 718).

hosdovanel bolma “günah çıkarmak” yaŋşıdır *hosdovanel bolma* eyä-
mizgä “Sahibimize (Tanrı’mıza) günah çıkarmak (günahlardan pişmanlık
duymak) iyidir.” (G, 72).

inanma “inanmak” anı tanıŋlatkay yaŋşı kişilär bilä kimgä tiyär *inan-
ma* “Kime inanmak gerekir, onu iyi kişilerle tanıklayacak (ispat edecek).” (G,
736).

sunma “sunmak” här zaman tiyişlidir biyimizgä *sunma* “Her zaman
Bey’imize (Tanrı’mıza) sunmak gereklidir” (G, 672).

yürmä “yürümek” ھاatın kişigä tiymäştir er kişiniŋ tonu içinä *yürmä* “Ka-
dınlara erkek elbisesi içinde yürümek gerekmez.” (G, 732).

2. Fiili “-mAK için” ya da “-mAyA” anlamlarıyla isimleştirir. Bu maksat bildirme ifade eden kullanılışlarda Gagavuz Türkçesindeki uzun ünlülü -mAA ekiyle paralellik arz etmektedir (GTG, s. 171-177):

açma “açmak için, açmaya” hali yohtur bizgä vaht açma agzımızın bizim “Ağzımızı açmaya (açmak için) vakit yoktur.” (G, 101).

boluşma “yardım etmek için, yardım etmeye” biy *boluşma* maña baħkın “Bey, bana yardım etmeye (etmek için) bak!” (G, 392).

çiharma “çıkarmak için, çıkarmaya” ol çugurga yebergäy kişini taħılını *çiharma* “O çukura tahılı çıkarmaya (çıkarmak için) birini gönderecek.” (G, 714).

işitmä “işıtmeye” teñriniñ buyruħun *işitmä* erinipmen “Tanrı’nın buyruğunu ışıtmeye üşendim.” (G, 671).

körmä “görmeye, görmek için” kirir edi *körmä* boşluħnu “Boşluğu görmeye girerdi.” (G, 819).

3. Kalıplaşarak fiillerden çeşitli kalıcı isimler türetir:

aşlama “aşılanmış ağaç” ol *aşlama* yemiş bergäy “O aşılama (aşılanmış ağaç) yemiş verecek.” (G, 725).

togma “öz (kardeş)” türk padişahı sultan aħmäd öldü da yerinä boldu *togma* ħardaşı sultan mustafa “Türk padişahı Sultan Ahmet öldü ve yerine öz kardeşi Mustafa sultan oldu.” (G, 541).

Eski Türkçeden beri yardımcı fiil olarak kullanılan **bol-**, bildirinin malzemesini teşkil eden metinlerde yine çeşitli geçişsiz birleşik fiillerin yapımında rol almaktadır:

1. Bir durumdan başka bir duruma geçmeyi ifade eden birleşik fiiller yapar:

adam bol- “bedenlenmek, insana dönüşmek” *adam boldu* “İnsan oldu.” (G, 109).

alçaħ bol- “alçalmak” *alçaħ bolgaylar* alar “Onlar alçak olacaklar, alçalacaklar.” (G, 55).

keri bol- “uzaklaşmak, yok olmak” *keri bolur* ħalın ħaramgu “Yoğun karanlık uzaklaşır, dağılır.” (G, 131).

oħşaş bol- “benzemek” *boldum oħşaş* türlü-türlü ħayvanlarga “Türlü türlü hayvanlara benzedim.” (G, 128).

ulu bol- “çoğalmak, artmak” *ulu boldu* üstümä benim yarlıgamaññ senin “Senin bağışlanan (rahmetin) benim üstüme arttı, çoğaldı.” (G, 790).

yırañ bol- “uzaklaşmak” yuvuñlarım benim *yırañ boldular* mendän “Yakınlarım benden uzaklaştılar.” (G, 665).

2. Bir hareketin yapıлып bitirildiğini ifade eden birleşik fiiller yapar:

ayan bol- “ortaya çıkmak, görünmek” *ayan bolduñ* bizim üçün “Bizim için ortaya çıktın, göründün.” (G, 109).

ñarşı bol- “karşı çıkmak, asi olmak” atama da anama *ñarşı bolupmen* “Babama ve anneme karşı oldum, asi oldum.” (G, 134).

küç et- “tecavüz etmek” anıñki hız hızoglan bolgay da anar *küç etkäy* anıñki küçetüçi ölümlüdür “Bakire olan birine tecavüz eden kişiye ölüm cezası verilir.” (G, 731).

uyatlı bol- “utanmak, utanç içerisinde kalmak” *uyatlı bolgaylar* barçası “Hepsi utanacaklar.” (G, 95).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki *-mA bol-* yeterlilik yapısının ayrıntılarına geçmeden önce Türkçenin tarihi ve çağdaş yazı dillerindeki yeterlilik yapılarından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır: Köktürk yazı dilinde yeterlilik, ünlü zarf-fiil eki eklenmiş bir fiille *u-* fiilinin birleşmesinden oluşur: *artat-ı u-*, *itin-ü u-ma-*, *yarat(ı)n-u u-ma-* (OTG, s. 101). Uygur yazı dilinde yeterlilik, *-U* ya da *-GAll* zarf-fiil eki almış bir fiilin *bil-*, *bol-* veya *u-* fiilleri ile birlikte kullanılmasından ortaya çıkar: *ör-ü bolmaz*, *bil-gäli bolmadı*, *tüpkär-gäli bolmaz*, *kıl-u u-*, *kör-ü bil-* (ETG, s. 88-89). Ayrıca bu yapılarda söz konusu yardımcı fiilin imkân ve imkânsızlık bildiren bir tasvir fiili olarak seyrek de olsa kullanıldığını Korkmaz, *kıl-u bol-*, *ör-ü bolma-*, *eşid-geli bolma-* (TDÜA, s. 616) örnekleriyle ortaya koyar. Karahanlı Türkçesinde yardımcı fiili ile oluşturulan yeterlilik ifadesi; *adır-a bil-*, *köndür-e bil-* (KTG, s. 181); *seç-e bil-*, *sözle-y-ü bil-*, *tir-e bil-*, *tut-a bil-me-* (KTF, s. 416) örnekleriyle görülmektedir. Aynı zamanda Karahanlı Türkçesinde olumlu anlam ifade eden yeterlik fiillerinin dört örnekte de olsa *al-* fiiliyle yapıldığını gösteren şekilleri tespit edilmiştir: *körü al-*, *ötnü al-*, *sañnu al-*, *üka al-* (KTF, s. 418). Harezmi Türkçesinde *u-* ve *bil-* fiillerinin yanı sıra *al-* fiili de yeterlilik yapılarında yardımcı fiil olarak kullanılış sahasındadır. Türkçede *al-* fiiliyle yapılan yeterlilik şekillerine çoklukla Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren rastlanır: *al-u-*, *bil-ü-*, *tıy-u-*, *al-a bil-*, *aş-a bil-*, *eg-e bil-*, *bil-e al-*, *kıl-a al-*, *tut-a al-* (HTF, s. 199-202). Çağatay Türkçesinde yine *al-* ve *bil-* fiilleri şu örneklerde görüldüğü üzere yeterlilik fiillerinin kuruluşunda rol oynarlar: *inan-a al-*, *kıl-a al-*, *ët-e bil-*, *tıy-a bil-* (ÇEK, s. 105-106). Fakat Çağatay Türkçesinde *bol-* fiilinin de iktidar veya nadiren olabilirlik gösterdiği kaydedilerek *ayt-a*

bol- örneği verilir (ÇEK, s. 106). Ayrıca aynı dönemde *bol-* yardımcı fiilinin, imkânsızlığa işaret eden olumsuzluk için *-p* zarf-fiil ekiyle birlikte kullanılışının *añla-p bolma-*, *kıl-ı-p bolma-*, *tur-u-p bolma-* (ÇEK, s. 110) örnekleriyle ve sık sık imkânı veya imkânsızlığı ifade etmek için şart şimdiki zamanı ile birlikte kullanılışının da *tap-sa bol-*, *oku-sa bol-*, *kıl-sa bolma-* (ÇEK, s. 117) örnekleriyle gösterilmesi bu yardımcı fiilin yeterlilik anlamı taşıyan teşkillerde görev yaptığını işaret etmesi bakımından önemlidir.

Çağdaş Türk yazı dillerinden Kazak Türkçesinde yeterlilik genellikle *al-* fiili ile bazen de *bil-* ile yapılır: *caz-a al-*, *ket-e al-*, *bar-a al-*, *oyla-y bil-* (TLG, s. 470). Kırgız Türkçesinde de *al-* yardımcı fiili ile ifade edilir: *caz-a al-*, *kör-ö al-*, *oku-y al-* (TLG, s. 525). Tatar Türkçesinde yine *al-* fiili yanında *bul-* yardımcı fiili de yeterlilik yapısı oluşturmakta kullanılır: *tap-a al-*, *işet-e al-*, *çıg-ı-p bul-*, *kal-ı-p bul-* (TLG, s. 722). Kırım Tatar Türkçesinde ise *-A al-*: *işle-y al*, *kör-(e) al-* örneklerindeki yapı yanında *-p ol-* yapısı da yeterlilik fiili yapar: *ket-i-p ol-*, *bitir-i-p ol-* (TLG, s. 899). Nogay Türkçesinde de *al-* ve *bil-* yardımcı fiilleri zarf-fiil eki almış fiillerle yeterlilik teşkil ettikleri gibi *bol-* yardımcı fiili de *-A* zarf fiil eki almış fiillerle yeterlilik fiili oluşturmaktadır: *al-a bol-* (TLG, s. 660). Ayrıca Uygur Türkçesinin Tarançı ağzında da olumlu ve olumsuz şekliyle *-Gall bol-* yeterlilik anlamını vermektedir: bergeli boloedu, kutulğalı bolmağı dek (TDÜA, s. 616).

Bildirinin konusunu oluşturan *-mA bol-* yeterlilik yapısı Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde, bulunduğu cümlelerde yeterlilik anlamını vermektedir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi şahıs ve zaman ekleriyle birlikte kullanılmakta; bu ekleri, yapının *bol-* unsuru üzerine almaktadır:

alma bol- “alabilmek” *bolurlar alma* yat kişidän “Yabancı kişiden alabilirler.” (G, 725).

aytma bol- “söyleyebilmek, diyebilmek” *bolgaylar aytma* togrudur biy teñrimiz bizim “‘Bey Tanrımız doğrudur’ diyebilecekler.” (G, 72).

bogdurma bol- “boğabilmek, (mec.) yok edebilmek” *bolgaybiz* yaşlar blä yazıhlarnı *bogdurma* “Biz gözyaşlarıyla günahları yok edebileceğiz.” (G, II, 619).

bermä bol- “verebilmek” ne ki *bolursen bermä* bersän ber yırañka salma “Her neyi verebilirsен ver, uzaklaştırma!” (G, II, 177).

eltmä bol- “götürebilmek” nemä keltirmädiñ dünyâgä da ni nemä *eltmä bolsarbiz* “Dünyaya bir şey getirmediк, ne götürebileceğiz?” (G, II, 607).

etmü bol- “yapabilmek, edebilmek” ne ki kendinä körünsä anı *bolur etmü* kendi erki bilä “Kendine ne uygun gelirse, onu kendi erkiyle yapabilir.” (G, 709).

haytarma bol- “dönüştürebilmek, çevirebilmek” sen teñrini adamga *haytarma bolduñ* “Sen Tanrı’yı adama çevirebildin.” (G, II, 307).

işitmü bol- “işitebilmek” *bolgay* hulañıñ seniñ *işitmä* avazın algışımınñ benim” “Senin kulağın duamın sesini işitebilecek.” (G, 666).

keri bolma bol- “uzaklaşabilmek” *bolgaybiz keri bolma* sönövsüz ottan “Sönmeyen ateşten uzaklaşabileceğiz (kurtulabileceğiz).” (G, 666).

togrulatma bol- “doğrultabilmek, doğru yola getirebilmek” ol kendi *bolur togrulatma* adamnı yazılıñlı “O, kendisi günahkâr kişiyi doğrultabilir (doğru yola getirebilir).” (G, II, 257).

turma bol- “durabilmek” biy evet kim *bolur turma* alnıña seniñ “Evet Bey, senin karşında kim durabilir?” (G, 666).

yaratma bol- “yaratabilmek” haysı teñri *bolur yaratma* “Hangi Tanrı yaratabilir?” (G, II, 609).

yaşınma bol- “saklanabilmek, gizlenebilmek” haysı tag ya peçera içinä *yaşınma bolgaymen* hıvatuñnıñ alnına benim şagavatlı biyim “Benim merhametli Bey’im, senin kuvvetin karşısında hangi dağ ya da sığınağa saklanabilirim?” (G, 787).

yığıştırma bol- “toplayabilmek” ne yemiş *yığıştırma bolurbiz* bu ağaçtan “Bu ağaçtan hangi meyveyi toplayabiliriz?” (G, II, 160).

-mA bol- yapısının olumsuz şekli *bol-* unsuruna olumsuzluk eki *-mA-*’nın eklenmesiyle yapılmaktadır:

añlama bolma- “anlayamamak” ne hıdar fikir etsäm nedir teñri dağı artılıñ *añlama bolmam* “Ne kadar ‘Tanrı nedir?’ diye düşünsem de çok anlayamam.” (G, II, 325).

aşma bolma- “aşamamak” çek hıyduñ da *bolmaslar aşma* “Engel koydun, aşamazlar!” (G, 76).

aytma bolma- “söyleyememek” özgä türlü *bolmasbiz aytma* “Biz başka türlü söyleyemeyiz.” (G, II, 602).

boluşma bolma- “yardım edememek” ol bogulganga *boluşma bolmadılar* “O boğulana yardım edemediler.” (G, 712).

harşı bolma bolma- “karşı çıkamamak” anjar *harşı* ogulları *bolmas bolma* “Ona çocukları karşı çıkamazlar.” (G, 709).

körmä bolma- “görememek” yetiştirilär maña töräsizliklär da men *bolma-dım körmä* “Töresizlikler (kanunsuzluklar, günahlar) bana yetiştiriler, ben göremedim.” (G, 819).

tıyalma bolma- “engellenememek” ya atlar arabanı alıp haçkanda *tıyalma bolmasa* da kişini öldürsä “Ya atlar arabayı alıp kaçtığında engellenemese de bir kişiyi öldürse?” (G, 741).

tirilmä bolma- “güçlenememek” sındırgaysen alarnı miskinliktän *bolma-gaylar tirilmä* “Sen onları miskinlikten kıracaksın, dirilemeyecekler (güçlenemeyecekler).” (G, 791).

tölämä bolma- “ödeyememek” yarlılanmaḡ üçün belgili küninä *tölämä bolmasa* “Fakirliğinden dolayı belirli gününde ödeyemese...” (G, 723).

turma bolma- “duramamak” kendi kendinä *turma* heç *bolmasbiz* “Biz kendi kendimize duramayız.” (G, II, 310).

yasama bolma- “yapamamak” egär ol yihövnü burungi yerinä *yasama bolmasalar* “Eğer o kiliseyi eski yerine inşa edemeseler (yapamamam).” (G, 743).

yutma bolma- “yutamamak” bir tamuḡnuḡ ḡuvatı *yutma bolmaslar* anı “Bir cehennemün kuvveti onu yutamaz (gücü yetmez).” (G, II, 222).

yuvuḡ kelmä bolma- “yaklaşamamak” anıḡ kibik yerdä bolıyrsen yarlıḡlı ki bir kimsä *yuvuḡ kelmä bolmaz* “Öyle bir yerde ışıklanıyorsun (nurlanıyorsun, aydınlanıyorsun) ki kimse yaklaşamaz.” (G, 787).

Şu birkaç örnekte ise **-mA bol-** yapısı yanında, **-mAGAbol-** (<-mAK+A bol-) yapısının da yeterlilik ifade eden birleşik fiil oluşturduğu görülmektedir:

aytmaga bol- “denebilmek, söylenebilmek; diyebilmek, söyleyebilmek” anıḡ kibiklärgä *bolur aytмага* ki k’risdos ḡoymadı çaräsiz törä yoḡesä çaräli “Onun gibilere ‘Hristos çaresiz yasa koymadı çareli yasa koydu (faydasız yasa değil faydalı yasa?)’ denebilir.” (G, 691).

men ki *bolgaymen* seniḡ üçün *aytmaga* “Ben seniḡ için söyleyebileceğim.” (G, II, 601).

körünmägä bol- “görünebilmek” *körünmägä bolur* neni ki soḡra yetkizgäy “Sonra gelecek (yetiḡecek) olan şey görünebilir.” (G, 707).

-mAGA bol- yapısında da olumsuz biçimde olumsuzluk ekini *bol-* yardımcı fiili üzerine alır:

isinmägä bolma- “ısınamamak” kiyiy ediḡiz da *bolmadıḡız isinmägä* “Giyiniyordunuz ama ısınamadınız.” (G, II, 625).

yaşırmaga bolma- “gizleyememek, saklayamamak” hoşdovanel bolıyır-men ata şagavatlı yazıhlarımını benim haysıların ki kläsäm dä *yaşırmaga bol-man* alnıña seniñ “Merhametli Ata, ben günahlarımı itiraf ediyorum ki istesem de senin karşında gizleyemem.” (G, 794).

Sonuç olarak, Türkçenin tarihî ve çağdaş yazı dillerinde genellikle asıl fi-ile bir zarf-fiil ekinin ve yardımcı fiil olarak kullanılan *u-*, *al-*, *bil-*, *bol-* fiillerinden birinin getirilmesi suretiyle oluşturulan yeterlilik ifadesi, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde yukarıda sıralanan örneklerde asıl fiile bir isim fiil ekiyle *bol-* yardımcı fiilinin getirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. **-mA bol-** yapısı, yardımcı fiil unsuru bakımından tarihî yazı dillerinden Uygur ve Çağatay; çağdaş yazı dillerinden ise Tatar, Kırım Tatar, Uygur ve Nogay Türkçeleri ile paralel kullanılışlara sahiptir. Esas fiile eklenen unsur bakımından ise Korkmaz’ın Türkiye Türkçesinde olumsuz yeterliliği ifade etmede kullanıldığını ve daima kendinden önceki fiilin *-mak/-mek* eki ile yapılmış master şekli ile birleştiğini söylediği *-mAK olmaz* birleşik fiil yapısı (TDÜA, s. 616) ve Orta Asya Türkmencesinde imkân bildirdiğini belirttiği; *tapmak bol*, *görkezmek bol-*, *eşitmek bol-* (TDÜA, s. 618) örnekleriyle de gösterdiği *-mAK bol-* yapısı ile benzer kullanılışları mevcuttur. Sözü edilen veriler doğrultusunda, Türkçenin tarihî ve çağdaş metinleri üzerinden yapılacak derinlikli araştırmaların, dilimizin farklı ifade imkânlarına ve bu imkânların zenginliğine ışık tutacağı kanaatindeyim.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- (G)Alexander Garkavets, Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom, Almaty 2002, 1084 p.
- Alexander Garkavets, Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano-Kıpçakov, Almaty 2007, 912 p.
- Alexander Garkavets, Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie Tom III Kıpçakskiy Slovar, Almaty 2003-2008.
- Alexander Garkavets-Ghairat Sapargaliev, Töre Bitigi, Armyano- Kıpçakskiy Sudevnik 1519- 1594, Almaty 2003, 792 pp.
- Alexander Garkavets-Eduard Khurshudian, Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575-1580, 656 pp.
- (TLG) A. Bican Ercilasun (Editör), Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yay., Ankara, 2007.
- Dilek Ergönerç Akbaba, “Nogay Türkçesi”, s. 623-678.
- Ferhat Tamir, “Kazak Türkçesi”, s. 429-480.
- Hülya Kasapoğlu Çengel, “Kırgız Türkçesi”, s. 481-542.
- Mustafa Öner, “Tatar Türkçesi”, s. 679-748.

Zühâl Yüksel, “Kırım-Tatar Türkçesi”, s. 811-882.

(ETG) A. von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, TDK Yay., Ankara, 2000.

(HTF) Funda Toprak, Harezmi Türkçesinde Fiil, Ankara, 2005.

(KTF) Galip Güner, Karahanlı Türkçesinde Fiil, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.

(ÇEK) János Eckmann, Çağatayca El Kitabı, çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yay., Ankara, 2003.

(KTG) Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 2008.

(GTG) Nevzat Özkan, Gagavuz Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara, 1996.

(OTG) Talât Tekin, Orhon Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, Ankara, 2000.

(TDÜA) Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesinde ‘İktidar’ ve ‘İmkân’ Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri”, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Birinci Cilt, TDK Yay., Ankara, 1995, s. 607-619.

KLASİK DÖNEM OSMANLI ZİRAAT ESERLERİNDE KULLANILAN ZİRAAT TERİMLERİ

*M. Bedizel Zülfikar AYDIN**

Tarihî metinlerle çalışılan her alanda olduğu gibi, bilim tarihi çalışmalarında da karşılaşılan en önemli sorunlardan biri mevcut sözlüklerin yetersizliğidir. Metinlerde yer alan kelimelerin bir kısmı, sözlüklerde ya yer almamakta veya farklı anlamlarla karşımıza çıkmakta, buna bağlı olarak metinlerin çözümlenmesinde güçlüklerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla, metinlerin sağlıklı bir şekilde ortaya konması ve anlamlandırılabilmesi için, devir ve terim sözlüklerinin o alanla ilgili eserlere müracaat edilerek hazırlanması gerekmektedir. Ayrıca bu tarz çalışmalar Türkçe söz varlığının tespitine imkân sağlayarak ilgili bilim sahasına ait bilgi birikiminin belirlenmesine ve Türkçenin bilim dili olarak kullanımının saptanmasına da yardımcı olacaktır.

“Ziraat” da kullanılan kelime kadrosu bakımından incelenmemiş alanlardan biridir. Klasik Osmanlı Dönemi içinde az sayıda ziraat eseri bulunmaktadır. Zira büyük oranda uygulamaya yönelik olan bu alandaki bilgiler nesilden nesile şifahi olarak devam etmiş, yazılı bilgiye ihtiyaç hissedilmemiştir. Ayrıca klasik İslam medeniyeti döneminde bilhassa Endülüslü ilim adamlarının kaleme aldığı eserlerde¹ konunun hem teorik kısmına hem de ziraat uygulamalarına geniş bir yer ayrılmıştır. Bu eserlerin az bir kısmı Türkçeye çevrilmiş olmakla beraber bunların kütüphanelerde mevcut olduğunu ve Osmanlı alimlerinin diledikleri zaman faydalanabildiklerini de unutmamak lazımdır.²

Klasik Osmanlı Dönemi’nde ziraat üzerine -telif ve tercüme- kaleme alınmış aşağıdaki eserleri tarayarak bu eserlerde yer alan söz varlığını tespit etmeye çalıştık:

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mükerrrem Bedizel Zülfikar-Aydın, *İbn Avvam, Terceme-i Kitabü'l-Filaha (Ziraat Kısmı); Çevirimetin-İnceleme-Sözlük, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah*, İstanbul 2011, Kitabevi, s. 15-23.

² Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2. C, İz Yay., s. 219-228.

- *Muhtasar fî İlmi'n-Nücum ve'l-Filâha*: Yusuf b. Sa'dullah b. Bektut Feyzî tarafından 953/1547 tarihinde *Muhtasar fî İlmi'n-Nücum ve'l-Filâha* adıyla Türkçeye tercüme edilen bu eserin müellifi bu alandaki önemli isimlerden Ebu'l-Hayr eş-Şeccar el-İşbilî'dir (7/12. yy.). Tercümenin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 2707/2 de 65b-98b varaklar arasında yer almaktadır.³

- *Terceme-i Kitabü'l-Filâha*: İbn Avvam'ın (Ebu Zekeriyâ Yahya b. Muhammed b. Ahmed el-İşbilî, 6/12. yy.) eserinden Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah tarafından 998/1590 tarihinde *Terceme-i Kitabü'l-Filâha* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Eserin çeviri metni tarafımızdan hazırlanarak yayımlanmıştır.⁴ Çeviri metne esas aldığımız nüsha Beyazıt Devlet Kütüphanesi Velîyüddin 2534 numarada kayıtlı olup 229 varak hacminindedir.

- *Felâhat-nâme*: Ali Kuşçu (ö. 879/1474) tarafından yazıldığı söylenen *Felâhat-nâme* adlı risale Yapı Kredi Sermet Sami Çifter Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 459/4 numarada 54b-57b varakları arasında yer almaktadır. Sezer Özyaşamış Şakar tarafından hazırlanarak yayımlanmıştır.⁵

- *Revnak-ı Bustan*: Klasik Osmanlı Dönemi'nde ziraat alanında yazılmış önemli eserlerden biri 10/16. asırda kaleme alındığı tahmin edilen *Revnak-ı Bustan*'dır. El-Hac İbrahim ibn Ahmed tarafından yazılan eserin 44 varak hacmindeki Süleymaniye Ayasofya 3736 numarada kayıtlı nüshası Zafer Önler tarafından hazırlanarak yayımlanmıştır.⁶

- *Filâhat-nâme*: Manzum olarak yazılmış olan bu risale Kemani Pehlivan tarafından kaleme alınmıştır. İncelediğimiz nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud 5612 numarada yer alan 17 varak hacmindeki nüshadır.⁷

Bu eserlerdeki ziraat terimleri ile ziraatla doğrudan ve dolaylı alakalı kelimeleri incelediğimizde şu sonuçlara ulaştık:⁸

• Ziraatla ilgili kelime kadrosu Klasik Osmanlı Türkçesinin söz varlığına paralel olarak Türkçe, Arapça ve Farsça kökenlidir.

³ Bu eser, Gönül Sarsılmaz Erkılınç tarafından Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak çalışılmaktadır.

⁴ Mükerrer Bedizel Zülfiyar-Aydın, *age*.

⁵ Sezer Özyaşamış Şakar: Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Tarım Eseri: 'Felâhat-Name'', *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15, İstanbul 2006, s. 97-120.

⁶ Zafer Önler, *Revnak-ı Bustan*, TDK Yay., Ankara 2000.

⁷ E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M. S. Bekar, G. Gündüz, V. Bulut, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, 1. C, IRCICA, İstanbul 2006, s. 83

⁸ Bu çalışma, ziraatla ilgili söz varlığımızın tamamını içermeye iddiası taşımamaktadır. Zira bu, çok daha kapsamlı bir araştırmanın sonunda ortaya konulabilir.

Arapça kökenli kelimeler, *sâk* (R.37a/1), *nebât* (FN.1b/8), *semâr* (T.2b/21), *hars* (T.1a/21), *gars* (R.23b/10), *reyâhin* (T.16b/8), *şecer* (T.5b/7) gibi.

Farsça kökenli kelimeler, *meyve* (R.11b/8), *bağ* (F.55b/9), *şükufe* (T.111b/11), *şâh* (F.55a/18), *sebzvât* (T. 97b/18) gibi.

Türkçe kelimeler, *çekirdek* (F.56b/19), *yaprak* (F.55b/18), *yemiş* (R.20b/9), *sap* (FN.15a/2), *ağaç* (M.97a/13), *çiçek* (F.55a/19), *kök* (M.87b/7) gibi.

Diğer bilim dallarında olduğu gibi, özellikle Arapçadan tercüme edilen eserlere bağlı olarak, Arapça asıllı kelimeler Farsça kelimelere nispetle daha fazladır.

- Daha az sayıda Yunanca kökenli terimler de kullanılmıştır:

filis (R.25b/15), *gübre* (FN.3b/6), *nadas* (R. 6a/10) gibi.

- Türkçe, Arapça, Farsça kelimelerin eş anlamlı kelimeler hâlinde aynı eser içinde kullanıldığı sıklıkla görülmektedir:

yaprak (R.7b/7), *berg* (R.29b/10); *yemiş* (T.41b/11), *meyve* (T.34b/22), *semer* (T.43b/20), *yemişler* (T.181b/16), *meyveler* (T.168a/11), *esmar* (T.42b/4), *fevâkih* (T.114b/13); *gars it-* (F.54b/7), *dik-* (F.54b/3) gibi.

- Yüzyıllardan bugüne yaygın olarak aynı anlamda kullanılan çok sayıda Türkçe, Arapça, Farsça ve Rumca kelime ve terim bulunmaktadır:

Türkçe kelimeler, *ocak* (R.39a/15), *saçak* (F.55b/3), *salkım* (T.22b/3), *göz* (FN.7a/5); *çapala-* (T.15a/4), *aşıla-* (M.94b/6) gibi.

Arapça kökenli kelimeler, *ziraat* (T.18b/4), *harman* (Ar. *hirmen*) (T.178a/15), *kalem* (R.27a/15) gibi.

Farsça kökenli kelimeler, *sebze* (FN.12b/3), *bostan* (Far. *bustan*) (T.121b/8) gibi.

Yunanca kökenli kelimeler, *fidan* (F.54b/2), *nadas* (R.5a/9) gibi.

- Metinlerde yer alan birçok Türkçe terim ise, ağızlarda varlığını sürdürmektedir:

omca/omuca “bağ kütüğü” (R.13b/5), *tegek* “asma filizi, asma dalı” (M. 88a/12), *çizi* (R. 39b/2), *kozak* “kozalak” (F.55b/14), *kemre* “gübre, tezcek” (F.54b/10); *yaturı dik-* “(fidanı) yatık dikmek” (T.64b/6), *aluşdur-* “toprağı havalandırıp hazırlamak” (R.13a/1), *pürülen-* “filizlenmek” (M.73b/4) gibi.

Yabancı kökenli kelimelerden de varlığını ağızlarda sürdüren terimler bulunmaktadır:

kilizme (Yun.) (FN.5b/4), *tahta* (Far.) “Tarla ya da bostanlarda ayrılmış toprak parçaları” (T.132a/13), *tahra* (Far. *dehre*) “Bir tür eğri budama bıçağı” (R. 24a/12), *evlek* (Yun.) “Bahçede sebze ekmek için ayrılan bölümlerin her biri” (M.85a/7) gibi.

• Bugün dilimizde hiç kullanılmayan bazı terimlerin varlığı tespit edilmektedir. Yabancı kökenli bu kelimelerin metin içinde genellikle açıklamaları yapılmıştır. Bu tip terimlerin daha çok *Terceme-i Kitabü'l-Filâha*'da bulunması tercümeden kaynaklanan bir durum olduğunu, o dönemde de bu terimlerin işlerlik kazanmadığını göstermektedir:

afet-i nücum “*Ammâ yaprakları 'âdetden hâric kızarmasına âfet-i nü-cüm, dirler.*” (T.99a/2)

bezensat “*Ve şol taglardaki ağaçlarını yakup ol yılda yirine ekin ekilse -ki fellahlar ıstılahında bezensat dirler- tohmı az saçmak gerekdir.*” (T.130b/4)

termüdanat “*teremüdanat Yunani'ler katında şol yirlere dirler ki evvela fidanlar anda dikilüp ba' dehu gayrı yire nakl olına*” (T.34b/15-16)

• Bazı kelimeler günümüz Türkçesinde ziraat terimi anlamlarını kaybetmiştir. Bu kelimeler mevcut sözlüklerdeki temel anlamlarıyla anlamlandırılmazlar. Metinlerde zaman zaman izahları yapılan bu kelimelerin terim anlamları, ancak ziraat eserlerinin tam sözlüklerinin hazırlanmasıyla ortaya çıkarılabilir:

ıştiha “*Her agacın, ki aşlaması lâzım ola, vaktı oldur ki yaprağı açılıp çiçeği zahir ola, ol zamana ıştiha dirler.*” (T.84a/10)

cemre “*(Hatminün) cemre dirler bir afeti olur ki kurudur.*” (T.175a/13)

vasl “*Vasl bildirür: Bir cinse bir cinsi ulaşturmak birkaç nev'dür. Birisi göz aşılamadur.*” (R. 25b/12-12)

• Bilhassa zirai uygulamaların Türkçe fiillerle ifade edildiği tespit edilmiştir:

çimlendir- (R.13a/14), *buda-* (M.88a/10), *suvar-* (R.32b/6), *dik-* (M.89a/1), *ek-* (FN.4b/5), *belle-* (FN.15b/2), *sürgile-* (R.9a/7), *sür-* (T.15a/17), *sula-* (FN. 10b/5) gibi.

Tarımla ilgili uygulamalar birleşik fiillerle de karşılanır:

su vir- (F.55a/7), *çimlendirip dik-* (R.6b/7), *cüft sür-* (T.40a/19), *top-rağı döndür-* (R.10b/6), *ocak et-* (R.12a/1); *kalem al-* (M.95a/5), *gars et-* (FN.15b/12), *timar et-* (R.39b/10), *bağ buda-* (F.55b/9), *vasl olun-* (FN. 5a/11), *dane ek-* (T.1/6), *fidan dik-* (T.1/6), *(toprağı, arzı vs.) taklib et-* “altüst

etmek, döndürmek” (T.12b/2), *tezbil et-* “gübrelemek” (T.16a/4), *kat’et-* “budamak” (FN.6b/13) gibi.

• Metinlerde tarım, *filahat* (T.53a/17), *ziraat* (T.121b/7), *haraset* (T.17b/17) kelimeleriyle ifade edilmiş, ekme-dikme işlemi için *hars et-* (T.1a/21), *zer’et-* (T.1a/21), *gars et-* (FN.13a/10), *ek-* (M.85a/15), *dik-* (FN.4b/9) ve (*tohum*) *saç-* (131b/17) fiilleri kullanılmıştır.

• Taradığımız metinlerde ziraatla uğraşan kişiler, *bağ-ban* (F.54b/2), *hâ-ris* (R.39a/3), *bustani* (R.39b/2), *ehl-i filaha* (T.9a/21), *filaha ehli kimesne* (R.36b/7), *ekinci* (T.126b/8), *zay’a sahibi* (T.1a/16), *bustancı* (M.91b/12), *fel-lah* (T.123a/7) olarak isimlendirilmişlerdir.

• Tarım uygulamalarının yapılacağı toprak için, *zemin* (FN.2a/8), *toprak* (FN.3a/7), *türab* (R.10a/13), *arz* (F.55b/8)/*arazi* (T.15b/4), *yer* (T.1b/10), *hâk* (R.17a/10) kelimeleri kullanılmıştır.

Bilhassa *Terceme-i Kitabü’l-Filâha*’da Türkçe ve Farsça sıfat tamlamalarıyla ifade edilen çok sayıda toprak cinsinden bahsedilir:

kumsal “kum oranı düşük, ekime en elverişli toprak türü” (R.4a/8), *sarı kumsal* (R.4a/15), *boz kumsal* (FN.2b/12), *kızıl kumsal* (FN.2b/11), *kara kumsal* (FN.2b/8); *safî toprak* “katışksız toprak” (FN.3a/8), *kilsî toprak* “kalkerli toprak” (FN.15b/3), *kepir toprak* “kalkerli toprak” (R.4a/2), *et toprak* “kumsuz, yumuşak toprak” (R.4a/8), *garib toprak* “başka yerden getirilmiş toprak” (T.52a/8), *kesekli yir* “kerpiçli yoprak” (T.127b/14), *arz-ı müktenize* “sert ve sıkı toprak” (T.16b/15), *arz-ı reys* “az miktarda kumla karışık kızıl toprak” (T.19a/17), *arz-ı taflîyye* “killi toprak” (T.7a/4), *arz-ı seheke* “balık kokulu toprak” (T.18a/11) gibi.

• Taradığımız metinlerde ziraatın yapıldığı mekân isimleri arasında *bağ* (FN.2b/8), *bostan* (R.35b/7), *terre-zar* “sebze bahçesi” (T.5a/3), *tarla* (R.10a/2), *zay’a* “tarla” (T.1a/20), *bağçe* (F.55b/11) zikredilebilir.

Daha önce herhangi bir zirai işlem yapılmamış ham alana *bozagulık* (R.39a/3), *çig yer* (R.22a/11), *beriyye* (T.176b/19); fidanların ilk dikildiği yere *termüdanat* (T.34b/15-16) denilmektedir.

• Tarlanın ekilmeye hazırlanmış veya ekilmiş parçalarından her biri *tahta* (T.132a/13), *çizi* (R.39b/2), *havz* (T.138a/11), *evlek* (M.85a/7), *meşare* (T.132a/13); dikim yapmak için açılan çukur *ocak* (R.39a/15), fidan *çitil* (M.87b/1), dalı gövdeden ayırmadan toprağa gömerek köklenmesini sağlama, daldırma *istislağ* (T.57a/12), çelikleme yoluyla dikilen fidan *dikme* (M.87b/7) olarak adlandırılmıştır.

• Genel anlamda bitki, *nebat* (FN.2b/13), *nebatat* (F.55b/7) ve *menabit* (T.22a/17) kelimeleriyle ifade edilmiş; bitki türleri *sebze* (FN.12b/1), *sebzevat* (T.97b/18); *bakl* (T.102b/17), *bukul* “sebzeler” (T.8a/2), *buḳūl-ı kibār* “patlıcan, hıyar, lahana gibi sebzeler” (T.25b/7), *buḳūl-ı şığār* “nane, kereviz gibi sebzeler” (T.13b /20); *hadr* (T. 20a/17), *hadravat* (T.98a/11); *terre* “marul, hindiba, semiz otu, ıspanak gibi sebzeler.” (T.5b/14);

çiçek (F. 55a/19), *reyhan* (84a/15), *reyahin* (T.1b/13), *şükufe* (FN.14a/1), *zeharet* (T.44b/2);

ağaç (F.54b/2), *şecer* (T.5b/7), *eşcar* (F. 55b/7), *dıraht* (R.7b/8) , *fıdan* (M.84b/1), *nahl* “ağaç, fıdan” (G.3b/4), *nihal* “fıdan” (FN. 2a/2);

ekin (M.74a/6), *dane* (T.125a/10), *habb* (T.47b/16), *hububat* (T. 4b/3) gibi kelimelerle metinlerde yer almıştır.

• Bitkilerin ve özellikle ağaçların çeşitli kısımlarıyla ilgili zengin bir söz varlığı tespit edilmektedir. Mesela:

Ağacın gövdesini ifade etmek üzere *bil* (F.56a/8), *özdek* (F.55a/3), *kadd* (FN.10a/12), *gövde* (FN.4b/2), *sak* (R.10b/2) terimleri kullanılmıştır.

Ağacın dalları, *budak* (F.55a/11), *dal* (M.89a/7), *şah* “dal, budak” (F.55a/18), *gusn* “dal” (T.22a/20), *kazib* (T.72a/2), *agsan* “dallar” (T.9a/16), *fürü* “dallar” (T.22a/4), *azman* “büyük dal, diğerlerinden daha gelişkin olan dal” (R.25a/5), *çubuk* “körpe dal” (F.55b/23); *mülüh* “ağaç yetiştirmek için kesilen ince dal” (T.173b/10), *tegek* “asma dalı” (M.88a/12); kabuğu, *kab* (F.55a/22), *kısr* (T.51b/20); kökleri, *kök* (FN.4a/6), *pençe* “ağaçların, bitkilerin ince kökleri” (F.54b/7), *saçak* “asıl kökün çevresinde ek köklerin gelişmesiyle oluşan kök topluluğu” (F.55b/3), *pürçek* “bitkilerin saçaklı kökü” (FN.6a/12), *asl* (M. 84b/6), *usul* “kökler” (T.34a/15), *ırk* (T.94a/14), *uruk* “kök dalları, kolları” (T. 6b/22) olarak ifade edilmiştir.

Ağacın tepesine *toruk* (R.25a/6), tomurcuk veren yerlerinden her birine *göz* (FN.7a/5) denilmektedir. Yaprakları *berg* (R.7b/7), *yaprak* (FN.4b/3), *varak* (T.22b/3) / *evrak* (T.22a/17); meyvesi *bâr* (R.7b/7), *yemiş* (FN.6b/2), *meyve* (F.55a/10), *semer* (T.5b/8) / *esmar* (T.42b/4), *fevakih* (T.44b/2) olarak adlandırılmaktadır.

• Taradığımız metinlerde yer alan zirai işlemlerden bazıları şunlardır:

dik- (F. 54b/3) / *gars it-* (F.54b/7), *ek-* (FN.4a/6), *bille-* (FN.3a/7), *buda-* (F. 55b/9), / *kat' it-* (R.25a/10), *aşla-* (FN. 8b/6) / *taklim eyle-* (T.3a/20), *kalem al-* (FN. 8a/3), *çimlendir-* (R.13a/14), *ocak et-* (R.12a/1) , *su vir-* (FN.6a/2) / *suvar-* (M.85b/6), *bağ ve bustan it-* (T.33b/5), *gübrele-* (T.15a/3), *çapala-* (T. 15a/4), *zibl saç-* (T.21b/1), *cüft sür-* (T. 35b/1), *(meyve) devşür-* (M. 87a/14),

(yeri) düz- “ekmeye uygun hâle getirmek” (T.36a/6), ta ‘mîr it- “(Toprağı) ziraata uygun hâle getirmek” (T.36a/1), seyrelt- (M.84b/4), taldur- “fıdanı toprağa saplayarak dikmek” (F.54b/4), timar it- “ağaç bakımı yapmak” (F.54b/10), aluşdur- “toprağı havalandırıp hazırlamak” (R.13a/1), sürgile- (R.9a/7), taklib it- (T.12b/3).

• Ziraatın temel uygulama alanlarından “aşılama” etrafında oluşan zengin bir terminoloji göze çarpmaktadır:

Aşılama, aşlama, aşılama, vasl kelimeleriyle ifade edilmiştir. Aşı için alınan çubuk, kalem (F. 54b/2) ve kanırtmaç (R. 23a/9) olarak adlandırılmıştır.

Aşı çeşitlerinden bazıları: yarma aşı (R.22b/10), yaruk aşı (M.86b/6), Nabati (aşı) “Nabati dirler ki ağacı yarup aşlanur.” (M.92b/3); göz aşılama (R. 25b/13,14); yaprak aşılama (F. 55b/20), Yunani (aşı) “Yunani dirler ki yabrak aşıdır” (M. 92b/5); kab aşılama (F. 56b/11); zengir aşılama (R.26b/13); Rumi (aşı) “kabuk altı aşı, çoban aşısı” (M.92b/1); terkib-i ama “Kör aşı, bir bitki tohumunu diğerleriyle birlikte ekme suretiyle yapılan bir aşılama usulü” (T. 82b/18); inşab “bir ağacı arkurı delüp, bir çubugı biri yanından öte yanına geçürmekdür ana inşab dirler” (M.92b/5); gürüg “Türki’de bir ağacın gayrı ağaca bir budagı girmesiyle ol nev’de degül iken muhtelif yimişleri zahir olur” (T.114b/4) gibi.

• Metinlerde ziraatla doğrudan alakalı alet edevat isimlerinin yanı sıra doğrudan ilgili olmamakla birlikte zirai işlerde de kullanılan araç gereç isimleri tespit edilmektedir:

tahra “Bir tür budama bıçağı” (FN.7a/11), mincel “mincel ki ana tahra dirler” (R.24a/9), destere (ağacı budamak için) (R. 43b/5), ey / ay demüri “Marangozların, semercilerin ve taşçıların oyma ve delme işlerinde kullandıkları demir kalem.” (T.90b/10), (aşılama için kullanılan) biz gibi sivri demirler (M.94b/4); saban (R.39b/1), mihras “saban” (T.60a/19), orak (T.123b/13), çapa (R. 39b/1), sürgi “tarlayı düzelterek ekime hazırlayan alet” (T.129a/20), tagar “ağız geniş, büyük toprak küp” (T.38b/1), macur (T.37a/5) gibi.

• Taradığımız metinler içinde sadece *Terceme-i Kitabü'l-Filaha*’da bazı bitki hastalıklarından da bahsedilmektedir. Bu hastalık isimlerinin hepsi Arapça kökenlidir:

istirha “üzümde görülen bir hastalık” (T.101a/10), cemre “hatmi bitkisinde görülen bir hastalık” (T.175a/13), sâkıl “ağaçlarda görülen bir hastalık” (T.102b/13), yarakan “bitkilerde özellikle de ekinlerde görülen bir hastalık” (T.100b/5), afet-i nücüm “üzüm yapraklarının normalinden fazla kızarması” (T.99a/1) gibi.

• Metinlerde bazı bitki zararlılardan da bahsedilmiştir. Bunlardan bazıları:

kesegen (R.40a/8), *gezgi* (R. 39b/15), *benat-ı verdan* “bitki zararlısı bir cins kurt” (T.179b/21-22), *toñuzlan böceği* (T.78a/13), *çekirge* (T.109b/3), *yeşil deraric* “bağırtlak kuşuna benzeyen bir kuş” (T.103a/13), *urûk-ı arz* “ağaçlara zarar veren bir cins kurt” (T.109a/1) gibi.

Bitkilerde görülen çeşitli gelişme ve bozulma safhalarını ifade etmek için, bir kısmı günümüzde kullanılmayan, bazıları deyimleşmiş Türkçe birleşik fiiller kullanılmıştır:

meyvesin tamam et- (R.6b/10), *(çubuğun) sıyı çekil-* (R.13a/13), *(yaprak, ağaç) hazan ol-* (R.25a/12), *köki berkiş-* (R.7b/15), *meyve gök ol-* (M89b/4), *kök saçaklu ve sahih ol-* (R. 9a/10), *kök salkım saçak ol-* (FN.4b/10), *meyve hurde ol-* (FN.5a/1), *dal kurgaz* “kuru, zayıf, cılız” *ol-* (FN.5b/11), *ağaç uyan-* (M.83b/6), *kök bağla-* (T.52b/10), *ağaca su yüri-* (M.96b/1), *ağaç açıl-* (T.86a/15), *yaşar-* (F.54/7) *yaprak öl-* (T.104a/21), *fıdan müteessir ol-* (F.54b), *evin tut-* “içlenmek, tohumlanmak” (R.35b/15), *kamet çek-* “boy uzamak” (F.55a/5), *kamet sal-* “boy atmak” (F.55a/20), *fıdan kemal bul-* (F.54b), *fıdan yire pençe sal-* (F.54b/7), *meyve baliğ ol-* (T.66b/18), *ağaç pejmürde ol-* (T.105b/3) gibi.

Tarımla ilgili söz varlığımız, tabii ki bu örneklerle sınırlı değildir. Sadece ziraat kitaplarının içinde değil başka konularda yazılmış -eczacılık, botanik gibi- eserlerin içinde de tarımla ilgili malzeme bulunduğu göz önüne alınarak, bu konuda yapılacak kapsamlı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

KISALTMALAR

Muhtasar fî İlmi'n-Nücum ve'l-Filâha **M**; *Terceme-i Kitabü'l-Filâha* **T**; *Felâ hat-name* **F**; *Revna-ı Bustan* **R**; *Filâhat-nâme* **FN**.

KAYNAKLAR

- AYDIN, Mükerrrem Bedizel Zülfiyar (haz.), *İbn Avvam, Terceme-i Kitabü'l-Filâha (Ziraat Kısmı)*; *Çevirimetin-İnceleme-Sözlük*, Mütercim: Muhammed b. Mustafa b. Lutfullah, İstanbul 2011, Kitabevi, 495 s.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 3. Baskı, Ankara 1978.
- ERKAN, Arif, *El-Beyan; Arapça-Türkçe Büyük Sözlük*, Yasin Yayınevi, İstanbul 2006.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, R. ŞEŞEN, M. S. BEKAR, G. GÜNDÜZ, V. BULUT, *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, 2 C, IRCICA, İstanbul 2006.

- KEMANİ PEHLİVAN, *Filâhat-nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud 5612, İstinsahı 1163/1749, 17 Varak.
- MÜTERCİM ASIM EFENDİ, *Tercemetü'l-Kamus*, 3 C, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1315.
- ÖNLER, Zafer (haz.), *Revnak-ı Bustan*, TDK Yay., Ankara 2000.
- ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR, Sezer, “Anadolu Sahasında Yazılmış bir Tarım Eseri: ‘Felâhat-Name’”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 15, İstanbul 2006, s. 97-120.
- REDHOUSE, James W., *A Turkish and English Lexicon; Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Beyrut 1987.
- STEINGASS, F., *Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beyrut 1998.
- TDK, *Derleme Sözlüğü*, 12 Cilt, TDK Yay., Ankara 1963-1993.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, 11.Baskı, TDK Yay., Ankara 2012.
- TDK, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1983.

TÜRKÇE ORGAN İSİMLERİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU¹

Giriş

Dilin evrimi teorisi² üzerinde çalışanlardan Bickerton’a göre insanlar dil edinme sürecinde şu iki aşamadan geçmiştir: İlki, en eski insanların özel koşullarda kullandığı sınırsız sembollerden (sesler, kelimeler veya işaretler) oluşan bir ön-dil yani *proto-dil*, ikincisi daha sonra edindikleri, bu sembollerin tedrici birleştirilmesinden ortaya çıkan günümüzde kullandığımız dilin temelini oluşturan ve bugünkü dile çok büyük farkı olmayan *modern dil* yani, gelişmiş dildir (Jankendoff 1999: 272). Yapılan çalışmalar, insanoğlu proto-dilden (söz öbeği veya söz dizimi olmayan) modern dile (söz öbeği veya söz dizimi olan) geçerek dilin evrimini gerçekleştirirken dilin kurallarının da yavaş yavaş şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu süreç dil biliminde *gramatikleşme* olarak isimlendirilmiştir. Dilin gramatikleşme sürecinde sembollerin birleşmesi ve sistemleşmesini takiben, dildeki kelime kategorileri meydana gelmiştir. Yapılan çalışmalar kelime türlerinin öncelik sorununa da değinmektedir. Son on yılın en önemli çalışmalarından birine imza atan, dil bilimci Heine ve Kuteva (2007) modern dillerdeki gramatikleşme anlayışından yola çıkarak erken dildeki dil bilgisinin kademeli gelişimini yeniden yapılandırmaya çalışmaktadır. Onlar edatların isimlerden türediği, fiillerin isimlerden sonra ortaya çıktığını bu açıdan isim kategorisinin dilin ve dil bilgisinin ilk “tabaka”sı olduğunu ortaya koymaktadırlar (Heine ve Kuteva 2007: 111). Öte yandan, dilin evrimi

¹ T.C. Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi.

² Dünyada *Dilin Evrimi* teorisi Darwin’in 1859 yılında yayımladığı *Türlerin Kökeni* (The Origin of Species) adlı kitabıyla başlar. Sonra, tüm dünyada dilin evrimi teorisi üzerinde araştırma ve yazı yazma çılgınlığı başlar. 1950’lerde Chomsky ile dil bilimi konuları büyük dönüşümünü yaşar, daha sonraları çalışmalar seyrekleşir ve konu çekiciliğini kaybeder. 1990 yılında Pinker ve Bloom “Natural Language and Natural Selection” başlıklı makalesini *Behavioural and Brain Sciences* dergisinde yayımlar. Bu makaleyle birlikte dilin evrimi konusu tekrar hararetli tartışmalara sahne olur ve çok önemli eserler meydana gelir.

teorisi üzerinde çalışanlar çocukların dil edinme sürecinin izlenmesi sonucu elde edilen veriler ile en eski insanların dil edinme süreci arasında bağlantı kurarak dilin evrimi sorununa cevap arama çabalarını sürdürmektedirler. Çocuklar hepimizin bildiği gibi, başlangıçta çeşitli sesler, heceler çıkarırlar, biraz daha büyüdüklerinde ise önce nesne isimlerini söylemeye başlarlar ve daha sonraları diğer kelimeleri öğrenirler.

İnsanoğlunun doğada karşılaştığı nesne, varlık, eylem ve olaylara önce ad vermesi, sonra rengini, özelliğini, niteliğini tanımlaması ve daha sonraları elde ettikleri bütün bu bilgileri birleştirerek kelime öbekleri ve söz dizimini ortaya çıkarması ve sonunda kullandıkları dilin iletişimi sağlayan mükemmel ve karmaşık sistemlerden oluşan varlığa dönüşmesi ad cinsinden kelimelerle çıktığı yolculuğunun son safhasında gerçekleşmiştir. Dünya dilleri için geçerli olan bu teori Türkçenin kendine has bir takım dil bilgisi özelliklerinin olmasına rağmen Türkçe için de geçerli olmalıdır. Ancak, bugüne kadar Türkçe ne Evrensel Gramer³ teorileri ışığında ne de ona karşı cephede yer alan dil bilimcilerin⁴ ortaya attığı teoriler ışığında ele alınıp incelenmiştir. Fakat Türkçenin genel dil bilgisel özelliğinden bakıldığında adlar dışındaki kelime türlerinin tek başlarına kullanılamaması ve fiillerin daima isimlere (eylemi meydana getiren nesne veya varlığa) bağlı olarak anlamlarının somutlaşması olayı konuyla ilgili araştırmalarda ipucu olabilir düşüncesindeyiz.

Türkçedeki organ adlarının nasıl oluştuğu ve anlamları konusunda daha önce yapılan çalışmalara baktığımızda daha çok ses yapısı ve semantik anlamları açısından ele alındığı görülür. Türkçenin köken bilimi çalışmalarına kaynaklık eden büyük çalışmalardan başta Clauson'un sözlüğü (ED) olmak üzere, belli başlı sözlüklerde, *köz*, *burun*, *kulak*, *el*, *kol*, *ayak* gibi en sık kullanılan ve bilinen organ adlarının kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi bulmak zordur. Dilin tedrici gelişmesi ve evrimi teorileri ışığında Türkçenin ele alınıp önce isim kategorisinin ortaya çıktığı düşüncesi ile Türkçe kelime hazinesinin temel taşlarından olan organ adlarının kökeni ele alınır, köken bilimi çalışmalarına az da olsa yardımcı olacağını düşünüyoruz.

³ Dildeki benzerliklerin temelinde dil bilgisi açısından ortak sistemi paylaştığı düşünülerek ortaya atılan *Evrensel Gramer (Universal Grammar)* teriminin ve teorisinin en güçlü savunucuları Chomsky, Radford ve Bickerton gibi dil bilimcilerdir. Konuyla ilgili ayrıntılar için bk. Chomsky, N. (1968), *Language and Mind*, Harcourt, Brace & World, Inc.; Radford, A. (2004), *The Minimalist Syntax*, Cambridge; Bickerton, D. (2003) *Symbol and structure: A comprehensive framework for language evolution*. Christiansen M. ve Kirby, S. (haz.), Language Evolution. Oxford University Press.

⁴ Evrensel Gramer teorisini kabul etmeyenlerin başında Corballis gelmektedir. Corballis'in görüşleri için bk. Corballis, M. C. (2003) *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi*. (çev.: Aybek Görkey). Kitap Yayınevi.

Türkçe Organ Adlarının Yapısı

Eklemeli dil olan Türkçede kelime köklerine eklerin getirilmesiyle yeni kelimeler türetilir. Türkçe kelimelerin çoğu tek heceli köklere indirgenebilir ve bu tek heceli kökler arasında isim kökleri olduğu gibi fiil kökleri de bulunur.

Türkçedeki organ adlarının yapısı da bu genel özellikten istisna değildir. Şuana kadar tespit edilen veya kökeni üzerinde belli fikir ortaya atılan çalışmalardan bakıldığında organ adları aşağıdaki şekilde gruplara ayrılabilir.

- a) Anlamını henüz tespit edemediğimiz ad köklerinden oluşan organ adları.
- b) Ad köklerine ek getirilerek yapılan organ adları.
- c) Fiil köklerine ek getirilerek yapılan organ adları.

Birinci grupta yer alan organ adlarını ana Türkçe (belki de Ana Altayca) devrinde çekirdek söz varlığının oluşması sırasında meydana gelen birincil organ adları olarak düşünebiliriz. Bu organ adları sesler veya seslemlerden, ya da bizim anlamını henüz tespit edemediğimiz isim köklerinden yapılmış olabilir.

Fiilden yapıldığı düşünülen organ adlarından örneğin *köz*'ün dayandırıldığı *kö-* fiilinin görmekle değil de bağlamakla ilgili anlamı daha önce tespit edilmiş ise de, gerçekten gözle ilişkili olup olmadığı konusunda ihtiyatlı davranılmıştır.⁵ Ancak *göz* kelimesinin Ana-Tü. **kōrs* olabileceği görüşü vardır (Tenişev 1997: 209). Göz organ adının kökeni ED'da *kō:z* olarak verilmiş ve *kör-* ile çok eski bir köken birlikteliği olduğu ifade edilmiştir (ED 756b). Türkçedeki *-z* ekinin bir tesniye (*ikili*) eki olduğunu ileri süren teorinin *omoz*, *beñiz*, *ti:z*, *kögöz*, *kō:z*, *yamōz* (*yemiz*) "*uyluk*" gibi kelimelerde kabul edilebilir açıklamaya dayandığı görülse de *ağız* ve *boğaz* gibi organ adlarında ve *ikiz* gibi kelimelerde açıklanamadığı ortadadır (bk. Clauson 2007: 187).⁶ Bu grupta yine, *kol*, *bel*, *dil* (<**tilk*, Tenişev 1997: 227), *kıl* (<**kulk*, Tenişev 1997: 196) gibi kökeni belirlenemeyen organ adları da vardır.

İkinci grupta yer alan organ adları, isim köklerine isimden isim yapan ekler eklenerek yapılan organ adlarını kapsamaktadır. Ör.: *boyun*, *bıkın* (<**bıka*

⁵ *kö-* "bağlamak" fiili ve *köz*, *kör-* sözleriyle ilişkileri ile ilgili olarak bk. (Hacıeminoğlu 1991: 27, 36).

⁶ Erdal'ın konuyla ilgili görüşünde bazı farklılıklar vardır. Ör.: *ağız* Erdal'a göre tesniye eki alan grupta değerlendirilmelidir, çünkü çene çifttir; bunun aksine, *māñiz* ikili bir organ değildir, *ikiz* sözündeki *-z* eki ise *biz* ve *siz* zamirlerinde olduğu gibi çoğul bildiren ektir (GOT 162, dipnot). Ekle ilgili daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Erdal (OTWF, 325-326).

“yan, kalça”, Tenişev 1997: 280), *taşak*, *yanak* gibi organ adlarının kökünün isim olduğu ve organ adı yapan ekler olarak bilinen eklerle yeni sözler olarak yapıldığı kabul edilmiştir. Ancak, bu grupta yine pek çok organ adının semantik çerçevede insanın düşünce yapısının temel işlevi sonucu meydana geldiği söylenebilir. Nitekim dilin evrimi teorisinde semantik ilişkiler *proto-dil* sürecinin daha ikinci aşamasında rol oynamaya başlamıştır.⁷ Bu noktada daha önceden ortaya konulan +gAk ve +Ak ekleriyle yapılan metaforlu organ adlarını örnek olarak göstermek mümkün⁸. Ör.: *sıçğan+ak* “kas” (fareye benzetilerek), *kadırgzak* “nasırlı el” (tarçın kabuğuna benzetilerek), **tirs(g)äk* “dirsek” (dize benzetilerek), *ernek* “parmak” (küçük erkek, kişiye benzetilerek), *bakaçuk* (*baka* “kurbağa”ya benzetilerek)...(OTWF 74-75).⁹ Bu gruptaki organ adlarının kökleri çoğunlukla bilindiği veya anlamları tespit edilen isimler olduğu için etimolojisi konusunda bir problem yok gibi görünüyor. Fakat bu grupta da anlamını henüz açıklayamadığımız için köküyle ilgili belirsizlikler süren organ adları vardır. Ör.: Ana Türkçede **bilek* (Tenişev 1997: 250) olan ve hemen hemen bütün lehçelerde aynı biçimde kullanılmakta olan organ adının sonundaki hece organ yapan ek olarak kabul edilirse, o zaman kökü **bil* olan bir isimden metaforlu olarak yapılan bir organ adı olduğu düşünülebilir.¹⁰

⁷ *Evrensel Gramer* görüşünün destekçilerinden Jaccendoff kendi görüşlerini Bickerton’un görüşleri üzerine temellendirerek proto-dil ve modern dil oluşumunu dokuz aşamalı bir modelle ortaya koyuyor ve dil evriminin kademe kademe gerçekleştiğini öne sürüyor. Bu aşamalar ve ayrıntılarla ilgili bk. (Jaccendoff 1999: 273).

⁸ Bu eklerle yapılan metaforlu organ adları ile ilgili daha fazla bilgi ve açıklamalar için bk. (OTWF 74-76); (Kemal 2003:168-170).

⁹ Erdal, bu gruba dâhil ettiği *topık* “ayak bileği kemiği” kelimesinin metaforlu yapılan organ adı olduğunu ifade etse de bunun bir istisna olduğu görüşündedir, çünkü, +Ak ve +gAk ekine karşın +Ik ekiyle metaforlu olarak yapılan organ adı *topık* dışında görülmemiştir (OTWF 43-44). Ayak bileği kemiği bildiğimiz gibi yuvarlak bir kemiktir. Eğer bu organ topa benzetilmiş ve metaforlu olarak yapılmıştır görüşü kabul edilirse, *top* sözünün ana Türkçe veya daha eski dönemlerdeki anlamı bilinmelidir. Elbette eskiden bu sözün günümüzdeki anlamda bir spor aletinin adı olduğunu düşünmemiz zor, fakat, kelimenin eskiden beri yuvarlak nesneler için kullanılıp kullanılmadığı araştırılabilir. Nitekim, dilimizdeki *toplamak* eylemi de, “bir araya getirmek” anlamında olup yuvarlaklaştırma anlamını da çağrıştıracaktır; Metaforlu kavramsallaştırma sonucu elde edilen organ adları grubuna dâhil edilen bir başka organ adı *kulkak*’tır. Erdal bu sözün kökeninin *kul* “köle” olduğunu ileri sürer (OTWF 75). Ancak, bu görüşün kabul görmesi için Türk sosyokültürel yapısının çok iyi incelenmesi ve Türk sosyal gerçeğinde efendi-kölelik durumunun tarihi süreçleri tespit edilmelidir. Bu konudaki görüşlerimiz için bk. (Kemal 2003: 168, dipnot.)

¹⁰ *bilek* organ adının etimolojisi ile ilgili, anlamı bakımından sayı adı *bir* ve *birleş-*, *birlik* kelimeleriyle ortak kökten olduğu ve **bi-(bi-r/bi-l)* kökü düşünülmeyle birlikte, yine *bil-e* (keskinleştir-, incelt-) fiili ile bağlantı kurularak *bi-l-e-k* biçimi de önerilmektedir. bk. (Başdaş 2004: 55).

Bazı organ adlarının temsil ettiği organı bırakarak bir başka organa ad olduğu, böylece kelimenin anlam değişmesi yaşadığı da görülmektedir. Ör.: Ana Türkçedeki biçiminin **ka:pak* veya **ka(a:)mak* olduğu düşünülen “göz kapağı” anlamındaki sözün Altay dilleri içindeki eş değerleri ve onların “baş, kafatası, ön; alın, yüz, kaş; evvel, önce; ön taraf, ileri taraf, karşı taraf...” gibi anlamlarını karşılaştıran Tenişev kelimenin asıl anlamının “alın” olduğunu düşünmektedir (Tenişev 1997: 199-200). Eğer kelimenin asıl anlamı “alın” ise ve göz gibi bir organın ön tarafı olduğu kabul edilerek bu organa ad olmuş ise kelimenin anlam genişlemesi sonucu ortaya çıktığı ve temeli benzetmeye dayalı metaforlu kavram yaratma sonucu meydana geldiği düşünülebilir.

İnsanın düşünce yapısının metaforlu olduğu idrak dil bilgisindeki en önemli tezlerden biridir (bk. Lakoff/Johnson 1980)¹¹. En ilkel insanlar da düşünce yapısının bu özelliğini dil edinme sürecine hizmet ettirmiş, yeni kelimeler yeni anlamlar elde etmeyi bilmiştir. Yukarıdaki örnekler bunu kanıtlamaktadır. İnsan düşüncesindeki bu özellik dilde kullanılan kelimelerin çok anlamlı olmalarını sağlamıştır. Kelimeler çok anlamlı olarak anlam açısından genişlerken ait oldukları kategorilerde de değişmeler, geçişmeler meydana gelebiliyor. Yukarıda gördüğümüz ad köklerine eklenen eklerle metaforlu anlam içeren yeni organ adlarının yapılabildiği gibi, Türkçede ad kökenli organ isimlerinden metaforlu anlama sahip fiiller de yapılabilmektedir. Dilin zenginleştirilmesi veya yeni anlamlar üretmesinde hemen hemen bütün dünya dillerinde başvurulan bu yöntem, belki de *Evrensel Gramer*’cilerin neden gramere evrensel dediklerinin sebeplerinden biri olsa gerek. Türkçede organ isimlerinden yapılan pek çok fiil vardır. Ör.: *gözlemek, dilemek, ayaklanmak, ellemek, yürekli olmak, kollamak, göğüslemek, ayaklaşmak* (Mod. Uyg.) “sonlanmak, bitmek”... gibi. Bu eylem adları bütün Türk lehçelerinde eskiden günümüze kadar geniş kullanılmaktadır. Bu fiillerin yapısından veya çekirdek anlamından baktığımızda tamamen metaforlu bir yapıya sahip olduğu gözlemlenebilir.

Üçüncü grupta yer alan organ adları, fiil köklerine ek getirilerek yapıldığı düşünülen organ adlarıdır. Birinci grupta yer alan organ adları gibi bu grupta yer alan veya şimdilik bu grupta olduğunu düşündüğümüz organ adlarının kökeni ile ilgili görüşler henüz kesinlik kazanmamıştır. Köken bakımından açıklığa kavuşamamış olan pek çok organ adı bu grupta yer almakta ve kökeni hakkında ancak tahminler ortaya konulmaktadır. Ör.: Yukarıda dile getirdiğimiz *köz* sözünde olduğu gibi *közle* ilgili bir *kö-* fiilinin varlığı kesinlik kazanmamıştır.

Şimdilik bu grupta yer alan bir başka örnek, *adak* > *ayak* kelimesinin kökeni hakkında etimolojik kaynaklarda farklı kökler dile getirilmiş ise de

¹¹ İdrak dil bilimi ve metaforla ilgili konulardaki ayrıntılar için bk. (Kemal 2003, Bölüm I).

kelime kökünün fiil olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu söz Ana-Türkçede **adək* biçimindedir (Teneşiv 1997: 288). Kelimenin, Eski Türkçede *adək*, Orta Türkçede *azək*, *ayək* şekillerinde görüldüğünü ifade eden Eren, kelimenin kökünü *ayək* < *adək* < *at-(*ad-)* şeklinde açıklamış ve Doerfer'in Orta Türkçedeki **ay-* kökünü Hint-Avrupa dillerindeki *ay-* “gitmek” fiiline bağladığını ifade etmiştir (ES: 26a-27b). Kelimenin *adək* biçimini sözlüğüne madde başı olarak alan Röhrborn ise kelime kökünün *ad-*, *yay-* (“[auf der Erde] ausbreiten”) fiili olduğunu ileri sürmüştür (UW 45b). Clauson kelimenin kökeni üzerinde durmamış, ilk anlamının “bacak, ayak” olabileceğini belirtmiştir (ED 45a). İkiz organ isimlerinde tespit edilen çoğul bildiren *-z* ekinin *ayək* kelimesinde de olması beklenirken, kelimenin eski biçimlerinde bu eke rastlanmaz (DLT'de *azək* şekli *d~z* değişimine bağlanmaktadır). Ancak, kelime kökü **ad-* olarak kabul edildiğine göre sonundaki *-ək* eki fiilden isim yapan ek olarak bakılmış, üzerinde fazla durulmamıştır. Fakat, söz konusu ekle ilgili son derece ilginç bir çalışma Başdaş tarafından yapılmıştır. Başdaş'ın çalışmasında Türkçede *-k* ünsüzü ile biten organ adlarından 43'ü tespit edilmiş ve *-k* ünsüzünün çokluk bildiren ek olduğu sonucuna varılmıştır (2004:54)¹². Bu organ adlarının kuralı olarak *+Ak/+Ik/+Uk* ekleriyle yapıldığı görülür. Aslında ek *-k* ünsüzüdür, ondan önce gelen ünlüler kelimenin köküne göre tercih edilmektedir. Görüldüğü gibi, bu ekle yapılan organ adları *-z* ekiyle yapılan organ adlarından çok daha fazladır ve gözlemlediğimiz kadarıyla, çoğu ikili organ adlarıdır. Eski Türkçenin ilk evresini oluşturan Köktürkçede düzenli çokluk eklerinin bulunmadığını biliyoruz. Çoğul kategorisinin gramatikleşme süreci Uygur ve Karahanlılar Dönemi'nde ancak tamamlanabilmiştir (bk. GOT, 158-159). Fakat birden fazla nesneyi ifade etmek için kullanılan bazı sesler veya ekler düzenli çokluk bildiren eklerden çok daha önce meydana gelmiştir. Eski Türkçeden tespit ettiğimiz *+t* bunlardan biridir. Bunun yanı sıra, yukarıda zikrettiğimiz *-z* eki ile birlikte, organ adlarına eklenen *+(A, I, U) k* ekinin çoğul bildiren ek olduğunu dile getiren çalışmalar da bunu kanıtlar niteliktedir. Fakat, çokluk kategorisinin Türkçede isim çekim eklerinden biri olduğu ve yalnızca isim veya isim cinsinden kelimelere gelebildiği düşünüldüğünde eğer *-k*'den önceki *-a* sesi fiilden isim yapan ek değilse, *ayək* kelimesini de içine alan organ adlarının fiil köküne çokluk bildiren ekin eklenmesiyle yapıldığını ileri sürmek dil bilgisi kurallarına da aykırıdır. Bu noktada, kökü fiil olarak açıklanan bu tür organ adları bir kez daha gözden geçirilmelidir.

¹² Bu 43 organ adı şunlardır: *aşık, ayak, bacak, bağırsak, bıyık, bilek, bokuk, böbrek, böksik, çıçalak, çıkanak, dalak, damak, dirsek (*tirs(g)äk), dudak, emçek, ernek, gırtlak, göbek, incik, kasık, kemik, kıkırdak, kindik, kirpik, koltuk, kökirek, kulak, kursak, kuyruk, parmak, sagak, sünjük, şakak, taşak, topuk, toynak, uyluk, yanak, yumruk, yutak, yürek* (Başdaş 2004: 54). Bunların içinde *bacak* ve *gırtlak* gibi kelimelerin Türkçe olup olmadığı tartışılabilir.

Bu grupta yer alan çoğu organ adının kökleri kaynaklarda fiil olarak tespit edilmiş olsa da, bu fiillerin aslında kök olmadığı, kök olduğunu sandığımız birimin daha ufak, anlamlı birimlere ayrılabilirdiği gözlemlenmiştir. Ör.: *burun* organ adının kökeni ile ilgili *bur-*“kokmak” fiilinden çıktığı görüşü vardır (Doğan 2005: 146). Mod.Uyg.’da da *pura-* (<*bura-*) “koklamak” *purak* “koku” anlamında kullanılır (UTİL I 747a-b). Burun sözünün kökeniyle ilgili ED’de herhangi bir bilgi yoktur. Fakat metaforlu olarak “önde, önce” anlamları kazandığı ifade edilmiştir (366b-367a). Eren sözlüğünde *bur-* “kokmak, koku vermek” kökünden *-(u)n* eki ile yapılan organ adı olduğu görüşündedir (ES 64b). Ancak, *bur-* fiilinin koku ile ilgili Erdal’ın ortaya koyduğu *bu:* “buğ, buhar, buğu” isim kökünden *+r-* ekiyle “buharlaştırmak, buhar vermek” fiilinin yapıldığı görüşü dikkat çekicidir (OTWF 500). “Duman” veya “buhar” anlamına gelen kelimenin kökünün en erken dönemlerde *bu:* olduğu daha sonraki dönemlerde *bu:ğ* (Kıp.) ve *buğ* (Çağ., Osm.) biçimlerinin de görüldüğü bilinmektedir (ED 292a). Aslında fiil kökü olarak düşündüğümüz kelimelerin isim kökünden türetilen birer fiil gövdesi olma ihtimali de bu örnekte görüldüğü gibi çalışmalar sonucu ortaya çıkabilir. Bu yüzden burun organının kökünü belirlerken *bu:* “buhar, duman” kökü üzerinde düşünmekte yarar vardır. İdrak analizinde de koku veya koku almak ile buhar arasında bir bağlantı kurulabilir. Sadece koku alma değil, daha önemli işlevi nefes alma ve nefes verme olan organımızın, çok eski insanların yaşam koşulları göz önünde bulundurulduğunda da, buharla ilişkili olarak ortaya çıkan bir fiilden türetilmesi çok daha mantıklı ve olağan görünmektedir. Bu varsayıma göre, *burun* < *bu:(ğ)+(A)* *r-un* gibi bir morfolojik yapıdan gelişmiş olabilir.

Kelimelerin proto-dildeki biçimleri araştırılmadan ve tespit edilmeden kökeni hakkında yorum yapmak son derece zordur. Ör.: Clauson sözlüğünde *baş* kelimesinin *baş* ve *ba:ş* yazılışlarının ikisinin de ‘baş’ anlamında kullanılmasının bir yazım hatasından kaynaklandığını düşünerek *ba:ş* seklini ‘yara’, *baş* seklini ise ‘organ olan baş’ anlamında yorumlamıştır (ED 375a). Nitekim, *baş* kelimesinin kökeninin *balç* olabileceğini ilk dile getiren Ramstedt’in görüşüne sonraları pek çok araştırmacı katılmış, Tenişev de bütün Altay dillerinden paralellerini karşılaştırdıktan sonra ana Türkçedeki biçimini **balç* olarak almıştır (1997: 194). Bunun gibi kelimelerin ilk çağlardaki biçimlerinin ne şekilde oldukları eklerin ilk hangi şekle eklendiğini tespit edilmesi köken çalışmalarında çok önemlidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, kökeni fiil olarak kabul edilen organ adlarının veya kelimelerin ileride idrak semantiği açısından mantıklı açıklaması bulunan birer isim kökünden meydana geldiği tespit edilirse şaşırılmamak gerekir.

Sonuç

Organ adlarının en temel çekirdek söz varlıklarından olduğu düşünülerek ve dilde en erken dönemlerde olduğu varsayılarak ele alınan bu köken çalışması denemesi Türkçe kelimelerin kök-ek bağlamında nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir fikir vermeyi amaçlamaktadır, bu yüzden organ adlarının kökeni konusuna ancak bir giriş niteliği taşıyabilir.

Öte yandan Türkçenin bize kadar ulaşan yazılı kaynaklarının 8-9. yy.a ait olmasından dolayı etimolojik çalışmalarda bu döneme ait kaynaklardan elde edilen kelime şekilleri temel alınmaktadır. Oysa kelimelerin lehçeler veya yakın dillerdeki, daha eski dönemlerdeki şekilleri de göz önünde bulundurulmalı veya en eski şekli hakkındaki tahminler belirtilmelidir. Bunun yapılabilmesi için modern dil biliminde kullanılan kelimeleri yeniden kurma veya yapılandırma (rekonstrüksiyon) yöntemine başvurulmakla birlikte idrak semantiği kuramlarının da göz ardı edilmemesi faydalı olacaktır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- BAŞDAŞ, Cahit (2004), “Türkçe Organ Adlarında Kelime Sonu -k ünsüzü ve Çokluk”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 5 (Mart): 53-64.
- CLAUSON, S. G., (2007), “Türkçede Sekizinci Yüzyıl Öncesi Kullanılan Ekler” (çev.: Uluhan ÖZALAN), *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 (Güz):185-196.
- CLAUSON, Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press (ED).
- DOERFER, G. (1980-1981), “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”, *TDAY-B*, 1980-81: 1-11.
- DOĞAN, Levent (2005), “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme: Ana ve Ara Temel Kelimeler”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, 141-163.
- ERDAL, Marsel (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Vol: I, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (OTWF)
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*. (Handbook of Oriental Studies. Section8 Uralic&Central Asian Studies 3), Leiden, Boston. (GOT)
- EREN, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara. (ES)
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- HEINE, Bernd ve Tania Kuteva (2007), *The Genesis of Grammar: A Reconstruction*, Oxford Studies in the Evolution of Language 9, Oxford University Press, London.
- JACKENDOFF, R. (1999), “Possible stages in the evolution of the language capacity”, *Trends in Cognitive Sciences*, 3/7: 272-279.

- KEMAL, Mağfired (2003) *Buddhist Türkçe Eserlerinde Metafor*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Longman-Metro, *Büyük İngilizce-Türkçe-Türkçe Sözlük*, 1993 İstanbul. (BITTS)
- RÄSÄNEN, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki (VEWT).
- RÖHRBORN, K. (1977-81-88-94): Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag (UW).
- TENİŞEV, E. R. (1997), *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tiurkskikh yazıkov - Leksika*, "Nauka", Moskova.
- Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti*, C I, 1990: Pekin - Urumçi. (UTİL)

ÇAĞDAŞ SİRP DİLİNDE TÜRKÇE ALINTILARIN ANLAM BİLİMSEL-TÜREVSEL ANALİZİ

Marija ĐINĐIĆ

Çağdaş Sırp dilinde Türkçe alıntılarının tam sayısı bilinmiyor, ancak bu sayı, geçen yüzyılın ilk yarısında çıkan Şkaljić'in sözlüğüne (Škaljić 1989) kaydedilen yaklaşık 9.000 sözcükten daha azdır. Aynı dönemde yayımlanan *Matica Srpska Sözlüğü* (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* 1967-1976) yaklaşık 2.600 Türkçe sözcüğü içermektedir. Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalar ise, kimi alıntılarının tüm türevleri ve ses bilgisel varyansları dâhil edildiğinde bu sayının daha yüksek olup 6.000 sözcüğü aştığını göstermektedir. Öte yandan, tek ciltli *Sırpça sözlüğünde* (*Rečnik srpskoga jezika* 2007), 850 sözcük, Türkçe alıntı olarak belirtilmiş; türevleri ile beraber bu sayı toplam 2.000'e ulaşmaktadır. Edebî eserlerde ortaya çıkan yerel ağızlara ait sözcükleri de kaydeden altı ciltli sözlükte ise, doğal olarak daha çok alıntı yer almaktadır.

Her dilde aynı zaman eski ve yeni sözcüklere rastlanır ve bunların dağılımı yaş, cinsiyet, toplumsal sınıf, meslek gibi çeşitli faktörlere bağlıdır. Zamanla Türkçe sözcüklerin statüsü değişmiştir. Bir dilin söz dağarcığına art zamanlı olarak bakıldığında sözcük kullanımının, günlük hayattaki değişimleri ile paralel olarak değiştiği gözlemlenmektedir: bazı sözcük birimleri artık kullanılmamakta, öte yandan başkaları dile girmektedir. Sözlük hazinesini pasif ve aktif olarak ikiye ayırırız. Türkçe sözcükler, Sırp dilindeki sözcük hazinesinin hem aktif hem pasif parçasıdır. Pasif sözcük hazinesinde, artık kullanılmamakta olan veya kullanımı sınırlı olan Türkçe sözcükler, eski biçimler (*đemija* (gemi), *ajluk* (aylık), *atlija* (atlı), *većil* (vekil), tarih ile ilişkili (*beglerbegluk* (beylerbeylik), *bimbaša* (binbaşı), *ferman* (ferman), *valija* (vali) ve yeni sözcükler *kaldırmaš* (kaldırım mühendisi, avare), *besparaš* (parasız kişi) yer almaktadır. Aktif sözcük hazinesine günlük yaşamda kullanılmakta olan çok sayıda sözcük girmektedir. Dilimizde Türkçe sözcüklerin sayısı fazladır ve ana dili Sırpça olanlar, *badem* (badem), *bakar* (bakır), *čarapa* (çorap), *čaršav* (çarşaf), *čekić* (çekiç), *česma* (çeşme), *dugme* (düğme), *džep* (cep), *inat* (inat),

jastuk (yastık), *jorgan* (yorgan), *kafa* (kahve), *kafana* (kahvehane), *kajmak* (kaymak), *kajsija* (kayısı), *kaldırma* (kaldırım), *kapija* (kapı), *kesa* (kese), *kreč* (kireç), *kusur* (küsür), *kutija* (kutu), *marama* (mahrama), *miraz* (miras), *oklagija* (oklava), *peškir* (peşkir), *saksija* (saksı), *sanduk* (sandık), *sunder* (sün-ger), *šečer* (şeker), *tavan* (tavan), *turpija* (turpu) gibi sözcükleri yabancı bir dilden geçmiş sözcükler olarak görmemektedir.

Ölçünlü Sırpçadaki Türkçe alıntılarının araştırılmasında Türkçe sözcüklerin adaptasyonu, özellikle anlam bilimsel ve türevsel anlam bilimsel adaptasyonu, incelenmesi gereken konulardandır. Bu çalışma, Türkçe alıntılara özgü anlam bilimsel türevsel süreçler ile ilgili bazı sorulara yanıt vermeye çalışmaktadır.

Hazırlanmakta olan Sırpçadaki Türkçe alıntılarının anlam bilimsel türevsel sözlüğü, Sırpçanın sözlük hazinesinin anlam bilimsel araştırmaları için önemli araç olmaktadır. Bu sözlük, bütün sözcük birimlerini içermekte; sözcük birimleri ve türevleri, içinde türevler kodu, türevsel derecesi ve anlam bilimsel değişimi gösterilen türevsel yuva (Alm. *Ableitungsgruppe*) şeklinde verilmekte ve bu biçimde türevsel anlam bilimsel süreçlerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Her yalın sözcük yanında son ek, ön ek, karma türetimi, birleşme ve değiştirme yoluyla bu sözcükten türetilmiş sözcükler yer almaktadır. Sırp dilinde belli biçim birimlerinin, kök biçim birimlerine eklenmesi ve onlarla birleşmesi ile en çok sözcük birimi ortaya çıktığı için biçim birimsel türetme, en karmaşık sözcük türetme biçimi olmaktadır. Türkçe, Sırp dilini en çok sözlüksel planda etkilemiştir. Sırpça bükülgen, Türkçe ise eklemeli bir dil olduğu için sözdizimsel gibi başka etkiler çok fazla ortaya çıkmamıştır. Eklemeli bir dil olan Türkçenin bünyesinde yeni sözcük oluşturabilecek çok ek var. Türkçenin özelliği, sözcük köklerine çeşitli ekler getirilerek sözcük türetme niteliğine sahip olmasıdır (Čaušević 1996: 436-437).

Zamanla birçok ek, Sırp dilindeki Türkçe kökenli sözcüklerin büyük bir kısmından ayrılarak bağımsızlaştı ve üretken modeller hâline gelmiştir (Radić 2001). Çok iyi adapte edilmiş ve kaynaklarda eskiden de kullanılmış olmaları nedeniyle yerli ekler arasına da girdikleri için bu eklerin en başında *-čija/-džija* (-çi/-cı/-çü/-çu// -ci/-cı/-cü/-cu), *-lija* (-li/-lı/-lü/-lu), *-luk* (-lik/-lık/-lük/-luk), *-ana* (-hane) ekleri bulunmaktadır (Klajn 2003: 218). Aynı zamanda bunlar, Türkçenin en işlevsel türetme eklerinden sayılır. Bu ekler Sırpçada adlaştırma niteliği taşır. Bahsedilen sonekler ile yerli sözcüklerin birleşme sonucunda birçok karma sözcük ortaya çıkmıştır (*račundžija*, (hesapçı) *intereždžija* (çıkarıcı), *brkajlija* (bıyıklı), *dugajlija* (uzun bacaklı), *prostakluk* (pespayelik), *cicijašluk* (cimrilik), *oružana* (silahhane), *staklana* (cam fabrikası). Türkçe soneklerin, benzetme yoluyla Türkçe köksözcüklere eklenerek

Türkçede bulunmayan sözcüklerin ortaya çıkmasına katıldığı, vurgulanması gereken başka durumdur (harambaşa (tur. haram+başı) = haydut başı; tuhafli (tur. tuhaf+lı) = tuhaf; *zanatlja* (tur. zanaat+lı) = zanaatçı vb. Bir yandan -lı, -i, -ile gibi sıfat ve zarf son ekleri, öte yandan -başa, -dar/tar, -suz ve -cik gibi ad son ekleri daha zayıf etki bırakmışlar. Türkçedeki biçim birimi dizgesinden Balkan dillerine Türkçe köksözcüklere eklenen geçmiş zaman -di/-ti eki de girmiştir: *bojadisati* (boyadı), *sevdisati* (sevdi) vb. (Stachowski 1961: 67-81).

Sırp dilindeki Türkçe sözcükler sözlüğünün, bütün köksözcükleri ve türevleri içerdiğinden dolayı hem anlam bilimsel hem de türevsel olarak değerlendirilir. Örneğin, bu sözlükte *dut* isminin aşağıdaki gibi türevleri verilmiştir: **dud-a; dud-ar; dud-ara; dud-ast; dud-aş; dud-ika; dud-inja; dudinj-ak; dudinj-ar; dudinj-ast; dudinj-i; dudinj-ka; dud-ic; dud-ov; dud-ovac; dud-ovaça; dudov-ina; dudov-lje; dudov-njak; dud-o-red.** Sözcüğün her türevi, sözcük tabanı ve ekine bir tireyle ayrılmıştır (örneğin, *dud-injak*) ve belli işaretlerle türevin nasıl oluştuğu gösterilmiştir.

Türkçe alıntılarının anlam bilimsel türevsel sözlüğü yaklaşık 900 yuva içermektedir. Altı ciltli *Matica Srpska Sözlüğü*'ndeki Türkçe alıntı olarak nitelenmiş sözcükler, bu sözlüğün temelini oluşturmaktadır. Sırpça, alıntı sözcüklerden en çok Türkçe alıntı barındırmaktadır. Türkçe alıntılar, alınma süreci çoktan bitmiş olan alıntılardır. Büyük betimsel sözlüklerde aynı kökün türevlerinin yanında kaynak diline ilişkin niteleyicinin bulunmamasından dolayı alıntıların sayısını tespit etmek mümkün olmamaktadır (Vasić 1996: 89). *Tarak* (tarak) veya *šeboj* (şebboy) gibi sözcüklerin etimolojisi ile ilgili eksik bilgidен dolayı aynı durum Türkçe alıntılar için de geçerlidir.

Tek bir türevi olan Türkçe alıntılar da içinde yer almaktadır:

VERGIJA (tur. vergi)

0 **vergija** ž zast. porez, danak (**vergi**).

1₁<0 **vergij-aš** m onaj koji je dužan davati vergiju (**vergiyi ödemek zorunda olan kişi**).

Sırpçadaki Türkçe alıntı envanterini tamamen göstermek amacıyla bu sözlük, türevleri olmayan Türkçe alıntıları da vermektedir:

MELEĆ (tur. melek)

meleć m anđeo (**melek**).

Bu çalışmada K harfi ile başlayan sözcükler seçilmiştir. Burada toplam seksen sözcük bulunmaktadır ve bunların çoğu eskimiş sözcüklerdir. Örneğin, *kačak* (kaçak), *kuvet* (kuvvet), *kurada* (kurada), *košija* (koşu), *kum* (kum),

kurtariš (kurtarış), *kutnija* (kutniye), *kušak* (kuşak), *kušluk* (kuşluk) vb. Bunları *kadaif* (kadayıf), *kalja* (kalya), *kapama* (kapama), *karamut* (kara armut), *kačamak* (kaçamak) gibi terimler izlemektedir. Darinka Gortan-Premk'e (1997: 121) göre Sırpçadaki terim sözcüklerinin türevsel gücü sınırlı olduğu için bu terimlerin de türevleri olmaması beklenmektedir. Bunların yanı sıra sözlükte *kaza* (kaza), *kajmakam* (kaymakam), *kapudanpaša* (kaptan paşa), *ko-džabaša* (kocabaşı) gibi tarihsel sözcükler de yer almaktadır. Türevsel yuvası olmayan bu az sayıdaki sözcüğün kaydedilmesi, Sırpçadaki konumu ile ilgili bilgiler elde edilmektedir. Terim olmadıkları durumlarda bu sözcüklerin türevleri ve gelişmiş çokanlamlılığı olmadığı için en az anlam bilimsel olarak yeterince benimsenmemiş sözcüklerdir. Bir alıntının birçok türevi varsa, Sırpçada benimsenmiş olmakta; öte yandan, çokanlamlılığı ve türetme gücü zayıf olan sözcükler Sırpçada yeterince benimsenmemiş olmaktadır (Dragičević 2007: 189). Bu tür sözcükler pasif sözlük hazinesine girip dilden kaybolmaktadır.

Şimdiye kadar yapılan analiz, türemedeki anlam bilimsel süreçlerin, çok anlamlılıkta var olan anlam bilimsel süreçleri takip ettiğini göstermektedir. Yani, en fazla anlamı olan sözcüklerin en çok türevi var demektir. Örneğin, *lagum* (lağım) sözcüğünün üç anlam bileşeni ve kendi yuvasında yedi türevi vardır. Bunlardan altısı, birinci dereceli, biri ise ikinci dereceli türevidir. Temel sözcük ve türevsel yuva taşıyıcısı olan *lağım* sözcüğü (0), birinci dereceli türevlerin temeli ($1_1, 1_2, 1_{3,...}$); öte yandan, birinci dereceli türevler ($1_1, 1_2, 1_{3,...}$), ikinci dereceli türevlerin ($2_1, ...$) temeli olmaktadır:

LAGUM (tur. lağım)

0 **lagum** m 1. mina; miniran potkop ispod utvrđenja, brda i sl. (**siperle-re doğru yer altından açılan dar yol**). 2. podzemni hodnik, tunel (**yeraltı tünel**). 3. pokr. u brdu iskopan podrum za vino (**yer altından açılan şarap bodrumu**).

$2_1 < 1_2$ **lagum-anje** s gl. im. ← lagumanje (**lağımlamak işi**).

$1_1 < 0$ **lagum-ar** m onaj koji postavlja i pali lagum, miner (**lağımçı**).

$1_2 < 0$ **lagum-ati**, -am impf./pf. 1. lagumom, minom razoriti, razarati (**lağımla atmak**). 2. tući eksplozivnim projektilima, bombardovati (**belli bir hedefe bomba atmak, bombalamak**).

$1_3 < 0$ **lagum-aš** m *bakınız* lagumar.

$1_4 < 0$ **lagum-isati**, -išem impf./pf. *bakınız* lagumati (1).

$1_5 < 0$ **lagum-ski**, -a, -o koji se odnosi na lagume (**lağımla ile ilgili**).

$1_6 < 0$ **lagum-džija** m *bakınız* lagumar.

Ancak, kimi zaman zayıf çokanlamlığına rağmen daha büyük anlam bilimsel türevsel yuvası olan, ya da tersine, zayıf türevsel gücü fakat zengin çokanlamlığı olan durumlar da ortaya çıkmaktadır:

PERVAZ (tur. pervaz)

0 **pervaz** m 1. ono čime je nešto optočeno ili obrubljeno, obrub, optok, opšav, porub (**kenarlarına geçirilmiş, dar, uzun parça, pervaz**). 2. ukrasni venac (**süs çelengi**). 3. rub, ivica kao granica nečega (**kenar**). 4. naslon na prozoru, prozorska daska (**pencere tahtası**). 5. ograda, prsobran (**çit**).

1₁<0 (**o**)**pervaz-iti**, -im impf./pf. naći se, nalaziti se okolo kao pervaz, obrubiti, obrubljavati, opkoliti, opkoljavati (**kuşatmak, sarmak, ihata etmek, çevrelemek**).

PEŞKIR (tur. peşkir)¹

0 **peşkir** m a. ručnik, ubrus (**havlu**). b. marama za obavijanje glave i kapa muškaraca, turban (**ince kumaştan yapılmış, başı sıkıca kavrayan bir tür başörtüsü, türban**).

1₁<0 **peşkir-ina** ž augm. ← peşkir (**büyük havlu**).

1₂<0 **peşkir-ic** m dem. ← peşkir (**küçük havlu**).

1₃<0 **peşkir-ski**, -a, -o koji se odnosi na peşkire (**peşkir ile ilgili**).

1₄<0 **peşkir-çe**, -eta s dem. ← peşkir (**küçük havlu**).

1₅<0 **peşkir-čina** m augm. i pej. ← peşkir. (**büyük havlu**).

1₆<0 **peşkir-çic** m *bakınız* peşkirçe.

1₇<0 **peşa** m žarg. homoseksualac, peder; slab, tunjav muškarac (**argo ibne; yumuşak erkek**).

1₈<0 **peško**, -a *bakınız* peşa.

1₉<0 **peşovan** m žarg. *bakınız* peşa.

Temel sözcük birimlerinin en geniş çok anlamsal yapısı ve aynı zamanda en çok türevi de vardır, diğer sözcük birimleriyle göre en geniş türevsel yuvarları da bulunmaktadır. Bu sözcük birimlerinin temel sözlük hazinesini oluşturup sözcük sisteminde merkezî statüsü olmaktadır. Genel sözlük hazinesine ait olan Türkçe alıntılarının hem çok anlamlılık hem de türevlemede çeşitli anlam bilimsel süreçlerin tetiklemesinde büyük potansiyelini göstermektedir.

¹ Çağdaş Türkçede Farsça kökenli olan *peşkir* sözcüğü artık eski sözlük hazinesine girmiş bulunuyor.

Örneğin, *boja* (boya), *testera* (testere), *tavan* (tavan), *sultan* (sultan), *kreč* (ki-reç), *šećer* (şeker), *rakija* (rakı).

Sırp dilindeki Türkçe alıntılarının anlam bilimsel türevsel sözlüğü, Türkçe modeli ile anlam bilimsel bağların türünü tespit etmek amacı ile temel alınabilecektir (bağı doğrudan belirleme ya da anlamların daraldığını veya genişlediğini belirleme). Analizin bu açısı, her sözcüğün ayrı ayrı incelenmesini ve asıl sözcüğün anlambilimsel diyapazonuyla (anlam kapsamıyla) karşılaştırılmasını sağlamaktadır.

Elli sene önce yayımlanan en kapsamlı Sırpça sözlüğü *Matica Srpska Sözlüğü* ortaya çıktığı dönemde Türkçe sözcüklerin çoğu, genel sözlük hazinenin bir parçasıydı, fakat bugün, elli sene sonra, artık eski sözlük hazinesine girmiş bulunuyor: Örneğin, *đumruk* (gümrük), *terzija* (terzi), *jabana* (yaban), *javaš* (yavaş), *jordam* (yordam), *hair* (hayır), *hasna* (hasna), *zirat* (ziraat), *džam* (cam), *nijet* (niyet), *utija* (ütü) vs. Öte yandan, standart Sırp dilinin bir parçası olan *duvan* (duhan) gibi bazı sözcüklerin, Türkçede kullanımdan tamamen kalktığını veya *šegrt* (şakirt), *akar* (akar), *bezistan* (bedesten), *šemšeta* (şemse) gibi birçok sözcüğün eskimiş olduğunu görmekteyiz.

KAYNAKLAR

- BANGUOĞLU, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara.
- ČAUSEVIĆ, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- GORTAN-PREMK, Darinka (1997), *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku*, Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 14, Beograd.
- DRAGIĆEVIĆ, Rajna (2007), *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KLAJN, Ivan (2003), *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku 2 (sufiksacija i konverzija)*, Beograd.
- KORKMAZ, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LEWIS, Geoffrey L. (2000), *Turkish Grammar*, Second edition, Oxford: Oxford University Press.
- RADIĆ, Prvoslav (2001), *Turski sufiksi u srpskom jeziku (sa osvrtom na stanje u makedonskom i bugarskom)*, Institut za srpski jezik SANU, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 17, Beograd.
- Rečnik srpskoga jezika* (2007), Novi Sad: Matica srpska.

Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika (1967-1976), Novi Sad: Matica srpska.

STACHOWSKI, Stanislaw (1961), *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*, Univerzitet, Kraków, 1-162.

ŠKALJIĆ, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost: Sarajevo.

Türkçe Sözlük (2010), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Dili Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.

VASIĆ, Vera (1996), "Reči stranog porekla u Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika", *O leksičkim pozajmljenicama, Zbornik radova sa naučnog skupa Strane reči i izrazi u srpskom jeziku, sa osvrtom na isti problem u jezicima nacionalnih manjina*, Subotica-Beograd: 89-95.

PAPAZ GJURO ADAM BÜTTNER'İN TÜRKÇE MİRASI

Marta ANDRIĆ

Alman asıllı Gjuro Adam Büttner, Zemun'un, Osmanlıların şehirden ayrılmasından sonraki ilk papazıydı. Belgrat yakınlarındaki Zemun şehrinde, 1744'ten 1779'a kadar görev yaptı. Kendi mirasında bulunan Türkçe el yazması, Doğu Hırvatistan'da, Djakovo şehri katedralinin kütüphanesinde bulunmaktadır.

Büttner'in Türkçe mirası, 126 sayfalık Almanca-Türkçe bir sözlükten ve Türk dili ve Hristiyanlık konularını içeren defter ve sayfalardan oluşmaktadır.

Zemun şehrinin, Büttner'in orada kaldığı sıralar Hristiyan dünyası ile Osmanlı imparatorluğu sınırında bulunmasından hareketle, bu metinlerin din eğitiminde kullanılmış olabileceği yönünde tahminde bulunabiliriz. Bu eserin, konusu ve kapsamlılığı bakımından, Hırvatistan'da bir benzeri daha yoktur.

Bilindiği kadarıyla, bu Türkçe el yazması hakkında daha önce bir araştırma yapılmamıştır. Büttner'in Türkçe mirası 'transkripsiyon metinleri' grubuna girmektedir. 'Transkripsiyon metinleri' veya diğer adıyla 'çeviri yazılı metinler' ana dili Türkçe olmayan yabancılar tarafından yazılmıştır. Bu yazarlar metinlerini yazarken Osmanlı alfabesini değil de ait oldukları toplumların alfabelerini kullanıyorlardı (Latin, Kiril ve diğer alfabeleri). Metinlerini genellikle ya Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ya da Osmanlı İmparatorluğu'na yakın bölgelerde yazmışlardır. Bunu yaparken bulundukları bölgedeki Türkçenin özelliklerini göstermeye çalışıyorlardı. Bu yüzden metinleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde konuşulan lehçelerin resmini vermektedir. İçerik açısından değerlendirildiğinde ise bu metinlerin çoğunun sözlük, gramer veya konuşma kitapları veya misyonerler tarafından din eğitiminde kullanılan metinler olduğu görülür.

Osmanlı alfabesiyle yazılmış metinlerden Türkçenin tarihî fonetik yapısını tespit etmek zor veya hatta imkânsızdır. Bu yüzden transkripsiyon metinleri Türkçenin fonetik yapısı ve lehçe bilimi için özellikle önemlidir.

Papaz Gjuro Adam Büttner, Almanya'dan Zemun'a 1744 yılında gelmiştir. Avusturya ordusu, Belgrat antlaşmasından (1739) sonra şehirden çekildiğinde ve böylece Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınırlar Sava ve Tuna Nehirleri hattında sabitlendiğinde, Zemun serhat şehri olup Avusturya'nın Balkanlardaki Osmanlı topraklarına en yakın ticaret ve ulaşım merkezi olmuştur. Sırbistan'daki Avusturya işgali döneminde Zemun'a yerleştirilen Alman nüfustan başka, şehre, 1740 yılından itibaren o zamana kadar Belgrat'ta yaşayan Alman ve Sırp asıllı nüfusun yanı sıra Sırbistan, Bosna ve özellikle Makedonya ve Balkan yarımadasındaki diğer Osmanlı diyarlarından da yeni nüfus gelmiştir.

İnceleme için taranan kaynaklarda, Büttner'in mirası tek bir yerde anılmaktadır: Marin Srakić'in, Djakovo katedralinin kütüphanesindeki el yazmaların ve eski kitapların listesini konu alan makalesinde. Bu makalede, mirasın kısa tarifinin yanı sıra, sahibiyle ilgili olarak da şu bilgiler verilmiştir: «Djuro Adam Büttner (Sommermach, 3.9.1714. - Zemun, 1779.) eğitimini Würzburg'da tamamlamıştır. Bamberg Başpiskoposu F. Schönbron, Büttner'i, Sirem Başpiskoposu Szöreny'ye Osmanlıların şehirden çekilmesinden sonraki ilk Zemun papazı olarak önermiştir. Uygun görülen Büttner, bu görevi 1744 yılından ölümüne kadar sürdürmüştür. Büttner'in, Sirem başpiskoposluğu nezdinde saygıyla anılan başka görevleri de olmuştur. Birkaç dil biliyordu (Latince, Almanca, İtalyanca, Fransızca, Macarca ve Hırvatça; ayrıca, Türkçe de öğreniyordu). Mirasında 350 kadar çok değerli kitap bulunmaktadır.»

Büttner'in mirası olarak bulunan Türkçe metinleri, yazarı tarafından imzalanmamış oldukları için, bu eserlerin Büttner'e ait olup olmadıkları bahsi-ne açıklık getirmek gerekiyordu. Yazıldıkları zamana dair bir sonuca varmak ise yalnızca dolaylı düşünerek mümkündür. Örneğin; sayfa 1'deki mektup, Büttner'in şehirde görev yaptığı tarihler arasına denk düşen 1755 tarihini taşımaktadır. Sözlükteki örneklerle düşülen açıklamalardan, o dönemde Belgrat'ın Osmanlı İmparatorluğu, Zemun'un ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Böylece de metinlerin, adı geçen sınırları belirleyen 1739 Belgrat Antlaşması'ndan sonra yazıldıkları sonucunu çıkarmak mantıklıdır. Büttner'in Türkçe mirasının, Djakovo'ya, yazarının ölümünden sonra diğer kitaplarıyla birlikte getirildiği düşünülürse, metinler, 1739 ile 1779 yılları arasında yazılmış olmalıdır.

Büttner'in, Almanya'dan geldiği için, ilk başta Almanca-Türkçe Sözlük'ü Zemun'a beraberinde getirmiş olabileceği olasılığını dikkate almak gerekir. O dönem Avrupa'daki «oryantal» akımlar düşünülürse, bu olasılık köken sorusuna en doğal yanıttır. Sözlükte kullanılan dilin Batı Rumeli ağzının bazı özelliklerini taşıyor olması, metnin Zemun'da oluşturulduğunu söylemek

için yeterli değildir. Ancak sözlük maddelerinin cümle içinde kullanılışlarında Belgrat ve Zemun şehirlerinin, Sava ve Tuna Nehirlerinin adlarının geçmesi ikna edici birer kanıt oluşturur. Örneğin:

Zemün - ile Belgradün ortasında Savadır. (70) Zemun ile Belgrat arasında Sava Nehri var.

Zemünün büjüghi = baschi kimdr? (73) Zemun'un başı kimdir?

Duna taschdy, Zemünün idğinde ghyrdi. (106) Tuna taşı, Zemun'un içine girdi.

Belgrad zemune jakünder. (72) Belgrat Zemun'a yakındır.

Vera - Bayraky tikmek. Belgrad veraile verilmischdür. (5) Vera bayrağı dikmek. Belgrat vera ile verilmiştir.

Paschanun aghrliki Belgrada gheldy. (15) Paşanın yükü Belgrat'a geldi.

Bana ghürünür = ghellir, ki bu vakitlerde Belgrad - kalesi kolai alynyr. (17) Bana öyle geliyor ki bu vakitlerde Belgrat kalesi kolay alınır.

Grafemik sistemini ve dil özelliklerini belirledikten sonra, yüzeysel bir bakış bile metinlerin yazarının Türkçe bildiğini anlamaya yetmektedir. Yazarın ana dilinin Almanca olduğunu biliyoruz. Kullanılan grafemik sistemin yapısı da Almancadan kaynaklanmaktadır. Türkçe metinler başta Almanca ile; ondan sonra da Latince, Fransızca ve İtalyanca ile açıklanmıştır. Sonuçta, mirasın en önemli parçası *Almanca-Türkçe Sözlük*'tür.

Türkçe metinlerin Büttner'in mirasının içinde yer alması, tek başına, bu metinleri onun yazdığı sonucuna varmaya yetmiyor. Yine de metinlerin Büttner'in Zemun'daki görevi döneminde yazılması, yazarının ana dilinin Almanca olması ve çalışmanın din eğitimi de kullanılması nedeniyle metinlerin Büttner'e ait olması en güçlü ihtimal olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra Büttner'in geniş bir kütüphanesi olduğu, diller hakkındaki bilgi ve ilgisini, aynı zamanda bir poliglot ve entelektüel olduğunu düşündüğümüzde onun, bu metinlerin yazarı olmaya en yakın, hatta tek aday olduğunu söyleyebiliriz.

Büttner'in Türkçe mirası çok kapsamlı olduğu için, bu bildiride daha çok Almanca-Türkçe Sözlüğü hakkında bilgiler verilecektir. Sözlük, 3.150 Türkçe madde ile çevrilmiş 3.700 Almanca maddeden ibarettir. Almanca-Türkçe Sözlük, Büttner'in mirasının en büyük parçasıdır. 35x23 cm ebatında ciltlenmiş bir kitap formundaki çalışmanın 134 sayfası, eserin ana gövdesini oluşturur. Sayfaların 127'si numaralandırılmıştır. İlk 126 sayfa sözlük bölümüdür. Sonraki 8 sayfa ata sözlerinden oluşan iki listeyi içerir.

Sözlüğün ayrıntılı başlığı olan *Türkisches Wörter-buch oder Dictionarium Seu Vocabularium* ibaresi üçüncü sayfada yer almaktadır.

Numaralandırma A harfiyle başlar. Sayfalarda 25 ile 30 arası madde yer alır. Almanca metin gotik harflerle, Türkçesi ve ara sıra görülen Latince eklemeleri Latin harfleriyle yazılmıştır.

Bazı maddelerin sadece Almancalarının yazılmış olması (*Adjutant* (6), *Gelenck am finger* (50), *Gugu* (54), *Triumph* (104) gibi), sözlüğün alıntılanmış bir eser olmadığının başka bir göstergesidir. Yazar, bu maddeleri oluştururken henüz Türkçelerini bilmediği için bu kısımları eksik bırakmıştır.

Defter ve sayfalardaki metinlere göre Büttner'in F. á M. Meninski'nin *Türkçe Grameri* yanı sıra J.-B. Holdermann'ın 1730 yılında İstanbul'da basılmış *Türkçe Grameri*'ni de kullandığı ispat edilmiştir. Bu iki isimden başka, sözlükte G. Molino'nun etkisi de görülmektedir.

Sözlüğün Türkçesinin temel özellikleri şunlardır:

- a) Almancanın etkisi
- b) Yazılı kaynakların etkisi (sözügeçen kaynaklardan başka bu çalışma ile tespit edilememiş diğer kaynaklar da düşünülebilir)
- c) Batı Rumeli Türkçesinin etkisi Balkanlarda yazılmış diğer transkripsiyon metinlerine göre daha azdır
- d) Büttner'in yaşadığı ve ondan önceki dönemde İstanbul'da konuşulan Türkçe ile yakınlık.

Büttner'in grafemik sistemi zamanın Alman diline dayanmaktadır. Latin harfleriyle Türkçe metinleri yazmış bazı diğer yazarlardan farklı olarak Büttner okuma ve yazma kurallarını anlatmadığına göre herhâlde çalışmasının o dönemde kullanılan Türkçe gramerleri yardımıyla takip edilebileceğini düşünmüştür.

Büttner Arap alfabesini bilmiyordu: çalışmasının hiçbir yerinde Arap harflerine rastlamıyoruz. Transkripsiyonunda kendisinden önceki “otoritelere” de tam olarak dayanmıyordu, ama bazı çözümlerini almıştır. Türkçeyi gayet yüksek bir dereceye kadar tanıyordu, o kadar ki kendine ait bir Türkçe versiyonunu kurabilmiştir; sözlükçü de bunun yansımasıdır.

Sözlükte bulduğumuz bazı ünlü değişmelerinin aynısı Doğu Karadeniz ağzında ve Batı Rumeli Türkçesinde de görülmektedir. Öte yandan ünsüzlerin özellikleri ve değişimleri çoğunlukla Almanca telaffuzu etkisiyle ortaya çıkmıştır, o yüzden onları belli bir bölgeye bağlamak mümkün değil.

Büttner'in Türkçesi sadece kendisine mahsus olan, yazılı kaynaklar etkisiyle oluşturulmuş bir *idiom* olduğu için bazı konularda - mesela ünsüzler konusunda - içindeki sistem ve kuralları sadece Türkçe açısından değil, daha çok Almanca açısından saptamak mümkün. Buna rağmen, ünsüzler analizi Büttner'in Türkçesinin iki ana çizgisini ortaya koymaktadır, bunlar da:

a) Batı Rumeli Türkçesinin (beklendiğinden daha) sınırlı etkisi veya payı ve

b) Sadece Molino ve Meninski'nin etkisiyle oluşturulamamış bir İstanbul Türkçesine yakınlığıdır

Velar (kalın) ünlülü kelimelerde dudak uyumu daha sonuna kadar gelişmemişken, palatal (ince) ünlülü kelimelerde çağdaş standart Türkçenin dudak uyumuyla eşittir. İnce ünlülü kelimelerde eski yuvarlak ünlü sadece *berü*, *gerü* ve *kendü* kelimelerinde korunmuştur. Kalın ünlülü kelimelerde ise, eski yuvarlak-dar ünlülerden başka /ö/ ve /i/ fonemlerine de rastlanmaktadır (mesela aynı sayfada: *altön~altun*(53); *altün*(53) vs.). Bu tür kelimelerde bugünkü /i/ foneminin yerinde birkaç alofon bulunmaktadır. Diğer transkripsiyon metinlerinde olduğu gibi burada da bu durum çoğunlukla yazarın /i/ fonemini tanınamasından kaynaklamaktadır.

Morfoloji ve sentaks düzeyinde Büttner dili iyi tanıdığını göstermektedir; gene de yabancılar tarafından yazılmış bütün Türkçe metinlerinde olduğu gibi hataların sayısı da az değildir. Bunun yanı sıra kaynağımız sözlük şeklinde yazıldığı için sentaks analizine uygun olabilecek örnekler nadirdir. (Bu bölümde en ilginç konu, morfonoloji bölümüne dâhil edilmemiş şimdiki zamandır (-yir).).

Büttner'in Türkçesi adı geçen ve belki de şimdiye kadar tespit edilmemiş kaynakların etkisiyle oluşturulmuş eğitimli bir dildir. Batı Rumeli Türkçesinin etkisi Balkanlarda yazılmış diğer transkripsiyon metinlerine göre daha azdır. Öbür tarafta Büttner bir şekilde dönemin İstanbul Türkçesinin temel akımlarından haberdar olup Türkçesini de onlara göre şekillendirmiştir.

KAYNAKLAR

- ADAMOVIĆ, Milan: Giovanni Molino und seine Türkische Grammatik, *Acta linguistica Academiae scientiarum Hungaricae*, 24 (1-4), 1974, Budapest; 37-67.
- ADAMOVIĆ, Milan: *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, Leiden, 1985.
- ADAMOVIĆ, Milan: Razvitak vokalizma kod nekih osmanskih sufiksa, *POF*, 22-23/1972-73.; s. 281-299.

- ANDRIĆ, Marta: O svećeniku Gjuri Adamu Büttneru i njegovoj ostavštini na turskom jeziku, *POF* 56/2006, Sarajevo, 2007; s. 107-123.
- ANDRIĆ, Marta: *Rukopisna ostavština na turskom jeziku svećenika Gjura Adama Büttnera*, Doktora tezi, Zagreb, 2011.
- BRENDEMOEN, Bernt: Labiyal uyumunun gelişmesi üzerine bazı notlar, *Türkiyât Mecmuası* 19, 1977-79 (1980); s. 1-19.
- BRENDEMOEN, Bernt: *The Turkish dialects of Trabzon: their phonology and historical development*, Wiesbaden, 2002.
- CAFEROĞLU, Ahmet: Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri, *TDAY*, 1964.; s. 1-33.
- CAFEROĞLU, Ahmet: Die Anatolischen und Rumelischen Dialecte, *Philologiae Turcicae Fundamente*, Wiesbaden, 1959; s. 239-260.
- Catholischer Catechismus R. P. Petri Canisij, Societatis Jesu Doct. Theol.*, Hüb-schlein, 1677.
- ČAUŠEVIĆ, Ekrem: «Bosanski» turski i njegove autentična obilježja, *POF*, 41, Sarajevo, 1991; s. 385-394.
- DEVELİ, Hayati: *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara, 1995.
- DOERFER, Gerhard: *Zum Vokalismus Nichterster Silben in Altosmanisch Originaltexten*, Stuttgart, 1985.
- Duden Aussprachewörterbuch*, Mannheim, 1974.
- DUMAN, Musa: *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara, 1995.
- HAZAI, György: *Das Osmanisch-türkische im XVII. Jahrhundert; Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*, Akadémiai Kiado, Budapest 1973.
- HAZAI, György: Die Denkmäler des Osmanisch-Turkeitürkischen in nicht-arabischen Schriften, *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Budapest 1990; s. 63-73.
- HOLDERMAN, Jean-Baptiste: *Grammaire Turque ou méthode courte & faciles pour apprendre la langue turque*, Istanbul, 1730.
- JOHANSON, Lars: Die westoghusische Labialharmonie, *Linguistische Beiträge zur Gesamttürkologie*, Budapest, 1991; s. 26-70.
- JOHANSON, Lars: The indifference stage of turkish suffix vocalism, *TDAY*, 1978-79, (1981.); s. 151-156.
- KORKMAZ, Zeynep: Anatolian Dialects, *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, vol. I, ed. Gy. Hazai, Budapest, 1990; s. 388-413.
- MENINSKI, Franciscus á Mesgnien: *Leksikon Turcico-Arabico-Persicum*, I-IV, Beč, 1780. (Istanbul, 2000.).

MENZ, Astrid: "Pour apprendre une langue avec methode, il faut commencer par étudier les termes de la grammaire": Eine türkische Grammatik aus dem Jahre 1730., *Scholarly depths and thought. A Festschrift for Lars Johanson*, Ankara, 2002.; s. 295-306.

NÉMETH, Gyula: Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine, *TDAY*, 1980-81: s. 113-167.

NÉMETH, Gyula: *Die türkische Sprache in Ungarn in siebzehnten Jahrhundert*, Amsterdam, 1970.

SIEMIENIEC-GOŁAŚ, Ewa: *The Formation of Substantives in XVIIIth Century Ottoman Turkish*, Kraków, 1997.

SIEMIENIEC-GOŁAŚ, Ewa: *Turkish Lexical Content in Dittionario della Lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*, Kraków, 2005.

TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Sv. 1, A-E, İstanbul-Wien, 2002.

TIETZE, Andreas: *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Sv. 2, F-J, Wien, 2009.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri: *Eski Türkiye Türkçesi, XV. yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*, Ankara, 2005.

- i Djakovo Başpiskoposu Prof. Dr. Marin Srakić'e çalışmamın konusunu teşkil eden bu el yazmalarına ulaşmamda bana yardımcı olduğu için teşekkür ederim.

TÜRK LEHÇELERİNDEKİ DEYİMLERİN KARŞILAŞTIRMALI YÖNTEMLERLE ARAŞTIRILMASINDA KÜLTÜREL DİL BİLİMİNİN ÖNEMİ

*Mayrambek OROZBAEV**

1. Giriş

Dil bir milletin kültürel değerlerinin başında gelmektedir. Bir dilin kaybolması o dilde konuşan milletin asırlardır koruyarak kuşaktan kuşağa aktardığı kültürel değerlerinin kaybolması anlamına gelir. Bu bağlamda dil, şarkı, türkü, destan, masal, alkış, kargış, atasözleri, deyimler, tekerlemeler vb. birçok kültürel değerlerin yaratıcısı olduğu kadar genel kültürel değerlerin taşıyıcısı (koruyucusu) durumundadır. Buna göre Türk dili de Türk kültürünün taşıyıcısıdır. Dilimiz bu özelliğiyle daha çok değer kazanabilmektedir. Türk toplumunun kültürüne, düşünce ve değer yargılarına göre şekillenen Türk dilinin tüm özelliklerini ayrıntılı bir şekilde araştırarak dilimize yansıyan bu kültürel değerleri doğru tespit edip kültürümüzün, yani Türk milletini millet yapan değerlerin iyi anlaşılmasını ve tanıtılmasını sağlamak hepimizin görevidir. Burada böylece dil ve kültür ilişkisinden bahsederken “Acaba bugüne kadar dilimizi kültürel açıdan istenilen seviyede araştırabildik mi?” sorusu akıllara gelmektedir. Hâlbuki dilimizin tüm zenginlikleri ve özellikleri ancak tüm Türk toplumunun zihnindeki sosyokültürel değerleriyle birlikte ele alındığı zaman daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Türkçemizin diğer dilsel malzemelerini bir kenara koyup kültürel unsurların taşıyıcısı olduğu en çok vurgulanan deyimler üzerinde bugüne kadar yapılan çalışmaları gözden geçirecek olursak, çoğu çalışmaların konusu deyimlerin tanımı ve karakteristik özellikleriyle ilgili tartışmalara odaklanmış olduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra deyimlerin dış yapısıyla ilgili tasniflendirme çalışmaları da göze çarpmaktadır. Kimi dil bilimciler tarafından yapılan çalışmalardaysa, genellikle deyimleri oluşturan bazı kanıksanmış öğelerin kavramsal alanları irdelenmiş

* Ardahan Üniversitesi İnsanî Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

olduğu anlaşılmaktadır. Tabii ki bu tür çalışmaların önemini kesinlikle küçümseyemeyiz. Fakat geline nokta deyimler üzerinde hem anlamsal hem kavramsal boyutta yapılması gereken pek çok işin bizleri beklediği görülmektedir. Özellikle deyimlerdeki kültürel unsurları tespit ederek bu unsurların Türk kültüründeki en temel değerler ile olan ilişkisini değerlendirmek çağımızın önemli taleplerinden ve üzerinde yoğunlaşmamız gereken başlıca hedeflerimizden biri olmalıdır. Ancak bu talebin yerine getirilmesi için yalnız hedefi doğru belirlemek yetmez. Aynı zamanda bizi bu hedeflere ulaştırabilecek doğru yöntemler de bulmak zorundayız. Acaba, bizi yukarıdaki hedeflere ulaştıracak araştırma yöntemleri neler olabilir?

Çalışmada işte bu sorunun cevabı aranmış, ayrıca deyimlerin kültürel ve kavramsal boyutunu, bilinmeyen gizli özelliklerini tespit etmede dikkate alınması gereken hususlara ve son dönemlerde adı sık kullanılmaya başlanan kültürel dil biliminin (cultural linguistics) önemine değinilmiştir.

2. Deyimlerin Araştırılmasında Yöntem Sorunları

1. Deyimler, “genellikle bir durumu, karşılaşılan olayların özelliklerini, insan karakter ve davranışlarını, insanların fiziksel ve ruhsal niteliklerini betimlemek üzere birden çok sözcükle oluşturulur” (Doğru 2011: 25). Bu tür amaçların doğrultusunda meydana gelen deyimler, yapı, içerik, kullanım, anlam ve köken bakımından daha pek çok özelliğe sahiptir. Ne var ki deyimlerdeki karmaşık bu yapı araştırmacıların hem deyimlere olan ilgisini arttırmakta hem de deyimlerin tüm özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almalarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle hem yurt içinde hem de yurt dışında deyimler üzerinde bugüne kadarki yapılan çalışmalarda çeşitli araştırma yöntemleri kullanılmış ve konu çeşitli yönlerden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu araştırmalarda ele alınan deyimlerin en çok ilgi çeken özellikleri ve buna göre geliştirilen araştırma yöntemleri dilden dile, ekolden ekole göre farklılık göstermektedir. Örneğin, Türkçe deyimler üzerinde Sovyet ekolü dilcileri tarafından yapılan çalışmalarda daha çok deyimlerin yapısı ve bu yapısal özelliklerine göre tasniflendirme işlemiyle ilgili çalışmalar ağır basmaktadır.¹ Batı ekolünün dilcileri tarafından yapılan çalışmalarda ise (Buna Türkiye’de yapılan çalışmaları da ekleyebiliriz.) deyimlerin daha çok anlamsal özellikleri ve anlatım gücünün kaynağıyla ilgili konuların ele alındığı görülmektedir. Diğer bir önemli nokta ise, her iki ekolün dilcileri tarafından yapılan bu çalışmaların geneline bakıldığında deyimlerin yapısal ve anlamsal özellikleri bütünüyle belli kurallar çerçevesine oturtulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmalarda kullanılan araştırma yöntemleri de genellikle ele alınan deyimlerin tüm özelliklerinin aydınlatılmasını sınırlayan, onları biçimsel veya

¹ Bunda ünlü Rus dilcisi V. Vinogradov’un büyük tesiri olduğunu tahmin etmek mümkündür.

anlamsal açıdan zorla bir kalıba koymaya çalışan yöntemlerdir. Hâlbuki deyimler, özgün bir anlatım tarzına sahip dil malzemesidir. Deyimlerin bu özgün anlatım özelliğini belli kurallara bağlayarak bir hedefe ulaşmak mümkün müdür? Ayrıca E. Doğru'nun da belirttiği gibi “modern dilbilim çalışmaları, dili ve öğelerini incelerken kural koymanın yerine betimleme yapmayı daha doğru kabul etmektedir” (2011: 26). Bu yaklaşım özellikle deyimlerin kültürel yönden araştırılması açısından bize göre çok önemli bir yaklaşımdır. Dolayısıyla deyimler üzerinde yapılacak yeni araştırmalarda uzmanların bu konuya daha farklı açılardan bakmaları, henüz araştırılmamış farklı özelliklerini ele almaları ve buna uygun yöntemler geliştirmeleri isabetli görülmektedir.

3. Deyimlerin Kültürel Boyutta Araştırılmasında Nasıl Bir Yol İzlenmelidir?

M. Erdem Türkiye Türkçesinde deyimlerle ilgili yapılan çalışmalar genellikle bu sözlerin dökümlerini vermek ve anlamlarını açıklamakla sınırlı kaldığını belirtmiştir (2003: 109). Bu durum diğer Türk Cumhuriyetlerinde de farklı değildir. Bize göre bunun en önemli nedenlerinden biri deyimlerin diğer birçok özelliğini sistemli bir şekilde kapsayacak nitelikte olan araştırma yöntemlerinin geliştirilememesidir. Bu da yukarıda belirtildiği üzere dil ve öğelerine karşı tamamen kuralcı yaklaşımımızdan kaynaklanmaktadır.

Bilindiği üzere son dönemlerde genellikle Türkçenin gramer çalışmalarında yaygın kullanılan lehçeler arası karşılaştırmalı araştırma yöntemi deyimler üzerinde de uygulanmaktadır. Deyimler üzerinde bu yöntemle yapılan araştırmalara bakıldığında, konunun genel olarak iki türlü yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Bunlardan biri, deyimlere idrak dil bilimcileri tarafından kavramsal açıdan yaklaşılacak çalışmalar olup deyimleri oluşturan öğelerin çağrışım alanları irdelenmektedir (Ör.: A. Tursunova: (2007), *Kırgıca ve Türkçede “Göz” ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması*). Diğeri ise karşılaştırılan iki lehçenin deyimlerindeki eş değerlik üzerinde yoğunlaşan ve daha çok sözlük niteliği taşıyan kaynak çalışmalarıdır (Ör.: M. Meskhidze: (2006) *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*). İki lehçe arasındaki deyimlerin eş değerliği üzerinde yoğunlaşan çalışmalar bu lehçeler arasındaki aktarma sorunlarını gidermek açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Ancak karşılaştırmalı yöntemle yapılan çalışmalarda sadece deyimlerin lehçeler arasındaki eş değerlerini tespit etmek ya da kalıplaşmış şekline (yapısına) göre sınıflandırmakla yetinmek bize göre çalışmanın esas bundan sonra yapılması gereken en önemli kısmını göz ardı etmiş sayılmaktadır. Çünkü bundan sonraki kısmında deyimlerin genellikle pek fazla öne çıkarılmayan özellikleri, sırları, kökeni incelenecektir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki *aslan yürekli* “çok yiğit, hiçbir şeyden korkmayan” (Aksoy 1984: 481) deyi-

minin Kırgız Türkçesindeki eş değeri *colbors cürök* (düz çev. kaplan yürekli) “Korkusuz, atılgan, cesur” (Osmonova ve ark. 2001: 176) deyimidir. Kaynak lehçedeki bir deyimın hedef lehçedeki eşdeğeri böylece tespit edildikten sonra akıllara “neden birisinde *aslan* kelimesi kullanılmışken diğerinde *colbors* ‘kaplan’ kelimesi tercih edilmiştir?” sorusu gelmektedir. İşte bu durumda deyimın kültürel kaynağı, deyimlerde tercih edilen kelimelerin lehçelerdeki sosyokültürel değeri ele alınmalıdır. Yani kültürel dil bilimi alanı devreye girmesi gerekmektedir. Çünkü bu alan, bir kültürel kaynağın dile nasıl yansiyacağı, yani kültür ile dil ilişkisi konusunda önemli ipuçları sağlamaktadır.

Kültürel dil bilimi (cultural linguistics) adından da anlaşıldığı üzere kültür bilimi (culturologia) ile dil bilimini kesiştiren bir (interdissiplinar) bilim dalıdır. E. Sepir, B. L. Worf, A. Vejbitskiy, C. Lakoff gibi dil bilimciler tarafından temeli atılan bu alan 1990’lı yıllardan itibaren bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Amacı dilsel konuları kültürel açıdan desteklemek olan bu bilim dalı çerçevesinde ele alınan çalışmalarda genellikle üzerinde durulan en önemli dilsel malzemelerin biri deyimlerdir. Buna örnek olarak V. N. Teliya’nın, (1996), *Russkaya Frazeologiya. (Semantiçeskiy, pragmatiçeskiy i lingvokul’turologiçeskiy aspektı)*, M. Ya. Krımskaya’nın (2005), *Semantiçeskiy i lingvokul’turologiçeskiy analiz frazeologizmov so znaçeniyem protsessa reçi v russkom i frantsuzskom yazıkah* çalışmaları gösterilebilir.

Deyimleri karşılaştırmalı olarak kültürel açıdan değerlendirirken deyimleri oluşturan temel öğelerin (hayvan, doğa, bitki) olumlu veya olumsuz çağrışımları dikkate alınmalıdır. Ayrıca bu kavramların deyimlerdeki yapısıyla o deyimı kullanan halkın kültürünün temel değerlerindeki tutarlılık da değerlendirilmeli. Deyimlerin kökünü, kaynağını kültürel dil bilimi açısından araştırmanın sonucunda deyimlerin oluşumuna vesile olan, toplumun bilinçaltını etkileyen kültürel unsurları, olayları, insanların inanış ve düşünüş biçimlerini tespit etmek mümkündür.

4. Sonuç

“Türk Lehçelerindeki Deyimlerin Karşılaştırmalı Yöntemlerle Araştırılmasında Kültürel Dil Biliminin Önemi” başlıklı bu çalışmamın sonucunda özetle şunlar söylenebilir:

- Çalışmada önerilen yöntemle ele alınmış bir çalışma, hem deyimlerin kökenini anlamak açısından hem de aktarma faaliyetlerinde kaynak lehçedeki bir deyimın hedef lehçedeki eş değerini bulma açısından **önemlidir**.

- Çalışma sırasında ele alınan deyimlerin varyantları ve bu varyantlardan hangisinin esas deyim olduğunu tespit etmek mümkündür.

• Çalışmanın sonucunda karşılaştırılan lehçelerdeki deyimlerin hangisinde hangi kültürel kaynaklardan daha çok yararlandığını görmek mümkündür.

• Çalışmanın sonucunda karşılaştırılan lehçelerdeki deyimleri oluşturan kanıksanmış öğelerin kavramsal alanlarının örtüşüp örtüşmediği tespit edilebilir.

• Böyle bir çalışmanın genel tanımı, deyimlerin oluşumuna neden olan ve toplumun bilinçaltını etkileyen kültürel değerlerin fotoğrafını çekmek olur. Eğer böyle bir çalışma istenilen seviyede gerçekleşirse bu bize göre sıradan fotoğraf değil, üç boyutlu fotoğraf niteliğinde olur.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1990), *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- AKSAN, Doğan (1998), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara.
- AKSOY, Ö. ve ark. (2009), *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler, I-II*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- AKTAŞ, A. (2008), “Karşılaştırmalı Dilbilim Açısından Türkçe ve Almanca Deyimlerde Kadın”, *Bir Bilim Kategorisi Olarak “KADIN” Uluslararası Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Eskişehir, s. 31-37.
- AYGÜN, M. (2003), “Türkçe ve Almanca’da “Göz’le İlgili Deyimler”in İncelenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 13, S 1, Elazığ, s. 71-88.
- DELİCE, İ. (2003), “Deyimlerin Dilbilgisel Yapıları ve Yapı Çözümlemişleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, İstanbul, s. 177-194.
- DOĞRU, E. (2011), *Dilin Derin Devleti Deyimler*, Fecr Yay., Ankara.
- EGEMBERDİEV, Raimcan (2009), *Kırgız Tiliindeki Frazologizmderdin Semantikasi cana Leksikografiyalanışı*, Bişkek.
- ERDEM, Melek (2007), “Kültürel Dilbilimi ve Türkmen Türkçesinde Deyim Aktarmaları (Metaphor) Üzerine”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 539-549 s., Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ERDEM, Melek (2003), *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi, Ankara.
- GÜLSEREN, Tor (2007). “Kazakçada Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler”, *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, s. 119-128
- GÜNDÜZALP, S. (2004), *Deyimler ve Öyküleri I-6*, Zafer Yay., Ankara.
- KARABAĞ, J. ve L. COŞAN (2000), “Türkçedeki Gönül, Kalp ve Yürek Kelimeleriyle İlgili Atasözleri, Deyimler ve Bunların Almancadaki Karşılıkları”, *Dil Dergisi* 96, s. 5-29.

- KRIMSKAYA, M. Ya. (2005), *Semantiçeskiy i lingvokul'turologiçeskiy analiz frazeologizmov so znaçeniye protsessa reçi v russkom i frantsuzskom yazıkah*, Moskova.
- MESKHİDZE, M. (2006) *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.
- MAMİYEV, Aşırı ve İsmail ULUTAŞ (2008), “Kırgız Türkçesinde Kişinin Karakterini Bildiren Deyimler Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S/177, s. 187-194.
- OSMONOVA, C. (2007), *Kırgız Tilinin Monografiyası*, K. Tınıstanov Isıkköl Devlet Üniversitesi Yay., Karakol.
- ÖZESEN, Muna Yüceol (2008), “Kırım Tatar Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri Arasında Kavramsal Bir Karşılaştırma”, *Halkbilimi Dergisi*, İstanbul.
- PEREZ, Bertha (2004), *Sociocultural Contexts of Language and Literacy*, London.
- PUNTER, David (2007), *Metaphor*, New York.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (2006), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Arkadaş Yay., Ankara.
- SAĞLAM, M. Y. (2001), “Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 18, S/1, s. 45-51.
- SİNAN, A. T. (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı Yay., Malatya.
- STAMOVA, S. (2007), *Rus Dilinde Deyimlerin Tarihsel (Etimolojik) Açından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batı Dilleri ve Edebiyatları ABD., Ankara.
- SUBAŞI UZUN, Leyla (1991), “Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleleri”, *Dilbilim Araştırmaları*, 29.
- TELİYA, V. N. (1996), *Russkaya Frazeologiya. (Semantiçeskiy, pragmatiçeskiy i lingvokul'turologiçeskiy aspekti)*, Moskova.
- TOPÇU, Nazmiye (2001), “Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 20, 131-140 s., Ankara
- USMANOVA, Ş. (1997), “Özbekçe ve Türkçe Deyimlerin Karşılaştırmalı Tahlilinden Birkaç Örnek”, *Türk Dili*, C II, TDK Yay., Ankara, s. 36-41.

İKİ DİLLİLİK VE SÖZCÜK BİLİMİ AÇISINDAN ÇİNGENELER ROMANI

Mediha MANGIR*

Giriş

Bir toplumun üyeleri arasında iletişim ve bildirişim bir ihtiyaçken; o toplumun farklı toplumlarla ticaret, siyaset, kültür, sanat, işgal, göç, turizm ilişkileri gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak, iletişim içinde olmaları da bir ihtiyaç bazen de zorunluluktur.

Toplum dil bilimi, dil-toplum ilişkilerine farklı yaklaşımlarla bakan son dönem araştırma alanlarından biridir. Toplum dil bilimi en geniş anlamda, *dil-sel davranışın toplumsal bağlarıyla, toplumsal gruplara özgü dil kullanımıyla* (İmer 1980: 160) ilgilenir. Sınıflara, tabakalara özgü dil kullanımı, çeşitli sosyolektler, dil engelleri, eğitim ile dil farklılıklarını giderme çalışmaları, bölgesel kullanımlar, duruma göre dil kullanımı, iki dillilik/çok dillilik sorunları (İmer 1980: 161) toplum bilimciler çalışma alanlarıdır. Toplum dil bilimi, insanların dili farklı bağlamlarda kullanış biçimlerini inceleyerek yalnızca toplumsal ilişkilerin anlaşılmasına yardım etmez, aynı zamanda dillerin nasıl işlediğiyle ilgili bilgi de verir (Şimşek 2006: 77). Toplum dil biliminin temelinde dil bilimi çalışmalarının genelde üzerinde durmadığı iki olgu vardır. Bunlardan biri dildeki değişkenlik olgusudur, dil kullanımında bireyler aynı şeyi farklı biçimlerde anlatma olanağına sahiptirler. Bu olgu seslerin farklı söyleniş biçimlerinden iki ya da çok dilli bireylerin dillerinden birini seçimine kadar uzayan geniş bir değişkenlik alanını kapsar. İkinci olgu da iletişim sırasında dilin bireyin toplumsal durumunu belirtme özelliğinin incelenmesidir. Bir iletişim durumunda birey dili aynı zamanda kendisiyle ilgili bilgi vermek, üyesi olduğu toplumsal grubu belirtmek, karşısındakiyle ilişki düzeyini göstermek amacıyla da kullanmaktadır. Birey bir yandan iletişim kurarken öte yandan toplumsal konumunu belirtmektedir (König 1991: 61).

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ortak Dersler Bölümü Türk Dili Okutmanı, mediha.mangir@omu.edu.tr

Dildeki Değişkenlik Olgusu

Dil(ler)deki değişkenlik olgusu, bireylerin dil kullanımında aynı şeyi belli etmenlere dayanarak farklı biçimlerde ifade etmeleridir. Bireyler farklı toplumsal bağlamlarda farklı biçimlerde konuşurlar. Bu değişik biçimler, dil birimlerinden herhangi biriyle ilgili olabilir. Bireylerin dil kullanım biçimlerinde değişiklik yapmasına neden olan ögeler yine toplum kaynaklıdır. Bu ögelerden en önemlileri şunlardır:

- **Katılımcılar:** Kim, kiminle konuşuyor? Örneğin katılımcıların öğretmen-öğrenci, karı-koca, işçi-işveren olmaları dil kullanımında değişiklik yapmalarını gerektirir. Kamile İmer, aynı dil birliği içinde dil edinimi ve kullanımı açısından özellikle söz varlığı bakımından birtakım değişikliklerin görüldüğü grupları (farklı katılımcıları) şöyle aktarır:

- Toplumsal katmanlar
- Mezhep grupları
- Yaş grupları
- Aile, akraba, dost grupları
- Eğitim grupları
- Meslek grupları
- Politik gruplar, özellikle partiler
- Söz konusu olabilecek tüm çıkar grupları (İmer 1980: 162)

- **Ortam:** Nerede, nasıl bir ortamda konuşuluyor? Örneğin bir bireyin evinde ve iş yerinde kullandığı dil birbirinden farklıdır.

- **Konu:** Ne hakkında konuşuluyor? Örneğin, öğrencilerin okulları ile ilgili konuşurken kullandıkları dil ile arkadaş ilişkileri ile ilgili konuşurken kullandıkları dil birbirinden farklıdır.

- **İşlev:** Neden konuşuluyor? Örneğin bir bireyi ikna etmeye çalışırken ya da bir bireyle tartışırken kullanılan dil birbirinden farklıdır (Şimşek 2006: 80).

Dildeki değişkenlik olgusu yalnızca dilsel birimlerde değişiklik yapmakla sınırlı değildir. Değişkenlik farklı dillerin ya da farklı dil türlerinin tercih edilmesini de kapsar. Bu anlamda dildeki değişkenlik olgusu tek dilli ve çok dilli toplumlarda olmak üzere incelenmelidir.

Tek dilli toplumlarda dildeki değişkenlik; bölgesel değişkenlik, cinsiyete bağlı değişkenlik, kullanıma (kullanım biçimine) göre değişkenlik başlıkları

altında incelenebilir. Nitekim, birçok toplumda bireylerin toplumsal konumları, cinsiyetleri, yaşları ve etnik kökenleri iletişimin önemli bir parçasıdır (Şimşek 2006: 85).

Konuşulan kişi, konuşmanın geçtiği toplumsal bağlam, konuşma konusu ve konuşmanın işlevi, tek dilli toplumlarda dil kullanımını etkilerken, çok dilli toplumlarda bir dilin/değişkenin diğerine tercih edilmesine neden olur. Çok dilli toplumlarda dildeki değişkenlik olgusu; iki değişkelilik (diglossia), düzenek değiştirimi (code-switching), geçerli dil (linguafranca), karma dil (pidgin), kırma dil (crole) gibi başlıklar altında değerlendirilebilir (Şimşek 2006: 87).

İki değişkelilik (diglossia) terimi, iki dillilik terimiyle karıştırılmamalıdır. İki dillilik, bireylerin iki farklı dile/değişkeye sahip olduğunu belirtirken, iki değişkelilik toplumların iki değişkeye sahip olduğunu gösterir. Bu değişkelerden üst değişke (highvariety); törenlerde, kilisede, camide, okulda, radyo ve televizyon haberlerinde, gazete makalelerinde, şiirde kullanılır. Bir başka ifadeyle üst değişke, tüm resmî ilişkilerde ve yazılı kullanımda söz konusudur. Alt değişke (lowvariety) halk dilidir; aile ve arkadaşlar arasındaki konuşmalarda, resmî olmayan durumlarda sözlü olarak kullanılır. Alt değişkeyi kullanan birinin resmî bir konuşma durumunda bunu kullanması nasıl yadırganırsa, üst değişkeyi kullanan birinin alışveriş sırasında bu değişkeyi kullanması da o ölçüde yadırganır. Duruma uygun değişkenin kullanımı oldukça önemlidir (İmer 1990: 150).

Düzenek (dil) değiştirimi (code/languageswitching), bir konuşmacının bir dilden başka bir dile geçiş yapmasıdır. Konuşmacıların dilsel dayanışması, konumları, konuşulan konu, konuşmacıların birbirlerini etkileme amaçları gibi sebepler konuşmacıların düzenek değiştirmesine neden olabilir.

Çok dillilik kavramı etrafında karşımıza çıkan bir terim de ‘geçerli/geçer dil (linguafranca)’ dir. Geçerli dil, çok dilli topluluklarda farklı ana dillerde sahip bireyler arasında ortak iletişim aracı olarak kullanılan dildir. Örneğin İngilizce, günümüzde teknoloji ve bilim alanında geçerli/geçer dil konumundadır (Şimşek 2006: 86). Tarih boyunca pek çok geçerli/geçer dilden söz edilebilir. Örneğin Yunanca, İskender’in fetihleri sonucunda geçerli/geçer dil olmuş ve geniş bir alanda kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu’nun yayılmasıyla da Latince yıllarca geçerli/geçer dil olarak kullanılmıştır (İmer 1990: 167).

Karma dil (pidgin), çeşitli dillerin karışımından oluşan dildir. Yeterince gelişmemiş çeşitli toplulukların, ülkelerine gelen gelişmiş topluluklardan bireylerle daha kolay ilişki kurabilmek, alışveriş yapabilmek vb. nedenlerle onların dilinden öge almaları sonucu oluşmuştur (Vardar 2002: 128). Karma diller belli amaçlar için geliştirildiğinden sınırlı bir sözcük dağarcığına ve çok

basit bir söz dizimine sahiptir. Karma dilin işlevi sona erdiğinde dil kullanım dışı kalır ve ortadan kalkar (Şimşek 2006: 86).

Ana dili kullanıcıları tarafından ana/birincil dil olarak öğrenildiğinde karma dil, kırma dil (crole) hâline gelir. Öyle ki kreolleşmiş diller (kırma dil), artık bir doğal dilin tüm özelliklerine ve işlevlerine sahip olduğundan ana dili olarak konuşulduğu için bütünüyle doğal diller olarak değerlendirilir. Bu dillerin doğal dillerden farkı, alışılmamış biçimdeki oluşumlarıdır (İmer 1990: 173).

İki Dillilik/Çok Dillilik Kavramı

İki dillilik (bilingualism), değişimli olarak iki dili kullanma (İmer 1990: 163) ya da bir bireyin iki dil bilmesi veya bir toplumda iki dil kullanılması durumu (Vardar 2002: 118) olarak tanımlanır ve iki dilde anlaşma yeteneğini ifade eder. Bu olgunun bireysel ve toplumsal yönü olmakla birlikte toplumsal türleri kendi içinde kurumlaşmış ve kurumlaşmamış türlere ayrılır (İmer 1990: 164). İki dillilikle ilgili farklı görüşler vardır. Hangi görüş kabul edilirse edilsin iki dili de kusursuz kullanabilen kişide sözcük dağarcığı belirli anlamsal alanlarda aynı seviyede olmayacaktır. Bu da kişinin belli etkinliklerini dillerden birini kullanarak sürdürecektir olmasından kaynaklanır. Toplum bilimsel anlayışa göre iki dillilik, iki ya da daha çok dilden birinin, kişi tarafından alternatif olarak kullanımıdır. Birey ayrıca, iki farklı dili farklı durumlarda kullanırken her defasında sorunsuz olarak kodu değiştirme yeteneğine sahiptir (König 1987: 87).

Siyasal sınırlar içinde pek çok ülkede birden çok dil konuşulmaktadır. Hindistan'da Hintçe ve İngilizcenin durumu buna örnek verilebilir. Yine İsviçre'de de birden çok dil kullanıldığı bilinmektedir. Paraguay'da da konuşma sırasında İspanyolcanın kesilip Guarani diliyle konuşmaya başlanması da iki dillilik göstergelerindendir (İmer 1980: 164). Resmî dil bakımından değerlendirildiğinde pek çok ülke tekdillidir, ancak bu dillerin çoğunda bugün dilsel azınlıklar mevcuttur. Dilsel azınlığın etkili olmadığı ülkelerde onların dilleri resmî dil durumunda olamaz. Avrupa'nın pek çok ülkesinde bu durum söz konusudur. Bazı devletler de birden fazla resmî dile sahip olabilir. Örneğin Belçika'da Felemenkçe ve Fransızca; İsviçre'de Almanca, İtalyanca ve Fransızca; Çekoslovakya'da Çekçe ve Slovakça resmî dillerdir (İmer 1990: 164).

Devletin resmî dil olarak belli bir konum ve işlev yüklediği dil, “egemen dil/ baskın dil/ üst dil/ üst katman dili” gibi adlar alır. Aynı ulusal sınırlar içinde resmî bir konuma sahip olmayan, belirli topluluklar tarafından kullanılan diller de “alt dil/ bastırılmış dil/ alt katman dili/ zayıf dil” olarak adlandırılır (Bosnalı 2004: 111). Aynı coğrafyada yaşayan bu diller arasında çeşitli unsurlar açısından bir alışveriş olması kaçınılmazdır. Alıntının yönü, genellikle,

yönetenden yönetilene, merkezden taşraya bir başka ifadeyle üst kültürden alt kültüre doğrudur. Diller arası alışverişin temelinde “bilgi/ ihtiyaç” ve “moda/ özentî” öğeleri yatar. Alt dil, üst dile ancak bilgi alıntıları verebilirken; üst dil, alt dile hem bilgi hem özentî alıntıları sokabilir. Bilgi alıntıları bir başka ifadeyle kültürle ilgili alıntı kelimeler, bir toplumun diğerini nasıl etkilediğini ve kelime almanın büyük oranda üst dilden alt dile doğru olduğunu gösterir. Buna karşılık özentî alıntıların bilgi dünyası, öğrenme ve alıcı dilin ihtiyaçları ile ilgisi yoktur. Özentî alıntılar, alıcı dil kullanıcılarının psikolojik ihtiyaçlarından kaynaklanır; bilgili görünmek, herhangi bir gruba dâhil olmak, ilgi çekmek, dilde farklılaşarak kendini gerçekleştirmek ve toplum içinde kabul görmek gibi beklentilerini karşılar (Karaağaç 2009: 137-138).

Türkiye’de toplumsal ve kurumlaşmış iki dillilik/çok dillilik yoktur. Siyasal sınırlar içinde, Avrupa’daki birçok ülkede olduğu gibi, başka diller konuşulmaktadır. Ancak bunlar resmîleşmemiş dillerdir. Türkiye’de resmî dil, halkın büyük bir çoğunluğunun ana dili olan Türkçedir. Azınlık dilleri en çok aile içinde kullanılmaktadır. Kimi kez bu diller, konuşanlar dışında başkalarının anlamayacağı biçimde, yani jargon olarak da kullanılmaktadır (İmer 1990: 166).

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Anadolu toprakları da özellikle konumu itibarıyla farklı medeniyet ve kültürlerin izlerini taşımaktadır. Türk toplumu içinde dilleri, yaşayışları, inançları daha geniş manada, kültürleri farklı birçok toplulukla karşılaşmak mümkündür. Bunların en renklilerinden biri de “çingeneler”dir.

Çingeneler Hakkında

Çingeneler, ana vatanları Kuzey-Batı Hindistan’ı 9 ve 10. yüzyılda terk ederek İran üzerinden bir kısmı Kafkasya, Rusya, Sibiry ve Kuzey Avrupa ülkelerine; bir kısmı Güneydoğu Anadolu üzerinden Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerine; bir kısmı ise Anadolu üzerinden Balkan ve Avrupa ülkelerine göç eden bir topluluktur. Çingeneler, Balkanlar ve Avrupa’da özellikle 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır (Arayıcı 2008: 28).

“Çingene” sözcüğü başkaları tarafından bu topluluğa verilmiş bir isimdir, onlar kendilerine daha çok Roman derler. Esmer tenli ve siyah saçlıdır. Sepetçilik, falcılık, at satıcılığı gibi işlerle uğraşırlar (Fraser 2005: 11). Çingenelerin izini sürmeye yarayacak çok az yazılı belge vardır. Bunlardan biri, “Çingene soyunun gerçek tarihi, dillerini araştırmada yatmaktadır” diyen Alexandre Paspatis’a aittir. Paspatis, 1850’lerde İstanbul’un dış mahallelerinde ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kısmında yaşayan göçebe çingenelerden Romani dilinin (Romanca) izlerini sürer. Paspatis’e göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’da 140 çingene ailesi vardır. Bunlar genellikle

Yenibahçe, Sulukule, Ayvansaray, Kasımpaşa, Büyükdere, Çırpıcı semtlerine yerleşmişlerdir. İkinci çalışma, 1926 yılında basılan John Sampson'un *The Dialect of The Gypsies of Wales* adlı kitabıdır. Üçüncü kitap ise O. Gjerdman ve E. Ljunberg adlı iki İsveçlinin kaleme aldığı *The Language of The Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taken* adlı eserdir. Bu üç kitabın özelliği, çingenelerin kullandığı Romani dilinin Avrupa'nın üç farklı yerinden örneklerle incelenmesine olanak vermeleridir (Fraser 2005: 20).

Türkiye Çingeneleri

Çingenelerin Anadolu'ya geliş tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, birçok kaynak anavatanları Kuzey-Batı Hindistan'tan 10. yüzyılın başlarında ayrılıp Afganistan ve İran üzerinden Anadolu'ya geçtiklerini göstermektedir. Anadolu'ya gelen Çingenelerin çoğu burada kalmış ve kesin olarak yerleşmiş, geri kalan kesimi de 11 ve 13. yüzyıllar arasında İstanbul üzerinden Balkan ülkelerine gitmiştir. Çingenelerin bir kesimi burada kalırken diğer bir kesimi de 14. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'nın farklı ülkelerine dağılmıştır (Arayıcı 2008: 235). Avrupa ülkelerinde yaşayan Çingenelerin genel olarak toplumsal statüleri son derece düşüktür. Bu insanlar, bulundukları toplumsal katmanlar içinde hiç sevilmeyen, pis, yan kesici, hırsız olarak algılanmaktadır. Avrupa'nın pek çok ülkesinde dışlanma, ayrımcılık, ırkçılık gibi her türlü hoşgörüsüz davranışla karşılaşmışlardır (Arayıcı 2008: 27).

Çingene nüfusunun büyük çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyılda en geniş sınırlarına ulaşmışken Türklerin egemenliği altına girmiştir. Çingeneler için bu imparatorluğun sınırları içinde Avrupa'nın geri kalanında maruz kaldıkları sistematik ve baskıcı yasalar söz konusu değildir. Osmanlılar, kendilerine bağlı toplumların gelenek ve göreneklerine genel olarak saygı göstermiş ve kısmen kendi otoritelerince yönetilmelerine izin vermişlerdir (Fraser 2005: 154). Yine de Çingeneler, diğer Osmanlı tebasıyla tamamen eşit değildi. Bizans uygulamalarının devamı olarak, Müslüman da olsalar, Hristiyan da olsalar cizye vergisi ödüyorlar, mahkemelerdeki ifadeleri diğer davacı ve davalıların ifadeleri kadar değerli bulunmuyordu. Öte yandan Avrupa'nın başka yerlerinde Çingenelerin uğradığı zulüm ve şiddete maruz kalmıyorlardı. Bazıları kamu görevlerine gelirken, bazıları da Bosna'ya ya da Hersek'e karşı seferberliğe bile katılıyordu. (Marsh 2008: 14) Osmanlı belgelerinde Çingene ismi Kıbtî tabiriyle birlikte kullanılmaktadır. Bu iki kelimenin aynı anlamı ifade ettiği anlaşılmaktadır (Altınöz 2007:14).

Bugün, Türkiye'de bulunan Çingenelerin bir kısmı da 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Balkan ülkeleriyle imzalanan Lozan Barış Antlaşması gereğince "nüfus değişim" çerçevesinde Bulgaristan'tan, Yugoslavya'dan, Yunanistan'dan ve diğer Balkan ülkelerinden gelmişlerdir. Yüz binlerce Türk,

on binlerce Çingene Türk kökenli oldukları gerekçesiyle Türkiye'ye gönderilmiştir. (Arayıcı 2008: 235) Modern Türkiye'nin Çingene nüfusunu üç ana dilsel grup olan Romanlar, Domlar ve Lomlar oluşturmaktadır. Her biri farklı kültürü yaşatmakta ve bir kısmı da geleneksel meslek ve zanaatları sürdürmektedir (Marsh 2008: 18).

Çingenelerin Dili

Çingenelerin kullandığı dil, Romani dili, Romanice, Romanca, Romanes olarak bilinir. Romani dili Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-Ari (Satem) koluna dâhildir. Bin yıldan uzun bir geçmişe sahip olan Romani dilinin, tek biçimliliği destekleyecek herhangi bir yazılı modeli, tek ya da standart biçimi yoktur. Bunun yerine karşılıklı olarak anlaşılmaz, ancak birbirleriyle ilişkili olan çok sayıda lehçesi (diyalekt) bulunmaktadır (Fraser 2005: 19). Çingenelerin günlük yaşamda konuştukları diller, bulundukları toplumsal yapılar göre çeşitlilik göstermektedir. Çingeneler, yaşamış oldukları ve göçebe olarak bulundukları ülkelerin dillerinden esinlenmiştir. Arayıcı'nın dil bilimci John Sampson'dan aktardığına göre Çingenelerin günlük yaşamda kullandıkları kelimelerin çoğu Hintçedir. İngilizce, Yunanca, Sırpça kelimelerin yanı sıra önemli sayılabilecek miktarda kelime de Farsça, Romanca, Macarca, Türkçe ve Ermenice kökenlidir (Arayıcı 2008: 46).

Romani dili dinamik bir dildir. Romani dili konuşan insanların tümü -çocukluk devrini saymazsak- iki dillidir. Avrupa'nın her köşesinde Romani'ye, ev sahibi kültürün dilinden ödünç kelimeler de katılmıştır. Daima yeniliklere, değişikliklere açık bir dildir. Yazılı bir kurallar sistemi olmadığı için de Romani'nin bölünmesi kaçınılmazdır. Romani, ilişkide bulunduğu dillerin öğeleriyle önemli ölçüde değişikliğe uğradığından, ana dilleri Romani olan pek çok insan başka bölgelerdeki Romani konuşanları anlamakta zorluk çeker. Romani, günümüzde her biri çeşitli gruplara ayrılabilen altmışı aşkın lehçesi olan bir dil durumuna gelmiştir (Fraser 2005: 256-258).

Türkiye'de Romanice kelimeler, Kürtçe, Türkçe ve Farsça ile birlikte kullanılır. Bazen de bu kelimelere ön ve arka ekler de katılarak gizli diller meydana getirilir. Anadolu'da Çingenelerin göçebe grupları arasında Romanicenin asimilasyona uğradığı bir gerçektir (bk. Arayıcı 2008: 49, Tablo 3).

Çingeneler Romanı

Türk toplumunun bir parçası olan "çingeneler" edebiyatımıza da girmiştir. Osman Cemal Kaygılı'nın 1939 yılında ödül alan *Çingeneler* romanı, bu topluluğu konu alan edebî metinlerden biridir. Osman Cemal, uzun yıllar çingenelerle dost olmuş, onlarla iç içe yaşamış ve yazın dünyasında bu toplulukla ilgili en yetkin araştırma-inceleme niteliği taşıyan romanı yazmıştır. Kendi

yaşadığı semtte (Eğrikapı-Otakçılar) evleri, çadırları olan harmanacı ve çalgıcı çingenelerini yakından tanıma imkânı bulan Osman Cemal, romanda onların konuşmalarını da realist bir biçimde yansıtmıştır. Romandaki diyaloglar, toplum dil biliminin araştırma alanları içinde yer alan iki dillilik/çok dillik açısından incelenmeye değer veriler sunar.

1. Çingene Kahramanların Söyleminde

Çingene kahramanların diyalogları iki farklı şekilde karşımıza çıkar. Bunlardan biri kendi aralarında yaptıkları konuşmalar, diğeri de çingene olmayan kahramanlarla yaptıkları konuşmalardır. İki çingene kahramanın diyalogunda Romanice ve Türkçe sözcüklerin ortak kullanımı gözlemlendiği gibi diğer kahramanların hiç anlamayacağı biçimde kurulan diyaloglar da vardır. Alt dil ve üst dilin ortak kullanımı burada sosyal bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir. Birey sonradan dâhil olduğu toplumda bildirişimi sağlamak için o toplumun dilini de konuşmak zorunda kalır. Diğer taraftan üçüncü şahıslar tarafından anlaşılacak istenmediğinde de kod/dil değişimi yaparak kendini ve diğer katılımcıyı dışarda tutabilir. Dil kullanım biçimindeki değişiklik, burada “bildirişimde gizlilik” prensibiyle açıklanabilir.

Çingene kahramanların çingene olmayan kahramanlarla diyaloglarında iki farklı durum söz konusudur. Bazılarında hiç Romanice sözcük kullanmazken, bazılarında da Romanice ve Türkçe sözcükleri bir arada kullanırlar. Bu ikili kullanımda bildirişimde anlaşılacak prensibi etkili olurken, Türkçeye hâkim oldukları diyaloglar da “toplumda bir yer edinme ve kabul görme” isteğiyle açıklanabilir. Aşağıda bu diyaloglardan örnekler verilmiştir.

“...alçak sesle o ezgin ve baygın nağmeli şu ninniye söylüyordu:

“Rağduk kele kana, beşe kana,

Avrupa dana danadana!

Rağduk dana, tospaa dana dana,

Kele kana, beşe kana!

Rağduk dana dana,

Dana din nan...Dan din nan...

Dini dinidini...dinnani dini

Dina dinadina Diana dina!” (s. 11)

(Git yavrum, oynat, sıçra, hopla, yol al! Yorulursan otur, dinlen... Uyu!.. Mışıl mışıl uyu!)

- “Ver derim sana, biraz harçlık bize... Te bu **şoparcığın** (çocukcağızın) yoktur babası... Kalmıştır öksüz...

- Ha beyefendi ağabeyciğim, on paracıklar veresiniz bize... **Çekeriz** birer kıyak **hampur** size!” (s. 12)

- Ha versene be ağam beş paracık, **odel** (Allah) versin sana daha çok!

- Ah **lâcı** (güzel) ağabeyciğim... **Toslayasın** (veresin) buncağıza yarım metelik! (s. 13)

- Hoy **miday**, hoy**miday**! (Hey anne, hey anne) hoy**peral**, hoy**peral**, (Hey abla, hey abla), bu ne çalar, bu ne çalar? (s. 16)

- Susun da, susun...Haydi**cakanaserha**! (Haydi çadırlara gidiniz!) Haydi **cakanamiday**! (Haydi annelerinizin yanına gidiniz!...) (s. 17)

- Ah, şinci olsaydı birazıcık**piriz** de (**rakı**) kaysaydık ona şuracıkta tatlı tatlı? (s. 25)

- Ha, **ketaha**, **serha**, **pelâçidavuli** (Git, bizim çadıra da davulu al, gel!) (s. 26)

Tekrar kıza haykırdı:

- Hoy Nigar **sokerena**, **sokerena**? Haydi **mani**, haydi **mani**!.. (Ne yapıyorsun, ne yapıyorsun? Haydi çabuk, haydi çabuk!)

- Ha geldim, **mokamotro** (**enişte**) ha geldim!.. (s. 32)

- Ha, bulaşalım biz habe kaymaya (yemek yemeye) o dikizlesin bizi ayak üstü!.. (s. 33)

- Şoparlar oynar **hampur**..

Dalemin (**babamın**) sırtı kambur.

Ha versin **Odel** (Allah) sana:

Çil çil altın bir kalbur!.. (s. 38)

- Hoy efendi, hoy efendi! **Aketenanay**, **makete nanay**! İlle velâkin sağına **pirnay**, soluna **pirnay**! Çalilûm güle güle... Toptansavrange selâm, **dacalana havla muğli**!

Bunun manası şu demek olacaktı:

“Hey efendi, hey efendi! Size lâzım gelen saygı ve ikramda bulunmadık-sa da kusura bakma, haydi şükür, güle güle, yine buyur, soranlara cümleten selâm!..” (s. 40)

- Söylediğin mâninin başında gece (**çon**) çıktı mı, dedin; çon ne demek bakayım?

- **Çon** demek (**ay**) demek!...

- Ay mı?

- Haha!..

- Ya, güneş ne demek?

- Güneş de (**kam**) demek!..

- Ya yıldız?

- Yıldız da (**çerhan**) demek!..

....

- (**Grasni**) mi çok seversin, (**har**) mı çok seversin, yoksam (**harni**) mi çok seversin?

- Kız, bunlar ne demek, ben bilmiyorum ki...

- Grasni demek, yaniya kısrak demek. Har demek yaniya eşek demek. Harni demek de yaniya ki, sıpa demek. Süyle bakalım şinci bana, zatın bunlardan hangisini seversin? (s. 100)

- Tenceresyuvarlandika

O kapake arkadaş. (s. 124)

- **Kamaraf tu lâçi beş mudaradut!** (Rahat durun, pataklarım ha sizi!) (s. 135)

Çingenece mektup:

“Ah, manga dile val! But bruşasitutarayekorbainavilimanke; tukedilâva! Sarsan sokerden, canglermange!

Moşoro la mujirakigivesşukar harman yeri kerkome...Gojimagvituti... Nakiro me eziyet...Zere oldum hasta...Naburistarmamange dil vol!

Acodevlasa çok çok!

Beklerim dört göz ilen acele...Sılkabicales cevap. Mangaptut Gülizar”

Mektubun tercümesi

“Ah benim sevgili yârim,

Çoktandır senden bir haber alamıyorum, onun için üzülüyorum; ne yapıyorsun, ne haldesin? Çabuk bana bildir. Sıkıntıdan başım ağrıyor, hastayım...

Bu aydınlık yaz gecelerinde harman yeri sensiz bana zindan oluyor, rica ederim bana eziyet etme, beni unutma, benim sevgili yârim! Çok çok selamlar! Bu mektubun cevabını dört gözle beklerim.”

Hasretli Gülizar

2. Çingene Olmayan Kahramanların Söyleminde

Çingene olmayan kahramanların diyalogları da iki farklı biçimde değerlendirilebilir. Kendi aralarındaki diyaloglarında ana dili kullanımı ön plandadır. Ancak kahramanlar çingenelerin yaşadıkları ortamlara girdikçe ve yavaş yavaş dillerinden sözcükler öğrendikçe bunları kullanma eğilimleri de gözlenmektedir. Çingene olmayan kahramanların bu ikili dil kullanımı, girmek istedikleri bu toplulukta “*kabul görme ve bir yer edinme*” istekleriyle açıklanabilir.

- “Öyleyse yarın sabah seninle erkenden burada buluşalım!
- Buluşalım! Ama daha bu gece de görüşürüz!..
- Hayır, bu gece ben burada yoğunum!
- Neredesin?
- Cerrahpaşa’ya gideceğim...Yarın sabah erkenden buraya damlarım...” (s. 83)
- “Biz şaşırdık ve arkadaş bana yavaşça sordu:
- Galibagacoya (**kadına**) Karmen dokundu!
- Öyle mi? Yoksa başka bir derdi mi var zavallının?” (s. 9)

“Ben yanına oturur oturmaz arkadaş armoniği ağzına yanaştırdı. Yanaştırdı ama o daha üflemeğe başlamadan kızılı, oğlanlı ve kahverenkli yedi sekiz **şopar (çocuk)** etrafımızı sardı ve oracıkta eşi görülmemiş arsız bir cıvıltıdır başladı.” (s. 12)

“Nazlı hakkında fazla bir şey öğrenemeyeceğimi anladığım için kemani kutuya koyup kalktım:

- Eh...artık, **sımarladıkOdele** (Allahaismarladık) müsaadenizle...
- **Paçala (git)** güle güle amma, bizi sen şinci saldın meraklara... (s. 118)
- Ha buyurasın bana birazcık mangır, bizim kocakarıya alayım biraz peynir, ziyaretin!

Şoparların bu sırnaşık arsızlıkları karşısında baktım, zavallı Nazlı, peçenin altında kıs kıs gülüyor ve ikide bir dirseğiyle beni dürtüyordu. (s. 139)

Romanda dikkati çeken bir diğer nokta da Osman Cemal Kaygılı'nın Ahmet Mithat geleneğini sürdürürcesine okura ansiklopedik bilgi vermesidir. Bu bilgi aktarımı Çingene dili ile ilgilidir ve kahramanlardan biri tarafından yapılmaktadır.

Biz bu dile Çingenece diyoruz ama, onlar kendi aralarında “Romanes” diyorlar. Zaten kendilerine de Rom dedikleri gibi... Çingeneceyi İstanbul'un şurasında burasında yerleşmiş, oturmuş olan çalgıcı Çingeneler bilmezler...

Yalnız onların kendi aralarında birçoğu da düğünlerde derneklerde parola yerine kullandıkları bazı tabirler, ıstılahlar vardır ki, onların arasında da pek az, binde bir Çingenece kelime ya vardır, ya yoktur. Onların kullandıkları bu tabirlerin çoğu argodur. Söz gelişi: Onların kullandıkları şu: “Sipari, piyiz, cızlam, toslamak, hıdım, keriz, habe” kelimelerinden yalnız “habe” kelimesi Romanes dedikleri gerçek Çingenece olduğu hâlde, ötekiler tam birer kerizci argosudur ki, bunları yalnız çalgıcı Çingeneler değil, karagözcüler, ortaoyuncuları, tuluatçılar ve sonra argo ile konuşan herkes aynen kullanır. Romanes denilen Çingeneceye gelince: Bu dil çok karışık bir dildir. İçinde hemen her milletin dilinden kelimeler vardır. Sonra bazı kelimeler de var ki Fransız, Macar, Romen, Bulgar çingeneleri o kelimeyi hangi manada kullanıyorlarsa bunlar da öyle!..

Söz gelişi: “odel” kelimesi Fransız çingenelerinde “Allah” demektir. Bunlarda da öyle..” (s. 41)

Bir başka diyalogda da kahramanlar Çingene dilinin birçok dilden etkilendiğini kanıtlamaya çalışan açıklamalar yaparlar:

- “Ulan Etem atıyorsun, Yemen'deki Yemen çingenesi ile buradaki birbirine uyar mı?

- Hepsi uymaz! İlle velâkin bazı sözler uyar ki uyar... Söz misali, bizim Romanes dil zati benzer tatlı aş (aşure)... içinde vardır: Türkçe, Urumca, Ermenice, Arapça, Acemce, Karamanlîca, Yahudice, Romence, Moskofça, Çerkezce, Arnavutça, Hindiyaca, İngilizce, Caponca, Çinimaçince, Polonezce ve daha yetmiş iki buçuk milletin dilinden... hepsi var bizim Çingenece... İlle velâkin bunların içinde bazı sözler vardır ki her milletin çingenesi o lafları anlar. Söz misali biz deriz Allaha Odel... Ötekiler de derler Odel!..

- Onu biliyorum, sen şimdi onu bırak da sizin bura çingenelerinin konuştukları dilin içinde her dilde söz bulunduğunu bana ispat et!

- Ne ilen ispatlayayım ben sana şinci bunu?
- Meselâ, sizin şu sayıları say bakalım, birer birer... Bunların içinde görelim görelim hangi dillerden kelimeler var.
- Üyle ise dinle sayayım!
- Kulağım sende, başla!
- Yek: bir.
- Yek: bir mi? Bu tam farsça:
- Bilmem ben nicedir. Sen dinle saltını! Tuy: iki...
- Bu da yarı Farsça, yarı Rumca, yarı İngilizce, yarı Fransızca...
- Tirin: üç!
- Bu da yarı Rumca, yarı İngilizce, yarı Fransızca..
- İştâr: dört...
- İştâr mı?
- Ha ha!
- Bu da biraz Arnavutçaya benziyor ama...
- Peki beş nedir?
- Pañç: beştir.
- Anlaşıldı Farsçanın penci, Rumların pendesinden alınma...
- Altıya deriz: şov!
- Bunu pek bir şeye benzetemedim!
- Yediye süylerizefta!
- Bu, tastamam Rumların eftası... Ve Farsların haftasına benzer!
- Sekiz için lafımız: ohto!
- Dokuzun adı: enya!
- O da öyle!
- Ona çıktı mıydık deriz: deş.
- Pekâlâ...anlaşıldı... Sizin dil, gerçekten şuradan buradan devşirme bir dilmiş..
- Ama bizim dil, kıyaktır be!

Sonuç

Toplum dil bilimsel açıdan iki dillilik, bireyin iki ya da daha çok dilden birini farklı durumlarda kullanması ve her defasında sorunsuz olarak kodu değiştirmesidir. Bu bildiride edebî bir metne malzeme olan Çingenelerin kullandıkları Romani dili iki dillilik açısından incelenmiştir. Çok farklı dillerin etkisi altında kalan Romani dilinin tek bir biçimi yoktur. Farklı coğrafyalarda birçok lehçesi bulunan eski bir dildir. *Çingeneler* romanında yazar, Çingenelerin yaşam biçimini ve kullandıkları dili belgesel niteliğinde ortaya koymaya çalışmıştır. Karşılıklı konuşmalarda ya da yazılı metinlerde konuşanın/yazarın kullandığı sözcükler hem konuyu hem de konuşan/yazarın konuya karşı tutumunu anlatmasına yardımcı olan araçlardır. (Zeyrek 2003: 30)

Bireylerin dil kullanım biçimlerinde değişiklik yapmalarına neden olan ögeler; bildirişime katılan *katılımcılar*, bildirişimin geçtiği *ortam*, bildirişimin *konusu* ve niçin yapıldığı yani *işlevidir*. Bu ögeler açısından *Çingeneler* romanındaki diyaloglardan çıkan sonuçlar şöyle sıralanabilir:

1. Çingene kahramanların karşılıklı katılımcı olarak bulundukları diyaloglarda başkalarının da anlamayacağı biçimde Romani dilini kullanmaları dikkat çekicidir. Ortamda yabancıların bulunması, bildirişime *gizlilik işlevini* yüklemektedir. Sadece Romani dilinin kullanıldığı diyaloglarda özellikle ortam ve işlev ön plandadır.

- **Kamaraf tu lâçi beş mudaradut!** (Rahat durun, pataklarım ha sizi!) (s. 135)

2. Çingene olmayan kahramanlarla Çingene kahramanlar arasında geçen diyalogların bazılarında, özellikle çingene kahramanların Romanice (alt dil) ve Türkçe (üst dil) sözcükleri beraber kullandıkları görülmektedir. Bu ikili kullanım, *bildirişimde alıcı tarafından anlaşılma*k amacına hizmet etmektedir. Bazı diyaloglarda da Çingenelerin Türkçeye ne kadar hâkim olduklarını görmek mümkündür. Burada da *toplum içinde kabul görme* isteği ön plana çıkmaktadır. Ayrıca çingene kahramanlar, edinim ve kazanım dillerini dönüşümlü kullanarak kod değişimini rahatlıkla gerçekleştirmektedirler.

- Susun da, susun... Haydic**akanaserha!** (Haydi çadırlara gidiniz!) Haydic**akanamiday!** (Haydi annelerinizin yanına gidiniz!...) (s. 17)

- İlle ki, nedir senin bu kadınla zorcuğun anlayamadım; yoksam o tılsımlı karı seni tılsımladı mı ne yaptı? (s. 98)

3. Çingene olmayan kahramanların kendi aralarındaki diyaloglar iki farklı şekilde karşımıza çıkar. Kahramanlar Çingenelerin yaşam şekilleri ve dilleriyle ilgili verilere aşına oldukça bazı diyaloglarda Romanice sözcükler

kullanmışlardır. Kendi aralarındaki diyalogların çoğunda Türkçe ön plandadır, ancak Çingene kahramanlarla konuşmalarında, öğrendikleri Romanice sözcükleri kullandıkları gözlemlenir. Bu kullanımın amacı, kahramanların *otoplulukta kendilerine bir yer edinme* çabaları olabilir.

- “Etem de kim?
- Hani iki akşam önce görüştüğümüz herif!
- Yalnız seni mi davet etti, yoksa beni de birlikte mi?
- Beni seni var mı canım? Herif çağırdı işte, kalk gidelim!..” (s. 30)
- “Nazlı hakkında fazla bir şey öğrenemeyeceğimi anladığım için ke-manı kutuya koyup kalktım:
- Eh...artık, **sımarladıkOdele** (Allahaismarladık) müsaadenizle...” (s. 118)

“**Şoparların** bu sırnaşık arsızlıkları karşısında baktım, zavallı Nazlı, peçenin altında kıs kıs gülüyor ve ikide bir dirseğiyle beni dürtüyordu.” (s. 139)

4. Romanda dikkate değer bir başka nokta da sözcük bilimi ve dil ilişkileri bakımından bazı verilerin tespiti olmuştur. Romana bu açıdan bakmak, başka bir araştırmanın konusu olabilir. Burada sadece dikkate sunmakla yetinilmiştir. Çingene bir kahramanın tamamen Romanice yazdığını düşündüğümüz bir mektupta sadece Arapça ve Farsça sözcüklerle bazı yardımcı fiillerin ve zarfların anlaşılıyor olması, Romani dilinin etkilendiği dillerle ilgili bilgi açısından önemlidir.

“zere (zira), hasta, eziyet, cevap, acele, çok vb.”

Ayrıca yukarıda yer verdiğimiz Çingene dilinin birçok dilden etkilendiğini kanıtlamaya çalışan diyalog da dil ilişkileri açısından kayda değer veriler sunar.

5. Osman Cemal Kaygılı, *Çingeneler* romanında Çingenelerin dilini katılımcılar, ortam, konu ve işlev bakımından çeşitli şekillerde ortaya koymuştur. Bu durumda Romani dili, “günlük hayatı yakından tanıtmak, tespit ve tahlillerde realiteye uygunluk sağlamak amacıyla gerçekçiliğin bir unsuru” olarak işlenmiştir. Osman Cemal, romanda gerek parantez içindeki çeviri cümleler gerekse Romani diliyle ilgili ansiklopedik bilgiler vererek okur açısından kolay anlaşılır bir metin ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

- ATINÖZ, İ. (2007). “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler”, *Yeryüzünün Yabancıları Çingeneler*, haz.: Suat Kolukırık, İstanbul: Simurg. s. 13-31.
- ARAYICI, A. (2008). *Avrupa'nın Vatansızları Çingeneler*, İstanbul: Kalkedon.
- BOSNALI, S. (2004). “İran’da ‘Diller İlişkisi’, ‘Diller Çatışması’: Azeri Türkçesi’nin Konumu ve İşlevine Toplumbilimsel Bir Yaklaşım”, *Dilbilim Araştırmaları*, İstanbul: Boğaziçi Yay. s. 111-121.
- FRASER, A. (2005). *Çingeneler*, İstanbul: Homer Kitabevi.
- İMER, K. (1980). “Toplumsal Dilbilim”, *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları I*, Ankara. s. 157-166.
- _____. (1990). *Dil ve Toplum*, Ankara: Gündoğan Yay.
- KARAAĞAÇ, G. (2009). *Dil Tarih ve İnsan*, İstanbul: Kesit Yay.
- KAYGILI, O.C. (1972), *Çingeneler*, Ankara: Bilgi Yay.
- KÖNİĞ, G. (1987), “İkidiillik Tanımı, Türleri”, *Dilbilimin Dünyü, Bugünü, Yarını, I. Dilbilimi Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Hacettepe Ü s. 85-89.
- _____. (1991), “Toplumdilbilim Açısından ‘Dil’ ve ‘Dil Türleri’ Kavramları Üzerine” *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yay. s. 59-74.
- MARSH, A. (2008), “Türkiye Çingenelerinin Tarihi Hakkında”, *Biz Burdayız! Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi*, İstanbul: Mart Mat. s. 5-18.
- PASPAŖI, A. (1870). *Études Sur Les Tchinghuanes Ou Bohémiens De L’empire Ottoman*, Constantinople.
- ŞİMŞEK, S. Ç (2006). “Toplumdilbilim”, *Dilbilim Temel Kavramlar Sorunlar Tartışmalar*, Ankara: Dil Derneği Yay. s. 77-88.
- VARDAR, B. yönetiminde (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- ZEYREK, D. (2003). “Söylem ve Toplum”, *Söylem Üzerine*, Ankara: MetuP-ress. s. 27-47.

İKİ DİLLİ VE TEK DİLLİ ÇOCUKLARIN TÜRKÇE SÖZLÜ VE YAZILI METİNLERİNDEKİ SÖZCÜK ZENGİNLİĞİ

Mehmet Ali AKINCI

1. Giriş

Bu sunumun amacı, Fransa’da doğup büyüyen Türk kökenli iki dilli ve Türkiye’deki tek dilli çocukların Türkçe sözlü ve yazılı metinlerindeki sözcük zenginliğini karşılaştırmaktır.

Sözcük zenginliğinin unsurlarından biri sözcük çeşitliliğidir ve genellikle kelime sayısının değerlendirilmesinde tip simge oranı yani rastlanan farklı kelime Tür Belirteç Oranı (Type Token Ratio TTR) veya Guiraud endeksi kullanılmaktadır (Strömqvist *et al.* 2002; Daller, Van Hout & Traffers-Daller, 2003; Johansson, 2008). Doğal dil işleme alanında kelimelerin kullanım sıklıkları, bir kelimenin taşıdığı anlam sayısı, kelimeler arası uzaklıklar gibi çok önemli unsurlar Zipf (1949) tarafından ortaya konulan kanunlarla belirlenmiştir. Zipf’in bu konuda sıkça kullanılan 4 kanunu mevcuttur (ayrıntı için bk. Kumova-Metin, 2008). Yazılı metinlerdeki kelime dağılımı ve çeşitliliği, dilin temsili konusunda önemli bir göstergedir. Bu sebeple kullanılan sayı, simge veya kelimelerin miktarı derlemin değerlendirilmesi birçok çalışmada yer almaktadır. Ancak, Daller ve arkadaşlarının (2003) vurguladıkları gibi, eğer sözlü metinlerde kelime gelişimi oranına bilimsel açıdan yaklaşmak gerekirse, kelime zenginliğinin niteliksel yönlerini değerlendirmek için nicel önlemlerin ötesine gitmek gerektir. Çeçen’e göre (2007: 116) “her bir kelime bir ya da birçok anlam demek olduğundan kelime hazinesinin zenginliği aynı zamanda duygu ve düşüncenin zenginliği demektir. Zengin duygu ve düşüncüyü ifade etmek ya da anlamak için de zengin bir kelime hazinesine ihtiyaç vardır”. Bu nedendir ki busunumda amacımız, dilsel özellikleri göz önünde bulundurup iki dilli ve tek dilli çocuk ve ergenlerde kelimelerin kullanım sıklıklarının özelliklerini açığa çıkarmaktır. Ayrıca hedefimiz, bireysel ve sosyokültürel faktörler ile sözcük zenginliği arasında olası değişkenlerin birbiri ile

bağlantıların keşfedip Fransa’da Türk dili ve kültürü derslerini takip eden öğrencilerin okul dışı dil kullanımlarını incelemektir.

Bu bildiri, iki dilli ve tek dilli Türk öğrencilerin metin üretme becerilerindeki gelişimi inceleyen deneysel çalışmamızın bir parçasıdır. Araştırmamızın genel amacı, Fransa’daki iki dilli Türk öğrencilerin Türkçe metinlerini, Türkiye’deki tek dilli öğrencilerin metinleriyle karşılaştırmaktır. Böylece hem yukarıda vurgulanan etkenleri değerlendirmek, hem de farklı sosyal ortamlarda ana dilde eğitim imkânlarını ve iki dilli çocuklarda okuryazarlık gelişimini etkin olarak sorgulamaktır. Örneklem grupları, 60 iki dilli ve 60 tek dilli ilkokul 5. sınıf (9-10 yaş grubu), ortaöğretim 7. sınıf (12-13 yaş grubu) ve lise. 1 sınıf (16-17 yaş grubu) 3 yaş grup öğrencilerinden oluşmaktadır. Çalışmada, deneklerden hem yazılı hem de sözlü olarak her birine kişisel anlatı, diğerine açıklayıcı metin (kompozisyon) olmak üzere dört farklı metin üretmeleri istenmiştir (Akıncı, 2008a/b). Bu çalışmada kullanılan katılımcılar Fransa’nın Rouen ve Lyon şehirlerinden, Türkiye’nin ise Çivril (Denizli) ilçesinden seçilmiştir. Çalışmanın yürütüldüğü okullar hem Fransa’da hem de Türkiye’de seçilen okul, alt gelir seviyesinden öğrencilerin gittikleri devlet okullarıdır. Sözcük gelişimi ile ilgili aşağıdaki araştırma soruları çalışmada ele alınmıştır:

1. Kelime çeşitliliği ve sıklığı metinlerin anlatı veya kompozisyon ve de sözlü veya yazılı çeşitliliklerine göre herhangi bir farklılık içeriyorlar mı?
2. İki dilli ve tek dilli çocuk ve ergenlerde kelime çeşitliliği ve sıklığı kullanım açısından farklılık teşkil ediyor mu?

Bu bildiri dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sözcük zenginliğinin nasıl ölçüldüğünden bahsedeceğiz. İkinci bölümde ise varsayımlarımızı ve de araştırma sorularımızı aktaracağız. Üçüncü bölüm bu çalışmanın yöntem kısmını oluşturmaktadır. Burada kavramsal ve yöntemsel açıdan projemizden bahsettikten sonra, örneklem gruplarının özelliklerini belirttikten sonra hem verilerin toplanması ve türü hem de verilerin kodlanması hakkında bilgi içemektedir. Son bölümde ise kantitatif ve kalitatif analiz içeren sonuçlarımızı Fransa’da doğup büyüyen iki dilli Türk öğrencilerin Türkçe yazılı ve sözlü metinlerindeki sözcük zenginliğini Türkiye’deki tek dillilerle karşılaştırma amaçlı bir çalışmamızdan da söz ederek ele alacağız. Bu konuda iki hedefimiz vardır: a) İki dillilerin ürettikleri Türkçe metinlerdeki ile tek dillilerin ürettikleri arasındaki sözcük zenginliği farklılıkları keşfetmek, b) Farklılık var ise bunların türlerini sıralamak, c) Örneklem grupları arasında farklılıkları veya benzerlikleri açıklayabilecek etkenleri belirlemeye çalışmak.

2. Sözcük zenginliğinin ölçülmesi

Sözcük zenginliği geleneksel olarak farklı çeşitli yöntemler tarafından ölçülen bir olgudur. Sözcük çeşitlilik veya zenginliği ölçümü genelde en tanınmış yöntem Tür Belirteç Oranı (Type Token Ratio TTR) olarak bilinmektedir. Bu yöntem ile farklı sözcük türlerinin oranı ve sözlü ya da yazılı metinlerin toplam metin uzunluğu hesaplanır. Yalnız bu sözcük zenginlik ölçme yöntemi, istikrarsızlığı ve metin uzunluğuna duyarlılığından dolayı eleştirildi (Daller et al. 2003 bk. 199f). “Böylece TTR iki metni karşılaştırmak için kullanılır, uzun metinlerde genellikle sözcük zengiliği daha az farklı gibi görünüyor” (Mc Carthy & Jarvis 2007: 460). Bu nedenle, başka yöntemler test edilmiştir ve onlar da sözcük çeşitlilik hakkında güvenilir bilgi üretmedikleri kanıtlanmıştır.

Son zamanlarda kullanılan VOCD (kelime çeşitliliği ölçümü) veya bilgisayar destekli ölçüm aracı CLAN (MacWhinney, 2000), sözcük zenginliği ölçmesinde beklenen tam olarak performansı gerçekleştirmekte güçlük çekmektedirler (konu ile ilgili ayrıntı için bk. McCarthy & Jarvis 2007).

Bu çalışmada, farklı metin uzunlukları karşılaştırılacak, ancak Tür Belirteç Oranı (TTR) yukarıda da belirtildiği üzere her ne kadar bir metin uzun olursa TTR oranı düşük olduğu gözlemlenlenmiş, bu durumda farklı metin uzunlukları arasındaki sözcük zenginliğini incelemek zorlaşmaktadır. Bu nedendir ki Guiraud endeksinin (G)¹ TTR’den daha iyi bir ölçü aracı olabileceğini düşünüyor ve bu ölçünün “dil öğrenenlerin verileri için en kararlı olduğu görülmektedir” (Daller et al. 2003: 200). Jarvis (2002) “böylece kısa ve uzun metinlerin karşılaştırılmasında ilgili sözcük endeksi [yani G endeksi] metin uzunluğunu ayarlamak için tasarlandığını” ifade etti. Daller ve arkadaşlarına (2003) göre nicel ölçüm yanı sıra niteliksel ölçümü, temel ve gelişmiş kelime analiz yöntemlerine (Gelişmiş Guiraud, advanced Guiraud AG)² eklenilebilir.

Dil bilimi açısından sorun temel/gelişmiş kelime tanımıdır. Arnaud’da (1984) belirtildiği gibi temel kelime üniversite hazırlık düzeyinde kullanılan yaygın sözcüklerden oluşan bir liste sayılır. Daller ve arkadaşları (2003: 201) ve diğerleri tarafından belirtildiği gibi gelişmiş kelime nadirdir ve yüksek dil yeterlilik bir göstergesi olabilir. Meara ve Bell’e göre (2001) “kelime hazinesi zengin olan insanlarda kelime hazinesi fakir olan insanlara nazaran az kullanılan kelime oranı yüksektir”. Ayrıca, diller arasındaki yapısal farklılıklar bu sorunu daha da karmaşık hâle getirmektedir (örneğin buradaki örneklem

¹ Guiraud endeksi: $G = \text{types} / \sqrt{\text{token}}$ (Guiraud, 1954).

² AG=advanced types/ $\sqrt{\text{advanced token}}$ (Daller et al. 2003).

gruplarının Fransızcası ile Türkçelerinin karşılaştırılması gibi). Bu çalışmada yöntemler Daller ve arkadaşlarının (2003), çalışmasını örnek alacaktır. Türkçe için bu çalışmada Türkçeyi yabancı dil olarak öğreten yedi öğretmen tarafından oluşturululan kelime listesi kullanılacaktır. Bu öğretmenler incelen çalışmada kelimeleri temel (*basic*) veya gelişmiş (*advanced*) kelimeler olarak iki gruba ayırmışlardır. Sonrasında temel liste Tezcan (1988) temel kelime listesiyle karşılaştırılmıştır. Yalnız bizim çalışmamızda kelime listesiyle bu kelime listesi tamamen örtüşmediğinden Pfaff ve arkadaşlarının (2010) Almanya'daki iki dilli Türk çocukları için oluşturdukları liste kullanılmıştır (bk. özellikle Woerfel & Yılmaz 2011).

3. Varsayımlar

Metin uzunluğu, sözcük çeşitliliği ve zenginliği ölçümleri çeşitli faktörler tarafından etkilenmiştir. Bu durumda şimdiye kadar gerçekleştirilen araştırmaların da sonuçları göz önünde bulundurularak aşağıdaki varsayımlar yapılmıştır:

Varsayım (1): Lise öğrencilerinin daha uzun metinler, daha çeşitli, daha gelişmiş kelimeler üretmeleri beklenmektedir.

Varsayım (2): Açıklayıcı metinler anlatı metinlerine nazaran daha uzun ve daha farklı ve daha gelişmiş kelime içereceği gözlemlenecektir.

Varsayım (3): Daha fazla Türkçe eğitimi almış öğrenciler daha uzun metinler, daha farklı ve daha gelişmiş kelimeler üretmeleri beklenmektedir.

Varsayım (4): Böyle bir uygulamalı karşılaştırmanın, Fransa'da ana dili eğitiminin Türkçe yazımda ne denli etkili olduğu görülecektir. Ana dil eğitiminde Türkiye'deki tek dilli öğrenciler ile Fransa'daki iki dilliler arasında gözlemlenebilecek sözcük zenginliği farklılığın büyük ölçüde azalması beklenmektedir.

4. Gereç ve yöntem

Bu çalışmanın kavramsal ve yöntemsel temeli “*The Spencer Project on Developing Literacy across Genres, Modalities and Languages*” adlı uluslararası bir projeden alınmıştır. Ruth Berman tarafından yönetilen bu projenin amacı tek dilli çocuk ve ergenlerin metin üretme becerilerindeki gelişimi incelemektir (Berman & Verhoeven, 2002). Spencer projesini model alan bu çalışmaya Fransa'da doğup büyüyen iki dilli ve Türkiye'den tek dilli 5'inci, 7'nci, 9'uncu sınıf Türk çocukları ve üniversite öğrencileri katılmışlardır. Her grup en az 20 öğrenci içermektedir ve her öğrenci bir kişisel anlatı ve bir açıklayıcı kompozisyon türündeki her iki metni de yazılı ve sözlü olarak üretmişlerdir (Akıncı, 2006).

Verilerin toplanması ve türü

Veri toplamaya başlarken tüm katılımcılara Türkiye’de ve Fransa’da yaşayan Türk çocukların okuryazarlık gelişimlerini incelemeyi amaçlayan uluslararası bir projede yer alacakları söylendi. İlk olarak deneklere bir okulda insanlar arası anlaşmazlıkları gösteren sözsüz kısa bir video film izletildi. Videoda yer alan anlaşmazlık görüntüleri üç grupta toplanmıştır: ahlaki çatışma (sınavda kopya çekilmesi, yola düşmüş bir miktar paranın bulunması), toplumsal çatışma (sınıfta bir kişinin dışlanması) ve fiziksel çatışma (okulda kavga edilmesi, birinin üstüne su fırlatılması). Filmde bu çatışmaların bir çözümü verilmemektedir. Film izlendikten sonra deneklere okuma yazma alışkanlıklarıyla ilgili bir anket formu dağıtılmıştır. Formda denekler ailelerin eğitim durumu ve doğum yerleri gibi sosyal durumları ile ilgili sorulara cevap vermişlerdir. Ek olarak boş zaman aktiviteleri ve yapmaktan zevk aldıkları işlerle ilgili sorular da yöneltilmiştir. Anket formunu bitirdikten sonra öğrenciler gelişigüzel bir şekilde A ve B Grubu olarak ikiye ayrılarak farklı odalara alınmışlardır. Öğrencilerden önce sözlü ve/veya yazılı anlatı daha sonra da sözlü ve/veya yazılı açıklayıcı metin oluşturmaları istenmiştir. Grup A öğrencileri öncelikle her metin türünü sözlü ürettiler. Sözlü metinler araştırmacı tarafından öğrenciyle baş başa yapılan görüşmeyle kaydedildi. Grup A öğrencileri her sözlü metinden sonra başka bir odaya gönderilip o metni yazılı olarak ürettiler. Bu sırada aynı süreç Grup B öğrencilerine de uygulandı. Farklı olarak Grup B öğrencileri metinlerini önce yazılı olarak üretilip sonra sözlü performansa geçtiler. Ancak bu çalışmamızda veri toplama sıralaması analizler için etken olarak göz önünde bulundurulmamıştır.

Bu çalışmada her katılımcı iki tür metin üretmiştir: (1) kişisel anlatı ve (2) açıklayıcı kompozisyon. Öğrencilerden istenen ilk metin türü videodaki olaylara benzeyen, başlarından geçmiş bir anlaşmazlık hikâyesidir. İkinci metin türü olarak videodaki olaylar hakkında ne düşündüklerini belirtmeleri istenmiştir. Berman ve Verhoeven’in (2002) çalışmasında olduğu gibi, açıklayıcı metni üretirken öğrenciler videoda geçen olayları anlatmak yerine kendi düşüncelerini söylemeleri gerektiği konusunda açıkça uyarılmışlardır.

Örneklem grupları

Bu çalışmada kullanılan katılımcılar Fransa’nın Rouen ve Lyon, Türkiye’nin ise Çivril (Denizli) ilçesinden seçilmiştir. Çalışmanın yürütüldüğü okullar hem Fransa’da hem de Türkiye’de seçilen okul, alt gelir seviyesinden öğrencilerin gittikleri bir devlet okullarıdır. Örneklem grubu geldikleri sosyoekonomik sınıflara göre ve yaş gruplarına göre oluşturulmuştur. 5’inci, 7’nci ve 9’uncu sınıf öğrencilerle birlikte yetişkin seviyesini belirlemek üzere üniversite öğrencileri de çalışmaya katılmışlardır. Yalnız buradaki verilerde

bu grubun sonuçları ele alınmamıştır. Çalışmaya katılan öğrencilerle ilgili bilgiler aşağıdaki Tablo 1 ve Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 1: İki dilliler Fransa grubunda yer alan deneklerin sayı ve yaş bilgileri

Sınıf	5. sınıf				7. sınıf				9. sınıf			
Sıra	A		B		A		B		A		B	
Denek sayısı	10		10		10		10		10		10	
Cinsiyet	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Sayı	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	6
Ortalama yaş	10;09		11;01		12;08		13;00		16;08		17;03	
Yaş dizisi	09;07-11;11		10;10-11;08		12;07-13;04		12;07-13;09		15;00-18;09		15;08-18;09	

Tablo 2: Denizli grubunda yer alan deneklerin sayı ve yaş bilgileri

Sınıf	5. sınıf				7. sınıf				9. sınıf			
Sıra	A		B		A		B		A		B	
Denek sayısı	11		12		10		12		10		10	
Cinsiyet	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
Sayı	5	6	6	6	5	5	6	6	5	5	5	5
Ortalama yaş	11;00		10;09		12;08		12;10		15;03		15;09	
Yaş dizisi	10;04-11;07		10;05-11;07		12;06-13;04		12;05-13;04		13;10-15;11		15;05-16;11	

Verilerin kodlanması ve yazım hatalarının sınıflandırılması

Verilerin kodlanması sırasında izlenen yollar şunlardır: Öncelikle, yazılı metinler gruplara göre ayrılarak bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bu iş sırasında paragraf yapıları, yazım ve dil bilgisi yanlışlıkları korunarak mümkün olduğunca katılımcıların ürettikleri metnin aslına sadık kalınmaya çalışılmıştır. Daha sonra her tümce, analizde kolaylık sağlaması amacıyla numaralandırılmıştır. Tüm metinler (sözlü ve yazılı) bilgisayar destekli transkript aracı CLAN ile bilgisayara geçirilmiştir (MacWhinney, 2000).

5. Bulgular

5.1. Sayımsal analizler

Sayımsal analiz olarak ilk önce öneklem gruplarının kelime baz alınarak hesaplanan metin uzunluklarını aşağıdaki Tablo 4 göstermektedir. Bu tabloda ayrıca Tür Belirteç Oranı da (kelime sayısı ve türüne göre sözcük çeşitlilik

oranı) yer almaktadır. Strömquist ve arkadaşları (2002: 60) ve ayrıca Daller ve arkadaşları (2003: 197) tarafından belirtildiği gibi yapısal farklılıklar taşıyan dillerin nicel karşılaştırmalarını yaparken çok dikkatli olunması önemlidir. Bu çalışma sadece iki dillerin ve tek dillerin Türkçeleri incelendiğinden grupların Türkçeden farklı diğer dilleri (iki dillerin Fransızcaları veya her iki grubun da yabancı dil olarak İngilizceleri) ile karşılaştırma yapılmamıştır. Ancak iki dilli deneklerin Türkçe kelime hazinelerinin Fransızcadan ne denli etkilendiğine bakılmıştır. İşbu çalışmamızda Türkçe kelime zenginliği ve kelime çeşitliliği hesaplanması için aşağıdaki kurallar kabul edilmiştir:

- Morfolojisi içinde sayılan kelimeler **aynı** tür sayılmıştır. Örneğin, *okul / okulda*, farklı sözcük belirtmediklerinden dolayı tek tür sayılmıştır.
- Sözcük biçimleri morfolojisi açısından fark anlam teşkil ediyorsa **ayrı** tür sayılmıştır. Örneğin *Fransız / Fransızca*.
- Birden çok kelime içeren karmaşık fiiller tek tür olarak sayılmıştır. Örneğin *kavga etmek, kopya çekmek* gibi.
- Birden çok kelime içeren karmaşık ortaçlar iki tür olarak sayılmıştır. Örneğin *çoğu zaman, ya da, o zaman* gibi.

Aşağıdaki Tablo 3 iki dilli tek dilli gruplarda elde edilen toplam kelime sayısını, kişi başına düşen kelime ortalaması ve kişiler arası farklılık (en az kelime sayısı ile en çok kelime sayısı) metin türlerine (anlatı ve açıklayıcı metin) ve sınıflara göre gösterilmiştir.

Tablo 3: İki dilli ve tek dilli grupların *yazılı metinlerindeki* toplam kelime sayısı.

Metin türü	Anlatı			Açıklayıcı		
Grup	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf
Örneklem	Türkçe-Fransızca çift dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						
Farklılık						
Örneklem	Türkçe tek dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						
Farklılık						

Tablodan da anlaşacağı üzere tüm sınıflarda öğrenciler tarafından üretilen yazılı metinlerde en kısa metin uzunluğu 17 kelime, en uzun metin ise 157

kelimeden oluşmaktadır. Ayrıca bu tabloda da gösterildiği gibi 9. sınıf öğrencileri, özellikle daha uzun metinler üretti. Bu iki grup (çift dilli / tek dilli) için de geçerlidir. Bizim beklentilerimize nispeten metinlerde tekrarlanan aynı tür kelime sayısı bir hayli düşüktür. Bu önemli sonuç veri toplama yöntemimizin getirisi olan öğrencilerden beklenen metinlerde sadece bir olay ya da çeşitli konuları ele almak istemelerinin bir artifakı olabilir.

Metin tür ve metin uzunluğu ya da sözcük çeşitliliği aralarında hiçbir tutarlı açık ilişkisi yoktur. 7. sınıftan 9 öğrenci daha uzun kişisel anlatı metinler üretmiştir ama 9. sınıfta daha fazla öğrenci (7 / 11 ama aynı kişiler yine) daha uzun açıklayıcı metinler üretmişlerdir. Bu sonuç ise özellikle açıklayıcı ve tartışmacı metin üretiminde yaş ile artan önemi nedeniyle bir ilişki olduğunu düşünülebilir.

Aşağıdaki tabloda ise aynı verilerin sözlü metinlerdeki sonuçlarını metin türlerine (anlatı ve açıklayıcı metin) ve sınıflara göre gösterilmiştir.

Tablo 4: İki dilli ve tek dilli grupların *sözlü metinlerindeki* toplam kelime sayısı

Metin türü	Anlatı			Açıklayıcı		
Grup	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf
Örneklem	Türkçe-Frasızca çift dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						
Farklılık						
Örneklem	Türkçe tek dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						
Farklılık						

[yorum]

5.2. Kalitatif analiz: gelişmiş kelimeler

Daller ve arkadaşlarının da (2003) belirttikleri gibi “temel”/“gelişmiş” kelime sınıflandırılması önemsiz olmayan sorunlar sunar. Yayımlanan Tezcan (1988) sözcük listesine ek olarak çözümü kelime listelerini yabancı dil olarak Türkçe öğretenler tarafından değerlendirmelerine sunulmuştur. Biz aynı şekilde Türkçe ana dili olan kişilere başvurduk. Biz “gelişmiş” kelime unsurunu

birkaç farklı açılardan değerlendirdik: morfolojik karmaşıklığı, kök, soyut, somut, kelimelerde özgüllük derecesi, çalışmada katılımcıların yaş, dil hâkimiyeti ve yeterlilik ve konu ve durumsal bağlam derecesi etkenlerine göre en uygun şekilde oluşturulmuştur.

Bu durumda morfolojik karmaşık içeren ama nispeten yaygın kelime olarak sayılan, örneğin “genellikle” gibi bir kelimenin, bazı metinlerde “temel” bazılarında ise “gelişmiş” olarak sınıflandırılır. Aynı sınıflandırma sorunu “soyut” sözcükleri veya “ortak” veya “çok kullanılan” yerleşik kelimeler için de geçerlidir. Bizim gösterdiğimiz filmde kolayca bulabileceğimiz “*kavga etmek*”, “*kopya çekmek*”, “*hile yapmak*” veya “*dışlanma*” gibi kelimelerin sık kullanılan kelimeler olarak sınıflandırılması için geçerli olabilir.

“Gelişmiş kelime” konusunun bir başka yönü de Daller ve arkadaşları (2003) tarafından belirtilen kelime karmaşık yan tümceleri *-mA, -(y)An, -DIK* ile az rastlanan, ama ölçülen söz dizimsel karmaşıklığı ile nitel ve nicel ölçüleri ile daha zor yapılarıdır. Pfaff ve arkadaşlarının da (2010) vurgudukları gibi karmaşık söz dizimi ile karmaşık kelime arasında bağ oluşu gözlemlenmiştir.

İşbu çalışmada, çocuklarda dil gelişimi uzmanı ve ana dilleri Türkçe olan kişilerin kararlarına dayanarak “gelişmiş” kelime sınıflandırdık. Sonuçlarımız, Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5: İki dilli ve tek dilli grupların *yazılı metinlerindeki* toplam gelişmiş ve temel kelime sayısı

Metin türü	Anlatı			Açıklayıcı		
Grup	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf
Örneklem	Türkçe-Frasızca çift dilliler					
Gelişmiş kelime						
Temel kelime						
Örneklem	Türkçe tek dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						

Tablo 6: İki dilli ve tek dilli grupların *sözlü metinlerindeki* toplam gelişmiş ve temel kelime sayısı

Metin türü	Anlatı			Açıklayıcı		
Grup	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf	5. sınıf	7. sınıf	9. sınıf

Örneklem	Türkçe-Frasızca çift dilliler					
Gelişmiş kelime						
Temel kelime						
Örneklem	Türkçe tek dilliler					
Toplam kelime						
Ortalama kelime						

Tablo 5 ve 6’da gösterildiği gibi gelişmiş kelime beklendiği gibi yaşla birlikte artar. 9. sınıf, öğrencilerinde oldukça gelişmiş kelime kullanımlarını beklendiği gibi daha çok. Bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir.

- (1) milliyet
- (2) ahlak
- (3) konuşarak
- (4) görülmesi
- (5) düşürttüğü
- (6) dışlamaması
- (7) bence
- (8) demek istediğim

“Gelişmiş kelime” bizim ilk varsayım daha açıklayıcı olarak anlatı metinler mevcut çalışmada onaylanmadı . Her ne kadar çoğu öğrencilerin açıklayıcı metinlerinde daha gelişmiş kelime, başkaların ise anlatı metinlerinde gelişmiş kelime sayısı daha çoktur.

Deyimsel ifadeleri kullanma

[yorum]

- (9) Cana geleceğine mala gelsin derler.

Yazılı metinlerindeki sözlü metin özellikleri

[yorum]

Aktarma sözcükler, diller arası alıntılar

[yorum]

6. Tartışma ve sonuçlar

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre sözcük zenginliğinde bireysel farklılıkların ve aile içi dil kullanım modellerinin önemli etkenler oldukları ön plana çıkartılmıştır. Ancak kelime çeşitliliği ve sıklığının en önemli etkeninin özellikle muhtemel olması beklenen iki dilli katılımcıların Türkçe somut ders alıp almamalarıdır. Ayrıca çalışmamız, iki dillilerde ve tek dillilerde, kelime çeşitlilik ve sıklığının hem metin çeşitliliğine (sözlü ve yazılı) hem de yaş gruplarına duyarlı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, yazılı metinlerin sözlü metinlere nazaran işlem kısıtlılıklarının değişik olduğundan, beklenileceği üzere, hem çeşitlilik hem de sıklık açısından yazılı yapıtların daha zengin oldukları kanıtlanmıştır. İki dillilerde, Fransızcadan dilsel aktarımların var olduğu ve bu aktarımların yaş ilerlemesi ile azaldıkları gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda, yurt dışındaki Türk kökenli iki dilli çocukların Türk dili ve kültürü derslerinin ne kadar önemli olduğu aşikârdır.

KAYNAKLAR

- AKINCI, M.-A. (2008a), “Avrupa’daki İkidilli Türk Öğrencilerin Türkçe Yazılı Metinlerindeki Yazım Hataları”. 6. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AKINCI, M.-A. (2008b), “Language use and biliteracy practices of Turkish-speaking children and adolescents in France”. In V. LYTRA & J. N. JORGENSEN (eds.), *Multilingualism and identities across contexts: Cross-disciplinary perspectives on Turkish-speaking youth in Europe*. Copenhagen : University of Copenhagen Press, ss. 85-108.
- ARNAUD, P. J. L. (1984). “The lexical richness of L2 written productions and the validity of vocabulary tests”. In T. CULHANE, C. KLEIN-BRALEY and D. K. STEVENSON (eds.): *Practice and Problems in Language Testing*. University of Essex: Occasional Papers n° 29, 14-28.
- BOESCHOTEN, H. (2000). “Convergence and divergence in migrant Turkish”. In K. Mattheier (ed.), *Dialect and migration in a changing Europe*. (Variolingu 12). Frankfurt: Lang, 145-154.
- ÇEÇEN, M. A. (2007). “Kelime Hazinesinin Geliştirilmesinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”. *Journal of Turkish Linguistics*, Vol. 1 (1), 116-137.
- DALLER, H., van Hout R. & TREFFERS-DALLER, J. (2003). “Lexical richness in the spontaneous speech of bilinguals”. *Applied Linguistics*, 24 (2), 197-222.
- GUIRAUD, P. (1954). *Les caractères statistiques du vocabulaire*. Paris: Presses Universitaires de France.
- JARVIS, S. (2002). “Short texts, best fitting curves, and new measures of lexical diversity”. *Language Testing*, 19: 57-84.

- JOHANSSON, V. (2008). "Lexical diversity and lexical density in speech and writing: a developmental perspective". *Working Papers*, 53, 61-79.
- KUMOVA-Metin, S. (2008). "Türkçe'de Kullanılan İşlev Kelimelerin Zipf 1. Kanunu Esasında Değerlendirilmesi". *Gazi Ü Müh. Mim. Fak. Dergisi*. Cilt 23(2), 467-475.
- MACWHINNEY, B. (2000). *CHILDES Project: Tools for analyzing talk. Volume 2: The database*, 3rd edition. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- MCCARTHY, P. M. & JARVIS, S. (2007). "VOCOD: A theoretical and empirical evaluation". *Language Testing*, 24: 459-488.
- MEARA, P. & H. BELL (2001). "P_Lex: A simple and effective way of describing the lexical characteristics of short L2 texts". *Prospect*, 16/3: 5-19.
- PFAFF, C. (2009). "Parallel assessment of oral and written text production of multilinguals: Methodological and analytical issues". In B. Ahrenholz (ed.) *DaZ-Forschung. Empirische Befunde zum Deutsch-als-Zweitsprache-Erwerb und zur Sprachförderung. Beiträge aus dem 3. Workshop Kinder mit Migrationshintergrund*. Freiburg: Fillibach Verlag.
- PFAFF, C., AKINCI M.-A., DOLLNICK, M. & YILMAZ, S. (2010). "Development of lexical richness in Turkish written texts of bilingual children in Germany". Paper presented at *International Conference on Turkish Linguistics 14*. Szeged, Hungary.
- STRÖMQVIST, S., JOHANSSON, V., KRIZ, S., RAGNARSDÓTTIR, H.; AI-SENMAN, R. & RAVID, D. (2002). "Toward a crosslinguistic comparison of lexical quantity in speech and writing". *Written language and literacy*. 5 (1), 45-69.
- TEZCAN, N. (1988). *Elementarwortschatz Türkisch-Deutsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ZIPF, G. K. (1949). *Human behaviour and the principles of least effort*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

AYBASTI AĞZINDA “ÇARIK” İLE İLGİLİ KELİMELER

Mehmet AYDIN

Bu bildirinin konusu Aybastı ağzındaki çarıkla ilgili kelimelerdir. Aybastı ağzındaki çarıkla ilgili kelimeler içinde bir örnek (hapax) niteliği taşıyanlar da öbür ağızlarda çok rastlananlar da vardır.

Çarık Anadolu’nun pek çok yöresinde olduğu gibi Ordu’nun Aybastı ilçesi ve köylerinde de 1950 ve hatta 1960’lı yıllara kadar kullanıldığı kaydedilen sığır ve manda derisinden yapılan, iple ayağa topuk hizasından bağlanan bir tür ayak giyeceğidir. Çarık folklorik bir giyecek olarak bugün de kullanılmaktadır.

Çarık kelimesi *çaruk* biçimiyle Eski Türkçe Dönemi’nden beri kullanılan öğelerden biridir. *Dîvânü Lûgati’t-Türk*’te “çaruk” sözünün *çarukla-* “çarık-lamak, Türk çarığı giymek; Çaruk boyuna nisbet etmek”, *çaruklan-* “çarık-lanmak” gibi türevleri de vardır. Clauson *çaruklan-* fiilini bir örnek (hapax) saymıştır (1972: 428). Çarık kelimesinin *çarık çürük / çürük çarık* “acınacak vaziyette olan, bir işe yaramayan” şeklinde ikilemelerde de yer aldığını eklemek gerekir (Tietze 2002: 480).

Hasan Eren *çarık* sözünü Türkçe bir türev sayar ve kelimenin ilk bakışta çar- kökünden geldiğinin anlaşıldığını yazar. “Teleütçede *çar-* kökünün ‘umvickeln’ anlamında kullanıldığını görüyoruz. Buna göre, *çarık* (<*çaruk*) biçiminin -(u)k ekiyle yapılmış bir türev olduğu düşünülebilir. Türkçe sarık (<:*sar-*) örneği gibi” (Eren 1999: 80).

Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak ünlüler ve yuvarlak ünlülü ekler Aybastı ağzında başka bazı ağızlar gibi neredeyse düzenli olarak saklanır. Dolayısıyla *çarık* kelimesi Aybastı ağzında da *çaruh* biçimindedir. Ayrıca çarık (<*çaruh*) kelimesinden türetilmiş bir meslek adı çarıkçı (<*çaruhcu*) sözü de Aybastı ağzından derlenmiştir (Aydın 2002: 123). Aybastı ağzında çarıkla ilgili birkaç kelime daha vardır. Bunlara bu dar ağız bölgesi dışında pek rastlanmaz. Bunlar **hırtı** ve **yartı** sözleridir. Bunlardan **hırtı**

(I) İnce deri ya da gönden yapılmış çarık. (Aybastı, Sarıca *Gölköy -Or.) ve **yartı** Çarık yaması (Aybastı -Or.). **Yartı**yla ilgili bir not da Ferda Güley’in anılarında vardır: “Büyüklerin kadın erkek ayaklarına tabanlarındaki delikleri ‘yartı’ dedikleri eski gön parçaları ile kapattıkları çarık giyerlerdi” (bk. Güley 1990: 22). *Derleme Sözlüğü*’nde *yartı* ve *hırtı* ile ilişkilendirilebilecek *hartı* biçiminde kaydedilen bir kelime daha vardır: **hartı (III)** 1. Deri, gön: Tufranın ağzına bağlamak için biraz hartı bulamadım. (Tokat -Es.) 2. Derinin ince yeri (-Sn.) 3. Delinen çarığa konan parça. (Gebeme *Mesudiye -Or.). Ayrıca bu kelime, Demir’in çalışmasının sözlüğünde de “çarığa vurulan deri yama” anlamıyla yer alır (Demir 2001: 347). Türkçede y/h nöbetleşmesinden söz edilemeyeceğine göre y/h ön sesleri dışında birbirine çok yakın görünen bu kelimeler arasında nasıl ilişki kurulabilir. Şüphesiz *hartı* ile *hırtı* kelimelerini seslik özellikleri açısından ilişkilendirmek çok daha kolaydır.

Yartı ile ilgisi düşünebilecek **cartı** (I) Eski. (Kılıçdede -Sm.). **cartı** (II) Yarım, parça (Kafkas Türkleri-st.). **cartı kalmak** Yarıda kalmak (Karaçay Aşireti, Başhöyük *Kadınhanı -Kn.).

Yartı kelimesi *Dîvânü Lugati’t-Türk*’te *yartu* olarak “yonga, talaş ve üzerine bir şey yazılan levha, tahta” gibi iki ayrı anlamla ve iki ayrı veri şeklinde kaydedilmiştir. Acaba Aybastı ağzında bir örnek olarak görünen *yartı* ile *yartu* aynı kelime midir? O zaman bu kelime de bir anlam değişmesi düşünmek gerekir. Ayrıca EUTS’de *yartam*, *yartım* gibi veriler de vardır. Uygurcadaki *yartam* ve *yartım* “bölük, parça, kısım ve yarım” şeklinde anlamlandırılmıştır.

Çarık kelimesi Kırgızcada da yaşamaktadır. Ayrıca Kırgızcada *cartı* biçiminde bir daha kelime vardır. *Cartı* “Carım, bir bütündü ekige bölgöndöğü bir bölüğü, teñi. İştin teñ cartısı. *Cartı* nan. *Cartı* caka suu. *Cartı* kap egin.” (Abdullayev, E.- D. İsayev, *Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdüğü*, Mektep Basması, Frunze 1969, s. 194). Türkiye Türkçesindeki ve başka bazı lehçelerdeki başta bulunan y- ünsüzlerinin Kırgızcada düzenli olarak c-’ye dönüştüğü bilinmektedir. Dolayısıyla Aybastı ağzındaki *yartı* sözü Kırgızca *cartı* ile de ilişkilendirilebilir?

Bu kelimelerle ses bakımından Anadolu ağızlarında farklı anlamlarda kullanılan *pırtı* sözünün de ilişkili olduğu düşünülebilir. *Pırtı* standart Türkiye Türkçesinin de öğeleri arasında yer alır. Belki bu kelimelerle eşleştirilebilecek başka kelimeler de vardır. *Türkçe Sözlük*’te “1. Değersiz eşya” biçiminde anlamlandırılan bu kelime ses yansımali kelimeler arasında sayılmıştır. Ayrıca *Türkçe Sözlük*’te *hırtı pırtı* ses yansımali ikilemesi de “eski püskü, değersiz eşya” anlamıyla yer almaktadır (Zülfikar 1995).

Çarıkla ilişkilendirilebilecek bir başka kelime daha vardır. *Çapula* / *çapıla* biçimleriyle kaydedilen bu kelime “Kaba deriden yapılan ucu sivri ve kıv-

rık ayakkabı, yemeni” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu kelimenin derlendiği belirtilen yöreler arasında Ordu’nun öbür ilçeleri olduğu hâlde Aybastı yoktur. Ancak çapula kelimesinin de yörede kullanıldığını kaydetmek gerekir.

Çarıkta iplerin geçirildiği deliğe ‘yöre’ denir. Bu kelime *Derleme Sözlüğü*’nde buna yakın bir anlamla kaydedilmiştir: **yöre** (IV) Çarık kıyısı (Köprücek *Emet -Kü.) Çarığın ipi iki şekilde yapılmış. Bunlardan biri ‘**üçürdüm** bağ’ biçiminde adlandırılmış. Bu işi vaktiyle yapmış olanlar ipi üçlü olarak kıvrarak daha kuvvetli bir çarık bağı elde ettiklerini söylediler. *DerS*’de **üçürdüm** 3. Üç kat (yün iplik için). (*Kurşunlu -Çkr.; -To.; Şihlar *Ulubey, Yevelî, Yavadî *Mesudiye -Or.; -Ezc.; *Afşin -Mr.; *Gürün Koyulhisar -Sv.)

Bunlara bollaşmış öbür giyecekler ve çarıkla ilgili olarak da kullanılan “**foltan çaruk** Eskimiş ve bollaşmış çarık. (*Ünye -Or.)” eklenebilir. Burada Ünye ağzındaki *foltan*ın Aybastı ağzında *foltah* olduğunu eklemek yerinde olur.

Sorun çarıkla ilgili veriler arasındaki ilişkinin temellendirilebilmesidir. Bu bildirinin amacı bu veriler arasındaki ilişkileri temellendirebilmektir.

Artık bir giyecek olarak kullanılmayan çarıkla ilgili ağızlarda yaşayan kelimeler yok olmak, ölmek üzeredir. Bu söz konusu eşyanın ortadan kalkmasıyla da ilgili bir durumdur. Böyle bir durumu sosyal sebep saymak mümkündür. Kelimelerin ölüm sebepleri arasında sosyal sebeplerden de söz edilir (Aksan 1968: 98). Bir eşya kullanımdan kalkınca onun adı da kullanılmaz olur. Yalnızca standart dilde kelimelerin ölümünden söz edilemez. Ağızlarda da geçmiş dönemlerde kullanılan kelimelerin bir bölümü artık kullanılmaz olmuştur. Ayrıca ağızlarda da standart dilde olduğu gibi yeni ögeler ortaya çıkar. *Derleme Sözlüğü* böyle bir bakışla da değerlendirilebilir.

Çarıkla ilgili kelimelerden *hırtı* ve *yartıyı pırtı* ve *cartı* gibi ögelerle birlikte düşünmek gerekir. Bunlardan *yartı Dîvânü Lugati’t-Türk*’teki *yartu* (<yar-t-u) ile ilişkilendirilebilir. Çünkü Karadeniz ağızlarının söz varlığıyla *Dîvânü Lugati’t-Türk*’teki söz varlığı arasında bağlar vardır. Ancak bir yandan da *yartı* kelimesinin ses yansımalı bir fiil tabanından da *yart-ı* biçiminde yapılmış olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. *Yartı* ile Ordu ve Aybastı ağzında da yaygın olarak kullanılan *yamalılıh* 1. Yama, yamaya yarar bez parçası. kelimesinin ortak bir *ya-* köküne dayandırılabilceğini de hesaba katmak gerekir.

Aynı çerçeve içinde yer alan *hırtı* ile *pırtı*ın ses yansımalı ögeler olduğunu söylemek daha kolaydır. *Pırtı* sözü *pılı pırtı* biçiminde ikileme olarak da kullanılan bir ögedir. İki kelimenin *hırtı* (<hırt-ı) ve *pırtı* (<pırt-ı) biçiminde türetilmesi mümkündür. Ayrıca *hartı* ile *hırtı* arasındaki yakınlığın dikkat çekici olduğunu vurgulamak gerekir. *Hartı* sözünün gerileyici benzeşme

yoluyla *hırtıya* dönüşebilmesi de mümkündür. Bu verilerin yarı da içlerinde olmak üzere yansıma olarak nitelendirilmeleri daha kolaydır. Zira Türkçenin sözcüklerinde içinde -TI parçacığı bulunan pek çok ses yansımali öge vardır. Ancak bu kelimelerin başka açıklamalarının olabileceğini unutmamak gerekir

Üçürdüm ve *yöre* gibi kelimeler de ilgi çekici ögeler olmakla başka bir bağlamda düşünülebilir.

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, E.- D. ISAYEV, (1969). *Kırgız Tilinin Tüştündürmö Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze.
- AKSAN, Doğan (1968). “Kelimelerin Ölümü Olayı ve Türk Yazı Dilindeki Örneklerinde Arapça ve Farsa Unsurların Etkisi Üzerine Notlar”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 97-109.
- AYDIN, Mehmet (2002). *Aybastı Ağzı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DEMİR, Necati (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DerS.: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963-1982.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- GÜLEY, Ferda (1990). *Kendini Yaşamak Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KAŞGÂRLI MAHMUT (1985). *Divanü Lugati’t-Türk Tercümesi*, 4. Cilt, çev.: Besim ATALAY, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Özhan (2005). *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, 2. Cilt, Heyamola Yayınları, İstanbul.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul-Wien.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TÜRKÇEDE KİŞİ VE SAYI ÖZELLİKLERİNİN İŞLEMLENMESİ: BİR OLAYA İLİŞKİN BEYİN POTANSİYELLERİ (OİP) İNCELEMESİ

Mehmet AYGÜNEŞ
İtir KAŞIKÇI
Özgür AYDIN
Tamer DEMİRALP

1. Giriş

Genel olarak iki üye arasında “Kişi, Sayı ve Cinsiyet” özelliklerinin eşleşmesi olarak tanımlanan uyum, gerek dil tipolojileri gerek sözdizim kuramı gerekse ruhdilbilim çalışmalarında sıklıkla ele alınan bir konudur. Tipolojik çalışmalar, uyum özellikleri arasında aşamalı bir yapılanmanın bulunduğunu göstermiştir (Greenberg, 1963; Silverstein, 1985). Özellik “Hiyerarşisi Varsayımı”na göre, uyum özellikleri içinde yer alan “Kişi, Sayı ve Cinsiyet” kategorileri arasında (1)’deki gibi bir hiyerarşi bulunmaktadır (Harley ve Ritter, 2002; Carminati, 2005). Bu hiyerarşiye göre, bir dilde cinsiyet uyumu bulunuyorsa zorunlu olarak kişi ve sayı uyumu da bulunmakta, ancak sayı uyumu bulunuyorsa sadece kişi uyumu zorunlu olarak yer almaktadır.

(1) Özellik Hiyerarşisi: Kişi > Sayı > Cinsiyet

Tipolojik gözlemlere koşut olarak sözdizim kuramında da uyum özelliğinin tek bir özellik kümesi olarak ele alan çalışmaların yanı sıra, “Kişi, Sayı ve Cinsiyet” özelliklerini ayrı özellikler olarak işlem gördüğünü ileri süren araştırmalar bulunmaktadır (Baker, 2008; Bianchi, 2006; Shlonsky, 1989; Sigurðsson, 2004).

Uyumu içinde yer alan “Kişi ve Sayı” kategorileri doğal dillerde genellikle tek bir biçimde görülmekte, diğer bir deyişle, dillerde uyum daha çok portmanto biçim birimi olarak gerçekleşmektedir. Türkçede (2a)’da görüldüğü gibi, gerek “Kişi” gerekse “Sayı” kategorileri tek bir biçimcik üzerinde görülmektedir. Bununla birlikte, (2b)’de biçim birimi *-nIz* biçiminde görülse de bu biçim biriminin *-n* ve *-Iz* biçimciklerinden oluştuğu ileri sürülmektedir.

Bu da “Kişi ve Sayı” kategorilerinin ayrı biçimcikler üzerinde bulunduğunu göstermektedir. Buna karşın kimi dillerde, söz konusu kategorilerin çok daha açık biçimde ayrı biçimlerle ifade edildiği görülebilmektedir. Söz gelimi (3)’te görüldüğü gibi, İzlandacada “Kişi ve Sayı” özelliklerini gösteren belirleyiciler ayrıdır (bk. Sigurðsson, 2001).

- (2) a) al-dı-*k*
- b) al-dı-*nız*
- (3) a) feng-i-*u-ð*
- al-geç-istek-ç-1
- b) feng-i-*u-m*
- al-geç-istek-ç-2

Bu çalışmada, Olaya İlişkin Beyin Potansiyelleri (OİP) yoluyla aşağıdaki sorulara yanıt aranmaktadır:

1. Tipolojik ve özellik sınıflandırmasına dayalı “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nın, OİP bakımından geçerliliği var mıdır?

2. “Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik üzerinde görüldüğü yapılarla, farklı biçimcikler üzerinde görüldüğü yapılar arasında beyin potansiyelleri bakımından bir farklılık bulunmakta mıdır?

2. Türkçede Kişi ve Sayı Özellikleri

2.1. Türkçe Eylem Çekiminde Kişi ve Sayı Özellikleri

Alan yazınında Türkçe eylem çekiminde, iki tür eylemcil uyum paradigmasının olduğu ileri sürülmektedir. *K*-paradigması (Good ve Yu, 2000) ya da vurgulu paradigma (Sezer, 2001) olarak adlandırılan (4)’teki eylemcil uyum paradigması sadece *-DI* ve *-sA* biçim birimlerine eklenirken, *z*-paradigması (Good ve Yu, 2000) ya da kaynaşık (clitic) paradigması (Sezer, 2001) olarak adlandırılan (5)’teki paradigma sıfır koşaca (zero copula) eklenmektedir:

(4) <i>k</i>-paradigması a) git-ti-<i>m</i> b) git-ti-<i>n</i> c) git-ti-<i>ø</i> d) git-ti-<i>k</i> e) git-ti-<i>niz</i> f) git-ti-<i>ler</i>	(5) <i>z</i>-paradigması a) gid-iyor-<i>ø-um</i> b) gid-iyor-<i>ø-sun</i> c) gid-iyor-<i>ø-ø</i> d) gid-iyor-<i>ø-uz</i> e) gid-iyor-<i>ø-sunuz</i> b) gid-iyor-<i>ø-lar</i>

Her iki paradigmanın ikinci çoğul biçimlerinde “Kişi ve Sayı” kategorileri ayrı biçimcikler olarak görülmektedir. Eski Türkçede -z biçimciğinin çoğulluk/ikilik (duality) eki olduğu gerçeğine dayanarak -sInIz ve -nIz biçim birimlerinin -sIn+Iz (2+Ç) ve -n+Iz (2+Ç) biçiminde ayrı biçimciklerden oluştuğu iddia edilmektedir. Eski Türkçede ikinci kişi çokluk eki -siz/-siz biçimindeyken 15. yüzyılda -siñiz/-siñiz biçimini almıştır. Tekil -η kişi biçiminin çoğulu ise 12. yüzyıldan itibaren -ηuz biçiminde görülmüştür (Adamović, 1985, s. 43, 312). Gerek -siñiz/-siñiz değişimi gerekse -ηuz biçimindeki bu görünüm Eski Türkçede olmasa bile en azından Eski Anadolu Türkçesinde belirli bir süre sonra -siñ/-siñ ve -η ikinci kişi eklerine çoğul -z ekinin getirilmeye başladığını göstermektedir. Üçüncü kişi çekiminde de tıpkı çoğul ikinci kişi çekiminde olduğu gibi “Sayı” kategorisi ayrı bir biçim birimiyle gösterilmektedir: *gel-iyor-lar-dı*. Kornfilt (1996) üçüncü çoğul eylem çekiminin, paradigmada bir istisna olduğunu, eylem çekimindeki -lAr biçim biriminin ad çekim dizgesinden alındığını ileri sürmektedir. Ancak üçüncü kişi çoğul çekiminde de kişiyi gösteren bir biçimbirim yoktur ya da sıfır biçimbirim olarak görülmektedir. Bu durumda, Türkçede “Kişi ve Sayı” kategorilerinin ayrı biçimciklerde görüldüğü tek ortamın ikinci çoğul kişi çekimleri olduğu söylenebilir.

2.2. Türkçe Adıllarda Kişi ve Sayı Özellikleri

Sadece eylem çekiminde değil, eylem çekiminin uyuma girdiği özne konumundaki ad öbeklerinde de “Kişi ve Sayı” özellikleri bulunmaktadır. Tıpkı eylem çekiminde olduğu gibi, Türkçe adıllarda da birinci ve ikinci kişi çekimleriyle üçüncü kişi çekimi, “Kişi ve Sayı” özellikleri bakımından farklılaşmaktadır. Forchheimer (1953), üçüncü kişiyi, birinci ve ikinci kişiden ayırarak, pek çok dilde birinci ve ikinci kişilerde kişi adlı kullanılırken, üçüncü kişi için gösterme adlı kullanıldığını belirtmektedir. Bu genellemenin Türkçe için de geçerli olduğu görülmektedir (bk. Harley ve Ritter, 2002):

(6) Kişi adıları: *ben, sen, o, biz, siz, onlar*

Gösterme adıları: *bu, şu o, bunlar, şunlar, onlar*

Forchheimer’in (1953) genellemelerinden bir diğeri de adılar arasındaki biçimbilimsel farklılıklar üzerinedir (bk. Harley ve Ritter, 2002). Forchheimer’e göre, birinci ve ikinci kişi adıları üçüncü kişi adılarından biçim ve çekim bakımından farklılık göstermektedir. Türkçede birinci ve ikinci biçimlerinin çoğul biçimleri bir portmanto biçimcik özelliği taşıırken (Ör.: *biz, siz*) üçüncü çoğul kişi biçimi iki ayrı biçimcikten oluşmaktadır: *on-lar*.

Türkçede üçüncü kişi için kullanılan adılın temel olarak gösterme adlı olması, biçim bilimsel olarak da birinci ve ikinci kişi adılarından ayrılması üçüncü kişi adılının “Kişi” özelliği bakımından değer yüklenmiş olmadığı-

nı, sadece “Sayı” özelliği içerdiğini göstermektedir. Benzer biçimde Uzun (2006:119-120) da üçüncü kişi adının gerçek bir kişi adlı olmadığını, Türkçede kişi adlarının birinci ve ikinci kişi adlarından oluştuğunu belirtmektedir.

3. OİP ve Özellik Hiyerarşisi Üzerine OİP Çalışmaları

3.1. OİP

Elektroensefalogram (EEG) temel olarak serebral kortekste gerçekleşen eş zamanlı elektriksel potansiyellerin kafa derisi üzerine yerleştirilen elektrotlar aracılığıyla kaydedilmesiyle elde edilen beynin elektriksel etkinliğidir. OİP ise, bir uyarının sunumuna zamansal bağlılık göstererek kaydedilmiş EEG dilimlerinde her bir zaman noktasındaki genliklerin dilimler arası aritmetik ortalamalarının alınması ile elde edilir.

Özellikle 1980’li yıllardan itibaren OİP’in dil çalışmalarında kullanılmasıyla birlikte P600, N400, LAN (Left Anterior Negativity) gibi dilsel işlemleyle ilgili olduğu düşünülen çeşitli bileşenlerin bulunduğu görülmektedir. Bu bileşenlerden uyarın sunumundan yaklaşık 400 ms sonra negatif polaritede tepe yapan ve kafa yüzeyinin orta arka bölgesinde yayılım gösteren N400 bileşeni ilk olarak **He shaved off his mustache and city* tümcesinde olduğu gibi anlam bilimsel olarak uyumsuz olan bir sözcüğün bulunduğu durumlarda ortaya çıktığı gözlenmiştir (Kutas ve Hillyard, 1980a), bu nedenle de N400’ün sözcüksel anlam bilimsel bütünleme güçlüğünü yansıttığı öne sürülmüştür. LAN, uyarın sunumundan sonra 250-500 ms zaman aralığında kafa yüzeyinin sol ön bölgesinde negatif polaritede tepe yapan bir bileşendir. Bu açıdan LAN, N400 ile aynı zaman penceresinde ortaya çıkmaktadır. Ancak N400 orta-arka bölgede yayılım gösterirken ve anlam bilimsel bozulmalarla anılırken, LAN sol ön alanda yayılım göstermekte ve genel olarak biçim söz dizimsel bozulmalarla anılmaktadır. Örneğin Kutas ve Hillyard (1983), LAN bileşenini **Some shells is even soft* biçimindeki bir uyum bozulmasında gözlemlemiştir. P600 bileşeni ise uyarın sunumundan yaklaşık 600 ms sonra pozitif polaritede tepe yapan ve kafa yüzeyinde orta-arka bölgede geniş yayımlı olarak gözlenen bir bileşendir. P600 işlevsel olarak biçim söz dizimsel bozulmalara ek olarak söz dizimi bozulmalarında görülmekte ve bunun yeniden çözümleme ve onarım, bütünleme süreçleriyle ilintili olduğu düşünülmektedir (Bornkessel ve Schlesewsky, 2006; Friederici, 2002; Friederici ve Kotz, 2003).

3.2. OİP Çalışmalarında Özellik Hiyerarşisi

OİP alanyazınına bakıldığında “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nın oldukça sınırlı sayıda çalışmada tartışıldığı ve bu çalışmalarda da farklı bulguların elde edildiği görülmektedir.

Nevins vd. (2007) Hintçedeki uyum özelliğini tartıştıkları çalışmasında dil bilgisel, cinsiyet bozulması, sayı bozulması, sayı/cinsiyet bozulması ve kişi/cinsiyet bozulması içeren tümcelerin yer aldığı bir deney seti kullanmıştır. Bu çalışmada, 0-200 ms ve 200-400 ms zaman penceresinde koşullar arasında bir fark görülmezken, 400-600 ms zaman penceresinde P600 bileşeninde kişi/cinsiyet bozulması ile diğer koşullar arasında (kişi/cinsiyet ve dil bilgisel, kişi/cinsiyet ve sayı/cinsiyet, kişi/cinsiyet ve sayı, kişi/cinsiyet ve cinsiyet) anlamlı farklılık görülmüştür. 600-800 ms zaman penceresinde de orta-arka bölgede P600 etkisi gözlenmiş ve bozulmaların olduğu tümce yapılarıyla, dil-bilgisel koşul arasında ve bütün yapılar ile kişi/cinsiyet bozulması arasında anlamlı farklılık görülmüştür. 800-1000 ms zaman penceresinde ise kişi/cinsiyet bozulması ile dil bilgisel koşul, kişi/cinsiyet bozulması ile sayı/cinsiyet bozulması ve cinsiyet bozulması ile dil bilgisel koşul arasında anlamlı farklılık görülmüştür. Ancak çalışmada P600 görülmesine karşın alan yazınında sıkça söz edilen N400/LAN etkisi gözlenmemiştir. Sonuç olarak, sayı/cinsiyet bozulmasının tek başına cinsiyet bozulmasından ve sayı bozulmasından daha büyük bir etki yaratmadığı, ancak kişi/cinsiyet bozulmasında diğer bütün bozulma biçimlerinden daha büyük bir etki yarattığı görülmektedir. Çalışmada “Kişi” kategorisindeki bu etkinin Hintçede kişi bozulmalarının yazı dizesinde daha belirgin bir etkiye sahip olmasından, “Kişi” kategorisinin daha büyük bir bilişsel belirginliğe sahip olmasından ya da “Kişi” kategorisinin ayrıcalıklı dilbilimsel konumundan kaynaklanabileceği belirtilmektedir. Sonuç olarak, çalışmada zengin uyum özelliği gösteren Hintçede Kişi kategorisinin uyum özellikleri içerisinde daha belirgin bir konuma sahip olduğu gösterilmektedir.

“Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nı OİP ile sınamayı amaçlayan Silva-Pareyra ve Carreiras (2007) uyum özelliklerinden “Kişi ve Sayı” arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bu çalışmada 300-450 ms zaman penceresinde sağ ve orta ön alanda kişi/sayı bozulması içeren tümcelerde, dil bilgisel tümcelere göre daha büyük bir negativite gözlenmiş, ancak benzer etki sol ön bölgede gözlenmemiştir. Dil bilgisel koşul ile sayı bozulması ve kişi bozulması arasında, sayı bozulması ile kişi bozulması koşulları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. 500-700 ms zaman penceresinde ise tipik P600 etkisi görülmüş, kişi/sayı bozulmasında dil bilgisel koşula, kişi bozulmasına ve sayı bozulmasına göre sağ arka alanda daha büyük pozitivite görülmüştür. Bununla birlikte, önceki zaman penceresine benzer biçimde kişi bozulması-sayı bozulması, sayı bozulması dil bilgisel koşul, kişi bozulması dil bilgisel koşul arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. 700-900 ms zaman penceresinde ise arka alanda ve sağa laterize olmuş P600 görülmüş, kişi bozulmasında dil bilgisel koşula göre daha büyük pozitivite görülmesine karşın kişi bozulması ile sayı bozulması arasında farklılık görülmemiştir. Çalışmada erken poziti-

vitenin (500-700) tanı, geç pozitivitenin (700-900) ise onarım ve yeniden çözümleme sürecini yansıttığı öne sürülmektedir. Görüldüğü gibi, bu çalışmada bozukluk içeren bütün koşullarda ön negativite/P600 örüntüsü görülmekle birlikte, bu sadece iki bozulmanın birlikte olduğu durumlarda anlamlıdır. Bu veriler ışığında Silva-Pareyra ve Carreiras, “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nın geçerli olmadığını ileri sürmektedir.

Mancini vd. (2011a), Silva-Pareyra ve Carreiras’ın (2007) çalışmalarında kullandıkları paradigmanın Kişi ve Sayı kategorileri arasındaki yapılanmayı açıklamaya uygun olmadığını belirtmektedir. Konuşma bağlamındaki durumlarına bakıldığında, adılların katılımcı sayısı ve türü açısından farklı sunuluşları bulunmaktadır (Benveniste, 1966; Jakobson, 1971). Buna göre *ben* ve *sen* konuşucu ve dinleyici olmak üzere belirli bir konuşma rolüne sahipken üçüncü kişi herhangi bir konuşma rolü taşımamakta ve bağlamsal olarak belirgin bir kimliğe kavuşmaktadır (Bianchi, 2006). Aynı zamanda *ben* ve *sen* konuşma eylemindeki tek bir role sahipken bunların çoğul biçimlerinin konuşma eylemi içindeki rollerinin tekçil bir yapıya sahip olmadığı görülmektedir (Benveniste, 1966; Cysouw, 2003). Örneğin, *ben* adılında, konuşucu ve diğer katılımcılar yer alabilmektedir: *biz=ben+sen* ve (ya) *o*. Benzer biçimde, *siz* adılında da alıcı ve diğer katılımcılar yer alabilmektedir: *siz=sen+o*. *Ben/sen* adıları ve bu adılların konuşma eylemine katılımdaki rolleri ile *biz/siz* adıları ve bu adılların konuşma eylemine katılımdaki rolleri arasındaki bakışimsızlığı karşı 3. kişide bir bakışım bulunmaktadır: *o=hakkında konuşulan, onlar=hakkında konuşulanlar*. Manchini vd., adılar ile bunların konuşma eylemine katılım durumlarını dikkate alarak “Sayı” kategorisine ilişkin incelemelerin sadece üçüncü kişi üzerinden yapılabileceğini birinci ve ikinci kişideki çoğullaştırma işleminde sadece “Sayı” kategorisinde bir değişim olmadığını, araya başka bulaşmalarında girdiğini belirtmektedir. Bu gerekçeden dolayı, Silva-Pareyra ve Carreiras’ın çalışmalarında uyarıların kurgulanmasında bir sorun bulunduğu “Kişi-Sayı” arasındaki hiyerarşik yapılanmanın test edilebilmesi için üçüncü kişi çekiminin kullanılmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu yüzden, Mancini vd., İspanyolcadaki “Kişi ve Sayı” özelliklerini açıklamada sayı bozulması için **Aşçı balıkları pişirdiler*, kişi bozulması için **Aşçı balığı pişirdin* ve dilbilgisel koşul için *Aşçılar balığı pişirdiler* biçiminde uyarılar kullanmıştır. Çalışmada 300-500 ms zaman penceresinde sayı bozulmasında sol ön yayılımlı, kişi bozulmasında ise arka yayılımlı negativite görülmüştür. Çalışmada sayı bozulmasında görülen negativite LAN, kişi bozulmasındaki negativite ise N400 olarak belirlenmiştir. 500-800 ms zaman penceresinde sayı bozulmasında arka yayılımlı, kişi bozulmasında ise geniş yayılımlı olan ancak sayı bozulmasıyla ön alanda anlamlı farklılık oluşturan bir P600 söz konusudur. 800-1000 ms zaman penceresinde ise P600’ün kişi

ve sayı bozulmasında arka alanda yayılım gösterdiği görülmektedir. Manchini vd.'nin çalışmalarında, sayı bozulması için LAN+P600 örüntüsü gözlemlenirken kişi bozulması için N400+P600 örüntüsü gözlemlenmiş, dolayısıyla “Kişi ile Sayı” kategorilerinin işlenmesinde farklılık olduğu ve “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nın geçerli olduğu belirtilmiştir.

4. Yöntem

4.1. Katılımcılar

OİP deneyine toplam 35 gönüllü katılmıştır. Bir katılımcı çalışma sırasında oluşan artifaktlar nedeniyle yüksek sayıda epogun (%50'den fazla) atılmasıyla tamamen çalışma dışı bırakılmıştır. Çalışmada analizi yapılan 34 katılımcı lisans mezunuyken 7 katılımcı lisans düzeyinde eğitimlerine devam etmektedir. Katılımcıların 15'i erkek (yaş aralığı: 23-32, ortalama yaş: 27,02) 19'u kadındır (yaş aralığı: 20-28, ortalama yaş: 26,18). Katılımcıların tamamı sağ el tercihlidir. Katılımcıların tamamı normal veya düzeltilmiş görme becerisine sahiptir ve herhangi bir psikiyatrik geçmişe sahip değildir. Katılımcıların tamamının birinci dili Türkçedir ve Türkçe dışında çeşitli düzeylerde en az bir dil bilmektedir.

4.2. Gereç

OİP deneylerinde yer alacak uyaranların sıklığının belirlenmesi için Göz'ün (2003) veri tabanı kullanılmıştır. Çalışmada analizlerin yapılacağı ve kritik dilimi (critical segment) oluşturan eylemlerin belirlenmesi için şu yöntem izlenmiştir: İki sözcükten oluşan, üç ve daha fazla sesleme sahip, karmaşık biçimbilimsel yapı sergileyen, [+insan] özne kabul etmeyen, geçişsiz olan, bitmişlik görünüşü ile uyumsuz olan, çok anlamlı okumaya neden olan eylemler veri tabanından çıkartılarak eylem sayısı 100'e düşürülmüştür. Çalışmada kullanılan eylemlerin ortalama doğal logaritmik sıklık değeri; 6.61'dir (en büyük 8,55; en küçük 2.70). Tümceler özne-eylem dizilişine göre oluşturulmuş ve tüm eylemler -DI geçmiş zaman biçim birimiyle çekimlenmiştir.

Çalışmada dil bilgisel, kişi bozulması, sayı bozulması ve kişi/sayı bozulması içeren tümce biçimleri kullanılmıştır. Her bir koşul için özneler *ben*, *sen*, *biz* ve *siz* adlarıyla oluşturulmuştur. Her bir adıl eşit sayıda (25 adet) temsil edilmiştir. Deneyde her bir koşul için toplam 100 tümce kullanılmıştır. Ayrıca dil bilgisel ve bozulma içeren biçimleri eşitlemek amacıyla ek olarak 200 adet dil bilgisel tümce kullanılmış, ancak bu tümceler analiz edilmemiştir.

Tablo 1: Deney Paradigması

		Dil bilgi- sel	Kişi bo- zulması	Sayı bo- zulması	Kişi/sayı bozul- ması	<i>n</i>
Ben	yemeği	yaptım	yaptın	yaptık	yaptınız	100
Sen	kahveyi	içtin	içtim	içtiniz	içtik	100
Biz	tahtayı	sildik	sildiniz	sildim	sildin	100
Siz	müzeyi	gezdiniz	gezdik	gezdin	gezdim	100
					Toplam	400

4.3. Yordam

OİP deneyinde bütün katılımcılar bireysel olarak Fareday kafesi olarak bilinen seston ve elektromanyetik alandan arındırılmış, loş olarak aydınlatılmış bir odada deneye alınmıştır. Katılımcılar bilgisayar monitörünün karşısına 110 cm mesafe ile oturtulmuştur. Deneyde yer alan tümceler görsel olarak sözcük sözcük sunulmuştur. Sözcükler koyu gri (R:74, G:74, B:74) bir zemin üzerine beyaz (R:234, G:234, B:234) harflerle yansıtılmıştır. Tümcelerin sunumunda öncelikle fiksasyon artışı 1000 ms süreyle ekranda kalmış ve daha sonra 300 ms boş ekran sunulmuştur. Daha sonra sözcükler 500 ms süreyle sunulmuş ardından 300 ms boş ekran gelmiştir. Tümcenin bitiminin ardından ekrana soru işareti gelmiş ve bu işaret 2000 ms ekranda kalmıştır. Katılımcılardan soru işaretini gördükten sonra tümce dil bilgisel ise sol tuşa dil bilgisi dışı ise sağ tuşa basmaları istenmiştir. Soru işareti ekrandan kaybolduktan sonra 300 ms boş ekran gelmiş ve diğer tümcenin sunumuna geçilmiştir. OİP deneyi bir katılımcı için -hazırlık aşamaları dâhil- yaklaşık üç saat sürmüştür.

4.4. EEG Kaydı ve Analizi

EEG kaydı 32 kanallı *BrainAmp* sistemi ile gerçekleştirilmiştir. 30 Ag/AgCl elektrodu (FP1, FP2, F3, Fz, F4, FC3, FCz, FC4, F7, F8, FT7, FT8, C3, Cz, C4, CP3, CPz, CP4, T7, T8, P3, Pz, P4, TP7, TP8, P7, P8, O1, Oz, O2) uluslararası 10-20 sistemine göre yerleştirilmiş, iki kulak memesinin ortalaması referans alınarak unipolar olarak kaydedilmiştir. Göz hareketlerini izlemek için sağ gözün nazyon ve dış kantus bölgesine yerleştirilen elektrotlardan elektro-okülogram (EOG) kayıtlaması yapılmıştır. Elektrot dirençleri 10 k Ω civarında tutulurken referans ve toprak elektrotlarının dirençleri 5 k Ω 'un altında tutulmuştur. EEG verisi kaydedilirken örnekleme hızı 512 Hz'dir. Analiz sürecinde veriler kas artifaktından temizlendikten sonra göz artifaktlarından arındırmak için Bağımsız Bileşen Analizi (Independent Component Analy-

sis, ICA) algoritması uygulanmıştır. EEG sinyalleri çevrim dışı olarak 0.1 Hz yüksek geçiren ve 15 Hz alçak geçiren filtreleri uygulanmıştır. Epoklama işlemi kritik sözcük olan eylemlerinin sunumuna zamansal kilitli olarak gerçekleştirilmiş ve epoklar -200'den 800 ms'ye kadar tutulmuştur. Taban seviye düzeltmesi (baseline correcton) işlemi -200 ms'den 0 ms'ye kadar uygulanmış ve bu işlemin ardından genel ortalamalar uyarınca LAN ve N400 için 270-450 ms zaman penceresi, P600 için ise 550-750 ms zaman penceresinin incelenmesi kararlaştırılmıştır.

İstatistiksel analiz, elektrotların eşit bir dağılımla gruplandırılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Gruplandırma sol- sağ yarı küre ve ön-arka dağılıma göre Tablo 2'deki gibi yapılmıştır. Bu gruplandırmanın yanı sıra orta hatta yer alan Fz, FCz, Cz, CPz, Pz elektrotlarının her birindeki koşullar arasındaki istatistiksel anlamlılık da incelenmiştir.

Tablo 2: İstatistiksel Analizde Kullanılan İlgili Alanları

Alan		Sol	Sağ
Ön	F FC	F3, F7 FC3, FT7	F4, F8 FC4, FT8
Arka	CP P	CP3, TP7 P3, P7	CP4, TP8 P4, P8

Grup elektrotların istatistiğinde tek elektrotlarla yapılan istatistikle aynı prosedür izlenmiştir. Buna göre analizde *koşul* (dört seviye: dil bilgisel, kişi bozulması, sayı bozulması, kişi-sayı bozulması), *alan* (iki seviye: ön, arka) ve *yarıküre* (iki seviye: sol, sağ) faktörlerine bağlı olarak üç yönlü ANOVA uygulanmıştır. Numeratördeki serbestlik derecesinin birden fazla olması durumunda Greenhouse-Geisser (Greenhouse-Geisser, 1959) düzeltmesi uygulanmıştır. Koşul×alan, koşul×yarıküre ya da koşul×alan×yarıküre etkileşimlerinde anlamlı bir farklılık görülmesi durumunda etkileşimler arasında ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Ayrıca çalışmada, “Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik üzerinde görüldüğü yapılarla, bu kategorilerin ayrı biçimcikler üzerinde görüldüğü yapılarda sayı bozulmasının etkisini görmek için, birinci kişi çekimi (*gel-di-m* ile *gel-di-k*) ve ikinci kişi çekimi (*gel-di-n* ile *gel-di-n-iz*) ayrı ayrı analiz edilmiştir. Ancak bunlar dışındaki kişi çekimlerindeki bozulmalara ilişkin görünümeler çalışmanın sınırlılıkları dışında olduğundan ayrı ayrı analiz edilmemiştir.

5. Bulgular

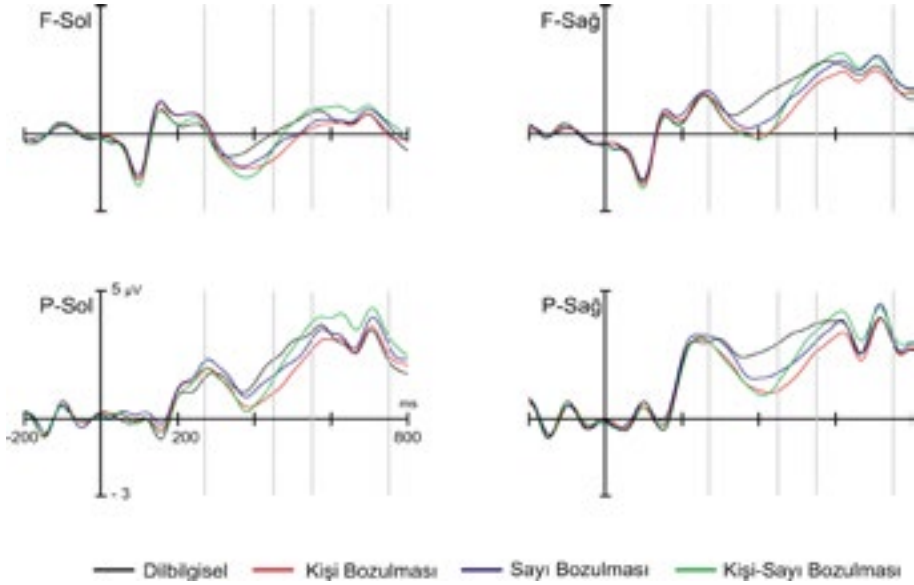
Genel ortalamalar uyarınca LAN ve N400 bileşeni 270-450 ms, P600 bileşeni için ise 550-750 ms zaman penceresi incelenmiştir.

5.1. 270-450 ms Zaman Penceresi

Bu zaman penceresinde sayı bozulmasında bileteral ön-orta ve orta hattan başlayarak sol ön alanı içerisine alan bir negatifliğin olduğu görülmektedir. Kişi ve kişi-sayı bozulmasında da benzer bir dağılım görülmekle birlikte, kafa yüzeyinin tamamında negativitenin genliğinin daha büyük olduğu görülmektedir (bk. Şekil1).

Şekil 1: Genel Ortalamalar Uyarınca 270-450 ms Zaman Penceresinin Topografik Görünümü

Zaman pencereleri uyarınca ilgi alanlarında görülen OİP yanıtlarının eğrisel görünümü ise şu şekildedir.

Şekil 2: Genel Ortalamalar Uyarınca İlgi Alanlarındaki OİP Yanıtları

Genel olarak ilgi alanlarındaki istatistiksel anlamlılığa bakıldığında koşullar arasında ($F(3,99)=12.186$, $p<0.0001$), koşul $\times$ yarıküre etkileşiminde ($F(3,99)=8.753$, $p<0.0001$) ve koşul $\times$ alan $\times$ yarıküre etkileşiminde ($F(3,99)=3.102$, $p<0.05$) anlamlı farklılık görülmüştür. Genel olarak koşullar arasındaki farklılığa bakıldığında ise, dil bilgisel koşul ile kişi bozulması ($F(1,33)=19.978$, $p<0.0001$), sayı bozulması ($F(1,33)=5.073$, $p<0.05$) ve kişi/sayı bozulması ($F(1,33)=32.894$, $p<0.0001$) arasında kişi bozulması ile sayı bozulması ($F(1,33)=7.643$, $p<0.01$) arasında ve sayı bozulması ile kişi/sayı bozulması arasında ($F(1,33)=10.366$, $p<0.01$) anlamlı farklılık görülürken kişi bozulması ile kişi/sayı bozulması arasında ($F(1,33)=0.161$, $p>1$) fark ol-

madığı görülmektedir. Her bir ilgi alanındaki koşullar arasındaki ikili karşılaştırma ise şu şekildedir:

Tablo 3: 270-450 ms zaman penceresinde ilgi alanlarındaki koşulların ikili karşılaştırılmasına ilişkin F (df:1,33) ve p değerleri

Alan	Dil bilgisel-kşi		Dil bilgi-sel-sayı		Dil bilgisel-kşi/sayı		Kişi-sayı		Kişi-kşi/sayı		Sayı-kşi/sayı	
	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ
F	5.123*	18.814***	—	8.002**	14.025***	36.875***	—	4.826*	—	—	6.450*	5.829**
P	6.561*	23.480***	—	8.902**	7.673**	38.552***	9.885**	8.243**	—	—	6.689**	8.447**

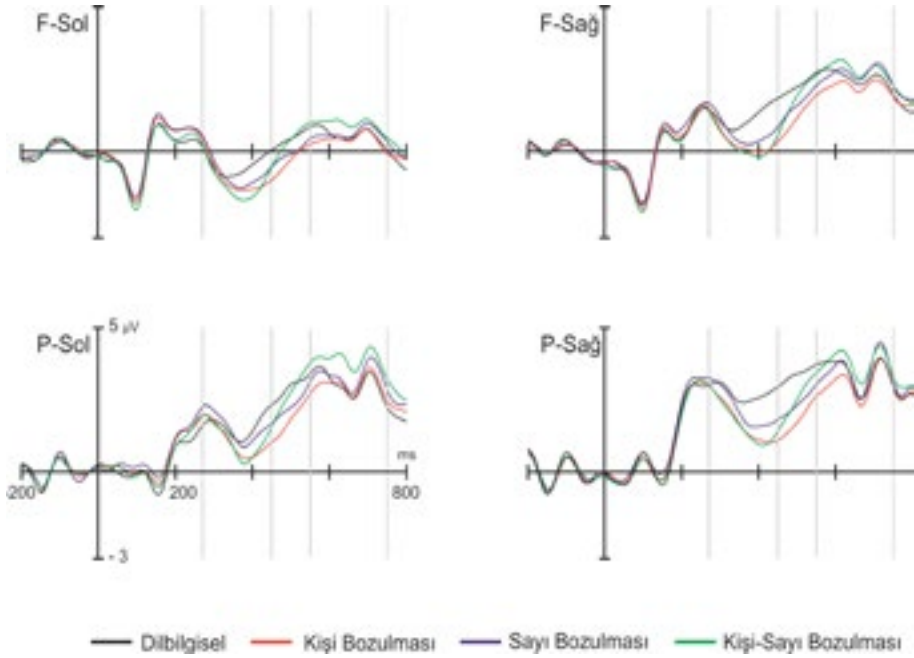
* $p<0.05$, ** $p<0.01$, *** $p<0.001$, - Anlamli farklılık yok

Orta hatta yer alan Fz [$F(3,99)=10.870, p<0.0001$], FCz [$F(3,99)=11.076, p<0.0001$], Cz [$F(3,99)=11.008, p<0.0001$], CPz [$F(3,99)=9.866, p<0.0001$] ve Pz [$F(3,99)=7.754, p<0.0001$] elektrotları ayrı biçimde değerlendirildiğinde koşullar arasında anlamlı farklılıkların olduğu görülmektedir. Her bir elektrottaki koşullar arasındaki ikili karşılaştırma ise şu şekildedir:

Tablo 4: 270-450 ms zaman penceresinde Fz,FCz,Cz,CPz ve Pz kanallarındaki alanlarındaki koşulların ikili karşılaştırılmasına ilişkin F (df:1,33) ve p değerleri

Alan	Dil bilgisel-kşi	Dil bilgi-sel-Sayı	Dil bilgisel-Sayı	Kişi-Sayı	Kişi-kşi/Sayı	Sayı-kşi/Sayı
Fz	17.491***	9.264**	23.637***	—	—	—
FCz	46.740***	7.829**	30.253***	—	—	7.485*
Cz	48.954***	6.140*	25.768***	5.309*	—	6.458*
CPz	14.730***	—	26.155***	5.659*	—	8.505**
Pz	28.890***	—	18.451***	6.894*	—	7.652**

* $p<0.05$, ** $p<0.01$, *** $p<0.001$, - Anlamli farklılık yok

Şekil 3: Genel Ortalamalar Uyarınca Orta Hat Elektrotlarındaki OİP Yantıları

Bu istatistiksel bilgilere bakıldığında dil bilgisel koşul ile sayı bozulması arasında farklılığın sağa yanallaşmış bir biçimde ön ve orta alanda olduğu görülmektedir. Kişi ve kişi/sayı bozulması ile dil bilgisel koşul karşılaştırıldığında farklılığın bütün alanlarda görüldüğü ancak sağ orta alanda daha belirgin olduğu görülmektedir (bk. Şekil 4). Kişi bozulması ile kişi-sayı bozulması karşılaştırıldığında anlamlı bir farklılık görülmemektedir. Diğer bir deyişle, uyum açısından bu zaman penceresinde tümceyi kişi açısından bozmak ile kişi/sayı açısından bozmak aynı etkiyi yaratmaktadır. Kişi bozulması ile sayı bozulması karşılaştırıldığında ise sol ön alan dışında bütün ilgi alanlarında farklılık olduğu görülmektedir.

Şekil 4: Genel Ortalamalar Uyarınca 270-450 ms Zaman Penceresinde Bozulma Biçimlerinden Dil bilgisel Koşulun Çıkartılması Sonucu Elde Edilen Topografik Görünümü

“Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik üzerinde görüldüğü yapılarla, bu kategorilerin ayrı biçimcikler üzerinde görüldüğü yapılarda sayı bozulmasının etkisini görmek için, birinci kişi çekimi (*gel-di-m* ile *gel-di-k*) ve ikinci kişi çekimi (*gel-di-n* ile *gel-di-n-iz*) ayrı ayrı analiz edilmiştir. 270-450 ms zaman penceresinde gerek birinci kişi çekiminde ($F(1.33)=0.677$ $p>1$)

gerekse ikinci kişi çekiminde ($F(1,33)=3.039$ $p>0.5$) sayı bozulmalarında anlamlı bir fark olmadığı gözlenmiştir.

5.2. 550-750 ms Zaman Penceresi

Bu zaman penceresinde bütün koşullarda orta-arka alanda sağ ön alana doğru yanallaşmış bir pozitifliğin olduğu görülmektedir (bk. Şekil 5). Ancak ilginç bir biçimde dil bilgisel koşul ile kişi bozulması ve sayı bozulması arasında bir fark görülmezken kişi/sayı bozulması ile fark sadece sol arka alanda görülmektedir. Kişi bozulması ile kişi/sayı bozulması arasında kafa yüzeyinin tamamına yayılan bir fark görülürken kişi ile sayı bozulmaları arasındaki fark sağ yarı kürede kendini göstermektedir.

Şekil 5. Genel Ortalamalar Uyarınca 550-750 ms Zaman Penceresinin-Topografik Görünümü

Genel olarak ilgi alanlarındaki istatistiksel anlamlılığa bakıldığında, koşullar arasında ($F(3,99)=3.811$, $p<0.05$) ve koşul $\times$ alan $\times$ yarıküre etkileşiminde ($F(3,99)=2.939$, $p<0.05$) anlamlı farklılık görülmüştür. Genel olarak koşullar arasında ikili karşılaştırmalara bakıldığında, dil bilgisel koşul ile kişi-sayı bozulması arasında ($F(3,99)=4.608$, $p<0.05$) ve kişi bozulması ile kişi-sayı bozulması arasında ($F(3,99)=13.893$, $p=0.01$) istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu görülmüştür. Her bir ilgi alanındaki koşullar arasındaki ikili karşılaştırma sonuçları ise şu şekildedir:

Tablo5: 550-750 ms zaman penceresinde ilgi alanlarındaki koşulların ikili karşılaştırılmasına ilişkin F (df:1,33) ve p değerleri

Alan	Dil bilgisel-kişi		Dil bilgisel-sayı		Dil bilgisel-kişi/sayı		Kişi-sayı		Kişi-kişi/sayı		Sayı-kişi/sayı	
	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ	Sol	Sağ
F	–	–	–	–	–	–	–	4.654*	6.127*	14.933***	–	–
P	–	–	–	–	12.178***	–	–	4.231*	13.343**	13.391**	8.224**	–

* $p<0.05$, ** $p\leq 0.01$, *** $p\leq 0.001$, - Anlamlı farklılık yok

Orta hatta yer alan elektrotlara bakıldığında ise Fz ($F(3,99)=2.439$, $p>0.05$), FCz ($F(3,99)=0.738$ $p>1$), Cz ($F(3,99)=1.672$, $p>0,1$), CPz ($F(3,99)=1.469$, $p>1$) ve Pz ($F(3,99)=2.691$ $p>0,05$) elektrotlarında koşullar arasında anlamlı farklılığın olmadığı görülmektedir.

“Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik üzerinde görüldüğü yapılarla, bu kategorilerin ayrı biçimcikler üzerinde görüldüğü yapılarda sayı bozulmasının etkisini görmek için, birinci kişi çekimi (*gel-di-m* ile *gel-di-k*) ve ikinci kişi çekimi (*gel-di-n* ile *gel-di-n-iz*) ayrı ayrı analiz edilmiştir. 550-750

ms zaman penceresinde gerek birinci kişi çekiminde ($F(1,33)=p>0.5$) gerekse ikinci kişi çekiminde ($F(1,33)=p>0.5$) sayı bozulmalarında anlamlı bir fark olmadığı gözlenmiştir.

6. Tartışma

6.1. N400 ve LAN

Alan yazınına bakıldığında N400'ün sözcüksel anlam bilimsel bütünleme güçlüğünü yansıtırken LAN'ın biçim-sözdizimsel bozulmalara duyarlı bir bileşen olduğunun öne sürüldüğü görülmektedir. Uyum konusunda yapılan çalışmalarda ise N400'ün oldukça sınırlı sayıdaki çalışmada ortaya çıktığı görülmektedir. Hagoort (2003) Hollandacada belirteç ile ad arasındaki cinsiyet uyumsuzluğunda N400 bulgusuna ulaşırken Manchini vd. (2011a) İspanyolca kişi bozulmalarında N400 bulgusuna ulaştığını belirtmiştir. LAN'ın uyum konusundaki pek çok çalışmada özellikle sayı uyumsuzluğunda gözlemlendiği görülmektedir (Kutas ve Hillyard 1983; Osterhout ve Mobley, 1995, Coulson vd. 1998; Hagoort ve Brown, 2000; Kaan, 2002; De Vincenzi vd., 2003; Palohlati vd., 2005; Silva-Pereyra ve Carreiras, 2007; Molinaro vd. 2008; Mancini vd., 2009; Mancini vd. 2011a, 2011b). Dahası Manchini vd. (2011a,b) kişi bozulmalarında N400 ile ilişkilendirirken, sayı bozulmaların LAN ile ilişkilendirmektedir. Son dönemde yapılan çalışmalarda N400'ün sadece sözcüksel anlam bilimsel durumlara duyarlı olmadığı biçim söz dizimsel durumların yorumsal olarak ilintili olması durumunda da N400'ün ortaya çıktığını göstermektedir (Choudhary vd., 2009; Frisch ve Schlesewsky, 2001, 2005; Bornkessel vd., 2004).

Bu çalışmada incelenen ilk zaman penceresi olan 270-450 ms'de görülen negativite N400 olarak yorumlanmaktadır (bk. Şekil 4). Türkçede uyum bozulmalarının yorumlanabilir özelliklerle ilintili olabileceği bu durumun da N400'ün oluşumuna neden olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışmada alanyazınında "Kişi" kategorisinin işlenmesi için N400+P600, "Sayı" kategorisinin işlenmesi için LAN+P600 örüntüsünün yerine Türkçede her iki kategori için N400+P600 örüntüsü görülmektedir. Diğer bir deyişle, Türkçede sayı bozulması için LAN gibi ayrı bir topografi gözlenmemiştir. Bu çalışmada kişi bozulmasında geniş yayılım gösteren sağa yanallaşmış ve orta hatta belirgin olan negativite görülürken sayı bozulmasında negativitenin hafifçe ön alana kaydığı ve daha düşük genlikli olduğu görülmektedir. Bu zaman penceresinde N400 bileşeninde kişi bozulması ile sayı bozulması arasında anlamlı farklılığın görülmesi bu kategorilerin işlenmesinde farklılığın olduğuna işaret etmekte dolayısıyla "Özellik Hiyerarşisi Varsayımı"nı desteklemektedir. Ayrıca bu çalışmada Manchini vd'nin (2011a) savlarının tersine, "Özellik

Hiyerarşi Varsayımı”nın sadece üçüncü kişi ile sınırlı olmadığı, diğer kişilerin de “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”na duyarlı olabileceğini göstermektedir.

6.2. P600

Alan yazınında özellikle uyum konusundaki pek çok çalışmada P600’ün ortaya çıktığı görülmektedir (Barber ve Carreiras, 2005; Hagoort vd., 1993; Nevins vd., 2007; Osterhout ve Mobley, 1995; Silva-Pereyra ve Carreiras, 2007, Mancini vd. 2011a, 2011b). P600 temel olarak söz dizimsel bozulmalarda orta-arka dağılımlı bir bileşen olarak görülmekle birlikte alan yazınında P600’ün farklı görünümünden söz edilmektedir. Friederici vd. (2002), karmaşık yapılarda ve dil bilgisi-dışı tümcelerde P600’ün topografik dağılımlarının farklı olduğunu, dil bilgisi-dışı tümcelerde orta-arka alanlarda dağılım görülürken karmaşık yapılarda ön-orta hatta dağılım bulunduğunu belirtmektedir. Friederici vd., onarım bağıntılı ve karmaşıklık bağıntılı P600’ün farklı nöral katmanlarda üretildiğini öne sürmektedir. Benzer biçimde Kaan ve Swaab (2003) P600’ün parçalanmaz bir bileşen olmadığını öne sürmekte ve onarım tabanlı P600’ün arka alanda dağılım gösterdiğini, karmaşıklık tabanlı etki ile oluşan yeniden çözümleme tabanlı P600 etkisinin ön alanda dağılım gösterdiğini belirtmektedir. Bu çalışmada 550-750 ms zaman penceresinde gözlemlenen orta-arka alanda geniş yayılımı olan ve sağ ön alana doğru uzaman pozitivite P600 olarak yorumlanmaktadır. Bu çalışmada P600’ün adıl üzerindeki yorumlanabilir özelliklerle eylem üzerindeki yorumlanamaz nitelikteki uyum özelliklerini bütünleştirme güçlüğüne işaret ettiği düşünülmektedir. Bu zaman penceresinde P600’de kişi bozulması ile sayı bozulmasında farklılık olduğu, bu bulgunun da “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı” ile uyumlu olduğu görülmektedir.

7. Sonuç

Alan yazınında “Özellik Hiyerarşisi”ni konu alan sınırlı sayıda çalışma bulunmakta ve bu çalışmalarda oldukça farklı sonuçlar ortaya konduğu görülmektedir. Nevins vd. (2007) Hintçede “Kişi” kategorisinin “Sayı ve Cinsiyet” kategorilerine göre daha belirgin olduğunu vurgulamaktadır. Silva-Pereyra ve Carreiras (2007) ise İspanyolcada “Kişi ile Sayı” kategorileri arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiş, dolayısıyla “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nın geçerli olmadığını öne sürmüşlerdir. Mancini vd. (2011a) ise İspanyolcada inceledikleri “Özellik Hiyerarşisi Varsayımı”nı üçüncü kişi üzerinden sınamışlar ve Özellik Hiyerarşisi Varsayımını destekleyen bulgular ortaya koymuşlardır. Gerek N400 gerek P600 bileşenlerine ilişkin olarak bu araştırmada elde edilen veriler, Türkçede “Kişi ile Sayı” özelliklerinin ayrı özellikler olduğunu ve Özellik Hiyerarşisi Varsayımına koşut bir biçimde Kişi>Sayı biçiminde bir hiyerarşinin olduğunu göstermektedir. Bu da söz konusu kategorilerin uyum

altında toplanabilecek tek bir kategori olarak işlenmediğini, uyumun alt kategorilerinin ayrı ayrı işlendiğini göstermektedir.

“Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik üzerinde görüldüğü birinci kişi çekimi ile farklı biçimcikler üzerinde görüldüğü ikinci kişi çekimleri arasında beyin potansiyelleri bakımından bir farklılık bulunmadığı görülmektedir. Bu durum, “Kişi ve Sayı” kategorilerinin tek bir biçimcik altında bulunmasının ya da bulunmamasının bu kategorilerin işlenmesine bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Diğer yandan, birinci kişi ve ikinci kişi çekimlerinin ayrı ayrı analiz edilmesi sonucunda -genel çözümlemenin tersine- dil bilimsel koşul ile sayı bozulması arasında anlamlı bir farklılığın elde edilmemesi, bu çalışmanın sınırlılığı içinde olmayan bir başka durumu daha göstermektedir. Bu farklılaşma, “Sayı” kategorilerinin işlenmesinde kategorilerin alt bileşenlerinin (örneğin, birinci, ikinci kişi) ve bozulma konumunun (örneğin, eylem çekiminde ya da özneye) beyin potansiyellerine etkilerinin olabileceğini sezdirmektedir.

KAYNAKLAR

- Adamović, M. (1985). *Konjugationsgeschichte Der Türkischen Sprache*. Leiden: E. J. Brill.
- Baker, M., (2008). *The Syntax of Agreement and Concord*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barber, H. ve Carreiras, M. (2003). Integrating gender and number information in Spanish word pairs: An ERP study. *Cortex*, 39, 465-482.
- Benveniste, E. (1966). *Genel Dilbilim Sorunları* (çev.: E. Öztokat). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bianchi, V. (2006). On the syntax of personal arguments. *Lingua*, 116 (12), 2023-2067.
- Bornkessel, I. ve Schlesewsky, M., (2006). The extended argument dependency model: A neurocognitive approach to sentence comprehension across languages. *Psychological Review*, 113 (4), 787-821.
- Bornkessel, I., Mcelree, B., Schlesewsky, M. ve Friederici, A.D. (2004). Multi-dimensional contribution to garden-path strength: Dissociating phrase structure from case marking. *Journal of Memory and Language*, 51, 495-522.
- Carminati, M. N., (2005). Processing reflexes of hierarchy (person>number>gender) and implications for linguistic theory. *Lingua*, 115, 259-285.
- Choudhary, K., Schlesewsky, M., Roehm, D. ve Bornkessel-Schlesewsky, I. (2009). The N400 as a correlate of interpretively-relevant linguistic rules: Evidence from Hindi. *Neuropsychologia*, 47, 3012-3022.
- Coulson, S., King, J. ve Kutas, M. (1998). Expect the unexpected: Event-related brain response to morphosyntactic violations. *Language and Cognitive Processes*, 13, 21-58.

- Cysouw, M., (2003). *The Paradigmatic Structure of Person Marking*. Oxford: Oxford University Press.
- De Vincenzi, M., Job, R., Di Matteo, R., Angrilli, A., Penolazzi, B., Ciccarelli, L. ve Vespignani, F. (2003). Differences in the perception and time-course of syntactic and semantic violations. *Brain and Language*, 85, 280-295.
- Forchheimer, P. (1953). *The Category of Person In Language*. Berlin: Walter De Gruyter.
- Friederici, A. D. (2002). Towards a neural basis of auditory sentence processing. *Trends in Cognitive Sciences*, 6 (2), 78-84.
- Friederici, A. D. ve Kotz, S., (2003). The brain basis of syntactic processes: Functional imaging and lesion studies. *Neuroimage*, 20, S 8-S17.
- Friederici, A. D., Hahne, A. ve Saddy, D. (2002). Distinct neurophysiological patterns reflecting aspects of syntactic. *Journal of Psycholinguistic Research*, 31(1),45-63.
- Frisch, S. ve Schlesewsky, M. (2001). The N400 reflects problems of thematic hierarchizing. *Neuroreport*, 12, 3391-3394.
- Frisch, S. ve Schlesewsky, M., (2005). The resolution of case conflicts: A neurophysiological perspective. *Cognitive Brain Research*, 25, 484-498.
- Good, J ve Yu, A. C. L. (2005). Morphosyntax of two Turkish subject pronominal paradigms. Lorie Heggie ve Francisco Ordóñez (Yay.) içinde. *Clitic and Affix Combinations: Theoretical Perspectives* (ss. 315-341). Amsterdam: Benjamins.
- Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Greenberg, J. H. (1963). Some universal of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. Greenberg, J. H. (Yay.) içinde. *The Universals of Language*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Greenhouse, S. ve Geisser, S., (1959). On methods in the analysis of profile data. *Psychonomics*, 24, 95-112.
- Hagoort, P. (2003). Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 15 (6), 883-899.
- Hagoort, P., Brown, C. (2000). ERP effects of listening to speech compared to reading: The P600/SPS to syntactic violations in spoken sentences and rapid serial visual presentation. *Neuropsychologia*, 38, 1531-1549.
- Hagoort, P., Brown, C. ve Groothusen, J. (1993). The syntactic positive shift (SPS) as an ERP-measure of syntactic processing. *Language Cognitive Processes*, 8, 439-483.
- Harley, H. ve Ritter, E. (2002). Person and number in pronouns: A feature-geometric analysis, *Language*, 78(3), 482-526.

- Jakobson, R. (1971). Shifters, verbal categories and the Russian verb. *Selected Writings*, 2. *Word and Language*, Mouton: The Hague (pp. 130-147).
- Kaan, E. ve Swaab, T. (2003). Repair, revision and complexity in syntactic analysis: An electrophysiological differentiation. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 15, 98-110.
- Kaan, E., (2002). Investigating the effects of distance and number interference in processing subject-verb dependencies: An ERP study. *Journal of Psycholinguistic Research*, 31, 165-193.
- Kornfilt, J. (1996). On copular clitic forms in Turkish. *ZAS Working Papers*, 96-114.
- Kutas, M. ve Hillyard, S.A. (1980). Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic anomaly. *Science*, 207, 203-205.
- Kutas, M. ve Hillyard, S.A. (1983). Event-related brain potentials to grammatical errors and semantic anomalies. *Memory and Cognition*, 11, 539-550.
- Mancini, S., Mol, Naro, N., Rizzi, L. ve Carreiras, M. (2011a). A person is not a number: Discourse involvement in subject-verb agreement computation, *Brain Research*, 1410, 64-76.
- Mancini, S., Mol, Naro, N., Rizzi, L. ve Carreiras, M. (2011b). When persons disagree: An ERP study of unagreement in Spanish. *Psychophysiology*, 48, 1361-1371
- Mancini, S., Vespignani, F., Molinaro, N., Laudanna, A. ve Rizzi, L. (2009). Number agreement processing with different persons: An ERP study. The 15th Annual Conference on Architectures and Mechanisms of Language Processing (Amlap), poster, Barcelona, 7-9 Eylül.
- Molinaro, N., Vespignani, F. ve Job, R., (2008). A deeper reanalysis of a superficial feature: An ERP study on agreement violations. *Brain Research*, 1228, 161-176.
- Nevins, A., Dillon, B., Malhotra, S. ve Phillips, C. (2007). The role of feature-number and feature-type in processing Hindi verb agreement violations. *Brain Research*, 1164, 81-94.
- Osterhout, L. ve Mobley, L.A. (1995). Event-related brain potentials elicited by failure to agree. *Journal of Memory and Language*, 34, 739-773.
- Palohati, M., Leino, S., Jokela, M., Kopra, K. ve Paavilainen, P. (2005). Event-related potentials suggest early interaction between syntax and semantics during on-line sentence comprehension. *Neuroscience Letters*, 384, 222-227.
- Sezer, E. (2001). Finite inflection in Turkish. Taylan, E. (Yay.) içinde. *The Verb in Turkish* (ss. 1-45). Benjamins: Amsterdam.
- Shlonsky, U. (1989). *The Hierarchical Representation of Subject-Verb Agreement*, Ms. University Of Haifa

- Sigurðsson, H. Á. (2001). Inflectional features and clausal structure, Niemi, J ve J. Heikkinen (Yay.) İçinde. *Nordic and Baltic Morphology*, Studies In Languages 36, University of Joensuu.
- Sigurðsson, H. Á. (2004). The syntax of person, tense and speech features. *Italian Journal of Linguistics*, 16, 219-251.
- Silva-Pereyra, J. ve Carreiras, M. (2007). An ERP study of agreement features in Spanish. *Brain Research*, 1185, 201-211.
- Silverstein, M. (1985). Hierarchy of features and ergativity. Muysken, P., Van Riemsdijk, H. (Yay.) içinde. *Features and Projections* (ss. 163-232). Dordrecht: Foris.
- Uzun, N. E. (2006). A hierarchical explanation against the distinction of nominal copular sentences in Turkish. *Turkic Languages*, 10, 111-130.

TÜRKÇEDEN KAFKAS DİLLERİNE GEÇEN KELİMELEERDEKİ SES OLAYLARI

Mehmet ÖZEREN*

I. GİRİŞ

I.I. KAFKASYA HALKLARI

“Kavimler Kazanı” olarak bilinen Kafkasya, farklı etnik toplulukların birlikte yaşadığı bir bölgedir. Bölgedeki farklı etnik topluluklar üç grupta sınıflandırılmaktadır:

a) *Kaslar yani asıl Kafkas kavimleri*: Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebinler, Hatkolar, Khagaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneyler, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelalllar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler...

b) *Türkler*: Azeriler, Kumuklar, Karapapaklar, Kundurlar, Karaçay ve Balkarlar, Kalmuklar, Nogaylar ve Türkmenler.

c) *Hint-Avrupa Kavimleri (Ariler)*: Osetler, Farslar, Ermeniler, Tatlar, Talışlar, Ruslar, Alanlar...¹

Genel olarak üç grupta toplanan bölge halklarından birinci ve ikinci grup oluşturan Kas/Kafkas kavimleri ile Türkler arasında öteden beri büyük bir gönül bağı kurulmuştur. Bu bağı kurulmasında bölgeye İslamiyet’in Türkler tarafından hâkim kılınmasıyla oluşan ortak inancın büyük rolü olmuştur.

I.II. KAFKASYA’YA İSLAMİYET’İN YERLEŞMESİNE TÜRKLERİN KATKILARI

İslamiyet’in Kafkasya’ya girişi Hz. Ömer (R.A.) devrinde Suraka b. Ömer komutasındaki ordunun bölgeye girmesiyle başlamıştır. Daha sonra Abdurrahman b. Rebia, ardından Mesleme b. Abdulmelik Derbent ve Dağıs-

* Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK, Ankara 1997, s. 17-18.

tan'ın birçok bölgesini alarak İslamiyet'in bölgede yayılmasını hızlandırmışlardır. 735 yılında ise Kafkas bölgesine Emevi Sultanı II. Yezid Devri'nde Ebu Ubeyd b. Cerrah sefere çıkmıştır. 737-738 yıllarında Abhazya'ya ulaşan İslam orduları, bölgede etkili olamamışlardır. 815 yılında ise Şeyh Ebu İshak ile Şeyh Muhammed Kuzey Kafkasya'ya ulaşmışlar ve Kabartay, Besni kabilelerine İslam'ı anlatmışlardır.²

Arapların 1000 yılına kadar Kafkas bölgesinde süren İslamiyet'i yayma çalışmaları, Haçlı seferleri ile duraklamış ve bölgede bu görevi Selçuklu, Osmanlı ve Kırım Türkleri üstlenmişlerdir.³ Türklerin bu görevi 1062 yılında Selçukluların bölgeye akınlarıyla başlamıştır. Melikşah döneminde ise Gürcistan'dan Hazar'a kadar Dağıstan bölgesine Türk boyları yerleştirilmiştir. Selçuklulardan sonra 1525 yılına kadar da Türk hanedanlarından Şirvanşahlar bölgede hâkim olmuşlardır.⁴ Çaldıran Savaşı'na kadar Safevi Devleti hâkimiyetinde kalan bölge, savaştan sonra Osmanlı Türklerinin etkisi altına girmiştir. 1578'de Safevilere karşı kazanılan Çıldır Savaşı sonrasında Tiflis, Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan alınmıştır.⁵ Osmanlı Türklerinin bu fetihlerinin ardından Güney Kafkasya ve Dağıstan'da İslam dininin yaygınlaşmasında ve yerleşmesinde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, Kuzey Kafkasya'da ise Ferah Ali Paşa'nın büyük rolü olmuştur.⁶

Selçuklu ve Osmanlı Türkleri Kafkasya'ya güney yönlü etki etmelerine karşın, Kırım Türkleri de kuzey yönlü olarak Kafkasya'ya etki etmişlerdir. 17. yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasya'nın Abaza, Adige ve Kabartay bölgelerinde İslamiyet'in yayılmasını sağlayan Kırım Türkleri olmuştur.⁷

I.III. KAFKASYA'DA TÜRKÇENİN/TÜRK LEHÇELERİNİN ETKİSİ⁸

Eski Arap coğrafyacıların “Cebel-ül Elsân = Diller Dağı” adını verdikleri Kafkasya'da birbirlerinden farklı dilleri konuşan birçok topluluk aynı coğrafyada yaşamaktadır. “Bu kalabalık kabileler topluluğu temelde Turan ve

² Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/65, Ankara 1991, s. 5-6.

³ Hayati Bice, *age.*, s. 6-7.

⁴ Hayati Bice, *age.*, s. 7.

* Çalışmada yararlanılan kaynaklardaki transkripsiyonlar kullanılmıştır.

⁵ Hayati Bice, *age.*, s. 8-9

⁶ Hayati Bice, *age.*, s. 11.

⁷ Hayati Bice, *age.*, s. 10.

⁸ Çalışmada “*Türkçe*” ifadesi genel anlamda “Türk lehçeleri”ni, “*Kafkas dilleri*” ifadesi ise “Kaslar yani asıl Kafkas kavimlerinin dillerini (Abhaz, Abaza, Adige, Avar, Çeçen, Gürcü, Kabardey, Lak, Lezgi)” anlatmak için kullanılmıştır.

yerli Kafkas halklarından gelmektedir. Kafkasya halklarının ataları Sakalar, Sarmatlar ve Alanlardır. Daha sonra sırasıyla Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Kuban Bulgarları, Kıpçaklar ve Oğuzlar Kafkaslar üzerinde etkili olmuşlardır.”⁹ Türkçenin bölgedeki seyri açısından bakıldığında da tarihi dönemlerde hâkimiyeti altında bulundukları Kimmer, İskit, Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak Türklerinin¹⁰ dili ile Selçuklular, Şirvanşahlar ve Osmanlı devletlerinin Türkçesi etkisinde kalan Kafkasya, son yüzyılda Azeri, Kumuk, Karapapak, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinin etkisi altında kalmıştır. Örneğin değişik kökenden gelen ve değişik diller konuşan kuzeydoğu Kafkas halkları arasında Kumuk Türkçesi uzun zaman ortak dil olarak kullanılmıştır.¹¹ Hatta Kumuk Türkçesi 1918’de yapılan Kuzey Kafkasya kabilelerinin millî kurultaylarında bütün Kuzey Kafkasya için müşterek bir dil olarak kabul edilmiştir.¹² L. S. Levitskaya da Kafkasya’daki Türk dillerinin Avar, Dargin, Çeçen ve Oset Kafkas dilleri ile, Kumuk ağızlarının da Dağıstan dilleri ile ilişki içerisinde bulunduğunu belirtmektedir.¹³

Kafkasya’da Hint-Avrupa grubu dışında kalan Kafkas halkları (Abhaz, Abaza, Adige, Avar, Çeçen, Gürcü, Kabardey, Lak, Lezgi) ile Türkler arasında daha fazla ortaklıkların olduğu görülmektedir. Bunun sebebi daha çok inanç ortaklığı ile oluşan ortak yaşama biçimidir. Tarihten günümüze din kardeşliği bağıyla bağlanan bu halklar, dil açısından da birbirlerini etkilemişlerdir. Ancak daha çok baskın dil durumundaki Türkçenin Kafkas dillerini etkilediği görülmektedir. Bu etkileme sürecinde Türkçeden Kafkas dillerine farklı dönemlerde kökenleri Türkçe, Arapça ya da Farsça olan kelimeler geçmiştir. Ancak kimi Arapça, Farsça kelimelerin İslamiyet’in ilk dönemlerinden kalmış olabileceği unutulmamalıdır.¹⁴

Kas/Kafkas dillerine Türkçeden kelime alınmasını sağlayan köprü durumundaki Türk lehçeleri Kıpçak ve Oğuz grubundandır. Bu kelimelerde birtakım ses olayları görülmektedir:

⁹ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, s. 174.

¹⁰ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C 4, Ankara 1998, s. 303.

¹¹ Ufuk Tavkul, *Kumukça ile Karaçayca Arasındaki Başlıca Farklılıklar*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1991, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1994, s. 31.

¹² Çetin Pekacar, “Kumuk Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C 4, Ankara 1998, s. 319.

¹³ L. S. Levitskaya, “Kumukskiy Yazık”, *Yazıkı Mira-Turkskiye Yazıkı*, İzdatelskiy Dom Kırgızistan, Bişkek 1997, s. 320.

¹⁴ Çetin Pekacar, “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 53-70.

II. TÜRKÇEDEN KAFKAS DİLLERİNE GEÇEN KELİMELERDEKİ SES OLAYLARI

II.I. TÜRKÇEDEN ABHAZ DİLİNE GEÇEN KELİMELER

Batı Kafkaslarda konuşulan Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Karaçay-Malkar Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: abars (*bars*: pars), adombay (*dombay*: yaban öküzü), akaz (*kaz*), alaşa (*alaşa*: beygir), abaşmak (*başmak*: ayakkabı), agabanak (*gebenek*: kapüşonlu keçe pelerin), açaga (*çaga*: çapa), açuan (*çoyun*: dökme kazan), adamg (*tamga*: damga, harf), akamçı (*kamçı*: kamçı), akançu (*kamçı*: kamçı), akumaan (*kumgan*: ibrik), arşın (*arşın*), artmak (*artmak*: torba, heybe), çvan (*çoyun*: dökme kazan) vd.¹⁵

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.I.I. SES OLAYLARI

II.I.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olarak ön seste kalın “a” ünlüsü türemektedir: abars (*bars*: pars), adombay (*dombay*: yaban öküzü), akaz (*kaz*), abaşmak (*başmak*: ayakkabı), agabanak (*gebenek*: kapüşonlu keçe pelerin), açaga (*çaga*: çapa), açuan (*çoyun*: dökme kazan), adamg (*tamga*: damga, harf), akamçı (*kamçı*: kamçı), akançu (*kamçı*: kamçı).

Ünlü Düşmesi: Geniş ünlülerin iç ve son seste düştüğü görülmektedir: adamg (*tamga*: damga, harf), çvan (*çoyun*: dökme kazan).

Ünlü Kalınlaşması: Genellikle uyum değişmesi ve ön seste türeyen kalın “a” ünlüsünün benzeştirme etkisi ile meydana gelmektedir: agabanak (*gebenek*: kapüşonlu keçe pelerin), akamçı (*kamçı*: kamçı), akançu (*kamçı*: kamçı).

Ünlü İncelmesi: Kalın ünlülerin incelmesi, “y, ş, c, ç, z, s, l, m, n, t” ünsüzlerinin kalın ünlüleri kendi boğumlanma sınırlarına çekmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır.¹⁶ Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde de kalın ünlülerin incelmesi “y” ünsüzünün etkisiyle oluşmaktadır: abey (*bay*: zengin, varlıklı).

Ünlü Düzleşmesi: Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisi ve ünlü benzeşmesi sonucu gerçekleşen bir değişimdir. Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelime-

¹⁵ Ufuk Tavkul, “Kafkasya’da Konuşulan Türk Lehçeleri”, *Kırım Dergisi*, 15 (57), 2006, s. 44-45.

¹⁶ Ahmet Buran-Şerife Oğraş, *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ 2003, s. 60.

lerde yaygın olmamakla birlikte “u > a, u > ı” düzleşmesi görülür: çvan (çoyun: dökme kazan), kobız (kobuz: kopuz).

II.I.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ünsüzler genellikle korunmasına rağmen birkaç ünsüz olayı da görülmektedir:

Ünsüz Düşmesi: Kelime içinde, kelime sonunda veya kaynaşma olayı ile iç seste “r, n, l, f” gibi akıcı ve sızıcı ünsüzler ile “y, g, ğ, k, h” gibi ünlüleşme ve sızıcılışarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması olayıdır.¹⁷ Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmamakla birlikte iç seste “y, g” ünsüzlerinin düştüğü görülmektedir: açuan (çoyun: dökme kazan), çvan (çoyun: dökme kazan), akumaan (kumgan: ibrik).

Ünsüz Değişmesi: Abhaz dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “t > d” tonlulaşması, “m > n” değişimleri görülmektedir: adamg (tamga: damga, harf), akançu (kamçı: kamçı).

Abhaz dilindeki bazı kelimeler ise Karaçay-Malkar Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: alaşa (alaşa: beygir), arşın (arşın), artmak (artmak: torba, heybe), ayran (ayran, yoğurt).

II.II. TÜRKÇEDEN ABAZA DİLİNE GEÇEN KELİMELELER

Batı Kafkaslarda konuşulan Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Karaçay-Malkar Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: alaşa (alaşa: beygir), amlık (emilik: eğitilmemiş at), apsaska (saksı: at sineği), arguay (urguy: böcek, sinek), aslan (aslan), cumaran (cubran: tarla faresi), dacmaka (taşmaka: kaplumbağa), dombay (dombay: yaban öküzü), dudak (dudak: toy kuşu), kaplan (kaplan), kaz (kaz), kıdır (kadır: katır), kuınduz (kunduz), kuiv (kuv: kuğu), kunacın (kunacin: üç yaşında at), kunan (kunan: iki yaşında at) vd.¹⁸

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.II.I. SES OLAYLARI

II.II.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Genellikle iki ünsüzün yan yana geldiği iç seste ve bazen son seste “a, ı, u” ünlülerinin türediği görülmektedir: arguay (urguy: böcek, sinek), cumaran (cubran: tarla faresi), damıga (tamga: damga, harf), solıku (suvluk: kâse, kadeh), baya (bay: zengin, varlıklı).

¹⁷ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 162.

¹⁸ Ufuk Tavkul (2006), agm., s. 44-45.

Ünlü Düşmesi: Yaygın olarak görülmeyen bir ses olayıdır. Ancak iç seste dar “i” ünlüsünün düştüğü görülmektedir: amlık (*emilik*: eğitilmemiş at).

Ünlü Kalınlaşması: Kalın ünlülerin etkisiyle ince ünlülerin kalın karşılıklarına değiştiği görülmektedir: amlık (*emilik*: eğitilmemiş at), kunacın (*kunacin*: üç yaşında at), aitu ~ aytu (*itüv*: ütü), caguan ~ cargan (*cegen*: hasır), tengiz (*tengiz*: deniz), kangaş (*kengeş*: istişare, danışma).

Ünlü Genişlemesi: “ı, u” dar ünlülerinin diğer hecelerdeki geniş ünlülerin etkisiyle “a” geniş ünlüsüne değiştiği görülmektedir: apsaska (*saksı*: at sineği), arguay (*urguy*: böcek, sinek), tarnaviç (*tırnavuç*: tırmık), talmaç (*ılmaç*: tercüman).

Ünlü Daralması: Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > ı”, “o > u” ünlü daralmaları görülür: kıdır (*kadır*: katır), kıral (*karal*: devlet), kunak (*konak*: misafir).

Ünlü Düzleşmesi: Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisi ve ünlü benzeşmesi sonucu gerçekleşen bir değişimdir. İç seste görülen “u > ı” ünlü düzleşmesi örnekleri şunlardır: kobız (*kobuz*: kopuz), tarnaviç (*tırnavuç*: tırmık), harbız (*harbuz*: karpuz), kuvıt (*kuvut*: kavrulmuş mısır unu).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Ünlü yuvarlaklaşması, dudak ünsüzlerinin ve ünlü benzeşmelerinin etkisiyle meydana gelmektedir. Tespit edilen örneklerde daha çok iç seste eriyen “v” dudak ünsüzünün etkisiyle düz ünlülerde yuvarlaklaşma gerçekleşmektedir: sogu (*savga*: hediye), solıku (*sıvluk*: kâse, kadeh).

II.II.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ünsüzler genellikle korunur. Ancak ünsüz olayları az da olsa görülmektedir:

Ünsüz Türemesi: Kelimenin ön, iç ve son seslerinde aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayıdır.¹⁹ Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmamakla birlikte son seste ünsüz türemesi görülmektedir: canah (*çana*: kızak).

Ünsüz Düşmesi: Yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün iç seste eriyerek düştüğü görülmektedir: solıku (*sıvluk*: kâse, kadeh), sogu (*savga*: hediye).

Ünsüz Değişmesi: Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “b > m, ş > c, ç > c, t > d, m > b, ç > ts, k > h, k > g” değişimleri görülmektedir: cumaran (*cubran*: tarla feresi), dacmaka (*taşmaka*: kaplumbağa),

¹⁹ Zeynep Korkmaz, age., s. 163.

canah (*çana*: kızak), damıga (*tamga*: damga, harf), kuıbgan (*kumgan*: ibrik), tsaga (*çaga*: çapa), hatık (*katık*: çörek, bazlama), gual (*köl*: göl).

Göçüşme: Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır.²⁰ Göçüşme, ünsüzlerle ünsüzler ve ünlülerle ünsüzler arasında olabilir. Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “-ks- > -sk-, ay- > ya-” göçüşme örnekleri görülmektedir: apsaska (*saksı*: at sineği), yaran (ayran).

Abaza dilindeki bazı kelimeler ise Karaçay-Malkar Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: aslan (aslan), dombay (*dombay*: yaban öküzü), dudak (*dudak*: toy kuşu), kaz (kaz), tana (*tana*: dana), başlık (başlık), arkan (*arkan*: kement), arşın (arşın), artmak (*artmak*: torba, heybe), kamçı (*kamçı*: kamçı), sırt (*sırt*: yamaç), atalık (*atalık*: manevi babalık).

II.III. TÜRKÇEDEN ADİGE DİLİNE GEÇEN KELİMELELER

Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Karaçay-Malkar Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: alaşe (*alaşa*: beygir), argoy (*urguy*: sivrisinek), aslan (aslan), bıgu (*buga*: boğa), dombay (*dombay*: yaban öküzü), donguaz (*tonguz*: domuz), dudak (*dudak*: toy kuşu), emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), tane (*tana*: dana), teçehu (teke), başlık (başlık), gonçec (*könçek*: pantolon), kaptan (*kaptal*: kaftan), şeruk ~ şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), arkin (*arkan*: kement), arşın (arşın), gogon (*gögen*: güğüm), kapkan (*kap-han*: kapan), kapşık (*kapçık*: torba, kap), kumgan (*kumgan*: ibrik), tabe (*taba*: tava), utı (*itüv*: ütü), ayran (*ayran*: yoğurt) vd.²¹

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.III.I. SES OLAYLARI

II.III.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son seste “u, o” ünlülerinin türediği görülmektedir: kamzegu (*kamjak*: karınca), teçehu (teke), şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), karalıgo (*kıral*: devlet).

Ünlü Düşmesi: İç seste zayıf kalan dar “i” ünlüsünün düştüğü görülür: emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at).

Ünlü Kalınlaşması: Türkçeden alıntı kelimelerdeki ince ünlülerin (i, ö) Adige dilinin ses yapısına uyarak kalın karşılıklarına (ı, o) değiştikleri görül-

²⁰ Zeynep Korkmaz, age., s. 74.

²¹ Ufuk Tavkul (2006), agm., s. 46-48.

mektedir: emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), gonçec (*könçek*: pantolon), gogon (*gögen*: güğüm), corme (*cörme*: içkembeden yapılan bir yemek).

Ünlü İncelmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde kalın ünlülerin incelmesi “ş, z, n, t” ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır: alaşe (*alaşa*: beygir), kamzegu (*kamjak*: karınca), tane (*tana*: dana), kapşik (*kapçık*: torba, kap), tabe (*taba*: tava), ade (*ata*: baba), ane (*ana*: anne), feter (*fatar*: daire, konut).

Ünlü Genişlemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ı, u” dar ünlülerinin diğer hecelerdeki geniş ünlülerin etkisiyle “a, o” geniş ünlülerine değiştiği görülmektedir: argoy (*urguy*: sivrisinek), şeruk (*çuruk*: ayakkabı, çizme), karaligo (*kıral*: devlet), telmaş (*tılmaç*: tercüman).

Ünlü Daralması: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > ı, u”, “e > ı” ve “o > u” ünlü daralmaları görülür: bıgu (*buga*: boğa), kıdır (*kadır*: katır), arkın (*arkan*: kement), becın (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), hırbıdz (*harbuz*: karpuz), bırak (bayrak), bıram (bayram), uram (*oram*: cadde, sokak).

Ünlü Düzleşmesi: Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisi ve ünlü benzeşmesi sonucu gerçekleşen bir değişimdir. Daha çok iç seste görülen “u, ü > ı” ünlü düzleşmesi örnekleri şunlardır: bıgu (*buga*: boğa), şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), utı (*itüv*: ütü), hırbıdz (*harbuz*: karpuz), satuvşı (*satuvçu*: tüccar).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Ünlü benzeşmesinin ve eriyen “v” dudak ünsüzünün etkisiyle düz ünlülerde yuvarlaklaşma görülmektedir: gogon (*gögen*: güğüm), utı (*itüv*: ütü).

II.III.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Türemesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmamakla birlikte ön seste “y” ünsüzünün türediği görülmektedir: yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at).

Ünsüz Düşmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste zayıf “y” ünsüzünün ve yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün eriyerek düştüğü görülmektedir: utı (*itüv*: ütü), bırak (bayrak), bıram (bayram).

Ünsüz Değişmesi: Adige dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “t > d, k > ç, k > g, l > n, ç > ş, h > k, g > c” değişimleri görülmektedir: donguaz (*tonguz*: domuz), emliç ~ yemliç (*emilik*: eğitilmemiş at), teçehu (teke), gonçec (*könçek*: pantolon), kaptan (*kaptal*: kaftan), şeruk ~ şıruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), kapkan (*kaphan*: kapan), kapşik (*kapçık*: torba, kap), becın (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), hatık (*katık*: çörek, bazlama),

abrec (*abrek*: savaşçı, akıncı), ade (*ata*: baba), satuvşı (*satuvçu*: tüccar), telmaş (*ılmaç*: tercüman), thamata (*tamada*: büyük, lider).

Adige dilindeki bazı kelimeler ise Karaçay-Malkar Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: kaz (kaz), kunan (*kunan*: tay), samır (*samır*: samur), başlık (başlık), arşın (arşın), kumgan (*kumgan*: ibrik), ayran (*ayran*: yoğurt), baliy (*baliy*: vişne), temirkazak (*temirkazak*: demirkazık yıldızı), atalık (*atalık*: manevi babalık), batır (*batır*: bahadır), bay (*bay*: zengin, varlıklı), catsı (*catsı*: yatsı), cıl (*cıl*: yıl), satuv (*satuv*: ticaret).

Türkçeden alıntı kelimelerle birlikte “+şı” yapım ekinin de Adige diline girdiği görülmektedir: satuv+şı (*satuvçu*: tüccar).

II.IV. TÜRKÇEDEN AVAR DİLİNE GEÇEN KELİMELELER

Avar dilindeki Türkçeden alıntılar daha çok Kumuk Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: ahterek (*akterek*: kavak), arhan (*arkan*: kement), ariş (*arış*: araba oku), avlah (*avlak*: bozkır), aygir (aygır), aytıv (*aytıv*: atasözü), baca (*baca*: bacanak), badırjan (*badırjan*: domates), bağır (*bağır*: bakır), balçık (balçık), baru (*baru*: duvar), başbu (*başbav*: dizgin), başlih (başlık), başmak (*başmak*: ayakkabı), bayrak (bayrak), bayramku (bayram), es (*es*: hafıza), gama (*geme*: gemi), garabaş (*karavaş*: köle, cariye), gutuh (*kutuk*: kutu), guy (kuyu), guyan (*koyan*: tavşan), hala (*kala*: kale) vd.²²

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.IV.I. SES OLAYLARI

II.IV.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Avar dilindeki Kumuk Türkçesinden alıntı kelimelerde nadiren son seste dar “i” ünlüsünün türediği görülmektedir: tayi (tay).

Ünlü Düşmesi: Avar dilindeki Kumuk Türkçesinden alıntı kelimelerde son seste zayıf kalan dar “u” ünlüsünün düştüğü görülmektedir: guy (kuyu).

Ünlü Kalınlaşması: Genellikle uyum değişmesi ve Türkçeden alıntı kelimelerdeki ince ünlülerin (ü, ö) Avar dilinin ses yapısına uyarak kalın karşılıklarına (u, o) değiştikleri görülmektedir: çakma (*çekme*: çizme), çerlevuk (*çertlevük*: fındık), gama (*geme*: gemi), ordek (ördek), tutun (tütün).

Ünlü İncelmesi: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde kalın ünlülerin incelmesi “y, ş, ç, z, s, l” ünsüzlerinin etkisiyle oluşmaktadır: ariş (*arış*: araba oku), aygir (aygır), balçık (balçık), başlih (başlık), giy (*kıy*: tezek), gi-yinko (*kıyın*: emek), hazih (kazık), ilhi (yılki).

²² Ufuk Tavkul (2006), agm., s. 41-42.

Ünlü Genişlemesi: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimede “u” dar ünlüsünün diğer hecedeki geniş ünlünün (o) etkisiyle “e” geniş ünlüsüne değiştiği görülmektedir: çoyen (*çoyun*: dökme kazan).

Ünlü Daralması: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > u”, “o > u” ünlü daralmaları görülür: başbu (*başbav*: dizgin), guyan (*koyan*: tavşan), humus (*homuz*: kopuz), yuruh (*yoruk*: davranış).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ı > u” yuvarlaklaşması görülmektedir: çaruh (*çarık*), paşluh (*başlık*).

II.IV.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Düşmesi: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste zayıf “y” ünsüzünün, yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün ve ikiz ünsüzlerden birinin düştüğü görülmektedir: başbu (*başbav*: dizgin), bike (*bıyke*: bey kızı), çerlevuk (*çertlevük*: fındık), huluh (kulluk), ilhi (yılık), itu (*itüv*: ütü).

Ünsüz Değişmesi: Avar dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “k, g > h, k > g” değişimleri görülmektedir: ahterek (*akterek*: kavak), arhan (*arkan*: kement), avlah (*avlak*: bozkır), başlih (başlık), bijag (*bijak*: tahıl demeti, ot yığını), çahır (*çagır*: şarap), çaruh (*çarık*), garabaş (*karavaş*: köle, carıye), gılıh (kılık), giy (*kıy*: tezek), giyinko (*kıyın*: emek), golbas (*kol bas*: imza), gutha (*kutka*: güğüm), gutuh (*kutuk*: kutu), guy (kuyu), guyan (*koyan*: tavşan), hala (*kala*: kale), halaç (*kalaç*: çörek), haravul (*karavul*: gözcü, muhafız), haz (kaz), hazan (kazan), hazih (kazık), huluh (kulluk), humus (*homuz*: kopuz), ırgah (*ırgak*: çengel, kanca), ilhi (yılık), paşluh (başlık), sayah (*sayak*: avare, serseri), silabçi (*sılapçı*: bakır leğen), sohda (*sokta*: karaciğerden yapılan bir tür sucuk), tamança (*tapança*: tabanca), urçuh (*urçuk*: iğ, kirman), urluh (*urluk*: tohum), yalhan (*yalkan*: levha, tahta), yasah (*yasak*: haraç, vergi), yavluh (*yavluk*: başörtüsü), yazih (*yazık*: zavallı, sefil), yuruh (*yoruk*: davranış).

Avar dilindeki bazı kelimeler ise Kumuk Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: ayıtv (*aytív*: atasözü), baca (*baca*: bacanak), bagır (*bagır*: bakır), bayrak (bayrak), belgili (*belgili*: bilinen, meşhur), kamuş (*kamuş*: kamış), katala (*katala*: at sineği), kirit (*kirit*: kilit), oram (*oram*: sokak), sorav (*sorav*: soru), tal (*tal*: söğüt), tam (tam: duvar), uçuz (*uçuz*: ucuz, değersiz), yaşav (*yaşav*: hayat), yurt (*yurt*: köy).

II.V. TÜRKÇEDEN ÇEÇEN DİLİNE GEÇEN KELİMELELER

Çeçen dilindeki Türkçeden alıntılar Kafkas Türk lehçeleri yoluyla gerçekleşmiştir: mayda (meydan), adam (adam), jadat (âdet, gelenek), opium (afyon), dolu adamaş (ahali, halk), ehart (ahiret), ahça (akçe), hekal (akıl), astaga

(aksak), bayrak (bayrak), havaan mayda (hava meydanı), jalam (âlem), al (al), alu (alev; meşale), halk (halk), amma (ama), ambar (ambar), hâkim (amir, hâkim, şef), nana (anne), mājna (mana, anlam), diyca (demek, anlatmak), tentak, jovdal (aptal), sovgat (hediye; bahşiş), bjärmecig (arpacık), ešo (aşmak), dada (ata; baba), attaş (ateşe), atlas (atlas), küzga (ayna; cam), ayran (ayran), hayba (ayva), jazap (azap, ızdırıp), turpal (babayiğit), tüntalg (baca), baja (bacaanak), bahana (bahane), bakkalho (bakkal), baklava (baklava), barak (baraka), zorba (basın), basma (basma), bay (bay), бага (bayağı), hünare (hünerli), bilgaldala (belirlemek), bilgaldalaza (belirsiz), bilgalo (belirti), bilgaldan (belirtmek), minga (ben, derideki leke), beret (bere), berkat (bereket), mukam (beste, melodi), aygar (aygır), boz (bez), jilma (ilim, bilim), buga (boğa), bos (boz), buza (boza), iştta (böylece, böyle), buru (burgu), uram (cadde, sokak), bodane (bidane, cahil), cahaar (cehalet), jop (cevap), düne (dünya; gezegen), zulam (zulüm), çetar (çadır), çagalk (çakal), çurg (çarg), şarşu (çarşaf), çay (çay), çayhana (çayhane), nizam (çekidüzen, düzen), çuketta (çekik), thum (çekirdek, tohum), bolat (çelik), yay (çember), çenig (çene), shaharja (çıkarmak), zezag (çiçek), segaz (sakız), çiş (çiş), çoga (çok), çorpa (çorba), çuketa (çökmek), kaba (çömlek, kap), daim (daima, ebedî), tulge (dalga), toy (davet; düğün), deda (dede), delegaci (delegasyon), vekal (delege, vekil, elçi), çaynik (demlik), darj (derece), dars (ders), destan (destan), djütha (cüda), zama (zaman, devir), tegar (dikiş), tega (dikmek), din (din), gola (dirsek), doza (dokumak, döşemek), doladala (dolaşmak), bahana doluş (bundan dolayı), dolmanaş (dolma), kabaçokaç (kabak), baklajanaş (patlıcan), düzzina, düzna, düjjina (dolu, düzine), dottagallica (dostça), denüm (dönüm), döalga (döndürücü), keta (kötek), doja (dua), duayyen (duayen), hal (hâl, durum), duş (duş), zurma (düdük), tüka (dükân), turmal (dürbün), oyla (düşünce, fikir), daimanna (ebediyen, daimî), efendi (efendi), efendim (efendim), bepig (ekmek), vekalla (elçilik), almaz, alamazan (elmas), şarp (eşarp), jijig (şişik; et), gayga (facia, kaygı), hesap (fatura, hesap), payda (fayda), hayr (fayda), bala (bela, felaket), fonar (fener), pes (fes), jalamat çoga (fevkalade), funduk (fındık), purni (fırın), fistişkaş (fıstık), piyl (fil), yüzzina (uzun), birüza (firuze), surt (suret, fotoğraf), başha (garip, başka), kema (gemi) vd.²³

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.V.I. SES OLAYLARI

II.V. I. I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç ve son seste “i, a” ünlülerinin türediği görülmektedir. Son seste geniş “a” ünlü türe-

²³ A. S. Lepiev-İ. A. Lepiev, *Türkçe Çeçence Sözlük*, Ankara 2003.

mesi yaygındır: opium (afyon), jilma (ilim, bilim), çoga (çok), kaba (çömlek, kap), gola (dirsek), doza (doz, had).

Ünlü Düşmesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste “e, a, o, i” ünlülerinin düştüğü görülmektedir. Çeçen dilinin yapısı bunda etkili olmuştur: ehart (ahiret), berkat (bereket), thum (çekirdek, tohum), düzna (dolu, düzine), surt (suret, fotoğraf), harjyan (harcamak), elp (elif, harf).

Ünlü Kalınlaşması: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntılarda genellikle kalın “a” ünlüsünün benzeştirme etkisi ile “e > a” ünlü kalınlaşması meydana gelmektedir: mayda (meydan), jadat (âdet, gelenek), ahça (akçe), jalam (âlem), bahana (bahane), çayhana (çayhane), deda (dede), bala (bela, felaket), habar (haber), jalamat (alamat; harika), havla (helva), hilla (hile), şekar (şeker), masala (mesela), abade (ebedî, sonsuzluk).

Ünlü İncelmesi: Ünlü ve ünsüz seslerin etkisiyle Çeçen dilindeki Türkçeden alıntılarda ünlü incelmesi meydana gelmektedir: hekal (akıl), ešo (aşmak), çetar (çadır), segaz (sakız), tulge (dalga), birüza (firuze), gina (kına), gerig (kırık), kehat (kağıt, mektup), reza (razı, memnun), gişlo (kışla, tesis).

Ünlü Genişlemesi: Genellikle geniş “e, a” ünlülerinin etkisiyle “ı, i, u” dar ünlülerinin “e, a, o” geniş ünlülerine dönüştükleri görülmektedir: hekal (akıl), aygar (aygır), zezag (çiçek), segaz (sakız), vekal (delege, vekil, elçi), tegar (dikiş), tega (dikmek), doja (dua), kema (gemi), muhajar (muhacir, göçmen), gerig (kırık), kehat (kâğıt, mektup), reza (razı, memnun), masal (misal), abade (ebedî, sonsuzluk), talmaj (dilmaç, tercüman).

Ünlü Daralması: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “e > i, a > u, o > u” ünlü daralmaları görülür: opium (afyon), diyca (demek, anlatmak), buza (boza), uram (oram, cadde, sokak), çurg (çarg), şarşu (çarşaf), çuketa (çökmek), tulge (dalga).

Ünlü Düzleşmesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ö > e” düzleşmesi görülmektedir: denüm (dönüm), keta (kötek).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Çoğunlukla kelime içerisindeki ünsüzlerin etkisiyle Çeçen dilindeki Türkçeden alıntılarda ünlü yuvarlaklaşmaları görülmektedir: opium (afyon), boz (bez), funduk (findık), purni (fırın), hor (her), gişlo (kışla, tesis).

II.V.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Türemesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ön seste “h, y” ünsüzleri, iç seste “l” ünsüzü türemektedir: hekal (akıl), hayba (ayva), çagalk (çakal), yüzzina (uzun).

Ünsüz Düşmesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste zayıf “y” ünsüzünün, yuvarlaklaştırıcı etkisi olan “v” ünsüzünün ve son sesteki “n, k” gibi ünsüzlerin düştükleri görülmektedir: mayda (meydan), alu (alev; meşale), jop (cevap), бага (bayağı), дүне (dünya; gezegen), şarşu (çarşaf), zama (zaman, devir), keta (kötek), tūka (dükkân).

Ünsüz Değişmesi: Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “b > m, b > p, d > t, f > p, g > k, k > h, k > g, z > s, ç > ş, ç > z, ş > j” değişimleri görülmektedir: opium (afyon), ahça (akçe), minga (ben, derideki leke), bos (boz), çetar (çadır), şarşu (çarşaf), zezag (çiçek), segaz (sakız), çorpa (çorba), tulge (dalga), tegar (dikiş), tega (dikmek), purni (fırın), piyl (fil), jijig (şişik; et), birüza (firuze), başha (garip, başka), kema (gemi), elp (elif, harf).

Göçüşme: Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır.²⁴ Göçüşme, ünsüzlerle ünsüzler ve ünlülerle ünsüzler arasında olabilmektedir. Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ünsüzler arasında “-lv- > -vl-, -rv- > -vr-” yakın göçüşme örnekleri görülmektedir: havla (helva), kovra (kervan).

Çeçen dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerden bir kısmı Türkiye Türkçesindeki aynı ses yapısıyla kullanılmaktadır: adam (adam), bayrak (bayrak), al (al), halk (halk), ambar (ambar), atlas (atlas), ayran (ayran), baklava (baklava), basma (basma), bay (bay), çay (çay), nizam (çekidüzen, düzen), çiş (çiş), toy (davet; düğün), destan (destan), din (din), hal (hâl, durum), duş (duş), hesap (fatura, hesap), molla (molla), hurma (hurma), kaza (kaza, ilçe), kebab (kebab), döner kebab (döner kebab), bohça (bohça, kese), kurabiye (kurabiye), şal (şal), şerbet (şerbet), tel (tel).

Çeçen dilindeki bazı birleşik kelimelerde de Türkçeden alınmış kelimeler kullanılmaktadır: zorba toha (basmak), göta lazar (basur), daimlere vekal (başdelege), gum-are (çöl), tulgecosturg (dalgakıran), küg toha (dokunmak), dohk dolu (dumanlı, duman dolu), oyla yan (düşünmek), oylane välla (düşünceli), büyr dan (emretmek, buyurmak), kemanan gerigaş (gemi enkazı), şçöt yazzyeha (hesap yazınız), payda eca, payda ban (faydalanmak), payda öcu (faydalı), hallakhillarg (helak olan, felaketzade), kosmosan kema (uzay gemisi), hak hila (hak etmek), hakaluş dolu (hakkında), halkanen hetarg (halkoyu), hem bocuş (hemen), eskareh gullakdar (askerlik hizmeti), tuykussurg (tükürük hokkası).

²⁴ Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 74.

II.VI. TÜRKÇEDEN GÜRCÜ DİLİNE GEÇEN KELİMELER

Gürcü diline kültürel ilişkiler neticesinde Türkçeden birçok kelime girmiştir. Gürcü diline daha çok Türkiye Türkçesi ve Azeri Türkçesi yoluyla girmiş bulunan Türkçeden alıntı kelimelerdeki sesler büyük oranda korunmaktadır: abi (hap), adaTi (âdet, töre), adamiani (adam), Tofi (tüfek), Tofxana (askerî teçhizat deposu), aivani (ayvan, balkon), alami (âlem, bayrak, sancak), ali (alev), aluCa (erik; kuru üzüm), arxi (ark, kanal, hendek), auzi (havuz), aucilebeli (acil), akti (anlaşma), aSkara (aşikâr), axmaxi (ahmak), babua (dede, büyükbaba), badali (bedel, benzer, eşit), badrijani (patlıcan), bazari (pazar, alışveriş merkezi), bairaRi (bayrak), baiyuSi (baykuş), balaxi (ot; palah), bamba (pamuk), baraka (bereket), beiTali (baytar), bela (bela, felaket), bostani (bostan), brinji (pirinç), bulbuli (bülbül), burRuli (bulgur), burji (burç), gamarjoba (merhaba), ganZi (hazine), gacveTili (aşınmış), gemi (gemi, vapur), guTani (kutan, saban, pulluk), gumbaTi (kubbe, kümbet), dabaRi (işlenmiş deri), dabaRxana (tabakhane), dava (dava, münakaşa, tartışma), davTari (not defteri, muhtıra defteri), dazga (tezgah), daketili (kilitli), dambaCa (tabanca), dardi (dert), dariCini (tarçın), dasta (deste), daupatiJebeli (davetli olmayan, davetsiz), dafikrebuli (düşünceli), dafna (defne ağacı), dakiravebuli (kiralananmış), daxatuli (çizilmiş resim), devi (dev), dekeuli (dişi tosun, düve), divani (divan, kanepi, sedir), dinjad (dingince, sakince), dinji (dingin, sakın), dovlaTi (bolluk, servet, zenginlik), dovlaTiani (servetli, zengin), doli (davul), duduki (düdük), durbindi (dürbün), durgali (marangoz, dülgere), dukani (dükân), duSmani (düşman), edemi (Hz. Âdem, cennet), elCi (elçi), emiri (emir, hükümdar), ekimi (hekim), ekimoba (hekimlik, muayene), vada (vade, süre), vadagasuli (vadesi geçmiş), vaci (keçi), vaxSami (akşam yemeği), veziri (vezir), vekili (avukat, dava vekili), zambara (yay, zemberek), zambaxi (zambak), zangi (zenci), zanduki (sandık, kasa), zarali (zarar, ziyan), zeTisxili (zeytin), zepiri (ezber), ziani (ziyan), zurmuxti (zümrüt), zRarbi (kirpi), TaRliTi (taklitvari, suni, yapay), iagundi (kıymetli taş, yakut), ialaRi (yaylak), ialkani (yelken), ialkaniani gemi (yelkenli gemi), iara (yara), iaraRi (silah, alet), iataki (döşeme, taban), inadiani (inat, dik kafalı), indauri (hindi), ioli (yol yordam, kolaylık), ionja (yonca), ispanaxi (ıspanak), ijara (icar), kala (kalay), kalami (kalem), katarRa (kadirga, büyük sandal) vd.²⁵

Türkçeden Gürcü diline fiiller de girmiştir: burRva (burmak, delmek), gauToeBa, dauToeBa (ütülemek), gakiraveba, dakiraveba (kiralamak), gaCarxva (çark etmek; bilemek (çarkta), gacdena (kaçmak), gacveTa (aşınmak), dazianeba (ziyan etmek, zarar vermek), daTariReba (tarih koymak), daketva

²⁵ Gürcüce-Türkçe Sözlük (www.turklib.uz; www.turklib.com)

Gürcü dilciler, Gürcü dilindeki Farsça kökenli sözcüklerin bir kısmının Türkçe yoluyla, bir kısmının da Farsça yoluyla alınmış olduğunu kabul etmektedirler.

(kilitlemek), danamva (nemlenmek), dasabuTeba (ispatlamak), dasvra (sıvamak), dasuraTvba (resimlemek), dafıkreba (fikir yürütmek, düşünmek), daxarjva-xarjva (harcamak), daxatva (resim çizmek), vaxSmoba (akşam yemek) vd.²⁶

Türkçeden Gürcü diline özel isimler de girmiştir. Çoğunluğu bugün kullanılmayan Türkçeden alıntı özel isimler Gürcü diline Türkiye Türkçesi, Azerî Türkçesi ve Kafkas Türk lehçeleri (Karaçay-Balkar ve Kumuk) yoluyla XVI. yüzyıldan itibaren girmiştir.²⁷ Adibeg (Adıbey), Bairam-a (Bayram), Gapaçi (Kapıcı), Gozal-a (Güzel), Durmişxan (Durmuşhan), Dursun (Dursun), Tarxan (Tarhan), Temur (Demir), Şişman (Şişman), Xatun-a (Hatun), Xak'an (Hakan) vd.²⁸

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.VI.I. SES OLAYLARI

II.VI.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son ses dar “i” ünlü türemesi oldukça yaygındır. Bu türeme Türkçeden alıntı kelimelerin Gürcü dilinin yapısına uyduğunu göstermektedir: abi (hap), adaTi (âdet, töre), aivani (ayvan, balkon), alami (âlem, bayrak, sancak), arxi (ark, kanal, hendek), auzi (havuz), akti (anlaşma), axmaxi (ahmak), badali (bedel, benzer, eşit), badrijani (patlıcan), bazari (pazar, alışveriş merkezi), bairaRi (bayrak), baiyuSi (baykuş), balaxi (ot; palah), bostani (bostan), brinji (pirinç), bulbuli (bülbul), burji (burç), dardi (dert), devi (dev), divani (divan, kanepe, sedir), emiri (emir, hükümdar), ekimi (hekim).

Ünlü Düşmesi: Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste dar “i, ı” ünlülerinin düştüğü görülür: aSkara (aşikâr), ganZi (hazine), dasvra (sıvamak).

Ünlü Kalınlaşması: Genellikle uyum değişmesi ve Türkçeden alıntı kelimelerdeki ince ünlülerin (e, ü) Gürcü dilinin ses yapısına uyarak kalın karşılıklarına (a, u) değiştikleri görülmektedir: alami (âlem, bayrak, sancak), baraka (bereket), gamarjoba (merhaba), gumbaTi (kubbe, kümbet), davTari (not defteri, muhtıra defteri), dazga (tezgâh), danamva (nemlenmek), dardi (dert),

²⁶ Gürcüce-Türkçe Sözlük (www.turklib.uz; www.turklib.com)

²⁷ Marine Janashia, “Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler”, (çev.: Ali Ertuğrul, Alexander Chulukhadze) *Türkoloji Dergisi*, C XVII, S 2 (2010), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s. 116.

²⁸ Marine Janashia, agm., s. 115-130.

dasta (deste), daupatiJebeli (davetli olmayan, davetsiz), dafna (defne ağacı), duduki (düdük), durbindi (dürbün), duSmani (düşman), dovlaTi (devlet, bolluk, servet, zenginlik), vada (vade, süre), zambara (yay, zemberek), zurmuxti (zümrüt), ialkani (yelken), ioli (yol yordam, kolaylık).

Ünlü İncelmesi: Ünlü ve ünsüz seslerin etkisiyle Gürcü dilindeki Türkçeden alıntılarda ünlü incelmesi meydana gelmektedir: beiTali (baytar), badri-jani (patlıcan), dariCini (tarçın), edemi (Hz. Âdem, cennet).

Ünlü Genişlemesi: Geniş ünlülerin etkisiyle dar ünlülerin geniş ünlülere dönüştükleri görülmektedir: Tofi (tüfek), gauToeba, dauToeba (ütülemek).

Ünlü Düzleşmesi: Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ü > e, i” düzleşmesi görülmektedir: dekeuli (dişi tosun, düve), durbindi (dürbün).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Kelime içerisindeki ünsüzlerin etkisiyle Gürcü dilindeki Türkçeden alıntılarda ünlü yuvarlaklaşmaları görülmektedir: dovla-Ti (devlet, bolluk, servet, zenginlik), zanduki (sandık, kasa).

II.VI.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Düşmesi: Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç ve son seste “v, k” ünsüzlerinin düştüğü görülür: Tofi (tüfek), ali (alev), auzi (havuz), baraka (bereket).

Ünsüz Değişmesi: Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “p > b, k > x, k > g, t > d, f > v” değişimleri görülmektedir: abi (hap), arxi (ark, kanal, hendek), axmaxi (ahmak), badrijani (patlıcan), bazari (pazar, alışveriş merkezi), balaxi (ot; palah), brinji (pirinç), burRuli (bulgur), ganZi (hazine), gaCarxva (çark etmek; bilemek (çarkta), gacdena (kaçmak), gum-baTi (kubbe, kümbet), davTari (not defteri, muhtıra defteri), dazga (tezgah), dariCini (tarçın), dambaCa (tabanca).

Göçüşme: Kelime içindeki komşu veya uzak seslerin yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin birbiri ile karşılaşmasından doğan telaffuz zorluklarını giderme amacına dayanır.²⁹ Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “-z...n- > -nz-, -l...r- > -r...l-, ez- > ze-, -b...n- > -mb-, -mr- > -rm-” göçüşme olayları görülebilmektedir: ganZi (hazine), durgali (marangoz, dülger), zepiri (ezber), dambaCa (tabanca), zurmuxti (zümrüt).

Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerden bir kısmı Türkiye Türkçesindeki aynı ses yapısıyla kullanılmaktadır: bela (bela, felaket), gemi (gemi, vapur), dava (dava, münakaşa, tartışma), elCi (elçi).

²⁹ Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 74.

Gürcü dilindeki birleşik kelimelerden biri Türkçeden alıntı bir kelimeden oluşabilmektedir: TavSesafari (kendini koruyacak, sığınak, barınak, siper), Tofiswamali (barut), iaraRis gawmenda (silah temizlemek), iaraRis dayra (silah bırakmak), kbilis ekimi (diş hekimi).

II.VII. TÜRKÇEDEN KABARDEY DİLİNE GEÇEN KELİME- LER

Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Karaçay-Malkar Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: alaşe (*alaşa*: beygir), argay (*ırgay*: turna balığı, somon), arguey (*urguy*: sivrisinek), aslen (aslan), babış (*babuş*: ördek), cumeran (*cubran*: tarla faresi), kaplen (kaplan), kargey (*kırgıy*: şahin, aladoğan), kaz (kaz), kıdır (*kadır*: katır), kıv (*kuv*: kuğu), kunajın (*kunacin*: kısrak), kunduz (kunduz), samır (*samır*: samur), şagdiy (*çagıdıy*: at cinsi), tane (*tana*: dana), kamışı (*kamçi*: kamçı), kap (*kap*: çuval), kaphen (*kaphan*: kapan) vd.³⁰

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.VII.I. SES OLAYLARI

II.VII.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç ses- te “e, u, ı”, son seste “u” ünlülerinin türediği görülmektedir: arguey (*urguy*: sivrisinek), cumeran (*cubran*: tarla faresi), şeruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), bekulavuş (*boklavuç*: sedye, tahtirevan), damıga (*tamga*: damga, harf, arma).

Ünlü Düşmesi: İç seste “ı” dar ünlüsünün düştüğü görülür: şagdiy (*çagıdıy*: at cinsi).

Ünlü Kalınlaşması: Genellikle uyum değişmesi, ünlü ve ünsüzlerin etki- siyle ince ünlülerin kalın ünlüye dönüştükleri görülmektedir: hager (*eger*: av köpeği), kunajın (*kunacin*: kısrak), şagdiy (*çagıdıy*: at cinsi), yemilic (*emilik*: eğıtilmemiş at), gonçec (*könçek*: pantolon).

Ünlü İncelmesi: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “y, ş, s, l, m, n, t” ünsüzlerinin etkisiyle kalın ünlülerin ince ünlüye dönüştükleri görülmektedir: alaşe (*alaşa*: beygir), aslen (aslan), dombey (*dombay*: yaban öküzü), kaplen (kaplan), tane (*tana*: dana).

Ünlü Genişlemesi: Geniş ünlülerin etkisiyle dar ünlülerin geniş ünlülere dönüştükleri görülmektedir: kargey (*kırgıy*: şahin, ala doğan), şeruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), yetu (*itiv*: ütü), karal (*kıral*: devlet).

³⁰ Ufuk Tavkul (2006), agm., s. 46-48.

Ünlü Daralması: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > ı, e > ı, o > u” ünlü daralmaları görülür: kıdır (*kadır*: katır), guenşırık (*gönçarık*: ayakkabı), becine (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), uram (*oram*: cadde, sokak).

Ünlü Düzleşmesi: Bazı ünsüzlerin düzleştirici etkisi ve ünlü benzeşmesi sonucu gerçekleşen bir değişimdir. Daha çok iç seste görülen “u > ı, ü > ı, o > e, ö > e” ünlü düzleşmesi örnekleri şunlardır: babış (*babuş*: ördek), kıv (*kuv*: kuğu), bekulavuş (*boklavuş*: sedye, tahtirevan), harbız (*harbuz*: karpuz), jerume (*cörme*: işkembeden yapılan bir yemek), jızum (*cüzüm*: üzüm).

II.VII.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Türemesi: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ön seste “h, y” ünsüzlerinin türediği görülmektedir: hager (*eger*: av köpeği), yemilic (*emilik*: eğitilmemiş at), yetu (*itüv*: ütü).

Ünsüz Düşmesi: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntılarda “v” ünsüzünün düştüğü görülmektedir: yetu (*itüv*: ütü), auz (*avuz*: vadi), beşto (*beştav*: batı).

Ünsüz Değişmesi: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde genellikle “b > m, t > d, ç > ş, g > c, k > c, k > ç, k > h, r > l” değişimleri görülmektedir: cumeran (*cubran*: tarla faresi), donguz (*tonguz*: domuz), şagdiy (*çagıdıy*: at cinsi), yemilic (*emilik*: eğitilmemiş at), gebeneç (*gebenek*: kapüşonlu keçe pelerin), gonçec ~ gönşec (*könçek*: pantolon), guenşırık (*gönçarık*: ayakkabı), şeruku (*çuruk*: ayakkabı, çizme), altmak (*artmak*: torba, heybe), bekulavuş (*boklavuş*: sedye, tahtirevan), damıga (*tamga*: damga, harf, arma), kamış (*kamçi*: kamçı), şuan (*çoyun*: dökme kazan), becine (*begene*: pişirilmiş mayalı boza hamuru), hetık (*katık*: çörek, bazlama), şagır (*çagır*: şarap), tenciz (*tengiz*: deniz), abrec (*abrek*: savaşçı, akıncı), ade (*ata*: baba), beceend (*begend*: kiralık), çenceş (*kengeş*: istişare, danışma), tılmaş (*tılmaç*: tercüman).

Göçüşme: Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimeye ünlü-ünsüz arasında yakın göçüşme görülmektedir: yeren (ayran).

Kabardey dilindeki bazı kelimeler ise Karaçay-Malkar Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: dudak (*dudak*: toy kuşu), kaz (kaz), kunduz (kunduz), samır (*samır*: samur), başlık (başlık), başmak (*başmak*: ayakkabı), arkan (*arkan*: kement), arşın (arşın), kap (*kap*: çuval), kab (*kab*: kabak), kurt (*kurt*: kurut), atalık (*atalık*: manevi babalık), batır (*batır*: bahadır).

II.VIII. TÜRKÇEDEN LAK DİLİNE GEÇEN KELİMELER

Lak dilindeki Türkçeden alıntılar daha çok Kumuk ve Azeri Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: abad (ebedî, sonsuz), av (av), hayvan (hayvan), şakala (çakal), ava (aba), bai (bay, zengin), avans (avans), avara (avare, meşguliyet), avlad (evlat, nesil), avlaḥ' (bozkır), avçi (avcı), ag'mag' (ahmak), ag'a (bey), ag'u (kötülük, hınç), ag'aliy (ahali), ag'amssa (ehemmiyetli), ag'i (hıçkırarak ağlamak), ag'il (akıl, yaşlı), adav (edep), adam (adam), acal (ecel), acdag'a (ejderha), azal (ezel), azar (hastalık; can sıkıntısı), duşman (düşman), k'uruş (para, kuruş), azg'unnu (azgın, güçlü, sıkı), azih' (azık), ayg'ur (aygır), ayih'lah'issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), ayran (yoğurt, ayran), şag'r (şehir), ayşçun (ayrılmak, uzaklaşmak), halk' (halk), zamana (zaman), a'dad (adet), a'dat (âdet, gelenek; alışkanlık), a'dlu (adil), a'dlu-divan (adil divan), a'caivşiv (acayip, ilginç), a'zav (azap), a'ziznu (aziz, sevgide üstün tutulma), bika (han eşi), bil (bel), bilayat (vilayet), biş'in (pişmek), vatan (vatan), vahli (vahiy), vahliši (vahşi), virg'an (yorgan, battaniye), gucssa (güçlü), guzat (koruma, gözetme), gurdala (gümüş kolye), guriu (gürültü), g'azavat (gazavat, gazalar), g'azi (gazi), g'alatI (galat, hata, yanlış), g'albarts (ilbirs, kaplan), g'ang'arat (haşerat, böcekler), davlat (zenginlik), davlatlu (zengin), dav (devir, çalışma), dadi (tat), daimanssa (daima, sürekli), dak'ik'a (dakika), igit (yiğit), idara (idare), icara (icar), iznu (izin), il (el, halk), ilvis (iblis), ilh'i (yılık), ilçi (elçi), ilçihana (elçilik), imam (imam), iman (iman), imin (emin), imyarat (imaret), inkar (inkâr), insan (insan), insanlug' (insanlık), insansa (insanca), insap (insaf), intikam (intikam), isvat (ispat), kulung (külüng), kumag (kömek, yardım), kumagçi (kömekçi, yardımcı), kusa (köse), kutuk (kütük), kuç (göç) vd.³¹

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.VIII.I. SES OLAYLARI

II.VIII.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Türemesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son seste “a, i” ünlülerinin türediği görülmektedir: şakala (çakal), zamana (zaman), dadi (tat), icara (icar).

Ünlü Düşmesi: İç ve son seste dar “i” ünlüsünün düştüğü görülmektedir: şag'r (şehir), zamg'ar (zemheri).

³¹ S. M. Haydakov, *Laksko-Russkij Slovar'*, (Pod. Red. Prof. L. İ. Jirkova), NAUK, Moskva 1962.

Ünlü Kalınlaşması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde uyum değişmesi ve ünsüzlerin etkisi sonucu ince ünlülerin kalınlaştığı görülmektedir: abad (ebedî, sonsuz), avara (avare, meşguliyet), avlad (evlat, nesil), avliya (evliya, akılsız), acal (ecel), acdag’a (ejderha), azal (ezel), duşman (düşman), şag’r (şehir), a’dad (adet), a’dat (âdet, gelenek; alışkanlık), bilayat (vilayet), guessa (güçlü), guriu (gürültü), davlat (zenginlik), dalil (delil), dallak (tellak, hamamcı), dallal (tellal, simsar), daptar (dergi, kitap), dara (dere), daraca (derece), cavab (cevap), cavag’i (cevahir), cavg’ar (çekirdek, iç, nüve, cevher), cag’annam (cehennem), zamg’ar (zemheri), imyarat (imaret), kulung (külüng), kutuk (kütük).

Ünlü İncelmesi: Kalın ünlülerin incelmesi, “y, ş, c, ç, z, s, l, m, n, t” ünsüzlerinin kalın ünlüleri kendi boğumlanma sınırlarına çekmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır.³² Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde de kalın ünlülerin incelmesi “ç, z, y” ünsüzlerinin ve kelime içerisindeki diğer ince ünlülerin etkisiyle oluşmaktadır: avçi (avcı), azih’ (azık), ilh’i (yılık).

Ünlü Genişlemesi: Geniş ünlünün etkisiyle dar ünlünün geniş ünlüye dönüştüğü görülmektedir: cag’al (cahil).

Ünlü Daralması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “a > i, e > i, ö > u” ünlü daralmaları görülür: ayih’lah’issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), bil (bel), guzat (koruma, gözetme), il (el, halk), ilçi (elçi), ilçihana (elçilik), imin (emin), kumag (kömek, yardım), kusa (köse), kuça (köşe, cadde), kuç (göç).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “ı > u” ünlü yuvarlaklaşması görülür: azg’unnu (azgın, güçlü, sıkı), ayg’ur (aygır).

II.VIII.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Türemesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde iç seste “t, y” ünsüzlerinin türediği görülmektedir: g’albarts (ilbirs, kaplan), imyarat (imaret).

Ünsüz Düşmesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “r, y” ünsüzlerinin düştüğü görülmektedir: acdag’a (ejderha), vahli (vahiy), dav (devir, çalışma), cavag’i (cevahir), igit (yiğit), ilh’i (yılık).

Ünsüz Değişmesi: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “b > v, p > v, p > b, f > p, ç > ş, t > d, h > g’, k > g’, k > h’, r > l” değişimleri görülmektedir: şakala (çakal), ava (aba), avdal (aptal), avlad (evlat, nesil), ag’mag’ (ahmak), ag’aliy (ahali), ag’amssa (ehemmiyetli), ag’il (akıl, yaşlı), adav (edep), azih’ (azık), ayih’lah’issa (ayaklanmış, bir şey yapmaya başlamış), şag’r (şe-

³² Ahmet Buran-Şerife Oğraş, *age.*, s. 60.

hir), a'dad (adet), a'caivşiv (acayip, ilginç), a'zav (azap), bilayat (vilayet), biş'in (pişmek), gucssa (güçlü), g'ang'arat (haşerat, böcekler), dadi (tat), dallak (tellak, hamamcı), dallal (tellal, simsar), daptar (dergi, kitap), cavab (cevap), cavag'i (cevahir), cavg'ar (çekirdek, iç, nüve, cevher), cag'al (cahil), cag'annam (cehennem), zamg'ar (zemheri), zaral (zarar), ig'ttiyat (ihtiyat), ilh'i (yılık), insap (insaf), isvat (ispat).

Göçüşme: Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimede “-bl- > -lv-” yakın göçüşmesi görülür: ilvis (iblis).

Lak dilindeki bazı kelimeler ise Türkiye Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: av (av), hayvan (hayvan), avans (avans), adam (adam), ayran (yoğurt, ayran), vatan (vatan), nizam (kural, disiplin), zalim (zalim), imam (imam), iman (iman), inkar (inkâr), insan (insan), intikam (intikam).

Türkçeden alıntı kelimelerle birlikte “+çi, +lug', +lu, +sa” yapım eklerinin de Lak diline girdiği görülmektedir: zarzala+çi (endişelenen), av+çi (avcı), il+çi (elçi), kumag+çi (kömekçi, yardımcı); insan+lug' (insanlık); davlat+lu (zengin); insan+sa (insanca).

II.IX. TÜRKÇEDEN LEZGİ DİLİNE GEÇEN KELİMELELER

Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimeler daha çok Kumuk Türkçesi yoluyla gerçekleşmiştir: açuh (açık), agkanat (*akkanat*: tatarcık), ag-kargış (*kargış*: beddua), agsakal (*aksakal*: yaşlı, lider), ajug (*açuv*: hiddet, öfke), ajuglu (*açuvlu*: hiddetli, öfkeli), alabaş (*alabaş*: beyaz başlı köpek), alaguzli (*alagözlü*: güzel kadın), aldat- (aldat-), altun (*altun ~ altın*: altın), kargış (*kargış*: beddua), kat (kat), kaygulu (kaygılı), kaygusuz (kaygısız), kayış (*kayış*: kayış), kaymah (kaymak), kılıh (*kılık*: karakter), kızılkuş (*kızılkuş*: doğan, şahin) vd.³³

Hayatın birçok alanına ait olan bu kelimelerde görülen belli başlı ses olayları şunlardır:

II.IX.I. SES OLAYLARI

II.IX.I.I. ÜNLÜ OLAYLARI

Ünlü Düşmesi: Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde çok yaygın olmayan bir ünlü olayıdır: dug (*düğü*: pirinç).

Ünlü Kalınlaşması: Türkçeden alıntı kelimelerdeki ince “ü” ünlüsü Lezgi dilinin ses yapısına uyarak kalın karşılığı olan “u” ünlüsüne değişmektedir: dug (*düğü*: pirinç), guj (güç), gujlu (güçlü), gujsuz (güçsüz), guzgu (*güzgü*: ayna).

³³ Ufuk Tavkul (2006), agm., s. 42-43.

Ünlü İncelmesi: Lezgi dilinde Türkçeden alıntı kelimelerdeki eklerin ince ünlülü kullanıldığı görülmektedir: ag-kargış (*kargış*: beddua), kargış (*kargış*: beddua), araçi (*araçi*: aracı), başçi (*başçı*: başkan), başibuzuk (*başibuzuk*: kalın kafalı).

Ünlü Daralması: Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde daha çok “ö, o > u” daralması görülür: alaguzli (*alagözlü*: güzel kadın), guzetçi (*gözetçi*: gözcü), ata-buba (ata-baba), burj (borç), buy (boy), buz (boz), kulay (kolay), uba (oba), ujağ (*oçak*: ocak), usal (*osal*: kötü, fena), utag (*otav*: oda), üzden (*özden*: soylu, asil).

Ünlü Düzleşmesi: Lezgi dilinde Türkçeden alıntı kelimelerdeki yuvarlak ünlülü eklerin düz ünlüyle kullanıldığı görülmektedir: alaguzli (*alagözlü*: güzel kadın), kullugçi (*kullukçu*: görevli).

Ünlü Yuvarlaklaşması: Lezgi dilinde Türkçeden alıntı kelimelerdeki “ı > u” ünlü yuvarlaklaşması daha çok yapım eklerinde görülür: açuh (açık), artuh (artık), ajalsuz (*acalsız*: ölümsüz), gereksuz (gereksiz), kaygusuz (kaygısız), azarlu (*azarlı*: hasta), kanlu (kanlı), kaygulu (kaygılı), başluh (başlık).

II.IX.I.II. ÜNSÜZ OLAYLARI

Ünsüz Türemesi: Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde son seste ünsüz türemesi görülmektedir: ajdagan (*ajdaga*: ejderha), iyesi (*iye*: sahip).

Ünsüz Düşmesi: Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde zayıf “y” ünsüzünün düştüğü görülmektedir: bike (*biyke*: bey kızı).

Ünsüz Değişmesi: Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde “b > v, k > h, k > g, c > j, ç > j, h > k, v > g” değişimleri görülmektedir: açuh (açık), agkanat (*akkanat*: tatarcık), agsakal (*aksakal*: yaşlı, lider), ajalsuz (*acalsız*: ölümsüz), ajuğ (*açuv*: hiddet, öfke), alver (*alber*: ticaret), artuh (artık), başluh (başlık), bugaz (*buvaz*: gebe), bulah (bulak), buyrug (buyruk), burj (borç), guj (güç), kabah (kabak), kaymah (kaymak), kılıh (*kılık*: karakter), kullug (*kulluk*: görev), kum (*hum*: kum), kumluh (*humluk*: kumluk), tuhum (*tukum*: tohum, soy), ujağ (*oçak*: ocak), ujuz (*uçuz*: ucuz), utag (*otav*: oda).

Lezgi dilindeki bazı kelimeler ise Kumuk Türkçesindeki biçimiyle kullanılmaktadır: alabaş (*alabaş*: beyaz başlı köpek), alaşa (*alaşa*: beygir) alaş-bulaş (*alaş-bulaş*: karmakarışık), aldat- (aldat-), bulut (bulut), burma (*burma*: kıvrıkcık), gerek (gerek), kapu (*kapu*: kapı), kara (kara), karavul (*karavul*: bekçi, gözcü), kaşka (*kaşka*: alnı beyaz at), kat (kat), kızılkuş (*kızılkuş*: doğan, şahin).

Türkçeden alıntı kelimelerle birlikte “+çi, +luh, +lu, +suz” yapım eklerinin de Lezgi diline girdiği görülmektedir: abur+suz (*abursuz*: terbiyesiz,

edepsiz), ajal+suz (*acalsız*: ölümsüz), guj+suz (güçsüz), gerek+suz (gereksiz), iyesi+suz ~ iye(s)+suz (*iyesiz*: sahipsiz), baş+luh (başlık), kum+luh (*humluk*: kumluk), abur+lu (*aburlu*: terbiyeli, edepli), ajug+lu (*açuvlu*: hiddetli, öfkeli), azar+lu (*azarlı*: hasta), alaguz+li (*alagözlü*: güzel kadın), burj+lu (borçlu), guj+lu (güçlü), kan+lu (kanlı), alver+çi (*alberçi*: tüccar), ara+çi (*araçı*: aracı), baş+çi (*başçı*: başkan), guzet+çi (*gözetçi*: gözcü), kullug+çi (*kullukçu*: görevli).

SONUÇ

1. Tarihi Türk lehçelerinden Kıpçak Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi; çağdaş Türk lehçelerinden Azeri Türkçesi, Karaçay-Malkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Nogay Türkçesi, Türkiye Türkçesi bugünkü Kas/Kafkas dilleri üzerinde etkili olmuştur.

2. Türkçeden/Türk lehçelerinden Kas/Kafkas dillerine Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli birçok kelime geçmiştir. Kafkas dillerindeki bu kelimeler kaynak Türk lehçelerinin özelliklerini taşımaktadırlar.

3. Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde daha çok ünlü olayları meydana gelmektedir. Ünsüz olayları ise daha az görülmektedir.

4. Ünlü türemesi yaygın olarak Abhaz (ön seste), Abaza (iç ve son seste), Çeçen (iç ve son seste), Gürcü (son seste), Kabardey (iç ve son seste) dillerinde görülmektedir. Adige (son seste), Avar (son seste) ve Lak (son seste) dillerinde ise ünlü türemesi daha az görülmektedir. Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü türemesi tespit edilememiştir.

5. Ünlü düşmesi yaygın olarak Çeçen (iç seste) dilinde görülmektedir. Abhaz (iç ve son seste), Abaza (iç seste), Adige (iç seste), Avar (son seste), Gürcü (iç seste), Kabardey (iç seste), Lak (iç ve son seste), Lezgi (son seste) dillerinde ise ünlü düşmesi daha az görülmektedir. Ünlü düşmesinde daha çok dar “i, ı” ünlüleri düşmektedir.

6. Ünlü kalınlaşması yaygın olarak Çeçen, Gürcü, Kabardey, Lak dillerinde görülmektedir. Abhaz, Abaza, Adige, Avar, Lezgi dillerinde ise ünlü kalınlaşması daha az görülmektedir.

7. Ünlü incilmesi yaygın olarak Adige, Avar, Çeçen ve Kabardey dillerinde görülmektedir. Abhaz, Gürcü, Lak ve Lezgi dillerinde ise ünlü incilmesi daha az görülmektedir. Abaza dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü incilmesi tespit edilememiştir.

8. Ünlü genişlemesi yaygın olarak Çeçen, Kabardey dillerinde görülmektedir. Abaza, Adige, Avar, Gürcü, Lak dillerinde ise ünlü düzleşmesi daha az

görülmektedir. Abhaz, Lezgi dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü düzleşmesi tespit edilememiştir.

9. Ünlü daralması yaygın olarak Adige, Çeçen, Kabardey, Lak, Lezgi dillerinde görülmektedir. Abaza ve Avar dillerinde ise ünlü daralması daha az görülmektedir. Abhaz ve Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü daralması tespit edilememiştir.

10. Ünlü düzleşmesi yaygın olarak Abaza, Adige, Kabardey dillerinde görülmektedir. Abhaz, Çeçen, Gürcü, Lezgi dillerinde ise ünlü düzleşmesi daha az görülmektedir. Avar ve Lak dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü düzleşmesi tespit edilememiştir.

11. Ünlü yuvarlaklaşması yaygın olarak Lezgi dilinde görülmektedir. Abaza, Adige, Avar, Çeçen, Gürcü ve Lak dillerinde ise ünlü yuvarlaklaşması daha az görülmektedir. Abhaz ve Kabardey dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünlü yuvarlaklaşması tespit edilememiştir.

12. Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ünsüz türemesi yaygın olarak görülmez. Ancak Abaza, Adige, Çeçen, Kabardey, Lak ve Lezgi dillerindeki bazı kelimelerde ünsüz türemesi örneklerine rastlanılmaktadır. Abhaz, Avar ve Gürcü dilindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise ünsüz türemesi tespit edilememiştir.

13. Ünsüz düşmesi yaygın olarak Çeçen dilinde görülmektedir. Abhaz, Abaza, Adige, Avar, Gürcü, Kabardey, Lak ve Lezgi dillerinde ise ünsüz düşmesi daha az görülmektedir.

14. Tonlulaşma, Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olan bir ünsüz değişimidir. Abhaz dilinde “t > d”; Abaza dilinde “ç > c, t > d, k > g”; Adige dilinde “t > d, k > g”; Avar dilinde “k > g”; Çeçen dilinde “k > g”; Gürcü dilinde “p > b, k > g, t > d”; Kabardey dilinde “t > d”; Lak dilinde “p > b, t > d”; Lezgi dilinde “k > g” tonlulaşmaları yaygındır. Tonsuzlaşmanın ise Çeçen dili (b > p, d > t, g > k, z > s) dışında pek yaygın olmadığı görülmektedir.

15. Süreksizleşme, Türkçeden alıntı kelime içeren her Kafkas dilinde gerçekleşmemektedir. Ancak Abaza dilinde “ş > c, m > b”; Adige dilinde “h > k”; Çeçen dilinde “f > p”; Lak dilinde “f > p, h > g”; Lezgi dilinde “h > k, v > g” süreksizleşme örnekleri bulunmaktadır.

16. Sızıcılaşma, Abhaz dili dışında Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olan bir ünsüz değişimidir. Abaza dilinde “ç > ts, k > h”; Adige dilinde “ç > ş”; Avar dilinde “k, g > h”; Çeçen dilinde “k > h, ç > ş, ç > z”; Gürcü dilinde “k > x”; Kabardey dilinde “ç > ş, k > h”; Lak dilinde “b >

v, p > v, ç > ş, k > h' ”; Lezgi dilinde “b > v, k > h, c > j, ç > j” sızıcılaşması yaygındır.

17. Akıcılaşma, Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmayan bir ses olayıdır. Ancak Abaza dilinde “b > m”; Çeçen dilinde “b > m”; Kabardey dilinde “b > m” akıcılaşma örnekleri bulunmaktadır.

18. Süreksiz ünsüzler arasındaki ünsüz değişimi, Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmayan bir ses olayıdır. Ancak Adige dilinde “k > ç, g > c”; Kabardey dilinde “g > c, k > c, k > ç” örnekleri görülmektedir.

19. Sürekli ünsüzler arasındaki ünsüz değişimi, Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde yaygın olmayan bir ses olayıdır. Ancak Abhaz dilinde “m > n”; Adige dilinde “l > n”; Çeçen dilinde “ş > j”; Gürcü dilinde “f > v”; Kabardey dilinde “r > l”; Lak dilinde “r > l” örnekleri görülmektedir.

20. Kafkas dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde çok yaygın görülmeyen göçüşme, daha çok birbirine komşu “r, l, m, n, v, z” sürekli ünsüzler arasında gerçekleşmektedir. Abaza dilinde “-ks- > -sk-, ay- > ya-” (apsaska (*saksı*: at sineği), yaran (ayran); Çeçen dilinde “-lv- > -vl-, -rv- > -vr-” (havla (helva), kovra (kervan)); Gürcü dilinde “-z...n- > -nz-, -l...r- > -r...l-, ez- > ze-, -b...n- > -mb-, -mr- > -rm-” (ganZi (hazine), durgali (marangoz, dülger), zepiri (ezber), dambaCa (tabanca), zurmuxti (zümrüt)); Kabardey dilinde “ay- > ye-” (yeren (ayran)); Lak dilinde “-bl- > -lv-” (ilvis (iblis)) örnekleri görülmektedir. Abhaz, Adige, Avar ve Lezgi dillerindeki Türkçeden alıntı kelimelerde ise göçüşme olayı görülmemektedir.

21. Türkçeden Kafkas dillerine geçen kelimelerle birlikte Türkçe yapım eklerinin de Kafkas dillerine geçtiği görülmektedir. Adige dilinde “+şı” (satuv+şı (*satuvçu*: tüccar)); Lak dilinde “+çi, +lug’, +lu, +sa” (av+çi (avcı), insan+lug’ (insanlık), davlat+lu (zengin), insan+sa (insanca)); Lezgi dilinde “+çi, +luh, +lu, +suz” (gerek+suz (gereksiz), burj+lu (borçlu), kullug+çi (*kullukçu*: görevli)) yapım ekleri Türkçeden geçen kelimelerle birlikte kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- BURAN, Ahmet-Şerife OĞRAŞ (2003). *Elazığ İli Ağızları*, Elazığ.
- BİCE, Hayati (1991). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/65, Ankara.
- HAYDAKOV, S. M. (1962). *Laksko-Russkiy Slovar’*, (Pod. Red. Prof. L. İ. JIRKOVA), NAUK, Moskva.

- JANASHIA, Marine (2011). “Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler”, (çev.: Ali ERTUĞRUL, Alexander CHULUKHADZE) *Türkoloji Dergisi*, C XVII, S 2 (2010), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 115-130.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- LEPIEV A. S. - İ. A. LEPIEV. (2003). *Türkçe Çeçence Sözlük*, Ankara.
- LEVITSKAYA, L. S. (1997). “Kumukskiy Yazık”, *Yazıkı Mira-Turkskiye Yazıkı*, İzdatelskiy Dom Kırgızistan, Bişkek 1997, s. 319-327.
- ÖZKAN, Nevzat (2002). *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Erol (2008). *Kumuk Halk Şairi Yırıcı Kazak*, Akçağ Yay., Ankara.
- PEKACAR, Çetin (1998). “Kumuk Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C 4, Ankara.
- PEKACAR, Çetin. “Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 53-70.
- SAYDAM, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara.
- TAVKUL, Ufuk (1994). “Kumukça ile Karaçayca Arasındaki Başlıca Farklılıklar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1991, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1994, s. 31-45.
- TAVKUL, Ufuk (1998). “Karaçay-Malkar Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C 4, Ankara.
- TAVKUL, Ufuk (2006). “Kafkasya’da Konuşulan Türk Lehçeleri”, *Kırım Dergisi*, 15 (57), s. 38-49.
- TAVKUL, Ufuk (2007). “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 4, S 2 (Haziran 2007), s. 104-115.
- Gürcüce-Türkçe Sözlük (www.turklib.uz; www.turklib.com)
- <http://tr.glosbe.com/av/tr/>
- http://www.yagmurdergisi.com.tr/konu_goster.php?konu_id=1845&yagmur=bolum2&sid=39&kat=12
- <http://www.dagistan.net/kategoriler.php?kategori=dagistan-dilleri&id=2>
- <http://leziyiz.tr.gg/LEZG%26%23304%3B-D%26%23304%3B-L%26%23304%3B-VE-TAR%26%23304%3B-H%26%23304%3B.htm>
- http://kafkasfederasyonu.org/kultursanat/anadil/cerkes_dilleri.htm
- <http://www.cerkes.gen.tr/kafkas-dilleri/>
- <http://www.fuadiye.com/Ajar.html>
- <http://klurh.ru/>

KIRIM-TATAR DİLİNDEKİ SOHBET TARZININ HİTAP HUSUSİYETLERİ

Ediye MEMETOVA

(Zemaneviy kut'leviy malûmat vastaları esasında)

Il'miy işimizniñ **aktualligi**. Interv'yuni biz, murekkep nutuq janrına lâ-yıq olğan, kommunikativ vaqianıñ hususiy bir çeşiti olaraq tedqiq etemiz.

Nutuq kategoriyası olaraq, interv'yu qırımtatar tilini zenginleştirmek için yañı imkânlar bere. Nutuqniñ çeşitleri ep artmaqta. Evel'de tek tar saalarda qullanılğan terminler, professionalizmler, şive sözleri, frazeologizmler, atalar sözleri interv'yu janrında bayağı keniş ve faal' qullanıp başladılar.

Bugun'de-bugun', Qırımda, qırımtatar tili ğayrıdan tiklenmesi, inkişafı ve zenginleşüvi, qullanuv saası kenişlenmesi için bayağı işler alıp barıla. Lâkin devlet statusı olmağanı sebebinden şu işlerni keregi kibi alıp barmağa imkân yoq. Şu sebepten tele ve radio yayınlardaki nutuq da çoqusı allarda acınlıqlı bir aldadır.

Qırımtatar tili söyleyicilerniñ kun'delik laqırdılarında bütün dül'berli-ginen parıldaması için, çeşit yollar bar, misal' olaraq, malûmatlarını azırlağan-da, interv'yu janrınıñ imkyanlarını faal' qullanmaq gerekler.

Boyleliknen, işimizniñ **aktualligi** qırımtatar tiliniñ ogrenil'mesine olğan meraq, ve kut'leviy malûmat vastalarında nutuq janrı sıfatında çıqqanına, qırımtatar edebiy tiliniñ inkişafında interv'yuğa ayırılğan erine bağlıdır.

Problemanıñ ogrenyuv **derecesi**. Başqa janrlarğa kore, interv'yuda laqırdı ve edebiy, ağızaviy ve yazma nutuğınıñ bir bütünlikke birleşmesi mümkündür. Bizim işimizde, biz şu janrınıñ gerek derecede ogrenil'megenini qayd etemiz. Interv'yu janrınıñ çoqsayıllı nutuq motivleri (nutuq sub'ekti (N.S.), nutuq ad-resatı (N.A.), nutuq maqsadı (N.M.), nutuq şaraitleri (N.Ş.)) qırımtatar nutuğınıñ bütün til' çeşitligini keñ işletmege imkân bereler.

Quruluş ceetten qırımtatar tili ogrenil'gendir. Lâkin onıñ türlü şekilleri ve qullanuv saaları gerek derecede ogrel'megendirler. Zenginden-zengin

funksional'-til' ve üslubiy bazanı taqdim etken, asırlar devamında toplanğan büyük, tedqiq etilecek malumat kommunikativ maqsatlarını koz'de tutıp daa ogrenil'megen ve bir sistemağa tertip etil'megen.

Kut'leviy malumat vastalarının metin hususiyetleri ogrenil'se de [3;4;5;6], nutuq motivleri ise oz'leri lingvistik sistemasının bir qısmı olaraq, ogrenil'megendirler.

Aslında, til' inkişafında KMV rolü az ogrenil'gendir, çoqusı allarda oña az emiyet bereler, bazıda ise, aksine, etekçi bir rol' ayırıla. Ebet, jurnalistlerin arasında, er bir zenaatta olğanı kibi, oz' jargonları ayırıla. Amma, episi bir kut'leviy malumat vastalarının esas vazifesi, jurnalistler oz' ara söyleşkenlerinde degil' de, jurnalistlerniñ oquyıcılarnen, seyircilernen ve media-mahsulniñ başqa qabul etken adamlarnen söyleşüvlerindedir. Eñ geniş auditoriya ile olğan söyleşüv, er keske aňlayışlı olğan til'nen teminlenmesi lâzim. Boyle alda, iç bir türlü hususiy «medialı til'» til' aqqında laf yursetil'mesi yañlış [3, s.24-28]. Bu – er tarafını, çeşit türlüğini qaplap alğan qırımtatar tilidir. Bugun'ki KMV adiy, turmuş til' ile faydalanalar ve, til'ge nisbeten, nasıldır quvetlendirme vazifesinde çıqalar. Olar til' ve nutuqta ayrı tendentsiyalarını ayırmaları mümkün, şuniñ içün şu tendentsiyalar oz' deviri içün aktual' olmaları mümkün. Bunıñ episini interv'yu janrı vastasınen kor'mege mümkün.

Il'miy yañılıq interv'yu janrının motiv esaslarındaki talil', olarnıñ ifade vastalarının sistemağa tizil'mesi ve interv'yunıñ nutuq janrının laqırdı dialogı olaraq ogrenil'mesindedir.

Işimizniñ **maqsadı** – interv'yu janrının nutuq hususiyetleriniñ tedqiq etil'mesi.

Maqsatqa kore boyle vazifeler qoyuldı:

1. Qırımtatar tilinde alınğan interv'yunıñ janr spetsifikasını kosıterip, janrının nutuq hususiyetlerini tayinlemek.
2. Interv'yu nutuq janrının quruluşını ogrenip, dialog şeklini tayinlemek.
3. Nutuqniñ motivatsion esaslarını bir sistemağa çekmek.
4. Lingvistik ve üslubiy ifade vastalarını interv'yuda ayırmaq.

Tedqiqatnıñ ob'ekti: interv'yu – hususiy muelliflikke ve ekileme adresliğinen ayırılğan janr.

Tedqiqatnıñ **predmeti**: interv'yu nutuğının motivatsion esasları, onıñ leksiko-üslubiy hususiyetleri, hususan, şive sözleri, alınma sözler, emosional'-ekspressiv leksika, frazeologizmler, ifadeli vastalar.

Metodologik esas: talil' interv'yu janrı ogrenil'mesiniñ neticelerine esaslanana.

Tedqiq üçün alınğan metinler «Yañı dyun'ya», «Qırım» gazetlerinden, «Yıldız» mecmuasından alınğandır.

Interv'yu janrının tüşüncesini aňlatqan bir aňlayış deñişmeyip qaldı: içtimaiy meraq taqdim etken subet, şu meraq muzakere etil'gen meseleniñ aktuallığınen degil' de, şu meselege adresatnıñ doğru ya da qiya şekil'de munasebetini kos'termek imkânınen tayinlene.

Zemaneviy devirde interv'yunıñ kerekligi artıp, şu janr muyaen bir deñişmelerge oğray. Bu janrınñ muimligi şunda ki, o er kes için aňlayışlı olup, qırımtatar tiliniñ zenginleşmesi için bir menbadır.

Er bir adamğa, bu sırada jurnalistke de, er bir şaraitte tanılğan, söyleşme-niñ oz'gün uslûbi aittir.

Interv'yu nutuğının boyle hususietleri tayinlendi:

1. Qırımtatar tilindeki interv'yunıñ malûmat bergen nutuğının hususietleri bulardır: milliy kolorit; musul'man adamınıñ ruhiyeti; mezkûr auditoriya için aktuallik; konkret faktlarınñ olması ve talili; eski ve yañı malûmatnıñ teñeştiril'mesi, malûmat yañılığının ayrıca qayd etil'mesi.

2. Interv'yunıñ malûmatı meraqlı olması için, interv'yu bergen adam qırımtatar tilini yahşı bil'mesi muim, auditoriyanıñ meraqları ve terkibi aqqında olduqça anıq tasavur etmesi muim; qoyulğan meselenen şu meseleniñ çezil'mesi auditoriya için lâıyq olmaq gerek; yañı malûmat ayrı bir fakt olaraq degil' de, sistemanıñ bir unsuru olaraq taqdim etil'mesi gerek; malûmatnıñ strukturası anıq tizil'mesi gerek.

3. Malûmat bergen nutuq, türlü şaraitlerde, nutuqnıñ başqa çeşitleri için temel' olmaq gerek.

Sistema olaraq, interv'yu nutuğının temelini motiv ve nutuq vastaları teşkil' ete. Maieti şunda ki, bu sistema motivatsion temel'ge tayana, yani söyleşüv vaqtında, fikir ve duyğu ifadelenmesi için, vastalar motivlerge kore terkip etileler. Temel' qoyğan motivler bu: nutuq sub'ekti (N.S.), nutuq adresatı (N.A.), nutuq maqsadı (N.M.) ve nutuq şaraitlerii (N.Ş.).

Nutuq sub'yekti (N.S.) – muayen bir fikirni şekillendirgen şahıs. YAşına kore N.S. bala, yaş ve buyuk adamlarnıñ nutuğı ayrılır. Meselâ, buyuk adamlarnıñ nutuğına boyle hususiyetler ait:

– leksik atributlar: tarihiy sözler, arhaizmler, diniy frazlar: «*Allağa emanet*»; «*Alla qısmet etse*»; «*şaytanqarışqan* » v.i.;

Meselâ: – *Şukürler olsun, yubiley arfemde “Beybars – Mısır sultanı” romanımı yazıp bitirdim (Qırım, 2011 s., 19-noyabr', №74-75).*

– frazeologizmler, atalar sözleri ve aytımlarının kullanılışları: «*qutu yuvarlanğan qapağını bulğan*»; «*bir qulağına kirip, ekincisinden çıqıp*»;

– büyük adamın tabiatını aks ettiren söz, söz birikmeleri ve frazalarının kullanılışları, yani ağır-sabırlıq, kinayelik, koçme mana taşığan sözler: – *Şiir bir ikyae kibi, yani onıñ başı, ortası, soñu ve fel'sefesi olmaq kerek (Qırım, 2011 s., 19-noyabr', №74-75).*

Qadın ve aqayların bergen interv'yularında da oz'lerine has hususietlerni ayırmaq mümkün. Cınıs ayrılmasından ğayrı, N.S. zenaat, tabiat ve içtimaiy vazietniñ de tesirini qayd etmek kerek.

Nutuq subьektinen nutuq adresatı – oz' ara bağılı tüşünceler. Söz ve başqa vastalarının biri-birine uyğun keliştiril'mesi de N.A. yaşına, cınısına, tasiline, tecribesine, nasıl şaraitlerde terbie alıp, qayda osip-buyugenine v.i. bağılıdır. Oz' N.A. aqqında N.S.-den ğayrı umumiy-kollektiv N.S.-niñ de anıq tasavurı olması lâzım. Interv'yuda eki adresliq bardı, yani malümat em jurnalistke, em onı soñundan alacaq adamğa yollanadır. Meselâ:

– «*Destan*» vokal'-çalğı ansambliniñ resmiy teşkil' olunğan tarihi – 1994 senesiniñ başlarına... ait («YAñı dyun'ya», 2011, 4 noyabr').

«*Nutuq maqsadı*» termini boyle tüşüncelernen sıqı surette bağılıdır: *qandırma, tilek, vazife* v.i.

Maqsatlar çeşit türlü olmaları mümkün: selâmlaşuv, tanışuv, malümatnı haber etüv, tasdiq, talap, işaret, mesleat, sual', türlü emotsiyalarının ifadelene-mesi v.i., onıñ içün olarnıñ çeşitleriniñ klassifikatsiyası ve talili türlü yöneliş ve aspektlerge kore yapılar.

Terminler bizim nutuğımıznı zenginleştirip, onı çeşit türlü ve funksional' yapalar. Memleketniñ yaşayışında olup keçken siyasiy ve içtimaiy deñişmeler til'niñ leksik sistemasındaki deñişmelere ketirdiler, hususan bu cer'yanlar iqtisadiy terminologiyada aks olundılar. Interv'yu vastasinen bu iqtisadiy terminler umumiy kut'lege keçeler, yani auditoriya olarnı añlap qabul ete, ileride ise olarnı oz' nutuğında qullanıp başlaylar. Eger evel', misal' olaraq, *auksion, bazar iqtisadieti, dividend, depozit, iqtisadiy krizis* til'niñ “çetinde” erleşip, tek mutesassılarnen qullanılsa ediler, bazar iqtisadietine keçkenimiznen, şu terminler aktual' odılar, interv'yuda olarnıñ qullanuvı arttı.

Til'de zamannıñ aks olunmasına isbat olaraq, zemaneyiy ameliy nutuqta leksik kategoriyaları, misal' olaraq, tarihiy sözler, arhaizmlerniñ kullanılışları çıqa. İçtimaiy-siyasiy vazietke kore, olarnıñ faallığı ya arta, ya eksile. Boyleliknen, zemaneyiy devirde leksik vastalarının bir taqımı «eskirgen sözler» sırasından qırımtatar nutuq sistemasına qaytalar: *iqtisadiet, siyaset, muarrir*

v.i., ondan ğayrı, bugün'de-bugün' faal' leksik birlemlerine manadaş kel'gen sözlərinin variantları olaraq işlənirlər: *cumhuriyet, inqilâp, qanun* v.b. Bünən bərabər adətlərinin ğayrıdan tiklənməsi səbəbindən tarixi sözlərinin qullanılıvı arta: *camî, molla, azrət, sadaqa, namaz, medresə, muallim* v.i.

Türkü N.Ş. talili əsasında, böylə nəticə çıxarmaq mümkün: til' və ekstralingvistik vastalarının seçil'məsi, nutuq aktının ifadələnməsini ne ərde, və ne vaxt olıp keçkəninə bağlı. Məsəlâ, radio və televideniyedeki ibarə ya da nutuqun yazma və ağzaviy şəkilləri prinsiplial' əldə fərq etələr.

İnterv'yu, sonundan basılğan nutuqqa çeviril'se də, ağzaviy, yəni telâffuz etil'gen nutuqqa aitt. Onın için böylə nutuqta hususan muim mənə fonetik cətinə aittir. Məndə fonetik vastalar kəz'də tutulalar: intonatsiya, pauza, mənliq urğusu, ritm və temp, olar basılğan interv'yularda da öz'ərini tapalar.

İnterv'yu – bu tək sual'-cəvab dēgil', subetnin başında öz'gün nutuq pēyda ola. Ən əsası – oquyıcınən kontaktı tēyinləmək, mēraq doğurmaq, dialognın faal' qəbul olunmasına azırlamaq, situasiyağa emotsional' və kən, konkret şēkil'də kirsətmək. Oylə «kirsətmənin» şēkili baş dēp sayıla. Zəmanəviy nəzariətçiləri onə lid dēp aytalar. Lid (ingl. til. lead – alıp barmaq, baş olmaq) [2].

Nutuq janrlarını tēdqiq etkən alimlərinin pēşindən [1, s.5-18] biz də interv'yunı mürəkkep nutuq vaqialar (MNV) sırasına keçirəmiz. Olarının tēmində olğan vaziyət ayrı nutuq vaqialardan ibarəttir.

Kut'leviy məlūmat diskursında vazifə bēcərgən interv'yunun nutuq janrı, bir sıra hususiyətlərə aitt: 1) interv'yunun milliyy hususiyətləri; 2) eki adresliyi; 4) spēsifik «imtiyazların» olması.

Nəticədə böylə hüləsələr çıxarmaq mümkün:

1. Interv'yu janrının luğət tərkiybini talilinin nətcəsi şu nutuq janrının qırımtatar ədəbiy tilinin inkişafında buyuk rol' oynayanını təsdiqlay. O qırımtatar tilinin leksik qatlamını, üslübiy imkânlarını, şēkillərini zənginləştirə. Interv'yu nutuğı – bu ədiy, tərən mənə və emotsiyağa tolu, halq tili.

İnterv'yu nutuğının öz' motivatsion tēməlləri bər: nutuq sub'ēkti, nutuq adresatı, nutuq məqsədi, nutuq şəraitləri.

Öz' təbiatına kərə leksik vastalar yuxsək ekspressivlikkə səip olıp, oquyıcının faal' qəbul etüvinə çalışalar. Qırımtatar tilindəki interv'yu nutuğının hususiyəti – onun leksik çeşitliyi: şivə sözləri, frazeologizmlər, tərminlər, alınma sözlər, emotsional'-ekspressiv sözlər.

Adəttəki halq frazeologizmlərinin ustalıqnən qullanıp, yañı şēkil'də qullanmağa qırımtatar nutuğunu interv'yuda til' və üslübiy hususiyətlərini təsdiqlay.

2. Qırımtatar tilindeki KMV basılğan interv'yu, başqa tillerdeki kibi, siyasiy, medeniy, il'miy, publitsistik ve başqa saalarda qullanılalar.

Interv'yu laqırdı dialoginen oşağanından sebep, onı milliy söyleşmeniñ bir çeşiti olaraq koz' ogüne alınması mümkün.

3. Publitsistik uslûbinde laqırdı, alçaq ve yuksek leksikaniñ qarışmasını rastketirmege mümkün.

Uslûbiette interv'yu janrını, anıq sınırları olğan, publitsistik uslûbine ait dep sayalar. Lâkin qırımtatar ve başqa tillerdeki interv'yu malûmat ve bil'gi berici vazifesinden çoqtan vazgeçkeni içün, jurnalistlerniñ ve interv'yu bergen adamlarnıñ tili laqırdı tiline ziyade yaqınlaşa. Şunıñ içün onıñ umummilliy tiline olğan tesiri büyük. Boyleliknen, interv'yu nutuğı zemaneyiy devirniñ adisesi kibi meraq doğura.

Interv'yuda olğan zemaneyiy qırımtatar nutuğını boyle al ayıra: oña edebiy tilinden tış olğan unsurlar keçip oña muayen renk qoşalar. Bunen beraber, til'niñ zenginleşmesine olğan musbet tesirinen beraber menfiy tesiri de olğanını qayd etmek kerek. Meselâ, alçaq leksika, interv'yu nutuğında rastkel'gen sintaktik ve uslûbiy hatalar, çoqusı adamlar tarafından norma kibi qabul olunması mümkün.

Tedqiqatnıñ perspektivaları. Ağzaviy, yazma ve audio-vizual' interv'yularınıñ keniş talilini yapıp, nutuq noqtaiy nazarından teñeştiril'mesi, faydalı olacaq. Ekindiden, nutuq qullanuvından til'ge kirip, interv'yu janrı vastasinen populâr olğan söz ve ibareleriniñ luğatını tizmek.

Qullanılğan edebiyat:

1. Гольдин В.Е. Жанровая организация речи в аспекте социальных взаимодействий / В.Е. Гольдин, О.Н. Дубровская // Жанры речи. – Саратов, 2002. – Вып. 3. – С. 5–18.
2. Журналист [Электронный ресурс] Journalist PRO: интернет-издание. URL: <http://www.journalist-pro.com/2007/10/21/lid> (дата обращения: 11.02.2012).
3. Кронгауз М. Медийный язык под лупой / М. Кронгауз // Отечественные записки. – 2003. – № 4. – С. 24–28.
4. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика Москва. «Наука». 1978. – 221стр.
5. Курбатов Х.Р. Стилистическая система современного татарского литературного языка (на татарском языке). – Казан: Татарстан китап нешрияты, 1971. – 192 с.
6. Меметова Э.Ш. Къырымтатар тилининъ услубиети. – Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – 144 с.

ANLAM BİLİMİ ÇERÇEVESİNDE “ÖTEKİLEŞTİRME” İŞLEVİ YÜKLENEN “TÜRK” KELİMESİNİN BATI VE DOĞU EDEBİYATLARINDA KULLANIMI

Mesut ÇETİNTAŞ

“Ayinesi iştir kişinin”

İnsanlar içinde bulundukları doğa ve toplumla ilişkilerini dil aracılığıyla sürdürür ve düzenlerler. İnsanlar dil gücünün, dil yetisinin yanında çevresine, yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahiptir. Bu ilişki süreci içinde insan özne konumunu çevresini tanımlayarak oluşturur. Birey olarak çevresindeki nesne, olgu ve olayları tanımlamak, onlara ad vermek insanoğluna tanınmış bir ayrıcalıktır. Anlama ve anlaşma bu yetki çerçevesinde gerçekleşir. İnsanın “anlama ve anlaşma” çerçevesinde gerçekleştirdiği bu eylemi, dil bilimi ve onun bir alt başlığı olan anlam biliminin uğraş alanına girmektedir.

Dil bilimcilerden bazıları dili, sadece bir bildirişim, iletişim aracı olarak görmekte, dilleri düşüncelerimizi başkalarına aktarmamızı sağlayan unsur olarak kabul etmektedirler. (Guiraud, 1975, 12) Dili iletişimi sağlanacak şey ile iletişimi sağlayan şeyi birbirine bağlayan bir iletişim sistemi -yani bir yanda mesaj diğer yanda işaret ya da semboller kümesinin yer aldığı bir sistem olarak- değerlendiren bilim adamları da vardır. (Saussure'den akt. Palmer, 2001, 16)

Doğan Aksan da dilin düşünme ve düşünceyi oluşturma yönüne vurgu yaparak dili şu şekilde tanımlar: “Dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü çok güçlü ve büyüklük bir düzendir, **düşünme** ve düşünüleni aktarma dizgesidir.” (Aksan, 1999, 13) Aksan, dilin toplumsal yanına da dikkat çektiği bu tanımdan sonra, bir insanın konuşma yeteneğinin olmadığı düşünüldüğünde kişisel iletişimin büyük ölçüde güçleşeceğini, eksik ve güdük bir anlaşmaya döneceğini, dünyadaki diğer toplumların durumunu bilemeyeceğimizi, yaptıklarımızı gelecek kuşaklara aktaramayacağımızı dile getirerek,

tarih diye bir şeyin olmayacağını, hukuk, söze dayalı sanatların bulunmayacağını ileri sürer. Aksan burada dilin bireyselliğinden ziyade toplumsal yanına dikkat çekerek insanlık tarihi için önemine de vurgu yapmaktadır.

Aksan’ın dikkat çektiği bir başka nokta da dilin yaratıcılığıdır. Ona göre dünyada konuşulan bütün dillerdeki 50 kadar değişik ses içinden her dil kendine özgü seslerden bir dizge oluşturarak bu seslerle on binlerce sözcük türetebilmekte belli sayıdaki ekler, büküm ve söz dizimi kurallarıyla sayısız yapılar elde edebilmektedir. Dilin yaratıcılık (creative) adıyla anılan bu yönü onun önemli özelliklerinden biridir. (Aksan, 1999, 14) Dil, bu yönüyle hem bireyler için hem de toplumsal zihniyetin oluşumu için dış dünyayı adlandırma, tanımlama büyük bir yetkiyi elinde bulundurur. Bir başka ifadeyle dil bu yaratıcılık yetkisiyle dış dünyayı bir anlamda şekillendirir. Böylelikle dili kullanan insanlar içinde bulundukları toplumların dış dünyaya yaklaşımlarıyla başka insanları tanımladıkları, anlamlandırdıkları gibi, diğer nesneleri de kendi dil tavırlarına göre tanımlarlar.

Dil bu yaratıcılık yetkisini somut kavramlar oluşturmalarının yanında soyut kavramlar oluşturarak da kullanır. *Gerçek, acıma, beğeni, dilek, yargı, pişmanlık, nefret* gibi pek çok soyut kavram ancak dille vardır. Bu tür kavramlar zihinde belirli bir tasarım, nesnel bir görüntü oluşturmadıkları hâlde dil aracılığıyla başkalarına aktarılabilirler. Dil bu yönüyle yalnızca düşüncüyü aktaran, ileten bir dizge değil aynı zamanda onu oluşturan biçimlendiren bir dizgedir. (Aksan, 1999, 15) Böylelikle insanlar dünyayı ve kendi dışındaki toplumların bireylerini kendi ana dillerinin penceresinden görürler, ana dillerinin kavramlarıyla evreni biçimlendirirler. Doğal olarak bu biçimlendirme her zaman evrensel anlamda bir doğruluk kazanmaz. Özellikle kendi dışımızdaki insan ve toplumları tanımlarken, içinde bulunduğumuz toplumun zihniyeti çok belirgin bir şekilde bu tanımlama işleminde kendini yansıtır. Aksan, doğduğumuz zaman ana dilimizi söz varlığıyla, kavramlarıyla, dil bilgisi kurallarıyla çevremizde hazır bulduğumuzu belirterek onunla düşünüp onunla dünyayı algıladığımızı dile getirir.

Dilin dış dünyayı belirlemesi aynı zamanda bir tehlikeyi de beraberinde taşır. O da yeryüzünde birbirleriyle temas hâlindeki tüm insanoğlunun dilsel arka planlarının birbirine benzer olmadığı ve derecelenmelerinin benzer şekilde belirlenmemesi nedeniyle aynı evren resmine ulaşamadıkları gerçeğidir. Bu farklılık bireylerin ve toplumların temas durumlarında birbirlerini farklı tanımlamaları sonucunu beraberinde getirir.

Dil bilimci Edward Sapir de içinde yaşadığımız dünyanın büyük ölçüde bilinçsiz olarak toplumun dil alışkanlıkları üzerinde inşa edildiğini ileri sürer. “Dilin dış dünya ile bağlantısını kurmadaki zorluğun bir bölümü, bizim

dünyaya bakış tarzımızın, bir ölçüde kullandığımız dile bağlı olması gerçekliğinden kaynaklanıyor olabilir. Biz tecrübemizin objelerini dil yardımıyla sınıflandırdığımız için dünya hakkında bir şeyler öğrenme ile dil hakkında bir şeyler öğrenme aktiviteleri birbirinden ayrılmaz aktiviteler olup, dolayısıyla da bizim dünyamızın kısmi olarak dilimiz tarafından belirleniyor olması muhtemeldir.” (Palmer, 2001, 72)

Saussure’e göre dilsel işaret, bir işaret eden ve bir işaret edilenden oluşmaktadır. Bir başka anlatımla bunlar bir ses imajı ve bir kavramdan oluşurlar. Bazı dil bilimciler de bu ilişkiyi bir üçgen olarak tasarlamaktadırlar.

Düşünce veya referans

Simge

Kendisine atfı yapılan

Burada simge, dilsel unsur yani kelime, cümle vb.yi, kendisine atfı yapılan ise, **tecrübe** dünyasındaki nesne vs.yi, düşünce veya referans da kavramı ifade etmektedir. Bu dil teorisine göre “simge” ile “kendisine atfı yapılan” arasında (dil ile dünya arasında) doğrudan herhangi bir bağlantı yoktur. (Palmer, 2001, 39) Aynı vurguyu bir başka yazar da yapar: “İsimlendirme bir adettir... Bir kelimenin sesiyle (veya eğer basılıysa şekliyle) o kelimenin temsil ettiği şey arasında mutlaka bir ilişki mevcut değildir.” (Condon, 1995, 46) Söz konusu bağlantı, **düşünce ve referans**, zihnimizin kavramları aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Dile, edebiyat üzerinden yaklaşanlar ise “yazma eylemini, kelimelerin anbean oluşmakta olan **gerçekliği biçimlendirmesine** ve **isimlendirmesine** izin veren dilin daimi akışı olarak” görmektedirler. Konuya bu açıdan yaklaşan düşünürler, dilin yalnızca isimlendirmekle kalmadığını, aynı zamanda gerçekliği var ettiğini ileri sürerek, dili, kelimeler ve gerçekte olup bitenlerin anlatımları yani hikâyeler vasıtasıyla gerçekleştirilen bir canlandırma eylemi olarak kabul ederler. (Manguel, 2009; 15-18) Benzer bir ifadeyi Condon da kullanır: “Düşüncelerimizi yansıtan bir ayna görevi görmekten ziyade, dilin düşünce ve algılarımızı bilfiil şekillendiren bir şey olarak görülmesi mümkündür.” (Condon, 1995, 73)

Bir dil, içinde hayat bulduğu topluma özgüdür. Nesneler, olay ve olgulara anlam kazandıran seslerin taklidiyle öğrenilen dil, o toplumun bireylerine ait

olup eğitim, şahsi hevesler ve içinde bulunulan kültürün, toplumun ve ailenin tarihî tecrübeleriyle belirlenir ve şekillenir. Bireylerin, toplumların doğa ve diğer birey ve toplumlarla birliktelikleri ve tecrübeleri ne kadar farklıysa dili de farklılık gösterir. Nesnelere ne isim verdiğimiz, ne anlam kazandırdığımız, içinde yetiştiğimiz kültür tarafından tayin edilen bir uygunluk meselesi olarak görülmektedir.

“Herkes için dil isimlendirmeye başlar, ve çoğu kişi için şeylere isim verebilmek, engin bir bilgi sahibi olmaya işaret etmeye devam eder. Etiket delalet ettiği algıdan önemli hale gelince anlam bilimciler şeylerin isimlendirilmesine yapılan bu aşırı vurguya karşı çıkmışlardır. Şeylere isim verilmesi aşamasına dilin ilk boyutu denmiştir.” (Condon, 1995, 69)

Doğan Aksan, günümüzde anlam bilimi çalışmalarının araştırmacılar tarafından dil bilimi açısından ele alınarak “dil bilimsel anlam bilimi” olarak ve bir başka grup bilim adamı tarafından da mantık çalışmalarıyla örtüştürülerek “mantıksal anlam bilimi” üzerinde durulduğunu dilin mantıksal kuruluşu üzerinde çalışmaların ortaya konduğunu dile getirmiştir. Kuruluşu 1930'lara kadar uzanan ve dil-insan ilişkilerini, insanın dil karşısındaki durumunu ele alan “genel anlam bilimi” alanında da çalışanlar vardır. (Aksan, 1999, 19)

Anlam biliminin (semantik) konusu, kelime ve cümlelerin nasıl olup da bir şeyler ifade edebildiklerini -belki daha iyi bir ifadeyle, onların nasıl anlamlı olabildiklerini- anlamaya çalışmaktır. Eğer biz anlama ‘sahip olmak’tan söz ediyorsak bu, daha ziyade **uzunluğa** sahip olmaktan söz etmek gibidir. (Palmer, 2001; 43) Yazarın burada uzunluktan kastettiği anlamın aslında bir toplumun genel olarak zihninde bulduğu ortak karşılıktır. Anlam, bir bireyin anlık olarak zihninde nesneler, olaylar, kişiler ve olgular için canlandırdığı bir kavramdan öte bir şeydir.

Burada yeniden Saussure’nin dil için önerdiği önermeyi hatırlamak gerekiyor. Saussure dilsel iletişimde bir işaret eden ve işaret edilen sistemini önermişti. İşaret edenin bir düşünce veya referans sistemi içinde geliştiğini ileri süren bilim adamları, işaret edilenin de simge ve kendisine atıf yapılan şeklinde bir dil mantığı oluşturmuşlardı. Palmer’in anlamın bir **uzunluk çerçevesi** içinde gerçekleştiği iddiasını burada **referans** temeline oturtabiliriz. Ona göre referans olayı, kelimeler cümleler vb. gibi dilsel unsurlarla, dilsel olmayan tecrübe dünyası arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Bizim varsayımımız bu referans konusu üzerinde yükselecektir.

Dilsel anlam ise dilsel unsurların (çoğu kez de kelimelerin) kendi aralarında mevcut olan karmaşık ilişkiler sistemiyle, yani sadece dil-içi ilişkilerle ilgilidir. Semantiğin bu tarafını daha çok gramer konuları oluşturmaktadır. Artık semantiğin sadece dilimizi tecrübemizle nasıl ilişkilendirdiğimiz, -doğal

olarak burada kastettiğimiz de geniş anlamıyla toplumsal ve millî bir tecrübe referans sistemidir- konusuyla ilgilendiğini ve dolayısıyla semantiğin asıl konusunu ya da unsurunu oluşturan şeyin **referans** olduğunu ileri sürmek makul gibi görünmektedir.

İnsanların kullandığı kelime ve kavramlar, çevrelerinde bulunan nesne, gelişen olay ve durumlara ait kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir soyutlamayla dile dönüşen yönüdürler. Diğer bir ifadeyle göstergelerin gösterilen yanırıdır. Belli bir toplumda kullanılan kelime ve kavramlar içinde bulunulan doğal ve sosyal çevre, edinilen tecrübe, birikim ve ruhsal yapıyla şekillenirler. Aynı dil birliği içindeki insanların kullandıkları kelime ve kavramları benzer çağrışımlarla benzer anlamlara sahip olduklarını ileri sürülebilir. “Dil bir anlamda içinde yaşadığımız dünyayı söze dönüştürme olayıdır. İnsanlar bir dil-ara dünyasında yaşarlar ve bu dünyayı birbirleriyle sınırlanmış bütünler, kavram alanları hâlindeki dil öğeleri kurarlar. Dil alanı, dil-ara dünyasının bir kesitidir. Burada belirtilmek istenen gerçek, insanın dünyayı anadilinin penceresinden tanıdığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile özgü olduğudur.” (Aksan, 1999, 43) Kısacası aynı dili konuşan insanlar ortak bir referans sistemine sahiptirler.

“Dili, onu konuşanların kültürel arka planından ve değerlerinden, ortak referans sisteminden tamamen ayırmak imkânsızdır. Bu değerleri biraz olsun anlamadan kelimelerin kullanıldığı o kültürdeki anlamlarını takdir edemeyiz.” (Condon, 1995, 56) Üstelik belirli bir kültür içinde alt grupların varlığı da sosyolojik olarak gözden kaçırılmaması gereken bir olgu olarak önümüzde durur. Bu durum belirli bir toplum içinde bile farklı dil tavırlarının varlığına işaret eder. Bir kültürde veya bir kültür içinde yaşayan küçük bir grupta ne değer taşıyorsa onun kelime dağarcığına yansıtacağı ileri sürülmektedir. Genel olarak bir dilde belirli kavramlar için ne kadar çok kelime varsa o kavramlar o kadar önemlidir. Bu dil tavrı o toplumun söz gelimi bir tarım toplumu veya denizcilikle uğraşan toplum olduğunu gösterir.

Belirli bir toplumun kelime dağarcığı bu toplumun bireylerinin dikkatini o türden ilgisi veya bilgisi olmayanların yaptıklarına göre daha ince ayrımlar yapmaya yönelir. Söz gelimi argo ve grup içi konuşma da neyin önemli olduğunun indeksidir. Herhangi bir alt gruba özgü olan konuşma türü iki şekilde üyeleri için bir dil fonksiyonu yüklenir: “Birincisi sembolik olarak **“içerdeki-ler”**’i **“dışardakiler”**’den ayırır ve ikinci olarak da dili kullanırken söz konusu gruba özelliğini veren gerçeklik algı ve ilgilerini pekiştirir. Aynı şey bir bütün olarak kültürler içinde ileri sürülebilir. Belirli hemen her kültürel, bölgesel, yaş grubu hareket tarzları kadar konuşma tarzlarıyla da kendi karakterlerini dışa vururlar.” (Condon, 1995, 57) Bu dışa vurum toplumun homojenleşme-

sini, bütünlüşmesini sağladığı gibi kendi dışındakileri de bir tür tanımlamayla “ötekileştirme” fonksiyonunu da üstlenirler.

Fransız Devrimi sonrası gerek ulustan devlete, gerekse devletten ulusa doğru gelişen bir yapılanmayla ulus-devletler tarihteki yerini almışlardır. Ulus devletlerin şekillenmesinde toplumun önünde giden siyaset ve kültür alanındaki kanaat önderleri içinde bulundukları topluma bir millet bilinci kazandırma güdüsüyle hareket etmişlerdir: “Bunlar bir yandan, kralın buyruğu altında “rasyonel bir devlet kurumu” yaratan hukukçular, diplomatlar ve asker kesimi; diğer yandan bir “kültür ulusunun” az çok sanal birliğinin propagandasıyla diplomatik askeri söylemlerle devletsel birliği hazırlayan yazarlar ve tarihçiler, kısacası bilginler ve aydınlardı.” (Habermas, 2002, 13) Özellikle edebiyatçılar içinde bulundukları milletin dışında bir öteki oluşturarak, kendi milletlerinin ve dolayısıyla ulus-devletlerinin bütünlüğünü sağlamada etkin rol oynamışlardır. Batı toplumlarının değişimi ve hareketliliğinden kaynaklanan milliyetçilik hareketleri önce Avrupa içinde ulus-devletlerin şekillenmesinde yol açtıktan sonra Orta Doğu, Arap, Asya coğrafyalarında da etkili olmuştur. Etnik kökenin tanımlanmasında bu nedenle Batı kaynaklı milliyetçiliğe dayanan düşünce hareketlerinin büyük rolü gözden kaçırılmamalıdır. Söz konusu coğrafyalar üzerinde “başkaları tarafından belirlenen millî köken baştan beri yabancı olanın kendinden farklı olduğu biçimindeki olumsuz soyutlamayı da kapsadığı” da ileri sürülmüştür. (Habermas, 2007, 18)

Toplumsal hayat, bireylerin kendi aralarında ilişkilerini sürdürmelerine bağlıdır ve dolayısıyla belli bir anlam çerçevesinde buluşmalarını zorunlu kılmaktadır. Günümüzde iletişim teknolojilerinin gelişmesi, sadece belirli bir coğrafyada yaşayan toplum içindeki bireyler arasında kurulan iletişimi hızlandırmakla kalmamış, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan ülkeler ve toplumlar arasında da iletişimi de olanaklı kılmış, hızlandırmıştır... Ancak toplumların birbirlerini anlamaları, kurulan temaslarda üstlenilen siyasi, dinî, ticari ve bilimsel rollere ve fonksiyonlara göre şekillenmektedir. Bu çerçevede de ulusların ve toplumların temas konularında belirli bir anlam çerçevesinde buluşmaları zorunlu olmaktadır. Siyasi, ekonomik ve dinî temas konularında uluslar kendi toplumsal dil anlayışları çerçevesinde kelimelere anlamlar yüklemektedirler. Bu farklı anlam çerçeveleri tartışma ve anlaşmazlık konularını da beraberinde taşımaktadır. Toplumlar veya uluslar birbirlerini tanımlarken daha çok betimleyici ve değerlendirci bir tavır takınmakta, birbirleri hakkında ön yargılar oluşturmaktadırlar.

Bu noktadan sonra bireyler, toplumlar ve uluslar arasında anlaşmazlıklar daha belirgin olmaya başlamaktadır. Birbirlerini belirli bir anlam çerçevesinde tanımlayan bireyler ve toplumlar ön yargılarla yeni anlaşmazlık veya en azın-

dan tartışma konularının oluşmasına yol açmaktadırlar. “Uluslararası bütün tartışma ve anlaşmazlıklar ya yumrukla ya da kelimelerle, ya zorlamayla ya da iknayla, ya şiddetle ya da barışçıl tartışmalarla çözülmek zorundadır. Modern despotluğun ve modern savaşların sonuçları geçmiş bir çağinkinden daha kötü ve kesinlikle daha korkunçtur. Buna rağmen günümüzde tartışmalarımızın sayısında ve yoğunluğunda bir düşüş görülmektedir. Kuvvet çatışması sadece huzursuz değil aynı zamanda problemleri çözmede bir yöntem olarak da etkisiz görünmektedir. Bizim için kuvvet çatışmasının yerine geçebilecek tek yol fikirlerin çatışmasıdır ve fikirlerimiz de zorunlu olarak dille ifade edildiğinden iletişimin incelenmesi son derece önemlidir. Komşularımızı anlama zorunluluğu kaçınılmaz olarak onların ne dediğini, ne kastettiğini anlamayı ve görüşlerinin değerini ölçmek için gerekli olan zihinsel donanımlara sahip olmayı gerektirir. Pek çok ulusun, bilgisizlikten olduğu kadar doğuştan gelen düşmanlık nedeniyle de birbirlerini anlamaya hem muktedir hem de istekli olmadıkları bir dünyada yaşıyoruz.” (Wilson, 2002; 18) Bireyler ve toplumlar birbirleri hakkında kullandıkları kelimeleri, bu kelimelerin anlam ve doğruluklarını nadiren anlasalar da hep bir slogan veya afiş olarak kullanırlar.

Uluslararası ve ulus içi biraraya gelişler, gruplaşmalar veya çatışma alanları çerçevesinde konuya yaklaşacak olursak, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyeliği konusunda Avrupa’da ve Türkiye’de yürütülen tartışmaların her iki tarafın ortak çıkarlarına uygun ve sağduyulu, bilimsel bir yaklaşımla yürütülebilmesine katkıda bulunabilmek için ortak tarihî geçmişten kaynaklanan oryantalist ve imgesel olarak anlam verme, adlandırma birikiminin, karşılaştırmalı edebiyat ve dil bilimi yöntemleri kullanılarak ortaya konması ve eleştirel bir değerlendirmeden geçirilmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Bir nesnenin, bizim dışımızdaki birey, toplum ve kültürlerce nasıl isimlendirildiği ve bu isimlere anlam kazandırılması bunlara karşı benimsediğimiz belli bir bakış açısına bağlıdır. Dilin bu yönü yani bir şeye isim verme ve ona anlam kazandırma faydacı bir eğilim taşır. Bir ismin ve onun dayandığı amacın yegâne ve en uygun isim olduğu düşünülüyorsa, içince bulunduğumuz kültür içinde öğrendiklerimizi ya çok ciddiye alıyoruzdur ya da yeterince ciddiye almıyoruz demektir. Herhangi bir şey, bizim tutumlarımıza bağlı olarak birden fazla sembolik anlam taşıyabilir. Bunu gözden kaçırdığımızda problemler ortaya çıkar ve kelimeyle anlamlandırdığımız şeyi o kadar eşleştiririz ki sonunda bir şeye verilen ismin gerçekten o olduğunu düşünür ve kabulleniriz. Uluslararası ilişkilerde en büyük sorunlardan birisi, bu tür isimlendirmelerin ve sınıflandırmaların, bir kültür için anlamlı iken, anlam taşımayabileceği bir kültüre dayatılmasıdır. Bizim dışımızdaki kültürlerin nesneleri, şeyleri, olay ve olguları “bizim gibi” görmesini isteyen çoğunlukla da masum görünen “modern”, “doğru”, “ideal” veya “pratik” kisvesini giyen ırk merkezli tu-

tum, bir ötekileştirme fonksiyonu yüklenerek, son derece vahim önem taşıyan bir anlam bilimi problemi olarak karşımıza çıkar. (Condon, 1995, 59)

İşte bu noktada dilin yazılı olarak belirdiği ve işlendiği bir alan olarak edebiyat, gerçekliği anlamlandırmayı ve canlandırmayı estetik bir biçimde yapması ile kendini öne çıkarır. Edebiyat ve dil ilişkisi dil bilimcilerin ve edebiyatçıların üzerinde çok yoğun olarak çalıştıkları bir alandır. Dil bilimine malzeme sağlaması açısından edebiyat eserleri anlam bilimi ve karşılaştırmalı edebiyat alanında değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Son yıllarda bu konuda Türkçe ve yabancı dillerde güzel çalışmalar ortaya konmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan birisi de A. Manguel’in *Kelimeler Şehri* adlı eseridir.

Manguel, *Kelimeler Şehri* adlı eserinde “*ister birleşik, ister tekil olsun, tasarlayarak var ettiğimiz her toplum, kendini tanımlamak için kendisinin girift ve çok yönlü bir tasavvuru kadar, bir başkasıyla **karşıtlık ilişkisine***” ihtiyaç duyduğunu ileri sürer: Manguel gerek ulusüstü Avrupa Birliği, Afrika Birliği ve Arap Birliği gibi yapılanmalar ve gerekse Bask Bölgesi, Kosova, Ortadoğu’daki Şii veya Sünni topluluklar gibi daha alt etnik, dinî ve coğrafik birlikteliklerin oluşturduğu her sınırın *içeriye aldığı kadar da dışarı bıraktığını ve ulusun bu ardışık yeniden tanımlamaları, birbiriyle örtüşmek ya da kesişmek suretiyle, kümeler kuramındaki dairelerle aynı işi gördüğünü* dile getirmektedir. Bireysel ve toplumsal kimlik kavramı, uyruk ve küreselleşme tanımları arasında, yerel bağlılıklar ve seçilmiş ya da mecburi göç arasında sıkışıp kalarak dağılıp belirsizleşmiştir. (Manguel, 2009, 16)

Manguel, İrlandalı yazar Alfred Döblin’den yaptığı bir alıntıda da dilin gerçekliği canlandırmak ve anlamlandırmak için bir araç olarak kavrandığını, ayrıca geçmişimizi yeniden anlatmaktan ziyade onu temsil eden bir canlı olduğunu aktarır. Döblin’e göre dil geçmişin “*en derinlerine yuvalanarak insanlık hâlinin, önemli ya da önemsiz en temel durumlarını açığa çıkarır. Bize, aslında neden bir arada olduğumuzu öğretir. Çoğu insanî işlevimiz tektir: nefes alıp vermek, yürümek, yemek ya da uyumak için başkalarına gereksinim duymayız. Başkalarına konuşmak ve söylediklerimizin bize aksettirilmesi için muhtacız.*” (Manguel, 2009, 17)

Gerçekliği inşa eden dilin estetik kullanımı olan edebiyatın bir toplumu ve onun kimliğini dolayısıyla vatandaşlarının her birinin kimliğini tanımlamanın iki farklı yöntemi ya da kuramıyla ilgili olduğu kabul edilmektedir: “*Kuramlardan biri, yaratıcı dilin ve yaratılan gerçekliğin aslında iki ayrı epistemolojik varlık olduğunu ve ilki (şiir ya da hikâye anlatımı) bilgi ağını sezgi ve imgesel analogi dolayısıyla özenle örerken, diğerrinin (siyaset ve siyasetin iktisat ile hukuk da dâhil olmak üzere çeşitli dalları) bunu ampirik yöntemle yapmasından dolayı çok daha büyük bir pratik ve maddi değer taşıdığını*

varsayar. İkinci kuram ise her iki varlığın da (edebiyat ve siyaset) ayrılmaz biçimde iç içe olduğunu ve hikâyelerin icat edilmesiyle devletlerin kurulmasının birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu savunur.” (Manguel, 2009 22) Manguel burada üstü kapalı olarak edebiyatın devletlerin oluşumunda başat bir rol üstlendiğini savunmaktadır. Dünya coğrafyasında beliren devletlerin bir millî kimlik oluşumu için edebiyatın ve dolayısıyla dilin şekillendirici gücünden yararlandığı ileri sürülmektedir. Edebiyatın önemi burada ortaya çıkmaktadır. Edebiyat biraz da insana ait bilincin oluşmasında rol üstlenmektedir.

Bir taraftan gerçek kategorileri ele alma iddiasında olan siyaset dilinin, kimlikleri durağan tanımlamalara dönüştürerek sabitleştirdiği ve ayırım yaptığı ancak bireyleştirmeyi başaramadığı ileri sürülebilir. Diğer yandan, şiir ve hikâyeler başta olmak üzere edebî eserlerin eksiksiz ve doğru biçimde isimlendirmenin imkânsızlığını kabul eden dili, bizi müşterek ve akışkan bir insanlık kavramı altında gruplandırarak aynı zamanda bizlere kendi kendini açıklayan kimlikler verir. İlk durumda, belirli bir bayrak altında ve belirli sınırlar içinde kim olmamız gerektiğini gösteren geleneksel bir imgenin ve bir pasaportun üzerimize yapıştırdığı etiket kadar, bizim de belli bir dili, belli bir dini belli bir toprak parçasını paylaşıyor gibi görünen insanların üzerine serilen kapsayıcı örtücü bakışlar, hepimizi, hayali boylamlar ve enlemlerle örülü, gerçek dünya olduğunu varsaydığımız renkli bir haritaya hapseder. İkinci durumda ise ne etiketler, ne sınırlar, ne de sonlar vardır.

Bildirimizin teorik giriş kısmından sonra örneklendirmelere dayalı bu bölümünde gerek zaman ve gerekse bir bildiri sınırları göz önüne alınarak Doğu ve Batı edebiyatı örneklendirmesi açısından sadece birer yazar ile yetinilecektir. Bu yazarların seçiminde de birbirlerini ortaya konan yaklaşım açısından tamamlamaları nedeniyle seçilmişlerdir. Doğu edebiyatından Arap edebiyatı üzerine yapılan bir *Arap Romanında Türkler* adlı çalışmadan, Batı edebiyatında ise *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi* adlı eserler seçilmişlerdir. Her iki eserde de kendi coğrafyaları ve ulusları içinden birden çok yazarın eserleri ve dolayısıyla düşünceleri ele alınmıştır. Bildiri çerçevesinde Mısır-Arap edebiyatından Hristiyan kökenli yazar Corci Zeydan, Batı edebiyatından da Alman düşünür Wilhelm Leibniz’in Türk imgesine yaklaşımları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Arap Edebiyatında Türk İmgesi

Bildirimizin bu kısmında Şükran Fazlıoğlu’nun *Arap Romanında Türkler* başlığını taşıyan çalışmasının verilerinden yararlanılmıştır. Fazlıoğlu karşılaştırmalı edebiyat yöntemlerini kullanarak yaptığı bu çalışmasının amacını “Araplar nezdindeki modern Türk imajının tarihi köklerini tespit etmek, Arap insanının sahip olduğu Türk imajının mensup olduğu kültürel ve sosyal ta-

bakaya göre farklılık gösterme nedenlerini yakalamak, İslam medeniyetinin inşasında beraberce yer almış bu iki milletin birbirine bakışının Arap yönünü edebi sanatın bir alt dalı olan roman çerçevesinde belirlemek” olarak açıklamıştır. (Fazlıoğlu, 2006, VII)

Fazlıoğlu, bu çalışmasında da Mısırlı yedi yazarın 1784-1914 tarihleri arasında kaleme aldıkları 31 eseri incelemiştir. Eserin giriş kısmında imajın felsefi, psikolojik ve sosyolojik anlamları belirlenerek yazılı metinle ilişkisi ile yazılı ve sözlü kültürle ilişkisi incelenmiştir. Fazlıoğlu’nun bu çalışmasında, bizim üzerinde durduğumuz dilin “referans” tarafı, bir milletin yazılı birikimi ele alınarak ortaya konmuştur.

Tarihî verilere göre Araplar nezdinde ilk dönem doğrudan değil, Sasaniler üzerinden Türk-Arap tanışıklığı gerçekleşmiştir. Somut ilk ilişki Nuşirevan Dönemi’nde VI. yüzyılın ikinci yarısında, 570 yılında Yemen’in fethedilmesi sırasında Vahriz komutasındaki Sasani ordusunda bulunan Türk askerleri aracılığıyla kurulmuştur. Bu dolaylı ilişki 588 yılında Gök-Türk hakanı Baga Han’ın yaptığı savaşta Behram Çubi’nin Sasani ordusunda Arap birliklerinin bulunmasıyla sürdürülmüştür. 615 yılında Sasanilerin Bizans ordusunu yenmeleri de önemli bir olaydır. Bu savaşta Mekkeli müşrikler Mecusi Sasanileri, Müslümanlar ise ehlikıtap olan Hristiyan Ortodoks Bizans ordusunu desteklemişlerdir. Gök-Türklerle ittifak eden Bizans ordusu Sasani ordusunu yenmesiyle sonuçlanan ikinci savaş sonrası Gök-Türk hakanı Tung Yabgu (619-630) Rey ve İsfahan’ı ele geçirmiştir. Bu durum Mekkeli Müslümanlar nezdinde ehli kitap olan Bizans ordusunu destekleyen Türkler hakkında “inanç”la ilgili bir konuda **olumlu bir algı**nın oluşmasına yol açmıştır. Ancak bu süreç içinde “Arapların Türkleri **savaşçı** ve **kahraman**, bununla birlikte **vahşi** olarak tanıdıkları açıktır. İlk temasın askeri zeminde gerçekleşmesi Türkler hakkında dile getirilen düşüncelerin içeriğini bu yönde belirlemiş, özellikle Arap şairleri Türklerin savaşçılığından **hayranlıkla** karışık bir **korku** içerisinde bahsetmişlerdir.” (Fazlıoğlu, 2006,20)

Arap zihniyetinde Türk algısının oluşması ve belirginlik kazanması meydana gelen olumlu ve olumsuz ilişkiler sayesinde olmuştur. Tarih içinde Türklerin Araplarla ilk karşılaşmaları savaş alanlarında gerçekleşmiş ve Türk kelimesinin Arap zihniyetinde kazandığı anlam “**savaş** ve bu kelimenin çağrıştırdığı çerçevede” şekil kazanmıştır. İlişkinin başlangıcını oluşturan niyet, bu niyetin gerçekleştirilmesi için takip edilen yöntemler, davranış biçimleri vb. bir dizi unsur, karşılıklı olarak Türk ve Arap kelimelerinin iki milletin zihninde kazandığı anlamı belirlemiştir. Anlamın oluşmasında arka plandaki referans sistemi tarihsel süreç içerisinde şekillenmiştir.

Doğrudan ilk ilişkinin kurulmasında Arap tarafının **saldıran**, Türk tarafının ise **saldırılan** konumda bulunması unutulmamalıdır. Bu nedenle Türkler, Araplar için savaşılan bir kavimdir, bir başka ifadeyle “öteki olan”dır. Türk, Araplar için diğer bütün milletler gibi İslamiyet’in ilk dönemlerinde düşmandır. Türk tarafında Araplar için oluşan algı ise, **saldıran, topraklarına göz diken, kültürünü tahrip etmeye çalışan, çoluğunu-çocuğunu esir eden, malını mülkünü ganimet olarak ele geçiren bir yabancısıdır.** (Fazlıoğlu, 2006, 23)

Bu ilk tanışma döneminden sonra Türklerin müslüman olmasıyla ikinci şahıs olarak daha yakın bir ilişki dönemine girilmiştir. 751 yılındaki Talas Meydan Muharebesi’nden sonra Türkler arasında İslamlaşma giderek artmıştır. Bu dönemden itibaren Türkler yeni devletin saflarına katılıp hizmet etmeye başlamışlar, Türk-İslam medeniyetine dâhil olmuşlardır. Özellikle İslam ordusunun belkemiği konumuna yükselen Türkler Arap kaynaklarında “**seyf el-İslam**” (**İslamın Kılıcı**) olarak anılmaya başlamışlardır.

İslam medeniyetinin içinde yerlerini alan Türkler artık orduyu ele geçirdikten sonra ordu üzerinden devleti yönlendirmeye başlamışlardır. Arap kaynakları artık Türkleri “**Kaid el-İslam**” (**İslam’ın Temel Direği**) olarak anmaya başlamışlardır.

Üçüncü dönem ise İslam medeniyeti içinde yetişen ikinci ve üçüncü nesil Türkler emir-yönetici makamlarına gelmişlerdir. Türkler artık “**Sultan el-İslam**” olarak anılmaya başlamışlardır. Moğolların Bağdat’ı ele geçirmeleri ile Mısır’ın doğusunun Arap siyasi ve dinî hâkimiyetinin dışına çıktığı dönemden, hilafetin kaldırılmasına kadar olan dönemde Türkler yöneten-yönlendiren konumlarını korumuşlardır. (Fazlıoğlu, 2006, 38)

Fazlıoğlu, Türk imajının anlamını belirlemeye çalışırken Roland Barthes’in *Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş* adlı eserinde oluşturduğu yöntemi kullanmıştır. Bu yönteme göre ele alınan edebî eserler; roman veya hikâyeler tek bir cümle gibi düşünülerek bu cümlelerin daha üst bir cümlelerin parçası sayılmıştır. Yöntem olarak bu cümlelerin parçası olduğu üst cümlelerin bağlamına yerleştirilmesi uygulanmıştır. Fazlıoğlu’na göre üst cümle metnin yazıldığı tarih, tarihî bağlamdır. Hikâyenin “kaynağı”, “yolu”, “yol alış şekilleri”, “yönü” ve “amacı” hikâyenin yapısal bir ayrıştırmasını zorunlu kılar. Bu ayrıştırma sonucunda ortaya çıkan tablo ise bütünü maksadını kavramsal olarak ortaya koyar. (Fazlıoğlu, 2006, 189)

Fazlıoğlu’na göre Lübnan asıllı olup Mısır’a sonradan göç eden Hristiyan yazarlar çağdaşları olan Mısırlı yazarlardan farklılıklar gösterirler. Mısırlı yazarlar kendi medeniyetleri ve kültürel mirasları ile Batı ilim ve medeniyetleri arasında sosyal görünimleri açısından bir uzlaşma zemini ararlarken Mısır

dışından gelen yazarlar ise bütün emellerini Batı’ya bağlamışlardır. Mısırlı yazarların Osmanlı Türklerine bağlılıkları **vatan, millet, milliyetçilik** gibi kavramlar yazılarında görülür. Söz konusu Hristiyan yazarlar **Osmanlı’yı** yalnızca **Batı sömürüsünden kurtulmak için bir araç** olarak görmüşlerdir.

Bu çalışma için eserlerini dikkate aldığımız yazar Corci Zeydan’dır. Zeydan, kendisinden önceki yazarların ve aydınların geçmiş, şimdi ve geleceğe ilişkin ortaya koydukları bütün kavramları derleyip toparlayan bir kişidir. Zeydan eserlerinde Türk’ü tırnak içine alarak Mısırlı ve Arap okuyucu için bütüncül bir tarih tasavvuru inşa etmeye çalışır. Bu tasavvurun en belirgin özelliği ister “dost” ister “düşman olsun Türk unsuruna romanlarında elden geldiğince az yer vermektir. Bu bir anlamda görmezden gelmektir. Bu yaklaşımını Osmanlı öncesi döneme uygulayan Zeydan, Farisileri öne çıkarırken Türkleri yalnızca savaş meydanında hatırlar. Osmanlı Dönemi’ni fazla gündemde tutmak istemediğinden doğrudan ele almaz. Eğer zorunlu olarak ele alması gerekiyorsa, Sultan Abdülhamit Dönemi romanında olduğu gibi bunu **olumsuz** bir şekilde ele almaya, ortaya koymaya çalışır. Zeydan’ın bir yazar olarak “Osmanlı’yı tırnak içinde ele alma tavrı, Arap ve Mısır kültüründe Osmanlı Dönemi için dillendirilen **kayıp halka** kavramının yerleşmesinde büyük bir katkı sağlamıştır. Zeydan’ın bu tavrı bir Mısır ulusu yaratma, bu yönde bir tarih tasavvuru oluşturma çabasını çabasının göstergesidir.

Zeydan, Fransız tarihini konu edinen bir dizi romanın sahibi Aleksandre Dumas ve bu türün öncülerinden biri olan İngiliz Walter Scott’tan etkilenecek Arap ve İslam tarihinin hemen hemen bütün aşamalarını ele alan 22 roman yazmıştır. İlk tarihî romanı *el-Memlûk el-şârid* (1891) Mehmet Ali Paşa Dönemi’ni konu edinir. Bu romanda kendi tecrübelerini okuyucuya aktardığı da ileri sürülmektedir. İkinci romanı *Esîr el-mütemehhidî* (1892) 19. yüzyıl Sudan’ını konu edinir. Yazarın yaşadığı döneme bakılarak bu romana tarihî roman denmesi güç olabilir. Benzer şekilde, 20. yüzyılı konu alan *İstibdâd el-memâlik* (1893) ilk denemelerinin sonuncusudur. Bu eserinden sonra Zeydan, yazdığı romanlarda planlı olarak Arap-İslam tarihinin doğulundan Memlûklere kadar olan dönemini kronolojik sırayla okuyucuya sunmaya başlar. İlk olarak Mısır’ın İslam orduları tarafından fethini ele alan *Ermânûse el-Mısıriyye* (1896) ve Cahili’ye Dönemi’ni konu edinen *Fetat Ğassân* (1897) başladığı İslam tarihi romanları *serisini el-İnkılâb el-Usmânî*’le (1911) son verir. Genelde Zeydan’ın romanlarının hemen hepsinde ana tema ele alınan dönemlerdeki siyasi çekişmeler ve iktidar mücadeleleridir.

Kendisi de bir Hristiyan olan Zeydan’ın romanlarında dikkati çeken bir unsur ise, her fırsatta Hristiyan Arapların yerini vurgulamasıdır. Bu yaklaşımına çerçevesinde İslam, Zeydan’a göre bir din olmasının yanında Arap ulu-

sunun bir alametifarikasıdır. Zeydan, İslamiyet'i Arapları birleştiren bir unsur olarak görür. İslam tarihinin ortaya çıkış mantığını iktidar çatışması ve bu çatışma etrafında gelişen ilişkiler yumağı ile açıklamaya çalışır. Bu çerçevede Arap-Fars çatışmasına özel bir yer verir ve İslam tarihinin inşasında Farisilerin yerini çok belirgin bir şekilde ortaya koyar. İlginçtir ki aynı dönemde aktif bir şekilde İslam dünyasında dâhil olan Türklere sahnede çok fazla rol vermez.

Corci Zeydan, Mısır edebiyatındaki diğer göçmen Hristiyan yazarlar gibi, Mısır'da oluşan Türk imajına İngiliz unsurunu katmıştır. Bu unsurun en belirgin özelliği Arap tarihinde Türk'ü “**suçlu**” ve hatta “**tarihî düşman**” olarak takdim edilmesidir. Zeydan'ın eserlerinde diğer Hristiyan yazarlar gibi bu İngiliz siyasetini takip ettiği gözlenmektedir. Bu siyasetin temel niteliği “Alman asıllı filozof Leibniz'in geliştirdiği **Türkleri tarihten tasfiye etme** ana fikrine dayanan, İngilizlerin Türkleri hem siyasi hem de medeni özelliklerini olumsuzlayıp kültürel bir öge olarak tarihten silme çabası şeklinde özetlenebilir.

Zeydan'ın ilk romanlarından olan *el-Memlûk el-şarîd Esîr el-mütemehhidi* ve *İstaibdat el-memâlik* adlı eserlerinde yakın dönem Mısır tarihini konu alır ve Mehmet Ali Paşa'yla başlayan süreci Modern Mısır'ın kuruluşu olarak temellendirmeye çalışır. Bu temellendirmede Türk artık **öteki**'dir ve sürekli olarak **olumsuz** bir biçimde sunulur.

El-Memlûk el-şarîd adlı eserinde Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedilmeden önceki Memlûkleri ile Osmanlı hâkimiyeti döneminde Mısır'a hâkim olan Memlûk beylerini birbirinden ayırır. Zeydan'a göre **Osmanlı** Memlûkleri Dönemi'nde Mısır'da **fitne** ve **fesat** hâkimdir, her tarafı **yokluk** kaplamıştır. Mehmet Ali Paşa öncesinde hâkim zümre olan Memlûkler **hesapsızca öldürüyor, çalıyor**, ülkeyi **istibdatla** yönetiyorlardır. Yazar modern Mısır'ın kurucularından İbrahim Paşa'nın ağzından şöyle der: “Memlûkler **fesadın kaynağıydılar**. Onlar yok edildikten sonra ülke huzura erdi, emniyet ve refah hakim oldu.” Osmanlı Memlûklerinin bu şekilde ağır resmedilmesi Mehmet Ali Paşa'nın Mısır halkında meşruiyetini sağlama almak ve büyüklüğünü, önemini ortaya çıkarmak içindir.

Zeydan, Osmanlı öncesi Memlûkleri ile Osmanlı Dönemi Memlûklerini ayırdıktan ve Osmanlı Memlûk beylerinin katledilmesini de Osmanlı Devleti'nin üzerine yıktıktan sonra Mehmet Ali Paşa ve dönemini övmeye geçer. Onun gözünde Mehmet Ali Paşa modern Mısır'ın kurucusudur. (Fazlıoğlu 2006, 233)

Zeydan, Osmanlı'nın düşmanı benim dostumdur mantığıyla Yunan isyanına da özel bir ilgi gösterir. Bu ilgide kendisinin Hristiyan kökenli bir yazar olmasının payı da büyüktür. *El-Memlûk eş-Şarîd* adlı eserinde Yunanlıların

hürriyete tutkunluğu, Yunan isyanında Osmanlı Devleti’nin İstanbul’daki Patriğe ve Rumlara yaptığı **eziyete** dikkat çeker.

Esîr el-Mütemehhidi adlı romanında da İngiliz merkezli düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Mısır’da Urabi paşa’nın Sudan’da Mehdi’nin İngilizlere karşı isyanlarını konu alır. Zeydan ilginç bir şekilde her iki hareketi de İngilizlerin lehine yorumlar. Ona göre Mehdi ve yandaşları asidir ve İngilizler haklıdır. Yazar Sudan sorununu iki yönlü bir yaklaşımla ele alır: Bir yandan Mehdi’yi halk gözünde karalar, bir yandan da Sudan halkını aklar. Zeydan’a göre Mehdi’nin gözü Mısır tahtında, hatta İstanbul’daki hilafet makamındadır. İşte İngilizler gözü Mısır tahtında ve hilafet makamında olan ve Türklerden nefret eden bir grupla savaşılmaktadır. Bu durum Zeydan’ın gözünde İngilizlerin savaşını meşru kılar. Yazar bu noktadan itibaren eserinde kendi rolüne uygun olarak Türk’ü **düşman** ve İngiliz’i dost hâline getirdikten sonra, söylediklerini desteklemek için Türklerin Lübnan ve Şam’daki Hristiyan katliamını hatırlatır. Yazar bundan sonra **vahşet** sahnelerini alabildiğine gözler önüne serer ve bu vahşetten Türk yetkilileri sorumlu tutar. (Fazlıoğlu, 2006, 236)

Corci Zeydan’ın romanlarında Türk, artık her şeyiyle “öteki” anlamına gelir. Örnek olarak Morali paşalardan biri için şöyle der: “Türklerden olmasa da onların ahlakı üzerine yetişmiş, onların âdetlerini benimsemişti”. Görüldüğü gibi Türkler artık “**onlar**”dır ve onların ahlakları ve âdetleri **yabancı**dır. Zeydan’ın dikkat çeken bir görüşü de haremlik-selamlık uygulamasıdır. Ona göre bu âdet, diğer Mısırlı yazarlar Ali Mübarek (Alemuddin) ve Ya’kup Sarrûf’un (Fetât) romanlarında ileri sürdükleri gibi pek çok âdetin Araplara yabancılarından ve özellikle Türklerden gelmiştir. Fazlıoğlu bu durumu, **İslam ülkelerinin geri kalmışlığına neden olarak gösterilen her unsurun Türklerle yıkılması** konusundaki saplantının bir devamı gibi kabul etmektedir.

Zeydan’ın Mısır tarihini konu alan üçüncü eseri olan *İstibdad el-Memalik*’de dikkati çeken ilk unsur Mehmet Ali Paşa dönemi öncesi **Memlûk/Türk yönetiminin zulmü, mal ve can güvenliğinin sağlanamaması**, çeşitli adlarla vergilerin toplanması ile gösterilen **ağır hayat şartlarıdır**. Mehmet Ali Paşa’nın hayata geçirdiği değişikliklerden önce Mısır’daki hayatın ne kadar **kötü** olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Yazarın bu romanıyla vermek istediği ikinci mesaj ise Memlûk emiri Ali Bey’in Osmanlı’dan ayrılarak Lübnan ve Şam gibi merkezleri de içine alan bir imparatorluk kurma hayalidir. Ancak bu çabalar son anda Ali Bey’in damadı Muhammet Bey’in hilafetten yana tavır almasıyla bu hedef gerçekleşme şansı bulmaz. Zeydan’ın bu eseri ile vurgulamak istediği **bağımsız bir Mısır devletine giden yolda hilafet kurumunu ellerinde tutan Türklerin engel teşkil ettiği**dir. Ona göre dinî duygular, yer-

li Müslüman Mısırlıların düşüncesinde hilafete ve onu temsil eden halifeye karşı gelmeyi ondan kopararak bir ulus devleti kurmayı engellemektedir. Fazlıoğlu'nun tespitine göre Zeydan'ın vermek istediği birinci mesajı, Mehmet Ali Paşa hemen öncesi Mısır'da hâkim olan zümrenin Osmanlı Türkleri değil Memlûk beyleri olduğudur. Böyle bir yaklaşım Memlûklere karşı gelmenin Osmanlı Devleti'ne karşı gelmek olmayacağı, tersine Osmanlı Devleti'ne hizmet olarak kabul edileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu fikir aslında Napolyon'un Mısır seferinde Mısır halkına karşı kullandığı ana fikirdir. Daha sonra Mısırlı-Arap aydınlar Napolyon'un bu fikrini benimsemiş ve işlemişlerdir. (Fazlıoğlu, 2006, 239)

Corci Zeydan bu eserleri kaleme aldıktan sonraki dönemde telif etmeye başladığı *Armânûse el-Mısıryye* ve *Fetât Ğassan* (1897) ile başlayıp *el-Inkılap el-Usmânîye* (1911) kadar devam eden seride tarihte Mısır ulusunun oluşumunu sağlayacak bir tavır sergiler ve bu çizgide bir Arap tarih tasavvuru oluşturmaya çalışır. Zeydan yukarıda zikredilen ik eserinde Mısır'ın fethini konu alır. Bu eserle Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethiyle konuya giriş yapar ve ikinci eseri *Fetât Ğassan* ile de Mısır'ın İslam öncesi ve sonrası durumunu ele alır.

Armânûse el-Mısıryye adlı eserinde Zeydan, Mısırlılık kavramına tarihî bir kök bulmaya çalışır, bu çerçevede Mısır yerlileri için *vataniyyun* terimini kullanan yazarbu terim ile Kıbtî halkını kasteder. Mısır'ın Müslüman Araplar tarafından fethini işleyen yazar biraz daha geriye giderek İslam'ın ortaya çıkışını ve yayılışını da bu eserinde ele alır. *Fetât Ğassan* adlı eserinde de Müslüman Arapların ilk karşılaştıkları halk olarak Farisiler gösterilir ve olumsuz bir imaj içerisinde gösterilmeye çalışılır. Eserde yalnızca Kısra Enû Şırvan'ın oğlu Hürmüz'ün annesinin Tatar (Türk) hanının kızı olduğuna işaret edilir. Zeydan, *Azra Kureyş* adlı romanında Hz. Ali Dönemi olayları incelenir. Hz. Osman'ın evinde bulunan eşyalar arasında bir Türk hakanının zırhının bulunması ileriye dönük bir kurgulamadır. Romanın genel örgüsü içinde son derece önemsiz gibi görünen bu bilgi ileride inşa edilecek “**savaşçı Türk**” imajına hazırlık için araya serpiştirilmiş bir çağrışım rolü üstlenir.(Fazlıoğlu, 2006, 242)

Emevi Devletini, yıkılışını ve Abbasi Devleti'nin kuruluşunu *Ebû Müslim el-Horasanî* adlı eserinde işleyen Zeydan, romanın kurgusunu Farisilerle Araplar arasındaki iktidar savaşları üzerine şekillendirirken, Türklüğü ve Farisiliği tartışmalı olan Ebû Müslim Horasanî'yi Farisi olarak gösterir. Zeydan, Abbasi Dönemi'ni işlerken Türklere hemen hemen hiç yer vermez. Fars ülkesi “Maveraünnehir ve Horasan” denilerek Horasan ayrı tutulmuş gibi görünse de eser boyunca bu bölgede yaşayanların Farisi ve Arap oldukları söylenir ve

başka bir etnik gruptan bahsedilmez. Arap-Fars çekişmesi ortaya konulurken Türkler dönem tarihî gelişmelerinden tamamen **dışlanmış**tır.

Etnik olarak çeşitli kökenden insanların bulunduğu bu bölge tarihî gelişmeleri ele alınırken Türklerin dışarıda bırakılması bilgi eksikliğinden değil bilinçli bir tavırla, Türklere İslam tarihinin oluşum ve gelişmesinde fazla ve stratejik bir yer vermek istenmemesinden kaynaklanmaktadır. Zeydan, Abbasi hükümlerinin kuruluş ve yükselişini Farisiler ve Araplara mal etmek ve Türklerin bu büyük devletin kuruluşunda oynadıkları rolü göz ardı etmek yolunu tutmuştur.

Zeydan, yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu Mısır Arap toplumun ge-reği olarak Arap aydın ve yazarlar tarafından tartışmaya açılan Osmanlı hilafetinin meşruluğu meselelerine de bu romanında atıfta bulunur. Ona göre Türk-Arap ilişkilerinde hassas bir konu olan hilafetin Kureyşiliğini ileri sürerek, “Müslüman insanlar, Kureyşli bir insanın dışında kimseye boyun eğmezler” ifadesini kullanır. (Fazlıoğlu, 2006, 245)

El-Abbase uht el-Reşid isimli romanının sembolik tasarımı Arap ile Arap olmayanların arasındaki gerginlik özellikle Arap-Fars ilişkileri üzerinden kurgulanır. Yabancı olarak yalnızca Farisiler dikkate alınır, Hatta Horasanlı deyince Türkler **dışarıda** bırakılarak bu romanda da yalnızca Farisiler kastedilir. Romanın tarihî dönem olarak işlediği zaman diliminde Türklerin Abbasi sarayına nüfuz etmeye başladıkları bir gerçektir. Halife Harun el-Reşid’in muhafız taburunun bir kısmının Türk olduğu kabul edilmesine rağmen Zeydan, bu eserinde sadece Türk unsurunu sarayda hizmetli ve cariye veya askerî muhafız olarak gösterir. Halifenin yakınındaki askerî muhafızlar da “**sanki harp sahasındaymış gibi**” zırhlarını giymiş olarak tasvir edilirler. Burada vurgulanmak istenen yine Türklerin **savaşçı** kimliğidir. Türk unsurunu **sarayda hizmetli ve köle** olarak gösterilmesini Fazlıoğlu, Mısır’da şu an yönetimde bulunan Türklerin, belirli bir tarih kesitinde **Arapların köleleri** olduğunu çağrıştırdığını ileri sürer. (Fazlıoğlu, 2006, 247)

Zeydan *el-Emin ve el-Memun* adlı eserinde Farisi merkezli bir tarih tasavvuru şekillendirir. Dönemin batı Avrupa merkezli oryantalistlerince temsil edilen ilim anlayışına uygun olarak olumlu bir Farisi imajı çizilir. Faziletleri övülerek, Abbasi Devri’nde ilk defa ilmî çalışmaları Farisilerin ortaya koyduğu ileri sürülür. Bu tavır Türk unsurunun İslam tarihindeki yerini asgari noktaya çekmek anlayışının bir devamı olarak algılanmıştır. (Fazlıoğlu, 2006, 248)

Arûs Ferğane adlı eserinde Türklere yapılan atıflar “**şikâyet**” kalıbı içinde verilir ve **olumsuz** çağrışımlar içerir. Samerra’daki ordunun komutanı olan Afşin’in Türk asıllı olduğu bilinmesine rağmen, bu konunun üstü örtülür. Ay-

rıca Afşin romanda olumlu bir karakter olarak sunulmaz. (Fazlıoğlu, 2006, 249)

Halife Mu'tasım Dönemi'nin ele alındığı bu romanda Bağdat'a getirilen ve sonradan Samerra'ya yerleştirilen Türklerin niyetleri, dünyalık için savaşma olarak gösterilir. Halifenin bir konuşmasında Türkler, **mala eğilimleri yüzünden** ona destek oldukları şeklinde gösterilir. Bu yönleri vurgulanan Türklerin Bağdat'a getirilmeden önce Fergana'daki hâlleri **kaba, saba ve talan ehli** olarak gösterilir.

Zeydan, İslam tarihinin Abbasî Devleti'nin kuruluşuna denk düşen zaman dilimi içerisindeki Endülüs kısmını da *Abdurrahman el-Nasır* adlı romanında ele alır. Endülüs Emevi Devleti'nin kuruluşunda Bağdat'taki Türklerin yerini incelemek ve Abbasi Devleti'nde gelişen Türk nüfuzunu örnek göstererek, Endülüs halifesine iktidara Arap ve Berberilerden başka güçleri ortak etmemesini telkin eder. Yazar bu romanında Abbasi Devleti'nin yıkılışını Türklerin hâkimiyeti ele geçirmesine bağlar. Fakat Zeydan bu eserinde Türklerin iktidarı aslında Araplardan değil Farisilerden aldığını belirtmez. Bu durum ise yazarın yapısal olarak Arap-Farisi birlikteliğini içten ve faydalı bir birlik olarak gördüğünü Türkleri ise “yabancı” ve “zararlı” olarak görmeye devam ettiğini gösterir. Türk asıllı filozof Farabî'nin romanda el-Farabî el-Turkî el-Farisi olarak gösterilmesi bu durumun bir göstergesidir. Bu tutum **Türklerin bilim tarihinde yerlerinin küçümsemesinin** işaretidir.

Corci Zeydan şimdiye kadar bahsedilen romanlarıyla genel bir Arap-İslam tarihi çerçevesi çizmeye çalışmıştır. Arap-Mısır ulusu için bu genel tarih tasavvuru oluşturduktan sonra yükselen özel bir Mısır tarih perspektifi de çizmeye yönelir. Bu çizgide kaleme aldığı ilk roman Ahmet b. Tûlûn'dur. Yazarın iddiasına göre Tolunoğlu Mısır Dönemi'nde Arap Müslümanlar, Arap Hristiyanlar, Türk Müslümanlar, Kıptiler, Şiiler ve putperest kabileler gibi çeşitli insan grupları adil bir yönetimin altında aynı toprağı paylaşarak “aşk”la birbirine bağlı insani bir ortaklık içerisinde yaşamışlardır. Siyasi hâkimiyetin Arap ve Farislardan Türklerin eline geçmesi olan duyarlılığı Zeydan'ın üst seviyededir. Yazar bu iktidar değişikliği konusundaki duyarlılığını eserinde Kıpti bir papazın dilinden şu şekilde aktarır: “*Kendisi Türk olan ve ordusu Türklerden oluşan Ahmet b. Tolunoğlu Mısır'a geldiğinde Mısırdaki Müslüman Arapların kenti olan Fustat halkı onu kabul etmedi. Çünkü Araplar kendilerini devletin asıl sahibi olarak görüyorlardı. Öyleki Araplar İslam'ın ilk devirlerinde Türk, Farisi ve Arap olmayan diğer unsurları köle anlamına gelen mevalî olarak adlandırmışlardı. Mu'tasım devrinde Bağdat'ta Türk unsuru galip gelince Arapların etkisi azaldı ve devletin idaresi ellerinden çıkıp Türk, Farisi ve di-*

ğer milletlerin eline geçti. Araplar da bu milletlere öfke ve kıskançlıkla bakar oldular.” (Fazlıoğlu, 2006, 258)

Corci Zeydan Mısır toprağı çerçevesinde ortaya koyduğu bu tasvirin yanında farklılıkların ortadan kalktığı bir Mısır birliği hayali kurmaya başlar ve bunu eserlerinde yansıtır. Bu etnik varlıklarıyla Mısır yazara göre bir bütündür, ülkeyi yöneten de Ahmet b. Tolun’dur. Yazar bu gerçeğı Şîi Ebu Hasan aracılığıyla katip Astafanos’a karşı şöyle seslendirir: *Bil ki Ahmet b. Tolun Türk asıllıdır ve bu çağ Türklerin çağıdır.*

Zeydan, Tolunoğulları Dönemi’ni Arap-Mısır tarihinin merkezî bir dönemi olarak ele aldıktan sonra *Fetat Kayrevan* adlı eserinde Kuzey Afrika’da Fatimi Devleti’nin ortaya çıkışını ve Mısır İhşid Devleti ile ilişkilerini ele alır. Şia ve kollarına çok sıcak bakmayan Zeydan Mısır’daki Fatimi mirasını *Salahaddin el-Eyyubî* adlı eserinde ele alır. Bu eserde daha çok Salahaddin el-Eyyubî’nin iktidarı ele geçişi anlatılır. Fatimî Devleti’nin çökmesine neden olarak Türkler gösterilir. Bu eserde Zeydan’ın Abbasi Dönemi ile yaptığı karşılaştırmalar ve birçok Arap-İslam Devleti’nin çöküşünü Türklerle mal etme anlayışı belirgin bir şekilde gözlenir. Abbasi Devleti’nin çöküşüne neden olan Türkler, Fatimî Devleti’nin de yıkılmasına neden olmuşlardır.

Zeydan Türklerle karşı yanlı tavrını bu eserinde de sürdürür ve ağabeyinin adının Turanşah, kardeşlerinin Tuğtigin ve Bori adlarını taşıdığını bilmesine rağmen, Salahaddin el-Eyyubî’yi bir Kürt olarak tanıtır. Corci Zeydan’ın baştan beri romanlarında görülen İslam tarihini elden geldiğince “**Türklerden arındırma**” zihniyetinin ortaya çıkışı bu romanda da kendini gösterir.

Batı Edebiyatında Türk İmgesi

Türk imgesinin Batı edebiyatında kazandığı anlamı belirlemek için Onur Bilge Kula’nın *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi* adlı eserin-den yararlanılmıştır. Kula’nın bu alanda yaptığı çalışmalar bu eserle sınırlı kalmamıştır. *Alman Kültüründe Türk İmgesi* adlı iki ciltlik eseri bu alandaki Türkçe’de yapılan ilk çalışmalardandır. *Batı Edebiyatında Oryantalizm* adlı iki ciltlik eseri de bu alanda yapılmış bir başka çalışmasıdır. Ötekileştirme, yabancı düşmanlığı alanında gerek yurt içinde gerekse yurt dışında önemli çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir. Küreselleşme ile gittikçe küçüldüğü iddia edilen ve insanlar arası ilişkilerin iletişim teknolojisi ile hız kazandığı 21. yüzyılın modern dünyasında insanlığın aşmaya çalıştığı bu siyasal ve sosyal sorun üzerine farklı bilim alanlarında birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Bunların bir kısmı içinde bulunduğumuz Türk toplumunun alt etnik ve farklı sosyal-siyasal grupları arasında bütünleşmeyi ve çatışmaları ele alan çalışmaları içermektedir. Mahalle baskısı kavramı altında son bir kaç yıldır epey çalışma yapılmıştır.

Yabancı dillerde yapılan çalışmalar da konunun bilim adamları ve politikacılar üzerindeki çekiciliği nedeniyle hızla Türkçeye kazandırılmaktadır. Gil Anidjar'ın kaleme aldığı *Düşmanın Tarihi (Yahudi-Arap)*; Jurgen Habermas'ın “Öteki” Olmak, “Öteki” ile Yaşamak adlı eseri ile Richard Kearney'in *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar (Ötekiliği Yorumlamak)* adlı eserleri bu alandaki literatüre son zamanlarda katılan örneklerdendir. Bu yönde yapılan çalışmalar Batı'da oryantalizm Batı merkezli ve Avrupa merkezli bir tavır sergilenerek yapılmaktadır. Margaret Meserve ise Kuzey'den Avrupa kapılarına dayanan Hunlarla birlikte Avrupa tarihinde görünmeye başlayan Türk unsurunu tarihî metinlere dayanarak *Türk* adlı eserinde değerlendirmeye alır. Edward Said'in bir doğulu olarak bu yaklaşımı ele aldığı *Oryantalizm* ve Samir Amin'in *Avrupa Merkezilik* adlı eserleri bu yaklaşımı ele alan eserlerdendir. Yasemin İnceoğlu'nun derlediği *Nefret Söylemi ve/veya Nefret Suçları* adlı eserde konuyu siyasal, hukuki ve sosyal yaklaşımlarla ele alan makaleler yer almaktadır.

Bu çerçevede yaklaşacak olursak, Doğu toplumlarının ve özelde de Türk toplumunun Batı ile temas ve ilişkisi her iki taraftan bilim adamlarının her zaman dikkatini çekmeyi başarmıştır. Batı'da aydınlanma sonucu Batı toplumlarının ulaştığı teknolojik üstünlük, Batı'nın Doğu'yu sömürgeleştirmesine, dünyanın bu bölgesinin geri kalmasına ve bilimsel-teknolojik yarıştan büyük ölçüde kopmasına yol açmıştır. Sömürgeciliğin yol açtığı sonuçlardan birisi de bilim ve teknoloji alanında geri kalan Doğu toplumları sorunlarını çözme anlamında “akılcılaşıma” konusunda Batı'nın gerisinde kalması olmuştur. Bu durum, Batı'nın Doğu'yu kendi yaşam tarzı ve çıkarları açısından oluşturmaması, anlamlandırması veya kurgulamasına ortam hazırlamıştır. Onur Bilge Kula böylece Batı'nın Doğu'yu nasıl olması gerektiğini belirlemeye ve Doğu'yu temsil etme hakkını kendinde görmeye başladığını ileri sürer.

Kula'nın tespitlerine göre Avrupa'nın önde gelen felsefe, edebiyat bilim adamları Avrupalıları Doğululardan ve zencilerden üstün görürler. Avrupalıların üstünlüğü en genel anlamıyla “Avrupalı aklın üstünlüğü”nden kaynaklanmaktadır. Batılı düşünürler Avrupa merkezli düşüncenin ışığında Avrupalı aklın üstünlüğü bağlamında Avrupa devletlerinin birleşmesini ve bu birleşmenin dünya cumhuriyetine dönüşmesini felsefileştirmişlerdir. Bu yaklaşım 20. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası birlikteliklerin kapısını aralayarak sömürgeciliğin yeni yüzüyle devamı konusunda Avrupalılara felsefî bir gerekçe sunmaktadır.

Lübnan kökenli düşünür Edward Said ünlü eseri *Oryantalizm* ile bu yöndeki Batılı düşünürlerin görüş ve davranışlarını eleştiri süzgecinden geçirerek ele almıştır. Said'e göre “*Doğu hakkında yazan herkes, Doğu'ya karşı kendi-*

sini konumlandırmak zorundadır. Herkes bu konumlanmayı metnine içkinleştirir ve üstlendiği şeyi anlatan bir sesi kapsar. Yazar her kişi biçimlendirdiği bir tür yapıyı, metninde dolaşan imgeleri, konuları ve motifleri/izlekleri üstlenir. Bütün bunlar bir araya gelerek okuyucuya seslenen, Doğu’yu içeren ve sonunda onu temsil eden ve Doğu adına konuşan keyfi tarzlara dönüşür.

Oryantalizm, mekansal dışarıdalık üzerine kuruludur; oryantalistin, yazarının veya bilimcinin Doğu’yu konuşturması, betimlemesi, onun gizemini Batı’ya açıklaması gerçeği üzerine kuruludur... Oryanlatist söylediği veya yazdığı şeylerle Doğu’nun dışında olduğunu göstermek ister. Söz konusu mekansal dışarıdalığın temel ürünü temsil etmedir.... Doğu çok uzak bir şeydir, çoğunlukla az bilinen figürlere aktarılmış tehlikeli ötekiliktir. Batı kendisini temsil edemeyen zavallı Doğu’yu temsil etmek zorundadır.” (Kula, 2010, 2)

Oryantalizmin konu edindiği coğrafik alan sadece “Batı’nın yakın komşusu değil aynı zamanda Avrupa’nın en geniş, en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge ve uygarlığının ve dillerinin temelidir. Bu alan aynı zamanda Avrupa’nın kültürel rakibi, ilhamını yine Avrupa’dan alan büyük bir karşıttır.” (Said, 1982, s. 14) Burada dikkat edilmesi gerek husus Batı’nın özellikle Avrupa’nın bir kültürel rakip ve karşıt olarak görmesi onu tanımlamaya belirlemeye çalışmasıdır.

Said Avrupa’nın 18. yüzyıl önceki kültürel ve sosyal yapısını da düşünerek Doğu hakkında ortaya konulan gerek sözlü gerekse yazılı edimi bir edebiyat tavrı olarak algılamaktadır. Ona göre oryantalist başlangıçta hitabet ile birlikte düşünülmelidir. Konuya bu şekilde yaklaşılmazsa “Avrupa kültürünün Doğu’yu yönetmek, hatta yeniden canlandırmak, siyaset, sosyoloji, askerlik, ideoloji, bilim ve hayal gücü alanlarında ona yön vermek için kullanıldığı ileri ölçülerde sistemleştirilmiş bir disiplini fark etmek imkânsızdır.” (Said, 1982, 17)

Batı’nın Doğu’yu özellikle de bildiri sınırları içinde aldığımız Türk kavramının tanımlanması aynı zamanda Avrupa’nın bütünlüğünü, homojenleşmesini sağlamıştır. Bu durum gerek Hristiyanların arasındaki birlikteliği artırmak gerekse ülkeler çapında etnik bütünlüğü sağlamak konusunda da geçerlidir. Said de bu konuya vurgu yapar: “Avrupa sadece şekli olarak ele aldığı alçaltılmış ve saptırılmış bir doğu kavramı ile kendi kültürünü belirlemiş ve güçlendirmiştir.” (Said, 1982, 17)

Batı düşüncesi ve edebiyatı içinde bu yönde birçok yazar ve düşünür görüşünü eserleri içinde toplayan Kula, hem genel olarak oryantalizmin hem de Avrupa’da oluşan Türk imgesinin fotoğrafını Türk okuyucusunun önüne koymuştur. *Batı Edebiyatında Oryantalizm* adlı iki ciltlik eserinde Kula, Batı felsefesinin kurucuları olan G. Wilhelm Leibniz, İmmanuel Kant, J. Gottfried

Herder, G. W. Friedrich Hegel, Karl Maarx, Friedrich Engels ve Friedrich Nietzsche gibi yazarların görüşlerini ortaya koymutşru. Söz konusu eserde ayrıca mektup ve seyahatnameler ile tiyatro oyunlarında Doğu-Türk imgesi ve oryantalist izler “ötekileştirme” fonksiyonu açısından irdelenmiştir. Kula’nın kaleme aldığı *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk imgesi* adlı eserinde yukarıda sözü edilen Batılı filozofların görüşleri derinlemesine incelenerek ortaya konmaya çalışılmıştır.

Biz bu kısa bildiri çerçevesinde sadece erken dönem aydınlanma felsefesinin önde gelen düşünürü Wilhelm Leibniz’in görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Leibniz klasik Alman felsefesini, klasik dönem edebiyatını derinden etkileyen bir filozoftur.

Leibniz filozof, matematikçi, fizikçi, tarihçi, politikacı, kütüphaneci ve bir teolog olarak kendisinden sonra gelen Avrupalı düşünürleri derinden etkilemiştir. Bu ünlü Alman düşünür Avrupa merkezci düşüncenin oluşmasında oryantalist bir yaklaşımla Türk ve İslam konularıyla da ilgilenmiş, özellikle Türklerin medeniyet tarihindeki yerlerini görmezden gelerek, küçümseyerek felsefe, edebiyat ve politika gibi alanlarda kendisinden sonra gelenler üzerinde derin etki bırakmıştır.

Hristiyanlığın yaygınlaşması ve yerleşmesi konularını işlediği temel felsefi eseri olan *Theodizie* adlı eserinde, İslam peygamberinin doğal Tanrı öğretisinin değişmez ilkelerinden sapmadığını söyleyerek yaşadığı dönemde Hristiyan dünyasında yaygın olan İslam karşıtı görüşlerden ayrılır. Söz konusu eserinin bir başka bölümünde Kutsal kitabın inanılrlığının aklın önünde meşrulaştırılması gerektiğini ileri sürer. Leibniz, sahte dinlerde olmayan özelliğin Hristiyanlıkta olduğunu belirterek Zerdüşt’ün, Brahmanın, Somono-Kodom ve Muhammet’in, Musa ve İsa gibi güvenilir olması gerektiğini ileri sürer. Leibniz bu cümleleriyle dine karşı akli temel almasının yanı sıra Müslümanlığı sahte olarak nitelendirir. Birbiriyle çelişen bu iki tutum göz önüne alındığında İslam konusunda nesnel yaklaşımla, önyargı arasında gidip geldiği sonucuna varılabilir.

Leibniz, Hz. Muhammet’i “fatum Mahometanum” (Muhammet yazgıcılığı/kaderciliği) nitelemesiyle değerlendirir. Düşünür söz konusu yaklaşımını “gerekliliğe ilişkin yanlış anlayış, hayatla ilgili uygulama ve tavırlarda Türk türü yazgı anlayışına yol açar” biçiminde değerlendirir. “Muhammet yazgıcılığı” ve Türk türü yazgı anlayışını anlam içeriği bakımından özdeş sayan Leibniz, konuya ilişkin değerlendirmesini şöyle sürdürür: “Söylendiğine göre Türkler bu anlayışlarının bir sonucu olarak **tehlikelerden sakınmazlar**, öyle ki veba salgınının olduğu yerden bile uzaklaşma gereksinimi duymazlar. Dü-

şünür, Hristiyanların büyük bir bölümünün bilinçsiz de olsa eylemlerine Türk yazgıcı anlayışını kattıklarını dile getirir. (Kula, 2010, 11)

Leibniz, Türk yazgıcılığı kavramının akli dışlamasına karşın **cesareti ve kararlılığı** artırdığını da kabul eder. Orta Çağ ve onu izleyen dönemlerde Osmanlıların Balkanlardaki egemenlik alanlarını genişletmek için yürüttükleri savaşlardaki kahramanlıkları ve ülkülerinin arkasında bu **kararlılık ve cesaret** yattığını ileri sürer.

Her şeyin önceden belirlendiği, dolayısıyla olgu ve olayları değiştirmenin mümkün olmadığı anlayışına dayanan yazgıcılık anlayışının Türklerin **cesaret ve kararlılığını artırdığı** görüşü Hristiyan dünyasının ortak belleğine büyük ölçüde yerleşmiş olan bu ön kabule dayanmaktadır. Leibniz’in “fatum Mahometanizm” kavramıyla anlatmaya çalıştığı şey “akla ters, körü körüne bir yazgıcılık” anlayışdır. Leibniz Fransız düşünür Bayle ile girdiği polemiklerde aynı kavramın bir başka anlatımı olan “Muhammet türü ön belirlenmişlik” anlayışını da bu bağlamda dile getirmiştir. Ona göre Türkler de diğer Müslümanlar gibi her şeyin Tanrı tarafından önceden belirlendiğine mutlak olarak inanırlar. Türkler böyle mutlak bir inanca dayanan yazgı anlayışı nedeniyle **iyi ile kötü eylem arasında herhangi bir ayırım yapamazlar**. Böyle bir ayırımı yapamayanlar, **felsefi anlamda moral değerler üretemezler, var olan ahlak değerlerini felsefi anlamda sorgulayamazlar**. (Kula, 2010, 13)

Türkler Leibniz’in çıkarımı uyarınca **olayları neden-sonuç bağlantısı içerisinde düşünmekten çok yazılanın başa geleceği ön kabulünden yola çıkarlar**. Böylece de **olgu ve olayları aklın süzgecinden geçirme ve sorunları akıl yoluyla belirleme ve çözüme yeteneği geliştiremezler**.

Leibniz, yanlış akıl olarak anlamlandığı “sofisma”nın insanları kolayca güdümlmek ve onlara istenileni yaptırtmak ve “bir tehlikeye gözü kara bir şekilde atılmalarını sağlamak” amacıyla kullanılabileceğine de dikkat çeker. Özellikle **Türk askerlerinin sağlarını sollarını düşünmeden kendilerini tehlikeye attıklarını** öne sürerek, “bu tutumda söz konusu yanlış akıldan çok uyuşturucunun da payı yüksektir” diyerek Türklerin **uyuşturucu gibi bir alışkanlıkla savaş meydanlarında gözüpeklik** yaptıklarını ima eder. Türklerin kararlılığı günümüzde kendisini yalanlarla cezalandırmakta olduğu ifade eder. Leibniz’in bu saptamasıyla vermek istediği ileti açıktır: “Müslüman Türklerin akıl karşıtı yazgı anlayışı, sorgulama ve akıl yürütme yeteneğinin gelişmesini önleyerek bir yandan akılla açıklanamaz gözü peklige ya da kararlılığa, öbür yanda da öz cezalandırma ortamı hazırlamaktadır. (Kula, 2010, 17)

Kula’nın tespitlerine göre Leibniz, söz konusu yazgı anlayışını “Muhammet türü ön belirlenmişlik” olarak, *Theodizee*’nin üçüncü bölümünde de “**Türk türü yazgıcılık**” olarak adlandırır. “Gereklilik ve rastlantısallık” konu-

sunda yürütülen tartışmaları ele alarak iki kavram arasındaki ayrımı kavrayamayanların tavrını “Türk türü yazgıcılıktan ayrı bir özelliği olmayan sofizmin gülünç yanılığı” olarak nitelendirir. (Kula, 2010, 18)

İnsanlar kötü işler yaparken ya da günah işlerken de “gereklilik yahut zorunluluk” güdüsüyle ya da dayatmasıyla davranmazlar. Özgür istençleriyle davranırlar. Özgürlük, gereklik ve zorlamadan bağımsızdır. Bu çerçeveden yaklaşacak olursak Leibniz’in anlatımına göre “**Türkler nedenlerle ilgilenmezler**”. Buna karşın Hristiyanlar ve bütün öbür kavrayışlılar sonucu nedenden türetirler. Leibniz bu saptamalarıyla insan aklını ve istencini bir üst güce bağımlılaştıran anlayışa karşı çıkarak, eleştirel düşüncenin gelişmesine ve aklın özgürleşmesine katkıda bulunmuştur. Leibniz “**nedenlerle ilgilenmeyen insanlar**” olarak nitelendirdiği Türkleri “kavrayışlılardan”, “akıl yürütenlerden, nedenleri anlamaya çalışanlardan” ayırmaya çalışmıştır. Bir başka deyişle Türkleri “**kavrayışsız**” olarak tanımlamış, anlamlandırmıştır.

Türk milleti olarak başka milletlerle temas alanlarında, sosyal, kültürel ve ekonomik değişim konularında kendimizi nasıl gösteriyorsak bu şekilde tanımlandığımız ortadadır. Temas ettiğimiz başka milletler, bizim millî hususiyetlerimize ayna tutmaktadırlar. Önemli olan Türk milleti olarak sosyal, ekonomik, kültürel bütün insani konularda yaratıcılığımızı ortaya koyacak estetik duygusu gelişmiş, karşılaştığı sorunlara akılcı çözümlere üretebilen bir insan tipi yetiştirmek olmalıdır. Bu yöndeki millî bir yaklaşım bize tutulan aynada oluşacak görüntümüzün de olumlu olmasını sağlayacaktır.

Tarihte ve günümüze bu ayna diğer milletlerin edebiyatları ve zihinsel referanslarıdır. Bu tür bir tespit için temas ettiğimiz milletlerin edebiyatlarının karşılaştırmalı edebiyat ve dil bilimi yöntemleriyle bu amaçla incelenmesi bir zorunluluktur.

Şimdi bildirimizin başına aldığımız atasözümüzün ikinci kısmını bu çerçevede düşünerek yorumlayabiliriz.

“Lafa bakılmaz.

Şahsın görünür rütbe-i aklın eserinde”

Türk milletinin başka milletlerin tuttuğu edebiyat aynasında beliren görüntüsü, bir başka ifadeyle “Türk” kelimesinin kazandığı anlam, ancak akıl kullanılarak ortaya konulacak estetik içerikli yaratıcılıkta şekillenecektir.

KAYNAKLAR

- Alberto MANGUEL, *Kelimeler Şehri*, Yapı Kredi yay., İstanbul 2009, 135 s.
- Doğan AKSAN, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türk Anlambilimi*, Engin Yay., Ankara 1999, 232 s.
- Edward SAID, *Oryantalizm*, İstanbul 1982, 528 s.
- Frank Robert PALMER, *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Kitabiyat, Ankara 2001, 196 s.
- John CONDON, *Kelimelerin Büyülü Dünyası -Anlambilim ve İletişim-*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 187 s.
- John WILSON, *Dil, Anlam ve Doğruluk*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, 117 s.
- Jurgen HABERMAS, “Öteki” Olmak, “Öteki”yle Yaşamak, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2002, 235 s.
- Margaret MESERVE, *Türk*, April Yay., İstanbul 2011.
- Onur Bilge KULA, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, 548 s.
- Onur Bilge KULA, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I-II*, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, 712 s. -7.. s.
- Pierre GIRAUD, *Anlambilim*, Gelişim Yay., İstanbul 1975, 146 s.
- Şükran FAZLIOĞLU, *Arap Romanında Türkler*, Küre Yayınları, İstanbul 2006, 316 s.

TANRI KELİMESİ ÜZERİNE

Mesut ŞEN*

1. Tanrı, *teñri* şekliyle dilimizin Kök Türkçe devresinde en sık kullanılan kelimelerden biridir. 1893 yılında Kök Türk harflerini çözen Vilhelm Thomsen'in ilk bulduğu kelime de metinlerde çok sık geçmesinden dolayı *teñri* kelimesi olmuştur (Thomsen 2002, 14).

Teñri kelimesi Kök Türkçe devresinde hem 'Tanrı' hem de 'gök' anlamlarına gelmektedir: *T(e)ñri ança temiş* "Tanrı şöyle demiş." (T 2) *T(e)ñri Umay ıduğ yer sub basa berti erinç* "Tanrı Umay mukaddes yer su yardımcı oldular tabii." (T 38) *T(e)ñri yarlıkazu* "Tanrı bağışlasın." (KT-D: 29) *Üze t(e)ñri asra yağız yer kılınukda...* "Üste gök ve altta yer yaratıldığında..." (KT-D: 1) Kök Türklerde *teñri* kelimesi, kitabe metinlerinde tesadüf edilmemekle birlikte, özel isim olarak da kullanılmaktadır. Çin kaynaklarında *Teng-li* şeklinde geçen ve Türkçe karşılığı *Teñri* olan kelimenin Bilge Kagan'ın ikinci oğlunun adı olduğunu biliyoruz. Kitabeler bize, *teñri* kelimesinin veya içinde *teñri* kelimesinin geçtiği bazı ibarelerin özel isimlerin önünde niteleyici bir unsur yani unvan olarak kullanıldığını da göstermektedir: *T(e)ñri teg T(e)ñri yaratmış Türk Bilge Kagan* 'Tanrı gibi, Tanrı yaratmış Türk Bilge Kagan' (BK-D: 1), *T(e)ñri teg T(e)ñride bolmış Türk Bilge Kagan* 'Tanrı gibi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kagan' (KT-G: 1), *T(e)ñri Bilge Kagan* 'Tanrı (gibi) Bilge Kagan' (On 11) gibi. Bunlardan *T(e)ñri teg T(e)ñri yaratmış Türk Bilge Kagan* ile *T(e)ñri teg T(e)ñride bolmış Türk Bilge Kagan* ibarelerinde geçen *teñri* kelimelerine araştırmacılar tarafından farklı farklı anlamlar verilmektedir. İbarelerde geçen her iki *teñri* kelimesine bazıları 'gök', bazıları da 'Tanrı' manasını vermektedir. Bunun yanında bazıları birinci, bazıları da ikinci sırada geçen *teñri* kelimelerine 'gök' manasını uygun görmektedir. Bazı araştırmacılar da *T(e)ñri teg T(e)ñri yaratmış Türk Bilge Kagan* ibaresindeki ikinci *teñri* kelimesine 'gök' manasını verirken *T(e)ñri teg T(e)ñride bolmış Türk Bilge Kagan* ibaresindeki ikinci *teñri* kelimesini ise 'Tanrı' kelimesi ile karşılamaktadır.¹ Bize

* Mesut Şen, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi

¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. (Barutçu Özönder 1995, 89-100; Şen 2010, 251-260)

göre her iki ibare de benzer niteleyici unsurlar oldukları için aynı anlam ilişkisi içinde olmalıdır. Yani her iki ibarenin birinci ve ikinci sırasında bulunan *teñri* kelimelerinin aynı anlamda kullanılmış olmaları gerekir. Biz söz konusu ibarelerde geçen bütün *teñri* kelimelerinin ‘Tanrı’ anlamında kullanıldıklarını düşünürüz. Buna göre birinci ibarenin bugünkü Türkçe ile tam karşılığı ‘Tanrı’nın Tanrı gibi yarattığı Türk Bilge Kagan’ olmalıdır. Zira bu ibare ile Bilge Kagan’a mukaddes, daha doğrusu ilahi bir kişilik izafe edilmek istenmektedir. *T(e)ñri teg T(e)ñride bolmuş* niteleyici unsuruna da Talât Tekin’in çevirdiği şekilde, yani ‘Tanrı gibi Tanrı’dan olmuş’ manası verilmelidir. Yine *T(e)ñri Bilge Kağan* da bu çerçevede ‘Tanrı (gibi) Bilge Kagan, Tanrıya benzer Bilge Kagan, İlâhî Bilge Kagan’ anlamına gelen bir ibaredir. Kök Türk metinlerinde geçen bu gibi unsurlar Türklerde kağanlığın doğrudan Tanrı tarafından verildiğini ifade etmek maksadıyla kullanılmaktadır. Tanrı kendi kâtından Tanrı’ya benzer şekilde yarattığı kişileri Türk milletinin üstüne, onları idare etsin diye, kağan olarak göndermektedir. Bu sebeple kağanlar mukaddes ve ilâhî kişilerdir (Esin 2001, 59-62; Ögel 2001, 593-610). Kağanlara Tanrıya itaat eder gibi itaat edilmelidir. Öldürülmeleri gerektiğinde bile mukaddes kişiliklerine hürmeten kanları akıtılmamalıdır. Şu hâlde Kök Türklerde Tanrı, seçtiği kağanlarla Türklerin adı sanı yok olmasın diye onları koruyup gözetken Türklerle mahsus bir Tanrıdır. Kısacası Kök Türklerin inandığı Tanrı bir Türk Tanrısıdır (KT-D:10-11).

Uygur metinlerinde de *teñri* kelimesi hem ‘Tanrı’ hem de ‘gök’ manasında hemen her metinde pek çok defa geçmektedir: *T(e)ñri Burhan* ‘Tanrı Buda’ (Hüen-ts V 16/26), *t(e)ñrili yirli* ‘yer ve gök’ (Hüen-ts VI 40/18). Kelime kitabelerde olduğu gibi yazma metinlerde de özel ismin önünde niteleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır: *T(e)ñri T(a)vgaç Han* ‘Tanrı (gibi) Tavgaç Han’ (Hüen-ts VI 1/20). Eski Türkçede *kök teñri* tabiri sadece ‘gökyüzü’ manasına gelmektedir: *kök t(e)ñrike yoklağay* ‘gökyüzüne çıkacak’ (İKP LVII-2-3). Ancak 13. yüzyılda Uygur harfleriyle yazılmış *Oguz Kagan* destanında *kök teñri* kelimesinin ilk kez ‘Tanrı’ anlamında kullanıldığını görmekteyiz: *Oşol kız andağ körüglüg érdi kim külse Kök Teñri küle turur, ıglasa Kök Teñri ıgla-ya turur.* “O kız o kadar güzeldi ki gülse Gök Tanrı gülüyor, ağlasa Gök Tanrı ağlıyor.” (OK 59-62). 15. yüzyılda Anadolu’da Osmanlı Türkçesiyle yazılmış *Enisü’l-celis* adlı bir siyasetnamede de Gök Tanrısı tabirinin kullanıldığı Azmi Bilgin tarafından tespit edilmiştir (Bilgin 2007, 192-197). Çince ‘gök’ manasına gelen *t’ien* kelimesi ‘tanrı’ kavramını da ihtiva etmektedir (Ögel 1995, 147). Emel Esin’e göre Türklerin ‘tanrı’ kavramı da Çinlilerinkine tamamen benzemektedir. Yine Çinliler gök tanrısını aynı zamanda bir hükümdar olarak görmektedirler. Kök Türklerin Tanrı için *Teñriken* (< *Teñri kan* ‘Hükümdar

Tanrı')² (On 5-8) unvanını kullanmaları da onun hükümdar gibi algılanmasından dolayıdır (Esin 1978, 88; Esin 2001, 59).

2. Tanrı kelimesinin menşesi üzerinde birkaç görüş bulunmaktadır. Bir görüş Kök Türkçedeki *teñri* kelimesinin menşesini Altay dil birliğine dayandırmaktadır. Buna göre Altayca olduğunu farz ettiği **t'añgiri* kelimesinin 'yemin' ve 'Tanrı' anlamlarına geldiğini iddia etmekte ve söz konusu kelimeyi Moğolcada 'yemin, ant' anlamına gelen *tañarag ~ tañarig* (Lessing vd. 1995, 776-777), Mançucada 'yemin etmek' manasındaki *tancura-* ve Japoncada yine 'yemin etmek' demek olan *çigir-* (< O.Jpn. *tigir-* < E.Jpn *tig(j)ir-*) kelimeleriyle ilişkilendirmektedir (Starostin vd. 2003, 1402). Ancak Moğol, Japon ve Mançu dillerinde 'yemin' veya 'yemin etmek' manasıyla geçen söz konusu kelimelerle Eski Türkçe *teñri* kelimesi arasında bağ kurmak bizce mümkün görülmemektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri 'yemin' anlamı ile Eski Türkçede geçen 'gök' ve 'Tanrı' anlamları arasında semantik bir bağ kurmanın güçlüğüdür. Ayrıca Umumi Türkçede kelimenin 'yemin' anlamında hiçbir örneği bulunmamaktadır. Yine Moğolcada 'Tanrı' anlamına gelen *teñgeri*, *teñri* kelimelerinin Türkçeden geçmiş *teñri* kelimesinin varyantları olduğu bilinmektedir. Nitekim bu yüzden olsa gerek eserde 'Tanrı' manasındaki Moğolca kelimelere atıfta bulunulmamıştır. 20. yüzyıl başlarının ünlü Altayisti G. J. Ramstedt, Türkçe *teñri*, Moğolca *teñri* ve Korece *thyen-ri* kelimelerinin kökenini Çince 'gök kanunu' anlamına gelen *ti'en-li* kelimesine dayandırmaktadır (Räsänen 1969, 474a). Bir diğer görüşün sahibi olan B. Munkacsi *teñri* kelimesinin kökeninin Sümerce 'Tanrı' manasındaki *Dingir* kelimesinden geldiğini ileri sürmektedir. A. Vambery de kelimeyi Türkçe *tañ* 'tan, fecr' kelimesiyle ilişkilendirmektedir (Doerfer 1965 2: 584-585). Şüphesiz başka fikirler de ileri sürmek mümkündür. Bilhassa kelimenin 'gök' anlamı yuvarlak kavramını çağrıştırdığı için *teñri* kelimesinin kökenini 'döndürmek' manasında olduğu düşünülen bir **teñir-* fiiline dayandırmak da söz konusu olabilir. Aynı şekilde Eski Türkçe devresinden beri dilimizde bulunan *tegirmen* 'değirmen' (TT VI 86), *tegirme ~ tegirmi* 'değirmi' (AY 96/4) ve *tegre* 'çevre, etraf' (T 8) kelimelerini **tegir-* < **teñir-* fiilinin türevleri olarak görmek ihtimal dâhilindedir (Clauson 1972, 485-487). Talât Tekin de *teñri* kelimesinin **teñir-* fiilinden *-i* fiil den isim yapma eki ile türetilmiş bir isim olabileceğini ifade etmektedir. Tekin, kelime ortasında *-ñr-* ünsüz öbeğinin yan yana bulunmasından dolayı Türkçe olamayacağını iddia eden Doerfer'e Kâşgarî'deki *çıñra-* 'çınlamak',

² *Teñriken*, *teñri* kelimesine *+ken* eki getirilerek türetilmiş, 'semavi, ilahi' manasına gelen bir kelimedir (Clauson 1972, 525a; Erdal 1991, 1: 76-77). Şu hâlde *teñriken* kelimesinin *қан ~ han* kelimesiyle bir ilgisi yoktur. Ancak Uygur Türkçesinde 'tanrı (gibi) han, ilahi han' anlamında *teñri han* tabiri bulunmaktadır: *bu barça t(e)ñri hanımız kutı...* 'bu bütün ilahi hanımız kutu...' (Hüen-ts VI 40/20)

kıñrak ‘satır’, *öñre* ‘önde, doğuda’ örnekleriyle itiraz etmektedir (Tekin 1993, 10-12).

3. *Teñri* kelimesi gerek Kök Türk ve gerekse gördüğümüz Uygur harfli metinlerde kök hecede bulunan *e* ünlüsü gösterilmeden *tñri* şeklinde yazılmaktadır. Kök Türk imlasında kök hecede *a* ve *e* geniş ünlülerinin umumiyetle yazılmadığı bilinen bir husustur. Bu sebeple Kök Türk metinlerinde *teñri* kelimesinin *tñri* şeklinde yazılması normaldir. Ancak Uygur Türkçesi için böyle bir kuraldan bahsetmek mümkün değildir. Biz söz konusu hususiyetin *teñri* kelimesinin Eski Türkçede çok fazla kullanılan bir kelime olmasından dolayı Kök Türkçedeki imlanın Uygur Türkçesine de aynen sirayet etmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

4. *Teñri* kelimesi Eski Türkçedeki ‘gök’ anlamını Orta Türkçe devresinden itibaren kaybetmeye başlamıştır. Nitekim dönemin eserlerinde *teñri* kelimesi ‘gök’ anlamıyla sadece Kâşgarî’de bir defa karşımıza çıkmaktadır. Hakaniye Türkçesinden sonraki tarihî şivelerde yani 13. yüzyıldan itibaren başlayan yazılı metinlerde ise *teñri* kelimesi artık sadece ‘Tanrı’ anlamında kullanılan bir kelime olarak görülmektedir. Dilimizde bazı damak ünsüzlerinin hem kalın hem de ince şekillerinin olmasından dolayı *teñri* kelimesi de bu yüzyıldan itibaren yazılı metinlerde, damak *ñ*’sinin kalın sıradaki varyantının tesir altında Doğu Türkçesinde nadiren, Batı Türkçesinde ise tamamen kalın sıralı bir kelime hâline de dönüşmüştür: Hak. *tañrı*, *teñri*; Har. *tañrı*, *teñri*; Kıp. *teñri*, *teñeri* (CC), *tañrı*, *tagrı*, *tégri*; Osm. *tañrı*; Çağ. *téñri*. Günümüzde de Müslümanlığı kabul etmiş Türklerde *teñri* kelimesi, bizim tespitimize göre Karaçay-Balkar Türkçesi dışında, bütün varyantları ile sadece ‘Tanrı, Allah’ manasında kullanılmaktadır: T.T. *Tanrı*, Azr. *Tanrı*, Tkm. *Tañrı*, Krm. *Tañrı*, Kar. *Teñir*, Özb. *Täñri*, Y.Uyg. *Teñri*, Kum. *Teñiri*, Tat. *Teñre*, Başk. *Teñre*, K.Klp. *Teñir*, Kzk. *Teñri*, Kır. *Teñir*. Karaçay-Balkar Türkçesinde *teyri* şeklinde geçen kelime hem ‘Tanrı’, hem de ‘gökyüzü’ manasına gelmektedir (Tavkul 2000, 394). Müslümanlığı kabul etmemiş ve 13. yüzyıldan itibaren umumi Türklerin kültür dünyasından kopmuş Türklerde ise *teñri* kelimesinin kayda değer şekilde ‘gök’ anlamının muhafaza edildiği, buna mukabil ‘Tanrı’ anlamının ise çoklukla unutulduğu görülmektedir:

Müslüman olmayan Türkler	‘Gök’ anlamına gelen kelime	‘Tanrı’ anlamına gelen kelime
Sarı Uygurlar (S.Uyg.)	<i>teñer</i>	<i>Kuday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Altay Türkleri (Alt.)	<i>teñeri</i>	<i>Teñeri</i> , <i>Kuday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Teleüt Türkleri (Tel.)	<i>teñere</i>	<i>Kuday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Hakas Türkleri (Hks.)	<i>tigir</i>	<i>Huday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>

Şor Türkleri (Şor.)	<i>tegrî</i>	<i>Kuday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Sagay Türkleri (Sag.)	<i>teñir</i>	<i>Kuday</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Tofa Türkleri (Tof.)	<i>de:re</i>	<i>Burgan</i> < Far. <i>Ḥudā</i>
Tuva Türkleri (Tuv.)	<i>de:r</i>	<i>Burgan</i> < E.T. <i>Burқан</i>
Yakut Türkleri (Yak.)	<i>tañara</i>	<i>Tañara</i>
Çuvaş Türkleri (Çuv.)	<i>pěłēt</i> < E.T. <i>bulut</i>	<i>Tură</i>

Tabloda görüldüğü üzere Eski Türkçedeki *teñri* kelimesi ve onun ‘gök’ anlamı, Müslüman olmayan Türkler arasında çeşitli varyantlarıyla umumiyetle muhafaza edilmektedir. Çuvaşça bugün Türkçenin en uzak lehçesi olarak görünmekle birlikte Çuvaşlar 13. yüzyılda İslam dininin kültür dünyası içinde idiler. Nitekim 13-14. yüzyıllarda 90 civarındaki mezar taşında geçen Arap harfli Bulgarca metinler bu kültürün yadigârlarındandır. Biz *Tură* kelimesinin ‘Tanrı’ anlamını korumasının sebebinin bu etkiden kaynaklandığını düşünüyoruz.

Yukarıda *teñri* kelimesindeki ‘gök’ anlamının umumi Türk dilinin Orta Türkçe devresinden itibaren unutulmaya başlandığını ifade etmiştik. Kelime bu devre eserlerinde ‘gök’ karşılığında sadece Kâşgarî’de bir defa kullanılmaktadır. O kullanışta da Müslüman olan Türklerle ilgili çok ilginç bir hususa temas edilmektedir. Müslüman olan Türklerin *teñri* kelimesinin ‘Tanrı’ anlamını umumiyetle muhafaza ederken, Müslüman olmayan Türklerin bu anlamı unutmasının, buna mukabil Müslüman Türklerin de kelimenin ‘gök’ manasını unutturken Müslüman olmayanların bu manayı korumalarının sebebi ne olabilir? Bu sorunun ipuçlarını Mahmûd Kâşgarî’de bulabiliyoruz. Kâşgarî *teñri* kelimesinden bahsettiği pasajda şöyle demektedir: “*Teñri*: O Yüce Allah’tır. Şu savda dahi gelmiştir. *Toyın tapuğsak, Teñri sewinçsiz* ‘Müslüman olmayan Türklerin din ulusu, Budist rahip (yani *Toyın*) Tanrıya tapınır. Ancak Yüce Tanrı bu işten razı değildir.’ Bu sav, başka birine bir iş yaparak iyi yaptığını zanneden fakat iğrenilen kimse için söylenir. Şu beyitte dahi gelmiştir: *Tün kün tapun, Teñrike boynamağıl, korkup añar eymentü oynamağıl* ‘Gece gündüz tapın Tanrı’ya isyan etme, ondan sakınarak kork, oyun oynama.’ Yere batası kâfirler göğe *Teñri* derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye *Teñri* derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde ederler. Yine bunlar bilgin kimseye *teñriken* derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı’ya sığınırız.” (Kâş. 608/17-609/8, Atalay 1941, 3: 376-378). Kâşgarî bu pasajda *teñri* kelimesini tamamen İslami bir anlayış çerçevesinde değerlendirmektedir. Şu hâlde Kâşgarî’nin yaşadığı devirde Müslüman Türkler arasında *teñri* kelimesinin artık doğrudan doğruya İslamiyet’teki Allah’ı kastettiği anlaşılmaktadır. Nitekim *teñri* kelimesine karşılık olarak metnin Arapçasında *huva’llāhu azze ve celle* tanımı verilmektedir. Kâşgarî *teñri* ke-

limesini İslami bir kelime olarak gördüğü için Müslüman olmayan Türklerin dağ, büyük ağaç gibi ulu görünen şeylere *Teñri* ismini kullanarak tapınmalarına bir anlam verememektedir. Tabii “yere batası kâfirler” dediği Budist Türklerin “gökyüzü” için de *teñri* kelimesini kullanmasına bu yüzden öfke duymaktadır. Oysa Türkler Müslüman olmadan önce yani Eski Türkçe devresinde *teñri* kelimesinin hem ‘gök’ hem de ‘Tanrı’ anlamına geldiğini belirtmiştik. Şu hâlde Türkler Müslüman olduktan sonra *teñri* kelimesini tamamen İslamiyet’teki ‘Allah’ anlamında algılamışlar, başka dinden olanların bu kelimeyi Allah dışındaki bir varlık için ‘tanrı’ manasında veya ‘gök’ karşılığında kullanmalarını yadırgamışlardır. Bunun sebebi bize göre İslamiyet’in getirdiği tek tanrı inancından kaynaklanmaktadır. İslam’da Allah dışındaki herhangi bir varlığa, nesneye tanrı demek şirktir yani ona ortak edinmektir, dolayısıyla da küfürdür. Bu inanç *Mevlid*’de *Birdür ol kim andan artuğ tañrı yok* (Mev. 32) sözüyle veciz bir şekilde vurgulanmaktadır. Karahanlı ve Harezm, Çağatay ve Osmanlı sahalarında yapılan *Kur’ân* tercümelerinde Allah yerine tamamen *Tañrı* veya *Teñri* kelimesinin kullanılmasının sebebi de bu anlayıştır. Mesela *Kur’ân*’da, Nahl suresinin 98. ayeti olan ve bugün “*Kur’ân* okunduğu zaman, kovulmuş şeytandan Allah’a sığın.” şeklinde Türkiye Türkçesine çevrilen ayet, Hakaniye Türkçesinde, “*Kaçan kim okısa sen okıgını sığınğıl Tañrıka sökmüş sürülmüş yekdin.*” (Ata 2004, 56) Harezm Türkçesinde “*Ol vaktın kim okusañ Kur’ânı, sığınğıl Tañrıga, İblisdin la ‘net kılınmış.*” (Sağol 1993, 149) Osmanlı Türkçesinde de “*Pes kaçan okıyasın Kur’ânı, sığın Tañrıya, şeytândan sürükmiş.*” (Topaloğlu 1976, 214) şeklinde çevrilmiştir. Yine Ebussuud Efendi’nin fetvalarında da Tanrı ismi aynı anlayışla birkaç defa geçmektedir:

498. *Mes’ele: Zeyd Amr’a “Baña Tañrıyı bulu vir didükde Amr Zeyd’e “Kur’ân ile ‘âmil olup peygambere iktidâ’ idicek bulursun” diyicek, Zeyd “anlara ne ‘amel, ben anlarsız bulurum” yâhûd “buldum” dise Zeyd’e ne lâzım olur? (A. 262b)*

506. *Mes’ele: “Hâşâ Tañrıdan korkmazam” diyen Zeyd’e şer’an ne lâzım olur? (B. 319a)*

520. *Mes’ele: Zeyd-i mütevellî Amr’a “Vakıf hammâmın tahvîli tamâm olduğda saña virmezsem Resûlû’llâhuñ şefa’atinden mahrûm olayum ve Tañrıya iki dimişlerden olayum” dise soñra virmese ne lâzım olur?” (B. 87a)*

Bu fetvalara göre “Tanrı’dan korkmam” veya “Tanrı’ya iki demişlerden olayım” gibi sözleri sarf etmek küfürdür. Bu sözleri söyleyen kişinin dinî hüküm gereği katledilmesi vaciptir (Düzdağ 1972, 113, 114, 116).

Müslüman olmayan Türkler arasında ‘Tanrı’ manasındaki *Teñri* kelimesinin giderek kullanımdan düşmüş ve unutulmaya yüz tutmuş olması da kanatımızca bu semantik değişim sürecinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Yani

Teñri kelimesi 11. yüzyıldan itibaren Müslüman Türklere has dinî bir isim olarak görülmeye devam ettiği, diğer bir ifadeyle sadece Müslüman Türklerin Tanrısı olarak anlaşılmaya başlandığı için Müslüman olmayan Türkler arasında aşama aşama ‘Tanrı’ anlamını kaybetmiştir. Tabiatıyla Müslüman Türkler arasında *teñri* kelimesindeki ‘gök’ anlamının giderek kaybolmasını da aynı semantik değişim sürecinin etkisine bağlamak gerekir diye düşünüyoruz. *Teñri* kelimesinin İslam dininin Allah’ı anlamını kazandıktan sonra ‘gök’ anlamını kaybetmesi son derece olağan bir süreçtir. Çünkü *teñri* kelimesi Allah karşılığında kullanmaya başlandıktan sonra ‘gökyüzü’ne *teñri* denmesi, hele hele dağ, büyük ağaç gibi ulu yerlere, putlara *teñri* adının verilmesi İslam’ın getirdiği tek tanrı anlayışının gereği olarak küfürden başka bir şey olmayacağı için söz konusu edilemezdi. Zira biraz önce de ifade ettiğimiz gibi İslamiyet’te soyut bir ilah (tanrı) kavramı yoktur. Dolayısıyla da Müslüman olmuş bir kişinin Allah dışındaki varlıklara, mesela Buda’ya tanrı demesi dinî açıdan caiz değildir.

Şeyhülislam Mehmed Es’ad Efendi’nin 1725-1732 yılları arasında kaleme aldığı *Lehçetü’l-lugât* adlı Türkçe, Arapça ve Farsça karşılaştırmalı sözlüğünde, *Tañrı Te ‘ālā* maddesi için verilen dört sayfalık izahat, Osmanlı devrinde tanrı kelimesinin nasıl bir anlam ifade ettiğini bize anlatması bakımından kayda şayandır. Şeyhülislam Mehmed Es’ad Efendi sözlüğünde *Tañrı* kelimesini doğrudan İbranice veya Süryaniceden geldiğini belirttiği *Allāh* kelimesiyle tanımlamaktadır. *Tañrı* kelimesinin Farsça karşılığını da *Hudā* olarak vermektedir. Mehmed Es’ad Efendi bu tanımlara ilâveten *Tañrı* kelimesini izah ederken esma-i hüsnâ dediğimiz Allah’ın güzel isimlerini de bu kapsamda sıralamakta, bu isimlerden her birinin Arapçaları yanında Farsçalarını da vermektedir (Mehmed Es’ad 1216, 318). Benzer bir tanımlamayı 1698’de vefat eden Fransız asıllı Polonyalı şarkiyatçı F. Meninski’nin, tercümesi Latince ve İtalyanca olan Arapça, Farsça ve Türkçe sözlüğünde de görmekteyiz: “*Tañrı: Allāh, Hudā, İzid, Yezdān, Haq; Deus, Dio, Dieu. Tañrı Te ‘ālā: Deus exelfus*” (Meninski 1780, 1: 1342). Yine 19. yüzyılın sonlarında yazılmış belli başlı Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde de *Tañrı* kelimesi Allah kelimesi ile karşılanmaktadır: “*Tañrı: Mālikū’s-semāvāt*” (Ahmed Vefik 1306, 1: 521). “*Tanrı: God*” (Redhouse 1890, 581b).

5. Şemseddin Sâmî *Kamûs-ı Türki*’de *tañrı* kelimesini ‘ilāh’, ‘mevlā’, ‘hudā’ kelimeleriyle tanımlamaktadır. Söz konusu sözlükte, Vambery’nin görüşüne paralel olarak, *tañrı* kelimesinin ‘sema, şafak’ manasındaki *tañ* kelimesinden geldiğini de belirtmektedir (Şemseddin Sâmî 429). Şemseddin Sâmî’nin bu tanımlamada Allah ismine yer vermemesi ilginçtir. Sözlüğün *Allāh* maddesinde ise kelime tanımlanırken *tañrı* kelimesi de yer almaktadır. Kanaatimizce ilk kez Allah kelimesine yer verilmeden yapılan bu tanımlama

ile Şemseddin Sâmî tanrı ve Allah kelimelerini birbirinden ayırmakta ve her ikisinin farklı kavramlar olduğunu vurgulamak istemektedir. Böylelikle ilk defa olarak tanrı kelimesinin Türkçede doğrudan doğruya Allah'ı ifade eden bir kelime olmaktan ziyade, İslami gönderme yapılmadan soyut bir 'ilah' manasında Türkçe bir kelime olduğu algısı öne çıkmış olmaktadır. Tabii kelimenin özellikle herhangi bir dine gönderme yapılmadan 'ilah' manasında kullanılmağa başlanmasının bir neticesi olarak Mısır ve Yunan medeniyetindeki heykel ve ikonalar eskiden sadece put kelimesiyle karşılanırken 19. yüzyılın sonlarına doğru, bu heykel ve ikonalara da, şüphesiz batıdan yapılan tercümelerin de tesiri altında, ilah ya da tanrı denmeye başlanmıştır. Hatta Fransızca *déesse* kelimesine karşılık olarak bu dönemde *ilâh*'tan *ilâhe*,³ *ma'bûd*'dan *ma'bûde* kelimeleri türetilmiştir. Bunun sonucu olarak Yunan ilahları, Mısır ilahları yahut Yunan tanrıları, Mısır tanrıları gibi tabirlerle Allah dışındaki varlıklar için de ilâh ve tanrı kelimeleri kullanılmaya başlanmış ve bu tabirler ile kelimenin Yunan tanrıları örneğinde olduğu üzere çokluk ifade eden şekilleri de ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başlarından itibaren gelişen bütün bu semantik süreç *tanrı* kelimesinin eski 'Allah' anlamının yanında, İslami anlayışı yansıtmayan 'ilah' anlamında kullanılmasına da yol açmıştır. Bu kapsamda bir de Osmanlı'nın son döneminde Fransızca *déesse* kelimesine karşılık olarak türetilen *ilâhe* ve *ma'bûde* kelimelerinin yerine Cumhuriyet Dönemi'nde *tanrıça* kelimesi türetilmiştir.

Batı toplumundaki tanrı anlayışına paralel olarak tanrı kelimesinde ortaya çıkan bu anlam genişlemesi en çok Türk toplumunun dine bakışı üzerinde tesirini göstermiştir. Yani bu yeni semantik süreç ile eski dinî hayattaki "Allah'tan başka Tanrı (İlah) yoktur, Allah dışında hiçbir şeye Tanrı denemez, Allah dışındaki varlığa, nesneye tanrı denmesi doğrudan şirktir, küfürdür." anlayışına zıt olarak toplumda Allah dışındaki varlıklara put yerine batıda olduğu gibi ilah ya da tanrı denebileceği algısı doğmaya başlamıştır. Ancak kelimedeki bu anlam genişlemesi Türk toplumunun dinî hayatında ilginç bir tepkiye yol açmıştır. Tanrı kelimesinden dinî bir rahatsızlık hissetmeyen hatta onu doğrudan Allah kelimesiyle eş manada kullanan eski anlayışın yerine Allah'a Tanrı denmesinden hayli rahatsız olan hatta bunu dinen sakıncalı bulan yeni bir dindar anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayışı Necip Fazıl'ın "Tanrı sizi korusun, Allah bizi korur." sözü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Söz gelimi, Allah dışında başka bir tanrı kavramını çağrıştırdığı için böyle bir sözü Ebussuud Efendi'nin döneminde sarf etmek pek mümkün değildir.

³ Redhouse'da *ilâhe* kelimesi 1. A goddess, as the Sun; the New Moon; the Serpent; all goddesses of the pagan Arabians anlamlarında geçmektedir (Redhouse 1890, 181a). Dolayısıyla ona göre Arapların cahiliye döneminde bu kelime kullanılmaktadır.

Bugünkü Türkçede tanrı kelimesi Batı dillerindeki gibi artık iki farklı kavramı ifade etmektedir. Birincisi soyut bir ilah kavramını ifade etmek, özellikle de mitolojik varlıkları tanımlamak için kullanılmakta, ikincisi de eskiden olduğu gibi Allah kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bazı sözlüklerde, ki *Büyük Larousse Ansiklopedik Sözlüğü* bunlardan biridir, tanrı kelimesi artık iki ayrı kavramı ifade ettiği için, her iki kavram, bizce de doğru bir şekilde, ayrı ayrı madde başında gösterilmektedir (Büyük Larousse 1986, 22: 11218-11219).

SONUÇLAR

1. Tanrı Eski Türkçeden beri dilimizde olan ve çok sık kullanılan bir kelimedir. Eski Türkçede *teñri* şekliyle hem ‘Tanrı’ hem de ‘gök’ manasına gelmektedir.

2. Tanrı kelimesi Orta Türkçeden itibaren İslamiyet’i kabul etmiş Türkler arasında ‘gök’ anlamını kaybetmiş, sadece ‘Tanrı’ anlamını korumuştur. Buna karşılık Müslüman olmayan Türkler arasında tanrı kelimesinin Eski Türkçe-deki ‘gök’ manası varlığını devam ettirirken ‘Tanrı’ anlamı umumiyetle kaybolmuştur.

3. Tanrı kelimesi Müslüman Türkler arasında 13. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Allah kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanıla gelmiştir. Bu anlam *Kur’an* tercümelerinde, dinî metinlerde, fetvalarda, sözlüklerde belirgin şekilde görülmektedir.

4. 20. yüzyıldan itibaren Tanrı kelimesi Batıdaki Tanrı anlayışına paralel olarak Allah karşılığında kullanılmak yanında herhangi bir dine gönderme yapılmadan soyut bir ‘ilah’ manasında da kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum Tanrının -bilhassa dindar çevrelerde- Allah karşılığında kullanılması dinen sınıcalı kelime olarak görülmesine yol açmıştır.

KISALTMALAR

1. Eserler

Ahmed Vefik 1306	<i>Lehce-i Osmânî</i>
Ata 2004	<i>Türkçede İlk Kur’an Tercümesi Karahanlı Türkçesi</i>
Atalay 1941	<i>Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi</i>
AY	<i>Altun Yaruk</i>
Bilgin 2007	“Gök Tanrısı Terimi Üzerine”
BK-D	<i>Bilge Kağan</i> kitabesinin doğu cephesi
Büyük Larousse 1986	<i>Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi</i>
CC	<i>Codex Cumanicus</i>

Clauson 1972	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
Doerfer 1965	<i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen-II</i>
Düzdağ 1972	<i>Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı</i>
Esin 1978	<i>Türk Kültürü El-Kitabı</i>
Esin 2001	<i>Türk Kozmolojisine Giriş</i>
Hüen-ts	<i>Uygurskaya versiya biografiı Syuan'- Tszana</i>
İKP	<i>İyi Kötü Prens Öyküsü</i>
KT-D	<i>Kül Tigin kitâbesinin doğu cephesi</i>
KT-G	<i>Kül Tigin kitâbesinin güney cephesi</i>
Lessing v.d. 1995	<i>Mongolian-English Dictionary</i>
Meninski 1780	<i>Lexicon Tvrnico-Arabico-Persicum</i>
Mev.	<i>Mevlid</i>
On	<i>Ongin kitâbesi</i>
Ögel 2001	<i>Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları</i>
Ögel 1995	<i>Türk Mitolojisi C 2</i>
Räsänen 1969	<i>Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen</i>
Redhouse 1890	<i>Turkish and English Lexicon</i>
Sağol 1993	<i>Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi</i>
Starostin v.d. 2003	<i>Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov</i>
Mehmed Es'ad 1216	<i>Lehçetü'l-lugat</i>
T	<i>Tonyukuk kitâbesi</i>
Thomsen 2002	“İlk Bildiri”
Topaloğlu 1976	<i>XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi</i>
TT	<i>Türkische Turfan-texte</i>

2. Diller

Alt.	Altay Türkçesi
Azr.	Azeri Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaşça
E.Jpn	Eski Japonca
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Har.	Harezmi Türkçesi

Hks. .	Hakas Türkçesi
Kar.	Karaim Türkçesi
K.Klp.	Kara Kalpak Türkçesi
Kır.	Kırgız Türkçesi
Krm.	Kırım Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
O.Jpn	Orta Japonca
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Sag.	Sagay Türkçesi
S.Uyg	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tel.	Altay Türkçesinin Teleüt ağızı
Tof.	Tofa Türkçesi
Tkm.	Türkmen Türkçesi
T.T.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Yak.	Yakutça
Y.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKLAR

13. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarla Tarama Sözlüğü. 8 cilt. TDK Yayınları: 212. Ankara, 1963-77.

AHMED VEFİK [PAŞA]. *Lehçe-i Osmânî*. 2 cilt. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1306 [1890].

APTULLAH BATTAL. *İbnü Mühennâ Lugati*. TDK Yayınları: 9. Ankara, 1934.

ARAT, Reşit Rahmeti (haz.). *Yûsuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig I: Metin*. TDK Yayınları: 458. Ankara, 1947.

_____. *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Yayımlayanlar Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA ve Nuri YÜCE, TKAE Yayınları: 47, İstanbul, 1979.

ATA, Aysu, haz. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş, Metin, Tıpkıbasım*. TDK Yayınları: 681-1. Ankara, 1997.

_____. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. TDK Yayınları: 681-2. Ankara, 1997.

_____. *Nehcü'l-ferâdis Uştmahlarnıñ Açık Yolu Cennetlerin Açık Yolu III: Dizin-Sözlük*. TDK Yayınları: 518. Ankara, 1998.

- _____. *Türkçede İlk Kur'an Tercümesi Karahanlı Türkçesi (Giriş, Metin, Notlar, Dizin)*. TDK Yayınları: 854. Ankara, 2004.
- ATALAY, Besim. *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. 4 cilt. TDK Yayınları: 521. Ankara, 1939-1943.
- _____. *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*. TDK Yayınları: C II. 21. İstanbul, 1945.
- BANG, W. ve G. R. RAHMETİ. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, 1936.
- BARUTCU ÖZÖNDER, Sema. "Teñri Teg Teñri Yaratmış Türük Bilge Kagan ve Teñri Teg Teñride Bolmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine." *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Zeynep Zorkmaz Armağanı*. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayını (1995): 89-100.
- BASKAKOV, N. A., A. ZAYAÇKOVSKIY, S. M. ŞAPŞAL. *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Pod redaktsiey, İzdatel'stvo Russkiy Yazık. Moskova, 1974.
- BAYRAM, Bülent. *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi: Sözlük*. Konya, 2007.
- BERTA, Árpád. *Sözlerimi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çeviren: Emine YILMAZ. TDK Yayınları: 1008. Ankara, 2010.
- BİLGİN, Azmi. "Gök Tanrısı Terimi Üzerine." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C 2, sy. 4 (2007):192-197.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. 24 cilt. İstanbul, 1986.
- CAFEROĞLU, Ahmet. *Abû Hayyân. Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk*. İstanbul, 1931.
- _____. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları: 260. İstanbul, 1968.
- CLAUSON, Gerard. *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*. Yayımlayan MESSRS. Luzac and Company Ltd. Londra, 1960.
- _____. Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford Üniversitesi Yayınları. Oxford, 1972.
- DANKOFF, Robert ve James KELLY. *Mahmûd el-Kâşgarî. Compendium of The Turkic Dialects: Edited and Translated with Introduction and Indices = Türk Şiveleri Lugati, Dîvânü Lugat-it-Türk: İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler*. Yayımlayanlar Şinasi TEKİN, Gönül Alpaz TEKİN. 3 cilt. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Harvard, 1982-85.
- DOERFER, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 cilt. Wiesbaden, 1963-1975.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitavebi, 1972.
- ECKMANN, János, haz. *Nehcü'l-ferâdis Uştmahlarnıñ Açuq Yolu Cennetlerin Açık Yolu: I Metin, II Tıpkıbasım*. Yayımlayanlar: Semih TEZCAN ve Hamza ZÜLFİKAR. TDK Yayınları: 518. Ankara, 1995.

- ERCİLASUN, A. Bican, A. M. ALİYEV, A. ŞAYHULOV, E. Z. KAJIBEK, K. KONKOBAY UULU, B. YUSUF, C. GÖKLENOV, V. U. MAHPİR ve A. ÇEÇENOV. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Kılavuz Kitap. C 1*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1371, kaynak eserler dizisi: 54. Ankara, 1991.
- ERDAL, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. 2 cilt. Yayımlayan Otto Harrassowitz, Turcologica Bd. 7. Wiesbaden, 1991.
- EREN, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.
- EROL, Hülya Arslan. *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. TDK Yayınları: 928. Ankara, 2008.
- ESİN, Emel. *Türk Kültürü El-Kitabı: Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*. Seri II, cilt, 1/b. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- _____. *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul, 2001.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. 4. baskı. Sosyal Yayınlar. İstanbul, 2004.
- GABAIN, Annemarie von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren: Mehmet AKALIN. TDK Yayınları: 332. Ankara, 1988.
- GRÖNBECH, K. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen, 1942.
- _____. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çeviren: Kemal AYTAÇ. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1992.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine ve Muvaffak DURANLI. *N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın "Oyrotsko-russkiy slovar"'ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. TDK Yayınları: 725. Ankara, 1999.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine, Viktor BUTANAYEV, Almagül İSİNA, Erdal ŞAHİN, Liaisan ŞAHİN ve Aylin KOÇ. *Hakasça-Türkçe Sözlük*. TDK Yayınları: 917. Ankara, 2007.
- JARRING, Gunnar. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund, 1964.
- HAMILTON, James Russell, haz. *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. TDK Yayınları: 682. Ankara, 1998.
- HOUTSMA, M. Th. *Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden, 1894.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, hzl. *Seyf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi'r-Türki)*. TDK Yayınları: 544. Ankara, 1989.
- KAYA, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*. TDK Yayınları: 607. Ankara, 1994.
- KOÇ, Kenan, Ayabek BAYNIYAZOV ve Vehbi BAŞKAPAN. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, 2003.
- LESSING, Ferdinand D., Mattai HALTOD, John GAMBOJAB HANGIN ve Serge KASSATKIN. *Mongolian-English Dictionary*. 3. baskı. Blooming-

- ton, Indiana, 1995. (Türkçesi: *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N, 2 O-Z*: Çeviren: Günay KARAAĞAÇ, TDK Yayınları: 829&1-2. Ankara, 2003.)
- Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî. *Kitâbu Dîvânî Lugâtî't-Türk: Tıpkıbasım*. Kültür Bakanlığı Yayınları: 1205. Ankara, 1990.
- MA'RUF OV, Z. M. *Özbek Tilining İzahlı Lugati*. Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitutı. 2 cilt. Moskova, 1981.
- MEHMED ES'AD [EFENDİ]. *Lehçetü'l-lugat*. İstanbul, 1216 [1810]
- MENINSKI, Franciski. *Lexicon Tvrnico-Arabico-Persicum: Adiecta ad Singulas voces et Phrases Significatione Latina ad Vsitatores etiam Italica*. 4 cilt. Viennae, 1780.
- NADELYAEV, V. M., D. M. NASILOV, E. R. TENİŞEV ve A. M. ŞERBAK. *Drevnetyurkskiy slovar'*. Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya. Leningrad, 1969.
- NECİP, Necipoviç Emir. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren: İklil KURBAN. TDK Yayınları: 615. Ankara, 1995.
- NİŞANYAN, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. 4. baskı. İstanbul, 2009.
- NİYÂZÎ, Nevâyî'nin *Sözleri ve Çağatayca Tanıklar* el-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-Lugâti't-Çağata'iyye Giriş – Metin – Dizinler – Tıpkıbasım: TDK Yayınları: 1027. Ankara, 2011.
- ORKUN, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. TDK Yayınları: Ankara, 1936-1941.
- ORUCOV, E. E. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*. 4 cilt. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutü. Bakü, 1964-80-83-87.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. C 1. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları: 1. Ankara, 1971.
- _____. *Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. C 2. TTK Yayınları: 7/102^a. Ankara, 1995.
- _____. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul 2001.
- POPPE, N. N. *Mongol'skiy Slovar'*: *Mukaddimat al-adab*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR. Moskova, Leningrad, 1938. (Türkçesi: Zemahşeri: *Mukaddimetü'l-Edeb* -Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü-. Çeviren: Mustafa S. KAÇALIN, TDK Yayınları: 976. Ankara, 2009.)
- RADLOFF, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 2. baskı, 4 cilt. 's-Gravenhage, 1960.
- RÄSÄNEN, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki, 1969.
- REDHOUSE, James W. *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*. İstanbul, 1890.

- SAĞOL, Güliden, haz. *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş, Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım*. 1. Kısım: Giriş ve Metin. Harvard Üniversitesi, 1993 = *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish: Introduction, Text, Glossary and Facsimile*. Part I: Introduction and Text. Harvard, 1993.
- SEVORTYAN, E. V. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, Moskova, 1974, 1978, 1980.
- STAROSTIN, Sergey, Anna Dybo ve Oleg Mudrak. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. 3. cilt. Leiden, Boston, 2003.
- ŞEN, Mesut. "Zahîrüdîn Muhammed Bâbur. Bâburnâme: Giriş, Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri), Açıklamalı Dizin." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- ŞEN, Mesut. "Eski Türk Harflerinin Çözümü." *Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler*. Editörler Emine Gürsoy NASKALİ ve Erdal ŞAHİN. İstanbul, 2008.
- ŞEN, Serkan. "Orhon Yazıtlarında Geçen Tenri Teg Tenride Bolmuş Türk Bilge Kagan ve Tenri Teg Tenri Yaratmış Türk Bilge Kagan İfadelerinin Yeni Bir Yorumu." *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*. Afyonkarahisar, 2010, 251-260.
- ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ. *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul, 1298 [1882].
- TAVKUL, Ufuk. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları: 770. Ankara, 2000.
- TEKİN, Talât. haz. *Orhon Yazıtları*. TDK Yayınları: 540. Ankara, 1988.
- _____. *Hunların Dili*. Doruk Yayınları: 33. Ankara, 1993.
- _____. *Tunyükük Yazıtı*. Yayımlayan: Mehmet ÖLMEZ. Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 5. Ankara, 1994.
- _____. *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Editörler: Nurettin DEMİR ve Emine YILMAZ. Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları: 1. Ankara, 2004.
- TEKİN, Talât, Mehmet ÖLMEZ, Emine CEYLAN, Zuhâl ÖLMEZ ve Süer EKER. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Türk dilleri araştırmaları dizisi: 18. Ankara, 1995.
- THOMSEN, Vilhelm. "İlk Bildiri." *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. TDK Yayınları: 815. Ankara, 2002.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri. *Süleyman Çelebi. Mevlid*. MEB Yayınları, Türk klâsikleri: 30. İstanbul, 1990.
- TOPALOĞLU, Ahmet, haz. *Muhammed b. Hamza. XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*. 2 cilt. Kültür Bakanlığı Yayınları: 227. İstanbul, 1976.
- TOPARLI, Recep. *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtîn*. TDK Yayınları: 555. Ankara, 1992.

- _____. *Ed-Dürretü'l-mudiyye Fi'l-lugati't-Türkiyye*. TDK Yayınları: 836. Ankara, 2003.
- TOPARLI, Recep, Sadi ÇÖGENLİ ve Nevzat H. YANIK. *El-Kavânînü'l-küllîye Li-zabtî'l-lugati't-Türkiyye*. TDK Yayınları: 728. Ankara, 1999.
- _____. *Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. TDK Yayınları: 763. Ankara, 2000.
- TOPARLI, Recep, Hanifi VURAL ve Recep KARAATLI. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları: 835. Ankara, 2007.
- TOPARLI, Recep ve Mustafa ARGUNŞAH. *Mu'inü'l-mürîd*. TDK Yayınları: 925. Ankara, 2008.
- TUGUŞEVA, L. Y. *Uygurskaya versiya biografi Syuan'-Tszana: Fragmentı iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya İnstituta bostokovedeniya AN SSSR*. Moskova, 1991.
- YUDAHİN, K. K. *Kirgizsko-russkiy slovar' = Kırgızça-Orusça Sözdük*. Moskova, 1965.
- YÜCE, Nuri, haz. *Zamahşarî el-Hârizmî, Mukaddimetü'l-edeb Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. TDK Yayınları: 535 Ankara, 1988.
- ZAJĄCZKOWSKI, Ananiasz. *Najstarsza Wersja Turecka: Husräv u Sîrîn Qutba*. C 3. Varşova, 1961.

ANADOLU AĞIZLARINDA KULLANILAN DIŞLIK (BARİŞ, HUZUR VB. KELİMESİ HAKKINDA)

Mevlüt GÜLTEKİN*

Anadolu ağızlarında, ölçünlü Türkiye Türkçesinde (TT.) kaybolmuş olan pek çok dil unsurunun korunduğu bilinmektedir. Bazı Anadolu ağızlarında farklı biçimlerde korunmuş olan **dışlık** kelimesi de bu dil unsurlarından birisidir. Biz bu bildirimizde *Derleme Sözlüğü*'nde **dışlık** (I) biçiminde verilen ve 'barış, huzur vb.' anlamlara sahip **dışlık** kelimesi üzerinde duracağız. Ancak **dışlık** (II) 1. 'Yabanlık elbise (Muğla) ile 'Yabancı, ilgisiz', 2. Temizlik yaparken giyilen elbise (Artvin) başlığı altında verilen **dışlık** kelimesi üzerinde durulmayacaktır çünkü kök unsur **dış** ile türev **dışlık** arasında açık bir anlam ilişkisi olduğundan bu kelimenin yapısı **dış** + **lık** biçiminde kolayca açıklanabilecektir.

Derleme Sözlüğü'nde 'barış, huzur vb.' anlamlara sahip **dışlık** ile bu kelimayı içeren kelime grupları şunlardır:

Dışlığı *azmak* 'canı sıkılmak' (Adana).

Dışlığı *gelmek* 'içi açılıp ferahlık duymak' (Ankara).

Dışlığı *gelmemek* 'huzuru olmamak, canı sıkılmak, keyifsiz olmak' (Erzene-Diyarbakır, Kadirli-Adana vb.).

Dışlık 1. 'rahat, huzur, neşe, iç ferahlığı' (Tokat, İstanbul, Çankırı, Amasya, Giresun, Ağrı vb.) 2. 'iyi geçinme, geçim' (Tokat, Çankırı, Gaziantep vb.)**.

* Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: mevlutgultekin@yahoo.com

** Bu bildirinin hazırlanmasına vesile olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Remzi Ataoğlu Bey'e gönülden teşekkür ederim.

Bu kelime son ses ünsüzü *k*'nin sızıcılaşmasıyla Sivas'ta *dışlth* biçiminde ve *datdışlık* şeklinde ikileme olarak Gaziantep'te kullanılmaktadır.

Dışlıksız 'yaramaz, kimseye rahat vermeyen, huysuz çocuk' (Çankırı, Giresun, Maraş, Adana)

Dışlık vermemek 'Rahat bırakmamak, tedirgin etmek' (Adana, İçel) (bk. *Derleme Sözlüğü* IV: 1473-1474).

Yukarıdaki örneklerde geçen *dışlık* kelimesinin *dış* + *lık* biçiminde bir *dış* unsuru ile +*lık* unsurundan oluştuğu görülmektedir. +*LIK* unsuru Türk dilinde çok işlek olan bir yapım ekidir. Açıklanması gereken husus ise 'barış, huzur vb.' anlamlara sahip bir *dış* kelimesinin ne TT. yazı dilinde ne de ağızlarında mevcut olmaması ve dolayısıyla bağımsız morfem olan *dış* ile türev olan *dışlık* arasında açık bir anlam ilişkisinin kurulamamasıdır. Bu durumda Türk dilinin Eski Türkçe (ET.) ya da daha sonraki tarihî dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde 'barış, huzur vb.' anlamlara gelen ve *dış* kelimesiyle ses bilgisel ve anlamsal ilişkisi açıklanabilecek bir kelimeye ihtiyaç duyulmaktadır. Clauson, etimolojik sözlüğünde Eski Uygurca ve Harezmi Türkçesi ile daha sonraki dönemlerde kullanıldığını belirttiği bir *tınç* 'rahat, sakin, dinlenme' kelimesini vermektedir ve bunun *tın-* fiilinden -*ç* eki ile türemiş bir isim/sıfat olduğunu bildirmektedir (Clauson 1972: 516). Ayrıca Clauson ET. *tınç* kelimesinin çağdaş Türk lehçelerinde de *tınç*, *tınıç*, *tınış*, *dınç* vb. biçimlerde yaşamaya devam ettiğini ifade eder. Sevortyan da sözlüğünde Türkmence *dı:n-* 'dinlenmek, sakinleşmek, ara vermek vb.' madde başı altında bu fiilin geçtiği tarihî ve çağdaş Türk lehçelerini sıralayarak *dı:n-* fiilinden türemiş *tınç*, *tınçlık*, *tınçla-*, *dın-kı* vb. türevleri verir (bk. Sevortyan 1980: 341-345).

Yukarıda belirtildiği gibi *dışlık* kelimesinin +*LIK* unsuru, bir isimden isim yapma eki olup Yakutça dışındaki bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde çok işlek olarak kullanılmakta ve yer, alet vb. somut isimler yanında durum, dönem, meşguliyet vb. ifade eden soyut isimler de yapmaktadır. +*LIK* eki ile kurulan türevlerin çoğu isimlerden, daha azı ise sıfatlardan türemiştir (krş. Sevortyan 1966: 20). *Dışlık* örneğinde +*lık* eki durum ifade eden soyut bir isim yapmıştır. Bu ek, TT. yazı dilinde *aydınlık*, *başkalık*, *kuraklık*, *dinçlik*, *irilik*, *yükseklik* vb. kimi örneklerde de durum, nitelik ifade etmektedir.

Dışlık kelimesinin ek morfemi üzerinde kısaca durduktan sonra, açıklanması gereken sorun, ET. *tınç* kelimesinin Anadolu ağızlarında *dış* kelimesine nasıl dönüştüğü hususudur.

Burada izahı gereken üç ses olayı vardır:

1. *t* -> *d*- sedahlılaşması,
2. -*nç*-> -*ç*- ünsüz basitleşmesi ya da -*n*-> -*ø*- olayı ve

3. -ç > -ş ünsüz değişmesidir.

1. *t- > d-* sedalılaştırması

Şçerbak Türk dilinde *t-* ünsüzünün sedalılaştırma sürecinin Ortak Türkçe (*obşçetyurskoe*) zamanında başladığını ve bugün Türk dillerinin hemen tamamında birkaç sedalı kelimenin bulunduğunu belirtir. Ancak araştırmacı, *t- > d-* olayının daha ziyade bölgesel olduğunu ve pek çok Türk dili için ön seste *t-*'nin tipik olduğunu da ilave eder (bk. Şçerbak 1970:165).

Ön seste *t-* ünsüzü Türk lehçelerinin çoğunda korunmuştur, mesela Tatarca, Karaçay-Balkarca, Kazakça *tau* 'dağ', Nogayca, Kumukça, Karaimca *taw* 'dağ', Özbekçe *toğ* 'dağ', Kırgızca *to:*, Çuvaşça *tu* (*tebe*), Yeni Uygurca, Hakasça *tag*, Altayca *tu:* vb.; Tatarca, Yakutça, Kırgızca, Nogayca, Kazakça, Yeni Uygurca, Türkmence, Hakasça *tart-* 'çekmek' (bk. ayrıca Tenişev 1984: 208, Johanson 1998: 110-111, Räsänen 1955: 138, Serebrennikov ve Gadcieva 1979: 38-39).

Güneybatı (Oğuz) grubu Türk lehçeleriyle Tuvacada ise *t-* ünsüzü ön ses-te iki biçimde temsil edilmektedir:

1. Ön seste *t-* ünsüzü korunur: Azerice *tut-*, *tap-* 'bulmak', *tez*, Türkçe *ter*, *tepe*, *tok*, *toprak*, Türkmence *tavuş* 'ses', *tanış* 'tanıdık', Gagauzca *taş*, *toz*, *tütün*, Tuvaca *tal*, 'söğüt', *tur-* 'ayağa kalkmak', *tanış* 'tanıdık'.

2. Ön seste *t-* ünsüzü *d'*ye dönüşür:

Eski Anadolu Türkçesinde (EAT), *dad* 'tat', *dak-* 'takmak', *dek* 'tek', *der* 'ter', *dut-* 'tutmak', *düken-* 'tükenmek', *deg-* 'değmek', *dir-* 'dermek' vb. (krş. Timurtaş 2005: 74-75, Gülsevin-Boz 2004: 97).

Araştırmamıza konu olan kelime EAT.de *dınçlık* ve *dinçlik* 'rahat, huzur, asayiş' olarak kayıtlıdır (bk. *Yeni Tarama Sözlüğü*: 68)¹.

Türkmence, Azerice, Gagauzca *daş* krş. Tatarca, Nogayca, Kumukça, Kırgızca *taş*, Türkçe, Azerice *dağ*, krş. Tatarca, Kazakça *tau*, Kırgızca *to:*, Nogayca *taw*; Türkçe, Azerice, Gagauzca, Türkmence *dil* krş. Kırgızca, Özbekçe, Yeni Uygurca *til.*, Türkçe, Tuvaca *dolu* krş. Kırgızca *tolo*, Nogayca *tolu*, Tuvaca *doh* 'don' krş. Tatarca *tuh*, Kırgızca *toh*, Tuvaca *düş-* 'düşmek' krş. Tatarca *töş-*, Nogayca *tüs-*, Kırgızca *tüş-* vb.

Anadolu ağızlarında *t- > d-* ünsüz değişmesi, araştırmacıların da belirttiği gibi, yazı diline göre, çok ileri durumdadır, mesela *dakı* 'takı', *damak*, *daş*

¹ Kelime EAT.de muhtemelen sıra değiştirerek *dinç* biçiminde de kullanılmaya başlamış ve Türkiye Türkçesi yazı dilinde kelimenin kalın *dınç* biçimi atılarak ince *dinç* şekli yaygınlaşmış olmalıdır.

‘taş’, *depsi* ‘tepsi’, *depe* ‘tepe’ (Afyonkarahisar)², *dat* ‘tat’, *daş*, *datli* (Diyarbakır)³, *duz*, *dut-*, *dürlü*, *duza*: ‘tuzağa’ (Kırşehir)⁴, *daş*, *dara*, *durna* (Nevşehir)⁵, *dam*, *daşi*: ‘taşıyor’, *daşlan-* (Urfa)⁶, *depe*, *davşan*, *daşlık* (Kütahya)⁷, *darak*, *dene*, *dakım* (Zonguldak, Bartın)⁸, *daşa*, *dararsın* (Keban-Baskil-Ağın)⁹.

Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi *tınç* > *dınç* sedalılışması mümkündür nitekim Türkmencedeki *dı:nç* biçimi ile Türkçedeki *dinç* biçimi de bunu desteklemektedir (Slovar’ Turkmenskogo yazıka 1962: 284).

2. -n- > -ø- olayı ya da -nç- > -ç- ünsüz basitleşmesi

Räsänen iç seste -n- ünsüzünün, -ç ünsüzünün önünde sık olarak düştüğünü belirtir: mesela Şorca *koş* ‘konç’ < **konç*. Yakutçada ise -nç ses grubunun son seste -s’ye karşılık gelmesi çok tipiktir (-n düşer ve -ç ise Yakutça ses kaidesi uyarınca s’ye dönüşür): Yakutça *as-*, Koybalca *sas-*, Şorca *şas-*; ET., Çağatayca *sanç-* ‘batırmak’ (bk. Räsänen 1955: 176).

Bu ses olayı yaygın olmamakla beraber Anadolu ağızlarında da görülür, mes.:

Caferoğlu (1959: 249), *geç* < Farsça *genç*, *i:sa:n* < Arapça *insa:n* gibi bazı kelimelerde -n- ünsüzünün düştüğünü belirtir. Bu örnekler daha sonraki araştırmalar tarafından biraz daha artırılır: *zora* < *sonra* (Elazığ)¹⁰, *diş* < *dinç* (Erzurum)¹¹, *so:ra* < *sonra* (Diyarbakır)¹², *reçberlik* < *rençberlik* (Kırşehir)¹³, *ireşberlik* < *rençberlik* (Nevşehir)¹⁴, *irek* < *i-renk* ‘renk’, *sora* ‘sonra’

(Kütahya)¹⁵, *sa:ki* < *sanki*, *i:şallah* < *inşallah* (Bartın-Karabük)¹⁶.

² bk. Boz 2006: 58-59.

³ bk. Erten 1994: 12.

⁴ Günşen 2000: 62.

⁵ Korkmaz 1994.

⁶ Özçelik 1997.

⁷ Gülensoy 1988: 53-54.

⁸ Eren 1997: 36.

⁹ Buran 1997: 52.

¹⁰ Buran-Oğraş 2003: 107.

¹¹ Gemalmaz 1995: 199-200

¹² Erten 1994: 17.

¹³ Günşen 2000: 77.

¹⁴ Korkmaz 1994: 109.

¹⁵ Gülensoy 1988: 66.

¹⁶ Eren 1997: 44.

Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi (mesela Tenişev 1984: 334), *-n* düşmesi çoğu kez önündeki ünlünün uzamasına yol açar, ancak bu uzayan ünlünün de zamanla bazı örneklerde kısaldığı tespit edilebilmektedir.

Böylece *tınç* (>**dı:ç*) > **dıç* ünsüz basitleşmesi (ya da *-n* > *-ø* olayı) de izah edilebilecektir.

3. -ç > -ş ünsüz değişmesi

EAT.de sınırlı birkaç örnekçe *ç* > *ş* değişmesi görülür: *nişe* < *niçe* (Gülsevin-Boz 2004: 99), *güşlü* < *güçlü* (Tenişev 1984: 246).

Türk lehçelerinin çoğunda korunan *ç* ünsüzü, Tatarca, Kazakça, Karakalpakça, Tuvaca, Şorca, Tofacada *ş*'ye dönüşmüştür, mes: Kazakça *şıq-* 'çık-mak', Tuvaca *şay* 'çay', Nogayca *üş* 'üç', *qaş-* 'kaçmak' vb.

Deny (1995: 24), *ç* ünsüzünün Türkçede bazen kelime sonlarında patlayıcı tonlu ünsüzlerin önünde *ş* olduğunu belirtir ve şu örnekleri verir: *işti* < *ičti*, *üş* < *üç*, *güş* < *güç*.

Caferoğlu da Anadolu ağızlarında *-ç* > *-ş* olayının sıkça görüldüğünü belirtir, mesela *uş* < *üç*, *ağaşlar* < *ağaçlar*, *saşlı* < *saçlı*, *işti* < *ičti* vb. (bk. Caferoğlu 1959: 253). Caferoğlu'nun verdiği bu bilgi daha sonraki ağız araştırmacılarınca da teyit edilmektedir. Anadolu ağızlarında *-ç* > *-ş* ses değişmesinin görüldüğü bazı örnekler şunlardır: *aştım* 'açtım', *üşden* 'üçten' (Diyarbakır)¹⁷, *genşler*, *geşdim*, *yamaştan*, *uşdum* (Kırşehir)¹⁸, *ağaşlar*, *ireşberlik*, *işgi* 'içki', *bişdik*, *işdik* (Nevşehir)¹⁹, *genşle*:, *aşlıg*, *gaş-* (Kütahya)²⁰.

Bu örneklerde görüldüğü gibi **dıç* > *dış* gelişmesi de izah edilebilir.

SONUÇ

Bazı Anadolu ağızlarında kullanılan *dışlık* 'barış, huzur, vb.' kelimesinin, Eski Türkçe *tınçlık* kelimesinden gelişmiş bir biçim olduğu, kelimenin *dış* + *lık* biçiminde tahlil edilebileceği ve kelimenin ek morfeminin tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda eskiden beri işlek olarak kullanılan isimden isim yapım eki +*LIK* olduğu, kelime tabanının ise *tın-* 'dinmek, sakinleşmek, durmak; dinlenmek vb.' anlamlara gelen bir fiilden, isim yapım eki *-ç* ile türediği ve bunun kimi Anadolu ağızlarında ön seste *t-* > *d-* sedalılışması; *-n-* > *-ø-* ünsüz düşmesi ve nihayet *-ç* > *-ş* ünsüz değişmesi sonucunda, yani ET. *tınçlık* > EAT *dınçlık* > Anadolu ağızları (> **dıçlık*) > *dışlık* biçimine dönüştüğü söylenebilir, düşüncesindeyiz.

¹⁷ Erten 1994: 14.

¹⁸ Gülşen 2000: 68.

¹⁹ Korkmaz 1994: 90.

²⁰ Gülensoy 1988: 58.

KAYNAKLAR

- BOZ, E. (2006) *Afyonkarahisar Merkez Ağzı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- BURAN, A. (1997) *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- BURAN, A. ve Ş. OĞRAŞ (2003) *Elazığ İli Ağızları*. Elazığ: Elazığ Valiliği.
- CAFEROĞLU, A. (1959) Die Anatolische und rumelische Dialekte. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, 239-260.(Edit: Jean DENY vd.). Wiesbaden: Steiner
- CLAUSON, S. G. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- DENY, J. (1995) *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*. Ankara: TDK.
- Derleme Sözlüğü IV* (1969). Ankara: TDK.
- DUMAN, M. (1995) *17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*. Ankara: TDK.
- GEMALMAZ, E. (1995²) *Erzurum İli Ağızları I*. Ankara: TDK.
- EREN, M. E. (1997) *Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları*. Ankara: TDK.
- ERTEN, M. (1994) *Diyarbakır Ağzı*. Ankara: TDK.
- GÜLENSOY, T. (1988) *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- GÜLSEVİN, G. ve E. BOZ, (2004) *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜNŞEN, A. (2000) *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- XAMZAEVA, M. Ya. (red.) (1962) *Slovar' turkmenskogo yazıka*. Aşhabad.
- Johanson, L. (1998) History of Turkic. *The Turkic Languages*, 81-125. (L. JOHANSON, ve E. A. CSATO edits). London: Roudledge.
- KORKMAZ, Z. (1994²) *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: TDK.
- ÖZÇELİK, S. (1997) *Urfa Merkez Ağzı*. Ankara: TDK.
- RÄSÄNEN, M. (1955) *Materialı po istoričeskoy fonetike tyurskih yazıkov*. Moskva: İnostrannoy Literaturı.
- SEREBRENNİKOV, B. ve N. GADCİEVA (1979) *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*. Bakı: Maarif.
- SEVORTYAN, E. V. (1955) *Fonetika Turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskova: Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1966) *Affiksionennogo slovoobrazovaniya v Azerbaycans-komyazıke*. Moskova: Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1980) *Etimologičeskiy slovar'tyurskih yazıkov*. Moskova: Nauka.
- SÇERBAK, A. M. (1970) *Sravnitelnaya fonetika tyurskih yazıkov*. Leningrad: Nauka.
- TENİŞEV, E. R. (1984) *Sravnitel'na-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*. *Fonetika*. Moskova: Nauka.
- TİMURTAŞ, F. K. (2005³) *Eski Türkiye Türkçesi*. Ankara: Akçağ.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983). Ankara: TDK.

FELSEFİ ŞİİR SANATININ SEMBOLİK DİLİ HAKKINDA

*Metanet ABDULLAYEVA**

Her türlü edebî metnin dilini incelerken araştırmacı öncelikle söz konusu metnin idea yönünü, onun hizmet ettiği düşüncüyü belirlemeyi hedefler. Nitekim, edebî metnin (nesir yahut nazım fark etmeksizin) dili, içerdği kelimelerle birlikte, edebî normlar dâhilinde çeşitli anlamlarda ve algılama düzeylerinde kavranabilir. Dilinin ne başlangıç düzeyde - sözlük anlamının, ne de mecaz anlamının araştırılması hiçbir şekilde istenilen sonuca götürmeyen metinler mevcuttur. O zaman kelimelerin daha derin - kutsal anlamlarını bulmak gereği ortaya çıkar. Örneğin, sufi dünya görüşünün anlatımına hizmet eden metinler bunlardandır. Bu tür eserler daha çok alegori, mecaz ve metaforlar içeren sembolik dilde yazıldığından, onları akılla kavramak imkânsızdır. Sufi terminalojisini bilmeden ve metinlerin bâtni anlamına varmadan kelime-sembollerin “örtüsünü” kaldırmak, sufi müelliflerin söz konusu kelimeler aracılığıyla ne söylemek istediklerini anlamak mümkün değildir. Gerçek anlamı, mahiyeti batını anlamda saklı olan, güzel bir kılıf almış, mistik deneyler sonucu edinilmiş ezoterik (gizli) bilgilerin sembolize edilmiş olduğu sanat incileri - tasavvuf edebiyatı, tasavvuf şiiri zengin millî servet ve değerli araştırma kaynağıdır.

Felsefî şiirde - tasavvufî şiirde kendini gösteren ilahi aşk ve ilahi güzellik ideası orta asırlarda çeşitli sanat türlerinde, özellikle söz sanatında kullanılan önemli konulardan olmuştur. Kutsal güzellik - Tanrı, yarattığı âlemler, tüm özellikleri ve mahlukatıyla birlikte, aynı zamanda ayrı ayrılıkta güzeldir. Güzellikten ilham almak, vecde gelmek Doğu sanatında bir gelenek hâline gelmiştir. Bu ise, kendini söz sanatında mükemmel denebilecek kıtaslara göre oluşturulmuş güzel bir şiir biçiminde göstermiştir. Büyük ustalıkla söz sanatı

* Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, AZ 1148 Bakü, matanat.a@hotmail.com (haberleşme adresi)

sınırları içinde değerlendirilen aşk duygulu eserlerin ölümsüzlüğü kendisinde “Kutsal Güzellik” ideasını taşımaktadırlar. Dünyayı ve insanı idrak edebilmek arzusu bu ideanın içerisinde eritilmiştir. Kutsal güzellik ve onun yansıma şekilleri bireysel mistik tecrübe ile anlaşılabilen, irrasyonel idrak aracılığıyla kavranabilen sonsuz bir deryadır. Tasavvuf ehli dâhil, tüm düşünce adamları için, güzellik kapısının anahtarı insanın kendi içerisinde ve tüm sembolleri o, kendi kalbinde görebiliyor. Bu nedenle mutasavvıfların yarattıkları sanat eserlerinde kullanmış oldukları soyut şekiller, figürler, hatlar, notalar, kelimeler ve ifadeler onların tesadüf sonucu buluşları olmayıp, her şeyden önce, yüksek düşünce, derin idrak mahsulu olan gizli anlamları, ideaları kendinde tutan şifreli bir sistemdir. Şiirsel bir biçimde sunulan bu tür kutsal bilgiler - şifreli sistem gerçek bir hazinedir. Hazinenin cevherlerini elde edebilmek için önce onun kapalı kapısını açmak gerekmektedir. Kapının anahtarı sembollerin - şifrelerin dilidir, bu dil ise metafor, alegoridir. “Böyle sembol ve alegoriler mantık yolu ile verilmiş olan kararlar aracılığıyla intikali imkansız olan zarif yaşamları ifade etmeye olanak tanıyor.” (1, 170). Bu olanak çeşitli düzeylerde kendini gösterebilir. “Tasavvufun bâtni acıması onun ezoterik dilini geliştirdi. Bu dil üç aşamalı nitelik taşımakta, başka bir ifadeyle, her kelime - sembol-matruşka prensipine göre farklı anlamlar içermektedir. İlk aşama doğal dil aşamasıdır. Sembol sözlük anlamına sahiptir, sentaksis (söz dizimi) ise ilk önce dil fonksiyonu taşıyor. İkinci aşama şairin dilidir. Orada doğal dil sembolleri metafor, mecazımürsel (ad aktarması) ve başka anlamlar taşıyor. Doğal dil sentaksisinin üzerine şiir dilinin kıstasları, vezin (ölçü), fars ızafetleri (Azerbaycan şiir dilinde olduğu gibi) olan sentaksis türleri ekleniyordu. Üçüncü aşama semantik plan olmuştur ki, bu aşama tasavvufi metaforik idealerin yardımı ile şiirsel sembollerin tefsirinde ortaya çıkıyordu... Sufi metaforik meseleler - vahitle çokluğun diyalektiği, varlığın aşamaları, sudur (emanasyon), Allah’ın sıfatları, tek tanrılığın formülü, zikir, tevekkül, İsa ve Yusuf Peygamberle ilgili semboller, ışık ve karanlık, saflık gibi konuları içermektedir. Tasavvuf duhaları bile bu meselelerin anlamlarının şiir dilinde olmasını hem mantıki hem de mistik şekilde, hatta şiir şeklinde temellendiriyorlardı. Böylece, tasavvuf kendi şiir dilini oluşturuyordu. (2, 87).

Doğu her zaman bilgeliği sembolize etmiştir. Sufiler tarafından yazılan eserler bilgeliğin örneği gibi Doğu kültürünün kıymetsiz ve muhteşem tarihi söz sanatı anıtları olarak değerlendirilmişler ve hâlen aynı şekilde değerlendirilmekteler. İnsan ve Tanrı ilişkisi ve bununla ilgili tüm estetik, psikolojik, duygusal kategoriler ve nitelikler tasavvuf edebiyatında her zaman sembollerle ifade edilmiştir. “Orta asırlardan itibaren felsefi şiir, başka bir ifadeyle, şiir biçimine girmiş felsefe bir bakıma, sosyal bilincin yasaklamış olduğu sanat türlerini ve bilimi, özellikle felsefeyi kapsadığını söyleyebiliriz. Bundan do-

layı, felsefi şiir örnekleri bizi mısralarındaki gönüllere hitap eden musikisi, içindeki rollerin parlaklığı, çeşitliliği, gerçekliği ve bunların içinde saklı derin düşünceler, anlam zenginliği ile hayran bırakıyor. İster profesyonel felsefenin, isterse de dini-felsefi akımların etkisinin duyulduğu bu örnekler mensup oldukları asrın dünya görüşünü ve dünya duyumunu yansıtmaktadırlar.” (3, 137). Kutsal anlam taşıyan bu metinler hem şekil hem de anlam bakımından değerli olması hasebiyle kıymetsiz söz hazinesi - ezoterik servettir. Söz konusu servetin - zenginliğin yaratıcıları eserlerinin dilini “kuş dili” - gizli dil olarak isimlendirmişler. Türk dünyasının meşhur sufi şairi Yunus Emre şöyle demiştir: “*Süleyman kuş dilin bilir dediler // Süleyman var Süleymandan içeri*”. Yunus Emreden bir asır sonra yaşamış Türk dünyasının daha bir önemli şairi İmâdettin Nesimi aynı gerçekten yola çıkarak şöyle demiştir: “*Her kimse Nesimi sözünü keşf edemez // Bu kuş dilidir, bunu Süleyman bilir ancak*” (4, 17).

Sufi dilinin, sufi şiir dilinin kuş diline benzetilmesinin nedeni nedir? Sıradan bir insan için kuş dili ne kadar anlaşılabilir ise, sufi hikmeti taşıyan sembolik dil de sıradan bir insan için o kadar anlaşılabilir. Çünkü sufilerin kullandıkları sözlerin anlam içeriği aklın mahsulu olmayıp, mistik tecrübe sonucu ve gönül dünyasından süzülen hâllerin ifadesinin belirtisidir. Gönülde yaranan sadece gönülle idrak edilebilir. Sufi şairler şiirlerini akılla idrak etmenin imkânsızlığından bahsediyorlar. Bununla ilgili Nesimi şöyle diyor: “Bilinmez ağzının sırrı akılla // Haber verdi bunu bir muteber er”. İdrak edilebilmesi için yüksek derecede bilgelik talep eden mecazlar (Ör.: penbeyi-dağı-cünun, yarın silsile zülfü vb.), sembolik ifadeler (örneğin, vücudundan gur avlamak, pak çeşme bulmak, cam-e Cemşir vb.), söz-şifreler (örneğin, bülbül, kafes, hapis-hane, ayna, rakip, bade, ben, vatan vb.) sufi müelliflerin en çok kullandıkları sözlerdendir. Bu tür sözler gizli bilgiyi geleceğe ulaştırabilmek, aynı zamanda onları doğru olmayan ilişkilerden, cahillerin tecavüzünden koruyabilmek için bilgelerin keşfettikleri edebî hiledir. Sufi metinlerin araştırılması, anlaşılması ve doğru bir şekilde yorumlanabilmesinde hermenötik yöntem olumlu sonuçlar vermektedir. Bu yöntem mısraların derin anlamlarının ortaya çıkarılmasına yardımcı olmaktadır. Nesimi okurlarına böyle nasihat eder:

*“Ey kitap içinde hakkı arayan,
Nokta-hatlarından uzak kalıyorsun.
Dürr için denizin dibine dal,
Ördek gibi su yüzünde yüzme hiçbir zaman”* (5, 438).

“Denizin dibine dal” ifadesinde Hermes Trismegistusun kutsal metinleri yorumlarken kullandığı yöntemin tasviri ifadesini görüyoruz. XVI. yüzyılda yaşamış dahi Fuzuli - “*İktifa etme sesle, harfle, manada feyz ara // Ki, Davudu*

nubuvvettir aziz kılmuş, ne elhani” - derken Davudu kudretli kılan şeyin onun dediği sözün şekli ve seslenişi olmayıp, manasının derinliği ve taşıdığı hakikat olduğunu belirtmektedir.

Bedii edebiyatta kullanılan metafora, alegori gibi yöntemsel araçlar “bilmemiz gerekmeyen” bilgilerin bizim bilincimiz tarafından idrak edilebilmesine yardımcı olmaktadır. Metaforların “bilmemiz gerekmeyen” anlamını, yani rasyonel düşüncenin kabul edemediği mistik anlamını irrasyonel idrak anlayabilir. “İrrasyonel bilgi - insanın Mutlak hakikati idrak etme sürecinde rasyonel bilgini tamamlayan ve mükemmelleştiren, rasyonel araçlarla sembolik olarak gösterilen bilgi şeklidir.” (6, 29) Bu nedenle, metaforlar lafzi anlamda yorumlanmaya başlandığından itibaren tartışma konusu olmaya başladı. Nitekim, felsefi-mistik eserlerin, tasavvufi metinlerin ve şiirlerin lafzi anlamları onların ilk aşamadaki en dar anlamlarıdır. Temel amaç ve eserin mahiyeti ise batını katlarda, ezoterik düzlemde yer almaktadır.

Semboller, kelime-şefreler ezoterik mahiyetli metinlerde, kutsal yazılarda, aynı zamanda eski Mısırlıların, Sümerlerin ideografik yazılarında, Runik yazılarda, tasavvuf edebiyatında, felsefi şiir sanatında hem kilit hem de anahtar rolünü oynamıştır. Klasik dönemin felsefi şiir sembollerinin oluşturduğu gizemli dünya olduğunu söylemek yanlış olmaz. Azerbaycan’ın büyük söz ustası Nizami Gencevi’nin “feleğin sırlarını” taşıyan ezoterik bilgilerin kelime ile belirtilmesi konusundaki yaklaşımına gelince, o şöyle demiştir:

*Gözün göremediği bir suret hakkında
Cesaretle söz söylemek reva değil.
Sırrı aheste söyleyen büyükler
Feleğin sözlerini kapalı söylerler. (7, 308)*

“Feleğin sözlerini kapalı söylerler” mısrasında Nizami bilginlerin sembolik dilini kastetmektedir. Suret dünyası, bir bakıma, gaybın imgeler ve şekiller aracılığıyla tezahürüdür. Gayb âlemi insanlar için kaybolursa bile, onun kilidinin anahtarı var, yani her sır şifrelenmiştir ve anahtarı elde eden - işare ve sembollerini idrak eden feleğin sırlarından haberdar olabilir.

Tasavvuf şairleri işte böyle bilgin insanlar olmuşlar.

Doğu bilginliğinin insanlığa verdiği en büyük servet tasavvuf şiiri, başka bir ifadeyle, felsefi şiir sanatıdır.

Sovyetler Birliği Dönemi’nde Azerbaycan’da tasavvuf şiirinin gerçek mahiyeti araştırılmamış, onun nihai amacı ortaya konulmamıştır. Felsefi şiir sanatı bedii güzelliğini, cazibesini korumuş, fakat onun mistik-felsefi mahiyeti - müellifin kastettiği içerik ya kısmen ya da tamamen kaybolmuştur. Profesör V. V. Vonoqradoy’un semboller üzerine kurulmuş, batını anlamlar içeren

eserler hakkındaki düşünceleri çok ilginçtir: “Öncelikle, müellifin kastettiği anlama eserde rastlanmamaktadır. Sadece bir esere dayanarak eseri anlamlandırmak imkansızdır. Tarihçi sadece eserin yazılma tarihini belirleyerek meseleye kaynak olması bakımından yaklaşabilir. Buna rağmen, “müellif anlamı”nın belirlenmesi edebiyat tarihinde önemli konulardan biridir: bu meseleye açıklık getirmeksizin eserin tarihi kökeninden bahsetmek doğru olmaz. Nitekim onun sembolik yapısı karanlık ve anlaşılmaz olarak kalır.” (8, 7). Azerbaycan felsefi şiirinin sembolik yapısının anlaşılmaz olarak kaldığı bir çok örnek mevcuttur. Bunun nedeni ise uzun yıllar felsefi şiir sanatına ait eserlerin daha çok bedii (yazınsal) edebiyat örneği olarak araştırılmış olmasıdır. Burada başka, bir meseleye dikkat etmek gerekmektedir. Felsefi şiirin araştırmacılarından olan N. İ. Prigarina belirtiyor ki, batını anlam taşıyan eserlerde ileri sürülen herhangi bir ideanın, herhangi bir amacın mahiyetinin açıklanması, yahut tam tersi, kastedilen ideadan uzaklaşma söz konusu eserleri yorumlayan insanların manevi olgunluğu ve dünya görüşüyle yakından ilgilidir (9, 31). Füzuli şöyle der:

*Gerçi surette şerik-i beşeriyet çok olur,
Derk-i esrar-i hakikat deli-dana eyler.
Az olur kabil-i idrak-i rumuz-i makul,
Sanma her haki kaza alim-i esma eyler.* (10, 141)

Fuzuli bu şiir parçasında suret âlemini anlayanların çok olmasının yanı sıra, hakikatin sırlarını sadece gönül âliminin idrak edebileceğini belirtmektedir. Sembolleri idrak edebilenler azdır, şöyle ki, kader her toprağı, yani her insanı (klasik edebiyatta insanın fiziksel vücudu toprak olarak nitelenmiştir ve bu görüşün ilk kaynağı *Kur'an-ı Kerim*'dir) göklerin sırrının araştırmacısı yapmaz. Burada Fuzuli gönül gözü kapalı olan, bu nedenle gerçeğin, hakikatin sırlarını içeren sembolleri okuyamayan âlimleri hak - toprak olarak nitelendirmektedir. Bu yaklaşım sadece Doğu tefekkürüne özgü bir düşünce olmayıp, Batı düşüncesinde de kendini göstermektedir. Ünlü Fransız düşünürü Michel de Montaigne (1533-1592) gizli - ezoterik bilgileri, batını mahiyeti kabul etmeyen rasyonalistleri böyle eleştirmektedir: “Hakikate ve onun belirtilerine muhtemelen yanıt vermeyecek olan şeyleri yalan saymak ve onları ihlal etmek aptal gururun kanıtıdır; bu, kendisini diğer insanlardan yetenekli görenlerin yaptığı bir hatadır... Fakat idrakım bana öğretti ki, bir şeylerin yanlış ve imkansız olduğunu kesin söylemek Allah'ın iradesi ile belirlenmiş olan sınırları bilmek ayrıcalığını kendinde görmek ve doğanın kudretini kendi adına çıkmak demektir. Bu dünyada onları kendi yeteneklerimize ve sınırlarımıza kadar indirgemekten daha büyük bir akılsızlık düşünemiyorum.” (11, 395).

Ünlü Doğu bilimci, Nimetullah tarikatının dervîşi olmuş Andrey Yevgenyeviç Bertels A. A. Potebnya'nın sembol öğretisinin V. V. Vinogradov tarafından geliştirildiğini söyleyerek onun bu konuyla ilgisini şöyle açıklamaktadır: “Bedii eserin içeriği tekanlamlı değildir. Onun tarih boyu varlığı döneminde birbirini takip eden pek çok sayıda anlamından bahsetmek mümkündür. Yazarın eserde yerletişirmiş olduğu anlam genellikle uzun ömürlü olmuyor... Ve muhtemelen, ilk okuyucu “şairin ideyasını” istediği gibi yorumlar... Sonraki kuşaklar ise onlara ulaşmış olan bu eserdeki çok küçük anlam farklılığını kendilerine uygun olarak kabul ederler” (12, 13). Vonoqradoy “yazarın eserde yerleştirmiş olduğu anlam uzun ömürlü olmuyor” derken neyi kastediyor? Tabii ki, fiilen mevcut olan batını anlamı değil, sonraki kuşakların eserde yerleşmiş olan anlamı göremediklerinden dolayı improvize ettikleri anlamı.

Kur'an-ı Kerim'e göre varlık âlemindeki her bir şey hayatın maddi yönünün arkasında saklanmış batını anlamın anahtarları olan işaretler - ayetlerdir. “Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki, onlar bu delillerden yüzlerini çevirip geçerler.” (Allah'ın birliğinin delili olan) nice belirtiler, işaretler vardır ki, insanlar onların yakınından yüzlerini çevirip geçerler başka bir ifadeyle, onlara bakıp ibret almaz, onların gerçek anlamları hakkında düşünmezler” (*Kur'an* 12/105) Ayetleri anlayabilmek için herkes ruhani tekamülü tecrübe etmeli, yüksek manevi-ahlaki özellikleri kazanarak batını saflığı elde etmelidir. Ancak bu zaman insan felsefi ağırlıklı sanatsal şiirin batını-ezoterik düzeyine dâhil olma hakkını kazanabilir. Böyle bir insan maddi hayatın her unsurunu ve fraqmanını - insanları, olayları, ortamları, canlı ve cansız âlemi ve hatta tüm âlemi şifre olarak kabul edebilir. Bu tür insanlar için görünen âlem (suret âlemi) anlam (mana) âleminin şifresi olarak görülür. Fuzuli der ki:

*Hicbir zaman sureti mana zannetme,
Suret bir delildir ancak manaya.
Hakikat remzini keşfe çalışma,
Böyle bir muamma anlatılmaz konuyla.* (13, 182)

Felsefi şiirlerin sembollerinin tefsirinden elde edilen bâtını anlam - mistik âlem aslında gerçekten hiç de uzak olmayan daha yüksek realiteye dönüşüyor. “Bu düşünce hikmet sahibi ve basiretli insanların parlak fikirlerinden uzak kalmasın: anlamında hakiki mahiyet olmayan hiçbir kelime yoktur, bütün kelimeler şeylerin isimleridirler. Buna uygun olarak da kamil insan - arif (bilgin) duyduğu her kelimeyi uygun şekilde kullanmak için düşünmeli, söylediklerinde mümkün olduğu kadar gerçeği bulmalıdır ve o, hiçbir kelime ve fikirleri anlamsız ve mantıksız görmemelidir. Çünkü bütün şeyler (ve onların isimleri) Yüce Yaratıcının sıfatlarının tezahürüdür.” (12, 23). Manevi olarak gelişemiş insanların ve inkârcıların bunu anlamaları imkânsızdır. Nesimi der ki:

*Yüzünü perdesiz görmek isterim daim, veli
İnkarcının görmez gözü, çünkü keşf-i esrar istemez. (5, 71)*

İnkarcının gözü keşf-i esrar istemese de, irrasyonel idrak sahibi bilginler dünyayı özel bir biçimde kavrarlar: her şey önce görüldüğü anlamını kaybeder, “yamuk aynalar düzelir”, insan eşyaları, canlıları, olayları değil, şifreleri - âlemin kendine özgü DNA’sını görmeye başlar. Bunu vücudun bir hücresinde tüm organizmayı kapsayan bilginin saklı olması yahut tohumun bitkinin tüm bilgisini taşıyor olması ile kıyaslayabiliriz. İnsanın hayatı, onun özellikleri, hastalıkları, genetik özellikleri DNA şifresi ile belirlendiği gibi, suret âleminin sembolleri de anlam âleminin - basireti kapalı olanlar için illüzyon sayılan mistik âlemin bilgilerini tayin edebilir. Tüm kainat kozmik şifre aracılığıyla yazılı bilgidir. Kainat hakkında kutsal bilgilerin şifresini sadece onu metaforik dille bedii söz kalıbına dökabilen söz sanatının dühalı açabilir. Basit kelimelerden oluşan bu metaforlar aslında derin ve çok değerli bilgiler taşımaktadırlar. Bu bilgiler, basit düşünce yolu ile değil, genişlemiş bakış açısıyla irrasyonel idrak aracılığıyla anlaşılır ki, bu mekanizmayı tasvir etmek imkânsızdır. Nizami der ki, “Bu büyümlü kelimeleri düşünce yolu ile meydana getirmek çok zor olur.” (14, 47). Yüksek idrak sahipleri diyorlar ki, büyümlü kelimeleri, kutsal bilgileri sadece duyabilen, idrak edebilen insana söylemek gerekir. Manevi gelişimi geçemeyen biri bakire sözün, kimsenin duyamadığı sırrın anlamını çözemez. “Hakk dinin ilim cevherleri alegori ipine dizilmiş ve sırr kutusunda saklanmıştı, onlara sadece saf olanlar dokunabilir.” (15, 238).

Felsefi şiir yüksek ilim sahiplerinin zarif duygularını ve yüce yaşamlarını; insan, dünya, âlem, Tanrı hakkında bilgi ve düşüncelerini ifade etme biçimlerinden biri olan bedii sanat türüdür. Böyle bir sanatı yaratan sanatkârlar dil araçlarını ustalıkla kullanarak ve dil unsurlarını idrakın derin katlarında anlamlandırarak edebî dilin sembolik dil düzlemini oluşturmuşlardır. Sembolik dil düzlemi insan fenomenine özgü yüce yaşamları, yüce duyguları ifade etmeye hizmet eden kutsal söz hazinesidir.

Kaynaklar

1. BERTELS A. E. Nasır-u Hosrov i İsmailizm. Moskova, 1959.
2. BERTELS A. E. Poetiçeskiy kommentariy Şaha Nimatullaha na filosofskuyu kasıdu Nasır-u Husray//Sad odnogo çvetka. Moskova, 1991.
3. BLAVATSKAYA. Taynaya doktrina. t. 2. Moskova, 2002.
4. BÜNYATZADE K. Şark ve Qarp: İlâhi vahdetten geçen özünüderk. Bakı 2006.
5. EMRE, YUNUS ve AŞIK VEYSEL. İki zirve. Bakı, 1982.
6. FUZULİ. Eserleri. 5 ciltte. C 3. Bakı, 1958.
7. FUZULİ. Eserleri. C 4. Bakı, 1961.

8. GENCEVİ, NİZAMİ. Hosrov ve Şirin. Filoloji tercüme. Bakı, 1981.
9. GENCEVİ, NİZAMİ. İsgendername. Filoloji tercüme. Bakı, 1983.
10. HACIYEVA A. Hermenevtika Şarkta. Bakı, 2006.
11. KNIŞ A. D. Musulmanskiy mistisizm. Moskova - Sank-Peterburq, 2004.
12. NİYAZİ MEHDİ. Srednevekovaya musulmanskaya kultura. Estetika proyavlennoy i filosofiya sokritogo. Baku, 1996.
13. NESİMİ, Eserleri. Bakı, 1985.
14. VINOQRADOV V. V. O teorii hudojestvennoy reçi. Moskova, 1971.
15. PRİQARINA N. İ. Vvedeniye//Sad odnogo çvetka. Moskova, 1991.

SALAR TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN EMİR KİPİNİN KÖKENİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Minawaer AIBIBULA

Türk dillerinde emir kipi buyurucundan eyleyiciye belirli bir dayatma ile yönelen emir, istek, rica, yalvarma, çağrı, umut, öneri bildiren bir anlam olduğunu belli formları ile oluşturulan fiil gramer kategorileridir. Emir formu genellikle buyurucu, dinleyici, eyleyicilerin şahıs ve sayısına göre eylem yürütme ve böylece anlamlı sayılabilir. Buyurucu için birinci şahıs, dinleyici için ikinci şahıs, eyleyici için üç şahsın hepsi olarak uygulamakla hareket edebilir. Salar dilinde emir formu diğer Türk dilleriyle temel farkı şahıs ve sayı bildiren işaretleyicilerin olmamasıdır.

1. Salar dili emir kipi işaretleyicileri

Kuruluşu:

Tekil birinci şahıs: fiil kökü + -Yï + -gï + -gi + -ki. Mesela: □ □

var- + □-Yï —varYï “gideyim” ~ “gidelim”. □

gel □ + □-gi — gelgi “geleyim” ~ “gelelim” □ □ □ □ □ □ □ □ □

Çoğul birinci şahıs:

Dışlama formül: fiil kökü + -Yï + -gï + -gi + -ki. Mesela: □ □

al- + □-Yï —alYï “alalım” (birbirlerine dâhil değil). □

et- □ + □-ki — etki “yapalım” (birbirlerine dâhil değil). □ □ □ □

Kapsayıcı formül: fiil kökü + -Yalï / -alï / -gualï / -gual / -al / -a. Mesela: □

□

al- + □-Yalï —alYalï “alalım” (birbirlerine dâhil). □

et- □ + □-alï —etalï “edelim” (birbirlerine dâhil).

İkinci şahıs tekil ve çoğul: fiil köki. Mesela: □ □ □ □

al- “al” ~ “alın” ~ “alınız”

Üçüncü şahıs tekil ve çoğul: fiil kökü + $\text{Yi} + -\text{gi} + -\text{ki}$. Mesela: $\square \square \square \square \square \square \text{al-} + \square \text{-Yi} \rightarrow \text{alYi}$ “alsın”~ “alsınlar”. $\square \square$

Olumsuz biçim

Birinci , üçüncü şahıs tekil ve çoğul: fiil köki + $-\text{ma}/-\text{me} + \square \text{-Yi}/-\text{gi}$. Mesela:

$\text{gel-} + -\text{me} + \square \text{-gi} \rightarrow \text{piser gelmegi}$ “gelmelim”.

$\text{var-} + -\text{ma} + \square \text{-Yi} \rightarrow \text{men varmaYi}$ “gitmeyim”. $\square$

$\text{al-} + -\text{ma} + \square \text{-Yi} \rightarrow \text{u alma Yi}$ “almasın”.

$\text{gel-} + -\text{me} + \square \text{-gi} \rightarrow \text{ular gelmegi}$ “gelmesinler”.

İkinci şahıs tekil ve çoğul: fiil köki + $-\text{ma}/-\text{me}/-\text{quma} /-\text{guma}$ (<goyma “koyma”) Mesela: $\square$

$\square \square \text{al-}\square + \square \text{-ma} \square \rightarrow (\text{sen}) \text{alma} \square \square \square$ “sen alma”.

$\square \text{al-}\square + \square \text{Guma} \square \rightarrow (\text{sen}) \square \text{aluma} \Gamma \square$ “sen alma”.

$\square \square \text{et-}\square + \square \text{quma} \rightarrow (\text{seler}) \text{etquma} \square \square$ “siz yapmayın”.

2. Emir kipi kullanımı ve anlamları

1. Fiil emir kipi birinci tekil şahıs yüklem olarak, buyurucundan eyleyiciye umut ya da öneri ifade eder. Mesela:

$\text{men ge\text{ş}o\text{ŋ}a varmaYi, \text{ş}o\text{ş}o\text{ŋ}a vaYi}$.

“Ben sokaklara varmayın, okula varayın.” $\square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square$

$\text{se bir al-de ge! Me bir u\text{ş}irgi!}$ $\square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square$

“Onu getir! ben de bakayım! “

2. Fiil emir kipi birinci çoğul şahıs yüklem olarak, buyurucundan eyleyicilere ortaklaşa bir eylemi gerçekleştirmek için umut ya da öneri ifade eder. Mesela:

$\text{Piser kovanigi mu\text{ş} baYina varali.}$ $\square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square$
 $\square \square \square$ “Kovadaki biber bahçesine gidelim.” (dâhil tip) $\square \square \square \square \square \square \square \square$
 $\square \square \square \square \square \square \square$

$\text{Seler yilimese, piser mi (nigi) öyima va\text{x}ma vara!}$ $\square \square \square \square \square \square \square \square \square$
 $\square \square \square \square$ “Eğer inanmıyorsanız, bunu görmek için evime gelin!” $\square$ (dâhil tip) $\square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square \square$

Me işkısım vara.

"Biz ikimiz gidelim." □ (dâhil tip) □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
□ □

Olelikke piser lianmın $\Gamma \square \square$ ıtqı.

“ öğle biz makarna yapalın.” (dâhil değil)

3. Fiil emir kipi ikinci şahıs tekil ve çoğul yüklem olarak, buyurucundan eyleyicilere doğrudan sipariş yapmak veya bir davranış elde etmeği ifade eder. Bu form buyurucundan daha genç veya kendi çok aşına insanları için kullanılır. Örneğin:□

Seni(gi) □dataodan bır ver . □□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□ “Bana bır şeftalı ver.” □□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□□□□

Sen daŷTa□udn kutma var

“sen da Ya yakacak odun götürmeğe var.”

Emir kipi ikinci şahıs olumsuz biçim: “fiil + Γ□ □ □” formu yaygın kullanılır, “fiil + -ma” formunun □ kullanımı frekans çok düşüktür. : □ Örneğin: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Beyle išni se eh(t)me.

“Siz böyle bir şey yapmayınız.» □ □ □ □ □ □ □ □

Avu sen xorYaqima.

«Genç oğlan, sen korkmayın.»□

Sen izin daYFa varΓuma daYda bas var. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
□ □ □ «Kendin dağlara varma, dağlarda kaplan var.» Örneğin:

Emir kipi ikinci şahıs olumsuz biçimin “-ma” formusunda buyruk tonu ağır ifade edilir, karşılaştırıldığında, “Гума” formu ise daha samimi, nazik ifade edilir .

Emir kipi ikinci şahıs kullanımı özel bir tür olduğunu böylece : “fiil + -da/-de”, buyurucunun dinleyiciye iki ardışık eylemleri tamamlamak isteği veya komutu söylemeği için kullanılır: □ Örneğin:

Xuanvan yaşajı: kiçi iniñne başla-da ge!

Huang Wang dedi ki: küçük kardeşini getir ». □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
□ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Sinigi heli biji üčle-de ver.

“Sen bana biraz para ödünç ver!” □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
 □ □ □ □ Armut bir tada-de ver, me yigi-de vaYï ! □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
 □ □ □ □ “Bana bir armut al-da ver , ben bir yeyip gideyin.”

4. Fiil Emir kipi üçüncü şahıs tekil ve çoğul yüklem olarak, konuşmacı istediği veya bir davranışını üçüncü şahıs kişinin belirlemeği için kullanılır. Mesela: □ □ □ □ □ □ □ □ U ge(l)gi.

“ol gelsin.” □

Ular etgi.

“onlar yapsın.”

Salar dili fiil emir kipi ikinci, üçüncü şahısta özel bir formu vardır: “fiil + Γoyï”. Mesela: □

ularnı □ yešaΓoYï. □
 “onlar konuşsun.” □
 □

Ana sinigi ahrın emegiñni men yiΓuYï.

kız senin arpa ekmegini yemelerime izin vereyin. “□ □ □ □ □ □ □ □ □ □
 □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ monï ΓaşirΓuma □ □ □ □

“Onu kaçırma.” □ Å □ □ □
 □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ Balalarne yïylattırquma.

“çocukları aglatma.”

Yukarıdaki ekleri analiz edebiliriz: □ □ □ □ □

Γoyï < □ Γoy- (koymak) + Yï □ □ □ □

Γuma < Γoy (koymak) + -ma □ □ □ □

Hangi “Fiil + Γu” formu “ izin vermek. „ anlamı ifade edir.

3. Salar dili emir kipi özellikleri

Salar dili emir kipi birinci tekil şahıs ve birinci çoğul şahıs dışlama tipi ve üçüncü tekil ve çoğul şahıs formu bir fark yoktur, tüm -Yï/- Γï /-gi/-ki ekleriyle ifade edilir. Birinci çoğul şahıs dışlama tipi (biz) ve dahil tipi (biz) farklanır, bu özellik batı sarı yugur diline benzer.

Biz Salar dili , Yugur dili, Uygur dili, Türkmen dili ve diğer bazı akrabaları ve eski Türk dilindeki emir kipini karşılaştırsak, açıkça farklılıkları görmek edebiliriz. Biz karşılaştıralım:

3.1. Birinci şahıs

1. Salar Dili

Tekil: fiil + -yï / -Γï /-gi/-ki. Mesela: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Men oynayï.

“Ben oynayım”

Çoğul

Dışlama tip: fiil + -yï / -Γï /-gi/-ki. Mesela:

Piser etgi. (birbirlerine dâhil değil).

“biz yapalım”

Dâhil tip: fiil + -yali/-ali/-Γulali/-al/-a/-Γula. Mesela: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
□ □ □ Piser açali.

“biz açali” (birbirlerine dâhil)

Piser işteyal.

“biz aralım”(birbirlerine dâhil)

□ □ 2. Batı sarı yugur dili

Tekil ve Çoğul: fiil + -yen/-en/-n (tekil “ben” ya da Çoğul dışlama tipi “biz”) Mesela:

Men Γaren. □ □ □ □ □

“ben bakayın.” □ □ □ □ □

mïs Γaren. □ □ □ □ □

“biz bakalım.”

Çoğul dâhil tipi: fiil + -İNİ/-yİNİ/-nİ. Mesela:

mïs Γarenİ. □

“biz bakalım.”

Mïs bile barenİ.

Biz birlikte varalım.

3. Uygur dili

Tekil □ fiil + -y/-ay /-äy. Mesela:

Men özüm alay.

“ben kendim alayın.” □

Çoğul tipi: fiil + -yli/-aylı/-äyli. Mesela:

Čuštin keyin bayčiya barayli.

“Öğleden sonra parka gidelim.”

[illegible]

4. Türkmen dili

Tekil: fiil + -ayın/-eyin. örneğin: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Men uYrayin —diyıp, ol yerinden turdı . □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

□ □ “Ben yola çıkayım deyip ayağa kalktı. “

Çoğul dışlama tipi : fiil + -alın/-elin. □ örneğin: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

[illegible]

□ □ □ □

“Biz ona bir varalım.”

Çoğul dâhil tipi : fiil + -alî/-eli. Mesela:

Yör, tama gireli, çay içeli. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

□ □ □ “gidelim, eve gerelim, çay içelim.”

5. Eski Türk dili

Birinci tekil şahıs: fiil + -ay i n/-äyin/-yîn/-yin. □ örneğin: □ □ □ □ □ □

[illegible]

□ □ □ □ □ “ben kuzeyden gireyin.”

Birinci çoğul şahıs: fiil + -līm/-lim/-alīm/-ālim. örneğin: □ □ □ □ □ □ □

□ □ □ □ üçägün qabişıp sülälim. □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

[illegible]

Karşılaştırarak, biz görebiliriz, Türk dillerinde fiil emir kipi “şahıs + sayı” ekleri ve emir eklerinden biten, eski Türk dili emir kipi birinci tekil şahıs kuruluşu üzerine analizi:

-ayİN/-äyİN > -ay/-äy(emir eki) + -İN/-İN(şahs + sayı eki)

Eski Türk dili emir kipi birinci çoğul şahıs kuruluşu üzerine analizi:

-alîḡ/-āliḡ > □ -a(y)/-ā(y) (emir eki) + - l(çoğul işareti) + -im/-im/-iḡ/-iḡ (şahıs + işareti) kombinasyonları ile kısaltılarak oluşturmuş. birinci şahıs -im/-im/-iḡ/-iḡ /-in/-in ekleri tam bir şahıs biçimi “-mān” şahıs zamiri “mān”den evrim gelmiş. Bazı Çağdaş Türk dillerinde emir-istek biçimi de bu açıklamanın kanıtıdır. Örneğin, nogay dilinde:

baryayman >bar- + -yay + man

“barayın” □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

baryaysan >bar- + -yay + san

“barınız” ? ? ? ? ? ? ? ? □ □

baryay >bar- + -yay

“barsın” ? ? ? ? ? ? ? ?

Biz yukarıda kullanım durumunda görebilirsiniz, emir formu -ay/- äy eski Türk dilidaki istek biçimi “-yay/-gäy” ekleri kısaltılarak oluşturmuş. “-yay/-gäy” eklerinin kaynağı üzerine, alimerin görüşlerinin genel anlamda tutarlıdır. Sayın Geng Shimin Bu form eski Türk dilinin gelecek biçimi “-yay/-gäy” ekiden geldiği gibi düşündürir. Sayın E. R.Tenişev bu morfolojik belirteçler fiil gelecek arzu tarzına ait olduğunu belirtti. Kâşgarlı Mahmud anıtsal eseri <Divanü Lugatı’t -Türk> de bu morfolojik belirteçler gelecek zaman gramer anlamı ile işaretlenmiş formu olduğunu belirtmiş. örneğin:

Män baryaymän yämü.

“Ben varacağım.(Ben varayım)”

Ol maña

“Onu bana gelsin.” □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

Ol süt sayqay.

“ol süt sağacak.”

Eski Türk dilinde istek-emir birinci şahıs formu “-yaymän/-gäymän > aymän/-äymän

> □ □ in/-äyin/-yın/-yin” deneyimi emir formunda evrimiş , ama antik formu “-yay/-gäy” Orta Çağ Türk dili ve Çağatay dilinde hâlâ çekinceleri var. Altınordu edebiyatı derlemelerinde, bu kullanım durum var. örneğin: □ □ □ □ □ □ □ □ □ □

başlayayın “ başlayım”, kizlälägäyin “gizleyim”, yägälim “yeyelim” gibi örneler Çağatay dilinde de vardır. Mesela:

ägär ujmaq bersä täñri sensiz,

digäymän bizgä yetti sekkiz ujmaq.

“eger cennet verse tanrı sensiz,”

“diyeceğim bize yetdi sekiz cennet.”

Bir kiş geymiş, saña bir korengur. (gelecek zaman)

“ bir kişi gelmiş, seni görecektir .”

Me şusey kolama vayur. (gelecek zaman)

“Ben bilim adamı test etmek için gideceğim.”

Me şusey kolama varılmaya, niçük ehkuri? (gelecek zaman)

“Ben bir bilim adamı test etmek için gidebilmeceğim, ne yapmalıyız?”

Salar dili emir kipi birinci çoğul şahsı dışlama tipi ve dâhil tipi farklanır, bu özellik bazı akrabalarına benzer. Mesela: Batı Sarı Yugur dilinden örneğin: mıs alen “biz alalım” (dışlama tipi) ; mıs alenı “biz alalım” (dâhil tipi). Tuva dilinden örneğin: qılıl (i) “biz birlikte yapalım” (dâhil tipi); qılılınar “biz yapalım” (dışlama tipi). Yakut dilinden örneğin: kăliäx “biz birlikte gelelim” (dâhil tipi); kăliäyın “biz gelelim” (dışlama tipi). Türkmen dilinde de dışlama tipi ve dahil tipi farklanır, örneğin: alalın “alalım” (dışlama tipi); geleli “birlikte gelelim” (dâhil tipi).

Sayın Menges , emir kipi birinci çoğul şahsı dışlama tipi ve dahil tipi farkı antik ve Eski Türk çağında tüm Türk dillerindeki özellikleridigini belirtmiş. Çağatay dilinde ve bazı çağdaş Türk dillerinde de emir kipi birinci çoğul şahsı dışlama tipi ve dâhil tipi farkları bulunabiliriz. Mesela: Çağatay dilinden örneğin: keltürälin “birlikte mücadelelim” (dâhil tipi); küräşälin “birlikte savaşalım” (dâhil tipi); yägälim “yeyelim” (dışlama tipi). Emir kipi birinci çoğul şahsı dışlama tipi ve dâhil tipi farkı Uygur dili, Kazak dili, Özbek dili ve diğer Türk dillerinde kaybolmuş.

3.2. İkinci şahıs

Salar dili emir tarzı ikinci tekil ve çoğul şahıs kipine bakalım. Bu formu fiil kökü şekli oluşturur. örneğin:

Minigi abamnigi janını se ver!

“ Sen babamın hayatını ver!”

İkinci şahıs “fiil + -duyu/-doyo/-tuyu” formu istek, tavsiye tonu bildirir. örneğin:

Sen(seler) goziñni yumdoyo!

“Sen (siz) Gözlerinizi kapatınız!”

Sen oyda oh(t)toyo.

“Sen evde otursana.”

giliş gahja yaşaji: se mini elija čüt-da, iyiň küzünj xışdoyo.

“kılıç söylemiş: sen beni elinde al-da gözlerini kapat.”

Bu form Türk dillerindeki emir tarzında çok benzersiz, akraba dillerinden sadece Kırgız dilinde kalıcı parçacıkların istek anlamı için kullanılır.

Örneğin: $\square$

maɣa aytčĭ degi !

“Sen bana konuşsana!” □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □
□ □ □ □ □

Munu akaŋya berči degi !

“Sen kardeşine bunı versene.”

Sayın E.R.Tenişev deyir: “ Salar Dilindeki -duyu eki ve Ališir Navayı eserlerindeki -dik ekini birbirleriyle karşılaştırdınca, çok ilginç bir keşif daha fazlaydı.” Sayın A.M.Şerbak makalesinde Ališir Navayı eserlerindeki emir tarzı üzerine analiz etmiş,ve üçüncü şahıs -sun/-sün/-su ekleri ile ifade edilenden başka –dik/-däk ekleri ile de ifade edildiğini belirtmiş.□

TÜRKÇEYE YABANCI DİLLERDEN GEÇEN KELİMELERDE ALGISAL ÜNLÜ TÜREMESİ

Mine KILIÇ¹

Mehmet Akif KILIÇ²

Diller, canlı varlıklar gibi sürekli değişim göstermekte, bir yandan yeni kelimeler dilde kullanıma girerken diğer yandan da bazı kelimeler kullanımdan düşmektedir. Yeni kelime kaynaklarından en önemlisi diğer dillerdir. Diğer dillerden alınan kelimeler kaynak dildeki gibi kullanılmaz, birtakım işlemlerden geçirilerek Türkçenin kurallarına uydurulur. Bu işlemler birkaç aşamada gerçekleşir: fonem dönüşümü, silme, ses türemesi (epentez), ötümsüzleşme, prozodik ve semantik değişiklikler.

- Fonem dönüşümü: Yabancı bir dilden Türkçeye geçen kelimelerde yer alan ve dilimizde olmayan fonemler en yakın Türkçe foneme dönüştürülür. Arapça, Fransızca gibi dillerde mevcut olan /w/³ (yuvarlak v) ünsüzü Türkçede en yakın sese, /v/ ünsüzüne dönüştürülür (<vali>, <vagon>).

- Silme: Dilimize yabancı olan bazı sesler tamamen çıkarılır, silinir. Arapça <علم> kelimesinin başında yer alan ve <ع> harfiyle gösterilen ötümlü yutak sürtünmeli ünsüzü, Türkçenin ses yapısına uymadığı için silinir.

- Ses türemesi: Türkçe iki ünsüzün veya ünlünün yan yana gelmesine genellikle izin vermez: iki ünsüz arasında bir ünlü, iki ünlü arasında bir ünsüz türer (Fransızca <biologie> kelimesinde ilk iki ünlü arasında /y/ ünsüzünün türemesi, Arapça <علم> kelimesinde son iki ünsüz arasında /i/ ünlüsünün türemesi).

¹ Bilim uzmanı, Kahramanmaraş Atatürk Anadolu Lisesi, Türk dili ve edebiyatı öğretmeni

² Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tıp Fakültesi, KBB Hastalıkları Ana Bilim Dalı öğretim üyesi

³ Bu çalışmada, bir ifade yazıyı gösteriyorsa “< >” şeklinde açılı ayraçlar, telaffuzu yani fiziksel bir varlık olan konuşma sesini gösteriyorsa “[]” şeklinde köşeli ayraçlar, algıyı/fonemleri gösteriyorsa “/ /” şeklinde eğik çizgiler arasına yazılmıştır.

- Ötümsüzleşme: Başka dillerden Türkçeye geçen ve kelime sonunda ötümlü patlamalı ünsüz içeren kelimelerde bu ünsüz ötümsüzleşir.
- Prozodik değişiklikler: Ünlü uzaması veya kısalması, kaynak dildekinden farklı bir vurgu gibi.
- Semantik değişiklikler: Anlam daralması, genişlemesi veya kayması gibi.

Alıntı kelimelerin uyarlanmasıdaki işlemler, Türkçeye yerleşmemiş yabancı kelimeler için de geçerlidir. Ait olduğu dilin telaffuz kurallarına göre seslendirilen bir kelimeyi duyan Türkçe konuşucusu, söz konusu kelimeyi benzer işlemlere tabi tutarak aslından farklı bir şekilde algılar. Buna *algısal benzetme* adı verilir. Örneğin, İngilizcedeki <three> kelimesi İngilizceyi yeni öğrenen Türkler tarafından /tiri:/ şeklinde algılanır ve bu şekilde telaffuz edilir.

Ana dili Türkçe olmayanlar da Türkçe konuşma seslerini kendi dillerindeki seslere benzetmekte, fonem envanterlerinde olmayan Türkçe sesleri algılayamamakta, /i/ ünlüsünü Almanca ve İngilizce gibi dillerdeki nötr ünlüye, /ğ/ ünsüzünü ise ünlü uzamasına benzetmektedirler.

Algısal benzetme işlemleri içinde en önemlisi bu çalışmada da üzerinde durulan algısal ünlü türemesidir (İng. *perceptual vowel epenthesis*). Yabancı bir kelimeyi konuşulan dile uydurmak için o kelimeye aslında olmayan bir ünlü eklenmesi anlamına gelen algısal ünlü türemesi, Türkçede yeterince incelenmemiştir. Oysa bu konu, Japonca ve Korece gibi diller üzerinde geniş bir şekilde araştırılmıştır. (Dupoux ve ark., 1999; Kabak, 2003; Kabak ve Idsardi, 2007; Hall, 2011; Kenstowicz, 2005; Kim ve Kochetov, 2011)

Aynı hece içinde iki ya da daha fazla ünsüzün yan yana gelmesine ünsüz yığını⁴ adı verilir. Kelime başındaki ünsüz yığınlarının yazıda gösterilmesindeki tutarsızlık nedeniyle bu konu, Türkçenin yıllardır devam eden bir sorunu olmuştur. Bu tür kelimeler, önceleri başına <ı>, <i> gibi bir ünlü getirilerek yazılırken, daha sonra iki ünsüz arasına dar bir ünlü getirilerek yazılmış, günümüzde ise kaynak dildeki gibi yazılır hâle gelmiştir.

Türkçe kelime başında ünsüz yığına izin vermediği hâlde, bu yığınların yazıda gösterilmesi dil eğitiminde ciddi sorunlara yol açmaktadır. Kısa ünlülerin nasıl yazılacağı bilinmemekte; <traş>, <klavuz>, <klüp> örneklerinde olduğu gibi ünlüyü yazmama eğilimi görülmektedir. Yine bu tür kelimeler hecelere ayrılırken güçlük çekilmekte, kelimelerin hece sayısı konusunda te-

⁴ Ünsüz yığınları; <stres>, <sprey> kelimelerinde olduğu gibi üçlü de olabileceğinden kaynaklarda sıkça kullanılan “ünsüz çifti” terimi tercih edilmemiştir.

reddüde düşülmektedir. Ünsüz yığınlarının yazıda gösterilmesi, telaffuz üzerinde de etkili olmakta, bu kelimeler kaynak dildeki gibi telaffuz edilmeye çalışılmaktadır. Ancak, ne yazı ne de telaffuz algıyı etkileyememekte, bu tür kelimeleri duyan Türkçe konuşucusu, araya algisal bir ünlü ekleyerek ünsüz yığını sorununu çözmektedir.

Ünsüz yığınları sadece kelime başında değil, kelime içinde ve sonunda da karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Türkçenin sınırlı durumlarda da olsa kelime (veya hece) sonunda iki ünsüze izin vermesi ve özellikle Arapçadan geçen, sonunda ünsüz yığını içeren kelimelerde ünlü türemesinin (az sayıda istisnası dışında) yazıda gösterilmesi nedeniyle bu durumlar daha az sorun oluşturduğundan bu tür ünsüz yığınlarına çalışmamızda yer verilmemiştir.

Türkiye Türkçesinde ünsüz yığını sorunuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda konu, ağırlıklı olarak yazı dili, kısmen de telaffuz açısından ele alınmış, algı konusuna değinilmemiştir. Bu çalışmanın amacı, Batı dillerinden alınan ve kelime başında ünsüz yığını içeren kelimelerin Türkçeye uyarlanmasında algının etkisini ortaya koymak ve bu noktadan hareketle telaffuz ve yazı için önerilerde bulunmaktır.

GEREÇ VE YÖNTEM

İkinci yazar (M.A.K.) tarafından seslendirilen ve Tablo I’de listelenen 81 anlamsız kelime, MXL 990 kapasitif mikrofon, MXL 90 şok emici, MXL PF001 patlama filtresi, K&M 25400 kollu mikrofon ayağı, Shure X2u ses arayüzü ve uygun kablolar kullanılarak, IAC (Industrial Acoustics Company) marka sessiz kabinde 44100 Hz örnekleme hızı/16 bit çözünürlük/tek kanal özelliklerinde PCM wav dosyası olarak bilgisayara kaydedilmiştir. Bu sırada ağız-mikrofon mesafesi 15 cm olacak şekilde ayarlanmıştır. Kayıt işlemi için Windows 7 (64 bit) işletim sistemi yüklü bir dizüstü bilgisayarda Adobe Audition CS5.5, değiştirme işlemleri için ise Praat 5.3.20 (Boersma ve Weenink, 2012) yazılımları kullanılmıştır.

Konuşma malzemesini oluşturmak için önce Türkçede yazılı dilde mevcut olan kelime başı ünsüz yığını tipleri belirlenmiştir (Tablo I). Takiben, belirlenen farklı ünsüz yığınlarını temsil edecek şekilde ZZÜZ (Z: ünsüz, Ü: ünlü) kalıbında kelimelerden oluşan bir liste hazırlanmıştır. Dinleme işlemi sırasında deneklerin yazımdan etkilenmelerini en aza indirmek için listede yer alan kelimelerin anlamsız olmalarına özellikle dikkat edilmiştir. Daha sonra kelime başındaki iki ünsüz arasına en uygun olan dar ünlü getirilmiştir. Hangi ünlünün geleceğine karar verilemeyen durumlarda iki veya daha fazla ünlü getirilmiştir. Örneğin, /sıpor/ mu, /sipor/ mu kararını verebilmek için hem <sıpos> hem de <sipos> kelimeleri listeye alınmıştır. ZÜZÜZ kalıbında 81

anlamsız kelimeden oluşan bu son liste, yukarıda bahsedildiği şekilde seslendirilerek kaydedilmiştir.

Ham kayıt dosyası, Praat yazılımı kullanılarak her kelime ayrı bir ses dosyası olacak şekilde kaydedildikten sonra, yeni oluşturulan kısa ses dosyalarının genlikleri eşitlenmiştir. Daha sonra dosyalar aynı yazılımla tek tek açılmış, dalga şekline ve spektrogramına bakılarak birinci ünlü başlangıç ve bitiş sınırları belirlenmiş ve bu ünlüler tamamen çıkarılmış, ayrı bir isimle kaydedilmiştir.⁵ Birinci ünlülerin çıkarılması sonucu ZZÜZ kalıbında seslendirilmiş kelimelerden oluşan ses dosyaları, aralarında 3 saniyelik boşluk olacak şekilde birleştirilerek aynı özelliklerde tek bir dosya olarak kaydedilmiş, bu şekilde dinleme çalışmasında kullanılacak nihai ses dosyası oluşturulmuştur. Resim 1’de, ZÜZÜZ kalıbındaki örnek kelime ile bundan türetilen ZZÜZ kalıbındaki kelimenin dalga şekli ve spektrogramı görülmektedir.

Nihai ses dosyası, ana dili Türkçe olan, yaşları 12 ile 61 arasında değişen, işitme ve konuşma sorunu olmayan 10’u erkek, 10’u kadın toplam 20 deneye dinletilerek verilen cevaplar kaydedilmiştir. Dinleme çalışmasından önce her deneye: “Bu ses dosyasında 81 anlamsız kelime yer almaktadır. Lütfen, her kelimeyi dinledikten sonra elinizdeki kağıda ne duyduğunuzu yazınız.” şeklinde kısa bir açıklama yapılmış, denekleri etki altında bırakmamak için detaya girilmemiştir.

BULGULAR

ZZÜZ kalıbında anlamsız kelimelerden oluşan nihai ses dosyasını dinleyen deneklerin verdikleri cevaplar incelendiğinde tamamının iki ünsüz arasında bir ünlü algıladığı gözlenmiştir.

Deneklerin üçte biri (7 denek), bütün seslerde iki ünsüz arasında ünlü algıladıklarını, ellerindeki kağıda yazarak belirtmişlerdir. Üç denek, bütün cevapları ünsüz yığını şeklinde yazmış, kalan 10 denek ise bir kısmında araya ünlü koyarken bir kısmında koymamıştır. Ancak, dinleme işleminden sonra yapılan detaylı görüşme sırasında denekler, kısa ünlüleri algıladıklarını ancak yazılmaması gerektiğini düşünerek yazmadıklarını belirtmişlerdir.

[k] ve [g] ünsüzlerine ait üfleme sesi ile [h] ve [s] sürtünmelilerinin spektrogramu komşu ünlülerden etkilendiğinden, ünlüler silindikten sonra bile izi kalmış, silinen ünlü algılanmaya devam etmiştir. Örneğin, denekler; [sıpos] kelimesinden üretilen [spos] anlamsız kelimesini /sıpos/ olarak, [sıpos] kelimesinden üretilen [spos] anlamsız kelimesini de /sıpos/ olarak algılamışlardır.

⁵ Çalışmaya başlarken algılanma sınırını belirlemek amacıyla 1. ünlüler aşama aşama kısaltılarak ara sesler oluşturulmuş, tamamen çıkarılması durumunda bile hâlâ ünlü algılanması nedeniyle ara sesler dinleme işleminde kullanılmamıştır.

Bu etki fonetikte koartikülasyon (eş söyleyiş) adı verilen olaydan kaynaklanmaktadır.

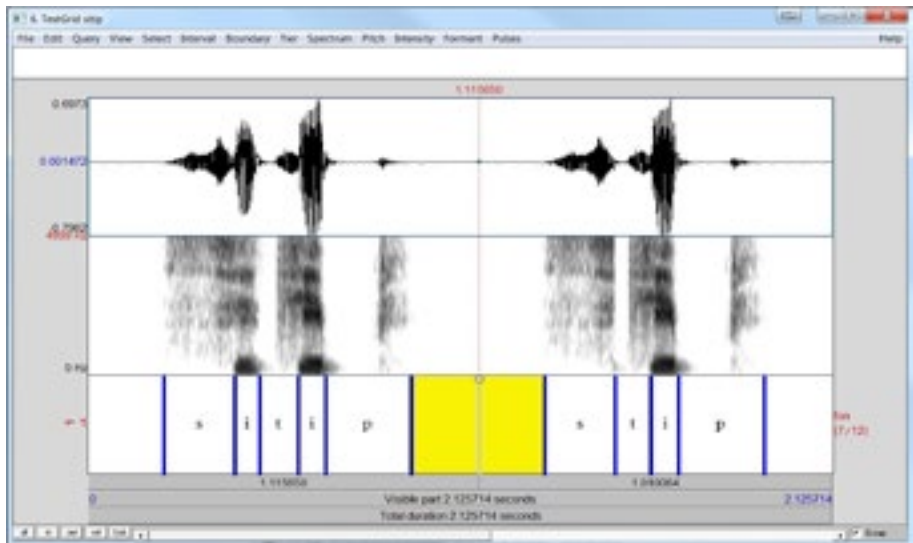
Ünsüz yığınının araya eklenen ünlü her zaman dar bir ünlüdür. Hangi dar ünlü olacağını belirleyen en önemli etken ise yığının takip eden ünlüdür:

- Ünlü düz ve kalınsa araya /ı/ ünlüsü gelir. <pratik>/pıratik/, <brıçka>/bırıçka/
- Ünlü düz ve inceyse araya /i/ ünlüsü gelir. <prensip>/pirensip/, <spiker>/sipiker/
- Ünlü yuvarlak ve kalınsa araya /u/ ünlüsü gelir. Yalnız, /o/’nun yuvarlatıcı etkisi belirgin değildir. <flora>/fulora/, <pruva>/puruva/, <stok>/sıtok/ (/sutok/ değil)
- Ünlü yuvarlak ve inceyse araya /ü/ ünlüsü gelir. <prömiyer>/pürömiyer/, <brüt>/bürüt/

Tablo I: Çalışmada kullanılan anlamsız kelimelerin, ait oldukları ünsüz yığınlarının ve farklı ünlü komşuluklarının listesi. Başlangıçta listeye alınmadığı için nihai ses dosyasında yer almayan ünsüz yığınları, ünlü komşulukları ve örnekler italik olarak yazılmıştır.

Ünsüz Yığını	Ünlü Komşulukları	Anlamsız Kelimeler	Örnek Kelimeler
BL-	blo; blö; blu; <i>ble</i>	bilos, bilos, bulos; bilöç, bülöç; buluk	blok; blöf; bluz; <i>blender</i>
BR-	bra; bri; bro; <i>brü</i>	bırat; biris; bırop, burop	branş; briket; broş, <i>brüt</i>
DR-	dra; dre; dro	dıras; direp; dırot, durot	dram; drenaj; drog
FL-	fla; fle; flü; <i>fli; flo; flö</i>	filak, filak; fileç; fülüp	flaş; flebit; flüt; <i>flit; flora; flört</i>
FR-	fra; fre; frü; <i>fri</i>	fıras; firep; furuk	fragman; frekans; früktoz; <i>frikik</i>
GL-	gla; gli; glo; <i>glü</i>	gılap; gilit; gılok, gulok	gladyatör; gliserin; global; <i>glüten</i>
GR-	gra; gre; gri; gru; <i>gro</i>	gırak; gireç; gıris; gurut	grafik; grev; grip; grup; <i>groston</i>
HR-	hri	hırit	hristiyan
KL-	kla; kle; kli; klo	kılaç; kılet; kılis; kılot	klasik; kleptomani; klişe; klorofil
KR-	kra; kre; kri; kro; kru	kırap; kıres; kırit; kırop, kurop; kıruk, kuruk	krater; kredi; kristal; kroki; kruvaze

KS-	kse, ksi		ksenon, ksilofon
MN-	mne		mnemotekni
PL-	pla; ple	pılap, pilap	plastik, plebisit
PR-	pra; pre; pro; pri; prö; pru	pıraç; pirek; piros, puros	pratik; prensip; program; prim, prömiyer; pruva
PS-	psi	pisit	psikoloji
PT-	pti		ptiyalin
SF-	sfe		sfenks
SK-	ska; ske; sko; ski	sıkap; sıket, siket; sıkos, sukos	skandal, skeç; skor; ski
SL-	sla; sli; slo	sılak; silis; sıloç, suloç	slayt; slip; slogan
SM-	sma; smo	sımat; sımop, sumop	smaç; smokin
SN-	sno	sınok, sunok	snop
SP-	spa; spe; spi; spo	sıpat; sipit; sipeç; sıpos, sipos, supos	spazm; spesifik; spiker; spor
ST-	sta; sti; sto	sıtak; sitip; sıtoç, sutoç	staj; stil; stok
SKL-	skle	sıklep	skleroz
SPR-	spre	sipreç	sprey
STR-	stra; stre, stri; strü	sıtrap; sitret; sitrik	strateji; stres; striptiz; strüktür
TR-	tra; tre; tro; tri	tıraç; tirep; tirok, turok	trajedi; tren; tropikal; tribün
TV-	tvi		tvist

Resim 1. [sitip] ve 1. ünlünün çıkarılmasıyla elde edilen [stip] anlamsız kelimeleri, Praat yazılımının Edit penceresinde görülmektedir. (Dalga şekli: Üstte, Spektrogram: Ortada, Açıklama satırı: Altta)

Algısal olarak türeyen ünlüyü belirleyen diğer etken ise çevredeki ünsüzlerdir. <k> ve <g> ünsüzleriyle başlayan ünsüz yığınlarında araya mutlaka kalın bir ünlü (/ı/ veya /u/) gelir. <kroki> /kıroki/, <glüten> /gulüten/

Yumuşak damak ünsüzü olan [k] ve [g] seslerini takiben çıkan ve [h] ünsüzüne benzeyen üfleme sesi sırasında dilin pozisyonu [ı] ünlüsüne çok benzediği için, üfleme sesi bu ünlüyü andırır ve kişiler tarafından /ı/ olarak algılanır.

BL- ve PL- ünsüz çiftlerinde araya ince bir ünlü (/i/ veya /ü/) gelir. <bluz> /buluz/, <blucin> /bulucin/ gibi kelimelerde ise araya kalın bir ünlü olan /u/ ünlüsü gelmekle birlikte, bu /u/ normalden incedir. Örnek: <blok> /bilok/, <plastik> /pilastik/

TARTIŞMA

Fransızca, İngilizce gibi Batı dillerinden geçen ve bu çalışmada üzerinde durulan kelime başındaki ünsüz yığınları konusu yazılı dildeki tutarsızlık nedeniyle uzun zamandır hep kafa karıştırıcı olmuştur. 1928 ve 1943 yazım kılavuzlarında <spor> kelimesi <işpor> biçiminde yazılırken, 1962 kılavuzunda hem <tren>, <triko> hem de <tiren>, <tiriko> kullanımlarına yer verilmiştir. 1965 kılavuzunda ise ünsüz yığınları arasına konan dar ünlülerin hepsi kaldırılmıştır. (Benzer, 2010) Oysa önemli olan yazılı dil değil sözlü dildir. Sözlü dilde bu durumun nasıl olduğuna bakılması gerekir. Yabancı dillerdeki yazım kurallarına bakarak dilimizi değiştirmeye izin vermememiz, Türkçeyi başka dillere benzetmeye çalışmamamız gerekir.

Genel olarak Türkçede altı tür hece olduğu kabul edilmektedir: ZÜ, ZÜZ, ÜZ, Ü, ZÜZZ, ÜZZ. (Banguoğlu, 1990; Ergenç, 1989; Ergin, 1993) Ancak, yabancı dillerden Türkçeye geçen hecelerle birlikte bu sayının 15'e veya 16'ya çıktığını savunanlar da vardır. (Demircan, 1996; Gürsoy-Naskali, 1995) Zorlamayla imla kılavuzlarından ünlüler kaldırılırsa, eğitimle (!) insanlara iki ünsüz arasında bir ünlü telaffuz etmemeleri gerektiği öğretilse bile, insanların beyinlerindeki algıyı değiştirmek mümkün olmamaktadır. Gürsoy-Naskali'nin belirttiği gibi, yazımda ve telaffuzda 16 tür hece mevcut olsa bile, Türkçeye yabancı olan heceler algı sırasında ünlü türemesi yoluyla parçalanmakta, Türkçenin hece yapısına uygun hale getirilmektedir.

Algısal ünlü türemesi konusu, Japonca ve Korece gibi dillerde kapsamlı olarak araştırılmıştır. Japoncanın fonolojik yapısı kelime başında veya sonunda ünsüz yığınının izin vermediği gibi bu dilde hece sonunda burun ünsüzü

dışında ünsüz de bulunamaz. Bu nedenle Batı dillerinden Japoncaya geçen ünsüz yığınları, araya [t] ve [d] ortamında /o/, diğer durumlarda /u/ ünlüsü eklenerek bu dilin yapısına uydurulur. Ünlü ekleme işlemi hece sonunda ünsüz bulunması durumunda da uygulanır. (Dupoux ve ark., 1999)

Aşağıdaki örneklerde yer alan İngilizce kelimeler, Japonlar tarafından ünlü eklenerek farklı şekilde algılanır:

- *cream* → /kurimu/
- *sphinx* → /sufinkusu/
- *stress* → /sutoresu/

Korecede de ünsüz yığını çözmek için araya algısal bir ünlü eklenir. Bu ünlü, genellikle /ı/ olmakla birlikte sert damak ünsüzü ortamında /i/ olur. (Kabak, 2003) Aşağıda yer alan İngilizce kelimeler, Koreliler tarafından ünlü eklenerek algılanır:

- *brush* → /pıraşı/
- *drama* → /tırama/
- *scandal* → /sıkendal/

Türkçedekinden farklı olarak, Japonca ve Korece alfabesi kelime başında ünsüz yığını göstermeye uygun değildir, bu nedenle bahsedilen dillerde ünsüz yığınları zaten yazıda gösterilemez. Ancak, kaynak dilde olduğu gibi ünsüz yığını duyan bir Japon veya Koreli, bu kelimeyi iki ünsüz arasında bir ünlü varmış gibi algılar.

İspanyolca ve Portekizce gibi Batı dilleri de ünsüz yığını ve çözüm yöntemi konusunda örnek gösterilebilir. Bu iki dil, kelime başında sZ (/s/+ ünsüz) dizisine izin vermez. Bu dillerdeki Latince kaynaklı kelimeler veya Fransızca, İngilizce gibi dillerden bu dillere sonradan geçen kelimeler, başına <e> getirilerek yazılır, bu ünlü İspanyolcada [e], Portekizcede [i] olarak telaffuz edilir. Yine bu dilleri konuşan dinleyiciler kelime başındaki sZ ünsüz yığınının önce bir ünlü duyar. (Bettoni ve Koerich, 2009; Hallé, 2011) Aşağıdaki örneklerde, İngilizcedeki *stress* ve *snob* kelimelerinin bu dillerdeki yazılışı ve telaffuzu verilmektedir:

- İspanyolca: <estrés> [estres], <esnób> [esnób]
- Portekizce: <estresse> [istresi], <esnobe> [ijnobi]

SONUÇ

Ünsüz yığını çözüm yöntemi olarak fiziksel ve algısal ünlü ekleme olayı evrenseldir. Her dil başka dillerden aldığı kelimeleri kendi kurallarına uydu-

rur, uydurması gerekir. Alıntı kelimeler için, “Biz bu kelimeleri aslına uygun yazmalıyız, hatta telaffuz etmeliyiz.” şeklinde bir görüş geçerli olamaz. Batı dillerinden fazlaca etkilenmiş Türkçe konuşucular, ünsüz yığını içeren kelimeleri kaynak dildeki gibi telaffuz edebilir hatta algılayabilir. Bunlara bakarak Türkçe hakkında hüküm verilmemelidir. Ana dili Türkçe olan, Batı dillerinden ve yazımdan etkilenmemiş kişiler bu kelimeleri nasıl algılıyor? Önemli olan budur. Algıda her zaman mevcut olan bu ünlülerin yazıda gösterilmemesi, yabancı kelimelerin kaynak dildeki gibi telaffuz edilmesine neden olarak Türkçenin ahengini bozmakta, ayrıca Türkçe eğitiminde zorluklara neden olmaktadır. Bu gerekçelerle ve her sese bir harf düsturu gereği Türkçenin yapısına uymayan ünsüz yığınlarının yazıda ünlü eklenerek gösterilmesinin uygun olacağını düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

1. BANGUOĞLU, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
2. BENZER, A. (2010). Türk Hece Yapısında Değişmeler, *Turkish Studies*, 5, 830-842.
3. BETTONI, M. ve R. D. KOERICH (2009). Perceptual training in the pronunciation of /s/-clusters in Brazilian Portuguese/English interphonology, içinde: *Recent Research in Second Language Phonetics/Phonology: Perception and Production* (ed.: M. A. WATKINS, A. S. RAUBER ve B. O. BAPTISTA), Newcastle, Birleşik Krallık: Cambridge Scholars Publishing, s. 164-183.
4. BOERSMA, P. ve D. WEENINK (2012). *Praat: doing phonetics by computer* (sürüm 5.3.20) <http://www.praat.org> (Erişim tarihi: 3 Haziran 2012).
5. DEMİRCAN, Ö. (1996). *Türkçenin Sessizimi*. İstanbul: Der Yayınları.
6. DUPOUX, E., K. KAKEHI, Y. HIROSE, C. PALLIER ve J. MEHLER (1999). Epenthetic vowels in Japanese: A perceptual illusion? *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 25, 1568-1578.
7. ERGENÇ, İ. (1989). Dilimizdeki Ünsüz Yığılmaları Üzerine Bir Deneme, içinde: *Ortak Kitap '89*, Sayı 1, Ankara, s. 248-285.
8. ERGİN, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*, 20. Baskı. İstanbul: Bayrak.
9. GÜRSOY NASKALİ, E. (1995). Türkçe Kelimesi -Türkçede Hece Tiple-ri- Cümle Unsurlarını Tayin Kıtası- Ek Hâlinde Zamir Olabilir mi?, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
10. HALL, N. (2011). Vowel epenthesis, içinde: *The Blackwell companion to phonology, cilt 3* (ed.: M. van OOSTENDORP, C. J. EWEN, E. HUME ve K. RICE), Malden, MA, ABD: Wiley-Blackwell, s. 1576-1596.

11. HALLÉ, P. A. (2011). Phonotactic perceptual repairs: prothesis in Spanish and substitution in French. *Haskins Day in Taiwan 2011*, 23-25 Ağustos 2011, Tayvan.
12. KABAK, B. (2003). *The Perceptual Processing of Second Language Consonant Clusters*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Delaware Üniversitesi, ABD.
13. KABAK, B. ve W. J. IDSARDI (2007). Perceptual distortions in the adaptation of English consonant clusters: Syllable structure or consonantal contact constraints? *Language and Speech*, 50, 23-52.
14. KENSTOWICZ, M. (2005). The phonetics and phonology of Korean loanword adaptation, içinde: *Proceedings of the First European Conference on Korean Linguistics* (ed.: S.-J. RHEE), Seul, Kore: Hankook Publishing Co., s. 17-32.
15. KIM, K. ve A. KOCHETOV (2011). Phonology and phonetics of epenthetic vowels in loanwords: Experimental evidence from Korean. *Lingua*, 121, 511-532.

DİLİMİZİN FONOLOJİK AÇIDAN GELİŞEN BİR DİL OLDUĞUNUN İŞARETLİLİK TEORİSİYLE KANITLANMASI

Molla Niyaz TURNİYAZI

Bize malumdur ki, konuşurları dünyada en çok nüfusu içeren İngilizce ve Çince gibi dillerin sahipleri hep kendi dillerinin gelecekte dünya dili olacağı ideallerini ileri sürerek halka yaymaktadırlar. Anladığımız kadarıyla, onlarca, dünya dili kavramı dilimiz, yani çağdaş Türk dilimiz ya da lehçelerimiz gibi, onun fonolojik düzeni dâhil her yönden gelişen bir dili değil, sadece konuşurların nüfusu eng çok olan öyle dilleri gösteren anlamı içermektedir. Elbette ki, onların dillerin de gelişmiş yönleri vardır. Mesela, İngiliz diline söz varlığı açısından bakarsak, o dil gerçekten gelişmiş bir dil sayılır. Çince ise, sadece bir yönden, yani her bir sözcük için birer birer farklı hiyeroglif kullanılması açısından gerçekten çok gelişmiştir, yani onların dilinin yazı sistemi 70 binden aşkın hiyeroglifi içerdiği söylenir. Ama kendi dillerinin dünya dili olacağı ideallerini destekleyenlerin dili hiç de bizim dilimiz gibi, yani Çağdaş Türk dilimiz ya da lehçelerimiz gibi, yani ister onun biçim bilimsel açısından, ister onun söz dizimsel yapıları açısından ve ister onun sözvarlığı açısından, hem de anlam bilimsel açıdan, bir sözle, her yönden epeyce gelişen ve gelişken işbu dilimiz gibi diller değildirler. Dilimizin her yönden epeyce gelişmiş dil olduğunu dünya Türkiyat araştırmacıları kabul etmektedirler. Öyleyse, işbu dilimizin fonolojik düzen açısından gelişme derecesi nasıldır? Bundan dolayı, biz işbu açıdan dilimizin fonolojik düzeni üzerine araştırma yapmaktayız ve dilimizin fonolojik düzen açısından da epeyce gelişmiş dil olduğunu işaretlilik teorisini uygulamakla kanıtlamaktayız.

İşaretlilik Teorisi (yani “Markedness Theory”) derken, 20. yüzyılın sonlarına doğru dünya dil bilimi araştırmacılarının dikkatini çekmeye başlayan, hem de onun dilin her yönündeki dizgeleri ve yapıları üzerine yapılan araştırmalarda uygulanması gittikçe yaygınlaşa gelmekte olan bir teoriden bahsedilmektedir. Söz konusu bu teori aslında 20. yüzyılın 30’lu yıllarında Trubetskoy (N. Trubetskoy) ve Yakobson (R. Jakobson) tarafından ortaya konulmuştur.

Ancak, bu teori ortaya konulduğu o yıllardan 20. yüzyılın sonlarına dek uzun zaman içerisinde dünya dil bilimi alanda güçlü yankı uyandıramamıştır. Ama, yukarıda bahsettiğimiz gibi, işbu teori 20.yüzyılın sonlarına doğru dünya dil bilimi araştırmacılarının dikkatini çekmeye başlamıştır. Ve o teorinin dilin her yönündeki dizgeleri ve yapıları üzerine araştırmalar yapılması için uygulanması gittikçe yaygınlaşa gelmektedir. Bu teorini ortaya atanlardan biri Jakobson kendisinin ilgili yazılarında öyle bir ideali ileri sürmüş ki, eğer bir dilde işaretli terkipler ne kadar çok ise, o dilin bir o kadar gelişmiş dil olduğu belirtilmiş olacaktır, diye ima etmiştir. Öyleyse, dilimizi bu açıdan araştırırsak, dilimizin fonolojik düzeni dâhil her yönden işaretli terkipleri diğer dillerden daha çok olan gelişmiş bir dil olduğu kanıtlanmaktadır.

1. İşaretlilik (markedness) ve işaretsizliğin (unmarkedness) kriterleri

1977'den 1978'e dek "Amerika Dilbilim Enstitüsü"nün (the Linguistic Society of America) başkanlığını yapmış ünlü dil bilimci Greynberg, Y. H. (Joseph Harold Greenberg) 1966'de hazırladığı "Language Universals" (yani "Dildeki Evrenseller") adlı eserinde bir dildeki işaretli (markedness) terkiplerle işaretsiz (unmarkedness) terkipleri belirlemenin altı tip kriterini ortaya sunmuştu. O altı tip kriterden önceki dördü bir dilin fonolojik dizgesindeki işaretli ve işaretsiz terkipleri belirlemek için yeterlidir. O dört tip kriter aşağıdakilerden ibarettir:

(a) Sintagmatik kriter: Bu kriterde öyle denir ki, bir dildeki sintagmatik yapılardan oluşan herhangi bir kategorideki işaretli sintagmatik yapının elemanları işaretsiz sintagmatik yapının elemanlarından daha fazla olur. Fonolojik açıdan bakınca, bir dilin fonolojik dizgesindeki seslerin özelliklerinden işaretli terkiplerin söylenişindeki özellikleri işaretsiz terkiplerin söylenişindeki özelliklerinden fazla olur. Mesela, bir dilin fonolojik dizgesindeki ünsüzlerden ötümlü tipinin ses özellikleri ötümsüz tipininkinden en azından bir özelliği fazladır. Yani, ünsüzlerden b, d, g gibi ötümlü tipinin söylenişinde ses tellerinin titremesi gibi bu özellik p, t, k gibi ötümsüz tipininkinden fazladır. Bir dilin dizgesindeki elemanları bu kriterle ölçersek, onlardan hangisinin işaretli ve yine hangisinin işaretsiz olduğunu belirlemek mümkündür.

(b) Pradigmatik kriter: Bu kriterde öyle denir ki, bir dildeki işaretsiz terkiplerden oluşan kategorideki elemanların sayısı işaretli terkiplerden oluşan kategorideki elemanların sayısından çok olur. Fonolojik açıdan bakınca, bir dilin fonolojik dizgesindeki ses birimlerinden (yani fonemlerden) işaretsiz tiplerinin alt ses birimlerinin (yani alofonlarının) sayısı işaretli tiplerinin alt ses birimlerinin sayısından çok olur. Mesela, bir dilin fonolojik dizgesindeki işaretsiz terkipler sayılabilen p, t, k gibi ağızsız ünsüz ses birimlerinin alt ses birimlerinin sayısı işaretli terkipler hesap edilen m, n, ŋ gibi genizli ünsüz ses

birimlerinin alt ses birimlerinin sayısından çok olur. Mesela, Türkiye Türkçesinde p, t, k gibi ağızsız ünsüz ses birimlerinin b, d, g gibi ötümlüleşen alt ses birimleri ve hece sonunda soluksuzlaşan başka birtakım alt ses birimlerinin vardır ki, m, n, ñ gibi genizsi ünsüz ses birimlerin ise, alt ses birimleri yok denecek kadardır. Bu kriterle de bir dilin dizgesindeki elemanların hangisinin işaretli ve yine hangisinin işaretli olduğunu belirlemek mümkün olur.

(c) Dağılıma kriteri: Bu kriterde öyle denir ki, bir dildeki işaretli terkiplerin dağılıma çevresi işaretli terkiplerin dağılıma çevresinden çok olur. Fonolojik açıdan bakınca, bir dilin fonolojik dizgesindeki seslerin dağılıma çevresinin çok ve ya az olması seslerden hangisinin işaretli olup ve yine hangisinin işaretli olduğunu belirler. Mesela, Uygurcamızda işaretli ünsüzler sayılan p, t, k gibi ötümsüz ses birimlerinin dağılıma çevresi işaretli ünsüzler sayılan b, d, g gibi ötümlü ses birimlerin dağılıma çevresinden çoktur. Yani, Uygurcamızda p, t, k gibi ötümsüz ses birimleri hecenin ve ya sözcüklerin her yerine dağılıdır, ama b, d, g gibi ötümlü ses birimlerinin, bilhassa b, d, g gibi ötümlü ses birimlerinin sözcük sonunda ortaya çıkması çok seyrek.

(ç) Sıklık kriteri: Bu kriterde öyle denir ki, bir dildeki işaretli terkiplerin ortaya çıkma, yani kullanılma sıklığı işaretli terkiplerin ortaya çıkma sıklığından yüksek olur. Fonolojik açıdan bakınca, bir dilin fonolojik dizgesindeki işaretli terkipler sayılan ötümsüz ünsüzlerin kullanılma sıklığı onların karşıtı olan, ve işaretli terkipler sayılan ötümlü ünsüzlerin kullanılma sıklığından yüksek olur. Mesela, Uygurcamızda işaretli ünsüzler sayılan p, t, k gibi ötümsüz ünsüzlerin kullanılma sıklığı işaretli terkipler sayılan b, d, g gibi ötümlü ünsüzlerin kullanılma sıklığından yüksektir.

2. Dilimizin fonolojik dizgesindeki işaretli ve işaretli terkipler

1) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin sentagmatik kriterlerle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin hangisinin işaretli ve yine hangisinin işaretli olduğunu ayırt etmek için, onları sentagmatik kriterle ölçersek, dilimizin ünlü sesler dizgesindeki ünlülerden düz ünlüler işaretli, yuvarlak ünlüler ise, işaretlidirler. Çünkü, dilimizdeki yuvarlak ünlülerin telaffuzunda dudakları yuvarlaklaştırmak için düz ünlülerin telaffuzundan daha fazla çaba göstermek gerekir. O yüzden, yuvarlak ünlüler İngiliz dilinde “rounded”, yani “yuvarlaklaşan” denir, düz ünlüler ise, “unrounded”, yani “yuvarlaklaşmayan” denir. Yani yuvarlak ünlülerin söylenişteki özelliği düz ünlülerinkinden fazladır. Bu yüzden, dilimizdeki yuvarlak ünlüler işaretli sayılır. Öyle ise, dilimizin ünlü sesler dizgesinde en azından dört tip işaretli terkip vardır.

Dilimizin ünlü sesler dizgesindeki işaretli düz ünlülerden a ve ı gibi kalın ünlüler işaretlidir, e ve i gibi ince ünlüler ise, işaretlidir. Çünkü, ince ünlülerin telaffuzu esnasında ağız boşluğundaki dilin ucunu ağızın önüne yönelterek uzatmak gerekir, yani onların telaffuzunda kalın ünlülerin telaffuzundakinden daha fazla çaba göstermek gerekir. O yüzden, kalın ünlüler işaretli, ama ince ünlüler ise, işaretli sayılır. Eğer böyle sayarsak, dilimizin ünlü sesler dizgesindeki işaretli terkiplerin sayısı altıya artacaktır.

Belki de kimiler işaretli diye ayırt edilen düz ünlüler neden yine işaretli sayılsın ki, diye sorarlar. Bizim burada ayırt ettiğimiz işaretli ve işaretli değil hiç de kesinlikle işaretli ve kesinlikle işaretli değildir. Burada ayırt ettiğimiz gene de karşılaştırmalı olarak edilen belirlemedir. Yani işaretlilik ve işaretli değil gene de derecelidir.

2) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin sentagmatik kriterlerle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin hangisinin işaretli ve yine hangisinin işaretli olduğunu ayırt etmek için, onları sentagmatik kriterle ölçersek, dilimizin ünsüz sesler dizgesindeki ünsüzlerden tüm ötümsüz ünsüzler işaretlidir ve tüm ötümlü ünsüzler ise, işaretlidirler. Çünkü, dilimizdeki ötümlü ünsüzlerin telaffuzunda o ünsüzleri ötümlüştürmek için ötümsüz ünsüzlerin telaffuzundakinden daha fazla çaba göstermek, yani ses tellerini titretip onu da çalıştırmak gerekir. O yüzden, ötümlü ünsüzler İngiliz dilinde “voiced”, yani “ötümlüleşen” denir, ötümsüz ünsüzler ise, “voiceless”, yani “ötümsüz” denir. Yani ötümlü ünsüzlerin söylenişteki özelliği ötümsüz ünsüzlerinkinden fazladır. Bu yüzden, dilimizdeki ötümlü ünsüzler işaretli sayılır. Öyle ise, dilimizin ünsüz sesler dizgesinde en azından 15 tip işaretli terkip vardır. Yani dilimizin ünsüz sesler dizgesindeki işaretli terkiplerin sayısı işaretli terkiplerin sayısından daha fazladır.

3) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin pragmatik kriterlerle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü sesleri onun işaretlilik ve işaretli değil açısından ayırt etmek için, onları pragmatik kriterle de ölçersek, dilimizin ünlü sesler dizgesindeki ünlülerden az saydakisi işaretli değil, ama çoklusu işaretlidir. Mesela, Uygurcamızda ünlü ses birimi /i/ den ibaret işbu pragmatik birimin içerdiği alt ses birimleri başka ünlü ses birimlerin alt ses birimlerinininkinden çoktur. O yüzden, ses birimi /i/ Uygurcamızın fonolojik dizgesinde bir işaretli eleman sayılır. Yani, hiç değilse Uygurcamızdaki işaretli elemanların sayısı gene de işaretli elemanların sayısından daha çoktur.

4) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin pradigmatik kriterlerle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz sesleri onun işaretlilik ve işaretsizlik açısından ayırt etmek için, onları pradigmatik kriterle de ölçersek, dilimizin ünsüz sesler dizgesindeki ünsüzlerden az sayıdakisi işaretsizdir, ama çoklusu işaretlidir. Yani, dilimizdeki ötümsüz ünsüzler sayıca az olmasına rağmen, o ötümsüz ses birimlerin içerdiği alt ses birimleri ötümlü ses biriminden çokturlar. Mesela, Uygurcamız ve Türkiye Türkçesinde ötümsüz ses birim p, t, k, q, ç gibi ünsüzlerden oluşan işbu pradigmatik birimlerin içerdiği alt ses birimleri başka ötümlü ünsüz ses birimlerin alt ses birimlerininkinden çoktur. Yani onların yukarıda gösterdiğimiz gibi ötümsüz alt ses birimlerinin olmasından başka yine iki ünlü arasında ötümlüleşen alt ses birimleri ve hece sonunda soluksuzlaşan alt ses birimleri de vardır. O yüzden, p, t, k, q, ç gibi ötümsüz ses birimleri Uygurca ve Türkiye Türkçesi gibi dillerimizin fonolojik dizgesinde işaretsiz elemanlar sayılır. Böylece, hiç değilse Uygurcamız ve Türkiye Türkçesindeki işaretli elemanların sayısı gene de işaretsiz elemanların sayısından daha çoktur.

5) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin dağılma kriterleriyle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin işaretlilik ve işaretsizlik niteliklerini ayırt etmek için, onları dağılma kriteri ile ölçersek, dilimizin ünlü sesler dizgesindeki ünlülerden hiç değilse yarısı işaretsizdir, kalan yarısı ise, işaretlidir. Çünkü dilimizdeki a, e, ı, i gibi işaretsiz ünlülerin dağılma çevresi o, ö, u, ü gibi işaretli ünlülerin dağılma çevresinden çoktur. Mesela, Uygurcamız ve Türkiye Türkçesinde a, e, ı, i gibi işaretsiz ünlülerin dağılma çevresi çoktur. Onlar hecenin ve ya sözcüklerin her yerinde bulunabilirler. Ama, o, ö, u, ü gibi işaretli ünlülerin dağılma çevresi ise, sınırlıdır, bilhassa o, ö, ü gibi ünlülerin dağılma çevresi çoklu zaman sınırlıdır. Yani, bunlardan o, ö gibi iki yuvarlak ünlü Türk kökenli sözcüklerde birinci heceden başka hecelerde bulunmazlar. ö, ü gibi ünlüler ise, Uygurcada q, ğ (buradaki Uygurca ğ Türkiye Türkçesindeki yumuşak ğ değil, Azerbeycan Türkçesindeki ğ'ye benzeyen bir küçük dil ünsüzüdür) gibi küçük dil ünsüzleri ile bir arada sintagma teşkil edemezler. Yani onların dağılma çevresi hep sınırlıdır. Ama başka ünlülerin ise, hecenin yada sözcüklerin başka yerlerinde ortaya çıkabilmeyen yada herhangi bir ünsüzlerle sintagma teşkil edemeyen sınırları yoktur. O yüzden, o ünlüler işaretsizdirler. Yani şöyle ki, dilimizdeki ünlülerin işaretli veya işaretsiz olduğunu işbu dağılma kriteri ile ölçersek, dilimizde işaretsiz ünlüler kadar işaretli ünlüler de az değildir.

6) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin dağılma kriterleriyle ölçünmesi

Eğer dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin işaretlilik ve işaret-sizlik niteliklerini ayırt etmek için, onları dağılma kriteri ile ölçersek, dilimizin ünsüz sesler dizgesindeki ünsüzlerden gene de az sayıdakisi işaretsizdir, ama çoklusu işaretlidir. Yani, dilimizdeki ötümsüz ünsüzler sayıca azdır. O yüzden, işaretsizlerin sayısı işaretlilerden azdır. Çünkü, dilimizdeki ötümsüz ünsüzlerin dağılma sınırı azdır, ama ötümlü ünsüzlerin dağılma çevresi çoklu zaman sınırlıdır. Yani, dağılma çevresi sınırlı olanlar işaretli sayılır. Böylece, dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüzlerin çoklusu işaretlidirler, çünkü dilimizde dağılma çevresi sınırlı olan ötümlü ünsüzlerin sayısı ötümsüz ünsüzlerinkinden çoktur, yani dilimizdeki işaretli ünsüzlerin sayısı en azından 15 kadar çoktur.

Dilimizin fonolojik dizgesindeki seslerin sıklık kriteri ile ölçünmesine gelince, dilimizdeki seslerin sıklığı hakkında şimdilik sadece kabaca tahmin edebiliriz, çünkü, Çağdaş Türk dilimiz ya da lehçelerimizin tümü üzerinde hâlihazırda detaylı bir istatistik araştırmalar yapılmamış durumdadır. Bildiğimize göre, bu tip araştırma sadece Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin ses dizgesi üzerinde birkaç on sene önce yapılmıştır. Bu iki dilden başka çoklu dillerimizin fonolojik dizgeleri üzerine henüz istatistik araştırmalar yapılmamıştır.

3. Yakobson'un bir dilin gelişmiş olduğu hakkındaki idealleri

Ta 20. yüzyılın 30'lu yıllarında Trubetskoy başta olmak üzere, onun meslektaşları ünlü dil bilimci Yakobson da işbu İşaretlilik Teorisi'ni (yani "Markedness Theory") ortaya atmıştır. Hâlihazırda dünya dil bilimi araştırmacıları o teoriden yararlanarak, onu dilin her yönündeki dizgeleri ve yapıları üzerinde araştırmalar yapmak için uygulamaktadırlar. İşbu teori şu anda gittikçe yaygınlaşa gelmektedir. Yakobson'un dil bilimi dünyasına katkısı sadece bununla kalmayıp, bir dilin gelişmiş olup olmadığını ölçmenin kriterini de onun 1968'de yayımlandığı "Child Language, Aphasia and Phonological Universals" (yani "Çocuk Dili, Afasya ve Fonolojik Evrenseller") adlı eserinde ima etmiş sayılır. Yakobson işbu eserinde dil edinme aşamasında gelişmekte olan çocukların öncelikle hangi ünlü sesleri ve hangi ünsüz sesleri elde eden olduğunu, sonralardaki aşamalarda sırasıyla yine hangi ünlü sesleri ve ünsüz sesleri elde eden olduğunu, çocuk dilinin tam gelişmiş son aşamalarında ise hangi sesleri son olarak elde eden olduğunu gözlemlemiştir. Afasya hastalığıyla (yani konuşma yeteneğini kayıp eden hastalık) ıstırap çekenlerin dilinde ise, çocukların dil elemanlarını elde etme sırasının tam tersine, çocuklar en sonunda elde eden seslerin afasya hastalarında ise öncelikle kaybolan, çocuk-

ların öncelikle elde eden sesleri ise, afasya hastalarında en sonunda kayıp olan sesler olduğunu da gözlemlemiştir. Yakobson'un gözlemlediği bu olaylardan, yani çocukların dildeki fonolojik elemanları elde etme sırasıyla ilgili gözlemlerde göze çarpan o fonolojik olaylardan hem de afasya hastalığına takılıp kalanların dildeki fonolojik elemanları kaybetme sırasıyla ilgili gözlemlerde göze çarpan o fonolojik olaylardan Yakobson şunları keşfetmiş ki, çocuklar öncelikle elde eden ünlü ve ünsüz sesler hep işaretli sesler olmuş, aksine, çocuklar sonraları tedricen elde eden ve en sonunda dili tam gelişmiş aşamasına geldiğinde elde eden ünlü ve ünsüz sesler ise, hep işaretli sesler olmuştur. Afasya hastalarında ise, tam tersine, işaretli sesler öncelikle kayıp olan, işaretli sesler ise, sonraları tedricen kaybolan sesler olmuştur. Bundan öyle bir mantık ima edilir ki bir dil geliştikçe, o dilde işaretli elemanlar çoğalır. Yani bu o demektir ki, bir dil gelişmiş dil ise, o dilde işaretli elemanlar daha fazla bulunacaktır. Yani, bir dilde eğer işaretli elemanlar ne kadar çok ise, o dil bir o kadar gelişmiş dil sayılmalıdır.

4. Dilimizin fonolojik dizgesindeki işaretli ve işaretli terkiplerin İngilizce ve Çince gibi dillerle karşılaştırılması

1) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin işaretlilik ve işaretlilik açısından

İngiliz dili ile karşılaştırılması haşiyeler:

(1) İngiliz dilinin ünlüler dizgesinde yirmi civarında ünlü sesler var olduğu söylenir. Ama o yirmi ünlüden on ikisi monofon (yani basit ünlü), sekizi ise, diftondur (yani birleşik ünlü). Bizim dilimizde İngilizcedeki gibi diftonlar var olmadığı için, dilimizdeki ünlüleri o diftonlarla karşılaştırmak mümkün değil, çünkü dilimizdeki ünlüler hep monofonlardır. O yüzden, şu anda biz dilimizdeki ünlüleri sadece İngilizcedeki monofonlar ile karşılaştırebiliriz.

(2) İngiliz dilindeki o 12 monofondan yedisi kısa ünlü, beşi ise uzun ünlüdür. Bizim dilimizde uzun ünlüler varsa da, o uzun telaffuz edilen ünlülerin uzunluğuna fonolojik açıdan bakarsak, onlar fonem işlevi taşıyan uzun ünlü değildirler. Bazen o uzun telaffuz edilen bazı ünlü anlam ayırt etme işlevi taşıdığı hâlde, o uzun ünlü dilimizin fonolojik dizgesinde bir dizge oluşturamaz. O yüzden, bizim çoklu dilimizdeki ünlüler fonolojik açıdan kısa ünlü sayılır. Yani, dilimizde yedi, sekiz ve ya dokuz kısa ünlü vardır. Dolayısıyla, şu anda biz dilimizdeki ünlüleri sadece İngilizcedeki kısa ünlülerle karşılaştırebiliriz.

İngiliz dilinde kısa ünlülerin sayısı yedidir. O yedi kısa ünlüden sadece ikisi yuvarlak olduğu için, onların dilinde işaretli ünlülerin sayısı sadece iki adettir. Bizim dilimizde, bilhassa Uygurca ve Türkiye Türkçesi gibi dillerimiz veya lehçelerimizde ise, yuvarlak ünlülerin sayısı İngiliz dilindekinden çok-

tur. Yani, dilimizde işaretli sayılabilen yuvarlak ünlülerin sayısı çoktur. Eğer dilimizi Jakobson'un kriteri ile ölçersek, dilimizin fonolojik yönden elde ettiği gelişme baya yüksektir. Yani, dilimizin fonolojik dizgesi hiç değilse ünlüler açısından İngiliz dilindekinden daha gelişmiş dildir, diyebiliriz.

2) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin işaretlilik ve işaretsizlik açısından

İngiliz dili ile karşılaştırılması

İngiliz dilinin ünsüzler dizgesinde yirmi sekiz civarında ünsüz sesler var olduğu söylenir. Ama o yirmi sekiz ünsüzden ts, dz, tr, dr gibi ünsüzlerin basit ünsüz olduğu yada birleşik ünsüz olduğu konusu İngiliz dili araştırma dünyasında hâlâ tartışılmaktadır. Eğer İngiliz dilindeki ts, dz, tr, dr gibi o dört ünsüzün basit ünsüz olduğu itiraf edilemeyecekse, o zaman İngiliz dilinde basit ünsüzlerin sayısı yirmi sekiz değil, yirmi dört olacaktır.

İngiliz dilinde o yirmi dört ünsüzden 15 ünsüz bizim dilimiz gibi ötümlüdür, yani o 15 ünsüz işaretlidir. Bizimki de ötümlü ünsüzlerin sayısı İngiliz dilindeki kadar çoktur, çünkü bizim dilimizde de ötümlü ünsüzlerin sayısı 15 civarındadır. Demek ki, bizim dilimizde de işaretli ünsüzlerin sayısı İngiliz dilindeki kadar çok olduğu için, bizim dilimizin gelişme aşaması da en azından İngiliz dilindeki kadar baya yüksektir. O yüzden, bizim de bizim Türk dilimiz gelecekte dünya dili olacaktır, diye söylemeye hakkımız tamdır.

3) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlü seslerin işaretlilik ve işaretsizlik açısından Çince ile karşılaştırılması

Çincenin ünlüler dizgesinde YÜNMU denen ünsüzlerden 39 adet ünlü ses var olduğu söylenir. Ama o 39 ünlüden a, o, e (Çincedeki bu e ünlüsünün telaffuz noktası ağzın ortalarındadır. Bu ünlü bizim dilimizde bulunmaz.), u, ü, i gibi sadece altı adet basit ünlü vardır. Geride kalan 33 adet ünlü ise, bazıları ikili birleşik ünlüler, yine bazıları ise, üçlü birleşik ünlülerdir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bizim dilimizde ünlüler hep basit ünlü olduğu için, o yüzden, şu anda bizim karşılayabileceğimiz ünlüler bizim dilimizdeki basit ünlüler ile Çincedeki sadece altı adet basit ünlü olmalıdır.

Çincedeki o altı adet basit ünlüden o, u, ü gibi üç adet ünlü işaretli ünlü sayılan yuvarlak ünlüdür. Geride kalan başka üç adet ünlü ise, işaretsiz terkipler sayılan düz ünlüdür. Demek ki, Çincedeki o altı adet basit ünlüden işaretli olanları sadece üç adettir. Bundan şöyle bir durum gözükür ki, dilimizin fonolojik dizgesindeki ünlülerin elde edilen gelişmesi Çinceninkinden daha yüksektir.

4) Dilimizin fonolojik dizgesindeki ünsüz seslerin işaretlilik ve işaretsizlik açısından Çince ile karşılaştırılması

Çincenin ünsüzler dizgesinde 22 ünsüz var olduğu söylenir. Ama o 22 ünsüzden sadece m, n, ñ (bu ñ ünsüzü Çincenin PUTONQHUA denen edebî dil lehçesinde sadece hece sonunda YÜNMU sonu olarak kullanılır) , l, j (Çincedeki bu j ünsüzü Türkiye Türkçesindeki j'nin telaffuzundan biraz farklıdır. Yani, Türkiye Türkçesinde Japon derken, işbu sözcüğün başında ortaya çıkan o ünsüze biraz benzeyen ünsüzdür.) gibi ünsüzler ötümlüdür. Yani, Çincenin PUTONQHUA denen edebî dil lehçesinde sadece beş adet ötümlü ünsüz vardır. Demek ki, hep kendi dilinin gelecekte dünya dili olacağı idealini ileri sürerek halka yaymakta olan onların Çincesinde işaretli ünsüzlerin sayısı çok azdır. Böylesiyle, Çincenin fonolojik açıdan elde etmiş gelişmesi çok düşüktür. Ama bizim dilimizde ise, işaretli sayılan ötümlü ünsüzlerin sayısı 15 civarındadır. Bizim dilimizin fonolojik bakımdan elde ettiği gelişmesi Çince-ninkinden üçe katlanır.

5. Dilimizin fonolojik düzenindeki simetrik ve asimetric terkipler

Dilimiz hiç de sadece işaretlilik ve işaretsizlik açısından değil, düzenlilik ve düzensizlik açısından da gelişmiş dil olduğu sergilenmektedir. Mesela, İngiliz dilinin ünlüler dizgesindeki ünlülerin toplam sayısı yirmi civarında olmasına rağmen, o yirmi ünlüden on ikisi monofton (yani basit ünlü), sekizi ise, diftondur (yani birleşik ünlü). Bu bir apaçık düzensizliktir. Ama bizim çoklu Türk dilimiz veya lehçelerimizde ünlülerin sayısı sekizdir ve bunlardan dördü düz ünlü, yine dördü ise yuvarlaktır. Böyle bir simetrik düzen dünyadaki başka dillerde çok seyrek bulunan bir hâldir.

İngiliz dilindeki o 12 adet basit ünlüden yedisi kısa ünlü, beşi ise uzun ünlüdür. Bu da yine bir apaçık düzensizliktir. İngiliz dilindeki bu hâl bir asimetric, yani bir düzensizliktir. Ama bizim çoklu dilimiz veya lehçelerimizde görülen o sekiz ünlüyü nasıl çevirirsek çevirelim ki, o dizgede sergilelen bir kübik düzenlilik hiç bozulmaz. Böyle bir kübik düzenlilik dünyada bizim dilimizden başka hiç bir dilde bulunmazlar. Bu bakımdan, Çincenin hâli daha beterdur.

Dünyadaki dillerde m, n, ñ, l, r, w, y gibi gürültülü ünsüzlerin simetrik olması mümkün olmayan bir hâldir. O yüzden, bizim dilimiz de dâhil, yukarıdaki o ünsüzler hep asimetric, yani düzensizdirler. Ama, patlayıcı ve sızıcı gibi engellenen ünsüzlerin simetrik ve asimetric hâli dünyadaki dillerde çok farklıdır. Yani, bazı diller baya simetriktir, bazıları ise, çok asimetrictir. Bizim dilimizde ise, bu bakımdan en azından İngiliz dilindeki kadar simetriktir. Yani, bizim dilimizde, Uygurcadaki küçük dil ünsüzü q ve Uygurca ile Türki-

ye Türkçesindeki gırtlak ünsüzü h gibi ünsüzler hariç, başka tüm engellenen ünsüzler epeyce simetriktr. Aşağıdaki çizelgeye bir göz atalım:

Dilimizdeki engellenen ünsüzlerin simetrik hâlini gösteren çizelge

		Çift dudak	Diş- dudak	Diş	Diş- seti	Yu- muşak da- mak	Kü- çük dil	Gırtlak
Patlayıcılar	Ötümsüz	p		t		k	q	
	Ötümlü	b		d		g		
Sızıcılar	Ötümsüz		f	s	ş		x	h
	Ötümlü		v	z	j		ğ	
Patlayıcı-sızıcı	Ötümsüz				ç			
	Ötümlü				c			

Yukarıdaki çizelge şunu göstermektedir ki, dilimizdeki çoklu ünsüzde eğer bir engellenen ünsüzün ötümsüzü varsa, ona karşın ötümlüsü de olur. Ama, bizim bildiğimize göre, dünyadaki çoklu dillerde durum böyle simetrik değildir. Yani, o dillerde, eğer bir engellenen ünsüzün ötümsüz tipi varsa, bu hiç de onun mutlaka ötümlü karşıtı olur anlamına gelmez. Mesela, Çince de durum tam öyle, yani, o dilde sadece bir j ünsüzü hariç, başka tüm engellenen ünsüzlerin hiç ötümlüsü yoktur. Bu bir çok asimetrik, yani düzensizliktir. Yukarıda sergilediğimiz hâl şunu gösterir ki, dilimiz sadece işaretlilik ve işaret-sizlik açısından değil, düzenlilik ve düzensizlik açısından da gelişmiş dildir. Bu, öyle demek olur ki, dilimiz dünyadaki diller içerisinde çok simetrik hâlde gelişmiş dildir.

6. Dilimizdeki fonolojik yapı olarak, hece çeşitlerindeki gelişkenlik

Hece bir fonolojik yapı olarak, onun dilimizdeki gelişme durumu nasıldır? Fonoloji hakkında elde ettiğimiz genel bilgiye göre, dünyadaki dillerde evrensel olarak CV, V, VC ve CVC gibi dört tip temel hece çeşidi vardır. Onlardan CV tipi insan dilinde ilk kez hasıl olunan orijinal hece çeşididir. Kalan V, VC ve CVC gibi üç tip temel hece çeşidi ise, CV tipli orijinal hecenin başındaki ünsüz C'nin silinmesiyle V hâline gelmesi, yada CV tipli orijinal hecenin başındaki ünsüz C silinip de sonuna bir ünsüz C'nin arttırılmasıyla VC hâline gelmesi ve ya da CV tipli orijinal hecenin sonuna bir ünsüz C'nin arttırılmasıyla CVC hâline gelmesi gibi süreçlerden geçtikten sonra gelişen hece tipleridir.

Yüzeysel görünüşte İngiliz dili hece çeşidi bakımından çok gelişmiş bir dil gözükendir. Ama, eğer İngiliz dilinin hece çeşidine özenle bakılırsa, İngiliz dilindeki o çeşitli heceler gene de yukarıda gösterdiğimiz o dört tip temel hece çeşidinin dışarısında değildir. O dört tip hece çeşidinden CVC tipi tam gelişmiş hece çeşidi sayılır. Hecenin bu tip çeşidindeki V ve C'ler aslında sadece ünlüyü ve ünsüzü değil, en doğrusu, o V ve C'ler hecenin elemanlarının hecedeki yerlerini ima eden işaretlerdir. Hece başında gelen C ise hece başı O'yı ("O" işareti İngiliz dilindeki "on set", yani hece başı anlamında) ima eder, hece sonunda gelen C ise, hece sonu Co'yu ("Co" işareti İngiliz dilindeki "coda", yani hece sonu anlamında) ima eder ve V ise, hece çekirdeği N'yi ("N" işareti İngiliz dilindeki "nucleus", yani hece çekirdeği anlamında) ima eder. Böylelikle, İngiliz dilinde hece başında kaç tane ünsüz gelebilse gelsin, ve hece sonunda da kaç tane ünsüz gelebilse gelsin, veya hece çekirdeğinde kaç tane ünlü gelebilse gelsin ki, onlar hiç de ONCo, yani CVC çerçevesinin dışarısına çıkamazlar. Bu gene de CVC çerçevesinin içerisinde. İngiliz dilindeki sözde gelişmiş hece çeşitleri gene de sadece CVC çerçevesi içerisindeki başkalaşan çeşitlerinden başka bir şey değildir. Böylelikle, İngiliz dilinde hece çeşitlerinin bizim dilimizdekinden daha gelişmiş olmasından söz edilemez. Onların dilinin hece yapısı bakımından gelişmesi de sadece bizimki kadardır. Bizim dilimizde ise, hecelerın tüm çeşitleri bulunandır. Hece yapısının gelişme derecesi bakımından, dünyadaki çoklu diller geri kalandır. Mesela, bizim bildiğimize göre, Japoncada hece çeşitleri o kadar gelişmeyen bir dildir.

Yüzeysel görünüşte, Çince de hece çeşitlerinin hepsi bulunur gibi gözükendir. Ama, Çincedeki hecelerın CVC gibi tam gelişmiş bu tipinin kullanılması çok seyrektr. Ayrıca, Çincedeki CVC tipli bu hecenin sonunda sadece n ve ñ ünsüzü YÜNMU'nın bir parçası olarak ortaya çıkabilir ki, ondan başka hiçbir ünsüz hece sonunda gelemmez. Aksine, bizim dilimizde hecenin CVC tipli işbu tam gelişmiş çeşidinin kullanılma sıklığı başka tipli hecelerın kullanılma sıklığından daha yüksektir.

Sonuç

Dilimiz, yani Çağdaş Türk dilimiz ya da lehçelerimizin fonolojik açıdan epeyce gelişmiş bir dildir. Onun bu bakımdan gelişmiş bir dil olduğu İşaretlilik Teorisi'nin uygulanmasıyla böylelikle apaçık hâlde kanıtlanmış oldu. Görünür ki, bizim dilimiz Çince gibi onun konuşuru dünyada en çok nüfusu içeren böyle kocaman bir dilden de daha kat kat yüksek derecede gelişmiş bir dildir. Dilimizi İngiliz dili ile çeliştirirken, aşikâr olundu ki, bizim dilimiz hatta İngiliz dilinden de daha yüksek derecede gelişmiş, hiç değilse, onun kadar gelişmiş bir dildir.

KAYNAKLAR

1. CRUTTENDEN, A., 2001. *Gimson's Pronunciation of English*. Foreign Language Teaching and Research press. Beijing.
 2. DEMİRCAN, Ömer. 2001. *Türkçenin Ses Dizimi*. Der yayınevi. İstanbul.
 3. DENY, Jean. 2000. *Türk Dili Gramerinin Temel Kurlları*. Oytun Şahin çevirisi. Ankara.
 4. GREENBERG, J. H. 1966b. *Language universals*. Janua Linguarum Series Minor, 59. The Hague: Mouton.
 5. JAKOBSON, Roman. 1968. *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*. Harvard University and Massachusetts Institute of Technology. The Hague: Mouton • Paris.
 6. QING, DU. 1999. *Putonghua Yuyinxue Jiaocheng* (Çin'in resmî genel dili pütönghua denir. Bu eserin adı: *Çin Genel Dilinin Fonetik Dersi*). Zhongguo Guangbo Dianshi Daxue Chubanshe (Çin Tele-Radyo Üniversitesi yayınevi). Beijing.
 7. ROACH, Peter. 2000. *English Phonetics and Phonology*. Foreign Language Teaching and Research press. Beijing.
 8. TOHTI, Litip, ARIZ, Erkin, NİYAZI, Molla. 2012. *Wei wuer Yu Cankao Yufa* (Uygur Dilinin Referans Grameri.- Molla NİYAZI. *Uygur Dilinin Fonolojisi*. Yayımlanmaktadır). Beijing.
- Molla Niyaz TURNİYAZİ (Pasaportta yazılışı: Maola Niyazi TUNİYAZI)
 Merkezi Milliyetler Üniversitesi, Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü
 Adres: No.: 27, Zhongguancun Nandajie, Haidian District, 100081, Beijing/
 CHINA Tel: 86-136 2106 7478; Tel: 86-10-6893 0315
 Fax: 86-10-6893 7797
 El-mek: niyazbay@yahoo.com.cn

ORTA ÇAĞ AZERBAJCAN-TÜRK TERCÜME METİNLERİNİN DİLİ

Mohsun NAGİSOYLU

Azerbaycan’da İslam’ın kabul edilmesi, medreselerin kurulması ve onlarda *Kur’an-ı Kerim*’in eğitimi tercümenin tarihî bir zarurat gibi ortaya çıkmasını şartlandırmıştır. Bu nedenle ilkin Azerbaycan-Türk tercüme metinleri bir başa *Kuran-ı Kerim*’le ilgilidir. Oğuzların ana kitabı *Dede Korkut* destanlarında *Kuran-ı Kerim*’in *İhlas* suresinin tercümesinin verilmesi bunu açıkça ispatlıyor. *Kuran-ı Kerim*’in tam metninin Oğuz Türkçesine, dolayısıyla Azerbaycan Türkçesine tercümeleri de vardır. Elde olan *Kuran-ı Kerim*’in Oğuz Türkçesine en eski tercümesi Hicri 734, Miladi 1333 yılında tamamlanmıştır. Bu tercümenin bir el yazması İstanbul’da Türk-İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlıdır. İlahi kitabın mütercimi ve müstensihî Şirazlı Hacı Devletşah oğlu Mehmet’tir. Şiraz şehrinde eskiden beri Azerbaycan Türklerinden olan Kaşkayların yaşamasını göz önüne getirerek mütercimin Azerbaycan Türk’ü olmasını düşünüyoruz. 15-16. yüzyılların ünlü mütercimleri Elvan (Veli) Şirazi ve Nişati Şirazi de bu şehirdendir. *Kuran-ı Kerim*’in bu eski tercümesinde olan 2.500 kelimenin yalnız 10 kelimesi Arapça ve Farsçadır, diğerleri öz Türkçedir ki, bu da onun dil bakımından büyük önem taşıdığını açıkça gösterir. Kelime kelime yapılmış bu tercümede *ayet*, *kitap*, *fakir*, *kadir*, *cehennem*, *cennet*, *taam*, *şahit* vs. gibi sözlerin karşılığı olarak **belgü**, **bitik**, **cigay**, **ogan**, **tamu**, **uçmak**, **yeygü**, **tanık** kelimelerinin kullanması dikkati çeker (3, 215). Bu küçük delil hemin tercümenin dil bakımından ne kadar önemli ve değerli olduğunu sübuta yetiriyor. Kaydedelim ki, Türkiye’de bu yönde müeyyen işler görülmesine rağmen (1; 2), Azerbaycan’da ise bu konuda hiçbir araştırma yapılmamıştır.

Günümüze kadar gelip ulaşan Azerbaycan-Türk tercüme el yazmalarının çoğu 15 ve 16. yüzyıllara aittir. Arap ve Farsçadan yapılan bu tercümeler gerek edebiyat tarihinin, gerekse de edebî dil tarihinin incelenmesi bakımından çok önemli ve değerli kaynaklardır. Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme örneklerinden en ünlüleri şunlardır: Şirazi’nin *Gülşen-i razı* (1426), Ahmedî

Tebrizi'nin *Esrar-namesi* (1478), Hazini'nin *Hadis-i arbain tercümesi* (1524), Nişati'nin *Şüheda-name* (1539) ve *Şeyh Safi tezkiresi* (1543) isimli tercümeleri. Bu tercüme örneklerinden ilk üçü nazımla, son ikisi ise nesirledir. Tercümelerin dördünün kaynağı Fars dilinde yazılmış eserlerdir, yalnız Hazini'nin tercümesinin kaynağı Arapçadır.

Şirazi adı çekilen eserini Azerbaycan âlimi Şeyh Mahmud-i Şebüsteri'nin (1287-1320) tasavvuf konusunda 1317 yılında yazdığı *Gülşen-i raz* kitabından serbest bir şekilde Türkçeye çevirmiştir. Türkiye'de daha çok Elvan-i Şirazi gibi anılan bu şair-mütercim *Gülşen-i raz* kitabına bir çok tasavvufi metlebler eklemiştir. Tekce bunu kaydetmek yeterlidir ki, Farsça *Gülşen-i raz* yaklaşık 1.005-1.008 beyittir, bu klasik çeviride ise beyitlerin sayı 2.800-3.000 civarındadır.

Ahmedi Tabrizi'nin *Esrarnamesi* ise ünlü sufi şairi Şeyh Farideddin Attar'ın (öl. 1230) edebî irsinden seçilmiş menzum hikâyetlerin serbest tercümesidir.

Hazini *Hadis-i arbain tercümesini* Orta Asya kökenli Muhammed bin Ebu Bakr Üsfuri'nin Arap dilinde nesirle kaleme aldığı *Şarh-i hadisi-i arbain* eserinden nazımla çevirmiştir. Tercüme 3.800 beyitten ibarettir.

Şirazlı Nişati *Şüheda-nameni* İran yazarı, bilgini Hüseyin Vaiz Kaşifi'nin (öl. 1504) *Rövizatuş-şüheda* kitabından, *Şeyh Safi Tezkiresi*ni ise Ardebili İbnül-Bezzaz'ın 1357 yılında tamamladığı *Safvetus-Safa* adlı eserinden çevirmiştir. Bu klasik Azerbaycan tercümelerinden *Şüheda-name* istisna olmakla dördünün metni tarafımızdan dilcilik ve metinşinaslık yönlerinden geniş inceleme ile ilk kez Bakü'de yayımlanmıştır (17; 18; 19; 21). *Şüheda-nameye* geldikde ise onun dil özellikleri konusunda ayrıca kitap yazmışız (16), metnini de yayım için hazırlıyoruz. Bu iki tercümenin mütercim nüshalarının elde olması (biri Bakü'de, diğer ikisi St.-Petersburg'da ve Tebriz'de) onların değerini daha da artırmaktadır.

Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinleri dilinin sadeliği, Eski Türkçeye ait sözlerin fazlalığı ve zenginliği ile seçilir. Bu tercümeler Arap ve Fars dillerini bilmeyen Türkler için yapıldığı sebebiyle sade ve anlaşıklı bir dille kaleme alınmıştır. Klasik mütercimler yabancı dilde olan kelimelerin çoğunu onların ana dilindeki karşılıkları ile ifade etmeye daha çok istek göstermiş, bu nedenle de daha çok Türk kökenli sözleri tercih etmişler. Bu tercümelerde bazı beyit veya cümleler vardır ki, yalnız Türk kökenli sözlerden ibarettir. Örneğin:

Bir od od vardur demürde, taşda gizlü,
 Ne içdedür ol od ne taşda gizlü.
 Qovan arısının balda dişi var,
 Tonuzlan kurdunun dahi işi var,
 Ok için oldısa kartal yelegi,
 Gümüşlenür asılur kurd enegi.
 Yemişlü ağacın yemişi tamlar
 Kim anunla toliser neçe tamlar.
 İşinü tezrak tut qoma gece,
 Geceyi gündüz et gündüzi gece.
 Bu yol anun degildir kim, erine.
 İki adımdurur ol aşk erine.

“*Gülşen-i raz*” tercümesinden verilen bu örneklerin hepsindeki tüm sözler Türk kökenlidir. Sade ve akıcı bir dille kaleme alınmış bu beyitlerde cinas kafiyelerden ustalıkla istifade olunması da dikkati çekiyor. Şirazi birinci beyitteki *taş* sözünü hem berk cisim anlamında hem de dış anlamında kullanmıştır. Dördüncü beyitte kafiye yerinde kullanmış *tamlar* sözünün birincisi *tamlamak* (damlamak) fiilinin indiki zamanındadır, ikincisinde ise *tam* (ev) ismi anlamını taşıyor. Sonraki beyitdeki *gece* sözlerinin birincisi *gec* zarfının yönelme halindeki şekili, ikincisi ise *akşam* anlamında olan *gece* zarfıdır. Sonuncu beyitteki *erine* kafiyelerinin birincisi *erilmek* fiili tembellik etmek anlamındadır, ikincisi ise *er* isminin yönelme hâlindeki şekilidir. Bu tür örneklerin sayını artırmak da olar. Yeri gelmişken kaydedelim ki, Türk dili tarihi için çok değerli olan bu tercümenin metni tam şekilde elimizde olan bilgiye göre maalesef şimdiye kadar Türkiyede yayımlanmamış, fakat 2003 ve 2009 yıllarda Celal Bayar Üniversitesinde ve Erciyes Üniversitesinde tercümenin dili konusunda yüksek lisans tezleri yazılmıştır. 2004 yılında Bakü’de tarafımızdan yayımlanmış *Şirazi’nin Gülşen-i Raz Tercümesi* (inceleme-metin) kitabının Türkiye’de Türkiye Türkçesinde yayımlanması konusunda bizim Türk Dil Kurumuna müracaatımız neticesiz kaldı. Ümit ediyoruz ki, bu kurultayda Şirazi’nin *Gülşen-i Raz* tercümesinin Türkiye’de yayımlanması için müspet bir karar verebilir.

Ahmedi Tebrizi’nin *Esrar-namesi*, Hazini’nin *Hadis-i arbain tercümesi* ve Şirazlı Nişati’nin nesir tercümelerinde de bu türden olan örnekler çoktur. Fikrimize aydınlık getirmek için Nişati’nin *Şüheda-name* tercümesinden küçük bir parçaya dikkat yetirelim: *Yakubun oğlanları ol gece kuyunun üstünde yatdılar. Uyhu anları apardı. Yehudanın uyhusı gelmez idi. Heman kim gördi kim kardeşleri uyudılar ğanimet bulub yalğuz kalhub ol kuyunun başına vardı ve avaz verdi ki: Ey kardeşim Yusif aya dirimisen, ya ölü? Yusif anın ünin eşidüb cevap verdi kim: Sen kimsen ki biçarelerin halın sorarsan ve garibleri*

anarsan? Dedi: Menem - Yehuda, senün kardeşun. Ey kardeş, halun nedür? Yusif ağlamağa düşüb dedi: Ey kardeş, nola bir kimsenün halı ki atasınun kenarından ayrılmış ola ve kuyunun dibinde ölüme yakınlanmış ola.

Orta Çağ tercüme metinlerinde halk dilinden alınma bazı sözlerin, deyimlerin ve atasözlerinin kullanımı da dikkat çekicidir. Bu bakımdan Şirazi'nin *Gülşen-i razı* ve Nişati'nin *Şüheda-namesi* özellikle zengindir. Önce Şirazi'nin tercümesinden aşağıdaki üç beyite nazar salalım:

Ağız tatlımı olur bal demekden,
Meger lezzet gele anı yemekden.
Kilimüncə uzatgıl ayağünü,
Ayağundan sıyıрмаğıl bağünü.
İkindüyə demedi kimse öyle,
Dediler: Egri otur, doğru söyle.

Birinci beytin ilk mısrası atasözüdür ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde şu şekilde kullanılır: *Halva-halva demekle ağız şirin olmaz*. Şirazi bu atasözünü başka bir beytinde ise azacık farklı biçimde kullanmıştır:

Hakikatde mecazi hal olmaz
Ki, bal deyenin ağzı bal olmaz.

İkinci beyitdeki *Kilimince uzatgıl ayağünü* ata sözü ise Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *Yorğanına göre ayağını uzat* şeklinde kullanılır. Üçüncü beytin ikinci mısrasındaki *Egri otur doğru söyle* ata sözünün karşısında Şirazi *dediler* kelimesini kullanmakla bu deyimden atasözü olmasına işaret etmiştir. Bu atasözü Çağdaş Azerbaycan-Türk dilinde *Eyri otur düz danış* şeklinde kullanılmaktadır. Azerbaycan âlimi Prof. Dr. Samet Alizade'nin yayımladığı 15-16. yüzyıllara ait *Oğuz-name* kitabında ise bu atasözü aynıyle Şirazi'deki gibidir, fakat sonuncu sözün birinci harfi *d* evezine *t* harfidir: *Eğri otur, toğru soyle* (20, 33).

İndi ise Nişati'nin *Şüheda-namesinden* verilen birkaç cümleye dikkat yetirek:

Su içre kim ki kark oldı, anı korkutma yağışdan.

Muhammed Kesir dedi:

Ya İbn Mercane, senün ol kadar zehrün yohdur ki, menüm başümnden bir tük eksük eleyesen.

Ey hümayun kanatlu kuş, kanatun bele kanlu neden və gelişün xandan?

Muhammed Kesir anı haykırdı ki, ey Ziyad oğlu, ne küklersen? Mən seni tanımanam. Senün atan heramzade idi, güc ilən Əbu Süfyane bağladular. Senün ne heddün var ki meni sögesen?

Nişati'nin birinci cümlesi çağdaş Azərbaycan Türkçesindeki *İslanmışın yağışdan ne korkusu* atasözüne uygun gelir. İkinci numunede ise mütercim halk dilinden alınmış *menüm başümden bir tük eksük eleyesen* deyimini işletmiştir. Üçüncü cümle bütünlükle halk danışık diline yaklaşık bir biçimde kurulmuştur. Burada kullanılmış *gelişün xandan* deyimini *Kitabi-Dede Korkut*'ta da aynıla şöyledir: *Beg, gelişün kandan* (13, 47). *Şüheda-namedeki* sonuncu cümle da halk danışık diline yakındır. Burada kullanılmış *haykırmak, küklemek* (çağdaş dilde: *kükremek*) kelimeleri halk dilinden gelmedir.

Eski tercüme metinlerindeki Türk kökenli sözlerin çoğu Çağdaş Azərbaycan-Türk dilinde ve Çağdaş Türkçede de kullanılır. Onlardan bir kısmı ise Türk dillerinin eski devrine aittir ve çağdaş Azərbaycan Türkçesi için **arkaik** sözler sayılır. Örneğin: *alu* – deli, ahmak, divane, *anca* – o kadar, öyle, *arhuru/arkuru* – eğri, ters, tersine, *assı* – fayda, kazanç, *barh* – ev, saray, *bayık* – açık, açıkca, gerçek, *bunalmak*-usunu itirmek, *bukavul*– askerî gurup, *canğı* – meşveret, mukavele, söyleşme, *çak* – lap, düz, *çav* – yüksek ses, şöhrət, *çokramak* – coşmak, kaynamak, *çüçük* – şirin, *dek durmak* – susmak, sessiz durmak, *demren* – okun ucuna geçirilen demir parça, *gedük* – kusur, zede, deşik, *ig* – hastalık, *isre*-karşı, ilerü, *kalaklanmak* – havalanmak, kendini yüksek görmek, *key*-yakşı, *kırğul* – orta yaşlı kişi, *kirtü*-gerçek, hakiki, sadık, *öleng* – otlak yeri, *uz* – yakşı, münasip vs. Bu kelimelerin kullanıldığı birkaç örneke dikkat yetirek:

*Giyahiydün gül ile bile bitdün,
Çemen bülbüllüriyle **anca** ötdün.* (Gülşeni-raz)

*Geçe kaburğaları ol dem kamu,
Heybetinden bir-birinden **arkuru**.* (Hadis-i arbain tercümesi)

*Gücün senün orada heç yetmez,
Bunu bildüğün anda **assı** etmez.* (Gülşen-i raz)

*Her kim evi ilen **barhı** ister, menden ayrılısun.* (Şüheda-name)
*Yanı kim **canğı** evi derlər ona,*

Danışık yeri idi öndin sona. (Hadis-i arbain tercümesi)
***Çüçükle** acıya geçmiş kaza ezel günde.* (Şüheda-name)

Birinci beyitte kullanılmış *anca* kelimesi eski Türk sözlerindendir ve aynı anlamda birçok Türkçe eski metinlerde (23, 43) o sıradan Kutbun *Husrav* ve *Şirin* tercümesinde (24, 242), Mustafa Daririn *Yusuf* ve *Zeliha* mesnevisinde

kullanılmıştır. Hazini'nin *Hadis-i arbain tercümesinden* verilen ikinci örnek-deki *arkuru/arhuru* kelimesinin Uygur yazısı ile istinsah edilmiş eski Türk metinlerinde ve Orta Çağ Türk yazılı abidelerinde aynı anlamda işlenmesi kaydolunmuştur. Bu sözün kökünde Mahmud Kaşğari'de *iki dağ arası, uçurum* anlamında kullanılmış *arğu* kelimesinin durduğunu düşünürük. Onu da söylemek gerektir ki, Hazini'nin bu tercümesinin Bursa nüshasının müsten-sihi *arkuru* kelimesini anlamadığı için onu *ey ulu* şeklinde yazmıştır. *Dede Korkut* destanında da bu kelime kullanılmış, kitabın Bakü neşrinde ise yanlış olarak başka şekilde okunmuştur. *Gülşen-razdan* verilen örnekdeki *assı* sözü aynı anlamda eski ve Orta Çağ metinlerinde sıkca kullanılmıştır. *Şüheda-nameden* verilen örnekte kullanılmış *barh* kelimesi aynı anlamda *bark* şeklinde *Kül-Tegin* abidelerinde kullanılmıştır (23, 84).

Hadis-i arbain tercümesindeki beyitte kullanılmış *canğı* kelimesi *Şüheda-namede* de aynı anlamda işlenmiştir. Bu tercüme örneğinde *canğı* ismin-den törenmiş *canğıtmak* fiili de *sözleşmek*, *mukavele etmek* anlamında kullanılmıştır. Azerbaycan âlimi Hasan Zerine-zadenin fikrince *canğı* kelimesi ses anlamını taşıyan *cıngır* kelimesi ile ilgilidir. Meraklıdır ki, *canğı* ve *canğıt-mak* kelimeleri esasen Orta Çağ Azerbaycan-Türk metinlerinde kullanılmıştır. Sonuncu örnekdeki *çüçük* kelimesi eski Türk metinlerinde aynı anlamda *süçük* şeklinde kullanılmıştır. Bir çok kaynaklarda *süçük* isminin *süçmek* fiilinden törenmesi gösterilir. İlginçtir ki, sonuncu cümledeki *çüçük* sözünün çağdaş Türkçeye ait bir sözlükte çocuk dilinde *cüçük* şeklinde *şirin* anlamında işlen-mesi kaydolunur. (25, 161)

Örneklerden görüldüğü gibi, yukarıdaki beyit ve cümleler dilinin sade-liği ve akıcılığı ile dikkati çeker. Bu bakımdan *Gülşen-i razdaki* aşağıdaki örnekler çok ilginçtir:

*Kimin ki içinün ola gedügi,
Erenlerün budur nakis dedügi.
İçi pişmemiş anun ,çig gibidür,
İçinde taşsız olmak ig gibidür.
Bana bu perdeden bir raz söyle,
Eyü soylevü **uzu** az sözle*

Birinci beyitte kullanılmış *gedük* kelimesi eski Türk sözlerindendir. 12-13 yüzyıllara ait *Orta Asiya tefsirinde* bu kelime *deşilmiş*, *dışdış* anlamında kullanılmıştır (22, 169). Şirazi'de ise, beyitten görüldüğü gibi bu kelime *kusur*, *nakis* anlamındadır. Şirazi'nin burada aynı kelimenin eşini (*nakis*) kul-lanması da dikkat çeken hususlardandır. Onu da kaydetmek gerekir ki, *gedük* kelimesinin bu anlamı Çağdaş Azerbaycan Türkçesi için arkaik sayılır ve o, yalnız *dağın beli*, *aşırım* anlamları ifade ediyor. Türkiye Türkçesinde ise bu

söz yukardaki anlamda şimdi de kullanılır. İkinci beyitindeki *ig* kelimesi de eski Türk sözüdür: *hastelik*, *azar* demektir. Çağdaş Türkçede kullanılan *iğcil* (hasta, mariz) kelimesi bu sözden törenmiştir.

Üçüncü beyitdeki *uz* kelimesi de eski Türk sözlerindendir ve Çağdaş Azerbaycan-Türk dili için arkaik karakter taşıyor, Türkiye Türkçesinde ise kullanılmaktadır. Bu numunede Şirazi'nin atasözünü kullanması da dikkati çeker. Bu atasözü yukarıda adını çektiğimiz *Oğuz-name*'de şu şekildedir: *Az söyle, uz sözle* (20, 29). Beyitte Şirazi'nin *uz* sözünün eşi olan *eyü* kelimesini de kullanması sübut ediyor ki, bu hâl Orta Çağ Türk metinlerinin dili için özel bir hususiyet olmuştur. Bu kelimelerin çoğu diğer eski ve Orta Çağ Türk metinlerinde de kullanılmıştır.

Orta Çağ tercüme metinlerindeki bazı Türk kökenli sözlerin ise diğer eski Türk metinlerinde kullanılmasına dair elimizde bilgiler yoktur. Bu tür sözler daha çok Nişati'nin Şüheda-namesinde kullanılmıştır. Örneğin: *ayğak* – casus, *ğecerçi* – beletçi, yol gösteren, *kaytul* – harbi güşerge, *konğay* – tedbir sahibi aksakal, *kölük* – binik hayvanı, *kutel* – yedek atı, *tabın* – nöker, *tevacı* – harbi deste başçısı, *ulca* – esir vs. Bu sözlerin *moğol* menşeli olmasını da istisna etmirik.

Sözü geçen tercüme metinlerindeki arkaik sözler içerisinde **semantik grup** bakımından harbi anlamları, hayvan adlarını bildiren sözler ve dinî terimler çoğunluk teşkil edir. **Harbi leksikolojiye** aid arkaik sözler: *beglerbegi* – baş komutan, *çalış* – çarpışma, elbayaka döyüş, *çeri* – ordu, koşun, *kol* – ordunun yan tarafı, *tip* – ordunun merkezi, *tukcı* – bayrakçı, *uğraş* – çarpışma, muharebe vs. *Ayğak*-casus, *ğecerçi*-beletçi, *kaytul*-askerî düşerge, *tevacı*-askerî deste başkanı, *ulca*-esir kelimelerini de bu gruba ait etmek olar.

Hayvan, haşarat ve kuş adlarını bildiren kelimeler: *devlengeç* – çaylak, çaylak cinsinden alıcı kuş, *geyik*-meral, dağ geçisi, *kulan*-vehşi at, *karçağay*-şahin, *kölük*-binik hayvanı, *kutel*-yedek atı, *uyez*-sivrisinek vs. Sonuncu söz Türkiye şivelerinde *üvez* şeklinde kullanılmaktadır. (24, 890)

Peşe ve sanatla, meişetle ilgili kelimeler: *kancuğa*-yeher kayışı, *kazuğ*-direk, çadır-direği, uzun mız, *sadak*-ok kabı, *ükek*-kecave vs.

Dinî terimler: *Çeleb*-Allah, *damu*//*tamu*-cehennem, *uçmağ*//*uçmak*-cenet vs. Bu kelimelere Klasik Azerbaycan edebiyatı örneklerinin çoğunda da rast geliriz.

Bu kelimelerin çoğu diğer Orta Çağ Türk metinlerinde de kullanılmıştır. *Ükek* sözünü ise Mahmud Kaşğari kaydetmiştir.

Eski tercüme örneklerinin en göze çarpan dil hususiyetlerinden biri de Türk menşeli **eş anlamlı** sözlerin çift kullanılmasıdır. Örneğin: *al – götür, bitun – kamu – varı, doy– düğün, kızıl – altun, düş – uyku, gece – dün, geyesi – don, kum – kayır, ohranmak – kişnemek, sağ – esen, sınmak – ufanmak, uyumak – yatmak – ımızğanmak, ün – ses, yerimek – varmak, sürmek – çıkarmak, varmak – getmek* vs. Bu hususiyet İmadeddin Nesimi eserlerinin dilinde de göze çarpır (14,17-18).

Kaydedek ki, kanaatimize göre mütercimler bu türlü sözleri aynı beyit ve ya cümle dâhilinde bilerekten çift kullanmışlar. Örneğin:

*Al-götür anı kim azad eyleyim,
Men özümçün ol güne zad eyleyim.
Leşker-i İslame hezimet buldı çün,
Qeyser-i Rumiye **doy** oldu **düğün**.
Kim **kızıl-altun**midir, yoksa gümüşi,
Ya nükremidir, dәмürmi, nә imiş.
Ger ağaclar yaprağınca ola hem,
Dahi **kümü kayır** sanı, ey kerem.*(Hadis-i arbain tercümesi)

*Dedi: Eger artuğ **geyesin** var ise getir. Derhal vardı ve iki **don** getürdi. Neşün **ağlarsan**, gözün **hәrgiz yığlamasun**. Sizin haceleriniz **kamu** hacelerün yegragidürler ve yigitleriniz **bitün** yigitlerün yegidürler ve xatunlarınız **hamı** xatunlardan arırakdurlar. (Şüheda-name).*

Türk kökenli eş anlamlı sözlerin çift kullanılması *Dede Korkut* destanlarının ve halk dili üslubunda kaleme alınmış *Destan-i Ahmed Herami*, Yusuf Meddah'ın *Varaka ve Gülşah*, Suli Fakih'in *Yusuf ve Züleyha* mesnevilerinin dili için de karakteriktir. Bu noktaya dikkat eden araştırmacılar bu hususiyeti taife dilleri ile alakalandırıyorlar. (9, 28; 11, 70). Kaydedelim ki, bu dil özelliği Türkçe yazılmış diğer Orta Asır metinlerinde de müşahade olunur.

Sözü geçen tercüme metinlerindeki biri Türk kökenli, diğeri ise Arap ve Farsçadan alınma kelimelerden ibaret olan **eş anlamlı** sözlerin de çift kullanıldığı beyit ve cümlelerde çok rastlanıyor. Örneğin:

*Söyledi kim, Mekkedür yerim eyan
Hem Beni Haşimiden **bellü-beyan**.
Kiçisi koydı **elin** od üstine,
Parmağın yandurdu ol dem **destine**.
Çün ola mehşer günü **sorgu- hesab**,
Kime rahmet verile, kime ezab (Hadis-i arbain tercümesi)
Filhal bir tünd yel esdi ve bir **ğubar** ve **toz** kalhdı ve bir **ıldırım** ve **saika** çakdı.*

Amma çün Müslim Akil Muhammed Kesir ilen oğlunun şehidlik haberini eşitdi çok melul ve kayğulu olub gece anlarun evinden çıkdı. Cevab verdi ki afv kıldum ve bağışladum. Kabul kıl ki sana verürem çerile sipah. (Şüheda-name).

Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinlerinde **zıt anlamlı** sözlerin çift kullanılması da dikkati çeker. Bu türlü sözlerin de çoğu Türk kökenlidir. Örneğin:

*Vermiş idim Hak yoluna azü çoh,
Leyk bu igitden özge dahi yoh.
Lütfi ilen ol Huda-yi dadger
Dan-ahşam yerlere eyler nezer.
Dahi Allah korkusunun fikridir
Bu fikir dün-gün gönlümün zikridir. (Hadisi-arbain tercümesi)*

Büyük ilen kiçi və daşı ilen içi, yigit ilen karı Melekül-mövt'ün kabzesinde beraberdirler. (Şüheda-name)

*Erlerin meydanide çünkim kadem koysa kişi
Başini terk eylemektür tünü gün anun işi. (Şeyh Safi tezkiresi)*

Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinlerinde çeviri bakımından ilginç özelliklerden biri de Fars **frazeoloji ifadelerin** tercümesi ile ilgilidir. Mütercimler bu türlü sözleri daha çok onların Türkçe karşılıkları ile vermeye çalışmışlar. Örneğin, Ahmedî Tebrizi *Asrar-namede* tercümesinin Farsça orijinalindeki *der çeşm ameden*, *dest efsanden* ve *ser bahten* frazeoloji ifadelerini çok maharetle bu şekilde ana diline çevirmiştir: *Çöpüne almamak*, *el yumak*, *baş komak*. Birinci ifadenin Orta Çağ'a ait diğer Türkçe metinlerinde *çöpe saymamak* şeklinde kullanılması kaydedilir (8, II, 954). İkinci ifade ise aynıyla bu şekilde Nesimi'nin (14, 82), Füzuli'nin dilinde kullanmıştır (8, III, 1455). *Baş koymak* frazeoloji ifadesi de *Kitab-i Dede Korkut*'ta ve Nesimi'nin dilinde kullanmıştır (13, 153; 14, 123).

Fars frazeoloji ifadelerinin onların Türkçe karşılıkları ile tercümesi bakımından *Şüheda-name* daha zengindir. Örneğin: Nişati Farsça metinde olan aşağıdaki Fars frazeoloji ifadelerini bu şekilde ana diline çevirmiştir: *Zehr ab şoden – bağı yarılmak*, *kar əz dest reften – iş işden geçmek*, *kine xasten – kanını almak*, *sərəfraz kerdən – ad çıkarmak*, *teellük verziden – gönül bağlamak* vs. Kaydedek ki, Nişati'nin kullandığı bu frazeoloji ifadeler aynıla Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde işlenmektedir.

Asrar-name ve *Şüheda-namede*ki bazı frazeoloji ifadeler ise terkindeki sözlere göre onların Farsça karşılıkları ile üst üste düşmesine rağmen harfiyen tercüme gibi kabul edilebilmez. Örneğin: *Ateş der can oftaden – canına*

od düşmek, heyran manden – hayran kalmak, hoş ameden – hoş gelmek, hun rixten – kan tökmek. (Asrar-name)

Ez pa der oftaden – ayağdan düşmek, mui əz ser kem karden – başdan bir tük eksük elemek, dud ez nehad ber ameden – canından tütün çıkmak. (Şüheda-name)

Şüheda-namede Nişati'nin frazeoloji ifadeleri orijinalden asılı olmayarak serbest şekilde işletmesi hâlleri de nazare çarpır. Örneğin: *Ayağ kesmek, bel bağlamak, kanı kaynamak, gönlin almak, söz kapusi bağlamak, sabır kalkanı yüzine çekmek, sözünden dönmek, usu getmek, fikir atına minmek, can ve baş ilen kulluğunda durmak* vs.

Şirazi de *Gülşen-raz Tercümesinde* orijinalden asılı olmayarak bir türlü frazeoloji ifadeleri çok meharetle kullanmıştır. Örneğin:

Yene gündüz ile gece karışdı,
Bu yerde kim od ile su barışdı.
Hilas eyler seni kendülüğinden
Görürsin anı kim geçmez oginden.
Nece Hakdan bu alem ayru düşdi,
Fena adın takındı, sayru düşdi.

Birinci beyitte iki frazeoloji ifade kullanmıştır: *Gündüz ile gece karışdı ve od ile su barışdı*. Şu ifadelerin her ikisi çağdaş Azerbaycan Türkçesinde işlenir. Birinci ifade *alatoranlığın düşmesi*, yani *erken seher çağı anlamında*, ikincisi ise *imkânsız bir şeyin baş tutması* anlamında kullanmıştır. İkinci beyitteki *oginden geçmek* ifadesi ise akıluna bir şey düşürmek anlamındadır. Yeri gelmişken kaydedek ki, Şirazi'nin kullandığı *od ile su barışdı* ifadesini 20. yüzyılın ünlü Azerbaycan şairi Hüseyin Cavid bir şiirinde bu şekilde işletmiştir:

*Ben yetişdim ateşle su
Öpüşdüğü bir ölkeden
İzliyorken sevgi yolu
Acı duydu her kolgeden.*

Yukarıdaki üçüncü beyitteki *ayru düşmek, sayru düşmek* frazeoloji ifadeleri ise Çağdaş Azerbaycan-Türk dilinde işlenir, sadece ikinci ifadenin birinci sözünün evezinde Fars menşeli *hasta* sözü işlenir: *hasta düşmek*.

Onu da kaydetmek lazımdır ki, Azerbaycan'da bu tercüme örneklerinden ikisinin: *Asrar-name* ve *Şüheda-namenin* sarfı hüsusiyyetleri geniş şekilde araştırılmıştır (10;12).

Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinlerinde bazı hâllerde ise frazeoloji ifadeler harfiyen, yani kelime kelime tercüme edilmiştir. Örneğin: *nam borden* – adın aparmak, *haşım foru horden* – acığ yudmak, *teng dest şoden* – eli dar olmak, *peşimani xorden* – peşimanlığ yemek, *fetne engihten* – fitne sıçratmak, *az omr be sir ameden* – ömründen tok olmak, *nefes be şomar oftaden* – nefes sanamağa düşmek, *zehm horden* – zehm yemek vs. Bu frazeoloji ifadelerin hepsi *Şüheda-namede*dir ve açıkça görünür ki, onlar Fars dilinden harfiyen tercüme olunmuştur.

Eski tercüme metinlerinde Fars dilinin tesiri bazı cümlelerin kuruluşunda da özünü gösterir. Örneğin: *Büyük kardeşi ki adı Muhammed idi uyhudan oyandı ve kiçi kardeşi ki adı İbrahim idi dedi: Ol nesteye ki ana buyurmuş idiler meşğul oldu. Kasım bir çadıra ki anası ilen gelin anda idiler geldi vs. (Şüheda-name)*

Bu cümlelerdeki sözler aynıla Farsça metindeki şekilde kurulmuş, yani cümleler kelime kelime harfiyen çevrilmiştir.

Şüheda-namede harfiyen tercümenin etkisi ile Azerbaycan-Türk dilinin gramatik normalarına uygun gelmeyen diğer cümle türleri de vardır. Örneğin: *Biz seni tehtü cah için yaratmışsuz, ne kuyunun dibi için.* Kaydetmek lazımdır ki, Fars menşeli *ne* bağlayıcısının kömeyi ile kurulmuş bu türlü cümlelere Fuzuli'nin *Hedikat as-süeda* eserinde de rast geliriz. Örneğin: *Ey Adem, bu müddea eseri-muhabbetindir; ne ki müqtezayi-şeriatin. Men müteressidi-hükmi-Celilem, ne ki tabei-emri-Halilem vs.*

Nişati *Şüheda-namede* bazen *ne* ve ya *ne ki* evezine onun Türkçe karşılığı olan *yoh/yok* sözünü de kullanmıştır. Örneğin: *Bizim müddeamız oldur ki, senün boğazundan kan ahıtdırauz, yoh ki boğazuna su tökeüz.*

Klasik mütercimler tercüme zamanı **söz yaratıcılığı** sahasında da değerli faaliyet yaparak bir sıra yeni sözler yaratmışlar. Örneğin: *aldayıcı* – aldadan, *dileyici* – alan, *kayrıci* – hamî, *saklayıcı* – gözetçi, *okuyıcı* – okucu, *öğrenici* – öğrenci, *yolkesici* – yol kesen, *ıryayıcı* – senetçi, okuyan, *pambık atıcı* – hel-lac, pambık atan, *göze derman salıcı*, *bağlu işler açıcı*, *kaniçici*, *günlük-perde* vs.

Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinlerinin dilinde nadir hâllerde Çağatay dilinin tesiri de özünü gösterir. Örneğin: *andan* – ondan sözü ile yanaşı bazen *andin*, *yüzinden* sözü ile yanaşı *yüzidin*, *nurinden* sözi ile yanaşı *nuridin* kelimeleri vs. de kullanılır. Bu hususiyet Yönlük hâlâ da aittir. Örneğin: *canumge*, *gönüllarge*, *kuşlarge*, *olarge*, *ulularge* vs. Bu hâl daha çok Nişati'nin sözü geçen nesir tercümelerinde nesir arasında verilen şiir parçalarında müşahide olunur. Hemîn şiir parçalarından bir-iki örnek:

*Çün kadem meydanine saldı ol iki gözlarğa nur,
 Düşdi can ile cihanun içre kovğavü şur
 Böyle dane öyle kuşlarğa gerek,
 Ta kılalar istedikleri şikar.
 Karçağay çün avine açsa kanat
 Yolda özgelarğa pervə eylemez.
 Güneşin niridin kayğularımız cümle dur oldı,
 Karanğu geceler sübh oldı, zülmet kamu dur oldı.*
 (Şeyh Safi tezkiresi)

*Dodağları suzizü kane gergü gönli hazin,
 Ki Tanridin ola yüz aferin olar canine.*
 (Şüheda-name)

Tekce Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercümeleleri değil genellikle hemin devirde Türkçeye yapılan tercümeleer konusunda şunları da söylemek gerektir. Ünlü Türkiye âlimi Agah Sırrı Levend'in yazdığı gibi *eski edebiyatımızda "terceme", bugünkü "çeviri"yi aşan geniş bir anlam taşır (7,80)*. Bununla ilgili kaydedek ki, Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme edebiyatında tercümeleerinin daha çok iki biçimini görmekteyiz:

- a) Aslını bozmamak için kelime kelime yapılan harfiyen tercümeleer
- b) Genişletilerek, bazen de kısaltılarak yapılan serbest tercümeleer.

Birinci biçim tercümeleere eski Kuran çevirileri aittir. Bu gibi çevirilerde kutsal olan *Kur'an*'ın anlamını ve düzenini, cümle kuruluşunu bozmamak düşünölmüştür. Nişatı'nın nesir tercümeleerinde de tercümeleerin bu biçiminin etki ve izlerini görürüz. Ayrıca Sadi Şirazi'nin *Gülistan* eserinin bu biçimde, yani kelime kelime yapılmış tercümeleerinin el yazmaları da çoktur.

İkinci biçim tercüme daha çok nazımla kaleme alınmış eski tercümeleerde görülür. Bu türlü tercümeleerde yazar kaynak olarak ele aldığı eseri, olduğu gibi çevirmeyi asla düşünmez. Orta Çağ mütercimi bu işte tam serbesttir: o, yabancı dilde olan metnin birçok yerlerini olduğu gibi çevirdiği gibi, bazı yerleri de genişleterek aktarır ve en önemlisi kendi düşöncelerini, duygularını da tercümeleesine ilave eder. Şirazi'nin ve Ahmedî'nin sözü geçen tercümeleeri eski tercümeleerin bu türüne aittir. Bu üzden de hemin tercümeleeri orijinal eser gibi değerlendiren araştırmacılar da vardır. Bu gibi tercümeleer gerek dil, gerekse edebiyat tarihi bakımından çok önemlidir.

Genellikle, Orta Çağ Azerbaycan-Türk tercüme metinleri dil bakımından çok önemli kaynaklardır.

KAYNAKLAR

1. AYAN, Gönül. *Ahmedi Tebrizi. Asrar-name*. Ankara, 1996.
2. DƏMİRÇİZADƏ, Əbdüləzəl. *Kitabi-Dədə Qorqud Dastanlarının Dili*. Bakı, 1959.
3. ERDOĞAN, Abdulkadir. “Kuran tercümelerinin dil bakımından dəyərləri” – *Vakıflar Dergisi*, 1958, №1.
4. ƏLİZADƏ, Samət. ““Şühədanamə”də Adlar” (isim, sifət, say). *Namizədlilik Dissertasiyası*. Bakı, 1963.
5. HACIYEV, Tofiq. *Azərbaycan Ədəbi Dil Tarixi* (təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.
6. XƏLİLOV, Şaməddin. *Əsrarnamənin Dili*, Bakı, “Elm”, 1988.
7. *XIII Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü*. I-VI Cildlər. Ankara, 1941-1945.
8. İNAN, Abdulkadir. “Eski Kuran Tercümelerinin Dili Meselesi”. – *Türk Dili*, 1952 №7, №9.
9. KARAHAN, Abdülkadir. *İslam-Türk Edebiyatında Kırk Hadis*. İstanbul, 1954.
10. KESKİOĞLU, Osman. *Kuran-i Kerim Bilgileri*, Ankara. 1985.
11. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Nəşrə hazırlayanlar: Fərhad ZEYNALOV, Samət ƏLİZADƏ, Bakı, “Yazıçı”, 1988.
12. KUTLUK, İbrahim. Kültür və Dil Tarihimizin Yeni Bir Vesikası - *Attarın Əsrar-name Tercümeləri*, TDED, 1947, №2.
13. QƏHRƏMANOV, Cahangir. *Nəsimi Divanının Leksikası*. Bakı, “Elm”, 1970.
14. LEVEND, Ağah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1 Cilt, Ankara, 1988.
15. NAĞISOYLU, Möhsün. *Şirazinin “Gülşəni-raz” Tərcüməsi*, Bakı, “Nurlan” 2004 və 2011.
16. NAĞISOYLU, Möhsün. *Əhmədinin “Əsrarnamə” Tərcüməsi*, Bakı, “Nurlan”, 2005.
17. NAĞISOYLU, Möhsün. *Həzininin Hədisi-ərbəin Tərcüməsi*, Bakı, “Nurlan”, 2008.
18. NAĞISOYLU, Möhsün. *XVI Əsr Tərcümə Abidəsi “Şühədanamə”*, Bakı, “Nurlan”, 2003.
19. NAĞISOYLU, Möhsün. *Orta Əsrlərdə Azərbaycanda Tərcümə Sənəti*. Bakı, “Elm”, 2000.
20. *Oğuznamə*. Çapa hazırlayan: Samət ƏLİZADƏ. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
21. *Şeyx Səfi təzkiyəsi*. Nəşrə hazırlayanlar: Möhsün NAĞISOYLU, Sevər CABBARLI, Rauf ŞEYXZAMANLI, Bakı, “Nurlan”, 2006.
22. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsira XII-XIII вв. Москва, 1963.
23. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
24. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века (на материале «Хусрау и Ширин» Кутба). Книга I., Москва, 1979.
25. Турецко-русский словарь. Авторы: А.Н.Баскаков, Н.П.Голубева..., Москва, 1977.

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE KONUŞMANIN CİNSİYET ÖZELLİKLERİNİ ARAŞTIRMA SORUNLARI

Muhabbat KURBANOVA

Son yıllarda dil biliminde yapılan araştırmalarda konuşucu şahsın faaliyeti, yani insan faktörü sorununu dil biliminin objesine dönüştürme çabaları görülmektedir. İnsan faktörü, konuşma faaliyeti subjesinin dil biliminin objesi düzeyine çıkması bu bilim dalının gelişme istikbalini belirlemekle birlikte, yeni ilmî sorunların ortaya çıkmasına ve yeni ilmî-teori fikirlerin oluşmasına, kendine özgü araştırmaları amaçlayan yönler ihtiyacı duyurmaktadır. Bundan dolayı dil biliminin tetkik alanı genişlemektedir. Dil biliminde geleneksel analiz yöntemlerindeki incelemelerin yanında dil biliminin sosyoloji, psikoloji ve diğer bilimlerle bağlayan yeni metotlar da araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Dil biliminde bu metotlarla ilgili yeni çağdaş yönler meydana gelmektedir. Böyle yönlerden biri de genderolinguistidir (cinsiyet lengüistiği). Bu yönün araştırma konusu dilin cinsiyet özellikleridir. Söz konusu araştırmalarda iki önemli noktaya: kadınlar ve erkekler konuşmasının farklılıkları ve özgünlüklerine; dil sisteminde erkeklik ve kadınlık belgelerine bağlı olan düşünceleri ifade eden dil birimlerine dikkat çekilmektedir.

Dil ve cinsiyet (gender) sorunlarının araştırılmasında dilsel davranışların tüm türleri, özellikle konuşmanın (discourse) önemi büyüktür. Çünkü konuşmada “kadınlık” ve “erkeklik” belgeleriyle ilgili pek çok özellikler açık görülmektedir. *Discours* terimi Fransızcadan geçmiş olup, metnin sözlü şekli, diyalog, birbirine anlam bakımından bağlı olan fikirler yığını anlatır. Özbek Türkçesinde gerçekleştirilmiş araştırmalarda daha çok sözlü metin anlamında gelir. Yorumların hepsinde metin kavramını taşımaktadır.

Discoursun cinsiyet özelliklerinin belirtilmesinde kadınlar ve erkekler konuşmalarında kullanılan sözcüklerin karşılaştırılması büyük bir öneme sahiptir. Dil bilimcilerin açıklamalarına göre, dildeki yenilenme süreçleri, değişiklikler kadınlara göre daha çok erkekler tarafından hızlı kabul edilerek, bilim, teknoloji ve diğer meslek alanlarındaki yeni sözcükler erkeklerin konuşmasında işlekli kullanılıyor. Ayrıca kadınlar günlük konuşmada yeni söz-

cüklerden geniş bir kapsamda yararlandığı hâlde, resmî konuşmalarda onlardan kaçınmaya çalışıyorlar.

Discoursun cinsiyet özelliklerini aşağıdaki tabloda belirtmeye çalışacağız:

	ERKEKLER	KADINLAR
Konuşma başlama	Selamlaşma sürecinin kısa olması; Kimi durumlarda selamlaşmadan direkt işe geçmek.	Selamlaşma, hâl hatır sorma sürecinin uzun olması.
Konuşma sırasında	Önceden planlanmış fikirlerin belirtilmesi; Elde edilen sonuçlar genelde yüzde 50'ye abartılır; Delil ve kanıtların getirilmesi; Büyük şahıslar, bilginler ve filozofların fikirlerini getirmek; Aforizmler, fıkralar ve atasözlerinden yararlanmak; Sükûtun uzun sürmesi; Konuşma sırasında uzun duraklamaların bulunması; Konuşma sırasında sohbet arkadaşının sözünün kesilmesi çok nadir olaydır; Somut konuşmak, konuşma sırasında tek anlamlı kelimeleri kullanmak; Daha çok politika, ekonomi, teknoloji ve buna benzerler hakkında konuşmak; Konuşma sırasında övünme objesi olarak meslekle ilgili başarılar, entelektüel bilimler, yeni teknolojilerle tanış olma ve buna benzerler gelmektedir; Cümlelerin çok kısa olması.	Aynı fikirleri tekrar kullanılması; Elde edilen sonuçlar genelde yüzde 200'e abartılabilir; Duygusallığın açık gösterilmesi; Diğer şahısların konuşmalarını sohbet arkadaşına iletme; Tanıdığı kişilerin konuşmalarından yararlanmak; Konuşma sırasında sükûtun o kadar olmaması, sükût varsa onun da kısa olması; Konuşma sırasında duraklamaların o kadar bulunmaması; Konuşma sırasında sohbet arkadaşının sözü sık sık kesilir. Sohbet arkadaşının sözünü kesmek çoğunlukta beyne birdenbire gelen fikri ifade etmek için yapılır ("Evrika" etkisi); Soyut konuşmak, konuşma sırasında çok anlamlı kelimeleri kullanmak; Giyim kuşam, kozmetik ürünler ve aile sorunları hakkında konuşmak; Konuşma sırasında övünme objesi olarak ev gereçleri, arabalar, takılar, kozmetik ürünler ve diğer maddi varlıklar gelmektedir; Cümlelerin uzun olması.

Dil ve cinsiyet sorunu tetkikinde discoursa ayrıca önem verilmesinin sebebi aynen discoursta, özellikle sözlü metin, konuşmada kadınlık ve erkeklik özellikleriyle şartlanmış olaylar, bilhassa konuşmanın kadınlara ve erkeklere özgü verbal (sözlü) ve verbal olmayan hususiyetleri gerçekleşmektedir.

Özbek Türkçesinde konuşmanın cinsiyet özelliklerinin incelenilmesi R. Lakoff, D. Spender, V. Potapov ve diğer dil bilimcilerinin cinsiyet özellikleri hakkındaki görüşlerine dayandırılabilir. Bununla birlikte Özbek Türkçesinin kendine özgü onto logic niteliği, Özbeklerin mentalitetine bağlı olan ilginç

olaylar bulunmaktadır. Bunlar özel çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir.

Özbek Türkçesinde konuşmanın cinsiyet parametrelere göre incelenilmesi kadınlar ve erkekler konuşmasının fonetik, leksik-semantik, grammatik özelliklerinin açıklanmasında ayrıca önem taşımaktadır. Özellikle Özbek Türkçesinde konuşmanın cinsiyet özelliklerinin belirlenmesinde kadınlar ve erkeklerin dil kullanımlarındaki sentaktik birimlerin karşılaştırılması değişik görünümleri ortaya çıkarır. Kadın konuşucular sohbet arkadaşının fikrine katılıp katılmadığını veya özel görüşlerini ifade ederken muhatabını incitmeyecek biçimdeki cümleler kurar, yani kendi itirazlarını belirtmek için dilin dizgesindeki tarafsız tümce kalıplarından yararlanır. Örneğin: *Daha sonra gitsek olmaz mı? Daha sonra gidelim. Sonra gidelim, olur mu? Daha sonra gidelim, olur mu? Daha sonra gidelim, ne dersiniz?* vs. Erkek konuşucular ise böyle bir durumlarda: *Daha sonra gideceğiz. Daha sonra da gidebiliriz. Daha sonra gitsek de olur* gibi kesin biçimleri kullanırlar.

Batı dil bilimcilerinden Çandler, Basset'lere (1989) göre İngiliz dilinde konuşan kadınların konuşmalarındaki önemli sentaktik özelliklerden biri de bu konuşmalarda vurgulu soru cümlelerinin çok kullanılmasıdır. Öne yandan, kadın ve erkeklerin konuşmasının farklılığını belirleyen esas faktörlerden biri de kadınların konuşmasında nezaket ifadelerinden, yani kibar, yumuşak sözcüklerden çok faydalanılmasıdır.

Cinsiyet olaylarının sözlü bildirişme ve lisani faaliyette gerçekleşme süreci farklı niteliğe sahip olan lisani olaylarla müşterehtir. Konuşan hangi cins veya hangi tabakadan olursa olsun herkes için aynı olan lisani dizgeden yararlanır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, her insanın dilin edinimi, kullanımı ve imkâniyet seviyesinin çeşitli olacağı kesindir. Dilin edinimi ve kullanımı insanın ruhsal durumu, duyguları ve düşünceleriyle sürekli bağlı olmakla beraber, onun hangi sosyal gruba veya tabakaya ait olduğu, toplumdaki statüsü, okuryazarlık ve kültür seviyesiyle de bağlılıkta gelişir.

Kadınlar ve erkeklerin ayrı sınıfa, ayrı gruba ayrılması tabiidir. Bu tabii-lik cinsler arasındaki farklardan, ayrımlıklardan kaynaklanmaktadır. Kadın ve erkeğin konuşma faaliyetindeki tüm lisani ve lisani olmayan uygunsuzluklar şahısların sosyal tabakasıyla bağlı hâlde incelenilmesi gerekmektedir.

Kadınlar ve erkeklerin farklı konuşmaları temelinde cinslerin psikolojisi, düşünmesi arasındaki ayrımlılık, toplumdaki cinsiyet konumu, makam-mevki, bilgi vs. gibi etmenler bulunmaktadır. Toplumda cinsiyete özgü çalışma yönergeleri, kural olarak benimsenmiş normlar, topluma özgü ve farklı olaylar ortaya çıkar ve bunlara göre sosyal yaşamda kadınlara ve erkeklere has düşünceler ve gayeler oluşur. Sosyal grup olarak sınıflara ayrılan kadınlar ve erkeklerin sözlü bildirişme ve lisani faaliyeti iki türdeki kendine özgü ve farklı

tarafra sahip olan ayrı üslûplar olarak araştırılmalıdır. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi erkekler (masculine) ve kadınlar (feminine) üslûbundaki sözlü ve yazılı iletişim ve bunun sonucunda oluşan metnin terkiibi ve yapısı, ifade derecesi, anlamı, duygusallığı çeşitli olur.

Herhangi bir türdeki metin discours genderoloji bakımından incelenildiğinde araştırmacı tarafından gerçekleştirilecek dil birimleri seçiminin sosyal ve etnokültür sebeplerini belirleme olanağı yaratılır. Kuşkusuz, böyle araştırmalar dil toplum bilimi tetkikatlarının gelişmesinde büyük önem taşıyacaktır.

Komünikasyon süreci ve metinlerdeki cinsiyet farkları genelde millî özelliklere sahip olup, belirli bir milletin yaşam tarzı, manevî ahlaki norm prensipleri, gelenekleri ve diğer millî değerlerinin yanı sıra coğrafi ve sosyal politik çevreye bağlı şekilde oluşmaktadır. Bundan dolayı çeşitli halklarda kadınlar ve erkeklerin sözlü bildirişmesi ve lisani faaliyeti hakkında türlü tasavvurlar yüzeye çıkar. Bu tasavvurların sonucunda çeşitli kognitif kavramlar ve lisani birimler oluşur.

Sonuç olarak, Özbek dil biliminde de cinsiyet lengüistiğinin kendi tetkikat objesi, çözmesi gereken meseleleri, kuramsal hipotezleri ve analiz metotları bulunmaktadır. Bu bilim dalında yapılacak tetkikatların ilmî ve pratik verimini arttırmak, etki ve uygulama alanını genişletmek için öncelikle cinsiyet lengüistiğinin teori metodolojik temelini yaratmak, onun hedeflerini oluşturmak, tetkik ve analiz yönlerini belirlemek gerekmektedir.

Belirli bir dildeki, özellikle Özbek Türkçesindeki konuşmanın cinsiyet özelliklerinin incelenilmesi dil bilimi, sosyoloji, psikoloji ve hatte antropoloji için aynı değere sahiptir.

KAYNAKLAR

- ECKERS T. (1994) *Features of men. Features of women: assesing stereotypic beliefs about gender subtypes*, British journal of social psychology. Vol. 33.
- Gender: yazık, kultura, kommunikatsiya* (2003), Materialı tret'ey mejdunarodnoy konferentsii, Moskva.
- GRİTSENKO E. S. (2005) *Yazık kak sredstvo konstruirovaniya gendera*, Doktora tezi, Nijniy Novgorod.
- KİRİLİNA L. V. (1997) *Kategoriya "gender" v yazıkoznaniı*, Jenşina v rossiyskom obşestve, 2.
- LAKOFF R. (1975) *Language and woman's place*. New York.
- POTAPOV V. V. (2002) *Mnogourovnnevaya strategiya v lingvistişeskoj genderologii*, Voprosı yazıkoznaniya, 1.
- SAFAROV Ş. (2008) *Pragmalingvistika*, Taşkent: Özbekistan milli ensiklopediyasi.
- SPENDER D. (1978) *The right way to talk: sex differences in language*, Times Educational Supplement, Vol. 3.

UT- / UDUZ- FİİLLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Muhammed ÇİTGEZ*

Anadolu coğrafyasında yüzyıllar boyu süren göç, istila ve savaşlar, halkın kazanma ve kaybetme hissiyatlarını dile getirme fırsatını beraberinde getirmiştir. Anadolu insanı kimi zaman sözlü edebiyat ürünlerinde, kimi zaman da diğer yazılı dil malzemelerinde bu kelimeleri, ustalıkla kullanmıştır. Millî bilinç ile yoğrulmuş bir toplumun bilinçaltına oturmuş bazı kelimelerin varlığından söz etmek mümkündür. Savaşimler, yarışimler sonucu kazanan ve kaybeden taraflar olur. Bu fikirden hareketle, bu çalışmamızda Anadolu'nun bugün hemen hemen tüm bölgelerinde karşımıza çıkan iki fiil üzerinde duracağız. Söz konusu fiilleri *ut-*, *üt-*, *uduz-*, *udul-*, *ütül-*, *utra utru*, *utuk*, *ütük*, *utku* vb. ses değişiklikleriyle birlikte ve anlam farklılıklarıyla beraber tahlil ve tasnif etmeye çalışacağız.

Türk dilinin tarihsel gelişimi süresince belli başlı ses değişiklikleri ile birlikte kelimeler günümüze kadar gelmiştir. Türk dilinde kelime başı ünsüzleri üzerine, Gürer Gülsevin'in yaşayan Türk şivelerinde görülen kelime başı *y ~ ø* meselesi hakkındaki kelime başındaki *y*'ler aslı idi de, sonraları mı bazı kelimelerde yer yer düşmüştü; yoksa, aslı şekli $\neq \emptyset$ ' dı da $\neq y$ 'ler protez miydi şeklindeki görüşünden hareketle tespitlerini aşağıdaki ses denkliliği tablosunda şöyle özetlemiştir:

a.	EDT (ve >) $\neq Y \sim \emptyset$ (<i>ar-</i>) :	Hal. $\neq h$ (<i>har-</i>) :	Çuş. $\neq \acute{s}$ (<i>şivər</i>)
b.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>yığaç</i>) :	$\neq h$ (<i>hagaç</i>) :	$\neq y$ (<i>yəvəs</i>)
c.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>ot,od</i>) :	$\neq h$ (<i>hūt</i>) :	$\neq v$ (<i>vot</i>)
d.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>yılan</i>) :	$\neq g$ (<i>gılan</i>):	$\neq \acute{s}$ (<i>şalan</i>)
e.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>yıgil-</i>) :	$\neq h$ (<i>hıgul-</i>):	
f.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>at,ad</i>) :	:	$\neq y$ (<i>yat</i>)
g.	$\neq Y \sim \emptyset$ (<i>yöküz</i>) :	:	$\neq v$ (<i>vəgər</i>) ¹

* Kafkas Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Elemanı, muhammedcitgez@hotmail.com, Kars

¹ Gülsevin, Gürer, "Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları*

Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *#h* sesinin *#h- < #y-* denkliğinden ziyade, *#h- < #ø < #y-* şeklinde yani önce kelime başındaki *#y-* 'lerin düştüğü ve sonra da kelime başında *#h-* türemesinin olduğu da düşünülebilir. (*hinge < inge < yinge; hut- < ut- ~ üt- < yut- ~ yüt-* gibi...) ²

Aynı çalışmada “*hutmak*” kelimesi ele alınmıştır ve “*Direndiği şeyde yemek, kazanmak, oyunda kazanmak, oyunda kumarda kazanmak*” gibi anlamları karşıladığı Türkiye Türkçesi ağızlarından, Türk şivelerinden, tarihî metinlerden örnekler verilerek gösterilmiştir. ³ Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızları araştırmalarında kelime başında “*y-*”li ve “*y-*”siz görülen şekillerin başındaki ünsüze “*öntüreme*” demenin yaygınlaşmış bir yanlış olduğunu ve bunların yaşayan lehçelerdeki şekilleri ile karşılaştırdığımızda bir kısmının “*öntüreme*” olmayıp, eski bir ünsüzün devamı olduğunu söylemek mümkündür. (*ip < yip* gibi) ⁴

Ön seste *y-* türemesi, yani ünlü ile başlayan sözcüklerin başında */y/* sesinin türemesi Türk dillerinde sıkça karşımıza çıkan bir durumdur. Sesli ile başlayan bazı kelimeler önlerinde bir yarım ses türetirler. Buna *öntüreme (prothèse)* adı verilir. Birçok kelimede “*ı*” bazen “*u*” sesinden önce bir “*y*” türemesi görülebilir. *ılan > yılan, ıldız > yıldız, utmak > yutmak* gibi... ⁵ Ramssted’e göre, ön sesteki türeme, *y-* sesinin belirli değişikliklerle boşluk doldurma görevinde kullanılmış olmasıdır. Ligeti’ye göre de ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin Çuvaşçada *ya / ĩa /, /ĩä/ vb.* yükselen ikiz ünlülere ya da */oi/, /ui/ vb.* alçalan ikiz ünlülere geliştiğini tasarlamıştır. Ön ses durumundaki uzun bir ünlü */ ĩa /, /ĩä/ vb.* türünde yükselen bir ikiz ünlüye gelişince, ikiz ünlünün ilk ögesi kolayca bir sese dönüşebilir. Doerfer ise, Halaçça ön ses *h-* ile ilgili bir araştırmasında Halaççada ve ana Türkçede **hı-, *hi-* ve **hü-* ile başlayan sözcüklerin genel Türkçe karşılıklarında bazen *Ø-* bazen de *y-* bulunduğu (Ör.: Uyg. *ıġla- ~ yıġla-* = Hlç. *hiġla-* “*aġlamak*”, *üt ~ yüt* = Hlç. *hit* “*delik*” vb.) gerçeğinden hareket etmiştir ve bu gibi örneklerdeki *y-* sesinin türeme olmayıp kaybolan eski ve birincil *h-* sesinin bir izi ya da kalıntısı olduğunu ileri sürmüştür. ⁶

Yıllığı Belleten 1987, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 198.

² Gülsevin, Gürer, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında *#h* Sesi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2001, C I-II, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 139.

³ Gülsevin, Gürer, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında *#h* Sesi Üzerine”, s. 140.

⁴ Gülsevin, Gürer, “Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C V, S 2, İzmir 2005, s. 213.

⁵ Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 67.

⁶ Tekin, Talat, *Makaleler I, Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s. 308-326. Ayrıca bk. Ramsstedt, G. R: “*Der j- laut und damit zusammenhängende fragen*”, KŞz 16: 66-84,

Ayrıca Talat Tekin eserinde, Türk dillerindeki en eski *y-* öntüremesini gösterirken *yut-*, *ut-* şekillerini şöyle izah etmiştir:

“MK. *yūt-* “yutmak” CC *yovut-* ay., Trkm. *yuwut-* ay., Az. *ud-* ay., Türk. *yudum* < **yūtum* < *yūt-um* < **ūt-*. ~ Çuv. *šīt-* “yutmak” < **yut-* < **yūt-* < **ūt-*.

~ Mo. *oğuçi-*, *ouçi-* “yutmak, yudumlamak”, Hlh. *ōçi-* ay. < **oğuti-*.”⁷

-°z- : çok sık görülmeyen bir çeşit yaptırma ekidir.

tutuz- : tutturmak, teslim etmek” (*tut-* “tutmak”).

utuz- : “yenilmek, üttürmek” (*ut-* “yenmek”).

tütüz- : “tüttürmek” (*tüt-* “tütme”).⁸

Karahanlı Türkçesinden Üç Fiil Eki adlı çalışmasında Agop Dilaçar, *-az* /*-ez* /*-uz-* /*-üz-* ekinin Kök Türkçeden bize bu yapıda iki fiil bıraktığını söylemiştir. Bunlardan biri, *İrk Bitig*’de geçen ve “yutulmak, yitirmek” anlamındaki “*utuz-mak*”, diğeri de “*teslim etmek, emanet etmek, güvenmek*” anlamındaki “*tutuzmak*” fiilleridir.⁹

ut-, *uduz-* fiillerini, yukarıda bahsettiğimiz ses olaylarına müteakip tarihsel süreç içerisinde izledikleri ek-kök farklılıklarını çalışmamızda göstermeye çalışacağız. *ut-*, *uduz-* fiilleri üzerine yapılan etimolojik tahlilleri bu noktada vermek yararlı olacaktır.

ut- [‘Oyunda yenmek, ütmek’; Krş. *Yut-* = ET. *ut-*, *ūt-* ‘yenmek’ (EUTS, 268; *utuz-* ‘yenilmek’); *ut(u)ş* ‘yarar’ (Eleges, 9: *el(i)m ut(u)ş(i)ḡa* ‘halkımın yararına’) ~ OT. *ut-* ‘oyunda ütmek, yutmak’ (DLT: *utuş-* ‘oyunda yutuşmak’; *ustuk-* ‘oyunda yutulmak’ [Fakat, *utrul-* ‘kesilmek, kırılmak, kısaltılmak’; *utruş-* ‘makasla kesmekte yardım etmek’; *utul-* ‘(ekini bozan bitkiler) kesilmek’, *utun* ‘değersiz’]; <ūt- TT.: UT-(KU ‘yengi, zafer’/KULU ‘zafer kazanmış’/MA/UL-/ULMA); ~ *udmağ* (Tel.); *utmağ* (Ker.) *utuzmağ* (Ker./KrTS, 347)¹⁰

Ayrıca *ūt-*², *ütül-*, *ütülme*, *ütüz-* maddeleri de bununla benzerdir.¹¹

Ligeti, L. “*Les voyelles longue en turc*”, JA 1938, 177-204, Doerfer, Gerhard, “*Materialien zu türk. h- (I)*”, UAJb. Neue Folge I (1981), 93-141.

⁷ Tekin, Talat, *age.*, s. 324.

⁸ Akalın, Mehmet, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 61.

⁹ Dilaçar, Agop, “*Karahanlı Türkçesinden Üç Fiil Eki*”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yayınları, Ankara 1975, s. 413-418.

¹⁰ Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 973.

¹¹ Gülensoy, Tuncer, *age.*, s. 1001, 1002

üt- [‘(Kesilmiş tavuğun) tüylerini yakmak; (kesilmiş koyun, keçi, dana) baş ve ayak tüylerini yakmak’ = OT. *üt-*, *üti-* ‘(kıl) yakmak, ütmek’ (DLT: *üti-* ‘(kıl) ütülemek’; *ütük* ‘ütü’; *ütül-* ‘(kıl) ütülenmek; yanmak’); <*[h+] *üt-* < *[p+]+*üt-* : TT.: ÜT-(ME/Ü/ÜCÜ/ÜLE-/ÜLEME/ÜLEN-/ÜLENME/ÜLÜ/ÜSÜZ) An. ağıl.: *üt-*, *ütele-*, *ütüle-* (DS. XI, 4079); ~ *ot-* (Bşk., TatK.)¹²

Ayrıca *üti*, *ütü*, *ütme*, *ütmelik*, *üttür*⁻¹, *ütül*⁻², *ütü*, *ütücü*, *ütüle-*, *ütülen-*, *ütülenme*, *ütülü*, *ütüsüz* maddeleri de bunlarla benzerdir.¹³

“**Utmak**: Tr. “*yutmak*”tan utmak. Kök anlamı, üstün gelmek, alt etmek, başarmak, yenmek. Eylemin ilkel biçiminin *yutmak* mı *utmak* mı olduğunu kestirmek güçtür. En yaygın biçim *yutmak*’tır. “*y*” sesinin düşmesi, sağındaki sesliye bağlıdır. Kimi yerde seslinin önüne bir “*y*” sesinin geldiği de görülmüyor. “*y*” sesinin düşmesiyle *yır/ır*, *yırlamak/ırlamak*, *yılan/ılan*, *yirin/irin*, *yinek/inek*, *yüncü/incü/inci*, *yinçe/ince*, *yutuzmak/utuzmak* (yenilmek, alt olmak), *yin/in* (hayvan ini), *yilik/ilik*, *yemet/emet/evet* bg. sürekli *y,i,l,u,e* seslerinde düşme, değişme.”

“**yut/ut**” kökünde “ölmek, ortadan kalkmak, güçsüzleşmek, arıklamak (incelmek, çelimsizleşmek)” gibi anlamlar saklıdır. *Yut* (hayvanların kışın soğuktan ölmesi), *yutkmak* (hayvanların soğuktan ölmesi), *yutukmak* (kuraklık nedeniyle arıklamak, ölecek duruma düşürmek Kâş.) *y/u* dönüşümü karşıt durumda da olabilir, *u* sesinin önüne bir *y* geçebilir, halk dilinde uyku/yuku/yuhu, *e/y* dönüşmesinde *erişmek/yerişmek*, *i/y* için *irışmek/yirişmek* bg. yine halk dilinde *ulduz/yulduz* dönüşümü.”¹⁴ Ayrıca “*yut-*” fiili için de benzer açıklamalarda bulunan Eyüboğlu bazı örnekler de vermiştir: “Oyunda; ‘*Ben onu yuttum.*’ (*Ben onu yendim.*), *yutulmak* (yenilmek), ‘*Çocuk oyunda arkadaşını yuttu.*’ (*Çocuk oyunda arkadaşını yendi.*) gibi...”¹⁵

ut ud. uy. 1. arxa. geri. ardından gedmə. tə“qib. 1. qarşılaşma. çatışma. yenmə. utqu.; **utaman** 1. utqan. qalip. muzaffər.; **utar udar.** 1. izləyən. peşləyən. izin, peşini buraqmayan. qovalayan. tə“qibçi. 1. yenər. qalib. yenər. utqan. qalip.; **utaş** 1. yardım. imdat. 1. yenər. utqan. qalip. 1. qovalayan. tə“qib edən.; **utqan** utaman. qalip. muzaffər.; **utqu** öngən. zəfər. yeniş. yenmə. yet. üstün gəlmə. güclüklərdən sonra ulaşılan mutlu son. qələbə. qalibiyət.; **utqucu** qalip. muzaffər.; **utquzmaq** utğuzmaq. utuzmaq. utulmaq. itirmək. yenilmək. əlindən düşüşürmək. qeyb edmək.; **utquzmaq** utuzmaq. yenilmək. əlindəkin aldırmaq.; **utma** ötüş. ütüş. utuş. ütmə. oyunda, yarışda utmaq, aparmaq.

¹² Gülensoy, Tuncer, *age.*, s.1001

¹³ Gülensoy, Tuncer, *age.*, s.100,1002

¹⁴ Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2004, s. 691, 692.

¹⁵ Eyüboğlu, İsmet Zeki, *age.*, s. 770.

utmaq {{udmaq. { < > yutmaq}. {bax > ütmək}. {ütmək}. { < ötmək}. {utan: ötü. ütü. yenqış aparan. ‘utmaq’ la ‘ütmək’ sözündə ‘ötmək’ ‘ötürmək’ anlamı aydındı. bu iş, hər bir yönə, içəryə yaxud qırağa, ola bilir biçimində olur}.üstələmək. aparmaq.yok edmək: itmək: yok olmaq. yenmək. yemək. üstün gəlmək. yenmək (< yeğnəmək). alt edmək. başarmaq. kəsmək. yandırmaq. ütmək. yenmək.üstələmək. aparmaq. qazanmaq. - ay nurun günəşdən utar. - bəxdin udsun üzün gülsün. - bir fürsət utdu, atdı. bu atışmadan, nə utdun sən. - hər vermək ötürmək deyil, hər almaq utmaq deyil. - həmməşə utan, gələr ki bir kərə ütləsin. - yaşamda biri tutulur biri utulur biri ütlür.}}

utmaq yutmaq. < > ötmək. 1. aparmaq. sındırmaq. - andağ əri kim ötər. 1. ozmaq. osmaq. ötmək. uzmaq. keçmək. başqasından iləri keçmək. - onun atı ozdı. 1. sinqırmaq. sınmaq. içmək. 1. oyunda yutmaq. oyunda ütmək. 1. sındırmaq. yenmək. - andax əri kim utar: kim yenər, sındırar. 1. yamlamaq. içinə çəkmək. yenmək. məğlub edmək. 1. dözmək. dinməmək. sakınmaq. sağınmaq. 1. köçürmək. hirsə yemək. aşırmaq. yenmək. yengmək. yendirmək. qazanmaq. oyunda. qələbə çalmaq. 1. yenmək. yenmək. üstələmək. qələbə çalmaq. Qalib.¹⁶

İleride de üzerinde duracağımız hususlardan birisi de, Türk dilinin farklı dönemlerinde karşımıza çıkan “*utur-, utru, utra, utrun-*” gibi ögelerin anlam bakımından “*ut-*” ile bağlantılı olabileceğidir. Nitekim her halükârda “karşı karşıya gelmek”, “karşılık vermek” gibi bir karşı olma durumu söz konusudur. Bu noktadaki benzerlik düşündürücüdür. Örneğin;

utru (***utur-** “*karşı olmak, muhalif olmak*”tan, **utr - un-** “*muhalefet etmek*”in basiti) “*karşı*”.

yüzümüz **utru** (BANG-V. GABAIN, Analytischer Index) “*Bize karşı*”.

anı **utru** turdaçu (F. W. K. MULLER, Uigurica IV A 283) “*Ona karşı duracak.*” Bu örnekteki ilgi hali al, ara, asra vs.nin etkisiyle gelmiştir. (İlig bāgkā **utru** yorıyū kāliti. - “*Hükümdara karşı yürüyerek geldi.*”)

utru yirdä (V. THOMSEN, Turkish Manuscripts in Runic Script, Wahrsagebuch: 23) : “*karşı*”

utru, iki aylıg kişi oğlın soquşmuş (V. THOMSEN, Turkish Manuscripts in Runic Script, Wahrsagebuch: 2) : “*ona karşı, iki aylık insan yavrusuyla karşılaşmış*”¹⁷

¹⁶ Hadi, Hasan Bey, *Türkçe Etimolojik Sözlük*, Tebriz 2010.
<http://www.turuz.com/post/arinin-word-fayli-a-z.aspx?lang=tr>, Erişim Tarihi: 23.07.2012: 19.40

¹⁷ Akalın, Mehmet, *age.*, s. 95.

Türk dilinin tarihsel dönemlerini kronolojik olarak incelediğimizde söz konusu fiillerin tezahürleri şöyledir:

Turfanda bulunan Gök Türk harfleriyle yazılı metinlerin içerisinde yer alan bir parça, 1910 senesinde Le Coq vasıtasıyla Thomsen tarafından neşredilmiştir ve İdi-Kut şehrinin on beş km uzağındaki Toyok vadisinde günyüzüne çıkarılmıştır. Bu parçada *ut-* fiili şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

“... *opka utgay yime ne iş yarlıg...*”

“... *her şeye galebe çalınır yine ne iş emir...*” Toy. 18 (II, 58), s. 250¹⁸

Yine *Irk Bitig*'de de *ut-* fiilinin *utuz-* şekli ile birlikte, *ut-muş* çekimini de görmekteyiz.

“...*barmış oğlın kişişin utuzmaduk yana tookuzon boş koy utmuş...*” Ir. 44 (II, 80)

“...*varmış oğlunu adamlarını kaybetmedikden başka doksan sahipsiz koyun yutmuş (kazanmış)...*” Ir. 44 (II, 80), s. 263-265

Uygurcada da karşımıza benzer şekiller çıkmaktadır. Örneğin *Altun Yaruk*'ta şöyledir:

ut- : 29 kullanımı mevcuttur.

u.-ar: “*aşnukı buyanta utar yigedür*” (80/1), “*ögmeki aşnukı buyanta utar*” (82/3), “*utar yigedür ne üçün tip tiser*” (161/17), “*-ı yme ök aşnukı buyanta utar*” (162/8), “*buyan edgü kılınç utar yigedür*” (396/11), “*buyan edgü kılınçda utar yigedür*” (464/23), “*ne üçün utar yigedür tip tiser*” (464/24), “*buyan edgü kılınç utar yigedür tip*” (465/3), “*ürüg uzatı utar siz... udaçı erür*” (491/10)

u.-ayın: “*-lüg ş(a)mnu süüsün utayın yigedeyin...*” (115/6)

u.-daçı: “*sizler...<ürüg uzatı> sizler ök utdaçı yigedte-*” (405/12)

u.-dum: “*utdum m(e)<n> nızvanılıg... alku utun*” (368/15)

u.-galı: “*esen kılğalı yat yağış utga-*” (435/16), “*uyur siz uzatı utgalı... kkir-*” (496/3)

u.-gay: “*utgay yigedgey tip y(a)rıkadı:.*” (423/7)

u.-guluk: “*-türgülük... yağı yavlakıg utguluk*” (534/23)

u.-mak: “*-nı utmak yigedmek p(a)ramıt timek sav-*” (311/12)

¹⁸ Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 250.

u.-makın: “ürüg uzatı **utmakın**... yavalmakın” (489/17), “sansız **utmakın**... yırtınçüde artmış” (490/1)

u.-muş: “**utmuş** yigedmiş çaytka yükünür m(e)n...” (31/18), “barçada **utmuş** yigedmiş ülgü-” (45/2), “alkuda **utmuş** yigedmiş azrua” (438/ 21)

u.-up: “ş(a)mnu süüsin **utup** t(e)rs asıg nomlug-” (34ç/17), “-larıg **utup** yigedip kop emgekig” (115/19), “kuvragı birle barçanı **utup**” (172/19), “süüsin **utup** burkan kutın” (429/14), “yagı törüsinçe yanturu mini kemişü **utup**” (613/11)

u.-ur: “yigedür :: netegin **utur** yigedür tip” (162/9)

u.-yuk: “kuvragın ... tözi barça **utyuk** siz” (665/18) ¹⁹

Metinlerde geçen “utaranıdı, utgur-, utı, utlı, utlısız, utpad, utpal, utrın-/utrın-, utru, utruş, utun” gibi kelimeler için de “karşı gelmek, karşı karşıya gelmek, karşı, karşılık, vb.” anlamları itibarıyla aynı görevde kullanılmış olabileceklerini -kesinlik arz etmemekle birlikte- söyleyebiliriz.

Altun Yaruk’ta “kaybetmek” anlamında sadece bir yerde “utsuk-” fiili kullanılmıştır:

utsuk- : **u.-maksız:** “-da törümiş .. adınka **utsukmaksız** ş(a)mnunung” (679/5) ²⁰

Üzerinde durduğumuz “ut-” fiilinin karşılığında *Altun Yaruk*’ta verilme-yen ancak *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde karşılaştığımız diğer bir fiil de “utuz-” tır.

utuzmak: “Yuduzmak, yenilmek, kaybetmek” : TT. VIII.101; JRAS 1912, s. 201.

utuzmaksız: “Namağlup, yenilmeyen, yenilmez” : TT. X. 52.

utzuhamak: “Mağlup olmak, yenilmek” TT. II. 17,83

Altun Yaruk’ta karşımıza çıkan “utsuk-” fiili burada da vardır:

utsukmak: “Kaybetmek, mağlup olmak” U. II. 51,6 ²¹

Yeni Uygur Türkçesinde bu kullanım devam etmiştir:

¹⁹ Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş-Metin-Dizin, TDK Yayınları, Ankara 1994. (Kelimeler genel olarak eserin dizin bölümünden tespit edilmiş ve metin içindeki kullanımları gösterilmiştir.)

²⁰ Kaya, Ceval, *age.*, s. 349.

²¹ Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 268-269; TT:

utmak: “Kazanmak, yenmek”, **utkuzmak**: (**Utmağ**’tan) “Kaybetmek”, **utturmak**: (**Utmağ**’tan) “Kaybetmek”, **utturuvetmek**: “Kaybetmek”, **utuğ**: “Başarı, muvaffakiyet, kazanç”, **utuğğa ége bolmak**: “Başarmak, kazanmak”, **utuğğa érişmek**: “Kazanmak, başarmak, elde etmek”, **utuğluk**: “Başarılı, kazançlı, faydalı, avantajlı”, **utuğluk zayom**: “Avantajlı istikraz (Avantajlı, yararlı borç)”, **utuğsız**: “Başarısız, muvaffakiyetsiz, kazançsız”, **utuğsızlık**: “Başarısızlık, muvaffakiyetsizlik, kazançsızlık”, **utulmak**: “Kaybetmek, yenilmek, yenilgi”, **uturmak**: “bk. utturmak”, **utuş**: “Kazanma, yenme. **Utuş oyunu**, kumar”, **utuvalmak**: “Kazanmak, yenmek”²²

gaib et- “verlieren” **utsukmak** (U) kaybet-, yitir-, **utuzmak**, **uduzmak** ; (Ind.) 97; “In der Bed. ’im Spiel verlieren” (oyunda ziyan etmek manasında), s. 183

galebe çal- “besiegen” **utmak** (Ind., U) yen;

OTCK: **galebe et-** , s. 183

***kaybet-** “verlieren” **utsukmak** (U II); **utuzmak**, **uduzmak** (Ind.), s. 198

***mağlûp et-** “besiegen” basmak (O.Q.); yiğedmek (Ind.); * ~ **ol-** “besiegt werden” **utsukmak**, **utukmak** (U II); **utuzmak** (Ind.); OTCK: **mağlub** = yenilmiş, yenilen.

muhafeft “Gegensatz” çam (Usp.) ayrış, karşı gelme, çarım (Usp.), ~□**et-** “sich widersetzen” **utrunmak** (Ind.) ayrış-, karşı gel-; **utmak** (Ind.) güde-, izle-, kovala-, peşine düş-, peşini tut-, terki. s. 206

zafer “Sieg” **sav** (Ind.) 365 **yen**, **utku**, s. 229²³

Kâşgarlı Mahmud’un ölümsüz eseri *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*’te de **ut-**, **uduz-** fiilleriyle kurulmuş kelimelere sıkça rastlamaktayız:

udhmaklandı انمقلند : “**er udhmaklandı** = adam uşak *sahibi oldu*”.

udhuşdı ائشدى : “**ol mening birle udhuşdı** = o, benimle uyumakta yarış etti”.

utrundı اترندى : “**ol manğa utrundı** = o, bana dayatmak, karşı koymak istedi”.

utruşdı اترشدى : “**ol anğar utruşdı** = o, ona karşı koydu”.

utsuktu اتسقتى : “**ol yarmak utsuktu** = o, oyunda para yutuldu”.

²² Necip, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev...: İklil Kurban, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 440.

²³ Laut, Jens Peter, *Die Uigurismen im Tarama Dergisi (1934)*, Bahşı Ögdisi. Klaus Röhrborn Armağan, J. P. Laut, M. Ölmez. Freiburg/İstanbul 1998: 163-230.

uttı اتي : Yuttu, üttü.

utuşdı اتشدى : “ol mening birle yarmak **utuşdı** = o, benimle para yutuştı”.

ütrük اترك : (Oğuz) Hileci, ütücü adam.

yittürdi يتردى : “ol anğar yarmakın **yittürdi** = o, ona parasını kaybettirdi”.

yitürdi يتردى : “er yarmak **yitürdi** = adam para yitirdi”.

ütidi اتيدي : “ol tonuğ **ütidi** = o, elbiseyi ütüledi”.

ütü اتي : “ol başığ **ütü** = o, başın saçlarını yaktı, üttü”.

ütük اتك : Ütü.

ütüldi اتلدى : “koy başı **ütüldi** = koyunun başı, koyunun başındaki kıllar **ütüldü**”.²⁴

ut-: “Oyunda yutmak, oyunda ütmek”²⁵

uttr: ut-tı: “ol anı uttı = c, “oyunda onu yuttu, üttü”. Başkası da böyledir; (utar-utmak), (**utar**: I, 170-13). (**utgalımat**: I, 170-20). Şu parçada dahi gelmiştir:

“Kış yay bile tokuştı

Kınğır közün bakıştı

Tutuşkalı yakıştı

Utgalımat oğraşur”

“Kış yazla vuruştı, kızgın gözle bakıştı, tutuşmak için yaklaştı, birbirini **utmağa** uğraşır” (Yaz ile kış öceştiler ve savaşa girdiler, kızgın gözle birbirlerine bakıştılar, arkadaşını tutmak için birbirlerine yaklaştılar, biri öbürünü **yutmak** için uğraşır.) I 170-11²⁶

²⁴ <http://www.tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/>, Erişim Tarihi: 20.07.2012:1420

²⁵ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C IV, (çev.: Besim Atalay), TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 701; Ayrıca ilgili madde için bk. (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* (Radloff), *Bütün diyalekler, Uygur Sözlüğü* (Ahmet Caferoğlu), *Türkische Turfan Texte I-VI* (Bang-V. Gabain, Rahmeti), *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der T. T. T* (Bang- V. Gabain), *Ugurica I-IV* (Müller-V. Gabain), *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III* (V. Le Coq), *Uigurische Sprachdenkmäler* (Radloff; Malof), *İbni Mühenna Lûgati, Kitab-el İdrâk lil-lisan-il Etrâk* (Ebu Hayyan); I.) 170-13.

²⁶ Kâşgarlı Mahmud, *age.*, C I, s. 170-171.

utar: *ut-ar:*

“Emdi udhın udhındı

Kidin telim ökündi

Êl bulgalı igendi

Andağ eriğ kim **utar**”

“Şimdi uykusundan uyandı, sonra çok pişman oldu, barış olacağı zaman çekindi; öyle bir eri kim **yener**.” (Şimdi düşman uykusundan uyandı, sonra barış zamanındaki gevşeklikten pişman oldu, barıştan çekindi; bunun gibi bir adamı benden başka kim **yener**.) I, 200-20²⁷,

“Küçi tenği **tokıştı**

Oguş konum okuştı

Çeriğ taba yakıştı

Bizge kelip öç **öter**”

“Gücü yettiği kadar vuruştı, bütün oymağı çağırdı, askere yaklaştı, bize gelerek öç almak istiyor.” II, 103-27²⁸

Utsuk- : “Oyunda yutulmak.”²⁹ “Ol yarmak utsuktı: O, oyunda para yutuldu”. Başkası da böyledir: **utsukar/ utsukmak**. I, 242-15, **utsuk-tı**: I, 242-12; **utsuk-ar**: I, 242-14, 242-17 Şu savda dahi gelmiştir:

“Sinamasa arsıkar, sakınmasa utsukar.”, (Bir şey sinanmasa adam aldatılır, bir işin başlangıcında düşünülmezse kaybedilir.)³⁰

Divan’da geçen “ütile-”fili ile üt- fili arasında bir bağ olduğunu hatta Divan’daki “ütüg”(ütü) kelimesi ile aynı kökten geldiğini düşünebiliriz. **Ütilemek**: “Ütmek, tüylerini yakmak.”³¹

Ayrıca “önce, karşı” anlamlarında kullanılan **utru** fiilinden türetilmiş **ut-rul-, utrulan-, utrun-, utruş-** ile **utuş** kelimelerine de bakmak gerekir. Eski Türkçede de karşımıza çıkan bu kelimenin *ut-* fiilinden türemiş olabileceği ihtimaldir. Çünkü *ut-* ve *uduz-* fiilleri ile kurulmuş cümlelerde anlam bakımından da iki nesne ya da kişinin karşı karşıya gelmeleri söz konusudur. “*ut-*

²⁷ Atalay, Besim, *age.*, C I, s. 200-201.

²⁸ Atalay, Besim, *age.*, C II, s. 103-104.

²⁹ Atalay, Besim, *age.*, C IV, s. 702, Ayrıca ilgili madde için bk. “Uygur Sözlüğü (Ahmet Caferoğlu); *Ugurica I-IV* (Müller-V. Gabain)”

³⁰ Atalay, Besim, *age.*, C I, s. 242.

³¹ Emir, Necipoviç Necip, *age.*, s. 447.

ru”, “*ut-ra*”, “*ut-ru-l*”, “*ut-ru-l-a-n-*”, “*ut-ru-n-*”, “*ut-ru-ş-*” gibi... Sonraki dönem eserlerinde de karşımıza çıkan bu durum, *Nehcü’l-Ferâdîs*’te ve *Atabetü’l-Hakayık*’ta benzer anlamda kullanılmıştır.

utru: karşı; **u**. 350-9n³²;

“(9) *bêriñ, te’hîr qılmañ. Eger te’hîr qılır bolsañız, men utru kelip vesvese qılır-men.*” 350-9³³

utru: karşı

“*ne iş utru kelse aña keç baķın*”,³⁴

Sonraki dönemlerde Yusuf Has Hacıb’in *Kutadgu Bilig* eserinde de söz konusu fiiller işlek bir biçimdedir:

ut- : “*yenmek*”;

ut-mış : “*negü tir eşit bu ajun tutmış er
tükel saklap ötrü yağığ utmış er*” (b. 445, s. 158)

ut-sa : “*ķayu türlüğ erdem añar satsalar
anı utsa ötrü ağır tutsalar*” (b. 2641, s. 498)

ut-tu : “*beğük men tigüçüni tuttu ölüm
uluğ men tigüçüni uttu ölüm*” (b. 4833, s. 820)

ut-up : “*yağı sançmış ersig eren bulnuķup
yana evre sançtı yağısın utup*” (b. 2389, s. 462)
“*basumaz özüm bu et özni utup
basa bir bağırsak idim sen tutup*” (b. 3598, s. 634)
“*havañnı uķuş birle basıl utup
bu nefsiñ bilig birle yençgil tutup*” (b. 5472, s. 914)

ut-ğuçı : “*yenen, yenmiş olan*”
“*negü tir eşitgil ajun tutğuçı
ķılıķ baldu birle yağığ*”

³² Ata, Aysu, *Nehcü’l-Ferâdîs*, Dizin Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 450.

³³ Eckmann, János, *Nehcü’l-Ferâdîs*, Metin, Tıpkıbasım, Yay.: Semih Tezcan, Hamza Zülfikar, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. 243.

³⁴ Edip Ahmed b. Mahmud Yükeki, *Atabetü’l-Hakayık*, haz.: Reşit Rahmeti Arat, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 70.

Tespit ettiğimiz “kazanma, yenme” anlamları taşıyan cümlelerin yanı sıra “İtiraz etmek”, “Başa çıkmak” gibi kullanımlar da mevcuttur.

“negüke küçer sen mini berk tutup

ligke tapın tip sözümnü **utup**” ‘itiraz edip’ (b. 4004, s. 696)

“negü teg küdeşgü olariğ tutup

küdeşgli teñri küdeşsü **utup**” ‘başa çıkmak’ (b. 4526, s. 776)³⁵

Tarihî metinlerin içerisinde de *ut-*, *utul-*, *üt-*, *ütül-* fiilleri sıkçaadır. Türk Dil Kurumu genel ağında yer alan *Tarama Sözlüğü*’nden tespit ettiğimiz parçaları, üç ana grupta incelemek mümkündür.³⁶

a) Kazanmak, Yenmek, Yararlanmak Anlamında Kullanılanlar

ut- (*üt-*):

“Yenmek, oyunda kazanmak; yararlanmak.”

Birer gevher ellü elinde dutar

Ki her bibi nûru güneşten **utar**

(Süh. XIV.226)

Bana devletim yine yüz dutusar

Yine talim oyunu **utusar**

(Süh. XIV.300)

Ki geldi bunun gibi iş etti ol

Atı sürdü şahın kızın **uttu**

(Süh. XIV.179)

Çeviklerden oyunu çün **ütmediñ**

Dürüşedur ü var yürük gitmedin

(Ferh. XIV.84)

Kızı kimse evinde duttonu yok

Dutan âlemde nesne **utduğı** yok

(Işk. XIV.132-2)

Bu ki bizden kamu oynu **ütüser**

Mu ‘cizat ile cihanı dutusar

(Man. Tayr. XIV.12)

³⁵ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

³⁶ <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/>, Erişim Tarihi: 14.07.2012, 15:30

*Bir vilâyet dünyada dutamadı
Muddaiden bir oyun **utamadı**
(Man. Tayr. XIV.85)*

*Ya Skender ger dediğim tutasın
İki âlem oyununu **utasın**
(İs. H. XIV-XV.90)*

*Birisi didi kim uçuk tutuptur
Akıl oynun melekten div utuptur
(Ravza. XV.43)*

*Acz eli büktü bu aklım boynunu
Oynadıkca karşı üttü oynunu
(Vahdet. XV.25-2)*

*Cihanı hükmile tutmuşlar idi
Nice şahtan oyun utmuşlar idi
(Salâtin. XV.101)*

*Seni lû 'bile ütmedin bu cihan
Aış ile lû 'bet ile sür devran
(Yuz. Hamdi. XV.23-1)*

*Receb, Şa 'ban ayın oruç tutanlar
Bulardır bî-hisap uçmak utanlar
(Muham. XV.367)*

*Ol taife kim dostluğu ve karındaşlığı birbirinden nesne **utmak** ve fırsat
gözmek ve dünya maslahatın düzmek için bağlayalar. (Kel. XIV.82)*

*Şimdiye değin oynadınız **üttünüz** illâ şimdi ütöldünüz. (Fütuh. XIV.37)*

*El-fevzü [Ar.] : Dahi bir kimse bir kimseyi öçlü oyunda **ütmek**. (Muham.
XV.367)*

*Taliplerinin sille urup ensesine hep
Üttü seni imdi ki sen anı **ütemezsiş**
(K.Ü. XV.123)*

*Ger **utarsavuz** olavuz biz sait
Ger ölürsevüz olavuz biz şehit
(Cam.. XV.100)*

*Kumar oynadık, ben şahı şerik edindim, devletinde nakşim ondu, dört
tavuk **uttum**, ikisi sultan nasibidir, getirdim. (Ferec. XV. 517)*

*Bürden [Fa.] : İletmek ve **utmak**.
(Ni 'meti. XVI.13)*

*Cihandan her kişi oyun utamaz
Ata yerini her oğul tutamaz
(Hadidi. XVI.401)*

*Kazayı gör ki ol kaasıd dutulur
Oyunda çok **utam** deyen utulur
(Hadidi.. XVI)*

*Bürden [Fa.] : **Ütmek** ve yenmek
(Caf. XVI.185-1)*

*Nice yok yere öldürdü atasın
Sen andan ne alasın ne **utasın**
(Şeh. Ş.XVI.27)*

*Gerek sizden biriniz can atasız
Olup serbaz o tacı **utasız**
(Şeh. Ş.XVI.459)*

*Fuzuli kl kıyas-i halin ehl-i dehr halinden
Kumarı, mekr ü tezvir ü hiyel ehlinden **üttüñ** tut
(Fuzuli.XVI.132)*

*Dem-a-dem zar ü sergerdainsın ey dil
Getir nerd-i muhabbetten ne **uttuñ**
(Zati.XVI.316)*

*Segâlıden: sana sanmak, tapîden: yürek oynamak
Beraziden: yaraşmak, bürden [Fa.]: **ütmek**, raz: sır, sây: ez
(Genc.XVII.47)*

*Adam aldatıcı ey baş kumarbaz
Ne oynar, ne üter, ne **ütölürsün**
(Saz.Dertli. XIX.658);*

2. "Yararlanmak"

*Ger bu ma 'nide öğüdüm dutasın
Hükmünü dört faslın anda **ütesin**
(Melhame. XIV-XV.101-1)*

b) Kaybetmek, Yenilmek Anlamında Kullanılanlar

utul- (ütül-):

“Yutulmak, oyunda yenilmek.”
 Key çabuk oynagıl **utulmayasın**
 Havaya, kibre sen tutulmayasın
 (Yunus. XIII-XIV.13)

Uyur olsa çoban dağılır koyun
 Herif olsa gafıl **ütülür** oyun
 (Süh. XIV. 48)

Tok olucak yürüyemez tutulur
 Bir koyun yer anın için **utulur**
 (K.B. XIV.68)

Utuldu gönül k'oldu nazar-baz gözünle
 Divanedir ol kimse ki ayyar ile oynar
 (Ah.Pş. XV.69)

Şimdiye değin oynadınız üttünüz illâ şimdi **ütüldünüz**.
 (Fütuh. XIV.37)

Kumar oynadık, ben şahı şerik edindim... hezar dînar **ütüldüm**, Sultan
 beş yüz dînar verdi. (Ferec. XV. 517)

Kazayı gör ki ol kaasîd dutulur
 Oyunda çok utam deyen **utulur**
 (Hadidi.. XVI)

Kiminle oynadın ise **utulduñ**
 Nereye cenge vardınsa tutuldun
 (Şeh. Ş. XVI.243)

Görüp ol nakşı anın oldu zarı
Utuldu cümle nakd-i ihtiyarı
 (Zati. XVI.113)

Ey nice ser-bâz olanlar **utulur**
 Murg-ı zirek ayağından tutulur
 (Selâman. XVI.40)

Adam aldatici ey baş kumarbaz
 Ne oynar, ne üter, ne **ütülürsün**
 (Saz. Dertli. XIX.685)

utuz- (ütüz-) : “Yutulmak, kaybetmek.”
 Cübut ol dediğine duttu boyun
 Ne bilir **ütüzüserdür** oyun
 (Süh. XIX.197)

*Ütüzme*ye hiç oynayuben oyun
Komaya dökülmeğe yüzü suyun
(Süh. XIX.326)

Hayasızlık eden **utızan** oyun
Nite kayura ayruğun yüz suyun
(Fer. XIV.44)

Gönül bu cüfte kaşına **ütüzdü** varlığını
Yeniden oynaya diler bu cüft ü takı getir
(Kadı. XIV.197)

Büranden [Fa.]: **Ütüzme**k (Caf. XVI.185-1)

ütüz-

“Kumarda oyun kaybetmek.”
Akl ü dil ü can salah tasına nigârın
Nefsim kamu varlığını **ütüzdü** kımara
(Kadı. XIV.495)

baş ut-

“Baş almak, kelle kesmek.”
Gör imdi hilyeyi Osman ne etti
Baş oynadı vü hem çok **baş utdı**
(Âş. XVI.16)

c) Yakmak, Ateşte Tutmak Anlamında Kullanılanlar

üt- : “Taze buğday ve nohudu kabuğu ile ateşe atarak kebab etmek, kıllarını yakmak için alevden geçirmek.”

Uca arkasını biryân bışirdi

Başını **üttü** sarmacan bışirdi (Çeng. XV.248)

Piş-ğur [Fa.]: Buğday ve arpa ütmesi ki tamam olmadan alurlar dahi kılçığın od yahnına tutup **üterler**. (Deş. XVI. 96-1)

Dürmül [Fa.]: Taze buğday ve nohut makûlesi galedir ki ateşte **ütüp** pilâv pişirirler. (Bürh. XVIII-XIX.271)

Kekren [Fa.]: Buğday ve nohut henüz taze iken ateşte ütüp tenavü ederler ve pilâv dahi yaparlar. (Bürh. XVIII-XIX.478)

ütül- : “Taze buğday ve nohut kabuğu ile alevli ateşe atılarak kebab edilmek.”

El-afîr [Ar.]: Ateşte ütme, ütölmek ile buğday başının kılçıkları yanıp ol sünbüleyi ufalamak ile mâhazar bir me'kul olur. (Kdeb. XVIII. 518-1)

Dülmül [Fa.]: Yaş ve taze galedir ve henüz gılâfta olan nohut ve hassaen ütölmüş ve ateşte biryan olmuş taze buğdaya denir ki firik ve ütme ta'bir olunur; nazik pilâvı olur. (Bürh. XVIII-XIX.478)

Atabetü'l-Hakayık, Mukaddimetül Edeb, İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin, Mu'inü'l- Mürîd, Gülistan Tercümesi, Sıfâtu'l Haremeyn gibi metinlerden tespit ettiğimiz kelimeler ve kullanıldığı yerler ise şöyledir:

utru: karşı

“ne iş **utru** kelse aña keç bakın”³⁷

utuş- (ütüş-): ütüşmek

u.-u oyna- :112-8, 196-7

“koydı anı/ kıvaniştı anıñ birle/ **kumâr oynadı** anıñ birle, **utuşu** oynadı anıñ (birle)...”³⁸

“kımâr oynadı-lar, **utuşu oynadı-lar**/ üküşlük kılıştı-lar māl içinde taķı oğul kız içinde, köp-lük birle küvendiler oğul kız mālтіvârda...”³⁹

Ütöl- : Tr. ; Ütölmek, 388b/3 (1)

“Taķı kim kim ant içse yimegey men tip anıñ antı ol nerse öze bolur kim **ütölür** tandurlar içinde taķı satılır şahlarda.”⁴⁰ s. 397

Üt- : (?) kaybetmek. ü.-er (211) 4b/12-53

“tekebbürdin iblîs-ke lânet sezâ

bilin boldı kirmen munıñ tig söze

tekebbürdin **üter** anıñ tâtı

bolup redd kamuğı uruldı yüze”⁴¹ s.9

ut-: (oyunda) kazanmak, yutmak. **u. -sa:** 226/4; **u. -kan:** 74/6

“(4) selâtin-i piyâde birlen **utsa**” 226/ ⁴²

³⁷ Edip Ahmed b. Mahmud Yükeki, *age.*, s. 70.

³⁸ Yüce, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yayınları, Ankara 1993, s. 112-8.

³⁹ Yüce, Nuri, *age.*, 196-7.

⁴⁰ Toparlı, Recep, *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin*, TDK Yayınları, Ankara 1992, s. 397.

⁴¹ Şeyh Şeref H'âce, *Mu'inü'l- Mürîd*, (haz.: Ali Fehmi Karamanlioğlu), Beşir Kitabevi, İstanbul 2006, s. 9.

⁴² Seyfi Sarâyî, *Gülistan Tercümesi*, haz.: Ali Fehmi Karamanlioğlu, TDK Yayınları, Ankara 1989, s. 112.

“(6) oynap bu zamâne birle âsân **utkan**” 74/6⁴³

ut-: yenmek; u. -up: 323

“Yiller **utup** tapdı ol iv tûl u ‘arz

Boldı yakın münbasiñ andın bu arz” 323⁴⁴

Âşık Paşa’nın *Garib-Nâme* eserinde de *ut- utuz- yut-* fiilleri ile türetilmiş fazlaca örnek vardır. Bunlardan bazıları *yemek, yutmak, edepli, terbiyeli* anlamlarında da kullanılmıştır. Farklı ve benzer anlamları bir arada olmak üzere tespit ettiğimiz kullanımlar şöyledir:⁴⁵

“Kendü orta menzili dutmuş-durur / Ol iki mülk ehlini **utmuş-durur**”; 731, s. 58

“Bu gönül mülkin bular dutmak diler / Anda genc vardur anı **utmak diler**”; 995, s. 72

“Zîra insân ol-durur kim söz duta / Buyrug içinde dura gönül **uta**”; 2159, s. 126

“Küllî vahdet mülkini dutmuş bular / Kamu halkuñ gönlini **utmuş bular**”; 4411, s. 229

“İlmi diri ‘akl-ıla dutdı dutan / İlmi hem bu ‘akl-ıla **utdı utan**”; 4790, s. 248

“Kimse anı kimseye satmış degül / Halk anuñla birbirin **utmuş degül**”; 5045, s. 260

“Ol zamân bu nefis urup dutmak diler / Hîç **utuzmak** dilemez **utmak diler**”; 5342, s. 274

“Zâhir ü bâtın bular hükm itdiler / Her kimüñle oynadılar **utdılar**”; 7609; s. 388

“Ol vilâyet tahtını kâyim duta / Lâcerem kim her ne oynarsa **uta**”; 8572; s. 433

“Nüh felekden yokaru dutmuş makâm / Cümle halkuñ nakdini **utmuş tamâm**”; 8541, s. 446

⁴³ Seyf-i Sarâyî, *age.*, s. 36.

⁴⁴ Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahanî, *Sıfâtü'l Haremeyn*, haz.: Necati Demir, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 93.

⁴⁵ Yavuz, Kemal, Âşık Paşa - *Garib-Nâme*, İstanbul 2000, (Fiillerin metindeki kullanılışı ve sayfa numaraları yukarıda birlikte verilmiştir.)

“Güci yitmez işleri dutmak diler / Kendüzinden uluyı **utmak** diler”;
9190, s. 464

“Her kim ol ilk didüğün kendü duta / Lâcerem kim kamunuñ göñlin **uta**”
9984; s. 502

“Kimse kim yir yüzini dutmuş ola / Cümle halkuñ ‘aklını **utmuş** ola”;
7440, s.379

“Nitekim anda bileydi ol zamân / Ol sebebeden **utlu** oldu bî-gümân”; 280,
s.35

“İkilikte kim kalursa kalısar / Yarın ol hazret’de **utlu** olısar”; 662, s.54

“Mu‘cizeyle dünyayı dutdı bular / Niçe men men diyeni **utdı** bular”;
2054, s.122

“Ger diyesin devleti geldüm duta / Çün degül dogru bu söz kanda **uta**”;
1378, s.91

“Cism ü cân çün kim bu pendı dutdılar / Cümle halkuñ gizlü gencin
utdılar”; 10243, s.516

“Şol kim ol bildüğünü tutmak-durur / Ya ‘ni ol çeynedüğün **yutmak-du-**
rur”; 2852, s.156

“**Yutdı** balık deñiz içinde beni / Kanda görem bir dahı ben şol günü”;
3808, s.200

“Ne dutarsa nefis ol uht muhkem dutar / Anuñ-ıçun dutduğun cümle
utar”; 5345, s.274

“Halk içinde Tañrı hulkın duta ol / Cümleñüñ göñlin şunuñla **uta** ol”;
5965, s.308

Hemen hemen bütün Türk şivelerinde, üzerinde durduğumuz *ut-*, *uduz-* fiillerine rastlamak mümkündür. Türk şivelerinde görülen kelime başı ses olaylarına göre şekillenen bu fiillerden “kazanmak, yenmek” ve “kaybetmek” anlamında kullanımları şöyledir:

LEHÇE	“kazanmak, yenmek” ⁴⁶	“kaybetmek” ⁴⁷
Azerbaycan Türkçesi	<i>gālib gālmāk</i>	<i>ğeyb etmāk, itirmāk</i>
Başkurt Türkçesi	<i>otov</i>	<i>yuğaltıv</i>
Kazak Türkçesi	<i>utuv</i>	<i>joğaltuv</i>
Kırgız Türkçesi	<i>utū</i>	<i>coğotū</i>

Özbek Türkçesi	yutmak	yokàtmäk, yitirmäk
Tatar Türkçesi	otu	yuğaltu
Türkmen Türkçesi	utmak	yitirmek
Uygur Türkçesi	utmak, yänmək	yokatmak, jütärmäk
(Ayrıca) Rusçada	utmak, yänmək	poter 'at', utratit'

Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış metinlerde *ut-*, *uduz-* fiilleri sıkçadır. Bugün Kars, Ardahan ve Iğdır dolaylarında yaşayan Azeri Türklerince de işlek şekilde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde her ne kadar yukarıda “*gālib gālmäk*”, “*ğeyb etmäk, itirmäk*” şeklinde verdiğimiz de *ut-*, *uduz-* fiilleri ile kurulmuş biçimleri de mevcuttur:

- udmağ:** f. 1. Oyunda, yarışmada kazanmak, galip gelmek.
2. Piyango, loto, vs. oyunlarında kazanmak.
3. mec. Bir şeyde üstünlük kazanmak, fayda almak.

udulmağ: f. Yutulmak.

udulmağ: f. Kazanılmak.

uduş: is. Piyangoda vs. kazanılmış para vs.

uduşlu: sıf. Kazanmaya hak kazandıran, sonunda kazananı olan.

uduşsuz: sıf. Sonunda kazananı olmayan, kazanmayan.

- uduzmağ:** f. 1. Oyunda, yarışmada vs. kaybetmek, yenilmek
2. Kumarda parasını vs. kaybetmek.

3. mec. Üstünlüğünü, iyi, elverişli durumunu veya fırsatı elinden kaçırmak, kaybetmek, sahip olduğu veya olabileceği şeyden mahrum olmak.

uduzulmağ: f. Kaybedilmek, yenilmek.⁴⁸

Ayrıca birleşik ve deyimleşmiş şekillerde de karşımıza çıkar;

“**Ağılı uduzmağ**”: bk. Ağıl⁴⁹

“**Ağlı başından çıhmağ. Ağlı(nı) uduzmağ**”

⁴⁶ Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 460-461.

⁴⁷ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 456-457.

⁴⁸ Altaylı, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 1164.

⁴⁹ Altaylı, Seyfettin, *age.*, s. 1164.

1) Aldanmak, birisine uymak, hileye aldanmak, tongaya düşmek.

2) Yanılmak, hata yapmak.^{50 51}

Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde “*utū*”, “*coğotū*” kullanımlarının yanı sıra şu şekiller mevcuttur:

***ut-* : Kazanmak(oyunda), “Utpay kalbay tuğran”:**“*Muhakkak kazandıran*”

(tahvilat hakkında)

***uttur-* : Yutturmak, kaybetmek (oyunda)**

***utturuş:* 1. Kaybetme, yutturma (oyunda)**

2. Hep birlikte kaybetmek (oyunda)

***utturuu:* Kaybetme (oyunda)**

***utul-*: (oyunda) kazanılmak, “Beş somum utuldu”:** “*Beş ruble kaybettim.*”

***Harfiyen:* “Benim beş rublem kazanıldı.” : “Men utuldum.”: “Ben kaybettim.”**

***utuş:* 1. Oyunda kazanç; utuş oyunu; çekiliş (mec. Piyango hakk.) “utuş karısı” yahut “utuş zayomu:” ikramiyeli istikraz**

2. Hep beraber oyunda kazanmak.

***utuu:* Oyunda kazanma⁵²; *ceñüü*, *utuu:* Kazanmak (Yenmek): *utuu* Kazanmak (Oyunda)⁵³**

Ayrıca ***akça tabu*, *kireşe aluu***: Kazanmak, ***cogotuluş***: Kaybetme, ***cogotuu***: Kaybetmek anlamındadır.⁵⁴

Söz konusu fiil, Türkmen Türkçesi ağızlarında net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Prof. Dr. Çoban Uluhan bir yazısında *ut-* fiilini başlı başına ele almış ve *ut-* fiilinin Türkmen ağzında iki şekli olduğunu söylemiştir. Birinci

⁵⁰ Altaylı, Seyfettin, *age.*, s. 15.

⁵¹ Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “*ut-*, *uduz-*, *üt-*, *ütöl-*, *ütüz-*” gibi farklı varyantları için bk. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, IV*, Şərq- Qərb, Bakı 2006.

⁵² Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü, I-II*, C II, çev.: Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 788.

⁵³ Aksu, Nurettin, Ayfer Işık, *Türk Dünyasından Seçmeler*, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 120.

⁵⁴ Aksu, Nurettin, Ayfer Işık, *age.*, s. 119.

“yut-” anlamında ikincisi ise “kazanmak” anlamındadır.⁵⁵

Teleüt ağzında **uut-** şeklindedir: **uut-** : “Galip gelmek, kazanmak, yenmek”⁵⁶

Anadolu coğrafyasında en işlek hâlini alan ut-, uduz- fiilleri farklı şekillerde kullanılmıştır. *Derleme Sözlüğü*’nden tespit ettiğimiz kelimeler, onların anlamları ve kullanıldığı bölgeler şunlardır:

a) Kazanma Anlamı Taşıyan Kelimeler

“**udmak**” : “Yutmak, kazanmak”, Arpaçay - Kars, Arpaçay Köylerinden Derlemeler⁵⁷; “*Oyunda, kumarda kazanmak*”, Çanılı *Ayaş -Ankara,⁵⁸

“**utmak**” : “Kazanmak, edinmek, edinmek zorunda kalmak”, Artvin Yusufeli Uşhum köyü; “*Oyunda, kumarda kazanmak*”, *Sivrihisar-Eskişehir *Bulancak-Giresun-Erzincan *Ağın-Elâzığ *Arapkir-Malatya-Gaziantep *Birecik-Urfa *Afşin köyleri-Maraş. Tekerahma *Gürün, Vazıldan *Divriği, Ağrakos *Suşehri -Sivas-Konya⁵⁹; “*Kazanmak*”, Kars⁶⁰; “*Kumarda kazanmak*”, Kesirik Elazığ⁶¹

“**utmek**” : “*Oyunda, kumarda kazanmak*”, -Sivas⁶²

“**ütemek**” : “*Oyunda, kumarda yenmek*”, Uluşiran *Şiran Gümüşhane⁶³

“**ütmek**” : “*Oyunda, kumarda kazanmak*”, *Eğirdir köyleri, İğdecik, Geresun-Isparta-Burdur, Çöplü *Çivril, Yukarı Seyit *Çal-Denizli, Alatepe, Eymir *Bozdoğan-Aydın, *Ödemiş-İzmir, *Alaşehir-Manisa,-Bursa, *Tavşanlı-Kütahya, Dodurga *Bozüyük -Bilecik, Tokat -Eskişehir, *Düzce -Bolu, Peşman, *Daday -Kastamonu, *Kurşunlu -Çankırı -Sinop *Alaçam -Samsun *Ünye -Ordu Nefsiköseli *Görele -Giresun *Gemerek, *Koyulhisar, Mak-sutlu *Şarkışla -Sivas -Yozgat Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri -Nevşehir

⁵⁵ Uluhan, Çoban, “*Türkmen Ağzı ile Anadolu Ağızlarının Karşılaştırması Üzerine Bir Deneme*”, *Kardaşlık Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 41, S 207, Türkmen Kardaşlık Ocağı, Bağdat 2004.

⁵⁶ Sırkaşeva-Ryumina, L. T., N. A. Kuçığaşeva, *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. 125.

⁵⁷ Olcay, Selahattin, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK Yayınları, Ankara 1998, s. 397.

⁵⁸ *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2009, C VI, s. 4026.

⁵⁹ *Derleme Sözlüğü*, C VI, s. 4081.

⁶⁰ Ercilasun, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2002, s. 384.

⁶¹ *Derleme Sözlüğü*, C VI, s. 4081.

⁶² *Derleme Sözlüğü*, C VI, s. 4048.

⁶³ *Derleme Sözlüğü*, C VI, s. 4048.

Bahçeli, *Bor,*Ulukışla -Niğde *Ermenek, -Konya -Adana *Mut köyleri -İçel *Alanya -Antalya, Pınarlıbelen *Bodrum, *Milas -Muğla *Lüleburgaz -Kırklareli Varna, Bulgaristan⁶⁴; “*Yenmek, aldatmak*”, Ordu⁶⁵; “*Yenmek, kâr ve zarara dayalı oyunlarda kara geçmek*”, Kırşehir; “*Oyunda kazanmak*”, Malatya, Erzurum, ⁶⁶; “*Oyunda, kumarda yenmek.*”, Uşak ve çevresi, Kastamonu ve çevresi, Çilehane *Reşadiye Tokat Çepni *Gemerek Sivas *Güdül Ankara *Bünyan Kayseri Erenyaka *Akseki Antalya *Silifke İçel⁶⁷; “*Oyunda, kumarda kazanmak.*”, *Eğirdir köyleri, İğdecik, Geresun -Isparta, -Burdur, Çöplü *Çivril, Yukarı Seyit *Çal, -Denizli, Alatepe, Eymir *Bozdoğan -Aydın, *Ödemiş -İzmir, *Alaşehir -Manisa, -Bursa, *Tavşanlı -Kütahya, Dodurga *Bozüyük -Bilecik, Tokat -Eskişehir, *Düzce -Bolu, Peşman, *Daday -Kastamonu, *Kurşunlu -Çankırı -Sinop *Alaçam -Samsun *Ünye -Ordu Nefsi-köseli *Görece -Giresun *Gemerek, *Koyulhisar, Maksutlu *Şarkışla -Sivas -Yozgat Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri -Nevşehir Bahçeli, *Bor,*Ulukışla -Niğde *Ermenek, -Konya -Adana *Mut köyleri -İçel *Alanya -Antalya, Pınarlıbelen *Bodrum, *Milas -Muğla *Lüleburgaz -Kırklareli Varna, Bulgaristan⁶⁸

“*ütülemek*”: “*Oyunda, kumarda kazanmak.*”, *Eğirdir köyleri, İğdecik, Geresun -Isparta, -Burdur, Çöplü *Çivril, Yukarı Seyit *Çal, -Denizli, Alatepe, Eymir *Bozdoğan -Aydın, *Ödemiş -İzmir, *Alaşehir -Manisa, -Bursa, *Tavşanlı -Kütahya, Dodurga *Bozüyük -Bilecik, Tokat -Eskişehir, *Düzce -Bolu, Peşman, *Daday -Kastamonu, *Kurşunlu -Çankırı -Sinop *Alaçam -Samsun *Ünye -Ordu Nefsi-köseli *Görece -Giresun *Gemerek, *Koyulhisar, Maksutlu *Şarkışla -Sivas -Yozgat Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri -Nevşehir Bahçeli, *Bor,*Ulukışla -Niğde *Ermenek, -Konya -Adana *Mut köyleri -İçel *Alanya -Antalya, Pınarlıbelen *Bodrum, *Milas -Muğla *Lüleburgaz -Kırklareli Varna, Bulgaristan⁶⁹

“*yutmak*”: “*Oyunda kazanmak.*”, *Alaşehir -Manisa, -Kars, *Antakya, Reyhanlı ve Amik Ovası Türkmenleri *Reyhanlı -Hatay⁷⁰

⁶⁴ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4081.

⁶⁵ Demir, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 357.

⁶⁶ Gemalmaz, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 1995.

⁶⁷ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4081.

⁶⁸ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4048.

⁶⁹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4081.

⁷⁰ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4324.

b) Kaybetme Anlamı Taşıyan Kelimeler

“**uddurmak**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, Çanılı *Ayaş -Ankara⁷¹

“**udulmak**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, Çanılı *Ayaş -Ankara⁷²

“**uduzmak**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, *Erciş -Van⁷³; “**Yutulmak, kaybetmek**”, Arpaçay - Kars⁷⁴

“**utulmah**” : “*Oyunda yenilmek, yitirmek.*”, Uluşiran *Şiran Gümüşhane Malatya *Güdül ve köyleri Ankara⁷⁵

“**utulmak**” : “*Oyunda yenilmek, yitirmek.*”, Alatepe -Aydın *Kurşunlu -Çankırı *Hani, *Lice -Diyarbakır *Ağın -Elâziğ *Koyulhisar, *Divriği -Sivas⁷⁶

“**utuzmak**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, -Erzincan, Sason -Siirt *Birecik -Urfa Akçakent, *Nizip -Gaziantep *Afşin -Maraş -Sivas -Kayseri -Nevşehir -Konya -Adana⁷⁷

“**üdülmek**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, -Samsun⁷⁸

“**üttürmek**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek.*”, Niğde⁷⁹

“**üttürmek**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, İğdecik, *Eğirdir köyleri -Isparta Bereketli *Tavas -Denizli *Alaşehir -Manisa *Milas -Muğla⁸⁰

“**ütülmek**” : “*Oyunda, kumarda yitirmek.*”, Darıveren *Acıpayam, Çardak, Honaz, Kösten Denizli *Nazilli Aydın *Zile, Çilehane *Reşadiye Tokat Namrun *Tarsus İçel; “*Oyunda, kumarda yitirmek.*”, *Eğirdir köyleri, İğdecik, Giresun -Isparta, -Burdur, Çöplü *Çivril, Yukarı Seyit *Çal, -Denizli, Alatepe, Eymir *Bozdoğan -Aydın, *Ödemiş -İzmir, *Alaşehir -Manisa, -Bursa, *Tavşanlı -Kütahya, Dodurga *Bozüyük -Bilecik, Tokat -Eskişehir, *Düzce -Bolu, Peşman, *Daday -Kastamonu, *Kurşunlu -Çankırı -Sinop *Alaçam -Samsun *Ünye -Ordu Nefsiköseli *Görele -Giresun *Gemerek, *Koyulhisar, Maksutlu *Şarkışla -Sivas -Yozgat Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri -Nevşe-

⁷¹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4025.

⁷² Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4026.

⁷³ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4026.

⁷⁴ Olcay, Selahattin, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan, age., s. 397.

⁷⁵ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4048.

⁷⁶ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4048.

⁷⁷ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4048.

⁷⁸ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4059.

⁷⁹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4082.

⁸⁰ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4082.

hir Bahçeli, *Bor, *Ulukışla -Niğde *Ermenek, -Konya -Adana *Mut köyleri -İçel *Alanya -Antalya, Pınarlıbelen *Bodrum, *Milas -Muğla *Lüleburgaz -Kırklareli Varna, Bulgaristan⁸¹; “*Yütölmek, kaybetmek*”, Uşak;

“*ütörmek*” : “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, Bursa⁸²

“*ütözmek*” : “*Oyunda, kumarda yitirmek.*”, Namrun *Tarsus İçel; “*Oyunda, kumarda yitirmek*”, *Foça -İzmir, *Zile -Tokat, Bahçeli *Bor -Niğde⁸³

“*yudulmak*” : “*Oyunda yitirmek*”, İncekum *Silifke -İçel⁸⁴; “*Yutulmak; ütölmek*”, Erzurum⁸⁵

“*yuduzmak*” : “*Kaybetmek (oyunda)*”, Kars,⁸⁶; “*Oyunda yitirmek*” -Kars⁸⁷; “*Ütölmek, kaybetmek*”, Erzurum⁸⁸, “*Ütölmek; kaybetmek (oyunda)*”, Erzurum⁸⁹

c) Diğer Anlamlar

“*ütömek*” : “*Tavuk vb. hayvanların ince tüylerini, kıllarını aleve tutmak, ütölemek*”, Uluşiran *Şiran Gümüşhane⁹⁰

“*ütömek*” : “*Asmanın ilk sürgünleri: Ütmekler bir karış olmuş.*”, Küçük İsa *Zile Tokat; “*Az kavurmak, ateşe tutmak.*” Küçük İsa *Zile Tokat *Merzi-fon Amasya Çepni *Gemerek Sivas *Silifke İçel; “*Koyun, tavuk vb. hayvanların kıllarını, tüylerini yakmak.*”, *Eğirdir köyleri -Isparta Salda *Yeşilova -Burdur *Alaşehir -Manisa Tokat -Eskişehir -Çorum -Erzincan Harput -Elâzığ *Kilis -Gaziantep *Afşin ve köyleri -Maraş. Vazıldan *Divriği -Sivas -Yozgat Genezin *Avanos -Nevşehir Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri Bahçeli *Bor, *Ulukışla -Niğde *Ermenek, -Konya *Mersin köyleri -İçel -Adana, “*Taze mısırsı, buğdayı ateşe tutup pişirmek.*”, *Eğirdir köyleri -Isparta salda *Yeşilova -Burdur Çöplü *Çivril, *Çal -Denizli -Amasya -Gaziantep Genezin *Avanos -Nevşehir *Bor, -Niğde *Bozkır, *Ermenek -Konya Alibeyli -Adana *Mut

⁸¹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4083.

⁸² Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4083.

⁸³ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4083.

⁸⁴ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4313.

⁸⁵ Gemalmaz, Efrasiyap, age., s. 343.

⁸⁶ Ercilasun, Ahmet Bican, age., s. 386.

⁸⁷ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4313.

⁸⁸ Gemalmaz, Efrasiyap, age., s. 343.

⁸⁹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4313.

⁹⁰ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4081.

köyleri, Civanyaylağı *Mersin -İçel Pınarlıbelen *Bodrum -Muğla⁹¹, “**Tüyleri yolunmuş tavuğun kalan ince tüylerini ateşle yok etmek**”, Elâzığ ve yöresi⁹²

“**üttürmek**” : “**Koparmak**”, Yeniköy -Balıkesir, *Eyüb -İstanbul; “**Ko-yun, tavuk gibi hayvanların, tüylerini kıllarını ateşe tutarak yaktırmak**.
*Eğirdir köyleri -Isparta

“**ütülemek**” : “**Koyun, tavuk vb. hayvanların kıllarını, tüylerini yakmak.**”, *Bozdoğan -Aydın *Kurşunlu -Çankırı *Çarşamba -Samsun -Trabzon *Ağın -Elâzığ *Antakya -Hatay *Milas -Muğla; “**Ad, ün yapmak.**”, Peşman *Daday -Kastamonu; “**Cezalandırmak (argo).**”, -Kırklareli

“**ütülenmek**” : “**Az yanmak**”, Ovacık *Tavas Denizli, Yazırlı *Nazilli Aydın; “**Tüyler, kıllar hafifçe yanmak.**”, Eymir *Bozdoğan -Aydın Tokat -Eskişehir *Kurşunlu -Çankırı *İskilip -Çorum -Amasya *Ünye -Ordu *Tirebolu -Giresun *Nizip -Gaziantep Hacılyas *Koyulhisar -Sivas *Ermenek -Konya *Milâs -Muğla

“**ütülmek**” : “**Tüyler, kıllar hafifçe yanmak**”, *Eğirdir köyleri -Isparta *Çal -Denizli -Yozgat *Bor -Niğde⁹³

“**ut-**” fiilinden türetilmiş, Türkiye Türkçesinde hâlen işlek olarak kullanılan bazı kişi adları mevcuttur. Bunlardan birincisi, “**Zafer kazanmış, mu-zaffer**” anlamlarında kullanılan “**Utkan**” adıdır.(Ut+kan). İkincisi, “**Üstünlük, zafer**” anlamlarına gelen “**Utku**” dur. (Ut+ku). “**ut-**” fiil kökü üzerine “**-gu**” eki getirilmiş ve yumuşamayla birlikte “**-ku**” şeklini almıştır. Yengi, örgü, yergi gibi...⁹⁴

Bu kullanımların yanı sıra *Dîvânü Lugâti t-Türk*’te geçen; ancak Türk Dil Kurumu *Kişî Adları Sözlüğü*’nde yer almayan diğer bir isim de “**Utüş**”tur. (Ut+uş ; شت) Divan’da “**Erkek adlarındandır.**” şeklinde anlamı verilmiştir. Anlam itibarıyla “**Utkan**”, “**Utku**” adlarıyla yakından ilgili olduğu düşünülebilir.⁹⁵

Ad koyma belirli bir törenle yapılır ve eski Türk geleneklerine bağlı olarak, doğum sonrası çocuklara ad vermede izlenilen birtakım yollar izlenir:

⁹¹ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4081.

⁹² Buran, Ahmet; İlhan Nadir, *Elâzığ Yöresi Söz Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara 2008, s. 217.

⁹³ Derleme Sözlüğü, C VI, s. 4083.

⁹⁴ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&view=kisiadlari

⁹⁵ <http://www.tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/?kelime=ut&kategori=dltbul&hng=lt&ayn=bas>

a) Çocuğa, delikanlı olup kahramanlık yapıncaya kadar ad verilmez. “Adsız” olarak çağırılır. (Oğuz Türkleri)⁹⁶

b) Bir çocuk baş kesip kan dökünceye, diğer bir deyimle kahramanlık gösterinceye kadar, kendisine ad verilemez. Bamsı Beyrek “Böyrek” on beş yaşında kuş erdemli, güzel, yahşi, yiğit olduğu hâlde ad alamamıştı. Nihayet baş kesti, kan döktü, adam aktardı. Babası bütün beyleri çağırdı, şölen verdi ve nihayet kendisine ad verdi. (Oğuz Türkleri)⁹⁷

Dede Korkut boylarındaki ad koyma törenleri bu noktada ilgi çekicidir.⁹⁸ Hikâyelerde geçen ad vermelerde çocukların gösterdikleri kahramanlıklar önemli rol oynamıştır. Çocuklar gösterdikleri kahramanlıklar doğrultusunda ad almışlardır. Boğaç Han, Bamsı Beyrek, Basat’ta olduğu gibi...

Buradan hareketle yukarıda sıraladığımız “*Utkan*”, “*Utku*” ve “*Utuş*” adlarının kahramanlık gösterme sonucunda ya da yiğit, cesur olması temennileriyle verilmiş olabileceği düşünülebilir. Kimi araştırmacılar, son dönemlerde yaygın olmayan adlar kategorisinde, bu adların çoğunun din dışı özellik taşıdığını ya da İslamiyet öncesi Türkçe adlara ve dinî adlara bir yönelişin olduğunu söylemektedirler. “*Utku*” adı da bu kategoride gösterilmektedir.⁹⁹

Ad bilimi; canlıların, nesnelerin ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz ve algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bilimin adıdır.^{100, 101, 102} “*ut-*”, “*üt-*” fiilleri, Onomastik araştırmalarda da karşımıza çıkabilecek özeliktir. Anadolu’nun muhtelif yerlerinde bu kelime kökü ile türetilmiş yer adlarına rastlanmak mümkündür.

⁹⁶ Ülkütaşır, M. Şakir, “Türklerde Ad Verme Âdetleri”, *Halk Bilgisi Haberleri* 81, 1938, s. 194; Koşay, Hamidi Zübeyr, “Türklerde Ad Verme ve Türk Adları”, *Türk Folklor Araştırmaları* VIII, 175, 1964, s. 3301; Ayrıca bk. Acıpayamlı, Orhan, “Türk Kültüründe ‘Ad Koyma Folkloru’ nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ofset Repromat Matbaası, Ankara 1992, s. 1-14.

⁹⁷ Ülkütaşır, M. Şakir, *age.*, s. 194.

⁹⁸ Duymaz, Ali, “Dede Korkut Kitabı’nda Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri”, *Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 1999, s. 119.

⁹⁹ Kibar, Osman, *Türk Kültüründe Ad Verme, Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 41, 42.

¹⁰⁰ Sakaoğlu, Saim, *Türk Ad Bilimi I, Giriş*, TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

¹⁰¹ Toponomik terimler için ayrıca bk. Güney, Emrullah, “Toponomik Terimlerin Sınıflandırılması”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Terim Özel Sayısı*, S 540, s. 619-630, TDK Yayınları, Ankara 1996.

¹⁰² Adbilim hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C I, Bölüm I, s. 32; C II, Bölüm III, s. 91-97, TDK Yayınları, Ankara 2003.

Örneğin, “üt-” fiilinden türemiş “Ütük” yer adını Sivas-Doğanşar, Sivas-Zara, Tokat-Zile’de; “Ütükyurdu” yer adını Sivas-Zara’da görmek mümkündür.¹⁰³, ¹⁰⁴ Van-Muradiye-Beydağı köyünün de eski adı “Üte” dir.¹⁰⁵

“ut-” fiilinden türemesi ihtimal bazı yer adları da şöyledir:

Utav: (Erzurum-Yusufeli; Bugünkü Artvin bölgesi), *Utkunlu*: (Antalya-Serik), *Utuköy*: (Tokat-Reşadiye), *Yudan*: (Yozgat-Merkez)

Anadoluda ve Kafkasya’da hâlen işlek olan kimi çocuk oyunlarında, tekerlemelerde de bu fiiller karşımıza çıkmaktadır. Çocuk oyunlarında kazanma ve kaybetme durumları yine *ut-*, *uduz-* fiilleri ile verilmektedir. *Divan-ı Lügat-it Türk*’te yukarıda da bahsettiğimiz üzere oyun ve oyunla ilgili terimlerin yanı sıra bazı oyun isimlerine de rastlamaktayız: **Ötüş**: *Bir çeşit çocuk oyunu.*; **Ütüş**: *Bir çeşit çocuk oyunu, bu oyunda ütme yutma.* **Utsuk**: *Oyunda yutulmak.*; **Utuş**: *Oyunda yutuşmak gibi...*

Pertev Naili Boratav, oyunları tasnif ederken ‘*III. Beceri ve güç oyunları*’ oyunları’ kategorisinde, ‘Utmalı/ kazanmalı beceri oyunları’ başlığını kullanmıştır. Türkiye’de en çok oynanan aşık oyunları, Çizgili Aşık, İkicik, Hüllüoğlu, Mereli, Ütmeli, Aşığım Ne Adam, Attırmaç, Katmalı, Paralı, Çakma, Yummak- Açmak’tır. Azerbaycan’da aşığın Cız, Aşih-Gala, Sultan, Aşık- Aşık gibi değişik adlarla ve oynanış şekliyle karşılaşırız. Aşık oyununun Türkiye’de aşık, ceviz, badem gibi şeyleri de ütmek için oynanan şekilleri de vardır. Bu tür aşık oyunlarının genel adı “Ütmeli”dir. Bu aşık oyununun Türkiye’deki değişik isimleri: “Paralı (Çavuşlu, Yıldızeli- Sv.), Bete (Ama.), Çakma (Kn.), Ver Bir (Sv.)” şeklindedir. Yine aynı eserde Kös Oyunu’nda üt- fiiline rastlamaktayız: “Köslerin hepsi açık ya da kapalı gelirse “alak” olur ve atan oyuncu karşı oyuncunun oyuna sürdüğü boncukların hepsini de ütmüş olur.” Musa Baran, *Çocuk Oyunları* adlı eserinde oyunları işlev bakımından üç ana grupta ve alt başlıklarla sınıflamıştır ki bunlardan birisi de ‘13. Ütümlü Oyunlar (Üç Tas)’dır. *ut-* fiilinden hareketle Azerbaycan sahasında oynanan Mozu-Mozu oyununda *ud-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır: “Bu oyunu üç uşaq oynayır. Uşaqların bir yumuru, bir yastı daşı olur. Oyuncular birbir yastı daşla yumru daşı vururlar. Yumuru daş vurulanda getdiyi məsafəni addımla ölçürlər. Şərt qoyulan məsafəyə kim qabaqca daşı vurub apararsa o, oyunda udmuş olur.”

¹⁰³ <http://www.hgk.msb.gov.tr/yyvtsunumu/default.asp>, Erişim Tarihi: 06.06.2012, 14.45

¹⁰⁴ Gülensoy, Tuncer, **Türkçe Yer Adları Kılavuzu**, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 52.

¹⁰⁵ <http://www.nisanyanmap.com/?y=%C3%9CT%C3%9C&t=&lv=1&u=1&ua=0>; Erişim Tarihi, 08.07.2012, 1830

Oyunlarda maddi boyutta kazanç ve kayıp söz konusu olduğunda kültürümüze göre bu durum hoş karşılanmaz. “Oyun, para ile oynandığı için ana babalar tarafından yasaklanan bir oyundur; ancak çocuklar fırsat buldukça da bu oyunu oynarlar. (Türklerde kumarda kazanana “üten”, zarar edene “ütülen” derler. “Ütmek” tüyünü ya da kabuğunu ateşte yakarak çıplak bırakmak demektir.)”

Anadolu’nun muhtelif yerlerinde, çocuk oyunlarında sıkça rastlayabileceğimiz ut-, uduz- fiillerine son olarak şöyle bir örnek verebiliriz:

“Oynadılar utuldular

Buňa beğçe dutuldular

Söylemez bi put oldular

Şöyle-mi oynallar gıygak

Böyle-mi oynallar gıygak

Cânım şaşgın zavallı”- Çorum Vilayeti Oyunları

Sonuç olarak, Türk dilinin tarihsel gelişimi de göz önünde bulundurulduğunda, ut- uduz- fiillerinin ne derece yaygın bir şekilde kullanıldığını görebilmekteyiz. Eski Türkçe Dönemi’nden başlanarak günümüze kadar verilen edebî metinlerde taranan ut- uduz- fiillerinin kelime başı ünsüz türemesi veya düşmesi olaylarıyla bağlantılı olarak tarihsel süreçte geçirdiği değişiklikler ile kullanımlarını göstermeye çalıştık. Tarihî metinlerin yanı sıra kişi adlarında, yer adlarında, çocuk oyunlarında dahi karşımıza çıkan bu fiillerin, bilinen anlamları yanı sıra az kullanıldığı anlamlarını da vermeye çalıştık.

Bir dil ögesi olarak ele aldığımız söz konusu fiillerin tarihî etimolojik tahlil denemesi ile bu fiillerin işlevselliği üzerinde ileriki dönemlerde yapılabilecek olan çalışmalara kaynaklık edeceği ve eleştirel bakış açıları geliştireceği düşüncesindeyiz.

KAYNAKLAR

Abdülazîz Bin Mahmûd el-İsfahânî, *Sıfâtü'l Haremeyn*, haz.: Necati DEMİR, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

ACIPAYAMLI, Orhan, “Türk Kültüründe ‘Ad Koyma Folkloru’ nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ofset Reformat Matbaası, Ankara 1992.

AKALIN, Mehmet, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C I, Bölüm I, s. 32; C II, Bölüm III, s. 91-97, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- AKSU, Nurettin, Ayfer IŞIK, *Türk Dünyasından Seçmeler*, MEB Yayınları, İstanbul 1997.
- ALTAYLI, Seyfettin, *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*, MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- ATA, Aysu, *Nehcü 'l-Ferâdis*, Dizin Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I-IV*, Şərq- Qərb, Bakı 2006.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- BARAN, Musa, *Çocuk Oyunları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- BORATAV, Pertev Naili, *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yay, İstanbul 2003.
- BURAN, Ahmet; Nadir İLHAN, *Elazığ Yöresi Söz Varlığı*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- , *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- ÇELEBİ, Didem Bayar, *Türk ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dnş. Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR), Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Muğla 2007.
- Dahiliye Vekaleti Mahallî İdareler Umum Müdürlüğü, *Köylerimiz*, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1933.
- DEMİR, Necati, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- DEMİRCİOĞLU, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Eski Çocuk Oyunları*, Millî Mecmua Matbaası, İstanbul 1934.
- DİLAÇAR, Agop, "Karahanlı Türkçesinden Üç Fiil Eki", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yayınları, Ankara 1975.
- DUYMAZ, Ali, "Dede Korkut Kitabı'nda Alplarin Eğitim ve Geçiş Törenleri", *Uluslar arası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Ankara 1999.
- ECKMANN, János, *Nehcü 'l-Ferâdis*, Metin, Tıpkıbasım, yay.: Semih TEZCAN, Hamza ZÜLFİKAR, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atabetü 'l-Hakayık*, haz.: Reşit Rahmeti ARAT, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2004.

- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C II, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- , *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 52.
- GÜLSEVİN, Güner, “Türk Dilinde Kelime Başı Ünsüzü Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- , “Türkiye Türkçesi Ağızlarında #h Sesi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2001, C I-II, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- , “Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C V, S 2, İzmir 2005.
- GÜNEY, Emrullah, “Toponomik Terimlerin Sınıflandırılması”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Terim Özel Sayısı*, S 540, s. 619-630, TDK Yayınları, Ankara 1996.
- HADİ, Hasan Bey, *Türkçe Etimolojik Sözlük*, Tebriz 2010; (Genel ağda sözlüğe erişmek için: <http://www.turuz.com/post/arinin-word-fayli-a-z.aspx?lang=tr>), Erişim Tarihi: 23.07.2012: 19.40
- JAFAROVA, İlham, “Azerbaycan Geleneksel Çocuk Oyunları”, *Acta Turcica- ‘Kültür Tarihimizde Yarış’*, Editörler, Emine Gürsoy NASKALİ, Hilal Oytun ALTUN, Yıl 2, S 1, Ocak 2010.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C IV, (çev.: Besim ATALAY), TDK Yayınları, Ankara 2006.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş-Metin-Dizin, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- KİBAR, Osman, *Türk Kültüründe Ad Verme, Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- KOŞAY, Hamidi Zübeyr, “Türklerde Ad Verme ve Türk Adları”, *Türk Folklor Araştırmaları VIII*, 175, 1964.
- LAUT, Jens Peter, *Die Uigurismen im Tarama Dergisi (1934), Bahşı Öğdisi. Klaus Röhrborn Armağan*, J. P. LAUT, M. ÖLMEZ. Freiburg/İstanbul 1998.
- NECİP, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev.: İklil KURBAN, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- OLCAY, Selahattin, Ahmet Bican ERCİLASUN, Ensar ASLAN, *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara 2011.
- ÖZHAN, Mevlüt, *Türkiye’de Çocuk Oyunları Kültürü*, Feryal Matbaası, Ankara 1997.

- SAKAOĞLU, Saim, *Türk Ad Bilimi I, Giriş*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi*, haz.: Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, TDK Yayınları, Ankara 1989.
- SIRKAŞEVA-RYUMINA, L.T., N.A. KUÇİGAŞEVA, *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Şeyh Şeref Hâce, *Mu'inü'l- Mürîd*, (haz.: Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU), Beşir Kitabevi, İstanbul 2006.
- TEKİN, Talat, *Makaleler I, Altayistik*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.
- TOPARLI, Recep, *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtîn*, TDK Yayınları, Ankara 1992.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2009, I-XIII.
- ULUHAN, Çoban, "Türkmen Ağzı ile Anadolu Ağızlarının Karşılaştırması Üzerine Bir Deneme", *Kardaşlık Kültür ve Edebiyat Dergisi*, Yıl 41, S 207, Türkmen Kardaşlık Ocağı, Bağdat 2004.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, "Türklerde Ad Verme Âdetleri", *Halk Bilgisi Haberleri* 81, 1938.
- YAVUZ, Kemal, *Âşık Paşa - Garib-Nâme*, İstanbul 2000.
- YUDAHİN, K. K., *Kırgız Sözlüğü, I-II*, C II, çev. Abdullah TAYMAS, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, çev.: Reşid Rahmeti ARAT, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- <http://www.tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/>, Erişim Tarihi: 20.07.2012:1420
- <http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/>, Erişim Tarihi: 14.07.2012, 15:30
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&view=kisiadlari Erişim Tarihi: 14.07.2012, 15:30
- <http://www.tdkterim.gov.tr/dlt/sozluk/?kelime=ut&kategori=dltbul&hng=lt-n&ayn=bas> Erişim Tarihi: 14.07.2012, 15:30
- <http://www.hgk.msb.gov.tr/yvtsunumu/default.asp>, Erişim Tarihi: 06.06.2012, 14:45
- <http://www.nisanyanmap.com/?y=%C3%9CT%C3%9C&t=&lv=1&u=1&u-a=0>:ErişimTarihi,08.07.2012,1830

(Footnotes)

1. Komisyon, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 460-461.
2. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 456-457.

HAMZANÂME’NİN OKUNMA COĞRAFYASI

Muhammet YELTEN

Battal Gazi hikâyeleri gibi yıllarca halk arasında okunan Hamza-nâme, İslami kahramanlık destanlarının ilkidir. Değişik kaynaklarda “Kıssa-i Emîr Hamza, Dâstân-ı Emîr Hamza, Kitâb-ı Rumûz-ı Emîr Hamza, Hamza-nâme” olarak geçen bu destani eser; Hazreti Muhammed’in kendisinden bir yaş büyük amcası ve süt kardeşi Hazreti Hamza’nın şahsiyeti etrafında teşekkül etmiş kahramanlık hikâyelerinden oluşmaktadır. Bu hikâyeler, çoklukla İslamiyet’in yayılma dönemlerinden kalan tarihî olaylarla bazı menkıbelerin efsane kisvesine büründürülerek anlatılmasından meydana gelmiştir. (Erman Artun, 64)

İslam dinini yayma uğruna savaşırken şehit edilen Hazreti Hamza’nın kahramanlıkları önce Araplar arasında destanlaşmaya başlamış, şifahi Arap hikâyecilerinin belli başlı konularından biri olmuştur. Daha sonra yazıya geçirilen bu hikâyeleri İranlılar birtakım yeni unsurlar katarak geliştirmiş, Türkler de dinî bir muhteva ile zenginleştirmişlerdir.

Bu zenginleşme gerçekleşirken, tarihsel gerçeklere uymayan, geniş bir coğrafyaya ve zamana yayılmış olağanüstü olaylar Hazreti Hamza’ya atfedilmiştir. Kafdağı, cin, peri, dev, cadı vb. masal unsurları da hikâyelerde yer almıştır.

Olay kahramanlarının Arap, Acem, Hristiyan ve putperest olmasına; olayların büyük bölümünün Arabistan ve İran’da geçmesine rağmen Hamza-nâme Türkler arasında büyük bir ilgi görmüştür. Türkler; İslamiyet’i gönülden sevmiş ve benimsemişlerdir, bu nedenle inancı için mücadele ederken şehit düşmüş olan Hazreti Hamza’nın mücadelecî ruhu ve insani yönü de onları çok etkilemiştir.

Yazılı hâline gelmeden çok önce Hamza-nâmelerin sözlü bir gelenek olarak Türkler arasında itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Hikâyelerin millî bir karakter taşımamakla beraber Türk halkı tarafından kısa sürede benimsenerek yaygınlaşmasında; İslam dinine karşı içten bir saygı beslenmesi yanında

hemen hemen bütün hikâyelerin özünde kahramanlık ve cihat anlayışının bulunması ile Hazreti Hamza'nın cesareti, dürüstlüğü ve daima zayıftan yana olması, Türk halkının onun şahsında kendi benliğini bulması da önemli bir sebep teşkil eder. (N. Albayrak, 517)

Türkçe Hamza-nâme metinleri ilk defa Hamzavî tarafından yazıya geçirilmiştir. Hamzavî, Emir Süleyman'ın müsahiplerinden Divan şairi Ahmedî'nin kardeşi olup on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Asıl adı bilinmemektedir. Halk tarafından sevilerek okunan ve büyük bir rağbet kazanan "Hamza-nâme" adlı eseri dolayısıyla Hamzavî mahlasını almış ve bu adla tanınmıştır.

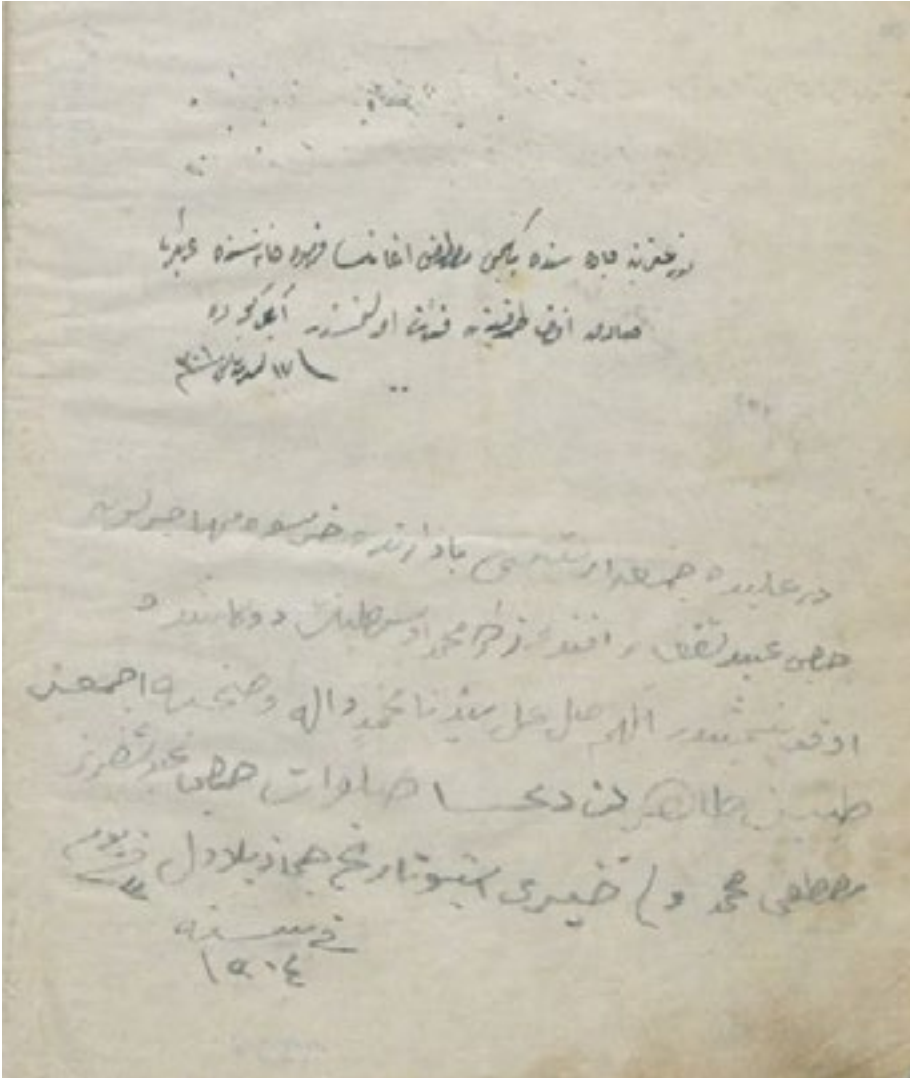
Hamzavî'nin Hamza-nâmesi zamanla daha da yayılmış değişik mekânlarda kitaplardan okunmuş veya meddahlar tarafından anlatılmıştır. Eseri okuyanlar nerede, ne zaman ve kimlere okuduklarını metin dışındaki boşluklara kaydetmişlerdir.

Nitekim İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümündeki Hamza-nâme'nin birinci cildinin "okundu" kayıtlarını belirledik ve başlıklar altında topladık:

- A) Kahvehanelerde
- B) Yeniçeri Ocağı ve Resmî Yerlerde
- C) Mahallelerde ve Evlerde
- D) Hastanelerde
- E) Dükkânlarda
- F) Yer Belirtilmeyen Okumalar

HAMZA-NÂME, 1. CİLT
[Özel Kütüphanemizdeki Nüsha]

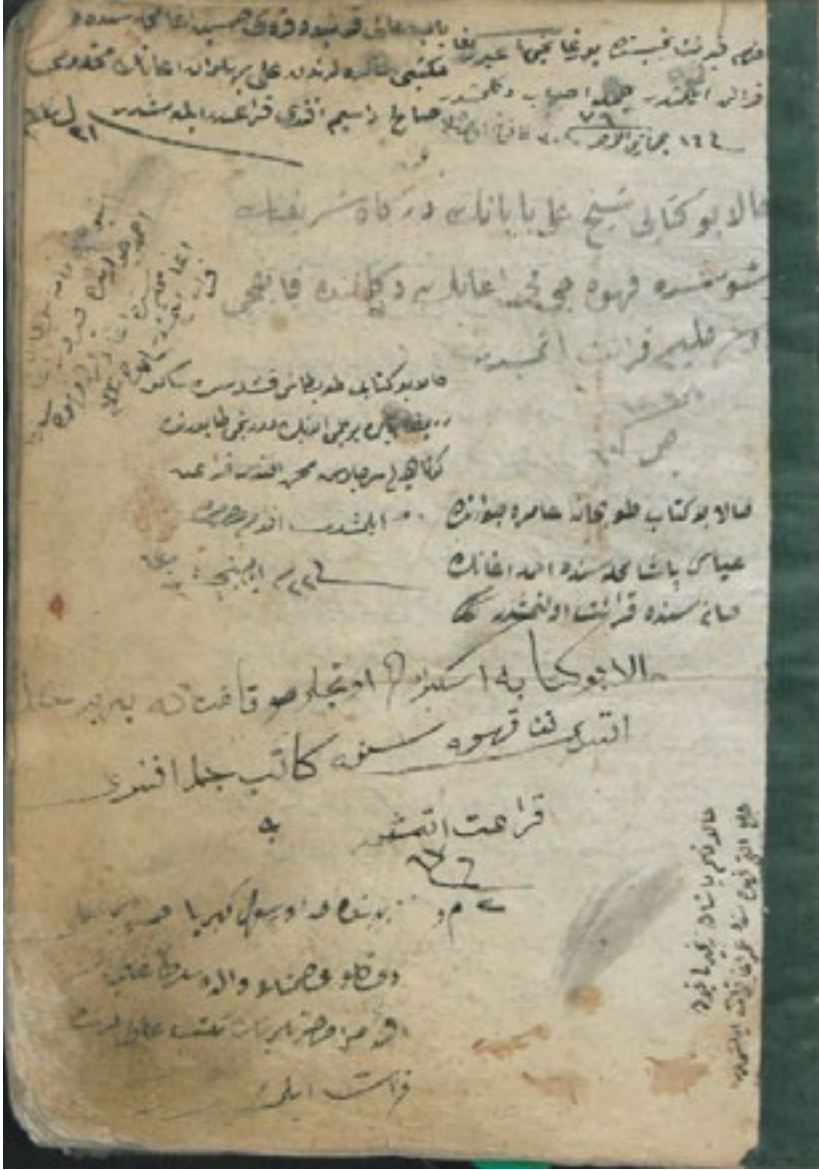
A) KAHVEHANELERDE

Giriş Sayfası: 2

* Nûruosmâniye Caddesinde Bekçi Mustafa Ağa'nın kahvehanesinde Arapkirli Sadık Efendi tarafından kiraat olunmuştur. İki gecede.

Sene: 17 Mayıs 301 / Teşrîn-i sâni (1)301

Giriş Sayfası: 4

* Hâlâ bu kitaba Üsküdar'da Uncular Sokağında Berber Halil Efendi'nin kahvesinde Kâtip Cemil Efendi kıraat etmiştir.

* Hâlâ Kasımpaşa'da Zincirlikuyu Cami' altı kahvesinde Ömer Ağa kıraat eylemiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 2a

* Topkapısı Râgıb Ahmet Paşa Türbe-i şerîf ittisâlinde Yorgancı Aziz Efendi'nin kahvesinde Hakkı Efendi kiraat etmiştir.

17 Rebîü'l-âhir 127

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 15a

* Bu kitabı Hasköy'de Piri Paşa'da Emrah Ağa'nın kahvesinde Turşucu Tahsin'in müezzini Hafız Arif Efendi kıraat eyledi, yârân safâlar eylediler.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 33a

* Hırka-i Şerif civarında Eski Ali Paşa'da Koyun Dede karşısında Cuma ertesi Pazarında Ali Yusuf Ağa'nın kahvesinde Faik Efendi kıraat eyleyecekti.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 34a

* Üsküdar'da Atlama Taşından otuz bir numaradaki İsmail Ağanın kahvesinde kıraat olunmuştur.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 41b

* Üsküdar'da Şeyh Cami-i Şerif civarında sakin Aziz Efendi'nin kahve-sinde kıraat olunmuştur.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 53a

Kasımpaşa'da Küçükpiyale Mahallesinde kahveci Ali Kaptan'ın kahvesinde İskender İsmail Efendi kıraat eylemiştir.

8 Teşrînisânî 1302

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 83b

Bahçelerde gül gerek o güllere bülbül gerek Hamza gibi pehlivana bencileyin kul gerek. Hamza-i bâ-safanın birinci cildi Kasım Paşa'da zindan arkası kahvesinde ahab marifetiyle kıraat olunmuştur.

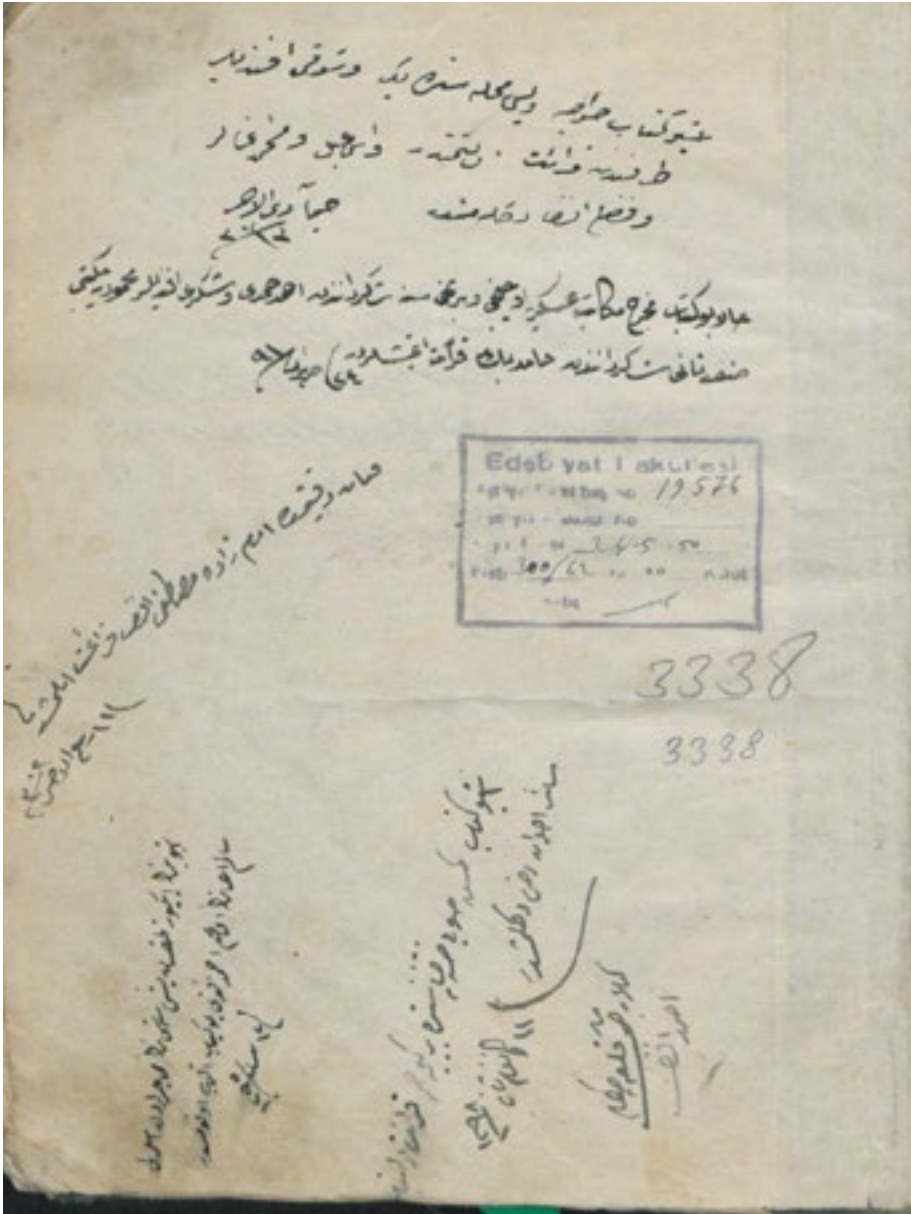
13 Rebiülâhir (1)278

B) YENİÇERİ OCAĞI VE RESMÎ YERLERDE

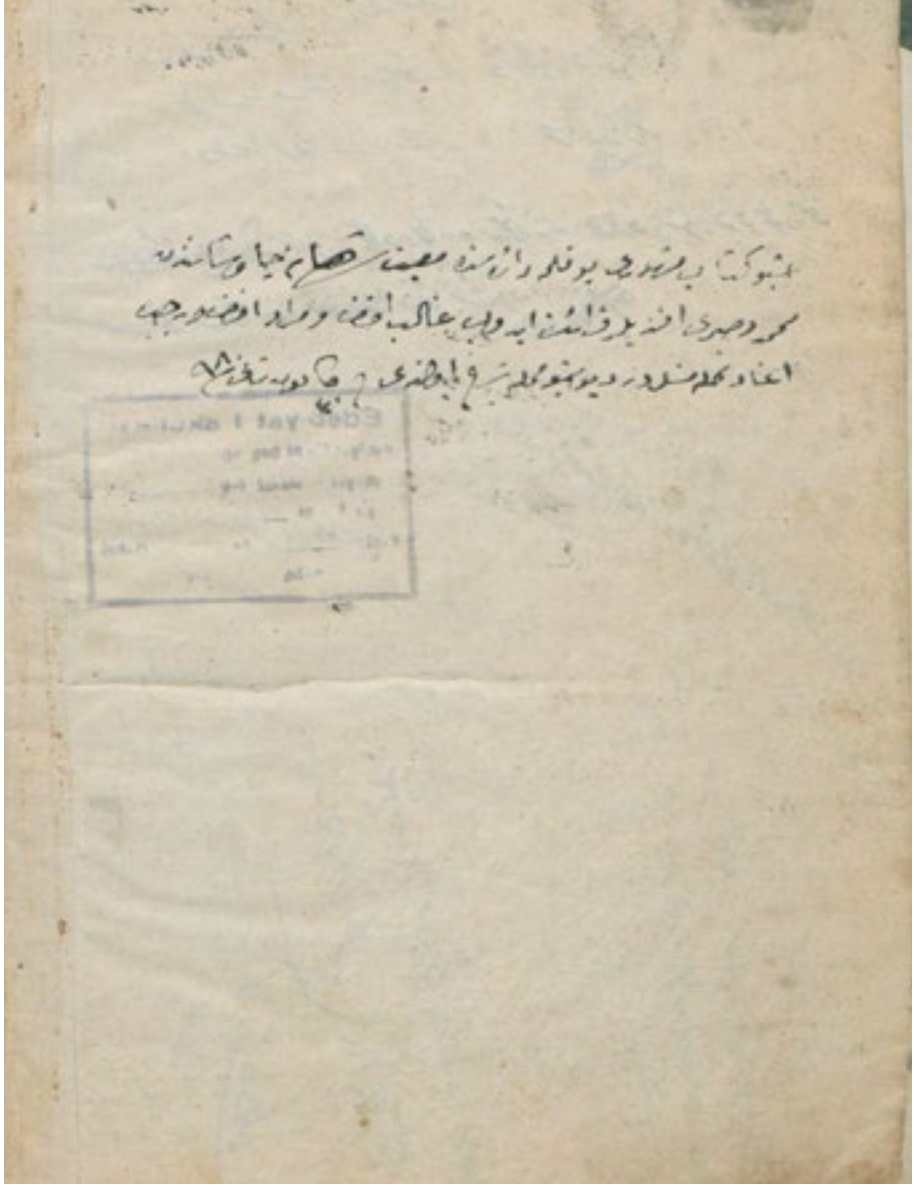
Giriş Sayfası: 1

* İşbu kitabı Çekimhânedeki Ser-mezârî Murat Efendi kıraat eylemiştir.

Giriş Sayfası: 3

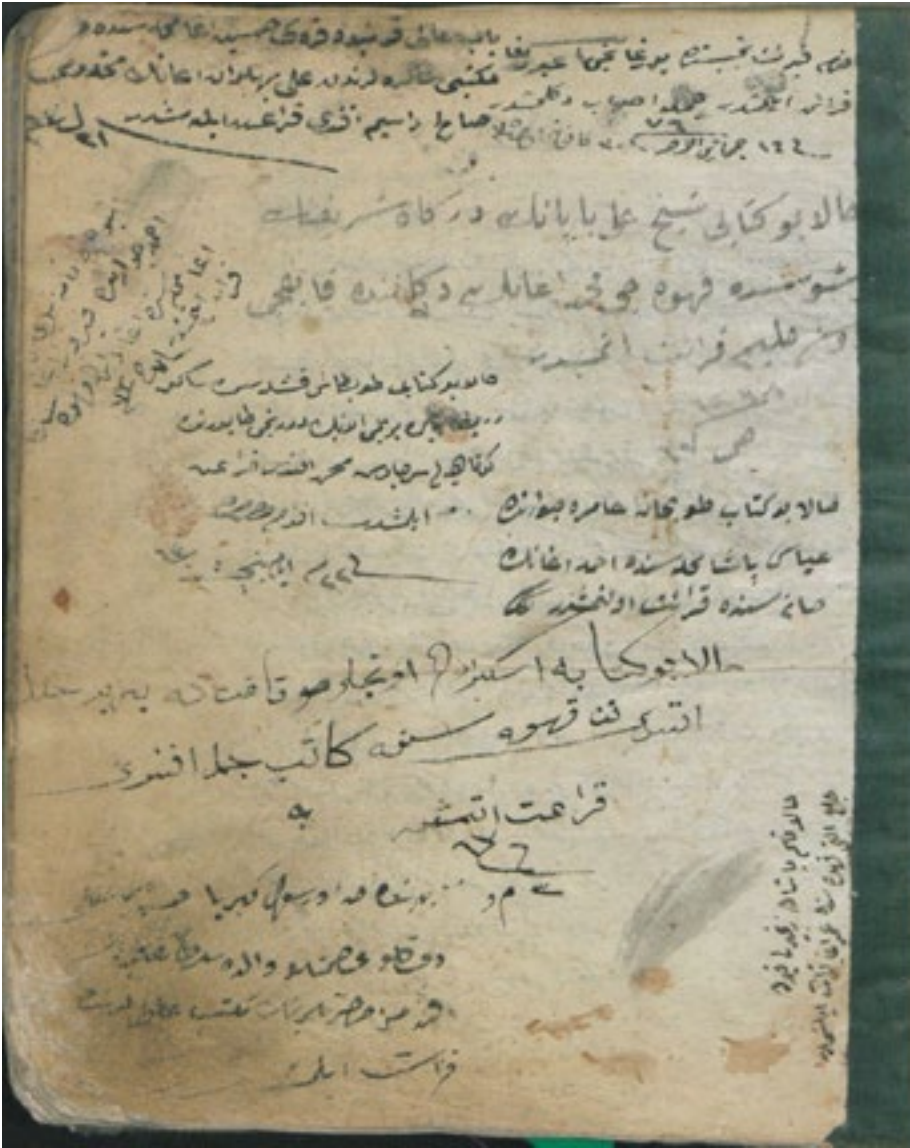
* Hâlâ bu kitap, mahrec-i mekâtib-i askeriye üçüncü ve birinci sene şakirdânından Ahmet Hamdi ve Şükrü Efendiler Mahmudiye Mektebi sınıf-ı sanî şakirdânından Hamit Bey kıraat etmişlerdir.

Giriş Sayfası: 4

* İşbu kitâb-ı meşhûru Yoklama Dairesinde Maiyet-i Şâhâne Çavuşânından Mehmet ve Sabri Efendiler kıraat edip Galip Efendi ve Murat Efendi ve Recep Ağa dinlemişlerdir diyü işbu mahalle şerh olundu.

30 Kanûnisânî 1298

Giriş Sayfası: 4

* nişancısında Yorgancı Abdurrahman Ağa kıraat eylemiştir, cümle ashop dinlemiştir.

* Hâlâ bu kitabı Toptaşı Kışlası'nda sakın redifânında birinci alayın dördüncü taburunda Kütahyalı Ser-çavuş Mehmet Efendi kıraat eylemiştir.

Efendim hazerâtı da (dinlemiştir) (22 Muharrem eyyâm penc-i şen-bih sene 1263)

حواجه قالدی جان با شنه عجب ایوب نیز بر نون طور و پ ابتدی ای
 هان و سن و ارکت اردنجه بنده و ابریم دیوب هان و ن کندی کی کمی حواجه
 کمال سور و پ اول بر یولوا شدرینه و اربوب جاسب خلاص اولمشدر
 و طش دیوب جبر و یرری بونلرده مشاورم ایوب نیجه ایدرم لم
 شمدری بز لری حاکمه جکر سویلر ایسه جمله مال و کل بلکه جانم
 کیدر طین ایدرم و ایدرم عذر دیله یلم یلوارده لم و هم مال و ن مال
 و لم ملخ اوله لم دیوب جاسبی سور و پ جاسبی حاکمه
 دیوب تهریری عذر لرد دیوب قطیب خاطر اولغیه مال و یردیلم و
 صوچمیزی عفو ایله بر ایشدر اولوی دیوب کندی عا لنده
 اولدیلا شنه جاسب قطعاً حایمه کیدرم دی بلکه صیاق صو
 ایله دخی غل ایشدری عهده کوزده یردی حاصلی بوا سولوب اوزده
 یردی بل تمام مرور ایلدی بر کون جاسب قاهرینه بنوب بر حاکم او کون
 چکن حاکمی بکر قبو او کونده ایوب جاسبی نور و پ قاطر و ن بکر کتک
 قطوب ایشدری ای بیخبر زاده یوقدر بللدر ببارک قدمک بر کره حاکمه
 با صمدی بر کره بنم حاکمه کیدر سکز اولمیزی یردی جاسبی ایشدری
 بن بنده جوقلق حاکمه مائله کیم و هم عذریم و ایدر حاکمه کیدرم یردی
 حاکمی اقدام ایوب خبر سلطانم البتده شریف بیور رسکر انشا اید
 بنم حاکم سبزه شفا در با مقدم کیدر دیکر شمدری بچون کیدرم سکز
 لطف و کرم ایله بهانه بیور سن و یرک جاسبی قاطر و ن ایشدری
 و هو یوب

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 4b

* Mekteb-i Bahriye-i Şâhânedan Veli Efendi kıraat eylemiştir, efendim.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 8b

* Der şehir-i rûmî Şubat 86 tarihiyle: Birinci İstihkam Birinci Taburun Birinci Bölükte bir şeb mütalaa ettiklerinden nâşi işbu der kenara şerh verildi Allah nice mübarek senelerine kavuştursun efendim.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 11b

* Hassa-i Şâhâne-i Piyade dördüncü alayda üçüncü taburun altıncı bölüğünde Çavuş Abdülkadir Efendi.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 12a

* Bebek'te Kara odasında Çavuş Kadri Efendi kıraat etmiştir.

21 Şevval (12)64

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 13a

* Dersaadet ordu-yı hümayun-ı piyade altıncı nizamiye alayının birinci taburunun İkinci Bölüğün Başçavuşu Râşid ve Ayaşlı Yusuf Çavuş ile Bölük Emmini Ahmet Efendi vesair refiklerimiz 26 Zilhicce (12) 76 tarihiyle Yeni-bahçe Karakol hanesinde kıraat olunup bu zat-ı şerifler Hakkın inayetiyle nur içinde daim olalar, âmin.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 20a

* Cenab-ı Hazret-i Hamza-Radıyallahü anıh Efendimiz hazretlerinin sahih nâ-sahih olan hikayâtlarını Eyyûb-i Ensarî'de Mirliva izzetlü Hüseyin pederi Paşa-zade nezaketlü Nazım Bey kıraat eylemiştir ve tarîk-i Bektaşiden Cemal Paşa dahi dönmüştür. Her kim sabır ve dua ile...

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 22b

* Hassa İkinci Alayın Birinci Taburunun Üçüncü Bölük Çavuşu İsmail Efendi Bab-ı Ali'de Hariciye Nezaret-i Celîlesi odacılarından Salih Efendi ve Ahmet Efendi ve İsmail Efendi fi'l-cümlesi berâr kıraat olunmuştur ve ahbab safâ-yâb olmuştur.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 23b

* Biraderim ben bu kitabı onda başladım, ertesi gün sekizde tamam ettim. Lakin gece saat dörde kadar okudum ve gündüz dahi saat beşte başladım azizim; yani sekiz buçuk saatte tamam eyledim azizim, hu ya hu.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 32a

* Mesarîfât-ı umumiyye muhasebesi ketebesinden Şevki Efendi bu kitabı bir gecede kıraat etmiştir. Biraderi sekizinci sınıf şâkirdânından Hafız Efendi ile.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 37a

* Tophane-i Amire İkinci Sanayi Alayının Birinci İdadiye Bölüğünde Bölük Emini Osman ve Birinci Raif Çavuş, İkinci Said Çavuş, Dördüncü Muhsin Çavuş, Beşinci Süleyman Çavuş ve Birinci Nizamettin İkinci Bölükte Ali Efendiler fi'l- cümlesi kıraat etmişler.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 42b

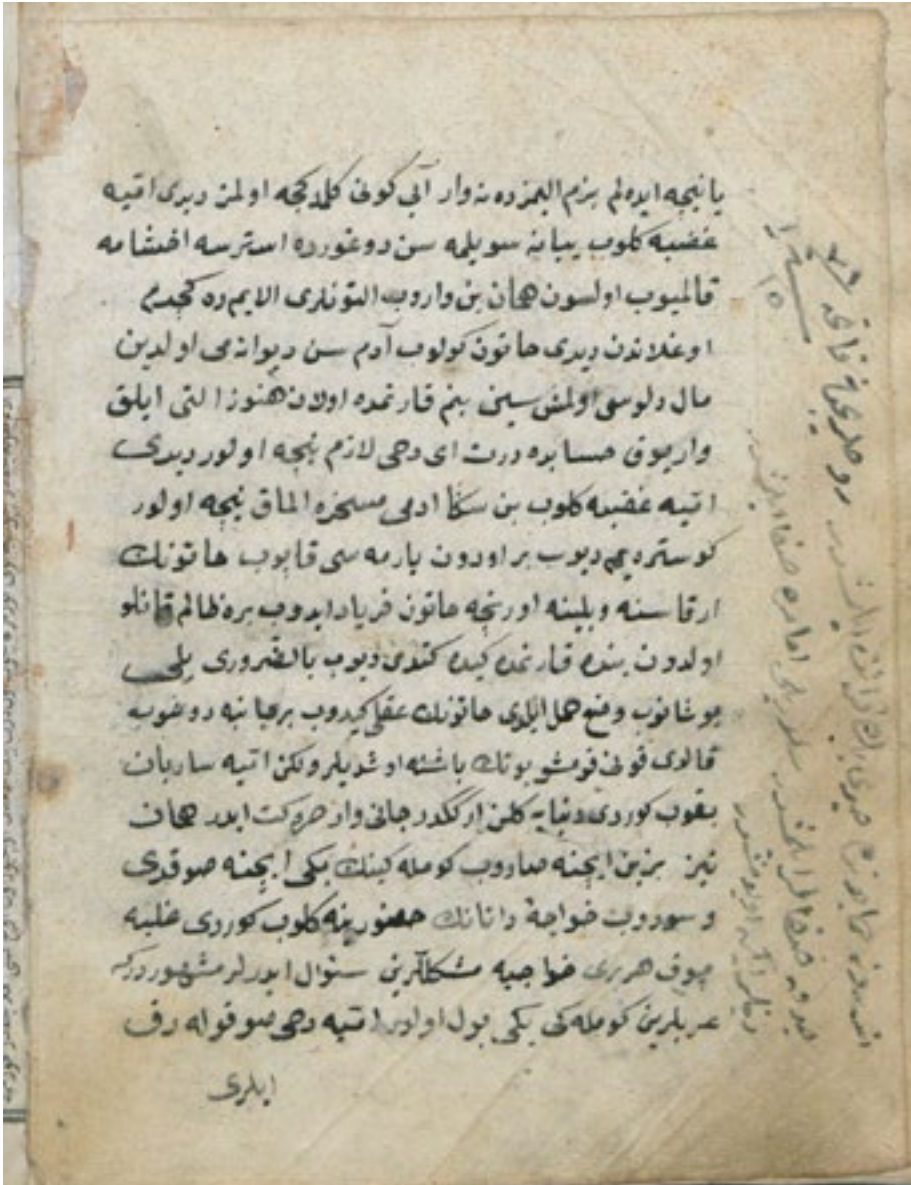
Maliye Hazine-i Celiliyyesinde Muhâsebat Müdür-i Evveli Sabi İbrahim Efendi kıraat etmiştir.

Ahbabı dahi safa eylemişlerdir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 50a

Hâlâ bu kitabı birinci alayın muzıkasında Ethem kıraat etmiştir. Ve hem Said Çavuş ile Muhsin Çavuş dinlemişlerdir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 53b

Enderûn-ı Hümâyûn'da Sabri Bey kıraat eylemiştir. Çok Safalar eylemiştir Silivrili İmam da safa eylemiştir. Ruhları için Fatiha.

15 Rebiülâhir (12)71

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 55a

Dersaadet Ordu-yı Hümâyûnu Piyade Nizamiyye Altıncı Alayın Birinci Taburunun İkinci Bölüğünde Mülâzım-ı Sâñî Asitâneli Ahmet Ağa bir gün bir gecede mütalaa eyledim. İşbu mahalle şerh verildi.

27 Recep 1276

Bu kitap Maliye Hazine-i Celîlesinde Vâridât-ı umumiyye muhasebesinde aşar odacısı Mehmet Efendi kıraat eylemiştir.

19 Zilhicce (12)89

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 56a

Hâlâ bu kitabı Tophane-i Amire mensubu İkinci Sanayi alayının idadiye bölüğünde Hasköylü Ali Efendi kıraat etmiştir. Ve Rifat Efendi ve Mahir Efendi ve Abdullah Efendi ve Ömer Efendi ve Rıza Efendi ve Mahir Efendi ve İzzet Efendi ve Ali Efendi ve Osman Ağa da dinlemişlerdir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 62a

Enderun-ı Hümâyûn feyzi-yi meşhûn Cenab-ı şâhâne hademelerinden hazine koğuşunda Ali Bey kıraat etmiştir. Ve Mazhar Bey ve Şükrü Efendi, Vecdi Bey ve Cemal Efendi dinlemiştir.

17 Cemâziyelevvel 1281

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 64a

Tophane-i Amireye mensup İkinci sanayi alayının Sipahi kışla-yı hümayûnunda ikamet üzere bulunan İkinci Taburun üçüncü bölük çavuşu Tevfik Efendi kıraat etmiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 69b

İşbu kitabı Mekteb-i Tıbbiye-i Hazret-i Şahane'de ikinci sınıf şakirdanından Üsküdarlı Nuri Osman Efendi bir gecede kıraat etmiştir. Ve dinleyenler Cemal Abdullah Efendi, Yakup Efendi...

21 Ağustos 1289

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 75a

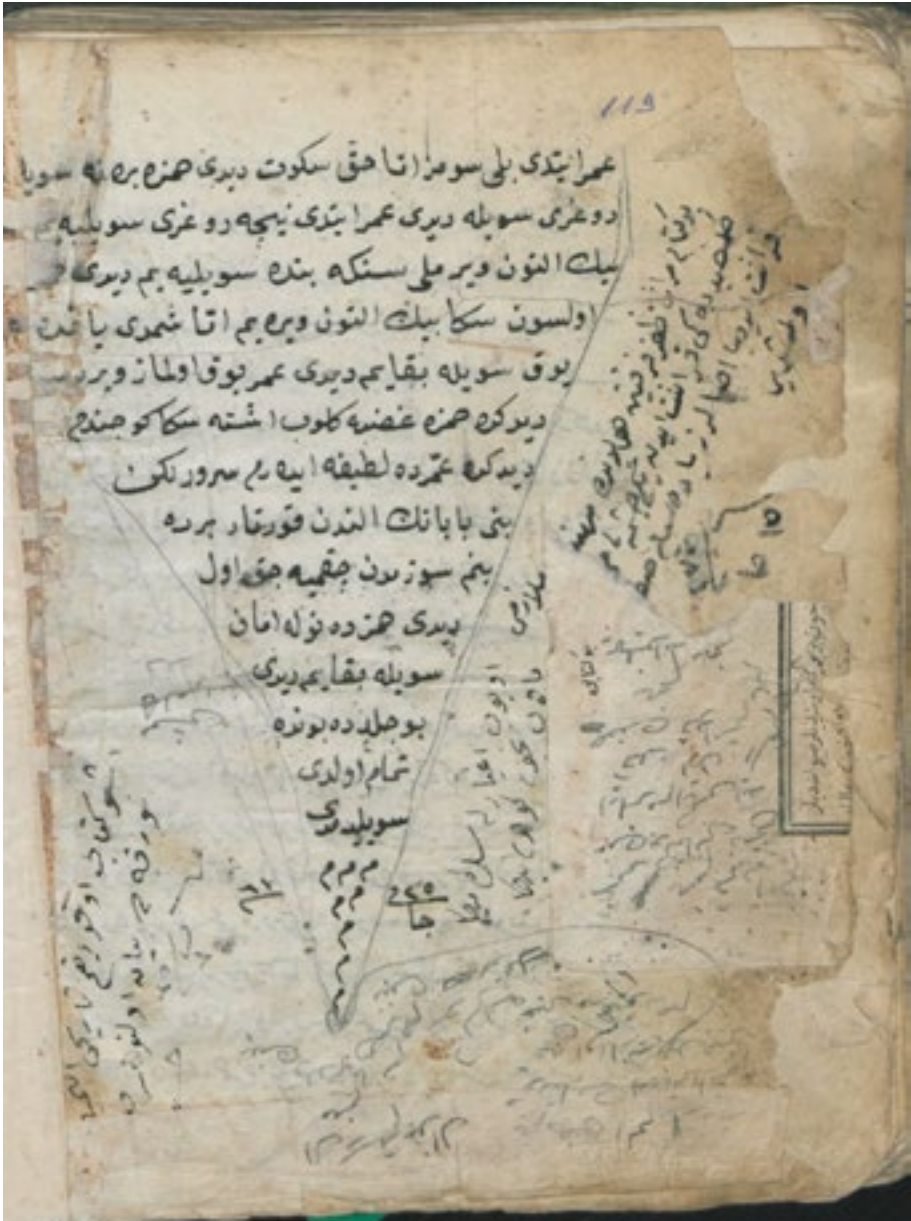
Bin iki yüz yetmiş sekiz senesi mâh-ı Şaban-ı şerifin on yedinci geces
Tersane-i Amire'de Bostancı Nâm Vapur-ı Hümayunda Gümüşhaneli Serça-
vuş Mehmet Efendi kıraat etmiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 83a

İşbu kitab Asakir-i Nizamiye-i Şahanenin Bahriye Hastahanesinde bulunan serçavuş onbaşı ağalar kıraat ettirip dinlemişler.

25 Haziran (12)75

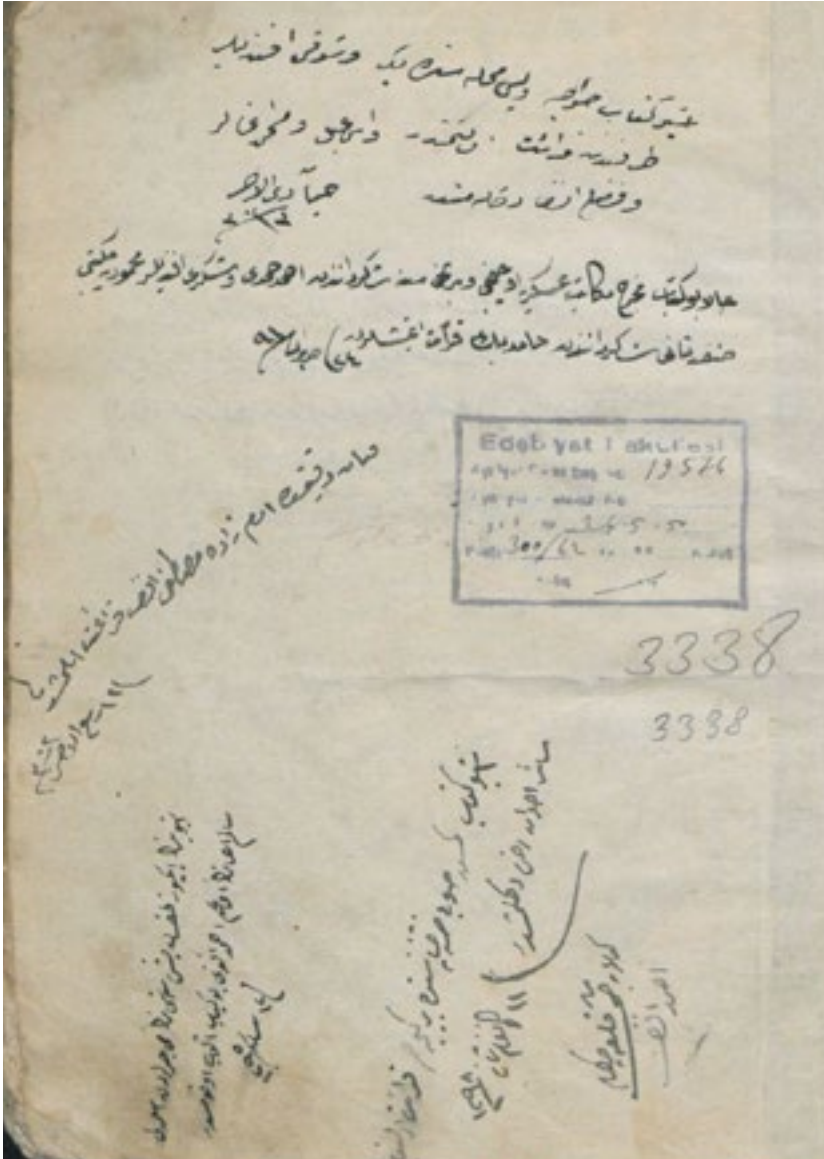

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 88b

Bu kitabı Mir'at-i Zafer Fırkateyn-i Hümâyûnda mühendis mülazımı..... kıraat eden Yeni Çeşmeli Muhsin kıraat edip ahibbalar ziyadesiyle safa-yab olmuştur.

15 Cemâziyelâhir 1272

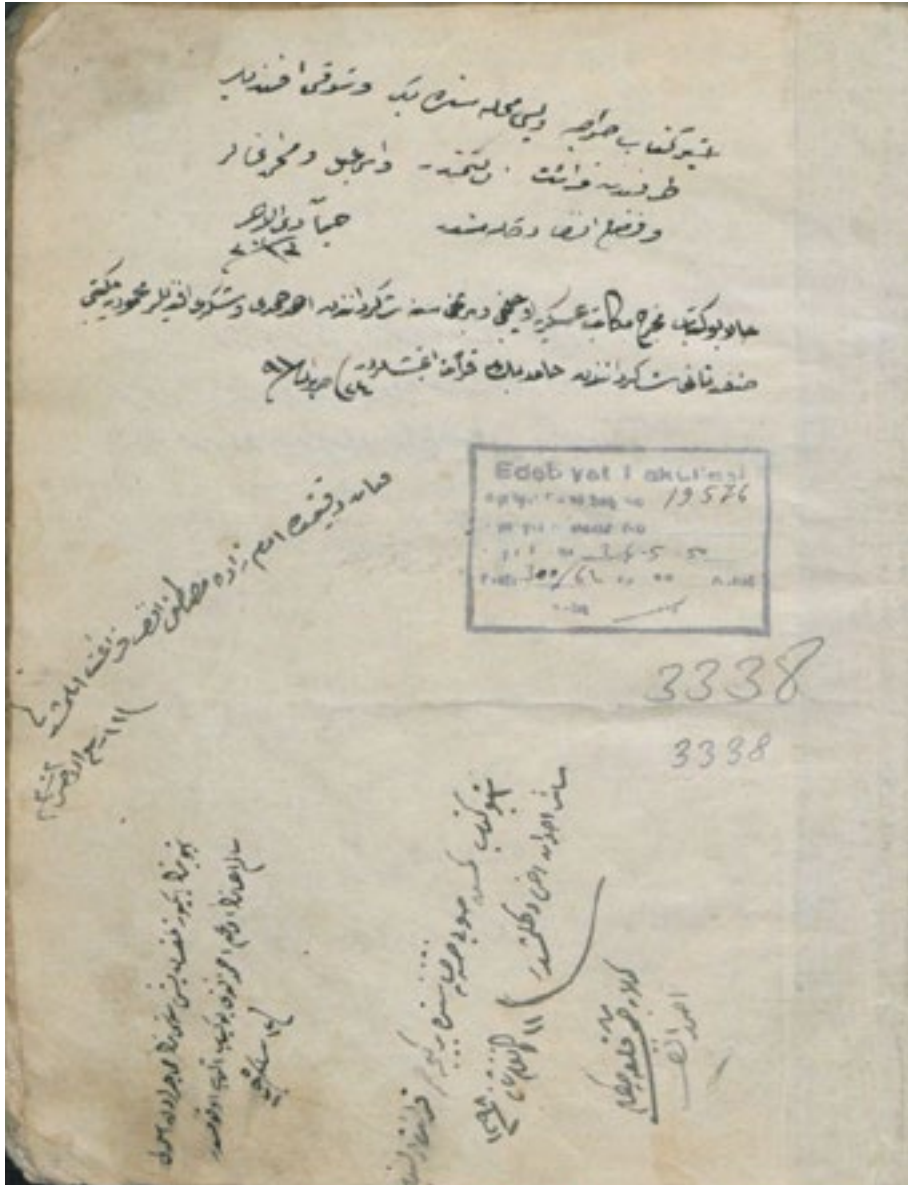
C) MAHALLELERDE VE EVLERDE

Giriş sayfası: 3

* Esîr-i kitap Hocaveysi Mahallesinde Bey ve Şevki Efendiler tarafından kıraat olunmuştur. Ve İsmail ve Mehmet Ağalar ve Fazlı Efendi dinlemiştir.

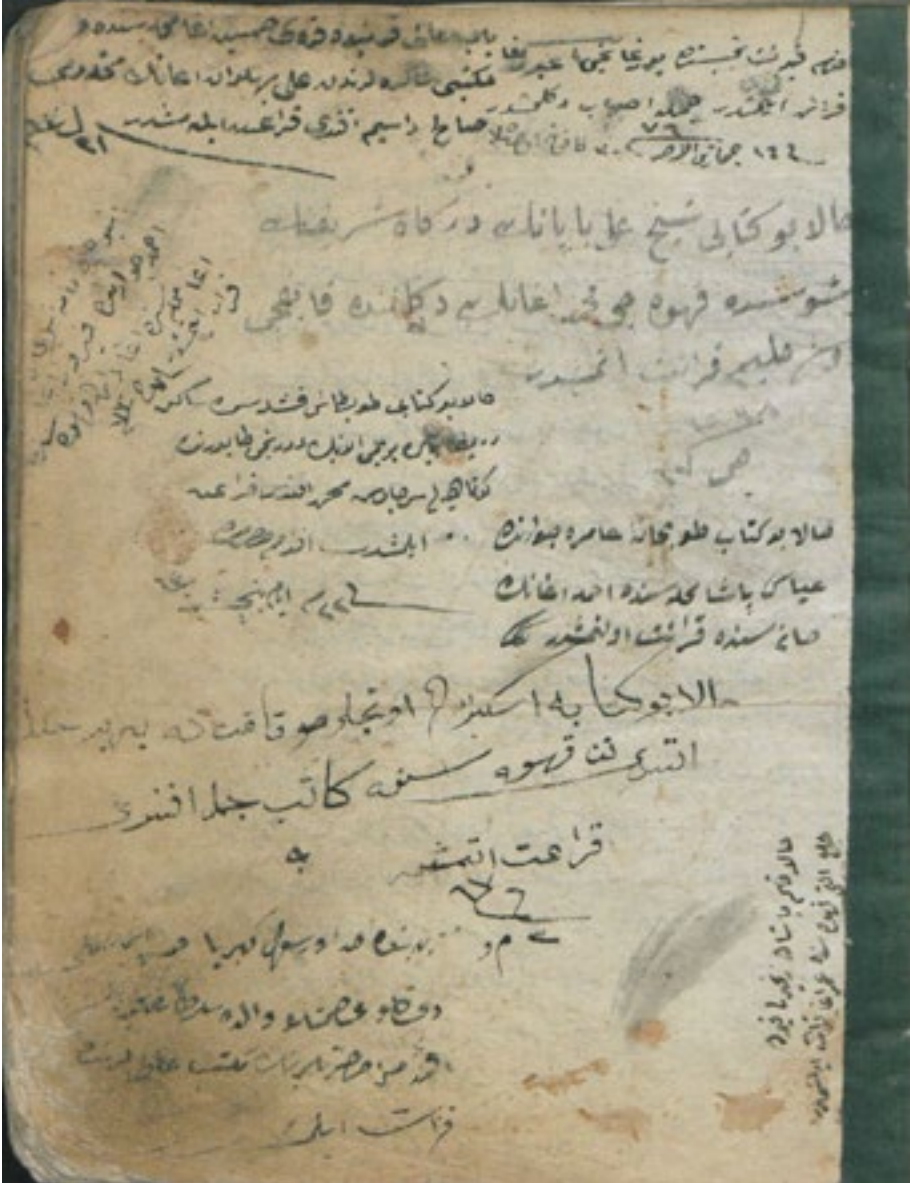
13 Cemâziyelâhir (1)302

Giriş sayfası: 3

* Kapan-ı dakîk'de İmamzade Mustafa Efendi kıraat eylemiştir.

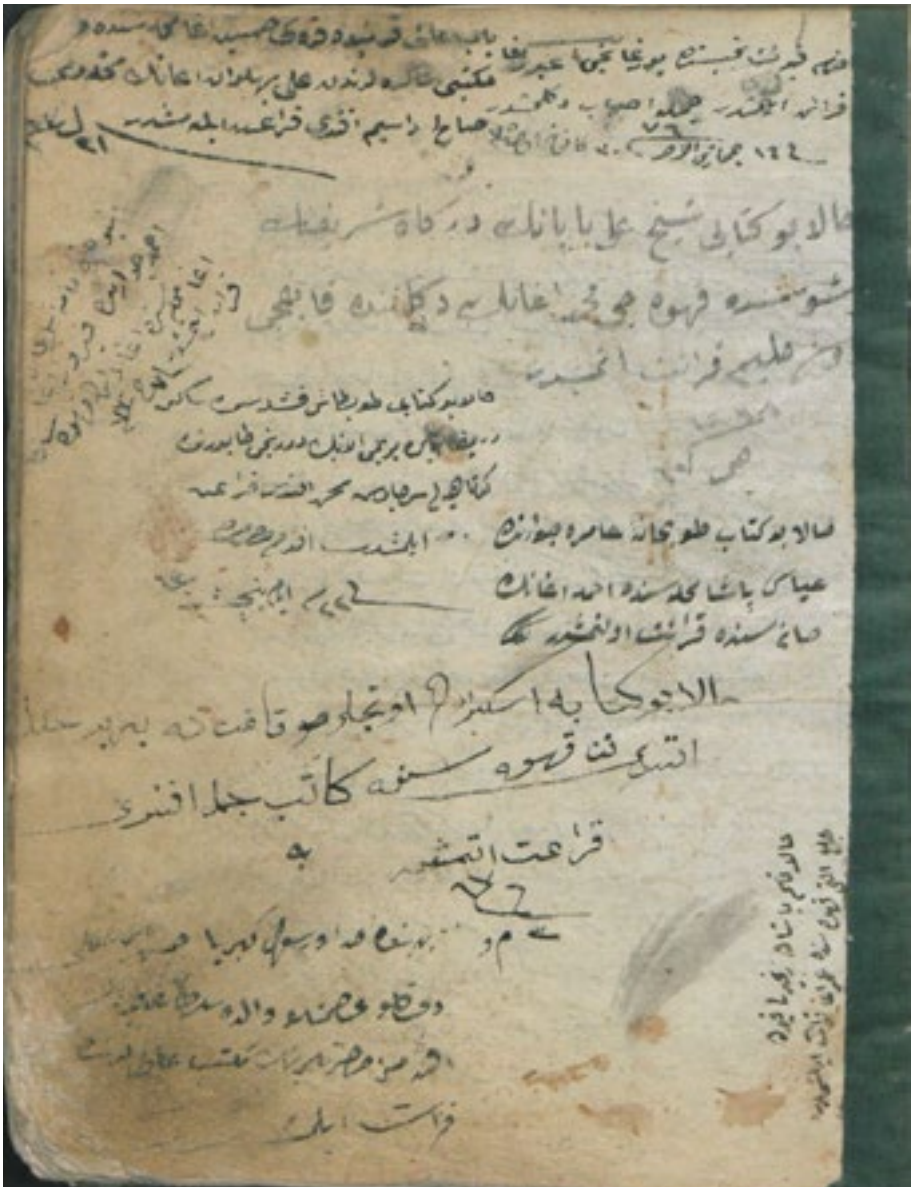
11 Rebiülahir (1)302

Giriş sayfası: 4

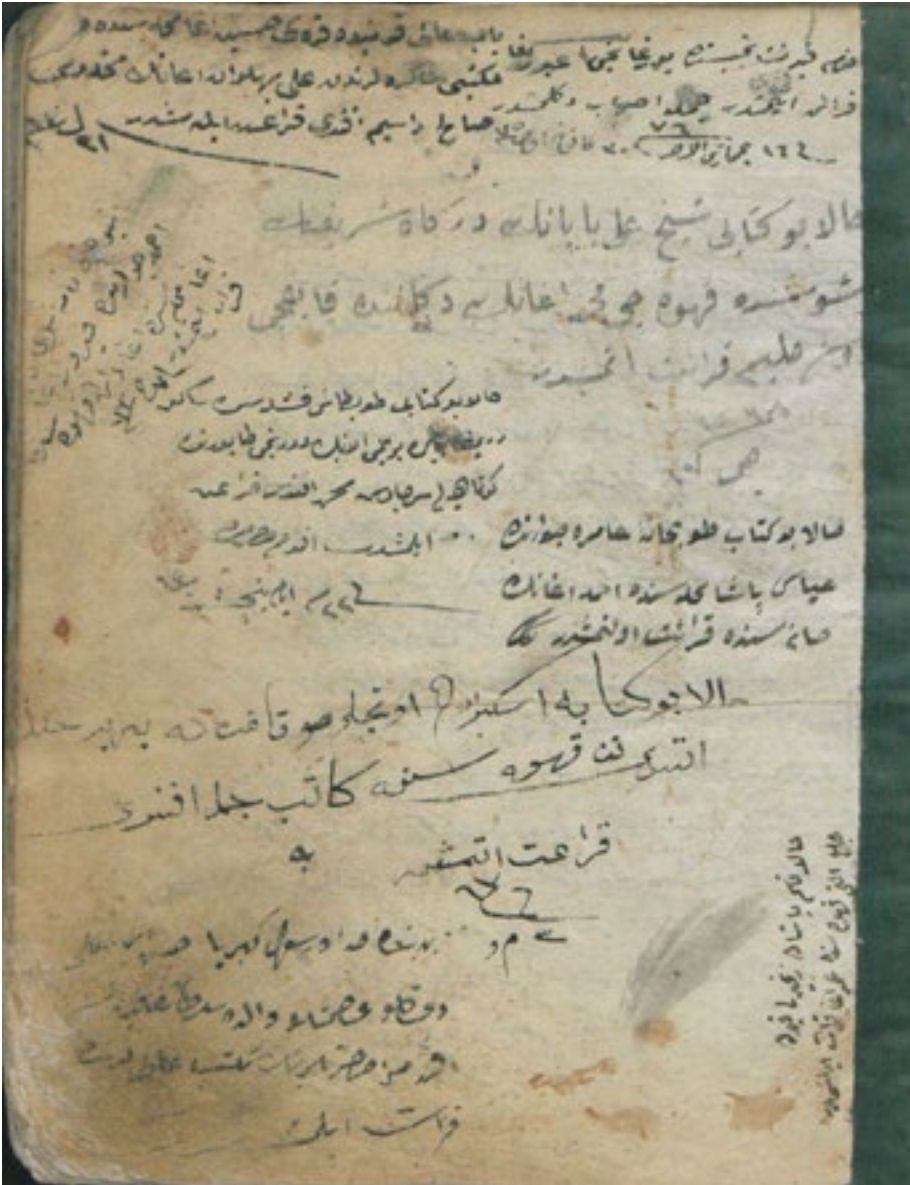
* Bâb-ı âli kurbunda Karaki Hüseyin Ağa Mahallesinde Valide Mektebi şakirtlerinden Ali Pehlivan Ağanın mahdumu Salih Rasim Efendi kıraat eylemiştir.

21 Şevval 1267

Giriş sayfası: 4

* Mektebi şakirtlerinden Ali Pehlivan Ağanın mahdumu Salih Rasim Efendi kıraat eylemiştir.

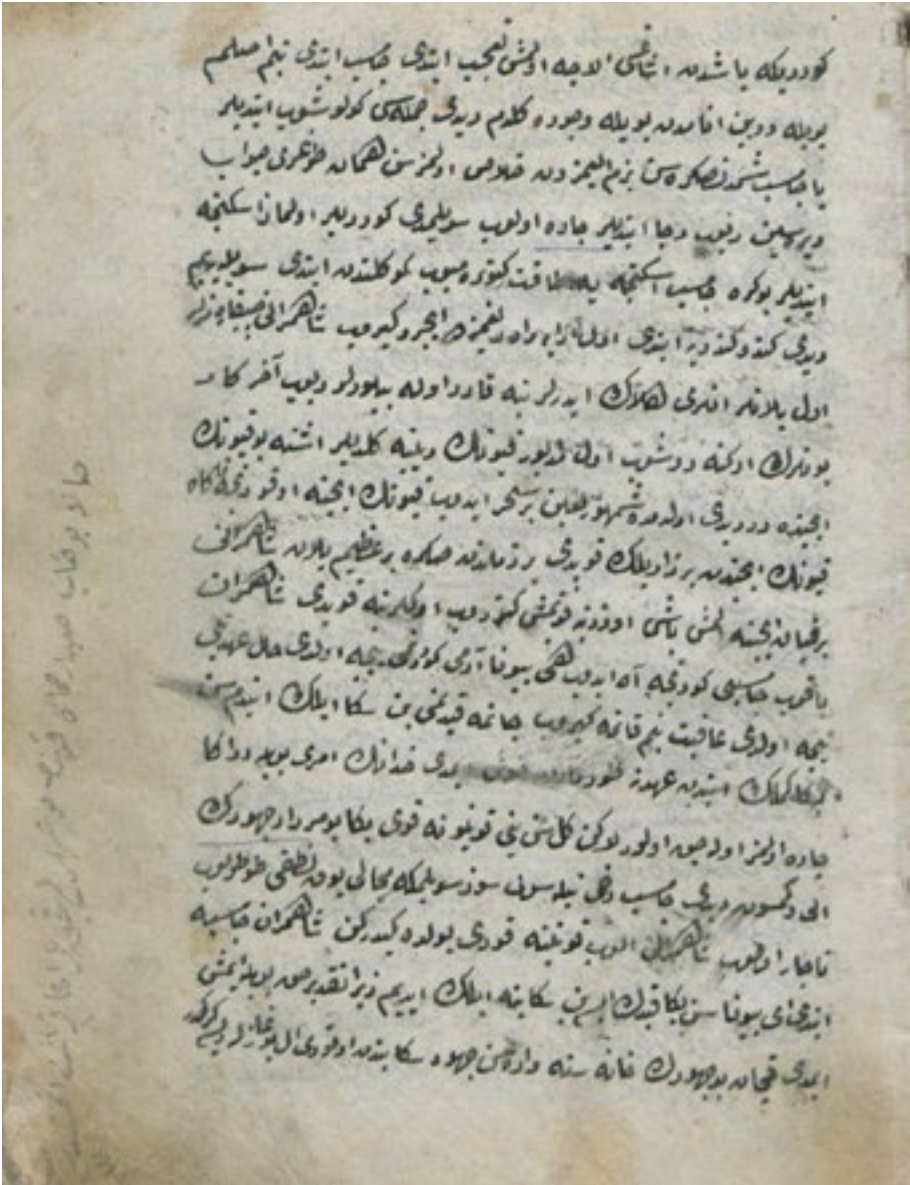
Giriş sayfası: 4

* Hâlâ bu kitap Tophane-i Amire civarında Ayas Paşa Mahallesinde Ahmet Ağanın hanesinde kiraat olunmuştur.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 5a

* Hâlâ bu kitap Elbise Ambarı Başkâtibi İzzetlü Râif Bey Hazretlerinin konağında Şemsi Bey kıraat eylemiştir. İzzet Ağa ile Fahrettin Efendi dinlemiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 6a

* Hâlâ bu kitap Haydar Hamamı kurbunda Nevşehirli Kaçak Ömer Ağa kıraat etmiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 17a

* Saray-ı Hümayun Kışhane-i Hazret-i Şâhânenin Tatlıcıbaşı Hasan Ağa'nın odasında Mehmet Tahir Efendi kıraat etmiştir.

23 Cemâziyelevvel 1276

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 19a

* Bin iki yüz yetmiş sekiz senesi Rebiülahirin on ikinci pazartesi günü müteveffa Rumeli Mesarifat Muhasebecisi Raşit Beyin konağında mütalaa olmuştur.

12 Rebîülâhir (12)78

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 24a

* Hâlâ bu kitab Beşiktaş'ta na'ılcıbaşı el- Hâc Memiş Ağa'nın konağında kıraat olunmuştur.

17 Cemâziyelâhir 1274

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 35a

* Tersane-i Amire Sıhhiyye Dairesi Reisi Saadetli İsmail Paşa Hazretlerinin mahdumu Ali Beg'in hane-i aliyesinde kıraat olunmuştur.

Hicri: 2 Zilkade 1290 = 1873

Rumi: 10 Kanunevvel 1289 = 1873

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 42a

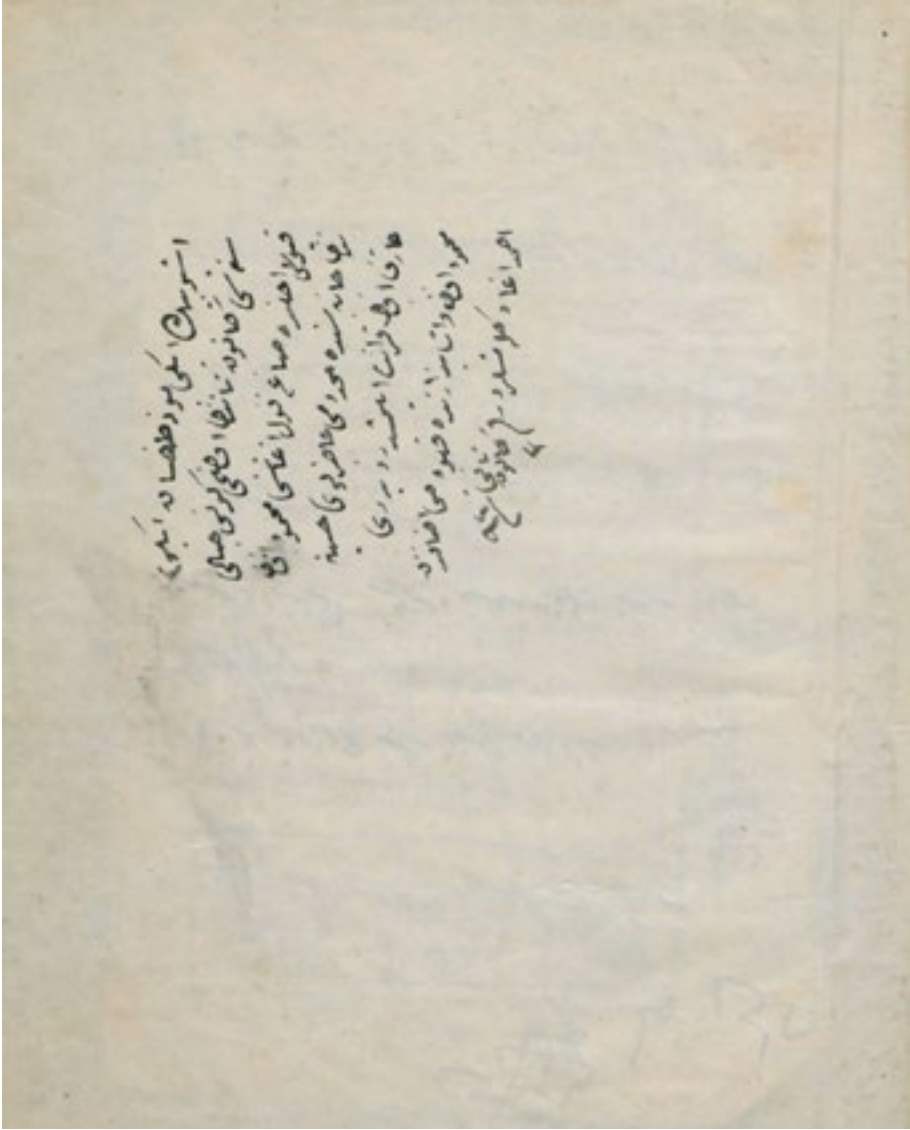
* İşbu Hamza-i bâ-safâ'nın birinci cildini Kasım Paşa'da uzun yolda Yaya Ali Oğlu Hafız Dede Efendi'nin hane-i âliyelerinde Nuri Efendi kıraat eylemiştir.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 85a

Hâlâ bu kitabı Beylerbeyi'nde Devletlü Rıza Paşa Hazretlerinin mühür-darı el-Hac İbrahim Efendinin Konağında mütalaa olunmuştur.

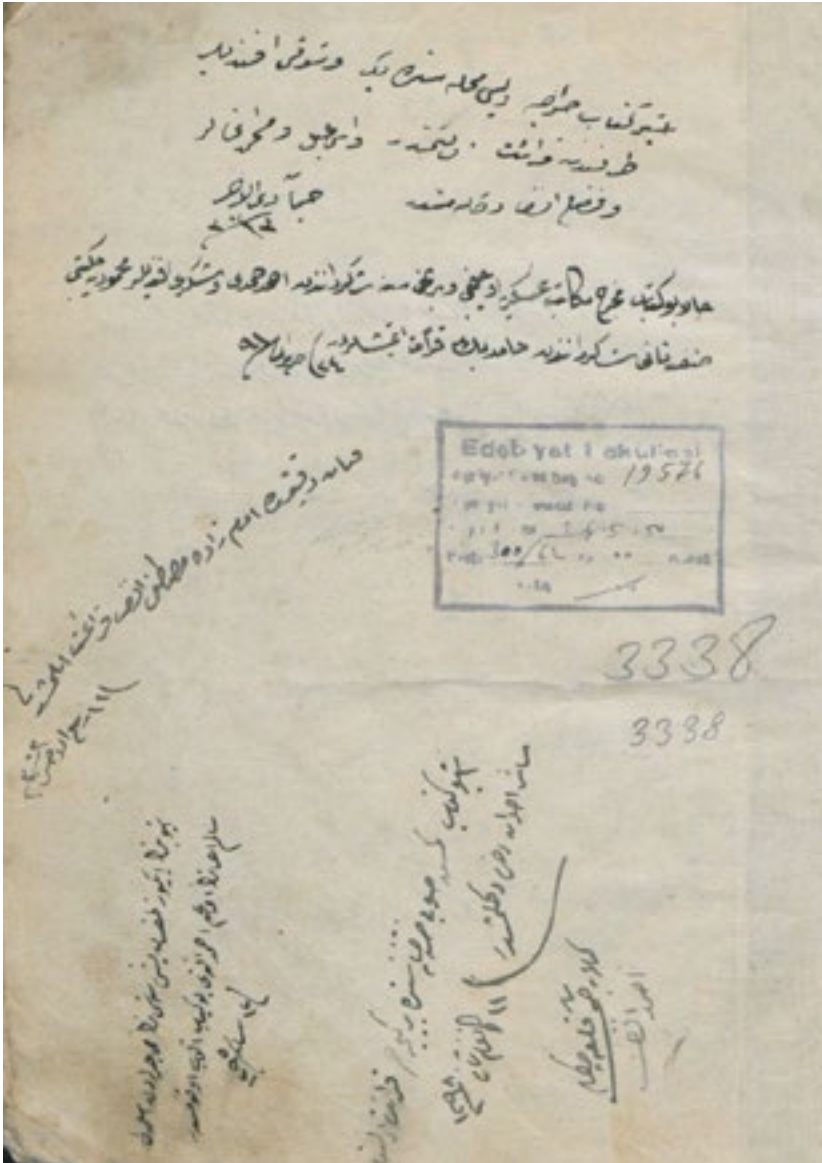
1 Şaban 85

Hamza-nâme, C I, Yaprak: Metnin sonunda

İşbu bin iki yüz doksan iki senesi kânûn-ı sâninin üçüncü günü Cibali Kapısı dahilinde Sağkol Ağası Mahmut Efendi hanesinde mahdumu Hüseyin Arif Efendi kıraat etmiştir. Ve pederi Mahmut Efendi..... Ahmet Ağa dinlemiştir.

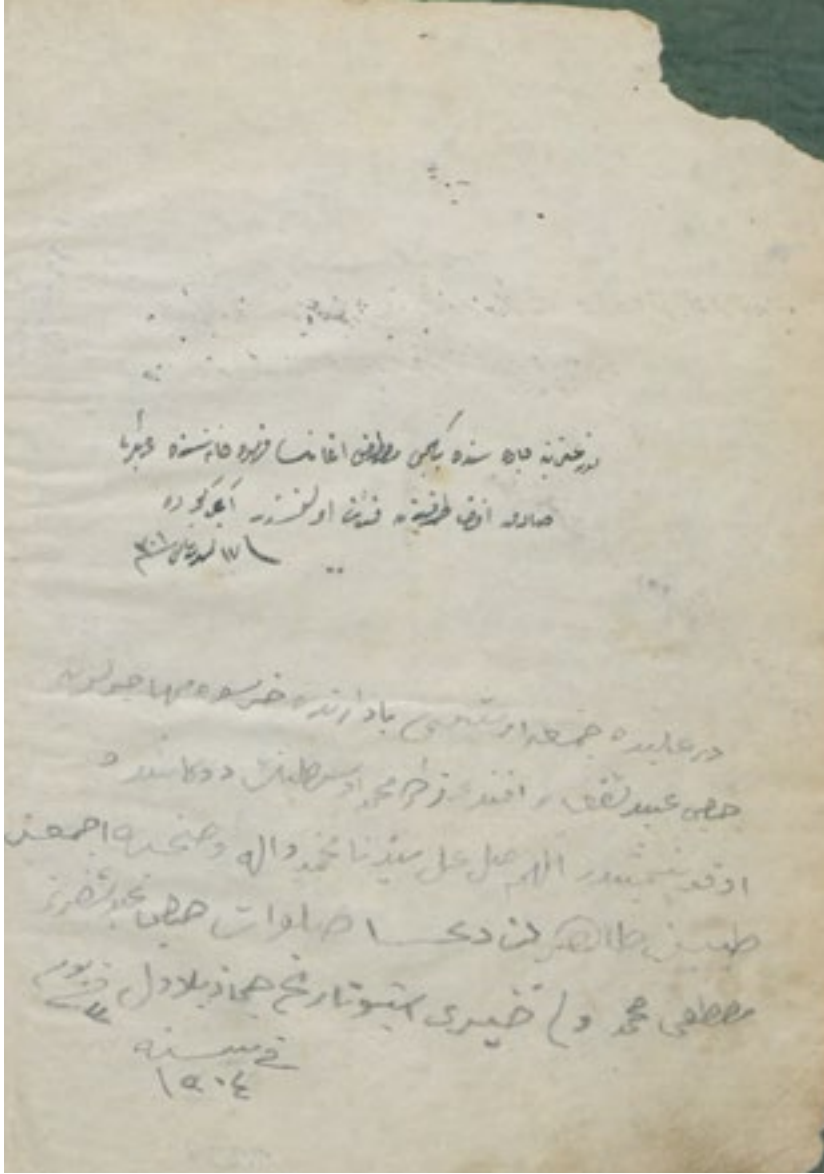
D) HASTANELERDE

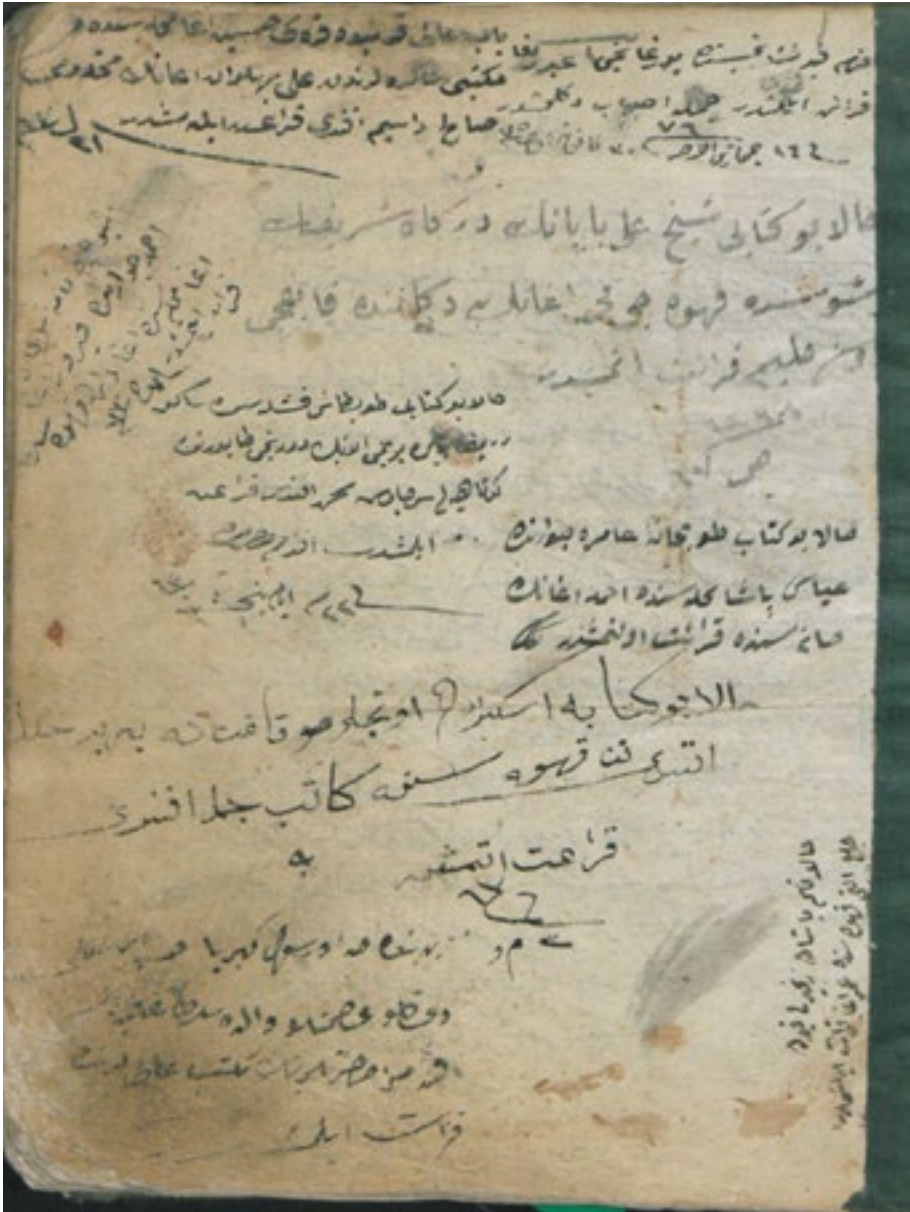
Giriş Sayfası: 3

* İşbu kitap Gümüşsuyu Hastanesinde bir gecede kıraat olunup sâir ihvan dahi dinlemiştir.

E) DÜKKÂNLARDA

Giriş sayfası: 2 * Deraliyye’de cumartesi pazarında Kosova muhacir-lerin Hacı Abdülatif Efendizade Mehmet ustanın dükkanında okunmuştur. Allahümme salli ala seyyidinâ Muhammedin ve âlihi ve sahbihi ecmaîn. Tay-yibîn tâhirîn dua salavât Hacı Abdülaziz Mustafa Muhammet, hayrı isteyü

Giriş sayfası: 4

* Hâlâ bu kitabı Şeyh Ali Babanın Dergah-ı Şerifinin karşısında Kahveci Mehmet Ağanın dükkanında kayıkçı Derviş Halim kıraat etmiştir.

17 Safer 1268

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 54b

Zindan kapısında Balmumcu esnafı olup Kasımpaşa'da Balmumhane'de kıraat olmuştur.

24 Teşrinisânî 1291 Hafız Ahmet Balmumcu

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 57a

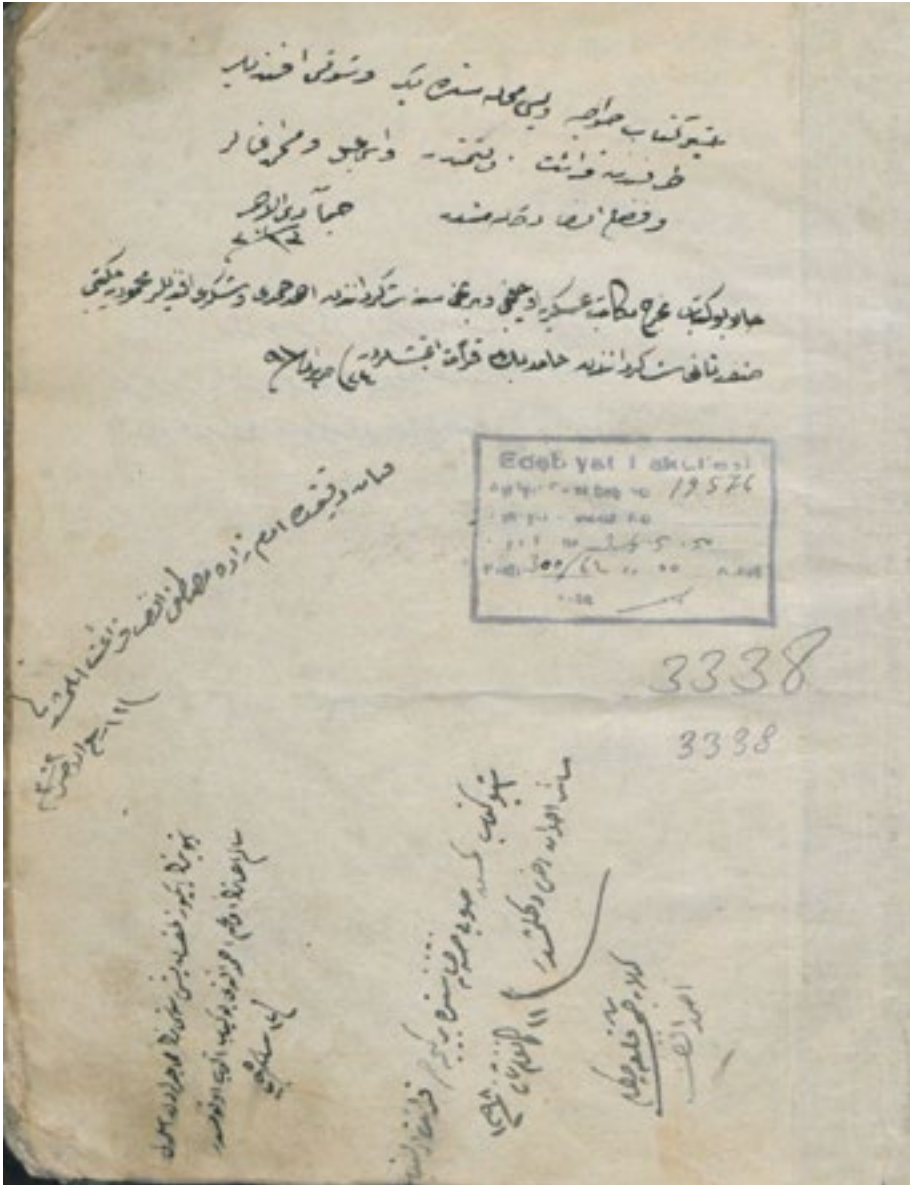
Alacahamam'da Leblebiciler Hanında Selanikli İsmail bin Osman İbrahim Ağa'nın odasında kıraat olunmuştur.

F) YER BELİRTİLMİYEN OKUMALAR

Giriş sayfası: 1

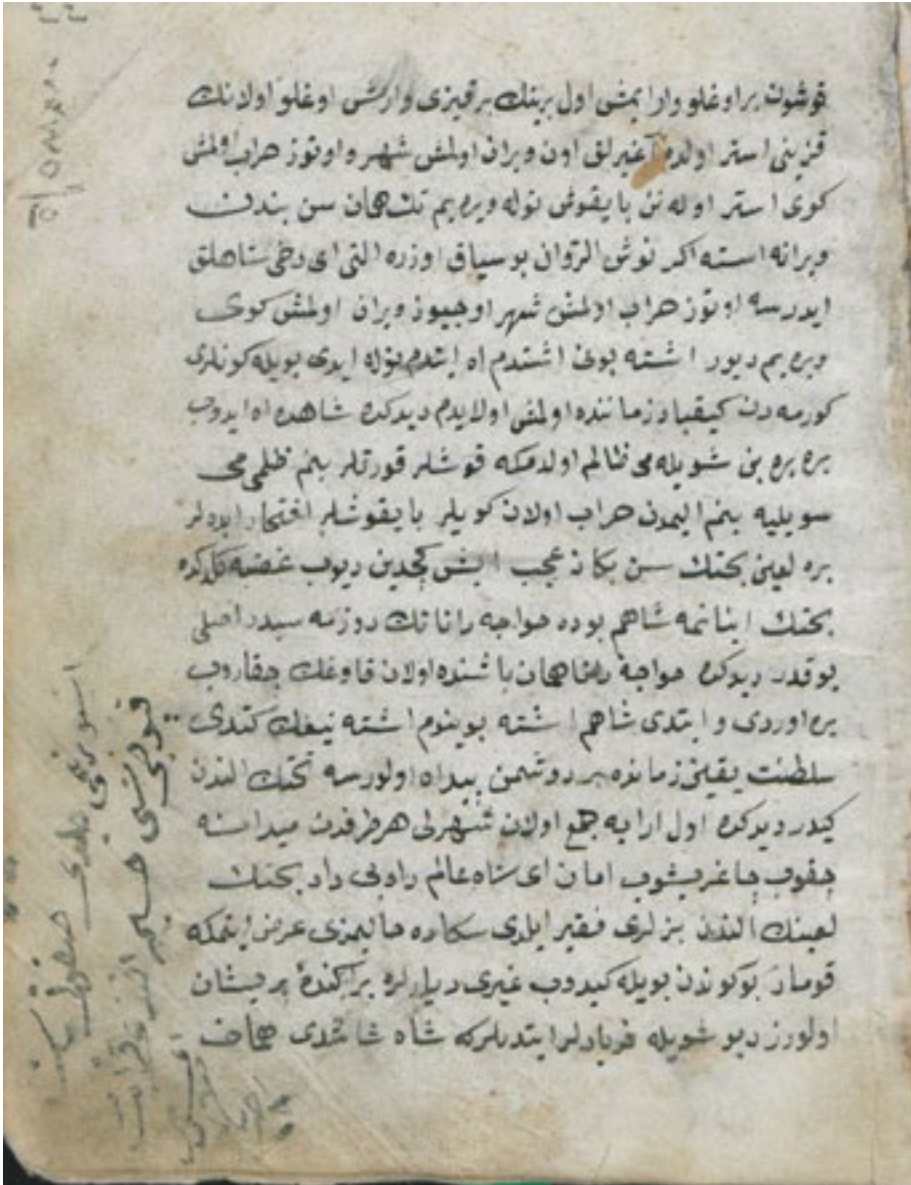
- * İşbu kitabı okuyup dinleyene Hak rahmet eylesin.
- * Bu kitabı biraz fakir Hacı Abdülaziz ikra' eyledi.
- * Üsküdarlı Mehmet Ali Efendi kıraat eylemiştir.

Giriş sayfası: 3

* İşbu 1295 senesinin muhacirlerden İslimyeli Salim Ağa'nın oğlu Ahmet Efendi bu kitabı alıp okumuştur.

12 Nisan 1295

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 44a

İşbu birinci cildi Sokullu Paşa kapıcısı Hüseyin Efendi kıraat etmiş.

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 70a

İşbu kitabı 7 Recep 1275 Perşembe günü saat on bir raddelerinde Kahveci Ahmet Ağa getirip ben dahi o gün kiraata bed' etmişimdir. İşbu hattıma nazar edenlerin cümlesi sevaplarına ruhuma bir Fatiha ihsan edeler, vesselâm.

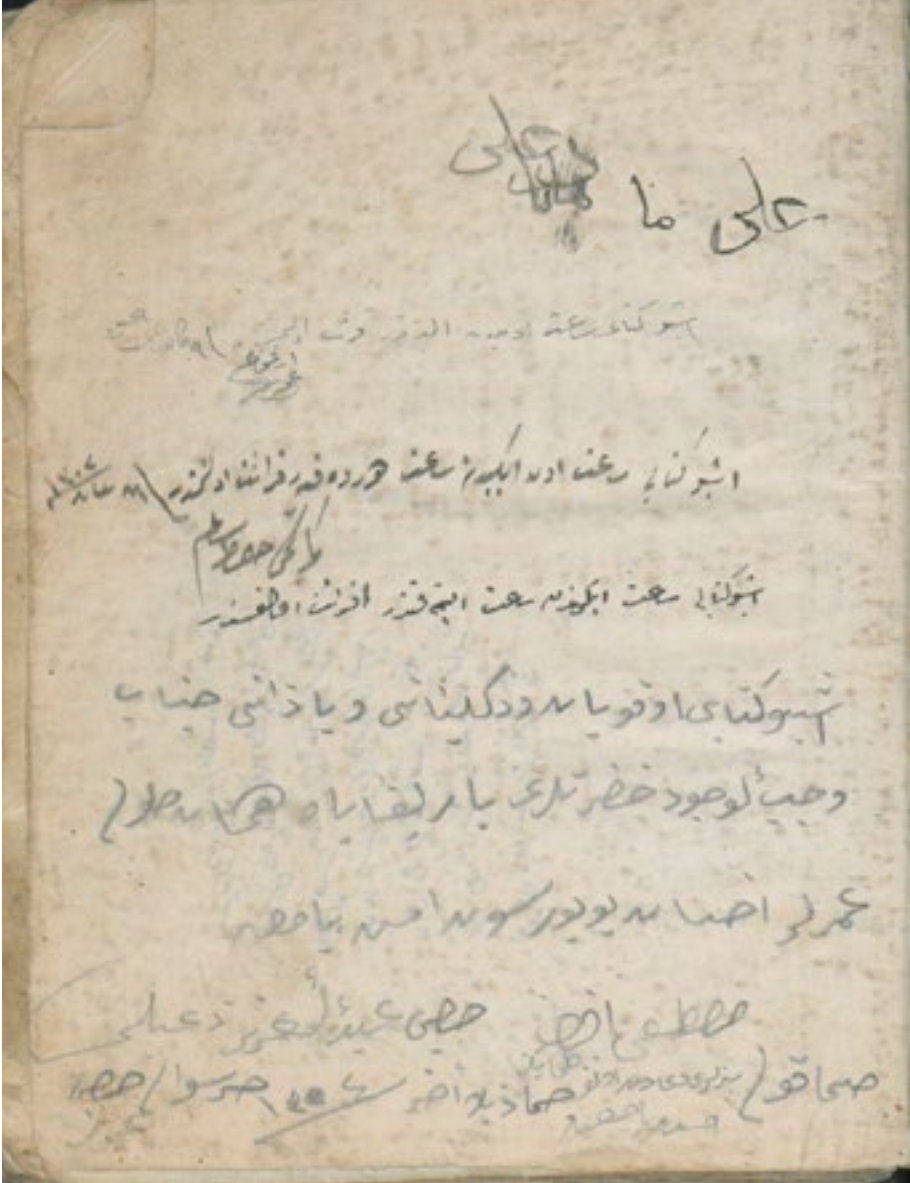
7 Recep 1275

Hamza-nâme, C I, Yaprak: 78a

Şehzade'de Doğancılar'da Hacı Mehmet Efendi mahdumu Murat Efendi ve Cavit Efendi kıraat etmiştir.

28 Rebiülâhir 1300

Hamza-nâme, C I, Yaprak: Metnin sonunda

İşbu kitap saat üçten altıya kadar kıraat olunmuştur.

İşbu kitap saat on ikiden saat dörde kadar kıraat olunmuştur. 1202

İşbu kitabı okuyan dinleyeni ve yazanı Cenab-ı vâcibü'l- vüçûd Hazretleri yarlıgaya. Hemen dolu ömürler ihsan buyursun, âmin.

KAYNAKLAR

- ALBAYRAK, Nurettin (1997), “Hamza-nâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XV, İstanbul, s. 517.
- ARTUN, Erman (2002), *Dini-Tasavvufî Halk Edebiyatı*, Ankara, Akçağ Yayınları, s. 64.
- BANARLI, Nihat Sami (1971), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C 1, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DEMİR, Necati (2004), *Danismend-nâme*, Ankara, Akçağ Yayınları, Birinci Baskı.
- KOCATÜRK, Vasfî Mâhir (1964), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, Edebiyat Yayınevi.
- KÖKSAL, M. Asım, (1996), *İslam Tarihi*, C 2, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1980), *Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı.
- SEZEN, Lütfî (1991), *Halk Edebiyatında Hamza-nâmeler*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

MANZUM FETVALARIN DİL ÖZELLİKLERİ

Muhittin ELİAÇIK¹

GİRİŞ

İslam dünyasında manzum hâlde dinî eser yazılması yaygın bir uygulama olmuş ve Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde dinî-şeri ve dinî-tasavvufi olarak iki geniş çerçevede yüzlerce manzum eser ortaya konulmuştur. Dinî konuların manzum biçimde yazılma sebepleri “nâzımın şair oluşu veya bu sahada eser verme arzusu, tercüme eserlerde aslının da manzum oluşu, talimî konularda manzum yazma geleneğinin mevcûdiyeti, nazire yazma geleneği, kolay okuma ve ezberleme”² şeklinde sıralanmaktadır. Her türden dinî eserin telif ve tercümesinde kullanılan nazım, Osmanlı’da fetva gibi hassas bir konuda da başarılı biçimde uygulanmıştır. Osmanlı’da beş asırlık bir sürede 129 şeyhülislam görev yapmış ve verdikleri fetvalar birçok müşkülü çözen kaynakların başında gelmiştir. Manzum fetvalar usta birer divan şairi olan şeyhülislamlarca yazılmış olup dil ve üslupça akıcı, vezin ve kafiyece sorunsuz bulunmuşlardır. Bu fetvalar genellikle, şairlikleri de bulunan şeyhülislam veya müftülerce verilmiş ve edebî sanatların da başarılı biçimde kullanıldığı görülmüştür. Manzum fetvalar büyük ölçüde nazmen yöneltilen sualden dolayı kaleme alınmıştır.

Fetva kelimesi yiğit, genç, kavi anlamındaki *fetâ* kökünden türemiş ve bir meselenin güçlü bir cevapla çözülmesini ve sual edilen herhangi bir meselenin fıkhi hükmünün, şeyhülislam veya müftü tarafından o mezhebin fıkıh kitaplarından araştırılarak ortaya konulmasını ifade etmiştir.³ Çoğulu *fetâvâ* veya *fetâvî*dir. Dinî-hukuki bir soruyu cevaplamaya *iftâ*, bir meselenin hukuki hükmünü müftüden sormaya *istiftâ*, dinî-hukuki hükmü sorana *müsteftî*, fetva verene de *müftî* denilir.⁴ İftâ teşkilatı Ömer bin Abdülaziz döneminde resmen

¹ Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

² Amil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, MEB, İstanbul 1998, s. 350.

³ Fahrettin Atar, “Fetvâ”, C XII, *DİA*, İstanbul 1995, s. 486.

⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fikhiyye Kamusu*, İstanbul 1976, C

kurulmuş, Memlûkler Dönemi'nde ise müftüler devlet yönetiminde etkin biçimde yer almışlardır. Osmanlı'da da savaş, barış, ıslahat, halifenin hali, şakilerin katli vb. olaylar fetva konusu olmuş, idari sistem ve müesseseler geliştikçe 15. yüzyıl başlarında fetva yetkisini de haiz Meşihat makamı kurulmuş, taşralarda ise müftüler bu makama bağlı olarak bu işi yürütmüşlerdir.

Osmanlı'da herhangi bir şahıs şeri bir husus hakkında fetva almak istediğinde, fetva emini dairesine başvurarak sualini yazıyla beyan eder, fetva emini kâtibi bu suali şeri usule göre "sâkk" usulüyle, özel tabirlerle kaleme alır ve buna *mesele* adı verilir. Meseleler, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak eninde bir kâğıt üzerine küçük harflerle talik kırmısı hatla yazılır, meselenin önemine göre cevap kısaca: "vardır/yoktur, olur/olmaz, caizdir/gayr-i caizdir vb." şeklinde verilir, bazen de gerekçeli ve izahlı olurdu. Fetvalarda erkekler için Zeyd, Amr, Bekir, Halid, Velid; kadınlar için Hind, Zeyneb, Hatice, Ümmü Gülsüm, Rabia gibi hayali isimler kullanılmıştır. Fetvaların altlarına şeyhülislamın bizzat imza atmaları gerekirdi.⁵

Osmanlı'da özellikle devletin zirvede bulunduğu 16-17. yüzyıllarda, şairliği de bulunan bazı şeyhülislam veya müftüler fetvalarını nazmen de vermişlerdir. Bu uygulama 16. yüzyılda bilhassa Ebussuûd Efendi ile başlamış ve giderek yaygınlaşmıştır. Ayrıca, nazmen fetva veren şeyhülislam veya müftülerin baba, oğul, kardeş, amca vs. yakınlarından birisinin de şair olması dikkat çekicidir. Hoca Sadeddin, Bahâî Mehmed, Ebû Saîd, Bostânzâde Mehmed, Yenişehirli Abdullah Efendiler hem kendileri şairdir ve hem de yakınlarından birçok şair çıkmış şeyhülislamlardır. Fetva kitaplarında, nazmen verilmiş fetva sayısının çok az olduğu görülmektedir. Manzum fetvalarda, sanat kaygısı ve ezberleme gibi gayeler pek güdülmemiştir. Bu fetvalar genellikle cedîd bahrinden *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* ve remel bahrinden *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* gibi kısa kalıplarla yazılmış, konu kısaca anlatılmıştır. Elimizdeki 22 manzum fetva, şeyhülislamlık yapan Ebussu'ûd Efendi, Hoca Sa'deddîn Efendi, Muhammed bin Sa'deddîn Efendi, Muhammed Bahâî Efendi, Ebû Sa'îd Mehmed Efendi, Bostânzâde Mehmed Efendi ve Yenişehirli Abdullah Efendi'ye aittir. Kadılık ve müderrislik yapmış olan Seyyid Mehmed Rıza'ya ait de üç manzum fetva vardır. Bu fetvaların bazıları cevabıyla birlikte sadece 3-4 beyitken, bazıları 20 beyte çıkabilmektedir.

Manzum Fetvaların Dil ve Üslup Özellikleri

Tespit edilmiş olan manzum fetvalarda genellikle sade bir dil kullanılmış ve bazı söz sanatları da yer almıştır. Bu fetvalar edebî sanatlar yönünden zen-

I, s. 246, C VII, s. 206; Atar, "Fetvâ", agm., s. 486.

⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK 2. bs., Ankara 1965, s. 200-201.

gin olmamakla beraber dil ve üslup yönünden seviyeli metinlerdir Manzum metinlerde vezin, kafiye, ses ve ahenk önemli unsurlar olduğundan dil genellikle birtakım zorlamalara girmiştir. Bu metinlerde dil özellikleri incelenirken bu hususlar daima göz önünde bulundurulmaktadır. Mensur metinlerde görülen kurallı, düzenli cümle ve fiil yapıları, manzum metinlerde vezin, kafiye ve diğer unsurların da zorlamasıyla önemli değişikliğe gidebilmektedir. Mesela Arapça-Türkçe manzum bir sözlüğü ele alırsak, çoğu defa beyitlerde aynı sıranın izlenmediği, kelimelerin bazen Arapça-Türkçe, bazen de Türkçe-Arapça olarak karşılandığı görülmektedir. Bu durum da yüklem ve cümlenin öğelerinin çoğu defa devrik ve kural dışı biçimde kullanımını gerektirmektedir. Manzum fetvalar soru ve cevaba dayalı olduklarından sanat sergilemekten ziyade, meselenin en kısa ve anlaşılır biçimde cevaplandırılmasını esas almışlardır. Bu da sade, tasannusuz, kulağa hoş gelir ve hatırdan kalır bir dilin kullanımını gerektirmiştir. Ancak bu fetvalarda yer yer muammalı ifadeler ve özel terimler tevriye ve kinaye gibi sanatlarla uyum içinde kullanılabilmektedir. Bu terimlerin geçtiği fetvalarda bazen bütün fetva bir tek kelime üzerinde dönmektedir. Manzum bir fetva genellikle özlü bir cevap içerdiğinden onu ezberleyip hatırdan tutmak da kolay olmaktadır.

Manzum fetvalar düzenli bir kompozisyona sahip olup genellikle övgü ve iltifatlarla başlar, hayalî konu ve şahıslar etrafında dönerler. Genellikle kısa vezinlerle yazılmış olup devrik cümle ve fiillerle ifade edilmişlerdir. Bu fetvalarda, istek kipi geniş zaman ifade eder şekilde kullanılmış, dilek-şart kipi de hayalî konuların anlatımında sıkça yer almıştır. Sualler genellikle “ne lâzım gelür, ne lâzım olur” fiilleri ve “nice” zarfı ile, cevaplar ise “böyle, böyledür, bundadır” edatları ile ifade edilmiştir. Sual ve cevaplarda Arapça tenvinli zarflar sıkça yer almış, istisnai durumlar için “meğer, gerçi kim, ammâ” gibi edatlar kullanılmıştır.

Manzum fetvalarda görülen belli başlı dil ve üslup özelliklerini aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1. Manzum fetvalar genellikle övgü ve iltifatlarla başlayıp şeyhülislam veya müftüler mübalağalı biçimde övülmektedir. Bu kısımlarda genellikle şöyle iltifat ve övgülere rastlanmaktadır:

Muhammed Bahâî Efendi için:

“sadeğçe-i kevn, ‘akl-ı küll-fıtrat, yegâne-i dehr, süveydâ, ‘ukde-güşâ, kalem-perdâz, hallâl-ı müşkilât, keşşâf” gibi benzetmeler yapılarak şöyle denilmiştir:

-Gökteki meleklerin müşkillerini senin eşiğine gelip sormaları layıktır. Kâinatın küçük sedefi daha senin temiz zâtın gibi bir inci ortaya koymadı. Şimdi ilim, fazl, irfan ve takva gerçekten sahibini bulmuştur.

-Baştan ayağa hep ilim, hüner, fazilet ve olgunluk sahibi olan, müçtehitlerin en sonuncusu saygın “Şeyhülislâm. Olgunluğunun divitilimlik gönlünün süveydası, fetvâ yazan kalemi, güçlük düğümünü açandır.

-Ey dinin hikmetler yapan kalem düzücüsü! Ey Allah'ın hükmünün zâtlarını (divitlerini) süsleyen! Ey devrin müşkilât çözen müftüsü! Şerefli zâtın, zamanın keşşâfı ve en olgunudur.

Bostânzâde Mehmed Efendi için:

“re’îs-i eimme-i ‘ulemâ, mesned-ârâ-yı mahfel-i fetvâ, müşkil-endâz-ı mahfel-i ulemâ gibi benzetme ve tanımlar yapılarak şöyle denilmiştir:

-Ey ulema zümresinin lideri! Bu işte, fetvânın nasıl olduğunu araştır.

-Ey halkın kendisine tâbi olduğu şeyhülislâm, ey ulemanın imamlarının reisi!

-Fetvâ derneğinin makamını süsleyen, doğru ve yanlıştın güçlüğünü çözen müftü!

Ebû Sa’îd Efendi için:

-Dinle ey hakikatleri anlayan ve hak söyleyen müftü! Lütfedip bu iki müşkilimizi çözerek iyilik et ve Rahîm ve Rahmân'ın lütuflarına er.

-Ey mesut ve şerefli, müşkil çözen saygın bilgin!

Hoca Sa’deddîn Efendi için:

-Ey ser-efrâz-ı -i fuzalâ ; Müfti-i ‘âlem!

Muhammed bin Sa’deddîn Efendi için:

-Ey alimler topluluğunun reisi, ey izzet ve ululamaya layık olan zât!

-Bu suale doğru bir cevap verip ahirette bolca sevap bulunuz.

Yenişehirli Abdullah Efendi için: “kâ’id-i rekb-i cümle-i fuzalâ, bahr-ı râ’ik, gülşen-i fikha nehr-i fâ’ik, cemilü’ş-şiyem hıdv-i kerîm”

Abdülkerim Efendi için: ‘ukde-güşâ-yı müşkil-i nâs, miftâh-ı fuzûl u kenz-i ecnâs, mir’ât-ı cemâl-i ‘ilm ü a’mâl, mıs bâh-ı revâh-ı feyz ü efzâl.”

Ayrıca, sual edilen bir konu şeyhülislama nazik bir dille genellikle şöyle haber verilmektedir:

Bir su'âlüm var ey yegâne-i dehr
İdeyim hâk-i pâyiine inhâ (Muhammed Bahâî Efendi)
Müşkilüm var cenâbuna geldüm
Eylerem hazretünden istiftâ (Bostânzâde Mehmed Efendi'ye)

2. Bu fetvalar genellikle cedîd bahrinden *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* ve remel bahrinden *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* gibi kısa vezinlerle yazılmış, soru ve cevaplar herhangi bir sanat endişesi güdülmeden kısaca verilmiştir. Mesela 11'li hece ile yazılmış olan aşağıdaki fetvada:

Zeydün 'abdini gasb idüp Hâlid
 Nefsini kesse ücrete meselâ
 Ücretiyle ol 'abd-i magsûbun
 Yine bir 'abd-i âharitse şirâ
 Ba'dehu ol gulâmı Zeyd-i fakîr
 İtse isbât eyleyüp da'vâ
 Sâbit oldukda Zeyd alur mı 'abdin
 Bu su'âlümde şübhe yok ammâ
 Yed-i Hâlidten 'abd-i sâniyi de
 Kâdir olur mı almağa şer'â

"Hâlid, Zeyd'in kölesini gasbedip sonra çalıştırarak ondan kazandığı parayla başka bir köle alsın, daha sonra da Zeyd dava edip o kölenin kendisine ait olduğunu ispat etse Zeyd kölesini geri alır mı? Halid'in elinden ikinci köleyi de şer'an alabilir mi?" diye kısa bir soru sorulmuş ve buna:

Kesb-i 'abdile alınan 'abdi
 Alırmaz Zeyd gerçi kim ammâ
 Hâlide Tayyib olmayup ol 'abd
 İder anı tasadduk-ı fukarâ

şeklinde kısa bir cevap verilerek mesele az sözle çözülmüştür. Burada: "Gerçi kölenin kazancıyla alınan köleyi Zeyd alamaz ama o köle, Hâlid'e temiz olmadığından onu fakirlere tasadduk etmesi gerekir." denilmektedir. Bu fetvanın soru kısmı 12 beyit olup bunun da 7 beyti övgüdür ve soru kısmı 5, cevap kısmı ise sadece 2 beyittir. Görüldüğü gibi, soru kısmında övgü de bulunduğundan beyit sayısı artmış, cevapta ise söz uzatmayı gerektirecek bir durum olmadığından beyit sayısı çok azalmıştır. Aslında bütün fetvalarda cevap kısa ve kesindir. Manzum fetvalarda vezin ve kafiye sebebiyle bazen cevabın uzadığı da görülebilmektedir.

3. Manzum fetvalarda, bütün manzum metinlerde görülen devrik cümle ve fiil yapısı hâkimdir. Aslında bu fetvalar, mensur fetvanın vezin ve kafiye ile

devrik şekilde ifade edilmiş biçimdir de denilebilir. Bu devrik kullanımlara birkaç örnek verelim:

“buldı sâhibin; olsa karîn; ideyim inhâ; nefsinı kesse ücrete; itse şîrâ; itse isbât (eyleyüp da ’vâ); ola ’ukde-güşâ; alımaz Zeyd gerçi kim ammâ; ider anı tasadduk-ı fukarâ; itse istiftâ; itmedi peydâ”

4. Manzum fetvalarda, istek kipinin geniş zaman ifade eder şekilde, genellikle soru ekiyle birlikte kullanıldığı da görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde bu yönde kullanımları görmek mümkündür:

Zevc-i metrûkî ‘Amır kalsa hemân bes vâris
Müşterek ola mı zevciyle ‘aceb beytû’l-mâl (Muhammed Bahâî Efendi)

Hürmeti kat’iyye midür kıl beyân
Giymesi memnû’ ola mı bî-gümân (Ebû Sa’îd Efendi)

Ana yevm-i cezâ ‘azâb ola mı
Ya ana iktidâ olur mı sahîh (Hoca Sa’deddîn Efendi)

Emr-i Mevlâya olmayup mü’min
Ola ehl-i nifâk ol bed-nâm
Kâfir olup halâli ola harâm
Hükm-i şer’ile ola ‘azl-i ebed (Bostânzâde Mehmed Efendi)

Ey yakîn ile müfti-i İslâm
Müşkilimi disem hatâ ola mı
Ey yakîn ile müfti-i İslâm
Müşkilimi disem hatâ ola mı
Ücret ile imâmet eyleyene
Yevm-i dîn olıcak cezâ ola mı
Ücreti bir imâmın olsa ribâ
Ana hiç iktidâ revâ ola mı
Akçe assı halâl diyu yese
Beş vakitte o muktedâ ola mı
Minbere çıksa nâsa va’z itse
Halka hak yola pîşvâ ola mı
Va’zı te’sîr ider mi yise harâm
Gönli âyînesi safâ ola mı
‘Aceben çalgulı düğün mi harâm
Yoksa dahi eşedd ribâ ola mı (Ebussuûd Efendi)

İki kimseye karyeden farzâ
Tutalar mı şehâdeti şer’â (Yenişehirli Abdullah Efendi)

5. Manzum fetvalarda gerçek hayatta olması muhtemel konular, genellikle hayalî şahıslar etrafında, sualde -se eki, cevapta ise “ger, eger” edatı kullanılarak verilmiştir. Aşağıdaki fetvalarda bunların örneklerini görmek mümkündür:

Zeydün ‘abdini gasb idüp Hâlid
Nefsini kesse ücrete meselâ
Ücretiyle ol ‘abd-i magsûbun
Yine bir ‘abd-i âhar itse şirâ
Ba’dehu ol gulâmı Zeyd-i fakîr
İtse isbât eyleyüp da’vâ
Sâbit oldukda Zeyd alur mı ‘abdin
Bu su’âlümde şübhe yok ammâ
Yed-i Hâlidden ‘abd-i sâniyi de
Kâdir olur mı almağa şer’â (Muhammed Bahâî Efendi)

‘Abd-i ma’lûm ‘Amrî şirketile
Zeyd Bekri şirâyâ itse vekîl
Sonra Bîşr itse Bekri ol ‘abdün
Şirketile şirâsına tevkîl
Anı dahi takabbûl itse Bekir
Hâlid ol ‘akdi eylese tahmîl
Ger kabûl idüp emr-i Hâlidi Bekr
İtse abdün şirâsını tekmîl
‘Abd-i mezbûr kangısının olur
Nicedür emr-i şer’î Rabb-i Celîl
el-cevâb

Mahzar-ı Zeyd ü Bîşrde Bekri
Hâlid itse o vechile tevkîl
Bekr ile Hâlidün olur ol kul
Olımaz Zeyd ü Bîşre Bekr vekîl
Olsa gaybetlerinde bu tevkîl
Gâibinün olur o kul bî-kabîl
Hâlid ü Bekre hıssa degmez hiç
Böyledür muktezâ-yı sevk-i delîl
Nitekim itmeseydi Hâlid emr
Bekri tenhâda itse Bîşr vekîl
Zeyd ü Bîşrün olur o kul Bekrün
Emegi ortada bulur ta’tîl
Bîşr ü Bekrün olur vekâleti Bîşr
Zeyd öninde iderse ger tahmîl
Zeyd mahrûm olur o dem kuldân

Böyledür emr-i şer’i Rabb-i celîl (Hoca Sa’deddîn Efendi)
 Zeyd ‘Amrı dögerken göricek korku ile
 İlkâ-i cenîn itse eger gurre olur mı (Bostânzâde Mehmed Efendi)
 Mâlını sâhibi bulursa eger
 Aynını yedlerinden ahz eyler (Yenişehirli Abdullah Efendi)

‘Abd-i memlûki zevcesine talâk
 Virse mevlâ anun olur mı şikâk
 Vâki’ olur mı bu talâk sarîh
 Vir cevâbı anun ne ise sahîh
el-cevâb:
 Vâki’ olmaz talâkı mevlânun
 ‘Abdidür mâlik-i talâkı anun (Seyyid Rızâ)

6. Sual edilen meseleye verilen cevapta: “böyle, böyledür, bundadır” edatlarıyla cevabın tekit edildiği görülmektedir:

Böyle beyân eyledi şer’-i cemîl
 Böylece bil kıssayı itme dırâz (Ebû Sa’îd Efendi)
 Böyle yazmış eimme-i fetvâ
 Böyledür muktezâ-yı sevk-i delîl
 Böyledür emr-i şer’i Rabb-i celîl (Hoca Sa’deddîn)
 Budurur muktezâ-yı sevk-i delîl
 Böyledür nakl-i hâdiyâne sebîl (Muhammed bin Sa’deddîn)
 Böyledür bunda kavlı-i ehl-i hüdâ
 Bunı böyle yazar usûl u fûrû’
 Böyledür emr-i ‘âlim-i ‘allâm (Bostânzâde Mehmed Efendi)

7. Suallerde: “ne lâzım gelür, ne lâzım olur” gibi birleşik fiiller kullanılmaktadır:

Şer’an ana şimdi ne lâzım gelür
 ‘Âsi mi yâ ehl-i küfür mi olur (Ebû Sa’îd Efendi)

Şer’ile bunlara ne lâzım olur
 Eyle kavlı-i peyamberi i’lâm (Bostânzâde Mehmed Efendi)

8. Sual ve cevaplarda Arapça tenvinli zarflara sık rastlanmaktadır:

Zeyd bir karyeye varup bağyen
 Bassa ol karye evlerin ‘amden
 Katl idüp bî-güneh bir insânı
 Dahi gasb itse niçe hayvânı
el-cevâb
 Aldılarsa basup mücâhereten

Halkun emvâlini mükâbereten
 Vâcibü'l-katldür bular haddâ
 'Afv olunmaz anun için ciddâ (Yenişehirli Abdullah Efendi)
 Bâb-ı kuttâ'da Kitâb-ı Menah
 Bu su'âle yazar cevâb-ı esah (Yenişehirli Abdullah Efendi)
 Nakl ider bu cevâbı *Sa'deddîn*
 Kütüb-i kavmden bilâ-tebdîl (Hoca Sa'deddîn)

9. İstisnai durumlar için “meğer, gerçi kim, ammâ” edatları kullanılmaktadır:

Kesb-i 'abdile alınan 'abdi
 Alıma Zeyd gerçi kim ammâ
 Hâlîde Tayyib olmayup ol 'abd
 İder anı tasadduk-ı fukarâ (Muhammed Bahâî Efendi)

Zeyd olıcak vekîl bi'd-da'vâ
 Nâfiz olmaz iderse sulh aslâ
 Meger ola müvekkili a'raz
 Böyledür bunda kavli-i ehl-i hüda (Bostânzâde Mehmed)

10. Sualler genellikle “nice” zarfı ile kullanılarak sorulmaktadır:

Nısfı mûsâ-leh olan Zeyd ider mi ihrâz
 Nısf-ı bâkî nic'olur 'Amra nedür hisse-i mâl
 Nicedür emr-i şer'-i mes'ele (hem) müftiye
 Nicedür kavli-i esah yâ nicedür sıdk-ı makâl (Muhammed Bahâî Efendi)

Mîrâsı nice iktisâm iderler
 Ya'nî ne kadar sihâm iderler (Abdülkerim Efendi)

Var iken gâ'ib nice kısmet olur
 Bunı taksîme nice ruhsat olur (Seyyid Rızâ)

Zeyd-i zimmiyle nic'olur hâli
 Gelse ümmü'l-veledi İslâma (Seyyid Rızâ)

Sonuç

Manzum fetvalar Türk dili ve edebiyatı için orijinal ve otantik yadigârlar olup, üzerinde yeni yeni durulmaya başlanmıştır. Bu fetvaların tespit edilmiş olanlarında sade bir dilin kullanıldığı görülmekte ancak vezin ve kafiye dolaylı birtakım zorlamalara da gidildiği dikkati çekmektedir. Böyle olsa da, bu fetvalarda öz Türkçe kelimelerin sayısının daima fazla olduğu dikkatten kaçmamaktadır. Manzum fetvalar soru ve cevaba dayalı olup sanat sergilemeyi değil, meselenin en kısa yoldan cevaplandırılmasını esas almışlar ve özlü

cevaplar içermeleri sebebiyle de ezberlenmeleri daima kolay olmuştur. Bu fetvaların düzenli bir kompozisyonu olup “övgü-iltifat, sual, tekrar övgü-iltifat, cevap, fetvanın kaynağı, fetva verenin künyesi” sırası izlenmiştir. Konular ve şahıslar çoğu defa hayalî olmuş ve böylece en ince, en uç hususlar araştırılıp ortaya konulmuş, hayatta hiçbir konu boşlukta bırakılmamıştır. Bu fetvalarda genellikle kısa vezinler kullanılmış, devrik cümle ve fiil yapısı hâkim olmuş, istek ve dilek-şart kipleri hayalî konuların anlatımında büyük kolaylık sağlamıştır. Bu fetvaların arasında muamma derecesinde ayrıntılı ve zor konular da bulunabilmiştir. Bazı fetvalar fıkhi bir terim etrafında döndüğünden, o terimle ilgili ayrıntıları bilmeden o fetvanın anlaşılması zor olmuştur.

KAYNAKLAR

- ATAR, Fahrettin, “Fetvâ”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 486.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, 1976.
- ÇELEBİOĞLU, Amil, *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, MEB Yayınları, İstanbul 1998.
- EBU ZEHRÂ, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usulü)*, çev. A. Şener, Ankara, 2000.
- HEYD, Uriel, “Osmanlı’da Fetvâ Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, çev. Fethi Gedikli, *Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 9/1-3, 1995.
- IMBER, Colin, *Ebussuud: The Islamic Legal Interpretation*, California 1997.
- KRAMERS, J. H., “Şeyhülislâm”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1964.
- MARDİN, Ebu’l-Ula, “Fetvâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1977, IV, 582.
- MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, AÜHFY, Ankara, 1963.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, 2. bs., Ankara 1965.

Yazma Eserler:

- Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc bölümü yazmaları.
- “yazmalar.gov.tr” den taranan eserler:
- Çatalcalı Ali bin Mehmed, *Fetâvâ*, 03 Gedik 17926, Afyon G. Ahmet Paşa İHK.
- Çivi-zâde Mehmed Muhyiddîn Efendi, 18 Hk 2.
- Ebussusud Efendi, *Mesâ’il-i fetâvâ*, 19 Hk 1657-Çorum Hasan Paşa İHK.
- Ebû İshâk-zâde Ataullah Mehmed, *Fetâvâ*, 05 Ba 1494, Amasya Beyazıt İHK.
- Hüseyin b. Alî, *Hatimetü’l-Fetâvâ*, 01 Hk 473, Adana İHK.
- Kara İbrâhîm, *Fetâvâ-yı Zeyliye*, 18 Hk 147, 362 yk, Çankırı İHK.
- Kemâl Paşazâde, *Fetâvâ*, 05 Ba 922, Amasya Beyazıt İHK.
- Lâlî Ahmed Çelebî, *Kitâbü’l-Fetâvâ*, 60 Hk 234/4, Tokat İHK.
- Seyyid Ahmed Efendî, *Netîcetü’l-fetâvâ*, 01 Hk 521, Adana İHK.

Behcetü'l-fetâvâ (Râşid Efendi 389, 06 Mil Yz B 893, 06 Mil Yz B 592, 06 Mil Yz B 827)

Câmiü'l-fetâvâ, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, 22 Sel 6094.

Fetâvâ, 03 Gedik 18294/1, Afyon Gedik Ahmet Paşa İHK.

Fetâvâ, 03 Gedik 18051, Afyon Gedik Ahmet Paşa İHK.

Fetâvâ, 03 Gedik 18430, 18400/1, Afyon Gedik Ahmet Paşa İHK.

el-Fetâvâ, 06 Mil Yz A 7468.

Fetâvâ-i Rıdâ'î, 45 Ak Ze 1320, Manisa İHK.

Fetâvâ-yı Alî Efendî, 60 Zile 56/1, Tokat Zile İlçe HK.

Fetâvâ-yı Yahyâ Efendî, 60 Hk 414.

Fetâvâ-yı Nu'mâniye, 19 Hk 1685, Çorum Hasan Paşa İHK, 240 yk.

Manzum fetvalardan örnekler

1.

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün
 Ey Hudâvend-i 'akl-ı küll-fıtrat
 Ki cenâbundur a'lem-i 'ulemâ
 Kudsiyân müşkilâtını câyiz
 Hâk-i pâyünden itse istiftâ
 Zât-ı pākūn gibi sadeçe-i kevn
 Bir güher itmedi dahı peydâ
 Hak budur buldı sâhibin şimdi
 'İlm ü fazl u ma'ârif ü takvâ
 Olsa ger 'ahdün ictihâda karîn
 İhtilâf eylemez idi fukahâ
 Bir su'âlüm var ey yegâne-i dehr
 İdeyim hâk-i pâyüne inhâ
 Zeydün 'abdini gasb idüp Hâlid
 Nefsini kesse ücrete meselâ
 Ücretiyle ol 'abd-i magsûbun
 Yine bir 'abd-i âhar itse şirâ
 Ba'dehu ol gulâmı Zeyd-i fakîr
 İtse isbât eyleyüp da'vâ
 Sâbit oldukda Zeyd alur mı 'abdin
 Bu su'âlümde şübhe yok ammâ
 Yed-i Hâlidten 'abd-i sâniyi de
 Kâdir olur mı almağa şer'â
 Sadr-ı fetvâda dâyimâ Yâ-Rab
 Ola kilik-i benânı 'ukde-güşâ
 el-cevâb:

Kesb-i ‘abdile alınan ‘abdi
 Alımaz Zeyd gerçi kim ammâ
 Hâlîde Tayyib olmayup ol ‘abd
 İder anı tasadduk-ı fukarâ
Ketebenhü’l-fakîr Muhammed Bahâî ‘afâ ‘anhu
2.

fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün
 Hâtemü’l-müctehidîn hazret-i Şeyhü’l-İslâm
 Ki ser-â-pâ heme ‘ilm ü hüner ü fazl u kemâl
 Mahber-i fazlî süveydâ-yı dil-i dâniyî
 Kilk-i fetvâ-rakamı ‘ukde-güşâ-yı işkâl
 Mâlinun nısfını Hind itse vasiyyet Zeyde
 Ba’dehu rihlet idüp göçse cihândan fi’l-hâl
 Zevc-i metrûkî ‘Amır kalsa hemân bes vâris
 Müşterek ola mı zevciyle ‘aceb beytü’l-mâl
 Nısfî mûsâ-leh olan Zeyd ider mi ihrâz
 Nısf-ı bâkî nic’olur ‘Amra nedür hisse-i mâl
 Nicedür emr-i şer’-i mes’ele (hem) müftiye
 Nicedür kavl-i esah yâ nicedür sıdk-ı makâl
 el-cevâb:
 Nısfî mûsâ-leh olan Zeyd alur bî-minnet
 Nısf-ı âhardadur ancak sühan-ı ehl-i kemâl
 Nahlet-i Hindi ki zevc itmese aslâ (ancak) tecvîz
 Süls-i külli ol alur südsin alur beytü’l-mâl
 Münderic zımn-ı meşâhîr-i kütübde bu kelâm
 Mündemic simat-ı te’lîf-i selefde bu makâl
 İtmemiş sûret-i tecvîze işâret birisi
 Kılmamış nevk-i kalemler biri hall-i işkâl
 Lîk üstâd-ı ecel Kâdi Zahîrüddînün
 Vâlid-i mâcidi tahrîre iderlerse su’âl
 Dir ki tecvîz idicek zevc alur evvel rub’ın
 Beyt-i mâla konulur fazla kalan rub’u’l-mâl
Ketebenhü’l-fakîr Muhammed Bahâî ‘afâ ‘anhu

3.

fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün
 Ey kalem-perdâz-ı hikmet-sâz-ı dîn
 Vey zevât-ârâ-yı hükm-i Kirdigâr
 Zeyd-i zimmi Hazret-i Peygambere
 Bî-muhâbâ şetmin itse âşikâr
 Ana vü hâmîsi Amr-ı müslime
 Nice olur şer’ ile encâm-ı kâr

el-cevâb:

Zeyd hakkında vücûb-ı katldür
Bî-tevakkuf hükm-i şer'-i Kirdigâr
Tevbe eylerse eger Amr-ı habîs
Darr-ı merci'dür ana encâm-ı kâr
Ketebehü 'l-fakîr Muhammed Bahâî 'afâ 'anhu

4.

mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün
Ey müfti-i zamâne vü hallâl-ı müşkilât
Zât-ı şerîfun ekmel ü keşşâf-ı rûzigâr
Fevt oldu Hind zevcini hem vâlideynini
Hem bir kızını terk idüp ey müfti-i kibâr
Şer'-i şerîfle nice olur kısmeti bunun
Gâfildurur bu mes'eleden kâdî-i diyâr
el-cevâb:

Zevcine rub' u vâlideye süds olup nasîb
Nısf ile süds duhter ile mâdere değer
Nassâ egerçi on ikiye mahrec-i sihâm
Ammâ ki bi'z-zarûre on üçe (hem) 'avl ider
Ketebehü 'l-fakîr Muhammed Bahâî 'afâ 'anhu

5.

müfte'ilünmüfte'ilün fâ'ilün
Ey şeref-i zâtı sa'âdet-nümâ
Hazret-i 'allâme vü müşkil-güşâ
Düşdi iki mes'eledede bir gümân
Eyle bu zannı bize lutf it 'ayân
Mes'elenün biri budur evvelâ
Merde harâm oldu harîrî kabâ
Hürmeti kat'iyye midür kıl beyân
Giymesi memnû' ola mı bî-gümân
Bir de budur müşkil ola mes'ele
Anı geyen kişi dise besmele
Şer'an ana şimdi ne lâzım gelür
'Âsi mi yâ ehl-i küfür mi olur
Seyyidinâ her ne ise hak cevâb
Lutf olına nazmıla bî-irtiyâb
el-cevâb:

Lebs-i harîr oldu vahiyle haram
Şübhe yeri kalmadı mâ-lâ-keîâm
Böyle beyân eyledi şer'-i cemîl
Hürmete göstermedi kat'i delîl

Ana binâ'en anı lebs eyleyen
 Besmele zikr eyleyüp ol dem giyen
 Kimseyi ikfâra hele yok cevâz
 Böylece bil kıssayı itme dırâz
 Âsim olup zecr olunur bî-gümân
 Şer'-i mübîn eyledi böyle beyân
Ketebehu Ebû Sa'id el-fakîr 'afâ 'anhu

6.

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün
 Ey ser-efrâz-ı fırka-i fuzalâ
 Buyurun nicedür bize fetvâ
 Sulha kâdir olur mı şer'â
 Zeyd olsa vekîl-i bi'd-da'vâ
 el-cevâb:
 Sulha olmaz vekîl-i bi'd-da'vâ
 Böyle yazmış eimme-i fetvâ
Ketebehü'l-fakîr Sa'deddîn 'afâ 'anhu

7.

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün
 Zeyd-i hâdis hirmen ihdâs itse mer'â üstine
 Ehl-i karye gûş idüp itdükde da'vâ üstine
 Hirmeni kaldırmağa 'ahd eylese ol demde Zeyd
 Ba'dehû kaldırmayup ev yapsa ol câ üstine
 Hedmine kâdir olur mı ehl-i karye fâzılâ
 Vir cevâbın ecri olsun Rabb-i a'lâ üstine
 el-cevâb:
 Emr-i şer'î ile mer'â yapma mer'â üstine
 Bir hacir şer' eylemez ibkâ o mebnâ üstine
Ketebehu Sa'deddîn

8.

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün
 Bir imâmın gınâsı muğni iken
 Kılssa dâ'im su'âl-i vech-i sarîh
 Ana yevm-i cezâ 'azâb ola mı
 Ya ana iktidâ olur mı sahîh
 el-cevâb:
 Cerr-i mûsâ olur harâm-ı kabîh
 Cezm ider ref' ü nasbı cerr-i sarîh
Ketebehu Sa'deddîn

İŞLEVSEL DİL BİLİMİ YAKLAŞIMIYLA TÜRKÇEDE SÖZCÜK TÜRLERİ ÜZERİNE

*Muhsine BÖREKÇİ¹
Yusuf TEPELİ²*

Giriş

Dil bilimciler, “sözcük türleri”nden önce “sözcük” teriminin belirsiz olduğu (Lyons, 1983: 180) görüşünde birleşirler. Dile sistem yaklaşımını getiren Saussure “sözcüğün ne olduğuna ilişkin sayısız tartışma hemen kuşkuya düşürür bizi. Biraz düşününce de sözcük kavramının bizim somut birim kavramımızla bağdaşmadığını görürüz.” (Saussure, 1998: 159) biçimindeki ifadesiyle bu belirsizliğe dikkat çekmiştir. Uzun, bütün bu tartışmaları “Sözcük, dil bilgisi çalışmalarında öteden beri hep sorun olmuştur. Dil kuramları sözcükten hiç vazgeçmemiş ama onunla ilgili sorunları genel geçer bir çözüme de kavuşturamamıştır.” (Uzun, 2004: 46) biçiminde değerlendirmiştir. Ancak dil bilimi kuramcılarının gerek farklı terimler kullanarak gerekse farklı tanımlar yaparak sorunu kendilerince çözüme kavuşturduklarını belirtmek gerekir.

Sözcüklerin sınıflandırılmasında ulamsal (kategorik) yaklaşım yerine işlevsel yaklaşımı benimseyen araştırmacılar soruna ortaya koydukları kuram çerçevesinde çözümle geliştirmişlerdir. Örneğin bağımsal dil bilimi sözcüklerin dizisel bağlamda girdikleri ulama göre değil; dizimsel düzlemde oluşturdıkları bağımlılıklara, bir başka ifade ile cümle içinde üstlendikleri işleve göre değerlendirilmesini önerir. Bu yaklaşım, “sözlüksel” olanla “söz dizimsel” olanın ayrılmasını zorunlu kılmaktadır. Bu ayrım hem inceleme alanını sınırlandırarak hem de belirli sınıflandırma ölçütleri oluşturarak çelişkisiz değerlendirmelere yani bilimsel nitelikli bilgi üretilmesine olanak sağlar.

Dil incelemelerini yönlendiren ulamsal (kategorik) yaklaşım kullanılan terimler açısından da karmaşaya ve önemli kavram yanlışlarına neden olmaktadır. Örneğin ‘zarf’ tıpkı sıfat, bağlaç, edat gibi bir sözcük türü, ‘tümleç’ ise özne, nesne veya yüklem gibi bir cümle ögesidir. Bu durumda ‘zarf tümleci’

¹ Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi.

² Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

terimi dilin hem sözlüksel hem de söz dizimsel boyutu ile ilişkilendirileceği için belirsizleşmektedir. Oysa dil sisteminin iki boyutlu yapısının kavranması açısından sözlüksel bağlam için “tür” söz dizimsel bağlam için ise “görev/işlev” belirleyen terimlerin kullanılması önemlidir.

1. İşlev Kavramı ve Dilin İşlev(ler)i

“Dilin, dil birimlerinin dış dünya, düşünce, konuşan bireyler vb. açılarından yerine getirdiği, üstlendiği iş; dilin, dil birimlerinin belli bir amaçla kullanılışı; bir tümcede bir dil biriminin öbür birimlerle ilişkisi aracılığıyla yerine getirdiği iş, görev” olarak tanımlanabilecek ‘işlev’ terimi Saussure’un ‘yapısalcı’ dil bilimi anlayışına karşı oluşturulan dil bilimi yaklaşımının da temelini oluşturmuştur. Aslında dili bir “göstergeler topluluğu olarak tanımlayan Saussure de dil birimlerinin ‘gösterme’, ayırt etme ölçütünden yola çıkarak işlevi de yapının bir parçası olarak değerlendirmiştir. Ancak işlevsel dil bilimi yaklaşımı çerçevesinde dilin ve dil birimlerinin işlevleri yönlendirici olmuştur.

Martinet’ye ve genellikle de işlevselcilere göre dilin birincil işlevi bildirişimi sağlamaktır; bu işlev, gösterim ya da gönderge işlevine yakından bağlıdır. Gösterim işlevi, sözü edilen olgunun, dil dışında yer alan gerçeğin gösterilmesiyle ortaya çıkar. Ruh bilimci K. Bühler’in saptamalarına göre anlatımsallık işlevi, konuşucunun söz ettiği olgu karşısındaki düşünsel ya da duygusal tutumuna ilişkindir. Çağrı işleviyse, dinleyiciye dönüktür. R. Jakobson, bunlara ilişki, üst dil ve yazın olmak üzere üç işlev daha ilave etmiştir. Bunlardan birincisi konuşucuyla dinleyici arasındaki ilişkiye, ikincisi kullanılan düzgüne, üçüncüsü doğrudan doğruya bildiriye dönüktür.

Bu yaklaşımlar, dilin temel işlevinin ‘insanlar arasında iletişim kurmak, bildirişim sağlamak’ olduğu ön kabulünden yola çıkmaktadır. Ancak “İnsan neden iletişim kurma ihtiyacı duyar?” sorusuna verilebilecek pek çok yanıttan en yaygın olanı dilin daha öncelikli işlevlerine de dikkat çeker: “Duygu ve düşüncelerimizi aktarmak için iletişim kurarız” cevabı, insanın dünya ile ilişkisini yansıtır. Çünkü ‘duygu’ ve ‘düşünce’leri somutlaştırmak için de dile ihtiyaç vardır. Düşünme sürecinin aşamaları da diyebileceğimiz iletişim öncesi edimleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Nesneleri algılama
2. Nesneleri adlandırma
3. Benzerlikleri ve/veya farklılıkları yani nitelikleri fark etme
4. Nitelikleri adlandırma
5. Nesnelerle niteliklerini birleştirme (Börekçi, 2009)

Dil bu süreçlerin gerçekleşmesinde en önemli görevi üstlendiği için ve bu süreçlere göre şekillendiği için kültür yaratma ve kültür aktarma nitelik-

lerinden söz edilir. “Dil, yalnızca bildirişmeyi gerçekleştiren bir araç olarak kalmaz; toplumla, onun kültürüyle olan ayrılmaz bağları dolayısıyla toplumun çeşitli özelliklerine, yaşayışına, inançlarına, geleneklerine, tarihine ışık tutan önemli bir toplumsal kuram olarak karşımıza çıkar. Bireyin ve toplumun kültür varlığı olarak belirir.” (Atabay-Özel-Kutluk, 2003: 15)

Bu nitelikleriyle dil, bir toplumun dünyayı anlama ve anlamlandırma biçimini somutlaştıran bir sistem olarak da değerlendirilebilir. Bu durumda dilin temel işlevlerinden birinin insanla dış dünyadaki varlıklar arasında ilişki kurmak olduğu söylenebilir. (Börekçi, 2009)

Dilin bu temel işlevinin genelde dil sisteminin özelde de doğal dillerin yapılanmasında yönlendirici olduğu söylenebilir. Çünkü dil olgusu onu oluşturan toplumun nesnel gerçekliği algılaması, adlandırması ve anlamlandırması amacına uygun biçimde yapılanmıştır. Bu amaçlılık seslerden söz dizimine kadar bütün aşamalarda belirleyici olmakta; nesnel gerçekliğe uygunluk dilin doğasını oluşturmaktadır. Bu durumda dil birimlerinin sınıflandırılmasında bu niteliğin göz ardı edilmemesi önem kazanmaktadır.

2. Dilin Temel İşlevi ve Sözcük Türleri

Sözcük (kelime) dilin temel birimlerinden biri olarak kabul edilmekte (Günay, 2007: 11), tek başına nesnel gerçekliğe gönderimde bulunduğu vurgulanmaktadır: “Bir veya birden çok heceli ses öbeklerinden oluşan, aynı dili konuşan kişiler arasında **zihinde tek başına kullanıldığında belli bir kavrama karşılık olan** somut veya belli bir duygu ve düşünceyi yansıtan soyut yahut da somut ve soyut kavramlar arasında ilişki kuran dil birimi.” (Korkmaz, 1992: 100) Ergin’e göre ise “Kelime, **mânâsı veya gramer vazifesi** bulunan ve **tek başına kullanılan** ses veya sesler topluluğudur” (Ergin, 1999: 95) Bu tanımlarda sözcüğün hem dizisel (paradigmatik) hem de dizimsel (sentagmatik); bir başka ifade ile hem sözlüksel hem de söz dizimsel işlevinden söz edilmektedir.

Dil bilimciler, sözcük teriminin belirsiz olduğu (Lyons, 1983: 180) görüşünde birleşirler. Dile sistem yaklaşımını getiren Saussure “Sözcüğün ne olduğuna ilişkin sayısız tartışma hemen kuşkuya düşürür bizi. Biraz düşününce de sözcük kavramının bizim somut birim kavramımızla bağdaşmadığını görürüz.” (Saussure, 1998: 159) biçimindeki ifadesiyle bu belirsizliğe dikkat çekmiştir. Tesnière (1959: 25) Vendreys’e gönderimde bulunarak dil bilimi için “nazık” bir kavram olduğunu belirtir. Uzun, bütün bu tartışmaları “Sözcük, dil bilgisi çalışmalarında öteden beri hep sorun olmuştur. Dil kuramları sözcükten hiç vazgeçmemiş ama onunla ilgili sorunları genel geçer bir çözüme de kavuşturamamıştır.” (Uzun, 2004: 46) biçiminde değerlendirmiştir. Ancak dil bilimi kuramcılarının gerek farklı terimler kullanarak gerekse farklı tanımlar yaparak sorunu kendilerince çözüme kavuşturduklarını belirtmek gerekir.

Terim olarak tartışmasız bir tanıma kavuşturulamamış olan sözcüğün sınıflandırılması konusunda da farklı yaklaşımlar sergilenmektedir. Bilindiği kadarıyla Aristo'dan başlayan denemeler günümüze kadar devam etmiş ama sözcük türleriyle ilgili karışıklıklar -özellikle Türkçede- hâlâ giderilememiştir.

Sözcükleri sınıflandırma denemesine girişirken öncelikle şu soruları sormak yerinde olacaktır:

Sözcükler neden sınıflandırılır?

Sözcükleri sınıflandırmak dil olgusunun anlaşılmasına ne gibi katkı sağlar?

Sözcüklerin sınıflandırılması bir sözcük/sözlük bilimi sorunu mudur yoksa söz dizimi sorunu mudur?

Bu sorulara verilecek yanıtlar, sözcüklerin nasıl sınıflandırılacağı konusunda bir yaklaşım oluşturulmasına da zemin hazırlayacağı gibi sorunun veya konunun sınırlandırılmasına, kuramsal çerçevesinin belirlenmesine de yardımcı olur. Çünkü dil incelemelerinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, dile biçim ve anlam bütünlüğü olan bir dizge olarak değil de anlamdan soyutlanmış ve bağımsız bölümlerin yan yana gelmesiyle oluşmuş bir yığın olarak bakma eğilimi. (Üniversitelerdeki dil bilgisi öğretim programlarının genellikle; Dil bilgisi I: Ses Bilgisi, Dil bilgisi II: Şekil Bilgisi, Dil bilgisi III: Kelime Bilgisi, Dil Bilgisi IV: Cümle Bilgisi biçiminde düzenlenmiş olması bu yaklaşımı ulamsal yaklaşımı gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir.)

Dil bilimciler tarafından yapılan sınıflandırmalar bu sorular bakımından değerlendirildiğinde farklı soru ve yanıtların farklı yaklaşımlara neden olduğu görülür. Örneğin geleneksel dil bilgisi incelemelerinde ağırlıklı olarak “ulamsal (kategorik) yaklaşım” benimsenmektedir. Bağımsal söz dizimi kuramını oluşturan Lucienne Tesnière (1959) ulamsal yaklaşıma karşılık işlevsel yaklaşımı benimsemiş ve söz dizimsel bir sınıflandırma yaparak sorunu çözmüştür:

Ad (isim)/özne

Fiil (eylem/yüklem)

Sıfat (adın/öznenin belirteni veya niteleyen/niceleyeni)

Zarf (fiilin tamlayanı veya tümleyeni)

Dilin temel işlevi yani nesnel dünyayı kurmaca dünya ya aktardığı dikkate alınırsa herhangi bir dilin sözcüklerinin nesneler dünyasında var olan ulamları dile aktardıkları görülür. Dil ile nesnel gerçeklik arasındaki ilişki şöyle bir tablo ile genelleştirilebilir:

Şeyler Dünyası (Gerçek Dünya)	Nesneler/ Kavramlar	Nesnelerin Nitelikleri	Nesnelerin İlişkileri	Nesnelerin Oluş/kılışları
Sözcükler Dünyası (Dil)	Adlar Zamirler	Sıfatlar Zarflar	Ek/Edatlar Bağlaçlar Ünlemler	Eylemler

(Börekçi, 2009)

Nesneler, nesnelerin nitelikleri ve ilişkileri ile nesnelerin oluş/kılışı arasındaki çizginin kalın çizilmiş olmasının nedeni dilde temel kabul edilen iki karşıtlığı belirtiyor olması: İsimler ve fiiller. Bazı filozoflar veya dil bilimciler iki sözcük türünden; bazıları da -ilişki adlarını da ayırarak- üç sözcük türünden bahsetmişlerdir. Örneğin “nesne tabirini hareket dışında kalan şeylerin hepsi için kullanan” Ergin’e göre “Mânâ veya vazife bakımından üç çeşit kelime vardır. 1. İsimler 2. Fiiller 3. Edatlar” (Ergin, 1999: 216) Ona göre nitelen ve temsil eden göstergeler de isimdir. Durak da sıfatın bir sözcük türü olmadığını ifade etmektedir: “Sıfat adın bir niteliğini belirtmez. Adın gönderdiği nesne ile, genelleştirirsek şey ile ilgili bir nitelik de soyut düzlemde o niteliğin adıdır.” (Durak, 2000: 14) Bu görüşler tartışılabilir ancak burada nesne ile niteliğinin birbirinden farklı şeyler olduğunu onları karşılayan dilsel göstergelerin de farklı ulamlarda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmekle yetinilecektir. Sıfat yerine ön ad ya da nitelik adı denebilir ancak nesneleri/kavramları karşılayan adlardan farklı oldukları kesin. Zaten sözlüksel nitelikleri söz dizimsel ilişkileri de farklı. Örneğin isimler bağımsız biçim birimi niteliği taşıırken zarflar ve sıfatlar bağımlı biçimbirim niteliği taşımaktadır. Zarflar ve sıfatlar işletme eki alamamaktadır. Bütün bu farklılıklar farklı ulam oluşturmaya yetmez mi?

Adına ne denirse densin bir sözcük yukarıdaki tabloda belirlenen ulamlardan birine kolayca sokulabilir, ancak yanıtlanması gereken önemli bir başka soru çıkar karşımıza:

Sözcüklerin sınıflandırılması, sözlüksel bir sorun mudur, söz dizimsel bir sorun mudur? Bu sorunun cevabını vermeden yapılacak türsel çözümlemelerin çıkmaza girme olasılığı yüksek görülmektedir. Daha önce ifade edilen sözcük tanımları bu konuda belirsizdir. Daha doğrusu hem sözlüksel hem de söz dizimsel yönlerini öne çıkarmakta bu da karışıklığa neden olmaktadır. Çünkü söz dizimi söz konusu olduğunda anlam yerine görev ve işlev ortaya çıkmakta; bu kavramlar da sıklıkla birbirine karışabilmektedir. Örneğin Uzun’un şu değerlendirmesinde bu durumu görmek mümkündür:

“Sözcük türü kavramının nasıl algılanırsa daha az rahatsız edici olacağına dair şu tümler çiftlerine bakalım:

Ali dün ders çalıştı.

Ali sabaha kadar ders çalıştı.

Geleneksel yaklaşıma göre ilk tümcede *ad/belirteç/ad/ eylem türlerinde*, ikinci tümcede */ad/ad/ilgeç/ad/ eylem* türlerinde sözcük dizimleri yer almaktadır. Ne var ki ilk tümcede *dün* sözcüğü, ikinci tümcede ise *sabaha kadar* “ilgeç grubu” eylemi aynı açıdan (‘zaman’) nitelemede ortaklık göstermektedir. (Uzun, 2004: 68)

Sözlüksel boyutta değerlendirilecek olursa ‘*dün*’ün “belirteç” değil “ad” olduğu görülür. Çünkü bir zaman dilimini karşılamaktadır. İkinci cümledeki *sabah* da aynı nedenle ad, *kadar* ise anlamsal değil, işlevsel bir sözcük olan “ilgeç” ulamına girer.

Türkçe Sözlük’e ya da herhangi bir dilin sözlüğüne bakıldığında sözcüklerin türlerinin belirtildiği görülür. Bundan hareketle sözcük türlerinin sözlüksel konumundan söz edilebilir. Ancak sözlüksel anlamla söz dizimsel işlevin birbirine karıştırıldığı görülür. Örnek olarak *Türkçe Sözlük*’teki *dün* maddesi incelenebilir:

dün. is. **1.** Bugünden bir önceki gün: “Dün gece uyuyamadım da biraz başım ağrıyor.” -P. Safa. **2.** Geçmiş: “*Bugünü anlamak için dünü bilmek gerek.*” **3.** zf. Bugünden bir önceki günde: “*Dün söyledi.*” **4.** zf. “Kısa bir süre önce.” (TS, 2005: 586)

Aynı sözlükte zarf terimi, “... **4. dil bilgisi** Bir fiilin, bir sıfatın veya bir zarfın anlamını zaman, yer, ölçü, nitelik, soru kavramları bakımından etkileyen kelime, belirteç: Az yaşamıştı. Geç kalınca utandı gibi.” biçiminde tanımlanmış. “Dün”ün zarf olduğu ifade edilen “dün söyledi” cümlesinde ise *dün* fiili değil, yüklemi belirtmektedir. Yani tümleçtir. Yükleme ile fiilin aynı dil bilgisel konumda olmamaları zarf ile zarf tümleci de aynı konumda değildir. Birincisi sözlüksel, ikincisi söz dizimsel sınıflandırmayı ifade eder.

Bilindiği gibi ulamları belirleyen nitelikler karşıtlıklar, yani benzerlik veya farklılıklardır. Benzer özellikler dizileri, farklı özellikler de dizimleri oluşturur. Bu açıdan incelendiğinde zarfın “niteleyen” kümesinde yer aldığı ve nesne/kavram karşılığı olan isimden farklı olduğu görülür. Buna rağmen *Türk Dil Bilgisi* çalışmalarında aynı birim sıklıkla hem zarf hem de isim olarak değerlendirilmekte; bu nedenle Türkçenin sözcük türleri bakımından belirsiz olduğu belirtilmektedir. Oysa bu belirsizlik Türkçenin yapısal niteliklerinden ziyade dil bilimcilerin tutumlarından kaynaklanmaktadır. Bu tutum, belirsizliği Türkçenin yapısıyla ilişkilendirecek kadar yaygınlaşmıştır. Örneğin Deny, Altay dillerinin biçim düzeyinde yapısal özelliklerini sıralarken on ikinci madde olarak isimlerin, bir nesne adı, bir sıfat veya bir zarf işlevinde kullanılabildiğini; bu bakımdan bir belirsizliği olduğunu; özellikle sıfatlarla

zarflar arasındaki bu karışıklığın sık görülen bir durum olduğunu belirtmiştir. (Meillet, et Cohen, 1952: 322-330)

Sıfatlarla zarflar niteleyen kümesinin elemanları olarak aynı dizide yer alır. Türkçe dil bilgisi kitaplarında da ismi niteleme durumunda sıfat; fiili, zarfı veya sıfatı niteleme durumunda zarf oldukları belirtilir. Bu değerlendirme Türkçenin yapısı ile çelişmektedir. Çünkü eklemeli bir dil olan Türkçede sözcüğün görevini onun cümlede bulunduğu yer değil; sözcüğe eklenen ek veya edatlar belirler. Deny, bu yapısal özelliği “Bütün sözlüksel ve dil bilgisel işlevler eklerle sağlanır.” biçiminde ifade etmekte; ancak bununla çelişen “Diğer dillerden farklı olarak kök (veya köken) hâlindeki sözcükler herhangi bir çekim eki almaksızın cümlede kullanılabilirler. Bütün fiil kökleri emir 2. teklik şahıs, isim kökleri de genellikle tekil özne görevinde kullanılır.” (Deny: 1952:) yargısında bulunmaktadır. Bu yargı, yazarın Türkçede kavram ilişkisi kuran sıfır biçim birimini (Ø) (Gemalmaz, 1982) dikkate almamasından kaynaklanmaktadır. Alıntıda ifade edildiği gibi fiil kökü (bir başka deyişle sözlüksel bir öge) olan “gel-” ile emir ikinci teklik şahıs bildiren yani söz dizimsel bir öge olan “gel- Ø- Ø” arasında fark vardır. (Örneğin birincisi başka çekim eklerine izin verirken ikincisi vermez.)

Ekonomik bir sistem olan dilin birinci ve ikinci eklemleme düzlemlerinde etkili olan kanunlardan biri en az çaba kanunudur. Bütün dillerde olduğu gibi Türkçede 1/1 oranında “anlaşılan” belirtilen/nitelenenler silinir. Bu kural, Türkçenin ses ve söz diziminde de kullanılmakta; bu nedenle eksilteli yapılar ortaya çıkmakta; üstelik bu kullanımlar ifadeye “söylem” değeri katmaktadır. Bu işlevi dikkate almadan yapılan sınıflama, bu söylem değerini de ortadan kaldırmaktadır.

Sözcük türlerini belirlemede her düzeyde sıfırlaşan biçim birimlerinin göz ardı edilip edilmemesi önem taşımaktadır. Deny’nin ve Uzun’un belirttiği karışıklığın nedeni de büyük ölçüde bu yaklaşımdır. Örneğin nitelenenin -1/1 ihtimalle anlaşıldığı için- silindiği yapılar, sıfatların isim olarak kullanıldığı düşüncesinden hareketle “adlaşmış sıfat” kavramını doğurmuştur. Gerçekte sıfatın adlaşması söz konusu değildir. Sadece “anlaşılabilir” olduğu zaman nitelenenin silinmesi söz konusudur. Çünkü “en az çaba” kanunu, Türkçe söz diziminin her aşamasında uygulanabilmekte; bu nedenle de eksilteli yapılar çok sık kullanılmakta; üstelik bu kullanımlar ifadeye “söylem” değeri katmaktadır. Bildirişimin gerçekleşmesi bir başka ifade ile iletinin alıcıya ulaşabilmesi için yüzeysel birinci eklemcilik düzlemindeki eksiltelerin ikinci eklemcilik düzleminde tamamlanması gerekmektedir.

Örneğin “O benimdir, o benim milletimindir ancak” sözcesinin anlaşılması için “O [yıldız] benim [yıldızım]dır, o [yıldız] benim milletimin [yıldız]dır ancak.” biçiminde tamamlanması gerekmektedir. Türkçeyi ana dil olarak

öğretme amacıyla hazırlanan bir kitapta yer alan örnek ise anlama ve/veya anlatma becerisinin neden yeterince kazandırılmadığını gösterir niteliktedir:

“Çocuk çok akıllıdır. Bu tümcede -li ekiyle türetilen “akıllı” addır.

Çok akıllı çocuktur. Bu tümcede ise “akıllı” sıfattır, “çocuk” adını nitelemiştir, sıfat tamlaması kurmuştur”(Sarica - Gündüz, 2005).

Yüzeysel yapıdaki eksiltelerin dikkate alınmaması sözcük türleri ile ilgili bir başka yanılgıya da neden olmakta; sözcüğün bulunduğu yere göre değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır. Dil bilgisi öğretiminde sıkça kullanılan ve sıfatın adlaştığını, edatın isim olarak kullanılabileceğini ya da bir sıfatla nitelenebileceğini öne süren örnekler Deny’nin “Türkçe, sözcük türleri bakımından belirsizdir.” biçimindeki değerlendirmesine de dayanak teşkil etmektedir:

Ben güzele güzel demem/ Güzel benim olmayınca dizelerinde “güzel” bir kavramın ya da nesnenin adı değil; niteliğidir. Burada sözü edilen “**güzel kız**”dır. Sözceleme öznesi (Karacaoğlu), Türkçedeki eksiltme imkânını kullanırken kavramdan ziyade o kavramın niteliğini vurgulamıştır. (Sıfat tamlamalarında vurgu zaten sıfattadır ancak nitelenen ismin eksiltilmesi sıfatın vurgusunu daha da arttırmıştır.)

“Senin gibisini görmedim.” cümlesinde ‘gibi’ edatının adlaşarak (ikinci teklik şahıs zamiri olarak adlandırılan sen zamirine rağmen üçüncü teklik şahıs ifade eden) /+sI/ tamlanan ekini aldığını ifade etmek de benzer bir yanılgının göstergesidir. Çünkü sıfatlar gibi edatların da ad olabilmesi için aktarıcılara ihtiyaç vardır. Türkçede bir sözcük türünün başka bir türe aktarılması yapım ekleriyle gerçekleştirilmektedir. Bu yapıda /+sI/ tamlanan eki olarak değil, niteleneni temsil eden ekleşmiş zamir olarak değerlendirilmelidir. /+sI/= biri=bir insan.

Bunun gibi pek çok örnek bir belirsizlik oluşturmaktadır. Bu yaklaşımla, Türkçede sözcüklerin türleri bakımından belirsiz olduğu; aynı sözcüğün hem sıfat hem isim hem de zarf olarak kullanılabileceği sıklıkla ifade edilmektedir. Bu tutum, belirsizliği Türkçenin yapısıyla ilişkilendirecek kadar yaygınlaştırmıştır. Örneğin Deny Altay dillerinin biçim düzeyinde yapısal özelliklerini sıralarken on ikinci madde olarak isimlerin, bir nesne adı, bir sıfat veya bir zarf işlevinde kullanılabildiğini; Bu bakımdan bir belirsizliğin olduğunu; özellikle sıfatlarla zarflar arasındaki bu karışıklığın sık görülen bir durum olduğunu belirtmiştir. (Meillet, et Cohen, 1952: 322-330) Ancak genelde sıfat olarak kullanılan bir sözlük biçimbirimi bir kavramı ya da nesneyi karşılıyorsa (mesela özel isim ya da soyut isim olarak kullanılmışsa) isim olarak değerlendirilmelidir:

İlk Erciyes'te gördüm yüceyi, / Doruklarında okudum heceyi. (ŞİBÖ, 179. s.) “yüce” sıfatı bu dizede “yücelik” anlamında isim olarak kullanılmıştır. Bu durumda Türkçenin sözlüğünde ayrı bir sözlüksel biçim birimi olarak yer almalıdır.

Sıfat / zarf belirsizliğinin de bir terim kargaşasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Sözcük türlerinin işlevleri yani kurabildikleri kavram ilişkileri ve bu ilişkileri kurma biçimleri ile bir türün diğer türe aktarılma koşul ve biçimleri dil bilgisinde belirlenmiştir:

Sıfatlar ve zarflar sözlüksel niteleyenlerdir. Bir başka ifade ile niteleme/belirtme işlevli sözcüklerdir. İsimler ise belirten veya belirtilen işlevi üstlenmek için hâl ekleri almak zorundadırlar. Yani söz dizimsel işlevli sözcüklerdir. Bu sözlüksel ve söz dizimsel ilişkiler şöyle formüllendirilebilir:

sıfat + isim = sıfat tamlaması = isim

zarf + zarf = zarf tamlaması = zarf

zarf + sıfat = zarf tamlaması = sıfat

zarf + fiil = zarf tamlaması = fiil

Fiil + fiil işletme ekleri = yüklem

(İsim + hâl eki) + (isim + hâl eki) = İsim tamlaması = isim

İsim + hâl eki = eyleyen, tamlayan, tümleyen

Görüldüğü gibi zarf ile sıfatın niteleyen olma özelliği ile sadece zarf tarafından nitelenebilme özelliği benzer, isimleri ve fiilleri niteleme özellikleri karşıttır. Bir sözcük seyrek olarak hem ismi hem de fiili niteler. Bu durumda da vurguları farklıdır:

Ebe**Dİ** gecesinde bu dönüşsüz seferin (Sıfat durumunda son hece vurgulu)

Ebedî, yurdumun üstünde benim, inlemeli ... (Zarf durumunda ilk hece vurgulu)

Canı, cananı **BÜ**tün varımı alsın da Hüda / Etmesin tek, vatanımdan beni **DÜ**Nyada cüda.

Huzur veren düşlerin vardı hani / Onlar **AR**tık masal mı oldu ... (Zarf durumunda ilk hece vurgulu)

ARTIK yemekler değerlendirilmeli. (Sıfat durumunda son hece vurgulu)

Sıfatla zarf arasındaki bu vurgu farkı tümleç - zarf ayrımının yapılmasını da gerekli kılmaktadır. Örneğin “**Şİ**mdi geliyorum.” cümlesindeki “**Şİ**mdi” ile “**şimDİ** gelirim.” cümlesindeki “**şimDİ**” söz dizimsel işlevleri bakımından

birbirlerinden farklıdır. Birincisi fiili niteleyen bir zarf, ikincisi yüklemi niteleyen bir tümleş görevindedir. “**Şİ**Mdi”, “-yor” ekinin dile aktardığı zaman kavramını kuvvetlendirirken “şim**Dİ**” gelirim yüklemine zaman bakımından tümlemiş, özelleştirmiştir:

ŞİMdi gel- = geliyor ol-, geliver-; şim**Dİ** gelirim = İçinde bulunduğumuz zamanda gelirim. Yani “**Şİ**Mdi” zaman zarfı; “şim**Dİ**” zaman ismidir.

SONra gel- = gelecek ol- son**RA** gelirim= Ertede, sonraki zamanda gelirim. (Börekçi 2005)

(**BÜ**tün(elmalar)) çürümüş. (Çokluk zarfı tekil isimle kullanılamaz).

((**BüTÜ**Nelma)lar) (niteleme sıfatı tekil ismi niteler.

3. Sonuç

Sözcüklerin sınıflandırılmasında dil sisteminin aşamaları (eklemlenme düzlemleri) dikkate alınmalı, kullanılan terimler bu aşamalara uygun olmalıdır. Yani sözlük bilimsel olan ile söz dizimsel olan birbirinden kesin olarak ayrılmalıdır.

Sıfat ve zarflar sözlük bilimsel niteleyenler olarak aynı dizide yer alır. Ancak sıfat ve zarf da kurdukları kavram ilişkileri bakımından farklı özellikler taşır ve parçalar üstü nitelikleri ile söz dizimsel bağımlılıkları açısından kesin olarak ayırt edilebilir.

Türkçede isimler ancak hâl ekleriyle dizimsel boyuta taşınarak belirten/niteleyen, belirtilen/nitelenen, eyleyen veya tümleyen görevi üstlenebilir. Bu nitelikleri ile sözlük bilimsel niteleyenlerden kesin olarak ayrılır.

Dil, felsefe, psikoloji, sosyoloji gibi pek çok alanla da ilişkili olan karmaşık bir sistemdir. Bu sistemin incelenmesinde, sınıflandırılmasında veya değerlendirilmesinde farklı yaklaşımlarla farklı sonuçlara ulaşılması doğaldır. Ancak bilimsel incelemenin kendi içinde tutarlı olması ve ulaşılan bilgilerin birbiriyle çelişmemesi önemlidir. Bunun için de dilin işlevsel bir sistem olduğu gerçeğinden hareket edilmeli; farklı işlev üstlenen birimler farklı biçim olarak değerlendirilmelidir.

Her dilde olduğu gibi Türkçenin de kendine özgü yapısal özellikleri vardır. Bu özellikler sözcüklerin sınıflandırılmasında ve değerlendirilmesinde dikkate alınmalıdır. Türkçe sözcük türleri bakımından sanıldığı kadar belirsiz değildir. Ancak inceleme düzeylerinin iyi belirlenmesi, sözlüksel olan ile söz dizimsel olanın birbirine karıştırılmaması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- ATABAY, N., ÖZEL, S., KUTLUK, İ. (2003) *Sözcük Türleri*, Papatya Yayıncılık, İstanbul, Ankara, İzmir, Adana.
- BÖREKÇİ, Muhsine (2009) *Yapı ve İşlev Bakımından Türkiye Türkçesinde Sözcükler*, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum.
- BÖREKÇİ, Muhsine (2005) “Türkçede Vurgu - Tonlama - Ölçü - Anlam İlişkisi”, *Atatürk Ü Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2005 Sayı 12 (s. 186 -206).
- DENY, J. (1952) “Langues Turques, Langues Mongoles, et Langues Tounougouzes”, *Les Langues Du Monde* 322-330 (haz.: Meillet, A. et Cohen M.) Paris.
- DURAK, M. (2000), “Sıfat Bir Sözcük Türü Değil, Sözdizimsel Bir İşlevdir”, *Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* (8-18), Erzurum.
- ERGİN, M. (1999) *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım / Yayın / Tanıtım.
- GEMALMAZ, E. (1982) *Standart Türkiye Türkçesi (STTT)nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Halinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*. Erzurum.
- KORKMAZ, Z. (1992) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- LYONS, J. (1983) *Kuramsal Dilbilime Giriş* (çev.: Ahmet KOCAMAN) Türk Dil Kurumu Yayınları
- SARICA, S. - M. GÜNDÜZ (2005) *Türkçe Kitabı 7*, Fil Yayınları, İstanbul.
- SAUSSURE, F. (1998) *Genel Dilbilim Dersleri* (çev.: Berke VARDAR), Multilingual, İstanbul.
- TESNIÈRE, L. (1959) *Éléments de Syntaxe Structurale*, Paris, Librairie c. Klincksieck.
- Türk Dil Kurumu (2005) *Türkçe Sözlük*.
- UZUN, N. E. (2004) *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dil Bilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, Türk Dil Kurumu Yayınları.

BABURNAME VE TÜRK DİLİ

Mukadder GÜNERİ

Bilindiği üzere Türk dili, dünyanın en çok konuşulan beş dili arasında olduğu görüşü kabul görmektedir. Türkçe dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve milyonlarca kişi konuşmaktadır. Farklı coğrafyada konuşulan bu dilin gelişme sürecinde(1) Latin, Kiril ve Arap kökenli alfabeler olmak üzere farklı alfabeler kullanıla gelmiştir. Ülkemizin dışında özellikle 1980 sonrası Türk halklarının bağımsızlıklarına kavuşmaları sonrası, Türk dilleri kendi ülkelerinde devlet dili olarak kabul edildikten sonra Türk dilinin yaşam kaynakları genişlemiştir denilebilir(2). Öte yandan geçmişe bakıldığında, Türk dili denilince sürekliliği açısından ilk akla gelen Karamanoğlu Mehmet Bey ve Ali Şir Neva’i nin yanı sıra sayıca çok kaynak bulunmaktadır(3). Bu kaynakların başlıca özelliği, Türkçenin, başta Arapça ve Farsça olmak üzere çeşitli diller ve dinî inanışların iç içe yaşandığı bir coğrafyaya ait olmalarıdır. Bu kaynaklara geniş bir çerçeveden bakıldığında, Türkiye Türkçesinin birikimi ile Avrasya coğrafyasında konuşulan Türkçenin birikiminin ortak özellikler taşıdığı görülür. Bu düşünceden hareketle, özellikle on dördüncü yüzyılın sonu, on beşinci yüzyılın başları Orta Asya, Afganistan ve Hindistan’a ışık tutan Baburname(Vekai)(4), Türk dilinin özellikle bugün gerek Avrasya ve gerekse Anadolu coğrafyasında yaşayan sözcük varlığı açısından incelenmiştir. Öncelikle yapıtın söz varlığı, yazım ve anlatım, kök birliği ve anlatımda ve yazımda ayırım açısından ortaya konulmuş ve bunların içinden örnekler alınmıştır. Daha sonra yapıtın içinde geçen özlü sözler, ikilemler ve tekrarlar, dilek ve dualara yer verilmiştir.

1. ORTAK ANLATIM VE YAZIM

1.1. Aynı Olanlar

.ada(p.s.151.) .aga(p.s.7.) .ağaç(p.s. 4, 93, 132.) .ak(p.s.4, 3.273.276.)
.ak geyik(p.s.4, 3.) akar(p.s.1) .akarsular(p.s.1.260.274.) .al(p.s.122.)
.ala(p.s.122.) .alaca(p.s.279.281.) .aldı (p.s.10.49.77.257.) .almak(p.s.4.)
.altında(p.s.4.) .ana(p.s.8.20.269.) .arasında(p.s.125.149)

149.275.) .artık(p.s. 100) .aş(p.s.174.283.) .at(p.s.151.) **.atmak(p.s.160.159.261.267.)** av. (p.s.276.) .ay(8.252.288.) .ayrık otu(p.s.4.) **.ayrıl(p.s.22.)** .az(p.s.23.97.) .badem(p.s.23.285.) **.bakmak(p.s.90.)** .balık(p.s.143.144.283.) .balta(p.s.83.) .baş(p.s. 268.279.) .başında(p.s. 98.) .başka(p.s.262.) **.başlamak(p.s.85.)** **.bildir(p.s.76.)** .barış sözü(p.s.73.) .bent(p.s. 275.) **.bilmek(p.s.23.)** .biraz(p.s.98.) .bıçak(p.s.25.) .boğaz(p.s.275.280) .boyun(p.s. 40.279.) boza(p.s.256.) .bu>şu(p.s.274.) **.bulunmak(p.s.24.)** .burun(p.s.276) **.buyruldu(p.s.263)** .çarık(p.s.120.) .çıkarmak(p.s.23.36.) **.çıktı(p.s.7.8.68.)** .çok(p.s.123.) .çukur(p.s. (p.s.291.) **.derler(p.s.3.5.271.)** .diş(p.s.282.) .diye(p.s.4.) **.düştü(p.s.5.8.)** .düz(p.s.5.8.) **.düştü(p.s.5.8.)** .düz(p.s.274.275.) .ekin(p.s.130.275.) .elma(p.s.130) .erk(p.s.15. 45.) .erkişi>erkek(p.s.307.) .ev(p.s.43.275.) .fil, filciler(254.) .gece(p.s.290.) **.geçip(p.s.9.)** .geçit(p.s.255) **.geldi(p.s.3.262.270)** **.getirmek(p.s.267.296.)** **.gider(p.s.9.)** **.gitmiş(p.s.179)** **.göç(p.s.25.)** **.göğüs (p.s.279.280.)** **.görünür(p.s.273.)** **.görür(p.s.257.296.)** **.görüşmek(p.s.30.)** **.göster(p.s.269) 269.)** .gündüz(p.s.290.) .güz(p.s.3.) **.içtim(p.s.307.)** .iş(p.s.267) **.iştirmek(p.s.278.)** **.kaçmak** .kanat(p.s.280.) .karasu(p.s.268) .katık(p.s.196.283.) .kaşık(p.s.25.) .kavun(p.s.283.) .kayalık(p.s.274.) .kaz(p.s.287.) .kestirme(p.s.4.) .kılıç(p.s.282.) .kılçık(p.s.282.) .kış(p.s.45.) .kışlak(p.s. 43.) .kız(p.s.9.) **.koymak(p.s.70.)** .kuşçuluk(p.s.38.174.) .küçük oğul(p.s.10.) .oğul(p.s.5.10.) .ok(p.s.3.) **.okumak(p.s.290.)** .olan(p.s.5.) .olmaz(p.s.5.) .oluk(p.s.275) .ordu(p.s.22.40.268.) .ordu pazarı(p.s.40.) .ortasında(p.s.283.) **.oturmak(p.s.22.32.)** .ördek (p.s.247.) .öz(p.s.6.) .oyun(p.s.277.) .saç(p.s.240.) .sıcak(p.s.300.) .sarı(p.s.277.) .sataranç(p.s.178.) .siyah(p.s.254.) .sonra(p.s.4.7.) .süt(p.s.307.) .taş(p.s.292.) .tepe(p.s.286.) .uc(p.s.281.) .ulus(p.s.5.) .uyku(p.s.290.) .uzak(p.s.175.) .üzüm(p.s.279.) **.yağdı(p.s.262. 291.)** .yağmur(p.s.274.) .yakası(p.s.262.) .yakalama(p.s.280) **.yaklaşık(p.s.23.70.)** .yaş(p.s.5. 178.) .yaz(p.s.45.) .yer.(p.s. 274.) .yoktur(p.s.7. 274. 300.) .yürek(p.s.283.) .yurt(p.s. 252.254.) **.yürümek(p.s. 76.)** **.yaşamak(p.s.87.)** .yaz(p.s.288.) .yüz(p.s.296.) .

1.2. Ünlü ve Ünsüz Değişmeler

.abla> apa(p.s.9.) .ahşam> akşam(p.s.268.) .alma> elma(p.s.284.) .at> ad(p.s.8, 51.) .bar> var (p.s.5.7.82.) **.bardı, barıb> varıp, vardı(p.s.10. 60 .268. 280.)** .bazar> pazar(p.s.3.) **.berildi> verildi(p.s.264.269.)** **.bulur> olur(p.s.283.)** **.bulunur> tapulur(p.s.3.)** .dal> tal(p.s.285.) .goz> göz(p.s.281.) .gun> gün(p.s.252.) .gol> kol(p.s.266.) .köl> göl(p.s.49.) .mundan> bundan (p.s.4.) .oldi> öldü(p.s.272.) .olti> oldu(p.s.305.) .pirdi> verdi(p.s.32.) .pilur> bilir(p.s.275.) (p.s.275.) .tağ> dağ(p.s.3.) .tegirman>

değirmen(p.s.260.) **.tikturmak> diktirmek(p.s.259.)** (p.s.259.) .tonguz> domuz(p.s.70.) .tökülür> dökülür(p.s.273.) .töşek>döşek(p.s.33.) .tövüş> dövüş(p.s.43.) **.turmak> durmak(p.s.5.)** .tut> dut(p.s.278.) .tüz> düz(p.s.74.) **.uruşmak> vuruşmak(p.s. 7.67.)** .yalguz> yalnız(p.s.292.) .yengi> yeni(p.s.273.) .yırak> uzak(p.s.267.272.) .yuldi> oldu(p.s.272.)

1.3. Diğerleri

.aldım> evlendim(p.s.26.) **.azad kıldım>** serbest bıraktım(p.s.21.) **.barıp, barur>** gelip, gitti **gider, kavuşur(p.s.8.16.54.262.)** **.budur>** şudur(p.s.272.) **.buluptu>** olmuştu(p.s.272) **.bulmaz>** bulunmaz(p.s.278.) **.cemaat kılıb>** adam toplayıp .gorsa> baksa(p.s.252.) .göç> **.göçtü>** öldü(p.s. 25.) .halka kılıb> halka olup(p.s.252.) .hatçılar geldi> haberciler geldi(p.s. (p.s. 242.) **.hareket etmek>** göç etmek(p.s.252.) **.havalık>** havadar(p.s.4.45.) .hayal kıldı> düşündük(p.s.255.) **.hüküm boldi >** emir verildi(p.s.254.) .icazet tiliyub> izin isteyib(p.s.10.) **.tuşuldi> inildi**(p.s. 4. 43.252.) .kaldı>dondu(p.s.17.) .kalın> çok(p.s.272.) .katulur > birleşir(p.s.273.) .kıldı> yaptı, etti(p.s.269.) .koçub> kalkıp(p.s.300) .kurgan> kale(p.s.255. 268.) .ograturlar> öğretirler(p.s.268 .ol> ilk .özümüz> kendimiz(p.s.155) .salmak> açmak asmak, örtmek(p.s.33.34.263.291.) **.seyir kılıb>** seyredip(p.s.268.) .taşladı> attı(p.s.276.) **.koyvermek>** serbest bırakmak(p.s.77) .kuze> testi .tavaf kılıb> görüp **.tutub>** yakalama **.tüşüldi>** gelindi(p.s.252.) **.yade(yadi)>** damat(p.s.23.) .yalguz> yalnız(p.s.4.5.) .yaman> fena(p.s.285.) **.yummak>** kapamak(p.s.290.) .uruşti> muharebe etti(p.s.269.)

1.2.1. Adlar

.ahmed> ahmet **. mehmed>** mehmet **.mahmud>** mahmut **.muhammed >** muhammet ,

1.2.2. Yer Adları

.semerkand> semerkant **.dehli >** delhi **.herad>** herat **.taşkend >** taşkent,

1.3.1. İkilemler

.bir iki .geldi gitti . büyük küçük(p.s. 60.254.) . gelir gelmez(p.s.59.) . kaçtı geldi .vardı gitti .görünür görünmez(p.s.282.)

1.4.1. Tekrarlar

.bire birer(p.s.85.) .diye diye(p.s.4.) .iri iri(p.s.278.) .kısa kısa(p.s.267.) .konaklıya konaklıya(p.s. 254.) .küçük küçük(p.s.287.) .küme küme(p.s.287.) .on on iki(p.s.261.) ormandan ormana(p.s. 278.) .tar tar(p.s. 51.) .türlü türlü(p.s. 279.) .ufak ufak(273.) .tar tar(p.s. 51.) .yer yer(p.s.255.) .yürüye yürüye(p.s.196.)

1.5.1. Arapça, Farsça Türkçe ve Urduca Hintçe Gibi Dillerde Geçen Kelimeler

.admi> insan, kişi(p.s.14,22,12,257.) **.bahşi**> iyilik(p.s.3.) **.banden**> öküz(p.s.277.) **.bavurçi**> ahçı, ahçılık(307) **.cangıl**> orman(p.s.271.) **.can-ver**> hayvan(p.s.275.) **.çar**> dört(p.s.37.) **.dervaze**> kapı(p.s.2.34.37.) **.deş**> çöl(p.s.4.) **.draht**> ağaç(p.s.4.) **.egerçeh**> ancak(p.s.3.) **.harab kıldılar**> harab ettiler(p.s. 125.) **.harab bulur**> harap olur(p.s. 286.) **.haber taptuk**> haber aldık(p.s.262.) **.hat**> yazı, mektup(p.s. 252.261.) **.hemişeh**> daima(p.s.5.) **.hile kılıb**> hile yapıp(p.s. 299.) **.hoş gordi**> iyi karşıladı(p.s. 43.) **.kadim**> eski(p.s. 3.) **.ihraç kıldı**> ihraç etti(p.s.171.) **.inayet kıldım**> ihsan ettim(p.s.269.299.) **.kob**> çok(p.s.292, 255, 286.) **.mağlub buldi**> yenildi(p.s.25.) **.mara**> dişi(p.s.277.) **.mureb**> reçel(p.s.287.) nakil kıldı> göçtü(p.s.271.) **.pays**> fiat(p.s.275.) **.perpet**> dağ(p.s.273.) **.peşkeş kıldılar**> hediye etti (p.s.267.269.) **.rak**> az(p.s.255.) **.ruhsat kılıb**> izin alıp(p.s.262.) **.ruhsat**> buldi> izinverildi(p.s.7.) **.sal**> yıl(p.s.8.) **.sari**> yön, taraf, kumaş(p.s.2.273) **.sefer**> yürüyüş(p.s.261.) **.sefer kılıb**> sefere çıkmak(p.s.300.) **.sovdakar**> tüccar(p.s.270.) **.sovda sovda**> alışveriş (p.s.40.) **.suvar**> zor(p.s.267.) **.tayin buldu**> tayin edildi(p.s.17.296.) **.tayin kılıb**> tayin edildi(p.s.300.) **.Tengri**> Tanrı(p.s. 20.267.) **.zeban**> dil(p.s.8.28.30.)

1.6.1. Özlü Sözler

.Canın kadrini ölmek üzere olan kimse bilir(p.s.307).

.Çok şey söyleyen, dağınık söyler(p.s.15).

.Denk olmayan buluşmaz(p.s.142).

.Düşman ne demez ve rüyaya ne girmez(p.s.145).

Eğer babalar kötü bir iş yapmışlarsa, onu iyi bir işle değiştirmek lazım(p.s.187).

.Gencin aynada gördüğünü, ihtiyar pişmiş tuğlada görür(p.s.213).

.Hiç bir şey Tanrının takdirinden başka türlü olmaz(p.s.60).

.Kendi beylerine ne vefa etiler ki bize sadakat gösterebilirler(p.s.63).

.Madem ki saltanat davası ve mülk edinmek maksadı vardı. Bir iki defa işin

yürümemesi ile bundan vazgeçip, karşıdan bakmak olmazdı(p.s.55).

.Memleket alma ve idarede bazı işler zahirde makul ve doğru görünür. Fakat karar üzerine

bin mülahaza lazımdır(p.s. 64).

.Ne işe yarar, ne de aş katık(p.s.196).

Sana kötülük edeni kadere ısmarla, zira kader senin intikam alıcı bir hizmetkarındır(p.s.160).

.Şehrin kapısı bağlanabilir, fakat muhaliflerin ağzı bağlanamaz(p.s.145).

1.7.1. Dilek ve Dualar(5)

.Tanrının inayetiyle(p.s.63. 296).

.Tanrının yardımıyla(p.s.43).

.Tanrı rast getirdi(p.s.147.265).

Yüce Tanrının kendi fazıl ve keremi ile(p.s. 269).

1.8.1. Ağırlık , Ölçü ve Zamanla İlgili Anlatımlar

.batman(p.s.174) .beş vakit .bir iki günde(p.s.51) .bir neça günden sonra(p.s.154.300)

.bir süt taşıma(p.s.151.) .bir karış(p.s.276.) .bir kürüh(p.s.260.262.) .bir yığaç(p.s.68.)

.bir mızrak buyu(p.s.276) .farz vakti(p.s.246-266) .gecenin bir peheri(p.s.257) .iki konak

sonra(p.s.254.299) .iki namaz arası(p.161. 255) .iki su arası(p.s.70.) .konaklıya konak

.konaklıya konaklıya(p.s. 300) .lek(p.s. 270) .miskal(p.s. 269) .namaz vakti(p.s.269)

.ol gün(p.s.161.255) .tenke(p.s.297).

SONUÇ

Yukarı da da görüleceği üzere Türkçenin başlıca özelliği, sözcüklerin belirgin olmasıdır. Fil > filci, kış> kışlak, yayla > yaylak, yaz> yazlık gibi. Ayrıca lehçeler arasında anlam ve söyleyiş aynı, kökler aynı söyleyiş farklı, anlam ve söyleyişleri farklı pek çok sözcüğe bu yapıttan örnek verilebilir. **Ekin, kopuz, bar> var, atası> babası, koç> göç, evlen, git gibi.** Yapıtın yazıldığı coğrafyaya ve yüzyıla baktığımızda da Arapça ve Farsça dilleriyle iç içe yaşam bulan Türkçeye örnek verirsek. **Badem-çeşme(yer adı), beş vakit, harab bulur, pişmanlık buldu, tayin buldi.** Bugün Türk dilinin geldiği nokta ve konuşulduğu coğrafyanın genişliğine Baburnamede kanıttır. Bunun ötesinde yazarı Gazi Zahiruddin Muhammet Babur, Kabil padişahı olunca, Orta

Asya Afganistan ve Hindistan üçgenindeki dil ve lehçe farklılıklarının çokluğunun nelere mal olduğunu görüp, ortak bir dilde birleşmeyi sağlayabilmek için “hatt-ı Baburi” adıyla yeni bir dil üzerinde çalışma yapar. Daha sonra tıpkı Ulu Önder Atatürk gibi Türkçenin önemini kavrayan bir önder olarak ve dilin alt yapısının varlığını görerek, yapıtlarını Türkçe yazar. Görünen o ki bu yapıt aşağı yukarı altı yüz yıldan bu yana Türkçeye, aşağıda kırmızı çizgiyle işaretlenmiş olan yazıldığı coğrafyada gözcülük yapmaktadır. O günden bugüne bakıldığında ise, bugün için söylenecek en iyi söz, yine yapıttan olacaktır. “Yürümek lazım, durmak zamanı geçti.”

Notlar

(1) Köktürk (552-745), Uygur (745-840), Karahanlı (912-1212) ve sonrası Türk devletlerinin coğrafyasında. Öte yandan Esik Kurgan’ında bulunan bir çanakta Orhun yazısına benzer harflerle yazılan iki satırlık yazı, en eski Türkçe metin kabul edilir.

(2) Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve diğerleri gibi.

(3) Göktürk Yazıtları, Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi, Divanü Luga-ti’t-Türk, Atebetü’l- Hakayık, Mukaddimetü’l Edeb, Kısasu’l Enbiya, Mu-nü’l Mürid, Muhabbetname, Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri, Codex Cumanicus, Kitabü’l İdrak, Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalı. Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t Türkiyye,

Bülğatü’l-Müştak fi Lugati’t Türk ve’l-Kıfçak, El Kavaninü’l-Külliy Li-Zabti’l-Lügati’t-Türkiyye, Sekkaki’nin Divanı, Lütfi Divanı ve Gül u Nevruz mesnevisi, Yakını, Hüseyin Baykara Divanı, Şibanı Han Divanı, Babur

Divanı, Abuşka Lugatı, Fazlullah Han Lugatı, Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Üss-i Lisan-ı Türkî, Yunus Emre Divanı ve bu gibi.

(4) Bilim dünyasında daha çok Baburname (Baber name, Tuzuk-i Babarı, Vaki at-i Babari, Vaki a name, Vakıat-ı Baburi) olarak bilinen Vekayi'nin yazarı, Baburlu Devleti'nin kurucusu Gazi Zahiruddin Muhammet Babur'dür. Bu yapıtı onun Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'da geçen yaşamını ve tüm anılarını kapsar (1483-1530). Yapıt, 10 Haziran 1494 tarihinde Fergana vilayetinde on iki yaşında padişah oldum diye başlar, ölümünden on beş ay öncesine kadar 5 Eylül 1529 tarihinde son bulur. Fergana'da başlayan Kabil'de devam eden ve Kuzey Hindistan'da son bulan bu yaşam sürecini en ince ayrıntısına kadar çok canlı ve sade bir dille kaleme alır.. Bu yapıta ait bilinen on üç el yazma bulunmaktadır. 16. yüzyılın sonlarında Bayram Han'ın torunu Abd-urrahim Mirza tarafından 1590 tarihinde Farsçaya çevirisi yapılır. Bu çevirinin İngilizceye çevirisini 1826 tarihinde J. Leydan ve W. Erskine yapar (Memoirs of Zahir-ed DİN Muhammed Baber-London). 1871 tarihinde de Pavet'de Courteille Fransızcaya çevirir (Memoirs de Baber-Paris). Yine Sir Lucas King yeniden tashihli olarak 1921 yeniden basılır. Bunun Almancaya çevirisini de A. Kiser yapar (Dengwurdigkeiten des Zebir-Eddin Muhammed Baber, Kaisers von Hindustan- Leipzig 1828). Türkçe metnin ilk basımı N. Ilmisky tarafından (Babur-Nama) Kazan'da 1857 tarihinde yapılır. Beveridge'in çalışmaları ise 1921 de The Babur-Name, 1922 yılında da The Babur-nama in English adıyla basılır. Reşit Rahmeti Arat da 1943 yılında Türkçeye çevirir. 1946 ve 1987 de yeniden baskısı yapılır (2 cilt). 1958 Salie Rusçaya, 1980 J. L. Bacque-Grammont Fransızcaya çevirir. Yine Farsça çevirisi Hasan Payanda Gaznevi ve Mahmud Kuli Mugulhisari tarafından yapılır (Behruz Han'ın talebi üzerine). 1924 Mirza Nasirüddin, 1969 Ahtar Nedevi'de Urduca çevirilerini yapar (Tüzük-i Baburi) Bu yapıtın üzerinde çalıştığım nüshası, A. S. Beveridge tarafından bilinen el yazmaların da gözden geçirilmesi suretiyle yeniden fotoğraf yöntemiyle bilim dünyasına kazandırılmış olan ilk 1905 yılında "The Babar-nama" daha sonra 1971 yılında "THE BABAR-NAMA, BEING THE AUTOBIOGRAPHY OF THE EMPEROR BABAR, THE FOUNDER OF THE MOGHUL DYNASTY. 1971 yılından bugüne pek çok kitap ve makale yayımlanmıştır.

(5) bu konuda ayrı bir çalışma yaptığımdan sadece kısa örnekler verilmiştir.

KAYNAKLAR

htt://tdkterim.gov.tr/bts/.

(1983) *Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 7. Baskı. C 1-2 Türk Dili Kurumu Yayınları. Ankara.

AHMED VEFİK PAŞA (H 1306) *Lehce-i Osmanî*, Der Saadet İstanbul.

AKSAN, Doğan (1998) *Her Yönüyle Dil* (Ana Çizgileriyle Dilbilim) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 439, C 1-2-3. Ankara.

ARAT, Reşit Rahmeti (1987) Vekayi. 2. Baskı. C 1-2. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.

Baburname (1857) Tıpkı Basım. Süleymaniye Kütüphanesinde.

BEVERIDGE, Annette S, (1971) THE BABAR-NAMA, BEING THE AUTO-BIOGRAPHY OF THE EMPEROR BABAR, THE FOUNDER OF THE MOGHUL DYNASTY IN INDIA, WRITTEN IN CHAGHATAY TURKISH; NOW REPRODUCED IN FACSIMILE FROM A MANUSCRIPT BELONGING TO THE LATE SIR SALAR JANG OF HAYDARABAD, AND EDITED WITH A PREFACE AND INDEXES” London..

BEVERIDGE, Annette S. (1987) BABUR-NAMA Lahore.

DEVELİOĞLU, Ferit (2004) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. 21. Baskı. Aydın Kitabevi Yayınları. Ankara.

GÜNERİ, Mukadder (1994) “Baburnamenin Temel Konuları” Adlı Yüksek Lisans Tezi. AÜ

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Urdu Dili Ana Bilim Dalı.

GÜNERİ, Mukadder (2001) “Babur’un Siyasal ve Kültürel Hizmetleri” Adlı Doktora Tezi. AÜ

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Urdu Dili Ana Bilim Dalı.

GÜNERİ, Mukadder (2010) II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Atatürk, Babur ve Türk Dünyası” adlı bildiri (Ege Üniversitesi. İzmir).

GÜNERİ, Mukadder (2010) III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu “Türkçenin Söz Varlığı” adlı bildiri (Dokuz Eylül Üniversitesi-İzmir). Basıldı.

GÜNERİ, Mukadder (2011) VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı “Arda-nuç Ağzıyla İlgili

Bir Değerlendirme” adlı bildiri (Bilkent Üniversitesi-Ankara). Basıldı

ŞEMSEDDİN SAMİ (1996) *Kamus-ı Turki*. 7. Baskı Çağrı Yayınları-İstanbul

ZÜLFİKAR, Hamza (1991) Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 569. Ankara.

DAŚAKARMAPATHAAVADĀNAMĀLĀ İSİMLİ ESERİN ESKİ TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINA KATKILARI

Murat ELMALI¹

GİRİŞ

On (kötü) davranış yollarının zincirleme hikâyesi anlamına gelen *Daśa-karmapathaavadānamālā* (DKPAM) Budizm’in *Vaybajıkı* mezhebine ait bir din dersi kitabından yapılmış bir çeviridir. Eser Ugu Küşen (Toharca B) dilinden Toharcaya (Toharca A) ve sonra Toharcadan da Uygurcaya çevrilmiştir. Eseri Uygur Türkçesine çeviren kişi *Şılazın Praşnıkı*’dır. Dili klasik Uygurca olan eserin çeviri tarihi esere ait belgelerde geçmemektedir. Fakat en geç 11 ve 12. yüzyıllarda çevrildiği düşünülmektedir. (Elmalı, 2009: III).

Eser, “on günah” a atfen on bölümden meydana gelmiştir: *Canlı bir varlığı öldürmek, başkasının malını çalmak, zina yapmak, yalan söylemek, iftira etmek, küfürlü ve kaba sözler söylemek, iki yüzlülük yapmak, aç gözlülük ve kıskançlık yapmak, öfkelenmek, aykırı fikirde olmak* (Elmalı, 2009: VII).

DKPAM hikâyelerinde öğretmen öğrencilerine Buda’nın değişik doğumlarını ve Buda’nın var oluşuna giden yolda on korkunç günahı nasıl kendini koruduğunu anlatmaktadır. Hikâyelerdeki her “iş” hoca ile öğrenci arasında geçen giriş diyalogundan, *avadana*’dan, kapanış diyalogundan ve cehennemden tablolarından oluşur. Bu on bölüm kendi içerisinde ayrı bir hikâyeden oluşmakla birlikte ana hikâyeye de bağlanmıştır (Elmalı, 2009: VII).

DKPAM üzerine yapılan çalışmalar Uygur belgelerinin bulunmasından hemen sonra başlamıştır. F. W. K. Müller tarafından 1908, 1910, 1920, 1931 yıllarında Uigurica serisinde başlayan DKPAM çalışmaları günümüzde de devam etmektedir (Elmalı, 2009: VII). Esere ait Petersburg, Hami ve Berlin nüshaları üzerine birtakım çalışmalar yapılmış olup bu çalışmalarda, Eski Türkçe Dönemi’ne ait eserlerde görülmeyen çeşitli dil malzemelerine rastlanmıştır.

¹ İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, muratelmali1@gmail.com

Bu çalışmada DKPAM’da tespit edilen yeni ve Eski Uygur Türkçesinde az rastlanan kelime, anlam, atasözü, deyim ve ikilemeler üzerine durulacaktır.² Bununla birlikte kelimeler, atasözleri, deyimler ve ikilemeler hakkında yorumlar yapılacaktır. İlk olarak, şimdiye kadar yayımlanmış olan Eski Uygurca belgelerde biçim ve anlam olarak daha önce geçmediğini ve ilk defa DKPAM belgelerinde geçtiğini düşündüğümüz kelime, ikileme ve deyimler ele alınacaktır. Çalışmamızda ele alacağımız bu yapıların bizim ulaşamadığımız ya da göremediğimiz başka belgelerde bulunma ihtimali her zaman bulunmaktadır. Bahsettiğimiz yapılara ek olarak şimdiye kadar yayımlanmış olan Eski Uygurca belgelerde geçmiş olmakla birlikte DKPAM belgelerinde farklı anlamlarla karşımıza çıkan kelimelere de rastlanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde bu dil malzemeleri üzerinde durulacaktır. İleride yapılabilecek Eski Türkçeden günümüze kadar kelimelerin anlam bilimi açısından gelişimlerini ele alan çalışmalar için bu tür saptamalar büyük önem arz etmektedir. Son olarak daha önce başka belgelerde geçmiş olmasına rağmen DKPAM belgelerinde yeni bir biçimle (morfolojik ve fonolojik) rastladığımız kelimeler ile yeni okuma önerilerinde bulunduğumuz dil malzemelerine yer verilecektir. Çalışmada ele alınan bu dil malzemeleri ile ilgili yapılan yorumlar ve açıklamalar kesinlik taşımayıp ilerde buradaki malzemeye ilişkin yapılacak yeni araştırmalar bu konulara daha da açıklık kazandıracaktır

DAŞAKARMAPATHAAVADĀNAMĀLĀ’NIN ESKİ TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞINA KATKILARI

Şimdiye kadar yayımlanmış olan Eski Uygurca belgelerde biçim ve anlam olarak daha önce geçmediğini ve ilk defa DKPAM belgelerinde geçtiğini düşündüğümüz dil malzemeleri:

açıg agrık: İkileme. “ödül, bağış”.

birök meniñ bo işimin bütürser sizler ulug türlüg açıg agrık bar .. bütürü umasar sizler yitiñ uguşuñuzları birle yok yodun kılur m(e)n .. “Eğer benim bu işimi hallederseniz, (sizin için) çok çeşitli ödüller bağışlar olacak. Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırırm.” (Mz. 790 Arka, str.9-12).

agir bas-: Kelime kelime “ağır bas-”, metindeki anlamı “fethetmek, zafer kazanmak”.

² Bu dil malzemeleri kimi zaman *Uigurica* ve *Türkische Turfan Texte* serilerinde yayımlanmış olan DKPAM belgelerinde de geçmiştir. Bu belgelerin DKPAM’e ait olmasından dolayı bu dil malzemeleri bu çalışmada da ele alınmış ve bu dil malzemelerine yeni yorumlar getirilmeye çalışılmıştır.

birle alkatmış iduk ilig uluşug ağır basıp orunka olurmuş “... ile methetti-rilmiş kutsal ülkeyi fethedip tahtta oturmuş.” (Kr II 2/39 Arka, str. 1-2).

alıtı: < *Skr. alāta* “fesatçı, huzursuzluk yaratan; yanan odun parçası” (MW: 94c).

öçlüg keklig övke[li]g tınl(ı)glarığ alıtı kötürmez “İntikam dolu, öfkeli canlıları fesatçıları asla götürmez.” (Mz. 671 Arka, str. 31-32).

anahal agu: < *Toh. A anahāl* < *Skr. halāhala* “öldürücü bir zehir” (SH: 447a). *anahal agu:* İkileme. “öldürücü zehir”.

okıña anahal agu türtip “öldürücü zehrini okuna sürüp” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 14-15).

anıtyatlıg ürlüksüz: < *Toh. B anityāt* < *Skr. anityatā* “fani yaşam, sayılı yaşam” (UW: 145a; MW: 29b). < *anıtyatlıg* < *Toh. B anityāt* + Türk. +LXg “fanilik”; < *ür+lük+süz* “fani, geçici”. *anıtyatlıg ürlüksüzlik:* İkileme. “fanilik” (DKPAMp: 88). *anıtyatlıg ürlüksüz:* İkileme. “fanilik, fani yaşam”.

ança y(i)me yavlak e[rmez mü anıtyat]lıg³ ürlüksüz⁴ yağı .. “(Fanilik denen düşman) ne kadar kötü değil mi?” (Mz. 742 Arka, str. 20-21).

arıla-: “şefaet etmek, fedakârca bir başkasının yerine konuşmak, bir kim-senin bağışlanması için aracı olmak” (UW: 191b). Bu kelime DLT’de *arala-* “aralamak, arasını bulmak, barıştırmak” kelimesinin altında geçer. DLT’de “barış için bazı kere *arıladi* denir ise de bu halk söyleyişidir; *araladi* daha doğrudur” şeklinde *arıla-* kelimesine yorum getirilmiştir (DLT I: 308-309). DLT’deki bu bilgiler Röhrborn’un etimolojisi ile uyusmaktadır.

.. *t(e)ñri atama bir kişiniñ [i]sig özin arılayı ötünür m(e)n* “Ey, haşmetli babam! Bir kişinin yaşamının (bağışlanmasına) aracı olmayı rica ediyorum.” (Mz. 659 Ön, str. 33-35).

ayı telim: Pek, çok, pek çok.

... y(a)rılıkamakları üze ayı telim savları sakınçları turur .. erken “... buyruklar üzerine pek çok sözleri, düşünceleri varken ...” (Kr II 2/39 Arka, str. 11-13).

aylık (?): Bu kelimenin metnin bağlamına dayanarak *plasenta* “anneyle bebek arasındaki besin, oksijen ve diğer maddelerin alışverişini sağlayan yapı” anlamına geldiğini söyleyebiliriz. *avlık, avlıg, aylıg* şekillerinde de okunabilecek olan bu kelime yabancı kaynaklı bir kelime de olabilir. Kelime-

³ Kr II 1/2 Ön, str. 28-29’a göre.

⁴ Kr II 1/2 Ön, str. 29’da *ürlüksüz-lig yağı*.

nin bu şekillerine ve yabancı kaynağına rastlanılmadığından *aylık* şekli tercih edilmiştir.

.. *ol kenç karınta ornamışda anasınıñ aylıkı (?) üze etöz igidir* “O yavru, (ana) karnında düştüğünden beri anasının plasentası ile beslenir.” (Mz. 766 Ön, str. 21-23).

b(e)lgü bilteçi: *belgü* = *Skr. lakṣaṇa* “ayırıcı, belirgin işaret, alamet, karakteristik özellik, unvan, dış görünüş, form” (AY: 584a; SH: 309b). *belgü bilteçi* = *Skr. lakṣaṇajña* “işaret bilen, özellikle vücuttaki izleri, işaretleri anlayan, işaretleri yorumlayıp açıklayan, insandaki şanslı işaretlerden anlam çıkaran” (MW: 892a). Metinde “kâhin” anlamını verebiliriz.

anı üçün b(e)lgü bilteçi br(a)manlar hansasvarı ti[p] at urtilar “Bundan dolayı, kâhin brahmanlar (ona) *Hamsasvara* diye isim verdiler.” (Mz. 751 Arka, str. 16-18)..

bilezük karıltarak: Bu ikilemede, şimdiye kadar yayımlanmış belgelerde ilk defa geçtiğini düşündüğümüz kelime *karıltarak* kelimesidir. *karıltarak* < *karı*+*yaltırık* “bilezik”. *karı* “karı, ölçü, bez ölçülen arşın; kolun dirsek ile bilek arasındaki kısmı” (DLT I: 117; DLT III: 223); *yaltırık* “ışılıklı, parlak; parlak nesne” (Clouston, 1972: 922a-b). *bilezük* kelimesi ile kullanılan bu kelime de “bilezik” anlamına gelmektedir (DKPAMP: 150). Bu bilgiler ışığında *karıltarak* kelimesine “bilekte, kolda ışıldayan” anlamını yani “bilezik” anlamını vermek mümkündür. *bilezük karıltarak*: İkileme. “bilezik”. (Kr II 2/28 Ön, str. 3).

[...] *barıp bilezükin karıltarak[ın ...] itiglig yaratıglıg açılmış [linhua] t[e]g yumşak eligin başların töpü[lerin y(a)rılı]kançuçı köñülin sürti sıkadı* .. “varıp bilezikle... süslü, açılmış (nilüfer çiçeği) gibi yumuşak eliyle başlarını sefkatle okşadı.” (Kr II 2/28 Ön, str. 3-6).

daşakarmapataavadanamal: < *Skr. daśakarmapathaavadānamālā*: Eserin adıdır. On (kötü) davranış yollarını (anlatan) hikâyelerin derlemesi; 10 (kötü) davranış yollarının zincirleme hikâyesi” anlamlarına gelmektedir. *daśa* “on, on sayısı” (Kaya, 2006: 148); *karmapatha* “iş, davranış yolu; davranış özelliği” (MW: 259a); *avadāna* “dinsel kısa hikâye, hikâye, mecaz; Budizm’e ait dinsel masallar; genellikle Buda olmaya namzet varlıkların, Budalık mertebesine ulaşmak için yaptıkları faaliyetleri anlatan hikâyeler” (SH: 289a; Sertkaya 1986: 76); *mālā* “çelenk, halka; derleme, derleme eser” (SH: 299b); *avadanamala* “zincirleme hikâye”.

.. *kavı [drı sañadas] ugu küşen tilintin [tohrı t]ilinçe evirmiş tohrı [tilintin] [şılazın] praşnıkı yañırtı türkk[e evirmiş daş]akarmap(a)taavadanamal nom [bitigde] on k(a)rmap(a)t ertmişniñ [kadağı]n .. küzetmiş[niñ] asıgın*

[adınagu tavarın ogur]lamakış "... (vaibhāṣika ve) sāstratantra uzmanı Kāv-yadhara Saṃghadāsa'nın, Ugu Küşen (Toharca B) dilinden (Toharca A'ya) çevirdiği, Toharca A'dan da Śīlaséna Prāśnika'nın son olarak Türkçeye (çevirdiği) *Daśakarmapathaavadānamālā* (isimli) akaid (kitabında), on (kötü) davranış yollarını işlemenin günahları, (kendini bu günahlardan) korumanın faydaları, (başkasının malını) çalmayı..." (Mz. 226 Arka, str. 5-12).

etöz iltin-: *etöz iltin-* kelime kelime "vücudu taşımak" metindeki anlamı "yaşamak, hayatı sürdürmek" (DKPAMp: 91).

*muna m(e)n öz ev[imdin] ünüp il orunuña tezip barıp a[rıgda] simekte ornag tutup kolup koltgulam[akın] etöz iltineyin*⁵ "İşte ben kendi evimden çıkıp, tahtımdan kaçıp, gidip ormana yerleşerek, dilenerek yaşamımı sürdürüyüm." (Mz. 742 Arka, str. 25-28).

edgü ögli adaş: < ögli < ö-gli "düşünen"; *edgü ögli* "iyi düşünen; arkadaş" (Gabain 2003: 52). *edgü ögli adaş:* İkileme. "arkadaş, dost".

birle kavışmış [ka kadaş yiğen]n tagay edgü ögli adaş [bar erser ..] "Beraber yaşadığımız akraba, kardeş; yeğen, dayı; arkadaş (ne) varsa ..." (U 1783+U 1605 Arka, str. 15-17).

igil kerti: < *Skr. krta* "yapılmış, suni; dünyevi" (Tekin, 1976: 407b). *igil kerti:* İkileme. "sıradan, umumi, dünyevi".

*tözün oglum m(e)n igil kerti teg tagun askançu savka etözümün [...]*LY *umadın turur* "Soylu oğlum! Ben bayağı (ve) alelade gibi dedikoduya (benim) kendimin ... yapamadan devam eder." (Mz. 661 Arka, 33-35).

igil körklüg: = *Skr. grhastha* "sıradan bir ev sahibi, sıradan bir adam, rahip sınıfından olmayan" (DKPAMh/1: 74; SH: 296a).

[a]nta ötrü [a]dın [bir] sın suburgan ara igil körklüg şastrapırıy atl(ı) g [bahşı] "Ondan sonra bir başka mabed içinde sıradan (bir) görünümüne sahip *Śāstrapriya* adlı (hoca)..." (Mz. 855 Ön, str. 2-4)

in kulgakın tıñla-: *in kulgakın tıñlagıl* kelime kelime "delik kulağınla dinle!" metindeki anlamı "kulak kesil!".

antag erser nomlayu bireyin tıdıgsız köñülin in kulgakın tıñlagıl "Öyle ise anlatayım. Sessiz sakın bir şekilde (bana) kulak kesil." (Mz. 794 Ön, 5-8).

in- isil-: İkileme. "düşmek, azalmak".

ine isilü turur ilni[ñ u]luşnuñ intkisin yaragın [kılmış] isilinü büte turur nomnu[ñ şasın]nuñ asıgılgın bo bufyān edgü ...] "Ülkesinin azalmakta (olan)

⁵ Kr II 1/2 Arka, str. 6-7'de *iltineyin tip*.

faydalı (işlerini), azalarak son bulmak üzere (olan) öğretinin faydalarını (tekrar çoğaltmış).” (Kr II 2/39 Arka, str. 19-22).

kalnaşul: < *Skr. karṇaśūla* “kulak ağrısı” (DKPAMp: 250; MW: 257a).

uzun turkaru kalnaş(u)l atl(i)g i[glig to]yınlar⁶ yatguluk evlerig [kezer erti ..] “Sürekli, *karṇaśūla* isimli kulak ağrısı olan hasta rahiplerin yattığı yerleri (gezerdi). (Mz. 849+ U 413 Arka, str. 11-13).

kantig: < *Skr. kaṇṭhāga* “boğaza ulaşan” < *Skr. kaṇṭhā* “boğaz, boyun, gırtlak”.

anası negü yiser [i]çser ol tatig kantıgıntın sına kirip ... “Annesi ne yese, içse o tat boğazından bütün vücut organlarına girip ...” (Mz. 766 Ön, str. 27-28).

keyikle-: < *keyik+le-* “avlamak, avlanmak” < *keyik* “dört ayaklı, koşan hayvan; vahşi

hayvan; geyik”. *keyikle-* kelimesi Clauson’da ve OTWF’nin *+le-* bölümünde bulunmamaktadır.

*avcı keyikçi [...]*L’R *avlaguluk yirke te[gip] keyikle[gülük ...]* *yavlak ünin kır(i)rışup ala[kırışıp ...]* “Avcı ... avlanacağı yere ulaşip ava başlayacağı (zaman hayvanlar) dehşet verici bir sesle bağırışıp çağrışarak (ortalığı velveleye verirler).” (Mz. 756 Ön, str. 2-5).

kılınç t(e)ñrisi: *karma* tanrısı (U III: 88; DKPAMh/1: 103). *karma* “eylem; etki-tepki hareketini oluşturan her türlü eylemdir; yeniden doğuşlar buna bağlıdır” (Kaya, 1999: 181). *kılınç t(e)ñrisiniñ elginte tegip neñ kılını umadın mançakda kirip bir ödünk(i)ye arukın tınturgalı yatdı* “Karma Tanrısının eline değip hiç meşgul olmadan, yatağına girip kısa bir süre yorgunluğunu dindirmek için yattı.” (Mz. 793 Ön, str. 5-8).

korı-yokad-: < *kor+ı-* “zarar vermek”; *kor* “zarar, ziyan” (TSD: 347b). *yokad-:* Yok etmek, yok olmak; ölmek (TSD: 702b). *korı-yokad-:* İnkileme. “zarar vermek, ortadan kaldırmak” .

anta ötrü bedügelı umadın korıp yokadıp bar[ır ...] “Bunun üzerine büyümeden zarar verip yok edip gider.” (Mz. 660 Arka, 31-32).

kunçuyllar törüsi: Kelime kelime “kadınların kanunu, töresi” metindeki anlamı “iffet, namus, edep, terbiye”.

m(e)n kunçuyllar törüsin küzetmedin köñülümdeki sakınçımın⁷ tükel saña

⁶ Kr II 1/14 Arka, str. 5’e göre.

⁷ U 0973 Arka, str. 9’da *savımın*.

sözledim .. “Ben iffeti, namusu bir tarafa bırakarak gönlümdeki düşümcemi tamamıyla sana söyledim.” (Mz. 797 Ön, str. 25-27).

kunçuyların akruş törüsü: Kelime kelime “kadınların ağrı âdeti”. Röhrborn, bunu “kadınların çekingenliği, kadınların tutumu, davranışı” şeklinde çevirmiştir (UW: 82b). Fakat *akruş* “ağrı” kelimesinden hareketle bunu “kadınların özel hâli, kadınların âdet günü” olarak çevirmek de mümkündür.

m[aña] teñlig kisig y(i)me kim ayı[t]ur kunçuyla[r]nıñ akruş törüsin ert-geli törü er[maz] “Benim gibi kadını niçin sorar? Kadınların özel hâlinin geçmesi için (bir) kural yoktur.” (Mz. 815 Arka, 28-30).

kurgu yinik: *yinik:* Hafif, kolay, ucuz. (TSD: 696a); *kurgu:* Zevzek, kararsız, huyu yeğni kişi (DLT I: 18–26). *kurgu yinik:* İkileme. “boş, faydasız, gayriciddi”.

kurgu yinik kılınçlarig kiterip tevsiz kürsüz tözün [yumşak] törülüğ tokulug erti .. “Gayri ciddi ve boş işlerle uğraşmayan, dürüst, asil, yumuşak ve faziletli idi.” (Kr II 2/38 Arka, str. 14-16).

okak: < Soğ. *’wy’k* “havan tokmağı, havan eli, tokmak, topuz” (Gharib, 1995: 74a). Laut’ta *okakda* şeklinde geçmektedir (Laut, 1984: 27).

teriñ ulug okakın uvşatu sukarlar “Derin ve büyük (bir) havan tokmağı ile lime lime ederek atarlar.” (Mz. 658 Arka, str. 26-27)

olıg (?): < *oli-g* “burgu, burkma, bükme”. Bu kelime, BT IX: s. 248, str. 25’te *olıK* “kısaç, kerpeten (?)” şeklinde geçmektedir: *yalñok ajunta tugguluk tınl(i)glar ög karnı içinte ... temirlig olıgın olınmış osuglug tokuz ay o[n] küñ emgek körürler* “İnsandan doğan canlılar anne karnında ... demirden bir burguyu bükerek gibi, dokuz ay on gün acı çekerler.” (OTWF: 176).

olıg (?) ıgaçın ertingü uladılar “burgu gibi (bir) ağaçla çok sıkı (bir şekilde) bağladılar.” (Mz. 750 Arka, str. 32).

oynaşla-: < *oynaş+la-* < *oyun+a-ş+la-* “sevgili edinmek, aldatmak”. *oyun* “neşe, eğlence, oyun; oyalanma, eğleşme; hile, yarış” (Clauson, 1972: 274a; TSD: 422b); *oyna-* “oynamak, müzikle veya bir kimse ile oynamak” (Clauson, 1972: 275a); *oynaş* “kadının oynadığı kişi, sevgili; fahişe; başka biriyle sevişen kadın” (TSD: 422a; DLT I: 120).

m(e)n[iñ] anam adın erke oynaşladı atamnıñ [törüs]in çızıgın arıg küzetgeli umadı .. “Benim anam başka erkekle (sizi) aldattı. Babamın namusunu temiz (bir şekilde) gözetemedi.” (Mz. 750 Arka, str. 20-22)

öçlög keklig övkelig: Üçleme. “intikam dolu, öfkeli”

öçlüg keklig övke[li]g tınl(ı)glarığ alıtı kötürmez “İntikam dolu, öfkeli canlıları fesatçıları asla götürmez.” (Mz. 671 Arka, 31-32).

ögdir ançu: İkileme. “mükâfat, ödül; kıymet, değer”.

altı azıgların öñi öñi tartıp üntürgil ulug kın kızgut tegürmiş bolsun añar Montag kılsar s(e)n saña ulug türlüg ögdir ançu bar .. “Altı azı dişini ayrı ayrı çekip çıkar. Ona büyük bir işkence, azap olsun. Bu şekilde işini halledersen senin için çok çeşitli ödülleri var.” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 5-10)

öz konuk marım: *öz konuk* “gövdenin içinde kımıldayan nesne, ruh; benliğin bulunduğu yer” (DLT I: 46; OTWF: 238). *marım:* bk. 107 *marım etöz*. *öz konuk marım:* “bütünüyle benlik; varlık”.

tün kün sini umunıp saña amranmakın⁸ ölür m(e)n .. amranmaklı[g bag]⁹ tüğüni[n to]lp¹⁰ öz kon[uk] marım[ları]mın barça b(e)k [katag]¹¹ bayuk s(e)n “Gece gündüz seni bekeleyip, sana (olan) aşkımdan (işte şimdi) ölüyorum. Aşk bağıyla benliğimi tamamen (sağlam bir şekilde kendine) bağladın. (Mz. 797 Ön, str. 27- Arka, str. 2).

parmanu kog kıçmuk: < *Skr. paramāṇu* “zerre, küçük parçacık” (Ölmez, 1991: 119b); *kog* “çör çöp, toz, zerre” (TSD: 340b); *kıçmuk* “küçük parça, toz; zerre” (Clouston 1972: 591; TSD: 318a). *parmanu kog kıçmuk:* Üçleme. “zerre, küçük parçacık”.

birök yagız yir arkasındaki topraknıñ p(a)rmanu kog kıçmuk sanı neçe erser .. “Eğer (sayıları) kara toprak altındaki toprağın atom miktarı kadar da olsa ...” (U 452 Ön, str. 25-27).

saçuk sav sözle-: Saçma sapan konuşmak (Ölmez 2005: 227). (Mz. 660 Arka, str. 7).

sañgık aş: < *Soğ. snk'yk* < *Toh. B sankik* < *Skr. sāmghika* “Saña ile ilgili olan” (DKPAMP: 225); “rahiplerin kardeşliği, rahipler birliği ile ilgili olan” (Wilkens, 2007: 277; MW: 1199b). *sañgık aş* “Saña yemeği”. bk. *öz iltin-*

savka olur-: Kelime kelime “söze otur-” metindeki anlamı “sohbet etmek”.

kirtü sözleme[z] tınl(ı)g kimni b[irle] erser savka olursar anıñ savın tıñ-laguçı kişiler barça inçe tip tiyürler .. bo kutsuz tınl(ı)gnıñ savın negülük kirt-günür sizler .. negü sözleser barça ezügleyür “Doğru söylemeyen canlı kimle

⁸ U 0973 Arka, str. 10'da *amranmakta muna*

⁹ U 0973 Arka, str. 11'e göre.

¹⁰ U 0973 Arka, str. 11'e göre.

¹¹ U 0973 Arka, str. 12'ye göre.

olursa olsun konuşmak için otursa onun sözünü dinleyecek kişiler hepsi (bir ağızdan) şöyle derler: ‘Bu bedbaht canlının sözüne nasıl inanırsınız? Ne konuşsa tamamen yalan konuşur.’ (Kr II 2/38 Ön, str. 2-7).

serinmeklig (?): < *serinmeklig* < *ser-(i)n-mek+lig* “sabırlı, dayanıklı”. *ser-* “sabretmek”; *serin-* “sabretmek, dayanmak”; *serinmek* “dayanma, tahammül” (TSD: 474b-475a); *serinmeklig* “sabırlı, dayanıklı”.

akruş köñüllüg bilge biliglig serinm[eklig] (?) uzanmaklig sen bo muñ--[da tarta¹² sint]ede adın biziñe umug ına[g bolt]açı tınl(ı)g arıtı yok .. “Şefkatli, bilge, bilgili, sabırlı, beceriklisin. Bu sıkıntılı (zamanlarda) senden başka bize umut (olacak) kimseyi asla bulamayız.” (Mz. 42+ Mz. 92 Ön, str. 18-21)

sid sadan kıl-: < *Skr. siddhisādhana* “başarı”. *siddhi* “başarı, tamamlama; hastalığı iyileştirme; ispat, delil (U IV: 726c; Kaya 2006: 289); *sāadhanam* “iyi yöneten; etkili, yaratıcı; tapınma; ordu; başarı, sonuç; boyun eğdirmeye; iyi etme” (U IV: 726c; Kaya, 2006: 287). *sid sadan kıl-*: Başarı elde etmek.

kınıg köñüllüg avışın sid sadan kılıp köñülin yürekin buyan edgü kılınça üklitdi {Y} asdı .. “Düşünceleri yoğunlaştırmaya yardımcı sihirle başarı elde edip, gönlünü sevap için yükseltti.” (U 452 Arka, str. 5-8).

suvdın oot ünmiş teg: Kelime kelime “sudan ateş çıkmış gibi”. Bu kelime öbeği gerçekleştirilmesi imkânsız olan bir durum ve ruh hâlini anlatan deyim olarak değerlendirilebilir.

suvdın oot üngeli neçök [a]lp erser .. ançulayı y(i)me m(e)n ad(ı)nagunı öl[jür]geli aymak ertingü alp ol “Sudan ateş çıkarmak nasıl zor ise bu şekilde benim başkasını öldürtmek için emir vermem de o kadar zordur” (Mz. 760 Arka, str. 14-16)

svayambar yañı kün: < *Skr. savayamvara* “bir kimsenin kendi seçimi; eş seçimi; prensesin veya bir komutan kızının eşini halkın önünde talipliler arasından seçmesi” (MW: 1278b). *yañı kün* “yeni gün, nevrüz”.

yañı kün tamlaması genellikle “yeni gün; yılın ilk günü; ayın ilk altı gününden birisi” anlamlarında kullanılmaktadır (Clauson, 1972: 943b). Bununla birlikte *svayambar* kelimesi ile birlikte kullanılan bu tamlama *Maytrisimit*’te şu şekilde geçmektedir: *kim amtı maytrı bod[ısav(a)t]niñ abışık kılmaqlag yañı kün ogrınta mintıda ınaru miñ yılka tegi tözün kişi[ler] bilge yalañuklar maytrı burkan “Böylece şimdi Maytrı Bodısatvanın takdis edildiği (yani Budalığa eriştiği) yeni gün (yañı kün= *Skr. pratipad*) münasebetiyle, bu andan itibaren bin yıla kadar asil insanlar, hâkim insanlar Maytrı Buda’yı (bir da-*

¹² DKPAMh/2: s. 151, str. 78-92’ye göre.

yanak olarak telakki etmelidirler.)” (Tekin 1976: 53-54; 195-196). Ş. Tekin, yukarıdaki örnekte tamlamayı *yañı kün*= *Skr. pratipad* eşleştirmesi ile vermiştir. < *Skr. pratipad* “kabul etmek, razı olmak, onaylamak” anlamlarında kullanılmaktadır (Kaya 2006: 190). Buradan yola çıkarak *yañı kün* tamlamasının *svayambar* kelimesi ile birlikte bir ikileme oluşturduğunu söyleyebilir ve bu ikilemeye “eş seçme, eş için karar verme merasimi, günü” anlamlarını verebiliriz.

*yirtinçüdeki beglerke k(e)rgek [...]*L’R *barça berü kelsünler ulug türlüg [svayam]bar yañı kün kılıp birök M’ [...]* *m(e)n k(e)nt[ü öz]üm ök beglig taplagay m(e)n ..* “Eğer (evleneceksem) yeryüzündeki beylerin (gelmesi) gerek ... hepsi buraya gelsinler. Çok katılımlı (bir) eş seçme günü düzenleyip (eşimi) bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim. (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 5-9)

tarmutlug: < *tarmutlug* < *tar-ım+ut+lug* (OTWF: 82–83). *tarmutlug* “kanal, yol, kol”; *tarmut* “dağ geçidi, dağ deresi” (OTWF: 82); *tarım* “göllere ve kumluklara dökülen ırmak kolları” (DLT I: 396); *tar-* “dağıtmak, bölmek, kollara ayırmak” (Clouston, 1972: 528b).

tolp etözleri örtenip kök kızıl yürüñ yalınlar tarmutlug saçılı ünerler .. “Bütün vücutları kavrulup, (vücutlarından) mavi, kırmızı, beyaz alevler her yöne dağılarak fişkırlar.” (Mz 767 Arka, str. 1-3).

tepirgenlig: < *tepirgenlig* < *tep-(i)r-gen+lig* “hareketli”. *tep-* “basmak, kımıldamak, harekete gelmek, ayakla vurmak, çifte atmak, dövmek” (TSD: 545a); *tepir-* “kımıldatmak” (TSD: 545a); *tepirgen* “kımıldayan, hareket eden”; *tepirgenlig* “hareketli”. (U 1899 Ön, 8).

tepreñsiz yarp: *tepreñsiz:* “sarsılmaz, dayanıklı” (TSD: 545b). *yarp:* “sağlam, sağlamlık” (TSD: 665a). *tepreñsiz yarp:* İkileme. “sağlam, sarsılmaz”.

şakılarnıñ arjısı on küçlüg t(e)ñri burkan atavakı yekniñ ornınta tepreñsiz yarp oluryuk ol .. “Şākya kabilesinin ermişi, on güce sahip Tanrı Buda, Aṭavaka (adlı) şeytanın mekanında sabit (ve) güçlü (bir şekilde) oturmuştur.” (Mz. 771 Arka, str. 5-6).

tike kulgakın tñla-: < *tike* < *tik-e* “dik, dikilmiş, açık”. Bu kelime zarf-fiil kalıplaşması sonrasında sıfat özelliği kazanmıştır. Bu kelime YTS’de *dike* “dikkatle, kulak kabartarak, dik dik” şeklinde geçmektedir (YTS: 66b). Nuri Yüce’nin *GERUNDIEN IM TÜRKISCHEN - Eine morphologische und syntaktische Untersuchung* isimli eserinde bu tür kalıplaşmalar sonucu oluşmuş hem sıfat hem de zarf olarak kullanılan kelimelerden bahsedilmektedir (Yüce, 1999: 31-32). *tike kulgakın tñlagıl* kelime kelime “dik, açık kulak-

larınla dinle” anlamına gelir, metnimizdeki anlamı “pür dikkat dinle, dikkat kesil” şeklindedir.

amtu tapan atlıg tamuda togmuş tınl(ı)glarnıñ emgeklerin sözleyü bireyin tike kulgakın tıñlagıl “Şimdi, *Tapana* adlı cehennemde doğmuş canlıların (çেকেgeği) ıstırapları anlatıvereyim. Kulaklarını dikerek beni dinle.” (Mz. 772 Ön, str. 22-24).

toguçk(ı)ya (?): < * *toguçkıya* < * *tog-(u)ç+kıya* “çocukcağız, yavru-cuk” Bu kelimenin *tog-* “doğmak” fiili ile ilişkili olduğu kesindir. Ama nasıl kurulduğu belli değildir. *toguç* kelimesinin “çocuk, yavru” anlamına geldiği ortadadır ama metindeki bağlama göre “geyik yavrusu” anlamını vermek de mümkündür (DKPAMp: 65).

eñ muntın[yummi]ş¹³ közin açu umadın isig özin [to]guçk(ı)yasın¹⁴ (?) ti-tip idalap ezüg sav “Hatta kapadığı gözünü açmadan canını, yavrucağını terk etmesine rağmen yalan söz (ağızından çıkmadı).” (Mz. 744 Ön, 17-19).

tokla-: < *tok+la-* “saçını kazıtmak, saçını tıraş etmek” (Wilkens 2007: 293). *tokla-* “saç kazıtmak” (Wilkens, 2007: 292-293); *tok* “saçsız insan, boynuzsuz hayvan” (DLT I: 79–332–358–387). Wilkens; *tok er* “başında Türkler gibi saçı olmayan” (Clauson, 1972: 464), *tokluk* “insanın başının saçsız, hayvanın başının boynuzsuz olması” (Clauson, 1972: 469b) ve *tokıl* “kafatası” (BT VII: s. 49, str. 407) kelimelerinden yola çıkarak bu sonuca varmıştır (Wilkens, 2007: 292).

ol başın toklamış k(a)raja [to]n[lug toyın] “O saçlarını kazıtmış, cüppeli rahib ...” (U 1783 + U 1605 Ön, str. 10).

togumlug: < *togum-lug* “doğumlu, doğuran; annelik özelliğine sahip, anne”

togumlug amranmakın kiterü tartıp yine yine evrilip neteg kılayın tip[ne kıl]gulukın bilinmez erti .. “Annelik duygularını bir tarafa bırakmaya çalışıyor, ne yapayım diye tekrar tekrar dönüp, ne yapacağını bilmiyordu.” (Kr II 2/42 Arka, str. 12-14).

tolunad-: < *tolunadmış* < *tolun+ad-mış* “bütünleşmiş, mükemmelleşmiş” (DKPAMp: 275). *tolun* “dopdolu, bütünlük, tam” (TSD: 569b).

arıg raçad(a)rmılıg tolunun tolunadmış “tertemiz kraliyet mükemmelliği ile bütünleşmiş ...” (Kr II 2/39 ön, str. 5).

¹³ Kr II 2/42 Ön, str. 16’ya göre.

¹⁴ Kr II 2/42 Ön, str. 17’de *isig özinli [tınınılı]*.

tört yıñakıg yañıl- ögsüz bol- tal-: *tört yıñakıg yañıl-* kelime kelime “yön duygusunu kaybetmek” (Clauson, 1972: 951a). Metindeki anlamı “şuurunu yitirmek”. *ögsüz bol-* “şuurunu yitirmek, aklını yitirmek” (Clauson, 1972: 490b). *tal-* “gücünü kaybet-, şuurunu yitirmek, bayılmak” (Clauson, 1972: 490b). *tört yıñakıg yañıl- ögsüz bol- tal-:* “şuurunu yitirmek, kendinden geçmek”.

d(a)ndıpalı ilig ört yalın arasınıtı turup umuğı üzülüp serü umadın tört yıñakıg yañılıp ögsüz bolup talıp etözi söglünti (?) Hükümdar Dañdāpala ateşler ortasında kalmış, umudu kırılmış. (Bütün bunlara) tahammül edemediğinden kendinden geçip, şuursuz kalarak bayılmış. (Mz. 666 Arka, str. 3-6).

törü çızig: İkilime. “usul, tarz, hareket tarzı, töre, namus”.

yinçe kırkınlar arj[ı]lar y(i)me törü]min çızigimın ayman[çsız köñülin] ertdiler “İnce, zarif cariyeler (ve) ermişler korkusuzca namusumu çiğnediler.” (Mz. 294 Ön, str. 16-18).

törüsüz iş işle-: Kelime kelime “kanunsuz iş yapmak”, metindeki anlamı “ahlaksızlık yapmak”.

.. törüçe tutsar meniñ ögüm bolur siz .. bo monı teg törüsüz iş işlep yir t(e)ñri y(i)me mini neçök kötürgey .. balıkda uluşda ne yüüz tutup yorigay m(e)n .. “Törece benim annem (bile) sayılırsınız. Bu (ve) bunun gibi ahlaksızlık yapmış (olan) beni yeryüzü (üzerinde) nasıl taşıyacak? (Bu) şehirde (insanların arasında) hangi yüzle gezeceğim?” (Mz. 797 Arka, str. 13-17).

turkıñç: < *turkıñç* < *turkın-ç* “utanç”. < **turkı-* fiiline henüz rastlanmamış olmasına rağmen DLT’de geçen *turkıgılan-* “üstelemekten çekinmek, gocunmak, saygı göstermek”, *turkın-* “utanmak, sıkılmak, çekinmek” fiilleri ve yine DLT’de geçen *turkug* “hayâ, utanma” kelimesi (DLT II: 272; DLT II: 241; DLT I: 462) **turkı-/turku-* fiilinin varlığına bir işarettir (OTWF: 210). Bu bilgilerden hareketle *turkın-* fiilini ve *turkıñç* kelimesini de bu kökle ilişkilendirebiliriz (Mz. 337 Arka, str. 6).

turmuş törü: Kelime kelime “yaşayan kanun”, metindeki anlamı “yaygın kanaat; yerleşmiş inanç”.

[bo yi]rtinçüde t[urmuş törü ol edgü kutlug] tınl(ı)g[larnıñ oğlanı ulgads] ar kiçig erken ujık b[o]ş[g]urg[alı] birür]ler .. az bedüser t(a)var kazgan[u] katıglanur .. “(Bu) dünyada (yaygın kanaate göre o iyi, kutlu canlıların çocukları) yetişirilirken, (daha) küçük yaşlarda okuma yazma öğreniverirler. Biraz büyüyünce mal mülk kazanmak için gayret ederlerdi.” (Mz. 809 Ön, 26-Arka, 3).

tuzlug: < *tuz+lug* “faydalı, yararlı, güzel, çekici”. *tuz* kelimesinin bu dönemde “fayda, güzellik, şirinlik” gibi mecaz anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. *Altun Yaruk*’ta *tuzlug* kelimesi, anlamı “tuzlu” olmasına rağmen, metinde “faydalı” anlamına gelmektedir: ... *biliglig erdemlig tuzlug yarag-lig eriglig bolurlar* “bilgili, erdemli, faydalı, uygun ve öğüt almış (kişiler-den)’dirler.” (AY 124/20-21). Yine *tuzlug* kelimesi bir Harezmi metni olan *Rabgûzî’nin Kısasü’l-enbiyâ*’sında da “güzel, çekici, zarif” şeklinde mecazi anlamıyla kullanılmaktadır: *Ya ‘nî Yûsuf mendin körklügrek érdi, ammâ men Yûsufdın tuzluğrağ men* “Yani, Yûsuf benden sevinci yok edecek kadar güzeldi, ama ben Yûsuf’tan kaygıyı yok edecek derecede güzelim.” (Rab. 199a/14). *tuz* kelimesi tat verme işlevinden dolayı türevleriyle birlikte bu dönemden itibaren mecazi anlamlarda kullanılmaya başlamıştır (Şen, 2004: 18–23).

[... *t]ınl(i)glar tuzlug bolğalı* “... canlılar faydalı olmak için ...” (Mz. 864b Ön, str. 4).

tütüşgüçi kerişgüçi: İkileme. “kavgacı”.

.. *uzun turkar[u] adın erig sakınıp küseyür[tu]tagsız [evinte t]ütüşgü[-çi ke]rişgüçi¹⁵ bolur* .. “Sürekli başka erkekleri düşünüp arzularlar. Sebepsiz (yere) (evinde) kavgacı olurlar.” (Mz. 809 Arka, str. 27+U 0973 Ön, str. 19-20+ Mz. 797 Ön, str. 1-2).

uçlanguluk batık: < *uçlanguluk* < *uç+lan-guluk* “uç peyda eden (yer); en uç nokta”. *uçlan-*: Uç peyda etmek. (DLT I: 257). *batık*: Derin, bataklık. (TSD: 70a). *uçlanguluk batık*: Kelime kelime “en uç noktadaki bataklık” metindeki anlamı “ayakyolu, tuvalet”. Wilkens çevirisinde burayı *Fäkaliengrube* “kanalizasyon çukuru” olarak çevirmiştir (Wilkens 2007: 293). Buradan hareketle bu çalışmada *uçlanguluk batıg* tamlaması “hela, ayakyolu, tuvalet” olarak çevrilmiştir.

.. *uçlanguluk batıkka bargu[lu]k yollarıg öz iligin arıg sipirür er[ti] adın-larınıñ y(i)me orunların kiterip taşdın kün tapa yadar¹⁶ erti* .. “Tuvalet giden yolları kendi eliyle temiz (bir şekilde) süpürdü. Başkalarının da yataklarını kaldırıp dışarıya güneşe doğru yayardı.” (Mz. 849+ U 413 Arka, str. 7-11).

urugı örtemiş: Kelime kelime “soyu, nesli yanmış”. Metindeki anlamı “soyu kurumuş, nesli tükenmiş”.

sini teg urugı örtemiş yavız tınl(i)gdın suv alma[z men] “Senin gibi soyu kurumuş kötü canlıdan su almam.” (Mz. 849+ U 413 Arka, str. 29-30).

¹⁵ U 0973 Ön, str. 20’ye göre.

¹⁶ Kr II 1/14 Arka, str. 3’te *yatur*.

yalgukk(ı)ya: Kelimenin bulunduğu belge yıpranmıştır. Kelimenin öncesi ve sonrasındaki kelimelerle doğrudan bir cümle bağlantısı bulunmamaktadır. Bununla birlikte kelimenin geçtiği metnin içeriği bize anlamlandırma noktasında yardımcı olmaktadır. Kelimenin geçtiği bölüm cinsel birleşme ve sonrasında da anne karnında ceninin oluşması ile ilgilidir. Bu kelimedenden önce kadın ve erkeğin cinsel birleşmesi, sonrasında da kan parçasının et parçasına dönüşmesi anlatılmaktadır. Kelime ya *yal-* “alevlenmek, parlamak” fiil köküne inilerek < *yalgukkıya* < *yal-guk+kıya* “küçük parıltı, sperm (?)” şeklinde ya da *yalñuk* “insan” kelimesinin bir türevi olan *yalguk* kelimesine küçültme eki getirilerek < *yalguk+kıya* “küçük insan, insancık; sperm” şeklinde tahlil edilebilir. Her iki tahlilde *yalgukk(ı)ya* kelimesi sperm anlamına gelmektedir. (Mz. 766 Ön, str. 13-15).

y(a)ruksuz irüksüz: < *yaruksuz* < *yar-uk+suz* “sağlam, tam, bütün, parçalanmamış”. *yaruk* “yerde, duvarda, dağda, sırçada ve benzer şeylerde yarık” (DLT III: 15). < *irüksüz* < *ir-ük+süz* “gediği olmayan, sağlam, tam, bütün”. *irük* “duvar ve benzer şeylerdeki gedik” (DLT I: 70). *yaruksuz irüksüz:* İkileme. “tam, bütün, gediksiz, yırtıksız”.

y(a)ruksuz irüksüz k[ir]siz arıg raçad(a)rmlıg tolunın tolunadmış t(e)ñrikenimiz[niñ] kün t(e)ñri tilgeni “tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliği ile bütünleşmiş (olan) ilahi hazretimizin güneş çemberi” (Kr II 2/39 Ön, str. 4-7).

yigedmekleş-: < *yigedmekleş-* < *yig+ed-mek+le-ş-* “birbirini yenmeye çalışmak” *yig* “üstün”, *yiged-* “yenmek, üstün olmak” (TSD: 691a-692b); *yigedmek* “üstün olma”; *yigedmekle-* “üstün gelmek”; *yigedmekleş-* “birbirini yenmeye çalışmak, birbirine üstün gelmeye çalışmak”.

strayastrış t(e)ñri yirinteki t(e)ñr[i] teg bir ikintike yigedmekleşü yirrin[...] ilinçülediler .. “*Trāyastriṃśaḥ* cennetindeki tanrılar gibi birbirlerine üstün gelmeye çalışarak, (birbirlerine) kızarak (birbirlerini kızdırarak) (?) ... eğlendiler.” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 26-28).

yirintilig: M. Erdal, bu kelimenin < *yir-(i)nti+lig* ve < *yir-in-ti+lig* olmak üzere iki şekilde etimolojisinin yapılabileceğini düşünmektedir. *-(i)nti/(i)ndi* ekinin Eski Uygurcada nadir olarak görüldüğünü daha çok Karahanlıca Dönemi’nde görüldüğünü belirtmektedir (OTWF: 339). < *yirintilig* < *yir-in-ti+lig* “nefret uyandıran, nefrete layık, iğrençlik, tiksindiricilik”. *yir-* “kınamak, yermek, kötülemek, tiksirmek” (TSD: 696b); *yirin-* “iğrenmek” (TSD: 697a); *yirinti* “nefret uyandıran, iğrenç, tiksindirici” (OTWF: 339). (Mz 744 Arka, str. 3).

yügerü bol-: *yügerü* “şimdiki hâlen; yukarı, yukarıya” (TSD: 720b). *yügerü bol-*: Kelime kelime “yukarı çıkmak; hazır olmak”. Metindeki anlamı ise “ortaya çıkmak; aklına gelmek”tir.

tün yarımında belin̄teg sın [suburgan]¹⁷ arakı sakınçı köñülü¹⁸ yügerü bolı “... gece yarısında korkunç türbenin içinde (iken zihninde çeşitli) düşünceler belirdi.” (Kr II 1/2 Ön, str.4- Mz. 742 Arka, str. 2).

Şimdiye kadar yayımlanmış olan Eski Uygurca belgelerde geçmiş olmakla birlikte DKPAM belgelerinde farklı anlamlarla karşımıza çıkan dil malzemeleri:

amranmak törü tegin-: Kelime kelime “aşk kuralı (ile) yaklaşmak”; metindeki anlamı “birlikte olmak, cinsel ilişkiye girmek”.

... ol t[iş] bars birle amranmak törü tegint[i] “dışi parsla birlikte oldu.” (Mz. 829 Arka, str. 10-11).

anantraş ayıg kılınç: < *Toh. B anantrās* < *Skr. ānantarya* “doğrudan doğruya işlenen, ölümcül günah” (UW: 130b). *anantraş ayıg kılınç* = *Skr. *ānantarya-karman*: İkileme. “ölümcül günah” (DKPAMp: 233); “kişinin tek başına bir kimseyi öldürerek işlediği günah”.

amtı [m(e)n ba]rıp ev[din] barkdın ün[üp] anantraş ayıg kılınçım alkayın “Şimdi, gidip evden çıkıp günahımı öveyim.” (Mz. 849+U 413 Ön, str. 6-8).

anantraş tsuy kıl-: *anantraş tsuy*: İkileme. “kişinin tek başına bir kimseyi öldürerek işlediği günah”. *anantraş tsuy kıl-* “doğrudan doğruya, aracısız, tek başına günah işlemek”.

anantraş tsuy kılınmış kişiğe toyın bolmak törüsü yok tip tirler .. “Günah işlemiş kişiye rahip olma izni yok, diyorlar.” (Mz. 849+U 413 Ön, str. 9-10).

asın-: “takmak; birisine (muska, tılsım, nazarlık, kolye) takmak” (OTWF: 589). Kelimenin metindeki anlamını, kendisinden önce gelen *üm* “alt giysisi” kelimesinden dolayı “giymek, giyinmek” olarak düşünebiliriz.

ulug küçlüg katıg köñül öritip amrak isig özin titgeli ıdalagalı anuk bolup üimin asınıp tag señirinte turup kut kolunu inçe tip tidi .. “Yüce, güçlü, sağlam gönül besleyip sevimli canını terk etmek için hazır olup, alt giysisini giyinip, dağın eteğinde durup, dua ederek şöyle dedi: ...” (Mz. 760 Arka, str. 31-35).

arkış yalavaç: Eski dönemlerde postalar ve haberler kervanlarla da gönderilmektedir (Ürekli 2003: 169-174). Bundan dolayı bu tamlama “haber gö-

¹⁷ Kr II 1/2 Ön, str. 5’e göre.

¹⁸ Kr II 1/2 Ön, str. 5’te köñülinde.

türen kervancı” olarak çevrilmiştir.

anta ötrü m(a)hund(a)rasını ilig tört yıñak[dın] kelmiş arkış yalavaçlarıg okıp üç ayda kin svayambar yañı kün kılğuluk savlarıg barça olarka tüzü tüketü sözledi .. “Ondan sonra Hükümdar Mahendraséna dört bir yandan gelmiş haber götüren kervancıları çağırıp, üç ay sonra eş seçme günü yapılacağı haberini onlara eksiksiz söyledi.” (T. II Y. 52, 1¹⁹ Ön, str. 16-20)

bulgan- telgen-: *bulgan-* “bulanmak, kızmak” (TSD: 107a); < *bulga-n-* “bir şeyle karıştırılmak, hareketlendirilmek, tahrik edilmek, sarsılmak; bir şeye bulaştırılmak” (OTWF: 596). *telgen-* “kızmak, içlenmek” (DLT II: 242). < *telge-n-* “deli edilmek, çileden çıkarılmak” (OTWF: 618). *ol añar bulgandı telgendi* “O, ona kızdı, içlendi” (DLT II: 242). *bulgan- telgen-:* İkileme. “kızmak, hiddetlenmek”.

kimniñ yanturu yangalı tapı erser ol yansun bulganmış telgenmiş köñülin taluyka kirmesünler .. “Kimin tekrar geri dönmeye isteği (var) ise o geri dönsün. Bulanmış gönülle denize girmesinler.” (Mz. 671 Arka, 19-21).

k(e)rki badruk: *kerki* “keser, marangoz keseri, dülger keseri (Clauson, 1972: 741b; DLT I: 430). *badruk:* Kelime genelde *bayrak* anlamına gelmektedir (TSD: 57). *bayrak* kelimesinin şu şekilde bir etimolojisi vardır: *bat-(u) r-(a)k* > *batrak* > *bağrak* > *bayrak* (Clauson, 1972: 307b). Bu etimoloji dikkate alınırsa, kelimenin *batmak* ve *batırmak* anlamlarına gelen fiillerden türetildiği görülmektedir. Bundan dolayı da *badruk* kelimesinin ilk anlamının mızrak olması gerekir. *kerki badruk:* Dülger keseri, keser, mızrak. (Mz. 658 Arka, str. 10-11).

kurig(?) kırkın: < *kurig* < *kuri-g* “kuru, boş” anlamından hareketle kelimeye “ince, narin, zarif” mecaz anlamı verebiliriz. Bu kelime; < *kori-g* “korunan, korunan alan; harem” (Clauson, 1972: 652b; TSD: 348a) anlamından hareketle *korıg kırkın* “haremdaki cariye” şeklinde de düşünülebilir. Fakat ... *küünteki kurıg kırkınların ıdalap ...* bölümünde bulunan *kurıg kırkınların* tamamlamasından önce *küünteki* “haremdaki” kelimesinin var olması kelimenin bu anlamını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte *kırkın* kelimesi genellikle *yinçge* “ince, zarif” kelimesi ile birlikte geçmektedir. *kurıg* kelimesi burada *yinçge* kelimesinin yerine de kullanılmış olabilir. Bununla birlikte *kurıg* kelimesinin *korıg* şeklinde okuması da ihtimal dâhilindedir.

t(e)ñri katunlarıña meñizetgülük teg küünteki kurıg kırkınların ıdalap “Tanrı hanımlarına benzetilecek kadar (güzel) haremdaki ince, zarif cariyeleri bırakıp ...” (Mz. 760 Arka, str. 29-30).

¹⁹ Bu belge Elmalı (2009: 40-41) alınmıştır.

örki: < *örki < ör+ki < örü+ki şeklinde örü “yukarı, üst” isminden türetebileceğimiz bu kelime genel olarak “yüksek, yüce, ulu, yukarıdaki” anlamlarında kullanılmaktadır. Bununla birlikte Ehlers, *örki* kelimesinin 91-99, 191-199, 291-299 vb. şekillerdeki sayı aralığında kullanıldığına dikkat çekmektedir. Ehlers, *örki* kelimesinin sadece Eski Türkçeye özel bir sayı sistemi içerisinde kullanıldığını ve bu sistem içerisinde kullanım şeklini tatmin edici bir etimoloji ile açıklayamadığını belirtir. Sıfat/isim ör “yüksek, yüce; yücelik, yükseklik” veya ör- “yükselmek” fiilinden hareketle “onlu kişi, onun üzerinde doksanlı ve yüze kadar ulaşan kişi” olarak anlam verilebileceğini düşünmektedir. (Ehlers 1983: 84-85). Ehlers, bu düşüncesini ise şu örneklerle kanıtlar: U III: s. 67, str. 5-6’da geçen *tokuz örki beglerig kezigçe kapap iltidim* cümlesini Müller “9 mükemmel, asil kişiyi soydum ve sürükledim” şeklinde çevirmiştir. Ehlers ise bu cümlelerin “99 kişiyi soydum ve sürükledim” şeklinde tercüme edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü aynı hikâyeyi anlatan diğer Budist eserler Ehlers’in çevirisini doğrulamaktadır. Bu hikâyede *Bodhisattva* Sutasoma, Kalmapaşada tarafından yakalanıp soyulan ve hapsedilen 99 kişiye özgürlük talep eden 100. kişidir. Hikâyede ise *tokuz örki begler* ile bu 99 kişi ifade edilmektedir. (Ehlers, 1983: 83). Yukarıdaki bilgilerden hareketle *örki* kelimesinin “yüksek, yüce, yukarıdaki” anlamına “Doksan (90), doksan üzeri, artı doksan” anlamını katmak mümkün olacaktır.

sevigli[g] [üni]n tokuz örki beglerig okıp inçe tip tidi “Sevimli sesiyle doksan dokuz hükümdarı çağırıp şöyle dedi:...” (U 1199 + U 1016+Mz. 27 Ön, str. 17-19).

urunçak ur-: Kelime kelime “emanet koymak” metindeki anlamı “emanet etmek”.

.. *anın amtı yal(a)ñuklar ilig(i)ye meniñ isig özümün saña urunçak urur m(e)n* .. “Ey, insanların hükümdarı, bunun için şimdi kendi canımı sana emanet ediyorum.” (Mz. 775 Ön, str. 2-4).

urunçak yi-: Kelime kelime “emanet yemek” metindeki anlamı “tehlikeye atmak”

t(e)ñri teg amrak begim(i)ze bo bir tınl(ı)gnuñ isig özin satgın alıp biziñ öz-ümüzni barça urunçak yigey siz “Ey, Tanrı gibi aziz beyimiz! Bu canlının hayatını satın alarak bizim yaşamımızı tamamen tehlikeye atacaksınız.” (Mz. 659 Arka, 16-19).

uyala: < *uyala* < *uya+l-a* “yuvalanarak; yuvalandığı, yuvalanmış”. Bu yapı, bu dönemde < *uyala-* < *uya+la-* “yuva yapmak” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (TSD: 620b). Fakat buradaki kullanım şeklinin fiil görevinde olmadığını, kendinden sonra gelen *kalık* kelimesini nitelemek için kullanıldığını

görmekteyiz. Buradan hareketle bu kelimenin *uya* “yuva” kelimesinden nadir kullanılan *+l-* eki fiilleştiğini ve tıpkı *uyala-* fiilinde olduğu gibi “yuva yapmak” anlamında kullanıldığını, *-A* zarf-fiilini aldığını düşünebiliriz. Diğer taraftan 795. satırdaki *tike* kelimesinde olduğu gibi zarf-fiil kalıplaşması sonucu bu kelimenin sıfat özelliğini kazandığını da söylemek mümkündür. Bu kelime Clauson ve M. Erdal’da da geçmemektedir.

*yorigma*²⁰ *kurt [ko]ñuz üstün uçugma kuş kuzgunnuñ uyala kalıkı bolup yarsıgu ornı uyası bo[lga]y* .. Sürünen kurtçukların, uçan kuşların yuvalandığı mekanı olup, (onların) tiksindirici yeri yurdu olacak. (Mz. 46 Ön, str. 3-6).

yaklık köñüllüg: Bu kelime DKPAMp yayımında *yaglıg* olarak okunmuştur. Bu kelimeyi KB’deki “yakınlık” anlamına gelen *yaklık* kelimesi olarak düşünmek daha uygun düşmektedir (KB: s. 596, str. 3335). *yaklık* kelimesi bu dönemde “yakınlık” anlamı ile görülen bir kelime değildir. KB’de “yakınlık” anlamında kullanılan bu kelime *köñüllüg* kelimesi ile kullanıldığında kelime kelime “yakın gönüllü” anlamına gelmektedir. Biz bu tamlamaya “cana yakın” anlamını da verebiliriz (DKPAMp: 282).

yaklık köñüllüg miñ y(a)ruk psek tegrelig .. “Cana yakın, bin parlak taçla çevrili” (Kr II 2/39 Ön, str. 3-4).

yazuk: < *yazuk* < *yaz-uk* “rahat, dingin” (OTWF: 256). *yaz-*: Çözmek (DLT III: 59).

irakdın körser m(e)n yazuk yüzün sevinçlig köñülin y[el] teg y[orı]yu kelti .. “Taa uzaktan gördüğüm rahat yüzüyle, neşeli bir şekilde rüzgâr gibi eserek geldi.” (U 1199 + U 1016+Mz. 27 Ön, 9-11).

Daha önce başka belgelerde geçmiş olmasına rağmen DKPAM belgelerinde yeni bir biçimle (morfolojik ve fonolojik) rastladığımız kelimeler ile yeni okuma önerilerinde bulunduğumuz dil malzemeleri:

adral-: “uzaklaşmak, ayrılmak”.

... isig özlerintin adralıp ... “... vücutlarından ayrılıp ...” (Mz. 744 Arka, 19).

çızın erig: < *çızın* < *çız-ın* “şekil; eda, yüz ifadesi; hâl, tavır; duruş”. *çız-* “çizmek, kazmak; çizmek” (Clauson, 1972: 432a). Kelimenin *çısın* mı yoksa *çızın* mı okunacağı konusu problemlidir. Wilkens, Zeime ve Kara ile M. Erdal’ın düşüncelerine yer vererek bu kelimenin hem *çısın* hem de *çızın* olarak okunabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte kelimenin okunuşunun tartışmalı kalacağını söylemiş ve kelimeyi *çısın* olarak okumayı tercih etmiş-

²⁰ U 410 Ön, str. 3-4’te *bagırın yorigma kurt koñuz*.

tir (Wilkens, 2004: 156). Wilkens'in kelimenin etimolojisi ile ilgili verdiği bilgilerden hareketle ve yine kelimeden sonra gelen ve bir ikileme oluşturan *erig* kelimesinden hareketle kelimenin anlamının “şekil; eda, yüz ifadesi; hâl, tavır; duruş” olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde yüzle ilgili tasvir yapılırken “yüzün hatları, yüz çizgileri” çok kullanılan ifadelerdendir. “yüz çigileri” ile yüzün jest ve mimikleri, yüzün ifadesi anlatılmak istenmektedir. Buradan hareketle bu kelimenin günümüz Türkçesinde olduğu gibi *çiz-* fiiline dayandırıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bundan dolayı bu kelimenin E.T < *çiz-* fiili ile ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. *erig* “tavır, hareket”(TSD: 201a). *çızın erig*: İkileme. “hâl, tavır, eda, duruş”.

Metinde kelime /S/ ünsüzü ile yazılmıştır. Kelimeyi Wilkens'in ifade ettiği gibi metindeki hâliyle *çısın* şeklinde de okumak mümkündür. Fakat kelimenin *çısın* şeklindeki yazımı mütercimin ya da müstensihin telaffuzunu yansıtır olabilir.

kunçuyılarnıñ çızın erig ... “Prenseslerin edaları ...” (Mz. 855 Arka, str. 4).

çöpçöksig (?): Gabain, bu kelimeyi *çöpçöksig* olarak okumuştur. *çöp*'ü pekiştirme öneki olarak düşünmüş *çökşig* kelimesini ise *çök-* fiiline dayandırmış ve kelimeyi < **çök-üş-ig* olarak çözümlemiştir. Kelimenin dudakları tasvir eden özel bir şekil olduğunu belirtmiştir (TT X: 31). Clauson, kelimeye yer vermemiştir. DTS'de bu kelimenin anlamı bir renk adı olarak verilmiş, ama çeviride atlanmıştır (DTS: 155a). Röhrborn, kelimenin geçtiği bölümü *altın* maddesinde almış fakat *çöpçöksig* kelimesini atlayarak vermiştir (UW: 111a). Kelime Clauson'da, DTS'de ve UW'de çözümlememiştir. M. Erdal ise kelimeyi şu şekilde çözümlemiştir: “< *çök+sig*: *çökle-* ‘ateşle kurban etmek’ fiilinin kökü olan *çök* kelimesinden türetilmiş gibi görünmektedir. Et sunanların parlak kırmızı görüntüsünün özelliğidir” (OTWF: 71). *çök* Uygur metinlerinde bu anlamıyla bulunmamaktadır. Fakat bu kelime *kurban* anlamıyla Tatarca, Kazakça ve Çuvaşçada yer alır (OTWF: 434–435). Kelimenin geçtiği bölüm bir kızın güzelliklerinin tasvir edildiği bölümdür. Dudakları tasvir eden bu kelimenin kurbanın eti veya kurbanın kanı gibi kırmızı renkle ilgili olması ihtimali yüksektir. Kelime *-sıg* benzetme eki almış ve “et gibi, kurban kanı gibi (kırmızı)” anlamını kazanmış ve mecazen kırmızı renk için kullanılmış olabilir. Bundan dolayı Erdal'ın çözümlemesinin daha doğru olduğu düşünülebilir. Bütün bunlardan hareketle bu kelimeye “kıp kırmızı” anlamını verebiliriz. *çöp*'ün ise burada pekiştirme ön eki olduğu açıktır.

[... üstü]n²¹ altın çöpçöksig (?) irin--[leri yi]nçü tizigi teg körtle tişleri köñül[ümin] yürekimin ertingü tepretti titretti .. “... altta (ve) üstte kıp kırmı-

²¹ TT X: s. 30, str. 449'a göre.

zı dudakları, inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü (ve) yüreğimi olağanüstü titretti.” (Mz. 815 Ön, 15-17).

ılınçga (?): Clauson bu kelimeyi *yılınçga* maddesi altında incelemiştir. *-ınçga* (İİYE mi FİYE mi) ile biten birkaç kelimedenden bir tanesidir. Bir kız tasvirinin bir bölümünü oluşturan bu satırdan sonra gelen satırın başında boşluk vardır. *ılınçga yanları* “narin kalçaları” olarak çevrildiğinde metnin içeriğine uymaktadır. Buna ek olarak *Maytrisimit* isimli eserde bu kelimenin *yılınçga* şekli 51/60 ve 55/22’de *yumşak* kelimesi ile ikileme oluşturmakta ve “yumuşak, narin” anlamında kullanıldığında metnin anlamı oturmaktadır (Tekin, 1976: 107-112; Şen 2002: 356). DLT’de geçen *yılınçga (aş)* “tadı, tuzu, yağı olmayan yemek” anlamına gelmektedir (DLT III: 433). *yılınçga* kelimesinin bu anlamı bizim metnimize uymamaktadır (Clauson, 1972: 931b). Gabain ise kelimenin “*sıcak, ılık, sıkıcı*” anlamlarına gelebileceğini belirtmiş ama çeviride bu anlamlara yer vermemiştir (TT X: 31). Bütün bunlara ek olarak kelimenin yabancı kaynaklı olabileceğini de düşünmek gerekebilir. Bu doğrultuda yapmış olduğum araştırmada kelimenin yabancı kaynağına da ulaşamadım. Bu kelime üzerine etimolojik çalışmalar bu konuya daha da açıklık getirecektir.

kiñ körtle kögüzinte [ka]tıg tıgrak bürtgeli yumşak iki emigleri [iti]iglig yaratıgl(ı)g turur .. ılınçga yanları [...] ertingü yaraşı közünüp açılmış [...] KYRY körtle oğlağı köz[leri] ... üstü]n²² altın çöpçöksig (?) irin[leri yi]nçü tizigi teg körtle tişleri köñül[ümin] yürekimin ertingü tepretti titretti .. “geniş (ve) güzel göğsünde diri, dokunmak için yumuşak iki memesi süs (olarak) durur. İnce, narin kalçaları ... çok güzel görünüp, açılmış ... güzel, sevimli gözleri ... altta (ve) üstte kıpkırmızı dudakları, inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü (ve) yüreğimi olağanüstü titretti.” (Mz. 815 Ön, str. 10-17).

ışuk: DKPAMP yayınında (Kr II 2/8 Ön, str. 7) bu kelimeye Clauson’daki *yışığ (?ışığ)* “ip, kordon, halat, kement” (Clauson, 1972: 977b) kelimesine dayandırılarak anlam verilmiştir. DLT’de *yışığ* “ip; kayıştan örülmüş bağ; bo-yunduruk kayışı” (DLT I: 126), *yışıklıg* “ipli, ipi olan” (DLT III: 49) kelimelerinin yanında *yışıklıg* “tolgalı; tolga giyimi” (DLT III: 50), *yaşuk* “demir başlık, tolga”, *aşuk* “demir başlık, tolga” (DLT I: 67) kelimeleri de vardır. *ışuk* kelimesinin, ses benzerlikleri açısından *yışıklık*, *yaşuk* ve *aşuk* kelimeleri ile de ilişkisi olabilir.

Bu kelime yeni bir biçimle karşımıza çıkmaktadır.

kogur-: Wilkens bu kelimeyi Clauson’da geçen *kağur-* (Clauson, 1972: 612a) fiili ile ilişkilendirmiştir (Wilkens, 2007: 291). Ayrıca DLT’de *kogur-*

²² TT X: s. 30, str. 449’a göre.

maç “kavrulmuş buğday” (DLT I: 493) kelimesi bulunmaktadır. Burada *u*’nun etkisiyle bir gerileyici benzeşmeden bahsedebiliriz. Kelimenin bu dönemde hem *kağur-* hem de *kogur-* şeklinde kullanıldığını söylemek mümkündür.

olarıñ b[uğday] idişleri[n]te k]ün tap[a] kogurup öz öz o[r]unlarınta “onların buğday kaplarında güneşe karşı pişirip herkese kendi yerlerinde ...” (Mz. 849+U 413 Arka, str. 3-4).

ömgekle-: < *ömge-k+le-* “emeklemek, sürünmek” (TSD: 434a). < *ömge-k* < *emge-k* “acı, ıstırap, eziyet” (Räsänen, 1969: 42b). *m* dudak ünsüzünün etkisiyle *-e-* > *-ö-* değişimi olmuştur. OTWF’da da bu kelime ile ilgili yorum bu yöndedir (OTWF: 435).

[amarı]ları²³ töşin²⁴ böksegin ömgeklediler “Bazıları yüzüstü sürünmüşler” (Mz. 42+ Mz. 92 Ön, str. 4).

SONUÇ

Türk dilinin herhangi bir dönemine ait bir eser üzerine yapılan çalışmada o eserin Türk diline katkısı hiçbir şekilde göz ardı edilemez. Özellikle Eski Türkçe Dönemi’ne ait eserler üzerine yapılan her çalışma hem genel Türk diline hem Eski Türkçeye yeni katkılarda bulunmaktadır. Bu katkılar kimi zaman yeni bir kelime, kimi zaman yeni bir kelime grubu, kimi zaman yeni bir anlam, kimi zaman da yeni bir cümle yapısı şeklinde karşımıza çıkabilmektedir. DKPAM üzerine yapılan çalışmalarda da bu tür dil malzemeleri ile çalışılmaktadır. Tespit edilen bu dil malzemeleri Eski Türkçenin söz varlığına yeni katkılarda bulunmakta, Eski Uygurca üzerine yapılan çalışmalarda daha hızlı yol almamızı sağlamaktadır. Yapmış olduğumuz bu çalışmada DKPAM üzerine yapılan çalışmaların Eski Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılar ele alınmış, tespit edilen yeni ve Eski Uygur Türkçesinde az rastlanan kelime, anlam, atasözü, deyim ve ikilemeler üzerine durulmuştur.

İŞARETLER

>	Eskiden yeniye değişmeyi gösterir.
-	Fiil tabanına gelen ek.
()	İmla gereği yazılmayan ünlüleri gösterir.
(?)	Şüphe belirtir.
*	Kelime etimolojisinde tahmini biçimi gösterir.
..	Eserin aslında var
?	Karşılığının belirlenemediğini gösterir.
[]	Düşmüş kısımlardaki onarımları gösterir.

²³ DKPAMh/2: s. 150, str. 63-78’e göre; U 1662 Ön, str. 8’de *’M’R[...]*.

²⁴ DKPAMh/2: s. 150, str. 63-78’e göre.

[...]	Düşmüş kısımları gösterir.
{ }	Mükerrer veya fazla yazılmış unsurları gösterir.
~	Nöbetleşmeyi gösterir.
+	İsim tabanına gelen ek.
< >	Eksik yazılmış unsurları gösterir.
<	Kelimenin kaynağını gösterir.
=	Kelimenin Uygurca ya da başka dildeki karşılığını gösterir.
...	Çeviride düşmüş kısımları gösterir.

KISALTMALAR

AY	Altun Yaruk
bk.	Bakınız
C	Cilt
çev.	Çeviren
Çin.	Çince
DKPAM	Daşakarmapathaavadānamālā
Kr	Petersburg nüshasına ait belgeler.
Mz.	Mainz koleksiyonundaki belgeler.
Rab.	Rabgûzî
s.	sayfa
S	sayı
Skr.	Sanskritçe
Soğ.	Soğutça
str.	satır
Toh. A	Toharca A
Toh. B	Toharca B
Türk.	Türkçe
U	Turfan koleksiyonundaki belgeler.
vb.	Ve benzeri/ve bunun gibi

KAYNAKLAR VE ESER KISALTMALARI

AY	CEVAL KAYA: <i>Uygurca Altun Yaruk</i> . Giriş, Metin ve Dizin. Ankara, 1994.
BT III	EMİH TEZCAN: <i>Das uigurische Insadi-Sutra</i> . Berlin, 1974. (Berliner Turfantexte III).
BT VII	GEORG KARA-PETER ZIEME: <i>Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung</i> . Berlin, 1976. (Berliner Turfantexte VII).

- BT IX** ŞİNASİ TEKİN: *Maitrisimit nom bitig-Die uigrische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣi ka-Schule (1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen; 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index* Berlin, 1980. (Berliner Turfan texte IX).
- CLAUSON 1972** SIR GERARD CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- DKPAMh/1** SHIMIN GENG - JENS PETER LAUT - JENS WIL KENS: Fragmente der uigrischen *Daśakarmapathaava dānamālā* aus Hami (Teil 1). *UAJb, N.F 19*, 2005, s. 72-122.
- DKPAMh/2** SHIMIN GENG - JENS PETER LAUT - JENS WIL KENS: Fragmente der uigrischen *Daśakarmapathaava dānamālā* aus Hami (Teil 2). *UAJb, N.F 20*, 2006, s. 147-169.
- DKPAMp** Masahiro Shogaito - Lilia Tugusheva - Setsu Fujishiro: *The Daśakarmapathaavadānamālā in Uighur from the collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences*. Kyoto, 1998.
- DLT** BESİM ATALAY: *Divanü Lûgat-it-Türk Tercüme si I-II-III-IV*, Ankara. 1998.
- DTS** *Drevnetjurkskiy Slovar*. Leningrad, 1969.
- ELMALI 2009** MURAT ELMALI: *Daśakarmapathaavadānamālā: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- EHLERS 1983** GERHARD EHLERS: Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung. *UAJb, N.F. 3*, 1983, s. 81-87.
- GABAIN 1950** A. VON GABAIN: *Altürkische Grammatik*. Wiesbaden 1950 // Türkçe çevirisi: Mehmet Akalın: *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara, 2003.
- GHARIB 1995** BADRI GHARIB: *Sogdian Dictionary (Sogdian-Persian-English)*. Tehran, 1995.
http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/mainz/dta_mainz_index.htm
<http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/u/>

- dta_u_index.htm
- KAYA 1999** KORHAN KAYA: *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara, 1999.
- KAYA 2006** KORHAN KAYA: *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. Ankara, 2006.
- KB** REŞİD RAHMETİ ARAT: *Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hacib*. İstanbul, 2006.
- LAUT 1984** JENS PETER LAUT: Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen *Daśakarmapathaavadānamālā*. *UAJb, N.F 4*, 1984, s. 117-133.
- MW 1964** SIR MONIER-WILLIAMS: *Sanskrit-English Dictionary*. Oxford, 1964.
- OTWF** MARCEL ERDAL: *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I, II*. Wiesbaden, 1991.
- ÖLMEZ 1991** MEHMET ÖLMEZ: *Altun Yaruk. III. Kitap (=5. Bölüm). (Suvarnaphāsūtra)*. Ankara, 1991.
- ÖLMEZ 2005** MEHMET ÖLMEZ: Tanıtmalar. (The *Daśakarmapathaavadānamālā* in Uighur. From the Collection of the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences, Kyoto 1998, XII +294 + 84 s.). *Türk Dilleri Araştırmaları 15*, 2005, s. 223-232.
- RÄSÄNEN 1969** MARTTI RÄSÄNEN: *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki, 1969.
- SERTKAYA 1986** OSMAN FİKRİ SERTKAYA: Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dili*, 409, 1986, s. 43-80.
- SH** WILLIAM EDWARD SOOTHILL - LEWIS HODOUS: *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, Taipei, 1975.
- ŞEN 2002** SERKAN ŞEN: *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*. On dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2002.
- ŞEN 2004** MESUT ŞEN: Tuz Kelimesi Üzerine. *Tuz Kitabı*. Editörler Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen. İstanbul, 2004, s.17-27.

- TEKİN 1976** ŞİNASI TEKİN: *Maytrisimit-Burkancılığın Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uyurca İptidai Bir Dram*. Ankara, 1976.
- TSD** BURHAN PAÇACIOĞLU: *VIII-XVI Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. Ankara, 2006.
- TT X** A. VON GABAIN: *Türkische Turfan-Texte X*, APAW, 1959.
- U III** F.W.K MÜLLER: *Uigurica, III*, APAW, Berlin, 1920.
- U IV** F.W.K MÜLLER - A. VON GABAIN: *Uigurica, IV*, SPAW, Berlin, 1931.
- UW** KLAUS RÖHRBORN: *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Lieferung 1-6*. Wiesbaden, 1977-1998.
- ÜREKLİ 2003** MUZAFFER ÜREKLİ: Türklerde Haberleşme ve Haberleşme Teknolojisinden Faydalanma. *30. bin yılın eşiğinde Türk Uygarlığı: Dünyü, Bugünü, Yarını, Uluslararası Kongre*, Bişkek, 2-3 Ekim 2003.
- WILKENS 2004** JENS WILKENS: Studien zur alttürkischen *Daşakarma pathaavadānamālā* (2). Die Legende vom Menschenfresser Kalmāşapāda. *AOH 57.2*, 2004, s. 141-180.
- WILKENS 2007** JENS WILKENS: Studien zur alttürkischen *Daşakar mapathaavadānamālā* (3). Die Erzählung vom Muttermörder Kāmapriya. *AOH 60.3*, 2007, s. 273-302.
- YTS** *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara, 1983.
- YÜCE 1999** NURİ YÜCE: *Gerundien im Türkischen Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*. İstanbul, 1999.

ESKİ UYGURCA “ALTI DIŞLI FİL” HİKÂYESİNİN METİN DİL BİLİMSEL YAKLAŞIMLA ÇÖZÜMLENMESİ

Murat ELMALI¹
Fatma BÖLÜKBAŞ²
Ahmet Naim ÇİÇEKLER³

1. Giriş

Metin, Fransızcada “texte”, İngilizcede “text” sözcükleri ile karşılanmakta, bu sözcük Latince “örmek, dokumak” anlamındaki “textere” sözcüğünden gelmektedir. Türkçede kullanılan “metin” sözcüğü ise Arapça asıllı olup “sağlam, dayanıklı” anlamındadır. Gerek “text”, gerekse “metin” sözcüklerinin anlamına bakıldığında, her ikisinde de güçlü ve birbiriyle ilintili bir yapının varlığı görülmektedir. Metin, anlamsal ve mantıksal açıdan bir bütünlük taşıyan, bildirişim görevi üstlenen, tümce ve tümce değeriindeki birimlerden oluşan dilsel bir yapıdır. Tümcenin, sözcüklerin rastgele ardı ardına sıralanmasıyla oluşmayacağı gibi, metin de tümcelerin sıralanmasıyla oluşmaz. Çünkü dilsel bir yapının metin olabilmesi için, bu yapı içindeki tümceler ya da sözcüklerin çeşitli düzeylerde tutarlı ve bağdaşık bir bütün oluşturmaları gerekir.

Alan yazınında, ‘metin’ kavramı ile ilgili çok çeşitli tanımlamalar bulunmakla birlikte, hepsinin ortak noktası, metnin ‘anlamsal ve dilsel bütünlük’ taşıması olarak görülmektedir ki bu da metnin tutarlılığına ve bağdaşıklığına göndermede bulunmaktadır. Örneğin, Özdemir, (1983: 32) metni, ‘okumaya konu olan, anlatımsal bir bütünlüğü bulunan sözcüklerin oluşturduğu somut bir varlık’; Günay (2003: 35) ‘belirli bir bildirişim bağlamında bir ya da birden çok kişi tarafından sözlü ya da yazılı olarak üretilen bir dil dizgesi bütünü’; Aksan (1999:149), ‘iletişim sırasında gerçekleşen bir sözce ya da dil dışı etkenlerle bağlantılı sözcükler bütünü’; Onursal (2003: 124) ‘tümceötesi bir dil-

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, muratelmali1@gmail.com

² İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Bölümü, fbolukbas@istanbul.edu.tr

³ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dilbilimi Bölümü, acicekler@gmail.com

sel ürünün çeşitli düzeylerindeki eklemlenmeleri ve bu ürünün oluşturduğu biçimsel ve anlamsal bir bütün' olarak tanımlamaktadır.

Yüksel'in (1995: 53) P. Pettit'in *The Concept of Structuralism* adlı kitabından aktardığına göre, bir anlatı metnini tek bir olay oluşturmadığı için (metnin olay gelişimi, kişi ilişkileri, izlek gelişimi bağlamında değişik düzlemlerde yapıları olduğundan) anlatı metni ancak bu değişik düzlemlerdeki yapıların kavranmasıyla anlam kazanır ve yorumlanabilir. Bu nedenle de anlatı çözümlemesi alanındaki uygulamalarda tek bir yöntem söz konusu değildir. Metin dil bilimi bu yöntemlerden sadece biridir.

Metinlerin niteliğini belirleyen temel ölçütlerden birinin dil olduğu düşünüldüğünde, metinlerin çözümlemesinde, metni içerisinde üretildiği dilden koparmak, bağımsız olarak incelemek olanaksızdır. Çünkü iletişimin temelinde tümcelerden daha büyük dilsel birimler yani metinler bulunmaktadır. Metnin, tümcelerden oluşan değil; tümceleri araç olarak kullanan bağlama dönük anlamlı bir yapı olduğu düşünüldüğünde, metinlerin incelenmesinde, tümce incelemelerindeki gibi geleneksel dil bilgisi yöntemlerinin dışında bir inceleme yöntemi gerekmektedir. Bu durum dilbilimden metindilbilimin doğmasına yol açmıştır.

'Metin dil bilimi' kavramı ile ilgili farklı terimler (metinbilim, söylem çözümlemesi, betiksel dilbilim, betik bilimi) söz konusudur. Aksan'a (1999: 148) göre, gerek söylem çözümlemesi, gerekse metindilbilimi konu ve uygulamalarıyla çoğu zaman birbiriyle örtüşmekte, kimi bilginlerce her ikisi aynı alan olarak kabul edilmektedir. Örneğin Vardar (1988: 42), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, metindilbilim terimine hiç yer vermemiş, onun yerine betiksel dilbilim terimini kullanmıştır.

Metin dil bilimi, yazılı metinlerin kuruluşunda, cümle ötesi dilsel yapılarıdaki ilişkileri inceler, metinlerin üretilme ve alımlanmasındaki düzenlilikleri saptamaya çalışır. Hengirmen'e (1999: 276) göre metin dil bilimi, 'dili tümceler arası bağlantıları temel alarak inceleyen, dil kullanımını metin üretme olarak gören, metinleri bir bütünlük içinde ele alan bilim dalıdır.' Tümceötesi bir anlayışla inceleme konusuna eğilen metindilbilim, bir şiir, bir öykü, bir dilekçe, bir gazete makalesi ya da herhangi bir bilimsel yazı olsun, her türlü dilsel olguyu metin yapan ölçüt ve kuralları saptar. Böylece çeşitli metin türleri arasındaki değişik yapı ve işlev özelliklerini ortaya çıkarır. Metinlerle gönderme yaptıkları gerçekler/olgular arasındaki ilişkileri araştırır, metinlerin anlamsal yapılarını belirlemeye çalışır (Oraliş ve Ozil, 1992: 37).

Bir yazının metin olabilmesi için sahip olması gereken iki temel ölçüt vardır: Bağdaşıklık ve tutarlılık. Metin bilimsel yaklaşıma göre metin çözümlemede temel alınan *küçük yapı* metnin bağdaşıklık görünümlerini, *büyük yapı*

ise metnin tutarlılık görünümünü kapsar. Tümcelerin birbirlerine eklemle- nerek bir metin oluşturmalarını sağlayan yinelemeler, ön gönderim ve art gön- derimler, örtük anlatımlar, eksilteli yapılar, tümceler arası bağıntı öğeleri gibi ölçütler doğrudan metnin küçük yapısıyla ilgilidir. Metni oluşturan bu ölçüt- ler bağdaşıklık olarak adlandırılır. Metindeki özelleştirme ve genelleştirmeler, neden-sonuç ilişkileri, karşılaştırmalar ve karşıtlık ilişkisi gibi aşamaları kap- sayan tutarlılık görünümüleri ile olay örgüsü, anlatıcı ve bakış açısı, öykünün genel yapısı, öykü kişileri, öykünün zaman ve uzamı gibi konular öykünün büyük yapısı bağlamında ele alınır.

Eski Uygurca “Altı Dişli Fil” hikâyesinin metin dil bilimsel açıdan çö- zümlemesi yoluyla, metnin bağdaşıklık görünümünü yansıtan küçük yapısı ve metnin tutarlılık görünümünü yansıtan büyük yapısı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu çalışmadaki temel amaç, Eski Uygurca Dönemi’ne ait olan “Altı Dişli Fil” hikâyesini, metin dil bilimsel yaklaşımla ele almak ve eserin “metin” değerini ortaya koymaktır.

Bu hikâyenin kökeni MÖ 200’lü yıllarda derlenmeye başlayan Pali dilin- de yazılmış Jatakalara kadar inmektedir. Tam anlamıyla Budacı özellik taşıyan “Altı Dişli Fil” hikâyesinin ünü çok geniş bir alana yayılmıştır (Ruben, 2004: 30). Uygurların Budizm’i kabul etmesinden sonra çeşitli dillerden Uygurcaya çevrilen pek çok hikâye arasında “Altı Dişli Fil” hikâyesini de görmekteyiz. Çeviriler yoluyla başlayan Uygur Türkçesindeki Jataka ve Avadana edebiyatı ürünleri Uygurların Budizm’i kabul etmesinde önemli rol oynamıştır. Bu ede- bî ürünler kimi zaman İslam edebiyatındaki peygamber kıssalarına benzeyen derlemelerde olduğu gibi bir araya getirilmiştir. Bunlardan en önemlisi DK- PAM olarak bilinen On Günahın Zincirleme Hikâyesi olarak adlandırdığımız eserdir. “Altı Dişli Fil” hikâyesi DKPAM hikâyeleri arasında “zina etmek” bölümünde yer alan oldukça geniş bir hikâyedir.

2. “Altı Dişli Fil” Hikâyesinin İncelenmesi

2.1. Metnin Bağdaşıklık Görünümleri

Bağdaşıklık metnin yüzeysel yapısındaki birimler aracılığıyla kurulan, metinde cümleler ve cümleciklerin bir arada tutulmasını sağlayan ilişkilerdir (Grabe, 1985: 110). Bir metni metin olmayandan ayıran, metnin bölümlerinin bir arada tutulmasını sağlayan, metindeki anlam ilişkilerini düzenleyen şey bağdaşıklaktır (Halliday ve Hasan, 1976: 4). Beuagrande ve Dressler’e (1981: 3) göre bağdaşıklık, metnin yüzeysel yapısındaki bileşenlerin dil bilgisel iliş- kilerine dayanır ve bu dilbilgisel ilişkilerin ortaya çıkarttığı tüm kullanımlar bağdaşıklığın kapsamına girer.

Bağdaşıklıkla ilgili yapılan çalışmalarda çeşitli sınıflamalar kullanılmıştır. Örneğin Uzun (1995) bağdaşıklık gönderimsel bağdaşıklık ve biçimsel-sözcüksel bağdaşıklık olmak üzere iki başlıkta incelerken, Günay (2003) oluşturuca ögenin yinelenmesi, gönderim, eksilteli yapı, örtük anlatım, örgeler ve izlek, dil bilgisel eylem zamanları, bağıntı ögeleri ve metni tümcelere ayıran belirticiler olmak üzere sekiz başlık altında ele almaktadır. Onursal (2003) ise bağdaşıklık araçlarını art gönderim, ön gönderim ve bağlanıtı ögeleri olmak üzere sıralamaktadır.

Bağdaşıklık üzerine yapılan çalışmaların çoğu genel olarak Halliday ve Hasan'nın (1976) *Cohesion in English* adlı eserinden yola çıkılarak yapılan çalışmalardır. Halliday ve Hasan (1976) bağdaşıklık gönderim, değiştirim, eksilteli yapı, bağlama ögeleri ve sözlüksel bağdaşıklık başlıkları altında ele almaktadır. Bağdaşıklık kısmen dil bilgisi, kısmen de sözcükler yoluyla oluştuğu için dil bilgisel ve sözcüksel olmak üzere ikiye ayrılır. Bunlardan gönderim, değiştirim ve eksilteli anlatım dil bilgisel; sözlüksel bağdaşıklık sözcüksel, bağlama ögeleri ise hem dil bilgisel hem de sözcüksel bağdaşıklık içinde değerlendirilir. Ancak bu grupta kesin çizgilerle olmamaktadır, çünkü bağdaşıklık, bütün olarak bağdaşıklık araçlarının anlamsal ilişkilerinden oluşmaktadır (Halliday ve Hasan, 1976: 6).

Bu çalışmada bağdaşıklıkla ilgili bölümde Halliday ve Hasan'nın (1976) çalışması esas alınarak "Altı Dışlı Fil" hikâyesi bağdaşıklık bakımından gönderim, değiştirim, eksilteli yapı, bağlama ögeleri ve sözlüksel bağdaşıklık olmak üzere beş başlık altında değerlendirilecektir.

2.1.1. Gönderim: Bağdaşıklıkla sağlayan ögelerin başında gelen gönderim, bir cümlede geçen bir sözün daha sonraki cümlelerde aynen kullanılmayıp, onun başka bir söz, zamir ya da sıfatla ifade edilmesidir. Gönderim, metin dışı ve metin içi olarak ikiye ayrılmakla birlikte, bu çalışmada sadece metin içi gönderimler esas alınmıştır. Çünkü Halliday ve Hasan'ın (1976: 37) da belirttiği gibi, metin dışı gönderimler daha çok sözlü anlatımda kullanıldığı için biçimsel olarak bağdaşıklık oluşturmaz.

Bu çalışmada ele alınan "Altı Dışlı Fil" hikâyesi adlı metin, Eski Uygurca ve oldukça yıpranmış orijinal nüshasından okunarak elde edilmiştir. Bu nedenle metindeki gönderim ilişkilerinin tespiti, metnin daha iyi anlaşılmasına ve okuma esnasında metin tamiri yapılmasına olanak sağlamıştır.

Metindeki Öngönderim İlişkileri: Ön gönderimler, söylemde anlamlı bir birimin yerini tutan bir ögenin kendisinden önce anılmasıdır (Vardar, 1998: 162). Bir başka deyişle, daha sonra ayrıntıları verilecek kavramın önceden söylenmesidir. "Altı Dışlı Fil" hikâyesi adlı metindeki ön gönderim ilişkileri şunlardır:

bo savıg eşidip m(a)hind(a)rasını ilig artukrak ögrünçülüg inçe tip tidi .. ay meniñ kızım bilge biligin mintada utduñ yigeditiñ. “Bu sözü işiten Hükümdar Mahendraséna pek çok sevinip şöyle dedi: Ey, benim kızım, bilgeliğinle bunun da üstesinden geldin. (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 9-12)

Bu tümcede yer alan “inçe tip tidi (şöyle dedi)” yapısı, daha sonraki tümceye ön gönderimde bulunmaktadır. “Şöyle” sözcüğüyle neyin kastedildiği bir sonraki tümcede açıklanmaktadır.

kunçuy bolup yañalar begiñe kın kızgut tegüreyin “Kraliçe olup fillerin beyine işkence yapayım” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 1-2⁴)

Bu cümlede yer alan *kunçuy* “kraliçe” ve *yañalar begi* “fillerin beyi” kullanımlarının içeriği daha sonraki cümlelerde doldurulacak ve kraliçenin kim olduğu, nasıl birisi olduğu, fillerin beyinin nasıl birisi olduğu ile ilgili bilgiler metnin ilerleyen bölümlerinde okuyucuya sunulacaktır.

ötrü ol badra katun öñre ajuntakı yavlak sakınç tıltagınta montag osu<g>lug öğretig kılı *kunçuy*ların siz yavaz sakınçın uzun turkaru *br(a)hmadatı iligke yalganturur erti ..* “Sonra Kraliçe *Bhadrā* daha önceki varlığında (oluşan) kötü düşüncelerinden dolayı şöyle bir âdet edindi: (Kraliçe *Bhadrā*), kadınlara has kötü ve şeytani düşüncelerle sürekli Hükümdar *Brahmadatta*’ya yağ çekerek (onu kandırırdı).” (Mz. 790 Ön, str. 8-13)

Bu cümlede yer alan *yavlak sakınç* “kötü niyet” ön gönderiminin metnin ilerleyen bölümlerinde neyi ifade ettiği açıklanacaktır. Metnin ilerleyen bölümlerinde “kötü niyet” ile anlatılmak istenen eylemin bir intikam alma süreci olduğu anlaşılabılır. Aynı cümle içerisinde bulunan *montag osu<g>-lug öğretig kıl-* söz öbeği, *br(a)hmadatı iligke yalganturur er-* söz öbeğine öngönderimde bulunmaktadır.

Metindeki Artgönderim İlişkileri: Metindeki bir sözcük önce söylenir, sonra farklı sözcükler ya da ekler o sözcüğe gönderimde bulunur. Buna art gönderim denir. Art gönderim adılarla, sıfatlarla, eklerle ya da belirteçlerle yapılabilir.

İncelediğimiz hikâyedeki art gönderim örnekleri şunlardır:

Şahıs zamirleriyle yapılanlar:

.. anta ötrü br(a)hmadatı ilig keyikçilerig okıp .. amrak kunçuy badra katunnuñ tüşemiş tulin iyin kezigçe tükel olarka sözledi .. birök meniñ bo işimin bütürser sizler ulug türlüg açığ agrık bar .. bütürü umasar sizler yitiñ uguşuñuzları birle yok yodun kılur m(e)n .. “Bunun üzerine Hükümdar *Brah-*

⁴ Bu belge Elmalı (2009: 40-41) alınmıştır.

madatta avcılarını çağırdı. Aziz Kraliçe *Bhadrā*'nın gördüğü rüyayı düzgün bir şekilde büsbütün onlara anlattı. (Onlara): 'Eğer benim bu işimi hallederseniz, (sizin için) çok çeşitli ödülleri bağışlar olacak. Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırıyorum' dedi." (Mz. 790 Arka, str. 5-11)

Bu paragrafta geçen *olar* "onlar" ve *men* "ben" şahıs zamirleri kendilerinden önce söylenen *br(a)hmadatı* ve *keyikçiler* "avcılar" sözcüklerine art gönderimde bulunmaktadır. Olar *keyikçiler*'e *men* ise *br(a)hmadatı*'ya art gönderimde bulunmaktadır.

Fiile gelen kişi ekleriyle yapılanlar:

an[ı e]şidip ol yalavaçlar y(i)me .. [t(e)r]kin ök öz öz uluşıña bartılar ..
"Bunu duyan elçiler de hemen kendi memleketlerine gittiler." (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 20-22)

Bu tümcenin fiili görülen geçmiş zaman haber kipi ve *-lar* üçüncü çoğul kişi eklerini almıştır. Burada üçüncü çoğul kişi eki ile *yalavaçlar* "kervancılar" a artgönderimde bulunmaktadır.

monta turmalım adın *otlug suvlug hual(ı)g çeçeklig yirke baralım ..*
"Burada durmayalım otu, suyu, çiçeği (olan başka bir) yere gidelim." (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 19-21)

turmalım ve *baralım* yüklemelerindeki *-(a)lım* istek kipleri, birinci çoğul kişi istek kip ekleridir ve bu kiplerle *biz* zamirine art gönderimde bulunmaktadır. Hikâyeyi oluşturan belgelerin bu bölümü zarar gördüğü için bu art gönderim hikâyenin genelinden ve bu tümceden daha sonra gelen bölümlerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eldeki bilgilerden hareket ederek fiile gelen kip ekiyle yapılan bu art gönderim *Altı Dışlı File* ve onun *Subadra* adlı eşine işaret etmektedir.

Dönüşlülük zamiriyle yapılanlar:

bo montag sakınıp anta ok badra kız atası begke inçe tip [ti]di .. kañım ulug ilig busuşlug sakınçlıg bolmasun .. birök M' [...] yirtinçüdeki beglerke k(e)rgek[...] L'R barça berü kelsünler ulug [svayam]bar yañı kün kılıp **m(e)n k(e)ntü özjüm** ök beglig taplagay m(e)n .. "Bu şekilde düşünüp birden *Bhadrā* kız, hükümdar babasına şöyle dedi: "Babam yüce hükümdar kederlenmesin. Eğer (evleneceksem) yeryüzündeki beylerin (gelmesi) gerek ... hepsi buraya gelsinler. Çok katılımlı (bir) eş seçme günü düzenleyip (eşimi) bizzat ben kendim, bey soyundan birisinden seçeceğim." (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 2-9)

Eski Uygur Türkçesinde *k(e)ntü*, *öz* zamirleri en çok kullanılan dönüşlülük zamirleridir. Bu zamirlerinin, bu tümcede olduğu gibi, birlikte kullanımlarının yanı sıra ayrı ayrı kullanıldıkları da görülür. Yine dönüşlülüğü sağla-

dıkları diğer kişi zamirleri ile veya kişi zamirleri olmadan da kullanıldıkları bilinmektedir. Bu cümlede hem dönüşlülüğün sağlandığı kişi zamiri hem *k(e)ntü* dönüşlülük zamiri hem de *öz* dönüşlülük zamiri birlikte kullanılmıştır. Bu durum dönüşlülüğün özellikle vurgulandığını, “kendim” yerine “bizzat ben kendim” anlamını vermek için katmerli bir kullanımın tercih edildiğini göstermektedir. Burada kullanılan dönüşlülük zamiri ile *Bhadra*’ya art gönderimde bulunulmuştur.

anta basa tört yıñakdaki iligler begler barça öz öz uluşka bartılar .. “Bunun üzerine dört taraftaki hanlar, beyler hepsi kendi ülkelerine gittiler.” (Mz. 790 Ön, str. 5-8).

Bu tümcede dönüşlülüğü sağlayan *öz* dönüşlülük zamiri ile *tört yıñakdaki iligler begler* “dört taraftaki beyler”e art gönderim bulunulduğu görülmektedir.

İşaret zamirleriyle yapılanlar:

ay meniñ kızım bilge biligin muntada utduñ yigedtiñ .. “Ey, benim kızım! Bilgelığınle bunun da üstesinden geldin.” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 11-12)

muntada işaret zamiri *bo* “bu” işaret zamirinin lokatif eki almış hâlidir. Bu zamirle kastedilen, *Bhadra*’nın eş seçme sürecini başarıyla halledebileceğidir.

ol küni bilig tıltagınta [ol küçi tölüki] bo monı teg yavlak ada birle tuşurdu .. “O kıskançlığından dolayı, o gücü bunun gibi kötü, tehlikeli (bir işe) dönüştürdü.” (T III 73 (2)⁵ Ön, str. 6-7)

monı “bunu” işaret zamiri *bo* işaret zamirinin akuzatif almış hâlidir. *bo* ve *monı* işaret zamirleri ile kraliçe *Bhadra*’nın planlamış ve yapmış olduğu kötülöklere art gönderimde bulunulmuştur. Bu kötölöklölerin en önemlisi ise *Bhadra*’nın “Altı Dişli Fil”in dişlerini söktürmesi ve onu öldürtmesidir. *bo monı* ile bu tarz kötölöklölere vurgu yapılmaktadır.

İlgi zamiri -ki ile yapılanlar:

anta(?) t[e]g bodı[s](a)t(a)vniñ öñrekiye [...]WP [...] “... onun gibi Bo-dhisattvanın öncekilerden ...” (Mz. 112 Arka, str. 9-10)

Hikâyenin bu bölümünü oluşturan belgeler de oldukça yıpranmıştır. Buna rağmen hikâyeyi oluşturan bu belgedeki bilgilerden -ki ilgi zamiri ile önceki tanrılara art gönderimde bulunulduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Karşılaştırma yoluyla yapılanlar:

⁵ Bu belge Muller’den (1920: 59-60) alınmıştır.

sajı katun teg badra kız yorıyu kelti .. "Bhadrā kız, Kraliçe Śācī gibi yürüyerek geldi." (T. II Y. 52, 1 Arka, str. 1-2)

Bu tümcede *Bhadrā* kız, Kraliçe *Śācī* ye benzetilmiştir. Burada karşılaştırma benzetme yoluyla yapılmıştır. Kraliçe *Śācī* "*Indra*'nın en önde gelen karısı"dır. (Soothill-Hodous: 364b). Karşılaştırma yoluyla aynı zamanda *Bhadrā* kızın özellikleri ile Kraliçe *Śācī*'nin özellikleri karşılaştırılmış bu yolla üstün olan özelliklere sahip Kraliçe *Śācī*'nin özellikleri vurgulanarak bu özellikler *Bhadrā* kız'a aktarılmıştır. Kraliçe *Śācī* ile *Bhadrā* kıza art gönderimde bulunulmaktadır.

2.1.2. Eksiltili Yapılar: Eksiltili yapılar, metinde anlam kaybına yol açmayacak biçimde bazı öğelerin kasıtlı olarak kullanılmamasıyla oluşan yapılar. Metinde eksiltili anlatımın tercih edilmesinin nedenleri, tekrardan kaçınarak anlatımda akıcılığı sağlamak, okurun önceki tümcelerle geriye dönük bağlantı kurmasını sağlayarak okuru daha etkin hâle getirmek ve söylenenden hareketle söylenmeyenin zihninde tamamlamasına olanak vermektir.

İncelediğimiz hikâyede kullanılan eksiltili yapı örnekleri şunlardır:

Özne eksikliği:

strayastrış t(e)ñri yirinteki t(e)ñr[i] teg bir ikintike yigedmekleşü yirrin[...] ilinçülediler .. "Trāyastriṃśaḥ cennetindeki tanrılar gibi birbirlerine üstün gelmeye çalışarak, (birbirlerine) kızarak (birbirlerini kızdırarak) (?) ... eğlendiler. (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 26-28)

Bu tümcede "onlar" öznesi kullanılmayıp öznenin kim olduğu eylemin sonuna gelen kişi ekiyle anlatılmıştır. "*ilinçülediler*" eylemindeki kişi ekinin ifade ettiği özne, *Bhadra* kız ile evlenmek için eş seçme gününe katılan yarışmacılardır. Özlü ve kısa anlatımı sağlayıp gereksiz tekrarlardan kaçınmak amacıyla bu tümcede özne kullanılmayarak eksiltili yapı oluşturulmuştur.

yakın yorıyu barıp supuşup [athg hua] çeçekin itiglig psekin [br(a)hmadatı ili]gke atdı .. "Yakın yürüyerek gidip karanfillerle süslenmiş çelengi (Hükümdar Brahmadatta'ya) attı." (Mz. 790 Ön, str. 1-3)

Bu tümcede de yukarıdaki tümcede olduğu gibi akıcılığı sağlamak amacıyla özne eyleme gelen ekle ifade edilmiştir. "*atdı*" eyleminin bildirdiği işi yapan *Bhadra* kızdır.

Yüklem eksikliği:

alku edgüleriñ öñre yorudaçı yirçisi ol karaja ton ... "Bütün iyilerin önünde yürüyecek (olan) rehber, o rahip cübbesi(dir)." (Mz. 35+Mz. 297 Arka, str. 10-12)

Bu tümcede bildirme kipinin eksik kullanımı söz konusudur. Eski Uygur Türkçesinde üçüncü tekil kişide isme getirilen *ol* zamiri ile isim tümceleri oluşturulur. *ol* zamiri isme -dır bildirme fonksiyonu yüklemektedir. Bu tümcede “*ton*” sözcüğü yüklem olarak kullanılmakla birlikte “*ol*” zamininin kullanılmaması tümcede eksiltili yapı oluşturmaktadır.

Nesne eksikliği:

bütürü umasar sizler yitiñç uguşuñuzları birle yok yodun kılır m(e)n ..
“Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte (sizi) ortadan kaldırırim”
(Mz. 790 Arka, str. 11-12)

Yukarıdaki tümcede konuşucunun “ortadan kaldırmak”la tehdit ettiği kişi ya da kişiler cümlede yer almamakta, böylece belirtili nesne eksikliği söz konusu olmaktadır. Ancak bağlamdan bu tümce bir diyalog tümcesi olduğu için eksik olan belirtili nesnenin “sizi” olduğu çıkarılmaktadır.

... *bodis(a)v(a)t uguşlug yañaniñ yürekre urtı ..* “...Bodhisattva soyundan gelen filin yüreğine saptadı.” (Mz. 35+Mz. 297 Arka, str. 21)

Bu tümcede de yukarıdaki tümcede olduğu gibi belirtili nesne eksik bırakılmıştır. Daha önceki tümcelerden “yüreğine saptadığı” şeyin “ok” olduğu anlaşılmaktadır. Burada tekrardan kaçınmak için “ok” sözcüğü yeniden kullanılmayıp eksiltili yapı oluşturulmuştur.

Tamlayan eksikliği:

... *[azı]gımın tartar erken...* “... dişimi çekerken...” (Mz. 112 Arka, str. 3) .. *kañım ulug ilig busuşlug sakıñlıg bolmasun ..* “Babam yüce hükümdar kederlenmesin.” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 3-4)

Yukarıdaki örneklerde tamlayan eksikliği bulunmaktadır. İlk tümcede yer alan “benim dişimi” tamlamasındaki “benim” yapısı düşerek sadece “dişimi” sözcüğü, ikinci tümcede de “benim babam” tamlamasındaki “benim” sözcüğü düşerek sadece “babam” sözcüğü kullanılmıştır. Bu tür kullanımlar, metin çözücünün rahatlıkla zihninde tamamlayabileceği eksikliklerdir çünkü Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak görüldüğü gibi Eski Uygur Türkçesinde tamlayanın düşürülmesi durumuna sıkça rastlanmaktadır.

2.1.3. Değiştirim: Metnin bağdaşıklığını ve tutarlılığını sağlayan öğelerden biri olan değiştirim, metinde geçen bir sözün daha sonraki bölümde aynı anlamı karşılayan başka bir sözle ifade edilmesidir. Halliday ve Hasan (1976), İngilizcede değiştirimin “one, ones, same” sözcükleriyle sağlandığını belirtmekte, ne var ki bu ifadeler Türkçede değiştirimi değil, eksiltili anlatımı karşılamaktadır. Örneğin “Bu çanta çok pahalı, ucuz olanı alalım.” gibi bir cümlede “ucuz olan çanta” tamlamasının tamlanan ögesi düşürülmüş, onun yerine

"ucuz olan" adlaşarak "çanta" yerine kullanılmıştır. Bu örneğin de Türkçede değiştirim olarak değil, eksilteli yapı olarak değerlendirilmesi daha uygun olmaktadır. Türkçede değiştirim "öyle, aynı" gibi sözcüklerle sağlanmaktadır. Örneğin "Ali çok sıcakkanlı, Ayşe de öyle / aynı." cümlesinde "öyle" sözcüğü kullanılarak "sıcakkanlı" sözcüğü, aynı anlamı katan "öyle" sözcüğüyle değiştirilmiştir.

"Altı Dışlı Fil" hikâyesinde geçen değiştirim örnekleri şunlardır:

kunçuy bolup yañalar begiñe kun kızgut tegüreyin .. bo montag sakınp anta ok badra kız atası begke inçe tip [ti]di "Kraliçe olup fillerin beyine işken-ce yapayım. Bu şekilde düşünüp birden *Bhadrā* kız, hükümdar babasına şöyle dedi" (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 1-2)

Yukarıdaki tümcede geçen "Kraliçe olup fillerin beyine işken-ce yapayım." tümcesi, ikinci tümcede "bu şekilde" yapısıyla karşılanmıştır. Bir başka deyişle, "Kraliçe olup fillerin beyine işken-ce yapayım" tümcesinin yerini "bu şekilde" tamlaması almıştır.

Uzun (1995) Orhun Yazıtları üzerine yaptığı çalışmada, bizim bu çalışmada ön gönderim başlığı altında incelediğimiz "ança, antag" gibi kullarımları (böyle dedi: şöyle söyledi:) değiştirim olarak ele almıştır. Bu şekilde düşündüğümüzde incelediğimiz metinde geçen "inçe tip tidi" (şöyle dedi: ...) içeren yapılar burada örnek olarak verilebilir. Ancak "inçe tip tidi" yapısı bu çalışmada ön gönderim içinde değerlendirilmiştir.

2.1.4. Bağlama Ögeleri: Dilsel bir yapının metin olabilmesi için, bu yapı içindeki tümcelerin birbiriyle çeşitli düzeylerde ilişkili olmaları gerekir. Tümceler arası ilişkiler, bağıntı ögeleriyle sağlanır. Bağıntı ögeleri, 'sözcükler arasındaki eklem yerlerini işaret eder ve eklemlenmenin sonucunda ortaya çıkan küçük ölçekli anlam ilişkilerini' tanımlarlar (Uzun, 2006: 700). Bağıntı ögeleri tümceleri *amaç* (için, amacıyla, -sIn diye...), *neden-sonuç* (çünkü, bu nedenle, bunun için, bu yüzden, o zaman, böylece...), *karşıtlık* (ama, oysa, fakat, ancak, yalnız, buna karşın, bile, tam tersine, ne var ki, ne yazık ki...), *birliktelik* (ve, ile ...), *pekiştirme* (hatta, üstelik, ayrıca, bundan başka...) ve *karşılaştırma* (ya... ya, hem... hem, ne... ne, gerek... gerek...) anlamlarıyla birbirine bağlarlar.

İncelediğimiz hikâyede en çok kullanılan bağıntı ögeleri tümceleri birbirine zaman bakımından bağlayan yapılardır. "Altı Dışlı Fil" hikâyesinde kullanılan zaman bağlaçları şunlardır: anta ötrü "ondan sonra" (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 16), ötrü anta üç ay ertmekine "üç ay geçtikten sonra" (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 22), ötrü ol "sonra" (Mz. 790 Ön, str. 8), anıñ arasinta "bu arada" (U 995 + U 1026 Arka, str. 6), y(i)me "yine" (Mz. 35+Mz.297 Arka, str. 6), inçip

“yine, yine de” (T III 73 (2) Ön, str. 8), kaçan “-dığı zaman” (Kr II 1/5 Ön, str. 2) Bu bağlaçlar olayların zaman sırasıyla verilmesini ve eylemler arasındaki öncelik-sonralık ilişkisini sağlamaktadır.

İncelediğimiz öyküde bağintıyı sağlayan bir başka öge de tümceleri neden-sonuç anlamıyla birbirine bağlayan bağlaçlardır: *anta basa* “bunun üzerine” (Mz. 790), *üçün* “için” (Mz. 790 Ön, str. 17), tıltaginta “sebebinden” (T III 73 (2) Ön, str. 4). Bu bağlaçlar hem bağdaşıklık hem de metnin genel anlam örüntüsünü sağladıkları için metnin tutarlılığını da desteklemektedir.

Metinde geçen başka bir bağlaç türü de karşılaştırma anlamı veren bağlaçlardır: *-da ulatı* “-dAn başka” (Mz. 35+Mz.297 Arka, str. 14), *ap y(i)me* “hem ...” (U 1686 Ön, str. 7), *monı teg* “bunun gibi” (Kr II 1/5 Arka, str. 12).

Metinde kullanılan diğer bağlaçlar ise şart anlamı veren *birök* “eğer” (Mz. 790 Ön, str. 13), *neçök erser* “nasılsa” (Mz. 37 Arka, str. 9) bağlaçları, birliktelik anlamı veren *üze* “ile” (Kr II 1/5 Ön, str. 9) ve pekiştirme anlamı veren *kayı ol* “işte o” (Kr II 1/5 Arka, str. 10-12) bağlaçlarıdır.

2.1.5. Sözlüksel (Lexical) Bağdaşıklık: Sözlüksel bağdaşıklık, bir tümcede geçen bir sözün ya da söz grubunun aynen yinelenmesi ve aynı kavram alanından kelimelerin birlikte kullanımı olmak üzere iki grupta değerlendirilir (Halliday ve Hasan, 1976: 274-292). Metindeki yinelemeler tek bir sözcüğün, söz öbeğinin ya da bir tümcenin tekrarlı kullanımı biçiminde yapılabilir. Metnin üretiminde yinelemelerin kullanımı metnin anlaşılmasında ve hedeflenen iletinin okura doğru aktarılmasında önemlidir.

Yineleme, bir sözcüğün ya da söz grubunun aynen tekrar edilmesiyle oluşan tam yineleme ve sözcüğün kökünün aynı kalıp biçiminin değişmesiyle oluşan kısmi yineleme olmak üzere ikiye ayrılır.

İncelediğimiz hikâyedeki aynı sözcüğün yinelenmesiyle ya da yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle oluşan sözlüksel bağdaşıklık örnekleri şunlardır: *öñi öñi* “ayrı ayrı” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 6), *akru akru yorı* “yavaş yavaş yürü-” (U 995 + U 1026 Arka, str. 8), *solal- beklel-* “bağlan-” (U 1957 + U 1960b Ön, str. 12), *kın kızgut* “işkence” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 1), *ögrünç sevinç* “sevinç, mutluluk” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 12), *ürk- beliñle-* “irkilip ürk-mek” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 3), *anahal agu* “zehir” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 14), *arığ semek* “orman” (U 995 + U 1026 Arka, str. 5), *ada tuda* “engel” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 19), *körklüg meñizlig* “güzel” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 22), *busuşsuz sakınçs(ı)z* “kaygısız kedersiz” (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 25), *korkınç ayınç* “korku” (Mz. 35+Mz. 297 Arka, str. 1), *ög- alka-* “övüp yüceltmek” (Mz. 35+Mz. 297 Arka, str. 4), *üz buz* “nefret, kin” (T III 73 (2) Arka, str. 10), *agır ayag* “saygı, hürmet” (Kr II 1/5 Ön, str. 11).

Bu örneklerde de görüldüğü gibi yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle oluşan yapılar isim yinelenmesi ve eylem yinelenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki durumda da yinelenmeler kullanıldığı tümcenin anlam yönünden güçlenmesine ve tümceler arası anlam bağı kurulmasına katkı sağlamaktadır.

Sözlüksel bağdaşıklık sağlamanın bir başka yolu da aynı kavram alanına ait kelimelerin beraber kullanılmasıdır.

"Altı Dişli Fil" hikâyesinde yer alan aynı kavram grubuna ait kelimeler şunlardır:

otlug suvlug hual(ı)g çeçeklig yir "otu, suyu, çiçeği olan yer" (Mz. 35+Mz. 297 Ön, str. 20)

arman]mak nız[vanı e]t [yide]çi kan iç[deç]i yek içkeklerte y(i)me üstünrek y(a)vlağ ermiş .. "Zina eden (kişi), et yiyen, kan içen şeytanlardan bile kötü imiş." (Kr II 1/5 Arka, str. 6-9)

tev [kür] y(a)vlağ sakınç köñülinde yaşuru ki[zleglig] turur erti .. "Hile, aldatma, kötü düşünce (Bhadrā kızın) gönlünde saklı dururdu." (T. II Y. 52, 1 Arka, str. 12-13)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi aynı kavram alanına ait sözcüklerin (ot, su, çiçek; zina eden, et yiyen, kan içen; hile, aldatma, kötü düşünce) bir arada kullanımı metindeki sözlüksel bağdaşıklık sağlamıştır.

Metinde aynı zamanda sözlüksel bağdaşıklık ad aktarmalarıyla da sağlanmıştır. Örneğin,

busuşsuz sakınçs(ı)z bolgıl katunum subadra(y)a karaja tontın ne[er]ser korkınç ayınç yok. "(Bu) cübbeden kaygılanmana gerek yok, ey kadını *Su-bhadra*! Rahip elbisesinden korkmana hiç gerek yok." (Mz. 35+Mz. 297 Ön str. 25- Arka, str. 1) tümcesinde rahip elbisesi ile rahip elbisesi giyen kutsal kişiler kastedilmiştir. Aynı şekilde *eşidip sansarka korkınç [kö]ñül öritdi* "... işitip Samsāra'ya karşı korku duydu" (Kr II 1/5 Arka, str. 1-2) tümcesinde de sansar ile dünya ve dünyada işlenen kötülükler vurgulanmaktadır.

2.2. Metnin Tutarlılık Görünümleri

Tutarlılık, metnin tümceleri arasındaki anlamsal ve mantıksal bütünlük ilişkilerini oluşturan metinsellik ölçütüdür (Günay, 2003: 52-54). Tema, fikir, sonuç / söylemin özü olan tutarlılık (Van Dijk, 1981: 268), metnin anlamsal ve mantıksal olarak bir bütün oluşturmaktır. Bir metnin tutarlı olması demek, metni oluşturan sözcükler, söz öbekleri, tümceler, paragraflar ve kesitler arasında anlam bütünlüğü olması demektir. Metinde anlam bütünlüğünün

sağlanması için, metindeki kişiler, zaman ve mekân arasında bağlantı olması, konu ve olaylarda süreklilik olması, metindeki bilgilerin birbirleriyle çelişmemesi ve olayların mantıklı bir plan içinde sunulması gerekir.

2.2.1. Öykü Kişileri: Öykü kişilerinin özellikleri, olayların şekillenmesinde etkilidir. İncelediğimiz öykünün başkişileri şunlardır:

Bhadra: Kraliçe Bhadra, bir önceki hayatında oluşan kıskançlığından dolayı intikam almak için sonraki hayatında kraliçe doğmayı istemiş ve kraliçe olmuştur. Kraliçe olduktan sonra sahip olduğu gücü kullanarak “Altı Dişli Fil”i öldürtüp amacına ulaşmıştır.

M(a)hınd(a)rasını ilig: Kraliçe Bhadra’nın babasıdır. Kızının isteklerini yerine getiren ve onu çok seven bir babadır.

Br(a)hmadatı ilig: Kraliçe Bhadra’yla eş seçme gününde evlenmeye hak kazanan ve onu mutlu etmek için elinden geleni yapan kişidir.

Keyikçi er: Kraliçe Bhadra’nın “Altı Dişli Fil”i öldürmesi için görevlendirdiği avcıdır. Bu avcı “Altı Dişli Fil”in dişlerini sökerek Kraliçe Bhadra’ya götürür.

Subadra tişi yaña: Kraliçe Bhadra’nın bir önceki hayatında kıskandığı (bu bilgiyi öykünün diğer dillerdeki çevirilerden biliyoruz) Altı Dişli Fil’in daha çok sevdiği diğer eşidir.

Bodis(a)v(a)t yaña: “Altı Dişli Fil”dir. Budanın yaşamlarından birisinde büründüğü kahramandır. Hikâyede Kraliçe Bhadra’nın görevlendirdiği avcı tarafından öldürülür. Öldürüleceğini hissetmesine rağmen Buda olmanın gereği sesini çıkarmaz.

Metnin başkişileri Kraliçe Bhadra ile “Altı Dişli Fil”dir. Hikâye bu kişilerin kişisel özelliklerine göre şekillenmektedir. Örneğin Kraliçe Bhadra yapısı gereği hırslı, kıskanç ve intikam duygusu güçlü bir kişidir. Zaten hikâye de Bhadra’nın intikam hırsı üzerine oluşmaktadır.

2.2.2. Öykünün Zamanı: Her anlatı, başlangıç durumundan bitiş durumuna giden olayların süre dizimsel bir sıra içinde anlatımından oluşur. Anlatılarda zaman, başlangıçtan bitişe doğru çizgisel olarak devam edebileceği gibi, daha önceki olayları anımsatmak amacıyla geriye dönüş tekniği de kullanılabilir.

İncelediğimiz öyküdeki zaman, başlangıçtan bitişe doğru çizgisel bir sıra izlemektedir ($D \rightarrow D'$): Kraliçe Bhadra’nın intikam almaya karar vermesi $\rightarrow$ Kraliçe Bhadra’nın intikam alması.

İncelediğimiz öyküde zaman bildiren sözcük olarak sadece “üç ay” geçmektedir. Bilindiği gibi “üç” masal, destan ve efsanelerde en çok kullanılan formülistik sayıdır.

anta ötrü m(a)hind(a)rasını ilig tört yñak[dın] kelmiş arkış yalavaçlarıg okıp üç ayda kin svayambar yañı kün kılğuluk savlarıg barça olarka tüzü tüketü sözledi .. “Ondan sonra Hükümdar *Mahendraséna* dört bir yandan gelmiş haber götüren kervancıları çağırıp, üç ay sonra eş seçme günü yapılacağı haberini onlara eksiksiz söyledi.” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 16-20)

ötrü anta üç ay ertmekine çambudvipdaki begler kalısız vaidıh [...] uluş [...] keltiler .. “Üç ay geçmesiyle birlikte *Jambudvip*’daki beylerin hepsi *Videha* Krallığına ... ülkesine ... geldiler.” (T. II Y. 52, 1 Ön, str. 22-24).

Zaman konusunda, öykünün meydana getirildiği döneme ilişkin birkaç noktayı da belirtmek gerekmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi çalışmamıza konu olan öykü Eski Uygurca DKPAM isimli eserin içerisinde yer almaktadır. Bu eser çeviri bir eserdir. Eser, Ugu Küşen (Toharca B) dilinden Toharcaya (Toharca A) ve sonra Tohar A dilinden de Uygurcaya çevrilmiştir. Bu da eserin Uygurca versiyonunun Tohar A dilindeki tercümeyle dayanılarak düzenlendiğini söyleme imkânı vermektedir. (Elmalı, 2009: VIII). Eserde yer alan öykünün bu Toharca B’deki versiyonu Çin ve Pali kaynaklarına dayanmaktadır. Öykü, bu dillere ise Sanskritçe aslından çevrilmiştir. Sanskritçe aslının ise MÖ 220’lü yıllarda Aşvagoşa döneminde yazıldığı düşünülmektedir.⁶ Bu bilgilerden hareket ederek eserin ilk versiyonun yazıldığı dönem dikkate alınırsa, öykünün MÖ 200’lü yıllara ait olduğu söylenebilir.

“Altı Dışlı Fil” hikâyesi MÖ 200’lü yıllarda yazılmış olmakla birlikte, Eski Uygurca çevirisi çok daha yeni dönemlere aittir. Daha önce de bahsedildiği gibi bu hikâye DKPAM isimli eserin içerisinde yer almaktadır. DKPAM isimli eserin yazıldığı dönemi belirlemek için yapılan çalışmalar, eserin en geç 11 yüzyıl sonu 12. yüzyıl başlarında yazıldığını göstermektedir (Elmalı, 2009: X).

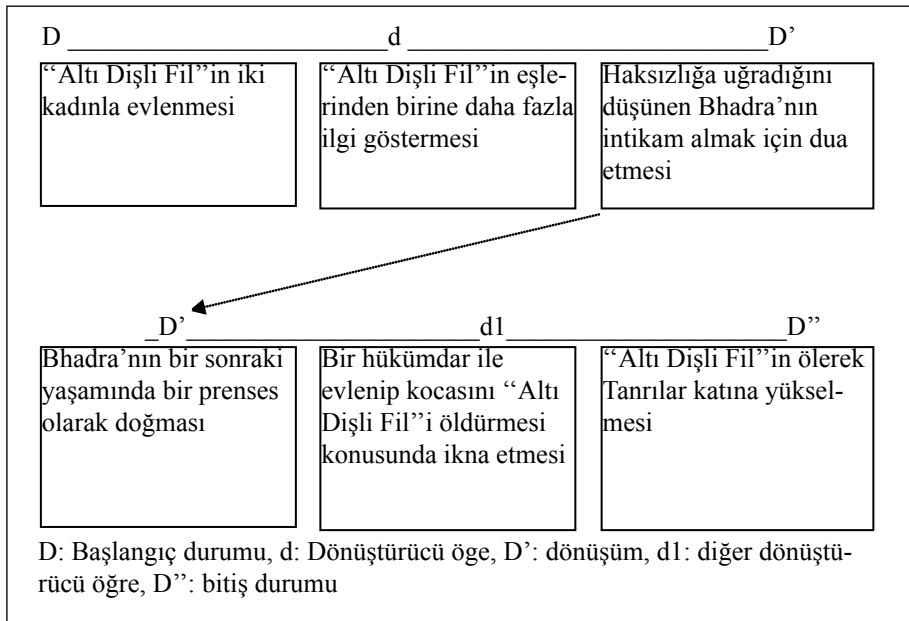
Öykünün zamanını tayin etme noktasında metnin esas alınması gerekmektedir. Metin dil bilimsel açıdan incelediğimiz öykünün şimdiye kadar ele aldığımız yönleri tamamıyla Eski Uygurca metne dayanmaktadır. Bununla birlikte incelediğimiz örnekler de metinden aldığımız Eski Uygurca dil malzemeleridir. Hikâye, orijinali hangi dile dayanırsa dayansın muhakkak ki Eski Uygurlara hitap etmek için yazılmıştır. Doğaldır ki hitap ettiği kitleye yönelik yeniden oluşturulmuştur, zaten çeviri de bir nevi yeniden yazımdır.

⁶ <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/toch/saddanta.pdf>

2.2.3. Öykünün Genel Yapısı: Öykünün genel yapısı, öyküyü oluşturan olaylar dizisinin birbirleriyle bağlantılarından oluşur. Bu olaylar dizisinin her biri öykünün oluntularıdır. Oluntu, bir anlatı içinde, dar anlamda küçük bir anlatı olarak işlev gören, kendi içinde bir dönüşümü olan ve genel anlatının bir parçası durumundaki metin parçalarıdır (Günay, 2003: 152). Bu öykünün oluntuları şu şeklide saptanmıştır:

(Bhadra'nın bir önceki yaşamındaki kocası olan "Altı Dişli Fil" in diğer eşine daha fazla ilgi göstermesi nedeniyle oluşan kıskançlığı) / Bhadra'nın kıskançlığından kaynaklanan intikam arzusunu yerine getirmek için yeniden doğması / Amacına ulaşmak için güçlü bir eş seçmesi / Eşini amacı yönünde ikna etmesi / Bunun için bir avcıyı görevlendirmesi / Avcının "Altı Dişli Fil" i öldürmesi / Filin Tanrıların katına yükselmesi / Avcının filin dişini Bhadra'ya getirmesi / Hikâyeyi anlatan anlatıcının hikâyeden çıkardığı kıssadan hisseyi dinleyicilere aktarması.

Bu öykünün genel yapısı bir anlam eksenini üzerinde şu şekilde gösterilebilir:

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi hikâyede yer alan olaylar "Altı Dişli Fil" in iki kadınla evlenmesiyle başlamakta (D), eşlerinden birine daha fazla ilgi göstermesi ise olayların akışını değiştirmektedir (d). Haksızlığa uğradığını düşünen Bhadra'nın öldükten sonra bir sonraki hayatında prenses ola-

rak doğup intikamını almak için dua etmesi ise dönüşümdür (D’) çünkü hikâyedeki olaylar bundan sonra yeni bir şekil almaktadır. Bhadra’nın duası kabul olup yeni hayatında prenses olarak dünyaya gelmesi ve güçlü bir hükümdarla evlenip “Altı Dışlı Fil”i öldürtmesi konusunda eşini ikana etmesi ise ikinci dönüştürücü ögedir. Çünkü bu noktadan sonra hikâyeye bir avcının “Altı Dışlı Fil”i araması ve öldürme planları üzerinde şekillenmektedir. Sonuçta ise “Altı Dışlı Fil” ölerек tanrılar katına yükselmekte (D’’) böylece Bhadra da amacına ulaşmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışmada metin dil biliminin ana unsurları olan kavramlar ve teknikler doğrultusunda Eski Uygurca “Altı Dışlı Fil” hikâyesi incelenmiştir. Metindilbilim, metnin doğru bir şekilde okunup anlaşılması ve yorumlanması için metni meydana getiren öğelerin birbirleriyle olan ilişkilerini bir sistem içinde inceleyen dil bilimi metodudur.

1960’lı yılların sonunda gelişmeye başlayan metin dil bilimi çalışmaları ortaya koyduğu yeni yöntemlerle metinlerin anlaşılmasında ve değerlendirilmesinde bizlere yeni bakış açıları kazandırmıştır. Metin dil bilimi çalışmaları ortaya çıktığından beri pek çok metni kendisine konu edinmiş ve bu metinlerin değerlendirilmesine çeşitli katkılar sağlamıştır. Bu alan kendisine daha çok modern metinleri çalışma alanı olarak belirlemiştir.

Bu çalışmada modern bir dil bilimi metodu olan metin dil bilimsel çözümleme yöntemi Eski Uygurca bir metne uygulanmıştır. Bu çalışma sonucunda 20. yüzyılda ortaya çıkan bir metodun Eski Türkçe metne de uygulanabileceği görülmüştür. Ayrıca “Altı Dışlı Fil” hikâyesi Eski Uygurca bir metin olmasına rağmen modern dönemlerde yazılan metinlerin hemen hemen bütün özelliklerini taşımaktadır. Bu durum Eski Uygurların oldukça sağlam bir edebî alt yapıları olduğunu göstermektedir.

Metni meydana getiren öğelerin birbirleriyle olan ilişkilerini bir sistem içinde inceleyen metindilbilim, Eski Uygurca metinlerin analizi noktasında bizlere yeni bakış açıları sunmuştur. Eski Uygur Dönemi’nden günümüze gelen pek çok belgenin oldukça yıpranmış olduğu bu alanda çalışan bütün bilim adamlarınca malumdur. Bu belgelerden meydana getirmeye çalıştığımız eserlerin tamiri ve değerlendirilmesi noktasında metin dil biliminin verileri bu alanda çalışan akademisyenlere yol gösterici olacaktır.

“Altı Dışlı Fil” hikâyesi yüzeysel ve derin yapı bakımından incelendiğinde, metinsellik ölçütlerine göre metnin bağdaşık ve tutarlı olduğu görülmüştür. Bundan sonra aynı metin üzerine yapılacak çalışmalarda, diğer metinsel-

lik ölçütleri olan amaçlılık, kabul edilebilirlik, metinler arasılık gibi ölçütler bakımından bir çözümleme yapılabilir.

4. Kısaltmalar ve İşaretler

DKPAM	Daşakarmapathaavadānamālā
Kr	Petersburg nüshasına ait belgeler.
Mz.	Mainz koleksiyonundaki belgeler.
str.	Satır
U	Turfan koleksiyonundaki belgeler.
()	İmla gereği yazılmayan ünlüleri gösterir.
(?)	Şüphe belirtir.
..	Eserin aslında var.
[]	Düşmüş kısımlardaki onarımları gösterir.
[...]	Düşmüş kısımları gösterir.
< >	Eksik yazılmış unsurları gösterir.
...	Çeviride düşmüş kısımları gösterir.

5. Kaynaklar

- AKSAN, Doğan (1999). *Anlambilim / Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınları.
- DE BEAUGRANDE, Robert; DRESSLER, Wolfgang (1981). *Introduction to Text Linguistics*, London: Longman.
- ELMALI, Murat (2009). *Daşakarmapathaavadānamālā: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- GRABE, William (1985). “Written Discourse Analysis”, In R.B. Kaplan (ed.) *Annual Review of Applied Linguistics 5*, New York: Cambridge University Press.
- GÜNAY, Doğan (2003). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- HALLIDAY, Michael Alexander K.; HASAN, Ruqaiya (1976). *Cohesion in English*, New York: Longman Group UK Limited.
- MULLER, Friedrich W. K. (1920). *Uigurica, IIII*, APAW, Berlin.
- ONURSAL, İrem (2003). “Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık”, *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ORALİŞ, Meral; OZİL, Şeyda (1992). “Metindilbilimsel Yaklaşımla Yazımsal Bir Metni Çözümleme Denemesi”, *Dilbilim Araştırmaları 3*, İstanbul: Hitit Yayınları.
- ÖZDEMİR, Emin (1983). *Okuma Sanatı: Nasıl Okumalı, Neler Okumalı*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yayınları.

- RUBEN, Walter (2004). *Eski Metinler Göre Budizm*, (haz.: Lütfü BOZKURT), İstanbul: Okyanus Yayınları.
- SOOTHILL, William Edward; HODOUS, Lewis (1975). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, Taipei.
- VAN DIJK, Teun A. (1981). *Studies in the Pragmatics of Discourse*, New York: Mouton Publisher.
- VARDAR, Berke (1988). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC Tanıtım Basımevi.
- UZUN, Leyla S. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- UZUN, Leyla S. (2006). "Öğrencilerin Yazılı Anlatım Sürecindeki Metinleştirme Sorunları", *II. Ulusal Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, s. 693- 701.
- YÜKSEL, Ayşegül (1995). *Yapısalcılık ve Bir Uygulama: M. Cevdet Anday Tiyatrosu*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/toch/saddanta.pdf>
- http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/mainz/dta_mainz_index.htm
- http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/u/dta_u_index.htm

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER (HENDİYADYOINLER)

Murat ÖZŞAHİN*

1. Giriş

Hendiadyoinler (ikilemeler) aynı anlamda iki sözün bir araya gelip bir söz grubu oluşturarak yeni bir anlam kazanmasıdır. İkilemeler, anlatıma süreklilik, kuvvetlendirme ve abartma gibi nitelikler kazandırır; başka bir ifadeyle; iletişimde konuşmacının ifadesini daha etkileyici kılmak amacıyla ifade edilmek istenen kavramı semantik olarak daha da vurgulamak için ikilemelere başvurulmaktadır. Bu özellikleri ve yapıları itibarıyla söz dizimi ve sözlük malzemesi bakımından farklı bir yere sahiptirler.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden başlayarak günümüzdeki Çağdaş Türk lehçelerine kadar takip edebildiğimiz Türk yazı sahalarındaki örneklerde ikilemelerin oldukça yoğun kullanıldığı görülmektedir. Batı veya Doğu Türk sahası fark etmeksizin genel olarak Türk dilinde ikilemeler söz varlıklarında büyük bir yere sahip olmuşlardır. Bu açıdan Türk dilinden sonra ikilemelerin en çok kullanıldığı Korece ve Japoncada da bu denli bir zenginlik görülmemektedir [Aksan 2006: 60].

Türk dili araştırmalarında ikilemeler ve çeşitleri üzerine çok değerli âlimlerce ciddi araştırmaların yapıldığını biliyoruz. Bu konuda ilk çalışmalardan birisi Vecihe Hatipoğlu'nun "Türk Dilinde İkileme" başlıklı çalışmasıdır. Hatipoğlu, ikilemeleri "*anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavram zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması*" olarak tanımlar [Hatipoğlu 1981: 9].

Bir diğer çalışma ise, Osman Nedim Tuna'ya aittir. Tuna, "Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi"

* Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

başlıklı çalışmasında ikilemeleri fonetik yapı esasına göre sıralamıştır ve bunlara ait sayısal verileri örneklerle birlikte göstermiştir.

Muharrem Ergin ikilemeleri *tekrarlar* olarak adlandırmıştır ve bu tekrarların kuvvetlendirme, çokluk ve devamlılık olmak üzere üç fonksiyonundan bahsetmiştir. Tekrarları ise *aynen tekrarlar*, *eş manalı tekrarlar*, *zıt manalı tekrarlar* ve *ilaveli tekrarlar* olmak üzere dört gruba ayırmıştır [Ergin 1998: 377].

Günay Karaağaç ise ikilemeleri *yinelemeler* olarak adlandırmaktadır ve şöyle tanımlar: “Bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözün oluşturduğu söz öbeğidir. Şekil ve anlam bakımından birbiriyle bağlantılı ve aynı türden olan iki veya daha çok sözün bir araya gelerek oluşturdukları yapı, yineleme öbeği olarak bilinir. Türkçede yinelemeler iki sözle yapılır; ancak az da olsa, üçlü ve dörtlü yinelemeler de görülür.” Karaağaç, sözlük yinelemeleri ve söz dizimi yinelemeleri olarak da iki gruba ayırır ve bunları formülize eder [Karaağaç 2012: 476-477; 2009: 163].

Kazak âlim Kaken Ahanov da *ikileme* ve *ikizleşme* ile birlikte bunları kapsayan genel bir terim olarak *tekrar* terimini kullanır. İkilemelerdeki unsurların anlam bakımından birbirleriyle ilgili olması, bunların belli bir söz türü içerisine dâhil olması ve de ikilemelerdeki sözlerin cümle bilgisi işlevleri bakımından birbirine bağlı olmayan denk birimler olarak görev yapmasını ikilemelerin birleşik söz olarak ele alınmasına dayanak olması ile birlikte; ayrılmasında da esas belirtiler olduğunu söyler [Ahanov 2008: 304].

Bu araştırmacılara ek olarak Mehmet Ali Ağakay, Leylâ Karahan, Talat Tekin, Mehmet Kara, Kerime Üstünova, Gülsel Sev, Erhan Aydın, Hüseyin Durgut, Hanifi Vural, Mehmet Yastı, Tahsin Aktaş, Mehmet Dursun Erdem, Sevgi Öztürk de çalışmaları ile bu konuya katkı sağlamışlardır.¹

¹ Bahsedilen araştırmacıların eserleri ve künyeleri ise şöyledir: Mehmet Ali Ağakay “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, TDK, Cilt II, Sayı: 16-17, 1953 Ankara; Leylâ Karahan *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., 2004 Ankara; Talat Tekin *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kagan, Tonyukuk* Simurg Yay., 1995 İstanbul; Mehmet Kara *Hakas Türkçesinde İkilemeler*, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 4, Bahar 2009 Ankara; Kerime Üstünova “Dede Korkut Destanlarında Aralıklı İkilemeler”, *Türk Dili*, TDK, Sayı: 557, 1998 Ankara; Gülsel Sev “Divanü Lûgati’t Türk’te İkilemeler” *Türk Dili*, TDK, Sayı: 634, 2004 Ankara; Erhan Aydın “Orhon Yazıtlarında Hendiyadyoinler” *Türk Dili*, TDK, Sayı: 544, 1997 Ankara; Hüseyin Durgut “Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 2004 Ankara; Hanifi Vural “Dede Korkut Anlatılarında Söz Tekrarları”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 2004 Ankara; Mehmet Yastı “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri” *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 21, 2007 Konya; Tahsin Aktaş “Yapı ve Anlam Bakımından Almanca ve Türkçede İkilemeler”, *Türk Dili*, TDK, Sayı: 539, 1996 Ankara; Mehmet Dursun Erdem “Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine”, *Bilig*, Ahmet

Yukarıda zikrettiğimiz araştırmacıların dışında özellikle belirtilmesi gereken bir isim de Saadet Çağatay’dır. Çağatay, “Uygurca’da Hendiyadyoinler” başlıklı çalışmasında Uygurcadaki ikilemeleri pek çok açıdan ele almıştır. Araştırmacının çalışmasında ikilemelerdeki anlam konusu dikkat çekicidir. Genel olarak yakın, eş ve zıt anlamlı sözlerden meydana gelen ikilemeler anlam bakımından değerlendirilirken unsurlarından birinin anlamsız olduğuna yönelik görüşler de oldukça fazladır. Çağatay bu tür ikilemelerdeki ‘anlamsız’ unsurlara dair şu ifadeleri kullanıyor: “*Bazan Hend-n’un bir kelimesi yalnız başına kullanılmaktan çıkmış unutulmuş vaziyettedir; o zaman bu gibi kelimeleri eski kaynaklardan ve yeni lehçelerden arayıp bulmak mecburiyetindeyiz. Lehçelerin tetkiki ilerledikçe Hend-n’lerin sayısı arttığı gibi unutulmuş kelimeleri ihya etmek, anlaşılmayanları anlamak imkanlarımız da artacaktır. Mesela; çoluk çocuk, ev bark terkiplerinde ‘çoluk’ Türkiye Türkçesinde yalnız kullanılmayan bir kelimedir, Türkmencede ‘çovluk’ olarak yaşar, ‘bark’ kelimesi Uygurcada ayrı da bulunduğu halde şimdi her yerde kullanılmıyor. Bu hal belki de Hend-n’lerin muhtelif yerlerde yaşama devirlerine, hayat kabiliyetlerine bağlıdır.*” [Çağatay 2008: 234]. İkilemeler açısından (tarihî Türk yazı dillerindeki örnekler ile birlikte düşünüldüğünde daha da artacak) bu denli zengin bir malzemeye sahip Türk dilinin/lehçelerinin kimi unsurları arkaikleştirmesi oldukça doğal olacaktır. Bu tür bir araştırma ile de Türk dilinin engin coğrafyasındaki söz kalıntıları da keşfedilecektir. Bu açıdan merhum Saadet Çağatay’ın sözleri bu konuya eğilmemizde kılavuz olmuştur.

Dilde söz varlığı açısından arkaizmin en önemli taşıyıcısı ikilemeler olacaktır. İkilemelerdeki statiklik, kalıplaşma, o dilin taşıdığı kültürel ilişkileri de yansıtabilecektir.

Biz de çalışmamızda bu amaca uygun olarak Başkurt Türkçesindeki ikilemeleri değerlendirmeye çalıştık. Çalışmadaki amacımız, ikilemelerde yer alan ve anlamsız olarak değerlendirilen ve elbette Başkurt söz varlığında müstakil olarak belirleyemediğimiz söz tabakasını açıklayabilmektir ve elde edilecek yeni veriler ışığında Başkurt ikilemelerinin söz kadrosunun niteliğini ortaya koyabilmektir. Bu konuda Başkurt söz varlığına kaynak olarak *Başkort Têlênêñ Hüzlêgê I-II* (1993) ve *Başkort Têlênêñ Diyalektarı Hüzlêgê* (2002) adlı sözlüklerden yararlandık.

2. Başkurt Söz Varlığında İkilemeler

Başkurt Türkçesinde ikilemeler, diğer Türk lehçelerinden çok da ayrı bir özellik göstermezler. İkilemelerin meydana gelişinde ses ve hece tekrarında

tıpkı Türkiye Türkçesinde ve diğer lehçelerde olduğu gibi ikinci unsura, ünlü ile başlayan kelime varsa o sözün başına, ünsüzle başlayan bir kelime varsa söz başındaki ünsüzü düşürerek *m* sesi eklenir. Dmitriyev, bu tür ses ve hece eklentisi ile meydana gelen ikilemelerdeki eklenti unsura *izolasyon söz* ifadesini kullanmaktadır [Dmitriyev 2008: 76]. Başkurt Türkçesindeki eklenti *m* sesinin yanında ünlü ile başlayan ikilemelerde ikinci unsur olarak *h* sesi eklentili bir yapı oluşturur (*ulasın-mılasın / ılasın-hılasın* “kartal ve şahin gibi kuşlar”; *ere-here* “şafak vakti, tan”; *urık-hurık* “ara sıra, zaman zaman, vakit buldukça” vb.). Bu durum, Başkurt Türkçesinde *s > h* değişikliği neticesinde ikinci unsurun *h* ünsüzü ile başlayan sözler için bir karışıklık yaratabilir. Bu sebeple ikinci unsurun tespiti dikkatli yapılmalıdır.

Başkurt Türkçesinin grameri üzerine çalışan N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirkosgo Yazıka* adlı eserinde Başkurt Türkçesindeki ikilemeleri tasnif ederken ikinci unsuru bağımsız bir unsur olarak bulunmayan ikilemeleri *a+x* olarak formüleştirmiştir ve pek çok örnek vererek ikilemelerdeki bu kalıp unsurlara dikkat çekmiştir [Dmitriyev 2008: 78]. Ayrıca her iki unsurun da ayrı ayrı bir anlamı olmadığı, ancak ikileme içerisinden bir bilgi karşıladığı ve sözlük malzemesi hâline geldiği görülmektedir (*ajır-bojor*, *alpı-tolpo*, *il-dém-yaldım*, *oñgol-soñgol* vb.).

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de ikilemeler oldukça zengindir. Yansıma sözlerdeki ikizlenmeler de bu sayıya eklendiğinde ikilemelerin oranı daha da artacaktır. Fakat çalışmanın alanını sınırlandırmak maksadıyla bu tür yansımalarından meydana gelen ikizlenmeler ve aynen tekrarlar bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. *Başkort Têlênêñ Hüzlêgê* (BTH) adlı sözlükte tespit edilen (yansımalar ve aynen tekrarlar hariç) ikilemelerin sayısı 1.124’tür. Bu sayı, toplam Başkurt söz varlığının %3’ünü oluşturmaktadır. Bu ikilemelerin her bir unsuru sözlükte müstakil bir madde başı olup olmadıklarına göre ve anlamlarına göre değerlendirilmiştir. Dolayısıyla sözlükte müstakil madde başı olmayan sözler (ikilemeler) tespit edilmiştir. Toplam 216 ikilemede unsurlardan birinin ya da ikisinin birlikte sözlükte müstakil madde başı olarak bulunmadığı görülmüştür. Aşağıda ikilemenin kendisi başlık olarak değerlendirilmiş ve bu başlık altında çeşitli karşılaştırma ve analizlerde bulunulmuştur.

2.1. Moğolca Alıntı Unsurlar Taşıyan İkilemeler

ajır-bojor (ажыр-божор) “Arızalı; engebeli; düzgün olmayan”:

ajır-bojor ikilemesindeki her iki unsur da sözlükte müstakil olarak yer almamaktadır. Öncelikle ikinci unsura yönelik incelememizde Sevortyan’ın

işaret ettiği veriler bize fikir veriyor. Sevortyan *büçür* “kısa boylu, bodur” sözü, *bodır* ve Kırgızcada tespit edilen *büçüy-* “büzmek” fiiline gidiyor. Tietze ise *büçür* sözü için Eski Anadolu Türkçesindeki *büdür-* “sürçmek, ayağı bir şeye takılarak sendelemek (at için)” ile Anadolu ağızları ve Tatarcadaki *büdre-* “sürçmek, ayağı takılıp sendelemek” bilgisine bağlandığını söylüyor. Tietze’nin işaret ettiği örnekler *bojor* unsurunun *büçür* ile ilgisini semantik açıdan doğrular niteliktedir. İkilemenin birinci unsuru ise, Moğolca dil tabakasına aittir (Bşk. *ajır* < Moğ. *acigar* (*ajgar*) “çalı, çalılık, düz olmayan, pürüzlü, sert; düz olmayan yüzey, sertlik, pürüzlülük” [Lessing 2003: 97]). Bu da Moğol dil tabakasının Başkurtçada sanılandan daha yoğun olduğunu göstermektedir.

aķhap-tuķhav (arķhan-myķhay) “Aksak aksak basmak, yürümek”:

Bu ikilemede yer alan birinci unsur *aķha-* “aksamak, topallamak” sözlükte müstakil bir söz olarak yer alırken ikinci unsur *tuķha-* fiili tespit edilmiyor. Bu fiile benzer bir biçimi eski Uygur Türkçesi Dönemi’nde tespit ediyoruz. Fakat bu sözün de anlam bakımından Başkurtça ile örtüşmediği görülüyor. Diğer Kıpçak sözlüklerinde de tespit edemediğimiz söze semantik olarak en yakın şekli Moğol sözlüğünde bulabiliyoruz. Moğ. *tusi-* / *tuşa-* biçimleri “ak-satmak, topallatmak, kösteklemek; tuşaklamak, ayaklarına pranga vurmak” [Lessing 2003: 1304] anlamlarıyla Başkurtça şeklin semantiğini tam olarak karşılıyor. Bu bilgiye dayanarak sözün Moğolca bir unsur olma ihtimali üzerinde duruyoruz.

alaķ-hulaķ (алак-хулак) “Benek benek, leke leke”:

Bu ikilemede her iki unsurun da BTH’de müstakil madde başı olarak yer almadığını görüyoruz. Birinci unsur *alaķ* Başkurt Türkçesinin ağızları ve diğer Kıpçak lehçeleri de dâhil olmak üzere tespit edilemiyor. Türkmen Türkçesi gibi Başkurt Türkçesi ile kültürel yaşayışın yoğun olduğu bir Oğuz diyalektinde de rastlanmıyor. Sözün hem fonetik hem de semantik açıdan Moğolcada tespit edildiğini görüyoruz. Moğ. *alag* “ala, alacalı, çok renkli, benekli, alaca bulaca, karışık renkli; türlü türlü” [Lessing 2003: 43]. Ayrıca, ikinci unsur da yine Moğolca da tespit ediliyor. Moğ. *hula* “kula, açık kah-verengi; esmer, koyu kumral” [Lessing 2003: 1517]. Bu sözlere bağlı olarak *ala-ķola*, *alalı-ķolalı*, *alan-ķolan* gibi ikilemelerin de bu sözlerle ilgili olduğu görülüyor. *Kola*, *kolan* biçimlerinin DLT’de ve Kıpçak lehçelerinde varlığını görüyoruz. Aynı sözlerin bugün Anadolu ağızlarında da bulunduğunu tespit ediyoruz [bk. Gülensoy 2007: 534, 565] Burada da Moğolcadaki *hula* / *hulan* şekli ile bir ortaklık söz konusu (Moğ. (*alag*) *hulan* “kır eşeği, zebra” [Lessing

2003: 1517]). Ramstedt de Türkçe *ala* biçiminin Moğolca da aynı anlamda *alag* şeklinde olduğunu göstermektedir [Sevortyan 1974: 130].

alax-şakalay (алак-шакалай) “Erkek çocukların ve delikanlıların oynadığı bir oyun; birdirbir oyunu”:

alax biçimi bu ikilemedeki anlam ile örtüşecek şekilde bulunmuyor. Bu da sözün Moğ. *alag* “ala, alacalı, çok renkli, benekli, alaca bulaca, karışık renkli; türlü türlü” [Lessing 2003: 43] biçimiyle ilgili olabileceğini düşündürüyor. İkinci unsurun kaynağını da yine Moğolcadaki bir şekille birleştirebiliyoruz (< Moğ. *şagla*- “ufak ilmiklerle dikmek, işlemek, iğne ardı dikiş dikmek, teyellemek” [Lessing 2003: 1085]).

alam-holam (алам-һолаһ) “Eskimiş yırtık pırtık kıyafet”:

alam-holam ikilemesinde ilk unsur diğer lehçelerde de tespit edilemiyor. Bu sözün *alam* ve *alma* biçimleriyle Moğol dilinde olduğunu belirliyoruz. Moğol dilinden fonetik bir hadiseye uğramadan kullanılan bu sözün ikilemedeki kullanımına bakarak anlam bakımından daraldığını söyleyebiliriz. (Bşk. *alam* < Moğ. *alam* / *alma* “delik, yarık, gedik; oyuk, oluk [Lessing 2003: 52]). İkinci unsur *holam* da sözlükte madde başı olarak bulunmamakta; ancak bu sözün kaynağını belirleyemedik.

aldap-holdav (алдаһ-һолдаһ) “Aldatıp kandırmak” / ***aldav-yoldav (алдаһ-һолдаһ)*** “Türlü şekillerde aldatmak”:

Yukarıda verilen her iki ikilemenin de ilk unsuru *alda-* fiilindendir. Fakat ikinci unsurları Başkurt söz varlığında tespit edilemiyor. Biz her iki unsurun da yine Moğolca bir alıntıdan türetilmiş ve zamanla ses değişikliğine uğrayarak iki dal şekil meydana gelmiş sözler olduğunu düşünüyoruz. Moğolcadaki *coli (zoli)* “kanuna, ahlaka ve nezakete aykırı; dürüst ya da adil olmadan, haksızca” [Lessing 2003: 1652] sözünün anlam alanı düşünüldüğünde Başkurt Türkçesindeki bu iki dal şekli de doğurmuş olması muhtemeldir (Bşk. *yolda- ~ holda-* < *colda-* * < *coli+da-* * < Moğ. *coli (zoli)* Moğolcada isimden fiil türeten kendisinden önce gelen kelimenin işaret ettiği nesnenin kullanılışını ifade eden *-da-* / *-de-* eki bulunmaktadır [Poppe 1992: 83]).

aşık-boşoq (ашык-бошоқ) “Çabuk çabuk, telaşlıca, hızlıca, aceleyle”:

aşık ilk unsuru sözlükte madde başı olarak bulunmasa da sinekritik bir biçimi olan *aşık-* bugün diğer lehçelerde olduğu gibi Başkurt Türkçesinde de kullanılmaktadır. *aşık* isim şeklinin kökenine dair Sevortyan’ın açıklamalarına bakmak yararlı olacaktır (bk. Sevortyan 1974: 217-218). Kıpçak sözlük-

lerinde *aşık* biçimi müstakil olarak görülmemektedir ve ikilemenin bu biçimi yalnız Karaçay-Malkar söz varlığında karşımıza çıkmaktadır (Kar.-Mal. *aşık-buşuk* “acele” [Tavkul 2000: 92]). İkinci unsur olan *boşok* sözü de Türk lehçelerinin pek çoğunda tespit edilemiyor. Bu sözün Moğ. *busigu* (*buşu*) “çabukça, acele ile; tetikte, uyanık; gayretli, çalışkan; çevik” [Lessing 2003: 226] sözünden geldiği açıktır. Sözün bazı fonetik değişiklikler neticesinde anlamını değiştirmeden Başkurt Türkçesinde yer aldığını görüyoruz.

***alpi-tolpo* (алпы-толпо) “Ağır yürüyüp, salınarak”:**

alpi sözü Başkurt söz varlığında müstakil olarak tespit edilemediği gibi sözün kaynağı hakkında herhangi bir bilgiye de ulaşamamıştır. Fakat ikinci unsur olan *tolpo* sözünün kaynağına dair fikir edinebiliyoruz. Sözün diğer Kıpçak lehçelerinde herhangi bir biçimine rastlayamadık. Fakat Moğolcadaki *tolbu* / *tolbo* “bağa, kaplumbağa kabuğu” sözü, fonetik ve semantik açılardan sözün Moğol kaynaklı olabileceği fikrini güçlendiriyor.

***běšěrěñev-tōšörönöv* (бешеренев-тошоронөв) “Yemek hazırlamak, yemek pişirmek, yemekle ilgilenmek”:**

İki eylemden mürekkep bu ikilemenin ilk unsuru *běš-* “pişmek, olgunlaşmak” fiilinden dönüşlülük eki ile türetilmiş bir eylemdir. Bu sözün sözlükte madde başı olarak kullanımına karşın ikinci unsurun müstakil bir madde başı olarak kullanılmadığını görüyoruz. İkinci unsurdaki fonetik özellikler bizi sözün *tüş-* “düşmek, inmek” fiilinden türetilmiş bir yapı olduğu fikrine götürse de biz bu kanaatte değiliz. Nitekim, *tüş-* fiilinin anlam çerçevesi içerisinde yemeğe dair bir bilginin varlığı söz konusu değil. İncelememiz neticesinde diğer lehçelerde de müstakil olarak bu anlama yakın bir eylem tespit edemedik. Fakat Moğolcadaki *tüsür-* “serpmek, dökmek, saçmak, (çiçek) sulamak; bir kaptan diğerine dökmek, boşaltmak” [Lessing 2003: 1322] eyleminin Başkurtçadaki bu şekilde kaynaklık etmiş olması muhtemeldir.

***emel-taķıl* (әмәл-тақыл) “Tedavi, ilaç”:**

BTH’de *emel* (< Ar.) “1. Emel, gaye, amaç; çare, yol. 2. Tedavi metotları, iyileştirme yolları. 3. Geleceğe olan inanç, ümit” anlamlarıyla verilmektedir. Sözün ikinci anlamına baktığımızda ikilemenin ifade ettiği anlamla aynı anlam alanı içerisinde olduğu görülmektedir. Diğer Kıpçak lehçelerinde de aynı anlamlarda kullanıldığı tespit ediliyor. Fakat ikinci unsur olan *taķıl* sözü için bugünkü Kıpçak Türkçesinin üç büyük yazı dilinde (Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesi) herhangi bir bilgiye rastlanmıyor. Sözün *emel* sözü ile aynı anlamda olan bir biçimine Karaçay-Malkar Türkçesinde denk geliyoruz (Krç.-Mlk. *takal* “çare, imkân”). Bu durumda Moğolcaya baktığı-

mızda yine tıp kavram alanında bir manaya sahip olan *tahul* sözünü tespit ediyoruz (Moğ. *tahul* “salgın hastalık, çocuk hastalıkları” [Lessing 2003: 1218]). Bu durum sözün Moğolca kaynaklı bir alıntı söz olabileceği fikrini güçlendirmektedir.

ildēm-yaldım (илдем-ялдым) “*Güteryüzlü, samimi; alçakgönüllü*”:

İkilemenin her iki unsuru da Başkurt söz varlığında müstakil olarak yer almıyor. Sözün diğer lehçelerde de varlığı tespit edilememiştir. Moğ. *ildem* (*yaldam*) “arkadaş, dost, yakın, nazik, kibar, hoş davranışlı, sempatik, saygılı” [Lessing 2003: 644] biçimi bu ikilemenin bütün unsurlarının Moğolca alıntı olduğuna işaret etmektedir.

kebek-hebek (кәбәк-һәбәк) “*Ekinlerin her türlü sapı ve çöpü*”:

Bşk. *kebek* “tahıl kepeği” anlamıyla sözlükte yer almaktadır. Bşk. *hebek* şekli ise Başkurtçanın ikilemelerdeki ikinci unsurun ön sesine *h* yinelemesi ile oluşmuş bir şekil olamaz.² Moğ. *sebeg* / *seveg* “sepet, hasır, küfe” [Lessing 2003: 1054] sözünden kaynaklı olmalıdır. Alıntının ilk sesi Başkurt Türkçesinin karakteristik hece başı *s* > *h* değişikliği neticesinde *hebek* şeklinde kullanılmaktadır ve söz Başkurtçalaşmıştır.

kelten-költen (кәлтән-көлтән) “*Halsiz şekilde yürümeyi bildiren söz*”:

Bu ikilemedeki her iki unsur da BTH’de müstakil olarak yer almamaktadır. Aslında burada üzerinde durulması gereken söz *kelten* sözüdür. Çünkü Başkurt Türkçesinde sözlük malzemesi olarak ikilemelerin oluşumunda ikinci unsurun aynen tekrarlanması sırasında ilk hecede yuvarlaklaşma meydana gelmektedir. Dolayısıyla *költen* biçimi müstakil bir anlama sahip değildir. *kelten* sözü ise anlam ve ses bakımından Moğ. *kelteng* “bir tarafa eğik, eğilmiş, eğri, meyilli” [Lessing 2003: 717] sözünden gelmektedir. Yalnız anlam itibarıyla mecazlaştığı söylenebilir.

kürşë-köyən (күрше-көйән) “*Çevredeki, konukomşu*”:

kürşë sözü diğer lehçelerde de Başkurt söz varlığında karşımıza çıkmaktadır. Sözün Moğ. *körsi(n)* “komşu, komşuluk” [Lessing 2003: 777] anlamıyla kullanıldığını tespit ediyoruz. İkinci unsuru da yine Başkurt söz varlığında müstakil olarak bulamıyoruz. Moğ. *küy* “aile, boy, soy, klan; on evlik ufak

² Başkurt Türkçesindeki ses ve hece yinelemesine dair ayrıntılı bilgi için bk. Dmitriyev N. K. “*Grammatika Başkirskogo Yazıkı*” Nauka, Moskva 2008, s. 76-80.

köy; aynı derecedeki kişilerin toplanma yeri” [Lessing 2003: 787] sözünden genişlemiş bir biçim olduğu anlaşıyor.

ķot-ķon (ком-кон) “Güzellik lezzet, letafet”:

ķot sözü BTH’de “1. Hayat, canlılık ve sıhhat veren şey; kut; can. 2. Gönle huzur ve rahatlık veren sıfat. 3. Korkmuş kimseyi iyileştirmek için kurşundan yapılarak boyna asılan şey; bir tür muska” anlamlarıyla veriliyor. İkinci unsur *ķon* ise “intikam, öç” anlamlarında veriliyor. İkinci unsurun taşıdığı anlam ikilemenin yüklendiği mana ile pek ilişkili görünmemektedir. Sözü Moğ. *hun* “kuğu” [Lessing 2003: 1512] ile ilgisinin olması daha güçlü bir olasılıktır. Burada doğadaki bir canlının özellikleri üzerinden soyut bir bilgiye ulaşıldığı anlaşılmaktadır.

malay-halay (малай-халай) / malay-şalay (малай-шалай) “Ergenliğe yetmemiş erkek çocuklar”:

Bu ikilemedeki ilk unsur *malay* BTH’de “1. Küçük yaştaki erkek çocuk. 2. Erkek çocuktan olan torun” anlamlarıyla verilmektedir. Tatar araştırmacı Rifkat Ehmetyanov *Tatar Têlênêñ Kıskaçça Tarihi-Etimologik Sûzlêgê* adlı eserinde sözün Rus dilinden alıntı olduğunu ifade etmiştir [Ehmetyanov 2001: 140]. Fakat Türkçede bu sözün kökteş olduğu başka yapılar da mevcuttur. Dolayısıyla sözün Türkçeden Rusçaya hatta Romence ve Bulgarçaya da taşındığı görülmektedir [Karaağaç 2008: 582].

İkilemenin ikinci unsuruna (*halay* ve *şalay* birlikte) baktığımızda söz varlığında müstakil olarak kullanılmamaktadır. Diğer lehçelerde de buna benzer bir şekil tespit edemeyip yönümüzü yine Moğolcaya çevirdiğimizde benzer bir şeklin orada var olduğunu görüyoruz. Moğ. *calagu* “genç, delikanlı; gençlik, delikanlılık” [Lessing 2003: 1590] sözünün semantik açıdan ikilemenin anlamına yakınlığı anlaşılmaktadır. *Calagu* sözünün telaffuzda ilk sesinin *s* fonemi ile karşılanması dolayısıyla bu sesin Başkurt Türkçesinin ön seste düzenli ses hadisesi *s- > h-* neticesinde *halay* olduğu açıktır.

oñğol-soñğol (оңғол-соңғол) “Girintili çikantılı; pürüzlü”:

Bu ikilemedeki ikinci unsur BTH’de müstakil bir madde başı olarak bulunuyor (Bşk. *soñğol* “kara ya da denizdeki büyük çukur, büyük hendek”). Fakat bu sözün köken itibarıyla başka bir formunu tespit edemiyoruz. Nitekim Moğol dilinde ikilemenin hem ilk unsuru hem de sözünü ettiğimiz ikinci unsur için aynı semantik düzlemde yer alan iki söz belirliyoruz. Moğ. *çonggur* “çopur, düz olmayan, pürüzlü, engebeli” [Lessing 2003: 959] ve Moğ. *onggur*

“çöpur, düz olmayan, pürüzlü, engebeli” [Lessing 2003: 316] sözlerinin Başkurt Türkçesinde alıntı olarak yaşadığı açıkça görülmektedir. *Çonggur* biçiminin Başkurt Türkçesinde hece başı ç- > s- düzenli ses değişikliğine uyduğu da anlaşılmaktadır. Alıntılanan biçimlerin söz sonunda hem l hem de r’li biçimleri mevcut olduğu gibi ince vokalli forma da sahiptir ve anlamda herhangi bir değişiklik söz konusu değildir (Bşk. *oñgor-soñgor*; *öngör-söñgör*).

şav-gör(uay-zop) “Gürültü, şamata sesi; kalabalık insan gürültüsü”:

şav “gürültü, patırtı” sözü ikilemenin taşıdığı temel kavramı bildiriyor ve bu unsur sözlükte madde başı olarak yer alıyor. Fakat ikinci unsur müstakil olarak tespit edilmiyor. Fonetik olarak benzer bir şekil olan *göj* “uzaktan uzağa giden güçlü sesi bildiren söz” sözü bulunsu da bunun bir yansıma söz olduğu hissediliyor. Söz konusu ikilemenin ikinci unsurunu Moğ. *gür* “insan kalabalığı; süvari, süvari sınıfı” [Lessing 2003: 625] sözü ile birleştiriyoruz. Anlam itibarıyla yeni bir mana kazandığı anlaşıyor. Aslında ilk unsurun bildirdiği temel kavrama yönelik anlamın üzerinde onu işleyerek yeni bir anlam meydana getiriyor ve ikilemenin karşıladığı bu yeni mana ile yaşamasını sağlıyor.

şöp-şikert (uen-uukepm) “Çok hafif duyulan ses”:

İlk hecenin -p ünsüzünü de alarak yinelenmesi ile meydana gelen bu ikilemede ikinci unsur için müstakil bir söz tespit edilememiştir. Sözü anlamını ve fonetik değişimlerini göz önünde bulundurarak Moğ. *çikira*- “gıcırdamak, gıcırta yapmak” [Lessing 2003: 291] sözünden türemiş bir alıntı olabileceğini düşünüyoruz.

uqtan-suqtan (уктан-суқтан) “Yakışır şekildeki giyim, uygun, müna-sip giyim”:

Söz konusu ikilmenin her iki unsuru da Başkurt söz varlığında müstakil olarak yer almamaktadır. İkilemenin bildirdiği giyim-kuşam bilgisi gibi somut bir bilgiye dayanarak unsurların da aynı kavram içerisinde bir bilgiyi yansıtması gerekir. Moğolcadaki *ugudasu(n)* “elbise ya da eldivenin iç köşeli peşi; elbisenin içine sıkıştırılmış üçgen parça; elbise parçaları” [Lessing 2003: 1333] sözü ile *çogudasu(n)* “sırım, şerit; uzun dar parça” [Lessing 2003: 312] sözünün karşıladığı anlamlar, Başkurt Türkçesindeki bu ikilemeye kaynaklık etmiştir. Sözlerin zaman içerisinde çeşitli fonetik hadiseler sonucu Başkurtçalaştığı anlaşılmaktadır (Bşk. *uqtan-suqtan* < Moğ. *ugudasu(n)*-*çogudasu(n)*).

2.2. Lehçeler Arası Unsurlardan Oluşan İkilemeler

atı-utı (амы-умы) “Bütün malı mülkü; tüm servetiyle” / **at-uja (am-yıca)** “Çeşitli mallar; mal-mülk, servet”:

Bu ikilemelerdeki ilk unsur *at* “at” sözünün bildirdiği anlama göre ikinci unsurların da aynı ya da yakın anlam temelinde gelmesi gerekiyor. İkinci unsur *ut / uj* köklerine dayandığı anlaşıyor; dolayısıyla ikilemedeki *utı / uja* biçimleri genişlemiş biçimler olarak değerlendirilmelidir. İkinci unsura dair ilk işareti Eski Uygur Türkçesinde görüyoruz (E. Uyg. *ud* “1. Sığır, inek, öküz. 2. Oniki Hayvan takviminde bir yılın adı” [Caferoğlu 1993: 171]). Räsänen de sözün ilk olarak Uygur Türkçesi Dönemi’nde olduğunu gösteriyor (Uyg. *ud* “inek, sığır eti”; Çağ. *ud*; Sarı Uyg. *už* (< uz) “boğa”; Çağ. *uj* “öküz”; Oyrot., Tuv. *uj* “inek” [Räsänen 1969: 509]). İkilemedeki her iki unsurun anlamı da dönemin zenginlik alametlerine işaret ediyor. Ayrıca Räsänen’in işaret ettiği dönemlerin haricinde Moğolcada da *ud* şekline rastlıyoruz (Moğ. *mal-ud / üd* “mallar, evcil hayvanlar” [Lessing 2003: 1326]). Bu bilgiler ışında Başkurt söz varlığındaki *ut / uj* (genişemiş olarak *utı / uja*) biçimlerinin Çağatay Türkçesi Dönemi’nde Başkurt söz varlığında yer edindiğini düşünüyoruz.³ Moğolcanın söz varlığında da sözün müstakil olarak yer almayıp yalnızca bir ikileme içerisinde karşımıza çıkması sözün Moğolcaya Türkçe üzerinden taşındığı fikrini uyandırmaktadır.

Buna ilaveten Kırgız Türkçesinin Isık-Köl diyalektinde tespit ettiğimiz *at-utu* “adı sanı” [KTDS 2009: 987] biçiminin de ele aldığımız *ud* sözünden kaynaklı olduğunu ve anlam alanını değiştirdiğini düşünüyoruz.

bala-sağa (бала-сага) “Çoluk çocuk, çocuklar”:

Başkurt Türkçesinde *bala-sağa* “çoluk çocuk, çocuklar” ikilemesindeki *bala* “çocuk” unsuru, sözlükte bir madde başı olarak yer alan ve canlı olarak kullanılan bir sözdür. Fakat *sağa* ikinci unsuru Başkurt söz varlığında bir madde başı olarak tespit edilememektedir. *Sağa* sözünün Başkurtçanın karakteristik *ç>s* fonetik değişikliğini düşündüğümüzde bugün Anadolu’nun doğusunda canlı olarak kullanılan *çaga / çağa* sözüyle aynı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer Oğuz lehçelerinde de karşılaştığımız bu sözün Başkurt Türkçesine bir Oğuz diyalekti üzerinden taşındığı görülmektedir. Nitekim Başkurtçaya da en yakın Oğuz diyalekti olan Türkmen Türkçesi üzerinden taşınmış bir söz olduğunu düşünüyoruz.

³ Bu sözcüklere dair Karaçay-Malkar Türkçesindeki *uzada* “üç yaşından dört yaşına kadar olan koyun” [Tavkul 2000: 421] bilgisinin de aynı kökten gelişmiş ve anlamca daralmış bir şekil olduğunu söyleyebiliriz.

éñgér-méñgér (эңгэр-меңгэр) “Gurup vakti, gün batımındaki alacakaranlık zaman”:

İkilemedeki ilk unsur BTH’de madde başı olarak yer almamaktadır. İkinci unsur ise *m* ses ilaveli bir tekrar unsurudur. İlk unsurun ünlü ile başlaması sebebiyle doğrudan *m* ilavesi sözün üzerine gelerek ikinci unsur meydana getirilmiştir. İlk unsura baktığımızda ise söz, E.Uyg. *iñgir* “tan, şafak, fecir; alacakaranlık” [Caferoğlu 1993: 64] karşımıza çıkıyor. *Divan u Lügati’t-Türk*’te de karşımıza çıkan sözün *iñir* şeklinde ve “aydınlıkla karanlığın birbirine karışması, alacakaranlık” anlamlarında verildiğini görüyoruz. Bunun yanı sıra, günümüz lehçelerinin bir kısmında da karşımıza çıktığını tespit ediyoruz (Kzk. *iñir* “gurup vakti, akşam vakti” [KTS 1999: 767]; Kırg. *iñgir* / *iñgirt* “akşamın alacakaranlığı; akşam” [Yudahin 1998: 369]; Trkm. *iñrik* “alacakaranlık” [TTS 1995: 381]; Krç.-Mlk. *ingir* “akşam” [Tavkul 2000: 229]). Örneklere bakıldığında sözün lehçeler arası bir unsur olarak Başkurt söz varlığında bulunduğu anlaşılıyor. Hatta sözün Türkçeden Moğolcaya alıntılandığını da söyleyebiliriz, fakat anlam bakımından bir farklılaşmanın yaşandığı görülüyor (Moğ. *engger* “elbisenin aşağı sarkan kanadı, klapa(lar); bir dağ veya tepenin güney bayırı” [Lessing 2003: 506]). Moğolcadaki örnekte karşımıza çıkan anlam ilgisini Anadolu ağızlarında da görmek mümkün (A. Ağz. *ingar* “dağ” [DS VII: 2477]).

étlě-maslı (этлэ-маслы) “Kedi köpek gibi, didişip durarak”:

ét “it, köpek” sözü olduğu açıkça anlaşılmaktadır. İkilemenin ikinci unsurundaki *mas* (+lı) ise sözlükte müstakil bir madde başı olarak yer almamaktadır. Kırg. *mışık* “kedi”, Kzk. *mısıık* “kedi”, Kum. *mişik* “kedi”, Krm. *mışik* “kedi” şekilleri aynı anlamda tespit edilen biçimlerdir. Bunların dışında hayvan kavramı içerisinde fonetik özellikleri aynı olmasa da diğer lehçelerde başka sözler karşımıza çıkıyor (Krç.-Mlk. *maştıy* “dişi eşek”; *maştak* “1. Bodur adam cüce. 2. Kısa boylu at”; *maşka* “uysal at, sakın at”; Trkm. *maçı* “dişi eşek”). Hem fonetik açıdan hem de semantik açıdan en yakın şekil Anadolu diyalektlerinde tespit ediliyor (A. Ağz. *maş* “kedi” [DS IX 1977: 3133]). Eldeki veriler sözün ikileme içerisinde kazandığı anlamda düşünüldüğünde ‘kedi’ bilgisinden kaynaklı olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla Başkurtçanın fonetik karakteristiği de düşünüldüğünde Anadolu ağızlarındaki biçime bakarak sözün Oğuzca bir unsur olarak Başkurt söz varlığında yer edindiğini söylemek mümkündür.

felen-tögen (фэлэн-төгән) “Falan filan”:

İkilemedeki ilk unsur *felen* (< Ar. *falan*) alıntı bir unsurdur ve Başkurt söz varlığında müstakil olarak yer edinmektedir. İkinci unsura dair ise, herhangi bir bilgi yoktur. Tat. *felen-tögen* [TTAS III 1983: 357] biçimiyle aynı fonetik düzlemde karşımıza çıkan sözü, Kırg. *balan-tükön* “filanfıstık, filanfestekiz” [Yudahin 1998: 769] şeklinde tespit edebiliyoruz.

kız-kırkın (кыз-кыркын) “Kızlar”:

İkilemedeki ikinci unsur sözlükte müstakil olarak yer almamaktadır. Tarihi lehçelerde tespit edebildiğimiz bu sözün *Divan-ı Lugatı't-Türk'te* “*carıye*” anlamı ile verildiğini görüyoruz. Eski Uygur Türkçesinde aynı fonetik özellikte ve aynı anlamlarda kullanıldığı anlaşıyor. Bugünkü Kırgız ve Kazak Türkçelerinde de aynı biçimde bir ikilemede varlığını tespit ediyoruz (Kırg. *kız-kırkın* “kızlar, kız çocuklar” [Yudahin 1998: 469]; her ne kadar TDAV yayınlarından çıkan *Kazak Türkçesi Sözlüğü* adlı eserde bu söz için “toplanan gençler grubu” manası verilmiş olsa da *Kazak Tiliniñ Sözdigi'*nde diğerleri ile benzer, cinsiyet bilgisini de belirten bir anlam verilmiştir (Kzk. *kız-kırkın* “kız çocukların tümü” [KTS 1999: 430])).

tay-tulağ (тай-тулак) “Tay, genç at”:

İkileme, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde de karşımıza çıkıyor (Kırg. *tay-tuylak* “herhangi bir tay” [Yudahin 1998: 717]; Kzk. *tulağ* “1. Bir çeşit kurutulmuş ve işlenmemiş deri, çığ deri, ham deri. 2. Ağz. Çok binilmiş zayıf at” [KTS 1999: 649]). Başkurt söz varlığında *taylak* biçiminde “bir yaşından büyük ayı yavrusu, potuk” anlamlarında başka bir sözün olduğunu görüyoruz. Kazakçada *taylak* sözünün ise “iki yaşını doldurmamış deve yavrusu” [KTS 1999: 608] anlamında kullanıldığını belirliyoruz. Aynı söz, Kırgız Türkçesinde de “iki yaşına girmiş olan deve yavrusu” [Yudahin 1998: 718] olarak belirtilmiş. Başkurt, Kazak ve Kırgız lehçelerindeki *tulağ* sözü, *taylak* sözünden kaynaklı olmalıdır. Deformasyona uğrayan *taylak* sözünün ise kaynağı Moğolcadır (< Moğ. *taylag* “kısırlaştırılmadan önceki erkek deve, üç beş yaş arasındaki deve” [Lessing 2003: 1188]). Bu fikre göre, Moğolcadan alıntılanan *taylag* biçimi Kazak ve Kırgız lehçelerinde kaynak dildeki anlamını muhafaza etmiştir. Fakat, Başkurt Türkçesinde sözün anlamı Başkurt coğrafyasındaki başka bir canlıya bağlanmıştır. *Tulağ* ve *taylak* sözlerindeki ‘gençlik, tazelik’ bilgisi korunduğundan ikilemenin üzerinde de bu bilgi çerçevesinde kalıplaşmıştır. Sözün doğrudan Moğolcadan alınmadığı Kazak ve Kırgız lehçeleri üzerinden taşınan lehçeler arası bir unsur olduğu görülmektedir.⁴

⁴ Başkurt diyalektlerinde *tulağ* “1. Deriye bir şeyler doldurularak yapılan buzağı figürü (sığırı kandırıp sağlamak için). 2. Masa veya seki gibi şeylerin üzerine yayılarak kullanılan

tuytan-tuytan (myūman-myūman) “Paytak paytak”:

İncelememiz sırasında bu tekrarı da ele almak istedik. Başkurtçanın söz varlığında tespit edilmeyen *tuytan*, aynı anlamda Kırgız Türkçesinde tespit ediliyor (Kırg. *taytang* “eğri bacaklı adam; paytak” [Yudahin 1998: 719]). Yine aynı anlam dairesinde Moğolcada da tespit edilen sözün, fonetik özellikleri dikkate alındığında Başkurt söz varlığına Kırgız Türkçesi üzerinden taşındığını düşünüyoruz (Moğ. *toyduş toyduş* “paytak paytak, sallantılı yürüyüş; topallama” / *toydur taydar* “sallantılı yürüyüş; paytak yürüyüş” [Lessing 2003: 1263]).

üvey-kağay (үзәй-казай) “Üvey çocuklar”:

İkilemedeki ikinci unsur *kağay* BTH’de tespit edilmiyor. Kazak Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinin ağızlarında karşılaştığımız bu söz, her iki lehçede de aynı anlama sahiptir (Kzk. *kağay* “yabancı” [KTS 1999: 352]; Kırg. *kagay* “yabancı, yat” [KTDS I 2009: 424]). Türkmen Türkçesi gibi bir Oğuz lehçesinde de yer alan bu söz, *kaka* biçiminde ve “baba” anlamında kullanılmaktadır (Trkm. *kaka* “baba”, *övey kaka* “üvey baba” [TTS 1995: 391]). Başkurt Türkçesindeki anlam ile Türkmen Türkçesindeki anlamın aynı kavram çerçevesinde kullanılması sözün Türkmen Türkçesinden alınmış Oğuzca bir unsur olduğunu düşündürmektedir.⁵

3. Sonuç

1. Bazı ikilemelerde unsurların müstakil formlarını hem Başkurt söz varlığında hem de Moğolcada tespit edemedik. Fakat özellikle Kazak ve Kırgız lehçelerinde söz konusu ikilemelerin (karakteristik ses değişimlerini saymazsak) aynen yer aldığını görüyoruz (Bşk. *anda-handa* “o yanda bu yanda, orda burda” / Kırg. *anda-sanda* “şurada burada, bazı yerlerde; azan, zaman zaman” [Yudahin 1998: 636] / Kzk. *anda-sanda* “orda burda” [KTS 1999: 38]). Yalnız bazı örneklerde aynı ikilemenin lehçeler arasında anlam bakımından ayrıştığını söyleyebiliriz (Bşk. *almak-halmaş* “birbiri ardınca silsile hâlinde” / Kırg. *almak-salmak* “ağır çeken; ağır, ağır davranan” [Yudahin 1998: 633]; Bşk.

deri. 3. Koyun derisinden yapılan bir tür elek” [BTDH 2002: 335] anlamlarıyla Kazakçadaki ilk anlam çerçevesinde kullanıldığı görülmektedir.

⁵ *kağay* sözünün yukarıda belirttiğimiz Türk lehçeleri dışında Moğolcada da var olduğunu söyleyebiliriz. Moğol söz varlığında *gagay* “hala” biçiminde bulunan kelime, Başkurtça ve Türkmencede olduğu gibi akrabalık bilgisini karşılamaktadır.

almaş-tilmeş “birbiri ardına, ileri geri” / Kırg. *almaç-telmeç* “asılı duran yahut her tarafa çıkık bir hâlde duran” [Yudahin 1998: 29]]⁶

2. İkilemelerdeki bağlı iki unsur, birbiriyle eş görevli olduğu ve birer yapımlık söz öbeği olduklarından dolayı bu öğelerin yerleri değişemez [Karaağaç 2009: 163]. Fakat Başkurt söz varlığında bazı ikileme yapılarında öğelerin yerlerinin değiştiğini ve her iki ikilemenin de aynı anlamda söz varlığında bulunduğunu görüyoruz (*botay-satay* “rastgele, gelişigüzel; düzensiz şekilde” / *satay-botay* “1. Düzensiz, tertipsiz, uyumsuz. 2. Rastgele, gelişigüzel.”; *sataş-botaş* “düzensiz, tertipsiz, uyumsuz” / *botaş-sataş* “kırılmış, kesilmiş ufak ağaç; kesilmiş, kırılmış budak”). *Botay-satay* / *satay-botay* ikileme çiftinde anlamın değişmediğini görüyoruz. Fakat, *sataş-botaş* / *botaş-sataş* ikileme çiftinde ilk örnekte anlamın aynı kaldığı ikincisin de ise anlamın ikilemenin ilk unsuruna göre şekillendiği anlaşıyor.

3. İkilemelerdeki lehçeler arası ortaklık, söz konusu yazı dillerinin genel olarak kendi daireleri içerisinde kalıyor. Bu Kıpçak dairesi içerisinde özellikle Başkurt, Kazak, Kırgız ve hatta Karaçay-Malkar, Kumuk Türkçeleri gibi lehçelerin ikileme yapılarının ortak olduğu anlaşıyor. Elbette bu konu üzerine yapılacak daha geniş çalışmalardan çıkacak sonuçlar bizim bu fikrimizi değiştirebilir. Elimizdeki örnekler baktığımızda ikilemelerdeki ortaklıkların Tatar Türkçesi ile diğerlerine göre daha sınırlı olduğunu düşünüyoruz. Bunun gerekçesinin ise Başkurt, Kazak, Kırgız ve Karaçay-Malkar, Kumuk Türkçelerinin daha yakın zamanda yazı dili olarak kullanılmış olmasıdır. Binlerce yıldan daha uzun bir zamana yayılan bu Türk topluluklarının konuşma dillerinin, sözlü kültürlerinin çok daha zengin oluşu da, bu farklılığın oluşmasında büyük etkindir. Tabi ki Tatar Türkçesinin ağızlarına baktığımızda bu zenginliğin burada da aksettiğini görebiliyoruz. Fakat yazı dilleri mukayese edildiğinde ikileme kadrosunda Tatar Türkçesinin diğer Kıpçak Türk lehçelerine göre daha sığ kalacağı kesindir. Özellikle, her ne kadar burada bir oran veremesek de yansıma sözlerden mürekkep ikilemelerin oranı Başkurt, Kırgız lehçeleri gibi daha kırsal kültüre sahip yazı dillerinde daha yoğun olacaktır.

4. Türk dilinin pek çok tarihî ve çağdaş lehçesinde Moğolca alıntılar bulunmaktadır. Mustafa Öner’in de daha önce dikkat çektiği üzere Başkurt Türkçesinde Altın Ordu Dönemi yönetici diline ait alıntılar yanı sıra, sözlüğün her alanına ait başka alıntılarda gözlenmektedir [Öner 2011: 355]. İncelenen ikilemelerdeki Moğolca unsurların çağdaş Moğolcada aynı şekilde bulunması ihtimali zayıf kalacaktır. Dolayısıyla bu unsurlar Başkurt Türkçesi gibi diğer Kıpçak Türk lehçeleri ile Çağatayca ve Özbek Türkçelerinde de tarihî Moğol

⁶ Altı çizili olarak işaretlenen unsurlar BTH’de müstakil olarak yer almayan sözlerdir.

dilinin söz unsurları olarak değerlendirilmelidir [Poppe 1965: 161-162]. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ikilemelerdeki arkaizm bu sözlerin Türk lehçeleri arasında yaşamasına da olanak tanımaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz örnekler haricinde başka ikilemelerde de Moğolcanın izleri görülmektedir. Fakat bu ikilemelerin tahlillerindeki etimolojik bilgi yetersizliğimiz, bunları listelememize ve analiz etmemize şu an için imkân vermemektedir. Bu bildiri bağlamında ele aldığımız söz varlığı unsuru olarak yer almayan müstakil ikilemeler içerisindeki 26 söz Moğolca alıntı olarak görülüyor. Bu sayı, 216 ikilemenin yaklaşık %12'sinin Moğol unsurları ile sözlük malzemesi olarak yer aldığını ortaya koyuyor. Özellikle ikilemelerde lehçeler arasında ilk kaynak olarak Kırgız Türkçesinin olduğunu söyleyebiliriz. İkilemelerdeki bu ortaklık, Kırgız ve Başkurt Türkçelerinin ikilemelerdeki türetme yönünü gösterdiği gibi; taşıdıkları Moğolca unsurlar bakımından da birbirlerine yakın olduklarına işaret etmektedir.

5. Başkurt Türkçesindeki ikilemelerin bir kısmı, anlamını değiştirmeden bazı fonetik hadiseler neticesinde türlenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu türlenmeler, Başkurt Türkçesinin zengin diyalektolojik özelliğinden kaynaklı olmalıdır (*alam-holam ~ elem-helem, biran-zaran ~ pıran-zaran* vb).

Başkurt Türkçesinin ikilemelerinin söz varlığı bağlamında yapılan bu çalışmadaki veriler, daha ayrıntılı çalışmaların yapılması ile farklılık gösterebileceği gibi ikilemeler üzerine yeni yorumların yapılmasını da sağlayacaktır. Girişte de belirttiğimiz üzere ikilemeler, dilin söz varlığı konusunda arkaik öğeler bakımından zengin söz öbekleridir. Diller ve lehçeler arası alışverişler ve geçişleri göstermesi bakımından her bir Türk lehçesindeki ikilemeler üzerine detaylı çalışmaların yapılması, Türk dilinin genel arkaik söz varlığını çıkarması bakımından oldukça da yararlı olacaktır.

4. Kaynaklar

- ABDULDAYEV E., D. İSAYEV (1969), *Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sөzdügü*, Mektep, Bişkek (Frunze).
- AHANOV K. (2008), *Dil Biliminin Esasları*, (Akt. Murat CERİTOĞLU), TDK, Ankara.
- AKSAN D. (2006), *Türkçenin Söz Varlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Başkort Têlênêñ Hızlêgê I-II* (1993) (BTH), Russkiy Yazık, Meskev.
- CAFEROĞLU A. (1993), *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ÇAĞATAY S. (2008), “Uygurca’da Hendiyadyoinler”, *Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C 1 (Hazırlayan: Aysu ATA), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul.

- Derleme Sözlüğü I-XII* (1977) (DS), TDK, Ankara.
- DİLMÖHEMETOV M. İ., İ. F. İŞBİRZİN, N. H. MEKSUTOVA, U. F. NEZİR-GOLOV (2002) (BTDH), *Başkort Têlênêñ Diyalektarı Hüzlégé*, Kitap, Ufa.
- DMITRIYEV N. K. (2008), *Grammatika Başkirkского Yazıkı*, Nauka, Moskva.
- DURGUT H. (2004), “Türkiye Türkçesinde İkilemelerde Kalan Arkaik Kelimeler”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* 20-26 Eylül 2004, TDK, Ankara.
- EHMETKANOV R. (2001), *Tatar Têlênêñ Kıskaçı-Tarihi-Étimolojik Sözlégé*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- ERGİN M. (1998), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- GÜLENSOY T. (2007), *Türkiye Türkçesinde Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, TDK, Ankara.
- HATİPOĞLU V. (1981), *Türk Dilinde İkileme*, TDK, Ankara.
- KARAAĞAÇ G. (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- _____ (2009), *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- _____ (2010), *Türkçenin Ses Bilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara.
- KERİM A., L. KERİM (1996), *Tatarca-Türkçe-Romence Sözlük*, Editura Kriterion.
- LESSING F. D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*, (çev.: Günay KARAAĞAÇ), TDK, Ankara.
- MAHMUTOVA L. T., M. G. MÖHEMMEDİYEV, K. S. SABİROV, Ş. S. HAN-BİKOVA (1977-1979-1981) (TTAS), *Tatar Têlênêñ Añlatmalı Sözlégé I-II-III*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- MUKAMBAYEV J. (2009) (KTDS), *Kırgız Tiliniñ Diyalektologiyalık Sözdüğü I-II*, Bişkek.
- ORALTAY H., N. YÜCE, S. PINAR (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, TDAV Yayınları, İstanbul.
- ÖNER M. (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- _____ (2011), *Başkurtça Söz Varlığı Üzerine Notlar*, Türkçe Yazıları, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ÖZŞAHİN M. (2011), *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İzmir.
- RÄSÄNEN M. (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- PEKACAR Ç. (2000), *Kumuk Türkçesi Sözlüğü* (Z. Z. Bamatov’un Redaktörlüğünde Hazırlanan Qumuqça-Rusça Sözlük’ün Esasında), Ankara.

- POPPE N. (1965), *Introduction To Altaic Linguistics*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- _____ (1992), *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (çev.: Günay KARAAĞAÇ), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir.
- SEVORTYAN İ. V. (1974-1978), *Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov*, Nauka, Moskva.
- TAVKUL U. (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara.
- TEKİN T., M. ÖLMEZ, E. CEYLAN, Z. ÖLMEZ, S. EKER (Hazırlayanlar) (1995) (TTS), *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- TIETZE A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt 1, Simurg Yayınları, İstanbul.
- _____ (2009), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Cilt 2, OAW, Wien.
- TİLEVBERDİ N. (Redaktör) (1999) (KTS), *Kazak Tiliniñ Sözdigi*, Dayk-Press, Almatı.
- YUDAHİN K. K. (1998), *Kırgızca Sözlük I-II*, (çev.: Abdullah TAYMAS), TDK, Ankara.

YABANCI UYRUKLU VE TÜRK SOYLU BİREYLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNİ ÖĞRENİRKEN KULLANDIKLARI DİL ÖĞRENME STRATEJİLERİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Murat ŞENGÜL¹

1. GİRİŞ

Öğrencilerin öğrenme süreçlerini planlamaları ve bu sürece yönelik düşüncelere sahip olmaları gibi beceriler, bağımsız öğrenmenin temelini oluşturmaktadır. Bağımsız öğrenmenin en önemli şartlarından biri öğrenme stratejilerinin doğru ve etkin şekilde kullanılmasıdır (Cyr, 1998). Cohen (2003), dil öğrenme stratejilerini öğrenen tarafından bilinçli şekilde seçilen “öğrenme süreçleri” olarak açıklamıştır. Oxford (1998), dil öğrenme stratejilerini öğrencilerin yabancı dil öğrenmede becerilerini geliştirmek için kullandıkları belli etkinlik, davranış ya da teknikler olarak tanımlamıştır. Weinstein, Husman ve Dierking (2000) ise dil öğrenme stratejilerini yeni bilginin ve becerilerin edinilmesi, anlaşılması ya da diğer ortamlara transfer edilmesini kolaylaştıracak düşünce, davranış, inanç ya da duyguları kapsayan stratejiler olarak tanımlamışlardır. Yeni öğrenilen bir yabancı dilin içselleştirilmesini ya da kullanılmasını sağlamak amacıyla işe koşulan dil öğrenme stratejileri, o dili öğrenenlerin öğrenmeyi kolaylaştırmak amacıyla kullandıkları yöntemlerin, davranışların ve düşüncelerin tamamını kapsamaktadır.

Dil öğrenme stratejileri ile ilgili ilk araştırmalar 1970’lerde başarılı dil öğrenenlerin özelliklerinin araştırılmasıyla başlamıştır (Cesur ve Fer, 2007: 50). Pedagojinin öğretmen merkezli yaklaşımlardan uzaklaşarak, öğrencinin öğrenme sürecindeki etkin rolüne odaklanmasıyla, son yıllarda dil öğrenme stratejileri ile ilgili birçok araştırma yapılmıştır (O’Malley ve Chamot, 1990’dan; Oxford, 1990’dan; Wenden ve Rubin, 1987’den aktaran: Alptekin, 2007: 4). Bu araştırmalarda yüksek seviyede dil yeterliliği, becerisi ve moti-

¹ Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, elmek: msengul2323@hotmail.com

vasyonun yanında, dil öğrenme stratejilerinin aktif kullanımının da dil öğreniminde başarıyı sağladığı gözlenmiştir.

Ellis'e göre (1994), Oxford'un geliştirdiği dil öğrenme stratejileri taksonomisi günümüze kadar yapılmış en kapsamlı sınıflandırmadır (Ellis, 1994: 539'dan aktaran: Alptekin, 2007: 4). Oxford (1990: 18-21), bütün dil öğrenme stratejilerinin iletişimsel yeterlik kazanma amacına yönelik olduğunu belirtmiş ve bunları daha önce bazı araştırmacıların yaptığı gibi doğrudan kullanılan stratejiler ve dolaylı olarak kullanılan stratejiler olarak iki grupta sınıflandırmıştır:

A- Doğrudan Kullanılan Stratejiler

Bu gruptaki stratejiler öğrenmeye doğrudan katkı sağlayan stratejilerdir. Oxford (1990) doğrudan kullanılan stratejileri üç alt grupta toplamıştır.

1. Bellek Stratejileri: Bilginin hafızada tutulmasını sağlamak için kullanılan stratejilerdir. Bunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- a) Zihinsel bağlantılar kurmak.
- b) Görüntü ve seslere başvurmak.
- c) Öğrenilen konuları ayrıntılı bir şekilde gözden geçirmek.
- d) Fiziksel hareketleri kullanarak hafızada tutmak.

2. Bilişsel Stratejiler: Bilişsel stratejiler öğrencilerin öğrendiklerinden anlam çıkarmak için kullandıkları zihinsel stratejilerdir. Bunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a) Uygulama yapmak (tekrarlamak, sesler ve yazı sistemlerini uygulamalı olarak öğrenmek, formül ve yapıları tanımak ve kullanmak).

b) Mesaj alıp vermek.

c) Sorgulama / çözümleme yapmak ve sonuç çıkarmak.

d) Hedef dili anlamak ve söylem yapıları oluşturmak (not tutmak, özet çıkarmak, önemli noktaların altını çizmek gibi).

3. Telafi Stratejileri: Bu grupta incelenen stratejiler öğrencilerin iletişimi engelleyen zor durumlarla başa çıkmalarını sağlar. Bunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a) Mantıklı tahminler yürütmek.

b) Konuşurken ya da yazarken (ana dile başvurarak, yardım isteyerek veya başka yöntemlerle) sınırlıkların üstesinden gelmek.

B- Dolaylı Olarak Kullanılan Stratejiler

Öğrenci tarafından dolaylı olarak kullanılan stratejiler ise kişinin dil öğrenmesine, öğrenme sürecini düzenleyerek, duyguları kontrol ederek ya da başkalarıyla iletişim kurmalarını sağlayarak etki eder. Bu stratejiler de üç alt grupta incelenmektedir:

1. Üst Bilişsel Stratejiler: Öğrencilerin öğrendiklerini düzenlemelerine yardımcı olan bu tür stratejiler şu şekilde sıralanmaktadır:

a) Daha önceden bilinenleri gözden geçirip arada bağlantılar kurarak öğrenme üzerinde yoğunlaşmak.

b) Öğrenmeyi düzenlemek ve planlamak.

c) Kendi kendini gözlemleyerek öğrenme sürecini değerlendirmek.

2. Duyuşsal Stratejiler: Öğrencilerin duygusal özellikleri ile ilgili olan stratejilerdir. Bunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a) Rahatlama teknikleri kullanarak kaygıyı azaltmak.

b) Kendini ödüllendirmek, olumlu ifadeler kullanarak kendini cesaretlendirmek.

c) Kendini dinleyerek, bir dil öğrenme günlüğü tutarak, duygularını başkaları ile paylaşarak kendi duygusal değişimlerini kontrol etmek.

3. Sosyal Stratejiler: Bu gruptaki stratejiler öğrenciyi hedef dili kullananlarla iletişime yönlendirir. Bunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a) Soru sormak, karşıdakinden açıklama veya doğrulama yapmasını, hatalarını düzeltmesini istemek.

b) Arkadaşlarıyla veya hedef dilde yeterli bilgiye sahip insanlarla iş birliği yapmak.

c) Farklı kültürlerdeki insanların duygu ve düşüncelerini öğrenmeye çalışmak, empati kurmak.

Dil öğrenme stratejilerinin yabancı dil öğreniminde kullanımına ilişkin birçok araştırma (Alptekin, 2007; Bekleyen, 2005; Cesur ve Fer, 2007; Onursal-Ayırır, Arıoğlu ve Ünal, 2012) yapılmasına rağmen, Türkiye Türkçesinin yabancı dil / ikinci dil olarak öğreniminde dil öğrenme stratejilerinin kullanımına ilişkin olarak sadece Karababa, Eker ve Arık (2010) tarafından yapılan bir araştırmaya rastlanmıştır. Bu çalışmada, yukarıda özetlenen dil öğrenme stratejileri temel alınarak yabancı uyruklu ve Türk soylu bireyler tarafından kullanılan dil öğrenme stratejileri incelenmiş ve uyruk değişkeni ile ilgili stratejilerin kullanım düzeyleri arasındaki benzerlikler / farklılıklar araştırılmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, belirli amaçlar doğrultusunda Türkçe öğrenmek için Türkiye’deki dil öğretim merkezlerinde öğrenim gören yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin Türkçeyi öğrenirken kullandıkları dil öğrenme stratejileri arasındaki farklılıkları tespit etmektir.

3. YÖNTEM

Bu araştırma kapsamında, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin Türkiye Türkçesini öğrenme sürecinde dil öğrenme stratejilerini kullanma durumlarına ilişkin görüşleri belirlenirken tımdengelim yöntemi çerçevesinde nicel verilere dayalı betimsel nitelikli genel tarama modeli kullanılmıştır.

3.1. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye’deki dil öğretim merkezlerinde öğrenim gören yabancı uyruklu ve Türk soylu bireyler oluşturmaktadır. Bu araştırmada, verilere ulaşılabilirlik, geri dönüşüm, ekonomiklik, maliyeti düşürme, zamanı etkili kullanma, veri toplama sürecini kontrol etme, dil öğretim merkezlerinden izin alma, dil öğretim merkezlerinin süregelen işleyişlerini aksatmama, bireylerin veri toplama araçlarını doldurmak istememesi gibi güçlüklerden dolayı Türkiye’deki dil öğretim merkezlerinde öğrenim gören yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin dil öğrenme stratejilerini kullanım düzeylerini değerlendirmek mümkün olmadığından örneklem seçme yoluna gidilmiştir.

Örneklem, hedef evrenden belirli kurallara göre seçilen ve tüm yönleriyle evreni temsil eden küçük bir kümedir. Önemli olan örneklemin evreni temsil edici niteliğe sahip olmasıdır. Temsil edicilik ise seçkisizliğe (random), evrendeki birimlerin benzeşikliğine ve örneklemin belirli bir büyüklüğe sahip olmasına bağlıdır. Araştırmalarda amaç, çok veri toplamak yerine nitelikli veriler toplamaktır. Bu nedenle, çok geniş bir evrenden niteliği tartışılabilircek veri toplamaktansa, bu evreni temsil gücü yüksek bir örneklemden veri toplamak daha doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir (Balcı 2001; Karasar 2002: 110-112). Bu gerekçeyle, Türkiye’deki dil öğretim merkezlerinde öğrenim gören yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin dil öğrenme stratejilerini kullanım düzeylerine ilişkin görüşleri ortaya konmaya çalışılırken Ankara, İstanbul, Erzurum, Malatya, Gaziantep ve Elazığ’daki dil öğretim merkezlerinde, kur sistemine göre ileri düzeyde Türkçe öğrenen bireyler betimsel araştırmanın çalışma örneklemini olarak belirlenmiştir.

Bu araştırmanın verileri 255 kişiden elde edilmiştir. Bunların 159’u Gazi Üniversitesi Türkçe Öğrenim, Araştırma ve Uygulama Merkezinde, 47’si İstanbul Üniversitesi Dil Merkezinde, 31’i Atatürk Üniversitesi Dil Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde, 9’u İnönü Üniversitesi Dil Eğitimi ve

Araştırma Merkezinde, 6'sı Gaziantep Üniversitesi Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezinde, 3'ü Fırat Üniversitesi Dil Eğitim-Öğretim ve Araştırma Merkezinde Türkçe öğrenen kişilerdir. Bu öğrencilerin 95'i kadın, 160'ı erkektir. Bu öğrencilerin 139'u 17-20 yaş aralığında, 84'ü 21-25 yaş aralığında, 20'si 26-30 yaş aralığında, 6'sı 31-35 yaş aralığında, 5'i 36-40 yaş aralığında, 1'i 41-45 yaş aralığındadır. Bu öğrencilerin 50'si Azerbaycanlı, 36'sı Türkmenistanlı, 29'u Kosovalı, 24'ü Bosna Hersekli, 19'u Kırgızistanlı, 10'u İranlı, 9'u Kenyalı, 8'i Çinli, 8'i Tanzanyalı, 6'sı Afganistanlı, 6'sı Iraklı, 5'i Moğolistanlı, 4'ü Nijerli, 4'ü Suriyeli, 4'ü Ürdünlü, 4'ü Endonezyalı, 3'ü Rusyalı, 2'si Çeçenistanlı, 2'si Filistinli, 2'si Gürcistanlı, 2'si Kamerunlu, 2'si Katarlı, 2'si Taylandlı, 2'si Ukraynalı, 1'i Danimarkalı, 1'i Hırvatistanlı, 1'i Japonyalı, 1'i Karadağlı, 1'i Kazakistanlı, 1'i Kolombiyalı, 1'i Litvanyalı, 1'i Mısırlı, 1'i Myanmarlı, 1'i Suudi Arabistanlı, 1'i Tacikistanlı, 1'i Yemenlidir. Örneklemdaki bireylerin 105'i yabancı uyruklu, 150'si Türk soyludur.

3.2. Veri Toplama Araçları

Çalışmada, “Kişisel Bilgi Formu” ve “Dil Öğrenme Stratejileri Envanteri” veri toplama araçları olarak kullanılmıştır. “Kişisel Bilgi Formu”nda araştırmaya katılan bireylerin kişisel ve demografik bilgilerini elde etmeyi sağlayacak sorular yer almaktadır. Bu formda, bireylerin cinsiyetlerine, yaşlarına, ülkelerine ve uyruklarına ilişkin bilgiler içeren 4 soruya yer verilmiştir.

Çalışmaya dayanak oluşturan asıl veriler ise Oxford (1990) tarafından geliştirilen “Dil Öğrenme Stratejileri Envanteri” aracılığıyla toplanmıştır. Türkçe formunun dilsel eş değeri, güvenilirliği ve geçerliği Cesur ve Fer (2007) tarafından yapılan “Dil Öğrenme Stratejileri Envanteri” araştırmacı tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. 4'ü Nijeryalı, 1'i Macaristanlı, 2'si Türkmenistanlı, 1'i Kırgızistanlı olan 8 kişiden oluşan bir öğrenci grubuna envanterin dilsel açıdan anlaşılır olup olmadığına yönelik pilot uygulama yapılmış; bu öğrencilerden elde edilen görüşlere göre envanterdeki ifadeler son şekli verilmiştir. Araştırmacı, daha sonra, bu envanteri Ankara'daki ve İstanbul'daki bazı dil öğretim merkezlerinde Türkçe öğrenen 102 öğrenciye uygulayarak envanterin güvenilirliğini tespit etmiştir.

Envanterin güvenilirliği, Cronbach Alpha (α) güvenilirlik formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Yapılan analizler Cronbach Alpha (α) katsayısının “Bellek Stratejileri” boyutu için .820; “Bilişsel Stratejiler” boyutu için .864; “Telafi Stratejileri” boyutu .769; “Üstbilişsel Stratejiler” boyutu için .887; “Duyuşsal Stratejiler” boyutu .748; “Sosyal Stratejiler” boyutu için .814; envanterin tümü için .931 olduğunu ortaya koymuştur. Bu katsayılar, envanterde yer alan maddelerin birbirleriyle tutarlı olduğunu; Alpha (α) değerinin en az .70 olması gerektiği göz önünde bulundurulduğunda envanterin tümünün yanı sıra her

bir alt boyutunun da güvenilir olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen envanter EK 1’de yer almaktadır.

3.3. Verilerin Çözümlemesi

Araştırmaya katılan öğrencilerin envanterde yer alan her bir maddeye vermiş oldukları cevaplar “*Her zaman*” seçeneği için 5, “*Sık sık*” seçeneği için 4, “*Bazen*” seçeneği için 3, “*Nadiren*” seçeneği için 2, “*Hiçbir zaman*” seçeneği için ise 1 puan verilerek sayısallaştırılmış ve bilgisayar ortamına aktarılarak SPSS 17.0 for Windows işletim sistemi ile analiz edilmiştir. Veri analizi sürecinde ortalama, standart sapma, frekans, yüzde, Levene homojenlik testi, bağımsız gruplar t-testi kullanılmıştır.

Bu çalışmada elde edilen verilerin değerlendirilmesi, Oxford’un (1990) belirtmiş olduğu ortalama değerlendirme biçimine göre yapılmıştır. Buna göre, Türkiye Türkçesini öğrenen bireylerin her bir boyuta ilişkin dil öğrenme stratejilerini kullanım düzeyleri 2,4 ve altında bir değerdeyse ilgili stratejileri düşük düzeyde kullandıkları, 2,5-3,4 arasında bir değerdeyse ilgili stratejileri orta düzeyde kullandıkları, 3,5 ve üstünde bir değerdeyse ilgili stratejileri yüksek düzeyde kullandıkları varsayılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUM

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin uyruk değişkenine göre her bir dil öğrenme stratejileri boyutuna ilişkin puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlılık düzeyi t testi ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Yabancı Uyruklu ve Türk Soylu Bireylerin Dil Öğrenme Stratejilerini Kullanım Düzeylerinin Uyruk Değişkenine Göre Farklılaşma Durumunu Ortaya Koyan Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Gruplar	N	$\bar{x}$	SS	Sd	Levene		t	p
						F	p		
Bellek Stratejileri	Yabancı Uyruklu	105	3,18	,73	253	,010	,921	-,477	,634*
	Türk Soylu	150	3,13	,68					
Bilişsel Stratejiler	Yabancı Uyruklu	105	3,45	,65	253	,232	,630	,533	,595*
	Türk Soylu	150	3,49	,62					
Telafi Stratejileri	Yabancı Uyruklu	105	3,47	,79	253	,129	,720	-,289	,773*
	Türk Soylu	150	3,44	,74					

Üst Bilişsel Stratejiler	Yabancı Uyruklu	105	3,71	,67	253	1,436	,232	-,186	,852*
	Türk Soylu	150	3,69	,75					
Duyuşsal Stratejiler	Yabancı Uyruklu	105	3,27	,70	253	3,294	,071	-1,965	,051*
	Türk Soylu	150	3,08	,81					
Sosyal Stratejiler	Yabancı Uyruklu	105	3,69	,77	253	,404	,526	,510	,610*
	Türk Soylu	150	3,74	,80					

*p > .05

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Bellek Stratejileri” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğu göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin bellek stratejilerini “orta” düzeyde kullandıkları; yabancı uyruklu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,18) Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,13) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = -,477$; $p > .05$).

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Bilişsel Stratejiler” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğu göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin bilişsel stratejileri “orta” düzeyde kullandıkları; Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,49) yabancı uyruklu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,45) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = ,533$; $p > .05$).

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Telafi Stratejileri” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğu göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin telafi stratejilerini “orta” düzeyde kullandıkları; yabancı uyruklu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,47) Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,44) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = -,289$; $p > .05$).

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Üst bilişsel Stratejiler” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğu göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin üstbilişsel stratejileri “yüksek” düzeyde kullandıkları; yabancı uyruklu bi-

reylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,71) Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,69) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = -1,186$; $p > .05$).

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Duyuşsal Stratejiler” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğa göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin duyuşsal stratejileri “orta” düzeyde kullandıkları; yabancı uyruklu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,27) Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,08) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = -1,965$; $p > .05$).

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin “Sosyal Stratejiler” boyutundaki maddelere verdikleri cevapların puan ortalamasının uyuğa göre karşılaştırılması sonucunda, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin sosyal stratejileri “yüksek” düzeyde kullandıkları; Türk soylu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasının (3,74) yabancı uyruklu bireylerin ilgili maddelere verdikleri cevapların ortalamasından (3,69) az da olsa yüksek olduğu; ancak anlamlı düzeyde bir farklılığın olmadığı saptanmıştır ($t = 0,510$; $p > .05$).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin doğrudan kullanılan stratejiler olan bellek stratejilerini, bilişsel stratejileri ve telafi stratejilerini “orta” düzeyde kullandıkları saptanmıştır. Sonuçlar, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin bellek stratejilerini “orta” düzeyde kullandıklarını; ancak yabancı uyruklu bireylerin bu stratejileri Türk soylu bireylere oranla biraz daha fazla kullandıklarını göstermektedir. Bilişsel stratejilerin kullanımıyla ilgili sonuçlar, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin bilişsel stratejileri “orta” düzeyde kullandıklarını ortaya koymaktadır. Türk soylu bireylerin bilişsel stratejileri kullanım düzeyleri yabancı uyruklu bireylere göre biraz daha fazladır. Telafi stratejilerinin kullanımıyla ilgili sonuçlar, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin telafi stratejilerini “orta” düzeyde kullandıklarını ortaya koymaktadır. Yabancı uyruklu bireylerin telafi stratejilerini kullanım düzeyleri Türk soylu bireylere göre biraz daha fazladır.

Yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin dolaylı olarak kullanılan stratejiler olan üst bilişsel stratejileri ve sosyal stratejileri “yüksek” düzeyde kullandıkları; duyuşsal stratejileri ise “orta” düzeyde kullandıkları belirlenmiştir. Sonuçlar, hem yabancı uyruklu hem de Türk soylu bireylerin üst bilişsel stra-

tejileri “yüksek” düzeyde kullandıklarını; ancak yabancı uyruklu bireylerin bu stratejileri Türk soylu bireylere oranla biraz daha fazla kullandıklarını göstermektedir. Duyuşsal stratejilerin kullanımıyla ilgili sonuçlar, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin duyuşsal stratejileri “orta” düzeyde kullandıklarını ortaya koymaktadır. Yabancı uyruklu bireylerin bilişsel stratejileri kullanım düzeyleri Türk soylu bireylere göre biraz daha fazladır. Sosyal stratejilerin kullanımıyla ilgili sonuçlar, yabancı uyruklu ve Türk soylu bireylerin sosyal stratejileri “yüksek” düzeyde kullandıklarını ortaya koymaktadır. Türk soylu bireylerin sosyal stratejileri kullanım düzeyleri yabancı uyruklu bireylere göre biraz daha fazladır.

Oxford’a göre (1990) strateji öğretiminin ilk aşaması öğrencilere stratejiler konusunda bilgi vermektir. Daha sonra ise öğretilen stratejilerin sınıf içerisinde etkin bir şekilde kullanılması için uygun ortamın sağlanması ve ders konuları ile strateji kullanımının ilişkilendirilmesi gerekir. Türkçe öğretimi sürecinde strateji kullanımına yönelik etkinliklerin yapılabilmesi için Türkçe öğretimi gerçekleştiren kişilerin de stratejiler konusunda bilgilendirilmeleri yararlı olabilir. Bu sayede Türkiye Türkçesini yabancı dil / ikinci dil olarak öğrenenlerin dil öğrenme stratejilerini daha etkin bir şekilde kullanmalarına katkı sağlanabilir.

KAYNAKLAR

- ALPTEKİN, Cem (2007). Foreign Language Learning Strategy Choice: Naturalistic Versus Instructed Language Acquisition (Yabancı Dil Öğreniminde Strateji Seçimi: Doğal veya Eğitsel Dil Edinimi). *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 3(1), 4-11.
- BALCI, Ali (2001). *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Bekleyen, Nilüfer (2005). Öğretmen Adayları Tarafından Kullanılan Dil Öğrenme Stratejileri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 113-122.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener (2006). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- CESUR, M. Onur ve Seval FER (2007). Dil Öğrenme Stratejileri Envanterinin Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması Nedir? *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, IV(II), 49-74.
- COHEN, Andrew D. (2003). The Learner’s Side of Foreign Language Learning: Where do Styles, Strategies, and Tasks Meet? *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 41(4), 279-292.
- CYR, Paul (1998). *Les Stratégies D’apprentissage*. Paris: Clé International.
- KARABABA, Z. Canan; Duygu Nihal EKER ve Recep Serkan ARIK (2010). Descriptive Study of Learner’s Level Of Autonomy: Voices from the

Turkish Language Classes. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9(2010),1692-1698

KARASAR, Niyazi (2002). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

ONURSAL-AYIRIR, İrem; Sibel ARIÖĞÜL ve Dalım Çiğdem ÜNAL (2012). Cinsiyetin ve Öğrenim Alanlarının Hazırlık Öğrencilerinin Yabancı Dil Öğrenme Stratejisi Kullanımına Etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (42), 60-71.

OXFORD, Rebecca L. (1990). *Language Learning Strategies -What Every Teacher Should Know-*. Boston: Heinle / Heinle.

OXFORD, Rebecca L. (1998). Style Wars'as a Source of Anxiety in Language Classrooms. in: Dolly Jesusita Young (Ed.), *Affect in Foreign Language and Second Language Learning: A Pratical Guide to Creating a Low Anxiety Classroom Atmosphere*. (pp. 216-237). Boston: MacGraw-Hill Humanities / Social Sciences / Languages.

WEINSTEIN, Claire E.; Humsan, Jenefer ve Dierking, Douglas R. (2000). Self-Regulation Interventions with a Focus on Learning Strategies. in: Monique Boekaerts, Paul R. Pintrich ve Moshe Zeidner (Eds.), *Handbook of Self Regulation*. (pp. 727-747). San Diego: Academic Press.

EK 1

DİL ÖĞRENME STRATEJİLERİ ENVANTERİ

Dil Öğrenme Stratejileri Envanteri Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler için hazırlanmıştır. Bu envanterde Türkçe öğrenmeye ilişkin ifadeler okuyacaksınız. Her ifadenin sizin için ne kadar doğru ya da geçerli olduğunu, derecelendirmeye bakarak 1, 2, 3, 4, 5'ten birini "X" şeklinde işaretleyiniz.

Maddeler üzerinde çok fazla düşünmeyiniz. Her bir maddeyi mümkün olduğunca dikkatli bir şekilde okuyup size uygun sıklık düzeyini (1: Hiçbir zaman, 2: Nadiren, 3: Bazen, 4: Sık sık, 5: Her zaman) "X" şeklinde işaretleyerek bir sonraki maddeye geçiniz. Envanteri cevaplandırmak yaklaşık 10-15 dakikanızı alacaktır.

Bu çalışmaya gösterdiğiniz ilgi, sabır ve samimiyetten dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Murat ŞENGÜL

EK 1 (Devamı)

1: Hiçbir zaman	2: Nadiren	3: Bazen	4: Sık sık	5: Her zaman

1. BOYUT: BELLEK STRATEJİLERİ	1	2	3	4	5

1	Türkçede bildiklerimle yeni öğrendiklerim arasında ilişki kurarım.					
2	Yeni öğrendiğim kelimeleri hatırlamak için bir cümlede kullanırım.					
3	Yeni öğrendiğim kelimeleri akılda tutmak için kelimenin telaffuzuyla aklıma getirdiği bir resim ya da şekil arasında bağlantı kurarım.					
4	Yeni bir kelimeyi o kelimenin kullanılabileceği bir sahneyi ya da durumu aklımda canlandırarak hatırlarım.					
5	Yeni kelimeleri aklımda tutmak için, onları ses benzerliği olan kelimelerle ilişkilendiririm.					
6	Yeni öğrendiğim kelimeleri aklımda tutmak için küçük kartlara yazarım.					
7	Yeni kelimeleri vücut dili kullanarak zihnimde canlandırırım.					
8	Türkçe derslerinde öğrendiklerimi sık sık tekrar ederim.					
9	Yeni kelime ve kelime gruplarını ilk karşılaştığım yerleri (kitap, tahta ya da herhangi bir işaret levhasını) aklıma getirerek hatırlarım.					

2. BOYUT: BİLİŞSEL STRATEJİLER		1	2	3	4	5
10	Yeni sözcükleri birkaç kez yazarak ya da söyleyerek tekrarlarım.					
11	Ana dili Türkçe olan kişiler gibi konuşmaya çalışırım.					
12	Ana dilimde bulunmayan Türkçedeki sesleri çıkararak, telaffuz alıştırmaları yaparım.					
13	Bildiğim kelimeleri cümlelerde farklı şekillerde kullanırım.					
14	Türkçe sohbetleri ben başlatırım.					
15	TV’de Türkçe programlar ya da Türkçe filmler izlerim.					
16	Türkçe okumaktan hoşlanırım.					
17	Türkçe mesaj, mektup veya rapor yazarım.					
18	Türkçe bir metne ilk başta bir göz atarım, daha sonra metnin tamamını dikkatlice okurum.					
19	Yeni öğrendiğim Türkçe kelimelerin benzerlerini ana dilimde ararım.					
20	Türkçede tekrarlanan kalıplar bulmaya çalışırım.					
21	Türkçe bir kelimeyi, bildiğim kök ve eklerine ayırarak anlamını çıkarırım.					
22	Kelimesi kelimesine çeviri yapmamaya çalışırım.					

23	Dinlediğim ya da okuduğum metnin özetini çıkarırım.					

3. BOYUT: TELAFİ STRATEJİLERİ		1	2	3	4	5
24	Bilmediğim Türkçe kelimelerin anlamını, tahmin ederek bulmaya çalışırım.					
25	Türkçe konuşurken bir sözcük aklıma gelmediğinde, el kol hareketleriyle anlatmaya çalışırım.					
26	Uygun ve doğru kelimeyi bilmediğim durumlarda kafamdan yeni sözcükler uydururum.					
27	Okurken her bilmediğim kelimeye sözlükten bakmadan, okumayı sürdürürüm.					
28	Konuşma sırasında karşımdakinin söyleyeceği bir sonraki cümleyi tahmin etmeye çalışırım.					
29	Herhangi bir kelimeyi hatırlayamadığımda, aynı anlamı taşıyan başka bir kelime ya da ifade kullanırım.					

4. BOYUT: ÜST BİLİŞSEL STRATEJİLER		1	2	3	4	5
30	Türkçemi kullanmak için her fırsatı değerlendiririm.					
31	Yaptığım yanlışların farkına varır ve bunlardan daha doğru Türkçe kullanmak için faydalanırım.					
32	Biri(leri) Türkçe konuşurken dikkatimi on(lar)a veririm.					
33	“Türkçeyi daha iyi nasıl öğrenirim?” sorusunun yanıtını araştırırım.					
34	Türkçe çalışmaya yeterli zaman ayırmak için zamanımı planlarım.					
35	Türkçe konuşabileceğim kişilerle tanışmak için fırsat kollarım.					
36	Türkçe okumak için, elimden geldiği kadar fırsat yaratırım.					
37	Türkçede becerilerimi nasıl geliştireceğim konusunda hedeflerim var.					
38	Türkçemi ne kadar ilerlettiğimi değerlendiririm.					

5. BOYUT: DUYUŞSAL STRATEJİLER		1	2	3	4	5
39	Türkçemi kullanırken tedirgin ve kaygılı olduğum anlar rahatlamaya çalışırım.					
40	Yanlış yaparım diye kaygılandığımda bile Türkçe konuşmaya gayret ederim.					
41	Türkçede başarılı olduğum zamanlar kendimi ödüllendiririm.					

42	Türkçe çalışırken ya da kullanırken gergin ve kaygılı isem, bunun farkına varırım.					
43	Dil öğrenirken yaşadığım duyguları bir yere yazarım.					
44	Türkçe çalışırken nasıl ya da neler hissettiğimi başka birine anlatırım.					

6. BOYUT: SOSYAL STRATEJİLER		1	2	3	4	5
45	Herhangi bir şeyi anlamadığımda, karşımdaki kişiden daha yavaş konuşmasını ya da söylediklerini tekrar etmesini isterim.					
46	Konuşurken karşımdakinin yanlışlarımı düzeltmesini isterim.					
47	Okulda arkadaşlarımla Türkçe konuşurum.					
48	İhtiyaç duyduğumda Türkçe konuşan kişilerden yardım isterim.					
49	Derste Türkçe sorular sormaya gayret ederim.					
50	Türkçe konuşanların kültürü hakkında bilgi edinmeye çalışırım.					

CODEX CUMANICUS’UN İMLASI II: YUVARLAK ÜNLÜLER

Mustafa ARGUNŞAH

Codex Cumanicus, 13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın ilk yarısında (1294-1330 ?) Kırım’da ticari faaliyetlerde bulunan Cenevizliler (veya Venedikliler) tarafından Latin alfabesinin Gotik yazısıyla yazılmış bir eserdir. Latince olan *Codeks Cumanikus* adı “Kıpçak Kitabı” anlamına gelmektedir. Eserin eldeki tek nüsha yazması, İtalya’da Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde, *Biblioteca Divi Marci-Biblioteca Nazionale di S. Marco-Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549*’da saklanmaktadır. Kitap, birisi İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki defterden meydana gelmektedir. İtalyan bölümü 55 yaprak (1-55), Alman bölümü ise 27 yapraktır (56-83). Alman bölümünde 67-68, 76b-79 ve 83. sayfalar boş veya çok küçük notlar vardır (Argunşah 2011: 223).

İtalyan bölümü ile Alman bölümünün yazılış amaçları birbirinden farklıdır. Birinci defter Latince-İtalyanca konuşan İtalyan tüccarların Kumanca konuşan Altınordu Devleti ile Farsça konuşan İlhanlı Devleti’nde ticaret yaparken anlaşmalarına yardımcı olmak amacıyla yazılmıştır. Burada verilen fiil çekimleriyle kelime listeleri de bunu göstermektedir. Birinci defter olan İtalyan bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Baştan 29b sayfasına kadar devam eden birinci kısımda kısa bir Latince girişten sonra sırayla Latince, Farsça ve Kumanca olmak üzere birbirine paralel üç sütun hâlinde tertip edilen çekimlenmiş fiil listeleri yer alır. 30. yapraktan itibaren başlayan ikinci bölümde önce isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar ve edatlar (30a-35a), daha sonra çeşitli başlıklar altında kelime listeleri verilmiştir (35b-55b). Bu listelerde en az 4-5, en çok 80-90 kelime yer almaktadır.

İkinci defter, Kıpçaklar arasında Hristiyanlığı yaymaya yönelik olarak hazırlanmış bir el kitabı niteliği taşımaktadır. Bu bölümde sırasıyla şunlar bulunur: Sözlükler (56a-59b), bilmece (60a-60b), ibadet esnasında kullanılan iki metin (61a), vaaz içerikli on adet dinî metin (61b-63b), Kumanca şekil

bilgisine ait malzeme (64a-68b), ilahiler (69a-72b), farklı ilahiler, boş sayfalar, Kumanca-Almanca kısa sözlükler (79a-82b). Bu defterde verilen kelime listeleri İtalyan bölümündeki gibi düzenli değil, karmakarışık ve gelişigüzel bir yığın hâlinindedir. Bu yüzden Alman bölümünün yazarın elinden çıkmış özgün nüsha olduğu kabul edilmektedir. Burada Hristiyan dinî metinleri, Latince-Kumanca yazılmış parçalar ve her satırın üzerine Latincesi yazılmış Kumanca metinler bulunmaktadır. Yalnız sözlüklerle kalmayıp çokça metin de verildiği için, zengin dil malzemesi içermektedir.

Codex Cumanicus (CC) üzerinde yapılan bilimsel çalışmaların tarihi 1828 yılına kadar gitmektedir. J. Klaproth'un eseri tanıtarak bazı bölümlerini yayımladığı 1828'den günümüze kadar metin birkaç defa yayımlanmış; ses, biçim ve cümle bakımından incelenmiştir. Eserin değişik bilim insanları tarafından defalarca yeniden okunmasının ve yayımlanmasının sebebi, hiç kuşkusuz metnin okunması ve anlamlandırılmasından kaynaklanan zorluklardır. Metnin yazılmasında kullanılan alfabe sisteminin karmaşıklığı ile kimi yerlerinin epeyce yıpranmış olması da metin üzerindeki çalışmaları zorlaştırmaktadır. Eserin yazarlarının kimliğiyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Yazarlar ister Fransiskan misyoner ister Ceneviz veya Venedik kökenli olsun, Farsça ve Türkçeyi iyi bilmedikleri açıktır. Bu yüzden CC metni sayısız yanlış yazımlar barındırmaktadır. Böyle olunca da 1880 yılında ilk defa tam metni yayımlayan C. G. Kuun'dan beri farklı coğrafyalarda bilim insanları eseri daha doğru ve anlaşılır okuyabilmek için çaba sarf etmişlerdir. Kuun (Kuun, 1880), Radloff (Radloff, 1887), Grønbech (Grønbech, 1942), Gabain (Gabain, 1959), Drimba (Drimba, 1973 ve Drimba, 2000), Drüll (Drüll, 1979), Golden (Golden, 2000), Garkavets (Garkavets, 2004 ve Garkavets, 2006), Ünal (Ünal, 2010) *Codeks Cumanicus*'un metni üzerinde çalışmış ilk akla gelen bilim insanlarıdır.

Codex Cumanicus'un dili Kıpçakçanın Kuman lehçesidir. Bu lehçe kendi içinde homojen değildir. Ayrıca eserin İtalyan ve Alman bölümleri de farklı zamanlarda, farklı ağızlarla yazılmıştır. Özellikle başka nüshalardan çekimlenmiş olan İtalyan kısmında metne sonradan ikinci ve üçüncü kişilerce müdahale edilmiş, kimi kelimelerde değişiklikler yapılmıştır. Karşılaştırmalar, bu kişilerin ağzının da mevcut metinden farklı olduğunu göstermektedir. Hem İtalyan bölümünde hem de Alman bölümünde farklı telaffuzlara göre harf sistemi denenmiştir. Eserin imlası her iki bölümde de kendi içinde tutarlı değildir. Kendileri için yabancı olan Türkçe ve Farsçanın bazı seslerinin metinleri yazıya geçirenler tarafından iyi tanınmadığı açıkça belli olmaktadır. Bu yüzden de çeşitli harflerin yaklaşık değerlerinde yer yer sapmalar görülür (Gabain: 1988, 67).

Codex Cumanicus'un metnini yayımlamak gerçekten çok zor bir iş. Metin üzerinde çalışmayanlar, Latin alfabesiyle yazılmış bir metnin kolayca yayımlanacağını düşünebilirler. Bu doğru değildir. Ayrıca Türkolojide genel olarak, eserin Latin alfabesiyle yazılmış olması sebebiyle ünlülerle ilgili kimi fonetik problemlerin çözümüne kaynaklık edeceği kanaati yaygındır. Arap harfleriyle yazılan Orta Türkçe Dönemi'ne ait metinlerin çözümlemesine hiç kuşkusuz yardımcı olmaktadır. Ama yine de *Codex Cumanicus*'un her sorunu çözen sihirli bir anahtar olduğu asla düşünülmemelidir. Orhun, Uygur ve Arap alfabesiyle yazılmış metinlerde kimi zaman tereddüt ettiğimiz o/u, ö/ü, e/é/i seslerinin Latin alfabesine aktarımında kimi kolaylıklar sağlasa bile aşağıda örneklerini sunacağım gibi, bu her zaman mümkün değildir. Eğer, CC'nin yazımında her ses için bir harf kullanılmış olsaydı tarihî metinlerdeki fonetikle ilgili sorunları kolayca halledebilirdik. Fakat bazen bir sesi karşılamak için iki, üç, hatta dört harfin kullanılmış olduğu dikkate alındığında bir kısım sorunların devam ettiği görülmektedir. Kimi kelimelerin okunuşunda eser içinde de sorunlar bulunmaktadır.

CC'yi derleyip yazanlar çok fazla işaret kullanmışlardır. Bu işaretlerin bazıları metnin transkripsiyonunda değerlendirilememektedir. İşaret çeşitliliği yanında kimi kelimelerin aynı el tarafından farklı harflerle yazılması da okumayı ve yazım birliği sağlamayı zorlaştırmaktadır. Bu farklı yazımların fonetik farklılıklara işaret ettiğini ileri sürenler olmuşsa da bunu ispatlamak çoğu zaman mümkün değildir. *Codex Cumanicus* üzerindeki çalışmalar yaklaşık 200 yıldır devam etmesine rağmen, elimizdeki yayınlarda bize göre hâlâ çözümlenememiş birçok nokta bulunmaktadır. Eser üzerinde yapılan çalışmalar epey ilerlemiş, aslına yakın bir metin elde edilmiştir. Özellikle Drimba (Drimba, 2000) son çalışmasında eseri ince ince işleyerek bütün işaretleri transliterasyonuna yansıtmaya çalışmıştır. Kuşku yok ki, günümüzde ve gelecekte yapılacak yeni çalışmalar, yeni öneriler eserin daha sağlam bir metnine ulaşmamızı sağlayacaktır.

Biz bildirimizde bu önemli eserin Türkçe kısımlarında kullanılan yuvarlak ünlüler üzerinde duracağız. Ünlülerin yazımını ve kimi tereddütlü okuyuşları değerlendirmeye çalışacağız.

1. /o/ Ünlüsünün Yazımı

/o/ ünlüsü CC'de /o/, /ou/, /ø/ ve /ó/ harfleriyle gösterilmiştir. CC'de bu ses için en çok /o/ harfi kullanılır. Bu harf, /o/ ünlüsü yanında diğer ünlülerin gösteriminde de kullanılmaktadır. Bu yüzden birçok kelimenin okunmasında sorunlar oluşturmaktadır. CC'de en sorunlu harflerden biridir.

1.1. /o/ ünlüsünün /o/ ile gösterildiği yazımlar:¹

bolgã ≈ bolgan (CC 72a), *bolus ≈ boluş* (CC 3a), *borz ≈ borç* (CC 10b), *boy ≈ boy* (CC 80a), *boyazı ≈ boyacı* (CC 27b), *koçkar ≈ koçkar* (CC 60a), *colan ≈ kolan* (CC 6a), *kolini ≈ kolını* (CC 72b), *coydum ≈ koydum* (CC 22a), *ogrula ≈ ogrula* (CC 13a), *ogulıñ ≈ ogulıñ* (CC 70a), *oltur ≈ oltur* (CC 25b), *ong ≈ oñ* (CC 39a), *o[al ≈ osal* “tembel” (CC 66a), *taox ≈ ta[v]oñ* (CC 57a), *tobalak ≈ tobalak* “toparlak” (CC 82a), *toragi ≈ torağı* (CC 57b), *toy* (CC 8b), *jobap ≈ yobap* (CC 66a), *ioc ≈ yok* (CC 59a), *yoc ≈ yok* (CC 31b), *iol ≈ yol* (CC 8a)

1.2. /o/ ünlüsünün /ou/ ile gösterildiği yazımlar: CC’de aynı kelimedeki iki kere kullanıldığını tespit ettik. Bu örneklerde iki ünlünün yan yana gelmesi birincil uzunluğu gösteriyor olabilir:

toulu ≈ tolu (tōlu ?) “dolu, dolmuş” (CC 32a). krş. *toodak, toolu*.

1.3. /o/ ünlüsünün /ø/ ile gösterildiği yazımlar: *køçkar ≈ koçkar* (CC 65b), *køylar ≈ koylar* (CC 61b), *øynas ≈ oynas* (CC 57b), *jøllariñæ ≈ yollarıña* (CC 70a).

1.4. /o/ ünlüsünün /ó/ ile gösterildiği yazımlar: *iógóærdirmẽ ≈ yogo[y]ardır-mén* “ufalıyorum, küçülüyorum” (CC 81b).

2. /õ/ Ünlüsünün Yazımı

CC’de üç örnekte uzun /õ/ ünlüsünün /oo/ olarak gösterildiği tespit edilmiştir. Üç örnekten ikisindeki uzunluk birincil, *ooşamak* kelimesindeki ise ünsüz erimesi sebebiyle ikincildir.

2.1. /õ/ ünlüsünün /oo/ ile gösterildiği yazımlar: *ooşamak ≈ õşamak* “okşamak” (CC 38b), *toodak ≈ tōdak* “dudak” (CC 47b), *toolu ≈ tōlu* “dolu” (CC 19a).

3. /ö/ Ünlüsünün Yazımı

/ö/ ünlüsü /ø/ işareti yanında /o/ ve /ó/ ile de gösterilmektedir. CC’deki bütün örnekler Türkçe kelimelere aittir ve ilk hecede yer almaktadır. Yalnız bir birleşik kelime örneğinde ikinci hecede tespit edilmiştir.

¹ Örneklerde soldaki kelime metindeki özgün biçimi, sağdaki ise çeviri yazılı biçimi göstermektedir.

CC'de /ö/ sesini gösteren üç işaret arasında herhangi bir fonetik fark tespit etmek mümkün değildir. Metinde aynı kelimenin birden farklı işaretlerle gösterilmesi, hatta iki heceli aynı kelime içinde iki ses karşılığı iki ayrı işaretin kullanılması bunun göstergesidir: *køk* (CC 35b) ~ *coc* ~ *kök* (CC 46b), *tøræ* (CC 35b) ~ *tora* ~ *törä* (CC 29a). *özgä* kelimesinin üç ayrı yazımı tespit edilmiştir: *oxga* ~ *özgä* (CC 34b) ~ *ozga* ~ *özgä* (CC 59a) ~ *özgæçæ* ~ *özgäçä* (CC 81b).

3.1. /ö/ ünlüsünün /ø/ ile gösterildiği yazımlar: *børi* ~ *böri* (CC 57a), *øçesstím* ~ *öçäştím* (CC 57b), *øçkac* ~ *öçkäk* (CC 58a), *øldi* ~ *öldi* (CC 62b), *ørken* ~ *örkän* (CC 57b), *øtmækniñ* ~ *ötmäkniñ* (CC 80b), *øvgerlar* ~ *övgärlär* (CC 61b), *øurandum* ~ *övrändüm* (CC 3a), *øz* ~ *öz* (CC 62b), *søuarmen* ~ *sövär-men* (CC 3a), *løvnç* ~ *söv[ü]nç* (CC 61b), *løz* ~ *söz* (CC 61a), *tøben* ~ *töbän* (CC 57a), *tøleç* ~ *töläç* (CC 56a), *tørt* ~ *tört* (CC 63a), *tøldi* ~ *tözdi* (CC 61b), *gichøvga* ~ *yihövgä* (CC 61a), *jøp iøp* ~ *yöp yöp* (CC 56a).

3.2. /ö/ ünlüsünün /o/ ile gösterildiği yazımlar: *boru* ~ *börü* (CC 54b), *zoura* ~ *çövrä* (CC 7a), *chocramac* ~ *kökrämäk* (CC 28a), *chomarmē* ~ *kömär-men* (CC 27a), *koneldi* ~ *könäldi* (CC 81b), *conu* ~ *könü* (CC 37b), *congul* ~ *köñül* (CC 6b), *korgu[dilar]* ~ *körgüzdilär* (CC 62a), *corpa* ~ *körpä* (CC 56a), *corungil* ~ *körüngil* (CC 3b), *ochus* ~ *öküz* (CC 13b), *olça* ~ *ölçä* (CC 38a), *olu* ~ *ölü* (CC 39a), *optum* ~ *öptüm* (CC 19b), *ors* ~ *örs* (CC 42b), *otemiş* ~ *ötämiş* (CC 60b), *ourat* ~ *övrät* (CC 4b), *loculuptur* ~ *sökülüptür* (CC 80b), *soudum* ~ *sövdüm* (CC 3a), *tolamac* ~ *tölämäk* (CC 46a), *tos* ~ *töş* (CC 48a), *toľac* ~ *töşäk* (CC 52a), *toxgil* ~ *tözgil* (CC 26a).

3.3. /ö/ ünlüsünün /ó/ ile gösterildiği yazımlar: *bólóvt* ~ *bölöv[ü]t* (CC 81b), *bóz* ~ *böz* (CC 82b), *çóbv* ~ *çöbü* (CC 81a), *kómiş* ~ *kömiş* (CC 60a), *kór* ~ *kör* (CC 50a), *óbvga* ~ *öbügä* (CC 57b), *óçvgil* ~ *öçügil* (CC 82b), *ógurdí* ~ *ögürdi* (CC 57b), *ópkæm* ~ *öpkäm* (CC 60b), *örgvzvmē* ~ *örgüzür-men* (CC 82a), *örtlik* ~ *örtlik* (CC 59a), *óşæn* ~ *öşän* (CC 81b), *óľim* ~ *sözim* (CC 59a), *sóunçlarmen* ~ *sövünçlär-men* (CC 4b).

4. /u/ Ünlüsünün Yazımı

CC'de /u/ ünlüsü, /u/ harfi yanında /v/, /ou/, /o/, /w/ harfleriyle yazılmaktadır. Bize göre bu harflerin ses değerleri arasında herhangi bir fark yoktur. Aynı kelimenin birden farklı biçimlerde yazılması bir imla meselesidir.

4.1. /u/ ünlüsünün /u/ ile gösterildiği yazımlar: *agendum* ~ *agındum* (CC 3a), *alurmē* ~ *alur-men* (CC 3a), *baluc* ~ *baluk* (CC 22a), *boguldum* ~ *boguldum* (CC 18b), *bolus* ~ *boluş* (CC 3a), *bu* (CC 34a), *burç* (CC 40b), *bu-*

yuruc ≈ *buyuruk* (CC 21a), *buz* (CC 60b), *buxdum* ≈ *buzdum* (CC 5b), *cuyrug* ≈ *kuyrug* (CC), *katun* ≈ *katun* (CC 4b), *churu* ≈ *kuru* (CC 39a), *cutuldum* ≈ *kutuldum* (CC 11b), *kuıu* ≈ *kuyu* (CC 57a), *ıu* ≈ *su* (CC 5a) ~ *su* (CC 36a), *su-zul* ≈ *suçul* (CC 10b), *tulum* (CC 58b), *tus* ≈ *tuz* (CC 27a), *tut* (CC 7a), *uladım* ≈ *uladım* (CC 57b), *vluluc* ≈ *ululuk* (CC 38a), *unamak* ≈ *unamak* (CC 59a), *vnutmac* ≈ *unutmak* (CC 19b), *vrđum* ≈ *urđum* (CC 21b), *uru* (CC 60a), *vyugıl* ≈ *uyugıl* (CC 9a), *yargu* ≈ *yargu* (CC 24b).

4.2. /u/ ünlüsünün /v/ ile gösterildiği yazımlar: CC'de tespit edilen örnekleri kelime başında veya ilk hecededir.

kvr[ak ≈ *kursak* (CC 36a), *ıolvđim* ≈ *soludım* (CC 57a), *vçmac* ≈ *uçmak* (CC 35b), *vztum* ≈ *uçtum* (CC 29a), *vluluc* ≈ *ululuk* (CC 38a), *bacha vrurmen* ≈ *baha ururmen* (CC 12a), *ılgaygil* ≈ *ulgaygil* (CC 7a), *vlu* ≈ *ulu* (CC 56a), *vnarmen* ≈ *unarmen* (CC 5a), *vnutmac* ≈ *unutmak* (CC 19b), *vrđum* ≈ *urđum* (CC 21b), *vs* ≈ *us* (CC 5a), *vs* ≈ *uz* (CC 12b), *vyag* ≈ *uyag* (CC 29b), *vgıalurmē* ≈ *uyalurmen* (CC 29a), *vyugıl* ≈ *uyugıl* (CC 9a), *vxun* ≈ *uzun* (CC 30b), *yvm[ak* ≈ *yumşak* (CC 30b).

4.3. /u/ ünlüsünün /ou/ ile gösterildiği yazımlar: İki ünlünün yan yana gelmesi ilk hecelerde bir uzunluk göstergesi olabilir.

touman ≈ *tuman* (tūman ?) (CC 37a), *oulu* ≈ *ulu* (CC 34b), *ourluc* ≈ *urluk* (CC 25b), *sousamac* ≈ *susamak* (CC 26a).

4.4. /u/ ünlüsünün /o/ ile gösterildiği yazımlar: *monda* ≈ *munda* (CC 31a), *monıchibi* ≈ *munuı kibi* (CC 33a), *olu* ≈ *ulu* (CC 35b), *orşı* ≈ *ur[u]şı* (CC 82a).

4.5. /u/ ünlüsünün /w/ ile gösterildiği yazımlar: *menım artwnçe* ≈ *menim artumça* (CC 61b), *menım bwyruchun* ≈ *menim buyrukum* (CC 62a), *iwc-kun* ≈ *yuvu]kun* (CC 63a).

5. /ü/ Ünlüsünün Yazımı

CC'de /ü/ ünlüsünün beş farklı harfle gösterildiği tespit edilmiştir. Yaygın olarak /u/ ve /v/ harfleriyle yazılmıştır. Bunun yanında /b/, /w/, /o/ harfleriyle de gösterilir.

5.1. /ü/ ünlüsünün /u/ ile gösterildiği yazımlar: *zopladam* ≈ *çöplädüm* (CC 8b), *çuçı* ≈ *çüçi* (CC 58a), *çugundur* ≈ *çügündür* (CC 54a), *çuprak* ≈ *çüprek* (CC 59b), *eşıturar* ≈ *eşitürlär* (CC 1a), *cheltur* ≈ *keltür* (CC 4a), *congul* ≈ *köñül* (CC 7b), *cuç* ≈ *küç* (CC 45b), *cuydum* ≈ *küydüm* (CC 11a), *chuyegu* ≈ *küyäğü* (CC 49a), *kvzun* ≈ *küzün* (CC 65b), *soudum* ≈ *sövdüm* (CC 3a), *ıur* ≈

sür (CC 4a), *sut* ≈ *süt* (CC 55b), *şvzük* ≈ *süzük* (CC 58b), *tulchu* ≈ *tülkü* (CC 42b), *tun* ≈ *tün* (CC 36a), *turlu* ≈ *türlü* (CC 30a) ~ *tvrlu* ≈ *türlü* (CC 71a), *tus* ≈ *tüş* (CC 25b), *tuuma* ≈ *tüvmä* (CC 51a), *tus* ≈ *tüz* (CC 57b), *ulaschil* ≈ *ülüşkil* (CC 9b), *ulus* ≈ *ülüş* (CC 38a), *vturgu* ≈ *ütürgü* (CC 43b), *vxurmurs* ≈ *üzürmürs* (CC 42a), *yugururmē* ≈ *yügürürmen* (CC 6a), *yuctuşurdum* ≈ *yük tüşürdüm* (CC 9b), *yuluguz* ≈ *yülüğüç* (CC 23a), *yurugan* ≈ *yürügen* (CC 18b).

5.2. /ü/ ünlüsünün /v/ ile gösterildiği yazımlar: Örnekleri çoklukla kelime başında veya ilk hecededir.

bvgvp ≈ *bügüp* (CC 60a), *bukvn* ≈ *bükün* (CC 36a), *bvgvlvrmē* ≈ *bügülürmen* (CC 18b), *bvr* ≈ *bür* (CC 80b), *konvlykçe* ≈ *könüllükçä* (CC 82a), *kótvrem* ≈ *kötüräm* (CC 58a), *kvndegí* ≈ *kündägi* (CC 30b), *kvzun* ≈ *küzün* (CC 65b), *óbvga* ≈ *öbügä* (CC 57b), *øltvrvldi* ≈ *öltürüldi* (CC 70a), *şvlyk* ≈ *sülük* (CC 58a), *tvnekvñ* ≈ *tünäkün* (CC 36a), *tvrlu* ≈ *türlü* (CC 71a), *tvşchti* ≈ *tüşti* (CC 57a), *vçvn* ≈ *üçün* (CC 30b) ~ *vçun* (CC 58a), *vgu* ≈ *üğü* (CC 46a), *vlaşmac* ≈ *üleşmek* (CC 9b), *vlus* ≈ *ülüş* (CC 38a), *vnde* ≈ *ündä* (CC 8b), *vpşundum* ≈ *üşündüm* (CC 24a), *vrđi* ≈ *ürđi* (CC 57a), *vşun* ≈ *üstün* (CC 32b), *vşidum* ≈ *üşidüm* (CC 13a), *vturgu* ≈ *ütürgü* (CC 43b), *vzđi* ≈ *üzđi* (CC 72a), *vxangí* ≈ *üzängi* (CC 52a), *vxurmurs* ≈ *üzürmürs* (CC 42a), *jvgvñç* ≈ *yügünç* (CC 73a).

5.3. /ü/ ünlüsünün /ó/ ile gösterildiği yazımlar: *óredir* ≈ *ürädir* (CC 57a).

5.4. /ü/ ünlüsünün /w/ ile gösterildiği yazımlar: *bwtwn* ≈ *bütün* (CC 63b), *çöcwþ* ≈ *çöküp* (CC 61b), *dwnida* ≈ *düny[a]da* (CC 63a), *kørwngis* ≈ *körüniz* (CC 63a), *kwçlu* ≈ *küçlü* (CC 61b), *kwn* ≈ *kün* (CC 61b), *ølwñ* ≈ *ölüm* (CC 63a), *şwnw* ≈ *sünü* (CC 63b), *wstwn* ≈ *üstün* (CC 61b).

5.5. /ü/ ünlüsünün /o/ ile gösterildiği yazımlar: *condaconda* ≈ *kündä kündä* (CC 30b).

6. /ü/ Ünlüsünün Yazılışı

Uzun /ü/ ünlüsü ikinci el tarafından eklenen bir filde iki defa rastlanmıştır. Aynı elden çıktığı açık olan bu iki kelimenin ilk ünlüleri bile birbirinden farklı harflerle yazılmıştır.

6.1. Uzun /ü/ ünlüsünün /vv/ ile gösterildiği yazımlar: *vvcşvndvm* ≈ *üük-sündüm* (CC 24a).

6.2. Uzun /ū/ ünlüsünün /ó/ ile gösterildiği yazımlar: *óóc[unurmen ≈ üüksünür mén* (CC 24a).

Ses değeri	Harfler
o	o, ou, ø, ó
ō	oo
ö	o, ø, ó
u	o, ou, u, v, w
ü	o, u, v, 'v, 'v'v, vv, w
ū	üü

Tablo: CC'de yuvarlak ünlüler

Değerlendirme:

CC'nin müstensihlerinin Türkçenin fonetiğini iyi bilmedikleri hatta kimi zaman Türkçe sesleri kendi alfabelerinde vermekte yetersiz kaldıkları (Gaba-in 1988: 74) açıktır. Bu durum bir taraftan genel Türkçedeki dil uyumlarının bozulmasına sebep olmuş, diğer taraftan kimi kelimeleri içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur. Metni okuyanlar bazen ikili veya üçlü okuma önerileri getirmişler, kimi zaman da bunlardan birisini tercih etmek durumunda kalmışlardır. Yukarıda saydığımız zorluklar ve gösterdiğimiz alfabe sistemi dolayısıyla bunu doğal karşılamak gerekir. Özellikle yuvarlak ünlülerin okunmasında Arap harfli metinlerde karşımıza çıkan sorunların benzerleri Latin alfabesiyle yazılmış olmasına rağmen *Codex Cumanicus* metninde de çıkmaktadır.

Aşağıda bu sorunlardan bazılarına işaret edilmiştir.

1. o ~ ö ile ilgili sorunlar:

/ö/ sesinin /o/ harfiyle de gösterilmiş olması sebebiyle kimi kelimelerin okunuşunda araştırmacılar özgün metne bağlı kalmışlar, kimileri de yaygın biçimi tercih etmişlerdir:

Örnek 1: *moghor ≈ mohor* (CC 25a), *moghorla ≈ mohorla* (CC 25a).

Bu kelime Memluk Kıpçak Türkçesi metinlerinden BM ve GT'de *mühr* olarak okunmuştur. CC'de /o/ harfinin bütün yuvarlak ünlüleri göstermekte kullanıldığı göz önünde bulundurulursa kelimenin *mohor* yanında *möhör*, *möhür*, *mohur*, *mühür* biçimlerinde okunması da mümkündür. Buna rağmen kelimedeki /o/ sesine bağlı kalarak *mohor* biçiminde okumakta ısrar etmek

gereksizdir. Krş. KW *mohor*, *mohorlamak*, KS *mögür* ~ *möhür*, *möhürlä-*, BM, GT *mühr*.

Örnek 2: *ghocumçi* ≈ *hokumçi* “hâkim” (CC 44a). Diğerleri tarafından *höküümçi* biçiminde okunan kelime Ünal tarafından kalın okunmuştur. Bu yazımıyla kelimeyi *hukumçi* ve *hükümçi* olarak okumak da mümkündür.

2. o ~ u ile ilgili sorunlar:

/o/ harfinin CC’de /o/ yanında /u/ sesini de göstermesi sebebiyle kimi sorunlar oluşmaktadır.

Örnek 1: *enborũ* vel *y/l/gari* ≈ *eñ burun* veya *ilgeri* (CC 30a), *emb[u>o]* *rũ* ≈ *eñ burun* (CC 31b). İlk örnekte /o/ ile yazılan ünlü, ikinci örnekte önce /u/ ile yazılmış, sonra ikinci el tarafından üstüne /o/ ünlüsü konularak düzeltme yapılmıştır. Her ne kadar /o/ harfi bütün yuvarlak ünlüler için geçerliyse de müstensih bu kelimedeki /o/ ve /u/ ünlüleri arasında bir fark görmüş olabilir. Acaba müstensih bu düzeltmeyle kelimeyi *burun* değil de *borun* mu okumamız gerektiğini söylemek istemiştir? Veya birinci müstensih kelimeyi *burun* olarak tespit ederken ikinci müstensih *borun* olarak tespit ettiğinden düzeltme gereği mi duymuştur? Krş. Kuun, Grön. *burun*, Drim. *borun*, KS, KD *burun*, Kzk. *burın*, bütün Memluk Kıpçak sözlüklerinde *burun*.

Örnek 2: *cliç o[ta]i* ≈ *k[ı]lıç ostası* (CC 44a), *diua o[ta]i* ≈ *diva[r]* *ostası* (CC 44b), *bitic o[ta]i* ≈ *bitik ostası* (CC 45a), *o[ta]* vel *chitab* ≈ *osta* veya *kitab* > *katib* (CC 45b). Krş. KW *osta*, KS *usta*, *ustat*.

Örnek 3: *soltan* ≈ *soltan* “sultan” (CC 45b), *soltã catonj* ≈ *soltan katonı* (CC 45b). KW *sultan*, *sultan katunı*, KS *sultan*, Kzk. *sultan*, KazT. *soltan*.

Örnek 4: *can catonj* ≈ *kan katonı* (CC 45b). Krş. KW. *katun*. Gabain, Brahmi yazılı Eski Türkçe metinlerde olduğu gibi /u/ yerine /o/ yazıldığını belirtir ve *hatun* ~ *katon* örneğini verir (Gabain 1988: 74).

Örnek 5: *yovık* ~ *yuvuk* ~ *yuk* ~ *yuvukkun* “günah çıkartma” (KW 233).

Örnek 6: *sozulurmẽ* vel *çuçulurmẽ* ≈ *soçulurmen* veya *çuçulurmen* “soyunurum” (CC 10b). *sozuldum* ≈ *soçuldum* (CC 10b), *suzul* ≈ *suçul* (CC 10b).

Burada /o/ harfi dolayısıyla birinci kelimeler *soçulurmen*, *soçuldum* olarak okunurken son kelimenin *suçul* okunması doğru olamaz. Bu da yazımla ilgili bir sorundur. O zaman her üçünü de *soçul-* mu, yoksa 3. örneğe bakarak *suçul-* mu okuyacağız? Bunlardan birisine karar vermek gerekir. Gabain bu örnekleri verirken “u, yer yer İtalyancada bir kaç defaya mahsus olmak üzere

o olarak yazılmıştır.” dedikten sonra *suçul-* “soyulmak”, ~ *soçul-* ~ *çuçul-*” (Gab. 74) örneklerini verir.

Şu örneklerde de benzer sorunlar vardır:

saoc ≈ sa[v]ok “soğuk” (CC 13a)

jaxoc ≈ yazok “günah”(CC 22a)

jon ≈ yon “saç” (CC 22a). KW *yun*, Kzk. *jon*, KazT. *yon* “yün”.

monda ≈ *munda* “burada” (CC 31a), *anzagina* vel *monzagin[a]* ≈ *ançagına* veya *munçagin[a]* (CC 30a), *moninchibi* ≈ *munuñ kibi* (CC 33a). Krş. KW *munda*, *munçagina*, *muning*. ETG *monuñ* (Brahmi), *munuñ*, KS *bunda*, *bunuñ*.

otru ≈ *utru* (CC 30b).

3. u ~ ü ile ilgili sorunlar:

Özellikle alıntı kelimelerde /u/ harfiyle yazılan kimi kelimelerin /ü/ okunması da mümkündür.

jurũ ≈ *curum* ~ *curüm* ~ *cürüm* ? “cürüm” (CC 6b).

buchun ≈ *bukun* ~ *bukün* ~ *bükün* ? “bugün” (CC 31a).

çugundur ≈ *çugundur* ~ *çügündür* ? “kırmızı pancar, salgam” (CC 54a). KW *çügündür*, TZ *çükündür*.

sonbul ≈ *sonbul* ~ *sunbul* ~ *sünbül* ? “sümbül”(CC 41a). KW *sonbul*.

yuy ≈ *yuy* ~ *yüy*? “yün”(CC 46a). Krş. *jon* ≈ *yon* “saç” (CC 22a).

Kıpçak metinlerinde rastlanmayan tek örnekli kelimeler de bulunmaktadır. Bunların imlalarını CC’den hareketle tespit etmek zordur. *cun* ≈ *kun* “güç, kuvvet, kudret,” (CC 13b). *Kim égi köñül, égi érk kunda tutsa, ol boluşsun bizge ata dağı ogul dağı Arı Tın!* (CC 61b). KW’nin *kun* okuduğu kelime tarihi Memluk Kıpçak metinlerinde bulunmuyor. Kelimeyi *kün* biçiminde ince sıradan okumak da mümkündür.

Sonuç:

Bu bildiride *Codex Cumanicus* metnindeki yuvarlak ünlüler üzerinde duruldu. Bu ünlülerin hangi harflerle gösterildiği örneklerle gösterildi. Eserin Latin alfabesiyle yazılmış olmasına rağmen alfabe sistemindeki çeşitlilik ve karışıklık dolayısıyla kimi sorunları barındırdığına ve özellikle Arap harfli metinlerde ortaya çıkan ünlülerle ilgili fonetik sorunların çözümünde her zaman kolaylık sağlamadığına dikkat çekildi.

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, Mustafa (2011), “Kıpçak Türkçesi”, *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yay., İstanbul.
- ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yay., İstanbul (= TZ).
- BODROGLIGETI, Andras (1971), *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapest, Bibliotheca Orientalis Hungarica. XVI.
- DRIMBA, Vladimir (1973), *Syntaxe Comane*, Bucureşti-Leiden.
- DRIMBA, Vladimir (2000), *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest.
- DRÜLL, Dagmar (1979), *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*, Stuttgart.
- GABAIN, A. von (1988), “Die Sprache des Codex Cumanicus”, *Philologiae turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden, 1959. (Türkçe çeviri: “Codex Cumanicus’un Dili”, *Tarihî Türk Şiveleri* (çev.: Mehmet AKALIN), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1988, s. 67-109.
- GABAIN, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev.: Mehmet AKALIN), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara (=ETG).
- GARKAVETS, Aleksandr (2004), *Codex Cumanicus: Kıpçako-Polovetskie Teksti XIII-XIV vv.*, Almatı.
- GARKAVETS, Aleksandr (2004), *Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvi, gimni i zagadki XIII-XIV vv.*, Moskva.
- GARKAVETS, Aleksandr (2010), *Kıpçakskoye Pis’mennoye Naslediye III Kıpçakskiy Slovar’ (Po armanopis’mennim pamyatnikam XVI-XVII vekov)*, Almatı, Baur-Kasean, 2010 (=KS).
- GOLDEN, Peter (1992), *The Codex Cumanicus*, Central Asian monuments, edited by H. B. Paksoy, İstanbul.
- GOLDEN, Peter B. (2000), *The King’s Dictionary*, Brill (= KD).
- GRØNBECH, K. (1936), *Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX* in Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. Grønbech, I, Kopenhagen.
- GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch, Türkischer wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen (= KW).
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1978), *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi’l-Türkî)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul (=GT).

- KOÇ, Kenan, Ayabek BAYNİYAZOV, Vehbi BAŞKAPAN, *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara (=Kzk.).
- KUUN, Comes Géza (1880), *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum*, Budapestini.
- ÖNER, Mustafa (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, (=KazT.).
- RADLOFF, W. (1887), *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Manuscript der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880)*, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersburg, VII. Série, XXXV, No.: 6., 182 s.
- ÜNAL, Orçun (2010), *Kodeks Kumaikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*, Mimar-sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1958), *Slownik Arabsko-Kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego, Bulgat al-Muştaq fî Lugat at-Turk wa'l-Qifcâq, Czesc I. Nomina*, Warszawa (=BM).

TÜRKÇE VE FARŞÇADAKİ ORTAK FİLLER ÜZERİNE

Mustafa BALCI¹

Diller arasında temelde birkaç ana başlık altında toplanabilecek ilişkiler manzumesi mevcuttur. Yeryüzündeki mevcut dillerin birbiriyle münasebetleri muhtelif açılardan ve farklı şekillerde incelenmektedir. Dillerin birbiriyle alakası, konuşurlarının birbirine karşı mevcut olan konumlarıyla yakından ilgilidir.

Türkler, asırlar boyunca yeryüzünde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bir halk olarak birçok şive ve lehçesi ile birçok halkın diliyle muhtelif zamanlarda farklı oranlarda münasebetler geliştirmişlerdir. Bu manada Çince, İngilizceye, Amerikan yerli dillerine kadar Türkçenin ilişkileri ve izleri ilmi alanların konusu olmaktadır.

Söz konusu bu muazzam coğrafyada Türk dilinin birçok dil ile mevcut olan ilişkileri muayyen zamanlarda gelişmiş ve tamamlanmıştır. Bugün Çince ile Türkçe arasında daha çok hâkim dil Çincenin bölgedeki Türk lehçe ve şiveleri üzerindeki etkisinden söz edilebilir. Keza Türkçe ile Rusça ve İngilizce arasında etkileşimden söz etmek hayli güçtür. Çünkü Türkçe bu diller karşısında etkilenen konumundadır.

Tarih boyunca Türkçenin en uzun ve kesintisiz etkileşimde olduğu dil Farsçadır. Yaklaşık yirmi beş asrı bulan bu kesintisiz münasebetler etnik köken itibarıyla birbirine uzak olan bu iki dil arasında âdeta bir kaynaşmaya yol açmış Farsçayı etnik olarak akraba dillerinden daha çok Türkçeye yakın bir dil hâline getirmiştir.

Farsça, bugün Tacikistan, Afganistan ve İran bölgesinde konuşulan bir dil olarak sadece etnik kökeni Fars olan halkların değil mezkûr coğrafyada mevcut birçok topluluk tarafından da kullanılan bir iletişim dili olarak varlığını sürdürmektedir. Söz konusu coğrafya, hâlen Türklerin de meskûn olduğu

¹ Ürdün Üniversitesi Yabancı Diller Fakültesi, Kırıkkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

ve tarihin uzun bir döneminde Türkler tarafından yönetilmiş olan devletlere mekân teşkil etmiştir.

Hem hâkim unsurun dili olması hem de kalabalık bir topluluk tarafından konuşuluyor olması Türkçeyi Farsça karşısında etkin kılmıştır. Bilinenin aksine Türkçe Farsçanın gölgesinde ikincil bir dil olarak değil eşit büyük bir kültür ve medeniyet dili olarak hayatîyetini ve beraberliğini sürdürmüştür.

Yaklaşık iki bin beş yüz yıllık beraberliğin karşılıklı etkileri her iki dilde farklı oranlarda ve farklı şekillerde gözlemlenmektedir. Türkler İran coğrafyasında Farsçayı yabancı bir dil olarak kabul etmeyip onu kullanabilmeyi bir hedef olarak görmüşlerdir ve bu bağlamda Farsça, kendi konuşurlarına yakın nispette Türkler tarafından da kullanılıp geliştirilen bir dil olmuştur. Fazla iddialı bir cümle gibi gözüксе de Nizamî'den Şehriyar'a kadar gücü, tesiri ve katkısı inkâr edilemeyecek etnik kökeni Türklüğe çıkan büyük şairler dikkate alındığında cümledeki hakikat payının ağırlığı görmezden gelinemez. İşaret edilen bu durumun neticesi olarak unsur alışverişi dışında Farsça birçok birleşik yapı ile farklı ifade kalıbı Türkçe ile koşutluklar arz etmektedir.

Asırlarca süren karşılıklı münasebetlerin neticesinde Türkçenin girift fiil yapısına rağmen her iki dil arasında da karşılıklı fiil alışverişi olduğu tespit edilebilmektedir. Bu fiiller kaynak dilde de fiil olarak kullanılabildiği gibi kaynak dilde fiil harici bir unsurken hedef dilde fiil olarak vazife görüp kendine ait bir kullanım ve anlam alanı yaratmakta ve varlığını sürdürebilmektedir.

İşaret edilen türden bir ilişki de Balkan dillerinde karşımıza çıkabilmekte ise de mezkûr coğrafyada karşılıklı bir etkileşim söz konusu edilememektedir. Türkçe Balkan dillerine kaynaklık teşkil ederken Farsça karşısında etkileşim ortaya koymaktadır.

Türkçede mevcut birçok kelimenin köken itibarıyla Farsça olduğu ma-lumdur. Bu kelimeler tür itibarıyla umumen isimdir. Türkçe fiillerin işleyişi, türeyişi ve anlam oluşumunun kendine has olması sebebiyle Türkçenin ilişkide olduğu dillerle fiil alışverişinin pek vaki olmadığı düşünülür. Türkçenin Farsça ile ilişkilerine bakıldığında ise fiil alışverişinin de mümkün olabildiği, diğer kelime türlerindeki kesafette olmasa da göze çaracak nispette fiil alışverişinin varlığı müşahade edilmektedir.

Lars Johanson, fiillerinin yapısı ve işleyişi diğer dillerden farklı ve karmaşık olduğu için Türkçe ile etkileşimde olan dillerde fiil alışverişinin zor olduğunu söylemektedir (Johanson 2008: 85). Arapça dışında Türkçe ile etkileşimi bilinen Sırp, Hırvat ve Boşnak dilleri ile Arnavutça Türkçeden çok sayıda fiil almıştır. Sırp, Hırvat ve Boşnak dillerinde örnek olarak hemen akla gelen **kurtarisati**, *kurtarmak*; **ugrayisati**, *sihir vs. uğramak, bir şeye uğramak*,

büyyüye dışar olmak, cinlenmek; sevdīsati, sevmek; duzdisati, düzenlemek, uygun hâle getirmek gibi fiilleri saymak mümkündür. Bunun yanında Arnavutçada da **azdis**, *azdırmak*, *şımartmak*; **kurdis**, *kurmak*; **boshatis**, *boşaltmak, boş duruma getirmek*; **çorodis (kör etmek)**, *ağrıtmak, dikkatini bozmak, sinirlendirmek*; **dalldis**, *dalmak, başka şey düşünemeyecek kadar kendini bir şeye vermek, kaptırmak*; **begenis**, *beğenmek, teveccüh etmek* fiillerini zikredebiliriz.² Bu tür fiil alıntıları karmaşık yapılarda değil daha çok kök veya gövde durumunda gerçekleşmektedir.

Örnek olarak zikrettiğimiz diller, Türklerin hâkim ve etkileyen unsur olarak etkileşim kurduğu halkların lisanıdır. Arnavutça, yapısı gereği beğenmek dışındaki fiilleri görülen geçmiş zaman eki “-di” üzerinden alırken Sırp, Hırvat ve Boşnak dilleri fiillerin mastar hâlini alıp doğrudan fiil olarak kullanmışlardır. Türk dilinin sadece isim ve ek ihraç etmediği, etkileşimde olduğu dillere fiil de verdiği görülmektedir.

Türkçe ile Farsçanın akrabalık bağı olmasa da fiil geçişkenliğini sağlayacak birkaç ortak yönü mevcuttur. İlk olarak her iki dilde mevcut olan fiillerin mastar şeklinin olmasıdır. Her iki dilde de fiillerin bu mastar şekilleri isim olarak kullanılabilir.

Farsça yabancı dillerden kelime alıp fiil olsun olmasın fiil gibi çekimleyip kullanabilme kabiliyetine sahip bir dildir. Mesela Arapça *مفہم anlayış*, *idrak* kelimesini *ندىمفہم* şeklinde fiilleştirebilmektedir. Benzer şekilde Türkçe adları da fiil olarak kullanmaktadır.

çorukiden (deri ve kumaş için) kırıışmak, buruşmak

tekiden zayıf olmak, yıpranmak

fiillerinin kökleri Türkçede addır. *Çorukiden*; tepiden, kapiden gibi çüriden şeklinde fiil kökünden değil de türemiş isimden fiilleşmesi yönüyle diğer iki fiilden farklılık arz etmektedir. Tekiden fiili muhtemelen *tek başına kalmak, kimsesiz olmak* anlamından gelişmiştir.

Farsça arasındaki fiil alışverişini, çift yönlü olarak kolaylaştıran anahtar unsur, her iki dilde de fiillerden isim türeten -(i)ş ekidir. Bahsi geçen dillerin konuşurları, evvela kaynak dilden bu yapıda bir ismi alıp dillerine mal etmekte, ardından da mevcut kelimedeki “-ş” ekini atarak geride kalan kısmı alınan ismin fiili olarak kullanılmaktadırlar. Söz konusu ekten önceki fiil tabanını kendi dillerinden bir fiil gibi düşünüp kendi dillerinin kurallarına uygun olarak kullanılmaktadırlar. Ayrıca Türkçede “-iş” müşareket ekinin varlığı da bazen “-ş” ile biten kelimenin işteş fiil olarak kullanılmasına yön verebilmektedir.

² Kendi tespitlerimiz olan Arnavutça ve Boşnakçadaki Türkçe unsurlardan seçilmiştir. Türkçeden fiil alan Balkan dilleri olan Bulgarca, Yunanca, Makedoncadaki kelimeler için bk. (Karaağaç 2008).

Mesela zamanla bak-, bakış, bakış-; gör-, görüş, görüş- gibi kelimelerde olduğu gibi birtakım “-(i)ş” ile türetilmiş Farsça isimlerin Türkçe yapılar olduğu düşünülmekte ve Farsça fiiller Türkçeleşebilmektedir veya bu işleyiş farklı cihetten Türkçe fiiller Farsçalaşması şeklinde olabilmektedir.

Doğrudan doğruya kök olarak alınıp kullanılan Türkçe fiiller Balkan dilleri kadar kesif olmasa da Türkçeden kök veya gövde durumunda fiil alınıp kullanılabildiğini göstermesi açısından önemlidir. Aşağıda Farsçada da fiil olarak kullanılan bazı Türkçe fiiller görülmektedir:

tepiden	tepmek, vurmak, çarpmak
koçiden, guçiden, kûçiden, kuçaniden	taşınmak; göçmek, göç etmek
kapiden	kapmak, tutmak, ele geçirmek
çapiden	çapmak, yağmalamak, talan etmek
çapiden	basmak
çakiden	çakmak, sokmak; vurmak
akanden	doldurmak

Son örnekteki “-an-” Farsça ettirgenlik ekidir.

Söz konusu isim fiil ekinin her iki dilde de mevcut oluşu Farsça ile Türkçe arasında fiil alışverişinin karşılıklı olması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca her iki dilin fiilleri mastar hâlinde kullanılabildiğinden çoğu iki dilli olan okumuş halk, bu türdeki bazı fiilleri her iki dilde de kullanmış olmalıdır. Günümüz Türkiye Türkçesinde Farsça ile ilişkiler çok aşağılara düşmüş olmasına rağmen Farsça kökenli bir fiilimiz yürürlüğe girmek üzeredir. Bütün zamanlara göre çekimi gerçekleşmemişse de zamanla olacaktır: serzenmek. Aslında başa kakma deyimine yakın bir birleşik fiil olan *ser zedenin* muzari kökünden elde edilen *serzeniş* ismi, Türkçede serzenmek gibi bir fiilin varlığını hissettiriyor olacak ki zaman zaman “serzeniyor”, “serzenip duruyor” şeklinde değişik durumlarda kullanımlarla karşılaşılabilmektedir.

Söz konusu “+ş” ekinin yanıltmasıyla Türkçe gibi algılanan **cuşiden** (:su kaynayıp taşmak) fiilini zikredebiliriz. Bu fiilden türemiş olan **cuşış** (:kaynama, coşma, coşup taşma, coşku, coşuş) de bugün her iki dilde yakın manalarda bilinmektedir. (Nûraî 1378: 536)

Bugün benzer şekilde dilimize girmiş olan bir başka fiil de Farsçada **danisten** (:bilmek, anlamak) fiilinin ıstıkakı olan ve *bilgi, bilim, ilim* manalarına gelen daniş kelimesidir. Fiilden isim yapma eki olarak kullanılan “-ş”nin her iki dilde de benzer işlevlerde bulunması dikkat çekmektedir. Her iki dilde de ayrı ayrı gelişmiş bir ek veya alıntı bir ek olup olmadığı araştırmaya değer bir konudur. Elbette çok eski tarihlerde gerçekleşmiş olan bu alışverişin yönü kesin olarak tespit etmek kolay değildir ve başka bir araştırmanın konusudur. Günümüzde yardımcı sesi bünyesine katarak “-iş” şeklinde kullanılan ek, Türkiye Türkçesinde yaygın olarak bilinen *tanış* kelimesinde “-ş” olarak

görülmektedir. Fiillerden isim yapan “-(i)ş” eki, Kaşgarî’de zikredilmektedir (Atalay 1985-1: 60, 61, 62).

Bugün Türkçede kullandığımız **danışmak** fiilinin kökeni yukarıda zikri geçen Farsça danış kelimesi olmalıdır. Bilindiği gibi danışmak, istişare etmek, fikir veya görüş almak, bilgi istemek veya bilgi almak manalarında kullanılır. Nitekim *Türkçe Sözlük*’te “bilgi veya yol sormak, görüş almak, istişare etmek, müracaat etmek, meşveret etmek” şeklinde izah edilmiştir.

Danışmak fiili, Kaşgarî’de, “söz söylemek” ve “tavsiye etmek” manalarında (“tanudı” şekli ile Atalay 1985 III: 285) görülen *tanımak* fiilinin kelime başı ünsüzünün sadalılaşmış şekli olduğu düşünülebilir ancak sadasız şeklinin devam etmesi ve anlam alanlarının örtüşmemesi bu iki fiili birleştirmemize engel teşkil etmektedir. Ayrıca **danışmak** fiilinin anlamlı bir **danımak** kökü bulunmamaktadır. Bunların dışında danışmak fiili “müşavere etmek vs.” anlamları ile Türkiye Türkçesinde bilinmektedir. Mesela bu fiil, bize en yakın lehçe olan Azeri Türkçesinde Kaşgarî’nin zikrettiği ilk mana olan “söz söylemek, konuşmak” manasına gelmektedir. İkinci mana olan tavsiye ise bugün bilinmiyor. *Danışmak* fiili, Türkiye Türkçesindeki anlamıyla Azeri Türkçesinde mevcut değildir. Tanımak fiilinde ise danışmak anlamı bulunmuyor.

Tarama Sözlüğü’nde “danışmak”, “danış etmek” ve “danışık etmek” şeklinde “müşavere etmek” ve “istişare etmek” gibi birbirine yakın anlamda üç fiil mevcuttur. Bunlardan “danış etmek”, “danışık etmek”e yönlendirilmiş olduğundan aynı manada oldukları anlaşılmalıdır.

Kâmus-ı Türki’de “danışmak” için “bk. tanımak” ibaresi mevcuttur. Bahis mevzuu sözlükte bir önceki kelime “dâniş: Fa. Bilgi, ilim, malumat, irfan.” iken bir sonraki “dânişmend (dâniş+mend): 1. İlim ve irfan sahibi, bilgic, âlim. 2. Tr. Vaktiyle nâibin maiyetinde muâvinlik vazifesini ifâ eder fakîh ki nâib-i mülâzım ve namzedi idi” ve daha sonraki ise “danışur: bilgiç, âlim” şeklinde genişçe izah edilmiştir.

Danışmak fiilinin yönlendirildiği **tanışmak** başlığında ise iki farklı fiil bulunmaktadır. İlki: “birbirini tanımak, muârefe peydâ etmek”, ikincisi ise “bir iş hakkındaki niyeti birine söyleyip onun da fikir ve reyini sormak, müşâvere, istişare etmek” anlamına gelmektedir. Burada zikredilen ilk fiil aynı sayfada, “[aslı: tanımak] 1. Biriyle muârefesi olmak, ma’rûfu olmak. 2. Fark ve temyîz etmek, kim olduğunu seçmek, teşhîs etmek. 3. Kabul ve tasdik etmek, inanmak. İta’at ve inkıyâd ve serfurû etmek. 5. İtiraf etmek.

Kâmus-ı Türki’de **tanımak** kökünden tanışmak ile birlikte tanıtmak, tanışık, tanık, tanıklık, tanılmak, tanınmak gibi iştikaklar mevcutken bugün kullandığımız tanıdık ve tanış sözlerine rastlanmaz. Tanıdık kalıplaşmış bir sıfat-fiil olarak son yıllarda peyda olup yüksek sıklıkta kullanılan bir kelimedir.

Bugün danışmak fiilinden iştikak olarak kullanılan, danışma, danışman, danışmanlık gibi kelimelerin de yapısal olarak benzerleri tanışmak fiilinden türetilmemektedir. *Yeni Tarama Sözlüğü* günümüzde kullanılmayan başka iştikaklar da vermiş: **danış itmek**, **danışık itmek**, **danışık eylemek**, **danışık-çı**, **danışiksız** (müşaviri olmayan). Bugün müşavir karşılığında kullandığımız danışman sözü tarihî metinlerde de görülmektedir. *Yeni Tarama Sözlüğü*'nün verdiği [tanışmant] şekli kelimenin aslında Farsça danışment sözü olduğunu açıkça göstermektedir.

Türkiye Türkçesine en yakın lehçe olan Azeri Türkçesinde danışmaq, konuşmak manasına gelmektedir. Bizim kullandığımız danışmak fiilinin karşılığı ise *geneşmek*, *meslehetleşmek* fiilleridir. Birtakım ses değişimleri dikkate alınmazsa Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Türkmen, Tatar gibi büyük lehçelerde de *geneşmek* fiili ortaktır. İlâveten **akıldaşuv** ve **maslahatlaşmak** veya **maslahat sormak** gibi fiiller de malum ses değişimleri ile danışmak fiilinin karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Netice olarak danışmak fiili Farsça dâniş kelimesinin ünlü uyumu neticesinde danış şekline dönüşmüş ve bu yapının müşareket şekli de olabileceği kabul edilerek bugün yaygın olarak kullandığımız bir fiilin ortaya çıkması sağlanmışır diyebiliriz.

Kökeni ve yapısı hakkında değişik görüşlerin ortaya atıldığı bir fiilimiz de **göstermek**ti. Gösterge, gösteren, gösterilen gibi terimlerin; gösteri, gösterim, gösteriş, gösterişli, gösterişsiz, göstere göstere, gibi farklı iştikakların kökü olan söz konusu fiil de Farsça ile alakası olması muhtemel bir kelimedir.

Pek çok kimsenin dikkatini çekmiş olan göstermek fiili için şimdiye kadar tatmin edici bir izah ortaya konamamıştır. Kelime en son **görs etmek** fiiliyle mukayeseli olarak Ahmet Günşen tarafından izah edilmiştir (Günşen 2008)

Araştırmacı, yazısında göstermek ve görs etmek fiilleri için Caferoğlu, Timurtaş ve Banguoğlu'nun izah denemelerini zikrettikten sonra Türkiye Türkçesinden başlayarak fiilin tarihî dönemlerdeki durumlarını göz önüne sermiştir.

Göstermek veya görs etmek Orhun ve Uygur metinlerinde görülmez. Söz konusu fiillerin anlamlarıyla ilişkilendirilebilecek; *körkür-*, *körkit-*, *körküt-*, *körtgür-*, *körtgür-*, *körtkür-*, *körügse-*, *köz-* gibi fiiller mevcuttur. Karahanlıca Dönemi eserlerinde de konumuz olan fiillere rastlayamıyoruz. Daha önce zikrettiğimiz fiiller birtakım yapı ve ses değişimleri ile görülmektedir: *körse-* (<*körügse-*), *körgüt-*, *körgüz-* gibi.

Körset- fiili ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinde “göstermek” manasıyla görülür:

“Yusuf yüzündin perdesin köterdi başında nişanesi bar erdi **körsetti** aydı *Yusuf yüzünden perdesini kaldırdı, başında nişanesi vardı, gösterdi ve söyledi*” (Günşen 2008).

Fiilin tarihî metinlerde görüldüğü bir başka lehçe de Çağatay Türkçesidir ki **körset**, **körsetmegey**, **körsetür** gibi kullanımlara rastlanmaktadır. Çağdaş lehçelerde de Azeri ve Anadolu sahaları dışında göstermek fiili görülmez. Körset/görset ise Kuzey, Doğu ve Batı lehçelerinde görülmektedir.

Anadolu ve Azeri sahalarında hem göstermek hem de görsetmek, diğer lehçelerde ise görsetmek fiillerinin varlığı, iki farklı fiile sahip olduğumuzu gösterir. Azeri ve Anadolu sahalarında göstermek ve buradan göçüşme yoluyla görsetmek ağızlarda ve yazı dilinde görülür. Fiilin Anadolu ve Azeri sahalarıyla sınırlı kalması ve bu şeklin yapı bakımından izahının güçlüğü, ortaya konan izahların da ikna edici olamaması kelimenin kökenini dışarıda arama ihtimalini güçlendirmektedir.

Söz konusu fiil evvela Türkiye Türkçesinin başlangıç metinleri olarak kabul etmekte zorlandığımız Mevlana’nın mülemmalarından birinde geçmektedir:

“Be-goftemeş ki yekî nâme-i dest-i sabâ

Be-dâdemî aceb averd? Goft: **Gosterdi**.” (*Dîvân*, 3066. Gazelin 2. beyti)

[“Saba eliyle bir mektup göndermiştim acaba ulaştırdı mı” dedim, “gosterdi” dedi.]

Klasik şiirimizin kurulmasında Mevlana’nın rolünü Lars Johanson bir makalesinde incelemişti. (Johanson 2007) Anadolu sahasında en çok okunan şair olarak Mevlana, Anadolu’daki yazı dilinin daha başlangıç devirlerinde Farsça bir kelimeyi bu şekilde Türkçeye dâhil etmiş olmalıdır.

Fiilin daha eski bir dönemde Türkçeden Farsçaya geçme ihtimali olabilir mi, sorusuna da kelimenin Hint Latin dillerinde mevcut ses değişimleri ile yaygın olarak yaşadığı dikkate alınırsa olumlu cevap vermek mümkün değildir (Nuraî 449).

Farsçada “yaymak, sermek” anlamlarıyla kullanılan **gosterden** fiilinden **gosteriş** (: sergi, fuar) şeklinde bir isim türetilmiştir. Yaymak, sermek fiillerinde bir nesneyi belirgin kılmak, görülmesini sağlamak gibi manaları da içkin olması söz konusu fiilin Türkçe bir söz gibi algılanıp kullanılmasını mümkün kılmış ve yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Gosterden ile göstermek arasında anlamsal bağa da bakma gereği ortaya çıkmaktadır. Gosterden, Farsçada “(Peh.) 1. Yaymak. 2. Sermek. 3. Şayi olmak” manalarına gelmektedir (Kantar 2010). Göstermek fiili için de *Türkçe Sözlük*’te:

“1. Görülmesini sağlamak, görmesine yol açmak. 2. Birini veya bir şeyi işaretle belirtmek. 3. Belirtmek, anlatmak. 4. Bir şeyin etkisi altında tutulmak. 5. Kanıtla inandırmak. 6. Öğretmek, açıklamak. 7. Yapmasını söylemek, görevlendirmek. 8. Güzelliğini ortaya çıkarmak, temsil etmek. 9. Herhangi bir biçimde değerlendirmeye yol açmak. 10. (nşz) Görünmek, benzetmek. 11. (yar) Etmek: İtaat göstermek, dayanışma göstermek. 12. Sert bir biçimde karşılık vermek.” manaları verilmiştir. Türkçe göstermek fiili temel olarak bir şeyi bir kişinin görmesini sağlamak manasına gelmektedir. Bu eylemin gerçekleşebilmesi için de hedef nesnenin, açılması, serilmesi veya yayılması gerekmektedir. Bir nesne başkası veya başkaları tarafından görülmüyor veya görülemiyorsa görünür kılınması için ortaya çıkarılması, gözler önüne serilmesi gerekmektedir. Mevlana’dan sonra her iki fiilin de Türkçe ve Farsçada kendi dil yataklarında çok sayıda kullanım ve anlam alanlarına sahip olmaları eşyanın tabiatı gereğidir. Temel anlamlar dikkate alındığında her iki fiilin ortak bir kökene dayandığı anlaşılmaktadır.

Göstermek fiilinin Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesi dışında bilinmemesi ve kelimenin Mevlana’nın etkisinin hayli fazla olduğu Anadolu ve Azerbaycan sahalarında yoğun olarak kullanılması da köken olarak Farsçayı işaret etmektedir.

Farsçadan Türkçeye geçen bazı isimlerin fiil olarak kullanılmasına çarpıcı bir örnek olarak yeni yeni fiilleşmeye başlayan Türkiye Türkçesindeki **köhne-** zikredilebilir (TDK *Türkçe Sözlük* 2009). Aslında *eski, yaşlı, ihtiyar* manalarında bir ad olan kelimenin, eski, eski- kelimelerinden benzeşme yoluyla fiil şeklinde kullanılmaya başladığı düşünülebilir. Henüz bütün zamanlarda çekimlenmese de Türkçede fiil kökü olarak kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- GÜNŞEN, Ahmet, (2008), “Göster- ve Görset-/Görset- Fiillerinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2005/1, s. 125-139, TDK Yay., Ankara.
- JOHANSON, Lars, (2007) “Mevlana Celaleddin Rumi ve Türk Şiirinin Doğuşu” *Mevlânâ Araştırmaları* 1, s. 283-296, çev.: Mehmet UZMAN, Ankara.
- KANAR, Mehmet, (2010), *Farsça Türkçe Sözlük*, Say Yay., İstanbul.
- MAHMUD KAŞGARÎ, (1985), *Dîvânu Lugâti’t Türk*, C 1 ve 3, çev.: Besim ATALAY, TDK Yay., Ankara.
- MEVLÂNÂ, *Külliyyat-ı Şems*, Bediüzzaman Füzuanfer Tasnifi, Tahran.
- NOURAÎ, Ali, *An Etymological Dictionary of Persian English and other Indo-European Languages*, (yer ve tarih yok).
- TDK *Tarama Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- TDK *Türkçe Sözlük*, (2009), TDK Yay., Ankara.